
TÜRKLER
2

TÜRKLER ANSİKLOPEDİSİ

CİLT 2
İLK ÇAĞ

Editörler

HASAN CELAL GÜZEL

PROF. DR. KEMAL ÇİÇEK

PROF. DR. SALİM KOCA

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

ANKARA - 2002

DANIŞMA KURULU

KISALTMALAR

a.e.: Aynı eser
a.g.e.: Adı geçen eser
a.g.m.: Adı geçen makale
a.g.y.: Adı geçen yazma
ABAW: Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
AEMA: Archivum Eurasiae Medii Aevi
AKDTYK: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AO: Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hungoricae
APAW: Abhandlungen der Preussischen, Akademie der Wissenschaften
ARDTA: Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi
ARMDA: Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arşivi
ASG: Archivio di stato di Genova
ATASE: Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih, Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
AVPRI: Rusya İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi
b.: Bin, İbn
BA: Başbakanlık Arşivi
BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BSOAS: Bulletin of the School of Oriental and African Studics
C.Th.: Codex Theodosiarus
CA: Cevdet Askeri
CAJ: Central Asiatic Journal
CD: Cevdet Dâhiliye
CH: Cevdet Hâriciye
CMRS: Chairs du Monde Russe et Soviétique, Paris-Lahey
DGBİT: Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

DLT: Divan-ü Lügati't-Türk
DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DUİT: Dosya Usulü İradeler Tasnifi
E.B.: Encyclopedia Britanicca
EHN: Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti
EI2: Encyclopedia Islam, Leiden, 2nd Edition
ETGM: Ejegodnik Tobolskogo Gubernskogo Muzcya
EUM: Evkaf Umum Müdürlüğü
FO: Foreign Office, İngiltere
GMDTA: Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi
h.: Hicrî
HH: Hatt-ı Hümâyûn
İFD: İktisat Fakültesi Dergisi (İstanbul)
IRCICA: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İUEF: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA: Milli Eğitim Bakanlığı, İslâm Ansiklopedisi
İD: İrâde-i Dâhiliye
İFK: İktisat Fakültesi Mecmuası
İMM: İrâde-i Meclis-i Mebûsan
İMV: İrâde-i Meclis-i Vâlâ
İTED: İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
JA: Journal Asiatique
JAOS: Journal of American Oriental Society
JESHO: Journal of the Economic and Social History of the Orient
JTS: Journal of Turkish Studies
K.R.O.: Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (Almatı)
KB: Kutadgu Bilig
KSE: Kazak Sovyet Entsiklopediyası
MD: Mühimme Defteri
MDAFA: Memóries de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan
MGH: Monumenta Germaniae Histórica

MM: Mâliyeden Müdevver
MMZC: Meclis-i Mebûsan Zabıt Cerîdesi
MTM: Millî Tetebbular Mecmuası
MV: Meclis-i Vükela Mazbataları
Nşr.: Neşreden
Op. cit: Adı geçen eser
OTAM: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
PSRL: Polnoe Sobranie Russkich Letopisei (Rusya)
REI: Revue des Etudes Islamiques
RGDA: Rusya Devlet Arşivi
RKF NAH KR: Rakopisnıy Fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Rcspubliki
s.: Sayfa
S.: Sayı
SA: Sovietskaya Archeologiya
SAD: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SPAW: Sitzung berichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
SRIO: Sbornik Imporatorskogo Russkogo İstoricheskogo Obshchestva (Rusya)
...ŞS: ...Şer'iye Sicili
TAD: Tarih Araştırmaları Dergisi
TAD: Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TD: Tahrir Defteri
TDA: Türk Dünyası Araştırmaları
TDAY-Belleten: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten
TDK: Türk Dil Kurumu
TDTD: Türk Dünyası Tarih Dergisi
TED: Tarih Enstitüsü Dergisi
THITM: Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKA: Tapu ve Kadastro Arşivi

TKAE: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM: Türkiyat Mecmuası
TOEM: Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TT: Türkische Turfantexte
TTK: Türk Tarih Kurumu
TÜED: Türk Etnografya Dergisi
VD: Vakıflar Dergisi
VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft

İÇİNDEKİLER

SEKİZİNCİ BÖLÜM: GÖKTÜRKLER

A. Göktürk Kağanlığı

Göktürkler / Prof. Dr. Ahmet Taşağıl [s.15-48]

Ahmet Yasevî Üniversitesi / Kazakistan

Türk milletine ad verme şerefi kazanan Göktürklerin tarihi, bağımsız devlet olarak yaklaşık iki yüz yıl sürmüş, yıkılışlarından sonra yine iki asır devam etmiştir. Türk milleti ve kültürü Göktürk Dönemi'nde her bakımdan sistemli bir şekilde ortaya çıkmış, bir bakıma günümüze kadar tarihine yön vermiştir. Aslında ondan önce de Türk milleti ve dolayısıyla tarihi vardı. Yine iki kıtada Türk toplulukları farklı adlar altında devlet ve benzeri siyasi kuruluşlar meydana getirmişlerdi. Ama Türk adının, dilinin, kültürünün, yabancı devletler tarafından tanınıp yaygın hale gelmesinin gerçekleşmesi tamamen Göktürkler sayesinde olmuştur. Diğer yandan aşağı yukarı bütün Türk boylarının bir devlet halinde birleşmesi sağlanmıştır.

Onların yıkılışlarından sonra kurulan bütün devletler izlerini taşımaktadır. Nitekim Türk, Türkmen, Tork, Türkiye gibi isimler yabancı milletlerin hafızalarına kazınmış, günümüze ulaşmıştır. Bu yüzden Göktürk tarihi 250 yıl önce Batı ilim aleminde önem kazanmış ve zamanımıza kadar sayısız araştırmalar yapılmıştır. Türk Dünyası'nın büyük bir kısmının bağımsızlığa kavuşması bütün dünyanın dikkatini çekerken özellikle Türk kimliği tartışılmaya başlanmıştır ki, Göktürk tarihi bu tartışmalara en iyi cevaptır.

Menşeileri

Göktürklerin menşei kaynaklarda efsanelerle karışık anlatıldığı için kesin bir neticeye varmak zordur. Ancak, yine de efsanevi metinlerin içinden bazı noktalar tespit etmek mümkündür. Arkeolojik ve bazı kesin tarihi bilgiler buna ilave edildiği zaman ortaya çıkan sonuç, Göktürklerin 542 yılı öncesinde Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşıyor olmaları ve Hunların kuzey boylarından gelmeleridir.1

Genel olarak menşei ile ilgili bilgilere baktığımızda Hunlardan geldikleri ifadesi dikkat çekerken mevki olarak Turfan'ın kuzeybatısı, Altayların güney etekleri kayıtları bulunmaktadır. Diğer taraftan atalarının ilk çıktıkları yer olarak Ötüken'in yaklaşık 250 km. batısının gösterilmesi dikkat çekmektedir.

Netice olarak, Hunların bir kolu olan Göktürkler, önce Altay Dağlarının kuzeyinde bulunuyorlardı. Sonradan adı geçen dağların güney eteklerinde yerleştiler. Yerleştikleri bölgenin doğu sınırı Turfan ve Etsin Göl Bataklıklarıdır. Bir başka ifade ile Yenisey Nehri'nin doğduğu kaynakların havzası Göktürklerin ilk yurdu idi.2

Kaynak metinlerinde Göktürklerin menşei hakkında iki efsane kaydedilmiştir. Gerçek dışı olaylarla bezenmiş olsalar dahi söz konusu metinler büyük tarihi önem taşımaktadır. Birincisi kurttan türeme, ikincisi Hunların kuzeyindeki Suo ülkesinden çıkma hadisesidir.

Göktürklerin menşeine dair başka bir rivayet de Büyük Hun İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Çin'in kuzeyine giden Hunların kurduğu devletlerden biri olan Kuzey Liang Devleti'yle ilgilidir. Buna göre, 439 yılında Tabgaç Hükümdarı T'ai-wu tarafından yıkılan adı geçen devletin reisi A-shih-na beş yüz aile ile Juan-juanlara sığınmıştı. Daha sonra bu beş yüz aile Altay Dağlarında oturarak Göktürkleri meydana getirdiler.3

Göktüklerin tarih sahnesine çıktığı sırada onların da vassal olarak bağlı bulundukları Moğol asıllı Juan-juanlar, Moğolistan coğrafyası başta olmak üzere Orta Asya'nın doğusuna hakimdiler. Çin'de ise 386 yılında Türk asıllı boylar tarafından kurulan Tabgaç Devleti, zamanla Budizm'in etkisiyle Çinlileşip Wei adını alarak varlığını devam ettirdi. Nihayet, 534 yılında Doğu ve Batı Wei olmak üzere ikiye ayrıldı. Doğu Wei Devleti 550 yılında yıkılıp yerini Kuzey Ch'i hanedanına bıraktı. Batı Wei Devleti ise 557 yılında Chou, hanedanına dönüştü. Batı Türkistan'da ise 350'li yıllarda Juan-juanlardan bağımsızlığını kazanarak Maveraünnehir ve Semerkand merkezli devlet kuran Akhunlar, İran ve Afganistan'a kadar genişleyen büyük bir devlet kurmuşlardır. İran'da ise Sasani Devleti vardı. Yukarıda menşeileriyle ilgili bilgilerinden bahsettiğimiz Göktürklerin tarih sahnesinde kesin bir şekilde çıkmaları 542 yılındadır. Bu tarihle ilgili verilen bilgiye göre senelerdir kışın Wei nehrinin buzlarla kaplanmasından istifade eden Göktürkler Çin'in Suei-yüan eyaletini yağmalıyorlardı. Yü Wen-tse adlı generali gönderen Batı Wei Devleti, Göktürklere geldiğinde ateşler yakarak, büyük ordu görüntüsü verdi. Neticede Göktürkler geri çekildiler.[4]

Bu kayıt bize 542 yılında onların Çin'e sefer yapacak kadar güçlü olduklarını göstermektedir. Nitekim, daha sonra kuzey Çin pazarlarında ipek ticaretine başlayacaktır. Artık, askeri gücünün arttığı, hüfusunun kalabalıklaştığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla reisleri Bumın resmi dış ilişki yolunda faaliyetlerine girişti. Bir başka ifade ile bağımsızlık yolunda önemli bir adım atmak istiyordu. Bunun için harekete geçtiğinde Çin'deki Batı Wei Devleti'nden hemen cevap geldi. Adı geçen devletin başbakanı Türkleri yakından tanıyan bir Soğdluyu[5] Göktürklere elçi olarak gönderdi (545).[6] Çinli başbakan ülkesinin geleceğine yatırım yapmış, kendisi 557'de tahtı ele geçirip Chou hanedanını kurunca Göktürklerden çok yardım alarak

karşılığını görmüştür. İlk defa bir devlet tarafından resmi bir elçinin kendilerine gönderilmesine çok memnun olan Göktürkler olayı sevinçle karşılayıp adeta bayram yapmışlardı. Ertesi yıl (546) karşı elçi gönderen Bumın, Batı Wei'e kendi ülkesinde yetişen ürünlerden sunmuş, milletler arası münasebetlerde önemli adımlar atmıştır.7

Bağımsızlığın Kazanılışı ve I. Göktürk Devleti

Buna rağmen hala Juan-juanlara vassallıkları devam ediyordu. Efsanevi metinlerde geçen şad ve yabgu gibi unvanlarda onların bir bakıma bağlılıklarının federatif bir şekilde sürdürdükleri sonucuna variyoruz. Bütün bu gelişmeler olurken, Töles boyları da hareketlenmişler, bağlı oldukları Juan-juanlara saldıracaklardı. Fakat daha önce harekete geçen Bumın, Töleslere hücum ederek onları yendi ve kendine bağladı. Böyle ona bağlanan insanların sayısı kaynaklarda elli bin aile şeklinde bildirilmektedir. Göktürklerin tarih sahnesine çıktığı sırada Orta Asya'nın doğusundan batısına her tarafında dağınık olarak yaşayan Töles boyları kavramından aslında o devirde Güney Sibirya bölgesi hariç bu coğrafyada yaşayan bütün Türk boyları anlaşılmalıdır.8 Çünkü onlarla ilgili bilgileri iltiva eden Suei shu 84 ve PS 99'daki iki bölümde onların da Türk olduğu belirtilmiş, yaşadıkları alanlar açıkça gösterilmiştir.9

Töles boylarının kalabalık bir grubunun kendine katılması üzerine, Bumın etrafında toplanan birliğin gücü çok arttı. Yıllardan beri dış temaslarda bağımsızlığını kazanma yolunda önemli işler başaran Göktürklerin lideri yeni bir adım daha attı. Vassal olarak bağlı olduğu Juan-juan Devleti'nin hükümdarı A-na-kuei'e elçi göndererek, onun kızıyla evlenmek istediğini bildirdi. Bu kendisini artık tâbi olduğu devletle aynı seviyede görmesi ve bunu A-na-kuei'e göstermesi amacını güdüyordu. Nitekim bunu anlayan A-na-kuei, Bumın'a "sen benim demir işlerimde çalışan bir kölemsin, nasıl böyle bir teklifte bulunabilirsin?" diye haber

gönderdi. Böylece onu bağımsız olarak tanımadığını bildiriyordu. Bumın bu harekete tepkisini onun elçisini öldürerek gösterdi ve bütün ilişkisini kesti.10

Bumın için artık geri dönüş yoktu. Daha önce resmi ilişki kurduğu Batı Wei'e elçi gönderip, onların hanedanından bir kızla evlenme isteğini iletti ve Ch'ang-lo adlı prensesleriyle evlendi. Zaten, Çin'deki Batı Wei Devleti yıllardan beri kendisine karşı Doğu Wei-Juan-juan ittifakıyla mücadele etmek zorunda idi. Dolayısıyla, Göktürklerin hızla yükselen gücüyle ittifak yapmak kendilerinin çıkarlarına uygun geliyordu. Ayrıca Bumın, Çin imparatorunun ölümünden dolayı taziyetlerini sunmuş ve iki yüz baş at sunmuştu.11

Artık vaktin geldiğine inanan Bumın, 552 yılının baharında Juan-juanlara ani bir baskın yaptı. Güney Moğolistan'da Huai-huang'ın kuzeyinde12 büyük bir bozguna uğrayan Juan-juan hükümdarı A-na-kuei kendini öldürdü. Kurtulabilenler, Çin'deki Kuzey Ch'i Devleti'ne, bir kısmı da Kıtanlara sığındı. Bu büyük zaferinden sonra Bumın, İl Kağan unvanını aldı ve 552 yılında Göktürk Devleti'nin bağımsızlığı resmen ilan edildi. Bumın'ın hanımına da Hatun unvanı verilmişti.13

Bumın uzun mücadeleler neticesinde milletine kazandırdığı bağımsızlıktan sonra fazla yaşamadı. Aynı yıl ölünce yerine oğlu Kara (çince K'o-lo), diğer unvanı İlci (i-hsi-chi), Kağan oldu.14 Kara Kağan babasının bıraktığı işi devam ettirdi. Bu günkü Ordos'taki Jehol eyaletinde, Juan-juanlardan arta kalan bir kütleyi mağlup etti. Arkasından Batı Wei Devleti'ne de elçi göndererek elli bin baş atı hediye olarak sundu (553 Mayıs).15

Kara diğer adıyla İlci aynı yıl içerisinde öldü.

Kara Kağan'ın hastalıktan ölmesi üzerine boşalan Göktürk tahtına kardeşi Mukan geçti. Aslında Kara, ölümünden önce kendi oğlu yerine

kardeşi Mukan'ın kağan olmasını vasiyet etmişti. Söz konusu hükümdar değişikliğinin hızla büyümekte olan Göktürk Devleti'ne aksi tesir yapmadığı gibi daha faydalı olduğu ortaya çıktı. Bunda Mukan'ın hareketinin büyük payı vardı. Kaynaklar onun başarısının altında zeki, bilgili, taktikçi askerini iyi kumanda edişi yönünde ilgi çekici bilgiler vermektedir.

Devletin Yükselişi

Mukan da devletinin düşmanı Juan-juanların artıklarına saldırmaya devam etti. Kendilerinden önce yaklaşık iki asır Orta Asya'nın en büyük gücü olan bu Moğol kavminin izlerinin tamamen silinmesi Göktürklerin devletinin sağlam bir temele oturması için gerekliydi. Neticede üçüncü defa ağır bozguna uğrayan Juan-juanlardan kurtulanlar Kuzey Ch'i Devleti'ne sığındılar. Onları adı geçen devletin sınırına kadar takip eden Göktürkler iyi bir ticaret anlaşması karşılığında onların Çin'de yaşamasına razı oldular.16

Göktürklerin, Kuzey Ch'i Devleti'yle yakınlaşması bu devletin rakibi Batı Wei'i telaşa düşürdü. Onlar da hemen Göktürklere, K'u-Ti-Ch'i isimli bir elçi'yi gönderdiler. Böylece Çin'deki doğu ve batı hanedanları arasında Göktürklerle dost olabilme yarışı başladı.17 Nitekim, Mukan ülkesinin eski dostu Batı Wei'i tercih etti. Fakat yine de Kuzey Ch'i Devleti'yle ilişkisini sürdürdü. Çin Devleti'yle bu ilişkiler sürerken, Juan-juanların peşini bırakmayan Mukan, onların bir başka grubuna dördüncü darbeyi indirdi. Bu sefer mağlup olanlar, son hükümdar A-na-kuei'nin küçük kardeşi Teng-shu-tse ve yanındakilerdi (555 yılı). Onlar çaresiz Batı Wei Devleti'ne sığındılar. Mukan, onları geri istedi. Göktürklerle iyi geçinmek zorunda olduğunun farkına varan Batı Wei İmparatoru Kung, onları derhal geri verdi. Daha teslim edildikleri sırada Juan-juanlar Ch'ing-men adlı kapının dışında öldürüldüler. İlk mağlup edildikleri sırada doğudaki Kıtanlar Juan-juan reisi T'ie-fa da tarafından ortadan kaldırılmıştı. Kuzey Ch'ilere sığınan

kütlenin reisi An-lo-ch'en isyan edince kendisi öldürüldüğü gibi halkı değişik bölgelere dağıtıldı.[18]

Göktürklerin artık sağlam bir şekilde devletleştiğini gören Kuzey Ch'i imparatoru aralarında barış anlaşması olmasına rağmen onlara karşı savunma tedbirleri almaya başlamıştı. Yaklaşık 510 km uzunluğundaki Çin Seddi'ni tamir ve yeni duvarlar inşa etmek için bir milyon sekiz yüz bin kişiyi görevlendirdi.[19]

Aslında 555 yılı Göktürkler için tam bir fetih yılı olmuştu. Kıtanlar üzerine bir sefer düzenleyip onları kendine bağlayan[20] Mukan'a Baykal Gölü'nün kuzey ve batısındaki Kırgızlar itaat ettiler.[21] Bu arada İstemi Yabgu, Batı Türkistan ve Kuzey Afganistan'daki Akhun Devleti'ni (Eftalit, Ye-ta) mağlup edip yıktı.[22] Doğudaki K'u-mo-hsi,[23] Shih-wei kabileleri de Göktürklere bağlandılar. Doğuda ve batıda bu genişlemeler devam ederken aynı yılda Batı Wei Devleti topraklarına çok sayıda akınlar yapıldı. Buna karşılık Göktürklerle iyi geçinmek isteyen adı geçen devletin imparatoru, Yüan Huei adlı elçiyi, yüz bin top ipekle onlara gönderip bir Göktürk prensesiyle evlenme, dolayısıyla akrabalık yoluyla müttefik olmak teklifini yaptı.[24] Batı Wei Devleti'nden yüz bin top ipekli kumaş almak suretiyle barış yapan Mukan Kağan, kızının gelin olarak gönderilmesini kabul etti. Kısacası yüz bin top ipek karşılığı barış sağlanmıştı.[25]

Doğudaki Kuzey Ch'i Devleti ise sed yapımı işine ve tamirine devam ediyordu. 556 yılı içinde yaklaşık 1700 km'lik mesafedeki surlar tamir edildiği gibi yirmi yeni garnizon kuruldu.[26] Fakat, Mukan'ın yeni hedefi T'u-yü-hunlar idi.

Tibet'in kuzeydoğusunda yaşayan T'u-yü-hunlar aslında Moğolistan'ın doğusundan bu bölgeye gelip devlet kurmuşlardı. Türklere akraba bir kavim olarak gösterilen bu kavim daha sonraki asırlarda Tangutlar adıyla tarih

sahnesinde tanınacaktır. Göktürkler Batı Wei topraklarından geçerek, onlara saldırdılar. Çinliler de yardımcı kuvvetler katmışlardı. Bölgeyi iyi tanımayan Göktürkler, Çinli kumandanın tavsiyelerine uyarak, onların stratejik iki kalesine hücum etti. Reislerinin karısını, oğlunu, kumandanlarını ve bütün hazinelerini ele geçiren Mukan daha sonra Kukunor’a (Ch’ing-hai) döndü (558).27

Bundan sonra takip eden bir iki yıl kaynaklarda Göktürkler hakkındaki bilgiler azalır. Çünkü, Çinlilerle daha az münasebet tesis etmişler ve bu durum kaynaklara yansımıştır. Bunun yanında Çin’de Batı Wei hanedanı yerini Choulara bırakmıştı. Juan-juanların tamamen bertaraf edilmesinin de bunda etkli olduğunu söylenebilir. Yine Göktürk elçileri Çin’in kuzeyindeki devletlerin merkezlerini ziyaret etmişlerdir. Kuzey Ch’i Devleti daha çok Çin Seddi’ni tamir ve yeni garnizonlar kurmak yoluyla savunma tedbirleri almaya devam ederken, Chou Devleti hediyeler göndermek suretiyle Göktürklerle yakınlaşmaya çalışıyordu.28 Chou sarayında yapılan törenlerde Göktürk elçisi, en ön sıralarda yer alarak devletinin prestijini gösteriyordu (560). Ertesi yıl yine Mukan, üç ayrı elçilik heyeti göndererek Chou İmparatoru Ming’e hediyeler sundu.29

563 yılında Kuzey Çin’deki söz konusu devletler arasında mücadele kızıştığı zaman Göktürkler yine devrede idiler. Her iki devlet de onlardan yardım almak için bir yarışa giriştiler. Choular Batı Wei’in son zamanlarında kendilerine söz verilen prensesi gelin olarak alıp akrabalık kurmak için harekete geçtiklerinde, Ch’iler daha hızlı davrandı. Onlardan önce elçi gönderip daha fazla hediyeler sunarak Mukan Kağan’ı etkilediler. Aslında o, bu evlilik hadisesini her iki devletten daha fazla menfaat elde etme işine çevirdi. Çünkü her iki devlet çok yüksek miktarda hediye gönderiyordu. Choular, Ch’ilerin bu davranışını saraylarında inceden inceye müzakere etti. Göktürklere 555 yılındaki anlaşmayı hatırlattılar.30

Kalabalık Chou elçilik heyeti, Göktürk merkezinde uzun görüşmeler yaptı. Eski anlaşmanın hatırlatılması üzerine Mukan, Ch'ilerle Chouların Göktürklerin nazarında aynı olduğunu söyledi. Hatta Mukan onlarla birlikte doğudaki Ch'ilere saldırmayı dahi kabul ettiği gibi kızının Chou sarayına gelin gitmesini kabul ettiğini bildirdi.31

Mukan, devletinin kuruluşu öncesinde milletine dostça davranan Chouların tarafını tutmaya karar verdikten sonra onlarla birlikte doğudaki Ch'i Devleti'ne saldırıya hazırlandı. Yüz bin kişilik ordusuyla Çin'e giren Mukan, Heng eyaletine vardığında kuvvetlerini üçe ayırdı. Kendisi birinin başına geçerken diğerlerinin idaresini kardeşleri Börü ve Ti'-t'ou'nun emrine verdi. Çok kısa bir sürede Ch'ilerin Ching-yang şehrine vardı. İmparatorları bu şehirde olan Ch'iler, Hu Lu-hsien'in kumandasında savunmaya çalışıyorlardı. Göktürklerin kendileri için savaşmaya gelmesine rağmen Chou kumandanları hala hücum etmeye korkuyorlardı.

Sadece Yang Chung otuz bin kişilik ordusuyla Chin-yang'a gelebildi.32 564 yılının ilk aylarında yapılan bu herekatta önce Choular saldıracaklar, arkasından geri çekilince şehirden çıkan Ch'i ordusunu Göktürkler baskınla dağıtacaklardı. Ancak, kış dolayısıyla yağan kar bir metre yüksekliğinde her tarafı kaplamıştı. Chou ordusu yaklaşık bir km. yaklaştığında, Ch'iler kaleden çıkarak onları ağır bir bozguna uğrattı. Onların yenildiklerini gören Göktürkler, savaşmanın gereksizliğini anladılar. Yaklaşık 400 km'lik bir mesafede büyük bir yağma yaparak geri döndüler.33 Böylece Göktürkler ekonomik açıdan büyük bir kazanç sağlamışlardı.

Ertesi yıl yine, Choular sefer için teklifte bulunduklarında Göktürkler önce harekete geçtilerse de, sonradan Ch'ilerle Chouların anlaşmaları üzerine hücumdan vazgeçip geri çekildiler. Choulara kızan Mukan, kızının gelin olarak gönderilmesi işini durdurduğunu açıkladı.34

Arkasından tek başına Ch'ilerin You eyaletine girdi. Takiben Çin Seddi'ni aşıp, ulaştıkları her yerde yağmalar yaptılar. Bir ay sonra bir akın daha düzenlediler.35 Göktürklerin kendilerine kızıp tavır değiştirmesinden korkan Choular acilen Wang Ch'ing isimli elçiyi 564 yılının sonunda göndererek ikna etmeye çalıştı. Arkasından da dört eyaletin valisi ile imparatorluk sarayından 120 kişilik bir heyeti 565 yılının ikinci ayında yola çıkardı. Onların bu kendini affettirme çalışmalarına rağmen, Göktürkler artık onlara güvenmiyorlardı. Üstelik Ch'ilerle yakınlaşmaya başladılar ve onlara elçi gönderip kendi ülkelerinde yetişen mallardan sundular.36

Kendisine bol miktarda hediyeler, çok sayıda elçiler gönderip itibar gösterilmesine rağmen Mukan, 568 yılına kadar kızını göndermeye yanaşmadığı gibi Chouların düşmanı Ch'ilerle iyi ilişkileri sürdürdü. Bu yılda Chouların elçileriyle bir görüşme esnasında havanın aniden değişip rüzgar çıkması, arkasından on gün süren kar fırtınasının patlaması neticesinde çadırların hepsi yıkılıp, halk zarar görünce, tanrının kendisini cezalandırdığını zanneden Mukan Kağan, nihayet kızının gönderilmesini kabul etti. Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra A-shih-na prenses, Çin'deki Chou hanedanına gelin olarak gönderildi. Çin'de imparatoriçelerin yükselebildiği bütün makamlara yükseldikten sonra 582 yılında hastalıktan öldü.37

Ekonomik olarak istediği seviyeye yükselen Mukan, ayrıca bin kadar Göktürkü yapılan anlaşma uyarınca Chou başkentine göndermişti. Bunlar Çin başkentinde çok rahat bir şekilde yaşıyorlardı. Daha doğrusu söz konusu bin kişi Göktürklerin Çin başkentinde askeri üs gibiydi. Yine onun Chou üzerindeki gücünü gösteren bir başka emare de yıllık yüz bin top miktarındaki verginin kendi ülkesine teslim edilmesidir. Ülkesini Orta Asya'nın ve zamanının dünyasının en büyük gücü haline getiren Mukan 572 yılında hastalıktan öldü.

Mukan şahsiyeti hakkında kaynaklarda en çok bilgi verilen hükümdardır. Özellikle zeki, bilgili, sert tabiatlı olduğu belirtildiği gibi askeri mücadelelerde çok haşin olduğu vurgulanmıştır. Yüzünün genişliği 30 cm'den fazla, gözleri donuk cam gibi (gri), yüzünün rengi çok kızıldı. Olağanüstü cesur olduğu bildirilen Mukan, askeri taktikleri çok iyi biliyordu. Neticede onun bu üstün vasıflarından komşu devletlerin hepsi çok korkmuştu. Kuzey Çin'deki her iki devleti kendine bağlayan, Mukan'a Orta Asya'daki bütün kavim ve devletler bağlanmıştı. Tarihi İpek Yolu Göktürk ülkesinde huzura vurmuş, Uzak Doğu ile Orta Doğu arasında irtibat çok sağlam bir düzeye çıkmıştı.38

Burada özellikle vurgulanması gereken Kerulen nehrinden, Ural dağlarına kadar yayılmış halde yaşayan Töles adlı bütün Türk boylarının bir birlik halinde Mukan'a bağlanmalarıdır. Diğer taraftan Orta Asya'da ticareti elinde bulunduran Soğdluların himaye edilmesi ülkedeki ticari canlılığı sağlayan bir başka sebepti.

Mukan ölmeden önce oğlu Ta-lo-pien yerine kardeşi Taspar'ı (T'a-po) tahta vasiyet etti. Her bakımdan kuvvetli bir devletin başına geçen Taspar hakkında kaynaklardaki ilk kayıt "Çin'i zora sokan sıkıştıran" şeklindedir.39 Göktürk Devleti'ndeki taht değişikliğini yakından takip eden Kuzey Çin'deki iki devlet yeni kağanla dostluk ilişkileri kurmaya çalıştılar. Chou Devleti işlenmiş ve ham ipekli kumaşlardan yüz bin top ipek sunarken, Ch'iler de acele çok miktarda hediyeyi elçi ile göndermişlerdi. Taspar Kağan, ağabeyi Mukan gibi bu hakim durumdan gayet iyi faydalandı. Artık güney komşularını tamamen hakimiyeti altına aldığını düşünüyor ve bu sebepten etrafındakilere "benim güneydeki iki vefakar oğlum niye gereksiz yere kavga ediyorlar?" diyordu.40

Bu arada Göktürk ülkesi çok genişlediği için Taspar Kağan, ülkenin doğu kısmında yeni bir teşkilatlanmaya gitti. Yeğenleri ağabeyi Kara'nın

oğlu She-tu'yu ülkenin doğu tarafına, kardeşi Ju-tan'ın oğlu Börü'yü batı tarafına küçük kağanlar olarak tayin etti. Böylece kendisi kağanlar kağanı seviyesine yükseldi. Zaten Tanrı Dağlarında oturan amcası İstemi Yabgu, 552 yılında devletin kuruluşundan itibaren Batı Türkistan'ı idare ediyordu. Çok geniş bir sahaya yayılmış olan devleti daha iyi yönetebilmek maksadıyla böyle bir yolu seçen Taspar'ın ordusu yüz binlerle ifade ediliyordu.

Taspar Kağan, son derece kuvvetli ve gelişmiş devletin politikasında değişiklik yaparak daha önceki Chouları desteklemekten vaz geçip, Ch'ilere yöneldi. Aslında ülke menfaatleri açısından bu doğruydu. Fakat, Kağan'ın anlaşılmaz bir şekilde Budizm'e meyletmesi ülkenin durumunu değiştirdi. Önce Ch'ilerle elçi teatisine başladıktan sonra onların prensesleri ile evlenme teklifinde bulundu. Bu arada ülkesinin Çin gibi bayındır olacağı düşüncesiyle bir Budist Pagodası yaptırttı ve Nirvana Sutra gibi adı geçen dinin kutsal kitaplarını Türkçeye çevirttirdi (575 yılı).41

Göktürklerle iyi münasebet tesis etmiş olsalar da Ch'iler, yine de Choular karşısında tutunamadılar. 577 yılında onlar tarafından yıkılınca topraklarını kaybettiler.42 Onların prenslerinden Kao Chao-i kaçıp Göktürklere sığındı. Taspar, onu destekledi ve koruduğu gibi Choulara çeşitli baskınlarda bulundu. Fakat, Göktürklerden askeri yardım almasına rağmen adı geçen Ch'ili prens başarılı olmadı. Buna rağmen Göktürk akınları Chouların bütün sınırlarını darma dağın ediyordu. Ancak, Ch'ilerin tahtlarını tekrar ele geçirmelerinden ümidi kesen Taspar, Choulara müttefik olup onların prensesleriyle evlendi. Arkasından Kao Chao-i ve adamlarını onlara teslim etti.43

Böylesine büyük bir devletin tahtında on sene oturan Taspar, 581 yılının sonlarına doğru hastalandı. Bir süre hasta yattıktan sonra öldü. Ölmeden önce bir hata daha yaptı. Kendi oğlu yerine tahta ağabeyi Mukan'ın oğlu

Ta-lo-pien’in geçmesini vasiyet etti.44 Kuvvetli bir devletin başına geçmesine rağmen Taspar Kağan, Türk milletinin karakterine hiç uymayan Budizm dinine meyletmişti. Aslında Orta Asya’nın en büyük devletinin Budizm sayesinde kazanabileceği bir şey yoktu. Ch’i Devleti yıkılınca Choular tarafından kendisine sığınan prensten yeteri kadar faydalanamadı. Bunların üstüne Göktürk devlet geleneğine uymayan ağabeyinin dahi veliaht göstermediği annesi Türk olmayan Ta-lo-pien’i tahta vasiyet ederek devletin temelden sarsılmasına yol açacaktı.

Onun ölümü akabinde devletin ileri gelenleri vasiyeti doğrultusunda Ta-lo-pien’i tahta geçirmek istediler. Ancak, millet onu kağan olarak kabul etmeyip Taspar’ın oğlu An-lo’nun kağan yapılmasında ısrar ettiler. Devlet meclisinde tartışmalardan sonra Kara Kağan’ın oğlu devlet meclisine gelerek “Ta-lo-pien’in layıkıyla kağanlık yapamayacağını, An-lo’nun ise daha uygun olacağını söyleyerek An-lo’nun tahta çıkmasını sağladı. Ancak, An-lo ülkede kontrolü tam tesis edemediği gibi Ta-lo-pien tarafından sürekli rahatsız ediliyordu. Ülkede asayiş sağlamayınca devlet meclisi yeniden toplandı. Casus ve kahraman bir kişiliğe sahip She-t’u’nun tahta uygun olduğuna karar verilince, Işbara unvanıyla kağan oldu (581). Tam unvanı İl Küllüg Şad Baga Işbara Kağan unvanını aldı.

Kağan olamayan An-lo hiç itiraz etmeden durumu kabullendi. Sonra Tola ırmağı civarına giderek orada İkinci Kağan olarak yaşamaya başladı. Tahta oturamayan bir diğer kişi Ta-lo-pien ise kuzey taraflarına çekildi. O küsmüştü; kendi kendine Apa (A-p’o) Kağan unvanını aldı. Sürekli elçi göndererek Işbara Kağan’ı “her ikisinin de kağan oğlu olduğu halde kendisinin tahtsız kaldığını” söyleyerek onu rahatsız ediyordu.45 Ayrıca tek başına hareket ederek Çin’e elçi göndererek bağımsız hareket etmeye kalkışıyordu.

İstemi Yabgu ve Batı Tarafı

552 yılında Juan-juanları ortadan kaldırmak suretiyle Göktürk Devleti'ni tesis eden Bumın Kağan ülkenin batı kısımlarının idaresini kardeşi İstemi'ye vermişti.46 İstemi de yabgu unvanıyla 552-576 yılları arasında devletin batı kanadını doğudaki Büyük Kağan'a bağlı olarak idare etti. Bundan dolayı İstemi Yabgu ve oğlu Tardu'nun 582 yılına resmen ikiye ayrılana kadar olan faaliyetlerini I. Göktürk Devleti içinde mütalaa etmek gerekmektedir. Kaynakların ifadesine göre bugünkü Doğu Türkistan'ın doğu ucunda bulunan Hami şehrinden, Karadeniz'e kadar uzanan geniş saha İstemi Yabgu'nun idaresinde idi. Onun yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezi vardı. Güney merkezi şimdiki Karaşar (Yen-ch'i) şehrinden kuzeye yedi günlük mesafede idi.47 Görüldüğü gibi çok geniş bir sahaya hakim olan İstemi Yabgu, ağabeyi Bumın ve onun oğullarının doğuda devletin sınırlarını genişlettiği sırada, batı bölgelerinde büyük çapta fütuhat hareketine girişmişti. İlk önce Altay Dağlarının batısından başlayarak Hazar Denizi'ne kadar uzanan sahada dağınık vaziyette yaşayan48 Töles ve On Ogur boylarını itaati altına aldı. Soğdlularla meskun olduğu bilinen Batı Türkistan şehirlerinin çoğunun İstemi Yabgu'nun eline geçmesiyle Çin'den Akdeniz'e ulaşan İpek Yolu'na Göktürkler hakim oldular. Ancak bu sırada Türk asıllı bir başka devletle de komşu haline gelinmişti. Kaynaklarda Akhun ve Eftalit (Çince Ye-ta) adıyla zikredilen söz konusu devlet M.S. 350 yılından beri Kuzey Afganistan ve Maveraünnehir havalisinde hüküm sürüyor, İpek Yolu ticaretini elinde bulunduruyordu.49 Göktürklerin kısa zamanda rakip olarak ortaya çıkması her iki Türk Devleti'ni hakimiyet konusunda birbirleriyle mücadeleye sürükledi. 556 yılında İstemi kumandasındaki Göktürk ordularının baskınlarına maruz kaldı. Göktürk ordularının baskılarına uğrayan Akhunlar, daha önce 545 yılında münasebet tesis ettikleri Çin'deki Batı Wei imparatoruna 555 ve 558 yıllarında da elçilik heyeti göndermişlerdi. Çin'e giden son iki elçilik heyetinin

İstemi’nin baskısına karşı olduklarını söylemek mümkündür. Ancak, çok geçmeden Mukan’ın idaresindeki kuvvetler tarafından mağlup edilen Akhun Devleti 557 yılında yıkıldı. Çin kaynaklarının adını Mukan olarak verdiği Göktürk orduları kumandanının yanında İstemi’nin de olması, kuvvetle muhtemeldir. Bundan önce siyasi platformda da faaliyetlere girişen İstemi, Sasani Şehinşahı Anuşirvan ile anlaşıp kızını İran hükümdarına verdi ve evlilik ittifakı kurdu. İstemi’nin kızının adı İslam kaynaklarında (Taberi, Mesudi vb.) Fakim olarak geçmektedir. Bu kız Sasani İmparatoriçesi olmuştu.50 Göktürk orduları kuzeydoğudan saldırırken, Sasani kuvvetleri de batıdan hücuma geçerek, Akhun Devleti’ni kolayca yıktılar.51Yıkılan Akhun Devleti’nin toprakları Ceyhun nehri sınır olmak üzere, Göktürkler ve Sasaniler arasında paylaşıldı.52 Neticede Maveraünnehir, Fergana’nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan’ın önemli şehirleri Göktürk Devleti’ne bağlandı. Dolayısıyla meşhur İpek Yolu ve bu yolda ticaret yapan Soğdlular İstemi Yabgu’nun eline geçmişti.

Akhunların ortadan kalkmasıyla Göktürk Devleti batıda tam anlamıyla Sasani İmparatorluğu’yla sınır olurken, aynı zamanda siyasi olarak çağının dünyasının iki büyük devleti Bizans ve Sasanilerle temasa geçmiş, onlarla bir seviyeye yükselmişti. Bundan sonra Sasani Hükümdarı Anuşirvan, Batı Göktürklerine vergi vermeye başlamıştı. Bununla birlikte yeni siyasi gelişmeler olmaya başladı. Sasani İmparatorluğu, Maveraünnehir ticaret yolunu tamamen eline geçirmek istiyordu. Bu sebepten ülkesinden Akdeniz ve Bizans limanlarına yapılan ipek ticaretini durdurdu.

Böylece Göktürklere bağlanmış olan tüccar Soğd kavimini ekonomik zorluklara sokacak, hem de Göktürkleri ipek transit vergisinden mahrum edecekti. Ayrıca İstemi’nin gönderdiği elçileri hile ile öldürttü. Bu esnada batıda askeri harekata devam eden İstemi, sınırlarını Hazar Denizi’ne kadar ulaştırdı.53 Daha önce gönderilmiş iki elçilik heyetine de iyi davranmayan

Anuşirvan, birinci heyetin getirdiği ipekleri hemen satın alıp, elçilerin gözü önünde yakmış, elçiler geri dönmüş, ikinci elçilik heyetini de gizlice zehirleterek öldürmüş; İran sıcağına dayanamadıkları için kendileri öldükleri yalanını yaymıştı. İstemi, bu yalana inanmamış olmasına rağmen yine de Sasanilerle münasebetlerini hemen kesmedi. Soğdlu Maniakh'ın tavsiyesine uyarak, yeni bir müttefik arama yoluna gitti.

567 yılına adı geçen Soğdlu başkanlığında bir heyeti Hazar Denizi'nin kuzeyi, Kafkasya üzerinde Bizans'ın başkenti İstanbul'a gönderdi. Eskiden beri Sasanilerle Bizans'ın arasının iyi olmadığını Soğdlular biliyorlardı. Kurulacak Bizans-Göktürk ittifakı neticesinde Sasaniler zor durumda kalabilirlerdi. Göktürk elçileri ellerinde bir Türkçe (İskitçe) mektupla vardıkları İstanbul'da çok iyi karşılandılar. Bizans'a ilk defa bilinmeyen bir ülkeden elçi geliyordu. Elçiler yanlarında çok kıymetli hediyeler de getirmişlerdi. İstemi'nin gönderdiği mektup, İmparator II. Justinos'a okundu. Tarihte Orta Asya'dan Bizans'a gönderilen bu ilk elçilik heyetinin başarısı, İmparator Justinos'un hemen cevap verme ihtiyacı duymasından gayet iyi anlaşılmaktadır. 569 yılı Ağustos'u başında bir Bizans elçilik heyeti ittifak anlaşması yapmak üzere Göktürk ülkesine doğru yola çıktı.54

Bizans elçilik heyetinin başında Zemerkos bulunuyordu. Türk elçileriyle beraber hareket eden Bizanslılar, Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve Aral Gölü arasından Talas nehri boyundan Tanrı Dağları silsilesindeki Ak-dağ (Bizans Ek-tağ, Türkçe Altın Dağ ve Çince Pai-shan)55'da bulunan İstemi Yabgu ile Bizans, Sasanilere karşı sağlam bir ittifak anlaşması yaptılar. Hatta bu sırada İstemi'nin yanına gelen bir Sasani elçisine yüz gösterilmemişti. Bizans elçisinin dönüşünde yazdığı hatıraları Göktürk hayatı hakkında zengin bilgiler ihtiva etmektedir56

Başarıya ulaşan İstemi'nin politikası neticesinde Bizans-Sasani savaşları 571 yılında başladı. Bu arada batıya doğru Göktürk

ilerleyişi devam ediyordu; Kafkaslar'ın kuzeyindeki Kuban Irmağı havzası, sonra Azerbaycan, Göktürklerin eline geçti57 Ancak, Bizansların yaptıkları ittifaka uygun hareket etmemeleri üzerine ilerleme durdu. Bizanslıların anlaşmayı bozan bu davranışları 576 yılında İstemi'nin ölümü sıralarında İmparator II. Tiberius tarafından gönderilen elçi Valentinos'u Aral Gölü havalisinde karşılayan Türk-Şad tarafından suçlanmasından anlıyoruz.58

Aslında elçilik heyeti daha evvel yapılmış olan askeri ittifakın yenilenmesi için gönderilmişti. Bizans elçisi, Türk-Şad'a (Turksanthos) aşırı nezaket göstermiş; ancak, şad, "Bizanslıların yalancılığını ve imparator ile aynı ip üzerinde oynadıklarını; on diliniz var ama, hileniz birdir'' diyerek parmağını ağzına soktu. Sonra kendilerinden kaçan Avarları (Varhonitalar) kabul ettiklerini ve Pannonia'ya yerleştirdiklerini, şimdi nasıl olur da ittifaktan bahsettiğini, Avarlarınn eninde sonunda atlarının altında çiğneneceklerini belirtti. Türk-Şad, ayrıca Göktürk elçilerinin neden Kafkasya'nın güç ve tehlikeli yollarından götürüldüklerini, kendilerinin aslında Dnyeper, Tuna ve Meriç nehirlerinin nerelerden aktıklarını bildiklerini açıkladı. Alan ve Utigurların (Oguz Ogur) Göktürkler tarafından itaat altına alınışının Bizanslıların göz önüne getirmelerini ve doğudan batıya bütün kavimlerin efendilerinin Göktürkler olduğunu iyice bilmeleri gerektiğini söyledi.

Bundan başka Bizans elçileri, Göktürkleri en büyük yasları sırasında rahatsız etmişlerdi. Çünkü o sırada İstemi Yabgu ölmüştü ve matemi tutuluyordu. Üstelik yas törenine uymayıp yüzlerini bıçakla kesmemişlerdi. Türk-Şad'ın tepkisini daha fazla çekmemek için, elçiler bütün bu hakaretlere razı oldular.

Yas töreni bittikten sonra da Türk-Şad'ın Bizans elçilerine tehditleri devam etti. Kırım'da Kerç (Bosforos) Kalesi'nin fethedileceğini söyledi.

Türk-Şad'ı kızdıran bir başka olay da Azerbaycan'da Türk ilerleyişini durdurmak için Sabar Türkleri kütlelerinin Bizans tarafından ortadan kaldırılmasıdır. Bundan sonra Bizans elçisi Ak-Dağ'da bulunan Tardu'nun yanına gitti. Dönerlerken, yine Türk-Şad'ın kumandanlarından Bukan (Bukhanus, Bohan), Kırım'daki Bizanslılara ait Kerç Kalesi'ni zaptetti. Bu Göktürklerin batıda ulaştığı en son noktadır.

İstemi'nin ölümünden sonra yerine oğlu Tardu geçti. Onun hakkında tarih bilgileri ancak, 581 yılından sonra bulabiliyoruz.

Doğu Göktürk Devleti

Bir sürü tartışmadan sonra kağan olan Işbara adı gibi cesur bir şahsiyete sahip olduğu için devlete bağlı bütün boyların kalbini kazanmıştı. Doğu sınırları dışındaki Moğol kabileleri dahi ona itaat etmişlerdi. Aynı Işbara Çin'e elçi göndererek iyi niyetini gösteriyordu.59

Bu arada Göktürk-Çin ilişkilerinde Ch'ang Sun-sheng isimli bir diplomat ön plana çıkmaya başlamıştı. Aslında bu kişi 580 yılında Ch'ien-chin prensesin gelin getirilmesi sırasında refakat eden heyetle birlikte gelmişti. Işbara, gelen heyete çok mağrur davrandığı halde, Ch'ang Sun-sheng'in iyi nişancı olması sebebiyle onu alıkoymuş birlikte avlara çıkmıştı. Onun olağanüstü nişancılığına hayran kalan Işbara, daha fazla yakınlaşarak dost oldu. Hatta, onun nişancılık tekniğinin kendi adamlarına öğretilmesini emretti. Çinli elçinin başta Işbara olmak üzere Göktürk Devleti'nin ileri gelenleriyle yakınlaşması ileride tam bir felakete yol açacaktı.

Çünkü, devletin ileri gelenlerini yakından tanıyan Ch'ang Sun-sheng, onların bütün ilişkilerini öğrendi. Kimin kimi sevdiği ya da kin besleyip kıskandığı gibi konuları açıkça fark etti. Mesela ilk öğrendiği şey Işbara'nın kardeşi Ch'u-lo-hou'yu halk tarafından çok sevildiği için kıskanması idi. Ayrıca Çinli elçi çıkılan av seyahatleri dolayısıyla Göktürk ülkesinin dağlarını, derelerini, avlarını, boylarının sayısını askerlerinin sayısını

öğrenmiş kaynağın ifadesine göre bilmediği duymadığı kalmamıştı. Ülkesine döndükten sonra derhal bir rapor hazırlayıp öğrendiği her şeyi imparatoruna bildirdi.60 İmparator onun raporundan okuduklarından çok etkilendi. Hemen saraya çağırtıp bizzat ağzından dinledi. Ch’ang Su-sheng, Göktürkleri o kadar iyi tanımıştı ki, sanki avucunun içinde imiş gibi gösteriyordu. Neticede imparator onun hazırladığı stratejilere göre Göktürklere karşı politika uygulamaya karar verdi.

Ch’ang Sun-shang’ın hazırladığı stratejinin esasında özellikle Göktürk Devleti Kağanı Isbara’ya karşı bir kalkışma başlatılmalıydı. Yani çekememezlik duyguları harekete geçirilmeliydi. Önce Tardu ile temas kurulurken, bir yandan da kağanın kardeşi Ch’u-lo-hou ile anlaşılmalıydı. Diğer taraftan kağan olamadığı için küskün olan Ta-lo-pien (Apa, A-p’o) en büyük düşmandı. Elçinin ifadesi ile adeta devleti kemiriyordu. Neticede kuvvetli olan Işbara’ya karşı ülkesi içindeki muhalif kişileri kışkırtmak stratejinin esası idi.

Ch’ang Sun-sh’eng’ın işaret ettiği noktalardan işe başlayan İmparator Wen, Hami şehrinde bulunan Batı Göktürklerinin idarecisi Tardu’ya Yüan Huei adlı bir elçiyi kurt başlı sancakla gönderdi.61 Zaten devletin kağanı Işbara’ya karşı muhalif duygular besleyen Tardu, kurt başlı sancağı alır almaz bağımsızlığını ilan etti ve böylece Batı Göktürk Devleti ortaya çıktı. Tardu, Çin’le diplomatik ilişkilere başladığında Suei İmparatoru, onun elçisine daha fazla hürmet gösteriyordu.62

Stratejinin batı planı başlarıyla uygulandıktan sonra bizzat Ch’ang Sun-sheng gizlice Göktürk Devleti’nin doğusundaki tâbi Moğol asıllı kabileler hsi, K’u-mo-hsi, Kıtanlara (Ch’i-tan) gitmiş onlara hediyeler sunarak Işbara Kağan’a karşı isyana teşvik etmişti. Stratejinin üçüncü ayağı olarak kağanın kardeşi Ch’u-lo-hou seçilmişti. Ona da gizlice adam gönderilip,

Suei imparatorunun derin saygı ve selamları sunuldu; Çin’e bağlanması teklif edildi.63

Ülkesindeki bütün bu entrika faaliyetlerine rağmen Işbara hemen kuvvetini ve kontrolünü kaybetmedi. Çin’de Chou hanedanı yıkılınca kendi eşi Ch’ien-chin prensesin etkisinde kalarak yeni kurulan ve 350 yıl sonra bütün Çin’i birleştiren Suei hanedanına karşı büyük bir saldırıya geçti (582 yılı). Muhalif olmalarına rağmen Tardu, T’an-han, Ch’u-lo-hou ve Apa’nın kuvvetleri Işbara’nın baş kumandanlığındaki orduya katılmıştı. Göktürk ordusunun sayısı 400 bin süvariye ulaşmıştı. Ma-i, Liang, Lan gibi eyaletlerin askeri güçleri ilk etapta bozguna uğratıldı. Bir çok savunma tedbiri olmasına rağmen İmparator Wen, Göktürk hücumlarını engelleyemiyordu. Mu-hsia, Shih-men Wu-wei, T’ien-shuei, An-ting, Shang-chün, Hun-hua gibi şehirler istila edildi. Çinli kumandanlar Göktürk ordusu ile savaşmaya cesaret edemiyor, çeşitli bahaneleriyle geri kaçıyorlardı.64 Çin’in içlerinde yedi büyük merkezi ele geçiren Göktürk ordularına Tardu ihanet etti. Kendisine bağlı birlikleri alarak geri çekildi. Sonra ülkesine döndü.65

Bu saldırılar karşısında çaresiz kalan Çin imparatoru ordusunun kumandanlarının moralini yükseltmek için uzun bir ferman yayınladı. Fermanda Göktürklerin neden başarılı oldukları analiz ediliyor ve karşılığında alınması gereken önemler vurgulanıyordu. Bu söz konusu fermandan sonra Çinli kumandanlara büyük bir cesaret geldi ve Göktürklere karşı bazı ufak savaşları kazanmaya başladılar. Yine de büyük bir zafer elde edememişlerdi. Zaten kazandıkları başarılar daha çok Göktürklerin artık, savaşı dikkate almamalarından kaynaklanıyordu. Sürekli savaş kazandıklarından gaflete düşmüşlerdi.66

Fakat, Göktürkler büyük bir felaketle karşı karşıya kaldılar. Orduda yiyecek bulunamadığı için kemik tozu yemek zorunda kalmışlardı.

Arkasından büyük bir salgın hastalık çıktı ve askerlerin önemli bir kısmı öldü. Işbara Kağan bunlarla uğraşırken, Çinliler harekete geçtiler bazı Göktürk ordularını yendiler. Hatta Apa Kağan'ı Işbara'ya karşı isyan için tahrik ettiler. O da Işbara'dan ayrıldı. Ona Tardu örnek gösterilmişti. Işbara, Apa'nın kendisinden kopmasına müsade etmek istemiyordu. Hızla onun üzerine yürüyüp, onu mağlup etti. Fakat, Apa'nın kendisi kaçıp Tardu'ya sığınmayı başardı. Tardu'nun desteğiyle yüz bin kişilik bir ordu toplayan Apa yeniden Işbara ile çarpıştı ise de yine yenilmekten kurtulamadı.

Işbara'ya karşı isyan edenler arasına T'an-han Kağan da katıldı. Onu da bozguna uğratan Işbara Tardu'nun yanına kaçmasına engel olamadı. Hatta kendi kardeşi Ti-chin-ch'a da başkaldırmıştı. Kendisine bağlı boylarla Apa Kağan'a itaat edip askeri gücünü onun ordusuyla birleştirdi.

Apa ile birleşen Işbara muhalifleri Tardu'nun Çin ile ilişkisini örnek alıp harekete geçerek elçi gönderip, Işbara Kağan'a karşı yardım istedi. Ancak, Çin'deki İmparator Wen, onlara yardım etmeyi düşünmedi. Çünkü, Işbara'nın ortadan kalkması durumunda ortaya daha büyük bir kuvvet çıkarsa Çin için daha tehlikeli olabilirdi. Dolayısıyla Göktürk ülkesinde karışık durumun devamını tercih etti.67 Göktürk ülkesi bu denli karışmasına rağmen Çin'e akınlar ihmal edilmiyordu. Mesela 583 Ağustosu'nda You eyaleti, Göktürkler tarafından ele geçirildi. Çinli Kumandan Li Suei ağır bir bozguna uğramış, oklanarak öldürülmüştü.68 Neticede Göktürkler ülkelerinin içinde çok ağır bir kıtlık ve iç savaş geçirmelerine rağmen Çin'e ağır bir darbe vurmuşlardı.

584 yılına gelindiğinde iç karışıklıklar ve kıtlık sebebiyle Göktürk askerlerinin sayısı hızla azaldı. Özellikle devlete bağlı boylar ayrılıyorlardı. Su-ni boyu on binden fazla insanla Çin'e gidip Suei İmparatorluğu'na bağlandı. Diğer taraftan Tardu, İşbaraya karşı onun muhaliflerini destekliyordu.

Göktürk Devleti'nin Hükümdarı Işbara yıllar süren iç savaşlardan yorulmuştu. Önce Tardu ihanet etmiş arkasından yeğeni Jan-kan Çinliler adına casusluk yapmıştı. Diğer taraftan Apa, T'an-han, Ti-chin-ch'a karşısına geçmişlerdi. Dolayısıyla savaşların uzun sürmesi Işbara'yı yıldırdı. Hanımı, 584 yılının sonunda Çin'e elçi göndererek, İmparator Wen'a kendine Suei hanedanının soyadının verilmesini teklif etti. Çünkü Ch'ien-chin prenses aslında Chou hanedanının kızıydı. Dolayısıyla iki hanedan akrabalık yoluyla müttefik olacaklardı. İmparator hemen talebi kabul etti ve prensesin unvanını Ta-i (Büyük Gönüllü) olarak değiştirdi. Arkasından bir elçi de Işbara yolladı ve bundan sonra Suei hanedanı soyadı alan hanımı dolayısıyla imparatorun kızı sayıldığını, bu yüzden kendisinin imparatorun oğlu olduğunu bildirdi. Akraba olduklarını ve nesiller boyu dostluklarının devam edeceğini vurguladı. Suei imparatoru da mukabil elçi ile aynı duyguları paylaştığını açıkladı.69

Neticede başbakan (büyük vezir) Yü Ch'ing-tse başkanlığındaki kalabalık Çin heyeti ve Casus diplomat Ch'ang Sun-sheng, Göktürk merkezine vardı. Kağan'ın oturduğunu gören Çinli heyetin başkanı ayağa kalkmasını istedi. Ancak, Işbara atalarından beri kimsenin insanların önünde eğilmediğini söyledi. Araya giren Çinli hatun-prenses Ta-i (Chien-chin) kağanın kurt karakterli olduğunu ifade etti. Yine Ch'ang Sung-sheng, Göktürklerin de, Çin'in de büyük ülke olduğunu ancak kağanın imparatorun oğlu olması sebebiyle ayağa kalkması gerektiğini bildirerek Işbara'yı ikna etti. Bunun üzerine imparatorun mektubunu eğilerek alan Işbara, başına götürdü. Bu esnada yanındaki diğer devlet adamları kağanlarının düştüğü durumdan utanç duymuşlardı ki, üzüntülerinden ağlıyorlardı. Daha da ileri giden Çinli heyetin başkanı Yü Ch'ing-tse, Kağanı Çin imparatorunun vassalı olduğunu kabul ettiğini açıklamaya zorladı.70

Işbara Kağan, içine düştüğü güç durumdan Çin'e yaklaşarak kurtulmaya çalışırken, ülkesi içindeki muhalifleri hızla güçleniyorlardı. T'an-han ve Ti-chin-ch'a'nın katılmasıyla Apa Kağan'ın gücü çığ gibi büyümüştü. Ötüken'e kadar uzanan sınırları batıda Altay dağlarını aşmış, Kuca, Hami ve batı ülkelerinin Soğları ile Töles boyları ona bağlanmıştı. Onların hızla kuvvetlenmesi Çin'in dikkatini çekti. 585 yılında Tardu da Işbara'ya saldırıp mağlup etti. Ancak, Çin'deki Suei hanedanının İmparatoru Wen, güç durumda kalan Işbara'ya yardıma karar verdi. Onun yardımıyla Işbara, Apa Kağan ve müttefiklerini bozguna uğratıp kendi konumunu sağlamlaştırdı ve kaybettiği bütün eski yerleri geri aldı.71 Karşılığında Işbara, Çin'e gönderdiği mektuplarla minnet duygularını belirtiyordu. Fakat, 586 yılında Suei imparatoru, ona Çin saltanat devresi takvimini sunararak, biraz daha kendine bağladığını gösteriyordu. Bu arada doğuda kuvvetlenen Kıtanlarla, Göktürklerin savaşlarını Çinliler araya girerek önlediler.

587 yılının Mayıs ayında Çin'in kuzeyindeki Heng ve Tai eyaletlerinde ava çıktığında çok sayıda geyik vurmuştu. Bunların bir kısmını Suei imparatoruna sundu. Av bittikten sonra Tsu-ho adlı Çin garnizonunda dinlenirken hastalanan Işbara bir ay hasta yattıktan sonra öldü. Onun ölümü üzerinde Suei imparatoru üç gün yas ilan ettiği gibi beş bin top ipek sunuldu ve defin merasiminde kurban kesildi.72

Baga Kağan; Işbara ölmeden önce kendinden evvel olageldiği üzere oğlu yerine yabguluk vazifesini ifa eden kardeşi Ch'u-lo-hou'yu tahta vasiyet etti. Bunu yaparken de kendi oğlu Yung-yü-lü'nün zayıf ve çekingen kişiliğe sahip olmasını sebep göstermişti. Ch'u-lo-hou, Baga Kağan unvanıyla tahta çıktığında yeğeni hiç itiraz etmedi. Ancak yabguluk gibi önemli bir mevkiye yükseldi. Yeni kağan da hemen Çin'e elçi gönderip bağlılığını bildirdi. Arkasından 582 yılından beri devletin başına bela olan

Apa Kağan'ın ortadan kaldırılması için destek istedi. Apa Kağan yakalanınca Çinlilerin devreye girmesi üzerine öldürülmeyip siyasi olarak varlığının devamı sağlandı.

Baga Kağan, 589 yılında batı yönünde adını kaynakların bildirmediği bir ülke üzerine sefere çıktığında alnında vurularak öldürüldü.73

Kaynaklarda akıllı ve cesur kişiliği vurgulanan Baga (Ch'u-lo-hou) Kağan'ın fiziki görüntüsünün diğer kağanlardan farklı bir şekilde uzun yanaklı sırtı kambur ve açık renk yüzlü olduğu kaydedilmiştir.74

Baga'nın beklenmedik bir şekilde ölümü üzerine Işbara'nın oğlu Yung-yü-lü, devlet adamları tarafından kağan seçildi. Unvanı Tou-lan Kağan oldu. Tou-lan Kağan saltanatının ilk yıllarında Çin'e yıllık vergi gönderiyordu.

Bu arada 589 yılında Çin'de önemli bir hadise meydana gelmiş, 360 yıl sonra siyasi olarak birleşmişti. Bunu gerçekleştiren de Göktürklerin komşusu Suei hanedanı idi. Ch'en hanedanının ortadan kaldırılması sırasında Göktürklerin yardım teklifi onların Çin'in içlerini öğrenecekleri tehlikesi dolayısıyla kabul edilmemişti.75 Mağlup Ch'en hanedanından kaçan bazı kişiler Göktürklere sığındı. Eski Chou hanedanının prensesi olan Ch'ien-chin (Sonraki unvanı Ta-i) onlarla işbirliği yaptığı gibi yine bir başka Çinli devlet adamı Yang Ch'in de onlara katıldı.76

Tou-lan Kağan yıllar geçtikçe kuvvetlenmiş ve vergi göndermeyi durdurmuştu (593). Bu onu Suei İmparatorluğu'yla aynı seviyeye çıkmasının işareti idi. Böylece Doğu Göktürk-Suei mücadelesi yeniden başladı. Kendilerine karşı gizli ittifakı öğrenen Suei İmparatoru Ch'ang Sun-sheng'ı Tou-lan Kağan'a göndererek, muhaliflerinin ortadan kaldırılmasını teklif etti. Ancak, Doğu Göktürk Kağanı, muhaliflerle Sueilerin aynı olduğunu söyleyerek, Çinli elçiye yüz vermedi. Bu arada Göktürk akınları Suei topraklarına doğru yeniden başlamıştı. Fakat, Çinli elçi Göktürkleri iyi tanıyordu. Gizlice bir devlet meclisi üyesine

(Toygun/Ta-kuan) rüşvet vererek, gece prenses ve diğer muhalifleri toplantı halinde iken bastırttı. Daha önce Tou-lan, gizli işlerin çevrildiğine inanmamıştı. Gizli işler açığa çıkınca diğer devlet adamlarının hepsi kağanla bundan haberi olmadığı için alay ettiler. Tou-lan, bundan sonra Çin'e elçi gönderip, iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Ne var ki, Suei imparatorunun adı geçen prensesin öldürülmesi isteğini, dört güzel cariye gönderilmesine rağmen kabul etmedi.

Doğu Göktürk Devleti'nin kuvvetlenmesi yeniden Çinlilerin entrika faaliyetlerinin başlamasına yol açtı. Çinliler önce kağanın kardeşi Ch'in-yü Şad'ı destekledilerse de Tou-lan, onun üzerine yürüyüp öldürdü. Aynı yıl annesinin kardeşi Ju-tan Tegin'i elçi olarak Çin'e gönderip Hoten'in yeşim taşlı asalarından sundu. Doğu Göktürk Devleti'ne bağlı boyların büyük bir kısmı Çin'e at, deve, koyun, sığır gibi hayvanlardan binlerce göndererek ilişki kurmuşlardı. 593'e kadar bu hadiseler meydana gelirken Doğu Göktürk ülkesi, kağanın yeğeni Jan-kan yaşadığı Baykal gölü civarından Çin'e haber gönderip ilişki kurması üzerine yeniden felakete sürükleniyordu.[77]

Suei İmparatorluğu'nun devlet adamları durumdan azami ölçüde faydalandılar. Jan-kan'ın (T'u-li Kağan bundan sonra bu adıyla anılacaktır) prestiji yükselince, Ta-i (Ch'ien-chin) prensesi öldürmek zorunda kalan Tou-lan, yine de Çinlilerle iyi ilişkiler kuramadı. Çünkü, artık Suei hanedanı Doğu Göktürk ülkesinde tamamen Jan-kan'ı destekliyordu. Hatta, onu bir Çin prensesiyle evlendirdiler. Bu arada 582'de devletin doğusundan ayrılıp Batı Göktürk Devleti'ni ilan eden Tardu ile Tou-lan defalarca çarpışmışlar, ancak bir sonuç alamamışlardı. Daha sonra aralarında barış sağlandı.[78]

T'u-li Kağan (Jan-kan), Çin'in desteğiyle bağımsızlığını elde etmek için harekete geçtiğinde (597) Tou-lan ile arasında savaş başladı. Çinlilerin

bütün desteğine rağmen T'u-li başarılı olamamış, Çin'e kaçarak Suei hanedanına sığınmıştı. Neticede uzun süren Tou-lan-Çin savaşları başladı. Savaş meydanlarındaki bütün mücadeleleri kazanan Tou-lan Kağan, Çinlilerin casusluk ve entrika faaliyetlerine engel olamadı. Özellikle Töles adıyla anılan ve bütün memleketin ahalisini meydana getiren boyların Çinlilerin tahriklerine kapılıp, isyan etmeleri devleti temelinden sarstı ve bu isyanların birinde hayatını kaybetti. Aslında önceleri kalabalık Çin ordularını mağlup ederek, büyük başarılar kazanmıştı. Batı Göktürk Kağanı, Çin'e karşı Doğu Göktürk Devleti'ne destek verdi. Üstelik, Tou-lan ortadan kalkınca kendini Bilge unvanıyla Doğu Göktürk Devleti'nin kağanı ilan etti. Üzerine gönderilen büyük orduları yenen Tardu'yu meşhur casus diplomat çok basit bir hile ile yıktı. Tardu, Çin orduları ile uzun süren meydan savaşları yapmış, ağır kayıplar verdirtmişti. Artık savaş meydanlarında zafer kazanamayacağını anlayan Ch'ang Sun-sheng, Göktürk ordusunun ve sürülerinin su içeceği kaynaklara gizlice zehir akıtarak, büyük bir katliama sebep oldu. Askerlerinin önemli bir kısmını ve sürülerini kaybeden Tardu, yine savaş meydanlarında pes etmedi. Ancak, Töles boylarının isyanı kontrolün büsbütün elden çıkmasına sebep oldu. Kendisi 603 yılında Tibet'in kuzeydoğusundaki T'u-yü-hunlara sığınarak tarih sahnesinden çekildi.79

Boş kalan Doğu Göktürk tahtına Suei hanedanı aynı yıl içinde Çin'e sığındıktan sonra orada kağan ilan edilen T'u-li'yi Ch'i-min Kağan unvanıyla Göktürk ülkesine gönderdiler. Ch'i-min unvanıyla 609 yılına kadar tam anlamıyla Çin imparatoruna bağlı bir idare sürdürdü. Onlar adına Korelilerle savaştığı gibi, kendini ziyarete gelen Suei İmparatoru Yang'ın ayaklarına kapanarak itaatinin derecesini gösterdi. 609 yılında hastalıktan öldü.80

Doğu Göktürk Devleti'nin Kuvvetlenmesi

Ch’i-min’in yerine geçen ve Shih-pi unvanını alan oğlu Tuo-chih, karakteri açısından babasına hiç benzemiyordu. Dul kalan üvey annesiyle ki, Çin asıllı prenses İ-ch’eng ile evlendi. Bu şekilde geleneklere uygun davranan Shih-pi Kağan, Çin’e gönderilen yıllık vergiyi kestiği gibi onun üstünlüğünü tanımadığını bildirdi.

Onun güçlenmesini engelleyemeyen Çinliler, hemen yine entrika faaliyetine giriştiler. Yapılan plana göre kağanın kardeşi Ch’i-chi Şad’a kağanlık teklif edilip ve güney tarafının kağanı ilan edilecek, böylece Doğu Göktürk ülkesi ikiye bölünecekti. Fakat, Ch’i-chi Şad diğerleri gibi ağabeyine ihanet etmedi. Bu planın başarısızlığı üzerine, Çinliler Göktürk ülkesi içinde yaşayan Soğdlulara el attılar. Çünkü, Soğdlular, Göktürklerin Çin hilelerine kapılmalarını engelliyordu. Ancak, Çinlileri yakından tanıyan ve Göktürkleri uyaran Soğdluların kendisi kandı. Ticaret yapmak vaadiyle Çin’e çağrılan Soğdlular, Ma-i şehrinde kurulan bir tuzakla ortadan kaldırıldılar (615). Kardeşine kağanlık teklifi yapılmasına, ardından da iyi ilişkiler içinde bulundukları Soğdluların kandırılıp hile ile öldürülmesine kızan Shih-pi Kağan hızla Çin topraklarına daldı ve kuzey eyaletlerine doğru teftişe çıkmış olan İmparator Yang’ı Yen-men Kalesi’nde kuşattı.

Zor durumda kalan imparatora bütün çağrılarına rağmen diğer eyaletlerin hiçbirinden yardım gitmedi. İmparator Yang korkusundan ağlamaya başlamıştı. Yen-men kale-şehrinde bulunan 41 burçtan 39’u Göktürklerin eline geçti. Çaresiz kalan imparatorun imdadına P’ei Chü adlı devlet adamının tavsiyesi üzerine Shih-pi Kağanın Çin asıllı eşi İ-ch’eng yetişti. Kağan’a Göktürk ülkesinin kuzeyinde Töles boylarının isyan ettiğini söyleyerek, onun kuşatmayı kaldırıp geri dönmesini sağladı. Böylece imparator kendini kurtardı, ama devletinin dağılmasını engelleyemedi. Bundan sonra eyaletindeki devlet adamları birer birer isyan

ettiler. Neticede Suei imparatorluğu yıkılırken, onun yerine Çin tarihinin en parlak devirlerinden T’ang hanedanı kuruldu (617-905).

Kazandığı parlak zaferlerden sonra Shih-pi Kağan’ın hem şöhreti hem de kuvveti artmıştı. Her yıl Çin’e akınlar yaptığı gibi onları yıllık vergiye de bağlamıştı. Kendisine sığınan bazı Çin beylerini Çin kağanı ilan ediyor, üstünlüğünü her alanda hissettiriyordu. Tamamen Türk tarzında yetişen bir süvari birliği ile T’ang hanedanının kurulmasını sağlamıştı.

Shih-pi Kağan, 619 yılının Şubat ayında Çin’e karşı büyük bir akına geçti. Sarı ırmağı hiçbir mukavemetle karşılaşmadan aştıktan sonra T’ai-yüan şehrine hücüm edecek iken öldü.[81]

Shih-pi’nin ani ölümü üzerine Doğu Göktürk tahtına, onun oğlu küçük olduğu için kardeşi İlteber Şad, Ch’u-lo Kağan unvanıyla geçti. Çin’de 617 yılında kurulan T’ang hanedanının birçok muhalifi vardı. Göktürkler fırsattan istifade ederek, bu muhalifleri destekliyor ve T’ang hanedanının güçlenmesini engelliyorlardı. Hatta, bunlardan birini kendi topraklarında imparator tayin etmişlerdi. Bu arada Çin’in kuzeyindeki şehirler sürekli yağmalanıyordu. T’ang muhalifleri 620 yılında Ch’u-lo Kağan’ı Göktürklere karşı büyük bir akın yapmaya ikna etti. Kuvvetli bir ordu hazırlandı.

Göktürk ordusu hazırlanan plana göre dört büyük koldan hücuma geçecekti. T’ang hanedanının imparatoru Kao-tsu, çok korkmuş ve kağanı saldırıdan vazgeçirmek için Cheang Yüan-shou adlı elçiyi göndermişti. Adı geçen elçi Ch’u-lo Kağan’ı ikna edemedi. Fakat, satın aldığı adamlar vasıtasıyla kağanı zehirledi. Kendisini zehirleyenleri hapse atan Ch’u-lo, bir süre sonra öldü (621). Kağanın desteklediği Çinli muhaliflerden bazıları ihanet etmişler. T’ang imparatorunun tarafını tutmuşlardı.[82]

Ch’u-lo’nun kardeşi Bagatur Şad, üvey annesi İ-ch’eng prensesin desteğiyle İl Kağan (Chie-li/hsie-li) unvanıyla Doğu Göktürk tahtına

oturdu. Askeri gücü açısından çok kuvvetli bir devletin başına geçen İl Kağan, saltanatının ilk yıllarında oldukça başarılıydı. 621'den itibaren Çin başkenti Ch'ang-an yakınlarına kadar uzanan akınlarda bulunmuş, ülkesi için büyük miktarlarda ipek elde etmişti. Çin'in kuzeyindeki bütün şehirler kuşatılıyordu. Ancak, Kağan'ın huzuruna çıkan Cheng Yüan-shou adlı elçi, onun bütün Çin'i ele geçirse bile elde tutamayacağını, T'ang hanedanıyla barış yaparsa millete gitmeyeceğini sadece kağanın hazinesinde kalacağını söyleyerek, İl Kağan'ı ikna etmeyi başardı ve Kağan ordusunu toplayıp geri döndü (622).83

Böylece girilen barış dönemini Çinliler bozdu. Bazı mevkilerde Göktürklere saldırdılar. Bunun üzerine Göktürk orduları tekrar Çin'e yöneldi. 623 yılında başlayan akınlar 625 yılına kadar aralıksız sürdü. Yeğeni olup "Küçük Kağan" unvanını taşıyan T'u-li'nin, gizlice Çin'le dostluk anlaşması yapması üzerine İl Kağan'ın morali bozuldu. O da 626 yılında Wei nehrinin kıyısında T'ang imparatoru ile bir barış anlaşması yaparak seferlerine son verdi. Halbuki, bu vakte kadar kalabalık Çin ordularının hiçbiri, Göktürklere karşı üstünlük sağlayamamıştı. Dolayısıyla Göktürklerin Çin üzerinde kurduğu askeri ve siyasi baskı sona erdi.84

İl Kağan, sahip olduğu büyük güce rağmen önemli hatalar yapmıştı. Göktürk töreleri, kanunları yüksek mevkilere getirilen Çinli ve Soğdlu vezirler tarafından bozuldu. Bunun üzerine milletin kağanına ve devletine güveni kalmadı. Ayrıca 627 yılında ağır bir kış olmuş, hayvanların çoğu öldüğü için kıtlık baş göstermişti. İçine düştüğü ekonomik sıkıntıdan vergileri artırarak kurtulmak isteyen İl Kağan, büyük bir isyanla karşılaşıp, kendine bağlı boyların çoğunu kaybetti. Söz konusu boyların liderliğini Sir Tarduşları yapıyorlardı. Çin'den de aldıkları destekle 627 yılında kendi kağanlıklarını ilan ettiler. Artık Çinliler Göktürkleri yakından izliyorlar, her an yıkılmasını bekliyorlardı.85

İl Kağan, kıtlık ve soğuk dolayısıyla güneye doğru ilerlemiş, Çin'in kuzeyindeki dağlarda ava çıkmıştı. Neticede 630 yılında Çinlilerin kurduğu pusuya düşerek, yanında kalan son birliklerini de kaybetti. Daha sonra kendisi de yakalanarak Çin'e götürüldü (630). Doğu Göktürk Devleti böylece ortadan kalkıyordu. Orada 624 yılında üzüntüsünden öldü.86

Batı Göktürk Devleti

Yukarıda da bahsedildiği gibi Tardu, 582 yılında Çinlilerin kurt başlı sancağı gönderip, kendisinin bağımsızlığını tanıdıklarını bildirmeleri üzerine doğudan ayrılarak tek başına hareket etmeye başlamıştı. Yani artık Batı Göktürk Devleti söz konusudur. Daha sonra Doğu Göktürk Devleti'nin iç mücadelelerine karışması üzerine Tardu ile Işbara'nın arası iyice açılmış aralarında sonucu belli olmayan savaşlar yapılmıştı.

Oysa aynı Tardu, Batı alemiyle olan münasebetlerinde oldukça başarılıydı. Daha 576 yılında Kırım'da Bizans'a ait olan Kerç (Bosforos) Kalesi'ni zapteden Batı Göktürk orduları, beş yıl sonra Kersonesos Kalesi'nin önlerinde göründüler. Bu sıralarda başka bir orduları Kafkaslar'daki Derbend'i kuşatmıştı.87 Batı Türkistan sahasındaki meskun Soğdların hemen bütün krallıkları Tardu'nun hakimiyetine girdi. 591 yılında Doğu Türkistan'ın en meşhur ve kuvvetli Kao-ch'ang (Turfan) Krallığı da ele geçirildi. Soğdlu tüccarlar bu bölgeden geçtiklerinde sürekli vergi verirlerdi. Semerkand Kralı Tardu'nun kızıyla evlenmiş, Kaşgar ülkesi de her yaz yetiştirdikleri ürünlerden vergi vermek üzere bağlanmıştı. 588-89 yıllarında Sasaniler üzerine hücumlar yapılmış, Baktriya ve Toharistan işgal edilmiş; Herat'a kadar ulaşılmıştır. Bagdis civarı dahi Göktürklerin eline geçti.88

Bu sırada İran'da Sasani İmparatorluğu tahtında Anuşirvan'ın, İstemi Yabgu'nun kızı Fakim'den doğma Türkzade lakaplı Hürmüz hüküm

sürüyordu. Fiziki görüntü olarak Türklere benzediği için Türk oğlu (Türkzade), lakabıyla meşhur olmuştu.89 Hürmüz'un oğlu Hüsrev Perviz'in hükümdarlığı zamanında Batı Göktürk askerlerinin Sasanilerin iç mücadelelerine karıştığı görülmektedir. Özellikle Perviz ile Behram Çupin arasındaki savaşlarda büyük rol oynayan Türk askerleri, Behram Çupin'in zafer kazanmasını sağlamışlardı. Nehravan nehri kenarındaki çarpışmalarda Perviz'e karşı Behram Çupin'in yanında yer almışlardı.90 Aslında Anuşirvan zamanında, Sasani orduları, Yemen'i fethederken (520) kumandan Vahriz'in idaresinde Türk askerleri bulunuyordu.91 Daha sonra Behram Çupin, yine mağlup olmuş ve Tardu Kağan'a sığınmıştı.

Bu sıralarda Toharistan, Kunduz, Belh gibi ülkeler de Batı Göktürkleri tarafından fethedilmiş, Tardu'nun oğlu bir tegin bu bölgeye idareci olarak gönderilmişti.92

Batı aleminde gayet iyi başarılar elde eden Tardu, 599 yılından sonra Doğu Göktürk Devleti'nin içişlerine karışmış ve yukarıda gördüğümüz gibi, Tou-lan'la işbirliği yapmış onun ölümü üzerine kendini Pu-chia (Bilge) unvanıyla bütün Göktürklerin kağanı ilan etmişti. Fakat, Tou-lan gibi o da Çin entrika ve hilelerinden kurtulamadı. Töles boyları isyanı neticesinde ordusu dağılınca, kendisi T'u-yü-hunlara sığındı. Bundan sonra onun akıbeti hakkında hiçbir malumata tesadüf edilememektedir. Dolayısıyla 603 yılını onun sonu olarak kabul etmek uygun olur. Tardu'nun, Doğu Göktürk Devleti içinde yaptığı mücadeleleri yukarıda anlattığımız için burada tekrar anlatmaya lüzum görmedik.

Tardu'nun 603 yılında ortadan kalkmasından sonra onun oğullarından Tu-lu'nun oğlu Ch'u-lo tahta geçti. Diğer taraftan Doğu Göktürklerinden Apa'nın nesli de Batı Göktürk hanedanı olarak kaynaklarda gösterilir. Buna göre Apa, 587'de yakalanınca (Baga Kağan tarafından) ona bağlı boyların ileri gelenleri Ying-su Tegin'in oğlunu Ni-li Kağan unvanıyla başa

geçirdiler. Ancak, bunlar daha sonra başarılarını devam ettiremediler ve 600 yılında gidip Çin'e teslim oldular.

603 yılında Tardu'nun T'u-yü-hunlara sığınmasıyla ortaya çıkan boşluğu Ni-li'nin oğlu Ta-man Tegin, Ch'u-lo Kağan unvanıyla doldurmaya çalıştı. Belirli bir mevkide sürekli oturmayan Ch'u-lo, iki başkent kurdu. Bunlardan biri olan Taşkent'in kuzeyinde kurduğu merkezle Soğd ülkesini idare ederken, Kuca'nın kuzeyindeki merkeziyle doğu kısmını yönetiyordu. Fakat, hakimiyeti altındaki Töles boylarından fazla vergi almak istemesi saltanatını derinden sarstı. Sir Tarduşların reisi baskılara dayanamayarak, isyan edip Ch'u-lo'yu mağlup etti. Ch'u-lo, düştüğü zor durumdan Çinlilerin desteğiyle kurtulmaya çalıştı. Ancak, onun haksız yere Çinliler adına T'u-yü-hunlara saldırmak istemesi üzerine kendine bağlı boylar karşı gelince, kaçarak Suei hanedanına sığındı (612). 613 yılında Çinlilerin hesabına Korelileri yendi. Doğu Göktürk Kağanı Shih-pi, daha sonra Ho-sa-na Ch'u-lo unvanını alan bu beyi, T'ang hanedanından teslim alarak öldürdü. Onunla beraber gelen beylerden kardeşi Kül Tardu Şad ve Ta-nai Tegin de önemli başarılar kazandılar. T'ang hanedanının kuruluşuna önemli kakıda bulundular.

Tardu'nun torunu (Tu-lu'nun oğlu) She-kuei şadlık rütbesiyle idare ettiği Batı Göktürk bölgesinde kağanlığını ilan etti. Ch'u-lo, Çin'e sığınınca tek başına kaldı.93

Batı Göktürk Devleti'nin Yeniden Kuvvetlenmesi ve Yıkılışı (She-kui ve T'ung Yabgu)

Ch'u-lo Kağan'ın 611 yılında Çin'e gidip, Sui İmparatoru Yang'a bağlanmasıyla, Batı Göktürklerinde hakimiyet yine Tardu'nun torunlarından She-kui'e geçti. Tardu'nun torununun torunu Na-tou-lu'nun oğlu olan She-kui,94 kısa zamanda dağınık boyları bir araya toplamıştı. Zaten başsız kalan milletin kendisi onu seçti.95 Başkentini Kuca'nın

kuzeyindeki San-mi-shan'da kurdu. Eskiden olduğu gibi doğuda Altay dağları, Doğu Göktürkleri ile sınır olmuştu. Tun-huang'ın batısındaki Yeşim Taşı Kapısı geçidi denilen mevkinin dışındaki, yani bütün Doğu Türkistan onun idaresine girdi. Batıda ise Hazar Denizi ulaştığı son nokta olmuştu.

Doğu Göktürk Devleti'ne tamamen düşmanca bir tavır aldığı görülen She-kui çok geçmeden öldü. Ölümünden sonra yerine geçen küçük kardeşi T'ung Yabgu kağan oldu. Cesur, zeki taktikçi bir şahsiyete sahipti. Özellikle savaşta mükemmel olan T'ung Yabgu Kağan'ın ilk işi kuzey bölgelerde yaşayan bütün Töles boylarını kendine bağlamak oldu. Po-ssu'ya (İran) karşı büyük bir rakip olarak ortaya çıkmıştı. Güneyde Kaşmir'e kadar her tarafı kendi idaresine aldı. Başkentini Kuca'nın kuzeyindeki San-mi-shan'dan Taşkent'in kuzeyindeki Bin-pınar'a (Ch'ien-ch'üan) nakletti. Bundan sonra Batı Türkistan'da meskun bütün Soğd devletçiklerinin hepsini teker teker itaati altına aldı. Bir ilteber ile onları yönetirken, tudun ile vergilerini topluyordu. Dolayısıyla Çin'e giden vergilerin zenginliği artık kalmamıştı. 620 yılında Çin'e balık yumurtası sunmak için elçi gönderdi.

622 yılında Doğu Göktürkleri İl Kağan idaresinde T'ang İmparatorluğu'nu büyük bir baskı altına almıştı. Aynı sıralarda kış mevsiminde kuvvetli bir ordu ile T'ung Yabgu, İl Kağan'a hücum edecekti. Çok korkan İl Kağan, elçi gönderip, onunla barış yaptı. Daha sonra Çin'e elçi gönderen T'ung Yabgu evlilik yoluyla ittifak yapmak istedi.96

İmparator Kao-tsu, önce Batı Göktürklerinin kendilerinden çok uzak olduğunu, acil bir durumda hiçbir faydası olmayacağını düşünerek, bu ittifakı reddedecekti. Vezirlerden Feng Te-i, "İl Kağan'ı yenmek için mutlaka uzak ile işbirliği gerektiğini sonra Çin kuvvetlendiği zaman, onları kolayca tesiri altına alabileceğini" söyleyerek, imparatorunu ikna etmeyi

başardı. Bunun üzerine Tao Li elçi olarak Yabgu Kağan'ın yanına gönderildi. İl Kağan bu sıralarda sürekli Çin'e saldırdığı için Batı Göktürkleri yolu tıkalıydı. Bu sebepten evlilik gerçekleşemedi. Arkasından 627 yılında erkin Chen-shu-t'ung, Çin elçisi Tao Li ile birlikte T'ung Yabgu'nun elçisi sıfatıyla T'ang sarayına geldi. On bin altın kemer, altından tel eşyalar ve bin baş atı hediye olarak sundu. Ülkesi o kadar kuvvetli olmasına rağmen Karluk boylarının çoğu isyan etti.[97] Çin'e devamlı taarruzlar yapan İl Kağan, T'ung Yabgu'nun Çin ile yakınlaşmasını istemiyordu. Ona elçi göndererek, "T'ang hanedanının kızıyla evlendiği takdirde gelinin kendi topraklarından geçeceğini, o zaman yakalayacağını" söyleyerek tehdit etti. T'ung Yabgu, bundan dolayı endişelendi ve evlilik işi kesin olarak bitti.

Ülkesinde huzursuzluklar gittikçe artan T'ung Yabgu 630 yılında, amcası Bagatur tarafından öldürülmek suretiyle ortadan kaldırıldı. Kendisini Bagatur Hou-ch'u-li-pi Kağan ilan etti. T'ung Yabgu'nun ölümüne çok üzülen Çin İmparatoru T'ai-tsung, onun cenaze töreninde yakılmak üzere mücevherli ipek elbiseler yolladı.

Bundan sonra tamamen karışıklıklar içine sürüklenen Batı Göktürk ülkesi kendini toparlayamadı. Hanedandan oldukları anlaşılan beyler, kendi bölgelerinde T'ang hanedanına bağlı halde varlıklarını sürdürdüler.

T'ung Yabgu, Batı alemiyle de münasebetlerini, üstün bir durumda devam ettirmişti. 619 yılında Batı Göktürk orduları, onun kumandasında Sasanileri mağlup ederek, Rey ve İsfahan şehirlerini ele geçirdi.[98] Bu arada Şad unvanını taşıyan oğlunu Bab-as-sulu taraflarına gönderdi.[99] 623 yılında Bizans İmparatoru Heraklius ile Hazarlar ve Batı Göktürkleri, Sasani ordularını bir ağır hezimete daha uğrattılar. Göktürklerin Sasani hükümdarı Hüsrev Perviz'i yenmesi İslam dünyasına büyük tesir yapmıştır.

Neticede zayıflayan Sasani İmparatorluğu İslam kuvvetlerince batı tarafından kolayca yıkılmıştır.100

Ünlü Budist Rahibi Hsüan-tsang 629 sonu, 630 başlarında T'ung Yabgu'yu ziyaret etmiştir. Tokmak'taki otağında rahibi çok iyi karşılayan T'ung Yabgu, 626 yılında da Hintli rahip tuttuğu Prebhakaramitra'yı da kabul etmişti. Onun, Hsüan-tsang'ı kabulü dolayısıyla, bu rahibin bize Göktürk hayatı hakkında çok zengin tasvirlerin günümüze kalmasına sebep olmuştur. T'ung Yabgu, Kuzey Afganistan'daki Kunduz bölgesini oğlu Tardu Şad vasıtasıyla idare ediyordu.101

Fetret Devri

630-681 arasında Göktürklerin bağımsızlıklarını kaybedişleri Göktürkçe yazılı kitabelerin en ünlüleri Tonyukuk, Kül Tegin (Köl-tigin) ve Bilge Kağan abidelerinde acı bir şekilde anlatılarak milletin ders alması için dile getirilmişti. Dile getirilirken kullanılan cümlelerde Göktürk devletlerinin yıkılış sebepleri üç önemli noktada toplanmaktadır.102 Devletin yıkılmasında birinci derecede sorumlu olarak başarılı kağanlardan sonra tahta geçen diğer kağanlar tutuluyordu. İkinci derecede sorumlu millet idi. Millet devletine karşı vazifelerini yerine getirmemişti. Üçüncü derecede tesir eden sebep Çinlilerin sürekli çevirdiği entrika ve uyguladıkları kurnaz siyaset idi.

Kağanlarının başarısız idarelerine işaret edilirken, I. Göktürk Devleti'nin muhteşem döneminden bahsedilirken sonra tahta geçen erkek kardeşlerin ağabeyleri gibi akıllı olmadıkları, oğullarının babaları gibi akıllı olmadıkları için kötü kağanların tahta oturduğu vurgulanmıştır. Üstelik bu sırada kumandanlarının da akılsız kimseler olduğu bildirilmiştir.103

Milletin devletine karşı vazifelerini yerine getirmediği anlatılırken, beyleri ve milletin itaatkar değil asi olduğu için devletin zaafa uğradığı açıklanmıştır.104

Çin entrikaları ve onların uyguladıkları kurnaz siyaset gelince onların etkili sözlerle ve ipekli kumaşlarla yabancı kavimleri kendilerine yakınlaştırdığı, daha sonra bunları aldatarak, fesat tohumları saçtığı, küçük kardeşle büyük kardeşi, milletle kağanı birbirine düşürdüğü neticede devletin yıkılışa gittiği vurgulanmıştı.105 Ayrıca, Türk milletinin kendi kağanını bıraktığı ve Çin’e bağlandığı için Tanrı’nın ona ölüm verdiği belirtilmiştir.106

Göktürk kitabeleri yukarıda bahsettiğimiz bu üç ana sebebi açıklarken aslında Türk milletine Göktürk tarihinin bu devresini anlatmak suretiyle nasihat etmekte ve gelecekte aynı hataların tekrar edilmemesini istemektedirler. Bu devrede Türk beylerinin Türk adını bırakıp, Çin ad ve unvanlarını alarak onlara boyun eğdiklerini, neticede elli yıl T’ang İmparatorluğu’na hizmet ettikleri anlatılmıştır.107 Türk milletinin aç iken tokluğu, tok iken açlığı düşünmediği dolayısıyla kağanının sözlerini dinlemediği yurdundan ayrılıp, harap ve bitkin düştüğü, kutlu yurt Ötüken’i terk edip su gibi kanının aktığı kemiklerinin dağlar gibi yığıldığı, devletine karşı hata yaptığı açıklandı.108 Çin milletinin iyi bilge kişiyi yürütmediği, onun tatlı sözüne kapılan çok sayıda Türk insanının öldüğü, hilekar ve kurnaz olduğu için küçük kardeşle büyük kardeşi birbirine düşürüp beylerle millet arasına nifak sokup Türk Devleti’nin yıkılmasına sebep olduğu, üstelik Türk milleti ona bu kadar çok hizmet ettiği halde her zaman onu öldürüp yok etmek maksadını taşıdığı anlatılmıştır.109

Doğu Göktürk Devleti Yıkıldıktan Sonra Milletin İçindeBulunduğu Durum

627’li yıllarda Doğu Göktürk ülkesinde yaz mevsiminde kar yağması neticesinde büyük bir kıtlık yaşanmıştı. Bu yılda Töles boyları diye genel ad verilen devlete bağlı bütün diğer Türk boyları110 isyana kalkışmışlardı. Dolayısıyla tam bir karışıklık içine sürüklenen Doğu Göktürk Devleti’nde

halk perişan vaziyette idi. Zaten daha önce Soğd asıllı vezirlerin kanunları değiştirmeye çalışmaları yüzünden milletin kağanlığa yani devlete olan güveni sarsılmıştı. Devletin doğusunda yaşayan Moğol asıllı kavimler, T'u-li'nin vergileri artırması yüzünden isyan etmişler, bu hareketlerinde de başarılı olunca Çin'e bağlanmışlardı. Batı Göktürk ülkesinde kalan Töles boyları T'ung Yabgu idaresinde idiler. Fakat, onun ölümü ile devletin karışıklığa sürüklenmesi batıdaki boyları da rahatsız etmiş idi.

630 yılının baharında İl Kağan, T'ang hanedanına esir düşünce sonuna kadar ona bağlı kalan halkı başsız kalmıştı. Yukarıda bahsettiğimiz kıtlık esnasında İl Kağan kendine bağlı halk ile Çin'in kuzeyindeki T'ie-shan'a (Demir Dağı) ava çıkmış bu sırada yukarıda bahsettiğimiz gibi Çinlilerin tuzağına düşmüştü.

Başsız kalan halk İl Kağan'ın yakalanmasından sonra üç kütleye ayrıldı. Birinci kütle son iki-üç yıldan beri Ötüken bölgesini ellerinde tutan Sir Tarduşlara giderek onların himayesine girdi. Sir Tarduşların reisi İ-nan 627 yılında Çin ile temasa geçmiş, ona gönderilen sancak ve davul ile bağımsızlığını ilan etmişti. İl Kağan'ın Çin'e esir düşüp, başıboş kalan Göktürk halkının bir kısmının kendilerine katılmasıyla Sir Tarduşların gücü ve nüfuzu arttı.111

İkinci kısım Göktürk ahalisi, Batı Ülkeleri adı verilen Türkistan şehirlerine doğru gitti. Batı ülkeleri tabiriyle Çin kaynakları Tun-huang'ın batısından başlayarak Batı Türkistan ve Kuzeydoğu İran'a kadar uzanan şehir devletçiklerini kasdetmektedir. Bu küçük şehir devletçikleri bazen kendi başlarına bağımsız hüküm sürerlerdi. Ancak, çoğu zaman Orta Asya'da hüküm süren bütün büyük devletlerin vassalı olurlardı. I. Göktürk Devleti kurulduktan sonra devletin batı kanadını yönetmeye başlayan İstemi Yabgu, bunların hepsini kendine bağlamıştı. 576'dan sonra onun ölümü üzerine yerine geçen oğlu Tardu, 582 yılından sonra Batı

Göktürk Devleti’nin bağımsızlığını ilan etti. Tardu, Türkistan şehirlerine bir tegin göndererek onları idare ederken, bir yandan da Göktürk halkını şehirlere yerleştiriyordu. Başıboş kalan boyların bir kısmının gelip, bu şehirlere yerleşmesiyle de Türkleşmeleri arttı. Ancak, bu anda Doğu Göktürk Devleti’nden kopup gelenlerin, Tanrı dağlarının güney eteklerindeki şehir silsilesi, Hami’den Kaşgar’a Kuca, Aksu, Karaşar ve benzerilerine yerleşmeleri söz konusudur. Batı Göktürk beyleridiğer bölgelerde faaliyette bulundukları için bahsettiğimiz bölge daha bağımsız idi.

Üçüncü külte aşağıda da açıklanacağı gibi Çin’e gitti. Gidenlerin sayısı yüz bin miktarında idi. Çin’in kuzeyindeki yığılma T’ang Hanedanı İmparatoru T’ai-tsung başta olmak üzere bütün Çinli devlet adamlarını endişeye sevk etti.112

Çin’e gelip bağlanan Göktürk halkının yerleştirilmesi konusunda Çin sarayında uzun tartışmalar yapıldı.

Esir Göktürklerin Sarı Irmağın Güneyinde Yerleştirilmeleri

Çin sarayında İmparator T’ai-tsung nezaretinde yapılan uzun müzakereler neticesinde Wen Yen-po’nun teklifi uygun bulunmuştu. Onun hazırladığı plana göre sayıları yüz bin olduğu bildirilen teslim olmuş Göktürk kültesi Çin’de yerleştirilmeye başlandı.

Shou-fang toprakları bu iş için seçildi. Doğu sınırı You-chou113 oldu. Batıdaki son noktaları ise Ling-chou114 idi. T’u-li Kağan’ın Doğu Göktürk Devleti yıkılmadan önce idare ettiği topraklar, Shun,115 You,116 Hua117 ve Ch’ang118 gibi dört askeri garnizonluğa bölündü. Bu yeni garnizonlarda askeri valilikler kuruldu.

İl Kağan’ın idare ettiği topraklar önce ikiye ayrıldı. Bu topraklar Çin Seddi’nin kuzeyi ile Gobi çölü arasındaki geniş sahayı kaplamakta idi. Doğudakine Ting-hsiang askeri valiliği, batıdakine ise Yün-chung askeri

valiliği adı verildi. Her iki garnizonluk kendi içinde üç bölgeye bölündü. Dolayısıyla altı askeri garnizonluk daha ortaya çıkmış oluyordu. Bu arada başkent Ch’ang-an’a gelen Göktürk kabile reislerinin hepsine Chung-lang (dördüncü derece ikinci sınıf) generalliği ve benzeri unvanlar sunularak taltif edildiler. İmparator sarayda kendilerine görevler verdi. Çin başkentine bu sıralarda çok sayıda Türk ailesi gitmiş ve orada ikamet eden Türklerin sayısı on bini bulmuştu. Fakat, söz konusu ailelerin T’ang başkentine gidiş sebepleri Türk kabile reislerinin Çin sarayında vazife almaları idi. Aileleri onların peşlerinden gidip, Ch’ang-an’da119 yaşamaya başlamışlardı.

639 yılının baharında Göktürklerden Çin’e sığınan Türk beylerinden birinin isyana kalkıştığı görülmektedir. T’u-li Kağan’ın kardeşi Chie-shih-shuai 629 yılında ağabeyi ile Çin’e gelmişti. Diğer Göktürk ileri gelenlerine Çin unvanları dağıtılırken Chie-shih-shuai’a da chung-lang generalliği rütbesi verildi. Daha sonra saray muhafızları generalliğine yükseltildi. Çapkın bir karaktere sahip olduğu ve bu yüzden ağabeyi tarafından azarlandığı Çin kaynakları tarafından bildirilmektedir.120

T’u-li Kağan’a kardeşi Chie-shih-shuai’ın arası bu sebeple açılmış olmalıdır. Çünkü, Chie-shih-shuai da daha sonra T’u-li’yi hainlikle suçlamıştır. Hatta, daha da ileri giderek onu İmparator T’ai-tsung’a şikayet etmiştir. T’u-li gerçekten Doğu Göktürk Devleti’nin Çin’e karşı en kuvvetli olduğu dönemde ağabeyi İl Kağan’a rağmen Çinli veliahd Li Shih-min (sonradan imparator T’ai-tsung) ile anlaşarak devletine ihanet etmişti. Nihayet henüz Göktürk Devleti yıkılmadan bir hainlik daha yapmış, gidip T’ang hanedanına teslim olmuştu. Chie Shih-shuai ağabeyinin bu ihanetini görmemiş idi. İmparator T’ai-tsung Chie-shih-shuai’ın121 ithamlarını dikkate almadığı gibi aksine onu küçümsedi.

Kendi soyundan gelenlere gizli irtibat kuran Chie-shih-shuai kırktan fazla Göktürk kabile şefiyle gizli anlaşma sağlamayı başarmıştı. Yeğeni Ho-lo-hu'yu da kendi tarafına çekti. Ho-lo-hu, T'u-li Kağan'ın oğlu idi ve o da Çinliler tarafından makam ve unvanlarla taltif edilmişti. Chie-shih-shuai'ın gizli ittifak kurduğu kişilerin daha önce 630 yılında Çin sarayına gelip unvan ve makamlar alan Göktürk kabile reisleri veya onların yakınları olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan plana göre olay şöyle gelişecekti. Chin Prensi Li Chih, geceleri çıkıp dolaşırken aniden ileri atılıp onu yakalayacaklardı. Chiou-ch'eng-kung sarayından sabaha karşı çıkacak, o esnada saray kapısı açık olacak ve kapı nöbetçileri çekileceklerdi. Chie-shih-shuai ve arkadaşları bundan faydalanarak saraya girecekler, İmparator T'ai-tsung'un bulunduğu yere gidip, onu esir edeceklerdi. Eğer başarılı olurlarsa Ho-lo-hu lider (kağan) seçilecekti.

O gece Chie-shih-shuai'ın arkadaşları sarayın civarında gizlenip beklemeye başladılar. Fakat, bu sırada büyük bir fırtına patlak verdi. Prens Li Chih saraydan çıkmadı. Chie-shih-shuai planlarının anlaşılacağını zannederek, saraya hücum edip T'ai-tsung'u kaçırmak kararını verdi. Saray muhafızlarıyla çarpışa çarpışa dört savunma hattını yardılar. Orta askeri barakalara dahi ulaşıp saldırdılar. Muhafızlar tam dağılmış iken her yerde hücum eden (Ch'e-tsung) general unvanlı Sun Wu-k'ai saraya yardıma geldi. Chie-shih-shuai ve arkadaşları neticede sarayın ahırından at çalıp kaçmaya başladılar. Wei Irmağını geçip, eski topraklarına ulaşmak istiyorlardı. Sınırdaki devriyeler tarafından öldürüldüler. Sadece Ho-lo-hu idam edilmedi. Affedilip Çin'in içlerindeki Ling-wai'a sürüldü.122

Bu ayaklanma hareketi kısa sürede bastırılmış olmasına rağmen T'ang hanedanının başta İmparator T'ai-tsung olmak üzere bütün idarecilerini korkuttu. Bütün vezirler imparatora Göktürklerin Çin'de ikametlerinin kendi ülke çıkarları açısından mümkün olmadığını belirttiler. Dokuz yıldan

beri kuzey Çin ve başkent Ch’ang-an’da ikamet eden Göktürklerin her an T’ang İmparatorluğu için tehlike teşkil ettiği hissediliyordu. Arkasından hemen Göktürklerin Çin’den çıkarılması için hazırlıklara başlandı.

Bunun için de Göktürk hanedanından gelen A-shih-na Ssu-mo’yu kağan tayin ettiler. Arkasından büyük bir ordu ile kuzeye gönderdiler. Ancak, Sir Tarduşların hükümdarı İ-nan, Ssu-mo Kağan ile yıllarca savaşarak onları ülkesine sokmadı. Üstelik Çinlilerin bütün desteği boşa gitmişti. Neticede Ssu-mo ve ahalisi geri dönerek Kuzey Çin’de Sheng ile Hsia eyaletine yerleştirildiler.123

600’lü yıllardan itibaren Töles boylarının en kuvvetlisi olarak görünen Sir Tarduşları628 yılından sonra bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Doğu Göktürk Devleti630’da yıkılınca, Ötüken bölgesinde en önemli güç olarak kaldılar. Çin’e giden Göktürklerin 639’dan sonra geri gönderilmek istenmesi üzerine çıkan savaşlarda başarıyla kendi ülkesini korudular. Ancak, kağanları Bilge İ-nan’ın ölümü üzerine (645) oğulları anlaşmazlığa düşünce Sir Tarduş gücü 646-647 yıllarından dağıldı.124

Ch’e-pi Kağan ve Bağımsızlık Teşebbüsü

Göktürk hanedanına gelen bir başka bey, 638 yılından beri Altay Dağları havalisinde hüküm sürüyordu. Aslında Doğu Göktürk Devleti’nin 630’da yıkılması üzerine bazı devlet adamları ona kendini kağan ilan etmesi için telkinde bulundu ise de buna cesaret edememişti. Daha sonra ise onlardan kaçarak Altay Dağlarına geldi; takip eden 2-3 bin kişilik Sir Tarduş Süvari birliği onu yakalayamadı. Beraberindekilerle üç tarafı sarp kayalarla çevrili olan ve sadece bir tarafından araba ve süvarilerin geçebileceği, toprağı düz ve geniş bir yere sığındı. Burası onun eski yurdu idi. Askeri gücünün sayısı otuz bine çıkınca kendini kağan ilan etti. Batısındaki

Karluklar ile Yenisey'deki Kırgızlar ona bağlanınca epey kuvvetlendi. Çinlilerin dikkatini çekince iyi ilişkiler kurmak istedi. Ne var ki, Çinliler onun kendisine vassal olmasını istiyorlardı. Üzerine gönderilen ilk kuvvetleri yendi ise de Karluk, Uygur ve Bugu gibi boyların Çin tarafını tutması üzerine mağlup olup yakalanarak, T'ang hanedanının başkenti Ch'ang-an'a getirildi.125

646 yılında Sir Tarduşların, 650 yılında Ch'e-pi Kağan'ın güçlerinin ortadan kalkması üzerine Doğu Göktürk ülkesinde büyük bir siyasi boşluk ortaya çıkmıştı. Bu boşluktan faydalanan, Bugu (Bugut), T'ung-lo (Tongra), Tu-po, Bayırku, To-lan-ko, Hu-hsie, Ediz (A-tie), Ch'i-pi, Basmıl Kurıkan, Kırgız, Hun, Karluk, Uygur gibi küçük Türk boyları, 647 yılından itibaren Çin'e elçiler göndererek siyasi münasebet kurdular. Çin'deki T'ang hanedanının imparatoru Kao-tsung, bunu memnuniyetle karşıladı. Boy reislerinin hepsine muhtelif Çin unvanları verilirken, boyların bulundukları topraklara ise Çince askeri valilik adları konuldu.126 Bundan sonra Çin'in kuzeyindeki Göktürk bakiyeleri de büyük genel askeri valiliklere ayrıldı. Böylece Doğu Göktürk ülkesi tam anlamıyla Çinlilerin kontrolü altına giriyordu. Bu arada Çin'e daha önce sığınmış olan Göktürk beylerinden bazıları Çin Devleti'nde yükselmiş, önemli mevkilere gelmişlerdi. Bunların çoğu general olarak orduda hizmet ediyordu.

Batı Göktürkleri T'ung Yabgu'nun amcası tarafından öldürülmesinden sonra karışıklığa düştü. Onun amcası Bagatur'u kimse kağan olarak tanımadı. Neticede T'ung Yabgu'nun oğlu Hsi-li tahta geçti. Ama karışıklıklar durmayınca çok uzaktaki T'ang hanedanından yardım istediler. Töles boyları dahi başkaldırmışlardı. Bagatur yenilerek Altay Dağlarına kaçtı. Yeni Kağan, Sir Tarduşlara mağlup olduğu gibi diğer Töles boylarını da itaat ettiremedi. Daha sonra ülkesi içinde bir sürü muhalif çıkınca, Maveraünnehir'e kaçıp sığındı. Bu arada Batı Göktürk hanedanından gelen

Ni-shu Baga Şad'ın oğlu Işbara ülkesini on boya böldü. Her boyu idare eden reise birer ok verildi. Beş Tuo-lu ve Beş Nu-shih-pi boyları halinde organize edildi. Tuo-lular, Tokmak'ın doğusunda oturuyorlardı ve beş çorluk halinde kurulmuşlardı. Batısında oturan Nu-shih-piler ise beş büyük erkinlik halinde teşekkül ettiler. Böylece ortaya çıkan yeni boyların hepsine On Ok denmeye başladı.127 Fakat bir türlü huzur gelmiyordu. 638'de İli ırmağı sınır olmak üzere ikiye ayrılan Batı Göktürk ülkesinde birlik yine sağlanmadı. Çinliler de izledikleri entrika politikaları sayesinde sürekli karışıklık çıkarıyorlardı. 648 yılında Talas ırmağı civarında isyan edip bütün siyasi askeri gücü ele geçirdi.

Yaklaşık on yıl Batı Göktürk ülkesinde bağımsızlığını sürdürdü. Kendisine karşı yapılan birçok isyan hareketini bastırınca, Çinliler bizzat ordu gönderdi. Bu ordunun çoğunluğu diğer Türk asıllı boylardan oluşuyordu. Sürekli gerilla savaşı yaparak yorulan ve nihayet yakalanan A-shih-na Ho-lu Çin'e götürüldü ve 659 yılında eceliyle öldü.128

Bundan sonra Batı Göktürk ülkesi de Doğu Göktürk ülkesi gibi Çinliler tarafından idari bölümlere ayrıldı. Bundan sonra iş başına geçen Göktürk hanedanından beyler Çin'in tayinli memuru konumunda idiler.129

Doğudaki Bağımsızlık Savaşı

Çinlilerin Göktürk ülkesini küçük parçalara bölüp ayırmaları uzun bir süre onların bir araya gelip bağımsızlıkları için isyan etmelerini engelledi. Bozkır Türk toplumunun yapısına uymayan bu durum 679 yılında ilk isyanla sona erdi. Çinlilerin esir Göktürkleri yönetmek için kurdukları askeri valiliği idarecilerinden A-shih-te Wen-fu ve A-shih-te Feng-chih adlı iki lider Göktürk hanedan ailesine mensup A-shih-na Ni-shu-fu'yu kağan olması için ikna ettiler ardından bağımsızlık savaşı başladı. Bu askeri valiliğe dahil 24 eyaletin reislerinin hemen hepsi onlara katılmıştı. Hiç beklemediği bu olay karşısında T'ang hanedanının imparatoru Kao-tsung,

derhal büyük bir ordu hazırlayıp, Göktürk isyanını hemen bastırmak istiyordu. Ancak kuzeyin soğuk iklimine alışık olmayan Çin askerlerinin derileri çatlıyordu.

Göktürkler ani bir saldırı ile bu orduyu darmadağın ettiler ve karşı atağa geçtiler. Bunun üzerine P’ei Hsing-chien, üç yüz bin kişilik ordu ile çıktığı seferde A-shih-te Feng-chih’yı yenerek yakaladı. A-shih-na Ni-shu-fu-da kendi maiyetindekiler tarafından öldürülünce birinci isyan başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak, kurtulabilen Göktürkler Altay Dağlarının doğusundaki Kurt Dağı’na (Lang-shan) sığınmayı başardılar.130

681 yılında A-shih-te Wen-fu yeni bir kağan arayışına girişti. Çok geçmeden hanedan ailesinden gelen A-shih-na Fu-nien kağan seçildi. Ayaklanma başladıktan sonra üzerlerine gelen Çin orduları ardı ardına yenildi. Fakat, ağır bir kıtlık çıkması zor günler geçirmelerine sebep oldu. Buna rağmen diğer Göktürk boyları onların bağımsızlık hareketini duymuş ve onlara katılmaya başlamışlardı. Çin orduları yine de bozguna uğratılıyordu. Böylesine avantajlı bir durumdaki iki Göktürk liderinin arası, Çinli Kumandan P’ei Hsing-chien’in kurnazca planları sayesinde açıldı. Çıkan karışıklıklardan yeteri kadar faydalanamayan adı geçen Çinli kumandan teslim oldukları takdirde öldürülmeyecekleri vaadini vererek, 54 Göktürk beyinin teslim olmasını sağladı. Neticede kendileri gelen Göktürk beylerinin hepsi Çin başkenti Ch’ang-an’daki doğu pazarda idam edildiler. Böylece ikinci bağımsızlık teşebbüsü de başarısızlıkla sonuçlandı (681).131

II. Göktürk Devleti

Kutluğ Kağan kaynakların açıkça belirttiği üzere Doğu Göktürk Kağanı İl’in soyundan geliyordu. Kendinden önceki bağımsızlık karakterlerinin kanlı savaşlara rağmen başarısız olması Kutluğ’u yıldırmadı. Ayrıca daha planlı davranarak Çin sınırlarından uzağa kaçtı (Çogay Kuzı). Arkasından Karakum Kalesi’ne geçerek Dokuz Oğuzların sürülerini yağmaladı. Biraz

askeri güç kazanınca II. Göktürk Devleti'nin bağımsızlığını ilan etti. Kardeşlerinden Beg-Çor'u Şad, Tuo-hsi-fu'yu da yabgu tayin ederek, devletini teşkilatlandırdı. Çin'de hapiste bulunduğu yerden kaçarak Göktürk Devleti'ne sığınan Tonyukuk'un Kutluğ tarafından Apa Tarkan tayin edilmesiyle esas kuvvetini aldı. Tonyukuk yaptığı planlar ve uyguladığı stratejiler sayesinde devlet sağlam temellere oturtuldu.132

Göktürk Devleti'nin kurumlaşmaya çalıştığı sırada Dokuz Oğuzlardan bir kaçak gelmiş ve tehlikeyi bildirmişti. Buna göre kendilerine yeni bir kağan seçen Dokuz Oğuzlar, doğudaki Kıtanlara ve güneydeki Çin'e elçi göndererek, Göktürklerin günden güne hızla kuvvetlendiklerini bildirdi; bunu önlemek için hemen birleşip onlara saldırmalılardı. Bu haberi duyan Tonyukuk, Çinlilerin, Kıtanların ve Dokuz Oğuzların ittifak yapmaları halinde düşecekleri zor durumu iyi kavradı. Rakipleri birleşmeden harekete geçti. İki bin kişilik ordusuyla altı bin kişilik Dokuz Oğuzları mağlup etmeyi başardı. Böylece yeni kurulan Göktürk Devleti Tonyukuk'un yerinde hareketi sayesinde yok olmaktan kurtuluyordu.133 Neticede Orhun-Selenga havalisinde Türk birliği sağlandı. Bundan sonra Çin'e karşı hücumlara geçildi. Lan eyaletinin ele geçirip vali Wang Te-mao'nun öldürülmesi, onların T'ang hanedanına karşı kazandıkları ilk zaferdi. Daha sonra bunların ardı arkası kesilmedi. Savaş meydanlarında tutunamayan Çinli generaller, hilelerle Göktürkleri durdurmaya çalışıyorlardı. Esir Göktürklerin yaşadığı Kuei eyaletine, akınlar düzenledi. Yine vali ve kumandanlar yakalandı. 683 yılına gelindiğinde Çin Sarayı'nda Feng ve Hsia gibi eyaletlerin Göktürklere kendiliğinden bırakılması tartışılıyordu. 684 yılında Shuo eyaletine bizzat Kutluğ'un kumanda ettiği ordular girerken, 685'de Tai eyaleti baskına uğradı. 686 yılında da aynı hızla devam etti.134

687 yılından itibaren karşı tedbirleri başarılı olan Çinliler ufak çapta Göktürk kuvvetlerini mağlup etmeyi başardılar. Fakat, 689'da Hsie Huai-i adlı bir Budist rahibin kumandasında büyük bir ordu daha hazırladılarsa da herhangi bir zafer kazanamadılar.135

Kutluğ, Çinlilerle on yedi kez, Kıtanlarla yedi kez savaşmıştı. 691 yılında hastalanan Kağan, iyileşmedi ve aynı yılın sonlarına doğru öldü.136

Kutluğ'un Ölümü

Aynı yıl Tonyukuk, Türgişlerle savaştı. Bundan iki yıl sonra hastalanan Kutluğ öldü.137

Çinlilerle on yedi kez, Kıtanlarla yedi kez, Oğuzlarla beş kez savaşmıştı.138

Elli yıllık esaret devresinden sonra Kutluğ liderliğinde bağımsızlıklarına kavuşan Göktürklerin ikinci devletlerinin kuruluş mücadelesi üç aşamada gelişmişti. Gobi çölünün güneyinde Çin'e yakın bölgede 679 yılında başlayan ilk ayaklanma kısa zamanda çok geniş bir alana yayılmış değişik mevkilerde bulunan Türk beyleri derhal buna iltihak etmişlerdi. Ancak, üzerlerine gönderilen Çin ordusunu mağlup edemeyen Göktürk liderlerinden A-shih-na Ni-shu-fu öldürülmüştü. A-shih-te feng-chih ise esir düşmüştü. Hayatını kurtamayı başaran Wen-fu, Göktürk hanedan ailesinden yeni birini, A-shih-na Fu-nien'i reis seçti. Onlar da uzun süren mücadelelerinden zaferle çıkamadılar. Fakat onların mağlup olup Çin'e götürüldükleri esnada kendini kurtarıp Çoğay-kuzı dağına sığınan Kutluğ, etrafındakilerin sayısını artırarak, Dokuz Oğuzların hayvanlarını yağmalayıp ihtiyacı olan yiyecek ve benzeri malzemeleri temin etti. Bundan sonra kağanlığını ilan edip II. Göktürk Devleti'ni resmen kurdu. Artık, sıra Çin'e ağır darbeler vurmaya gelmişti. 691 yılının sonundan ölümüne kadar bütün kuzey Çin'i baştan başa akınlarıyla istila etti. Tonyukuk zamanında harekete geçerek Dokuz Oğuzların, Çin ve Kıtanlara yaptığı gizli ittifakı

çökertmesiyle büyük bir tehlikeden kurtuldu. Ardından Ötüken bölgesi ve civarındaki ve de Altay dağlarına uzanan sahadaki bütün diğer Türk boylarını kendine bağladı. 689'da Tonyukuk, daha o zamanlar batıdaki Türgişler üzerine dahi sefer tertiplemişti.

682'de tam bağımsızlığını kazandıktan sonra Kutluğ ve Tonyukuk liderliğinde II. Göktürk Devleti geçen on yıllık süre Ötüken bölgesini merkez yaparak etrafındaki diğer Türk boylarını kendine bağladı. Her fırsatta Çin'deki T'ang İmparatorluğu'na ardı ardına darbeler indirerek, esaret altındaki Türkleri kurtarmaya çalıştı. Çin'in kuzeyi doğudan batıya tamamen Göktürk akınlarına maruz kalmıştı. Neticede Kutluğ'un kurduğu ve tahtta kaldığı on yıllık sürede Göktürk Devleti her açıdan hızla gelişti.

Kapgan ve Devletin Genişlemesi

692 yılında ağabeyi Kutluğ'un ölümü üzerine II. Göktürk Devleti tahtına oturan Kapgan, devraldığı hızla büyümekte olan devleti, ağabeyinin bıraktığı yerden başlayarak her yönden geliştirmeye devam etmiştir. İki yüz yıllık bağımsız Göktürk tarihinde 24 yıl gibi uzun süreli bir dönem kağanlık yapan Kapgan'ın faaliyetleri

Orhun Yazıtlarında teferruatlı bir şekilde anlatılmıştır. Neticede kaynaklarca Kapgan en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o devirde yaşayan Türk topluluklarının hemen hepsini idaresi altına alan, devletini çağının en kuvvetlisi yapan kağan olarak tanınmıştır. Tonyukuk Yazıtı'nda Bögü olarak da zikredilen Kapgan'ın adı fatih anlamına gelmektedir.

693 yılında Ling eyaletine saldırıp yağmalar yapan Kapgan, kendisine karşı koymaya çalışan Çinli General Li To-tsu'yu yenmişti. Buna karşı Çin'deki T'ang hanedanının imparatoriçesi Wu, 18 generallik büyük bir ordu hazırlamıştı. Ancak, söz konusu ordu Göktürklerle çarpışmaya cesaret

edemeden geri döndü. Bunu takip eden yıllarda Kıtanların, T'ang İmparatorluğu topraklarını istila etmeleri üzerine, yardım teklifinde bulunan Kapgan, Kıtanları yeneceğini karşılığında bazı taleplerinin olduğunu bildirdi. Onun talepleri 630-681 yılları arasında esir düşerek Çin'e zorla götürülmüş Türk ailelerin geri gönderilmesi idi. T'ang Sarayı derhal bu teklifi kabul etti.

Bu arada Kapgan, Çin'le anlaşıp üstüne yürümekte olan Kırgızların üzerine yürüdü. Tonyukuk da sefere katılmıştı. Yenisey kaynaklarında Anı Irmağı üzerinde Kırgızları mağlup ettiler. Akabinde On Oklara (Türgişlere) saldırılacaktı. Çünkü, onlar da Kırgız, Çin gibi kavimlerle ittifaka girip Göktürklere hücum edeceklerdi. Kapgan'ın hatununun ölümü üzerine Tonyukuk ve Bilge'nin komandasındaki ordular Türgişleri bozguna uğrattı.

Kıtanların isyanının Göktürk ordusunun yardımı ile bastırılması, neticede Çin'deki esir Türklerin geri gönderilmesi üzerine Kapgan'ın prestiji ve gücü daha da artıyordu. Bundan sonra meydana gelen savaşlarda Çin ordularının hepsi yenildi. Artık Kapgan, T'ang İmparatorluğu'nun içişlerine karışmaya başladı. Ülkesi lehine bazı menfaatler koparmaya çalışıyordu. Kızın bir T'ang prensesiyle evlendirmek suretiyle adı geçen hanedanın geleceğinde söz sahibi olmayı planladı. Bunun yanında Göktürklerin dostu olan Soğdluları ve ekin tarlaları için yüz bin ölçek darı, 3 bin takım tarım aleti ve birkaç on bin chin demir de istedi.

T'ang sarayı önce Göktürkleri oyalama yoluna gitti. Sonra sakte prens gönderdiler. Üstelik yollanan tohumlar pişmişti. Hediye olarak verilen gümüş ve altının değeri çok düşüktü. Kapgan gerçeği anladı ve ülkesine yollanan heyetten Yen Chih-wei'i Çin Kağanı ilan etti. 698 yılından sonra büyük bir akına geçti. 703 yılına kadar Çin'in Kuzey eyaletleri sürekli

yağmalandı. 300-400 bin kişilik orduları, 40-50 bin kişilik Türk ordularına mağlup oluyordu. Bütün Çinli kumandanlar yenilgiden kurtulamıyordu.

Kapgan'ın Yeni Bir İdari Teşkilatlanma Yapması

Artık, Orta Asya'nın en kuvvetli hükümdarı seviyesine yükselen Kapgan, Göktürk ülkesi içinde bazı idari değişikliler yapma yoluna gitti. Bu devletin hızla gelişip, büyümesinin ortaya çıkardığı bir netice idi. 16 yıl önce İlteriş Kutluğ liderliğinde, Çin esaretinden kurtulan Göktürk Devleti kısa zaman içerisinde bir cihan devleti haline dönüşmüştü. İşte ortaya çıkan bu yeni durum karşısında Kapgan Kağan, kardeşi Tu-hsi-fu'yu Sol Kanat (doğu) Şad'ı ağabeyi Kutluğ'un oğlu Bilge'yi (Mo-chü) de Sağ Kanat Şad'ı tayin etti. Ayrıca kendi oğlunu her iki taraftaki şadın üzerine "Küçük Kağan" unvanıyla vazifelendirdi (Diğer adı Bögü, Çince Fu-chü). Böylece kendisi kağanlar kağanı pozisyonuna yükselmiş oluyordu. Küçük Kağan, aynı zamanda Ch'u-mi-k'un gibi on kabilelerin (On Ok) reisi de olmuştu. Öte taraftan Çincesi T'o-hsi (Geniş Batı) olan bir başka unvana da sahip idi (699 yılı).

Batı Yönünde Askeri Harekat

Göktürk Devleti'nin en büyük düşmanı Çin'e karşı zaferleri doğuda devam ederken, Batı'da isyan eden Türgişlere karşı da seferlere girişildi. Küçük Kağan (İnel, Bögü), Bilge Şad ve Tonyukuk idaresi altındaki Göktürk ordusu Altay dağlarını aştı, Cungarya'ya (Yarış ovası) vardıktan sonra Bolçu'da (Urungu gölünün güneybatı kıyısında) Türgişleri ağır bir bozguna uğrattı.139 Bolçu zaferi neticesinde Türgişlerin bütün Nu-shih-pi ve To-lu kabileleri yani Balkaş, İli, Isık Göl ve Talas bölgelerindeki Türkler, Kapgan'ın hakimiyetini tekrar tanıdılar.140 Daha sonra Göktürk akınları Maveraünnehir (Kengü Tarban), Otrar şehri, Arıs ırmağı civarlarına ulaştı.141

Bu arada Bilge, 700 yılında Tangutlar üzerine sefer düzenlemiş ve çocuklarını, kadınlarını at sürülerini, bütün mallarını ele geçirmişti (BK, D, 24).

Bu sıralarda batıdaki Göktürk akınları devam ediyordu. Yaklaşık 25 yıldır Türkler tarafından idare edilen Batı Türkistan'daki şehir krallıkları buralara ulaşan Arap saldırılarına karşı koyabilmişti.142 Yine Tonyukuk, İnel ve Bilge tarafından idare edilen Göktürklerin batı orduları Seyhun (Yincü Ögüz) kıyılarına vardı, nehri geçerek, Maveraünnehir'in Kızılkum çölüne daldı. İnel Kağan kumandasındaki bir kısım kuvvet burada kalırken, Tonyukuk güneye ilerleyip, Türgiş başbuğu So-ke'nın idaresindeki Soğd halkını ele geçirdi.143 Arkasından Ek-Tağ'ı da geçen Göktürk ordusu Demir Kapı'ya ulaştı (701 yılı).144

Yeniden Çin'e Yöneliş

Lung-you bölgesine akın yapıp, 10 binden fazla at ele geçiren Kapgan Kağan ülkesine geri döndü.145 Bu saldırılar karşısında Çinliler yeni tedbirlere başvurmak zorunda kaldılar. İleri gelen devlet adamlarından Wei Yüan-chung (Orhun Yazıtlarında Ong Tutuk),146 Ling-wu bölgesi harekat ordusu kumandanı ve An-pei büyük genel askeri valisi Hsiang Wan-tan da, T'ien-ping bölgesi birinci komutanı olarak bütün Çin ordularını idare etme vazifesini üstlendiler. Çin ordusu Bilge ve Kül Tegin liderlerin de katıldığı bu seferde Kül Tegin, Çinli kumandan Ong Tutuk'u esir alıp Kapgan'a sunmuştur. (BK, D, 25 KT, D, 31), (701).

702 yılının ilk baharında Yen ve Hsia eyaletlerine akın yapan Kapgan, 100 bin at ve koyun ele geçirdi. Arkasından Shih-ling'e saldırdıktan sonra Ping eyaletini muhasara etti. İmparatoriçe Wu, bir sürü yeni önemler daha anlamaya çalıştı ise de hazırlanan Çin orduları Türk kuvvetlerine karşı çıkmaya cesaret edemediler. Tai ve Hsin bölgelerine giren Göktürk ordusu buralarda da yağmalar yaptı.147

703 yılına gelindiğinde Göktürk kağanı politikasında değişiklik yaptı. Saldırılarını durdurarak, Çin'e Baga Tarkan'ı elçi olarak gönderip, yeni bir evlilik ittifakı teklifinde bulundu. Ancak, bu sefer damat olarak istenilenin sadece T'ang hanedanına mensup değil, ayrıca veliahtın oğlu olması da gerekiyordu. Kapgan'ın gayesi tabiiki T'ang hanedanlığı içerisinde çok daha fazla söz sahibi olmak idi. Geçen defa kötü tecrübelerden dolayı İmparatoriçe, bu sefer daha temkinli davranmaya çalıştı.148 Hemen veliahtları yanına çağırıp, sarayda bir görüşme yaptı. Neticede Kapgan Kağan'ın teklifi kabul edildi. Kapgan teklifinin kabulünden duyduğu memnuniyeti göstermek için ileri gelen devlet adamlarından İ-li-t'an-kan'ı bin baş at ile birlikte Çin sarayına gönderdi. Elçi, İmparatoriçeye teklifin kabulünden dolayı Kapgan'ın teşekkürlerini iletti. Su-yü-t'ing'de (imparatorluk sarayının bahçesinde bir köşk) Göktürk elçisinin seferine eğlence tertip edildi. Veliaht, baş vezir ve bütün saray erkanı üç sıra halinde bu eğlencede hazır bulundular. Göktürk elçisine bu denli itibar edilmesi Kapgan'ın ve Göktürk Devleti'nin Çin nazarındaki üstün yerini açıkça göstermektedir. Bununla birlikte Göktürk elçisine birçok hediyeler sunularak geri uğurlandı. Kapgan da karşı jest yapmakta gecikmedi. 689'da sahte prens olarak Karakum'daki Göktürk merkezine gelen Wu Yen-hsiou'yu serbest bıraktı.149

Boy İsyanlarının Devleti Sarsması

Bu arada Göktürk Devleti'ne karşı isyan eden Basmıllar tekrar hakimiyet altına alındı.150

705 yılında İmparatoriçe Wu, tahtı gerçek varislerinden Chung Tsung'a terk etti. Yeni imparator bazı reformlar yaparak, başarısız kumandanları görevlerinden aldı. Göktürklere karşı yeni politikaları uygulamaya koydu. Bütün devlet adamlarına Göktürkleri yıkıp ele geçirmek için planlar yapmalarını emretmişti. Devlet adamları imparatordan üç önemli kale

yapılmasını kumandan ve valilerin görevden alınmasını yenilenin cezalandırılmasını, gerekli asker ve levazımatın sınırlara yığılmasının temin edilmesini tavsiye ettiler.

Bundan sonra Çinliler Göktürk ülkesi içinde büyük bir casusluk faaliyetlerini uygulamaya koydular. Hanedandan olmayan diğer Türk boylarının çoğu ayaklandı. Aslında Kapgan, Çinli casuslardan biri olan Ts’ang Ssu-yen’ı öldürtmüştü. Buna rağmen 708 yılından itibaren her yıl Kapgan Kağan’ın idaresine karşı çok sayıda isyan patlak verdi. Onun aşırı zalim olmasının da bunda belirli bir rolü vardı.

Çinlerin Kem-İrtiş arasında Azların Isık Gölü’nün batısında 703 yılında mağlup edildiğini görmekteyiz.[151] Ülkesi isyanlarla gark olmasına rağmen Kapgan, Çin’le ilişkilerini ihmal etmiyordu. Esasında dostluk kurmak istiyordu ve bunu gerçekleştirmek için 711 yılında oğlu Yang-wo-chih Tegin’i ikamet etmek üzere T’ang sarayına gönderdi. Eskisine göre daha ılımlı bir politika izliyordu. 710 yılında isyan eden Kırgızlar, Bilge ve Kül Tegin kumandasındaki ordular tarafından Kögmen Dağlarının kuzeyindeki Songa ormanında ikinci defa mağlup edildiler.[152] Aynı yıl Bayırkular, Türgi-yargın gölü yakınında yapılan savaşta bozguna uğratıldı.[153] 711’de Türgişlerin isyanı bastırıldıktan sonra Bars Beğ, Türgiş kağanı tayin edilerek Bilge’nin kız kardeşiyle evlendirildi. 713’te Karluklar Tamug Idukbaş’ta yenildiler.

714 yılının ikinci ayında Inel (i-nie) Kağan Tonra Tegin ile Huo-pa İlteber unvanlı Kapgan’ın kız kardeşi Beşbalık’ın kuzeyine saldırdığında başarısızlığa uğradılar. Dönmeye cesaret edemeyen bunların bir kısmı yanındakilerle Çin’e teslim oldular. Kapgan’ın idaresi çatırdamaya başlamış olmasına rağmen Moğol kabileleri Kıtan ve Hsiler ona bağlanmışlardı. Kaynakların ifadesine göre Göktürk ordusu 400 bin kişiyi bulmuştu. Ancak çok yaşlanması ve aşırı sert tutumu devletin başına büyük dertler açıyordu.

Bu yüzden batıdaki Türgişler, Karluklar gibi bir kaç büyük Türk boyu vassal olmak için Çin'e başvurdu (715, 4. ay). Çinliler de onların teklifini kabul etmekle birlikte, Göktürk ülkesi içinde önemli stratejik mevkilerde oturmalarını istedi.154 Aynı yılın baharında yenilen Dokuz Oğuzların bir kısmı da Çin'e sığındı. Bütün bu hadiseler karşısında Kapgan defalarca Karluk ve diğer asi boylara saldırıp olanlar dağıtmıştı. Buna rağmen Azlar ve İzgiller de 715 yılında isyan eden boylar arasına katıldı.155 Göktürk Devleti'nden kopmaların ardı arkası kesilmiyordu. Neticede devletin gücü zayıflayınca devletin tabiyetinde olan T'u-yü-hun, Kao-liler (Kore) Çin'e bağlandı. Hatta, Kapgan'ın damadı A-shih-te Hu-lo bile Çin'e sığınmıştı.156

Çin İmparatoru Hsüan-tsung, Kapgan'ı tamamen ele geçirmek ve Göktürkleri yıkmak için üç ayrı bölgedeki Türk boylarına hediyeler ve unvanlar vererek onları tahrik etti. Bunlardan önce Bayırkular isyan ettiğinde derhal harekete geçen Kapgan, Tola Irmağı kenarında onları ağır bir bozguna uğrattı. Ancak, o, tedbirsiz davranarak az sayıda askerle geri dönerken Söğüt ormanında savaş artığı Bayırkuların reisinin hücumuna uğradı ve öldürüldü. Kesik başı o sırada Bayırkuların yanında bulunan Çinli elçi Ho Ling-ch'üan tarafından Çin'e götürüldü.157

Yirmi dört yıl parlak zaferlerle dolu bir kağanlık dönemi geçiren Kapgan'ın sonu böylece çok hazin oluyordu. Yerine daha evvel Küçük Kağan tayin ettiği oğlu İnel geçti ise de Kutluğ'un oğlu Kül Tegin bir ihtilal yaparak onu ve bütün ailesini ortadan kaldırdı. Sonra ağabeyi Bilge Şad'ı kağan olarak tahta geçirdi.

Bilge Kağan ve Devletin Yeniden Kuvvetlenmesi

Bilge Kağan diğer Göktürk Kağanlarından farklı olarak kaynaklarca karakteri insancıl, dost canlısı olarak nitelendirilmiştir. Ağabeyinin kağan olmasını sağlayan Kül Tegin, Sol Bilge Prensi olup askeri işlerin idaresi ile

meşgul olmaya başladı. Bu arada Kapgan zamanının devlet adamlarının çoğu ihtilal sırasında öldürülmüş, sadece yaşı yetmişten fazla olan ve halk tarafından çok saygı duyulan, Bilge'nin kayınpederi Tonyukuk'a dokunulmamış, sağ bırakılmıştı. Devlet işlerindeki derin tecrübesinden dolayı Tonyukuk'a yeniden görev verildi.158 Gerçekten de devletin böylesine nazik bir döneminde Tonyukuk'un idari görev alması faydalı olmuştur.

683 yılında doğan Bilge, kendisinden önceki devlet adamları gibi Çin esareti görmediği için şanslı idi. 691-692'de babası öldüğünde yaşı çok küçük olduğu için kağan olamadı. Ancak, 697'de Tarduş halkı üzerine Şad tayin edildi. Bölgesi Altay Dağlarının güney eteklerinin batısında İrtiş ırmağı civarıydı. 716 yılına kadar doğuda Sarı Irmağa Shan-tung ovasında, batıda Demir Kapı'ya Kögmen Dağlarının kuzeyindeki Kırgızlara toplam yirmi beş sefere katılmış, bunların hepsinde başarı kazanmıştı.159

Devlet yönetimindeki değişikliklere rağmen boy isyanları durmuyordu. 716 yılında Selenga Irmağı boyunda Uygurlar mağlup edildi.160 717 yılında Oğuzlardan bir grup kaçıp Çin'e gitti. Kıtan ve Tatabılar Çin'e T'ang hanedanıyla müttefik olurken batıda Türgişler, Su-lo önderliğinde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Üstelik Maveraünnehir'den doğuya doğru ilerlemek isteyen Arap kuvvetlerini durdurdular.

Boyların çoğu on yıldan beri devletle savaş halinde idiler. Savaşların uzun sürmesi sıkıntıların devam etmesi devlete bağlı kalanların da güvenlerini kaybetmesine yol açıyordu. İşte, böylesine karışık bir anda Bilge, Tonyukuk'u devlet görevine çağırdı ki, görevi, planlamacı yani stratejist olacaktı.161

717 yılının yazında Çin'e bağlanan Tatabıların üzerine yürüyen Bilge, onları cezalandırdı.

At sürülerini ve bütün mallarını ele geçirdi. Kaçan Tatabılar Kadırkan Dağlarına yerleştiler. Bu arada daha önce Çin'e bağlanan beylerden bazıları geri döndü. Yine Çin'e gitmek zorunda kalmış halk orada Çinlileşmeyi reddederek ayaklandı ve birkaç mücadeleden sonra Göktürk ülkesine geri döndü. 718 yılında Karluklar da yenilgiye uğratılıp halkları devlete bağlanmış; idarecileri öldürülmüştü. Neticede Karluk problemi de çözüldü.

Ülkesi içinde huzuru sağlayan Bilge, yönünü Çin'e çevirdi. Büyük çapta yağma ve akın planları yapıyordu. Üstelik yıllar önce gidenlerin geri dönmesiyle gücü artmıştı. Ancak, Tonyukuk derin tecrübesiyle onu engelledi. Tonyukuk insanların savaşla değil barışla zenginleştiğini, Göktürklerin henüz yeni bir araya toplandıklarını, henüz zayıf olduklarını, kuvvetlenmek için en az üç yıldan fazla zaman gerektiğini açıklamıştı. Akabinde Bilge Kağan'ın, şehirlerin etrafını duvarlar ve kalın surlarla çevirtmek ve Budist tapınakları inşa edip Budizm'i yaymak isteğine de Tonyukuk karşı çıktı.

Çünkü, Türklerin sayısı ve evleri çok azdı. Daha doğrusu Çinlilerin yüzde bir bile değildi. Buna rağmen Çinlilere savaş meydanlarında savaşılıyor ve galip geliniyordu. Sular ve otlaklar takip ediliyor, bir yerde sürekli oturulmuyordu. Avcılık önemli bir meslek idi. Dolayısıyla savaş pratiği yapılıyordu. Eğer kuvvetli iseler saldırıp yağmalıyor, zayıf oldukları takdirde kaçıp, ormanların, dağların arasına saklanıyorlardı. Çinlilerin askerleri her ne kadar çok ise de kullanımsız, faydasız idiler. Yani eğitimsiz, pratiksiz oldukları için savaş meydanlarında bir üstünlük gösteremiyorlardı. Göktürk askerinin gücü ise büyük ölçüde hayat tarzına dayanmakta idi. Şayet surlu şehirler inşa edip içinde otururlarsa eski gelenekleri değişirdi. Neticede bir kere yüz yüze gelince mağlup olunur, T'ang hanedanı tarafından ele geçirilirlerdi. Diğer taraftan ülkede Budizm propagandasına izin verilmesi ve bu dinin metodlarının

uygulanmasına gelince, bu dinin insanları zayıflatması söz konusu idi. Savaş halinde kuvvetli olmak gerekirdi. Oysa Budizm Türklerin savaşçı ve kuvvetli olmalarını önlerdi. Dolayısıyla ülkede tatbik edilemezdi. BilgeKağan, onun tavsiyelerini dinledikten sonra derinden etkilendi ve stratejilerinin hepsini kabul etti.162 Bilge Kağan, Tonyukuk'un tavsiyelerini dinleyip kabul ettikten sonra Çin'e akın yapmaktan vazgeçti. Üstelik elçi göndererek barış yapmayı teklif etti. Fakat T'ang hanedanının imparatoru Hsüan-tsung kabul etmedi.163

Göktürklerin eski gücüne kavuştuğunu gören İmparator Hsüan-tsung, onları ortadan kaldırmak için büyük bir plan yaptı (720 yılının kışı). İmparatorun kesin kararı savaşmak idi. Shou-fang Bölgesi Kumandanı Wang Chün hazırlanacak bütün orduların idaresini üstlenecekti. Batıdan Basmıllar, doğudan Tatabılar ve Kıtanlar hücum edecek, güneyden de Çin orduları harekete geçince Göktürk orduları tamamen sıkıştırılacaktı.164 Chi-luo suyunun yukarısında bulunan Göktürk merkezine baskın yapıp yakalayacaklardı. Çinliler bununla da kalmamışlardı. Kırgızların reisi Kutluğ Bilge Kağan ve diğer Göktürk muhalifleri Kapgan'ın oğlu Sol Bilge Prensi Mo Tegin, sağ Bilge prensi A-shih-na Bilge Tegin, Yen-shan Bölgesi Prensi Huo-pa-shih-shih-pi ve birçok bey ve kişi ile gizli ittifak yapmışlardı. Bunların hepsi Çinlilerle birlikte harekete geçmeyi kabul etmişti. Kıtanların tutuku valisi Li-Shih-huo, Tatabıların idarecisi Li Ta-p'u, Basmılların idarecisi ise Altay Dağı bölgesi idarecisi Ch'u-mu-k'un Chih-mi çor idi.165 Çinliler ve müttefiklerinin ordusu 300 bine ulaşmıştı. Söz konusu ordu Chi-luo suyunun yukarılarında toplandı.

Çeşitli kollara bölünüp Göktürklerin üzerine doğru ilerledi. Bu esnada Tatabılar ve Kıtanlar doğudan, Basmıllar ise batıdan farklı yollardan ayrı ayrı Göktürk merkezini basmak üzere hareket etmekle görevlendirilmişlerdi. Bütün bu olaylar karşısında Bilge Kağan korkup

endişelenmeye başlamıştı. Ancak, tecrübeli devlet adamı Tonyukuk hemen devreye girdi ve ona dedi ki: "Basmıllar şu an Pei-t'ing'de (Beşbalık) bulunuyorlar. Tatabı ve Kıtanlar ise doğudalar, aralarındaki mesafe çok uzak. Güçlerini birleştirip birlikte hareket edemezler. Huei ve Chang Chia-chen arasında anlaşmazlık var. Birlikte hareket edemezler. Eğer gelirlerse üç gün önceden kuzeye doğru çekiliriz. Yiyecek vesair levazımatları biter, geri giderler. Basmılların gücü az (hafif) dır. Birinci varırlarsa savaşırız".166 Tonyukuk'un düşündükleri doğru çıktı. Basmıllar, 721 yılının sonbaharında tek başlarına diğerlerinden ayrı olarak Göktürklerin merkezine hücuma kalkıştılar. Çinliler, Tatabı ve Kıtanlar henüz varmamıştı. Bunun üzerine korktular ve geri çekildiler.167 Dolayısıyla T'ang İmparatoru Hsüan-tsung'un planı daha başta bozulmuştu.

Geri çekilenleri Bilge takip etmek istediğinde Tonyukuk, Göktürklerin ordusunun hızlı gitmesini engelledi. Çünkü, halkın bin li (500 km) gittikten sonra savaşta öleceğini, henüz savaşılmadığını dolayısıyla en iyi yolun piyade olarak gitmek gerektiğini belirtti.

Bilge Kağan, bu zafer üzerine rahatladı ve yönünü Çin'e çevirerek, hızla girdiği Kansu bölgesini yağmaladı. Üzerine gönderilen Çin ordularını ağır bir bozguna uğrattıktan sonra, fazla ilerlemedi. Çünkü, Çin içlerine çok girmenin faydasız olduğunu özellikle Tonyukuk'un tavsiyeleri üzerine iyi anlamıştı. Kendi yazıtındaki sözlerinden anlaşıldığı gibi esas hedefi ülkesi içinde huzur ve refahı temin etmekti.168 Dolayısıyla bunun akabinde bir elçilik heyeti gönderip, barış teklifinde bulundu.169 720 yılında bu savaşlar meydana geldiğinde birinci gün on yedi bin kişi öldürülmüş, ikinci gün piyade ordularının tamamı imha edilmişti.170 Kıtan ve Tatabıların da Göktürk Devleti'ne isyan etmeleri cezasız kalmamış, 721 kış mevsiminde Kıtanların ve 722 ilkbaharında Tatabıların üzerine sefer düzenlenip bozguna uğratılmışlardı.

Nihayet, Çin’deki T’ang hanedanının imparatoru Hsüan-tsung, Bilge Kağan’ın gücünü kabullenmek zorunda kaldı. Bir yandan barış ilişkilerini geliştiririrken, diğer yandan sınırlarda savunma tedbirlerini artırmaya başladı. Bu arada sarayında kendi devlet adamları arasında yapılan müzakerelerde Bilge Kağan’ın iyi bir idareci olduğu insanları iyi yönettiği ve dost canlısı kişiliğe sahip olduğu vurgulanırken, kardeşi Kül Tegin’in mükemmel bir savaşcı, iyi bir komutan, Tonyukuk’un ise çok cesur, yaşlı, bilgili, tecrübeli biri olarak Çin için tehlikeli oldukları bildiriliyordu.171 Bu arada Çinlilerin gönderdiği elçiyi bütün ileri gelen devlet adamları ile ihtişamlı bir şekilde karşılamış, ziyaret eden Çin elçisini T’ang imparatorunun Tibetlilere ve Kıtanlara prenses verdiğini, ancak, kendisine söz verildiği halde evliliğin gerçekleşmediğini söyleyerek suçlamıştır. Çinli elçi bu durum karşısında imparatorun prensesi göndereceği vaadini vermiş olmasına rağmen, İmparator Hsüan-tsung sözünü tutmadı ve evlilik gerçekleşmedi.172

Bilge Kağan, yine de Çinle dostluk ilişkilerini sürdürmek maksadıyla veziri Buyruk Çor’u Çin sarayına göndererek meşhur atlardan sunmuştu. Çin sınırlarındaki askeri faaliyetleri durdurmuştu. Daha sonra Tibetlilerin kendilerine yaptığı T’ang’a karşı ortak saldırı teklifini anlaşmayı bozmamak için kabul etmedi. Çinliler de karşılığında Shuo-fang’da pazar kurarak karşılıklı ticaret yapılmasına razı oldular. Ayrıca yapılan anlaşmaya göre her yıl yüzbinlerce top ipek kumaş Göktürklere gönderilecekti.173

Kül Tegin’in Ölümü ve Cenaze Töreni

731 yılına geldiğinde II. Göktürk Devleti büyük bir kahramanını kaybetti. Bilge’nin kardeşi Kül Tegin vefat etmişti.174 Onun ölümü ağabeyi Bilge’yi derinden etkilemişti. Bu yüzden onun adına diktirdiği kitabesinde “Kardeşim Kül Tegin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, esen aklım esmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm

gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri, kaşları berbat olacak, deyip düşündüm"175 diyerek üzüntüsünü belirtmektedir.

Kül Tegin'in cenaze törenine Göktürklerin komşularının hepsinden katılımlar olmuştur. Doğuda Kıtan ve Tatabılar temsilciler göndermişlerdi. Başlarında Uder vardı. Çin imparatoru ise binlerce ipekli kumaş altın ve gümüş eşya ile birlikte İşiyi Likeng'i yollamıştı.176 Tatabılar ise hükümdarlarının temsilcisi Bökün ile katıldılar. Batı taraftaki uzak komşulardan Soğdlar, İranlılar ve Buhara şehri halkından General Nek ve Oğul Tarkan gelmişlerdi.177 Bilge'nin damadı da olan Türgiş (On-ok) Kağanından Tamgacı (mühürdar) Makaraç ve Oğuz Bilge onları temsilen katılırken Kırgız Kağan'ını Tarduş İnançu Çor temsil etmişti.178 572 yılında Mukan Kağan'a yapıldığı gibi Kül Tegin'e de büyük bir cenaze töreni düzenlendiği anlaşılmaktadır. (1 Kasım 731).

Kül Tegin için bir abide dikilecekti. Bilge'nin sözleri yazıta Yollug Tegin tarafından oyma suretiyle yazıldı. Çinden en iyi sanatçılar ve ustalar getirilmiş; olağanüstü güzel bir türbe inşa ettirilmişti. Ressam ve heykeltraşlara içi süslettirildiği gibi heykeller de konmuştu.179

Bilge yazdırttığı kitabeyi Göktürklerin merkezine yakın bir mevkide, kolay erişilebilir bir yer olduğundan bulundukları merkezde bir yere dikmişti.180

Çin imparatoru yazıta kendi sözlerinin ayrılarak yazılması, türbenin dikilmesi vesair işler için çok kabiliyetli altı usta göndermişti. Yazılan yazıları ve türbe ile heykelleri ipek gibi temiz zarif olmuştu. Daha önce Göktürk ülkesinde böyle güzel yazılar ve eserler olmadığı için Bilge'nin bunları gördüğünde üzüldüğü bildirilmektedir.181

Bilge Kağan artık yalnızdı. 697 yılından beri devlet yönetiminde ve savaş meydanlarında omuz omuza çarpıştığı Kül Tegin ve Tonyukuk artık yoktu. Zaten Orta Asya'da ona karşı duracak her hangi bir güç de kalmamıştı. Sadece 733 yılında Tatabı halkı, Kıtanlardan ayrılmıştı. Her halde baş kaldıracaklardı. Onların General Ku kumandasındaki kırk bin kişilik ordularını Töngker Dağı'nda mağlup eden Bilge Kağan, otuz bin askerlerini öldürdü. Bu arada büyük oğlu hastalanıp ölünce General Ku'yu balbal olarak dikti.182

II. Göktürk Devleti uzun süreden beri Çin'le barış içinde yaşıyordu. Bilge yeniden bir Çin prensesiyle evlenmek istediğini yineledi. İmparator Hsüang-tsung, kabul edebileceğini bildirince Ko-chie-li-pi'yi gönderip teşekkür etti ve evlilik işini sürecinin başlanmasını teklif etti.183

Bundan sonra beklenmedik bir şekilde Bilge, Buyruk Çor tarafından zehirlendi.184 Onun Bilge'yi zehirleyiş sebebi hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Buyruk Çor bir kaç defa Çin'e elçi olarak gitmişti. Orada Çinlilerden etkilenmiş olabilirdi. Diğer taraftan Bilge yukarıda da söylediğimiz gibi devlet idaresinde ve hayatta Tonyukuk ve Kül Tegin olmadığı için artık yalnızdı. Fakat kesinlikle herhangi bir kesin sebep gösteremiyoruz. Bilge zehirlendikten sonra hemen ölmedi ve Buyruk Çor tarafından zehirlendiğini anladı. Bunun üzerine onu ve bütün ailesi ile işbirlikçilerini öldürdü. Kendisi de 25 Kasım 731 tarihinde vefat etti.185 Cenaze töreni ise 735 yılının 22 Haziranı'nda yapıldı.186 Oğlu (İ-jan Kağan) onun için büyük bir cenaze töreni düzenlemişti. Çin'den Lisün Tay Sengün kumandasında beş yüz kişi gelmişti. Altın ve gümüşten bol miktarda getirmişti. Sandal ağacı da getirmişlerdi. Bütün millet cenaze töreninde saçlarını, kulaklarını kestiği gibi en iyi cins atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını (kürklerini) hediye olarak sunmuşlardı.187 Bu kitabe de Yollug Tegin tarafından bir ay dört günde yazılmıştı.188 Süsleme

işlemleri de onun tarafından meydana getirildi. Çin imparatoru, Bilge'nin cenaze törenine katılmak üzere fermanla Li Ch'üan'i göndermişti. Yine onun da türbesi inşa edildi. Li Jung ise Bilge'nin yazıtına Çince metni yazmak için görevlendirildi.189

Devletin Yıkılması

Bilge'nin ölümü üzerine devlet adamları toplandılar ve onun oğlunu kağan olarak II. Göktürk Devleti tahtına oturttular. Yeni Kağan'ın unvanı İ-jan idi.

Bilge'nin ölümü üzerine devlet adamları onun oğlu İ-jan'ı kağan olarak tahta geçirdiler. Ancak, İ-jan Kağan fazla yaşayamadı ve yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak öldü. Yerine kardeşi geçerek, Tengri Kağan unvanını aldı.190 Yaşı küçük olduğu için devlet işlerinde muktedir görünmeyen Tengri Kağan, idareyi gerçekte annesine kaptırmıştı. Vezirlerden Yü-ssu Tarkan ile işbirliği yapan annesi, devlet adamlarının çoğunu küstürdü. Devletin doğu ve batı kanatlarını idare eden amcaları şadlar, boylar ve halk tarafından seviliyorlardı. Onların nüfuzunun artması kağanın annesi ve adı geçen tarkan tarafından kıskanıldı. Neticede batı kanadı idarecisi şad öldürülürken, doğu kanat şadı kendini kurtarmayı başardı. Üstelik hücuma geçip Tengri Kağan'ı öldürdü. Hiç yoktan devlet kargaşa içine sürüklenmişti. Doğu şadı P'an Kül tegin, Bilge'nin bir başka oğlunu tahta geçirmişti. Ama kimse destek vermedi. Basmıllar fırsattan istifade ederek ona saldırınca bütün kuvvetini kaybedip, tek başına kaçtı. Bu arada daha önce tahta çıkardığı kağanı Kutluğ Yabgu öldürüp, yine Bilge Kağan'ın bir başka oğlunu hükümdar yaptı. Bir süre sonra yabgu onu da ortadan kaldırıp kendisini kağan ilan etti.191

Göktürk ülkesinin kuvvetinin zirvesinde olduğu bir anda böyle karışması Çinlileri harekete geçirdi. Sun Lao-nu adlı elçiye özel görev verilmek suretiyle Uygur, Basmıl ve Karlukların yanına gönderip

ayaklandırıldılar. Asiler Kutluğ Yabgu'yu öldürdüler ve Basmıl reisini kağan seçtiler. Karluk ve Uygurlar ise sağ ve sol yabgulukları almıştı.

Asi ve boyun baskınından kurtulan Göktürkler eski doğu Kanat Şadı P'an Kül Tegin'in oğlunu Ozmış'ı (Wu-su-mi-shih) kağan seçtiler.192

Ozmış, artık devletin gücünü kaybettiğini biliyordu. Bu yüzden Çin'e gelip T'ang imparatoruna bağlılığını bildirerek onu ziyaret edeceğini söyledi. Fakat daha sonra bu niyetinden vazgeçince Çinliler Uygur, Karluk ve Basmılları onun üzerine saldırtarak öldürdüler. Ozmış'ın kesik başı Çin başkentine götürüldü.193 Bir çok kağanlarının ardı ardına ortadan kaldırılmasına rağmen geride kalan Göktürkler yılmıyordu. Aslında nüfusları çok azalmıştı. Ozmış'ın oğlu Pai-mei, kağan seçildi (744 yılı). Yine bu arada asi üç boyun arası açılmıştı. Basmılların kağan ilan edilen reisi Uygurlar ve Karluklar tarafından öldürüldü ve Uygurlar kendi kağanlıklarını ilan edip devletlerini kurdular. Uygurların kurucusu Kutluğ Boyla Kül Kağan, Pai-mei Kağan'a saldırıp, onu mağlup ettiler. Onun da kesik başı babasınınki gibi Çin başkentine gönderildi.194

Göktürkler yıkıldıktan sonra hanedana mensup beyler ve bir kısım halk gidip Çin'e sığındı. Aslında yıllardan beri süren iç savaş yüzünden sayıları çok azalmıştı. Beylere çeşitli Çin unvanları sunulduğu gibi halk kuzey eyaletlerine yerleştirildi. Göktürk adı 941 yılına kadar Çin kaynaklarında varlığını sürdürdü. Bunlarla ilgili kısa kayıtlarda söz konusu grupların sık sık Çin'deki T'ang hanedanına karşı isyan ettiğini fakat, kuvvetlerinin az olması sebebiyle başarı kazanamadıklarını görüyoruz.195

Göktürk Devleti'nde Sosyal Yapı

Göktürklerde en yüksek siyasi teşekkülün il (devlet) olduğunu bu devletin tarihinin kaynakları Çin yıllıkları ve Türkçe Orhun Abideleri sayesinde gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yani bugünkü anlamda devletin karşılığı olan il, aileden (oguş) başlayıp, sırasıyla aileler

birliği (uruğ), boy (kabileler) birliği halklarının en gelişmiş ve son şekli olarak belirmektedir.

Göktürk tarihinin başlangıcında, devletin kuruluşunu anlatan Çince tarihi kaynakta (Chou Shu 50. bölüm) devletin kağanı Bumın, o sırada tâbi olduğu Juan-juanları (Moğol) bozguna uğrattıktan sonra devlet karşılığı olan “il” ile hükümdarlık unvanı “kağan”ı birlikte zikretmiştir (İl Kağan-devletin hükümdarı). Başka bir ifade ile artık bağımsız hale gelinmiş, yani il (devlet) olunmuştur. 552 yılında vuku bulan bu olaydan sonra ortada bir Göktürk Devleti söz konusudur.196 Devlet mevcut olduğuna göre onun sistemi, bir teşkilatı, müesseseleri hukuku da olmalıdır.

İslamiyet’ten önce ve sonra Orta Asya bozkır sahasında kurulmuş diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Göktürk Devleti de sosyal yapı açısından yukarıda belirttiğimiz birbirine bağlı halkalar zincirine sahipti.197 Sosyal yapının çekirdeğini aile oluşturuyordu. Aileler birliğine urug denilmesine rağmen henüz bunun tam fonksiyonu anlaşılamamıştır. Bir sonraki halka boy aileler ve uruglar birliği idi; boyların başında beyler bulunurdu. Bir siyasi birliğe dahil olmuş boylara ok denirdi. Boyların da birliğine bodun denirdi ki; başında arazisinin genişliğine göre yabgu, şad, ilteber gibi idareciler bulunurdu.

Bilindiği gibi bir devletin (yani il’in) bağımsız olabilmesi için bazı şartlara sahip olması gerekmektedir. Bunlar siyasi istiklal, ülke, halk ve kanundur.198

Göktürklerin istiklallerini nasıl kazandığını yukarıda anlamıştık. Fakat, Moğol asıllı Juan-juanları hezimete uğratmadan önce istiklallerini kazanma yolunda önemli adımlar attıklarını Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. 545 yılından önce Çin Seddi’nin kuzeyindeki ve Çin sınırlarının dışındaki pazarlarda ipek alışverişine vs. ticarete başlayan Bumın Kağan, Çin ile münasebet tesis etmek istemişti. Bunu karşılıksız bırakmak istemeyen

Çin'deki Batı Wei İmparatoru, 545 yılında bir elçiyi Göktürk merkezine gönderdi. Kaynağın ifadesine göre, elçi vardığında Göktürkler sevinmiş ve birbirlerini tebrik ederek "Şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı bizim ülkemiz yükselecektir" demişlerdi.[199] Göktürklerin bu olaya sevinmesinin esas sebebi kendilerinin ilk defa siyasi varlık olarak tanınmalarıdır. Yine aynı kaynağın ifadesine göre bu olaydan dolayı birbirlerini tebrik ediyorlardı.

Göktürklerin istiklallerini kazanışları kaybedişlerine, Orhun abidelerinde oldukça önem verilerek, anlatılmış, istiklalin kaybedilişinin millet için adeta bir ölüm kazanılmasının ise yeniden diriliş olduğu, milletin bundan çok ders alması gerektiği önemle tavsiye edilmiştir.[200] 630-680 yılları arasında devletin Çin esaretine düştüğü sırada birçok bağımsızlık hareketi meydana gelmiş, en sonunda 679'da başlayan isyan kıvılcımı, 682'de devletin yeniden istiklalini kazanmasına sebep olmuştur. Devlet tekrar istiklalini kazanınca, kağanlar, Çin'de kalmış Türk boylarını kurtarmak için olağanüstü çaba sarfetmişlerdir. Bu da Göktürk Devleti'nde istiklale verilen önemi gösteren en önemli vesikalardandır.[201]

Bağımsız olan her devletin varlığını sürdüreceği bir coğrafi mekana sahip olması gerektiği herkesçe malumdur. Ancak, eski Türk ilinde bu coğrafi mekan, yani ülke toprağı diğer çağdaşı devletlerde olduğunu hükümdarın serbestçe kullanabildiği bir arazi parçası değil, korumakla vazifeli olduğu ata yadigarı idi. Bu durum ve vatan sevgisi, Orhun Abidelerinde gayet açık bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca merkez Ötüken kutsal sayılmıştır (Iduk Ötüken). Aslında Orhun Kitabeleri (Türk milletinin acı tatlı hatıralarının gelecek nesillere unutulmaması için taşa yazdırılıp dikilmesi), ancak, o toprakların ilelebed Türk vatanı olarak kalacağı düşüncesinin neticesi idi. Çin kaynakları Göktürk sınırlarını doğudan batıya 10 bin li (beş bin km'den fazla) güneyden kuzeye 5 bin li

(iki bin beş yüz km'den fazla) olduğunu bildirmektedir.202 Ülke hükümdarın şahsi malı gibi bir dominium değil, benzeri sadece eski çağlarda Roma'da görülen imperium düşüncesi ile yönetiliyordu.

Göktürk Devleti'nde halkın (kün) şahsi hukukla donatılmış, iktisaden hür ve özel mülkiyete sahip olduğu görülür. Tarım arazisi üzerinde de özel mülkiyet geçerli oluyordu. II. Göktürk Devleti zamanında 698 yılında Kapgan, Çin'den bir sürü istekte bulunmuştu. Bunların arasında otuz bin ölçek tohumluk darı da vardı. Bu tohumluk darının halkın tarlalarında kullanılması için olduğu muhakkaktır. Diğer taraftan Bizans kaynağı Tactica da Göktürklerin hür insanlar olduğunu zikretmektedir. Özel mülkiyet kişi hak ve hürriyetlerinin teminatı olduğundan, insan ona sahip olup kullandığı ölçüde hür olabilmektedir. Göktürklerde hürriyetin ne kadar önemli ve fazla olduğunu göz önüne alırsak, bu devletin çağdaşlarına göre insan hakları yönünden epey ileride olduğunu anlamış oluruz.

Eski çağlarda ve diğer Göktürk çağdaşı kültüründe, insanlar, yaşamak için gerekli enerjiyi (çekme ve taşıma gücünü) aralarındaki zayıf ve vasıfsız kişilerin kol kuvvetini çalıştırma suretiyle sağlıyorlardı. Asalak ve yerleşik köylü kültürde bunun başka çaresi yoktu.

Ekonomik açıdan hayvan yetiştiriciliğine, çobanlığa dayanan bozkır Göktürk kültüründe ise bu ihtiyaç, başta en yüksek adalet gücüne sahip at olmak üzere hayvan gücü ile karşılanıyordu. Orman kavimlerinde ve yerleşik topluluklarda hakimiyeti ele geçiren gruplar zorbalık yolu ile kendilerine hiçbir siyasi ve mülki hak tanımadıkları mahkum kütleleri (Moğollarda çeşitli kölelik müesseseleri, Slav kavimlerinde meşhur köle ticareti, Mısır'da köle kütleleri, Çin'de enselerine boyunduruk vurularak çalıştırılanlar, Hindistan'da paryalar, eski Yunan Aristoteles'in ehli hayvan ve canlı alet dediği doğrudan mülk sayılan insanlar, Roma'da benzeri köleler) sınıf, kast cenderesine alarak cemiyet düzenini öyle devam ettirmek

için asırlar boyunca türlü tedbirlere (özel kanunlara) başvururlarken, insanın kol kuvvetine ihtiyaç duyulmayan bozkır kültüründe özel mülkiyet ve hür çalışma sayesinde gelişen sosyal gelenekler zamanla töre (anayasa) hükümleri halinde kesinlik kazanmıştı.203

Göktürkçe vesikalarda 14 yerde kul tabiri geçmektedir. Ancak, bunlarda mülkten, haktan mahrum kimseler değil, bazı siyasi ve medeni haklardan yoksun olmak söz konusudur ve esirlik ifade edilmek istenmiştir. Esirlik ve kölelik sosyal ve hukuki bakımdan farklıdır. Eski Yunan'da, Roma'da ve Moğollarda kölelerin yanında, fakat, onlardan ayrı olarak da esirler (özellikle savaş esirleri) de vardı. Öte taraftan köle kelimesi hiçbir Göktürkçe metinde geçmemektedir.

Genel olarak herhangi bir toplulukta yüksek tabakaların oluşmasında üç faktör önemli rol oynamaktadır:

1- Geniş araziye sahip olmak (ekonomik),

2- Askeriliği meslek edinmek (idari-askeri),

3- Ruhani (dini) zümreye mensup bulunmak.

Bu durum göz önüne alınarak, Göktürk Devleti'ne baktığımızda şunları görürüz. Her şeyden önce Göktürklerde ziraatin çok az yer tutmasından dolayı toprak köleliği (servage) söz konusu olamaz. Eli silah tutan herkesin asker olduğu bozkır toplumunda, askerliğin ayrı bir meslek olduğu düşünülemez. Zaten, Göktürkleri anlatan Çin kaynakları Göktürk ordusundan bahsederken, çoğu kez asker kelimesi yerine kullanmıştır. Çünkü, herkesin asker sayılmasından dolayı ayırım yapmaya gerek duymamışlardır. Bozkır sahasında kurulmuş bütün diğer eski Türk devletleri gibi Göktürk Devleti de siyasi ve askeri karakter taşıyor, dini karakter taşımıyordu.

Yazıtlarda geçen Kara-bodun deyiminin asıl büyük kalabalık diye adlandırılması gerekmektedir. Yani büyük halk kütleleri ifade olunmak

istenmiştir; kesinlikle sınıf farklığı söz konusu değildir.204

Eski Türk devletlerinde bazı yüksek memuriyetlerin ırsi olduğu bir zamanlar iddia edilmiş olsa da, kaynaklarda bunu doğrulayan bir kayda rastlanmamaktadır.

Üstelik tayinlerin yapıldığını, Göktürk tarihini başlangıcından sonuna kadar takip ederek öğrenebiliyoruz. Kısacası Göktürklerde sınıflaşma veya sosyal tabakalaşma olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir malumat yoktur.205

Hatta daha da ileri giderek şunu diyebiliriz ki; devleti kuran ve başarılı yapan millet idi: “Türk bodun, illedik ilin… kağanladuk kağanın yitiru idmış=Türk milleti il yaptığı ilini… kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş”. Halkın, devletin kuruluşuna katılışı ise: “Babam (İlteriş) 17 er ile harekete geçti. Haberi işiten ormandakiler, ovadakiler toparlanıp geldiler, 70 kişi, sonra 700 kişi oldular… kağanlığı atalarının törelerinde kurdular”.206

İstiklalin, ülkenin ve halkın mevcut olduğu Göktürk ülkesinde insan hayatını düzenleyen mutlaka bir kanunların sistemi de olması gerekmektedir. Orhun kitabelerinde bildirildiği üzere, Göktürk Devleti’ndeki kanunların bütününe töre deniyordu. Kitabelerde töre kelimesi 11 yerde geçmekte, bunun altısında il (devlet) deyimiyle birlikte kullanılmaktadır. Diğer beş yerde de il ile alakası açıkça belirlidir. Bu da Göktürk Devleti’nin töreye (kanun) ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle devletin varlığı törenin varlığına sıkı sıkıya bağlı idi: “Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler…”, “Ey Türk bodunu devletini töreni kim bozabilir?”, “Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi.”, “Devletin töresini terketmiş…”, “O (İlteriş), atalarının töresine göre bodunu (milletini) teşkilatlandırdı…”, “Töre gereğince amucam tahta oturdu…”207

Töre hükümleri değişik şartlar altında etkinliğini sürdürebilmek için değişebilirdi. Ancak, törenin bazı hükümleri kesinlikle değişmez idi: Bunlar könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik), kişilik (insanlık) idi. Diğer eski Türk Devletlerinde olduğu gibi Göktürk Devleti'ni de yerleşik ve kabilevi devletlerden ayıran başlıca özellikler şunlar idi: Velayet-i amme, özel mülkiyet milkiyet, serbest çalışma, imtiyazsızlık, hükümranlığın karizmatik oluşu, birleştiricilik, askeri karakter, dini tolerans, imperium telakkisi, töre (kanunilik), besicilik-çobanlık. Fakat, özellikle vurgulanması gereken nokta, Göktürk Devleti'ni diğer kabilevi devletlerden ayıran en önemli özellik kamu hukukunun olmasıdır.

Öte taraftan Göktürk ilinde vatan anlayışının bir devlet felsefesi halinde geliştiğini görmekteyiz. Devlet, hükümdar yani kağandan önce gelmektedir. Bu sebepten bütün Göktürk yazıtlarında il (devlet) sözü kağandan önce zikredilmiştir. Devletin yıkılması ise Göktürkler için en büyük felaket olarak acı bir şekilde telakki ediliyordu. Devlet tanrı tarafından verilir, kağanın ve milletin durumu tanrı tarafından yasanır ve tayin edilirdi: "İl berigme tengri (il veren Tanrı)", kötü kağanlar ile yolundan çıkmış Türk milletini, Tanrı zaman zaman cezalandırıyor ve elinden alıyordu.208

Hükümdar

Göktürklerde hükümdarlık, yani devlet başkanlığı kağanlık ile temsil edilmektedir. Devlet başkanı da Kağan unvanını taşıyordu. Kaynaklardan anlaşıldığına göre otağ, örgin (taht), tuğ (kurt başlı sancak), davul (sorguç-köbrüge) ve yay hükümdarlık sembolleri idi. Yine diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Göktürklerde de bu unsurlar aynı fonksiyonu taşımaktadır. Göktürk Devleti'ne yönelik entrika faaliyetlerini sık sık uygulama safhasına koydukları sırada, Çinliler destekledikleri Göktürk prenslerine birer kurt başlı sancak ve davul göndermişlerdir. Bu şekilde onlar hükümdar olarak tanıdıklarını ifade etmek istemişlerdir. Kağan

unvanının yanında sadece Tonyukuk Yazıtı'nda bir kere han unvanı kullanılmıştır.

Kağanı, konumuz açısından ele aldığımızda göze çarpan en önemli nokta, despotizma ile yönetilen eski bazı kültürlerde olduğu gibi milletin vazifesi ona bakmak değil, bilakis kağanın vazifesi millete bakıp, gözetmek, doyurmak, boyları bir arada tutmak ve düşmanlara karşı korumaktır. Aşağıdaki sözler onun millete karşı sorumlu olduğunu, hesap verdiğini gösteren en açık misallerdendir: "Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım… ondan sonra Tanrı irade ettiği ve lutfettiği için ve talih ve kısmetim olduğu için ölecek milleti diriltip, kaldırdım, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin ettim, nüfusu az milleti çok ettim. Başka illi milletler, başka kağanlı milletler arasında onları pek üstün kıldım. Dört bucaktaki milletleri hep barışa mecbur ettim ve düşmanlıktan vazgeçirdim".209 Göktürklerde siyasi iktidar kut tabiri ile ifade olunuyordu. Milleti için gece gündüz, çalışmayan kağan, milletine karşı vazifelerini yerine getiremediği için, kut'unun Tanrı tarafından geri alındığı gerekçesiyle iktidardan düşürülürdü. 716 yılında İnel'in tahttan indirilmesi bu sebeple olmuştu.

Hükümranlık (erklik) karizmatik idi. Kağanlık, kişiye Tanrı tarafından verilirdi. Türk hükümdarı kanunları (töre) uygular, kendisi de uyar, fakat, kanun yapamazdı. Kısacası başka milletlerde olduğu gibi mutlak hükümdar değildi.210 Siyasi iktidarı Tanrı verdiği için, milli irade, insaf duygusundan kurtulmuştu. Kağanın icraatı millet tarafından meclis vasıtasıyla kontrol ediliyordu. Bilge Kağan'ın (716-734) ileri sürdüğü teklifler (Göktürk şehirlerinin etrafının surla çevrilmesi ve Budizm'in ülkede propaganda edilmesi) meclis tarafından kabul edilmemişti. Bu meclis kağanı meşrulaştırdığı gibi gerekçe göstererek reddedebiliyordu. Mesela, 581 yılında Ta-lo-pien'i annesi Türk olmadığı için kağan olarak tanımamış,

yerine amcası Işbara'yı cesur ve kahraman olduğu için kağanlığa layık görerek, onu seçmişti.211

Kağanların Devlet'i çok sert idare etmeleri, kötü davranmaları, milletin isyanına sebep oluyordu. Çin kaynaklarına göre Göktürk Kağanı Kapgan'ın halka kötü davranması yüzünden, Göktürk ülkesinde sık sık isyanlar çıkmış, nihayet bunlardan birinin bastırılması akabinde, Kapgan, ormana pusu kuran asi Bayırku boyunun reisi tarafından öldürülmüştü (716).212 Bu olay bir bakıma kendisine kötü davranan kağana karşı Göktürk halkının tepkisi idi.

Göktürk kağanları da diğer Türk devletlerinin hükümdarları gibi unvanlar da almışlardı. Bunlar: "Büyük Kağan, Kutluğ, Beğçor, Yüce Gökten Almış, Tanrıya Benzer, Gök Yaratmış, Türk Bilge Kağan, Gökte Doğmuş, Göktürklerin ve Dünyanın Mukaddes Hükümdarı" idi.213

Göktürk Devleti'nde kağanın milletine karşı sorumlu olduğunu gösteren bir başka delil de yine Çin kaynaklarında kaydedilmiş olan tahta çıkma törenidir. Buna göre tören sırasında kağanın boğazı bir ipek ile sarılır, sonra sıkılıp bırakılarak kaç sene kağanlık yapacağı sorulur.214 Kağan zor durumda kalarak, kızarır, bozarır, söylediği sözler millet tarafından dikkatlice dinlenir, tasdik ve tahkik edilirdi. Aslında bundan önce devlet adamları onu bir keçe üzerinde oturturlar, güneş yönünde doğudan batıya doğru çevirirlerdi. Her çevirişte halkın hepsi onu eğilerek selamlardı.

Bir Türk'ün başarılı bir kağan olabilmesi için Tanrı tarafından kendisine verilmiş başlıca üç özelliği kendinde toplaması gerekiyordu. Bunlar yarlığ, kut ve kısmet (ülüg) idi. Yarlıg, Tanrı adına verilen emir iken, sonraları değişerek Tanrı'nın bağışlaması anlamına gelmekte idi: "Tanrı yarlığ verdiği için 14 yaşında Tarduş milleti üzerine şad olarak oturdum. Amcam kağan ile birlikte Gök ırmak'a ve Şan-tung ovasına kadar akın yaptık. İl (devlet) gibi kağanlık da millete ait bir kurum idi: Türk milleti illediği ilini

elinden çıkarmış, kağanladığı kağanını kaybedivermiş…” “İllileri ilsiz kılmış; kağanlıları kağansız kılmış.” Diğer taraftan Tanrı’nın verdiği kut, yarlıg ve ülüg ile dünyanın bütün ülkelerini idare etmekle görevli Göktürk kağanları üniversal (cihanşumul) devlet anlayışına sahip idiler. Böyle bir devlet ve hükümdar anlayışı dünya hukuk tarihinde önemli yer tutmaktadır.215

Göktürk hükümdarları hakkında yukarıda söylediklerimizi toparlarsak, Göktürk kağanının milletine karşı başlıca şu vazifeleri vardı:

1- Ordusunun başında olmak,

2- Halkı doyurup giydirmek,

3- Halkı kondurup iskan ettirmek,

4- Halkın kalbini kazanmak ve onun sevgi ve saygısına mazhar olmak

Öte yandan kağan olacak kişinin taşıması gereken en önemli özellikler; bilge, alp, doğru sözlü ve erdemli olması idi.

Meclis

Bir devlette yasama kurulu niteliğinde meclisin olması hukuk tarihi açısından çok önemlidir. Üstelik onun çağdaşı olan devletlerin hiçbirinde böyle bir meclis yoksa bu, onun önemini çok daha fazla artırmaktadır.

Göktürk Devleti’nde öyle bir meclisin var olduğunu, Çin kaynaklarından ve Orhun Yazıtlarından çok açık bir şekilde anlamaktayız. Yasama kurulu niteliğini taşıyan bu meclis, aslında milattan önceki devirlerden beri devam eden bir kurumdu. Göktürklerde meclis kelimesinin karşılığı toy idi. Bütün diğer Türk lehçelerine ve Türkçeden geçtiği bütün yabancı dillerde de meclis, toplantı anlamına gelmektedir. Bu meclisin üyelerine Toygun (Çince Ta-guan) denirdi.216

Göktürk kağanları meclisin tabii başkanı oluyorlardı. Kağan olmadığı zaman meclise hanedana mensup olmayan Aygucı ve Ügeler başkanlık ederlerdi. Bu kişiler ayrıca başbakan konumunda idiler. Önemle belirtmek

gerekir ki; çok önemli bir hukuki kurum olan meclis (toy) Göktürk tarihinde mühim yer tutmuş, hükümdarların tahta geçirip indirilmesinde büyük roller oynamıştır. Göktürkler hakkında ilk bilgileri veren Çin kaynağı Chou Shu'nun 50. bölümünde, Göktürklerin henüz devlet olarak kurulmadıkları devreye ait bilgileri verirken, bazı rivayetlerden bahsedilmektedir. Bu rivayetlerden sonra esas tarihi kısma geçilirken tam doğruluğundan emin olunmasa bile çok çarpıcı misalden bahsedilmektedir. Daha boy aşamasında olan Göktürkler, kendi aralarında şeflerini seçmek için hepsi bir araya toplanmış, ağaçlık bir yerde yükseğe sıçrama yarışması düzenlenmiştir. Neticede en yükseğe sıçrayan şef olarak seçilmiştir. Böylece meclis takdirini en layık olan lehine kullanmıştır. 545 yılında ilk Çin elçisi An-no-p'an-t'uo, Göktürk merkezine vardığında, Göktürkler, reisleri Bumın (T'u-men) ile birlikte sevinmişler, “Şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı ülkemiz gelecekte yükselecektir” diyerek birbirlerini tebrik etmişlerdi. Bu kayıtlar ile Göktürklerin henüz devlet haline gelmeden bile meclis veya ona benzer fonksiyonu icra eden bir müesseseye sahip olduklarını anlıyoruz.217

Meclisin kağan seçiminde oynadığı rolü gösteren en iyi delil 582'de taht değişikliği sırasında meydana gelen olaylardır: Yukarıda bahsettiğimiz gibi T'a-po (Tabo) Kağan'ın ölümünden sonra, onun ölmeden önce kağan olarak tayin ve vasiyet ettiği Ta-lo-pien meclis tarafından kağan olarak tanınmadı ve Işbara daha layık görülerek kağan seçildi.218 Kısacası meclis takdirini ve yetkisini bu yönde kullanmıştı. Demek ki, söz konusu bu meclis kağan nasbında tam yetki sahibi idi. Yeni hükümdarı uygun diye meşrulaştırdığı gibi gerekçe göstererek reddedebiliyordu.

593 yılında cereyan eden bir başka hadise de meclisin fonksiyonunu göstermesi açısından epey etkileyicidir. Tou-lan (Do-lan) Kağan'ın Çin asıllı eşi Çin'de kendi sülalesini yıkıp iş başına gelen Sui hanedanına karşı

bazı Çinliler ve Soğdlarla irtibat kurarak, birtakım gizli faaliyetlerde bulunuyordu. Bunu öğrenen Sui hanedanı durumu kağana bildirdi. Kağan önce bunlara müdahale etmek istemedi ise de, Çin elçisi Göktürk toygunlarından (ta-guan) birine rüşvet vererek, kağanın hatununun kurduğu gizli planı ortaya çıkartınca devlet meclisi üyelerinin hepsi, bu gizli plandan dolayı kağanla alay ettiler. Zor durumda kalan kağan, bunun üzerine Çinlileri (asi olanları) ve Soğdları cezalandırdı.219 Bilge Kağan'ın 723 yılında ileri sürdüğü teklifler Göktürk Devlet meclisinde kabul edilmemişti.220

Diğer taraftan halkın tahta çıkma töreninde kağanı bir keçe üzerine koyarak, havaya kaldırması, kağanın seçimine halkın iştiraki olarak düşünülmüştür. Toylara katılan toygunlar, tegin, kül-çor, apa, erkin, tudun, ilteber, tarhan gibi unvanlar taşırlardı. Toylarda önce dini-milli törenler yapılır, devletin bütün meseleleri görüşülür, sonra ziyafetler verilirdi.

Hükümet

Orhun Kitabelerinde geçtiği üzere, Göktürklerde hükümetin karşılığı ayukı tabiri idi.221 Yukarıda da bahsettiğimiz gibi memleket meseleleri devlet meclisi toy da görüşülüyordu. Ancak, coğrafi şartlar ve ülkenin içinde bulunduğu durum sebebiyle toyun her zaman toplanması mümkün olamıyordu. Memleket işlerinin asıl görüşülmesi gerektiği anlarda ayukı (hükümet) devreye giriyor, bütün asıl meseleler, o an için ayukıda konuşuluyordu. Çin kaynaklarına göre Göktürk hükümeti 9 bakandan oluşuyordu. Bakanların yazıtlardaki karşılığı ise buyruk idi.

Hükümet üyelerinin taşıdıkları unvanlarından ve kitabelerdeki ifadelerden gayet önemli kişiler olduklarını görüyoruz (çor, ilteber, buyruk-çor vb.). Bazı hükümet üyelerinin merkezin dışındaki bölgelerde özellikle askeri vali durumunda oldukları, bazılarının tudunluk yaparak, vergi toplama işleriyle meşgul oldukları bilinmektedir.222

Hükümetin başında ise hanedandan olmayan aygucılar veya ügeler bulunurdu. Bunlara ilaveten devlet merkezinde ayrıca tamgacı ve bitigciler bulunurdu. Tamgacılar, katip ve mühürdar, bitigciler ise haberleşmelerden sorumlu katip idiler.

Görüldüğü gibi Göktürk devlet teşkilatında, devlet başkanlığı, yasama kurulu (toy) ve hükümet birbirlerinden farklı kurumlar idi. Yani ayrı fonksiyonlar icra ediyorlardı. Ancak, hükümdarlığı şahsında temsil eden kağan (devlet başkanı) ülkeden birinci derecede sorumlu olduğu için bütün iktidarı elinde bulunuyordu. Başbakanları o tayin ediyor, töre değişikliklerini o teklif ediyor, devlet mahkemesine (yargu) başkanlık ediyordu. Çünkü tanrının siyasi iktidar ile donattığı tek kişi o idi. Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi, Göktürklerde de milletin hemen her şeyi ondan beklemesi (doymak, giyinmek, çoğalmak, huzur ve asayiş) tam otoriteyi doğuruyordu. Öte taraftan askeri bir karakter taşıyan eski Türk idare mekanizması “tam otorite” uygulamasını kolaylaştırıyordu. Ancak, kaynaklarının ifadesi ile sıkı bir şekilde uygulama altında tutulan törenin hükümleri sayesinde söz konusu tam otorite hiçbir zaman zalim olmadığı gibi, militarist diktatörlüğe dönüşmüyordu.

Göktürk devlet sisteminde Çin kaynaklarının ifadesi ile 28’den fazla unvan olduğu gibi, bu unvanları taşıyan kişilerin birer makama da sahip olmaları gayet tabiidir. Göktürk yazıtları da unvanlar hakkında epey malumat vermektedir. Kitabelere göre devlet hiyerarşisi şöyle sıralanmaktadır: Kağan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarhanlar, buyruk beyler, Dokuz-Oğuz beyleri vb. Çin kaynakları ise kağan ve hatunu söyledikten sonra en büyük unvan olarak Yabgu, sonra şad, tegin, tudun, ilteber, erkin’den bahsetmektedir.

Yargı ve Hukuki Cezalandırma

Göktürk Devleti'nde yüksek devlet mahkemesine yargu denirdi. Yine kaynaklar araştırıldığında Göktürk Devleti'nde bir adliye (könilik) müessesesi olduğunu anlıyoruz. Yarguların vazifeleri töreyi ve örfi hukuku uygulamak idi. Ünlü Göktürk devlet adamı Tonyukuk, mahkeme başkanlığı yani yarganlık yapmıştı. Hükümdarlar da yarganlık yaparlardı.223

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Göktürk ülkesinde cari cezai hükümler şunlar idi:

- Zina yapan evlilerin cezası idam,
- Adam öldürme idam
- Soygun yapan, bağlı at çalan idam,
- Genç kızları aldatanlar ağır bir şekilde mal ile tazminat ödemek zorunda bırakıldıktan sonra, o kızla mutlaka evlenmesi gerekirdi.
- Adam yaralayanlar, yaranın derecesine göre mal mülk ödemek suretiyle suçlarını tazmin ederlerdi.
- At ve koyun çalanlar, on katından fazlasını ödemeye mahkum edilirdi.
- Diğer hafif suçlar 10 günü geçmemek üzere cezalandırıldı.
- Vatana ihanet edenler, ordudan kaçanlar ölüme mahkum edilirdi.224

Ceza işlemleri herkese hiçbir fark gözetmeksizin aynen uygulanırdı.

Özel Hukuk

Göktürk Devleti'nde kulluğun ve köleliğin olmadığını yukarıda belirtmiştik. Yani insanların hepsi hürdü. Kadınların da toplumda önemli yerleri vardı. Devlet yönetiminde hatunların da söz sahibi olduğunu 585 ve 615 yıllarına ait vesikalardan anlıyoruz. 585 yılında Çin elçilerinin karşılanmasında kağanın etkilenip Çin vassalı olduğunu kabul etmesine ve 615 yılında Yen-men'de Çin imparatorunu kuşatan Shih-pi (şi-bi) Kağan'ın kaldırmasında yalan söyleyerek kağanı etkilemesinde çok önemli menfi rol oynamışlardı.225 Yine kitabelerde mevcut, Bilge Kağan'ın annesi hakkında övgü dolu sözleri ve onu bir tanrıçaya benzetmiş olması kadına

Göktürkler tarafından verilen önemi gösteren çok kıymetli bir vesikadır. “Gelinlik kızın cariye oldu” ibaresi de kadınların yüksek bir yeri olduğu ve cariye durumuna düşmesinin çok utanç ve acı verici olduğunun belirtilmesi de kadına Göktürklerin verdiği değeri gösteren çok değerli bilgilerdir. Bunun cariyeliğin hiç hoş olmadığını, aksine aşağılayıcı bir durum olduğunu göstermesi de kültür tarihimiz açısından dikkate değerdir. Zaten yazıtlardaki cariye anlamına gelen küng (kün) kelimesi aslen Çincedir (ch’üen).

Bir erkek bir kızı sevdiğinde akrabalarından birini kızın ailesine göndererek teklifte bulunurdu. Ölen babaların, amcaların, erkek kardeşlerin eşleriyle evlenme geleneği (leviratüs) vardı. Bu şekilde ortada kalan eşlerin zor duruma düşmeleri önlenirdi. Bir başka ifade ile ailenin bütünlüğü korunmaya çalışılırdı. Dışarıdan evlenme (egzogami) vardı.226

Vergileri at ve koyun idi. Arabaların kenarlarına çentik atılarak hesap yapılırdı. Yerleşik olmayan bir hayat tarzını devam ettiren Göktürklerin hesaplarını bu şekilde tutmaları gayet normal olmalıdır. Bunun yanında altın uçlu oklar balmumuna sürülür ve mühür (tamga) şeklinde kullanılırdı.

Özel mülkiyet mevcut olduğundan Göktürk Devleti’nde herkesin bir parça toprağa sahip olduğunu anlıyoruz. Çünkü bazı Türk boyları bugünkü Batı Türkistan’ın doğu bölgelerine yakın bir yerde bitki (ağaç, vb.) yetiştiriyordu. Kız çocuklarına da önem verilir, kızın miras hakkı çeyiz olarak koca evine giderdi.

Göktürk Devleti’nde savaşırken ölmek büyük bir şerefti, hasta yatağında ölmek istenmezdi.

Ceza hükümlerinin kesin hükme bağlanması kan gütmeyi önlüyordu. Selamlama ise Göktürk yazıtlarında baş eğme ve diz çökme olarak ifadesini bulmuştur.

Yabancı Milletlerin Durumu

Bu konuya da yukarıda defalarca bahsettiğimiz gibi yine Çin kaynaklarındaki bilgilerden başlayabiliriz. Çinliler, Göktürklerle münasebet tesis etmek için, önce onları kendilerinden daha iyi tanıdıklarına inandıkları Soğdların birini seçmekte işe başladılar. Çünkü Soğdlar, Göktürkleri çok daha iyi tanıyor ve iyi münasebet tesis etmiş durumda bulunuyorlardı. Bu sebeple Chio-ch'üan şehrinden An-no-p'an-t'o elçi olarak, Göktürk merkezine gönderildi (545).

552 yılında devlet tesis edildikten sonra ülkenin batı kısımlarının idaresi kağan Bumın tarafından kardeşi İstemi Yabgu'ya verilmişti. İstemi, Batı Türkistan bölgesini baştan başa fethederken hakimiyeti altına aldığı şehirlerin halkına gayet iyi davranıyordu.

Hiçbir zaman Cengiz Han gibi eline geçirdiği şehirlerin ahalisine katliam yapmamıştı. Genellikle yerli prenslerin yerine Türk idarecileri tayin ediyor, bazen eskilerin yerlerinde kalmalarına müsaade ediyorlardı. Semerkand şehrinin yerli prensine dokunmayan Tardu, kızını ona vererek, akrabalık dahi kurmuştu. Göktürklerin, Batı Türkistan'da ahalisi Türk olmayan mevkilerde askeri kolonizasyon tesis ettikleri görülmektedir. Daha sonraları tamamen Göktürk Devleti sınırları içinde kalan Soğdlar ülkenin batısından doğusuna kadar yayıldılar.227 Özellikle İpek Yolu olarak bilinen güzergahta tüccar kavim olarak önemli rol oynadılar. O çağın dünyasında en mühim ticari faaliyet, Göktürk Devleti topraklarında rahatça yapılıyordu.

Göktürk Devleti'nin batısını idare eden İstemi Yabgu'nun (552-556) çağdaşı olan komşu devletler Sasani ve Bizans'a gönderdiği elçi aslen Soğd kavmine mensup Maniakh adlı bir kişi idi. Bu da, Göktürklerin diğer milletlere ne kadar değer verdiğini, üstelik elçilik vazifesi ile kendi devletlerini temsil etme yetkisi de verdiğini göstermektedir.

Göktürk Devleti 682'de istiklalini yeniden kazandıktan sonra devletin başlıca politikası, Fetret Devri'nde yani ülkenin Çin esaretine düştüğü

sırada (630-680 yılları arasında) Çin'e gitmek zorunda kalmış ya da zorla götürülmüş Türk boylarını yeniden geri getirmek, sonları esaret altında yaşamaktan kurtarmak idi.228 Kapgan Kağan, bu hususta epey başarılı olmuştur (696 ve 698 yıllarda). Ancak, konumuz açısından önemli nokta girişte de belirttiğimiz gibi Kapgan Kağan'ın 694'te Türk boylarını Çin'den geri isterken altı eyalette yaşayan (kitabelerde Altı Çub Soğdak) Soğdları da beraber istemesidir. Yani Türk hükümdarı daha önce kendi ülkesi topraklarında yaşamış dost yabancı bir kavim de Çin esaretinde olmasına tahammül edemiyordu. Neticede Kapgan hedefine ulaşıp, Çin'den Soğdları kurtarmıştır.

Göktürklerin suçlu insanları kolay kolay öldürmediklerine dair iki açık delil vardır: 593 yılında Çin'deki Sui hanedanına düşman olan Göktürk hükümdarının Çin asıllı eşi Ch'ien-chin (bin altın) prenses, kendi ülkesindeki taraftarlarıyla gizli işbirliği yaparak bazı Soğdlarla da anlaşmıştı. Bu durumu fark eden Çinli casuslar buna engel olmasını isteyip, kağana söylemişlerdi. İmparatorun gönderdiği Çinli elçi, Tou-lan Kağan'dan bunların cezalandırılmasını talep etmiş, fakat, kağan buna yanaşmamıştı. Bunun üzerine elçi rüşvet yoluyla kağanın hatununun bütün planlarını ortaya çıkarttı. Tou-lan Kağan, Çin asıllı hatununu gözden çıkarmasına rağmen, Çinlilerin bütün ısrarına karşı koydu ve onu öldürmedi. Sonradan Göktürk ülkesine gönderilen Çinli casus elçi Ch'ang Sun-sheng hiç acımadan gözden düşmüş hatunu öldürdü.229

621 yılında ise Çin'i çok ağır saldırılarla yıpratan Ch'u-lo (Çulo) Kağan'ı Çin elçisi Cheng Yüan-shou ikna edemeyince, onu adamlarına zehirletti. Ölmeden önce Çin elçisi tarafında zehirlendiğini anlayan Ch'u-lo Kağan, onları hapse attırmasına rağmen öldürmedi. Bu kağanın ölümünden sonra elçi Çin'e rahatça geri döndü.230

Göktürklerin çok dürüst insanlar olduklarına dair belki de en güzel delil ünlü Çin devlet adamı P'ei Chü'nün imparatoruna sunduğu rapordaki ifadeleridir. 20 yıldan beri Çin imparatoruna batı ve kuzey yabancıları için danışmanlık yapan bu vezir, Batı ve Doğu Türkistan'ın bütün küçük devletleri hakkında uzun bir rapor hazırlamış, bunun için de bir süre Tun-huang'da Soğdlar arasında kalmıştı. Dolayısıyla Soğdları çok iyi tanıyordu. Göktürk Devleti için de zaten defalarca entrika planları yapmıştı. Kısacası iki milleti çok yakından tanıyordu. Bu sebepten onun verdiği rapor ve yaptığı mukayesenin Türk tarihi açısından ayrı bir değeri vardır. Çinli devlet adamı raporunda şöyle demişti: "Göktürkler aslında çok dürüst olduklarından kolayca parçalanabilirler; fakat, içlerinde Soğdlular var, Soğdluların hepsi çok zalim ve gaddar, ayrıca hilekardırlar, Göktürkler hile yapmayı Soğdlulardan öğreniyor. Ben duydum ki; Soğd reislerinden Shih-shu-hu-hsi çok fazla hilekarlıkla Shih-pi Kağan'ın yanında bulunuyor. Lütfen, onun öldürülmesine sebep olalım".231

Bu olay her şeyden önce Orta Asya'da binlerce yıldan beri süre gelen Çin entrika siyasetinin yüzlerce örneklerinden biridir. Ancak, vezir Göktürkleri Soğdlulardan ayırırken dürüst olduklarını üstüne basa basa vurgulamıştır. Çinliler, neticede ticaret yapma vaadiyle Soğdluları Göktürk ülkesinin içinden çekerek Ma-i şehrine getirmişler, burada kurdukları pusu ile hepsini öldürmüşlerdir. Kendi tebası altındaki bu yabancı kavim haksız bir şekilde tuzağa düşürülüp, katledilmesine tahammül edemeyen Göktürk kağanı, Soğdların intikamını almak için Çin'e karşı hücuma geçti. 615 yılında Çin seddini aşıp, Yen-men Kalesi'nde impratoru kuşattılar. Çin imparatoru çevirdiği bir entrika sayesinde bu tehlikeden kurtuldu ise de, devletin hızla zayıflamasının önüne geçemedi. İki yıl içerisinde Çin'de hüküm süren Sui hanedanı yıkılıp, yerine T'ang hanedanı kuruldu (617). Bu hadisenin ortaya çıkardığı en mühim sonuç Göktürklerin kendi milletlerine

mensup olmasa dahi tebaasına yapılan bir saldırıyla derhal cevap vermesi ve onların hakkını kendi milletininki ile aynı tutmalarıdır.

Göktürk Devleti'nin müttefiklerine, daha doğrusu milletler arası anlaşmalara sadık kaldığını gösteren delilller de yine Çin kaynaklarında tam açıklığı ile mevcuttur. Her şeyden önce yaklaşık iki yüz yıl süren tarihleri boyunca herhangi bir anlaşmayı bozduklarına dair bir kayıt yoktur. 557 yılında güneydeki Çin devletlerinden Chou Göktürklerle evlilik yoluyla ittifak yapmak için teklifte bulunmuştu. Göktürklerin bu teklifi kabul edişlerinden sonra, 563 yılında Ch'iler (Chouların rakibi) de elçi gönderip, evlilik yoluyla ittifak yapmak istediklerini bildirdiler. Üzerinde fazla düşünmeden ikinci teklifi reddeden Göktürkler, daha önce yaptıkları ittifaki bozmadı. Ancak, buna karşılık Choular, Göktürkler ile yaptıkları anlaşmaya sadık kalmayarak Ch'iler ile fidye vb. şeyler karşılığında anlaştılar. Aslında Choular ile Göktürkler, Ch'ilerin üzerine ortak yürümeye karar vermişler, sonra Choular, Ch'iler ile anlaşıp seferden vazgeçmişlerdi. Bunun yanında Ch'iler, daha önce Göktürklere Choularınkinden çok fazla hediye teklif etmişler, Göktürkler ise bunu kabul etmemişlerdi. Göktürk Kağanı Mukan daha önce yapmış olduğu anlaşmaya sadık kalmayı tercih etmişti. Sonradan tekrar ikna edilen Mukan yine de 569'da kızını prenses-gelin olarak Çin başkentine gönderdi.232

Chouların, Göktürklerle olan anlaşmasını bozmasına kızan Mukan Kağan'ın geri dönmesi hakkında Çin kaynakları haksız ithamlarda bulunmaktadır. Ancak, bu konuyla ilgili bütün kaynaklar tetkik edildiğinde gerçek ortaya çıkmaktadır. Göktürkler hakkında iki yüz yıl boyunca her türlü haberi veren Çin kaynakları ve diğer tarihi kaynaklarda (Bizans vs.) Göktürklerin herhangi bir anlaşmayı bozduklarına dair hiçbir kayıt yoktur.

Göktürk elçilerinin taşıdığı unvanların kesin olmamakla birlikte genelde tegin ve tarhan olduğu görülmektedir. Elçilerin devlet hiyerarşisinde yüksek

bir unvan taşımaları Göktürklerin diplomasiyle ve milletler arası münasebetlere verdikleri önemi göstermektedir. Göktürklerin diğer devletlerle dostane ilişki içinde olmak istediklerini Orhun Yazıtlarından da anlıyoruz. Bilge Kağan en büyük düşmanı Çin ile dahi dost olmak arzusunda olduğunu ifade etmiştir: "Çin milleti ile anlaşma, barış içinde oldum (tüzültüm), düzeldim".233

Öte taraftan Bizans Devleti de Göktürklerle yaptığı anlaşmaya sadık kalmamış, Göktürklerin düşmanı Avarları himaye etmişti. 576 yılında Batı Göktürk şadlarından Türk, Bizans'ın bu iki yüzlülüğünü elçisi Valentinos'un suratına vurmuştu.234

1 CS 19, s. 454.

2 CS 50, s. 909; PS 99, s. 3285; TT 197, 1067c; TFYK 958, 23a; TC 636, 1c; WHTK 343 2687 a; HTS 215a, s. 6028.

3 SS 84, s. 1863; TT 197, 1067, c; TFYK 956, 30a; WHTK 343, 1a.

4 CS 27, s. 454.

5 Chiou-Ch'üanli An-nuo-p'an-t'uo'yu.

6 CS 50, s. 908; TCTC 159, s. 4926 ayrıca s. 1643.

7 CS 50 s. 908.

8 CS 50, a.y.; TFYK 978, 16a.

9 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Taşağıl, Töles Boylarının Coğrafi dağılımına Bir Bakış, s. 234-243; SS 84, s. 1879-1880; PS 99, s. 3303-3304; TT 199, 1080a, b; WHTK 344, 2698a, b.

10 CS 50, s. 908; TFYK 978 978 16 a.

11 CS 50, s. 908.

12 Savaşın yapıldığı yerin adı Sadece TT 197, 1068a; WHTK 343, 2687a'da bildirilmiştir.

13 CS 50, s. 909, TCTC 164, s. 5077; TFYK 995, 96; WHTK 343, 2687a.

14 CS 50, s. 909; TT 197, 1068 a; TCTC 965 .

15 TCTC 165; CS 50, a.y.

16 CS 33, s. 371.

17 Bu olayların en iyi teferruatı PS 98, s. 3266-3267'da kaydedilmiştir.

18 PCS 4, s. 60.

19 PS 94, s. 3128.

20 CS 50, s. 909.

21 TCTC 166, s. 5140.

22 PS 94, s. 3127.

23 PS 94, s. 3129.

24 SS 46, s. 1256.

25 aynı yer.

26 PCS 4, s. 63.

27 CS 28, s. 468.

28 PCS 4, s. 64; CS 4, s. 56; TFYK 961, 15a, b.

29 ECSedy, Trade and War Relatiıons Between Turks and China, Acta Orientalia, XXI, 1968, s. 151, 152.

30 CS 50, s. 89; 33, s. 5522; TCTC 169, s. 5236; PS 99, a.y.

31 CS 33, s. 571.

32 PCS 7, s. 92; CS 19, s. 318; PCS 17, s. 227; TCTC 169, 5237; PCS 40, s. 532.

33 PCS 7, s. 92; TCTC 169 s. 5238; CS 33, s. 5238.

34 CS 50, s. 911; CS 19, s. 575.

35 PCS 7, s. 93; TCTC 19, s. 5243.

36 PCS 7, s. 93; TCTC 169, s. 5243-5249, 524; CS 50, s. 911; PCS 8, s. 99-100; TFYK 961, 16a.

37 CS 9, TCTC 170, s. 5273.

38 TT 197, 1068a; CS 50, s. 909; WHTK 343, 1687 b; TFYK 997, 2a; TCTC 165, s. 5097.

39 CS 50, s. 911.

40 CS 50, a.y.; TT 197, 1068 c; WHTK 343, 2687c; TCTC 171, s. 5314.

41 TT 197, 1068b; WHTK 343, 2687c.

42 PCS 8, s. 106, 107; TCTC 171, s. 5332; CS 51, s. 85; TFYK 969, 16a; SS84, s. 1865; PS 99, s. 3290; WHTK 343, 2687 c; TFYK 996, 5a A. Von Gabain, “Budhistche Türkenmission”, Asiatica, Leipzig 1956, s. 196.

43 W. Eberhard, Çin Tarihi, s. 175.

44 TCTC 173, s. 5375; PCS 12, s. 157; PCS 41, s. 548; CS 6, 50, s. 912; CS 7, s. 117, 418; SS 51 s. 1329 174, s. 5414; WHTK 343, 2687c; SS 39, s. 1159-1160.

45 SS 84, s. 1865; PS 99, s. 3290; TCTC 175, s. 5449; TFYK 967, 8a, b, 9a.

46 İstemi’nin adı Çin kaynaklarında Shih-tien-mi ve Se-ti-mi olmak üzere sadece HTS 215B Batı Gök. Böl. s. 6055’te kaydedilmiştir. Orhon Yazıtlarında ise iki yerde Kül Tegin doğu cephesi, satır 1 ve Bilge Kagan doğu cephesi satır 3’te zikredilmiştir. Bizans kaynaklarında Stembis Kagan, Sizabulos, Dizabulos: İslam kaynaklarında ise Sincibu gibi isimlerle bildirilmektedir. Ayrıca bkz. Gy. MoravCSik, Byzantino-Turcica, II, s. 254; Chavannes, Documents, s. 38.

47 TT 199, 1077a; HTS 215B. 6055.

48 SS 84, s. 1879; PS 99, s. 3303.

49 B. Ögel, İlk Töles Boyları, Belleten 48, 1948, s. 826-829; W. Samolin, “Hsiung-nu, Hun, Turk,”, CAJ, III, 2, 1956, s. 48 vd.

50 CS 50 Ye-ta böl., s. 918.

51 Bu konuda bkz. Chavannes, s. 242-266; P. Aalto, İranian Contacs of the Turks in Pre- İslamic Times, Studia Turcica, Budapest, 1971, s. 33.

52 L. Rasony, Tarihte Türklük, Ankara 1988, s. 96.

53 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 94.

54 Chavannes, s. 234; Grignaschi, s. 235.

55 Moravcsik, II, s. 237; Grignaschi, 236.

56 Chavannes, s. 233-238.

57 H. W. HauSSig, Theophloktas Excurs Über die Skytischen Völker, Byzantion, XIII, 1954, s. 375 vd.

58 Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Ankara 1972, s. 70-71, 73; Kafesoğlu, 96, 97; GrouSSet, s. 97; Chavannes, s. 226 vd.

59 SS 1, s. 15; SS 84, s. 1882.

60 SS 51, s. 1330-1331; TCTC 175, s. 5450-5451.

61 SS 51, s. 1331; TCTC 175, s. 5451.

62 SS 84, s. 1865.

63 CS 51, s. 1330-1331; TCTC 175 a.y.

64 TCTC 175, s. 5462; TT 197, 1068c; WHTK 343, 2688a; SS 84, s. 1866-1867; PS 99, s. 3291-3292; SS 40, s. 1174; SS 53, s. 1350.

65 TCTC 175, s. 5459; SS 51, s. 1331.

66 SS 84, S. 1868; PS 99, s. 3292; TCTC 175, a.y.; SS 54, 1224.

67 SS 84, 1868; PS 99, s. 3193; TCTC 175, s. 5465.

68 SS 37, s. 1123; TCTC a.y.

69 TCTC 176 aynı yer; TFYK 978, 166; SS 84, 1868; PS 99, s. 3293; TFYK 978, 17a-b; S. Jachid, “Trade, Peace and War Between The Nomadic Altaic and Agricultural Chinese”, Pien cheng, 1, 1970, s. 75.

70 SS 51, s. 1332; TCTC 175, s. 5466; SS 84, 1868; PS 99, s. 3293; TFYK 978, 17a-b; SS 40, s. 1174; TCTC 176, s. 5482.

71 SS 84 s. 1875; PS 3299-3300; TCTC 176, s. 5482; TFYK 970, 2b.

72 SS 84 a.y.; PS 99, a.y.

73 TCTC 176, s. 5490-5498; SS 84, 1870; SS 51, s. 1332; TT 197 1068c; PS 99, s. 3295.

74 TFYK 997, 2a; SS 84, a.y.; PS 99 a.y.

75 TCTC 177, s. 5517.

76 TCTC 178, s. 5542; SS 84, s. 1871; PS 99, s. 3295-3296; SS 51, s. 1332.

77 TCTC 178, s. 5543; SS 84, s. 1872; PS 99, a.y.; TT 197, 1069a, WHTK 343, 2688b.

78 SS 84, a.y.; PS 99 a.y.; TCTC 178, s. 5543; SS 51, s. 1333.

79 TCTC 178, s. 5558, 5563, 5564, 5584; SS 84, s. 1872; PS 99 s. 3296; SS 74, s. 1697 TT 197, 1067 a; WHTK 343, 2688b; TFYK 978, 18a, b, 19a, b; SS 48a; SS 51, aynı yer.

80 SS 51, s. 1335; TCTC 179, s. 5600; TCTC 180, s. 5621, 22, 5632 SS 65; TCTC 181, s. 5641-5643; TT 197, 1069b; WHTK 343, 2688 b; TFYK 980 4b, 5a.

81 SS 84, s. 1876; PS 99, s. 3299; TCTC 182, s. 5567-5568; SS 4, s. 8; SS 67, s. 1582; TFYK 998, 6b,; HTS, 1, s. 2; TCTC 183, s. 5718, 5724, 5740, 5742, 5749; CTS 56, s. 2280; HTS 87, s. 3731; CTS 194A, 5153; HTS 215A, s. 6028; TFYK 974, 10 a.

82 TCTC 187, s. 5848; CTS 54, s. 2239; HTS 85, s. 3700; CTS 194A, a.y.; HTS 215A, s. 6028; CTS 62, s. 2380; HTS 100, s. 3938.

83 CTS 60, s. 3245; HTS 78, s. 3520; TCTC 189, s. 5920, 5911, 5912 T 5940; CTS 194A a.y.; HTS 215A, s. 6030; CTS 55, s. 2217; HTS 86, s. 3714 vs.

84 TCTC 190, s. 5973-5975; TCTC 191 5980-5995; HTS 215A, 6032; CTS 194A, 5157; TFYK 998, 7a; TFYK 985, 2b; CTS 67, s. 2478; TT 197, 1070 a; TCTC 192, s. 6021.

85 TCTC 192, s. 6037; CTS 194 A, s. 5158; HTS 215 A, s. 6033; TFYK.

86 TCTC 193, s. 6066-6067-6072-6075; CTS 67, s. 2485; HTS 93, s. 3818; CTS 58, s. 2307; HTS 89, s. 3760; TT 197, 1070b.

87 R. Grousset, s. 97; Chavvanes, s. 233-252; Kafesoğlu, s. 103.

88 SS 83, s. 1848, 1853, 1854.

89 Chavannes, s. 242 vd.; Grousset, a.y.; Kafesoğlu, a.y.

90 Şeşen, aynı makale, s. 11.

91 Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s. 72; Sa'alibi Gurur Muluk ül-acem (Farsça terc. Hidayet Mahmud, Tahran, 1369 h.)'den naklen, Şeşen, a.y.

92 Chavannes, s. 245 vd.; Şeşen, s. 12; Kafesoğlu, s. 103.

93 SS 84, s. 1876, 1880, PS 99, s. 3302, 3303; TT 199, 1077a, b; TFYK 958, 23; TCTC 180, s. 5622; TCTC 181, s. 5636; TFYK 990, 18a.

94 HTS 215B Batı Gök. böl., s. 6056.

95 Sadece TT 199, 1077b.

96 CTS 194 Batı Gök. böl., s. 5181; HTS 215B Batı Gök. böl., s. 6057; Ayrıca bkz. Liu İ-t'ang, "Hsin T'ang Shu T'u-chüe K'ao-chu", Pien-cheng, 14, 1983, s. 177.

97 Bkz. yukarıda not 538 ve de 541; ayrıca Chavannes, s. 340; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 104, 105; H. Salman, "VII ve XI. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 15, 1981, s. 170.

98 M. Gringnaschi, s. 238.

99 Gringnaschi, s. 241; Togan, s. 73; Şeşen, s. 13.

100 Togan, a.y.; Kafesoğlu, a.y.

101 Chavannes, s. 24-25, 52-53; Grousset, s. 105; Ligeti, s. 87-90; N. Togan, "Hüen-çang'a Göre Peygamberin Çağında Orta Asya" İslam

Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV, 1-2, 1964, s. 21-64. St. Julien, Memoires Sur les Contrees Occidentales par Hioen-Tsang, Paris 1863; S. Beal, The Life of Hioen-Tsiang, London 1911.

102 İ. Kafesoğlu, aynı eser, s. 105-106.

103 Kül Tegin Kitabesi, doğu cephesi, 4-6; Bilge Kagan Kitabesi, doğu cephesi, 5, 6 satırlar. Bu abidelerin bazı Türkçe neşirleri hakkında bk. H. Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987; T. Tekin, Orhon Yazıtları, Ankara 1988; aynı müel., Tunyukuk Yazıtı, Ankara 1994; M. Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul 1980.

104 Kül Tegin Kitabesi, doğu cephesi, 6; Bilge Kagan Kitabesi, doğu cephesi, 10. satırlar.

105 Kül Tegin Kitabesi, doğu cephesi, 5-7; Bilge Kagan Kitabesi, kuzey cephesi, 4-6. satırlar.

106 Tonyukuk Kitabesi, 3. satır.

107 Kül Tegin Kitabesi, doğu gephesi, 6, 7; Bilge Kagan Kitabesi, doğu cephesi, 6, 7. satırlar.

108 Kül Tegin Kitabesi, güney cephesi, 5-7; Bilge Kagan Kitabesi, kuzey cephesi, 4-6. satırlar.

109 Kül Tegin Kitabesi, doğu cephesi, 10; Bilge Kagan Kitabesi, doğu cephesi 9. satırlar.

110 Töles boyları Moğolistan'daki Kerulen Nehri'nden Hazar Denizi'ne kadar geniş bir sahada dağınık vaziyeTT'e yayıyorlardı. Daha fazla bilgi için bkz. A. Taşağıl. "Töles Boylarının Cografi Daılımına Bir Bakış", M. S. Ü. Fen-Ed. Fak. Dergisi, 1, 1991, s. 3342.

111 Bkz. aşağıda Sir Tarduş bahsi.

112 Bu hadise ile ilgili kayıtlar TT 197, 1070c; CTS 194A, s. 5162; HTS 215A, s. 6037; WHTK 343, 2690b'dedir.

113 You-chou'nun merkezi, günümüzde Ho-pei eyaletine Cho şehrinde bulunuyordu.

114 Lig-chou, bugün Ning-hsia'daki Ling-wu şehridir.

115 Sun-chou, günümüzde Ho-pei eyaletinin Sun-i şehri.

116 You-chou bugünkü Ning-hsis eyaletinde Yin-ch'uan-shih şehridir.

117 Hua-chou, Sui-yüan eyaletinin batısında idi.

118 Ch'ang-chou, Kansu eyaletinde Ch'yang-hsien şehridir.

119 TT 197, 1071b; CTS 194A, s. 5163; HTS 215A, s. 6038; Bu konuda ayrıca bkz. Chan Jen-t'ang, s. 69-71; Ö. İzgi, "Çinlilerin, Göktürk ve Uygurları Yerleştirme Siyasetleri", I. Milli Türkoloji Kongresi Tebliğleri, İstanbul 1978, s. 199-201.

120 TCTC 195, s. 6147; THY 94, s. 1689.

121 TCTC 195, a.y.

122 HTS 215A, s. 6039 ve de TCTC 195, a.y.; THY 94, 1690; TT, a.y.; WHTK 2690b; Liu, I, 151 vd.; Chang Jen-t'ang, s. 106, 108; Liu İ-t'ang, aynı makale, s. 149.

123 HTS 215A, s. 6139; CTS 194A, s. 5164, 5165; TT 197, 1071c; CTS 3, s. 50, 51; WHTK 2690c.

124 CTS 199B, s. 5343-5345; HTS 217B, s. 6134; CTS 3, s. 43; HTS 2, s. 41; HTS 215B, s. 6137, 6138-6146.

125 TT 198, 1073c; CTS 194A, s. 5165; HTS 215A, s. 6040-6041; TFYK 986, 1a; TCTC 198, s. 6250; WHTK 2691a.

126 J. Hamilton, "Toguz Oguz et On Uigur", Journal Asiatique, 1962, s. 33-54; M, Mori, "On Chi-li-fa (eltaber/eltabir) and Chi-chin (irkin) of the T'ieh-le Tribes," Acta Asiatica, Tokuyo 1965, s. 53 vd; TT 198, 1080 c-1081a; HTS 217B, s. 6040-6041; WHTK 2699a; CTS 199A, s. 5348.

127 HTS 215B, s. 6060-62.

128 CTS 194 B, s. 5187; HTS 215B, s. 6062-63.

129 HTS 215B, s. 6063, 6064; Chavannes s. 27-41, 57-76.

130 CTS 64, s. 2801 vd.; HTS 108, s. 4086 vd.; CTS 83, s. 2784-2785.

131 CTS 194A, s. 5166; HTS 215A, s. 6042; TCTC 202, s. 6392; TT 198, 1073b CTS 63, s. 2405; HTS 101, s. 3952; CTS 64, s. 2801 vd.; HTS 108, s. 4086 vd.; CTS 83, s. 2784-2785.

132 CTS 194 A, s. 5167; HTS 215 A, s. 6043; TT 198, 1073 b; WHTK 343, 1691c.

133 Tonyukuk Yazıtı, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17.

134 CTS 77, s. 2672; HTS 98, s. 3904.

135 CTS 83, s. 3295; HTS 210, s. 4122; CTS 194A, s. 5167, 5168; HTS 215 A, a.y.; TCTC 204, s. 6446; TT 198, a.y.; WHTK, 343, a.y.

136 Tonyukuk Yazıtı, 49. satır; Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi 15-16 Satırlar; Bilge Kagan Yazıtı, doğu cephesi 13-14. satırlar.

137 Bu bilgilerin bulundupu yerler CTS 194A, s. 5167, 5168; HTS 215A, a.y.; TCTC 204, s. 6446; TT 198,a.y.; WHTK 343,a.y.

138 Tonyukuk Yazıtı 49. satır; Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi 15-16. Satırlar; Bilge Kagan Yazıtı, doğu cephesi 13-14. satırlar.

139Kül Tegin, doğu st 18-19; Bilge, doğu st 16; Tonyukuk I, batı st. 3.

140 Kül Tegin, doğu st. 21; Bilge, doğu st 18; Ayrıca bkz. E. Chavannes, Dokuments sur les Tuo-kioue Occidentaux, Paris 1941, s. 283vd.

141 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 111.

142 Kafesoğlu, gös. yer.

143 Chavannes, a.y., s. 67.

144 R. Giraud, L'Empire de Turs Celestes, harita 4.

145 CTS 194A, s. 5170; HTS 4, s. 101; 215A, s. 6047.

146 Ong Tutuk, Wei Yüan-chung aynılığı için bkz. Kafesoğlu, s. 112.

147 HTS 215A, s. 6047.

148 W. Erberhard, Çin Tarihi. s. 209’daki İmparatoriçe Wu’nun, Kapgan’ın teklifini kabul edip, bir prens gönderdiği hususundaki fikri hatalı olmalıdır. Çünkü kaynaklarda böyle kayıt bulunmadığı gibi ayrıca daha sonra tahta geçerek olan İmparator Chung Tsung, bu anlaşmayı reddedecektir (bkz. CTS 194A, s. 5170; HTS 215A, s. 6047).

149 Yıllıklarda zikredilmeyen bu bilgi sadece TCTC 207’de bulunmaktadır.

150 Bilge, doğu st 25; Kafesoğlu, aynı eser, s. 113.

151 Bilge, doğu, 26. satır.

152 Kül Tegin, doğu, 35, 36; Bilge, doğu, 26-27, ayrıca Giraud, s. 175.

153 Kül Tegin, doğu, s. 34; Lui, I, s. 169.

154 HTS 215A, s. 6048; CTS 194 A, s. 5173.

155 Kül Tegin, 3-4 satırlar.

156 HTS 215A, s. 6049.

157 CTS 194A, s. 5173.

158 CTS 194A, s. 5173; HTS 215B, s. 6051; TT 1074c, 1075a; WHTK, 2691c.

159 Bilge Kagan Yazıtı, T. Tekin, Orhon Yazıtlerı, s. 43 vd.

160 Bilge Kagan Yazıtı, Doğu, 36-38.

161 CTS 194A, s. 5173; HTS 215 A, s. 6051; TT 1075 a, WHTK 2692c.

162 CTS 194A, 5174; HTS 215B, 6052; TT 1075a; WHTK 2693a.

163 Sadece HTS 215B, 6052; CTS 194A’da TT’de ve WHTK’da yoktur.

164 CTS 194A, s. 5174, TT a.y.; WHTK a.y.

165 HTS 215B, 6052.

166 CTS a.y.; HTS a.y.; TT 1076b; WHTK a.y.

167 CTS a.y.

168 Bilge Kagan Yazıtı, doğu, 18-25.

169 CTS 194 A, s. 5175; HTS 215B, s. 6053; TT 1076b; WHTK 2693.

170 Bilge Kagan Yazıtı, Güney 1, 2.

171 CTS 194 A, a.y.; HTS 215B, a.y.; TT a.y.; WHTK a.y.

172 TT 1075 b, c,; WHTK 2693a, b, c; CTS 194 A, s. 5175-5177; HTS 215B, s. 6052-6053.

173 CTS 194 A, s. 5177.

174 KT, KD "Kül Tegin Kayun yılında, on yedinci günde befat eTTi. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yas törenini tamamladık Türbesini, resimlerini heykellerini ve kitabe taşını menunun yılında, yedini ayın yirmi yedisinde hep bitirdik. Kül Tegin kendisi kırk yedi yaşında idi. Taş (Türrbe ustalarını) bucareSSam ve keykaeltraşı Tuygun Elteber getirdi.

175 KT, K, 10, 11.

176 Çin kaynaklarında Chang Ch'ü-i ve Lü Hsiang'in cenaze törenine katılmak kurban sunmak için gönderildiği bildirilmektedir. CTS 194A, 5177; HTS 215B, s. 6054.

177 KT, K, 11-12.

178 KT, K, 13.

179 KT, G, 11, 12.

180 Orhun Irmağının eski yatağı yakınlarında Koşo Çaydam gölü civarında aşağı, yukarı 47. enlem 102. boylam.

181 CTS 194A, 5177; HTS 215B, 6094.

182 BK, G 9.

183 HTS 215B, s. 6054.

184 CTS 194A, a.y.; HTS 215A, a.y.

185 İt yılının 10. ayının yirmi altısı.

186 Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisi.

187 BK, G, 10-15.

188 BK, GB, 1.

189 CTS 194 A, a.y.; HTS 215B a.y.

190 CTS 194 A, s. 5177; HTS 215B, s. 6054.

191 HTS 215B, s. 6054; TCTC 214, s. 6844.

192 HTS 215B, a.y.; TCTC 215, s. 6809-6860; CTS 103, s. 3198.

193 HTS 133, s. 5553; CTS 103, a.y.; TCTC 215, s. 6860.

194 TFYK 970, 20b; TCTC 215, s. 6863.

195 CTS 9, s. 215, 228; HTS 5, s. 148, 150.

196 Çin kaynakları CS 50, s. 908-909; SS 84, s. 1864; PS 87, s. 3286-3287; HTS 215A, s. 6028.

197 Bk. İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1984, s. 215 vd.

198 A.g.e., s. 220, 235.

199 CS 50, s. 908; ayrıca bk. Liu Mau-tsai, Die Chinesischen Nahcrihten zur Geshicte der Ost Türken (T'u-küe), Wiesbwden, 1958, I, s. 6; A. Taşağıl, Göktürk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Göktürk-Çin ilişkileri (630-680), I. Ü. Sos. Bil. Enst Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989, s. 43.

200 Orhun Abidelerindeki İstiklal ile ilgili satırlar; Kül Tegin, Doğu Cephesi, 7, 9, 10, 22; güney cephesi, 6; kuzey cephesi, 2, 4, 6; Bilge Kagan, doğu cephesi, 9, 18, 19; Tonyukuk, 3, 10 vb. (M. Ergin, "Orhun Abideleri", İstanbul, 1980).

201 CTS 194A, s. 5169-5170; HTS 215A, s. 6045-6046; ayrıca bk. A. Taşağıl, "Kapgan Kagan Devri'nde Göktürk-Çin Münasebetleri," Türk Dünyası Araştırma Dergisi, Sayı 65, 1990, s. 309-312.

202 CS 50, s. 909; PS 87, s. 3287.

203 Kafesoğlu, s. 233-235; B. Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1988, s. 452.

204 Halk için bk. Orhun Yazıtları: Kül Tegin, doğu cephesi, 6, 7, 8, 11, 13. Bilge Kagan, doğu cephesi, 1, 7, 8, 21, 22, Tonyukuk, 51.

205 CS 50. bölüm; SS 84. bölüm; PS 87. bölüm; CTS 194. bölüm (A kısmı); HTS 215. bölüm (A kısmı).

206 Ögel, aynı eser, s. 436.

207 Orhun Yazıtlarında Töre için bk. Kül Tegin, doğu cephesi 2, 3, 26-27 vb. Bilge Kagan, doğu cephesi 4, 21, 22 vb.

208 Bk. Ögel, s. 570-580.

209 Bilge Kagan Yazıtı, doğu cephesi, 27-30.

210 Orhun Yazıtlarında hükümranlık için bk. Kül Tegin, doğu cephesi 25, 27; güney cephesi 1, 9, 10.; Bilge Kagan, doğu cephesi 1, 7, 8, 21, 22; Tonyukuk 51.

211 SS 84, s. 1865; PS 87, s. 3290; TCTC 175, s. 5449 vd.

212 CTS194 A, s. 5173; HTS 215 A, s. 6049. Ayrıca bk. Liu, aynı eser, I, s. 171 vd.; R. Giraud, L’empire des Turc Celested, Paris, 1962, s. 52.

213 Ögel, s. 593-594.

214 CS 50, s. 909; TFYK 961, s. 11311.

215 Ögel, s. 571.

216 Kafesoğlu, s. 250.

217 CS 50, s. 908.

218 SS 84, s. 1865; Liu, s. 45-52.

219 SS 51, s. 1332-1333; Taşağıl, Göktürk Ülkesine Gelen…, s. 21.

220 CTS 194 A, s. 5174-5175; HTS 215 A, s. 6045.

221 Orhun Abidelerinde hükûmet için bk. Kül Tegin, batı cephesi, I; doğu cephesi 3, 5, 1, Bilge Kagan, doğu cephesi 4, 6, 2, 3.

222 Kafesoğlu, s. 283.

223 Bu konu için tafsilen bk. Kafesoğlu, s. 280.

224 CS 50, s. 909; SS 84, s. 1863 vd.; TFYK 961, s. 11311.

225 SS 84, s. 1876.

226 W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, Ankara 1942, s. 76 vd.; Ögel, s. 241-248; Kafesoğlu, s. 216.

227 Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Pulleyblank, The Sogdian Colonies İnner Mongolia T'oung-pao, XLI, 1952, s. 317-356; S. G. Klyaştorny, "Sur les colonies Sogdiennes de la Haut Asie", Ural Altaische Jahrbücher, XXXII, 1-2, 1961, s. 95-97.

228 Taşağıl, "Kapgan Kagan Devrinde Göktürk-Çin Münasebetleri", s. 310, 315, 316; Pulleyblank, s. 321 vd.

229 SS 51, 1332-1333.

230 Çinli elçi Cheng Yüan-shou'nun biyografyleri için bkz. CTS 62-7b vd.; HTS 100-3a vd.; ayrıca bk. Taşağıl, Göktürk-Çin İlişkileri, s. 29, 100, 108.

231 Çinli devlet adamı P'ei Chü'nün biyografisi için bk. Taşağıl, aynı eser, s. 65-85.

232 CS 50, s. 910.

233 Kül Tegin, (Köl-tigin) güney cephesi, 5.

234 Ed. Chavannes, Documents Sur les Tou-kiue Occidenteaux, s. 239 vd.; Kafesoğlu, s. 96.

Çin Kaynakları

CS Chou Shu

CTS Chiou T'ang Shu

HTS Hsin T'ang Shu

Pien-cheng Pien-cheng Yen-chiou Suo Nien-pao

PCS Pei Ch'i Shu

PS Pei Shih

SS Suei Shu

TC T’ung Chih

TCTC Tsu-chih T’ung-chien

TFYK Ts’e-fu Yüan-kuei

TT T’ung Tien

WHTK Wen-hsien T’ung-k’ao

Aalto, Penti: “İranian Contacts of the Turks in Pre-İslamic Times”, Studia Turcica, Budapest, 1971.

Arat, R, Rahmeti: Eski Türk Şiiri, Ankara, 1987.

Bang, W.: Über die Köktürkische İnschrift auf Süd seite des Kültegin Denkmals, Leipzig, 1896.

Bang, W.: “Zu den Köktürkische İnschriften”, TP, VII, 1896.

Bazin, Luis: Notes sur les Mots Oguz et Türk, Oriens, VI, 2, 1953.

Bazin, Luis: Les Calendariers Turs Ansiens et Mediewaux, Lille, 1974.

Beals, Samuel: The Life of Hsüan Ts’ang, London, 1911.

Bernştam, A.: Socialno-ekonomiçesky stroy Orhono-Eniseyskih Tyurok, Moskova, 1946.

Bicurin, N. Yakınef: Sobreniye Svediy o Narodah Obvitavşih v Sredney Azii v Drevneye Vremena, Sanktpeterburg, 1851, 19502.

Boodberg, P. A.: “Three Notes On T’u-chüeh Turks”, Semitic and Oriental Studies, XI, 1951.

Chang Jen-t’ang: Doğu Göktürkleri, Tai-pei, 1968.

Chavannes, Edouard: Documents sur les Tou-Kioue (Turc) Occidentaux, Paris, 1941.

Chavannes, Edouard: Notes Additionnelles sur les Tou-kioue (Turc) Occidentaux, 1903. (19412).

Clauson, G.: “Turk, Mongol, Tungus”, Asia Maior, N. S. VIII-1, 1960.

Clauson, G.: “Turks and Wolves”, Studia Orientalia, XXVIII, 2, Helsinki, 1964.

Clauson, G.: An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish, Oxford, 1972.

Clauson, G.: “The Origine of the Turkish ‘Runic’ Alphabet”, Acta Orientalia, XXXII, Leyden, 1970.

Cordier, H.: Histoire De La Chine, Paris, 1922.

Czegledy, G.: “A. Korai Törtenelem Forrasanak Kritikajahoz”, Mgy. Tud. Akad. Közlemenyek, XV, 1-2, 1960.

Czegledy, G.: Nomad Nepek Vandorlasa Napklettöl Napnyugatig, Budapest, 1969.

Czegledy, G.: “On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations”, Acta Orientalia, XXV, Budapest, 1972.

Çandarlıoğlu, Gülçin: Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1972).

Deguignes, J.: Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongol et des Autres Tartares Occidentaux, Paris, 1756-58, 5. cil. (Türkçe terc. H. Cahit Yalçın, İstanbul 1325h.).

Dietrich, K.: Bizantinisce Quellen zur Laender und Völkerkunde, II, Leipzig, 1912.

Donuk, Abdulkadir: Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler, İstanbul, 1988.

Eberhard, W.: “Çin kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halkları”, Türkiyat Mecmuası, VII, VIII, 1942.

Eberhard, W.: Çin Tarihi, Ankara, 1947.

Ecsedy, H.: “Old Turkish Titles Chinese Origin”, Acta Orientalia, XVIII, 1965.

Ecsedy, H.: “Trade and War Relations Between the Turks and China in the Sekond of the Vith. Centry”, Acta Orientalia, XXI, Budapest, 1968.

Ecsedy, H.: “Tribe and Tribal Sosiety”, Acta Orientalia, XXV, 1972.

Ergin, Muharrem: Orhun Abideleri, İstanbul, 1970.

Esin Emel: “Göktürklerin Ecdadından Tsü-k’ü Meng-hsün (m. 367-433) Devrinde Sanat”, Türk Kültürü, Sayı 100, IX. yıl.

Esin Emel: Antecedents and Development of Budist and Manichean Art in Eastern Turkestan and Kansu, İstanbul, 1967.

Fan Kuo-chien: Pei Wei Yü Juan-juan Kuan-hsi Yen-chio, Tai-pei, 1988.

Franke, Otto: Das Datum der Chinesischen Tempelinschriften von Turfan”, TP, 1909.

Franke, Otto: Geschihte des Chinesischen Reiches, Berlin, I, 1930, II, 1936.

Gabain, A. M. V.: “Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış”, DTCF, II/5, 1944, s. 685-695, VIII/3, 1950, s. 373-379.

Giraud, R: L’Empire de Turcs Celestes, Paris, 1960.

Grignaschi, Mario: “Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler”, Türk Tarih Kongresi Zabıtları, C. I, (Ankara, 25-29 Eylül, 1971), Ankara, 1972.

Grousset, Rene: L’Empire de Steppes, Paris, 1931 (Türkçe terc. R. Uzmen, İstanbul, 1981).

Hamilton, J.: “Toguz-oguz et On-uygur”, Journal Asiatique, 1964.

Hannestad, K.: “Les relations de Byzance aves la Transcaucausie et L’Aise Central aux 5. et 6. Siecles”, Byzantion, XXIII, 1975.

Harmatta, J.: “Byzantino-Turcica”, Acta Antiqua, X, 1962.

Harmatta, J.: “İrano-Turcica”, Acta Orientalia, 1972.

Hayashi, T.: “Development of A Nomadic Empire”, Bulletin Ancient and Orient Museum, XI, 1990.

Haussig, H. W.: “Theophyaktos Excurs über Die Skytischen Völker”, Byzantion, XIII, 1954.

Hirth, F.: “Nachworte Zur İnscrift Des Tonyukuk”, ATIM, II, Folge, 1899.

İnan, A.: “Altay Dağlarında Eski Türk Mezarları”, Makaleler ve İncelemeler, I, Ankara, 1987.

İzgi, Özkan: “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin’le Yaptığı Ticari Münasebetler”, TED, IX, 1978.

Julien, Stanislas: Memoires Sur Les Contrees Occidentales Par Hiouen-Tsang, Paris, 1857-1858.

Julien, Stanislas: Documents Historique Sur les Tou-kioue Extraits du Pien-i-tien, et Traduit du Chinois par, JA, 1864.

Julien, Stanislas: Dokuments Sur les Tou-kioue, Paris, 1877.

Kafesoğlu, İ.: “Tarihte Türk Adı”, R. R. Arat İçin, Ankara, 1966.

Kafesoğlu, İ.: Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1987.

Kafesoğlu, İ.: “Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)”, Türkoloji Kongresi Zabıtları, İstanbul (1980 basılış tarihi).

Kıselev, S. G.: Drevnejaja İstoriya Sibiri, 1951.

Klyastorny, S. G.: “Sur les Colonies Sogdiennes de la Haute-Asie”, Uajhbr, XXXII, 1-2, 1961.

Klyastorny, S. G.: Livsic, “The Sogdian İnscription of Bugut Revised”, Acta Orientalia, XXVI, 1, Budapest, 1972.

Kurt, A. N.: “Göktürk Kağanlığı”, DTCF, X, 1-2, 1952.

Laszlo, F.: “Dokuzoğuzlar ve Göktürkler”, Ankara, 1950.

Liang Shih-ch’iou: Chinese-English Dictionary, Tai-pei, 1986.

Ligeti, L.: Bilinmeyen İç Asya (Terc. Sadrettin Karatay), Ankara, 1986.

Lin En-hsien: T’u-chüe Yen-chiu, Tai-pei, 1987.

Liu Mao-tsai: Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschihte der Ost Türken (T’u-küe), 2 cild. Wiesbaden, 1958.

Liu İ-t’ang: “A Study of the Genealogy of Türk Qaghan”, Pien-cheng, 7, 1976.

Liu İ-t’ang: “Sui Shu T’u-chüe Chüan K’ao-chu”, Pien-cheng, 12, 1981.

Liu İ-t’ang: “Hsin T’ang Shu T’u-chüe Chüan K’ao-chu”, Pien-cheng, 12, 1981.

Liu İ-t’ang: “Sui Shu T’u-chüe Chüan K’ao-chu”, Pien-cheng, 12, 1983.

Liu İ-t’ang: “Hsin T’ang Shu T’u-chüe Chüan K’ao-chu”, Pien-cheng, 12, 1983.

Macartney, C. A.: “On the Greek Sources for the History Turks in the Sixth Century”, BSOAS, XI, 2, 1944.

Mcgovern, W. M.: The Early Empires of Central Asia, North Carolina, 1939.

Moravcsik, Gy.: Byzantion-Turcica, Budapest, I-II, 1958.

Mori, Masao: “Ch’i-min Hakan’ın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Uslubu hakkında”, R. Rahmeti Arat İçin, Ankara, 1966.

Mori Masao: “On the Chi-li-fa (Elteber) and Chi-chin of T’iele Tribes”, Acta Asiatica, 9, 1966.

Müller, F. W. K.: Uiguria, II, APAW, 1911.

Nemeth, Gy.: “Der Volksname Türk”, KCSA, II, 4, 1927.

Orkun, H. Namık: Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1987.

Ögel, Bahaeddin: “Göktürk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi”, Belleten, 33, 1945.

Ögel Bahaeddin: “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun!lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, DTCF, VI, 4, 1948.

Ögel Bahaeddin: “İlk Töles Boyları”, Belleten, 48, 1947.

Ögel Bahaeddin: “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”, Belleten, 81, 1957.

Ögel Bahaeddin: Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1962.

Ögel Bahaeddin: “Über die Altürkischen Schad (Sü-baschi)”, Würde, CAJ, III, 1, 1963.

Ögel Bahaeddin: Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Ankara, 1981.

Özerdim, M.: “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanının Şehirleri”, DTCF, XII, 1, 2, 1952.

Parker, E. H.: “The Origin of the Turks”, The English Historical Review, 11, 1896, s. 431-435.

Parker, E. H.: A Thousand Years of the Tartars, London, 1924.

Pelliot, P.: “Kao-tch’ang, Qoço, Houo-tchou et Kara-Khoja”, JA, 1912.

Pelliot, P.: “L’Origine de Tou-kiue, Nom Chinois des Turcs”, TP, XVI, 1915.

Pulleyblank, E. G.: “A Sogdian Colony in İnner Mongolia”, TP, XXXX, 1951.

Pulleyblank, E. G.: “Chinese Names for Turks”, JAOS, LXXV, 1965.

Rasony, Laszlo: Dünya Tarihinde Türklük, Ankara, 1987.

Rotours, Des R.: “Les Grand Fonctionnaires des Provinces en Chine Sous la Dynastie des T’ang”, 2. cild, Leyden, 1943.

Salman, Hüseyin: “VII. ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti”, Türk Dünyası Araştırmaları, 15, Aralık, 1981.

Samolin, W.: East Türkistan to the 12th. Century, The Hague, 1964.

Samolin, W.: “Hsiung-nu, Hun, Turk”, CAJ, III, 2, 1956.

Sechin Jagchid: “Trade, Peace and War Betwen the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese”, Pien-cheng, 1, 1970.

Sechin Jagchid: “Objestives of Warfare in İnner Asia”, Pien-cheng, 4, 1973.

Sechin Jagchid: “A Study on the T’o-pa and Jou-jan Relationship from the Point of View of North Asian History”, Pien-cheng, 7, 1976.

Sinor, Denis: “Historical Role of the Turc Empire” Cahier d’istoire Mondiale, 1, 1953.

Sinor, Denis: İç Asya, İstanbul, 1999.

Soper, A. C.: “Northern Liang and Nothern Wei in Kansu”, Artibus Assiae, (Assona, 1958).

Şeşen, Ramazan: “Eski Araplara Göre Türkler”, Türkiyat Mecmuası, XX, 1968.

T’ang Ch’i: “A Preliminary İnterpretation of Terms From Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch’i Shu”, Pien-cheng, 4, 1973.

T’ang Ch’i: “Wei Irmağı Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar”, Tarih Dergisi, 33, 1980/1981.

Taşağıl, Ahmet: “Kapgan Kagan”, Belleten 218, 1993.

Taşağıl, Ahmet: “Göktürklerin Sonu ve Belgeleri”, Belleten, 236, 1999.

Taşağıl, Ahmet: Göktürkler, Ankara 1995.

Taşağıl, Ahmet: “Kapgan Kagan Devrinde Göktürk Çin Münasebetleri”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 65 1991.

Taşağıl, Ahmet: Göktürkler II, Ankara 1998.

Taşağıl, Ahmet, “Göktürklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları”, Türk Kültürürne Hizmet Vakfı, Tarih Boyunca Türklerde İnsan Hakları Kitabı, I, İstanbul 1992, s. 93-116.

Taşağıl Ahmet: “552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış”, MSÜ Fen-Edeb. Fak. Dergisi, sayı 1, 1992.

Tekin, Talat: Orhon Yazıtları, Ankara, 1988.

Thomsen, V.: “İnscriptions de l’Orkhon Dechifree” MSFO, V, 1896.

Thomsen, V.: “Turcica Etudes Concernant L’ interpretation des Inscription Turque de la Mongolie et de la Siberie”, MSFO, XXXVII, Helsingfors, 1916.

Togan, Nazmiye: “Hüan-ch’ang’a Göre Peygamber Çağında Orta Asya”, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV, 1-2, 1964.

Togan, Z. V.: Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1970.

Turan, Osman: 12 Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul, 1941, İstanbul; 1325 h.).

Göktürk Kağanlığı / Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat [s.49-78]

Birinci Bölüm: Siyasî Tarihinin Ana Hatları (M.S. 552-745)

İlk Türk alfabesi ve edebi dilini yaratmak suretiyle Türk medeniyetine eşsiz hizmeti olan Göktürk Kağanlığı M.S. 552'de kurulmuştu. 1952 senesi "kuruluş"un 1400. yıldönümüdür. Arada geçen 14 asır içinde Türkler, muhtelif isimler altında, Altaylar sahasından başlayarak -Asya, Avrupa ve Afrikada büyük ve küçük birçok devlet kurmuşlar; müsait şartlar zuhur edince medeniyetin inkişafında büyük başarılar göstermişler; türlü din ve kültürlere intisab etmişler; kendi din, dil ve medeniyetlerini başkalarına kabul ettirmişler; bazen de kendileri yabancı unsurlar içinde ereyip gitmişlerdir. Tarihteki Türk devletlerinin en büyüğü ve en medenisi olan Osmanlı İmparatorluğu başta olmak üzere, geçmişteki bütün Türk devletleri ve kavimleri -ırk, dil, teşkilat ve kültür hususiyetleri bakımından, şu veya bu tarzda Göktürklere bağlıdırlar. Bu bağların derecesi zaman, mesafe ve şartlara göre az veya çok değişmiş tesirleri azalmış, fakat hiçbir zaman büsbütün kaybolmamıştır. Orhun Yazıtları Türkçesini fazla zorluk çekmeden anlıyabilmemiz bu hususta bariz bir misal teşkil eder. Tarihte ilk defa "Türk" adını taşımış olan bir devletin kuruluşunun 1400. yıl dönümünün yalnız ihtisas sahibi tarihçileri değil, Türklüğü seven, milli tarih ve kültürüne kıymet veren her aydın Türk'ü ilgilendireceği tabiidir.

I. "Türk" Adının Menşei: Türklere Ait En Eski Kayıtlar

"Türk" adının menşei ve manası: Milattan sonra VI. yüzyıl ortalarından başlayarak, önceleri siyasi ve daha sonraları etnik bir mana olan Türk adının ilk defa ne zaman ve nerede kullanılmağa başlandığı kat'iyetle tespit edilemiyor. Kaynakların kıtlığı, ve mevcut kayıtların da karışık olması - bu meselenin hallinde en mühim engeli teşkil ediyor. Türkler kendileri en eski

tarihlerine dair yazılı kaynaklar bırakmadıkları için Türk tarihinin eski devirlerini ancak Türklerin komşuları ve çok eski yazılı kaynaklara sahib olan Çinliler vasıtasiyle öğrenmek mecburiyetinde kalıyoruz.

M.Ö. XVIII. yüzyıla kadar çıkan Çin kayıtlarında Çin'in kuzeyine düşen Tik1 adıyla bir kavim zikrediliyor. Buradaki "Tik" ile "Türk" arasında bir münasebet bulmak istiyenler olmuşsa da - bunun ciddi telakki edilmesi imkansız gibi görülüyor. İran efsanelerindeki "turan" ile "Türk"ü aynı köke bağlamanın da ne dereceye kadar doğru olduğu kat'iyetle tespit edilemiyor; maamafih "tur" kökünün "Türk" ile herhangi bir şekilde ilgili olması muhtemeldir. Avesta'nın Sanskritçe tercümesinde "Tura" ve "Truşkah" olarak gösterilen kavim adının Türklere ait olduğu zannediliyor. Avesta'nın bir kısmını teşkil eden "Bahman Yaşt'ta (II, 49) birçok kavmin adı zikredilirken, "Xuon Turk" adı da geçiyor; şayet bu söz doğru okunmuşsa Hindistan'a geçen Hunlara "türk" adı verilmiş olduğu anlaşılıyor; fakat Avesta'nın tercümesi daha sonraki zbir zamana ait olduğundan, buradaki etnik kayıt ve izahların daha evvelki devirler için fazla kıymetli olmadığı aşikardır. Herodot'un eserindeki "Jurkae" (...IV, 22) ve Pomponius Mella'daki "Turkai" (Mil. sonra I. yüzyılda kaleme alınmıştır) sözlerinde "Türk" adını görmek isteyenler olmuşsa da, bu hususta kat'i bir şey söylemek imkansızdır.

"Türk" adı -telaffuz ettiğimiz şekilde ve anladığımız manada- ilk defa olarak M.S. VI. yüzyıl ortalarında yazılına Çince kaynaklarda görülmektedir.2 Tungci, Soei-chou (suy-şu), Kieou-T'ang Chou (Hin T'ang şu) T'an şu adlı mahazlerde, Çin'in kuzey ve batısındaki kavimler anlatılırken, Türklerden Çince telaffuzla, Tu-kü-e (Turyu)lerden uzun uzadıya bahsediliyor.3 Çinlilerden az sonra (30 yıl kadar) Bizans kaynaklarında da ilk defa olmak üzere "türk" adı zikredilmeğe başlıyor

(Menander: Toárcoi).4 Bizanslılarda “Türk” adı ile İdil nehrinin doğusunda yaşayan kavimler kasdediyorlardı.

“Türk” adı VI. yüzyıl ortalarında doğru tanınmakla beraber, bu isim altında ancak mahdut bir iki zümre veya siyasi birliğin kasdedildiği muhakkak gibi görülüyor. Muhtelif yerlerde ve ayrı “kavimler” halinde yaşayan ve “Türk” ırkından gelen uruğların kendilerine has adları olduğu biliniyor; “türk” adının umumileşmesi, etnik mana alması ise daha sonraki bir devire aittir; belki de Araplarla, yani İslamiyet’le temasın neticesidir.5 VIII. yüzyıl başlarında Araplar Mavera-ün-nehr’e gelince Türklerle temas etmişler ve Türkçe konuşan bütün Türk kavimlerine ayrı adlarına bakmaksızın umumi olarak “türk” adını vermişlerdi. İslamiyeti kabulden Türkler de kendilerini bundan böyle “Türk” diye adlamışlar ve bu suretle “Türk” adı gittikçe geniş bir mana, yani Türk ırkından gelen bütün kavimlerin adını ifade eder olmuştur.

“Türk” adının manasına gelince, bunun izahı yolunda ötedenberi tecrübeler yapılmışsa da hâlâ kat’i bir neticeye bağlanmış sayılamaz. Bilindiği veçhile tanınmış kavimlerin adlarını izah meselesi de aynı durumdadır: Grek, Frank, Rus vs. kavimlerin adları gibi -bu kadar incelemelere rağmen- ne mana ifade ettikleri ve etimolojileri kat’iyetle tespit edilemiyor.

Türklerle çok eskidenberi temas halinde bulunan ve bu adı çok erkenden duyan Çinliler bunu izah etmek teşebbüsünde bulunmuşlardı. Bu hususta “Şuy-şu” adlı eserde şu izahat verilyor:6 “Türklerin (T’u-kü-e), eteğinde kamp kurdukları dağ bir miğfer şeklinde olduğu veçhile bu kavmin dilinde “miğfer”e “t’u-kü-e” denildiğinden, onlar kendilerini T’u-kü-e diye adladılar”. “Türk” sözünün en eski izah şekli bu suretle Çinliler tarafından yapılmış ve halk etimolojisine dayandırılmıştır; bu izah, galiba, bir Türk-moğol sözü olan ve “miğfer” manasına gelen “tugulga” ile ilgilidir. Çin

müverrihinin bu izahı, tabiatiyle, ilmi herhangi bir kıymetli haiz değildir; bahusus ki Çinlilerin yabancı kavimlerden bazılarının adlarını “dağ ismiyle” izah etmek isteyişleri biliniyor. “Türk” adını Çinlilerin yaptıkları gibi “miğfer”le ilgili görmek isteyen bazı alimler de olmuştur. Farisideki “terg” (vK0) in de “miğfer” manasına geldiğine işaret edilerek “türk” ile “terg” arasında bir münasebet olduğuna ihtimal verilmişti.7 Moğolca “miğfer”e “tgulga” denildiğine, J. Schmidt, daha 1824’te işaret etmiş ve bunun “Türk” sözünü ifade için Çinliler tarafından “T’u-kü-e” şeklinde kaydedildiğini zannetmişti.

İslam müelliflerinden bazıları “Türk” adını, arapçadaki “bırakmak, terketmek” manasına gelen “terk - vK0” ile izah etmek istemişlerdir. Arap coğrafyacılarından İbn al-Fakih al-Hamdani böyle bir izahı ileri sunmuştur.8 Mu katil bin Süleyman’a göre: Türkler seddin (yani Ye’cuc Me’cuc Seddi) arkasında “terkedildikleri” için “Türk” adını almışlardır. Gerdizinin eserinde (M.S. 1050-1052’lerde yazılmıştır) “Türkistan’ın abadan memleketlerden uzak düştüğü için, Türklere böyle bir ad verildiği” kaydedilmiştir.9

Reşidüddin’in Cami’ üt-Tevarihi’nde olduğu gibi, Ebülgazi Bahadur Han’ın Şecere-i Türk’ünde “Türk” adının izahına girişilmiyor. Mahmud Kaşgari’nin Divan-ı Lugat it-Türkü’nde de bu hususta izahatta bulunulmuyor. Türk veya Moğol tarihiyle meşgul olan modern bilginlerin bu mesele üzerindeki görüşlerine gelince: Deguignes, Yafes’in sekiz oğlundan birinin “Türk” olduğu hikayesini tekrarlamakla yetinmiştir.10 Osmanlı-Türk tarihinde derin vukufu olan ve Türk tarihinin diğer sahalarını da inceleyen Joseph von Hammer ise “...şecerenin ilki olan Türk... her halde Herodot’un eserindeki “Targitaos” ve Mukaddes Kitab’taki “Toghrama”dır” diyor.11 Franz von Erdmann, Sarsılmaz Temuçin adlı eserinde (1862) “Türk” sözünü, eski kaynaklarda adları geçen “Tür”lar, “Taur”lar, “Trit”ler,

“Toret”ler, “Turak”lar ve hatta “Trak”larla ilgili olduğunu ileri sürmüştü. Buna benzer iddialara başka yazılarda ve hatta zamanımızda bile tesadüf edilmektedir; bu adın (yani “türk”ün), İskit’e olduğu iddia edilen, “turku”nun (deniz yakınındaki adam) ta kendisi olduğu dahi ileri sürülmüştü. Bu ve buna benzer izahların hiç bir ilmi kıymeti yoktur, ne tarihi ve ne de filolojik esaslara dayanmaktadır.

“Türk” adının ilmi olarak izah edilmesi ilk önce macar alimlerinden H. Vambery ile başlar. Mezkur alim Die primitive Cultur des turkotatarischen Volkes adlı eserinde (1885’te çıkmıştır) bu sözün kökü “töre, törü, türemek”le izah edilebileceğini ileri sürmüştü. Vambery, bu köklerden gelen “Türk” adının “yaradılmış olmak “ manasına gelen bir sözle ilgili olduğunu belirtmişti. Bu izaha göre: “Türk”-”mahluk” yani “adam” demek oluyordu. Vambery’nin bu tefsiri B. Munkacsi12 ve Fuat Köprülü13 tarafından kabul edilmişse de, tanınmış Turkologlardan J. Nemeth bu görüşü şu dört sebepten ötürü doğru bulmuyor:

1. “Türk” adı ancak M.S. VI. yüzyılda bilindiğine göre, bu ad Türklerin ilk isimleri olamazdı; dolayısiyle “adam, mahluk” manasına alınması da mümkün değildir.

2. Türk dillerinde “mahluk”, adam manasına gelen ve “Türk”ü andıran herhangi bir söz mevcut değildir.

3. “Töre-türe” ancak Osmanlı Türkçesinde “ü” iledir, ve eski şekli “ö” olması icabeder.

4. “Türk” adı başka türlü de izah edilebilir.

J. Nemeth, “türk” sözünü izah için elde mevcut turkoloji malzemesine başvurmuş ve dayanılacak esaslı deliller meydana koymuştur. F. W. K. Müller’in Doğu Türkistan’da, Turfan’da bulup çıkardığı Uygurca metinler arasında “türk” sözü birkaç yerde tespit edilmiştir (Uigurica II, 97); bunları naklediyoruz: “Azunlarqa ad tavarqa arkla Türkka

azlanmaq turur.” (Hayatta, mal ve mülke, iktidar ve kudrete karşı hissi tezahür eder.);” “Ağı, barim ad, tavar, ark Türküngüzler asılmaqı bolsun.” (Define, mal, servet, eşya kudret ve kuvvetiniz çoğalmış olsun); bir misal daha: “...uluğ bayagutlar kntü kntü (är)klarin Türklärin ıdalıp toyın dindar bolup arxant qutun bultular” (... zengin bayagutlar kendi kudret ve kuvvetlerini bırakıp rahip, olup arhat saadetine nail oldular). Görülüyor ki Uygurcada “türk” sözü “kuvvet, kudret” manasına gelmektedir. Buna istinaden von Le Coq “türk” adının Uygurcada “kuvvet kudret” anlamındaki bu sözle izah edilmesi lazımgeldiğini ileri sürmüştü.14 Bu defa J. Nemeth, başka misaller de celbetmek suretiyle, bu görüşü teyit etti. Nakledilen misaller arasında, Peçenek adlı bir Türk kavminde “fazilet” manasına gelen bir kabilenin bulunduğuna15 işaretle (Erdem, Ertim kabilesi) yine Peçeneklerin üç kabilesinin “cesur ve kibar” manasına gelen “Kangar” adını taşıdıklarını da hatırlatıyor. Nemeth’in gösterdiği veçhile, Oğuz uruğlarından biri “Bökedür” adını taşımakta idi; “Böke’nin ise -”kuvvet” ifade ettiği biliniyor. (Bayandur’un -”bay” (zengin), Çavuldur -“çav” (şöhret), İğdir -“iğ” (kibar) sözleriyle bağlı olduğu gibi). “Türk” adı da bu suretle bir çeşit uruğ adları arasına girer; yani “kuvvet ve kudret” ifade eden bir sözdür. Nemeth “Türk” adı hakkındaki incelemesini ve elde ettiği neticeleri Mgyar Nylev Mecmuasında neşretmiştir (1927). Bu incelemeye dayanarak (bazı kendi görüşlerini de ilave ile) Hüseyin Namık Orkun Türk sözünün aslı adiyle bir risale çıkardı; (İstanbul, 1940). J. Nemeth’in izahı “ilmin son sözü” olarak telakki edilmekle inandırıcı yeni bir izah ortaya çıkıncaya kadar hükmünü muhafaza edecektir.16

“Türk” adı Türk kaynaklarında ilk olarak Orhun Yazıtları’nda zikredilmiştir. Orhun Yazıtları’nı çözen Wilhelm Thomsen kitabelerin en son tercümesinde,17 “türk” sözünü “kudret, kuvvet” anlamına alıyor. “Türk” adının önceleri bir şahıs (uruğun başı), sonra bir aile ve nihayet

bütün bir uruğ ismi olduğu anlaşılıyor; bu uruğ ehemmiyet kazanıp, diğer uruğları hakimiyeti altına alarak “kağanın” mensup olduğu soya bağlanınca, bu da “devlet kuran, kağana tabi olan” bir zümreyi ifade eden bir mana taşımağa başlamış olmalıdır. Yazıtlarda “türk” deyince alelade bir kavim, bir grup değil, “kağana itaat eden” bir zümre veya uruğlar birliği kasdediliyor. Bu cihet gözönünde tutulursa, “türk” sözünün “kudret ve kuvvet” ifade ettiği gibi “törü”sü (yani kanun ve nizamı) olan bir millet manasına geldiğini de ileri sürmek mümkün gibi görülüyor.18

Çinlilerin “T’u-küe”lerinin “türk” sözü ile ilgisine gelince bu hususta son esaslı görüş Fransız sinologu P. Pelliot tarafından ileri sürülmüştür.19 Ona göre: bu sözü Çinliler Avarlar vasıtasiyle duymuşlardı; bundan ötürü onu Moğolcadaki cemi (çoğunluk) şeklinde yazmışlardır (Pelliot Avarların Moğol olduklarını kabul ediyor); yani “türk” sözünün Çince telaffuzu “durküt” ve Moğolcası (avarcası) Türküt’dir; “üt, at, it-Moğolcada çoğunluk ekidir; Türkçe bazı lakaplarda Moğolca çoğunluk şekline rastlandığını Pelliot misallerle gösteriyor; bunlar: Orhun Yazıtları’ndaki “tarkat, şadapit; tegin-tegit, bayagu-bayagut”dır. Bu suretle, Pelliot’un izahına göre, “T’u-gue şeklinde yazdıkları söz “Türküt” olarak telaffuz edilmiş ve “Türkler” manasında olup, “Türk”ün Moğolca cem’ini ifade etmekedir.

“T’u-küelere (Türklere) ait en eski Çin kayıtları: Lyu Sung sülalesi zamanında kaleme alınan (M.S. 420-501) Tunğ-ci adlı Çince bir kaynakta verilen malumat T’u-küe (T’u-cüe)lerin en eski çağına aittir. Sonra, T’oba sülalesinin resmi tarih iolan Veğ-şu da (M.S. 386-549) T’u-küelere ait eski kayıtlar bulunuyor.20 Bunlara göre: 450 tarihlerine doğru T’u-küelerin memleketi, Su-lo’lar tarafından işgal edilen sahadan, yani bugünkü Kaşgar mıntakasından 1000 li’den fazla (yani 500 km.) bir mesafede, kuzey-doğuya düşüyordu. Su-loların bu Türklere her zaman

haraç göndermek mecburiyetinde oldukları da bildirilmektedir. (Doğu Türkistan'daki) Kuça şehrinin de Türk memleketinden 600 li (300 km.) kadar güneyde olduğu kaydedilmektedir. Bu malumata bakılırsa T'u-küelerin M.S. 450 yıllarına doğru Altay Dağları eteklerinde yaşamış olmaları lazımgelir ki, bu cihet son arkeolojik tetkiklerle de tasdik edilmiştir.21 Ötükendağı, Hangay sıradağlarının bir kısmını teşkil ettiğine, ve Altayların kuzeybatısına düştüğüne göre, Çin kaynaklarının verdiği malumat esas itibariyle doğrudur.

Bu sırada (M.S. 450'lerde) T'u-küelerin hanı olarak Da-tu adında biri zikrediliyor; bu hanın kazının, Soğd memleketinde K'ang mıntakası hükümdarına verildiği de bildiriliyor. bu kayıtlar T'u-küelere ait en eski malumat kabilinden olup, Türkler hakkında toplu bilgi veren diğer Çin kaynaklarında (Şuy-şu, H'in T'ang-şu, T'ang-şu) bulunmuyor.

Türklerin "kurt"tan türedikleri hakkında efsane ve "Aşena" (Bozkurt-gök börü) sülalesi: İlk önce Deguignes, sonra Stanislas Julien tarafından incelenerek Fransızcaya tercüme ve neşredilen, ansiklopedi mahiyetindeki Pien-i-tieni adlı Çin kaynağında ilk Çin-Türk münasebetine ait şu malumat veriliyor: "İmparator Wen-ti'nin saltanatı zamanında, Ta-tong devrinin onbirinci yılında (M.S. 535) Çin hükûmeti T'u-küelere elçiler göndermeğe başladı."22 Bu kaydın hemen arkasından T'u-küeler hakkında şunları okuyoruz:

"T'u-küeler (yani Türkler) H'yung-nulardan Aşena adını taşıyan bir şubeye mensupturlar. Onlar kendi başlarına bir ulus teşkil etmişlerken, komşu hükümdarlardan biri onları yenmiş, on yaşındaki bir erkek çocuk müstesna, bunları bütün aileleriyle birlikte imha etmişti. Askerler bu çocuğun gençliğine kıyamamışlar, ellerini ve ayaklarını keserek, bir bataklığın sazları arasında bırakmışlardı. Bir dişi kurt (o mahale gelerek) bu çocuğu etle besledi. Bu çocuk büyüyünce bu dişi kurtla çiftleşti ve kurt

hemen gebe kaldı. Hükümdar ise bu çocuğun yaşamakta olduğunu öğrenince onu öldürtmek için yeniden bir asker gönderdi. Bu asker ise delikanlının yanına varınca bir kurt gördü. Bu kurt tanrı tarafından (ellerle) tutulmuş gibi, delikanlıyı alarak birdenbire (batı) denizinin doğu kısmına sıçradı ve bir dağ üstünde durdu. Bu dağ Kao-çang (Uygur) memleketinin kuzeybatısındadır. Bu dağın eteğinde bir mağara vardı; kurt buraya girdi; mağaranın içinde sıkı otharla örtülü 200 li (100 km) mesafesinde bir ova vardı. Bu kurt orada (o delikanlıdan) on erkek çocuk doğurdu. Bunlar bülug yaşına gelince dışardan karılar aldılar; bu kadınlar çok geçzmeden anne oldular. Bunu müteakıp her biri bir soy adı aldı; "Aşenana"23 da bunlardan biriydi. Birçok nesil geçtikten sonra onlar mağaradan çıktılar ve Ju-julere tabi oldular, Kin-şan dağlarının güneyinde yerleştiler; burada Juan-juanlar için demirden aletler hazırlamakla meşgul oldular. Kin-şan silsilesine mensup bir dağ "miğfer" şeklinde idi; onların diline miğfer'e "t'u-kü-e" denirdi; bundan kendi adlarını çıkardılar."24

Başka bir efsane de şöyle nakledilmiştir: "Yazarlardan birine bakılırsa, T'u-kü-e kavminin banisi, H'yung-nu memleketinin kuzeyindeki So ilinden neş'et etmiştir. Bu ulusun başı A-ang-pu olup, onyedi biraderi vardı; bunlardan birinin adı İ-çi-ni-sse-tu olup bir kurttan doğmuştu.

A-pang-pu ve kardeşleri yaradılıştan gibi olduklarından, memleketleri çabucak yıkıldı. Tabiatüstü kabiliyetlere malik bulunan İ-çi-ni-sse-tu ise rüzgar ve yağmur celbedebilirdi; on iki karısı vardı; bunlara yaz ve kış perileri (ilaheleri) kızları denirdi. Karılarından biri dört oğlan doğurdu; bunlardan biri kuğu kuşu şekline girdi; ikincisi A-pu-şu-i ve Kien-şu-i ırmakları arasında bir devlet kurdu; bu devlete Ki-ko dendi. Üçüncüsü, Çu-çe nehri boyunda bir devlet kurdu; dördüncüsü Tien-sse-çu-şi dağında yerleşti; bu sonuncusu dört biraderin büyüğü idi. Bu dağda, A-pang-pu ile aynı soydan bir ulus yaşamakta olup, bunlar soğuktan ve çığdan çok

muztariptiler. Büyük birader ateşi icad etti, ahaliyi ısıttı, doyurdu; öyle ki bu halk hayatını muhafaza edebilirdi. Bu ulus hemencik bu büyük biradere tabi oldular, kendisini baş olarak seçtiler, ve T'u-kü-e lakabı verdiler; asıl adı ise No-tu-lu-şe idi. Bu büyük biraderin on karısı olup, onlardan doğan oğlanlar annelerinin adını aldılar. Aşena ise kuma'larından birini oğlu idi. No-tu-şu-le'nin ölümünden sonra karılarının oğulları aralarından birini başbuğ seçmek istediler; bu maksatla hepsi birden büyük bir ağacın dibinde toplandılar ve "Ağaç'a en yüksek sıçrayan başbuğumuz olsun" kararını verdiler. Aşena'nın küçük yaştaki oğlu hepsinden yüksek sıçradığından, hepsi tarafından başbuğ olarak seçildi; kendisine A-hien-şe lakabı verdiler. Bu çocuk ta kurt'tan türemiştir."25

Her iki menkıbeden: Aşena'nın "kurt" ile ilgisi olduğu görülüyor. Aşena'nın, T'u-kü-elerin hükümdarı olduğu bildirildikten sonra, "kurttan türediğini unutmadığını belli etmek maksadiyle çadırının kapısı önünde ucunda bir kurt kafası olan bir bayrak diktirdiği"de kaydedilmiştir.26

Türklerin "kurt"tan türeme efsanesinin diğer izleri: Kurttan türeme veya kurt ile ilgili menkıbeler Türk tarihinin muhtelif safhasında görülmektedir. Müsbet tarih kayıtlarında (Çinlilerde) olduğu gibi, destanlarda da (Oğuz Han Destanı, Ergene-kun Destanı) "kurt"-Türklerin hayatında mühim bir rol oynamaktadır. Vaktiyle Türklerin "totem"i olduğu muhakkak sayılan "kurt", yalnız T'u-kü-elerde değil, diğer Türk uruğları ve uluslarında da kutsi bir varlık mahiyetini taşımaktadır.

Oğuz Destanı'nda görüldüğü veçhile, Oğuz Kağan "Urum memleketine sefer açmak üzere iken, bir bozkurt kağanın ordusuna önderlik yapmaktadır."27 Ergene-kun Destanı'ndan kurt'un rolü bir rehber olarak tebarüz ettirilmiştir.28 Ergene-kun ovasından çıkan Türklerin başında hükümdar olarak Borte Çino, yani Bozkurt bulunuyordu.

Kurttan türeme efsanesinin Göktürklerden yukarıya doğru ta H’yung-nu’lara kadar takibetmek mümkün gibi görünüyor.29 T’obalarda (Tabğaçlar) kurt efsanesinin bariz izleri biliniyor: T’ang eyaletinde bir “kurt dağı-mabedi” bulunuyordu.30 Gau Yen mıntıkasında da böyle bir mabed mevcuttu, Lung-şeng şehri yanında bir “kurt deresi” vardı.31 T’obalardan Mu Ş’ung, kendisini tutsak eden asilerin elinden kaçmağa muvaffak olunca, beyaz bir kurt gelmiş ve havlamıştı; bu zat bunu tanrı tarafından gönderilen bir işaret addetmiş, kurdun arkasından giderek, kendisini takibedenlerin eline düşmekten kurtulmuştu. Çin imparatoru, bu Mu Şung’a, bu kurt namına bir mabed yaptırmağa müsaade etmişti; Mu Şung ailesi buraya kurbanlarını getirirlerdi.”32 Çinlilerin, kötü yürekli insanları tarif yollu kullandıkları “fena yürekli kurt oğlu” tabiri, Türk kurt efsanesiyle ilgili olsa gerekir.

Sır Tarduş (Türklerinde) de kurt efsanesinin mevcudiyeti biliniyor: Sır Tarduş uruğundan bir adama kurt başlı bir adam görünmüş, ve “uruğunun yakında imha edileceğini” bildirmişti.

Kurt sözünün aslı “böri” (böri) idi; iptidai kavimlerde müşahede edildiği veçhile, totem sayılan hayvanın adı zikredilmezdi, ancak onun “tabu” su anılırdı; bundan ötürüdür ki, hem “böri”ye hürmet ifade etmek, hem de şerrinden kaçınmak maksadiyle, “tabu”su olan küçücük bir hayvanın-kurd’un (böceğin) adı çağırılırdı; öyle ki bu “tabu” git gide asıl isim yerine kaim olmuştur. Böri sözünün Çinliler tarafından da kullanıldığı görülüyor; Göktürklerin yaşayış tarzlarından bahsedilirken, Göktürk kağanının hassa kıtası “fu-li” tesmiye edildiği, ve bunun Çince “lang”, yani “kurt” manasına geldiği ayrıca kaydedilmiştir.33 “Fu-li”li (yani “böri”li) birçok yer ve şahıs adlarını Çin kaynaklarında buluyoruz; bunlardan bazıları şunlardır: Fu-li-cüan-Toba devrinde H’yung-nu başbuğlarından birinin adı;34 Fu-li-H’yung-nu sahasında bir yer adı; Fu-li-Usunların hanlarından birinin adı;35 Fu-lü-

şimal kavimlerinden bir soyun adı. Çok daha sonraki devirlere geçersek, Cengiz Han'ın ilk ceddi olarak Borte Çino yani Bozkurt, gösterilmesi de, bu Türk "kurt efsanesi"nin XIII. yüzyılda dahi mevcut olduğunu belli eder.

Hun (H'yung-nu)lardan beri mevcut olduğu anlaşılan "kurt'tan türeme" efsanesinin, Türklerin "türk" adıyle tarih sahnesine çıktıkları bir devirde gayet canlı olarak yaşadığı müşahede ediliyor. Türklerin "ongun"u, yani totemleri olan "kurt" Göktürk kağanlarının ceddi sanılmış, bu sülalenin ilahi menşeli olduğu kabul edilmiş, ve "ilahi menşeli kağanın" üzerinde hükmettiği Türk halkı da tanrının yüksek himayesine mazhar olan veya kutsi analmına gelen "gök" tabiriyle vasıflandırılmıştı: Göktürk (kitabelerde: Kök Türk) adı bundan neşet etmiş olmalıdır.

II. İlk Göktürk Kağanlığı (M.S. 552-588)

T'u-kü-elerin menşei ve eski tarihleri: Çin kayıtlarında T'u-küelerin (Türklerin) H'ung-nuların halefi olarak zannedildikleri anlaşılıyor.36 VI. yüzyılda "Türk kavimleri" camiasına giren ve muhtelif adlar taşımış olan birçok uruğ veya uruğlar birliğinin, vaktiyle H'yung-nular konferderasyonundaki gruplardan birini teşkil ettikleri muhakkak görülmekle beraber, bu münasebetin muntazam bir silsilesini tespit etmek şimdilik müşkül gibi görünüyor. Göktürklerin kağan ailesi sayılan "Aşena" sülalesinin, eski H'yung-nu "şenyü"lerine nasıl bağlandığı bilinmiyor. Çinlilerin T'u-küe-leri, H'yung-nuların halefleri zannetmeleri, her iki kavim arasında gerek teşkilat, gerek yaşayış tarzı ve bazı geleneklerin birbirine benzemelerinden ileri gelmiştir; T'u-küelerle H'yung-nular arasındaki yakınlığın alelade benzeyişten ziyade, ırki münasebet ve bağlardan ileri geldiği muhtemeldir.

Çin kaynaklarında nakledilen gayet kısa malumata bakılırsa, T'u-kü-eler, M.S. 400 tarihlerinde, Şansi eyaletinde veya daha batıda bir yerde bulunuyorlardı. Onların cedleri, P'ing-liang-fu (Şansi eyaletinde bir yer) da

yaşıyan “karışık” barbarlardı; aile adları da “Aşena” idi. Muahher Wei sülalesinden imparator Tay-vy (424-451) Tsiu-kiu-şi uruğunu imha edince, Aşena uruğuna mensub 500 aile Ju-jular (Juan-ju) yanına iltica etmişler ve birçok nesil boyunca Kin-şan dağları (Altay) yanında kalmışlardı; onlar burada demircilikle meşgul olmuşlardı.37

“Kurt’tan türeme efsanesiyle ilgili olarak yukarıda naklettiğimiz parçayı bu malumatla mukayese edersek, kurt efsanesindeki bazı cihetlerin tarihi esasları belli olur gibidir. Her ikisi de T’u-kü-elerin Altay eteklerine batı-güney tarafından geldiklerini bildiriyorlar. Efsanede Tu’-ku-eleri imha ettikleri söylenen hükümdarın Muahher Wey İmparatoru Tay-vu olduğu anlaşılıyor. Buna göre Tükü-elerin Altay eteklerine ve Orhun havzasına gelmelerinin V. yüzyılın ortalarına doğru olması muhtemeldir. Onlar buraya gelince Juan-juanların (sonraki adlarıyla-Avar) hakimiyetini tanımışlar, ve bilhassa “demirci” bir kavim olarak nam kazanmışlardır. Juan-juanların zafa uğradıkları sırada, T’u-kü-elerin Kaşgar sahasına kadar akın yaptıkları ve orada yaşayan kavimeri (Su-loları) haraca bağladıkları bildiriliyor. Yukarda söylediğimiz gibi T’u-kü-elerin Da-tu adını taşıyan bir hanları olduğu ve bu hanın Soğd hükümdariyle sıhriyet peyda ettiği zikredilmiştir. Bunu müteakıp, uzun yıllar boyunca Çin kaynaklarında T’u-kü-eler hakkında her hangi bir kayda rastlanmadığından-onların faaliyeti bizce meçhul kalmaktadır.

Bumın Kağan. Göktürk Kağanlığı’nın kuruluşu: 535 yılında38 Batı Vey imparatoru (yani Tabğaç veya T’oba imparatoru) T’u-kü-elerin başı Bumın’a (Çin kaynaklarına göre- T’u-mın) bir elçi göndermek suretiyle, Çinlilerle Türkler arısında münasebet tesis edilmişti. Bu olayın Bumın (hana) bağlı Türkler arasında hudutsuz bir memnuniyeti mucib olduğu ve Türk uruğunun yükseleceğini tebşir eden bir alamet şeklinde tefsir edildiği bildirilmektedir. Altay dağlarının güney eteklerinde yaşayan bu T’u-kü-

e (Türkler)lerin, Juan-juanlara tabi oldukları ve Juan-juan hanları için demircilik yaptıkları, yani silah hazırladıkları anlaşılıyor; bununla beraber Türklerin gittikçe artan siyasi egemenlik yolunu tuttukları görülüyor; 535 tarihlerinde, başlarında duran Bumın'ın Çin sarayınca da malum olduğu buna delalet eder. Çin imparatorunun gönderdiği elçiye karşıık olmak üzere, Bumın (han) 536 yılında39 Çin'e kendi tarafından bir elçi göndermiş ve Türk memleketi mahsullerinden imparatora hediyeler yollamıştı. İleride büyük bir nam kazanacak olan Bumın (kağan) ın adı, bu suretle, Çin kaynaklarında 535 ve 536 yıllarında zikredilmiş oluyor. Bir müddet sonra Juan-juan (Avar) kağanlığı içinde ehemmiyetli vakalar vukubulmağa başlayınca, T'u-kü-eler önem kazanıyorlar, ve dolayısiyle bunlara ait Çin kaynaklarında birdenbire kayıtlar çoğalmağa başlıyor.

T'u-kü-eler (Türkler)den başka, yine bir "Türk" kavmi olan Töliş (tölös)ler de Uygurların cedleri (?) Juan-juan kağanına tabi idiler; Tölişler (Tölösler) 551 yılında Juan-juanlara karşı isyan bayrağını kaldırmışlardı; bu hareketle başa çıkamayan Juan-juan Kağan'ı, Bumina (hanı) isyanı bastırmağa memur etti. Bumın (han) Altaylar'dan hareketle Tlişler üzerine yürüdü ve elli bin oba (oymak)dan ibaret olan Tölişleri yenerek, onları inkıyadı altına aldı. Bunu müteakıp T'u-kü-elerin kuvvetleri birden bire artmış oldu. Bumın (han) kendi kuvvetine fazla güvenmiş olacak ki bu defa Juan-juan (Avar) kağanı Anakoay (veya Anahuan)'ın kızını istedi. Kağanın buna muvafakat etmediği ve: "Siz bizm kölelerimiz, demircilerimizsiniz, böyle bir talepte bulunmaya nasıl cesaret ettiniz?" sözleriyle Bumın'ın isteğini reddettiği bildiriliyor.40 Bumın bunun üzerine Juan-juan (Avar) kağanına karşı Batı Vey hükümdarı (yani Çin imparatoru) ile işbirliği yapmaya karar verdi; Türk hanın isteği Çin sarayının siyasetine tamamiyle uygun görüldüğünden kısa bir zamanda anlaşma hasıl oldu. Aradaki dostluk 551 ılında, Batı Vey sülalesinden bir prensesin Bumın'a

verilmesiyle sağlandı. Bu hadise kendi başına Türklerin artık çok kuvvetli bir varlık derecesine yükselmiş olduklarını gösterir; yoksa, zayıf bir kitlenin başbuğuna Çin imparatorunun kızını vermesi ve yakın bir münasebet tesis etmesi imkansız görülüyor. Hakikaten, bu vakadan bir yıl geçmeden, Türkler, kuvvetlerini göstermekle gecikmediler: Bumin han, imparator Fey-di'nin saltanatının ilk yazında, 552 de, birinci ayda, Anakoay kağana karşı isyan bayrağını kaldırdı, ve Huayman'ın kuzeyinde Juan-juanları kati bir hezimete uğrattı.41 Anakoay Kağan bu zillete dayanamıyarak kendi kendini öldürdü. T'u-kü-e (Türkler)ler üzerindeki Juan-juan hakimiyeti bu suretle sona erdi. Anakoay kağana tabi olan kavimler ve ülkeler Bumin'ın eline geçti. Bunu müteakıp Türklerin reisi-kendisini kağan ilan etti ve "İliğ han" lakabını aldı.42

Maamafih Juan-juan Devleti'nin tasfiyesi için Türklerin daha üç yıl kadar mücadele etmeleri lazım geldi, Anakoay Kağan'ın ölümünden sonra, Juan-juan büyüklerinden 3000 kişi Batı Vey (Çin) ülkesine iltica etmişlerdi. Çinliler bunları Türklere teslim etmek mecburiyetinde kaldılar. 553'te öldüğü anlaşılan Bumın'ın halefi olan Türk kağanın emriyle bu kaçaklar, şehir kapısı dibinde, kafaları kesilmek üzere, idam edildiler (M.S. 555) Bunu müteakıp eski Juan-juan Devleti'nden artık hiçbir eser kalmamış, mülteciler imha edilmişler, yerlerinde kalanlar yeni Türk Kağanlığına bağlanmışlar, boyun eğmek istemeyen ulus ve uruğlar uzak batı ülkesine doğru kaçıp gitmişlerdi. Türklerle Juan-juanlar arasında yapılan bu mücadelelerin çok şiddetli ve kanlı olduğu anlaşılıyor. Juan-juanların, Avar adı ile Karadeniz ve Balkan sahasına geldiktan sonra dahi Türklerin gazabını üzerlerine çekmiş olmaları - buna delalet eder.

Türkleri, Juan-juan'ların (Avar) tahakkümünden kurtarmak suretiyle, bir Türk kağanlığı (Göktürk Devleti'ni) kuran zat, Çin kaynaklarının T'umen veya T'u-mın'ı, Orhun Yazıtları'nda (bengü taşlarında) Bumin adıyla

zikredilmektedir. Bir Türk kaynağınca adı kaydedilen ilk Türk kağanı, daha doğrusu ilk Türk şahsiyeti, Bumın Kağan oluyor. İlk Göktürk Devleti'nin kurucusu olan bu Türk kağanının şeceresi hakkında şu malumat veriliyor: Na-tu-lu, bunun torunu - büyük yabğu T'u-u, bunun büyük oğlu-T'u-men, ikinci oğlu-Şetie-mi (yazıtlardaki İstemi).43 Bu suretle Bumın Kağan'ın babası bir "yabğu" idi,44 yani hükümdara yakın bir mevki sahibiydi. Bumın'ın 535ten önceki hayatı ve faaliyeti hakkında bizce malum kaynaklarda her hangi bir kayda rastlanmıyor. Göktürk Devleti'nin başı sıfatiyle "İliğ" veya "İl" han lakabını taşıyan Bumin'ın 552 veya 553'te öldüğü anlaşılıyor.

Bumın'a, Türk devletini kurmak amaciyle giriştiği mücadelede, biraderi İstemi'nin büyük yardımı dokunduğu Orhun Yazıtlarında açıkça tebarüz ettirilmiştir. Çin tarihinde verilen malumat da bunu teyit ediyor. Yeni kurulan Türk Kağanlığını büyütmek ve vaktiyle Juan-juanlara tabi bütün ülkeleri ele geçirmek için Bumin ve İstemi (kağanların) doğuda ve batıda birçok sefer yaptıkları anlaşılıyorsa da, bunun tafsilatı bilinmemektedir.

Bumın Kağan'ın şahsiyeti hakkında ancak yaptığı büyük işe bakarak hüküm verebiliriz: Kazandığı askeri muvaffakıyetler kendisinin büyük bir kumandan olduğuna delalet eder; bu bakımdan o, H'yung-nuların büyük şenyüsü (kağanı) Mo-tun'u (Mete) veya Atilla'yı andırıyor; boyunduruk altında aşıyan Türkleri kurtararak büyük bir devlet haline yükseltmesi gözönünde tutulursa-Bumın'ın bir "kurtarıcı" ve "İl kurucu" sıfatiyle Türk tarihinin en büyük simalarından biri olduğunda şüphe yoktur. "Türk" adını taşıyan ilk "Türk devleti"ni kurmuş ve "türk" adını dünyaya tanıtanların birincisi olması - ona tarihte ayrıca mümtaz bir mevki veriyor. Bumın Kağan, Orhun Yazıtları'nın tabiri veçhile, hakikaten "Bilge (yani hakim-sage) kağan, alp (yüce) kağan" idi.

Göktürk Kağanlığı'nın sınırları. "Türk" uruğları ve komşuları: Bumin Kağan ve İstemi Yabğu Göktürk Devleti'ni kurdukları zaman gerek içteki "Türk" uruğlarına ve gerek dıştaki düşmanlara karşı savaşmak mecburiyetinde kalmışlardı. Kitabelerin ifade ettikleri veçhile "dört bucaktaki kavimlerden, başlıların başlarını eğdirdi, dizlerin - dizlerini çöktürdü." Bumin Kağan'ın en büyük yardımcısı olan İstemi Yabğu (kağan) bilhassa batı ülkesindeki seferlerde mühim rol oynamıştı. Neticede Kingan (Kadırgan) dağlarından Demir Kapıya (Semerkand ile Belh arasında) kadar uzanan geniş saha Göktürk Kağanlığı sınırları içine alındı. H'yung-nuların parlak devirlerinde (Motun-Mete zamanında) şenyü'lere tabi olan saha ve çoğunluğu "Türk" menşeli olan kavimler, bu suretle Bumin ve İstemi (kağanlar) tarafından birleştirilmiş, tarihte ilk defa olmak üzere "Türk" adını taşıyan bir imparatorluk kurulmuş oldu. Şimdiye kadar "kağanları" olmayan Göktürkler bundan böyle "kağanlı" bir budun oldular; bunun neticesi olarak Türkler Asya tarihinde en önemli askeri ve siyasi rol oynamağa başladılar. Çin ipek ticaret yolunun Göktürkler eline geçmesi, Türk hakimiyetinin Batı Türkistan'da Soğd iline kadar yayılması keyfiyeti, bu devrin siyasi ve ekonomik tarihi üzerinde mühim tepkiler yaptığı gibi, Batı Türkistan'ın büsbütün ve süratle Türkleşmesinde de en mühim amil olmuştur.

Göktürk Kağanlığı'nın merkez sahası, vaktiyle H'yung-nu şenyülerini de ordugahları mahiyetinde olan, Ötüken dağları çevresi idi. Bunun her tarafında, muhtelif adlar taşıyan "Türk" kavimleri bulunuyordu. Kağanlığının sınırları içindeki 3türk" uruğlarından hangisinin doğrudan doğruya Bumin Kağan'a ilgisi olduğu açıkça tespit edilemiyor. Orhun Yazıtlarındaki "Türk budun" (Türk milleti) tabirinin manası vazıh değildir. Birçok uruğ (kabile) adları sayılmaktadır; maamafih "oğuz" uruğlarının en mühim rol oynadıkları ve kağan ailesinin de buna mensup olduğu

anlaşılıyor. Kitabelerde “Üç Oğuz”, “Dokuz Oğuz”, “Töliş”, “Tartuş” ve “Turgeş”lerden başka “Otuz Tatar”, “Kırgız” ve “Karluk”ların adı geçiyor. Doğuda Moğol menşeli “Kitanlar” ve “Tatabiler” bulunuyordu. Büyük komşulardan, güneyde - “Tabğaç” (yani Çin İmparatorluğu) ve “Töpüt” (Tibet) ve batı-güney sınırında da (Türkistan’da) Eftalitler vardı. Göktürk Kağanlığı kurulup, içten nispeten sağlam bir duruma gelince-dış memleketlerle siyasi ve ekonomik münasebetleri düzenlemek üzere hemen faaliyete geçildiği biliniyor. Askeri aristokrasi zümresine dayanan ve her şeyden önce büyük bir askeri kudreti temsil eden Göktürk Kağanlığı’nın iç ve dış durumları haiz olduğu karaktere, içinde bulunduğu şart ve imkanlara göre inkişaf etmiştir.

Göktürk Kağanlığı’nın “ikilik” karakteri. Bumin Kağan’ın halefleri 553-581: Bumın ve İstemi (kağan)lar tarafından kurulan ilk Göktürk Devleti ta baştan ikilik karakteri taşımakta idi. Biri-doğu ve kuzey Türk uruğları; diğeri-batı Türk uruğları. Doğu kısmının başında Bumın Kağan durmakta, merkezi, galiba, Ötüken (Hangay) dağı çevresinden Çin seddine kadar uzanan toprakları ihtiva ediyordu. Batı Gök-Türk ili ise, Altayların güneyinden başlayarak, Cungarya ve ili nehri havzasından öteye gidiyordu. Batı kısmında, İli boyunda, “On ok”ların (On uruğun) yaşadığı biliniyor. Bu uruğların her birinin başında irsi bir rütbe olan “Bağatur yabğu” lakabiyle birer başbuğ duruyordu. Kitabelerde “kağan” diye tesmiye edilen İstemi on “bağatur yabğu”nun başı sıfatiyle “yabğu” (belki de “büyük yabğu”) lakabını almıştı. Doğu ve Batı Türk illeri, çok sonraları Cengiz Han ve halefleri zamanındaki Moğol İmparatorluğu’nda görülen, siyasi bir birlik teşkil ediyordu. Bu suretle bütün Türk kavimleri bir siyasi teşkilat içinde birleştirilmek suretiyle, tarihte ilk defa olmak üzere hakiki bir “Türk Birliği” gerçekleştirilmiş oldu. Fakat bu birlik bir takım sebepler ve bilhassa dinastik amillerin tesiriyle ancak 30 yıl kadar devam edebilmiştir.

M.S. XIII. yüzyılda Moğol İmparatorluğu’nda görülen siyasi düzensizlik Göktürk Kağanlığı’nda da vuku bulmuş, ve 582 tarihinde Gök Türk Kağanlığı “Doğu” ve “Batı” olmak üzere ikiye bölünmüştür. Bu parçalanma keyfiyeti Türk kavimlerinin bir kül olarak kuvvetten düşmelerine, ayrı Türk uruğları arasında arkası kesilmeyen mücadelelere, kanlı savaşlara yol açmakla - Türk tarihinde menfi tesirleri bakımından en önemli vakalardan birini teşkil etmektedir. Göktürk Kağanlığı bütünlüğünü muhafaza ettiği takdirde, yalnız Asya değil, belki de dünya tarihinin büsbütün başka bir istikamette gelişmesi mümkün olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Bumın Kağan ya 552 sonu veya 553 yılının başlarında ölünce,45 kağanlık tahtına sırasiyle üç oğlu geçti. Çin kaynaklarındaki kayıtlara göre bunların adı: K’o-lo (öl. 553), Mu-han veya Mu-kan (553-572) ve T’o-po (572-581) idi. Bu üç kağan arasında Mu-han’ın temayüz ettiği biliniyor. Büyük bir asker olduğu anlaşılan bu kağan amcası İstemi Yabğu ile, Batı Türkistan’da, Eftalitlere karşı, 563-567 yıllarında yapılan sefere iştirak etti. Göktürklerle, İran’da hakimiyet süren Sasaniler arasında akdedilen uzlaşma mucibince, Eftalitler hem kuzeyden (Türkler), hem güneyden (İranlılar) hücuma maruz kaldılar; bunun neticesi Eftalitlerin imhası oldu. Maveraünnehir’deki Soğdlar da Türk kağanının hakimiyetini tanımak mecburiyetinde kaldılar. Mu-han’ın ölümünden sonra tahta T’o-po geçmiş ve 581 yılına kadar Göktürk Devleti’ni idare etmiştir. T’o-po büyük Göktürk Kağanlığının son kağanıdır. Ondan sonra Türk birliği yıkılmış, kağanlık “Batı” ve “Doğu” olmak üzere ikiye bölünmüştür.

III. Birinci Doğu Göktürk Kağanlığı (582-630)

Şapolyo (Asparuh?) Kağan (581-587): Daha Bumın Kağan zamanında Göktürk Devletinin ikilik karakterini taşımasına bakmaksızın, Bumin’ın ölümünden sonra bu birlik İstemi Yabğu tarafından devam ettirilmek istenmişti. Batı illerinin başı olan İstemi Yabğu, kudreti ve şahsi otoritesi

sebebiyle 576'da vuku bulan ölümüne kadar, eski durumu muhafaza etmişti. Bumın'ın oğulları olan üç kağan zamanında doğu ve batı illeri arasında her hangi bir anlaşmazlık olduğu bilinmiyor. Fakat Muhan'ın ölümünden sonra ihtilaf patlak verdi. Anlaşmazlığın zuhuru ve Göktürk Kağanlığı'nın parçalanmasında, iç sebeplerle birlikte, Çin siyasetinin, yani dış tesirlerin bilhassa büyük rol oynadığını ileride göreceğiz.

T'o-po Kağan'ın ölümünden sonra tahta kimin geçmesi gerektiği meselesi Doğu ilinde karışıklık çıkmasına sebep oldu. Bumın'in oğullarından her üçünün de tahtı işgal etmiş olmaları, kağanın her üç oğluna da tahta hak kazandırmış gibiydi. Neticede tiginler (prensler) arasında mücadele patlak verdi. Bu hususta şu tafsilat naklediliyor: T'o-po Kağan'ın ölümü üzerine Türk büyükleri Mu-han'ın oğlu Talo-pi-en'i tahta çıkarmak istemişlerdi; fakat bu prensin annesi kibar menşeli olmadığından halkın, (yani muarız partinin) itirazını mucib oldu. Kağan oğullarından An-lo'nun annesi asil bir aileye mensubtu; bu yüzden Türk budununun ona karşı hürmeti fazla idi. Hanoğullarından Şe-to (Şepolyo veya Asparuh?) büyüklere hitaben dedi ki: "Eğer An-lo'yu tahta çıkaracak olursanız, biraderimle birlikte ona itaat ederiz; şayet Talopien'i seçecek olursanız, kılıcımı ve mızrağımı elimde tutarak, ilin sınırlarını muhafaza ve müdafaa edeceğim."46 Şe-tu (Şapolyo) uzun boylu ve cesur bir adam olduğundan, Türk büyükleri onun sözünden çıkmadılar ve T'o-po kağana halef olarak An-lo'yu tanıdılar. Fakat, Talopien tahta çıkamayınca, yeni kağana yürekten bağlanmadı; her gün adam göndererek kağana hakaret eder oldu; An-lo da bunlara dayanamıyarak tahtını Şe-to'ya (Şapolyo) bıraktı. İlin büyükleri bir yerde toplanıp danıştılar ve: "Dört hanoğulları arasında Şe-tu en bilgilisidir" dediler ve kendisini "İ-li-kiu-liu Şe-mo-ho Şi-po-lo han"47 (illiki şemoho) İşbara (Asparuh?) lakabiyle tahta çıkardılar; bunu müteakıp ona Şapolyo) (Asparuh? İşbara?) dendi. Yeni han ordugahını Tu-

kin (Ötüken) dağı çevresinde kurdu. Çin kaynağından nakledilen bu parça o devirdeki han (kağan) seçiminde tiginlerin kibar anneden neşet etmesini şart koştuğu gibi, il büyüklerinin han seçimindeki rollerini de aksettirmektedir.

Şapolyo Kağan Çin imparatoru ile iyi geçinmek siyasetini takibetmiş ve Bumin Kağan'ı takliden, Çe-u ailesinden bir Çin prensesi ile evlenmişti. Çinlilerin Göktürk Kağanlığı ile yakından ilgilendikleri de biliniyor. Prensesi Türk kağanına götürmek için gönderilen Çin elçisi nazır Çangsun-çing, Göktürk ilinin iç durumunu, kağanın kardeşlerini ve büyüklerin birbirlerine olan münasebetlerini yakından tetkike imkan bulmuştu. Çin elçisi Şapolyo Kağan ile küçük biraderi Çu-lo-heu'nin birbirlerine karşı besledikleri hisleri öğrenmek fırsatını dahi elde etmişti.

Tam bu sıralarda Çin'de Çe-u hanedanı devrilmiş ve Suy Sülalesi tahta geçmişti (581-611); bu yeni sülalenin ilk imparatoru Kao-tsu idi. Türk kağanı Çe-u ailesine akraba olması dolayısiyle, guya, meşru hükümdarın haklarını müdafaa maksadiyle silaha sarıldı. İmparator Kao-tsu da bu durum karşısında ne yapacağını bilemedi. Fakat nazır Çang-sung-çing, tavsiyeleriyle imparatorun, yardımına yetişti. Çin nazırına göre: İmparatorun, Türklerin kendi aralarında mevcut olan rekabeti gizlice körüklemesi icabediyordu. Nazır bu maksatla imparator Kao-tsu'ya, tavsiyelerini bir rapor halinde takdim etti.

Çang-sun-çing'in raporu, Çinlilerin Türk politikası (581): Çin İmparatorluğunun Türklere karşı takibettiği "divide et imprea" (ayır ve hükmet) siyasetinin ana hatlarını ihtiva eden nazır Çang-sun-çing'in meşhur raporunu naklediyoruz:

"(Çin İmparatorluğu'nda) iç karışıklıklar son raddesini bulunca, muhakkak asayişe doğru gidileceği hakkındaki sözleri duydum. İşte bunun içindir ki yüksek Gök (tanrı kendi gizli niyetlerini belli eder ve aziz zata da (yani imparatora) bunları gerçekleştirmeğe imkan verir. Yüz hükümdarın

halefi olan haşmetli imparatorumuzun bin yıldan beri nişan-ı mahsusla tefrik edilen bir devirde tahta çıktıklarını, tevazu ile zannediyorum. Çinliler sakin dursalar dahi, barbarlar (yani Türkler) bize düşman kalacaklardır. Onları tedib için askeri kuvvetlerin teşkiline durum elverişli değildir. Eğer barbarlar rahat bırakılacak olurlarsa-onlar bize karşı hücuma geçeceklerdir. İşte bundan dolayıdır ki (barbarları) tedricen def etmek için gizli vasıtalara başvurmak lazımgeliyor. Eğer bu proje suya düşerse-ahalinin (Çinliler) sükuneti bozulacaktır. Fakat (bu proje) gerçekleştirildiği ve başarı ile sona erdirildiği takdirde, (bizden sonra gelecek) on bin neslin saadeti teminat altına alınmış olur. Milletimizin saadet veya felaketinin ne gibi olaylara bağlı olduğunu tafsilatla, tevazu dahilinde, Size arzetmek isterim.

İmparator Çe-u'nun saltanatının sonunda memleket dışına büyük elçi sıfatiyle gönderilmek şerefine nail olmuştum: H'yung-nuların (yani Türklerin) birbirleri ile münasebetleri bence mükemmel bir şekilde bellidir. Şe-tu (Şapolyo) karşısında T'u-kien-ku (İstemi Yabğu'nun oğlu) büyük bir kuvvete maliktir; fakat o, menşei icabı Şe-tu'dan aşağı bir mevkide bulunuyor. Dış görünüşte onlar hep beraber gibi iseler de, içten birbirlerine karşı düşmanlık hissi beslerler; bu düşmanlık artık aşikar olmağa başlamıştır. Eğer onların ihtirasları körüklenirse-harbe tutuşmakta gecikmeyeceklerdir. Diğer yandan, Şe-tu'nun küçük biraderi Çu-lo'heu çok kurnaz bir kimsedir, fakat kuvveti azdır; kendisi mahirane bir şekilde halkın sempatisini kazanmıştır: İl büyüklerinin ona karşı teveccühleri vardır. bundan ötürü Şe-tu kendisini sevmez ve bu yüzden (yani halkın biraderini sevdiğinden) üzülür. Şe-tu gizli hislerini saklar, fakat üzüntü ve korku içinde yaşar. A-po (Talopien-Muhan'ın oğlu) sebatkar değildir ve kararsızdır; o, Şe-tu'dan çok korkar ve onun sevk ve idaresine tabidir;

çünkü A-po her zaman için kuvvetliye tabidir ve muayyen bir karar sahibi değildir.

(Türk ilinde durum böyle olunca) şimdi bunlarla (yani Şapolyo'nun yeğenleri ve amcaları ile) uzaktan bağ tesis etmeli ve (Şapolyo'ya karşı) yakından hücum yapılmalıdır. Kuvvetliler arasında ayrılık tohumu ekmeli ve zayıf olanlar (kuvvetliye karşı) birleştirilmelidir. Tien-kiu'ye (Tardu) bir elçi gönderip onu Apo-han ile birleşmeğe teşvik edilmelidir. Bu gerçekleştiği takdirde Şe-tu (Şapolyo) kuvvetlerinin (hücum) yolunu değiştirmek ve sağ yandaki (yani Çin'in batısındaki) memleketlerini korumak zorunda kalacaktır. Sonra, Çu-lo-heu'yu (Şapolyo'nun küçük biraderi) Hi ve Silerle (doğu ve kuzeyde yaşayan barbarlar) birleştirmek mümkün olursa, Şe-tu askeri kuvvetlerini bölecek ve soldaki (yani Çin'in doğusundaki) memleketleri korumak için o tarafa dönecektir. Bütün bunlar olduğu takdirde-Şübheler ve münaferetler birbirini takibedecek, birbirlerine karşı derin husumet hisleri taşıyan adamlar (yani Türk prensleri) birbirlerinden ayrılacaklar ve ebediyen birleşemiyeceklerdir. On yıllık bir zaman sonunda, böylece zuhura gelen ufak bir ihtilaftan istifade ile, barbarlara (Türklere) hücum edilirse, ilk darbede onların kudretini imha etmek mümkün olacaktır."48

Nazır Çang-sun-çing'in tavsiyeleri imparator Kao-tsu tarafından memnuniyetle tasvib edilmiş ve bu rapor, Çin hükümetince Türklere karşı takibedilecek siyasetin esasını teşkil etmiştir. "Bir barbar kavme karşı diğer birini koymak" suretiyle imparatorluğu korumasını çok iyi bilen Bizanslılar gibi, Çinlilerin de bu hususta üstad(!) oldukları, Göktürk Kağanlığı'nın sonraki tarihinden ve Çin-Türk münasebetlerinden açıkça görülmektedir.

Çinlilerin Türklerin Arasını Açmağa Muvaffak Olmaları: İmparator Kao-tsu, nazır Çang-sun-çing vasıtasiyle Göktürk ilinin siyasi durumu,

etnik vaziyeti ve topografyası hakkında esaslı bilgi elde ettikten sonra, tavsiye edilen prensiplerin tatbikine girişti. Büyük mirahurunu Batı Türkleri yabğusu olan Tien-kiu’ye (Tardu) gönderdi; Çin elçisi, Türk yabgusuna imparatorun kendisine karşı ayrı bir iltifat nişanesi olmak üzere “kurt başlı” bir bayrak getirmişti. Bununla, Tardu’nun “kağanlığı” Çin sarayınca da tanınmış oluyordu. Bu suretle Şapolyo ile Tardu arasına nifak da sokulmuş oluyordu. Çin imparatoru, Hi ve Si’lerden başka Kitanlara da ipek ve altın olmak üzere hediyeler gönderdi. Çang-sun-çing Şapolyo’nun biraderi Çu-lo-heu ile de buluştu ve bu prensi gayet kurnazca Çin’e tabi olmağa sevketti. Bir taraftan Çin için büyük bir tehlike teşkil eden Şapolyo ile Batı Türklerinin başı olan Tardu (kağan), ve diğer yandan Doğu ili kağanı (Şapolyo) ile öz kardeşi arasına nifak sokulmuş oldu. Gizli ve kurnazca yapılan Çin politikası, bu suretle, ilk müsbet neticeyi elde etmiş ve Çin için büyük bir tehlike teşkil eden büyük Türk Devletinin birliğini parçalamak ve Türkleri kuvvetten düşürmek için lazımgelen tedbirleri hazırlamış bulunuyordu.

Şapolyo’nun Çin Seferleri: Çin’in Şapolyo’ya karşı çevirdiği entrikalar gizli kalmamış ve Göktürk Kağanlığı ile Çin arasının gittikçe açılmasına sebep olmuştu. Şapolyo’nun Çin’e karşı sefer açması için meşru bir sebep te mevcuttu: Türk kağanının kaynatası olan imparator şimdiki imparator Kao-tsu tarafından tahtından indirilmişti; Şapolyo bunun öcünü almak maksadiyle harekete geçebilirdi. Nitekim kağanın hatunu, Çinli prenses, kocasını bu yolda durmadan teşvik etmekte idi. Şapolyo, gerek siyasi emeller, gerek hatunun tesiriyle,49 Çin’e karşı harbe başladı.

İlk seferin 582’de açıldığını öğreniyoruz. Türkler Çeupan mahallinde Çinlilere hücum edince, Çin kuvvetleri çekildiler; bu münasebetle Türklerle Çinliler arasında arkası kesilmeden üç gün (ve gece) savaşların yapıldığı anlatılıyor. Çarpışmalar esnasında Çinlilerin on bin ölü ve yaralı

verdiklerini de öğreniyoruz. Türklere gelince, savaş sahasından çekilmelerinden önce ölülerini yaktıkları haber veriliyor.

Şapolyo tarafından Çin'e karşı yapılan ikinci sefer 583 yılında icra olundu. O yıldaki olaylar münasebetiyle, Suy sülalesi salnamelerindeki bir kayıtta İmparator Kao-tsu'nun ağzından "Türklerin gözetme kuleleri muhafızlarını zorla kaldırdıkları, şehir ve köy ahalisini katliam ettikleri, bu gibi ahvalin tekrarlanmadığı hiçbir sene olmadığı" kabilinden sözler nakledildiği de yazılıdır. İmparatorun bu sözlerinin o sıralardaki Türk hücumlarının şiddet ve sıklığını göstermeğe kafidir.

Doğu Türk ilinde zuhura gelen bazı nahoş şeyler, umumi durumun Şapolyo aleyhine gelişmesine yol açtı. Bunlardan biri, o sıralarda Türk ilinde büyük bir kıtlık ve açlığın baş göstermesi idi; bundan başka şiddetli bir taun hastalığı salgını da başladı. Kıtlığın derecesi o kadar büyüktü, ki halk kemikleri öğütüp yemek mecburiyetinde kaldı. Bu felaketli durum karşısında halk yiyeceği bol olan yerlere göç etmeğe koyuldu. Her halde Çinlilerin teşvikiyle olacak ki Türk uruğlarından bazıları Çin ülkesine gittiler ve Çin hakimiyeti altına girdiler. Bütün bunların neticesi Şapolyo'nun idaresindeki Göktürk Devleti'nin kudret ve kuvvetinden epeyi kaybetmesine sebebiyet vermiştir.

Göktürk Tiginleri Arasında Mücadele. Çin ile Dostluk Tesisi Mecburiyeti: Bu defa Şapolyo'nun idare ettiği ülkenin içinde mücadele patlak verdi. Bu hususta Çin kaynaklarında tafsilatlı malumat verilmektedir. Mücadele Şapolyo ile Mu-han'ın oğlu Apo-han arasında cereyan etmiştir. Şapolyo, sert ve zalim ruhlu oluşundan ötürü Apo-han'ı sevmezmiş; bundan ötürü kağan, Apo-han'ın ilini-ulusunu ani bir baskınla dağıtmış, prensin annesini öldürtmüştü. Apo-han bunun üzerine batıya, Şapolyo'nun amacası olan Tatcu (Tardu) katına sığınmıştı. Bunu müteakip Şapolyo ile Apo-han

arasında çarpışmalar cereyan ettiği bildiriliyor. O sıralarda Şapolyo'nun yeğeni Tıkınca'nın da isyan çıkardığını öğreniyoruz.

Bu mücadeleler sonunda Türk ili artık siyasi bir birlik olmaktan çıkmıştı. Çinlilerin teşvikiyle körüklenen bu iç mücadelede bilhassa ayrı Türk han oğullarının ihtirasları kamçılanmış, Türk illeri ve uruğları, muhteris beyler arkasında, birbirleriyle kanlı savaşlara tutuşmuşlardı. Neticede Bumın Kağan ve İstemi Kabğu tarafından kurulan Göktürk Kağanlığı birliğini kaybetti, "Doğu" ve "Batı" olmak üzere iki parçaya bölündü (M.S. 582'de).

Şapolyo'nun yakın akrabaları isyan çıkarmaktan geri durmadılar. Bu durum karşısında Doğu Göktürk Devleti büsbütün kuvvetten düştü. Bunun üzerine Şapolyo Çin'e karşı şimdiye kadar takib ettiği siyasetini değiştirmek mecburiyetinde kaldı.50 Eski düşmanlık yerine bu defa dostça bir siyaset takibedilecekti. Bunun icabı olarak Şapolyo Kağan Çin imparatoruna gayet dostane bir dilde yazılmış nameler göndermeğe başladı.51 Bunlardan bazıları nakledilmiştir. Bu namelerin birinden Göktürk Kağanlığı diplomatik vesikalarında "on iki hayvanlı" takvime göre tarih atıldığı dahi anlaşılmaktadır. Türk kağanın samimi sözleri ve dileklerinin karşılığı olarak, Çin imparatoru da gayet nazik bir cevap yazmış ve kağanın hatunu Çin prensesini ziyaret maksadiyle Türk iline bir elçi heyeti göndermişti. Maamafih aradaki münasebetlerin ancak zahiren düzeldiği görülüyor; Şapolyo'nun gelen Çin elçisine fena muamelede bulunduğu bunu gösterir. Bir müddet sonra aradaki anlaşmazlık- ta giderilmiş ve Türk kağanı için imparatoruna saygı dolu bir name ile karşılık vermişti. Çin elçisinin kabulüne ait notlarından, Türk kağanının karısı Çin prensesinin "hatun" lâkabını taşıdığını da öğreniyoruz.

Şapolyo ile Çin imparatoru arasında dostça münasebetler tesis edilmekle beramer, Çinlilerin el altından Batı ili Türklerini Doğu Göktürk

iline karşı kışkırttıkları biliniyor. Bunun icabı olarak Batı Türkleri kağanı Tardu, Şapolyo'ya karşı harekete geçti. Yine Çinlilerin teşviki üzerine Kitaplar da silaha sarıldılar. Şapolyo bu durum karşısında Çin sarayına müracaat ederek, Gobi çölünün güneyindeki Petao vadisinde bir müddet kalmak için izin istedi; Çinliler buna muvafakat cevabını verdiler.

Doğu Türk ili kağanı, o sıralarda Batı Türk iline bulunan (daha doğrusu o taraflara kaçan) Apo-han'a karşı bir sefer açmıştı. Bu seferde Apo Han yenilmiş ve esir edilmişti. Fakat tam bu esnada Şapolyo'nun muhafızsız kalan ordugahı A-pa adını taşıyan bir kavim tarafından baskına uğrayarak, kağanın hatunu ve çocukları esir edilmişlerdi. Oraya yakın bulunan Çin kuvvetleri yetişip, Türk kağanını hatunu ve çocuklarını kurtardılar ve sahibine yolladılar; Çinlilerin bu hareketleriyle Türk kağanını kendilerine medyun bırakmak istedikleri anlaşılıyor. Kağan bunun karşılığı olmak üzere, Gobi çölünün Türk ili ile Çin arasında sınır olarak kabul etti; ayrıca, imparatoru öven sözlerle dolu bir name de yolladı. Şapolyo'nun namesinde şöyle bir cümlenin bulunduğu da bildirilmektedir: "Gökyüzündeki iki güneş olmadığı gibi, fikirime göre yer yüzünde de iki imparator olmamalıdır." Bu sözler bir bakımdan, fakat tamamıyla başka şartlar içinde, Timur'un Yıldırım Beyadiz'e söylediği rivayet edilen bir fıkrayı hatırlatmaktadır

Şapolyo, Çin imparatoruna tanzimatını bildirmek için, yedinci oğlu olan Kho-han-çin'i gönderdiğini de

mektubunda yazmıştı. İmparatordan gelen cevapta, kağanın hatununa ve oğluna yüksek (çin) rütbeleri verildiği bildirildi. Doğu Türk kağanının bundan fevkalede memnun kaldığı ve imparatora "her yıl vergi ve hediyeler gönderdiği" Çin kaynaklarınca tespit edilmiştir. Şapolyo'nun ordugahı basılarak karısı ve çocukları esir edilince, bunların Çinlilerin yardımıyla kurtarılmasını müteakip, Doğu Türk Kağanlığı ile Çin arasında hakikaten iyi münasebetlerin tesis edildiğini görüyoruz. Çinliler de artık Şapolyo'nun

daha fazla kuvvetten düşmesini arzu etmiyorlardı; çünkü tam o sarılarda, vaktiyle Çin sarayı tarafından teşvik görmüş olan Batı ili kağanı Tardu, bu defa Çinlilere karşı kafa tutmağa başlamıştı. Sırasına göre bir Türk kavmini diğerine karşı koymak siyasetini tatbik etmekte olan Çin Hükümeti, Tardu'nun fazla kuvvetlenmesini kendisi için zararlı telakki ettiğinden, Şapolyo ile dostça münasebetleri devam ettirmeyi uygun bulmakta idi.

Şapolyo'nun 587 yılında öldüğünü öğreniyoruz. Bu münasebetle Çin kaynağında şu malumat veriliyor: Khay-hoang devrinin yedinci yılı ilk ayında (587) Şapolyo Kağan, memleketi mahsulatından vergi takdimi için imparatora oğlunu göndermişti. Kağan bu münasebetle, Heng-çeu ve Tay-çeu mıntıkaları arasında avlanmak müsaadesini de istemişti. İmparator, kağanın bu ricasını kabul etti. Şapolyo burada avlanırken bir günde on geyik vurdu ve kuyrukları ile dillerini[52] imparatora hediye olarak yollandı. Kağan, Tse-ho askeri çevresine döndüğü zaman çadırını yıkılmış buldu ve bundan ötürü fevkalede müteessir oldu. Bu vaka üzerinden bir ay sonra Şapolya Kağan'ın öldüğü bilinmektedir.

Şapolyo'nun halefleri: Şapolyo Kağan'ın vasiyetnamesi mucibince, kağanın küçük biraderi Çu-lo-heu'nun tahta çıkması icabediyordu. Şapolyo'nun öz oğlu Yong-yu-liu anadan doğma nazik ve nahif yapılı olduğundan, babası tarafından tahta layık görülmediği anlaşılıyor. Halbuki, Çu-lo-heu bu prensin meşru hakkını çiğnemek istememiş ve tahta çıkması için beş altı defa ısrar etmiş ise de bunda muvaffak olamamıştı. Yongu-yu-liu'nun kat'i reddi üzerine Ço-lo-heu kağanlığı kabul ve "Şehu-han" lakabıyla tahta çıktı.

Şehu Han'ın gayet cesur bir asker ve mahir bir diplomat hükümdar olduğunu öğreniyoruz. Kendisinin şekil ve şemayiline ait şu teferruat verilmektedir: Uzun teneli, arkası biraz kamburumsu, seyrek kaşlı ve parlak gözleri olan bir adamdı. Şehu Han'ın, Batı Türk ilinde bulunan Talopien

(Apo Han) ile harbettiği, onu esir aldığı ve hatta öldürmek istediği bildiriliyor. Fakat Çin hükümeti Türk ilindeki karışıklıkların devamını istediğinden, buna muvafakat etmedi. Şehu Han, bir müddet sonra, Batıda yaptığı bir harbde okla yaralanıp ölmüştür.

Şehu Han'dan sonra Doğu Göktürk kağanlığı tahtına Şapolyon'un oğlu Yong-yu-liu geçti. Onun zamanında Doğu Türk ili ile Çin arasınadi dostane ilişkiler devam ettirildi. Türk beyleri 593 yılında Çin imparatoruna elçiler göndererek "Çin sınırı boyunca, Çin ile ticaret yapabilmek için pazar yerlerinin tayin edilmesi müsaadesini" istediler. Türklerin, çok eskiden olduğu gibi Çin ile ticarete büyük ehemmiyet atfettikleri bu kayıttan anlaşılmaktdır.

Tulan (Tuh) Han ve Türk ilinden ayrılığın başlangıcı: Şapolyo'nun oğlu olup, önce Sen-han adını taşıyan, tahta geçince "Tulan" (Tulı) lakabını aldığı bilinen bu hükümdar, galiba, Doğu Türklerinden ancak bazı ulusların hanı idi. Tulan Han'ın, Yong-yu-liu Kağan'ından ayrı düştüğü ve başka bin mıntıkada hakimiyet sürdüğü anlaşılmaktadır. Tulan Han, Batı Türk kağanı Tardu ile savaşa tutuşunca, Çinliler araya girmişler ve her iki ordunun kendi memleketlerine dönüp gitmesini sağlamışlardı. Çin sarayının, siyasi hesaplara dayanarak Tulan hanı iltizam ettiğine bakılırsa Doğu Türk ilinin asıl kağanı olan Yong-yu-liu ile Çin arasında anlaşmazlık hüküm sürdüğüne hükmedilebilir ki, şimdi nakledeceğimiz vaka bunu göstermektedir.

Yong-yu-liu Kağan, eski Türk geleneceği mucibince Çinli bir prensesle evlenmek istemiş ve bu hususta Çin sarayına müracaatla imparatordan muvafakat cevabını almıştı. Fakat ihtiyar tilki-nazır Çang-sung-çing imparatorunun verdiği sözü bozdurmuştu; çünkü "Yong-yu-liu kağan, Çinlilerden yardım gören Türklerin düşmanı" idi. Buna mukabil Tulan Han'ın Çinli bir prenses göndermişti. Bir müddet sonra Tulan Han'ın ordugahını Ötüken civarında kurduğunu öğreniyoruz; bunu yapmakla öz

Türk yurduna varis olduğunu göstermek istediği anlaşılıyor. Kendisine Çin hükümetinin her hususta yardımda bulunması, Yong-yu-liu Kağan'ın kuvvetten düşmesini intaç etti. Kağanın Çin'e karşı harekete geçmesi üzerine, imparator bu defa Tulan Han'ı büsbütün yükseltti, ona ve mahiyeti, pek iyi anlaşılmayan "Ki-jin-han" (Kiçi Han, yani Küçük Han?) lakabını verdi bununla da yetinilmeyerek, Tulan Han'a ili-ulusu ile yerleşmesi için Ta-li adıyla bir şehrin Çinliler tarafından tesis edildiğini öğreniyoruz.

Tulan Han'ın 599'da büsbütün Çin tabiiyyetine girdiği anlaşılıyor. Bir Türk hanının bu hareketi bütün Türk ilinde, bütün Türk uruğları arasında çok fena karşılanmıştı. Doğu ve Batı kağanları Tulan Han'ın bu hareketinde dolayı kızarak onu cezalandırmak maksadıyla sefer açtılar. Ani bir baskınla Tulan (Tulı) Han'ı ordugahı perişan edildi; hanın biraderleri, oğulları ve yeğenleri öldürüldüler. Tulan Han ise, ancak beş atlının refaketinde Çin'e kaçıp kurtulabildi. İmparator Tulan (Tulı) Han'ı elinden tuttu, tekrar yükseltti, ilini-ulusunu toplamaya yardım etti; kendisine "zekası, aklı ve tedbiri sağlam olan han" manasına gelen "İ-li-çin-teu-kimin-han"53 [İli çın (hakiki) törkümlü (?) han] lakabı verildi. Bundan sonra Çin kaynaklarında Tulan Han hep "Kimin Han" adıyla zikredilmektedir. Kendisinin çok geçmeden yanındaki askerleri tarafından öldürüldüğünü öğreniyoruz. Hanın, yabancı bir devletin hizmetine girmesinin uruğdaşları tarafından hoş görülmediğini, onun bu akibeti göstermektedir.

Bu sıralarda Göktürk ilindeki durum çok karışmıştı. Tulan Han sonraki (lakabıyla "Kimin Han") sahneden çekilince, Ta-teu adlı bir hanoğlunun tahta çıktığı anlaşılıyor. Bu zatın "Pu-kia" Han54 lakabını taşıdığı biliniyor. Pukia Han'ın Çinlilere amansız bir düşman olduğu bilhassa kaydedilmektedir. Türklerle Çin arasında cereyan eden savaşlar esnasında, Çinlilerin, Pu-kia hana ait çeşme ve kuyuları zehirlemek gibi, gayret barbarca bir usul kullandıkları da biliniyor.55

Bu sıralarda Yong-yu-liu Kağan’ın öldüğü, yerine de “Ki-min” lakabıyla ikinci bir kağanın tahta geçtiğini Çin kaynakları kaydederler. Bu zatın kim olduğu kat’i olarak tespit edilemiyorsa da, Çin’e iltica eden Şapolyo’nun küçük oğlu Tu-so-lu olması muhtemeldir. Ki-min Han’ın, “keçeden çadırlar yerine evler yaptırmayı” ve “Çin sınırlarına yakın bir şehir kurmayı tasarladığı” bilindiğine göre, böyle bir hareket bazı Türk uruğlarının göçebeliği bırakıp yerleşik hayata geçmekte olduklarına delalet eder. Ki-min Kağan 608 tarihinde hastalanarak ölmüş, yerine de “Şi-pi” han lakabıyla ve Çin imparatorunun tasvibiyle oğlu To-ki-şi geçmiştir.

Doğu Türk Kağanlığı’nın Yeniden Kuvvetlenmesi: Şipi han, babasının hilafına olarak Çin’e karşı tamamıyla müstakil ve hatta düşmanca siyaset takib etmekten çekinmedi. 615 yılında Türkler ani bir baskınla Çin imparatorunu ele geçirmek teşebbüsünde bile bulundular; fakat kağanın karısı olan Çinli prensesin gizlice haber vermesi üzerine imparatorun yakalanmaktan kurtulduğu anlaşılıyor. Şipi Han’ın Çin şehirlerine hücüm ettiği, Çin ülkesine akınlar yaptığı bildirilmektedir.

Bu Türk kağanının çok enerjik bir kişi olduğu faaliyetinden anlışılıyor. Tam o sıralarda Çin’de iç mücadelenin patlak vermiş olması (605-616) Şipi’nin işini kolaylaştırmıştı. Bundan faydalanan Doğu ili Türkleri kendilerini Çin nüfusundan kurtarmakla kalmamışlar, Çin’e karşı üstün bir durum sağlamağa dahi muvaffak olmuşlardı. Bu suretle Doğu Göktürk Kağanlığı yeniden parlamış ve eski kudretini bulur gibi olmuştu. Çinlilerden birçok devlet adamının Türk kağanı hizmetine girmesi, doğudaki bazı “barbar” kavimlerin de Türk hakimiyetini tanımaları buna delalet eder; “barbar”; kavimlerin, Moğolların cedleri sayılan “Şey-ve”ler ve “Tu-ku-hoen”ler olduğu biliniyor. Kao-çang (Uygurlar)ların da Şipi Kağan’ı tanıdıklarını öğreniyoruz. Doğu Türk Kağanlığı’nın yeniden kuvvetlendiği “Şipi Han’ın emrindeki okçuların miktarının bir milyon kişiyi

bulduğu" kaydından açıkça anlaşıldığı gibi, Çin kaynaklarının "barbarlar (yani) Türkler eski zamanlardan beri bu kadar kuvvet ve kudret sahibi olmamışlardı" tarzındaki kayıtlarıyla da teyid edilmektedir.

Çin imparatoru bu durum karşısında Türk kağanı ile iyi geçinmek siyasetini takipten başka bir çare bulamadı; Çinliler hatta Doğu Türk Devleti ile bir ittifak akdine talib oldular; arada elçilerin gidip geldiği biliniyor. Şipi Kağan tarafından "tele" lakabını taşıyan bir Türk büyüğü Çin'e elçi olarak gönderilmişti; kağanın bu münasebetle imparatora "iki bin at ve beşyüz asker" yolladığını da öğreniyoruz; bununla, her halde, kağan tarafından Çin'e yapılan askeri yardım kasdedilmiş olmalıdır. 618 yılı kayıtları arasında Şipi Kağan'ından Çin'e "Kotolo tele"56 (Kutluk tele) adlı bir elçinin gelişinden bahsedilmiştir. Aynı yılda, Şipi Kağan'ın "çadırının kendiliğinden yıkıldığını" öğreniyoruz. Türklerdeki inanca göre bu, iyilik alameti değildi; nitekim ertesi sene kağanın öldüğü bildiriliyor. Doğu Türk ilinin başında da Şipi'nin oğlu Se-li-fo-şe geçti.

Hieli Kağan (619-630): Şipi Kağan'ın saltanatının son yılında Çin tahtına T'ang sülalesi (618-907) geçmek suretiyle Çin'deki karışıklıklar durdulmuştu. Devletin başına kuvvetli bir zatın gelmesi neticesinde Çin kendini süratle toplayıp toparlamak kuvvetlenmek imkanını buldu. Doğu Türk Kağanlığı'nda da Şipi Kağan'ın tesis ettiği düzen devam ediyordu. Tahta geçen kağanlar kudretli ve becerikli kimseler olduğundan, Türk ilinin asayişi yerinde idi. Şipi'nin halefi olan Se-li-fo-şe, "Çu-lo" (çura?) lakabıyla hakimiyet sürdüğü yıllarda, Çin'e karşı seferler açmak suretiyle, bu memlekete baskı yapmakta devam etmişti. Yeni Çin imparatoru bu Türk kağanı ile iyi münasebetler tesisine gayretle, kağana Çinli bir prenses göndermişti. Çu-lo Kağan'ın saltanatı ancak bir yıl sürmüş; kağan ölünce yerine küçük kardeşi (Şipi'nin oğlu) To-pi geçmiş ve "Hieli" (Kieli, Kietli?) lakabını almıştı.

Hieli Kağan'ın hakimiyeti yılları, son kısmı hariç, Doğu Türk Devleti'nin yeniden parladığı devri teşkil eder. Kudretli bir şahsiyet olan yeni kağan durmadan Çin üzerine seferler açmış ve büyük başarılar elde etmiştir. 621 ve 622 yıllarında yapılan seferlerin bilhassa önemli olduğu biliniyor. 150 bin kişilik bir Türk ordusu Yen-men mıntıkasına girmiş, köyleri ve kasabaları yağma etmiş, kadın ve erkek olmak üzere on bin kişiden fazla esir alıp götürmüştü. Maamafih Çin kuvvetleri yetişerek kağanı ağır bir hezimete uğratmışlardı; Türk hükümdarı da Çin ile barış akdetmek zorunda kalmıştı (623'te). 624 yılında Türklerin yeniden harekete geçtiklerini görüyoruz. Bu defa T'sin prensinin Büyük bir cesaret göstermesi ve kağanın biraderi To-li'nin Çinlilerle anlaşması Hieli'yi çekilip gitmek zorunda bırakmıştı.

Bu vakadan sonra Hieli kağan, artık eskisine nispetle çok kuvvetli olan, Çin imparatoru ile uzlaşmak siyasetini takibe başlıyor; bu maksatla sırasına göre ya elçi gödermiş veya akınlak yapmak suretiyle baskıda bulunmuştur.[57] 624 ve 625'te Çin İmparatoru'ndan ticaret masaadesi alınmışken, 625'te Türk kuveetleri Tay-çeu valisini yeniyorlar, 626'da da Türk akını tekrarlanıyor; 100 bin kişilik bir Türk ordusu Çine giriyor ve Vu-kong'u zaptediyor. Hieli Kağan'ın kuvvetleri Vey nehri boyunda iken, Çin İmparatoru bizzat karşı çıkıyor; ancak altı kişinin refakatinde ordusundan ayrılarak Hieli Kağan'ın karşısına geliyor ve nehrin öbür tarafından Türkleri "barışa aykırı hareketlerinden ötürü"muaheze ettikten sonra,[58] hemen hücuma geçmek tehdidinde bulunuyor. Çin imparatorunun bu cesurane hareketinden Türklerin şaşırdıklarını ve kağanının derhal sulha talib olduğu Çin kaynağı kaydetmiştir. 626 yılında akdedilen bu barış "Vey köprüsü barışı" diye maruftur; barış şartlarının Vey nehri köprüsü üstünde kararlaştırılmasından dolayı böyle bir ad verilmiş olmalıdır. Türk kağanının

bu barış akdinden kurban olarak önce beyaz bir at getirdiği de bildirilmektedir.

“Vey köprüsü barışı”ndan sonra Doğu Türk Kağanlığının gittikçe fena bir duruma düştüğü görülüyor. 627 yılına kar her zamankinden çok fazla yağmış ve mevsimsiz soğuklak bastırmıştı; neticede Türk ilinde kıtlık (galiba “cut”un tesiriyle) başgösterdi; çok miktarda hayvan öldü insan kaybı da büyük bir yekun tutuyordu59 Başka bir felaket de: Sie-yen-to, Hoey-hu (Uygur) ve Payeku uruğlarının isyanı oldu. Kağanın biraderi To-li’nin (Tu-luy?) el altında imparator ile anlaştığı biliniyor. bütün bunlar Kağanlığın içten sarsılmasına sebep oldu.

İsyan eden Sie-yen-to’ların başbuğu “han” lakabını aldı ve Çin ile münasebete girişti. Hieli kağan tam o sıralarda Çin’e karşı bir sefer açmış bulunuyordu; Çinlilerin harekete geçmeleri üzerine kağan, bir müddet önce zabtettiği Ma-i şehrini bıraktı ve çekildi. Tam o sıralarda dokuz Türk uruğu (kabile) reisi Çin İmparatoruna tabi olduklarını ilan ettiler. Payeku, Peko, Tong-lo- Si ve Hi kavimleri de imparatorun hakimeyetini tanıdılar. Çin imparatoru bunun üzerine, kalan Türk ulusu ve uruğlarını tedib maksadıyla Türk ili üzerine birkaç koldan ordular sevketti. Çin kuvvetlerinin en büyüğü general Li-tsing’in kumandasında ilerlemekte idi.

Birinci Doğu Göktürk Kağanlığının Yıkılışı (630): General Li-tsing’in ordusu Vu-yang dağı eteğinde kampını kurduktan sonra, Hieli Kağan’ın ordugahına geceleyin ani bir baskın yaptı. Türk kağanı oradan kaçmağa muvaffak oldu ve Gobi çölünün başladığı yere kadar gelebildi. Bu durum karşısında kağan sülalesine mensup birkaç Türk büyüğü, Türklerden ayrılıp Çinlilere katıldılar; bu olay Türk ili ve ordusunda artık bozgun ve dağılma havasının kuvvetle estiğine delalet eder. Çok sıkışık bir durumda bulunan Hieli kağan ise T’ien-şen (Tanrı) dağları arasındaki yaylaya çekilmişti. Çin’e karşı mücadelinin imkansız olduğuna hükmeden Hieli kağan, büyük

rütbeli subaylardan birini imparatora göndererek, Çin'e tabi olmak istediğini arzetmiş ve "günahlarının affedilmesi" dileğinde bulunmuştu. Çin imparatorunun bu müracaat karşısında "kağanı teselli maksadıyla" iki generalini gönderdiği bildiriliyor. Halbuki general Litsing bu müzakerelerden kurnazca istifade etmiş ve Türk kağanının ordugahına bir baskın hazırlamıştı. Baskın yapılınca, Hieli Kağan güç halle kendini kurtarabilmiş ve ancak, günde bin li (500 km.) koşan atına binerek Batı ilindeki Türk başbuğlarından Şapolyo (İşbara, Asparuh?) yanına iltica etmek suretiyle Çinlilerin eline düşmemişti. Halbuki Şapolyo Çinlilerle anlaşmış olduğundan kağan için çarpışmadı ve Çin beylerinden Çang-pao-siang'ın kağanı yakalamasına mümanaat etmedi. Esir edilen Hieli Kağan Çin imparatoruna gönderildi. Hieli tutsak edilince bütün ili, ulusu Çinlilerin eline düştü. Bu suretle, 630 yılında Doğu Göktürk Kağanlığı bir devlet olarak yıkıldı; burada yaşayan Türk uruğları Çin hakimiyeti altına alındılar.

Hieli Kağan'ın Çindeki tutsaklığı hakkında Çin kaynaklarında bazı tafsilat bulmak mümkündür. Bildirildiğine göre: Türk kağanı esir sıfatıyla Çin imparatorunun huzuruna çıkarıldıktan sonra, imparator Türk hükümdarının yüzüne karşı şu beş suçu saymıştı: "İlk suç-Türk devleti yıkılmışken, Çinde saltanat süren Syu hanedanının yardımıyla tekrar canlanmıştı; Hieli kağan bu yardımı unutmuş ve nankörlük etmiştir. İkinci suç-Hieli, Çin'in komşusu sıfatıyla verdiği sözü tutmamış ve Çin sınırlarına tecavüz etmiştir. Üçüncü suç-Kağan askeri kudretinden ötürü fazla gurura kapılmış, cebir ve zulme başvurduğundan kendi tebesının bile nefretini celb etmiştir. Dördüncü suç - Çin ahalesinin tarlalarını, ekinlerini tahrib etmişti. Beşinci suç- Kağan, Çin hanedanı ile sıhriyet tesisini va'dettiği halde, bunu yerine getirmemişti"60 İmparator, güya, sözlerine devamla, Hieli Kağan'ın ölüm cezasına istihkah kesbettiğini beyan etmiş, fakat Vey köprüsünde vaktiyle akdedilen uzlaşmayı hatırladığını ve bundan ötürü kağanın hayatını

bağışladığını bildirmişti. Bunu müteakip Hieli Kağan'ın tutsaklık yılları başlıyor.

Kağanın bütün aile efradı ve maiyeti iade edilmiş ve kendisine Tayp-po konağı tahsis edilmişti; esir Türk hükümdarının her ne ihtiyacı varsa hepsi de görülmüştü. Kağan daima aynı yerde yaşamaya alışkın olmadığından, saray bahçesinde kurduğu çadırlarının yerini mütemadiyen değiştirir ve başka bir yere naklettirirmiş. Tutsaklık hayatını çadırda geçirdiği anlaşılan Hieli Kağan'ın maiyetindeki adamlara acıklı Türküler çağırırlar, kağan da onlarla birlikte ağlarmış.61 Kağanın kederinden zayıf düştüğü, neşesini büsbütün kaybettiği de bildiriliyor. Çin imparatoru onun bu haline acımış ve geyikleri çok olan Fuşan dağı mıntıkasında avlanabilmesi için, Hieli'ye bu mıntıkanın valiliğini teklif etmişti. Fakat kağanın bunu reddettiği bildiriliyor. Çin imparatoru tarafından bu tutsak Türk hükümdarına "hassa alayı kumandanı" gibi yüksek bir rütbe ve geniş malikaneler verildiğini de öğreniyoruz. Bütün bunlar, vaktiyle büyük bir devletin başı olan Hieli'yi tatmin etmedi; kağan tutsak olmanın acısına dayanamayarak 638'de öldü.62

***

Doğu Göktürk Kağanlığının zâfa uğraması ve nihayet yıkılmasında en birinci âmil: Bumin kağan ve İstemi yabgu tarafından kurulan düzenin devam ettirilemememiş olmasıdır. "Aşena" ailesi azaları, Türk uruğları başbuğları, illeri-ulusları arasındaki birliğin temin edilemeyişi bütün Türk kavimlerini felaketten felakete sürüklemiştir. Bu durumdan en çok Çinliler faydalanmışlar ve Türkleri Çin politikası için bir alet haline getirmeye muvaffak olmuşlardı. Çinli nazır Çang-sun-çing'in siyasi prensipleri büyük bir ustalıkla tatbik edilmiş; Türk beyleri ve ulusları arasına nifak sokulmuş; ayrı Türk uruğları arasında müadele başgöstermiş ve bütün bunlar neticesinde Doğu Türk Kağanlığının kuvvetten düşmesi ve Çin hakimeyite altına alınması için şartlar hazırlanmıştı. Bu acıklı durum

Orhun yazıtlarında şu sözlerle ifade edilmiştir: "…(Bumin kağandan sonra)… küçük kardeşleri kağan olmuş ve tabii oğulları, yeğenleri kağan olmuşlar. Ondan sonra küçükkardeş büyük kardeşler gibi yaratılmamış, oğul babası gibi yaratılmamış, ve şüphesiz kötü kağanlar tahta çıkmışlar. Buyurukları'da (yüksek memurlar) kezalik her halde cahil imişler, kötü imişler. Beylerle halk arasındaki nifak ve Çinlilerin kurnazlık, hilekarlık ve şirretliği dolayısıyla ve küçük kardeşlerle büyük kardaşleri bir biri aleyhine kıyam ettirdikleri ve beylerle halk arasında nifak tohumu ettik ektikleri için, (Türk Tanrısı) Türk milletinin atalarından kalma ülkesini zevale yüz tutturmuş ve muşru ağanlarını sukuta uğratmıştı".63 Kötü idare, devletin başında duranlarla halk arasındaki düşmanlık, yabancı bir büyük devletin muayyen maksatlarla Türk ilinde gizli faaliyetlerde bulunması gibi meşum amiller bir araya geldiği için Türk Devleti'nin başında ne gibi felaketler doğduğunu Orhun yazıtları kısa ve açık bir lisanla ifade etmiştir.

IV. Türk İlinde Çin Tahakkümü Devri (630-681)

Hieli Kağan'ın tutsak edilmesinden sonra Doğu Türk fiilen Çin tahakkümü altına girmiş oldu. Olsa olsa Ötüken dağlarının kuzeyinde ve Baykal gölü çevresinde yaşayan bazı Türk uruğları yarı müstakil bir hayat sürmekte devam etmişlerdi. Türklerden bazı zümrelerin Huang-hu'nun (Sarısu) güney ve kuzey sahasında, Çin ülkesinde, yetiştikleri görülüyor; bir kısmının da Çin askeri kıtaları arasında alındıkları biliniyor. Bu gibilerin kısa bir zamanda "Çinlileştikleri" anlaşılıyor.

Bumin Kağan'ın torunları, yani Türk devletini idare eden ve Türk ilinin meşru kağan olmak hakkını haiz kimselerin, Çinlilerin eline düşmekle, veya menfaatler karşılığı ile elde edilmiş olmakla, esas Türk kitlesi, "kara kamuğu" (halkı) öndersiz kalmıştı. Yüksek tabakanın, yani han oğulları, beyler, buyurukların (yüksek memurlar) çabucak Çin hakimiyetini benimsedikleri biliniyor. Onlar yeni vaziyete göre kendi menafaatlerini

gözetmekten başka bir şey düşünmüyorlardı. Bu gibiler "öz Türk adlarını bırakarak, Çin isimlerini alıyorlar, Çin yaşayış tarzını benimsiyorlardı." Bununla Türk "kara kamuğu"ndan (halkından) esas itibariyle ayrı düşmüşlerdi. Çin kaynaklarında bu hususta misaller bulunduğu gibi, Orhun yazıtlarında (bengü taşlarda) da bundan acı acı şikayet edilmektedir. Yazıtlarda deniliyor ki: "(Türk) beylerinin oğulları Çinlilere köle ve pak kızları halayık oldular. Türk beyleri Türk isim ve unvanlarını bıraktılar; Çin beylerinin Çince isimlerini (veya unvan) alarak çim imparatoruna tabi oldular; elli yıl ona işlerini güçlerini verdiler; onun için doğuda gün doğusunda Bökli kağana değin sefer açtılar; batıda Demir-kapıya değin sefer ettiler; Çin imparatoru için bunların memleket ve devletlerini hükümleri altına aldılar".64 Bu sözlerin yalnız edebî bir parça olmadığı, Çin kaynaklarındaki kayıtlarda da görülmektedir.

Hieli Kağan'ın ölümünden sonra, (oğlu) Ho-lo-ko Türklerin meşru hükümdarı sanılıyordu. Kağanın küçük biraderi Kie-şe-so Ho-lo-ko'yu kaçırıp, Türkleri yeniden bir kağanın idaresi altına koymak teşebbüsünde bulunurken, yakalanıyor ve öldürülüyor. Ho-lo-ko'da dağlık bir mıntıkaya sürgün ediliyor. çinliler bunun üzerine Hieli Kağan'ın akrabasından Toluşe oğlu Aşena-şemo'yu ön plana çıkarıyorlar; kendisine "han" rütbesiyle birlikte, Çince bir aile adı olan "Li" ismini veriyorlar. Aynı zamanda ulus beylerinden biri olan sse-mo'yla da Çince bir unvan verilerek, onu bazı Türk uruğlarının başına geçiriyorlar. Bu zatın bir ziyafet esnasında "oğulları ve yeğenlerine T'ang sülalesine asırlar boyunca hizmet etmesi temennisinde bulunduğu" bildirilmektedir. Sse-mo'nun başka bir münasebetle: "Yüzlerce yıl müddetle Çin imparatorunun köpeği kalmak azrusunu beyan ettiği"de malumdur. Bu Türk beyinin Çinlilere karşı beslediği bu dalkavukça hayranlık ve sadakat yüzünden, kendi ırkdaşlarının

nefret hislerini üzerine çektiği de biliniyor; Sse-mo'nun emrine verilen Türk uruğlarının onu bırakıp gitmeleri bunu gösterir.

Sun-işi oğlu Aşena-nişo da Çin imparatorunun sadık bendelerinden biri olup, Çinlilerden "Çong" (sadık dost) lakabını almıştır. Bu suretle Çin'e hizmet eden ve sadakat gösteren birçok Türk beyinin Çin adı veya unvanı aldıkları görülüyor. Bunlar arasında bazen Çin tahakkümüne karşı ayaklananlar da olmuştur. Bu gibilerden 679 ve Wen-no ve Fong-çi adlı iki Türk büyüğü zikredilmektedir; bunların sebep oldukları isyan geniş bir mahiyet almıştı. Başkıldıran bu iki Türk beyi "Asse-te-wen-po"yu han ilan etmişler ve yanlarına birçok Türk uruğlarını toplamışlardı. İsyan hareketinin yirmi dört "daireye" (idarî bölge) yayıldığı anlaşılıyor.65 O sene çok kar yağmış olduğundan, Çinli askerlerden birçoğu soğuktan bitab bir halde iken, Türkler tarafından imha edilmişlerdi; Çinlilerden ölenlerin ve tutsak edilenlerin adedi on binden fazla olduğu kaydedilmiştir. Çinliler ancak muhim kuvvetler celbetmek suretiyle bu ayaklanmayı bastırabildiler. Türklerin ilan ettikleri han esir edilmiş ve imparatora gönderilmişti. Fakat tam bu sıralarda, esas Türk ilinde, Türk "kara kamuğu" (halkı) arasında Çin boyunduruğundan kurtulmak ve Türk ilini yeniden canlandırmak için büyük bir hareket almış yürümüş bulunuyordu. Bu defa başlanan kurtuluş hareketini ikinci Doğu Türk Kağanlığını kuran kutluğ (han) idare ediyordu.

V. İkinci Doğu Göktürk Kağanlığı (682-745)

Türklerin Kurtuluş Savaşı ve Doğu Göktürk Devleti'nin Canlanması: 630'da Doğu Türk ili ve 659'da Batı Türk ili Çinlilerin hakimiyeti altına alındıktan sonra, Türk uruğlarından bazıları Çin ülkesine yerleşmiş ve "rahat hayata" alışmışlardı. Fakat öz Türk geleneklerini olduğu gibi muhafaza eden esas halk kitlesi, yani "kara kamuğ", yabancı boyunduruğuna bir türlü ısınamamıştı, bu gibiler Türklik ve egemenlik duygularını kaybetmemiş olan bazı han oğullarının önderliğinde, fırsat

düştükçe Çinlilere karşı ayaklanmakta ve öz Türk devletini yeniden kurmak yolunda gayret sarfetmekte edilir. Hieli Kağan'ın ölümünden az sonra, türk tahtının meşru varisi sayılan Türk prensini kaçırmak ve bir devlet kurmak teşebbesünün yapıldığını yukarıda söylemiştik. Bu teşebbüs muvaffak olamayınca, 679 yılında Türk uruğları yeniden bir "kurtuluş" savaşına başlamışlardı. Fakat bu ikinci teşebbüs de başarısızlıkla bitti.

Başarısızlıklara rağmen Türk uruğlarının istiklal ateşleri sönmüş değildi. Yüzyıllardan beri bir devlet sahibi olan, kendi kendilerini idareye alışmış, müstakil ve hür bir hayat yaşamış olan Türk budunu (milleti) yabancı bir milletin boyunduruğu altında kalmayı, Tabğaç (Çin) tahakkümünün devamını bir türlü hazmedemiyordu. Türk budunun, "kara kamuğun" (halkının) hürriyet ve devlet hasreti Orhun yazıtlarında şu cümlelerle ifade olunmuştur: "Ben il sahibi bir millet idim, şimdi ilim hani? Kimin için il kazanacağım- Ben kağanlık bir millet idim, kağanın hani- Kime hizmet edeceğim?"66 Kara halkın, yani esas Türk kitlesinin istiklal hisleri ilen yanıp tutuşmasına karşılık birçok Türk beyi, başbuğları, esas kitlenin arzusu hilafına olmakla, yabancı ve düşman bir millet ve devlet olan Çin'e (kitabelerdeki-Tabğaç'a) hizmet etmekte, yabancı tesirlere maruz kalmakta ve Türklüklerini kaybetmekte idiler. Türk milletini kurtarabilecek ve istiklal hedefine götürecek kabiliyette kudretli bir başbuğ bir türlü zuhûr edememişti. Çinlilere karşı hürriyet bayrağı kaldırıldığı zaman, Türk uruğları hep birlikte bir baş etrafında toplanamıyorlardı; ayrı uruğlar veya başbuğlar arasında anlaşmazlık, rekabet hüküm sürdüğünden, Çinliler bu gibi ayaklanmaları kolayca bastırabiliyorlardı. Nitekim, 679'daki ayaklanma, geniş bir ölçüde yapıldığı halde, muvaffak olamamıştı.

Türk budunun istiklal ateşi, bu defa yeni bir başbuğun harekete geçmesiyle birdenbire alevlendi ve süratle Doğu Türk ilinin her tarafını

sardı. Kurtuluş hareketinin başında duran zat, Orhun yazıtlarının bildirdiğine gire İlteriş kağandır. Asıl adının ne olduğu tespit edilemiyor; ismi ancak birer lakab olan "Kutluğ" (Kutluk, Çin kaynaklarında -Ko-to-lo) ve "İlteriş" (İli toplayıp derleyen) şeklinde nakledilmiştir. Kendisinin tahta geçmek için meşru hakları haiz olduğu Hieli Kağan'ın neslinden geldiği muhakkaktır.67 Kitabelerinde, Kutluğ'un oğlu Bilge Kağan, Bumin kağandan "dedem ve atam" diye bahsettiğinden, Kutluk İlteriş Kağan'ın eski Türk hanedanına (Aşena sülalesine) mensup olduğunda şüphe bırakmıyor. Kutluğ Kağan'ın babasının adı zikredilmiyor. Çinlilerde tutsak olan Hieli Kağan'ın uzak ve yakın arkadaşlarından birinin Kutluğ (kağanın) babası olduğu anlaşılıyor. Çin kaynaklarında Kutluğ'un mücadeleye nasıl başladığına dair çok az sayıda bulunmasına karşılık,68 Orhun yazıtlarında bu hususta tafsilatlı ve çok mühim malumat verilmektedir.

Eski Türk geleneğine göre Türk Kağan'ı (ve Türk milleti) ilahi menşei haizdi. Bundan ötürü "yukarıdaki Türk Tanrısı", "Türkün mukaddes yersub"ları (yer ve su ruhları) Türk milleti yok olmasın, yeniden milelt olsun diye İlteriş (Kutluğ) kağanı ve İlbilge hatunu "göğün tepesinden tutup yükselttiler, Türk Tanrısı, Türk milletinin zevalini önlemek için Kutlağa (kağana) yardımını esirgemedi. Bütün bunlar sayesinde -o devrin zihniyetine göre- Kutluğ (Kağan) giriştiği kurtuluş savaşını başarı ile bildirdi. Çok az bir kuvvetle başlanan bu hareket, "Türk Tanrısının, Kutluğ'a mazhar olması yüzünden, muazzam bir hareket halini aldı ve yıkılmış olan Türk Kağanlığı yeniden kurulabildi.

Kitabelerde verilen tafsilattan görüldüğü veçhile,69Kutluğ bu işe on yedi kişi ile başlamıştı. Kutluğ'un Çin'den ayrı düşmek istediğini duyan Türklerden 'şehirlerdekiler dağa çıkmış, dağdakiler ovaya inmişler", kutluğun etrafında yetmiş kişi toplanmıştı. "Tanrı güç verdiği için Kutluğ'un askeri kurt gibi, düşmanları koyun gibi" idiler. Bu kurtuluş

savaşına ta baştan katılanlar arasında, Türk büyüklerinden olup uzun zamandanberi Çin hizmetinde bulunan, Tonyukuk da vardı; çok akıllı bir devlet adamı olduğu bilinen bu zatın Kutluğ'a büyük yardımı dokunmuş olduğu muhakkaktır. Çinlilere karşı yapılan bu ayaklanma başta bir çete harbi mahiyetinde idi; fakat "çeteciler" alelâde çeteci değil, kendi istiklallerini kazanmak, öz Türk devletini yeniden kurmak gayesiyle silaha sarılan hürriyet kahramanları idi. Bir müddet sonra yetmiş kişinin yediyüze çıktığını öğreniyoruz; bunların üçte ikisi atlı, üçte biri yaya idi. Kutluğ bu kuvvetle evvelâ öztürk uruğlarını kendi itaatı altına almak için savaştı. "Kağanını kaybetmiş budunu, köle ve halayık haline girmiş olan budunu, Türk milli müesseseleri bozulmuş olan milleti (bir araya toplayıp) ecdadını töresine göre nizama koydu", ve onun kağanı oldu. Bütün bu savaşlarda ve Türk ilini düzene koymak işinde Kutluğa, karısı İlbilge hatunun büyük yardımı dokunduğu, kitabelerin ifadesinden açıkça görülüyor.

Kutluğ İlteriş Kağan, (861/2 -690/91?): Kutluğ (Kağan'ın idare ettiği kurtuluş savaşının 681 ve 682 de cereyan ettiği anlaşılıyor.70 İkinci Göktürk Kağanlığının kuruluşu ve düzenlenmesi 682 de olsa gerektir. mesele yalnız Çin tahakkümünden kurtulmak değil, vaktiyle Türk devleti içinde yaşıyan, sonraları ya Çin'in tabiiyeti altına giren veya kendi başlarına yaşamaya başlayan birçok Türk uruğunun yeniden inkıyat altına alınması icabediyordu. Kutluğ kağan bunda muvaffak olabilmek için çetin savaşlar yapmak zorunda kaldı. Bir müddet sonra Oğuzların doğu kısımları, yani Tölüşler ve batı kısımdakiler, yani Tarduşlar yeni kağanı tanıdılar. Tölişlere -"yabgu" ve Tarduşlara- "şad" tayin edilmek suretiyle bunlar Kutluğ kağana bağlandılar. Bununla Doğu Türk Kağanlığı esaslı olarak kurulmuş oldu. Bu sıralarda Kutluğ Kağan'ın karargahı Çuğay-kuzu ve Karakum çevresinde idi. Devleti idare, teşkilatlandırma ve askeri işlerde kağanın başmüşaviri sıfatıyla Tonyukuk'un bilhassa faydası olduğunu öğreniyoruz. Yeni kurulan

Türk devletini ayakta tutabilmek için kağanın ve vezirinin büyük gayretler sarfettiklerini, baş eğmek istemeyen öz Türk uruğlarıyla savaştan başka, Çin ve diğer yabancı devletlerle de çetin mücadelede bulunmak zorunda kaldıklarını biliyoruz.

Vaktiyle olduğu gibi şimdi de Türk Kağanlığının en büyük düşmanı Çin İmparatorluğu idi. Bunun içindir ki Kutluğ kağan, hakimiyeti ele almır almaz hemen Çin ile savaşmaya başladı. Çin kaynaklarında 682 yılından itibaren “Ko-to-lo” (Kutluğ) kağanın harpleri ve “T’u-kü-e”lerin (Türklerin) hücumlarından bahsedilmektedir.71 Türkler 683’te dört defa Çin’in muhtelif eyaletlerine akın yaptılar; 685’te büyük bir Türk akını daha vukubuldu ve Çinliler yenildiler. 687’de yine bir Türk akınından bahsedilmektedir; Çinliler bu defa da yenildiler. Mamafih o yıl, Çine üçüncü defa akın yapan Türkler yenilmişler ve Çinliler tarafından 20’li (10km)72 kadar takibedilmişlerdi. 684 yılında Kutluğ Kağan’ın biraderi Kapağan (Meçue) Çine bir baskın yapmış, fakat püskürtülmüştü. Tonyukuk tarafından kumanda edilen bir Göktürk ordusunun Şang-tung ovasına girdiği, hattâ denize kadar ilerlediği, yirmi üç şehri tahrib ettiği bildiriliyorsa da seferin hangi tarihte vukubulduğu söylenmemiştir.

Kutluğ Kağan’ın, “türk ilini-türesini” tanzim etmesi için Çinlilerden ziyade, kendisine itaat etmek istemeyen türlü Türk uruğları ile uğraşmak mecburiyetinde kaldığını söylemiştik. Kutluğ Kağan’ın bu maksatla kırk yedi defa sefer açtığı kitabelerinden öğreniyoruz. Bu kırk yedi seferin yirmisinde, kağanın kılıç ve mızrakla dövüştüğü de ayrıca belirtilmiştir. bu seferlerden bazıları şunlardı:

Oğuzlara karşı sefer ve boyun eğmeleri: Kitabelerdeki oldukça müphem kayıtlardan anlaşıldığına göre, Göktürk devleti kurulurken “Oğuz” ve “Türk” adları birbirinin sinonimi gibidir; fakat “Oğuz” derken, kağana boyun eğmek istemeyen uruğlar, “Türk” adıyla da kağana tabi yani devlet

nizamını kabul eden zümreler kasdedilmiş olmalıdır. Bumin kağandan itibaren, bazı Oğuz uruğlarının kağanlara tabi oldukları ve hizmet ettikleri, bazılarının da isyan halinde bulundukları anlaşılıyor. Bu durum sonraları, Selçuklularda Sancar'ın tabiyetindeki Oğuz boyları ile münasebetlerini andırıyor. Sonraları Sultan Sancar gibi, Kutluğ kağan da kendi Oğuzlarıyla mücadele etmek mecburiyetinde kalmıştı. Oğuzlar, yükselmekte olan Kutluğ kağana boyun eğmemek maksadıyla bir taraftan Çinliler ve diğer yandan moğol menşeli Kitaylarla anlaşmışlar, "devlet kuran Türkleri" ezmek için üç taraftan hücüm yapmak planını hazırlamışlardı. Bu plana göre: Oğuzlar-kuzeyden, Kitaylar-doğudan, Çinliler-güneyden Kutlğ Kağan'ın "Türkleri" üzerine yürüyeceklerdi.

Bu plân Tonyukuk tarafından öğrenilince, kağanın baş müşaviri (kineşçisi) "gece uyumamış, gündüz oturmamış" ve kağana durumu, alınacak tedbirleri şu sözlerle arzetmişti: "Çinlile, Oğuzlar, Kitaylar bu üçü birleşirlerse tehlikede kalacağız; bu yapıldığı takdirde biz (Göktürkler) talihin iradesine göre bir taş ile tutulmuş gibi oluruz (kitabın bu kısmı pek vahız değildir); bir şey yufka iken bükülüp toplamak kolay imiş; bir şey ince ikin kırıp parçalamak keza kolay. Faküt yufka (şey) kalın olursa, onu büküp toplamak sarp imiş; ince (şey) kalınlaşırsa onu kırıp parçalamak sarp olur imiş. Doğuda Kitaylara, güneyde Çinlilere, batıda Batı Türklerine, kuzeyde- Oğuzlara karşı üç-beş bin askerimizle mücadele etmek zorundayız. Bu böyle olursa nasıl olur?"73 Kutluğ kağan veziri Tonyukuk'un maruzatını dinlemiş, kendisine lazımgelen asreri tedbirler alması yolunda tam bi selâhiyet vermişti.

Tonyukuk'un fikrine göre evvelâ Oğuzları vurmak icabediyordu. Alelacele Oğuzlara karşı bir sefer açıldı. İki bin kişiden mürekkep bir Göktürk ordusu, Kök-öng'ü bata çıka geçmek suretiyle Ötüken ormanına doğru yürüdü. Oğuzlar ise, inekler ve yük hayvanları ile Toğla boyunca

gelmekte idiler; bunlar üç bin kişi idi. Vukubulan çarpışmada Göktürk kuvvetleri az olmalarına rağmen, Oğuzları yendiler; Oğuzlardan bir kısmı nehirde boğuldu, bir kısmı kaçarken öldürüldü. Bu durum karşısında Oğuzların bütün boyları Kutluğ kağan atabi oldular. Kazanılan bu zafer neticesinde Kutluğ Kağan'ın durumu birdenbire sağlamlaştı. Bunun üzerine kağanın ordugahı Ötüken ormanlarına yakın bir sahaya nakledildi; ordugahın Ötüken sahasına kurulmasıyla eski Türk kağanlığının canlandırılmış olduğu açıkça gösterilmiş oluyordu. Kutluğ Kağan'ın "İlteriş" kısmını teşkil eden Tölişlere (oğu kısmı) "yabgu" verilmesi de bu vaka ile bağlı olsa gerekir.

Kırgızlara Karşı Sefer: Göktürk Kağanlığının yeniden canlanması ve yükselmeye yüz tutması, Batı Göktürk uruğlarınca yani "On-ok" kabileleri tarafından noş görülmediği gibi, bilhassa Irtış ırmağının yukarı havzasında yaşayan ve yine bir Türk kavmi olan, Kırgızların da hasedini mucip olmuştu. Tonyukuk kitabesindeki kayıtlara inanmak lazım gelirse: Çin Kağan'ı, On-ok Kağan'ı ve Kırgız Kağan'ı bu defa Kutluğ kağana karşı düşmanlık göstermeye başlamışlar ve müşterek kuvvetlerle yeni kurulan Göktürk devletini ezmek kararını vermişlerdi; üç düşman kağanın orduları "Altın Orman"da buluşmak için sözleşmişlerdi. O sıralarda Oğuzlar arasında Kutluğ kağana karşı bir isyan çıktığı da anlaşılıyor. Tonyukuk, düşman kavimler tarafından hazırlanan plana vakıf olunca, onların birleşmelerine mani olmak maksadıyla, evvela Kırgızları ezmeğe karar verdi.

Mevsimin kış olmasına bakmaksızın, hemen harekete geçmek mecburiyetleri vardı. Bu maksatla bir ordu hazırlandı; Kutluğ kağan ve Tonyukuk bu ordunun başına geçtiler. Kırgız ilinde giden yol Kögmen'den geçiyordu; fakat yolun karla kapanmış olduğu haberi alındı. Bunun üzerine "Az" kavminden bir klavuz alındı. Kılavuz, varılması gereken yere istenilen

zamanda ulaştıracağı bildirince, ordu hareket etti. Ak Timel geçildi; atlar karlı yoldan güçlükle ilerliyorlardı; bu durum karşısında askerleri attan indirmek icabetti; askerler, yukarıya doğru atları çekerek, ağaçlara tutuna tutuna yürümekte idiler. Karla kapalı geçitler, önde giden askerler tarafından çiğnenmiş, hayvanlara yol açılmıştı. Böylece ibar geçici sırtları aşıldı; büyük zorluklarla aşağıya inilebildi; bu suretle on gece (ve gündüz) dağlar arasında ve sırtlardaki kar manialarını geçmek lazım gelmişti. Az kavminden alınan kılavuzun Göktürk ordusunu yanlış yoldan sevkettiği anlaşılınca, kılavuz boğazlandı. Ani nehri görülünce, askerlere hemen ata binmeleri emredildi. Bu nehir boyunca aşağıya inildikten sonra, efradı saymak için durak yapıldı; askerler attan indirildi; atlar ağaçlara bağlandı ve asker sayıldı. Bunu müteakip, gece gündüz dört nala yürüyüş yapılarak Kırgızlar uykuda iken basıldılar. Kırgızlar karşı durmak istedilerse de, birçoğu mızraktan geçirildi; öldürülenler arasında kağanları da vardı. Bu baskın üzerine Kırgızlar Kutluğ Kağan'ı tanımak mecburiyetinde kaldılar. Sefer bu suretle sona erdi ve Göktürk ordusu muzaffer olarak geri döndü.

Türgeşlere Karşı Sefer: Tam bu sırada, On-ok'ların bir kısmı olduğu anlaşılan Türgeşlerin, Kutluğ kağana karşı sefer hazırlıkları yapmakta oldukları haberi alınmıştı. Kutluğ'un karısı İlbilge hatun bir müddet önce öldüğünden, kağan bu münasebetle "yuğ" yapmak (matem tutmak) mecburiyetinde idi. Seferi bundan ötürü, kağanın biraderi (?) Tarduş-şad İnel-kağan ve Tonyukuk idare edeceklerdi. İnel'in başkumandan olduğu ve "Apa tarkan" unvanını taşıdığı anlaşılıyor.

Göktürk ordusu ilk önce Altın orman dağlarında (Altaylarda) kalacak, Türgeşlerin ve diğer batı Türk uruğlarının hareket hatlarını gözetecekti. Az bir zaman sonra üç dil (haberci) geldi. Bunlar, Türgeş Kağan'ın harekete geçtiğini, On-okların da nerede ise çıkmak üzere olduklarını söylediler. her iki ordunun "Yarış ovası'nda toplanacağı da öğrenildi. Kutluğ kağan bütün

bunlardan haberdar edilmiş ve kendisinden ne yapılması lazımgeldiği sorulmuştu. Gelen cevap: Ordunun yerinden kımıldamaması, uyanık bulunması ve ordugahın baskına uğramasına mani olunması merkezinde idi. Kutluğ Kağan'ın, başkumandan Apa Tarkan'a gizlice şöyle bir emir verdiği de bilinmektedir: "Hakim Tonyukuk zeki ve cevvaldır, kendi aklıyla gider. O, askeri tahrik edelim diyecek; fakat ona muvafakat etmeyin." Tonyukuk bu gizli emirden haberdar olunca, hakikaten orduya harekete geçirdi. Altın Orman dağının yolsuz bir yerden aştı, Irtış nehrini geçti ve Bolçu mevkiine şafak sökerken vardı. Gönderilen dil geri dönerek, "Yarış ovasında yüz bin kişilik bir ordunun toplanmış olduğunu" bildirdi.

Bu haber üzerine Göktürk başbuğları ve beyleri geri dönmek istediler; onlar: "Er için tevazu yektir" diyorlardı. Tonyukuk şu sözlerle itiraz etti: "Biz buraya Altın ormanlı dağa aşarak geldik; biz buraya Irtış nehrini geçerek geldik. Dediklerine göre buraya gelen düşmanlar cesurmuşlar, fakat (onlar) glediğimizi duymadılar. Tanrı, Umay ve mübarek Yer-sub'lar işte bizim için onlara gaflet verdi. Ne için kaçalım, onlar çok diye neden korkalım? Biz azıs diye neye basılalım, (hemen) taarruz edelim"74 Tonyukuk'un bu sözlerinden cesaret bulan Göktürk ordusu derhal taarruza geçti ve Türgeş karargahını perişan etti. Çarpışma etresi gün de devam etti. Düşmanlar çoktu, "ateş ve kasırga gibi kızıp geldiler." Göktürklerin düşmanları, fazla olmalarına rağmen yenildiler. Tarduş-şad (İnel-kağan, yani başkumandan) arkadan yetişerek, düşmanların (büsbütün) perişan edilmesine yardım etti. Türgeş Kağan'ı tutsak edildi; yabguları ve şadları öldürüler. Tutsakların miktarı takriben elli kişi idi.

Bu zafer üzerine, Göktürklerden On-ok boylarına haber gönderilerek, itaate davet edildiler; onlar bunu kabul ile, beyleri milleti hepsi gelip Kutluk kağana tabi olduklarını bildirdiler. On-ok uruğlarından kaçanları takip için kıtalar teşkil edildi ve arkalarından gönderildi. Takib hareketi ta Demir-

kapıya kadar devam etti; birçok uruğ geri dönmeye icbar edildi; bir kısmının ise Soğd ülkesine iltica ettiği anlaşılıyor. Bu sefer neticesinde Göktürklerin ileni “sayısız sarı altın, beyaz gümüş, kız-karı, cevahir ve nukut” geçtiğini öğreniyoruz.

Tarduşlara, yani Batıdaki uruğlara “şad” verilmesi galiba bu seferin neticesi ile ilgili olacaktır. Mamafih, Türgeşlerin kendi kağanları bırakılmış, idareleri ellerinden büsbütün alınmamıştı. Bu Türgeş seferinin tarihi yazılarda gözterilmemiştir. Gerek Oğuzların ve Kırgızların boyun eğmeleri ve gerek Türgeşlerin Kutluğ Kağan’ı tanımaları ile Göktürk Kağanlığı, hemen hemen bütün Türk uruğlarını yeniden bir idare altına toplamış ve tekrar en kudretli bir Türk devleti derecesine yükselmişti. Maamafih hünüz itaat etmek istemeyen Türk uruğları da vardı. Bunları boyun eğdirmek için birçok sefer açmak mecburiyeti hasıl olmuştu.

Kutluğ Kağanın Ölümü, (690/91?): Kutluğ kağan “Tanrı yarlıkadığı” için “illi milletleri ilsiz, kağanlı milletleri kağansız” etmiş, Türk Devletini yükseltmiş, dağılan il-ulusları toplamış, ve bundan ötürü “İlteriş” (İl toplayan) unvanını almıştı. Öldüğü zaman, iilk “balbal” olarak Bazkağanı dikildiğine göre, Baz kavminin kağanını bizzat öldürmüş olmalıdır.

Kutluğ Kağan’ın ölüm tarihi katiyetle tespit edilemiyor. Bunun 690 veya 691’de olduğu anlaşılıyor.75 Şu halde İkinci Doğu Göktürk Devleti’nin kurucusu ancak 8-10 yıl gibi kısa bir zaman hakimiyet sürebilmiştir; kağanın harici vasıflarına ait herhangi bir kayda rastlanmıyor. On yedi kişi ile işe başlayıp, koca bir devlet kurmağa muvaffak olması kendisinin ne tipte ve ne karakterde bir kişi olduğunu açıkça gösterir. Kutluğ İlteriş kağan, Türk tarihinin tıpkı Bumin kağan ve diğer büyük şahsiyetleri gibi, devlet kurucu Türk kahramanlarının en mümtazlarından biridir. Onun koca Çin İmparatorluğu boyunduruğundan Türk uruğlarını kurtarıp, bir devlethalinde teşkilatlandırılması buna delalet eder. Kendisinin

yüksek bir kumandan ve dirayetli bir devlet adamı olduğu yaptığı icraattan görülüyor. Devleti idare işlerinden veziri Tonyukuk'tan başka, biraderi Kapağanın (Meçue) da büyük rol oynadığı biliniyor. Kutluğ Kağan'ın karası İlbilge hatundan olan dört oğlunun adları şudur: Ki-ay-li-pi, Bilge (Me-kiu, Mugilan, Mergen?), Kül-tigin ve Bay-Kültigin, en az bir kızı olduğu da malumdur.

Kapağan Kağan (Meçue Bögü?) 691/716: Kitabelerde, Kutluğ kağandan sonra tahta geçtiğini bildiimiz zatın adı zikredilmiyor; bu hususta ancak "amcam kağan" sözleriyle yetinilmiştir. Çin kaynaklarında on "Meçue" deniliyor;76 Tonyukuk kitabesinden anlaşıldığı veçhile, adı ya Bögü veya Kapağan'dır.77 Kutluğ kağan öldüğü zamantahta namzed olan oğlu Bilge (Mogilan) henüz on yaşında olduğundan, ölen kağanın biraderi Kapağan'ın tahta geçmesi lazımgelmişti. Kapağan Kağan'ın da, Kutluğ gibi gayet enerjik bir hükümdar olduğu, yazıtlardan ve Çin kaynaklarından biliniyor. O da kendisine boyun eğmek istemeyen türlü Türk uruğlarının inkıyat altına almak için birçok sefer açmak zorunda kaldı; Kutluğu Kağan'ın ölümünü mümteakip bazı Türk uruğlarının ayrı düştükleri anlışılıyor; Kapağan kağan bu gibileri silahla, itaata icbar etmişti. Bundan başka yeni kağanan Çin'e karşı da seferler açtığını biliyoruz.

Çin'e yapılan seferlerden bazılarına ait kaynaklarda şu malumat veriliyor: Kapağan'ın kuvvetleri Ling-çeu'ye hücum ettiklerinde imparatoriçe Vu-heu, on sekiz Çin generalini Türklere karşı gönderdi ise de, Çinliler yenildiler. 697 de Kapağan'ın kuvvetleri Çing-çeu mıntıkasını tahrip ettiler. Daha sonraki yıllarda da Türk akınlarından bahsedilmektedir. bununla beraber aradaki münasebetin bazan dostça olduğunu da görmekteyiz. Türk kağanı, Çin imparatoriçesine karşı isyan eden Kitanları tedib işinde büyük yardımda bulunmuş ve bu hizmetinden ötürü için sarayından mühim bir unvan kazanmıştı. Maamafih bu vakada Kapağan

Kağan'ın Çin menfaati için değil, kendi istifıdesi namına hareket ettiğini anlıyoruz. Ötedenberi Türklerin düşmanı olan Kitanların zayıf düşürülmaleri Göktürk Kağanlığının menfaatı icabıydı. bu vakadan az sonra Türk kağanının Çin'e karşı yeniden hücüma getiği görülüyor.

Kapağan kağan (o sıralarda hakimiyet süren) İmparatoriçeden şu taleplerde bulunmuştu: İmparatoriçenin "oğlu" olmak, yani bir Çin prensesiyle evlenmek; kızlarından birini bir Çin prensine vermek; Çin tabi olup Huang-hu (Sarı su) boyundaki altı mıntıkada yerleştirilen Türkleri kendi yurtlarına döndürmek; Çin'den bir kile darı tohumu, üç bin aded ekin aleti (sapan?) ve çok miktarda da demir göndertmek.78 Son iki taleb ayrıca önemlidir. Kapağan kağan, yurt dışındaki Türk uruğlarının Çin tabiiyeti altında kalmalarını istemiyordu; ilk fırsatta bu gibilerin öz Türk yurduna geri gelmeleri hususu Çin'e karşı tasib olunacak siyasette en mühim meselelerden birini teşkil etmişti. Çin'de ziraat kültürüne alışmış olan Türk uruğları döndükleri zaman, kendi yurtlarında bu işe devam edebilmeleri için önceden imkanlar hazırlanmakta idi.

Çin devlet adamlarıyla yapılan uzun müzakerelerden sonra Kapağan Kağan'ın taleblerinden birçoğu kabul edildi. Çin'de yerleşen Türklerden birkaç bin çadır halk iade edildi; darı ve demir gönderildi; Türk prensesini istemek için Çin'den bir elçi heyeti geldi Çin kaynakları Türk Kağanlığının bu sıralarda fevkalede kuvvet bulduğu yazarlar. Kapağan Kağan'ı istediği için Çin prensesi gönderilmediğinden, bu defa, 100 bin kişilik bir kuvvetle Çin'e hücum etti. Çinle mücadele yeniden alevlenmişti. Çin imparatoriçesi "Türk kağanının başını kesip getirene büyük bir mükafat vereceğini" ilan ettiyse de, bundan hiçbir netice çıkmadı. Türkler için arazisini tahrip ve yağma ettikten sonra, büyük bir ganimetle geri dönüp gittiler.79 'Kaplan yılında' (702) Çin'e karşı bir sefer daha açıldığını öğreniyoruz; bu sefer esnasında Çin Generali Ong-un (Siangwang) kumanda ettiği 50 bin kişilik

ordu Türkler tarafından yenilmişti. Sefere Kutluğ Kağan’ın oğlu Bilge de iştirak etmişti. “At yılı”nda (706) Çeçe-Sünki’nin idare ettiği bir Çin ordusu da yenilmiş, çokça ganimet alınmıştı. Bu birbirini takib eden zaferler neticesinde Kapağan Kağan Çin’e karşı çok kuvvetli ve üstün bir durum sağlamağa muvaffak oldu.

Kitabelerde Kapağan Kağan’ın, ayrı düşen Türk uruğlarını itaata almak için yaptığı seferlerden de bahsedilmektedir. “Az”, “Oğuz”, “Kırgız”, “Türgeş” ve “Karluk” uruğları sırasıyla kağanı tanımak mecburiyetinde bırakılmışlardı. 703-4’te Balkaş gölü çevresindeki Basmılların “İdikut”ları da itaat altına alındı. Ondan eveel veya sonra Oğuzlar, Kırgızlar ve Türgeşlerle çetin savaşların cereyan ettiği biliniyor.

Kapağan kağan, Kögmen üzerinden Kırgızlara karşı bir sefer açmış ve Kırgız Kağan’ını öldürmüştü. Bu seferin bilhassa önemli olduğu anlaşılıyor; çünkü Kırgızlar, Göktürklerin en tehlikeli rakiplerinden biri idiler. Az (As?) ulusunun beyi (?) Bars, Kapağanının kızını almıştı ve “kağan” lakabını taşıyordu; fakat çok geçmeden Kapağan kağana ihanet etti. Bundan dolayı Az kavmi de tedib edildi, kağanları olan Bars öldürüldü. Kapağan Kağan’ın faaliyeti neticesinde, vaktiyle Kutluğ kağan zamanında Göktürklere tabi olan bütün il ve ulusların tamamıyla inkıyat altına alındığı görülmektedir; fakat ayaklanmalar, Çin iline göçüp-gitmeler yine eskesi gibi devam ettiğinden-Kapağan kağan sık sık silaha sarılmak mecburiyetinde kalmıştı. Bunların hangi yıllarda yapıldığı açık olarak tespit edilmiyorsa da, şu sıra ile yapıldığı anlaşılıyor: “Ejder yılı”nda (703-4) Basmıl İdikut’unun inkıyat altına alınması; 706 (?) Yır-Bayırku’ların başı olan Uluğ-Erkin’in yenilmesi; “Biçin yılı” (708)-Türgeşlerle meskun Beşbalığ’a sefer; “Tavuk yılı” (709-10) Çik’lere ve Kırgızlara karşı sefer ve Çik’lerin yenilmesi; 711’de Kırgızlara karşı yeni bir sefer ve Kırgız Kağan’ının öldürülmesi; “Domuz yılı”nda (711-12) isyan eden Karluklara karşı sefer.80

Kitabelerde “Soğd milletinin tensiki” için Kül tigin tarafından bir seferin yapıldığı da bildirilmektedir.81 Bu seferin 712 de vukubulduğu anlaşılıyor.82 Tam o sıralarda (H. 93’te) Kuteybe bin Muslim Soğd ihşidi Gurek’ten (veya Ugrak’tan) Semerkandı almak üzere sefer açmış bulunuyordu.83 Gurek, (Ugrak), Araplara karşı durabilmek için, Şaş (sonraki Taşkent çevresi) hükümdarından ve “Türk kağanından) yardım istemişti;” “Türk kağanı”da Soğd ihşidinin ricasını kabul ve oğlunu bir miktar askerle yardıma göndermiştir. Bu “Türk kağanı”ndan kimin kastedildiği vazıh değildir. Bazı alimler “Türk kağanı” ile Kapağan’ın kasedildiğini ileri sürmüşlerse de, bu iddia şüpheli görülmektedir. O sıralarda Göktürklerden başka, Türgeşlerin, Kırgızların ve Az’ların da kendi “kağan”ları bulunduğu Orhun yazıtlarında açıkça belirtilmiştir. Soğd ihşidinin yırdamı çağırdığı “kağan”ın, Soğudlara komşu olan Türgeşlerin “kağan”ı kasdedilmiş olmalıdır.84

711’de Kapağan Kağan’ın Türgeşleri yenmesi üzerine, Kültigin’in “Soğdak”ları tensik ettiği biliniyor; fakat bu seferin Soğdlara yardım mahiyetinde olduğu ve Araplarla savaşmak maksadıyla yapıldığını gösteren esaslı kayıtlara malik değiliz. Göktürklerin bu sıralarda Araplarla herhangi bir şekilde temasta bulunmuş oldukları hayli şüphelidir.

Kapağan Kağan 712’de Kara Türgeşleri ve Konşu Tutuk’u yenmişti. 714 tarihinde beşbalık üzerine bir sefer açtı. Yine o senede, Kağan’a boyun eğmek istemeyen Dokuz Oğuzlarla, Toğ balık, Kuslağ ak, Kubaş ve Ezgenti Kadaz mevkilerinde çarpışmalar oldu; neticede Dokuz Oğuzlar tedib edildiler. 714-15’te “müstakil olan” Karlık ili Göktürklerle harbe tutuşmuştu. İki Ordu Mukaddes Tamağ çeşmesinde karşılaştı. Bu sefer esnasında Prens Kültigin’in bilhassa kahramanlık gösterdiği biliniyor. Karlıklar yenildiler ve göktürk hakimiyetini tanıdılar. Aynı yılda Oğuzların üç ordusuna karşı yeniden savaşmak mecburiyeti hasıl oldu; bu sefer Dokuz

Oğuz ve Otuz Tatar'lar birleşmişler ve kağana karşı durmak istemişlerdi. Kapağan kağan bunları yendi ve itiaatı altına aldı. Göktürk idaresinde kalmak istemeyen üç Karluk uruğunun, Çinlilere tabi olmaları üzerine Kapağan kağan, Kültigin kumandasında büyük bir ordu göndererek, Karlukların kalan kısmını tekrar inkıyat altına alabildi.

Kapağan Kağan'ın yirmi beş sefer açtığı ve on üç defa bizzat çarpıştığı biliniyor. Bu seferler neticesinde Göktürk Devletinin sınırları genişledi, devlet büyüdü ve kuvvetlendi. Kağana, Kutluğ'un oğulları Bilge ve Kültigin canla başla hizmet ederek, Göktürk Kağanlığının kuvvetlenmesinde büyük yardımda bulundular. Kapağan kağan zamanında Türk Devleti'nin büyüyüp yükseldiği yazıtlarda şu sözlerle ifade edilmiştir: "Doğuda-Kadırgan ormanının ötesine kadar milleti böylece kondurup yerleştirdik; nizam ve intizam koyduk. Batıda-Kengü Tarman'a kadar Türk ilini böylece kondurup yerleştirdik, nizam ve intizama koyduk. O zamanlar köleler-köleli, halaylıklar-halaylıklı olmuştu.85 Kapağan kağanın saltanatı zamanında Türklerin fukarası zenginleşmiş, az millet çoğalmıştı (Çıga yıg bay kaldı, azığ öküş kıldı.86 Çin kaynaklarında bundan ötürü Kapağan Kağan'ın zamanı, Türklerin Hieli Kağan'ın devrindeki kudretli çağına benzetilmiştir. Türk kağanın, Çin'den taleb ettiği her şeyi almağa muvaffak olması bu iddianın doğruluğunu gösterir. Kapağan kağana Çin sarayınca: 300 bin kile darı, 50 bin parça muhtelif renkte kumaş, 3 bin adet ziraat aleti gönderilmesi ve Çinli bir prensin vadedilmesi kağanın kudreti derecesini ölçmeğe kâfidir.

Mutemadi mücadeleler içinde ömrünü geçirmiş olan Kapağan Kağan'ın yaşı ilerledikçe tabiatının da sertleştiği biliniyor. Gitgide çok haşin, zalim ve gaddar bir hükümdar oluvermiştir.87 Kağanın zulmünden kurtulmak maksadıyla bazı Türk ellerinin Çin'e iltica ettikleri de biliniyor. Mesela 715 yılının üç bin Karluk ve on bin çadırlık başka bir Türk uruğu Çin'e gidip

yerleşmişlerdi. Çinlilerin bu Türk mültecilerini Sarı-su boyunda, Ordos mıntakasında yerleştirdiler; Kapağan kağan bu kaçıp giden uruğları tedib için bir sefer tertib etti. Az sonra, kendisine karşı gelmek isteyen Payeku (Bayırku) uruğuna karşı, Tula (Toğla) nehri boyunda bir harbe tutuştu ve Payeku'ları tedib etti. Fakat bu sefer kağan için felaketle neticelendi. Kapağan, zaferi kazandıktan sonra, hiçbir ihtiyat tedbiri almaksızın ve gayet az kimsenin refaketinde geri dönüyordu; Payeku'ların bir kısmı ormana kaçarak pusuda bekliyorlardı; kağan tam o yerden geçerken, pusudakiler hücum ettiler, kağanı yaraladılar ve öldürdüler, kesilmiş kafasını da Çin imparatoruna gönderdiler.88 Bu suretle bazı Türk boylarının "yablaklığı" (kötülüğü) yüzünden bu büyük Türk kağanı do yok edilmiş oldu. Bu olay 716 yılında vukubulmuştu. Türk adeti mucibince Kapağan kağan için gömme merasimi yapıldı ve "yuğ" tutuldu; kabri üzerine "balbal" olarak, vaktiyle bizzat kendi eliyle öldürdüğü Kırgız kağanının (heykeli) dikildi.89

Kapağan kağan da, Kutluğ İlteriş kağan gibi ulu Türk hanları zümresine aittir. Kutluğ tarafından kurulan Göktürk Devleti henüz kurulmuşken, Kutluğ'un ölümü üzerine, yeniden dağılmak tehlikesine maruz kalmşıtı. Kapağan kağan bu tehlikeyi gidermiş, bütün Türk uruğlarını tek bir devlet sınırları içinde toplamağa ve tutmağa muvaffak olmuştu. Kağanın bu yoldaki icraatı kitabelerde açıkça belli edilmiştir. Kapağan Kağan'ın şahsı ve hususi hayatına dair bilgimiz yoktur. Yalnız, Kutluğ han sülâlesi yerine kendi oğullarını tahta çıkarmak istediği anlaşılıyor. Fakat anî olarak öldürülmesi, bu planını gerçekleştirmesine imkân bırakmamıştı. Kapağan kağandan sonra Göktürk Devleti tahtına Orhun kitabelerinden birinin adına dikildiği, Kutluğ Kağan'ın oğlu Bilge (kağan) geçti.

Bilge Kağan (716-734)

Bilge Kağan’ının tahta geçinceye kadar hayatı: Kutluğ Kağan’ın İlbilge hatunun ikinci oğlu (?), asıl adı Mogilhân veya Mergen olması muhtemel olan, Bilge (kağan) biçin (maymun) yılında, 684, tarihinde, doğmuştur. Babası öldüğü zaman sekiz yaşında idi. Kapağan Kağan, ancak Kutluğ’un oğulları namına kağanlık yapmakta olduğundan tahtın asıl varisleri sayılan Bilge (kağan) ve biraderi Kültigin’in erkenden yüksek makamlara çıkarılması lazımgelmişti. Bilge (kağan) daha on dört yaşında iken, Batı ilinin, yani Tarduşların “şad”ı tayin edilmişti. Kendisinin bunu müteakip seferlere iştirak ettiğini, küçük biraderi Kültginin de beraber alındığını öğreniyoruz.

Bilge (kağanın) iştirak ettiği seferlerden şunlar biliniyor: 700-701 de Tangutlara karşı; 701-702’de Soğud seferi; aynı yılda elli bin kişilik bir kuvvetle gelen Çin Generali Ongun’a karşı 704’te “vergi ödemekten ve ticaret kervanı göndermekten imtina eden” Basmıl İdikut’unu tedib için yapılan seferde Bilge (kağan) da vardı. 706’da seksen bin kişiden mürekkep bir ordu ile ilerleyen Çin Generali Caca Sengü ile yapılan savaşta Bilge de iştirak etmiş, Çinlilerin yenilmesinde Bilge’nin kahramanlığı mühim rol oynamıştı. 708’de Ötüken dağlarının kuzeyine ve batısına düşen sahada Çik ve Kırgızlara karşı açılan seferde, Göktürk ordusuna Bilge’nin kumanda ettiği anlaşılıyor.

Göktürk ordusu (Kem (Yenisey) nehrini geçmiş ve Çikleri yenmişti. 711’de de Kırgızlara karşı ikinci bir sefer yapıldı. Bilge şad bu defa da orduyu idare etmişti. Göktürk kuvvetleri “süngü batımı” (mızrak boyu) kalınlığındaki karı sökerek, Kögmen ormanını aştı ve Kırgızları uykuda iken bastı. Kırgız kağanı kuvvetlerin toplayınca, Songa ormanında savaş yapılmış ve Kırgız Kağanı öldürülmüştü. Aynı senede Türgeşlere karşı açılan seferlerde Bilge şadın yararlılıkları görüldü. Kırgızlarda olduğu gibi Türgeşler de uykuda basıldılar; fakat Türgeş Kağan’ı etraftan yardım alınca,

Göktürkler önce çekilmişler, sonra Bolçu mevkiinde harbe tutuşarak, Türgeşleri yenmişlerdi. Bu savaşta, Türgeş Kağan'ının, şadının ve yabgusunun öldürüldüğünü ve Türgeş ilinin Göktürk hakimiyeti altına alındığını öğreniyoruz. Türgeşlerin hücumuna maruz kalan Beşbalık şehrinin (Urumcu civarında) kurtarılması için Bilge şad tam altı defa sefer açmak zorunda kalmıştı. Bilge şad otuz bir yaşında iken (715'te) "müstekil bir millet olan" Karluklular ile Göktürklerin arası açılmıştı; Bilge onlara karşıda harp etti; yenildilerse de, ertesi sene Bilge'nin yeniden bir sefer açması icabetmişti. Tam bu sıralarda Kapağan Kağan'ın öldürülmesi Göktürk ilinde yeni olaylara yol açtı.

Bilge Kağanın Tahta Geçişi ve Bu Sıralarda Göktürk İlinin Durumu

Kapağan Kağan'ın tahtı kendi oğullarına sağlamak üzere bazı tedbirler aldığını söylemiştik. Kapağan Göktürk Devleti'ni, tıpkı Bumin Kağan gibi, iki bölüm halinde idare etmek istemişti. Devletin doğu kısmı başına biraderi To-si-fu'ya, batı kısmının da başına da Kutluğ'un oğlu Bilgeyi (kağan) getirmişti. Her ikisinin üzerine de oğlu Fu-kiu'yu "Küçük han" rütbesiyle tayin etmişti. Kapağan'ın bu oğlu daha ziyade "To-si han" (Tuşi) lakabıyla tanınmıştır. Kapağan'ın ikinci oğlu da "han" unvanını taşımakta ve her iki oğul taht namzedi telakki edilmekte idiler. Fakat Kapağan Kağan'ın ani olarak öldürülmesi, ikisinin de tahta geçmesine mani oldu.

Kapağan'ın öldürülmesi üzerine Kutluğ Kağan'ın oğulları ve taraftaları süratle harekete geçtiler ve kendi haklarını korumak suretiyle Bilge'yi Göktürk Devletinin başına geçirdiler. Bu münasebetle bilhassa Kültigin'in cesareti ve atılganlığının durumunun Bilge (kağan) lehine çevrilmesinde en büyük amil teşkil ettiği Orhun yazıtlarında açıklanmaktadır. Kültigin ve arkadaşları, meşru kağana tahtı temin edeliblek için, Kapğan'ın oğularını, akrabalarını ve taraftarlarından birçoğunu öldürmek mecburiyetinde

kalmışlardı. Bilge (kağan)ın tahta geçebilmesi, ancak hanedan azası arasında kanlı bir mücadeleden sonra mümkün olabilmiştir.

Bilge Kağan'ın tahta geçmesi münasebetiyle yapılan mücadeleden Çin kaynaklarında bazı tafsilat verilmektedir. Buna göre: Rakib aile (yani Kapağanın oğulları) efradının imhası işini Bilge'inn biraderi Kültigin (Çin kaynaklarının: Kiue-te-leleri) ifa etmişti. Kültigin kendi il-ulusunu toplamış, Kapağanın oğlu "Küçük han"a hücum etmişti; onu ve yakınındakileri öldürünce, Kapağan kağanla ilgisi olanların kamilen imha etmişti. Bu katilden ancak Bilge'nin kaynatası olan Tonyukuk kurtulabildi. Kültiginin ısrarı üzerinedir ki Bilge'nin (asıl adı bilinmiyor, Çincede Me-ki-lien veya Mogilan) tahta çıkarıldığını ve "Tanrı tek tanrıda yaratılmış Türk Bilge" lakabını o zaman ldığını (Çince şekil-Pi-kia-han) öğreniyoruz. Bilge kağan tahta çıkınca, sivil idareye kendisi bakacak, askeri işleri de, yani orduyu, biraderi Kültigin ele alacaktı. Tonyukuk artık çok yaşlı olmasına rağmen, devlet işlerideki tecrübesi gözönünde tutularak, Bilge Kağan'ın veziri-müşaviri-gibi çok önemli ve yüksek bir makama getirildi, yani Kutluğ kağan zamanındaki yerine tekrar almış oldu.

Kapağan Kağanın aile efradı ve taraftarları imha edilmekle iş bitmiş değildi. Bu defa Tu-ki-şi (Türgeş) kavminden Su-lo adlı birisi kendini kağan ilân etti. Bilge kağana tabi uruğlardan birçoğu ona katıldılar. Ancak Tonyukuk'un enerjik müdahelesi sayesinde Bilge Kağan duruma hâkim olabildi. Vaktiyle Çin'e, Sarı-su boyuna göçüp giden Türk uruğlarından Setay'lar o sıralarda geri döndüler. Bununla Bilge Kağan'ın mevkii birdenbire kuvvetlenmiş oldu.

Bilge Kağan tahta çıktığı zaman Göktürk ilindeki düzen epey bozuktu. Zaten Kapğan Kağan'ın saltanatının son yıllarında birçok Türk uruğunun ya Kağan'a karşı ayaklandıklarını veya Çin'e göçe başladıklarını görmüştük. Türk büyükleri ve bazı iller arasında bu çeşit hareketin alıp yürümekte

olduğu anlaşılıyor. Çinliler, ötedenberi güttükleri siyasetlerine sadık kalarak, Türk Beyleri'ni kendi taraflarına çekmeğe çalışıyorlardı. Buna muvaffak olmak için "tatlı dil" döküyorlar, birçok vaadlerde bulunuyorlar ve kıymetli hediyeler yolluyorlardı; yazıtların tabiri veçhile: "Tabğaç budun sabı süçiğ, ağısı yımşak ermiş…

Türk büyüklerinden ve halktan bazıları şöyle düşünüyordu: "Çin'e uzak kalırsak -bize kötü hediye gönderirler, yakın gelirsek- iyisini verirler"90 Onlar böyle düşünerek, Ötüken mıntıkasından, yani öztürk yurdunda, ayrılıp Çin'e gidiyorlardı. Kapğan kağanın ölümünden sonra Dokuz Oğuzlar, Türk ilini bırakıp Çin'e kaçtılar. Kültigin, Kapağan kağanın oğulları ile mücadele ettiği sırada Türk uruğlarından bazıları Çin'e gitmişlerdi. Bu suretle bilge Kağan tahta çıktığı zaman Türk ilinden yeniden birlik kalmamış, millet sefil bir duruma düşmüştü. Öztürk ilinden ayrılıp Çin'e gidenlerin durumları da iyi değildi. Bu gibiler Çinlilerden umduklarını alamamışlar, Çin hizmetlerinde perişan olmuşlardı; öyle ki "kanları su gibi yügürüb akmış, kemikleri dağ gibi yığılıp yatmıştı." Çin'de bulunan Türklerin "beyzade erkek oğulları köle pâk kız evlâdları halayık olmuştu".91 Türk ilinde kalanların da hali müşküldü. Bilge kağan "hali yerinde bir millet üzerine hükümdar oturmadı; içerden yiyeceksiz, dışardan giyeceksiz, zayıf ve zavallı bir millet üzerine hükümdar oturdu".92 Fakat Bilge Kağan'ın talihi açıktı. Kutluğ kağanı ve İlbilge hatunu "yükselten Tanrı, onlara el vermiş olan Tanrı, Türk milletinin adı ve sanı yok olmasın diye, bu defa o tanrı, Bilgeyi kağanlığa oturtmuştu." Bilge kağan da, Türk ilini düzene koymak yoluna kardeşi Kültigin ve kaynatası Tonyukuk ile "gece uymadan, gündüz durmadan" çalıştı, büyük gayretler sarfetti.

Bilge Kağan'ın Veziri Tonyukuk (öl.720?): Kutluğ Kağan, 681'de Çinlilere karşı ayaklandığı zaman, kendisine ilk katılanlardan biri Tonyukuk olmuştu.93 Çinde doğduğu ve Çin terbiyesinde yetiştiği biliniyor; buna

bakmaksızın kendisinin bütün ömrü boyunca kuvvetli bir “Türk milliyetçisi” kaldığını görüyoruz. Göktürk Devleti yeniden canlanınca, Tonyukuk, Kutluğ Kağan’a büyük hizmetlerde bulunmuştu. Kapağan kağan zamanında da mühim rol oynadığı biliniyor. Kızı po-fu-yu, Bilge’ye (şad, sonraki kağan) vermişti; galiba bundan ötürü, Bilge Kağan tahta çıkarken (Kapağan ile ilgisi olanlar öldürüldükleri zaman) idam edilmekten kurtulmuştu. Tonyukuk bu sıralarda artık yetmişlik bir ihtiyardı.

İkinci Türk devletinin kuruluşunda çok yardımı olan Tonyukuk, iki kağan zamanında da işbaşında bulunmakla, dirayetli bir devlet adamı olup zekasını müteaddit defa isbat etmek fırsatını bulmuştu. Kendisinin fekalade enerjik bir kişi ve yüksek ororite sahibi oludğu biliniyor; herkesin ona karşı “saygı ve korku hissi” beslediği kaynaklardaki kayıtlardan anlaşılıyor. Bilge Kağan’ın ve Kültigin’in böyle yüksek vasıfları haiz bir devlet adamı feda etmek istemediklerinin sebebi kolayca anlaşılmaktadır. “Boyla bağa tarkan” lâkabını taşıyan Tonyukuk’un yeni kağana görüşleri ve icraatı ile mühim hizmetlerde bulunacağı muhakkaktı.

Bilge Kağan, kendi ilini derleyip toplayınca, derhal eski düşmanı olan Çin’e karşı bir sefer açmak tasavvurunda idi. Tonyukuk buna itaraz etti. Yaşlı vezirin dediğine göre: “Çin imparatoru cesur bir zattı; Çinliler bir müddetten beri barış içinde bulunduklarından ve yılların da bereketli gitmesinden dolayı Çin ordusu kuvvetli idi; halbuki Türk ordusu henüz yeni tanzim edilmiş olmakla, büyük bir sefere çıkarılması kolay değildir”.94

Bilge Kağan vezirin sözlerini dinlemiş ve ordusu kuvvet buluncaya kadar Çin’e sefer açmaktan geri durmuştu.

Türkleri yerleşik hayata geçirmek ve “Budda” dininin kabulü meselesi: Göktürk uruğlarından, hiç olmazsa bir kısmının yerleşik hayata geçmek, temelli olarak ziraatle muşgul olmak ve hattâ şehirler kurmak için lâzım gelen şartları haiz oldukları anlaşılıyor. Bir taraftan Çin ile uzun boylu

münasebetler, diğer yandan Soğdlar vasıtasıyla batı taraflardan gelen tesirler neticesinde Türkler arasında Buddda ve Mani dinlerinin de tesirleri olduğunu gösteren âlâmetler mevcuttur. Budda dinine intisab etmek, Budda ve Lau-tseu namına mâbetler yaptırmak cereyanının epeyi kuvvet bulduğu anlaşılmaktadır. Bilge Kağanın şahsen buna temayülü bulunması dahi mümkündür. Fakat tecrübeli ihtiyar vezir Tonyukuk siyasî malahazalarla buna şiddetle karşı koydu. Tonyukuk'un dediği veçhile "Bütün Türkler bir araya toplansalar dahi T'ang sülalesine (Çin İmparatoruna) karşı durmayacaklardı; harb esnasında Çinlilerle dövüşmekte olan Türkler ise (bütün ahalinin) yüzde birini teşkil ediyordu; onlar da su ve ot arıyarak şurada burada göçederler, avlanırlar. Türklerin muayyen meskenler yoktur, hep harb ile meşgul olurlar; kendilerinde kuvvet hissettikleri zaman ilerler, zayıf oldukları zaman ise gerilerler ve saklanırlar. Eğer Türkler surlarla kuşatılmış bir şehirde yerleşecek olurlarsa bir defa yenildiler mi, esir düşmekten başka yapacakları şey kalmayacaktır. Buddda ve Lao-tsu dinlerine gelince, bu dinler insan tabiatını yumuşattıklarından ve tevazu telkin ettiklerinden, harpçi bir millet olan Türklerin karakterlerine aslâ uygun bir din değildir".95 Bilge Kağan, bu tecrübeli devlet adamının bu çeşit siyasî ve askerî mülâhazalarını doğru bulmuş ve gerek Türk uruğlarını yerleşik hayata geçirmek ve gerek Budda dinini kabul etmek cihetine gitmedi. Budda dinini kabul ettikleri takdirde Türk ilinin doğrudan doğruya Çin tesiri altına gireceği muhakkaktı; çok geçmeden Türk ilinin ve Türk halkının Çin kültürü çerçevesine girmesi, Çin'de ve Hindistan'da müşahede ettiğimiz bir hayat telâkkisinin hakim olacağı muhakkaktı. Türkleri bu yola girmekten alıkoyanların başında Tonyukuk durduğu için, Türk tarihinin tamamıyla başka bir istikamette gelişmesinde hissesinin büyük olduğ anlaşılıyor.

720 yılında öldüğü sanılan Tonyukuk,96 tarihte adları bilinen devlet adamları arasında en büyüklerinden biridir. Bilge kağanın bu ihtiyar veziri “türk zekası ve hakimliğniin” bir timsalidir. Kendi tarafından diktirildiği anlaşılan “bengü taş”taki yazıtlar ve büyük Türk devlet adamının icraatı hakkında bize kıymetli bilg vermektedir.

Bilge Kağanın Seferleri: Bilge kağanın tahta çıkmasını müteakip bazı Oğuz boyları arasında ayaklanma hareketinin belirdiği anlaşılıyor; Oğuzlardan bazılarının Çin’e göç ettikleri de ihtimal dahilindedir. Bilge kağan bunları tedib için, 717’de (?) asker sevketmek mecburiyetinde kalmıştı. Doğudaki Kitay ve Tatabi’lere karşı da seferler açıldığını ğreniyoruz.

720 yılında, Çin hükümetinin teşvikiyle Bilge kağana karşı birden üç kavmin harekete geçtiği Çin kayıtlarında görülüyor. Bunlar: Pa-si-mi (Basmıl), Hi ve ki-tanlardı (Kidan, Kitay). Birbirinden uzakta yaşayan bu üç kavim, aynı zamanda yüreyerek Bilge kağanı ordugahında basmak için Çinliler tarafından teşvik edilmişlerdi.97 Çinlilerin bu planı malûm olunca, Tonyukukun tasvibi ile, Bilge kağan bu üç kavim üzerine ayrı ayrı seferler açtı ve düşmanları birleşmek fırsatı vermeden birer birer ezdi.

Çin’in Göktürk Kağanlığı üzerine diğer Türk uruğlarını saldırtmak siyaseti meydana çıkınca, Bilge Kağan bu defa Çin’in kendisi üzerine sefer açmak suretiyle öç almaya karar verdi. Kitabelerde “Tabğaç” adıyla anılan Çin’e karşı arka arkaya birkaç sefer yapıldı. Bunlar 720, 721 ve 722 yıllarında vukubulmuştur. Çin kaynağında, Türklerin 720’de Kan-çeu ve Yuen-çeu mıntıkalarını yağma ettikleri ve Çin kumandanının yenildiği kaydedilmektedir. O sene, Çinlilerin teşvikiyle Pa-si-mi (Basmıl)ler yeniden harekete geçmişlerdi. Fakat Basmiller yeniden yenilmişler ve Göktürk hakimiyeti altına alınmışlardı. Bir müddet sonra, Kapağan kağan zamanında

Göktürk Devletine girmiş olan bütün Türk uruğlarının bu defa Bilge Kağanı tanımağa mecbur kaldıkları biliniyor.98

Bilge kağan bir ker devletini kudretele bir mevkie koyduktan sonra, Çin'e karşı dostça bir siyaset takibine başladı. Bu hususta da Tonyukuk'un fikriyle hareket edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu yeni siyasetin icabı olarak Çin'e elçiler gönderildi, hediyeler takdim edildi ve eski Türk geleneğine uygun olarak, Çin'den hatun olacak bir prenses istendi.99 Çin imparatoru Türk kağanının elçilerine iyi kabul göstermekle beraber, prensesin gönderilmesine muvafakat etmedi. Bilge kağan bu arzusunu silah kuvvetiyle kabul ettrmek istedi ve Çin'e karşı yeniden bir sefer açtı. Fakat bundan da müsbet bir netice çıkmadı. Maamafih Göktürk Devleti ile Çin'in arası bu yüzden büsbütün açılmadığına, ve iyi münasebetlerin devam ettirildiğine göre, Çin sarayından Bilge kağana, galiba, prenses hususunda ümit verici vaadlerde bulunulmuştu.

Bilge Kağan'ın Biraderi Kültigin, (685-731): Bilge kağanın tahta çıkışından kardeşi Kültigin'in mühim bir rol oynadığını görmüştük. Çin kaynaklarında adı “Kiue-te-le” şeklinde yazılan Kültigin, gerek Çin kaynaklarında ve gerek namına dikilen “bengü taş”ta (kitabe) görüldüğü veçhile, meşgul olduğumuz devrin en mümtaz askeri siması idi. 685'te (tavuk yılı) doğan Kültigin, Kutluğ hanın ve İlbilge hatunun oğlu olup, Bilge Kağandan bir yaş küçüktü. Babası kağan öldüğünde, Kültigin yedi yaşında idi. Kapağan (Meçue) kağan zamanında Kültigin'in büyük yararlıklar gösterdiği, “Umay teg anası hatunun talihine” er-at (askerler) arasında karışıp, şan ve şöhret kazandığı malumdur. On alta yaşında iken savaşlara katıldığını öğreniyoruz. Bunu müteakip, ölümü olan 731 yılına kadar, ömrünün büyük bir kısmını hep harb meydanlarında geçirmiş ve yüksek bir asker olarak ün kazanmıştır.

Bizzat iştirak ettiğ seferlerden şunlar biliniyor:100 Altı-çub'lara ve Soğdak'lara karşı. Sonra, Çin generali Ong'a karşı yapılan seferde Çin kumundanını maiyetiyle birlikte ve silahlı olduğu halde tutsak etti ve kağana götürdü. Yirmi bir yaşında iken Çin generali Çaça-Sengüne karşı savaştı. Bu çarpışmada, Kültigin, "Tadık (?) çürün" (ciren) adlı bozkır ata binmişti; atı orada ölünce, "İşbara yamatarın" bozkır adlı ata bindi; o da öldü; üçüncü at ise "Kedimliğ" adlı doru bir attı. Çinlilerin yenilmesinde Kültiginin cesareti ve ekahramanlığı en büyük âmil olmuştu.

Kültigin'in bu Çin seferini müteakip Yer-BAyrık'ların reisi Uluğ-erkin ile çarpıştığını ve onu kaçırdığını öğreniyoruz; yirmi altı yaşında ike, Kırgız kağan'ın ölümü ile biten -yukarda anlattığımız- sefere iştirak etti. Çarpışma esnasında bir kişiyi okla vurdu; iki kişiyi birbiri ardından sançtı. Sonra, Türgeş seferine gitti; bu defa "Başgu" adlı bozkır ata binmişti; burada da büyük yararlıklar gösterdi. Göktürklerden kaçarak Kengeres'e (Sır Deryanın aşağı kısmı) doğru giden Kara Turgişleri takib Kültigin memur edilmişti. "Alp-Salçı" adlı ak ata binmiş olarak Kara Turgişleri bozdu. Karluklarla savaştığında otuz yaşında idi; yine Alp Salçı'ya binmişti; bu savaşta iki kişiyi birbiri ardıdan santçı. Az kavmine karşı savaşlarda da Kültigin "Alp-Salçı"ya binmişti; Az'ların "ilteber"-lerini (beyini) esir etti; bu zaman otuz bir yaşında idi. İzgil'ler Kapağan Kağan'a isyan ettiklerinde, Kültigin yine "Alp-Salçı"ya binip üzerlerine yürüdü; fakat Kültigin'in sevdiği bu at orada 'yıkılıp düştü".

Bilge Kağan'ın tahta çıkabilmesi, ancak Kültigin'in gayretli müdahalesiyle mümkün olmuştu. Yeni kağana boyun eğmek istemeyen Dokuz Oğuzlar'a karşı Kültigin bir yıl içinde beş defa sefer yaptı; Çarpışmaların birinde Kültigin 'Azman' adlı ata binmiş, altı adamı mızraklamış ve iki ordu birbirine girdiğinde, yedincisini kılıçlamıştı. Oğuzların bir kısmını teşkil eden Ediz'lerle muharebede Kültigin "Az" adlı

yağız bir ata binişti, bu defa bir kişiyi sançmış, dokuz kişiyi kılıçlamıştı. Kırgızlara karşı yapılan ikinci seferde Kültigin başkumandandı. Bu sefer esnasında Oğuzlar bilge Kağan'ın ordugahını bastılar; bunun üzerine Kültigin "Öğsüz" adlı ak ata binip Oğuzlarla çarpıştı, ordugahı düşmana bırakmadı; bu sayede kağının hatunlarını, konçuyları (prenses) ve akrabalarını muhakkak bir tutsaklıktan kurtardı.

Kültigin'in Ölümü (731) ve Anıtı (732): Kitabelerde görüldüğü veçhile, Kültigin, bilge kağanın ordularına kumanda etmekte, yani ordunun başkumandanı bulunmakta ve askeri işlerini idare etmekte idi. Birçok seferde nam kazanan bu cesur başbuğ Kırgızlara karşı yapılan ikinci seferden sonra çok yaşamadı. Bengü taşta bildirdiği veçhile "koyun yılının onyedinci gününde öldü"101 Bu sırada 47 yaşında olduğu açıkça yazıldığına göre, Kültigin 731 yılında ölmüştür.102 Nitekim Çin kaynağınca da bu tarih teyit edilmektedir. Her halde hastalanarak ölmüş olması lazım gelir; veya harbde aldığı yara iyileşmemiş olabilir. Savaş meydanında ölseydi, Çin kaynaklarında ve bengü taşta buna dair kayıtlar bulunması lazımgelirdi.

Kültigin'in ölümü Bilge kağan için büyük bir kayıb oldu. Türk Devleti en sağlam direklerinden birini kaybetmişti. Kahramanlığı, cesareti yalnız namına dikilen kitabede değil, Çin kaynağında da yankı bulan bu tiginin ölümü, büyük biradeini çok yaslandırdı. Bilge kağan üzüntüsünü şu sözlerle ifade etmiştir: "Ben yaslandım. Görür gözüm görmez oldu, sezer aklım sezmez oldu. Ben yaslandım Zamanı Tandrı takdir eder. İnsan oğlu ise hep ölmek için doğmuştur. Böyle deyip yaslandım. Gözden gelen yaş gele gele, etten gönülden feryat gele gele tekrar tekrar yanıp yaşlandım. Peki derin paslandım. İki şadlar ile birlikte küçük kardeşlerim, kardeşlerimin oğulları, oğullarım, beylerim, milletimin gözleri ve kaşları ağlamaktan hasta olacak diye düşündüm, yaslandım."103

Türk geleneğine uyun olarak, yuğ (matem) merasimi ölümden bir kaç ay sonra yapılırdı. Bu münasebetle komşu devletlerin ve milletlerin mümessilleri gelirdi. Bilge kağan biraderine anıt yaptırmak için ustalar gönderilmesi yolunda Çin İmparatorundan ricada bulunamk üzere bir elçi gönderdi. İmparator Türk Kağanının bu ricasını kabul ile saray ustalarından Çang-şeng-ün'ü yolladı.104 Yuğ merasimine iştirak için gelenlerin adları da bilinmektedir:105Kitay ve Tatabi heyetinin başında Udar-sengün bulunuyordu, Çin (Tabğaç) imparatoru adında da İşi-yi ve li-keng geldiler; bunlar bir tümen kıymetinde eşya, ipekli kumaş, altın ve gümüş getirdiler. Tibet kağanında da bölön (?) geldi. soğdak ve Berçeker (İran?)ler ile Bukarak (Buhara) ilinden Neng-segün ile oğul Tarkan (Turhun?) geldiler. On-ok'lardan ve Türgeş Kağandan nişancı Makaraç ile nişancı Oğuz Bilge geldiler. Kırgız kağanından Tartuş İnançu Çur geldi. Etraftaki devletlerin ve kavimlerin, Kültigin'in ölümüne karşı bu kadar ilgi göstermeleri, hem büyük bir kahramanın hatırasına, hem de mensup olduğu Türk Devletine karşı gösterilen saygının bariz bir ifadesi idi. Yuğ merasimi "koyun yılının, dokuzuncu ayının yirmi yedinci günü" yapıldı. Bir müddet sonra, Çin ustalarının hazırladıkları anıt taşı,106 yani Kültigin'in kız kardeşinin oğlu Yuluğtigin'in yirmi gün içinde "oturup yazdığı" bengü taşı (kitabe), 1 Ağustos 732 tarihinde, merasimle dikildi.107 Anıtın yakınında Çinli ustalar tarafından yapılan "bark"ın duvarına Kültigin'in hayatından kahramanlık sahneleri tersim edildi. Ayrıca, Kültigin tarafından öldürülenlerin "balbal"ları da dikilmiş olmalıdır.

Kültigin, İkinci Doğu Göktürk Kağanlığının en tanınmış simalarından biri, Türk kahramanlığının en tipik bir örneğidir. Bilge kağan kültigin sayesinde tahta çıkabilmiş, dağılan ili-ulusu derleyip toplamaya, dış ve iç düşmanlardan Türk ilini korumaya muvaffak olmuştu. Bilge Kağan bunun karşılığı olarak, biraderi Kültigin hayatta ikin, kendisini en yüksek

makamlarda tutmuş, öldükten sonra da adına anıt diktirmek ve yazıt kazdırmakla, bu büyük Türk kahramanının adını unutulmaktan kurtardığı gibi, Türk dili, edebiyatı ve tarihi için çok büyük bir vesika da bırakmıştır.

Bilge Kağan'ın Ölümü (Eylül 734) ve Anıtı (735): Kültigin'in ölümü münasebetiyle Çin imparatoru tarafından gösterilen nezakette ötürü teşekkürde bulunmak üzere, Bilge kağan, büyük biraderi Kiay-li-pi'yi Çin'e göndermişti. İmparator'da, Türk kağanının kederini yumuşatabilmek ümidi ile, kendisine çoktan beri istenen Çinli bir prensesin yollanacağı müjdesini bildirdi.108 Fakat Bilge Kağan'ın Çinli bir prensesle evlenmesi mukadder değilmiş; kağan vezirlerinden biri olan Mey-lo-çue tarafından zehirlendi. Bilge kağan ölümünden önce bu hîn veziri ve aile efradını kökü ile imha etti ise de, kendisi kurtulamadı ve "it yılının, onuncu ayının yirmi altısında" (Eylül 734) öldü.109 Kendisinden sonra tahta oğlu geçti. Çin kaynağındaki adı Y-yen'dir; onun da "Tanrı tek tanrıda yaradılmış Türk Bilge Kağan" lakabını taşıdığı biliniyor.

Kültigin'in ölümünden sonra olduğu gibi, bu defa da yuğcu-sığıtcılar geldiler. Çin İmparatoru, Lisün-taysengün'ü beş yüz kişilik bir heyetin başında gönderdi; Çinliler, sayısız kokulu… altın, gümüş getirdiler; kokulu cenazı mumları getirip diktiler; sandal ağacı getirdiler. Gelenler, Türk geleneklerine uygun olarak saçlarını, kulaklarını (?) kestiler; iyi binek atlarını, kara kakımlarını, gök sincablarını çok miktarda kurbanlık koydular"110 Yuğ merasimi, "domuz yılının beşinci ayının yirmi yedinci" günü (Temmuz 735) yapıldı. Bilge Kağan'ın namına oğlu kağan tarafından, Çin ustalarınca hazırlanan ve Yuluğtigin tarafından otuz dört günde yazılan bir anıt-yızıt dikildi. Bu yazıt, bengütaşta, Kültigin anıtı-yazıtı gibi, Türk tarihi için en önemli kaynaklardan birini teşkil etmektedir.

Bilge Kağan, İkinci Doğu Göktürk Kağanlığı'nın sonucu büyük hükümdarıdır. Kendisinin tab'an yumuşak bir kişi olduğu biliniyor;111

hatta bundan ötürü tahta çıkmak istemediği, iktidar mevkiini küçük biraderi Kültigin'e bırakmayı arzu ettiği anlaşılıyor. Bilge kağan milletini ve devletini düşünen, müşfk bir baba tabiatlı bir hükümdar olarak görünmektedir. Kağanlık ödevleri ve elde ettiği başarılardan şu sözlerle bahsetmiştir: "(Ben) kağan sıfatıyla (tahta) oturunca bütün sefil milleti topladım, yoksul milleti zengin ettim, nüfusu az milleti çok ettim"112 Başka bir münasebetle de şunları okuyuroz: "Ölecek milleti diriltip kaldırdım, çıplak milleti giyimli ettim".

Bilge Kağan, Tonyukuk gibi hakim bir devlet adamı ve Kültigin gibi kahraman bir askerin yardımları sayesinde, Doğu Türk Devletini kuvvetli ve birleşmiş bir Türk ili haline getirmeye muvaffak olmuştu. bilge Kağan, kendisine devlet kurmaya yardım eden "Türk" uruğlarını, tıpkı sonraları Cengiz ve halefleri zamanında Moğollarda olduğu gibi, zengin etmiş ve müreffeh bir hayata kavuşturmuştu. Bu keyfiyet kağanın ağzından şu sözlerle ifade edilmiştir: "Dört bucaktaki milletleri barışa icbar ettim, başlıları eğdirdim, dizlileri çöktürdüm. Üstteki gök ve alttaki yer irade ettiği için, (evvelden) gözle görülmemiş, kulakla işidilmemiş milletimi, ileriye gün doğusu, sağa-gün ortası, geriye-gün batısı, sola-gece ortası tarafındaki illere götürdüm; onların sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, ipek kumaşlarını, darıların (?), binek atlarını ve aygırlarını, kara kakımlarını ve gök sincablarını, Türklerime, milletime kazandırdım, tedarik ettim. milletimi kaygısızca yaşayacak bir hale getirdim"113

Bilge kağanın bir taraftan türlü Türk uruğlarını kuvvet kullanarak itaat altına alırken, diğer taraftan bu ususların "kağan"larını ve beylerini sıhriyet bağlarıyla kendine bağlamaya çalıştığını görüyoruz. Türgeş kağanına kızını verdiği gibi, Türgeş kağanının kızını da oluna almıştı; küçük hemşiresini Kırgız kağana gelin etmişti. Az'ların beyi Bars'ı kağanlık makamına çıkardı ve hemşiresiyle evlendirdi. Fakat bu akrabalıkların devamlı tesirleri

olmadığı görülüyor: Gerek Türgeşler ve gerek Kırgızlar ilk fırsatta Bilge Kağana karşı isyan çıkardılar. Bars beyin de isyan ettiği ve öldürdüğü biliniyor.

Bilge Kağan "On dokuz yıl şad makamında oturmuş, on dokuz yıl kağan, otuz bir yıl tigin olmuş"tu. Öldüğü zaman tam elli yaşında idi. Adına dikilen anıt-yazıt bu büyük Türk kağanını unutulmaktan kurtarmıştır.

İlk Türk Tarihçisi ve Yazarı Yuluğtigin: İkinci Doğu Göktürk ilinin mümtaz simalarından biri de Yuluğtigin'dir. Onun icraatı siyasi ve askeri sahada değil, kültür alanındadır. Türk tarihinin ilk müsbet yazılı kaynaklarından en önemlileri olan Kültigin ve Bilge kağan adına nazmedilen yazıtları "kaleme" alan Yuluğtigin'dir. Orhun yazıtlarında Göktürk Kağanlığı'nın kuruluşu anlatılmış olmakla, bunlar birer tarihi eseri mahiyetindedir; dolayısıyla Yuluğtigin de "ilk Türk tarihçisi" olmak şerefini kazanmıştır. Kitabelerin dili, çok işlek ve güzel bir üslupla tanzim edilmiş, yarı nesir (Almanların tabiri veçhile: Verbundene Rede) olmakla bunlar, "Türk edebi dilinin"de ilk örnekleri mahiyetindedir; dolayısıyla Yuluğtigin "ilk Türk yazarı" adını da hakkıyla kazanmış oluyor.

Yuluğtigin, Kültigin kitabesini nasıl yazdığını şu cümlelerle anlatmıştır: "Bütün bu kitabeyi yazan (yani kaleme alan) Kültiginin Hemşirezadesi (?) ben Yuluğtigin yazdım. Yirmi gün oturup bu taşa ve bu duvara ben yazdım…,114 Bilge kağanınkine de şunları kazdırmıştır: "Türk bilge kağan kitabesini ben Yuluğtikin yazdım. Bütün bu barkı, nakışları, heykelleri (?) (tersim ve rekrettiren) kağanın hemşirezadesi Yuluğtiginim. Bir ay ve dört gün oturup yazdırdım ve nakşettirdim (diktirdim)".115

Yuluğtigin'in haltürcümesi layıkıyle bilinmiyor. bilge Kağan ve Kültigin'in kızkardeşinin oğlu olduğu, kitabelerde belirtilen yuluğtigin, bu suretle Kutluğ İlteriş Kağan ve İlbilge hatunun torunu idi. Amcası Bilge

Kağan’ın kitabesi 735’te yazdığına göre bu tarihlerde hayatta idi. Daha sonraki hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir kayda rastlanmıyor.

VI. Bilge Kağan’dan Sonraki Kağanlar ve İkinci Göktürk Devletinin Yıkılışı (734-745)

Bilge Kağan’dan sonra Göktürk devleti tahtına oğlu Y-yen (I-jen) çıktı ve sekiz yıl hakimiyet sürdü. Onun zamanında Türk devletinin bütünlüğünün muhafaza ve Çinle iyimünüsebetlerin devam ettirildiği biliniyor. Çin imparatoruna üç defa elçi gönderilmesi,116 Çin kaynaklarında Türk akınlarından bahsedilmeyişi iyi komşuluk münasebetlerine bir delildir. Yiyen kağanın nasıl öldüğü hakkında herhangi bir kayda rastlanmıyor; ancak bu vakanın 742’de olduğu anlaşılıyor.

Y-yen’den sonra tahta küçük biraderi geçti ve “Bilge Kutlu Han” (Pi-kian-ko-to-han) lâkıbını aldı. “Tanrı Han” lakabını sunmak üzere Kağan’a Çin’den bir elçi heyetinin geldiği de biliniyor. Bu suretle, vaktiyle Bilge kağnanı taşıdığı ve kitabelerde nakledilen lakab, şimdi biraz genişletilerek oğlu tarafından da alınmıştır. Buna göre yeni kağanını tam lakabı: “Tanrı tek tanrıda bulunmuş Bilge Kutluğ Tanrı Kağan” olsa gerektir. Onun zamanında da Çinle iyi münasebetler devam ettirilmiştir. Çin’e İnan adlı bir Türk elçisi gönderilmiş; ertesi sene de, yeni yıl münasebetiyle imparatora “memleketin mahsulelerinden hediyeler” takdim edilmişti.

Bilge Kutluğ Tanrı Kağanın amcalarından (Ki-ay-li-pi?) sağ (kol) şad’ı olup batıdaki uruğların başına geçirilmişti. İkinci amcası Bay Kültigin de sol (kol) şad’ı idi, ve Doğu ili uruğlarının başına geçirilmişti. Babadan kalan esas kuvvetler, yani yurt ve karargah (ordu) her halde kağanın emrinde idi. Henüz küçük bir yaşta olan kağana karşı her iki “şad”ın da kafa tuttukları anlaşılıyor.

Kağanın annesi Po-fu hatunun (Tonyukuk’un kızı)da entrikalara karıştığını öğreniyoruz;117 hatun, küçük rütbeli bir subayla anlaşmış ve bir

nevi hükümet darbesi yaparak devlet işlerine karışmaya başlamıştı; bunun üzerine genç kağana karşı mennuniyetsizliğin süratle arttığı anlaşılıyor. Çok geçmeden Göktürk ilinde iç mücadelede patlak verdi. Bilge Kutluğ Tanrı Kağan, fazla kafa tatmuya baylayan batı ili "şad"ına karşı harekete geçti; Kağana anası hatunun da müzaheret ettiği biliniyor. Sefer sonunda Batı "şad"ı öldürülmüş, ili ulusu inkıyad altına alınmıştı. Fakat sol (kol), yani Doğu ili "şad"ına karşı yapılan mücadele, genç kağanın öldürülmesiyle neticelendi. Türk ili tahtına Bilge kağanın oğullarından biri geçti ise de, az sonra, Ko-to-şe-hu adlı biri tarafından öldürüldü; kağanı öldüren kimsenin adına bakılırsa (Kutluğ Yabğu) yine han neslinden olması lazım gelir. Ko-to-şe-hu önce küçük biraderini tahta çıkardı ise de, onu öldürerek kendini kağan ilan etti. Bu suretle kağanlık tahtı için yapılan mücadele tam bir kardeş harbi mahiyetini almış ve kanlı bir safhaya girmişti. Zaten zorla itaat altında tutulan türlü uruğların bundan faydalanarak arı düşecekleri muhakkaktı. Nitekim Göktürk ilinin muhtelif yerlerinde birbirini takibeden ayaklanmalar başgösterdi ve Göktürk kağanlığı süratle dağılma yoluna girdi.

Selenge ırmağı çevresinde yaşayan Uygurlar (Çinlilerin Huey-hu'ları) Karluklar (Ko-lo-lo) ve Basmıllar (Pa-si-mi) 742 yılında üçü birden ayaklandılar. Bu mücadelelede Ko-to-şe-hu kağan öldürüldü. Basmılların boşluğu kendini han ilan etti ve "Kie-tie-i-şi han" lakabını aldı. Uygurların iki reisi kendilerini sağ ve sol "yabgu" (şe-hu) ilan etmişlerdi; aynı lakab iki Karluk reisi tarafından da alındı. Uygurlar ve Karluklar kendi aralarında anlaşamayınca, Çin imparatoruna elçi göndererek, almış oldukları lakabların tasdikini rica ettiler. Basmıllar, Uygurlar ve Karluklar arasında patlak veren bu anlaşmazlıktan Göktürkler istifadeye kalkıştılar. Bay Kültigin'in olu tahta çıkarak "Usu-mi-şi han" lakabını aldı; oğlu Kolaça'yı da Batı "şad"ı yaptı. çin imparatorundan bir elçi gelerek Usumişi handan

Çin’e tabi olması talebinde bulundu. Kağanın bunu reddi üzerine, Çin sarayı basmılları, Uygurları ve Karlukları Göktürklere KArşı harekete geçirdi. Usumişi kağan bu bileşik hücuma dayanamadı, yenildi ve Ötüken sahasına çekildi. Bunun üzerine Batı Yamgusu olan Apusse, ve Batı şadı Kolaça, beş bin çadır halkıyla Çin imparatoruna tabi oldular.

744’te Basmıllar Göktürklere karşı hücumlarını yenildiler. Göktürkler bu defa da mağlub edildiler: Usumişi kağan öldürüldü; kağanın kesilmiş başı Çin paytahında gönderilerek, cedler mabedinde imparatora takdim edildi. Maamafih bu lezimetten sonra da Göktürklerin henüz tamamıyla kuvvetten düşmedikleri anlaşılıyor. Usumişi kağanın küçük biraderi Bmeytigin (Pe-mei-te-le-kin-ko-long-fu) tahta çıktı ve Bemey (Pemey) han adıyla idareyi ele aldı. Fakat Göktürk ilinde durum artık çığrından çıkmıştı, her tarafta başgösteren karışıklıklar devletin kuvvetini temelinden sarsmıştı. Bu karışıklıklarda bilhassa Basmılların mühim rol oynadıkları görülüyor. Bunun içindir ki Göktürk beyleri, nihayet Basmı büyüklerinden birini han seçmek mecburiyetinde kaldılar. Basmılların reisleri Aşena neslinden neşet etmekte kağan olmak hakkını haiz olduğu sanılmıyordu. Fakat başa Basmıl kağanı geçince de Türk ilinde sukunet temin edilemedi.

Bu defa Göktürk tiginlerinden Apota, Bemey Kağandan ayrılarak kendini kağan ilan etti; ona bir uruğ katıldı. Bununla Türk ilindeki karışıklık son haddini buldu. Apota kağanın, Sa-ho (İli?) ırmağı boyundaki dağlara çekilerek mücadeleye devam ettiğini görüyoruz. Sözde o taraflarda asayiş temin, aslında ise Türkleri tedib maksadıyla gönderilen Çin kuvvetleri apota kağanı yendiler ve askerlerini dağıttılar. Bundan sonra daha bir müddet için Batı ilindeki Türk uruğları Göktürk Devletini muhafaza için mücadeleye devam ettiler.

Bu karışık duruma nihayet Uygurlar son verdiler. Uygurlar Karluklarla birleşerek Bamılların hanlarına öldürdüler. Uygurların reisi Kutluğ Bilge Kül han (Ku-li-pey-lo, Ko-to-lo-pi-kia-kiue han) unvanını alarak,118 745'te kendini kağan ilan etti. Uygurlar, Beyem Kağan'ın idaresinde kalan Ötüken dağları çevresinde ele geçirmek üzçere harekete geçtiler. Çetin mücadeleden sonra Göktürk kuvvetleri mağlup edildi. Ötüken sahası Uygurların eline geçti ve Bemey Kağanın kesilmiş başı Çin imparatoruna gönderildi.119

Fakat mücdele henüz tamamıyla bitmiş değildi. Bu defa bilge İlteriş kağanın hutanı Po-fu (Tonyukukuk'unkızı), kalan Göktürk uruğlarının başına geçti. Fakat Po-fo hatun artık durumu kurtarak kuvvete malik değildi; bu defa Göktürk uruğlarını Uygurlar tarafından büsbütün imha edilmekten kurtarmak maksadıyla, Çin ülkesine itica ve Çin imparatorunun tabiiyetini kabul şıkkı ihtiyar edildi. Po-fu hatunun önderliğinde, Göktürk uruğlarından kalabalık bir kitle, Çin'e göç etmek üzere yola koyuldular ve durdurulmaksızın Çin sınırlarına vardılar. Çinliler bundan fevkalade memnun kuldılar. İmparator tarafından Po-fu hatunun şerefine, büyük sarayların birinde mükellef bir ziyafet verildi. Gelen Türk uruğları Çin arazisinde yerleştiler. Maamafih az sonra Uygur kağanın ricası üzerine Çin hükümeti, Kutluğ Bilge kağanın hatunu Po-fu'yı, kağana "hatun" olarak gönderdi.120 552 yılından beri Çin imparatorluğu için daima endişe ve korku kaynağı olan Göktürk Kağanlığı bu suretle sona ermiş; bu büyük Türk devletinin kalıntılarının Çin tabiiyeti ve hizmetine alınmakla Çin, kendi siyaseti adına büyük bir başarı elde etmiş bulunuyordu.

Bu suretle, Çin diplomatı Çang-sun-çing'in Şapolyo (Asparuh) kağan zamanında (581'de) tavsiye ettiği "Türk siyaseti" mükemmel bir semere vermişti. Türk ilinde, Çinlilerin teşvikiyle başlanan ayrılıklar, iç mücadeleler, Türk ilinde, Çinlilerin teşvikiyle başlanan ayrılıklar, iç

mücadeleler, Türk devletinin tamamıyla zafa uğramasına sebep olduktan başka, Türk uruğ ve tiginlerinin (prens) birbirlerine karşı amansız bir düşman olmalarını sağlamıştı. Bunun icabı olarak Çinliler, eskiden beri iddia ettikleri hak üzere, ayrı Türk uruğları arasında hakem rolünü oynamak imkanını elde etmişlerdi. durum büsbütün karışarak, Türk boyları birbirine görünce, Çinliler askeri kuvvet göndererek kendi hakimiyetlerini tesisten geri kalmadılar. Göktürklerin yerine geçen Uygurlar da ancak Çin imparatorunun muvafakatı ile, Ötüken mıntıasına hakim olabildiler.

Eski Türk geleneğine göre Orhun yazıtlarında defalarca belirtildiği üzere, Ötüken mıntısını elde tutan Türk kağanı, bütün Türk uruğlarının başı sıyılırdı. “Ötüken ormanı memleketi idare edecek mahaldi Türk Milleti Ötüken topraklarında oturup, kervan ve kafile gönderirse (yani yabancı memleketlerle ticaret yaparsa) hiçbir mihnet ve zarurute olmazdı.” “Türk milleti” Ötüken ormanında kalırsa ebediyen mülk tutup, tok oturacaktı. Fakat Uygurların baskısı altında Göktürk Uruğları “Ötüken yışı” (ormanı) bırakıp gitmek zorunda kaldılar. Bunnular 552’de kurulan Göktürk Kağanlığı, yüz doksan üç yıl, aradaki otuz yıllık Çin hakimiyeti devri çıkaralırsa, yüz altmış üç yıllık bir varlıktan sonra, dağıldı. Maamafih, Ötüken mıntıksını ele geçiren Uygurlar yine bir Türk uruğu idi. Uygur kağanı da yine Aşena sülalesindeng eldiği biliniyor. Eski Göktürk uruğlarından birçoğu yine eski yurtlarında kalmışlardı. Bu suretle yine kurulan “Uygur Türk Kağanlığı, esas itibariyle, yine “Göktürk Kağanlığı”nın devmından başka birşeş değildi. Değişen şey ancak sülale ve hakim duruma geçen yeni uruğlardı.

Sonuç

Bumin Kağan İstemi yabğu tarafından, 552 yılında kurulan Göktürk Kağanlığı, “Türk” adını taşıyan ilk “Türk Devleti”dir. Maamafih “Türkçe” konuşan kavimlerin bu tarihten çok evvel de muntazam teşkilatlı devletler

kurduklarını tahmin etmeliyiz. Hiç olmazsa, Çinlilerin “H”yung-nu” dedikleri büyük imparatorluğun (M.Ö. 209’dan, M.S. I. yüzyıla kadar) ilk “Türk” devleti olduğu kuvvetle muhtemeldir. Fakat bu tarihlerde henüz “Türk” adı yoktu; “Türk” ırkına mensup muhteli kavimler, türlü adlar taşıyorlar ve muhtelif isimler altında devlet kuruyorlardı. “Türk” adını ise ancak milattan sonraki yüzyıllarda meydana geldiği, VI. yüzyıldan itibaren de yayıldığı kabul edilmelidir. Göktürk Kağanlığı “Türk” adını almakla VI. yüzyıl ortalarında “kuvvet ve kudret” manasına gelen “Türk” adını etnik manadan ziyade, siyasi bir karakter taşıdığını kabul etmeliyiz.

Yalnız siyasi hatlarını aydınlatmağa çalıştığımız bu yazıda Göktürk Kağanlığnıın nisbeten kısa süren tarihinden vukubulan olayların nasıl geliştiğini göstermeğe çalıştık. İçten Türk uruğlarını bir idare altında toplamak ve Türk devletini kuvvetli olarak ayakta tutmak, Göktürk Kağanlaranın başlıca gayeleri idi. Dıştan ise-büyük Çin İmparatorluğu’na karşı istiklali muhafaza etmek ve Çin müdahalesini önlemek mecburiyeti vardı. Göçebelik şartlarının icabına göre mükemmel bir teşkilatı olan ve çok eski Türk geleneklerine dayanan Göktürk Kağanlığındaki yaşayış tarzı, devlet idaresi, ekonomik ve sosyal hayat ve nihayet kültür seviyesi o devirlerde ve o şart ve imkanlar içinde kendine has bir anlayışı, görüş ve faaliyet meydana getirmişti. Bugünkü telakkilere göre bu devir Türk tarihi için “ideal bir devir” olarak görünmeyebilir. Fakat, büyük medeniyetler ve dinlerin (Buddizm, Maniheizm, Hıristiyanlık, Müslümanlık) tesirlerinden önceki “hakiki Türk” vasıflarına fazlasıyla malik bulunan bu devrin bizi kuvvetle çeken cazibeleri olduğu şüphesizdir. Göktürk tarihinde hep akınlardan, savaşlardan, zafer ve hezimetlerden bahsedilmesi- bu Türk uruğlarının ancak “harb” yapmak için dünyaya geldikleri manasına alınmasını. Bütün milletlerin tarihlerinde böyle “kahramanlık” (heroïque) devirler mevcuttur; bütün milletlerin hayatında -

milletin varlığı için mücaüdele edildiğini; devlet ve millet kuvvetlendiği zaman- hemen yabancı ülkeler üzerine seferler açıldığını görüyoruz ve hâlâ görmekteyiz.

Göktürk Kağanlığı sınırları içinde, “Türk Kağanlırı”nın idaresinde yaşayan Türkler de, tarihin her devrinde ve her kavminde görüldüğü gibi, bulundukları şartlar içinde yaşamışlar, mücadele etmişler, varlıklarını idameye çalışmışlar, kendilerine göre eğlenmişler, sevinmişler veya ızdırap çekmişlerdi. Göktürk yazıtlarını kıymet vererek, severek ve anlayarak, sözüne ve özüne nüfuz etmeye çalışmak suretiyle okuduğumuz zaman bundan 1400 yıl evvel yaşayan kahraman ata ve dedelerimizin, hakimane görüşlerini anlar, silah şakırdılarını, se-vinç kahkahalarını duyar veya ızdırap gözyaşlarını görür ve yaşlarını içden hisseder gibi oluruz.

1 De Groot, Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit, Berlin 1922, s. 9.

2 H’yung-nu’lardan başlayarak Göktürk ve daha sonraki devir Türk Tarihi için en mühim kayıtları ihtiva eden bu çin kaynakları Deguingnes’den itibaren sinologlar tarafından işlenmiştir. N. Ja. Bicurun (Iakinf), Stanislas Julien, Bretschneider, Parker, Chavannes, De Groot, Pelliot, McGovern, ve W. Eberhard’larının tercümeleri sinolog olmayanların bu sahadaki tetkikleri için esas teşkil edir. Biz de çin kaynaklarından bunlar vasıtasıyla faydalandık. (Bk. Bibliografya)

3 Iakinf, bölüm Vı, 220-300; J. A. 1864, t. 3. ve t. 4

4 Theophanes tarihinden iktibas (Corpus scr. Hist. Byz. Bonn 1839), 484 p: Menander tarihinden (Bonnus Corpus) s. 295, yine, s. 380.

5 W. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 27.

6 Bab 84. fol. 1. (O. Franke, Meiträge zur Kenntnis der Türkvölker Berlin, 1904, s. 13.

7 Gabelentz, Wien 1837.

8 Bibloitheca Geographorum Arabicorum, ed. M. J. de Goeje, V, 229.

9 Zeyn al-Ahbar, s. 80 (W. Barthold neşri, Ot<et poezdeki v Srednjuju Aziju, 1895).

10 Deguignes, Historie génèrale… II, 5.

11 Hammer, Tarihi I, ı.

12 B. Munkaci, Di Bedeutung des Namens der Türken. Körösi Csoma Archivum I, s. 59 v.d.

13 Fuat Köprülü (zade), Türkiye Tarihi, I, s. 25. not.

14 Thomsen-Festschrift, (1912), s. 151.

15 Constantin Prophyrogennetos, De Administrando Imperio (Bonnus Corpus). s. 165.

16 Bk. ayrıca: L. Rasony, Dünya Tarihinde Türklük, Ankara 1942, s. 28.

17 Samlede afhandlinger III. Kopenhagen 1922. (Bk. bibliografya)

18 Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 27.

19 P. Pelliot, T'ong Pao, 1915, s. 687.

20 W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 87.

21 S. V. Kiselev, Dreunjaja istorija Sibiri (1951), s. 495 A. Bernstam, Türk Kağanlığının kuruluş ve gelişme sahasının Altay çevresi olduğunu bilhassa tebarüz ettiriyor: Socialno-ekono-mi<skij stroj orchono-enisejskich tjurok VI-VIII vekov.

22 Iakinf, I, 228, Julien bu yılı 445 olarak tercüme etmiştir.

23 Iakinf'te hep "Aşina".

24 J. A. 1864, t. 326-327; Iakinf, I, 221.

25 J. A. 1864, t. 3. 327-328; Iakinf, I, 221-2.

26 J. A. 1864, t. 3. 350 p. Altın kurt başlı başrak olduğu: Iakinf, 229.

27 Oğuz Kağan Destanı W. Bang ve G. R. Rahmeti, İstanbul 1936, satır 139-155.

28 Ebulgazi Bahadur Han, Şecere-i Türk Desmaison neşri.

29 W. Eberhard, Çinin Şimal Komşuları, s. 91.

30 Vey-şu, bab 106 a, s. 2164 d. (Prof. W. Eberhard tarafından verilen malumata göre).

31 Vey-şu, bab 106 a (Eberhard).

32 Vey-şu, bab 27, s. 1967 a (Eberhard).

33 J. A. 1864, t. 3. s. 333.

34 W. Eberhard, Lexicon No. 1371. (Basılmamış).

35 De Groot, Hunnen d. vorchr. Zeit, s. 107.

36 Iakinf, I, 220.

37 J. A. 1864, t. 3. 348-9.

38 Julien’e göre: 545.

39 Julien’e göre 546; Chavannes da 546 yılını kabul ediyor: Documents, s. 221

40 Iakinf, I, 228, Chavannes, Documents, s. 22

41 Iakinf, I, 228; Chavannes, Documents, s. 222

42 Iakinf, I, 228: İli-Han Bununla “İlig-han” kasdedilmiş olmalıdır. Göktürklerde “İliğ” lakabı için bk. A. von Gabain, Köktürklerin tarihine bir bakış (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1944, cilt II, sayı 5, s. 687.

43 Chavannes, Documents, 47. p.

44 Chavannes, Documents, 47. p: son titre etait la-che-hou (grand yabgou)

45 Iakinf I, 228: 553 yılında öldüğü. (not 6.)

46 Iakinf, I, 225, bir az başka türlü tercüme etmiştir: “Eğer Yan’lo’yu tahta çıkarırsanız, biraderimle birlikte ona hizmet edeceğim; Daloben’i çıkarırsanız, sınırları muhafaza ederken, keskinkılıç ve uzun kızrakla kendisinin yanıma gelmesini bekleyeceğim.”

47 Iakinf I, 235: İllifülü Şe Mohe Şibolo-han.

48 J. A. 1864, ss. 358-360

49 J. A. 1864, I, 235.

50 Iakinf I, 238.

51 Iakinf I, 237.

52 Iakinf I, 228: Bir günde kendi eliyle 18 geyiği öldürdüğü, arka ve baş kısımlarının (Çin) sarayına sunulduğu.

53 Iakinf I, 242.

54 Iakinf I, 242: Buge han.

55 J. A. 1864, t. 3, s.524

56 Iakinf I, 246: Gudulu Dele.

57 Bu seferlere ait tafsilat :Iakinf I, 247-250.

58 Iakinf I, 252.

59 Iakinf I, 256.

60 J. A. 1864. Iakinf'in tercümesinden teferruata bazı ayrılık var: I, 255-56: "Sen (yani Hieli Kağan) beş hareketinden ötürü suçlusun: 1) Baban devletini kaybetmişti; Suy sülalesinin yardımı ile (tahtını) geri alabilmişti; sen ise sülaleye yardım yollu tek bir ok bile atmadın, bunun neticesi olarak bu sülalenin büyük mabedinde, ve Şe ve Tszi mabedinde ne kurban ve ne de takdimler yapılmaktadır. 2) Benimle komşu olduğun halde, sadakatını bozdun ve sınırları rahatsız ettin. 3) Kuvvetine güvenerek, harbe son vermedin ve bununla oymaklar (uruğlar) arasında memnuniyetsizlik hasıl oldu. 4) Çin tebeasını yağma ve tarladaki ekini imha ettirdin. 5) Barış akdine ve sıhriyet tesisine muvafakat etmişken (Kağan) boyuna bunları geciktirmiş, sonunda (kendisi) saklanmıştır (görünmemiştir)."

61 Iakinf I, 256.

62 Iakinf I, 256 : 634'te öldüğü.

63 Yazıtlar IE 5-7. satırlar.

64 Yazıtlar IE 7-8 ss.

65 Iakinf I, 265.

66 Yazıtlar IE 9.

67 Iakinf I, 266; Su tafsilat veriliyor: Gudulu (yani Kutluğ) Heyliye’nin uzak bir akrabası olup, Yun’çyun eayeletindeki Ha’li-Yuan’in boyu başı idi. Turun unvanını Irsen almıştı. Funayan’ın (galiba Wen-no) hareketi (ayaklanması) sonunda (bütün Türkler) birbirlerine girmişlerdi. Adedleri 5000 kişi kadardı. Gudulu dokuz uruğu yağma etti ve pek çok at sahibi oldu; bunun üzerine kendini han ilan etti.

68 Iakif I, 266.

69 Yazıtlar IE 11-12.

70 Iakin’e göre 682 (I, 266).

71 Iakinf I, 267-68.

72 Iakinf: 40 li.

73 Tonyukuk yazıtı: 12-14 satır.

74 Tonyukuk yazıtı 37-39. satırlar.

75 Ikinf I, 268; Deguignes (693 yılını göstermişse de, V. Thomsen (Inscriptions de I’Orkhon, 66p) 691 tarihini ileri sürüyor.

76 Iakinf I, 268: Moçjo.

77 Tonyukuk yazıtı, satır 4.

78 Iakinf I, 269.

79 Iakinf I, 269/70.

80 J. Marquart, Die Chronologie der alttürkschen Inscriften, s. 53.

81 Tonyukuk, 46. satır (?)

82 Marquart, Die Chronologie d. alttürk. Inschriften, s. 53.

83 Akdes Nimet Kurat, bk. 81. not.

84 Akdes Nimet Kurat, Kuteybe bin Muslim’in Harezm ve Semerkandı zabtı. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt VI. (1948), 403/404 ss.

85 Yazıtlar IE 21. satır.

86 Iakinf I, 270.

87 Iakinf I, 273.

88 Iakinf I, 273.

89 Yazıtlar IE 25.

90 Yazıtlar IE 7.

91 Yazıtlar IS 7.

92 Yazıtlar IS 26.

93 Bakınız: Türkçe kitabeler (Türkiyat Mecmuası III (1926-33) s. 111.

94 Tonyukuk yazıtı 12-14.

95 Iakinf I, 274.

96 TürkçeKitabeler (Türkiyat Mecmuası III) s. 110. Tonyukuk'un daha 721'de hayatta olduğu: Iakinf.

97 Iakinf I, 274.

98 Iakinf I, 275.

99 Iakinf I, 276.

100 Yazıtlar IE, 31. satırdan başlayarak.

101 Yazıtlar INE.

102 Iakinf I, 276.

103 Yazıtlar IN 10-11.

104 Iakinf I, 271.

105 Yazıtlar IN 11-13

106 Iakinf I, 277.

107 Yazıtlar INE.

108 Iakinf I, 277.

109 Yazıtlar ISE (10).

110 Yazıtlar ISE (12)

111 Iakinf, 273.

112 Iakinf, 29.

113 Yazıtlar I, s. 10-11.

114 Yazıtlar I,

115 Yazıtlar II, s. W.

116 Iakinf I, s. 277.

117 Iakinf I, 277.

118 Iakinf I, 278.

119 Iakinf I, 278.

120 Iakinf I, 278.

Göktürk Yazıtları (Orhun kitabeleri) veya bengü taşlar: Insctiptions de I'Orhon recuceilles par lé'xpédition finnosie1890 et été publiées finno-ougrienne. SFO Helsingfors 1892.

Atlas der Altertümer der Mongolie, im Auftrage der Kais Akad. der Wissenschaften. Hersgb. von Dr. W. Radloff. St. Psbg. 1892-99.

Vilhelm Thomsen Déchiffrement des inscriptions de I'Orkhon et de e'lenissei, (1893)

Inscriptions de I'Orkhon déchiffrés. Helsinki 1896.

Thomsen tarafından yapılan yeni tercüme: Samlade Af handlinger, III, 1922 (Kopenhagen); Almanca tercümesi: H. H. Schaeder (Zeitschrift d. deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, XVIII B. 1924-25) Türkçe tercümesi: Ragıp Hulûsi, (Türkiyat Mecmuası III (1926-1933), 81-118, s.

Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları I-III. T.D.K. yayınlarından, İstanbul 1936, 1939, 1940.

W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, St. Psb. 1895 ve ilaveleri.

W. Barthold, Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, St. PHsbg 1897.

J. Marquart, Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, Lpzg. 1898.

P. Melioranskij, Pamjatnik v cest KJul'- Teginja Zapiski Vost. Otd. XII (1890).

1912 yılına kadar yazıtların bibliyografyasına ait: A. N. Samojlovic, Materialy dlja ukazatelja literatury po ensisseiko-orchonskoj pismennosti. Turdy Russk. Georg. Obsc. 15 /1913).

En son araştırmalardan bilhassa mühimleri : Annamarie von Gabain, Alttürkische Grammatik, Lpzg 1941, 225. sahifeden itibaren.

A. Bernstam, Socialnoekonomiceskij stroj orchono-enissesjskich Tjurok VI-VIII vekov

Akademija nauk SSR. INstitut Vostokovedenija. Moskova Leningrad 1946 (etraflı bibliyografya ve meselenin tarihçesi nakledilmiştir).

Çin Kaynakları

Rus sinologlarından N. Ja Bicurin (keşiş adı Iakinf Hyacinty) tarafından: Ta -şu, Sin-Tan-şu'ndan terceme edilmiştir: Sobranie svedenij o naradach obitavsich v Srednej Azii ve drevnie vremena (yani tabı 1950) I, 220-279 s.

Çin kaynaklarından Soci chou (suy şu) (Suy sülalesinin resmi tarihi 589-618, yazan Veğ Cing);

Kieou T'ang chou (H'in T'ang Hyu; Tang sülalesi resmi tarihi; yazan Ou Yanğ Hyu;

T'ang chou (T'angşu) (T'ang sülalesi tarihi). Çinli buddist Hacı Hiuen tsang'inhal tercümesi (630 tarihlerinde Batı Türkistan'a seyahat).

Bu dört Çince kaynağın bilhassa Batı Türklerinin ilgilendiren kısımlarının Ed. Chavannes tarafından Fransızcaya tercümesi çıkarılmıştır: Documents sur les Tou-kiue (Tures) occidentaux. Bu eser Rus Akademisinin Orhun Heyeti yayınları arasında neşrolunmuştur. No. VI. St. Petersboug 1903.

Tuğ-ci, yazan: Cing Cyav, Sung sülalesi zamanında yazılmıştır. (420-501) (Bk. W. Eberhard, Çinin şimal komşuları)

Pien-i-tien; bu eser, altı bin cild tutan “Kou-kin-thou-chou-tsi-tch’ing” adlı muazzam eserin bir bölümünü teşkil etmektedir; bizi ilgilendiren kısmı Fa-hien tarafından kaleme alınıp, Fo-koue-ki adını taşır ve buddist memleketlere dair hatıralardan ibarettir; eserin diğer kısmı da, yukarıda adı geçen Çinli Hacı Hien-tsang’in seyahatıdır ve Si-yu-ki, yani “Batı ülkelere ait hatıralar” başlığını taşır.

Pien-i-tien’nin Türklere ait kısımlarının Fransızcaya tercümesi Stanislas Julien tarafından yapılmış ve neşredilmiştir: Documents Historiques sur les Tou - kiou (Turcs) Journal Asiatique 1864, serie VI, t. 3. 325 - 367, 490 - 549; t. 4. 200-242, 391 - 430, 443-477 ss.

Muhtelif Çin kaynaklarından tercüme ve iktibaslar: W. Eberhard, Çinin şimal komşuları. Türk Tarih Kurumu yayınlarından, Ankara 1942.

Batı Göktürk Kağanlığındaki Aşinaslı Bir Kağanın Şeceresine Ait Bir Kaynak / Prof. Dr. Takashi Osawa [s.79-88]

Osaka Yabancı Dilleri Üniversitesi / Japonya

1. Giriş

Kuzey Avrasya bozkırlarında eski Türk Göçebelerinin, mezarlarının doğu kısmına taş heykeli diktiği iyice bilinir. Şimdi bunların, Moğol bozkırı başta olmak üzere Sayan-Altay Dağları bölgesi ve Çin'deki Şinjiang Uygurotonom bölgesinden Kırgızistan, Kazakistan'a uzanan Semireçiye bölgesinin göl veya ırmak kıyısındaki bozkırında bulunanları, bildiğim kadarıyla binden fazladır.1 Bu yazımda tanıtmak istediğim taş heykeli de, 1953 yılında Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan'daki Batı-Kuzey Kültürü Bakanlığına bağlı arkeoloji ve filoloji araştırma ekiplerince Çin'deki Sincan Uygur otonomi bölgesinin Yl ırmak kıyısında, Zhau-su ilinin Mongolküre diye adlandırılan Nesillik at meydanında keşfedildi.2 1988 ve 1989 yılındaki BKŞ'nin GPS (Global Standard Positioning System) ölçüsüne göre, bu mezarın kuzey enlemi 43.07.19, doğu boylamı 81.11.48 yerinde bulunmaktadır.3 Heykelinin belinden aşağı, ön ve yan tarafında bir yazıt vardır. Ancak 1990 yılında Japon Îranist Prof. Yutaka Yoshıda'nın, Sincan bölgesinin Araştırma Enstitüsüne gidip daha önce çekilen fotoğrafa dayanarak metni okumaya çalışmış ve bir parçasını 1991 yılında Japonca olarak yayımlamıştı.4 Bundan sonra 1992 yılında Japonya'nın Osaka'daki Millî Etonografiya Müzesi ve Sincan Arkeoloji Araştırmalar Enstitüsü'ne bağlı Japon-Çin ortak araştırma ekibi, bu taş heykeli ve mezarını inceledi. Prof. Yoshıda da bu sefer de çektikleri fotoğrafa dayanarak okumaya çalışıp, yeni okuduğu parça üzerine 1993 yılında Millî Etonografiya Müzesi'ndeki bilim toplantısında tebliğ verdi.

Aynı yıl Japonya'daki Kyûshû Üniversitesi ve Sincan Arkeoloji Araştırmalar Enstitüsü'ne bağlı Japon-Çin ortak araştırma ekibi, bu taş heykeli ve mezarın yüzey araştırmasında bulundu.5 Bu yazımda yukarıdaki arkeoloji detay ve Prof. Yoshıda'nın 1991 ve 1993 yılının okunuşuna dayanarak, bu taş heykelinin taşıdığı tarihsel anlam üzerinde durmak isterim.

(Taş Heykeli) Bu taş heykelinin boyu 230 cm, baş kısmının eni 35 cm, beden eni ise 50 cm'dir. Taş türü kırmızı-kahverengili granit taşıdır. Taş heykeli'nin birkaç kısmı, yani başlık, kaş ve burun, kulak ve bundan sarılan küpe, gözler, bıyık, üçgen şeklindeki geniş yaka, kol, el, parmak, kapak, kuşak, kısa kılıç ise kabartma tekniğiyle yapılmaktadır. Ama ağzından göğsüne kadar kırılmış haldedir. Belden aşağı kısmı yazıtlı olduğundan bacak, ayak veya ayakkabı gibi eşyalar hiç çizilmemektedir. Baş alnında üç daireli bulunan heykelin süsleme tacını giyinir. Saçı ise arkasına 8 falan örme şeklinde dize kadar sarılıdır. Sağ eli ise göğsün önünde üç parmak (baş, işaret, orta parmak) ile hafifçe bir ince ayaklı kabı tutmaktadır. Sağ eli ise belinin kuşağından sarılan kısa bir kılıcın dirseğini tutmaktadır. Kuşakta herhangi süslü işleme görülmez. (Bk. Resim 1, 2)

(Mezar); 1992 yılının inceleme sonucuna göre bu mezar, kuzey-güney tarafı 30,5m, doğu-batı tarafı 31 m olan dörtgen şeklinde olup 6,5 m eni ve yaklaşık 1 m derinliği olan hendek ile kuşatılmaktadır. Taş heykeli ise mezarın doğu yandan 9,5 m, güney yandan 10 m olan yerinde, yüzü ise doğu yönüne doğru dikilidir. Mezarın üstü otlar ile kaplıdır ki, mezarın asıl şekli pek belli değildir. Ama mezarın orta kısmından biraz batı tarafındaki yerinde çukur izleri bulunur. Herhalde burasının taş ile kaplı bir yığıntı olduğunu tahmin edebiliriz. Ama bu mezarın doğu tarafına uzanan balbal taşının hiç bulunmaması da dikkati çeker.6 1993 yılının inceleme sonucuna göre hendeği ihtiva eden bütün mezarın büyüklüğü ise yaklaşık

40 m olup, mezarın tepeciğinin orta kısmının yüksekliği ise yaklaşık 1 m, hendeğin en derin yerinden yaklaşık 2 m’dir. Terasının güney batısındaki çukur ise herhalde eskiden burayı kazanların izi olmalı.7 (Bk. Resim 3)

(Metin) Bu Soğdca yazıtının, taş heykelinin ön tarafında, belinden aşağı yerinde, harfler yukarıdan aşağıya, 21 satırdan oluşup sağdan sola gitmektedir.8 Keşfedildiğinden beri bu yazıtın yazısı üzerinde eski Uygur yazısı veya eski Türk Runik yazısı ile yazılmış olduğu ileri sürülmüşse de, bu görüşler güvenilir değildir. Bildiğim kadarla bunun Soğdca harfli olduğunu 1960 yılındaki raporunda Shi Jiou Sei yazmıştır.9 1978 yılında da filolog L. Clark’ın, bunun Soğdca olduğunu söylemesiyle, dilciler yazıtın Soğd alfabeli olduğu kabul görmüştür. Bu yazının şekli ve satırların yukarıdan aşağıya sıralanması ise 1956 yılında Moğolistan’ın Arhangai aymağında keşfedilen Bugut yazıt adlandırılan Soğdca yazısına çok benzemektedir. Prof. Yoshida, yazının çok kırık olmasının yanında, çektikleri fotoğrafın da kalitesinin iyi olmaması sonucu, özellikle yazıtın ikinci yarısının okunmasının çok zorlaştığını söylemektedir. Şimdi ortaya çıkarmayı başardığı birkaç Soğdca metindeki kelimeleri ve onların Türkçe tercümelerini verelim. Metin içindeki /// işareti, harfın çizildiği halde, belli olmadığı parca, [ ] işareti ise kırık olduğundan okunamayan yer olduğunu göstermektedir.

1. ///[

2. ctb’r kyr’n grb.//[

dört tarafın çok///[

3. x’ttwnh, gry’……h.t rty 21 srd ’xğ’wnh

katun, dağda? ? ve 21 yıldır ülkeyi

4. d’r rty 6m’x ’myd. pr….[

tuttu. ve 6 ay (dır) ? tarafından…[

5. s’r p’w’ ….t rty 26 srd p{ys’r[

ya? ? ve 26 yıldan sonra [

6. mwx’n x’g’n npyğn bgy’. p’y nry x’g’n.///[

mukan kağanın torunu tängri///pay niri kağan.//[

7….srdw mz’yx x’g’n b’y ///////////////////////////////[

////yılında büyük kağan oldu. /////////////////////////////[

Bundan sonra, 8. satırda x’ttwnh (katun), 12. satırda bgy (tängri), m’tyh (anne), 15. satırda BRY (oğul), 16. satırda kyr’n (tarafına), x’ttwnh (katun), 19. satırda nry x’g’n (Niri kağan), 20. satırda x’ttwnh (katun), 21. satırda cwry x’g’nt ∂r’y∂’ (Çuri kağanlar ülkeyi tut!) gibi kelime ve ifadesini de bulunduğunu açıkladı.10

2. Açıklama

Yazıttaki Göktürk Kağanların Kimliği

Bu yazıtın ne zaman yazıldı sorusuna cevabı 6. ve 7.satırdaki “mukan Kağan torun tängri///pay niri kağan////yılında büyük kağan oldu” cümlesinde buluyoruz. I. Göktürk Kağanlığı’nın şeceresi üzerindeki araştırmalara11 göre Mukan (*muk-kan) Kağan’ın Aşinas12 boyuna mensup olup, M.S. 552 yılında Göktürk İmparatorluğu’nu kuran Bumin (CS’ye göre13 *tuo-muan, *i-lji) Kağan’ın oğluydu. Mukan’ın tahta çıkmadan önceki adı *ien-tou veya *dzi-kien (eski Türkçe unvanı irkin) idi. 553 yılında Bumin’in ölümünden sonra *iet-siak-kji (veya *iet) kağan olarak tahta çıkan ağabeyi *Kua-la’nın bu yıl içinde ölmesi üzerine tahta çıktı. SS’de Mukan’ın 20 yıl tahtta olduğu bilindiğine göre, taht zamanı 553-572 yılları arasında olmalıdır. Bu yazıtın 2. satırı çok basit olduğundan kime ait bir konu olduğunu bilmek zordur. Ama bunu takibeden 3. ve 4. satırın “21 yıldır ülkeyi tuttu” ifadesine dikkat edersek, biri 20 yıl, biri 21 yıl olup bir yıl farklığı bulunmasına rağmen,14 Göktürk döneminde 20 yıldan fazla hükümdar olan Mukan’dan başkası yoktur. Bu yüzden 3. ve 4.satırın Mukan’a ait olduğu açıktır. Bundan dolayı, önceki 2. satırdaki

metin de Mukan’a ait konu üzerinde durmuş olabilir. Prof. MORI’ye göre15 Mukan kağan’ın o zamana kadar Moğolistan’da Kağanlığı’nı sürdüregelen *nziwo-nziwo (veya *nzwan-nzian) ’yu sona erdirdikten sonra 560 yıllarında siyasî merkezini Altay Dağlarının güney bozkırından Moğolistan’ın Ötükän Yiş, yani Hangai Dağlarının bozkırına doğru değiştirdi. CS’ye göre16 onun döneminde Göktürkleri < batıya sefer edip, Eftalite’ye hücum etti. Doğuda Kitan’ı, Kuzeyde ise Kırgızları boyunduruğu altına aldı. Çin Seddi’nden kuzeydeki komşu devletlere boyun eğdirdi. Yönettiği bölge ise doğusu Mançurya tarafından, batısı on bin li mesafesiyle Aral Denizi’ne, güneyi Gobi çölünden kuzey tarafına, kuzeyi ise 5 veya 6 bin li mesafesiyle Baykal Gölü’ne kadar ulaşmıştır. Buna göre bu yazıtın 2. satırındaki “dört tarafın çok////” ifadesinin, Mukan’ın Moğolistan’dan dört tarafa ettiği seferlerden bahsettiğini anlayabiliriz. Böylece yazıtın 2-5. satırı Mukan Kağan’ın askerî faaliyetinde büyük başarı elde ettiğini kaydetmektedir.

6. satırdaki metin, Mukan’ın öldüğü 572 yılından 26 yıl sonra, yani 598 yılından sonraki Niri Kağan’ın üzerinde dursa gerektir. Böylece bu yazıtın dikiliş tarihinin, M.S. 6. asır sonlarında olduğunu tahmin edebiliriz. Özellikle bu yazı şeklinin, Moğolistan’da 581 yılında dikilen Bugut Yazıtı’ndaki Soğdca yazı şekli ile çok benzerliği de bu tarihin doğru olmasını kanıtlar.17 Çin kaynaklarına göre, 6. asır sonlarındaki Göktürk İmparatorluğu ise, Sui Hanedanı’nın “uzaktaki ülke ile anlaşıp yakındaki ülkeye saldırma” politikasıyla 583 yılından Moğlistan’da merkezi bulunan Doğu Göktürk Kağanlığı ve Ek (Ak)-Dağ, yani T’ien Şan Dağlarının büyük Yıldız bozkırında merkezi bulunan Batı Göktürk Kağanlığı tamamen bölünüp, birbirine karışmıştır.18 Bu mezarın 6. asırki Batı Göktürk Kağanlığı’nın siyasi merkezinde bulunmasından, mezarın Batı Göktürk

Kağanlığı'yla sıkı ilişkide bulunan bir şahısa ait olduğunu kolayca anlayabiliriz.

Şimdi 6. ve 7. satırdaki Mukan Kağan'ın torunu 'Pay niri kağan' ifadesine bakalım. SS'ye göre Mukan'ın oğlu Dai-la-bian, yani Apa (*A-pua) Kağan idi. Ama Mukan Kağan vefat ettikten sonra tahta geçen, Mukan'ın küçük kardeşi *Ta-puat (sog. Tatpar)19 idi. Tatpar tahta çıktıktan sonra Moğolistan'ın orta bölgesinde oturup, doğu bölgesine de eski kağan *Kua-la'nın oğlu *sniap-do (küçük kağan adı; eç. *nzie-biak; sog. Nivar kağan)'yı20 tayin etti. Batı bölgesine kendi küçük kardeşi oğlu *nziwok-dan kağanı tayin etti. Tabii ki, ülkenin en batısı, T'ien Şan Dağlarının bozkırlarında babası Bumin Kağan'ın küçük kardeşi İstemi Yabgu Kağan (Bizans kaynağındaki Dizaboulos)'ın yönetimi altındaydı.

Tatpar da 581 yılında hastalanarak öldü. SS'ye göre Tatpar ölüm yatağındayken, ağabeyi Mukan'ın oğlu *Dai-la-bian'in yerine, kendisine kağanlığını bıraktığını, bu kez de *Dai-la-bian'in tahta çıkarmasını kendi oğlu *Am-la (sog. Umna Kağan21)'ya tavsiye etmişti. Türk soylular onun sözünü tutmak istemişse de halk, annesinin soylu boydan gelmediğini düşünenler *Dai-la-bian'ı tutmak istemedi. Böylece *Dai-la-bian'ı tutanlar ve Yan-luo kağan'ı tutanların arasında bir rekabet başladı. Nihayet *Am-la Kağan'ı tutan Nivar Kağan'ın araya girmesiyle *Am-la Kağan tahta çıkmaya kabul edildi. Ama *Dai-la-bian da bu kararı beğenmeyip, her zaman *Am-la Kağan'a hakaret etti. *Am-la, buna dayanmayıp, tahtını Nivar Kağan'a bırakıp kendisi ikinci Kağan, yani küçük kağan olup Moğolistan'ın Tuğla nehrinin kuzeyinde oturmuştu. *Dai-la-bian da, İşbara Kağan olarak tahta çıkan Nivar Kağan'a itaat edip nihayet kendisine Apa Kağan unvanı verildi ve Moğolistan'ın kuzeyi ve Altay Dağları arasındaki bozkırında oturdu. Fakat Apa Kağan'ın Sui Hanedanı'na bağlanıp kendi hakimiyetini bozmasından yargılanan İşbara Kağan, Apa'nun olmadığı bir

zaman, evine saldırıp, annesini öldürdü. Bu olay, Apa kağan’ın Moğolistan’ı terk edip İstemi Kağan’ın ölmesinden itibaren Göktürk İmparatorluğu’nun batı kısmını yöneten İstem’in oğlu Tar-dou (*Dat-dau) Kağan’ın yönetimi altına girmesine yol açtı (583 yılı). Bundan sonra Göktürk İmparatorluğu tamamen ikiye bölünmüştü.

Ondan sonra SS’deki < (Apa kağan’ın) idare ettiği bölgenin doğusu da Ötükän dağlarına kadar, batısı ise Altun dağlarını aşıp Kuça Devleti (*kjwi-tsi), *tiet lak (Göktürk’ten başka Türk Göçebesi), Kamul (*i-nguo) ve batıdaki vaha devletlerin hepsi buna boynu eğdi> kaydına göre,22 Apa Kağan’ın nedense *Dat-tau’yla karşılaşıp onun yerine Batı Göktürk Kağanlığı’nın hakimiyetini ele geçirmişti. Bundan sonra Tardou’nun da, Batı Kağanlığı ve Doğu Kağanlığı arasındaki bölgelerde konup göçtüğünü öğreniyoruz. Ama İşbara Kağan’ın ölümünden sonra 587 yılının Nisan ayında Baga Kağan (Yabgu Kağan) olarak tahta çıkan Doğu Göktürk Kağan’ı Çu-la-hou (İşvara Kağan’ın küçük karedeşi)’nun batıya sefer ederken, Batı Göktürk Kağanlığı’na saldırıp Apa Kağan’ı Moğolistan’a tutsak götürdü. Sonraki Batı Göktürk Kağanlığı’na ait kaynak Apa’nın izlerini bulamıyoruz, herhalde hayatı Moğolistan’da bitmiş olmaktır. Sonraki durum üzerine SS’de < (kalmış) devlet adamları, *İang-suo Tegin’in oğlunu tahta çıkardı. Bu, *Niei-lji Kağan idi. Onun vefat etmesinden sonra, oğlu *Dat-muan tahta çıkıp, *Niei-kiwat-çu-la unvanı aldı> kaydı vardır.23 Buradan, Apa Kağan’ın kaybolmasından sonra *İang-suo Tegin’in oğlu *Niei-lji kağan tahta geçti. Şimdi *Çu-la Kağan’ın şeceresinden bahseden kaynak ise sadece TT’nin *Çu-la Kağan’ın şeceresi hakkındaki <*Dai-la-bian’ın boyuna mahsus olur. Kuzey (Doğu) Göktürklerin Çu-la Kağanı ile aynı unvan taşıdığı halde, aynı kişi değildir > izahı vardır.24 Burada Doğu Göktürk Kağanlığı’nın aynı adı taşıyan kağanı ile karıştırmamak gerektiği söylenmektedir. Ama *Çu-la Kağan’ın <*Dai-

la-bian’ın boyuna mahsus olur> haberinden Apa Kağan ve *Çu-la arasındaki ilişki pek açık olmamakla birlikte, hatta TT’nin yazıcısının izahının güvenilmez haber sayıp Çuri’nin Apa Kağan ile hiç ilişkisinin olmadığını ileri sürenler de vardı.25 Yani hala çözülmemiş bir konu sayılabilir. Şimdi bu meseleyle ilgili olarak Soğdca Yazıt’ın 6. satırındaki “mux’n x’g’n npşn bgy’///p’y nry x’g’n” (Mukan Kağan’ın torunu olan tängri///pay Niri Kağan) ifadesine dikkat edelim. Prof. Yoshida’nın da bana işaret ettiği gibi

SS’deki *İang-suo Tegin’in oğlu *Niei-lji Kağan ile Soğdca Yazıtı’ndaki Mukan Kağan’ın torunu Niri Kağan’ın aynı kişi olduğu kesindir. Bundan *İang-suo Tegin’in, hem Mukan’nın oğlu, hem de *Dai-la-bian’ın kardeşi olduğu belli olur. Bu, TT’deki <kağanın oğlu ve küçük kardeşi Tegin unvanını taşıdı kaydından26 da desteklenebilir. Yukarıda sözünü ettiğim gibi Mukan öldükten sonra, yeni kağan adayı olarak yalnız *Dai-la-bian’ın adı geçtiği için, onun *İang-suo Tegin’den daha fazla kağan olma hakkı taşıdığını, düşündüğünü söyleyebiliriz. Ayrıca Apa Kağan 587 yılında Moğolistan’a tutsak olduktan sonra kendisinin oğlu veya kardeşinin adı hiç geçmediğinden o zamanki savaşında oğlu veya kardeşi de öldürülmüş olabilir ya da Apa ile birlikte Moğolistan’a tutsak götürülmuş olabilir. Eğer eski kağan’ın kardeşi *İang-suo Tegin henüz hayatta olsaydı, oğlu değil de kendisi kağan olarak seçilecekti. Ama öyle olmadığına göre artık *İang-suo Tegin’in de vefat ettiği ihtimali çok büyüktür. Ayrıca bu Soğdca yazıtında 21. satırdaki “Çuri kağanlar ülkeyi tut!” ifadesindeki “Çu-la kağan” ise SS’deki *Niei-lji Kağan’ın vefat etmesi üzerine tahta çıkan oğlu *Dat-muan, *Niei-kiwat-Çuri Kağan27 ile karşılaştırabiliriz.

Niri Kağan’ın Ölüm Zamanı

Niri Kağan’ın 587 yılında tahta çıktığını biliyorsak da, ölüm tarihi hakkında bilgimiz yoktur. Bununla ilgili HTS’deki <*Da-tou’nun (* Tuo-

giak-guan’a) kaçtı ve *Niei-lji de yine yenilgiye uğradı, ölünce oğlu *Dat-muan tahta geçti > kaydına28 dayanarak bunun Tardou Kağan’ın Sui hanedanının güney-batı tarafında konar göçer *Tuo-giak-guan’ın ülkesine kaçtığı 603 yılında Niri’nin ölüm yılı sayanlar da vardır.29 Ama Japon tarihçi NAITO’nun açıkladığı gibi Tardou’nun *Tuo-giak-guan’ın ülkesine kaçtığı 603 yılından daha önce Niri’nin öldüğünden dolayı, bu kaydı ise HTS’nin yazıcısının Niri’nin gerçek ölüm tarihi bilmediği için karıştırıp buraya koyduğundan hiç güvenilmezdir.30 Şimdi bu sorunu halletmek için Niri Kağan’ın ölümüyle ilgili SS’deki <*Çu-la Kağan’ın annesi *Şiang-shi, aslında Çinli olup, *Dat-muan’ı doğurdu. *Niei-lji Kağan’ın ölmesi üzerine Şiang-shi, *Niei-lji’nin küçük kardeşi *Pua-dziet Tegin’le evlendi. Kai Huang’ın son yılında (M.S. 600) *Pua-dziet Tegin, Şiang-shi ile beraber Sui hanedanının başkentine gittiği halde, Tardou Kağan’ın ayaklanmasına kavuşup, sonunda başkentte durmak zorunda kaldı. Her gün onları Hong-lu-si (Misafirhane)’de oturttu> kaydı31 da çok önem taşımaktadır.

Buna göre Niri Kağan’ın ölüm tarihi, en geç Tardou Kağan’ın Çin’e hücum ettiği 600 yılının Nisan ayından daha geri gitmelidir. Niri Kağan’ın eski katunu Şiang-shi ve *Pua-dziet Tegin’in, Sui Hanedanı’nın başketi Da-şing-cheng’e (sonraki Tang Hanedanının başkenti Çang-an) uğradığı tarih belli olmasa bile, varır varmaz memleketine geri dönmemesi doğaldır. Çünkü genellikle bu dönemde Çin’i ziyaret eden elçilerin, sarayda huzurda bulunup resmi törenlere katılması için zaman gerekirdi. Bu yüzden Şiang-shilerin daha önce başkentine varmış olmalı. Bence Şiang-shi’lerin Çin’i ziyaret etme amaçlardan birinin, Çin’deki 600 yılbaşını kutlama törenine katılıp, bu fırsattan faydalanarak henüz sağlam olmayan Batı Göktürk Kağanlığı ve Sui hanedanı arasındaki siyasi ilişkileri daha güçlendirmesi olmalıdır. Bu düşüncem kabul edilirse, Şiang-shilerin Sui Hanedanının başkentine varma tarihi de en geç 600 yılbaşı olmalı. Şimdi

Şiang-shi'lerin, Yıldız bozkırındaki başkentinden Sui hanedanına gitmek için gereken zaman sayalım. TT'deki <Batı Göktürk Kağan, *Dai-la-bian,…, bunun ülkesi ise Wu-sunların (Eski Han Hanedanında buralarda konar göçer Türk göçebesi) eski ülkesinde oturmaktadır. Doğusu Doğu Göktürk Kağanlığı'nın sınırına, batısı da Aral Gölü'ne, güneyi de Kaşgar'a, kuzeyi de Baykal Gölü'ne ulaşıp, Sui Hanedanı'nın başkentinden batı-kuzeyi tarafına 7 bin li mesafeyle ulaşır. Yan Agni Devleti'nden batı-kuzey tarafına 7 günlük giderlerse, güney başkentine ulaşır. Güney başkentinden yine kuzey tarafına doğru 8 günlük giderlerse, onun kuzey başkentine ulaşır. Göktürkten başka Türk Göçebeleri, Kuça Devleti ve batıdaki Vaha devletlerinin hepsi ona boyun eğdi> kaydına göre,[32] Apa Kağan'ın, Sui'nin başkentinden kuzey-batı tarafına 7 bin li mesafeli olan bozkırında, yani eskiden Wu-sun göçebelerinin konduğu yerde bulunduğunu kaydetmektedir. Öte yandan o zamanki Tang Hanedanı'nın resmi bir yasaya göre, resmi atlı yolcuların bir günlük mesafesinin 70 li'yi geçmesini yasaklamaktadır ki,[33] Apa Kağan'ın başkentinden Sui hanedanının başketine kadar 7 bin li için 70 gün gerekliydi. Böyle düşünürsek, Şiang-shilerin, kendi başkentlerinden hareket etme zamanı da en geç 599 yılının Ekim ayından önce olmalıdır. Ayrıca onların ülkesinden hareket etmeden önce Niri Kağan'ın cenaze ve oğlu Çu-ri'nin tahta çıkma töreni ve Niri Kağan'nın eski katunu Şiang-shi ve *Pua-dziet Tegin'in evlenme törenini de bitirmesi gerekliydi. Şimdi Göktürklerin cenaze törenini kaydeden CS'ye göre <Türklerden bir kişi ölürse, cenazesi kendi çadırına bırakılır, oğulları ve akrabaları toplanıp, herkes koyun ve at kurban kesip, çadırın önünde sıralanıp ona taparlardı. Çadırı atla yedi kez dönmek, bir kez çadırı ziyaret etmek, bıçakla yüzünü kesmek, ağlayıp kan ve gözyaşı dökmek, bu davranışı yedi kez yaptıktan sonra bitirmek gerekirdi. Özel bir günde ölenin bindiği at ve kullandığı günlük eşyalar ateşte yakılırdı.

Kalan külden elverişli bir gün gömülürdü. İlkbaharda veya yazın ölürse, ot ve ağacın yaprak düştüğü zaman (yani sonbaharında veya yazın), sonbaharda veya kışın ölürse, çiçeğin açtığı ve yaprağın çıktığı zaman (yani ilkabaharda veya kışın) geldikten sonra çukur kazılıp gömülürdü. Gömme günü, akrabalar yas tutarken, at koşturup yüzlerini bıçakla keserlerdi. Gömdükten sonra mezarında taş dikip işareti dikerlerdi. Bu taşın sayısı ölenin hayattayken öldürdüğü insan sayısına bağlıdır. Yine kurban için koyun ve atın başının hepsi işaret ağacının üstünden sallanırdı>.34 Bundan sonra aynı gün herkes güzel giyinip mezarın başında toplanırdı. SS'de hemen hemen aynı kaydedilirken, mezarında <ağaç ile mezarın sınırını işaret edip, bunun içinde bina yapıp, binanın içduvarında ölen kişinin resmi veya eskiden katılan savaş manzarasını çizerdi> yazısı35 ile biraz farklı olmasına dikkat edilir.

Şimdi yukarıdaki cenaze töreninde önem vermek istediğim ise CS'ye göre cenaze töreninin iki bölüme ayrılabilmesidir. Yani birinci bölüm ölüm zamanından cenazeyi atı ve eşyalarıyla birlikte ateşle yakma zamanına kadar, ikincisi de küllerin mezara gömülüp, mezarında taş ve ağaç dikip, kurba kesme zamanına kadar olup, bir kişi ilkbahar ve yazın ölürse, ikinci cenaze töreni sonbaharda, bir kişi sonbahar veya kışın ölürse, ikinci cenaze töreninin de gelecek ilkbaharda yapılmasıdır. Bu alışkanlığına göre, Şiang-shilerin Yıldız bozkırlarından hareket etme tarihi en geç 599 yılının Ekim ayında olmalıdır. CS'deki Göktürklerin cenaze töreniyle ilgili adete göre Niri'nin ölüm tarihi ise aynı yılın ilkbaharı veya yazı mevsimi olabilir. Şimdi bu mezarın bulunduğu bozkır oldukça yüksek otlakta bulunmaktadır (yaklaşık 1900 m). Yerli coğrafyacı ve arkeologlar,36 Sincan'daki Yl ve Tekes ırmağının birleştiği bölgelerinde bulunan yaklaşık 1800~2300 m yüksekliğindeki bozkırda daha aşağıda bulunan dere, göl veya ırmaktan çıkan buhar durumundaki ılık havanın kuşağı ile kaplanmasından dolayı,

kışın bile otların hiç buzlanmayıp hayvancılık için elverişli bir ortam sunduğunu belirtmişlerdir. Bununla birlikte 1992 yılında buradaki göçebelerin yaşantısını inceleyen Japon antropolog Prof. Matsbara da burasının yayla sayılmadığını da bana bildirmişti. Buna göre Niri’nin birinci cenaze törenin 599 yılının ilkbaharında yapılmış olduğu daha mantıklıdır. Üstelik bu Soğdca yazıtta 5. satırda 598 yılından sonra da daha Niri Kağan’ın dönemindeki olay üzerinde durulduğuna göre 598 yılında henüz ölmemiş olduğunu tahmin edebiliriz. Bu da yukarıdaki düşüncemi destekler. Herhalde bundan sonra, yani 599 yılının sonbaharında oğlu Çu-ri Kağan’ın tahta çıkma töreni ve eski kağanın eşi (katun) olan Şiang-shi’nin evlenme töreni de yapılmış olabilir. Böylece Niri Kağan’ın taht süresinin, 587 ve 599 yıllar arasında olduğunu ileri sürebiliriz.

Niri Kağan Dönemindeki Siyasî Sistem

Niri Kağan’ın dönemindeki yönetim sistemi nasıldı? Bununla ilgili kaynaklar çok azdır. Ama bu Soğdca yazıtının birkaç ifadesiyle bir noktayı açıklamak da mümkündür. Şimdi önceki Apa Kağan’ın siyasi sistemi ile ilgili TT’a göre,[37] “Wu-sun’un oturduğu yer” de merkezini koyduğunu, bundan başka kuzey ve güneyinde birer saray bulunduğu kaydedilir. Bununla ilgili olarak Turfan’daki M.S. 6-7. asıra ait Astana Vesikalardan “Apa Kağan”[38] adı geçen vesikasının [60TAM307: 5/1 (a), 60TAM307: 4/4 (a), 60TAM307: 4/3 (a); Vesika III, s. 256-259] göre onun yönetim altında “güney evindeki kağan”, yani güney bölgesinde bulunan bir küçük kağan olduğunu da anlayabiliriz. Güney Kağan, bulunduğuna göre, kuzey bölgesinde de bir kağanın bulunduğunu da tahmin edebiliriz. Böylece TT’deki kaydıyla birlikte Apa Kağan’ın yönetimi altında iki küçük kağan olduğunu kanıtlayabiliriz.

Ayrıca *Çu-la kağan’ın siyasi sistemi hakkında SS’de <*Çu-la kağan ise her zaman oturma yerini değiştirmekte olduğu halde, çoğunlukla Wu-

sunun eski memleketinde oturmaktadır. İki küçük kağan, buna bağlı olan boyları yönetiyordu. Biri, Şaş Devleti (şimdiki Taşkent)'nin kuzeyinde bulunup, oradaki devletleri yönetimi altına. Öbürü ise Kuça Devleti'nin kuzeyinde bulunup, "*iang-sa" adlı bölge, yani büyük Yıldız bozkırıyla karşılaştırılan bölgede göçer konardı> kaydı vardır.39 Bu kayda göre Çu-la Kağan zamanında bir küçük kağanın T'ien Şan Dağlarının kuzeyinde bulunduğunu, öbür küçük kağanın ise şimdiki Özbekistan'ın başkent Taşkent'in kuzeyindeki Vaha Devleti (şimdiki Melke)'de bulunduğu bilinmektedir. Yine Turfan'daki Astana vesikalarında "Çu-la Kağan"40 adı geçen vesikaya (60TAM329: 23/1, 23/2, Vesika III, s. 256-259) göre, kuzey evindeki kağan" kaydı bulunmaktadır. Bundan "güney evinde kağan olduğu da tahmin edilip, SS'deki haber desteklenmektedir. Yani, Çu-la Kağan, büyük kağan olup, çevresinde iki küçük kağan bulunan siyasi sistemi oturtmuştu.

Ama Niri Kağan'ınki siyasi sisremi üzerine dokunan herhangi kayanak yoktur. Sadece aynı zamanki Doğu Göktürk Kağan Sen-kan Kağan ile sıkı siyasi ilişkileri olduğunu, çevredeki Göçebe Türk boylarının saldırısıyla yenilgiye uğradığını bilmekteyiz. Ama bu Soğdca yazıta göre 6 ve 7. satırda Niri Kağan'ın "büyük kağan" olduğunu belirtilmekte olup, bununla ilgili olarak 21. Satırdaki "Çu-la Kağan başta olmak üzere kağanlar ülkeyi tut" ifadesinden Niri'nin yönetim altında oğlu Çu-la Kağan başta olmak üzere başka kağan da bulunduğunu anlayabiliriz. Yine aynı döneme ait Turfan'ın Astana vesikasından, "Niri kağan"41 adı geçen bir vesikada (69TAM122: 3/2, Vesika III (s. 328); Resimli vesika s. 455), Niri'nin küçük kardeşi *Pua-dziet Tegin'le karşılaştırılan *Pjie-tsiet Yabgu42 adı da geçmektedir. Herhalde Niri Kağan'ın döneminde oğlu Çuri'den başka bir küçük kağanla birilikte Niri'nin küçük kardeşi *Pua-dziet Tegin'in de Yabgu unvanını alıp yönetime katıldığını tahmin edbiliriz. Böylece Niri Kağan'ın yönetim

altında da Apa Kağan ve Çu-la Kağan'ındaki gibi ortada bir büyük kağan, yan bölgesinde birer küçük kağan bulunan siyasi sistemi tuttuğu görülür.

Son olarak Çu-la Kağan'ın sonraki hayatına bir göz atalım. Babası Niri'nin öldüğü 599 yılında büyük kağan olduğu halde, çok iyi yönetmediğinden çevredeki Göçebe Türk boylarının ayaklanması, sonunda kendisiyle Kağanlığı kurmasına yol açtı. 605 yılında Sui Hanedanına elçi gönderip Sui'ye bağlanmış oldu. 610 yılında o zamana kadar Çu-la Kağan'ın yönetim altında bulunan *Dzia-gjwi (Tardou'nun torunu)'nin saldırısıyla doğu bölgesine kaçan Çuri, 611 yılında Sui Hanedanında kalmış olan kendi annesi Şiang-shi'nin birkaç ricası üzerine küçük kardeşi Köl Tarduş Şad ve akraba olan Dai-nai Tegin ile birlikte Sui'nin Yang İmparatoru'nun yönetim altına girip ona hizmet etti. 612 yılında Kore yarımadasının kuzeyindeki Gao-gou-i'ya seferine katılıp, Sui Hanedanından "gat-sat-na kağan" şerefli bir unvanı aldı. Sui Hanedanı yıkıldıktan sonra da, Çuri de Tang Hanedanın kurucusu Li-yuan'ın yönetiminde bir bey olduğu halde, o zamanki Doğu Göktürk Kağan, *Si-pjwi (tz. 609-619) ile karşılaşmış olup Doğu Göktürk Kağanlığı'nın elçisi tarafından öldürüldü (619 yılı). Li-yan'ın oğlu Tai-zong'un tahta çıktığında, Çin'de yapılan Çuri'nin mezarını başka bir yere taşıdı. Öte yandan, Batı Göktürk Kağanlığı'nda 611 yılına kadar hükümdar olan Çu-la Kağan'ın Çin'e girip artık geri dönmemesi üzerine *Dzia-gjwi ise yeni bir büyük kağan oldu.43 Bundan sonra da Batı Göktürk Kağanlığı'nın hükümdarının tekrar Îstami Kağan'ın oğullarının eline geçmiş oldu. Aşağıda bir sonuç olarak Mukan Kağan ile ilgili olan Batı Göktürk kağanlarının şeceresini tablo ile gösterelim. (Bk. Resim 4)

Bu Taş Heykelin Tarihlendirilmesi ve Mezarın Sahibi

Bu Soğdca yazıt ne zaman yazıldı? Yukarıda açıkladığım gibi bu yazının Niri Kağan'ın şeceresi ve faaliyeti üzerine önem verdiğini

anlayabiliriz. En son 21. satırın da, Türk soylu ve halkın oğlu çuri kağanlara bu ülkeyi iyi idare etmesini emretmesi üzerine durduğu anlaşılabilir. Bu yüzden bu yazıtın yazılma tarihi, Niri Kağan'ın ölümünden sonra olup, oğlu Çuri'nin tahta çıkma zamanına rastlamasında anlayabiliriz. Yani Niri'nin 2. cenaze töreninin yapılış zamanı, 599 yılının ilkbahar veya sonbahar zamanları olarak olmasını ileri sürebiliriz. Bu yazıtı yazmayı emreden de eski kağanın cenaze törenini tutabilen makamda bulunan ve sonra büyük kağan olacak oğlu Çu-la Kağan'dan başkası değildir. Ayrıca bu yazıtı yazan ise Niri ve Çuri'nin sarayında bulunan Soğdlu memur veya Soğdcayı iyi bilen Türk memur (bitigçi) olmalıdır. Bununla ilgili olarak Turfan'daki Astana mezarlığında bulunan eski Çince vesikaya [60TAM307: 5/4, Vesika III: 253; Resim I: 414] göre, Apa kağan'ın adıyla birlikte adı geçen "*Dzan-dau tarqan"ın elçisi olarak "*Diam-buan-die (Yen vandak)" ve "*Pjie-sa (Pişa)" adlı Soğdlu bulunduğu, ve öbür bir vesika [60TAM307: 4/2 (a)] "A-Di Zi dzi-kien'nin elçisi olarak "buan-die (Vandak)" adlı Soğdlu da bulunduğunu bilinmektedir. Yine bir vesikada [60TAM307: 5/1 (a)] 'da Apa Kağan'ın yanında "demir el işcisi *Kiwo-tsiak ('kwcyk-Kuçalı)" adlı Soğudlu, bir vesika [60TAM: 5/a (b)] 'da "altın el işcisi *mag-buan-die (m'x-bntk-Ay tanrı'nın kulu)" adlı bir el işçisi olan Soğdlular da bulunduğu görülür ki, o zamanki Batı Göktürk kağanı'nın yanında Soğdluların resmi tüccar veya devlet adamı olarak hizmet ettiğini anlayabiliriz. Bu durumun daha önce Prof. MORI'nin işaret ettiği gibi, Moğolistan'daki I. Göktürk Kağanlığı'nda çok çeşitli görevlerde Soğudluların büyük rolü olduğu şeklinde açıklayabiliriz.44 Anlaşılan Doğu Göktürk Kağanlığı Soğduların kültür faaliyetine de uymaktadır.

Şimdi yazıt ve heykel arasındaki ilişkiye bakalım ki, dikkat etmemiz gereken ise yazısının sadece taş heykelini belinden aşağıda olup, belden yukarı yerde hiç bulunmamasıdır. Yine ayak veya ayakkabı gibi eşyaların

hiç bulunmamasına dikkat edilir. Eğer yazıt ve heykel arasında ilişki olmazsa, Moğolistan'ın Dorno-Gobi Aymağı'nda keşfedilen Runik yazıtı Çoyir yazıtınki gibi, taş heykelindeki vücudunda yapılan eşyanın resminin silindikten sonra üstüne yazıtı çizilmiş olabilir.45 Ama bu heykelde ise öyle izler görünmez ki, hem yazıtını yazanın, heykelinin belden yukarıdaki resmi bozmamak istediğini, hem de taş heykelcisinin de, resim yapmadan önce, yazıtı için belden aşağı yerde boş yer bıraktığından kaynaklanabilir. Yani bu heykelci ve yazıcısının, aynı bir şahsı heykel ve yazısıyla göstermek istemesi anlamına gelmektedir. Yazıtın Niri üzerinde durduğunu düşünürsek, taş heykelin de Niri Kağan'dan başkası olmadığını anlayabiriz. Bu tespit başka bir açıdan desteklenebilir mi? Bunun üzerinde aşağıda duracağım.

Bu taş heykelin bulunan mezarın sahibinin bir Türk kağanına mahsus olmasını, şeklinden, altın veya gümüşten yapılan tacı giyindiğinden, bu bölgede 2 metreyi aşan taş heykelini sayısının çok az olduğundan ve bu mezarın, Moğolistan'daki Göktürk dönemindeki kağan ve ailesinin mezarının büyüklüğüne46 benzediğinden kolayca anlayabiliriz. Yazıtının okunuşuna göre, bu taş heykele, Mukan, Apa, Niri ve Çuri kağanlardan birisini tespit edebiliriz. Mukan Kağan ise en geç 560 yıllarında başkentini Altay Dağlarından Moğolistan'ın Hangai dağlarının bozkırına taşıdı. Bundan dolayı mezarı da Moğolistan'ın bir yerinde yapılmış olmalıdır. Ayrıca bu yazıtta Mukan Kağan'ın adı, sadece Niri Kağan'ın şeceresini bildirmek için geçmektedir. Bu yüzden bu heykelin Mukan Kağan olmadığı bellidir.

Apa Kağan ise, 587 yılında Doğu Göktürk Kağanlığı'nın saldırısıyla Moğolistan'a tutsak olup geri dönemedi. Üstelik bu Soğdca yazıtda onun adı hiç geçmediğinden, bu heykel Dai-la-bian'a ait sayılamaz.

Bu heykelin Çu-la Kağan olması ihtimali var mıdır? Eğer öyleyse, bu heykelin bulunduğu mezar da, Çu-la Kağanın ölmesinden sonra yapılmış olmalıdır. Ama bu yazıtın 21. satırında, bu yazıtın, en geç Çu-la Kağan'ın tahta çıkma zamanından ileri götürülemeyeceği anlaşılmaktadır. Yani bu yazıtın yapılma zamanı ile Çuri'nin ölüm zamanı arasında çok fark vardır. Üstelik Çuri 611 yılından sonra Çin'e gidip, ondan sonra Tang döneminde 619 yılında öldürülüp, mezarı T'ang Devleti içinde yapılmıştır. Öte yandan sonraki Batı Göktürk Kağanlığı da Çuri'yi ülkeden uzaklaştıran *Dzia-gjwi kağanının yönetimine girdi. Daha önce karşılaştığı Çuri için onun mezarı ve yazıtlı heykelini yaptırması imkansızdır. Bu yüzden bu taş heykelin sahibinin Çu-la Kağan olmadığı açıktır. Bunun sonucunda bu heykelin Mukan, Apa, Çuri'ye ait olma ihtimali hiç kalmadı. Yani bu heykelin Niri Kağan'a ait olma ihtimali ise çok büyüktür. Çin kaynaklarına göre, tahta çıktığından beri kuzey ve batısında göçebe Türk boylarıyla sıkca savaşmıştı. Belki de öldükten sonra ülkesinde gömüldüğünü tahmin edebiliriz. Böylece tarihi çevresi bakımında da bu taş heykelin Niri Kağan olduğunu destekleyebiliriz.

Sonuç: Taş Heykelinin Anlamı ve Fonksiyonuna Bir Bakış

Genellikle Göktürk dönemine mahsus olan taş heykelin resim ve temsil bilim bakımından, sağ elinde bir kabı tutması, sol elinde beldeki silahı tutanları I. tipe, iki elinde bir kabı tutanları II. tipe tasnif edilmektedir.47 Buna göre sözünü ettiğim taş heykelin I. tipe bağlı olduğu açıktır. I. tip olan taş heykel, takriben M.S. 6. asrın ikinci yarısından 8. asırın birinci yarısına kadar tarihlendirilmektedir. Bu yüzden bu Soğdcalı taş heykeline ele alan arkeolog ve sanat-tarihçilerinin hepsi, bunu T'ang dönemi, özellikle M.S. 7. veya 8. asırda yapıldığını ileri sürmektedir. Ama yukarıda belirttiğim gibi, bu heykeli en geç M.S. 6. asır sonunda yapıldığına göre, buna bağlı olan I.

tipli taş heykelin yapılmasının başlangıcını daha eskiye gittiğini ileri sürebiliriz.

Şimdiye kadar taş heykelin 6. asırda yapıldığına temel kaynak ise hep SS’nin mezarındaki <binanın içduvarına ölen kişinin resmi ve hayatta rastladığı savaş manzarasını çizer> ifadesine dayanmaktadır. Ama burada sadece binanın içduvarında yapılan insan resminden bahsedildiğinden mezarındaki taş heykeliyle karıştırmamak gerekir.

Ayrıca arkeoloji açısından Göktürk dönemine ait mezardan çıkarılan eşya ile taş heykelin taşıdığı eşyayı karşılaştırıp 6. asırda yapılan taş heykelinde mevcut olduğunu ileri sürenler vardır. Ama taş heykeldeki eşyalar, sadece kendi ülkesinde yapılmış değil de, Orta Asya’daki ticaret ağlarından faydalanarak dış bölgelerden ithal edilen eşya da olabilir. Mesela Turfan’daki Astana’da keşfedilen eski vesikalardan, Batı Göktürk Kağanı olan Apa, Niri, Çuri’nun yanında hizmet eden demir ve altın el işçisi olan Soğdluların, Koço Devleti’ne elçi olarak sıkca gönderildiği bilinmektedir.[48] Onların Kağan’lığa geri dönerken Koço’da veya başka dış ülkede üretilen eşyaları götürmüş olabilirler. Bununla ilgili olarak Bizanslı tarihçi Menandros Menandri Protectoris Fragmenta, Ek-Tag, yani T’ien-şan Dağlarının Yıldız bozkırında Dizaboulos, yani Îstami Kağan’ın çadırında altun tavuslu ve altun ayaklı altun koltuğunda oturduğunu, başka bir çadırda altın tabak, insan veya hayvan heykeli, altın ve gümüş renkli ipekten dikilmiş süslü halı gibi çok çeşitli zengin eşyalar ile dolu olduğunu kaydetmektedir.[49] Bunların çoğu, Doğu İran bölgeleri, Çin Hanedanı’ndan veya Koço gibi Orta Asya’daki vaha devletlerinden ithal edildiği de düşünülür. Bu durumda, bir eşyanın başka yerde yapılma zamanı ve ithal edilip kullanılma zamanı arasında az da olsa farklılık olabilir. Bu yüzden, arkeoloji yoluyla tarihlendirilmek ve taş heykelin yapıldığı mutlak tarihi açıklamak çok zordur. Bu yüzden burada kullandığım yol ile, yani taş

heykelde çizilen yazıtın okunuşuna dayanarak 6. asırın sonunda artık I. tipe ayrılan taş heykelin yapılmasının açıklandığı çok önem taşımaktadır. Bununla birlikte eskiden beri ileri süregelen taş heykeli balbal taşlarından biri saymak düşüncesini de tamamen yalanlayabiliriz.

Sonunda bu Soğdca yazıtlı taş heykelin yapılma sebebi nedir? Elimde bulunan kaynağa göre bunu yanıtlamak çok zordur. Ama SS başta olmak üzere Çin kaynaklarına göre Niri Kağan'ın ülkesi de, doğudan Doğu Göktürk Kağanlığı, güneyden Sui Hanedanı ve Koço gibi vaha devletleri, kuzey ve batıdan da bağımsız olmak iseteyen Göçebe Türk boyları ile kuşatılmaktaydı. Özellikle Çin kaynaklardaki <Bu yıl, Niri ve Yabgusunun (ona karşı çıkan) Göçebe Türk boyları tarafından yenilgiye uğradı>[50] kaydının ne zaman meydana geldiğini kesin söylemek zor olmasına rağmen, Niri'nin döneminde de onun idaresine zorluk çıkaran, çevresinde isyan sürdüren göçebe Türk boyları olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Niri'nin ölümü üzerine tahta çıkan oğlu Çu-la Kağan için en önemli konu ise, babasının ölümüne yol açan isyan sonucunda zayıflamış Batı Göktürk Kağanlığı'nın siyasi gücünü sağlamlaştırması ve kendi kudretini kuvvetlendirmesi olmalıdır. Bu bakımdan kendi yönetimden uzaklaşmaya çalışan Türk soylu halkları bir araya toplaması için kendi şeceresi hakkında, yani kendi babasının eskiden çok ün kazanmış Mukan Kağan'ın torunu olup ülkesine çok başarılı sonucu getirdiğini yazıtı ve taş heykeliyle gösterip, kendisi de büyük kağan olma hakkını taşıdığını anlatmak zorunda kalmaktadır.

Sonunda bu Soğdca yazıtlı taş heykeli ise şimdiye kadar bilinmeyen Batı Göktürk Kağanlığı'nın başlangıç dönemindeki siyasi ve kültürel durumu somut şekilde belirten kaynaklardan biri olarak değerlendirebiliriz. Bundan sonra da henüz belli olmayan Batı Göktürk Kağanlığı'ndaki siyasi teşkilatı ve o zamanki uluslararası ilişkileri açıklamak için, kalmış metni

incelemekle beraber, mezarın tarihi karakterini belirtmek için bu bölgelerde bulunan Göktürk dönemindeki mezarlar üzerinde uluslararası ortak çalışma yaparak inceleme ve araştırmada bulunmamız gerektiğini vurugulamak isterim.

ATM: (Astana Turfan Monjo), Çin Devleti Kültür Eserleri Müdürlüğü'ne bağlı Eski Vesika Araştırma Odası ve Sincan Uygur Otonomi Bölgesi Müzesi ve Wu Han Üniversitesi, Tarih Anabilimi (Ed.) Turfan'dan keşfedilen vesikalar, Beijing 1981.

BKŞ: Batı-kuzey bölgesinin kültür müdürlüğüne bağlı Sin-jiang kültür eserleri araştırma takımı.

CS: Chou Shu (Chou hanedanı yıllığı), Zhong hua shu ju, Beijing 1971.

CTS: Chiu T'ang shu (Eski T'ang Hanedanı yıllığı), Zhong hua shu ju, Beijing 1975.

HTS: Hsin T'ang shu (Yeni T'ang Hanedanı yıllığı), Zhong hua shu ju, Beijing 1975.

MKY: Moğolistan'da şimdiki bulunan arkeoloji kalıntı ve yazıtlarına dair inceleme ve araştırma raporu (Japonca), MORIYASU, Takao ve Ayudaj Oçir (ed.), Osaka Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1999, Orta Avrasya Bilim Kurumu.

PS: Pei Shu (Kuzey Çin Hanedanları yıllığı), Zhong hua shu ju, Beijing 1983.

SS: Sui Shu (Sui Hanedanı yıllığı), Zhong hua shu ju, Beijing 1973.

TT: T'ung Tien (Tarihi ansiklopedi), Zhong hua shu ju, Beijing 1988.

ŞOM: Sincan Uygur Otonomi Bölgesi Müzesi.

ŞSK: Sincan Uygur Otonomi Bölgesi, Sosyal Bilim Kurumu Araştırma Odası.

ŞYA&YA: Sincan kültür eserleri araştırma odası ve Yi-li bölgesinin Araştırma takımı (ed.), Vesika: (ATM'nin Tıpkıbasım), Çin Kültür Eserleri Araştırması Ensitütüsü ve Sincan uygur otonomi Bölgesi Müzesi ve Wu han Üniversitesi, Tarih anabilimi (Ed.) Turfan'da Keşfedilen Vesikalar (Faksimiliyle karşılaştırma kitabı), birinci bölümü, Beijing 1992.

1 Altay bölgesinde tb. 260 (Kubaryev 1984), Hakas ve Tuva'da tb. 110 (Osawa 1992), Semireçiye'de tb. 150 (Şer 1966), Moğolistan'da tb. 330 (Hayashi 1996: 230), Sincan bölgesinda tb. 190, Îç Moğolistan'da tb. 17 (Wan & Qi 1996: 113-116) taş heykeli bulunur. Şin-jiang'daki T'ien Şah dağlarının güney bölgesinde de bulunan da vardır.

2 ŞYA&YA 1990: 63.

3 ŞYA&YA 1990: 63.

4 YOSHIDA 1991: 75-76, 83.

5 NISHITANI 1995: 49-57.

6 Bu detaylar ise HAYASHI'nin bildirisine dayanmaktadır.

7 NISHITANI 1995: 52.

8 YOSHIDA'ya göre 13. satır da çok kırık haldedir. Bundan aslında metnin olup olmamasını tespit etmek çok zor ki, bu satırı ihtiva etmezse, toplam 20 satır olabilir.

9 Şi 1960: 23.

10 8 satırdan sonraki okunuş da 1993 yılının bilim toplantısının özetine dayanmaktadır.

11 MORI 1967: 250-256; NAITO 1988: 412-413; Chavannes 1969: 226; Taşağıl 1998: 16-36.

12 Bu okunuş ise 1997 yılında Moğolistan'da yapılan Bugut yazıtının yeni araştırma sonucunda ortaya çıkarılmıştır (B-1: 1-3). Bk. YOSHIDA &

MORIYASU 1999: 123-125; OSAWA 2000: 195-197. Artık Klyaştornyj ve Livsic’in okunuşuna dayanılmaz.

13 CS-50: 908. Bu yazıdaki * işareti ise eski Çince telaffuzu olduğunu göstermektedir.

14 Bugut yazıtının (B-2: 5-7) yerinde ise Tatpar Kağan’ın taht süresinin 11 yıl olduğu kaydedildiği halde, SS-84: 1865 yerinde ise 10 yıl olduğu kaydedilmektedir.

15 MORI 1967: 251-253.

16 CS-50: 909. Bununla ilgili seferi ise (SS-84: 1864)’te kaydedilir.

17 YOSHIDA 1991: 76.

18 MORI 1967: 256-266; UÇIDA 1975: 448-459: NAITO 1988: 412-413.

19 (Klyaştornyj ve Livsic 1972)’deki okunuşuna göre Taspar Kağan şeklinde okunmuş olduğu halde, 1997 yılındaki araştırmamıza göre Tatpar olduğu belli oldu. Ayrıca bu Kağan’ın tam adı da Urkpar Cracu Maga Tatpar Kağan’dır. Bk. YOSHIDA & MORIYASU 1999: 123-125, (B-1, 1-3); OSAWA 2000: 195-197.

20 Bu da Bugut yazıtında Tatpar’ın YALKA kardeşi (Eski Türkçe äçi ile karşılaştırabilir) olarak kaydedilmektedir. YOSHIDA & MORIYASU 1999: 123-125, (B-1, 1-3).

21 (Klyaştornyj ve Livsic 1972)’deki okunuşuna göre Bumin Kağan şeklinde okunmuş olduğu halde, 1997 yılındaki araştırmamıza göre Umna Kağan şeklinde olduğu belli oldu. Yine bu kağan ise Tatpar kağan’ın oğlu olduğu da kaydedilmektedir. Bk. YOSHIDA & MORIYASU 1999: 123-125, (B-2, 7-10); OSAWA 2000: 195-197.

22 SS-84: 1876.

23 SS-84: 1876.

24 TT-199: 5453.

25 Chavannes 1969, 3, n. 2, 4, n. 4; Gumilev 1961: 83-87; SAWADA 1973: 83-84; NAITO 1988: 414-417.

26 TT-197: 5402; CTS-194: 5153.

27 Mesela Bugut yazıtında Tatpar kağan da Urukpar Cracu Maga unvanını alıp, bu yazıttaki Niri Kağan da…Pay unvanı alıp kaydedildiğine göre *Niei-kiwat da Çuli Kağan'ın taşıdığı unvanın bir parçası sayılabilir.

28 HTS-215: 6056.

29 (Chavvannes 1969: 50, not)'da Niri'nin 603 yılında, (Wan 1982, 36)'da ise sonraki yıl, yani 604 yılında vefat ettiğini tahmin etmektedir.

30 NAITO 1988: 422.

31 SS-84: 1876.

32 TT-199: 5452.

33 NIDA 1933: 602-604.

34 CS-50: 910.

35 SS-84: 1864.

36 Su 1990: 2. Ayrıca 1991 yılında bu bölgeyi inceleyen Lin'da tekes ırmak kıyısındaki bozkırının kışla olarak güzel ortam sunduğunu belirtmektedir. (Lin 1995: 363-364).

37 TT-199: 5452.

38 Vesikada eski Çince telaffuzu ile *a-pak-ka-gan diye yazılmaktadır.

39 SS-84: 1876.

40 Vesikada eski Çince telaffuzu ile *siwo-la-ka-gan diye yazılmaktadır.

41 Vesikada eski Çince telaffuzu ile *nji-lji-ka-gan diye yazılmaktadır.

42 Vesika'da eski Çince telaffuzu ile *pjie-tsiet-dzia-bua-guo diye yazılmaktadır. Niri'nin küçük kardeşi *Pua-dziet'in hem Tegin unvanı, hem de Yabgu unvanını taşıması hiç kuşkulu değildir. Bk. (Jian 1994: 94).

43 SS-84: 1878-1899; CTS-194: 5180-5181.

44 MORI 1967: 61-93; MORI 1992: 210-214.

45 Klyaştornyj 1971: 250, 255.

46 Moğolistan'daki Göktürk kağanların mezarına ait detay için bk. (Vojtov 1996: 27-48).

47 Graç 1961: 9091; Şer 1966: 38-46; Kyzlasov 1969: 18-88; Pletneva i dr 1984: 128; Kubarev 1984: 22-46.

48 Bk. 60TAM307: 5/1 (a); 60TAM: 5/a (b), Vesika III: 260.

49 NAITO 1988: 379-380. Bununla birlikte Sincan'daki YL bölgesi, Zhau-shu ilindeki bozkırından Batı Göktürklerin bir mezarı düşünülen altın ve gümüşten birkaç eşyalar keşfedildi. Bk. (An 1999). Ayrıca 2001 yılında TÎKA tarafından Bilge Kağan'ın mezarından keşfedilen altun ve gümüş eşyalar içinde de yurt dışından ithal edilenlerin de ihtiva edildiğini tahmin edebiliriz.

50 SS-84: 1874; PS-99: 3298; TT-197: 5406. Bunun tarihi için bk. NAITO 1988: 422.

An ying-xin, "Şin-jiang'daki İl Bölgesinin Zhau-shu İlinde Keşfedilen İlginç Altın ve Gümüşten Eserler", Wen-mu 1999-9, s. 4-15, Resim. I-IV.

BKŞ, Şin-jiang'ın Yl bölgesindeki kültür kalıntısı (Çince), Wen-mu refarans kaynağı 12, 1953, s. 16-23.

Chavannes, E., Les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux, Taipei, 1969 (Orig., St-Peterbuorg, 1903).

Graç, A. D., Drevnetjurkskie Izvayaniya Tuvi, Moskva 1961.

Gumilev, L. N., Velikaya rasprya v pervom Tjurkskom Kaganate v sbete v vizantinskih istoçnikov. Bizantijskij Vremennikoh, s. 75-89, Moskva 1961.

HAYASHI, Toshio, "Stone Statues in Mongolia (Japonca)", Bulleten of National Museum of Ethnology, 21/1, Osaka, 1996, s. 177-283.

Jiang bai-qin, Tun-huang, Turfan Vesikası ve İpek Yolu (Çince), Beijig 1994.

Huang wen-bi, Şin-jiang'daki arkeloji eserleri-Yi-li'deki inceleme (Çince), Arkeoloji dergisi 2, 1960, s. 8-14.

Karlgren, B., Anayltic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese. Taipei 1975 (orig. Paris, 1923).

Klyaştornyj, S. G., "Runiçeskaya Nadopis' iz Vostoçnoj Gobi", Studia Turcica, Budapest 1971, s. 249-258.

Klyaştornyj, S. G. & V. A. Livsic., "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", Acta Orientalia Academiae Scientiarum, 26/1, s. 69-102, Budapest 1972.

Kubarev, V. D., Drevnetjurkskie izvayaniya Altaya, Novosibirsk 1984.

Kyzlasov, L. R., Istoriya Tuvi v sredne veka, 1969 Moskva.

Li yu-chun, "Şin-jiang Uygur Otonomi Bölgesindeki Kürtür Eserleri Üzerine Arkeolojik Araştırma Durumu" (Çince), Wen-mu, 7/8, 1962a, s. 11-15, 80.

, "Batur Otonomi Eyaletindeki Taş Heykelinin Araştırma Özeti" (Çince) Wen-mu, 7/8, s. 109-111, 1962b.

Li zheng, "Altay Bölgesindeki Taş Heykelili Mezarların Basit Araştırması" (Çince), Wen-mu 7/8, s. 103-108, 1962.

Lin mei-cun, Batıdaki Vaha Devletlerinin Medeniyeti-Arkeoloji, Halklar, Diller ve Diniye ait bir düşünce-, (Çince), Beijing 1995.

NAITO, Midori, Batı Göktürk Tarih Araştırması (Japonca), Tokyo 1988.

NISHITANI, Tadashi. (ed.), İpek Yolu ile Bağlayan Çin'deki Şin-Jiang Bölgesi ve Japonya'daki Kyushu Bölgesindeki Anıtların Karşılaştırma Yoluyla Araştırması (Japonca), 1992-1994 yılları arasındaki araştırması raporu, Kyushu Üniversitesi Arkeoloji Araştırma Odası, 1995.

MORI, Masao, Eski Türk Tarih Araştırması I. (Japonca), Tokyo 1967.

-Eski Türk Tarih Araştırması II. (Japonca), Tokyo 1992.

-Eski Türk Tarih Araştırması III. (Japonca), Tokyo 1998.

NIDA, Noboru, T'ang Döneminin Hükmüne Ait Toplu Kaynaklar (Japonca), Tokyo 1933.

OSAWA, Takashi, "Yenisey Irmak Kıyısındaki Eski Türk Runik Yazıtlı Bir Taş Heykeli Üzerine -taş Heykelinin Tarihlendirmesi-" (Japonca), Eski Kültürü 12, s. 1-17, 1992.

"Moğolistan'daki Eski Türk Anıt ve Yazıtları Üzerine Yeni Araştırmalar (1)-1996-1998 Japon-Moğol Ortak Çalışmalarının Ön raporu", Türk Dilleri Araştırmaları 10, Berlin/Istanbul 2000, s. 191-204, Resim. S. 235-247.

Pletneva, S. A. i dr., Stepi Evraziya v epohu srednevekov'ya, Arheologiya.

SSSR, tom. 20, 1981 Moskva.

Qian bai-quan, "Qu Bin zao si Yazıtına Göre Koço Qu boyu Hanedanı ve Göktürklerin İlişkileri" (Çince), Şin-jiang Tarihi Araştırması 4, s. 1-9, 1985.

SAWADA, Isao, "I. Göktürk Kağanlığı'ndaki İsyan" (Japonca), Şyundai Tarih Araştırması, 32, s. 66-90, 1972.

Su bei-hai, Şin-jiang Yi-li bölgesinin kaya resmindeki cinsel organına inançları ve avcılık kültürü (Çince), Batı-kuzeyinin Tarih Coğrafyası 4, s. 1-11, 1990.

Şi shu-qing, "Şin-jiang'daki Kültür Eserlerine Daire Deneme", Wu-mu 6, s. 22-30.

Şer, Ya. A., Kamennie izvayaniya Semireçiya, Moskva-Reningrad 1966.

ŞOM: Şin-jiang'dan Keşfedilen Kültür Eserleri (Çince), 1975.

-Şin-jiang'daki Tarih Kültür Eserleri (Çince), Wen-mu yayınevi.

ŞSK: Şin-jiang'daki Eski Halk, Kürtür Eserleri (Çince), Beijing 1985.

ŞYA & YA: “Yi-li Bölgesindeki Araştırma Raporu” (Çince), Şin-jian wu mu 2, s. 1-65, 1990.

Taşağıl, Ahmet, Göktürkler, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

Göktürkler II. Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

UÇIDA, GINPU, Kuzey Asya Tarihi Araştırması, Kyoto 1975.

Vojtov, V. E., Drevnetjurkskij Panteon i model’ mirozdaniya v kul’tovo-pominal’nih Mongolii VI-VIII, 1996, Moskva.

Wan bo & Qi shao-şan, İpek Yolu Boyunca Bozkırındaki Taş Heykeli Araştırması (Çince) Urumçi 1996.

Wan Xuan, “Apa Kağan İse Batı Göktürk Kağanlığı’nın Kurucusudur” (Çince), Tarih Araştırması 2, s. 17-36, 1982.

Wan zi-yun, “Şin-Jiang’daki Taş Heykeli Sanatı” (Çince), Wen-mu refarans kaynağı 8, s. 11-15, Beijig 1956.

Wu yu-gui., “Koço’daki Yemeklerini Vermesine Daire Vesikasındaki Göktürkler” (Çince), Batı-kuzey Halkların Tarih Araştırması, s. 46-66, 1991.

Evtjuhova, L. A., Kammennye izvayaniya juznoi Sibiri i Mongolii, Materiali i Issledovaniya po arheologii SSSR, No. 24, s. 27-44, 1952.

YOSHIDA, Yutaka, “Şin-jian Uygur Atonomi Bölesinden Yeni Keşfedilen Soğdca Malzemesi Üzerine” (Japonca), Orta-Asya Dilleri Araştırması 4, (1990), Kobe Şehri Yabancı Dilleri Üniversitesi, s. 57-83, 1991.

“Soğdca Kaynaklarına Göre Soğdluların Faaliyeti” (Japonca), Dünya Tarihi 11 Orta Avrasya’nın birleşmesi, s. 227-248, Tokyo 1997.

YOSHIDA, Yutaka. & MORIYASU, Takao.

“Bugut Yazıtı” (Japonca), MKY, s. 122-125, 1999.

Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (M.S. 600-800) / Dr. Larissa S. Baratova [s.89-96]

Özbekistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü / Özbekistan

Türklerin En Eski Tarihi Türk Kağanlığı'nın Kuruluşu

Altıncı yüzyılın ortalarında Altaylarda (Güney Sibirya ve Kuzey Moğolistan), göçebe bir devlet olan Türk Kağanlığı kuruldu (551-744). Bu devlet daha sonra Orta Asya'da önemli roller oynayacaktır. Kaynaklarda "Türk" isminden ilk defa 542 yılında bahsedilmiştir. Yazılı kaynaklar bu kelimeyi farklı şekillerde adlandırmışlardır: Çince kaynaklarda "tutszue" şeklinde, İran el yazmalarında "Türk", günümüze kadar gelen yazıtlarında ise, "tyurk" şeklinde geçmektedir.

"Türk" (güçlü, sarsılmaz, kuvvetli) ismi esas olarak, etnik değil, sosyal bir anlama sahiptir. Sadece Mongoloid Aşin boyunun asil ve askeri aristokrasisinin temsilcileri ve yeni devletin çekirdeğini oluşturan alt akraba boyları bu şekilde adlandırılabilir. Daha sonraları boyların daha fazla genişleyen birimleri ve onların alt boyları Türk olarak adlandırılmıştır. Eski Aşin ismi yönetimdeki ailenin hanedan ismi haline gelmiştir.

Türk boyu hakkındaki ilk bilgi, Çin hanedan tarih yazıtları Chtzoy shu, Bey tsi shu, Sui shu, Bey shi'de görülür. Türklerin sözlü bilgilerine göre yazılmış iki soy efsanesi, tarihle bir oranda ilişkili olarak bahsedilir. Birinci efsaneye göre, büyük bir bataklığın kenarında yaşayan Türklerin ataları (Bey shi ve Sui shu'ya göre "Batı Denizi"nin sağ kıyısında) komşu boyların savaşçıları tarafından bozguna uğratılmış, sadece on yaşında bir çocuk dişi kurt tarafından kurtarılmak suretiyle hayatta kalabilmiştir. Dişi kurt düşmanlardan kaçarak Gaoachan'ın (Tufan Vahası) kuzeyindeki dağlara gider. Burada on erkek çocuk doğurur ki bunlar daha sonra Gaochanlı

kadınlarla evlenir ve kendi ailelerini kurarlar. Kurdun çocuklarından birinin ismi Aşin'di ve bu bir klanın ismi oldu. Aşin, boya önderlik etti ve ailelerin sayısı yüzlerceye ulaştı. Aşin'in neslinden bir kişi olan Asyan-şad, dişi kurdun neslini Gaochan dağlarından demiri işleyerek ve eriterek çıkararak onları Juan-Juan'ın (Avarlar) halkı haline geldikleri Altay dağlarına yerleştirdi. Altay'da boy, efsaneye göre Altay dağlarının yerel ismi ile ilişkili olan Türk ismini benimsedi.

İkinci efsaneye göre Türk boyunun ataları, N. A. Aristov'un Altay dağlarının kuzey yamaçlarına yerleştirdiği So prensliğinden gelmiştir. Boyun Başı Abanbu'nun 17 erkek kardeşi vardı ve bunlardan biri dişi kurdun oğlu diye adlandırılırdı. So prensliği düşmanlar tarafından yok edildi ve kaçan aileler dağıldı. Dişi kurdun oğlunun olağanüstü yetenekleri sayesinde ailesi iyi bir duruma sahip oldu. S. K. Klayaştorniy, Türklerin ilk tarihini efsanelere dayandırarak şu şekilde ifade edilebilecek halde yapılandırdı. 256'dan sonra Aşin boyu Gansu'ya göç etti, ki bu sırada Hunlar ve Orta Asya ve Güney Sibirya'daki Hunların alt boyları Çin Seddi'nin diğer tarafında yeniden bir yerleşim gerçekleştiriyordu. Yeni yerleşimden önce boyun, Si-hay bölgesinde yerleşmiş olması muhtemeldir. Gan-su'da yerleşik iken boy, ne Çin ve ne Hun olan avtoktonik bileşimleri devletin nüfusuna katmıştır. Burada, Kuzey Lian devletini oluşturdular ama bu,

439'da yıkıldıktan sonra Gaochan'a geldiler. 460'dan sonra burada Juan-Juan'ın alt kolu haline dönüştüler ve Altay'ın güney yamaçlarına göçtüler. Altay'daki yeni yerleşimden sonra boy "Türk" ismini aldı ve eski "Aşin" ismi boyun kurucusunun annesinin ismini anmak için, hüküm süren ailenin hanedanlık ismi haline geldi. S. K. Klayaştorniy Aşin boyu ve Altay ve Sibirya arasında, Çin Seddi'nin güneyindeki bölgeye göçten önce de bazı ilişkilerin olma ihtimalini reddetmemiştir. Güney Altay'ın yamaçlarındaki

tepelerde 460’tan sonra bir grup boyun oluştuğunun ve bunların 552-555 yıllarında Juan-Juan Kağanlığı’nı bozguna uğratan Aşin’in liderleri tarafından yönetildiklerinin altını çizer.1

Türk Kağanlığı’nın kökeni 552’ye kadar uzatılabilir ki bu sırada Türkler Juan-Juan’ı yenen Aşin klanından Bumin/Tuminya tarafından kumanda ediliyordu. Bu zamandan sonra Türk yöneticiler Juan-Juanların eski güçlerinden ve prensiplerinden miras kalan “kağan” unvanını kabul ettiler. Bumin, İli-kağan taht unvanıyla ilk yönetici oldu. Oğlu ve mirasçısı Kolo (Kara kağan) hükümranlığı zamanında Juan-Juan bir defa daha yenildi (553’te) ve Kara Kağan’ın kardeşi Muhan Kağan 555’te hezimeti tamamladı. Juan-Juanların büyük kısmı Avarlar diye bilinmeye başladıkları batıya kaçtılar. Muhan Kağan’ın hükümdarlığı zamanında Kağanlık, Orta Asya’da politik bir egemenlik haline geldi. Kuzeybatı Mançurya’da Kidanlar, Yenisey’de Kırgızlar ve diğer boylar boyunduruk altına alındı.

Türklerin Batı Seferleri, Orta Asya’nın Fethi:

Kağanlığın Doğu ve Batı Olarak İkiye Bölünmesi

Tam da bu dönemde Türklerin batıdaki aktif askeri seferleri, Juan-Juanlar ve Eftalitlere karşı tam anlamıyla başlamış oldu. Yaklaşık 552-553 yıllarında “orduların on tümeni”nin lideri olarak İstemi, Yedi Irmak Bölgesi Türkleri ve Eftalitlerin bozgunuyla sona eren Bumin Kağan’ın seferlerinden biri esnasında ona eşlik etti ve Altay bölgesine yerleşerek kendini “On boy sahibi” ismiyle kağan ilan etti.2 Batıya bir sonraki sefer 555’te devam etti. Eldeki mevcut bilgi kaynaklarına göre, Türk ordularının ilerlemelerinin batı sınırı, Orta Sir-i Derya boyunca (Taşkent Vahasının kuzeyine) ve Aral Gölünün yukarısına doğru çizilebilir. Yazılı kaynaklarda 555’te İstemi’nin Türk ordularının aşırı ilerlemesi, Sogdina’dan Toharistan’a geçen dağın Orta Çağ ismi olan Temir-kapig (Demir Kapılar) diye tanımlandılar ve bu ordular Basun dağlarına yerleştirildiler.

İlk akınlarda bile Türkler, Orta Asya'nın büyük bölümünü kapsayan Eftalitlerle çarpıştılar.

5. yüzyılın sonunda Peroz'un ordularının yenilgisinden sonra Eftalitlere çok büyük vergi vermek zorunda bırakan Orta Asya'nın fethine, Sasani İran'ın diplomatik desteği altyapı olmuştu. 1. Hüsrev Anuşirvan'ın hükümdarlığı zamanında (531-579) reformlar sonucunda İran güçlendi ve Eftalitlere vergi vermeyi reddedecek kadar bir askeri güce ulaştı. I. Hüsrev, Türklerle birleşerek Eftalitlerle çarpışmayı düşündü. Dinavery'e göre olaylar şöyle gerçekleşti: I. Hüsrev Eftalitlere karşı ordular gönderdi ve Toharistan, Zabulistan, Kabulistan ve Çaganiyan. Daha sonra Türklerin hükümdarı halkını topladı ve Horasan'a doğru yola çıktı. Çaç, Fergana, Semarkand, Keş prensliklerini fethetti ve Nesef ve Buhara'ya ulaştı.3 Birçok araştırmacı Türklerin Eftalitleri 560 ve 567 Arasında bozguna uğrattığını kabul eder.4 Öncelikle, askeri anlaşmaların sonucunda nüfus etkilendi: “Çaç, Terek, (örneğin Parak), Semarkand ve Sogdiana'da birçok yer harabe haline getirildi ve baykuşların mekanı haline geldi. Çaganiyan, Bamian, Hutlan ve Balh'ta yaşayanların hepsi için zor zamanlar başladı.”5

Eftalit Devleti'nin bozgunundan hemen sonra fethedilen bölgeler, itaat ve kontrol altına alındı. Anlaşmayla Türkler Amu Derya'nın kuzeyindeki alanlara sahip olurken, güney bölgeler ise İran'ın oldu. Bununla beraber Türkler sınır ihlallerine devam ettiler ve neticede Toharistan'ı ele geçirdiler. Firdevsi ve Arap tarihçilerine göre 588'de Amu Derya'yı geçerek, tüm Toharistan'a hakim oldular ve Herat'ın batı bölgelerine kadar ilerlediler. 7. yüzyılın başlarında İran, Türkleri ve Toharistan'ın sağ tarafındaki Eftalitleri bozguna uğratmak için büyük çaba gösterdi. İran kumandanı Simbat Bagratuni bir zafer kazandıysa da, bu bölgeler İran'ın yönetimi altında uzun süre kalmadılar. Daha sonra bu bölgeden sürüldüler, böylece Türkler kolayca Toharistan'a yerleşmiş oldular.6

Eftalitlerin bozgunundan sonra müttefikler arasında anlaşmazlıklar baş gösterdi. Buna onların ekonomik çıkarları sebep oluyordu, bilhassa en önemli sürtüşme nedeni, en eski zamanlardan beri Çin'den Bizans'a doğru uzanan ve Orta Asya'dan geçen İpek Yolu üzerinde, hakimiyet kavgasına yol açıyordu. Sogdina'dan Bizans'a giden ipeğin taşımacılığı konusunda bir anlaşma yapmak için Türk Kağanlığı İran'la müttefik olduğu bir zamanda İran'a bir kervan gönderdi. Sogdian tüccar Maniah kervanın başındaydı. Bu görev tam bir yıkımla sonuçlandı. Satın alınmış ipek, elçilerin gözü önünde yakıldı. Sadece Türklerin olduğu ikinci kervan da dağılınca müttefikler İran ve Türk Kağanlığı arasında askeri çatışmalarla sonuçlanan bir kriz ortaya çıktı.

Daha sonra Kağanlığın yönetimi İran'ın rakibi olan Bizans İmparatorluğu ile politik ilişkiler kurmaya karar verdi. 558'de Maniah yönetimindeki kervan Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarından Bizans tarafına, Kafkasya'ya doğru yol aldı. Bu, İran'a karşı bir askeri anlaşmayla sonuçlandı. Aynı yıl kervan geri döndü ve Zemarh yönetimindeki Bizans'ın kervanı, karşılık olarak bir ziyaret yaptı. Bizans-Türk ilişkileri sürekli hale geldi ve ilk kervanı diğerleri takip etti.7

Böylece 6. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk Kağanlığı Orta Asya'da politik üstünlük haline geldi. Mançurya'daki Kidany, Yenisey'deki Kırgızlar bölgeleri fethedildi ve Orta Asya'da Eftalitler bozguna uğratıldı. 576'da Türkler Kerç'i zaptettiler. Doğuda Kore körfezinden batıda Hazar Denizi'ne, güneyde Gobi Çölü'nden kuzeyde Baykal Gölü'ne kadar dev bir göçebe imparatorluk, Kağanlık, bu zamanın en büyük devletlerinin (Bizans, Sasani, İran ve Çin) politik ve ekonomik ilişki sistemlerine katıldı ve İpek Yolu'nun kontrolü için onlarla mücadele etti.

Türk Kağanlığı'nın tüm tarihi, 581 ve 603 arasında Kağanlığın, Doğu Türk Kağanlığı ve Batı Türk Kağanlığı diye ikiye bölünmesiyle sonuçlanan

iç anlaşmazlıklar ve sürekli savaşlarla doludur.8

Doğu Türkistan vahaları ve Orta Asya, Batı Türk Kağanlığı'nın hakimiyeti altındaydı. 630-682'de parçalanmadan hemen sonra Doğu Türk Kağanlığı hızla zayıflayarak Çin İmparatorluğu tarafından yenilgiye uğratıldı ve siyasi varlığını kaybetti. Aynı dönemde Batı Türkleri daha başarılıydılar. Tarduş Kağan (Datou) hükümdarlığı zamanında Türkler Orta Asya'daki durumlarını iyice sağlamlaştırdılar ve doğuda Telo ve Seniato boylarına karşı aktif askeri harekatlar yürüttüler. Batı Türkleri en sonunda bu boyları 615-619'da fethetti. Aktif dış politika batı sınırında sürdürüldü; 627'de Maveraünnehir'de Türk orduları, Bizans ve İran arasındaki savaşa Bizans taraftarı olarak katıldılar. 630-651 yılları, kağanlık içindeki mücadelelerle lekelendi. 651'de Aşin Halu tarafından yönetilen Batı Türkleri ana kuvvetleri Çin ordularınca ezildi. Çin, Batı Türk Kağanlığı'nın arazisini Türk kökenli Çin memurları tarafından yönetilen prensliklere böldü. Bununla beraber, bu prenslikler 7. yy.'ın 70'li yıllarında hızla güçlenen Tibet gibi Çin'e sözde bağlıydı ve açıkçası, Çin'i Orta Asya'dan ayırmaya yarıyorlardı. Türgeş Kağanlığı (702-756), Batı Türk Kağanlığı'nın yerine geçti.

Bununla beraber Türk boyları özgürlüğün kaybını sindiremediler. 682'de hanedan soy olan Aşin'den Kağan İlteres (Çin kaynaklarına göre Gudulu) yönetiminde birtakım isyancılar İkinci Türk Kağanlığı'nı kurdu. İlteres'in kardeşi Maçyo (Türk kayıtlarında Kapagan Kağan) hükümdarlığı zamanında Türkler ve Moğalistan'da yaşayan Telo boyu Tan İmparatorluğu'ndan ayrılarak bağımsız oldu. İkinci Kağanlığın ana arazisi Gobi Çölü'nden kuzeye yayıldı. Kağanın karargahı Orhun ırmağı bölgesinde dağlık ve ormanlık Ötüken Yöresi'ndeydi, güney sınırı da Kuzey Moğolistan'daydı ve uzaktaki kuzey alanları Altay ve Tuva'daydı. Orta Asya 'daki yeni askeri seferler Kapagan Kağan'ın ismiyle ilişkilidir.

711’de Kapagan Kağan, Yedi Irmak Bölgesi’ndeki Türgeşlere karşı ilerlemeye başladı ve bunları 712’de bozguna uğrattı, daha sonra, Araplar tarafından fethedilmiş Semerkand’a dayandı. Ama yenildikleri için geri dönmek zorunda kaldılar. Kapagan Kağan’ın ölümünden ve takipçisi Bilge (Mogilyan) Kağan’ın hükümdarlığından sonra, iç çekişmeler sonucu kağanlık zayıflamayla ve sonunda 744’te çöktü.9 Araplar arasında “Abu Müzahim”-“Fil”10 lakaplarıyla bilinen Kağan Sulu tarafından yönetilen Türgişler Orta Asyalı yöneticilerin Arap fetihlerine karşı mücadelelerinde en büyük müttefikleri oldular.

Türk Kağanlığı’nın Yerel Yöneticilerle İlişkileri:

Orta Asyalı-Türk Sentezi

Uygulamada, Türklerin Orta Asyalı yöneticilerle nasıl ilişkileri olduğunu anlamak için Eski Türk devletlerinde otoriter yapının esaslarını göz önünde bulundurmak gerekir. Kağanlığın içindeki sosyal ve ekonomik sistem hem Türklerin kendileri hem de Çin’li vakayiname yazarları ve Arap bırakılan yazılı kaynaklar temel alınarak araştırmacılar11 tarafından yeniden yapılandırıldı.

Eski Türk anlayışına göre devletin merkezindeki devleti şekillendiren kişi “kağan”dı veya tam anlamıyla kağanların yönetici hanedanıydı. Üç güç tarafından oluşturulmuştu; Gökyüzünün istek ve iktidarı (Tengri); Yeryüzü ve suların istek ve iktidarı (Er-Sut); Türklerin faaliyetleri.12

Kağanların eşlerinin “hatun” unvanı vardı. O. I. Smirnova daha sonra, bu unvanın Sogdian dilinden geldiğini ve hamilinin etnik mensupluğuna bakmaksızın genelde yöneticinin karısı anlamına gelebileceğine işaret etmiştir.13

Prensliğe göre tanımlanan tahta geçme sırası, Türk devlet yapısına özgü kademeli sistemdi. Buna göre, taht babadan oğula geçmez, ama büyük erkek kardeşten genç olanına, genç amcadan en büyük erkek yeğene

geçerdi. Soydan gelen prensler sıranın kendilerine gelmesini beklerken kendi prensliklerini alırlardı.14 Gücün dağılması prensibi Orta Asya'daki göçmen devletlerin yönetiminde geleneksel bir yoldu. Bunun iki etkisi vardır: Göçebe hayvan yetiştirme şartlarında yönetim ve savunmada denge ve yönetim evinde az veya çok istikrarın garantisi. Türk Kağanlığı'nın varolduğu yıllar boyunca gücün dağılmasının değişik şekilleri vardı. Bunların arasında Kağanın unvanının bölgesel yöneticilere verilmesini içeren, prensliklere yetki verme de vardır. 581'de iç anlaşmazlıklar sırasında Şabolo Kağan unvanlı Erfu Netu (Şetu) üç kağan atadı. Türk Devleti'nin yönetim parçalarına ayrılması daha küçük Kağanların varolduğu izlenimi veriyordu. Ama sadece büyük bir kağanın varolduğu devamlı akıllardaydı.15

Kağanın temel ayrıcalığı ve fonksiyonu, kayıtlara göre, Tanrı ile insanlar arasında bir vasıta olmasıydı.16

İnsanlar, toprakla ilişkilendirilen devletin temelleriydi. Bağımsız ve geleneksel Orta Asya devlet sistemi standartlarını geliştiren Türk devleti, halkın belirli sosyal yapısı ve Eski Türkler tarafından organize ve kontrol edilen ekonomik hareketler tarafından yönlendiriliyordu. Bu aktivitenin temelleri göçebe hayvan yetiştiriciliği ve küçük bir alanda yapılan tarımdı. Çin kaynakları, Türklerin "devamlı bir yerleşim yerleri olmamasına rağmen, her birinin bir toprak parçasına bağlı olduğunun" altını çizerler.17

Yöneticinin yardımcıları, öncelikle yönetimdeki Kağanın ailesinin ve onun tarafından oluşturulmuş yönetim yapısının üyeleriydiler ki Kağana yönetimde yardım ediyorlardı. Eski Türk kayıtlarına göre bunlar dört gruba ayrılırlardı: Kağanla ittifak eden boylar; akrabalar; Kağanın sağındaki yöneticiler, memurlar; Kağanın solundaki yöneticiler, memurlar. Oğullar, erkek yeğenler, erkek kardeşler gibi Kağanın akrabaları, Tigin (Tele) unvanını alırlardı. Çin kaynaklarındaki bilgilere göre eski Türk

devletinin düzenli personeli 28 birimi içermekteydi. Ancak, bunların sadece 5 kıdemli memur konumundaydı; yehu (yabgu), shi (şadlar), tele (tiginler), silifa (elteberler) ve tufunfa (tutuklar). Diğer 23'ü daha küçük memurlar kabul edilmekteydi. Bütün mevkilerin miras yoluyla intikali mümkündü. Tutukların bulunduğu yer, alt boylardaki insanları yönetmek olarak kabul ediliyordu ve Çin kaynakları onların amaçlarının "alt boylardakilere nezaret etmek" ve "vergileri toplamak" olduğuna işaret ederler.18

Yazılı kaynaklarda Türk ordusunun yapısı hakkında çok az bilgi mevcuttur. Türk ordusunun sağ ve sol kanatlar şeklinde ikiye ayrıldığı anlaşılmaktadır.19

Tan'ın zamanındaki Çin kaynaklarının bahsettiğine göre, Türk ordusunun bölünüşü onun katları şeklindeydi ki bu Yu. S. Hudyakov'in düşüncesine göre insanları ve orduları ayıran "Asya" onluk sisteminin varlığını gösterir. Muhafızlar (Aşin ailesinden silahlı muhafızlar) bunların arasında özel bir yer tutar.20

10, 20 ve 40 binlik büyük ayrı birimler Şadlar veya Yabgular tarafından kumanda edilirlerdi. En parlak zamanlarında, İlk ve İkinci Kağanlıkta Türkler 100 bin asker sayısına kadar ulaşabilirlerdi. Orduda askerlik yapmak bir görevdi ve şimdi nasıl olduğu bilinmemesine rağmen, düzenliydi.21

Türk olmayan bazı topluluklar ve bazı Türk boyları, Türk devletine kuvvet kullanılarak dahil edildiler. Fethedilmiş yerlerdeki düşmanlar, yani yabancılar farklı bir yolla kontrol edilirlerdi. Bunlar kendi sosyal yapılarını koruyabilirlerdi ve yöneticileri tutuk onlardan sorumluydu. Ye. İ. Kiçanov'un düşüncesine göre, Türk devleti içinde Türk olmayan insanların birleşmesinde ana yapı, alt kollara ayrılmaydı. Böylece ne konfederasyonlar ne de federasyonlar oluştu. Bu, içinde insanların yönetime (askeri yönetim) göre düzenlendiği ve aile-boy yapısını kullanabilen bir devletti. Ama,

yabancı insanlar alt kollara ayrılmıştı ve eğer merkezdeki yönetim yapısı bunlara kadar yayılmamışsa sosyal yapılarını korurlar ve bir yönetici vali tarafından kontrol altında bulunurlardı.22

Türk toplumu, bizzat özgür insanlar, serbest olanlar ve köleler (kyul-kyun) diye ayrılırlardı. Kaynaklar, köle gücünün kullanımı hakkında bilgi vermiyor. Kadın emeğinin tercihe bağlı kullanımına işaret eden S. G. Klaştorniy, köleliğin ev karakterinin üstünde durur.23 Türk toplumunda sığır, köleler ve diğer mülkler üzerinde özel mülkiyet hakkı vardı. Sığır mülkiyet işareti tamga ile mühürlenirdi. Yu. A. Zuyev'e göre göçebelerin ve Türklerin mülkiyet çeşitliliği azdı. Ayrı ayrı kişilerin mülkiyetleri yoktu ama aile mülkü ailenin olarak anlaşılırdı ki mülkiyetin sahibinin bir işareti olan damgalarla üzeri mühürlenirdi.24

Türk devletinin detaylı bir ceza hukuku vardı. Temel cezalar ölüm cezası, uyuşma ve talio idi. Suçlular, devlete karşı işlenmiş suçlar (isyan, vatan hainliği) ve cinayet durumlarında ölüm cezasına çarptırılırlardı. Bir cinayet için idam etme taliodur. Ahlaksızların üreme organlarının kesilmesi de (suçun işlendiği organın cezalandırılması) bir talio olarak kabul edilir. Bir başkasına karşı işlenmiş diğer suçlar uyuşmayla cezalandırılırlardı. Çalınanın on katını ödeme; yara ve yaralılar için hem malla ödeme hem de bir kız evlat veya karısını köle olarak verme; bir kemiğin kırılması durumunda at ile ödeme yapılırdı.25

Türk Kağanlığı'nın ideolojik temelleri Şamanizm, ataların kültleri ve devlet kültleri olan Gök (Tengrı) ve Yeryüzü-Su (Er-Sut) idi. Çocukların ve savaşçıların koruyucusu Tanrıça Umay kültü de yaygındı.26 Bununla beraber Türk toplumunun yönetici takımı (en azından) Budizm'e aşinaydı. Çin kaynaklarının (Suy-shu) bilgilerine göre Türkler tarafından esir edilen, Tzi devletinden Şaman rahip Huay Lin, Tobo Kağan'a başarılı bir şekilde Budizm'i öğretmiştir. Tobo Kağan oruç tutmuş ve hatta bir tapınağın

etrafında dönme töreni bile yapmıştır. Bu olaylar 574-584'te meydana gelmiştir.27 Bu zamanlarda, öncelikle Mazdeizm ve Budizm olmak üzere Asya dinlerinin büyük bir etkisi vardı. Sogdian dilindeki Bugut kayıtları "geniş yeni sanghinin kuruluşu" hakkında bilgi verir.28

Türklerin "yazılarının olmadığı ve ticari belgelerin ağaçların üzerine çentikler açmakla yapıldığı" şeklindeki "Suy shu" bilgilerine rağmen, Sogdian yazılarının birine dayanarak geliştirilmiş meşhur eski Türk runik yazıt abideleri vardır. S. G. Klaştorniy'in kabul ettiği gibi Sogdian alfabesinin Türk diline adaptasyonu 4. ve 5. yüzyıldan önce Doğu Türkistan Vahası'nda meydana gelmiştir. Bu tür Türk runiği daha gelişmemiş ve ilkeldi ve İlk Türk Kağanlığı devleti tarafından korunmamasına rağmen Orta Asya'nın Batı kısmındaki Türkçe konuşan topluluklar arasında kullanılmıştır. Daha sonra 7. yüzyıldan önce eski bir runik el yazısı, Sogdian alfabesinin belirli etkisi altında gelişti ve daha sonra İkinci Türk Kağanlığı'nın standart devlet yazısı haline geldi.29

Politik ve askeri Türk hakimiyeti ve Türk devletinin karakteristik yapısı, küçük arazilere bölünmüş, Orta Asya'nın yerleşik ve çiftçi İki Irmak Bölgesi'nin geleneksel politik ve yönetim yapısıyla etkileşimde bulunmuştur.

İlk önce Orta Asya'yı fetheden Türklerin politikası yerel yöneticilerden vergi toplamayı içeriyordu. Önceki hanedanlar korunmuş ve bölgedeki varolan kanunlar öylece kalmıştı. Eski Eftalitlerin yaptığı gibi Türkler Sogdianlarla üstün hükümran devlet olarak ilişkide bulundu.30 Ama, daha sonra birçok Orta Asya bölgesinde yerel yöneticiler değiştirildi ve Türkler kesin yöneticiler haline geldi.

Orta Asya devletlerinin Türk Kağanlığı'na ait olma süreci kültürel gelişmelerinin en yüksek seviyesi olmasıyla özdeşleştirilir ki bu, 6. yüzyılın ortalarında kurulmuş ve Türkler tarafından kontrol edilmiş uluslararası

ticari yollar sayesinde geliştirilmiştir. Ayrı yöneticiler uluslararası ticarete katılma hakkına sahiptirler ve bu da Türk Kağanı tarafından düzenlenirdi. Örneğin, İran'a bir kervanı düzenlemek isteyen Sogdian tüccar Maniah, İstemi Kağan'dan izin almak zorundaydı. 568'de Zemarh'ın Bizans kervanı Constantinopole'ye geri döndüğünde, bazı Orta Asya yöneticileri kendi kervanlarını Bizans'a göndermek için izin verdiler. İstemi Kağan, Harezmin yöneticisininki hariç hepsini reddetti.31

Batı Türk Kağanlığı'nın olduğu zamanlar tamamen ve farklı olarak, Türklerin ve Orta Asya İki Irmak Bölgesi yöneticilerinin karşılıklı ilişkilerinin tarihi ile özleştirilir. Çin vakayınamesinin belgeleri, Datou Kağan'ın (575/6-603) kızı Suy-şu'nun, Sogdian yönetici Daisheby ile evlilikleri hakkında bilgi verir. "Yazı ve kanunlar Türklerinkiydi"nin altını çizer.32 Daha sonraları, asılları Türk olan, Semerkand'ın ve Penchikent'in yöneticilerinin varolduğu bilinir. V. A. Livşits, Sogdina'da tahtın miras olarak geçmediğini göstermiştir. En azından babası (Jodhshetak) yönetici olmayan Bilge Türk'ün yerine Sogdian Devaştiç geçmiştir.33

7. yüzyılın sonu 8. yüzyılın başında Sogdian sosyal yapısı, Türkler ve Sogdianlar arasındaki kanuni ilişkiler ve iç hayat hakkındaki görüşler, bilim adamları tarafından incelenmiş Mug dağındaki Sogdian belgeleri sayesinde biliniyor.34 Konuyla alakalı bilgileri genelleyelim.

Sogdian belgelerinde keşfedilen sosyal terminolojinin geniş çerçevesi, gelişmiş feodal tip hiyerarşinin varlığı düşüncesine yol açmaktadır. Soyluluğun temel katagorileri şunlardır; yönetici kesimin temsilcileri (Çin kaynaklarında: chzhao-u) ve toprak aristokrasisi dihanlar, mal sahipleri (azimler ve sıradan olanlar) ve onları, en üst sınıfını unvanlı aristokrasi oluşturan sayısız azatlar (azatkar-insan) takip eder. Azatlar, devamlı prensin hizmetindeydiler ve vergiden muaftılar. Vergi yükümlüsü nüfusun büyük kısmı, el sanatlarıyla uğraşan ve köylü olan işçilerdi (karikar). Sosyal

basamağın en aşağısı ömür boyu ve geçici köleleri ve değişik kategorilerden hizmetçileri içerirdi.

Herhangi bir kategorideki toprak için toprak sahibi, kadivarın mülkiyetinin temeliydi. Toprak satımı, alma senediyle belgelenirdi ki bu Mug arşivinde (belge V8) korunmuş olarak bu gerçeği tasdik eder. V. A. Livşits belgenin özelliğini tanımlar. Alım senedi şu temel konuları içerirdi: Derleme tarihi, sözleşmeyi yapan taraflar, anlaşmanın konusu ve anlaşma maddeleri, şahitlerin isimleri ve belgeyi düzenleyen sorumlunun pozisyonu. Bir toprağın fiyatı drahmalarla ifade edilirdi. İlginçtir ki bu fiyat Türk ordusundaki askerlere ödenen bir parça ipekli kumaşa eşitti.35

Öncelikle, ihshidlere olmak üzere dikhanların büyük bölümüne ait olan değirmenler, onların diğer bir gelir kaynağıydı. Değirmenlerin kiralanmasıyla ilgili Mug arşivinden bir başka belge36 bunu kanıtladı. Orta Çağ'ın başlarında iki türlü değirmen kullanımı vardı: Kiralama ve sahibinin kendisinin kullanması.

Gelirlerin diğer bir maddesi de dükkanlarının çoğunun dikhanlara ait olduğu bazarlardır. Dokuma, özellikle pamuk ve ipek dokuma, Sogdina'da yaygındı. Hayvan derisi işi de iyi gelişmişti. Daha sonraki zamanlarda, bu örnekler kullanılarak Müslümanlık öncesi Sogdina'da silah üretimi üzerine uzmanlaşmış halk atölyelerinin var olduğu tahmin edilmiştir. Zırhlar, zırhaltı gömlekler, miğferler, çizmeler ve diğerleri, memurlar da dahil çeşitli kimselere verilen şeylerdi. Bütün bunlar, Pencikent'in yöneticisi Devaştiçh'in (A5 ve B1) kalemindeki özel kayıtlarda kaydedilmişti. Derinin Devahtiçh'in hazinesine gönderildiği deri atölyeleri, yukarı Zeravşan'da mevcuttu. Derilerin önemli bir bölümü göçebe Türklerden tarım bölgelerine (kurban için hayvanlar ve sürü halindeki hayvanlar) gittiği biliniyor. Türkler, yerleşmiş nüfuslar tarafından sonradan tabaklanan işlenmemiş deriyi satın alırlardı. Coğrafyalara göre bu, Şaş'taki gerçek iş durumudur.37

Mug koleksiyonundan38 evlilik anlaşması denilen belge, Sogdina'da gelişmiş bir sivil hukukun varlığını kanıtlar. Bu anlaşma Asya temsilcisi Uttegin ve Navkat hükümdarının vasisi ve karısı Çer'in evliliklerini tanımlar. Belgenin yapısını araştıran V. A. Livşits, tarafların karşılıklı yükümlülükleriyle alakalı 8 cümle seçmiştir. Metni analiz ederek araştırmacı, Sogdina'da çok karılılığın varlığı sonucuna varmıştır, ama bu çok karılılık sadece soylu Asyalılar ve hali vakti yerinde aileler içinde yaygındır.39

Yazılı kaynaklardan alınan bilgilere dayanarak, yazıyı hazırlayanın düşüncesine göre, şöyle bitirmek mümkündür; 8. yüzyılın ilk çeyreğinde yerleşik Türkler arasında Sogdian çiftçi soyluluğu oluşuyordu. Karışım süreci başlamıştı. Sogdian soyluluğu Türk hiyerarşisine ve vahaların yakınlarına yerleşen Türklerin liderleri yerel politik sisteme dahil olmuştu.40

Orta Asya ekonomisinde sogdina ticareti başrol oynadı (hem iç hem de dış). Sogdian tüccarlarının uluslararası ticaretteki önemli rolü, 10. yüzyıla kadar varolmuş Tufan vahasındaki Sogdian kolonilerine bakılarak kanıtlanabilir. Bunun hakkındaki bilgileri Sogdian kolonicilerinin (4. yüzyıl) Semerkand ve Buhara'daki akrabalarına yazdıkları mektuplardan öğreniyoruz. Mektuplarında pazarlıklar; bakır, gümüş ve altın alımı ve malların fiyatları hakkında bilgi vermişler ve hatta sıkıntılı zamanlardan kaynaklanan zorluklardan şikayet etmişlerdir.41

İç ticaret hakkındaki bilgilere daha çok Çin kaynaklarında ve sonradan, Müslüman kaynaklarında yoğunlaşılmıştır. Bütün kaynaklar Sogdianların ticaretteki maharetlerinin çok iyi olduğu üzerine hemfikirdir. Hacı Syuan Tszan'a (629) göre nüfusun yarısı tarımla, diğer yarısı da ticaretle uğraşıyordu.42 Sogdina'nın ana kenti Semerkand, aynı zamanda oranın ticaret ve endüstri merkeziydi ve kervan yolu üzerinde geniş bir konak rolü

üstlenmişti. Büyük miktardaki yabancı mallar, yerli sanat ürünlerinin yoğunluğu kadar burada toplanmıştı. Pakand, İshtihan ve Arbican en büyük ticaret şehirleri idi ve Tavavis ve Zandana endüstri ve ticaret yerleşimleriydi. Buhara, mücevherleriyle meşhurdu. Yerel efsaneye göre, Buhara her yıl Semerkand'a yerel el sanatları zanaatkarları tarafından yapılmış gümüş tavşan ve altın geyiği de içine alan bir vergi verirlerdi. Eski Orta Çağ Sogdinası'ndaki geniş para dönüşümüne benzer olarak, yazılı kaynaklardaki tanımlardan bilinen yerel pazarlar, yerel ticaretin göstergeleri idiler.43

7. yüzyılın ortalarında bakır (bronz) para üretimi Türk yöneticiler tarafından ayrılmış Orta Asya bölgelerinde serbest bırakıldı. 8. yüzyılın başlarında bu para yönetimi yerel ve sonradan Çin geleneklerinden etkilendiler. Ortası delikli döküm paralar, Türk unvanlarına dönüşmüş, Sogdian dilinde büyük kimseleri (Kağan, tutuk) ve nadiren isimleri içerirdi. Eski Türk paraları, Sogd, Çaç ve Fergana'nın ayrı prensliklerinde serbest bırakıldı ve dağıtım alanı ve miktarlarının sınırlı olmasına bakılarak sirkülasyonun yerel özelliklerini taşıdıkları öne sürülür.44 Türgiş Kağanlığı'nın ömründe Yedi Irmak Bölgesi'nde değişik türlerin serbest bırakıldığı Türgiş paralarının aksine, bu paraların sayısı önemsizdir.45

Türk Kağanlığı'na dahil olması sırasında Orta Asya'nın maddi kültürü, yerel yerleşik insanlar ve göçebe Türklerin ortaklıklarını yansıtır. Bu ortaklık, askeri tesisat, süs, değerli metalden yapılmış aletlerin yapısı vb. benzerlikler ve Orta Asya toplumunun askeri ve aristokratik çevresiyle bağlantılı konularında görülebilir. Araştırmacılara göre maddi kültürdeki bu ortaklık, Sogdian kentlerinin ve Türk Kağanların kazançlarındaki ortaklığa bağlıdır.46

Orta Asya'nın Türk Kağanlığı'na dahil olması çok önemlidir. Bu, Türk boylarının birleşmesini sağlamlaştırmış ve Orta Asya'daki Türkçe konuşan insanların bir kısmını oluşum temellerine oturtmuştur. Kağanlıkların güçlü askeri yapısı, Çin ve İran'ın Orta Asya insanlarına karşı olan saldırgan tavırlarına karşı durmuştur. Büyük devlet birlikleri oluşturmak, el sanatları ve ticaretin gelişimi için gerekli şartları olumlu yönde geliştirir. Orta Asya'da Türkler tarafından yönetilen Sogdian kolonicilerinin yerleşim yerlerini kurmak, steplerin uzak bölgelerindeki ekonomik hayatın canlanmasını sağlamıştır. Bu durum Kağanlıkların ekonomi ve kültürlerini etkilemiştir ki bunlar, küçük bir parçayı oluşturan yerleşik çiftçi Türklerin ve çiftçilik, el sanatları, ticaret ve devletin kültürel hayatında baskın olan Sogdian nüfusu, ve politikada önder durumda ve göçebe üretime dayanan göçebe Türk nüfusunun birleşimiyle nitelendirililirler.47

1 Klyashtornyi S. G. Problema rannei istorji plemeni tyurk (ashina). //Novoe v sovetskoi arkheologii. (The problem of the early history of the tribe turk (Ashin). //New in the soviet archeolgy). MIA 130. M., 1965. s. 278-281.

2 Zuev A. Yu. Zapadnotyurkskii kaganat. //Istoriya Kazahskoi SSR. (Western turkic Khaganate//The history of Kazakh SSR). V. 1, Almaata 1977. s. 325.

3 Nöldeke t. Geschichte der Persen und Araben zur Zeit der Sasaniden. Leiden 1879. s. 158-159.

4 Gafurov B. G. Tadzhiki. Drevneishaya, drevnyaya i srednevekovaya istoriya. (Tadjics. The ancient and medieval history). Duşanbe 1989. s. 274.

5 Firdavsy Abdulkasim. Shohnoma. (Shahname). P. VIII. Duşanbe, 1966. s. 264-265;. Belenitskii A. M. Istoriko-geograficheskii ocherk. Huttalya s drevneishih vremen do X v. (Historic and geografical essey of

Huttalia from the ancient time of up to the X c.). //Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR. No 15, M., 1950. S. 112.

6 Chavannes E. Dokuments sur les Tou-kiue (Turks) Occidentaux. Sankt-Peterrsburg 1903. C. 24, 130.

7 Piguliеvskaya N. V. Vizantiya na putyah v Indiyu. Iz istorii torgovli Vizantii s Vostokom v IV-VI vv. (Byzantium on the way to India. From the trade history of Byzantium with the East in IV-VI cc.). M. L., 1951. s. 203.

8 Stepi Evrazii v epohu srednevekov'ya. Arkheologiya SSSR 1981. (Steppes of Euroasia in Middle Ages. Archology of the USSR). M., 1981. s. 29; Kychanov E. I. Kochevye gosudartstva ot gunnov do man'chzhurov. (Nomadic states from Huns to Manjurs). M., 1997. s. 95; Gafurov B. G. Tadzhiki… ukaz. soch. (Tajics…quat. coll). s. 271; Zuev Ju. A. Zapodnotjurkskii kaganat//Istoriya Kazakhskoi SSR. (Western turkic khaganate. //The history of Kazakh SSR). V. 1, Almaata 1997. s. 329.

9 Stepi Evrazii… ukaz. soch. (Steppes of Euroasia… quat. coll). s. 29; Gafurov B. G. Tadzhiki… ukaz. soch. (Tajics…quat. coll). s. 271; Bartold V. V. Ocherki po istorii Semirech'ya. Sochineniya (Essays on the history of the Seven River Land. Collection of works) V. 2, s. 1. M., 1963. s. 245.

10 Detailed research on the fight of Central Asian peoples against Arabic conquers: Smirnova O. I. Iz istorii arabskih zavoevanii v Srednei Azii. //Strany i narody Vostoka. (From the history of Arabic conquers in Central Asia. //Countries and peoples of the East). 1957, No 2. s. 119-134; Livshits V. A. Yuridicheskie dokumenti i pis'ma. //Sogdiiskie dokumenty s gory Mug. (Legal documents and letters. //Sogdien document from the mountain Mug.) Is. 2. M., 1962. s. 77-91; Klyashtornyi S. G. Drevnetyurkskie runicheskie pamyatniki kak istochnik po istorii Srednei Azii. (Ancient Turkic runic monuments as a source on the history of Central Asia). M., 1964. s. 153-155.

11 Bernshtam A. N. Sotsial’no-ekonomicheskii stroi orkhono-eniseiskih tyurok VI-VIII vv. (social and economic structure of Orhon-Yenisey turks VI-VIII cc.). Moskova-Leningrad 1946; Klyashtornyi S. G. Drevnetyurkskie runicheskie pamyatniki… ukaz. soch. (Ancient Turkic runic monuments…quat. coll.). Klyashtornyi S. G., Livshits V. A. Sogdianskaya nadpis’ iz Buguta//Strany I narody Vostaka. (Sogdian inscription from Bugut//Countries and peoples of the East). 1971, 10. s. 121-136; Zuev A. Yu. Zapadnotyurkskii kaganat… ukaz. soch. (Western turkic Khaganate… quat. coll.). s. 321-350.

12 Kychanov E. I. Kochevye gosudartstva… ukaz. soch. (Nomadic states quat. coll.). s. 98-100.

13 Smirnova O. I. Zametki o sredneaziatskoi titulature (po monetnym daannym). (Notes about Central Asian Titles (on coin data).)//Epigrafika Vostaka, XIV, 19961. s. 62.

14 Gumilyov L. N. Drevnie tyurki. (Ancient Turks). Moskova 1967. s. 58.

15 Kychanov E. I. Kochevye gosudartstva … (Nomadic states… quat. coll.). s. 107.

16 Klyashtornyi S. G., Livshits V. A. Sogdianskaya nadpis’ … ukaz. soch. (Sogdian inscription… quat. coll.). s. 132.

17 Kychanov E. I. Kochevye gosudartstva …. (Nomadic states… quat. coll.). s. 114.

18 Kychanov E. I. Kochevye gosudartstva …. (Nomadic states… quat. coll.). s. 102-105. Here is about the meaning of other Turkic titles.

19 Gumilyov L. N. Drevnie tyurki. (Ancient Turks… quat. coll.). s. 60.

20 Hudyakov Yu. S. Vooruzhenie srednevekovyh kochevnikov Juzhnoi Sibiri I Tsentral’noi Azii (Armament of medieval nomads of South Siberia and Central Asia.). Novosibirsk 1986. s. 267.

21 Kychanov E. I. Kochevye gosudartstva …. (Nomadic states… quat. coll.). s. 113.

22 Kychanov E. I. Kochevye gosudartstva …. (Nomadic states… quat. coll.). s. 117-118.

23 Klyashtornyi S. G., Raby v drevnetyurkskoi obschine (po pamyatnikam runicheskoi pis'mennosti Mongolii)//Drevnie kul'tury Mongolii. (Slaves in ancient Turkic society (on monuments of runic scripts of Mongolia)//Ancient culture of Mongolia.). Novosibirsk 1985.

24 Zuev A. Yu. Tamgi loshadei iz vassal'nyh knyazhestv (perevod iz kitaiskih sochinenii Tanhuyao 3, gl. 72, s. 1305-1308)//Trudy Instituta Istorii, Arkheologii I Etnografi Akademii Nauk Kazahskoi SSR. (Hourses' Tamga from subordinate estates) (tranlation from Chinese essays VIII-X cc. Tanhuyao 3, chapt. 72, s. 1305-1308)//Collection of works of the Institue of History Archaeology and Ethnography AS KazSSR v. 8. Almaata. 1960. s. 97.

25 Kychanov E. I. Kochevye gosudartstva …. (Nomadic states quat. coll.). s. 110.

26 Klyashtornyi S. G. Mifologocheskie syuzhety v drevnetyukskih pamyatnikah. //Tyurkologicheskii sbornik. (Mythological plots in ancient Turkic monuments. //Collection of articles on turkology). Moskova. 1977 (1981). S. 117-138.

27 Kychanov E. I. Kochevye gosudartstva… (Nomadic states… quat. coll.). s. 112.

28 Klyashtornyi S. G., Livshits V. A. Sogdianskaya nadpis' …ukaz. soch. (Sogdian inscription… quat. coll.). s. 132-133.

29 Klyashtornyi S. G. Drevnetyurkskaya kul'tura v svete drevneishih tyurkskih tekstov. //Informotsionnyi byuletten' MAIKTSA. (Ancient culture in the light of ancient Turkic texts//Information bulletin

International association on research of Central Asian culture). Is. 13. Moskova 1988. s. 103-104.

30 Marshak B. I., Raspopova V. I. Kochevniki i Sogd//Vzaimodeistvie kochevyh kul’tur I drevnih tsivilizatsii. (Nomads and Sogdiana. //Interaction between nomadic cultures and ancient civilisation). Almaata 1989. s. 423.

31 Mokrynin V. P. Rannefeodal’nie gosudarstva VI-X vv. //Istorija Kir

gizskoi SSR. (Early feudal states of VI-X cc. //History of Kirgiz SSR). V. 1. Frunze 1984. s. 234.

32 Bichurin N. Ya. Sobranie svedenii o narodah, obitavshih v Srednei Azii v drednie vremena (Collection of information about people living in Central Asia in ancient period.). Moskova-Leningrad 1950. v. 2. s. 280-281.

33 Livshits V. A. Praviteli Pendzhikenta VII-nach. VIII vv. //Rannesrednevekovaya kul’tura Srednei Azii i Kazahstana. (the governors of pendjikent the VII-beginning of the VIII cc. //Early Medieval culture of Central Asia and Kazakhstan). Duşanbe 1977. s. 45.

34 Sogdiiskie dokumenti s gory Mug (Sdgm.) Juridicheskie dokumenty i pis’ma. (Chtenie, perevod i kommentarii V. A. Livshitsa. (Legal documents and letters (Reading, translation and comments of Livshits V. A.). Moskova 1962; Gafurov B. G. Tadzhiki… ukaz. soch. (Tajics…quat. coll). s. 372.

35 SDGM (SDGM 2… Ouat.) s. 45-58; Smirnova O. I. Ocherki iz istorii Sogda (Essays… Ouat.) s. 108-109.

36 Livshits V. A. Sogdianskii document B-4 s gory Mug//Vestnik drevnei istorii (Sogdian documents from the mountain Mug B-4)//WDI 6. 1956, s. 123-138.

37 Smirnova O. I. Ocherki iz istorii Sogda (Essays… Ouat.) s. 113-123.

38 SDGM (SDGM 2… Ouat.) s. 17-45.

39 Smirnova O. I. Ocherki iz istorii Sogda (Essays… Ouat.) s. 74-76.

40 Smirnova O. I. Ocherki iz istorii Sogda (Essays… Ouat.) s. 40. Marshak B. I., Raspopova V. I. Kochevniki i Sogd//Vzaimodejstvie kochevyh kul’tur i drevnih tsivilizatsij. (Nomads and Sogdiana. //Interaction between nomadic cultures and ancient civilisation). Almaata 1989. s. 423.

41 Smirnova O. I. Ocherki iz istorii Sogda (Essays… Ouat.) s. 125.; Henning W. B. The date of the sogdian ancient letters//BSOS, V. XII. 1948. Pt 3-4. Ss. 600-615.

42 Mandel’shtam A. M. Srednyaya Aziya v VI-VII vv. //Ocherki po istorii SSSR. (Central Asia in VI-VII cc. //Essays on the history of USSR.) v. 2. M, 1958. s. 367.

43 Smirnova O. I. Ocherki iz istorii Sogda (Essays… Ouat.) s. 127-139. Smirnova O. I. Svodnyi katalog sogdiiskih monet. Bronza. (Composite catalogue of Sogdian coins. Bronze). Moskova 1981.

44 Baratova L. S. Drevnetyurkskie monety Srednei Azii VI-X vv. (Tipologiya, ikonografiya, istoricheskaya interpretatsiya.). Afteroferat … kahd. ist. nauk. (Ancient turkic coins of Central Asia of the VI-X cc. (Types, iconography, Historic interpretation). (Report of PhD of history). Taşkent 1995; Baratova L. S. Alttürkische Münzen Mittelasiens aus dem 6. -10. Jh. n. Chr. Typologie, Ikonographie, historische Interpretation. AMIT, Band 31. Berlin 1999. s. 219-292.

45 Baratova L. S. Alttürkische Münzen… s. 226-232; Thierry F Sur les Monnaies des Türgesh//Coins Art and Chronology. Essays on the pre-Islamic History of the Inda-Iranian Borderlands. Wien 1999. s. 321-349.

46 Raspopova V. I. Sogdiiskii gorod i kochevaya step’ v VII-VIII vv. //Kratkie soobshcheniya instituta istorii material’noi kul’tury. (Sogdian town and nomadi steppe in the VII-VIII cc. //Brief information of the Institute of Archeology). Is. 122 (1970). S. 86-91.

47 Stepi Evrazii… ukaz. soch. (The Steppes of Euroasia… Ouat.). s. 30.

VI-VIII. Asırlarda Türkistan Vahalarında Batı Türk Hakimiyeti / Prof. Dr. Jonathan Karam Skaff [s.97-106]

Shippensburg Üniversitesi Tarih Bölümü / A.B.D.

Uzun zamandır bilinmektedir ki, Batı Türkleri (Tujue),1 bunların alt kabileleri ve Türgişler (Tuqishi) gibi halefleri altıncı yüzyıldan başlayarak sekizinci yüzyıla kadar Türkistan'ın yerleşik hayata kavuşmuş vahalarını yönetmişlerdir. Bu Türk halkları genellikle step bölgesinde yaşayan, hayvancılıkla uğraşan çoban göçerler olmalarına rağmen, Türkistan'ın tarımsal vaha topluluklarını kontrol altında tutmaya aşırı bir ilgi göstermişlerdir. Ancak, Türkistan'a hakim olma isteklerinin sebepleri ve bu amaçla geliştirdikleri örgütlenme konusu henüz yeterince açıklığa kavuşturulmamıştır.2 Bu makale, göçer hükümranların neden ve nasıl söz konusu vahaları kontrol ettiklerini göstererek bir boşluğu doldurmaya çalışacaktır.

Bu çalışmanın coğrafi parametrelerini tespit etmek için, Türkistan İç Asya'nın batıda Hazar Denizi ve doğuda Altay Dağları boyunca uzanan kısmı olarak tanımlanmaktadır. Bu bölgenin güney sınırı, Hint alt kıtasını Asya'nın diğer kesimlerinden ayıran yoğun sıradağlardır. Kuzeyde ise, Türkistan, İç Asya boyunca doğudan batıya uzanan steplerin kuzey uç noktasına kadar genişlemektedir. Bölge genellikle çorak ya da yarı çoraktır. Yarı çorak bölgeler, Türkler gibi çoban-göçer halkların yaşamını idame ettirecek meralara sahiptir. Çorak çöl bölgelerinde ise, bu dönemde, çoğunlukla Farsça ya da diğer Hint-Avrupa dilleri konuşan halkların yaşadığı bağımsız siyasi birimlerin bulunduğu vahalar mevcuttur. Not edilmesi gereken bir istisnayı, resmi dil olarak Çinceyi kullanan Çin ve

Hint-Avrupa nüfuslarının karışımının bulunduğu Turfan vahasındaki Gaoçang Krallığı oluşturmaktadır.

Bu çalışmada kullanılan kaynakların sorunlu olduğunu belirtmek gerekir.

Bu bölgedeki Türkler ve diğer kabileler bu dönemde kayıtlar tutmuş olsalar bile, bunlar bugüne kadar ulaşamamıştır. Bu yüzden, bu çalışma orijinal Çince ve Arapça belgelere ve tarihi raporlara dayanmaktadır. Ne yazık ki, bu kaynaklar da tatmin edici olmaktan çok uzaktır, çünkü bu dökümanlar göçerlerin kontrolünde olan bölgelerin dışında yaşayan Çinli ya da Arap tarihçiler tarafından kaleme alınmıştır. Bu kuralın istisnasını teşkil eden bazı Çin kaynakları, Turfan vahasındaki Gaoçang (Qocho) Krallığı'nın belgeleridir. Bu belgeler bu yüzyılın başında yapılan kazılarda ortaya çıkarılmış ve daha yakın zamanlarda yayınlanmıştır. Bu belgeler bize, ortaya çıkarıldıkları tarihe kadar bilinmeyen dönemlerdeki kabileler ve bunların vaha topluluklarıyla temasları konusunda bilgiler sunmaktadır, ama ne yazık ki bu belgelerin sayısı oldukça azdır. Kaynaklarla ilgili bu tür sorunlar olmasına rağmen, dağınık delilleri birleştirmek suretiyle göçer hakimiyetinin genel durumunu tasvir etmek mümkündür.

Vahaları Kontrol Etme İhtiyacının Kaynakları

Günümüze ulaşan dağınık Çince ve Arapça kayıtlar, Türkistan'daki göçmen konfederasyonlarının, boyundurukları altında tuttukları vaha devletlerinden insan gücü ve maddi kaynaklar açısından faydalandıklarını göstermektedir. Batı Türklerinin vaha devletlerinden topladıkları maddi zenginlikler iç üretim ve ticaret karlarından aldıkları vergilerdir. Mesela, pek çok Çin tarihi kaynakları Kaşgar'ın Türklere yıllık haraç olarak pirinç, arpa, tahıl, bakır, demir, teneke, sarı zırnık, ipek işlemeli kumaş, pamuk ve kendir gönderdiklerini pek çok kez zikretmektedir.3

Gaoçang hakkındaki bilgiler ise çok daha geneldir. 630 yılı civarında, bir Budist hacı olan Hsüen-Tsang Hindistan'a giderken yolu üzerinde bulunan Gaoçang'dan geçerken Gaoçang hükümdarı kendisine güvenmiş ve Batı Türklerinin Tong Yabgu adlı kağanına teslim edilmek üzere kendisiyle iki araba dolusu meyve ve 500 top ipek kumaş göndermiştir. Hükümdarın kağana yazdığı mektupta kendisinden "Kağan'ın kölesi"[4] olarak bahsetmesi, hükümdar ile kağan arasındaki siyasi ilişkinin niteliği hakkında herhangi bir şüpheye mahal bırakmamaktadır. Yaklaşık bir 10 yıl sonra, başka kaynaklar, 640'da Tang Çini'nin hükümdarlığı işgalinden hemen önce Gaoçang'ın Batı Türklerinin kağanı Yugu Şad'a para (jin) ve ipek (bo) gönderdiğinden bahsetmektedir.[5] Bu para ve ve ipeğin büyük çoğunluğunun Gaoçang üzerinden geçen uluslararası ticaretten hortumlandığını tahmin edebiliriz.[6] Mevcut kaynaklar, göçerlerin sadece Kaşgar ve Gaoçang'tan haraç aldığından bahsetmesine rağmen, benzer düzenlemeleri bütün Türkistan'da yapmış olmaları muhtemeldir.

Maddi kaynakların yanı sıra, vahalar göçer konfederasyonlara savaşçı güçleri takviye etmek üzere insan gücü de sağlamaktaydılar. Bildiğim kadarıyla, bu uygulamayı yapan Batı Türklerine sadece iki atıf bulunmaktadır ve her ikisi de Gaoçang ile alakalıdır. İlki, Tang Hanedanı'nın ilk zamanlarında Hami hükümdarının Batı Türklerine bağlılıktan vazgeçerek Tang Hanedanı'na sadakat gösterdiği zaman meydana gelmiştir. Gaoçang ve Türkler Hami'ye ortak bir saldırıda bulunmuşlar, fakat bundan bir sonuç alamamışlardır. Ancak, bu sıralarda Gaoçang ordusunun komutanının Türk Aşina boyunu bir üyesi olduğunu belirtmekte de fayda var.[7] Daha sonraları, 638'de, Gaoçang Karashahr vahasına saldıran Batı Türklerine de yardım etmiştir.[8]

Öte yandan, Türgiş Kağanı Sulu'nun (715-738) yerleşik vaha sakinlerini ordusunda sürekli olarak kullandığına dair Arapça kaynaklarda önemli

miktarda delil mevcuttur. Bunlardan iki örnek verecek olursak; Müslüman Vali Müslim b. Sa'id, 724 yılında Fergana'ya karşı ordularını gönderdiğinde, güçleri Fergana ve Şaş[9] vahalarında yaşayan erkeklerin de içinde yer aldığı Sulu orduları tarafından geri püskürtülmüştür. Sulu kuvvetleri, birkaç yıl sonra, yani 728-729'da, Müslümanların kontrolündeki Semerkant civarına nüfuz etmişlerdir. Türgiş ordusunda da Fergana, Şaş, Nesef ve Buhara[10] gibi şehirlerden güçler vardı. Arap yıllıklarında bolca bulunan bu delililler bir Çin kaynağı tarafından da doğrulanmaktadır, bu kaynak Kutal (Guduo) ve Kuşaniye (Heguo) hükümdarlıklarının Türgiş[11] güçleri bünyesinde savaştıklarını anlatmaktadır. Bu kanıt kuşkuya mahal bırakmaksızın Batı Türk ve Türgiş ordularının Türkistan'ın yerleşik hayata geçmiş bölgelerindeki askerleri bünyesinde topladığını doğrulamaktadır. Çoğu durumda, bu bölgelerdeki insanlar/erkeklerin bir tür haraç/vergi olarak Türklere hizmet etmeye zorlandıkları da ihtimal dahilindedir.[12]

Vahaların Doğrudan Yönetimi

Türkistan'daki göçer konfederasyonların yerleşik hayatın kurulduğu vahalardan insan ve maddi kaynakları kullandıklarına dair kanıtlar olmakla birlikte, tarımsal bölgeleri nasıl kontrol ettikleri konusu açıklanmaya ihtiyaç duymaktadır. Bu göründüğünden daha karmaşık bir problemdir, çünkü vahalar göçerliğe pek de iyi bakmayan bir çöl denizinde tarım adalarıydı. Göçerlerin göç güzergahları çoğu durumda vahalardan geçmezdi, bundan dolayı Türkler bu duruma uygun metodlar uygulamak zorunda kaldılar.

Çoğunlukla, göçerler vahaları dolaylı yollardan yönetirlerdi, fakat doğrudan yönetimin uygulandığı bazı durumlar da vardı. Biz burada öncelikle doğrudan yönetim üzerinde duracağız. Elimizde Toharistan, Fergana ve Şaş olmak üzere üç devletin yöneticilerinin yerleşik hayata geçmiş ve doğrudan yönetime başlamış göçer şeflerin soyundan geldiklerine dair deliller bulunmaktadır. Bu üç devletin üçünün de göçerliğe

müsait meralara/otlaklara bitişik bölgelerde olması bir tesadüf olamaz. Çin kaynaklarının belirttiğine göre, Tokharistan'da Amu Derya'nın (Ceyhun) güneyinde hükümdarlar/yöneticiler genelde Türk Aşina boyu üyelerine verilen Türkçe Yabgu (yehu) unvanını kullanmaktaydılar.13

Türk yönetici boyu ile olan bir bağlantı, 650'lerdeki Yabgu'nun Aşina Wuşibo olarak adlandırılmasıyla kanıtlanmaktadır.14 Bir sonraki yüzyıl boyunca birbiri ardına gelen ve isimleri bilinen yabgulardan biri, 729'da tahta oturan Kutlu (Guduolu) Dun Tardu'dur (Dadu) ve ismi kolayca farkedilebileceği gibi Türkçedir.15 Baktriyan dilinde yazılmış belgelerde de yönetici ve hükümdarlar için geçen Türkçe isimler ve unvanlar da oldukça yaygındır.16 Türk siyasi geleneğinde muhafaza edilmiş kanıtlar da bulunmaktadır. Mesela, 727 yılında Tokharistan'ın yabgusundan Çin imparatoruna gönderilen Çince bir mektupta Çin imparatorundan Çince bir unvan olan "imparator" (huangdi) ya da "Tanrının Oğlu" (tianzi) yerine Türkçe bir unvan olan "Tanrının Kağanı" (tian kehan) olarak bahsedilmektedir.17

Doğrudan göçer yönetiminin Fergana'da da uygulandığı açıkca görülmektedir. Yeni Tang Tarihi, Çin'deki Wei (220-265) ve Jin (265-420) hanedanları zamanından itibaren bir yerli hükümdarlar silsilesinin Fergana'yı yönettiğinden bahsetmektedir.18 Eski hükümdar ilişkileri, Batı Türklerinin yerli hükümdar Kibi'yi katlettiği 627 ile 649 yılları arasında bir zamanda sona erdi. Bu olaydan sonra, Asena Şuni şehrin kontrolünü ele geçirdi. Chavannes, Asena'nın Türk boyunun adı olan Aşina'nın bir yanlış kullanımı olabileceğini ileri sürmektedir.19 Şuni'nin ölümünden sonra yerine Ebozhi geçti. Kibi'nin bir yeğenini bir şehre ve kendi yeğenini de diğer bir şehre atayan Ebozhi'nin Türklerle yerlilerin yönetiminden oluşan ortak bir sistem kurduğu görülmektedir. Bu ortak yönetim sisteminin ne kadar devam ettiği açık olmamakla birlikte, 738'deki Fergana Hükümdarı

Arslan Tarkan (Axilan Dagan) bir Türk ismi (Arslan) ve unvanı (Tarkan) kullanmaktaydı.20

Bugünkü Taşkent'in yerinde bulunan, Şaş'ta Türk komutanlar yedinci asırdan başlayarak yönetimin dizginlerini ellerinde tutmaya başladılar. Yeni Tang Tarihi'nde Batı Türklerinin 605 yılında Şaş hükümdarını öldürdüğü ve ülkede Tegin Fuzhi'nin yönetimini tesis ettiklerinden bahsetmektedir.21 Fuzhi'nin bir Türk olması muhtemeldir, çünkü kağanın oğlu, küçük kardeşi ya da akrabası olduğunu gösteren bir Türkçe unvan olan Tegin'i kullanmaktadır.22 Sekizinci asır ortalarına kadar, Fuzhi'nin halefleri bazan farkedilir şekilde Türk isimleri ve daima Türk unvanı Tudun'u (tutun) kullandılar ve bir vaha şehrinde temsil edildiler.23 Türk isimleri ve unvanlarının bolca kullanılması Şaş'ın Türk şeflerinin soyundan gelenler tarafından yönetildiğini göstermesine rağmen, bu sekizinci asrın ortalarında Şaş'ın siyasi yöneliminin göçer kabilelere doğru olduğu anlamına gelmemektedir. 739'da Şaş hükümdarı, Bahadır Tudun yeni ölen Türgiş lideri Sulu'nun oğluna saldıran Çinlilere yardım etti.24 Onun halefi, Yina Tudun Kule, 741'de Tang sarayına şöyle yazmaktaydı: "Türkler şimdi Tanrının Kağanı'nın (Çin İmparatoru) tebasıdır, ancak Araplar ülkeleri (Türkistan) tehlikeye sokmaktadır. Lütfen onlara saldırın."25 Tanrının Kağanı kelimesinin kullanılması Türk siyasi geleneğinin sürdüğünü göstermesine rağmen, açıkça Şaş bu dönemde Türgişler ya da Müslümanlar yerine müttefik olarak Çinlileri görmektedir. Bir vaha bölgesini yönetmek, daha önce göçer olan hükümdarları, hala steplerde olan kendi kardeşleri ya da akrabaları ile olan ilişkilerini koparmaya zorladı. Bu durum bir göçer elitin bir yerleşik toplumun yönetimini ele geçirdiği her yerde ortaya çıkan ortak bir fenomendir.26 Bu yeni yönelimin 1,5 yüzyıllık bir süre zarfında, yani Türkler Şaş'ı idare ederken tedricen geliştiğini tahmin edebiliriz.

Şaş, Fergana ve Tokharistan yöneticileri arasında Türk isim ve unvanlarına çok sayıda rastlanılması, bu vaha devletlerinin yönetici elitinin Türk soyundan olduğunu göstermektedir. Türkistan'daki göçer ve yerleşik hayata geçmiş olan toplulukların birbirlerinin isim ve unvanlarını kullandıklarının bilinmesine rağmen, bu isim ve unvanların alınmasına devam edilmesi genellikle istisnai örneklerdir.27

Sadece bu üç bölgede Türk isimleri ve unvanları süreğen bir şekilde kullanılmıştır. Bu gerçekten yola çıkarak, Türk şeflerin soyundan gelen yönetici elitlerin bu yerleşik toplumları yönettiği sonucuna varabiliriz. Bu gözlemin yanı sıra, kaynaklarımız yeterli olmadığından bu şehirleri yöneten gruplar ve bunların yönetim metodları konusunda fazla bir şey bilmiyoruz. İlerleyen yıllarda Şaş örneğinde olduğu gibi, bu, elit arasında göçer karşıtı bir siyasi duruş benimsendiğini, Türk yönetici grupların zamanla benimsedikleri yeni vatanlarının kültürü içinde asimile olduklarını ve hala steplerde yaşamakta olan yakınlarından farklı ilgi ve çıkarlar geliştirdiklerini göstermektedir. Ne yazık ki, kaynakların azlığı, göçer şeflerden yerleşik yöneticilere dönüşüm süreci hakkında daha fazla bilgi edinmemizi engellemektedir.

Dolaylı Göçer Yönetimi

Vahaların doğrudan yönetimi bir kural olmaktan ziyade bir istisnadır. Bu dönemde, daha yaygın olan uygulama yerli elitin vahalarda kendi konumlarını edinmelerine müsaade edilmesidir. Yerli yöneticiler, kendi yerleşik tebalarından topladıkları vergi ve haraçları göçer üstlerine iletmekle görevli bir aracı rolü ve hizmeti üstlenmekteydiler. Bu tür bir sistemin en kapsayıcı şekildeki anlatımını, 620'den 630'a kadar tahtta kalmış olan Batı Türklerinin Kağanı Tong Yabgu'dan "Batı Bölgelerinin hükümdarlarını İlteberler (xielifa) olarak atadı ve denetlemek, yönetmek ve vergilendirmeye nezaret etmek üzere her birine bir Tudun gönderdi" diye

bahseden Tang Dönemi tarih kitaplarında bulmak mümkündür.28 Bu tarihten daha önce bile, bir kaynak 605'ten 620'ye kadar Gaoçang'ı kontrolü altında tutan Tiele kabilesi zamanında, Batı Türklerinin vergileri toplamak üzere burada bir "memur" bulundurduklarından bahsetmektedir.29

Bu yönetim sisteminin Çin kaynaklarının bizi inandırmaya çalıştığı tarihten çok daha erken tarihlerde, en azından Gaoçang Hükümdarlığı'nda uygulandığına dair delil, bu asırda yapılan kazılarda ortaya çıkarılan belgelerde bulunmaktadır. 599 tarihli bir Budist sutraya ithaf, Gaoçang hükümdarının İlteber unvanını Tong Yabgu yönetiminden 20 yıldan fazla süre önce kullandığını ispatlamaktadır.30 Gaoçang halkının yüksek mevkidekilere ziyaretleri sırasında götürdükleri malzemelerin kaydedildiği diğer bazı parçalanmış dokümanlar, Türklerin Gaoçang'da bir Tudun ve diğer memurları görevlendirdiklerini doğrulamaktadır. Kayıtlar, aynı zamanda, Gaoçang'ın tebasının Türk denetçilerine de malzeme sağladığını göstermektedir. Bu dokümanların bir örneğinin tarihi altıncı ya da yedinci yüzyıla dayanmaktadır. Bahse konu olan Türk memurlar, bir Tudun, Kağan'ın bir elçisi, Şuluo Kağan Wudulun'un büyük memuru, Kuzey Kağan'ın elçisi ve Tudun'un bir memurudur.31 "Bir Tudun"un ve "Şuluo Kağan"ın maiyetinde hizmet gören "Büyük memurlar"ın varlığı Tudun'un bir vahada görevlendirilmiş tek Türk yetkili/görevli olmadığını göstermektedir. "Şuluo" ve "Kuzey" olmak üzere aynı dökümanda iki kağanın varlığı, göründüğü kadar sorunlu bir konu değildir. Michael Drompp, Doğu Türklerinin herhangi bir dönemde bir büyük Kağan ve alttan üste doğru beş altı kağana sahip olabildiklerine işaret etmektedir. Drompp birden çok kağanı iktidar yapısının esnekliğine atfetmektedir. Bu eski belge, Batı Türklerinin benzer akışkan örgütlere sahip olduğuna yönelik delilller sağlamaktadır.32 Bu açıdan, Gaoçang'da bulunan ama bir önceki ile tam

olarak aynı döneme ait olup olmadığı bilinmeyen bir diğer belgenin de Güney Kağanı'nın elçisine mal verildiğinden bahsettiğini not etmeye değer. Türklerin vaha şehirlerine gönderdikleri birkaç memur ve elçiler muhtemelen bu şehirlerin yönetilmesinde doğrudan roller üstlenmemekte, ancak Türk yönetimi ile vaha yönetimi arasında yönetim uyumunu izlemekte, denetlemekteydiler.33

Gaoçang'a aynı anda elçiler gönderen Türk yöneticilerinin çokluğu bizi Gaoçang üzerinde otoriteye sahip olan birden fazla elitin olduğu sonucuna götürmektedir. Gaoçang'daki Türk elitlerinin yetki alanlarının çakışması, çok daha sonraları on üçüncü yüzyılın sonları ve Timur yönetimi altındaki on dördüncü yüzyıl sonlarındaki Moğolların yönetimindeki benzer örgütsel yapıyı akla getirmektedir.34 Moğolların Çin'deki Yuan hanedanı askeri yapısı üzerine çalışmalar yapan Ch'i-ch'ing Hsiao, sorumluluğun aynı anda birden fazla kişide bulunmasının "İktidarı suiistimal etme"nin önüne geçmeyi amaçladığını, aksi halde lüzumsuz bir karşılıklı kontrol sistemi yaratılmış olacağını savunmaktadır.35 Bir diğer çalışmada, Elizabeth Endicott-West aynı prensibin Yuan sivil yönetiminde de çalıştığını söylemektedir. Her ne kadar kronolojik ve coğrafik olarak Moğollar ve Timur'dan ayrı olsalar da, Gaoçang'daki Türkler de benzer bir idari kültür uygulamaktaydılar.

Türklerin vaha şehirlerine küçük garnizonlar konuşlandırma olasılıkları da bulunmaktadır. Türkistan'da bu konuyla ilgili olarak herhangi bir kanıtımız bulunmuyor, ama Sui ve Tan hanedanları arasındaki 610'lar ile 620'ler arasındaki iç savaş sırasında, Doğu Türklerinin dolaylı kontrole sahip oldukları en az bir Çin sınır kasabasında yaklaşık 200 askeri bulunmaktaydı.36 Türkistan'da bir garnizondan bahsedilen tek yer Tanrı Dağlarının kuzeyinde bulunan ve daha sonra Tang Çin'i Dönemi'nde

Beiting olan ve daha sonra da Uygurların Beşbalık şehri olan Kağan Stupa Şehri'nde (kehan futu cheng) bulunmaktadır.

Batı Türklerinin lideri Yugu Şad, yukarıda bahsedildiği gibi kendisini haraç ve vergilerle besleyen Gaoçang'ı korumak amacıyla burada bir garnizon kurmak üzere bir Yabgu gönderdi. Garnizon Tanrı Dağlarının ters istikametinde Gaoçang'ın yaklaşık 125 kilometre kuzeyindeydi. Bu pratik gözükmemekle birlikte, askerlerin bu bölgeye konuşlandırılmasında ekolojik mülahazalar etkin rol oynadı. Gaoçang, çoban göçerler için geniş meralardan yoksun olan çölün ortasında bir vahayken, Kuzey Tianşen boyunca uzanan dağ etekleri hayvancılık için uygun meralara sahipti. Askeri strateji açısından da, bunun amacı Gaoçang'ı bir kuşatmadan kurtarmak ya da Gaoçang yöneticilerine itaati temin için gerekirse güç kullanabileceklerini her daim hatırlatmak olabilir.37 İkinci olarak belirttiğimiz fonksiyon aşağıda tam olarak ele alınacaktır. Eğer diğer şehirlerde de garnizonlar vardıysa bile, nispeten küçük olan bu garnizonların şehir surlarının içinde, daha büyük olanların ise uzaklarda, daha büyük sayıdaki hayvanı besleyecek bölgelerde konuşlandırılmış olabileceğini bekleyebiliriz.

Şüphesiz, memurların ve garnizonların en önemli fonksiyonu Türk efendilerine yeterli miktarda haraç gitmesini sağlamaktı. Ancak, vahalarda fazla bir varlık bulundurmadıklarından Türkler, uzaktan da olsa yerel halkı uyum göstermeye zorlayacak metodlar geliştirmeye mecbur kaldılar. Sonuçta, göçerler Türkistan'ın vahalarını dolaylı yönetme konusunda iki strateji kullandılar: Ben bunları yerleşimsel ve zorlayıcı uygulamalar olarak kategorize ediyorum.

İtaat ettirmek için yerleşimsel araçlar en iyi şekilde göçerler ile yerleşik yöneticiler arasında evlilik bağları ile tesis edilmekteydi. Çin tarihinde bu uygulamanın altı örneğini buldum. Biri hariç bütün vakalarda, uygulama

Türklerin soylu bir kadını evlenmek üzere yerleşik yöneticiye vermesi şeklindeydi.38 Çin kaynaklarının bu evlilik ilişkilerine çok fazla önem vermemesine ve sadece geçiştirir bir edayla bahsetmelerine rağmen, bu uygulamaya yönelik çok fazla referansa sahip olmamız önemlidir. Bu belki de, bu evliliklerin yaygın şekilde step ile vaha arasındaki ilişkileri bir güçlendirme aracı olarak yapıldığını göstermektedir. Evlilik ilişkileri aracılığıyla siyasi bağlar kurmak göçer siyasi kültürünün bütünleyici bir özelliğidir. Tarih boyunca bu, kabile dışı evliliklere dayanan göçer klanların ve kabileleri arasında ya karşılıklı saldırmazlık sinyali ya da "askeri fetihe bir ek" olarak uygulanmıştır.39 Vaha devletleri ve kabilelerin yöneticileri arasındaki evliliğe dair bu bağlar, siyasi evliliğin göçer uygulamasının yerleşik hayata geçilen bölgelerdeki denetim sorununa uyarlanmasını göstermektedir. Göçerlerin genellikle gelin veren tarafın gelin alan taraftan üstün olduğunu düşündüklerini de önemle not etmek gerekir.40 Biri hariç bütün bu evliliklerde, hep yerleşik yöneticilere

Türkler gelin vermiştir. Bu da söz konusu ilişkide Türklerin genellikle üstün olan taraf olarak mülahaza edildiğini göstermektedir.

Türkistan'daki göçer konfederasyonlar, evlilikleri vaha devletleri ile ilişkileri geliştirmek ve istikrara kavuşturmak amacıyla kullanmalarına rağmen, nihayetinde iktidarları buyruklarına itaat etmeyen devletleri tehdit etmek ya da cezalandırmak üzere güçlerinden faydalanma kabiliyetlerine bağlıydı. Askeri güç kullanma tehdidi ya da gözdağı olmaksızın, vaha yöneticileri göçer kabilelere haraç ve vergiler vermek istememekteydiler. Göçerlerin en çok kullandıkları zorlayıcı strateji askeri saldırılarda bulunmak ve töreleri dayatmaktı.

Türklerin vahalarda yerleşmiş bulunanların önde gelenlerine, bazan da tüm halka dayattıkları töreler daha az şiddet içermekle birlikte, hala zorlayıcı idi ve yerleşik hayata geçenleri göçer kurallarına uymaya teşvik

eder nitelikteki araçlardı. Bu fenomen en çarpıcı şekilde Gaoçang Hükümdarlığı'nda babası Qu Jian'ın ölümünden sonra iktidara gelen Qu Boya zamanında ortaya çıktı. Qu Jian annesi Türk olduğundan yarı Türk idi.

Qu Jian'ın ölümünden sonra, Çin kaynakları, "Türkler Qu Boya'ya kendi törelerine uyma emri verdi. Boya uzun bir süre itaat etmemekte direndi. Ancak Türklerin güç kullanarak mecbur bırakmasıyla itaat etmek zorunda kaldı"ğını anlatmaktadır.41 Bu kaynakta, Goaçang'ın uymaya zorlandığı Türk törelerinin ne tür töreler olduğu açıkça anlatılmamaktadır.

Türklerin cenaze merasiminde uyguladıkları törenin tabiatının Qu Boya'nın isteksizliğinde etkin olduğu düşünülebilir. Bu töreye göre kanın akarak gözyaşına karışması için yas tutanların yüzlerini kesmeleri istenmekteydi.42 Şüphesiz, en azından bazı töreler erkekler için belirli saç ve giyinme sitilleri de dayatmaktaydı. Gaoçang erkeklerinin giyinme tarzı ve traş şekillerini, kaynakların verdiği bilgilerden dolayı biliyoruz; bunalara göre, Gaoçang erkekleri "barbar kıyafetleri (hufu)"43 giymekte ve "saçlarını sadece kafalarının ortasında bir demet kalacak şekilde traş edip, kalan kısmı uzatarak arkaya atmaktaydılar",44 bunun bugünkü kuyruklara, ya da biraz değişmiş şekline benzediğini tahmin edebiliriz.

Çinli erkeklerin kafalarının ortasında bir tutam saç bırakması ve İç Asya'daki göçerlerin kuyruk bırakması - ki bu töreyi Mançular on yedinci yüzyıldan itibaren bütün Çin erkeklerine dayatmıştır- bu törenin en meşhur örnekleridir.45 Öte yandan, Gaoçang kadınları da etek, kısa ceket ve saçlarını bir tutam kuyruk yaparak Çin modasını takip etmekteydiler.46 Giyim ve sitilde cinsiyetlere göre farklılık gösterilmesinin sebepleri kaynaklarda bulunmamaktadır.

Gaoçang'daki saç ve giyim tarzlarının orijini hakkında daha fazla ipucu Gaoçang Hükümdarı Qu Boya ile Çin Sui İmparatoru Yangdi arasındaki

yazışmalarda bulunmaktadır. Qu Boya'nın mektubunda, "göçer komşularımızla iyi koşullarda olmak ve felaketlerden kaçınmak için" Gaoçang erkeklerinin göçer modasını takip ettiğinden bahsedilmektedir.47 İlaveten, mektupta Qu Boya, hükümdarlığın saç ve kıyafet tarzını "kuyrukları keserek (bian) ve yakaları dikerek" değiştirmek istediğini belirterek açıkça Sui imparatorunun takdirini kazanmak için bir teşebbüste bulunmaktadır.48 Hükümdara cevabında, Sui imparatoru, Gaoçang'a Çin tarzı kıyafet ve şapkalar üretmek için yardım etmeyi öneriyordu, fakat açık olarak bilinmektedir ki Gaoçang üzerindeki göçer boyunduruğunu kıramamıştır.

Çin tarih kitapları "Qu Boya'nın Tiele kabilesinin temel vassallarından biri olarak kaldığını.49 Kendini Çin'e sevdirmek için bir emir yayınlamasına rağmen, hala Tiele'den korktuğu için bu değişiklikleri uygulamaya cesaret edemedi"ğini yazmaktadır. Türk törelerine uymak zorunda kalan tek yer Gaoçang değildir.50 En azından Semerkant nüfusunun bir kısmı ve muhtemelen Kuça hükümdarı da kuyruk bırakmaktaydı. Ne yazık ki, kaynaklar tam değil ve diğer yerleşik vahalardaki saç ve giyim modaları hakkında pek bir şey bildirmemekte. Yine de biz, Semerkant halkının Türk evlilik ve cenaze geleneklerini takip ettiklerini biliyoruz.51 Bu uygulamaların Türkler tarafından empoze mi edildiği yoksa İç Asya'nın hükümranları olarak prestijlerinden mi etkilendikleri konusunda kaynaklar herhangi bir şey söylememektedir.52

Daha önce atıfta bulunduğumuz kanıtlar, bazı durumlarda Türklerin ve diğer kabilelerin törelerinden bir kısmını seçerek bu töreleri yöneticiler arasında ve yerleşik hayata geçmiş vahalarda mecburi kıldıklarını göstermektedir. Göçerler bunu, tebalarının iktidarlarını sembolik olarak kendilerine teslim etmesini temin için yapmaktaydılar. Philip Kuhn'un işaret ettiği gibi, Qinq hanedanı (1644-1911) Mançuların bütün Çinli erkek

nüfusa saç kuyruğu bırakmayı dayatması açısından bakıldığında, bu “kültürel birleştirme noktası” “inatçı direnç merkezlerini” yok edilmesi gibi önemli bir siyasi amaca hizmet etmiştir. Şart koşulan saç kesim tarzına uymayı reddedenler derhal isyancı olarak damgalanabilmekteydi. Kuhn’un doğru bir şekilde ortaya koyduğu gibi, “Saç kesim emri zekice bir hareketti: direnişi açığa çıkarıp çabucak yok etmek, yeni rejime karşı sinsi bir pasiflik içinde gelişmelerine fırsat vermekten daha iyidir”.53 Kıyafet, evlilik ve cenaze törenleri gibi diğer Türk kültürel törelerinin vahalara empoze edilmesi de benzer bir amaca hizmet etmekteydi. Sui imparatoru ile Gaoçang hükümdarı arasındaki yazışmalar, bu dönemde yöneticilerin bu tür kültürel normları çok ciddiye aldıklarını göstermektedir. Yerleşik hayata geçmiş olan yöneticiler “Felaketlerden kaçınmak” için törelere razı olmaya mecbur kalıyorlardı.

Türklerin kullandığı daha açık zorlayıcı bir yöntem de askeri harekattı. Şaşırtıcı bir şekilde, aslında bağımsız vaha devletlerine yönelik göçer saldırılarının çok fazla örneği bulunmamaktadır. Bunun böyle olması, ya göçer grupların bir saldırı için hemen güç toplamakta güçlük çektikleri ya da Çinli ve Müslüman tarihçilerin bu saldırılar hakkında çok fazla bilgi elde edememelerinden kaynaklanmaktadır. İkincisinin olması çok daha muhtemeldir, çünkü bütün göçer saldırılarının Gaoçang, Hami ve Karaşehr gibi Çin’in merkezine yakın vahalardan geldiğini biliyoruz.

Kayıtlara geçen en erken saldırı 590’da meydana gelmiştir. Bu yıl içinde, Türkler Gaoçang’a saldırmışlar ve çatışmaların akabinde 2.000 mülteci Çin’e göç etmiştir.54 Kaynaklarda saldırganlığın neden kaynaklandığı belirtilmemektedir, ancak biz bu saldırının Türk buyruğuna itaat etmediği için gerçekleştiğini tahmin edebiliriz. Daha sonraları, Batı Türklerinin boyunduruğunda olan Çuyue ve Çumi kabileleri Gaoçang ile birleşerek 638 yılında Karaşehr’in beş şehrini yağmalamışlardır.55 Bu

vahşice saldırının sebepleri başka bir yerde açıklanmıştır. Karaşehr Batı Türklerinin ve Gaoçang'ın ticaret vergileri üzerindeki tekelini kırmak için Tang Çini'yle ittifak yapmak istemiştir.56 Karaşehr örneği, askeri saldırının göçer efendilerinin buyruklarına itaat etmeyen bir vaha devleti için uygulanan nihai yaptırım olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Yukarıda yapılan göçer yönetimi tartışması, maliyeti nispeten az olan bir kontrol sistemini ortaya çıkarmıştır. Çoğu durumda, Türkler ve diğer kabileler vaha devletleri üzerinde doğrudan yönetim kurmamışlardır.57 Bu vaha devletlerinde garnizon kurmuşlarsa da bunlar da çok küçük ölçeklidir. Evlilik bağları ve kültürel normları empoze etmek vasıtasıyla yerleşik hayata geçmiş yöneticileri kendilerine bağlamak, büyük maliyetlere mal olmamıştır. Genellikle, yerli yönetsel sistem ya da aygıt yerinde tutulmuştur. Bu vahalara sadece bir Tudun ve birkaç diğer görevli ile elçiler gönderilmek suretiyle, en azından Gaoçang'da, haraçların toplanması kontrol edilmiş, vaha sakinleri de bu Türk memurların masraflarını yiyecek olarak ödemişlerdir. Garnizonların bulunduğunu bildiğimiz yerlerde, bunların çok küçük garnizonlar olduklarını ve vahaların dışında, kendi kendilerine yetebilecek imkanlara sahip olan yerlerde kurulduklarını da biliyoruz. Bütün bu vakalarda göçerlerin masrafları ile alakalı herhangi bir kayda sahip olmamamıza rağmen, biz güvenle bu masraf ve maliyetlerinin çok düşük olduğunu tahmin edebiliriz. Yine bu konuda hiçbir kayda sahip olmamamıza rağmen, aldıkları haraçların yüksek karlar getirdiğini de tahmin edebiliriz. Bu gelirler, Türkler ve diğer kabilelerin kırsal yaşam ekonomisi için çok önemli bir gelir kaynağıydı. Zorlayıcı güç kullanmaya kârar verdikleri durumlarda bile, göçer ordularına ödemeler yağma ve ganimet yoluyla yapıldığından savaşın maliyeti yine nispi olarak çok hafif olmaktaydı. Bu düşük maliyetler ve yüksek kârlar, gelirler göçer liderlerin

neden Türkistan’ın vahalarını kontrol etmek istediklerini çok iyi açıklamaktadır.

Türkler ve diğer kabileler vahalarda önemli sayılabilecek büyüklükte garnizonlar kurmadıkları için, bu vahaların Çinliler ve Müslümanlar tarafından işgal edilmesi son derece kolay ve çabuk olmaktaydı. Göçerler için bu yerlerin tekrar ele geçirilmesi ise son derece sorunluydu, çünkü o devirde kuşatma silahlarına sahip değillerdi ve yerleşik imparator vahalara garnizonlar kurup buraları, dışardan erzak sağlamak suretiyle ve destek vererek güçlendirmekteydi. Çinliler ve Müslümanların gelmesinden önce, göçerler izole bir vaha şehrini kuşattıklarında, boyunduruklarını kabul edinceye kadar onları aç bırakırlardı. Ancak bu ağır/yavaş taktik, büyük miktarlarda tahıl depolayan ve karşı ataklarda bulunabilen orduları bulunan düşmalara karşı iş görmemekteydi. Sonuç olarak, altıncı yüzyıldan sekizinci yüzyıla kadar geçen dönemde Türkistan vahalarındaki Türk yönetimi nispeten kırılgandı. Zayıf ve siyaseten bütünleşmemiş vaha hükümdarlıklarına karşı göçmen yönetimini empoze etmekte başarılı olan yöntemler, büyük ve nispeten iyi örgütlenmiş ve vahaları birer garnizona çevirmeye hazır düşmanların meydan okumasına karşı koymaya uygun değildi.

1 Bu ve takip eden dilden dile çevrilerin esası geleneksel Çince kaynaklardır.

2 Batı Türkleri ve Türgiş çalışmaları için bakınız Chavannes (1900) 1969; Beckwith 1987; Sinor 1990; Golden 1992.

3 BS 97: 3219; WS 102: 2268; SS 83: 1852. İpek işlemeli kumaşlar ve pamuktan sadece WS bahsetmektedir. Sarı zırnık bir çeşit sarı pigment olup Çincede cihuang olarak bilinmektedir (Schafer 1963, 213-4).

4 DSFZ 1: 21; Beal 1911, 30-1. Bu metin Tong Yabgu Kağan'a Yabgu Kağan olarak atıfta bulunmaktadır. Bu Kağan'a referanslar için aşağıda 28 nolu nota bakınız.

5 JTS 198: 5296; XTS 221b: 6223; Chavannes 1900, 109. Batı Türkleri Yugu Şad'ı 638'de Yipi Duolu Kağan olarak bilmektedir (JTS 194b: 5184; XTS 215b: 6058; Chavannes 1900, 28, 56).

6 Gaoçang'dan geçen uzak ve uzun ticaret geçidi ve buranın Türkler tarafından vergilendirilmesi, bakınız Skaff 1998.

7 JTS 198: 5294; XTS 221a: 6221; Chavannes 1900, 104. Gaoçang kuvvetlerinin bu dönemdeki komutanı Aşina Ju idi. Hami'ye saldırıdan sonra, Tang Çin İmparatoru, Taizong, Gaoçang'dan Aşina Ju'yu "meseleyi görüşmek/tatışmak" üzere Tang sarayına gönderilmesini talep etti. Bunun anlamı muhtemelen, Taizong'un Hami'ye saldırıya misilleme olarak onu esir alması olabilir. Tazizon'un talebini geri çeviren Gaoçang hükümdarı kendi ailesinin bir ferdini Tang sarayına göndermek suretiyle suçlamaları üzerine aldı. Gaoçang hükümdar ailesinden birinin Türk komutanın yerine Tang sarayına gönderilmesi belki de bir Türk Çinlilere teslim etmek hükümdarın yetkileri arasında olmamasındandı.

8 JTS 198: 5301; XTS 221b: 6229; Chavannes 1900, 111-2. Gaoçang Çuyue ve Çumi kabileleri ile birlikte saldırıya katıldı. Bu kabileler Batı Türk konfederasyonuna dahildi ve Tianşen dağlarının kuzeyinde yaşamaktaydılar (bakınız Skaff 1998a, Chapters 1 and 3). Karaşahr'e yakınlıklarından dolayı Türkler açıkça Gaoçang'a saldırıya katılmaları emrini verdi.

9 Tabarî 2: 1478-9; Blankinship 1989, 14-16. Bu kaynakta ve takip eden Arapça kaynaklarda Sulu'ya Türkçe "Kağan"ın Arapçaya çevrilmiş hali olan "Hakan" unvanıyla atıfta bulunulmaktadır (Boyle 1960, 4: 915). Arap kaynakları "Hakan"ı Türgişlerin değil "Türkler"in lideri olarak

adlandırmakta, ancak erken dönem Arap kaynakları kabile bağlarına bakmaksızın bütün göçerlerden Türkler şeklinde bahsetmektedir (bakınız Skaff 1998a, Chapter 1). Çin kaynakları Sulu'nun bu dönemde Türgiş konfederasyonunun Kağanı olduğunu belirtmektedir.

10 Tabarî 2: 1517, Blankinship 1989, 55. Metin özellikle Fergana, el-Tarbend, Afşina, Nesef ve Buhara'nın bir kısmından olan ordulardan bahsetmektedir. El-Tarbend, Şaş'ın eski başkentidir (Barthold 1928, 171, n. 6). Afşina, Buhara'nın batısında etrafı surlarla çevrili bir köydür (Barthold 1928, 119). Nesef ise Farsçada Nahşeb olarak bilinmekte ve günümüz Özbekistan'daki Karşi'nin yerinde bulunmaktaydı. Bu da Buhara'nın 150 kilometre güneybatısındaydı (Barthold 1928, 136-7; Le Strange 1905, 470-1).

11 Türkistan'da bir Tang genaraline gönderilen 730'lu yıllara ait bir imparator fermanı, Huttal (Guduo) hükümdarının oğlunun Türgiş güçlerine kaçtığından ve Tanglara teslim edildiğinden bahsetmektedir. Ferman, ayrıca Kuşaniye'nin (Heguo) artık Türgişlerden buyruk almadığından da bahsetmektedir (QJJ 10: 12a; QTW 286: 5a). Guduo'nun Huttal olarak isimlendirilmesi konusunda bakınız Chavannes 1900, 168. Heguo'ya Kuşaniye diye atıflar için bakınız Chavannes 1900, 145, n. 2. Kuşaniye Semerkant'ın 30 kilometre kuzeybatısında bulunmaktaydı ve İslam öncesi dönemlerde bağımsız bir hükümdarlıktı (Le Strange 1905, 466; Barthold 1929, 95-6). İmparator fermanında tarih bulunmamakla birlikte 731 ve 736 yılları arasında yazılmış olmalı, çünkü bu ferman hayatı boyunca imparator adına ferman yazma yetkisi olan tek kişi olan Zhang Jiuling'in bütün eserlerini içermekteydi (Herbert 1978, 21-7).

12 Gaoçang hükümdarı, daha önce gördüğümüz gibi, kendisini "Türk Kağanının kölesi" olarak adlandırmaktaydı. Daha sonraları Şaş ve Fergana Türgiş hegemonyasına girdiği zaman, bunların Türgiş ordusuna

hizmet etmek için adam göndermeye zorlanmaları muhtemeldir. Huttal da asker göndermeye zorlanmış olabilir, çünkü hükümdarın oğlunun Türgişlerden Çinlilere kaçmak zorunda kaldığını biliyoruz.

13 XTS 221b: 6252. Çince Yehu'nun Yabgu olarak tanımlanması konusunda bakınız Chavannes 1900, 321; Drompp 1991, 93-4. Doğu ve Batı Türk unvanlarının geleneksel Çince tanımları için, bakınız JTS 194a: 5153, 194b: 5179; XTS 215a: 6028; CFYG 962: 10a-11a; Chavannes 1900, 164 n. 3. Drompp (1991) doğru bir şekilde Çin kaynaklarının Türk unvanlarını sabit bir hiyerarşi gibi sunduğuna işaret etmekte, fakat uygulamada bu unvanlar çok daha değişkendi.

14 XTS 221b: 6252; CFYG 966: 16a; Chavannes 1900, 157, n. 2.

15 XTS 221b: 6252; CFYG 964: 16b; Chavannes 1900 158, n. 2; Chavannes 1904, 49. 705'teki Yabgu'nun ismi Nadu'nili idi. Nadu'nili'nin Tang sarayında imparatorun muhafızı olarak hizmet gören bir oğlu vardı (XTS 221b: 6252; Chavannes 1900, 157). 749'daki Yabgu'nun ismi Şeli Mangjialuo ya da Şeli Çangjialuo idi (XTS 221b: 6252; CFYG 999: 19a; Chavannes 1900, 158, 214).

16 Sims-Williams 1997, 17-20.

17 CFYG 999: 17b-18a. Unvanın menşei ve önemi için, bakınız ZZTJ 193: 6073; Luo Xianglin 1957; Pulleyblank 1976, 37-9; Wechsler 1979, 222; Pan 1997, 179-83; Skaff 1998a, 141-3.

18 Fergana'ya bu ve bütün diğer referanslar XTS 221b: 6250; Chavannes 1900, 148 9'dan gelmektedir.

19 Chavannes 1900, 148 n. 2.

20 Arslan'ın Türkçedeki karşılığı aslandır (Golden 1992, 121). Tarkan unvanı için, bakınız JTS 193: 5153; XTS 215a: 6028; CFYG 962: 10a-11a; Chavannes 1900, 164, n. 3.

21 Şaş hükümdarları hakkında bu ve aşağıdaki atıflar XTS 221b: 6246; Chavannes 1900, 140-2'de bulunmaktadır.

22 Çincedeki telenin Tegin olarak adlandırılması için, bakınız Chavannes 1900, 367; Drompp 1991, 93, n. 3; Golden 1992, 148. Batı Türk unvanlarının tanımına atıflar için bakınız 13 nolu nota.

23 Fuzhi'nin bilinen halefleri şunlardır: 658'de hükümdar Kan Tudun Şeşiti Yuquzhaomu idi. Şeşiti aynı zamanda bir Batı Türk kabilesinin ismiydi (JTS 194b: 5186; XTS 215b: 6061; Chavannes 1900, 34, 60, Beckwith 1987, 209-10). 713'te hükümdar Bahadır Tudun (Moheduo tutun) idi. Bahadır oldukça yaygın bir Türk ismiydi (Bakınız Chavannes indeksine (1900, 347) Mo-ho-tou tercümesi ile). 741'deki hükümdar Yina Tudun Qule idi. Tudun unvanının ayrı olarak, Yina Tudun Qule bilinen bir Türk ismi değildir, fakat hükümdarın oğluna Naju Çebişi idi. Çebişi ise bir Türk ismi ya da unvanıydı (bakınız XTS 215b: 6067; CFYG 977: 19b; Chavannes 1900, 81).

24 ZZTJ 214: 6838; XTS 5: 141; 215b: 6068; Chavannes 1900, 83; Beckwith 1987, 119.

25 XTS 221b: 6246; Chavannes 1900, 142.

26 Belki de, Çin tarihinin en iyi bilinen göçer asimilasyon örneği, 17. yüzyılda Çin'i işgal ederek Qinq Hanedanı'nı kuran Mançulardır. Diğer pek çok örnek için bakınız (1994, 232-3, passim).

27 Bazı Türk unvaları Sogdiyan, Farsça ya da Toçaryan orijinlidir (Golden 1992, 148). Erken dönem Türk hükümdarların isimlerinin pek çoğu Türkçe olmayan dillerden türetilmiştir. Bu, isimlerin başkalarından alındığının ya da Türklerin yönetici Aşina ailesinin aslen Türk olmadığına delil olabilir. (Golden 1992, 121-2). Daha sonraki dönemlerde Türk ve Türgiş liderlerinin bazıları kesinlikle başka dillerden isimlere sahiplerdi. Bunun örneklerinden biri, ismi Farsçadan gelen ve pek çok Fars Sasani

Hanedanı imparatoru tarafından paylaşılan Batı Türk lideri, Aşina *Husrev (Huseluo) idi (JTS 194b: 5189-90; XTS 215b: 6064-6; Chavannes 1900, 42-3, 76-9; Beckwith 50, n. 65). Diğer bir örnek de Türgiş lider *Ocïrlïq (Wuzhile) idi, bunun ismi “Hint Budist ismi Vajrapani’nin Eski Türkçe ile karışmasıyla” ortaya çıkmıştır (JTS 194b: 5190; XTS 215b: 6066; Chavannes 1900, 43, 79; Beckwith 1987, 65, n. 70; Golden 1992, 139; Alıntı Beckwith’tendir).

Türk unvanlarının diğer vaha devletlerinin yöneticileri tarafından kullanılması istisnadır. Mesela, Kuça’nın hükümdarlarından birinin yabgu unvanına sahip olduğu bilinmektedir (XTS 221a: 6231; Chavannes 1900, 117). Hükümdarlığın Tang işgaline uğramasından sonra Hotan hükümdarının oğlu Yabgu unvanını taşımaktaydı (XTS 198: 5305; XTS 221b: 6235; Chavannes 1900, 126-7). Bir sonraki örnek bu unvanların Türklerin dayatması sonucu olmasından ziyade tercih edilerek kullanıldığını göstermektedir. Türk unvanlarının benimsenmesine diğer örnek ise, 720’ler ve 730’larda Türgişlerle yakın ittifak yapan ve Türk Irkin, İlteber unvanlarını kullanan Huttal hükümdarlarından gelmektedir. 750’lerde Türgişlerin çöküşünden sonra, hükümdar Yabgu diye adlandırdı (XTS 221b: 6257; Chavannes 1900, 168. Türgiş ve Huttal ittifakı konusunda bakınız Taberî 2: 1583-1607; Blankinship 1989, 131-42; Gibb 1923, 81-3; Beckwith 1987, 116-7). Huttal’da Türkçe unvanlar başlangıçta Türgişler tarafında empoze edilmiştir, fakat Türgişlerin çöküşünden sonra Hükümdar kendisinin Yabgu diye adlandırılmasını tercih etmiştir. Huttal hükümdarları arasında Türkçe unvanları kullananlar mebzul miktarda olmasına rağmen bunlar Türk değildir, çünkü isimleri konuldukları zaman bunların Türk olmadıkları görülmektedir. Mesela, 8. yüzyıla ait bir Arapça kaynak Huttal hükümdarının al-Sabal ismiyle çağrıldığını söylemektedir ki,

bu açıkça bir Türkçe unvan değildir (Taberî 2: 1040-1; Rowson 1989, 188-9).

28 JTS 194b: 5181, XTS 215b: 6056; Chavannes 1900, 24, 52. Beckwith 1987, 79, n. 136; Golden 1992, 135. Alıntı JTS versiyonundan. İlteber unvanı hakkında yukarıdaki 13 nolu dipnota Bombaci 1970'e bakınız.

29 BS 97: 3216; SS 83: 1848. Gaoçang'ın Tiele'nin hakimiyetinde olduğu tarih için bakınız Skaff 1998, 87, n. 60.

30 Toy. 042 (a) Maspero 1953, 177, ln. 17; Chen 1995, 440, ln. 3; Jiang Boqin xilifa'yı şeklinde xielifa tanımlar (1990, 35). İthaf hükümdarın unvanlarından birini xilifa şeklinde vermektedir, ki bu Tang tarih kitaplarında xielifa kelimesi İlteber'in standart yazılımına son derece yakındır. Bu belgede, Türkçe isimler ve unvanların yazılımında değişik Çince karakterler görülebilmekte ve bazıları da Gaoçang Hükümdarlığı'ndan olan bu unvanların başka dillerden girmiş olabileceği düşünülmemektedir. Gaoçang resmi dil olarak Çinceyi kullanmasına rağmen bu hükümdarlık 640 yılında Tang işgaline kadar Çin İmparatorluğu sınırlarının dışında yer almaktaydı. Çince yazılı sistemini imkansız kılan bu uzaklık ve siyasi sınırların oluşturduğu şartlar altında, Çin karakterlerinin değişik yerel varyasyonlarını kulanmak bir kural haline geldi. Bugün benzer bir dil meselesi, yazım ve telaffuzda farklılıkların mevcut olduğu İngiliz ve Amerikan İngilizcesinde görülmektedir.

31 60 TAM 320: 23/1, 23/2 in TCWS 3: 342-3. Belgenin tarihi kaybedilmiştir ancak editör Gaoçang Dönemi'ne ait olduğunu ifade etmektedir (499-640). Belgedeki satırlara atıflar şöyledir: Tudun (tutun, satırlar 5, 15), Kağan'ın elçisi (kehan shi, satırlar 1, 15), Şuluo Kağan Wudulun'un büyük memuru (Shuluo kehan Wudulun daguan, satır 8), Kuzey Kağanı'nın elçisi (beixiang kehan shi, satır 12), ve Tudun'un

büyük memuru (tudun daguan, satır 16). Jiang Boqin, Şuluo Kağan Wudulun'u standart Çin tarihinde görüldüğü şekliyle Çuluo Kağan olarak adlandırmaktadır (1990, 39). Ancak, Sui Tarihi'nde Çuluo Kağan'ın kişisel ismi Wudulun değil, Daman olarak verilmektedir, bundan dolayı bu isimlendirme muhtemelen doğru değildir (SS 84: 1876; Chavannes 1900, 14). Bu ve hemen takip eden belgede, parantez içine alınmış olan Çince karakterler Jiang Boqin ya da TCWS'nin editörleri tarafından önerilen okunuşlarıdır. Daha fazla bu tip belgeler 1990'da Jiang'da etüd edilmiştir.

32 Drompp 1990.

33 Nanxiang kehan shi (60 TAM 307: 4/2 (a) TCWS 3: 255 ln. 3).

34 Moğollar için bakınız Buell 1979, 146-7; Endicott-West 1989, 43-6. Timur için bakınız Manz 1985, 64.

35 Hsiao 1978, 60-2; Endicott-West, 1989, 45.

36 623 yılında Kuzey Shanxi'nin Shuozhou şehrinde Türk efendilerine karşı bir isyan sırasında, Gao Mazheng garnizondaki 200 Türk askerini katletti (ZZTJ 190: 5968). Bazılarının kaçtığını düşünecek olursak garnizonda 200'den fazla asker olabilir, ancak Türklerin katledilmesi sayılarının yerel asker sayısından çok az olduğunu göstermektedir. Doğu Türklerinin dolaylı yönetim sistemi Batı Türklerinkiyle benzerdir, çünkü Çuluo Kağan'ın oğlu Yuşi Şad Shuozhuo'yu denetlemekle görevlendirilmiştir (JTS 55: 2255; XTS 92: 3804-5; ZZTJ 190: 5967-9). On Chuluo's relationship to Yushe, see XTS 215a: 6029.

37 JTS 198: 5296; XTS 221b: 6223; Chavannes 1900, 109. Şehrin ismi çok önemli. Çincede futu Buda, Budizm, Budist rahip anlamlarına gelebilir. Ben, Chavannes'in bu kelimeyi "stupa" olarak tercüme etmesini kasten takip ettim, esas anlamının ne olduğunun pek önemi yok çünkü şehrin ismi bir Kağan ile Budizm arasında açıkça bir ilişki kurmaya yeterli. Bu, o dönemde bazı Türklerin Budizmi kabul etmeye başladıklarını

göstermektedir. Budist Tapınağın yıkıntıları hala mevcut, fakat rayokarbon yöntemiyle tarih saptama, tapınağın Uygur yönetimi sırasında, yani 9. yüzyılda inşa edildiğini göstermektedir (Zhongguo shehui kexueyuan kaogu yanjiusuo Xinjiang gongzuodui, 1983). Ancak yine de bu, bu binanın daha erken dönemlerde bir Budist merkezi olduğu ihtimalini yok etmez.

38 En azından Gaoçang Hükümdarı, Qu Jian'ın babası bir Türk kağanın kızıyla evlenmiştir (BS 97: 3215; SS 83: 1847; TD 191: 5205). 640'da Batı Türklerinden Quli Cur (chuo) genç kardeşini aralarındaki ilişkileri daha da sağlamlaştırmak için Karaşehr hükümdarının kızıyla evlendirmiştir (JTS 198: 5302; XTS 221b: 6229; Chavannes 1900, 112). On yedinci asrın ortalarında, Kuça'nın Tanglar tarafından işgali sırasında hükümdarın karısı, Türklerin soylu Aşina boyunun bir üyesiydi (XTS 221b: 6232; Chavannes 1900, 118). Çin'de Tang Taizong'un tahtta bulunduğu sırada (627-49), Türkler Kaşgar hükümdarına bir eş verdiler (JTS 198: 5305; XTS 221b: 6233; Chavannes 1900, 121). Semerkant'ın daha batısında bir hükümdar Batı Türklerinden Tardu Kağan'ın kızıyla evliydi (Dadu kehan, r. c. 576-83) (WS 102: 2281; SS 83: 1848). Daha sonraları, Sui Yangdi'nin saltanatı sırasında (605-17), Semerkant hükümdarı Batı Türkü, Yabgu Kağan'ın kızıyla evlendi (JTS 198: 5310; XTS 221b: 6244; Chavannes 1900, 135). Ancak, şu akıldan çıkarılmamalıdır ki göçerler hep aynı tarzda yerleşik hayatta geçmiş olanların yöneticilerine evlilik ilişkisi dayatmamaktaydılar. Bu, Gaoçang hükümdarının bir Çin prensesiyle evlendiği gerçeğiyle delillendirilebilir (SS 83: 1847; XTS 221a: 6220; Chavannes 1900, 102).

39 Lindholm 1986, 336-43; Holmgren 1990-1, 58-65. Alıntı, Holmgren, p. 61.

40 Lindholm 1986, 340. Lindholm bu makalesinde İç Aya kabileleri arasında evlilik ve akrabalık ilişkilerinin yapısını yetkin bir şekilde anlatmıştır, ancak siyasi ilişkilerin istikrarında akrabalık ilişkilerinin rolünü

biraz abartmıştır. Burada etüd edilen dönemde, Türklerin yönetici Aşina klanı, diğer kabilelere baskın olacak şekilde bir karizma edinmelerine rağmen, Aşina dışından "aşağı" liderler nihayetinde Türkistan ve Moğolistan'da iktidarı ele geçirdi. Türgişler, Sir-Tarduşlar ve Uygurlar bunların sadece birkaç örneğidir.

41 BS 97: 3215; SS 83: 1847; TD 191: 5205.

42 Ecsedy 1984, 200.

43 BS 97: 3215; SS 83: 1847.

44 XTS 221a: 6220.

45 Shiratori 1930.

46 BS 97: 3215; SS 83: 1847.

47 Qu Boya Konfiçyüs'den bir alıntı yaparak, "saçlarını salan ve yakalarının sol yanını yapıştıran" Gaoçang erkeklerinin göçer modasını izlediklerini ima etmek istemiştir, Lunyu 14: 18; Legge 1893, 282. Ben Legge'nin tercümelerinden tarz olarak ayrıldım. Bu tanım Gaoçang'da geçerli olan modayı tam olarak tasvir etmektedir, çünkü bu Gaoçang'ın adetlerinin göçer modasını takip ettiğini ima eden genel bir ima olduğundan Konfuçyüs'den lafzen bir alıntıdır.

48 BS 97: 3215; SS 83: 1847.

49 BS 97: 3216; SS 83: 1848. Tiele hakkında bakınız 29 nolu dipnota.

50 The Wei and Sui tarihleri "Semerkant Hükümdarı örgülü saçlara sahipti (suofa)… yetişkin erkeklerin saçları ise kesikti (jianfa)" şeklinde bahsetmektedir. (WS 102: 2281; SS 83: 1848). Aynı metnin Kuzey Tarih kitaplarındaki bir diğer versiyonunun meseleyi çarpıttığı gözlenmektedir, bakınız editörün yorumlarına (BS 97: 3234, 3247, n. 57). Daha sonra, Kadim Tang Tarihi Semerkant'ta "Yetişkin erkekler ya saçlarını keser (Jianfa) ya da kuyruk bırakırlardı (bianfa)" demektedir (JTS 198: 5310). Kadim Tang Tarihi daha sonra yazıldığından farklılığın izahı şöyle

yapılabilir, belki başlangıçta sadece Semerkant'ın hükümdarı kuyruk bırakmaktaydı ancak zaman içinde o da tedricen halka uydu. Kuça'da da hükümdar ile halk arasında saç sitilinde bir farklılık vardı. Yeni Tang Tarihi, "Başında taç olsa bile saçlar törelere uygun şekilde kısa kesilirdi. Sadece hükümdar saçlarını kesmezdi" (XTS 221a: 6230; Chavannes 1900, 115). Hükümdarların saçlarının uzun olmasının yerel gelenekleri mi yoksa Türklerin empoze ettiği töreleri mi temsil ettiği açık değildir. Semerkant ve Kuça'daki vakalarla alakalı olarak, kaynaklar hükümdarın uzun saç ya da kuyruk bırakmasının nereden kaynaklandığını belirleyememektedir. Ya Türkler, başlangıçta hakimiyetlerinin bir işareti olarak hükümdarlara bu töreyi empoze etmiş olabilirler ya da Hükümdarlar Türklerin prestiji yüzünden bu töreyi benimsemiş olabilirler veyahutta bu tamamen yerel bir gelenek olabilir.

51 WS 102: 2281; BS 97: 3234; SS 83: 1849.

52 Türklerin ve diğer göçerlerin, Gaoçang'da yaptıkları gibi, diğer vahalarda da törelerini empoze ettiklerini, ancak bu empozelerin tek tip olmadığını aklımızdan çıkarmamamız gerekir. Mesela Karaşehr'de kesik saçı bir kural olduğu görülmektedir. Bir kaynak, Karaşehr'de "Yetişkin erkekler saçlarını süsleyebilmek için saçlarını kesmekteydi" demektedir (ZS 50: 916; Miller 1959, 9). Ben daha kolay anlaşılabilsin diye Miller'in daha edebi tercümesini açıkladım. y.

53 Kuhn 1990, 55.

54 BS 97: 3215; ss 83: 1847. Mültecilerin Çin'e göçü Çinli tarihçilerin neden bu olayı bildiğini açıklar.

55 JTS 198: 5301; XTS 221b: 6229; Chavannes 1900, 111-2. Çuyue ve Çumi hakkında bakınız Skaff 1998a, Bölüm 1 ve 3.

56 619'da babasının yerine geçen Qu Wentai yönetimindeki Gaoçang ve göçer efendileri bu uluslararası ticaret üzerinde tam bir kontrol kazandılar.

Tang tarih kitapları, bütün “Haraç misyonları” Gaoçang üzerinden geçmek zorundaydı. Qu Wentai’nin iktidara gelmesiyle bu “misyonlar”ın ya “tamamen” ya da “büyük oranda kesildi ve yağmalandı” (JTS 198: 5294; XTS 221a: 6221; ZZTJ 195: 6146; Chavannes, 104. XTS “tamamen”, derken JTS ve ZZTJ “büyük oranda” demektedir). Diğer bir kaynak konuya açıklık getirerek “haraç”ın aslında tacirler tarafından taşınan mallar olduğunu söylemektedir. Bu kaynak, 640’da Tangların Gaoçang’ı işgalinden sonra kaleme alınan Wei Zheng’in hatıratıdır. Bu kaynak da şöle denilmektedir, “Sizin yüceliğiniz (Taizong) gökyüzünün altındaki herşeyi yönetmeye başladığında, sarayınıza gelerek size saygılarını ilk sunacak olanlar Gaoçang’ın hükümdar ve kraliçesidir. Birkaç ay sonra, Batılı tacirler (Sahnghu) Gaoçang tarafından engellendiklerinde onlara haraç (gongxian) verdiler…” (JTS 198: 5296; XTS 221b: 6222; Chavannes 1900, 107). Benim tercümem JTS’deki hatıratın daha önceki ve daha güvenilir bir versiyonundandır. İtalikler sonradan eklenmiştir. Chavannes’in tercümesi ise XTS’deki versiyonundandır. Tang sarayının söyleminde ticari mallar ile haraç aynı anlamda kullanılmaktaydı. Gaoçang hükümdarının ticareti bloke etmemesi de muhtemeldir, fakat ticaret üzerinde tekel kurmuş ya da karını artırmak için vergileri büyük oranda artırmış olabilir. Turfan’da bulunan metal paralara ve belgeler, Qu Wentai’nin iktidarda olduğu 620’ler ve 630’lar boyunca Gaoçang üzerinden yapılan ticaretin arttığını göstermektedir. Eğer herhangi bir engelleme söz konusu olsa idi tacirler mal taşımayı durdururlardı. Bakınız Skaff 1998, 87-8.

57 Fergana, Şaş ve Toharistan’ın istisna olduğunu tartışmıştık, fakat bu bölgelerdeki göçer yönetimler hakkında bilgimiz olmadığından bunlar hakkında belirli bir sonuca varamıyoruz.

Esas Kaynaklar

BS, Li Yanshou. (656) 1974. Bei shi. (Kuzey Hanedanları’nın Tarihi). 10 vols. Beijing: Zhonghua shuju.

CFYG, Wang Qinruo, et al. (1013) 1960. Cefu yuangui. (Geçmişin keşfine yardım için eski belgeler). 1642 ed. 12 vols. Beijing: Zhonghua shuju.

DSFZ, Hui Li, and Yan Cong. (688) 1983. Da ci’en si sanzang fashi zhuan. [Büyük Ci’en Tapınağı’nın üç kutsal kitabının efendisinin biyografisi] . Beijing: Zhonghua shuju.

JTS, Liu Xu, et al. [945] 1975. Jiu Tang shu. [Kadim Tang Tarihi] . 16 vols. Beijing: Zhonghua shuju.

QJJ, Zhang Jiuling (678-740). 1992. Qujiang ji. (Qujiang (Zhang Jiuling)’ın derlenmiş eserleri). Siku quanshu ed, Siku Tangren wenji congkan. Beijing: Shanghai guji chuban she.

QTW, Dong Gao, et al. [1814] 1983. Quan Tang wen. [Tang’ın tam metni] . Beijing: Zhonghua shuju.

SS, Wei Zheng. [656] 1973. Sui shu. [Sui Tarihi] . 6 vols. Beijing: Zhonghua shuju.

Tabarî, al-Tabarî, Abû Ja‘far Muhammad b. Jarîr (839-923). 1960-69. Tâ’rîkh al-Tabarî: Tâ’rîkh al-rusul wa’l-mulûk. [Tabari Tarihi: Peygamberler ve Krallar Tarihi] . Edited by Muhammad Abû al-Fadl Ibrâhîm. 10 vols. Egypt: Dâr al-Ma‘ârif (Bütün dipnotlar Leiden baskısının sayfalandırılmasına göre verilmiştir).

TCWS, Guojia wenwu ju gu wenxian yanjiu shi, Xinjiang Weiwuer zizhi qu bowuguan, and Wuhan daxue lishi xi, eds. 1981-91. Tulufan chutu wenshu. [Kazılarda Turfan’dan çıkarılan belgeler] . 10 vols. Beijing: Wenwu chuban she.

TD, Du You. [801] 1988. Tong dian. [Yönetimin kapsayıcı kanunları. Edited by Wang Wenjing, et al. 5 vols. Beijing: Zhonghua shuju.

WS, Wei Shou. [554] 1974. Wei shu. [Kuzey Wei Tarihi] . 8 vols. Beijing: Zhonghua shuju.

XTS, Ouyang Xiu. [1060] 1975. Xin Tang shu. [Yeni Tang Tarihi] . 20 vols. Beijing: Zhonghua shuju.

ZS, Linghu Defen. [635] 1971. Zhou shu. [Kuzey Zhou Tarihi] . 3 vols. Beijing: Zhonghua shuju.

ZZTJ, Sima Guang. [1084] 1956. Zizhi tongjian. [Hükümetin yardımı için şumüllü ayna] . 10 vols. Beijing: Zhonghua shuju.

İkincil Kaynaklar ve Tercümeler

Barthold, W. [1928] 1968. Turkestan Down to the Mongol Invasion. Translated by W. Barthold ve T. Minorsky. Edited by C. E. Bosworth. 3rd ed. London: Luzak.

Beal, Samuel. [1911] 1974. The Life of Hiuen-tsiang. San Francisco: Chinese Materials Center.

Beckwith, Christopher. 1987. The Tibetan Empire in Central Asia. Princeton: Princeton University Press.

Boyle, J. A. 1960-. “Khâkân.” Encyclopedia of Islam. 2nd ed. Leiden: E. J. Brill.

Blankinship, Khalid Yahya. 1989. The History of al-Tabarî, Volume XXV, The End of Expansion: The Caliphate of Hisham A. D. 724-738/A. H. 105-120. Edited by E. Yar-Shater. Albany, NY: State University of New York Press.

Blankinship, Khalid Yahya. 1994. The End of the Jihâd State: The Reign of Hishâm Ibn? Abd Al-Malik and the Collapse of the Umayyads. Albany: State University of New York Press.

Buell, Paul D. 1979. “Sino-Khitan Administration in Mongol Bukhara”. Journal of Asian History 13: 121-51.

Chavannes, Édouard. [1900] 1969. Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux, recueillis et commentés suivi de notes additionnelles. Taibei: Ch’eng Wen Publishing.

Chavannes, Édouard. [1904] 1969. “Notes additionelles sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux.” Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux. Taibei: Ch’eng Wen Publishing. Originally published in T’oung Pao 2nd ser., 5 (1904): 1-110.

Chen Guocan. 1995. Sitayin suo huo Tulufan wenshu yanjiu. [Study of the Turfan documents obtained by Stein] . Wuhan: Wuhan daxue chubanshe.

Drompp, Michael R. 1991. “Supernumerary Sovereigns: Superfluidity and Mutability in the Elite Power Structure of the Early Türks.” Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery, edited by G. Seaman and D. Marks. Los Angeles: Ethnographics Press.

Ecsedy, Ildikó. 1984. “Ancient Turk (T’u-chüeh) Burial Customs.” Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 38: 263-87.

Endicott-West, Elizabeth. 1989. Mongolian Rule in China: Local Administration in the Yuan Dynasty, Harvard-Yenching Institute Monographs Series 29. Cambridge, MA: Council on East Asian Studies, Harvard University.

Gibb, H. A. R. [1923] 1970. The Arab Conquests in Central Asia. New York: AMS Press.

Golden, Peter B. 1992. An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Herbert, P. A. 1978. Under the Brilliant Emperor: Imperial Authority in T’ang China as Seen in the Writings of Chang Chiu-ling, Oriental Monograph Series, 21. Canberra: Australian National University Press.

Holmgren, Jennifer. 1990-1. “A Question of Strength: Military Capability and Princess-Bestowal in Imperial China’s Foreign Relations (Han to Ch’ing)”. Monumenta Serica 39: 31-85.

Hsiao, Ch’i-ch’ing. 1978. The Military Establishment of the Yuan [Mongol] Dynasty. Cambridge, MA: Council on East Asian Studies, Harvard University.

Jiang Boqin. 1990. “Gaochang Quchao yu dong xi Tujue: Tulufan suochu keguan wenshu yanjiu.” [Gaochang’s Qu dynasty and the Eastern and Western Turks: a study of the hostelry documents unearthed in Turfan] . In Dunhuang Tulufan wenxian yanjiu lunji, edited by Beijing Daxue Zhongguo zhonggushi yanjiu zhongxin. Beijing: Beijing Daxue chuban she.

Khazanov, Anatoly M. 1994. Nomads and the Outside World. Translated by Julia Crookenden. 2nd ed. Madison, WI: University of Wisconsin Press.

Kuhn, Philip A. 1990. Soulstealers: The Chinese Sorcery Scare of 1768. Cambridge: Harvard University Press.

Legge, James. 1893. The Chinese Classics. Vol. 1, Confucian Analects, the Great Learning, and the Doctrine of the Mean. 2nd ed. Oxford, U.K.: Clarendon Press.

Le Strange, G. [1905] 1966. The Lands of the Eastern Caliphate. London: Frank Cass.

Lindholm, Charles. 1986. “Kinship Structure and Political Authority: The Middle East and Central Asia.” Comparative Studies in Society and History 28: 334-55.

Luo Xianglin. 1957. “Tangdai tiankehan zhidu kao” [An examination of the Tang Heavenly Qaghan system] . Xinya xuebao 1: 209-43.

Manz, Beatrice Forbes. 1985. “The Office of Darugha under Tamerlane. ” Journal of Turk Studies 9: 59-69.

Maspero, Henri. 1953. Les Documents Chinois de la Troisième Expédition de Sir Aurel Stein en Asie Centrale. London: British Museum.

Miller, Roy Andrew. 1959. Accounts of the Western Nations in the History of the Northern Chou Dynasty, Chinese Dynastic Histories Translations 6. Berkeley: University of California Press.

Pan, Yihong. 1997. Son of Heaven and Heavenly Qaghan: Sui-Tang China and its Neighbors. Bellingham, WA: Western Washington University Press.

Pulleyblank, Edwin G. 1976. "The An Lu-shan Rebellion and the Origins of Chronic Militarism in Late T'ang China." Essays on T'ang Society: The Interplay of Social, Political and Economic Forces, edited by J. C. Perry and B. L. Smith. Leiden: E. J. Brill.

Rowson, Everett K. 1989. The History of al-Tabarî, Volume XXII, The Waning of the Umayyad Caliphate. Edited by E. Yar-Shater. Albany, NY: State University of New York Press.

Schafer, Edward H. 1963. The Golden Peaches of Samarkand. Berkeley: University of California Press.

Shaban, M. A. 1970. The Abbasid Revolution. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.

Shiratori Kurakichi. 1930. "The Queue among the Peoples of North Asia." Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 4: 1-69.

Sims-Williams, Nicholas. 1997. New Light on Ancient Afghanistan: The Decipherment of Bactrian. London: School of Oriental and African Studies, University of London.

Sinor, Denis. 1990. "The Establishment and Dissolution of the Türk Empire." The Cambridge History of Early Inner Asia, edited by Denis Sinor, 285-316. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.

Skaff, Jonathan Karam. 1998. “The Sasanian and Arab-Sasanian Coins Found at Turfan: Their Relationship to International Trade and the Local Economy”. Asia Major 3rd Series, 9: 67-115.

Skaff, Jonathan Karam. 1998a. “Straddling Steppe and Sown: Tang China’s Relations with the Nomads of Inner Asia (640-756).” Doctoral Dissertation, The University of Michigan.

Wechsler, Howard. 1979. “T’ai-tsung (reign 626-49) the Consolidator.” The Cambridge History of China, Vol. 3, Sui and T’ang China, 589-906, Part 1, edited by D. Twitchett. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press.

Zhongguo shehui kexueyuan kaogu yanjiusuo Xinjiang gongzuodui. 1983. “Xinjiang Jimusa’er Gaochang Huihu Fosi yizhi.” [Ruins of a Gaochang Uighur Buddhist monastery at Jimasa, Xinjiang] . Kaogu (7): 618-23.

Göktürk Kağanlığı Döneminde Batı Türkistan Yönetimi / Dr. Gaybullah Babayar [s.107-117]

Özbekistan Bilimler Akademisi Abu Reyhan Biruni Şarkşınaslık Enstitüsü / Özbekistan

Orta Asya'da 6-8. yüzyıllarda hüküm süren Göktürk Kağanlığı tarihine dair dünya tarihçileri tarafından pek çok ilmi çalışma yapılmıştır. Araştırmaların çoğu Kağanlığın oluşumunda önemli yeri olan Altaylar ve Orhun bölgesi üzerinedir. Ama, Kağanlığın en güçlendiği dönemlerde onun terkibine girmiş olan Batı Türkistan gibi iktisadi ve kültürel yönlerden gelişmiş bir ülkenin Göktürk Kağanlığı tarihinde nasıl bir yer tutuğu ve devlet yöneticileri olan Kağanların buraya ne derecede önem verdikleri gibi meseleler şimdiye dek tüm yönleriyle aydınlatılmamıştır. Yalnız, W. Tomaschek, J. Marquart, E. Chavannes, W. Bartold, A. Z. Togan, W. Henning, O. Pritsak, A. Bernştam, S. Tolstov, A. Belenitskiy, O. Smirnova gibi tarihçiler Batı Türkistan'ın erken orta çağlardaki tarihi ve burada bulunan sülaleler hakkında araştırmalar yapmışlar, fakat, yine de bölgenin Kağanlıkla alakası bu çalışmalardan hiçbirinde tam olarak belirtilmemiştir. Hatta, Göktürk Kağanlığı tarihiyle ilgili en çok araştırmalar yapılan Türkiye'de bile bu konu üzerinde pek az durulmuştur. Nitekim, Göktürk Kağanlığı tarihiyle uğraşan çoğu araştırmacının eserlerinde Kağanlık 6. yüzyılın ikinci yarısında, Eftalitlerin (Akhunlar) hakimiyetine son verdikten sonra, Batı Türkistan'ın işlerine karışmadan burayı yarı bağımsız, yerli (çoğunluğu İranlı) kırallıklar vasıtasıyla yöneterek onlardan vergi almakla yetiniyordu, şeklinde görüşler yer almaktadır ki, bunun gerçekle ne kadar ilgisi olduğu tartışılmalıdır.

Ancak, böyle bir görüşü tek gerçek olarak kabul etmek de münakaşalıdır. Çünkü, çeşitli kaynaklara bakıldığında, hem de o devire özgü cihetlere dikkat edildiğinde durumun değişik olduğu göze çarpıyor. Evvela, Göktürk Kağanlığı kendisine her an büyük tehlike oluşturabilecek Sasani İran ile Batı Türkistan hudutları vasıtasıyla komşu hale gelmişti. İkincisi, bu ülkenin iktisadi yönden Kağanlığın başka yerlerine nazaran zengin olması da her zaman dış tehlikenin var olmasına zemin hazırlayabiliyordu. Ayrıca, yenik düşen Eftalitler, kendi devletlerini yeniden kurmaya kalkışabilirlerdi. Bu gibi sebeplerden dolayı Kağanlık Batı Türkistan'da büyük miktarda ordu bulundurmak, buradaki vilayet ve şehirlerin idaresini harp işini iyi bilen, kendisi için güvenilir memurlar aracılığıyla yürütmek zorunda kalıyordu. Demek, bu ülke idari sisteminde bir takım değişiklikler ve yeni düzenler yapılması zaruri olmuştur. O dönemde Göktürk Kağanlığı tarafından Batı Türkistan'a naip olarak kimlerin, hangi kabile ve boylara mensup kişilerin tayin edildiğini belirlemek söz konusu meselenin çözümlenmesinde büyük bir önem taşıyor.

Göktürk Kağanlığı döneminde Batı Türkistan'ı yöneten valilerin menşei, şeceresi, sahip oldukları unvanlar ve hükümranlık yaptığı yılların kesin kronolojisi hakkında geniş bilgi verecek hiçbir kaynak mevcut değilse de, Çin, Yunan, Ermeni, Fars, Arap, Sogd, Türk ve diğer dillerdeki kaynaklar arasında mukayeseler yaparak muayyen bir tarihi manzarayı canlandırmak mümkün olacaktır.

İlk orta çağlarda Batı Türkistan'da Sogdlular, Harezmliler, Toharlar ve yerleşik Türkler ikamet ediyorlardı. Kağanlık, buradaki yönetimi, hanedan mensupları kabile vekilleri, ya da bölgenin yerlileri vasıtasıyla gerçekleştirmiş olmalıdır. Ancak, bu dönemde Sogdluların idare ve harp işlerinden daha çok ticaretle uğraştıkları, yönetimle fazla ilgilenmedikleri bilinmektedir. Pei-shih, Sui Shu gibi Çin yıllıklarına göre, 6. yüzyılın

sonlarında Batı Türkistan'ın başlıca vilayet ve şehirleri Harezm, Fergana, Semerkant, Buhara ve diğerlerinin yöneticilerinin menşei "Tchao-wu" grubuna bağlanıyordu.[1] İşbu "Tchao-wu"lar konusunda birçok görüşler ileri sürülmüştür. H. Gibb, "Tchao-wu" ların çok eskiden İranlılaştığı kanaatindedir.[2] Bazı tarihçiler "Tchao-wu"yu sülale adı değil unvan olarak kabul ederek, onu "Yabgu" unvanıyla aynı saymışlar ve Yüeçilerden kaynaklandığını iddia etmişlerdir.[3] Çoğu araştırmacı ise "Tchao-wu"nun T'ang dönemindeki Çince okunuşu "t'|iä-miu"ya bakarak, onu İslâm kaynaklarındaki "Camuk"la eş tutmaktadırlar.[4] Z. V. Togan'a göre, Camuklar (ya da Çumaklar) Göktürklerin beş Du-lu boyunun başında gelen boy olan Çö-mü-könlerdir.[5] Taberi, Camuklardan "onlar Türk boylarındandır" şeklinde bahsetmektedir.[6] Nitekim, 7. yüzyılın ilk yarısına ait Sogd paralarında "cm'wk" (Çamuk), "cm'wky'n" (Çamukyan; anlamı, "Çamuk'la ilgili") gibi ibarelere rastlanılıyor.[7] Parayı bastıran hükümdarların menşei ile ilgili olduğu anlaşılan bu kelimeler Çin yıllıklarındaki "Tchao-wu" ve İslam kaynaklarındaki "Camuk"un yerel şekli gibi gözükmektedir.[8] Çünkü, bu paraları bastıran hükümdarlar Çin kaynaklarında "Tchao-wu" olarak geçiyordu. Dikkati çeken şey de, bu paraların ters tarafında Türk-Runik (Eski Türkçe "oq"-ok) biçimli damgaların bulunmasıdır. Bu da "Tchao-wu" ve Camuk'un (Çamuk-Çumak) aynı Türk boylarından biri olduğuna delildir. Bazı araştırmacıların "Tchao-wu" grubuna bağlı sülalelerin Batı Türkistan'daki hükümranlığının Arap taarruzu döneminde de mevcut olduğunu söylemelerine[9] rağmen, T'ang Shu yıllığındaki bilgilerden anlaşıldığı ve aşağıda da görüleceği üzere söz konusu devletin bazı vilayetlerde 6. yüzyılın başlarında Göktürkler, bazılarında ise aynı yüzyılın ikinci yarısında başka bir grup tarafından yıkıldığı anlaşılmaktadır.

Şimdi biz çeşitli dillerdeki kaynaklar ve arkeolojik (daha çok madeni paralardaki) bilgilere dayanarak, aynı zamanda onları birbirleriyle kıyaslayarak Göktürk Kağanlığı döneminde Batı Türkistan vilayet ve şehirlerinde bulunan sülalelere, onların menşei ve kronolojisine, prenslerin taşıdığı unvanlara değineceğiz.

Şaş Bölgesi

Göktürkler 6. yüzyılın ikinci yarısında batıda ilk olarak Şaş (Taşkent) bölgesini ele geçirmiştir. Kağanlığa tabi olarak bu yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürebilen "Tchao-wu" prensleri, Çin yıllıklarına göre, 605 yılında İstemi'nin soyundan gelen Shegui Han tarafından yok edilerek, yönetime T'e-le Tien-tche (Tien-tche Tegin) geçirilmiştir.10 Bu döneme ait Sogdça yazılı Şaş paralarında Türk asıllı İl-tegin isimli yönetici geçmektedir11 ki, o 605 yılında yönetime geçen T'e-le Tien-tche (Tien-tche Tegin)'le aynı şahıs olabilir. Bizce, bu Tegin Göktürk kağanları soyundan olmalıdır. Büyük ihtimalle, 8. yüzyılın ortalarına kadar hüküm süren Şaş prenslerinin soyu ona dayanmaktadır. Çin kaynaklarından onların unvanının "t'ou-t'oen" (Tudun) olduğu anlaşılıyor.12 Sogd belgelerinde Şaş prensi "tdwn" (Tudun) dan bahsediliyor.13 Arap kaynaklarından da buranın hükümdarlarının "Tudun" unvanına sahip olduklarına değinilmektedir. Mesela, Taberi'de "tudun melik eş-Şaş" tabiri geçmektedir.14 Taşkent'te bulunan 7. yüzyıla ait Şaş paralarında Sogd yazısında "tdwn" (Tudun) ve "Çaç" kelimeleri yazılmış olup, üzerindeki hükümdar tasviri Türk tipindedir.15 S. Tolstov'a göre, Tudun, Kağan soyundan olan ve ülkedeki kontrolü ve oradaki vergi toplama işini organize eden valilerin unvanıdır.16 Bununla birlikte, Şaş bölgesinin bazı şehirlerinde Tarhan unvanının da kullanıldığı görülür. T'ang Shu yıllığında bu bölgedeki Sudu şehrinin hükümdarının İnye ta-kan (Tarhan) olduğu kayıtlıdır.17 Taberi, 739 yılındaki olaylardan söz ederken, Beder Tarhan isimli bir Şaş

hükümdarından bahseder.18 Gene, kaynaklardan belli oluyor ki, Şaş'ta taht varislerine Tegin denilmiştir. Çin yıllıklarına göre, Şaş'ı T'e-le Tien-tche (Tegin Tien-tche; 605-620), K'an t'ou-t'oen che-cho-t'i yu-k'iu-tchao-mou t'ou-to'u (Ton Tudun Öge Köl Tutuk; 640-660), Mo-ho-tou t'ou-t'oen (Bagatur Tudun; 713-740), İ-nai t'ou-t'oen k'iu-le (İnay Tudun Köl; 741), T'e-le (Tegin; 743) yönetmişlerdir.19

Şaş Tudunlarının Göktürk Kağanlığı siyasetine faal bir biçimde katıldığı anlaşılıyor. Mesela, 640 yıllarında İbi Tu-lu Kağan Şaş Tudunu Cha-po-lo Chehu'yu (İşbara Yabgu) Kağan'a karşı gönderiyor. Tudun da onu yenerek yönetimi ele geçiriyor. 738 yılında ise Mo-ho-tou (Bagatur) Tudun Türgeş liderlerinden Baga Tarhan'la birlikte Türgeş Kağanı T'ou-ho-sien Kü Çor'u yenmişti.20 Aynı Tudun, 739 yılında On Oklar ve Türgeşlerin Kağanı Aşina Hin'i öldürerek kendisini Kağan ilan etmişti.21 Şaş Tudunlarının Kağanların işlerine müdahale etmesini, belki de, onların Göktürk kağanları soyundan gelmiş olmasıyla açıklamak mümkün.

Fergana Vadisi

6. yüzyılın ikinci yarısında Fergana Göktürk Kağanlığı'nın eline geçmişti. Pei-shih, Sui Shu gibi Çin yıllıklarına göre, yüzyılın son çeyreğinde burada kadim "Kiui-siu'' sülalesi vardı, prensleri de ''Tchao-wu'' unvanını taşıyordu.22 Buradan Fergana prenslerinin menşeini ''Tchao-wu''lara bağlamak mümkün olacaktır. Ancak, 6. yüzyılın sonuna doğru onların yerini başka bir sülale almış gözükür. Çünkü, T'ang Shu yıllığında ''Tchao-wu''lardan artık söz açılmıyor. Söz konusu kaynakta zikredildiğine göre, 640 yıllarında Batı Türklerinden K'an Mo-ho-tou (Ton Bagatur) Fergana hükümdarı K'i-pi'yi öldürünce, buradaki yönetim Aşina Chou-ni'nin eline geçmişti.23 A. Bernştam, ismi geçen K'i-pi'yi Kuşan sülalesine bağlamakta ve Aşina Chou-ni'nin menşeini de Türklerin Su-ni-shih kabilesinden sayarak, ismini Aşina olarak yorumlamaktadır.24

Ama, böyle bir yorumun bir dayanağı yoktur. Çünkü, kaynaklarda bu dönemde Fergana'da Kuşanların mevcudiyetine dair bilgi bulunmuyor. Herhalde, K'i-pi Göktürkler tarafından Fergana'ya vali atanmış sülale vekiliydi, demek doğru olur. Çünkü, onun soyunun ileride göreceğimiz gibi birçok yönleriyle Türklere dayandığı bilinmektedir. Burada şunu belirtmek gerekiyor ki, onun ismi Türkçe vasıf taşımaktadır. Kaynaklarda onun ismine benzer birçok Türk ismine rastlanılır. Mesela, Göktürk komutanlarından birinin ismi de K'i-pi He-li'ydi.25 L. Gumilev, onu Töleslerin K'i-pi kabilesinden sayıyor.26 Yine, Çor Kağan'ın (619-620) oğlu, K'i-pi Tegin ismine sahipti.27 Mezkur Fergana hükümdarının isminin de böyle bir Türkçe isim olması lazım gelir. Bunun gibi, Fergana prensi K'i-pi'nin yerine geçen hükümdarın adı Chou-ni'ydi, menşei de Aşinalara dayanıyordu, diye açıklamak mantıklı olacaktır. Chou-ni'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ngo-po-tche karargahı Sir Derya'nın kuzeyindeki K'o-sai (Kasan) şehrinde tesis etti, bahsedilen K'i-pi'nin biraderinin oğlu A-leao-ts'an (Sogd belgelerinde 'lwc'n-Aluçin) ise Hou-men (Kuva?) şehrine yönetici olarak görevlendirildi. Ngo-po-tche'nin yönetimi 658 yılına kadar sürmüştür. O seneden sonra A-leao-ts'an Kasan şehrine taşınarak faaliyette bulunmuştur.28 Bizce, Fergana'yi 8. yüzyılın başlarında onun soyundan gelen sülale vekilleri yönetiyordu. Taberi, 712-723 yıllarındaki olaylardan bahsederken Fergana prensinin adının Altar olduğunu kaydeder.29

Çoğu tarihçiler tarafından mezkur ismin el-Tar, et-Tar şeklinde okunuşu kabul ediliyordu. Hatta, V. Livşits, ismin asıl Tar şeklinde okunmasını savunarak, kelimenin menşeinin eski İran dillerindeki "tar" (siyah) olduğunu ve 8. yüzyılın başlarında Fergana'yı mahalli (İranlı) sülale temsilcilerinin yönettiğini iddia ediyordu.30

C. Bosworth, A. Bernştam gibi tarihçiler de onları yerli-İranlı sülale sayıyorlardı.31 Ancak, O. Smirnova, Çin yıllıklarında bu yüzyılın başlarında Fergana hükümdarı olarak zikredilen A-leao-ta’nın Arap kaynaklarındaki Altar’la aynı şahıs olduğunu ve onun aslen Alatar ya da Alutar olması gerektiğini tesbit etmiştir. Ona göre, Sogd belgelerinde kayıtlı ‘wttkyn nydnh (Ut-tegin Nidan) ile Arap kaynaklarında 722 yılında Esfere valisi sıfatiyle zikredilen şahısla, Alutar’ın amcazadesi ve varisi olarak bilinen Nilan aynı şahıstır, hem de sonradan Fergana hükümdarı olan Altuçur’un babasıdır. Ayrıca, Ut-tegin Nidan ile onun oğlu Altuçur Tegin, Çor gibi Türkçe unvan ve isim taşıyorlardı ve kendileri de Türktür.32 Bizce, onların hepsi yukarıda adı geçen A-leao-ts’an’ın nesli olmalıdır. Mezkur A-leao-ts’an ve Alutar isminin Çince şekli A-leao-ta’nın birinci, ikinci heceleri yıllıklarda aynı hiyeroglifte “A-leao” şeklinde veriliyor ki, onların aslen aynı kökten gelmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Belki, bu terim onların sülale adı olmuştur. Büyük ihtimalle, sözü geçen Altuçur isminin birinci kısmı “Altu” da onlarla ilgili olabilir. Nitekim, Sogd ve İslam kaynaklarından Fergana hükümdarlarının unvanının “Akhşid” olduğu biliniyor. O yüzden buradaki sülaleye İslam kaynaklarında Ahşidliler denilmiştir. Eğer, İbn Hallikan’ın “Kitab vafayat el-a’yan ve enbeu ebnau el-zaman” adlı eserinde kayıtlı Fergana’dan gelme Mısır Akhşidliler (935-969) sülalesi şeceresine bakıldığında da onların Türk oldukları belli oluyor, yani; Tuguç ibn Çuk ibn Yeltegin Akhşid ibn Furan ibn Furi ibn Khagan.33 Belirtmek gerekiyor ki, şeceredeki Furan, Furi, Khagan isimlerinin Türkçe aslı Boran, Böri, Hakan olabilir.

Akhşid kelimesinin etimolojisi konusunda birçok görüşler ileri sürülmüştür. Bazı tarihçiler onu Avesta’daki “x{aveta” dan gelme İran asıllı unvan sayarak, Sasanlılardan Orta Asya’ya geçtiğini söylüyorlar.34 Ancak, kaynaklarda “ikhşid”, “ikhşad”, “akhşad” olarak da verilen işbu unvanın

aslı Z. V. Togan'a göre, "ak-şid" olmalıdır. Onun fikrice "şid" kelimesi "şad" lakabının lehce farkına göre, diğer bir telaffuzundan ibarettir.35 Ayrıca, M. Bogolyubov ve O. Smirnova, Sogdça belgelerinde "{ydw" terimi bulunduğunu ve bu terimin Müslüman coğrafyacıların Fergana hükümdarının unvanı olarak zikrettikleri "şid" ile alakalı olduğunu yazmaktadırlar.36 Bir çok yönleriyle "Akhşid" kelimesi Türkçe Şad unvanıyla aynı kökten gelmiş gibi gözüküyor. Yine, Sogdça belgelerden Fergana'da "twttk" (Tutuk) unvanının da mevcut olduğu belli oluyor. Sogd hükümdarı Divaştiç 719 yılında Türk kağanına, Şaş tudununa ve Fergana hükümdarına mektup yazarak yardım istemişti. Mektubu götüren Fatufarn Divaştiç'e yazdığı cevapta "Kağan'a ve Fergana hükümdarına yazılan mektubu Fergana Tutukunun eline verdiğini" arzediyordu.37 Nitekim, bu döneme ait Kuva paralarında Sogd yazısıyla 'lpw g'g'n twtwg (Alpu Kağan Tutuğu) ibaresinin bulunması38 da Fergana'da Tutuk unvanının kullanıldığını gösterir. Fergana tutuklarının para bastırması onların burada otorite sahibi olduklarını kanıtlıyor. Biliniyor ki, Tutuk unvanı Göktürklerde harbi memur için kullanılmıştır. Bununla beraber, Sogd ve Arapça kaynaklardan belli olduğu üzere, bölgede Tegin unvanı da yürürlükte olmuştur. Mesela, yukarıda zikredilen Nilan hükümdar Alatar'ın varisiydi ve Tegin olarak bilinirdi. Yine, Mısır Akhşidleri şeceresindeki Yeltegin isminden de Tegin unvanının izini görmek mümkün. Ayrıca, Arapça kaynaklara dayanarak Fergana'da "Çor" unvanının da kullanıldığını tesbit etmek mümkün olmaktadır. Örneğin, Altuçur isminin ikinci kısmı "çur" Türkçe Çor unvanının aynısıdır. Yakubi'de Bilgeçur olarak geçen ve Altuçur'un soyundan gelen ve 862 yılında Araplar tarafından öldürülen hükümdarın isminden de onun Çor unvanı taşıdığını düşünmek mümkün.39 Çor unvanının emsaline Mısır Akhşidlileri meyanında çıkan mütazile alimi

Ahmed ibn Ali ibn Beyğçur Ebu Bekr ibn ül-İkhşad'ın büyük babası Beyğçur (Bek Çor) isminden de rastlanılıyor.40

Çin seyyahı Huei-ch'ao 726 yıllarında batıya geldiğinde Fergana'da çifte yönetim olduğunu görmüştü. O, Tchen-tcou (Sirderya) nehrinin kuzeyinde Türklerin, güneyinde ise Arapların yönetiminin mevcut olduğunu kaydeder41 ki, bu tarihlerde Fergana'da Arslan Tarhan isimli hükümdar vardı. T'ang-Shu yıllığından belli olmak üzere, 738 yılında mezkur A-si-lan ta-kan (Arslan Tarhan)'ın yukarıda bahsi geçen T'ou-ho-sien Kü Çor'a karşı cephe aldığı görülüyor.42 A. Bernştam, Arslan Tarhan'ın Tanrı Dağları kıyısındaki Türklerin Çigil kabilesinden olduğunu yazıyor.43 Herhalde, onun unvanı Tarhan idi.

Fergana vadisinin o çağdaki yönetim merkezleri olan Ahsikent ve Kuva şehirlerinin arkeolojik kalıntılarında bulunan 7-8. yüzyıllara ait madeni paraların üzerindeki hükümdar tasviri Türk tipinde olmasa da Göktürk Kağanlığı döneminde burayı Türk soylu sülalelerin yönettiğinin bir delilidir.44 Özellikle, Kuva paraları üzerinde Sogd yazısıyla "g'g'n" (Kağan) kelimesi yazılı olması da ilginçtir. Herhalde, buranın prensleri Kağan unvanı taşımış olmamalıdır. Onlar Göktürk kağanlarının naipleri sayıldıklarından dolayı paraları Kağan adında bastırmış olabilir. Ayrıca, Bekabad şehrinde bu döneme ait bir kurt heykelciği bulunmuştur ki, bu heykelciği araştırmacı L. Rutkovskaya Fergana'daki Göktürkler yönetimiyle ilgili sanıyor.45

Sogd

Sogd bölgesinde Semerkant şehri merkez olarak biliniyor, prensleri de Pencikent, Meymurg, Kabudan, Fey, İştihan, Keş, Nesef gibi şehirlerin yöneticileri üzerinde yetkili oluyorlardı. Pei-shih, Sui Shu ve T'ang-Shu yıllıklarında Kan (Sogd'un Çince ismi) prenslerinin soyunun "Tchao-wu" sülalesine dayandığı kayıtlıdır.46 Bu kaynaklardaki bilgilere dikkat edilirse

Semerkant'ı aynı sülaleden olan; Chi-fou-pi (Tai-che-pi; 6. yüzyılın son çeyreği), K'iu-mou-tche (600-620), T'ong-ngo47 (645), Fo-hou-man (Sogdça 'brgwm'n=Avarhuman; 650-660) gibi prenslerin 7. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar yönettikleri anlaşılır. Çin kaynaklarında Sogd bölgesinin bu yöneticilerinin hangi unvana sahip oldukları gösterilmiyor. Sadece, içlerinden Fo-hou-man'ın 656 yıllarında tou-tou (Tutuk) tayin edildiği kaydı geçer.48 T'ang-Shu'daki bilgilere bakılırsa "Tchao-wu" sülalesinin yönetiminin bu yüzyılın son çeyreğinde başka bir sülale eline geçtiği görülür. Hükümdar sarayındaki danışmanlardan biri olan Tou-so-po-ti (Sogd paralarında twk'sp'd'k=Tukaspadak) yönetimi ele almıştır. Onun oğlu Ni-nie-che-che (680-700) hükümranlığından sonra gene sülale değişikliği husula gelmiştir. Yine, hükümdar danışmanlarından birisi Semerkant tahtına oturmuştur. Bu kişinin adı Çin yıllığında Tou-hoen, Sogd belgelerinde trgwn (Turhun), İslam kaynaklarında ise Tarhun olarak geçer.49 700-710 yıllarında hüküm süren Tarhun'un yerine 710 yılında biraderi geçmiştir. Onun adı Çin yıllığında Ou-le-kia, Sogd paralarında 'wgrk (Uğrak), 'wr'kk (Urak), Arapça kaynaklarda ise Gurek olarak bulunur.50 Gurek'in menşei hakkında kaynaklarda fazla bilgi olmamasına rağmen, Nesefi'nin "el-Qand fi zikri Ulema Semerqand" adlı eserinde verilen bir şecereye bakılırsa, Türk olduğu ortaya çıkar. Nesefi, Semerkant hükümdarı Gurek'in neslinden gelen birisinin hadis ravisi olduğunu anlatarak, onun şeceresini sunmuştur: "Ebu Hüseyn Ubeydullah ibn el-Merzuban ibn Türkeş BeWi (Beki?) ibn Kesir ibn Tarhun ibn Beniçur*51 ibn Gurek el-Babdastani".52 Mezkur şecerede geçen el-Merzuban, el-Babdastani terimleri Semerkant şehrindeki semt adıdır, Beniçur, Tarhun, Türkeş BeWi gibi isimler ise Türkçe asıllıdır.53 Ayrıca, bazı araştırmacılar, Gurek isminin de Türkçe olduğunu söylüyorlarsa da temellendirememişlerdir.54 Buna karşılık, A. Freyman tarafından Gurek

isminin aslı İran dillerinde, mesela, Avesta'da geçen "uyraka" (kuvvetli) kelimesinde aranılmıştır.55 Bizce, onun adının menşei Türkçe Uğrak, Ağrak, Urak isimlerinde aranmalıdır. Bilhassa, orta çağlarda Uğrak adındaki bir Türk boyunun olduğu da gözardı edilmemelidir. Yine, Nesefi listesinde Gurek'in oğlu sıfatiyle geçen Beniçur'un Ş. Kamaliddinov ve U. Muhammedov, Toharistan'da hükümdar olduğunu ve 9-10. yüzyıllarda buranın yöneticileri olarak bilinen Beniçurlular (Davudlular) sülalesi de onun soyundan geldiğini belirtmektedirler.56

Nesefi, zikredilen eserinde Davud ibn el-Abbas ibn Haşim ibn Beniçur isimli birisinin Belh valisi olarak bulunduğu, onun amcası Davud ibn Beniçur'ın da Maveraünnehir valisi olduğunu ve kendisini Herseme ibn A'yan Semerkant'ı fethettiği zaman buraya vali tayin ettiğini yazmıştır.57 Herhalde, zikri geçen İbn Beniçur, Toharistan'ın diğer birkaç vilayetinde vali bulunan Beniçurlular sülalesinden olup, soyu Gurek'in oğlu Beniçur'a dayanıyordu. Bununla beraber, T'ang-Shu yıllığında Gurek'in oğlu Tou-ho'yu Ts'ao'ya (İştihan) şehrine, diğer oğlu Me-tch'ouo'yu ise Mi (Maymurg) şehrine vali yaptığı kayıtlıdır.58 Bizce, bu kayıttan Gurek'in mezkur şehirlerdeki "Tchao-wu" hanedanına mensup valileri azlederek, yerine kendi soyundan olanları bıraktığı anlaşılmaktadır.

Mezkur Çin kaynağında Tou-ho'nun babası Gurek'in ölümünden sonra 738-750 yıllarında Semerkant hükümdarı olduğu zikrediliyor. O, Smirnova, onun asıl adının basıldığı paralarda twrg'g (Turgag) ya da twrg'r (Turgar) olarak yazıldığını hem de İranlı bir isim değil, Türkçe bir isim (eski Türkçe "Turgay"dan) olduğunu açıklamakla beraber, Gurek'in ikinci oğlu Me-tch'ouo adının karşılığına Arap-Fars kaynaklarında henüz rastlanılmadığını yazıyordu.59 Şunu da belirtmek gerekir ki, Göktürk Kağanı Kapgan'ın adı da Çin kaynaklarında aynı hiyrogliflerle Me-tch'ouo olarak geçmektedir. E. Chavannes, Çin kaynaklarındaki Gurek'in oğlu Me-tch'ouo'nun adının

Türkçe olduğunu ve Kapgan Kağan'la aynı ismi taşıdığını yazıyor.60 P. Pelliot, Göktürk Me-tch'ouo (Kapgan)'nun Türkçe aslının Beg-Çor olduğunu açıklıyor.61 Demek, Gurek'in ikinci oğlunun asıl adı da Beg-Çor olmuştur, diyebiliriz.

Bizce, Nesefi listesindeki Beniçur (Beni Çor) ile Çin kaynağındaki Me-tch'ouo (Beg-Çor) isimleri birleştirilebilir. Yani, bunlar aynı şahıs isminin değişik dillerdeki kaynaklarda görünüşüdür. Burada şunu da belirtmek gerekiyorki, Arapça kaynaklarda Beniçur ismi Beyğçur (Bek Çor) şeklinde de geçer.62 Belki, bu terim bir isim değil, unvan da olabilir. Gurek'in menşeine gelince Z. V. Togan, zikri geçen şecereye dayanarak onun soyunu Türgeş kabilesinden saymaktadır.63 Taberi, Sogd hükümdarı Gurek'in kendisini "Türk Kağanı'nın kullarından biri olarak bildiğini" kaydeder.64 Gurek sülalesi kaynaklarda Akhşid unvanıyla bilinmektedir.

Bu çağda Sogd bölgesinin Semerkant'tan başka şehirlerinde de Türk asıllı hükümdarlar vardı. Bölgenin siyasi bakımdan Semerkant'tan sonra gelen ikinci önemli şehri olan Pencikent'te, Sogd belgelerinden de belli olduğu üzere, 693-708 senelerinde ck'yn cwr bylk'' (Çakın Çor Bilge) isimli Türk asıllı hükümdar vardı.65 Unvanının Çor olduğu biliniyor. Ayrıca 7. yüzyılın ilk yarısında Pencikent hükümdarlarının bastırdığı paralarda Runik (Eski Türkçe "oq"-ok) şekilli damga ve cm'wky'n (anlamı; Camuk'la ilgili) kelimesi bulunuyordu66 ki, bundan Pencikent yöneticilerinin Camuklardan olduğu kanaatına varmak da mümkün.

O. Smirnova, paralardaki işaretlere dayanarak, yaklaşık bir asır hüküm süren Pencikent hükümdarlarının sülalesinin menşeinin Sirderya (Şaş bölgesi) çevresindeki hakim Türk boylarından birisiyle alakalı olduğunu kanıtlamaktadır.67 Bununla birlikte, Pencikent'ten bulunan bazı paralarda bgy g'g'n (anlamı; "hükümdar Kağan") kelimesine rastlanılıyor68 ki, bu paraların Göktürk kağanları adına bastırıldığı

aşikardır. Gene, Sogdça belgelerinin arasında Pencikent vergi toplayıcısının trg'n (Tarhan)'a yazdığı yazı bulunur. Araştırmacılar bu belgeden hareketle, o çağda Sogd bölgesinde Tarhan unvanının yürürlükte olduğu kanaatına varmışlardır. A. Freyman, Tarhan'ın, Pencikent hükümdarı Divaştiç (709-722)'in unvanı olduğunu belirtir.69 Ayrıca, Firdevsi, Şehname'de Bijen Tarhan isimli Semerkantlı Türk prensi hakkında bilgi verir.70 Bizans tarihçisi Menandros da İstemi Kağan'ın gönderdiği elçilerden birinin adının Tagma Tarhan (Maniakh'ın oğlu) olduğunu kaydeder.71 Onun Tarhan unvanına sahip Sogd ilerigelenlerinden biri olduğu aşikardır.

Yine, Semerkant'a yakın Sogd şehirlerinden biri olan Fey valisi Taberi'de Türk-Hakan olarak geçmektedir. O. Smirnova onu Hakan (Kağan) unvanlı hükümdar değil, Türk-Hakan isimli vali olarak açıklıyor.72 Bunun gibi, Sogd bölgesinin önemli şehirlerinden birisi olan Keş (Şehrisebz) valisinin unvanı Taberi'de Tudun olarak geçmektedir.73 Ayrıca, T'ou-ho-sien Kü Çor'a karşı Baga Tarhan'ın yanında yer alan Keş valisinin adı T'ang-Shu yıllığına göre, Se-kin-t'i idi.74 Bizce, bu bir isim değil, Türkçe Erkin unvanıyla ilgili terim olabilir. Çünkü, Çin yıllıklarında Se-kin-t'i ve Erkin (Çince şekli Se-kin) aynı hiyeroglifte verilmektedir. Yine, aşağı Sogd bölgesindeki Huzar şehri valisi Sü Buğra, Taberi'nin eserinde kayıtlıdır75 ki, O. Smirnova, onun Türk olduğunu vurgulamaktadır.76 Nitekim, T'an-Shu yıllığından belli olduğu üzere bölgenin Kabudan şehrinde de 738 yılında Sou-tou pou-lo (Sutu Buğra) isimli vali bulunmuştur.77

Yukarıda görülen bilgilerden anlaşılıyor ki, bu çağda Sogd'un neredeyse tüm şehirlerinde Türk asıllı valiler bulunmuş ve Göktürk Kağanlığı'nda önemli yer tutmuşlardır.

Usruşana

Fergana ve Sogd bölgeleri arasında yer alan Usruşana yöneticilerinin menşeinin Pei-shih yıllığında Kan (Sogd) hükümdarlarına ulaştığı kaydedilir.[78] Ancak, Sui Shu yıllığında bu bölge hakkında fazla bilgi bulunmuyorsa da, “Tchao-wu” hanedanından sonra burayı ne gibi bir sülalenin yönettiği konusunda T’ang-Shu’daki bilgilerden yararlanarak, hem de onları Arapça kaynaklarla karşılaştırarak bir sonuca varılabilir. Çin seyyahı Hsüan-tsang (630) buranın Göktürkler yönetimi altında olduğunu yazar.[79] Nitekim, Usruşana’da bulunan Sogdça yazılı paralarda “sttcry” (Sataçari) ismi bulunur. O. Smirnova, bu Sataçari’nin 7. yüzyılın sonlarına doğru Usruşana’yı idare ettiğini belirtir.[80] Bununla birlikte Şaş (Taşkent)’tan bulunan ayrım paralarda sttcry tdwn (Sataçari Tudun) kelimesi geçiyor[81] ki, belki de onlar zikredilen Sataçari’ye ait olabilir. Ayrıca, Taberi, 737 yılında Usruşana’yı Hara Buğra isimli valinin yönettiğini kaydeder.[82] Onun menşei konusunda tarihçilerin birçok görüşü vardır. W. Tomaschek, Usruşana valilerinin soyu Sogd hükümdarı Gurek’e bağlandığını ve Hara Buğra’nın soyundan gelen İslamlarca maruf Afşin Haydar’ın İran menşeili olduğunu söyler.[83] N. Negmatov ise Taberi’de Hara Buğra’nın kuşakları sıfatiyle geçen Harahura (çeşitli okunuşları; Hanahara, Hanahura, 794-795), Kavus, Haydar (öl. 841) isimlerinin tümünü İran menşeili sayarak, Usruşana hükümdarları sülalesini şüphesiz İran asıllı telakki eder. Hatta, o Hara Buğra isminin Türkçe vasıf taşımasının düşündürücü olduğunu, Arapça kaynakların sonradan hattatlarca yapılan nüshalarda harf bozuluşları sebebiyle aslı İranlı bir ismin Hara Buğra’ya dönüştüğünü ileri sürmüş, onun oğlu Harahura isminin ikinci kısmının da “hura”nın aslı “hur, hvar” olacağını, bunun da İran dillerindeki hvar “güneş”ten geldiğini açıklamıştır.[84] Yalnız, böyle bir telakkiye katılmak zor. Bizce, bu sülaleyi Türk asıllı saymak için yeterli esas vardır. Evvela, Türkçe kalın -k ünsüzü Arapça kaynaklarda genellikle kalın -h ünsüzüyle

verilmiştir. Buna dayanarak, Taberi'deki Hara Buğra'nın aslı Kara Buğra olmuştur diyebiliriz. Nitekim, T'ang-Shu yıllığında 742 yılında Ts'ao (Kabudan, Usruşana'ya komşu) hükümdarı Ko-lo pou-lo'nın Çin'e elçi gönderdiği kayıtlıdır.85 Malum ki, Türkçe "kara" kelimesi Çin yazısında "ko-lo" şeklinde, "buğra" kelimesi de "pou-lo" şeklinde yazılmıştır. Demek, T'ang-Shu'daki Ko-lo pou-lo'nın aslı Kara Buğra olacaktır. O. Smirnova da buna dikkat etmiş ve Hara Buğra'nın Çin yıllıklarında Ko-lo pou-lo olarak bilindiğini ve onun 720-740 yıllarında Usruşana'da, 740-745 tarihlerinda ise Kabudan'da hükümdarlık yaptığını yazmıştır.86 Gene, yukarıda belirttiğimiz gibi Sou-tou pou-lo adındaki birisi Çin yıllıklarında Kabudan valisi sıfatiyle zikredilir. Kara Buğra'dan önce 738 yılında Kabudan valiliği yapan Sou-tou pou-lo adının aslının Türkçe Sutu Buğra olduğu ve kendisinin de Kara Buğra'nın biraderi olabileceği kesindir. Bunun gibi, zikri geçen Harahura isminin de aslı Karahura ya da Karaçur (Kara Çor) idi, diyebiliriz. İslam kaynaklarında bazen Türkçe Çor unvanı harf bozuluşundan dolayı "hur" olarak da yazılmıştır. Mesela, İbn Hordadbih'te Hurtegin olarak geçen Türkçe ismin aslı Çor Tegin olmalıdır.87 Bununla birlikte, Afşin Haydar 837 yılında Arran şehrinin idaresine memur tayin ettiği akrabasının adı olan Menkeçur el-Uşrusani'nin de Çor unvanına sahip olduğu anlaşılıyor. Ancak, yukarıda belirtiğimiz gibi kaynaklarda baş gösteren durumdan yola çıkarak, N. Negmatov onun adını Menkehur şeklinde okumuş ve bu isimden de hur, hvar (güneş) anlamını çıkartmaya çaba harcamıştır.88 Yalnız, A. Z. Togan, bu ismin aslının Menkeçur olduğunu, Gence şehrinin etrafında Menkeçur ismindeki kasaba ve Menkiçur kanalının onun ismini taşımakta olduğunu yazıyor.89 Bununla beraber, bu isim kaynaklara bakıldığında Mengçur olarak da okunabilmektedir.

Usruşana valilerinin Sogd hükümdarı Gurek'la akraba olması da onların Türk asıllı olduğunu gösteriyor. Nitekim, 7. yüzyılda imar edildiği anlaşılan Usruşana Afşinleri sarayı duvar resimlerinde kurt tasviri bulunuyor ki, onu bölgede Türklerin yönetimiyle ilgili saymak mümkün.90

Bu çağda Usruşana yöneticileri İslam kaynaklarına göre, genel olarak Afşin unvanını kullanmışlardır. Afşin unvanının birçok yerde mevcut olduğu görülmektedir.91 Bununla birlikte, yukarıdaki bilgilerden bölgede Tudun, Çor unvanlarının da geçerli olduğu belli oluyor.

Buhara

Pei-shih ve Sui Shu yıllıklarında Buhara bölgesi hakkında verilen bilgiler hemen hemen aynıdır. Onlara göre, buranın hükümdarları Kan (Sogd) "Tchao-wu" sülalesiyle aynı soydan gelmektedir.92 Nerşehi kayıtlarında ise Buhara hükümdarlarının "Camuk"lardan neşet ettiğine işaret edilmektedir. Çin yıllıklarında Buhara'da hükümdarlık yapan Cho-li (609), Ho-ling-kia (649) ve Cha (655-660)'nın "Tchao-wu" hanedanından olduğu kayıtlı93 olmakla beraber, diğerleri için böyle bir tabir geçmemektedir. Yalnız, T'ang-Shu yıllğındaki bilgilerden Buhara'da sülale değişikliği olup olmadığı konusunda bir sonuca varmak zor. Ancak, İslam kaynaklarına bakıldığında durumun değişik olduğu göze çarpar. Arapça kaynaklar, Nerşehi'nin "Tarih-i Buhara" adlı eserine ve Firdevsi Şehnamesi'nde verilen bilgilere dayanarak Buhara vahasında menşei Göktürk kağanlarına dayanan bir yönetimin mevcut olduğunu ortaya koymak mümkün. Nerşehi, Buhara'da Abruy isimli yönetici ve ona karşı

Türk kağanı Karaçurin (Çin yıllıklarında Ta-t'eou, Yunan kaynaklarında Tardu)'in Şir-i Kişver isimli oğlu öncülüğünde gönderdiği ordu hem de Şir-i Kişver'in 587 yılında Abruy'u öldürerek burada hükümeti tesis ettiği konusunda bilgiler bulunur.94 S. Tolstov zikredilen Abruy'u Göktürk

şehzadesi Bumin Kağan'ın torunu A-po Ta-lo-pien'le aynı saymaktadır.95 Herhalde o, Göktürkler Buhara'yı Eftalitlerden alınca buraya tayin ettikleri vali olmalıdır. R. Frye'ye göre, Şir-i Kişver Türkçe İl Arslan isminin Farsça versiyonudur.96 L. Gumilev, onun Tardu Kağan'ın Çin kaynaklarında Yang-su Tegin (Fars kaynaklarında Save, Sauh, Arapça kaynaklarda da Şaba) olarak geçen oğluyla aynı olduğu kanaatindedir. Ona göre, Yang-su Tegin Buhara vahasında kendi oğlu Ni-li (Arapça kaynaklarda Yel-Tegin, Farsça kaynaklarda Parmuda)'yi vali olarak bırakmıştır. Ni-li de 603 yılında ölünce yerine biraderi P'o-shih T'e-le (Tegin) geçmiştir.97 630 yıllarında ise yönetimde T'ong Yabgu'nun oğlu Ni-chou K'a-na-che (Şad) bulunmuştur ki, L. Gumilev, onu Nerşehi'de Buhara hükümdarı sıfatiyle geçen Kana Buharhudat ile aynı sayar.98 Nitekim, Tardu'nun soyundan olan prenslerin Buhara'da mı, yoksa ona yakın herhangi bir şehirde mi bulunduğuna dair kaynaklarda tam bir bilgi olmamasına rağmen, onların karargahı Buhara şehrinde değil, bölgede o dönemin en nüfuzlu şehri olan Paykend'de olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Çünkü, bu dönemde Buhara'da onların tabisi olan "Tchao-wu" hanedanı vardı. 670 yıllarına yakın tarihte ise bu "Tchao-wu" hanedanı son bulmuş gibi gözükmektedir. Artık, Çin yıllıkları da bu tarihten sonra Buhara'yı yönetenleri "Tchao-wu" olarak tanıtmıyor. Büyük ihtimalle, Paykent'teki Şer-i Kişver'in sülalesi 7. yüzyılın son çeyreğinde Buhara'ya taşınmıştır, diyebiliriz. Çünkü, bölgenin Göktürk asıllı yöneticileri bu tarihlerde hep Buhara şehrinde faaliyet göstermişlerdir. Nerşehi, Araplar 673 yılında Buhara'ya saldırdıkları zaman buranın hükümdarının Bidun Buharhudat olduğunu yazar. Arapça kaynaklarda zikredilen Bidun'un Türk olduğu belli oluyorsa da, onun adının Türkçe bir kelime olduğu bilinmiyor. Yalnız, Bidun'u bir isim değil, Tudun'la alakalı bir unvan saymak da mümkün. Yani, Arap kaynaklarında harflerin noktaları düşmesi ya da yer değiştirmesiyle Tudun kelimesi

Bidun’a dönüşmüş olabilir. Ş. Adilov’a göre, Bidun’un soyu Şer-i Kişver’e dayanmaktadır.99 680 yıllarına geldiğinde zikredilen Bidun Araplar tarafından öldürülünce, yerine hanımı Kabac Hatun100 geçmiştir. Kabac Hatun 695 yılına kadar Buhara’yı idare ettikten sonra yönetimi oğlu Tuğşada ele almıştır.101 P. Chuvin, Tuğşada isminin ilk kısmının Türkçe “tuğ” (bayrak) ikinci kısmının da Şad unvanı olduğunu açıklamaktadır.102 Mezkur Tuğşada 720 yılına kadar hükümdarlık yaptıktan sonra oğlu tahta geçmiştir. Onun adı da kaynaklarda Tuğşada (T’ang-Shu yıllığında Tou-sa-po-t’i) olarak bilinir. Mezkur Tuğşada 726 yılında biraderi A-si-lan (Arslan) ta-fou tan-fa-li’yi Çin’e elçi göndermiştir.103

Bu çağda Buhara hükümdarları Nerşehi’den anlaşıldığı üzere Hudat unvanını kullanmışlardır. Sogdça yazılı Buhara paralarında bu unvan gwtw (hvatav) şeklinde gözükür. Bölgenin Göktürk asıllı hükümdarları Tegin, Şad gibi unvanları da taşımışlardır.

Bu çağa ait Sogdça yazılı bazı Buhara paralarına bakılırsa onları buranın Türk hükümdarlarının bastırdığı anlaşılır. Paraların üzerinde Türk-Runik biçimindeki tamgalar ve bgy g’g’n pny (anlamı; “hükümdar Kağan parası”) ibaresi, ayrımlarında ise bir tarafında Türk tipli hükümdar ve onun zevcesi, ters tarafında yazı bulunur. İşbu yazının yarısı yıprandığından okunmuyor, yarısı da g’ttwnh (Hatun) olarak okunmaktadır.104 Belki, bu paralar yukarıda sözü geçen Bidun ve onun zevcesi Kabac Hatun yönetimi çağında bastırılmış olabilir. O. Smirnova, onların Buhara bölgesinin Türk asıllı yöneticilerine ait olduğunu belirtiyor.105

Buhara bölgesinin Göktürk asıllı sülalesi Kağanlığın batı hudutlarındaki faaliyetlerde önemli yer tutmuştur. Özellikle, Sasanilerle savaşlarda onların büyük katkıları olmuştur.

Toharistan

Göktürk Kağanlığı'nın bu bölgeye ayrı bir önem vermesi gerekmiştir. Çünkü, Toharistan ve ona bitişik olan ülkeler Kağanlığın güneybatıdaki en kenar hudutlarıydı. Bunun gibi sebeplerden olsa gerek, burası Yabgular aracılığıyla yönetilmiştir. Toharistan'ın baş hükümdarlarına Yabgu denildiği Çin ve Arap kaynaklarında kayıtlıdır.106 Çin seyyahi Hsüan-tsang 629-645 yılları arasındaki seyahatı esnasında Toharistan'da 27 eyaletin mevcudiyetini ve bunların hepsinin Türklerin tasarrufunda (yönetminde) olduğunu görmüştü.107 6-8. yüzyıllara ait Toharistan paralarından da belli oluyorki, buradaki şehirlerin yöneticileri Türklerdi.108 İşbu paralarda Türk damgaları da bulunmaktadır.

T'ang-Shu yıllığında Toharistan'in Yabgularının Aşina kabilesinden olduğu kayıtlıdır.109 Bizce, onları İstemi Yabgu'nun nesilleri saymak için esas vardır. Yani, İstemi'nin oğlu Tardu Kağan 6. yüzyılın sonlarına doğru Tegin unvanlı oğlunu buranın idaresine görevlendirmişti.110 Çin kaynaklarından Toharistan'da bu çağda Te-le (Tegin; 6. yüzyıl son çeyreği), Tardu Şad (Tong Yabgu'nun oğlu; 630'lu yıllar), Cha-po-lo che-hu (İşbara Yabgu; 645'li yıllar), A-che-na Ou-che-po (653), Na-tou-ni-li (705), Kou-tou-lou Toen Ta-tou (Kutlug Ton

Tardu; 720-730) gibi Yabguların bulunduğu belli oluyor.111 Toharistan Yabgularından Na-tou-ni-li 706, 718 tarihlerinde kardeşi A-che-na Te-le Pou-lo (Aşina Tegin Buğra)'yu Çin'e elçi olarak yollamıştı.112 Ancak, Arapça kaynaklardan görüldüğü üzere, 8. yüzyılın ikinci çeyreğine doğru Toharistan Yabguluğunun Karlukların eline geçtiği bilinmektedir.113

Toharistan'ın çeşitli vilayetlerinin yönetiminin de Türklere ait olduğu görülmektedir. Mesela, Çinli seyyah Yuan Chwang'ın kaydettiğine göre, 644 yılında Toharistan'ın Çağanıyan vilayetine Türk asıllı bir prens hükmediyordu.114 Sogdça yazılı freskten de belli oluyor ki, 7. yüzyılın ikinci yarısında burada Twr'nt{ (Turantaş) isimli vali vardı.115 Yine, İslam

kaynaklarında görüldüğü üzere, 710 yıllarında Çaganıyan’ı Şad unvanlı vali yönetiyordu.116 719 yılında Çaganiyan’ın Türk valisi Ti-che (Taberi’de Tiş) Çin’e elçi göndermiştir.117 Ayrıca, bölgenin en önemli vilayetlerinden biri olan Huttal yöneticilerinin de Türk olduğu kaynaklarda geçer. Çin ve İslam kaynaklarına bakılırsa, buranın idaresinde Se-kin (Erkin) unvanlı eş-Şabal (İşbara; 699-727), Hie-li-fa (Elteber) unvanlı İbn es-Saici (eş-Şabal’ın oğlu; 727-737), Tudun Tarhan (737), Alucinş Yabgu (750-752)ların bulunduğu bilinir.118 Huttal valilerinden Se-kin (Erkin) es-Sabal 730 yılında Şad (Kou-tou-che-Huttal Şad*) unvanlı oğlunu, Elteber İbn es-Saici ise 733 yılında To-po-le Da-gan (Tarhan) isimli memurunu Çin’e elçi yollamışlardı.119 Nitekim, Toharistan’ın diğer bir vilayeti Kumed’de T’ang-Shu yıllığından belli olduğu üzere 642-643 yıllarında Tarduş Türklerinden olan bir vali vardı. Yine, burada 740 tarihlerinde A-si-lan He-ou-kin (Arslan) vali olarak bulunuyordu.120 Bölgenin Vahan vilayetinde ise 656-660 yıllarında Cha-po-lo hie-li-fa (İşbara Elteber), 720-730 yıllarında ise Kou-tou-lou Te-pi-le Mo-ho-tou (Kutlug Bagatur) isimli vali vardı ve Ou-hou Ta-kan (Tarhan)’ı Çin’e elçi gönderiyordu.121 Nitekim, Ya’kubi, Toharistan bölgesinin güneyindeki Belh’i bu dönemde hükümdar Tarhan’ın yönettiğini yazar.122 Ayrıca, Arapça kaynaklarda Toharistan Yabgusu varisinin adı Sul, unvanı da Tarhan olarak geçmektedir.123 Çin kaynaklarından Toharistan’ın Şuman, Aharun, Kubadiyan, Vahş gibi vilayetlerinin valilerinin de Türk asıllı oldukları bilinmektedir.124

Harezm

Çoğu araştırmacılar Göktürk Kağanlığı’nın Harezm’i Batı Türkistan’ın diğer bölgelerinden daha erken, 557 yıllarında ele geçirdiğini vurguluyorlarsa da Kağanlığın buradaki yönetimde ne gibi rolü olduğu konusunu açık bırakmışlardır. Tarihçiler Batı Türkistan’ın başka yerlerinde olduğu gibi burada da Kağanlığın sadece vergi almakla yetindiğini

yazmaktadırlar. Kaynaklarda ise bu çağa ait bilgiler azdır. O yüzden Harezm hükümdarlarının menşei konusunda kesin sonuca varmak oldukça zor.

Z. V. Togan'a göre, kendilerini İranlı addeden İslamiyet'ten evvelki zamanlarda hüküm süren Harezmşahlar sülalesinin aslı Abdal (Eftalit)lar neslindendir.125 Çin kaynaklarından sadece T'ang-Shu yıllığında Ho-siun (Harezm) bölgesinin yöneticilerinin "Tchao-wu" sülalesinden olduğu kayıtlıdır.126 Buna karşılık, Ebu Reyhan Biruni Harezm'in 22 hükümdarının listesini getirmiştir ve onların soyunun İran şahlarından Keyhûsrev'in oğlu Siyavuş'a dayandığını kaydetmiştir.127 Buna rağmen, bu listedeki hükümdarların hepsini aynı soydan saymak münakaşalıdır. Mesela, onların arasında iki prensin adı Aska Camuk olarak geçiyor ki, herhalde onların "Tchao-wu" (İslam kaynaklarında Camuk) hanedanından olması pek muhtemeldir.128 Bununla birlikte, S. Tolstov, Biruni listesindeki Türkasabas (ya da Türksabas)'ı 567 yılında Göktürk Kağanlığı'nın Batı (Aral Gölü bölgesi) ülkelerinde hüküm süren prenslerden biri, Bizans kaynaklarında Türksanth olarak geçen şahısla aynı olduğunu belirtmektedir.129 Bazı araştırmacılar bu Türksanth adının aslının Türk Şad olduğu ve onun da İstemi'nin oğlu olabileceğini söylüyorlar.130 O. Smirnova, Türkasbas isminin anlamının "Türk ordusunun sahibi" olabileceğini ileri sürüyor.131 Bunun gibi Biruni'de Askacvar şeklinde verilen hükümdarın, bölgeden bulunan Harezmce yazılı paralarda wzk'n{w'r (Azkaçvar) olarak geçtiğini ve onun İslam kaynaklarında 712 yılında Harezm hükümdarı sıfatıyla zikredilen Çagan ile aynı olduğunu vurgulayan B. Vaynberg, bu hükümdarın Toharistan (Çaganiyan)'dan buraya geldiğini yazmaktadır.132 Bizce o, Türk asıllı bir hükümdar olmalıdır. Eğer, Azkaçvar ismine dikkat edilirse bu ismin iki kısımdan, Azka ve Çvar kelimelerinden oluştuğu göze çarpar. Çvar ise Çor unvanının

diğer bir şekli olabilir. Şu da var ki, Sogd kaynaklarında Çor unvanı “cwr” şeklinde yazılmıştır. Harezmce yazılı paralarda ise wzk’n{w’r (Azkaçvar) isminin ikinci kısmı “çvar”, aslı “şvar” olarak yazılmıştır. Ancak, araştırıcılar onu “çvar” şeklinde okuyorlar. Çünkü, Harezm yazısındaki -ş ünsüzü -ç olarak da okunur.133 Ayrıca, mezkur Azkaçvar (Biruni’de Azkacvar) Çagan’ın Toharistan gibi Türk hükümdarları bulunan bir ortamdan gelmesi de onun Türk olduğunu kanıtlar. Gene, Biruni listesinde bulunan Hangiri, Bağra (Buğra), Buzgar, Şavuş (Çavuş) isimleri de Türkçe asıllı olabilir. Buna Harezm paralarındaki twtwhas (Tutuhas=Tutuk?+as), k’nyk (Kanık)134 isimlerini de katmak mümkün.

Görülüyor ki, Göktürk Kağanlığı’nın merkezi yönetiminde yürürlükte olan unvanların çoğunluğu Batı Türkistan’da da kullanılmıştır. Yukarıda görüldüğü gibi Şaş’ta Tudun, Tegin, Tarhan, Tutuk; Fergana’da Tegin, Tutuk, Çor, Tarhan; Sogd’da Tarhan, Çor, Buğra, Tutuk; Usruşana’da Buğra, Çor; Buhara’da Tegin, Şad, Hatun; Toharistan’da Yabgu, Şad, Tarhan, Erkin, Elteber, Tegin unvanlarına sahip hükümdar ve memurlar bulunmuşlardır.

Demek ki, Göktürk Kağanlığı döneminde Batı Türkistan’daki idari sistem hakkında şöyle sonuçlara varmak mümkün oluyor. Evvela, bu çağlarda Batı Türkistan’ın başlıca vilayet ve şehirleri olan Şaş (Taşkent), Fergana, Sogd, Buhara, Usruşana ve Toharistan yöneticileri Türk asıllıydılar. Onlar, menşei itibariyle Göktürk kağanlarına ve Kağanlıkta nüfuzlu Aşina, Camuk, Türgeş, Tarduş, Karluk gibi kabilelere mensuptular. Bu cümleden, Buharhudatlar ve Toharistan Yabguları Kağanlığın kurucularından İstemi Yabgu’ya bağlanmaktaydılar. Şaş Tudunları da yukarıda belirttiğimiz gibi büyük ihtimalle Kağan soyundan geliyordu. Bilhassa, Batı Türkistan’da Tegin, Şad unvanlarının bulunması da değer verilecek bir husustur. Malum ki, Göktürk Kağanlığı’nda kağanın oğulları

ve yeğenlerine Tegin (şehzade) denilirdi. Teginler ordu başında bir bölgenin idaresine memur edilince Şad unvanını alırlardı. Bu unvanların Batı Türkistan'da da bulunmasını şöyle izah etmek mümkün: Göktürkler Batı Türkistan'ı ele geçirince, Kağanlar buradaki bazı vilayet ve şehirlerin yönetimine kendi hanedanından olan şahısları tayin etmiştir. Bölgede Türk asıllı hükümdarlar ve Türkçe unvanların bulunması sadece bir tesadüf eseri olmadan muayyen bir yönetim, belirli bir merkez tarafından atandığını göstermektedir. Gene, burada dikkati çeken husus, idari sistemde Türklerin kitle halinde iştirak etmesi de ilk orta çağlarda Batı Türkistan'da onların oranının ne derecede olduğunu göstermesidir.

Bununla birlikte, Kağanlık buraya sadece vergi ödeyen yabancı bir ülke değil, belki, kendisinin terkibi, bir kısmı olarak bakmıştır. Özellikle, Batı Türkistan Göktürk Kağanlığı'nın içtimai-siyasi ve kültürel hayatında önemli yer tutmuştur. Buna yukarıda imkan derecesinde incelediğimiz bilgiler de şahitlik etmektedir.

Biz bu konunun yine de teferruatlı incelenerek aydınlatılmasını daha sonra yapacak ilmi çalışmalarımıza ve uzmanların araştırmalarına bırakarak, şunu söyleyebiliriz:

Bu konu büyük ve önemli bir dönemi içerdiği için küçük bir makalede tam olarak aydınlatmak imkansızdır. Ancak, bu çağa ait çeşitli dillerdeki mevcut kaynakları daha derin inceleyerek muayyen bir sonuca varmak mümkün olacaktır.

1 Biçurin N. Y. (İakinf). Sobraniye svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye vremena, Moskova-Leningrad, 1950. T. II. s. 271, 272, 274, 275, 310; Chavannes E. Documents sur les Tou-Kiue (Turks) Occidentaux, St. Pbg. 1903, p. 133-134, 137, 144, 146. Not. Makalede Çin

kaynaklarından getirilen isimler E. Chavannes'in bu eserindeki Fransızca transkripsiyonuna dayanarak verilmektedir.

2 Gibb H. A. Orta Asya'da Arap Fütuhatı. İstanbul 1930, s. 7.

3 Smirnova O. İ. Oçerki iz istorii Sogda. Moskova 1970, s. 30, 36.

4 Smirnova O. İ. Katalog monet s gorodişa Pendcikent. Moskova 1963, s. 26; Peter B. Golden. An Introduction…s. 189.

5 Z. V. Togan. Umumi Türk Tarihine Giriş. Cilt I. İstanbul 1981, s. 51, 428.

6 "İstoriya at-Tabari. İzbranniye otrıvki (Perevod s arabskogo V. İ. Belyayeva. Dopolneniya k perevodu O. G. Bolşakova i A. B. Halidova). Taşkent 1997, s. 253 (II. 1613). Not. Bizim faydalandığımız Taberi eserinin Rusça yayınıdır. İleride Taberi. a.g.e. olarak verilecek.

7 Smirnova O. İ. Svodnıy katalog Sogdiyskih monet. Bronza. Moskova 1981, s. 45-47.

8 Smirnova O. İ. Katalog monet … s. 12.

9 Gibb. a.g.e., s. 7, 16, 80.

10 Biçurin II. s. 273, 288; Chavannes. a.g.e., s. 140-142; Malyavkin a.g.Tanskiye hroniki o Gosudarstvah Tsentralnoy Azii. Tekstı i issledovaniye. Novosibirsk 1989, s. 166, 270. k. 638.

11 Yusupov E. Y. Taşkent drevniy i sovremenniy. Taşkent 1983, s. 6.

12 Biçurin a.g.e., II. s. 313, 314.

13 Livshits V. A. Sogdiyskiye dokumentı s gorı Mug. Vıpuska II. Moskova 1962, s. 82-84.

14 Taberi. a.g.e., s. 268 (II. 1694).

15 Smirnova O. İ. Oçerki…, s. 183, 184, 185.

16 Tolstov S. P. Drevniy Horezm. Moskova 1948. s. 260.

17 Biçurin. a.g.e., I. s. 292.

18 Taberi a.g.e., s. 269 (II. 1693, 1694).

19 Biçurin a.g.e., II. s. 313-314; Chavannes. a.g.e., s. 141-142; Malyavkin. a.g.e., s. 270.

20 Biçurin a.g.e., I. s. 287, 299.

21 Biçurin a.g.e., I. s. 300;.

22 Biçurin a.g.e., II. s. 274, 285.

23 Biçurin a.g.e., II. s. 319; Chavannes a.g.e., s. 148.

24 Bernştam. A. N. Drevnyya Fergana. Moskova. 1951, s. 23.

25 Biçurin. a.g.e., I. s. 289, 305.

26 Gumilev L. N. Drevniye Tyurki. Moskova 1967, s. 266.

27 Gömeç S. Kök Türk Tarihi. Ankara 1997, s. 34.

28 Biçurin. a.g.e., II. s. 319; Chavannes. a.g.e., s. 148; Smirnova O. İ. Svodnıy katalog…s. 429.

29 Taberi. a.g.e., s. 185 (II. 1440).

30 Livşits a.g.e., s. 84.

31 Bosworth C. E. Musulmanskiye Dinastii (“The İslamic Dinasties” nam eserinin Rusça çevrisi). Moskova 1971 s. 76; Bernştam a.g.e., s. 23.

32 Smirnova O. İ. Oçerki…, s. 255, 256.

33 Togan. a.g.e., 178, 179, 431.

34 Smirnova. O. İ. Oçerki., s. 50.

35 Togan. a.g.e., s. 178-179.

36 Bogolyubov M. N. i Smirnova O. İ. Sogdiyskiye dokumentı s gorı Mug. Vıpuska III. Moskova 1963, s. 68.

37 Livşits. a.g.e., s. 80-85.

38 Smirnova. O. İ. Svodnıy katalog…, s. 58.

39 Smirnova O. İ. Oçerki., s. 285.

40 Togan. a.g.e., s. 431.

41 Bernştam A. N. Tyurki i Srednyya Aziya v opisanii Hoy Çao (726). VDİ. I. Moskova 1952, s. 193.

42 Biçurin a.g.e., I. s. 299, II. s. 319; Chavannes. a.g.e., s. 149.

43 Bernştam. A. N. Drevnyya Fergana, s. 25.

44 Smirnova O. İ. Oçerki., s. 178-180.

45 Rutkovskaya L. M. Bronzovaya statuetka iz Begovata. //SA. Moskova 1968, No 1, s. 255-259.

46 Biçurin a.g.e., I. s. 271, 281, 310; Chavannes. a.g.e., s. 132-134.

47 T'ong-ngo adının Kök Türklerde de bulunması ve Türkçe olabileceği zamanında Chavannes'in ilgisini çekmiştir (Chavannes. a.g.e., s. 156).

48 Malyavkin. a.g.e., s. 77.

49 Chavannes. a.g.e., s. 136; Livşits. a.g.e., s. 21-22; Taberi. a.g.e., s. 100 (II. 1146). Sogdça asıllı isim olmadığı bilinen Tarhun kelimesinin Tarhan unvanıyla aynı olabilleceği konusunda düşünceler ileri sürülmüştür. Ancak, buna katılmayanlar da vardır. Nasılsa, Tarhan unvanının çok eskiden lehçe telaffuzu farklılığından Tarhun'a dönüşmüş olduğu uygun görünüyor. Zira, görüleceği gibi o dönemde Sogd bölgesinde Tarhan unvanı da mevcut olmuştur.

50 Biçurin. a.g.e., II. s. 311; Chavannes. a.g.e., p. 136; Smirnova O. İ. Monetı iz raskopok drevnego Pendcikenta. MİA. No 15. Moskova 1950, s. 225; Smirnova O. İ. Svodnıy katalog …. s. 40-42;. Taberi. a.g.e., s. 132 (II. 1229).

51 Beniçur* ismi en-Nesefi'nin zikri geçen eserinde Benaiçur (s. 112-b), Kenadrenk? (s. 100-a), Nabiçur (s. 7-b) gibi çeşitli şekillerde yazılmıştır (Necmiddin Ebu Hafs Ömer ibn Muhammed en-Nesefi "el-Qand fi zikri Ulema Semerqand". İstanbul nüshası, Suleymaniye kütüphanesi. Medine 1991). Aslı Beniçur olmalıdır.

52 Necmiddin Ebu Hafs Ömer ibn Muhammed en-Nesefi. a.g.e. s. 323 (112 b; B. 578); Kamaliddinov Ş. S, Muhammedov U. Z. "Noviye dannıye po istorii Sredney Azii v epohu arabskih zavoyevaniy". //Özbekistanda

İctimai Fanlar. Taşkent 1997. No 3-4, s. 91-92; Togan. a.g.e., s. 174-175, 457.

53 Kamaliddinov, Muhammedov. a.g.e., s. 91.

54 Kamaliddinov, Muhammedov. a.g.e., s. 92.

55 Freyman. A. “K imeni Sogdiyskogo ihşida Gurek”. VDİ No 2 (3). Moskova 1938. s. 147-148.

56 Kamaliddinov, Muhammedov. a.g.e., s. 91-93.

57 Necmiddin Ebu Hafs Ömer ibn Muhammed en-Nesefi. a.g.e. s. 37-38 (7 b).

58 Biçurin. a.g.e., II. s. 311; Chavannes. a.g.e., s. 136.

59 Smirnova O. İ. Monetı iz raskopok… s. 226; Smirnova O. İ. “Sogdiyskiye monetı kak noviy istoçnik dlya istorii Sredney Azii”//SV-Sovetskoye Vostokovedeniye. No 6. Moskova-Leningrad 1949, s. 365.

60 Chavannes. a.g.e., s. 136 vd. 5.

61 Kafesoğlu İ. Türk Milli Kültürü. İstanbul 1993, s. 108. n. 345; Gömeç. a.g.e., s. 55.

62 Türkçe Beg-Çor ismi İslam kaynaklarında Bekçur, Bayçur, Beni Baçur, Beni Macur, Beni Anucur, Bayuncur, Byuğçur, Beyğçur olarak ta yazılmıştır (Togan. a.g.e., s. 75, 174, 431, 435).

63 Togan. a.g.e., s. 175.

64 Taberi. a.g.e., s. 225 (II. 1542).

65 Livşits. a.g.e., s. 47.

66 Smirnova O. İ. Svodnıy katalog… s. 46-47.

67 Smirnova O. İ. Katalog monet… s. 15, 32.

68 Smirnova O. İ. Svodnıy katalog… s. 59.

69 Freyman A. A. Sogdiyskiye dokumentı s gorı Mug. Vıpuska I. Moskova 1962, s. 67.

70 Gumilev. a.g.e., s. 240.

71 Rtveladze E. V. Velikiy Şelkoviy Put. Taşkent 1999, s. 138.

72 Taberi. a.g.e., s. 178 (II. 1423); Smirnova O. İ. Oçerki…s. 40.

73 Togan. a.g.e., s. 412.

74 Biçurin. a.g.e. I. s. 299; Chavannes. a.g.e., s. 147, n. 1.

75 Taberi. a.g.e., s. 190 (II. 1449).

76 Smirnova O. İ. Oçerki…, s. 40.

77 Malyavkin. a.g.e., s. 80; Smirnova O. İ. Svodniy katalog… s. 425.

78 Biçurin. a.g.e. II. s. 275, 276.

79 Negmatov N. Usruşana v drevnostıi i srednevekovye. Stalinabad (Duşenbe) 1957, s. 132.

80 Smirnova O. İ. Svodniy katalog… s. 32-35.

81 Smirnova O. İ. Svodniy katalog… s. 52.

82 Taberi. a.g.e., s. 251 (II. 1609).

83 Tomaschek W. Central Asiatische studen, I, Sogdiana. Vien 1877, s. 53.

84 Negmatov N. a.g.e., s. 153, 154.

85 Biçurin. a.g.e. II. s. 313; Chavannes. a.g.e., s. 140.

86 Smirnova O. İ. Svodniy katalog… s. 425, 428.

87 Şeşen. a.g.e., s. 184; Kamaliddinov, Muhammedov. a.g.e., s. 92.

88 Negmatov N. a.g.e., s. 65, 142, 147.

89 Togan. a.g.e., s. 176.

90 Pardayev M. H. Qoy va Böri ruhiga siğinişning özara bağlıqlıgı haqıda//Özbekistan'da İctimai Fanlar. Taşkent 1995, No 1, 2, 3. s. 46.

91 Bartold V. V. "Afchin", Enzuklopaedie des İslam. Band I. Leiden-Leipzig. 1913, s. 228-229.

92 Biçurin. a.g.e. II. s. 272, 282; Chavannes. a.g.e., s. 136-138.

93 Biçurin. a.g.e. II. s. 272, 282, 312; Chavannes. a.g.e., s. 136-138.

94 Ebu Bekr en-Nerşehi “Buhara Tarihi”. Farsçadan A. Rasulev tercümesi. Taşkent 1966, s. 16.

95 Tolstov S. P. a.g.e., s. 248.

96 Frye R. N. The History of Bukhara. Translated from a Persian abridgment of the Arabic original by Narshakhi. Cambridge 1954, Not. 28, s. 108.

97 Gumelev. a.g.e., s. 115, 132.

98 Gumelev. a.g.e., s. 159, 210; Biçurin. a.g.e., I. s. 284-285; Abu Bekr en-Nerşehi. a.g.e., s. 37 (42).

99 Adilov Ş. T. Adminstrativno-territorialnoye ustroystva zapadnogo Sogda v rannem srednevekovye (Pismennıye istoçniki, istoriçeskaya topografiya, toponomika). Özbekistan’da İctimai Fanlar dergisi. Taşkent 1998, No 6, s. 29-30.

100 Taberi. a.g.e., 44 (169). Kabac Hatun Nerşehi’de sadece Hatun olarak geçiyor (Nerşehi. a.g.e. s.).

101 Frye, Tuğşada isminin ikinci kısmını Orhun Yazıtları’ndaki “Şad” unvanı ile alakalı sayıyor (Frye R. a.g.e., s. 110).

102 Chuvin P. “O Vizantiyskih posolstvah k pervım tyurkskim pravitelyam Sogda” (Problemı onomastiki i toponomiki). //Özbekistan’da İctimai Fanlar. Taşkent 1995, No 1, 2, 3, s. 35.

103 Biçurin. a.g.e. II., s. 312; Chavannes. a.g.e., s. 138.

104 Sminirnova O. İ. Katalog monet… s. 45. 137.

105 Smirnova O. İ. Svodniy katalog…., s. 59, 61, 447.

106 Biçurin. a.g.e. II., s. 321; Chavannes. a.g.e., s. 155; Gibb. a.g.e., s. 9-10.

107 Şaniyazov K. Karluklar va Karluk Davlati. Taşkent 1999, s. 29.

108 Rtveladze E. V. K istorii yucnogo Uzbekistana v Eftalitskoye vremya. Baktriya i Toharistan na drevnem i srednevekovom Vostoke.

//Tezisı dokladov konferentsii posvyaşennoy 10-letiyu yucno-Tadcikstanskoy arheologeçeskoy ekspedetsii. Moskova 1983, s. 74-76.

109 Biçurin. a.g.e. II., s. 321; Chavannes. a.g.e., p. 157.

110 Chavannes. a.g.e., s. 242; Ahmet Taşağıl. Gök-Türkler. Ankara 1995, s. 88.

111 Biçurin. a.g.e. II. s. 321-322; Chavannes. a.g.e., s. 156-158.

112 Biçurin. a.g.e. II. s. 321; Chavannes. a.g.e., s. 287, 291.

113 Taberi. a.g.e., s. 253 (II. 1612-1613).

114 Shaban M. A. Khurasan at the Time of Arab Conguest. İran and İslam. In Memory of the Late Vladimir Minorsky. Edinburg 1971, s. 485.

115 Pugaçenkova G. A., Rtveladze E. V. Severnaya Baktrya i Toharistan. (Oçerki istorii drevnost i srednovekovye) Taşkent 1990, s. 132-133.

116 Taberi. a.g.e., s. 124 (II. 1206); Gibb. a.g.e., s. 10.

117 Togan. a.g.e., s. 103.

118 Biçurin. a.g.e. II. s. 326; Belenitskiy A. M. "İstoriko-geografiçeskiy oçerk Huttalya s drevneyçih vremen do X v. n. e. "//MİA (Materialı i İssledovaniyya po Arheologii SSSR) No 15, Moskova 1950, s. 117-118; Smirnova O. İ. "K hronologii Sredneaziatskih dinastov VII-VIII vv. "//Stranı i Narodı Vostoka. Vip. III, Moskova 1969, s. 215-221.

119 Huttal Şad*-E. Chavannes, Kou-tou-che'yi Huttalşah olarak açıklamış, birçok araştırıcılar da onu takip etmişlerse de A. Malyavkin, onun aslı Huttal Şad olduğunu tesbit etmiştir (Chavannes. a.g.e. 168, 297; Belenitskiy. a.g.e. s. 11; Malyavkin. a.g.e. s. 87, 281-282. pr. 708-710).

120 Biçurin. a.g.e. I. s. 324.

121 Biçurin. a.g.e. I. s. 324-325.

122 Şeşen R. İslam Coğrafyacılarına Göre, Türkler ve Türk Ülkeleri. Ankara 1985, s. 186.

123 Taberi. a.g.e., s. 127 (II. 1221).

124 Malyavkin. a.g.e., s. 292. pr. 779; İstoriya Tadcikskogo naroda. Moskova 1964, s. 51-52.

125 Togan. a.g.e., s. 60.

126 Chavannes. a.g.e., s. 134; Biçurin. a.g.e. II. s. 310.

127 Ebu Reyhan Biruni. Tanlangan Asarlar. Taşkent 1968, Cilt I, s. 71-72; Smirnova O. İ. Oçerki… s. 33.

128 "Chronologie orientalischer Völker von Alberuni", Hrsg. von E. Sahau, Leiypzig, 1873, s. 35; Smirnova O. İ. Oçerki… s. 33.

129 Tolstov. a.g.e., s. 188.

130 Gömeç. a.g.e., s. 25, n. 92.

131 Smirnova O. İ. Katalog monet…s. 28, pr. 74.

132 Vaynberg B. I. Monetı drevnogo Horezma. Moskova 1977, s. 41, 91-94.

133 Tolstov. S. P., Livşits. V. A. Datirovannıye nadpisi na Horezmiyskih ossuariyah s gorodişa Tok-kala, SE, 1964, No 2, s. 53.

134 Aynberg B. I. a.g.e., s. 57, 60, 81.

Orhun Türklerinin Aslı / Karim Kabulov [s.118-126]

Araştırmacı / Özbekistan

Asırlar boyu “Türk” kelimesi farklı anlamlar taşımıştır. “Türk”, kelimesi etnolojik, etnopolitik ve siyasî bir anlam taşıyordu. Farklı kaynaklarda etnolojik anlam taşıyan “Türk” kavramı, bir çok etnik toplumun isimlerini yansıtmaktadır. Bundan dolayı etnolojik anlam taşıyan “Türk” kelimesi ilim adamları tarafından farklı yorumlanmaktadır. Bu makalede “Türk” kavramının, etnoloji ve semantik anlamı, etnolojinin temeli olan halk ve onun asıl sorunu, mantık bağlantısı çerçevesinde incelenmiştir.

Türkler Orta Asya devletlerinin, Birinci ve İkinci Göktürk Kağanlıklarının kurucuları olarak Orhon Türkleri adıyla tanınmıştır. Orhon Türkleriyle akraba olan, dilleri ve asılları bir olan boylar (halkları), Oğuzlar veya Türkler olarak adlandırılmaktadır.

“Türk” Etnonimi

Etimoloji: “Türk” sözü etimolojik açıdan çok önceleri Türkleri tanımlayan bir kavramdı ve onlar bu kavramı komşularından almışlardı. Yalnız Türklerin çevresinde onlara akraba olan, Oğuzlar, Kırgızlar, Türgişler ve diğer kabileler “Türk” etnolojisinin sorununun kaynağı sözkonusu olduğunda ikilem aktüelliğini kaybeder. Bu kavram bugün ön-Türkçe diye bilinen, eski dillere aittir. Bu dilleri ve çağdaş Türk lehçelerini akraba diller olarak tanımlayabiliriz. Bu unsur, bizlere “Türk” sözünün manasını tespit etmeye yardımcı olur. Bu manayı herhangi bir çağdaş Türk dilinin, örneğin Özbek dilinin kelime hazinesinden yararlanarak öğrenebiliriz.

Yalnız “Türk” etnoniminin anlamı hakkında konuşurken, önce Orhon abidelerindeki yazıların okunuşunu incelemek gerekir. R. Giraud bu kavramı “türk”, “türkü”, G. Clauson ise “Türkü” olarak okuyorlardı. Eski yazıtlara göre “Türk” iki şekilde yazılmaktaydı: Sözün sonunda “©” harfi ve “Ø” (onun diğer versiyonu “®”) yazılmaktadır.

Birinci sessiz “K”, ikinci durumda (“Türk”) sözünde, yalnız “K” olarak okunmuyor, “ük” ve “kü” hece birleşmesi olarak ifade edilmektedir. Özbek dilcileri Abdurahmanov ve A. Rustamov, “Türk” kavramının okunuş şeklini bu harflere göre düzenlemişlerdir. Sözün sonunda “Ø” olunca “Türk”, ® harfiyle bitince Türük” olarak okunmaktaydı.1

Yalnız burada önemli neden “Türk” kavramının okunuş, şekil seçimi değil, bu kavramın eski yazıtlarda imla farklılıklarını ortaya çıkarabilmektir.

Herhalde Orhon abidelerinde yazılan “Türk” kavramının ikili yazı tarzı şu nedenlere bağlıdır:

1) Yazıtlarda, edebi yazı şeklinin haricinde, bir de “Türk” kavramının (sözünün) günlük konuşma şekli gösterilmektedir;

2) Yazıtlarda iki yakın akraba lehçe verilmiştir, bundan dolayı “Türk” kavramının (sözü) yazılış şekli farklıdır.

Peki, bunların hangi versiyonu gerçeğe yakındır? Bu sorunun cevabını sadece yazıtların kendisi verebilir. Köl-tigin’i anlatan, muhafaza edilmiş yazıtların bir kısmında, “Türk” kavramına, genel olarak 31 kere rastlanır. Tüm durumlarda kelimeler “Ø” ile bitmektedir.

Bilindiği gibi, “Büyük yazıt” ismini taşıyan bu abidenin ilk otuz satırı Bilge Kağan yazıtlarında tekrarlanmaktadır. Bu abidenin üzerindeki yazıtlardan bu parçayı çıkarırsak, Bilge Kağan yazıtlarında “Türk” kavramı sonu (“Ø”) biterek 17 kere tekrarlanmaktadır.

Zarara uğramamış Ongin adını taşıyan yazıtların bu kısmında, “Türk” kavramı sonu (“©”) ile biterek üç kere rastlanır. Bundan dolayı, söz edilen

her üç abide de, karakteristik olarak kullanılan yalnız bir imla versiyonu doğrudur.

Meşhur Tonyukuk yazıtlarının metin incelemesinde, karşılaştığımız “Türk” kavramı 20 kere ifade edilmiştir. Onbir olayda, şekil olarak sonu “©”, diğer dokuz versiyonda ise sonu “®” ile bitmektedir.

Sonu “©” harfiyle biten yazının birinci kısmında sık kullanılmaktadır (1-22 satırlar), abidenin ikinci kısmı ise “®” ile bitiyordu (46-62 satırlar).2

Bir halkın adlandırılmasını oluşturan Tonyukuk yazıtında anahtar kelimenin ikili yazı şekli nasıl izah edilebilirdi? Bu soruya böyle bir açıklama getiriyorlardı; taş üzerinde oyma usulüyle yazan yazar, Tonyukuk’un kendisinin diktesi altında bu yazıları yazmıştır. Yazıları iki Şahıs yazmıştır.

Yazıtları yazanlardan biri Türklere akraba olan bir kabileden gelmekteydi ve bundan dolayı “Türk” kelimesini bulunduğu ortamın ifadesiyle yazıyordu.

Profesyonel yazarlar tarafından yazılmış olan metinlerde düzeltme yapılmıyordu.3 Bundan dolayı Tonyukuk abidesinde bir etnik kökenli kelimenin iki lehçeli yazı şekli meydana çıkmıştır. Bu unsur, “Türk” kelimesinin iki şeklinin meydana gelme sebeplerini ortaya çıkarmaktadır. Aynı zaman sonu “Ø” (“®”) bu kelimenin doğru olan okunuş şeklini tespit etmeğe yardımcı oluyordu. Gördüğümüz gibi Köl-tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında, “Türk” kelimesi yalnız sonu “Ø” harfli olarak gösterilmektedir. Bu yazıların yazarı, Türk olan Yollug Tigin olmuştur. Buna dayanarak “Türk” kelimesinin, sonu “Ø” ile biten imla versiyonunu, kuşkusuz Türk kelimesi olarak tanımlayabiliriz.

Sonu “©” biten “Türk” kelimesi ise, Türklere akraba olan kabilelerin diline yakındır. Bu akraba kabileler Oğuzlar, daha doğrusu Uygurlar olmuşlardı. Bu kabileler Oğuz kabile birliklerine dahildiler.

Çoy yazıtı İl-teriş Kağan'ın yaşadığı dönemde yazılmıştır. İl-teriş Kağan, ikinci Türk Kağanlığı'nın kurucusu idi, bu yazıtta Tonyukuk siyasi misyonla, Kağanlığına yeni bağımlı olan Oğuzlara gönderilmiştir. Bu tesadüf değildi. Oğuz kabileleri Türklerle mukayesede çok sayılı yalnız birliği olmayan ordu oluşturmaktaydılar.

Oğuzlar, Tang imparatorluğuna karşı yapılan savaşta Kağanlığın önemli bölümünü oluşturmaktaydı.[4]

Oğuzların kabilelerinden biri olan Uygurlar ikinci Türk kağanlığı döneminde devlette yüksek görevlerde yer alıyorlardı. Bunu ispatlayan ise, Ongin abideleri olmuştur.

Işbar yazıtının yazarı, Eletmiş yabgunun oğlu kendi babasının hayatını anlatarak, bunları söylüyordu: "Oğuzlar, Türklerin hakimiyetine geçtiği zaman, O (babası) kuzeyde İl-teriş Kağanını[5] destekleyerek, aktif faaliyetlerde bulunmuş ve bundan dolayı "şad"[6] rütbesini almıştır."

Zamanla, Türk Kağanların sarayında, Eletmiş "yabgu" görevine yükseldi. Mahmud Kaşgari'ye ve diğer araştırmacılara göre, "yabgu" görevi, eski Türk devletlerinin önemli rütbelerinden biri olmuştur. Bu rütbe kağan ve veliaht rütbesindeki teginlerden[7] sonra gelen bir rütbedir.

Yabgu rütbesini taşıyan şahıs, çağdaş terminolojiye göre Türk devlet yönetiminde icracı görevini taşıyordu, yalnız tahta çıkma hakkı yoktur.

Eletmiş ve onun yakınlarının kağanlık için yaptıkları çalışmalar büyüktür. Bundan dolayı onlar hak ettikleri rütbelere ve görevlere layık görülmüşlerdir ve devlete vergi vermemişlerdir.[8] Onlar, yönetici sülalelerin güvenini kazanmışlardı. Eletmiş'in büyük oğlu Tamgan-Çor yabgu, babasının görevine getirilerek kağanlığın yüksek derecelerine yükselmiştir.[9] Yalnız Göktürk sülalesinin Oğuz ve Uygurlara uyguladığı fedakarlıklar, siyasi anlam taşımaktaydı.

Bu tanımlama Oğuz ve özellikle Uygurların Göktürk Kağanlığı yönetiminde rolünü hiçbir şekilde etkilemiyordu. Bundan dolayı da ikinci Göktürk Kağanlığı'nın yönetiminde Uygur-Oğuz çevresinden bahsedebiliriz.

Tonyukuk'un yanında bulunan Uygur yazarı hakkındaki bilgiler rivayet değil, gerçektir. Tonyukuk kariyerinin başlarında, kağan tarafından Oğuz işleri temsilcisi olarak görevlendirilmiştir. Tonyukuk, aynı zamanda müteakip üç kağanın danışmanı olarak da çalışmıştır.

Tüm bu araştırmalarımızın sonucunu belirtelim; "Türk" kelimesinin imla etimolojisini netleştirelim.

Belirttiğimiz gibi sonu "Ø" harfiyle biten birinci örnek Eski Türk lehçesini temsil etmektedir. İkinci örnek, "©" harfiyle bitiyor ve Eski Uygur (Oğuz) lehçesini oluşturmaktadır. Yalnız, Orhon alfabesinde ayrı harflerin grafiğinde yazılış şeklinde lehçe farklılıkları vardır. Örneğin, önceleri "®" ve "Ø" bir harfin iki seçeneği olarak düşünülürdü. Yalnız şimdiki araştırmalara göre, bu şekillerin birisi Uygur-Oğuz, diğeri ise Türk olarak belirlenmiştir. Şimdi de "Türk" kelimesinin okunuş ve lehçe sorununu inceleyelim. Ongin yazıtlarında, abidenin Tonyukuk'a adanmış birinci kısmında, "Türk" kelimesi, bir anlamlıdır ve "Türk" lehçe örneğini oluşturan "Türk", "Türük" ve "Türkü", Uygur-Oğuz faktörü aynı anlama denk gelmiyor. Çünkü, ortada ortak alfabeye rağmen, imla ve lehçe farklılığı vardır.

Bundan dolayı, Türk örneğini okuduğumuz (seslendirdiğimiz) zaman, sadece "Türük" ve "Türkü" kelimeleri arasında bir seçim yapmamız gerekir. Bu kelimelerin birinci örneği Uygur-Oğuzlara daha yakın, bundan dolayı kelime Uygur-Oğuz örneği olarak, sesli harfleri sessiz harflerin aralarına eklenerek incelenebilirdi. Yalnız, bugün edebi olan "Türk"

kelimesi, Özbek konuşma dilinde, zayıf sesli harfle “Türük” olarak söylenmektedir.

Yalnız bu örneklere farklı açıdan da bakmak mümkün: Uygur-Oğuz örneğinin ikinci sesli harfinin düşüşü sonucu “Türük” kelimesi meydana gelmiştir. “Türük” kelimesine karşılık olarak Uygur-Oğuz kelimesi “Türk” fonetik yakın okunuş şeklinin iki yolu tespit olunmuştur: Önce, “Türk” kelimesinin okunuşunu “hakiki” Türk olarak belirlemek, “Türkü” kelimesini fonetik anlamına ve Uygur-Oğuz örneğinden uzak oluşundan dolayı dilden uzaklaştırmak gereklidir.

Bu basit ve kolay gözüken çözüm yolu yanıltıcı da olabilir, bundan dolayı kuşkulara son vererek gerçek kaynaklar aramamız lazım. Bu kaynaklar, “Türk” kelimesinin Türk dilinin gerçek fonetik okunuş örneğini ispatlamalıdır. Çin kaynaklarında Türkler “Tutszüe” olarak adlandırılırlardı. Moğol dili Cücenlerin dilinde bu kelime-“Türküz” olarak geçiyordu.

Cücenlerin yönetim etkisi, ikinci Göktürk Kağanlığından beri Türk dilinde derin izler bırakmayı başarmıştır. Bunlara bir çok kelimeyi dahil etmek mümkündür. Moğol dilinin çoğu sayı alametini belirten kelimeler örneğin “Tarkat-Tarhanlar”, “Tegit-kağan oğulları”, “Eret-askerler” bundan dolayı bu kelimelerin sonunda kullanılan “t” harfi ile Avar “Türküt” rekonstruksiyonu “Türkü” kelimesinden farklıdır.

“Türkü” kelimesi örneği morfoloji planı açısından Eski Türk dilinin gramer sistemine yakındır. Bundan dolayı, halktan oluşturdukları (topladıkları) büyük aileyi, Türkler, “Türkü” olarak adlandırıyorlardı.

Semantik

“Türk” kelimesinin morfoloji bakımından son şekli, iki morfemden oluşuyordu: “Tür” kökünden ve “kü” ekinden. Eski Türk dilinde isim temelinde soyut semantik kelimeler oluşuyordu.

Mısırda, XIII. asırda yapılan Kıpçak-Arap sözlüğüne göre “Tür” kelimesi “çeşit” (tip) anlamını taşımaktaydı.10

Bugün de bu kelime çağdaş Özbek dilinde kendi anlamını muhafaza etmektedir.

Özbek dilinde bulunan “tür”, “boy” kelimeleri, bu dilin kelime hazinesinde eşit anlam taşıyan Arap, Fars-Tacik dilinden geçmiş “hil”, “hav” kelimeleriyle birlikte kullanılıyor.

“Türkü” sözünün türemiş versiyonu, tek veya karışık yeni bileşimlere yol açmaktadır.

(* “Türkü”) kelimesi karışık bileşim ve farklı asıllı Türk boy ve kabile birleşimleri gösteriyordu.

Türklerin Aslı

“Türk” kelimesinin anlamı Türklerin aslını belirlediğinden dolayı L.M. Gumilev’in hipotezini (tahminini) göz önüne almak gerekir.

Çin kaynağına göre birinci Göktürk Kağanlığını oluşturanlar Aşina sülalesinin mensup olduğu kabileden gelmektedir. Bu yorum 1950’li yıllardan sonra kendisine birçok taraftar bulmuştur. Gerçekten, “a”-Çin isimlerinde kullanılan ek harftir, bu ek asillik belirtisini ifade ediyordu. “Şino” kelimesi Eski Moğol (Sien-pi) dilinde “Kurt” demektir. “Aşina” kelimesi ise-“Asil kurt” manasını taşıyor. 11

Yazarın hipotezine göre, Aşına ismi altında birleşen “beş yüz aile”, farklı asıllarına bakmayarak, kendi aralarında Moğolca konuşuyorlardı. Yalnız, Çin’den Altay’a göç eden beşyüz Moğol ailesi Türklerin içine düşünce, VI. Asrın ortasında tümden Türkleşmek mecburiyetinde kalmışlardır. Onların konuştukları Moğol dilinden artık hiçbir alâmet kalmamış, sadece hatıra olarak rütbe isimleri muhafaza edilmiştir. 12

L.M. Gumilev’in hipotezi hakkında ne demek gerekir? Diğer hipotezler gibi onun da zayıf tarafları vardır. Örneğin, Moğol rütbelerin isimleriyle

onları sadece Moğol dilinde konuşan Moğolların taşıdığı kanısı yanlış olur. Bu rütbeleri Türkler Cücenlerden de alabilirlerdi. Eskiden bu tarz benimsemelere de çok sık rastlanmaktaydı. Bu konuda emin olmak için, herhangi bir çağdaş dilin etimoloji sözlüğüne bakmak yeterli olacaktır.

L.M. Gumilev'ın "Ahillesova pyata" adlı hipotezinin son bölümünde, araştırmacı Aşina sülalesinin Moğol isimlerinin onun Moğol aslının ispatı, göstergesi olduğu söylenir. Yalnız bu L.M. Gumilev'in hipotezinin önemli kısmını oluşturan bu fikrin delilli ispata ihtiyacı vardır! Etnosun ismi veya isimlendirilmesi yabancı kökenli olabilir. Buna dahil örnekler gösterelim. XIX. asır Fergana kaynakları, 92 tane Özbek kabilesini, Kereit13 kabilesi olarak adlandırırlar. Boy ve kabile birlikleri değişerek yaşadığı halde göçebe boyların isimleri sabittir.

Yazılı kaynaklardan gördüğümüz gibi, bazı kabilelerin tarihini izlemek için büyük zaman süreci gerekir. Kereit kabilesi, XIX. asırda büyük bir kısmı Türkçe konuşan Batı Türkistan halkı arasına karışmıştır.

Yedi asır önce Kereit kabilesi, Kidank Lao İmparatorluğunun devletleri arasında önemli yer alıyordu. Kereitler, Çürçenlere karşı savaşta, Çin İmparatorluğunun hakimiyetinden kurtulup kendi özgürlüklerine kavuşmuşlardır.

Timuçin Van Han'ın Kereit sarayında yetişmiştir. Timuçin ilerde Cengiz Han ismi altında kurduğu imparatorluğuna Kereitler tarafından zarar geleceğini düşünerek, onları dağıtmıştır.

Kereitlerin isimlerinden bir sonuç çıkarmak mümkündür, onlar Batı Türkistan'da yaşayan Moğol kabileleriydiler, zamanla Türkleşmişlerdir. Yalnız bu düşünce bazı kaynaklara göre yanlıştır. Çin kaynakları, X. asırda Büyük Çin seddinin doğusunda, Huanhe bölgesinde yaşayan Şato-Türkleri hakkında bilgi veriyordu.

Ünlü Moğol tarihi araştırmacısı L. Viktorova'ya göre: "Şato Türklerinin yönetici neslini Çin yazarları çok iyi biliyorlardı. Çin dilinden çevirirken, bu yönetici neslin adı "voron" olarak isimlendirildi. Bu kabilenin Moğol versiyonu "Hereittir."14 Bundan dolayı, herhalde Şato Türkleri Kuzey Huanhe bölgesinde yerleşen Türk kabile birliklerinin, kurucuları olmuşlardır. Bu birliğe Moğollar, yönetici kabilenin ismini vermişlerdir. "Hereit". Daha sonraları "Hereit" adı Türk kabilelerinin genel ismi olarak belirlenmiştir.

"Nayman" Moğol ismini, diğer Türk kabileleri de taşıyordu.

Cengiz dünya devletinin kuruluşu uğruna bu kabilelerle de savaşmıştır. "Nayman", Moğolca "sekiz" demektir. XIX. asırda söz konusu kabilenin içinde bir çok küçük boy vardı, bunlar "segizur" olarak adlandırılırdı ve gerçek manada "sekiz" kabile oluştururdu. Bundan dolayı XI-XII. asırlarda "segizur" kabile grubu önemli organizasyon merkezi olarak etrafında farklı Türk kabileleri toplanmaktaydı. Bu Türk kabileleri, zamanla Kitan ve Moğollar tarafından kendi topraklarından Batı Moğolistan'a doğru sürdürülmüştür.

"Nayman" Moğol ismini taşıyan kabile, kısaca Türk dilinde "segizur" demektir. Bundan dolayı, bu adlandırma, taşıyıcının etnik kimliğini, etnik olan herhangi bir dil kapsamında incelenmesi her zaman halledici unsur olmayabilirdi. Asıl sorunumuza dönelim, Türklerin aslını araştıralım.

"İkinci Kabile"

Böylece "Türk" anlamı, halkın karışık asıldan geldiğini belirtmektedir. Yalnız bir halkın karışık asıldan gelmesi, iki ve fazla halkların karışıklığından yeni etnik toplum oluşturmuyordu. Örneğin, Özbek milletinin içine dahil olan "Şurama" (qurama) olarak adlandırılan etnik grubun adından onun karışık aslını çıkarmak mümkündür.15 Bu grup, Taşkent bölgesinin Ahangaran nehri civarlarında yerleşmiştir. Eskilerde

farklı Türk kabilelerine dahil olan bu grup beş boydan oluşmaktadır. Bu boylar coğrafya şartlarından dolayı birleşmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Yeni oluşumlardan biri de (önceleri farklı Türk kabilelerine dahil olan, boy birleşimlerinden) "Şuralaş" (quralash) 16 kabilesi olmuştur. Bu kabile 92 "Özbek kabilesi" içinde anılmaktaydı.17

XI. asır öncesi, "yabaşu (yabaqu) etnik boyu anılmaktadır. Bu ismin manasını çıkarmak zor değildir: "yabaşu" keçe ismiydi ve aynı zamanda dolaşmış saç manasını taşıyordu.18

Eski Türk halkının ismi geniş yerleşim alanları, onun birkaç kabilenin karışımı sonucu bir etnik toplum oluşturduğunu ispatlıyordu.

Yukarıda söylediklerimizi toparlayarak "Şurama", "Şuralaş" ve bunlara benzer isimlerin, karışık boy ve kabile birliklerin adları olduklarını söyleyebiliriz. Eski dönemin "klasik" kabilelerinden farklı olan bu birlikleri "ikinci" kabileler olarak adlandırmak mümkündür.

"Türk" etnik ismi de manası itibariyle "Şurama" ve "Şuralaş" grubuna dahildir. Birkaç boydan oluşan, önceleri diğer etnik akraba kabilelerine dahil olan Orhon Türkleri, ikinci kabile olarak tanınmışlardır.

"İkinci" kabile birliklerinin oluşu,"birinci" kabilelerin dağılması veya o kabilelerin iç birliğinin zayıflaması sonucu meydana gelmiştir. Bu tarz kriz anlamı taşıyan olaylara, göçebe kabilelerin hayatında rastlanabilirdi, örneğin, onların yeni topraklara göç etmesi esnasında çıkabilirdi…

Kabileler toplu muhaceret zamanında, sık-sık birbirinden ayrı gruplar şeklinde farklı bölgelere dağılmak zorunda kalıyorlardı. Kabilelerle boyları ayrı ayrı yerlere yerleştiriliyorlardı.

Daha sonra, göçebe toplumların değişik durumlara, adaptasyon reaksiyonu ortaya çıkıyordu, o zaman yeni boy ve kabile grupları oluşuyordu. Bu işlem, farklı boylardan oluşan ve ortak topraklarda yaşayan

birlikler oluştururdu. Bu tür süreç Moğol işgalinden kurtulmuş Batı Türkistan'da açık ve net olarak yaşanmaktaydı.

Türklerin tarihi meydana çıktığı andan "kargaşalı günler"le belirlenmiştir.

Hun devletinin dağılması, Orta Asya'nın içine kadar baskın yapan Çin ordusu ve Hunların, Siyen-pilerle uzayan savaşları da başarısızlıkları, Hun birliğine dahil olan Türk göçebe kabilelerin toplu muhaceretini oluştururdu.

Bu kabilelerin bir haylisi kendi topraklarını kaybederek, Altay ve Batı Türkistan'a göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu kabilelerin yeniden kurulması için uzun süreli siyasi sabit bir ortam gerekirdi. Bu arada Orta Asya'nın doğusuna yerleşen Türk asıllı Altay, Orhun ve Selenga kabilelerinin durumu pek de iyi değildir.

Hunları yenmeyi başaran Siyen-pilerin devleti de kısa bir süre içinde dağılmıştır.

Siyen-piler devletinin dağılmasından sonra onun yerinde Cücen Kağanlığı oluşmuştur.19

IV-V. asırlarda ortaya çıkan olaylar, Doğu Asya halkının yeni göçlerine sebep olmuştur. Bu bölgenin Türkçe konuşan halklarının durumlarını pekiştirmeleri uzun zaman almıştır. Hun devletinin dağılması ve Birinci Göktürk Kağanlığı'nın kurulması, Hunların uzak sülalesinden gelen Türklerin Orta Asya'da kendi egemenliğini yeniden kazanma süreci dört asır boyu sürmüştür.

IV-V. asırda Doğu Asya'da, etnik süreci etkileyen siyasi durumu göz önüne alarak bir sonuca varılabilirdi. Dünya'da Türk adıyla tanınan "İkinci" kabile, geçici olarak Cücenler tarafından yönetilen, barış ve istikrar ortamında V. asırda meydana çıkmıştır.

"Türk" Kabilesinin Terkibi

Yazılı kaynaklara dayalı olarak, bizler yeni kabileyi oluşturan iki boyun ismini söyleyebiliriz. Bunlar, bir zamanlar Türk Kağanlığı'nın yönetici boyu olarak bilinmekte olan Aşina ve Aşite boylarıdır.

S. G. Klaştornıy, bu boylar arasındaki ilişkileri inceleyerek böyle bir kanaate varmıştır: "Aşina ve Aşide boyları önceleri birlikte düalist (ikicilik) yani yalnız bir kabile içinde evlenme sistemini (endogomi) oluşturuyorlardı…"20 Ancak bir kabile içinde evlenme sistemi çok eskilerde kalmıştır, yeni halkın artık bir kabilesi vardır!

Bunlardan dolayı S. G. Klaştornıy'nin gözlemleri, Türklerin "ikinci" kabileden geldiklerini kanıtlamaktadır.

Ne yazık ki, bizler bu kabileyle birlikte hangi boyların yer aldığını hiçbir zaman öğrenemeyeceğiz. Örneğin, Dulo (Dulu) boyu, bu boy Birinci Göktürk Kağanlığı döneminde, yönetici Aşina boyuyla hakimiyeti uğruna savaşmıştır. Yalnız bu örnekler hiçbir kaynağa dayanmayan, uydurmalardır. Bundan dolayı da diğer kaynağı olan sorunları inceleyelim.

Türk Halkı -"Türkü Bodun"- ve Onun Terkibi

Orhon yazıtları, o dönemin siyasi durumlarını ve VIII. asırda Orta Asya'nın doğusunda etnik toplumlar hakkında bilgiler veriyordu. Yazıtlardan, Eski Moğol Otuz-Tatar, Kidan, Tatab kabilelerinden oluşan etnik toplumlar hakkında bilgiler alabiliriz.

Oğuz, Türgiş, Kırgız etnik siyasi birlikler hakkında net bilgiler var. Bu yazıtlarda ve Türkler hakkında ayrı halklar gibi-"bodun" isimlendirilerek bahsedilirdi.

Eski Moğol ve Türk etnik topluluklar, yakın kabile akrabalığı olan birkaç boy birleşimi sonucunda oluşmuştur. Bunu onların taşıdığı isimler ispatlıyor. Her isimde mutlaka bir sayı işareti var, "Otuz", "tokuz" (dokuz) ve diğer örnekler gibi Çin kaynaklarına göre, Kidanlar sekiz kabileye bölünmüşledir. O zaman "Türkü bodun"-Türk halkının terkibi nasıldır?

Köl-tigin anısına yapılan yazıtta Bilge Kağan anlatıyor: O, devlet tahtına çıktığı zaman morali bozuk ve üzgündü. Halk aç ve sefalet içinde kıvranırdı. Bu sefalet onları azgınlaştırmıştı. Köl-tigin, Türk halkını bu sefaletten kurtarmak için gece gündüz çalıştı.

O, kendi hayatını iki Şadla birlikte acımadan feda etti ve sonuçta başarıya kavuştu.21 Bu parçada dikkati çeken iki isimsiz şad oldu. Şadın manası, Türk kabilelerde devlet kuruluşundan önceki dönemine intikal ediyordu. Şad, kabilenin yüksek kumandanı anlamını taşıyordu.22

Kağanlık döneminde, bu isim devlet görevi olarak belirlenirdi ve Kağanın kendisi tarafından verilirdi.23

Clauson bu görevi, vali, başkumandan gibi çağdaş görevlerle kıyaslar. Bu kıyaslama çok da doğru değildir, başkumandan görevini "sü başı" şad sorumluluğunu taşıyabilirdi yalnız son görevin ayrıcalığını teşkil etmiyordu.24

Clauson araştırmasında bir orduda iki başkumandan olamazdı.

Bilge Kağan yönetimi döneminde, Türklerin iki şad-komutanı vardır.

Büyük beyliklere bağlı küçük beylikler ordusu sefer zamanı kendi yöneticileri komutasında toplanıyorlardı ve kağan tarafından belirlenen başkumandana tabi oluyorlardı. Bilge Kağan döneminde iki şad, komutan görevini taşıyorlardı. Onların komutanlığında Türk ordusu bölünürdü. Ordu, boy ve kabile özelliklerine göre organize ediliyordu.

Bundan dolayı, her iki şad herhalde bir kabileden oluşan askerleri yönetmekteydi. "Türk" kabilesi şad yönetimine dahil değildir. Bundan dolayı, bizler böyle bir kanaate gelmiş oluyoruz, "Türk halkının" terkibinde, etnik "Türk" grubu haricinde iki kabile daha bulunmaktaydı.

Orhun yazıtlarının incelenmesi bu kabilelerin isimlerini belirtmeye yardımcı oluyordu. Kültekin anısına yapılan abide de, Bilge Kağan'ın

özgürlük savaşının ilk günleri hakkında hikâye anlatıyor. Bu savaşın başında İl-teriş Kağan bulunuyordu.

İsyancıların büyük gücünü anlatan,25 Bilge Kağan şöyle söyler: “Tanrı onlara güç vermiştir, bundan dolayı da babamın (Kağanın) ordusu bir kurdu, onun düşmanları ise koyunu anımsatıyorlardı. O, orduyu toplayıp, onları ayakları üzerine sağlam basmayı öğretip, Doğu ve Batı yönüne doğru gönderiyordu. Toplam yediyüz kişi topladı. Bu yediyüz kişiden, o bir halk oluşturdu ve bu halkı kendi yöneterek onlara atalarımızdan bizlere kalan kuralları ve adet ananelerimizi uyguladı.”26

Bu sözlerin arkasından, Tölös ve Tarduş kabilelerinin isimleri anılır. O zaman bir soru ortaya çıkıyor. Yukarıda adı geçen kabilelerin, Göktürklerin yeni oluşumuyla bağlantısı nedir?

Tonyukuk’un yazılarını inceleyelim:

“… Yeryüzünde birleşmiş Türk halkı arasında hiçbir tane tam boy kalmamıştır. Sadece dağlarda yaşayan ve ayrılmış boylar toplanmışlardı. Onlar yediyüz kişiden oluşuyorlardı. İki kısmı atlı, bir kısmi ise piyade” idiler.27

Söz konusu parçadan bir sonuç çıkıyordu. Yediyüz asker Türk boyunun kalıntılarını oluşturuyorlardı, bunlar “Türk” adını taşıyan kabilelerdir.

Tonyukuk, Türklere karşı düşmanca niyetlenen komşuları hakkında bilgi veriyordu. O, şöyle der: “Çinin doğu ve güneyinde yerleşen Kitanlardan, Batıda Sirlerden ve Kuzeyde Oğuzlardan korunmak için bizim iki bin üç bin askerimiz vardır.”28

Türklerde, ordu sayısının artması, İl-teriş-Kağan’ın ordusuna Tölös ve Tarduş kabilelerinin dahil olmasına bağlıdır. Herhalde, zarara uğramış Köl-tigin abidesinde izah edilen bu konu olmuştur. Bu olay, Tonyukuk’un Kağana verdiği soruda da geçiyordu: “Kimler daha bize dahil olabilir? ”29

Tölös ve Tarduş kabilelerinin kendi istekleriyle Aşin kabilesiyle birleşmesi, Yeni Göktürk Kağanlığı'nın oluşmasına neden oldu.

Kelime: "O, zaman İl-teriş Yabgu ve Şad görevlerini belirtti."30

Bilindiği gibi 687 yılında Ötüken savaşından sonra Dokuz-Oğuz kabileleri tarafından işgal edilmiştir.

Oğuzlara karşı yürüyüşe Tonyukuk önderlik ediyordu. Kağanın bizzat birkaç bin Türk askerinin yanında bulunması, Tonyukuk kumandanlığında olan ordu Tölös ve Tarduş kabilelerinden oluşmaktaydı.

Tonyukuk demektedir. "Biz iki bin kişi idik, iki orduyduk."31

Belirttiğimiz gibi göçebenin askerî gücü boy ve kabile unsurlarına göre kuruluyordu. Buradan belli oluyor ki, Tonyukuk'un "iki ordusu", iki kabile ordusundan oluşuyordu.

Göktürk Kağanlığı'nın siyasi hayatı, dış düşmanlarla ve bağlı beyliklerin ayrılmasından çıkan savaşlardan oluşuyordu.

Orhun yazıtlarında, Türklerin yaptıkları binlerce yürüyüş ve savaşlardan bahsediliyor. Yalnız bu yazılarda Türklerin, "Tölös" ve "Tarduş" kabileleriyle herhangi bir çarpışmasından bahsediliyor.

En ilginç alanda, tespitlere göre adı geçen kabileler Türk halkının içine dahildir.

Sonuç olarak, Tölös ve Tarduş kabilelerinin "Türkü bodun"a dahil olmasını Bilge Kağan'ın abidesi bir parça ispatlıyor:

"… Türklerin önceki beyleri… sonra Tarduş beyleri ve sonuçta Köli-çor başçılığında Şadapıt beylerinin önünde Tölös beyleri yer almaktaydı…"32

Tarduş kabilesinin, ikinci Göktürk Kağanlığı'nın siyasi sisteminde önemli yeri vardır.

Bilge Kağan, Türk geleneğine göre, babası Kapağan Kağanın kardeşinin, kendi amcasının vârisi oluyor ve Tarduş halkının Şadı olarak

bilinmekteydi.33

Diğer örnek ise, Tonyukuk belirttiği haberde, Türgişlerin hücumuna hazırlanarak Kağan “sü başı”, baş

kumandan görevine Tarduş Şadı İnal Kağanı tayin etmiştir.34

Sözü geçen şahsın “Kağan” rütbesini taşıması, bizlere onun (Şadın) bir yönetici soydan gelmesini ve taht varisi olduğunu ispatlıyor.35

Orhun abidelerinde Türk halkı adıyla geçen, boy ve kabile birimlerine dahil olanlar, bunlardır:

-“İkinci” kabile “Türkler”, bir zamanlar Aşina ve Aşite boyunun birleşmesinden oluşmuşlardı.

-Tölös ve Tarduş kabilesi, bu halkın büyük kısmını oluşturuyordu.36

Araştırma içinde ilginç tarihi paraleller ortaya çıkıyor. Orhun yazılarının incelenmesi sonucu, bizler bir kanaate varmış olduk. İkinci Göktürk Kağanlığı bir devlet olarak, Tölös ve Tarduş kabilelerinin İl-teriş-Kağan’la birleşmesi sonucu meydana gelmiş. Bu olay tam olarak, Birinci Kağanlığın siyasi tarihinin başlangıcını tekrarlıyordu. Tiele (Orhun abidelerine göre Tölös ve Tarduş kabilelerinin, Türk hükümdarı Bumin Kağanın yönetiminde birleşmesi, bu olayların benzerliğinin göstergesi olmuştur.

Tölös ve Tarduş kabileleri “komşu” kabile olarak sadece iki Türk Kağanlıklarının tarihi sayfalarında yer almakla yetinmemişlerdi. Çin Suy sülalesinin (581-618), kaynaklarına göre, Tiele (Töles) kabileleri Hangay dağlık bölgesinde yerleşmişlerdi ve Tarduşların yakınında yaşıyorlardı. İlginç olan şu ki, Güney Hangay bölgesinde yaşayan Aşide kabilesinin daha geç kaynaklarda adı geçiyordu. Adı geçen tarih VIII. asır, “Tang kaynağıdır.”37

Yukarıda söz konusu olan deliller, “Türkü” kabilesinin, Tölös ve Tarduş kabileleriyle sıkı bağları olduğunu söylüyorlardı. Bu bağlantıların karakteri

“türkü bodun” ilişkileri çerçevesinde ve göçebe halkın etnik şuur bilinci özelliklerinin kapsamında incelenmelidir.

Erken ilkellik çağında kabileler özgür etnik birimler oluştururdu. Etnik bilinç, belli olan bir kabilenin mensubiyet şuuru gibi oluşuyordu.

Oluşumun sonunda, ilkelliğin şekillenmesi döneminde, belli “akraba” olan kabilelerin grupların kendi topluluğu hakkında belli bir düşünce tarzı ortaya çıkıyordu.

Objektif olarak, bu oluşumlar kabileler arası etnik topluluklarda belli olmaktadır. Bu topluluklar genetik açıdan, akraba olanlarla kabile toplamını oluşturuyordu. Bu tarz toplulukların kaynaşması çağdaş milletin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Boy ve kabile toplum organizasyonu göçebe ekonomisine uygun geliyordu ve bundan dolayı Türk kavimleri yerleşik hayat tarzına geçerek aynı hayat tarzını tercih etmişlerdi. Bu unsur milletin etnik-siyasi toplum haline gelmesini engelliyordu. Sübjektif bakımdan kabile şuuru, etnik-siyasi şuurdan daha güçlüydü.38

Oğuz, Kırgız ve diğer Türkler, dil Göktürklerden ayrılıyor ve onları “yabancılar” kabilesi olarak görüyorlardı. Göktürklerin yönetimi altında yaşayan bu kabileler, sürekli onların yönetimine karşı isyanlar çıkarıyorlardı.

Tam ters bir durumu Türklerle birleşen Tölös ve Tarduş kabileleri sergiliyorlardı. Bu kabileler İl-teriş Kağanın yönetimi altında birleşmişlerdi ve kendi yöneticilerini destekliyorlardı. Bu olay, onların Türkleri kendilerine yakın “öz” olarak bulmasından kaynaklanıyordu.

Diğer bir sözle, Türkleri ve söz konusu olan kabileleri sadece siyasi amaçlar birleştirmiyordu, onların arasında önemli genetik bağlar vardır.

Üç birleşim arasında genetik bağlantı ve “Türkü bodun”un anlamı böyleydi: Aşina ve Aşite “Türkleri” “İkinci” kabileye dahil olmalarından

önce, Tölös ve Tarduş kabilelerine dahil olmuştur.

Çin kaynaklarına göre yukarıda belirtilen Tarduş ve Aşide kabilesinin yaşadığı arazi benzerlikleri bizleri bir sonuca götürdü. Aşite kabilesi Tarduş aslına dahil olmuştur. Bundan dolayı, Aşite ilk önceleri Tölös kabilesine dahildir.

Boylar ve "Türkü bodun" kabileleri arasında olan genetik bağların Türklerin siyasi tarihinde büyük rolü vardır.

"İkinci" "Türkü" kabilesinin oluşu, daha önceleri söylediğimiz gibi V. asıra intikal ediyor.

Kronolojik süreci netleştirmek için, farklı yazarların bildirileri bu konuda yardımcı oluyordu: 439 yılında son Hun hanı Mugan Çinliler tarafından darmadağın edilmiştir. (Kuzey Çin) Altay'a göç ediyorlardı. 490 yılı Tiele kabileleri Avarlardan uzaklaşmışlardı, kendi memleketleri Huanhe'yi terketmişlerdi ve Altaya doğru göçetmişlerdi. Huanhe bölgesi (Nanşan dağları) civarında yerleşmişlerdi. Kuzeye doğru göç eden, benzer arazilerde yaşayan Aşina ve Tiele boyları bizim versiyonu ispatlıyordu. Aşina Tiele boyunun kabilesidir. Yalnız şimdi bizler için işin kronoloji boyutu önem taşımaktadır.

439 yılda Aşina boyu, Altay bölgesine yerleşiyor ve ona dahil olan tüm kabilelerle ilişkisini bitiriyordu. Bu yıllarda, Aşina boyu Aşite boyundan gelen Tarduş kabilesiyle komşuluk ilişkilerini sıkılaştırıyordu.

Bu ilişkilerin gelişmesi, yeni oluşumlara neden oldu, bu oluşum "Türkü" kendi komşularından almıştır. Bu birliklerin yönetici rolü, Aşin boyuna aittir. Bu tahminin bir delili vardır. Birinci Göktürk Kağanlığı'nın yönetici nesli, Aşina boyundan oluşmuştur.

İki boyun simbiyozu (ortak yaşamı), ilk önce ikili sistem şeklinde gelişiyordu. 1940 yılına kadar Altay'da kalan Tiele kabilesinin boyları muhaceret etmekteydiler. Olayların gidişatı gösteriyor ki, Aşina boyunun

desteklenmesi, “baba yurdu” olan Tölös kabilesinde onların önemli bir yere lâyık görülmesiydi.

Tarduşların birleşmesi kolaylaşmıştır. Çünkü “Türklerin” ikinci yarısını Tarduş boyundan gelen Aşide oluşturuyordu. Bundan dolayı Tölös ve Tarduş kabilesinin her ikisi birbirinden ayrı olarak üzerlerinde hissediyor ve kendilerini “anasından babasından yüz çevirmiş evlat” olarak görmekteydiler.

Yalnız sonuçta “kansız” olarak Tölös ve Tarduş kabileleri, “İkinci” kabile olan ve bu kabilelerin kendi boyundan oluşan “Türkü” devlet birliğine dahil olmuşlardı.

Birinci Türk Kağanlığı’nın kuruluşunda Tölös ve Tarduş kabileleri “Altay Türkleri” yönetiminde zorla birleşmemişlerdi. Türk devleti, Türk kabilelerinin siyasi amaçlı birleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu siyasi birliğin önemi ise, Avarları savaşta yenilgiye uğratmak ve müstakilliği elde etmektir.

Birinci Göktürk Kağanlığı’nın kuruluşu, Tölös ve Tarduş kabilelerinin oluşturduğu birliği temelinde yeni etnik topluluğun oluşmasına yol açtı.

Diğer taraftan Aşina ve Aşite boylarının “anababa” kabileleriyle kurduğu bağlantılar, “İkinci”, “Türkü” kabilesinin temeli altında kurulan, özgür etnik toplulukların oluşumunu engelledi.

Devletin temelini oluşturan “Türkü” birliği, “İkinci” kabile belirtilerini kaybederek, normal yönetici elit haline geliyordu.

Ananeye göre, Aşina ve Aşite boylarından gelen varlıklı kesim, diğer (“Tarduş” ve “Tölös” beylerinden) farklı olarak, “Türk beyleri” olarak adlandırılırdı.

Bu karşılaştırma, Aşina ve Aşide boylarının, Göktürk Kağanlığı’nın siyasi sisteminde ne kadar önemli (yüksek düzeyli) yeri olduğunu gösteriyordu. Böylece, Birinci Türk devletinin oluşundan sonra, “Türkü”

olarak adlandırılan “İkinci” kabile bir boy ve kabile birliği gibi kayboluyordu. Tölös ve Tarduş kabileleri esasında birleşerek, sadece kendi ismini bir etnik topluluk Orhun yazıtlarında “Türkü bodun” (“Türk halkıyla”) adlandırılırdı.

“Türkü bodun”un bir etnik topluluk oluşu Birinci Göktürk Kağanlığı’nın düşüşü sonucu durdurulmuştur.

Kaynaklarda Tiele (Tölös) ve Tarduş kabileleri ayrı olarak belirtiliyordu, yalnız tüm söylenenlere göre bu kabileler kendi aralarında görevlerini değiştiriyorlardı.

Büyük Tang dönemi araştırmacısı Prof. E. H. Şefer yazıyor: “İki Türk devletine karşı davranış göz önündedir: 642 yılında Tölös Türkleri, imparatorluktan nikah anlaşması isteğinde bulunmuş ve bundan dolayı saraya üç bin at göndermiştir. Yalnız uzun tartışmalar sonucu, Tang sarayı, onları tahkir eden bu anlaşmayı reddetmiştir. Bir sonraki yılda bu anlaşmayı Tang sarayı Türk Sirtarduşlarla yapmışlardı. Türkler saraya imparator oğluyla birlikte beş bin at, deve, keçi ve boğa getirmişlerdir.”39

Herhalde, Tölös Türklerin ve Sir-Tarduşların (“Tarduş birleşmelerin”), Tang sarayına getirdikleri hediyelerden dolayı anlaşma sağlanmamıştır. Burada görüldüğü gibi Çinlilerin bu iki kabileye farklı bakış açısı ortaya çıkıyordu.

Birinci Göktürk Kağanlığı’nın özellikle 630 yılında onun Doğu bölgesinin dağılması, Tölös Türkleri için siyasi moral açısından büyük kayıplara neden oldu. Onların meşhur Aşina boyu Avrasya çöllerine dağılmıştır.

Türklerin bir kısmı, Aşina Sımo önderliğinde Tang İmparatorluğuna teba olmuş ve Doğu Ordos bölgesine yerleşmişlerdi.

Hazarların tarihi ve kültürünü araştıran S. A. Pletneva şöyle der: “Bir zamanlar Türklerin güçlü Aşina boyunun kalıntıları, Hazarların yönetici

neslini oluşturmuşlardı.”40

Doğal olarak bu durumda, Tarduşlar siyasi arenada ilk sıralara çıkmışlardı. Bu durum ve Çinlilerin iki “Türk halkı” arasında ihtilaf oluştumu niyeti, Tang sarayını Tarduşlarla evlilik anlaşmasına itmiştir.

Tarduşların Aşite boyu hükümdarlığında güçlenmesi, Göktürk Kağanlığı’nın yeniden kurulmasına neden oldu.

Aşite boyu başçılığında, özgürlük uğruna başlatılan savaş sonucu ikinci Göktürk Kağanlığı’nın siyasi yapısını Tarduş kabilesi oluşturuyordu. Bunun açıklamasını özellikle bir faktör ispatlıyordu, Tarduşların taht varisi bir Şad (yüksek komutan) olmuştur.

Türk devletlerinin sürekliliği olmamasına rağmen, onların meydana gelmesi, varlığı Tölös ve Tarduş kabilelerinin etnik sağlamlaştırmasını oluşturmaktaydı.

Türk halkının “Türk bodun” mensubiyeti ve onun etnik şuur gelişimi hakkında en doğru bilgiyi Orhun abideleri veriyordu.

İkinci Göktürk Kağanlığı’nın dağılmasından sonra, Tarihi kaynakların sayfalarından Tölös ve Tarduş kabilelerin isimleri de kaybolmuştur.41

1 Abdurahmanov ve Rustamov A. “Kadimgi Türkiy Til”, Taşkent, 1982, s. 80, not-14.

2 Bu sayılar yazıtların metinleri esasında hazırlanmış ve Abdurahmanov ve Rustanov A. “Şadimgi Türkiy Til” adlı kitabında yayınlanmış, Taşkent, 1982, s. 87-91, 95-114, 121-134, 141-144.

3 Bu terimin (kavramın) çağdaş manasını anlamak ve kontrol etmek için yazılı metinin yüksek sesle okunması yeterlidir.

4 Klaştornıy S. G. “Drevnetürkskaya nadpis na kamennom izvayanii iz Çoyrena.”-v sobranii “Stranı i narodı Vostoka”, vıpusk zz, knigaz, Moskva,

1980, str. 100. (“Çoyran bölgesinden, Eski Türk yazıtları. ”-“Doğu ülkeleri ve halkları” toplusu, çıkış zz, kitap z, Moskova, 1980, s. 100”).

5 Onginsk yazıtı, satır 5.

6 Aynı kaynak, satır 6.

7 Mahmud Koşgariy “Turkiy süzlar devoni” (Devonu Lu g atit turk), III-cilt, Taşkent 196, s. 39.

8 Onginsk yazıtı, satır 4.

9 Aynı kaynak.

10 Attuhfatuz zakoyatu fillu g atit Turkiya, Taşkent, 1963, s. 266.

11 L. Soldadze. “İbn Sina (Avisenna) ” Taşkent, 1983, s. 38.

12 L. M. Gümilevın hipotez esası. Masimhon Rahmanın “Turk Hoşonligi” kitabında gösterilmiştir, Taşkent, 1993, s. 44-45.

13 “Kırgız ve Kırgızlar hakkında tarihi materialler”, 1-Çıkış, Mokova, 1973, s. 211.

14 L. Viktorova, “Moğollar, Halkın aslı ve kültür kaynağı”, Moskova, 1980, s. 197.

15 Çağdaş Özbek dilinde “Şurama” kelimesinin önemli anlamı vardı. “Karışım, karışık”, bunun haricinde, o bir köklü “quroq” kelimesi olarak, “parçalanmış, -ay, oe,” manasını taşıyordu.

16 “Şuralaş” kelimesi “Şurama” kelimesiyle ortak köke sahipler, çağdaş Özbek dilinde “aralaş-Şuralaş” olarak kullanılır. Bunların manası “karışık, karıştırılmış” demektir.

17 “Kırgızlar ve Kırgız halkın tarihi hakkında materialler”, I-çıkış, Moskova, 1973, s. 212.

18 Mahmud Koş g ariy “Turkiy süzlar devoni” (Devonu Lu g atit Turk), Tom-III, Taşkent, 1961, s. 43.

19 Bu makalede “İkinci” kabile durumu, Jujanların aslı hakkında bazı açıklıklar getirecek. Jujanlar, “İkinci” kabileden gelmişlerdi. Onlar Moğol

dilli Uhuan veya Sanbiyslerin dağılmış boy birleşimlerinden meydana gelmişlerdi. Bunu Çin-Juan-Juan (“koalısyon kabile”) adı ispatlamaktadır.

20 S. G. Klaştornıy. “Drevnetürkskaya nadpis na kamennom izvayani i iz Çoyrena” v sbornike “Stranı i narodı Vostoka”. (“Çoyrem bölgesinin Eski Türk taş yazıtları.” “Doğu ülkeler ve halklar” toplusundan, çıkış-22, z-kitap, Moskova, 1980, s. 95.

21 Kul-Tekin anısına abide, Büyük yazı, satır 26-27.

22 Tonyuşuşun sözleri bir ispattır. Bu sözlere göre Türk Kağanlığı’nın yeniden kurulduğu zaman, Türkler arasında büyük Şad olmuştur. O, yediyüz kişinin yöneticisi idi (“Tonyukukun yazısı” satır 4-5).

23 Kul-Tegin anısına abide, Büyük yazı, satır 14.

24 Tonyukuk yazısı, satır 31.

25 Tonyukuk yazısı, satır 31.

26 Kul-Tegin anısına abide, satır 12-13, Tercümesi metinden yapılmış: Abdurahmanov, A. Rustamov, 1982, s. 104-105.

27 Tonyukuk yazısı, satır 3-4. Metinden tercüme: Abdurahmanov., A. Rustamov, 1982, s. 105.

28 Tonyukuk yazısı, satır 3-4. Metinden tercüme: Abdurahmanov., A. Rustamov, 1982, s. 105.

29 A.g.e.,

30 Kul-Tekin anısına abide 14: Abdurahmanov., A. Rustamov, 1982, s. 105.

31 Tonyukuk yazısı, satır 18, Abdurahmanov., A. Rustamov, 1982, s. 73.

32 Bilge-Kağan anısına abide, satır 13, metinden tercüme: Abdurahmanov., A. Rustamov, 1982, s. 132.

33 Kul-Tegin anısına abide, Büyük yazı, satır 17.

34 Tonyukukun yazısı, satır 31.

35 713 yılının baharında İnal-Kağan, Kuteyboy başçılığında Arap kuvvetleriyle karşı karşıya geldi ve savaş sonucunda vefat etti. Bu bilgiler kötü muhafaza edilmiş Tonyukukun yazdığı 45-46 satırlarda yer alıyordu.

36 Bu sonuç Aşin ve Aşide kabilelerinin askeri güç sayısının karşılaştırması esnasında ortaya çıkmıştır.

37 S. G. Klaştorskiy, belirtilen eseri, s. 94.

38 Bunlarla ilgili Özbekistan'da yapılan yazışma materyalleri kanıt olmuştur. Bu yazışmalar 1926 yılda Batı Türkmenistan'da ortaya çıkan millî karışıklıklar döneminde yapılmıştır. Taşkentin Fergane bölgesinden 100 bine yakın kişi kendini "Kıpçak", "Şurama" ve "Türk" olarak adlandırmışlardı. Kendilerini Sart (Eski yerleşik bölge ahalisiyle) ve XVI-XVII. asırlarda Şeybani-han tarafından işgal edilen Amu ve Sırdarya nehirleri arasında yerleşen göçebe kabilelerin neslini oluşturan Özbeklerle kıyaslıyorlardı. Bak. M. Vahabov "Özbek sosialistik millati", Taşkent, 1960, s. 495.

Taşkent'in Fergana bölgesinde 100 bine yakın yaşayan insan kendini "Kıpçak", "Şurama" ve "Türk" olarak adlandırmışlardır. Onlar kendilerini Sart (bu bölgede yaşayan Eski Türk oturak halkı) ve Şeybani-han tarafından XV - XVII. Asırda fethedilmesi sonucu, Amu ve Sırderya nehirlerine yakın bölgeye yerleşen Özbeklerle kıyaslıyorlardı (Bkz. M. Vahabov "Özbek Sosialistik Millati", Taşkent 1960, s. 495.

39 E. Sefer. "Zolotıye persiki Samarkanda" ("Semerğendin altın şeftalileri") Moskova, 1981, s. 88.

40 S. A. Pletneva. "Hezerler", baskı-Moskova, 1986 yıl, s. 21.

41 Doğu Türkistan'da XVII. asrın sonunda başveren olaylarla ilgili, istisna olarak tek bir büyük olmayan kabile grubu Tölös hatırlanırdı. Bk. Bununla igili: "Materialı po istorii Kirgizov i Kirgizi i", ("Kırgızıstan ve Kırgız halkının tarihi hakkında materialler"), Moskova, 1873, s. 233.

Abdurahmanov A. Rustamov., “Kadimgi Türkiy Til”, Taşkent, 1982.

Attuhfatuz zakiyatu fillu g atit Türkiya, Taşkent, 1963.

M. Vahabov “Özbek sosialistik millati,” Taşkent, 1960.

L. L. Viktorova. “Mongolı. Proishojdeniye naroda i istoki kulturı,” (“Moğollar. Halkın aslı ve onun kültür kaynağı”), Moskova, 1980.

S. G. Klaştorskiy. “Drevnetürkskaya nadpis na kamennom izvayani i iz Çoyrena” V sbornike: “Stranı i narodı Vostoka.” (“Çoyrena bölgesinin Eski Türk taş yazıtları.” Çıkış 2, kitap 2, Moskova, 1980.

“Materialı po istorii Kirgizov i Kirgizi i” (“Kırgızıstan ve Kırgız halkı hakkında materialler.”) çıkış I, Moskova, 1983.

Mahmud Kaşgari “Türkiy süzlar devoni” (Devonu Lu = atit turk), III. cilt, Taşkent, 1963.

Masimhon Rahman. “Türk hokanliği” Taşkent, 1993.

S. A. Pletneva. “Hazarı” (“Hazarlar”), Moskova, 1980.

L. Soldadze. “İbn Sina (Avisenna)”, Taşkent, 1983.

E. Şefer. “Zolotıye persiki Samarkanda” (“Semerkandın altın şeftalileri”), Moskova, 1981.

M. Ermatov. “Etnogenez i formirovaniye Uzbekskogo naroda” (“Özbek halkının soy kökü ve oluşumu”), Taşkent, 1968.

Orta Asya Türkleri ve Erken Tang Çin Devleti / Prof. Dr. Irina F. Popova [s.127-132]

Rusya Bilimler Akademisi Petersburg Şarkiyat Enstitüsü / Rusya

Tang hanedanı dönemi (618-904) Çin İmparatorluğu'nun ekonomik ve politik yükseliş dönemi olmuş ve bu dönemdeki Asya'nın devlet ve halklarının büyük çoğunluğunun sonraki tarihi üzerinde büyük ve çok yönlü bir etkisi olmuştur. Çin İmparatorluğu özellikle bu dönemde jeopolitik imkanlarını hayata geçirebilmiş ve Kore'den İran'a, Vietnam'dan Tiyenşan'a kadar büyük bir alanı siyasi etkisi altına almıştır.

Çin'in uluslararası ilişkilerini ve dış politika doktrinini, tüm kainatı, başında dünya imparatorunun durduğu tek bir politik bütün olarak gören geleneksel Çin ideolojisi Çin'in uluslararası ilişkiler ve dış politika doktrinini oluşturmuştur. Bir araya gelmenin nedenleri kültürün yayılması ve Çin hükümdarının şahsında kendilerine dayanak arayan komşu halkların korunması düşünceleri idi. Geleneksel Çin ideolojisi, mekân içinde dağıtım ve düzene ilişkin temel işlevleri dünya hükümdarının doğaüstü bireysel gücüne -De'ye bağlıyordu. Bu De'nin gücünün olumlu etkisini sadece Hanlılar değil, kendileri itaat eden ve saraya haraç ödeyen "uzak" halklar da hissediyordu. Buna bağlı olarak, Çin'den farklı uzaklıkta bulunan tüm halklar ve kabileler Çin devletinin ya gerçek, ya da potansiyel vassalı olarak görülüyordu. İmparatorluğun yeni toprakların ilhakına yönelik girişimleri ise, resmi ideoloji tarafından ya etnik eyaletlerin denetimi, ya da vassal yükümlülüklerinin yerine getirilmemesine göre cezalandırma olarak açıklanmaktaydı.

Bununla birlikte, Tang döneminde politik kültürlerin daha önce görülmemiş sentezine ulaşıldı. Bu da Çin toplumunun istikrara

kavuşturulmasının temeli oldu ve devletin batıya doğru bir hayli genişlemesini sağladı. Şöyle ki, onun toprakları Han İmparatorluğu'nun (M.Ö. 206-M.S. 220) sınırlarını aşmıştır. Modern sinolojide bir çok araştırmacının çalışmalarında (T.J. Barfield.D. Twitchett, A. Eizenberg, Chen Sanping) Tang İmparatorluğu'nun yönetim şeklinin özelliklerinin çoğunun Altı Hanedanlık Dönemi'nde (220-581) Kuzey Çin'de birbirini izleyen Çin kökenli olmayan devletlerin politik deneyiminin etkisi altında şekillenmiş olduğuna ve Orta Asya Hun-Siyenpi-Türk geleneklerinden alındığına ilişkin fikirler yer almaktadır. Tang Dönemine ait politik alandaki değerlerin bir araya getirilmesi sorunu kapsamlı bir araştırmayı gerektirmektedir. Bunun kısa zaman içinde çözüme kavuşturulması da zor gözükmektedir. Şüphesiz Tang politikası sadece sosyal ve grup çıkarlarının etkileşiminin bir sonucu değil, aynı zamanda uygarlıklar ve kültürler arasında bir gerilim alanı ve diyalog olmuştur. Kaynaklardan da görüldüğü gibi, Tang Hanedanı Dönemi'nde ilk kez Çin politik doktrininde çok uluslu devlet düşüncesi harekete geçirilmiştir.

Sım Guan'ın (1019-1086) verdiği bilgilere göre, 648 yılında İmparator Tay-tszun (Li Şi-min, 627-649), "(dünyanın dört bir) tarafından barbarların liderlerinin devamlı şekilde saraya geldiği dönemlerde, tantanalı gösteriyi izleyerek memnunluk içinde ayanlarına şöyle demiştir: "Han hanedanından olan U-di otuz yıldan fazla kahramanca savaşçılığını sergilemiştir. Fakat çok az zafer kazanmıştır. (Onun başarılarını) barbarların De'nin fazileti sayesinde sakinleştirildiği ve verimsiz toprakların (halkının) itaatkar bir zümreye dönüştürüldüğü günümüzle kıyaslamak mümkün mü?" (tsz. 198, s. 6253). Bunun dışında, bir defasında Tay-tszun kendi dış politikasının başarılarının nedenlerini belirlemeye çalışmıştı. 647 yılında o, yakınlarına hitaben şöyle demiştir: "Eskiden beri Çin'de istikrarı sağlayan hükümdarlar junları (rong) ve duları (di) yenmeği başaramamışlar... Ben hiç de kendimi

eskilerle bir sıraya koymuyorum; fakat (bazı) hizmetlerimle (Ben) onları geride bırakmışım ve bunun nedenini kendim bile bilmiyorum. Baylar, sizlerden kim bunu mantıklı şekilde açıklamak ister? " Tüm ayanlar cevap verdiler: "Ekselanslarının hizmetleri ve erdemi Yer ve Sema kadardır, (muhteşem). Dünyada (bunlar hakkında) (her şeyi) anlatacak hiçkimse bulunamaz." O zaman hükümdar şöyle dedi: "Bu doğru değildir! Benim başarılarımın nedenleri beş şeyindir (gerçekleşmesinde): (Birincisi), eski dönemlerden beri bir çok hükümdar onlar üzerinde zafer kazanmış şahıslardan nefret ederlerdi. Ben ise başkalarının başarılarını kendi başarılarım gibi görüyorum. (İkincisi), mükemmel olan insan, iş ve yetenek yoktur. Ben de (tebaamın) eksikliklerini görmezlikten geliyorum ve onların yeteneklerinden faydalanıyorum. (Üçüncüsü), hükümdarlar genelde bilginleri kendi çevrelerine topluyor ve (onların) tüm düşüncelerini benimsemeye çalışıyorlar. Yeteneği olmayanlardan ise uzak duruyorlar ve (onların) hepsini (doğrudan) uçuruma itmek istiyorlar. Ben ise (adamın) bilgin olduğunu gördüğümde ona değer veriyorum. (Adamın) yeteneksiz olduğunu gördüğümde ise ona acıyorum. Gerek bilginlerin, gerekse de yeteneksizlerin toplumda uygun konumda bulunmaları (gerekir). (Dördüncüsü), hükümdarların çoğu açık sözlü insanları sevmez, (onları) gizli şekilde cezalandırır ve açık şekilde idam ederlerdi. Bunun böyle olmadığı hiç bir dönem yoktur. Ben tahta çıktıktan sonra sarayda çok sayıda namuslu memur bulunmuştur. (Onlardan) hiç birisi aşağılanmamış ve azarlanmamıştır. (Beşincisi) eski dönemlerde herkes Çin'i sevmiş ve (barbarları)-Junları (Rong) ve Duları (Di) hor görmüşler. Ben (ise) (herkese) eşit şekilde sevgi gösteriyorum. Buna göre de onların tüm kabileleri beni bir anne ve baba gibi kendilerine destek olarak görüyorlar. Bu beş (şeyin) (gerçekleştirilmesi) sayesinde ben bugünkü başarıma ulaşmışım" (8, tsz. 198, s. 6247)

Tay-tszun, Tang İmparatorluğuna uygar bir Çin-Türk merkezi statüsü kazandırma yönündeki ciddi iddiasını bir dizi politik girişimlerle gerçekleştirmeye çalışıyordu. 630 yılının ilkbaharında doğu ve batı Türklerin kabile konfederasyonu temsilcilerinin katılımıyla Tay-tszun Sema Kağanı (Tian-kehan) unvanını aldı. Bu Çin İmparatorunun Türkler (Tukue) üzerinde sözde egemenliği anlamına geliyordu. Tay-tszu'ya Kağan unvanının verilmesi göçebe Türk halklarının yaşadıkları büyük toprakların aşamalarla ele geçirilmesi ve onun hakimiyeti altında birleştirilmesine ilişkin büyük politik projenin başlangıcı olmalıydı. Kaynaklara göre, bu topraklarda 100 000'in üzerinde insan yaşıyordu. (8, tsz. 198, s. 6075).

Çin İmparatorluğunun jeopolitik yapısı bir kaç düzeydeki topraklardan oluşuyordu: 1) Eskiden Hanlıların yaşadığı iç bölgeler (Guanney); 2) Dünya İmparatoruna itaat eden halkların ve kabilelerin yaşadığı civar bölgeler. Bu bölgelerde "gemleri elde tutmak ve yönetmek amacıyla (oluşturulan) vilayetler ve bölgeler" (jimi-fuzhou) olarak adlandırılan idari-arazi birimleri mevcuttu; 3) Dış topraklar (wai). Bu topraklar gelecekte iç imparatorluğun bünyesine dahil edilebilirdi. Jimi adlandırılan idari-arazi birimleri iç imparatorluğun sınırları boyunca veya Han hanedanı döneminden beri "barbarların" yaşadığı yerlerde oluşturuluyordu (çoğu zaman bunlar sadece formalite olarak oluşturuluyordu). Bu tür birimlerin oluşturulması bölgenin benimsenmesinde ve orada güçlü bir Çin etkisinin yayılmasında önemli bir aşama olmuştur.

"Tang Hanedanının Yeni Tarihi"nin (Xin Tang shu)"Çoğrafi Tasvir" (Dili zhi) kısmında tamamen jimi vilayetlerinden bahseden ayrı bir bölüm vardır. Orada özellikle şunlar belirtilmektedir: "Tang (İmparatorluğu) ortaya çıktığında, önceleri o, (dünyanın dört bir tarafından) barbarlarla ilişkilerinde huzursuzdu. Ancak Tay-tszun'un Türkleri (Tukue), bastırmasından sonra kuzey ve batı Faniler (Fan), ayrıca (güney) Maniler (Man) ve doğudaki İler

(Yi) tedricen (Çin devletinin) iç (idari-arazi yapısına) dahil edilmişler. Özellikle onların yaşadıkları yerlerde vilayetler ve ilçeler oluşturulmuştur.

Küçük kabilelerin (topraklarında) vilayetler (dudufu) kurulmuş, kabile reisleri ise vali ve bölgenin reisi olarak atanmışlar. Tüm bu (görevler) babadan oğluna geçiyordu. Vergilerin (belirlendiği) nüfus sayımı listelerinin Maliye bakanlığına teslim edilmemesine rağmen, (Çin hükümdarının) doğrudan hakimiyeti altında bulunan bütün (topraklar) ve valilerle beyler tarafından yönetilen tüm civar bölgeler için düzenlemeler ve kurallar hazırlanmıştı... Sonuçta, (diğer soylardan olanların kabileleri) ya vassal olarak kalıyor, ya da ihanet ediyorlardı. Düzenlemeler ve kurallar (onlar için) aynı değildi. Bu yüzden detaylı şekilde araştırılamamaktadır. <...> Jimi adlanan toplam 856 bölge ve vilayet vardı" (6, tsz.43.33, s. 1119-1203).

Tang devletinin Çinli olmayan halkların topraklarında özel idari-arazi birimleri oluşturma çabaları, Çinlilerin ve onlarla komşu halkların yaşam tarzı ve ekonomik gelişmişlik düzeyindeki temel farklılıkları anlamaya dayanıyordu ve Çin sarayında bu tür bir birleştirmenin amaca uygun olması konusunda sık sık tartışmalara neden oluyordu. Jimi şeklinde idari arazi birimlerinin oluşturulması Tang devleti için, özellikle ilk dönemlerde her şeyden önce politik stratejik amaç taşıyordu. Zira, daha sonraki genişleme için büyük bir temel oluşturuyordu.

Tang İmparatorluğu ideolojik kozmopolitizmi koyu devlet gelenekleriyle biraraya getirmişti. Doğu Türk Kağanlığı üzerindeki zaferden sonra sarayda yeni toprakların yönetimi konusunda alevlenen tartışmalar resmi dış politika stratejisindeki temel eğilimleri ortaya çıkardı. Ayanların çoğunluğu Türklerin Çin'in civar bölgelerine göç ettirilmesine taraftardı. Sım Guan'ın verdiği bilgilere göre, saray ayanlarının çoğunluğu şöyle diyordu: "Kuzey barbarları Diler eski zamanlardan beri Çin için bir bela olmuşlar. Şimdi ise olayların olumlu gelişimi sonucu (biz) onları

yendik. Onların hepsini, (Huag)he'nin güneyindeki Yan'dan (Şandun) ve Yuy'a (Henan) kadar olan topraklara yerleştirmek, (onların) kabilelerini parçalamak ve çeşitli vilayetlerle ilçelere serpiştirmek suretiyle (eskiden beri yaşadıkları yerlerden) sürmek gerekir. Ancak çiftçiliği ve dokumacılığı öğreterek kuzey barbarlarını tarımcılara dönüştürmek ve (onların yardımıyla) kuzeydeki geniş ve boş toprakların savunmasını artırmak da mümkündür" (8, tsz. 193, s. 6075).

O zaman Türkleri-Tukueleri Çin'in, doğuda Yuçjou bölgesinden (Hebey) batıda ise Linçjaou bölgesine dek (Şensi) uzayan sınır topraklarına göç ettirilmesi konusunda karara varıldı. Hiçbir zaman Tuli-Kağanın egemenliği altında olmamış topraklarda Şunçjou, Yuçjou, Huaçjou, Çjançjou bölgelerinden oluşan Şunçjou vilayeti (6, 43.33, s. 1125; 8, tsz.193, s. 6077); önceleri Seli'nin hükümdarlığı altında bulunmuş topraklarda Adeçjou (Ashide kabilelerinin toprakları), Çjişiçjou (Zhishi kabilelerinin toprakları), Sununçjou (Sunong kabilesinin toprakları) ve Batinçjou bölgelerinden oluşan Dinsyan vilayeti (6, tsz.43.33, s.1120), ayrıca iki bölgeden oluşan Yunçjun vilayeti oluşturulmuştu (8, tsz.193, s. 6077). Eski Doğu Türk Kağanlığı'nın topraklarında bölgelerin oluşturulması Tang sarayının, Kağanlığın yıkılmasından sonra göçebe kabilelerin düzensiz hareketlerini belli bir nizama sokmak ve Çin devletinin önderlik yeteneğini sergilemek yönündeki çabalarını yansıtan sözde bir uygulama idi (3, s. 111). Aynı anda birkaç bin Türk ailesi Çanan'a göç ettirilmiş, itaatini beyan etmek için gelen kabile reislerine ise İmparator tarafından Tang ordusunun generali ve saray muhafız birliğinin kumandanı rütbesi verilmiştir.

Yeniden oluşturulmuş idari arazi birimlerinde vali ve bölge reisi görevlerine itaat eden kabilelerin reisleri atanmıştır. Tuli-Kağan Şunçjou valisi görevine atanmıştı. Bu konuda onu bilgilendiren hükümdar Tay-tszun şöyle demiştir: "Senin ulu baban Tsimin Suy (ailesi) tarafına

geçmekten korkmadı ve Suy (ailesi) (onun) hükümdarlığını kuzey civarına kadar yayarak (onu) Büyük Kağan yaptı. Senin baban Şibi, aksine, Suy (ailesi) için bir bela oldu. Sema Dao'nun yoluna engel olmak imkansızdır. Şimdi böyle anlaşılıyor ki, sen de (bize) hüsran getirmişsin. Bu sebepten, önceleri Tsimin'le yaşananlardan ibret alarak, Ben seni Kağan yapmıyorum. Şimdi (Ben) sana vali olmanı emrediyorum. Sen, soygunculuk yapmamalı, iç devletin yasalarına gerektiği gibi uymalısın. (Ben) sadece Çin'in sürekli istikrarını istemiyorum. Aynı zamanda senin neslinin de ebedi ve güvenilir bir korunma edinebilmesi için çalışacağım!" (8, tsz. 193, s. 6077).

Türk feodallerinin çoğu Çin devletinin yüksek unvan ve görevlerini aldığında Tulli-Kağan'a Beypin-Tszyunvan unvanı verildi ve saray muhafazasının sağ tugayına (you wei da jiangjun) büyük general, ayrıca Şançjou'nun valisi olarak atandı. Aşina Sunişi, Huayde-tszyunvan unvanı verilerek Beyninçjou valisi görevine, Aşina Sımo da, Huayhya-tszyunvan unvanı verilerek Beykayçjou valisi görevine atandı. Bir kaç bin Türk-Tukue Çanan'a, bazı kabileler ise Huanhe'den güneye Ordus'a göç ettirilmiştir. Jimiler aynı zamanda güney Manilerin (Man), Uygurların, kuzey Dilerin vs. bulundukları topraklarda da oluşturulmuştur. Çin'in kuzeydoğusunda Kidanlıların yaşadıkları topraklarda 630 yılında Şiçjou bölgesi, 637 yılında ise Dayçjou bölgesi oluşturuldu (8, tsz. 43.33, s. 1127). Çin İmparatoru tarafından atanan hükümdarlar, ordunun ve Çinli memurların desteği ile askeri ve sivil yönetimi gerçekleştiriyorlardı.

Tang devleti sınır topraklarında bölgeler ve vilayetleri (jimi) oluşturarak İmparatorluk sınırları içinde yaşayan Çinli olmayan kabilelerin koruma işlevini üstlendi. Örneğin 634 yılının altıncı ayında Tarım Havzasının sınırlarında yaşayan Tuyuhunlar, Qibilerin ve Dangxiangların yaşadıkları bölgeye saldırdıklarında Çin İmparatoru acil bir şekilde onlara karşı ordu

göndermek emrini vermişti (8, tsz. 104, s. 6107). Çin hükümdarlarının bir çok askeri harekatları devamlı Çin ordusu birlikleriyle değil,

Tang'a sadakatini bildiren kabileler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Çin ordusunda Çinlilerle birlikte Tang'ın hakimiyeti altında bulunan yabancı kabilelerin birliklerinden oluşan süvarileri de geniş şekilde kullanmışlardır. Doğu Türklerin-Tukuelerin birlikleri Suy döneminin sonları ve Tang döneminin başlarında beylikler arasındaki savaşlara faal şekilde katılmışlardır. Tang Devletinin askeri faaliyetinin artmasıyla paralı askerler-mubing sistemi de yaygın bir şekilde uygulanmaya başladı: Tay-tszun'un ordusunda sayıları yüz bin civarındaydı (4, s. 131). Önemli seferlerde ordu kumandanı olarak Türkler atanıyordu. Tang işgalleri zamanı defalarca "küçük savaş" taktiği uygulanmıştır.

Daha sonralar Gao-tszu (618-626) adıyla Tang hanedanının kurucusu olan Li Yuan hükümdar Tayyuan'a hizmet ettiği dönemlerde o, İmparatorluğun kuzey sınırlarını korumakla ve Şansi isyancılarına karşı savaşmakla görevlendirilmiştir. "Hin Tang shu"nun verdiği bilgilere göre, Gao-tszu 616 yılında çevik saldırı timine asker alırken onları "Türkler-Tukueler gibi otlaklarda yaşamak ve beslenmeye, ayrıca, (Türkler) gibi boş zamanlarını at üstünde avlanmakla geçirmeye" mecbur etmiştir. (Daha sonra en) yetenekli okçular ön birliğe alınmışlar (6, tsz. 1.1, s. 2). Gao-tszu bu birliklerle Çin sınırlarına saldıran Türklerin ordusunu bozguna uğratmıştır. 617 yılında Gao-tszu, kendisinden üç-dört defa güçlü ordusu olan Çjen Di-era'ya karşı çıkmıştır. Zafer elde etmek için Gao-tszu taktik tuzak uyguladı: O, "ordusunu iki yere ayırdı. (Daha) zayıf askerleri merkezde yerleştirdi. Birliklerin (sıralarını) olabildiğince geniş (alana) yaydı. Tüm arabaları (ordunun) arkasına yerleştirdi... Büyük bir ordu görüntüsü yarattı" (5, tsz. 1, s. 2). Düşmanın dikkatini merkeze çekerek

birkaç yüz seçme süvariden oluşan iki birlikle kanatlardan düşmana aniden saldırdı ve kaçmaya mecbur etti.

Türklerin savaş deneyiminin kullanılması olanakları Tang askeri-siyasi düşüncelerinin konusuydu. Ünlü kumandan Li Tszin (571-649) şöyle diyordu: "Sun-tszı yetenekli bir kumandanın, (kumandası altında bulunan) asker (sayısına) bakılmaksızın her bir durumdan yarar sağlayacağını düşünüyordu. Bu yüzden (düzgün) tercih yapabilenler her türlü durumdan yarar sağlayabilir. Orduya asker alınması zamanı barbarların ve Çinlilerin savaştaki üstünlüklerinin mutlaka dikkate alınması gerekiyor. Barbarların avantajı onların süvarilerindedir. Süvariler kısa süreli savaşlarda çok etkilidir. Çin (ordusunun) avantajı ise silahlarındadır. Bu da uzun süreli savaş için elverişlidir. Bu, (yetenekleri) dikkate alarak her bir durumdan kolaylıkla yarar sağlamak mümkündür" (7, tsz. 40, s. 14b)

Çin askeri "Yedikitaplarına" dahil olan "Tai-zong Li Wei-Gong wen dui" kitabında fethedilen kabilelerin ordu kumandanlarının yeteneklerinden faydalanılması olanakları araştırılmıştır. Bu konu üzerine kitapta özellikle aşağıdakiler söylenmektedir: "Tay-tszun şöyle dedi: "Son dönemlerde Kidanlar ve Hiler (bizim) tebaamız olmuşlar. (Onlar için) Sunmo ve Jaoyue'de Anbey beyine bağlı vali makamları oluşturulmuştur. Ben Syue Van-çe'yi (orduda) kullanmayı (düşünüyorum). (Siz Vey-hun) bu konuda ne düşünüyorsunuz?" (Li) Tszin şöyle cevap verdi: "(Syue) Van-çe askeri işten anlayan yabancı kabilelerden tebaalarımız olan Şeru Aşinadan, Çjişi Sı-li ve Tsibi He-li'den daha zayıftır. Kulunuz onlarla Sunmo ve Jaoyue (vilayetlerinde) toprak kullanımı ile yolların durumunu ve karşı çıkmaya mı yoksa itaat etmeye mi meyilli olduklarını görüştü. (Şu an) Siyuy devletine kadar olan topraklarda yaşayan ondan fazla kabile güveni hak ediyor. Ben (bu üç kumandana) savaş taktiklerini öğrettim ve (onlar) her zaman benim öğütlerimi itaatle kabul ettiler. Hükümdarımızın da onları hiçbir kuşku

duymadan kullanacağını umuyorum. (Syue) Van-çe'ye gelince, (o) yiğit birisi olsa da stratejiler hazırlayamıyor. Bir tek onun atanmasıyla ilgili kuşkularım var." Tay-tszun gülerek şöyle cevap verdi: "Yabancılar bize, sizin denetiminiz altında hizmet ediyorlar. Atalarımız şöyle demişler: "Barbarları barbarların yardımıyla yenmek mümkündür." İç devletin gücü de bundadır. Siz bu hikmete ermişsiniz" (7, tsz. 40, s. 15a-15b).

Tang devletinin kuzeydeki ve batıdaki komşularına yönelik askeri girişimleri kendini savunma ve bölgede askeri açıdan güçlü bir devletin ortaya çıkmasını engelleme isteği ile açıklanmaktadır. Doğu Türk Kağanlığının yıkılmasından sonra Çin'in emperyalist politikasının en önemli hedefi, Tarım nehri havzasındaki vaha devletleri olan Gaoçan (Karakoya), Yantsi, İu (Hami), Guytsı (Kuça, Kuşa), Şule (Kaşgar), Yuytyan (Hotan) ve Şaçe'den (Yarkend) geçen Büyük İpek Yolu üzerinde denetimi ele geçirmek olmuştur.

Doğuda şimdiki Gansu vilayetinden batıda İran Sasani Devleti'ne, güneyde Keşmir'den kuzeyde Altay Dağları'na kadar geniş topraklara sahip olan Batı Türk Kağanlığı 634 yılında İli nehrinin doğu ve batı topraklarında yerleşen iki kabile ittifakına parçalandı. Önce batı, daha sonra ise doğu ittifakının hükümdarını kendi vassalı olarak tanıyan Tay-tszun Kağanlığa dahil olan kabilelerin bölünmesini sağladı. Sonuçta, Batı Türk Kağanlığı Tay-tszun'un yardımıyla Çin'e itaatini beyan etmiş kabile ittifakı reislerinden birinin önderliğinde birleştirildi. 639-640 yıllarında şimdiki Sintszyan'ın kuzeydoğusundaki Gaoçan (Karakoya) devleti Çin ordusu tarafından mağlup edildi, 644 yılında Turfan ovasının güneybatısındaki Yantsi (Karaşar) Devleti ile batıdaki Guytsı (Kuça) devleti işgal edildi. Şule (Kaşgar), Yuytyan (Hotan), Şaçe (Yarkent) Devletleri de imparatora itaatlerini beyan ettiler. 645-646 yıllarında Çin'in toprakları kuzeyde Selenga ve Orhun nehirlerine, batıda ise Tiyanşan'a kadar

genişlemişti. 648 yılında Çin'in başkentine, topraklarının İmparatorluğun bir bölümü olduğu ilan edilen Kırgızların (jiegu) elçileri gelmişti (8, tsz. 198, s. 6252-6253).

Tang İmparatorluğu barışçıl diplomatik araçlarla işgal savaşlarını bir arada yürütmeye çalışıyordu. Savaşların zorunluluğu ve kaçınılmazlığı Çin'in uygarlaştırıcı, yani göçebe nüfusu itaatkâr yerleşik bir zümreye çevirme ve "barbarlara" iyi ahlak aşılama rolüyle açıklanmaktaydı. Tang Devletinin kapsamlı askeri stratejisinin gerçekleştirilmesindeki temel yol "cezalandırıcı seferler" idi. U Tszin'in (670-749) "Çjenguanlar Dönemi Yönteminin Temelleri" (Zheng Guan Zheng Yao) isimli çalışmasında Çin Devletinin tüm dış politik girişimleri iki grupta toplanmıştır: "Cezalandırıcı seferler" (zheng fa) ve "civar bölgelerin bastırılması" (an bian). "Cezalandırıcı seferler" grubuna "dışarıda" (Wai), Çinin sınırları dışındaki topraklarda yerleşen kabilelere ve ülkelere karşı işgalcilik savaşları, ayrıca daha önce topraklarında vilayetler ve bölgeler (jimi-fuzhou) oluşturulmuş asi halkların bastırılması için yapılan seferler ait edilmiştir. "Cezalandırıcı seferlere" Doğu Türk Kağanlığına ve Koguryo'ya karşı savaşlar, ayrıca Linnani'de 627 yılında yerli Fen Ana ve Tan Dyanya kabilelerinin reislerinin isyanı da ait edilmiştir. "Civar bölgelerinin bastırılması" grubuna ise işgal edilmiş toprakların benimsenmesine yönelik önlemler, Vilayet ve bölgelerin oluşturulması, makamların oluşturulması ve kabile reislerinin bu makamlara atanması ve işgal edilmiş bölgelerin halklarının sınır topraklarından ülkenin içerilerine göç ettirilmesidir.

"Cezalandırıcı seferlere" yol açabilecek nedenler Fan Syuan-lin (578-648) tarafından 648 yılında açık bir şekilde belirtilmiştir. Bunlardan birincisi, bu veya diğer devletin dünya imparatorunun tebaası (vassalı) için belirlenmiş tören kurallarının ihlali; ikincisi "Çin halkının huzurunu bozmak", yani sınır bölgelere yapılan baskınlar; üçüncüsü ise "uzun bir süre

Çin için tehlike kaynağı olma"dır (9, tsz. 9.35, s. 716). "Cezalandırma" (tao) dışında işgal savaşlarının hedefi olarak bazen Çin'e yeni topraklar katmak veya eski topraklarını geri almak gösteriliyordu. 644 yılında Koguryo'ya düzenlenen ilk sefer öncesinde Tay-tszun bu savaşın nedenlerini şöyle açıklamıştır: "Lyaodun eskiden Çin toprağı olmuş, fakat buranın ordu komutanı (molizhi, mannizhi) (Tsyuan Gesuven) hükümdarını katletmiştir. Bu yüzden de Ben şahsen bu topraklar üzerine sefer yapmaya karar verdim" (6, tsz. 220.145, s. 6189).

Erken Tanq hükümdarları tarafından Çinli olmayan halkalara mensup kişilerin sarayda veya orduda üst düzey görevlere atanması bazı Çinli ayanların eleştirilerine neden oluyordu. Bu yüzden çok sayıda kabilenin yaşadığı büyük toprakları kendi egemenliği altında birleştiren Tay-tszun döneminde geleneksel jeopolitik düşüncelere yeni yaklaşımlar geliştirildi. Bu açıdan Tay-tszun'un Yaoçi (Sincan-Uygur özerk bölgesi) beyliğindeki Çinli ve barbar ordusunun düzenine ilişkin sorusuna Li-tsizin'in verdiği cevap çok ilgi çekicidir. "Li (Tszin) şöyle dedi: "Sema insanları yarattığında, başlangıçta onları Çinliler ve diğerleri olarak ayırmaz. Ancak topraklar geniş, vahşi ve çöl olduğundan ve (sadece) avlanarak beslenme mümkün olduğundan (bozkırlarda yaşayan) insanlar sürekli savaş içindedirler. Bizim (hükümdarın) merhameti ve güveni onları sakinleştiriyor. Bizim giysilerimiz ve yiyeceklerimiz bir Çinliymişler gibi onları da kurtarıyor. Siz Ekselansları (Yaoçi) beyliğini kurdunuz. Ben, sizin kulunuz oradaki Çinli savaşçıları geri çağırmanızı ve onları iç topraklarda yerleştirmenizi rica ediyorum. (Böylece Siz) kaynaklardan tasarruf etmiş olursunuz. Askeri filozoflar bunu güçlerin dengelenmesi usulü (zhi li zhi fa) olarak adlandırıyorlar. Ancak bununla birlikte bu (beyliğe) gayri Çinlilerin geleneklerini çok iyi bilen Çinli memurlar atamanızı ve her yerde (sınır) kaleleri (yaptırmanızı) rica ediyorum. Bu, (onları) uzun süre yönetmek için

yeterli olacaktır. Eğer gergin bir durum ortaya çıkarsa o zaman (oraya) Çin ordularını göndermek (gerekecek)" (7, tsz. 41, s. 2a).

Tang Devleti'nin VII. yüzyılın ortalarına doğru oluşan ülke sınırları batıda Batı Türk Kağanlığı'nın eski topraklarını tamamen kapsıyordu ve Tiyanşan Dağlarının kuzey yamaçlarına, şimdiki Urumçi şehrinin doğusuna kadar uzanıyordu. İmparator Gao-tszun'un (650-683) bu bölgelerin batısındaki geniş topraklarda yeni idari-arazi birimleri oluşturmaya yönelik 659 ve 661 yıllarındaki girişimleri sadece kibirli ve sözde bir nitelik taşıyordu. Bu aynı zamanda Çin tarafının bu tür birimlerin, kendi etkisini yaymanın bir unsuru olarak önemini anladığını göstermektedir. Muhtemelen, Çin dış politika stratejisinin mantığı gereğince Tang İmparatorluğu'nun Orta Asya toprakları üzerinde sözde protektorasının ilan edilmesi faal askeri girişimlerle sonuçlanabilirdi. Ancak VIII. yüzyılın başlarına doğru Tang İmparatorluğu askeri kaynaklarını tamamen tüketmişti. Askeri yapıda reform çabaları ise beklenen sonuçları vermedi.

Çin İmparatorlarının adı geçen bölgeler üzerinde gerçek egemenliğinin bulunmamasının yanı sıra Orta Asya halkları ve devletleriyle ilişkiler Çin kaynaklarından da görüldüğü üzere çok hızlı bir şekilde gelişmekteydi. Hanedan tarihinin "Biyografi" (Le zhuan) kısmında verilen gayri Çin halkalara ilişkin bilgiler genelde hükümdarın bulunduğu yerin tasvirini, Çin başkentinden uzaklığı, nüfusun ve ordunun sayısına ilişkin, bazen de tarihi ve etnografik bilgileri içeriyordu. Bunlar, yerli halkın ve bölgenin etkin bir şekilde yönetilebilmesi için gereken verilerdi. Hanedan tarihinin bölümlerinde Çinli olmayan halklara ilişkin verilen bilgilerin "karmaşıklığı" devlet tarihinin memurların İmparatora sundukları rapor nitelikli yazılı kayıtlara dayanarak yazılmasından kaynaklanmaktadır. Tarihi kaynaklarda Çinli olmayan halklar konusunda Çin adları kullanılmış; devletlerin isimleri ise bazen yerli hükümdarın adından türetilmiş; bazen Çince, bazen yerli

halkın dilinde, bazen ise üçüncü halkların dilinde kullanılmıştır. Orta Asya'ya ilişkin araştırmalar için Çin kaynaklarının önemini ilk kez N. Y. Biçurin (1777-1853) anlamış ve hanedanlar tarihindeki ilgili kısımların tümünün Rusçaya çevirisini yapmıştır (1). Bu çeviriler bugün de önemini kaybetmemiştir ve araştırmacılar tarafından kullanılmaktadır. Daha sonralar E. Chavannes (8) ve S. Julien (10) tarafından yapılmış Fransızca çeviriler ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde, A. Hulsewe ve M. Loewe'nin (9), L.A. Borovski'nin (2), A.G. Malyavkin'in (3) çalışmalarında bölgelerin ve yerleşim birimlerinin günümüzdekilerle coğrafi açıdan kıyaslaması yapılmıştır.

Tang Çin Devletinin geniş topraklardaki Türk dünyasıyla faal askeri siyasi ilişkileri sıkı sosyal kültürel ilişkilerin ortaya çıkmasına neden olmamıştır (Oysa Türklerin Çin'in iç bölgelerine göçürülmesine yönelik başarısız birkaç girişim özellikle bunu amaçlamaktaydı). Bu sebepten, Orta Asya üzerinde Çin'in politik etkisinin yayılması bu bölgenin tamamen Tang İmparatorluğu'nun egemenliği altına girmesiyle sonuçlanmadı.

Biçurin N. Y. (İakinf). Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena. Tom II. M. -L., 1950.

Borovkova L. A. Zapad Tsentralnoy Azii vo II v. do n. o. -VII v. n. o. (istoriko-geografiçeskiy obzor po drevnekitayskim istoçnikam). M., 1989.

Malyavkin A. G. Tanskie hroniki o gosudarstvah Tsentralnoy Azii. Tekst i issledovaniya. otv. red. d. i. n. Y. M. Butin. Novosibirsk 1989.

Wang Han-chang, Lin Dai-zhao. Zhongguo gu dai zhengzhi zhidu shilue. Antik Çin'in siyasi sistemi hakkında kısa bir deneme, Pekin 1985.

Wen Da-ya. Da Tang chuangye qi ju zhu. (Büyük Tanq Hanedanı'nın Kuruluş Vakayinamesi) Ser. Tsun şu Tszi çen. Şanghay 1936.

Xin Tang shu. (Tanq Sülalesi'nin Tarihi) Pekin 1986.

Tai-zong Li Wei-gong wen dui. (Tay-Tszun ve Li Vey-gun'un konuşması) -Seriya Shi shi qi shu jian yi. Şanghay 1936.

Zi zhi tong jian. T. 6, 7. Pekin 1956.

Zheng-guan zheng yao. (Çjen-guan Döneminin Yönetim Temelleri) -Seriya Si bu bei yao. serisi Şanghay 1936.

Chavannes E. Documents sur les Toukiue (Turcs) occidentaux. St. Petersburg 1903.

China in Central Asia. The Early Stage: 125 B. C. -A. D. 23. History of the Former Han Dynasty'nin 61. ve 96. Bölümlerinin kısaltılmış çevirisi. Çev. A. F. P. Hulsewe. M. A. N. Loewe'in giriş yazısıyla, Leiden 1979.

Hsuan-Tschuang (Hiouen-Tshang). Memories sur les contrees occidentales. Haz. S. Julien. 2 Cilt, Paris 1857-1858.

Eski Çağ Türk Döneminde Altaylar / Prof. Dr. Vasıly Soyonov [s.133-141]

Gorno-Altaisk Devlet Üniversitesi / Rusya

Eski Dünya'nın diğer uluslarının tarihi ile karşılaştırıldığında, Sibirya'nın eski çağ uluslarının tarihi, dünya bilimi açısından iyi bir şekilde çalışılmamıştır. Bunda şaşılacak bir durum yoktur. Sibirya'nın yerel halklarının tarihi, XVI. ve XVII. yüzyıldan beri çalışılmaktadır. XVIII. ve hatta XIX. yüzyılda, bir çok araştırmacı, burada yaşayanların "tarihsiz bir halk" olduğuna inanıyordu. Kuzlasov L. R., Sibirya'nın bu inanışlar yüzünden donmuş bir durum içinde olduğunu ve sadece Rus hareketi ve birleşiminden sonra kendi tarihsel gelişimine sahip olabildiğini söyler.1 Bu zamandan başlayarak, bu kolonici düşünce, dünya biliminde sürdürülmektedir. Bu düşünceye göre, Altayları da kapsayan Sibirya ulusları, dünya tarihine hiç katkıları olmamış gibi "barbar" olarak görülmektedir. Potapov L. P.'nin, ünlü çalışması "Altay Tarihi Makaleleri"nde, Altay Dağları'ndaki "Ekim Devrimi'nden önce (Rusya'da 1917'de-V.S.) yarı göçebe olarak yaşayan halkların", "Sovyet Devlet sistemi ve Lenin-Stalin politikaları" sayesinde yüksek bir kültür seviyesine eriştiklerini yazar.2

Halbuki, ilk arkeolojik araştırmalardan başlayarak, binlerce yıldır bu bölgede yaşayan Altaylar'ın eski sakinlerinin tarihsel olaylarla dolu olduğu ve arkeolojik anıtların biçimi içersinde ifade edilen kalıntılar sayesinde hatırı sayılır kültürel değerler yaratabildiği görünen bir gerçektir. "Eski Göktürk Türk Dönemi" (VI. ve VII. yüzyıl) olarak adlandırılan tarihsel dönem, Altaylar'ın tarihi içersinde küçük, ama çok önemli bir dönemdir, çünkü Erken ve Orta Çağ döneminde Altay'ın Türkçe konuşan nüfusu,

modern Altay Türklerinin ve diğer Türkçe konuşan ulusların etnogenezinin ana unsurlarından birini oluşturmaktadır.

Kesin bir şekilde, Altay nüfusunun kültürel araştırmaları, Oorta Çağ'daki arkeolojik anıtlarla sınırlandırılmamıştır. Ancak, aynı zamanda bunlar Eski Çağ Türk tarihi çalışmalarının çok önemli kaynaklarıdır. Göktürk Dönemi'nin arkeolojik kültürü içersinde, çözülmeyi bekleyen çok sayıda sorun vardır. Birinci sırada, kültürün köken sorunu gelmektedir. Türk-Tugo kökenli ve hatta onların Doğu Türkistan ve Güney Altay dönemlerindeki yaşamları hakkındaki efsaneler, Kuzeybatı Moğolistan ve Sincan anıtlarındaki sınırlı çalışmalar yüzünden, arkeolojik malzemelerle henüz tanımlanmamıştır. Ama Altay bölgesine dair söylenenler, Eski Çağ Türk etnogenezi'nin bir çok yeterliliği içersinde bize bir kesinlik kazandırır.3 İskit dönemi Pazırık kültürünün sınırları ve batı, kuzey4 ve güneybatı5 nüfusu, Altay nüfusunun unsurlarıdır. M.Ö. 1000'de ve M.S. 1000'in ilk yarısındaki Altaylar'ın Saka Dönemi, Pazırık arkeolojik kültürü içersinde yapılmış her iki bölgenin (Kuzeybatı Moğolistan ve Sincan, Ç.N.) anıtları ile gerçek anlamda ilişkilendirilmiştir.

Birçok araştırmacı, Pazırıklıları Yüeçiler ile özdeşleştirerek ve bularında Doğu'ya doğru olan Hun hareketi yüzünden güneybatıya göç ettiklerine inanarak M.Ö. VI ve II. yüzyılın Pazırık halkının Altay Türklerinin etnogenezi içersinde ele alınmalarını kabul etmeyi istememektedirler. Altayların Hun-Sarmat döneminin arkeolojik malzemeleri, bir diğer görüş açısını ispatlamaktadır. Son zamanlara kadar, bu zamanın anıtları hemen hemen bilinmemekteydi. Ama son 15 yıldır, M.Ö. II-M.S. V. yüzyıl olarak tarihlenen yirmi anıt keşfedilip çalışılmıştır. Bunlar; gömü tepeleri: Üst-Edigan,6 Çendek, Vyerk-Uymon,7 Sarı-Bel,8 Kuraika,9 Bulan-Koby IV,10 Bely-Bome II,11 Ayrıdaş I,12 Bikeh I,13 Dyalyan14 ve yerleşmeler gibi diğer yerler: Maima I, Cheposh II ve daha

küçük yerleşimler olduğu Çeremşanka15 ve çalışma merkezi Yustyd,16 dinsel alanlar Bertek III.-IV.17 ve Kouçyerla I,18 Petroglitler.19 Bulunan malzemeler, Altayların Pazırık kültürünün bir iz bırakmaksızın yok olduğuna, ya da gömü tepelerinin birinden sonra “Bulan-Kobi”20 kültürü olarak isimlendirilen Hun tipi kültür içersinde değişime uğradığı gerçeğine dair kanıtlar verir. Gömü ayininin ardıllığı ve nesnelerin tüm kategori serileri, ama antropolojik gerçeklerde,21 daha sonraki nüfusun temelini biçimlendiren Pazırık arkeolojik kültürünün taşımacılıklarını ispatlar.

“Bulan-Kobiler”, sırayla Altayların eski Türk Dönemi’nin nüfusunu biçimlendirdiler. Hun-Sarmat döneminin kültürel yapısından Eski Çağ Türk Dönemi’nin kültürel yapısına yumuşak bir hareket, M.S. birinci yüzyılın ortalarında görülür. Hızlı bir değişimin olmayışı, bir “Kudyrgin kültürü”nün (VII. yüzyıldan önce) varolduğu fikrini olası kılar.22 Ancak, şimdiye kadar bu gerçek, bulunan verilerle tespit edilemediğinden ve olumsuz bir tepki uyandırmıştır.23 Arkeolojik malzemeler, Altayların tarihindeki iki dönem arasında birçok ilişkinin olduğunu gösterir: Hun-Sarmat ve Göktürk,24 eski çağ Türk ve Pazırık dönemleri de denilir,25 birbirleriyle konuşabilmekteydiler.

Bizim, detaylı olarak, eski çağ Türk kültürel elemanlarının kökeni, bunların doğuşu ve Altayların Türk kültür taşıyıcılarının tarihsel yaşamları ile ilişkili olan farklı sorunlarla ilgilenmeye fırsatımız yoktur. Bu nedenle, biz sadece kaynak alanımızı belirleyerek Göktürk Dönemi’nin arkeolojik anıtlarını sorgulayacağız. VI. ve X. yüzyıllardaki, geleneksel olarak Rus ve Avrupa bilimlerinde sadece Göçebe-Barbarlar olarak düşünülen, Altay Türk Kültürü’nün seviyesini nesnel bir şekilde değerlendirmeye çalışacağız.

***

Altayların eski Türk Dönemine ait bir anıtını inceleyen ilk kâşif, olan, Derpsky Üniversitesi profesörlerinden Lebedur K. P., 1826'da Çaruş vadisinde arkeolojik araştırmalar yaparak IX. ve XI. yüzyıllara tarihlenen bir mezar yapısını açtı.26

Lebedur K. P.'nin araştırmalarından sonra, birçok ilginç araştırma yapıldı. Kaşifler, eski Türk Dönemi'nin kazılan gömü tepelerini, Koudergeh tipinin anıtları ve Kourai arkeolojik kültürü olarak tanımladılar.

Gavrilova A. A, Koudergeh'in erken dönem gömülerini Koudergeh tipi ve gömü alanlarını Katanda II, Kurota I, Tyeçta olarak da tanımlamıştır. Bu dönemden bilinen öteki kurganları da, Katanda ve Srostay tipleri olarak tanımlar.27 Daha sonra Savinov D. G., bu tanımlamadan Srosta kültürünün anıtlarını başka bir yere koyarak, Kourai arkeolojik kültürünü ayırmıştır. VI. ve X. yüzyıllara tarihlenen tüm anıtları, Kourai kültürü olarak tanımlamıştır, ama Koudergeh tipini kendi durumu içersinde korumuştur.28

Atların gömü alanları ile birlikte bulunan güney yönelimli toprak pitler içindeki ölü gömme geleneği, Türk Dönemi'nin Koudergeh anıtlarının özelliğidir. Koudergeh anıtlarındaki atlar, insanlarla aynı yöne yönlendirilmişlerdir (Levha 1-1). Bu özellik, Altayların Türk Dönemi'nden önceki mezarlarıyla Koudergeh tipi mezarlarını ilişkilendirir.29

Kourai kültürünü, Sovinov D.G. üç devreye ayırır: 1- Katanda devresi VII.-VIII. yüzyıllar (Katanda tipi, Gavrilova A. A. tarafından); 2- Tuekta devresi VIII-IX. yüzyıllar (Strosta tipi ve Tuekta, Kourai, Uzuntal'ın bazı toprak pitleri içine Gavrilova A. A. tarafından sokulan Katanda 2 ve Yakonur'un çok sayıdaki mezarı); 3- Geç Dönem IX-X. yüzyıllar (Kourai'ı çok sayıda mezarı).30

Kourai kültürünün gömü tepelerinde, görünüşte köle olabilecek bir insanın bedeni ile birlikte bulunan insan kalıntıları ve üç tane öldürülmüş at bedeni bulunmuştur. Koudergeş tipi mezarlarla karşılaştırıldığında, atlar,

insanlara göre karşı yöne yönlendirilmiştir (Levha 1-2). Atların gömü alanları ile birlikte bulunması, Demir Çağı'nın başlangıcından beri bilinmektedir.31 M.Ö. birinci yüzyılın ikinci yarısı ve M.S. birinci yüzyılın ilk yarısı boyunca gömü anıtlarında yoğunlaşmıştır.32

Atlı gömüler, Bulan-Koby'den Pazırık ve Maiamirz'e kadar gelen Eski Çağ Türk kültürünün yerel özelliğinin göstergeleridir.33 Türk anıtlarının bir diğer kayda değer tipi-taş çevre duvarları, balballar ve aşınmış iri kaya parçalarından heykeller, gömü ve anma ayinleri ile ilişkilendirilmiştir.34 Şimdiye kadar, çevre duvarlarının tespiti ile ilgili çok sayıda görüş vardır. Bazı kaşifler, bu anıtların gömü olduğuna inanmaktadırlar. Onların görüşüne göre, çevre duvarları, ölü yakmanın dinsel töreni ile ilişkilendirilir. Öteki kaşifler,35 ise çevre duvarlarının anma özelliği ile ilgili anıtlar olduğuna inanmaktadırlar. Bu görüşlerden İkinci görüş onaylanmıştır; Altaylardaki 200'den fazla çevre duvarının incelenmesi, sonucu, Mendur-Sokkon I36 ve Kara-Koba I'in37 gömü tepelerindeki gömülerde at ve ölü yakma ile ilişkili olmayan bir insanın ayrı kemikleri dışında, herhangi bir gömüyü bulamamıştır.38 Dolayısıyla bu durum Altay'daki Eski Çağ Türk çevre duvarlarının, anma amacına sahipolduğu ortaya çıkmıştır.

Çevre duvarlarının görünümü, köşelerine konan taş dilimlerin kare ya da dikdörtgen yapıları şeklindedir (Levha 1-3,4). Çevre duvarlarının iç bölümü, ya dilim ve iri kaya parçaları ile, ayrılmış taşlarla ya da çay taşı ile döşenmiştir. Ölünün koyulduğu yerdeki, kalıntılar ise, bu yapıları tarihlemeye olanak sağlayan sonu bükülmüş şekilli yaylar, silahlar, aletler ve at bezemeleridir.

Altay çevre duvarları, yapı özellikleri ile tanımlanan iki tiptedir (Gavrilova A. A.): Koudergeh tipi, ortak yakın çevre duvarları; Yakonur tipi,39 her biri ötekine yakın heykeller ve steller koyulan çevre duvarlarıdır.

Yayların alt bölümünden tarihleme ise şu şekilde yapılmıştır: Koudergeh tipi -V.-VI. yüzyıllar, Yakonur tipi- VII-VIII. yüzyıllar.40

Daha sonra, temel olarak çevre duvarına Gavrilova'nin tipolojisini alan, Kubarev V. D., yeni gerçekler temelinde daha geniş bir tipolojiyi önermiş ve üç yeni tipi eklemiştir: 1) Yustyd tipi, bir kural olarak, merkezde bir ağacın gövdesinin kalıntıları ile su kabağı dilimleri (gourd slabs) ile inşa edilen bireysel bir çevre duvarı (Levha 1-3); 2) Ulandryk tipi, merkezde bir stel ya da bir iri kaya parçalı çevre duvarları; 3) Ajutin tipi, bir tepe ya da bir hendek41 ile çevrilmiş çevre duvarları (Levha 1-4). Yustyd, Ulandryk, Ajutin çevre duvarları, VII. ve X. yüzyıllara tarihlenir ve Koudergeh tipi için önerilen daha önceki tarih, V. ve VI. yüzyıllara bırakılmıştır. Kubarev V. D., Ulandryk çevre duvarlarını Koudergeh çevre duvarlarına yakın olarak düşünmüştür.

Vasutin A. S., kaynak temelinin tam olmadığını açıklamak için, önerilen tipolojinin eksikliklerini belirtmiştir.42 Ulandryk çevre duvarları, Tal-Tury ve Ker-Keçi temelinde, IX. ve X. yüzyıllara tarihlenir.43 Daha sonra, Vasutin, yeniden ele alarak Koudergeh çevre duvarlarının tarihini VII. ve VIII. yüzyıllar öncesine tarihler.44 Ancak, tüm araştırmacılar bu öneriyi kabul etmemiştir.45

Savinov D. G., tüm olarak Kubarev tipolojisini inceledi ve üç tipin zamandizinini yeniden ele aldı. Ajustin çevre duvarları, VII. ve VIII. yüzyıllara, Yustyd VII. ve VIII. yüzyıllara, Yakonur IX. ve X. yüzyıllara tarihlenir.46 Savinov D. G., böyle bir tarihlemenin "biri diğerini izleyen tipler, anlamında olmadığı" çıkarımında bulunur. Savinov, Altay çevre duvarlarının çözümlenmelerinin, Altay'ın ne Uygur ne de Kırgız yayılımının, Altay Türk nüfusunun kendi bölgesinin dışında güç kullandığına dair bir sonuca ulaşmaya imkan tanımaması hakkında Kubarev V. D.'in yapmış olduğu ana sonucu desteklemiştir. Altay Türk nüfusu, V. ve

X. yüzyıl dönemleri için, at ile geleneksel gömülerini ve anıtsal çevre duvarı seremonisini korumuşlardır.47

Taş heykeller, Eski Çağ Türk Dönemi'nin çok sayıdaki anıtları arasında özel bir yere sahiptir. Bu heykeller, Güney Sibirya ve Orta Asya'da oldukça yaygındır. Altay heykelleri, diğer birçoğu gibi, yüzün usta bir tanımlamasını, sakalı ve bıyığı içeren korkunç bir savaşçı şeklinde yapılmıştır (Levha 1-5). Biz, savasçıyı, başlıklı, sağ elinde bir kap, bir kemer, silahlar ve kaptyrghah bilinen bir çanta ile de görebiliriz.

Taş heykeller, uzaktan açıkça görülebilir. Bu özellikleri ile, tüm zamanların çok sayıda kaşifini etkilemişlerdir. Özel bir monografiyi de48 kapsayan çok sayıda makale, bu heykellere ayrılmıştır.

Bu anıtların çoğunluğu, Koş-Agaç ve Ongudai bölgelerindedir (Kubarev V. D.). Çok sayıda heykel, Moğolistan, Tuva ve Kazakistan'a giden eski çağın ana yolları boyunca yoğunlaşmaktadır. Taş heykellere, Kuzey ve Güney Altay'ın ormanlık dağlarında rastlanmaz.

Farklı resimler ve balballı taş çevre duvarları, Altay'daki Eski Çağ Türk heykellerini tarihlemek için ana kaynaktır.49 Ancak, biz kesin bir tarih veremiyoruz.50

Araştırmaların, Eski Çağ'da her çevre duvar için heykellerin ve stellerin taşındığını göstermesine rağmen, şu ana kadar Altaylarda, yaklaşık 300 heykel bilinmektedir. Taş heykellerin, gelecek dünyada onlara hizmet edecek51 olan düşmanlarının değil, ölmüş Türklerin kendi tasvirleri52 olduğu kanıtlanmıştır. Eski Çağ Türk heykelciliğinde, insanların oturarak tasvir edilmiş53 olması da doğrulanmıştır. Budist sanatının suretleri, Eski Çağ Türk heykellerinin gelişimini etkilemiştir.54 Dchgana-Mudra pozunda, ellerinde bir kap ve bir lotus ile oturan Buda'nin erken bir sureti, Eski Çağ Türk heykellerine benzerdir.

Balballar, taş zincirler, Eski Çağ Türk Dönemi’nin anıtsal yapılarının üçüncü elemanıdır. Kaşifler arasında, hâlâ bu balballara dair ortak bir fikir yoktur. “Balbal” terimi, araştırmacılar tarafından farklı farklı yorumlanmıştır. Bazıları, “balbalları” antromorfoz resimleri de kapsayan dik olarak yerleştirilmiş küçük taşlar serisi ile ilişkilendirir.55 Diğerleri, ise sadece, özel bir biçim olmaksızın olağan bir taş sütun olduğunu düşünürler.56

Çin tarihsel kaynaklarında ve eski çağ Türk runlarında karşılaşılmasına rağmen, balballarıın dikilişinin gerçek nedenini belirlemek zordur. Çin yazılı kaynakları, balballarıın sayısının, ölen kişinin öldürdüğü düşmanlarının sayısına eşit olduğunu söyler. Bunun yanında, anı niteliğinde dikilen balballar, bu gerçek içinde çok sayıda şüpheyi de barındırır. Ölen bir kişinin yüzlerce ve hatta binlerce düşman savaşçıyı öldürmüş olmasına inanmak zordur.57 “Balbal” terimine, runlarda yukardaki tanıma yakın bir bağlamda sekiz kez karşılaşılır.58 Balballarıın dikilme nedenlerine dair diğer tanımlamalarda, bunların öldürülmüş ya da yakalanmış düşmanların simgeleri, hayvan bağlamak için kazık sütunlar ya da hayvanı kurban etmek için destek,59 anısal işaretler,60 insan yaşamının dönemleri,61 kurbanların işaretleri,62 vd. olduğu söylenmektedir.

Taş, balbal dikme geleneği, Altaylarda Pazırık Dönemi kadar eskiye tarihlenir. Pazırık gömü tepelerinde, çevre duvarının doğu bölümünde balballar63 vardı. Eski Çağ Türk Dönemi ile karşılaştırıldığında, Pazırık balballarının sayısı çok değildir. Ancak, bu farklılığa rağmen, Türk ve Pazırık Dönemlerinin balballarıı, kendi anlamları ve nedenleri içinde benzerdir.

Altay tarihindeki Göktürk Dönemi’nin tepe kaleleri, gerçek anlamda çalışılmamıştır.64 Bunların arasında en fazla tanınanı, Bolşoy Yaloman vadisindeki tepe kaledir.65 Her iki tarafı ve üçüncü taban seviyesinden

derin uçurumlara sahip olan Bolşoy Yaloman ve Katun nehirleri ile biçimlendirilen burun üzerine kurulmuş ve 5-6 metre genişliğinde, yığma ve hendek ile korunmaktadır. İki taş temel, yığmayı desteklemekte, taş bir duvar, şehri çevrelemektedir. Şehirde, iki taş giriş vardı: girişlerden biri, Bolşoy Yaloman tarafındandı, ikincisi ise özel bir yapı eğilimine sahipti ve Katun tarafındandı. Kare temelli özel kuleler, girişlerin savunması için idi. Şehirde, yüzyirmidört ev vardı. Büyüklüklerini ve lokalizasyonlarını irdelediğimizde, bu şehrin, yönetimsel bir merkez olarak Orta Çağ döneminde önemli bir role sahip olduğunu görürüz. Bu şehir, Orta Asya ile Güney Sibirya'yı en kısa ve en uygun yolla birbirine bağlamaktaydı

Altayların çok sayıdaki petroglitleri (taş resimler, ç.n.) ve petroglitik çizimleri, Göktürk Dönemi'ne aittir.66 Bunlar, ne uç kesim tekniği (levha 2-2) ile ne de graffiti tekniğinde (levha 2-3) yapılmıştır. Eski Çağ Türk petroglitlerinin en ünlüleri, Katun, Çuya, Karakol, Çarış vadilerinde (Kalbak-Taş, Boş-Tuu, Karban, Kuyus, Karakol, Biçiktu-Bom, Mendur-Sokkon vd.) bulunmaktadır. Bundan başka, hayvanların ve binicilerin, savaş ve avlanma sahnelerinin resimleri, çok sayıda kuş ve yılan vb. resimleri, Altayların Türk Dönemi petrolitikleri arasındadır. Orhun Kağan stelindeki çizime benzeyen dağ keçisinin sembolik figürü, diğerlerine göre daha çok göze çarpmaktadır. Bazı araştırmacılar, böyle çizimlerin, politik kişiliğin ve Türk Kağanlığı'na ait olmayı seçen insanların anıtları olduğuna inanırlar.67

Doğu Altay'daki Kodergeh mezarlığından eğer büküm yeri ve "iri kaya-heykeller"deki boynuz üzerindeki çizimler, Eski Çağ Türk Dönemi'nin petroglitlerini tarihlemek için ölçüttür. Eğer büküm yerindeki boynuz, mezar dokuzda bulunmuştur.68 Bu, bir avlanma sahnesidir. Sahne kazılmış ve siyah kabuk bağlamalar ile doldurulmuştur (levha 2-3). Kompozisyonun merkezinde, birbirine koşan iki aslan vardır. Yanlarında, koşan hayvanları:

(ayı, Sibirya erkek geyiği, koulan ve dağ keçisi (ibex), okuyla avlayan binici vardır. Dört nala koşturan ve aralarında karacanın yaralanmış olarak gösterildiği hayvanlar, yuvarlak kalçalı resimlenmiştir. Mogilnikov V. A., çizimlerin, Pazırık Dönemi Altay sanatının geleneğini gösterdiği düşüncesindedir.69 Bazı kaşifler, bunları, avlanma sahnesinin resimleri olarak tanımlarlar,70 diğerleri ise epik yiğit av töreni konusunu anlattığını düşünürler.71

Mezar 16'nın hendeği içersinde taş heykel bulunmuştur.72 Yüz, heykelin bir tarafında görülür. Heykelin diğer taraflarında özellikle ibadet sırasında görülen diz çökme sahnesi yapılmıştır (levha 2-5). Heykelin üst kısmında şapka taklit edilmiştir. Diz çökme sahnesinde bir iri, üç küçük figur yer almaktadır. Atlardan biri insanlara yakın diğeri ayrı olarak durur. Altların eğerleri, zengin bezemelere sahiptir.

Heykeldeki dış görünüş ve diz çökme sahnesi, araştırmacılar tarafından farklı farklı yorumlanmıştır. Bu yorumların çoğu, Kodergeh sahnesini, gerçek kamu ilişkilerinin, tarihsel-politik törenlerin anlatımı olarak görme şeklindedir.73 Ancak, iri figürlerin resimlerinin tanrılarla ilişkilendirildiğini ve diz çökme sahnesinin dua eden insanlarla ilişkili olduğunu söyleyen yorumlar da birden fazladır.74 Son farklı yorum, ise oldukça ilginç bir şekilde, bunu, VI. ve VII. yüzyıllardan önce yapılmış olarak ifade eder. Türk insanı, tanrılarının resimlerini yaratmamıştır. Kuzlasov I. L.'ye göre, bu dönemde Türk insanının ideolojisinde ciddi bir kırılma olmuş ve yüzsüz tanrıları antromorfik bir açıya sahip olmuştur. Ana Türk tanrıları, Tengri ve Umay'ın resimleri daha sonra ortaya çıkmıştır.

Çizimlerin anlamı, kaşifler tarafından çalışılmıştır. Koudergeh iri kayasındaki at çizimleri, tipik bir şekilde erken Türk stilistik işaretlerine sahiptir-"dişli" yeleler, gövde ve ayakların özel parçaları. Ağızlığın önünün

vurgulanmış kıvrımı ve alın çizgisine yakın bir göz gibi bazı işaretler, erken dönem için tipiktir.[75]

Petroglithlerin nedeni sorununa tam bir cevap vermek mümkün değildir. Bazı çizimler, büyük ihtimalle, kült amacını izleyen dini yerlerdeki özel insanlar tarafından yapılmıştır; bazı çizimler, ölen bir insanın ya da bir olayın anısına yapılmıştır; diğerleri ise bir bezeme olarak ya da sadece eğlence olsun diye yapılmıştır. Ancak, Türk insanının her çizimi, dünyaya bakış açılarına ve atalarımızın yaşamına dair bir çok şeyi bilmemize yarayan bir döneme sahiptir.

Eski Çağ Türk Kültürü'nün yüksek başarılarının bilinen ispatlarından birisi, run anıtlarıdır (levha 2-4). Şu ana kadar yetmişten fazla runik yazıt, Altayların arkeologları tarafından çalışılmıştır. Altaylar, Türk run bölgeleri arasında birinci sırada gelen yerlerden birisidir. Çok ünlü run anıtları, Ust-Kan, Koş-Agaç ve Ongudai bölgelerinde bulunan kayalar[76] mezarlar ya da tesadüfen bulunmuş olan metal eşyalar ve kemikler üzerindeki yazıtlardır.[77] Altaylardaki yazıt çalışmaları, yerel bir toplumdaki özellik belirten yazı okullarının[78] varlığı anlamına gelen paleocografik kökenlerini göstermiştir. Altay nüfusu, Orhun alfabesini bilmekteydi.[79] Yukarı ve Güney Yenisey alfabelerinin Altay çeşitleri de biliniyordu.

Altaylar birçok runik yazıtının özü bilinmiyor. Ancak, yazıtların bir kısmı, rituel amaçlı bırakılmış ve ruhsal bağlama sahip olmuş olduğu şifrelenmiş ve açıklanmıştır.[80]

Farklı aletler, Türkleri, komşulardan sağlanan demirle ve demir kaplarla usta bir metalci olarak tanımlar. Altaylarda keşfedilmiş demir çalışmalarının kalıntıları bu duruma uygun bir kanıttır. Demir çalışmalarının otuzdan fazla yapısı, Güneydoğu Altaylar'da keşfedilmiştir.[81] Bunların, diğer bölgelerle bir benzerliği yoktur. Yapıların uzunluğu iki metre, yükseklikleri bir buçuk metredir. Bunlar, çalışılan mekanı konik bölümlere bölen altı maden eritme

ocağına sahiptiler. Yapılar, dönemleri için yüksek derecede bir mükemmeliğe sahipti ve üretimde erken Rus örneklerini aşmışlardı.82 Böylece, arkeolojik yapıların birçoğunun, Türk Dönemi'ne ait olduğu görülür. Aynı zamanda, yapıların ayrıca yukarda belirtilen özellikleri, mezar tepelerini andıran çok sayıda taş dikmeler, Güney ve Orta Altaylar'daki sulama kanalları, yollar, su araçları, vb.lerin bu döneme ait olduğu belirtilmelidir.83

Altaylarda farklı tarımsal aletler bulunmuştur: demir çapa,84 değirmen taşı,85 oraklar,86 döküm demirden sabanlar87 ve kalıp-pano (mould-board) (levha 5). Bunun yanında taş tohum sürtme aletleri de, Altaylarda çok yaygındır, çünkü şu ana kadar eneolit-tunçtu.

Arkeolojik yapıların diğer kategorileri: yollar, geçitler, madenler vb. şu ana kadar çalışılmamıştır. Ancak bunların çoğu, Altayın Türk Dönemi'ne tarihlenmektedir.

Ne yazıik ki, makalemizde tüm yapılara bakma fırsatına sahip değiliz. Bu yüzden, biz sadece yapının belirli elemanlarını göstereceğiz.

Geleneksel olarak, Altay Türkleri, Rus ve Avrupa biliminde, gelişimin alt düzeyinde olan göçebe sığır yetiştiricileri olarak düşünülmektedir.88Ancak, temel kaynaklar, bu görüş açısından düşünme konusunda bir değişimi bize verir. Şüphesiz, Altay Türkleri, Altay'ın doğal koşulları, göçebe sığır yetiştiriciliğine uygun olmasından dolayı hem göçebe hem de sığır yetiştiricisidir. Uygun mekanın olmayışı geniş sığır yetiştiriciliğine imkan vermemektedir. Irmak vadileri, 92.6 bin km'nin küçük bir kısmını kaplamaktaydı.89 Dar nehir basamakları, onbeş-yirmi km genişliğindeydi. Türk Dönemi'ndeki nüfus durumu içinde sığır yetiştiriciliğinin temeli olmayabilir.

Altay Türklerinin ekonomisi VI-X. yüzyıllarda, tamamen doğal iklim şartlarının kullanıldığı bir yapı idi. Arkeolojik gerçekler incelendiğinde,

ticaret, sığır yetiştiriciliği ve tarımın, ekonominin temel kolları olduğu görülür. Kaşifler, Altay dağlarındaki göçebelerin resmi ve geleneksel kuramı içinde araştırmalarının sonuçlarını ortaya koymuşlardır.90 Ancak, günümüze kadar, malzemenin başka bir yorumu bulunmaktaydı. Orak, kalıp-panosu, saban ve değirmen taşı gibi tarımsal aletlerin bulunması, gelişmiş bir tarımın varlığını göstermesine rağmen,91 aynı zamanda bazı nedenlerden ötürü göçebeydiler. Eğer alt düzeyde bir tarım olmuş olsaydı, arkeologlar sadece çapa bulacaklardı, ama öyle olmadı. Ayrıca, ekilen alanlar, tarım için yeterli durumun olmadığı nemli alt bölgelerde bulunmaktadır. Geniş sürülmüş tarlaların varlığı, Altay Türklerinin sulama kanalları inşa etmesine neden olmuştur. Altay Türkleri, erken ve orta olgunlukta arpa, buğday, çavdar, yulaf, kenevir, vb. türlerini yetiştiriyorlardı, Arap ve Çinli yazarlar, doğrudan bunun hakkında bir şey söylememişlerdir, dokuzuncu yüzyılda Hakas, Tuva, ve Altayları kapsayan Kırgız Hanlığı'nın bölgelerinde tahıl yetiştirdiklerini anlatmaktadırlar.92

Sığır yetiştiriciliği ve avcılığı, Eski Çağ Türkleri'nin ekonomisinde önemli rol oynamaktadır. Arkeolojik buluntular şunu ortaya koyuyor ki, onlar koyun, at, inek, keçi, sarlyk yetiştirilmesiyle uğraşmakta ve Sibirya geyiği, karaca, iri boynuzlu geyik, dağ keçisi, koç ve kurt vb. avlamaktaydılar.

Biz, onların ticari gelişimin üst seviyesinde olduklarına eminiz. Bu makalede ticaret faaliyetlerini tam olarak tanımlamak mümkün olmamakla birlikte, bazı noktalarına değinebiliriz. İlk olarak, daha önce belirtildiği gibi, Altay yapıları, dönemi için mükemmel bir düzeye sahipti. İkinci olarak, yerel bir bölgedeki çok sayıda metallürji merkezleri, teknoloji ve aynı tür ocaklar,93 bir uzmanlaşmayı göstermektedir. Bu durumda nüfusun sınırlı bir bölümünün, özel üretim ustalıklarına sahip olduğuna dair bir sonuca ulaşabiliriz. Uzmanlaşmış insanların oluşturduğu bir kurum, hem uzmanlık

hem de maden çevheri araştırmak ve metalleri eritmek için uzmanların hazırlığının gerekliliğini içeren bir takım özelliklere sahiptir. Bütün bunlar, aletlerin, kavramların ve terimlerin özel durumlarının neticelendiği, bir öğrenci olarak vakit geçirilecek kuruluş ya da okulların varlığına gereksinim duyar.

Demirci çalışmalarına dair aletlerle bazı hükümler verebiliriz. Örneğin, tekniğe sahip olma ve uçlar ile çalışmadaki balistik kanunları bilme gerekliliği bulunmaktaydı. Ayrıca, özgür demircilik metodları ve özel uygulamalar, ustalar tarafından kullanılmıştır. Bir diğer örnek, demirci çalışmaları teknolojisinin görünen düzeyi, aletlerin, silahların, kapların ve at koşum takımlarının detaylarının metallografik araştırmalarıdır.

Metallografik gerçeklere göre, Altay'ın demirci çalışmalarının ana teknolojik uygulamaları: ilk termal uygulama çelik, sonra aletleri ezme ve açkılama idi.94

Altaylı ustalar tarafından yapılmış metal aletler, yerel ve diğer bölgelerdeki nüfus tarafından kullanılıyordu: demir cevher depozitlerine sahip olmayan modern Moğolistan, Ordos, Gobi.95 Silahlar, halk isteğine göre idi: koruyucu silahlar (zırhlar, miğferler, koruyucu at giyecekleri (levha 4)), ok uçları (Levha 3-1,2,3, 4) ve pitler (levha 3-8), palalar (levha 3-9), deliciler, vd.

Diğer el işi kolları da büyük bir şekilde geliştirilmiştir: (keskiler, kumpaslar (levha 3-4)), bıçaklar, mücevherat, bizler vb. diğer örnekler gümüş (levha 6-4), bakır, tunç (levha 3-7), seramik (levha 6-1,3), ahşap kaplar), giyecek detayları, kemerler (levha 3-7), at aletleri (levha 3-8), kumaş parçaları, süsler vb.). Tüm bunların, Altaylarda bulunması ve yüksek gelişmiş uzman sınıfı, Türk Dönemi'nin Altay toplumunun sosyo-ekonomik yapısı içersinde önemli bir yer kapladığı gerçeğinin kanıtlarıdır.

İlişkilerin sürekliliği, Türklerin yüksek gelişiminin oldukça önemli bir kanıtıdır. Altay nüfusu, hem komşu ve hem de çok uzak ülkelerle ilişkilerde bulunmaktaydı. Çin standartlarında96 yapılmış ipek kumaşlar,97 tunç aynalar98 (levha 3-10), sabanlar, Çin'le olan ilişkileri, Türgeş parasının99 bulunması ise, Seyedisu ile olan ilişkileri gösterir. Hindistan ile olan ilişkilerin kanıtı, ise midye kabuklarıdır. Tokalar, kopçalar, pandantifler, Orta Asya'dan Bizans'a ve Doğu Avrupa'ya kadar olan ilişkilerin genişliğini ortaya koyar.100 İlişkiler geniş idi. Bunlar, ticaret, diplomasi, eğitim, dini vd. kapsıyordu.

***

Arkeolojik objelerin biçimi içersinde sadece maddi kalıntıların temelinde birçok ülke ile bizden ayrılan nüfusun kültüründeki sonuç yargılarını biçimlendiremeyebiliriz. Ama hala, hatta nispeten çok az arkeolojik veriler, bizim atalarımızın yüksek başarısını kanıtlayarak hayal gücü için olanak sağlar. Gömü tepelerinin büyüklüğü bizi titretir, usta zanaatçılar tarafından yapılan aletler bizi hayrete düşürür. Acaba dilin özelliklerine yazıyı nasıl uygulayabiliriz? bu noktada şiirin mükemmelliyeti için memnunuz. Bütün bunlar ve diğer öteki şeyler, atalarımızla ve onların yaptıklarıyla gurur duyma nedenini, şansını ve hakkını bize verir.

1 Kızlasov L. R., 1993.

2 Potapov L. P., 1953.

3 Mogilnikov V. A., 1992a.

4 Mogilnikov V. A., 1996.

5 Soyonov V. İ., 1997; Soyonov V. İ., Ebel A. V., 1998.

6 Hudyakov Yu. S., Skobılev S. G., Moroz M. V. 1990.

7 Soyonov V. İ., Ebel A. V., 1992.

8 Soyonov V. İ., 1999.

9 Soyonov V. İ., Ebel A. V., 1998.

10 Mamadakov Yu. T., 1985.

11 Globa G. D., 1983.

12 Surazakov A. S., 1990.

13 Kubarev V. D., Kirieev S. N., Cheremisin D. V., 1990.

14 Teterin Yu. V., 1991.

15 Abdulganeev M. T., 1998.

16 Kubarev V. D., Juravleva A. D., 1986.

17 Molodin V. İ., 1994.

18 Derevyanko A. P., Molodin V. İ., 1991.

19 Soyonov V. İ., 1996.

20 Mamadakov Yu. T., 1990.

21 Hudyakov Yu. S., 1993; Kocheev V. A., 1997; Mamadakov Yu. T., 1985; Skobelev S. G., 1992; Kim A. R., 1988.

22 Surazakov A. S., 1992.

23 Vasyutin A. S., 1993.

24 Gavrilova A. A., 1965; Soyonov V. İ., Ebel A. V., 1992.

25 Savinov D. G., 1984; Mogilnikov V. A., 1992; 1996; 1997.

26 Umunskiy A. P., 1964.

27 Gavrilova A. A., 1965.

28 Savinov D. G., 1984.

29 Gavrilova A. A., 1965; Surazakov A. S., 1990; Soyonov V. İ., Ebel A. V., 1992.

30 Savinov D. G., 1984.

31 Tishmin A. A., 1996; Kiryushin Yu. F., Tishkin A. A., 1997.

32 Surazakov A. S., 1989; Mamadakov Yu. T., 1990; Hudyakov Yu. S., 1993; Soyonov V. İ., 1997.

33 Mogilnikov V. A., 1996.

34 Gryaznov M. P., 1940; Potapov L. P., 1953; Gumilev L. N., 1993; Surazakov A. S., 1997.

35 Yevtyuhova L. A., 1941; Kiselev S. V., 1951; Kızlasov L. R., 1969; Mogilnikov V. A., 1981; Savinov D. G., 1984; Kubarev V. D., 1984.

36 Soyonov V. İ., Ebel A. V., 1997.

37 Mogilnikov V. A., 1992b.

38 Gavrilova A. A., 1965.

39 Gavrilova A. A., 1965.

40 Gavrilova A. A., 1965.

41 Kubarev V. D., 1978.

42 Vasyutin A., 1983.

43 Vasyutin A. S., Elin V. N., 1983.

44 Vasyutin A., 1985.

45 Mogilnikov V. A., 1997.

46 Savinov D. G., 1984.

47 Kubarev V. D., 1979.

48 Kubarev V. D., 1984.

49 Kubarev V. D., 1984.

50 Savinov D. G., 1984.

51 Kiselevv S. V., 1951; Kızlasov L. R., 1964; Sher Ya. A., 1966; Mogilnikov V. A., 1981; Kubarev V. D., 1984.

52 Grach A. D., 1961.

53 Sher Ya. A., 1966; Klyashtornıy S. G., 1978; Savinov D. G., 1984.

54 Sher Ya. A., 1966.

55 Yevtyuhova L. A., 1941; Kiselev S. V., 1951; Grach A. D., 1961; Sher Ya. A., 1966; Voytov V. E., 1996.

56 Gryaznov M. P., Shneyder E. R., 1930; Kızlasov L. R., 1966; Mogilnikov V. A., 1981; Kubarev V. D., 1984.

57 Bichurin N. Ya., 1950.

58 Voytov V. E., 1996.

59 Sorokin S. S., 1981.

60 Kubarev V. D., 1984.

61 Voytov V. E., 1996.

62 Sher Ya. A., 1966.

63 Kubarev V. D., 1987; 1991; 1992; Surazakov A. S., 1989.

64 Shulga P. İ., 1990.

65 Gorbunov V. V., Kungurov A. L., Kungurova O. F., Shamshin A. B., 1997.

66 Kubarev V. D., Matochkin E. P., 1992.

67 Savinov D. G., 1984.

68 Gavrilova A. A., 1965.

69 Mogilnikov V. A., 1981.

70 Potapov L. P., 1953.

71 Gryaznov M. P., 1956.

72 Gavrilova A. A., 1965.

73 Kiselev S. V., 1951; Potapov L. P., 1953; Mogilnikov V. A., 1981; Savinov D. G., 1984; Surazakov A. S., 1994; Kubarev V. D., 1995.

74 Kızlasov İ. L., 1998.

75 Sher Ya. A., 1980.

76 Kubarev V. D., Matochkin E. P., 1992.

77 Yevtyuhova L. A., Kiselev S. V., 1941; Kızlasov İ. L., 1995; Kubarev G. V., 1997b.

78 Kızlasov İ. L., 1992.

79 Kızlasov İ. L., 1994a.

80 Kızlasov İ. L., 1994b.

81 Zinyakov N. M., 1988; Mogilnikov V. A., 1993.

82 Zinyakov N. M., 1981.

83 Kiselev S. V., 1951.

84 Zaharov A. A., 1926.

85 Yevtyuhova L. A., Kiselev S. V., 1941.

86 Gavrilova A. A., 1965; Kiryushin Yu. F., Kungurov A. L., Stepanova N. F., 1995.

87 Kubarev G. V., 1997a.

88 Potapov L. P., 1953.

89 Marinin A. M., Samoylova G. S., 1987.

90 Potapov L. P., 1953.

91 Krasnov Yu. A., 1971.

92 Kızlasov L. R., 1993.

93 Zinyakov N. M., 1988.

94 Zinyakov N. M., 1988.

95 Kızlasov L. R., 1984.

96 Gavrilova A. A., 1965.

97 Yevtyuhova L. A., Kiselev S. V., 1941; Surazakov A. S., 1990; Kubarev V. D., Yakobson E., Masumoto T., 1993; Kubarev G. V., 1995.

98 Kubarev G. V., 1997a.

99 Gavrilova A. A., 1965.

100 Gavrilova A. A., 1965.

Abdulganeev M. T., 1998. “Poselenie Mayma I i kulturno-kronologicheskaya atributatsiya zemledelcheskih poseleniy Gornogo Altaya”, Drevnie posoleniya Altaya, Barnaul, s. 165-171.

Bichurin N. Ya., 1950. Sobranie svedeniy o narodakh, obitavshikh v Sredney Azii v drevnie vremena, Moskova, tom 1, 221 s.

Vasyutin A. S., 1985. “K istorii issledovaniya ritualnıkh pamyatnikov v Gornom Altae”, Arkhelogiya Yujnoy Sibiri, Kamerovo, s. 113-117.

Vasyutin A. S., 1985. “O khronologii i etnicheskoy prinadlejnosti rannekudırginskogo kompleksa arkhelogicheskikh pamyatnikov”, Arkhelogiya Yujnoy Sibiri, Kamerovo, s. 73-80.

Vasyutin A. S., 1993. “Mogilnik Kudırge i kudırginskaya kultura”, Okhrana i izuchenie kulturnogo naselediya naseleniya Altaya, Barnaul, s. 210-214.

Vasyutin A. S., Elin V. N., 1983. “K datirovke altayskikh ogradok ulandrıkskogo tipa”, Arkhelogiya Yujnoy Sibiri, Kamerovo, s. 118-122.

Voytov V. E., 1996. Drevnetyurkskiy panteon i model mirozdaniya v kultovo-pominalnıkh pamyatnikakh Mongolii VI-VIII vv., Moskova, 151 s.

Gavrilova A. A., 1965. Mogilnik Kudırge kak istochnik po istorii altayskikh plemyon, Moskova-Leningrad, 144 s.

Globa G. D., 1983. “Raskopki kurgannogo mogilnika Belıy-Bom II”, Arkheologicheskie issledovaniya v Gornom Altae v 1980-1982 godakh, Gorno-Altaysk, s. 116-126.

Gorbunov V. V., Kungurov A. L., Kungurov O. F., Shamshin A. B., 1997. İstoriya Altaya, Barnaul, 158 s.

Grach A. D., 1955. “Kamennıe izvayaniya Zapadnoy Tuvı (k voprosu o pogrebalnom rituale tugyu”, Sbornik Muzeya antropologii i etnografii, Leningrad, vıpusk 16, s. 401-430.

Grach A., 1961. Drevnetyurkskie izvayaniya Tuvı, Moskova, 95 s.

Gryaznov M. P., 1940. “Raskopki na Altae”, Soobsheniya Gosudarstvennogo Ermitaja, Leningrad, vıpusk 1, s. 17-21.

Gryaznov M. P., 1956. “İstoriya drevnikh plemyon Verkhney Obi po raskopkam bliz s. Bolshaya Rechka”, Materialı i İssledovaniya po arkheologii SSSR, Moskova-Leningrad, vıpusk 45, 160 s.

Gryazdv M. P., Sheyder E. P., 1931. “Kamennıe Babı”, Sibirskaya Sovetskaya Entsiklopediya, Novosibirsk, tom 2, s. 479-480,

Gulilyov L. N., 1993. Drevnie Tyurki, Moskova, 526 s.

Derevyanko A. P., Molodin V. İ., 1991. “Otnositelnaya kronologiya i kulturnaya prinadlejnost pamyatnika Kucherla I (Gornıy Altay)”, Problemı Kronologii i periodizatsii arkeologicneskikh pamyatnikov Yujnoy Sibirii, Barnaul, s. 3-7.

Yevtyuhova L. A., 1941. “Kamennıe izvayaniya Severnogo Altaya”, Trudı Gosudarstvennogo İstoricheskogo Muzeya, Moskova, vıpusk 16, s. 119-134.

Yevtyuhova L. A., 1952. “Kamennıe izvayaniya Yujnoy Sibiri i Mongolii”, Materialı i issledovaniya po arkeologii SSSR, Moskova-Leningrad, vıpusk 24, s. 72-120.

Yevtyuhova L. A., Kiselyov S. V., 1941. “Otchyot o rabote Saayanı-Altayskoy ekspeditsii v 1935 g.”, Trudı Gosudarstvennogo İstoricheskogo Muzeya, Moskova, vıpusk 16, s. 75-117.

Zakarova A. A., 1926. “Materialı po arkeologii Sibiri, Raskopki akad. V. V., Radlova v 1865 g.”, Trudı Gosudarstvennogo İstoricheskogo Muzeya, Moskova, vıpusk 1, s. 71-106.

Zinyakov N. M., 1981. “Nekotorıe osobennosti metalurgii jeleza v yugo-vostochnom Altae epokhi rannego srednevekovya”, Problemı zapadno-sibirskoy arkeologii, Novosibirsk, s. 120-123.

Zinyakov N. M., 1988. İstoriya chyornoy metalurgii i kuznechnogo remesla drevnego Altaya, Tomsk, 275 s.

Kim A. R., “Rasogeneticheskie svyazi naseleniya Gornogo Altaya v pervoy polovine I tıch. n. e.”, Tyurkologiya 88, Frunze, s. 581-582.

Kiryushin Yu. F., Kungurov A. L., Stepanova N. F., 1995. Arkeologiya Nijnetıtkeskenskoy pesherı I, Barnaul, s. 150 s.

Kiryushin Yu. F., Tishkin A. A., 1997. “Skifskaya epokha Gornogo Altaya”, chast I, Kultura naseleniya v ranneskifskoe vremya, Barnaul, 232 s.

Kiselyov S. V., 1951. Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri, Moskova, 642 s.

Klyashtornıy S. G., 1978. “Khram, izvayanie i stela v drevnetyurskikh tesktakh”, Tyurkologicheskiy sbornik, s. 238-255.

Kocheev V. A., 1997. “Luki gorno-altayskikh kurganov”, İzvestiya laboratorii arkeologii, Gorno-Altaysk, no. 2, s. 147-152.

Krasnov Yu. A., 1971. Ranne zemledelie i jivotnobodstvo v lesnoy polose Vostochnoy Evropı, Moskova, 165 s.

Kubarev V. D., 1978. “Drevnetyurkskiy pominalnıy kompleks Der-Tebe”, Drevnie kulturı Altaya i Zapadnoy Sibiri, Novosibirsk, s. 86-98.

Kubarev V. D., 1979. “Novıe svedeniya o drevnetyurkskiy ogradkakh Vostochnogo Altaya”, Novıe v arkeologii Sibiri i Dalnego Vostoka, Novosibirsk, s. 230 s.

Kubarev V. D., 1984. Drevnetyurkskie izvayaniya Altaya, Novosibirsk, s. 230 s.

Kubarev V. D., 1987. Kurganı Ulandrıka, Novosibirsk, 302 s.

Kubarev V. D., 1991. Kurganı Yustıda, Novosibirsk, 270 s.

Kubarev V. D., 1992. Kurganı Saylyugema, Novosibirsk, 220 s.

Kubarev V. D., 1995. “İzvayaniya s reki Khara-Yama”, Problemı okhranı, izucheniya i ispolzovaniya kulturnogo naslediya Altaya, Barnaul, s. 158-162.

Kubarev V. D., Juravlyova A. D., 1986. “Keramicheskoe proizvodstvo Khunnov Altaya”, Paleoekonomika Sibiri, Novosibirsk, s. 101-191.

Kubarev V. D., Kireev S. M., Cheremisin D. V., 1990. “Kurganı urochisha Bike”, Arkeologicheskie issledovaniya na Katuni, Novosibirsk, s.

43-95.

Kubarev V. D., Matochkin E. P., 1992. Petroglifı Altaya, Novosibirsk, 123 s.

Kubarev V. D., Yakobson E., Masumoto T., 1993. “İssledovaniya v predgoryakh Saylyugemu”, Altaika, Novosibirsk, no. 2, s. 63-69.

Kubarev G. V., 1995. “Kitayskoe zerkalo s Yustıda”, İzuchenie pamyatnikov arkeologii Altayskogo kraya, Barnaul, s. 126-130,

Kubarev G. V., 1997a. “Ozemledelii na Altae v drevnetyurkskuyu epohu”, İzvestiya laboratorii arkeologii, Gorno-Altaysk, no. 2,

Kubarev G. V., 1997b. “Novaya runicheskaya nadpis s Altaya”, Problemı arkeologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredelnıkh territoriy, Novosibirsk, Tom III, S. 208-212.

Kızlasov İ. L., 1994a. Drevnyaya pismennost sayano-altayskikh tyurkov, Moskova, 100 s.

Kızlasov İ. L., 1994b. Runicheskaya pismennost evraziyskikh stepey, Moskova, 327 s.

Kızlasov İ. L., 1995. “Posvyatitelnaya orkhonskaya nadpis iz okrestnostey s Kupchegen”, İzvestiya laboratorii arkeologii, Gorno-Altaysk, no. 1, s. 136-148.

Kızlasov İ. L., 1998. “İzobrajenie Tengri i Umay na Sulekskoy pisanitse”, Etnograficheskoe obozrenie, no. 4, s. 39-53.

Kızlasov İ. R., 1992. “Runicheskoe pismo v gorakh Altaya”, Problemı izucheniya istorii i kulturı Altaya i sopredelnıkh territoriy, Gorno-Altaysk, s. 73-75.

Kızlasov L. R., 1966. O znachenii termina “balbal” drevnetyurkskikh, Moskova, 100 s.

Kızlasov L, R., 1969. İstoriya Tuvı v srednie veka, Moskova, 211 s.

Kızlasov L, R., 1984. İstoriya Yujnoy Sibiri v srednie veka, Moskova, 167 s.

Kızlasov L, R., 1993. Pismennıe izvestiya o drevnikh gorodakh Sibiri, Moskova, 134 s.

Mamadakov Yu. T., 1985. “Novie materialı gunno-sarmatskogo vremeni v Gornom Altae”, Altay v epokhu kamnya i rannego metalla, Barnaul, s. 173-191.

Mamadakov Yu. T., 1990. “Kultura naseleniya Tsentralnogo Aytaya v pervoy polovine I tıs. n.e.”, Avtoreferat diss. kandidata istoricheskikh nauk, Novosibirsk, 19 s.

Marinin A. M., Samoylova G. S., 1987. Fizicheskaya geografiya Gornogo Altaya, Barnaul, 110 s.

Mogilnikov V. A., 1981. “Tyurki”, Stepi Evrazii v epokhu crednevekovya, Moskova, s. 29-43.

Mogilnikov V. A., 1992a. “Nekotorıe itogi i problemı izucheniya kulturı drevnikh tyurk Alkaya”, Problemı izucheniya istorii i kulturı Altaya i sopredelnıkh territoriy, Gorno-Altaysk, s. 63-68.

Mogilnikov V. A., 1992b. “Drevnetyurkskie ogradki Kara-Koba I”, Materialı k izucheniyu proshlogo Gornogo Altaya, Gorno-Altaysk, s. 175-212.

Mogilnikov V. A., 1993. “Ostatki jelezodetalelnogo proizvodstva na beregu r. Chui”, Materialı po istorii i etnografii Gornogo Altaya, Gorno-Altaysk, s. 52-55.

Mogilnikov V. A., 1996. “Ob istokakh genezisa drevnetyurkskoy”, Gornıy Altay i Rossiya 240 let, Gorno-Altaysk, s. 51-56.

Mogilnikov V. A., 1997. “Kurgan 85 Kara-Kobı I i nekotorıe itogi izucheniya drevnetyurkskikh pamyatnikov Altaya v svyazi s

issledovaniyami v Kara-Kobe”, İstochniki po istorii Respubliki Altay, Gorno-Altaysk, s. 187-234.

Molodin V. İ., 1994. “Kultovıy kompleks Bertek 3-4”, Drevnie kulturı Bertekskoy dolinı, Novosibirsk, s. 94-104.

Potapov L. P., 1953. Ocherki po istorii altaytsev, Moskova-Leningrad, 444 s.

Savinov D. G., 1984. Narodı Yujnoy Sibiri v drevnetyurkskuyu epokhu, Leningrad, 375 s.

Skobelev S. G., 1992. “Kronologicheskaya i etnokulturnaya prinadlejnost mogilnika Ust-Edigan”, Problemı sokhraneniya, ispolzovaniya i izucheniya pamyatnikov arkeologii, Gorno-Altaysk, s. 74-76.

Soyonov V. İ., 1999. “Raskopki na mogilnike Sarı-Bel”, Drevnosti Altaya, İzvestiya laboratorii arkeologii, Gorno-Altaysk, no. 4, s. 134-152.

Soyonov V. İ., 1996. “O Kriteriyakh vıdeleniye izobrajeniy gunno-sarmatskoy epokhi Gornogo Altaya”, İntegratsiya arkeologicheskikh i etnograficheskikh issledovaniy, Novosibirsk-Omsk, Chast I, s. 61-63.

Soyonov V. İ., 1997. “Pogrebalnıy obryad naseleniya Gornogo Altaya v Gunno-sarmatskuyu epokhu”, Avtoreferat diss. kandidata istoricheskikh nauk, Barnaul, 22 s.

Soyonov V. İ., Ebel A. V., 1992. Kurganı gunno-sarmatskoy epokhi na Verkhney Katuni, Gorno-Altaysk, 116 s.

Soyonov V. İ., Ebel A. V., 1997. “Ritualnıye soorujeniya mogilnika Mendur-Sokkon I”, İzvestiya laboratorii arkeologii, Gorno-Altaysk, No 2, s. 103-115.

Soyonov V. İ., Ebel A. V., 1998. “Raskopki kurganov skifskogo vremeni na mogilnike Kızıl-Tash”, Drevnosti Altaya, İzvestiya laboratorii arkeologii, Gorno-Altaysk, No 3, s. 113-135.

Sorokin S. S., 1981. “K voprosu o tolkovanii vnekurgannıkh pamyatnikov rannikh kochevnikov Azii”, Arkeologicheskie soobsheniya Gosudarstvennogo Ermitaja, Leningrad, s. 23-29.

Surazakov A. S., 1989. Gornıy Altay i yego severnıye predgorya v epokhu rannego jeleza, Problemı kronologii i kulturnogo razgranicheniye, Gorno-Altaysk, 215 s.

Surazakov A. S., 1990. “Raskopki v doline Ayrıdash”, Arkeologicheskiye isledovaniya na Katuni, Novosibirsk, s. 197-200.

Surazakov A. S., 1992. “Pamyatniki Gornogo Altaya pervoy polovinı i seredinı pervogo tısyacheletiya (kudırginskaya kultura)”, Etnicheskaya istorya tyrukoyazıchnıkh narodov Sibiri i sopredelnıkh territoriy (po dannım arkeologii), Omsk, s. 92-97.

Surazakov A. S., 1994. İstoriya i kultura narodov Gornogo Altaya, Gorno-Altaysk, 37 s.

Teterin Yu. V., 1991. “Mogilnik Dayalyan-novıy pamyatnik predtyurkskogo vremeni Gornogo Altaya”, Problemı kronologii i periodizatsii arkeologicheskikh pamyatnikov Yujnoy Sibiri, Barnaul, s. 155-157.

Tishkin A. A., 1996. “Kultura naseleniya Tsentralnogo i Severo-Zapadnogo Altaya v ranneskifskoe vremya”, Avtoreferat diss. kandidata istoricheskikh nauk, Barnaul, 28 s.

Umansky A. P., 1964. “Raskopki Ledebura v Gornom Altae”, Uchyonıe zapiski Gorno-Altayskogo nauchno-issledovatelskogo instituta istorii, yazıka i literaturı, Gorno-Altaysk, vıpusk 6, s. 35-52.

Hudyakov Yu. C., 1993. Arkeologiya Yujnoy Sibiri II v. do n.e.-V v. n.e., Novosbirsk, 89 s.

Hudyakov Yu. C., Skobelev S. G., Moroz M.V., 1990. “Arkeologicheskie issledovaniya v dolinakh rek Oroktoy i Edigan v 1988

godu”, Arkeologicheskie issledovaniya na Katuni, Novosibirsk, s. 95-150.

Sher Ya. A., 1966. Kamennıe izvayaniya Semirechya, Moskova-Leningrad, 139 s.

Sher Ya. A., 1980. Petroglifı Sredney i Tsentralnoy Azii, Moskova, 328 s.

Shulga P. İ., 1991. “Topografiya drevnikh poseleniy Gornogo Altaya i metodika ikh poiskov”, Okhrana i issledovaniya arkeologicheskikh pamyatnikov Altaya, Barnaul, s. 155-159.

Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maveraünnehir Türkleri (M.S. Vı-VIII. Yüzyıllar) / Dr. Azim M. Malikov [s.142-151]

Semerkant Devlet Üniversitesi / Özbekistan

Giriş

Erken Orta Çağ Devri, güçlü bir Türk Hakanlık devletinin Orta Asya gibi yerleşik ve göçebe nüfusların şiddetli etnik ve kültürel karışımlardan geçtikleri bir yerde bulunduğu zamandır. Türk Hakanlığı'nın kurucularının unvanlarından olan "Türk" kelimesi, o zamanlar Orta Asya'nın Türkçe konuşan kavimleri arasında yaygın olarak kullanılıyordu.

Türklerin tarihi hakkında M.S. 6-8. yüzyıllara ait yazılı belgeler, konu hakkında her zaman kapsamlı bilgi içermeyebilir. Maveraünnehir Türkleri hakkındaki bilgiler eksik ve düzensizdir. Bu açıdan bakılırsa, arkeolojik malzemeler özel bir anlam kazanıp, yazılı kaynaklardan ayrı olarak göz önüne alınamazlar. Bunların tümünü kapsayan bir yaklaşımla, o zamanın tarihsel işlemleri hakkında daha açık ve doğru bir tablo çizebiliriz.

Bu bölgenin Türklerinin kültür tarihi ile bağlantılı olan şu veya bu konular hakkında belli miktarda bir çalışmanın son 10 yıl içerisinde yapıldığı kayda alınmalıdır.

Bu mevcut çalışma ise çeşitli kaynakların, her şeyden önce Maveraünnehir Türklerinin etnik-kültürel tarihi ile ilgili arkeolojik malzemelerin, kapsamlı bir analizinin uğraşısıdır. Ana odağın, Türkçe konuşan öncü kavimlerden birinin gelişim tarihi üzerine olduğunu kaydetmek gerekir, yani Türklerin tarihi üzerine. Bundan dolayı, "Türkler" terimi, esas somut ve ruhani kültüre sahip olan Türk Hakanlığı'nın kurucuları olan Türkler demektir.

Bu çalışma, Türk Hakanlığı'nın kurulduğu M.S. 6. yy. ortalarından, söz konusu olan bölgenin, yani Orta Seyhun havzası, Fergana, Sogdiyan ve Toharistan'ın, M.S. 8. yy.'da Arap istilasına kadar olan zaman çerçevesini kapsar. Kısmi olarak, M.S. 6-8. yy. somut kültüründe, yeni bulguların açıkça gösterdiği Aşağı Seyhun'un bazı bölgelerini de kapsamıştır.

Göktürk Hakanlığı Döneminde, kaynakların, Maveraünnehir'deki bazı Türkçe konuşan kavimlerin isimlerini buldukları kaydedilmeye değerdir. Bunlar, Türkler, Kumiciler, Karluklar, Halaçlar, Argular, Çoliler ve diğerleridir. Altay Türklerinin (Türkler-Tu'ku) kendine özgü kültürleri, arkeolojik malzemelerde izlerinin ortaya çıkmasına yol açar.

Altay-Teles Türklerinin Arkeolojik Kültürleri

Altay-Teles Türklerinin kültürü (veya D. G. Savinov'a göre, Kuray kültürü), kendi gelişmesi esnasında ardarda gelen ve Orta Asya devletinin hakimiyetiyle aynı zaman diliminde olan aşamalardan geçerek oluşmuştur.

Araştırmacılar, Altay-Teles Türklerinin kültür gelişimini 4 döneme ayırırlar: Kudrıgin (M.S. 6-7. yy.), Katandin (M.S. 7-8. yy.), Tuektin (M.S. 8-9. yy.), Kara-Çogin (M.S. 9-10. yy.).

4. dönem, bizim araştırmamızın kronolojik çerçevesine girmediğinden, sadece 3 gelişme dönemini detaylı olarak dikkate alacağız.

Kudrıgin Dönemi (İ.Ö. 6-7. yy.): Bu tarihten itibaren, gömülen insanların doğuya doğru yönlendirilmeleri, Altay-Teles Türklerini, kültüründe belirleyici bir etken olmuştur.

Kudrıge mezar tepeciğindeki mezarların çoğu ile başka höyüklerdeki ayrı mezar yerleri (Katanda, Tuekta, Ulug-Horum, Kara-Kucur vs.), Kudrıgin Dönemi'ne aittir.

Bahsi geçen 6-7. yy.'dan kalma atların da bulunduğu mezarlar, Güney Sibirya ve Orta Asya'nın değişik bölgelerine, kültürel bir birlik oluşturmadan, dağılmışlardır, fakat aynı dönemlerde var olmuş olmaları, bir

gömme ayininin ortak özellikleri ve mevcut eşyalara eşlik eden parçaların birbirlerine benzerlik göstermeleri sayesinde, kesinlikle kanıtlanmıştır. Bu parçalar, dış dekorasyonlarının sadelikleri gibi küçük noktalarda birbirlerinden farklılık gösterirler. Bunların arasında yayların arkası uzun levhalar, üç ağızlı ok uçları, delik kulaklı üzengiler, şekilli kemer tokaları, geniş kemerli eyerler, üstü yuvarlak kemik tokalar vs….bulunur.1 Ayrıca, kemer ve zırh takımlarında bitkisel süsleme sanatının ileri metotlarının yoksunluğu ile İ.S. 6-7. yy.'da gömülen malzemelerdeki herhangi bir sosyal farklılık izi bulunmaması, karakteristik bir özellik olarak kaydedilebilir.

Katandin Dönemi (M.S. 7-8. yy.): Bu dönemde doğuya yönelmiş (nadir olarak kuzey ve kuzeydoğu) höyük altı gömüleri dönemin karakterini gösteren özelliktir; onlara eşlik eden at cesetleri, genellikle ters yöne doğru yöneltilip, mezar çukurunun güney kısmında, tümsekte, insandan, kaya parçaları ve ağaç çivileri ile bölücü bir duvarla ayrılmış şekilde bulunmaktadırlar. Mevcut eşyalara eşlik eden tipik parçaların içinde düğme delikli düz levhaları, kemik veya demir eyerleri, süslemesiz, geometrik şekilli, yumuşak metal levhaları, ufak korumalıklı, oval şeklindeki tokaları, "saltov tipinde" küpeleri belirtmeye değer. Önceki zamanlardaki gibi, Katandin Dönemi kemer ve dizgin takımı eşyalarının çoğunluğu, bitkisel süslemeden yoksun kalmıştır. Katandin gömülerinde malzemeler göz önüne alınırsa, sosyal farklılık özellikleri ifade edilememiştir.2

M.S. 7-8. yy.'da, gerçek Türk ve yerli Teles kavimlerinin yer aldığı, Altay-Teles Türk kültürü oluşumu tamamlanmıştı.

Tuektin Dönemi (M.S. 8-9. yy.): Altay-Teles Türk kültürünün gelişmesi, İkinci Göktürk Hakanlığı'nın düşmesi ve Orta Asya'da Uygur Hakanlığı'nın egemenlik kurması dönemine rastlar. O zamanlarda, Altay, Tuva ve Moğolistan'da bilinen at mezarlarının kendilerine ait birkaç kültürel farklılık özellikleri vardı. Bu mezarlarda, Güney Sibirya'da daha

önce karşılaşılmayan eşyalar bulunuyordu; demir kazan, “saltov tipinde” baltalar, metalden harp şekilli askılı kolyeler vs. Katandin serilerinden farklı olarak, 8-9. yy. eşyaları kalp, kanat şekilli motiflerle süslenmiştir. Kemer takımlarının metal levhalarının köşeleri sık oymalı, bitki süslemeleri zengin, eşyaların etrafları daha zariftir. Bazı mezarlar, mevcut malların arasındaki bazı eşya takımlarında titizlikle ifade edilen ve onları bırakan halkın sosyal imtiyaz durumunu gösteren “servet” vasıtasıyla ayrıcalık gösterir. Genellikle, M.S. 8-9. yy.’daki mezarlıklardan olan eşyaların tümü önceki Katandin geleneklerini gelişmelerine de bağlı olarak daha niteliksel bir şekilde devam ettirirler.3

Malzemelerin, günümüzde yapılan tarafsız değerlendirmesi, Maveraünnehir’in Türk Hakanlığı’na katılmasından önce bile, burada önemli sayıda Türkçe konuşan halkların yaşadığının tahmin edilmesine yol açıyor.

Orta Seyhun’daki Türkler

Bir bütün olarak, yazılı kaynaklardaki Seyhun Türkleri hakkındaki bilgilerin az ve noksan olduğunu kaydetmek gerekir. Taşkent bölgesi hakkında daha fazla bilgi bulunmaktadır.

6. yy.’ın ikinci yarısında, Çaç, Türk Hakanlığı’nın batı kanadının en kuvvetli vilayetlerinden biri olan Istemi-Kara-Çurin’in oğlunun himayetine girdi. Fakat, Çaç’ın, Türklerin en yüksek otoritesine olan esas bağlılığı, sadece, hakanın karargahına haraç göndermekle sınırlıydı.

Ton-Yabgu Kağan (618-630) zamanında, iç düzenlenmeye yönelik, hükümeti merkezileştirme amacıyla ciddi bir teşebbüs başlatıldı. Özellikle, Orta Asya yöneticilerinin Kağan’ın vekillerine dönüştürülmesine ve kendilerine uygun unvanlar verilmesine yönelik bir reform yayınlandı. Çaç’ta, yazılı kaynaklarda verilen bilgiye dayanarak, yönetici vekilin unvanı “tudun” idi.4

Çaç'ın Türk hükümdarları kendi madeni paralarını bastılar. L. S. Baratova Çaç'ın Türk hükümdarlarının şu madeni para gruplarını öne çıkarıyor: Yüz tarafında "sir hakan parası" yazılı madeni para (M.S. 8. yy. ortası); Fernbag'da basım yerinin ismi ile olan grup (7-8. yy. başı); unvan ve ismi "tudun Satachar" olan grup (M.S. 8. yy. başı); Türk hükümdarının yazıtı ile olan grup (M.S. 7. yy.); Çaç'ın çatal şeklindeki işareti olan grup (7-8. yy. başı). 8.yy. ortasında Nucket'te yüz tarafında "Nanchu (Banchu) Ertegin Kral" yazılı baskılı madeni paralar vardı. Orta Seyhun'un, Çaç dahil, yer adları, bölgede, erken Orta Çağ Dönemi'nde, önemli sayıda Türkçe konuşan halkın bulunduğunu ispatlar. Taşkent vahasının bazı nehirlerinin ve şehirlerinin isimleri -Çadgal "Çakal", Itlık, sabılık "Saylık" ve diğerleri- eski Türk tabakasına atfedilebilir.5

İ.Ö. 6. yy.'da Seyhun'daki Djetyasar arazisinde Türklerin somut kültürleri bulunmuştur. Djetyasar arazisi toprakları üzerinde bulunan eski Türk yazıtları büyük bir önem taşır. Altynasar eski yerleşim yeri kazılarısırasında, odalardan birinde -kültürel tabakada- M.S. 6-8. yy.'a ait tipik bir Djetyasar testisi parçaları bulunmuştur. Testinin köşe ve boyun parçaları, pişirilmemiş kil toprak üzerine kazılmış runik alfabeli işaret yazılarını içeriyordu. Bu yazıt birbirine dik olan iki satırdan oluşuyor.6

S. G. Klyashtorniy'nin görüşüne göre, bu yazıt, runik eski Türk yazısının Doğu Avrupa tipinin bir eseridir. Bir başka uzman, I. L. Kyzlasov, bu yazıtı, kendi görüşüne göre, Açıktaş alfabesinin öne çıkan bir eseri olarak değerlendiriyor. Bu sorunun daha ileri düzeyde ve özellikle diğer yazıtlarla karşılaştırılarak yapılan bir araştırmasının Kazakistan'da yayınlanması (fakat I. L. Kyzlasov tarafından önemsenmemiştir) umut vericidir.

M.S. 6-8. yy.'da, Orta Seyhun'da Türklerin egemenliği altında yeni silah teçhizatları, süslemeler ve metal işlemeler geliştirildi. Güney

Kazakistan yerleşim yerleri (Kuyruktöbe, Kuyk-Mardan vs.) ile mezar şehirlerinin (Kök-Mardan, Böriyeri vs.) erken Orta Çağ eski Türk eşyalarının çoğunluk ve özellikli olanlar sınıflandırmasında, saptanan eşyalar arasında kemer takımları çoğunluktadır. Bazı silahlar (mızrak uçları, koruyucu yay levhaları, zırh levhaları), at zırhları (eyer-kuşak kopçaları, zırh tokaları), iş aletleri ve süslemeler, özellikle küpeler, hem Sayano-Altay hem de Orta Asya Türklerinde ve ayrıca Güney Kazakistan halkı (Kuyruk-töbe, Cambul'daki Köz-töbe mezar şehrinde) eserlerinde tanınıyordu.[7]

Türkler, Güney Kazakistan'daki Kuyruk-töbe kalesine ait oymalı bir levha üzerine betimlenmişlerdir. Dış görünümleri, Efrasiyab fresklerindeki Semerkant kralı Varhuman maiyetindeki Türkleri ve Pencikent mezar sahnelerindeki Türkleri yakından hatırlatıyor.

Türk kemer takımı detayları, Taşkent vahasının en büyük şehir merkezlerinden biri olan Kanka yerleşim yerinde bulunmuştur. Bu takımın kopçalarının benzerleri ile Güney Sibirya'daki Kudyrge höyüğünde (M.S. 6-7. yy.) karşılaşılmıştır.[8]

Kanka yerleşim yerindeki kalede bulunan at binicisi şeklindeki bir bronz askılı kolye (M.S. 7-8. yy.) ilginçtir. Askılı kolyelerde, beyaz bir ata binen, tılsım sahibi olarak askerde talihsizliklerden koruyup, başarı veren eski Türk ulu tanrısı Tengri'nin (Kök-Tengri) betimlendiği tahmin ediliyor.[9]

Kanka'da, henüz yayınlanmamış, eski bir Türk yazıtı bulunmuştur. Prof. Yu F. Buryakov sayesinde bu yazıtı biz de tanıyabildik. Bu yazıt, bir testi parçası üzerine ısıtılmadan önce runik bir yazı ile yazılı üç işaretin korunmasından oluşuyor. Bu testi parçası M.S. 5-6. yy.'dan kalma bir malzeme topluluğunun içinde bulundu.

Eski Türklere ait olması mümkün farz edilen bir taş heykel Taşkent vahası arazisinde Toytepa köyü yakınlarında bulundu. Dış görünüşü

itibariyle, bu taş heykel, düz bir yazıt gibi işlenmiş geniş, uzun dar bir levha ile üst tarafta bulunan etrafı heykelsel bir baş temsil etmektedir. Levhanın ön tarafında, yüzünde Mongolid özellikleri olmayan, bir insan şekli bulunmaktadır. Sol kulağının üstünde ağır bir küpe, boynunda ise çok ağır bir kolye, belki bir grivna, bulunuyor. Her iki el dirseklerde bükülmüş, ya bir sopa tutuyor ya da bir değnek üzerine yaslanıyor. Göründüğü kadarıyla, elbiseler, dar bir kaftan ile bot-çarık içine sıkıştırılmış pantolonlardan oluşuyor. Bileğin biraz altında, şişe şeklinde bir sopanın izleri var.10 Bu heykele yakın bazı benzerlikler Doğu Türkistan'daki heykeller arasında bulundu.11

Böylece, M.S. 6-8. yy.'daki aşağı ve Orta Seyhun'daki Türk unsuru, hem yazılı kaynaklarda hem de arkeolojik malzemelerde yansıtılmıştır. Türk etkisiyle bağlantılı somut kültürde, kemer takımları en kalabalık kategoriyi oluşturur. Şekilleri ve dış görünümleriyle eski Altay-Türk malzemelerine benzerler ama süslemeleri değişiktir. Bu tiplerin çoğu eski Türk kültüründen Kudrıgin ve Katandin Dönemlerine aittir. Bunun yanında, bu bölgede, ilk iki dönemin -hatta Altay-Teles Türk kültürü gelişiminin 3. dönemine de ait- özelliklerini taşıyan ve ayrı çeşitlerde de olan at zırhları buluntularına ait işaretler vardır.

Fergana Türkleri

Kaynaklarda, 7. yy.'ın ikinci çeyreğine kadar Türk-Fergana karşılıklı ilişkilerine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Yazılı kaynaklara göre, 627 yılında Asina Shuni adında bir Türk hükümdar Fergana kralını yenmiş ve Fergana'yı fethetmiştir. Çin kaynaklarına göre, 739 yılında Fergana'da güç, Arslan-Tarhan (739-751) tarafından ele geçirilmiştir.12 Kaynaklar, Fergana'da Türkçe konuşan kavimler arasında Doğu ve Orta Fergana'yı fetheden Karluklardan bahsederler.13

M.S. 7. yy.-8. yy.’ın ilk yarısındaki Türk hükümdarları kendi madeni paralarını basmışlardır. Şu tipteki madeni paralar basılmıştır: 1)“Tutuk Alpu Hakan” veya “Tutmuş Alpu-Hakan” yazılı, 2) “Hakan” yazılı ve “alga” damgalı.14

Fergana’da, Türklerle bağlantılı, bilinen, birkaç çeşit arkeolojik eser bulunmaktadır. Bunlar, Asrif ve Dalverzin’deki at mezarları, Muncektepa’daki ölü yakma izi bulunan mezar, Sufan Mezarlığı’ndaki 70 no.’lu höyüğün altındaki mezar, Kuzey Fergana’daki taş parmaklık, Altay ve Fergana vadisindeki eski Türk taş heykelleridir.

Dalverzin yerleşim yerindeki at mezarı Kara-Dariya nehri kıyısında, Aim köyüne yakın bir yerde bulunmaktadır. Mezarlık açıldığında, yanmış bir adam ve yakınında da metal dökümlü bir demir eşyanın parçaları, demir bir üzengi, bir ata ait demir parçalar ve belirsiz şekilli bir demir eşyanın parçaları bulunmuştur.15 Üzengiler, şekilleri itibariyle Semerkant’ın altındaki at mezarlarında bulunanlara yakındır. Semirek’deki at mezarlarındaki üzengilere de benziyorlar. Sayano-Altay’daki Türk malzemelerle de benzerlikler buldular.

Açılan ikinci at mezar, Türk Hakanlığı zamanından olup, Fergana vilayetinin Arsif yerleşim yerindedir. 1 no.’lu, taşla dolu olan höyük kazılmıştır. Höyük merkezinin yaklaşık olarak üstünde bulunan mezar çukuru geniş taşlarla doldurulmuştur. Mezar, batı-doğu çizgisi boyuna yöneltilmiş durumdadır.

Mezarın kuzey kısmında, tümsek üzerinde, bir atın tamamı yakılmış durumdadır. Kafatasında, kırılmış, küre şeklinde bir testinin parçaları bulunuyordu. Mezarın güney kısmında, sırtüstü yatan, başı batıya dönük bir adamın iskeleti bulunmuştur. Bu mezarın ayak ucunda iki çanak bulunuyor: Küre şekilli bir testinin parçaları ve bir kap. Bunlar M.S. 6-7. yy.’dan kalmışlardır. Bu mezar, muhtemelen, doğrudan doğruya Türkler veya Türk

Hakanlığı'nın bir parçası olup, benzer cenaze ayinlerine sahip Teles kavimleriyle bağlantılıdır.16

Fergana'nın kuzeybatısındaki Sufan höyüğü kazılarında, merkezde 70 no'lu mezar açılmıştır. Höyük zemini küçük çakıl taşlarından oluşmaktadır. Höyüğün güney tarafında, kuzey-güney çizgisi üzerinde uzanan dikdörtgen bir mezar çukuru bulundu.

Çukurun zemininde kömürleşmiş küçük insan kemikleri bulundu. 20 yaşında bir erkeğe ait olduğunu saptamak mümkündü. Bulguların tümü, höyüğün altında, yandaki gibi, ölü yakma ayinine uygun bir mezar yapıldığını kanıtlamaktadır. Bu mezarlık, araştırmacılar tarafından Namangan vilayeti Pap ilçesindeki Muncaktepa yerleşim birimi ile aynı grupta toplanmıştır.17

Ayrıca, taş heykeller de Fergana'daki Türk varlığının arkeolojik sertifikasıdır. Bunlardan iki tanesi Altay'daki Gulca yerleşim yerinde bulundu. Bu şekillerden bir tanesinin tasviri Ya. A. Sher tarafından verilmiştir. Betimlenmiş insanın dış şekli pek belli olmayıp, özellikleri rüzgarla silinmiştir. Baş, taş abideden ayırt edilebilip, boyun ve omuzlar belirlenmiştir. Sağ el, göğsün üstünde altı yuvarlak bir kap tutmaktadır. Sol el, bir kılıcın sapına yaslanmıştır.18

Fergana vadisi arazisindeki eski Türk maddi kültürüne ait eşyalar arasında silahlar ve kemer takımları bulunmuştur. Ancak bunlar hem çok fazla değil hem de sistematize edilemezler.

Fergana vadisi arazisi üzerinde, ayrıca, 20'den fazla runik yazıtlar saptandı. Bu yazıtlarla, vadinin batı tarafında (Farkhad HEPS, Karamazar ve Doğu Şurabashat) karşılaşılmıştır ama buluşların çoğu Isfara vadisi, Fergana ilçesi ve vadinin güney tarafında meydana çıkmıştır.19

Fergana'daki eski Türk yazı sistemine ait birçok buluşların tanıklık ettiği gibi, bu bölge, tarihte ve muhtemelen eski klasik Türk yazımı

oluşumunda önemli bir yer edinmiştir.

Böylece, Fergana'daki Türkler hakkındaki az sayıdaki yazılı kaynak bilgileri, bir derece arkeolojik malzemelerle değerlendirilmiş oluyor. Fergana vadisinde Türklere ait sözde "üçlü takım" olarak adlandırılan, at mezarları, ayin yapıları -cenaze parmaklıkları- ve klasik taş heykelleri ile dağ keçilerinin tamga şeklindeki tasvirleri gibi arkeolojik eserler bulunur.

At mezarlarında, enine yönlendirme özelliği vardır ve bu da onları Altay'dakilerle aynı grupta toplar. Yazılı kaynaklardaki bilgilere dayanarak, büyük ihtimalle Altay-Teles Türkleri kültürünün gelişmesinin Katandin Dönemi'nde rastlar. Bunun yanında, ölü yakma ayini ile yapılmış mezarlar da bulunmuştur.

Eski Türk yazı sistemine ait arkeolojik eserlerin artan sayısına bakarsak, Fergana, Türk runik yazımının gelişme tarihinde özel bir yer edinmiştir. Birçok yazıt, tarımla uğraşan, yerleşik halkın eşyaları üzerine yapılmıştır. Bazı yazıtların, eski yerli Türkçe konuşan halk tarafından bırakılmış olması mümkündür. Muhtemelen, bazı Türkler, bir Türk'ün bir hum içine gömülü olması ile de kanıtlandığı gibi, Fergana halkının dini inançlarını kabul etmişlerdir.20

Sogd Türkleri

Sogd politik ve kültürel hayatında, Türkler önemli bir yer edinmişlerdir. Sogdiyan'ın Türk hükümdarları kendi madeni paralarını basmışlardır. Muhtemelen, İ.Ö. 8. yy.'da Buhara vahasından Türkler, Uzak Doğu madeni para örneklerine göre, "hakan hükümdarının parası" yazılı ve dört köşeli tamga ile şekillendirilerek kalıplanmış birtakım madeni paralar bastılar.21

Bununla beraber, Türkler, Sogdiyanan'ın sadece ayrı kalan hükümdarları olmadılar, ayrıca, M.S. 6-8. yy.'da Sogd soylularına ve hükümet heyetlerine de katıldılar. Mug belgelerinin birinde, bir Pencikent hükümdarının avlusunda, resmi Türk unvanı olan "tarhan"

bulundu. Aynı yerde, bir Türk kelimesi olan “suzum-emrim” ile de karşılaşıldı. Ekonomi ile ilgili bazı belgelerde, ayrı Türk kavimlerinin temsilcileriyle kavim birlikleri “tarduş”, “Türkmen” ve ayrıca Türk isimli kişiler belirtilmiştir.22

Türk-Sogd iletişiminin yakınlığı, Türk dilinden Sogd diline ödünç verilen kelimeleri ve tersini desteklemiştir. Mug belgelerindeki Sogd yazılarında, Türk dilinden alıntılarla karşılaşılmıştır. Örneğin, “yttuku-göndermek, elçilik”, “bediz-oymacılık, süsleme” ve diğerleri.23

Mug dağında, eski Türk dilinde yazılmış bir belge bulundu. Bazı kelimeler açıkça, yo-sesli lehçeyi gösteren y harfi ile başlıyordu, yani Uygurcaya yakın, runik eserlerin edebi diline benzeyen bir özellik gösteriyordu.24

Sogd’un kuzeyinde, Tozbulak kanyon geçitindeki Kuçuktau Dağı’nın (Kızılkum Çölü, Buhara’nın 100 km. kuzeyi) güney yamacında, bir tane daha eski Türk yazıtı bulundu. Bu yazıt iki yatay satırdan oluşuyor. İlkinde 9 işaret, ikincisinde 2 işaret var.25

Yazılı kaynaklarda, resim sanatında, koroplastik sanatlarda, silah çeşitlerinde de yansıtılan Sogd’daki Türk varlığı sadece Türk arkeolojik eserlerinde yeteri kadar incelenmemiştir.

Şimdiye kadar, Sogd topraklarında, Semerkant yakınında bulunan tek bir eski at mezarımız vardır. Mezar çukuru planında doğudan batıya uzatılmıştır. Yetişkin adamın ve atın iskeletleri ile mezarda eşlik eden bazı metal ve seramik şeyler de temizlenip açılmıştır.26

Bütün bulunan eşyalara bakılırsa, Semerkant mezarı M.S. 6-7. yy.’ın ilk yarısından kalma olmalıdır, yani Altay-Teles Türkleri kültürünün Kudgin Dönemi’ne aittir.

Sogd’da çeşitli yerleşim yerlerinde, maddi Türk kültürüne ait malzemeler bulunmuştur. Sogd somut kültüründe Türk etkisi göze

çarpıyordu.

7-8. yy.'da Sogd halkının silahları Türk silahlarının etkisi altında gelişmiştir. Esas olarak M.S. 6. yy. sonları-8. yy. başları tarihinden kalma Pencikent duvar resimleri, gerçek şeylere bağlı olarak, Sogdlarla Türklerin silah teçhizatlarının hemen hemen aynı olduğunu gösterir.

Sogd'daki kemerlerin meydana çıkması tamamen Türk varlığıyla açıklanmaktadır. M.S. 6-7. yy.'da Sibirya, Orta Asya ve Doğu Avrupa kemer ve zırh takımları arasında yerli farklılıklar bulmak daha zordur. M.S. 7-8. yy. sonlarında Sibirya, Semirek ve Sogd kemerleri ayrı bir grupta toplanmışlardır.27

M.S. 7. yy.'da Sogd üzerindeki Türk göçebe çevresinin etkisi daha fark edilir oldu. Çanak süslemelerindeki göçebe kültürü unsurları (ok resimleri, kertikler, çanak saplarındaki hayvan figürlü öğeler) genişledi. Çanakların dış yüzeylerindeki pul baskılarda Türk özelliklerine sahip insanlar hakim olmaktadır. Sasani kültürünün Türk-Sogd ile ortak yaşaması ilginçtir. Seramiklerin önemli bir miktarında Sasani gümüş çanak şekilleri tekrar edilir; sadece nar meyvesi baskısı değil Türk hükümdarlarının baskıları da bulunur.28

Türk sanatı gelenekleri Sogd koroplastiğine de kesinlikle yansımıştır; Türk savaşçı-atçılarının tasvirleri ortaya çıkmıştır. Türkler sadece Sogd koroplastiğinde değil, Sogd resimlerinde de betimlenmişlerdir. Bunun canlı bir örneği Efrasiyab'dır. L. I. Albaum'a göre, Efrasiyab'ın batı duvarındaki bir grup şekillerin çoğu Türklerin tasvirini göstermektedir. Efrasiyab resimlerindeki ikinci grup şekiller, Türk taş heykelleriyle karşılaştırılırdığında, birçok ortaklık bulunması mümkündür.29

Bir bütün olarak, Türklerin Orta Asya'da hakim olan durumlarının kıyafetlerini geniş bir alanda popülerleştirdiğini söylemek gereklidir.

Efrasiyab resimlerindeki (M.S. 7. yy.) kıyafetlerin, Pencikent'tekiler ile (M.S. 8. yy. başı) karşılaştırılması, araştırmacıların, M.S. 7. yy.'da Türk soylularının kıyafetlerinin, yerli Sogd halkının kıyafetlerinden sadece bazı özellikleri aldığı ve M.S. 8. yy. başında tamamen Sogd kıyafetleri ile kaynaştığı sonucuna varmalarını sağlamıştır.30

Böylece, yazılı kaynaklarda, değerlendirilen diğer bölgelere nazaran, Sogd'daki Türkler hakkında daha fazla belirtilere sahibiz. Gerçek Türk arkeolojik malzemeleri daha az sunulmuştur.

Yerleşik Türklerin bir bölümü, çeşitli yerli inançları muhtemelen kabul etmiştir. Bu, özellikle, Buhara vahasındaki Türk Musevilerin varlığından dem vuran, Feofilakt Simokatt'ıyı doğrular.31

Toharistan Türkleri

6. yy.'ın ikinci yarısında, Toharistan'ın kuzey bölümü Türk Kağanlarının otoritesi altındaydı. Daha erken dönemde, Kuzey Toharistan vilayeti yöneticileri, Türk gücünü resmi olarak tanıdıkları halde gerçekte bağımsızdılar.

Batı- Göktürk Kağanı Ton Yabgu (618-630), hakimiyeti zamanında, merkezi otorite kuvvetlendirilmiş, Tardu Şan Kağan'ın oğlu Toharistan'da Ulu Yabgu vekili olarak unvanlandırılmıştır. Bu dönemde, Türklerin gücü Güney Toharistan'a yayıldı.

Tardu zamanında Türklerin Semirek ve Sogd'dan Toharistan'ın içlerine girmeleri yoğunlaşmıştı. Tardu'nun kendisi, Arap istilasına kadar hüküm süren Toharistan Yabgu Hanedanı'nı kurmuştur.

6-7. yy.'da Türkler Toharistan'a o kadar güçlü yerleşmişlerdi ki, Batı Türk Hakanlığı'nın düşüşünden sonrada bölgede politik etkilerini sürdürmeyi becerdiler.

Hoi Chao'nun bildirdiği gibi; Gibin'in merkezlerinin biri olan Kapis ve Huttal'da da, oturanların yarısı Türk, diğer yarısı da "hu" kavmindendi.

Bunun yanı sıra, prens ve askerleri Türk soyundandılar.32

Hoi Chao, güney bölgelerden olan (şimdiki Afganistan'ın güneyi) Türklerle, kuzey bölgelerden olan Türkler arasındaki farkı gösteriyor. Orta Asya'nın en eski Türkçe konuşan halkı güney bölgelerde ortaya çıkmıştır; buraya gelen diğer Türklerin ya onların arasında eridikleri ya da azınlık olarak göründükleri için, onların kültürlerini ve törelerini kabullendiklerini tahmin ediyoruz.

Toharistan'ın Türk yöneticileri kendi madeni paralarını bastılar. Böylece, Sasani drahması ve "hakan", "tegin", "sir Delci" Sogd baskılı taklitleri, Sasani İran'la sınırı olan bölgelere Türklerin nüfuz etmesi ile bağlantılıdır.33

Sasani madeni paraların, kalıplarının birinin üzerinde Sogd "sir Delci" yazılı gümüş taklitlerinin, 730'lara kadar tedavülde kaldıkları Güney Tacikistan'da basıldıkları düşünülüyor. Türk yöneticilerinin bir başka grup madeni parası ise M.S. 8. yy.'ın ilk çeyreğinden kalmadır. Kalıp, "Tokarik" adında bir basım yerinin adını ve Kuzey Toharistan Türk yöneticilerinin isimlerini içerir.34

Yazılı kaynaklar, Toharistan'da, Türklerin yanı sıra, başka Türkçe konuşan kavimlerin de bulunduğuna dair bize bazı bilgiler veriyorlar. Toharistan'a ilk önce gelen ve Türkçe konuşan kavimlerden biri de Halaçlardır. Halaçı hükümdarları, madeni paraları Türk özellikleri taşıyan bir yüz tasviri ve "Urdu Halaç" yani "Halaç karargahı" şeklinde Sogd yazısı ile bastılar.35

M.S. 6-7. yy.'da Toharistan toprakları üzerinde yaşayan diğer Türkçe konuşan kavimler ise Karluklar, Kumiciler, Argular ve diğerleridir.

Yeni bulunan Baktra belgeleri, bize, M.S. 7-8. yy.'da Toharistan'daki Türk halkı ile ilgili bilgiler verirler. Bazıları, Güney Toharistan'da Türk özel isimlerinin ve unvanlarının yaygın kullanılırlığı doğrultusunda tanıklık

ediyorlar. Belgelerden birinde, bir yöneticinin karısının Kutluk Taraklık Bilge savug olarak Türk adı taşıması belirtilmiştir.36

Toharistan'daki Türk varlığı, arkeolojik malzemelerde de saptanmıştır. Mezarlık parmaklıkları veya mezarların yakınında da muhtemelen Feyzabad bölgesinde Obikiy Vadisi'nde bulunan Türk taş heykelleri vardı. Obikiy Vadisi'nden kalan iki heykelden bir insan gövdesi ve bir baş bulunmaktadır.

Bu heykellerden birinde Toharistan Budist heykeltraşçılığı etkisi gösterilmiştir.

İkinci heykel, daha doğrusu gövde, bir oğlan çocuğuna aittir. Bu kişinin bir eli kemerinin, diğer eli göğsünün üstünde durmaktadır. Kolların bu pozisyonları, bir tanesi göğsünde içki kabı tutuyor, öteki de bir hançer sapı üstünde veya kemerini tutuyor şeklindedir. Obikiy kişisinin bu eşyaları yoktur çünkü silah ve içki kadehi muhtemelen yetişkin erkek nitelikleridir.37

Üçüncü iyi durumda bulunan eski Türk heykeli, Feyzaabad bölgesinde (Güney Tacikistan) Kalaydaşt köyü civarında ortaya çıkmıştır. Bir erkeği temsil edip, heykel büyüklüğü gerçeğe yakındır.38

Türkler, Loilagan köyü yakınlarındaki Surkhan-Darya vadisindeki taş parmaklıklarla da bağlantılıdırlar. Bunlar yuvarlak, oval, dikdörtgen veya kare şeklindedirler. Parmaklık kazılarında, mezarlık çukurları bulunmamıştır. Kül kalıntılara bakılırsa, bir ölü yakmadır.39 Bu parmaklıkların, Türklerin cenaze eserleri olmaları mümkündür.

M.S. 7-8. yy. Toharistan ve Sogd halklarının silahları, Türklerin güçlü etkileri altında gelişti. Toharistan'da bir kemer takımı Türk kökenliydi. Komşu bölge Sogd'da kemerlerin geniş çapta yayılması M.S. 7-8. yy. sonlarında olur. Baskılı Türk tipli kemerlerin bazı kısımları, Orta Asya'nın

hemen hemen tüm bölgelerinde bulunmuştur. Muhtemelen, aynı dönemde Türk baskılı kemerleri Toharistan'da yayılmıştır.

Türk problemi ile bağlantılı olarak, Balalık tepedeki M.S. 6. yy. sonu-7. yy.'ın ilk yarısından kalma resim özellikleri de ilginçtir. Araştırmaya göre, bunlar eski Türk taş heykellerinden belli bir gruba tamamen uymaktadırlar.40

Türklerin Ruhani Kültürü

Bizim görüşümüze göre, M.S. 6-8. yy. toplumda çeşitli şekildeki dinler birlikte var olup, birleşmişlerdir. Türklerin en açık dini inançları Şamanizm, toteme, ateşe, atalara, ata ve kurta tapmak olup, Doğu Türk Hakanlığı'nda dini-mitolojik sistem bir devlet dini oluşturmuştur.

Türklerin ruhani hayatında bazı inançlar dünyevi dinlerine aitti; Hıristiyanlık ve Budizm.

Türklerin arasında yayılan dinlerin en erken türlerinden biri Şamanizm'di.

Türklerin sabit bir dine sahip oldukları, sayısız teşebbüslerine rağmen, Hıristiyanlık ya da Budizm'in Hakanlıktaki halklar tarafından asla kabul görmemesi ya da bu dinlerin ritüellerinin Türklerin cenaze anıtları dikme geleneğinin yerini asla alamamasından da kolaylıkla anlaşılır. Maveraünnehir topraklarında, Türklerin dini bakış açılarını gösteren mezar ve cenaze parmaklıkları arkeolojik göstergeleri derin iz bırakmıştır.

Eski Türklerin dini-mitolojik sistemleri, bir açıdan, runik yazıları temel alınarak inşa edilebilir -Köl-tigin'in şerefine geniş ve küçük yazıtlar, Tonyukuk şerefine bir yazıt, bazı Yenisey mezar kitabeleri, bir fal okuma kitabı ve Turks- Tugyu arkeolojik eserlerinin araştırması. Bu kaynaklarda şu tanrılar belirtilmiştir: Tengri (gökyüzü), Umai (ana tanrıça), Yer-sub (yer-su) ve Erklig (cehennemin sahibi); bunların arasında en üst kademe Tengri -en üst dünyanın yöneticisi- tarafından alınmıştır.41

Türkler arasında bilinen en yaygın inanç bir kurt inancıydı.

Eski Türk soy efsanesinde, bir dişi kurt Tugyu-Türklerinin büyükannesidir. Sancak kolları, onların totemleri olan bir kurtun altından kafası ile süslenmiştir. Bu kurt inancı ve bu inancın sihirli gerçekleri hakkında yeterli bilgi yoktur. Çin kaynaklarına göre, kutsal Ötüken Dağlarında, Türk efsanelerince dişi kurdun Türklerin ataları için doğum yaptığı bir mağara bulunuyordu. Yılda bir kez kağan burada adak adardı.42

I. Göktürk Hakanlığı (584) Dönemi'nden kalma Bugut yazıtının üstündeki tasvir, Chjou-shu'da korunmuş olup (bir tanığın sözlerine göre), eski Türk soy mitinden bir sahneyi açıkça göstermektedir.43 Begavat'ta (Özbekistan'da) sırtında iki kişi bulunan dökme bronz bir kurt heykelcik bulunmuştur. Buradaki ana konu, sağ eli olmayan ve sağ bacağı sadece üst kısımda betimlenmiş bir erkek heykelidir. Erkeğin önünde oturan bir dişi heykeli vardır. Dişi tasvirin plastik olarak tekrar kopyalanması, Orta Asya topraklarında geniş çapta yayılmış ve Türklerin kültürüne ait olan taş tasvirlerle doğrudan doğruya benzerliği vardır.44 Şüphesiz, bu, Türklerin hükmeden hanedanı Ashin'in bir tane daha soy efsanesidir veya en azından Türklerde geniş çapta yayılmış olan kurt inancının.

Büyük ihtimalle, Buncikent'teki -Ustrushana başkenti- resimlerdeki dişi kurt tasviri ve Türklerin totem inançları birbirleriyle bağlantılıdır; bilindiği gibi, orada M.S. 7-8. yy.'da Türkler hüküm sürüyorlardı. Bu bağlamda, aynı tasvirli, çeşitli eserlerin Maveraünnehir topraklarında dağıtılması, muhtemelen sıradan değildir.

Türklerin ataları, dünyevi dinlerden biri olan Budizm'le yeterli derecede erken tanıştılar. Kaynaklara göre, İsa'dan sonra ilk yıllarda Budizm Orta Asya göçebeleri arasında, özellikle Hunlar arasında, yayılmıştır.45

Kaynaklar, 580'li yıllarda, Budizm'in Türkler arasında yayıldığına ilişkin önemli bir dönemden bahsediyorlar.46

M.S. 6. yy.'ın sonunda 7. yy.'ın başında Batı Türklerinden bazı hükümdarlar Budizm'i kabul ettiler. Batı Hakanlığı'nın başkentinde -M.S. 7. yy. sonu 8. yy. başında Suyab'dı- iki Budist tapınağı işler haldeydi.47

Hoi Chao'nun bilgilerine göre, M.S. 8. yy.'da Huttalyan'dan bir Türk hükümdar ile beraber bölge halkı Budizm'i icra ettiler.48

Budist terminolojisinin, ev halkı ve madeni para konularına adanmış bazı eski Türk yazıtlarda kullanılmış olması, Budizm'in Türk çevresine geniş bir giriş yaptığını gösterir.49

Hıristiyanlıkla da Türkler yeterli derece erken tanıştılar. Bu bir yandan Türkçe konuşan kavimlerin yaygın hareketliliği, öte yandan da yerleşik ve göçebe çevrelerdeki Hıristiyan vaizcilerin canlı hareketliliği tarafından desteklenmiştir.

Türk şamanistleri Hıristiyanlarla barış içinde bir arada var oldular. Krasnorechensk mezar şehrindeki at ayinli Türk mezarlarının, Hıristiyan mezarlarının yakınında olması gerçeği bunu kanıtlar.50

Ardarda gelen dönemlerdeki Türklerin somut kültürünün malzemelerinin de öngördüğü gibi, bazı Türklerin Hıristiyanlaşması çok derin değildi ve eski paganist inançlarına ve ayinlerine uyum sağladı. Budizm ve Hıristiyanlığın yanı sıra Manicilik de Türk ve Batı Türk Hakanlığı halkları arasında yayılmıştır.

M.S. 8. yy.-9. yy'da bile Mani duası "Huastuanift" Türk diline tercüme edilmişti.

Maveraünnehir vahalarına giden Türklerin bazıları, Zerdüşt dinini kabul ettiler. Ancak, bütün propagandalara rağmen, Türklerin esaslı bir kısmı eski dini inançlarına sadık kalmışlardır.

Sonuçlar

Arkeolojik malzemenin yazılı kaynaklarca tamamlanıp incelenmesi, Maveraünnehir Türklerinin ortak özelliklerinin ayırt edilmesini sağlamıştır.

Türklerin arkeolojik eserlerinin esas çeşitleri, at mezarları, ayin yapısı-taş parmaklıklar, taş heykeller ve dağ keçilerinin kendine özgün tasvirleridir. Büyük bir kısmı runik yazıtların da bulunduğu Fergana vadisindedir.

Türklerin somut kültürüne ait, veya onların etkisine bağlı, sınıflar arasında baskılı kemerler çoğunluktadır. En çeşitli olan grup, metal levhalar üzerinde olanlarıdır. Metal levhaların en erken çeşitleri ile Aşağı Seyhun ve Semerkant yakınındaki at mezarlarında karşılaşılmıştır. Merkezi vahadaki baskılı kemerlerin yoğun bir şekilde yayılması M.S. 7. yy.-8. yy.'a dayanır. Semirek, Sogd ve Toharistan kemerleri arasında benzerlikler gözlemlenmiştir. Sogd'da da, Altay'dan ayrı olarak, yerli metal levhaların, tokaların ve askılı kolyelerin yapıldığının da kaydedilmesi gereklidir.

Eski Türk tipi süslemelerde, gözyaşı şekilli askılı küpeler Maveraünnehir'de en yaygın olanlardandı. Bunlarla, Altay'dan, Semirechie'ye ve Sogd ile Toharistan'a kadar olan çok geniş bir arazi üzerinde karşılaşılmıştır. M.S. 7. yy.'dan beri yine Türklerle bağlantılı olan "saltov" tipli küpeler ortaya çıkmıştır.

Sık sık rastanan at zırhı detayı ise Kudırgin Dönemi'nden Tuyahtin Dönemi, yani M.S. 6. yy.-7. yy.'a kadar olan zamanda rastlanan üzengilerdir.

Runik yazıtlar, cümlenin geniş anlamında, Türklerle bağlantılı bir başka kategoridir. Bahsettiğimiz arazide, en azından 3 runik Türk yazı sistemine ait -bunlar İsfarin, Açıktaş, Orhun-Yenisey- 26'dan fazla yazıt bulunmuştur. Meydana çıkmaları sadece Türklerle bağlantılı değildir; muhtemelen, bölgede başka Türkçe konuşan kavimlerin kültürlerin varlığının bir kanıtıdır. Nümizmatik malzemelerle Bugut yazıtlarına göre, M.S. 6. yy.'da Türkler arasında Sogd yazısının da kabul gördüğüne dair izler bulunmaktadır.

Mevcut malzemenin analizi, M.S. 7. yy.’da Batı Göktürk Kağanı Ton-yabgu’nun merkezi bir siyaset uyguladığı zaman, bölgedeki Türk kültürünün etkisinin önemli derecede genişlediğini öne sürmemizi sağlar. Bunun yanı sıra, bu etki Batı Türk Devleti düştükten sonra da korunmuştur. Bir tek, Arap istilasının yerleşmesi bunu zayıflatabildi.

1 Klyashtorniy S. G., Savinov D. G., Stepniye imperii Evrazii, Saint-Petersburg 1994, s. 109-110.

2 Klyashtorniy S. G., Savinov D. G., Stepniye imperii Evrazii, Saint-Petersburg 1994, s. 112.

3 A.g.e., s. 113, 115.

4 Smirnova O. İ., Svodniy katalog sogdiyskikh monet, Moskova 1981, s. 52.

5 Karayev S. K., Qadimgi Choch toponimlari, Toshkent shakhri va viloyat toponimlari muammolari, Taşkent 1994, s. 3.

6 Klyashtorniy S. G., Levina L. M., “Ob odnoy runicheskoy nadpisi s gorodisha Altinasar (Vostochnoye Priaralie)”, Etnicheskaya istoriya i tradisionnaya kultura narodov Sredney Azii i Kazakhstana, Nukus 1989, s. 87-97.

7 Trifonov Y. İ., “Kochevnicheskiye elementi v materialonoy kulture osedlogo naseleniya Yujnogo Kazakhstana v period rannego srednevekovya”, Vzimodeystviye kochevikh kultur i drevnikh sivilizasiy, Alma-ata 1987, s. 200.

8 Bogomolov G. İ., “Gendelman P. I. Bitoviye metallicheskiye predmeti s gorodisha Kanka”, İstoriya materialnoy kulturi Uzbekistana, Vıp. 25, Taşkent 1991, s. 145-146.

9 Bogomolov G. İ., “İzobrajeniya vsadnikov s gorodisha Kanka”, İstoriya materialnoy kulturi Uzbekistana, Vip. 20, Taşkent 1986, s. 72-76.

10 Masson M. E., “Akhangeran”, Arkheologo-topograficheskiy ocherk, Taşkent 1953, s. 26-27.

11 Vostochniy Turkestan v drebnosti i rannem srednevekovie, Moskova 1992, s. 356, tabl. 44.

12 Brikina G. V., Yugo-zapadnaya Fergana v 1 tisacheletii n. e., Moskova 1982, s. 124.

13 Shaniyazov K. Sh., Uzbeki-karluki, Taşkent 1964, s. 22.

14 Baratova L. S., “Drevneturkskiye moneti Sredney Azii VI-IXvv.”, Avtoreferat dissertasii kandidata istoricheskikh nauk, Taşkent 1995, s. 12-13, 22.

15 Zadneprovskiy Y. A., “Turkskiye pamyatniki v Fergane”, Sovetskaya Arkheologiya, 1967, No. 1, s. 270.

16 Matbabayev B. Kh., İvanov G. P., “Nakhodki pogrebeniy s truposojjeniyem i konem v Fergane”, Obshestvenniya nauki v Uzbekistane 1997, No. 3, s. 74.

17 Ibid., s. 79.

18 Sher Y. A., Kamenniye İzvayaniya Semirechia, Moskova 1966, s. 92.

19 Zadneprovskiy Y. A., “Turkskiye pamyatniki v Fergane”, Sovetskaya Arkheologiya, 1967, 1, s. 270-272; Rakhmonov N., Matboboyev B. Kh., “Kuhna Quva bitiglari”, Uzbekiston ovozi, 23 Ocak 1999.

20 Kozenkova V. İ., “O khumakh s zakhoroneniyami kostey v Sredney Azii”, Sovetskaya Arkheologiya, 1961, No. 3, s. 258.

21 Smirnova O. İ., Svodniy katalog sogdiyskikh monet, Moskova 1981, s. 59.

22 Livshits V. A., Sogdiyskiye dokumenti s gori Mug. Chteniye, Perevod, kommentariy, yuridicheskiye dokumenti i pisma, Moskova 1962, s. 29, 55, 62.

23 Livshits V. A., “Sogdiytsi v Semirechie: lingvisticheskiye i epigraficheskiye svidetelstva”, Krasnaya rechka i Burana, Frunze 1989, s. 79-80.

24 Bernshtam A. N., “Drevneturkskiy dokument iz Sogda”, Epigrafika Vostoka, Vip. 5, Moskova 1951, s. 68.

25 Kizlasov İ. L., Runicheskiye pismennosti Evraziyskikh stepey Moskova 1994, s. 60-61.

26 Sprishevskiy V. İ., “Pogrebeniye s konem seredini 1 tisacheletiya n. e., obnarujennoye okolo observatorii Ulugbeka”, Trudi Muzeya istorii narodov Uzbekistana, T. 1, Taşkent 1951, s. 33-42.

27 Raspopova V. İ., Metallicheskiye izdeliya rannesrednevekovogo Sogda, Leningrad 1980, s. 108.

28 Lebedeva T. İ., “Selskaya okruga i eyo rol v formirovanii rannesrednevekovogo Samarkanda (po materialam selskoy okrugi Samarkanda)”, Avtoreferat dissertasii kandidata istoricheskikh nauk, Taşkent 1994, s. 28.

29 Albaum L. İ., Jivopis Afrasiaba, Taşkent 1975, s. 28.

30 Lobacheva N. P., “Sredneaziatskiy kostum rannesrednevekovoy epokhi (po dannim stennikh rospisey)”, Kostum narodov Sredney Azii, Moskova 1979, s. 28.

31 Simokatta Feofilakt İstoriya, Perevod S. P. Kondratieva, Moskova 1996, s. 146.

32 Bernshtam A. N., “Turki i Srednyaya Azia v opisanii Khoy Chao”, Vestnik Drevney İstorii, 1952, No. 1, s. 50.

33 Baratova L. S., “Drevneturkskiye moneti Sredney Azii VI-IXvv.”, Avtoreferat dissertasii kandidata istoricheskikh nauk, Taşkent 1995, s. 9-10.

34 Baratova L. S., “Drevneturkskiye moneti Sredney Azii VI-IXvv.”, Avtoreferat dissertasii kandidata istoricheskikh nauk, Taşkent 1995, s. 10.

35 Smirnova O. İ., Svodniy katalog sogdiyskikh monet, Moskova 1981, s. 54.

36 Sims-Williams N., “Noviye baktriyskiye dokumenti”, Vestnik Drevney İstorii, 1997, No. 3, s. 3-9.

37 Soloviov V. S., Severnıy Tokharistan v rannem srednevekovie, Elets 1997, s. 125.

38 Jukov V. D., “Nakhodka drevneturkskogo izvayaniya v Tadjikistane”, Materialnaya kultura Tadjikistana, Vıp. 3, Duşenbe 1978, s. 120-121.

39 Duke Kh. P., “Noviy mogilnik turkskogo vremeni v Yujnom Uzbekistane”, Uspekhi sredneaziatskoy arkheologii, Vip. 3, Leningrad 1975, s. 76.

40 Albaum L. İ., “Balalik tepe”, K istorii materialnoy kulturi i iskusstva Tokharistana, Moskova 1960, s. 196.

41 Stebleva İ. V., “K rekonstruksii drevneturkskoy religiozno-mifologicheskoy sistemi”, Turkologicheskiy Sbornik 1971 goda, Moskova 1972, s. 231-217.

42 Bichurin N. Y., Sobraniye svedeniy o narodakh, obitavshikh v Sredney Azii v drevniye vremena, T. 2, Moskova-Leningrad 1950, s. 229.

43 Klyashtorniy S. G., Livshits V. A., “Sogdiyskaya nadpis iz Buguta”, Strani i narodi Vostoka, Vıp. X, Moskova 1971, s. 132-133.

44 Rutkovskaya L. M., “Brozovaya statuetka iz Begovata”, Sovetskaya arkheologiya, 1968, No.1, s. 155-159.

45 Gumilev L. N.. Hunni v Kitaye, Moskova 1974, s. 115.

46 Klyashtorniy S. G., Livshits V. A., “Sogdiyskaya nadpis iz Buguta”, Strani i narodi Vostoka, Vip. X, Moskova 1971, s. 132-133.

47 Kizlasov L. R., “Arkheologicheskiye issledovaniya na gorodishe Ak-Beshim v 1953-1955”, Trudi Kirgizskoy arkheologo-etnograficheskoy ekspeditsii, Ch. 2, Moskova 1959, s. 213.

48 Bernshtam A. N., “Turki i Srednyaya Aziya v opisanii Khoy Chao”, Vestnik drevney istorii, 1952, No. 1, s. 193-194.

49 Vasiliev D. D., “Turkskiye runicheskiye nadpisi na kitayskikh metallicheskikh zerkalakh iz Minusinskoy kolleksii”, Bartoldovskiye Chteniya 1993, Moskova 1993, s. 50.

50 Goryachova V. D., “Krasnaya Rechka-pamyatnik rannesrednevekovoy gorodskoy kulturi Semirechya”, İnformatsionniy Bulleten Mejdunarodnoy Assosiatsii Po Izucheniyu Kultur Sentralnoy Azii, Vıp. 8, Moskova 1985, s. 41-42.

Albaum L. İ., Balalik tepe I istorii materilnoy kulturi i iskusstva Tokharistana, Taşkent 1960.

Albaum L. İ., Jivopis Afrasiaba, Taşkent 1975.

Baypakov K. M., Srednevekovaya gorodskaya kultura Yujnogo Kazahstana i Semirechya (VI-nachalo VIII v.), Alma-Ata 1986.

Baratova L. S., “Drevnetyurkskie moneti Sredney Azii VI-IX vv. (tipologiya, ikonografiya, istoricheskaya interpretaciya)”, Avtoreferat diss. kand. ist. nauk., Taşkent 1995.

Bernshtam A. N., “Drevnetyurkskiy dokument iz Sogda (predvaritelnoe soobshenie)”, Epigrafika Vostoka, Vıp 5., Moskova 1951.

Bernshtam A. N., “Tyurki i Srednyaya Aziya v opisanii Hoy Chao”, Vestnik drevney istorii, 1952, no. 1.

Bernshtam A. N., “İstoriko-arheologicheskie ocherki Tsentralnogo Tyan-Shanya i Pamiro-Altaya”, Materiali i issledovaniya po arkheologii SSSR, 1952, vıp. 26.

Bichurin N. Ya., Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena, t. 1, Moskova-Leningrad 1950.

Bichurin N. Ya., Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena, t. 2, Moskova-Leningrad 1950.

Bogomolov G. İ., “İzobrajeniya vsadnikov s gorodisha Kanka”, İstoriya materialnoy kulturi Uzbekistana, Vıp. 20, Taşkent 1986.

Bogomolov G. İ., “Gendelman P. I. Bitovie metallicheskie predmeti s gorodisha Kanka”, İstoriya materialnoy kulturi Uzbekistana, Vıp. 25, Taşkent 1991.

Bogomolov G. İ., “K voprosu ob odejde naseleniya rannesrednevekovogo Çaça”, İstoriya materialnoy kulturi Uzbekistana, Vıp. 26, Taşkent 1992.

Brikina G. A., Yugo-zapadnaya Fergana v pervoy polovine I tisyachaletiya nashey eri, Moskova 1982.

Buryakov Yu. F., Genezis i etapi razvitiya gorodskoy kulturi Tashkentskogo oazisa, Taşkent 1982.

Vasilev D. D., Tyurkskie runicheskie nadpisi na kitayskih metallicheskih zerkalah iz Minusinskoy kollekthii, Bartoldovskie chteniya, 1993, Moskova 1993.

Voytov V. E., Drevnetyurkskiy panteon i model mirozdaniya v kultovo-pominalnih pamyatnikah Mongolii VI-VIII vv., Moskova 1996.

Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye. Hozyaystvo, materialnaya kultura, Moskova 1995.

Gavrilova A. A., Mogilnik Kudirge kak istochnik po istorii altayskih plemen, Moskova-Leningrad 1965.

Goryachova V. D., “Krasnaya Rechka-pamyatnik rannesrednevekovoy gorodskoy kulturi Semirechya”, İnformatsionniy bulleten Mejdunarodnoy assosiatsii po izucheniyu kultur Sentralnoy Azii, Vıp. 8, Moskova 1985.

Gumilev L. N., Drevnie turki, Moskova 1967.

Gumilev L. N., Hunni v Kitaye, Moskova 1974.

Duke Kh. P., “Noviy mogilnik turkskogo vremeni v Yujnom Uzbekistane”, Uspekhi sredneaziatskoy arkheologii, Vıp. 3, Leningrad 1975.

Jukov V. D., “Nakhodka drevneturkskogo izvayaniya v Tadjikistane”, Materialnaya kultura Tadjikistana, Vıp. 3, Duşenbe 1978.

Karayev S. K., Qadimgi Choch toponimlari, Toshkent shakhri va viloyat toponimlari muammolari, Taşkent 1994.

Klyashtorniy S. G., Drevneturkskiye runicheskiye pamyatniki kak istochnik po istorii Sredney Azii, Moskova 1964.

Klyashtorniy S. G., Levina L. M., “Ob odnoy runicheskoy nadpisi s gorodisha Altinasar (Vostochnoye Priaralie)”, Etnicheskaya istoriya i tradisionnaya kultura narodov Sredney Azii i Kazakhstana, Nukus 1989.

Klyashtorniy S. G., Livshits V. A., “Sogdiyskaya nadpis iz Buguta”, Strani i narodi Vostoka, Vıp. X, Moskova 1971.

Klyashtorniy S. G., Savinov D. G., Stepniye imperii Evrazii, Saint-Petersburg 1994.

Kizlasov İ. L., Runicheskiye pismennosti Evraziyskikh stepey, Moskova 1994.

Kizlasov L. R., “Arkheologicheskiye issledovaniya na gorodishe Ak-Beshim v 1953-1955”, Trudi Kirgizskoy arkheologo-etnograficheskoy ekspeditsii, Ch. 2, Moskova 1959.

Kozenkova V. İ., “O khumakh s zakhoroneniyami kostey v Sredney Azii”, Sovetskaya arkheologiya, 1961, No. 3.

Lebedeva T. İ. Selskaya okruga i eyo rol v formirovanii rannesredneveko, Stebleva İ. V. K rekonstruksii drevneturkskoy religiozno-

mifologicheskoy sistemi, Turkologicheskiy sbornik 1971 goda, Moskova 1972.

Levina L. M., Etnokulturnaya istorii Vostochnogo Priaralya, Moskova 1996.

Livshits V. A., Sogdiyskiye dokumenti s gori Mug. Chteniye, Perevod kommentariy, yuridicheskiye dokumenti i pisma, Moskova 1962.

Livshits V. A., "Sogdiytsi v Semirechie: lingvisticheskiye i epigraficheskiye svidetelstva", Krasnaya rechka i Burana, Frunze 1989.

Lobacheva N. P., "Sredneaziatskiy kostum rannesrednevekovoy epokhi (po dannim stennikh rospisey)", Kostum narodov Sredney Azii, Moskova 1979.

Rutkovskaya L. M., "Brozovaya statuetka iz Begovata", Sovetskaya arkheologiya, 1968, No.1.

Malikov A. M., "Turki v Sogde", Sogd v sisteme kulturnikh svyazey Tsentralnoy Azii, Semerkant 1999.

Malikov A. M., "Turki v Tokharistane", İstoriya materialnoy kulturi Uzbekistana, Vıp. 30, Semerkant 1999.

Malikov A. M., "Turki na Sredney Sirdarie", İstoriya materialnoy kulturi Uzbekistana, Vıp. 31, Semerkant 2000.

Malov S. E., Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti, Teksti i issledovaniya, Moskova-Leningrad 1951.

Meshkeris V. A., Koroplastika Sogda, Duşenbe 1977.

Masson M. E., "Akhangeran", Arkheologo-topograficheskiy ocherk, Toshkent 1953.

Matbabayev B. Kh., İvanov G. P., "Nakhodki pogrebeniy s truposojjeniyem i konem v Fergane", Obshestvenniya nauki v Uzbekistane, 1997, No. 3.

Negmatov N. N., “Kapitoliyskaya volchitsa v Tadjikistane”, Nauka i jizn, 1968, No. 2.

Rakhmonov N., Matboboyev B. Kh., “Kuhna Quva bitiglari”, Uzbekiston ovozi, 23 Yanvar 1999.

Raspopova V. İ., Metallicheskiye izdeliya rannesrednevekovogo Sogda, Leningrad 1980.

Shaniyazov K. Sh., Uzbeki-karluki, Taşkent 1964.

Sher Y. A., Kamenniye izvayaniya Semirechia, Moskova 1966.

Smirnova O. İ., Svodniy katalog sogdiyskikh monet, Moskova 1981.

Stebleva İ. V., “K rekonstruksii drevneturkskoy religiozno-mifologicheskoy sistemi”, Turkologicheskiy sbornik 1971 goda, Moskova 1972.

Simokatta Feofilakt İstoriya, Perevod S. P. Kondratieva, Moskova 1996.

Sims-Williams N., “Noviye baktriyskiye dokumenti”, Vestnik drevney istorii, 1997, No. 3.

Soloviov V. S., “Noviye nakhodki drevneturkskikh izvayaniy v Yujnom Tadjikistane”, Sovetskaya arkheologiya, 1985, No. 2.

Soloviov V. S., Severniy Tokharistan v rannem srednevekovie, Elets 1997.

Sprishevskiy V. İ., “Pogrebeniye s konem seredini 1 tisacheletiya n. e., obnarujennoye okolo observatorii Ulugbeka”, Trudi Muzeya istorii narodov Uzbekistana, T. 1, Taşkent 1951.

Trifonov Y. İ., “Kochevnicheskiye elementi v materialonoy kulture osedlogo naseleniya Yujnogo Kazakhstana v period rannego srednevekovya”, Vzimodeystviye kochevikh kultur i drevnikh sivilizasiy, Alma-ata 1987.

Zadneprovskiy Y. A., “Turkskiye pamyatniki v Fergane”, Sovetskaya arkheologiya, 1967, No.1.

Chavannes E., “Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux”, Sbornik trudov Orkhonskoy ekspeditsii, Vıp, VI, Saint-Petersburg 1903.

Julien S., “Documents historiques sur les Tou-kiue (Turcs)”, Journal Asiatique, 1864, Vol. 3-4.

Liu Mao-tsai, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-turken (T u-kue), Wiesbaden 1958. -Bd. I-II.a

B. Göktürkler ve Komşuları

Türkler ve Toharlar Arasındaki Münasebetler / Dr. Lilia Yu. Tuguşeva [s.152-156]

Rusya Bilimler Akademisi / Rusya

Soharlar hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler yeterli derecede ele alınıp incelenmiştir. Toharlara ait ilk bilgiler eski Yunan tarihçilerinin eserlerinde bulunmaktadır. Bu tarihçilerin verdiği bilgilere göre Toharların büyük bir kısmı eski dönemlerde Amu Derya nehrinin güney tarafında yaşamaktaydı ve bundan dolayı bu bölge daha sonraları Toharistan adını almıştır. Kaynaklarda ayrıca bu halkın Orta Asya'nın başka bölgeleriyle Tartun nehri havzasında da yerleşmiş olduğu ifade edilmektedir. Araştırmacılara göre Toharlar Orta Asya'ya Uzak Batı'dan gelmiş Hint Ari kabilelerine mensuptur.1 M.Ö. II. yüzyılın birinci çeyreğinden itibaren Toharların yaşadığı araziler M.Ö. 128'den M.S. IV. yüzyılın ortasına kadar Kuşan Devleti'nin sınırları içinde kalmıştı. Hükümdar Kanişka zamanında (278-301) en parlak dönemini yaşayan bu devletin arazisi Amu Derya'dan Camua'ya kadar Umman denizinden Tarım havzasına kadar uzanıyordu. Kuşan Devletinin içinde çeşitli halklar ve kabileler bulunuyordu. Ancak kaynakların verdiği bilgiye göre Kuşan Devletinde Toharların önemli bir ağırlığı vardı. Bu yüzden Kuşan toprakları sonraları "Toharların eski yerleri"2 diye anılmaya başlamıştır.

Kuşan teriminin etimolojisi şimdiye kadar açıklanamamıştır. Hanşu'ya (Han hanedanının tarihi) göre Kuşan Devleti'nin meydana gelmesinde M.Ö. II. yüzyılın başlarında Hunlar tarafından Yüeçilerin batıya sürülmesi önemli bir etken olmuştur. Batı istikametine giden Yüeçiler Saka kabilelerini püskürterek eski Baktriya bölgesini işgal etmişlerdir. Kuşan Devleti beş

Yüeçi kabilesinin birinden oluşmuş ve devlet bu hanedanın adını almıştır. Kuşan hanedanı M.Ö. 2. yüzyıldan M.S. 350 yılına kadar hüküm sürmüştür. Kuşan Devleti'nin ortaya çıkışı Orta Asya, Pakistan, Afganistan ve Hindistan gibi ülkelerin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Araştırmacılara göre Kuşanlar "Büyük Kuşan Medeniyeti"ni vücuda getirmişlerdir. Bu medeniyetin başarıları uzun zaman Avrasya kıtasının bazı ülkelerinin gelişimine kaynaklık etmiştir. Kuşan medeniyetinin yeteri ölçüde ele alınıp incelenmediği de kaydedilmektedir.3 Bilindiği gibi miladi 3. yüzyılın ortasında Kuşan Hükümdarı Vasudeva Sasanilere mağlup olmuştu. 4. yüzyılda Kuşanların yerine Eftalitlerin ve Akhunların gelişi bazı araştırıcılar tarafından Gandhara denen medeniyetin sonu olarak tavsif edilmiştir. Kuşan Devleti'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan durumu farklı değerlendirenler de vardı. Mesela A. Dani ve F. Khan bu konu ile ilgili olarak şunları kaydeder:

Vasudeva'dan sonraki Sasani müdahalesi Kuşanların sonunu getirmedi. Sadece imparatorluk küçüldü. Bölgedeki siyasî ilişkilerde bir değişiklik oldu. Ama Kuşan medeniyeti devam etti. Sasani işgali ile temel özellikler ortadan kalkmadı. İşgalin tahribat yaptığını ama bir medeniyeti sona erdirmediğini öğrenmek önemlidir. Kuşanlar rollerini sürdürdüler ve 5. yüzyılda miraslarını Hunlara devrettiler. Sir John Marshall'ın tezine dayanan Avrupalı bilginler genellikle Hun işgalini "Gandhara Medeniyeti"nin sonunu getiren bir olay olarak kabul ederler. Fakat eldeki malzeme daha yakından incelendiğinde bu varsayımın doğru olmadığı görülür. Kuşanların imparatorluğu değil fakat kültürü ve onlara ait "Şahi" unvanıyla tevhid edilen medeniyet Birunî zamanına kadar devam etti.4

Kuşanlar Dönemi'nde Çin, Hindistan, Orta Asya ve Batı ülkeleri arasında yapılan ticaret gelişmiştir. Kuşanlar standart altın sikkeleri

tedavüle çıkarmışlardır. Kuşanların yıkılmasından sonra da bu sikkeler uzun zaman piyasalarda kullanılmıştır.5 Bu durum bize daha önceki ticari ilişkilerin korunduğunu göstermektedir. Bu gibi veriler Hunların gelişi ile Kuşan medeniyetinin sona ermediğini de açıkça gösterir. 565'te Kuşan ülkesini Göktürklerin ele geçirmesinden sonra da eski durumun korunmasını Biruni'nin kendi zamanına kadar Kuşan hanedanının mevcut olduğu fikrinde oluşu da6 ispat etmektedir.

Kuşan Devleti'nin büyük bir kısmını teşkil eden Tohar ve başka Hint-Ari kabileler Kuşan Devleti yıkıldıktan sonra da önce oturdukları yerlerde kalmışlardı. Bu devletin eski arazilerinde meskûn olan halklar hakkında nispeten detaylı malûmatlar Hsüen-tsang'ın Si-yu-ki adlı eserinde ve biyografisinde yer alır. Hsüen-tsang'ın biyografisinde belirtildiğne göre o bu bölgeye arkadaşlarıyla birlikte Demirkapıyı geçerek gelmişti. Tharlar yeri diye adlandırılan bu ülkenin sınırları Hsüen-tsang tarafından tam olarak tespit edilmiştir. Ona göre bu ülke kuzeyden güneye 10007 li, doğudan batıya 3000 li'lik bir sahayı kapsıyordu. Ülkenin sınırları doğuda Tsungling (Pamir-Tiyenşan) dağlarına, batıda Persler ülkesi sınırlarına, güneyde Büyük karlı dağlara (Hindikuş'a) ve kuzeyde Demirkapı'ya kadar uzanıyordu. Hsüen-tsang'ın seyahatı zamanında bu ülke birbirinden bağımsız ve her biri araçsız olarak Türklerin hükmü altında bulunan 27 beyliğe bölünmüştü (Records I, ss. 37-38). Bu konfederasyona dahil olan bölgeler arasında Hsüen-tsang şunların adını anıyor: Tirmiz, Çaganian, Harm, Kulab, Kabadian, Vaxş, Hotlon, Talukan, Kumidha (bugünkü Ruşan), Şignan, Kunduz Termistat, Host, Andarab, Baglan, Samangan, Hulm, Belh, Penç ve başkaları. Hsüen-tsang'ın bildirdiğine göre bu ülkenin halklarının dili "başka ülkelerin halklarının dilinden farklıdır…. Yazılarındaki esas harflerin sayısı-25…. Yazılı eserleri gitgide çoğalır ve

Su-li (Sogd) halkının edebiyatından daha fazla olmuştur…. Sikkelerinin biçimi başka ülkelerin sikkelerinden farklıdır” (Records I, s. 38).

Bu gözlemlerden anlaşılmaktadır ki, “Toharlar ülkesi” denen yerler ayrı bir kültür ve ticari mıntıka teşkil eder ve bu yerler Türklerin emri altında bulunarak yazı, edebiyat, para ve başka semboller bakımından komşu ülkelerden, ezcümle Sogdlardan, ayırt edilirdi. Bu Türklerin yönetiminde bulunan “Toharlar ülkesinde” Hsüen-tsang’ın yukarıda iktibas edilen sözlerine göre kültür ve edebiyat entansif şekilde gelişirdi. Vaziyete göre bu kültürün ve edebiyatın özel Göktürk kültürünün ve edebiyatının gelişmesine tesir etmesi mukadderdi. Budist eserlerin Türkçeye ilk tercümelerinin VI. yüzyılda, Göktürklerin Kuşanların yerine geldiği zaman yapılması bir tesadüf değildi. Kaynaklara göre Göktürk Kağanlığı’nın kurucusu Bumin Kağan’ın ikinci oğlu Muhan Kağan’ın (553-572) emri üzerine Türk diline Nirvana-sutra tercüme edilmişti.8 Bu vaka kağanlığın doğu bölgelerine aittir, fakat kaynakların delillerine göre, Budist misyonerler Kuşan Devleti’nden milâdîn birinci yüzyıllarından başlayarak Uzak Doğu’ya sokulurlardı ve bazen Göktürk kağanlarının karargâhlarını ziyaret ederlerdi. Malûmdur ki VI. yüzyılda aslen Kapisadan olan Jinagupta adındaki Budist rahibi (528-605) Türk Kağanı Taspar’ın (572-581) karargâhında on sene kalmıştı.9 Kapisa Beyliği Kuşan Devleti’nin arazisindeki meşhur bir Budist merkezi olmuş ve buradaki manastırlarda altı bin kadar rahip görev almıştır (Records I, s. 55). Orta zamanlara ait Türkçe metinlerin muhafaza edilmiş parçalarında Budizm’i Türkler arasında yayma işinde Toharların aracı olması üzerinde deliller az değildir. Bunların biri Budist eserlerin Türkçe tercümelerinin kolophonlarında bulunan onların Tohar dilinden tercüme edilmeleri hakkındaki ifadelerdir. Meselâ, Vaibhâ|ika okuluna ait Maitreyasamiti eserinin tercümesinin kolophonunda böyle denmiş: Alqu şasatar-larıgh

ötkürmiş tü(p) ker[miş] vaybaş şastr boşghunmış arya2intri bodisvt kşi a2ari enetkek tilintin toxrı [tilin2e] yaratmış prtn (a) rakşit karmavaì-ik [toxrı] tilintin Türk [tilin2e] evi[rmiş] "Bütün |âstraları temellerine kadar kavramış (hend.) Vaibhâ|ika |âstra'yı öğrenmiş mürşit (hend.) bodhisattva Aryacandra hint dilinden Tohar diline çevirmiş ve Tohar dilinden Türk diline Prajñarak|ita

Krmavaìikiyi tercüme etmiş Maytrısimit sÑtra'da…".10 Tohar dilinden tercüme edilişi hakkındaki bildiri Daúakarmapathâvadânamâlâ eserinin kolophonunda da bulunur: Toxrı tilintin şilaz-in praştinki yangırtı Türk2e evirmiş (Tohar dilinden Türk diline tekrar Şilaz-in Praştinki tercüme etmiş).11 Bilindiği gibi bu tercümeler nispeten son zamanlarda, tahminen X-XII. yüzyıllarda yapılmıştır,12 fakat bazı verilere göre Budist eserlerinin Tohar dilinden Türkçeye tercümeleri uzun zaman boyunca, Göktürklerin eski Kuşan Devleti'nin yerlerine geldiği zamandan başlayarak anılan vakte kadar yapılabildiği tespit edilir. G. J. Pinault makalesinde Doğu Türkistan'da bulunan Türkçe Budist metinlerdeki kelime takımlarının çoğunun Tohar dilinden alınmış kalklar olduğu ve bunların doğru tefsirinin Tohar dilindeki arşetiplerilarıesasında yapılabildiğini açıkça göstermiştir.13 Almanya'da neşredilen Maytrisimitin Türkçe versiyonuna konulan önsözde bu eserin Toharca ve Türkçe tercümeleri hakkında ayrı iki fiilin (yaratmış ve evirmiş) kullanılmasına dikkat çekilmiştir. Müelliflerin fikrine göre bu fark bir Hint metninin Tohar bilginleri tarafından serbest şekilde tercüme edilmesinden kaynaklanmaktadır14 ve sonuçta Toharca metinlerin nispî özgünlüğünü gösterir. Orta Çağ'ın başlarına ait olan Türk metinlerinde kullanılan aslen Hintçe dört yüze yakın kelimeleri inceleyen Prof. M. Shhgaito bu kelimelerin büyük kısmının Tohar dili aracılığıyla Türk diline girdiğini göstermiştir ve umumen "Uygur Budizmi'nin ilk zamanlarında Tohar Budizmi ile sıkı temasta bulunduğu" hükmüne varmıştır.15 Moğol

Devri'nden önceki Doğu Türkistan kültürünün oluşmasına Kuşan (Tohar) kültürünün tesir ettiği fikrini G. Yamazaki de kabul ediyor. Onun fikrine göre: "Hotan'da Budizm Kuzeybatı Hindistan'daki Kuşan hakimiyetinin pekişme ve genişlemesine tekabül eden 2. ve 3. yüzyıllarda yerleşmiştir. Kuşan hanedanının siyasî genişlemesiyle birlikte Kuzeybatı Hindistan'ın kültürü de Orta Asya'ya aktı. Bu kültürel etki büyük ihtimalle 2. yüzyılın ortaları ve 3. yüzyılın başlarında Kanişka ve halefleri zamanında zirveye ulaştı. O dönemde Pamir'i geçen misyonerlik etkileri sadece Çin'e kadar Budizm'e doğu yolunu açmadı. Aynı zamanda başta Hotan olmak üzere Doğu Türkistan bölgelerinde Budizm'i yerleştirdi."16

Göktürk Kağanlığı'nın batı bölgelerinin hükümdarları kendilerini Kuşanların halefi saydıklarını onların yabgu (jabghu) unvanını almaları bu görüşü tasdik ediyor. Kaynaklardaki verilere göre bu unvan önce Kuşan hükümdarlarının unvanıydı. Kuşan Hükümdarı Kucula Kadfiz (278-301) zamanında bastırılan sikkelerde onun unvanı yavuga (yavugasa, kuúanayavugasa) şeklinde belirtilir.17 Batı Türk hükümdarlarının bu unvanı kullandığı Çin kaynaklarında Türk kağanlığının en ilk devrinden başlayarak kaydedilmiştir. Bu unvanı Batı Göktürk Kağanlığı'nın kurucusu İstemi Kağan taşımıştır.18 Bu unvanın kagan unvanı ile nispeti karmaşıktır; 629'de Batı Türk Kağanlığı hükümdarının Suyab'daki karargâhını ziyaret eden Hsüen-tsang, hükümdara bu iki unvanı yabgu kagan (Çin transkripsiyonunda Shehu Khan) şeklinde beraber hamleder.19 Bu takımda yabgu (shehu) kelimesi kagan kelimesinin manasını açıklayan bir eleman olabilir. Orhon yazıtlarının verilerine göre yabgu unvanı kağanlığın batı "kanadı" (bölümü) olan tarduş hükümdarlarına verilmiştir. Demek ki yabgu Kagan takımı "batı bölümünün kağanı" anlamında olmalıdır.

Orhon yazıtlarında yabgu terimine altı kere rastlanır ve bu olaylar kelimenin manasını yeterli derecede doğru tâyin etmeye imkan verir.

Bağlam sayesinde terimin semantik belirtilerinin açıkça görüldüğü bazı cümleler şunlardır:

1. töl (i) s t (a) rduş bod (u) n (ı) g (a) nta etmis y (a) bgug { (a) d (ı) g (a) nta b (>) rmis (Tölis Tarduş kavimlerini orada tanzim etmiş [onlara] yabgu ve şad vermiş) (BK D 14);

2. q (a) g (a) nın yabgu [sı] n ş (a) dın (a) nta ölürt (i) m >l (i) n (a) nda (a) lt (ı) m (onların kağanını, yabgusunı, şadını o zaman öldürdüm, ülkesini o zaman aldım) (BK D 28);

3. t (a) y bilge tut (u) q (ı) g y (a) bgu (a) t (a) dı (Tay Bilge Tutuk'a yabgu unvanını verdi) (Şine Usu K 11-12);

4. (>) ki ogl (ı) ma y (a) bgu ş (a) d (a) t b>rt (i) m t (a) rd (u) ş töl (i) s bod (u) nqa b>rt (i) m (iki oğluma yabğu ve şad unvanını verdim, tarduş ve tölis kavminin üzerine verdim) (Şine Usu D 7).

Gösterilen örneklerdeki özelliklerine göre yabgu ve şadunvanları rütbe tarafından eşit zatlara hem de kağanın kendi neslinden en yakın akrabalarına (bu örneklerde oğullarına) verilirdi. Yukarıda dendiği gibi, yabgu unvanı kağanlığın batı bölümünün (kanadının) hükümdarına verilirdi.

Hsüen-tsang'ın notlarında o Toharistan'a ait olan Huoh (şimdiki Kunduz) vilâyetini ziyaret ettiğini ve oranın hükümdarı olan Türk kağanının torunu ile görüştüğünü belirtir. Bu hadiseyi tasvir eden Hsüen-tsang Toharistan'ın hükümdarının Kağan torunu olması sebebiyle kendisine yabgu demektedir.20 Eserin Uygur versiyonunda bu cümle mana vurgulaması bakımından biraz değiştirilmiş şekilde verilir: Toxrï yavgu[sï] -mn tip: öz ät'öz-in ag[ï] tu söz-lädi (Toharların yabgusıyım diyerek kendisini methediyordu) (Hts V 52, 6-8). Buna göre Türk kağanlıkları zamanında Kuşan hükümdarlarının otoriteleri daha kaybedilmemiş ve kağanlığın batı kısmının hükümdarlarının kendilerini onların halefi saydığı

tahmin edilebilir. Arkeolojik bulgulara göre Kuşan Devleti'nin büyük bir kısmını teşkil eden Toharlar Sarmat tipi kültüre mensuptu.21 Kuşanlar ise antropolojik özelliklerine göre Eftalitlere yakın Andronov tipi kültüre mensuptu22 ve bu bakımdan Toharlardan başka kavimlere ait olmaları mümkündü. Araştırmalara göre Kuşanların yerine gelen egemen gruplar (Eftalitlar, Hunlar, Göktürkler) mülhak halklar için istikrarlı bir durum temin etmeleriyle hakimiyetlerini saklayabilirdi. Türk kağanlıkları devrindeki vaziyet hakkında L. N. Gumilyev şunları yazıyor: "Batıda biz büsbütün başka durumu görürüz. Orada Türkütler mutlak azınlıkta idiler. İstemi-Kağan kendisi ile ne kadar asker getirmiş ise de, bunlar fethedilen yerlerde denizde bir damla gibi idi ve yerli halklar arasında iz bırakmadan dağılıp gidecek durumdaydılar. Fakat gerçekte üçüncü bir şey oldu: Yedi Su, Çu vâdilerinin, aşağı İdil ve Kuban, yukarı İrtiş ve İşim havalilerinin göçebe halkları Aşina hanedanına açık bağlılık gösterdiler. Tarım ve Amu Derya havzalarındaki yerleşik halklar ve hatta Hindikuş ve Kafkas yamaçlarındaki dağlılar da aynı şekilde davrandılar… İtiraf edelim ki İstemi ve Kara Çurin Türk yalnız başbuğ (strateg) değil, fakat mümtaz bir yönetmendiler. Fâtih olarak geldiği ülkelerde bunlar bir modus vivendi teşkil ettiler ve önceleri dağınık, ufak savaşlarda daima zayıflanmış kabileler barış içinde yaşamanın tadını tadarak göçebe ekonomilerinin gelişmesine imkan buldular.23

Bilindiği gibi Orta Asya'da esas olarak Budizm'inVaibhâ|ika okulu yayıldı. Bunun esasları Vaibhâsika'nın ansiklopedik eseri Abhidharmakoúa'da tasvir edilmiştir. Türklerin emri altında bulunan yerlerde Budizm'in yayılmasına şüphesiz Türklerin egemen gruplarının bu dine hoşgörü göstermesi ve Budizm'i Kuşan medeniyetinin bir unsuru olarak idrak edişleri yardım etmişti. Budist rahiplerini ve vaizcilerini Türk kağanları karargâhlarında lûtufkârlıkla kabul ederlerdi. 626'da Ton-

yabğu kağanın karargâhında Hint vaizcisi Prabhakaramitra bulunmuş24 ve 629'da Suyab kalesinde bu kağan tarafından Hsüen-tsang kabul edilmiş ve bu kağan devrindeki kağanlığın durumunu parlak bir şekilde ifade etmişti. Kağanın emriyle Hsüen-tsang'a himaye tezkeresi ve kılavuz verilmiştir. Bu kılavuz Hsüen-tsang'ı Türklerin mülkiyetindeki topraklardan Kapisa'ya kadar geçirmişti.

Orta Asya'daki Kuşan (Tohar) medeniyeti Türkistan'da sonraları uzun zaman kullanılan ekonomi tarzları meydana getirmişti. Kağanlığın batı bölgelerindeki ekonomi genelde bu yönde gelişirdi: Bunun esasını tepe ve sırtlarda yerleşen, sanat ve ticaret merkezi olan kaleler, etraflarında yerleşen tarımsal köyler ve boş otlak yerlerde hayvancılığın gelişmesi teşkil ederdi. Bu gibi ekonomik kuruluşlar kağanlığın yarı göçebe kabilelerinin arasında yerleşik nüfusun sayısının artmasına yol açmıştı. Batı Türk Kağanlığı meydana geldikten bir yüzyıl sonra Orta Asya'daki durum hakkında L. N. Gumilyev şunları yazıyor: "VII. yüzyılın başında Orta Asya ekonomi ve kültür gelişmesinin zirvesindeydi; ticaret, çiftçilik ve sanatlar âzami sür'atle gelişmişti; türlü mezhepler barış içinde yanyana yaşıyordu."25

Bununla beraber kaydetmek lâzım ki Türklerin yerleşik halklarla ilişkileri bu dönemde tek taraflı bir süreç değildi; kağanlığın muhtelif halklarının kültürü ve dinlerine karşı Türklerin hoşgörü göstermesi, buraların kültür ve ekonomik gelişmesine hizmet ediyordu. Bir de kaynakların delaletine göre kağanlık bünyesindeki halklar gündelik hayatlarında egemen grupların âdet ve görgülerini sıkça taklit ediyorlardı. Meselâ, Hsüen-tsang notlarında çeşitli halklarla ilgili olarak bunların "âdet ve törelerinin Türklerinki gibi" olduğunu kaydeder. VI. yüzyıldan başlayarak Göktürkler Orta Asya medeniyetine katılmışlar ve bu medeniyetin gelişmesine aktif olarak iştirak etmişlerdir. Orta Asya (ve

ayrıca Kuşan) Medeniyeti'ne katılan Türkler zamanına göre en yazı tarzını -runik alfabe yazıyı- kabul etmişlerdir. Orhon yazıtlarının meydana gelmesi bir dereceye kadar bu medeniyete katılmanın neticesidir. Orhon yazıtları müellif tarafından vücuda getirilmiş eserlerdir ve bu bakımdan folklor eserlerinden büsbütün ayırt edilirler. Bilindiği gibi en önemli metinlerin müellifi Köl-tegin'nin (Köl-tigin) yeğeni Yollığ Tegin'dir. Kendi sözlerine göre: Bunça bit (i) g bit (i) gmä kül tig (i) n (a) tïsï yol (lï) g t[igin] bitid (i) m yig (i) rmi kün ol (u) r (ï) p bu t (a) şqa bu tamqa qop yol (lï) g tig (i) n bitid (i) m [Bunca yazıları yazan [ben] Kül-teginin yegeni Yollığ-tegin yazdım. Yirmi gün oturup bu taşa bu tamg hepsini (ben) Yollığ-tegin yazdım) (KT GD 1] .

Metinlerin dikkatli tahlili göstermektedir ki bunların müellifi Yollığ-tegin eserlerinde kendi zamanının yazı kültürünün üstün başarılarına dayanır; eserleri yüksek düzenli, lâkonik ve son derecede malûmatlı olarak stilistik tarafından tasvir edilen durumlara ve eserlerinde adı geçen şahısların durumlarına ölçüsüne uygun şekilde teşkil edilmiştir.

1 A. von Gabain, Einführung in die Zentralasienkunde, Darmstadt, 1979, s. 14.

2 The Life of Hsuan-tsang. Compiled by Monk Hui-li. Translated from the Chinese by Li Yung-hsi, Peking, 1959, pp. 190-192 ff.

3 A. Dani, F. Khan, "Kushan civilisation in Pakistan", Central Asia in the Kushan Period, Moscow, 1974, p. 95.

4 Ibid., p. 96.

5 Ibid., p. 97.

6 Bk. Alberuni's India, tr. by E. C. Sachau, Lahore, 1962, vol. II, pp. 13-18.

7 li-Çin uzunluk ölçüsü (~ 576 metre).

8 Bk. Ş. Tekin, Uygurca Metinler II. Maytrisimit, Ankara, 1976, s. 20.

9 E. Zurcher, The Buddhist Conquest of China, Leiden, 1959, p. 22.

10 Das Zusammentreffen mit Maitreya. In Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut Herausgegeben, Übersetzt und Kommentiert Von Geng Shimin und Hans Joachim Klimkeit, Teil I, Wiesbaden, 1998, s. 214.

11 F. W. K. Müller, "Uigurica IV", Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil. -Hist. Klasse, 1931, XXIV, Berlin, 1931, S. 678.

12 Bk. Das Zusammentreffen mit Maitreya, s. 4; T. Moriyasu, "The West Uighur Kingdom and Tun-huang around the 10th-11th centuries", Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. Berichte und Abhandlungen, Band 8, Berlin, 2000, ss. 351-352.

13 G. J. Pinault, "Sprachliche Kontakte in Zentralasien am Lichte von tocharischen Texten", Bericht im Symposium Indien und Zentralasien-Sprach-und Kulturkontakt, Göttingen, 2001, ss. 1-4.

14 Das Zusammentreffen mit Maitreya, s. 4.

15 M. Shhgaito, "On the Routes of the Loan Words of Indic Origin in the Old Uigur Language", Journal of Asian and African Studies, No. 15, Tokyo, 1978, p. 80.

16 G. Yamazaki, "The Legend of the Foundation of Khotan", Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko, No. 48, Tokyo, 1990, pp. 70-71.

17 TMEN, T. IV, s. 129.

18 Ibid., s. 126.

19 The Life of Hsuan-tsang, s. 43.

20 Ibid., p. 191.

21 A. M. Mandel'shtam, "Proiskhozhdenie i Ranniaia Istoriia Kushan v Svete Arkheologicheskikh Dannykh", Tsentral'naia Aziia v kushanskuiu

epokhu, Moskva, 1974, s. 195 (in Russian).

22 V. Ia. Zezenkova, “Nekotorye kraniologicheskie Materialy Kushanskogo Vremeni v Srednei Azii”, Tsentral’naia Aziia v Kushanskuiu Epokhu, Moskva, 1974, s. 232 (in Russian).

23 L. N. Gumilev, Drevnie tiurki, Moskva, 1967, ss. 148-149 (in Russian).

24 E. Chavannes, “Documents sur les Tou-kiue (Turks) Occidentaux”, Sbornik Trudov Orkhonskoi Ekspeditsii, vypusk VI, St. Petersburg, 1903, s. 192.

25 Gumilev, op. cit., s. 152

BK-Bilge Kağan Yazıtı.

Hts-L. Yu. Tugusheva, Uigurskaia versiia biografii Siuan’-tszana, Moskva, 1991 (in Russian).

KT-Kül-tegin Yazıtı.

Records-S. Beal, Si-yu-ki. Buddhist Records of the Western World, C. I-II, London, 1884.

SH-W. E. Soothill, L. Hodous, A Dictionary of Chinese Buddhist Terms, London, 1937.

TMEN-G. Doerfer, Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, T. IV, Wiesbaden, 1975.

Soğdiyana Tarihine Giriş / Dr. Matteo Compareti [s.157-169]

Venedik CA’ Foscarı Üniversitesi / İtalya

Sogdiyana (klasik kaynaklarda Sougdianˇ, Sougdˆa ve Sougdi˝z), milattan önce 6. asırdan başlayarak milattan sonra 10. asra kadar uzanan ve milattan sonra 5. ve 8. asırlar arasında en parlak dönemini yaşayan ve İran kültür ve medeniyetinin geliştiği Orta Asya’nın tarihi bir bölgesidir. Klasik yazarlara göre Sogdiyana, Orta Asya’da Amu Derya ya da Oxus nehrinin ötesinde bulunan bölge olan Maverünehir’e dahildi.

Sogdiyan medeniyeti, batıda Marginya, kuzeyde Horezmiya ve Caş (ve Kızılkum Çölü), doğuda ise Fergana gibi Orta Asya’da oldukça gelişmiş diğer tarihi bölgeler ile sınırı bulunan ve güneyde Baktirya-Tokharistan’dan Hissar Sıradağları ile ayrılan, Zerefşan (Yunan yazarların Politímetos - Polutˆmhtoz- dediği, yerel dillerde ise 19. yüzyıla kadar Namik diye bilinen ve Çin kaynaklarında Na Mi - - diye adlandırılan) ve Kaşka Derya nehirlerinin oluşturduğu vadi üzerinde gelişmiştir.1 Sogdiyana tarihi bölgesi, bu dönemde, Güney Özbekistan (Buhara, Semerkant ve Kaşka Derya bölgeleri) ve Batı Tacikistan (Hocend Bölgesi’nin güney kesimi) arasında bölünmüştür (Şekil 1).

Sogdiyana ekonomisinin temelinde, yaygın sulama kanalları sistemi sayesinde, büyük ölçüde toprak işlemeciliği/tarım bulunmaktaydı: Pamuk ve meyveler gibi ürünler, Çin İmparatorluğu gibi uzak ülkelerin egzotik eşyalarına olan talebin gerektirdiği masrafları karşılıyordu. Genelde asillerin yaşadığı Sogdiyan şehrinin idari kısmı olan Pencikent’in Şeheristan’ının ortasında bulunan bir “zahire ambarlı ev”in arkeolojik

kazılarında Erkek tarım tanrısına atfedilen yerel bir inancın izlerine rastlanmıştır.2

Bu durum, Çin ve Roma ile bağlantıları olan Orta Asya kervan yollarının geliştiği, yani değerli malların ticaretinin (ve bir ölçüde de üretiminin) neredeyse tamamının, şaşalı malikanelerin bulunduğu şehir merkezlerinde yaşamayı tercih eden Sogdiyan tacirlerin elinde olduğu sıralarda bile devam etti.

Sogdiyana bir merkezi hükümdarlık olmaktan ziyade Semerkant'ın3 üstünlüğünü tanıyan bağımsız prensliklerden oluşan bir konfederasyondu (Yunan kaynaklarında Maracanda -Mar˝canda- şeklinde geçmektedir).

Sogdiyana'nın tarihi, Avrasya göçerleri ve bunların Büyük Persiya, Makedonya ve Çin içindeki göçleri ile bağlantılıdır. Bu güçler arasındaki ilişkiler tarihçiler için özellikle önemlidir, Sogdiyana'dan bahsedilen bu ülkelerdeki eski tarihi kaynaklardaki (Avesta'da4 olduğu gibi) bilgiler Bizans ve Arap yazarlardan elde edilen bilgiler kadar önemlidir.

Arkeolojik araştırmalar, bölgede yerleşimin tarih öncesi çağlardan5 beri olduğunu ortaya çıkarmasaydı, Sogdiyana'nın tarihte yer alışı sadece, bu ülkenin Aşaimenid İmparatorluğu (M.Ö. 559-330) tarafından ilhakı ve iktidarını kutlamak için Dayrus'in I (M.Ö. 522-486) tebaası olan halklara yönelik yazı ve temsilcileriyle alakalı olacaktı. Bisoutun kitabesi, bu açıdan, kesinlikle en eski belgedir ve tarihi belki de Daryus saltanatının (M.Ö. 6. yüzyıl) ilk yıllarına kadar dayanmaktadır, oysa Persepolis, Nakşi Rüstem ve Apadana'nın (Hepsi de İran'da bulunmaktadır) Kraliyet Mezarlarındaki kabartmalar daha sonraki dönemlere aittir. Susa'da (Batı İran) bulunan ve üzerine yontulmuş olan tebaa durumundaki İran halklarının listesi ve yontuların alt kısmında kimlerden bahsettiği konusunda şüpheye mahal bırakmayan hiyerogliflerin bulunduğu ayaklı Daryus heykeli ve M.Ö. 500

tarihine dayanan Mısır’ın Kanal Yazıtları istisnai kayıt gruplarını temsil etmektedir (Şekil 2).6

Eski Yunan ve Latin kaynaklarında Sogdiyana’dan Strabo, Plutarch, Curtius Rufus, Arrian, Ptolemy ve özellikle de bu ülkeden Partlar, Horezmiya ve Aşamenid İmparatorluğun (Tarihçeler, VII. 93) XVI. Satrapy’ndeki Arya ile birlikte Heredotus bahsetmektedir (Şekil 3). Sogdiyanların komşuları İskender’in Xerxes seferine (M.Ö. 486-465) katıldılar. Bildiğimiz kadarıyla bu ittifak Pers merkezi otoritesinin haraca bağladığı ülkelerle idi, fakat Herodot bu konuda yay ve kısa baltalardan oluşan savaş ekipmanları tasvir etmekle yetinmiştir (Tarihçeler, VII 66).

Büyük İskender’in çabuklaştırmasıyla Aşamenidlerin çöküşünden sonra (M.Ö. 336-323), Sogdiyana Makedonlara en sert şekilde direnen ve işgallerden en fazla acı çeken Orta Asya bölgelerinden biri haline geldi. Sogdiyan lideri Spitanemes’i (Sptam˛nhz) boyunduruk altına almak ve bu liderle ittifak kuran göçerleri pasifize etmek İskender’in tam üç yılını aldı. Pasifize edilmiş nüfus üzerinde otoritesini güçlendirmek ve bölgede meşru bir hükümdar olarak gözükebilmek için İskender, sonunda, yerel bir şef olan Oxyartes’in (’Oxuarthz) kızı Roxane (‘Rwx˝nh) ile evlendi.7

İyi bilindiği gibi, İskender’in ölümü üzerine halefleri İmparatorluğu değişik prensliklere böldüler: Bu dönemde Sogdiyana, Seleucid Hükümdarlığı’nın (M.Ö. 312-65) bir parçasıydı, fakat çok kısa bir süre sonra Seleucid dominyonluğunun doğu kısmının ayrılması ve Partların İran’ı işgalinin başlamasıyla birlikte bölünmesiyle (M.Ö. 250) Yunan-Baktiryan Hükümdarlığı (M.Ö. 250-50) ile işbirliğine girdi.

Bu dönemde, Makedonyalı İskender’in ardından bölgede kalanlar Orta Asya’daki egemen sınıfı teşkil ediyordu ve bölgede yapılan kazıların ispatladığı gibi, çoğunluğunu Sogdiyanların oluşturduğu ve özellikle güçlü bir şekilde İskender’in hakimiyetinden etkilenen Baktiryanlar gibi bir çok

İran nüfusunu yönetmekteydiler.8 Ancak, arkeolojik kanıtlar bulununcaya kadar, bu dönem Orta Asya tarihçileri tarafından aşırı şekilde karıştırılmaktaydı. Gerilimler, önce Seleucus I (M.Ö. 355-281) tarafından kısa bir süre için işgal edilen Hindistan'ın Maurya İmparatorluğu (M.Ö. 322-185) ve daha sonra da Menanderlerin (M.Ö. 150-135) saldırdığı Sungasların (M.Ö. 185-M.S. 97) da karıştığı bir savaş durumunun devam etmesine sebep oldu.

M.Ö. 200 yılı civarında Sogdiyana (çoğunlukla Baktirya'da yoğunlaşmış olan) bağımsızlığını kazandı, fakat doğudan gelen göçer işgallerine karşı son derece savunmasızdı, buna da Moğolistan ve Kuzey Çin'de kurulan Nu İmparatorluğu (M.Ö.209-M.S.155) ve aşağı yukarı Kırgız ve Kazak steplerine denk düşen Sogdiyana'nın doğusuna doğru olan bölgede yerleşmiş bulunan Kang Ju Hükümdarlığı (M.Ö. 2. yüzyıl-M.S. 3. yüzyıl) sebep olmaktaydı.9

Çin kaynaklarına göre, M.Ö. 174 ile 160 tarihleri arasında Xiong Nu, Yue Shi'yi () mağlup etti ve bugünkü Çin'in Ningxia ve Gansu bölgelerine denk gelen kendi topraklarından ilk önce Wu Sun'un () (Çin Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Urumçi ve Hami civarı) topraklarına göç etmeye zorladı, Wu Su da bunları daha sonra, Sakalar tarafından işgal edilmiş olan Kırgızistan'daki İli, Cu ve Narın nehirleri civarına sürdü. Bahsi geçen işgalciler, ki bunlar eski Çince kaynaklarda Se () olarak, Sanskritçede Saka olarak ve Latincede Sacae10 şeklinde geçmektedir, topraklarını terk etmeye ve batıya doğru göç ederek yeni yerleşim yerleri bulmaya zorlandılar. Bu, Orta Asya yerleşik toplumlarını bir girdap gibi yutan, Baktirya'daki son İskender eğitmenliğinin bıraktığı yönetimleri yıkan ve bazı Saka kabilelerinin kendi hükümdarlıklarını kurdukları Doğu İran ve Kuzeybatı Hindistan'ı da yakından ilgilendiren göç sürecinin başlangıcıydı.

İkinci aşamada, tebaalarını Xiong Nu'ya kaptırma endişesinde olan Wu Sun batıya göç etti ve Yue Shi'yi bir kez daha Sogdiyana'ya doğru göçe zorladı, bunlar M.Ö. Sogdiyana'ya ulaştılar ve ülkeyi işgal ettiler. Çin kaynaklarına göre, Yu Shi, Kang Ju Hükümdarlığı ile savaştı ve haraç toplamlarına son vermek suretiyle Sogdiyana topraklarına girmesinin önüne geçti.

Hun karşıtı bir ittifak kurmak için Yue Shi'nin desteğini talep eden Batı Han Hanedanı'ndan (, M.Ö. 206-M.S. 23) Çin İmparatoru Wu Di'den (, M.Ö 141-87) bir mesajla birlikte olaylarla dolu bir sefere çıkan Çinli General Zhang Qian () M.Ö. 128'de Sogdiyana'ya ulaştı. Fakat, Yue Shi eski düşmanlarıyla yeni bir savaşa girişmeye ilgi göstermedi ve Çin elçisine yardımda bulunmayı reddetti. Zhang Qian'ın görevi başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen, ileriki dönemlerde Çinlilerin Orta Asya'da genişlemesinde aşırı derecede faydalı olacak olan Batı Bölgeleri (Xiyu , yani Orta Asya hakkında büyük miktarda bilgi elde edilmişti. M.Ö. 1. yüzyılın sonları ile M.S. 1. yüzyılın başları arasında, beş klandan Yue Shi grubunu oluşturan biri Baktirya ve Kuzey-Batı Hindistan'da Kuwâ^a İmparatorluğu'nu (M.Ö. 1. yüzyıl-M.S. 3. yüzyıl) kurdu. Yue Shi'nin orijini bilim adamları arasında hâlâ bir tartışma konusudur. İmparatorluğun kurulması ile, yönetimlerindeki halkların Helenistik-Roman unsurlarla bezenmiş İran ve Hint kültürlerini de kucaklamış oldular.

Bilim adamlarının çoğu, son zamanlarda, basit bir işgalden ziyade güçlü bir Kuwâ^a'nın Sogdiyana (Horazmiya gibi diğer Orta Aya bölgelerinde olduğu gibi) üzerinde kültürel ve ekonomik nüfuza sahip olduğunda; hatta Yue Shi'nin bir bölümünün Buhara vahalarında ve Kaşka Darya Vadisi'nde yeleşmiş oldukları konusunda hemfikirler.11 Muhtemelen, Kuwâ^a Sogdiyana ve Orta Asya'nın büyük bölümü üzerinde, evlilik ittifakları ya da Çin İmparatorluğu'nu bile muaf tutmadıkları bir töre olan başkentte açıkça

rehineler bulundurmak suretiyle, bir çeşit Protektorya kurmuştu. M.S. 1. yüzyılda Kuwâ^a, Orta Asya'nın en büyük güçlerinden biriydi: Hatta Tarım Havzası'nı bile egemenlikleri altına almayı denemişler, ancak Doğu Hanları (, M.S. 25-220) tarafından yenilgiye uğratılmışlar ve haraçları kesilmiştir.

M.S. 70 yılından 3. yüzyılın ikinci yarısına kadar Sogdiyana nispeten bir barış dönemi yaşamıştır. Kuwâ^a hakimiyeti sırasında, Orta Asya'dan geçerek Çinlilerle Roma İmparatorluğu'nu birbirine bağlayan kervan yolu (İpek Yolu), tıpkı Hindistan ve Sri Lanka'dan İran, Mısır, Etyopya (aksum), Güney-Doğu Asya ve Güney Çin'e doğrudan ulaşım sağlayan deniz yolunun açılmasında olduğu gibi, ticarette büyük bir gelişme sağlamıştı. Sogdiyana'da İpek Yolu'ndan geçen Çinliler tarafından talep edilen lüks eşyalar, atlar, şarap ve silahlar üretilmekteydi. Sogdiyan tacirler M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren İpek Yolu boyunca faaliyetlerde bulunmuşlar ve bölgenin sessizliğe kavuşturulmasından şüpheye mahal bırakmaksızın büyük yararlar elde etmişlerdir. Büyük bir olasılıkla Kuwâ^a Sogdiyanların artan zenginliklerini onaylamış ve aynen 6. yüzyılda Türk Kağanı'nın yaptığı gibi bu ticaretten yararlanmıştır. Kuwâ^a İmparatorları, Budizm'i hem korumuşlar hem de Orta Asya ve Uzak Doğu Asya'da propagandasını geliştirmişlerdir, Çin kaynaklarında Sogdiyanlar (Hintliler, Partlar, Yue Shiler, Kuceyanlar ve Hotanlılar ile birlikte) Budist misyonerler ve Tanrısal İmparatorluk'taki çevirmenler arasında ilk sırada anılmaktadır.12

Helenistik kültürel sızmalara bir tepki olarak, Sogdiyanların “hakiki” İran kültürü, mimari hariç, bu dönemde bütün sanatları hâlâ ilkel olarak kalmış ise de, yeni bir sıçrama yapmıştır. Baktiryan paralarının taklit edilmesine dayanan sikke yapımına son verilmiş ve uygun bir yazı geliştirilmiştir (bu yazı, Aşamenid yönetimin resmi yazı dili olarak bölgeye nüfuz etmiş olan Arami alfabesinden uyarlamadır (Şekil 4). Yavaş yavaş,

kilden yapılma heykellerin üretimine yeniden başlanması, Helenistik şartlardan uzaklaşıldığını ve İran tarzına dönüşü yansıtmaktadır.13

Kuwâ^a’nın yıkılması, Sasani Hanedanı’nın (M.S. 224-642) ilk iki Şahinşahı’nın saldırgan politikaları yüzünden olmuştur. M.S. 260 civarında Orta İranca, Partça ve Grekçe yazılmış olan Kabe-i Zerdüşt’teki Şapur I’in (241-272) büyük kitabesinde, Sogdiyana doğuda Sasanilere boyun eğmiş bölgeler arasında görülmektedir. Arkeologlar bu tür işgallerin çok uzun süreli olmadığına, ancak, Sasanilerle yakınlaşmanın özellikle kültürel ve sosyal alanda kesinlikle pek çok değişikliğe sebep olduğuna inanmaktadırlar: İran’da zaten çok yaygın olan Zoroastrianlık, Nasturilik (ve Hıristiyanlığın diğer şekilleri) ve Manizm, özellikle Mazdiyan din adamlarının hoşgörüsüz eziyetleri sırasında, Orta Asya’da yeni takipçiler buldu. Sogdiyana’da bu inançlar, Zoroastrianizm ve Yahudilikle barış içinde birlikte yaşarken, 7-9. yüzyıllarda bölgede bulunan Çinli seyyahlara göre Budizm’e (birkaç sanat eseri, mesela yukarıda bahse konu olan Pencikent resimlerinde Erkek Tarım Tanrısı gibi, gösterilmektedir) zulmedilmekte ve manastırları yıkılmaktaydı.14 5. yüzyıl örneklerine dayanarak, pek çok arkeolog İran sanatının ve parasının Sogdiyana’da son derece yaygın olduğuna inanmaktadır.15

4. yüzyılın ikinci yarısında, Sogdiyana ve komşu bölgeler, yazılı kaynaklarda Çionitler ya da Kidaritler olarak geçen esrarengiz göçerler tarafından işgal edildi: ilk isim Latin varsayımıdır ve büyük olasılıkla da bir etnik isimdir, bunlar aynı zamanda “Kidaritler Hunlardır” -O’ ˙ noi oi‘Kidarˆtai- bir 5. yüzyıl Bizans kaynağında muktedir Hükümdar Kidara’dan türetilmiştir (Çince’de Jiduolo,). Bunların Hunlarla aynı kişiler olduğuna dair bilgiler Hint ve Ermeni kayıtlarında da geçmektedir.16

Kidaritler, Sasani İmparatorluğu’nun doğu sınırında ve Gandhara, Keşmir ve bir kısmını işgal ettikleri Pencap’ın da dahil olduğu

Hindistan'daki Gupta İmparatorluğu için ciddi bir dehşet sergilediler (320-500), kendilerini Kuwâ^a'nin varisleri olarak görüyorlardı.

Şapur II. (309-379) saldırılarını sınırlamak, Bizanslılara karşı savaşmak ve fakat kesinlikle Orta Asya'nın uçsuz bucaksız bölgelerinde Kidarit üstünlüğünü tanımak üzere Kidaritlerin hükümdarı Grumbates ile bir ittifak kurdu.17

Arkeolojik araştırmalara göre, Kidaritlerin (daha doğrusu Hun)18 Sogdiyana'yı işgali, yerel nüfus için tamir edilmesi imkansız sonuçlar doğurduğu halde, bir çok yerleşim yerinin yakıp yıkılmasına denk gelmektedir. Muhtemelen bölgede bir çeşit Sasani kontrolü olduğundan, 5. yüzyıl Sogdiyanası'nda herhangi bir Çinoit-Kidarit faaliyeti19görülmemektedir.

Hindistan'daki Guptaların ve Baktirya'daki Sasanilerin karşı saldırıları sonucu Kidaritlerin gücü zayıfladı ve 5. yüzyılın ortalarında yerlerini, Orta Asya steplerinden güçlü ama ilkel yeni bir göçer halk olan ve gücünün doruğundayken sınırlarını Tarım Havzası vahalarından İran'a ve Kuzey Hindistan'a kadar genişleten bir imparatorluk kuran Beyaz Hunlar ya da Heftalitler (Yunancada'Ejtalitai, Çincede Yida -Yeda şeklinde de yazılır - Süryanice, Orta Farsça, Farsça, İbranice ve Arapça kaynaklarda bilinmektedir, ancak Ermeni tarihçiler bunları Kidaritlerle aynı isimle adlandırmaktadırlar: K'u{an) aldı. Baktirya ve Sogdiyana'yı işgal eden diğer yabancı işgalciler gibi, orijinal etnik grubu bilinmeyen Heftalitler de İpek Yolu boyunca ticareti kontrol eden, işgal ettikleri yerleşik toplumlara hakim olan İran kültürünü benimsediler.

Bizans ve Arap kaynaklarına göre, Sogdiyana'nın yolu Heftalitlere, muhtemelen Merv civarında savaş meydanında ölen Sasani İmparatoru Piruz'un (459-484) ağır yenilgisinden sonra açılmıştır, ancak gerçek işgalin 509 civarında başladığı düşünülmektedir. Çince kaynaklar, Sogdiyanlar ile

Heftalit sarayı arasında aracıların oynadığı rolü ve daha sonra Sogdiyan yazısının benimsenmesini açıkça teyit etmektedir.20

M.S. 563 ve 568 yılları arasında bir Sasani-Türk ittifakı Heftalit Hükümdarlığı'na son verdi ve hükümdarlık galipler tarafından ikiye bölündü. Jüstinyen'in (527-565) baş düşmanı ve "Sasani altın çağı"nın başlatıcısı Hüsrev I. Anuşirevan (531-579) tarafından yönetilen İranlılar, Baktirya ve Hindistan topraklarını aldılar; Batı Türkleri ise Sogdiyana ve Fergana'yı da kapsayacak şekilde Maverünnehir'i ele geçirdiler (Şekil 5).

Mançurya'dan (Bugünkü Kuzeydoğu Çin) Hazar Denizi'ne kadar uzanan devasa bir coğrafyanın yöneticileri olan göçer orijinli bir Altay nüfusu olan Türkler, Çin kaynaklarında Tu Jue (), şeklinde kayıtlara geçmiştir. 552 yılı civarında Türk dominyonu iki parçaya bölünmüştür: Moğolistan'daki Doğu Türk İmparatorluğu (552-630) Çin medeniyetinin asimilasyonuna açık olmuştur ve gerçek göçer kültürünün savunucusu olan Maverünnehir'deki Batı Türk İmparatorluğu (552-657).

Kağanın koruması altında bulunan İpek Yolu boyunca ticaret kolonileri sistemi sayesinde Sogdiyan varlığının hem Batı, hem de Doğu Türk İmparatorluğu'nda mevcudiyeti ispatlanmıştır. Her iki Türk İmparatorluğu'nda da Sogdiyanlar danışman, dini otorite ve özellikle de asker olarak önemli roller oynamışlardır.21

Pratikte, Sogdiyana merkezi emperyal otoriteden bağımsızdı, ancak bu tarihten itibaren Orta Asya'daki Türkleştirme süreci amansız bir hal almış ve Sogdiyan şehirlerinin şefleri para basımını Türk isimleri altında sürdürmüşlerdir.22

Heftalitlerin yenilgisinden sonra, Sogdiyanlar İran ve Bizans ile düzenli bir ticari ilişki kurmak için Batı Türklerinin Kağanı olan İstemi'ye (552-576) baskı yapmışlar, ancak Sogdiyan-Türk misyonu Husrev'in ajanları tarafından engellenmiş, tacirler Sasani topraklarından uzak kalmaya

zorlanmıştır. Bu dönemde, aslında, İranlılar bir taraftan İpek Yolu boyunca Sogdiyan-Türk gücünü sınırlandırmaya gayret ederken, öte yandan kendileri Doğu'da Hindistan ve Sri Lanka'dan gelen değerli eşyaların deniz yoluyla ticaretini kontrol etmekteydi ve Doğu Afrika'da Aksumiler Hükümdarlığı'nı (M.S. 1-7. yüzyıl) mağlup edip, 570 yılında Yemen'i işgal ederek23 Bizans'ın bütün lüks eşya ve Doğu'nun baharatlarına olan taleplerini sadece kendileri sağlamaya çalışmışlardır.

Bu tür bir önleme ilk Türk tepkisi, daha önce İran'ın müttefikleri tarafından kazanılmış olan Hindistan topraklarını işgal ederek, Sasanilere karşı Bizans desteğini teminat altına almak olmuştur. Batı Türkleri, Bizans İmparatorluğu'na yollamak üzere en uygun diplomatların Sogdiyanlar olduğunu düşünmekteydi. Aslında, 567-568 yıllarında Maniakh adında bir Sogdiyan seyyah tarafından liderliği yapılan bir elçilik heyeti, büyük olasılıkla, Rus arkeologların yol ücreti olarak değerli ipek kumaşların kullanıldığına dair bulguları ortaya çıkardığı Kafkaslar üzerinden geçerek Konstantinapol'e ulaştı.24 Yine de, Sogdiyanların bu tarihten önce de Konstantinapol'de bulunmaları ve 552'de Jüstinyan döneminde ipek üretiminin sırlarının Bizanslara açıklanmasında rol almış olmaları büyük bir olasılıktır. Bu bilgiler, kaçak ipek böceklerinin asıl vatanını Sogdiyana ile aynı bölge olarak tanımlanabilecek Serinda (Shrˆnda) şeklinde adlandıran Procopius tarafından verilmektedir.25

Maniakh'ın misyonu yeni açılan, Harezm, Kuzey Hazar Denizi, Kafkaslar ve Sogdiyan varlığı ile bağlantılı olduğu görülen Sugdaya şehri (önceleri Sughdâk or Soldaia olarak bilinmekteydi) Kırım üzerinden geçen ve hala tam olarak araştırılmamış olan bir İpek Yolu kolu ("Kürk Yolu") üzerinde Sogdiyan trafiğinin gelişmesi açısından bir başarıdır.26 Güney Ukrayna ve Kuzey Kafkaslar'daki Hazarların 567-571 yıllarında Batı Türkleri tarafından kontrol altına alınması, Bizanslarla olan ilişkilerini

kolaylaştırmış ve iki imparatorluğu doğrudan temasa geçirmiştir. Bu dönemden itibaren, Bizans-Sogdiyan ilişkileri aşırı derecede iyi, ancak karşılıklı sanat27 ve para basımı28 alışverişleri gibi kültürel alanla kısıtlı kalmış ve askeri işbirliği boyutuna hiçbir zaman ulaşmamıştır.

Tang İmparatorluğu'nun (, 618-906) yükselmesi ve Çin'de ekonomik, politik istikrarın sağlanmasıyla

Türkler düşüşe geçmişlerdir. Enerjik İmparator Tai Zong (, 626-649) Doğu Türklerini mağlup ederek, topraklarının kontrolünü ele geçirmiş ve kendilerini de Çin ordusuna katarak Batı Türklerine karşı savaşta kullanmıştır. "Barbarları barbarlara karşı" kullanma sanatında son derece mahir olan Çinliler 659 civarında Maveraünnehir'i işgal ettiler ve 661'de tüm Batı Türk toprakları Tang yönetiminin altına girdi.

650 ve 675 yılları arasında Sodiyana Tang egemenliğini tanıdı, fakat boyunduruk yerel şeflerin (ik◊sid) Çin patronajı29 altında görevlendirilmesine ve Emperyal saraya haraç ödemeye, tanrısal imparatorluğun yönetici sınıfına büyük saygı göstermeye ve sanayileşmiş Sogdiyan tacirlerin büyük miktarda ihracatına indirgendi.

Sogdiyan para sistemi de merkezinde kare bir delik bulunan Çin modelleri lehine değişti. Bu sikkelerin üzerinde zaman zaman Çince karakterlere de rastlanmaktadır.30

Batı Hanlardan Tanglara kadar geleneksel Çin yıllıklarında, Suli dönemi , Xiuli , Suyi , Shuyao ve 5-6. yüzyıldan itibaren de Sute dönemine (eski telafuzu *Siwok-d' ∂k) göre Sogdiyana çok iyi tasvir edilen bir bölgeydi.

Han İmparatorluğu'nun çözülmesinden sonra, Çin, küçük iktidarlar arasındaki sürgit savaş durumu ile belirginleşen bir tarihi karmaşa dönemine girdi ve büyük bir geleneğin mirasçısı olmasına rağmen birleşik bir merkezi devlet oluşturamadı ve Çin topraklarına yerleşen ve buralarda gerçek "barbar" hanedanları kuran göçer istilacıların dehşetiyle karşı

karşıya kaldı. Kuzey Çin, birinci Türkler imparatorluğunun kaderini paylaşan Kuzey Wei (, 386-534) bir Xianbei hanedanı altında birliğini sağladı: Bir seri iç huzursuzluktan sonra ikiye bölündü, Doğu Wei'nin (, 534-550) yerini Çinli Kuzey Qi (, 550-577) aldı ve daha barbar olan Batı Wei (, 535-557) diğer bir Xianbei hanedanı olan Kuzey Zhou (, 557-581) tarafından yıkıldı. Bütün bu hanedanların Türklerle iyi ilişkileri, hatta evliliğe dayalı ittifakları vardı, Sogdiyan göçmenler ve Sogdiyana'nın kendisi olağan haraç sistemi aracılığıyla imparatorun sarayına sunuldu. Sogdiyan yazısının geçmişi M.S. 313'e31 dayanan ünlü Sogdiyan eski harflerinin kanıtları tamamen Çince içeriğiyle bulunmuştur.

Barbar hanedanların yönetiminde özel bir özgürlük alanı tanınan Sogdiyanlar, özellikle İran repertuarından alınan ve zengin unsurlarla bezenmiş Buda heykellerinin yapımı olmak üzere, sanat alanında belirli bir nüfuza sahiplerdi.32 Arkeolojik bulgular Sogdiyanların kendi dinlerini izlemeyi ve (Çin topraklarında yaygın bir uygulama olan defin işleminin benimsendiğine dair izler olmakla birlikte) kendi dini cenaze merasimlerini (cesedi ortaya koymak suretiyle hayvanlar tarafından etlerinin temizlenmesini sağlayarak kemikleri özel bir sandıkta ya da astodan içinde korumaktaydılar) yapmayı sürdürdüklerini açıkça göstermektedir.33

Çin'in Suiler yönetiminde birleşmesi Sogdiyanlar için önemli bir değişiklik yaratmadı, aksine, prestijleri daha da yükseldi ve 605'te He Chou isimli bir Sogdiyan bizzat imparator tarafından değerli ipeklerin ve Çin sarayında çok moda olan "batı tarzı"na uygun mimari dekorasyonda kullanılan çinilerin üretiminin yapıldığı çok özel bir atelyenin başına getirildi.34

Tang döneminin başlangıcında, Batı Bölgelerinin egzotik eşyalarına İmparatorluk sarayından büyük talep vardı. Bu tür ürünler şunları kapsamaktaydı: Meyveler, sebzeler, hayvanlar, metal eşyalar, tekstil ve

çanak çömlek özel talepler arasındaydı.35 Sogdiyan lüks malları Bizans İmparatorluğu, Tarım Havzası Vaha Şehirleri ve Moğolistan'a ilaveten Kore, Japonya, Tibet ile Tanrısal İmparatorluk ile bağlantısı olan diğer ülkelere, hatta Hindistan, Sri Lanka ve Güney Doğu Asya ülkeleri ile Güney Çin limanlarını birbirine bağlayan sözde "Deniz İpek Yolu" boyunca bulunan yerlere ulaşmaktaydı.36

Çin sarayı, komşu ülkelerin hükümdarlarına diplomatik hediye olarak vermek için bu tür eşyaları bulundurmaktaydı, ki bu komşu hükümdarların türbelerinde kazı sonucu ilk bakışta İran tarzını çağrıştıran, Sasanilere ait olduğu zannedilen ancak daha iyi incelendiğinde Sogdiyan olduğu anlaşılan kumaşlar, cam ve metal eşyalar açığa çıkarılmıştır.37

Barbar olmaktan ziyade İranlı olan hu tacirlerinde sık sık rastlanan bu döneme ait Çince hikayelerin garip figürleri arasından bazıları bazı kumaşlarına işlenmesinde kullanılmıştır, mesela barbar hükümdarı karakterize eden bir lider deveyi sembolize eden hu wang karakterleri ile dekore edilen bir kumaş.38 Ayrıca, Tang cenaze sanatında (esas olarak çanak/çömlekçilik ve boyamada) İranlıların temsilleri önemli bir role sahiptir. Çinliler Sogdiyan müziğini ve dansını çok takdir etmekte ve Orta Asya'dan ya da İran'dan getirdikleri polo oyununu benimsemekteydiler. Aslında, Çin'deki İranlı sayısı önemli miktardaydı ve 642'de Sasaniler Arap işgaline uğrayınca bu rakam daha da arttı. Tang İmparatoru, 621 civarında Çin'in başkentinde bir Zoroastrian tapınağı inşa edilmesine izin verdi. İmparator, Piruz'u (Çincede Bilusi , son Sasani hükümdarı Yezdigerd III'ün-630-651- oğlu) kardeşçe kabul etti ve hatta İran'ı yeniden ele geçirebilmesi için ona bir ordu ayarladı (ama somut bir neticeye ulaşamadı).39

Yani, sadece Çin'deki İranlıların kendileri değil, bunların işleri, Zoroastrianizme ilaveten Budizm, Nasturilik ve Manizm gibi dinleri de

koruma altına alındı.40 Malları ve Budizm açısından özellikle yabancılar için en parlak/favori dönem, Çin tarihinin geleceği için önemli sonuçlara sebep olan Kraliçe Wu Zetian'ın (684-705) dönemidir.

Tang yönetimi altında, Sogdiyana şaşaanın zirvesindeydi. Afrasyab (eski Semerkant), Varakhsa (Buhara'dan çok uzak olmayan bir yer) ve Pencikent'te (Batı Tacikistan'da, Semerkant'a yaklaşık 55 kilometre) ortaya çıkarılan resimler, asiller gibi giyinmiş ve silah kuşanmış olan ve yerel destanlarda, klasiklerde olduğu kadar Hint hikayelerine esin kaynağı ve resimlerin müşterisi olan zengin tacirlerin yaşam tarzını göstermektedir.41 Sogdiyan dili, Orta Asya'nın bütün kolonilerine yayılarak, İpek Yolu boyunca bir ortak ticaret dili -lingua franca- haline geldi, ayrıca Sogdiyanca bir kaç dinin bölgede yayılmasında da önemli bir rol oynadı. Ancak, bu durum uzun sürmedi. Aslında, 7. yüzyılın ikinci yarısında Emevi Hanedanı (661-750) yönetimindeki Arap ordularının hızla ilerlemeleri yüzünden Orta Asya'nın kültürel-siyasi yapısını köklü şekilde değiştirecek bir dizi olay cereyan etti.

Hâlâ bir Tang protektoryası olarak düşünülen Sogdiyana, 673-676 yılları arasında (hatta daha erken bir dönemde)42 Arapların bölgeye gelmesinden ve Horasan Valisi Utayba ibn-Müslim al-Behili tarafından 706-715 yılları arasında tamamen işgal edilmesinden büyük zarar gördü. Boşuna Çin müdahalesini bekleyen yerel prensler arasındaki ayrılık, Arapların bölgeyi işgalini kolaylaştırdı. Aslında Çin de, Türgişlerin konfederasyonu altında 699'da Batı Türk İmparatorluğu'nu kurmuş olan Türk kabileleri ve bu kabilelerle ittifak yapan Tibetlilerin (630-846) açıkça işgaline uğramıştı.

Transoxiana'nın (ya da Müslüman fatihlerin söylediği isimle Maveraünnehir diye bilinen ve aynı zamanda da Sogdiyana yazısı Sughd, Soghd ya da GkäO, GpO, GpW şeklinde geçmektedir) Araplar tarafından

işgali ile karşı karşıya kalan yerel halk, 707 yılında İkinci Doğu Türk İmparatorluğu'nun (684-734) ordularını acilen yardıma çağırdılar (bu muhtemelen 701'de de olabilir), bu ordu daha sonra 712'de Bilge Kağan'ın (716-734) kardeşi Kül Tegin'in (Köl-tigin) (Prens Kül, 731'de öldü) komutasına girdi. Türklerin bu müdahalesi önemli oranda başarı sağladıysa da Emevilerin Sogdiyana'daki durumunu değiştiremedi. Ne Türgiş lideri Su Lu'nun 724'teki müdahalesi, ne de "Sogdiyana Hükümdarı, Semerkant lordu" Devastik'in 722'de liderliğini yaptığı isyan durumu değiştirmedi, isyan Araplar tarafından şiddetli bir şekilde bastırıldı. 728'de patlak veren ve Türgişler ile Tibetliler (Kralları Khri lde gtsug brtsan, 712-755 yılları arasında bir Semerkant prensesi ile evlendi) tarafından desteklenen bir başka isyan Sogdiyana'daki Arap dominyonlarını aralarında Semerkant'ın da bulunduğu birkaç müstahkem mevki ile sınırlandırdı. Daha sonra, 734 yılında, El-Haris ibn-Süreye el-Mücàşi, Su Lu ve diğer yerel şeflerle merkezi Emevi otoritesine karşı savaşmak üzere ittifak kurduğunda bu sefer kabilelerin kendi aralarında bir isyan patlak verdi. Bu tür sarsıcı olaylar serisinin sonucu olarak Sogdiyanların göçü başladı.43

Kutayba'nın Halife Süleyman'a (715-717) karşı isyanından ve akabinde Şam'da öldürülmesinden sonra (Sogdiyan muhafızlar tarafından korunmaktaydı), Sogdiyana, yerel ihşids ile işbirliği yapan Arap yönetici Nawr ibn-Sayyâr al-KinânO tarafından 739 yılında huzura kavuşturuldu, göç eden Sogdiyanların geri dönüşü teşvik edilirken, al-Haris isyanı 744 yılında son buldu.

Bu kısa sakin dönem Ebu-Müslim el-Horasani'nin 747-749 yılları arasındaki isyanı ve Abbasi Hanedanı'nın (750-1258) iktidara gelmesinden sonra başlayan bölgenin Müslümanlaştırılması ile kesintiye uğradı. 750 yılından başlayarak, aslında, halkın tedricen İslam'a geçişi ile birlikte yerel dini anıtlar ve evlerdeki resimler yok edilmeye başlanmıştı.

751’de, Araplar Çinlileri Talas’ta (Batı Kırgızistan) mağlup etti ve Orta Asya’da işgal ettikleri topraklardan çekilmeye zorladı (sistemli bir şekilde Tibetliler tarafından alındı) ve gelecekte Sogdiyana’ya yönelecek muhtemel Tang müdahalerini engelledi. Talas Savaşı’ndan sonradır ki, Semerkant’taki bazı Çinli esirler kağıt yapma tekniklerini İslam dünyasına öğretti. Abbasi hakimiyeti sırasında, Orta Asya bölgeleri bir çok kez isyan etti, ancak Araplar doğuya yönelen eşyaların önüne bir çeşit engel koymuş gibi görünse bile,44 Tarım Havzası, Dunhuang () ve Çin’deki Sogdiyan yerleşimciler için ciddi sonuçlar doğuracak bir düşüş yaşanmadı.45

8. yüzyılın ikinci yarısında, sırasıyla Çin’in güney ve kuzey sınırlarında Tibetliler ve Uygurların artan gücü ve Sogdiyan-Türk Generali Rokhsan’ın (Çin yıllıklarında An Luşan olarak geçmektedir) büyük isyanı yüzünden Tang Hanedanı 755-756 yıllarında bir kriz dönemiyla karşı karşıya kaldı.

İkinci Doğu Türk İmparatorluğu’nun çöküşünden sonra Uygur Türkleri, Yaylakar Hanedanı liderliğinde Moğolistan’da kendi Kağanlıklarını (744-840) kurdular ve Tanrısal Krallık için rahatsız edici bir komşu oldular. Ancak, Halife’nin güçlü Tibetlilere karşı Çin İmparatoruna destek olsun diye Arap ordularını gönderdiği sırada, Çinliler An Luşan isyanında Uygurlardan da yardım istediler. Bögü Kağan (Muyu, 759-779), 762-763 yıllarında, An Luşan isyanının yarattığı düzensizlik ve Çin başkenti Chang’an’ın 763 yılında Tibetliler tarafından işgali sırasında Tang Hanedanı’nın devamını güvenceye almak için Çin’de bulunurken bazı Sogdiyan rahiplerin etkisiyle Maniheizm’i kabul etti ve bu dini Kağanlığın yönetici sınıfının dini olarak ilan etti. Onun ölümünden sonra yeniden Uygurlar arasında etkin olmaya başladıkları Adiz kabilesinden Huaixi’nin saltanatına kadar çok ciddi bir zulüm dönemi yaşadılar. 806’da, bazı Mani rahipler Çin sarayına gönderilen bir Uygur diplomatik misyonuna ilk kez dahil edildiler.

Uygur Kağanlığı var olduğu sürece Tibetlilere ve başta Kırgızlar[46] olmak üzere Türk kabilelerine karşı savaşmak zorunda kaldı ve nihayet 840 yılında yok edildi, geride kalanları ise güneye yani Dunhuang ve Tarım Havzası çevresindeki bölgeye göç etmeye zorlandı, burada sırasıyla Gansu'da Shazhou Uygur Hükümdarlığı'nı (850-1028) ve Sincan'da Koco Uygur Hükümdarlığını kurdular. Bugün Uygurlar hâlâ buralarda nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktadırlar.

Bu dönemde, özellikle Koco Hükümdarlığı'ndaki Sogdiyan kültürünün etkisi çok güçlüydü ve muhtemelen Sogdiyan sanatçılar, Koco (Çincede Gaoçang) şehri yıkıntılarında bulunan Manist ilisturasyonlu el yazması parçaların boyanmasında görev almışlardır,[47] oysa Murtuq ve Bazaklik'teki (9-12. yüzyıl) Budist ve Maniheist duvar resimleri farklı bir tarzı sergilemekteler ve özellikle İranlı tacirlerin taklit eserlerinde Çin'den güçlü bir şekilde etkilenmişlerdir (Şekil 6). Uygur alfabesi Sogdiyan alfabesini model olarak almış ve bunu daha sonra (yeniden uyarladıktan sonra) Moğollara ve Mançulara iletmiştir, bugün Çin'deki Mançular hala bu yazı formunu kullanmaktadırlar (Şekil 4).

An Luşan isyanından sonra Tang sarayının Sogdiyanlara karşı tavrı radikal bir şekilde değişti. Bakan Li Mi (722-789) Chang'an'a yerleşmiş olan yabancılara, özellikle de İranlılar ve Sogdiyanlara uygulanan imtiyazları kısıtlamak için bir dizi ferman yayınladı[48] ve İranlı-Türk tüccarlara zarar vererek Çinli tacirleri desteklemek için ciddi önlemler alındı.[49] M.S. 843-45 yıllarında Çin'deki yabancı dinlere karşı açık bir zulüm başladı, rahipler, din adamları mallarından mahrum bırakıldı ve seküler yaşama dönmeye zorlandılar. Sogdiyanların çöküşü 878-879 yıllarındaki bir isyan sırasında, yani önemli sayıda Müslüman, Yahudi, Hıristiyan ve Zoroastrian'ın Canton'da katledildiği sırada zirveye çıktı.

Bu tür yıkıcı olaylara rağmen Çin'deki ve daha uzun bir dönem olmak üzere Dunhuan ve yukarıda bahsedildiği gibi Tarım Havzası'ndaki Sogdiyan topluluklar hayatlarını sürdürmeyi başardı. Sogdiyana'nın Hint alt kıtası ile olan ilişkileri hala iyi bir şekilde araştırılmadı, ama biz bu ilişkiler hakkında özellikle de 8. ve 9. yüzyıllarda Tibet ve Amdo (bugünkü Qinghai Çin Bölgesi) ile olan ticari ilişkileri hakkında oldukça çok şey biliyoruz.50

8. yüzyılın ikinci yarısında Sogdiyana'da pek çok (dini olanları da olmak kaydıyla) isyan patlak verdi, steplerdeki Türklerin dış müdahalesine rağmen, Abbasiler bölgenin kontrolünü ellerinde tutmayı başardılar. 793-795 yıllarında Araplar hakimiyetlerini Tacik şehri Hokant civarında bulunan ve Sogdiyan kültürünün egemen olduğu Ustrusana'ya genişlettiler. Maveraünnehir'de büyük çaplı bir isyana liderlik eden Na¡r ibn-Sayyâr'ın torunu Rafi' ibn-Layth 806 ve 809 yılları arasında isyan etti. Bu isyana çabucak Türk ve Tibet orduları da katıldı, ancak Abbasi Sarayı ile uzlaşılarak isyan sona erdirildi.

9. yüzyılda Batı Orta Asya'da güçlü bir İslami hanedan olan Samanoğulları (819-1005) yükselişe geçti. Samanoğulları soy olarak Baktirya'dan (o zamanlar Tokharistan diye bilinmekteydi), ispat edilmemekle birlikte muhtemelen Sasani soyundan, gelen bir İranlı aile idi. Üyeleri başlangıçta Sogdiyana'nın yöneticiliğine atanmış ve buradan hakimiyetlerini genişçe bir coğrafyaya yaymışlardı, pratikte Abbasilerden bağımsızlardı.

Samanoğulları Dönemi Sogdiyana için bir çeşit Rönesans idi ve Orta Asya'nın bu kısmının tamamı hakimiyetleri altına girdi. Emirlikte ve ülke dışında özellikle Sogdiyan kumaşına büyük bir talep vardı. Bu kumaş İslam kaynaklarında, muhtemelen siqlâÄÑn or siqlâÄ diye bilinen bir diğer değerli ürünle de tanınan Buhara yakınlarındaki Zandana köyünden aldığı isimle Zandani adıyla geçmekteydi. Bilim adamları zandaniğO'nin tabiatı

ve ikonografyası hakkında hemfikir olmamakla birlikte, Batı Avrupa'da, Dunhuang ve Tibet'te bulunan ipeklere bakıldığında bunların ortak bir kanuna göre süslendiğini ve bir vakada da kumaşın arka yüzünde Sogdiyan yazısı bulunmasına rağmen, bu tür malların Sogdiyan resimlerinde yer almadığını görürüz.51 Mevcut araştırmaların durumuna bakıldığında bu gruptaki kumaşlar daha fazla araştırmayı gerektirmekle birlikte, bu kumaşlarda Bizans motiflerinin kullanılması ve buna karşılık Konstantinapol'ün ipek üretimini etkilemesi Samanoğulları kontrolündeki Orta Asya ile Bizans arasında sürekli bir ticari alışverişin olduğu gerçeğini doğrulamaktadır.52 893 yılında Emir İsmail (892-907) hâlâ bir Zoroastrian inançlı olan Ustrusana'nın (af{On) hükümdarını öldürttü, topraklarını ilhak eti ve halkını İslama geçmeye zorladı. Daha sonra da İslam'ın yaygın bir şekilde yaşanmadığı ve al-Kâ{EarO'ye göre hâlâ Sogdiyancanın konuşulduğu Karluk Türklerinin muhkem bölgesi Talas'a saldırdı. Samanoğulları Dönemi'nde, Doğu İran lehçesinin son temsilcilerinden biri olan bu dilin yerini yeni İranca almaya başladı. Sogdiyanlar için diğer bir dehşet de Maveraünnehir'in Türkleştirilmesiydi, özellikle de Samanoğullarının yenilgiye uğraması ve Emirliğin 1001'de Karlukların hanedan ailesi (Sogdiyana da dahil olmak üzere kuzey bölgelerini alan Karahanlılar) ve Gazneliler (güney kısmını aldılar) arasında bölünmesinden sonra. Sınır çizgisi Amu Derya olarak kararlaştırıldı fakat, tam olarak Sasani-Türk ittifakının olduğu dönemde iki güç birbirleriyle savaşmaya başladılar. Göçer hareketleri yüzünden doğuda göçe zorlanan yeni bir Türk nüfusu olan Selçuklular, 1040'da bu çatışmaya müdahale etti, Gaznelileri Orta Asya'dan sildi ve Karahanlıları da 1089 yılında bir kukla devlete indirgedi.

Selçuklular 1141'de Budist Karahıtaylar (Kuzey Çin'de Mançu Jin , 1115-1234 tarafından yönetilen Liao İmparatorluğu'nun , 907-1125

yıkılmasından sonra bilindikleri adlarıyla Batı Liao) tarafından ezildiler ve yerlerini 1210-1212 yıllarında Harezmşahlara bıraktılar.

İyi bilindiği gibi, Harezmşahlar 1218 yılında, Cengiz Han'ın ordularının saldırısına uğrayarak yıkıldı. Aynı dönemde Asya'nın büyük bölümü Moğol İmparatorluğu'na ilhak edilmeden önce göçer ordularının büyük yıkıcılığından acı çekmekteydi.

Ancak, Sogdiyan medeniyeti bu tarihten çok önceleri yok olmuştu ve Moğolların medenileştirilmesi tecrübeli Uygurlar için zekice bir görev olacaktı.

Rubrucklu Fransisken William, 1253-1254 yıllarında Soldaini diye adlandırılan bir grup Hıristiyanın Altınordu Devleti'nin Moğol Hanı'na bazı hediyeler sunduklarını kaydetmektedir. Orta Asya'da Yunancadan farklı bir dil konuşan ve Latincede Soldins, Soldinis, Soldis diye yazılan bir Hıristiyan nüfusun varlığına dair bilgi, bir Ermeni rahip olan Het'um (ya da Hayton) tarfından Fransız sarayına sunulan 1037 tarihli bir kaynakta geçmektedir: 20. yüzyılın başlarında Yagnobi nehri vadisinde (Batı Tacikistan), uzun süredir unutulmuş ve sadece eski kaynaklarda ve arkeolojik kalıntılarda kaldığı bilinen bir medeniyetin canlı kanıtları olarak keşfedilen, yaklaşık 2500 kişi tarafından konuşulan üç dialektin doğrudan Sogdiyanca ile alakalı olduğu ortaya çıkarılmasına rağmen, bunlar Sogdiyanlar ve Orta Asya'daki dilleri hakkındaki son bahsedilişlerdir.53

1 Bazı klasik kaynaklar bu tür bölgeleri Paraitakene (Paraitachu˘) olarak adlandırmakta ve buraların Sodiyana ve Baktirya'dan ayrıldıklarını düşünmektedirler: Rtveladze, 1990, ss. 11-13; Mar{ak, 1997, p. 321. Daha ayrıntılı bir tartışma için bakınız: Daffinà, 1967, ss. 17-19.

2 Mar{ak, Raspopova, 1987; Marshak, Raspopova, 1990. a, ss. 153-157.

3 Grenet, Sims-Williams, 1987, s. 115.

4 Gnoli, 1980, ss. 121-127; Gnoli, 1989, s. 46.

5 Besenval, Isakov, 1989.

6 Konu, Roaf, 1974, ss. 78-9'da özetlenmiştir.

7 A. B. Bosworth, 1980, s. 11.

8 Shishkina, 1994. Aşamenid dönemi'nde sürülenler sayesinde, Makedon işgalinden çok önceleri'de Sogdiyana'da bir miktar Yunan yerleşmiş bulunmaktaydı: Masson, 1966, s. 359; Hammond, 1998.

9 Shiratori, 1928; Enoki, 1955. Orta Sogdiyana'nın Kang Ju tarafından işgali hakkında önerilen arkeolojik kanıtlar: Pougatchenkova, 1988 (Ayrıca bakınız: Mar{ak, 1997, ss. 325-326).

10 Yunancada bunlar sadece muzafünileyh (içindelik hali) durumuna göre görülmektedir: Daffinà, 1967, s. 3.

11 Kabanov, 1963.

12 Brough, 1965, s. 587.

13 Shishkina, 1994, ss. 87-88.

14 Belenitskii, Marshak, 1981, ss. 28-29; Abdullaev, 2000. Pencikent'te bulunan bazı resimler ve özellikle Varaksha'dakinin Hintli inançları temsil etmesi, Hinduizm'in Orta Asya'da çok hızlı yayılmasından değil de anikonizmlerinden dolayı tam bir sanatsal kutsal ikonografyaları bulunmayan Sogdiyanların bunu Hintlilerden ödünç aldığı şeklinde yorumlanmaktadır: Belenitskii, Marshak, 1981, ss. 29-30; Mar{ak, 1990, p. 297.

15 Grenet, Sims-Williams, 1987, ss. 113-114; Mar{ak, 1990, ss. 292-293, 298; Grenet, 1996. a. Para reformu, Bahram V döneminin Sasani paralarına dayandırılmıştır, Gor (420-438).

16 Zeimal, 1996, ss. 119-120.

17 Bu tür ittifak, Bamiyan'daki kayıp resimler arasında, 38 metre uzunluğundaki Buda'nın üzerindeki bir odacıkta çok ilginç iddilarla birlikte tespit edilmiştir: Bivar, 1998.

18 Sogdiyanca'da xwn şeklinde adlandırılır: Marshak, 1996, ss. 234. Bu etnik isim için daha ayrıntılı araştırma için: Grenet, 1989; Parlato, 1996.

19 Marshak, 1996. a, ss. 234-235.

20 Cannata, 1981, p. 22.

21 Yine Sogdiyan alfabesinden etkilenildiği düşünülen Türk runik alfabesi üzerine teoriler hakkında bir özet için: Niu Ruji, 1994; Sherbak, 2001, ss. 68-72.

22 Marshak, Raspopova, 1990. b, ss. 182-183.

23 Harmatta, 1974.

24 Riboud, 1976, p. 23; Jeroussalimskaja, 1978.

25 Daffinà, 1994, p. 22.

26 Tomaschek, 1877, ss. 11-12; Grenet, 1985, p. 34; Marshak, 1996 a, p. 238; Soucek, 1997; Mielczarek, 1997. Hazar türbelerindeki bazı tekstil ürünleri üzerindeki arkeolojik bulgular Sogdiyan tarzını yansıtmaktadır: Noonan, 2000, fig. at p. 85.

27 Compareti, gelecek 2002.

28 Raspopova, 1999.

29 650 ile 655 arasında Çin İmparatoru Gao Zong (, 649-683) Semerkant Hükümdarı Varguman'a yatırım yaptı. (Sogdiyanca'da'brgm'n, Çince'de Fuhuman) O bölgenin valisinin unvanıyla: Chavannes, 1903, p. 135; Mode, 1993, ss. 20-23, 71-75.

30 Yoshida, 1996, ss. 70-71.

31 Sims-Williams, 1985; Grenet, Sims-Williams, 1987. Orta Asya'dan Hindistan'a uzanan kervan yolu boyunca, Yukarı Indus Vadisi'nde aşağı

yukarı çağdaş Sogdiyan yazıtları (4-6. yüzyıl) bulunabilir: Dani, Jettmar, Thewalt, 1987, ss. 21-23; Jettmar, 1991; Vilyams, 1995.

32 Knauer, 1983; Feng, 1990; Dien, 1991; Howard, 1996; Tsiang, 2000; Zhang Zong, 2000.

33 Scaglia, 1958; Lerner, 1995; Jiang Boqin, 2000. a; Shi Anchang, 2000. Çin'de ortaya çıkarılan ve Sogdiyanlara ait olan türbelerin bir bibliografyası için Cheng Yue, 1996, 24-26.

34 İpek üretimi için bakınız: Zhao Feng, Simcox, 1997, p. 85; Catalogue New York 1997, ss. 23, 24; Heller, 1998. a, ss. 112-13 ve not 73; Heller, 1998. b, p. 91; Lubo-Lesnichenko, 1999, p. 462. Çini üretimi için bakınız: Pang, 1998/99; Jiang Boqin, 2000. b, p. 95. O ailesini orta Sogdiyana'da bulunan ya da Sogdiyana ile alakalı bir yerde bulunan Gava'nın yerlisi olarak anlatmaktadır: Shiratori, 1928, ss. 113-17; Gnoli, 1980, ss. 63, 121-27.

35 Orta Asya'nın en meşhur ressamları kesinlikle Hotanlılardı, fakat Tang yıllıklarında Sogdiyanlar da kaydedilmiştir: Mortari Vergara Caffarelli, 1971, ss. 64-65 note 5.

36 Daffinà, 1985, p. 122; Jiang Boqin, 1994, ss. 227-235; Grenet, 1996. b; Sims-Williams, 1996, ss. 49-50, 54-57; Yoshida, 1996, ss. 74-75; Boperachchi, 1997/98.

37 Compareti, gelecek.

38 Riboud, 1977; Knauer, 1999, fig. 12. Çağdaş ya da daha erken dönem ait bir örnek için: Bunker, 2001, figs. 29-30.

39 Harmatta, 1971.

40 Lin Wushu, 2000.

41 Catalogue Milano, 1987, cat. 196-198, 207-208; Raby, 1987/88.

42 Smirnova'ya göre, Arapların bölgeye ilk girişi tam olarak 654'te olmuştur: Smiova, 1970, s. 199. Bu çalışma hala Sogdiyana'daki 7. -8.

yüzyıl olaylarını en ayrıntılı veren eserlerden biridir.

43 750-850 yılları arasında Sogdiyanların Merv, Nişapur, Bağdad ve Samarra yönüne doğru kitlesel göçü başladı: Belenitskii, Marshak, 1981, p. 18. Muhtemelen, Samarra (9. yüzyıl) resimlerinde Orta Asya unsurlarının sürekli bir kullanımını görmek mümkün ve daha sonra da bir şekilde bu göçle alakalı olan Hıristiyan Sicilya'daki Cappella Palatina ve Duomo at Cefalù'da (1140): Grube, 1994; D'Erme, 1995.

44 Broomhall, 1966, s. 19.

45 Sims-Williams, 1996, s. 59; Boulnois, 1966, s. 152.

46 Kırgızlar arasında da yayılan Maniheizmin epigrafik ve arkeolojik izleri blunmaktadır ve bk: Marazzi, 1979, ss. 245-252'de dikkatlice etüd edilmiştir.

47 Katalog New York, 1982, s. 174. 20. yüzyılın başında Alman arkeolojik seferlerinden getirilen Bazaklik duvar resimlerinden bazılarında görülen Buda'nın yanına diz çökmüş iyilikseverler Orta Asyalı zengin tacirler olarak tanımlanabilir: Turfan Bölgesi'ndeki Arkeolojik Kalıntıları Muhafaza Kurumu, 1990, pls. at ss. 35, 38, 72-73. Tipik süslü kaftanlar, başlıklar, kemerler ve botlar ile bu tacirler, yüklü eşekleri, atları ve develeri Buda'nın ayaklarının dibine saygıyla diz üstü çökmüş oldukları halde Buda'ya adaklar sunarken resmedilmektedir. Elbiseleri ve özellikle başlıkları yüzünden pek çok bilim adamı bunları Sogdiyanlar olarak tanımlamaktadır, Klimkeit, 1990, s. 192; vostochnıy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovya, 2000, s. 365; Mallory, Mair, 2000, fig. 144. Daha ihtiyatlı olan Grenet ve Pinault, "coiffé d'un chapeu de style iranien, qui tient une balance dans la main droite, ce qui correspond simultanément au 1er décan, à la fois dans la tradition persane et la tradition indienne […] ("un homme sur la place du marché avec les outils de son commerce") " bir adım olarak Alman arkeolojik seferleri tarafından Sincan'da ortaya

çıkarılan bir el yazmasında Zodyak'taki terazi burcunun bir temsilinden bahsetmektedirler: Grenet, Pinault, 1997, ss. 1034-1038, fig. 5. İran tarzı başlık Murtuk ve Bazaklik'ta resmedilenlerle aynıdır, o halde pazardaki bir tacir ile ilgili olarak bir Zodyak işaretini tercih eden bir İranlı akla hemen bir Sogdiyan figürünü getirmektedir. El yazısının parçaları için bakınız: Catalogue New York, 1982, cat. 117.

48 Dalby, 1979, p. 593.

49 M.S. 766 ve 799 yılları arasında bir imparatorluk fermanı "batılı" motifli ve Çin karakterleriyle on bin (wan) yazısıyla süslenmiş ürünleri yasakladı, bu yasağın resmi olarak Konfüçyan yenilenmenin gerektirdiği basitlik ve tok gözlülüğün değeri için konulduğu söylense de, asıl amacın Çin'de bulunan "barbar" tacirlerin gücünü sınırlamaya yönelik olduğu büyük bir ihtimaldir: Lubo Lesnichenko, 1993, p. 10. Bu yasak Çin tarihinde tek örnek değildir. Genellikle tabu haline getirilmiş karakterler yönetici İmparatorun şahsi ismiyle alakalandırılmıştır. Kayıtlarındaki derlemelere bakıldığında, Nasturi rahiplerin özellikle yabancılara iyi gözle bakılmadığı dönemlerde bu karakterleri kullanmaktan dikkatlice kaçındıkları görülmektedir: Enoki, 1964, ss. 70, 74-76.

50 Xu Xinguo, 1996; Heller, 1998. b; Compareti, 2001'de basıldı.

51 Sorun hakkında en yeni çalışmalar için: Cornu, Martiniani-Reber, 1997, ss. 50-51; Otavsky, 1998. b, ss. 200-213.

52 Yerusalimskaya 1972; Compareti, 2002'de basılacak.

53 Dauvillier, 1953, ss. 67-68.

K. Abdullaev, Une image Bouddhique Découverte à Samarkand, Arts Asiatiques, t. 55, 2000, ss. 173-175.

G. Azarpay, Sogdian Painting. The Pictorial Epic in Oriental Art, Berkeley-Los Angeles-London, 1981, ss. 11-77.

K. M. Bajpakov, Nouvelles données sur la culture sogdienne dans les villes médievales du Kazakhstan (avec une note additionelle par F. Grenet), Studia Iranica, t. 21, fasc. 1, 1992, ss. 33-45.

K. M. Baipakov, The Great Silk Way: Studies in Kazakhstan, New Archaeological Discoveries in Asiatic Russia and Central Asia, Archaeological Studies, 16, Sankt Peterburg, 1994, ss. 89-93.

K. M. Bajpakov, Medieval Towns in South Kazakhstan and Semire2' e, Rivista degli Studi Orientali, vol. LXXII, fasc. 1-4, 1998, ss. 245-261.

T. J. Barfield, The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China, Cambridge (Massachusetts), Oxford, 1989.

W. Barthold [C. E. Bosworth] , al-}ughd, The Encyclopaedia of Islam, vol. IX, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte eds., Leiden, 1997, ss. 772-773.

L. Bazin, Manichéisme et syncrétisme chez les Ouïgours, Turcica, t. XXI-XXII, 1991, ss. 23-38.

C. I. Beckwith, The Tibetan Empire in Central Asia: a History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs and Chinese during the Early Middle Ages, Princeton, 1987.

A. Belenitsky, Asia Centrale, Ginevra, 1975.

A. M. Belenizki, Mittelasien. Kunst der Sogden, Leipzig, 1980.

A. M. Belenitskii, B. I. Marshak, The Painting of Sogdiana, G. Azarpay, Sogdian Painting. The Pictorial Epic in Oriental Art, Berkeley-Los Angeles-London, 1981, ss. 11-77.

P. Bernard, Les nomades conquérants de l'empire gréco-bactrien. Réflexions sur leur identité ethnique et culturelle, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Novembre-Décembre 1987, ss. 758-768.

P. Bernard, Alexander and His Successors in Central Asia. Part Two. The Seleucids in Central Asia, History of Civilizations of Central Asia. c. II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, Paris, 1994. a, ss. 88-97.

P. Bernard, The Greek Kingdoms of Central Asia, History of Civilizations of Central Asia. c. II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, Paris, 1994. b, ss. 99-129.

P. Bernard, L'Asie centrale et l'empire séleucide, TOPOI, c. 4/2, 1994. c, ss. 473-511.

P. Bernard, Maracanda-Afrasiab Colonie Grecque, La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro Magno al X secolo, Roma, 1996, ss. 331-365.

R. Besenval, A. Isakov, Sarazm et les débuts du peuplement agricole dans la région de Samarkand, Arts Asiatiques, tome XLIV, 1989, ss. 5-19.

A. Biswas, The Political History of the HÑnas in India, New Delhi, 1973.

A. D. H. Bivar, The Sasanian Princes at Bamiyan, The Art and Archaeology of Ancient Persia. New Light on the Parthian and Sasanian Empires, ed. by V. S. Curtis, R. Hillenbrand and J. M. Rogers, London, New York, 1998, ss. 103-110.

O. Boperachchi, The Maritime Silk Roads: Trade Relations between Central Asia and Sri Lanka from the Evidence of Recent Excavations, Silk Road Art and Archaeology, 5, 1997/98, ss. 269-95. Vosmohiyá Tupecman ∂pe

A. B. Bosworth, Alexander and the Iranians, The Journal of Hellenistic Studies, c. C, 1980, ss. 1-21.

C. E. Bosworth, Mâ warâ' al-Nahr, The Encyclopaedia of Islam, c. 5, C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat eds., Leiden, 1986, ss.

852-859.

L. Boulnois, The Silk Road, London, 1966.

M. B. A. Broomhall, Islam in China. A Neglected Problem, New York, 1966.

J. Brough, Comments on Third-Century Shan-Shan and the History of Buddhism, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. XXVIII, 3, 1965, ss. 582-612.

E. C. Bunker, The Cemetery at Shanpula, Xinjiang. Simple Burials, Complex Textiles, Fabulous Creatures from the Desert sands. Central Asian Woolen Textiles from the Second Century B. C. to the Second Century A. D., Riggisberger Berichte, 10, Riggisberg, 2001, ss. 15-45.

M. Bussagli, L’arte del Gandhâra, Torino, 1994. The Cambridge History of Iran. Volume 2. The Median and Achaemenian Periods, ed. I. Gershevitch, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1985.

P. Cannata, Profilo storico del I° Impero Turco (metà VI-metà VII secolo), Roma, 1981.

P. Cannata, Sulle relazioni tra India e Asia Interna Nelle Testimonianze cinesi, Supplemento no 1 alla Rivista degli Studi Orientali, vol. LXXIII, Roma, 2000. Catalogue New York, 1982: Along the Ancient Silk Routes. Central Asian Art from the West Berlin State Museums, New York, 1982. Catalogue New York, 1997: When Silk was Gold. Central Asian and Chinese Textiles, A. E. Wardwell, J. C. Y. Watt (Curators), New York, 1997. Catalogue Milano, 1987: Tesori d’Eurasia. 2000 anni di Storia in 70 anni di Archeologia Sovietica,

B. B. Piotrovskij (Curator), Milano, 1987.

C. Cereti, Primary Sources for the History of Inner and Outer Iran in the Sasanian Period (3rd Century Onwards), Napoli, 1996.

E. Chavannes, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux, St-Pétersburg, 1903. Cheng Yue, A Summary of Sogdian Studies in China, China Archaeology and Art Digest, vol. 1, no 1, January-March 1996, ss. 21-30.

A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Copenaghen, 1944.

P. Chuvin, Les ambassades byzantines auprès des Premiers Souverains Turcs de Sogdiane. Problèmes d'onomastique et de toponyme, Cahiers d'Asie Centrale, no 1-2, 1996, ss. 345-55.

B. E. Colless, The Traders of the Pearl. The Mercantile and Missionary Activities of Persian and Armenian Christians in South-East Asia. IV, Abr-Nahrain, vol. XIII, 1972-73, ss. 115-135.

B. E. Colless, The Nestorian Province of Samarqand, Abr-Nahrain, vol, XXIV, 1986, ss. 51-57.

M. Compareti, The Role of the Sogdian Colonies in the Diffusion of the Pearl Roundel Design, Serindica, 1, basılacak.

M. Compareti, Iranian Divinities in the Decoration of Some Dulan and Astana Silks, Annali di Ca' Foscari, Baskıda 2001.

M. Compareti, Evidence of Mutual Exchange Between Byzantine and Sogdian Art, Papers to be presented at the International Conference "La Persia e Bisanzio", Roma, October 14-18 2002.

G. Cornu, M. Martiniani-Reber, Étoffes et vêtements dans le ménologue de Basile II. Reflets des courants d'échange entre Byzance et le monde İslamique, Quaderni di Studi Arabi, 15, 1997, ss. 45-64.

P. Daffinà, L'immigrazione dei Sakâ nella Drangiana, Roma, 1967.

P. Daffinà, Il nomadismo centrasiatico. Parte prima, Napoli, 1982.

P. Daffinà, La Persia Sassanide secondo le fonti cinesi, Rivista degli Studi orientali, vol. LVII, 1985, ss. 121-170.

P. Daffinà, La seta nel mondo antico, La seta e la sua via, M. T. Ludici (Curator), Roma, 1994, ss. 17-24.

M. T. Dalby, Court Politics in Late T'ang Times, Cambridge History of China, vol. 3. Sui and T'ang China, 589-906, Part I, D. Twitchett and J. K. Fairbank gen. edts., Cambridge, London, New York, Melbourne, 1979, ss. 561-681.

A. H. Dani, Alexander and His Successors in Central Asia. Part One. Alexander's Campaign in Central Asia, History of Civilizations of Central Asia. Volume II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, Paris, 1994, ss. 67-88.

A. H. Dani, K. Jettmar, V. Thewalt, Between Gandhâra and the Silk Roads. Rock-Carvings Along the Karakorum Highway. Discoveries by German-Pakistani Expeditions 1979-1984, Mainz am Rhein, 1987.

J. Dauvillier, Byzantins d'Asie centrale et d'extrème-oriente au moyen age, Revue des Études Byzantines, t. XI, 1953, ss. 62-87.

G. D'Erme, Contesto architettonico e aspetti culturali dei dipinti del soffitto della Cappella palatina di Palermo, Bollettino d'Arte, 92, 1995, ss. 1-32.

A. Dien, A New Look at the Xianbei and their Impact on Chinese Culture, Ancient Mortuary Traditions of China. Papers on Chinese Ceramic Funerary Sculptures, ed. G. Kuwayama, Los Angeles, 1991, ss. 40-59.

E. Enoki, Sogdiana and the Hsiung-Nu, Central Asiatic Journal, vol. I, 1955, ss. 43-62.

E. Enoki, On the Date of the Kidarites (1), Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko, 27, 1969, ss. 1-26.

E. Enoki, On the Date of the Kidarites (2), Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko, 28, 1970, ss. 13-38.

K. Enoki, The Nestorian Christianism in China in Mediaeval Time According to Recent Historical and Archaeological Researches, L’Oriente cristiano nella storia della civiltà, Roma, 1964, ss. 45-81.

K. Enoki, G. A. Koshelenko, Z. Haidary, The Yüeh-chih and Their Migrations, History of Civilizations of Central Asia. Volume II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, Paris, 1994, ss. 171-189.

Jivopis drevnego Pyandjikenta, Moskova 1954.

V. Fiorani Piacentini, Turchizzazione ed Islamizzazione dell’Asia Centrale (VI-XVI secolo d. Cr.), Milano, Roma, Napoli, Città di Castello, 1974.

R. N. Frye, The History of Bukhara. Translated from a Persian Abridgment of the Arabic original by NarshakO, Cambridge (Massachusetts), 1954.

R. N. Frye, La Persia Preislamica, Milano, 1967 (The Heritage of Persia, 1962).

G. Gnoli, Zoroaster’s Time and Homeland. Origins of Mazdeism and Related Problems, Naples, 1980.

G. Gnoli, Avestan Geography, Encyclopaedia Iranica, vol. III, E. Yarshater ed., Costa Mesa (California), 1989, ss. 44-47.

P. B. Golden, The Karakhanids and Early Islam, The Cambridge History of Early Inner Asia, D. Sinor ed., Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, 1990, ss. 343-370.

F. Grenet, Samarcande et la route de la soie, L’histoire, no 77, Avril 1985, ss. 30-41.

F. Grenet, Les “Huns” dans les documents sogdiens du Mont Mugh (avec un Appendice par N. Sims-Williams), Études Irano-Aryennes

Offertes à Gilbert Lazard, Studia Iranica Cahier 7, C. -H. Defouchécour, Ph. Gignoux éds., Leuven, 1989, ss. 165-184.

F. Grenet, Crise et sortie de crise en Bactriane-Sogdiane aux IVe-Ve siècles: de l'héritage antique à l'adoption de modéles Sassanides, La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo, Roma, 1996. a, ss. 367-390.

F. Grenet, Les Merchands Sogdiens Dans les mers du Sud à L'époque préislamique, Cahiers d'Asie centrale, no 1-2, 1996. b, ss. 65-84.

F. Grenet, G. -J. Pinault, Contacts des traditions astrologiques de l'Inde et de l'Iran d'après une peinture des collections de Turfan, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, fasc. IV, 1997, ss. 1003-1063.

F. Grenet, N. Sims-Williams, The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters, Transition Periods in Iranian History. Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau, Studia iranica. Cahier 5, Leuven, 1987, ss. 101-122.

F. Grenet, Zhan Guangda, The last refuge of the Sogdian Religion: Dunhuang in the Ninth and Tenth Centuries, Bulletin of the Asia Institute, n. s., vol. 10, 1996, ss. 175-186.

E. J. Grube, La Pittura İslamica Nella Sicilia Normanna del XII secolo, La pittura in Italia. L'Altomedioevo, Milano, 1994, ss. 416-431.

L. Hambis, Ak-Be{im et Ses Sanctuaires, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1961, ss. 124-137.

N. G. L. Hammond, The Branchidae at Didyma and in Sogdiana, The Classical Quarterly, n. s., vol. XLVIII, n° 2, 1998, ss. 339-344.

K. Hannestad, Les relationes de Byzance avec la Transcaucasie et l'Asie Centrale aux 5e et 6e siècles, Byzantion, 25-27, 1955-57, ss. 421-56.

J. Harmatta, The Middle Persian-Chinese Bilingual Inscription from Hsian and the Chinese-Sâsânian Relations, La Persia nel Medioevo, Roma,

1971, ss. 363-76.

J. Harmatta, The Struggle for the Possession of South Arabia Between AksÑm and the Sâsânians, IV Congresso di Studi Etiopici, Roma, 1974, ss. 95-106.

A. Heller, Two Inscribed fabrics and their Historical Context: Some Observations on Esthetics and Silk Trade in Tibet, 7th to 9th Century, Entlang der Seidenstraße. Frühmittelalterliche Kunst zwischen Persien und China in der Abegg-Stiftung, Riggisberger Berichte 6, Riggisberg, 1998. a, ss. 95-118.

A. Heller, Some Preliminary Remarks on the Excavation at Dulan, Orientations, vol. 29, no 9, October 1998 b, ss. 84-92.

A. Heller, Arte Tibetana. Lo sviluppo della spiritualità e dell'arte in Tibet dal 600 al 2000 d. C., Milano, 1999.

A. Hermann, An Historical Atlas of China, Edinburgh, 1966.

D. A. Hitch, Kushan Tarim Domination, Central Asiatic Journal, XXXII, 3/4, 1988, ss. 170-192.

H. H. R. Hoffman, The Tibetan Names of the Saka and the Sogdians, Asiatische Studien, XXV, 1971, ss. 440-455.

A. F. Howard, Buddhist Cave Sculpture of the Northern Qi Dynasty: Shaping a New Style, Formulating New Iconographies, Archives of Asian Art, XLIX, 1996, ss. 6-25.

A. A. Yerusalimskaya, K slojeniyu khudojestvennogo shelkotkachestva v Sogde, Srednyaya Aziya i İran, Leningrad 1972, pp. 5-46.

A. Jeroussalimskaja, Le caftan aux simourghs du tombeau de Mochtchevaja Balka (Caucase Septentrional), Studia Iranica, t. 7, fasc. 2, 1978, ss. 183-211. Im. Hyo-Jai, Cultural Relationships Between Central Asia and Korea from Archaeological Evidences in Korea, Journal of Central Asia, vol. XV, no 1, July 1992, ss. 14-19. Institute for the Safeguard

of the Archaeological Relics in the Turfan Region, Grotto Art of Pazikelik Buddhist Caves in Turpan, Urumqi, 1990.

A. Invernizzi, Sogdiana, Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti. V Appendice 1979-1992, Roma, 1995, s. 46.

N. Ishjamts, Nomads in Eastern Central Asia, History of Civilizations of Central Asia. Volume II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, Paris, 1994, ss. 151-169.

K. Jettmar, Sogdians in the Indus Valley, Histoire et Cultes de L'asie Centrale Préislamique, éds. P. Bernard, F. Grenet, Paris, 1991, ss. 251-253.

, 1994 (Jiang Boqin, Dunhuang and Turfan Documents and the Silk Road, Beijing, 1994).

Jiang Boqin, The Zoroastrian Art of the Sogdians in China, China Archaeology and Art Digest, vol. 4, n° 1, December 2000. a, ss. 35-71.

Jiang Boqin, An Iconological Survey of the Decorative Elements on the Zoroastrian Temple in Jiexiu, Shanxi, China Archaeology and Art Digest, vol. 4, n° 1, December 2000. b, ss. 85-101.

A. L. Juliano, J. A. Lerner, Cultural Crossroads: Central Asia and Chinese Entertainers on the Miho Funerary Couch, Orientations, vol. 28, n° 9, October 1997, ss. 72-78.

S. K. Kabanov, "Arkheologicheskie dannıe k etnicheskoy istorii yujnogo Sogda v III-VI vekakh", Sovetskaya Arkeologiya, no. 1, 1963, pp. 219-230.

P. E. Karetzky, Foreigners in Tang and Pre-Tang Painting, Oriental Art, vol. XXX, n° 2, Summer 1984, ss. 160-166.

H. J. Klimkeit, The Donor at Turfan, Silk Road Art and Archaeology, 1, 1990, ss. 177-201.

E. R. Knauer, The Fifth Century A. D. Buddhist Cave Temples at Yün-Kang, North China, Expedition, Vol. 25, n° 4, Summer 1983, ss. 27-47.

E. R. Knauer, Le Vêtement des Nomades Eurasiatiques et sa Postérité, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, fasc. IV, 1999, ss. 1141-1187.

H. Kumamoto, The Khotanese in Dunhuang, Cina e Iran. Da Alessandro Magno alla Dinastia Tang, a cura di Alfredo Cadonna e Lionello Lanciotti, Firenze, 1996, ss. 79-101.

M. A. Lala Comneno, Cristianesimo nestoriano in Asia Centrale nel primo millennio: testimonianze archeologiche, Orientalia Christiana Periodica, vol. 61, fasc. II, 1995, ss. 495-535.

D. D. Leslie, Persian Temples in T'ang China, Monumenta Serindica, 35, 1981-83, ss. 275-303.

G. Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge, 1930. Lin Wushu, A General Discussion of the Tang Policy Towards Three Persian Religions: Manicheism, Nestorianism and Zoroastrianism, China Archaeology and Art Digest, vol. 4, n° 1, 2000, ss. 103-116.

B. A. Litvinsky, The Hephthalite Empire, History of Civilization of Central Asia. Volume III. The Crossroad of Civilizations: A. D. 250 to 750, ed. B. A. Litvinsky, Paris, 1996, ss. 135-162.

C. Lo Muzio, Ustru{âna, Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica ed Orientale, Secondo supplemento, 1971-1994, vol. V, Roma, 1997, ss. 915-918.

E. I. Lubo-Lesnitchenko, Western Motifs in the Chinese Textiles of the Early Middle Ages, National Palace Museum Bulletin, vol. XXVIII, n° 3-4, 1993, ss. 1-28.

E. Lubo-Lesnichenko, Western Motifs in the Chinese Textiles of the Early Middle Ages, Coins, Art and Chronology. Essays on the Pre-Islamic History of the Indo-Iranian Borderlands, ed. M. Harlam and D. E.

Klimburg-Salter, Wien, 1999, ss. 461-480. Luo Feng, Lacquer Painting on a Northern Wei Coffin, Orientations, vol. 21, n° 7, July 1990, ss. 18-29.

C. Mackerras, The Uighur Empire. According to the T'ang Dynastic Histories. A Study in Sino-Uighur Relations 744-840, Canberra, 1972.

C. Mackerras, The Uighurs, The Cambridge History of Early Inner Asia, D. Sinor ed., Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, 1990, ss. 317-42.

J. P. Mallory, V. H. Mair, The Tarim Mummies. Ancient China and the Mistery of the Earliest Peoples from the West, London, 2000.

U. Marazzi, Alcuni Problemi Relativi alla Diffusione del Manicheismo presso i Turchi nei Secoli VIII-IX, Annali dell'Istituto Orientale di Napoli, vol. 39 (n. S. XXIX), 1979, ss. 239-52.

A. Maricq, Classica et Orientalia. 5. Res Gestae Divi Saporis, Syria, 35, 1958, ss. 295-360.

B. İ. Marshak, Sogdiskoe serebro, Ocherki po vostochnom torevtike, Moskova 1971.

B. I. Marshak, La Sogdiana nel VII-VIII secolo d. C., Tesori d'Eurasia. 2000 anni di Storia in 70 anni di Archeologia Sovietica, Milano, 1987, ss. 157-167.

B. Mar{ak, Les fouilles de Pendjikent, Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 1990, ss. 286-313.

B. I. Marshak, Sogdiana. Part one. Sughd and Adjacent Regions, History of Civilization of Central Asia. Volume III. The Crossroad of Civilizations: A. D. 250 to 750, ed. B. A. Litvinsky, Paris, 1996. a, ss. 233-258.

B. I. Marshak, D@vâ{tO2, Encyclopaedia Iranica, vol. 7, E. Yarshater ed., 1996. b, ss. 334-335.

B. I. Mar{ak, Arte della Sogdiana, Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica ed Orientale, Secondo supplemento, 1971-1994, vol. V, Roma, 1997, ss. 321-27.

B. İ. Marshak, "Sogd V-VIII vv. İdeologiya po pamyatnikam iskustva", Arkeologiya, Srednyaya Aziya i Dalniy Vostok v epokhu srednevekovya, Srednyaya Aziya v rannem srednevekovye, red. G. A. Brıkina, Moskova 1999, pp. 175-191.

B. I. Mar{ak, V. I. Raspopova, Une image sogdienne du dieu-patriarche de l'agriculture, Studia Iranica, t. 16, fasc. 2, 1987, ss. 193-199.

B. I. Marshak, V. I. Raspopova, Wall Paintings from a House with a Granary. Penjikent, 1st Quarter of the Eight Century A. D., Silk Road Art and Archaeology, 1, 1990. a, ss. 123-176.

B. I. Marshak, V. I. Raspopova, Les nomades et la Sogdiane, Nomades et sédentaires en Asie Centrale. Apports de l'arcéologie et de l'ethnologie, H. -P. Francfort, Paris, 1990. b, ss. 179-185.

V. M. Masson, I monumenti archeologici dell'Asia Centrale. Influenze e relazioni greco-romane, La Persia ed il Mondo Greco-Romano, Roma, 1966, ss. 357-81.

M. Mielczarek, Remarks on the Numismatic Evidence for the Northern Silk Route: the Sarmatians and the Trade Route Linking the Northern Black Sea Area with Central Asia, Studies in Silk Road Coins and Culture. Papers in Honour of Professor Ikuo Hirayama on his 65th Birthday, eds. K. Tanabe, J. Cribb, H. Wang, Kamakura, 1997, ss. 131-147.

M. Mitchner, Indo-Greek and Indo-Schythian Coinage, IX Volls., London, 1975.

M. Mode, Sogdian Gods in Exile-Some Iconographic Evidence from Khotan in the Light of Recently excavated Material from Sogdiana, Silk Road Art and Archaeology, 2, 1991/92, ss. 179-214.

M. Mode, Sogdien und die Herrscher der Welt. Türken, Sasaniden und Chinesen in Historiengemälden des 7. Jahrhunderts n. Chr. Aus Alt-Samarqand, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien, 1993.

P. Mortari Vergara Caffarelli, Proposte per una nuova Cronologia e Per un Ulteriore esame Critico dell'opera di Yü-C'hih I-Seng, Rivista degli Studi Orientali, vol. XLVI, fasc. I-II, 1971, ss. 63-85.

N. N. Negmatov, Sogdiana. Part two. Ustrushana, Ferghana, Chach and Ilak, History of Civilization of Central Asia. Volume III. The Crossroad of Civilizations: A. D. 250 to 750, ed. B. A. Litvinsky, Paris, 1996, ss. 259-80.

Niu Ruji, A New Study on the Origin of the Old Turkic Script, Altaicology Studies, vol. I, Li Xiangrui, Niu Ruji eds., Urumqi, 1994, ss. 156-164.

Th. S. Noonan, Les Khazars et le commerce oriental, Dossier d'Archéologie, n° 256, Les échanges au Moyen Age, Septembre 2000, ss. 82-85.

A. Olmstead, L'impero Persiano, Roma, 1982 (The History of Persian Empire, Chicago, 1948).

K. Otavsky, Stoffe von der Seidenstraße: Eine neue Sammlungsgruppe in der Abegg-Stiftung, Entlang der Seidenstraße. Frühmittelalterliche Kunst zwischen Persien und China in der Abegg-Stiftung, Riggisberger Berichte 6, Riggisberg, 1998. a, ss. 13-42.

K. Otavsky, Zur kunsthistorischen Einordung der Stoffe, Entlang der Seidenstraße. Frühmittelalterliche Kunst zwischen Persien und China in der Abegg-Stiftung, Riggisberger Berichte 6, Riggisberg, 1998. b, ss. 119-214.

B. Overlaet, Apeçu historique, Splendeur des Sassanides. L'empire perse entre Rome et la Chine [224-642] , Bruxelles, 1993, ss. 19-29.

T. Pang, Some Chinese Glazed Tiles of the 6th Century, Oriental Art, vol. XLIV, 4, Winter 1998/99, ss. 61-68.

S. Parlato, Successo eurasiatico dell’etnico “Unni”, La Persia e l’Asia Centrale da Alessandro al X secolo, Roma, 1996, ss. 555-566.

P. Pelliot, Le “Cha tcheou tou fou t’ou king” et la colonie sogdienne de la région du Lob Nor, Journal Asiatique, tome VII, 1916, ss. 111-123.

U. Pestalozza, Il Manicheismo presso i Turchi Occidentale ed Orientali (rilievi e chiarimenti), Reale Istituto Lombardo di Scienze e Lettere-Rendiconti, vol. LXVII, 1934, ss. 417-497.

M. Pirazzoli-t’Serstevens, Pour une archéologie des échanges. Apports étrangers en Chine-trasmission, réception, assimilation, Arts Asiatiques, t. XLIX, 1994, ss. 21-33.

G. A. Pougatchenkova, L’image du K’ang-Kiu dans l’art sogdien, Orientalia Iosephi Tucci Memoriae Dicata, vol. 3, G. Gnoli, L. Lanciotti eds., Roma, 1988, ss. 1143-1158.

E. G. Pulleyblank, A Sogdian Colony in Inner Mongolia, T’oung Pao, vol. XLI, 1952, ss. 317-356.

E. G. Pulleyblank, The Background of the Rebellion of An Lu-Shan, Oxford, 1966.

E. G. Pulleyblank, Chinese-Iranian Relations. i: in Pre-Islamic Times, Encyclopaedia Iranica, ed. E. Yarshater, V, 4, Costa Mesa (California), 1992, ss. 424-31.

J. Raby, Between Sogdia and the Mamluks: a Note on the Earliest Illustrations to KalOla wa Dimna, Oriental Art, n. s., vol. XXXIII, n° 4, Winter 1987/88, ss. 381-398.

C. Rapin, M. Isamiddinov, Fortifications hellénistiques de Samarcande (Samarkand-Afrasiab), TOPOI, vol. 4/”, 1994, ss. 547-565.

M. G. Raschke, New Studies in Roman Commerce with the East, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms

im spiegel der neuren Forschung, II, Principat 9. 2, H. Temporini ed., Berlin, New York, 1978, ss. 604-1378.

V. Raspopova, Gold coins and bracteates from Pendjikent, Coins, Art and Chronology. Essays on the Pre-Islamic History of the Indo-Iranian Borderlands, ed. M. Harlam and D. Klimburg-Salter, Wien, 1999, ss. 453-460.

V. İ. Raspopova, G. V. Shishkina, “Sogd”, Arkeologiya, Srednyaya Aziya i Dalniy Vostok v epokhu srednevekovya, Srednyaya Aziya v rannem srednevekovye, red. G. A. Brıkina, Moskova 1999, pp. 50-77.

J. Rawson, Central Asian Silver and Its Influence on Chinese Ceramics, Bulletin of the Asia Institute, n. s., vol. 5, 1991, ss. 139-51.

L. İ. Rempel, “Sogd”, Entsiklopediya iskustvo stran i narodov mira, t. 1-4, Moskova 1962-1978, pp. 204-208.962-1978, ss. 204-208.

K. Riboud, A Newly Excavated Caftan from the Northern Caucasus, Textile Museum Journal, vol. IV, n° 3, 1976, ss. 21-42.

K. Riboud, Some Remerks on the Face-Covers (Fu-mien) Discovered in the Tombs of Astana, Oriental Art, vol. 24, n° 4, Winter 1977, ss. 438-54.

M. Roaf, The Subject Peoples on the Base of the Statue of Darius, Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran, 4, 1974, ss. 73-160.

Rong Xinjiang, The Migrations and Settlements of the Sogdians in the Northern Dynasties, Sui and Tang, China Archaeology and Art Digest, vol. 4, n° 1, 2000, ss. 117-163.

J. M. Rosenfield, The Dynastic Arts of the Kushans, Berkeley, 1967 (reprint New Delhi, 1993).

E. V. Rtveladze, On the Historical Geography of Bactria-Tokharistan, Silk Road Art and Archaeology, 1, 1990, ss. 1-33.

M. Sabattini, P. Santangelo, Storia della Cina, Roma-Bari, 1989.

G. Scaglia, Central Asians on a Northern Ch'i Gate Shrine, Artibus Asiae, XXI, 1958, ss. 9-28.

U. Scerrato, Elementi iranici nell'arte del Giappone, Il Giappone, anno 1°, 1961, 2, ss. 6-11.

E. H. Schafer, Iranian Merchants in T'ang Dynasty Tales, University of California Publications in Semitic Philology, Semitic and Oriental Studies Presented to William Popper, vol. XI, 1951, ss. 403-422.

E. H. Schafer, The Golden Peaches of Samarkand. A Study of T'ang Exotics, Berkeley, Los Angeles, 1963.

R. B. Serjeant, Islamic Textiles. Material for a History up to the Mongol Conquest, Beirut, 1972.

A. Sheng, Innovations in Textile Techniques on China's Northwest Frontier, 500-700 AD, Asia Major, Third Series, vol. XI, Part 2, 1998, ss. 117-160.

D. G. Shepherd, W. B. Henning, Zandaniji Identified?, Aus der Welt der Islamische Kunst. Festschrift für E. Künhel, Berlin, 1959, ss. 15-40.

Shi Anchang, A Study on a Stone Carving from the Tomb of a Sogdian Aristocrat of the Northern Qi: A Preliminary Study of an Ossuary in the Collection of the Palace Museum, China Archaeology and Art Digest, vol. 4, n° 1, December 2000, ss. 72-84.

K. Shiratori, A Study on Su-T' ê (), or Sogdiana, Memoirs of the Research Department of the Thyh Bunko, II, 1928, ss. 81-145.

G. V. Shishkina, Ancient Samarkand: Capital of Soghd, Bulletin of the Asia Institute, New Series, vol. 8, 1994, ss. 81-99.

N. Sims-Williams, Ancient Letters, Encyclopaedia Iranica, vol. II, 1, ed. E. Yarshater, London, 1985, ss. 7-9.

N. Sims-Vilyams, "Puteshestvenniki v Tibet: sogdiyskie nadpisi Ladaka", Vestnik Drevney İstorii, no. 2, 1995, pp. 61-66.

N. Sims-Williams, The Sogdian Merchants in China and India, Cina e Iran. Da Alessandro Magno alla Dinastia Tang, a cura di Alfredo Cadonna e Lionello Lanciotti, Firenze, 1996, ss. 45-68.

D. Sinor, The Establishment and Dissolution of the Türk Empire, The Cambridge History of Early Inner Asia, D. Sinor ed., Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney, 1990, ss. 285-316.

O. Sirén, Central Asian Influences in Chinese Painting of the Tang Period, Arts Asiatiques, t. III, fasc. 1, 1956, ss. 3-21.

O. İ. Smirnova, Ocherki iz istorii Sogda, Moskova 1970.

S. Soucek, Sughdâk, The Encyclopaedia of Islam, vol. IX, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, G. Lecomte eds., Leiden, 1997, ss. 773-774.

B. Stawiski, Mittelasien. Kunst der Kuschan, Leipzig, 1979.

B. Ya. Staviskiy, Sudbı buddizma v Sredney Azii, Moskova 1998.

A. M. Sherbak, Tyurkskaya runika, Proiskhojdenie drevneyshey pismennosti Tyurok, Sankt-Peterburg 2001.

W. W. Tarn, The Greeks in Bactria and India, Cambridge, 1955 (reprint New Delhi, 1980).

W. Tomaschek, Centralasiatische Studien. I. Sogdiana, Wien, 1877.

K. V. Trever, Kushanı, Khionitı i Eftalitı po armyanskim istochnikam IV-VII vv. (K istorii narodov Sredney Azii), Sovetskaya Arkeologiya, XXI, 1954, pp. 131-147.

K. R. Tsiang, Miraculous Flying Stupas in Qingzhou Sculptures, Orientations, vol. 31, n° 10, December 2000, ss. 45-53.

D. Twitchett, Merchant, Trade and Governament in Late T’ang, n. s., Asia Major, vol. XIV, Part I, 1968, ss. 63-95.

D. Twitchett, Hsüang-tsung (reign 712-56), The Cambridge History of China, vol. 3. Sui and T'ang China, 589-906, Part I, D. Twitchett and J. K. Fairbank gen. edts., Cambridge, London, New York, Melbourne, 1979, ss. 333-463.

D. Twitchett, H. J. Wechsler, Kao-tsung (reign 649-83) and the Empress Wu: the Inheritor and the Usurper, The Cambridge History of China, vol. 3. Sui and T'ang China, 589-906, Part I, D. Twitchett and J. K. Fairbank gen. edts., Cambridge, London, New York, Melbourne, 1979, ss. 242-89.

G. Uray, Tibet's Connections with Nestorianism and Manicheism in the 8th-10th Centuries, Arbeitskreis für Tibetische und Buddhistische Studien Universität Wien, ed. E. Steinkellner und H. Tauscher, Wien, 1983, ss. 399-429.

W. Watson, Iran and China, The Cambridge History of Iran. Volume 3 (1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. E. Yarshater, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1986, ss. 537-558.

G. Widengren, Xosrau Anh{urvân, les Hephtalites et les peuples Turcs (Études préliminaires de sources), Orientalia Suecana, vol. I, 1952, ss. 69-94.

G. Widengren, Il Manicheismo, Milano, 1964.

Xu Xinguo, The Tibetan Cemeteries in Dulan County: Their Discovery and Investigation, China Archaeology and Art Digest, vol. 1, n°3, July-September 1996, ss. 7-12.

Yang Fuxue, On the Shazhou Uighur Kingdom, Altaicology Studies, vol. I, Li Xiangrui, Niu Ruji eds., Urumqi, 1994, ss. 165-194.

Y. Yoshida, Additional Notes on Sims-Williams' Article on the Sogdian Merchants in China and India, Cina e Iran. Da Alessandro Magno alla

Dinastia Tang, a cura di Alfredo Cadonna e Lionello Lanciotti, Firenze, 1996, ss. 69-78.

Yü Ying-shi, Han Foreign Relations, The Cambridge History of China. Volume 1. The Qin and Han Empires 221 B. C. -A. D. 220, eds. D. Twitchett, M. Lowe, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1986.

Y. A. Zadneprovskiy, The Nomads of Northern Central Asia After the Invasion of Alexander, History of Civilizations of Central Asia. Volume II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B. C. to A. D. 250, Paris, 1994, ss. 457-472.

M. Zand, Bukhara. vii. Bukharan Jews, Encyclopaedia Iranica, vol. IV, E. Yarshater ed., 1990, ss. 530-545.

E. V. Zeimal, The Political History of Transoxiana, The Cambridge History of Iran. Volume 3 (1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods, ed. E. Yarshater, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1986, ss. 232-262.

E. V. Zeimal, The Kidarite Kingdom in Central Asia, History of Civilization of Central Asia. Volume III. The Crossroad of Civilizations: A. D. 250 to 750, ed. B. A. Litvinsky, Paris, 1996, ss. 119-133.

Zhang Zong, Exploring Some Artistic Features of the Longxing Si Sculptures, Orientations, vol. 31, n° 10, December 2000, ss. 54-63. Zhao Feng, J. Simcox, Silk Roundels from the Sui to the Tang, Hali, 92, May 1997, ss. 80-85.

Türkler ve Soğdlular / Prof. Dr. Boris I. Marshak [s.170-178]

Yale Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü / A.B.D.

Soğd, Amuderya ve Sırderya nehirleri arasındaki toprakların merkezi bölgesidir. Bu bölgede Hint-Avrupa grubuna dahil olan Doğu İran dillerinden birini, Sağdcayı konuşan Soğdlular yaşamışlardır. Soğdluların halefleri VIII. yüzyılın sonundan başlayarak XI. yüzyıla kadar giderek Soğdca konuşmayı ve yazmayı terk etmiş ve Soğd'un kendi topraklarında Fars-Tacik, Tiyanşan'dan kuzeydeki kolonilerde ise Türk diline geçilmiştir. Soğd'un en önemli kenti Semerkand idi. Ancak ülkede çok sayıda prenslik ve kent devletler mevcuttu.

Bozkırlarla çevrelenmiş Soğd zaman zaman aşırı nüfus yoğunluğu yaşanan zengin bir tarım ülkesi ve Asya ticaretinin merkezi idi. Henüz milattan sonra ilk yüzyıllarda Çin'de Soğd kolonileri mevcuttu, Soğdlu tüccarlar da Çin'e ve Hindistan'a giden Orta Asya ticaret yollarına hakimdiler. Bozkırlara hakim olanlar ile barış ve işbirliği ister ülkede yaşayan, ister seyahat eden, isterse de yabancı ülkelerde yaşayan tüm Soğdlular için hayati önem taşıyordu (Marshak, Raspopova 1990: 179-185).

Aynı zamanda Soğdlular tarım ve zanaat ürünleri üreticileri, eski kent kültürünün taşıyıcıları ve uluslararası ilişkiler alanında büyük bir deneyime sahip olmaları nedeniyle bozkırlarda yaşayanlar için faydalıydılar. Bununla birlikte onlarla işbirliği yapmak tehlikeli değildi. Çünkü onlar Çinlilerden ve Farslardan farklı olarak bozkır halklarıyla düşman olan büyük bir devletin tebaaları değildiler.

Soğdluların Türk halkalarıyla ilk kez ne zaman karşılaştıklarını söylemek zordur. Göktürklerin VI. yüzyılda kendi kağanlıklarını

kurmalarından bir kaç yüzyıl önce gerçekleşmiş olması mümkündür. Ancak sadece bu dönemden itibaren Göktürk-Soğd ilişkileri konusunda kesin bir şey söylemek mümkündür. Altay Türklerinin Çin'le olan ilişkilerinin, muhtemelen Buhara Soğdlularının soyundan olan ve daha sonra Gansu'ya yerleşmiş An Nopanto tarafından kurulmuş olması özellikle dikkat çekicidir. O, 545 yılında Kuzey Wei hanedanının hükümdarı tarafından elçi olarak Türklere gönderilmiştir (Liu Mau-tsai 1958,1: 6-7). Muhtemelen elçi bu halkın, Türklerin o dönemde tebaasında bulundukları güçlü Juan-juanlara karşı Kuzey Çin'in potansiyel müttefiki olduklarını biliyordu. Zaten elçiler tanımadıkları ülkelere gönderilmezdi. Muhtemelen o, soydaşlarının yaşamış oldukları bir yere gönderilmiş oluyordu.

Soğdluların Altay Türkleriyle erken çağlardan itibaren tanışmış olması, o dönemde Altay demirinin çok önemli ürün olmasından kaynaklanmış olabilir. Çünkü Türkler Juan-juanlar için demir ürünler hazırlıyor, Soğdlular ise uluslararası ticareti kendi denetimlerinde tutuyorlardı.

555-563 yıllarında Juan-juanların yenilgiye uğratılmasından sonra Soğd'dan kuzeydoğuya uzayan bozkırlar artık Türklerin elindeydi. Bu dönemde Soğd ve civar topraklar Eftalitlerin yönetimi altındaydı. Bu dönemde Soğd tüccarları her iki tarafın desteğini almadan ticaret yapamıyorlardı. Soğdluların Eftalitler ve Türkler konusundaki tutumlarına ilişkin çok az şey biliyoruz. Semerkand'dan Çin'e sık sık heyetlerin geldiklerine ilişkin bilgilere 510 yılından sonraki kaynaklarda pek rastlanılmamaktadır. Bunun yerine Eftalitlerin ülkesinden gelen heyetlerden bahsedilmektedir. Enoki'nin belirttiği gibi, bu "heyetler" aslında Soğdluların diplomatik misyon kılığına bürünmüş ticaret kervanlarıydı (Enoki 1959: 1-58). Ancak 564 yılındaki "heyet" Eftalitlerden değil, Soğd adlı ülkeden gelmiştir. Muhtemelen, Göktürk-Eftalit savaşı da bu dönemde başlamış ve Soğdlular Göktürk topraklarından Eftalitlerin adıyla geçmek

istememişler. Bu savaşla ilgili Firdevsi'nin (X. yy.) ünlü "Şehname" eserindeki hikayede Soğd'un ve Kuşan'ın (Semerkand Soğdu'nun batı kısmı) yerli halkının savaşlara katılmadığı, sadece seyirci kaldıkları tasvir edilmiştir (Ptitsın 1947: 95-306). İki göçebe imparatorluğun mevcut olduğu kısa barış döneminde Çin'de yaşayan Soğdlu göçmenlerin Göktürklerle ilişkileri konusunda elimizde yazılı kaynaklar bulunmamaktadır. Ancak kısa bir süre önce çok önemli bir bulguya ulaştık. Bu, Japonya'daki Miho Müzesi'nin elde ettiği, muhtemelen Kuzey Çin'de yaşamış ve gömülmüş bir Soğuldlunun, üzerinde Soğdluların, Eftalitlerin ve Göktürklerin kabartma usulüyle tasvir edildiği mermerden yapılmış sandukasıdır. (Juliano 1992; Watt 1996; Lerner 1995; Luliano-Lerner 1997a; 1997b; 2001). Göktürkler kendilerine özgü uzun saçlarıyla hemen fark ediliyorlar. Mezar taşı üç taraftan kabartmalı taş levhalardan yapılmış duvarlarla kaplanmıştır.1 Bunların üzerinde, ölü Soğdlu cennette Çinli eşiyle birlikte ziyafetteyken; sadece Soğdluların katıldığı anma töreni; definden dönen kadınların bulunduğu araba; Nanayya tanrıçasının Soğd'daki mabedi; Soğdlu Zerdüşt kahini tasvir edilmiştir. Bizim açımızdan önemli olan ise rölyefleri yapanın, Soğdlunun ilgili olduğu daha iki ülkenin-Eftalitlerin ve Göktürklerin yaşamından kesitleri verme gerekliliğini duymasıdır. Eftalitler Göktürklerin kullandığı oklukları olan at üstündeki avcılar, hükümdarları ise fil üstünde tasvir edilmiştir. Zira Eftalitlerin Hindistan'da da toprakları vardır. Nihayet Eftalitlerin işgal ettikleri Toharistan'daki Tiştriya mabedindeki ünlü kutsal atın tasviri yer almaktadır. Göktürklerin ülkesinin tasviri de buna benzemektedir. Yurtun içinde ve önünde Göktürklerin, at üstünde av sahnelerinin tasvir olunduğu rölyefli levha ve hükümdar şemsiyesi ile gölgelenmiş at üstündeki Göktürk kağanının törensel geçişi tasvir edilen levhalar vardır. Aradaki fark sadece Göktürklerin Eftalitlerden farklı olarak Soğdlularla birlikte defin törenine katılması ve develerle

mabede hediyeler getirmesidir. Farklı ülkelerin hükümdarlarının bir resimde tasvir olunması muhtemelen Soğda özgü bir şey olmuştur. “Tang Hanedanın Tarihi”nde (Sin Tanşu, Bölüm 2216) Soğd prensliği olan Kuşan’da kuzey duvarında Çin İmparatorlarının, doğu duvarında Göktürk ve Hint, batı duvarında ise İran ve Bizans hükümdarlarının resimleri bulunan bir binanın olduğu belirtilmektedir (Biçurin, II: 315).

579 yılında ölmüş ve Siani’de (Xian) defnedilmiş An Tszya’nın (An Jia) mezarında bulunmuş VI. asra ait bir diğer sanduka üzerindeki kabartmada artık Eftalitler yer almamaktsadır; fakat daha çok sayıda Göktürk bulunmaktadır (Yin Shenping 2000; Wenwu 2001, No 1; Kaogu yu wenwu 2000, No 6; Han Wei 2001). An Jia Buhara kökenli bir Soğd ailesine mensuptur; fakat onun dedesi ve babası ise Kuzey Çin’de hizmet etmişlerdir. Onun kendisi sabao görevinde, yani kervancıların ve batılı yabancıların, özellikle Soğdluların işlerinden sorumlu memur görevinde çalışmıştır. Birçok panolar Miho Müzesi’ndeki kabartmalara benzemektedir.

Sandukanın uzun arka duvarının ortasında eşiyle ziyafet çeken sabao’nun resmi tasvir edilmiştir. Yanında ise Soğdlularla Göktürklerin görüşmesinin ve biraradaki ziyafetlerinin tasvir edildiği pano bulunmaktadır. Buradaki ziyafet sahnesi Miho Müzesi’ndeki kabartmadaki ziyafet sahnesine çok benzemektedir. Sağ tarafta sabao’nun Göktürk kağanı tarafından kabulü sahnesi bulunmaktadır. Onlar, kağanın karşısındaki halının üzerinde, aralarında kendine özgü tacıyla seçilen Soğd hükümdarının da bulunduğu daha az önemli konukların oturduğu bir yurtun içinde otururlarken tasvir edilmişler. Biraz daha sağda ise sabao’nun kendi Çin çadırında karşısında diz çökmüş şekilde bir Göktürk’ü kabul ettiğini görüyoruz. Daha kenarda yan duvarda Göktürklerin ve Soğdluların katıldığı at üstünde av sahnesi tasvir edilmiştir. Bundan sonra ise bir Soğdlunun An

Tszya'ya misafir olduğu sahne ve nihayet hanımların erkek ve kadın hizmetçilerin eşliğinde gidişi sahnesi yer almaktadır. Merkezi fragmanın sağında, büyük duvarda iki levha yer almaktadır. Bunların birinde An Tszya'nın üzüm bağında Soğdlular arasında ziyafeti ve aslan avına çıkmış bir Soğdlu; diğerinde ise Soğd çadırında aralarında Göktürklerin de bulunduğu misafirlerin kabul töreni tasvir edilmiştir. Sağ taraftaki yan duvarda çok sayıda vahşi hayvanların bulunduğu bir ülkede yer alan kaplan derilerinden yapılmış yurtta kabul töreni sahnesi ve at üstünde av sahnesi yer almaktadır. Her iki sahnede ölünün tasviri yer almakta, fakat Göktürkler bulunmamaktadır. Sıranın sonunda yine de giden kadınların tasviri olan pano yer almaktadır. Nadide iki abide de, VI. yüzyılın ikinci yarısında Çin'e yerleşmiş ve Kuzey Çjou Hanedanı'na hizmet etmiş Göktürklerle Soğdluların ilişkilerinin nasıl pekiştiğini gösteriyor.

Kendi ülkelerinde kalan Soğdlulara gelince Göktürk hükümdarlarının Soğd prenslikleri konusundaki politikasının sadece genel hatlarını biliyoruz. Açıktır ki, Göktürk yönetiminin himayesi olmadan Yedisu'nun ve Kazakistan'ın güney batısının Soğdlular tarafından büyük çapta kolonileştirilmesi imkansız olurdu. Göktürklerin gelişinden bir kaç yıl sonra, 568 yılı civarında Bizans elçileri Soğdluların artık Yedisu'nun batı kısmındaki Taraz kentinde ve onun civarında yaşadıklarını belirtmişler (Mokrının 1984: 230). Ancak bu topraklardaki kentlerin arkeolojik araştırılmalarında Göktürklere kadarki döneme ait bulgulara rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte, ünlü Çin seyyahı Syuan Tszyan yaklaşık 630 yılında Soğdluların yaşadığı toprakların Çu nehri vadisindeki Suyab kentinden Merkezi Soğd'a kadar uzandığını ve bu yol boyunca her yerde Soğdca konuşulduğunu belirtmiştir (Beal 1884: 27).

İslam tarihçilerinin (X-XII. yy.) verdiği daha sonraki dönemlere ait bilgilerden bize sadece, Birinci Göktürk Kağanlığı Dönemi'nde vuku

bulduğu anlaşılan Buhara Vahası'nda gelişen olaylara ilişkin hikaye ulaşmıştır. Bu olaylar bir Soğd kolonisinin ortaya çıkması ile sonuçlandı. Bu hikayede Göktürk Kağanı, Abruy isimli Buhara Tiranı'nın hakimiyetine son veren ve onu cezalandıran yüksek hakim sıfatıyla verilmiştir. Abruy'un takipleri sonucu Buhara zadeganları ve onlarla ilişkisi bulunanlar Göktürklerin yönetimdeki Yedisu'ya göç etmek zorunda kalmışlar. Burada onlar Taraz bölgesinde (Talas nehri vadisi) Camukat kentini inşa etmişler. Daha sonra Kağanın müdahalesi sonucu geri dönmüşler. Abruy Göktürkler tarafından idam edildikten sonra Abruy'un egemenliği altındaki yoksul halk geri dönenlere bağımlı hale geldi. Söz konusu bu topluluğun içerisinde en güçlü olanı ise Buhara Hanedanını kurdu. Bu tiranın güzel kadınları kendi haremine aldığı da hatırlatılmaktadır. S. P. Tostov bu durumun, Mazdekileri (tüm mülkiyetin ve kadınların ortak olması yanlıları) destekleyen Sasani Kubat Şahın (V. yy. sonu-VI. yy. başları) Dönemi'nde ortaya çıkan durumla benzer olmasından yola çıkarak hükümdarın önderlik yaptığı zadeganlara karşı bir halk hareketi olduğundan bahsetmektedir (Tolstov 1938; 1948: 251 vd.). Ancak kaynakta ülkede kalan yoksulların neyi veya kimi bir araya getirdiklerine, onların Abruy'a yardım ettiklerine veya hiç olmazsa Abruy Dönemi'nde onların durumunun ondan önceki ve sonraki dönemden daha iyi olduğuna ilişkin bir kelime bile yoktur.2

Taraza istikametine sürülen zenginler bozkırda sadece iki koşulun gerçekleşmesi durumunda kent inşa edebilirlerdi. İlk önce; çiftçi, zanaatkar ve tüccar nüfusa sahip bu şehrin inşası ülkenin sahipleri olan Göktürkler için yararlı olmalıydı. İkincisi; zadeganları ve tüccarları, Abruy'un ağalarını sıkıştırdığı, en azından da kendilerine yardım etmediği çiftçilerin ve zanaatkarların izlemesi gerekirdi. Muhtemelen, Soğd'da vahalar üzerindeki hakimiyetlerini tek başına pekiştirmeye gayret gösteren hükümdarlarla zadeganların önderlik ettiği kent toplulukları arasında

mücadele vardı. Sonuçta Soğd'un kent devletlerinde prens hakimiyetinin yanı sıra oligarşik sivil toplulukların büyük önemi vardı. Soğd kenti olan Pencikent ile ilgili belgelerde bulunmuş VII. yy. ve VIII. yy. başlarına ait bulgular ve Mug dağındaki şehrin 722 yılında ölen hükümdarı Devaştiç'in kalesinde ortaya çıkarılan Soğd belgeleri koleksiyonu bunu söylememize olanak sağlıyor (Belenitskiy, Marşak, Raspopova 1979; Raspopova 1990).

VI. yüzyılın son 30 senelik bölümünde ve VII. yüzyılın ilk 30 yılında Göktürkler Soğd'da sosyal barışı sağlamışlardır. Bunun sayesinde de Soğd kent devletleri tercih ettikleri yönde engelsiz bir şekilde gelişmişlerdir. Göktürkler Abruy olayında olduğu gibi, yüksek hakimlik görevini yerine getirmiş, ayrıca kendilerine doğru yavaş seyeden kolonileşmeyi teşvik ederek nüfusun aşırı yoğunlaşmasını ve sosyal çatışmaların artmasını engellemeye çalışmışlardır. Göçmenlerin bir bölümünün Buhara'ya dönmesine rağmen, Soğd'un Semerkand ve Maymurg bölgelerinden gelenlerin yerleşim birimlerinin yanı sıra, Camukat kenti ve Buharalıların diğer kolonileri Yedisu'da kalmıştır.

VI. ve VII. yüzyılların kavşağında güçlü Batı Göktürk Kağanı kızını Semarkand hükümdarıyla evlendirdi (Suyşu, gl. 83, razd. o gosudarstve “Kan”, Biçurin, II: 281). Bu olay, hem Soğdluların, hem de Göktürklerin oluşan ilişkilerden memnun olduğunu gösteriyor. Nitekim, Göktürkler Eftalitlerden farklı olarak Soğd kentlerinde askeri birlikler bulundurmamaktaydı. Sadece 618 yılından sonra her bir Soğd prensliğine Kağanın bir temsilcisi atandı. Yerli hükümdarlar ise “İltebir” Göktürk unvanını aldılar.

Soğd göçlerinin nasıl organize edildiğine ilişkin bilgilerimiz çok azdır. Büyük bir grubun göçünden önce göçmenlerin gideceği ülkenin hükümdarıyla bir anlaşma yapılıyordu. VII. yüzyılda kendisiyle beraber 10 000 bin kişi getiren Semerkand hanedanı şehzadesi Lobn gölü yakınlarında

köylerle çevrelenmiş bir Soğd kenti inşa etti (Pelliot 1916: 111-123). 721-722 yıllarında Semerkand Soğdunun o dönemde artık Araplar tarafından fethedilmiş Batı kısmında bir grup zadegan, Arap Emirlerinin yönetimi altında bulunan topraklardan göç etmek isteyen, içlerinde 400 tüccarın da bulunduğu 14 000 göçmen topladılar. Bunların içinde Suyab'a ve Yedisu'ya göç etmeye taraf olanların da bulunmasına rağmen Fergana'ya gitmeyi yeğleyenlerin sayısı daha çoktu. Göçmenler içinde Araplara vergilerini ödemiş, ancak kendi ağalarıyla beraber giden çok sayıda köylü de vardı. Fergana seçimi yanlış oldu. Araplar

Soğdlulara arkadan yetiştiler ve kısa bir zaman içinde onları yenerek, kan parasını ödeyen tüccarlar dışında herkesi öldürdüler (Grenet, de la Vaissiere).

Bu dönemde Taraz, Suyab ve Yedisu'daki diğer birçok Soğd kenti gelişmekteydi. Her bir kent ve civar bölgeleri uzun duvarlarla çevriliyordu (Kojemyako 1959: 63). Kentlerin hepsi Göktürklerin Tiyanşan Dağı'na mevsimlik göç yollarının üzerindeydi. Bu yüzden de duvarlar tarlaların göçebelerin sürüleri tarafından çiğnenmesini önlemeliydi.

Birinci Kağanlık dönemine geri dönersek, Göktürk hükümdarlarıyla onlara itaat eden Soğd kent devletleri arasındaki ilişkilerin yanı sıra başka ilişki türlerinin de mevcut olduğunu belirtmek gerekir. Birçok Soğdlu Kağanın hizmetine girmiş ve Göktürkler arasında yerleşmiştir. Diğer taraftan Göktürkler de sık sık Soğd'a geliyor ve Soğd toplumunda yer ediniyorlardı.

Öncelikle Göktürklere hizmet eden Soğdlular üzerinde duralım. 567 yılında Eftalitler üzerindeki zaferden hemen sonra bir grup Soğdlu Maniah adlı birisinin önderliğinde Göktürk kağanının elçileri sıfatıyla İran'a geldiler. Beraberlerinde ipek getirmişlerdi ve İranlılara ticari anlaşma öneriyorlardı. Ancak Şah getirilen kumaşların hepsini alarak yaktı. Bununla

da Göktürk topraklarından ipek ithaline karşı olduğunu gösterdi. Bu tür gösterişli bir reddin nedeni, o dönemde İran'da ipek böcekçiliğinin ve ipekçiliğin yaygın olmasına rağmen korumacılıktan daha çok tüccar olarak gelecek Soğdluların, İran'ın Eftalit mirasını bölüştüğü ve güneye doğru yayılmasından endişe ettiği Göktürkler lehine ajanlık yapacakları korkusuydu. Bu başarısız denemeden sonra Göktürkler İran'a tümüyle Göktürklerden oluşan bir heyet gönderdiler; fakat bu da başarısızlıkla sonuçlandı. Hal böyle olunca Göktürkler, şimdiki Kazakistan bozkırları ve İdil nehriyle Don nehrinin aşağı bölgeleri üzerinden Bizansla ipek ticaretini düzene sokmak, ayrıca Asya'da İran'a ve Avrupa'da Avarlara karşı Göktürk-Bizans ittifakı oluşturmak amacıyla Maniah'ı 568 yılında Konistantinopol'a gönderdiler (Menander, kısım 8).

Heyetin başındaki Maniah'ın adı onu Mani dinine mensup olduğunu gösteriyor. Maniah, Göktürk Kağanının temsilcisi olmanın yanısıra ipek ticareti yapan Soğdlu tüccarların başında dururdu. Ancak o, hiç bir Soğd prensliğini temsil etmiyordu. Belirtmek gerekir ki Manilik, Buddizm ve Hıristiyanlık gibi dünya dinleri uluslararası ilişkilerinden dolayı Soğd göçmenleri arasında çok yaygındı. Ancak Soğd'un kendisinde atalarının tanrılarına inançlar ve Zerdüştlüğün özgün bir versiyonu halen başattı.

VI. yüzyılda Doğu Göktürk Kağanlığı'nın resmi yazıları Soğdca ve Hint dillerinden birinde yazılıyordu. 580'li yılların başlarında Moğolistan'da yapılmış ünlü Bugut taş anıtı bunun bir kanıtıdır (Kljastornyj, Livsic 1972; Yoshida Moriyasu 1999: 122-125). Burada Göktürk rünik yazıları hiç kullanılmamıştır. Böylece Doğu Göktürk Kağanlığı'nda katipler Soğdlu memurlardır.

Dulan Kağan'ın yönetimi döneminde (588-599) onun yakın çevresinde bulunan ve güney Çin prensesi olan karısının gözdesi Soğdlu An Suytsze idi.3 O, Kağanı'nın Kuzey Çin'in Suy hanedanının İmparatoru tarafından

işgal edilen Güney Çin'in Çen Devleti'nin ihyasını hedefleyen gizli darbe planını desteklemesini sağlamaya çalışıyordu. Ancak 593 yılında gizli planı ortaya çıkaran Suy elçisine teslim edildi ve prensese ihanet eden birisi olarak kısa bir süre içinde öldürüldü.

Suy hanedanının ünlü ayanı Pey Tszyuy (Pei Qui) Batı Vilayetinin valisi olarak Soğdluların kervan ticaretinin gelişmesine yardım ediyordu. Aynı zamanda doğu Göktürk Kağanı Şibi'ye (Shih-pi) (609-619) hizmet eden Soğdluları Çin'in tehlikeli düşmanları olarak görüyordu. İmparatora şöyle yazıyordu: "Göktürklerin kendileri saf ve basiretsiz oldukları için onlar arasında husumet yaratmak mümkündür. Ne yazık ki, onların arasında çok sayıda kurnaz Soğdlu yaşıyor ve onları bilgilendirerek yönlendiriyor. Duyduğuma göre, özellikle Şi Şuhusi'nin çok sayıda kurnaz planları vardır ve o, Şibi Kağan'ın konumundan yararlanmaktadır. Ben onun bir hile ile öldürülmesi için izin istiyorum." İmparatordan onay aldıkta sonra Pey Tszyuy Soğdlu Şi Şuhusi'nin yanına bir adam gönderdi. Bu adam ona Çin'in sınır kalelerinden birinde hazine mallarının açık artırma ile satılacağını ve ilk gelenin daha geniş tercih imkanı olacağını söyledi. Kağanın iznini almadan Şi ve onun birçok yandaşı kaleye gittiler. Burada onu tutukladılar ve idam ettiler. Kağana ise Soğdlunun ona ihanet ettiğini söyledilerse de Şibi buna inanmadı. Birinci Doğu Göktürk Kağanlığı'nın sonuncu kağanı olan Heli (Hsieh-li) (619-630) Dönemi'nde yönetim Soğdluları daha çok himaye ediyordu. Ancak Kağan'ın önemli makamlara atamalarda kendi yurttaşlarına değil, onlara itibar etmesine karşı Göktürkler arasında hoşnutsuzluk artıyordu. Devlet bürokrasisinin güçlenmesi eski kabile dayanışmasının zayıflamasına ve buna bağlı olarak Kağan'la Göktürk zadeganları arasında karşılıklı güvensizliğe neden olmuştur. Ancak Soğdlular da pek güvenilir değildirler. 630 yılının başlarında Göktürklerin Tang ordusu tarafından yenilgiye uğratılmasından ve tüm Oğuz

kabilelerinin ayrılmasından sonra başlarında Semarkandlı kabile reisi Sumit'in olduğu (Kang Sumi) Soğdlular da Kağan'a ihanet ettiler. Onun Hint dilindeki ismi (Sumitta, Sumitra) Buddist olduğunu, yani Buddizm'in az yaygın olduğu Soğd'u uzun zaman önce terk etmiş bir aileden geldiğini gösteriyor (Pulleyblank 1952: 324). Heli'nin diğer yardımcısı Buharalı An Tukan (Tarkan?) da Kang Sumi ile birlikte teslim oldu. Kendisiyle beraber 5000 Soğdlu getirmiştir. An Tukan'ın atalarının Kağan'ın yanına doğrudan Buhara'dan değil, Doğu Göktürkistan'daki Kuça'dan geldikleri bilinmektedir. Onun atası da Göktürklere hizmet etmiş ve yüksek "İlteber" unvanını taşımıştır.

Teslim olan Soğdluların sayısı o kadar çoktu ki, Çinliler onları, Heli Dönemi'nde Moğolistan'da belli toprakların verildiği kağanlık kabilelerinden biri zannetmişlerdi. Çin yönetimi Soğdluları sınır bölgelere yerleştirdi. Onların her iki önderi de idari makamlara getirildi. VII. yüzyılın sonlarında Doğu Kağanlığı'nın yeni yükselişi döneminde Kapagan Kağan Çin'den Göktürklerle birlikte teslim olmuş Soğdluların da geri verilmesini talep etti (Malyavkin 1989: 258; Klyaştornıy 1964: 78-98). Ancak Soğdlular artık yerleştikleri toprakları terketmek istemediler. Onlar Çin tarfında savaştılar ve 702 yılında Göktürkler tarafından ciddi bir yenilgiye uğratıldılar. Büyük çoğunluğu köle olarak bozkıra götürüldüler.

Öyle görülüyor ki, Birinci Batı Göktürk Kağanlığı'nda da Soğdlular belli idari makamlarda bulunuyorlardı. Bunu, Sasani madeni paraları üzerine darbedilen yazılarda Soğd dilinini kullanılması da kanıtlıyor (Livşits, Lukonin 1964: 173-176; Smirnova 1967: 39-40; Göbl 1967, II: 142, 152; Taf. 12; Zeymal 1995). Bu darbedilen yazılar Soğd'da ve Toharistan'da (eski Baktirya) Göktürklerin yönetimde olduğu dönemde yapılmıştır. Önceki Eftalit Dönemi'nde Toharistan'da resmi yazıtlar sadece Baktirya yazısıyla yazılıyordu. Göktürkler Dönemi'nde ise ülkenin başında

Göktürk yabguların bulunduğu VII. yüzyılda Soğdca “Tohari” (yani Toharistana ait) kelimesi yazılmıştır (Zeymal 1995; Weihrauch und Seide 1996: 358, 360, 436). Genelde İran gümüşü Orta Asya’ya Sasanilerin Eftalitler tarafından V-VI. yüzyıllarda yenilgiye uğratılmasından sonra büyük miktarlarda gelmeye başlamıştır. Farslar Eftalitlere esir düşen İran Şahı Firuz için büyük miktarda para ödemişlerdir. 484 yılında Eftalitlerele yapılan diğer bir savaşta Firuz’un öldürülmesinden sonra da uzun bir süre onlara devamlı haraç ödemişlerdir. Göktürkler ülkeyi işgal ettikten sonra, bu madeni paraların üzerine dolaşımına izin veren veya onların daha yüksek kura sahip olduğunu belirten kendi damgalarını bastılar. Peruz’un madeni paraları üzerinde “tegin” (Göktürk prensi) ve “Deşçi Vagi” (“Deşçi Ağa”) şeklinde Soğd damgalarına rastlanılmaktadır. Bazen bir para üzerinde her iki damga da rastlanılmaktadır. Deşçi, muhtemelen, Göktürklere hizmet eden Soğd memurlarına verilen isimdir.

631 yılında Doğu Kağanlığı’nın Çinliler tarafından yenilgiye uğratılmasından sonra Batı Kağanlığı’nda başgösteren beyliklerarası savaş ortamında Soğdlular Göktürklerin denetiminden çıkıyorlar. Semerkand hükümdarı ise Tang İmparatorluğu tebaalığına kabul edilmesi için Çin imparatorundan ricada bulunuyor. Ancak Batı Göktürkleri hala yeterince güçlüydüler. Bu yüzden İmparator Tay-tszun onun bu isteğini reddediyor. 640-650’li yıllarda Göktürkler Soğd üzerine bir kaç saldırı düzenliyorlar. Nihayet, 658 yılında Batı Göktürkleri üzerinde zaferden sonra Çinliler Soğd’u ve komşu toprakları tebaalıklarına kabul ettiler. Yerli hükümdarlar Çin’in valisi unvanını aldılar ve sahip oldukları topraklarını koruyabildiler.

Bu olay Semerkand’daki soylu Soğd hükümdarının evindeki tören salonun duvarında tasvir edilmiştir (Afrasiyab harabeleri) (Albaum 1975; Marşak 1994). Bu tasvir üzerindeki yazılarda o dönemde Soğd’u yönetmiş

Varhuman'ın adı geçmektedir. Ana duvarın merkezinde hediyeleri taşıyan Çinliler tasvir edilmişler. Sol tarafında Orta Asya devletlerinin elçileri tasvir edilmiştir. Aynı duvar üzerinde çok sayıda yere oturmuş ve ayakta duran kılıçla silahlanmış uzun saçlı Göktürkler tasvir edilmiştir. Onların elçi olmadıkları açık şekilde anlaşılmaktadır. Onlardan birinin eli üzerinde kendisinin hizmetçi durumunda olduğu anlamını veren kısa bir Soğd yazısı bulunmaktadır (V. A. Livşis'in sözlü bilgisi). Muhtemelen bu Göktürke ait mızraklar iki özel direklerin yanında duruyor.

Bu Göktürklerin rolleri konusunda iki ihtimal vardır: Bu Soğd Çarı Varhuman'ın Göktürk muhafız birliği veya Çin elçilerine eşlik eden Göktürk askerleridir. Soğd hükümdar Göktürk muhafız birliklerine ilişkin elimizde her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat aşağıda da belirtileceği gibi, Göktürkler onlara ayrı ayrı hizmet etmişlerdir. Doğu Göktürkleri 630'dan 680'e kadar kendi kağanlarının olmadığı 50 yıllık dönemde "zahmetlerini ve güçlerini (Çin için) tüketmişlerdir. Güneşin doğduğu (ülkede) onlar ileriye savaşlarla Bökli Kağan'a kadar (yani Kuzey Kore), geriye ise savaşlarla Demir Kapılara kadar yürüyorlardı. Onlar devletlerini ve kendi üzerlerindeki egemenliklerini Tabgaç halkının Kağanına (Çin İmparatoruna) vermişler" (KTb 8; Klyaştornıy, 1964; 23). Şöyle bir başka ifade daha bulunmaktadır: Sen (Göktürk halkı) bazen ileri gidiyor, bazen geri geliyorsun. Gittiğin ülkelerde senin için iyi olanlar neydi?

Senin kanın su gibi aktı, senin kemiklerin dağ gibi yığıldı; senin metin nesillerin köle oldular (KTb 23, 24; Klyaştornıy 1964; 23, 24). Seferlerin uç noktaları Sogd'un güney-batı sınırındaki Demir Kapılar ve Koguryö (Kuzey Kore) idi. Belirtmek gerekiyor ki, tasvirler arasında kendi giysileri ile Kuzey Kore askerleri de bulunmaktadır. Bular muhtemelen Çin'e de hizmet etmek zorunda kalan savaş esirleridir. Belirtmek gerekiyor ki, Çin 630-680 yılları arasındaki 50 yıllık dönemde sadece 658 yılında kendi egemenliğini

Demir Kapıya kadar yaymak için girişimlere başladı. Bu yüzden Çin'e bağımlı durumdaki Göktürkler yalnız bu zaman Soğd'a girebildiler.

VI-VII. yüzyıllarda Soğd hükümdarlarının politikası süreklilik arz eden bir politkaydı. Onlar ticaret yollarının güvenliğini sağlayabilecek bir devlete bağımlı olmaya meyilliydiler. Fakat kendi özerkliklerini korumuşlar, 660 yılından itibaren ise tamamen bağımsız olmuşlardır. 670 ve 680 yıllarında kimi Göktürkler Arapların Soğd üzerine seferleri zamanı Buhara ve Semerkant'a yardım etmişler (Bolşakov 1998; 160-162; Goibov 1989). Hızla gelmelerinden onların neredeyse yakın bir yerde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bu Göktürkler Batı Kağanlığı'nın topraklarında henüz bir Göktürk devletinin mevcut olmamasına rağmen, liderlerini Kağan olarak adlandırıyorlardı.

Soğd'da yaşayan Göktürklere gelince bu konuda yok denecek kadar az kaynak bulunmaktadır. Sadece Semerkand'ın yakın civarındaki bir tepe üzerinde Birinci Kağanlık Dönemi'ne ait bir Göktürk'ün mezarı bulunmuştur. Eski geleneğe göre ölenlerinse atıyla birlikte götürülüyordu (Sprişevskiy 1951: 38-40; Raspopova 1980: 97-98). 605/6 yılında Göktürkler tarafından fethedilmiş Çaç'ta (Taşkent vahası) bir Göktürk hanedanı ortaya çıktı (Beyşi/Pei shi, Bölüm 98, Şi Devleti'ne ilişkin kısım; Biçurin II: 273). Bazı durumlarda Göktürklerle Göktürk adları taşıyan Soğdluları birbirinden ayırmak zordur. Zira bu dönemde Göktürk adları Soğdlular arasında çok yaygındı. VII. yüzyılın başlarında ve muhtemelen 658 yılında Maymurk Prensliği'nin hükümdarları Biçud veya Biçut adlarını taşımışlardır. Bu da VII. yüzyılın sonlarında Pencikent'te hükümdarlık eden Göktürk soylu Çekin Çur Bilge'nin babasının adıyla aynıdır (Ma Xiache 1987; Yoshida 1993: 254). Bununla birlikte Suy-şu'da, Maymurg'un bu iki hükümdardan birincisinin Semerkant hanedanından geldiği belirtiliyor (Suy-şu/Sui shu, Bölüm 83; Mi Devleti; Biçurin II: 286). VII. asrın son 30

yılında Buhara'da Hatun adlı bir kadın, hükümdarlık yapmıştır. Kaynakların çoğunda bu Göktürk unvanı onun adı yerine geçmektedir (Goibov 1989: 40). VIII. yüzyılın başlarında Semerkant'ın batısındaki Pay bölgesine sahip olan Soğdlular Göktürk Kağan olarak adlandırılmıştır (Teberi II: 1423, 1426). VII. yüzyılın II. yarısı ve VIII. yüzyılın başlarında sadece Göktürk adları değil, Göktürk kültürünün diğer unsurları da Soğd'da yaygınlaşmıştı. Özellikle askeri alanda kullanılan eşyalar büyük benzerlik gösteriyordu. Zira Göktürk süvarileri örnek teşkil ediyordu. Kemer, zırhlı donanımlar, silahlar ve ziyafetlerde kullanılan gümüş ve seramik kaplardan en yaygını olan halka şekilli ve kulplu fincanlar Göktürklerde ve Soğdlularda çok benzer, hatta aynı idi (Marşak 1961; Raspopova 1980: 65-109).

Kesin tanımlanmamış bir devletin ve Pencikent'in hükümdarı olan (en erken 693-en geç 707/8) Çekin Çur Bilge'nin Göktürk olduğu kuşkusuzdur. Muhtemelen onun "devleti" Pencikent'ten kuzey ve kuzeybatıya doğru Göktürkistan sıra dağlarının dağ eteği bölgelerinde yerleşmiştir. Ondan önce buralarda yarı göçebe Göktürk kabileleri yaşamışlardır. Onun varisi (sadece Pencikent'te) Soğdlu Devaştiç olmuştur. İlginçtir ki, belgelerde açık şekilde belirtildiğinin aksine, Devaştiç'in daha sonraki halefleri Çur'un onun babası ve kendilerinin ecdadı olduğunu düşünmüşlerdir. Onların belli ölçüde haklı oldukları göz ardı edilemez. Çur, Devaştiç'in babası değil de, kayınpederi olarak onların ecdadı olabilir (Livşits 1962: 45-53; 1979: 65-68).

Mug dağından bulunmuş nikah sözleşmesi Göktürk-Soğd nikahlarının hukuki açıdan nasıl yapıldığını göstermektedir (Lifşits 1962: 17-45). Belgede 708 (?) yılında Ot-tegin (Ut-tegin) soyundan bir Göktürk prensin Semerkant'da Soğd hukukuna uygun olarak, muhtemelen Yedisu'da bulunan Soğd kenti Nevaket'in hükümdarı Çer'in himayesinde bulunan Soğdlu bir kızla evlenmesi belirtilmiştir. Daha sonra Ot-tegin Devaştiç'in

çevresine girmiş, onun hazinesinden bir teçhizat eşyası, muhtemelen deri sadak almıştır. Burada nikah sözleşmesinin kadına ait nüshası bulunmuştur. Ot-tegin Soğd hükümdarı yanında askeri hizmette bulunan ve herhangi bir sınıf mensubiyeti olmayan Göktürk zadeganlarına verilen addır.

Devaştiç'in çevresinde Göktürk kökenli aynı Ot adını taşıyan ve önemli bir görev yerine getiren memur-framandar da bulunuyordu (Livşits 1962: 71, 132-137; Bogolyubov, Smirnova 1963: 32, 33, 37-40, 62, 67-70, 73-82). Ryttpyr, yani İlteber, İltäber [Sims-Williams 2000: 228] unvanı taşıyan ve Göktürklerin saygı gösterdiği birisi belgelerde bir asalak olarak gösterilmektedir. Nitekim Devaştiç ona iyi şarap verilmemesini emretmişti (B 13 belgesi, 5.,7. satırlar; B 15-5. satır). Bu şahıs muhtemelen vadettiği askeri yardım karşılığında Devaştiç'ten Pencikent'in doğusundaki dağlık bölgede toprak almayı amaçlayan daha aşağı rütbeli bir Göktürk (Türgeş) ordu komutanının temsilcisi olmuştur (Lifşits 1962: 95, A-9 Belgesi, 5-8. satırlar). Görüyoruz ki, VIII. yüzyılın birinci çeyreğinde bir zamanların itibarlı Göktürk unvanları Soğd-Göktürk ortamında önemli ölçüde değer kaybetmiştir. Devaştiç'in çevresinde Göktürk kökenli Yrk'y adını taşıyan bir şahıs da bulunmuştur. Onun babası muhtemelen Göktürk kölelere verilen ve Soğdcada "Hatuna ait (mahsus)" anlamına gelen Wt'y-nc adını taşımıştır.4

Belgede Yrk'y bir köle olarak değil, Devaştiç tarafından Mahyan adlı birisine değirmenlerin kiraya verilmesine ilişkin sözleşmenin tam yetkili tanığı gibi gösterilmektedir (Livşits 1962: 53-62). İki şahıs Tarduş ve Göktürkmen (Trwkkm'n) olarak adlandırılmaktadır. Onlar Ot-tegin'le birlikte sadak (?) almışlardı ve muhtemelen Devaştiç'in muhafız alayında bulunuyorlardı (B 1 belgesi, 5., 7. satırlar).5 Bunlar muhtemelen Soğd'da etnik aidiyetlerinin adıyla adlandırılan Tarduşlar ve Türkmenler içinden çıkmış insanlardı. Bu soylara mensup olanlardan, Soğd prenslerinden

birinin babası olan Merzuban b. Turkaş (Türgeş) adlı birisi 800 yılında kendi adıyla adlandırılmıştır (Ibn al-Athir, VI., 366).

Göktürk-Soğd ilişkilerinin yeni dönemi VII. yüzyılın sonunda Doğu Göktürk Kağanlığı'nın yeniden kurulması ve Batı Göktürk Kağanlığı'nın yerinde Türgeş Kağanlığı'nın ortaya çıkmasından sonra başlamıştır. Bu dönem her iki Kağanlığın yıkıldığı VIII. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir. Burada üç önemli noktaya değinmek gerekmektedir. Bunlardan birincisi, Soğd'da ve sınır topraklarda Arap-Göktürk rekabeti, ikincisi, Yedisukida Soğd kolonilerinin kaderi, üçüncüsü ise Soğd kökenli ayanların Doğu Göktürk Kağanlığı'ndaki faaliyetidir.

Araplara itaat etmenin tedricen, fakat geri dönülmez bir şekilde İslam dünyasında asimile olunmaya götürdüğü bir dönemde, eski statülerini ve yaşam tarzlarını korumada Soğdlulara sadece Göktürkler yardım edebilirlerdi. Fakat Doğu Göktürkleri çok uzak oldukları için sadece Demir Kapılara kadar kısa ve verimsiz bir seferle yetindiler.6 Türgeşler ise 720'li ve 730'lu yıllarda büyük başarılar kazanmalarına rağmen Arapları Amuderya ötesine atabilecek güçte değildirler.

VIII. yüzyılın birinci yarısındaki olaylar Arap kaynaklarına dayanan O. G. Bolşakov tarafından daha mantıklı şekilde yorumlanmıştır (Bolşokov 1973: 143-155). 706-710 yıllarında Soğd'da Araplara karşı sadece Soğdlular değil, Türgeş Kağanlığı'ndan, Çaç ve Fergana devletlerinden oluşan bir koalisyon da mücadele ediyordu. Fakat, 710 yılında Semerkant Soğdu'nun hükümdarı, Tarkun Türgeşlerin onun topraklarını işgal edeceği endişesiyle onlarla ilişkileri keserek Arapları egemenliğini kabul etti. Ancak Soğd soyluları Tarkun'un iktidarına son verdiler. O, ya öldürüldü, ya da intihar etti. Sonraki mücadelede Soğdluların tüm isyanları Göktürklerin yardımıyla gerçekleştirilmiştir.

711 yılında Araplar Semerkant'ı aldılar ve oraya askeri birik yerleştirdiler. 719-720 yılında Türgeşler Arapları Soğd'daki birliklerinden birini geri çekmeye mecbur ettiler; fakat 722 yılında koalisyon dağıldı ve Türgeşler Yedisu'ya çekilmek zorunda kaldılar. Daha sonra 724 yılında kağanın bizzat kendisi Türgeşlerin, Çaç'ın, Fergana'nın ve Soğd'un bir kısmının askeri güçlerini yeniden birleştirerek Araplara üzerine sefer düzenledi. 726 yılında, Toharistan'a ulaştı ve 728 yılında ise Soğdluların isyanına yardım etti. Buna rağmen Araparın esas birlikleri karşı koymayı sürdürüyorlardı. 728 yılında Türgeşler ve Soğdlular Arap Emirini geri çekilmeye mecbur ettiler. 730 yılında ise Semerkant'ın alınması için kanlı bir savaş başladı ve Araplar kısa bir süre içinde buradan çıkarıldılar. 739 yılında Türgeşlerin yenilgisinden sonra bu kenti tekrar geri almak ihtiyacı doğdu. 740 yılına dek savaşta taraflardan hiç birisi üstünlük sağlayamadı.

20 yıl süren savaş döneminde çok sayıda Soğdlunun ölmesi veya Yedisu'ya göç etmesi sonucunda Soğd tamamen boşalmıştı. Özellikle Pencikent harabeye dönüşmüştü. Soğdlu göçmenler Türgeş ordusuyla birlikte Araplara karşı savaşıyorlardı. Fakat Türgeşlerle Soğdluların hedefleri farklıydı. 740/41 yılında Araplar Soğdluların vergi borçlarını ve İslam'dan dönmelerini af ederek, onlarla anlaşmaya vardılar. Soğdlular, özellikle de Pencikentliler geri döndüler ve yıkılmış evlerini tekrara inşa etmeye başladılar. Türgeşlerle olan birlik dağıldı ve bir kaç yıl sonra Türgeş Kağanlığı da yıkıldı. Kağanlığın zayıf noktası türgeş kağanlarının kendi ülkelerindeki Göktürk kabileleriyle Soğd kentlerini bir bütün halinde birleştirememesiydi. Birinci Batı Kağanlığı Dönemi'nde VII. yüzyılın ilk otuz yılında Yedisu kentlerinin hepsinin kendi hükümdarı olduğu halde, Türgeşlerin en güçlü olduğu 730'lu yılların ortalarında Buhara'dan ve Semergan Soğdu'ndan olan göçmenler, Soğdlu mültecilerin akını sonucu sayısı artan kentleri kısmen birleştirdiler ve 735 yılında Doğu Göktürk

Kağanının defin törenine Türgeşlerle eşit düzeyde iki temsilci gönderdiler (Klyaştornıy 1964: 126-135).

Bununla birlikte kısa bir süre mevcut olmuş Türgeş Kağanlığı büyük tarihi öneme sahiptir. Göktürk (Türgeş) ve İran (Soğd) unsurlarının bir araya gelmesi sayesinde başkenti (Suyap) olan ve üzerinde Soğdak yazılı sikkeler bulunan bir devlet ortaya çıkmıştır. Bu birleşme daha az gelişmiş şekilde henüz Birinci Göktürk Kağanlığı Dönemi'nde ortaya çıkmıştı. Bunun en gelişmiş örneğine ise XI-XII. yüzyıllarda Karahanlı ve Selçuklu devletlerinde rastlanmaktadır. VIII. yüzyılın ortalarında Karluklar tarafından işgal edilen eski Türgeş topraklarında nüfusu XI. Yüzyıla kadar Soğdca konuşan ve yazan kentler kalmaktaydı. Bu kentlerin nüfusu Göktürkçe'yi de biliyorlardı ve gelenekleri Göktürklerinkine çok yakındı (Livşits 1981: 163, 164; Bartold 1964: 464, 467). Bu dönemde Soğd'un kendisinde Soğdca'nın yerini Farsça (Tacikçe) aldı.

İkinci Doğu Göktürk Kağanlığı Dönemi'nde de Soğdlu ayanlar mevcuttu. Ancak onlar Soğd kökenli değil, Göktürklerin içinde ve Çin'in sınır bölgelerinde yaşayan kuşakların halefleri idiler. Bunlar, daha sonralar Çin Tang hanedanını az daha mahveden ünlü isyancı An Luşan ailesi ve Kağanlığın önemli kişilerinden olan Kan A-i Kül Tarkan'dır (Pulleyblank 1952; 1955; Forte 1995; Rong Xinjiang 2000: 12). Eğer birincinin Soğdlu değil de, Fars kökenli olabileceği yönünde fikir ayrılıkları varsa da (An Luşan'ın annesi ise soylu Göktürk Aşide boyundandı), Kan A-i'nin en uzak ecdadı kuşkusuz Semerkand'dan gelmiştir. Ailenin daha sonraki üyelerinden birisi henüz 620 yılında Göktürklere hizmet etmiş, dedesi Kağan'ın güveyi olmuş, babası ise Kağan'dan İlteber unvanı almıştır. Bu tür Soğdlular artık önemli ölçüde asimile olmuşlardı. 742 yılında Kan A-i Çinlilere teslim oldu. Bununla birlikte, çok sayıda Soğdlu, VIII yüzyılın

ortalarından itibaren Uygurların egemen oldukları Moğolistan topraklarında kaldılar.

760'lı yıllarda Uygurlar Soğdlulardan Maniliği almışlar ve Soğdca Uygur Kağanlığı'nda (VIII-IX. yy.) resmi dillerden biri olmuştur. Uygur Kağanı Moğolistan'da başkentini yaptırırken ya kentin inşasında Soğdlularla Çinlileri görevlendirmiş, ya da bunların her ikisini kentte yerleştirmiştir (Moriyasu, Yoshida, Katayama 1999: 209-224). Belirtmek gerekir ki, Batı Göktürk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra VII. yüzyılın ikinci yarısında daha sonralar Türgeş Devleti'nin başkenti olan Suyab'da Çin askeri birliği vardı. Bu dönemde yerli Soğdlular arasında (Doğu Göktürkistan Soğdluları arasında olduğu gibi) Buddizm'in Çin versiyonu yaygınlaşmış ve Türgeşler Dönemi'nde de önemini korumuştur. Daha sonralar hem Karlukların kendileri, hem de Yedisu kentlerinde yaşayan Soğdlular Nesturi Hıristiyanlığını veya Maniliği kabul etmişler.

Sonuç olarak Soğlular ve Göktürkler arasında faal ve uzun süren bir karşılıklı etkileşimin olduğunu söyleyebiliriz. Bazen onların çıkarlarının çatışmasına rağmen bu etkileşim gerek Soğdluların kervan ticaretine ve kolonileşmesine, gerekse de Göktürk halklarının devletin gelişimine yardımcı olmuştur.

1 Bu sandukanın ve daha sonra bahsedeceğimiz An Jia'nın Siani'deki mezarından bulunmuş sandukanın kabartmalarına ilişkin açıklamalarımın dayanakları Marşak 2001 makalesinde verilmiştir.

2 Nişaburi'nin muhtemelen X. asırda Arapça yazılmış metninin XII. asra ait Farsça versiyonunda Abruy'la ilgili bilgi kurumuş denizin yerinde Buhara vahasının ortaya çıkması ve Göktürkistan'dan, yani vahayı çevreleyen bozkırlardan gelenlerin buraya yerleşmesine ilişkin hikayenin arkasından gelmektedir. Bu yüzden de bazen onun Eftalit (Frye 1997: 11, 12) veya Göktürk (Tolstov 1938; 1948: 251 vd.) olduğu düşünülmektedir.

Fakat vahanın en eski dönemlerde ilk defa meskunlaşması ve Abruy'un hakimiyetiyle bağlı VI. yüzyıldaki olaylar bir birini izleyemez. Bunlar iki farklı kesitlerdir. Onları birleştiren tek ifade Abruy'un vahaya yerleşen göçmenlerin lideri adlandırılmasıdır. Bu muhtemelen iki olayı birbiriyle bağlamaya çalışan hikayenin yazanın bir çabasıdır.

3 Kağanattaki Soğdlulara ilişkin bilgiler Pulleyblank (Pulleyblank 1952) tarafından toplanmış ve S. G. Klyaştornıy (1964: 114 122) tarafından tamamlanmıştır. Onların kaynakları ve yorumları makalenin bu bölümünün ana hatlarını oluşturuyor.

4 Bir Soğdlunun 639 yılında Turfan'da sattığı Göktürk köle kadınla ilgili olarak bkz.: Yoshida, Moriyasu 1988.

5 Tarduş ayrıca sepilenmiş deriler de almıştı-(Nova 1, recto 32, Bogolyubov, Smirnova 1963: 26).

6 S. G. Klyaştornıy bu seferi kapsamlı bir şekilde anlatmıştır (1964: 136-154), fakat seferin kesin tarihi, olayların gelişimi ve mevcut şartlar açıklığa kavuşturulmamıştır. S. G. Klaştornıy, her halükarda, Göktürklerin Araplarla ve onların Toharistan vassalı ile karşı karşıya geldikleri konusunda haklıdır.

Albaum L. I. Jivopis Afrasiaba. Taşkent, 1975.

Bartold V. V. K voprosu o yazıkah sogdiyskom i toharskom. /Soç., t. II, çast 2, M., 1964, s. 461-470.

Belenitskiy A. M., Marşak B. I., Raspopova V. I. Sotsialnaya struktura naseleniya drevnego Pendjikenta/Tovarno-denejnıe otnoşeniya na Blijnem i Srednem Vostoke v epohu srednevekovya. M., 1979.

Biçurin N. YA. Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena. Moskva, 1950, t. II.

Bogolyubov M. N., Smirnova O. I. Hozyaystvennıe dokumentı/Sogdiyskie dokumentı s gorı Mug/Çtenie, per. i komment. M. N. Bogolyubova i O. I. Smirnovoy. M., 1963. Vıp. 3.

Bolşakov O. G. Gorod v kontse VIII-naçale XIII v. /Belenitskiy A. M., Bentoviç I. B., Bolşakov I. G. Srednevekovıy gorod Sredney Azii. L., 1973.

Bolşakov O. G. Istoriya Halifata. 3. Mejdu dvuh grajdanskih voyn (656-696). M., 1998.

Zeymal E. V. Serebryanıe drahmı sasanidskogo obraztsa v Severnom Toharistane (V-VIII vv.)/Ermitajnıe çteniya 1986-1994 godov pamyati V. G. Lukonina. SPb, 1995: 122-127.

Goibov G. Rannie pohodı arabov v Srednyuyu Aziyu. Duşanbe, 1989.

Klyaştornıy S. G. Drevnetyurkskie runiçeskie pamyatniki kak istoçnik po istorii Sredney Azii. M., 1964.

Kojemyako P. N. Rannesrednevekovıe goroda i poseleniya Çuyskoy dolinı. Frunze, 1959.

KTb-pamyatnik Kyul-teginu (bolşaya nadpis).

Livşits V. A Yuridiçeskie dokumentı i pisma. /Sogdiyskie dokumentı s gorı Mug/Çtenie, per. i komment. V. A. Livşitsa. M., 1963. Vıp. 2.

Livşits V. A. Praviteli Pança. (Sogdiytsı i tyurki). /Narodı Azii i Afriki, 1979, No: 4.

Livşits V. A. Sogdiyskiy yazık. Vvedenie. /Osnovı iranskogo yazıkoznaniya. Sredneiranskie yazıki. M., 1981: 347-368.

Livşits V. A., Lukonin V. G. Srednepersidskie i sogdiyskie nadpisi na serebryanıh sosudah. /Vestnik Drevney Istorii, 1964, No 3, s. 155-176.

Malyavkin A. G. Tanskie hroniki o gosudarstvah Tsentralnoy Azii. Tekstı i issledovaniya. Novosibirsk, 1989.

Marşak B. I. Vliyanie torevtiki na sogdiyskuyu keramiku VII-VIII vekov. /Trudı Gosudarstvennogo Ermitaja Leningrad, V, 1961: 177-201.

Mokrınin V. P. Rannefeodalnıe gosudarstva VI-X vv. /Istoriya Kirgizskoy SSR, tom pervıy, Frunze, 1984: 219-289.

Ptitsın G. V. K voprosu o geografii Şah-Name/Trudı Otdela Vostoka Gos. Ermitaja, t. IV, Leningrad, 1947.

Raspopova V. I. Metalliçeskie izdeliya rannesrednevekovogo Sogda. L., 1980.

Raspopova V. I. Jili] a Pendjikenta (opıt istoriko-sotsialnoy interpretatsii). L., 1990.

Smirnova O. I. Numizmatiçeskie zametki/Epigrafika Vostoka, XVIII, L., 1967.

Sprişevskiy V. I. Pogrebenie s konem seredinı 1 tısyaçeletiya n. e., obnarujennoe okolo observatorii Ulugbeka/Trudı Muzeya istorii narodov Uzbekistana. Taşkent, 1951, vıp. 1, s. 38-40.

Tolstov S. P. Tiraniya Abruya/İstoriçeskie zapiski, t. III, 1938: 3-53.

Tolstov S. P. Drevniy Harezm. M., 1948.

Beal S. Si-yu-ki. Buddhist Records of the Western World. Translated from the Chinese of Hiunen Tsiang (A. D. 629), c. I-II. London, 1884.

Enoki K. On the Nationality of the Ephthalites”. Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko, 1959, No 18: 1-58.

Forte A. The Hostage An Shigao and his Offspring, Kyoto, 1995.

Frye R. N. The History of Bukhara Translated from a Persian Abridgement of the Arabic Original by Narshakhi. Cambridge, Mass., 1954.

Frye Richard N. Bukhara. The Medieval Achievement. 1997 Costa Mesa, California.

Göbl R. Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Bactrien und Indien. Bd. I-IV, Wiesbaden, 1967.

Grenet F., E. de Vaissière. “The Last Months of Panjikent”. Silk Road Art and Archaeology. Kamakura (forthcoming).

Han Wei, “Views on Questions Relating to the Surrounding Screen of the Stone Bed in the Tomb of An Jia, Northern Zhou”, Wenwu, 2001, no 1: 90-101.

Ibn-el-Athiri Chronicon Quod Perfectissimum Inscribitur, edited by C. J. Tornberg. I-XIV. Lugduni Batavorum, 1867-1876.

Juliano A. L. “Northern Dynasties: A Perspective”. In: Chinese Archaic Bronzes, Sculptures and Works of Art, June 26 to June 27, 1992, J. J. Lally and Co. New York, (no pagination).

Juliano A. L. and Lerner J. A. “Cultural Crossroads: Central Asian and Chinese Entertainers on the Miho Funerary Couch”, Orientations, Oct. 1997, ss. 72-78.

Juliano A. L. and Lerner J. A. “Eleven Panels and Two Gate Towers with Relief Carving from a Funerary Couch”. In: Miho Museum. South Wing, 1997, ss. 247-257.

Juliano A. L. and Lerner J. A. “The Miho Couch Revisited in Light of Recent Discoveries”. Orientations, c. 32, No. 8, October 2001: 56-61.

Kaogu yu Wenwu, 2000, no 6: 18-35.

Kljashtornyj S. G., Livshits V. A. “The Sogdian Inscription of Bugut Revised”. Acta Orientalia Hungaricae, c. 26-1: 69-102.

Lerner Judith. “Central Asians in Six-century China. A Zoroastrian Funerary Rite”, Iranica Antiqua, c. XXX, 1995, ss. 179-187;.

Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken (T’u-küe). I-II. Wiesbaden, 1958.

Ma Xiaohe “On the identification of the town Boxide in the country of Mi”, Zhongya Xuckan, II, 1987: 65-75.

Marshak B. “Le programme iconographique des peintures de la “Salle des Ambasssadeurs à Afrasiab (Samarkand)”, Arts Asiatiques, Tome XLIX, 1994, ss. 1-20.

Marshak B. La thématique sogdienne dans l’art de la Chine de la seconde moitie du VI-e siecle/Comptes rendus de l’ Académie dee inscriptions et belles-lettres, {CRAI), juin-mars, 2001 (forthcoming).

Marshak B. I., Raspopova V. I. “Les nomades et la Sogdiane”/Nomades et sédentaires en Asie Centrale. Textes reunis par H. -P. Francfort. Paris, 1990.

Menander. Blockley R. C. ed. Liverpool, 1985.

Moriyasu T., Yoshida Yu., Katayama A. “Qara-Balgasun İnscription”/ProVisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Osaka, 1999: 209-224.

Pelliot P. Le “Cha tcheou tou tou fou t’ou king” et la colonie sogdienne de la région du Lob Nor/JA, c. VII, 1916: 111-123.

Pulleyblank E. G. A Sogdian colony in inner Mongolia/Tong Pao, c. 41, 1952: 317-356.

Pulleyblank E. G. The Background of the Rebellion of An Lu-shan. London, 1955.

Rong Xinjian “Research on Zoroastrianism in China 1923-2000”, China Art and Archaeology Digest (CAAD), c. IV, no. 1, 2000: 7-13.

Sims-Williams N. Bactrian Documents from Northern Afghanistan. I: Legal and Economic Documents. 2000. Oxford.

Watt James. “Three panels with relief carving”. In: The Metropolitan Museum of Art. Ancient Art from the Shumei Family Collection. NY 1996, ss. 142-145.

Weihraush und Seide. Kunsthistorisches Museum Wien, 1996.

Wenwu, 2001, no 1: 4-26.

Yin Shenping et alii “Notes on the Excavation of the Tomb of An Qie”, China Art and Archaeology Digest (CAAD), c. IV, no. 1, 2000, pp. 15-29.

Tabari: Annales quios ssripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari cum alii. Ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, ser. II, t. 1-3, 1881-1888.

Yoshida Yu. Review: Sims-Williams N. Sogdian and other Iranian inscriptions of the Upper Indus, I. Indo-Iranian Journal, 1993, 36: 252-256.

Yoshida Yu., Moriyasu T. “A Sogdian sale-contract of a female slave from the period of Gaochang kingdom under the rule of Qu clan”. Studies of the Inner Asian Languages, IV, Kobe, 1988.

Yoshida Yu., Moriyasu T. “Bugut Inscription”. Provisional Report of Researches on Historical Sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Osaka, 1999: 122-125.

C. 2001 Bilge Kağan Külliyesi Kazıları

Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi / A. Ayşegül Erdem [s.179-181]

Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) / Türkiye

Orhun Abideleri, "Türk" adının geçtiği ilk Türkçe metinlerdir. Orhun Abideleri'nde, Türk devlet adamları milletine hesap verir; bütün bir milleti ilgilendiren, milletin geleceğine ışık tutacak görüş ve fikirler, Türk milletinin hayatında huzur ve güven için girişilen mücadeleler anlatılır. Sadece o zamanki Türklerin devlet, politika ve gelenekleri açısından değil, bütün Orta Asya uygarlıklarının gelişim tarihi açısından da önemli bir yer tutar.

Göktürk Kitabeleri'nde, Bilge Kagan ile kardeşi Kül Tigin'in (Köl-tigin) Türk milletine ve Türk beylerine verdikleri uzun mesaj yazılıdır. Yer yer realist bir tarih dili, milli ve içtimai tenkit ve güven cümleleri; yer yer de kudretli bir hitabet dili vardır.

Bilge Kagan ve Köl Tigin, Türk tarihinin en kahraman, en bilge kişileri olarak tarihteki yerlerini aldılar. Yalnız savaşçılıkla devletin yönetilemeyeceğini, bilgeliğinde gerekli olduğunu savundular. Her iki hakan ile "bilge" devlet adamı Tonyukuk, icraatlarını, geçmişten alınan dersleri geleceğe aktarmak için "bengü taşlar" diktirdiler (Öztürk, 1996: 180).

Göktürkçe Abideleri'nin varlığından ilk söz eden 12. yy. tarihçilerinden Cüveynî olmuştur. Cüveynî'nin kitabelerle ilgili kaydı o dönemlerde pek dikkat çekmemiştir.

İsveçli Strahlenberg, bölgede yaptığı incelemeler sonucunda, 1722 yılında "Asya'nın Kuzey ve Güney Bölgeleri" adlı gezi notlarını

yayınlamış, bu eserinde Türkistan'da rastladığı Göktürk Kitabeleri'ne de yer vermiştir.

1889 yılında Rus bilim adamı Yadrintsev, daha sonra Bilge Kagan ve Köl Tigin Abideleri olduğu anlaşılan Kitabeleri bulmuş ve yaptığı incelemeleri, kitabelerin kopyalarını bilim dünyasına sunmuştur.

Fin Arkeoloji Cemiyeti ve Fin-Ugor Cemiyeti'nin oluşturduğu bir heyet, Axel Olai Heikel başkanlığında 1890'da söz konusu kitabeler üzerinde araştırmalara başladı. Araştırma sonuçlarının ve raporlarının bir atlasını yayınladı: "Inscription de L'Orkhun recueilliespar l'expédition Finnoise 1890 et publiées par la Société Fino-Ougrienne, Helsingfors 1892".

Rus Türkolog W. Radloff başkanlığındaki heyetse 1891 yılında bölgede incelemelere başladı. İnceleme sonuçlarını ve anıtların kopyalarını bir atlas halinde yayınlamıştır: "Radloff, W., 1892, Atlas Drevnostey Mongoli, Saint Petersburg".

Kitabelerin Okunması

Kitabeleri okumaya yönelik çalışmalarda, Çince yüzü hareket noktası olarak ele alınmış ve ilk olarak George von der Gobelanti, Köl Tigin'in Çince yüzünü Almancaya tercüme etmiştir. Radloff, 1891'deki seyahatinden dönerken Pekin'e uğrayarak anıtların Çince yüzünü tercüme ettirmiştir.

Radloff'la eş zamanlı olarak Danimarka Kraliyet İlimler Akademisi üyesi olan W. Thomsen'de kitabelerin tercümesi üzerine çalışıyordu. Thomsen, bölüm başlarında sıkça geçen bir kelimeyi, tenri kelimesini, çözerek işe başladı. Bundan sonra sırasıyla Türk ve Köl Tigin kelimelerini çözmeyi başardı. Göktürk alfabesini 1895 yılının Kasım ayında çözdü ve aynı yılın Aralık ayında kitabelerin çözümünü bir bildiriyle bilim dünyasına sundu.

Kitabeleri ilk yayınlayan bilim adamı olarak tarihe geçen Radloff, 1894 ve 1895'de üç fasikül halinde yayımladı.

Orhun Kitabeleri hakkında, bugüne kadar elde edilen bilgiler, Rus, Fin ve Danimarkalı bilim adamlarının yaptıkları inceleme ve kazılara dayanmaktadır. Türk bilim adamları tarafından doğrudan doğruya bölgede, anıtlar üzerindeki kazı çalışmaları 1995 yılında başlamıştır.

Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi

TİKA'nın (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı) özellikle kültürel ilişkilerin geliştirilmesini amaçlayan işbirliği projeleri içinde en önemlilerinden birisi Orhun Anıtları'nın restorasyonunu ve korunmasını esas alan ve 1995 yılında varılan mutabakat neticesinde hayata geçirilen "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi (MOTAP)"dir.

TİKA'nın hazırladığı "Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi"nde Moğolistan'da, özellikle Orhun ve Nalayh çevresindeki Türk anıtlarının restorasyonu ve korunması yer almaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile Moğolistan Halk Cumhuriyeti arasında 1996 yılının Aralık ayında imzalanan "Teknik İşbirliği Anlaşması" ve 1997 yılı Nisan ayında TİKA ile Moğolistan Aydınlanma Bakanlığı arasında imzalanan beş yıllık çalışma programını içeren protokol gereğince, Moğolistan'daki Türk anıtlarının onarımları, korunmaları ve sergilenmeleri hususundaki çalışmalar ile yüzey araştırmalarına başlanması kararlaştırılmıştır.

Bu çerçevede, 1997 yılında bölgeye giden ilk Türk bilim heyeti çeşitli incelemelerde bulunmuştur. Bu çalışmalarda anıtların bulunduğu yörelerin ayrıntılı topografik haritalarının yapılması, konum ve planlarının bu haritalara işlenmesi, anıt külliyelerin plan, rölöve, fotogrametrik belgeleme yollarıyla şimdiki durumlarının ortaya çıkarılması, bozulma dereceleri ile sebeplerinin belirlenmesi; koruma, sağlamlaştırma ve restorasyon

yöntemlerinin belirlenmesi, kırık ve kayıpların tespiti ve tamamlama yollarının araştırılması yapılmıştır.

Bu çalışmalar esnasında epigrafik belgelemelerle birlikte yüzey araştırmaları da yapılmış, anıtlara ait bazı parçalar ile literatürde yer almayan birçok kurgan, mezar ve mezar külliyesi ortaya çıkarılmıştır.

1998 yılında, Nalayh'ta bulunan Tonyukuk Anıt Külliyesi ile Orhun Vadisi'nde bulunan Bilge Kagan ve Köl Tigin Anıt Külliyelerinin bulunduğu bölgelere, kazılar esnasında çıkarılan ve korumaya alınacak olan eserler için bir depo-müze-kazıevi yaptırılmıştır.

Çalışmalara 2000 yılında hız verilmiş, 23-30 Nisan 2000 tarihleri arasında TİKA ve İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün işbirliği ile "II. Uluslararası Göktürk Anıt ve Yazıtları Kolokyumu" düzenlenmiştir. Moğolistan'daki çalışmalar, 4 Temmuz-25 Ağustos 2000 tarihleri arasında 50 kişiden oluşan Türk ve Moğol bilim adamı heyeti tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda Orhun Abidelerinin bulunduğu bölgenin 1/1000 ve 1/5000 ölçekli haritaları tamamlanmıştır.

Orhun Bölgesi'nde Bilge Kagan ve Köl Tigin külliyelerindeki eserler, hava şartları ve insan tahribatından son derece etkilenmiştir. Bu eserlere gerekli koruma tedbirleri uygulanmış ve 1998 yılında TİKA tarafından yaptırılan binaya taşınmıştır.

Kazı ekibinin Anonim IV adı verilen külliyede yapmış oldukları çalışmalar sonucunda sunak masası, bir küçük altın tabak ve kaşık ortaya çıkarılmıştır (Fot. 1). Bilge Kagan Yazıtı'nın yanında, Radloff'un çalışmalarında görülen ve uzun süredir kayıp olan "Türk adının taşı" (veya "tölös şadın balbalı") yazılı taş başlık da bulunmuştur.

Bölgede bulunan heykellerin kıyafetleri incelenmiş, Bilge Kagan ve eşine ait heykellerin üzerindeki giysilerin yakası, "Amerikan Yaka" olarak

bilinen yakaların “Türk Yakası” olduğunu göstermiştir.

18 Haziran-20 Ağustos 2001 tarihleri arasındaki çalışmalarda ilk olarak; 1998 yılında her iki anıt bölgesinde (Bilge Kagan ve Köl Tigin Yazıtları’nın bulunduğu Orhun Vadisi ve Tonyukuk Yazıtları’nın bulunduğu Nalayh bölgesi) yapılmış olan depo-müze-kazıevinin müzeye dönüştürülmesi ile ilgili çalışmalar tamamlanmıştır.

MOTAP çerçevesinde sadece arkeolojik kazılar değil, aynı zamanda koruma ve restorasyon çalışmaları da yapılmaktadır. Tonyukuk Yazıtları ve külliyede bulunan eserlerin üzerlerindeki likenler (bitki kökleri, yosunlar), beton kalıntıları temizlenmiş, çatlaklar sağlamlaştırılmıştır. İki yazıt ile mezara ait taşlar dışında bulunan bütün eserler depoda koruma altına alınmıştır.

2001 yılı çalışmalarının en önemlilerinden birisi; üç parça halinde yerde yatık durumda bulunan Bilge Kagan Yazıtı’nın ayağa kaldırılması, kırık parçalarının birleştirilerek 1266 yıl sonra tekrar dikilmesidir (Fot. 2). Dağılmaya yüz tutmuş olan kaplumbağa kaidesi, iki parça halinde müzeye taşınarak koruma altına alınmıştır.

Kazı çalışmaları sırasında farklı boyutlarda ve özelliklerde ok uçları, at dizginlerine ait olduğu düşünülen halka, kemer tokası, çatı kiremitlerini süsleyen desenli kapaklar, ritüel amaçla gömüldüğü tahmin edilen at kafasına ait iskelet ve koyun iskeleti, Bilge Kagan’ın oğlu ya da çok yakın bir akrabasına ait olduğu tahmin edilen sembolik mezarın desenli köşe taşları bulunmuştur.

TİKA’nın altı senedir yürüttüğü projede 2001 yılında Orhun Bölgesi’ndeki eserlerin kopyalarının alınma işlemleri de başlamıştır. Bu amaçla Türkiye’den Orhun Vadisi’ne gönderilen özel bir tarama aletiyle anıtların ve heykellerin digital ortamda kopyalama işlemi tamamlanmıştır.

Önümüzdeki yıllarda eserlerin orijinallerinin koruma altına alınarak yerlerine birebir kopyalarının konması planlanmaktadır.

Bilge Kagan Hazineleri

2001 yılı kazılarının en önemli buluntusu, şüphesiz, Bilge Kagan'a ait olduğu tahmin edilen ve gümüş bir sandık içinde bulunan hazine değerindeki eşyalardır. Bu hazine, sunak ile sunak taşının kuzeyindeki sembolik mezar arasında, alt zemine gömülmüş bir şekilde bulunmuştur. Yüzlerce parçadan meydana gelmektedir. Ayrıca sandık üzerinde de binlerce gümüş süs bulunmaktadır.

Buluntular, bir sanduka içerisindedir. Çoğunluğu altın ve gümüş eserlerden oluşmakta, bunun yanında demir, bronz ve kurşun parçalar da yer almaktadır (Fot. 3).

Altın Eserler: Ağzında kıymetli bir taş taşıdığı düşünülen mitolojik bir kuş tasvirinin bulunduğu, alınlığın etrafında kazıma ve kabartma tekniği uygulanarak işlenmiş süslemelerden oluşan tamamı altından bir taç, kemer tokaları, elbise kopçaları ve giyim kuşama ait çeşitli ebatta altın objeler, yine çeşitli ebatlarda maşrapa, sürahi, tabak gibi tören kapları olarak adlandırılan altından formlar.

Gümüş Eserler: Çoğunluğunu çiçek biçimli süslemeler oluşturmaktadır. Gümüş sandığa ait olduğu düşünülen bu parçalar 1850 adettir. İşlemeli iki geyik heykelcikten birinin bacağı ve boynuzu dışında tamamı sağlam olarak, diğeri ise kırık ve erimiş parçalar halinde bulunmuştur. Tabak, maşrapa, sürahi gibi tören amaçlı kullanıldığı düşünülen kaplar mevcut olup bazı kapların içinde değerli taşlar, değerli madeni objeler, tekstil, kömür gibi organik maddeler bulunmaktadır.

Demir Parçalar: Eserlerin muhafazasını sağlayan gümüş sandığın iskeletini oluşturmaktadır.

Bronz Parçalar: Gümüş parçaların birleştirilmesi amacıyla kullanılmıştır.

Erimiş Kurşun Parçaları: Ne olduğu tam olarak anlaşılamamakla birlikte, ritüel bir anlam taşıyan parçalar olduğu düşünülmektedir.

Kazı çalışmaları sırasında Bilge Kağan Yazıtı'na ait kırık yazı parçaları, yazıtın şimdiye kadar okunamayan eksik yerlerinden biri bulunmuştur.

Söz konusu eserler, Türk sanat ve kültür hayatına dair önemli veriler ortaya çıkaracaktır. Bu eserlerin sayım, koruma, restorasyon ve envanterleme çalışmaları Moğolistan'ın başkenti Ulaanbaatar'da bulunan Kültür Mirası Merkezi'nde Türk ve Moğol restoratörler tarafından halen devam etmektedir.

Proje çalışmalarının bir ayağı olan dil ve edebiyat uzmanlarının yaptıkları epigrafik belgeleme çalışmaları, Arhangay Aymag, Töv Aymag, Bayan Ölgey Aymag, Bulgan Aymag, Övürhangay Aymag ve Ulaanbaatar'da yapılmıştır. Saka, Hun, Avar, Uygur ve Göktürk dönemlerine ait anıt mezarlar ve kurganlar tespit edilmiştir. Türk kültüründen izler taşıyan dikili taşların, kayalığın, balbalın, süs ve kullanım eşyasının üzerindeki Türk yaşayış ve inanışını yansıtan damgalar da tespit edilmiştir.

Projenin nihai hedefleri, anıtları restore etmek ve kırılmış parçaları tekrar bir araya getirerek restore edilen eserleri teşhir amacıyla bölgede bulunan deponun müzeye çevrilmesi, anıt ve heykellerin orijinal kopyalarının hazırlanmasıdır.

Bu proje Türkiye ve Moğolistan işbirliği ile yapılan, dünyadaki en kapsamlı yüzey araştırmalarından biridir. Türk ve Moğol halkının ortak mirası durumundaki bu abideler, yapılan bu çalışmalarla, artık dünyanın ortak kültürel hazinesi durumuna gelmiştir.

ACUN, Hakkı. 2000 MOTAP çalışmaları yayınlanmamış raporu, TİKA Ankara.

ALYILMAZ, Cengiz, 2001 MOTAP yayınlanmamış raporu, TİKA Ankara.

BANARLI, Nihad Sami, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, Destanlar Devrinden Zamanımıza Kadar, MEB Basımevi, 1971 İstanbul.

ÇAY, Tayfun-M. Yakar-H. Karabörk ve İ. Yılmaz. 2001 MOTAP çalışmaları yayınlanmamış raporu, TİKA Ankara.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer. Kök Türkler, Kut, Küç, Ülüg, 2. baskı, YKY, İstanbul 2000.

ERGİN, Muharrem. Orhun Abideleri, MEB Basımevi, İstanbul 1970.

GÖMEÇ, Sadettin. 2001 MOTAP çalışmaları yayınlanmamış raporu, TİKA Ankara.

GÖMEÇ, Sadettin. Kök Türk Tarihi, Ankara 1997.

Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri. Yay. Haz: Yücel Hacaloğlu. Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2001.

ÖZTÜRK, Ali. Ötüken Türk Kitabeleri, Düşünce Eserleri Dizisi, MEB Basımevi, İstanbul 1996.

RADLOFF, W. 1892. Atlas Drevnostey Mongoli. Saint-Petersburg (Orhun Seferi Araştırmaları, Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası (seçilmiş sayfalar), TİKA 1995, Ankara).

Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü, TİKA, Ankara 2001 (basım aşamasında).

2001 Bilge Kağan Külliyesi Kazıları / Doç. Dr. Hasan Bahar - Prof. Dr. Salih Çeçen - Doç. Dr. İlhami Durmuş - Dr. Güngör Karauğuz - Remzi Kuzuoğlu - Gürhan Gökçek [s.182-190]

Doç. Dr. Hasan Bahar

Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Prof. Dr. Salih Çeçen

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

Doç. Dr. İlhami Durmuş

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Dr. Güngör Karauğuz

Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Remzi Kuzuoğlu

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Gürkan Gökçek

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı'nın (TİKA), "Moğolistan'daki Türk Anıtlarını Araştırma Projesi" kapsamında yer alan Bilge Kağan Külliyesi kazıları bu yıl 21.06.2001-13.08.2001 tarihleri arasında yapılmıştır. 22 Türk ve 11 Moğol bilimadamının katılımıyla kazı ve araştırma faaliyetine başlanmıştır. 2000 yılında olduğu gibi bu yıl da kazılar Bilge Kağan Külliye'sinde sürdürülmüştür.

Çalışma grubu beş ekipten oluşmuş ve Türk ve Moğol bilim adamlarının oluşturdukları ekip üyeleri şu şekildedir; Koordinatör Doç. Dr. Sadettin Gömeç, Moğol tarafından koordinatörler L. Battulga, A. Ochir, Z. Oyunbileg kazı ekibi; Doç. Dr. Hasan Bahar (Kazı Ekip Başkanı), Prof. Dr.

Salih Çeçen, Doç. Dr. İlhami Durmuş, Dr. Güngör Karauguz, Arş. Gör. Remzi Kuzuoğlu, Arş. Gör. Gürkan Gökçek ve Uzman Gülhan Mutlu Bozkurtlar; Moğol tarafından ise Prof. Dr. A. Ochir (Koordinatör), Prof. Dr. Bayar (Kazı Ekip Başkanı), Msc. Ch. Amartuvshin, Msc. A. Enkhtur, Dr. J. Gerelbadrah. Jeofizik ekibinde Dr. Emin U. Ulugergerli, Arş. Gör. M Emin Candansayar, Burcu Gündoğdu, Seyit Tosun, Moğol tarafından ise D. Batmunk, fotogrametri ve jeodezi ekibinde ise Yrd. Doç. Dr. Tayfun Çay, Arş. Gör. Murat Yakar, Arş. Hakan Karabörk, Arş. Gör. İbrahim Yılmaz, Moğol tarafından Ya. Serevja, Restorasyon ekibinden Prof. Dr. Sait Başaran, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Güleç, Okt. Yüksel Dede, Evren Belli, Moğol tarafından S. Javzan görev almışlardır. Ayrıca müze binasında düzenleme planlamaları için bir süre Anadolu Medeniyetleri Müzesi Müdürü İlhan Temizsoy çalışmalar yapmıştır. TİKA temsilcileri olarak Refik Çetinkaya ve Mustafa Karaset, tercüman olarak da B. Haschulun, B. Amgalan ve Batchimig Ganbat görev almışlardır.

Kazılar

Bilge Kağan Külliyesi jeofizik görüntüler ve yüzey bulgularından anlaşıldığına göre; dışardan içeriye doğru küçük bir hendek duvarı, hendek, hendekten sonra bir iç duvar; yüzeyden bulduğumuz verilere göre bu duvarın yüzeyinde beyaz badana üzerine kırmızı aşı boya izleri bulunmaktadır. Bu sözünü ettiğimiz unsurlar 3 önemli yapıyı korumaktadır.

Külliye’nin doğu kesiminde yazılı “Bengü Taş”ın bulunduğu kaplumbağa kaidenin yer aldığı giriş kısmı, ortada Bilge Kağan ve eşinin heykellerinin yer aldığı Bark ve batıda sunak taşının yer aldığı kutsal alan.

Külliye’nin en önemli yapıları olan bu kısımları ortaya çıkarmak yapı kompleksinin şimdiye kadar bilinmeyen özelliklerini göstermesi bakımından önem arz etmekteydi. Bu maksatla Külliye’nin bu üç bölümünü de içine alacak şekilde doğu batı yönünde 5x10 m’lik birbirini takip eden

açmalarla kazı faaliyetlerine başlanmıştır. Kazı alanı yaklaşık 72 m uzunluğunda ve 10 m genişliğinde bir alan oluşturmaktadır.

Külliye'nin, giriş sınırlarını belirlediğimizde, 75 m uzunluğunda olabileceğini ve dış surları tespit ettiğimizde jeofizik ölçümlerin de gösterdiği gibi 40 m genişliğinde 80 m uzunluğunda bir yapı olabileceğini göstermektedir. Bu yapının dışını çevreleyen hendekleri de dikkate alacak olursak, yapının hendekten hendeğe 120x150 civarında olabileceği anlaşılmaktadır.

Bengü Taş ya da Giriş Alanı

"Bengü Taş"ın yer aldığı giriş kısmı; 40x40 m'lik kare bir alan olarak uzanmaktadır. Şu anda bazı kısımları açılan bu mekanın önümüzdeki yıllarda tüm kesimi açılınca genişliği daha da netlik kazanacaktır. Üstü kapalı olmayan bu alanın açık bir avlu şeklinde bir surla çevrildiğini sanıyoruz. Bu avlulu mekana doğu kısımdan bir kapı ile giriliyordu, bu giriş kısmında 1893 yılında Radloff'un da kazılar yaptığını biliyoruz. Onun varlığından söz ettiği iki adet koç heykeli bu yıl yaptığımız çalışmalarda tekrar ortaya çıkarılmış ve müze binasına kaldırılmıştır. Açma planımıza göre kuzeyde olan koç heykeli NG 267 B açmasında -68,4 cm derinlikte ve simetrisinde olan koç heykeli ise NG 268 A açmasında-46 cm seviyede bulunmaktaydılar.

Bu giriş planı Jisl'in 1958 yılında Köl-tigin Külliyesi'nde yaptığı kazılarda ortaya çıkardığı plana benzerlik göstermektedir. Koç heykellerinin koruduğu girişten geçilince, daha önce Bengü Taş'ı taşıyan Kaplumbağa Kaide'ye gelinir. Bu yıl ortaya çıkardığımıza göre kaplumbağa kaidenin bulunduğu alanda, doğu-batı yönünde yaklaşık 30x20 m'lik dikdörtgen şeklinde kırmızı kerpiç ile yapılmış bir alanın varlığı tespit edilmiştir. Bu duvar izleri -107.0 cm'de görülmektedir.

Kaplumbağa Kaide’nin oturduğu, gri kil zeminin üzerine, kırmızı renkli bir tuğla yapı ile çıkılan, belli bir yükseklikten sonra ahşap direklerin üzerinde bir kiremitli çatının yer aldığı düşüncesindeyiz. Çünkü, burada tespit ettiğimiz kırmızı kerpiç duvar kalıntısı, çatıya kadar yükselebilecek bir duvarın var olabileceğini yansıtmaktadır. Ancak, bunun aksine kiremit kırıkları oldukça yoğundur. Bu da akla şunu getirmektedir: Yazıtın halk tarafından görülebilmesini sağlayacak bir yükseklikte bir duvar ve onun üstünde ahşap çitle yükselen bir duvar üstünde çatı yer almaktaydı.

Anıtı koruyan bu mekandan batıya doğru tuğla döşemeli bir alandan bark alanına geçiliyordu. Bu alandan 30 cm kadar bir kademeli inişle koridora geçiliyordu. Bu geçişteki tuğlaların bulunduğu derinlik NG 266 A açmasında -102. 4 cm’dir. Kaplumbağa Kaide ile bu koridor arasındaki geçişi sınırlayan -70.9 cm derinlikte kuzey güney yönünde uzanan 32 cm kalınlığında bir duvar kalıntısı tespit edilmiştir. -74.4 cm derinlikte ise yoğun bir kiremit parçaları ile karşılaşılmıştır.

Koridor kısımda gri kilden pişirilerek yapılmış tuğla döşeme levhaları yine 3 ila 5 cm kalınlıkta değişen gri bir zemin üzerine konmuştur. Oysa bu zemin Kaplumbağa Kaide altında 60 cm’ye kadar ulaşmaktadır. Ancak bu kısım 1893’teki Radloff’un kazılarından bu yana Moğol hükümetleri tarafından koruma maksatlı 1938’de ahşap ve 1970’de demirden yapılan çit çalışmaları nedeniyle bir hayli karıştırılmıştır. Zemin ve döşeme tuğlalar üzerinde çit direklerine açılan yuva izleri bulunmaktadır.

Bu anlattığımız Külliye’nin giriş bölümü açma planımıza göre, NG 268 A-B, NG 267 A-B açmalarıdır. O kodu 1381.50 cm olarak belirlenerek derinleşmeye başlanmıştır. Çalışmalarımızda bu plan verilerinin yanı sıra bu alanda anıta ait birkaç harflik kitabe parçaları da bulundu. Bunların dışında 2 kelimeden oluşan bir ve tek kelimeden oluşan bir diğer parçanın yer aldığı 2 parçalık yazıt parçaları da Sunak Taşı içine külliyenin ilk tahribatından

sonra gelenler tarafından sunu için atılan taş, tuğla ve kiremit gibi parçaların içinde bulunmuştur.

Bark Alanı

Kitabe'nin yer aldığı NG 267 açmasından batıya doğru barka geçiş koridoru NG 266 ve NG 265 açmalarından sağlanmaktaydı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bark sıkıştırılmış bir kil zemin üzerine tuğla döşemeden meydana geliyordu. Bu tuğlalar -96.7 cm seviyede insitu durumda bulunmuştur. 30x30 cm boyutundadırlar. Ancak bu döşeme tuğlalarının büyük çoğunluğu, külliyeyi tahrip eden işgalciler tarafından toparlanıp götürülmüştü. Bu yıl, çalışmalarımız sırasında, götürülen tuğla ve kiremitlerin külliyenin 65 m doğusunda bulunan NH 273 A ve NI 273 A açmalarında yer alan bir kerpiç duvarın doğusuna toplandığı tespit edildi. NG 266 A açmasında kalkerden yapılmış bir insan heykeline ait gövde parçası bu geçiş koridorunun sağında ve solunda heykellerin yer alabileceğini göstermiştir. Ancak, bu heykel ilk işgalcilerin genel olarak Külliye'yi yağmaladıkları sırada tahrip ettikleri heykellerden olmalıydı. Külliye'nin asıl fonksiyonu dışında Oboy (Moğ. Owoo) olarak kullanılmaya başlandığı dönemde bu kırık parça özenle buraya dikilmiş görünüyor. Fakat ilk tuğla döşemeli evredeki taban seviyesinde değildi. Bu evrenin terk edilmesinden bir süre sonra oluşmuş erozyon toprağı üzerine oturtulmuştu. Büyük bir tahribat gördüğünü tespit ettiğimiz külliyede insitu durumda heykellerin bulunabileceğini düşünmüyoruz, ancak bu koridor alanı sınırlayan kesimlerde daha çok parçaların çıkabileceğini düşünmekteyiz. Önümüzdeki kazılarda bu konuda somut bilgiler elde edilecektir.

NG 266 açmasının batısında yer alan NG 265 açması Barkın doğu sınırlarını içine alan bir açma olma bakımından önemlidir. Bu açma da 5x10

m boyutunda olup yine=kodu 1380.500 cm olarak belirlenmiştir. Bu açmada da 1380.500 cm kodunda derinleşme çalışmalarına başlanmıştır.

Bu alanda da, Külliye’nin diğer alanlarında olduğu gibi, üst tabaka Moğol uzunca bir süre terk edilmiş yerleşmenin erozyonun getirdiği sarımsı kahverengi bir kumla kaplıdır. Bu tabaka; uzun yıllarda oluşumu sırasında, göçebelerin ziyaretleri sırasında çevreden topladıkları ya da yanlarındaki bir nesneyi kutsamak için bu alana atmalarından kaynaklanan, dönem ve malzeme olarak çok karışık bir dönemi yansıtır. Ancak -12 cm derinliğe inildiğinde açmanın kuzey kesiminde kiremit parçaları, batı kesiminde ise çeşitli boyutlarda taş parçaları yoğunluk göstermeye başlamıştır. Açmanın batısında -12 cm’de görülen kiremit parçaları doğuya doğru gidildikçe meyilli bir şekilde daha alt seviyelerde ele geçmektedir. -117 cm.

Tabii ki bu parçalar daha sonraki farklı zamanlarda insanlar tarafında kutsanmak için atılan ya da barkın yıkıntılarından farklı zamanda dökülen parçalardır. Bu üst tabakalar karışık bir durum arz etmektedir. Bu kazı sezonunda NG 265 A açmasında doğu kesimde -113 cm ve batı kesiminde -117 cm’lik bir derinliğe ulaşılmıştır. -38 cm ve -117 cm’lik derinliklere ulaşıldığında ise yine benzer şekilde üst tabakalarda olduğu gibi karışık şekilde kiremit, kemik ve sıva parçaları bulunmuştur. Ancak barkın batıdan doğuya doğru yıkılmasını yansıtan kiremit ve kerpiç yıkıntılarının doğuya doğru yoğunluğu azalmaktadır. Açmanın batı kesimine doğru barkın enkazı ve yıkımın etkileri kendisini daha da güçlü bir şekilde göstermektedir. Bu yıkımda ergimiş kerpiç duvar ve sıva balçığı içinde doğuya doğru akmış olan kiremit parçaları yoğunluktadır. Bu parçalar içinde boyalı boyasız çeşitli türleri olduğu gibi rozet şeklindeki alınlık kiremitleri de bulunmaktadır. Çatı kiremitlerinin yıkıntıyla sürüklendiği mesafe yaklaşık 6 metredir.

Açmanın batı açma sınırına 5.40 m mesafede ve kuzey açma sınırını kesen bir konumda -66.5 cm de bir koyuna ait iskelet bütün olarak bulunmuştur. Bu da külliyenin yıkıntılarını kutsamak için göçebelerin gelerek kurban olarak sundukları bir koyuna ait olmalıdır.

NG 264 Açması

NG 264 A açması Bilge Kağan Külliyesi ve bilhassa Külliye'nin merkezi konumundaki barkın planı için son derece önem taşımaktadır. Bu açmanın doğusunda yer alan NG 265 A ve batısında yer alan NG 263 A açmasında yapılan kazı çalışmaları bu durumu destekler mahiyettedir. Bu nedenle NG 264 A açması, yukarıda verilen bilgiler dikkate alınarak bu kazı dönemine dahil edilmiş ve 24.07.2001 tarihinde tekrar açılmıştır. İlk olarak, 5x5 m ölçülerindeki NG 264 A açması 10 x 5m ölçülerine getirilmiş ve bu faaliyet esnasında açma duvarı altında bulunan 53x50 cm ebadında -7.3 derinlikte mermer heykel kaidesi ortaya çıkarılmıştır. Bu faaliyet neticesinde açmanın tamamen sıkıştırılmış gri renkli kerpiç tabakası ile kaplı olduğu gözlenmiştir.

Bu dolgu kerpicin kalınlığı ise, ortalama 70 cm olarak tespit edilmiştir. NG 264 A açmasındaki bu veriler, daha önce kerpiç tabaka olarak tanımı yapılan yüzeyin, barkın inşa edildiği ortalama 70 cm'lik kalınlıkta gri renkli dolgu kerpiçten oluşan bir platform olduğu, tuğla döşemenin ise, takriben 3.5 m uzunluğunda komplekse ait duvar kalıntısı olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, Arnavut kaldırımı görüntüsü veren bu duvarın, her biri 5.5 cm kalınlıkta, uzunluğu 30 cm genişliği ise, 24 cm olan gri renkli, katkısız ve iyi pişirilmiş tuğlalardan yapıldığı tespit edilmiştir. Bu alan Bilge Kağan ve İlbilge Hatun'un heykellerinin bulunduğu yerdir. Belki de bu tuğla dizileri onların heykellerini çevreleyen bir yapıya ait temel izleridir.

NG 264 A açmasının doğu kenarında başlayan kırmızı renkli kerpicin, gri renkli dolgu kerpiç üzerinde yaklaşık 1.40 m mesafe boyunca uzandığı

açık bir şekilde görülmektedir. Aynı zamanda bu durum, kırmızı renkli kerpicin, barkın duvarı olduğuna dair kuvvetli bir delildir. Diğer taraftan NG 263 A ve 264 A açmasında başlatılan çalışmalar, gerek barka ait kiremit parçaları gerekse barkın platformu hakkında genel bir görüş imkanı vermektedir.

NG 264 A açmasını batıya doğru NG 263 A Açması takip etmektedir. Bu açmada da barkın sıkıştırılmış kerpiç yapısı yer almaktadır. Bark çevresinde tokmaklama ile sıkıştırılmış dolgu kerpicin ortalama 70 cm kalınlıkta olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum, barkın 70 cm kalınlıkta gri renkli dolgu kerpiçten yapılmış bir platform üzerine oturtulduğunu göstermektedir. Barka ait muhtemel bir plan veren NG 263 A açmasında batı ve doğu kenarlarındaki derinlikler alınarak kazı çalışmalarına son verilmiştir. Açmanın batı kenarında derinlik-101.7 cm iken, doğu kenarındaki derinlik -57 cm olarak belirlenmiştir.

Bilge Kağan Külliyesi’nde 2001 yılı bark çevresi kazı çalışmasında barkın yapısı hakkında somut ip uçları elde edilmiştir. Ancak tümüyle önümüzdeki kazı sezonunda açılabilecektir. O sırada gerçek boyutları ve nitelikleri ortaya konulacaktır.

NG 263 A açmasını batıya doğru izleyen açma NG 262 A açmasıdır. Bu açma yukarıda da değinildiği gibi Bark ile Sunak arasında geçişi sağlayan güzergahta bulunmaktadır.

Sunak Açmaları

NG 262 A Açması

Bu açma Bark ile Sunak arasında bağlantıyı sağlayan geçişte ve sunağın güney yönünü çevreleyen kısımda yer almaktadır. Bu açmada da NG 266 A; NG 266 ve NG 265 açmaları ile aynı tarihte 21.06.2001 tarihinde çalışmalar başlatılmıştır.

-38 cm derinlikte muhtemelen geç dönemde Moğollar tarafından “Oboy”[1] olarak kullanılan sunağın çevresinde dağınık bir şekilde taş, kemik ve kerpiç tuğla parçaları ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca bu alanda 7 cm uzunluğunda metal bir ok ucu ve 3 cm çapında metal bir halka ele geçirilmiştir. -50 cm derinlikte çeşitli süslemeli keramik parçaları ile 21x43 cm boyutunda, muhtemelen Moğol Dönemi’nden kalan ve günümüzde hala yaşatılan oboy’lara hayvan başı koyma adetini yansıtan bir at başı ortaya çıkartılmıştır. Ancak burada Bark ve Kaplumbağa Kaide (Yazıtın yer aldığı) çevresinde görülen kiremit ve tuğla parçalarında görülen yoğunluk yoktur. Buradaki parçalar çevreden toplanmış kutsanmak için atılan küçük parçalar halindeki tuğla ve kiremit parçalarıdır. Ayrıca sunağın çevresinde ve -52 cm derinlikte yoğun bir yanık bir tabaka gözlemlenmiştir. Bu yanık tabaka doğuya doğru ilerlemekte yer yer ahşap direk izlerini andıran koyu lekelerle kendini göstermektedir. Bu koyu lekelerden kısa bir dönem için sunak çevresinde ahşap direkli bir yapının olabileceğini düşündürmektedir. Bu ahşap direk parçalarından biri açmanın doğu kesitinde rahatlıkla görülebilmektedir. Bu belirgin ahşap izlerinden sonra sürekli olarak sunak çevresinde ateş yakılmasını yansıtan bir izler mevcuttur. Buraya atılan sunu taş ve kiremit parçaların da bu yangınlardan etkilendiği görülmektedir. Yine çalışmalar sonucunda-67 cm derinlikte, kalınlığı 5 cm olan sel baskını sonucu oluşan çakıl tabaka ortaya çıkartılmış, -82 cm ise, sıkıştırılmış toprak tabana ulaşılmıştır. Bu sel tabakası Külliye’nin insan eliyle döşeme taşlarının alındığı, NG 262 B’de göreceğimiz hatıra mezarın tahrip edildiği tabakanın üstünde görülen bu sel baskını yapının özellikle batısında bulunan Sunak çevresini tahrip etmiştir.

NG 261 A’da döşeme tuğlaları kil zeminin alt seviyesine sel tarafından taşınmıştır. Bu güçlü karışıklığa neden olan selin Orhun Irmağı tarafından

yapıldığını düşünüyoruz. Ancak paleo-jeologların yapacağı incelemeler sonucu daha kesin bilgiler ortaya konulacaktır.

NG 262 B Açması

30.07.2001 tarihinde NG 262 A açmasına paralel olarak, açmanın kuzeyinde NG 262 B açmasında çalışmalar başlatılmıştır. Sunak çevresi, sonraki geç dönemlerde Obo olarak kullanıldığı için, bu kesimin de oboy olarak kullanıldığını yansıtan yanmış taş, tuğla, kiremit, ve kemik parçalarının üst derinliklerde, daha ince kül şekliyle alt derinliklerde devam ettiği görülmektedir. Kuşkusuz bu yılın en önemli tespitlerinden biri burada bulunan “sembolik hatıra mezar”dır. Yüzeyde “baştaşı”nın (şahide=başsteli) toprak üstünde 10 cm’lik kısmı görülmüş olan bu sembolik mezarın derinleştikçe devamı ortaya çıkmıştır. Ancak Külliye’nin talan edildiği, büyük ihtimalle Uygur Dönemi’nde bu kısım da en çok tahrip edilen kısımlardan olmuştur. Mezarın ilerleyen kazısında üstünde örtü olarak kullanılan 10-30 cm uzunluk ve 10-20 cm genişliklerde değişen kayrak taş örtüsü açılarak sağa sola, daha çokda doğu yönüne atılmıştır. NG 262 B açmasında mezarın üçte ikisi açılmış, kuzeyde bulunan baş taşı, doğudaki yan taşlarından birisi ve güneye gelen ayak taşları çıkarılmıştır. Mezarın batıda kalan yan taşı ise NG 261 B açması içinde kaldığı için bu alanda NG 261 A açmasını 5x5 m’lik bir boyutta sınırlayarak derinleşmeye gidildi. Burada diğer yan taş da çıkarıldı. Bu alanda da mezar üzerinden atılmış soygun izlerini gösteren çok sayıda kayrak örtü taşları vardı. Mezarın NG 262 A ve NG 262 B açmalarında bulunan tüm kesimlerinde temizlik çalışmaları yapılarak yüzeyden -80 cm derinliğe inildiğinde, bütün Külliye’yi kaplayan gri kil zeminin bu alanda devamı görüldü. Baş taşının oturduğu kuzey kesiminde, zemin bozulmamış olmakla birlikte, mezarı çevreleyen diğer yönlerde 50 cm genişliğinde bir alan kazılarak talan edilmiştir. Sembolik mezarın yan taşlarının üst kesiminin zemin seviyesine

kadar bitki motifleriyle bezeli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu kısımlar büyük oranda kırılmıştır. Kırılan parçalar bir yere götürüldüğünden burada onlara ait bir parça bırakılmamıştır. Zeminin alt seviyesinde kalan kısımlar ise yaklaşık 60 cm yüksekliğinde yer almaktadır. Zemin altına gelecek kısımlarda bezeme yoktur. Kuzeyde, baş ve güneydeki ayak kesiminde ise bezeme zemin altında devam etmektedir.

Sembolik Hatıra Mezar (Sunak Mezar) ile Sunak arası kutsal sunak alanın kuşkusuz en önemli alanıdır. Burada iki önemli kutsiyet gösteren yapı bulunmaktadır. Bunlar sunak ve sunak mezar. Bu alanda zemin seviyesine ulaşılmasına rağmen sunak taşı ile sunak mezar arasında bağlantıyı anlamak amacıyla kazıya devam edildi. Bu alan, özellikle mezar ve sunak çevresi büyük ihtimalle, Uygur Dönemi'nde tahrip edilerek talan edilmişti. Zemin seviyesinin 20 cm altında, kültür toprağının bittiği bir noktada -102 cm derinlikte, başlangıçta 3 adet gümüş çiçek çıkmıştır. 31.07.2001 tarihinde çıkmaya başlayan bu çiçekleri daha sonra yenileri takip etmiştir. O gün 8 adet çiçek çıkarılmıştır. Devamında birbiriyle kaynaşmış daha çok çiçek ve madeni aksam olduğu anlaşılınca, bu alan korumaya alınmış ve ertesi gün 01.08.2001'de eserlerin bulunduğu toprak kitle kesilerek, çelik levhalardan oluşan bir sandık içine alınmıştır. Bu sandık içinde eserlerin konuluş düzenleri bozulmaması için gerekli hassasiyet gösterilmiş ve yumuşak yastıklarla oluşturulan bir salla eserler, kapalı bir mekana alınmıştır. Bu kapalı alanın güvenliği sağlanmış ve 7 kişilik bir ekip kurularak 7 gün boyunca bu eserlerin açılması ve tespiti yapılmıştır.

Bu kısa süre içinde kabaca tespiti yapılan eserlerin listesi ekte verilmiştir. Ancak 4000 parçayı aşan bu eserler, daha sonra daha sağlıklı bir ortamda tespiti, belgelendirilmesi, restorasyonu yapılmak üzere Moğolistan Milli Müzesi'ne teslim edilmiştir. Moğolistan Milli Eğitim

Bakanlığı ile yapılan görüşmeler sonunda, 1 Ekim'den itibaren TC. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkındırma İdaresi Başkanlığı'nın sağladığı imkanlarla Moğolistan Kültür Mirası Laboratuvarı'nda çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalar şu anda sürmektedir. Çalışmalar sonunda bir rapor hazırlanacak ayrıntılı bilgiler ışığında eserler ayrı bir kitap halinde sunulacaktır. Ancak biz burada kamu oyunu biraz olsun fazla merak içinde bırakmamak için henüz çalışmalarımız tamamlanmamasına karşın bilgiler vermek istiyoruz. Ancak burada şunu belirtmek durumundayız. Burada çıkan eserler tabaka kazısında çıkmıştır. Bu doğrudur. Bilge Kağan'a ait Külliye'nin içindedir. Bu Külliye'nin en önemli yerlerinden sunak ve sunak mezar arasında döşeme kil zeminin altında, ana toprağın içine konmuş vaziyette bulunmuştur. Bu eserler buraya aittir. Külliye'nin tahribatından sonraki dönemlerde konmadıkları açıktır.

Külliye'nin bir bütünü ve Külliye'nin yapımı sırasında konmuştur. Sunak mezar içinde ve çevresinde diğer hediyeler de olmuş ya da soyulmuştur, mezarın ve sunağın etrafındaki kazılar bunu gösteriyor, ancak sunak ve mezar arasında kalan bu 60 cm'lik bir boş alan dikkatlerden kaçmıştır. Sunak ile mezar arası 200 cm'dir. Eserler sunak taşına 75 cm kuzeyde, sembolik mezara ise 84 cm uzaklıkta bulunmuştur. Bu da eserlerin iki kutsal yer için sunulduğunun bir göstergesidir. Öyleyse, sunak ve mezarın kullanım gördüğü ya da yapıldığı sıralarda konmalıydı. Kaldı ki mezar yan taşlarında izi olan ve baş taşının orta seviyesinden geçen kil zemin bu eserlerin üst seviyesindedir. Bu Külliye'nin yapım aşamasının ilk evresidir. Bu eserler Bilge Kağan Külliyesi'nin yapımı sırasında konulmuş olması ihtimali büyüktür. Yine de eserler içinden alınan karbon örnekleri üzerinde yaş tayini yapıldıktan sonra kesin bir kara ulaşılacaktır.

Diğer taraftan gördüğümüz eserler altın, gümüş, demir, kurşun, bakır, tekstil ve değişik taşlardır. Bunların da analizleri yapılmadan ne oranda

altın, gümüş, kurşun, demir, tekstil içinde ipek, yün olduğunu, taşların niteliği bilemiyoruz. Bu nedenle tahminlerimizde %99'luk kabullerimiz olsa bile bilimsel anlayışın gerektirdiği gibi; söylediğimiz değerler şimdilik tahminidir. Yani, Bilge Kağan'a ait olması muhtemel buluntular, altın olması muhtemel taç, gümüş olması muhtemel çiçekler (?) durumundadır. Bu konuda çalışmalar sürmektedir. Kesin sonuçlarını içine alan bir kitapta bu bilgiler yayınlanacaktır.

Eserler güvenli ortamda 01.08.2001-08.08.2001 tarihleri arasında mikro-kazı yöntemiyle tabakalar halinde inilerek açılmıştır.2 Bu eserler büyük oranda eserleri sunan kişiler tarafından daha sonra birileri kullanmasın diye tahrip edilmiştir. Ayrıca üst kısımda yer alan kurşun ve gümüş gibi eserler yüksek bir ısınmadan dolayı erimiş, deforme olmuştur. Çoğu eserlerin niteliği anlaşılamamaktadır. Ancak en alta altın eserlerin konulması bunların erimesini engellemiştir. Üstelik bunlardan taçın bir ipek mendil içine sarılmış olmasına rağmen bu mendil ateşten etkilenmemiştir. Bu nedenle eserlerin ateşin içine atılmasından kaynaklanan bir erime olmadığını daha sonraki dönemlerde sunak çevresinde yakılan ateşin aşağıya doğru verdiği ısıdan eridiğini düşünmekteyiz. Ya da bu eserlerin üzerine ateş yakıldığını düşünebiliriz. Ancak, bu eserler üzerindeki 20 cm'lik bir toprak kalınlığından sonra sunak çevresinde yanan şiddetli ateşin izleri olan yoğun kül tabaka bulunmaktadır.

Bu eserlerin bulunduğu NG 262 B açmasının batı komşusu olan NG 261 B açması üzerinde çalışmalar sürdürüldü. Bu alanda da oboy'a ait yanık izler görüldü. Aynı şekilde bu alanın güneyinde bulunan NG 261 A açmasında da aynı durum gözlenmiştir. Ayrıca NG 261 A açmasından başlayarak Külliye'nin doğusunda bulunan NG 267 açmasına kadar açılan kesit açmasından söz etmiştik. Kesitin bu bölümünde NG 262 A açmasının da zemini gri kil ile örtülmüş ve üzerine tuğla döşeme yapılmıştır. Fakat bu

alan Külliye’nin en batı ucunda yer almasından dolayı sel sularından en fazla tahrip olan kesimi olmuştur. Bu alanı karıştıran sel suları zeminde bulunan döşeme taşlarını zemin altına kadar taşımıştır (-115 cm).

Orhun Nehri’nin bu yönde olduğu ve akış istikametinin bu alanı tahrip etme ihtimalinin yüksek olmasından dolayı şimdilik bu tahribatın Orhun Nehri’nin taşkınlarının yapmış olacağını söylemekle birlikte jeologların yardımıyla ilerde daha somut bilgiler verebileceğiz.

Sunağın içinde yapılan çalışmalar sonucunda, bu alanın da oboy için kullanıldığı karışık bir şekilde ele geçen kemik ve taş malzemelerden anlaşılmıştır. Bu buluntular arasında -77.5 cm derinlikte Bilge Kağan Yazıtı’na ait biri büyük iki yazılı parça ele geçmiştir. Bilge Kağan Yazıtı’nın doğu yüzü, I-II. satıra ait bu parçaların daha önce bilinmediği anlaşılmış ve büyük parçanın yeri yazıt üzerinde tespit edilmiştir.

Sonuç olarak, sunak ve çevresinin Kök Türk (Göktürk) Dönemi’nden sonra, Uygur ve özellikle Moğol Dönemi’nde yoğun bir şekilde oboy olarak kullanıldığı ele geçen buluntuların fazlalığından ve sunağın çevresini tamamen kaplayan yangın tabakasından anlaşılmaktadır. Ayrıca sunağın çevresinde tespit edilen çakıl tabakadan da bu alanın geç dönemlerde bir sel baskınına maruz kaldığı tespit edilmiştir.

Doğu Duvar Açmaları

NH 273; NI 273

Bu alan Bilge Kağan Külliyesi’nin şimdiye kadar bilinen, Radloff tarafından 1893’te ve tarafımızdan 2001 yılında kazılan NG 268 A ve NG 268 B açmalarından doğudaki ilk yapı unsurudur denilebilir. Araştırmalarımız kazıda külliyelerden bu kadar uzakta böyle bir yapının olduğunu göstermemiştir. Külliye’den 65 m doğuda bulunan bu alanda toprak yüzeyinde belli bir yükseklik dikkati çekmekteydi. Jeofizik ekibinin ölçümleri ile bu tümseğin 10x20 m genişliğinde ve 3 m derinliğinde bir

yapı olabileceği sonucuna varıldı. 5x5 m’lik 2 adet sondaj açması ile burada çalışmalara başlandı. Bu çalışmalarda NH 273 A ve NI 273 A olmak üzere kuzey güney yönünde birbirini takip eden 2 adet açma açıldı. Bu açmaların -32. 4cm derinliğinde batı kesimini takip eden kırmızı kilden sıkıştırılma teknikle yapılan 50 cm genişliğinde bir kerpiç duvarın geçtiği tespit edildi. Bu duvar NH 273 açmasında 4.25 cm uzunluğa sahipti. Bu duvarın doğu kısmında Külliye’den toparlanarak getirildiği anlaşılan tuğla, kiremit parçaları yoğunluk göstermekteydi. NH 273 açmasının NI 273 açması ile arasında gezi yolu oluşturan kesiminde, açma içinde görülen 40x40 cm’lik, doğu kenarında -30.4 cm’de 40x67 cm ebadında başka bir kerpiç duvar kalıntısı ele geçmiştir. Bu duvarlar da büyük duvar kalıntısında olduğu gibi kırmızı kilden yapılmıştı. Ancak temelleri zayıftı, kimi zaman bir kiremit ve tuğla parçasına konmuş kerpiç temellerdi. Niteliksiz bir işçilik yansımaktadır. -45.2 cm’de kuzey kısımda, 1.40 m genişlik x 1 m yüksekliğinde kireç bir tabaka bulunmaktadır. Bu alan, en büyüğü 20x22 cm ebadında kırık döşeme taşları ile çevrilmiştir. Bu kireç tabakanın üstünde ise 3 cm’ye varan açmanın tümünü kaplayan bir mil tabaka bulunmaktadır. Bu görüntü, inşaat için biriktirilmiş bir malzemenin terke dilmesinin görüntüsünü uyandırmaktadır.

Açmanın güneyinde, kerpiç duvarın hemen kenarında -85.2 cm derinlikte 9x9 cm ebadında çatı süslemelerinde kullanılan bir rozet ele geçmiştir. Küçük kerpiç duvar izleri odaları olan bir yapı izlenimi yaratsa da kesin bir kanıya varılamamaktadır. Bu alandaki bütün bu görüntüler tamamlanamayan, ters giden bir durumu yansıtıyor gibidir. NI 273 açmasında görülen tuğla kümeleri ise bunu destekler niteliktedir. Öbek öbek konmuş tuğlalar Külliye’nin zemin tuğlalarıdır. Ancak buraya kimin, ne zaman, niçin getirdiği soruları ilerideki yıllarda yapılan kazılarla aydınlığa kavuşacaktır.

Diğer taraftan jeofizik sonuçlarında 3 m'de kalın bir şekilde duvar olma ihtimali olarak görülen lekenin, kazılar sonunda gri kilden oluşan sertleşmiş bir konglomera olduğu anlaşılmıştır. Bu doğal yapının bir zamanlar için Hoşa-Saydam Gölü'nün kıyı şeridi olduğunu tahmin etmekteyiz. Göl yatağından getirdiğimiz kil örnekleriyle bu tabaka paralellik göstermektedir. Yine bu konuda bize en iyi ayrıntıyı paleo-jeologlar verebilecektir. Bu alanda -151 cm derinliğe doğal toprakta inilmiştir. Önümüzdeki çalışma sezonunda bu alan kuzey ve güney yönünde açılmaya devam edilerek kerpiç surun uzantıları ve doğusunda yer alan bu karışık yapıların fonksiyonu açıklığa kavuşturulacaktır. Külliyelerden bu kadar uzakta yer alan bu surun külliye ile olan irtibatı da ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anonim III. Mezar Külliyesi

Anonim III. mezar külliyesi Hoşa-Saydam bölgesinde yer alan mezar külliyeleri arasında dikkat çekici olanlarından birisidir. Bilge Kağan ve Köl-tigin mezar külliyelerinden sonra Türk bilimadamları tarafından "Anonim" ve yabancılar tarafından Hoşa-Saydam III'ten itibaren isimlendirilen mezar külliyeleri gelmektedir. Bu bölgede çok sayıda mezar bulunmasına rağmen Anonim mezar külliyeleri, planları ve sanduka taşlarının işlenişleri bakımından diğerlerinden farklılık göstermektedirler. Şimdilik bu özellikte dört adet tespit edilmiş ve Anonim I, II, III ve IV olmak üzere isimlendirilmişlerdir. Anonim I. ve II. (Hoşa-Saydam III-IV) mezar külliyeleri önceden kazılmış, Anonim IV. mezar külliyesi ise 2000 yılı Türk-Moğol arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda açılmıştır. Anonim IV. mezar külliyesinde resmi bir kazı yapılmadığı anlaşılmıştır.

Bilge Kağan, Köl-tigin mezar külliyeleri ve sanduka taşlarının dış tarafı tasvirli olan diğer Anonim mezar külliyeleri ile karşılaştırma yapmak ve hatta Moğolistan'da başka kültür coğrafyalarında çıkartılan aynı tür buluntularla değerlendirmek amacıyla kazı yapılmasına karar verilmiştir.

Öncelikle Anonim III mezar külliyesinin aplikasyon krokisine uygun olarak çalışmaya başlanıldı. Arkeolojik kazı için AO-266 ve AO-267 kareleri seçildi. Bu karelerin her biri 10 x10 m ebadında olup mezar külliyesi AO-266 ve AO-267 karelerinin tam ortasında bulunuyordu. Bu nedenle her iki alanda (AO-266 ve AO-267) da açma yapılması gerekiyordu. AO-266 ve AO-267 alanları A ve B olmak üzere iki alana ayrıldı.

İlk olarak AO-267 açmasında 10x5 m'lik alanda çalışılmaya başlanıldı. 609 numaralı nirengi noktası (1384.28) 0 noktası olarak kabul edildi. Açmada toprak üzerinde bulunan otlar temizlendikten sonra kaba toprak alınmaya başlandı ve ilk aşamada -38 cm derinliğe inildi. Sanduka taşlarından iki tanesi ortaya çıkartıldı. Sanduka taşlarının dış yüzlerindeki tasvirlerin iyi korunmuş olduğu dikkati çekti.

AO-266 B açmasında 10x5 m'lik bir alanda da çalışılmaya başlandı. Bu açmada da aynı seviyeye inildi. Böylece AO-266 B ve AO-267 A açmaları birleştirilmek suretiyle 10x10 m'lik bir alanın kaba toprağı alınmış oldu. Sanduka taşlarının AO-266 B ve AO-267 A açmaları içerisinde kalmaları böyle bir çalışmayı zorunlu kıldı.

AO-266 B ve AO-267 A açmalarının içerisinde kuzey ve güneyden 2'şer, batı ve doğudan 2,5'er metre içeride sanduka taşları içerisine alacak şekilde 4x5 m (kuzey-güney doğrultusunda 5, doğu-batı doğrultusunda 4 m) ebadında bir açmaya başlanıldı.

Bu açmanın ilk kademesinde insitu olmayan taş parçalarına rastlanıldı. İlk anda bu taş parçalarının barkın yönü, durumu ve konumu açısından herhangi bir fikir vermediği anlaşıldı. Açmada ikinci seviyede (A2) -56 cm derinliğe inildi.

İç açmada derinleşmeye devam edildi (A3). Derinleşme esnasında yoğun bir şekilde döküntü taşa rastlanıldı. Özellikle açmanın güneybatı

tarafında yoğun olarak taş parçaları ortaya çıktı. Bu yoğunluğun açmanın güney tarafına doğru da devam ettiği görüldü. Taş sandukalardan kırılmış küçük parçaların moloz taşlar arasına dağılmış halde bulunmaları dikkat çekti. Güneybatı tarafta üstü tamamen kırık olan taş sanduka taşının hemen dış tarafında -64 cm derinlikte at başı iskeletine rastlandı. At başının buraya barkın yapımından çok sonra konmuş olabileceği, zira barkla bağlantılı izlenim vermeyen taş parçaları ile birlikte konulduğu asıl düşüncemizi oluşturdu. Açmada -67 cm derinliğe inildi. Açmada yeni bir derinleşmeye (A4) başlandı. Sanduka taş parçalarında harç kalıntılar dikkati çekti. Parçalar üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda iki kırık parçanın birbirine oturması ve arkasında yan yüzeyde görülen harç tabakalarının taşın geçmiş zamanda tahrip edildiği ve sonradan onarım gördüğünü düşündürdü.

Açmada sona olarak yeni bir derinleşme (A5) başlanıldı. Bu derinleşme esnasında sanduka taşlarının zemin seviyesine inildi. Sanduka taşlarının dibine -98 cm'de ulaşıldı. Dördüncü sanduka taşının izine rastlanılamadı ve onun tamamen kırık olduğu anlaşıldı. İç açmada dışa taşacak şekilde kuzeybatı köşeden 0,5x2 m ve kuzeydoğu köşeden 0,5x3 m genişliğinde alanlarda derinleşmeye başlanıldı. Kuzeybatı köşedeki alan 0,5 m genişletilerek 1x2 m genişlikte derinleşmeye başlanıldı. Her iki köşe açmasında da taş yığınlarına rastlanıldı. Bu taş yığınları her iki köşe açmasında da bulundu. Kuzeybatı köşe açmasında -84 cm ve kuzeydoğu köşe açmasında ise -94 cm derinliğe ulaşıldı. Açmada hemen kuzeybatı köşede açmanın batı sınırı içerisinde 70x50 cm'lik (kuzey-güney yönünde 70, doğu-batı yönünde 50) alanda test derinleşilmesi yapıldı. Burada 124 cm derinliğe inildi.

Sanduka taşları içerisindeki alanda 85x85 cm'lik dört kare oluşturuldu. Bu dört kareden kuzeydoğu ve güneybatı tarafta olanlarda derinleşmeye devam edildi. Kuzeydoğu köşedekinde -167 cm, güneybatıdakinde ise -170

cm derinliğe ulaşıldı. İç açma içerisinde 85 cm’lik oluşturulan karelerin tam orta kesiminde dikey olarak duran büyük bir ahşap parçasına rastlanıldı. Ahşap kalıntısı 46 cm yüksekliğindedir. İç açmada derinleşilen kuzeydoğu karesinin dibinde orta da bir yangın izine -167 cm’de rastlanılmıştır.

Kazı sonucunda ortaya çıkartılan taşlardan kuzeyde bulunan taş 150x110 cm ebadında ve kalınlığı 13 cm’dir. Doğu taraftaki taş 178x120 cm ebadında ve kalınlığı 15 cm’dir. Güney tarafta çok kırık durumda olan taş ise, 150x50 cm ebadında ve 11 cm kalınlığındadır. Taşlar oldukça sert bir yapıya sahip olmalarına rağmen dış yüzlerine çok güzel bitkisel süslemeler işlenmiştir. Taşlar çok tahrip olmuş, ancak süslemelerin derin yapılması görünümlerine zarar vermemiştir.

Anonim 3 mezar külliyesi sanduka taşlarının dış yüzlerinin bitkisel bezeklerle süslenmesi bakımından önem taşımakta, çağdaşlarıyla olduğu gibi kendisinden önce ve sonra yapılanlarla karşılaştırma yapmaya imkan vermektedir. Ayrıca, at başı iskeletinin bulunması tam orta kısmında sanduka taşlarının içerisinde dikey olarak bir direğin olması ve muhtemelen burayı ziyaret edenlerin direğe ip, bez bağlamaları burasının yapıldığı zamandan kutsal alan olarak kullanıldığını göstermektedir. Bilge Kağan, Köl-tigin, Anonim I, I mezar külliyelerinde balbal sırası bulunmasına rağmen bu mezar külliyesinde Anonim IV mezar külliyesinde olduğu gibi herhangi bir balbalın bulunmaması bu mezar külliyesinin bir çocuk ya da bir bayan için mi yapıldığı sorusuna cevap aramak için bir çıkış noktası olabilir.

Sonuç olarak, bu yıl gerek Bilge Kağan Külliyesi’nin mimarisi ve gerekse de o dönem kullanılan eşyalar bakımından birçok yeniliği gün ışığına çıkaran bir çalışma sezonu geçmiştir. Hatta bu çalışma programı şu anda Moğolistan Kültür Mirası Laboratuvarları’nda sürmektedir. Bize göre bu çalışmalar henüz bitmiş değildir ve yeni başlamıştır.

Öncelikle bu eserlerin doğal etkilere karşı korunması, onarımı ve tanıtımı (yayınlanması ve sergilenmesi) gerekmektedir. Ancak bu eserler bize Bilge Kağan, Köl-tigin ve Tonyukuk Külliyelerinin kazımı ve onarımını unutturmamalıdır. Zira bu yapılarında kazımı ve onarımı devam etmelidir. Ancak Köl-tigin Külliyesi 1958 yılında kazıldıktan sonra kaderine bırakılmış ve adeta yapı doğal etkilerle dağılıp yok olmuştur. Köl-tigin Külliyesi'nden alacağımız dersler neticesinde bir yandan kazarken bir yandan koruma tedbirlerimizi sürdürmeliyiz.

Kuşkusuz, Kazılar bilimsel çalışmalar için ihtiyaçtır. Kazı yapılmasının amacı geçmişinin bilinmezlerini gün ışığına çıkarmaktır. Bu nedenle bir kazıda aceleciliğe gidilmeden son derece hassas yöntemlerle kazılar yapılmalıdır.

Günümüzde yanmış bir yarım buğday tanesini bile tahrip etmeden çıkarmaya çalışan bir arkeoloğun, artık 100 yıl öncesindeki yöntemlerle sadece hobilerini gidermek için sadece define için tarihi dokuyu yok etmesi beklenemez. Zaten yöntemleri içinde yapılan kazılarda kıymetli eserler çıkmaktadır ve çıkacaktır. Artık, geçmişten bize kalan her şey altın olsun olmasın önemlidir. Dünyada bir dönem arkeologları (!) sadece define aradı, bir dönem ise yazılı tablet aradılar. Oysa şimdi sadece insanların zenginlikleri değil, hayatını ilgilendiren her şey önemlidir. Bu yüzden disiplinler arası işbirliği gereklidir. Özellikle tarih araştırmalarında fen bilimler, sosyal bilimler ayrımı kalkmıştır. Son çeyrek yüzyılda ortaya çıkan Arkeometri şu başlayan yüzyılımızın öne çıkan disiplini olarak bütün bilimleri tarihin aydınlatılmasında birleştirmiştir. Çalışmalarımızda prehistorik (tarih öncesi) dönem arkeologlarının hassasiyetini göstermediğimiz sürece geçmişimizi yok ederiz. Sadece, hobilerimiz için kazılar yaparsak, tarihin bizi yargılayacağını unutmamak gerekir.

1 Oboy ya da daha ziyade Altaylı şamanist Türklerin şaman törenlerinin yapıldığı tepelere verdiği isimdir. Moğollar bu tür yerlere Owoo adını vermektedir. Kutsal tepelere ve yol kenarlarına taş yığınları yapılır ve buradan geçenler üç taş atıp güneşin bulunduğu taraftan olmak üzere üç kez bu tepeyi dolaşırlar. Çeşitli dilekler yapılan bu tepelere zaman zaman içki bırakanların içki şişesini atması ya da bacağı kırılanların bacağı iyi olunca koltuk değneğini bırakması gibi şükran adakları görülür. Moğollar tarihi alanları da oboy gibi kullanmakta ve bu ziyaretlerde çoğu zaman kımız saçısı yapmaktadırlar. Bilge Kağan ve Köl-tigin Külliyeleri bu amaçla hala kullanılmaktadır. Özellikle Bilge Kağan

Külliyesi'nde Sunak kesimi bu tür adaklar bakımından yoğunluk göstermektedir. Ancak yazıt ve heykellerin bulunduğu doğu kesimi ve bark kesimi de ikinci ve üçüncü dereceden uzunca bir süre kutsandığı kazı sırasında çıkarılan karışık taş, tuğla, kiremit, kemik, para ve çeşitli madeni parçalardan anlaşılmıştır.

2 Burada kazı ekibi olarak, çalışmamıza işbirliği gösteren, sorumluluk alan, kapalı mekanda çalışan ekibe teşekkür ederiz. Bunlar kazı ekibinden Ch. Amartuvshin, Remzi Kuzuoğlu, G. Mutlu Bozkurtlar, gözlemciler; jeofizik ekibinden Emin Ulugergerli, jeodozi ekibinden Ya. Serevja; fotogrametri uzmanı Murat Yakar digital fotograflar için ve tercümanlık için B. Amgalan'dır. Bu çalışmalar yapılırken kazı ekip başkanları Hasan Bahar ve D. Bayar'ın da görüşleri alınarak ve Saadettin Gömeç'in başkanlığında yapılan komisyon toplantılarında alınan kararla yoğun hızlandırılmış bir çalışma ortamında sürdürülmüştür.

ÇORUHLU, Y., Erken Devir Türk Sanatının ABC'si, Kabalcı, (2. Bas.) İstanbul 1998. ESİN, E., (Editör), Türk Kültürü El-Kitabı, Cilt II, Kısım I a,

İslamiyetten Önceki Türk Sanatı Hakkında Araştırmalar, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.

JISL, L, "Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmaların Sonuçları", Belleten, XXXII/107, (Temmuz 1963), s. 387-410.

GÖMEÇ, S., Kök Türk Tarihi (2. Bas.,), Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

V. D. Kuborev, Eski Türklerin Dönemi (Yayın Yönetmeni E. İ. Derevyanko), Nauko Yay., Novosibirsk 1984 (Rusça),

ÖGEL, B., İslamiyet'ten Önce Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, (2. Bas.) Ankara 1984.

NOWGORODOWA, E., Alte Kunst der Mongolei, Leipzig 1980.

RADLOFF, W., Atlas der Alterhümer den Mongolei, St. Petersburg 1896.

ROUX, J. P., (Çev. A. Kazancıgil), Altay Tüklerinde Ölüm, Kabalcı, İstanbul 1999.

SINOR, D., (Derleyen), Erken İç Asya Tarihi, İletişim Yay. İstanbul 2000.

DOKUZUNCU BÖLÜM: UYGURLAR

Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü / Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu [s.193-214]

Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Giriş

Uygur tarihi hiç şüphe yok ki Orta Asya tarihinin en önemli birkaç devresinden biridir. Uygur tarihini toplu olarak ele alan, ilk önce ünlü Japon bilgini Haneda Toru oldu. Aslen bir Budolog olan ve Japonya'da Budolojiyi kuran Prof. Dr. Haneda ancak Uygurların Budizm hakkındaki geniş bilgileri sebebi ile bu konuyla ilgilenmiş ve onları Japonya'ya tanıtmak istemiştir.

Aynı konu ikinci olarak Prof. Dr. B. Ögel tarafından ele alınmış ve bu konuda bir kaç makale yayınlanmıştır. Yalnız Prof. Dr. B. Ögel bu makalelerinde Uygur tarihinin kronolojik olay sıralarına değil, daha çok kabile hareketlerine ve bir Orta Asya devletinin boylardan imparatorluk haline nasıl geldiği konusunu incelemiştir.

Uygurların Ötüken bölgesindeki Hakanlık dönemi Prof. Dr. G. Çandarlıoğlu tarafından doçentlik tez çalışması olarak araştırılmıştır.

Bu çalışmada T'ang sülalesi dönemine ait Çin yıllıklarında ve ansiklopedilerinde mevcut Uygurlarla ilgili kayıtların Türk diline tercümesi, yorumlanması, batılı araştırmacıların eseriyle karşılaştırılması ve olayların kronolojik olarak sentezi üzerinde durulmuştur.

Uygur Hakanlığının son yılları ile yıkılışı da Çinli öğrenci Ts'ai Wen-shen tarafından Ankara'da doktora tezi olarak incelenmiş ve Türkçe olarak Taipei'de yayınlanmıştır. Bu çalışmada o dönemde yaşayan Çin devlet adamlarının mektub ve raporları üzerinde durulmuştur.

Beşbalık - Turfan Uygur Devleti Prof. Dr. Özkan İzgi tarafından doçentlik tez çalışması olarak araştırılmıştır. Özellikle Wang Yen-te seyahatnamesi tercümesi ve Çin yıllıklarında bulunan tamamlayıcı bilgiler değerlendirilmiş, batılı araştırmacıların eserleriyle karşılaştırılmıştır.

Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi kabileleri, Prof. Dr. G. Çandarlıoğlu tarafından doktora tez çalışması olarak incelenmiş ve Türkçe olarak Taipei'de basılmıştır. Uygur Hakanlığı yıkıldıktan sonra kurulan Uygur Devletlerinden biri olan Sarı Uygur Devletinin diğer bir adı da Kan chou (Kansu) Uygur Devleti'dir. Bu eserde Kan-chou Uygur Devleti ve komşularıyla akrabalık ilişkileri biraz Çin kaynakları, daha ziyade batılı araştırmacıların çalışmalarından faydalanılarak analiz ve senteze gidilmiştir.

I. Orhun Uygur Devleti

1. Kuruluş

Çin kaynakları Uygurları Hunların nesilleri olarak kabul ederler. Akraba kavimlerle birlikte Dokuz Oğuz-On Uygur diye isimlendirilirler.

Uygurlar IV.-V. asırlarda Toba devleti zamanında Töles adını aldılar. Çinlilere göre Uygurlar sayı bakımından pek kalabalık değillerdi. Fakat çok kabiliyetli ve cesur idiler. Yüksek tekerlekli arabaları vardı. Göçlerde ve harplerde bu arabalarına çok güveniyorlardı. Çin kaynaklarında Kao-ch'ih (yüksek tekerlek) adıyla da kaydedilmektedir.

İlk zamanlarda Töles boylarının müşterek bir reisleri yoktu. Göçebe oldukları için bir yerde devamlı oturmuyorlardı. Ata binmede, ok atmada üzerlerine yoktu. Toprakları verimsiz olduğu için atları az, koyun ve sığırları çoktu. Selenga, Orhun ve Tola nehirlerinin kıyılarında oturan bu

oymaklar, Göktürk devleti kurulunca, onların hakimiyetini tanıdılar. Baykal gölünün güneyindeki bozkırlarda iç işlerinde serbest olarak yaşadılar. VII. asırda Göktürkler Çinlilere yenilince Töles birlikleri de dağıtıldı.

Göktürk Devletinin zayıf çağı olan VII. asrın başında Orhun ve Selenga kıyılarında oturan Uygur, Bugu, Bayırku, Tongra vs. kabileleri bir şefin hakimiyeti altında toplandılar. Reislerin unvanı İrkin idi. İrkin'in P'u-sa isimli bir oğlu vardı.

P'u-sa 630 senesinden sonra Göktürklerin kuzey sınırlarına akınlar yapmağa başladı. Göktürkler bu Uygur-Töles akınlarını durdurmak için bir ordu gösterdilerse de muvaffak olamadılar. Bu galibiyet Uygur ve Töleslere büyük itibar kazandırdı.

Bu zaferden sonra P'u-sa Alp İlteber unvanını aldı. Çin kaynakları P'u-sa'dan şöyle bahsederler: "Mükemmel harp planları yapıyordu. Savaşta askerlerin önüne geçip hücum ederdi. Az askerle çok iş yapıyordu. Askeri talimler yapıyor, ok atıyor, askerle beraber avlara gidiyordu. Annesi de halkın şikayetlerini dinliyor, davalarına bakıyordu. Kanun ve nizamları bozanları cezalandırıyordu. Bu suretle kabilelerin düzeni muntazam yürüyordu. P'u-sa zamanı Uygurların refah devridir."1

Göktürklerin zayıf olduğu bu çağda Orta Asya'nın kuzeyinde başlıca iki kuvvet vardı. 1-P'u-sa'nın emrindeki Uygur Tölesleri, 2- Sir Tarduş Tölesleri.

646'dan sonra Uygurlar yine bir İlteber'in idaresinde idiler. Fakat bu Çinlilerin kuklası durumunda idi. Diğer taraftan Göktürk devleti de can çekişiyordu. Sir-Tarduş Tölesleri de Çin'in müttefiklerine yenilip Uygurların idaresine girmeğe mecbur olmuşlardı. Böylece Orta Asya'nın doğu kısmı bir Çin eyaleti haline gelmiş oldu. Bu kukla İlteber kendini kağan ilan etti. Göktürk tarzında teşkilat kurdu. Fakat bu devri gerçek bir kağanlık dönemi olarak kabul etmek zordur.

Uygur Töleslerinin halkı boş durmuyor, Çin hakimiyetinden kurtulmak için çareler arıyordu. 648'de kukla İlteber öldürüldü. Yerine halkın tuttuğu başka bir reis getirildi. Fakat o da Çinlilerin hilesine kurban gitti.

Uygurların isyanından korkan Çinliler onları Ch'i-pi Tölesleri ile anlaştırıp büyük vaadlerde bulunarak Batı Göktürklerine saldırttılar. Çinliler gittikçe kuvvetlenerek Batı Göktürkleri devamlı surette mağlup ettiler. Uygurlar da Po-jun adlı bir kukla reisin idaresine girmişlerdi.

651'de Çin hesabına Kore isyanını bastırdılar. Batı Göktürk savaşlarına iştirak ettiler.

656'da Onoklara karşı zafer kazandılar. Taşkent'e kadar ilerlediler.

661-63 senelerinde Uygurlar Çin'e baş kaldırdılarsada muvaffak olamadılar.

Göktürk devleti, ikinci defa kurulduğu zaman Uygurlar tekrar Göktürk devleti içinde yer aldılar.

742-43 senelerinde Göktürklerin hakimiyeti altında bulunan Karluk, Basmıl ve Uygur oymakları Göktürk kağanı Ozmış'ı mağlup edip öldürdüler.

Göktürk devleti ortadan kalınca Basmılların idaresinde yeni bir kağanlık kuruldu. Uygurlar sol (doğu), Karluklar sağ (batı) yabguluğu teşkil ettiler.

744 senesinde Uygur Yabgusu Basmıl kağanını mağlup ederek kendini kağan ilan etti. Kutlug Bilge Kül Kağan unvanını aldı. Bu suretle hür Uygur Kağanlığı kurulmuş oldu.2

2. Kutlug Bilge Kül Kağan Devri

744'de Uygur reisi Basmılları tamamiyle mağlup etti. Böylece Uygur birliği tamamlanmış oldu. Uygur Reisi Kutlug Bilge Kül Kağan unvanı ile Hakan oldu. Her tarafa elçilerle fetihnameler gönderildi. Tabii bu arada Çin'e de elçiler gitti. Çin imparatoru da tebrik için elçiler gönderdi.

Uygurların toprakları gittikçe genişledi. Doğuda Szu-wei'e, batıda Altın Dağları'na kadar olan bölge ve güneyde Gobi sahrası kontrolleri altında idi. Yani Hunların bütün eski topraklarına sahip olmuşlardı.

Kısa ve başarılı bir dönemden sonra Kağan vefat etti (747).

3. Moyen-Çor Kağan Devri

Kutlug Bilge Kül Kağan ölünce (747) yerine oğlu Moyen Çor geçti. Sert huylu asker idaresini iyi bilen bir kimse idi.

Moyen Çor'un yapmış olduğu seferleri 4 kısımda inceleyebiliriz.

1. Batı Seferleri: Batıda Uygurlara karşı başlıca mukavemet edenler Karluklarla, Türgeşler idi. Karluklar bu sırada Altay Dağlarının güney batı eteklerinde oturuyordu. Türgeşler ise Çu ve Talas nehri bölgesinde idiler. 744'de Uygurların hakimiyetine giren Karluklar zaman zaman isyan ederek Türgeşlerle birleşiyorlardı. Moyen Çor Kağan Türgeşleri yendi. Böylece Uygur Devletinin sınırları batıda Sırderya nehri boylarına kadar ilerledi.

2. Kuzey Seferleri: Bu seferler Kem nehri boyunca uzanan dağlar aşılmak suretiyle yapılmıştır. Bu seferlere bir başka deyimle Kırgız seferleri de diyebiliriz.

Kırgızlarla Uygurlar arasındaki bölgede Çik adlı başka bir Türk kavmi vardı. Moyen Çor Kağan zamanında Çik'ler Uygur hakimiyetine girdiler. Kırgızlar henüz mağlup olmamışlardı.

3. Oğuz Seferleri: Uygur çağındaki Uygurların kim oldukları hakkında pek bilgimiz yoktur. Yalnız Selenga Nehrinin kıvrımında Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarların mağlup oluşlarından bahis vardır. Moyen Çor yazıtından Çinde de Oğuzların mevcut olduğunu öğreniyoruz.

4. Çinlilerle Olan Askeri ve Siyasi Münasebetler: Moyen Çor Kağan'ın ilk zamanlarında Çin çok karışık bir durumda idi. 751 senesinde Talas Meydan Muharebesinin de kaybedilmiş olması, Çinde karışıklıkların

çıkmasına sebeb olmuştu. 755'de ki An Lu-shan isyanı T'ang hanedanının itibarını sarsmıştı. Doğu baş şehri Lo-yang ve batı baş şehri Ch'ang-an asiler tarafından zaptedilmişti. Bu tehlikeli durum karşısında Uygurların yardımına müracaat edilmiştir.

Su-tsung tahta geçtiği zaman (756) T'un-huang beyi Ch'eng-ts'ai'i iyi münasebetler tesisi için elçi olarak Uygurlara gönderdi. Uygur Kağanı Ch'eng-ts'ai'a gelin olarak bir Uygur Prensesi verdi. (Bu prensesin kimliği konusunda kaynaklar değişik şeyler söylemektedir). Ayrıca büyük kumandanlarından bazılarını Çinli prensesle diplomatik evlilik yollarını araştırmak üzere Çin sarayına gönderdi. Su-Tsung neticeden çok memnundu.3

Ondan sonra Kağan bizzat askere kumanda ederek Sho-fan garnizon kumandanı Kuo Tzu-i ile beraber sefere çıktı. Birlikte T'ung-lo ve diğer barbarları Sarı Irmak kenarında yendiler. Kağan Kuo-Tzu-i'yi kurt başlı bayrağa saygı duruşunda bulunduktan sonra huzuruna kabul etti.

757'de Uygur yabgusu, Tudun'u 4000 asker ve pek çok at ile tekrar Çin'e yardıma geldiler. İmparator Su-tsung çok memnun oldu. Onların şerefine ziyafet ve hediyeler verdi.

İmparator Kuang-p'ing beyine Yabgu ile kardeşlik antlaşması yapmasını emretti. Yabgu'ya son derece nazik muamele etti. O'nu mahremiyetine aldı.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre, Çin bu olayda da malum politikasını takip ederek aslen Türk olan An Lu-shan'ın isyanını yine Türklerin yardımı ile bastırmak istemiştir. Bu gaye ile Uygurlardan yardım istemiştir. Uygurlarda yayılmak ve Çin'e müdahele etmek için uygun fırsat kolluyorlardı. Bu zaten onların aradıkları şeydi.

Uygurlar Fu-feng'e gelip çinli kumandanlar ile görüştüler. Kuo Tzu-i onlara 3 günlük büyük ziyafet verdi. Uygur Yabgusu, Çin zorluk içindeyken

ziyafete vakit olamayacağını söylediyse de Kuo Tzu-i onları ikna etti. Onlara günlük erzak olarak 200 koyun, 20 sığır ve 40 shih pirinç verdi.

Hsiang-chi muharebesine giden ordu Feng nehri kıyısında dizildi. İsyancılardan bazıları Çin ordusunun sol tarafında pusu kurmuşlar, sürpriz hucumu için bekliyorlardı. P'u-ku Huai-en'ın (aslen uygur olan büyük bir çin generali) işareti üzerine Uygurlar çabucak harekete geçerek pusuda yatanları yok ettiler. Sonra isyancıların arka tarafına giderek diğer Çinli kumandanla birlikte isyancıları kuşattılar. Tamamiyle bozguna uğrattılar. Ch'ang-an geri alındı.

Sonra Lo-yang'ı almak üzere harekete geçtiler.

Harpten önce Uygurlar Yabgu'nun idaresinde güney dağları boyunca Ch'u-wo'ya vasıl oldular. Vadide pusuya yatan isyancıları yok ettiler. Sonra Uygurlar dağın kuzeyine kamp kurdular. Tzu-i ve diğerleri asilerle harbettilersede mağlup olup geri çekildiler. (Çin kaynakları mağlubiyeti kabul etmezler. Bir karışıklık oldu şeklinde geçerler.) Uzaktan, olanları gören Uygurlar hemen batıdaki tepeleri aşarak hucuma geçtiler. Asileri bozguna uğrattılar ve kilometrelerce takip ederek tamamiyle imha ettiler.4

Ch'ang-an alındığı zaman Uygurlar şehri yağmalamak istediler. Buradan Lo-yang'ı kurtarmağa gideceklerdi. Ch'ang-an'ı yağmalarlarsa Lo-yang halkı onları asilerle birlik zannederek onlara da mukavemet edecekti. Bu sebeple Kuang-pin Beyi Uygurlara Mani oldu. Fakat Ch'ang-an alındığı zaman Lo-yang yağmasını vaadetti. Uygurlar kabul ettiler. Bu işi başardıktan sonra üç gün şehri yağmaladılar. Kuang-p'ing Beyi de onlara nakışlı elbiseler, kıymetli taşlar hediye etti. Yabgu çok memnun oldu.

İmparator da Yabgu şerefine büyük ziyafet verdi. Uygur reislerine, nakışlı, işlemeli, renkli, ipekli kumaşlar, altın ve gümüş kap kacak hediye etti.

Çin imparatorlarının tahtı salondan yüksekte olan bir set üzerinde kurulur ve buraya merdivenle çıkılırdı. Bu set'e hiç bir yabancı çıkamazdı. Bu ziyafet esnasında Yabgu merdivenleri çıkarak, İmparatorun yanında oturmuştur. Çin imparatorunun tahtı yeniden kendisine bahşeden Uygurlar'a karşı böyle bir yakınlık göstermesi gayet tabiidir.

An Lu-shan isyanı bastırılmış olmakla beraber T'ang Hanedanının temel taşlarından pek çoğunu da beraberinde götürmüştür. Öyle görünüyor ki bu tarihten itibaren Çin'in hakiki hakimleri Ugurlar olmuşlardı.

758'de İmparator Moyen-Çor Kağan'ın akrabalık dileğini kabul etti. Küçük kızını Ning-kuo Prenses unvanı ile gelin olarak gönderdi. Bundan önce diğer barbar reislerinin akrabalık isteklerine uydurma prenses unvanı verilen Çinli kızlar gönderilmişti. Bu seferki Çinli gelin imparatorun öz kızı idi. Bu da imparatorun Uygurlara verdiği önemin en büyük delilidir.

Ning-Kuo Prensesi büyük merasimle Çinden ayrıldı. Kalabalık refakatçilerle birlikte Uygur başkentine vasıl oldu.

Moyen-Çor Kağan çok mağrurdu ve Çin'e tepeden bakıyordu. Bu sebeple de Çin elçisini sedirde oturarak kabul etti. Çin imparatorunun göndermiş olduğu devlet mühürleri, renkli, ipekli kumaşları ve elbiseleri, altın ve gümüş kap kacağı adamlarına dağıttı. Elçi dönerken de 500 at, samur kürkler, beyaz kilimler hediye etti.

Ning-Kuo Prensesinin evliliğine teşekkür için elçiler gönderdi.

Moyen-Çor Kağan bir de Göktürk alfabesi ile yazılı bir yazıt bırakmıştır. Şine-usu Nehri dolaylarında bulunan bu yazıt bize Uygurlar hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedir.

TFYK, c. 965; Su-tsung imparator fermanı "Ulusun zorluklardan kurtuluşu Kağan'ın çabasıyladır. Onun yaptıkları bütün ülkede hiç unutulamaz. Uygur Kağanı çok zeki ve çok kibar bir adamdır. Onun sözü gerçektir. Onun kabiliyeti on binlerce kişinin en iyisidir. O bütün kağanların

başkanıdır. Çinde isyanlar çıktığı zaman imparatorun kardeşi ile savaşa gidip, bütün isyanları bastırmıştı. İki ay içinde iki başkenti zapt etti. O'nun yaptığı iyilikler güneş ve ay gibi insanın yüreğinde parlıyor. Ona yalnız şimdi değil her sene 20.000 top ipekli kumaş vereceğim. Kağan elçilerini Shou-fan'a göndererek bunları alacak" dedi. (Yıllık vergi).

4. Bögü Kağan Devri

759 senesinde Moyen-Çor Kağan ölünce yerine küçük oğlu geçti. Uygurlardaki veraset geleneklerine göre büyük oğulun kağan olması lazımdı. Fakat o bilmediğimiz bir suçundan dolayı daha önce öldürülmüştü. Moyen-Çor'un küçük oğlunun bir kaç tane adı vardı. Bunların en bilinenleri Bugu, Bögü, Tengridir. Onun hanımı P'u-ku Huaı'-en'ın kızı idi. Moyen-Çor Kağan tarafından küçük oğlu için imparatordan bir gelin istendiğinde bu kız gönderilmişti. Bu şekilde o hatun oldu.

Moyen-Çor Kağan öldüğü zaman Ning-Kuo Prensesi Çin adetlerine göre yas tuttu. Çin adetlerine göre, bir kadının kocası öldüğünde üç yıla yakın zaman yas elbiseleri giyer. Sabah akşam ağlardı. Ning-Kuo Prensesinin oğlu yoktu. Sonunda vatanına dönmek için izin istedi.

Tai-tsung tahta çıktığı zaman, isyancı Shih Ch'ao-i daha mağlup edilmemişti. İmparator yardım istemek için Uygurlar'a elçi gönderdi.

Elçiden önce Shih Ch'ao-i "T'ang şimdi yasta, karışıklık var. Hükümet reisi yok. Birlik olup bu fırsattan istifade edelim. Sayısız zenginliklere sahip olan hazineleri ele geçirelim." diye haber göndermişti.

Bögü Kağan Çin elçisine çok kötü muamele etti. Herkes T'ang'ın mahvolduğunu söylerken onların nasıl olup da hâlâ elçi gönderdiklerine hayret etti.

Elçi söylenenlerin doğru olmadığını, Kuang-p'ing Beyi'nin imparator olarak tahta geçtiğini onun önceki imparator ile aynı meziyetlere sahip olmasından başka, Yabgu ile yanyana harbeden tek kişi olduğunu, Kağan'la

olan arkadaşlığını anlattı. T'ang'ın dostluk işareti olarak her sene Uygurlar'a ipekli kumaşlar verdiğini nasıl unutabildiğini sordu.5

Bögü Kağan elçiyi dinlemedi, tahkir etti.

O sırada güneye giden Uygur kuvvetleri Kuzey Çin sınırlarında tahribata başlamıştı bile. Hatun'da Kağan'la birlikte geliyordu. Kağan kayınpederi ile kayınvalidesini görmek için izin istedi.

Eskiden beri Orta Asya Türk halkında bir inanç vardı. Bu inanca göre, Çin, kendine göre bir medeniyete ve tarihe sahipti. Bu sebeple zaptedilemezdi. Zaptedilse bile böyle bir devlet Çinde uzun zaman yaşayamazdı.

P'u-ku Huai-en bu düşüncenin etkisinde kalarak Bögü Kağan'a Mani oldu. Çin kaynaklarından anladığımıza göre, bu akın sırasında bütün Kuzey Çin Uygurlar tarafından yağmalanmış, şehirler yıkılmış, hatta Çin mabedleri bile yakılmıştı. Böylece Çin İmparatorluğunun hakimiyeti Uygurların eline geçti. Sonra da sıra asilerin ortadan kaldırmasına geldi. Tabii Çinliler bunu kabul etmediler.

Asiler ortadan kaldırma mevzuunda Çinlilerle antlaşma yapıldı. Uygur kuvvetleri yeniden teşkilatlandırıldı. P'u-ku Huai-en sol şad (Doğu başkumandanı) olarak vazifelendirildi.

Çinli kumandanlarla savaş planı üzerinde konuşuldu. Kağan'ın gitmek istediği yola, o bölgelerin fakirleştiği, ordu için kafi yiyecek bulunamayacağı bahanesiyle Mani oldular. Çinliler değişik planlar teklif ettiler. Kağan da bunların pek çoğunu beğenmedi. Sonunda Sha-chou yolunu takip ederek T'ai-yang'ı geçip T'ai-yüan'deki erzak depolarından ihtiyaçlarını karşılayıp, Tse-chou, Lu-chou, Ho-nan, Huai-chou ve Cheng-chou garnizon kumandanları ile birleşip isyancılara hep birlikte hücum etmeği kararlaştırdılar.

Bögü Kağan Sarı Nehrin ve Shao-chou'nun kuzeyinde kamp kurmuştu. İmparator, başkumandanı Yung beyi, Tzu-ang ve diğerlerini onunla görüşmeğe gönderdi.

Yung Bey'i Kağan çadırı önünde merasim dansı yapmadığı için azarlandı. Tzu-ang "Yung Beyi eski imparatorun öz torunudur. Devletimiz iki imparator için yastadır. Bu sebeble ona tören dansı yapmak uygun değildir. O, şimdiki imparatorun en büyük oğludur. Sonra O, imparator olacaktır. Çin'in müstakbel hükümdarı nasıl olur da, yabancı bir hükümdarın önünde tören dansı yapar?" şeklinde özür diledi. Uygurlar çok kızdılar. Tzu-ang, Li-chün, Shao-hua ve Wei Chü'ye yüzer değnek vurulması emredildi. Shao-hua ve Wei Chü dayağı takip eden gece öldüler. Bu hadisenin acısını Çinliler yıllarca unutmadılar. Fakat o sırada ellerinden bir şey gelmiyordu. Uygurlara ihtiyaçları vardı. Bu sebeple ses çıkarmadılar. Fakat bu hadisenin intikamı çok sonra alınacaktır.6

Kararlaştırılan plana göre, isyancıları mağlup ettiler. Asilerin reisi Shih Ch'ao-i geri kalanlarla birlikte kaçtı. Yung Bey'i geri döndü. Kağan Ho-yang da kamp kurup bir kaç ay orada dinlendi. P'u-ku Huai-en'ın idaresindeki Uygur kuvvetleri, Ch'ao-i ve adamlarını takip ederek ezdiler. Ch'ao-i'nin başını kestiler, teşhir ettiler. Böylece Ho-pei eyaleti tamamiyle sulha kavuştu.

Kağan imparatoru tebrik için elçi gönderdi. İsyancı Shih Ch'ao-i'nin sancak ve flamalarını hediye olarak gönderdi.

Çin kaynaklarının kayıtlarına göre Kuzey Çin'de önce isyancıların, sonra da Uygurların yağmaları neticesinde, elbise yapmağa kumaş bulamayan halk kağıt kullanmış. Hatta klasikleri bile elbise yapanlar olmuştu.

Bögü Kağan'ın Çin'e yaptığı yardımların karşılığı olarak imparator T'ai-tsung ona teşekkürname ve pek çok hediyeler verdi. Bundan başka her

sene 2.000 ailenin geliri Kağan'a gönderilecekti. (Yıllık vergi)

764'de P'u-ku Huai-en isyan etti. On binlerce Tibetli de onunla birlikti. Shou-fang garnizon kumandanı Kuo Tzu-i onlara karşı durdu. Fakat bu hareket pek başarılı olamadı.

765'de P'u-ku Huai-en, 200.000'den fazla Uygur, Tibetli, T'u-yu-hun, Tangut ve Nu-la guruplarını kendisiyle birlikte isyana ikna etti. Çin sarayı korku içindeydi. Fakat P'u-ku Huai-en'in ani ölümü üzerine adamları tereddüte düştüler. Tibetliler döndü. Tzu-i Uygurlarla görüştü. Onlarla anlaştı. Uygurlar P'u-ku Huai-en'in oğullarının öldürülmemesi şartı ile Tibet isyanının bastırılmasında Çin'e yardım etmeği vaad ettiler.

Karşılıklı antlaşma yapıldı. Kadeh kaldırıp and içtiler. Hep birlikte 100.000 den fazla Tibetliyi mahvettiler. Pek çok ganimet ele geçirildi. Daha önce esir edilmiş olan 5000 Çinli kurtarıldı.7

Bu arada çok enteresan olan iki şaman hikayesini de anlatmadan geçemiyeceğim. Çin seferinden önce iki şaman bu seferde savaş yok, bir büyük adamla görüşüp döneceksiniz demişlerdi. Bu seferde Kuo Tzu-i ile görüşüp anlaşan Uygurlar şamanların dediğinin çıktığına sevindiler. Tibetlilerle savaş sırasında da şamanların çok faydası olduğu, onların rüzgar ve kar duası sayesinde bütün Tibetlilerin üşüyüp dondukları söylenir.

Tibet zaferinden sonra Çin İmparatoru yine Uygurlara ziyafetler ve pek çok hediyeler verdi.

Uygurlar'a verilen hediyeler ve yıllık vergiler dolayısıyla hazine boşaldı. Memurlara maaş verilemedi. İmparator maaş yerine onlara bugünkü tasarruf bonosu neviinden kağıtlar verdi. Üç aylık maaşlarını da vergi olarak aldı.

769 senesinde Uygur Kağanı bir Çinli prenses ile evlilik rica etti.

İmparator P'u-ku Huai-en önceki değerli hizmetlerine karşılık onun küçük kızını saraya almış ve ona kendi kızı gibi bakmıştı. Bu kıza Chung-

hui Prensesi unvanını vererek Uygur Kağanı ile evlenmesine karar verdi. Prenses büyük merasimle uğurlandı.

Bu devredeki Uygur hakimiyeti Çinlilerin bizzat kendi kaynaklarından rahatlıkla anlaşılmaktadır. Hariciye köşkünde kalan Uygurların sayısı pek çok olduğu gibi, bunlar gayet mustakil hareket ediyorlardı. Bazan şiddet hareketlerinde bulundukları da oluyordu. Fakat Çinliler bir şey demeğe cesaret edemiyorlardı. Bu mevzuda birkaç örnek verelim. 771 senesi Ocak ayında birgün Uygurlar Pazar yerinde çıkan münakaşa neticesinde kızarak 300 süvari ile imparatorluk şehrinin kapılarına hucum ettiler. İmparator onlarla sulh yapmak için elçi gönderdi. İmparatorun korkusunun sebebi herhalde bu 300 süvari değildi. Aynı yılın Temmuz ayında Uygurlar Pazar yerlerinde şiddet hareketlerinde bulundular. Ch’ang-an valisini kovaladılar. Memurlar bir şey yapamadı.

Uygurlar 758’den beri her sene alış-veriş yapmak için geliyorlardı. Getirdikleri her atın yerine kırk top ipekli kumaş istiyorlardı. Daima bir anda onbinlerce at gönderiyorlardı. Çin hükümeti bundan pek memnun olmamakla beraber Uygurlardan çekindiği için satın almak mecburiyetinde kalıyordu.

773 yılında İmparator Uygurları memnun etmek için, gönderilmiş olan atları yaşlı, zayıf demeden hepsini satın aldırdı.

Temmuz ayında Uygurlar memnun olarak hediyelerin ve atların karşılığı olan eşyaların yüklendiği binden fazla araba ile Ch’ang-an’dan ayrılıp Ötüken’e döndüler.

Çin kaynakları istedikleri kadar Uygur Kağanlarının Çin imparatoru tarafından tayin edildiğini kaydetsinler. Yine Çin yıllıkları kayıtlarından aldığımız bu örnekler aksini rahatlıkla isbat etmektedir. Eğer o devirde Uygur Kağanlığı Çin İmparatorluğu’ndan kudretli değil idiyse, koca imparatorluğun Uygurlardan korkması için başka bir sebep mi vardı? 8

Bu örnekleri daha da çoğaltabiliriz, 774 senesi Eylül ayında Hariciye köşkünde kalan Uygurlardan biri bir Çinliyi öldürdü. Memurlar onu yakaladı. Fakat İmparator onu cezalandırmağa cesaret edemedi. 775 yılı Eylül ayında yine bir Uygur Pazar yerinde bir Çinliyi bıçakladı. Pazar yeri halkı onu yakalayıp hapsetti. Bunu duyan Uygur reisi hemen konakladığı yerden çıkarak onun hapsedildiği hapishaneye hucum etti. Muhafızları öldürerek mahpusu kaçırdı. Bu hadiseden dolayı imparator gene bir şey sormağa cesaret edemedi. O devirde Uygurlar Çinlileri küçük görüyor, Çin kanunlarını hiçe sayıyorlardı.

778 senesinde Çin kaynakları ilk defa Uygurlara karşı Çin galibiyetinden bahsetmeğe başlarlar. Çinliler hudut karakollarındaki muhafızları arttırmağa, Uygur akınlarına ve yağmalarına karşı tedbir almağa başladılar. Fakat imparator yine de Uygurlara karşı bir şey olmamış gibi davranıyordu.

778 yılı Temmuz ayında İmparator: “Başkentte kalan Uygurlar ve diğer barbarlar kendi elbiselerini giysinler. Çinli elbisesi giymelerine luzum yok.” diye bir ferman çıkardı. Bu fermanın maksadı ne idi? İmparator Uygurlardan çekindiği için onları her hareketinde serbest mi bırakıyordu? Yoksa kendi kıyafetleri içinde nerede olurlarsa olsunlar rahatça tanınmaları için mi?9

Başkentte daimi olarak kalan 1000 Uygur tüccarı kendi elbiselerini giydiler. Çinliler arasında kaldılar. Memurlar her gün onlara kesilmiş hayvan, para, pek çok mal verdiler. En iyi evleri onlara tahsis ettiler. Uygurlar gün geçtikçe isteklerini arttırıyorlar, memurlar karşı gelmeğe cesaret edemiyorlardı. Bunlardan bir kısmı Çinli elbisesi giyip Çinli hanımlarla evlendiler. Yani Çinlileştiler. Bu da Uygur Kağanlığı’nın gerilemesinin en önemli sebeplerinden biridir.

Eskiden Uygur adetleri çok iyi idi. Kağanla nazırlar arasında fazla fark yoktu. Harbe beraber giderlerdi. Savaşa çıktıkları zaman daima zafer kazanırlardı. T'ang sülalesini düştüğü müşkül durumlardan kurtardılar. Bu yardımların sebebi T'ang sülalesine karşı olan sevgileri değil, Çin'deki hakimiyetlerini garantilemek içindi. T'ang İmparatorları uzun zaman Uygurlara vergi vermek zorunda kaldılar. Çin kaynakları bunlardan hep hediye diye bahsederler. Fakat aynı zamanda sık sık "imparator hediye vermek mecburiyetinde kaldı". Veya "Uygurları kırmamak için hastalıklı atları bile gayet yüksek fiatla satın aldı" gibi kayıtlar vardır. Tabii Çin kaynakları Çin imparatorluğunun üstüne bir kuvvet tanımadıkları ve taraf tuttukları için böyle kaydetmektedirler. Dikkatli ve objektiv bir göz bunları rahatlıkla ayırdeder.

Bögü Kağandan itibaren Kağanlar sarayda oturmağa başladılar. Kadınlar makyaj yapmağa, güzel giyinmeye başladılar. Alışkanlıklar değişti. Eskiden erkeği ile harbe giden kuvvetli Uygur kadını yumuşamağa başladı.

İmparator T'ai-tsung öldükten sonra tahta Te-tsung geçti. Uygurlar'a acı haberi ve eski dostluğu geliştirme dileğini bildirdi. Mağrur Bögü Kağan Çin imparatoruna baş sağlığı dilemedi.

Uygurların dayandığı dokuz kabile ve Soğdlular Kağan'ı Çin'e akın yapmağa teşvik ettiler. İmparator T'ai-tsung ölmüş, yeni imparator henüz tam otorite sağlayamamıştı. Fırsattan istifadenin tam zamanı idi. Vezir Tun Baga Tarkan ise bu fikirde değildi. O, eski ananeye inanıyordu. Çin zapt edilse bile orada tutunmak kolay değildi. Bu düşünce ile: "T'ang büyük devlet, bize karşı kötü bir hareketi yok. Ayrıca zafer kazanabileceğimiz de şüpheli" gibi sözlerle Kağan'a Mani olmağa çalıştı. Kağan onu dinlemedi. Bunun üzerine T'un Baga tarkan, Kağan'ı yakınları ve onu harbe teşvik edenleri öldürdü. Alp Kutlug Bilge Kağan ismiyle tahta geçti.

Bögü Kağan'ın Manevi Rolü

Bögü Kağan siyasi faaliyetinden başka bir de din reformcusu olarak büyük şöhrete sahiptir. Esasen Bögü isminin manası da alim, hekim, sihirbaz anlamını taşımaktadır. Çin kaynaklarına göre, hükümdarlık unvanı "Tengride bolmuş il tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan" idi. Gökte doğmuş, memleketi idare etmiş, kahraman, meşhur, alim Kağan anlamındadır.

Bögü Kağan Çin'de yaptığı harpler sırasında Mani dinine inanan rahiplerle temas etmiş, onları Uygur ülkesine davet etmişti. Diğer dinlerde olduğu gibi Mani dininde de pek çok kaideler vardır. Burada bu konunun detayına girmeyeceğiz. Meraklıları dinler tarihi ile ilgili kitaplarda bilgi bulabilirler.

Bögü Kağan Uygurların bozkır adetlerini bırakıp medeni olmalarını arzu ediyordu. Bunun da Mani diniyle mümkün olabileceğine inanıyordu.

Halbuki Mani dini Uygurları zayıflatan en büyük etken olmuştur. Uygurları hareketsizliğe, et yememeğe, insan öldürmemeğe teşvik eden bu din onları gevşetti ve cesaretlerini körletti. Manihaizm bir tüccar ve şehirli dinidir. Onun savaşçı ruhları gevşettiği doğrudur. Fakat sonradan Uygurlar'ın ilim, sanat ve edebiyattaki ilerlemelerine olan faydası da inkar edilemez.

Türkleri zayıflatmak için kurulan bu tuzağa Uygurlar 763 yılında tutulmağa başlamışlardır.

5. Alp Kutlug Bilge Kağan Devri

Tun Baga Tarkan 779'da Bögü Kağan'ı öldürerek Alp Kutlug Bilge unvanı ile Kağan oldu. Bundan sonraki Kağanlar onun soyundan geldiler.10

İmparator T'ai-tsung zamanında (763-779) Dokuz Oğuzlar kendilerinin Uygur olduklarını söyleyerek karışık bir halde Çin'in başkenti Ch'ang-an'da ikamet ediyorlardı. Bunlar haksız yol ile kendi mallarını çoğaltıyor.

Zararlı faaliyette bulunuyorlar, Uygurlarla beraber Çin'in resmi ve gayri resmi derdi oluyorlardı.

İmparator Te-tsung (780-804) tahta çıktıktan sonra Tudun'un bütün adamları ile Ch'ang-an'dan ayrılıp memleketine dönmesini emretti. Tudun ve adamları Cheng-Wu'ya gelerek orada birkaç ay kaldılar. Ve günlük ihtiyaçlarını karşılamak için 1.000 Chin (1 Chin=1 / 2 kg lık bir Çin ağırlık ölçüsü) et talep ettiler. Yerli tarım mahsullerini zorla ele geçirdiler. Cheng-Wu halkı bundan çok şikayetçi idi.

Bölgenin ordu kumandanı Chang Kuang-sheng onları öldürüp mallarını elde etmek istediği halde onlar çok kuvvetli oldukları için buna cesaret edemedi. Çinliler yurtlarına dönmekte olan Uygurların bagajlarından Çinli kadınların çıkmasını bahane ederek, onların gidişlerini durdurdular. Bir kısmını öldürdüler. Aslında Çinlilerin bu hareketten gayeleri Çindeki Uygurların memleketlerine dönerek Uygur Devleti'nin biraz daha kuvvetlenmesine mani olmaktı.

Bu sırada Dokuz Oğuz asıllılar, kendi soydaşları Uygur Kağanı tarafından öldürüldüğü için kaçmağa çalışıyorlardı. Tudun, Dokuz Oğuzlar'ın kaçmasını önlemek için çok sıkı tedbirler aldı. Dokuz Oğuzlar kaçamıyorlar ve dönmeğe de cesaret edemiyorlardı. Bu vaziyette Dokuz Oğuzlar gizlice Chang Kuang-Sheng'dan bütün Uygur elçilerini öldürmesini rica ettiler. Çinli kumandan Uygurlar'ın kendi aralarında bölünmesine sevindi. Ve Dokuz Oğuzların teklifini olumlu karşıladı. İmparator'a Sheng-Chou'da Uygurlar tarafından hakaret edildiğini ve bu yüzden İmparatorun Uygurlar'a kızdığını bilen Chang Kuang-Sheng imparatora, asıl Uygurların sayısının fazla olmadığını Uygurların kuvvetlenmesine muhtelif kabilelerin sebep olduğunu belirtti. Ayrıca Uygur ülkesindekilerin birbirine düştüğünü, yeni hükümdar Tun Baga Tarkan'ın karargahını değiştirdiğini, asi oğlu ile nazırının birbiriyle çatışmaları

yüzünden Uygur ülkesinde durumun henüz huzura kavuşamadığını, yoksul hale düşen halkın durumundan şikayetçi olduğunu yeni Kağan'ın henüz tam manasıyla otorite kuramadığını söyleyerek imparatorun bu fırsatı kaçırmamasını istedi.11

İmparator tarafından reddedilen Chang Kuang-Sheng, yardımcısını Tudun'un konakladığı yere göndererek, onun Tudun'a karşı gerekli sayıgıyı göstermemesini emretti.

Tudun gelen Çin elçisinin hakaret ettiğini görünce sinirlendi ve onu kırbaçlattı. Bu sırada Çinli kumandan askerlerine kumanda ederek aniden Tudun'a saldırdı. Diğer kabilelerin de yardımıyla Tudun ve adamlarının tamamnı öldürdü.

Şahit olarak sağ bırakılan iki kişi gelip imparator'a Uygurlar'ın Çin generaline hakaret ettiklerini, onu kırbaçladıklarını ve Chang-Wu bölgesini elde etmeği tasarladıklarını, bu yüzden de Chang Kuang-Sheng'ın önce davranıp onları öldürdüğünü anlattılar.

Uygurlar öç almak için bu olayın ele başını istediler. İmparator, Uygurları kırmamak için Çinli kumandanı vazifesinden geri çekti.

Çin'in bu hareketi büyük gürültülere sebeb oldu. Çin elçileri Uygur başkentinde belki Çin tarihinde eşine rastlanmayacak hakaretlere maruz kaldılar.

781 senesinde imparator elçi olarak Hsiu'yu Tudun ve diğerlerinin cesetlerini iktiva eden dört tabut ile Uygur başkentine gönderdi. Yüan Hsiu yaklaştığı zaman Kağan nazırlarına onu karşılamalarını emretti.

Saraya vardıkları zaman, başbakan Hsieh Yü chia-ssu, Tudun'un öldürülmesinde Hsiu ve diğerlerini suçlu bularak onları azarladı. Hsiu cevap olarak: "Tudun, kendisi Chang Kuang-sheng ile muharebe ederken öldü. Bu imparatorun emri ile değildi" dedi. Başbakan onları karaltında ayakta sorguya çekti. Elçilere, "Siz bu ölümün suçundan sorumlusunuz.

T’ang, kendisi sizi katletmedi. Bizi harekete geçirip, suçu bizim üzerimize atmak istiyor.” diye bağırdı, çağırdı, çıkıp gitti.

Yüan Hsiu Uygur Devleti’nde çok kötü muamele görerek elli günden fazla tutuklandıktan sonra Çin’e gitmek üzere serbest bırakıldı. Hareket ederken Kağan, adamları vasıtasıyla Yüan Hsiu’ya: “Vatandaşlarım hep intikam için seni ve adamlarını öldürmek istediler. Ben buna yanaşamadım. Sizin devletiniz Tudun ve adamlarını öldürmüştü. Eğer ben seni öldürtürsem kanı kanla yıkamak gibi olur. Bu daha hunharca bir hareket olur. Ben şimdi kanı su ile yıkasam daha iyi değil mi? T’ang sülalesinin bize atların karşılığı olarak 1.800.000 top kumaş borcu vardır. Bunu bize bir an evvel ödemelidir”, diye haber gönderdi. (TCTC,227)12

Elçiler Uygur Kağanı ile görüşemeden döndüler. 781 yılı Mayıs ayında Çin başkentine vasıl oldular. Çin elçilerinin bu kadar hakarete maruz kalmalarına rağmen, İmparator yüz bin top kumaş ve yüz bin liang ağırlığında altın ve gümüşün Uygur atlarının borcuna karşılık olarak verilmesini emretti.

Daha sonra bu hadiseyi tamamiyla kapamak için kendi öz kızını gelin olarak Kağan’a gönderecektir. Bilindiği gibi tarihte Çin imparatorunun öz kızı ile evlenmiş yabancı bir hükümdara da az rastlanır.

786 yılı Uygur-Şato (Çöl) münasebetlerinde bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Bu devre kadar Uygurlarla beraber görünen Şatolar, bu tarihlerde Uygurların takip ettikleri mali politikadan şikayetçi olmağa başladılar.

Diğer taraftan güneyde Tibetliler gittikçe kuvvetlenmekteydi. Şato (Çöl)’lar Uygurlardan şikayetçi olunca Tibetlilere yanaşmayı menfaatlerine uygun buldular. Tibetlilerle Şato (Çöl)’lar birleşerek Beşbalık’ı işgal ettiler.

Bu arada Beşbalık’ı almak için Uygurların yapmış olduğu teşebbüs müsbet netice vermedi.

Yalnız Sh’a-to-Tibet başarısı pek uzun sürmedi.

788-89 seferinde Uygur Başbakanı Shieh Yü-Chia-ssu Beşbalık’ı geri aldı. (Tafsilatı, Ay Tengri’de Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan devrinde anlatılmıştır.)

787’de Uygur Kağanı Tun Baga Tarkan, Çin sarayına akrabalık ricası ile elçiler gönderdi.

İmparator’un Shao-huo ve diğerlerinin kırbaçlanması hadisesi dolayısıyla dargınlığı devam ediyordu. Bu ricanın yerine getirilmesi işinin oğulları ve torunları zamanına bırakılmasını söylüyordu.

Başakanı Li Pi kendisine olumlu nasihatlerde bulundu. O meselede hatalı olanların Shao-hua ve Bögü Kağan olduğunu şimdiki Kağan’ın ise Bögü Kağan’ı öldürerek tahta geçtiğini ve Çin imparatoruna karşı hürmette kusur etmediğini söyleyerek onu ikna etmeğe çalıştı. Ayrıca Tudun ve diğerleri öldürüldüğü zaman Alp Kutlug Bilge Kağan ve adamları Çin elçilerine hakaret etmekle beraber sağ salim geri göndermişti. Uygur Kağanları asilere karşı daima T’ang sülalesi tarafını tutmuştu. Çin adetlerine göre, törenlere iştirak etmişlerdi. İki başşehrin alınışında en büyük amil olan Uygurlar yağmada da ölçülü idiler. Üç gün sonra herşey bitmişti. Bütün bunları tafsilatı ile anlatan Li Pi İmparator’a “Her zaman her türlü şartlarda T’ang’a hizmete hazırız diyen bir kişinin ricasını nasıl kabul etmezsiniz?” dedi. Bütün bunlardan başka Çin’in problemleri halledilmiş değildi. Uygurları darıltmak devlet menfaatlerine uygun olmayacaktı. Sonunda İmparator razı olmak zorunda kaldı.13

Gelin olarak Hsien-an prensesinin gönderilmesine karar verildi. 788 yılı Ağustos ayında Hsi ve Shih-Wei’ler Cheng-wu bölgesini istila etmeğe geldiler. Bir çok insan ve hayvan ele geçirip kaçtılar. Cheng-wu’nun garnizon kumandanı 700 Uygur süvarisini onları takibe gönderdi. Fakat bu mücadelede Uygur elçisi öldürüldü.

Ekim ayında T’ang sülalesinin evlilik için Prenses göndermesine çok sevinen Alp Kutlug Bilge Kağan, kızkardeşi Prenses Kutlug Bilge, nazırların hanımları ve devlet bakanı başta olmak üzere bin kişiden fazla bir heyeti yeni Hatun olacak Çin Prensesini karşılamağa gönderdi.

Ayrıca Kağan, İmparatora “Eskiden kardeş gibi idik, şimdi damat oluyorum. Öyle ise yarı oğlunuz sayılırım. Eğer siz Tibet’den şikayet edersiniz, o zaman oğul babasının dertlerini gidermelidir.” diye haber gönderdi.

Bunu müteakip Uygurlar Tibet elçilerine hakaret ettiler. Ve Tibetle ilişkilerini kestiler. Böylece bu evlilikten Çin lehine olan menfaatler hemen görünmeğe başladı.

İmparator, elçiler ve Uygur prensesi şerefine ziyafetler verdi. Uygur prensesini bizzat İmparatorun en gözde hanımı misafir etti.

Elçiler aynı zamanda Uygur isminin Çince yazılışının değiştirilmesini de rica ettiler. Bu istekleri de kabul edildi. Bu hakikaten mühimdi. Çinliler yabancı isimleri seslerine uyan kelimelerle yazarlar manaya dikkat etmezler. Bazan çok acaib anlamda isimler meydana gelir. Bu bir Onur meselesidir.

Uygur elçileri, prenses, evlilik töreni için İmparatorun tayin ettiği Çin elçileri hep birlikte büyük bir merasimle uğurlanarak Çinden ayrıldılar.

789’da Uygur elçileri Çin’e gelerek Alp Kutlug Bilge Kağan’ın ölümünü haber verdiler.14

6. Ay Tengri’de Kut Bulmuş Külüg

Bilge Kağan Devri

789’da Alp Kutlug Bilge Kağan ölünce yerine oğlu To-lo-ssu, Ay Tengride Kut Bulmış Külüg Bilge unvanı ile Kağan oldu. Çin İmparatoru Uygur elçilerine baş sağlığı dileğinde bulundu.

Bu Kağan zamanının en mühim meselesi Beşbalık şehri olaylarıdır.

An-hsi ve Pei-t’ing halkı Çin’e gelirken Uygur ülkesinden geçmek mecburiyetinde idi. Bu sebeple Uygurlarla iyi geçiniyorlardı. Pei-t’ing (Beşbalık) Uygurlara daha yakındı. Uygurlar Beşbalık’a göz dikmişti. 6.000 den fazla çadır (Şato) halkı Beşbalık halkı ile dayanışma içindeydiler.

Daha önceleri Karluk kabileleri ve beyaz elbiseli Göktürkler Uygurlarla sulh içinde idi. Fakat Uygurların gittikçe vergiyi arttırmalarından memnun değillerdi. Tibetlilerde onları kendi taraflarına çekmek için rüşvet veriyorlardı.

Tibet, Karluk, Beyaz elbiseli Göktürk ve Şato (Çöl)’lar birlik olarak Beşbalık’a hakim olmuşlardı.

Uygur Başbakanı Hsieh Yü-chia-ssu, Beşbalığı kurtarmağa giderken Tibetlilerin hucumuna uğradı. Çinlilerin Türkü Türke kırdırma politikası gayet güzel işliyordu. Bu nedenle bu sefer başarısız oldu. Başbakan daha sonra Tibet seferine çıkarak bunun intikamını aldı. Beşbalık kurtarıldı.

790 senesi Nisan ayında Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan öldürüldü.

Çin kaynaklarının bazıları bu işi kardeşinin yaptığını, bazıları ise Hatun tarafından zehirlendiğini kaydederler.

Kağan’ın kardeşi fırsattan istifade kendi kendini kağan ilan etti. Bu durum Uygur büyükleri arasında hoşnutsuzluk yarattı. Birlik olarak tahtı gasbedeni öldürüp, yerine önceki kağan’ın henüz 16-17 yaşlarında olan oğlunu geçirdiler.

7. A-Ch’O (Feng-Ch’eng) KağanDevri

790’da henüz çok genç iken Uygur büyüklerinin yardımı ile tahtı gaspeden amcası öldürülüp kağan ilan edildi.

Uygur Başbakanı Hsieh Yü-chia-ssu bu sırada Tibet seferinde idi. Beşbalık mağlubiyetinin intikamını almış başarılı olarak dönüyordu.

Kuvvetli ve nüfuzlu bir şahsiyetti. Nazırlar tahtdan indirme işi dolayısıyla ondan çekiniyordu.

Başbakan döndüğü zaman Kağan ve diğerleri sınıra kadar gidip onu karşıladılar. Devlet mühürleri ve Çinli elçinin getirmiş olduğu hediyelerin tamamını ona sundular. Eski Kağan'ı indirip şimdiki Kağan'ı tahta geçirme sebebini anlattılar. Kağanda, henüz çok genç ve tecrübesiz olduğunu, başbakanın desteğine ihtiyacı olduğunu anlatarak, onun öz oğlu gibi ona hizmet edeceğine dair söz verdi. Genç Kağan'ın bu davranışı Hsie Yü-Chia-ssu'nın hoşuna gitti. Onu kucaklayarak kendi öz oğlu olarak ilan etti. Hediyeleri de Tibet seferinde kendisi ile birlikte başarılı olan subaylarına dağıttı. Bundan sonra Uygur ülkesi az çok huzura kavuşmuş oldu.15

Şubat ayında Çinliler yeni Kağan'ı tebrik için elçiler gönderdiler.

791 yılı Ekim ayında genç Ning-kuo Prensesinin ölümünü haber vermek üzere Çin sarayına elçiler gönderildi.

Su-tsung (756-762) Ning-kuo prensesini gelin olarak Uygurlara gönderdiği zaman Yung Beyi'nin kızı ona refakat etmişti. Ning-kuo prensesi Çin'e döndükten sonra da Yung Beyi'nin kızı Hatun olmuştu. Uygurlar onu genç Ning-kuo prensesi diye isimlendirmişlerdi. Tun Baga Tarkan, Kağan olunca saraydan uzaklaştırılmış, çocukları da öldürülmüştü.

Tibet seferi muhtelif aralıklı seferlerle devam etmişti. Nihayet Aralık ayında Uygurlar Çin sarayına elçiler göndererek Tibet zaferinde ele geçen büyük Tibet şefi Chieh-hsin'i Çin'e hediye ettiler.

795 senesinde Feng-ch'eng Kağan, oğul bırakmadan vefat etmiştir.

8. Ay Tengri'de Ülüg Bulmuş

Alp Ulug Bilge Kağan Devri

795 senesinde Kağan oğul bırakmadan ölünce Uygur büyükleri ve halk el birliği ile, çok sevdikleri başbakan Kutluk Bilgeyi Kağan olarak tahta

geçirdiler.

Kutlug Bilge Hsieh-tieh kabilesinden idi. Fakat Yaglakar soyadını taşıyordu. Bilindiği gibi, Uygur Kağanları Yaglakar kabilesinden gelmekte idi. Kağan ve çocukları Yaglakar soyadını taşımakta idi. Kutlug Bilge'nin Hsieh-tieh kabilesinden olmasına rağmen Yaglakar soyadını taşıması tarihçileri şaşırmaktadır. Bu hususta Çin kaynakları imdadımıza yetişiyor. Kutlug Bilge Uygur Kağanı'nın evlatlığı idi. Bu sebeble Yaglakar soyadını taşıyordu.16

Bu durumda karşımıza yeni bir mesele daha çıkıyor: Uygurlarda evlatlık müessesesi.

Kutlug Bilge Kağan halk tarafından çok sevilmekte, pek çok dostu olmakla beraber düşmanı da yok değildi. Bu sebeple eski Kağan'ın çokcuklarıyla torunlarını Çin sarayına göndermiştir.

Kutlug Bilge'nin Kağanlık unvanı Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Uluğ Bilge Kağan idi. Bu unvan "Ay ve Gökte kısmet bulmuş, kahraman, büyük, alim Kağan" anlamında idi.

795 yılı Haziran ayında Çin İmparatoru Kutlug Bilge Kağan'a tebrik için elçiler gönderdi.

Kutlug Bilge Kağan'ın başlıca icraatı Karluk kabilesinin isyanını bastırması, Tibetlilerin ellerini Doğu Türkistan'dan çekmeye mecbur etmesi, ve büyük Kırgız zaferi idi. Bilhassa Turfan bölgesine ve Doğu Türkistan şehirlerine büyük önem vermiş ve gelecekte Uygurların göçüp yerleşecekleri yeni yurtlar hazırlamıştı.

Çin kaynaklarının Uygur bahsinde Kırgız seferi hakkında kayıt yoktur. Kırgız bahsinde biraz malumat olmakla beraber bu kısımdaki boşluk ancak Karabalsagun yazıtı ile doldurulabilmektedir.

Kırgızlara karşı yaptığı seferler, Kutlug Bilge Kağan'ın adını ebedileştirmiştir. Karabalsagun yazıtına göre, Kutlug Bilge bu seferde

Kırgız Kağanını öldürüyor. Ve vadiler dolusu at, sığır, ganimet olarak alıyor.

Kırgızların mağlubiyeti Orta Asya tarihi bakımından büyük bir önem taşır. Moyen-Çor ve Bögü Kağan devirleri de parlak devirler olmakla beraber Kırgız meselesi halledilmiş değildi. Kırgız zaferi ile Uygur Kağanlığı zirveye ulaşmış oldu. Orta Asya'da en geniş sınırlara sahip oldukları gibi siyasi hakimiyetlerine gölge düşüren hiç bir problemleri kalmamıştı.

Bol demir cevherine sahip olan Kırgızlar, Tibet, İran ve Arap ülkelerine Karluk yolu ile demir ve çelik gönderiyor, karşılığında çeşitli mallar ithal ediyorlardı. Kuzeye giden bu ticaret yolları Kırgızların elinde idi. Kırgızlar mağlup olunca Uygurların kontrolü altına girmiş oldu.

Karabalsagun yazıtına göre, Kutlug Bilge dünyaya geldiği günden beri Uygurlara saadet vermiş, çocukluğundan ölümüne kadar harikulade bir savaşçı imiş. Kağan olarak memleketi idare ettiği zaman her sahada üstün başarı fevkaladelik göstermiş, çadırında oturarak yaptığı planlarla binlerce km. uzaktaki harpleri kazanmış. Esirgeyici, koruyucu, hakkı müdafaa eden, yalnız Uygur ülkesi için değil, dünya düzeni için bile kanunlar yapan bir Kağan imiş.

Kutlug Bilge'nin yaptıklarını öğrendikten sonra, bu satırların boş bir övgü olmayıp, bir çok gerçekleri içinde sakladığı rahatça anlaşılmaktadır.

Uygur Kağanlığının zirveye çıkışı T'ang sülalesinin huzursuzluğunu arttırdı. Bu meseleye çare bulunması lazımdı. Çinlilerin asırlardır işleyen manevi entrika politikası hemen faaliyete geçti. Aynı zamanda hudut şehirlerindeki garnizonlara daha becerikli kumandanlar tayin etmeğe, muhafız sayısını arttırmağa, surları takviyeye başladılar.

9. Tengri'de Bolmış Alp Külüg

Bilge Kağan Devri (805-808)

Kutlug Bilge'den sonra hükümdar Kağan'ın kimliği hakkında Çin kaynaklarında malümat yoktur. Kağanlık unvanı Tengride Alp Külüg Bilge Kağan olarak geçmektedir. Prof. Dr. Bahaaddin Ögel bu unvanın eksik olduğunu doğrusunun Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan olabileceğini söylüyor.

805'de ölen Kağan için baş sağlığı dilemek ve Yeni Kağan'ı tebrik için Çin İmparatoru Uygurlara elçi gönderdi.17

Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan'ın en önemli icraatı Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden olan Kuça'yı Tibetlilerin elinden kurtarması olmuştur.

Sadece TCTC, 237'de bulduğumuz kayda göre: 806'da Mani rakipleri ilk defa Uygur elçileri ile beraber Çin'e geldiler. Ve Çin'de ibadethane kurdular. Bu dinin kaidesine göre günde bir defa o da akşam üzeri yemek yenir. Hayvani gıdalar yasaktı. Yalnız sebze yiyorlar ve su içiyorlardı. Milli içki kımız da yasaktı. Uygur Kağanı bu dine inanıyor. Ve bazı Mani rakiplerine devlet işleri için danışıyordu. (Bu mevzuda daha fazla malumat için bkz. Pelliot, Un Traite Manicheen, 320).

Çin başkentine Mani mabedlerinin kurulması imtiyazı 807'den itibaren başlar. Bu devirde Çin'in mühim yerlerinde Mani mabedi kurulması imtiyazı Uygurların elinde idi. Aynı zamanda Çin Uygurlara ağır vergiler veriyordu. Çinde sonraki devirlerde de rastlanan Uygur kolonilerinin temeli 807'de atılmış oldu.

10. Ay Tengride Kut Bulmış Alp

Bilge Kağan Devri (808-821)

808 senesinde Uygur elçileri önce Hsien-an prensesinin ölümünü biraz sonrada Kağan'ın ölümünü bildirdiler. Çin imparatoru baş sağlığı dilemek ve yeni Kağan'ı tebrik etmek için elçiler gönderdi.18

Bilindiği gibi savaşçı ve asi kabilelerin en meşhuru olarak tanınan Şato (Çöl)'lar Tibetlilere tabi olduktan sonra, Tibetliler tarafından Kan Chou'ya yerleştirilmişlerdi. Sadece TCTC, 237'deki bir kayıttan öğrendiğimize göre, Tibetliler her savaşta Şato (Çöl)'ları öncü olarak kullanıyorlardı. Uygurlar Tibetlilere saldırıp Liang-Chou'yu ele geçirdikten sonra Tibetliler Şato (Çöl)'ların Uygurlarla işbirliği yaptıklarından şüphelenmeğe başladılar. Ve onları Sarı Irmağın dışına yerleştirmeği düşünüyorlardı. Şato (Çöl)'lar da Ötüken'e gelip Uygurların hakimiyetini kabul ettiler. Bu bize o devirdeki Uygur otoritesinin büyüklüğünü gösteren en büyük delillerden biridir.

Yalnız TFYK, 979'dan öğrendiğimize göre, 808'de ayrıca Uygur Kağanı Mani rahibinden Uygur inanç elçisi olarak Çin'e gitmesini rica etti. Çin İmparatoru da Mani rahiplerinin elçi olarak gönderilmesinin sebeblerini aramak üzere elçi gönderdi.

Yalnız TCTC, 238'deki bir kayıttan öğrendiğimize göre, 809 senesinde 10.000 kişilik Tibet süvarisi Ta-shih vadisinde Çin'i ziyaret edip memleketlerine dönmekte olan Uygur elçilerini soydular. Anlaşıldığına göre, Tibetliler mağlubiyetlerinin acısını unutamıyorlar. İntikam için fırsat kolluyorlardı. Uygurlar buna çok sinirlendiler.

Yalnız TCTC, 239'da mevcut olan kayıttan öğrendiğimize göre, 812 senesi Ekim ayında Uygur askerleri Gobi sahrasının güneyinden geçerek batıdaki Tibetlilere saldırdılar. Bu durum karşısında Çin de telaşlandı. Ve hudut garnizonlarında sıkı tedbirler alındı.

813 senesinde Uygur Kağanı Çin'e İ-nan-chu başkanlığında bir elçilik heyeti gönderip, evlilik ricasında bulundu.

İmparator Hsien-tsung bu evliliğin kaça mal olacağının hesaplanması için adamlarına emir verdi. Memurlar tören masraflarının 5 milyon Kuang (Çin para birimi) 'a mal olacağını bildirdiler. İmparatorluk güçlükler içinde

idi. Bu evliliğin masrafını karşılayamazdı. İmparator Uygurlar arasında Manihaistlerin hürmet gördüğünü biliyorlardı. Bu sebeble memleketlerine dönmekte olan 8 Uygur Mani rahibine ziyafet verdi. Onlara durumu anlatarak Kağan'ı ikna etmelerini rica etti.

814 senesinde dini merasimler bakanı Li Chiang imparatoru bu mevzuda iknaya çalıştı. Çin imparatorluğu çeşitli zorluklar içinde idi. Uygur Kağanı'nın bu dileği kabul edilmezse, bu zorluklar tehlike arz ederdi. Halbuki evet denilirse pek çok problem kolayca halledilebilirdi.19

Bu sebepler şöyle sıralanabilir.

1. Bozkır kavimleri bu sene satmak için at getirmemişlerdi. Büyük bir ihtimalle bir akın düşünüyorlardı. Bu atlar da akın için hazırlanıyordu.

2. Hudut şehirlerinin surları akınlara karşı koyacak durumda değildi.

3. Karakol sistemi tesirli değildi. İmparator kendine güvenip, nasıl olsa yaparız diye tedbir almamıştı.

4. Uygurlar daha önceleri Çin'e yardım maksadıyla pek çok sefere iştirak etmiş ve bu sayede Çin hudutlarının planını gayet iyi öğrenmişlerdi.

5. Uygurların Çin'e kızıp Tibet'le dost olma ihtimalleri vardı.

Fakat evlilik ricası kabul edilirse, bunların hiç birini düşünmeğe luzum yoktu. Buna karşılık:

1. Hudut kalelerini ve karakollarını düzenleyecek vakit olurdu.

2. Kuzey sınırlarını emniyette olacağı için güney ve batıdaki zorluklarla rahatça meşgul olunabilirdi.

3. Uygur Tibet düşmanlığı derinleşir, T'ang sülalesi de rahat ederdi.

Prensesi göndermek hakikaten pahalıya mal olacak, fakat Uygurlar hucum ederlerse, onlara mani olmak için kullanacağımız askerlere ve silahlara daha mı az masraf gidecek? diye imparatoru iknaya çalıştı. İmparator razı olmadı.

817 senesinde İmprator durumu anlatmak üzere Uygurlar'a elçi gönderdi.

820 senesinde Uygur Kağanı Alp Tarkan başkanlığında bir elçilik heyeti gönderip, Çinli prensesle evlenme mevzuunda kesin kararını bildirdi. İmparator Hsien-tsung kabul etmek mecburiyetinde kaldı.20

Mart ayında Alp Tarkan'a hediyeler ve ziyafet verip uğurladı.

Bu devirde Uygurlar siyasi kudretin zirvesine çıktıkları gibi Manihaizm de en şaşaalı devrini sürdürdü. İşin enteresan tarafı Çinliler'den Uygurlar'a geçen bu din Çin'de Uygurlar tarafından yayılmıştır. Uygur hakimiyeti devam ettiği sürece, Çin'de Manihaistlerin sayısı artmıştır. Çin'de Manihaizm'in rahatlıkla değilde ancak Uygur şiddetiyle yayılabilmesinin en önemli sebebi Budizm idi.

Pelliot'a göre bütün Çin'deki Mani mabetlerinin sayısı, büyük bir şehirdeki budist mabedlerinin sayısı kadar tutmazdı.

Uygur Devleti zayıfladıkça, Manihaizmin Çin'deki rolü de azaldı.

Bu Kağan'ın en önemli özelliği de Karabalsagun Yazıtı'nın onun adına dikilmiş olmasıdır.

11. Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp

Küçlüg Bilge Kağan devri (821-824)

821 yılı Şubat ayında Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan öldü. Çin Sarayı üç gün matem ilan etti. Çin Sarayı'nın ileri gelenleri başsağlığında bulundular.

Çin İmparatoru yeni Uygur hükümdarı Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan'a (Güneş Tanrısından kısmet bulmuş, kahraman, güçlü, alim kağan) tebrik için elçiler gönderdi.21

Uygurlar Hsien-an Prensesi'nin ölümünden beri defalarca iyi akrabalık münasebetlerinin devamını rica etmişlerdi. Fakat uzun zamandan beri İmparator bu isteği kabul etmemişti. Uygurların istekleri baskısını artırarak

devam etmişti. Neticede İmparator evet demek zorunda kalmıştı. Gelin olarak Çinli prenses göndermeye söz veren İmparator Hsien-tsung öldü (821). Yerine Mu-tsung tahta geçti. Bir sene sonra da 10. kız kardeşini T'ai-ho Prensesi olarak Uygur Kağanı ile evlendirmeğe hazırlandı.

Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan, İ-nan-chu, Tudun, bazı nazırlar Prenses Chien ve Prenses Yabgu başta olmak üzere binlerce kişiyi T'ai-ho Prensesini karşılayıp Uygur ülkesine getirmek üzere gönderdi.

Mu-tsung, T'ung hua kapısının sol kulesinde bekledi. Subaylar rütbelerine göre Chang-cheng mabedinin karşısında sıralandılar. Onların nişanları pek çoktu. Teftişten sonra kadınlar ve erkekler şehri gezmek için dağıldılar.

Uygur Kağanı'na gelin olarak bir Çinli prensesin gönderilişi Tibetlilerin hoşuna gitmemişti. Zorluk çıkarmak için Ching-sai iç kalesine akınlar yapıyorlardı. Yen-chou valisi onları kovmaya çalıştı. Çinli prensesin gelişine çok sevinen Uygurlar hemen imdada yetiştiler. 10.000 süvari Pei-'t'ing'e, 10.000 süvari de An-hsi'ye gönderildi.

T'ai-ho prensesinin evliliği için çok büyük merasimler yapıldı. Ecdattan kalma mabedlerde dualar edildi. Uygur başkentinde yapılacak olan düğün merasiminin her türlü teferruatı için ayrı bir elçi tayin edildi.22

İmparator, prensesi geçirmeye T'ung-hua kapısına kadar geldi. Memur kalabalığı dizilip yol boyunca prensesi uğurladılar.

T'ai-ho prensesine refakat eden kafile Uygur Sarayına varmadan 2 gece önce Kağan'ın göndermiş olduğu 700 atlı, prensesi başka bir kısa yoldan götürmek istediler. Kafile başkanı Hu Cheng bunun mümkün olmayacağını söyledi. Çünkü refakatinde bulunanlar prensesi Kağan'a teslim edene kadar yanından ayrılmamak üzere İmparatordan emir almışlardı.

Elçiler Uygur Sarayı’na vardıkları zaman Çin adetlerine göre düğün için uğurlu gün seçtiler.

Düğün günü Kağan kulesine çıktı. Doğuya dönüp oturdu. Kulenin altında prensese ev olarak büyük bir keçe çadır kurdurmuştu. Ve bazı Uygur prenseslerini ona örf ve adetleri öğretmek için göndermişti. T’ai-ho prensesi T’ang elbiselerini çıkarıp Uygur elbiselerini giyene kadar yaşlı bir hanım onun için bekledi. Prenses çıkıp kulenin önüne gelerek batıya doğru referansla Kağan’a hürmetlerini bildirdi. Sonra tekrar çadıra gitti. Hatun elbiselerini giydi. Kırmızı elbise, büyük kırmızı palto, boynuzlu altın işlemeli şapka giydi. Altın taktı. Çadırdan çıkıp ikinci defa referansla Kağan’a hürmet gösterdi. Sonra kendisi için hazırlanan tahtırevana bindi. Dokuz kabile reisi olan dokuz nazır tahtırevanı taşıyarak dokuz defa doğu istikametinde kulenin etrafında döndürdüler. Sonra prenses tahtırevandan indi. Kuleye çıkıp Kağan’ın yanına oturdu. Memurlar Kağan ile Hatuna hürmet gösterdiler.

Prensesin evlenme töreni hikayesi bize hatun elbisesi ve düğünleri hakkında değerli malumat vermektedir.

Burada bize enteresan gelen taraf prensesin önce Uygur elbisesi giyip Kağan’a hürmetlerini bildirmesi ve ondan sonra Hatun elbiselerini giymiş olmasıdır. Bunun sebebi acaba şimdiki din değiştirme merasimleri gibi o zaman da prensesi önce Uygurlaştırmak ondan sonra Hatun ilan etme isteği mi idi?

821 tarihi Uygur tarihinin önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra Uygur sarayında türlü entrikalar, suikastlar birbirini takip eder. Bu karışıklık içinde Uygurlar’ın siyasi kudretleri süratle zayıflamağa başlar. Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan Uygur Kağanlığının iç durumunu düzeltmek için samimi olarak gayret göstermiştir. Bilhassa Uygur-Çin münasebetlerine büyük önem vermiştir.

Dış görünüş itibarıyla Uygur Kağanına büyük şeref kazandıran bu evlilik aslında Çin lehine idi. T'ai-ho prensesi Uygur ülkesi için bir uğursuzluk timsali olmuş,

Çin Sarayı'nın an'anevi politikası arzu edilen şekilde rahatlıkla yürütmüştü. 824'de Kağan vefat etti.23

12. Ay Tengride Kut Bulmış Bilge

Kağan Devri (824-832)

Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan ölünce yerine küçük erkek kardeşi Hazar Tegin geçti. Kağanlık unvanı Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan idi.

825'de Çin İmparatoru yeni Uygur Kağanını tebrik için elçiler ve hediye olarak on iki araba dolusu ipekli kumaş gönderdi.

Hazar Tegin'in kötü yaradılışı ve zayıf iradesi yüzünden Uygur Devleti'nin gerileme hızı süratle arttı.

Bu Kağan devrindeki Çin kayıtlarına gelince, iki ülke arasında bol bol elçiler gelip gitmiş, Çin İmparatoru sık sık Uygur elçileri şerefine ziyafetler vermiş. At ticareti karşılığında çok miktarda ipekli kumaş hediye edilmiş.

Bu devirde dikkatimizi çeken bir diğer husus da Çin Sarayı bir taraftan Uygurları zayıflatmak için türlü entrikalar çevirirken diğer taraftan Uygurların şüphesini çekmemek için, Uygur atlarına karşılık gayet yüksek ücretler ödemeğe, kıymetli hediyeler göndermeğe devam ediyordu.24

Kağan'ın Hazar Devleti ile aynı adı taşıması, ayrıca tetkike değer bir meseledir.

832 senesinde Kağan öldürüldü. Kaynaklardan bazıları yeğeni, bazıları da nazırları tarafından öldürülmüş olduğunu kaydeder.

13. Ay Tengride Kut Bulmış Alp

Külüg Bilge Kağan Devri (832-839)

832’de Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan öldürülünce yerine Hu Tegin Kağan oldu. Kağanlık unvanı, Ay Tengride Kut Bulmış Alp Külüg Bilge Kağandır. Bu Kağan’ın ismi enteresandır. Hu kelimesiyle Çinliler bütün barbarları ifade ederlerdi. Bu devirde ise daha ziyade Soğdlular için kullanılmıştır. Bu aklımıza hemen şu suali getirmektedir. Eski Kağan’ın yeğeni olan Hu Tegin bir Soğdlu olabilirmiydi? Bu üzerinde durulacak önemli bir meseledir. Bu mevzuda bize ışık tutacak şu bilgilere sahibiz. Uygur başkentinde bu sırada pek çok Soğdlu vardı. Uygurların Soğdlulardan kız alıp vermeleri ihtimal dışında değildir.

832’de Uygur elçileri Çin sarayına gidip Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan’ın ölümünü haber verdiler. Çin sarayında üç günlük matem ilan edildi. Yüksek dereceli memurlar baş sağlığı dileğinde bulundular.25

833’de Çin İmparatoru yeni Kağan’a tebrik için elçiler gönderdi.

Yalnız TCTC, 244’de mevcut olan kayıtdan öğrendiğimize göre; 833 senesi Haziran ayında Ho-tun garnizon kumandanlığına becerikli ve kurnaz bir general olan Li Tsai-i tayin edildi. Eskiden Uygurlar muhtelif vesilelerle Çin’e gelirken geçtikleri yerleri yağmalıyorlardı. Vali ve kaymakamlar konuşmaya cesaret edemiyorlardı.

Tsai-i oraya gidip idareye başlayınca, Uygurlar elçi olarak hediyelerle Li Ch’ang’ı Çin’e gönderdiler. Görüştükleri zaman Çinli kumandan onunla tehditkar bir şekilde konuştu. Kağan ile Çin imparatorunun akrabalık münasebetleri vardı. Bu sebeble Kağan, elçiyi kötü işler için değil, dostluk münasebeti için göndermişti. Çin kanunlarını ihlal etmesi kendi aleyhinde olacaktı.

TFYK, 965’de Çin İmparatorunun 833 senesi Nisan ayında çıkarmış olduğu bir fermana rastlıyoruz.

Fermandan açık olarak öğrendiğimize göre, Çinliler dünyayı kendilerinin idare ettiğini iddia ediyorlar. Çin İmparatorluğu en kuvvetli,

bütün diğer devletler ona bağlı, yabancı hükümdarların hepsi Çin İmparatoru tarafından tayin ediliyor, vs.

Bundan başka İmparator bu fermanda Hu Tegin'i pek fazla öğretmektedir. Onun için doğru sözlü, kudretli, kabiliyetli, samimi, zeki, cesur, tecrübeli, uzağı iyi gören sıfatlarını kullanmaktadır. Uygur-Çin dostluğuna çok dikkat ettiğini, hürmette ve hizmette hiç kusur etmediğini anlatmakta, böyle bir insanın en büyük mükafata layık olduğunu söylemektedir.

Acaba hakikaten mükafata layık mı idi? Biz hiç de böyle düşünmüyoruz. Bizim anladığımız anlamda Çinlilerin çok memnun kaldıkları bir kişi Türklük için faydalı şeyler yapmış olamazdı. Yapmış olsaydı, zaten Çinliler beğenmezlerdi. O zaman Çin'e akınlar yapılır, yağmalar olurdu. Onlar da hemen zalim, gaddar sıfatlarını ekleyiverirlerdi.

835 senesi Haziran ayında Uygur elçileri T'ai-ho prensesini hediyeleri ve at üzerinde giderken ok atmada maharetli olan 7 kadın ve iki çocuğu da birlikte Çin sarayına götürdüler. Böylece Türk çocuklarının ve kadınlarının süvarilik ve okçuluktaki maharetlerinin bir delilini daha bulmuş oluyoruz.

Yalnız TFYK, 996'da mevcut kayıttan öğrendiğimize göre; 836 senesinde İmparator Wen-tsung yabancılarla daha iyi anlaşabilmek maksadı ile sınır bölgelerinde yabancı dil öğrenen ve öğreten memurluklar kurulmasını emretti. Bu hareket dış görünüş itibarıyla yabancı ülkelerle ticari, kültürel, politik münasebetler sırasında dil ayrılığının ortaya çıkardığı güçlükleri hafifletmek içindi. Aslında ise Çinlilerin, Çinlileştirme politikasının ayrı bir safhası; Çin dilini konuşmağa mecbur etme meselesidir.

839 senesinde Kağan'ın nazırları olan An Yün-ho ve Ch'ai-tsao Tegin Kağan'ın kuvvetini gasbetmek istediler. Hu Tegin bunu meydana çıkardı. Onları öldürdü.

O sırada bir miktar asker ile dışarıda olan diğer bir Uygur nazırı Kürebir bu olaya çok kızdığı için bazı Şato (Çöl)'larla birlikte Kağan'a hucum ederek zorluk çıkardı, neticede Kağan öldü. Bazılarına göre, Kürebir tarafından öldürülmüş, bazılarına göre intihar etmiştir.

14. Ho-Sa Tegin Devri (839-840)

Hu-Tegin'in ölümü üzerine Ho-sa tegin Kağan ilan edildi. Yeni Kağan daha tebrikleri bile kabule vakit bulamadan aksilikler baş göstermeğe başlamıştır.26

Kürebir Hu Tegin'in ölümüne sebep olup yerine Ho-sa Tegin'i getirdiği zaman baş şehrin dışında bulunan Uygur generali Külüg Baga bu hadiseye çok kızdığı için bizzat 100.000 Kırgız süvarisini idare ederek Uygurlara saldırdı. Uygurları büyük bir mağlubiyete uğrattı. Ho-sa Tegin'i ve Kürebir'i öldürdü. Uygurların Kağanlık otağını da yaktı. Her şey sona erdi. Uygur boyları kaçarak etrafa dağıldılar. Tarihin en büyük katliamlarından biri olan bu baskınla Uygurlar küçüklü büyüklü, kadınlı erkekli kılıçdan geçirildiler.

Bu suretle Kırgızlar Moyen-Çor ve Kutlug Bilge zamanında uğradıkları Uygur taarruzlarının intikamını korkunç bir şekilde almış oldular.

Canlarını zor kurtaran Uygurlardan bir kısmı Beşbalık bölgesine, bir kısmı Kan-chou bölgesine, bir kısmı da Çin'e kaçtılar. Kırgız taarruzu Orhun bölgesindeki Uygur hakimiyetinin sonu olmuştur.27

II. Kan-Chou Uygur Devleti

(Sarı Uygurlar)

840 Kırgız yenilgisinden sonra Uygur kavimleri Hakan sülalesi mensuplarının idaresinde dört tarafa göç ettiler.

Güneye giden Uygurlar Wu-chia (üge) Tagin'i Kağan seçtiler (841). 849 baskınında Kırgızların eline geçmiş olan Tai-ho prensesini kaçırdılar. Eski imparatorun kızı olan prensesin Çinlilerin gözünde değeri çok büyüktü.

Uygurlar bundan istifade etmek istediler. Fakat aralarında anlaşmazlık çıktı. Çinliler de Şato (Çöl)'ların yardımı ile prensesi kaçırdılar. Bir türlü durumu düzeltmeyen Wu-chia Kağan 847'de Altaylarda öldürüldü.

Bundan sonra Uygur Tarihinin ikinci devresi başlamaktadır. Değişik bölgelere göç etmek zorunda kalan Uygurlar zamanla küçük şehir devletleri kurarak Orta Asya İpek Yolu ticaretine hakim oldular. İşte onlardan biri de Kan-chou Uygur Devleti'dir.

Kan-chou Uygurları kuruldukları günden beri T'ang sülalesi ile iyi geçinmişlerdi. Beş sülale devri boyunca da bu dostluğu devam ettirmeğe çalıştılar. Çin imparator kızları ile Uygur Hakanları arasındaki evlenmelerle akrabalık münasebeti de devam etmekteydi. Uygurlar 10'uncu asıra kadar merkezi Tun-huang'da bulunan Çinlilerin "Vazifeye Koyuluş Ordusu"na bağlı olarak hareket ediyorlardı. 905 yılında bu ordunun çinli kumandanı Çin imparatorundan ayrılıp, Kua, Shai, yi ve Hsi isimli 4 vilayetten müteşekkül bir otonom devlet kurmuştu. Bu krallık Uygurlara baskı yapıp, bölge ticaretini ele geçirmeğe kalkınca Uygurlar dayanamadı, 911'de Tegin'in kumandasındaki uygur ordusu krallığın merkezi olan "Tun-huang"ı ele geçirdi.

909 ve 911'de Çin'e elçilik heyetleri gitti. Tun-huang zaferi Kan-chou Uygurlarının Çinliler nazarında itibarını arttırdı.

924'de Jen-mei Kağan Çin'e elçi gönderdi. Çin İmparatoru çok memnun oldu. Hediye olarak götürülen "yeşim taşı, amonyak tuzu, antilop boynuzları, Pers brokarları, keçe kumaş, pamuklu kumaş, yeşil ve beyaz şap" bize bölgenin kıymetli ticaret mallarını göstermektedir.

Jen-mei Kağan 924'de öldü. Yerine Tigin Kağan oldu. 925 de Çin'e bir elçilik heyeti gönderdi. 926 da öldü. Onun yerine geçen A-to-yü (Adug) de Çin'e sık sık elçi göndermiştir, Çin kaynakları A-to-yü'nün ölümünden bahsetmezler 928'den itibaren Kağan olarak Jen-yü ismi görülür.

Seleflerin çabukça birbirini takip etmeleri Kan-chou'da 924-928 arasında çalkantılı bir durum olduğu fikrini veriyordu. Çin'e giden Uygur elçilerinin sayısı da artmıştı.

931-932 Tangutlar Uygur kervanlarını soymağa başladılar. Bu durum Uygurların da Çinlilerin de hoşuna gitmiyordu. Birlikte mücadele ettiler.

Jen-yu Kağan 933'de öldü. Yerine Jen-mei geçti. 934'de Çin'e giden elçilik heyetinde Sarı Uygurlar da

Maniheizmin işreti olarak 8 Mani rahibi vardı. Jen-mei Kağan'ın ismi 939 tarihine kadar o sülale yıllıklarında görülmektedir. Ölüm tarihi verilmemiştir. Daha sonra başka hakan ismi de geçmemektedir.

934-935'de Çin elçileri geldiler. Kervanların muhafazası için yeni tedbirler alındı.

Uygurlar 938'de Çindeki yeni hanedanla dostluğa devam maksadıyla zengin hediyelerle bir elçilik heyeti gönderdi. Yeşim taşı ve at ticareti herkes için önemli idi.

Çin'in Kuzey batısındaki küçük selür devletleri ile daha yoğun ticaret yapabilmek için Çin imparatoru bölgeye Kao chü-huei başkanlığında bir elçilik heyeti gönderdi. 938'de başlayan yolculuk 943'de tamamlanabilmiştir. Bu uzun seyahatin raporları bize bölgenin etnik, siyasi ve iktisadi durumu hakkında çok şey söylemektedir.

Sarı Uygurlar siyasi olarak 940'dan sonra Hıtay (Ki-tan, Liao) ların 1028'den sonra Tangutların, 1226'dan sonra Cengiz devletinin nüfüz sahası içinde idiler. Bugün halen kuzeybatı Çin'de yaşamaktadırlar.

III. Turfan

Uygur Devleti

840'da etrafa dağıtılan Uygur boylarından bir kısmı da batıya giderek Beşbalık, Turfan, Hoço, Kaşgar taraflarında yerleştiler. Kaynaklarda değişik tarihlerde Kao-Ch'ang, Turfan, Beşbalık Uygurları olarak kaydedilmiştir.

840’daki son Uygur Kağanının yeğeni Mengli’yi Kağan seçtiler. Tibet’den endişe duyan Çin, bu Uygur devletini tanıdı, Çin’le dost geçinen bu devletin genişlemesine Çinliler pek karışmadılar.

Turfan Uygur devleti, Orta Asya’nın ticaret yolları üzerinde olduğu için iktisadi bakımdan kuvvetlendi. 911’de bağımsız hale gelen Uygur Devleti güneyde Tibet, batı Türkistan’da karluk bölgesi ile sınırlıydı. Sanat, edebiyat ve ticaret sahalarında çok ilerledi.

Bilindiği gibi Orta Asya’da kurulan Türk devletleriyle çin arasında ticaret çok önemli bir rol oynamıştır. Koa-ch’ang uygurlarından Çin’e ilk ticaret heyeti 962 de gitmiştir. 42 kişilik bu heyet Çin sarayına kendi ürünlerini sunmuşlardır. Daha sonra 965, 981, 985 ve 1004 tarihlerinde ticari heyetlerin Çin başkentine giderek Uygur ürünlerini tanıttıklarını ve ticaret yaptıklarını görüyoruz.

Bu arada Çin İmparatoru da uygurlara onları daha iyi tanımak amacıyla resmi elçi gönderdi. 981-984 tarihleri arasında süren bu yolculuk sonunda Wang Yen-te bir rapor hazırladı.

Wang Yen-te’nin uygurlar hakkındaki bu raporu, özellikle Turfan uygurlarının kültür tarihi hakkında değerli bilgiler vermektedir.

Turfan Uygur Devleti 1209’da Cengiz Han’a bağlanıp, 1368’e kadar Moğol idaresinde varlıklarını sürdürdüler. Barçuk idikut adamlarıyla birlikte Cengiz ordusunda görev almış, zaferler de payı olmuştur. 1211’de Cengiz Han’ın kızı Al-Hatun ile evlenip damat olmuştur.

Bugün de Doğu Türkistan Uygur özerk bölgesi olarak yaşamaktadırlar.

IV. Uygur

Devletleri KültürTarihi Özeti

Uygurlarda Kültür ve Teşkilat

Uygur devletleri kültür tarihi, bütün İslam öncesi Türk devletlerindeki özellikleri taşır. Türk tarihinin ilk zamanları daha ziyade

Asya Avrupa bozkırlarında geçmiştir. Türk yaşayışı, düşünce tarzı, inançları, dünya görüşü, örf ve adetleri, bozkırların kökleri izlenimi taşımaktadır.

Bozkırlar, otlakları ile besiciliğe elverişli, kuru tarıma imkan verecek ölçüde rutubetli yüksek yaylalardır. Tarihi bir kültürün meydana gelmesi için coğrafi şartlar ve iklim yeterli değildir. İnsan unsuru da önemli rol oynar.

Bozkır kültürünü göçebe kültürü ile karıştırmamak gerekir. Bozkır (Türk) kültürü at ve demir üzerine kurulmuştur. Göçebelerin hayatında at birinci planda görülmez. Demire ise pek çok göçebe kavim kültüründe rastlanmaz.

Bugün batılı ilim adamları da bozkır kültürünün ilk Türkler tarafından ortaya konulduğunu kabul eder. Tarıma değil besiciliğe elverişli olan bozkır sayesinde Türkler o devrin sürat aracı at’ı evcilleştirmiş, hayvan yetiştirmiş, ata binen ilk kavim olmuştur.

Bozkır kültürü daha kuruluş günlerinden yerleşik kültürden ayrılıklar göstermekte idi.

1-Yerleşik kültürlerde, iktisadi açıdan, köylü yalnız kendi ailesine yetecek kadar toprak parçası ile ilgilenirken, Bozkır insanı yüzbinlerce hayvanın dağıldığı geniş otlakları düşünmek zorunda idi.

2-Yerleşik kültür insanının dünyası sadece evi ve tarlası idi. Daima yeni otlaklar için bir iklimden diğerine koşan bozkırlının tecrübesi artmış, ufku genişlemiştir.

3-Yerleşik kültürdeki hareketsiz, sakin hayata karşılık, bozkır kültüründe canlılık vardı. Kalabalık sürüleri uzak otlaklara sevketmek, hastalıklardan korunmak, su için mücadele etmek, sürü ve sahiplerinin emniyetini sağlamak hep tecrübe isteyen işlerdi. Sürü sahipleri daha iyi

korunabilmek düşmanlara karşı daha kuvvetli olmak amacıyla birleşmeye başladılar. Bu topluluklar gittikçe büyüyerek devlet teşkilatına kadar gidildi.

4-Yerleşik kültürün ilk zamanlarında daha ziyade “aile için haklar” yürürlükte iken bozkır insanı, mücadeleci ve savaşçı nüfüs ile toplulukların bir arada huzurlu yaşayabilmeleri için, karşılıklı saygı, sevgi anlayış içinde bir hak ve adalet düzenine inanıyordu. Böylece bir hukuki nizam doğmuştur.

Şimdiye kadar genel tarifini yapmaya çalıştığımız Türk kültürünün özelliklerini teker teker görelim.

Sosyal Yapı

Aile (Oğuş)

Aile sosyal bünyenin çekirdeği durumundaydı. Türk ailesi anne, baba, çocuktan müteşekkil bugünkü modern aileye benzer küçük aile tipidir.

Eski Yunan, Roma, Slav aileleri büyük ailelerdi. Aile reisi ailenin diğer fertleri üstünde kesin söz sahibi idi, onlara kendi mülkü gibi muamele ederdi. Bu ailelerde mülkiyet kollektifti.

Türklerde ise mülk ortaklığı yalnız ortaklara aitti. Evlenen erkek veya kız baba ocağından hisselerini alarak ayrılır, yeni bir ev kurardı. Baba evi ise en küçük oğula kalırdı.

Türk toplumunda kadın, erkek eşit haklara sahipti. Tek kadınla evlenme yaygındı. Kadın cemiyette saygı görürdü. Ata biner, ok atar, top oynar, hatta güreş gibi ağır sporlar yapardı. Cemiyetin çekirdeği olan ailenin yapısı devletin bütün kuruluşlarını etkilemektedir.

Soy (Urug)

Aileler birliği, aralarında kan bağı ve dayanışma olan topluluktur.

Boy (Bod)

Siyasi dayanışma amacıyla bir araya gelen boylardan teşekkül eder. Aralarında dil birliği vardır, başında “bey” bulunurdu. Beyin görevi hak ve

adaleti düzenlemek, gerektiğinde boyun çıkarlarını korumaktı. Belirli toprakları ve savaşçıları vardı. Aile ve soyların temsilcileri seçici heyeti meydana getirirdi. Bu heyet eski Türk devletlerinde mevcut meclislerin, ilk küçük örnekleridir.

Bodun

Boylar birliğine bodun denir. Başında “han” bulunurdu. Aralarında sıkı bir işbirliği bulunan siyasi topluluklardır.

İl (Devlet)

Bodunların birleşmesinden meydana gelirdi. Vatanı koruyan, milleti huzur ve barış içinde yaşatan bir siyasi kuruluştur. Kan bağı ve dil birliği değil, amaçlar önemlidir.

İslam öncesi Türk devletlerinde gördüğümüz il teşkilatı şöyle özetlenebilir. 1-İstiklal, 2-Ülke, 3-Halk, 4-Hükümranlık, şimdi bunların o devirdeki özelliklerini görelim:

1. İstiklal (Bağımsızlık)

Devlette gerçek istiklal, bunun yalnız idareci zümre tarafından değil, bütün halk tarafından istenmesiyle belirir. Böyle bir ortak bağımsızlık şuuru, Türkler arasında çok eski zamanlardan beri ve her zaman var olmuştur.

Türklerde istiklal duygusunun temeli Türk kültüründe yatmaktadır. Bozkırlı Türk her zaman yer değiştirme imkanına sahipti. Bu yüzden ağır dış baskılara ve esarete boyun eğmiyordu. Geçim vasıtası olan hayvanlarını alarak hür iklimlere doğru gidebilmekte idi. Bozkırlının bu davranışında kendisine en büyük yardımcısı at idi. Bozkır’ın güç yaşama şartları onun için hayat mücadelesinde iyi bir öğretici idi.

Hürriyet için mücadele alışkanlığının sonucu olan bağımsızlık anlayışı küçükten büyüğe herkesin içine işlemişti. Daha sonra da tarihi ve siyasi tecrübelerle soy, boy, bodun il ölçüsünde genişlemiştir.

2. Ülke

Her bağımsız devletin hak ve yetkilerini yasal olarak kullanabildiği coğrafi sahadır. Ülkesiz millet düşünülemez.

Türk hakanlıklarında ülke hükümdar ailesinin mülkü değil, bütün milletin ortak toprağıydı. Türk hükümdarı toprağı şahsi malı gibi kullanamazdı. Toprak devlet başkanının korumakla görevli olduğu ata yadigarı idi. Eski Türkler yalnız hür ve müstakil oturabildiği toprağı vatan sayardı. Bu şartlar bulunmadığı zaman yeni yurt arardı.

3. Halk

Eski Türk topluluklarında kişiler özel mülkiyete ve ferdi hukuka sahiptirler. Özel mülkiyet haklarının ve hürriyetin en güzel örneğidir.

Bozkır Türk devletlerinde öyle bir hürriyet havası vardı ki, en küçük bir aile bile başlı başına bir il sayılabilirdi. Bu teşkilat sayesinde birliğe dahil boylar birbirinden kolayca ayrılabiliyor istenilen yerde yeniden il'i kurabiliyorlardı. Bozkırlı Türk devletlerinde sadece otlaklar ve yaylaklar devlet malı idi. Buralardan faydalanan sürü sahiplerinden alınan vergilerle ilin ortak ihtiyaçları karşılanırdı.

Eski çağlarda insanların çoğu, yaşam için gerekli enerjiyi insan gücü ile sağlıyorlardı. Bozkır kültüründe ise bu ihtiyaç hayvan gücü ile karşılanıyordu. Bir toplulukta imtiyazlı zümreler başlıca üç sebeple meydana gelmektedir. Ekonomik açıdan toprağa bağımlı olmayan Türk topluluklarında "Toprak köleliği" söz konusu değildir. Siyasi açıdan yerleşik medeniyete sahip topluluklarda askerler imtiyazlı bir sınıftır. Türklerde ise kadın erkek bütün fertler tabii ve devamlı savaşçı olduklarından askerlik ayırıcı bir özellik sayılmazdı.

İslam öncesi Türk devletleri, herhangi bir ailenin kılıç zoru ile meydana getirdiği bir yığınlar birliği değildi. Eski Türk topluluklarında devlet-millet el ele idi.

4. Töre

Eski Türk heyetini düzenleyen hukuki kaidelerin bütünüdür. Töre çevre ve şartlara uygun yaşayabilmenin gerekli kıldığı yeniliklere kendini uydurabilmekteydi. Türk hükümdarları pratik idareciler oldukları için yerine ve zamanına göre meclislerin tasvibini alarak töreye yeni hükümler getirebiliyorlardı.

Bununla beraber törenin adalet, iyilik, eşitlik ve insanlık prensipleri anayasa niteliğinde değişmeyen maddeler idi.

Hükümranlık

Eski Türk hükümranlık anlayışı “karizmatik”tir. Yani Türk hükümdarına idare etme hakkının tanrı tarafından verildiğine inanılır.

Kut

Eski Türk devletlerinde siyasi istikrar kavramı “kut” deyimi ile ifade ediliyordu. Yalnız Uygur değil bütün eski Türk devletlerinde ortak olan bu görüş Kutad-gu Bilig’de çok güzel anlatılmıştır. “Kut’un tabiatı hizmet, şiarı adalettir… fazilet ve hizmet kut’dan doğar…beyliğe yol ondan geçer…Her şey kut’un ile altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir, ilahidir…Bey bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi…Hükümdarlar iktidarı Tanrı’dan alırlar…”

Gök ve dört yön Türk devletinin mekanını meydana getiriyordu. Devlet yeryüzünde idi, fakat iktidar Tanrı’dan geliyordu. Göneşin doğduğu yer (sol) en kutsal yön sayılmakta idi. Sonra sırayla batı (sağ), güney ve kuzey geliyordu.

Doğu ve batı yönlerine verilen önemin sonucu olarak, buralara tayin edilen idareciler daha çok hanedan üyeleri arasından seçiliyordu. Dünyada da dört ana yön vardı. Gök’ün temsilcisi Türk hükümdarı bütün yeryüzünü idaresi altına alabilirdi. Çünkü Gök Tanrı ona bütün dünyayı idare etme

yetkisini veriyordu. Türk fütuhat felsefesinin cihan hakimiyetine uzanan kaynaklarından biri bu noktadır.

Türk hükümdarları gücünü Tanrı'dan almakla beraber, Türk toplulukları dini cemiyet değildir. Hükümdarlar da insandır. Hakları değil, görevleri vardır. Hükümdar dağınık boyları toplayıp nüfusu çoğaltmakla, halkı doyurmak ve giydirmekle görevlidir. Hükümdarların millet yolunda gece uyumadan gündüz oturmadan çalışması gerekiyordu. Görevlerini yapamayan hükümdar hakkında Tanrı kut'u geri aldı diye düşünülürdü.

Tahta çıkışta da töre hükümleri geçerliydi. Siyasi iktidarın kaynağını Tanrı'ya bağlamak, hakanı Tanrı huzurunda sorumlu tutmaktı. Bu düşünce tarzı icraatın millet tarafından kontrolüne imkan sağlıyordu. Bu kontrolde meclisler vasıtasıyla yapılıyordu.

Meclisler

Bozkır Türk devletlerinde daimi bir devlet meclisi (danışma kurulu) vardı. Meclise eski Türklerde "toy" denirdi. Yılda bir kere genel kurul toplantısı yapılırdı. Bu toplantı sırasında ordu teftiş edilir. Hayvan sayımı yapılır. Memleket meseleleri hakkında konuşulurdu.

Bozkır Türk devletlerinde inanç ve vicdan hürriyeti de daima mevcuttu. Türk inanç felsefesi soy, dil ve din yönlerinden insanları birbirinden ayırmaya elverişli değildi.

Din işlerini dünya işlerinden ayrı tutmak ve mahalli kültürlere dokunmama geleneği İslam Türk devletlerinde de devam etmişti.

Teşkilat

Devlet Başkanı

İslam öncesi Türk devletlerinde hükümdarlar, Şan-yü, kagan, han, yabgu, ilteber gibi unvanlar taşımışlardır. Hükümdarlık belgeleri ise; otağ (hakan çadırı), örgin (taht), tuğ (sancak), davul, kotuz (sorguç) idi. Tahtlar altından yapılırdı. Tuğların tepesine altın bir kurt başı takılırdı.

Hükümdarların tahta çıkışı, onu bir keçe seccade veya halının üzerine oturtarak, ya da kalkan üzerinde havaya kaldırılarak kutlanırdı.

Hatun

Hükümdarların birinci hanımına verilen unvan. Eski Türk devletlerinde hatunlar da söz sahibi idiler. Hatunların ayrı sarayları ve askerleri vardı. Devlet meclisine katılırlar, elçileri kabul ederlerdi.

Hatunlar gelecek hakanların anneleri idiler. Bu bakımdan ilk hanımın anne ve babasının Türk olmasına dikkat edilirdi.

Veliahd

İslam öncesi Türk devletlerinde, hükümdar ailesinin her ferdi aynı kanı taşıdığı için tahtta eşit hakka sahipti. Hükümdar öldüğü zaman prensler arasından en uygunu seçilirdi.

Siyasi Faaliyet

Büyük Türk İmparatorluklarında dış işleri dairesi en önemli kuruluşlardan biriydi. Bu kuruluşun emrinde çeşitli dillerde konuşan ve yazan bir heyet çalışırdı. Yazılara Tanhu'nun resmi mührü basılırdı. Casusluk yapmadıkları sürece elçilere dokunmazlardı. Şüpheli hareketleri görülen yabancı temsilciler hapse atılır veya sürgünde göz altında tutulurdu.

Dış siyasette öncelikle ticari ilişkilere önem verilirdi. Hanedanlar arası akrabalık kurmak dış siyasetin bir geleneği haline gelmişti. Siyasi nitelikteki bu evlenmeler sonucu doğan çocuklar veliaht olmazdı.

İç siyasetin en önemli konu da dağınık Türk boylarının tek bayrak altında topanmasıydı.

Adliye

Töre'ye göre suçların cezası oldukça şiddetliydi. Adam oldürmek barış zamanında başkasına kılıç çekmek, hırsızlık, hayvan kaçırma, ırza tecavüz gibi suçların cezası idamdı.

Suçun devlet takibine uğraması eski Türkler arasında kan davası güdülmesine mani oluyordu.

Adli teşkilat iki kademeliydi. Biri hükümdarın başkanlığında ki siyasi suçlara bakan Yüksek Devlet Mahkemesi, diğeri hakimlerin idaresindeki mahkemelerdi.

Ordu

İslam öncesi Türk devletlerinde askerliğe özel bir meslek gözüyle bakılmazdı. Hemen her Türk savaşçı idi. Ücretli asker sınıfı yoktu. İdarecilerin hepsi aynı zamanda ordu kumandanları idi.

Tümen diyen anılan en büyük birlik on bin kişilikti. Tümenler binlere, yüzlere, onlara ayrılmış, başlarına ayrı ayrı kumandanlar tayin edilmişti. Bu onlu teşkilatlanma günümüze kadar gelmiştir. Onbaşısından en üst seviyedeki subayına kadar orduyu belli bir kumanda zincirine bağlamak, ülkeyi milli birlik havasına soku-yordu.

Türk orduları o çağların en kudretli askeri gücünü meydana getiriyordu. Ordunun yiyecek ve malzeme ikmali en zor şartlarda bile gayet iyi yapılırdı. Türkler yiyecek ihtiyacını et konservesi ile karşılıyorlardı. Ordunun gerisinde binlerce baş sığırın sevkedilmesine lüzum kalmıyordu. Konserve et diğer devletlerden 500-1000 sene önce Türklerce bilinmekteydi.

Türk orduları her çağın tekniğine göre en etkili silahlarla donatılırdı. O devir için Türklerin kullandığı çift kavisli yaylar ve ıslıklı oklar en korkuncu idi. Türkler dört nala at üzerinde, dört ayrı yönde isabetli ok atmada ustaydılar. Ayrıca iyi kemend atarlar ve yakın dövüşte mızrak, kargı, süngü, kalkan, kılıç kullanılırdı.

Türk orduları taarruz esasına göre düzenlenmekte ve eğitilmekteydi. Türklerin savaşında, düşman cephesinde şaşkınlık yaratan baskınlar esastı.

Türk savaş usulünün iki önemli özelliği vardı. Sahte ricat ve pusu. Süvari birlikleri kaçıyor gibi geri çekilirler, çekilirken ok atmaya devam eder, düşmanı üzerlerine çekerlerdi. Arazinin istenilen yerine kadar ilerleyen düşman burada pusu kuranlar tarafından çembere alınarak yok edilirdi. Türklerin başarıyla kullandığı bu usule Türk yurdunun adından dolayı “Turan Taktiği” denilmiştir.

Yeni ülkelerin ele geçirilmeleri ise keşif seferleri ve yıpratma savaşları sayesinde oluyordu.

Alınması planlanan bölgeler önce akıncılar tarafından gözden geçirilirdi. Bu keşifler olumlu ise yıpratma harekatına başlanırdı. Düşmanın yığınak merkezlerine, yol kavşaklarına, yiyecek ve malzeme depolarına seri baskınlar yapılırdı. Bu seferler sırasında düşmanın moralini bozmak için çeşitli rivayetler yapılırdı. Bu harekat düşman takatsiz düşünceye kadar devam ederdi.

Türkler iyi asker olma özelliklerini daima spor yapmaya borçluydular. At yarışları, cirit ve gülle atma, güreş, yırtıcı kuşlarla avlanma gibi sporlar mücadele azmini kuvvetlendiriyordu.

Türkler avcılığa da meraklıydılar. Özellikle on binlerce kişinin katıldığı yüzlerce km. sahanın tarandığı sürek avları gerçek bir savaş manevrası halinde geçerdi.

Başarılı Türk ordusu, pekçok yabancı kavim tarafından taklit edilmiştir. Çin ordusu daha M.Ö. IV. yüzyılda Türk usulüne göre düzenlendi. Türk süvari kıyafeti olan ceket, pantolon, çizme Çin’e girdi.

Dini İnanç

Eski Türk devletlerinde dini inançlar üç noktada toplanmaktaydı.

Tabiat Kuvvetlerine İnanma

Türkler tabiatta bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanırlardı. Coğrafi görünüm ve maddeler aynı zamanda birer ruh idiler. Ayrıca güneş, ay,

yıldızlar tabiat olayları ruh-tanrılar tasavvur edilmişti. Uygurlar sefere çıkmadan önce ayın ve yıldızların hareketlerini kontrol etmişlerdir.

Ölülerin ardından yas tutulur, ölüler gömülür, yakılır veya mumyalanırdı. Ölülerin yeri belli olsun diye kurgan inşa edilir, tümsek yapılır, taş yığılır, hatta balbal denen taş heykeller dikerlerdi.

Atalar Kültü

Atalara ait hatıralar kutlu sayılır, ölmüş büyüklere saygı duyulurdu. Kurban olarak hayvan kesilirdi.

Gök-Tanrı Dini

Tabiat kuvvetlerine inanma, atalar kültü eski çağlarda birçok kavimlerde mevcut olduğu halde Gök-Tanrı dini yalnız Türklerde görülür.

Bu inanç sisteminde Tanrı en yüksek varlıktı. Göktürklerin bir hakanlık kurması O'nun isteği ile olmuş, hakan Türkler'e O'nun tarafından gönderilmiştir. Tanrı Türk halkının istiklali ile ilgilenen bir varlıktır. Savaşlarda tanrının iradesi üzerine zafere ulaşılır.

Tanrı emreder, uymayanı cezalandırır, doğum, ölüm onun iradesine bağlıdır. Can veren Tanrı onu istediği an geri alabilir.

Eski Türk inancına göre ebedi ve herşeyin yaratıcısı olan Tanrı tektir. Herhangi bir şekle sokulamaz. Dolayısıyle putlar ve putların konduğu tapınaklar yoktur. Eski Türk dini inancında Tanrı bütün vasıfları ile manevi, büyük tek kudret halindedir, güneş, ay, yıldız, ateş ve yer, su'lar yardımcı kutsallar durumundadır. Toplu semavi dinlerde Tanrı'ının yanındaki melekler, peygamberler, kutsal kitaplar gibi.

Uygurlar zamanında ise Gök-Tanrı inancı devam etmekle beraber Maniheizm ve Budizm de Türkler arasında yayılmıştır ve bilhassa Uygurların Türkistan'daki hakimiyetleri zamanında iyice yerleşmiştir. Milli Türk alfabesi olan Gök-Türk yazısı değiştirilerek yerine Soğd alfabesine dayanan Uygur yazısı kabul edilmiştir. Uygurlar arasında Budist ve

Maniheist eserlerin tercümeleri ile zengin bir dini edebiyat gelişmiştir. Kitap basma sanatı da 10. yüzyıla doğru Uygurlar tarafından keşfedilmiştir. Kağıt üzerine baskıda tek harf kalıpları ilk defa Uygurlar tarafından kullanılmıştır. Bugünkü modern baskı tekniğinin temeli budur.

İktisadi Hayat

Hayvancılık

Bozkır Türk ekonomisinin esasını çobanlık ve hayvan besiciliği teşkil eder. At ve koyun en önemli unsurlardır. Ağır hareketli kocabaş hayvanlar bozkır ekonomisinde yer almaz. Bu hayvanlar daha ileriki çağlarda tarımla birlikte Türk toplulukları arasına girmiştir. Domuz ise Türkler arasında hiç sevilmemiş ve beslenmemiştir.

Beslenme

Eski Türklerin başlıca gıda maddesi et idi. En çok at ve koyun eti yenirdi. Türkler çok erken zamanlarında ihtiyaç dolayısıyla konserve et yapmayı öğrenmişlerdi. İhraç bile ediyorlardı. En ünlü Türk içkisi kısrak sütünden yapılan kımız idi.

Sebze pek yenilmezdi. Sütlü darı, peynir, yoğurt bozkırın ana gıda maddeleri idi.

Giyim

Giyecek maddeleri deri ve yünden yapılırdı. Bozkırda bez dokuma için kendir yetiştirirlerdi. Yünlü kumaş ve çeşitli keçeler ihraç ederlerdi.

Uygur Türkleri üzerlerine yünlü kumaş ve bezden iç çamaşırı giyerlerdi. Tipik elbise örneği ise ceket-pantolon idi. Bu en iyi süvari kıyafeti idi. Bu kıyafet Türkler aracılığı ile dünyaya yayılmıştır.

Ayağa çizme, başa börk giyilirdi. Erkekler sakallarını kestirir, saçlarını uzun tıraş eder, bıyık bırakırlardı.

Saygı alameti attan inmek ve başlık çıkarmaktı.

Demir

İslam öncesi Türk toplulukları dünyanın en geniş imparatorluklarını kurmuşlardı. Bunun için devrin en ileri savaş sanayiine ihtiyaç vardı. Türkler demir sayesinde bu üstünlüğü kurmuşlardı.

Altaylılar çok eskiden beri usta demirciler olarak tanınmışlardı. İnsanlık tarihinde bir çağın açılmasına başlangıç olabilecek bol miktarda demirin Türklerin ana yurdunda bulunması onların üstünlük kurmasını sağlamıştır.

El Sanatları

İslam öncesi Türk devletlerinde el sanatları da çok gelişmişti. Demirci ve madenci Türk topluluklarında kılıç, kalkan, mızrak ve ok uçlarının en iyisi yapılırdı.

Hareketli bozkır hayatına uygun şekilde taşınabilir eşya üzerindeki sanatlar ilerlemişti.

İhtiyaçlara göre sandalye, masa, dolap, karyola gibi ev eşyaları, mutfak takımları; göçlerde kullanılan araba ve atlar için gerekli malzemenin en iyisini yapıp satan esnaf ve zenaatkârlar vardı.

Bu eşyalara ustaca süslemeler yapan sanatçılar vardı.

Şehir

İslam öncesi Türk devletlerinde kavimler yazın yaylak denilen serin, sulak, otlağı bol yüksek yaylalarda otururlardı. Kışın ise kışlak denilen daha ılık ova ve vadilerde otururlardı. Hükümdarların yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezleri bulunurdu.

Kışlık bölgede evlerin daha ziyade kerpiç veya ahşap olması tercih edilirdi. Surlar bile kalın ağaç kütüklerinden yapılırdı.

Türkler eskiden beri temizliğe düşkündüler. Bunun için hamamlar yapılırdı. Orduda bile seyyar hamamlar vardı.

Hayat şartları çok farklı olduğu için yerleşik kültürdekine benzer köy ve şehirler yoktu. Sadece Turfan Uygur devletinde yerleşik medeniyet kalıntılarını görmekteyiz.

Ticaret

Uygurlar komşu devletlere canlı hayvan, kösele, deri, kürk, hayvani gıdalar satarlar, karşılığında hububat ve ipek alırlardı.

Türklerde komşuları arasındaki ticaret iki yoldan yapılıyordu. 1. İpek Yolu: Bu yol Çin'den başlıyor, Türklerin çoğunlukta olduğu iç Asya'dan geçip Akdeniz'e ulaşıyordu. İpek yoluna hakim olan, devrin dünya ticaretine hakim olacağı için büyük devletler arasında en büyük rekabet konusuydu. 2. Kürk Yolu: Bu yol, Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak Ural, Güney Sibirya, Altaylar, Sayan dağları üzerinden Çin'e ve Amur nehrine ulaşıyordu.

Tarım

Bozkır sahasının çoğunluğunu otlaklar meydana getirmekteydi. Tarıma elverişli topraklarda Uygurlar buğday, darı, vs. ekip biçmekteydiler.

Maliye

İslam öncesi Türk devletlerinde ekonomi, bağlı devletlerden alınan yıllık vergi ve hediyeler ile halktan toplanan vergilere dayanıyordu. Vergi toplama işlemi özel memurlar tarafından yapılmakta idi.

Ayrıca işlek ticaret yollarından sağlanan vergi ve gümrük gelirleri madencilikten elde edilen yüksek kazanç mali gücü arttırıyordu. Para olarak da üzeri resmî damgalı ipek parçaları kullanıyorlardı.

Edebiyat

Destanlar ve efsaneler; Türk destanları bozkır insanının hayat mücadele örnekleriyle doludur. Bu edebiyat türünde kurt'tan türeme, gökten inme, ışıktan olma motifleri bulunmaktadır.

Uygurlarda da kurt'un rehberlik vasfı açık olarak görülür. “Kutlug dağ” efsanesine göre kutlu bir kaya Uygur ülkesine bereket ve saadet getirmektedir. Bu kaya Çinlilere verilince memelekete çöken uğursuzluklar,

açlık ve kıtlık yüzünden Uygurlar göç etmek zorunda kalmışlardır. Yeni ülke ararken onlara kurt rehberlik etmiştir.

Hala çeşitli ülkelerdeki Türkler arasında söylenen masal ve halk hikayeleri arasında bozkurt uğur sayılmaktadır.

Şine-usu'da bulunan Moyen-Çor kitabesi ve Karabalsagun da bulunan Karabalsagun kitabesi de Uygur tarihinin önemli kaynakları arasındadır.

Uygur kitabeleri Uygur alfabesi ve edebiyatının en güzel örnekleridir.

Uygurlar yerleşik medeniyete geçtikten sonra bize kadar ulaşabilen belgeler çoğalmıştır. Arkeolojik kalıntılar, el sanatları, resimler, hukuk vesikaları, elçi raporları, özellikle Turfan Uygur Devleti kültürü hakkında değerli bilgiler vermektedirler.

Bunlardan biri 981-984 tarihleri arasında Çin'in resmi elçisi olarak Uygurlara giden Wang Yen-te'nin raporudur. Bu rapora göre: "Kao-ch'ang şehrine yağmur ve kar yağmaz, aynı zamanda burası çok sıcaktır. Burada evler beyaz badanalıdır. Chin-ling dağlarından çıkan nehir şehrin çevresini dolaşır, tarlaları ve meyve bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir.

Zengin insanlar at eti yerler. Geri kalanlar ise sığır eti ve yaban kazı yerler, onların müzik aleti olarak kullandığı alet "kopuz"dur. Onlar samur kürkü postu, pamuklu kumaş ve çiçek motifleriyle işlenmiş elbise imal ederler. Onların adetlerine göre büyük bir kısmı ata binerler ve ok atarlar. Şehrin içinde pek çok iki katlı binalar vardı. İnsanlar iyi yüzlüdür ve sanatkarlardır. Bunlar altın, gümüş ve demir yapımında çok ustadırlar. Onlar aynı zamanda yeşim taşı işlemesini de çok iyi bilirler.

Turfan Uygurları mimari sahada da çok eser vermişlerdir. Bu eserlerde Türk otağ ve "ordu" geleneği, eski bozkır kültürü özellikleri görülmekte idi. Malzeme olarak da aşı boyalı ve yaldızlı ağaç, balık tuğla ve taş (nadiren) yanında oymalı keramik ve sırlı tuğla da kullanırlardı. Uygurlar daha

Orhun nehri kıyılarında Ordu-balık'ta iken de bu teknikleri biliyorlardı. Arkeolojik kalıntılardan anlaşıldığına göre Uygurlar surlu şehirler, hükümdar kalesi, dini külliyeler, göller ve akarsuların bulunduğu bahçeler yapmışlardır.

Çin Kaynakları

Chiu T'ang-shu (CTS): Yani eski T'ang kitabı tarihçi Liu Hsü tarafından 945 senesinde yazılmıştır. Bütün T'ang sülalesi (618-916) olaylarını içine alan meşhur bir yıllıktır. 200 ciltlik bu eserde 821 senesinden önceki olaylar umumiyetle bir arşiv vesikası gibi mühim noktalar ile kısa olarak anlatılmış, fakat 821 senesinden sonraki olaylar üzerinde mübalağalı bir şekilde durulmuş ve tarih de karışmıştır.

Hsin T'ang-shu (HTS): Yeni T'ang kitabı, 1060 senesinde bilgin O-yang Hsiu ve Sung Ch'i'nin idaresindeki bir heyet tarafından hazırlanmıştır. 225 ciltdir. CTS de bulunmayan olaylar burada görülmektedir. Olayların bazıları CTS'den daha kısa, bazıları daha geniş olarak anlatılmaktadır.

Tzu-chi T'ung-chien (TCTC): Çin tarihinin en önemli kronolojik kaynağıdır. İmparatorun emri ile 1085 senesinde 294 cilt olarak meşhur bilgin ve başbakan Ssu-ma Kuang tarafından yazılmıştır. M.Ö. 403-M.S. 959 arasındaki olaylar anlatılmıştır. Yazar 19 yıllık çalışmasında 320'yi aşan tarih kitabından yararlanmış, güzel bir dil ile olayları kısa olarak anlatmıştır. Bu eserde bugün kaybolmuş olan birçok vesika bir araya toplanmış ve olaylar kronoloji esasına göre sıralanmıştır.

Tse-fu Yüan-kuei (TFYK): 1005-1013 seneleri arasında yazılmış bir tarihi ansiklopedidir. 31 asıl ve 1102 ufak bölümden müteşekkildir. Tarihçi Wang Ch'in-jo başkanlığında bir heyet tarafından İmparatorun emriyle yazılmıştır. Hemen hemen 1000 senelik muhtelif sülalelere ait olaylarla ilgili ana vesikalar ile çeşitli kitaplardan mukayeseli olarak alınmış olan bilgiler kitapta sıralandıktan sonra İmparatorun kontroluna arzedilmiştir.

Vesika bakımından çok zengindir. Resmi çin tarihlerinden kesilerek ve kısaltılarak alınan imparatorların fermanlarının çoğu bu kaynakta tam olarak bulunurlar.

Türk Kaynakları

Uygur Yazıları

1. Şine-usu Kitabesi

Bu kitabe Moğolistan'da Şine-usu Gölü, Moğoltu ırmağı ve Orgotu dağı havalisinde bulunmuştur.

1909'da Ramstedt ve Sakari Palsi adlı iki fin bilgini bu bölgede yaptıkları kazılar neticesinde, adı geçen kitabeyi keşfetmişlerdir.

Ramstedt 1918 yılında Finlandiya'da "Fin-Oğur cemiyeti" dergisinde bu kitabeyi neşretmiştir.

Uygur Devletinin kuruluş ve zaferlerinden bahseden bu kitabenin diğer bir adı da Moyen-Çor kitabesidir. Moyen Çor Kağan'ın 759'da ölümü üzerine onun adına diktirilmiştir.

2. Karabalsagun Kitabesi

Karabalsagun şehri Uygur Hakanlığı'nın parlak zamanlarında devlete başşehir olmuş bir bölgedir. 826'da dikilen bu kitabede Şine-usu kitabesi gibi Uygurların kuruluş ve zaferlerinden bahseder. Mani dininden de detaylı olarak bahsettiği için tarihi değeri çok büyüktür.

Üç dilde yazılmış olan bu kitabede (Göktürkçe, Soğdça, Çince) esas okunabileni Çince olanıdır. 1896 yılında okunabilen bu yazı aynı yılda neşredilmiştir. Daha sonraları Çinceden Türkçeye tercüme edilen bu kitabeden H.N. Orhun'un Eski Türk Yazıtları adlı eserinin 2. cildinde bahsedilmektedir.

1 CTS, 195; HTS, 217.

2 CTS 195; HTS 217, TCTC 215.

3 CTS, 195, 3a; HTS, 217, 3a TC TC 219; TFYK C. 973.

4 CTS, 195, 3a; HTS, 217, 3a; TCTC 279; TFYK C. 973.

5 CTS, 195, 4 b; HTS 217, 4a.

6 CTS, 195, 6 b; HTS, 217, 5 b.

7 CTS, 195, 6 b; HTS 217, 5 b;

8 CTS, 195, 8 b; TCTC, 224.

9 TCTC, 225.

10 CTS, 195, 86; HTS, 217, 6 b;

11 HTS, 217, 6 b; TCTC, 226,

12 HTS, 217, 7a; TCTC, 227.

13 HTS, 217 7b;

14 CTS, 195, 9a; HTS, 217, 8b; TCTC, 233; TFYK, 976,

15 CTS, 195, 9a; HTS, 217, 8b;

16 CTS, 195, 10 b; HTS, 217 9 b.

17 HTS, 217, 9 b; TCTC, 236.

18 HTS, 217, 9 b, TCTC, 237,

19 HTS, 217, 9 b;.

20 TCTC, 241; TFYK 979.

21 CTS, 195 10 b; HTS, 217 B, la.

22 HTS, 217, 96.

23 HTS, 217 B, 1 b; TCTC, 243.

24 CTS, 195, 12a; HTS, 217 B, 1 b.

25 HTS, 217 B, 1 b; TFYK, 980.

26 CTS, 195, 12 a; HTS, 217 B, 1 b.

27 HTS, 217 B, 1 b; TCTC, 246;

Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Sine Usu Yazıtı, Karabalgasun Yazıtı bölümleri.

Chiou T’ang shu, Pekin 945. (CTS)

Hsin T’ang shu, Pekin 1060. (HTS)

Tsu-chih T’ung-Chien, Pekin 1085. (TCTC)

Tse-fu Yüan-kuei 1005-1013 (TFYK)

Sung Shih, Pekin 1010.

Wu-tai Shih-chi

C. Mackerras, The Uighur Empire, Canberra 1969.

J. Hamilton, Les Oughours a l’époque Cinq Dynasties d’apres les documents Chinois, Paris 1955

J. Hamilton, Toquz-Oğuz et On-Uygur, Jurnal Asiatique CCL, 1, 1962

B. Ögel, Uygurların “Menşe Efsanesi”, DTCF Dergisi, VI, 1-2, 1948

V. Minorsky, Tamim İbn Bahr’s Journey to the Uygur’s BSOAS, 1948

H. Escedy, Uighurs and Tibetan in Pei-t’ing 790-791 A.D., Act. Or. XVIII, Budapest, 1965

Tsai Wen-shen, Li Te-yü’nün mektuplarına göre Uygurlar, Tai-pei, 1967.

Ö. İzgi, Wang Yen-te Seyahatnamesi, Ankara, 1988.

G. Çandarlıoğlu, Ötüken Bölgesinde Kurulan Büyük Uygur Kağanlığı, İstanbul, 1972

G. Çandarlıoğlu, Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri, Taipei, 1972.

Uygurlar / Prof. Dr. Ahmet Taşağıl [s.215-224]

Ahmet Yesevî Üniversitesi / Kazakistan

Türk Tarihinde Uygurlar

Orta Asya Türk tarihinin eski devrinde bozkır coğrafyasında bozkır kültürüyle kurulan üçüncü devlet Uygur Kağanlığı'dır. Uygurlar VIII. asrın ortasında Gök-Türklerden (Göktürk) sonra bağımsızlıklarını kazanıp kendi devletlerini kurdular. Bu kaganlık yaklaşık yüz yıl devam ettikten sonra Kırgızlar tarafından yıkılınca ikiye ayrılan Uygurların bir kısmı Kansu-Ordos bölgesine, diğer bir kısmı ise Beşbalık bölgesine geldiler. Takip eden asırlar içinde her iki grup da hayat tarzını değiştirerek yerleşik kültüre geçtiler. Maniheizm, Budizm ve İslam dinlerinin de etkisi buna katılınca eski Türklerin farklı bir yönleri ortaya çıktı. Neticede yerleşik hayat tarzı onlara günümüze kadar gelen eşsiz sanat eserleri meydana getirme fırsatı tanıdı. Dolayısıyla Uygurlar, Türk tarihinin çok farklı bir cephesini oluşturdular.

Uygur adı Çin kaynaklarında Huei-ho, Wei-ho, Huei-hu, Wei-wu-er gibi şekillerde transkribe edilmiştir. Uygur adına 974 yılında yazılan Chiou Wu Tai Shih adlı Çin kaynağında şahin gibi dolaşan hücum eden anlamı verilmektedir.1 Yine uy (akraba, müttefik) ten geldiği ve On Uygur adının 10 müttefik manasında olduğu da bildirilmiştir.2 Daha başka anlamlar da verilmiştir.

Uygurların kökenleri konusu kaynaklar tarafında aslında açıkça bildirilmesine rağmen günümüzde tam anlaşılamamıştır.3 Bunun sebebi İslam öncesi devrede boylar ve onların tarihi gelişimlerinin bilinmemesidir. Orta Asya tarihinin bilinen devirlerinden özellikle X. asra kadar boy analizleri yapılamazsa diğer hanedanların tarihlerini de anlamak mümkün değildir.

Kökenlerinden Bağımsızlıklarına Kadar-Uygurlar

Diğer taraftan Uygurların meydana getirdiği zengin tarih onların, Çinli tarihçiler tarafından kökenlerinin eskide aranmasına sebep olmuştur. Aslında Hun, Gök-Türk, Juan-juan vb. büyük devletlerin hepsinin mazisinin derinlere bağlanmış olması Orta Asya tarihinde yaptıkları etkiden dolayı normal karşılanmalıdır.

Uygurların kökeni konusunda kilit konumunda olan Kao-ch’e (Kanglı) boylarıdır. Aslında boylarla ilgili yazımızda da belirttiğimiz gibi Kao-ch’elar tek bir boydan müteşekkil değildiler. Ancak,

Töles konusundan da anlaşılacağı üzere içlerinde Uygur adının ilk transkripsiyonuna benzer bir boy isminin bulunması meseleyi aydınlatmaktadır. Ama Kao-ch’eların hepsi Uygur değildir. Sadece Yüan-ho adlı kabile Uygurların adının ilk şekli olarak görünmektedir. 605 yılından sonra aynı isim Wei-ho şekliyle yeniden Töles boylarının içinde yerini almıştır. Bu sırada Tola Irmağı’nın kuzeyinde bulunan Uygurlar, Bugu, Tongra, Bayırku, Fu-lo gibi diğer Töles boyları ile birlikte yaşıyorlardı ve adları geçen bu boylarla beraber bir erkin tarafından idare ediliyorlardı. Dolayısıyla 605 yılı dolaylarında onların küçük bir kabile olduğu sonucuna varıyoruz. Çünkü sayılarının on bin ve bunun yarısının asker olduğu vurgulanmıştır. Tola ırmağının kuzeyinde yaşayan Töles boylarının içlerinde gösterilmesi ve kökenlerinde açıkça bunun belirtilmesi konuyu netliğe kavuşturmaktadır. Zaten söz konusu Töles boyları Dokuz Oğuz kavramıyla Uygur kağanlığının ana unsurunu oluşturacaktır.[4]

627 yılını takiben Doğu Gök-Türk devleti hızla zayıflayınca Sir Tarduşlar, doğudaki Töles boylarının içindeki en kuvvetli boy olarak ön plana çıktı. Çin tarafından da tanınan Sir Tarduş birliği 646 yılına kadar Ötüken bölgesi ve Tola Irmağı civarına hakim oldu. Onlara bağlanan Uygurların unvanı Huo İlteber idi. Bu tarihte Sir Tarduşlar zayıflayıp askeri

güçleri dağılınca, çok sayıda boy Çin'deki T'ang hanedanıyla ilişki kurup onlardan askeri unvanlar alırken, Uygurlar da boş durmamışlardı. Onlar da irtibata geçip Çin'den generallik unvanları aldılar. Zaten Uygurların adı, 627 yılında vergilerin artırılması üzerine Gök-Türklere isyan eden boylar arasında da geçmektedir. O zaman reisleri P'u-sa idi. Hatta üzerlerine gönderilen yüz bin kişilik Gök-Türk ordularını yenmeleri şöhretlerinin artmasına sebep olmuştu. Doğu Gök-Türk Kağanı İl (Hsie-li) onların üzerine yeğeni T'u-li'yi göndermiş, o da yenilmişti. Fakat, yine de 646 yılına kadar Uygurların adından söz edilmez. 646'da Sir Tarduşların mağlup edilmesi sırasında Uygurlar Çinlilere yardımcı olmuşlardı. Bu arada P'u-sa'nın yerine oğlu Tu-mi-tu Uygurların başındadır. 648 yılında Altay Dağlarında bağımsızlığını ilan eden Ch'e-pi Kağan liderliğindeki Gök-Türkleri de Çinliler, Karluk, Uygur ve Buguları kullanmak suretiyle mağlup etmişlerdi. Daha sonra Çin hakimiyetini tanımayan Batı Gök-Türk beylerinden A-shih-na Ho-lu'nun bozguna uğratılması için hazırlanan Çin ordusuna Uygurlardan yaklaşık elli bin kişilik bir ordu reisleri Po-jun liderliğinde katılmış, Taşkent'e kadar ilerlemişlerdi. Po-jun, 661-664 yılları arasında ölünce yerine, önce kızkardeşi Pi-li-tu geçti. 680 yılında ise Uygurların başında Tu-chie-chih adlı reis görülmektedir.5

717 yılında Uygur İlteberi ile Kargan'da savaşan Bilge Kağan onu mağlup edip doğuya kaçmasına sebep omuştur.6 Bu bilgiler ışığında Uygurların 740'lı yıllara kadar fazla bir varlık gösteremediklerini anlıyoruz. Ancak, dahil oldukları Dokuz Oğuz birliği isyanlarda daima ön planda bulunmuştur.

Bağımsızlıklarının Kazanılması ve Devletlerinin Gelişmesi

742 yılına gelindiğinde Uygurların çok kuvvetli bir şekilde tarih sahnesinde belirdiğini müşahede ediyoruz. II. Gök-Türk Devleti, Bilge'nin ölümünden sonra hızla zayıfladığında Karluk, Basmıl ve Uygurlar ön plana

çıktılar. Aslında onların iç karışıklığa düştüğü sırada Çin imparatoru devreye girmiş ve Sun Lao-nu adlı elçiyi Uygur, Karluk ve Basmıllara göndererek onları Gök-Türklere karşı tahrik etmişti. Neticede ayaklanan bu üç boy 742 yılında Gök-Türk Kağanı Kutlug'u öldürdüler. Basmılların reisi kağan seçilirken Uygurlar doğu (sol), Karluklar batı (sağ) kanat yabguluklarını aldılar ve hep beraber Çin'e elçi göndererek resmen tanındılar. Mağlup Gök-Türklerin arta kalanları kendi aralarında Ozmış'ı (Wu-su-mi-shih) kağan seçtilerse de yine Çinlilerin teşvikiyle adı geçen üç boy Ozmış'a saldırıp onu da öldürdü.

Uğradıkları felaketlerden yılmayan Gök-Türkler, en nihayet Ozmış'ın oğlu Pai-mei'i kağanlığa getirdilerse de (744 yılı) başarılı olamadılar.7 745 yılında bu kağan da Uygurlar tarafından öldürülerek ortadan kalktı. Böylece Gök-Türk Devleti tarihe karışırken Uygurlar, Orta Asya sahnesinde bağımsız devletleri ile yerlerini alıyorlardı. Zaten Uygurlar ile Basmılların arası açılmış, Karluklar da Uygurların tarafını tutunca Basmıllar yenilmişlerdi. Gök-Türk siyasi gücü de tamamen ortadan kalkınca Uygurlar bağımsızlıklarını ilan ettiler (745).8

Uygurların, Karluk ve Basmıllara göre daha kuvvetli olmasının sebebi hiç şüphesiz kalabalık Dokuz Oğuz boylarının kendi yanlarında yer almalarıdır. Bu Dokuz Oğuz kabilesi Bugu, Bayırku, Hun (Qun), Bayırku, Tongra, Sse-chie (İzgil), Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-

ku, A-tielerdi (Ediz). Bunlara Uygurlar da katılınca On Uygur olarak anılmaya başladılar. Yani Uygur Devleti'nin başlangıçta halkını bu boylar meydana getirmişlerdir. Bu sebepten dolayı Uygurlar bazı İslam kaynaklarında Dokuz Oğuz olarak kaydedilmişlerdir.9

Uygurlar kendi içlerinde de dokuz uruga (küçük kabile) bölünmüşlerdi: Bunlar Yağlakar, Uturgar, Kürebir, Baga Sıgır, Ebirçeg (Abırçak), Hazar, Hu-wu-su, Yagmurgar ve Ayabire adlarını taşıyorlardı.10

Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Uygur Kağanlığı'nın ilk hükümdarı Kutlug Bilge Kül oldu. Yeni bir imparatorluk doğarken doğuda ve batıda Uygurların toprakları genişlemeye başlamıştı. İlk etapta Uygurlara bağlanan topraklar batıda Altay dağları ile doğuda Ssu-wei arasında uzanıyordu. Doğu Gök-Türk Devleti'nin eski topraklarını kaplamışlardı. Karluklar ise daha üst seviyede olan sol yabguluğu aldılar. Adı geçen Uygur Kağanı 747 yılına kadar yaşadı. Bu tarihte ölünce devleti her bakımdan geliştirecek olan oğlu Bayan Çor (Mo-yen Çor), tahta geçti.11

Bayan Çor Kağan'ın devri her bakımdan Uygur Devleti'nin geliştiği sağlam temellere oturduğu bir dönem sayılır. Çünkü sekiz yıllık süre içerisinde devlet her bakımdan büyümüş, etrafındaki boy ve devletlere üstünlüğünü kabul ettirdiği gibi teşkilatlanmasını tamamlamıştır. Öncelikle Hun ve Gök-Türk Dönemlerinde olduğu gibi Orta Asya'daki boyları kendine bağlamaya çalışmıştır. İlk zamanlarda Bayan Çor'un kağanlığı halkın bir kesimi tarafından tanınmak istenmemiş olmalıdır. Onlar Bayan Çor'un babası vaktinde yabgu ilan edilmiş olan, Tay Bilge Tutuk'u kağan ilan ettiler. Kıtanlar ve Tatarlar da onlara katılınca Bayan Çor için tehlike büyüdü. Bükekük civarında iki gün yapılan çarpışmalarda Kıtan ve Tatarları mağlup etmeyi başarınca kendi soyundan gelen bütün kabileler dönüp ona bağlandı. Beyleri ve diğer ileri gelenleri cezalandırıldı. Buna rağmen kağan geri dönünce halk yeniden ayaklanıp Kıtan ve Tatarlardan bir daha yardım istedi. Ancak, istedikleri yardım gecikince, Bayan Çor onları çok ağır bir bozguna uğrattığı gibi sürülerini ve kadınlarını alıp döndü. Arkasından Selenga'nın kuzeybatısında Kıtan ve Tatarları ağır bir bozguna uğrattı. Kaçmaya çalışan Kıtanlar kendiliğinden teslim olurken, Tatarlar Keyra kaynağında ve Üç Birkü suyunda sıkıştırılıp, askerlerinin yarısı öldürüldükten sonra teslim alındılar. Diğer isyancılar Tuzlu Altır

Gölü civarında mağlup edildikten sonra devletin doğu tarafındaki huzursuzluklar sona erdi (750'den önce).

750 sonbaharında Kem boyunda yaşayan Çikler itaat altına alındı. Aynı yılın ilk baharında Uygurlar kuzey batı Mançurya'daki Tatarları mağlup etti. 751'de bir kez daha Çikler yenildiği gibi Kırgızlar da baskına uğratıldı. Bu seferleri yapan Bayan Çor'un bir kumandanı idi. Kendisi aynı sıralarda Bolçu (Urangu) nehri üzerinde Karlukları yendi. 752 yılında çatışmalarda ise Basmıllar, Türgişler, Karluklar mağlup edildiler. Şine Usu Yazıt'ından anlaşıldığına göre Bayan Çor kağan'ın iç savaşları en azından 755 yılına kadar devam etmiştir.

Kuruluşları sırasında Uygurların müttefiki olan Karlukların batısında Türgişler yaşıyordu. Karlukların gücü zaten biliniyordu. Bunlar zamanla Türgişlerle birleşince önemli bir rakip oluyorlardı. Dolayısıyla Karluklar üzerine seferin gereği ortaya çıktığında, Bayan Çor batıya doğru ilerledi. Altay-Tanrı dağları arasındaki Cungarya-Tarbagatay bozkırlarındaki Karluklar yenilerek, batıya doğru çekildiler. Arkalarından Türgişler de mağlup olunca Uygur Devleti'nin sınırları Seyhun ırmağına kadar genişledi.

Kuzeyde Yenisey'in batı kolu Kem ırmağı civarında yaşayan Çikler de Bayan Çor Kağan'a bağlanırken, bu bölgenin güçlü boyu Kırgızlar henüz ona boyun eğmemişlerdi. Bu arada Selenga civarında isyan eden Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlar mağlup edildiler. Artık Orta Asya'da herkes Uygurların siyasi üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştı.

Bu arada Çin tarihinin en parlak hanedanlarından olan T'ang kendi içinde karışmıştı. 751 yılındaki Talas Savaşı'nda uğradıkları mağlubiyet, onların Orta Asya'dan ellerini çekmesini sağladı. Ardından Soğd asıllı An Lu-shan'ın çıkardığı isyan T'ang İmparatorluğu'nu tamamen karıştırdı (755).

Adı geçen hanedanın imparatoru Hsüan-tsung'un kırk dört yıllık saltanatı bu yılda ölünce bitti ve yerine Su-tsung tahta geçti. Söz konusu isyan T'ang hanedanının çatırdamasına yol açarken, yeni imparator böylece Uygurların yardımıyla düştüğü çaresiz durumdan çıkmaya çalışıyordu. Uygur kağanı bir Uygur prensesini gelin olarak gönderdi. Bayan Çor'un hedefi evlilik yolu ile akrabalık kurmak suretiyle T'ang hanedanını etki altına almak idi. Yine birçok devlet adamını başkente yollayarak, yeni diplomatik girişimlerde bulundu. Arkasından kendisi çıktığı büyük seferde Çinli devlet adamı Kuo Tsu-i ile birlikte Çin'e doğru ilerledi ve Sarı Irmağın kenarında Çin'e saldıran Türk asıllı T'ung-lo (Tonra) boyunu yendi. 757 yılında Çin'e tekrar Yabguları ile bir

likte dört bin asker ve çok sayıda at göndermişler, Çinliler de onları büyük ziyafetle karşılamışlardı. Söz konusu Yabgu bundan sonra isyanın bastırılması işine girişti. Hsiang-chi'ye giden ordu Feng Suyu kenarında asileri yendi. Neticede isyancıların eline geçen başkent Ch'ang-an geri alındı. Arkasından diğer önemli şehir hatta yazlık başkent olan Lo-yang'ı geri almak üzere harekete geçtiler. Uygur kuvvetleri yine Yabgu idaresinde ilerleyip asileri tamamen bozguna uğrattılar. Hatta Lo-yang'ı da yağmalamışlardı. Onların sayesinde ülkesine tekrar sahip olan İmparator Su-tsung, ağır hediyelerle Uygur kumandanlarını ödüllendirdi. 758 yılında İmparator, Bayan Çor Kağan'a küçük kızını gelin olarak gönderdi. Tarihte Çin imparatorlarının öz kızlarını yabancı ülkelere gelin olarak göndermeleri çok nadirdir. Herhalde bu Uygurların Çin'e yaptığı yardımların karşılığı olmalıdır. Söz konusu prensesin adı Ning-kuo idi ve muhteşem bir merasimle Bayan Çor Kağan'a gönderildi. Kağan büyük bir devlet adamlığı örneği göstermiş; kendisine sunulan muhteşem hediyeleri devlet adamlarına dağıtmıştır.12

Uygur Kağanlığı’nı her yönden geliştiren yükselten Bayan Çor Kağan 759 yılında ölünce yerine oğlu Bögü geçti. Bu kağan adına 759 yılında Moğolistan’ın Moğoltu Irmağı-Orgotu dağı-Şine usu gölü civarında bir yazıt dikilmiştir.13 Yazıtta Bayan Çor Kağan’ın zaferleri, başarıları anlatılmaktadır.

Bögü Kağan ve Maniheizm’in Kabulü

Bögü Kağan’ın taşıdığı Bögü adı, akıl ve feraset sahibi, alim, sihirbaz anlamlarını taşımaktadır. Bir başka unvanı Tanrıda Kut Bulmış İl Tutmış Alp Külüg Bilge idi. Çin kaynaklarında yeni kağanın adı İ-ti-chien sonra Mo-yü olarak da yazılmıştır.

Bögü Kağan, Çin’e karşı uyguladığı politikada değişiklik yaptı. Asi Shih Chao-i’nin de etkisinde kalarak yeni Çin imparatoru Tai-tsung’un gönderdiği elçilere yüz vermediği gibi tahkir de etti. Buna karşılık Çinli elçi eski dostluklarından verilen hediyelerin çokluğundan bahsederek, onu etkilemeye çalıştı. Hatta daha önce Çin’de savaşan Yabgu’nun yanında yeni imparatorun olduğunu dahi vurgulamıştı. Bu arada Çin’in kuzey sınırları Uygurlar tarafından akınlara maruz kalmıştı. Ancak, Çin’in daha derinlerine girme işi Pu-ku Huai-en tarafından engellendi. Çünkü, bu ülkeyi yakından tanıyan Pu-ku Huai-en, Uygurların menfaatine değil zararına sonuçlar çıkacağını biliyordu. Çok zengin, geniş ve kalabalık olan Çin ve kültürü kuzeyden gelen kavimleri yutuyordu. Söz konusu akınlardan sonra sakinleşen Uygurlar, ordularını yeniden düzenlediler. Artık, T’ang hanedanına yardıma niyetlenmişlerdi. Pu-ku Huai-en, doğu kanadının idarecisi tayin edilirken, Uygur askerlerini geçtikleri yerleri yağmalamamaları için, Çinliler ordunun yolunu değiştirmeye çalışıyorlardı. Neticede Bögü Kağan, Sarı Irmak’ın kuzeyindeki Shao-chou’da konakladığında yanındaki Çinli veliahdı ve kumandanları tören dansı yapmadıkları için azarlayarak, tam anlamıyla hakim olduğunu gösteriyordu.

O sırada Uygurlara ihtiyacı olan Çinli devlet adamları uğradıkları hakaretlere ses çıkaramamışlardı. Arkasından Pu-ku Huai-en, Uygur kuvvetlerine kumanda ederek asi Shih Ch'ao-i'yi bozguna uğrattı. Bu isyanın bastırılması karşılığında T'ang imparatoru Tai-tsung, Kağan'a birçok hediyeler gönderdiği gibi, ayrıca yıllık iki bin ailenin vergi gelirini ona yollamaya razı oldu.

762'deki bu seferin Uygur tarihinde bir başka etkisi daha olmuştur. Söz konusu seferler esnasında Mani rahipleri, Bögü Kağan'la tanışmışlar, onu etkileyerek, onunla birlikte dört rahipleri Uygur başkentine gelmişlerdi. Onların anlattıklarına hayran olan Kağan, hayvani gıdalar yemeyi yasaklayan, savaşçılık duygusunu zayıflatan bu dini resmen kabul etti. Kağanın hedefi Uygurların bozkır hayatını bırakıp şehirli olmalarını sağlamak, dolayısıyla ülkeyi daha mamur hale getirmekti.

Bögü Kağan, Maniheizm'i kendi halkına kabul ettiren bir hükümdar (Orta ve Doğu Asya'da başka yok) olarak göze çarpmaktadır. Fakat, onun bu dine neden sempati duyduğu anlaşılamaktadır. Lo-yang'ın asi An Lu-shan'ın elinden kurtarılması esnasında 762 Kasımı'ndan 763 Şubatı'na kadar şehrin yakınında kalan Uygur askerleri, etrafı yağmalamışlardır. Bu sırada Manici rahiplerle tanışan Bögü onları Karabalsagun'a dönerken yanında götürmüştür. Götürülen dört rahibin en ünlüsü Juei-hsi (nüfuz edici vekar ve sükunet) adlı biri idi.14 Karabalsagun'da Uygur devlet adamları arasında bu dinin kabulu hakkında uzun tartışmalar meydana geldi. Kabulüne karşı çıkan devlet adamlarını adı geçen rahip ikna ederek susturmuştu.15 Daha sonra kağan halkı onarlı gruplara böldü ve her grubun başına birini getirerek geri kalan dokuzunun eğitimini verdi. Çin'deki Budizm'e karşı Maniheizm'in tercih edilmiş olma ihtimali de vardır. Çünkü, en büyük rakip her han Uygurlar için tehlikeli olabilirdi. Ama esas neden Bögü Kağan'ın halkının yerleşik hayatı öğrenmesini istemesidir.

Dolayısıyla halk zenginleşecek, kuvvetli Budist Çin'in etkisi yerine zayıf Türkistan şehir devletçiklerinin etkisinde kalacaktı.16 Üstelik tüccar Soğdluları yanına çekerek mali açıdan da güçlenecekti. Mani dininin resmen kabulünden17 sonra Uygur merkezine kadınlı erkekli seçkin rahiplerden oluşan heyetler geldi. Maniheizm dünyasında kağanın ve Uygurların şöhreti arttı.18 Bu arada Bögü Kağan ileri bir adım daha atarak Mani dininin Çin'de de yayılması için teşebbüse geçti. 768'de Lo-yang'da Mani tapınaklarının kurulması için T'ang imparatoru emir vermek zorunda kalır.

Türk asıllı bir boydan gelip daha sonra Çin'e giderek orada yerleşen Pu-ku Huai-en, yukarıda da görüldüğü gibi Uygurlarla birlikte T'ang imparatoruna karşı isyancılarla savaşıp önemli başarılar kazanmıştı. Ancak, söz konusu isyan bastırılınca doğan boşlukta bu sefer kendisi isyan etti (764). T'ang'ın ünlü devlet adamı kendisini durduramayınca, ertesi yıl iki yüz binden fazla Uygur, Tibetli, Tangut ve Nu-la gruplarını yanına çekerek daha da genişletti. Ancak, Pu-ku Huai-en'ın ani ölümü, T'ang hanedanını kurtarmıştır. Geride kalan asilerden Tibetliler ülkelerine geri dönerken, katılan Uygurlar Çin ile anlaştı. Daha sonra Uygurlar ve Çinliler hep birlikte Tibetlileri mağlup ettiler.

Bu hadiseler dolayısıyla Bögü Kağan'ın o dönem için Çin'den istediklerini elde ettiğini görüyoruz. Sürekli gönderilen hediye ve vergilerle Uygurlar ekonomik açıdan kalkınırken, Çin'de sıkıntılar başladı. 769'da Bögü Kağan da bir Çin prensesi ile evlenmek için teklifte bulunduğunda derhal kabul edildi. Çünkü Uygurların her dediğini yapan Çinliler, onları kızdırmak istemiyorlardı. Bu arada Uygurlar, ticari ilişkilerde de artık başarılı oluyorlardı. Her bir atın karşılığında çok fazla ipek alıyorlardı. Siyasi ilişkilerdeki üstünlük ticari ilişkilere yansımıştı. Bu durum 778 yılına kadar devam etti. Önceden isyanlardan dolayı çok yıpranan T'ang

hanedanı kendini artık toparlamaya başlayıp 778 yılında sınırlarda ufak çapta da olsa askeri başarılar elde edince durum birden değişti. Çin başkenti Ch’ang-an’da uzun süreden beri kalan ve rahat bir şekilde yaşayan Uygur tüccarlarına karşı tavır aldılar. Bögü Kağan, bunun üzerine Çin’e saldırdı, ilk çarpışmada galip gelerek 10 bin Çinli öldürdü ise de Tai-chou valisi onu mağlup etmeyi başardı. Artık iç isyanlardan kurtulan T’ang hanedanı kendini toparlamış ve nüfusu artmıştı.

Uygur Kağanlığı’nı içinde halk unsurunu oluşturan Dokuz Oğuzlar ve de tüccar kavim Soğdlular, Bögü Kağan’ı Çin’e karşı büyük bir sefer tertip edilmesi için ikna ettiklerinde başbakan konumundaki vezir Tun Baga Tarkan, buna engel olmaya çalıştı başarılı olamayınca da Kağan ve yakınlarını öldürterek ortadan kaldırdı.19 Devletin başına kendisi geçti.20

Tun Baga Tarkan

Yeni kağanın unvanı Alp Kutlug Bilge idi ve 789 yılına kadar on yıl tahtta kaldı. Artık T’ang hanedanı güçlendiği için eskisi gibi Çin’e karşı hakimane davranışlar gösteremedi ve barış yanlısı bir politika izledi. Onun döneminde Çin’de yukarıda bahsettiğimiz Uygur tüccarlarının yanında Dokuz Oğuzlar da serbestçe dolaşıyorlar ve ticaret yapmalarının yanında yerli halka zarar veriyorlardı. Bunların başında Tudun unvanlı biri bulunuyordu. 780’de imparator olan Te-tsung, onların ülke sınrlarının dışına çıkmasını istedi. Önce Çinliler onlardan çekinmişlerdi. Ancak, aralarında nifak çıkararak, kolayca böldüler ve daha sonra başta Tudun olmak üzere hepsini öldürdüler. Uygur Kağanı Alp Külüg Bilge’nin tepkisini de hediye ve yalanlarla önlediler.

786 yılında Sha-t’o Türkleri, Uygurların vergileri artırıp mallarını ellerinden alması dolayısıyla, onlardan ayrılıp Tibetlilerle ilişki kurdular. Akabinde onlarla birlikte Beşbalık’ı işgal ettiklerinde, Uygurlar geri alamadılar. Aynı Kağan 788 yılında bir Çin prensesi ile evlendi. Bu devirde

gerçekleşen bir başka olay Hsi ve Shih-wei gibi Moğol kabilelerinin Çin'e saldırılarının Uygurlar tarafından önlenmek istemesi, ama başarısız olunmasıdır.21 Tibetlilerin kuvvetlenip Beşbalık, Kuca, Kaşgar, Hoten, Karaşar gibi önemli stratejik şehirlerde Orta Asya tarihinin akışını birden değiştirmiştir. Karlukların doğu grubu ve Sha-t'o'ların Tibetlilerin tarafını tutması Uygurların işini zorlaştırıyordu. 790'da Beşbalık Tibetlilerin eline geçince T'ang imparatorları Orta Asya'dan çekildi.

Tun Baga Tarkan'ın (Alp Kutlug Bilge Kağan) 789 yılında ölümü üzerine yerine oğlu To-lo-ssu, Ay Tengride Kut Bulmış Külüg Bilge unvanıyla geçti.22 İki yıl kadar kısa süren hükümdarlığı döneminde Tibetlilerin işgal ettiği Beşbalık kurtarılmaya çalışıldı ve bunda başarılı olundu. 790 yılının başında adı geçen kağan muhtemelen kardeşi veya hatunu tarafından zehirlenerek öldürüldü. Kardeşi hemen kendini kağan ilan etti ise de devlet adamları kabul etmeyip öldürülen kağanın oğlunu tahta geçirdiler.23

Diğer Kağanlar ve Devletin Güçlenmesi

Kağan olduğunda henüz 16-17 yaşlarında bulunan A-ch'o (Feng-ch'eng) Kağan, devlet idaresinde kontrolü sağlayacak durumda değildi. O sırada Tibet seferinde bulunan Başbakan Hsie Yü chia-ssu'nun (İl Ögesi) dönüşünde ondan çok çekinmiş; kendisinin genç tecrübesiz olduğunu söyleyip onu takdir ederek durumunu rahatlatmıştır. Takip eden yıllarda Çinlilerle iyi ilişkiler kurulmuş, Tibet üzerine seferler küçüklü büyüklü devam etmiştir. Nihayet Ling-chou'da Tibetliler ağır bir bozguna uğratıldılar.24

795 yılında adı geçen Kağan yerine oğul bırakmadan ölünce yerine Yaglakar kabilesinden olmayıp Hsie-tie kabilesinden gelen evlatlık olduğu anlaşılan kişi Ay Tengri'de Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge unvanıyla kağanlığa devlet adamları tarafından getirildi. Yeni kağan ilk iş olarak

Karluk isyanını bastırdı. Daha sonra Tibetlileri bozguna uğrattı ve kuzeydeki Kırgızlara karşı büyük bir zafer kazandı. Tarihi İpek Yolu üzerinde çok stratejik mevkide bulunan Doğu Türkistan ve özellikle Turfan'ın üzerinde hakimiyet sağlanması devlete çok şey kazandırmıştı. Kuzeydeki zengin demir yataklarını kullanan Kırgızlar, İran'dan Çin'e kadar elde ettikleri kaliteli demiri satıyorlardı. Onların Uygurlara bağlanması ile demir ticaretinin kontrolu Uygurların eline geçti. Onun faaliyetleri Karabalsagun Yazıtı'nda teferruatıyla anlatılmıştır. Daha sonra Tanrı dağları havalisindeki Karluklarla savaşan bu kağan önce Tibetlileri kesin olarak bu bölgeden uzaklaştırdı. Akabinde Karluklar Fergana'ya kadar sürüldüler. Kuca ve Karaşar tamamen Uygurların eline geçti. On yıl tahtta kalıp devleti eski gücüne kavuşturan, Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge Kağan, 805 yılında öldü.25 Yeni kağanın adı Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge idi. Üç yıl gibi kısa sayılabilecek bir süre kağanlık yapan bu hükümdar dönemine ait bilgi kaynaklarda fazla değildir. Tahta çıkışında Çinliler elçi gönderip kutlamışlardı. Bunun yanında 806 yılında Mani dini rahipleri Uygur elçileri ile beraber Çin başkentine gelmiş ve kendilerine bir ibadethane kurmuşlardı. Onlarla birlikte çok sayıda Uygur Çin'e gidip bu ülkede çeşitli koloniler kurmuşlardı. Bu kağan da 808 yılında ölünce26 yerine Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan geçmiştir. Diğer kağanlara göre epey uzun süre tahtta kalan bu Uygur hükümdarı döneminde bir önceki kağanın elde ettiği başarıların sonucu görülmüş, savaş meydanlarında çok az çarpışmalar yapılsa da devletin kudreti kendini yabancılarla ilişkilerinde göstermiştir. Ülkenin içinde herhangi bir boy isyanının çıkmaması sağlanan huzurun belirtisiydi.

Dış ilişkilerde ise en büyük rakip Tibetlilerdi. Eski devirlerine nazaran çok kuvvetlenen Tibetliler, İpek Yolu'na gözlerini dikmişler, özellikle Turfan ve onun doğusundaki toprakları zaman zaman istila etmişlerdi. Sha-

t'oların Uygurlarla aralarının açılmasını fırsat bilip, onları kendilerine bağladılar. Bu yüzden aralarında uzun mücadeleler oldu. Genelde Uygurlar galip geliyordu. Nitekim onların elindeki Liang-chou'yu ele geçirdiler. Sha-t'olar da Tibetlileri bırakıp gelip Uygurlara bağlandılar. Karşılığında Çin'den dönen Uygur elçileri Tibetliler tarafından soyuldu. Uygurlar'da boş durmayıp 812 yılında Gobi çölünü geçen Uygurlar, Tibetlilere akın yaptılar. Yine Tibetlilerin Uygurların başkenti Karabalsagun bölgesine kadar sefer düzenleyip başarılı olamadıkları bilinmektedir

Uygur Kağan'ının İ-nan-chu (İnanç?) adlı elçiyi 813 yılında Çin'e göndererek bir Çin prensesiyle evlenme talebinde bulunduğunu görmekteyiz. T'ang hanedanının imparatoru bu talebi masraflarının ağırlığı yüzünden reddetmek istemiş; ancak bunu açıklamaya çekinip oyalama yoluna gitti. Çinli devlet adamları Uygurların kızıp büyük problemler çıkaracağını söylüyorlardı. Uygur Kağanı 820'de Alp Tarkan başkanlığındaki bir heyeti daha yollayıp evlilik yolundaki ısrarını tekrarlayınca İmparator Hsien-tsung çaresiz kabul etmek zorunda kaldı.

Devletin Zayıflaması ve Yıkılışı

Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan, 821 yılının başında ölünce27 Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan tahta geçti. Bu arada Çin'de de taht değişikliği olmuş, ölen Hsien-tsung'un yerini Mu-tsung almıştı. Yeni kağanın üç yıllık saltanatında daha önce söz verilen Çinli prenses gelin olarak geldi. Bu evlenme dolayısıyla kaynaklarda enteresan bilgiler kaydedilmiştir. 824 yılında bu kağanın da ölümü üzerine28 devleti çökertecek olan Hazar Tegin, Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan unvanıyla kağan oldu.

Çin entrikaları bu dönemde yoğun bir şekilde devletin içini karıştırıken, Çinliler bol hediyelerle kağana hiçbir şey olmamış gibi davranıyordu. Tabii

ki devletin zayıflamasında daha önceki kağanın zamanında gelen Çinli Prenses T'ai-ho'nın entrikalarının büyük rolü vardı. 832 yılında bu başarısız kağan öldürülerek saltanatına son verildi.29 Yerine Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan unvanıyla Hu Tegin geçti. Yeni kağan öncekine hiç benzemiyordu. Devleti nispeten toparladı ise de daha sonra bazı devlet adamlarının ihtilal yapmak teşebbüslerini engellemeyi başardı. Fakat, bakanlarından Kürebir, Sha-t'olarla ona saldırıp öldürdü. Yerine Hazar (Ho-sa) Tegin'i kağan olarak tahta geçirdi (839). 839 yılında çok ağır bir kış olmuş, Uygurların hayvan sürülerini çoğu telef olmuştu. Bu da siyasi bunalımı daha da ağırlaştıran ekonomik kıtlığı ortaya çıkardı. Dolayısıyla bir türlü ülkeye huzur gelmemişti. Çünkü önceki kağanın tahttan indirilişi sırasında merkezde olmayan kumandanlardan Külüg Baga, Kırgızların yanına giderek onlarla birlikte yüz bin süvariyle Uygur başkentini basarak Hazar Tegin ve Kürebir'i öldürdü. Kağanlık otağı dahil bütün değerli varlıkları Kırgızların eline geçti.30

Yıkılışlarından sonra Uygurların on beş boyu Karluklara yani batı yönüne doğru gitti. Bir grup Tibet'e, diğer bir grup da Kuca'ya sığındı. Geride kalan on üç boy kendi aralarında Üge (Wu-chia) Tegin'i kağan seçmişlerdi (840).31 Bu arada Kırgızların baskın sırasında ele geçirdikleri Çin asıllı T'ai-ho Prensesi geri aldılarsa da kendi aralarında anlaşamadılar ve Sha-t'oların desteği ile adı geçen prenses kurtarılarak Çin'e götürüldü. Devletin eski dirliğini sağlayamayan Üge Kağan 847 yılında öldürülüp ortadan kaldırıldı.32

Batıya doğru giden grup ikiye ayrılarak bir kısmı Kuca'ya, diğer kısmı Beşbalık'a yerleşti.

Kansu Uygurları

Orhun bölgesinde kendilerine hayat olmadığını anlayan Uygurlar, bundan sonra iki kola ayrılarak değişik ülkelere göç ettiler. Bir grup

Kansu bölgesine giderek Kan-chou Uygur Devleti’ni kurdu. Ancak, bu devlet genelde Çin’e bağlı kalmış, önce T’ang hanedanı (907’ye kadar) sonra beş hanedan devrinde (960 kadar) iyi ilişkilerini sürdürmüştür. Bazen karşı gelseler de herhangi bir büyük çatışma olmamıştır.33

911 yılında Tun-huang’ı ele geçiren Uygurların başında Jen-mei kağan olarak görülmektedir. Bu yılda ve iki sene öncesinde Çin’e elçiler göndermişlerdi. 924 yılında Tegin’in yolladığı zengin hediyelerle elçi seferi tekrarlandı. Bundan sonra sırasıyla onların başında A-tu-yu ve Jen-yu kağanlık yaptılar. 937-946 yılları arasında Altun unvanlı elçilerinin adından bahis vardır.

Görüldüğü gibi fazla bir askeri varlık gösteremeyen Kansu Uygurları, 940’tan sonra Liaolara (Kıtanlara), 1028’den sonra Tangutlara, 1226’da Moğolların hakimiyetine girdi. Günümüzde hâlâ Sarı Uygurlar adıyla varlıklarını sürdürmektedirler.34

Beşbalık Uygurları

Orhun bölgesindeki siyasi varlıklarını kaybedişlerinden sonra bir kısım Uygur da Beşbalık bölgesine gitmişti. Wo-nie Tegin unvanlı birinin idaresi altında idiler. Merkezleri Ordubalık’ta öldürülen son kağanlarının yeğeni Mengli’yi seçtiler (856).

Beşbalık, Turfan, Tanrı Dağları etrafına yerleşmişlerdi. Beşbalık Uygurları sıralarda Tibetlilerin yoğun baskısı altındaki T’ang hanedanı tarafından tanındı. İpek Yolu üzerinde olması ve tabii kaynaklara sahip bulunması sebebiyle kısa süre içinde zenginleşti. 873 yıllarında başlarında Buku Cin adlı birini görüyoruz. Bu arada Maniheizm onların desteği ile Çin’de yayıldı. 911’de Kansu Uygurlarının Tun-huang’ı alması üzerine Çin’den koparak tamamen bağımsız oldular. Ancak, Tibet, Karluklar arasında sıkışan Uygurlar hakkında Çin’de de kuvvetli bir devlet hüküm sürmediği için fazla kayıt tutulmamıştır. Anlaşılan o ki, Turfan,

Hami, Kaşgar, Beşbalık, Kuca gibi şehirlerde sanat, edebiyat, ve ticaret sahasında kendilerini geliştirdiler ve ortaya güzel eserler koydular. 947'de başkentleri Koço, yazlık merkezleri de Beşbalık'ta bulunuyordu. 948'den sonra hükümdarları İduk-kut unvanı ile anılmaya başlamıştır.35

Beşbalık Uygurlarında Budizm daha fazla yayılmış, hatta Maniheizm'in yerini almıştı denebilir.36 Daha sonraki asırda az olmakla beraber Nesturi Hıristiyanlığı, İslamiyet özellikle Karahanlı Devri'nde kabul görmüştür. Bunu takiben Çin'e de buradan yayılmıştır.37

Karahıtay Devri'nde İduk-kut Barçuk Art Tegin adlı bir hükümdarları bulunuyordu ve bu İduk Kut 1209 yılında Cengiz Han'a bağlanmıştı. Moğollar Devri'nde İduk-kut sülalesi varlığını devam ettirdi ve 1368 yılında son İduk Kut Ho-shang Ming İmparatorluğu'na teslim oldu. Karahıtay ve Cengizoğulları Dönemi'nde birçok Uygur yüksek görevler almıştır (Tata Tonga gibi). Uygur kültürünün izleri zenginliğinden ve derinliğinden dolayı Orta Asya'nın doğusunda ve batısında her zaman hissedilmiştir.38

Uygur Devri'nin Genel Karakteri

Uygur Kağanlığı Gök-Türk Devleti'nin sahip olduğu mirasın üzerine kurulduğu için, bu devletin yani bozkır kültürünün geleneğini sürdürüyordu. Ancak, zamanla Çinlilerle fazla yakınlaşma, Maniheizm'in girmesi hayat tarzını eskisine göre değiştirmelerine sebep oldu. Soğdluların devlet mekanizmasında yer alıp etkili olmalarının da rolü vardı. Yukarıda da söylediğimiz Uygur devleti Dokuz Oğuz boyları üzerinde yükselmişti. Yani halk unsurunun esası onlardı. Zaten, diğer kalabalık Karluk, Türgiş gibi boylar Orta Asya'nın batısına Sır Derya, Çu, Talas, İli gibi ırmakların havzalarında yoğunlaşmıştı. Dokuz Oğuz tabiri Çin kaynaklarında doğudaki Töles boylarına verilen addır ve 627 yılında ilk defa kullanılmıştır. Bunun yanında Uygurlar kendi içlerinde on kabileden müteşekkildiler. İlk

hanedanın adı Yaglakar kabilesinden geliyordu ve 795’e kadar bu durum devam etti.

Kuruluşlarında yenilmelerinden sonra Basmıllar hakkında fazla dikkate değer kayıt bulunmaması onların eski gücünü kaybettiğini göstermektedir.

Bayan Çor Kağan bazı Çinli ve Soğdlu ustalara Selenga üzerinde Ordu Balık adında bir şehir kurdurtmuştur.

Uygur Kağanlığı’nın sınırları doğuda Shih-weilere kadar uzanıyordu. Diğer taraftan batıda Altaylar, Çin’de Kansu-Ordos’a kadar Gobi çölünün güneyi Beşbalık Turfan havzası sınır sayılabilirdi. Ancak Tibetlilerin bazen baskınları yüzünden elden çıkıyordu. Bir de Beşbalık’taki kağan Fu-t’u kalesi bir ara Karlukların eline geçmişti.Kuzeyde ise Kırgızların itaate alınmasından sonra sınır hakkında herhangi bir şey bilinememektedir.

İkinci hanedandan itibaren unvanların değişmesi ay ve kün gibi Maniheizm’in etkisini açıkça gösteriyordu. Ama 795’ten sonra Beşbalık, Koço, Kuca, Aksu, Karaşar, Kaşgar gibi şehir krallıkları üzerinde Uygur nüfuzunun artması bundan sonra olmuştur.

Karabalsagun, devletin merkeziydi ve devlet meclisi burada toplanırdı. Gök-Türklerin kullandığı bütün unvanların aynı zamanda Uygurlar tarafından kullanıldığını görüyoruz. Ama bazı unvanların karşılıkları değişmişti. Mesela Çince kökenli olan Tutuk unvanı askeri vali yerine boy reisi anlamına geliyordu. Sayıları 11 tane olup siyasi görevlerinin yanında devlet için vergi toplarlardı. Hükümdarlık babadan oğula geçerken, Tun Baga Tarkan, 779’da bir ihtilalle onu tahtından indirerek kağan olmuştu. Ancak, o da hanedandan geliyordu. Bakanlarının çoğu Mani dinine girdikten sonra Soğdlulardan seçiliyordu. XI. yüzyılın başlarından itibaren Mani dini ağırlığını iyice hissetirmeye başladı. 807’de Çin’e giden Uygur elçilerinin yanında Mani rahipleri de vardı. Halbuki

779’da ihtilal yapan Tun Baga Tarkan, Manicileri devletten uzak tutmuştur. On üç hükümdarın yedisinin hanımı Çinli idi.

On üç kağandan yedisinin unvanında şu terimlerden biri bulunurdu: Tengride, ay tengride, kün tengride. Bu hakimiyetin gökten, güneşten ya da aydan geldiğine inanıldığını göstermektedir.39 Aslında bir bakıma Uygur kağanlarının söz konusu unvanlarla hükümdarlıklarının sadece Uygurlarla değil, bütün dünyanın hükümdarı olduğu düşüncesinin varlığının sonucunu çıkarmak da mümkündür.

Her ne kadar Çin imparatorları Uygur kağanlarının kendileri tarafından tayin edildiğini iddia etseler de aslında Uygur kağanları onlara karşı daima hakimane bir tavır takınmıştır. 762’de asi Shih Chao-i’ye karşı T’ang hanedanına yardım için Çin’e giden Bögü Kağan, Çin veliahdının kendi önünde dans etmesini istemiş, diğer Çinli memurlar buna karşı çıkınca dövülerek öldürülmüşlerdi. Uygurlarda ilginç bir nokta da zayıf hükümdarların sık sık tahttan indirilerek öldürülmeleridir.

821 yılında Ordu Balık’ı ziyaret eden Arap seyyahı Tamim İbn Bahr’ın bildirdiğine göre Manicilik şehirli halkın bağlı olduğu iki dinden biri idi.40 Yani bütün propagandalara rağmen Mani dini tam olarak yaygınlaşmamıştı.

Uygurlarda toplumsal yapı hızlı bir değişim göstermiş, özellikle ekonomi de ve düşünce tarzında şehirleşmeye doğru atılımlar yapılmıştır. Henüz devletlerinin kuruluş aşamasında 744’te Çin kaynaklarında Uygurlar hakkında sulak ve otlakları bulmak için gezerler, atçılık ve okçulukta ustadırlar gibi kayıtlar vardır.41 Aslında daha sonraki dönemlerde de büyük kısmı göçebe olarak kalmaya devam etmiştir. At, sığır, koyun ve deve yetiştirmek ekonomilerinin temeli idi. Tabiiki en değerli hayvanlar koyun ve at olarak göze çarpmaktadır. Atların özellikle Çin’le yapılan ticarette ön plana çıktığı bilinmektedir.

An Lu-shan’ın oğluna karşı 757’de çıkılan seferde 4 bin kişilik Hun ordusuna günlük 20 sığır, 200 koyun, 2900 kg. tahıl verilmesi etin ne kadar çok tüketildiğini göstermektedir. Zamanla Mani dininin etkisiyle olmalıdır ki 980’de Turfan bölgesini ziyaret eden Çinli seyyah Wang Ye-te fakir Uygurların et yediğini bildirmektedir. Hayvancılığın yanında daha Maniheizm öncesinde dahi tarımın Uygurlar arasında var olduğunu biliyoruz. Daha sonra Maniheizm’in tesiri ile yaygınlaşmıştır. Mani din adamları soğan benzeri şeyleri yiyorlardı. 821 yılına gelindiğinde her ne kadar ziraat yaygınlaşsa da otlakların önemi hâlâ devam ediyordu.42 Karabalsagun yine büyük bir şehir olup ziraat yaygın bir şekilde yapılmakta idi. Arkeologların çalışmalarına göre değirmen taşları, harman tokmakları, kullanılıyor, hatta sulama yapılıyordu. Bazı Uygur mezarlarında ölü ile birlikte gömülen darı gibi tahıl kalıntılarına rastlanmıştır.43 Ziraatin gelişmesine paralel olarak şehircilik de gelişmiştir. Kağanın emri ile iki şehir inşa edilmiştir. Bunlardan biri Baybalık olup kağanın emri üzerine 757 yılında kuruluş çalışmalarına başlanmıştı. Diğeri ise Karabalsagun idi. İçinde kağanın sarayı olan Karabalsagun’un etrafı surlarla çevriliydi ve 12 büyük demir kapısı vardı. Nüfusu kalabalık olup çarşıları, esnafı mevcuttu. Bunun yanında şehre hakim çok uzaklardan görülebilen altından bir çadır olduğu ve bunun sarayın düz damının üzerinde olduğu ayrıca yüz kişi sığdığı kaydedilmiştir.44 Büyük Uygur Kağanlığı devrinden başlayarak, Beşbalık, Koço gibi şehirlerin etrafında Uygur nüfusu birikti. Beşbalık Uygurları döneminde şehir kültürü buralarda çok gelişti. Şehirleşmenin sonucunda ticaretin de Uygurlar, lüks eşyalara ihtiyaç duymaya başladılar. At-ipek ticareti hiç görülmediği kadar artmıştı. Uygurlar elde ettikleri ipeğin fazlasını ya başka ülkelere ihraç ediyorlar ya da para birimi olarak kullanıyorlardı.

T’ang hanedanını temelinden sarsan An Lu-shan İsyanı bertaraf edilince bazı Uygurlar Çin’de kalmışlardı. Onlar orada zenginleştiler ve bankerlik yapmaya başladılar. Zamanla bu durum öylesine gelişti ki, IX. asrın sonlarına doğru Çin’i hemen bütün maliyesini bunlar kontrol edecek hale gelmiştir.

Uygurlar deve ve ata dayalı basit bir ulaşım sistemi kurmuşlardı.

Çok kalabalık gruplar halinde yola çıkıldığında atların, develerin, arabaların beraber kullanıldığı kervanlar kullanılırdı. 820 senesinde binlerce Uygur ve Çinlinin bulunduğu kafile Ch’ang-an’dan Uygur başkentine doğru yola çıkmıştı.

Her ne kadar şehirleşme olsa da çadır önemli bir barınak yeri olarak varlığını devam ettirmiştir. Zenginlerin iki veya daha fazla çadırı olurdu şeklinde kayıtlar bulunmaktadır.

Eserini IX. asrın ortalarında yazmış olan el-Cahız’a göre Uygurlar Mani dinini kabul ettikten sonra Karluklara yenilmeye başlamışlardı. Yeni kabul edilen din Uygur kağanlarının savaş isteklerini köreltmiş olmalıydı. Belki Uygurlar arasında bozkır ve şehirli olmak üzere iki farklı hayatın ortaya çıkması devletin temelini sarsan bir başka sebepti. Devletin başkent dışındaki otoritesi zayıflamış, dolayısıyla boy reislerine fırsat çıkmıştı. Lüks ve gevşek hayat askeri mücadelelere karşı devlet adamların gücünü bitirirken, iktidarı ele geçirmek için vezirler fısat kolluyorlardı.

Ordu geleneklere uygun olarak kağanların emrinde idiyse de gevşeme sonucunda Tutuklar ön plana çıkıyorlardı. Onlar da kağanlara sadakatle bağlı olmuyorlardı.

1 J. R. Hamilton, Les Ouighours a l’epoque Cinq Dynasties d’apres les documents Chinois, s. 61.

2 Hamilton, Toquz Ouguz et On-Uygur, s. 40 vd.

3 W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, Ankara 1942, s. 73; Chavannes, Documentssur les Tou-kioue Occidentaux, s. 87; B. Ögel, İlk Töles Boyları, s. 811-826; B. Ögel, Uygurların Menşe Efsanesi, s. 17-24.

4 CTS 195, s. 5195; HTS 217A, s. 6111; WHTK 2718a.

5 Uygurların bu devri hakkında bilgi veren Çin kaynakları CTS 195, s. 5195-5198; HTS 215A, 217A, s. 6111-6114; THY 94, s. 1688, 1690, 1691; WHTK 2718, a, b. Ayrıca bkz. A. Taşağıl, Gök-Türkler II, Ankara 1999, s. 46, 47.

6 Bilge Kagan Yazıtı, Doğu, 36-38 satırlar.

7 CTS 194A, s. 5177; HTS 215B, s. 6055; TFYK 975 20b; TCTC 215, s. 6863; A. Taşağıl, Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri, Belleten, 236, 1999, 23-42.

8 CTS 195, s. 5198; HTS 217A, s. 6114; WHTK 2718c.

9 J. Hamilton, Toquz-Oguz…., 27, 41, 44; E. G. Pulleyblank, Some Remarks on the Toquzoghuz Problem, Ural-Altaische Jahrbücher, 1956, s. 35-42; M. Mori, On Chi-li-fa (Eltabar, Eltabir) and Chi-chin (irkin) of T'ieh-le Tribes, Acta Asiatica, 9, Tokyo 1965, s. 53 vd.

10 CTS 195, s. 5198; HTS 217A, s. 6116; WHTK 2718c.

11 Uygur devletinin kuruluşu için ayrıca bkz. C. Mackerras, The Uighur Empire 744-840, According to the T'ang Dynastic Histories, Canberra 1968, s. 1, 2 vd.; G. Çandarlıoğlu, Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı (İst. Üniv. Basılmamış Doç. Tezi) İstanbul 1972, s. 10-15, 20 vd.; Ö. İzgi, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre) Ankara 1987, s. 14-27.

12 CTS 195, s. 5198-5201; HTS 217A, 6115-6117; WHTK 2718c.

13 Şine Usu Yazıtı için bkz. H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1994, s. 163-186.

14 Chavannes ve Pelliot, Un traite manicheen, s. 191-192.

15 W. Bang-A. V. Gabain, Türkische Turfan-Texte II, Sitzungsberichte der Preussischen Akademi der Wissenschaften, 1929, s. 416-417.

16 C. Mackerras, Uygurlar, Erken İç Asya Tarihi (terc. Ş. Tekin), İstanbul 2000, s. 444-445.

17 L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Ankara 1986, s. 250-260, Ş. Tekin, Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabulü, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Ankara, 1964, s. 1-11.

18 F. W. K. Müller, Uigurica II, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1910, s. 95.

19 Bögü Kağan hakkında Çin kaynakları için bkz. CTS 195, s. 5201-5208; HTS 217A, 6117-6121; WHTK 2719a, b.

20 C. Mackerras, The Uighur Empire, s. 59 vd.

21 H. Ecsedy, Uighurs and Tibetans in Pei-t'ing 790-791, Acta Orientalia, XVII, Budapest 1964, s. 83-104.

22 CTS 195, 5208-5210; HTS 217A, s. 6121-6124; WHTK 2719a, b.

23 CTS 195, s. 5210; HTS 217A, 6124; WHTK 2718 b, c.

24 CTS 195, s. 5210; HTS 217A, 6124; WHTK 2718c.

25 CTS 195, s. 5210 vd.; HTS 217A, 6125-6126.

26 CTS 195, s. 5211; HTS 217A, 6126.

27 CTS 195, s. 5210-5211; HTS 217A, s. 6126-6129.

28 CTS 195, s. 5211-5213; HTS 217A, s. 6129-6130.

29 CTS 195, s. 5213; HTS 217A, s. 6130.

30 CTS 195, aynı yer; HTS 217A, aynı yer.

31 840 yılında Uygurların yıkılışından sonraki durumları CTS 195, s. 5213-5215; HTS 217B, s. 6131-6134'te bildirilmektedir.

32 Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz. Tsai Wen-shen, Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar, Tai-pei 1967, s. 1-65.

33 J. R. Hamilton, Les Ouighours., s. 127 vd.

34 Aynı eser, s. 129 vd.

35 P. Pelliot, Kao-tch'ang, Qoço, Hoouo-tcheou et Qara-Khoja, Journal Asiatique, 1912, s. 570, 603 Hamilton, aynı eser, 130 vd.; Kültürleri için ayrıca bkz. Ö. İzgi, Wang Yen-te Seyahatnamesi, Ankara 1987.

36 R. Gousset, Bozkır İmparatorluğu (terc. R. Uzmen), İstanbul 1981.

37 B. Ögel, Sino-Turcica, Taipei 1964, s. 10 vd.

38 B. Ögel, aynı eser, 1-28, 67-217; K. A. Wittfogel, History of Chinese Society Liao, Philadelphia 1949.

39 J. Hamilton, Les Ouighurs, s. 139, 141.

40 V. Minorsky, Tamim İbn Bahr's Journey to the Uighurs, BSOAS, 12, 1948, s2-. 283.

41 CTS 195, Uygur Bölümü.

42 Minorsky, Tamim İbn Bahr's Journey, s. 283.

43 L. R. Kızlasov, İstoriya Tuvı srednie Veka, Moskova 1969, s. 85 vd.

44 Minorsky, s. 283

Chiou T'ang Shu 195. Bölüm (CTS).

Hsin T'ang Shu 217A. Bölüm (HTS).

Chiou Wu Tai Shih (CWTS).

T'ung Tien (TT).

Tsu-chih T'ung-chien (TCTC).

Ts'e-fu Yüan-kuei (TFYK).

T'ung Chih (TC).

Wen-hsien T'ung-k'ao (WHTK).

T'ang Huei Yao (THY).

Şine Usu Yazıtı.

Karabalasagun Yazıtı.

P. Pelliot, Kao-tch’ang, Qoço, Hoouo-tcheou et Qara-Khoja, Journal Asiatique, 1912.

J. R. Hamilton, Les Ouighours a l’epoque Cinq Dynasties d’apres les documents Chinois, 1955.

J. R. Hamilton, Toquz Ouguz et On-Uygur, Journal Asiatique, 250, 1962.

W. Eberhard, Çin’in Şimal Komşuları, Ankara 1942.

E. Chavannes, Documents sur les Tou-kioue Occidentaux, Paris 1941.

B. Ögel, İlk Töles Boyları, Belleten, sayı 48 1948.

B. Ögel, Uygurların Menşe Efsanesi, DTCF Dergisi, VI, 4, 1948.

A. Taşağıl, Gök-Türkler II, Ankara 1999.

A. Taşağıl, Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri, Belleten, 236, 1999.

E. G. Pulleyblank, Some Remarks on the Toquzughuz Problem, Ural-Altaische Jahrbücher, 1956.

E. G. Pulleyblank, A Sogdian Colony in İnner Mogolia, T’oung Pao, 41, 1952.

M. Mori, On Chi-li-fa (Eltabar, Eltabir) and Chi-chin (irkin) of T’ieh-le Tribes, Acta Asiatica, 9, Tokyo 1965, s. 53 vd.

C. Mackerras, The Uighur Empire 744-840, According to the T’ang Dynastic Histories, Canberra 1968, s. 1, 2 vd.

G. Çandarlıoğlu, Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri, Taipei 1968.

G. Çandarlıoğlu, Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı (İst. Üniv. Basılmamış Doç. Tezi) İstanbul 1972.

Ö. İzgi, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre) Ankara 1987.

H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1994.

E. Chavannes-P. Pelliot, Un traite manicheen retrouve en China, Journal Asiatique, 10, 1911.

W. Bang-A. V. Gabain, Türkische Turfan-Texte II, Sitzungsberichte der Preussischen Akademi der Wissenschaften, 1929, s. 416-417.

C. Mackerras, Uygurlar, Erken İç Asya Tarihi (terc. Ş. Tekin), İstanbul 2000 s. 444-445.

L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Ankara 1986s. 250-260.

Ş. Tekin, Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabulü, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Ankara, 1964, s. 1-11.

F. W. K. Müller, Uigurica II, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1910.

H. Ecsedy, Uighurs and Tibetans in Pei-t'ing 790-791, Acta Orientalia, XVII, Budapest 1964.

Tsai Wen-shen, Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar, Tai-pei 1967.

P. Pelliot, Kao-tch'ang, Qoço, Heuo-tcheou et Qara-Khoja, Journal Asiatique, 1912, s. 570, 603 Ö. İzgi, Wang Yen-te Seyahatnamesi, Ankara 1988.

R. Gousset, Bozkır İmparatorluğu (terc. R. Uzmen), İstanbul 1981.

B. Ögel, Sino-Turcica, Taipei 1964.

R. Kızlasov, İstoriya Tuvı srednie veka, Moskova 1969.

W. Minorsky, Hudud al-alam The Region ef the World, London 1937.

V. Minorsky, Tamim ibn Bahr's Journey to the Uighurs, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 12, 1948, s2-. 283.

W. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Ankara 1987.

K. A. Wittfogel, History of Chinese Society Liao, Philadelphia 1949.

J. P. Roux, Orta Asya (çev. Lale Arslan) İstanbul 2001.

Uygur İmparatorluğu (744-840) / Dr. Ablet Kamalov [s.225-232]

Kazakistan Bilimler Akademisi Uygur Tarihi Kürsüsü Başkanı / Kazakistan

Orta Asya Türk halklarının en büyüklerinden biri olan kadim Uygurlar, Orta Çağlar boyunca bu bölgenin etnik ve siyasi tarihi üzerinde çok önemli rol oynamışlardır. Uygurların en erken tarihi aşamaları, Hunların kabile/kavimler konfederasyonunda yer alan “di” ya da “kırmızı di” diye adlandırılan göçebe kabilelerle irtibatlandırılmaktadır.1 Uygurların tarihini iki ana döneme ayırmak uygun olacaktır: Birincisi; Moğolistan ve Cungarya’daki erken dönem kabile devletleri ya da Kağanlıklar (Milattan Önce 4. ve 5. yüzyıllardaki Guçe Hanlığı ya da “Yüksek arabalar”, Birinci Uygur Kağanlığı, 648-689 ve İkinci Uygur Kağanlığı 744-840); ikincisi 9.-13. yüzyıllarda Doğu Türkistan ve Çin’in Kansu bölgesinde yerleşik Uygur devletlerinin oluşumu ve uzun tarihsel varoluşu (Bugünkü Çin’de Sincan Uygur Özerk Bölgesi). Moğolistan sonrası dönemde kadim Uygurlar tamamen Doğu Türkistan’daki modern Uygur (Yeni Uygurlar) ve küçük bir grup oluşturan Kansu’daki Sarı Uygur (Yugurlar) etnik kompozisyonuna dahil oldular.2

Orta Çağ Uygur devletleri arasında en önemlisi Uygur Kağanlığı olarak da bilinen İkinci Uygur Kağanlığı’dır. Bir asır süren varlığı sırasında sadece Uygurların değil bütün diğer Türk halklarının tarihlerinde de kalıcı izler bırakmıştır. Bu dönem, Çin’deki Tang Hanedanı ve Tibet ile birlikte döneminin en güçlü üç devletinden biri haline gelen Kadim Uygurların en büyük yükselme periyodudur. Uygur Kağanlığı’nın siyasi tarihi başta Uygur dönemlerinin Türk runik metinleri ve Çin yıllıkları olmak üzere yazılı kaynaklarda oldukça iyi anlatılmıştır.

Türk Kağanlığı (VI-VII. asır) döneminde Uygur kabileleri/aşiretleri sürekli mücadele halinde oldukları Türklerin isyankar tebalarıdır.3 Yazılı kaynakların analizi bozkırlardaki hakimiyet mücadelesinin birkaç aşamasının ayırt edilmesine imkan verecektir: a) Liderliğini Uygurların yaptığı Dokuz-Oğuz (Tokuz-Oğuz) kabilelerinin 630-647 yılları arasında Türklere karşı zaferi ve Kuzey Moğolistan'da Birinci Uygur Kağanlığı'nın kurulması (647-689); b) 681-689 yıllarında Türklerin Dokuz-Oğuz kabile konfederasyonuna karşı zaferi ve Doğu Türk Kağanlığı'nı ihya etmeleri; c) 716-725 yılları arasında Dokuz Oğuz (Uygur) kabilelerinin birkaç kez ayaklanması, Türk karşıtı Uygur, Basmil ve Karluk koalisyonunun kurulması; Karlukların batıdaki Türgeş Kağanlığı'na göçü ve bozkırlarda tam bir Uygur hakimiyetinin tesisi (744-840).

Mücadelenin ilk aşamasında (742) Uygurlar Basmiller ve Karluklarla birleşti ve bu durumu Basmillerin başı çektiği yeni bir siyasal ittifakın oluşumuyla neticelendi. Bir sonraki aşamada, Uygurlar Basmil Kağanı'nı yenilgiye uğratmak için Karluklarla birleşti ve Uygur Şefi Güli Peilo'yu bozkırın üstün hakimi/yöneticisi olarak ilan ettiler. O da Kutlu Bilge Kağan ünvanını kabul etti.4

742-744 yılları arasında bozkırlardaki durum iki hükümdarlı bir devlet şeklindeydi: Bozkırlardaki kabileler Türkler ve Basmiller liderliğinde olmak üzere birbirine karşı savaşan iki harekete dönmüştü. Türk hakimiyeti henüz yok olmadan, eş zamanlı olarak, diğer bir siyasi oluşum kuruldu. Uygurlar 744 yılında Basmillerin yerini aldıktan sonra da iki hükümdarlı yapı son Türk liderinin 745 yılı başlarındaki ölümüne kadar devam etti.

Türk hakimiyetini yıkmak için faaliyet gösterenler arasında yer alanlardan biri de Tang Hanedanı'ydı. Türk Kağanı Ozmiş'in ana kuvvetleri Çin ile komşu olan Gobi Çölü'nün güneyine yürüdüklerinde, Tang orduları bu kuvvetlere saldırdı, Uygurlar ve Karluklarla birlik olarak Türklerin batı

kanadını boyunduruk altına aldılar.5 742 yılının sekizinci ayında yaklaşık bin Türk çadırı Çin'e göç etti.6 Bu, o zamanlar Türklerin Tang Kağanlığı'na yaptıkları ilk göçleriydi. 744 yılında Tang ordularının diğer bir seferi ile Apa-Tarkan liderliğindeki 11 Türk kabilesi daha boyunduruk altına alındı.7 Türklerin Çin'e son göçü ise 745 yılında gerçekleşti.8 Türk Kağanlığının çökmesiyle başta Türklerin kabile hiyerarşisinde ikinci sırada gelen Aşina ve Aşide klanlarının pek çok soylusu olmak üzere Türklerin önemli bir kısmı Çin'e göç etmek zorunda bırakıldılar ve ülkenin kuzey sınır bölgelerine yerleştirildiler.

Eskiden müttefik olan Karluklar ile Uygurlar arasında gittikçe artan bölünmeyi Karlukların 746 yılında bozkırlardan Batıdaki Türgeş hakimiyetindeki topraklara sürülmesi takip etti ve bunun neticesinde Moğolistan'da Uygur hakimiyeti kuruldu.

Uygur Kağanlığı'nın kurucusu Bilge Kül Kağan 747 yılında vefat etti.9 Bilge Kül Kağan'ın liderliğinde Uygurlar bozkırlarda siyasi hakimiyet için hak iddia eden Türkler, Basmiller ve Karluklar gibi başlıca unsurları yok etmesine rağmen, Kağan güçlü merkezi bir Uygur hakimiyeti kurmakta başarısız oldu. Uygurlar hakimiyet haklarını geri almak için diğer pek çok kabile ile savaşmak zorunda kaldılar. Yine de, Çin kaynaklarında adı "Guli Peilo" (Türk. Kullug Boyla) olarak geçen ilk Uygur Kağanı uzun süre Uygurların tarihi belleklerinde yer etti. Bu Kağan'ın ismi sadece Turfan bölgesindeki Uygur el yazmalarında geçmekle kalmayıp, aynı zamanda XI. asırda Karahanlılar Kağanlığı döneminde ünlü Türk ilim adamı Kaşgarlı Mahmut'un kaleme aldığı meşhur "Dîvânü'l-Lügati't-Türk" adlı eserde de geçmektedir.10

Dokuz-Oğuz (Uygur) kabilelerinin asıl güç konsolidasyonu ve merkezi bir Uygur Devleti kurulması, tahta geçmeden önce Bayan Çor olarak bilinen, ilk Kağan'ın halefi ve büyük oğlu El Etmiş Bilge Kağan (747-759)

tarafından gerçekleştirilmiştir. Bilge Kağan döneminde Uygur Kağanlığı'ndaki siyasi gelişmeler en iyi şekilde Terh (753) ve Mogon Şin Usu (759-60) runik kitabeler ve Uygur anıt yazıtlarında tasvir edilmektedir.11 Bu anıt-yazıtlara göre El Etmiş Bilge Kağan "iç" ve "dış" düşmanlara karşı savaşmakta, yeni kurulan Uygur Kağanlığı'nın topraklarını genişletmekte ve sınırlarını güçlendirmekte başarılı olmuştur. Aynı zamanda Bilge Kağan'ın ordusu Oğuz kabilelerinin başkaldırılarını bastırmış ve bozkırlarda hakimiyet kurma iddiasında olan diğer rakip kabileleri yok etmiştir.

Uygur Kağanlığı'nda İç Savaşlar

Yaklagar'ın Uygur Hanedanı'nın düşmanlarına karşı zaferi Dokuz-Oğuz kabilelerinin/boylarının birleşmesine vesile olmak yerine birbirlerine karşı yıkıcı mücadelelerinin başlamasına yol açmıştır. Dokuz-Oğuz kabileleri arasındaki hakimiyet mücadelesi Uygur Kağanlığı'nda bir dizi iç savaşa yol açmıştır. Uygurların kendi aralarındaki iç savaşlar sorununa A.N. Bernshtam ve L. Gumilev'in çalışmalarında şöyle değinilmektedir. A.N. Bernstham bu iç çatışmaları sınıf çatışmaları olarak12 L. Gumilev ise farklı dini grupların bir çatışması olarak açıklamaya çalışmaktadır.13 Her iki yorum da kabul edilebilir gözükmüyor. Çin ve Uygur kaynaklarının analizi iç savaşların ana aşamalarını yeniden inşa etmeye ve bu savaşların sebep ve bazı sonuçlarını ortaya çıkarmaya imkan verecektir. Uygur hakimiyetine karşı Oğuz kabilelerinin üç başkaldırısı bulunmaktadır. Bunlardan ilki ve en büyüğü 747-749 yılları arasında Tay Bilge Tutuk'un liderliğini yaptığı ayaklanmadır. Bu başkaldırının lideri, Uygur kabileleri Tang Çin'inin topraklarına (Kansu, Ordos) göçe zorlandıkları zaman Dokuz-Oğuz kabile konfederasyonunun lideri konumunda bulunan Dokuz-Oğuz kabilelerinden "bayarku"nun şefidir. Mogon Şin Usu'daki Uygur kitabelerinde anlatılmakta olan Sekiz-Oğuz kabilelerinin başkaldırısı Kağan'ın orduları

tarafından bastırılmış ve isyancılardan bir grup Karlukların himayesi altında Batı'ya göç etmiştir. Doğu Türkistan'da yaşayan Karlukların topraklarına göç edenler yagma ve bayarku kabileleriydi. Sekiz-Oğuz isyanının lideri Tay Bilge Tutuk 749 yılında Tang Hanedanı'ndan askeri yardım alma teşebüssünde başarısız oldu.14 Uygurların "dahili düşmanlara" karşı zaferi ve Oğuz kabileleri arasında birliği ihya etmesi, 752-754 yılları arasında Basmiller, Karluklar, Turgeşler, Çikler ve Yenisey Kırgızları dahil olmak üzere "harici düşmanların" Uygur karşıtı koalisyonuyla savaşlarında neticeyi belirleyen kararlı bir faktör olmuştur.

Tay Bilge Tutuk'un başkaldırısının bastırılmasından sonra da Oğuz isyanları bir süre daha devam etmiştir, ancak bunlar ilki kadar büyük olmamış ve tüm Oğuz boylarının katılımını sağlayamamıştır. 750'deki başkaldırı, Türkler ve Oğuzların Tang Kağanlığı topraklarından bozkırlara dönmesi gibi bir dış faktör yüzünden patlak vermiştir. 752-753 yılları arasında cereyan eden bu başkaldırılardan birine Abuz-yabgu liderlik etmiştir. Bir diğer isyan ise 757-759 yılları arasında patlak vermiştir.

Abuz-yabgu, bir Oğuz (Uygur) boyu olan ve 742 yılında Türk soylularıyla birlikte Çin'e kaçan ve 752'de bozkırlara geri dönüşü Türklerin Kuzey Çin'den geriye doğru göçünün ve Türk Aşina boyu hakimiyetinin ihyası için mücadelenin sürdürüleceği olasılığı açısından ciddi bir uyarı olarak kabul edilen Abuz kabilesinin şefiydi. Uygur Devleti'ndeki bütün iç savaşlar Uygurların Yaglakar Hanedanı'nın bütün düşmanlarının bastırılması ve Uygur kabilesinin Dokuz-Oğuz kabile hiyerarşisinde üstünlüğünün tesisi ile neticelendi. Bu tarihten sonra "Uygur" ismi bütün Dokuz-Oğuz boylarına teşmil edildi.

Kuruluşunun ilk yıllarında Uygur Kağanlığı'nın dış politikasını belirleyen ana unsurlardan biri Uygurların Tang Çin'indeki iç olaylara karışmasıydı. Uygur hakimiyeti geniş alanlara yayıldıkça ve Uygurlar Orta

Asya bozkırlarındaki pozisyonlarını güçlendirdikçe, Tang Kağanlığı ciddi siyasi krizlere maruz kaldı. Bunlardan en vahimi An Luşan ve haleflerinin 755-762 yılları arasındaki Tang karşıtı isyanlarıydı.15 Bu isyana bir Kuzey Çin valiliğinin genel valisi olan yarı Sogdiyan yarı Türk soyundan gelme An Luşan liderlik etmekteydi. An Luşan, ülkeyi yıkımın eşiğine getiren bir iç savaşlar serisine soktu. Tang Hanedanı Uygurların yardımları sayesindedir ki iktidarlarını koruyabildiler ve isyanı bastırabildiler.

İsyan sırasında, Uygur orduları Çin'e, 756, 757, 759 ve 762 yıllarında olmak üzere dört ayrı sefer düzenlediler. Bu seferlerden ancak sonuncusu isyanları sona erdirebildi ve Çin'de Tang iktidarının yeniden ihyasına yardımcı oldu. Çin'deki iç savaşa imparator ordularının safında yer alarak katılan Uygurlar her şeyden önce kendi ekonomik çıkarlarını korumaya çalışıyorlardı. Uygurların her askeri seferine karşılık Tang sarayının iyi ödemeler yaptığı ve Çin'de Uygurların yüklü ganimetler elde ettiği bilinmekteydi. Uygurlar Tang Hanedanı'na yardım etmek suretiyle sadece zenginleşme gibi ekonomik amaçlar gütmüyor, aynı zamanda da yazılı kaynaklarda açıkça ifşa edilmeyen belirli siyasi amaçlar da hedefliyorlardı. İlmi eserler arasında sadece iki yerde Uygurların Tang Hanedanı'na siyasi nedenlerle yardım ettiğini göstermektedir. Rus tarihçi L. Gumilev'e göre, Uygurlar Çin'e Tang emperyal ordusunu yok etmek üzere sefer düzenledilerini "ki bu Uygur Kağanlığı'nın tam bağımsızlığını vaad ediyordu" belirtmektedir.16 Dış müdahaleler olmaksızın da Çin'deki iç savaşlar ülkeyi tahrip ettiğinden, bu tür yorumlar doğru gözükmemektedir. Tanglara iktidarda kalmaları konusunda yardım etmek suretiyle Uygurların, Çin Kağanlığı'nın zayıflamasına katkıda bulundukları tezi de olası değildir. Aynı zamanda Uygur Devleti'nin bağımsızlığı Çin'in gücüne bağımlı değildi.

Uygurların Tang Hanedanı'na yardım etmesi konusunda ilginç bir görüş de Amerikalı bilim adamı L. W. Moses'e aittir. Moses, Uygurların Orta Çağ Çinli tarihçilerinin iddia ettiği gibi efendilerine karşı görevlerini yerine getirme duygusuyla değil, tam tersine başkaldırılarda bulunan ve Türk kabile hiyerarşisinde soyluluk açısından ikinci sırada yer alan Aşide boyundan An Luşan'ın liderliğine karşı düşmanca bir hareket olduğunu düşündükleri için yardım etmişlerdir.17 Yine de, An Luşan'ın orijini Uygurların kendisine karşı düşmanlığını ispatlayan bir argüman olmaktan uzaktır, çünkü emperyal güçler içinde Sogdiyan-Türk melezi benzer pek çok üst düzey subay bulunmaktaydı. An Luşan'ın önde gelen kişisel düşmanlarından biri General Ge Şuhan idi ve Şuhan'ın babası bir batı Türküyken, annesi de bir Soğdlu idi. Bundan dolayı, Uygurların Çin'e sefer düzenlemekte askeri-siyasi motivasyonlarla hareket ettiklerini kabul etsek bile, L. W. Moses'in argümanları bunu açıklamaktan tamamen uzaktır. Öte yandan, bu motivasyonlar tam olarak Uygurların 756'da Çin'e ilk seferleri hakkında Çinlilerin tuttukları hesapların tam bir analizi vasıtasıyla ortaya çıkarılabilir. İsyancılara karşı ilk Uygur-Tang ortak askeri hareketini oluşturan bu ilk sefer Uygur Kağanlığı'nın nadiren araştırılmış bir bölümü olarak kalmıştır.

Uygur Kağanlığı'nın ilk yıllarında varlığını sürdüren Türk Kağanlığı'nın ihya edilmesinin önüne geçmek için An Luşan-Şih Çaoyi'nin isyanları sırasında 756 yılında Uygurların Kuzey Çin'e (Ordods) düzenledikleri ilk sefer hakkında Çin vakayinamelerinin analizi, Uygurların siyasi ve askeri hedeflerinin açığa çıkarılmasını mümkün kılacaktır. İki yönetici hanedanın çıkarlarının çakışması, Tang karşıtı isyanın bastırılmasında ve Türklerin, özellikle de Çin iç savaşında isyancılardan yana olan hanedan kabilesi/boyu Aşina'nın temsilcilerinin yok edilmesinde Yaklakar Uygur Hanedanı ve Tang Hanedanı'nın gayretlerinin

birleştirilmesine imkan tanımıştır. Çin'de An Luşan isyancılarına karşı savaşan Uygur orduları aslında kendi düşmanları olan ve isyancı güçlerle birlikte hareket eden Türkleri de yok etmekteydiler. Tang Hanedanı'na yardım etmek suretiyle, Uygurlar aynı zamanda kendi güney sınırlarını muhtemel bir Türk işgaline karşı güvence altına da almış oluyorlardı. An Luşan isyanının bastırılmasından sonra Türkler Tang Kağanlığı'nda artık önemli bir rol oynayamaz hale geldiler.

Siyasi Yapı

Uygur Devleti'nin siyasi yapısı Uygur Kağanlığı'nın ilk 10 yılında oluşturuldu. Uygur Devleti'nde yüksek irade/iktidar üç ana bölümden oluşmaktaydı;

Kağan'ın hanedan kabilesi/boyu, Büyük buyruklar ve Dokuz-Oğuz (Uygur) kabilelerinin Tutuk namlı şefleri idi. Daha önceki Türk hanedanlarında olduğu gibi devletin başı, daha önceki devirlerde görevleri tanımlanmış olan, Kağan idi. Kağan'a en yakın kişiler yine Kağan tarafından en yakın akrabaları arasından atanan şad ve yabgu idi. Bunlar devletin batı ve doğu kesimlerini yönetirlerdi ve kumandan olarak da Uygur ordusunun batı ve doğu "kanatlarını" komuta ederlerdi (Kağan bütün ordunun başındaydı ve merkezde yer alırdı).

Uygur Devlet mekanizmasının bir sonraki aşaması Terkh ve Tez yazıtlarında anlatılmaktadır. Devlet mekanizması dokuz Büyük Buyruk'tan oluşur. "Buyruk" kelimesi eski Türkçe metinlerde geçmektedir ve ilk kullanılışı Milat'tan Önce 551'de kurulan Türk Hanedanı'na kadar uzanmaktadır. Fakat, İlk Türk Kağanlığı'na ait yazıtlar-Sogdça yazılmış Bugut yazıtları, Türklerin en üst mertebeleri sıralanırken bu ünvandan bahsetmez.18 Bu yüzden, buyrukların ortaya çıkışının VI. asrın son çeyreğinden önceye dayanmadığı tahmin edilmektedir.

İkinci Doğu Türk Kağanlığı döneminde buyruklar güç yapısı içinde önemli bir yer tutarlardı. Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarında buyruklar Kağandan hemen sonra anılmaktadır. Bu yazıtların yazarına göre, Türk Devleti'nin geleceği Kağan ve onun buyruklarının "akıl" ve "cesaretine" bağlıdır. Yine de runik metinlerde Türk Kağanlığı'ndaki buyrukların somut imtiyazlarından bahsedilmemektedir. "Emir"in karşılığı olan "Buyruk" kelimesinin anlamından yola çıkan bilim adamları genellikle bu ünvanın Türklerin askeri ve siyasi sistemlerinde çok üst düzeye denk gelmediğini düşünmektedirler.19 Ancak, Bilge Kağan onuruna dikilen yazıtların içeriği bu anlayışla çelişmektedir: Bu yazıtlarda "Dahili buyrukların" başı Kül irkin diye bir ifade geçmektedir. Açıkçası, buyruklardan bazıları Türk Kağanlığı'nda üst düzey pozisyonlarda bulunmaktaydı.

Buyrukların rolü Uygur Kağanlığı'nın siyasi ve idari sisteminde daha açıktır. Uygur saltanatının runik yazıtlarında "buyruk" kelimesine aşağıdaki bağlamda rastlanmaktadır: "Dahili buyrukların başı Inaçu bağa tarkan (hep birlikte), 9 büyük buyruk vardır", "dokuz buyruklar… senguns ve bütün halkın babam Turian'a bir Han olarak saygı duymaları istendi", "dokuz buyruklar… benim Uygurlarım" vs.20 Uygur Kağanlığı'nda buyruklar "büyük" altında alt kategorilere bölünmekte ve bu ünvana sahip olmayanlar üst pozisyonlara gelememekteydiler. Aynı zamanda dokuz buyruklar "dahili" ve "harici" buyruklardan oluşmaktaydı. "Dahili buyruklar" sıralamalarda ilk önce anıldığından, yönetici boyun hiyerarşisinde önde geldikleri varsayılabilir. Büyük buyrukların sayısı (dokuz) Dokuz-Oğuz kabile konfederasyonunun kabile adedini yansıtmaktadır. Büyük buyruk ile 9 kabilenin sayılarının korelasyonu Tang Hanedanı Tarihi (Jiu Tangshu) tarafından da doğrulanmaktadır. Bu kaynak, dokuz Uygur bakanının (zaixiang) dokuz kabileyi temsil ederek Tang prensi Tai-he'nin 621 yılında Uygurların başkenti Ordu-Balık'ta taç giyme törenine

katıldıklarına dair bilgiler vermektedir. Terh yazıtlarına göre ise her büyük buyruk aynı zamanda, “yüz askerin başı”, “beş yüz askerin başı” vs. gibi bir de askeri ünvana sahipti.21 Bu ünvan o buyruğun askeri sistemdeki pozisyonunu göstermekteydi. Buyrukların komutası altındaki asker sayısı (500’den 5000’e kadar) onun askeri rütbesini değil, kabilesinin Kağan’ın ordusuna temin ettiği asker sayısını yansıtmaktaydı.

Buyruklar hakkında daha ayrıntılı veriler Çin kaynaklarında mevcuttur. Tang Hanedanı tarihçilerine göre, 647 yılında kendisini Kağan ilan eden Uygurların Şefi Tumidu Türklerinkine benzer pozisyonlar oluşturdu. Birçok şeyin yanısıra, oluşturdukları arasında “altı harici ve üç dahili bakanlık (zaixiang)” vardı. Bu açıkça büyük buyrukların Çin yıllıklarında “bakanlar” olarak kullanıldığı anlamına gelmektedir. “Zaixiang” kelimesinin yanısıra Çin kaynakları Türk ünvanı “buyruk” yerine diğer bazı kelimeleri de kullanmaktadır, ki bunlar temel olarak aynı kelimenin bazen diğer kelimelerle birleşerek değişik yazımından ibarettir: “meilu”, “meilu-jiangjun (buyruk-sengun, meilu-cho (buyruk-çor), milu (biruk), zaixiang-meilu (minister-buyruk) ” ve benzeri…22 Bu örnekler, “zaixiang” ünvanı ve diğer kelimelerle birlikte olmak üzere “meilu” kelimesi ile iki grup kombinasyonu vermektedir.

Belki de, “meilu” Çinli tarihçiler tarafından sıradan buyruklar için ve “zaixziang-meilu” ise mesela; Büyük Buyruklar gibi en yüksek mertebedeki buyruklar için kullanılmaktaydı.

Çin kaynaklarında “Dış buyruklar” Uygurlarla Çin arasındaki temasların anlatımında sık sık zikredilmektedir. “Zaixziang” (bakanlar), An Luşan-Şi Çaoyi isyanları sırasında Tang Hanedanı’na yardım etmek için Çin’e gelen Uygur süvarilerin Uygur komutanları arasında bulunmaktaydı. Askeri seferlerin ortak liderliği, kendi oğlu gibi, Kağanın yakınlarına ait olmasına rağmen, bunlara sık sık bakanlar-zaixziang da eşlik etmekteydiler.

Doğu Türkistan’ın siyasi hakimiyeti için VIII. asrın sonlarında yapılan Uygur-Tibet savaşı sırasında Uygur ordusunu Uygurların Başbakanı El Ugasi (Xieyujiasi) kumanda etmekteydi. Büyük buyrukların üstlendikleri rol en iyi şekilde Uygur asıllı Tang generali Pughu Huaien’in 764 yılında başkaldırısı sırasında gözler önüne serildi. Başkaldırının lideri Uygur Bögü Kağan’ın (759-779) kayınpederi idi. Bu yüzden, 765 yılında Tang hanedanına karşı ayaklandığında Uygur lideri iki bin süvari göndererek ona destek verdi. Kadim Tang Hanedanı Tarihi, Çin’e yürüyen süvarilere eşlik eden Uygur komutanların listesini de içermekte, ki bu El Etmiş Bilge Kağan’ın (747-759) Terh yazıtlarında muhafaza edilmiş Büyük Buyrukları ile mukayase edilebilir.

Askeri seferlere katılmanın yanı sıra Büyük Buyruklar diplomatik meselelerde de yer almaktaydılar. Fakat bu onların temel faaliyet alanları arasında değildi.

Tang kaynakları, Uygur Kağanlığı’nın sona ermesinden (840) sonra Büyük Buyrukların rolünün çok güçlendiğini göstermektedir. Kağanın çok güçlü olduğu Uygur Kağanlığı’nın erken dönemlerinde buyruklar iktidar yapılanmasında teba pozisyonundayken, Kağanın merkezi gücünün zayıflamasına paralel olarak nüfuzları tedrici olarak yükseldi. Bu değişimi yansıtan ilk olay eski bakan-Büyük Buyruk Ton Baga Tarkan’ın 779’da bir darbe ile iktidarı ele geçirmesidir.

Takip eden dönemde, Kağanların seçim sürecine Büyük Buyrukların müdahalesi Ordu-Balık’ta bir gelenek haline geldi. 795’de genç kağan öldüğünde, Ediz klanından bir bakan kendini Kağan ilan etti. Uygur Kağanlığı’nın son on yılında, Büyük buyruklar Uygur Kağanlığı’nın çökmesiyle sonuçlanacak değişik Uygur aristokrat grupları arasındaki iktidar mücadelesine aktif bir şekilde katıldılar.

Uygurların yönetici hanedanı -Yaglakar- kutsal bir statüye sahipti. Kağanlıkta iktidara gelme hakkı sadece bu kraliyet klanına ait olmakla mümkündü. Bu klanın yerini 795 yılında Ediz Hanedanı'nın alması da Yaglakarların bu statüsünü değiştirmedi. Başka orijinlerden gelseler bile VII. asır sonları ve IX. asır başlarındaki Uygur kağanları kendilerini Yaglakar klanının birer temsilcisi olarak görmekteydiler.

Yazılı kaynakların analizi, Uygur Kağanlığı sırasında esas değişikliğin "Büyük Buyruklar" tarafından temsil edilen merkezi iktidar mekanizmasının rolünde gerçekleştiğini gösterecektir. Büyük Buyruklar, daha önceki Türk yönetimlerine kıyasla iktidar sisteminde çok daha önemli rol oynamaya başladılar. Kağan'ın gücünün zayıflamasıyla eş zamanlı olarak Büyük Buyrukların güçlenmesi Uygur Kağanlığı'nın ileride çökmesine neden olan temel faktörlerden biri olmuştur.

Uygur İdarecilerin Batı Politikası

Uygur Kağanlığı ortaya çıkışının ilk yıllarından itibaren Doğu Türkistan ile özel ilişkiler sürdürmüştür. Uygur kabileleri çok erken tarihlerden itibaren Doğu Türkistan'a yerleşmeye başladılar. Uygurların atası olan Kuçe kabileleri IV. asırda bu bölgede hanlıklarını kurmuşlardı. Türk yönetimi sırasında, Uygur kabile konfederasyonuna katılanlar da dahil olmak üzere, pek çok T'ele kabilesi daha sonra Doğu Türkistan'a göç etmişlerdir. Uygur Kağanlığı döneminde olduğu gibi, Uygurlar ortaya çıkışlarının ilk yıllarından itibaren Tarım havzası üzerinde kontrol kurmuşlardır. Bu bilgiyi, özellikle Terk yazıtları olmak üzere, Basmiller, Karluklar, Türgeşler ve bazı Dokuz-Oğuz kabilelerinden oluşan koalisyonla 752-753 yılarında şavaş sırasında Doğu Tianşen dağları çevresinde egemenliğini genişleten Uygur Kağanı'nın yönetiminin hakim olduğunu Uygur yazıtları doğrulamaktadır. Uygurların Doğu Türkistan'ın yerleşik hayata geçmiş vahaları üzerinde kontrol kurmak için tek yöntemleri askeri

güç değildi. Bu bölgenin yerleşik toplulukları ile, özellikle de en etkin Mani topluluğuyla, anlaşmalar da yapabilmekteydiler. Bu yüzden Uygurlar Mani dinini kabul ettiler ve 762 yılında Uygur Kağanlığı'nın resmi dini olarak ilan ettiler.

İlk başta, Uygurlar Doğu Türkistan vahaları ile birlikte Küçe ve Beşbalık'da konuşlanmış Çin garnizonlarından arda kalanlarını da kontrol etmekteydiler. Bögü Kağan'ın saltanatı sırasında (759-779) Doğu Türkistan'daki Uygur etkisi bir çeşit garantörlük talep etmekteydi ve bu sadece Mani dinine uyum sağlamak ile değil aynı zamanda bitişikteki Tang varlığının 755 yılında An Luşan'ın isyancılarıyla savaşmak üzere bu bölgeden Çin'e çekilmesinden kaynaklanmaktaydı.

762 yılında Mani dinine geçilmesi Sogdiyanların Uygur Kağanlığı'ndaki nüfuzlarını güçlendirdi ve bu Uygurların yerleşik ekonomik ve kültürel yaşama uyum sağlama sürecini hızlandırdı. Uygur Kağanlarının batıya yönelim politikaları da Uygur-Tang ilişkilerinden etkilendi. An Luşan-Şih Çoayi ayaklanmasının bastırılmasından sonra Uygurlar, Tang Hanedanı'nı Çin ipeği ile Uygur atlarını takas etmeye zorladılar. Uygur koruması altında olan Sogdiyanlar ticarette ajan rolü oynadılar. Uygur toplumunda ve özellikle de Uygur Sarayında Sogdiyanların güçlenmesi göçmen aristokrat çevreler arasındaki muhalefetin karşı hareketini provoke etti. Muhalefetin direnişi, 779 yılında Boghu Kağan'ın saltanatına son verecek olan Sogdiyan ve Mani karşıtı bir darbeye sebep oldu. Takip eden Tun Baga Tarkan'ın (779-789) saltanatı Uygur yönetici hanedanının hem iç, hem de dış politikalarında değişikliklerle kendini gösterdi. Bu değişiklikler Uygur-Tang ilişkilerini de etkiledi. Tang İmparatoru fırsatı kaçırmayarak 780 yılında Uygurlarla olan ilişkilerini kesti.

779 yılında Ordu-Balık'taki darbeyle gelen problemleri tartışan C. Mackerras, bu darbeyi Çin yanlısı bir hareket olarak değerlendirmektedir. Mamafih, bu darbe Sogdiyan ve Mani karşıtı olmasına rağmen Çinli karşıtı değildi. Bu görüş Uygurların 783-784 yılları arasında Hebei valisinin Tang karşıtı isyanına katılmalarıyla da doğrulanmaktadır. Uygur süvarileri Tang hükümet kuvvetleriyle savaşlarında isyancılara yardıma gitmişlerdir.

Uygur Kağanı'nın-Ton bagha tarkan, yeni politik yönelişlerinin bir sonucu 790'larda Doğu Türkistan'da Uygur-Tibet savaşı oldu. Sogdiyanlar ve Manilere yönelik tavır değişikliği Uygurlarla Doğu Türkistan vahalarının yerleşik halkı arasındaki ilişkilerin daha da bozulmasına ve nihayet Uygurların bu toplumlar nezdindeki desteklerinin sona ermesine sebep olmuştur. Uygurların rakipleri bu çatışmaları kendi lehlerine kullandılar. Uygur karşıtı kabileler ve yerleşik nüfustan bazı yerel grupların desteğiyle Tibetliler, daha önce Uygurların kontrolünde olan bu vahaları işgal ettiler. Bilim adamları 790-792 yıllarında cerayan eden Uygur-Tibet savaşının sonuçlarını farklı yorumlamaktadırlar. Bu bilim adamlarından bazıları (I. Escedy, A. Maliavkin) Uygurların Tibetliler ve müttefikleri Karlukları yenilgiye uğratarak zafer kazandıkları şeklinde bilgi veren Çin kaynaklarının doğruluğundan şüphe duymaktadırlar.23 Bu bilim adamları, savaşın Doğu Türkistan üzerinde Tibetlilerin hakimiyetine yol açtığını düşünmektedirler. Ancak, diğer bilim adamları (Haneda Toru, T. Abe, T. Moriyasu) Uygurların sadece yeniden toparlanmakla kalmayıp, batı yönünde kontrollerini yaygın olarak genişlettikleri gibi daha akılcı bir sonuca ulaşıyorlar ve bu da değişik dillerde kaleme alınmış tarihi kaynaklardaki verilerle doğrulanmaktadır.24

Doğu Türkistan'daki Uygur-Tibet savaşı sırasında Tang garnizonlarından geriye kalanlar tamamen tasfiye edildi ve Tang askerlerinin son grupları da "Uygur yoluyla" Çin'e kaçtılar. Doğu

Türkistan vahaları üzerinde Uygur egemenliğinin yeniden ihya edilmesinin anlamı, Doğu Türkistan'ın batı yerleşim bölgesi olarak Uygur Kağanlığı topraklarına katılmasıdır. Tibetlilerle savaşlarında Uygurların başarılı olmalarının, Uygur yöneticilerinin geleneksel Batı politikasına geri dönmesi ve Doğu Türkistan'daki Sogdiyanlar ve diğer Mani nüfusun desteğini yeniden kazanmaları ile mümkün olduğunu da söylemek gerekir. Yazılı kaynaklar, Mani dininin VIII. asır sonları ve IX. asrın ilk yıllarında Uygur Kağanlığı'nda aşırı güçlendiğini göstermektedir.

820'lerden sonra, Uygur Kağanlığı düşüşe geçti. Uygur Devleti, her iki taraf için de yıkıcı olan bir iktidar mücadelesi dönemine girdi ve bu durum Yenisey Kırgız ile yok edici bir uzun savaşla daha da karmaşık hale geldi. Uygur Kağanlığı'nın kuzeyinde yaşayan Kırgızlar, Uygurların geleneksel düşmalarıydı. Uygur hakimiyeti sırasında Kırgızlarla üç savaş yapılmıştır: 1) Uygur hegemonyasının genişlediği dönemde, 750'lerde yapılan savaş, Kırgızların 758 yılında boyunduruk altına alınmasıyla neticelenmiştir (Ancak toprakları Uygur Devleti topraklarına katılmamıştır); 2) VIII. asır sonlarında Doğu Türkistan'daki Uygur-Tibet savaşının arafesinde ve savaş sırasında yapılan savaş (Bu savaş Karabalsagun yazıtlarında anlatılmaktadır; açıkcası bu savaş, Uygur-Tibet savaşının başlangıç aşamasında Uygurların Tibetlileri yenmesine mani olmuştur, Uygurlar ancak Kuzeyde Kırgızları yenilgiye uğrattıktan sonradır ki bütün güçlerini Doğu Türkistan'daki Tibetlilere karşı sürebilmiştir); 3) Uygur Kağanlığı'nın çöküşüyle sonuçlanan 820-840 yılları arasındaki savaş.

840 yılında Kırgızlar Uygur başkenti Ordu-Balık'a saldırdı. Hayvanlarda salgın hastalıklar, açlık, sert kış koşulları gibi doğal felaketlerle birleşen bu saldırı Uygur Devletini yıktı. Uygur Kağanlığı'nın çöküşü neticesinde Uygur kabileleri Kuzey Moğolistan'dan pek çok yöne doğru kaçarak göç ettiler, bunlardan başlıcaları Büyük Çin seddine doğru,

Kansu’ya ve Doğu Türkistan’a doğrudur. Uygur kabileleri kabile bölünmelerinden ziyade değişik grupların siyasi yönelimlerine göre dağıldılar. Uygurların on beş kabileden oluşan en büyük grubu Doğu Türkistan’a göç etti ve Kuça-Karashar-Turfan bölgesine yerleşti. Bunlar burada 850-860 yılları arasında varlığını 500 yıl boyunca sürdürecek olan küçük Uygur Krallığını -Uygur Koçu Krallığı- kurdular. Uygurların bir diğer grubu ise bugünkü Çin’in Kansu bölgesinde Ganzhou Uygur Kağanlığı’nın kurucuları oldular. Bazı Uygur kabileleri Moğolistan ve Güney Sibirya’da kaldı, diğerleri ise Kimaks ve İrtiş vadisine kaçtılar.

Sonuç

1. İki yüzyılı aşkın bir süre boyunca Dokuz-Oğuz (Uygur) kabileleri/boyları ile Türkler arasında siyasi hakimiyet için yaşanan mücadele Orta Asya’daki temel siyasi çatışmaları teşkil etmiştir. Bu iki kabile grubu arasındaki siyasi rekabet 548-551 yılları arasında Türklerin Töles kabilelerini hezimete uğratmasıyla başlamıştır. Bu gruplar arasında daha ileri dönemdeki ilişkiler tarihi siyasi ve askeri Dokuz-Oğuz ordularına dayanan çatışmaların yerini alan siyasi ittifaklar tarihidir. VIII. asır ortalarından önce Türkler lehine olan mücadelede nihai galipler Uygurlar olmuştur. Ancak, Türkler ile Uygurlar arasında siyasi ittifakın çökmesi ve 744-840 yılları arasında Türkleri kabile yapısından dışlayacak olan Uygur Kağanlığı’nın kurulması, her iki konfederasyonun da İç/Orta Asya üzerinde hakimiyetinin sonunun başlangıcı olmuştur.

2. Kuruluşunun ilk yıllarında Uygur Kağanlığı’nın dış politikası iki ana faktör tarafından belirlenmekteydi, Kağanlığın ana topraklarının oluşturulması, bu toprakların korunması ve Uygurların Tang Çin’inin siyasi yaşamına müdahale etmesi. An Luşan isyanı sırasında Çin’deki iç savaşlara katılmaları Uygurların Türklerle olan savaşlarının bir devamı olarak düşünülmelidir. Tang Hanedanı’na askeri destek vermek suretiyle,

Uygurlar aynı zamanda kendi düşmanlarının, An Luşan'ın isyancı ordusuyla birleşen Türkler, etkin arta kalanları ile de savaşmaktaydı. Çin'e yönelik askeri seferin sonucu olarak Uygurlar Türk Kağanlığı'nın çöküşü sırasında Çin'e kaçan asil Aşina klanının temsicilerinin yeniden bir Türk Kağanlığı kurma olsalığını da tasfiye edebildiler.

3. Başlangıçtan itibaren Uygur Kağanlığı Doğu Türkistan'ın yerleşik hayata geçilmiş vahalarına yönelik özel bir siyaset yürüttü. Doğu Türkistan'daki ekonomik ve siyasi çıkarlar Uygurları Doğu Türkistan'daki Sogdiyanlar arasında yaygın olan Mani dinini kabule zorladı. Doğu Türkistan'ın Mani topluluğu ile ittifak, Uygur Kağanlığı'nın Doğu Türkistan'ın kuzeydoğu bölümleri üzerinde kontrol kurmasına olanak tanıdı ve nihayetinde bu bölgeleri yerleşik yaşam sürülen çevre bölgeler olarak Uygur Devleti'nin siyasi-idari yapısı içine dahil ettiler. Kağanlığın 840'ta yıkılmasından sonra Uygurların göçü ve daha ileriki tarihlerde Doğu Türkistan'da Turfan Uygur Devleti'nin (Uygur Kuça Krallığı, IX-XIII) kurulması, ortaçağ Uygur devletinin merkezinin Uygur Kağanlığı'nın (Kuzey Moğolistan) merkezinden Doğu Türkistan'daki batı çevresine (periphery) kayması şeklinde tasavvur edilmelidir.

1 Sinor, D. The Uighur Empire of Mongolia. In: History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period. Ed. By Hans Robert Roemer. Berlin, K. Schwarz Verlag, 2000, s. 187-204.

2 Kamalov, A. K. Drevniye Uigury. VIII-IX vv. (Old Uighurs. VIII-IX cc.), Almaty, 2001.

3 Klyashtorny, S. G. Drevneturkskiye runicheskiye pamiatniki kak istochnik po istorii Srednei Azii, M., 1964, ss. 42-43.; Gumilev, L. N. Drevniye Turki, M., 1967, ss. 325-328.

4 Mackerras, C. The Uighur Empire (744-840) According to The Tang Dynastic Histories, Canberra, 1967, s. 1-2.

5 Zizhi tongjian. By Si Maguang, Beijing, 1956, ch. 214, 6844.

6 Jiu Tangshu, by Liu Xu, Sibu cungkan, Shanghai, 1936, ch. 194; Zizhi tongjian, ch. 215, 6855; Yan Lu gong wenji, by Yan Zhenqing, Beijing, 1956, ch. 9, 7a.

7 Cen Zhongmian, Tujue jishi. Beijing, 1958, s. 464.

8 Zizhi tongjian, ch. 215, 6863.

9 Xin Tangshu, by Ou Yangxu, Shanghai, 1936, ch. 217A, 3a.

10 Makhmud Kashqari, Turki tillar divany, Urumchi, 1983, vol. I, s. 557.

11 Orkun, H. N. Eski Türk yazıtları. Ankara, 1994, ss. 159-216.

12 Bernshtam, N. A. Sotsialno-economicheskii stroy orkhono-eniseiskikh turok VI-VIII. Vostochnoturkskii kaganat i kyrgyzy. M. -L., 1946, ss. 191-193.

13 Gumilev, L. N. Drevniye turki, s. 374.

14 Czegledi, K., Gardizi on the History of Central Asia (746-780 A. D.). in: Acta Orientalia Hungaricae, t. XXVII, t. 3, 1973, s. 265.

15 Pulleyblank, E. The Background of The An Lu-shan Rebellion. London-New-York-Toronto, 1955.

16 Gumilev, L. N. Drevniye turki, s. 395.

17 Moses, L. W. “T’ang tribute relations with the Inner Asian barbarians”, in: Essays on T’ang Society. Ed. By J. Kurtis, E. G. Brill, 1976, s. 79.

18 Klyashtorny, S. G., Livshits, V. A. The Sogdian inscription of Bugut revised. In: Acta Orientalia Hungaricae, t. XXVI, fas. 1, s. 69-102.

19 Gyorffy, G. Die Rolle des buiruq in der altturkischen Geselschaft, in: Acta Orientalia Hungaricae, t. XI, 1960, s. 169-179.

20 Klyashtorny, S. G. Terkhinskaya nadpis. In: Sovetskaya turkologia, â3, 1980, s. 91-93.

21 Op. cit., ss. 91-93.

22 Jiu Tangshu, ch. 195, 7b; 11a; ch. 217F, 6b.

23 Escedy, I. Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing (790-791 A. D.), in: Acta Orientalia Hungaricae, t. XVII, 1964, pp. 83-104; Malyavkin, A. G. Uigurskiye gosudarstva IX-XII vv. Novosibiksk, 1983, s. 138.

24 Moriyasu, T. Uiguru do Tibeto no hokutai sodansen oyobi sono ato no seiki dzio seq ni tsuite (War between Uighurs and Tibetans for Beiting and subsequent situation in the Western region), in: Toyo gakuho, Tokyo, 1973, t. 55, â4, s. 60-87.

Xin Tangshu Tang Hanedanı'nın yeni Tarihi, New History of Tang Dynasty, Ou Yangxu, Shanhai, 1936.

Jiu Tangshu Tang Hanedanı'nın Eski Tarihi, Old History of Tang Dynasty, Lu Xu, Shanghai, 1936.

Tang huiyao Tang Hanedanı'nın En Önemli Olaylarının Kolleksiyonu, Wang Pu, Beijing, 1955.

Zuzhi tongjian Yönetmeye Yardım Eden Evrensel Ayna, Universal Mirror Helping to Govern, Sima Guang, Beijing, 1956.

Jiu Tangshu Tang Hanedanı'nın Eski Tarihi, Old History of Tang Dynasty, Lu Xu, Shanghai, 1936.

Cefu yuangui Eski Aklın Hazinesi, Treasury of Ancient Wisdom, Wang Qinjo, Beijing, 1936.

Yan Lu gong wen ji Eserler Koleksiyonu Yan Zhenqing, Beijing, 1956.

Abe T. Nishi uguru kokushino kenkiu (Batı Uygurları Tarihi Üzerine Araştırmalar). Kioto, 1955.

Barthold V. V. Twelve Lectures on The History of The Turkic Peoples. In: Selected Works. Vol. V, M., Nauka Press, 1968, ss. 17-192.

Barthold V. V. Tukuzguzy. In: Works. Vol. V., M., Nauka Press, ss. 568-569.

Bernshtam A. N. Sotsialno-economicheskii stroi orkhono-eniseisekikh turok VI-VIII vv. Vostochnoturkskii kaghanat i kyrgyzy. Social and political structure of the Orkhon-Enisey Turks of the VI-VIII cc. Eastern Turkic Kaghanate and Kyrgyzs. M. -L., Isdat-vo AN SSSR, 1946.

Beckwith Ch. The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the struggle for Great Power Among Tibetans, Turks, Arabs and Chinese during the Early Middle Ages. Princeton, New Jersey, 1987.

Bichurin N. Ya. Sobraniye svedenii o narodakh, obitavshikh v Srednei Azii v drevniye vremena (Collection of accounts on peoples in Central Asia in ancient times). M., Isdat-vo AN SSSR, Vol. I-III, 1950-1953.

Cen Zhong mian. Tujue jishi (Historical Records on Turks). Vol. 1-2, Beijing, 1958.

Czeglédy K. Gardizi On The History of Central Asia (746-780 A. D.) In: Acta Orientalia Hungaricae, T. XXVII, fasc. 3, Budapest, 1973, ss. 257-267.

Ecsedy H. Uighurs and Tibetans in Pei-t'ing (790-791 A. D.). In: Acta Orientalia Hungaricae. N. XVII, Budapest, 1964, ss. 83-104.

Franke O. Geschichte des chinesischen Reiches. Bd. II. Berlin-Leipzig, 1936.

Gabain A. von. Die Frühgeschichte der Uiguren 607-745. In: Nachrichten des Gesellschaft für Natur-und-Völkerkunde Ostasiens. No: 72. Hamburg, 1952, S. 18-32.

Gabain A. von. Das Leben im uigurischen Königreich von Qoco (850-1250). Textband. Wiesbaden, 1973.

Gumilev L. N. Drevniye turki. Eski Türkler. M., Nauka, 1967.

Györffy G. Die Rolle des buiruq in der altturkischen Gesellschaft. In: Acta Orientalia Hungaricae, N. XI, Budapest, 1960, S. 169-179.

Hamilton J. R. Les Ouigours á l'épouque des Cinq dynasties d' apres les documents chinoise. Paris, 1955.

Hamilton J. R. Toquz-oquz et on-uigur. In: Journal Asiatique, N. 250, Paris, 1962. ss. 23-64.

Haneda T. Todai kaikotsu sin no kenkiu (Research on Uighurs of the Tang epoch). In: Haneda hakase shigaku rombun shu) (Selected Works of Prof. Haneda Toru) Vol. I, Kyoto, 1957, ss. 157-324.

Hansen O. Zur sogdischen Inshrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karadalgasun. In: Journal de la Société Finno-ougrienne, Vol. 44, pt. 3, Helsingfors, 1930, S. 3-39.

Kadyrbayev A. Sh. Ocherki istorii srednevekovykh uigurov, dzhalairov, naimanov i kereitov. Almaty, Rauan, 1993.

Kamalov A. Drevniye Uigury. VIII-IX vv. (Old Uighurs. VIII-IX cc.). Almaty, 2001.

Kazembek A. Issledovaniya ob Uigurakh. (Researches on Uigurs). In: Jurnal Ministerstva narodnogo prosvesheniya. Vol. 31, SPb, 1841.

Khudiakov Yu. S. Uigury v Mongolii. In: V Mejdunarodny Kongress Mongolovedov (Ulan-Bator), M., Nauka, 1987, ss. 47-156.

Khudiakov Yu. S. Pamiatniki uigurskoi kultury v Mongolii. In: Tsentralnaya Azia i sosedniye territorii v sredniye veka. Istoria i kultura Vostoka Azii. Novosibirks, Nauka, 1990, ss. 84-89.

Khudiakov Yu. S. Pamiatniki uigurskoi kultury v Mongolii. In: Tsentralnaya Azia i sosedniye territorii v sredniye veka. Istoria i kultura Vostoka Azii. Novosibirks, Nauka, 1990, ss. 84-89.

Klyashtorny S. G. The Terkhin inscription. In: Acta Orientalia Hungaricae, T. XXXVI, Fasc. 1-3. Budapest, 1983, ss. 335-366.

Klyashtorny S. G. The Tes Inscription of the Uighur Bogu Qagan. In: Asta Orientalia Hungaricae, T. XXXIX, fasc. 1. Budapest, 1985, ss. 137-156.

Klyashtorny S. G. East Turkestan and the kaghans of Ordubaliq (The interpretation of the fourteens line of the Terkh inscriptions). In: Acta Orientalia Hungaricae. T. XLII (2-3). Budapest, 1988, ss. 277-280.

Klyashtornyi S. G., Livsic V. A. The Sogdian inscription of Bugut revised. In: Acta Orientalia Hungaricae, T. XXI, fasc. 1. Budapest, 1972. ss. 69-102.

Klyashtorny S. G. Drevneturkskiye runicheskiye pamiatniki kak istochnik po istorii Srednei Azii. M., Nauka, 1964.

Klyashtorny S. G. Terkhinskaya nadpis. (The Terkhin inscription). In: Sovetskaya turkologia, No: 3, 1980, ss. 82-95.

Klyashtorny S. G. Osnovnyie cherty sotsialnoi struktury drevneturkskikh gosudrstv (Orta Asya'daki Eski Türk Devletlerinin temel özellikleri). In: Klassy i soslovia dokapitalisticheskikh gosudarstv Azii. Problemy sotsialnoi mobilnosti. M., Nauka, 1986, ss. 217-228.

Kratkaya istoriya uigurov. (Uygur halkının kısa tarihi). Almaty, Gylym, 1991.

Kyzlasov L. R. Srednevekovoye goroda Tuvy (Orta Çağ kasabası Tuva). In: Sovetskaya arkheologia, No: 3. M., 1959. Pp. 66-80.

Kyzlasov L. R. Istoriya Tuvy v sredniye veka (Orta Çağ'da Tuva Tarihi). M., MGU Press, 1969.

Kyzlasov L. R. Drevniaya Tuva (Ancient Tuva). M., MGU Press, 1979.

Mackerras C. Sino-Uighur diplomatic and trade contacts (744 to 840). In: Central Asian Journal. Vol. VIII, No: 1. Wiesbaden, 1969, ss. 215-240.

Mackerras C. The Uighur Empire (744-840) according to the T’ang Dynastic Histories. Canberra, 1968.

Mackerras C. The Uighur Empire according to the T’ang dynastic histories. A study in Sino-Uighur relations 744-840. Canberra, 1972.

Malov S. E. Pamiatniki drevneturkskoi pismennosti (Eski Türkçe Harflerle Anıtlar). M. -L., Idat-vo AN SSSR, 1951.

Malov S. E. Pamiatniki drevneturkskoi pismennosti Mongolii i Kirgizii (Moğolistan ve Kırgızistan’da Eski Türkçe Harflerle Anıtlar). M. -L., Isdat-co AN SSSR, 1959.

Maliavkin A. G. Materialy po istorii uigurov v IX-XII vv. (IX-XII. asır Uygur Tarihi Üzerine Materyaller) Novosibirks, Nauka, 1974.

Maliavkin A. G. Uighur States in IX-XII cc. Novosibirks, Nauka, 1983.

Minorsky V. F. Hudud al-alam. “Dünyanın Bölgeleri”. A Persian geography 372 A. H. -982 A. D. London, 1937.

Minorsky V. F. Tamim ibn Bahr’s Journey to the Uighurs. In: Bulletin of the School of Oriental and African Studies. XII, No: 2. London, 1948, ss. 275-305.

Moriyasu T. Uiguru do Tibeto no hokuta sodansen ouobi sono ata no Seyiki dse sei ni tsuite (Uygurlar ve Tibetliler Arasında Pekin için Savaş ve Batı Bölgesinde Sonraki Durum). In: Toyo gakuho, Vol. 55, No: 4. Tokyo, 1973. Pp. 60-87.

Moriyasu T. La nouvelle interpretation des mote Hor et Ho-yo-hor dans le Manuscrit Pelliot tibetain 1283. In: Acta Orientalia Hungaricae. T. XXXIV. Budapest, 1980, ss. 171-184.

Moriyasu T. Qui des Oüigours ou des Tibétains ont gagne en 789-792 á Bea-Baliq? In: Journal Asiatique. T. 269. Paris, 1981. ss. 193-205.

Moses L. W. T’ang tribute relations with the Inner Asian barbarians. In: Essays on T’ang society. Ed. J. Curtis. Perry and Bardwell L. Smith.

Leiden, E. J. Brill, 1976, ss. 61-89.

Orkun H. N. Eski Türk Yazıtları. Ankara Türk Tarih Basımevi, 1986.

Pinks E. Die Uiguren von Kanchou in den frühen Sung-zeit (960-1028). Asiatische forschungen. Bb. XXIV. Wiesbaden, 1968.

Pozdneev D. Istoricheski ocherk uigurov (Çin kaynakları üzerine). SPb, 1899.

Pulleyblank E. G. The Background of The An Lu-shan Rebellion. London-New-York-Toronto, 1955.

Pulleyblank E. G. Some remarks on the Toquz-oguz problem. In: Ural-Altaische Jahrbücher. Bb. XXVIII, No: 1-2. Wiesbaden, 1956. S. 35-42.

Radlov V. V. K voprosu ob uigurakh. Iz predislovia k isdaniyu Kutadgu Bilika. SPb, 1893.

Ramstedt G. I. Kak byl naiden “Selenginskii kamen”. Trudy Troitsko-Kiakhtinskogo Otdeleniya Priamurskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Georgaficheskogo obshestwa. N. XV, Vyp. 1, SPb, 1914.

Tikhonov D. I. O kulture uigurov v period kaganata (744-840). In: Materialy po istorii i kulture uigurskogo naroda. Alma-Ata, Nauka, 1978, ss. 49-58.

Vainshtein S. I. Drevnii Por-Bajin (Ancient Por-Bajin). In: Sovetskaya etnografia, 1971. No: 6. No: 103-114.

Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye. Ocherki istorii (Eastern Turkestan in ancient times and early Middle Ages. Surveys on History). Ed. B. A. Litvinsky, M., Nauka, 1988.

Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye. Etnos. Yazyki. Religii. (Eski Çağlarda ve erken Orta Çağ’da Doğu Türkistan. Etnisite, Diller, Dinler). Ed. B. A. Litwinsky, M., Nauka, 1992.

Zieme P. Die Uiguren und ihre Beziehungen zu China. In: Central Asiatic Journal, Vol. 17, No: 2-4, Wiesbaden, 1973. S. 282-293.

Uygur Türkleri / Dr. Erkin Emet [s.233-237]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

1. Uygur Türkleri

1.1. Uygur Adı ve Uygurlar

Uygur adı Türkçe kaynaklarda, Orhon yazıtlarında ilk defa 716 yılındaki olaylar sırasında, Uygur İlteberi'nin ismi vasıtasıyla zikredilmiştir. Bu sırada Uygurlar, Kök Türk (Göktürk) hâkimiyetini tanımak istemeyerek Kök Türk ülkesinin doğusuna, muhtemelen de Çin sınırlarına doğru kaçmış olsalar gerek.1

Çin kaynaklarında Uygur adı Hui-hu, Hui-he, Wei-hu, Wei-wu2 gibi çeşitli şekillerde yazılmıştır. Bundan başka, 1283 Numaralı Pelliot yazmaları içinde, 787-843 yılları arasında Tibet'e giden beş Uygur elçisinin raporları münasebetiyle, Uygur adı Tibetçe Ho-yo-hor şeklinde yazılmıştır.3 Bütün bu değişik yazılışlar Uygur adını ifade etmektedir.

Uygur adının anlamı ve etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. Uygur'un manasının "şahin gibi hızla hücum eden, orman halkı",4 "çukur" anlamlarında olduğu söylenmiştir. Gy. Németh'e göre Uygur adı, uy- "uymak, takip etmek"5 fiilinden türemiştir. Ebulgazi Bahadır Han da Uygurların adını "uymak, yapışmak"6 fiiline dayandırır. Kâşgarlı Mahmud'da ise, "kendi kendine yeter" manasında kullanıldığı7 anlatılmaktadır. Kelimenin genellikle Uy+gur şeklinde geliştiği, "akraba, müttefik" anlamında olduğu, On Uygur adının da "On Müttefik"8 anlamına geldiği yolunda açıklamalarda bulunulmuştur.

Çin kaynakları, Uygurların Kök Türkler gibi Hunların neslinden olduğu yolundaki haberlerde hemfikirdirler ve Kök Türkler gibi onların da kurttan türediklerini söylerler. Fakat bunun yanı sıra Uygurların ağaçtan türediklerine dair efsaneler de vardır9. Uygurlara ait en eski kayıtların M.Ö.

176 ve 43 yıllarında Issık-Köl civarlarındaki kalıntılarda bulunduğu söylenmektedir.10

Çin'deki Türk Tabgaç hanedanı sırasında Uygurlar Gao Che adıyla anılmışlardır11. Daha sonra da, 5. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Tölöslerin bir kabilesi olarak geçmektedirler.12 Bununla beraber İslâm coğrafyacıları, Tokuz-Oğuzlarla Uygurları eş tutmuşlardır.13

Elimizde bulunan Karabalgasun yazıtı Çince yüzünde Uygurların dokuz aileden meydana gelmiş oldukları zikredilmiştir,14 fakat bu "dokuz aile"nin adı tek tek sayılmamıştır. Çin kaynaklarının yardımıyla Uygurları meydana getiren dokuz aileyi şu şekilde sayabiliriz: 1) Yüe-lo-ko (Yaglakar), 2) Hu-to-ko (Uturkar), 3) To-lo-wu/Hou (Kürebir), 4) Mo-Ko-si-k'i (Bakasıkır), 5) A-vu-ti (Ebirçeg), 6) Ko-sa (Kasar), 7) Hu-Wu-su, 8) Yüe-wu-ku (Yagmurkar), 9) Hi-Ye-Vu (Aymur/Eymür).15 Bunların liderliği ise Yaglakar ailesinin elinde bulunuyordu.

Uygur adının siyasî bir addan ziyade, kabile ve bölge adı olarak kullanıldığı yolunda görüşler de vardır.16 Kök Türkçe kitabelerden ve Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, Uygurların tarih sahnesine çıktıkları ilk yurdun, Selenge nehrinin doğu kısımları olduğu anlaşılmaktadır.17

Hun İmparatorluğu'ndan sonra Doğu Türkistan, M.S. 93-121 yılları arasında Çin istilâsına uğradı. Bu yıldan M.S. 220'ye kadar bölgede Kuşan hâkimiyeti kuruldu. Bu devletin çekilmesinden 360 yılına kadar Doğu Türkistan'da bulunan Yarkent, Lop, Hoten, Kâşgar, Kuça ve Turfan gibi şehir devletleri müstakil oldular. Bu tarihten itibaren Doğu Türkistan bölgesine sırasıyla Şiyenbi, Toba, Cücen, Kök Türk, Türgiş, Uygur, Karluk, Karahanlı ve Karahıtay hanedanları hâkim oldular.

1.2. Uygur Türkleri ve Doğu Türkistan'ın Tarihine Dair

1.2.1. Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi

742 senesinde Basmıl, Uygur ve Karluklardan müteşekkil boylar Kök Türklere hücüm ederek Kök Türk kağanını öldürmüşler ve yerine Basmılların lideri olan Shie-tieh-i-shih kendini kağan olarak ilân etmiştir. Ötüken’de kurulan bu yeni “Kağanlık”ta Uygurlar “Sol Yabguluk” Karluklar da “Sağ Yabguluk” mevkiine gelmişlerdir.[18] Bu arada 742 senesinde “Yabgu” unvanını taşıyan Uygurların reisi Çin’e elçiler yollayarak Çin İmparatorundan “Adaleti kabul eden reis” unvanını almıştır.[19] 743 senesinde Uygur Yabgusu Kök Türklerin son kağanı olan Wu-Su-Mi-Shi (Ozmış) kağana hücum ederken diğer taraftan Dokuz-Oğuzların başında bulunan oğlu da Oğuz kuvvetleri ile birlikte savaşa katılır. Bu savaşta Ozmış kağan ağır bir yenilgiye uğrar ve karısı da Uygurlara esir olur.

Kök Türk devletinin tamamen tarih sahnesinden silinmesine sebep olan en son darbe 744 yılında yine Kök Türkler gibi “Aşina” soyundan gelen bir hükümdara sahip olan Basmıllar tarafından vurulur. Basmıl Kağanı, Ozmış Kağan’ın başını keserek Çin sarayına yollar. O zamana kadar Uygurların hâkimiyetinde olan Basmıllar bu başarılarından dolayı bağımsızlıklarını ilân ederler ve hükümdarları Ötüken’de Kağan olarak başa geçer. Fakat Uygurlar bu kağanı tanımazlar ve Uygur Yabgusu Karlukların yardımıyla da Basmıl Kağanı’nı yener ve kendisini öldürür. Böylece Ötüken bölgesinde yeni bir Kağanlık kurulmuş olur.

744 senesinde Ötüken’de kurulan yeni devletin ilk kağanı Çin tarihlerinde Ku-tu-lu Pi-Chia Chüeh Ko-han olarak geçen “Kutlug Bilge Kül Kağan”dır. Tang imparatoru tarafından kendisine “Feng-ı Wang” adı ve daha sonra da “Huai-jen” unvanı verilmiştir.

Tang Sülâlesi tarihçileri, Kutlug Bilge Kül Kağan zamanında Uygurların, Altay dağlarından, Baykal gölüne kadar uzanan bir bölgede hüküm sürdüklerinden bahsetmektedirler. Uygurlar bu devirde, kendilerine

başşehir olarak, o zamanlar “Ordu-balıg” denen ve Hunlar zamanından beri bilinen, Yukarı Orhun nehri üzerinde bulunan “Kara Balgasun” şehrini seçmişlerdir.

Kutluk Bilge Kül Kağan 747 senesinde ölünce yerine oğlu Moyunçor Kağan başa geçmiştir. Bu Kağan zamanında Uygurlar, Batı’da Türgeşlerle mücadele etmişler ve bunları hakimiyetleri altına alarak sınırları batıda Sir Derya nehri boylarına kadar genişletmişlerdir. Kuzeyde ise, Kem nehri aşılarak Kırgızlar ile kendilerine bağlanmıştır. Moyunçor zamanında en önemli siyasi münasebetler Çinliler ile olmuştur.

759 senesinde Moyunçor Kağan ölünce yerine Uygurlardaki veraset geleneklerine göre büyük oğlunun geçmesi lâzımdı. Fakat büyük oğul bilmediğimiz bir sebepten dolayı öldürülmüş ve yerine Moyunçor’un küçük oğlu Kağan olarak başa geçmiştir. Çinliler tarafından “Teng-li Mou-yü” (Tengri Mou-yü) diye isimlendirilen bu kağanın birkaç tane isminin olduğunu biliyoruz. Bu isimlerden en tanınmışları “Bugu” veya “Bögü” ile “Tengri”dir.

780 senesinde Tun Baga Tarkan, Bögü Kağan’ı öldürerek kendisini kağan ilan etmiştir. Kağan olduktan sonra, ilk iş olarak derhal Çin ile siyasî münasebetlerinin düzeltilmesi yolunu seçmiş ve bunda da muvaffak olmuştur. Çinliler tarafından kendisine “Alp Kutlug Bilge Kağan” unvanı verilmiştir.

Kutlug Bilge Kağan’ın başlıca faaliyetlerini şöyle sıralayabiliriz. Tibet ve Karlukların Uygurlara karşı teşkil ettikleri çeteleri ortadan kaldırmış, Karlukları tamamen kendine tâbi kıldıktan sonra, Turfan bölgesine inmiştir. Burada da Tibet ve Karluk çeteleriyle karşılaşmış ve bunları da tamamen ortadan kaldırdıktan sonra, şehirleri geri alarak asayişi bozmayan bölge halkını ödüllendirmiş, asayişi bozanları ise şiddetle cezalandırmıştır.

Kutlug Bilge Kağan’ın en büyük icraatı Kırgız seferidir. Kırgız seferi kendi adını ebedîleştirmiştir denilebilir. Orta Asya’nın kuzeyinde oturan ve bir Türk boyu olan Kırgızlar, cesur ve kuvvetli idiler. Uygurlar bugünkü Turfan bölgesine kadar hâkim olunca, Kırgızların güney bölgeleriyle ilişkileri hemen hemen kesilmişti. Bu yüzden Kırgızlar daha kuzeye çekilmek zorunda kalmışlardır.

Kutlug Bilge Kağan 805 senesinde ölünce, yerine “Ay Tengride Kut Bulmış Alp Külüg Bilge Kagan” geçmiştir. Bu Kağan’ın önemli faaliyetlerini şöyle sıralayabiliriz: Doğu Türkistan’ın önemli şehirlerinden birisi olan Kuça’yı Tibetlilerin elinden kurtarması ve Maniheizm’in Uygurlar arasında yayılması için göstermiş olduğu gayret.

Ay Tengride Kut Bulmış Alp Külüg Bilge Kağan ölünce, yerine bir evvelki kağan’ın küçük kardeşi 821 senesinde kağan olmuştur. Bu kağan’ın unvanı “Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağandır. Uygurların ilk devrinden itibaren 21. kağanı olan bu kişinin bir başka ismi de “Kasar Tegin”dir.20

Kasar Tegin başa gelince Çinlilerle bir evlilik yoluyla akrabalık kurmak istemişti. Daha önceleri de gördüğümüz Çinli prenseslerle evlenerek bir akrabalık bağı tesis edilmesini her iki toplum, özellikle Çinlilere yararlar sağlayacağı aşikârdır. 821 senesinden sonra, Uygurlarda siyâsi yönden genel bir bozukluk görülmektedir. Uygurlardaki bu iç karışıklıkları Mani dinine bağlayanlar olduğu gibi, meydana gelen sülâle değişmesinin de rol oynadığını ve Çin’in olumsuz etkisinin de olduğunu söyleyenler vardır.

Kasar Tegin bütün maiyetiyle birlikte öldürülmüştür. Yerine 832-839 seneleri arasında başa geçen manevi oğlu “Hu-te-le” kağanlık yapmıştır. “Ay Tengride Kut Bulmış Alp Külüg Bilge Kağan” unvanını almıştır. Bu dönemde iç karışıklıklar hat safhaya gelmiş ve bu arada büyük bir kış mevsiminden sonra, hayvanların pek çoğu telef olmuştur. Bu durum ise

Uygur ekonomisini oldukça sarsmış ve Çin'e satacak mal bulamaz duruma gelmişlerdir.

Hu-Te-le kağan 839 senesinde ölünce yerine Wu-Tu-Kung ile aynı senede Wu-Chie Kağan başa geçmiştir.21

840 senesine gelindiğinde, 100 bin kişilik bir Kırgız ordusunun Uygur başkenti Karabalgasun'u kuşatarak, son Uygur kağanı olan Wu-Chie'yi öldürdüklerini görüyoruz. Uygurlar, Kırgızlar tarafından büyüklü küçüklü kılıçtan geçirilmişlerdir. Kırgızlar böylece belki de Moyunçor ve Kutluk Bilge zamanlarında uğradıkları yenilgilerin intikamını almış oldular. Bu savaştan kurtulan Uygurlar çeşitli yönlere hareket ederek yeni yurt edinmek için çaba harcamışlardır.

1.2.2. Hanlıklar Dönemi

1.2.2.1. Şa-Çu (Sha-Chou) Uygurları

Kırgız yenilgisinden sonra oturdukları bölgelerden hareket ederek Asya'nın daha güney bölgelerine, Çin'in batısına gelip yerleşen Uygurlardan bir grup Sha-Chou şehrine gelmişlerdir.22 Sha-Chou Uygurlarına Çinliler, Maniheizm dinini benimsemiş olmalarından dolayı ve bunların beyaz elbise giymelerinden kendilerine "Beyaz giymiş göğün oğulları" ismini takmışlardır.23 Ayrıca bu bölgenin çok önemli şehirlerinden biri olan Dun-huang'ın Sha-Chou'ya çok yakın olması zaman zaman Sha-Chou şehrine Dun-Huang denmesine yol açmıştır.

Sha-Chou Uygurları hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi yoktur. Bunların siyasî hâkimiyetleri çok kısa sürmüştür. İlk önce Liaolara (Kıtan) ve daha sonra da Şi-Şia (Tanggut) devletlerinin hâkimiyetlerini tanımışlardır. Diğer taraftan Sha-Chou Uygurları ile Kan-Su (Kan-Chou) Uygurları arasında muhtemelen Mani dininden dolayı zaman zaman anlaşmazlıklar çıkmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, Mani dinini kabul etmeyen bir kısım Sha-Chou Uygur halkı, Kan-Su Uygurlarından yardım istemişlerdir;

onların Kan-Su Uygur kağanına mektup yazarak kendisinden yardım istediği bilinmektedir.24 Bu bölgenin önemi Çin ile Orta Asya arasındaki ticaret yolunun üzerinde bulunmasından ileri gelmektedir.

1.2.2.2. Kan-Su Uygurları

Bugünkü Kansu şehrinin yakınında kurulan Kan-Su Uygur devleti, bilhassa X. yüzyılın ortalarından itibaren Uygurların kuvvet merkezi hâline gelmiştir. Bu Uygurlar da Sha-Chou Uygurları gibi, XI. yüzyıldan sonra, Tangut ve Kıtanların hâkimiyetlerini tanımışlardır. Kan-Su Uygurlarına aynı zamanda "Sarı Uygurlar" da denilmektedir.

840 tarihinden sonra Uygurların bir kısmının Tibet ve An-Shi bölgesine göç ettikleri bilinmektedir. Bu bölgenin merkezi ise, Kansu (Kan-Chou) şehri idi. Kansu şehri bilhassa, Çin ile bugünkü Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Uygurlar bu bölgeye gelmeden önce, bu bölge ve ticaret yolu, Tibetlilerin eline geçmişti. Bu bölgeye gelip yerleşen Uygurların askerî bakımdan çok zayıf olduklarını Çin kaynakları bahsetmektedirler.

Bu bölgenin asıl özelliği Budizm'in en fazla yayılmış olduğu bir yer ve Dun-huang mağaralarının bulunmasındandır. Bu sebeple Uygurların eski dini Maniheizm'in burada daha çok yaşanmış olması ve Uygurların yeniden Budizm dinine bir dönüş yapmış olmaları çok muhtemeldir. Budist kitaplarının Sarı Uygur Kağanı'nı "Gök Hükümdarı" diye anmaları ve onuncu yüzyılın başında buradan Çin'e gelmiş olan rahiplerin yeşil cübbe giymiş olmaları da, onların çoktan Budist olduklarını gösteren delilller olması lâzımdır.

Dokuzuncu yüzyılın sonunda Turfan Uygurları tarafından Doğu Türkistan'dan kovulan Tibetliler Kansu'ya gelmişler ve Sarı Uygurların başına ciddî olarak dert olmuşlardır. Çinlilerle beraber Tibet tehlikesini de

atlatan Sarı Uygurlar, ancak onuncu yüzyılın başlarında rahat nefes alabilmişlerdir.

911 tarihinde Sarı Uygurların ilk defa olarak askerî bir harekete geçtiklerini ve mabetlerin bulunduğu Dun-huang (Bin Buda) şehrini zaptettiklerini Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Bu hareket daha ziyade, Maniheist bir geleneğe sahip olan ve Sarı Uygurlarla Turfan Uygurları arasında kurulmuş küçük bir Çin devletine karşı yapılmış akındır. Bu devletçik “Beyaz elbise giyen imparatorun devleti” idi. Sarı Uygurların bu başarıları üzerine itibarları da çok artmıştır.25

923 senesinde Kan-Su veya Sarı Uygurların başında Jen-Mei Kağan bulunuyordu. Jen-mei kendileri için büyük tehlike oluşturan Tibetlilere karşı Çin’le bir anlaşma yapmıştır. Çinliler de sınırlarının güvenli olması için Sarı Uygurlara güvenmişler ve bu anlaşmayı imzalamışlardır.

924 senesinde Jen-mei ölünce yerine kardeşlerinin en küçüğü Tegin, “kağan” oldu. 924 ile 928 seneleri arasında Uygurlar arasında karışıklıkların çıktığını görüyoruz. Artık Sarı Uygurlar, kendi iç işleriyle uğraşmaya başlamışlardı. Öyle anlaşılıyor ki, Sarı Uygurlar, batıdan gelen malları alıyorlar ve kendi kervanları ile Çin’e götürüyorlardı. Dar bir sahada yaşayan bu Uygurların hayatlarını devam ettirebilmeleri için ticaretin büyük önemi vardı.

933 senesinden sonra, Tibetlilerin Uygur kervanlarını soymaları üzerine başlayan Tibet harpleri, Uygurların kendi menfaatlerini korumak maksadıyla yapılan mücadelelerdir. Diğer taraftan Çinlilerin bu savaşlarda Uygurların yanında olması da kendi çıkarlarını Tibetlilere kaptırmamak içindir.

Sarı Uygurların daha önce kurulmuş olan Türk devletleri gibi fütuhat politikası yoktu. Belki bunun tek sebebi Sarı Uygurların artık yavaş yavaş

yerleşik hayata geçmiş olmalarıdır. Onların tek amacı Kan-Chou (Kansu) şehrinde barış içinde oturup, yabancıların baskın ve istilâsına uğramadan kervanlarını gönderebilmekti. Bu sebeple Çin ile daima dostluk içinde yaşamışlar ve kendileri için en büyük tehlike olan güneydeki Tibetlilere karşı cephe almışlardı.26

1.2.2.3. Turfan Uygurları

840 tarihinden sonra güneyde yeni bir devlet kuran Uygurlar arasında Orta Asya Türk tarihinde çok önemli bir yeri olan Gao-Chang şehrinde yerleşen Uygurlar olmuştur. Bu Uygurlar "… artık Bozkır Türk devletinden farklı idiler: Hâkimiyeti genişletme düşüncesinde olmamış, büyük siyasî çatışmalara girmemiş, başta Çin hükûmetleri olmak üzere, komşuları ile dostluk ve ticaret münasebetlerini devam ettirmeyi tercih etmişlerdir".27

Batıya gelmiş olan Uygurlar, başlangıçta yalnız Turfan ve Beş-Balık bölgelerinde yerleşmişlerdi. Çin sınırında sayısız felâketlere uğrayan 13 Uygur boyu da batıya geçmiş ve Turfan Uygurlarına karışmışlardır. Turfan bölgesine gelen Uygurlar son Uygur kağanının kız kardeşinin oğlu olan, Mengli Tigin'i28 856 yılında kağan seçmişlerdi. Mengli Tigin'in kağanlığı Çin tarafından da tanınmıştı. Çin kaynaklarında Turfan Uygurları için "Shi-Zhou" Uygurları da dendiğini görüyoruz. Bunun sebebi ise, Tang sülâlesi zamanında Gao-Chang olarak bilinen şehrin 460 senesinde Çin'in bir eyaleti hâline getirildiği zaman, isminin Shi-Zhou olarak değiştirilmesindendir. Mengli Tigin Uygur kağanı olunca Ulug Tengride Kut Bolmış Alp Külüg Bilge Kagan unvanını almıştı.29 O da tıpkı ataları gibi bir unvan taşıyordu.

866'larda Turfan Uygurlarının başında Bugu Chün bulunmaktadır ve o Turfan'ı fethetmiştir. Batıdaki sınırlarını Tanrı dağları üzerindeki Ürümçi şehrine kadar uzattılar. Kansu'daki Çin askerî kuvvetlerinin Çin İmparatoru'na isyan etmeleri üzerine Uygurlar sınırlarını doğuda Çin

topraklarına genişletme imkânına sahip oldular. Böylece Tanrı dağlarının doğu ucunda ve ticaret yollarının geçtiği Kumul şehri de Uygurların eline geçmiş oldu.30 947'lerde Turfan bölgesi Uygurlarının başkentinin Koço olduğu ve 948 yılında başa geçen Uygur hanının unvanının İdikut olduğu Koço'da bulunan bir kitabeden anlaşılmaktadır ve başkente de İdi Kut şehri deniyordu.31 Turfan ve Beş-Balık'taki Uygur hanedanının sınırları kesin olarak çizilemiyorsa da, bu hanlığın dâhilinde birçok Türk boyu yaşıyordu.

981 senesinde Kara-Koço'ya gönderilen Çin elçisi Wang Yen-te'nin seyahat notları kültür tarihimiz açısından oldukça önemlidir. Wang Yen-te Uygurlara Sung devleti tarafından, Kıtanların kuvvetlenmesi üzerine gönderilmişti. Sunglar Kıtanlara karşı Uygurlarla andlaşma yapmayı plânlıyorlardı. Ancak Çinliler fazla birşey elde edemedi. Çünkü bu yıllarda savaştan çok ticaretle uğraşan Türkler, hem Çin'i açıkça reddetmişler hem de onlarla antlaşma yaparak Kıtanları kızdırmamışlardır. Bu Uygurlar 10. yüzyıldan itibaren gelişen ve 11-12. yüzyıllarda olgunluğa erişen Türk medeniyetinin kurucusu olmuşlardı. Bilhassa Mani dini Turfan ve Beş-Balık Uygurları arasında epeyi rağbet görmüş ve birçok eser bırakmışlardır.32 Turfan Uygur devleti önce Kara-Hıtay devletine bağlandı (1206). Uygur kağanı, Kara Hitay Hükümdarı Yeh-lü Ta-Shi'yi kendi başkentinde üç gün misafir etmiş ve Yeh-lü Ta-Shih ülkesine döndüğü zaman 600 at, 100 deve ve 3.000 koyun hediye etmiştir.

Hitay devletinin kurucusunun karısı da bir Uygur prensesi idi. Devletin idaresinde ve savaşlarda kocası kadar rolü olan bu imparatoriçe, 924 senesinde kendisine gelen Uygur elçisine özel bir karşılama yapılmasını istemişti. Bu arada Uygur alfabesinin Hıtay devletinin resmî yazısı olmasında da büyük tesir yapmıştır. Hıtay devletinin ileri gelenleri arasında da birçok Uygur vardı.33

1 Bkz. Bilge Kağan Yazıtı, Doğu 37: “Uygur il teberi yüz kadar askerle doğuya kaçıp gitti.” Bilge Kağan Yazıtları için bkz. T. Tekin, Orhon Yazıtları, Ankara 1988. 50-51.

2 E. Chavannes, Notes Additionnelles Sur Les Tou-Kiu (Turcs) Occidentaux, Paris 1903, s. 87; W. Eberhard, Çin’in Şimal Komşuları, Çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942, s. 74; B. Ögel, Sino-Turcica. Cengiz Han ve Çin’deki Hanedan’ın Türk Müşavirleri, Taipei 1964, s. 30; B. Ögel, “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi”, Belleten, C. 19, Ankara 1964, s. 334.

3 J. Bacot, “Reconnaisance en Haute Asie Septentrionale par Cinq Envoyes Ouigours au VIIIe Siecle”, JA, Tom. CCXLIV, Paris 1956, s.145-148.

4 J.R. Hamilton, “Toquz-Oguz et On-Uygur”, JA, Tom. CCL, Paris 1962, s. 61; S. Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Ankara

1997, s.12-13; B. Ögel, a.g.e., s.30; S. Tezcan, “1283 Numaralı Tibetçe Pelliot Elyazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine”, 1. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler, Ankara 1975, s.304.

5 Gy. Németh, Attila ve Hunları. Bunun için bkz. İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1983, 2. baskı s. 122; S. Tezcan, a.g.m., s. 303.

6 Ebu’l-Gazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime), Haz. M. Ergin, İstanbul, (Tarihsiz), s. 28-29.

7 Kâşgarlı Mahmud, Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi, Çev. B. Atalay, C.1, 2. Baskı, Ankara 1985, s. 111-112.

8 J. R. Hamilton, “Toquz-Oguz et On-Uygur”, JA, Tom. CCL, Paris 1962, s.41.

9 W. Eberhard, a.g.e., s.75; B. Ögel, Türk Mitolojisi, C. I, 2. Baskı, 1993, s. 80.

10 E. Esin, İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş, İstanbul 1978, s.14.

11 W.Eberhard, a.g.e., s.74; B. Ögel, "İlk Tölös Boyları", Belleten, C. Sayı 48, Ankara 1951, s. 795-831.

12 F. László, "Dokuz Oğuzlar ve Göktürkler", Belleten, C.14, Ankara 1950, s.42.

13 V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul 1927, s. 47.

14 Bkz. KBY, 1. Satır. H. Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları I-IV, İstanbul 1936-1941.

15 Liu Zhi Shiao, Uygur Tarihi, Pekin 1988, s.593; B. Ögel, "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi" Belleten, C.15, Ankara 1951, s. 361, S. Gömeç.

16 V. Barthold, a.g.e., s. 31.

17 E. Chavannes, a.g.e., s. 90; B. Ögel, "Uygurların Menşei Efsanesi", DTCF Dergisi, 6/1-2, Ankara, s.17;

18 "Yabgu" unvanı Türk devletlerinin Doğu kısmını idare eden kişinin unvanıdır. Bu unvan için Bkz E. Chavannes, Documents sur les Tou-kiue Occidentaux, St. Petersbourg, 1903, s. 95.

19 Özkan İzgi, Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi, Ankara 1987, s.14.

20 "Uygur Kağanlarının Tang Sülalesi tarihlerine göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi", Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi, Sayı, 13, Erzurum 1985, s. 263.

21 Ö. İzgi, a.g.e., s. 264.

22 Tai Wen-Shen, Li Te-Yü'nün Mektuplarına göre Uygurlar, Doktora Çalışması, Taipei, 1967, s. 2.

23 B. Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları I, s., 107.

24 Gülçin Çandarlıoğlu, Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri, Doktora Tezi, İstanbul, 1967, s., 98.

25 B. Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları I, s. 110.

26 G. Çandarlıoğlu, a.g.e., İstanbul, 1967, s. 103.

27 İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, 3. Baskı, İstanbul, 1984, s. 115.

28 Bu kağan 840'da Karabalasagun'da öldürülen Uygur Kağanının kız kardeşinin oğludur. Bkz. B. Ögel, a.g.e., s.193, S. Gömeç, a.g.e., s. 62.

29 J. R. Hamilton, a.g.e., s. 142; B. Ögel, a.g.e., s. 193; S. Gömeç, a.g.e., s. 62.

30 B. Ögel, a.g.e., s. 193-194; S. Gömeç, a.g.e., s. 62.

31 Rásónyi, Tarihte Türklük, s. 61. S. Çağatay "İl, Ulus ve Yönetenler" A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı, Ankara 1974, s. 290.

32 L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, 2 cilt, Çev. S. Karatay, İstanbul 1970, s. 79-81.

33 A. Stein, Innermost Asia, Vc.2. Oxford 1928, s. 581; S. Gömeç, a.g.e., s. 63.

Koçu (İdikut) Uygur Devleti / Dr. Varis Abdurrahman [s.238-248]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Devletin Kuruluşu ve Gelişmesi

Türkçe metinlerde "Koçu" veya "Koço" şeklinde geçen1 bu isim, bugünkü Doğu Türkistan'daki Turfan şehrinin eski adıdır. Kaşgarlı Mahmud eserinde: "Koçu Uygur şehirlerinden biridir. Orada bulunan bütün şehirlere bu ad verilir",2 diyerek bazı araştırmacıların (Stein, A. von Le Cog, von Gabain gibi) iddia ettiği gibi bu ismin Çinceden gelme değil bir Türkçe isim olduğunu kanıtlamaktadır.

Koçu (Turfan) bölgesinin siyasi ve etnik durumunu aydınlatmak için öncelikle "Koçu" tabirinin menşeinin tespiti gerekmektedir.

Koçu hakkında, Çin kaynaklarında, Türkistan'ın diğer bölgelerine göre daha çok kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtların çoğunda bu şehir "Kao-ch'ang" şeklinde3 kaydedilmektedir.

Alman Türkolog A. von Le Cog ve Tai-wanlı Türkolog Liu Yi-t'ang gibi bilim adamları Türkçe kaynaklarda geçen "Koçu" kelimesinin Çince "Kao-ch'ang" isminin Türkçe okunuşu olduğunu savunmaktadırlar.4 Bu görüşü, Stein, A. von Gabain ve Bahaeddin Ögel gibi bilim adamları da paylaşmaktadır. Bu görüş kabul edilecek olursa, bu şehrin isminin Çinliler tarafından koyulduğu ve bu bölgenin Türk kabilelerinin ana vatanı olarak kabul edilemeyeceğini de kabul etmek zorunda kalınır. Ancak bu görüşü kabul etmek pek ilmi görülmemektedir. Çünkü "Koçu" ismini taşıyan söz konusu şehrin etnografyasına bakıldığında, "Koçu" isminin Türkçe olduğu, Çinlilerin ise "Koçu" şehrini "Kao-ch'ang" olarak okuduğu ve o şekilde kaydettikleri anlaşılmaktadır.

Çin kaynaklarından anlaşıldığına göre, Koçu (Turfan) bölgesine milattan önceki zamanlarda “Koşu” veya “Koşi” (Ku-shih) deniliyordu. Coğrafi sınır olarak, bugünkü Turfan bölgesini ve Tanrı Dağlarının kuzeydoğu eteklerini içine almakta idi. Burada Büyük Yüeh-shihlerin (Büyük Tuhriler) bir kolu olan “Koşlar” (ya da Koşan) yaşıyordu. Onlara Çin’in Han İmparatorluğu zamanında “Ch’e-shih” denirdi.5 Bunlar, M.Ö. III. yüzyılın başlarında şimdiki Turfan bölgesini merkez edinerek “Koşu Hanlığı”nı (Ch’e-shih-tou-kuo) kurdular. Bu hanlık tıpkı diğer Türk devletlerinde olduğu gibi “Ön Koşu Hanlığı” (Ch’e-shih ch’ien-kuo) ve “Arka Koşu Hanlığı” (Ch’e-shih-hou-kuo) diye ikiye ayrılmıştır.6 Ön Koşu Hanlığı’nın başkenti Yargul şehri (bu şehrin harabesi bugünkü Turfan ilinin Yargul köyünde bulunmaktadır). Arka Koşu Hanlığı’nın başkenti ise Utu Kurgan (bu şehrin harabesi bugünkü Doğu Türkistan’ın kuzey doğusundaki Cimsar ilçesinin güneyinde bulunmaktadır) idi. Bugünkü Turfan’ın en eski halkı olarak bildiğimiz bu “Koşlar” ya da “Koşular”ı Çinliler olduğu gibi telaffuz ederek “Ku-shih” ve “Ch’e-shih” demişlerdir. Bu bölgenin adını bu şekilde yıllıklarına da kaydetmişlerdir. Burada şuna dikkat edilmesi gereklidir. Bugün “Ch’e” diye okunan bu Çince kelime eski dönemlerde, Ka, Ku, Go, Ko olarak okunurdu. Dolayısıyla Çin kaynaklarında bugün “Ch’e-shih” olarak karşımıza çıkan ismi bugünkü okunuşu ile değil o zamandaki okunuşu ile “Ko-shih” diye okuduğumuz zaman bu ismin Eski Türkçeden Çinceye aktarıldığı ortaya çıkmaktadır. Türkçe kaynaklarda bu ismin “Koçu” veya “Kocu” şeklinde geçmesi ise Türkçedeki “Ş” harfinin yerini zaman zaman “Ç” veya “C” harflerinin almasındandır.7

IX-XI. yüzyıl arasında Türkistan tarihinde, özellikle Uygur Türk tarihinde eşine rastlanmayan büyük değişiklikler ortaya çıktı. Milâdî 840 yılında, son bulmayan taht mücadeleleri ve ardı ardına gelen doğal afetler nedeniyle iyice zayıflayan Orhun bölgesindeki Bozkır Uygur

Devleti Yenisey kıyılarından gelen Kırgızların saldırısıyla yıkıldı.[8] Karabalgasun'daki Kağan Sarayı Kırgızlar tarafınca yağmalanıp ateşe verildikten sonra Uygurların kağan ailesine mensup bir grup yakını ile Ötüken'i terk edip güney ve güneybatıya göç etti.[9] Öge Tekin başkanlığında, güneye yani Çin'in kuzey sınırlarına göç eden 13 kabileden oluşan küçük bir grup, devleti tekrar diriltmek için bir müddet çok çaba gösterirlerse de Çin'in T'ang İmparatorluğu'ndan beklediği yardımı alamayınca T'ang ve Kırgız ordusunun kıskacına düşerek mağlup oldu.[10]

Devletin son hükümdarlarından II. Kasar Kağan'ın yeğeni Pan Tekin ve başvezir Sarçuk'un önderliğindeki 15 Uygur kabilesi Tanrı Dağlarının doğu ucundaki Şilman Dağı'nın (She-lo-man-shan) kuzeyine geldiklerinde bir grup Uygur kabileleri ana kütleden ayrılarak, Ivirğul (Yi-wu-chou, şimdiki Doğu Türkisan'ın Kumul ili) ve Napçuk (Na-chi. şimdiki Doğu Türkistan'ın Piçan ilçesinin batısındaki Lükçün kasabasının olduğu yer) üzerinden Tanrı Dağlarının kuzeydoğusunu takip ederek Beşbalık bölgesine gelip yerleşmişlerdir.[11] Meşhur Fars tarihçisi Cüveyni de, bu göçle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: "Bir zaman geldi Uygurlar ve onlara bağlı etraftaki kavimler, atların kişnemesinden, develerin bağırmasından… Sığırların böğürmesinden, kuşların ötmesinden, çocukların ağlamasından velhasıl herşeyden 'göç, göç' sesi duymaya başladılar. Bunun üzerine yerlerinden kalktılar. Kondukları her yerde aynı sesi duydular. Nihayet bir yere geldikleri zaman o ses kesildi. Orada yerleşip beş mahalleli bir şehir kurdular ve o şehre 'Beşbalık' adını verdiler. Şehir günden güne büyüdü. Oraya ilk yerleşenlerin çocukları, o günden beri orada emirlik yaparlar. Oranın emîrine "İdikut' adı verilir."[12] Bundan başka Ebû'l-Gazi Bahadırhan da Orhun Uygurlarının Beşbalık'a göç etmesiyle ilgili olarak: "Uygurlar yaklaşık üç bin sene orada (Orhun'da) kaldılar. Daha sonra dağıldılar. Bir bölüğü İrtiş Nehri'nin kıyısına geldiler. Bir bölüğü

Beşbalık'a gelip tarımla uğraştı. Yine bir bölüğü at, koyun besleyerek Beşbalık civarında konar-göçer hayat sürdürdü."13 Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Orhun'dan göç eden bir grup Uygur kabilesi Beşbalık bölgesine gelip buradaki soydaşlarına katılarak ileride kurulacak olan Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin temelini oluşturmuşlardır. Konuyla ilgili olarak, Çin kaynaklarında şöyle denilmektedir: "Beşbalık'taki Altın kum tepesi etrafındaki Uygurların sayısı 200 bine ulaşmıştı. Elbette bunun içinde eskiden beri buralarda yaşayan Uygurlarda vardı.14

Pan Tekin'in önderliğinde batıya göç eden Uygurların bir kısmı Koçu'ya (Turfan) gelip yerleşmişlerdi. Koçu'ya gelen Uygurlar burada çok kısa bir zamanda siyasî üstünlüğü elde ettiler.15 Bunun sebebi, bölgede Uygur kabilelerinin çoğunlukta olmaları yanında 840 yılına kadar Orhun'daki Uygur Kağanlığı'nın önemli kültür merkezlerinden biri olmasıdır. Klyaştornıy'e göre: "Orhun'daki Bögü Kağan Turfan Vadisi'ndeki Mani ve Buda dinindeki Türk halklarının büyük hükümdarı sayılırdı. Turfan'da bulunan bir ağaç parçasındaki yazıda Bögü Kağan Dönemi'nde Uygur Devleti'nin hudutlarının batıda Barshan'a kadar ulaştığı anlatılmaktadır. Bundan başka 767'deki Koçu'nun valisinin Bögü Kağan'ın oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Binaenaleyh en geç Böğü Kağan Dönemi'nden (759-779) itibaren Koçu, Beşbalık, Kingit (Kara Şehir) ve Kuça bölgeleri, Orhun'daki Uygur Kağanlığı'nın önemli kültür merkezleri haline gelmiş idiler."16

XX. yüzyılın başlarında şimdiki Turfan bölgesinde bulunan vesikalardan da bu bölgelerin IX. yüzyılın başlarında Orhun'daki Uygurların kontrolü altında olduğu ortaya çıkmaktadır. Meselâ, şimdi Almanya'nın Berlin Müzesi'nde muhafaza edilen, 173 D, T.II.K. Bündc 1 nolu Türkçe el yazmalarından, Orhun'daki Uygur hükümdarı Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Uluğ Kutlug Bilge Kağan'ın (795-805) 803 yılında

Koçu'ya gelerek Mani dininin büyük hocası Mezak'tan Orhun'daki Kağan Sarayı civarında din yaymak üzere üç tane Maxistak (Misyoner) göndermesini talep ettiği anlaşılmaktadır. Bu belgelerden Koçu'nun aynı zamanda Uygurların en önemli din merkezi olduğu ve kimi tarihçilerin iddia ettiği gibi buranın Tibetlilerin kontrolü altında olmadığı anlaşılmaktadır.17

F. Müller, Uygurca Mani Dinine Övgü Şiirleri (Berlin, 1925) adlı eserinde de Beşbalık, Koçu, Kingit (Kara Şehir), Küsen (Kuça) ve Kaşgar gibi yerlerin Orhun'daki Uygur Kağanlığı'nın önemli din ve kültür merkezleri olduğunu zikretmektedir. Bu eserin giriş kısmında Manihaistlerin, Orhun'daki Uygur Devleti'nin kağanlarına, üst düzey bürokratlarına ve yüksek tabaka insanlarına yaptığı "hitap"larına yer verilmiştir. Bu kitaplardaki Kağan ve Tekin tabirlerinden başka inal, tarhan, ilig ve tutuk gibi hükümdarlık unvanları da dikkat çekmektedir. Ayrıca, yine Koçu bölgesinin ileri gelenlerinden "Yalluğ" soyadı ile Orhun'daki Uygur hükümdarlarına mahsus 4 yerli hükümdarın ismine rastlanılmaktadır. Bu övgü şiirlerinin Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan (808-821) Dönemi ile Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Uygur Kağanı (824-832) Dönemi arasında yazıldığını dikkate alırsak, o sıralarda Tanrı Dağlarının kuzey ve güneyindeki hükümdarların bizzat Orhun'da Uygur Kağanlığı tarafından tayin edildiği ortaya çıkmaktadır.18 Muhtemelen 820'li yıllarda Orhun'daki Uygur Kağanlığı sarayına giden Arap Seyyahı Tamim İbn Bahr'ın Seyahatnamesi'nde yer alan: "Issık Göl'ün kıyısına geldikten sonra Tokuz Oğuz Kağanı'nın verdiği ata binerek Tokuz Oğuz Kağanlığı'nın başkentine doğru yola çıktık. Barsgan ile Turfan arasındaki yolun ova kısmında tamamıyla henüz gayrımüslim olan Tokuz Oğuz toplulukları yaşıyordu"19 kaydı da IX. yüzyılın başlarında Turfan ve Beşbalık bölgelerine Uygurların hakim olduğunu kanıtlayan belgelerdendir.

Orhun'daki Uygur Kağanlığı yıkıldıktan sonra Pan Tekin'in önderliğinde batıya göç eden Uygur kabileleri siyasi varlıklarını sürdürmek için doğudaki yurtlarını terk ederek batıdaki yurtlarına gelmişlerdir. Beşbalık ve Koçu Turfan) bölgelerine yerleşen bazı Uygurlar oradaki soydaşları ile ilk zamanlarda Pan Tekin'in Kingit'te (Kara Şehir) 840'ta kurduğu Batı Uygur Kağanlığı'na bağlı olarak yaşamışlardır. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre bütün Uygur kabileleri Pan Tekin'i ilk başta kendilerinin tek lider olarak tanımışlardır. Ancak burada belirtilmesi gereken bir husus, güneye göç eden 13 Uygur kabilesi önce Uka Tekin'i (Wu-chia T'e-ch'in/Öge Tekin dahi denir) sonra İnan Tekin'i (E-nien T'e-ch'in Orhun'daki Uygur Kağanlığı'nın halefi ilan etmelerinden dolayı, Pan Tekin kendini önceleri "Yabgu" ilan etmiştir. Daha sonra, yani 848'de güneye göç eden Uygurların tamamen yok olup İnan'la birlikte sadece 8 kişinin Pan Tekin'e (An-hsi'ye) kaçmasından sonra Pan Tekin'in kendini "Kağan" ilan ederek bütün Uygurların kağanı durumuna gelmiştir.20 Çin kaynaklarında bunu kanıtlayan birçok bilgiye rastlamak mümkündür. Fakat bazı araştırmacılar, Turfan ve Beşbalık bölgesindeki Uygurların 840'tan 866 yılına kadar Çin'in Hışi Koridoru'ndaki, Çinli hakim Chang Yi-chi'ao'ya bağlı olarak yaşadıklarını21 iddia etmektedirler. Halbuki bu iddia ne Çin yıllıkları tarafından ne de İslâm kaynakları tarafından kesin olarak kanıtlanmamaktadır. IX. yüzyılın ortalarında Çin'in Hışi Koridoru'ndaki 11 ilin Tibetlilerin elinde bulunması ve Çin'in Tibetlilerin Çin'deki baskısını ortadan kaldırmak için Pan Tekin'in kağanlığını hemen tanıması22 dikkate alınırsa, Koçu (Turfan) ve Beşbalık bölgesindeki Uygurların kendi soylarından Kağan Pan Tekin'i bırakıp Çinli komutan Chang Yi-ch'iao'ya tâbi olarak yaşamayacakları çok açık olarak anlaşılır. Bundan başka İslâm coğrafyacılarının eserlerinden Hudud el-Âlem ile Zeyn el-ahbâr'da Tokuz Oğuzlar (Uygurlar) ile ilgili olarak verilen

bilgilere bakılırsa Koçu (Turfan) ve Beşbalık bölgesindeki Uygurların 840'tan 866'ya kadar Pan Tekin'in liderliğindeki Batı Uygur Kağanlığı'na bağlı olarak yaşadığı görülmektedir. Meselâ: Hudud el-Âlem'de: "Tokuz Oğuz ülkesi, doğuda Çin ülkesi, güneyde Tibet ve Karluk ülkesinin bazı kısımları, kuzeyde boydan boya Kırgız ülkesi ile komşuydu. Tokuz Oğuz ülkesi, Türk ülkelerinin en büyüğü idi. Nüfus bakımından da en kalabalık onlar idi."23 denilmektedir. Zeyn el-ahbâr'da "Tokuz Oğuzların hükümdarlarına 'Hakan' derler. Başkenti Ezl (bugünkü Kara Şehir) şehridir… Tokuz Oğuz Hakan'ı üvey kardeşi Kür-tigin'i Bençî-kes'e (Beşbalık) bey tayin etti. Daha sonra ikisi arasında kanlı savaşlar oldu. Savaş sonucunda Kür-tigin galip geldi"24 kayıtları Beşbalık ve Koçu'daki Uygurların Pan Tekin'in kurduğu Batı Uygur Devleti'nden ayrıldığının işaretleridir.

Orhun'daki Uygurlar Beşbalık ve Koçu'ya göç ettiklerinde Tibetlilerin bölgedeki tehdidi devam etmekte idi. Dolayısıyla Orhun'dan Beşbalık'a gelen Uygurların önderi Bögü Tekin orada bulunan yerli Uygur ve diğer Türk kabileleri ile birlikte Tibetlilere karşı mücadele başlatmıştır. Tibetlilerle olan mücadele 20 yıl sürmüştür. Sonuçta Uygurların komutanı Bögü Tekin, Beşbalık ve Koçu'daki Tibet tehlikesini tamamen ortadan kaldırarak 866'da, Beşbalık ve Koçu'yu merkez yapıp Koçu (İdikut) Uygur Devleti'ni kurmuştur. (Çinlilerce Kao-ch'iang Hui-ku-kuo)25 Çin kaynaklarında Bögü Tekin'in Tibetliler karşısındaki galibiyeti şöyle zikredilmektedir: "İmparator Yi-tsung'un saltanat döneminde (860-874) Başkumandan Bögü (Pu-ku-chün) Beşbalık'tan yola çıkarak Tibetlilere hücum etti. Tibetlilerin baş kumandanı K'ung Shang-jih'i öldürüp batı aymak (Hsi-chou), Urumtay (Lun-t'ai. Bugünkü Urumçi Bölgesi) gibi şehirleri ele geçirdi."26 Diğer bir Çin kaynağında ise: "İmparator Yi-tsung'un (Hsien-t'ung) 7. yılında (866) Kui-yi eyaletinin vâlisi Chang Yi-

ch’iao, T’ang imparatoruna gönderdiği raporda Beşbalık’ta Uygurların lideri Bögüçün (Pu-ku-chün/Bögü Tekin) Koçu (Hsi-chou), Beşbalık (Pei-t’ing) Urumtay (Lun-t’ai) ve Ch’ing-chin (Bugünkü Doğu Türkistan’ın Manas ilçesi) ve bunun gibi çok sayıda şehirleri ele geçirdiğini yazdı”27 denmektedir. Buradaki bilgide bir çelişki vardır. Bu çelişki “Beşbalık’taki Uygurların lideri Beşbalık’ı ele geçirdi” cümlesidir. Halbuki bir önceki kaynakta Bögü Tekin’in Beşbalık’tan Tibetlilere karşı hareket ettiğini, Tibetlilerin tehdidi altında bulunan Koçu (Turfan), Urumtay gibi şehirlerdeki Tibet tehlikesini tamamen ortadan kaldırdığı söylenmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Beşbalık ve Koçu bölgesi zaman zaman Tibetlilerin saldırısına uğramaktaydı. Ancak, Tibetlilerin işgali altında değildi. Bu durumun böyle olduğu Çin kaynaklarının dışındaki yerli ve yabancı kaynaklarda da açıkça belirtilmektedir.

Burada izâh etmemiz gereken bir husus daha vardır. Günümüzde bir çok araştırmacı, Koçu (İdikut) Uygur Devleti’nin kuruluşunu yukarıda bahsedildiği gibi Bögü Tekin’in bölgedeki Tibet tehlikesini ortadan kaldırdığı olaya bağlamaktadırlar. Fakat bize göre devletin kuruluşunu sadece bu olaya bağlamak yeterli değildir. Koçu (İdikut) Uygur Devleti’nin kuruluşunu sağlayan asıl sebep, Pan Tekin’in kurduğu Batı Uygur Devleti’nin iç kısmında başlayan huzursuzluklardır. Bilindiği gibi IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devletin batı kısmında İslamiyet’le beraber gelen Arap-Fars kültürü ağırlığını hissettirmeye başlamıştı. Batı Uygur Devleti’nin ilk hükümdarı Pan Tekin’in (İslam kaynaklarına göre Bilge Köl Kadır Han) Dönemi’nde Türk ülkelerinden Şaş (Bugünkü Taşkent) bölgesinin İslamiyet’i kabul ettiği göz önünde bulundurduğunda 860’lı yıllarda İslamiyet’in Türk ülkelerinin epeyce doğusuna doğru yayıldığında şüphe yoktur. Uygur Türkleri tarafından kurulan bu devlet, Arap-Fars kültürünü içinde bulunduran İslâm medeniyeti ile Hint ve

Çin kültürünü barındıran Budizm medeniyetinin etkisi altında kalmıştır. Devletin başındaki hükümdarlar ilk başta atalarının dinine sadık kalarak İslamiyet'i temsil eden Samânilerle savaşmışlardır. Ancak gün geçtikçe genişleyen İslamlaşma faaliyeti, büyük kağanları yorgun düşürmüştür. Merkezde baş gösteren bu zaafiyet devletin bütünlüğünü tehlikeye sokmuştur.

Eski dinlerinde ısrar eden bir grup, büyük kağanlarına isyan ederek ayrılmak istemişlerdir. Koçu (İdikut) ve Beşbalık'ın beyi durumunda olan Bögü Tekin bu sebeplerden dolayı 866'da Tibetliler karşısında üstün başarı elde ettikten sonra daha da cesaretlenerek kendisini bölgenin tek hükümdarı olarak görmüştür. Bu tıpkı, Ali Tekin Oğullarının Maverâünnehir'i Samânilerden almasından sonra bölgede hak iddia ederek bağımsızlığını ilan etmesine benzeyen bir olaydır. Bögü Tekin'in büyük Kağan Pan Tekin'e isyan ederek ayrılışını, Japon Türkologlarından Moriyasu Takio İslâm coğrafyacılarının eserlerinde bulunan belgelerden yola çıkarak ilmi bir şekilde izah etmektedir. Ona göre, Bögü Tekin başkanlığındaki Beşbalık Uygurları başta Pan Tekin Kağanlığı'ndaki Batı Uygur Devleti'ne tâbi idi. Sonra 866'da Bögü Tekin isyan ederek Kağan olmuştur.28 Moriyasu Takio burada Bögü Tekin'in Pan Tekin'in yerine değil Beşbalık'a hükümdar olduğunu kastetmektedir. Çinli Türkologlardan Keng Shih-min de Batı Uygur Kağanlığı'nın asıl dini inançtan dolayı bölündüğünü savunmaktadır.29

Böğü Tekin Beşbalık ve Koçu (Turfan)'daki Tibet tehlikesini ortadan kaldırdıktan sonra bölgedeki Uygurların desteği ile Karahanlılarda olduğu gibi iki merkezli hakimiyet kurmuştur. Koçu'yu (Turfan) kışlık başkent, Beşbalığı yazlık başkent yapmıştır.30 İslâm coğrafyacılarının eserlerinde ise Koçu "Cinankes" şeklinde kışlık başkent, Beşbalık "Pençkes" şeklinde kışlık başkent olarak gösterilmektedir.31

Koçu (İdikut) Uygur Devleti için Çin kaynaklarında “Kao-ch’ang Hui-ku-kuo” yanında “Hsi-chou Hui-ku-kuo” (Batı Aymak Uygur Devleti), “Pei-t’ing Hui-ku-kuo” (Beşbalık Uygur Devleti), “He-chou Hui-ku” (He-chou Uygurları) ve “Yi-tou’hu Hui-ku-kuo” (İdikut Uygur Devleti)32 tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu devlete “Hsi-chou Hui-ku-kuo” (Batı Aymak Uygur Devleti) demesinin sebebi, 640’ta Koçu’nun Çinliler tarafından ele geçirilerek Çin’e bağlı bir eyalet haline getirilmesinden sonra isminin “Hsi-chou”ya (Batı Aymak) değiştirilmesindendir. “Yi-tou-hu Hui-ku-kou” (İdikut Uygur Devleti) tabirinin kullanılışındaki sebep ise, devletin kurulduğu bölgede eskiden beri sonradan Uygur boyları arasına katılan Basmillerin yoğun olarak yaşadığından ve onların başbuğuna “Kut sahibi” anlamını taşıyan “İdikut” denmesinden dolayıdır. “Beşbalık Uygur Devleti” denilmesinin sebebi, Beşbalık’ı yazlık başkent yapmalarından idi. Arap ve Fars kaynaklarında ise bu devlete ve bu devleti kuranlara “Tokuzguz”, “Tokuzoğuz” ve “Tuğuzğuz” denildiği bilin mektedir. Bunlardan başka, 1928-1930 yılları arasında bugünkü Turfan’da yapılan bir kazıda Eski Uygur yazısıyla yazılan yazma yadigarlıklar bulunmuştur. Bunlar o devirlerde Koçu’daki hükümet tarafından Manihaist tapınaklarına yazılan tebliğlerden ibaret olup, bu evrakların üzerine Çince “İdikut Ulug Uygur Devleti” (Ta-fu Hui-ku-kuo) yazılı mühür basılmıştır. Bundan dolayı bu devlete “İdikut Ulug Uygur Devleti” de denilmektedir. Bugünkü Turfan’da bulunan bir kısım Mani ve Buda dinine ait metinlerden anlaşıldığı kadarıyla Koçu (Turfan) Uygurlarının hükümdarı, ilk zamanlarda, kendilerine “Kağan” veya “Han” demekten çekinmişlerdir.33

Çin kaynaklarında veya İslâm kaynaklarında, ve Turfan’dan bulunan Türkçe yazma yadigarlıklarda Koçu (Turfan) Uygur Devleti’nin hükümdarlarının 866’dan 960’lı yıllarına kadar olan faaliyeti hakkında

herhangi bir bilgiye rastlanamamaktadır. Faruk Sümer'in işaret ettiği gibi Koçu (Turfan) ve Beşbalık'taki Uygurlar 866'da zayıf bir hakimiyete sahip olduktan sonra sürekli soydaşları olan batıdaki Karahanlıların saldırılarına uğrayıp toprak kaybetmişlerdir.34 Koçu (İdikut) Uygur hükümdarlarının yaklaşık bir asra kadar aktif faaliyette bulunmamasının bir diğer sebebi de, bize göre Pan Tekin'in kurduğu Batı Uygur Devleti'ne manen bağlı olmasındandır. Çünkü Batı Uygur Devleti hükümdarları Satuk Buğra Karahan Dönemi'ne kadar Budizm'e bağlı olmuşlardır. Satuk Buğra Karahan Dönemi'nden itibaren eski devletin batı kısmının tamamen İslamlaşmasından sonra Koçu'daki (Turfan) Uygurların hükümdarları atalarının dini olan Budizm ve Manihazm'ı müdafaa maksadıyla batıdaki Karahanlılardan tamamen kopmuş olması muhtemeldir. 960'lı yıllardan sonraki kaynaklarda Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin hükümdarlarına "Kağan" denildiği görülmektedir. Meselâ: Çin'in Sung İmparatorluğu'nun yıllığında Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin hükümdarları hakkında 866'dan sonra ilk defa şöyle denilmektedir: "Ch'ien-te'nin 3. yılında (965) Koçu Uygur Kağanı, imparatora bir Budist elçi göndererek ona Budanın bir dişini hediye etti."35 Bilindiği gibi 965 yılı Karahanlılar artık İslamiyet'i yaymak için cihada başlamışlardır. Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin batısındaki soydaşlarının Buda inancından umudunu kestikten sonra kendini müdafaa etmek için doğudaki Çin'i müttefik olarak görmeye başladığı muhakkaktır.

Kazakistan İlimler Akademisi Uygurşınaslık Enstitüsü tarafından 1991'de Almaata'da neşredilen Uygurlar ve Batı Memleketlerindeki Diğer Türk Halklarını Kısaca Tarihi adlı eserde, Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin hükümdarlarının tıpkı Orhun'daki Uygur Devleti'nde olduğu gibi Yaglakarlardan olduğu bahsolunmaktadır. Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin Bögü Tekin'den sonraki hükümdarları hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bazı Çin kaynaklarında Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin

Bögü'den sonraki hükümdarlar döneminde, hükümdarları namına Çin'deki Kuzey Sung İmparatorluğu'na ve Çin'in kuzeydoğusundaki Hıtay Devleti'ne giden elçiler ve tüccarlar hakkındaki bilgilere rastlanıyorsa da bu kaynaklarda hükümdarlarla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Çin'in Sung İmparatorluğu Dönemi'ne ait bazı kaynaklarda, XI. yüzyılın ilk yarısında yaşayan bir Koçu (İdikut Uygur hükümdarının ismine rastlanmaktadır. Mesela, Sung Sülalesine Dair Mühim Vesikalardan Seçmeler adlı Çin kaynağının 197. bölümünün Küsen bahsinde İmparator T'ien-hsi'nin ilk yılı (1017) Haziran'da Hakan Cikay (Chih-hai) Chang Fu-yen aracılığı ile imparatora yeşim taşı, at ve kokulu eşyalar hediye etti"36 denilmektedir. Yine aynı kaynakta: "İmparator T'ien-hsi'nin 4. yılının (1020) 12. ayında Hakan Arslan Cikay elçi vasıtasıyla imparatora büyük kuyruklu beyaz koyun hediye verdi"37 ve "İmparator T'ien-shen'in 2. yılının (1024) Nisanı'nda Hakan Cikay imparatora elçi göndererek, deve, at, yeşim taşı gibi kıymetli eşyalar hediye etti"38 denilmektedir. Bu bilgilerden Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin 1017-1024 yılları arasındaki hükümdarının Cikay Kağan (Chih-hai-k'e-han) olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Cikay Kağan'dan sonra 1127'ye kadar Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin tahtında hangi hükümdarların oturduğuna dair bir bilgi henüz bulunamamıştır. 1127 yılında Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin tahtında "İl Kağan"39 (He-li-k'e-han) unvanında bir hükümdarın oturduğunu yine bir Çin kaynağından öğrenmekteyiz.

İl Kağan'dan üç sene sonra tahta Bilge Kağan'ın (Pi-chia k'e-han) geçtiği Çin kaynaklarının verdiği aşağıdaki bilgilerden öğrenilmektedir: "Hıtay İmparatorluğu, 1124 yılında yıkıldıktan sonra Hıtay Prensi Yallug Taş (Yeh-lü Ta-shih) Kök İnek, beyaz atları gök-yer ve ecdatları için kurban keserek batı seferine hazırlandı. Önce Koçu Uygur Kağanı Bilge'ye mektup gönderdi. Mektupta şöyle dendi… Bugün ben batıdaki Araplara

(Karahanlılar kastedilmektedir) gitmek için hazırlanıyorum. Giderken ülkenizden geçeceğim, bundan dolayı benden şüphelenmemenizi istiyorum."40 Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Bilge Kağan, mektubu aldıktan sonra Yallug Taş'ın ülkesinden geçmesine izin vermekle kalmayıp ona ve beraberindekilere üç gün boyunca ziyafet vermiştir. Ayrıca ona çok sayıda at, deve, inek ve koyun da vermiştir.41 (Aslında bu yardımları yapmasının asıl sebebi soydaşı olan Karahanlılara olan düşmanlığıdır. Bu hususa ileride ayrıca değinecektir). Daha sonra Yallug Taş Türkistan'da Kara Hıtay Devleti'ni (1125-1211) kurduğunda Bilge Kağan Kara Hıtaylara bağlı olmak zorunda kalmıştır (1132).

Bilge Kağan'dan sonraki yarım yüzyıl içerisinde Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin tahtına kimin geçtiği hususunda kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. XIII. yüzyılın ilk yıllarına gelindiğinde Moğol Dönemi'ne ait kaynaklarda "İsen Timur" adında birinin Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin tahtında bulunduğuna dair bilgiye rastlanmaktadır. İsen Timur, 1209'da Moğollara rıza ile bağlı olan hükümdar Barçuk Art Tekin'in babası olduğu, onun iç işlerinde serbest olmak şartıyla Kara Hıtaylara bağlı olduğu yine kaynaklardan anlaşılmaktadır.42

Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin İsen Timur'dan sonraki hükümdarı ise oğlu Barçuk Art Tekin'dir. Onun döneminde (1208-1235) Koçu (İdikut) Uygur Devleti, Moğolların egemenliği altına girmiştir. Yani 1209'da İdikut Barçuk Art Tekin, Moğolların hükümdarı Cengiz'e elçi göndererek onun hakimiyetini tanıdığını ve ona bağlı olmak istediğini iletir. 1211'de kendisi bizzat Karakurum'a gelip Cengiz ile görüşerek ona tabiliğini bildirir. Cengiz de onu beşinci oğlu olarak kabul eder ve kızı Altın Bike'yi ona Hatun olarak verir.43 Fakat İdikut Barçuk Art Tekin Dönemi'nden sonra Koçu (İdikut) Uygur Devleti yavaş yavaş siyasî gücünü ve itibarını kaybetmeye başlamıştır. 1260'a kadar Büyük Moğol İmparatorluğu'na

bağımlı kalan Koçu (İdikut) Uygur Devleti, 1260-1347 yılları arasında Çağatay Hanedanlığı'nın egemenliği altında kalmıştır. 1368 yılında Çin'de Moğolların kurduğu Yüan Sülalesi'nin yerine Ming Sülalesi (1368-1644) kurulmuştur. Ming Sülalesi'nin ilk yıllarında Uygur İdikutu Ho-shang'ın Ming Sülalesi'nin kurucusuna teslim olarak kısa bir dönem Ming Sülalesi'ne bağlı kalmıştır. XIII. yüzyıldan sonra bölgede İslamiyet'e girenlerin sayısının artmasıyla Budist Uygurların sayısı gittikçe azalmıştır. Böyle bir durumda Müslüman Doğu Çağatay Hükümdarı Hızır Han'ın (Salt 1389-1399) Koçu'yu (Turfan) zaptetmesiyle Koçu (İdikut) Uygur Devleti tarihe karışmıştır.

Koçu (İdikut) Uygur Devleti4'nin IX-XI. yüzyıllardaki siyasî, ekonomik ve kültürel durumu hakkındaki bilgiye Turfan'dan ve Beşbalık'tan bulunan Türkçe yazma yadigarlıkların dışında, Çin'in Sungnâme (Sung-shu) denilen kaynağında yer alan "Koçu (Kao-ch'ang) Tezkeresi"nde yani Kuzey Sung imparatoru tarafından 981'de Koçu'ya elçi olarak gönderilen Wang Yen-te'nin Seyahat Notları'nda tesadüf edilmektedir. Bu eserleri, bu devir Türk tarihini araştırmak açısından büyük önem taşımaktadır.

Budizm'in Koçu(İdikut) UygurlarıArasında Yayılmasıve Gelişmesi

Budizm, genel anlamıyla insanlar tarafından keşfedilen inanç şeklindeki ideolojik kültür unsurlarından biridir. O, semavi bir vahiy değil, aksine insanların umut ve arzularına tasavvuf yoluyla erme çabasının sonucudur.

Buda dininin, M.Ö. 560-480 yılları arasında yaşayan eski Hindistan'ın kuzeydoğusundaki (şimdiki Nepal toprakları içinde) Kaplavastu ismindeki küçük bir devletin prensi Siddhartaha Gavtama tarafından keşfedildiği bilinmektedir.44 Siddhartaha Gavtama 40 sene Buda dinini yaydıktan sonra 80 yaşında ölmüştür. Ona, hayatı boyunca ormanda gizlice ibadetle meşgul olan yaşlı derviş Gautama (Ch'iao-to-mo) "Sakyamoni" lakabını

vermiştir.45 Bundan itibaren o hep kendi ismiyle değil lakabıyla anılmaya başlamıştır.

Budizm “Dört Satya” (Ssu-sheng-ti) denilen dört hakikati temel almakta olup bunlar: Çile (Duhkh satya), sebep (Samudyasatya), yol (Margasatya) ve sonuçtan (Nirodhasatya) ibarettir. Bunlar aynı zamanda, Budizm’in Hinayana (Küçük Kölüngü/Hsiao-ch’eng-chiao) mezhebinin de temel prensipleri idi. Zamanla diğer dinlerde olduğu gibi Buda dininde de mezhepler ortaya çıkmaya başlamıştır. Hinayana mezhebine muhalif olarak Mahayana (Büyük Kölünggü/Ta-ch’eng-chiao) mezhebi ortaya çıkmıştır.

Hinayana mezhebi ile Mahayana mezhebinin arasındaki farklara bakılacak olursa: İlk farkı, Hinayana mezhebinin Sakyamoni’yi gerçek din üstadı, tamamen karanlığa karşı uyanan mükemmel bir Budist olarak bilirler. Mahayana mezhebindekiler ise, Sakyamoni’yi “insanlıktan üstün bir varlık, o gerçi aklı ve kabiliyeti üstün bir ilah olsa da tek değildir. Onun dışında yine âlemde sayısız Buda ilahları vardır. Amitaba (A-mi-t’o-fo), Bhaşacyagura (veya Eczacı Buda İlahi/Yao-shih-fo), Dipamkara (veya Işıkçı Buda ilahi/Jan-teng-fo) ve Maytri (Mi-lei-fo) vb. bütün alemin sahipleridir, en yüce Buda ilahi ise insanlara gerçek doğru yolu göstermek için dünyamıza gelen Tathagata’dır (Ju-lai-fo) ki, o Sakyamonin ta kendisidir” görüşünü savunur. İkinci farkı, Hinayana mezhebindekiler, insanlara Budalık makamına erip dünyanın çilelerinden kurtulmayı teşvik ederler. Mahayana mezhebindekiler ise insanların Buthisatva ruhuna sımsıkı sarılmasını isterler. Onlara göre Buthisatva, bütün yaratıkları çileler denizinden kurtarmak isteyen ve uyananları temsil eder. Üçüncü fark, Hinayana mezhebindekiler; “Dünyada değişmeyecek hiçbir subjektif olan şey yoktur. Fakat objektif olan dünya her zaman mevcuttur” görüşünü savunurlar. Mahayana mezhebindekiler ise: “İster subjektif olsun, ister objektif olsun her ikisi boştur” görüşünü savunurlar. Dördüncü farkı,

Hinayana mezhebindekiler insanlara: “Men etmek (dünya işlerini bırakmak), istikamette oturmak (günahları yıkamak) ve zikretmek” gibi üç işi yapmaya teşvik eder. Mahayana mezhebindekiler ise insanları: “Hayır yapmak, farzları yapmak, sabretmek, fedakarlık yapmak, doğruya yönelmek ve tasavvuf etmek” gibi altı işi yapmaya çağırırlar.

Buda dininin mukaddes kitabına “Nom” denilmekte olup, bu üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısmına, “Sutra” denir. Rivayetlere göre Sutra’da Sakyamoni’nin bizzat kendinin söyledikleri yer almıştır. İkinci kısmına, “Abhdarma” veya “Şastra” denir. Bu kısımda Sakyamoni’nin sözlerinin izâhi yer almıştır. Üçüncü kısmına da “Vinaya” denir. Bu kısımda Budistlerin riayet etmesi gereken hususlar anlatılmıştır.46

Buda dini Sakyamoni vefat ettikten 500-600 yıl sonra Hindistan’dan başka ülkelere yayılmaya başlamıştır. İlk olarak Hindistan’ın komşusu olan Keşmir ve Gandara (Şimdiki Pakistan’ın kuzeybatısındaki Pişavar bölgesi) bölgelerine, buradan bugünkü Doğu Türkistan’ın Hotan, Sulı (Kaşgar) Kusen (Kuçar) ve Koçu (Turfan) bölgelerine yayıldığı görülmektedir.

Koçu (Turfan) bölgesine Budizm’in ne zaman yayıldığına dair kesin bir bilgi yoktur. Fakat M.S. 382’de Koçu’daki Ön Kanglılar Hanlığı’nın Hanı Midi’nin (Mi-ti) Çin’deki Doğu-Chin Sülalesi’ni Hanı Yao-ti’ye “Mahana Paramita Sutrası”nı hediye ettiği, Komira Bahadira adında birinin Devleti’n (Ön Kanglılar Hanlığı’nın) en büyük Buda rahibi olduğu ve şimdiki Çin’in Chang-yi şehrini merkez edinerek bir beylik kuran Hunların soyundan olan Çurci Monsun’un (Chü-ch’ü-meng-sun) aşiretinden Ön Kanglılar Hanlığı’na han olan Encu’nun saltanat döneminde (An-chou 443-450) Koçu’da (Turfan) Budizm mimarcılığının çok geliştiği bilinmektedir.47

Koçu (Turfan) Bölgesi V. yüzyılın ortalarında Juan-juanların istilasına uğradığında, onlar da Juan-juanlar da Budizm'e inandıkları için Koçu'da (Turfan) Budizm'in gelişmesine mani olmamışlardır. A. Grünwedel'in 1902 yılında Turfan'dan bulduğu bir Buda metnine göre bu dönemde Hui-sung adında bir Hinayana mezhebinden olan büyük rahip, çağın büyük Buda âlimlerinden Hui-yung'a Budizm'in meşhur eserlerinden Altun Yaruk'u kopya ettirmiştir.48

618 yılında Koçu Beyliği'nin tahtına Çurvıntay oturmuştur. Çinli rahip Hsuan-tsang, İvirgul'a (bugünkü Doğu Türkistan'ın Kumul şehri) geldiğinde kendisine bağlı olan İvirgul'un beyini Hsuan-tsang'ı karşılamayı emrettiği Hsuan-tsang'ın seyahatnamesinden anlaşılıyor. 640'ta Koçu (Turfan) Beyliği T'ang İmparatorluğu tarafından istila edilerek Koçu (Turfan) ismi Çinlilerce Hsi-chou (Batı Aymak) olarak değiştirilmiş ve buraya Koçu'yu (Turfan) istila eden Çinli komutan Hou Chün-chi'nin oğlu Chih-sheng'i bölgeye sol kanat ordu komutanı olarak atamıştır. Bu sıralarda Çin'de de Budizm gelişmekte olduğundan Koçu'daki (Turfan) Budistlere herhangi bir zarar verilmemiştir. T'ang istilası döneminde, Koçu'da Hsuan-hsiang adında meşhur bir Buda âliminin yaşadığı da bilinmektedir.

II. Kök Türk (Göktürk) Devleti kurulduktan sonra, Kök Türk ordusunun batı kanadı başarılı seferler ile Koçu (Turfan) Bölgesini T'ang İmparatorluğu'nun elinden geri almıştır. Bu devirde, Budizm'in bölgedeki Uygur Türk Budistleri tarafından geliştirildiği Turfan'da bulunan Kök Türkçe Buda metinlerinden anlaşılmaktadır.

II. Kök-Türk Devleti'nden sonra Ötüken'de Orhun Uygur Devleti kuruldu. Orhun Uygur Devleti Dönemi'nde Koçu (Turfan) Bölgesi Uygur Devleti'nin bir vilayeti olarak yönetildiğinden bahsedilmişti. Uygurlar Dönemi'nde, özellik Tengride Bulmış İl Etmiş Alp Külüg Bilge Kağan (Bögü Kağan) Dönemi'nde (759-779) Orhun'daki Uygurlar arasında

Manihaizm yayılmaya başlamıştı. Fakat Manihaizm'in yayılması Budizm'in gelişmesine mani olmamıştır. Amerikalı bilim adamı T. F. Carter'in işaret ettiği üzere, Orhun'daki Uygurlar batıya göç etmeden önce, Türkistan'daki Uygurlar arasında Buda, Mani ve Nisturiyanizm dini yayılmış vaziyette idi49

Orhun'daki Uygurlar arasında 763 yılından itibaren Manihaizm'in yayılmaya başladığı yukarıda bahsedilmişti. Fakat burada Manihaizm'den önce hangi din vardı sorusu aklımıza gelmektedir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Orhun'daki Uygurlar arasında Budizm belli ölçüde yayılmış durumda idi. T'ang yıllıklarından Eski T'angnâme'de: "Uygurların başbuğu Sukun Erkin (Shih-chien-ai-chin) öldükten sonra yerine oğlu P'u-sa geçti"50 denilmektedir. P'u-sa'nın babasının yerine Tuğla Nehri kıyısındaki Uygurların başkanı olduğuna dair belge Yeni T'angnâme ve Halkı Yönetmenin Faydalı Örnekleri adlı Çin kaynaklarında da bulunmaktadır.51 Burada Uygur başbuğu olarak geçen olan "P'u-sa" isminin, Buda dinindeki kurtarıcı ilah "Butsat-va"dan kaynaklandığını söylemek mümkündür.52 Bahaeddin Öğel'e göre de Uygurlarda Buda dininin etkisini göstermesi bakımından bu Uygur lideri, ayrı bir öneme sahiptir.53 Bunun yanında Orhun Uygur Kağanlığı Dönemi'ne ait Karabalgasun yazıtındaki şu ifadeler Orhun'daki Uygurlar arasında da Budizm'in geniş ölçüde yayıldığını göstermek için kafidir: "…Eskiden pek cahil olduklarından şeytanı, Buda olarak tanıyorlardı. Şimdi hakikati anladılar… Kağan Manihaist âlimlere hitaben şöyle diyordu: Mademki hakikate döndünüz öyleyse kazılmış şeytan heykellerini ve resim edilmiş şeytan tablolarını hep kırınız ve yırtınız. Cinlere dua ve şeytanlara tapmaktan vazgeçmelisiniz!"54 Bu yazıttaki ifadelerden çok açık bir şekilde anlaşılacağı gibi Orhun'daki Uygurlar Tanrı Dağlarının eteklerinde yaşamakta olan Uygurlar gibi Buda inancında idiler. Sonra 762 yılında,

Bögü Kağan'ın Çin seferinde Manihaizm'i kabulüyle Uygurlar, eski dinleri Buda inancından vazgeçerek Mani dinini kabule bizzat Kağan tarafından teşvik edilmiştir. Ancak, Orhun'daki Uygurların hepsinin Buda dininden Mani dinine geçtiği söylenemez. Mani dinini, ancak Soğdların etkisi altında kalan üst düzey bürokratlardan bir kısmı benimsemişlerdir. Buda dinine inanan halk inançlarını muhafaza etmişlerdir. Soğdlu tüccarların ağır etkisi altında kalan Bögü Kağan'ın 779'da başveziri Tun Baga Tarkan tarafından yakın adamlarıyla öldürülmesine bakılırsa Manihaizm'in Orhun'daki Uygur toplumu arasında pek etkili olduğu söylenemez.

Bilindiği gibi o sıralarda Tanrı Dağlarının doğu eteklerinde Budizm bir hayli gelişmiş durumda idi. Dolayısıyla bu dinin bu bölgede eski zamanlardan beri yaşayan U0ygurları etkilemesi doğaldır. Gerçekten öyle de olmuştur.55 Mesela, XX. yüzyılın başlarında Turfan ve Beşbalık bölgelerinde bulunan Eski Uygur alfabesiyle yazılmış Buda Nom parçalarının bir kısmının Orhun'daki Uygurların göçünden önce yani en geç IX. yüzyılın başlarında Beşbalık'taki Uygur Budistler tarafından tercüme edildiği anlaşılmaktadır.

IX. yüzyılın ortalarında Uygurların tarihinde büyük değişiklikler olmuştur. 840'ta Orhun'daki Uygur Devleti yıkılarak Uygur kabilelerinin büyük çoğunluğu batıya göç etmiştir. Uygur Devleti'nin ağırlık merkezi tedricen güneybatıda tamamıyla Tarım Havzası çevrelerine taşınmıştır. Bögü Tekin başkanlığında Tanrı Dağlarının kuzeydoğu eteklerine yerleşen bir grup Uygur kabilesi orada eskiden beri yaşamakta olan soydaşlarının da desteği ile iki büyük kervan yolunun kesişme noktasını teşkil eden Koçu'yu (Turfan) kışlık başkent yaparak yukarıda bahsedildiği üzere "Koçu (İdikut) Uygur Devleti"ni kurmuşlardır. Devletin kurulduğu bu coğrafyada meşhur Türkolog L. Rasonyi'nin de işaret ettiği gibi çok sayıda Buda dinine bağlı Türk kabileleri yaşamakta idi. Budizm'in ve Gandhara medeniyetinin

merkezi olan Kara Şehir, Kuça, Kaşgar, Yarkend ve Hotan bölgeleri bu cümledendir.56 Mani dini de bölgede Buda dini kadar etkili olmasa da bir grup insan tarafından yaşatılmakta idi. Orhun'dan göç eden Uygurların çoğu Mani dininin etkisi altında olduğu için onların gelmesiyle ilk zamanla Koçu (Turfan) Uygurları arasında Manihaizm neredeyse Budizm'le aynı derecede rağbet görmüştür. Zira, Mani dini, eski Şaman, Buda ve Hıristiyan dininin ortak prensiplerinin imtizacından oluşan bir din olmasıyla savunduğu görüşler ile Buda dininin temel prensipleri arasında büyük çatışma yoktu. Bu iki din birkaç yönden birbirine benzemekte idi. Meselâ: İslâm dini ile Buda dini arasında yaşanan çatışmalar ve İslam dini ile Hıristiyan dini arasında yaşanan rekabet gibi kanlı mücadele Mani dini ile Buda dini arasında vaki olmamıştır. Dolayısıyla Orhun'dan gelen Manihaistler, Koçu (Turfan) bölgesine gelip yerleştikten sonra bu iki din arasında hiçbir şekilde çatışma yaşanmamıştır. Aksine Manihaizm gün geçtikçe yerini Budizm'e bırakmıştır. Fakat tamamen ortadan kalkmamıştır. Budizm'le kardeş din olarak belli bir müddet Koçu (Turfan) Uygurları arasında yaşatılmıştır.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Orhun'daki Uygurlar Koçu (Turfan) bölgesine göç edip geldikten sonraki 10 ile 20 yıl zarfında Koçu (Turfan) Uygurlarının üst tabakası arasında Manihaizm yerini muhafaza etmiştir. Daha sonra yavaş yavaş Budizm'in etkisi altına girmiştir. Bunun dışında belli kesim de Nastiruyanizm'i benimsemiştir.57

Rus Türkologlarından S. G. Klyaştornıy, Batı Bölgesindeki (Türkistan) Türkçe Konuşan Halkların Tarihi adlı eserinde konuyla ilgili olarak şöyle demektedir: "Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nde Kağan, üst düzey bürokratlar ve onların yakın çevresindekiler Manihaist idiler. Koçu hükümdarının sarayı önünde her gün 300-400 civarında Manihaist toplanarak Mani dinine ait eserleri yüksek sesle okurlardı."58 İslâm

coğrafya eserlerinden Zeyn el-Âhbar'da da Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nde Mani, Buda ve Hıristiyan dinlerinin aynı zamanda bulunduğunu kanıtlayan şu bilgilere rastlanmaktadır: "Koca (Kuça) Çin hududunda59 büyük bir şehirdir. Burası Tuğuzğuzlarındır. Bu şehirde 16 bahâr (Buda tapınağı) vardır. Bunların dini Şemeniyye (Budizm)'dir. Bu şehirde, biri şehrin içinde, diğeri dışında olmak üzere Hıristiyanlara ait iki kilise bulunur."60

Görüldüğü gibi Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nde birkaç büyük din beraber yaşamıştır. IX. yüzyılın sonlarına doğru Buda dini devletin en büyük dini konumuna gelmiştir.

Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nde Budizm'in ne zamandan itibaren yayıldığına dair bilim adamların tarafından muhtelif görüşler ileri sürülmüştür. Bazı bilim adamları, Çin'in Sungnâme (Sung-shu) adlı kaynağının "Koçu Tezkeresi"ndeki (Kao-ch'ang-chuan) notlara göre, yani Sung İmparatoru Ch'ien-te'nin 3. yılının (965) II. ayında Koçu (Turfan) hükümdarının rahip Fa-yüan aracılığı ile Sung imparatoruna bir fil dişi hediye etmesinden61 itibaren geliştiğini ve birinci din konumuna geldiğini iddia etmektedirler. Eğer bu görüş kabul edilecek olursa Koçu (Turfan) da Budizm X. yüzyılın ikinci yarısında yayılmış oluyor. Fakat bu görüşü kabul etmek mümkün değildir. Çünkü, T'ang İmparatorluğu'nun sonu ve T'ang Dönemi'nden sonra başlayan Beş Krallık Dönemi'nde (907-960) Çin'in iç kısmında asayiş sağlanamamıştı. Kavgalar devam ettiği için Çinlilerin ülkesinin batısında yani Türkistan bölgesinde olup bitenleri takip etme şansı olmamıştır. Üstelik Çinlilerin Türkistan'daki devletlerle ticari ve siyasi ilişkileri sürdürmesini Hışi Koridoru'nun kontrolünü ellerine geçiren Tangutlar, Tibetliler ve Çin imparatoruna isyan eden Çinli askerler tarafından kurulan bir devletçiğin imparatoru62 engellemişti. Bundan dolayıdır ki Çin'in Beş Krallık Dönemi'ne ait kaynaklarında neredeyse

Koçu (Turfan) Uygurları ve Türkistan'ın diğer bölgelerindeki Uygurlar hakkında bilgi bulunmamaktadır. Hal böyleyken Koçu (Turfan) Uygurlarının Buda inancı hakkında bilgi vermesi de mümkün değildir. Dolayısıyla sadece 965 yılındaki bu bilgiye dayanarak Koçu (Turfan) Uygurlarının arasında Budizm'in gelişme sürecini X. yüzyılın 60'lı yıllarından başlatmak doğru değildir. Bu sebepten Çin'in Yeni Beşdevir Tarihi (Hsin-wu-tai-shih) adlı kaynağının "Uygurlar Tezkeresi"nde: "Bir kısım Uygur kabileleri batıya doğru göç edip Tibetlilere tâbi oldular. Tibetliler, onları Kan-chou'ya yerleştirdi. Sonraki Liang Hanedanlığı'nın (907-923) hanı, T'ai-tsu Ch'ien-hua'nın ilk yılında (911). Kan-chou Uygur Kağanlığı'ndan gelen Uygur rahiplerinden Ning Lu-yi, Li Ssu-yi ve Yen-chien gibilere Budist giysisi hediye etti."63 denmektedir. Bu bilgiden Kan-chou Uygurları arasında Budizm'in, en geç olsa olsa IX. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın başlarında geliştiği ve bundan dolayı Kağanın Budist rahipleri elçi sıfatında Çin'e gönderdiği bilinmektedir. Halbuki Koçu (Turfan) Uygurları arasında Budizm'in Kan-chou Uygurlarından daha erken geliştiği bilinmektedir. Bu sebeple Koçu (Turfan) Bölgesinde Budizm'in geliştiğini 965 yılından itibaren kabul etmek mümkün değildir.

"Koçu'daki Ch'i Aşiretinin Tezkeresi"nde: "Kuçu (İdikut) Uygur Devleti'nin bir kağanına ait Tanrıların kut verdiği dördüncü İdikut Hanı'nın Mühürü şeklinde yazılmış bir mühür vardır. Bu T'ang imparatorunun Koçu (Turfan) Uygurlarına hediye ettiği mühürdür. Buradaki Tanrıların Kut verdiği cümlesinden o zamandaki Koçu hükümdarının Manihaist değil koyu bir Budist olduğu anlaşılır."64 şeklinde bir bilgiye rastlanmaktadır. Burada, görüldüğü gibi, "Koçu Kağanı" ismi geçmektedir. Öyleyse bu bilgi 866'da Koçu (Turfan Uygur Devleti kurulduktan sonraki devre ait olmalıdır. Muhtemelen T'ang imparatorunun, Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin hükümdarına hediye ettiği bu mühür T'ang İmparatorluğu'nun yıkılışından

önce yanı 907 yılından önce hediye edilmiştir. Bu bilgi de bize Budizm'in, Koçu (Turfan) Uygur Devleti'nde en geç IX. yüzyılın 80'li yıllarında devletin birinci dini konumuna geldiğini ispat etmektedir.

XX. yüzyılın başlarında Turfan ve Beşbalık bölgelerinde yapılan kazılarda ortaya çıkan Buda metinlerinin birçoğunun IX. yüzyılda Uygurcaya tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi bir dinin bir toplum tarafından kabul edilerek, benimsenmesi ve inandığı dinin kutsal kitaplarını kendi diline tercüme edecek seviyeye gelmesi için bir süreç gerekmektedir. Eğer iddia edildiği gibi Budizm'i Koçu (Turfan) Uygurları arasında X. yüzyılın 60'lı yıllardan sonra gelişmiştir denilirse o zaman IX. yüzyılda Uygurcaya tercüme edilen Buda eserleri nasıl yapılabilir? Dolayısıyla, Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nde Budizm, X. yüzyılın ortasından sonra değil IX. yüzyılın ikinci yarısında intişar ederek birinci din konumuna gelmiştir demek daha uygun olacaktır.

Burada şu da belirtmelidir ki Koçu (Turfan) Uygurları arasında Budizm'in gelişmesi, zaman zaman Müslüman Karahanlılar tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Özellikle Satuk Buğra Karahan'ın oğlu Baytaş (Süleyman) Arslanhan Dönemi'nden (956-971) Doğu Karahanlıların ilk hükümdarı Süleyman Arslanhan Dönemi'ne (1041/42-1056/57) kadar Karahanlılar, Koçu (İdikut) Uygur Devleti'ni sürekli tehdit altında tutmuşlardır. Bütün bunlara rağmen Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nde Budizm medeniyetinin duraklamadan geliştiğini ve dünya çapında ünlü birçok Buda âliminin ve onlara ait eserlerinin, günümüze kadar gelen buluntulardan öğreniyoruz. Koçu (İdikut) Uygur Devleti ister, kuruluş tarihinden Moğol Dönemi'ne kadar olan (1209) üç buçuk asırlık zaman içerisinde olsun, isterse Barçuk Art Tekin'in Moğollara bağlı olarak yarı bağımsız şekilde hakimiyetini sürdürdüğü dönemden Hızır Hoca tarafından tamamen ortadan kaldırılışına kadar olan zaman (1209-1396) içerisinde

olsun dünyaca meşhur Budizm medeniyetinin önemli merkezlerinden biri olma şansını kaybetmemiştir. Bu uzun zaman içerisinde Tata Tonga, Kara İnanç, Tolaçı, Mangu Tekin, Kaşı, Yollın Timur, Bilge Timur, An-tsang, Ordu Tekin, İl Timur, Calunadaş, Laçin, Çıday Sali, Bannu, Kut Durmuş, Alyan Timur, Sıvinç Kaya, İl Buğa, Salabat, Lien, Hs-san, Moyun Boğa, Moyun Yanggi, Abrınçor Tekin, Asığ Tutung, Çuya Tu tung, Kalım Kayışı, Kiki, Singku Seli Tutung gibi meşhur Buda âlimleri yetişmiştir. 65

Yukarıdaki Buda âlimleri tarafından yazılan veya tercüme edilen Eski Uygur alfabesinde yazılmış Buda eserleri, Koçu (İdikut)) Uygur Devleti'nde Budizm'in ortaya çıkışı ve gelişmesini araştırmak açısından oldukça önemlidir. Yapılan kazılarda ortaya çıkarılan Uygurca Buda eserleri çok azdır. Ancak başta Turfan olmak üzere Beşbalık (bugünkü Cim hisar ilçesi) Kumul, Karaşehir, Kuça ve T'ung-huang bölgelerinde yapılan arkeolojik kazılarda çok sayıda Buda eserinin parçaları bulunmuştur. Bunların başında Sekiz Yügmek, Altun Yaruk, Saddarma Pundarika Sutrası (Kerametli Nilüfer Nomu), Buda Vatamsaka Mahava Ipulya Sutrası (Samanta Badra'nın İrade ve Dilek Nomu), Maytırsımt (Bir drama piyesidir), Büyük T'ang İmparatorluğu Dönemindeki Buda Nomlarının Büyük Üstadı Butsatva'nın Tezkeresi (Eserin bir kısmı bugün Pekin kütüphanesi'nde, diğer bir kısmı Paris Guimet Müzesi'nde saklanmaktadır), Abdarma Kosaşastıra İzâhları (Eser şimdi Büyük Britanya Müzesi'nde bulunmaktadır.), İki Tekinin Hikâyesi (şimdi Paris Millî Kütüphanesi'nde saklanmaktadır), Amita Yur Dyana Sutrası (veya Amita Yur Dyana Nomu), Büyük Beyaz Şemsiyeli Genel İdareci Diranı Sutrası (Sovyetler Birliği İlimler Akademisinin Raporlar Toplamı B Nüshasının 88-94 sayfalarında Malov tarafından yayımlanmıştır), Amitaba Sutrası (Şimdi Pekin Kütüphanesi'ndedir), Bilgili ve Bilgisizlik Sutrası (Şimdi Pekin Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir) ve Çinli Rahip Hsuan-tsang'ın Tercüme-i

Hâli (Bu eser toplam 756 sayfa olup, 496 sayfası bugün Pekin Kütüphanesi'nde, diğer sayfaları Paris Guimet Müzesi'nde ve bugünkü Rusya'nın Petersburg şehrindeki Şarkşinaslık Enstitüsü'ndedir) gibi meşhur Buda eserleri gelmektedir. Bu eserlerin bir kısmı bugün muhtelif ülkelerde tercüme edilerek yayımlanmıştır.

XX. yüzyılın başlarında bulunan bu eserlerden Koçu (İdikut) Uygur Devleti kuruluştan önce Buda dininin yayılma ve gelişme durumu ile Koçu (İdikut) Uygur

Devleti'nin kuruluşundan sonraki Buda dininin gelişme durumu açıkça görülmektedir. Çinli rahip Hsuan-tsang'ın Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin kuruluşundan iki asır önceki Küsen (Kuça) bölgesinin dini durumu hakkında verdiği bilgilere göre: "Küsen'de Buda tapınaklarından birkaç yüz tane, rahiplerden 5 binden fazla varmış. Onlar, Budizm'in ilk mezhebi Hinayana mezhebinden imiş. Budistler Hindistan'dan gelen Buda Nomlarındaki temel prensiplerine göre hareket ediyorlarmış. Buda tapınaklarındaki putlar, güya insan eliyle değil öyle gökten inmiş gibi noksansız imiş. Tapınaklardaki rahipler, o kadar kibar ve iyi kalpliymiş ki sanki meleklermiş. Şehrin batı kalesinin dışındaki yolun iki tarafında yüksekliği 2.70 cm civarında olan Buda heykelleri sıralanmış. Bu heykellerin önünde beş yılda bir defa bütün Budistler toplanarak merasim yaparlarmış. Kağandan normal vatandaşa kadar bütün insanlar bu merasime işlerini bırakarak katılıyorlarmış. Gelenler, yemeyi ve içmeyi unutarak Burhanların (Buda dinini anlatan vaizler) vazu nasihatlerini dinlerlermiş. Bu şehrin tapınaklarındaki putlar altın, gümüş, ince ve kıymetli ipek kumaşlarla süslenerek at arabalarına konarak caddelerde dolaştırılıyormuş. Buna put seyrisi derlermiş. Bu faaliyete binlerce araba katılıyormuş."66 Buradaki bilgilerden Koçu (İdikut) Uygur Devleti kuruluştan önce bölgede

yaşayan Uygurların ve diğer Türk kabilelerinin ağırlıklı olarak Buda dininin Hinayana mezhebine bağlandığı öğrenilmektedir.

Buda dini ve sanatı ile ilgili çalışmaları ile ün kazanan Uygur Türk bilimadamı Abdişükür Muhammed Emin'e göre Koçu (İdikut) Uygur Devleti kurulduktan sonra devletin batı sınırındaki Küsen'den (Kuça) doğu sınırındaki Kan-chou'ya kadar bütün Uygurlar arasında ağırlıklı olarak Budizm'in Mahayana mezhebi tutulmuştur. Bu devletin eski hudutları içerisindeki Kumtora, Karaşehir'deki Han-Hora Dağı'ndaki Buda heykelleri ve Buda tapınaklarındaki sanat eserleri bunu ispat etmiştir.67

981 ile 984 tarihleri arasında Turfan ile Beşbalık'ı ziyaret eden Çin elçisi Wang Yen-te Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin X. yüzyıldaki dini durumu hakkında kıymetli bilgileri vermektedir. Ona göre: "Koçu'daki Uygurların çoğu Buda dinine inanırlardı. 50'den fazla Buda tapınağı vardı. Budist Uygurlar ilkbahar olunca hep bir araya gelerek toplanırlardı. Toplandıktan sonra da Buda mabetlerine giderlerdi. Bu mabet ziyaretleri sırasında çokları atlara binerler, her gördükleri şeye ok ve mızraklar atarlardı. Bu hareketleri ile de kötü ruhları defettiklerine inanırlardı."68 Görüldüğü gibi burada Uygurlar, Buda dinince uygun görülmeyen faaliyetlerde bulunmaktadırlar. Buradan anlaşılıyor ki, Uygurlar eski Türk inançlarına olduğu kadar, çok eskiden denedikleri Mani ve Zerdüştlük yani Şaman inançlarına karşı olan saygılarını da henüz yitirmemişlerdir.

Çin elçisi Wang Yen-te yine seyahatnamesinde: "Uygurlar senede iki defa yeryüzü için kurban keserlerdi ve kış mevsimini de törenle kutlarlardı. Kötü ruhları uzaklaştırmak için altın ve gümüş kaplar içine koydukları suları, birbirine serperlerdi" demektedir. Yere kurban kesme ve kış mevsimini korku ile kutlama ve su serperek kötü ruhlardan temizlenme gibi adetler, eski Türk inançlarına da uymaktadırlar. Bu törenler günümüzdeki Şamanizm'de de vardır. Çinli elçi Buda dininin kurallarını çok iyi bilen biri

idi. Eğer bu hareketler ve törenler Buda dininin normal faaliyetlerinden olsaydı Wang Yen-te Seyahatnamesi'nde bunları yazmaya lüzum bile görmeyecekti.69 Bunların yanında Wang Yen-te Buda dininde tamamen yasaklanan bir hareketi, "Koçu"'daki (Turfan) Uygurların zenginlerin at eti, geri kalanların ise koyun ve yabani kaz eti yedikleri"70 olayını da anlatmaktadır. Bu bize bir taraftan Uygurların eski atlı göçebe ananelerini şehirleştikten ve Budizm'e inandıktan sonra da unutmadıklarını gösteriyorsa da diğer taraftan Buda dininin yalnızca, kendi işlerine gelen ve adetlerine uyan taraflarını aldıklarını göstermektedir.

Kısacası, Budizm, Koçu (İdikut) Uygur Devleti'ne tâbi olan Küsen (Kuça), Kingit (Karaşehir), Koçu (Turfan) ve İvirgul (Kumul) gibi merkezlerde M.S. IV. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar yayılarak, gelişmiş ve sonunda yok olmuştur. Bu tarihi süreçte Budizm medeniyetinde çok önemli yer tutan meşhur eserler ortaya çıkarılmışsa da bu bölgelerde eskiden beri yaşayan ve hâlâ da yaşamakta olan Uygur Türklerinin ortak dini olamamıştır. X-XI. yüzyıllarda soydaşları Müslüman Karahanlıların darbelerini ucuz atlatmışsa da batıdan gelen güçlü İslam rüzgarına fazla dayanamamıştır. XIV. yüzyılın sonlarında tamamen İslamlaşan Doğu Çağatay Hanlığı'nın hükümdarı, Hızır Hoca'nın Müslüman ordusu Budizm ve diğer gayri İslam dinindeki topluluklara ağır darbeler indirmiştir. Budizm'in etkisi altındaki halkın hemen hemen hepsi batıl inançları bırakıp İslamiyet'e geçtiler. Böylece, Karahanlıların gerçekleştiremediği bütün Uygurları İslamiyet çatısı altında birleştirme arzusu, Müslüman Çağataylılar tarafından gerçekleştirilmiştir. XV. yüzyılın başında Çin kültürü etkisi altında kalan Kan-chou bölgesindeki Uygurlar (Sarı Uygurlar) hariç Türkistan coğrafyasında yaşayan bütün Uygurlar İslamiyet'e geçmişlerdir.

1 A. Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, İstanbul, 1934.

2 Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it Türk (B. Atalay, Ankara, 1992 a.g.e., C. III, s. 219.

3 Feng Ch’eng-ch’ün, Batı Bölgesi Yer Namları (Hsi-yü-ti-ming), Pekin, 1982. s. 77.

4 A. von, LeCog, Auf Hellas Spuren In Ostturkistan (Berichte Und Abenten Turfan-Expedition), Leipzig, 1926 s. 27-40. Ayrıca bkz. Liu Yi-t’ang, Uygur Tarih Araştırmaları (Çince), T’ai-pei, 1975 s. 168-169.

5 Hu-Chi, Li Hsiao-ts’ung, Juny Hsin-chiang, Turfan (Çince), 1975, s. 26.

6 Fan-yeh, Ssu Ma-piao, Sonraki Hannâme (Yayına Hzr. Xinjiang Üniversitesi. Orta Asya Kültürünü Araştırma Enstitüsü), Urumçi, 1996. s. 551-552.

7 Abdulkerim Rahman, “Divanü Lûgat-it Türk’deki Bazı Yer İsimlerinin Etnografisi Hakkında”, Xinjian Sosyal Bilimler Minberi, Urumçi, 2000, s. 173.

8 O Yang-hsiu, Yeni Tangname (Hsin T’ang-shu) Pekin, 1975, s. 6130-6131.

9 Liu-hsü; Eski T’angname (Chiu T’ang-shu), Pekin 1975, s. 4521.

10 Lin-kan, Kao Tzu-hou; Eski Uygurların Tarihi (Uygur Türkçe, Çev. Ablet Nurdun), Urumçi, 2000, s. 150-162.

11 Wang Hsiao-fu, “Uygurların Batıya Göçüşünden Karahanlılar Devletı’ne Kadar” (Çince), Kuzey-Batı Milletler Mecmuası, 1984 S. 2 s. 99.

12 A. M. Cüveyni, Tarih-i Cihangüşa (Çev.: Mürsel Öztürk) Ankara, 1998 a.g.e., s. 106.

13 Ebû’l-Gazi Bahadırhan, Şecere-i Türk (Yayına Hazr: Muhtar Muhammed); Miras (Mecmua) 1999. S. I., s. 44.

14 Wang Hsia-fu, a.g.m., gösterilen yer.

15 A. V. Gabain, "Kara Koçu Uygur Hanlığı (850-1250)", Xinjiang Üniversitesi Sosyal İlmi Dergisi, 1980, s. 3, s. 52.

16 S. G. Klyaştornıy, Rus Seyahatçılarının Gözünde Doğu Türkistan, Almaata, 1988, s. 34-38.

17 Ch'ian Po-ch'üan, "Uygurların Batıya Göçü ve An-hsi Uygur Kağanlığı", Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 1984 s. 2, s. 111.

18 Yukarıdaki eser, s. 112.

19 V. Minorsky, Tamim Ibn Bahr's Journey to te Uyghurs, Bruxelles 1948. Ayrıca Bkz. Ch'ien Po-ch'üan, a.g.m., Gösterilen yer.

20 A. G. Malyavkin, IX-XII. Yüzyıllardaki Uygur Devletleri (U. T) Urumçi, 1995 s. 189.

21 Lin-kan, Kao-Tzu-hou, a.g.e., s. 252.

22 İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1998, s. 136.

23 R. Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri Ankara, 1998, s. 61.

24 Yukarıdaki eser, s. 79.

25 İsmail Timur, İdikut Uygur Kültürü, Urumçi, 1998, s. 29-30. Ayrıca bkz: V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler s. 62, S. Gömeç, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Ankara, 2000 s. 67.

26 O Yang-hsiu, a.g.e., Uygurlar Tezkeresi-II, s. 6133-6134.

27 Ssu Ma-kuang, Halkı Yönetmenin Faydalı Örnekleri (Tsu-chih-t'ung-chien, T'ang-chi), Pekin 1957. 250. Bölüm s. 8113.

28 Moriyasu Takio, Uygurların Batıya Göç Etmeleri Meselesine Dair (Japonca) Tokyo, 1977 s. 121. Ayrıca bkz:. A. G. Malyavkin, a.g.e., s. 239-240.

29 Keng Shih-min, Uygurların Eski Kültürü ve Kaynaklar Üzerine (Çince). Urumçi, 1983. s. 41.

30 Büyük Çin Ansiklopedisi, (Milletler Kısmı) Pekin, 1986 s. 180.

31 R. Şeşen, a.g.e., s. 62.

32 Liu Wei-hsin, Ch'ien Po-Ch'uan, v. d, Xinjiang Milletler Lugati (Çince), Urumçi, 1995. s. 148, 150, 245.

33 S. G. Klyaştornıy, "Batı Bölgesindeki Türk Halklarının Tarihinden Parça", Xinjiang Tezkereciliği, 1996, s. 3. s. 21.

34 F. Sümer, Oğuzlar, İstanbul, 1999, s. 45.

35 Feng Chih-wen, Wu Ping-fan, Uygur Tarih Yılnâmesi (Hui-ku-shih-pien-nian), Urumçi, 1992 s. 257.

36 Hsü-sung, Sung Sülalesine Dair Mühim Vesikalardan Seçmeler (Sung-hui-yao-chi-kao), 197. bölüm. "Küsen" Pekin, 1957, s. 7721.

37 Yukarıdaki eser, gösterilen Yer.

38 Yukarıdaki eser, gösterilen Yer.

39 T'o-to (Tokto), Chin Sülalesi Tarihi (Chin-shih), Pekin, 1975, s. 56.

40 T'o-t'o (Tokto), Liaonâme (Liao-shih), 30. bölüm T'ien-tsu hakkında notlar. Pekin, 1958.

41 Lin-kan, Kao Tzu-hou, a.g.e., s. 262.

42 Yukarıdaki eser, gösterilen yer.

43 Enver Baytur, Xinjiang'daki Milletlerin Tarihi, Pekin, 1991 s. 605.

44 Abdişükür Muhammed Emin, Garbî Yurt Taşkımır Sanatı (Grotto Artsın The Western Region), Urumçi, 1998, s. 48.

45 Yukarıdaki eser, s. 49.

46 İsmail Timur, a.g.e., s. 79-80.

47 Abdişükür Muhammed Emin, a.g.e., s. 146-147.

48 A. Grünwedel, Koçu'da Bulunan Uygur Dokümanlarının Toplamaları, Berlin, 1931 Ayrıca bkz: A. Muhammed Emin, a.g.e., s. 147.

49 T. F. Carter, Çin’de Matbaacılığın Keşfedilişi ve Onun Batıya Yayılması (Çince Tercümesi), Pekin, 1957, s. 104.

50 Liu-hsü, a.g.e., “Uygurlar Tezkeresi” s. 5195-5196.

51 O Yang-hsiu, a.g.e., s. 6111-6112, Ssu Ma-kuang: a.g.e., s. 6044-6046.

52 Meng Fen-jen, “Koçu Uygurlarının Buda Dini Hakkında”, Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 1983. S. I, s. 108.

53 Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara 1979 s. 110.

54 H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1994, s. 233. Ayrıca bkz: Karabalgasun Yazıtı Çince Metni 9. satır.

55 Meng Fen-jen, a.g.m., gösterilen yer.

56 L. Rasonyı, Tarihte Türklük, Ankara, 1993 s. 106.

57 Davut Sayım, “Nısturyanizm’in Turfan Vadisi’ne Yayılış Tarihi Üzerine İlk İnceleme”, Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 1998, S. 1., s. 36.

58 Yukarıdaki makale, gösterilen yer.

59 Burada kasdedilen Çin hududu, Karahanlıların doğu hududur. Kaşgarlı Mahmud’un: “Küsen (Kuça), Köçe denilen şehrin bir adı. Uygur sınırıdır” (C. I, s. 404) demesinden bu açıkça anlaşılıyor.

60 R. Şeşen, a.g.e., s. 81.

61 T’o-t’o (Tokto), Sungnâme (Sung-shih) Pekin, 1958 “Koçu Tezkeresi”, s. 14110.

62 Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 127.

63 O Yang-hsiu, Yeni Beşdevir Tarihi (Hsin-wu-tai-hu) Pekin, 1952. “Uygurlar Tezkeresi” s. 916.

64 Meng Fen-jen, a.g.m., s. 110.

65 Abdişükür Muhammed Emin, a.g.e., s. 149-150.

66 Keng Shih-men, “Budizm’in Eski Uygurlar ve Diğer Türk Halkları Arasına Yayılması”, Xinjiang Üniversitesi İlmi Dergisi (Sosyal Bilimler Kısmı) 1983, S. 1, s. 131-133.

67 Abdişükür Muhammed Emin, a.g.e., gösterilen yer.

68 Ku Chih-ch’en, “Wang-yen-te ve Onun Koçu Seyahatnamesi”, Xinjiang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 1985, S. 4, s. 43-44.

69 Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 138.

70 Özkan İzgi, Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyatnâmesi, Ankara, 1989 s. 57.

Moğol Hâkimiyeti Altında Uygurlar / Prof. Dr. Michael C. Brose [s.249-254]

Wyomıng Üniversitesi Tarih Bölümü / A.B.D.

Bu makalenin kapsamı başlıkta belirtilenden daha sınırlıdır; makalenin odak noktası Kulca/Turfan Uygur Devleti ve 1209 sonrası Moğolistan Çini'ne dahil olan halkıdır.1 Uygurlar tarafından dokuzuncu yüzyılın sonu ile onuncu yüzyılın başları arasında Tarım Havzası'nda kurulan, ikiz başkentleri Beşbalık ve Kulca olan bu devlet, Kırgızlar tarafından bozkırdan kovulmaları sonrası kurulan en canlı Uygur diaspora devletlerinden biridir ve Cengiz Han tarafından fethedilene kadar Asya'da çok önemli jeopolitik roller oynamaya devam etmiştir. Uygurların erken dönemde, kendi istekleriyle Moğollara tâbi olması Cengiz için önemli bir siyasi ve askeri dönemeçti ve bu olay birçok Uygur seçkininin Moğol idari hiyerarşisine dahil olmasının zeminini hazırlamıştır. Ancak oynadıkları roller, Uygur Devleti Orta Asya devletleri arasında en deneyimli ve kültür düzeyi en yüksek devlet olduğundan yalnızca askeri ve siyasi danışmanlıkla sınırlı kalmamıştır. Kültür başkentlerine ise o dönemde cahil olan Moğollar göz dikmişti. Moğollara hizmet veren Kulca Uygurları bu makalenin konusunu oluşturmaktadır.

Siyasi Tarih

1. Barçuk'un Teslim Olması ve Halef İdikutlar (Uygur Kağanları)

Yukarıda da belirtildiği gibi Kulca Uygur Devleti Cengiz'in Moğol gücünü yaymaya başladığı dönemlerin erken bir aşamasında teslim olmuş en önemli devletlerden biridir ve bu istemli teslimiyet yeni efendileri yönetiminde Uygur imparatorluk ailesi ve aristokrasisi için önemli kazançlar sağlamıştır. Bu olaydan öncelikle kazançlı çıkan kişi tabii ki Uygur Hanı (İdikut) Barçuk Art-Tekin ve ailesi olmuştur.2 Kulca'yı gözeten

Karahitaylı sakinin öldürülmesi üzerine Barçuk’un Moğollara teslim olması sonrası Barçuk hükümdarlığa tâbi olan bir vatandaş olmuştur. Barçuk, aynı yıl içinde Cengiz tarafından takip edilen bir diğer bozkır kabilesi Merkilerin savunma talebini reddettiğinde Moğollara olan sadakatini göstermiş oldu. İki yıl kadar Barçuk’un Cengiz Han’la kişisel bir görüşmesi olmamıştı, ancak bu olay gerçekleştiğinde Cengiz kendisinden öyle memnun kalmıştı ki onu “imparatorun diğer oğullarıyla kardeş, beşinci oğlu” olarak kabul etmiş ve kızlarından bir tanesini ona eş olarak vermişti.3 Bu türlü ödüller Cengiz’in Barçuk’un erken dönemde istemli şekilde kendisine tâbi olmasına verdiği değere işaret eder. Barçuk onun hakimiyetindeki devletlerin yöneticileri arasında beşinci oğlu olarak kabul ettiği tek kişidir. Barçuk özel bir statüye sahiptir, çünkü Kulca’daki Uygur devlet başkanı unvanı olan İdukut’u korumuştur. Bunun yanı sıra Barçuk daha önce kendine tâbi olan ve Moğol İmparatorluğu boyunca yayılmış olan Uygurların, Uygur Devleti’ne dönüşlerine izin verilmesini sağlamıştır.4 Ancak diğer birçok açıdan Barçuk da diğer hakimiyet altındaki yöneticiler gibiydi. Örneğin 1216’da Nayman ve Harzem Şah’a karşı, 1225’de Tangutlara karşı yapılan askeri seferberliklerde Moğolların yanında yer almak zorundaydı.

Barçuk 1229-1241 civarındaki ölümüne kadar İdikut olarak yöneticiliğe devam etti. İdikutluk unvanı Barçuk’la son bulmadı, geleneksel Uygur uygulaması doğrultusunda torunları tarafından da devam ettirildi.5 Aslında Moğol İmparatorluğu hakimiyetindeki Uygurların ve siyasi yöneticilerin görece özerklikleri hakimiyet altındaki devletler arasında göze çarpar nitelikteydi, Barçuk’un 1209’da Cengiz’e teslim olmasıyla Uygur Devleti Moğol kontrolü altına girmişti. Barçuk hakimiyet altına girip de kendi ata yurdunda unvanına dokunulmadan yaşayan tek yönetici değildi,

bu Moğollar tarafından kendilerine olan sadakatin devamının sağlanması amacıyla uzun süredir uygulanan bir pratiktir.

Ancak Barçuk ve haleflerinin bir kısmı Uygur Devleti olarak özerkliklerinin bir kısmını devam ettirmişe benzer. Hanın gözü kulağı olarak hakimiyet altına alınan yerlerde gözeticilerin bulundurulması Moğollar için geleneksel bir uygulamadır; bu kişiler sivil ve askeri konularda geniş bir otoriteye sahiptir. İmparatorluğun ilk dönemlerinde bu kişiler genellikle Moğollardan oluşurdu ancak yerli seçkinler de atanırdı, özellikle bunlar Moğol hakimiyetine barışçıl yollarla girmiş ve onlara sadık devletlerin seçkinleri arasında iseler.6 En azından iki Uygur, Uygur Devleti şehirlerine gözetici olarak atanmıştır ancak Uygur Devleti başkentlerine değil.7 Uygurların kendi memleketlerine gözetici olarak atanıp, özellikle de Kulca'ya yabancı gözetici atanmaması İdikut'un ve diğer Uygur seçkinlerinin Uygur Devleti yönetiminde sahip oldukları özerkliğin bir göstergesidir.

Ancak Uygurların Moğol hakimiyeti altındaki özerklik dereceleri nereye kadardı? Bazı araştırmacılar onların Moğol İmparatorluğu'nda, siyasi ve idari özerkliğe sahip "beşinci bir hanlık" olarak özel bir yere sahip olduğunu yazar. Bu teori Barçuk'un Cengiz Han tarafından "beşinci oğul" olarak kabul edilmesine dayanır.8 Ancak Uygur Devleti'nin bu türlü özel bir statüye sahip olduğu ihtimali zayıftır, tıpkı hakimiyet altındaki diğer pek çok devlet gibi. 1209 sonrası Barçuk ve haleflerinden bir kısmının Uygur Devleti yönetiminde görece daha özgür oldukları doğru gibi görünse de, bunu Uygur Devleti'ne daha fazla özerklik verildiği anlamında yorumlamak yanlış olur. Barçuk'un torunlarının 1283 civarında Kubilay'ın, Kadü karşısında kontrolü kaybettiği döneme kadar İdikut olarak yönetimde bulunduğunu biliyoruz.9 Kulca'nın son İdikutu, Barçuk'un torunu Kaçkar Tekin'di. 1266'da İdikut oldu ve yaklaşık 1280 civarında Kubilay'ın

bölgenin kontrolünü kaybettiği dönemde öldü. Oğlu Ne’uril Tekin, babası, Kubilay karşıtı Moğolistan güçleri tarafından öldürüldüğünde deneyimsiz bir gençti. Babasının ölümü sonrası Uygur siyasi lideri oldu ve Kubilay’dan babasının ölümünün öcünü alması için ricada bulundu. Ancak yaşı ve deneyimsizliği yüzünden ricası kabul edilmedi ve bunun yerine Kubilay, Uygur hükümetini Kulca’dan Gansu bölgesindeki bir şehre taşıdı. Bu, Uygurların kendi anavatanlarını yönetmedeki özerkliklerinin sonu oldu ancak Uygur idari sisteminin sonu olmadı. Kuzey Çin’e gönderildikten sonra Ne’uril 1308’de İdikut oldu ve Moğollar, Yuan Dönemi boyunca İdikut unvanını aile üyelerine vermeye devam etti. Moğollar tarafından atanan son İdikut, 1350’lerin sonunda atanan, Barçuk’un yedinci kuşaktan torunu olan But/Bodun Sarı idi.10

Kulca’daki pek çok önde gelen Uygur aristokrat 1209’da Barçuk, Moğol hakimiyeti altına girdiğinde ona katılmıştır. Bu kişilerin İdikut ile Moğollara olan sadakatlarıyla dikkat çektikleri Çin kaynaklarında yer almaktadır. Bunlar arasında Uygur Devleti’nin İdikut’un hemen sonrasında gelen yüksek düzeyli bakanı Bilge Timur da bulunmaktaydı; kendisi, Kulca’daki Karahitay gözeticisi ile en az on kişinin ölümünde rol oynamıştır.11 Bu kişilerin çoğuna Uygur Devleti ya da Çin’de yüksek düzeyde idari görevler verilmiş ve bu kişilerin aileleri de Moğol Çini’nde aristokrat siyasi ve kültürel seçkinler olma geleneğini sürdürmüşlerdi. Aşağıda bir kısmını inceleyeceğimiz bu kişilerin hikayeleri İdikut’la ilişki içinde bulunmanın yeni efendileri yönetiminde de kendilerine birtakım kısa ve uzun vadeli yararlar sağladığı düşüncesini pekiştirir.

2. Moğol Çini’nde Uygurlar

1225 yılında Barçuk’un Cengiz’e yaptığı başvuru sonrası birçok Uygurun Uygur Devleti’ne dönmesine izin verilirken, birçok Uygur da kendilerine yeni kimlikler edinmek amacıyla imparatorluğun Kuzey Çin’i

de içeren farklı bölgelerine yerleştiler. Çin'de Uygurlar Semuran (çok farklı kategorilerden insanlar) adlı farklı bir sosyal ve idari sınıfın parçasıydı. Bu grup Orta ve Batı Asya'dan Moğollara tâbi olmuş, Çin'de onlar adına çalışan insanlardan oluşmaktaydı. Bu insanlar Çin nüfusunda Moğol hakimiyetini daha önce kabul eden insanlardan ve Moğollardan ayrılmaktaydı.12 Kültür düzeyi yüksek bir toplumdan gelmeleri ve Moğol hakimiyetini daha önce kabul etmelerinden dolayı Uygurlar, Çin'deki Semu sınıfının en önemli parçalarından biriydi. Uygurların Semuranlar arasındaki statüleri Çin'de sahip oldukları danışmanlık, idarecilik ve teknik pozisyonlara bakılarak anlaşılabilir.

Moğol İmparatorluğu'nun önemli bir parçasını dil oluşturuyordu; cahil bir kabile konfederasyonu nasıl bilgili ve yerleşik toplumlara hükmedebiliyordu? Cengiz'in başından beri anlamış göründüğü cevap idarecilik konusunda deneyimli olması, bilgili insanları kullanmasıydı. Uygurlar bu tanımlamaya uymakta ve bu nedenle İmparatorluğun ilk günlerinden itibaren dil uzmanları ve idareci olarak çeşitli pozisyonlara gelmekteydiler. Moğollara hizmet eden ilk ve en önemli Uygurlardan biri Tatar Tonga idi.13 Cengiz tarafından 1204'te fethedilen bir başka Orta Asya bozkır kabilesinde vergi toplamaktan ve idari sistemden sorumluydu. Cengiz, Tatar'ı yakın çevresine Uygur yazı dilini öğretmekle görevlendirmiş ve bu 1269'da Kubilay'ın Tibetçe 'Phags-pa' yazısını getirmesine kadar Moğolların resmi yazı dili olarak kalmıştı. Cengiz'in seçiminin, Uygur kültürünün bozkırdaki en eski okur yazar kültürlerinden biri olması gerçeğinden kaynaklandığı açıktır ve bu kültür Moğollar ile diğer göçebe bozkır halkı için Çin kültürü kadar değerli bir kültürdür. Tatar ele geçirildiği zaman kendi görevine ait imparatorluk mührünü kullanmaktaydı ve Cengiz, kendisinden Moğollara bu mührün neden ve nasıl kullanıldığını da öğretmesini istemişti. Bunların hepsi Cengiz'in idari

araçların, hali hazırda kullanılan okur-yazar ve deneyimli personel yoksunluğunun farkında olduğunu ve bu konularda bilgili ve deneyimli diğer bozkır insanlarını kendine ve yakın çevresine bunları öğretmekte kullandığının göstergesidir.

Barçuk’un teslim olması ardından Çin’e giden pek çok Uygur birçok Moğol prensinin ve imparatorluğa yakın kişilerin saraylarında idari pozisyonlar elde etmiştir. Örneğin, Uygur Bakanı Bilge Timur’un küçük kardeşi ve kuzeni, Cengiz’in en küçük kardeşi Odçikin Timur’un danışmanlığını ve öğretmenliğini yapmışlardır.14 Bu türlü prestijli görevlerin kendi ana dilleri ve edebiyatları konusunda bilgili olmalarından ileri geldiği yönündeki kaynaklar oldukça açıktır. Bu iki adam Shandong bölgesinde kendilerine verilen görevleri yerine getirdiler, ayrıca Moğol Çini’nde soyadı olarak Xie’yi alan büyük bir ailenin atalarını oluşturmaktaydılar. Birçok Xie aile üyesi atalarının statülerini devam ettirip daha sonraki Moğol dönemlerinde de idari pozisyonlar üstlendiler. Bir başka Uygur, Beşbalıklı Mengsus, Kuzey Çin, Zhending’de Toluy’un topraklarında vergi toplama görevini üstlenmiştir.15 Bu gelirler Moğol prensleri için oldukça önemli kaynaklardı ve Semu bireyleri ile aileleri yeterli idari bilgi ve deneyime sahip olduklarından dolayı bu toprakları yönetme görevine getirilmekteydiler. Toluy’un topraklarının idaresini alan bir yönetici olarak Mengsus da bu topraklarda yaşayanlar üzerinde muhtemel bir iktidara sahipti ve eğer düzenlenmemişse bu gelirin prenslerce nasıl kullanılacağı konusunda da tavsiyelerde bulunmaktaydı.

Bazı Uygur seçkinleri Moğol fethinden sonra kendi anavatanları olan Uygur Devleti nezdinde de birtakım idari görevler üstlenmişlerdi. Örneğin Barçuk’la birlikte teslim olan, Kulca’da yüksek düzeyde bir görevlinin oğlu olan Yüduoşiyena, Cengiz tarafından Kuzey Uygur Devleti’nde bir şehrin gözeticisi olarak (Gözeticiler hakkında yukarıda yazılanlara bakınız), hem

idari hem de askeri konularla ilgilenmek üzere atanmış ve otoritesinin simgesi olarak Uygur imparatorluk unvanları ile Moğol imparatorluk amblemi kendisine verilmişti.16 Diğer Uygurlar da gözetici olarak Kuzey Çin'in değişik bölgelerine atanmıştı. Aslında Uygurlar Yuan Hanedan tarihinde adı geçen gözeticilerin yüzde onunu oluşturmaktaydı.17

Yuan Hanedanı Dönemi'nde Uygurlar merkezi ve bölgesel hükümetlerde bir kısmı üst düzey görevler olmak üzere farklı görevler üstlenmişlerdir. Başkentteki merkezi sarayda Moğollar tarafından atanan 52 başöğretmenden (Sangong Taifu) biri Uygur idi.18 Bu, Moğol imparatorları tarafından yüksek düzeyli resmi görevlilere verilen üç önemli unvandan biridir ve bu unvanın büyük bölümü Moğollara verilmiştir (yüzde 72). Yalnızca dokuz Semuran bu unvanla şereflendirilmiştir. Yuan sivil yönetiminde Merkezi Sekreterya en önemli kurumlardan biriydi ve sırasıyla genel sekreter, bir kıdemli konsey üyesi, bir ast konsey üyesi ve dört parti konsey üyesinden oluşmaktaydı. 43 kıdemli konsey üyesinden (You Chengxiang) biri ve 49 ast konsey üyesinden (Zuo Chengxaing) üçü Uygur idi. 1268'de kurulan denetleme kurulu hem sivil hem de askeri görevlileri denetlemekle yükümlüydü ve imparatorla doğrudan ilişki içinde çalışmaktaydı. 11 Başdenetçinin (Yushi Dafu) biri Uygur idi. Bu birim adalet sistemini de denetlemekteydi, Uygurlar için ayrı bir mahkeme (duhufu) bulunmaktaydı. Askeri İşler Kurumu (Shumi yuan) birçok Moğol, Semu ve Çin birimini yönetmek amacıyla 1263'te kurulmuştur. 22 Askeri İşler Kurumu başkanından üçü Uygurdu.

Merkezi Sekreterya ve ona bağlı birimler saray ve başkentten sorumluydu. Başkent bölgesi dışındaki 11 bölge seyyar (birim) merkezi sekreteryalarınca (Xing zhongshu sheng) yönetilmekteydi. Cengiz Kuzey Çin'de kullanılan Jin sistemini doğrudan alarak bu sistemi kullanmaya 1214 yılında başlamıştır. Yuan Dönemi'nde, yetmiş birim sekreteryasının (25

Semuran ve 39 Moğol bu görevi yürütmüştür) altısına Uygurlar başkanlık etmiştir.

Önde gelen Uygurlar Moğol hükümetinde siyasi kararların alınmasında da etkin olmuştur. Bu konuda güzel bir örnek olarak Uygur Personel Bakanı, Xie Zhedu ve para reformundaki rolünü örnek gösterebiliriz.19 Xie Zhedu Uygur Xie ailesinden gelmekte olup, Bilge Timur'un torunlarından biridir, Yuan Çini'ndeki siyasi ve sosyal çevrelerde etkindir. Zhedu, jinshi derecesini alan ve yüksek düzeyde sivil görevlere atanan beş kişiden biridir.20 Zhedu resmi kariyerine 1340'ların ortasında Personel Bakanı (Libu shangshu) olarak atanmasıyla başlar. Sivil hizmet görevlilerini seçen, atayan ve değerlendiren üç bakandan biriydi. 1351'de Zhedu, Konsey Üyesi Toghto, Hazine Bakanı Wu Qi'nin yanı sıra, Yuan para biriminin büyük çapta yeniden yapılandırılmasını öneren üç yüksek düzeyli bakandan biriydi. Zhedu'nun bu önemli siyasi karardaki anahtar rolünü Yuan Hanedanlık tarihi yazmaktadır.21

Uygurların bir kısmı da merkezi hükümette danışma, ideoloji ve dini bürolarda hizmet vermekteydi. Merkezi hükümetteki en önemli danışma ve ideoloji bürosu Hanlin Akademisi idi. 700'lerde kurulan bu birim, başlarda imparatora hükümet fermanlarını yazmakta yardımcı olan ve imparatorluk destekli tarihçeleri bir araya getiren akademisyenlerden oluşmaktaydı. Moğol Dönemi'nde Hanlin ve Ulusal Tarih Akademisi olarak devam etmiş ve birçok Uygur Hanlin'de farklı görevlere atanmıştır. Bu kurumun en önemli görevlerinden biri de daha önceki hanedanlık hikayelerinin bir araya getirilmesidir. Dört Uygur Liao, Jin ve Song tarihlerinin editörleri iken, birçok Uygur da yazıcılık ve memurluk gibi daha düşük düzeyli görevlere atanmıştır.22 Bu konumlar oldukça önemliydi, çünkü daha önceki hanedanlıkların tarihleri, daha önceki rejimlerin hatalarını ortaya koymuş ve Çin hanedanlıkları içinde Moğol Yuan Hanedanlığı'nı meşrulaştırmıştır.

Bir başka önemli ideoloji ve danışmanlık kurumu da Kuizhang birimidir. Kuizhang Birimi 1329'da Togh Timur tarafından kurulan Çin klasikleri ve tarihi hakkında imparatora ders vermek amacıyla bir grup akademisyenin oluşturduğu bir forumdur.23 Birçok Uygurlu bu kurumda farklı zamanlarda görev yapmıştır, bu kuruma katılımlarının Moğol sarayında güçlü olan Konfüçyusçuluğun belirli okuluna kabul edilmelerine bağlı olması muhtemeldir. Örneğin Kara Igaç Buyruk'un torunlarından Uygur Şalaban, son Yuan İmparatoru Toghon Timur tarafından Kuizhang'a Büyük Hoca olarak atanmıştır.

Birçok Uygur, Moğol Dönemi boyunca Çin'de bölge, şehir ve ilçe düzeylerinde görevler almıştır. Moğol Dönemi'ndeki yerel gazeteler, yazılar ve kişisel bilgilerde yerel düzeyde Moğollara hizmet eden Uygurların, hizmet dönemleri, unvanları ve diğer kişisel bilgilerine ilişkin kayıtlar bulunmaktadır. Tüm bunlar Uygurların Moğol hakimiyeti sırasında Çin'de önemli görevlere getirildikleri ve yeni efendileri gözünde iyi yerlere sahip olduklarını söylemek için yeterlidir.

Sosyal Tarih

İdikut'la ilişkileri ve Moğollara duydukları sadakat Çin'deki Uygur diasporası için önemli bir sosyal sermaye olmuştur. Uzun dönemde yaşamlarını idame ettirmeleri için, birçok Uygur Semuranı Moğolistan Çini'nde sosyal seçkinler olarak çeşitli kimlikler yaratmıştır. Bu durum, bu kişilerin Çinli seçkinlerle ilişkide olduğunun göstergesidir ve bunların bir çoğu yabancı Çinliler ve fethedenler-fethedilenler arasındaki uçurumu aşarak sonunda Çinlilerin sosyal ve kültürel eş değerleri konumuna yükselmiştir.

1. Yasal Statü

En erken dönemlerden beri İdikut'la bir bakımdan ilişkisi olan Uygurlar özel bir yargı sistemine tâbi tutulmuştur. Bir Uygur ve Çinli

arasındaki anlaşmazlıkta Uygur ve Çinli görevlilerden oluşan mahkeme karar alırdı.24 Bu özel mahkeme hem Kulca hem de Kuzey Çin'de bulunan Uygurların davaları ile ilgilenirdi ve temelinde de özel Uygur hakimlerinin (Weiwuer duanshiguan) atanması yatıyordu. Bu mahkemeler sonunda 1281'de resmi, ayrı bir mahkemeye dönüştürüldü.25 Yuan kanunlarında, Yuan Dianzhang, Uygurların muhtemelen diğer Semuranlara verilmeyen özel bir statüden yararlandığının göstergesi olarak Uygurlara atıfta bulunan kısımlar bulunmaktadır. Bu konuda ilginç bir örnek Uygur yas düzenlemelerini içeren bir yönetmeliktir.26 Bu metinde ilk olarak geleneksel Uygur yas ritüelleri tanımlanır, daha sonra kendi gelenekleri yerine Çin geleneklerini takip eden Uygurlara ilişkin bir kınama yer alır. Bu metnin yazılış tarihi kesin olmasa da, Kubilay Dönemi'nde (1260-64 civarı) yazılmış olması muhtemeldir. Bu yönetmelik birçok Uygurlunun kendilerini Çin kültürüne adapte ettiklerini yazmaktadır. Bu da o dönemin saray çevreleri için olumsuz bir gelişmeydi.

Moğolistan Çini'nde Uygurların yararlandığı bir diğer ayrıcalık da sivil hizmet sınav sistemidir. Yukarıda da belirtildiği üzere, Moğollar sınavları 1315 yılında yeniden düzenlemiştir. Hizmet derecelerinin yüzde ellisi Moğolların yanı sıra Uygurlar ve diğer Semuranlara tahsis edilmiştir. Yine Çinlilere göre sınavlarda kendilerinin daha az, daha kısa ve farklı sorular cevaplama zorunluluğu vardı.27 Bürokrasideki görevlerden yalnızca yüzde ikisi sınav sonuçlarına göre belirleniyordu; bu yüzden de Moğolistan Çini'nde bunlar asla bir pozisyona atanmanın birincil yolu olamadı. Semuran ve Moğolların ayrıcalıklı konumu ise bürokraside baskın konumda olmalarına yardımcı oldu.

2. Sosyal Statü

Uygur diaspora seçkinlerinin Çin'de kültürel seçkinler olarak yer almalarının önemli nedenlerinden biri de Çin kültürüne katılımlarıdır. Bu,

Çin'deki baskın ideolojik ekol olan Konfüçyusçuluğu kabul etmek ve bunu uygulamak anlamına gelmektedir. Zaman içerisinde Konfüçyusçular Hanlin ve Moğol sarayındaki danışmanlık kadrolarında öne çıkar hale geldiler ve birçok Uygur da bu birimlerde görev aldı. Uygurlu Konfüçyusçular için en iyi örneklerden biri de Lian Xixian'dır.[28] Kubilay Han, ona Konfüçyus felsefesini iyi bilmesinden dolayı "Lian Mencius" takma adını verdi. İki kez Merkezi Sekreterya'ya atandı ve birçok diğer üst düzey konumda da görevler aldı. Lian ailesi Konfüçyusçu geleneği de

vam ettirip, yüksek düzeyde görevlere getirilmişlerdir. Örneğin Xixian'ın torunlarından biri Lian Qashan Qaya Liao, Hanedanlık tarihinin editörlerinden biridir.

Önde gelen birçok Uygur da Konfüçyus öğretisine olan bağlılıklarıyla bilinirler ve zamanın birçok önemli Çinli akademisyeni ve yazarı Uygurları kültürel ve entelektüel eş değerleri olarak kabul etmişlerdi. Örneğin Uygurlu Xie ailesi de Konfüçyusçu öğretiye olan bağlılıklarıyla tanınırlar. Hükümet politikasındaki rolünden daha önce bahsedilmiş olan Xie Zhedu öğrencilerini eğitmek için Güneydoğu Çin'de, Liyang şehrinde bir aile evi ve çalışma salonu inşa etmiştir. 1340'larda Güneydoğu Çin'deki sosyal koşulların kötüleşmesi üzerine yazan Liyanglı bir Çinli yazar da Zhedu'dan insanların kendilerine örnek alması gerektiğini söylediği bir aile davranışı örneği verirken bahsetmiştir.[29] Kong Qi'ye göre Xie Zhedu'nun ahlaki bütünlüğü Konfüçyus değerlerine olan derin bağlılığından kaynaklanmaktadır, böylece ailenin ve sonunda da toplumun dağılmasını engelleyen bir şekilde ailesini düzenli tutmaya muktedir olmuştur. Konfüçyusçu düşüncenin belirli ekolleriyle ilişkide olmak özellikle Yuan hanedanlığının son dönemlerinde kişinin ideoloji ve danışmanlık birimlerinde görev almasında oldukça etkili olmuştur ve Uygurlar da bu

türlü görevlere Konfüçyusçu bağlantılarıyla atanmıştır. Örneğin Xie Zhedu'nun oğullarından biri, Xie Boliaoxun, 1349'da Moğol Hanedanlığı'nda belirli olan varise eğitim vermek üzere kurulan Açık Varis (Duanben Tang) biriminde bir göreve atanmıştır.30 Moğolistan Çini'nde önde gelen Konfüsyuçulara dahil olmuş Uygurluların tümünü saymak için yerimiz yeterli değildir.

Çok sayıda Uygur, Moğolistan Çini'ndeki eğitimli seçkinler ve yazarlar arasına katılmıştır. Birçok Uygur eğitimli insan Konfüçyusçu öğretiye bağlı değildir ancak bu öğretiyle ilişki belirleyici unsurdur. Aslında Budist ve Taoist inançlara sahip olan Uygurlar da edebi yetenekleriyle ön plana çıkmışlardır. Kişinin edebi konumunun önemli göstergelerinden biri de tarzı ya da mahlasıdır (sırasıyla, zi ve hao) ve bu isimlerle tanınan en az 34 Uygurun varlığını biliyoruz.31 Bu bireylerin tümü ya kendileri edebi eserler yazmış ya da çağdaşları tarafından kendileri hakkında eser yazılmıştır. Uygur yazarlarının yazdığı ya da onlara atfedilen eserlerin tam bir listesini kimse yapmamıştır ve birçok materyal bugün mevcut değildir. Ancak, konuyla ilgili isimlerin ve ilgili eserlerin rastgele düzenlenmiş bir örneği birçok Uygurlunun makaleler, şiirler yazdığını ortaya koymuştur.32 Burada bahsedilecek pek çok örnek vardır; ancak bunların hepsinin üstünde Uygurlu şair Guan Yunshi vardır. Bu verimli şair muhtemelen dönemin en ünlü Uygur şairiydi, ve hayat hikayesi Çin'deki diğer Uygurlu edebiyatçılardan farklı değildi.33 Uygur adı Xiaoyunshi Kaya olarak da tanınan Guan, Barçuk'un teslimiyetinden beri Çin'de yaşayan ve uzun süredir de Moğollara hizmet etmekte olan bir Uygur ailesinden gelmekteydi. Guan başarılı bir Semu görevlisi olmasının yanı sıra, başarıları Çinliler ve yabancılar tarafından da takdir edilen bir kültürel seçkindi. İmparatorluk Akademisi ve Tarih Birimi'nde yüksek düzeyde bir göreve gelmiş ve 1315'teki sivil sınavların yeniden yapılandırılmasına ilişkin

çalışmalarda yer almıştır. Aynı zamanda Konfüçyus öğretisi bilginliği ile tanınır; dönemin en saygın Konfüçyusçu akademisyenlerinin yanında çalışmıştır. Farklı stillerde ciltlerce şiir yazmıştır. Guan hem siyasi hem de kültürel alanda başarılı olmuş bir kişidir.

Çince ya da Uygurca yazı konusunda tüm Uygurlar Guan gibi miydi? Bazı Uygurlar kesinlikle Uygurca yazmaktaydı; önde gelen Uygurların biyografileri kendi ülkelerine ve dillerine ilişkin bilgileri içerir. Çin'de mütercim ve tercüman olarak çalışan birçok Uygur tabii ki Uygurcayı, Moğolcayı ve muhtemelen Çinceyi çok iyi düzeyde bilmekteydi. Yuan Hanedanlığı Dönemi'nin ortalarında edebi çevrelerin üyesi haline gelmiş olan Uygurların pek çoğu kuşkusuz Çince yazmaktaydı. Bu kişilerin Çinli eş değerleri Uygurca bilmezdi ve edebi dilin büyük kısmını belirli Çince şiir stilleri ve Çin dilinin kullanımı oluşturmaktaydı. Bu daha sonraki dönem Uygurların pek çoğunun edebi konularda ön plana çıkıp, Çin kültürüne adapte olmalarının göstergesidir.

Ancak Çin kültürüne uyum sağlamaları Uygur mirasını bıraktıkları anlamına gelmemektedir. Yuan Hanedanlığı'nın son dönemine kadar birçok Uygur, Uygur tarzı isimler kullanmaya devam etmiş, birçoğu da çocuklarına Uygur kültürünü öğretmiştir. Çin tarzı soyadları almış olan bazı Uygurlar, içinde Uygur kültürünü barındıran soyadları da kullanmıştır. Bu Xie ailesi için geçerlidir. Bir çok önde gelen Uygur ailesi Uygur çevrelerinde evlilik kurmaya devam etmiştir.[34] Bunun siyasi amaçları da olabilir, ancak bu aile bağları önemli olmaya ve Uygur mirası da bu ailelerde öğretilmeye devam etmiştir.

Sonuç

Çin'deki Uygurların İdikut'la ilişkide olmaları Moğol idari sisteminde siyasi ve sosyal seçkinler olarak kimlikleri ve konumları için önemlidir. Teslimiyeti sonucu Barçuk ve çevresindekilere verilen onur bu kişilerin

Moğol yönetimi altında idari ve danışmanlık kariyerine sahip olmalarına olanak vermiştir. Bu ilk kuşak Uygur diasporasının torunları siyasi iktidarlarını sürdürmek ve sosyal seçkinler olarak da kimliklerini devam ettirebilmek için Kulca yerlisi kimliklerini korumaya devam etmişler. Uygurlar Uygur kimliklerini yitirmemiştir; bunun yerine Çin'de bir diaspora grubu olarak ayakta kalmak için her iki kültürün en iyi yanlarını birleştiren bir kombinasyon oluşturmuşlardır. Yabancı toplumlar ve Çin toplumu arasındaki sınırları aşmadaki başarıları da Uygurların Çin'de uzun süre ayakta kalabilmelerini sağlamıştır. 1368'de Moğol iktidarı sona erip, birçoğu bozkıra döndüğünde, Semuran olarak Moğollara hizmet eden Uygurların çoğunluğu Ming Hanedanlığı'nda da başarılı olmuş ve Çin'de siyasi ve sosyal seçkinler olarak yaşamaya devam etmişlerdir.

1 Kulca ya da Uygur ismi olan Koço için, bkz. Abe Takeo "Where was the Capital of the West Uighurs?", Silver Jubilee Volume of the Zinbun Kagaku Kenkyusyo, (Kyoto: Kyoto Üniversitesi, 1954): 435-450, ve Shimazaki Akira, "On Pei-t'ing (Bisbaliq) and Ko-han Fu-t'-u-ch'eng", Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 32 (1974): 99-117.

2 Thomas T. Allesen, "The Yuan Dynasty and the Uigurs of Turfan in the 13th Century, " China Among Equals, yay. Morris Rossabi, (Berkeley: Kaliforniya Üniv. Yay., 1983: 243-280) Barçuk'un Cengiz'e teslim oluşunu anlatır. Bkz. Yuan Dynastic History (Yuanshi) 122 (cilt 10, s. 2999-3002) bir kısmı Emil Bretschneider tarafından çevirilen Barçuk'un biyografisi için, Medireview Researches from Eastern Asiatic Resources, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & co., 1910, cilt 1, s. 249-250.

3 Allsen, s. 247.

4 Allsen, s. 248.

5 Volker Rybatzki, “Titles of Turk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions, Central Asians”, Central Asiatic Journal, 44. 2 (2000): 253-4, Barçuk sonrası İdikutları sıralar.

6 Darughuachi görevi için bkz. Elizabeth Endicott-West, Mongolian Rule in China: Local Administration in the Yuan Dynasty. Harvard-Yenching Enstitüsü no. 29. Cambridge, MA: Council on East Asian Studies, Harvard Uni. Yay., 1989, ve Igor de Rachewiltz, “Personnel and Personalities in the North China in the Early Mongol Period”, Journal of the Economic and Social History of the Orient 9 (1966): 88-144.

7 Allsen, s. 251.

8 Abe Takeo bu noktayı işaret eden ilk araştırmacıydı. Bkz. “Where was the Capital of West Uighurs?” Silver Jubilee Volume of the Zinbunkagaku Kenkyusyo, Kyoto: Kyoto Uni. (1954): 435-450. Bkz. Thomas J. Barfield, The Perilous Frontier, Cambridge, MA: Basil Blackwell, 1989. Allsen Uygur Devleti’nin beşinci hanlık olduğu teorisine karşıdır. Bkz. bu konudaki iddialarına s. 249-250.

9 Kadü ve Kubilay arasındaki çekişmenin tarihi ve Uygur Devleti’ne yansımaları için bkz., Michal Biran, Qaidu and the Rise of Independent Mongol State in Central Asia, Surry: Curzun Press, 1997.

10 Bkz. Qian Daxin’in Yuan Çini’ndeki Semuran kabilelerine ilişkin tablosuna Ersiwu Shi bubian (Supplements to the Twenty-Five Dynastic Histories), Kaiming ed., Shangai, s. 8334.

11 Li Futorng, “Weiwuerren duiyu Yauncho jianguo zhi gongxian”, Yuan Hanedanlığı’nın Kurulması Aşamasındaki Uygurlar, np. 1938, yeniden basım, Pekin: Zhongua Shuju, 1980, ve Yanai Watari, Yuandai Meng Han Semu daiyu kao (Yuan Çinindeki Moğollar, Han ve Semu Halklarının Gördüğü Uygulamalar Üzerine Bir Çalışma), çev. Chen Jie ve

Chen Chingjuan, Taibei: Shangwu Yinshuagan, 1963, Çin'deki Moğollar tarafından uygulanan dört sınıflı sistem konusu için.

12 Bkz. Meng Siming, Yuandai Shehui Jieji Zhidu (Yuan Hanedanlığının Sosyal Sınıf Sistemi), np. 1938, yeniden basım Pekin: Zhonghua Shuju, 1980, ve Yanai Watari, Yuandai Meng Han Semu daiyu kao (Yuan Çini'nde Moğollar, Han ve Semu halkının gördüğü Muameleler), çev., Chen Jie ve Chen Chingjuan, Taibei: Shangwu Yinshuguan, 1963, Çin'de Moğolların uyguladığı dört sınıflı sistem için daha ayrıntılı bilgi.

13 Tatar Tonga için bkz. J.-P. Abel Remusat'ın biyografisine Nouveaux Asiatiques 2 (1829), ve Igor de Rachewiltz, "Turks in China Under the Mongols", China Among Equals, ed. Morris Rossabi, Berkeley: Californiya Uni. Yay. (1983); 283-284, n. 9.

14 Çin'de önde gelen Uygur ailesi ile ilgili daha derin bir çalışma için, bkz. Michael C. Brose, Strategies of Survival: Uyghur Elites in Yuan and Early Ming China, Doktora Tezi, University of Pennsylvania, 2000.

15 Biyografisi için bkz. Yuan Dynastic History (bundan böyle Yuanshi) 124 10: 3059.

16 Kara Igaç Buyruk'un biyografisi için bkz., Yuanshi 124 (10: 3046-48).

17 Bu gözeticilerin yüzde 32'sini Moğollar, yüzde 35'ini de Semuranler oluşturmaktaydı. Bkz. Liu Zhongwen, Yuan Hanren diwei kao (Yuan Çini'nde Çinlilerin Statüsü üzerine bir Çalışma), np, Taivan, 1968, tablo 33, 35, 37, 39, 41 ve 43.

18 Uygur görevlileri konusundaki bilgiler Liu'dan alınmıştır. Ben burada Farquhar'ın idari terimler ve ünvanlar üzerinde yaptığı çevirileri kullanıyorum.

19 Zhedu ile ilgili bilgili için bkz. Brose'un Xie ailesi üzerine çalışmalarına. Özel olarak bu reform için bkz. Herbert Franke, Geld und

Wirtschaft in China unter den Mongolen-Herrschaft: Beitrage zur Wirtschaftsgeschichte Wirtschaftgeschihte der Yuan-Zeit, Leipzig: Otto Harrasowitz, 1949, s. 34.

20 Jinshi derecesi en yüksek üç hizmet sınavından biridir, bu sınav civil bürokrasideki görevlere gelinmesini sağlar. Bu sınav sistemi 1315'te Çin'deki Moğollar tarafından oluşturulmuştur ve yabancılar (Moğollar ve Semuran) ile Çinliler için farklı sınav çeşitleri bulunmaktaydı.

21 Bkz. "Chao Fa", Yuanshi, 97, s. 2483-85.

22 Shang Yanbin, "Yuandai Neiqan Weiwuerren de fenbu ji qidui Han Wenhua de xishou" (Yuan Çini'nde Uygurların Dağılımı ve Çin Kültürüne Entegrasyonları), Minzu Yanjiu 1997, no. 1, Önde gelen Uygurların etkinliklerinin imparatorluk tarihindeki rolü konusunda bilgi verir. Bakınız Hok-lam Chan, "Chinese Official Historiography at the Yuan Court: The Composition of the Liao, Chin and Sung Histories", China Under Mongol Rulei, ed. John D. Langlois, Jr., Princeton: Princeton University Press, 1981: 56-106.

23 Kuizhang Birimi için bkz., Chiang I-han, Yuandai Kuizhangge chi Kuizhang renwu (Yuan Hanadenlığında Kuizhang Birimi ve Personeli), Taibei: Lianjing chubanshe, 1981, ve Farquhar, p. 131.

24 Paul Heng-chao Ch'en, Chinese Legal Tradition Under the Mongols, Princeton: Princeton Uni. Yay (1979): 86.

25 Bkz. David M. Farquhar, The Government of China Under Mongolian Rule: A Reference Guide, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, (1990): 245.

26 Bkz. Francis W. Cleaves, "Uighuric Mourning Regulations", Journal of Turkish Studies 1 (1977): 65-93.

27 Bkz. Benjamin A. Elman, "An Early Ming Perspective on Song-Jin-Yuan Civil Examinations, The Song-Yuan-Ming Transition: A Turning

Point in Chinese History?", UCLA, Haziran 1997. Çin sınav sistemi tarihçesi için bkz. Elman'ın A Cultural History of Civil Examinations in Late Imperial China, Berkeley: University of California Press, 2000.

28 Lian Xixian ve Lian Ailesi sıkça çalışılmış önde gelen Uygur Semuranlerindendir. Bkz. Chen Yuan, Western and Central Asians in China Under Mongols, çev. Ch'ien Hsing-hai ve L. Carrington Goodrich, Los Angeles: Monumenta Serica, University of California, 1966, s. 21; C. Hsiao, "Lien His-Hsien (1231-1230)" Hanın hizmetinde, s. 480-99; Wang Meitang, "Yuandai neiqan Weiwuerzu shijia-Lianshi jiazu kasohu" (Yuan Çini'ndeki Uygur Kabilelerinin Dağılımı-Lain Ailesi Üzerine Çalışma) Symposium on Yuan History ve Song-Yuan Culture, Guangzhou, 1997; ve Guan Yuche, "Yuandai Weiwuerzu zhengzhijia Lian Xixian" (Yuan Hanedanlığı Uygurlu Resmi Görevli Lian Xixian) Yuanshi Luncong 2 (1983): 241-250.

29 Kong Qi, "Kulca Xie Zhe" (Kulca'ın Bay Xie Zhe'si) Zhizheng zhiji 3: 116-117 (yeniden basım: Guji, Chubanshe, 1987). Kong Qi ve Liyang için bkz. Paul J. Smith, "Fear of Gynarchy in an Age of Chaos: Kong Qi's Reflections on Life in South China under Mongol Rule", Journal of the Economic and Social History of the Orient 41. 1 (Şubat, 1998): 1-95. Bkz. Zhedu ile ilgili Brose, s. 250.

30 Bkz. Brose, s. 275. Siyasi ve kültürel bir seçkin olarak Xie Boliaoxun üzerine daha fazla bilgi için bkz. John Dardess, Conquerors and Confucians: Aspects of Political Change in late Yuan China, New York: Columbia University Press, 1973. Geç Yuan Dönemi politikaları içinde Duanbeng Tang'ın rolü üzerine özellikle s. 97.

31 Shang Yanbin, s. 68-69.

32 Bkz. Igor Rachewiltz ve May Wang, Reportery of Proper Names in Yuan Literary Sources, 3 Cilt, Taipei: Southern Materials Center, 1988, ve

Wang Deyi, Li Rongcun ve Pan Bocheng, Yuanren Zhuanji ziliao suoyin (Yuan Figürleri Biografik Materyalleri İndeksi) 5 cilt, Taipei: Xinwenshuang Chubanshe, 1980.

33 Richard John Lynn, Kuan Yun-Shih, Boston: Twayne Yay., 1980 bu kişi ile ilgili bir çalışma yapmıştır.

34 Bkz. Hong Jinfu, "Yuandai Hanren yu Fei Hanren Tonghun Wenti Chutan" (Yuan Hanedanlığı'nda Çinliler ve Çinli olmayanların Yaptığı Evliliklere Dair bir Ön Çalışma), Shihuo Yuekan 6. 1-2 (Mart 1977): 646-665, ve 7. 1-2 (Nisan, 1977): 11-131.

Hangisi Karahanlıların Kökeni; Uygurlar Mı Yoksa Karluklar Mı? / Prof. Dr. Juten Oda [s.255-259]

Toyohashı Sozo Üniversitesi / Japonya

Önsöz

Türk ve Uygur İmparatorluklarından oluşan Türklerin Göçebe Kabile Konfederasyonu günümüz Moğolistan bozkırlarında hayvancılıkla uğraşarak hemen hemen üç yüzyıl boyunca büyük bir refah dönemi yaşadı, ama en sonunda 840'ta çöktü. Uygur İmparatorluğu'nun çöküşü Türkleri Ötüken'den ayrılmaya zorladı. Tang hanedanlığı ile ilgili Jiu Tangshu (eski Tang yıllıkları) olarak bilinen Çin tarihçesi bu olayı aşağıdaki gibi açıklar:

"Uygur sarayında Sazhi adında bir vezir -bakan- vardı. Bakan batıya doğru ilerledi ve on beş tane göçebe kabile ve beş kardeş: Pang Tegin (kız kardeşinin oğlu), Lubingefen veya Lu ve Efen (Pang Tegin'in oğulları, ve diğerleri) Karluk topraklarına sığındı. Bununla birlikte, bazıları Tibet'e (sonra Ganzhou Uygurlarının yurdu) kaçtılar ve diğer bazıları Tang hanedanlığının eski bölge karargahı olan Ansi'ye kaçtılar. Çin'i kuşatmaya çalışan ve Çin'in kuzey bölümüne yakın bir yerde karargah kuran (kağanları Wujie Tegin idi) on üç göçebe kabile güneye gittiler." (Eski Tang Yıllıkları-Old Tang Annals-16. Cilt, bölüm 195, s. 5213, ed. Zahonghua shuju, 1967).

Abe'nin Batı Uygurların Tarihi ile ilgili çalışmasına göre (1955, s. 235-239), güneye giden ve binden fazla insandan oluşan on üç kabileden bir çoğu kontrolü kaybetti ve 847 gibi ortadan kayboldu. Bununla birlikte, bazılarının batıya gittiği ve oradaki kabilelere katıldığı söylenir. Batıya giden kabilelerin toplam sayısı bilinmemekle birlikte iki veya üç yüz bin

olabilir. Aşağıdakiler bu konu hakkında Çin tarihi üzerine modern bir çalışmaya dayanan bilgilerdir.

1. Ansi Uygurları

Uygur İmparatorluğu dağıldıktan sonra, insanlara her zamankinden çok umut veren yukarıda adı geçen Pang Tegin idi. Pang Tegin Yangi (Argi, Karashahr: Tang Hanedanlığının eski Ansi karargahı)'ye göç etti. Göçebe kabileler muhtemelen Doğu Tianshan'da Yıldız Vadisi civarında yerleşti. Pang Tegin hakkında bazı kayıtlar Çin'de kalır (856). "UluE t (a) ngrida qut bulmi{ alp külüg bilga qaEan" (Türkçe uzun bir unvan) gösterir ki, Tang hanedanlığı Uygur elçisinin ricası üzerine kralın meşruluğunu kabul etti. (Tang da-zhaoling ji, ed. Sung Shou ve Sung Minqiu, bölüm. 128, 129, s. 692-693, 698, Zhongguo xueshu leibian, Ding wenshuju Press, Taipei, cf. Fujieda, 1942, s. 504-506; Hamilton, 1986, s. xvi). Ama teşekkürlerini sunmak için gelen Tang heyeti Yizhou'nun kuzeyinde karla kaplı Xueshan dağının güney eteklerinde farklı gruplardan oluşan bin silahlı Uygur tarafından saldırıya uğradı, ve heyettekiler bu görevi yerine getiremediler. Pang Tegin ile ilgili diğer bir kayıt, o dönemde Tianshan'daki Jinsha-ling dağı civarında iki yüz bin nüfuslu değişik grupların olduğunu gösterir. (Xin Tang-shu (New Tang Annals), 19. Cilt, bölüm 215b, s. 6069).

2. Ganzhou Uygurları

911'de Dunhuang'dan getirilen 3633 nolu Pelliot Dokümanları Hesi Geçidi'ndeki Ganzhou Eyaleti'nde bir kralın veya hanın varlığını teyit eder. 924'te ortaya çıkarılan Çin tarihi ilgili bazı kayıtlarda kralın gerçek ismi açıklanmıştır. Moriyasu tarafından yazılan Dunhuang tarihine göre (1980, s. 309-313), krallık muhtemelen en erken 890'larda kuruldu. 890'dan

1028'e kadar 11 kral görüldü. (cf. Pinks, 1968, s. 102). Yaghlakar, kralın ismi, kökenini göçebe Uygurlardan bir yönetici aileden aldı, ama krallık 1026'da yeni yükselen bir krallık olan Tangut ile birleşti.

3. Uygurlar Karlukların Ülkesine Doğru Yola Çıkar

Göç edenlerden bazı ileri gelenler, belki de önceden şehir yaşamına alışıktı. Ama göç edenlerin çoğunluğu şehirlere yerleşmeye veya göçebe hayattan vaz geçip köylü olmaya pek de istekli değillerdi. Bir çok göçebe Tianshan Dağı civarında veya onun kuzey eteklerindeki bozkırlarda kaldılar. Bazıları Karluklar tarafından kontrol edilen Semirechye bölgesine gitmiş olabilirler. Çin'de Tang hanedanlığı zamanla güç kaybetti. Tang hanedanlığını takip eden 5 hanedanlık (907-960) boyunca batı bölgeleri hakkında çok az kayıt vardı. Sadece Liao (90-1125) ve Sung hanedanlığı (960-1279) tarihlerinin bölünmüş kayıtları mevcuttur. Uygur Kocho (860-1284) Krallığı ile ilgili bir tarihi gerçek, kralın Barchuk Art Tegin çok ani bir şekilde 1209'da Moğolistan'daki Cengiz Kağan'a boyun eğmeyi kabul edene kadar açıklanamadı. En azından daha önceki kayıtlarda "İdi Kut" unvanını bulmak çok zor. Bununla birlikte, Arslan Han, "Arslan Uygurlar," veya "Uygurlar Arslan" gibi sıfatlar ve totemler Liao ve Sung tarihlerinde bulunabilir. Bunlar krallığın varlığını ima eder. Ama Cengiz Han'ın hakimiyetini kabul eden Arslan Han Semirechye bölgesindeki Karluklardandı. (Yuan-shi (Moğol-Yuan Yıllıkları), cilt 1, bölüm 7, s. 128; Juvaini, 1958, s. 74-77.) Bu nedenle Uygurlardan bir krallığın sıfat olarak idik-kut", Karluklardan yöneticilerin ise "arslan" unvanını aldıkları düşünülebilir. Bununla birlikte, "arslan" unvanına sahip bir kişinin Karluklardan olup olmadığına dair soru ortaya çıkar. Aşağıda tarışacağım konu da bu.

Karahanlıların Kökeni

İslam Ansiklopedisi'nde Karahanlıların orijini ile ilgili olarak yedi ana hipotez ileri sürülür. Cilt 6,/İstanbul 1950, s. 252a). Bunlar Uygurlar, Türkmenler, Yağmalar, Karluklar, Karluk-Yağmalar, Çigiller, ve Türkler (Gök Türkler) dir. Pritsak (1951) Karlukları ele aldı çünkü son 5 tez

onlarla ilgilidir ve Pritsak bu tezleri daha detaylı olarak inceledi. Pritsak ilk olarak al-Dja iz, Ibn al-Faqıh, Mas'udi, ve Gardizi gibi Müslüman yazarların yazdıklarına dayanarak açıklamalarda bulundu. Pritsak içlerinden en çok Gardizi'nin ifadesine önem verdi çünkü; Gardizi Ahl Türkistan halkı arasında hakimiyetin Khaqaniyan (~Uygur hanı)'dan Khallukh (~Karluk Yabgu)'ya geçmesine sebep olan bir çok gelişmenin olduğunu yazar.

İkinci olarak, yazar Kaşgar'ın Satuk Buğra'nın İslamı kabulü hakkında ünlü hikayesi ile ilgili bazı tarihi gerçekleri kabul etmiştir. Harun'un 922'de ve Ali'nin 998'de öldüğü (her ikisi de Satuk'un torunları) gerçeği göz önüne alınırsa, İslamiyeti kabul ancak 10. yüzyılın ikinci yarısında yavaş yavaş olmuştur.

Üçüncü olarak, resmi unvanlar konusunda ise: Arslan Han ve Bugra Han (ikili yönetimin parçaları) kabileler arasında kullanılan "totem veya sıfat" resmi bir unvan olarak kabul edildi. Arslan, Çigil'in, buğra ise Yağmanın bir totemi idi. Öyle gözüküyor ki, bu kabileler esas olarak yaşadıkları yerlere veya bölgelerinde üslenen orduya göre yönetildiler. Bu Arslan Han'ın Çigil kabilesini Buğra Han'ın ise Yağma kabilesini yönettiği anlamına gelir. Bir bütün olarak, ikisi içinde esas rolü Arslan Han oynamakta idi. Hem Arslan Han hem Buğra Han'ın Karluklardan olduğu düşünüldü.

Pritsak'ın sunumundan sonra, bir çok araştırmacı esas olarak onun görüşlerini destekledi ama onun karşıtı görüşler de vardı. Örneğin, Abe (1955) "Batı Uygurlarının Tarihi Üzerine Araştırma"sında, (s. 388-446) Karahanlıların kökeni olarak Uygur Türkleri üzerinde ısrar etti. Teorisini aşağıdaki üç esas üzerine oturttu:

(1) Juvaini'nin "Buqu Han Efsanesi" (s. 53-61) Uygur İmparatorluğu kağanının genellikle Qutlugh Sangun (795-808) olarak çağrıldığı gerçeğine dayanmıştır. Bu kağan orijin olarak Uygur

(Yaghlakar) lardan değildi. Ataları göç ettiler ve Batı Uygurlar Devleti (=Uygur Tianshan Krallığı veya daha sonra çağrıldığı üzere Kocho)'ni kurdular. (2) Bütün 10. yüzyıl boyunca bölgenin çoğu Balasagun da dahil olmak üzere Karahanlıların ülkesine eşit başkentleri Beşbalık olan Batı Uygurları bölgesi ile birleşti. (3) Karlukların en azından 10. yüzyılın sonlarında güç kazandığını gösteren hiç bir tarihi gerçeklik yoktur.

Abe Liao-shi'deki vergi kayıtlarına dayanarak (cf. Hamilton, 1986, s. xvi-xvii), "Arslan Uygurların" veya "Uygur Araslanların" gerçekte Uygurlardan alındığını düşünür. Onlar 10. yüzyılın sonuna kadar Beşbalık'tan Balasagun'a kadar bütün Tianshan bölgesini kontrol ettiler. Bununla birlikte, Pritsak "Arslan"ın Uygurlardan değil Karluklardan olabileceğini ileri sürdü. Böylece Arslan Devleti'nin Karlukların mı, Uygurların mı olduğu konusunda Abe ve Pritsak birbirinden ayrılır.

Sung'un elçisi Wang Yande Kral Arslan Han'ın amcası olan Ata Ögü'yle 982'de Gaochang'da buluştu. Sonra Tianshan'ın zirvesi Jinglin'i geçerek Beiting'de (Beş- balık'ta) Kral Arslan Han'la buluştu. Diğer taraftan, Wang Yande kralın ülkesini şu şekilde tanımlamıştır:

Kralın otoritesi altında aralarında Güney Türkleri, Kuzey Türkleri, Çigiller, Yağmalar, Karluklar, Kırgızlar, Barmanlar, Getae ve Ürünglerin de bulunduğu bir çok farklı kabileler vardı. (Sung-shi, cilt 40, bölüm 490, s. 14112-14113).

Bu arada Pritsak'ın çalışmalarını esas alarak, Peter B. Golden aşağıdakileri yazdı (1990, s. 356):

"Karluk-Karahanlı Hanlığı Türk İmparatorluk geleneğinde görülen ikili yönetimi kurdu. Doğu (merkez, en yüksek) kağan Arslan Kağan unvanını aldı (arslan=lion=Çiğil'in unvanı) ve ülkenin batısındaki yardımcısı ise Buğra Kağan (buğra "erkek deve"=Yağma'nın totemi) olarak çağrıldı."

10. yüzyılda, birleşik güçlerin, Arslan ve Buğra Hanların ülkesi Tianshan'ın batı ve ortası ile Doğu Türkistan'ın kuzeybatı bölgesini kapsamakta idi. Operasyonlarının baş üssü Çu vadisindeki Balasagun idi. Ve ayrıca, doğu Tianshan dağlarının batısındaki Beşbalık ve Kocho gibi bölgeler aynı dönemde Arslan Han'ın kontrolü altında idi. Kara gibi resmi bir unvanın ya da sıfatın aynı isimdeki üst düzeydeki yöneticileri ayırmak için yaratılmış olabileceğini düşünmek çok doğal. Karahanlı ifadesinin kendi içinde sahte olmadığı düşünülür. (cf. Pritsak, 1953, s. 18: Golden, 1990, s. 354).

İslam Ansiklopedisi'nin Yeni Baskı IV (s. 572b), Pritsak'ın görüşüne dayanarak (1955, s. 239-263), Kara Han'ın "kara"sını "güçlü" olarak tanımlar, ama Doerfer bunun temelsiz olduğunu söyleyerek reddetmiştir. Unvanın gerçek anlamının ne olduğunu tahmin etmek oldukça güç. Kara Kitaylar muhtemel bir örnek. Çin'de Kara Kitaylar Batı Liao olarak isimlendirilmiştir. Liao, Kitaylar tarafından kurulan imparatorluğun ismidir. Bu devlet Jurchenlerin Jin Devleti tarafından yıkıldı ise de, Yelü Dashi (krallık ailesinin bir üyesi), düşmanlardan kaçıp batıya gitti ve Balasagun (kuzordu)'da Karahanlıların yerini alan bir devlet kurdu. Bu devlet Çince ismi ile Batı Liao, İslam kaynaklarında ise Kara Kitaylardır. Bu tarihi gerçek Karahanlılara da uygulanabilir. Bu Karahanlıların yöneten aileden sonra bağımsız olduğu, sonra da kendisinin devletini kurduğu anlamına gelir. Karahanlılar Khatan'ı fethettikten sonra, onun kralı Sung-shi'de Kara Han-Wang olarak anıldı (1009, 1063), ve editör Kara Hanın belki kağanın bozulmuş bir şekli olabileceğini belirtti (Sung-shi, cilt 40, bölüm 490, s. 14107-14108). Bu açıkca Kara Han'ı ima eder, ve habercinin sözleri de bu şekilde anlaşılmalıdır.

Çok açıktır ki, Karahanlı hiyerarşisinde resmi unvanlar Han ve İlig idi ve ayrıca Han ve ilig aynı şekilde Uygur yöneticilerinin de resmi unvanları

idi. Örneğin, (Kocho’da bulunan 11. yüzyılın ilk dönemine ait) ağaç yazıtlarda (1) Köl Bilga T(a)ngri ilig (deniz kadar hikmet sahibi semavi kral) (2) Alp arslan qutluE Köl Bilga Tangri Xan (bir cesur arslan, derya kadar hikmet sahibi kutsanmış han (Moriyasu, 1991, s. 183-185; Cf. Hamilton, 1968, s. xvi-xviii) yazılıdır.

Kocho Uygur Krallığı’nın Kökeni

1209’da Cengiz Kağan’ın kontrolü altına giren Uygur Krallığı’nın kökeni konusunda Buqu Han’ın çok iyi bilinen bir destanı vardır. Kısaca söylemek gerekirse, metin aşağıdaki gibi devam eder:

“Göklerden Tughla ile Selenge nehirleri arasında bir ağaca ışık indi ve ağacın içinde veya ağaçların arasında bir şişkinlik oluşturdu. Şişkinlik veya höyük hamile bir kadın gibi büyüdü ve ağaç beş bebek doğurdu. Buqu (<Boquq) Han, beş çocuğun en genci, kral oldu. Ondan türeyenler göç etti ve daha sonra büyüyüp gelişecekleri Kocho ve Beşbalık’a yerleşti. Uygurların bu kralı idi-kut (<iduq-qut/iduk-kut) olarak anıldı”. Efsane, kralın en son sığındığı yer olan Çin’deki Gansu’nun Yongchang-fu’daki bir mezar kitabesine yazıldı (Yuanwenlei, I, ed. Su Tianjue, Shangwuyin shuguan, Beijing, 1936, bölüm 26, s. 325-326). Bir diğeri Juvani’nin Dünya Fatihinin Tarihi (1260) adlı eserinde görüldü (s. 55-61). Dahası, bir üçüncüsü de Tugu{eva (1996, s. 353-359. Cf. Oda, 1998, s. 57-67) tarafından eski Uygurda bir el yazmasının parçasındadır. Efsane ile ilgili bir tarihi gerçek Uygur İmparatorluğu’nda gerçekleşen başarıları açıklar. Abe’nin eserine göre (s. 169-230, cf. Hamilton, 1986, s. xv), yukarıda adı geçen efsane, Uygur İmparatorluğu’nun yedinci kağanının Uygurların Yaghlakar kolundan değil, Adiz kabilesinden olduğu gerçeğine dayanır. İdik-kut unvanı Beşbalık bölgesindeki (Bilge Kağan’ın Orhun yazıtları, E.25) Basmil kabilesi içindi. Ama bu unvan yedinci kağanın torunları

Cengiz Kağan'a teslim olduğu zaman onlar tarafından kullanılmıştır. Çünkü o dönemde onlar sadece Beşbalık ve Kocho bölgesinin lordları idi.

Peki İdi-kut'un atalarının Karakitaylara ya da Cengiz Kağan'a teslim olmadan önce ne olduğunu gösteren güvenilir bir kaynak var mı? Diğer bir ifade ile, başta bahsedilen Arslan hanların gerçekten idi-kut'un ataları ile bağlantısı olup olmadığı tartışılması gereken bir konu. Dunhuang'da ve Turfan'da ortaya çıkarılan eski belgeleri inceleyen araştırmacılar Arslan hanların kesinlikle Uygurlarla bağlantılı olduğunu düşünür. Hint astronomisinin yardımı ile tarihi belirlemeye çalışan Moriyasu (1991, s. 149-151) Turfan havzasında bulunan el yazmalarında veya tahta yazıtlarda geçen kral isimlerinin 10-11. yüzyıllara ait olduğunu teyit eder. Örneğin, qaEan (dördüncü aslan, akıllı kral) Sung elçisi ile buluşan Arslan Han olabilir. Üstelik, Sung hanedanlığına elçi giden Kral Arslan belki de Köl Bilge Tangrı Han idi. Ayrıca onlar "Uygur Arslanları" veya "Arslan Uygurlar" ile aynı kişiler olmalı. Bu arada, Çince unvandaki (Sung-huiyao ji-gao, bölüm 197, IV 15a, s. 7721. Ed. Yang Ji

aluo, Zhongguo xueshu mingzhao, Shijie shuju Press, Taipei 1971) zhihai (giles 1784, 3767: "derya kadar hikmet sahibi) Köl Bilge'ye karşılık gelir. Bu unvan Pritsak'ın belirttiği Karahanlıların atası Bilge KWR (=Kül/Köl) Qadir Han'a (Pritsak, 1953, s. 24) verilen yaygın bir unvan olabilir.

Sonsöz: Son Ek dan-den-Din'e Değişiklik

DAn'den (-dan/-dön) DIn'e (-dïn/din) geçiş 10. yüzyıl hakkındaki Dunhuang el yazmalarında görülebilir -DAn genellikle Osmanlıca gibi Batı diyalektlerinin DIn, ise Uygurca gibi doğu diyalektlerinin ablatifidir. Ama tabloda gösterildiği gibi, Dunhuang mağarasındaki Türkçe dokümanlarda her ikisi de kullanılmıştır (No.17). Üstelik, bu belgeleri inceleyen araştırmacı Hamilton belgelerdeki bazı kelimelerin Karahanlılar ve Osmanlı

İmparatorluğu döneminde popüler olduğunu yazar. Yazar yavri (7,1.19: <faible>), ayran (14, 11.17, 21: <petit-lait>) gibi kelimelere işaret eder ve böylece diyalektlerle ilgili çok değerli bir bilgi verir (Hamilton, 1986, s. 181). DAn sonekine sahip diyalektlerin Batı Türklerindeki kelimelerden türediğini varsayarsak, 10. yüzyıldaki Dunhuang mağarasının duvarındaki metinler delil olarak sunulabilir. Öte yandan, Doerfer ablatif DIn'in çok eski dönemlerde, Uygurların 9. yüzyıldaki göçü döneminde kullanıldığını söyler (1993, s. 226). 840 yılı ve Uygurların batıya göçlerinin DIn sonekli diyalektlerin Karahanlıların ülkesine yayılmasını sağlayan dönemden sonra geldiği söylenebilir. Ve ayrıca, Oğuz-Türkmenlerinin göçü DAn son ekli diyalektlerin Anadolu ve Türkiye'de yayılmasını sağladı. Bu hem Batı Uygurların hem Karahanlıların diyalektler bağlamında 10. yüzyıldan 11. yüzyıla geçiş döneminde olduğunu ima eder. 10. yüzyıla ait Dunguang mağarasında bulunan metinlerde kullanılan DAn ve DIn sonekleri ve Ma'mud al-Kaşgari'de eksik olarak kullanılan sesli harfler el yazmalarındaki dikkatsizlikten diye düşünülmemelidir. Uygurların sadece Pamir dağlarını geçip batıya göçmüş olabileceğini düşünmek oldukça doğal.

DAn'in ablatif hali daha çok 11. yüzyılın ilk dönemlerinde Dunhuang duvar metinleri de dahil olmak üzere eski metinlerde görülür. Ve hem DAn hem DIn'in ablatif hallerini mağaradaki metinlerde görmek mümkün. Sonra, DIn'in ablatif hali daha sonraki 13. ve 14. yüzyıllardaki metinlerde kullanılan tek ablatif hal oldu. Örneğin, "im sam" <medicine-ilaç> sadece yukarıda bahsedilen belgede görülür, aynı türde bir çok el yazması bulunmasına rağmen, Ma'mud al-Kashgari ve Osmanlı Türkçesinde (am sam/em sem) (al-Ka{Earí, 513, s. 229; Tarama Sözlüğü III, Ankara 1967, s. 1455-1457,) Or. 8212 (104) teyit edilir. Onun değişik

şekilleri (amçi/am2ü <physician>-Doktor-) daha sonraki dönemlere ait diğer el yazmalarında kullanılır (Oda, 2000, s. 154).

Hem DAn hem DIn'in ablatif hallerinin kullanıldığı mektuplardaki standart açılış veya başlangıç bölümlerinde "Y (a) irdin iraq yirdan yauq könglin" ([Sayın Bay/Dear Sir] , ben Yajir'den çok uzaktan, uzaklardaki bir ülkeden, sevecen ve arkadaşça ve sevgi dolu bir kalpten" gibi bir cümle vardır (Hamilton, 1986, s. 109-110). Belki, "iraq yirdan/ıraq yirdin" veya "iraqtan/iraqtin" in her ikisinin de kullanılması eskiden kullanılan geleneksel bir

ifadenin kalıplaşmış şekli olarak değişmeden aynı kaldığını ima ederken, "Y (a) irdin" geçici bir ifade olarak DIn anlamına gelir. Yukarıda bahsedilen gerçeği -DAn ekinin yerini- DIn ekinin aldığını teyit etmek için kullanmak istiyorum.

Sonuç olarak, en eski "Uygur" belgeleri veya el yazmaları daha sonra, kabaca tahmin edersek, Batı Türklerinin bölgesinde kullanılan Türkiye'deki Osmanlıca diyalektine yayılan bir dile dayanmıştır. Ve Uygurlar göç ederken, Uygur diyalektleri, diğer bir ifade ile, doğu diyalektleri Karahanlıların bölgesine kadar yayılmıştır.

Abe 1955: Takeo Abe, Nishi Uiguru kpkushi no kenkyu (research on the history of the West Uighurs), Kyoto 1955.

Doerfer 1967: Gerhard Doerfer, Türkische und Mongolische Elemente im Meupersischen, III. Wiesbaden.

Doerfer 1993 Versuch einer linguistischen Datierung alterer osttürkischer Texte. Harassowitz Verlag, Wiesbaden.

Fujieda 1942: Akira Fujieda, "Shashu Kigi-gun setsudoshi shimatsu" (history of Shazhou), Toho Gakuho, Kyoto. XII-4.

Golden 1990: Peter B. Golden, “The Karakhnaids and early Islam”, The Cambridge History of Early Inner Asia, ed. Dennis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge.

Hamilton 1986: James Hamilton, Manuscrits ouigours du IXe-Xe siecle de Touen-houangi, Cilt I, II, Paris.

Juvaini 1958:’Ata-Malik Juvaini, The History of the World-Conqueror. Tercüme John Andrew Boyle, Machester University Press. Cilt I, II.

Al-Kashgari 1982-1985: Ma’mud al-Kashgari, Compendium of the Turkic dialects, R. Dankoff, J. Kelly, Harvard University Printing Office.

Moriyasu 1977: Takao Moriyasu, “Uiguru no seisen ni tsuite” (Nouvel exa men de la migration des Ouigours au milieu du IX siecle). Toyo Gakuho, cilt 59, No. 1/2

Moriyasu 1980 “Uiguru to Tonko”, Koza Tonko, cilt 2 (Tonko no Rekisi), Tokyo.

Moriyasu 1991, Uiguru mani-kyo shi no kenkyu (A study on the history of Uighur manichaeism), Memoirs of the Faculty of Letters, Osaka University, cilt 31/32, Osaka.

Oda 1998: Juten Oda, “Buku-han densetsu no uiguru bukkyo shahon ichidanpen” (A fragment of the Uighur Buddhist text, yayınlayan L. Ju. Tugu{eva, St. Petersburg), Aidai Shigaku, 7. Toyohashi.

Oda 2001 “Toruko-go bukkyo shahon ni kansuru nendairon” (The Cjhronology of the Sakiz yükmak yaruq and the Quan{i-im pusar Sutras), Toyoshi Kenkyu, cilt 59-1, Kyoyo.

Pinks 1968: Elisabeth Pinks, Die Uiguren von Kan-chou in der frühen Sung-Zeit (960-1028). Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Pritsak 1950: Omeljan Pritsak, “Karachanidische Streitfragen 1-4”, Oriens, II. Leiden. (Studies in Medieval Eurasian History, XVII. Variorum Reprints, Londra 1981).

Pritsak 1951“Von den Karluk zu den Karachaniden”, Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, 101. Wiesbaden (a.g.e., XV).

Pritsak 1953-1954 “Die Karachaniden”, Der Islam 31, Berlin (a.g.e., XVI).

Pritsak 1955 “Qara. Studie zur Tükischen Rechtssymbolik”, Zeki Velidi Togan’a Armağan. İstanbul (a.g.e., XIV).

Al-Qarshi 1898: “Mul’aqat al-Bura, ta’lif Abu’l-Fadl bin Mu’ammad, known as Jamal al-Qarshi”, Turkestan v epochu mongol’skago na{estvija, cilt 1, Teksty, S. Petersburg.

Tugu{eva 1996: L. Ju. Tugu{eva, “Ein Fragment eines frühmittelalterlichen uigurischen Textes”. Turfan, Khotan und Dunhuang, Berlin-Bradenburgische Akdademie der Wissenschaften, Akademie Verlag, Berlin.

ONUNCU BÖLÜM:

OĞUZLAR

Oğuzlar / Türkmenler / Yrd. Doç. Dr. Tufan Gündüz [s.263-276]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Oğuz Adı

Oğuz adının manası hakkında çeşitli görüşler öne sürülmüş ise de bugün umûmiyetle, vaktiyle J. Nemeth tarafından öne sürülen ve "boylar" anlamına geldiği şeklinde açıklanan fikir kabul edilmektedir. Buna göre "Ok kelimesi boy manasında olup "z" çoğul eki ile birleşip Ok+u+z=boylar şekline dönüşmüştür.1 Gerçekten de Oğuzlar, VIII. yüzyılın başlarında 6 Oğuz şeklinde kaydolmuştur ki bu husus altı boydan teşekkül ettiklerini göstermektedir.2

Oğuzlar bu sırada Barlık ırmağı boylarında bulunuyorlardı. Yine aynı dönemde Göktürk hakimiyetinde görünen Oğuzlar bazen Üç Oğuz3 bazen de Sekiz Oğuz şeklinde4 anılmakla birlikte yaygın olarak Dokuz Oğuz olarak belirtilmiştir. Oğuzların boy sayısındaki artış ise tarihî süreç ve boy gelenekleri ile herhangi bir tenakuza düşmemektedir. Çünkü, boylar halinde yaşıyor olmalarının tabiî bir sonucu olarak, boyların nüfusu arttıkça yeni boylar ortaya çıkmakta ve onlar diğer boylar gibi nüfus ve siyasî güce ulaştıklarında boylar birliği içinde kendi adları ile temsil olunmakta idiler. Göktürk Yazıtlarında tespit olunan "Üç Oğuz", "Altı Oğuz", "Sekiz Oğuz", "Dokuz Oğuz" tabirleri (bazen de bütün bunları kastetmek üzere sadece

“Oğuz”) bu durumun bir sonucudur. Öte yandan, Göktürkler çağında Edizler iki boy, Uygurlar 10 boy, Tatarlar 30 boy halinde idiler. Göktürklerin batı kolu ise 10 boy halinde idi ve “On-Ok” diye anılıyordu.[5] Oğuzların tarihlerini aydınlatan en eski ve en açık bilgilere Göktürk Yazıtlarında rastlanılmaktadır. Onlar bu dönemde, Göktürk Devleti’nin muhalifleri olarak belirmektedir. Tonyukuk yazıtından anlaşıldığına göre Göktürklerin istiklâllerini kazandıkları ilk yıllarda Oğuzların başına da kağan oturmuştu.[6]

Bu kayıttan Oğuzlarda taht değişikliğinin mi meydana geldiği yoksa bağımsız mı oldukları konusu açık değildir. Bununla birlikte, onlar, Göktürk Devleti’nin kuruluşu esnasında kuzeydoğuda Togla/Tula ırmağı boylarındaydılar. Göktürklerin kuzeye doğru genişlemesinden rahatsız olarak Çin ve Kitanlarla ittifak kurma yoluna gitmişlerdi. Göktürk Veziri Tonyukuk bunu duyunca oldukça müteessir olmuş ve onların arzu ettikleri ittifakı kurmalarına fırsat vermeden saldırmak amacı ile İlteriş Kağan’dan izin istemiş, Kağan’ın “gönlünce sevk et” emri üzerine Oğuzları Togla/Tula ırmağı kenarında mağlup etmiştir. Tonyukuk’un ifadelerinden, Oğuzların bu savaştan sonra Göktürklerin idaresine giridiği ancak, Türgişler tarafından yeniden isyana teşvik edildiği de tespit olunmaktadır.

Yazıtlardan anlaşıldığına göre Oğuzlar ile Göktürkler arasında dört veya beş kez savaş olmuştur. Bunların ilki Togu Balık’ta yapılmıştır. Kültigin (Köl-tigin) bu savaşta bizzat bulunmuştur. Bundan sonra, Antırgu, Çuş-Başı, Ezginti Kadaz ve Amga Kurgan olmak üzere dört savaş daha yapılmıştır. Bununla birlikte Bilge Kağan sadece dört savaş yapıldığını anlatmaktadır. Son savaş Üç Oğuzlar ile yapılmıştır.[7] Bu savaşların birinde Oğuzların Hanı Baz Kağan da öldürülmüş ve nihayet Oğuzlar, Göktürklere tâbi olmuştur.

Bilge ve Kültigin adına dikilen kitabelerde Göktürk Kağanı kendisini “Türk”, Dokuz Oğuzları “Oğuz” diye anmakla birlikte onlar için “Oğuz budunu benim kendi budunumdu” demektedir. Üstelik, Oğuzların isyan etmeleri “yerin ve göğün birbirine karışması” gibi tabiatüstü bir tasvir ile takdim edilmektedir. Yerin ve göğün birbirine karışmasının imkansızlığı ikinci bir açıklama ile sonuçlandırılmakta “Oğuz’un yüreğine kıskançlık düştüğü” vurgulanmakta; bu çerçevede Türk toplumu için en büyük maraz olan bir hakan etrafında toplanamama teması izah edilmeye çalışılmaktadır.8

Kitabelerde, Göktürk hakanı devletin kurucuları olarak “Türkleri” merkeze oturtmakta, Oğuzları ise hemen her hitap içinde birinci sırada vermektedir. Göktürk Devleti’nin yıkılışından sonra Türk adlı bir boy veya oymağa rastlanmadığına göre Türk sadece bir siyasî isimlendirme mi idi?

Ünlü tarihçi V. Barthold Oğuzlar ile Türkleri aynı boy olarak saymanın doğru bir düşünce olacağını savunmuştur. Barthold’a göre eğer VIII. yüzyılda Oğuzlar ve Karluklar gibi Türk adlı ayrı bir boy olsa idi Göktürk Devleti’nin yıkılmasından sonra çarçabuk tarihten çekilmiş olması gerekirdi. Oysa Türk, Arap coğrafyacıları tarafından dil olarak birbirine kardeş olan bir çok kavimler için kollektif bir ad olarak kullanılmakta, Bilge Kağan’ın “Benim Türküm milletim” diye hitap etmesi de bu hususu doğrulamaktadır.9 Buna mukabil F. Sümer, Türk adının kavmî bir isim olmayıp onlardan yalnız birinin adı olduğu ve Göktürk hanedanının da bu boya dayandığını ileri sürmektedir.10 Keza buna benzer bir görüş F. Lazslo tarafından da ileri sürülmüştür.11

Netice ne olursa olsun, Türk adının yükselişi ve dünyaya yayılması neden Oğuzlar aracılığı ile olmuştur sorusu anlamını muhafaza etmektedir. Ruslar, Güneylerden akıp giden Türklerden sadece Oğuzları (Bizans kaynaklarına göre Uz) Türk (Tork) diye isimlendirmişlerdir. Aynı

şekilde Oğuzların, İslamiyet'e geçiş dönemlerinde Türkmen diye isimlendirilmeleri de manidardır. Çünkü bu isim içinde Türk adı gayet açık olarak yer almaktadır. Öte yandan, Osmanlı kroniklerinde devlet Türk devleti olarak takdim edilirken konar-göçer Türkmenlerin yerleşik hayata geçmeleri "Türkmenlikten çıkma" olarak nitelendirilmiştir. Acaba, Türk adı eski devirlerden beri yerleşik medeniyetin ve otoritenin mi temsilcisi idi? Şayet böyle ise Türk budununun siyasî bir isimlendirme olması icap eder ki, Bilge Kağan ile Oğuzların akrabalık derecesi biraz daha açığa kavuşmuş olur.

Göktürk hakimiyetine giren Türk boylarının siyasî varlıklarını devam ettirmeleri ve "Türk Milleti" içinde zaman zaman istikrarsızlık unsuru olmaları Bilge Kağan'ı fazlası ile rahatsız ettiğinden kitabeler bir yerde milli birlik temasını ana fikir olarak işler. Bu yüzden Oğuzların muhtemelen 717 yılında isyan etmeleri ve Çin'e doğru yürümeleri de Bilge Kağan'ı fazlasıyla "ökündürmüştür" (eseflendirmiştir).[12]

Oğuzların Göktürk Devleti'nin yıkılışında da rol aldığı bilinmektedir. Bundan sonra onlar bir müddet Uygurların hakimiyetinde kaldılar. Bu dönemde Uygur Kağanı Kül-Bilge Kağan'ın oğlunun idaresinde kaldılar. Hatta onun Türk Budunu üzerine düzenlediği sefere katıldılar ve "Türk budunu bütün yok ettiler" (744).[13] Bununla birlikte Oğuzların hepsinin Uygurlara tâbi olmadıkları da anlaşılmaktadır. Nitekim Kül-Bilge Kağan'ın ölümünden sonra oğlu Tengride Bolmış İl Etmiş Bilge Kağan hükümdar olunca Oğuzların taarruzu ile karşılaştı. Bu sırada, Oğuzlar, Sekiz Oğuz olarak anılmaktadır[14] ki bu husus onlardan sekiz boyun isyan halinde olması ile ilgili olmalıdır.[15]

İl Etmiş Bilge Kağan Oğuzların yanı sıra Karluk, Dokuz Tatar gibi başka Türk boyları ile de uzun süre mücadele etti. Bu dönemde Uygurların hakimiyetine girmek istemeyen Karluklar batıya doğru çekildiler. İhtimal

ki, Oğuzların da büyük bir bölümü bu göçe katılmıştır. Taberi'nin 820-21 yılı olaylarını zikrederken, Oğuzların Semerkand'ın doğusunda Soğd ve Sir Derya arasındaki bölgeye Dokuz Oğuzların akın yaptıklarına dair haberler vermesi, onların anılan tarihten çok daha önce Talas bölgesine geldiklerinin işareti sayılabilir. Öte yandan F. Sümer'in Sir Derya boylarına sokulmuş olan Oğuzların On-Okların hakimiyetini tanımış olan Oğuzlar olması gerektiği tezini ileri sürmüş ise de iddiasını teyid ederek olan delillerini ortaya koymamıştır.16

X. Yüzyılda Oğuzlar

Hududu'l-Alem'e göre X. yüzyılda Oğuzların ülkesinin doğu tarafında Oğuz çölü, güneyinde bu çölün uzantıları ile Hazar denizi, batısında ve kuzeyinde ise İtil/Etil ırmağı bulunuyordu.17 Onlar, İslam coğrafyacıları tarafından Guz diye isimlendiriliyordu. Dokuz Guz yahut Tokuz Oğuz ismi ise sadece Uygurları anlatırken kullanılıyordu.

İslam Coğrafyacısı İstahrî'ye göre Oğuzların yurdu Hazarlar, Kimekler, Karluklar ve Bulgarlar ile çevrilmişti. Etil/İtil ırmağı Kimekler ile Oğuzlar arasında sınır idi.18 Güneyde ise Cürcan, Farab, İsficab şehirleri bulunuyordu ki burası artık bütünüyle Müslümanlaşmıştı. İsficab'dan Harezm'e kadar olan yerler Oğuz topraklarının Güney hududunu teşkil ediyordu.19 X. yy.'da Harezmliler ile Oğuzlar arasında bir çekişme ve buna bağlı güvensizlik hakimdi. Bu yüzden, İbn-i Fadlan, Halife'nin elçisi olarak Bulgar ülkesine giderken Harezm Valisi Muhammed'in, can güvenliklerini tehlikeye atacakları yolunda bir telkini ile karşılanmıştı. Fadlan meşakkatli bir yolculuktan sonra Oğuzlara üst yurtta tesadüf etmişti. O'nun anlattığına göre Oğuzların hakanına "yabgu" deniyordu.20 Yabgu unvanı daha Göktürkler devrinden itibaren kullanılagelen bir unvan olup Türkçedeki "c" "ye" değişmeleri yüzünden bazı lehçelerde Cabgu şeklinde de söylenmekte

idi. Yırtıcı kuş anlamına gelen Beygu ise zaman zaman yabgu unvanı ile karıştırılmıştır.21

Göktürk Devleti'nin yıkılmasından sonra doğuda Uygur Kağanlığı, batıda ise Hazar Kağanlığı, Türk Kağanlığı'nı temsil ediyorlardı. Buna mukabil Oğuzlar "Yabgu" unvanlı başbuğların idaresinde idiler.

Oğuz Yabgusu, Sir Derya ırmağının aşağı kıyılarında bulunan Yenikent'te oturmaktaydı. Ya da en azından kışlık merkezi burası idi. Yeni Kent, -Arap coğrafyacılarının dili ile Karyetü'l-Hadise'de- aynı zamanda Müslümanlar da bulunuyordu.22 Aynı bölge ile ilgili olarak Barthold, Şehrkent ismine edebiyatta oldukça sık, sikkelerde ise nadiren rastlandığını bildirmektedir.23 Şimdi, Seyhun'un güneyinde bulunan Cankent harabelerinin Yenikent'in kalıntıları olduğu kabul edilmektedir.24 Gerdizi, Yenikent'ten Kimeklerin ülkesine ve İrtiş sahillerine kadar uzanan bir ticaret yolundan bahsetmektedir. Yenikent'in hububat ihtiyacı, sulh zamanlarında Sir Derya boyunca aşağı indirilen gemiler vasıtasıyla temin edilmekteydi.25 Buranın güneyinde bulunan Cend ve Huvare şehirlerinde de Müslümanlar bulunuyordu ve yine Oğuz Yabgusu'na bağlı idi.26 Tumarutkul kazasındaki Heşt-kale harabelerinin Cend şehrinin harabeleri olduğu bildirilmektedir. Yeni kent, sayılan şehirlerden en büyüğü olup Farab'a 20, Harezm'e ise on konak mesafede idi.27 Şehir, Aral gölüne 2, Seyhun ırmağına ise 1 fersah mesafede idi. Oğuzlar, ülkelerini katederek Aral'a dökülen, Seyhun nehrine Benegit diyorlardı.28 Kaşgarlı Türk illerini dolaştığı sırada konar-göçer Oğuzların hayvanlarını bu nehirde suladıklarını ve bunun etrafında yayladıklarını görmüştü. Nehirde gemiler vasıtasıyla ticaret malları taşınmaktaydı.

Oğuzların komşu ülkelere sevk ettikleri en önemli ticaret meta koyun idi. Bu maksatla, başta Maveraünnehir bölgesi olmak üzere Horasan bölgesinin koyunları Oğuzlardan geliyordu. Bölgeye Halaç ve

Gurlulardan da koyun getiriliyordu; ancak, İstahri'nin bildirdiğine göre Oğuzların koyunları daha makbul sayılıyordu.29 Kaşgarlı Mahmud'un zikrettiği Suğnak şehri de Oğuzların en önemli ticaret merkezlerinden biri idi. Hududu'l-Alem'de Sunah30 olarak zikredilen bu şehir Farab'a yakın küçük ve zengin bir yer idi. Buradan her tarafa yay ihraç olunmakta idi.31 Kaşgarlı, Farab (Karaçuk),32 Mangışlak,33 Sapran,34 Sitgün35 şehirlerini de saymaktadır. Sapran yahud Sabran Oğuzların sulh yapmak amacıyla geldikleri önemli bir müstahkem kaleye sahip idi. Mangışlak ya da Siyah Küh, Hazar hakimiyetinde iken, Oğuz topluluğundan kopan bir grup tarafından doldurulmuştu.36 Siyah Küh, Hazar denizinin kıyısında Etil'den sığ bir boğazla geçilen bir noktada bulunduğundan, rüzgarın sürüklediği ve karaya vurduğu gemilerin en çok çekindikleri bölge idi. Zira, bölgedeki Türklerin gemilerin mallarına el koyduğu ve geri vermediği inancı yaygındı.

Karaçuk'a gelince burası Oğuzların destanî mahiyetteki eserlerinde de yer alan sıradağlardan oluşuyordu. Kaşgarlı bu dağ silsilesini Oğuzların yurdu olarak gösterdiği gibi haritasında da ayrıca zikretmiştir. Karaçuk dağlarının güneyinde Farab ve Otrar şehirleri bulunuyordu. Burası, Müslüman kolonistlerin yerleştiği şehirlerden biriydi. Daha güneydeki Sütkent ise Oğuzlardan başka Karluklar tarafından da iskân edilmişti.37

X. yy.'da Oğuzlar henüz Müslüman olmamışlardı. Ancak, İbn-i Fadlan'ın anlattığına göre38 Oğuz ilerigelenleri arasında İslamiyet'e girenler vardı. Ancak, kabilenin baskısı ile yeniden eski dinlerine dönenler oluyordu. Oğuzlar, bahsedilen dönemde eski Türk inancını sürdürüyorlardı. Birine kızdıkları yahut zulme uğradıkları zaman ellerini göğe kaldırarak "Bir Tengri" diye söylenirlerdi. Din adamları hakkında teferruatlı bilgiye sahip olamasak da dini merasimleri tertip ettikleri, ölü gömme ve cenaze ile ilgili pek çok ritüelde görev aldıkları anlaşılmaktadır. İbn-i Fadlan'ın

anlattığına göre, Oğuzlardan biri ölürse, ona ev biçiminde büyük bir çukur kazıp, elbisesi, silahları ve özel eşyaları ile birlikte mezara koyarlar; eline bir içki kadehi tutturup önüne de içki dolu bir sürahi koyup öyle defnederlerdi. Bu hususların ahiret inancına bağlı bazı alışkanlıklar olduğu açıktır. Mezarı ağaçla kapattıktan sonra üzerine topraktan kubbe şeklinde toprak yığarlardı. Bundan sonra ölünün zenginliğine göre hayvanlarından birden yüze veya iki yüze kadar koyunu kurban edip yemek yerlerdi (Günümüzde Anadolu'da cenaze münasebetiyle misafirlere verilen "ölü aşı" ya da "can aşı" diye tabir olunan yemek yedirme geleneği de bu alışkanlığın devamıdır). Kurban edilen hayvanların başlarını, ayaklarını, kuyruklarını ve paçalarını kabrinin başına asarlardı. Ayrıca, en eski Türk topluluklarında da görülen balbal geleneği Oğuzlarda da yaşamaktaydı.

Oğuzlar, ahirette cennete gideceklerine inanırlardı. Cenazeden sonra hayvan kurban edilmesi de bu inancın bir neticesi idi. Çünkü, kurban kesme ve yemek yedirme ritüelinde geç kalınırsa, din adamı olarak değer verdikleri bir ihtiyar, onları, kurban kesmeye teşvik eder ve ölünün bu suretle cennete daha çabuk gideceğine ikna ederdi.

İbn-i Fadlan, Oğuzlardan birinin hastalanması halinde onun çadırını hemen ayırdıklarını, ölünceye veya iyi oluncaya kadar orada tuttuklarını, ev halkı veya hizmetçilerden kimsenin onun yanına yaklaştırılmadığını bildiriyor; ki bu husus salgın hastalıklara karşı alınan tedbirlerden ibaret olsa gerektir.

Oğuzlar arasında zina diye bir şey bilinmiyordu. Zira cezası oldukça ağır ve şiddetli idi. Şayet böyle bir vaka tespit edilirse, suçluyu iki ağacın dallarını birbirine yaklalaştırarak bağlıyorlar, sonra dalları bırakarak parçalıyorlardı. İbn-i Fadlan'ın tespitlerine göre Oğuz kadınları yerli ve yabancı erkeklerden kaçmıyorlardı.

Oğuzlar oldukça misafirperver idiler. Eğer bir tüccar Oğuzların ülkesinden geçerken yük hayvanlarını kaybederse, yahut bir şeye ihtiyacı olursa bunu Oğuzlardan rahatlıkla temin edebilirdi. Oğuz ödünç verdiği mallarını alırken asla tamahkâr davranmaz, verdiği miktarın fazlasını almazdı.

Oğuz Yabgu Devleti

İbn-i Fadlan, Oğuz ülkesine ulaştığında (X. yy. başları) Oğuzların başında Yabgu unvanlı bir idareci bulunuyordu. Yabgu, Göktürk kültür sahasında kullanılan bir unvan olmakla, Karluk hükümdarı da aynı unvanı taşıyordu. Bu esnada, Oğuzlar ile düşman olduğu anlaşılan Hazarlar ve Oğuzların coğrafyasına epey uzak olan Uygurlar Kağanlık ile temsil olunuyorlardı. Oğuz Yabgusu'nun Küzerkin adlı bir naibi vardı. Küzerkin adına İbn-i Fadlan'ın verdiği bilgiler dışında herhangi bir habere rastlanılmŸıyor. Bununla birlikte, Kaşgarlı Mahmud, Karluklara ait olan "Kül-Erkin" unvanından bahsediyor,39 ki bu iki kelimenin birbirine benzerliği derhal dikkati çekiyor. Küzerkin'den başka Yinal ve Tarkan adlı iki unvana daha rastlamaktayız. Bunlar muhtemelen askeri idareci idiler.

İbn-i Fadlan'ın, Oğuzların iç ve dış meselelerini kendi aralarında kurdukları meclislerde (Kengeş) tartıştıklarını ve karar aldıklarını, ancak içlerinden en zayıf birinin bu kararı bozabileceğine dair anlattıkları, Oğuz Yabgusu'nun idarî pozisyonunu ortaya çıkarmak bakımından önemli ipuçları taşımaktadır. Evvela, Kengeş kararlarına müdahale edecek kişinin sıradan bir kişi olmadığı, kuvvetli ihtimal, bir aşiret reisi olduğu açıktır. Hududü'l-Alem, Oğuzların kabileler halinde yaşadıklarını ve her kabilenin başında bir reis bulunduğunu bildirmektedir.40 Şu halde, reisin gücü kararların uygulanmasını etkileyebildiğine göre Yabgu mutlak otoriteye sahip bir konumda bulunmamaktadır. İkinci hususa gelince, Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu hikaye eden tarihçilerin, Selçuk ve babası

Dukak'ın Oğuz Yabgusu'nun kararlarına karşı çıkacak ya da ona karşı saygıda kusur edecek kadar cesur oldukları şeklindeki tasvirleri eğer -inandırıcı bulunursa- yukarıda verilen örnekler ile örtüşmektedir.

Buna göre Oğuzların, bulundukları coğrafyada konfederal bir yapıya sahip olduğu ve aşiret reislerinin güçlerinin devam ettiği, konar-göçer geleneklerinin de canlılığını sürdürdüğü savunulabilir. Ancak bu yapının Oğuzlar arasında anlaşmazlıklara da imkan verdiği görülmektedir. Bu cümleden olarak, Mangışlak/Siyah Küh bölgesine göçeden Oğuzlar da böyle bir çekişmenin sonucu olarak ana kütleden kopmuşlardı.

Oğuz Yabgu Devleti'nin ne zaman yıkıldığı hususu açık olmamakla birlikte, X. yüzyılın sonlarına doğru zayıfladığı ve kuzeyden gelen Kıpçak baskısı nedeniyle dağılmaya yüz tuttuğu aşikardır. Bu dönem, Selçuklu ailesinin de ana kütleden koparak Cend şehrine geldiği zamandaki olaylara yaklaşmaktadır. O halde, Oğuzların batı ve güney yönünde yaptıkları muhacereti de anlamak mümkün olacaktır. Buna göre, Oğuz Yabgu Devleti'nin dağılmasıyla Oğuzlardan bir bölük Karadeniz'in kuzeyinden Peçenekleri takip ederek ve daha çok onların açtığı boşluğu kullanarak Balkanlar'a doğru gitmişlerdir. Sayıca az olan bu topluluğa Ruslar "Tork" Bizanslılar ise Uzoi/uz diyorlardı. Oğuzların bu bölüğü yine bir Türk boyu olan Peçenekler tarafından 1065'te tam anlamı ile imha edildiler. Kurtulabilenler ise Bizans ordusunda paralı asker olarak görev yaptılar. Tarihin garip bir tecellisi olarak Malazgirt Savaşı'nda (1071) "kendileri gibi giyinen ve kendileri gibi savaş çığlıkları atan" kan akrabalarının tarafına geçtiler.

Oğuzların ikinci grubu ise başlangıçta Cend şehrine göç eden ve Selçuk'un ailesinin etrafında toplanan Oğuzlardan oluşmakta idi. Onlar, ana kütleden koparak İslam kültür sahasında bulunan ancak yukarıda belirtildiği gibi halkının bir kısmını Oğuzların oluşturduğu ve yine

 Oğuz Yabgusu’nun hakimiyetinde bulunan Cend şehrine geldiklerinde, gerçekte, sadece şehir değiştirmeyip yeni bir kültür dairesinin de içine dahil olmaktaydılar. Eserinden bütün Oğuz ellerini gezdiği ve boyları yakından tanıdığı anlaşılan Kaşgarlı Mahmud’un “zamanımızın hükümdarları bunlardandır ifadesi”41 ile ilk defa Oğuz boylarından birinin adı XI. yüzyılda siyasî olaylarla birlikte anılmaya başlamıştır. Öte yandan, Maveraünnehir bölgesinde tespit edilen Avşar42 adlı köyün varlığı da Oğuzların erken yerleşmelerde boy adlarını da kullanmaya başlamaları bakımından herhalde yine bir ilki oluşturmaktadır. Şüphesiz Avşar Köyü’nün ahalisi de aynı boyun mensupları idiler.

Reşidüddin, Selçuk’un Kınık boyundan olduğunu bildirir, ancak, o bunu fazla önemsemez. Reşidüddine göre Oğuzlardan padişah çıkaran boylar sırayla Kayı, Yazır, Eymür, Avşar ve Beğdili’dir.43

İslam coğrafyası Makdisi’ye göre,44 İsficab’ın kuzeydoğusunda bulunan Ordu kasabasında Türkmenler oturuyordu. Onlar, İsficab hakimine vergi veriyorlardı. Türkmenlerin İslamiyet’i seçen ilk Türk zümresi olduğu kuvvetle muhtemeldir.45 Çinlilerin de adlarını bildiği bu Türkmenlerin,46 Karlukların hakimiyet sahaları içinde oturuyor olmaları yüzünden, Karluklardan bir zümre olabileceği47 veya Göktürk hakimiyeti sona erdikten sonra Uygur ve Oğuz baskısı yüzünden “Göktürk” terimini kullanmayan Karlukların “Türkmen” adını kullandıkları fikri48 ileri sürülmüş ise de bu görüşler Kaşgarlı Mahmud tarafından teyid olunmamaktadır. O, “Karluklar, Türkmenlerden bir bölüktür”,49 “Bunlar (Karluklar) Türkmenlerden bir boydur”,50 “Karluk göçebe Türklerden bir bölüğün adıdır. Oğuzlardan ayrıdırlar. Oğuzlar gibi Türkmendirler”51 diyerek, Karlukları Türkmenlerin bir kolu saymaktadır.

Bunun yanı sıra, Kaşgarlı Mahmud her ne kadar Karluklar için “bölük” veya “boy” diye bahsediyorsa da, onları listesini verdiği 22 Oğuz boyu

arasında saymamıştır. Kaşgarlı'nın onları Oğuzlardan ayrı sayması; aralarında lehçe bakımından bir ayrılığın olmasından kaynaklanmış olabilir. "Oğuzlar gibi Türkmen" oldukları şeklindeki ifade ise kan kardeşliğinden ziyade yaşama tarzındaki benzerliği, belki de konar-göçerliği ortaya koymaktadır. Efsaneye göre, Oğuz Kağan'ın isim verdiği dört kabileden biri de Karluklar idi. Ebu'l-Gazi'ye göre, Kün Han'ın küçük kardeşlerine ve oğullarına yemek vermesi esnasında Karluklar, çadırın dışında Iğdır ve Büğdüz'ün atlarını tutmakla meşgul idi. Yani "aileden" değildi.52 Muhtemelen, Karluklar, Oğuzların yakın akrabaları idi ve bir müddet Türkmenler ile birlikte yaşamışlardı. Bunlar gibi, 24 Oğuz (Türkmen) teşekkülü içinde iki boyu meydana getiren Halaçlar da Türkmenlerden ayrılmışlardı.53

Kaşgarlı Mahmud, esasında Türkmen adını Oğuzlara vermektedir. Onun "Oğuzlar bir Türk boyudur. Oğuzlar Türkmendirler. Bunlar 22 bölüktür.54 İki boy olan Halaçlar bunlardan ayrılmışlardır"55 şeklindeki ifadesi Oğuz-Türkmen aynîliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Zaten bu hususta bir şüphe de bulunmamaktadır.

Türkmenlerin İslâmiyet'i kabul eden Türk zümrelerinin öncüleri olmaları yüzünden bunlara yakın oturan ve İslamiyet'i benimseyen Oğuzlara da "Türkmen oldu"56 denilmekte idi. Bunlar, Müslümanlar arasına girerek her halde Arapça veya Farsça öğrendiklerinden, Müslüman tüccarlar ile Oğuzlar arasında tercümanlık yapıyorlardı.57 Yine Müslüman tüccarlarla yakın ilişkileri sebebiyle giyim ve kuşamları da diğer Türk zümrelerinden farklı olduğu öne sürülmüştür.58 Ebu'l-Gazi'ye göre fizikî görünüş olarak da Maveraünnehir ve başka yerlerdeki kardeşlerine benzemiyorlardı.59

Kaşgarlı, Türkmen adının onlara "Zülkarneyn" tarafından "Türk-Mânend" (Türke benzeyen) şeklinde verildiğini kaydediyorsa da,60 İslâm

dünyasında İslâma giren Türk zümrelerine “Türk-mânend” denildiği ve buradan “Türk-men” adının türediği şeklindeki izah tarzı daha çok kabul görmüştür. Ebu’l-Gazi, bu adın Farslar tarafından verildiğini, fakat cahil halkın “manend” kelimesini telaffuz edememesi yüzünden “Türk-men” şekline dönüştüğünü bildirmektedir.61 Ayrıca bu adın “Türk-i iman” kelimelerinin birleşmesi ile türetildiği ve “imanlı Türk” manasına geldiği de bazı tarihçiler tarafından kaydedilmiştir.62 Fakat, bu tür izahlar güvenilir olmaktan oldukça uzaktır. Ancak, dikkati çeken bir husus gerek Kaşgarlı’da gerekse İslâm kaynaklarında, adı geçen kavmin ısrarla “Türk”e benzetilmesidir. Bu durum, “Türkmenlerin Göktürkleri meydana getiren On-ok unsurlarından birinin bakiyesi veya akrabası mı?” sorusunu akla getirmektedir.

Netice olarak, Türkmen adı X. yüzyılda Ordu şehrinde oturan küçük bir topluluğun adı iken, belki de Müslüman komşularının kendilerine verdikleri tarihî rol sayesinde; XI. yüzyılda Karluk, Halaç ve Oğuzları da içine alan siyasî bir terim olmaya başladı. Ancak Karluklar ve Halaçlar erken devirlerde bu birlikten ayrıldılar. Bu yüzden Türkmen adı sadece Oğuzlara verildi. Kaşgarlı Mahmud XI. yy.’da Oğuz boylarından meydana gelen Türkmen teşekküllerini kaydetmekte, hatta onların da kendi içlerinde “dedelerinin isimlerini alan” irili ufaklı oymaklara ayrıldığını bildirmektedir.63 Öte yandan Oğuzların, XIII. yüzyıla kadar kendilerini Türkmen diye isimlendirmemeleri her halde konar-göçer ve yerleşik farkından kaynaklanıyordu ve Türkmenler konar-göçer hayatı temsil ediyordu. XIII. yüzyıldan itibaren ise Oğuz adı bütünüyle terk edilmeye başlandı.

Selçuklu Devleti ve Türkmenler

Türkmenlerin, Türk ve İslâm dünyasında önemli bir mevkîi işgal etmeleri Selçuklu Devleti’nin kurulması ile olmuştur.

Ananeye göre, Selçuklu Devleti'nin kurucularının atası olan Selçuk Subaşı Oğuzların Kınık boyundandı.64 Bununla birlikte O, Oğuz Yabgusu'nun yanından ayrılarak İslâm beldelerine yakın olan Cend şehrine geldiğinde maiyetinde her halde sadece Kınık boyuna mensup olanlar bulunmuyordu. Çünkü Selçuk, "Subaşı" unvanından da anlaşıldığı gibi Oğuz Yabgusu'nun yanında "Subaşılık" görevinde bulunuyordu ve bu yönü ile o bir aşiret reisi değildi.65 Bundan dolayı, kendisine muhabbet duyanların yanı sıra Oğuz Yabgusu'nun idaresinden memnun olmayan diğer Oğuz boylarına mensup kişilerce de desteklenmiş olabileceği hatıra gelmektedir.

Selçuk Subaşı'nın Oğuz Yabgusu'nun bulunduğu bölgeden ayrılarak Cend şehrine gelmesinden sonra gayrimüslim akrabalarıyla mücadelesi, taraftarlarının sayısını oldukça arttırdı. O'nun ömrünün sonlarına doğru, oğullarından Arslan ve Musa'nın "Yabgu" unvanı taşımaları, Selçukluların Oğuzları temsil edecek kadar büyüdüklerini veya en azından kendilerine öyle gördüklerini göstermektedir.

Selçuklu Türkmenlerinin Maveraünnehir'e inmeleri, Müslüman olmalarından daha çok Samanoğulları-Karahanlı rekabeti ile ilgilidir. Çünkü, Oğuzlar kuzeyde ve batıda Hazar, Kıpçak ve Kimekler tarafından güneyde ve doğuda ise Karahanlılar, Gazneliler ve Samanoğulları tarafından kuşatılmış durumda idiler. Hazarların çöküşü bir Oğuz topluluğunun Karadeniz'in kuzeyine doğru geri dönülmez bir yolculuğa çıkmıştı. Güneyde ise Samanoğulları çöküş sürecine girmişti. Böylece, patlamaya hazır durumda olan Oğuz boyları için yeni bir çıkış yolu belirmişti. Selçuklular, önce Samanoğullarına yardımda bulunmuşlar, Ali Tekin'in muhalefeti sırasında da Karahanlıların iç mücadelelerinde yer almışlardı. Ancak, bu gelişmeler, Karahanlı ve Gazneli Devletlerinin, Türkmenlerin bölgede siyasî bir güç haline gelmelerini önlemek amacıyla,

bunlar üzerinde baskılarını artırmalarına yol açtı. Bu sıralarda Türkmenler Arslan Yabgu ile Tuğrul ve Çağrı Beylerin idaresinde olmak üzere iki kısıma ayrılmışlardı. Tuğrul Bey, Gazneli ve Karahanlı baskılarına karşı kendilerini daha iyi savunacakları bir bölgeye çekilirken, Çağrı Bey yaklaşık 3000 kişilik bir kuvvetle batı yönünde "keşif" hareketine çıktı. Çağrı Bey'in batıya yönelmesinde her halde bu tarafta Samanoğullarının yıkılmasından kaynaklanan otorite boşluğunun doğması da etkili olmuştu. O, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya kadar giderek, bol ganimet elde etti. Çağrı Bey'in "rüzgâr gibi atlar üzerinde uzun saçlı, yaylı, mızraklı" askerlerle yaptığı bu sefer[66] mutaassıp Ermenilerce, kendilerine "Allahın, Hıristiyanlıktan ve İsa'nın yolundan uzaklaşmalarından dolayı bir gazabı" olarak yorumlandı. Çağrı Bey keşif seferinden döndükten sonra Tuğrul Bey'e keşfetmiş olduğu Horasan ve Arminiyye bölgelerine gitmeyi önererek, "buralarda kendilerine karşı koyabilecek bir gücün olmadığını" bildirdi.[67]

Öte yandan, Türkiye Selçukluları hanedânının atası olan Arslan Yabgu Karahanlılardaki taht mücadelesinde Ali Tekin'i desteklemişti. Gazneli Mahmud hem Ali Tekin'e olan desteğini kaldırmak hem de kendisi için tehlikeli olmasını önlemek amacıyla onu hile ile tutuklattı. Selçukluların "hainâne" diye tavsif ettikleri bu olay sırasında Arslan Yabgu'nun ifadesine göre Türkmenler 100.000 asker çıkaracak bir sayıya ulaşmışlardı.[68] Sayı abartılı gibi görünmekle beraber Selçuklu beylerinin etrafında toplanan Türkmen nüfusun çokluğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Arslan Yabgu'nun tutuklanarak Kalincar kalesine hapsedilmesinden sonra, O'nun maiyetindeki Türkmenlerden bir grup Gazneli Mahmud tarafından Horasan'a sevk edilerek Nesâ, Âbiverd ve Ferâve bölgesine yerleştirildi. Bu sıralarda onların başında Göktaş, Yağmur,

Kızıl ve Boğa adlı beyler bulunuyordu. Daha sonraları diğer Türkmenlerden ayırmak için “Irak Türkmenleri” diye adlandırılan bu grup, yerleşik halk ve idareciler ile anlaşmazlığa düşünce, Gazneliler onları buradan çıkardılar. Onlar da Azerbaycan taraflarına çekildiler. Buralarda çeşitli yönlere akınlar düzenledilerse de bu tür faaliyetler tarihin seyri bakımından fazlaca etkili olmadı.

Türkmenlerin Orta Horasan’dan çekilmesi ile meydana gelen boşluğu, Amuderya kıyılarında çöller zinciri ile çevrilmiş korunaklı bir bölgede bulunan Tuğrul ve Çağrı Beyler doldurmak istediler.69 Sultan Mahmud’un ölümünden sonra kardeşinin saltanatını engelleyerek tahta geçmiş olan Mesud’dan yerleşme izni talep ettiler,70 buna karşılık Irak Türkmenlerinin şekavetini önleyeceklerini Balhan, Dihistan ve Harezm’den gelecek âsîleri bölgeye sokmayacaklarını vaat ettiler. Fakat, Sultan Mesud daha önce aynı bölgeye yerleşen Türkmenlerden çekilen sıkıntıya bakarak izin talebini reddedince, onlar da zorla Orta Horasan’a girdiler. Bu olay Türkmenlerin Gazneliler Devleti için gerçekten ciddî bir tehlike haline geldiğini gösteriyor ki, Sultan Mesud da bunu fark ederek, Selçuklulara karşı büyük bir savaşa karar verdi. Merv ile Serahs arasındaki Dandanakan denilen yerde yapılan savaşı Tuğrul ve Çağrı Beylerin idaresindeki Türkmenler kazandı. Sultan Mesud’un ağır yenilgisi Horasan’ı yeni sahiplerine bırakırken yeni bir devletin de ortaya çıkmasına yol açtı. Tuğrul ve Çağrı Beyler bu zaferlerini fetihnâmeler ile komşularına duyurdular. Tuğrul

Bey “Melikü’l-Mülûk” ilân edildi. Arap dünyası ile temaslarından sonra, “Sultan” unvanı da kullanıldı. Böylece, Oğuz Yabgusu’nun yanından mutsuz bir şekilde ayrılan küçük Türkmen grubu yaklaşık yüz yıl süren meşakkatli bir mücadelenin sonunda Selçuklu Devleti’ni kurmuş oldu.

Tuğrul Bey'in hükümdar olmasından sonra, Selçuklu ailesi fethedilecek bölgeleri aralarında taksim ettiler. Dört yönde de gelişen Selçuklu fetihleri gerçek mecrasını batı yönünde buldu. Selçuklu askerleri Bizans hududuna ve Halife'nin topraklarına kadar dayandılar. Öte yandan devletin kuruluşuna iştirak etmeyen ve kendi başlarına buyruk hareket eden Irak Türkmenleri de Azerbaycan'dan Musul'a kadar olan sahada yağmacılık yapıyorlardı. Büveyhoğulları nın ve Mervanoğullarının bu Türkmenlerin şekavetinin önlenmesi husûsunda ricaları üzerine Tuğrul Bey, bunların kendi denetiminde olmadığını bildirmişti.71 Öte yandan Irak Türkmenlerinin Anadolu sınırına gitmeleri sağlanarak Bizans'ın taciz edilmesine de başlanmıştı.

Selçuklu fetihleri Halife'yi endişelendirince Tuğrul Bey'e elçi göndererek zapt etmiş olduğu memleketlerin kendisi için yeterli olduğunu, diğer Arap emirlerine ait memleketlere dokunmamasını istedi. Tuğrul Bey "benim askerlerim pek çoktur ve bu memleketler onlara kâfi gelmemektedir" cevabını verdi. Halife'nin "aldığınız memleketlerin vergisini selefleriniz gibi bize gönderin" şeklindeki isteği ise nazikçe reddedildi.72 Anlaşılıyor ki, Tuğrul Bey'in fetih arzusu henüz sönmediği gibi, Halife'ye bağlılığı da onun dinî hüviyetine hürmetten öteye geçmemekteydi. Nitekim, O, 1055'te Bağdat'ta bulunduğu sıralarda meydana gelen bir olay üzerine "Halife'ye hürmetim olmasa idi, bütün Bağdat'ı kılıçtan geçirebilirdim" demiştir.73

Selçuklu fetihleriyle birlikte batıya doğru akan Türkmen göçüne Malazgirt Zaferi yeni bir mecra kazandırdı. Bu zaferden sonra Alp Arslan ile mağlup Bizans İmparatoru Romanos Diogenes arasında akdedilen sulh, Diogenes'in ölümü üzerine bozulunca, Alp Arslan Anadolu'nun fethini emretti.74 Türkmenler, Kutalmış'ın Oğulları Süleyman, Mansur, Alp İlek, Devlet gibi beylerin idaresinde şimdiye kadar

ulaşamamış oldukları yerlere kadar ilerlediler. İmparator Mihael "kadınlaşmış müşavirlerinin sözlerine bakarak" akıncı Türkmenlere karşı koyamadığı gibi Anadolu'daki Rum ahaliyi eşyaları ile birlikte Balkanlar'a nakletti.75 Böylece, Anadolu'da boşalan yerler Türkmenler tarafından hızla dolduruldu. Kıyı şeritleri dışarda kalmak üzere bütün Anadolu kısa bir sürede Türkmenlerin eline geçti. Geniş yaylalara ve münbit topraklara sahip olan Anadolu, konar-göçer Türkmenlerin yanı sıra, Orta Asya'nın yerleşik Türk ahalisi tarafından da dolduruldu.

Büyük Türkmen Göçü'nden bir müddet sonra başlayan Haçlı Seferleri, Türkmenleri kısa bir süre de olsa sadece Batı Anadolu'dan çıkarabildi. Orta ve Doğu Anadolu'da Türk nüfusu artmaya devam ettiği gibi Haçlılara karşı direnişin üssü durumuna geldi. Öte yandan, bu topraklarda Anadolu Selçukluları, Artukoğulları, Danişmendoğulları, Ahlatşahlar, Mengücekler, Saltuklular gibi ilk Türkmen beylikleri de fetihlerle beraber ortaya çıktı. Büyük Selçuklulara sıhriyeti ve iyi idarecileri sayesinde diğerlerinden daha güçlü duruma gelen Anadolu Selçukluları, Haçlı seferlerini göğüslediği gibi, Anadolu'nun kesin Türk ülkesi yani "Türkiye" olmasını sağlayan, Miryokefalon Savaşı (1176) ile de Bizans'ın Anadolu'daki direncini bütünüyle ortadan kaldırdı.

Konar-göçer Türkmenler tarafından kurulan Selçuklu Devleti'nin, özellikle İran'a hakim olmasından sonra devlet idaresinde görev alan yerli idarecilerin de etkisi ile konar-göçer gelenekleri terk ederek yerleşik İran medeniyetinin tesirine girmesi76 ve Türkmenlere sivil idarede yer verilmemesi, onların yönetime karşı tavır almalarına yol açtı. Ebu'l-Gazi bu değişimi "aldatılmışlık" olarak yorumlamakta ve "Selçukîler kardeş olup, kardeşiz deyip İl'e ve halka faydaları dokunmadı." diye yakınmaktadır.77 Öte yandan Selçuklu hanedanının Maveraünnehir'deki ve İran'daki şecereleri arasında da farklılıklar meydana çıkmaya başladığı

gözlenmektedir. Onlar başlangıçta kendilerini Kınık boyunun mütevazi mensupları ve Dukak oğlu Selçuk'un torunları olarak gösterirlerken, İran'da ünlü destan kahramanı Afrasiyab'a kadar dayanan bir secereyi de benimsemişlerdir.78

Türkmenler, Selçuklu hükümdarlarına karşı, devletin nimetlerinden faydalanamamaktan kaynaklanan kırgınlıklarını hiçbir zaman gizlememişlerdi. Onlar taht mücadelelerinde açıkça muhaliflerin yanında yer alıyorlar79 ve devlete karşı muhalefeti destekliyorlardı.

Vezir Nizamülmülk'ün, Türkmenlerin devlete güvensizliklerinin ortadan kalkması, yerleşik devlet düzenine alışmaları ve tedricen medenileştirmeleri için 1000 Türkmen oğlunun gulam sistemine alınarak maaş bağlanması düşüncesi ise gerçekleşmesi oldukça zor bir tasavvur idi.80 Çünkü, Nizamülmülk'ün devlet anlayışında devlete hizmet etmek, gönül bağlamak, devlet düzeine sadık kalmak yani devletin hizmetkârı olmak esas idi. Oysa Ebu'l-Gazi'nin yukarıda nakledilen sözlerinden anlaşıldığına göre Türkmenler devletin kendilerinin hizmetinde olmasını istiyorlardı. Bu da her halde devletin bütün yönetim kadrolarını kendi ellerine almakla mümkün olabilirdi.

Selçuklu hükümdarları Türkmenlerin rahatsızlıklarını bildiklerinden tedbir olarak onları ya devlet idaresine girmekte direnen ve kontrolü güç olarak dağlık bölgelerdeki topluluklara karşı denge unsuru olarak kullanıyorlar ya da uçlara sevk ederek Ermeni, Gürcü ve Bizans topraklarında yağmalar yapmalarına ses çıkarmıyorlardı. Bu politika aslında Selçuklu sınırlarının Hıristiyan ülkeler aleyhine genişlemesinin değişik yöntemi idi. Siyasî sınırlara hiçbir zaman riayet göstermeyen konar-göçerler sık sık Bizans veya Ermeni topraklarına giriyorlar, yerleşiklerin ekinlerine ve köylerine zarar veriyorlar, bu suretle sınır boylarındaki

ahalinin daha içerilere gitmelerine yol açıyorlardı. Böylece otlaklar ve ziraat alanları elde edilmiş oluyordu.81

Türkmenlerin devamlı suretle uçlara sevk edilmesi Anadolu ve Azerbaycan'ın Türkleşmesini hızlandırdı.82 Azerbaycan'ın kuzey taraflarında yer alan Erran, Urumiye, Mugan, Nahcıvan, Hoy, Erdebil; Güney Azerbaycan'a nazaran daha fazla Türkmen barındırıyordu ki, bunun sebebi geniş ovalara ve münbit topraklara sahip olmaktan başka Ermenistan ve Gürcistan sınırında bulunmasıydı. Buradaki Türkmen beylerinin çoğu dirlik sahibiydi ve ucda olmaları sebebi ile sık sık Ermenistan ve Gürcistan'a akınlar yapıyorlardı.

Anadolu'ya sevk edilen Türkmenler ise ya göçebeliği terk etmeyerek uçlarda bu hayatın gereği olarak yaylak-kışlak hayatını devam ettiriyor ya da tedricen yerleşik hayata geçiyorlardı. Türkmenlerden yerleşik hayata geçip ziraat ile meşgul olanlar "Türk" diye isimlendiriliyordu. Böylece Türkmen adı, Anadolu'da konar-göçerlik ile eş anlamlı olarak kullanılıyordu.83

Türkmenler yalnız Azerbaycan ve Anadolu'da yığılmadılar. Fars'ta Yıvalar, Huzistan'da Avşarlar, Batı İran'da ise önce Salurlar daha sonra Yıvalar mühim bir ekseriyeti oluşturmuştu. Şehr-i Zor, Musul ve Şam, Türkmenlerin toplandıkları diğer bir bölgeydi. Kirman'daki Türkmenler ise oraya Selçuklu hanedanından Kara arslan Kavurd'un maiyyetinde gelmişlerdi.84

Maveraünnehir bölgesinde, Karaçuk Dağı'nın bulunduğu mevkide kalan ve anlaşıldığına göre Oğuz Yabgu Devleti'nin çözülmesi esnasında Karahanlı Devleti'nin hizmetine giren Oğuzlar bulunuyordu. Bunlar, Bozok ve Üçok şeklinde iki ana kola ayrılmışlardı. Karahanlı Devleti'nde meydana gelen istikrarsızlıklar ve Karlukların baskısı yüzünden Oğuzlar, Selçuklu topraklarına girdiler. Ancak bu defa, yeni devlet ile vergi

anlaşmazlığına düştüler. 1141’de Karahıtaylara yenilen ve ciddî bir sarsıntı içine düşmüş olan Selçukluların Oğuzlar ile çatışmaya girmesi büyük bir talihsizlik oldu. Oğuzlar 1153’te Selçuklu sultanı Sancar’ı yendiler ve ona esir muamelesi yaptılar. Bu gelişmeler, Selçuklu Devleti’nin tamamen dağılması ile sonuçlandı. Sancar, esirlikten kurtulduğundan artık güçlü ve itibarlı bir sultan değildi. Oğuzlar ise fırtına gibi geçen istila hareketlerinin ardından yeni bir devlet oluşturamadıklarından tarihte adlarından bir daha söz ettiremediler.85

Türkmenlerin tarihinde meydana gelen en önemli gelişme ise Moğol istilası olmuştur. İstila, Türkmenlerin dünyasını bütünüyle alt-üst ettiği gibi onların topluca Anadolu’ya göç etmelerine ve yeni bir güç olarak ortaya çıkmalarına da imkan hazırlamıştır.

Selçuklu Devleti’nin kurulduğu Horasan’da Türkmen nüfusunun gittikçe azalmasının yanı sıra Moğol istilası esnasında Moğolların Maveraünnehir’deki Türkmenlerden 10.000 kadar atlıyı Anadolu tarafına sevk etmesi ve bölgeden önemli miktarda göç vuku bulmasına rağmen bazı gruplar yerlerinde kalmaya devam ettiler. Moğol tehlikesinden fazlaca etkilenmeyen Mangışlak ve Balhan Türkmenleri ise Hazar Ötesi Türkmenleri yahut Yaka Türkmenleri olarak bugünkü Türkmenistan’ın temelini oluşturdular.

Moğol İstilası’nın etkisini göstermeye başlaması ile birlikte Azerbaycan ve Horasan’dan Anadolu’ya ikinci büyük göç dalgası başladı. Moğolların Mugan’a gelmesi ile “geniş çayırlıkları ve münbit toprakları”86 bırakan Türkmenler Anadolu’ya kaydılar. Eleşkirt çevresinde bulunan 60.000 hanelik bir grup güneydeki Ahlat’a doğru çekilirken yine aynı miktara yakın bir başka Türkmen kütlesi de eski yurtları İspir, Bayburt ve Pasinler’i terk ederek Erzincan, Sinop ve Ayıntab’a kadar yayıldılar.87 “Karıncalar ve çekirgeler gibi”88 kalabalık yığınlar oluşturan bu

Türkmenler, Selçuklu sultanı tarafından uçlara sevk edildi. Batı Karadeniz'e gönderilen Çepniler[89] doğuya doğru hareket ederek, Karadeniz kıyılarının Türkleşmesini sağladılar. Çukurova'daki Ermeni Krallığı'nın sınırlarına yığılanlar ise bu devletçiğin bütünüyle küçülmesine yol açtılar.

Öte yandan, Türkmenlerin Bizans sınırlarını ihlâl ederek Rumlara zarar vermeleri Bizans idarecilerince âdi sınır olayları olarak yorumlandı.[90] Ancak, kısa bir süre sonra kendileri için bir felaketin doğduğunu gördüklerinde artık iş işten geçmişti. Moğolların tazyikinden dehşet ve korku içinde kaçan Türkmenler, Rumlara karşı daha cesur davranarak, Kastamonu ve Çankırı'dan Bizans sınırlarına giriyorlardı. Türklerin Moğolların önünden kaçtığı gibi Rumlar da Türklerin önünden kaçıyor, perişan vaziyette İzmit'e veya Boğaz'ın öte yakasına çekiliyorlardı. Bu öylesine müthiş bir yer değiştirmeydi ki, "hücrelerine çekilmiş rahipler bile" yerlerini terk etmişlerdi. Bazen de Türkmenler ile Rumlar aralarında antlaşma yapıyorlar, bu sayede Rum beldelerine Türkmen göçmenler yerleşiyorlardı.[91]

İbn-i Said'in anlattığına göre[92] Denizli civarında 200.000 çadır, Kastamonu havalisinde 100.000, Kütahya-Karahisar arasında 30.000 çadır konar-göçer Türkmen vardı; ki bu sayılar Togan'ın el-Ömeri'ye dayanarak verdiği, Anadolu beyliklerinin askerî gücünü yansıtan rakamların çok altındadır.[93] Bu bakımdan, Batı Anadolu artık bütünüyle "Türkmen Ülkesi" durumuna yükselmiştir.[94] Şehir adlarında her ne kadar Türkçe olmayan isimlerin kullanılması devam etmekteyse de köy, dağ, ova, göl gibi kırlık anların Türkçe isimler almaları Türkleşmenin bir başka boyutunu ortaya koymaktadır.

Moğol İstilası sırasında Malatya civarında bulunan Germiyanoğulları daha batıya giderek yurt tutmuşlardı. Yine, Moğolların önünden Anadolu'ya giren büyük bir Çepni bölüğü Karadeniz bölgesini

Türkleştirmişti. Doğu Anadolu'da Babaî isyanının çıkmasında rol oynayan Ağaçeriler bu isyan sırasında mühim miktarda kayıp vermelerine rağmen bölgedeki varlıkları hâlâ devam ettiriyorlardı. Köyceğiz-Uşak-Denizli üçgeninde sayılarının 200.000 çadır civarında olduğunu öğrendiğimiz Türkmenler bulunuyordu. Ermenek, Mut ve Anamur bölgesindeki Karamanoğulları ise, Eşrefoğulları ve Germiyanoğulları gibi Moğollara karşı direnişe geçmişlerdi. Ancak bu mücadele, direnişin genişlemesini sağlamakla birlikte Anadolu'nun daha fazla tahrip olmasına da yol açtı. Yine de Türkmenler; Doğu Anadolu coğrafyasından Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerini Batı Anadolu'dan ise Osmanlı Devleti'ni çıkardılar.

Boy Teşkilatı

Oğuzların, Göktürkler Devri'nde dokuz boy halinde bulundukları yukarıda belirtilmişti. Bu boylar Üç Oğuz ve Altı Oğuz şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Şine Usu yazıtında Sekiz Oğuz'dan bahsedilmektedir. F. Sümer, Üç ve Altı Oğuz tabirlerine bakarak Oğuzların daha Göktürkler Devri'nde iki kol halinde olabileceği ihtimali95 üzerinde durmuş ise de bu husus açık olmadığı gibi iki kol halinde bulunduklarını gösteren delillere de sahip değiliz. Kanaatimizce, Üç, Altı, Sekiz ve Dokuz tabirleri onların konfederal (boylarbirliği) yapısını göstermektedir.

X. yüzyılda Oğuzların içinde bir müddet misafir kalan İbn-i Fadlan, onların sadece kıl çadırlarda yaşayan konar-göçerler olduklarını ve bir Yabgu'nun idaresinde bulunduklarını bildirdikten başka boy yapıları hakkında herhangi bir bilgi vermez.96 XI. yüzyılda Oğuz ellerini dolaşan Kaşgarlı Mahmud, Oğuz boylarını saydığı halde, boy teşkilatı hakkında bilgi vermez. Kaşgarlı, sadece bilinmeleri gerektiği için büyük boyları saydığını, Oğuzların, dedelerinin adlarını alan daha pek çok aşirete ayrıldığını söyler. Kaşgarlı Mahmud, Oğuzların 24 boy halinde

yaşadıklarını bildirir, ancak 22 boyun adını sıralar. Eksik kalan iki boyun ise Halaçlar olduğunu ancak onların Oğuz kültür dairesinden çıktığını bildirir.

Kaşgarlı Mahmud, Oğuzlar arasında dolaştığı sırada şüphesiz onların boy yapılarına ait hikayeler de dinlemişti. Oğuzların 24 boydan meydana geldiğini bildirmesi[97] bunun delili olabilir. Ancak, O, Oğuz boylarının tamamı ile karşılaşmamış olabilir. Bu yüzden eksik bildiği boyları Halaçlar ile tamamlamaya çalışması akla yatkın gibi görünüyor. Halaçlar, Orta İran'da bulunan ve Doerfer'in tespitleri ile dillerinde Göktürkçe arkaik kelimeler bulunduran bir topluluk idi.[98]

Reşidüddin Oğuznamesi'nde bunların adının Oğuz Kağan tarafından "Kal Aç" şeklinde verildiği şeklindeki ifadeler elbette güvenilir izahlar değildir.[99] Haddizatında, boy adları ile ilgili yapılan açıklamalar da halk iştikaklarına dayanmaktadır. Bu yüzden bunların herhangi bir etimolojik değeri bulunmamaktadır.

24 boy hakkında Reşidüddin'deki izahlar Kaşgarlı'ya göre daha açıktır. Üstelik o Oğuz boylarının listesini şematik hale getirmiştir. Reşidüddin, Oğuz boylarının isim almalarını bir hikaye içinde anlatır.[100] Buna göre, Oğuz Kağan'ın ölümünden sonra çocuklarının arasında herhangi bir çatışma çıkmaması için Irkıl Koca adlı yaşlı bir Bey'in tavsiyesi üzerine, her bir evladın kendi yerini bilmesi ve eşyasını kendi damgası ile tanıması için birer isim ve damga verilmişti. Oğuznâme'ye göre Oğuzlar, daha Oğuz Kağan zamanında Bozok ve Üçok şeklinde iki gruba ayrılmışlardı. Bu ayrım yaş esasına göre yapılmıştı. Buna göre, Bozokları teşkil eden Kün Han, Ay Han ve Yulduz/Yıldız Han yaşça büyük olanları idi. Oğuzlara ait destanî mahiyetteki eserlerden Bozokların sağ kolda bulunduğu ve hakim zümreyi oluşturduğu şeklinde ulaşan bilgiler de tereddüt arz etmektedir. Çünkü Reşidüddin Oğuznamesi'nde sultan çıkaran boylar arasında Üçok

kolundan Eymürler olduğu gibi, Ebulgazi’de de Salur ve Eymür boylarından da sultan çıktığı ifade edilmektedir.

Reşidüddin ve Kaşgarlı Mahmud’a göre Oğuz boylarının listesi şöyle belirlenmişti:

Kaşgarlı Mahmud’un Listesi:

1- Kınık 12- Kara-Bölük

2- Kayığ 13- Alka-Bölük

3- Bayundur 14- İğdir

4- İva, yuva 15- Üreğir, Yüreğir

5- Salgur 16- Totırka

6- Afşar 17- Ula-Yundluğ

7- Beğtili 18- Töker

8- Bügtüz 19- Beçenek

9- Bayat 20- Çuvaldar

10- Yazgır 21- Çepni

11- Eymür 21- Çarukluğ

Reşidüddin’in Listesi

BOZOKLAR

Gün Han Ay Han Yıldız Han

Kayı Yazır Avşar

Bayat Döğer Kızık

Alkara-evli Dodurga Beğdili

Kara-evli Yaparlı Karkın

ÜÇOKLAR

Gök Han Dağ Han Deniz Han

Bayındır Salur Yiğdir

Beçene Eymür Bügdüz

Çavuldur Ala-yundlu Yıva

Çepni Üreğir Kınık

Tablodan görüleceği gibi her iki müellif arasında bazı farklar oluşmuştur. Çaruklu boyu Reşidüddin'de görülmediği gibi Yaparlı, Kızık ve Karkın boyları da Kaşgarlı'nın listesinde yer almamaktadır. Bu husus, boyların nüfus kaybına uğrayıp diğer boylar arasında kaybolmaları ile ilgili olabileceği ihtimalinin yanı sıra, boyların alt gruplarından birinin ya da bir kaçının nüfus bakımından güçlenerek diğer boylar gibi temsil olunmaya başlaması ile de ilgili olsa gerektir.

Bu husus ile ilgili en kıymetli örnekler Anadolu'da ve Orta Doğu'da görülmektedir. Bu cümleden olarak, Memlüklerin Gazze'den Diyarbekir'e kadar yurt verdiği Türkmen aşiretleri arasında101 Avşarlara mensup bulunan Köpekli, Gündüzlü ve Kutbeyli aşiretleri Avşarlar ile birlikte her biri ayrı ayrı temsil olunmaktaydı. Bunlar, bu dönemde Köpekli Avşarı, Gündüzlü Avşarı, Kutbeğli Avşarı şeklinde boy adları ile birlikte; daha sonraları ise sadece kendi adları ile anılmaya başlamışlardır. Keza, Güney Anadolu Toroslarında konar-göçerlik eden Bozdoğan Yörükleri arasında tesadüf edilen Iğdır, Adana havalisindeki aşiretler arasında görülen Peçenekler nüfus bakımından temsil güçlerini bütünüyle kaybetmişlerdi. Öte yandan Anadolu'da Türkmen aşiretlerinin tâbi olduğu Halep, Dulkadir, Bozulus, Karacakoyunlu, Uluyörük, Atçeken, Yeni il, Bozdoğan, Varsak gibi üst kimlikler oluşmuştu ve 24 Oğuz boyuna mensup boylar burada "Avşar tabi-i Dulkadirli" gibi yeni üst kimlikleri ile birlikte anılır olmuşlardı.102 Binaenaleyh, Kaşgarlı Mahmud ile Reşidüddin'in Oğuzlara dair verdikleri listeler elbette kat'i listeler olmayıp, listelerin tutulduğu dönemlerdeki boy sayılarını ve büyük boyları yansıtmaktaydı.

Bozok ve Üçok meselesine gelince, Reşidüddin Oğuznamesi'nde Bozok ve Üçok ayrımının daha Oğuz Kağan zamanında başladığına dair bilgi bulunmaktaydı. Dede Korkut Oğuznamelerinde ise Bozok ve Üçok yerine,

İç Oğuz ve Dış Oğuz (Taş Oğuz) ayrımı bulunmaktadır. Şüphesiz bu, Bozok, Üçok ayrımının tabiî bir yansımasıdır. Öte yandan XII. yy.'da Selçuklulara karşı isyan eden Oğuzlar "Bozok" ve "Üçok" olmak üzere iki gruba ayrılmışlardı. Üçokların başında Tûtî Bey, Bozokların başında ise Korkut Bey bulunuyordu. Ayrıca, Dinar, Bahtiyar, Arslan, Çakır ve Mahmud Bey adlı boy beyleri vardı.103 Buna göre, her ana kol bir bey tarafından temsil olunmakta, boylar ise ayrıca kendi beylerinin idaresinde bulunmaktaydı.

Moğol istilası sırasında, Türkmenlerin kalabalık kitleler halinde Anadolu'ya gelmeleri ve Anadolu Selçuklu Sultanlarının bunları Anadolu'nun çeşitli bölgelerine sevk etmeleri Bozok-Üçok teşkilatında ve boy yapılarında büyük bir erozyon meydana getirdiği anlaşılmaktadır. Bu cümleden olarak, Memlük Devleti'nin Gazze'den Antakya'ya kadar olan sahada yurt verdiği Avşar, Beğdili, Döğer, Bayat, İnallu gibi Türkmen boyları arasında Bozoklu ve Üçoklu diye iki grup daha vardı. Bu husus galip ihtimal, Moğol istilasının Türkmenlerin eski boy teşkilatlarında meydana getirdiği büyük bozulma ve dağılma süreci ile ilgili olup Bozoklular ve Üçoklular bünyelerinde kendi boy isimleri ile anılmayan gruplardan oluşuyordu.

Kayıtlardan, Dulkadiroğulları Beyliği'nin Bozoklardan, Ramazanoğulları Beyliği'nin ise Üçoklardan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Ancak, kanaatimizce, anılan beyliklerin Bozoklu yahut Üçoklu kabilelerin bir araya gelmesi ile kurulduğunun aksine olarak, sadece beyliği kuran ailenin dayandığı boyu yansıttığı hususu üzerinde de durmak gerekir. Çünkü, ne Dulkadir Beyliği'nin kurulduğu Elbistan-Maraş bölgesinde Bozoklar ne de Ramazanoğlu Beyliği'nin kurulduğu Çukurova bölgesinde Üçoklar homojen bir yapı göstermedikleri gibi bir süre sonra tarihten sessiz sedasız çekilmişlerdir. Bugünkü Yozgat bölgesinin

bulunduğu sahaya, Osmanlılar zamanında verilen Bozok adı da Dulkadir Beyliği'ni kuran ve "Bozoklu" adını taşıyan aşiretlerin hatıraları olmalıdır.

Oğuz Boyları104

Kayı

Kayı boyu Kaşgarlı'da ikinci, Reşüddin'de ise birinci sırada yer almaktadır. F. Sümer'e göre bu husus, onların siyasî gücünü yansıtmaktadır. Dede Korkut Oğuznamelerinde de "Ahir zamanda Hanlık Kayı'ya değe", ifadesi bulunmaktadır. Yalnız bu sonuncusunun Oğuznâmelere sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Osmanlı tarih yazarları, Osmanlıların soyunu Kayı'ya dayandırdığı gibi muhtemelen Reşidüddin'den esinlenerek hazırladıkları şecerelerde de Osmanlıların soyunun Oğuz Kağan'a bağlarlar. Eski yurtları büyük ölçüde terk ederek Anadolu'ya göç eden Kayıların, daha çok Batı Anadolu'da Yörükler arasında görülmeleri, onların ilk fetih yıllarda Anadolu'ya geldiklerini ve bölgenin iskanını gerçekleştirdiklerini göstermektedir. F. Sümer'in tespitlerine göre XVI. yy. Anadolu'da Kayı isimli 94 köy bulunuyordu. Buna mukabil günümüzde otuz civarında köy ve yerleşim yeri bulunmaktadır.

Bayat

Bayatların İran, Kuzey Suriye ve Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyaya dağıldıkları görülmektedir. İran Bayatları, Safevî Devleti'nin hizmetinde bulunmuş, pek çok sefere iştirak etmiştir. Bu dönemde Çukursa'd, Karabağ, Makü ve Bayezid şehirleri Bayat ileri gelenlerince yönetiliyordu.

Kuzey Suriye'de bulunan Bayatların bir bölümü Moğol istilası sırasında Memlük Devleti'ne sığınanlardan oluşuyordu. Bunlar, Memlük Devleti'nde meydana gelen iç çekişmelerden zarar görmemek amacı ile Akkoyunlu Devleti'ne sığınmışlardı. Bayatlardan bir grup ise Dulkadirli Türkmenlerin arasında bulunuyordu. XVI. yy.'da Anadolu'da Bayatlara ait 42 yer adı

bulunuyordu. Günümüzde ise 3’ten fazla köy, belde veya ilçe adı bulunmaktadır.

Alka Bölük/Alka Evli

Alka bölük veya Alka evli adıyla kaydolunan bu boyun tarihine dair herhangi bir kayıda rastlanılmadığı gibi Anadolu’da aynı isimli yer adı bulunmamaktadır.

Kara Bölük/Kara Evli

Sivas’ın güneyinden Halep’e kadar olan sahada konar-göçerlik eden Yeni il Türkmenleri arasında bir cemaat olarak görülen Kara evli obasından başka İçel, Bolu, Kastamonu ve Tokat havalisinde de Kara evli adlarına rastlanılmaktadır. Öte yandan Kara evlilerden bir kol da Türkmenistan’da bulunuyordu.

Yazır

Oğuzlara ait destani mahiyetteki eserlerde Yazırlardan bahsedildiği gibi onlar, Türkmenlerin siyasi faaliyetlerinin pek çoğunda rol oynadılar. Neşa şehrinin batısında bulunan Yazır adlı bir kasaba bulunuyordu. XVI. yüzyılda Anadolu’da Ankara, Antalya, Isparta ve Maraş bölgesinde Yazır oymaklarına tesadüf edilmektedir.

Döğer

Reşidüddin Oğuznamesi’nde İnal Yavkuy Han’ın vezirlerinden biri olan Damkak Döğer boyundan idi.

Döğerler, Anadolu’ya yapılan büyük Türkmen göçüne katıldıkları gibi bunlardan mühim bir bölük XIV. yüzyılda Memlük Devleti’nin kuzey topraklarında bulunuyorlardı. Bu sıralarda başlarında Salim Bey bulunuyordu. Döğerler Akkoyunlularla rakip olan Karakoyunluları desteklediler. Bununla birlikte Karakoyunlu Devleti’nin yıkılmasından sonra Akkoyunlu devletinin hizmetine girdiler. Safevi Devleti’nin

kuruluşunda da rol oynayan Döğerler, Anadolu'da Halep, Haima, Dulkadir, Bozulus, Bozok, Sis'te bulunan Türkmen aşiretleri arasında bulunuyorlardı.

Dodurga

Dodurga boyu XVI. yüzyılda Anadolu'da Ankara havalisinde bulunan Uluyörük, Akkoyunlu Türkmenlerinin bakiyeleri olan Bozulus ve Tarsus Türkmenleri arasında bulunuyordu. Bozulus Türkmenleri içinde bulunan Dodurgalar Dulkadir Türkmenlerinden kopmuştu.

Yaparlı

Yaparlı boyu Kaşgarlı Mahmud'un verdiği listede görülmemektedir. İhtimal ki, Kaşgarlı Mahmud listesini hazırladığı yıllarda Yaparlı boyuna tesadüf etmemişti. Reşidüddin ise Ay Han'ın oğulları arasında kaydolunmuşlardır. Anadolu'da Yaparlılara ait yer adına tesadüf edilmemektedir.

Avşar

Reşidüddin Oğuznamesi'nde Avşarlar, hükümdar çıkaran boylar arasında zikredilir. Bu husus onların Oğuzların siyasi hayatında mühim roller oynamasının bir delili olarak düşünülebilir. Kaşgarlı Mahmud'un listesinde Afşar adıyla kayıtlıdır. Buna mukabil tarihçi Ayni'nin Kaşgarlı Mahmud'un listesine dayanarak hazırladığı Oğuz boyları cetvelinde Afşar adının yanında "Avşar" diye de söylenir kaydı düşülmüştür. Buna XIV. yy.'da Avşar diye söylenmekteydi.

Avşarlar İran, Kuzey Suriye ve Anadolu'da mühim roller oynamışlardır. Onlar İran'da XII. yy.'da İran'da Huzistan bölgesinde bulunuyorlardı. İran'ın Huzistan bölgesindeki Avşarlar Şumla adlı bir beyin etrafında toplanmıştı. XIII. yy.'da Memlük Devleti'nde Kutbeğli Avşarı, Köpekli Avşarı, Gündüzlü Avşarı gibi aşiretlerin yanı sıra sadece Avşar adı ile de temsil olunmaktaydı. Ayrıca gerek Akkoyunlu gerekse Safevi Devleti'nin dayandığı mühim aşiretlerden biri de Avşarlar idi.

Dulkadir, Bozulus, Halep, Yeni il gibi büyük Türkmen teşekkülleri arasında kalabalık nüfusları ile temsil olunan Avşarlar Sis, Aydın, Bolu, Uşak ve Bozok bölgelerinde de konar göçerlik etmekteydiler. Onlar bulundukları bölgelerde tedricen yerleşik hayata geçtiler. XIX. yy. ortalarında Güney Anadolu da konar-göçer hayatı devam ettiren merkezi hükümet tarafından Kayseri'deki boş arazilere yerleştirildiler.

Ayrıca, Karamanoğulları Beyliği'ni kuran ailenin Avşarlara mensup olduğu öne sürülmektedir.

Avşarlar, İran'ın siyasi tarihinde mühim roller oynadılar. Safevi Devleti'nin inkırazı döneminde Avşarlı Nadir Şah yönetimi ele geçirdi. İran'daki Avşar hakimiyeti XVIII. yüzyıl ortalarında Kaçar Türkmenleri tarafından sona erdirildi.

Öte yandan, 24 sayısı ve buna bağlı olarak teşkilat yapısının oluştuğu şeklinde vaktiyle ortaya konulan görüşleri ise tartışmaya açıktır.

Kızık

XVI. yy.'da Halep Türkmenleri arasında Kızık adlı bir aşirete tesadüf olunmaktadır ki bunların Kızık boyu

nun bakiyeleri olması gerekir. Ayrıca, Anadolu'da Amasya, Ankara, Bolu, Bursa, Afyon, Kayseri, Kocaeli, Sivas, Malatya, Çankırı ve Eskişehir'de Kızık adıyla yer adlarına tesadüf olunmaktadır.

Beğdili

Reşidüddin'in Oğuzların hükümdar çıkaran boylar arasında gösterdiği Beğdili boyu XVI. yy.'da Halep, Yeni il, Bozulus, İçel ve Tarsus Türkmenleri arasında bulunuyorlardı. Beğdililerden bir grup Safevi Devleti'nin kuruluşuna da iştirak etmişlerdi.

Karkın

XVI. yüzyılda Dulkadirli Türkmenleri arasında mühim bir Karkın grubu bulunuyordu. Akkoyunlu Türkmenlerinin bakiyeleri olan

Bozulus Türkmenlerinin içinde görülen Karkınların bir bölümü de Dulkadirlilerden oluşuyordu. Varsak ve İçel yörükleri arasında da Karkın boyuna mensup aşiretler vardı.

Bayındır

Reşidüddin'in hükümdar çıkardığı boylar arasında saydığı Bayındırlar, Dede Korkut hikayelerinde de Oğuzların başında görülmektedir. Akkoyunlu Hanedanı da Bayındır boyuna mensuptu. XVI. yy.'da Halep, Dulkadir, Trablusşam, Yeni il, Bozok, Tarsus, İçel, Hamid Yörükleri arasında görülen Bayındırlara ait Anadolu'da pek çok yer adına tesadüf edilmektedir.

Peçenek

Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a göç ederek Bizans ve Rus tarihlerinde mühim roller oynayan Peçenekler ile Oğuzların bir boyu olan Peçenekler arasındaki akrabalık bağı tam olarak tespit edilememiştir. Onlar, Anadolu'ya geldiklerinde ya erken devirlerde yerleşik hayata geçtiklerinden ya da sayıca az olduklarından konar-göçer gruplar arasında adlarına fazla tesadüf edilmemektedir. XVI. yy.'da Halep, Adana, Tarsus ve Atçeken Türkmenleri arasında görülen Peçeneklere ait pek az yer adı tespit olunmaktaydı. Öte yandan, Aksaray'a bağlı Ağaç Ören ilçesinin Kırımini köyünde Peçenek Özü adıyla bir mevki bulunmaktadır.

Çavuldur

Çavuldur adı Anadolu'da Çavundur'a, Türkmenistan'da ise Çovdur'a dönüşmüştür. XVI. yüzyılda Çavuldurlar, Bozulus Türkmenleri arasında ve Çorum bölgesinde görülmektedir.

Çepni

Anadolu'ya ilk fetih yıllarında gelen ve bilhassa Karadeniz bölgesinin Türkleşmesini sağlayan Çepnilerin, bazı grupları XIX. yüzyıl ortalarına kadar konar-göçerliği sürdürmüşlerdir. Çepnilerden bazı gruplar Safevî Devleti'nin kuruluşuna iştirak etmiştir. XVI. yüzyılda Anadolu'da geniş bir

sahaya yayılmış olarak görülen Çepnilere, Ankara, Amasya, Bolu, Samsun, Bursa, Çorum, Afyon, Kastamonu, Kırşehir, Balıkesir, Trabzon gibi pek çok yerde köyleri bulunmaktadır.

Salur

Dede Korkut destanlarında Salur Kazan'ın mühim bir mevki işgal etmesi Salurların, Oğuzların tarihinde önemli roller oynadığı kanaatini uyandırmaktadır. Salurlar, İran'da Fars Atabeyliği'ni kurdular. XVI. yüzyılda Tarsus, Kadirli, Konya, Bozok ve Hamid bölgelerinde görülen Salurların önemli bir kolu da Türkmenistan'da bulunmaktadır.

Eymür

Anadolu'da geniş bir sahaya yayılmış bulunan Eymürler, Akkoyunlu ve Dulkadirli Devletlerinin siyasi faaliyetlerine katılmışlardır. Eymürler Maraş, Yozgat, Ankara, Kütahya başta olmak üzere Anadolu'da pek çok yere iskân olmuşlardır. Öte yandan Halep Türkmenleri arasında bulunan Eymürler de Hama ve Humus bölgelerine yerleştirilmişlerdir. Türkmenistan'da ise küçük bir Eymür topluluğu kalmıştır.

Ala Yundlu

Ala Yundlu boyunun siyasî rollerine ait bilgiler bulunmamakla binlikte onlar Anadolu'ya göç ederek Konya, Ankara, Kastamonu, Uşak ve Menteşe bölgelerine dağılmışlardı. Konya-Ankara arasındaki bozkır sahada konar-göçerlik eden Ala Yundlular Atçeken Türkmenleri içinde bulunuyor ve at yetiştiriciliği ile meşgul oluyorlardı.

Yüreğir

Üregir veya Yüreğir adıyla görülen bu boy, daha çok Çukurova bölgesinde görülmekte olup Ramazanoğullarının dayandığı mühim boylardan biri idi. Keza, bugün Adana'nın ilçelerinden biri de Yüreğir adını taşımaktadır.

İğdir

XVI. yüzyılda Anadolu’da Tarsus, İçel, Teke, Hamid, Atçeken ve Menteşe Yörükleri arasında görülen İğdirlerin bazı kolları da İran ve Türkmenistan’da bulunuyordu.

Bügdüz

Dede Korkut hikayelerinde Oğuz beylerinden biri Bügdüz Emen adını taşıyordu. Destanlara göre Bügdüz

Emen, Oğuz Kağan tarafından Hz. Muhammed’e elçi olarak gönderilmişti. Bügdüz adının destanlarda görülmesine rağmen Oğuzların siyasî tarihlerinde rolleri tespit olunamamaktadır. Günümüzde Anadolu’da Bügdüzlere ait yer adları bulunmaktadır.

Yıva

Yıvalar daha Selçuklular Dönemi’nden itibaren Oğuzların siyasî tarihlerinde rol oynamaya başlamışlardır. Oğuzların batıya göçüne mühim bir nüfus ile katılan Yıvalar, geniş bir alana dağıldıklarından nüfus güçlerini yavaş yavaş kaybetmişlerdir. Onlar, XVI. yüzyılda Halep, Dulkadir, Yeni İl, Tarsus ve İçel Türkmenleri arasında konar-göçerlik ediyorlardı. Günümüzde Yıva adlı yer adlarının pek çoğu “Yuva” şekline dönüşmüştür.

Kınık

Selçuklu hanedanını çıkaran boy olan Kınıklar, Oğuzların tarihinde saygın bir yere sahiptir. Türkmenlerin Anadolu’ya yaptığı büyük göçe katılan Kınıklar Halep, Ankara, Çukurova, Kayseri, Aydın gibi geniş bir sahaya dağılmışlardır.

1 Tartışmalar ve değerlendirmeler için bkz. F. Sümer, Oğuzlar/Türkmenler, Tarihleri, Boy Teşkilatları, Destanları, (İstanbul 1980); H. N. Orkun, Oğuzlara Dair, (Ankara 1935); J. Hamilton, Toquz Guz et On Uygur JA (1962); L. Bazin, Notes Sur Les Mots “Oguz” et “Turk”, Oriens, (1935/VI), s. 135-322.

2 “Öz Yigen Alp Turan Altı Oğuz kavminden onüç [yaşımda) ayrıldım.” H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, (Ankara 1986), s. 471.

3 H. N. Orkun, Yazıtlar, s. 64.

4 Aynı Eser, Şine Usu Yazıtı, s. 168.

5 Bkz. Yazıtlar, pek çok yerde geçmektedir.

6 Yazıtlar, s. 102.

7 Saadettin Gömeç, Kök Türk Tarihi, (Ankara 1997), s. 74, 75.

8 Yazıtlar, s. 104 ve devamı.

9 V. V. Barthold, Türkmen Kavminin Tarihine Ait Monografi, (Oçerki İstorii Turkmenskogo Narado, Türkmeniya” C. I (Leningrat 1928’den Türkçeye Tercüme Abdülkadir İnan, TTK Kütüphanesi Tercümeler Bölümü, Ayrıca bkz. Guzz, First Encyclopedia Of İslam, Leiden/Brill (1913), c. , s. 168, 169.

10 F. Sümer, Oğuzlar , s. 5-7.

11 F. Lazslo, Dokuz Oğuzlar ve Göktürkler, Belleten, 1950/XIV. s. 37-43.

12 Yazıtlar, s. 66.

13 Yazıtlar, Sine Usu Yazıtı, s. 166.

14 Yazıtlar, s. 66.

15 F. Sümer, Oğuzlar, s. 20.

16 A.g.e., s. 24/25.

17 Hudud al-Alam, The Region of the World, yay. J. Minorsky, (London 1973), s. 101.

18 R. Şeşen, İslam Coğrafyasına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, (Ankara 1985), s. 157.

19 R. Şeşen, a.g.e., s. 154, 161.

20 İbn-i Fadlan Seyahatnamesi, yay. R. Şeşen (İstanbul, 1975), s. 37.

21 A. Donuk, Eski Türk Devlet Teşkilatında “Yabgu” Ünvanı ve Tarihi Gelişmesi, TKAE Türk Kültürü Araştırmaları, XVII-XXI/1-2 (1979-1983), S. 71-78.

22 R. Şeşen, İslam Coğrafyacıları, s. 173.

23 V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, haz. H. D. Yıldız, (İstanbul 1982), s. 228.

24 Barthold, aynı yer.

25 R. Şeşen, İslâm Coğrafyacıları…, s. 173.

26 V. Barthold, Türkistan, s. 228.

27 R. Şeşen, İslam Coğrafyacıları, s. 178.

28 Kaşgarlı Mahmud, Divanu Lugati-t-Türk, çev. Besim Atalay (Ankara 1985).

29 R. Şeşen, s. 161.

30 Hudud al-Alam, s. 119, Notlar için bkz. s. 358.

31 Divan, c. I., s. 471.

32 Divan, c. I, s. 487.

33 Divan, c. I, s. 465; C. I, s. 157.

34 Divan, c. I., s. 436.

35 Divan, c. I, s. 443.

36 R. Şeşen, İslam Coğrafyacıları, s. 110, 111, 133, 155, 164, 166.

37 Aynı eser, s. 238.

38 İbn-i Fadlan Seyahatnamesi, s. 30-41.

39 “İrkinti Su: Her toplanmış olan şeye denir. Bu kelimeden alınarak Karluk boyu büyüklerine Köl-İrkin denir. Aklı göl gibi toplanmış, dolmuş demektir.” Divan, c. I., s. 108.

40 Hudud al-Alam, s. 101.

41 Divan, c. I., s. 55.

42 R. Şeşen, İslam Coğrafyası, s. 276; Ayrıca bkz. V. Barthold, Türkistan, s. 153.

43 Z. V. Togan, Oğuz Destanı, (İstanbul 1982), s. 37.

44 Ramazan Şeşen, İslam Coğrafyacıları, s. 253; W. V. Barthold, Türkmen Kavminin… s. 3; A. Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, (İstanbul 1981), s. 4.

45 Osman Turan, İslamiyet ve Türkler (İstanbul 1980), s. 37.

46 V. V. Barthold, a.g.e., s. 3; Z. V. Togan, a.g.e., s. 37.

47 F. Sümer, Oğuzlar, s. 29.

48 İ. Kafesoğlu, Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti Jean Deny Armağanı, (Ankara-1958), s. 131.

49 Divan c. III, s. 351.

50 Aynı eser, c. III, s. 351.

51 Aynı eser, c. I, s. 473.

52 Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Secere-i Terakime, (Türkmenlerin Soykütüğü), Hazırlayan: Zuhal Kargı Ölmez, (Ankara 1996), s. 246. B. Ögel, Türk MİtolojisiI, (Ankara 1971), s. 173-175.

53 Divan, c. III, s. 415.

54 Aynı eser, c. I, s. 55.

55 Aynı eser, c. III. s. 415.

56 R. Şeşen, İslam Coğrafyacıları, s. 198.

57 Aynı eser, s. 198.

58 V. V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, (Ankara 1975), s. 102.

59 Ebu'l-Gazi Bahadır Han, a.g.e., s. 57, 58.

60 Divan, c. III, s. 415.

61 Ebu'l-Gazi Bahadır Han, a.g.e., s. 251.

62 Neşri, Kitab-ı Cihannüma, yayınlayanlar: F. Sümer-N. Lugal (Ankara 1949) c. I, s. 17; İbn-i Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, Türkçeye tercüme: Mehmed Keskin (İstanbul, 1995), c. XII. s. 138.

63 Kaşgarlı Mahmud, Divan, c. I, s. 58.

64 Aynı eser, c. I. s. 55.

65 M. Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, (Ankara 1982), s. 23; P. Wittek, Menteşe Beyliği, XIII-XV Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik, Çeviren: O. Ş. Gökyay (Ankara 1986), s. 258.

66 Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli, Çeviren: Hrant D. Andreasyon, Notlar Edouard Du

laurer, Prof. M. Halil Yinanç (Çeviren) (Ankara 1987), s. 49-50; Kafesoğlu, "Selçuklular", Türk Dünyası El Kitabı (Ankara 1992), s. 250.

67 Gregory Ebu'l-Ferec, Ebu'l-Ferec Tarihi, Çeviren: Ö. R. Doğrul, (Ankara 1987), c. I, s. 293.

68 Er-Ravendî, Rahatü's-Südûr ve Ayetü's-Sürûr "Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti", çeviren: Ahmet Ateş (Ankara 1957), c. I, s. 88.

69 Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, çeviren: Yıldız Moran (İstanbul 1984), 39.

70 V. V. Barthold, Türkmen Kavminin…, s. 30.

71 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Tarih, c. IX, çeviren Abdülkerim Özaydın, (İstanbul 1987), s. 301.

72 Ebu'l-Ferec, Tarih, c. I, s. 302.

73 A.g.e., s. 302.

74 Urfalı Mateos, a.g.e., s. 144.

75 O. Turan, İslamiyet ve Türkler, s. 75, 76.

76 M. A. Köymen, Selçuklu Devri, (Ankara 1982), s. 159.

77 Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, s. 264.

78 V. V. Barthold, Türk Kavminin…, s. 144; Ebu’l Gazi Bahadır Han, a.g.e., s. 264.

79 M. A. Köymen, a.g.e., s. 168.

80 Nizam’l-Mülk, Siyaset-nâme, çeviren: M. A. Köymen, (Ankara 1986), s. 132.

81 F. Sümer, Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Umumî Bir Bakış, Belleten, c. XXI / 83 (Ankara 1957), s. 429-435; Z. V. Togan, “Azerbaycan” İ A, c. II, s. 100-101.

82 F. Sümer, Oğuzlar, s. 130,

83 Aynı eser, s. 135.

84 Aynı eser, s. 111-138.

85 Geniş bilgi için bkz. M. A. Köymen.

86 R. Şeşen, İslam Coğrafyacıları, s. 180.

87 O. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti (Ankara 1980), s. 303.

88 Aynı eser, s. 303.

89 İbn-i Bibi, el-Evâmirü’l-Ala’iyye Fi’l-Umûri’l-Ala’iyye, I (Tıpkıbasım), Önsöz ve Fihristi Hazırlayan: Adnan Sadık Erzi, (Ankara, 1956), s. 729.

90 P. Wittek, Menteşe Beyliği, s. 14.

91 Aynı eser, s. 14-17.

92 C. Cahen. İbn-i Said sur L’ Asie Mineure Seldjugide, Turco Byzantina et Oriens Chirstianus, (London 1974), s. 42-48.

93 Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 317-318.

94 Z. V. Togan, Aynı eser, s. 257; F. Sümer, Anadolu’da Moğollar, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, I/1969, (Ankara 1970), s. 4; Speros Wyrionis’in Türklerin Rumlarla karışıp kaynaştığını, bu suretle yeni bir ahali meydana çıktığını ve bunlara Greko-Türk denilmesinin doğru

olacağını savunarak, Anadolu'nun Türkleşmesine yeni bir boyut getirmeye çalışması, meseleyi objektif olarak izah etmekten uzaktır. Speros Wyrionis, Nomadiziation and İslamization in Asia Minor, Studies on Bizantium Seljuks and Ottomans, (Malibu 1981). s. 59. Çünkü, kaynaklarda toplu ihtida hareketlerine tesadüf edilmediği gibi (Böyle bir hadise vukubulsa idi İslam kaynakları heyecanla kaydederlerdi.) Türkler ile Rumların her yönüyle iç içe girdiği mahalleler bile yoktur. Bu hususu Osmanlı kaynaklarından da takip etmek mümkündür. Kaldı ki şeri'yye sicillerinde tek-tük görülen ihtida hareketleri nüfusun geneli içinde önemsenmeyecek miktardadır.

95 Faruk Sümer Oğuzlar.

96 Bkz. İbn-i Fadlan Seyahatnamesi.

97 Divan, C. I, s. 55 ve devamı.

98 G. Doerfer, Orta İran'da Arkaik Bir Türk Dili, çev. Semih Tezcan.

99 Z. V. Togan, Oğuz Kağan Destanı, s. 45.

100 Aynı eser, s. 49 ve devamı.

101 Bars al-Din Halil b. Şahin Zahiri, Zubdat Kaşf al-Memalik, (Paris, 1894), s. 105.

102 Referanslar için bkz. Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri, (Ankara 2001); Tufan Gündüz, Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, Bozulus Türkmenleri 1540-1640 (Ankara 1997); Ali Sinan Bilgili, Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri, Ankara 2002.

103 M. A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı, DTCF Dergisi, c. V., sayı 2, (1947); Aynı yazar, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Oğuz İstilası, c. V., sayı 5 (1947).

104 Bu bölüm ile ilgili olarak öncelikle bkz. F. Sümer, Oğuzlar/Türkmenler (İstanbul 1981).

Oğuzlar / Dr. Cem Tüysüz [s.277-288]

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Türkiye

Tarihi Türk yurdu, doğuda Tula ve Tüngelik'in yukarı boylarına, kuzeyde Baykal, Kem ırmağı ve Tannu (Ola) dağlarına, batıda Altaylar'a ve güneyde de Gobi çölüne kadar uzanıyordu. Türklerin ilk temsilcisi Hunlar, onları takiben Sien-Piler ve Juan-juanlar bu tarihi Türk yurdunda varlıklarını sürdürdüler. Bir müddet sonra bu tarihi coğrafyada siyasî şartların değişmesiyle beraber Göktürkler, Tokuz Oğuz, On Uygur, İki Ediz, İzgil, Tarduş ve Tölis gibi Türk budunları da siyasî varlıklarını sürdürdüler.1

Birçok budundan oluşan Göktürk İmparatorluğunun hakimiyeti altındaki asli unsurlarından biri de, VII'nci yüzyılın ikinci yarısı ile VIII'inci yüzyılın birinci yarısında Tula Irmağı boylarında yaşayan ve dokuz boydan meydana gelen Dokuz-Oğuzlardı.

Oğuz Adı ve Anlamı

Türkiye, Azerbaycan, İran, Irak ve Türkmenistan Türklerinin ataları olan, Oğuzların, adının anlamı hakkında kaynak eserlerde bilgilere rastlanılmamaktadır. Oğuz adı hakkındaki en eski bilgilere İlhanlı hükümdarlarından Gazan Han Devri'nde, (1295-1304) veya Gazan'ın halefi Olcaytu Han zamanında yazılmış olan Oğuz Kağan Destanı'nda2 ilk süt anlamında ki ağız, Oğuz şeklinde karşılaşılmaktadır.3 Bu nedenle bazı bilim adamları "Oğuz" adının buradan geldiğini düşünmüşlerdir.4

"Oğuz" adının anlamı üzerindeki diğer fikirler ise;

F. Erdman: Oğuz=boğa,

A. Vambery: Oguz=Oxus (nehir),

J. Marquart: Uz=adam,oq+uz=oklu, okçu,

Pelliot: Oğuz/Oguş=klan, Aile, kabile ve Uguz/aguz/agız=ilk süt,

P. A. Boodberg: Ugur/Oguz=boynuz,

D. Sinor: Oguz/ögüz=öküz,

O. Pritsak: Oq<oqu+z=kabile,

L. Bazin: Oguz/oguş=genç boğa, tosun,

J. R. Hamilton; oguz/oguş=klan, kabile,sıralanabilir.5 Bunların dışında ilim aleminde en fazla rağbet gören fikir, Gy. Nemeth tarafından ortaya atılmıştır. Gy. Nemeth’e göre, Oğuz kelimesi Türkçe’de aynı zamanda ‘kabile’ (bir siyasî kuruluşa bağlı kabile) manasına gelen ‘ok’ sözüne eski Türkçedeki çoğul eki ‘z’6 ilavesiyle türemiş (ok+uz) olup, kabileler demektir. Gy.

Nemeth’in bu izah tarzının, bazı itirazlara rağmen doğru olduğu tarihçiler tarafından kabul edilmiştir. Oğuz kelimesinin Çinceye “kabileler” diye çevrilmesi de bu görüşü destekler niteliktedir. Anlaşılıyor ki, “Oğuz” adı aslında “ethnique” bir isim olmayıp, doğrudan doğruya, “Türk kabileleri” manasını ifade eden bir kelimeden ibarettir.7

“Oğuz” adına Barlık çayı kıyısındaki Yenisey kitabelerinde rastlanmaktadır. Bu kitabelerde “Altı Oğuz budunda” sözü geçiyor. Kitabe “Öz Yigen Alp Turan” adlı bir beye dairdir.8 Böylece Oğuzlar bu kitabenin yazıldığı zamanda “altı boy” halinde Barlık ırmağı kıyılarında yaşamakta idiler; başlarında da “Öz Yigen Alp Turan” adlı bir beyleri olup, bu bey henüz delikanlılık çağının ilk yıllarında ölmüş idi. Yenisey kitabelerinin Orhun’dakilerden daha eski bir zamana (VI’ncı ve VII’nci yüzyıla) ait olduğu umumiyetle kabul edilmiştir. Buna göre, Oğuzların, Göktürklerin kuzeydeki yurtlarına gelmeden önce, Barlık ırmağı kıyılarında yaşadıkları ve o zaman altı boydan oluştukları söylenebilir.9

Oğuz, adına Çin kaynaklarında, M.Ö. II’nci yüzyıla ait, O-kut adında bir kavim (o zaman Türk adı yoktu) zikredilmiştir. Bu ad Türkçe, “Oğur”

isminin Çincedeki şeklidir ki, Türkçede ‘z’ sesini ‘R’ telaffuz eden Türk topluluklarının söyleyiş farkından ileri gelmiştir. Yani Oğuz adının R Türkçesindeki ifade tarzıdır. Çin kaynaklarında O-kutların yeri olarak gösterilen Tarbagatay-Kobdo bölgesi, bilindiği gibi, Türk sahasıdır.10

Oğuzlar, Orhun kitabelerinde adı çok geçen Türk kavimlerinden biridir. Bu kitabelere göre Oğuzlar, Göktürk Kağanlığı’nın dayandığı başlıca iki unsurdan biri olarak görünmektedir.11 Göktürk hükümdarı Bilge Kağan kitabelerinde, Türk ve Oğuz kavim ve beğlerine hitap eder ve “Tokuz Oğuz budun kentü budunun erti”12 der. Bu ifade sadece siyasî bir ilişkiyi ifade etmektedir. Çünkü Orhun kitabelerinde Türk adının kavmi bir anlamda kullanıldığı açıktır. Yani gerek Göktürk kitabelerinde, gerek Uygur Kağanı’nın Türkçe kitabesinde (Şine-Usu) geçen “Türk-Budun” ifadesi yalnız kağanların çıktığı ve onların başlıca dayandıkları kavmi ifade etmekte olduğu gibi, “Türk Bilge Kağan” ifadelerindeki “Türk” kelimesi de kağanın kavmi menşeini göstermektedir.13

Oğuzların Tarihi

Göktürk Hakimiyeti Altında Oğuzlar

“Büyük Hun” İmparatorluğu’ndan sonra, her bakımdan temsil ettiği Türk kültürü itibariyle ikinci Türk İmparatorluğu niteliğinde olan Göktürk Hakanlığı, “Türk” sözünü ilk defa resmi devlet adı olarak kullanmakla, bütün bir millete ad vermek şerefini kazanmış, Doğu Sibirya’daki Yakut Türkleri ile batıda Ogur (Bulgar) Türklerinin bir kısmı hariç, Türk asıllı bütün kütleleri kendi idaresinde birleştirmiştir.

VI’ncı yüzyıldan itibaren Göktürk Hakanlığı’nda toplanmış olan Türk kabilelerinden bir kısmı, 630’da başlayan fetret devresinde, diğer birçok, Türk boyları gibi, kendi aralarında birlik kurarak, Tola-Selenga ırmakları bölgesinde “Dokuz-Oğuz Kağanlığı’nı meydana getirmişlerdir.14

Göktürklerin en başta gelen hasımları, aynı etnik zümreye dahil olan,[15] Tula (Tuğla) başında oturan Oğuzlar idiler. Şimdi Moğolistan denilen eski ve tarihi Türk yurdunda VII’nci yüzyılın ikinci yarısının ortalarından en güçlü siyasî kuvveti Oğuzlar meydana getiriyordu. Ötüken de onların idaresinde idi. Bu sırada başlarına geçmiş olan hükümdarları “Kağan” unvanını taşıyordu. Bu, Baz Kağan idi. Fakat, Oğuzlar tek başlarına Göktürkler ile baş edemiyeceklerini bildiklerinden müttefikler aramışlar ve bu amaçla güneyde Çin’e, Kunı boyunun başı Senün’ü, doğudaki Kıtaylara da Tonra boyunun beyi Esim’i gönderdiler. Bunu zamanında haber alan Göktürkler Tonyukuk’un teklifi üzerine harekete geçip Tula kıyısında Oğuzlar ile karşılaştılar. Yapılan “İnekler Gölü” savaşında Oğuzlar yenildiler. Birçokları ırmağa düşüp boğuldular, birçokları da kaçarken öldürüldüler. Bu yenilgi üzerine Oğuzlardan hayatta kalanlar itaat ettiler. Bu önemli başarıdan sonra Ötüken’e gelen Göktürklere, etraftaki toplulukların hepsi gelip bağlılıklarını bildirdiler. Böylece Göktürk Devleti yeniden kuruldu. (682).[16]

Oğuzların başındaki Baz Kağan’ın Tula Savaşı sonunda ne olduğu üzerinde bilgi yoktur. Yalnız Tonyukuk’un kitabesinde İl Tiriş Kağan anlatılırken, O’nun Oğuzlarla beş defa savaştığı[17] ve Baz Kağan’ın İl Tiriş Kağan için balbal diktirdiği[18] bilgisine rastlamaktayız.

İl Tiriş Kağan dokuz yıllık bir hükümdarlıktan sonra 691 yılında hayata gözlerini yumdu. O, başlıca Çinliler (17 defa), Kıtaylar (7 defa) ve Oğuzlar (5 defa) ile savaşmış olmakla beraber zamanı devletin teşkilatlanma devrini teşkil eder. Taşıdığı İl Tiriş unvanı ülkeyi toparlama, devleti düzenleme, kurma manalarına gelmektedir. Bu arada Oğuzlar, Tarduşlar, Tölisler, Uygurlar, İzgiller, Edizler, Karluk ve Basmıllar devlete bağlandılar. Bunlardan Tarduşlar hanedan azasından şad, Tölisler de yabgu unvanlı tiginlerin idaresine verildiler. Uygur, Karluk, İzgil ve

Edizlerin başbuğları kendilerinden olup, bunlar, İl-Teber unvanı ile anılıyorlardı. Dokuz

Oğuzlara gelince onlar doğrudan doğruya devletin dayandığı ikinci bir güç olarak Göktürklerin yanında yer aldılar.19

İlteriş Kağan'ın iki oğlu vardı. Bunlar Bilge Kağan ile Köl-tigin Kağan kerdeşlerdi. Fakat bunlar babalarının ölümünde çocuk yaşta olmalarından dolayı İlteriş'in ölümünden sonra yerine kardeşi Kapağan Kağan geçti.20

Kapağan Kağan dönemi büyük fetihlerin yapıldığı bir dönemdir. 699'da Kapağan Kağan batıya bir sefer düzenledi. Bu seferde On oklar kontrol altına alındılar.21 Kapagan Kağan batı seferinden döner dönmez Çin ile mücadeleye başladı ve 701-706 yıllarında iki Çin ordusunu da ağır mağlubiyete uğrattı.22

Fakat, çok geçmeden Çinliler, Kırgızlar ve On oklar arasında bir ittifak meydana getirildi. Müttefikler kendileri harekete geçince Oğuzların da isyan çıkaracaklarını bekliyorlardı. Bu ittifakı haber alan Göktürkler üç müttefikinin ortak saldırılarından kaygılandılar. Bunu önlemek için 710 kışında Kırgızlar üzerine bir sefer düzenlendi. Sefere Kapağan Kağan "ayguçusu" Bilge Tonyukuk ve Köl-tigin katıldılar. Kögmen Dağı'nın (şimdi Tannu Ola) yolu karla kapandığı için ancak bir atlının gidebileceği başka bir yoldan büyük sıkıntılar çekilerek gidildi. Kırgızlar devlete bağlandıktan sonra, ünlü Kögmen Dağı dolanılarak Ötüken'e dönüldü. Fakat aynı yılın (710) yaz aylarında On Oklar üzerine yüründü. Çünkü, Türgiş Devleti'ni diriltmiş olan Soku ordusunu Yarış Yazısı'nda toplamıştı. Göktürk ordusunun başında Kapagan'ın oğlu İnel Kağan, Tarduş Şad, Bilge Kağan, Köl-tigin, Tonyukuk ve Apa Tarkan olmak üzere seçkin kişiler bulunuyordu. Tonyukuk'un teklifi üzerine Altun Yış (Altay Dağları) aşıldı, İrtiş Ögüz geçildi. "Tün katılarak"tan atmadan23 Bolçu'ya ulaşılarak orada ilk başarılar elde edildi.

Ertesi gün Soku Kağan kumandasındaki Türgiş ordusu Yarış Yazısı'ndan, Bolçu'ya geldi, sayıca Göktürk ordusunun iki katı olduğu halde, yenildi. Soku, yabgusu ve şadı ile birlikte hayatını kaybetti. Köl-tigin Bolçu Savaşı'nda kahramanlıklar göstermiş, Kağan So-ku'nun Buyruk'u (yani, saray beyi) Az Tutuk'u tutsak almıştı. Bu başarı ile, On oklar düzene sokuldular Bu arada gelerek bağlılıklarını bildiren Kara Türgişler de Tabar'da yerleştirildiler.

Kapagan Kağan Devri'nde, 25 sefer yapılmış ve 13 defa savaşılmıştı. Bu seferlere Dokuz Oğuzların da iştirak ettiği şüphesizdir.24

Fakat, 714 yılından itibaren budunlar birbiri arkasından devlete isyan etmeye başladılar. Karluklar 712 yılında isyan ettiklerinde Çuş Başı bölgesinde savaşıldı. Onlar 714 yılında tekrar ayaklandılar. Tamak Iduk Baş bölgesinde kesin bir yenilgiye uğratılan Karluklar Çin'e göç edip himaye istediler.25

715 yılında meydana gelen ayaklanmalar, yaygın ve devleti temelinden sarsan bir hale dönüştü. Aynı yıl (715) Oğuzlar ve Edizler ile de savaşıldı. Edizler iki boylu bir budun idiler. Onlar da isyan bayrağını kaldırmışlardı. Fakat, Edizler, Kuşgalak'ta ağır bir yenilgiye uğradılar.26 Bunun üzerine Edizlerin İl-Teber'i, Kapağan'ın güveyisi ile diğer birçok başbuğ Çin'e sığındılar. Bunun yanında 10.000 çadırlık bir topluluk vardı. Fakat çok geçmeden Kapağan Kağan'ın öldürüldüğü,27 yerine Bilge Kağan unvanı ile yeğeninin geçtiği, Tonyukuk'un da Bilge Kağan'ın danışmanı olduğu haber alındı. Bu başbuğlar Bilge Kağan'a ve Tonyukuk'a güvenip yurtlarına döndüler ve Bilge Kağan'a bağlandılar.28

Oğuzlar ile 715-716 yılları arasında dört savaş yapıldı: İlk savaş Toğu Balık'ta vuku buldu. Toğu Balık'ın Tula ırmağı kıyısında bir şehirdi. İkinci savaşta Andırgu'da yapılmış, bundan da kesin bir sonuç elde edilememiştir. Üçüncü savaş, Çüş Başı'nda vuku bulmuştur. Bu savaşta Oğuzların Tonra

boyundan Alpagut ile 10 akrabası tutsak alındılar. Hanedandan Tona Tigin'in yug töreninde (715 Şubat-Mart) bu tutsakların hayatlarına son verildi.

Dördüncü savaş Ezgenti Kadaz da yapıldı, fakat Göktürkler önemli bir başarı elde edemediler.

Göktürkler kışı (716 yılı kışı) Amgı Kurgan'da (kalesinde) geçirdiler. Bu esnada "yut"[29] (hayvan kırımı) çıktı. Fakat bu yut korkulacak derecede değildi. Bu sebeple bahar gelince, Köl-tigin Oğuzlar üzerine ordu göndermiş, kendisi karargahta kalmıştı. Çok geçmeden Oğuz askerleri karargahı bastı, Köl-tigin ancak büyük gayretler sarfederek Oğuzları uzaklaştırdı. Önemli bir tehlike bu sayede atlatılmıştı.[30]

Bu harekatan kısa bir süre sonra Oğuzların üzerine varılıp obaları yağmalandı ise de, onlar Tokuz Tatar ile birlikte toplanıp yeniden saldırdılar. Ağu'da iki defa çetin savaşlar oldu. 716 yazında, Oğuzlar ve Tatarlar bozguna uğrayarak kaçtılar.

Bütün bu gelişmeler olurken Kapağan Kağan, Bayırkular tarafından 22 Temmuz 716'da öldürüldü.[31] Türklerde hükümdarlık veraseti meselesinin kesin bir sonuca bağlanamaması, burada da kanlı bir mücadelenin çıkmasına neden oldu. Mücadelenin sonucunda sadece Kapağan Kağan'ın oğlu İnel Kağan ve yakınları hayatlarını kaybetmekle kalmadılar, aynı zamanda İnel Kağan'ın taraftarı olan topluluklar da yurtlarını terketmek zorunda kaldılar, bazıları da Çin'e sığındılar. Aynı yılda

Bilge Kağan, Yukarı Selenga boylarında yaşayan Uygurlar üzerine yürüdü. Kargan'da yenilen Uygurlar Ormana çıktılar. Uygur El-Teberi ise yüz kadar adamı ile doğuya doğru kaçarken, Bilge Kağan'da ele geçirdiği "Yılkı"[32] ile aç Türk budununu doyuruyordu.[33] Oğuzlar 717'de Çin'e saldırdılar, Kağan harekete geçtiyse de bir varlık gösteremedi.[34]

Bu olaydan sonra da kitabelerde Oğuzlarla ilgili herhangi bir olaydan söz edilmemektedir. Yalnız 726 veya ona yakın bir tarihte dikildiği sanılan Tonyukuk kitabesinde Türk Bilge Kağan'ın Türk Sir budununu, Oğuz budununu besleyip oturduğunun yazılması35 Oğuzlar'ın Çinden dönüp Bilge Kağan'ın idaresine girdiklerini gösterdiği gibi, Bilge Kağan'ın da Köl-tigin için diktirdiği kitabede Oğuz budunu ve beylerine hitap etmesi36 Oğuzların Kağan'a bağlılıklarının sürdüğünü göstermektedir.

27 Şubat 731'de 47 yaşında, Köl-tigin Kağan ve onun ölümünden dört sene sonra da kardeşi Bilge Kağan 25 Kasım 734'te hayata veda etti. Bu ani ölümler ve kendilerinden sonra yetenekli ve tecrübeli devlet adamlarının olmaması Göktürk Kağanlığı'nın sıkıntılı bir döneme girmesine sebep oldu. Bilge Kağan'ın ölümünden sonra yerine Yi-Yen (Bilge Kağan) geçti. Yi-Yen Kağan Dönemi Göktürkler için iç siyasî çekişmelerin başlangıcı oldu. Bu iç mücadeleler Göktürkleri zayıf düşürüp dahili ve harici düşmanların faaliyetlerinin artmasına sebep oldu.37

Yi-Yen Kağan, Çin kaynaklarına göre, 8 yıl Kağanlık yapmıştır. Yerine geçen kardeşi Bilge Kutluğ, 'Kağan' unvanını taşıdı. Çin imparatoru da ona Tenri Kağan unvanını verdi. Fakat bu Kağan çok genç olduğu gibi, dirayetli devlet adamlarından da mahrumdu, bu durum güvensizlik ortamının doğmasına sebep oldu. Bu arada Kağan'ın sol kol (doğu) ve sağ kol (batı) valileri olan amcaları da ayaklandılar. Her iki kumandan da şad unvanını taşıyordu. Kutluğ Kağan bunlardan sağ kol valisini bertaraf edebildi ise de sol kol valisine yenildi ve hayatını kaybetti. Sol kol valisi tahta Bilge Kağan'ın bir başka oğlunu çıkardı. Fakat yine hanedandan Ku-to Yabgu onu öldürüp kendi kardeşini yerine geçirdi. Sonra kardeşini de aynı akibete uğrattı ve kendisini Kağan ilan etti.38

742 yılında Uygurlar, Karluklar ve Basmıllar anlaşıp birlikte Göktürklere saldırdılar. Mağlubiyet kaçınılmazdı. Ku-to Yabgu öldürüldü.

Bilge Kağan’ın Oğuşum (akrabam) dediği, Basmıl Iduk Kutu, Göktürk Devleti’nin sona erdiğini kabul edip ‘Kağan’ unvanını aldı. Bunun üzerine Uygur ve Karluk el teberleri de Yabgu unvanını taşımaya başladılar (Yabgu, Kağan’dan sonra en yüksek unvandır. Yabgudan sonra da şad unvanı gelmektedir).39

Bu ağır yenilgiye rağmen, Göktürkler de kendilerini toparlayıp Kutluğ Kağan’ı öldürmüş olan sol kol valisinin oğlunu tahta çıkardılar. Bu, Ozmış Kağan unvanı ile anıldı. Çin imparatoru Ozmış Kağan’dan, kendisine tâbi olmasını istedi ise de Kağan bunu kabul etmedi. Çin imparatorunun kışkırtması üzerine üç müttefik yeniden Göktürklerin üzerine yürüyüp onları ikinci defa mağlup ettiler. Ozmış Kağan Ötüken’e çekildi. Fakat sağ kol yabgusu ve Ko-la-tu adlı diğer bir yüksek mevkili birinin 5000 çadırlık halk ile Çin’e göç etmeleri Ozmış Kağan’ı büsbütün zayıf düşürdü. Bu yüzden Basmıl başbuğunun hücumuna dayanamadı; kurtulamayıp 744 yılında hayatını kaybetti. Genç Ozmış Kağan’ın bahtsız başı Çin imparatoruna gönderildi.40

Her ne kadar Ozmış Kağan’ın kardeşi Po-mey, Hu-lung-lu unvanı ile tahta çıktı ise de Göktürklerin mühim bir kısmı veya çoğu ümidsiz idiler. Bu sebeple onlar, Göktürk hanedanından gelen ve kendisini kağan ilan etmiş olan Basmıl Iduk-Kut’un kağanlığını kabul ettiler.

Fakat Uygur ve Karluk il-teberleri aynı şeyi yapmadılar ve Iduk-Kut’un kağanlığını tanımadılar ve onun üzerine yürüdüler. Bu mücadelede Basmıllar ağır bir yenilgiye uğradılar. Başbuğları da ölenler arasında idi (745). Zaferin kazanılmasında Uygurlar daha önemli rol oynadıklarından başbuğları, Köl Bilge, kağan unvanını aldı. Bunu takiben Köl Bilge Han, Göktürk Po-mey Kağan’ı da ortadan kaldırıp Ötüken’e yerleşti (745).41

Göktürklerin Yıkılışı

Ozmış Kağan henüz hayatta iken batı yabgusunun 5000 çadır ile Çin'e göç ettiğini daha önce belirtmiştik. Po-mey Kağan'ın da öldürülmesinden sonra Bilge Kağan'ın eşi Tonyukuk'un kızı, Kutluğ Po-fu Katun, kalabalık bir Türk topluluğu ile Çin'e sığınmış, imparatordan da hüsn-ü kabul görmüştü.42 Halbuki Bilge Kağan budununa; "Tabgaç buduna gitme gidersen yok olursun", demişti. Çin'e giden Türklerin yanında Oğuzlardan da bir topluluğun bulunduğu Uygur İl İtmiş Kağan'ın, Şine Usu kitabesinde ifade edilmektedir.43 Göktürklerin şüphesiz hepsi Çin'e gitmediler. Bir kısmı Uygurların idaresinde kaldığı gibi onlara mensup bazı kollarda şüphesiz başka yerlere göç ettiler. Çin kaynaklarında X. yüzyılın birinci yarısında Göktürklerden (Tou-kioue) yeniden söz edilir. 926 ve 928 yıllarında Göktürklerin başbuğları armağanları ile bizzat Çin sarayına gelmişler. 931-941 yıllarında da elçiler göndermişlerdir. 941 yılından sonra

Türklerden bir daha haber alınamamıştır. Çünkü bu tarihte onlar son derecede zayıf bir duruma düşmüşlerdir. Çin kaynaklarında bu son Göktürklerin yurtları hakkında bilgi verilmemektedir.44

Orta Asya Türk tarihinin en parlak dönemini oluşturan dönem Göktürkler Dönemi'dir. Göktürk İmparatorluğu Türklerin Orta Asya'da kurdukları en büyük devlet olduğu gibi Türk soyuna mensup hemen bütün topluluklarda bu devletin bayrağı altında toplanmışlardı. Bu dönemde Türk soyu Orta Asya'nın batı bölgelerinde, bilhassa Issık Göl çevresi ile Çu ve Talas ırmakları bölgesinde yurt tutarak, bu bölgeleri Türkleştirmişlerdir.45

Uygur Hakimiyeti Altında Oğuzlar

Göktürk Devleti, Uygur, Basmil ve Karlukların ortak harekatları sonucu zayıflamış, 745'de Uygurlar tarafından tarih sahnesinden silinmiştir. Uygurlar, Karluk ve Basmıllar gibi, Göktürk hakimiyeti altında bulunan bir Türk kavmi olup, Başbuğları "el-teber" unvanını taşıyordu.46 Uygurlar Devri'nde Tokuz Oğuzlara gelince, bu elin Uygurların yanında yer alarak,

onların gerek Göktürkler ile, gerek eski müttefikleri olan Basmil ve Karluklar ile mücadelelerinde önemli bir rol oynadıkları bilinmektedir. Uygur Kağanı Moyunçur’un Türkçe kitabesinde, devletin dayandığı başlıca unsur olarak “On Uygur Tokuz Oğuz budon”[47] belirtilmektedir. Moyunçur, daha şehzadeliğinde, Tokuz-Oğuzların başında olarak, babası Kül Bilge Kağan’ın seferlerine katılmıştır.[48] Kitabelerdeki bu bilgilerden, Oğuzların, Uygur Devleti içindeki mevkiileri Göktürk Devleti’ndeki gibi olmuştur; yani Oğuzlar nasıl “Türk Budonunun” yanında Göktürk Devleti’nin dayandığı ikinci bir unsur idiler ise, Uygur Devleti’nde de, On Uygurların yanında, aynı mahiyette, bir rol oynamışlardır. Bu Oğuzlar Göktürk Devleti’nde oldugu gibi Uygurlara karşıda zaman zaman isyan ettikleri görülmektedir. Oğuzlar, Göktürkler Devri’ndeki eski müttefikleri Tokuz-Tatarlar ile birleşerek, Moyunçur’a karşı cephe almışlardır. Moyunçur Oğuzlar ile Selenga boylarında birkaç defa savaşmak zorunda kalmıştır.[49] Oğuzların, Moyunçur’a karşı bir defada Kırgızlar ile anlaştıkları ve Çikleride bu anlaşmaya dahil ettikleri sanılmaktadır.[50]

Yine Şine-Usu kitabesinden anlaşılıyor ki, Oğuzların bir kısmı Göktürkler ile Çin’e gitmişler ve Moyunçur’un Basmil ve Karluklar ile savaşları esnasında Türk İline geri dönmüşlerdir. İslam coğrafyacılarının Beş Balık bölgesinde yaşayan Uygurları “Tokuz-guzz” adıyla anmaları onların Uygurlar ile oraya gittikleri fikrini doğrular. Fakat Beş Balık bölgesindeki Uygurlar kendilerine yalnız, “Uygur” demekteydiler. Buna göre X. yüzyıl İslam coğrafyacılarının bunlara “Tokuz-guzz” demelerinin Uygurlar ile Oğuzların, Orhun bölgesinde birlikte yaşadıkları dönemden ileri gelmekte olduğunu kanıtlar.[51] Dokuz Oğuzların Uygur Devleti’nin yıkılmasından sonra batıya doğru göçerek Sır-Derya kıyılarına ve onun kuzeyindeki bozkırlara gelip X. yüzyılda “Oğuz” adıyla karşımıza çıkmışlardır. Çünkü bu Oğuzların Batı Göktürk ulusuna (On-Oklar) dahil

olduklarına dair bir bilgi yoktur. Türgiş Kağanı'nın (Sulu), Köl-tiginin "yuğ" törenine gönderdiği iki temsilciden birinin adı "Oğuz Bilge" olup, buradaki Oğuz sözü kavmi bir anlamda kullanılmıştır. Diğer taraftan Sır-Derya bölgesindeki Oğuzların, bölgeye doğudan geldikleri bilinmektedir. Onlar, Abbasi Halifesi Mehdi zamanında Maveraünnehir'e, Türk yurdunun en uzak bölgesinden gelmişlerdir. Bu bölge Peçeneklerin yurdu olup, Oğuzların onları yerlerinden ettkleri anlaşılmaktadır.52 Bunlardan başka Tokuz-Oğuzların 820-821 yıllarında Usruşana'ya bir akın yaptıkları ki bu da Tokuz-Oğuzların batıya doğru göç ettiklerinin bir delilidir.53

X. yüzyılın ilk yarısında Oğuzlar, Seyhun bozkırları ile o civardaki Karacuk (Fârâb) ve Sayram (İsficâb) şehirleri havalisinde görünüyorlardı. İslâm coğrafyacılarına (El-Belhî, İstahrî, İbn Havkal) ve Hudûd'ul-Âlam'a göre, Oğuzların sahası batıda Hazar Denizi'ne (bu denizin doğusundaki yarımada bu sebeple Türkçe Mankışlak adını almıştır), güneyde Gürgenç şehri ile, bunun kuzeybatısındaki Cit kasabasına ve Aral gölünün güneyindeki Baratekin kasabasına; Maveraünnehir'de Buhara'nın kuzeyine, Karacuk Dağları'nın eteğindeki Sabran şehrine kadar yayılmıştı ve Karacuk Dağlarından Hazar'a kadar uzanan yarı çöle "Oğuz Bozkırı" (Mafâzat'ul-Guziya) denilmekte idi.54 Buralarda Yeni-kent, Karacuk, Cend, Suğnak, Karnak, Süt-kent, Barçınlıg-Kent vb. adlı Oğuz şehirleri vardı.55

Oğuzların Yurtları

X. yüzyılın birinci yarısında Oğuzlar, Hazar Denizi'nden Seyhun (Göktürkler Devri'ndeki Yinçü Ögüz) ırmağının orta yatağındaki Fârâb (XI'inci yüzyıldaki Türkçe adı ile Karaçuk) ve İsficab yörelerine kadar olan yer ile bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı. İstahri ve diğer coğrafyacıların eserlerinden oğuz ülkesinin batı, güney ve doğu sınırları hakkında kesin bir fikre varılabilir. Buna göre, Oğuz ülkesi batıda Hazar Denizi'ne dayanıyordu. X. yüzyılın başlarında o zamana kadar

meskûn olmayan Hazar Denizi'nin doğu kıyısındaki Siyah-Kûh (Kara-Dağ) yarımadası Oğuzlar tarafından işgal ve iskan edilmiş, bundan dolayı bu yarımada Mangıslağ adını almıştır.56 Güneyde İslâm ülkeleri ile olan sınıra gelince, güneybatıda yani Harezm ülkesinde sınır Curcan (Gürgenç) ve bilhassa bu şehrin kuzey batısındaki Cit (Jit) kasabasından başlıyordu. Aral gölünün güneyindeki Baratekin'de sınır kasabalarından idi. Maveraünnehir'de sınır Buhara'nın kuzeyindeki çölden başlayarak İsficab bölgesine kadar uzanıyordu. Seyhun'un sol kıyısında, Karaçuk Dağları'nın eteğinde ve Yesi'ye bir günlük mesafede bulunan Savran (Sabran), Müslümanların Oğuzlara karşı sınır şehri idi. Seyhun, Savran'dan az ileride Oğuz ülkesine giriyordu.57

Oğuz ülkesinin kuzey sınırına gelince X. yüzyıl. İslâm coğrafyacılarından İstahri, Oğuz sınırını bu yönde İtil ırmağının meydana getirdiğini belirtir.58

Ayrıca, İbn Fadlan, 921 yılında Bolgar'a giderken Cim (Emba) ırmağının ötesinde Oğuzları görmemiş, buna karşılık Yayık'ın batısında Peçeneklerle karşılaşmıştı.59 Aşağı Seyhun ile Aral'ın kuzeyindeki çöl bölgesine Oğuz çölü (Mefâzâtu'l Guzziyye) denilmekteydi.60 Oğuzlar ise bu çöl bölgesine "Kara-Kum" demekte idiler.61

Göktürklerin Seyhun ırmağı'na "Yincü Ögüz" (İnci Irmağı) dediklerini biliyoruz. X. yüzyıl kaynaklarında ise aynı ırmak Nehrü'ş-Şâş (Şâş= Taşkend ırmağı) adıyla anılıyordu. Irmak, daha sonraları "Âb-ı Benaket", "Âb-i Hocend" gibi, adlar ile de anılmıştır. Oğuzlar ise Seyhun'dan sadece "Ögüz" (ırmak) adıyla söz ediyorlardı. Müslüman alimler ise Amu Derya'ya, "Ceyhun" ve Sır-Derya'ya, "Seyhun" isimlerini koydular. Moğol hâkimiyeti Devri'nde "Sir" adı kullanıldı. Kazaklar ırmağı "Sir" suvi şeklinde anmışlardır. Amu Derya adına bakılarak buna da "Sir Derya" denilmiştir.62

Seyhun’un aşağı ve kısmen orta yatağındaki derinlik, Irmak gemiciliğine uygundu. X. yüzyılda, ırmağın ağzına yakın yerdeki Oğuz yabgularının başkenti Yeni Kent’e gemilerle tahıl götürülmekteydi.[63] Irmak genellikle kışın donar ve uzun müddet buzlar çözülmezdi. Bundan dolayı, kervanlar Seyhun’u kolayca geçerlerdi. Seyhun’un döküldüğü Aral Gölü’ne Oğuzların ne ad verdikleri bilinmemektedir. İslâm tarihçileri bu tuzlu göle “Buhayratu Harezm” (Harezm Gölü) demekte idiler. Aral (ada) adı son yüzyıllarda konulmuş bir isimdir.[64]

Seyhun’un aşağı yatağı, iki yakası da düzlükten oluşan tam bir bozkır bölgesinden oluşmaktaydı. Burada ırmağın iki kıyısında sık sık geniş ve yoğun sazlıklar, kamışlıklar ve bataklıklar görülür. Irmak kamışlardan yapılan sallarla da geçilirdi.[65]

Bozkır bölgesi, ırmağın ağzından doğuya doğru takriben 400 km. devam etmekteydi. Sonra ırmağa paralel olarak dağlar başlar ve İsficab’ın (Sayram) kuzeyine kadar uzanmaktaydı. Bu güzel görünüşlü sıra dağlar Oğuzların ünlü dağları olan Karaçuk Dağlarıdır.[66]

Ermeni Kralı Hetum, 1255’de Moğolistan’dan dönerken bu dağları görmüş ve Selçukluların Anadolu’ya buradan geldiklerini duymuştu. Karaçuk Dağlarının adı Timur hakkındaki zafernamelerde görüldüğü gibi, Ebu’l-Gazi’nin naklettiği Türkmen rivayetlerinde de geçer.[67]

Kuzeydeki Kara Kum, Oğuzların başlıca yaylakları idi. İslâm coğrafyacıları Kara Kum’u biliyorlar ve ona Mefazatu’l-Guzziyye (Oğuz Çölü) adını veriyorlardı. Kara Kum’daki Irgız ırmağının adı da Harezmşahlar devri kaynaklarında geçmektedir.[68]

Güneyde Buhara’ya kadar uzanan Kızıl Kum, XI. yüzyıldan itibaren daha fazla önem kazandı ve Kıpçak baskısı yüzünden Oğuzların süreklice oturdukları bir yurt halini aldı.

Mangışlak ve Balhan (Balkan) bölgeleri verimsiz bölgeler idiler. Bu bölgede yaşayan Oğuzlar varlıklarını korudular. Bilindiği gibi bugünkü Türkmenistan Cumhuriyeti Türkmenleri bu bölgede yaşayan Oğuzların torunlarıdır.69

Oğuzların Aşağı Seyhun bölgesine doğudan Çu ve Talas bölgelerinden geldikleri şüphesizdir. Fakat onların bu yeni yurtlarına ne zaman geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber Oğuzların Aşağı Seyhun boylarına Halife el-Mehdi zamanında (775-785) geldikleri hakkında Horasanlı bir müverrihin sözleri doğru olabilir.70

Çünkü, Karluklar, 766 yılında Türgiş Devleti'ne son verdiler. Karluk fethi pek tabii olarak yer değiştirmelerine ve göçlere sebep oldu. Hatta Oğuzların doğu komşuları Çiğillere karşı düşmanlığın esası bu göç hareketleri ile ilgilidir.71

Abbasilerin Horasan Valisi Abdullah b.Tahir zamanında (828-844) üzerlerine ordu gönderilen Oğuzların nerede oturdukları bilinemiyor ise de, onların artık bu esnada aşağı Seyhun boylarında bulunduklarına da şüphe yoktur. Abbasilerin Horasan Valisi Abdullah b.Tahir'in oğlu, Tahir kumandasında 838-840 yılları arasında gönderilen ordu Oğuzları yenerek 1000 kadar tutsak almıştı. Bu tutsakların satışından 600.000 dirhemlik bir gelir elde edilmişti.72 Aşağı Seyhun boyları ile Aral kıyılarının Oğuzlardan önceki sahiplerinin Peçenekler olması gerkir. Tahminlere göre Oğuzlar, doğudan gelerek Peçeneklere saldırdılar ve sonunda onları Cim (Emba) ırmağının ötesine attılar. Yurtlarından atılan Peçenekler Cim ile İtil arasında yerleştiler. Fakat, 893-897 yılları arasında Oğuzlar ile Hazarların ortak hücumlarına uğradılar. Yenilen Peçeneklerin kalabalık kısmı İtil'i geçerek Karadeniz'in kuzeyindeki topraklara göç ettiler. Peçeneklerin bir kısmı da Oğuzlara katılıp eski yurtlarında kalmıştılar. Oğuz Peçenek boyunu meydana getiren73 şüphesiz bunlardır.

Oğuzların Yaşayış Tarzı

X. yüzyılın başında Oğuzların çoğu göçebe yaşamı sürüyordu. Yazın kuzeydeki Kara Kum'a, Cim (Emba) ırmağına doğru kuzeybatıdaki yaylalara Aral ile Buzaçı ve Mangışlag arasındaki bölgeye; kışın ise Aşağı Seyhun boylarına dönüyorlardı. Oğuz hükümdarı kışın ırmağın kıyısına yakın olan Yeni Kent'te oturuyordu.74 Yine Aşağı Seyhun bölgesinde Cend ve Tumar-Utkul adlı iki şehir daha vardı.75 Yeni-Kent,76 Oğuz hükümdarları olan yabguların başkentidir.77 Oğuz yabgusuna bağlı iki şehirden biri olan Cend ise Seyhun'un sol tarafında ve Yeni-Kent'in kuş uçumu 140 km. kuzey doğusunda bulunuyordu.78 Kaşgarlı Mahmud'un sözünü ettiği Oğuz şehirleri; Sepren, Karaçuk, Suğnak, Karnak, Sitkün idiler. Bu şehirlerin hepsi de Karaçuk Dağları kesiminde yani verimli topraklar üzerinde bulunuyorlardı. Bunlardan Sepren, X. yüzyıl coğrafyacılarının eserlerindeki Savran'dır (Sabran). Savran X. yüzyılın birinci yarısında, Oğuz sınırında bulunan bir İslâm şehriydi. Bundan dolayı şehir gelişmiş olup yedi kat surla çevriliydi. Savran'ın dış mahallesi (Rabaz) vardı. Cami de iç şehirde bulunuyordu. Oğuzlar barış yapmak ve ticaret işleri için bu şehire gelirlerdi. 1255'te buradan geçen Ermeni Kralı Hetum ve mahiyeti Savran'ı çok büyük bir şehir olarak görmüşlerdi.79 Karaçuk, Farab'ın Türkçe adıydı. Karaçuk ise Savran ve Yesi arasındaki bir mevkideydi.80 Suğnak, Tünen Arık'ın 6 veya 7 mil kuzeyindeki Sunak Kurgan veya Sunak Ata mevkindeydi.81 Oğuz şehirlerinden biri olan Savran, yakınındaki, Sadık Ata Tepesi'nin Sabran olduğu düşünülmüştür.82

Sitkün'e gelince, bunun X. yüzyıl coğrafya kitaplarında geçen Süt-Kend olması gerekmektedir. Süt-Kend, Farab yöresine yakın bir yerde Seyhun'un sol kıyısında olup bugün harabeleri görünmektedir. Bu şehirde bir cami olduğu biliniyor. Süt-Kent yöresinde X. yüzyılın ilk çeyreğinde kalabalık sayıda Müslüman olmuş Oğuz ve Karlukların olduğu bildiriliyor.

Bu Müslüman Oğuz ve Karluklar yöreyi kavimdaşları olan gayrimüslim Türklere karşı koruyorlardı.83 Bundan başka, Farab (Karaçuk) Kence ve Şaş (Taşkend) arasındaki bölgelerde Türklerden Müslüman olmuş 1000 çadıra yakın bir küme yaşıyordu.

Bütün bu açıklamalardan sonra Seyhun'un akış istikametinde, Oğuz şehirlerini şöyle sıralayabiliriz: "Sütgün" (Süt-Kend),-Yesi (Türkistan)-, "Karaçuk-Savran-Suğnak-Öz Kent-Barçınlığ-Aşnas-Cend-Yeni Kend". Ayrıca bunlardan başka bazı Oğuz şehirleri de vardı. Fakat bu Oğuz şehirleri hakkında ayrıntılı bilgimiz yoktur.84

Aşağı ve Orta Seyhun bölgelerinde iktisadi hayat X. yüzyıldan itibaren gelişmiş ve XIII. yüzyıl başlarında yüksek bir seviyeye ulaşmıştı. Bunun bir sonucu olarak adı geçen bölgelerde şehir hayatı gelişmiş ve yeni şehirler kurulmaya başlanmıştır. Maddi alandaki bu gelişme aynı zamanda sosyal ve kültürel açıdan bölgenin gelişmesine de zemin hazırlamıştır. Bütün bu gelişmeler Oğuz Türklerinin kültürel açıdan da ilerlemesine neden olmuştur. Kültürel açıdan bu ilerleme; Muallimi Sani olarak kabul edilen Farabi (ölm. 950), Cevheri (ölm. 1010) gibi birçok Türk asıllı âlimin yetişmesine de neden oldu. Oğuzlardan kalabalık bir bölümünün göçebe hayat tarzını bırakıp, yerleşik düzene geçmelerindeki en büyük etken, İslâmiyetin Oğuzlar arasında kabul edilmesiydi.85 Oğuzlar, Müslüman olduktan ve Samaniler yıkıldıktan sonra, Süt-Kend, Savran (Sabran), Karnak, Karaçuk, Suğnak şehirlerini hakimiyetleri altına aldılar.86 Göçebe yaşam tarzına devam eden Oğuzlar, şehirlerde yaşayan kavimdaşlarını "Yatuk"87 olarak nitelendiriyorlardı. Oğuz şehirlerinin hemen hemen hepsinde Maveraünnehir'in yerli halkı da bulunuyordu. Hatta Oğuzlar Farsça konuşan bu unsurlara da "Sukak"88 diyorlardı. Yerleşik Oğuzların, göçebe Oğuzların siyasî faaliyetlerine ve göçlerine büyük ölçüde katılmamış, Moğol istilasına kadar bu şehirlerde oturmakta devam

etmişlerdir. Moğol istilasıyla yerleşik Oğuzların önemli bir kısmı Horasan ve İran'a göç ettiler. Moğol tehlikesinin devam etmesi üzerine bunlar Anadolu'ya kadar göçlerine devam ettiler.89

Ekonomik Hayatları

X. yüzyıl başlarında çoğunluğu göçebe hayat geçiren Oğuzların ekonomik faaliyetleri göçebe yaşayışın gereği olarak başlıca hayvan yetiştiriciliğine dayanıyordu. Bu sebeple onların servetlerini, koyun sürüleri, yılkılar (at sürüleri),90 develer ve hatta Hudud'ul Alam'e göre91 sığır sürüleri oluşturuyordu. At, binit olarak deve de yüklet olarak kullanılıyordu. Oğuzlar ile komşu İslâm devletleri arasında canlı bir ticari faaliyetin mevcut olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir. Oğuz yurdundan geçen en önemli ticaret yolu Harezmden İtil bölgesine giden yol idi.92 Coğrafyacılar Oğuz tüccarlarının çok olduğunu belirtmektedirler.93 İbn Fadlan94 Bulgar'a giderken 5000 kişilik muazzam bir kervan içinde Oğuz yurdundan geçmişti. Oğuzlar barış zamanlarında ticaret amacıyla Harezm'den Curcaniye ve Barategin şehirlerine; Maveraünnehir'den de Savran şehrine gidiyorlardı.95 Oğuzların başlıca ticaret malı koyun idi. Horasan ve Maveraünnehir halkı et ihtiyacını Oğuzlar ve Karluklardan temin ediyordu.96

Dini İnanışları

Oğuzlar, Göktürkler zamanında olduğu gibi, X. asırda da eski Şâmani (Kamlar) dinine bağlı bulunuyorlardı. İslâmiyet'in tek Tanrı anlayışına yakın olarak "bir

Tanrı"ya, onun kadir-i mutlak olduğuna, ahiret hayatına ve cennete inanıyorlar.97 Öteki dünyada gerekli olduğuna inandıkları için de kahramanlarını at ve silahları ile gömüyorlar ve ayrıntılarıyla bildiğimiz defin ve matem (yuğ)98 merasimlerine göre de cenazelerini defnediyorlardı.99

İbn Fadlan, Oğuz yurdunda ne bir mabed gördüğünden, ne de bir din adamı ile görüştüğünden açıkca bahseder. Fakat Oğuzların hakimleri olduğunu biliyoruz. Oğuzlar bu manevi şahsiyetlerine büyük bir saygı gösteriyorlardı.100 Hatta bu hakimlerin Oğuzların kanları ve davarları (malları) üzerinde hüküm sahibi bulundukları söyleniyor ki, bu ifadeden manevi şahsiyetlerin Oğuz eli üzerinde ne kadar önemli bir tesir ve nüfuzları olduğu ortaya çıkmaktadır. İşte bizim Korkut-Ata (Dede Korkut) bu hakimlerden biri idi. Tabiplik yapan, geleceğe ait haberler veren, yapılacak bir teşebbüsün uğurlu olup olmayacağına hükmeden, dini törenlere başkanlık eden bu manevi şahsiyetlere Oğuzların “kam”101 mı dedikleri, yoksa başka bir ad mı (mesela dede) verdikleri tam olarak bilinmemektedir. XVII. ve daha sonraki yüzyıllarda dini şahsiyetler ‘Ata’ unvanı ile anılıyorlardı. Eski Türklerde ‘kam’ ‘baba’ demekti. Sonra onun yerini ‘Ata’ aldı. Atanın yerini de yine din adamlarının unvanı olan ‘baba’ aldı.102

Ölü gömme adetlerine gelince, onlar ölülerini Göktürkler gibi, elbiseleri, silahları ve yanlarında diğer şahsi eşyaları ile birlikte gömüyorlardı. Ölü, oda şeklinde açılan bir mezara oturtulup, eline kımız dolu bir kadeh veriliyor ve önüne de yine kımız dolu bir kap konuluyordu. Mezar, oda gibi açılıyor, tavanı yapıldıktan sonra onun üzerine de çamurdan kubbeye benzer külah kısmı ilave ediliyordu.103 Oğuzların, bu mezarları ile Türkiye’de bilhassa Selçuklu Devri’nde yaygın bir şekilde görülen ve bilim adamları tarafından Türk çadırına benzetilen kümbetleri arasında yakın bir benzerliğin varlığına işaret edilebilir.104 Hazar-Ötesi Türkmenlerinin de mezarlarının üzerine tümsek gibi şekiller yaptıklarını ve buna “yozka” dediklerini biliyoruz.105

Gömülme işi bittikten sonra, ölünün atları kesilerek yenirdi ki,106 bu da bütün Türk kavimlerinde görülen “yuğu aşı”107 veya ölü aşı geleneği

idi.108 Türkiye’de bu gelenek yüzyıllarca sürüp gelmiş ve şimdi de mahiyeti ayrı kalmak suretiyle köy, kasaba ve hatta şehirlerde yaşamaktadır.109 Ölen kişi, sağlığında bazı kimseleri öldürmüş ise bunların ağaçtan resimleri yapılıp mezarın üzerine konulurdu.

İnanışa göre, bir adamın öldürdüğü insanlar cennette öldürenin hizmetçileri olacaklardır.110 Bu da, Göktürklerdeki balbal geleneğinden başka bir şey değildir.111 Oğuzlar aynı zamanda başlıca Türk ellerinde olduğu gibi, yuğ aşında yenilen atların başlarını, ayaklarını ve derilerini mezarın üzerinde bulunan sırıklara asarlardı.

Oğuzların inanışına göre, ölen kişi, cennete etleri yenilen ve derileri sırıklara asılan bu atlar ile gidecekti. Bu yapılmadığı takdirde ölen, yorucu cennet yolculuğunu yaya yapmak zorunda kalacaktı.112 Oğuzlar, yine dini inanışlarının tesiri ile suya girmiyorlar, yabancılarında yıkanmalarına engel oluyorlardı. Çünkü, suya girmekle, onların kendilerini büyüleyeceğinden korkarlar ve böyle yapanları para cezasına çarptırırlardı. Bütün Türklerdeki köklü inanışa göre, su kutludur ve arıdır. Yıkanmak, arı olan suyu kirletmek, büyük bir günah işlemek demektir. Bu ise uğursuzluğa ve felakete sebep olurdu. Oğuzlar yine dini inanışları ile ilgili olarak, giysilerini eskiyinceye dek üzerlerinden çıkarmıyorlardı. Ayrıca, Oğuzlar, Müslümanların aksine olarak, koyunu başına vurarak öldürüyorlardı.113

Oğuzlar hastalanan kimselerin (yakın akrabaları da olsa) yanlarına yaklaşmazlardı. Hasta olana kul ve karavaşlar (cariye) hizmet ederlerdi. Yoksullar ise tamamen kaderleri ile baş başa bırakılırdı. Bu husus, şüphesiz bulaşıcı ve salgın hastalıklara yakalanmaktan korkmalarından ileri geliyordu.114 Bu davranış şekli bir çeşit karantina uygulaması olarak düşünülebilir.

Oğuzların İslâmiyeti kabul etmelerinden sonra da dini inançları gibi, siyasî, sosyal ve hukuki gelenek ve göreneklerini de kısmen devam

ettiriyorlardı. Harezm ve İtil'e komşu olmaları ve İslâm dünyası ile Hazar ve Bulgarlara giden büyük kervan yolu üzerinde bulunmaları yüzünden Müslümanlar ile ekonomik ve kültürel ilişkilerde bulunmuşlar, İslam Kültür ve medeniyetini ve Müslümanları yakından tanıma imkanı bulmuşlardır.115 Bununla beraber, Hazarlar kısmen ve İtil Bulgarları toptan Müslüman olduğu halde, Oğuzlar henüz Şamani dinine bağlı kalıyorlardı.

Bütün bunlara rağmen ticaret ve siyasi ilişkiler sayesinde İslâm dini yavaşça Oğuzları etkilemekte, henüz inanmamakla beraber bazı İslâmi tabirler yayılmakta, kelime-i şehadet bilinmekte ve hele Kur'an'ın okunuşu onları etkilemekte idi. 922'de bu hususlara dair kayıtlar oldukça ilgi çekiçidir.116 Nitekim, bu etkiler ile Oğuzların küçük Yınal'ı Müslüman olmuş; fakat milli ve dini gelenek henüz kuvvetli olduğu için "Müslüman olursan bize reislik edemessin"117 muhalefetiyle karşılaşarak tekrar Şamaniliğe dönmeye mecbur kalmıştı. Bu gibi itiraz ve dayatmalara rağmen, İslâmiyet Oğuzlar arasında nüfuza başlamış ve tedricen yayılma yoluna girmiştir. Nitekim, X. yüzyılın ortalarında Talas, Sayram, Salçı, Atlıh ve Sır-Derya'nın aşağı istikametinde Süt-kent, Sabran (Savran) şehirleri artık Müslüman olmuş, hatta Oğuz yabgusunun idaresinde olduğunu kesinlikle bildiğimiz Cend ve Yengi-kent şehirlerinde bile halkın bir kısmı bu dine girmişti. Bununla beraber Oğuzların yabguları ile birlikte İslamiyet'i kabul etmeleri uzunca bir süre alacaktır.118

Başka Gelenek ve Görenekleri

X. yüzyılda Oğuzlar arasında; kadınlar erkeklerden kaçmazlar ve yüzlerini de örtmezlerdi. Bununla beraber Oğuzlar arasında 'Fiil-i livata' ve 'Zina' gibi suçlarda görülmezdi.119

Oğuzlarda, öldürülenin öcünü almak120 adeti de vardı. Ayrıca Cahiliyye Devri Araplarında olduğu gibi bir baba ölünce oğlu, üvey annesi ile evlenebiliyordu.121 Evlenme geleneğinde başlık verme geleneği de

mevcuttu.122 Düğün gelenekleri hakkında ayrıntılı bir bilgiye sahip değiliz, Fakat Tuğrul Bey'in 1063 yılında Halife el-Kaim Biemrillah'ın kızı ile evlendiği zaman, bir odada kürsü üzerinde oturan gelini ziyaret ettikten sonra avluya çıktığını ve orada beğleri ile birlikte sevinç içinde raksettiğini ve bu esnada Türkçe şarkılar söylendiğini biliyoruz.123

Oğuzların X. yy.'da yüz şekillerinin öteki Türk kavimlerininkinden ne derece farklı olduğunu bilmiyoruz. Oğuzların yüz şekilleri hakkında en eski bilgi Camiüt Tevarih'te bulunmaktadır. Bu eserde; "Oğuz eli yurtlarından çıkıp Mavera'ün nehr yörelerine ve İran ülkesine gelerek burada doğup büyüyünce su ve hava sebebi ile şekilleri yavaş yavaş Tacik şekline benzedi. Onlar halis Tacik olmadıklarından Tacikler onlara "Türkmân" yani "Türke benzer" dediler. Bu sebeple bu ad bütün Oğuz boylarına verilmiş ve bununla tanınmışlardır." şeklinde ifade edilmektedir.124 Kaynağın bu ifadesiyle Oğuzların yüz şekillerinin Moğollarınki gibi olmayıp, İranlıların ki gibi düz olduğu ortaya çıkar.125

Oğuzların karakter yapılarına gelince, bu konuda tam ve kesin hükümler vermek mümkün değildir. Oğuzların yaşadıkları coğrafya ve yaşam koşullarının ağırlığı göz önüne alınırsa, sert mizaçlı insanlar olduğu hükmüne varılabilir. Ayrıca İbn Fadlan'ın anlatımından da Oğuzların misafirperver, namuslu ve dürüst insanlar olduğu sonucuna varılabilir.126

Oğuzların konuştuğu Türkçe, daha Anadolu'ya gelmeden, Türkistan'da iken Türk lehçelerinin en incesi ve en zarifi sayılıyordu. Kaşgarlı bu hususu bilhassa belirtir, yine aynı müellif, yalnız Oğuz lehçesinde bulunan bazı kelimeleri de bildirmektedir.127

1 TAŞAĞIL, A., Gök-Türkler, Ankara 1995, s. 16-92. KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, İstanbul 1996, s. 47-49.; ÖGEL, B., İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1991, s. 3-28, 128, 196.

2 SÜMER, F., “Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler”, D.T.C.F. Dergisi, Ankara, 1959, C/XVII, sayı: 3-4, s. 388-389.

3 BANG, W-R. R., ARAT, Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1936, s. 10.

4 SÜMER, Oğuzlar, s. 13.

5 SİNOR, D., “Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Mülahazalar”, TDED, C/IV, 1-2, 1950, s. 4-6.

6 ALYILMAZ, C., Orhun Yazıtları’nın Söz Dizimi, Erzurum 1994, s. 40.

7 KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, s. 141-143.

8 SÜMER, F., “Oğuzlar”, İslâm Ansiklopedisi, VI/378. KAFESOĞLU, İ., “Oğuzlar”, Türk Dünyası El Kitabı, s. 156. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1940, TDK, III/61.

9 SÜMER, F., “Oğuzlar”, İ. A. VI/378.

10 KAFESOĞLU, İ., “Oğuzlar”, İ. A. 156.

11 ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/120.

12 ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/48, 62.

13 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 16-17.

14 TAŞAĞIL, A., Gök-Türkler, s. 72-92.

15 KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, s. 141 vd.

16 ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/102; ERGİN, M., Orhun Abideleri, İstanbul 1970, s. 75-77; KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, s. 142.; CHANG, JAN-TANG, Tang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler, Taipei 1968, s. 138.

17 ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/. 116.; ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 81.

18 ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/136.; ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 63.

19 KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, s. 142-143. SÜMER, F., Oğuzlar, s. 23-24.

20 CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 166.

21 KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, s. 142-143. SÜMER, F., Oğuzlar, 1992, s. 23-24.

22 CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 167.

23 "…Tün katdımız Bolçu'ka tan öntürü tegdimiz. "Tün katmak, tünü (geceyi), tüne (güne) katmak, yani gündüz yürüyüşüne gece yürüyüşünü da ilave etmek, gece yürüyüşü yapmak demektir. Türkiye'de dün katmak şeklinde eski metinlerde görülür. ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/112.

24 ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/48, 62-66 ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 57, 67-68.

25 ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/48, 62-66 ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 57, 67-68.

26 ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/48-50. ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 57-58.

27 CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 170.

28 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 28.

29 "yut" için bakınız. KAŞGARLI M., Divan-i Lügat-it Türk, III/142.

30 ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/48-50, 62-64.; ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 57-58, 67-68.

31 CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 171.

32 "yılkı" için bkz: KAŞGARLI M., Divan-i Lügat-it Türk, I/21, 91, 241, 257, 285, 330, 332, 412, 461, 481, 482, II/96, III/34, 76, 104, 131, 178, 292, 300.

33 ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/66; ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 68.

34 “Otuz artuki tört yaşıma Oğuz tezip Tabgaç’ka girdi. Ökünüp süledim” ERGİN, M., Orhun Abideleri s. 69; ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/. 66; ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 69; CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 172. vd.

35 ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/120; ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 82.

36 ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/58; ERGİN, M., Orhun Abideleri, s. 61.

37 CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 200-201.

38 CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 201-202.

39 CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 202-203.

40 CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 203-204.

41 KURAT, A. N., “Göktürk Kağanlığı”, D. T. C. F. Dergisi, 1952, X, 1-2, s. 1-56.

42 ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/176.

43 KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, s. 142-143.

44 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 29-30.

45 CHANG, J., Doğu Göktürkler, s. 200-204.

46 ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/66.

47 ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/164.

48 ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/165.

49 ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları, I/168.; ÖGEL, B., “Şine-Usu Yazıtının Tarihi Önemi”, BELL., XV/59, (1951), s. 377.

50 ÖGEL, B., “Şine-Usu Yazıtının Tarihi Önemi”, BELL., XV/59, (1951), s. 377.

51 SÜMER, F., “Oğuzlar”, İ. A. IX, s. 380.

52 SÜMER, F., “X. Yüzılda Oğuzlar”, DTCFD. XVI/3-4, s. 137.

53 SÜMER, F., “Oğuzlar”, İ. A. IX, s. 380.

54 SÜMER, F. Oğuzlar, s. 33; TURAN, O. Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti., s. 37.

55 Bu şehirler hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız. B. ÖGEL, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 333-341; F. SÜMER, Oğuzlar, s. 46-54.

56 İSTAHRİ, Kitab'u Mesalik İl-Memalik, M. J. Dc Geoje, (BGA), Leiden 1929, s. 9-290.

57 TOGAN, Z. V., Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s. 56-60; SÜMER, F., Oğuzlar, s. 46.

58 İSTAHRİ, Kitab'u Mesalik İl-Memalik, s. 10, 222; MİNORSKY, V., The Regions of the World. (Hudud-ul Alam) (GMNS), London 1937, s. 100.

59 KURAT, A. N., Peçenek Tarihi, İstanbul 1937. s. 32-33, 43-45; KURAT, A. N., "Peçenek", İ. A., C/IX., 535-543.

60 TURAN, O., Selçuklular Tarihi ve T. İ. M., s. 37-38.

61 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 46.

62 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 46-47.

63 BARTHOLD, W., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Haz. H. D. Yıldız), Ankara 1990, s. 190-194. BARTHOLD, W., "Selçuklu Devleti'nin Kurulmasından Önceki Oğuzlar" Soçineniya, Tom II cast'l, Moskova 1963, s. 558-583.

64 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 47.

65 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 47.

66 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 47.

67 ERGİN, M., Şecere-i Terakime, İstanbul, (Tarihsiz) s. 56.

68 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 48.

69 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 48.

70 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 49.

71 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 49.

72 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 49.

73 KURAT, A. N., Peçenek Tarihi, İstanbul 1937; KURAT, A. N., IV-XVIII. yy. Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1992, s. 44-64; KURAT, A. N., “Peçenek”, İ. A, X/535-543.

74 BARTHOLD, W., Türkistan, s. 192-193; BARTHOLD, W., Soçineniya, s. 574.

75 BARTHOLD, W., Soçineniya, s. 574-575.

76 Yeni-Kent ve Oğuz şehirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: BARTHOLD, W., Soçineniya s. 574-575.; MİNORSKY, V., Hudut-ul Alam, s. 122.; BARTHOLD, W., Türkistan, s. 192.

77 “Yabgu” hakkında bakınız: BARTHOLD, W.; Soçineniya, s. 574; TURAN, O., Selçuklular Tarihi ve T. İ. M., s. 37-39.

78 BARTHOLD, W., Soçineniya, s. 574-575; BARTHOLD, W. Türkistan, s. 194-195.

79 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 51.

80 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 52.

81 BARTHOLD, W., Türkistan, s. 194.

82 ÖGEL, B., İslamiyet’ten Önce Türk Milli Kültürü, s. 340.

83 MiNORSKY, Hudut-ul Alam, s. 118-119; ÖGEL, B., İslamiyet’ten Önce Türk Milli Kültürü, s. 333, 337, 341.

84 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 53; TURAN, O., Selçuklular Tarihi ve T. İ. M., s. 38-39.

85 Oğuzlar arasında İslâmiyetin yayılışı için bakınız: TURAN, O., Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi, İst. 1969, s. 33-62.

86 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 53.

87 “Yatuk: Tenbele Yatuk kişi denir. Oğuzlardan birtakımları vardır ki şehirlerinden dışarıya çıkmazlar, savaş yapmazlar, onun için bunlara

“yatuk” denir. ” “Tembeller ve atılmışlar demektir. ” KAŞGARLI M., Divan-i Lügat-it Türk, III/14-15.

88 “Sukak: Oğuzların Farslara verdikleri addır. Bu Sukak Ne ter: Bu Farslı ne der?”, KAŞGARLI M. Divan-i Lügat-it Türk, II/287.

89 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 54.

90 “yılkı” için bkz: KAŞGARLI, M., Divan-i Lügat-it Türk, I/21, 91, 241, 257, 285, 330, 332, 412, 461, 481, 482, II/96, III/34, 76, 104, 131, 178, 292, 300.

91 MİNORSKY, Hudud’ul Alam, s. 110.

92 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 55.

93 MİNORSKY, Hudud’ul Alam, s. 119.

94 İBN FAZLAN (Fadlan) Seyahatname, (Çev. R. Şeşen), İstanbul 1995, s. 34-44.

95 MİNORSKY, Hudud’ul Alam, s. 119.

96 İSTAHRİ, Kitabu Mesalik il Memalik, s. 281-288.

97 İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 34-35; TANYU, Hikmet, İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Ankara 1980, s. 1-194.

98 “yuğ” için bkz: KAŞGARLI, M., Divan-i Lügat-it Türk, III. /143.

99 İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 40; KAFESOĞLU, İ., Eski Türk Dini, Ankara 1980, s. 1-67.

100 MİNORSKY, Hudut’ul Alam, s. 100; İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 40.

101 KAŞGARLI, M., Divan-i Lügat-it Türk, I/283, II/157, 443.

102 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 56.

103 İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 40.

104 ASLANAPA, O., Türk Sanatı, İstanbul 1993, s. 69-85.

105 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 56.

106 İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 40-41.

107 “Yuğ basan” için bkz; KAŞGARLI, M., Divan-i Lügat-it Türk, II/399.

108 İNAN, A., Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 1954., s. 189; TANYU, H., İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, s. 46.

109 SÜMER, F., Oğuzlar, s. 56.

110 İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 40.

111 İNAN, A., Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 178-181.

112 İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 40; BARTHOLD, W., “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimleri”, BELL, XI/43 (1947), s. 515-519.

113 İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 36-37.

114 İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 40.

115 TURAN, O., “Türkler ve İslâmiyet”, DTCF Dergisi, 1946, IV/4, s. 458-461; TURAN, O., Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi, s. 48-62.

116 İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 36.

117 İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 39.

118 TURAN, O., Selçuklular Tarihi ve T. İ. M., s. 41.

119 İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 35-36.

120 İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 38.

121 İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 36; ÖGEL, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara 1979, s. 161-189.

122 İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 36; ÖGEL, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 161-189.

123 Ebu’l Faraç, Ebu’l Faraç Tarihi, (çev. Ö. R. Doğrul), TTK., Ankara 1987, I/315.

124 REŞİD-ED-DİN FAZLULLAH, Cami ût-Tevarih, B. Kerimi Yayını, Tahran 1338, s. 35. vd.

125 TURAN, O., Selçuklular Tarihi ve T. İ. M., s. 381-382.

126 İBN-İ FADLAN, Seyahatname, s. 33-44; TURAN, O., Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi, s. 144-145.

127 Oğuz lehçesinde kullanılan kelimeler için bkz: BANGUOĞLU, T., “Oğuz Lehçesi Üzerine”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1960, s. 23-48.; KAŞGARLI M., Divan-i Lügat-it Türk, C. II. III.

AHMED B. MAHMUD, Selçuk-name, I/6-7, (Haz. E. Merçil), İstanbul, 1977.

AHMET REFİK, Anadolu’da Türk Aşiretleri, (966-1200), İstanbul, 1998.

AKDAĞ, Mustafa, Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, C. I., İstanbul, 1995.

AKSARAYİ KERİMEDDİN Mahmud, Müsamerat-ul Ahyar, (Çev. M. N. Gençosman), Selçuki Devletleri Tarihi, Ankara 1943.

ALYILMAZ, C., Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi, Erzurum 1994.

ASLANAPA, Oktay, Türk Sanatı, İstanbul 1993.

AYNİ, Bedrettin, İkdu’l-Cûmân fi Tarih-i Ehli’z-Zeman, Beyazıd Devlet Kitaplığı-Veliyüddin Efendi Bölümü, no: 2376, 516.

AZİMİ, Azimi Tarihi, Çeviren A. Sevim, Ankara, 1989.

AZİZ B. ERDEŞİR-İ ESTERABADİ, Bezm u rezm, (Çev. M. Öztürk), Ankara 1990.

B. HROZNY, “Ön Asya’nın En Eski Tarihi”, (Çev. Saim A. Dilemre), DTCF. Dergisi, I., 1942, s. 120-121.

BANG, W-R. R., ARAT, Oğuz Kağan Destanı, İstanbul, 1936.

BANGUOĞLU, T., “Oğuz Lehçesi Üzerine”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1960, s. 23-48.

BARTHOLD, W., “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası C. I., 1951, s. 135-159.

BARTHOLD, W., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Haz. H. D. Yıldız), Ankara 1990, s. 190-194. BARTHOLD, W., “Selçuklu Devletinin Kurulmasından Önceki Oğuzlar”, Soçineniya, Tom II cast’l, Moskova, 1963, s. 558-583.

BARTHOLD, W., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Ankara, 1975.

BARTHOLD, W., Tarihte Araplar, İstanbul, 1996.

BARTHOLD, W., “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimleri”, BELL, XI/43 (1947), s. 515-519.

Baybars Tarihi, (Çev. Ş. Yaltkaya), İstanbul, 1941.

BİCE, H., Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler, Ankara, 1991.

BROSSET, Mb, Historie de la Georgiye I, St. Petersburg, 1849.

CAHEN, C., Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi (XI. yy. İkinci Yarısı), (Çev. Y. Yücel-B. Yediyıldız), Ankara 1992.

CHANG, JAN-TANG, Tang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler, Taipei, 1968.

CLAVİJO, Timur Devrinde Kadis’ten Semerkant’a Seyahat, (Çev. Ö. R. Doğrul), Ankara, 1985.

CÜVEYNİ, Tarih-i Cihangûşa I, (Çev. M. Öztürk), Ankara, 1988.

ÇAĞATAY, N., Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Ankara, 1989.

DEMİRKENT, I., Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, (I-II), Ankara, 1990.

DENY, J., Grammaire de La Langue Turgue, Paris 1921.

DONUK, A., Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler, İstanbul, 1988.

EBU’L FARAÇ, Ebu’l Faraç Tarihi I/II, (Çev. Ö. R. Doğrul), Ankara 1987.

EBUBEKR-İ TİHRANİ, Kitab-ı Diyarbakriyya I/II, (Çev. F. Sümer, N. Lugal), Ankara 1993.

EBUL GAZİ BAHADIR HAN, Şecere-i Terakime, (Çev. M. Ergin), İstanbul, (Tarihsiz).

EL HÜSEYNİ, Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye, (Çev. Necati Lugal), Ankara 1943.

ERGİN, Muharrem, Orhun Abideleri, İstanbul, 1970.

ERZİ, A. S, “Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar I. Kitab-ı Dede Korkuk Hakkında Notlar. II. Uzun Hasan’ın Birinci Karaman Seferi”, BELL, XVIII/70 (1954), s. 179-221.

GÖDE, K., Eretnalılar, Ankara 1944.

GRENARD, F., “Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarihi”, (Çev. O. Turan), Ülkü Mecmuası, sayı: 74-80, s. 52.

HAIG, T. W., “Salgurlular”, İ. A. X, 125-126.

HALAÇOĞLU, Y., XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara, 1988;.

HEY’ET, Azerbaycan Tarihi, Bakü, 1994.

HEY’ET, Meteriali Po İstorii Azerbaydjano, Tomb II, Bakü 1958.

HÜSEYİN HÜSAMEDDİN, Amasya Tarihi II, İstanbul, 1329.

İBN BİBİ, El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Alaiye II, (Çev. M. Öztürk), Ankara, 1996.

İBN FAZLAN (Fadlan), Seyahatname, (Çev. R. ŞEŞEN), İstanbul, 1995.

İBN MİSKEVEYH, Tecaribü’l-umem ve Te’akibü’l-Himem, (İngilizce çev. F. Amedroz-D. S. Margolioth, The Eclipse of the Abbasite Caliphate), Oxford 1920-1921.

İBN-ÜL ESİR, El Kamil Fi’t-Tarih, (C. S. Tornberg, Leiden, 1851-1876’den Çev. Dr. A. Ağırakçı), İstanbul 1991.

İNAN, A., “Orun ve Ülüş Meselesi”, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, İstanbul 1931, s. 121-133.

İNAN, A., Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara, 1954.

İSTAHRİ, Kitab'u Mesalik İl-Memalik, M. J. Dc Geoje, (BGA), Leiden, 1929, s. 9-290.

İZGİ, Ö., Çin Elçisi Wong Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, Ankara, 1989.

KAFESOĞLU, İ. "Malazgird Muharebesi", İ. A, VII/242-248.

KAFESOĞLU, İ. Selçuklular Tarihi, İstanbul, 1972.

KAFESOĞLU, İ., "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 259-274;.

KAFESOĞLU, İ., "Melikşah", İ. A. VII, 671.

KAFESOĞLU, İ., "Oğuzlar", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1992.

KAFESOĞLU, İ., "Selçuklular", İ. A. X, 357;.

KAFESOĞLU, İ., "Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti", Jean DENY Armağanı, Ankara, 1958, s. 121-123.

KAFESOĞLU, İ., Eski Türk Dini, Ankara, 1980.

KAFESOĞLU, İ., Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İstanbul, 1953.

KAFESOĞLU, İ., Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1996.

KAŞGARLI MAHMUT, Divan-i Lügat-it Türk I-II-III, (Çev. B. Atalay), Ankara, 1986.

KAYMAZ N., Pervane, Mu'inü'd-din Süleyman, Ankara 1970.

KOSSANYİ, B., "XI-XII. Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair", (Çev. H. Z. Koşay), BELL, 29, 1944, s. 120. 1994.

KÖPRÜLÜ, F., "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'eleleri", BELL VII/28 (1943), s. 219-313.

KÖPRÜLÜ, F., "Türk ve Moğol sülalelerinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuniyeti", Türk Hukuk Tarihi Dergisi I, Ankara, 1944, 1-9.

KÖPRÜLÜ, F., Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, Ankara, 1991.

KÖYMEN, M. A., Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I, II, III, IV, V., Ankara 1992-93.

KURAT, A. N, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1992.

KURAT, A. N., "Göktürk Kağanlığı", D. T. C. F. Dergisi X/1-2, 1952, s. 1-56.

KURAT, A. N., "Peçenek", İ. A, X/535-543.

KURAT, A. N., Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937.

MEHMET NEŞRİ, Cihannüma, (Yay. F. R. Unat. -M. A. Köymen), Ankara, 1949.

MERÇİL, E., Kirman Selçukluları, Ankara, 1989.

MERÇİL, E., Fars Atabeğleri, Salgurlular, Ankara, 1991.

MERÇİL, E., Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1991.

MİNORSKY, V., The Regions of the World. (Hudud-ul Alam) (GMNS), London, 1937.

MÜNECCİMBAŞI, Camiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi II, (Yay. Haz. A. Öngöz), İzmir, 2001.

OCAK, A. Y., Babailer, İstanbul, 1996.

ORKUN, H. N., Eski Türk Yazıtları II-III, Ankara, 1940.

ÖGEL, B., İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1991.

ÖGEL, B., Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara, 1979.

ÖGEL, B., Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara 1982.

ÖGÜN, G., "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Ankara 1992, s. 77-78.

PRİTSAK, I., "Kara Hanlılar", İ. A. VI, 254-255.

PRİTSAK, R. O., “Der Untergang Des Reiches Des Oguzıschen Yabgu”, Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953, s. 396-410.

RASONYİ, L., “Selçuk Adının Menşeine Dair”, BELL III/10, 1939, s. 377. 384.

RAVENDİ, Rahat’us Sudur ve-Ayetü’s-Sürur I-II, (Çev. Ahmet Ateş), Ankara, 1977.

REŞİD-ED-DİN FAZLULLAH, Cami ût-Tevarih, Tahran, 1338.

RIDVAN NAFİZ, Sivas Şehri, İstanbul, 1928.

RUNCIMAN, S., Haçlı Seferleri Tarihi, I, II, III, (Çev. F. Işıltan), Ankara, 1998.

SEVİM, A., Suriye Filistin Selçuklu Devleti Tarihi, Ankara, 1989.

SEVİM, A. -E., MERÇİL, Selçuklu Devleti Tarihi, Siyaset, Teşkilat, Kültür, Ankara 1995.

SİNOR, D., “Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Mülahazalar”, TDED, C/IV, 1-2, 1950, s. 4-6.

SÜMER F., Çepniler, İstanbul, 1992.

SÜMER, F., “Ağac-Eriler”, BELL XXVI/103 (1962) s. 521-528.

SÜMER, F., “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?”, BELL XXIV/96, 1960, s., 567-594.

SÜMER, F., “Boz-Oklu Oğuz Boylarına Dair”, DTCF Dergisi, XI/65-103.

SÜMER, F., “Çukur-Ova Tarihine Dair Araştırmalar”, Tarih Araştırmaları Dergisi, 1963, I/1-98.

SÜMER, F., “Oğuzlar”, İ. A., VI, 378.

SÜMER, F., “Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler”, DTCF Dergisi, XVII., 1959, s. 359-455.

SÜMER, F., Eski Türklerde Şehircilik, 1984, s. 33-37.

SÜMER, F., Oğuzlar, İstanbul 1992.

SÜMER, Faruk, “Anadolu Moğollar”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara, 1969.

ŞİKARİ, Karamanoğulları Tarihi, (Yay. Haz., Mes’ut KOMAN), Konya, 1946.

ŞÜKRULLAH, Dokuz Boy Türkler ve Osmanlı Sultanları Tarihi, (Çev. H. N. Atsız), İstanbul, 1939.

TAHSİN, Ü., Karamanoğulları Tarihi, Ankara, 1957.

TANYU, H., İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Ankara 1980.

TAŞAĞIL, A., Gök-Türkler, Ankara 1995.

TOGAN, A. Z. V. “Azerbaycan”, İ. A., II, s. 101.

TOGAN, Z. V., Oğuz Destanı, İstanbul, 1972.

TOGAN, Z. V., Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981.

TOGAN, A. Z. V., “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, Türk Hukuk ve İktisat tarihi Mecmuası VI., 1931, s. 7-43.

TURAN O., “Gıyaseddin Keyhüsrev”, İ. A. VI, 620-629.

TURAN, O., “Türkler ve İslâmiyet”, DTCF Dergisi, 1946, IV/4, s. 458-461;.

TURAN, O., “Türkler ve İslâmiyet”, DTCF Dergisi, 1946, 4/4, s. 457, 485.

TURAN, O., Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1993.

TURAN, O., Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul, 1969.

TURAN, O., Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971.

TURAN, O., Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İst. 1969, s. 33-62.

URFALI MATEOS, Vekayi-Name, (Çev. H. D. Andreasyon), Ankara 1962.

UZUNCARŞILI, İ. H., Osmanlı Tarihi II-III-IV, Ankara, 1988.

ÜNVER, İ., Ahmedi-İskender-Name, Ankara, 1983.

VARDAN, "Türk Fütuhat Tarihi", (Çev. H. D. Andreasyon), İ. Ü. E. F, Tarih Semineri Dergisi I, 1937, 154-242.

VARLIK, M. Ç., Germiyanoğulları Tarihi, Ankara, 1974.

WITTEK, P., Menteşe Beyliği, (Türkçeye çeviren: O. Ş. Gökyay), Ankara, 1986.

YALGIN, A. R. "Ulu-Dağ Çevresinde Türk Damgaları", III. T. T. Kong., Ankara, 1948, s. 426-433.

YALGIN, A. R., Anadolu'da Türk Damgaları, Bursa, 1943.

YINANÇ, M. H., Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul, 1944.

YÜCE, K., Saltuk-name'de Tarihi Dini ve Efsanevi Unsurlar, Ankara, 1987.

YÜCEL, Y., Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, c/I-III, Ankara 1991.

YÜCEL, Y., Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398), Ankara, 1983.

ZAHODER, B., "Selçuklu Devletinin Kuruluşu Sırasında Horasan", (Çev. İ. Kaynak), BELL, XIX/519, 1955, s. 76;.

Oğuzlar / Prof. Dr. Faruk Sümer [s.289-315]

A. Oğuzlara Dair En Eski Bilgiler

1. Oğuz Adının Menşei

Oğuz adının menşei hakkında birçok fikirler ileri sürülmüştür. Ünlü Macar bilginlerinden J. Nemeth, Oğuz sözünü ok+uz şeklinde tahlil etmiştir. Ona göre ok, boy (kabile), "z" de cemi edatıdır.1 Böylece Oğuz, boylar demektir. Gerçekten okun eski zamanlarda boy anlamına geldiği biliniyor. Batı Göktürk Devleti on boya dayanmakta olup, bu on boya "on-ok" denilmekte idi.

Okun boy anlamına geldiğinin izi Oğuz elinin boy teşkilatında da görülmektedir. Oğuz eli, bilindiği gibi, iki kola ayrılmakta, bunlardan birine Boz-Ok, ötekisine de Üç-Ok adı verilmektedir.

İkinci adın Üç-Ok'dan meydana geldiği muhakkaktır. Ancak başta W. Bang olmak üzere, bazı âlimler Oğuz'da ğ sesinin olması dolayısı ile Nemeth'in bu fikrine itiraz etmişlerdir.2 Son yıllarda ise Oğuz adının aslı hakkında başka izah tarzları ortaya atılmıştır.3 Biz J. Nemeth'in fikrini kabul etmeye mütemayiliz.4

Bilindiği üzere, Orta-Asya'da ilk defa olarak teşkilâtlı ve büyük bir imparatorluğu, Çinlilerin Hiung-nu adını verdikleri kavim kurmuştur. Bu kavim ilim âleminde "Türk" asıllı kabul edilmiştir. Çin kaynaklarında Göktürklerin, Uygurların ve Kırgızların Hiung-nuların soyundan göstermeleri şüphesiz bu hususta en mühim delillerden biridir. Türk devlet teşkilâtının gerçek kurucuları olan Hiung-nular, milattan önce III. yüzyılın sonlarında komşularının çekindiği kudretli bir kavim haline geldiler. M.Ö. 209 yılında bu kavmin başına Çinlilerin Mao-Tun (yahut Me-Te) dedikleri bir hükümdar geçti.

Mao-Tun, faaliyetlerinden anlaşıldığı üzere, Türklerin tarihçe bilinen ilk büyük hükümdarıdır. Çin kaynaklarında, rivayet olarak anlatıldığına göre, Mao-Tun, genç bir şehzade iken üvey annesinin şiddetli tesiri altında bulunan babası Teoman tarafından Hiung-nuların güneybatı komşuları Yüe-çilere rehine olarak verilmiş, sonra da Teoman bu kavme saldırmıştı. Bundan maksat Yüe-çilerin oğlunu öldürmelerine vesile vermekti. Gerçekten Yüe-çiler öldürmek için Mao-Tun'u aradılarsa da bulamadılar. Çünkü Mao-Tun uğrayacağı feci akıbeti anlayarak kaçmış ve babasının yanına gelmişti. Teoman oğlunun bu başarısından çok memnun görünerek ona, hassa tümeninin kumandanlığını verdi. Fakat, Mao-Tun, babasının kendisine yapmak istediği kötülüğü unutmayarak bir fırsatını bulup Teoman'ı ve onun yakınlarını öldürdü. Bu suretle Hiung-nu tahtına geçen Mao-Tun yaptığı seferler ile devletinin hudutlarını genişleterek zamanın en kudretli hükümdarlarından biri oldu.5

Mao-Tun ve haleflerinin bir sıra yüksek çifte kumandanları olup, bunlar birbirlerinden sol ve sağ olarak ayrılıyorlardı. Bundan Hiung-nu İmparatorluğu'nun dayandığı elin sol ve sağ olmak üzere iki kola ayrılmış idiği neticesi çıkarılabilir. Yine Çin kaynakları geniş Hiung-nu İmparatorluğu'nun 24 kumandan tarafından idare edildiğini yazıyorlar.6 Bundan da Hiung-nu elinin 24 boydan meydana geldiğini söylemek mümkündür.

Yine bilindiği gibi, XIV. yüzyılın, başlarında yazılmış olan Oğuzların destani tarihlerinde,7 Türklerin ilk fatih hükümdarı olarak Oğuz Han'dan bahsedilir. Hatta buradan da, Oğuz'un dini inancından dolayı, babası Kara-Han tarafından öldürülmek istendiği fakat onun yapılan savaşta galip gelerek babasını öldürdüğü söylenir. Diğer taraftan Oğuz elinin sağ ve sol olamak üzere iki kola ayrıldığını, sağ kola Boz-Ok, sol kola Üç-Ok denildiğini ve Oğuz elinin 24 boydan meydana geldiğini biliyoruz.

Bir çok müellifler, zikredilen şu benzerliklere bakarak efsanevi Oğuz Han'ın tarihi Mao-Tun olması ihtimalini ileri sürmüşlerdir. Biz bu mesele üzerinde ancak şu hususlara dikkati çekmek istiyoruz: Oğuzların destani tarihleri, Mao-Tun'dan aşağı yukarı 1500 yıl sonra yazılmış olup, bu destani tarihin Oğuz-Han'a ait bölümünün, milli bir gaye ile aydın bir Türkün muhayyilesinden çıktığı anlaşılıyor. Diğer taraftan Oğuzların 24 boydan meydana geldikleri hakkındaki bilgimiz de XI. yüzyıldan daha geriye gitmemektedir.

2. Barlık Irmağı Kıyılarında Oğuzlar

155 yılına doğru Orhun bölgesinde Hiung-nuların yerini Sien-Piler aldılar. onlara da Juan-Juanlar halef olduktan sonra 552 tarihinde Göktürk İmparatorluğu kuruldu. Bu imparatorluk o zamana kadar Orta Asya'da kurulmuş devletlerin en büyüğü idi. Bugünkü bilgimize göre, Türk diline ait en eski hatıralar da Göktürk İmparatorluğu devrine aittir. Bu hatıraları başlıca mezar kitabeleri teşkil ediyor. Bunlar Orhun ve Yenisey Kitabeleri olmak üzere ikiye ayrılır. Orhun Kitabeleri VIII. yüzyıldan kalmadır. Yeniseydekilerin daha eski bir zamanda, pek muhtemel olarak da VII. yüzyılda yazıldıkları anlaşılıyor. İşte Oğuz adına ilk defa olarak bu Yenisey Kitabeleri'nden birinde rastgelinmektedir. Ulu Kem'e dökülen Barlık çayı kıyısındaki bu kitabe aynen şöyledir:

1. Er erdemi atım tabdım erdemi... (üçün?)

2. Öz Yiğen Alp Turan Altı Oğuz budunda üç yegirmi (ya şımka) aldırdım

3. Beg erikime sizime aldırıldım.

Bugünkü Türkçe ile:

1. Er erdemi aldımı buldum erdemi... (için?)

2. Öz Yiğen Al Turan Altı Oğuz kaviminden on üç (yaşımda) ayrıldım

3. Beğlik nüfuzumdan, sizlerden ayrıldım.8

Anlaşılacağı üzere, bu kitabe -eğer doğru okunmuş ise- altı boy halinde olan Oğuzların kitabenin yazıldığı zamanda Barlık yöresinde yaşadıklarını gösteriyor. Bu zamanın biz VII. yüzyıl (ilk yarısı veya ortaları) olduğuna kaniiz. “Altı Oğuz budunda” ibaresi de altı boydan müteşekkil Oğuz eli (kavmi) demektir. Aynı asrın ikinci yarısından sonra Oğuzlar Tula ırmağı kıyılarında iken dokuz boy halinde idiler. Hatta Kül-Tegin ve Bilge Kağan’a ait kitabelerde geçen “Üç Oğuz süsü” (Üç Oğuz ordusu) ibaresinden Oğuzların, o zamanlar biri “Üç Oğuz”, diğeri “Altı-Oğuz” olmak üzere iki kola ayrıldıklarını tahmin etmek mümkündür. Acaba Oğuzlar, Barlık ırmağı kıyılarında iken de dokuz boydan müteşekkil olup, kitabede bunlardan yalnız Altı Oğuz kolu mu ifade edilmektedir? Bize kalırsa, Oğuzların kitabe zamanında (yani VII. yüzyılın birinci yarısında veya ortalarında) altı boy halinde olduklarını düşünmek daha doğrudur. Kitabedeki “budun” sözü her halde Oğuzların hepsini içine almaktadır. Oğuzların VII. yüzyılda altı boydan müteşekkil olmaları bizim için şu bakımdan dikkate değer. Cami ut-tevarih’deki Oğuz ensabı kısmında 24 boyun, müsavi sayıda olmak üzere, Oğuz Han’ın altı oğlundan türedikleri yazılmaktadır. Fakat daha ilgi çekici husus, her dört boyun (damgaları ayrı olduğu halde) müşterek bir unguna sahip olmalarıdır. Bu vakıa yirmi dört Oğuz boyuun da eski zamanlarda altı boy halinde yaşadığını gösterir. Bu altı ungunun hepsi de ormanlık bölgelerde yaşayan avcı kuşlardır.[9]

Barlık kitabesinin Altı-Oğuzların beğinin mezar kitabesi olduğu görülüyor. Öz Yiğen Alp Turan adını taşıyan bu beğ 13 yaşında, daha delikanlılık çağına basmadan vefat etmiştir. Turan adı (bu günkü söylenişe ile Duran) eskiden Türkiye’de çok konuşulmuş olup, bugün de daha ziyade kadınlara verilmek üzere, köylerde kullanılmaktadır. Barlık bölgesinde bundan başka daha üç kitabe bulunmuştur. Bunlar Köni Tiriğ, Bayna Sangun oğlu Külüğ Çur ve üçüncüsü de adı okunamayan beğlerden birine

aittir.10 Bunlarda her hangi bir kavmin adı geçmiyorsa da onların da birincisi gibi, Oğuz beğlerine ait olması muhtemeldir. Aşağıda görüleceği üzere Kutluğ, Göktürk Devleti'ni kurmaya giriştiği sırada, Oğuzlar Tula ırmağı kıyılarında yaşıyor ve bir kağana sahip bulunuyorlardı. Bu sebeple Oğuzların Tula boyuna gelmelerinin Göktürk Devleti'nin 630 yılındaki yıkılışından sonra olduğu muhakkaktır. Aynı şekilde Kemçik'e dökülen Çirgak çayı boylarındaki Edizler de11 güneybatıya inerek Oğuzların yanında yurd tutmuştur. Her iki teşekkülün bu yer değiştirmede birlikte hareket etmiş olmaları muhtemeldir.

3. Tula Boylarında Oğuzlar

Göktürk şehzadelerinden Kutluğ'un, devletini kurduğundan takriben 80 yıllık bir zaman için milli kaynaklara sahip olduğumuz malûmdur. Bu kaynaklar Orhun Kitabeleri'dir. Bu kitabelerde ırki mahiyeti ve siyasi hüviyeti ne olursa olsun, her siyasi ve kavmi teşekkül, budun kelimesi ile vasıflanıyor: Türk budun, Tabgac budun, Kıtay budun, Oğuz budun, Kırgız budun. Göçebe budunlar birçok boylardan (kitabelerdeki bod?) meydana gelmiştir: Dokuz-Oğuz, Üç-Karluk, Dokuz-Tatar, Boylar da her halde obalara ayrılmakta idi.

Türkiye Türkçesinde, eskiden budun ve kavim karşılığı olarak el (il) sözünün kullanıldığı görülüyor. Eli meydana getiren teşekküllere boy, boyları meydana getirenlere de oba deniliyor.

İkinci Göktürk Devleti kurulduğu esnada Orta-Asya'daki siyasi ve kavmi durum şöyle idi:

Türk budun-Abidelerdeki "Türk" adı kavmi bir isim olup, bu adı Türkçe konuşan bütün kavimlerin değil, onlardan yalnız birinin taşıdığı hususu vâzıhtır. Hanedan bu kavme mensup bulunmakta ve devlet de en başta bu kavme dayanmaktadır. Türk adının törümek (doğmak, dünyaya gelmek) fiilinden geldiği hakkındaki A. Vambery'nin fikri bize daha doğru

görünmektedir. Bu fikre göre, Türk (aslında törük, türük=türk) doğan, dünyaya gelen demektir (yörümekten yörük gibi). Türk kelimesi kuvvet anlamında yalnız Göktürklerden çok sonra, X-XIII. yüzyıllara ait Uygur metinlerinde görülebiliyor; yani Türk adının zuhurundan çok sonra, muahhar bir zamanda ve tek bir Türk kavmine ait metinlerde rastgelinmektedir. Bu husus, kelimenin, bu anlamda (yani kuvvet) eski bir maziye sahip bulunduğundan bizi şüphe ettirmektedir. Fazla olarak, Türk kelimesinin Uygurlar arasında kuvvet ve kudret anlamında kullanılması, Göktürklerin şerefli hatıralarından, büyük ünlerinden gelmiş olabilir.

Oğuzlar-Onların başlıca Tula boylarında yaşadıkları anlaşılıyor. Kutluğ harekete geçtiği esnada pek muhtemel olarak Ötügen yöresi de ellerinde idi. Oğuzların bu esnada başlarında bir kağan bulunuyordu. Abidelerde zikredilen “Baz Kağan”ın bu kağan olduğu anlaşılıyor. Onların devlet teşkilatları ve hakimi bulundukları toprakların sınırları hakkında bilgimiz yoktur. Oğuzlar bu zamanda dokuz boydan müteşekkil idiler. Abidelerde bazan onlardan bu sıfatla (Dokuz-Oğuz), çok defa sadece Oğuz olarak bahsedilir.

Bilge Ton-Yukuk yazıtından anlaşılıyor ki Kutluğ’un faaliyetlerinden telaşa düşen Oğuzlar, Göktürkler aleyhine bir ittifak kurmak için Çinlilere Kunı Sengün’ü, Kıtaylara da Tonra Sem’i göndermişlerdi.12 Bilge Kağan zamanında Oğuzlar ile yapılan savaşlar dolayısı ile de Tonra, yeniden geçiyor.13 Her iki yerde bu adın bir Oğuz boyunu ifade ettiği tahmin edilebilir. Kitabelerde birçok misalleri olduğu gibi, Tonra Sem, Tonra boyundan Sem, Tonra Yılpağut, Tonra boyundan Yılpagut demek olsa gerektir.14 Kunı da bir boy adı olabilir.

Aşağıda görüleceği üzere, Oğuzların, inkıyad altına alındıktan sonra birçok Türk kavimlerine yapıldığı gibi, başlarına bizzat kendilerinden veya hanedandan her hangi bir kimse geçirilmeyip, Türk budun gibi, doğrudan

doğruya hanlar tarafından idare edildiği anlaşılıyor. Oğuz budununun, kağanlar karşısında Türk budunundan az farklı bi hukuki duruma sahip olduğu görülüyor. Bu sebeple Ton-Yukuk: “Türk Bilge Kağan Türk sir budunıg Oğuz budunıg igidü olurur” (Türk Bilge Hakan, Türk müttehid (?) budununu ve Oğuz budununu iyi idare ediyor) dediği gibi,15 Bilge Kağan da kitabesinde bazan “Türk budunu” ile birlikte Oğuz budununa ve beğlerine hitap etmektedir: “Türk, Oğuz beğleri budun eşidin” (Türk ve Oğuz beğleri ve budunu işitin).16 Hattâ “Tokuz-Oğuz budun kentü budunım erti” (Dokuz-Oğuz budunu kendi budunum idi) cümlesini de17 kavmi (etnik) bir akrabalık şeklinde değil, yukarıda Oğuzlara dair verilen bilgileri, Türk ve Oğuz’un da Tabgaç, Kırgız, Kıtay gibi, budun kelimesiyle vasıflanmaları hususunu göz önüne alarak, hukuki bir münasebet manasında anlamak icab eder. Bilge Kağan, bu söz ile, Tokuz-Oğuz budun (Türk budunu gibi) doğrudan doğruya bana bağlı, benim idaremde bir kavim demek istiyor.18 Bu fikri teyid eden diğer kuvvetli bir delil de Uygur kağanının da aynı kavim, yani Dokuz Oğuzlar için, “budunım” yani “kavmim” demesidir.

Oğuzların bir türlü Göktürk kağanlarına ısınamamaları da, kötü idare edilmelerinden daha çok, ayrı bir kavmî teşekkül olmaları ve yarı bir siyasi maziye sahip bulunmaları ile ilgilidir. Aşağıda bahsedileceği gibi, devletin yıkılması ile Türk budun ortadan kalktığı halde, Oğuzlara bir şey olmadı. Onlar Uygurların devletinde de, Türklerinkinde olduğu gibi, bir hizmette bulundular; bu devletin de dayandığı ikinci bir unsur oldular, hatta, Uygur kağanlarına da vakit vakit isyan ettiler.

Tarduş-Bu küçük budunun Ötügen bölgesine yakın bir yerde yaşadığı anlaşılıyor. Tarduşlar Göktürklere sadık kavimlerden biri idi; daha sonra Uygurlara tabi oldular. Kağanlar bu buduna “yabgu” unvanlı bir

başbuğ tayin ediyorlardı. Bu yabgunun hanedan azasına mensup olduğunu biliyoruz.

Tölis-Abilerde daima Tarduşlar ile birlikte geçen ve onların kardeşi gibi görünen bu kavim de her halde Ötügen bölgesine yakın bir yerde oturuyordu. Göktürk kağanları bunların üzerine, yine hanedan azasından bir şad tayin ediyorlardı. Bilge kağan amcası Kapağan'ın hükümdarlığı devrinde Tarduşların şadı bulunuyordu. Bilge Kağan zamanında ise şad olarak bunların başında Kül-Çur unvanlı bir beğ görülmektedir.

Ediz-Bu budunun daha önce, Altı Oğuzlar ile komşu olarak Kemcik ırmağı boylarında, başlıca Cirgak yöresinde yaşadığı görülmüştü. Pek şâyânı dikkattir ki, Edizlerin bu zamanda da (yani İlteriş veya oğlu Bilge Kağan devrinde) Oğuzların komşuları olarak görüyoruz. Edizler iki boydan müteşekkil idiler.

Uygur-Yurdları Selenge boylarında idi. Göktürklerin hakimiyetindeki diğer birçok Türk kavimleri gibi, onların da başlarında eltebir unvanlı bir başbuğları veya krallarının olduğu görülüyor. Uygurlar, Şine-Usu yazıtında açıkça belirtildiği gibi, on boydan müteşekkil idiler.

Basmıl-Varlıklarını Göktürklerden sonra da uzun bir zaman muhafaza eden Basmılların Beş-Balık taraflarında oturdukları anlaşılıyor; hükümdarları idi-kut unvanını taşıyordu.

Yer-Bayırku-Abidelerde Yer-Bayırkuların yurdu, kuzey yönünde uzak bir bölge olarak gösteriliyor. Bu bölgeni Baykal'ın doğu kıyılarında olması muhtemeldir. Abidelerde bu kavimden bir defa bahsolunuyor. Bilge Kağan zamanında başları Uluğ İrken (Erkin) unvanlı bir beğ idi. Uluğ İrken, Bilge Kağan'a düşmanlık gösterdiği için (yağı boldu) üzerine varılıp, Türgi Yargun gölünde yapılan bir savaşta bozguna uğratılmış ve Uluğ İrken az bir kişi ile kaçıp kurtulmuştur. Kül-Tegin'in Kırgız seferinde binip de savaşta

uyluğu kırılan “Bayırku”nun ak aygırı, Uluğ İrken’in savaşta ele geçirilmiş atı olmalıdır.

Kâşgarlı19 Türk dünyasının doğu taraflarında yaşayan Yabaku adlı bir kaimden bahseder. Hatta bunların Büke Budraç unvanlı bir başbuğları vardı. Büke Budraç Kara-Hanlı topraklarına kalabalık bir kuvvetle saldırmış ise de Kara-Hanlı hanedanından Beğeç-Arslan-Tegin tarafından yenilip tutsak alınmıştır. Bu Yabakuların adlarının Yer-Bayırku adının yeğnileşmiş bir şekli olduğu hatıra geliyor.

Kıtay-Tatarlar gibi Moğol menşeli olan bu kavim de çok defa Tatabı budun ile birlikte geçiyor. Bu Tatabı budunun Çinlilerin daima Kıtaylar (Ki-tan) ile birlikte zikrettikleri “Hi” kavmi olduğu anlaşılmıştır. Kıtaylar fatih bir kavim olarak X. yüzyılda Kuzey Çin’e hakim oldukları gibi, buradan çıkarıldıktan sonra (XII. asırda) da Türkistan’a göçedip orada kuvvetli bir imparatorluk kurdular. İslâm tarihlerinde bunlara Kara-Hıtay denilir. bu isim Çin’den kovulmaları sebebi ile verilmiş olsa gerektir.

Tatar-Bugün Moğolca konuşan kavmin atalarından olan Tatarlardan abidelerde bazan Otuz-Tatar olarak bahsediliyor. Buna göre, Tatarlar o zamanlarda (VIII. asırda) 30 boy halinde olup, bilhassa bunlardan dokuzu siyasi bir birlik teşkil etmekte idiler. Bunların Oğuzların doğusunda, onlara komşu olarak yaşadıkları anlaşılıyor. Çünkü her iki teşekkülün (Oğuzlar ile Tatarlar) gerek Göktürkler, gerek Uygurlar zamanında, birlikte isyan hareketlerinde bulundukları görülüyor. Tatar adı, Moğollar zuhur edinceye kadar, bilhassa Türkler ve Çinlilerce Moğolca konuşan bütün kavimler için umumi bir ad olarak da kullanılmıştır.

Karluk-Bu kavmin ana yurdu Kara-İrtiş’ın sağ tarafında Urungu gölü ile Zaysan gölü arasında idi. Onlar üç boydan müteşekkil bulunuyor ve başları el-tebir unvanını taşıyordu. Karluklar, Uygurlar gibi, Göktürkler devrindeki savaşlarda fazla yıpranmamış oldukları için, Göktürklerden sonra, oldukça

mühim roller oynamışlar ve varlıklarını Moğol devrine kadar devam ettirmişlerdir.

Kırgız-Türk kavimleri arasında, Oğuzlar gibi, varlığını son zamanlara kadar devam ettiren Kırgızlar, Göktürkler devrinde, Köğmen (bugünkü Tannu Ula) dağının ötesinde Abakan ırmağı bölgesinde yaşıyorlardı; hükümdarları kağan unvanını taşıyordu. Gerçekten Kırgızların ikinci Göktürk devleti zamanında kuvvetli bir durumda oldukları görülüyor. Bunlar Uygurlar devrinde de bu durumlarını devam ettirmişler ve hatta 840'ta Uygurlara saldırmışlar, onların bir kısmını öldürüp, bir kısmını da sürüp çıkararak, Orhun bölgesini ellerine geçirmişlerdir. Fakat, Kırgızlar medeniyetçe geri kalmış bir kavim olduklarından, Orhun bölgesindeki Türk medeniyetini tahrib etmek suretiyle Türk tarihinde menfi bir rol oynamışlardır; sonra kara-Hıtayların hücumları üzerine (X. yüzyılın birinci yarısında), burada tutunamayarak geldikleri yere dönmüşlerdir. Böylece Kırgızlar, bu eski Türk yurdunun Moğolca konuşan kavimlerin ellerine geçmesinin de müsebbibi olmuşlardır.

Az-Bu kavim de Kırgızlara komşu olarak oturuyor ve başbuğları el-tebir unvanın taşıyordu.20 Barthold, bugün Yenisey'in aşağı Turuhan bölgesinde yaşayan Assinlerin (diğer adı Kott) Azların kalıntısı olmasının muhtemel bulunduğunu söylüyor.

Çik-Bu kavim Kem ırmağının ötesinde yaşıyordu. Bunlar, Az ve Kırgızlara yakın idiler. Çikler bilhassa Uygurlar zamanında faaliyet göstermişlerdir. Bu yüzden Uygur kağanı Moyunçur birkaç defa bu kavmin üzerine sefer yaparak, onlara baş eğdirip, üzerlerine bir vali (tutuğ) tayin etmiştir. İslâm kaynaklarında Çiklerin de adına rastgelinmiyor.

İzgil-Bu kavmin nerede yaşadığı bilinemiyor. Esasen kitabelerde İzgillerden ancak bir defa bahsediliyor. Orada bunlar hakkında şöyle deniliyor: "amcam kağanın devleti zayıflayınca ve kavim parçalanınca İzgil

budun ile savaştık. Kül-Tegin Alp Salçı ak atına binib saldırdı. O at orada düştü. İzgil budun mahvoldu".21

On-Oklar-552 yılında Göktürk Devleti'ni kuran Bumın Kağan kardeşi İstemi'nin maiyyetine, boyları ile birlikte 10 Türk beğini verib onu batı bölgelerinin fethine memur etmişti. İstemi kısa bir zamanda mühim başarılar kazanarak Ceyhun'a kadar uzanan toprakları fethetti. İstemi, yabgu unvanını taşıyor ve Ötügen'de oturan kağanları metbu tanıyordu. Fakat halefi Tardu 582 tarihinde kağan unvanını alarak istiklâlini ilan etti. Böylece, Mançurya'dan Ceyhun'a kadar uzanan imparatoluk ikiye bölündü. Büyük Altaylar ile Hami'nin batısındaki dağlar doğu ve batı kağanlığının topraklarını birbirinden ayırıyordu. Batı Göktürk kağanlarının yaylakları Kara-Şar'ın kuzeyindeki Yulduz ırmağının yukarı boyları, kışlakları ise Issık Göl kıyıları ile Talas vadisi idi. Göktürk İmparatorluğu'nun iki kağanlığa bölünmesi ve bunların çok defa birbirlerine karşı düşmanca davranmaları onların aynı mukadderata tabi olmalarına sebep oldu. Çünkü onlardan her birisi, tek başına kuvvetli bulunduğu zamanlarda Çin ile baş edebilecek bir kudrette değildi. Bu sebeple Doğu Göktürk Kağanlığı 630 tarihinde yıkılınca Batı Göktürk Devleti de çöktü. Aynı tarihte Karlukların isyanı sonucunda kağan öldürüldü ve Çinlilerce Tu-lu ve Nu-şe-pi şekillerinde adlandırılan On-Okların iki kolu arasında ardı kesilmeyen bir mücadele başladı. Ancak Batı Göktürkleri için asıl felaket 657 yılında başgösterdi. 651 yılında Tu-lu kolunun başına geçen Hu-lu, hakimiyetini Nu-şe-pilere de tanıtmak sureti ile Batı Göktürkleri arasındaki siyasi birliği yeniden kurmuştu: fakat Çin'e karşı giriştiği mücadelede başarı gösteremedi ve 657 yılında Çinlilere yenilerek onlar tarafından öldürüldü. Bu hadiseden sonra Çinliler Tu-lu ve Nu-şe-pilerin başına ayrı ayrı kağanlar geçirdiler. Bunlar Çin İmparatorluğu'nu metbu tanıyorlardı. 678 yılında Çinlilerin Tou-çe dedikleri kağanın onlar tarafından tevkifinden sonra On-

Oklar daha zayıf bir duruma düştüler; aralarındaki bağlar gevşedi. Bu hanlar içinde On-Oklar arasında eski siyasi birliği kurmak ve Çin hakimiyetinden kurtulmak gayesi ile hareket edenler olmuş ise de bunlar bu gayelerinde başarı gösteremediler. Bilhassa 682 tarihinden sonra On-Oklar iyice çözüldüler. Çinlilerin tayin ettikleri kağanların ancak ismen yetkileri vardı. Beğler onları tanımıyorlardı. Bu sebeple, asrın son yıllarında Batı Türkleri arasında gerçek iktidar Türgişlerin beği U-çe-le'nin geçti. Türgişler On-Okların Tu-Lu koluna mensup bir boy idi.22

699'da Doğu Göktürkleri, On-Okları hakimiyetleri altına aldılar. Böylece kısa bir zaman için de olsa eski Türk birliği yeniden kurulmuştu. U-çe-le'nin oğlu ve halefi So-ko (706-711) Doğu Göktürk kağanının hakimiyetini tanımak istemeyerek isyan etti ise de başarı gösteremeyip öldürüldü (711). Ancak 716'da Doğu Göktürk kağanı Kapağan'ın öldürülmesi üzerine, Türgişlerden Su-lu (717-738), Batı Göktürkleri arasında birliği kurulabildi. Yeni Doğu Göktürk hükümdarı Bilge Kağan ile kız alıp vermek suretiyle dünürlük tesis eden Su-lu, Çinliler ve Arablar ile başarılı mücadelelerde bulunmuştur. Hatta Arablar, savaşlardaki cesaret ve sebatkârlığından ona Ebû Muzâhim (boğa) lâkabını verdiler. Fakat Su-lu başarılarını devam ettiremedi; 736'da Çinlilere yenildiği gibi, ertesi yıl da Arablara karşı yaptığı seferde muvaffak olamadı. Bu yüzden bizzat kendi boyunun bir kısmını teşkil eden Sarı-Türgişler onun kağanlığını tanımadılar. Çinlilerin desteğini sağlayan Çu-mu-koen boyunun kül-çur'u Bağa Tarkan Batı Göktürklerinin bu son dirayetli kağanını öldürdü (738). Fakat Bağa Tarkan da Çinlilerin kağan olarak gönderdikleri Göktürk hanedanından bir şehzadeyi öldürdüğü için 744 yılında onlar tarafından aynı akibete uğratıldı. Bunun üzerine İli vadisi ile Issık-Göl kıyıları Çin hakimiyeti altına girdi.

Çinlilerin 736'da Su-lu'ya galebe etmeleri ve sonra Batı Göktürklerini tekrar hakimiyetleri altına alabilmelerinde, Doğu Göktürk İmparatorluğu'nun, Bilge Kağan'ın ölmesi sonucunda (734) zayıf bir duruma düşmesi başlıca âmil olmuştur. Doğu'da mühim bir siyasi kuvvet kalmayınca Batı'nın Çin'e karşı müdafaası pek mümkün olmuyordu. Doğu, Batı için bir kale idi. 744 yılında Doğu Göktürk Devleti yıkılırken Çinliler de Bağa Tarkın'ı yenip, Batı Göktürk yurdunu işgal ettiler.

751 yılında Çin kumandanı Kao Sien-Çi'nin Talas boylarında İslâm kumandanı Ziyad b. Sâlih tarafından mağlubiyete uğratılması, Batı Göktürkleri üzerindeki Çin hakimiyetine son verdi. Fakat Batı Göktürkleri arasında siyasi birliği yeniden kurabilecek kuvvetli bir şahsiyet çıkmadı. On-Oklar hemen tamamen denebilecek derecede dağılmışlardı. Karluklar bu durumdan faydalandılar. 742 yılından beri Uygurlar ile Doğu Göktürk İmparatorluğu'nun mirası için mücadele eden Karluklar, bu mücadelede başarı gösteremeyince Batı Göktürk ülkesine yönelerek buralarda fetih hareketlerinde bulundular; 766 yılına doğru Türgiş kağanlarının oturma yerleri olan Tokmak ve Talas şehirlerini ele geçirip, Batı Göktürk yurdunun hakimleri oldular.23 Dikkate şâyândır ki, iki Göktürk devletine son veren Uygurlar ile Karluklar Orhun Abideleri'nde adları en az zikredilen Türk kavimlerinden idiler.

Yukarıda da işaret edildiği gibi, Batı Göktürk devleti başlıca 10 boya dayanıyordu. Orhun Abideleri'nde, bu on boya On-Ok deniliyor. Bu on boy iki kola ayrılmıştı ki, gerek bunların, gerek bu kolları teşkil eden boyların adlarının ancak Çince şekillerini biliyoruz. Çinliler bu iki koldan birisine Tu-lu, diğerine de Nu-şe-pi diyorlardı. Tu-lu kolu İli'nin orta ve yukarı yatağı ile Yulduz ırmağı ve Tarbagatay arasında, Nu-şe-piler de Çu ve Talas ırmakları arasındaki sahada yaşıyorlardı. Tu-lu kolunu teşkil eden beş

boy şunlardır: Çu’mukoen, Hu-lu-u (Hu-lu kiu), Şe-Şo-t’i, Tu-k’i-şe (Türgiş), Su-ni-şe, Nu-şe-piler:

A-si -kie k’iue, Ko-şu k’iue, Pa-sai kan t’oen- Şa-po, Asi-kie ni-şu, Ko-şu çu’ pan.[24]

Görülüyor ki bu 10 boydan yalnız Tu-k’i-şelerin, Orhun Abideleri sayesinde, Türgiş şeklinde Türkçe adları bilinebiliyor. Tu-lu boylarının başında bulunan beğler çur (Çuo) Nu-şe-pilerin başında bulunanlar da erkin (se-kin) unvanını taşıyorlardı. Bunlardan başka Batı Göktürkleri arasında On-Oklardan olmayan daha birçok boylar da vardı.

Bu On-Oklar ne oldu? On-Okların kıyım yani katliam veya büyük çapta dağıtılma gibi hareketlere maruz kaldıklarını bilmiyoruz. Bu sebeple onların nesillerinin mütecakip asırlarda varlıklarını devam ettirdiklerini düşünmek tabiidir. Yalnız Karluk fethinin On-Okları tamamen çözdüğü ve hatta bazı yer değiştirme hadiselerine sebep olduğu muhakkaktır.

On-Oklara mensup teşekküllerin başında Peçenekleri saymak mümkündür. Peçeneklerin üç asil boyunun (Ertim, Çur ve Yula) müşterek adı olan Kangar, kitabelerde, Batı Göktürk ülkesindeki harekat esnasında geçen ve her halde bir topluluğu ifade eden Kengeres ile birleştirilmiştir.[25] Yalnız Peçeneklerin, On-Okların bir boyunu değil, belki birkaç boyuna mensup teşekkülleri içine alan bir topluluk olduğunda şüphe yoktur. Yani onlar On-Okların iki kolundan birinin mühim bir kısmından meydana gelmişlerdir.

X. yüzyılda Talas vadisinde “Türkmen” adını taşıyan bir kavim vardı ki,[26] bunun İslâmiyet’i kabul eden ilk Türk kavmi olduğu anlaşılıyor. Oğuzlardan ayrı bir kavim olan bu Türkmenlerin de On-Okların kalıntılarından olması pek muhtemeldir. Diğer taraftan Minorsky[27] X. ve XI. yüzyıllardaki Tuhsıların, Türgişlerin kalıntısı olduğunu söylemektedir ki, pek muhtemeldir.

Batı Göktürkleri, gerek siyasi tarih, gerek kültür tarihi bakımından Doğu Göktürkleri ile mukayese edilemez. Onlar Doğu Göktürkleri gibi ne mühim siyasi faaliyetlerde bulunabilmişler ne de onlar gibi Türk dili, edebiyatı ve tarihi bakımından değerli kitabeler bırakmışlardır. Bu, her halde biraz da yaşadıkları bölgenin coğragf hususiyeti ile ilgili olsa gerektir. Çünkü aynı bölgelere hakim olan Kara-Hanlıların rolü de bu bakımdan (İslâm dinini kabul ettikleri halde), onlarınkinden pek farklı olmamıştır. Kara-Hanlılardan bize ancak bir iki Türkçe eser gelebilmiştir.

Göktürkler İdaresinde Oğuzlar

681 yılında Göktürk şadlarından Kutluğ, Göktürk devletini kurmak için yeniden faaliyete geçmiş ve kağan olunca da geleneğe göre İl-Teriş unvanını almıştı. Bu zamanda Kutluğ ve dirayetli veziri Bilge Ton-Yukuk geyik ve tavşan eti yiyerek, Çuğay-Kuz'da ve Kara-Kum'da oturuyorlardı. Kağanlık merkezi Ötügen henüz ele geçirilmemişti. Burasının Oğuzların hakimiyetinde olması muhtemeldir. Bu esnada, başlıca Tula ırmağı kıyılarında oturan Oğuzlar, Kutluğ'un faaliyetlerinden büyük bir telaşa kapıldılar. Onların başlarında Baz Kağan vardı; tek başına Türklere hücum etmeyi göze alamadıklarından Çinlilere Kunı Sengün'ü, Kıtaylara Tonra Sem'i elçi olarak gönderip Türklerin kendileri için de tehlikeli durumlar yaratabileceklerine işaret ile hep birlikte Türklerin üzerine saldırmayı teklif ettiler. Fakat Göktürkler Oğuzların bu teşebbüsünü zamandı haber aldılar. İl-Teriş, Bilge Ton-Yukuk'un teklifi üzerine, üç kuvvetin birlikte hücumuna uğramadan Oğuzların üzerine yürüdü. Göktürkler ve Oğuzlar, Tula (Tuğla) ırmağı kıyılarında karşılaştılar. Türk ordusu 2000, Oğuz ordusu ise 3000 idi. Savaşta Oğuzlar yenildiler; birçokları ırmakta boğuldular ve bazıları da kaçarken öldürüldüler. Yenilgi üzerine Oğuzların geri kalanları itaat ettiler.28 Bu başarıyı takiben imparatorluk merkezi Ötüken yöresi fethedildi ve İl-Teriş Kağan da orada

yerleşti (682). Oğuzların başındaki Baz Kağan'ın bu savaş sonucunda ne olduğu üzerinde hiç birşey söylenmiyor. Bu hadiseden sonra Oğuzların her hangi bir isyanından veya onlar ile yapılan bir savaştan da bahsedilmiyor. Yalnız Ton-Yukuk kitabesinin sonlarında İl-Teriş Kağan öğülürken onun Oğuzlar ile beş defa savaştığı yazılıyor. Bu savaşlardan dördü anlatılan savaştan önce mi, yoksa sonra mı yapılmıştır? Bizce bu hususta kesin birşey söylemek mümkün değildir. Bununla beraber Baz Kağan Tula savaşında öldürülmüş olabilir. Bilge Kağan kitabesinde onun İl-Teriş Kağan için balbal dikildiği bildiriliyor.29 Bu husus ne olursa olsun, Oğuzlar İl-Teriş Kağan zamanında tamamen itaat altına alınmış ve doğrudan doğruya kağanın idaresine bağlanmıştır. Böylece Oğuzlar, Türklerin yanında devletin dayandığı ikinci bir unsur olarak yer aldılar.

İl-Teriş Kağan Ötügen'de yerleştikten sonra, dirayetli "aygucu"su Bilge Ton-Yukuk'un tavsiyesi üzerine Çin'e seferler yapmaya başladı ki, bu seferler sonucunda Şantung ovasında 23 şehir alındı. Şüphesiz bu seferlere Göktürk İmparatorluğu'nun ikinci dayanağı olan Oğuzlarda katıldılar. İl-Teriş Kağan 691 yılında öldü ve yerine kardeşi Kapağan Kağan geçti. Kapağan Kağan devrinde yapıman meşhur Kırgız seferinde Oğuzların bulunduğu Bilge Ton-Yukuk'un kitabesinde belirtiliyor. Bu seferin sebebi, Kırgızların Göktürklere karşı, Çinliler ve On-Oklar ile bir ittifak vücuda getirmeleri idi. Bu arada müttefikler Oğuzları da isyana teşvik etmişlerdi. 697 yılında yapıldığı anlaşılan bu seferde Ak-Termel geçildikten sonra Oğuzlar öncü kuvveti olarak gönderildiler. Köğmen ormanının kargı batımı karlı yolları ve yamaçları geçilib İbar aşıldıktan ve Anı ırmağı boylarına varıldıktan sonra gece ve gündüz yel gbi gidilerek Songo ormanında Kırgız kağanının ordusu ile karşılaşıldı. Yapılan savaşta Kırgız ordusu yenilmiş ve Kırgız kağanı da savaş meydanında kalmıştı. Kitabelerde epeyce bir zaman için Oğuzların her hangi bir isyan hareketinden bahsedilmiyor. Esasen

böyle birşey olsa idi. Göktürklerin her istikamette zaferler kazanmaları pek mümkün olmazdı. Nitekim, onların Bilge Kağan'ın ilk yıllarında vukubulan ayaklanmaları Göktürk devletinin zayıflamasında pek mühim bir âmil olmuştur. Kapağan Kağan zamanında yapılan seferler ile Göktürk İmparatorluğu'nun hakimiyeti tekrar uzak yerlere kadar yayıldı. Böylece, Oğuzlar da pek muhtemel olarak Türk budun ile birlikte, On-Okların hakimiyete alınmasında (698), zengin ganimetin ele geçirildiği Maveraünnehir seferinde (700-701), Çin kumandanı Çaça ile yapılan ve Türklerin parlak zaferi ile sona eren savaşta (706) ve diğer seferlerde bulundular. Fakat, bu parlak devir ve iki budun arasındaki bu kardeşlik zamanı Kapağan Kağan'ın 716 yılında Bayırkuların kurduğu bir pusuya düşerek ölmesi ile sona erdi. Kapağan Kağan'ın oğlu Böğü'nün hükümdarlığının, İl-Teriş'in oğulları tanımadılar. Türklerde saltanat veraseti işinin değişmez bir kaideye bağlanmamasının neticesi burada da kendini gösterdi. Bu ihtilaf sebebiyle Türkler adeta iki bölüğe ayrılarak mücadeleye giriştiler. Mücadeleyi, bilhassa Kül-Tegin'in cesareti ve savaşçılığı sayesinde İl-Teriş Kağan'ın oğulları kazandı. Bögü Han ve taraftarları bertaraf edildi.

İl-Teriş'in büyük oğlu kağan oldu (716) ki, kitabelerdeki Türk Bilge Kağan'dır. Kardeşi Kül-Tegin'de, Göktürk ordusunun sevk ve idaresini üzerine aldı. Anlaşıldığına göre İl-Teriş'in oğulları ile Bögü Han arasındaki kağanlık mücadelesi, imparatorluğa gevşek bir şekilde bağlanmış olan budunların tâbilik bağlarını koparmalarına sebep oldu ve her tarafta karışıklıklar (bolgak) çıktı. Türgişlerden Su-lu adlı bir başbuğ, On-Okların başına geçerek kağan unvanını aldı ve Batı Türklerini müstakil olarak idare etmeye başladı. İzgiller de ayaklandılar, Oğuzların da bu esnada isyan bayrağını kaldırdıkları görülüyor. Kitabelerde onların isyanlarına sebep olarak her tarafta kargaşalıklar çıkması ile kıskançlık gösteriliyor. Bu sözler

oldukça müphemdir. Fakat şurası muhakkaktır ki Oğuzlar bir türlü kağanlara ısınamamışlardı. Onların hiç bir zaman Tölis ve Tarduşların durumunda olmak istemedikleri anlaşılıyor. Bunda her halde kavmi bir sebep olduğu gibi, ayrı bir siyasi maziye sahip bulunmaları da söz konusudur. Yani onların bu isyanlarının gayesi şüphesiz istiklâllerini elde etmek için idi.

Bilge Kağan ve kardeşi Kül-Tegin İzgilleri tedip ettikten sonra Oğuzlar üzerine yürüdüler. Fakat onları, İzgiller gibi kolayca yola getirmek kabil olmadı ve bir yılda beş defa vuruşmak icab etti. Oğuzlar ile ilk savaş Toğu Balık'ta yapıldı. Buranın adına bakılırsa, bir şehir olması lazımdır. Fakat bu hususta hiçbir bilgiye sahip değiliz. Kül-Tegin Azman adlı atına binerek birbiri arkasından yedi eri sançmak sureti ile büyük bir yiğitlik gösermesine rağmen Göktürkler kesin bir sonuç alamadılar. Buna karşılık, Kuşlıgak'ta Edizler ile yapılan karşılaşmada Edizler ağır bir yenilgiye uğradılar. Oğuzlar ile ikinci vuruşma Urgu'da (bugünkü Urga?) yapılmış ise de bu da kati bir netice vermemiş, onun arkasından Çuş-Başı'nda yapılan savaş ise pek çetin olmuş ve Göktürkler ciddi bir tehlikeye maruz kalmışlardır. Bu sonuncu savaşta Göktürk ordusu Oğuzlar karşısında yılgın bir duruma düşmüştü. Bereket versin Kül-Tegin hücuma geçen Oğuzları püskürtmeye ve hatta Tongralardan Yılpagut (Alpagut) ile son eri tutsak almaya muvaffak oldu. Bunlar, bu esnada savaşta veya tabiî olarak ölen, Göktürklerden Tunga-Tegin'in yuğunda (cenaze töreni) -ona öte dünyada hizmet etmeleri için- öldürüldüler. Fakat savaş yine neticesiz kalmıştı. Bundan dolayı iki kardeş budun Ezgenti Kadaz'da yeniden karşılaştılar ise de bunda da bir yenişme olmadı. Artık kış gelmişti. Bu sebeple Göktürkler Amga kalesinde kışladılar. Fakat kış da Göktürkler için iyi geçmedi. Çünkü "yut" çıkmış yani hayvan kırımı olmuştu. Bahar gelince (717 yıl baharı?) Bilge Kağan Oğuzlara karşı asker sevk etti. Fakat,

Oğuzların Üç-Oğuz koluna mensup bir ordu kağanın ordugâhını bastı. Bu baskın o kadar başarılı yapılmıştı ki, Oğuzlar görülmemiş bir zafer kazanmak üzere idiler. Hatta onlardan bir bölüğü ordugâhı yağmalamaya bile başlamıştı. Fakat yine Kül-Tegin'in yiğitliği ve Bilge Kağan'ın soğuk kanlılığı sayesinde bu tehlike de önlendi.30 Bununla beraber Oğuz savaşlarının bir türlü sonu gelmiyordu. Bilge Kağan, yukarıda anlatılan savaştan sonra Oğuzlar üzerine tekrar yürüyerek onlara karşı bir başarı kazandı ise de, Oğuzlar, komşuları Dokuz Tatarlar ile birleşerek Agu'da yine Göktürklerin karşısına çıktılar.

Yenilgiye uğrayan Oğuzlar Çin'e doğru yollandılar ise de tekrar yurtlarına döndüler. Oğuzlar hâlâ boyun eğmemişlerdi. Bu sebeple Bilge Kağan'ın onlar üzerine bir sefer daha yaptığı anlaşılıyor.31 Aynı seferde Uygurlar üzerine de varılarak bozguna uğratılmış ve Uygur el-teberi yüz kadar adamı ile doğuya doğru kaçmıştır.32 Göktürk kitabelerinde ilk ve son defa olmak üzere, Uygurlardan ancak bu kadar bahsedilmektedir. Bundan Uygurların, diğer birçok Türk kavimlerinin aksine olarak, Selenge boylarında her halde Göktürklere vergi vererek sakin bir hayat sürdüklerine hükmedilebilir. Ertesi yıl Bilge Kağan 34 yaşında iken (718 yılı) Göktürklere daha fazla dayanamayan ve onlara tabi olmak da istemeyen Oğuzlar Çin'e göç ederek Çinlilerin idaresine girdiler".33 Artık bir daha onlardan bahsedilmiyor. Yalnız 720 yılında dikildiği kabul edilen Bilge Ton-Yukuk kitabesindeki, "Türk Bilge Kağan'ın, Türk sir budununu ve Oğuz budununu iyi idare ettiği"34 sözleri, Bilge Kağan'ın kendi kitabesinde Oğuz beğleri ve budununa hitap etmesi,35 Oğuzların bilahare yurtlarına dönerek kağana tabi olduklarını gösteriyor.

Kül-Tegin'in 732 yılında ölümü Bilge Kağan'ı ve bütün Göktürkleri derin bir elem ve teessüre düşürdü. Çünkü, devletin ayakta durabilmesinde Kül-Tegin'in yiğitliği mühim âmil idi. Bütün Göktürkler, Kül-Tegin için

kanlı göz yaşları döktüler. Ağır bir yas tutuldu. Bu matem aynı zamanda Türk budununun yakın bir gelecekte karşılaşacağı tehlikelerle dolu karanlık günlerin de bir ifadesi idi. Gerçekten çok geçmeden Bilge Kağan da vefat etti (734). Yerine ilk önce Çinlilerin Yi-Han dedikleri büyük oğlu geçti ise de onun kısa bir zaman sonra ölümü üzerine, küçük oğlu kağan ilân edildi. Tanrı Kağan olarak tanınan bu hükümdar genç ve tecrübesiz idi. Bu esnada Selenge boylarında yaşayan Uygurlar, Tarbagatay'da oturan Karluklar ve yurtları Beş-Balık bölgesi olduğu sanılan Basmıllar gittikçe kuvvetleniyorlardı. Oğuzlara gelince bu hususta hiçbir şey söylemek mümkün değildir. Tanrı Kağan'ın doğu ve batı şadları olan amcaları onun buyruklarını dinlemiyorlardı. Tanrı Kağan bu iki şad'tan batı şadını yenmiş ise de, doğu şadına yenilerek öldürülmüştü (741). Fakat hanedan azası arasında salatanat mücadelesi devam ediyordu. Basmıllar Uygurlar ve Karluklar bu durumdan faydalanarak harekete geçtiler. Üç tuğlu Türk budununun başında Ozmış Kağan vardı. Uygurların başbuğu Koyun yılında (743) Ozmış Kağan'ı ağır bir yenilgiye uğrattı. Üç tuğlu Türk budun büyük bir felakete uğradı; bu arada Kağan'ın hatunu da tutsak alındı. Ancak son darbeyi Basmıllar vurdular ve öldürdükleri Ozmış Kağan'ın başını Çin sarayına gönderdiler (744). Basmılların başbuğu kendisini kağan ilan etti ve hatta Göktürklerin geride kalanları da onun kağanlığını tanıdılar. Fakat aynı yılda Uygurların başbuğu, muhtemel olarak Karluklarında yardımıyla, Basmıl hükümdarını yenip öldürerek Ötügen'in hakimi oldu. Göktürklerin hayatta kalanları Çin'e göç edip bu kavim idaresine girdiler.36 Bu tarihten sonra Göktürkler bir daha tarih sahnesinde görünmediler.

Göktürkler, Orta-Asya'da daha öncekiler ile mukayese edilemeyecek derecede büyük ve teşkilatlı bir imparatorluk kurmuşlardı. Göktürkler sayesinde Türk soyu tarihte son defa olarak, tek bir bayrak altında toplanmıştı. Türk sözü, bilindiği gibi, bu imparatorluğu kuran ve onu idare

eden kavmin adı idi. Onların bütün Türk kavimlerini içine alan bu büyük imparatorluğu kurmaları sonucunda kendi kavim adları, bilhassa Orta Doğu'da, Türkçe konuşan bütün kavimlerin umumi adı anlamına kazandı. Halbuki, Türk budun kavmi varlığını siyasi varlığı ile birlikte kaybederek ortadan kalkmıştı. Göktürklerden sonra hiç bir Türk kavmi, diğer Türk teşekküllerinden çoğunu içine alan bir devlet kuramamıştır. Orta Asya tarihinin başlıca üç ehemmiyetli devrinden (diğerleri Hiung-nu ve Moğol devirleridir) biri olan Göktürkler devrinin aynı zamanda Türk kültür tarihi bakımından da ne kadar önemli bir devir olduğu malûmdur. Türkler ilk defa olarak bu devirde milli bir alfabeye sahip olmuşlardır. Türk diline ait en eski milli kaynaklar da bu devre aittir. Bunlar sadece Türk dilinin değil, Türk edebiyatının, Türk tarihinin ve geniş bir anlamda, Türk kültürünün en eski kaynaklarıdır.

Göktürklerden sonra gelen Türk kavimleri bu devre ait edebi gelenekleri geliştirmek şöyle dursun, zamanla onu bırakmışlardır. Uygurların, Göktürk alfabesini bir müddet kullandıktan sonra yerine, Türk dili için daha az müsait olan başka bir alfabeyi kullandıkları malûmdur. Göktürklerden sonra Türk kavimlerinin siyasi mukadderatlarının ayrılması, onların farklı medeniyet çevrelerine dahil olmalarına sebep olmuştur. Ancak Moğol devridir ki, Türklerden pek mühim bir kısmını veya hepsini tek bir medeniyet aleminde birleştirmiştir. İşte bu kadar mühim rol oynamış olan bu Türk kavminin akıbeti böyle olmuştur.

Uygurlar Devrinde Oğuzlar

Çin kaynaklarının Huey-hu dedikleri Uygurlar, Selenge boylarında oturuyorlardı. Uygurlar XIV. yüzyılın başlarında dahi en eski yurtlarının burası olduğunu biliyorlardı. Göktürk abidelerinde Uygur adı bir defa geçiyor. Bundan Uygurların, diğer Türk kavimlerinin aksine olarak, Göktürk Kağanlığı'na itaat edip vergi vermek suritiyle sakin bir hayat

sürdükleri sonucunu çıkarmak mümkündür. Bilge Kağan Oğuzların tedibi ile meşgul iken, Selenge boylarındaki Uygurlar üzerine de yürümüş, bozguna uğrayan Uygur el-teberi 100 kadar adamıyla doğuya doğru gitmiştir. Uygurların ele geçirilen yılkıları yut'tan (hayvan kırımı) ve Oğuzlar ile mücadele dolayısı ile Türk budunu arasında başgösteren açlığı önlemişti. Bu sebeple, seferin iktisadi bir gaye ile yapıldığı fikri doğrudur.37 Uygurların gittikçe siyasi hakundan ehemmiyet kazanmalarında Oğuzların, metbuları Göktürkler ile mücadeleleri her halde bir âmil olmuştur. Bu mücadele, Oğuzları bitkin bir duruma düşürmüş olmalıdır ki, onlar kolaylıkla Uygurların nüfuzu altına girmişlerdir. Bunun 742'de Tanrı Kağan'ın öldürülmesini müteakip olduğu muhakkaktır. Kağan olunca Kül-Bilge adıyla anılan Uygur hükümdarı oğlunu Oğuzların başına geçirdi. Uygurların Oğuzları nüfuzları altına almaları gerçekten kendileri için büyük bir başarı idi. Bu, onların Orhun bölgesine hakim olmak üzere bulunduklarını gösteriyor. Filhakika Koyun yılında (743) Uygur başbuğu Üç tuğlu Türk budununun başında bulunan Ozmış Kağan'ın üzerine yürürken, oğlu da Dokuz-Oğuz kuvvetleri ile kendisine katıldı. Oğuzlar, yeni metbularının yanında, birlikte parlak zaferler kazandıkları eski silah arkadaşlarını ortadan kaldırmaya gidiyorlardı. Bu yılda yapılan savaşta, Ozmış Kağan ağır bir yenilgiye uğradı. Türk budunu, o zaman Dokuz-Oğuzların başında olan müstakbel "Tanrı'da Bolmış İl Etmiş Bilge Kağan'ın ifadesiyle: "anda inagaru yok boldu (Türk kavmi orada tamamiyle (?) mahvoldu.38 Bu zaferden sonra, Uygur başbuğu Ötügen bölgesine yerleşti, kağan unvanının aldı ve Kül-Bilge Han olarak anıldı. Bundan sonra Üç-Karluk ile savaşan Kül-Bilge Han, onları On-Okların ülkesine çekilmeye mecbur etti. Fakat çok geçmeden Kül-Bilge Han öldü (Domuz yılında - 747)".39 Yerine Dokuz-Oğuzların başında bulunan oğlu geçti ve "Tanrı'da Bolmuş İl Etmiş Bilge Kağan" unvanını aldı. Bu Uygur

hükümdarı Türk Bilge Kağan gibi, Dokuz-Oğuzlar için "Dokuz-Oğuz budunum"40 demekle beraber kağan olur olmaz Oğuzların ezici çoğunluğunu kendisine düşman buldu. Bunlar, bizzat bu Uygur kağanı ile ilgili kitabede "Sekiz-Oğuz" olarak anılıyor. Buna göre ancak bir boy Kağan'a sadık kalmış bulunuyor. Oğuzların, Göktürk kağanlarına olduğu gibi, Uygur hükümdarlarına da isyan etmelerinin istiklâllerini kazanmak gayesi ile ilgili olduğu söylenebilir. Oğuzlar, bu maksatla, Göktürkler devrinde yaptıkları gibi, doğu komşuları "Dokuz-Tatarlar" ile birleşmişlerdi. İl Etmiş Bilge Kağan, müttefiklerin üzerine yürüyerek ormanlık bir yerde, geceleyin onları yendi. Fakat kağan galip geldi. İl Etmiş Bilge Kağan'ın eline Oğuzların halk tabakasından (kara igil budun) mühim bir kısmı tutsak düşmüş ise de, kağan onlara ve onların göçkün ve davarlarına bir şey yapmamış, belki ancak ileri gelenlere ceza (kıyın) vermişti.41 Oğuzlar Kağan'ın kendisine itaat etmeleri teklifini kabul etmediler. Bunun üzerine Bilge Kağan arkalarından gidip Burgu'da yetişerek savaşmış ve bu sefer onları ağır bir yenilgiye uğratmıştır (4. ayın-Haziran-dokuzuncu günü). Kağan bu savaşta Oğuzların göçkünlerini, davarlarını, kadın ve çocuklarını tutsak almıştı. Beşinci ayın (Temmuz) 29'unda Selenge kıyılarında yeniden savaş oldu. Oğuzlar ve Tatarlar bozulup Selenge'yi geçtiler. Kağan arkalarını bırakmadı ve onları, Tay Bilge Tutuk ile diğer iki kişinin kötü hareketleri yüzünden perişan ve helâk olduğunu ve daha büyük felaketlere uğramamaları için, yeniden kendisine itaat etmeğe çağırdı. Bu Tay Bilge Tutuk'un Oğuzların başbuğu olduğu anlaşılıyor. Tay Bilge Tutuk, Kağan'ın babası tarafından Oğuzlar üzerine yabgu tayin edilmiştir. Kağan iki ay bekledi ise de onlar gelmediler. Kağan 8. ayın (Ekim) ikinci günü Çığıltır Gölü'nde savaşmış ve sonra da Keyre Başı'nda Üç-Birkü'de Tatarlar ile çetin bir vuruşma yapmıştı. Bu vuruşma sonucunda onların bir bölüğü itaat ettiyse de, bir bölüğü aynı şeyi

yapmayarak başka bir yere çekildi. Bunu müteakip Kağan, Ötüken'e döndü.42 Bu dönüşün başarılı olmadığı anlaşılıyor.

Tanrı'da Bolmuş İl Etmiş Bilge Kağan Ötügen'e dönüşünde iki oğlundan birine yabgu, diğerine şad unvanlarını vererek onları Tarduş ve Tölis budunlarının üzerine tayin ettikten sonra Bars yılında (750) Kem ırmağı kıyılarında oturan Çiklere karşı bir sefer yaptı: Tavşan yılında ise Tatarların üzerine yürüdü. Bunu müteakip, kitabede yeniden Dokuz-Oğuzların adı geçiyor. Ancak, kitabenin bu kısımları da aşınmış olduğundan, Dokuz-Oğuzların ne münasebetle zikredildikleri emin bir şekilde anlaşılmıyor.43 Bununla beraber, tahmin etmek mümkün olabilir ki, Dokuz Oğuzlar, Kırgızlara ve Çiklere adam göndererek onları, Uygurlara karşı birlikte harekete geçmeye davet etmişlerdir. İl Etmiş Bilge Kağan da bununla ilgili olarak Çiklere karşı yeniden sefere girişip onları itaat altına aldı ve başlarına bir tutuk geçirdi. Bundan sonra Kağan'ın Karluklar ve Basmıllar ile savaştığı görülüyor. Bu savaşlar esnasında Çin'de bulunan Oğuzlar ve Türklerde dışarı çıkmışlar. Kağan'ın düşmanlarına (Basmıllar ve Karluklar) katılmışlardı.44 Kağan Karluklar ve Basmıllar ile bir kaç defa daha savaşmış ve en sonunda onları kesin bir yenilgiye uğratmıştı. Bu yenilgi sonucunda Karluklar Batı'ya yönelip az bir müddet içinde On-Ok ülkesini ellerine geçirdiler. Bu başarılarından sonra Suğdak ve Çinlilere Selenge'de büyük bir şehir yaptıran45 bu büyük Uygur hükümdarından Tanrı'da Bolmuş İl Etmiş Bilge Kağan, 759 yılında öldü.

Uygurlar 810 yılına kadar Orhun bölgesinin hakimleri olarak kaldılar. Sahip bulundukları yerlerin batıda Altay'a, kuzey'de Baykal'a güneyde Beş-Balık bölgesine değin uzandığı anlaşılıyor. Uygur budunu on boydan meydana gelmiştir. Bu husus Şine-Usu kitabesinde zikredilmek suretiyle onlar Dokuz-Oğuzlardan açıkça ayırd edilir.46 On-Uygur sözü Beş-Balık bölgesinde Koço'da ele geçen Mâni yazısıyla yazılmış Türkçe bir metinde

de görülmektedir.47 Bu metnin IX. veya X. yüzyıla ait olduğu tahmin ediliyor. Böylece, Dokuz-Oğuzlar, Türk budundan olduğu gibi, On-Uygur'dan da kavmi bakımdan tamamen ayrı bir teşekküldür. Daha önce de belirtildiği üzere, Oğuzlar II. Göktürk Devleti'nde ne mahiyette bir rol oynamışlar ise, Uygur devrindeki rolleri de öyle olmuştur; yani bu devletlerin dayandığı ikinci bir unsur... Yukarıda görüldüğü gibi, Oğuzlar Göktürk kağanlarına olduğu gibi, Uygur kağanlarına da isyan hareketlerinde bulunmuşlardır. Yani onların her iki devlet karşısında da değişmeyen bir durum ve davranışları olmuştur, tıpkı Tarduş ve Tölis boyları gibi; bir farkla ki, kitabelerde bu son iki budunun isyan hareketlerinden bahsedilmiyor.

Uygurlar 100 yıl kadar Orhun bölgesinin hakimleri olarak kaldılar ve bu arada Mâni dinini de kabul ettiler. Onların, büyük komşuları Çinlilerin dini olan Budizmi almayıp da Batı'dan gelen Mâni dinine girmeleri dikkate değer. Uygurlardan da bize bazı Türkçe kitabeler kalmıştır. Bu kitabelerden anlaşıldığına göre onlar tarafından bir iki şehir de kurulmuştur. Bununla beraber Orhun bölgesinde eskiden beri devam edip gelen kültür faaliyetlerinin Uygurlar zamanında daha fazla gelişmesi beklenebilirdi.

Eskiden beri Kem (Yenisey) bölgesinde yaşayan ve medeniyetçe geri bir seviyede bulunan Kırgızlar, 840 yılında Uygurların üzerine yürüyerek kağanın oturduğu Orhun kıyısındaki Ordu Balığ'ı yıktılar. Kağan da telef oldu. Bunun üzerine hükümet merkezine yakın yerlerde yaşayan 13 Uygur boyu Çin sınırlarına doğru kaçtı. Bu 13 boy bir taraftan Kırgızların, bir taraftan Çinlilerin ardı kesilmeyen saldırışlarına uğrayarak perişan bir hayat geçirip dağıldılar. Onların mühim bir kısmı Çin hakimiyeti altına girdi: bir kısmını da Kırgızlar tutsak aldı. Uygurlardan 15 boydan müteşekkil diğer bir küme ise Batı'ya doğru kaçmıştı. Bunlar Karluklara sığınmak istiyorlardı. Anlaşıldığına göre, bu 15 boyluk Uygurlar iki bölüğe

ayrıldılar. Bir bölüğü Tibet'e gitti ve sonra Kansu bölgesinde yurt tutarak küçük bir krallık kurdu. Bunlar Çin ile daima dostça münasebetlerde bulundular. Bu 15 boyun daha kalabalık koluna gelince, Tien-şan bölgesinde yurt tutup, 848 yılından önce Mong-li adlı başbuğlarını kağan ilan ettiler. Çin sarayı "Uluğ Tanrı'da Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge" gibi tantanalı bir unvan vererek onu Tien-şan Uygurlarının kağanı tanıdı (856'da). Bu hükümdara Çinlilerin P'ukutsiun dedikleri halef oldu. Bu sonuncunun 874'de öldüğü tahmin ediliyor. Bundan sonra Tien-şan Uygurları hakkında uzun bir müddet Çin kaynaklarında hiç bir kayda rastgelinemiyor; ancak X. yüzyılın ortalarında (951'de) bu Uygurlardan bir elçi geldiği bildirilmiştir. Bu husus Tien-şan Uygurlarının, Kansu Uygurları gibi, siyasi bakımdan ne kadar ehemmiyetsiz bir durumda olduklarını gösterir.48

Uygur hükümdarları burada kağan değil, siyasi hüviyetlerine uygun olarak idi-kut gibi mütevazi bir unvan taşıyorlardı. Uygurlar bu yeni yurtlarında yerleşik hayata geçerek daha medeni bir kavim oldular. X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren her halde çoğunluğu Budda dinini kabul ettiler. Bu Uygurlar gerek Orhun, gerek Beş-Balık bölgesinde kendilerini Uygur adıyla anmışlardır.49 Görmüş olduğumuz gibi Dokuz-Oğuzlar onlardan tamamen ayrı bir kavim idi. Bu husus böyle olduğuna göre İslâm coğrafyacılarının Uygurlardan Toğuz Ğuzz (Dokuz-Oğuz) olarak bahsetmelerini nasıl izah etmelidir? İslâm coğrafyacılarında "Toğuz Ğuzz" adıyla hem Orhun, hem de Beş-Balık Uygurları kastedilmektedir. Bu coğrafyacılar, anlaşıldığına göre, 840 felaketinden haberdar olamamışlar ve bundan dolayı da X. yüzyılda Uygurları eskisi gibi Türk kavimlerinin en kuvvetlisi olarak vasıflanmışlardır. Halbuki bu Uygurlar, az yukarıda işaret edildiği gibi, siyasi bakımdan o kadar ehemmiyetsiz idiler ki, Çin kaynaklarında adları nadiren geçmektedir.

İslâm müelliflerinin Uygurları Toğuz Ğuzz olarak zikretmelerinin sebebi üzerinde herkesi tatmin edecek bir izah şekli bulmak güç gibi görünüyor. Bizim düşündüğümüze göre, İslâm müellifleri her iki adı aynı, yani bir sanmış olsalar gerektir. Her iki kavmin bir hanedanın idaresi altında bulunması ve adlarının birbirine benzemesi (Uygur=Ğur= Oğuz=Ğuz), buna sebep olabilir. Çinliler Uygurları dokuz boydan müteşekkil bir kavim olarak tanımışlar ve hatta bu boyların adlarını da vermişlerdir.50 İslâmların her iki adı aynı sanmalarında belki bu da bir amildir. Her halde İslâmlar bu iki eli aynı kavim sandılar. Dikkate şâyândır ki, XIV. yüzyılda Uygurlar Orhun ve Selenge bölgesindeki yurtlarını ve orada On-Uygur olarak Dokuz-Oğuzlar ile birlikte yaşadıklarını unutmamışlardı.51

Bu Dokuz-Oğuzların sonu ne olmuştur? Akla gelen ilk cevap bunların Orhun bölgesinden Batı'ya doğru göç ettikleri ve Sir-Derya kıyılarında sadece Oğuz adıyla karşımıza çıktıklarıdır. Filhakika bu sonuncu Oğuzların Türk ülkesinin en uzak bölgesinden Maveraünnehir'e Abbasi Halifesi El-Mehdi zamanında (775-785) geldiklerine dair bir haber olduğu gibi,52 Taberi de, Dokuz Oğuzların 205 (820-21) yılında Uşrusana'ya (Semerkand'ın doğusunda, Soğd ve Sir-Derya ırmakları arasındaki bölge) bir akın yaptıklarını bildirmektedir.53 Dokuz-Oğuzların böyle bir akında bulunabilmeleri, ancak onların Batı'da (evvelâ Talas bölgesinde) bir yerde oturmaları ile mümkündür. Yani onların böyle bir akın yapabilmeleri için Orhun bölgesinden Batı'ya göç etmiş olmaları lazımgelir. Diğer taraftan Sir-Derya'nın orta yatağı ve Aral Gölü kıyıları ile bunun kuzeyindeki toprakların Peçeneklerin yurdu olup, Oğuzların buraları onlardan aldıkları anlaşılıyor.54 Ancak bu görüşe şöyle itiraz edilebilir:

1. Kül-Tegin'in cenaze merasimine Türgiş Kağan'ı da (şüphesiz Sulu) elçiler göndermişti. Bunlar Makaraç Tamğaçı ile Oğuz Bilge Tamğaçı idiler.55 Buradaki Oğuz kelimesi pek muhtemel olarak, ayna

âbidede birçok emsali olduğu gibi, 56 kavmi manadadır. Yani Oğuz kitabede mensup Bilge Tamğaçı. Bu, Sir-Derya Oğuzlarının On-Oklara dahil bir teşekkül olduğunu gösterebilir. Ancak bu hususta şüpheye yer bırakmayacak bir hükme varmak için bunu teyid edecek başka bir delile de ihtiyaç vardır. Çünkü bu şahıs Türgiş kağanının hizmetine girmiş Dokuz-Oğuzlardan bir kimse de olabilir.57

2. Daha önce işaret edildiği gibi, Dokuz-Oğuzların Tonra adlı bir boyları vardır. Hatta, buna Kum adlı bir boyu da ilave etmek belki mümkündür.58 Halbuki bizim 24 boy arasında Tonra adlı bir teşekkül yoktur.

3. Sir-Derya boylarındaki Oğuz eli iki kola ayrılmış olup, bu kollardan biri Boz-Ok, diğeri de Üç-Ok adlarını taşıyor. Bu adların, On-Oklardan kalma hatıralar olduğu da düşünülebilir. Hatta Sir-Derya Oğuzları hükümdarının yabğu unvanını taşımaları da buna ilave edilebilir. On Ok kağanlarının da bir elin başına yabğu tayin ettiklerini biliyoruz. Bu yabğu Oğuzların yabğusu olabilir.

4. Sir-Derya Oğuzlarının XI. yüzyılda konuştuğu Türkçede bir çok kelimeler vardı ki, bunu Doğu Türkleri bilmiyorlardı. Diğer taraftan Oğuzların lehçesi de, Doğu Türkleri'ninkinden epeyce farklı telâffuz ediliyordu. Bu keyfiyet, Sir-Derya Oğuzlarının Batı'da daha eski bir zamandan beri (VIII. ve IX. yüzyıllardan önce) yaşamakta olmaları ile ilgili olabilir.

Şu hususları göz önüne alarak Sir-Derya Oğuzlarının On-Oklara mensup olduklarını söylemek mümkündür. Şayet bu böyle ise, Sir-Derya Oğuzları ile Dokuz-Oğuzlar arasında, aynı kavmin iki bölüğü olmak üzere eski bir akrabalık veya belki de sadece bir ad benzerliği münasebeti söz konusudur. Bu durumda Dokuz-Oğuzların 840'taki Kırgız saldırısı üzerine dağılarak veya Uygurlar ile karışmak suretiyle varlıklarını kaybettiklerini düşünmekten başka bir izah şekli yok gibi görünmektedir.

B. IX.-XI. Yüzyıllarda Oğuzlar

(Sir-Derya Oğuzları)

X. yüzyılın birinci yarısında Türk âlemi siyasi bakımdan parçalanmış ve zayıf bir durumda bulunmaktadır. Göktürk devletinin yıkılışından sonra, Türkler bir dah Orta Asya'da büyük ve kudretli bir imparatorluk kuramadılar. VIII. yüzyılın ikinci yarısı ile IX. yüzyılın birinci yarısında tek kuvvetli devlet, Orhun bölgesindeki Uygur Kağanlığı idi. Fakat Uygurlarda Batı Türkleri üzerinde hissedilir bir hakimiyet tesis edemediler ve Çin ile de hemen daima dostça münasebetlerde bulundular.

Uygurların "Toğuz-Ğuzz" adıyle İslâm ülkelerinde büyük bir ünleri vardı. Onların, siyasi kuvvetlerini çoktan kaybetmiş oldukları, parçalanmış ve zayıf bir duruma düştükleri halde bu şöhretleri hâlâ devam etmekte idi. 840 yılında Uygurları kovarak Orhun bölgesine yerleşen Kırgızlar kuvvetli bir varlık gösteremediler ve hatta Orhun kültürünün ortadan kalkmasına sebep oldular. Onlardan bize bu bölgede yazılmış, galiba hiç bir kitabede gelmemiştir. 924 tarihinde Moğol ırkından, Kıtayların saldırışlarına dayanamayan Kırgızlar eski yurtları olan Yeni-sey bölgesine çekildiler ve burada, evvelce olduğu gibi, iptidaî bir halde yaşamakta devam ettiler. Böylece eski Türk yurdu olan Orhun bölgesi, kati olarak Moğolca konuşan kavimlerin eline geçti. XIII. yüzyılda Orta Asya'nın siyasi ve etnik çehresini değiştirecek olan Cengiz İmparatoluğu'nun kuruluşu bunun bir sonucudur.

X. yüzyılın birinci yarısının ortalarında Türk alemi başlıca beş Türk eli tarafından temsil ediliyordu. Bunlar: Oğuzlar (Arabça eserlede el-Ğuzz), Karluklar (bunlarda HarluH), Uygurlar (XI. yüzyıla kadar Toğuz Ğuzzlı) Kimekler ve Kırgızlar. Bu Türk ellerine Karadeniz'in kuzeyinde oturan Peçenekler de ilave edilebilir. Bunlardan Karluklar, daha önce görüldüğü gibi, Göktürkler devrinde üç boy halinde59 Urungu, Zaysan ve Ala-Göl

üçgeni arasında yaşamaktaydılar. Onlar Uygurların yanında Göktürk İmparatorluğu'nun yıkılmasında âmil olduktan sonra Uygurlar ile hakimiyet mücadelesine girişip yenilince Batı'ya yönelerek Batı Türklerinin yani On-Okların ülkesini ellerine geçirmişlerdi. Fakat Karluklar burada da kuvvetli bir varlık gösteremediler. Gevşek ve tesirsiz bir hayat yaşadılar. Hatta bu yüzden Sâmânlı hükümdarı İsmail b. Ahmed, 893'te Talas'a kadar uzanan bir sefer yaptı; oradaki büyük kiliseyi camiye çevirdikten sonra, Karluk yabgusunun hatunu da dahil olmak üzere, 15.000 tutsak ile geri döndü. Karahanlı Devleti'nin Karluklar tarafından değil, Yağma adlı başka bir Türk kavmi tarafından kurulmuş olması pek muhtemeldir. Karluklar, X. yüzyılın birinci yarısının ortalarında İsficab'dan Issık-Göl'ün güneyine kadar uzanan geniş bölgede yaşıyorlardı.60 Hudûd ul-âlem61 ve Gerdizi62 gibi, Türk kavimleri hakkında tafsilâtlı bilgiler veren ve bu hususta başta Ceyhanî olmak üzere eski kaynaklara dayanan eserlerden, Çiğillerin aslında Karlukların bir boyu oldukları anlaşılıyor. Uygur hükümdarı Tanrı'da Bolmuş İl-Etmiş Bilge Kağan'ın kitabesinde geçen "Çiğil Tutuk"63 ile bu boy arasında bir münasebet olup olmadığı bilinemiyor. Hudûd ul-âlem'e göre64 Çiğiller, Issık-Göl'ün kuzeybatısında yaşamaktaydılar. Bunlar gittikçe ehemmiyet kazanarak, XI. yüzyılda başlı başına müstakil bir kavim sayılmışlardır. Kâşgarlı65 onlardan bir bölüğün Taraz (Talas) şehri yakınlarında bulunan bir kasabada, bir bölüğün Barsğan'ın ötesindeki Kuyas'ta, üçüncü bir bölüğün de Kâşgar yöresindeki bir takım köylerde yaşadığını bildiriyor. Bu husus Gerdizi'nin 9 boya ayrılmış olan Karlukların üç boyunu Çiğillerin meydana getirdiği sözlerine uygundur. Çiğiller XI. yüzyılda o kadar mühim bir teşekkül haline gelmişlerdi ki, Oğuzlar Ceyhun'dan, Çin'e kadar uzanan yerlerdeki Türklerin topuna birden "Çiğil" diyorlardı.66 Çiğillerin aynı asırda Maveraünnehir'de de yaşadıklarını biliyoruz.67

âöre70 Issık-Gölü’nün kuzeybatısında, Çu ırmağının soy kıyısında Tuhsılar yaşıyordu. Çiğillerden daha az ehemmiyetli olan bu kavim, Mervezî’ye göre,71 Karlukların bir boyu, Kâşgarlı’nın72 da sözlerine göre Çiğillerin bir kolu gibi görünüyor ki, aşağı yukarı aynı şey demektir. Çünkü Çiğillerin aslında Karlukların bir boyu olduğu az yukarıda görülmüştü. Minorsky,73 Gerdizî’ndeki bazı ifadelere dayanarak Tuhsıların eski Türgişlerin bir kalıntısı olduğu fikrini ileri sürmüştür.

Mukaddesî’nin sözlerinden anlaşıldığına göre, X. yüzyılda Balasagun ile Taraz’ın takriben 100 mil doğusundaki Mirki kasabası arasında, Türkmen adlı bir kavim yaşıyordu. Bu kavimin meliki (iliğ?) Ordu adlı bir kasabada oturmakta olup,74 bu kasaba, Kâşgarlı’nın da teyid ettiği üzere,75 Balasagun yakınında (ve tabiî onun batısında) bulunmaktaydı. Yine Mukaddesî, Turar’dan (Otrar) ve Kimek sınırındaki bahsettikten sonra Bulâc ve Burûket kasabalarını tasvir eder ve bunların Türkmenlere karşı uç kasabaları olduğunu yazar.76 Bu kasabaların İsficab’ın kuzey batısı veya kuzeydoğusunda olduğu anlaşılıyor. Bu son kayıt Türkmenlerin İsficab’ın kuzey taraflarına kadar yayılmış olduklarını gösteriyor. Bu Türkmenler, Mukaddesi’nin bildirdiğine göre, korkularından Müslüman olmuşlardı ve Ordu kasabasında oturan melikleri de, İsficab hakimine hediyeler gönderiyordu. Mukaddesî‘de Müslüman olmuş tek Türk kavmi olarak bu Türkmenler zikredilir. Aynı müellif Sabran sınır şehrinden bahsederken ve diğer vesilelerle Oğuzlara (el-Ğuzz) ayrıca işaret eder ve onların Müslüman olduklarını söylemez.77 Böylece bu Türkmenlerin Oğuzlardan tamamen ayrı kavmî bir teşekkül olduğu görülüyor. Açıkça anlaşıldığı üzere Ordu kasabasında oturan Türkmen meliki, İsficab hükümdarına tâbi bulunuyordu. İsficab bölgesini idare eden hanedan hakkında pek az şey biliniyor. Barthold,78 bu hanedanın Türk asıllı olduğunu söylüyor. Pek muhtemel olarak Türkmenleri bu İsficab

hükümdarları Müslüman etmişlerdir. Bu Türkmenlerin kavmî menşei nedir? Akla ilk gelen cevap bunların Karluklardan olmalarıdır. Çünkü, onun batısındaki Kulân'ın Karlukların ülkesinde olduğunu ve Mirki'de de Karlukların oturduğunu biliyoruz. Üstelik Kâşgarlı, Karluklara da Türkmen denildiğini haber verir.79 Bununla beraber, Türkmenlerin, Karluklardan da ayrı bir kavmî teşekkül olması ve Türgişlerin veya On-Okların kalıntılarından bulunması pek muhtemeldir.80 Müslüman Oğuzlara Türkmen adının verilmesi de bu kavim ile ilgilidir ki, bundan ileride ayrıca bahsolunacaktır.

Diğer bir Türk kavmi de Ezgiş'tir. Bunların adları İbn Hurdadbih'in eserinde geçer.81 Bununla beraber bu kavim Kâşgarlı zamanında da varlığını muhafaza etmekte ve Fergana'daki Özcend'de (Öz Kend)oturmakta idi.82

X. yüzyıldaki başlıca Türk kavimlerinden biri de Yağmalar olup, daha ziyade Kâşgar ve onun kuzeybatısında yaşıyordu.83 Kaynakların ifadesine göre bu kavim Toğuz-Ğuzzlardan (yani Uygurlar) idi.

Hudud ul-âlem'de84 Yağmaların hükümdarlarının Toğuz-Ğuzz hükümdarları ailesinden olduğu söyleniyor. Yağmalar ihtimal Uygurlara bağlı bir kavim olup, Uygur devletinin yıkılması üzerine (840), Batı'ya göç ederek Kâşgar bölgesine gelmişler ve burayı Karlukların elinden alarak yurt edinmişlerdi. Başlarında, Hudud ul-âlem'de denildiği gibi. Toğuz-Ğuzz (Uygur) hanedanının bir kolu bulunuyordu. Bu hanedan mensupları Buğra Han unvanını taşıyorlardı.85 Barthold,86 bilhassa bu unvana bakarak, Karahanlı Devleti'nin Yağmalar tarafından kurulduğunu söylemiş ise de sonra bu hususta tereddüte düşmüştür.87 Bizim kanaatımıza göre, Barthold'un ilk düşüncesi doğrudur. Çünkü, hanedanın Kâşgar şehri ile çok yakın bir münasebeti olduğu görülüyor; hanedanın aile mezarlığı da

bu şehirde idi. Kara-Hanlı hanedanının kolayca kağan unvanının almaları da her halde bir mana taşımaktadır. Halbuki, Karluk hükümdarı yabgu unvanını taşıyordu. Kâşgarlı'nın Türkçe veya "Hakanlı Türkçesi" dediği Türkçe, bu Yağmaların lehçesi olsa gerektir.88 Yağmalar pek çok boydan meydana gelmiş olup bunlardan biri Bulak boyudur.89 XI. yüzyılda da varlığını muhafaza eden bu boyu bir ara Kıpçaklar tutsak edip götürmüşlerse de sonra kurtulmuşlardır.90 Bundan Bulakların XI. yüzyılda Talas veya Çu bölgesinde yaşadıklarını söylemek mümkündür.

Daha doğuda, Beş-Balık bölgesinde Uygurlar yaşıyordu. Uygurlar ancak 866'da bölgede yurt tutabildiler; zayıf bir devletleri vardı. O devirdeki Çin kaynakları onlardan, ancak 951'de gelen bir elçi dolayısıyla kısaca bahsetmişlerdir. İslâm çoğrafyacılarında ise, onlardan Toğuz-Ğuzz olarak bahsedilir ve onlar Türklerin en kuvvetli kavmi olarak vasıflanır. Bu husus, evvelce işaret edildiği gibi, coğrafyacıların 840 felaketinden haberdar olmamalarından ileri gelmiştir. Uygurların bir bölüğü de Kansu'da yurt tutmuştu. Uygurların Beş-Balık bölgesindekiler yerleşik hayata süratle intibak ederek medeni seviyelerini yükselttiler ve kısa bir zaman sonra, Türkçe konuşan topluluğun en medeni kavmi haline geldiler. X. yüzyılın sonlarında onların pek mühim bir kısım artık Budda dininde bulunuyorlardı.

Uygurları 840 yılında Orhun bölgesinden çıkaran Kırgızlara gelince, bunlar orada 924 yılına kadar kaldılar ise de kuvvetli bir devletleri olmadığı gibi, kültür tarihi ile ilgili faaliyette de bulunmamışlardır. Üstelik onlar, Kıtayların saldırışlarına dayanamıyarak, bu eski Türk yurdunun Moğolca konuşan kavimlerin eline geçmesinin müsebbibi olmuşlardır. Böylece, Moğolca konuşan kavimler gittikçe Türkler aleyhine toprak kazançları elde ettiler. Ve öyle bir zaman geldi ki, Çin'den kovulan Kıtaylar,

Türkistan'a gelerek kolayca buranın yüksek hakimleri oldular. Kırgızlar, yukarı Yenisey'deki eski yurtlarna dönmüşlerdi.

X. yüzyılın başlarında mühim Türk ellerinden biri de Kimeklerdir. Orhun Kitabeleri'nde bu Türk elinin adı geçmiyor. Bu sebeple Kimeklerin VIII. yüzyılda başka isim taşıyan bir kavmi birliğe dahil bulunduklarını düşünebiliriz. Bu kavim Çikler olamaz mı? Çikler VIII. yüzyılın ortalarında oldukça mühim bir siyasi kuvvet halinde, yukarı Kem ile İrtiş arasındaki sahada yaşıyorlardı. Uygur kağanı Tanrıda-Bolmış-İl Etmiş-Bilge Kağan (Moyunçur) iki defa sefer yaparak Çikleri hakimiyeti altına almış, onlara "tutuk tayin etmiş, işbaralar ve tarhanlar vermişti.91 Kimeklerin de başbuğlarının tutuk unvanını taşıdığını biliyoruz.92 Çiklerin adına bir daha hiç bir yerde tesadüf edilemiyor.

Kimekler, Yukarı İrtiş boylarında yaşıyorlardı. Marquart, Kimek adını İki İmek'ten getiriyor ki, her halde imkansız değildir. Bu Türk eli, yedi boydan meydana gelmişti: İmi, İmek, Tatar, Bayandur, Kıfçak, Milhaz (?) ve Ecled (?).93 Buradaki Tatar adı dikkati çekiyor. Diğer taraftan Yimek (buradaki İmek) boyunun Bayaud adlı mühim bir oymağı da vardı.94 Aynı adda bir Moğol boyunun da olduğunu biliyoruz.95 Bunlar Kimeklerin bir kavmi birlikten ziyade, bir siyasi birlik olduğu ihtimalini hatıra getiriyor. Esasen Kimeklerin daha IX. yüzyılda çözülmeğe başladıkları görülüyor. Bu asırda dahi Kıpçaklar müstakil bir Türk kavmi gibi zikrolunmuşlardır.96 XI. yüzyılda ise Kimek adı ortadan kalkmış ve bu el başlıca Kıpçak ve Yimekler (İmek) tarafından temsil edilmiştir. Yimekler mezkûr asırda da İrtiş boylarında idiler. Kıpçaklara gelince, IX. yüzyılda elden ayrılan bu boy batıya doğru göç etmiş ve Oğuzlara kuzeyden komşu olmuştur. Daha hudûd ul-âlem'de (kaynak: Ceyhani, X. yüzyılın ilk çeyreği). Kıpçakların bazı adetlerde Oğuzlara benzediği söylenir. Kâşgarlı'da97 Kıpçakların lehçelerinin birçok bakımlardan Oğuzlarınkine uyduğunu ifade eder. Bu

keyfiyet Kimeklerin asıl kolunun da On-Oklara mı mensup olması ile ilgilidir? Kıpçaklar, bir taraftan nüfuslarının çoğalması, diğer taraftan belki de Kimeklere mensup diğer bazı teşekküllerin katılmasi ile kuvvetlenerek, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Oğuzları sıkıştırmaya başlamışlar ve onların göçlerinde mühim bir âmil olmuşlardır ki, bundan aşağıda ayrıca bahsedilecektir.

Kıpçakların Kâşgarlı ile çağdaş Kañlı adlı bir beğleri vardı.98 Bunun buyruğundaki Kıpçaklar ertesi yüzyılda bu adla (Kañlı) anıldılar. Kıpçaklar nasıl Kimeklerden ayrılıp başlı başına bir el olmuşlar ve hatta kardeş boy Yimekler ile akrabalıklarını reddetmişler ise,99 Kañlılar da daha sonraları müstakil bir kavim sayılmış ve Oğuz destanında da böyle gösterilmiştir.

X. yüzyılın birinci yarısının ortalarına doğru Cem (Emba) ile Yayık (Ural) ırmakları arasında Peçenekler yaşıyordu. Bunların asıl ana kolu ise, bahsedilen zamanda, Karadeniz'in kuzeyindeki toprakların hakimiydiler. Peçeneklerin On-Oklara mensup olmaları kuvvetle muhtemeldir. Buna karşılık bunların Oğuzlar ile hiçbir kavmî münasebetleri yoktur. Yani, bunlar 24 Oğuz boyundan biri olan Peçenekler ile aynı teşekkül değillerdir.100 XI. yüzyıldaki Türk kavimleri hakkındaki bu hülâsadan101 sonra şimdi artık asıl konumuza geçebiliriz.

I. Oğuzların Yurtları

X. yüzyılın birinci yarısında Oğuzlar, Hazar Denizi'nden Sir (Seyhun, İnci) ırmağının orta yatağındaki Fârâb (XI. yüzyıldaki Türkçe adı ile Karaçuk) ve İsficab yörelerine kadar olan yer ile bu ırmağın kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorladı.102 İstahrî ve diğer coğrafyacıların eserlerinden, Oğuz ülkesinin batı, güney ve doğu sınırları hakkında kati bir fikir edinilebiliyor. Buna göre, Oğuz ülkesi batıda Hazar Denizi'ne dayanıyordu. X. yüzyılın başlarında, o zamana kadar gayri meskûn olan Hazar Denizi'nin doğu tarafındaki Siyâh-Kûh (Kara-Dağ) yarım adası onlar tarafından işgal

ve iskân edilmiş ve bundan dolayı bu yarım ada Türkçe Mangışlağ adını almıştır.103 Güneyde İslâm ülkeleri ile olan sınıra gelince, batıda yani Harizm ülkesinde sınır Curcani'ye (Gürgenç) ve bilhassa bu şehrin kuzeybatısındaki Cît (Jît) kasabasından başlıyordu. Aral Gölü'nün güneyindeki Baratekin de sınır kasabalarından idi.104 Maveraünnehir'de sınır Buhara kuzeyindeki çölden başlayarak İsficab bölgesine kadar uzanıyordu. Sir-Derya'nın sol kıyısında, Karaçuk dağlarının eteğinde ve Yesi'ye bir günlük mesafede bulunan müstahkem Savran (Sabran), Müslümanların Oğuzlara karşı sınır şehri idi. Sir-Derya, Sarran'dan itibaren, Oğuzlara ait bozkır bölgesine giriyordu.

Fakat Oğuz ülkesinin kuzey sınırı hakkında sarih bir bilgiye sahip değiliz. İstahrî'ye bakılırsa, Oğuz ülkesinin sınırı bu yönde İtil'e kadar gidiyordu.105 Fakat, İbn Fadlan 921 yılında Bulgar'a giderken Emba'dan sonra Oğuzları görmemiş, buna karşılık Yayık'ın batısında Peçeneklere rastgelmişti. Bu sebeple İstahrî'nin sözlerinin doğru olması, bize göre, oldukça şüphelidir. Hazar Denizi'nin doğusundan Karaçuk dağlarına kadar uzanan çöl bölgesine, Belhî'ye bağlı müellifler106 Oğuz bozkırı (mefâzet ul-Ğuzziye) adını verirler. XIII. yüzyılda Türklerin bu çöle Kara-Kum dedikleri anlaşılıyor.

Oğuz elinin toplu ve kalabalık bir halde oturdukları yer, Sir ırmağının ağzından orta yatağına kadar olan saha ile ırmağın her iki yanındaki ve bilhassa kuzeye doğru uzanan topraklardı. Oğuz yabgusu yani kralının kışlağı olan şehir, ırmağın ağzından iki günlük mesafede ve ırmağa bir fersahlık yerde bulunuyordu. Bu şehir Arapça eserlerde el-Medînet ul-cedîde veya el-Karyet ul-hadîse,107 Farsça Hudûd ul-âlem'de108 Dih-i nev olarak geçer.

XIII. yüzyıla ait eserlerde şehrin Yâñi Kent (Yeñi Kent) şeklinde Türkçe adı görülür.109 Bununla beraber şehrin X. yüzyılda da bu Türkçe adı

taşımış olması imkânsız değildir. Yine aynı ırmağın kıyısındaki Cend ve Juvâre şehirleri de yabgunun hakimiyetinde olup, bu şehirlerde Müslümanlar da oturuyorlardı.

İsficab'ın kuzeyinden başlayarak Sir-Derya'ya muvazi olarak uzanan Karaçuk sıra dağları bölgesi de Oğuzlardan pek önemli bir kümenin yaşadığı bir yerdi. Kâşgarlı Mahmud,[110] Karaçuk'un Oğuz ülkesinin adı olduğunu söylediği gibi, haritasında da Karaçuk dağını Oğuz yurdu olarak göstermiştir.[111] Ebu'l-Gâzi'nin Şecere-i Terâkimesi'ndeki Türkmen rivayetleri arasında Oğuzların yurdu olarak Kazgurd ile birlikte Karaçuk'tan bahsedilir.[112] Timur'un zafernâmelerinde de bu dağın adı geçiyor.[113]

Oğuzlar bu yurtlarında çok eskiden beri oturmamakta idiler. İbn Hubdadbih,[114] Horasan valisi Abdullah b. Tâhir (valilik zamanı 828-844), zamanında Oğuzlardan alınan 1000 tutsağın 600.000 dirhem tuttuğunu bildiriyor. Bu 1000 Oğuz tutsağının, Abdullah b. Tâhir'in oğlu Tâhir kumandasında Oğuzlara karşı gönderdiği bir ordu tarafından alındığı, Belazurî'nin bir kaydından anlaşılıyor.[115] Ancak her iki kayıtta da Oğuzların yurdu hakkında hiçbir açıklamada bulunulmuyor.

Oğuzlar ister Orhun bölgesindeki Dokuz-Oğuzlar, ister On-Oklara mensup bir teşekkül olsun onlar bu yurtlarına doğrudan gelmişlerdi. Eğer Oğuzlar, On-Oklardan iseler, -ki bu, çok daha muhtemeldir- onların aşağı Sir-Derya kıyılarına gelmeleri Karlukların On-Ok ülkesindeki fetih hareketleri ile ilgili olabilir. Aşağı Sir-Derya boylarının ve Aral kıyılarını Oğuzlardan önceki sahiplerinin ise Peçenekler olduğu anlaşılıyor. Daha önce söylendiği gibi, Peçeneklerden üç asil boyun adı Kenger idi. Bunun Göktürklerin 701 yılındaki Suğdak seferi dolayısı ile geçen ve Karaçuk dağları ile onun kuzeyindeki bozkırlarda yaşadığı anlaşılan Kengeres teşekkülünün adı ile aynı olduğu kabul edilmiştir.[116] Buna ilave

olarak, el-Biruni'deki bir kayıtta Peçeneklerin Aral Gölü çevresinde, Harizm'e komşu olarak yaşadıkları görülmektedir.117 Diğer taraftan elimizde, Peçeneklerin bir zamanlar Karluklar ile komşu yaşadıklarını ifade eden yine aynı müellifin diğer bir eserinde başka bir kayıt da vardır.118 Bu komşuluk her halde İsficab ve Talas taraflarında olsa gerektir.119

Peçenekler, Sir-Derya boyları ile Aral Gölü çevresinde iken Oğuzlar nerede bulunuyorlardı? Bu hususta kati birşey söylemek mümkün değildir. Reşidüddin'deki Türklerin destanî tarihlerinde Talas bölgesinden başka doğudaki Almalık bölgesi de Oğuzların yurtlarından sayılmaktadır.120 Eğer Oğuzlar On-Oklara mensup idiler ise onların, Çu ve Talas vadilerinde yaşayan, Çinlilerin Nu-şe-pi dedikleri koldan olmaları en kuvvetli ihtimaldir. Anlaşıldığına göre, Oğuzlar doğudan Peçeneklere saldırdılar. Her halde iki komşu kavim arasında çetin savaşlar vukubuldu ve en sonunda Oğuzlar, Peçenekleri Emba ırmağının ötesine attılar. Oğuzların Peçeneklerin yurtlarını ne zaman ele geçirdikleri de bilinemiyor. Yurtlarından atılan Peçenekler, Emba ile İtil arasında yerleşmişlerdi. Fakat burada da 883-893 yılları arasında Oğuzlar ile Hazarların müşterek hücumlarına uğradılar. Mağlûb olan Peçeneklerin mühim bir kısmı, İtil'i geçerek Karadeniz'in kuzeyindeki topraklara gittiler.121 Peçeneklerin bu yeni yurtlarında talihleri yaver gitti. Onlar kısa bir zamanda Don ırmağından Tuna'ya kadar olan yerleri fethettiler. Peçenekler, Balkanlar'da da mühim bir siyasi kuvvet olarak XI. yüzyılın sonlarına kadar kaldılar. Bizanslılar ile ittifak eden Kıpçaklar bu kavmin ortadan kalkmasında mühim bir âmil olmuşlardır.122 Peçeneklerin bir kısmı ana kümeyi takip etmeyerek Yayık'ın batısında kalmıştı.123

Ebu'l-Gazi'nin naklettiği Türkmen rivayetlerinde, Oğuz-Peçenek mücadelelerine ait bazı hatıralar da yer almıştır. Bu hatıraların birinde Peçenek elinin Toymaduk adlı paşihanının Salur Kazan'ın babası

Enkiş'i yenerek hatununu tutsak aldığından bahsedilir. Üç yıl sonra Enkiş naibini mal ile Toymaduk'a göndererek karısını kurtarmıştır.[124] Yine orada bulunan bir manzumede Salur Kazan'ın otuz kırk bin çeri ele Becene ellerine yürüyüb onları kırdığı, bir nicesinin çok yalvararak kurtulduğu bildiriliyor.[125] Ebu'l-Gazi bu rivayetleri Türkmenlerin ellerindeki Oğuz-nâmelerden nakletmiştir. Aksi taktirde, bu rivayetlerin XVII. yüzyıla kadar hafızalarda saklanması imkânsız idi. Fakat Türkmenlerin ellerindeki bu Oğuz-nâmelerden hiç birisi galiba bize kadar gelmemiş olduğu gib, ne zaman yazıldıklarını da bilmiyoruz.

2. Oğuzların Yaşayış Tarzı

X. yüzyılın başlarında Oğuzların çoğunluğu göçebe hayatı yaşıyorlardı. Bu elin XI. yüzyılda 24 boydan meydana gelmiş olduğunu biliyoruz.[126] Her boyun başında "beğ" unvanlı asilzadeler bulunuyordu. Destanlara dayanarak söylemek mümkündür ki, beğlerin 40 kişiden mürekkeb silâh arkadaşları vardır ki, bunlara yoldaş denildiği anlaşılıyor.[127] Her kavmin asilzadesi gibi, Oğuz beğleri de çok varlıklı idiler. İbn Fadlân,[128] Oğuzlar arasında yüz bin koyuna ve on bin ata sahip kimseleri gördüğünü söylüyor.

Mes'udi'ye göre, Oğuzlar, yüksek (el-eâli), orta (el-evâsıt) ve aşağı (el-esâfil) olmak üzere üç sınıf idiler.[129] Bununla beraber Mes'udî'nin bir kaydı oldukça müphemdir. Bu kelimeler, Oğuz eli arasındaki içtimai bir seviye farkını mı belirtiyor, yani asilleri (beğ), hür insanları (el) ve köleleri (kün?)[130] mi kasdediyor, yoksa sadece siyasi bir gruplaşmayı yani onların büyük orta ve küçük olmak üzere, üç küme halinde mi olduklarını ifade ediyor? Biz yayınlayanların aksine olarak, cümlenin asıl mânasına bağlı kalarak birinci şıkkı kabul ediyoruz. Fakat Oğuzların siyasi bakımdan üç kümeye ayrılmış olmaları da imkânsız değildir.

X. yüzyıl başlarında yabguların kışın oturdukları Yeñi-Kent ile Cend ve Huvâre şehirlerinde Müslümanlar da bulunuyorlardı. Bu üç şehirden en büyüğü yabgunun oturduğu Yeñi-Kent idi. Son iki şehrin de Oğuzlara tabi olduğunu biliyoruz. Mes'udî'ye bakılırsa131 bu şehirlerdeki yerleşik halkın çoğu da Oğuzlardan idi. Kâşgarlı'nın zikrettiği Oğuz şehirleri bunlardan ayrıdır. Kâşgarlı'da bu üç şehrin adı geçmez. Kâşgarlı'nın Oğuz şehirleri olarak zikrettiği şehirler şunlardır: Sepren, Karaçuk, Suğnak, Karnak, Sitgün. Bunlardan Sepren, X. yüzyıl coğrafyacılarındaki Sabran (Savran)dır. Sabran, daha önce işaret edildiği gibi, X. yüzyılın ilk çeyreğinde Oğuz sınırında bulunan bir Müslüman şehri idi. Burası müstahkem bir şehir olup, yedi kat surla çevrilmişti. Ayrıca şehrin rabazı da vardı. Câmi de iç şehirde (şehristan) bulunuyordu. Oğuzlar barış yapmak veya ticaret işleri için bu şehre gelirlerdi.132 Karaçuk'a gelince, Kâşgarlı bunun Fârâb şehrinin adı olduğunu söylüyor.133 Fârâb, Aris çayının Sir-Derya'ya düküldüğü yerde bulunan küçük bir yöredir. Yörenin idare merkezi Keder kasabası idi. Vesic yörenin diğer mühim bir kasabası olup, meşhur filozof Fârâbi bu şehre mensuptu.134

Mukaddesî'ye göre135 Fârâb, en büyük şehri de yine Fârâb adını taşıyan bir rüstâk, yani bir yöredir. Fârâb şehri, ona göre, 70.000 erkek nüfusu (!) ve bir camisi olan bir şehirdir. Şehirdeki dükkânların çoğu varoşta ve pek azı kale surlarının içinde idi. Aynı müellif Keder ve Vesic'i de ayrıca zikrediyor.136 Bu durum karşısında, Barthold'un dediği gibi,137 Fârâb'ı yeni bir şehir kabul etmek yerinde olacaktır. Anlaşıldığına göre Oğuzlar Fârâb'a Karaçuk adını vermişlerdir. Fakat şehrin bu adı şimdiye kadar başka hiçbir eserde görülmemiştir.

Suğnak'a gelince, Minorsky,138 haklı olarak bunu Hudud ulâlem'deki Sunâh ile birleştirmiştir. Sunâh, Fârâb'a bağlı bir şehir olup, orada her tarafa ihraç edilen yaylar yapılıyordu. Suğnak, Oğuzlardan sonra

Kıpçakların Sir-Derya kıyısındaki başlıca merkezlerinden biri olmuştur. Şehrin bugün harâbeleri vardır.

Oğuz şehirlerinden biri olan Karnak hakkında başka hiç bir yerde bir kayda rastgelmedik. Z. V. Togan,139 Türk ili haritasında Karnak'ı Yesi'nin az kuzeybatısında, ondan bir konak mesafede göstermiştir. Diğer taraftan Sabran'ın yakınındaki Sâdık Ata Tepe'nin Karnak olduğu ileri sürülmektedir.140 Her halde Karnak'ı Savran taraflarında aramak gerekir.

Sitkün'e gelince, bunun X. yüzyıl coğrafyacılarında geçen Süt-Kend olması pek muhtemeldir. Süt-Kend, Fârâb yöresine yakın bir yerde Sir-Derya'nın sol sahilinde bulunmakta olup, bugün harâbeleri vardır. Bu şehirde bir cuma mescidi (cami) vardı. Süt-Kend yöresinde daha X. yüzyılın ilk çeyreğinde, kalabalık sayıda Müslüman olmuş Oğuzlar ve Karlukların oturdukları bildiriliyor. Bu Müslüman Oğuzlar ve Karluklar yöreyi kavimdaşları olan gayr-i müslim Türklere karşı koruyorlardı. Ayrıca Fârâb, Kencede ve Şaş arasındaki bitek otlaklarda, Türklerden Müslüman olmuş 1000 çadıra yakın bir küme vardı.141 El-Birunî, gençliğinde her yıl Harizm-Şah'a bizzat kendi yaptığı ilaçlar ve mumya getiren Süt-Kendli bir Türkmen tabibini tanıyordu.142

Şüphe yoktur ki, Oğuz şehirleri Kâşgarlı'nın bu saydıklarından ibaret değildi. Onların Sir-Derya kıyılarında, yerleşik olarak yaşadıkları daha bazı veya birçok şehir, kasaba ve köyler de vardı.143 Diğer taraftan, onların Kâşgarlı'nın bahsettiği devirden sonra da yeni şehirlere sahip oldukları anlaşılıyor. Bunlardan biri olarak Barçınlığ-Kent zikredilebilir. Gerçekten bu şehrin adına, XII. yüzyıldan önceki eserlerde rastgelinmez. Barçınlığ-Kent, Sir-Derya boylarının Moğollar tarafndan fethi esnasında Sığnak ve Öz-Kent'ten sonra zikredilen üçüncü şehirdir. Ondan sonra sıra ile Eşnas, Cend ve Şehir (Yeni) Kent'in fethi anlatılıyor.144

Zamanımızda Cirik kale harabelerinin altında Yeni-Derya ile birleşen Barşin-Derya adlı bir kuru çay veya eski bir kanal bulunmaktadır ki, bunun Barçınlığ-Kent ile ilgili olduğu muhakkaktır. Bu kuru çayın kıyısında Uz-Kent ve Sırlı-Tam şehirlerinin harâbeleri görülmektedir.145 Buradaki Uz-Kent'in Cüveynî'deki Sığnak'tan sonra zikredilen şehir olduğunda şüphe yoktur. Bu kuruçay veya kanalın kıyısında daha bazı şehir ve kale harabeleri de bulunmaktadır. Kök-Kesene ve Barşin-Derya hakkında bundan 64 yıl önce ilk defa esaslıca bilgi veren arkeolog V. A. Kallaur haklı olarak Barçınlığ-Kent'in de Barçin-Derya üzerinde olacağı sonucunu varmıştır.146 Kallaur, bu kuruçay yatağının (Sir-Derya'nın eski yatağı mı?) Çardar'dan Uz-Kent'e kadar olan kısmının da Uguz Jilgası (Oğuz deresi) adını taşıdığını bildiriyor.147 Sığnak şehri harâbelerinden on üç fersahlık bir mesafede, Kök-Kesene harâbeleri vardır. Kök-Kesene'yi ilk defa ziyaret eden Kallaur, burada tuğladan yapılmış ve mavi renkli (gök) süslemeleri olan harab bir kümbet görmüştü. Bu türbenin güneybatı tarafında, henüz bazı duvarları tamamen yıkılmamış olan daha küçük bir türbe meydana çıkarılmıştır. Kallaur bu türbelerin etrafında da birçok tepe ve tepcikler görmüş olup, bunların eski mezar kalıntıları mı, yoksa meskûn sahayı mı teşkil ettiğini anlayamamıştı. 1927 yılında burayı ziyaret eden A. Yakubovskiy, türbenin çökmüş olduğunu görmekle beraber bu türbe ve çevresinde yaptığı araştırmalardan sonra Kök-Kesene'nin çini işleme bakımından şâheser bir âbide olduğunu söylediği gibi, buralarda bir zamanlar yüksek bir medeniyetin mevcut olduğu hükmüne de varmıştır.148

Ebû'l-Gazi Bahadır Han, Türkmenlerin tarih bilen bahşılarından, 7 kızın Oğuz elini "ağızlarına baktırıb" çok yıllar beğlik yaptıklarını anlatmaktadır. Bunlardan biri, Karmış Bay'ın kızı ve Mamış Beğ'in karısı Barçın Salur (Salur Barçın?) idi. "Onun türbesi Sir-Derya'nın yakasında olup, halkça meşhurdur ve Özbekler ona "Barçın'ıñ Kök kâşâne"si derler.149

Ebu'l-Gazi'nin bu sözlerinden Kök Kesen (Kök-Kâşane - Gök çinili) türbesinin Oğuzlardan Barçın Hatun'a izafe edildiği ve bunun halkça bilinen birşey olduğu anlaşılıyor. Bütün bunlardan, pek muhtemel olarak şu hükme varmak mümkündür: XII. yüzyılda Sir-Derya boylarında Salur Boyu'ndan Barçın Hatun bir kısım Oğuzlar üzerinde nüfuz ve hakimiyet kazanmıştı. Akıllı olduğu kadar varlıklı olan bu hatunun hakim bulunduğu Sir-Derya bölgesinde yeni bir şehir kuruldu ve bu, "Barçınlığ-Kent" adını aldı, yani Barçın'a ait şehir. Bu hatun kendisi için, Merv'deki Sultan Sancar ve Ürgenç'teki Harizm-Şah Tekiş'in türbesine benzeyen kubbesi gök çiniler ile süslü muhteşem bir türbe yaptırdı. Şehrin bu türbenin yapımından sonra kurulmuş olması da muhtemeldir. Barçınlığ-Kent ile birlikte geçen Öz-Kent ve Aşnas'ın da yeni şehirler olduğu anlaşılıyor. Çünkü, daha önceki eserlerde bu şehirlerin adları geçmiyor. Şimdiki bilgimize göre, Barçınlığ-Kent'in adı, XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren geçmektedir.

Oğuz şehirlerinde yapılan bu kazılar buralarda yüksek bir kültür hayatının varlığını göstermiştir. Kallaur, Yakubovskiy ve Tolstoy gibi arkeologlar bu hususu gayet açık bir şekilde belirtmişlerdir.150

Oğuzlardan mühim bir kısmının oturak yaşayışa geçmelerinde en mühim amil, onların İslâmlığı kabulleridir. Onlar arasında İslâmiyet' yayıldıkça ve kuvvetlendikçe oturak hayat da gelişmiştir. Görüldüğü gibi, bu şehirlerin mühim bir kısmı X. yüzyılın ilk çeyreğinde Oğuzların idaresinde değildi. Her halde onlar Müslüman olduktan sonra bu şehirleri ellerine geçirmişlerdir. Kâşgarlı'dan başka, Oğuzların şehirleri olduğunu bildiren diğer bir müellif de İdrisi'dir (eserinin yazılış tarihi 1154). İdrisi, "Oğuzların şehirleri çoktur, bunlar kuzeye ve batıya doğru uzanmaktadır" demektedir.151

Göçebe Oğuzlar, bu şehirlerde yaşayan oturak eldaşlarına, istihfafla, Yatuk (yani tembel) diyorlardı. Çünkü onlara göre bu oturak eldaşları yavaş

yapmayarak tembel tembel şehirlerinde otururlardı.152 Oğuz şehirlerinin çoğunda Maveraünnehir'in yerli unsurları da bulunuyordu ki, Oğuzlar bunlara Sukak diyorlardı.153

Moğol istilası esnasında bir kısım Göçebe Türkmenlerin aşağı Sir Derya boylarında oturduklarını biliyoruz.154

Yerleşik Oğuzların, göçebe eldaşlarının siyasi faaliyetleri ve göçlerine büyük ölçüde katılmıyarak, Moğol istilasına kadar, bu şehirlerde oturmakta devam ettikleri söylenebilir. Moğol istilası sonucunda bu şehirlerin pek çoğu veya hepsi oturulmayacak derecede tahribata uğramıştı.155 Bu şehir, kasaba köylerde oturan Oğuz yerleşik halkı ne oldu? Bu soruya şöyle cevap vermek mümkündür: Bir bölüğü öldü, bir bölüğü tutsak alındı, mühim bir kısmı da Horasan'a kaçtı. Moğol istilâsının İran'a yayılması üzerine, Horasan'a kaçanlar, o esnada emin bir ülke olan Anadolu'ya geldiler. Anadolu'da göçebeler, köylüler ve şehirliler arasında, bilhassa "Horasan"a bağlanan bu geliş hatırası asırlarca unutulmayarak zamanımıza kadar yaşamıştır. Buradaki "Horasan" adı ile şüphesiz Türkistan da ifade olunuyordu.

3. İktisadi Hayatları

XI. yüzyılın başlarında büyük bir çoğunluğu göçebe bir hayat yaşayan Oğuzların iktisadi faaliyetleri, bu yaşayışın icabı olarak, başlıca hayvan yetiştiriciliğine inhisar ediyordu. Bu sebeple onların servetlerini koyun sürüleri, yılkılar (at sürüleri), develer ve hatta Hudud ul-âlem'e göre,156 sığır teşkil ediyordu. At binek (binit) ve deve de taşıma vasıtası (yüklet) olarak kullanılıyordu. İbn Fadlân157 "Türk develeri" (4õz K1}! |˝Ç:) sözü ile bugün Anadolu'da "buhur" denilen iki hörgüçlü develeri kast etmiş olsa gerektir. Yine aynı müellif Bulgarların at eti yediklerini kayd etmekte, fakat Oğuzlar için böyle bir söz söylememektedir. Oğuz sü-başısı Etrek, İbn Fadlân ve arkadaşlarına olduğu gibi, kendi akrabaları için de koyun

kestirmişti. Fakat Oğuzlardan ölenlerin atlarının yenildiğini aynı müellif kaydetmektedir. Diğer taraftan Oğuz destanları da Oğuzların diğer Türk elleri gibi, at eti ve hatta deve eti yediklerini göstermektedir. At eti, belki de, onlarca âdi zamanlarda değil, müstesna günlerde yenilmekte idi. Oğuzların Müslüman olduktan sonra, umumiyetle at eti yemekten vazgeçtikleri anlaşılıyor. Çünkü, dahil oldukları Hanefi mezhebi at eti yenmesini mübah kılmamıştı.

Oğuzlar ile komşu İslâm kavimleri arasında canlı bir ticari faaliyetin mevcut olduğu görülüyor. Oğuz yurdundan geçen en mühim ticaret yolu Harizm’den İtil bölgesine giden yol idi. Bu yolun pek işlek bir yol olduğunu biliyoruz. Coğrafyacılar müştereken, Oğuzların tacirlerinin çok olduğunu belirtiyorlar.158 İbn Fadlân159 5000 kişilik muazzam bir kervan içinde Oğuz yurdundan geçmişti. Oğuzlar, barış zamanlarında ticaret maksadı ile Harizm’de Curcaniye ve Barategin şehirlerine, Maveraünnehir’de de Sabran şehrine geliyorlardı.160 Oğuzların başlıca ticaret malı koyun idi. Horasan ve Maveraünnehir halkı et ihtiyacağını Oğuzlar ve Karluklardan temin ediyordu.161 Türk koyununun Maveraünnehir ve Horasan koyunlarında ayrı bir soy olup, makbul tutulduğu anlaşılıyorsa da162 başlıca vasıfları iyice bilinemiyor.

Oğuzların ayrıca İslâm âleminde meşhur olan Türk keçesi sattıklarına163 da ihtimal verilebilir.164

Oğuzlar ise, komşu İslâm memleketlerinden bilhassa dokuma mamulleri satın alıyorlardı.

4. Dini İnanışları

X. yüzyıl başlarında Oğuzlar, Uygurlar müstesna olmak üzere, diğer Türk elleri gibi kendi kavmi dini inanışlarını devam ettiriyorlardı. İslâm âleminde Türklerin Allah fikrine sahip oldukları ve bunu Tanrı adıyla ifade ettikleri biliniyordu.165 Türklerin yaratıcıya Uluğ-Bayat adını verdikleri de

İslâm bilginlerine ulaşmıştı.166 Fakat, Oğuz din adamlarının Tanrı'nın sıfatları ile ilgili tasavvurları hakkında kesin bir bilgi yoktur. Her halde Oğuzlardan alelâde kimselerin bu husustaki tasavvurları pek zengin değildi ve onlar Tanrı'ya insani vasıflar izafe ediyorlardı. Oğuzlardan biri İbn Fadlân'a

Tanrı'nın karısı olup olmadığını sormuş, müellif de bu soru üzerine bir hayli tövbe ve istiğfar etmiş ve Oğuz da aynı şeyi yapmıştı.167

Ebû Dulef Seyahatnâmesi'nde168 Oğuzların bir mabetleri olduğu söyleniyor ve içinde put bulunmadığı ilave ediliyor.

İbn Fadlân ne bir mabed gördüğünden ne de bir din adamı ile görüştüğünden açıkça bahseder. Fakat Oğuzların hakimleri olduğunu biliyoruz. Oğuzlar bu manevi şahsiyetlerine büyük bir saygı gösteriyorlardı.169 Hatta bu hakimlerin Oğuzların kanları ve davarları üzerinde hüküm sahibi bulundukları söyleniyor ki, bu ifadeden manevi şahsiyetlerinin el üzerinde ne kadar önemli bir tesir ve nüfuzları olduğu iyice anlaşılıyor.170 İşte bizim Korkut-Ata (Dede-Korkut) bu hakimlerden biriydi. Tabiblik yapan, geleceğe ait keşiflerde bulunan, yapılacak bir teşebbüsün uğurlu olup olmayacağına hükmeden, dini törenlere başkanlık eden bu manevi şahsiyetlere Oğuzların kam mı dedikleri, yoksa başka bir ad mı (meselâ ata) verdikleri bilinemiyor. Ata kelimesi bunlar hakkında saygı ifade eden bir söz mü idi, yoksa onlar için hususi bir ad mı idi, bu husus kati olarak malûm değildir.

Ölü gömme âdetlerine gelince, onlar ölülerini, Göktürkler gibi, sırtlarında elbiseleri, üzerlerinde silâhları ve yanlarında diğer şahsi eşyaları ile birlikte gömüyorlardı. Ölü ev şeklinde açılan bir mezara oturtulup, eline içki dolu (her halde kımız)171 bir çamçak veriliyor ve önüne de yine içki dolu bir kap konuluyordu. Mezar bir oda gibi açılıyor, tavanı yapıldıktan sonra onun üzerine de çamurdan kubbeye benzer kısım ilave ediliyordu.

Oğuzların bu mezarları ile Türkiye'de bilhassa Selçuklu devrinde yaygın bir şekilde görülen ve mütehassıslar tarafından Türk çadırına benzetilen kümbetler172 arasında yakın bir benzerliğin varlığına işaret edilebilir. Hazar-Ötesi Türkmenlerinin de mezarlarının üzerine tümsek gibi şekiller yaptıklarını ve buna yozka dediklerini biliyoruz.173

Gömülme işi bittikten sonra, ölünün atları kesilerek yenirdi ki,174 bu da bütün Türk kavimlerinde görülen yuğ aşı veya ölü aşı geleneğiydi.175 Türkiye'de bu gelenek yüzyıllar boyunca sürüp gelmiş ve şimdi de mahiyeti aynı kalmak sureti ile köy, kasaba ve hatta şehirlerde yaşamaktadır. Ölen sağlığında bazı kimseleri öldürmüş ise, bunların resimleri tahtalar üzerine oyulup, mezara konulurdu. İnanışa göre, bir adamın öldürdüğü kimse veya kimseler cennette öldürenin hizmetçileri olacaklardır.176 Bu da anlaşçılacağı üzere, Göktürklerdeki balbal geleneğnden başka bir şey değildir.177 Oğuzlar, aynı zamanda başlıca Türk ellerinde olduğu gibi, yuğ aşında yenilen atların başlarını, ayaklarını ve derilerini mezarın üzerinde bulunan sırıklara asıyorlardı.178 Onların inanışına göre, ölen cennete etleri yenilen ve derileri sırıklara asılan bu atlar ile gidecekti. Bu yapılmadığı takdirde ölen, yorucu cennet yolculuğunu yayan yapmak mecburiyetinde kalacaktı.179 Oğuzlar, yine dini inanışlarının tesiri ile suya girmiyorlar, yabancıların da yıkanmalarına engel oluyorlardı. Çünkü, suya girmekle onların, kendilerini büyüleyeceğinden korkarlar ve böyle yapanları para cezasına çarptırırlardı.180 Bütün Türklerdeki köklü bir inanışa göre, su kutludur ve arıdır. Yıkanmak kutlu ve arı olan suyu kirletmek ve böylece büyük bir günah işlemek demektir. Bu ise uğursuzluğa ve felakete sebep olur. Onlar yine dini inanışları ile ilgili olarak, giyimlerini eskiyinceye dek üzerlerinden çıkarmıyorlardı.181 Yine Oğuzlar, Müslümanların aksine olarak, başına vurarak koyunu, öldürüyorlardı.182

Oğuzlar, hastalanan kimselerin (yakın akrabaları da olsa) yanlarına yaklaşmazlardı. Hasta onlara kul ve karavaşlar (câriye) hizmetlerdi. Yoksullar ise tamamen kaderleri ile başbaşa bırakılırdı.183 Bu husus, şüphesiz bulaşıcı ve salgın hastalıklara yakalanmaktan korkmaları ile ilgiliydi.

5. Başka Gelenek ve Görenekleri

X. yüzyılda Oğuz elinde kadınlar, diğer Türk ellerinde ve Câhiliyye devri Araplarında olduğu gibi, erkeklerden kaçmazlar ve yüzlerin de örtmezlerdi. Bu husus Türkiye'de oymaklarda ve köylerde zamanımıza kadar devam edegelmişlerdir. Hattâ XIX. yüzyılda Güney Anadolu'da bir seyahat yapan V. Langlois, bu münasebetle Türkmenleri Yakın Doğu'daki en medeni insanlar olarak vasıflar. Bununla beraber Oğuzların ne zina, ne de gulamparalık gibi yaygın gelenekleri vardı.184 Esasen Türk kadınları İslâm dünyasında iffetli kadınlar olarak tanınmışlardı.185

Oğuzlarda öldürülenin öcünü almak yani kan davası âdeti de vardı.186 Yine onlarda Câhiliyye devri Araplarında olduğu gibi, bir baba ölünce oğlu üvey annesi ile evlenebiliyordu. İbn Fadlân'ın gördüğü Oğuz sü-başısı Etrek, babası öldükten sonra üvey annesi ile evlenmişti.187

Evlenme geleneğinde kalın ve başlık verme usulü yaygındı.188 Düğünleri ve oyunlarına dair bilgimiz yoktur. Yalnız Tuğrul Beğ'in, 1063 yılında Halife el-Kâim Biemrillâh'ın kızı ile evlendiği zaman, bir odada kürsü üzerinde oturan gelini ziyaret ettikten sonra avluya çıktığını ve orada beğleri ile birlikte sevinç içinde raksettiğini ve bu esnada Türkçe şarkılar çağırıldığını biliyoruz.189 Tuğrul Beğ bu düğün esnasında 70 yaşında bulunuyordu. Ebû'l Ferec vasıtası ile bu bilgiden haberdar olan Barthold,190 Ruslarda "pliaska prisiadki" denilen raksın Türklerden alınmış olacağı ihtimalini ileri sürmüştür. Bizim kanaatımıza göre, Tuğrul

Beğ’in oynadığı bu oyun, bugün Anadolu’da toplu bir halde oynanan ve adına halay denilen oyun olmalıdır.

Oğuzların milli yemekleri, diğer bazı Türk ellerinde olduğu gibi, tutmaç idi. Tutmaç, tarih boyunca birçok kaynaklarda Türklerin milli yemeği olarak geçer. Tuğrul Beğ’in Horasan’da iken bir davette yediği badem helvası için “iyi tutmaç imiş, lâkin sarmısağı eksik”[191] dediği söylenir.[192] Bu yemeğin Türkiye Selçukluları ve Osmanlı saraylarında da yenildiğini biliyoruz. Tutmaç, Türklerin hakimiyet sürdükleri İran ve Arap ülkelerinde de tanınmıştı.[193]

Oğuzların X. yüzyılda yüz şekillerinin öteki Türk kavimlerininkinden ne derecede farklı olduğu bilenemiyor. Bildiğimize göre, bu mesele ile ilgili en eski kayıt Câmi üt-tevârih’tedir. Bu eserde, Oğuzların yüz şekillerinin evvelce öteki Türkler gibi olduğu, Maveraünnehir’e geldikten sonra buradaki hava ve suyun tesiri ile yüzlerinin tedricen Tâciklerinkine, yani İranlılarınkine benzediği söyleniyor.[194] Bu ifadeden, Türkmenlerin yüz şekillerinin XIV. yüzyılda başlıca Türk kavimleri ve Moğollarınki gibi olmayıp, İranlılarınki gibi düz olduğu, yani Moğolluk vasıflarını haiz bulunmadığı vâkıası meydana çıkıyor. Avrupalı seyyahlardan Türkmenleri görenler bilhassa kadınlarının çok güzel olduklarını belirtirler.

Oğuzlar sakallarını tıraş etmekte ve yalnız bıyık bırakmaktaydılar.[195] Türkiye’de de bu geleneğin uzun bir müddet devam ettiğini, din adamlarından başka halkın ve askerlerin sakallarını yülüdüklerini, yani tıraş ettiklerini biliyoruz. Kızıl-baş Türklerin bugün dahi sakallarını istinasız tıraş etmeleri, bu çok eski geleneğin devamıdır. Buna karşılık Oğuzlar, bütün Türkler gibi, saçlarını kesmiyorlardı. XI. yüzyılda Ermeniler, Oğuzlar ile karşılaştıklarında dikkatlerini en fazla onların uzun saçları ile yayları çekmişti.[196] Oğuzların kıyafetlerine gelince, bu hususta hemen hiç birşey bilmiyoruz. 1038 yılında Nişabur’a giren Tuğrul Beğ’in kıyafetine dair

yapılan tasvir bu hususta belki bize faydalı olabilir: onun başında ketenden bir sarık (asâbe-i-tûzi), sırtında bir cins kumaştan yapılmış uzun kollu, uzun etekli ve önden ilikli bir elbise (kabâ-yi mulham) ve ayağında keçe çizmeler, kolunda gerilmiş bir yay, kemerinde üç ok vardı.[197]

Ebû Dulef, seyahatnâmesinde Oğuzların kürk ve keten elbiseler giydiklerini yazıyorsa da ikincisini kabul etmek imkânsızdır. İslâm ülkelerinde imal edilen giyim eşyaları onlarca makbul armağanlardandı. Oğuzlar, umumiyetle yün ve keçe elbiseler giymiş olsalar gerektir. Tuğrul Beğ'in İran'a hakim olduktan sonra pamuktan ak renkli elbiseler giydiği bildiriliyor.[198]

Oğuzların mizaç ve seciyelerine gelince, bilgi azlığından bu hususlarda tam ve kesin hükümler vermek pek kolay olmuyor; ancak şunları söylemek mümkün olabilir ki, Oğuzlar yaşadıkları hayat tarzı ve muhitin çetin şartlarının tesiriyle oldukça sert mizaçlı kimseler idiler. Savaşçı olmak başlıca faziletlerden biriydi. Buna karşılık onlar, namuslu, doğru ve konuksever insanlardı.[199] Türklerin son zamanlara kadar bu hasletlerini muhafaza ettikleri görülüyor. XIX. yüzyılda dahi Anadolu Türkleri, gezginler tarafından bu hasletleri ile vasıflanmışlardır. Oğuzlar, büyüklerine (dinî ve siyasî) son derece bağlı ve saygılı insanlar idiler. Boş inançlara inandıkları ve hislerinin de oldukça tesiri altında kaldıkları görülüyor.

Oğuzların konuştuğu Türkçe, daha Anadolu'ya gelmeden, Türkistan'da iken Türk lehçelerinin en incesi ve en kibarı (zarif) sayılıyordu. Kâşgarlı bu hususu bilhassa belirtir.[200] Yine aynı müellif, yalnız Oğuz lehçesinde bulunan birçok kelimeleri de bildirir.[201] Bu hususun ne gibi bir vâkıadan ileri geldiği ancak bu kelimelerin menşelerinin araştırılmasından sonra anlaşılabilir.

Oğuzlar aynı zamanda Sir-Derya kıyılarındaki şehirlerde birlikte yaşadıkları Soğdlardan (Sukak)da birçok kelimeler almışlardır. Onların bu

kelimelerin çoğunu Anadolu'ya getirmiş oldukları görülüyor.

6. Oğuzların İslâmiyet'e Girişi

X. yüzyılın ilk çeyreğinde Süt-Kend'de Müslümanlığı kabul etmiş mühim bir Türk topluluğunun yaşadığı görülüyor ki,202 bunların Oğuzlardan olduğuna şüphe yoktur. Süt-Kend'in XI. yüzyılın sonlarında bir Oğuz şehri olduğunu biliyoruz. Yine X. yüzyılın ilk çeyreğinde, Fârâb-Kencede ve Şaş (Taş-Kend) arasında Oğuzlardan ve Karluklardan İslâmiyet'i kabul etmiş 1000 çadıra yakın bir küme yaşamakta idi.203 Bunlar gayrı Müslim Türklerin akınlarına karşı yapılan müdafaa hereketlerinde mühim hizmetler görüyorlardı. İbn Fadlân'ın 921 yılında Bulgar'a giderken görüştüğü Oğuz büyüklerinden Yınal'ın bir defa Müslüman olduğunu, fakat halkın "Müslüman olursan bize reislik yapamazsın" şeklindeki itirazı üzerine eski dinine dönmek zorunda kaldığını biliyoruz.204

İslâm sınırı, bilhassa Sâmânlıların gayretleri ile Sir-Derya ötesinin doğu yönünde gelişmiş ve Balasagun'a kadar dayanmıştı. Daha IX. asırda Sâmânlılarldan Nuh b. Esed İsficab bölgesini feth ettiği gibi, bu hânedanın en büyük hükümdarı İsmail b. Ahmed 893'te Talas şehrini zaptedip oradaki büyük kiliseyi câmie çevirmiş ve Nasr b. Ahmed de (913-943) Şavgar şehrine bir sefer yapmıştı.205 İsmail b. Ahmed'in Talas seferi ve İsficab beğlerinin faaliyetleri neticesinde, Balasagun'un batısındaki ordu şehrinde oturan Türkmen meliki İslâmiyet'i kabul etmiş ve İsficab beğlerine vergi vermeğe başlamıştı. İşte, Türk kavimleri arasında ilk önce İslâmiyet''i kabul eden, başlıca balasagun ile Talas'ın doğusundaki Mirki kasabası arasında oturan Türkmenler olmuştur. Bu Türkmenlerin İslâmiyet'i kabullerinin X. yüzyılın birinci yarısında olduğu muhakkaktır. Ancak, söylendiği gibi, bir Müslüman şehri olan Balasagun, 942 yılında gayri müslim Türklerin eline geçmiştir.206 Bu gayri müslim Türklerin -

başlarında Kara-Hanlı hanedanın bulunduğu- Yağmalar olduğu mukakkaktır. Bu hâdise asıl yurdu Kâşgar bölgesi olan Kara-Hanlı hhane danının Talas vâdisine hâkim olduğu tarihi göstermektedir.

Müverrihler 349 (960) yılında, 200.000 çadırlık bir Türk halkının Müslüman olduğunu bildirirler.207 Bu Türk halkının Kara-Hanlı hânedanının hâkim bulunduğu yerlerdeki Türk kavimleri (Yağma, Karluk, Çiğil, Tuhsı) olduğundan şüphe edilmez.

Oğuzlar arasında da aynı yüzyılın ikinci yarısında İslâmiyet’’in epeyce yayılmağa başladığı söylenebilir. Son Sâmânlı şehzâdesi Ebû İbrahim (Muntasır), Maveraünnehir’i Kara-Hanlıların elinden almak için giriştiği faaliyetler esnasında bir ara Oğuz yabgusu’nun yanına giderek onun ile bir ittifak vücuda getirmiş, dünürlük kurmuş ve neticede yabgu Müslüman olmuştu208 (391=1001’den sonra, her halde 392 = 1002’de). Bu kayıddan da anlaşılacağı üzere, Oğuzlar arasında İslâmiyet’ ancak XI. yüzyılda hâkim bir din haline elebilmiştir.

Oğuzlardan Müslümanlığı kabul eden zümrelere, onları gayrı müslim kardeşlerinden ayırt etmek için, Mâveraünnehir Müslümanlarınca Türkmen adı veriliyordu. Daha önce söylendiği gibi, Orta-Aya’da ilk defa Müslümanlığı kabul eden Türk kavmi Balasagun ile Mirki arasında yaşayan Türkmenler olduğundan Türkmen adı, Maveraünnehir Müslümanları arasında “Müslüman Türk” şeklinde hususî bir manâ da kazanmıştı. Oğuzlardan da Müslüman olan zümrelerin, Müslüman olduklarını anlatmak ve onları gayri müslim kardeşlerinden ayrıt etmek için, bu zümrelere de Türkmen denildi. Türkmen adının, ancak Oğuzlardan Müslüman olanlara verildiği hususu, el Birunî’nin sözlerinin de gösterdiği gibi,209 her türlü şüpheden uzaktır. Gerdizî ve Beyhakî gibi Gazneli müverrihleri Oğuzları Müslüman Türk anlamında olarak Türkmen adı ile zikretmişlerdir. Buna karşılık yakın doğu müellifleri onlardan el-Ğuzz yani Oğuz adıyla

bahsediyorlar. Çünkü Oğuzlar kendilerine Türkmen demiyorlardı. Onlar, Müslümanlar tarafından her yerde kendilerine verilen bu adı zun bir zaman benimsemediler ve Oğuz kelimesini, atalarının adı olarak da olsa, uzun bir zaman unutmadılar. XIII. yüzyıl başlarından itibaren, artık her yerde Türkmen Oğuz'un yerini almıştır.

Türkmen adının menşei, bugünkü müellifler gibi, eski müellifleri de epeyce meşgul etmiştir. Bu hususta onlar arasında başlıca iki fikir vardır. Bunlardan birine göre Türkmen, Türk adı ile Farsça mân (mânend) ekinden meydana gelmiş olup, "Türk'e benzer" demektir. Bundan önceki hâşiyede büyük âlim el-Birunî'nin bu fikirde olduğu görüldüğü gibi, Kâşgarlı'da210 Türkmen, adının bu şekilde izahı ile ilgili bir hikâye anlatmaktadır. Bu misaller, XI. yüzyılda Türkmen adın Türk-mân (mânend) dan meydana geldiğinin oldukça yaygın bir fikir olduğunu gösteriyor. XIV. yüzyılda da İran'da Türkmen'in bir izah şekli üzerinde durulduğunu biliyoruz.211

İkinci fikre göre, Türkmen, Türk-i îmân'dan gelmektedir. Bunuda İbn Kesîr212 ve bizim müverrih Mehmed Neşri213 veya onun dayandığı kaynağın müellifi ileri sürmüşlerdir.

Zamanımızda ise, Türkmen sözünün sonundaki men'in Türkçe mubalağa eki olduğu (kocaman, azman değirmen ilh…) söylenerek bu adın Öz-Türk anlamına geldiği üzerinde durulmaktadır.214

Oğuzların ve umumiyetle Türklerin İslâmiyet'i kabullerinde Müslümanlar ile Türkler arasındaki ticarî münasebetlerin gelişmiş bir durumda olması, en mühim âmili teşkil etmiştir. Yukarıda da söylendiği üzere, daha X. yüzyılın başlarında Oğuzların elinde bulunan Yeñi-Kent, Huvâre ve Cend gibi şehirerde Müslümanlar yaşadığı gibi, Karlukların hâkim bulunduğu bazı şehirlerde de Müslüman kolonileri vardı. Bu Müslüman kolonileri, bulundukarı yerlerde Türklerden dostça muamele görüyorlardı. Oğuzlar medenî seviyesi yüksek olan bu Müslümanlardan

İslâm dininin esaslarını öğreniyorlardı. Diğer taraftan gerek Maveraünnehir, gerek Harizm'den binlerce kişilik kervanlar en uzak Türk ülkelerine gidib geliyorlardı. Her Müslüman tâcirin Türk ülkesinde seyahat edebilmesi için, bir Türk ile dostluk ve ortaklık tesis etmesi gerekiyordu. Müslüman derviş ve şeyhlerinin de Türkler arasında yaptıkları dinî propagandaları bunlara ilâve edebiliriz.

7. Oğuz Yabgu Devleti

Oğuzların, başında yabguların bulunduğu bir devletleri vardı. Fakat tarihçe bu yabgulardan hiç birinin adı kat'i olarak malûm değildir. Câmi ut-tevârih'teki

Oğuzların destanî tarihlerinde bu yabgulardan birçoklarının adı zikredilir. Yabgular kışın Sir-Derya suyunun ağzına yakın bir yerde bulunan Yeñi-Kent'te oturuyorlardı. Yabguların bilebildiğimiz şu memurları vardı: sü-başı,215 yani ordu kumandanı. Sü-başı bir kişi mi idi yoksa bir kaç kişi mi id, bilinemiyor. Selçuklular bu memuriyeti ve bu kelimeyi Anadolu'ya da getirdiler. Selçuklu devrinde sü-başı unvanı bölgelerinin askeri vâlilerine veriliyordu. Osmanlı devrinde ise, su-başı, şehirlerdeki zâbıta âbıta âmerileri anlamına geldi. Yabguların diğer yüksek bir memuru da Kül-erkin'di.216 Kül-erkin yabgunun nâibi veya vekili demektir.217 Bu tâbirin Türkiye'ye geldiğine dâir hiç bir delile sahib değiliz. Ancak memuriyetin gelmiş olabileceğine ihtimali verilebilir. Türkiye Selçuklularında bir saltanat nâibliği memuriyeti vardı.218 Fazla olarak Türkmen hükümdarlarının, beğlerinin de nâibleri olduğunu görüyoruz.

Oğuz yabgu devletinde tarhan ve yınal unvanlarını taşıyan şahıslar da görülmektedir.219 Ancak bunlar sadece asillik unvanları mıdır, yoksa aynı zamanda memuriyet unvanları olarak da kullanılmakta mıdır, bilinemiyor.220 Yabgular devletinde Türkiye Selçukluların'da gördüğümüz belerbeği memuriyetinin bulunub bulunmadığı malûm değildir.

Yabguların mühürlerine ve fermanlarına tuğrağ (tuğra) denilmekte olup, bu kelime öteki Türklerce tanınmamakta idi.221 Oğuzlar bu kelimeyi İran ve Anadolu'ya da getirdiler. Selçuklu devletlerinde tuğraîlik (nişancılık) memuriyetinin bulunduğunu biliyoruz.

Oğuzlar aynı zamanda diğer Türklerin bitimek (yazmak) sözü yerine yazmak kelimesini kullanıyorlardı.222 Yazığçı da hısımlar arasında mektub getirip götüren anlamına geliyordu.223 Bütün bunlar Oğuz yabgularının bir divânları (büro) olduğu fikrini telkin ediyor. Esasen onların, şehirlerden vergi toplayan tahsildarları olduğunu biliyoruz. Fakat bu devânda hangi alfabe ve hattâ hangi dil ile yazı yazılıyordu, bu hususta hiç bir şey söylemek mümkün değildir. Baguların ordalarında, avcı-başı, emîr-i âhur, gibi memurların, çavuşların (teşrifât memurları), bekçiler (muhafızlar)in bulunduğu şüphesizdir.

Oğuzlar işlerini, meclisler kurarak istişare (keneşme) yolu ile hallederlerdi. Oğuz sü-başısı Etrek, Tarhan, Yınal gibi, Oğuz büyüklerini çağırarak halifelik elçilik heyetine ne gibi bir muamelede bulunulması hususunda onlarla istişare etmişti.224

Oğuz yabgu devleti X. yüzyılın birinci yarısında müstakil ve kudretli bir devlet idi. Onlar hiç bir zaman şu devlete veya bu kavme tâbi olmamışlardır. Onlar, çok yiğit ve savaşçı bir kavim idiler.225 Mes'udî,226 Oğuzların Türklerin en savaşçı eli olduğunu söylüyor. Oğuzların silâh ve avadanlıkları mükemmeldi.227 Bu silâhlar arasında, diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi, ok başta geliyordu ki, bunu Türklerin millî silâhı olarak vasıflamak yanlış sayılmaz. Yukarıda da söylendiği gibi, Ermenilerin de dikkatini bu silâhları çekmişti. İbn Fadlân sübaşı Etrek'in nasıl keskin bir nişancı olduğunu bir misalle anlatır.228 Kargı (süngü) ve kılıç da başlıca silâhlardandı. Bütün Türkler gibi binici olup, at üzerinde savaşırlardı.

Esasen atları pek çoktu. Ermeni müverrihi Aristaguies, romantik bir itade ile atlarının kartallar gibi sür'atli olduğunu söyüyor.229

Oğuzların komşuları ile olan münasebetlerine gelince bu, çok defa düşmanca olmuştur. Oğuzların Peçeneklere karşı Hazarlar ile ittifak ettiklerini biliyoruz. Ancak iki kavim (Hazarlar ile Oğuzlar) arasındaki münasebetlerin X. yüzyılda pek dostça olmadığı görülüyor. İbn Fadlân Oğuzlardan, Hazarlar nezdinde tutsakları bulunduğunu işitmişti.230 Mes'udî231 Oğuzların İtil'in ağzına yakın yerlerine gelip kışladıklarını, ırmağın suyu donunca buz tutmuş ırmağın üzerinden geçerek Hazar ülkesine akınlar yaptıklarını, Hazar kuvvetlerinin bu akınları durduramaması sebebi ile bizzat Hazar kralının Oğuzların karşısına çıkmak zorunda kaldığını yazıyor.

Oğuzların güney komşuları Müslümanlar, bu zamanda tarihlerinin en mutlu devirlerinden birini yaşıyorlardı. Maveraünnehir, verimli topraklara sahib bir ülke olmakla beraber, müstesna mevkü dolayısı ile orada ticaret ve sanayi de pek gelişmişti. Bu ülke Sâmânlıların idaresi altında siyasî istikrara kavuşunca, maddeten ve manen İslâm âleminin en gelişmiş bölgelerinden biri haline geldi. Mâvera Unnehr'li ticaret kervanları Türk âleminin en uzak yerlerine kadar gidiyorlardı. Harizmliler de onlardan geri kalmıyorlardı. Her iki ülkenin sanayi mamulleri için en büyük pazar, İtil'den Çin sedine kadar uzanan geniş Türk âlemi idi. Hattâ bu iki memleket halkı eski zamanlardan beri, Türk âleminde koloniler meydana getirmişler, Türk kâğanlarının hizmetlerinde bulunarak onların şehir kurmalarında ve diğer medeni faaliyetlerinde yardımcı olmuşlardır. Bu ülkelerde ticaret ve sanayinin gelişmesi, ora halklarının manevî gelişmelerini de sağladı, İslâm cağrafyacıları, Maveraünnehir halkının haiz olduğu manevi hasletleri birer birer sayarlar. İşte bunun neticesinde IX-XI. yüzyıllarda bu iki ülkeden İslâm'ın en büyük ilim adamları yetişmiştir.

Emevî Devleti'nin yıkılmasından sonra (750 yılında) çok geçmeden (766'da) esasen zayıf bir durumda bulunan Batı Göktürk Kağanlığı da Karlukların istilâsına uğradı. Çok yukarıda da söylendiği gibi, Karluklar bu başarılarından sonra Batı Göktürk Kağanlığı toprakları üzerinde kuvvetli bir devlet kuramadılar. Yabğu unvanını taşıyan hükümdarları, anlaşıldığına göre, Talas şehrinde oturdu ve ancak Karlukların bir kısmına hâkim olabildi. Yani Karluklar da siyasî bakımdan parçalanmış bir durumda idiler. Onların ve batı komşuları Oğuzların İslâm ülkelerine karşı yaptıkları şey, yağma akınlarından ibaret kalıyordu. Onlar bazen de, Maveraünnehir'de isyan çıkaranların (onların daveti üzerine) yardımlarına koşuyorlardı. Müslümanlar bu yağma akınlarına karşı, Buhara civarında, Şaş ile İsficab bölgelerinde duvarlar yaptılar.232 Hudud şehirleri de surlar ve hisarlar ile berketildi. Fakat, bölge ve yöreleri korumak için duvar yapmak tedbirinden, bir müddet sonra vazgeçildi. Karluklar o kadar zayıf bir durumda idiler ki, Sâmânlılardan ismail b. Ahmed, Sir-Derya ötesine bir sefer yaparak Talas şahrini zapt etti ve Karluk yabgusunun hatunu da dahil olmak üzere, çok sayıda esir ve mühim bir ganimetle geri döndü. Daha önce söylendiği gibi, Talas'ın epeyce doğusunda, Balasagun'un batısındaki Ordu şehrinde oturan Türkmen meliki korkudan Müslüman olmuş ve İsficab melikine vergi vermeye başlamıştı. Anlaşıldığına zaman Ahmed b. İsmail'in fethettiği bölgeyi elinde tutmaya muvaffak olduğu gibi, belki fethedilen bölgenin hududlarını daha da ileriye götürdü ve söylendiği gibi, hâkimiyetini Türkmenlere tanıttı. Bu zamanlarda Sir-Derya'daki Müslüman şehirlerinde kalabalık sayıda gönüllü mücahitler vardı. Maveraünnehir'deki başlıca şehirlerin halkı ve büyük kumandanlar bu hudud şehirlerinde mücahidlerin oturmaları için ribatlar yaptırıyorlar ve onların diğer ihtiyaçlarını da temin ediyorlardı. Bunlar için zengin vakıflar tahsi edilmişti. Bu mücahitlerin en fazla toplanmış olduğu yer, İsficab şehri idi.

Mukaddesi'ye göre233 bu şehirde 1700 ribat (!) vardı. Bu husus İsficab melikinin kuvvetinin nereden geldiğini gösteriyor. İsficab'daki Türk hânedanının Sâmânoğullarına ismen tâbi olması da bununla ilgilidir. Bununla beraber, bu mücahidler arasında mühim sayıda Türklerin de bulunduğunu biliyoruz.

942 yılında bir Müslüman şehri olup, İsficab meliklerine ait bulunan Balasagun şehri Müslim Türkler tarafından fethedildi.234 Bu mühim hâdise, Kara-Hanlılar Devleti'nin yükselişini gösteren bir vâkıadır. Daha önce de zikredildiği üzere, bu gayri müslim Türklerin, başlarında Kara-Hanlı hânedanının bulunduğu ve başlıca Kâşgar bölgesinde oturan Yağmalar olduğunda şüphe yoktur. Balasağun'un fethinin, Sâmânlı başşehrinde tepkisiz kalmadığı görülüyor. Kâğan'ın oğlunun tutsak alındığına bakılırsa235 bir sefer yapılmış olduğuna kuvvetle ihtimal verilebilir. Bununla beraber şehrin geri alınmadığı muhakkaktır. Böylece Kara-Hanlılar, yükselmeğe başlarken Sâmânlıların kudreti de Nuh b. Nasr'dan (934-954) itibaren çökmeye doğru gidiyordu. Sâmânlı tahtına birbirinden zayıf şahsiyetler geçtiği için, Türk hassa ordusunun kumandanları nüfuz ve iktidarlarını gittikçe arttırdılar. Bu kumandanlar ile hükümdarların mücadelesi devletin yıkılmasında en mühim âmil oldu. Türk kumandanlarından biri olan Alp-Tegin 962 de Gazne'yi fethetti. Bu suretle Gazneliler Devleti kuruldu.

Kara-Hanlı hükümdarı Buğra-Han Harun b. Musa, aldığı davetler üzerine, 992 yılında Maveraünnehir'i istilâ etti ve 999 yılında Samanlı devleti sona erdi. Maveraünnehir'de Kara-Hanlılar hâkimiyeti başladı. Horasan'a gelince, burası bir kaç yıl önce Gaznelilerin eline geçmişti.

Maveraünnehir'in batı komşusu Harizm'e gelince, burada eskiden beri yerli bir hânedan hüküm sürüyordu. Âfriğ-oğulları denilen bu hanedan mensupları Sâmânlılara tâbi idiler. Âfriğ-oğulları, Oğuzların kuzeyden

yaptıkları akınlara karşı daima hazırlıklı bulunuyorlardı.236 Bu hânedanın yerini 995'te Memun-oğulları Harizmşahları aldı ki, buların hâkimiyeti de 1117 yılına kadar sürdü. Bu tarihte Harizm, Gazneli Mahmud'un eline geçti ve bu hükümdar oraya kumandanlarından Altun-Taş'ı vâli yaptı Altun-Taş ve oğulları 1040 yılına değin Harizm'i idare ettiler.

Oğuzlar doğu komşuları olan Karluklar ile de savaşmışlardır. Hattâ bu savaşlardan birinde Oğuz yabgusu ölmüştür.237 Bu hâdise X. yüzyılın başlarında veya ondan daha önce vukubulmuş olabilir. Kâşgarlı,238 Oğuzlar ile Çiğiller arasında eskiden beri sürüp gelen köklü bir düşmanlığın bulunduğunu söyler.

Oğuzların kuzey komşularına gelince, bunlar Kimekler ve bilhassa bu kavimin gittikçe kuvvetini artıran Kıpçak boyu idi. Kıpçakların daha IX. yüzyılda Kimek elinden ayrılarak müstakillen hereket ettiği anlaşılıyor. Kimekler çok soğuk mevsimlerde, Oğuzlar ile barış halinde bulundukları zamanlar sürüleri ile güneye göç ederlerdi.239

Oğuz yabgu devletinin nasıl ve ne zaman sona erdiği hakkında hiç bir tarihî bilgi yoktur. Câmi üt-tevârih'teki Oğuzların destanî mahiyetteki tarihlerinde Ali-Han adında biri son Oğuz yabgusu olarak görünüyor. Ali-Han'ın Kılıç-Arslan adlı ve Şah-Melik lâkablı bir oğlu vardı. Şah-Melik tarihî bir şahsiyet olup, XI. Yüzyılın birinci yarısının ortalarında Cend hâkimi idi. Hattâ bir eserde onun babasının adı, destanda olduğu üzere, Ali olarak gösterildiği gibi, el-Berânî şeklinde nisbesi de verilmektedir.240 Fakat bugüne kadar bu nisbeyi izah etmek mümkün olmamıştır. Kaynaklarda Şah-Melik'in Oğuz menşeli olduğuna dâir de hiç bir ifade yoktur. Bu sebeble, teyit edici tarihî bir delil elde edilmedikçe Câmi üt-tevârih'teki rivayete bir kıymet izafe etmenin doğru olmadığı kanaatindeyiz.241

Aşağıda bahsedileceği üzere, Selçuk’un oğullarından İsrail (392 = 1002) yılında yabgu unvanını taşımakta idi. Bu husus, Oğuz devletinin bu tarihten önce yıkılmış olduğunu büyük bir ihtimalle göstermektedir.

Şimdiki en kuvvetli ihtimal olarak Oğuz yabgu devletine Kıpçaklar tarafından son verilmiş olduğu üzerinde durmaktayız. 1030 yılından önce Harizmşah Altun-Taş’ın hizmetinde bir Kıpçak zümresi vardı.242 Bu Kıpçak zümresinin Harizm’e gelebilmesi ancak Aral’ın kuzey ve kuzey batı kısmının Kıpçakların eline geçmiş olmasıyle mümkündür. F. Köprülü’nün de dediği gibi,243 Altun Taş’ın hizmetinde bulunan ve Hıfçah ile birlikte zikredilen Küçet ve Cugrakların da Kıpçakların yakın akrabaları olmaları pek muhtemeldi. Selçuklu Çağrı Beğ, Horasan hükümdarı iken (1040-1060). Kıpçak emîri (r˝;-s KõÅ!) onun katına gelerek Müslüman olmuş ve aralarında dünürlük kurulmuştu.244 Rus vekayinâmeleri 1054 yılında ilk defa olarak Kara-Deniz’in kuzeyinde Torkların (Uz = Oğuz) ve Polovtsi (Kıpçak) lerin zuhurundan bahsederler. Bu Torkların, Bizans kaynaklarının Uz dedikleri Oğuzların bir kümesi, sarışın anlamına gelen Polovtsilerin de Kıpçaklar olduğu kabul edilmiştir. Bu Oğuz Kümesinin Kıpçakların baskısı altında İtil’i geçerek Kara-Deniz’in kuzeyine gittikleri biliniyor.245 Diğer taraftan Kâşgarlı’nın haritasının tetkikinden, Kıpçakların Oğuz çölünü ve hattâ Sir-Derya’nın aşağı yatağını tamamen denilebilecek derecede işgal ettikleri görülüyor.246 Nâsır-ı Husrev’in (ölm. 1060) bir şiirinden de Kıpçakların Oğuzlar ile yanyana yaşadıkları anlaşılıyor.247 Alp Arslan’ın Mangışlak seferi dolayısı ile Türkmenlerin Kıpçaklar ile karışmış bir halde yaşadıkları (şüphesiz Üst Yurd’da) ve tâcirleri yağma ettikleri söyleniyor.248 Bütün bu kayıtlar, Kıpçakların Oğuzları sıkıştırarak onların topraklarından mühim bir kısmını ellerine geçirmiş olduklarını açıkça gösteriyor. Oğuz yabgu devletinin de bu Kıpçak hücumları sonucuda yıkıldığını düşünmek gayet tabiîdir.

Kıpçakların bu başarılarının da Oğuzların dahilî mücadeleler neticesinde parçalanarak zayıf bir duruma düşmüş bulunmaları ile ilgili olduğu muhakkaktır. Oğular arasında eskiden beri çekişmelerin olduğunu ve bunun göçlere sebebiyet verdiğini biliyoruz. Bu hâdisenin ne zaman vukubulduğu meselesine gelince, bu hususta kat'i bir hükümde bulunmak mümkün olmamakla beraber, bunun, 392-1002 tarihinden önce olduğunu en kuvvetli ihtimale söyliyebiliriz. Çünkü bu tarihte Selçuk'un oğullarından İsrail yabgu unvanını taşıyordu.249

Selçukluların Cend yöresine gelmeleri de, dahilî mücadele ile veya yabgu devletinin yıkılması ile ilgili idi. Hülasa dahilî mücadele ve Kıpçak hücumları sonucunda Oğuz devletinin yıkılması, Oğuzlardan mühim kümelerin göç etmelerine sebep olmuştur. Böylece onlardan mühim bir kol, ilk önce Cend'e sonra oradan aşağıya, Buhara tarafına göç etmiş diğer mühim bir küme de Güney Rusya'ya gitmişti. XI. yüzyılın ortalarında Oğuzlar başlıca, Sir-Derya bölgesinin orta yatağında yani Karaçuk dağları bölgesinde ve oradaki şehirlerde ve bir de Mangışlak yarımadasında toplu bir halde yaşıyorlardı. Bununla beraber Moğol istilâsı zamanında Cend ve Kara-Kum'da Türkmenlerin yaşadıkları görülüyor.

8. Uzların Mâcerası

Oğuzlardan mühim bir küme XI. asrın ortalarında Kara-Deniz'in kuzeyindeki topraklarda görüldü. Rus müverrihleri bunlara Tork, Bizans Kaynakları da Uz demektedirler. Rus vekâyinâmelerinde onlardan ve Polovtsi (sarışın) dedikleri Kıpçaklardan ilk defa, 1054 yılında bahsediyor.250 Rusların, Peçeneklerin ve Kıpçakların dahil etmiyerek yalnız Uzlara Tork (Türk) demelerinin sebebi bilinemiyor.

Uzların Kara-Deniz'in kuzeyine gelmelerine Kıpçakların sıkıştırmaları âmil olmuştu. Kıpçaklar, Kara-Deniz'in kuzeyinde Oğuzları sıkıştırmakta

devam ederek onlardan çoğunun Tuna boylarına ve oradan da Balkanlar'a inmelerine sebep olmuştur. 1064-1065 yılında Tuna'yı geçen Oğuzlar birçok kollara ayrılarak Balkanlar'da geniş bir istilâ hareketinde bulunmuşlar, Trakya Makedonya ve, Selânik bölgelerini yağmalamışlardır. Ancak, birden bire başlayan soğuklar onlar arasında salgın bir hastalığın çıkmasına sebeb olmuştur. Esasen dağınık bir halde bulunan Oğuzları bu salgın hastalık zayıf bir duruma düşürdüğü gibi, eski düşmanları Peçeneklerin ve yerli halkın hücümlarına uğrıyarak pek çok zayiat verip, kuvvet ve ehemmiyetlerini kaybettiler.

Uzların sağ kalanları Bizans tarafından Balkanlar'ın muhtelif yerlerinde ve bilhassa Makedonya'da yerleştirildiler.251 İşte bu Uzların hayatı, sürüden ayrılan kuzunun âkibeti gibi, böyle hazin bir şekilde sona ermiştir.252 Bununla beraber Bizans hizmetine giren bu Uzlardan bir kısmının 1071 yılındaki Malazgird savaşında kardeşleri Selçuklu Oğuzları'nın saflarını katıldıklarını biliyoruz.

1 Bu hususta bk. Hüseyin Namık Orkun, Oğuzlara daîr, Ankara, 1935, s. 4-5.

2 W. Bang ve G.R. Rahmeti, Oğuz Kağan Destanı, İstanbul, 1936, s. 6.

3 Bk. D. Sinor, Oğuz Kağan Destanı Üzerinde Bazı Mülâhazalar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, s. 1-14; M. Louis Bazin, Notes sur les mots "Oğuz" et "Türk", Qriens., 1953. VI. s. 315-322.

4 Bu mesele üzerindeki diğer fikirler için, bk., James Hamilton, Toquz et On Uygur, Journal Asiatique, Annèe 1962, s. 25-26.

5 De Groot, Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit, Berlin-Leipzig, 1921, s. 49-50; V. H. MC Govern, The Early Empire of Central Asia, Chapel Hill. 1939, s. 116.

6 De Groot, aynı eser, s. 55-56; W. H. Mc Govern, aynı eser, s. 117-118.

7 Bu eser hakkında üçüncü bölüme bk.

8 Hüseyin Namık Orkun, Eski Tük Yazıtları, (T.D.K.), İstanbul, 1940, III, s. 61.

9 Ulu-Kem ile Ana Kem (Yenisey)'in yukarı yatağının Türklerin asıl ana yurdu olan bölgeye dahil olduğu mukakaktır. Issık Göl dolayları ve Sir-Derya'nın kuzeyindeki bozkırlar şüphesiz Türklerin asıl ana yurdunu teşkil eden bölgenin dışında kalıyordu. Türkler bozkır hayatından önce orman hayatı yaşadılar mı, yaşamadılar mı, her halde bu hususun iyice araştırılması icab etmektedir.

10 E.T. Yazıtları, III, s. 62-64.

11 E.T. Yazıtları, III, s. 80.

12 "Körüg sabı andağ: Tokuz Oğuz budun üze kagan olurtı tir, Tabgaçgaru Kunı Senünig ıdmış, Kıtaygaru Tora Semig ıdmış (habercinin sözü şöyle idi: Dokuz Oğuz kavmi üzerine bir kağan oturda der. Çinlilere Kunı Sengün'ü göndermiş, Kıtaylara Tonra Sem'i göndermiş (E. T. Yazıtları, III, s. 102). Çinlilere giden elçi Kunı Sengün'de, Sengün unvan değil ise Kunı'da bir boy adı olabilir.

13 V. Thomsen, Inscriptions de I'Orkhon dechiffrées, Helsingfors, 1896, s. 112, 125; E.T. yazıtları, I, s. 50, 62 ve devamı.

14 Kitâbelerde bu şekilde daha birçok misaller gösterilebilir: Tabgaç On Tutuk-Çinli Ong Tutuk-(Inscriptions, s. 108; E.T. Yazıtları, I, s. 44l); Türk Bilge Kağan; Yir Bayırku Ulug İrken-Yir Bayırku başbuğu Uluğ Erkin-(Inscriptions, s. 109; E.T. Yazıtları I, s. 44).

15 E.T. Yazıtları, s. 120.

16 Inscriptions, s. 105, 115, 122, E.T. Yazıtları, s. 40, ayrıca bk. s. 22, 58.

17 Inscriptions, s. 124, ayrıca bk. s. 112; E. T. Yazıtları, s. 48. ayrıca bk. s. 62.

18 Bilge Kağan bir yerde de: “Basmıl idikut uguşun budun erti” (Inscriptions, s. 123. E. T. Yazıtları, I. s. 60) yani “Basmıl İdi-Kut’u besnim soyumdan (ailemden) idi” sözlerini söylüyor. Gerçekten, Basnıl başbuğları Göktürk hânedanından (A-se-na) sayılmışlardır (Chavannes, Documents, s. 86, not 1). Fakat yine Bilge Kağan, “Türgiş Kağan türkimiz budunun erti” (Inscriptions, s. 104, E. T. Yazıtları, I, s. 38), sözü ile neyi ifade etmektedir? O zamanlar Türk kelimesi bütün Türkçe konuşan kavimlerin adı şeklinde geniş bir anlamda kullanılmadığı için, bunu yine kavim manasında kabul etmek yerinde olsa gerektir: Âbidelerde “Türk” ün Gök-Türk hânedanı ve ya devleti hakkında kullanıldığını hiç sanmıyorum.

19 Divânu luğat it-Türk, yay. Kilisli Rifat, İstanbul, 1333-1335, I, s. 30, 377. III, s. 27, 173, tercüme Besim Atalay (T.D.K.), İstanbul, 1936-1941, I. s. 30. 452, III, s. 36, 277.

20 Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler. İstanbul. 1927. s. 30,

21 Inscriptions, s. 112; E. T. Yazıtları, I, s. 48.

22 Yenisey’de Tuba bölgesinde bulunan bir mezar kithabesi (E. T. Yazıtları. III, s. 170). Türgişlerin bir zamanlar burada oturduklarını gösteriyor. Bu kitâbede Ezgene adlı bir Türgiş beğinin 26 yaşında öldüğü bildiriliyor. Bu kitâbe, Türgişlerin On-Oklara VII. yüzyılda dahil olduklarını hâtıra getirmektedir. Aksi takdirde Tuba yöresindeki Türgişleri, bu teşekkülün ancak bir kısmı olarak kabul etmek icabeder.

23 Chavannes, Documents, s. 43, 86.

24 Chavannes, s. 34.

25 S. G. Klyaştornıy, Orhun Âbidelerinde Kengü’nün Kavmi Yer Adı, Türkçe tercümesi İsmail Kaynak, Belleten, sayı 69, s. 89-104. XIII. yüzyılda Haleb çevresinde yaşayan Türkmenlerin beğlerinden birisine

Kenger-oğlu (J!wÜz á,!) denildiği gibi, Safevi Kızıl-baş boylarından Ustacaluların oyınaklarından birisi de Kengerlu (ä! JwÜz) adını taşıyordu.

26 Bu kavim hakkında, 28 ve 29 sahifelere bk.

27 Hudûd al-âlam, (G. M. N. S.), London, 1937, izahlar kısmı s. 300, 301, 303.

28 E. T. Yazıtları, I. s. 102-104.

29 E.T. Yazıtları, I, s. 36.

30 Bu hususta Bilge Kağan kitâbesi daha tafsilhatlıdır (Inscriptions, s. 124-126, Kül-Tegin kitâbesi, s. 112-113; E. T. Yazıtları, I, s. 62-66, Kül-Tegin kitâbesi, s. 48-50).

31 Inscriptions, s. 127; E. T. Yazıtları, I, s. 66.

32 Inscriptions, s. 127; E. T. Yazıtları, I, s. 66.

33 Inscriptions, s. 127; E. T. Yazıtları, I, s. 67.

34 E. T. Yazıtları, I. s. 120.

35 “Türk Oğuz beğleri budun eşidin” (Türk Oğuz beğleri budunu- veya budunları- işitin. E. T. Yazıtları. I. s. 38-10).

36 E. T. Yazıtları, I, Şine-Usu yazıtı, s. 166; René Grosset, Dempire des steppes. Paris, 1948, s. 161-162.

37 Renè Giraud, Dempire des Turcs célestes, Paris, 1960, s. 53.

38 E. T. Yazıtları, I, s. 166.

39 E. T. Yazıtları, I, s. 166.

40 E. T. Yazıtları, I, s. 164.

41 E. T. Yazıtları, I, s. 168.

42 E. T. Yazıtları, I, s. 168-170.

43 E. T. Yazıtları I. s. 172.

44 E. T. Yazıtları, I. s. 173-176.

45 E. T. Yazıtları, I, s. 177-183.

46 “…kalmışı budun On Uygur Tokuz Oğuz üze yüz yıl olurup” (E. T. Yazıtları, I. s. 164).

47 Bk. James Hamilton, Toquz-Oguz et On-Uygur, s. 39-40.

48 Bu hususta: James Hamilton, Les Onighours à I’époque des cinq dynastirs d’apıès les documents Chinois, Paris, 1955, s. 6-17, 142.

49 Kara Balgasun kitâbesinde: “(B)u Tenriken(in) Tenri’de k(u)t bulmuş al(p) Bilge Ten(ri) Uygur ka(ğanın bitiği)” (E. T. Yazıtları, I, s. 85). “Uygur yirinte Yağlakar Kan Ata kel (tim) Kırkız oğlu men Boyla Kutlug Yargan” (Suci kitâbesi, E. T. Yazıtları, I, s. 156).

50 James Hamilton, aynı eser, s. 3-4, not 1; aynı müellif: Doquz Oğuz et On Uygun, s. 4144.

51 Reşid ud-din, Câmi ut-tevârih, yay. Berezin, Petersburg, 1858, s. 125. Metinde: Läpöà! Läkä0 Bunun Dokuz Oğuz (Uğuz) olacağı aşikârdır.

52 Ibn ul-Esir, XI, s. 117, Kahire, 1301, XI, s. 80.

53 Taberî, yay. De Goeje, III, s. 104.

54 Aşağıya bk. (s. 35-36).

55 “On ok oglım Türgiş kaganda Makaraç Tamgaçı Oğuz Bilge Tamgaçı Oğuz Bilge Tamgaçı kelti” (E. T. Yazıtları. I, s. 52).

56 14 numaralı haşiyeye bk.

57 Biz bu hususla ilgili olarak, Uygur Kağanın hizmetinde bulunarak mevkii yükselmiş ve serveti artmış bir Kırgız’ı tanıyoruz (19. numaralı haşiyeye bk.)

58 6. sahifeye bk. Çin kaynakları T’ong-lo ve Houen adlı boyları zikrederler ki (Chavannes, Docoments, s. 88, not s. 3; Hamilton, Toquz-Oğuz et On-Uygur s. 26) bunlardan T’ong-lo Tonra, Houen de Hun (Kun) olarak kabul edilmiştir.

59 Çin kaynaklarına göre, bu Karluk boylarının adları şunlardır: Meu-lo, Ta-şe-li, Çe-se, yahut P’o-fu (Chavannes, s. 78 haşiye 4).

60 İstahrî, Kitâbu mesâlik il-memâlik, yay. M. J. De Goeje, ikinci baskı, Leyden, 1927 s. 290. -Bu eserden naklen İbn Havkal, Kitâbu suret il-arz, yay. J. H. Kramers, Leyden, 1938, II, s, 467; Hudud ul-âlem, Tahran, 1340, s. 81-83, tercüme V. Minorsky, The Regions of the World, (G. M. N. S.). London, 1937, s. 97-98, izahlar kısmı, s. 286-297.

61 s. 83; Minorsky tercüme s. 98-99, izahlar s. 297-300.

62 Zeyn ul-ahbâr, yay. Barthold, Petersburg, 1874, s. 84.

63 E. T. Yazıtları, s. 178.

64 Gösterilen yerler.

65 Divân, Kilisli, I, s. 329-330, Atalay, I, s. 393-391.

66 Kilisli, s. 330, Atalay, I, s. 391.

67 İbn ul-Esir, Kahire, 1301, X, s. 70; Nizâm ul-Mülk, Siyâset-nâme, yay. Halhali, Tahran, 1310 ş., s. 191.

68 Bunlardan Çiğil adlı bir nahiye merkezi İlgın'da, bir köy Kara-Pınar'ın Hotamış nahiyesinde, diğer bir köy de Kastamonu'da bulunmaktadır. Manisa'da da Çiğiller adlı bir köy vardır (İç İşleri Bakanlığı, Türkiye'de meskûn yerler kılavuzu, Ankara, 1946, s. 265).

69 Tahrir defterlerinde Çiğil adlı bir yer adına rastgelinmedi.

70 s. 84-85, Minorsky, s. 99, izahlar kısmı, s. 300-301.

71 Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, The Tuks and India, yay. ve İngilizce tercüme V. Minorsky, Londan 1942. metin 19, tercüme, s. 31).

72 "Kuyas'ta oturan bir Türk eli, onlara Tuhsı Çiğil de denilir" (Kilisli, I, s. 351, Atalay, I, s. 123).

73 The Regions of the world. izahlar kısmı, s. 300.

74 "Ordu: küçük bir kasabadır. Türkmen meliki burada oturur. O, İsficab hükümdarına armağanlar göndermekte devam etmektedir. Bu kasabanın su dolu hendekte çevrilmiş bir kalesi vardır. Melik'in sarayı hisarda bulunur" (s. 275).

75 “Ordu: Balasugun yakınında bir kasabadır. Bundan alınarak Balasagun’a da Koz-Ordu denilir” (Kilisli, I, s. 112, Atalay, I, s. 124).

76 “Bruket büyük bir kasabadır. Burası ve Bulac korkudan Müslüman olmuş bulunan Türkmenlere karşı uctur. Buranın hisarı yıkılmıştır” (s. 274).

77 s. 274, 286, 289.

78 Türkestan down to the Mongol invasion, (GMNS), London, 1928, s. 172.

79 “Türklerden bir kavim olup, göçebedir: onlar Oğuzlardan ayrılır, fakat onlar gibi Türkmendirler” (Kilisli. I, s. 393. Atalay, I. s. 473).

80 1158 yılında Mâreraünnehir vuku bulan bir hâdise dolayısı ile “ilig-i Türkman” tahiri geçiyor. Fillakika, Semerkand Kara-Hanlı hükümdarı Kök-sağun lâkabı Celâluddin Çağrı Han, Harizmşah İl-Arslan’ın hücumu üzerine metbuu Kara-Hıtay Gurhan’ından yardımı istemiş o da İlig-i Türkman kumandasında 10.000 kişilik bir kuvvet göndermişti (Cüveynî, Tarihi Cihanuşa, yay. Muhammed-i Kazvinî, GMS, Leyden, 1916, II, s. 15). Barthold (Turkestan, 233, not. 10) haklı olarak bu ilig-i Türkman’ın Balasagun’da Kara-Hıtaylar tarafından tahttan indirilen ve kendisine Hig-i lTürkman unvanı verilen son Kara-Hanlı hükümdarı olabileceğini söylüyor. İlig-i Türkman, Türkmen meliki demek olup bu da Mukaddesî’deki “Melik ut-Terâkimîn” sözünün karşılığıdır. Anlaşıldığına göre, Kra-Hıtay hükümdarı Balasagun’daki Kara-Hanlı hükümdarını tahtından indirerek kendisi onun yerine geçmiş ve onu da, “İlig-Türkman” gibi mütevazi bir unvan vererek, Türkmen meliki yapmıştır. (Cuveyni, II, 88, burada: İlig-i Türkân).

81 Kitâb ul-mesâlik ve’l-memâlik. yay. De Goeje, Leyden, 1889, s. 31.

82 Kilisli, I, s. 89. Atalay, I, s. 96.

83 Gerdizî, s. 84.

84 s. 79, tercüme Minorsky, s. 95-96.

85 Mucmel ut-tevârih ve’l-kısas, Tahran, 1318 ş., s. 421.

86 Four studies on central Asia, History of the Semirechy@, İngilizce tercüme V. ve T. Minorsky, I, Leiden, 1956, s. 93.

87 Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul, 1927, s. 66-76, 68.

88 Kâşgarlı en fasih Türkçenin Yağma ve Tuhsıların lehçesi olduğunu söylüyor (Kilisli, I, s. 30, Atalay, I, s. 30).

89 Hudud ul-âlem, metin s. 79, tercüme Minorsky, s. 96 Halbuki görüldüğü gibi, Mervezî, Bulakları Karluklardan gösterir (s. 28. haşiye 71).

90 Kâşgarlı, Kilisli, I, s. 116, 337, Atalay, I, s. 129379.

91 E. T. Yazıtları, Şine Usu kitâbesi, I, s. 170-172, 174.

92 Mucmel ut-tevârih, s, 420.

93 Gerdizî, s. 83-84; Minorsky, Hudud-ul âlem, izahlar kısmı, s. 304-305.

94 Nesevî, Siyret us-sultan Celâluddin Menguberti, Fransızca tercüme O. Houdas, Paris, 1891, 1895, s. 44.

95 Reşid ud-din, yay. Berezin, s. 11

96 İbn Hurdadbih, s. 31.

97 Atalay, 31, 33, 154.

98 Kâşgarlı, Kilisli, III, s. 280, Atalay, III, s. 29.

99 Kâşgarlı, Kilisli, III, s. 22, Atalay, III, s. 379.

100 Oğuz Peçenek boyu hakkında: İkinci Bölüme bk.

101 Bu Türk kavimleri hakkında daha fazla bilgi için, Minorsky’nin Hudut ul-âlem (s. 263-315) ve Mervezi’deki (s. 92-110) izahlar kısmına bk.

102 İstahrî (yazılışı 930-3, kaynağı Belhî’nin yazılışı 920), s. 9, ayrıca s. 290.

103 İstahrî, s. 219; ondan naklen İbn Harkal, s. 389; Hudud ul-âlem’de (s. 24, Mimorsky, s. 60) Oğuzların burada karada ve denizde olmak üzere,

yol kesicilik yaptıkları söyleniyor. Hudud ul-âlem'de, bu bahiste de, İstahrî gibi, Belhî'ye (920) dayanılıyor.

104 İstahrî, s. 303; Mukaddesî, s. 289.

105 İstahrî, s. 10, 222; Hudud ul-âlem, s. 86, Minorsky, s. 100.

106 İstahrî, s. 217-218, Hudud ul-âlem, s. 55, 86.

107 Mes'udî Murûc uz-zeheb, yay. ve Fransızca tercümesi Barbier de Meynard ve Pevet de Courteille, Paris, 1891, s. 212; İbn Havkal, s. 512; bu eserden naklen İdrisî, Nuzhet ul-muştak, Köprülü ktp., ur. 955, yap. 419 b.

108 s. 123, Minorsky, s. 122.

109 The journey of William of Rubruck, İngilizce tercümesi W. Woodville Rockhill, London, 1900, s. 14; Cuveynî'de (Tarihi cihanguşây, yay. M. Muhammed-i Kazvinî, I, s. 69, 72) 2Üz KèS ise de, Câmi ut-tevârih'in teyid ettiği gibi (oradaki haşiyelere bk.), bu kelime: 2Üz üwÖ˝ö KèS olacaktır.

110 "Karaçuk: Farab'ın ve Oğuz ülkesinin adıdır" (Kilisli, I, s. 404). B. Atalay bu cümledeki ibaresinin yanlış olduğunu sanarak (I, s. 487), cümleyi: "Bu, Oğuz şehirlerinden birinin adıdır" şeklinde değiştirmiştir. Halbuki Kâşgarlı, Karaçuk'un hem Fârâb şehrinin, hem de Oğuz ülkesinin adı olduğunu söylemektedir.

111 Bu harita Kilisli yayınında I. ciltte, Atalay tercümesinde II. cilttedir.

112 "Oğuz ilinin yurtlarınıñ kün doğuşu İssiğ Köl ve Almalık ve kıblesi Sayram ve Kazgurt dağı ve Karacık tağı ve temür kazığı Uluğ Tağ ve Kiçik Tağ ki misniñ kâni bolur ve kün batışı Sir Suyunuñ ayağı Yankı Kent ve Kara Kum. Uşbu ayıtılgan yerlerinin içinde ornıda tört min ve beş min yıl olturdılar" (N. Kononof, Moskova-Leningrad, 1958, s. 40). Görüldüğü üzere, Ebu'l-Gazi'nin Oğuzların yurdu ile ilgili rivayeti gerçeğe çok yakındır. Yalnız Oğuz yurdunun gün doğusunun Issık-Göl ve Almalık olduğu hakkındaki ifade, X. yüzyıl için doğru değildir.

113 (Şerefuddin Ali-i Yezdi, Zafernâme, Calcutta, 1887, I, s. 272-273). Bu kayıd aynı zamanda Karaçuk'un zengin bozkıra nasıl hâkim bir mevkide bulunduğunu ve bozkırın oradan gözetlendiğini de gösteriyor.

Timur ikinci defa Toktamış üzerine giderken buradan geçmişti:

rä:!Ksà ûPö L!à F˝è å!K, ûÖ˝TzJ äTz ôàJ ˙*Å ÑàF Kz Kz˝Pg Ä˝“˝, GhO K1C!à

(aynı eser, I, s. 503) ê1SIz [metin : Ñ!KõW] Ñ!K-Wà Nizâm-i Şâmî'de (Zafernâme, yay. Felix Tauer, Praha, 1937, I, s. 118). Kısaca anlatılan bahis arasında Karaçuk adı geçer. Bu kayıtlardan Kâşgarlı ve Ebû'l-Gazi'de Oğuz yurtları arasında gösterilen Karaçuk dağının yeri iyice anlaşılmış bulunuyor. Bugün bu sıradağa Kara-Tar (tağ) denilmektedir (Z. V. Togan, Türk İli Haritası ve Ona Ait İzahlar, İstanbul, 1945).

114 s. 37, 39.

115 Futûh ul-buldân, Kahire, 1350, s. 420.

116 13. sahifedeki 25 numaralı haşiyeye bk.

117 Tahdidu nihayât il-emâkin, Fâtih ktp., nr. 3386, s. 206; bu metin için ayrıca: Al-Biruni Commomeration volume, İran society, Calcutta, 1951, s. 250 ve devamı.

118 KÅ!H! 4-“g v˝Ü;-}!à E}KC áõ, vK1}! Ø[J˝, Ñ(ØW!äD}! +˝1zn ôL!K}! |˝s

(Kitab ul-cumâhir, Haydarabad, 1355, s. 218)…… Aõ~Çsà! Uõ: ˝èõ~g

119 Ayrıca Mes'udî (Kitâb ut-tenbih ve'l-işrâf, yay. De Gooje, BAG, Leiden, 1891, s. 180, 181), Aral Gölü çevresinde Peçenek, Becni, Bargerd ve Nukerde kavimleri ile Oğuz, Karluk ve Kimekler arasında savaşlar olduğu ve bu dört kavmin bu savaşlar sonucunda yurtlarını terkederek Kuzey Kafkasya'ya göç ettiklerini yazar.

120 Oğuzlara aid destanî mahiyetde eserler, Dil ve Tarih Çoğrafya Fakülte-i Dergisi, XVII, sayı 3-4, s. 360-361.

121 A.N. Kurat, Peçenek tarihi, s. 33, 39-13.

122 Bu Türk elinin tarihi hakkında A.N. Kurat'ın eserine bk.

123 İbn Fadlân, Z. V. Togan yay., s. 17-18, Samî ed-Dehhân yay., s. 106; Konstantin Porplıyragennetos, De Administrando imperio (A.N. Kurat, Peçenek Tarihi s. 258).

124 Üçüncü bölüme bk.

125 Üçüncü bölüme bk.

126 Bu hususta ikinci bölüme bk.

127 Bu hususta ikinci bölüme bk.

128 Z.V. Togan yay., s. 17, S. ed-Dehhân yay., s. 106.

129 Murâc uz-zeheb, I, s. 212.

130 Türkiye'de hâlâ kullanılan tâbirlerden: "ele güne karşı"; "el gün ne der".

131 !Iç Øo vK1}! áÅ .~kë!à ÑäÇ~PÅ ˝èõo 3GöI¡! 4ÜöG~} ˝é} |˝tö vK1}! 0ÜöGÅ ˝èõ~gà

(Murûc uz-zeheb, I, s. 212.) K\> à F!ä, 4öMt}! A[ä}!

132 İstahrî, s. 346; İbu Harkal, 511; Hudud ul-âlem, s. 118, Minorsky, 119; Mukaddesi, s. 474.

133 110 numaralı haşiyeye bk.

134 İstahrî, s. 316; İbn Harkal, s. 510, 511.

135 s. 273.

136 Gösterilen yer.

137 Fârâb maddesi, İ.A., IV. s. 451.

138 Hudud ul-âlem., s. 118, Minnorsky, s. 119, 358.

139 Türk İli Haritası ve Ona Ait İzahlar, İstanbul, 1943.

140 B. Ögel, a.e., s. 340.

141 İbn Harkal, s. 510, 511; Hudud ul-âlem, s. 117, Minnorsky, s. 118-119. Süt-Kend'de yapılan kazıların sonuçları üzerinde: B. Ögel, a.e., s. 336-

337.

142 Kitâb ul-cumâhir, s. 205. Aynı müellif Süt-Kend'i bir Türkmen şehri olarak vasıflar (el-Kanun ul-Mes'udi, Haydarabâd, 1374, II, s. 575).

143 Anlaşıldığına göre, Sir-Derya kıyılarında pek çok harâbe vardır. Bunlardan bazıları üzerinde yapılan hafriyatın sonuçları hakkında: S. P. Tolstoy, Goroda Guzor, Soretskaya Etnografiye, 1947, nr., 3, s. 55-102 (Dr. İsmail Kaynak'ın Türkçe tercümesinden faydalanılmıştır). Ayrıca B. Öger a.e., s. 333-341.

144 Cuseynî, I. 64, 67, 72, 79.

145 V. M. Jirmunskiy, Sir-Derya Boyunda Oğuzlara Dair İzler, Türkçe tercümesi İsmail Kaynak, Belleten, sayı 99, s. 480-481.

146 Aynı yazı, s. 482.

147 Aynı yazı, s. 480-481.

148 V. M. Jirmunskiy, aynı yazı, s. 477-478; Yakubovskiy bu türbenin, Özbek hanlarından birine ait olabileceğini söylemekle beraber (s. 477), türbenin, Mevr'deki Sultan Sancar Türbesi, Ürgenç'teki Harizm-Şah Tekiş ve yine burada bulunan Fahruddin-i Râzi'nin türbeleri ile bazı benzerliklerin olduğundan belirtilmiştir. (aynı makale, s. 478).

149 Şecere-i Terâkime, s. 79.

150 Bu hususta 143 ve 145 numaralı haşiyelerde gösterilen eserlere bk.

151 S. P. Tolstoy, Goroda Guzov, s. 55 ve devamı.

152 Kâşgarlı, Kilisli, III, s. 11, Atalay III, s. 14.

153 Kâşgarlı, Kilisli, II, s. 229, Atalay, II, s. 287. Bu kelime nereden geliyor?

154 111. sahifeye bk.

155 "Biz bu ülkede (Sir-Derya kıyıları) sayısız harabolmuş şehirler, yıkılmış köyler ve nice terkedilmiş kasabalar gördük. Bu ülkede adını

bilmediğim bir ırmak (Sir-Derya) olup, onun kıyılarında Yeni-Kent (lanckent), Barchin ve Ornas (Eşnas) adlı şehirler ile adlarını bilmediğim daha nice şehirler vardır” (The Journey of Friar John of Plan de Carpine to the court of Kuyuk Khan 1245-1247, s. 14, Rubruck seyahâtnemesinin başında, Rockhill basımı).

156 s. 86, Minorsky, s. 110.

157 Z. V. Togan yay., s. 8, S. ed-Dehhân yay. s. 86.

158 İstahrî, s. 299; Hudud ul-âlem, s. 118, Minorsky, s. 119; İbn Harkal, s. 511. Ebû Dulef’te (Yâkut, Mu’cem ul-buldân, yay. F. Wustenfeld, Leipzig, 1868, III, s. 44 Sin maddesi) Oğuzların Hind ve Çin ile ticaret yaptıkları söyleniyor ki, mübalâğalı olsa gerektir.

159 Z. V. Togan, yay., s. 14, S. ed-Dehhân yay., s. 98.

160 İstahrî, s. 299, 303; İbn Havkal, s. 511; Hudud ul-âlem, s. 118, Minorsky, s. 119.

161 İstahrî, s. 281, 288.

162 İmadud-din el-İsfahanî (Bundarî kısaltması), yay. Houtsma, Leyden, 1889, s. 5, 282, Türkçe tercümesi K. Burslan, (T. T. K.), İstanbul, 1943, s. 3, 253.

163 Yakubî (Kitâb ul-buldân, Bağdat, s. 60, Leiden, 1892, s. 295), Türklerin en iyi keçe imal eden kavim olduğunu yazıyor.

164 İbn Fadlân (s. 8), Harizm’de soğuk günlerde bir evin içinde kurulmuş olan Türkçesinden bir çadırda oturmuştur.

165 İbn Fadlân, Z. V. Togan yay., s. 10; S. ed-Dehhân yay, s. 92; Makdisî, Kitâb ul-bed’ve’t-tarih, yay. ve tercüme eden CI. Huart, Paris, 1907, IV, metin s. 63, tercüme s. 57.

166 Makdisî, gösterilen yer. Fahruddin Muhârek-Şah’da (Tarikh-i Fakhurud’d-din Mubarakshah, yay. E. Denison Ross, London, 1927, s. 43) Bayat, Tanrı’nın adı olarak geçiyor.

167 Z. V. Togan Yay., s. 11, S. ed-Dehhân yay. s. 93.

168 s. 44. Fakat bu seyahatnamedeki bilgilerden çoğunun inanılmaya değer bir mahiyette olmadığı malumdur.

169 (Hudud ul-âlem, s. 87, Minorsky, s. 100). Buradaki ibaresi ile onların başlarını ve gövdelerini eğerek yaptıkları yükünme yani ululama (ta'zim) hareketi kastediliyor.

170 A.e., gösterilen yerler. Beyhakî'nin anlattığına göre (Tarih-i Beyhakî, yay. Gani ve Feyyâz, Tahran, 1324 ş., s. 627-628), Selçuklu beylerinin yanında yıldızlar ilmini (ilm-i nucûm) bilen bir mevlanâ-zâde vardı. Bunun söylediği bazı sözler doğru çıkmıştı. Bu mevlanâ-zâde Dendanâkan savaşı esnasında Selçuklulara vakit vakit "biraz dayanınız zafer sizin olacaktır" demiş ve öğle vaktinde Gazneli ordusu bozulunca Tuğrul, Çağrı beğler ile Beygu (Musa) atlarından inerek ona secde etmişler, yani yükünmüşlerdi.

171 Kaynak İbn Fadlân'da (Z. V. Togan yay., s. 14, S. ed-Dehhân yay., s. 99): nebiz (bilhassa hurma veya kuru üzüm rakısı) deniliyor. İbn Fadlân kımızı her halde bu mahiyette bir içki sandı.

172 E. Diez, Türk san'atı, Türkçe tercümesi O. Arslanapa, İstanbul, 1946, s. 84.

173 A. Vambery, Travels in Central Asia, London, 1864, s. 56, 324.

174 İbn Fadlân Z. V. Togan yay., s. 63, S. ed-Dehhân yay., s. 99.

175 Abdulkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, (T. T. K), 1954, s. 189 ve devamı, ayrıca üçüncü bölüme bk.

176 İbn Fadlân Z. V. Togan yay., s. 14, S. ed-Dehhân, s. 100.

177 Abdulkadir İnan, aynı eser, s. 178, 180.

178 İbn Fadlân, Z. V. Togan yay., s. 14, S. ed-Dehhân yay., s. 99.

179 İbn Fadlân, gösterilen yerler.

180 A.e., Z. V. Togan yay., s. 10, 12, S. ed-Dehhân yay., 92, 94.

181 A.e., Z. V. Togan yay., s. 16, S. ed-Dehhân yay., s.103.

182 A.e., Z. V. Togan yay., s. 12, S. ed-Dehhân yay., s. 95.

183 A.e., Z. V. Togan yay., s. 14, S. ed-Dehhân yay., s. 99.

184 A.e., Z. V. Togan yay., s. 11, 13, S. ed-Dehhân yay., s. 93, 96.

185 Gerdizî, s. 81; Z. V. Togan izahlar kısmı, s. 127-128.

186 Onlar İslâm diyarında ölen bir akraba veya eldaşlarına karşılık buldukları bir Müslümanı öldürüyorlardı (İbn Fadlân, Z. V. Togan yay., s. 13, S. ed-Dehhân yay., s. 96).

187 İbn Fadlân, Z. V. Togan yay., s. 15, S. ed-Dehhân yay., s. 102.

188 A.e., Z. V. Togan., s. 11, S. ed-Dehhân yay., s. 93-94.

189 (İbn ul-Cezvî, el-Muntazam, Haydar-âbâd, 1359, VIII, s. 229). Sıbt

İbn ul-Cevzî'de de (Mir'at uz-zamân, Türk-İslâm Eserleri Müzesi ktp., nr. 2134, yap. 226 a-b) bu ifade aynen olmakla beraber şu fark ve ilâve vardır: Ebu'l-Ferec'in (Tarih ve Türkçe tercümesi O. R. Doğrul, T. T. K., Ankara, 1945, I, s. 315) sözleri aynen şöyledir: “rivayet edildiğine göre kız evine gönderildiği zaman Sultan ile Türk eşrafı ayağa kalkarak kendi âdetlerine göre raksetmişler, sonra diz üstü oturarak kalkmışlar ve Türk şarkıları söylemişlerdi. Gelin için altından bir taht hazırlanmıştı. Sultan içeriye girerek yere doğru eğildi, karısını selâmladı ve içerde kalmayarak dışarı çıktı. Sultan 7 gün bu şekilde hareket ederek kadının yüzünü görmek üzere peçesini açamadı.

190 Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul, 1928, s. 97.

191 (İbn ul-Esîr, Mısır, 1301, IX, s. 201).

192 Bu rivayetin apaçık bir uydurma olduğu muhakkaktır. Gene rivayete göre Oğuzlar, Merv'de kâfuruyu görerek onun için bu, “Merv'in tuzu” demişler (İbn ul-Esîr, gösterilen). Halbuki aynı müellif, (II, s. 153) bunu Irak'ı fetheden Araplara isnad eder. Sözde Araplar, Medâin'de

gördükleri kâfuru için “bu, Medâin’in tuzudur” demişler. Bunlar, fâtihlerin meden için göstererek alay etmek için uydurulmuş kalıplarıdır.

193 Tutmaç hakkında bilgi için: Üçüncü bölüme bk.

194 Oğuz eli yurtlarından çıkıp Maveraünnehir şehirlerine ve İran ülkesine gelerek burada doğup büyüyünce su ve hava sebebi ile şekilleri yavaş yavaş Tâcik şekline benzedi. Onlar hâlis Tâcik olmadıklarından Tâcikler onlara “Türkman” yani “Türke benzer” dediler. Bu sebeple bu ad bütün Oğuz boylarına verilmiş ve bununla tanınmışlardır (Câmi ut-tevârih, Berezin yay., Petersburg, 1861, s. 26). Bertrandon de la Broquière (le Voyage doutremere, yay, Schefer, Paris, 1892, s. 92) Çukur-Ova’da gördüğü Türkmenler için: “güzel insanlar” diyor. Babar (Hâtırat, Türkiye Türkçesi, R. R. Arat, T. T. K., Ankara, 1943, s. 72), Sultan Mahmud oğlu Bay-Sungur Mirza hakkında: “büyük gözlü, yuvarlak yüzlü, orta boylu ve Türkmen çehreli, güzel bir yiğit idi” sözlerini söylüyor. Babur’un bu sözleri, Türkmenlerin Çağatay Türkleri’nden farklı bir yüz şekline sahip olduklarını gösteriyor. Bay-Şungur Mirza’nın “Türkmen çehreli” olması ise gayet tabi idi. Çünkü aynı müellif bize Bay-Sungur Mirza’nın anasının ünlü Kara-Koyunlu Türkmen boyu Baharluların başı Ali Şeker Beğ’in kızı olduğunu bildiriyor (s. 29).

195 İbn Fadlân, Z. V. Togan yay., s. 15, ed-Dehhân yay., s. 100-101.

196 Chronique de Mattieu d’Edesse, Fransızca tercüme E. Dulaurier, Paris, 1858, s. 41.

197 Tarih-i Beyhakî, s. 553.

198 Ebû’l-Ferec, Türkçe tercüme, s. 229.

199 İbn Fadlân’ın Müslüman tâcirler ile Oğuzların münasebetlerine de dair sözleri, Z. V. Togan yay., s. 12, S. ed-Dehhân yay., s. 95-96.

200 Kilisli, I, s. 30, 361, Atalay, I, s. 30, 432.

201 Bu kelimeler hakkında: Tahsin Banguoğlu, Oğuz Lehçesi Üzerine, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1960, s. 23-48.

202 İbn Havkal, s. 511; Hudul ul-âlem, s. 117, Minorsky, s. 118 (şüphesiz Belhî'den).

203 İbn Havkal, gösterilen yer; Hudud ul-âlem, s. 118, Minorsky, s. 119.

204 Z. V. Togan yay., s. 13, S. ed-Dehhân yay., s. 97-98.

205 Barthold, a.e., Türkestan, s. 211, 224, 256.

206 Barthold, a.e., s. 256.

207 Barthold, a.e., s. 255.

208 Gerdizî, Tahran, 1327, s. 60.

209 Kitâb ul-cumâhir, s. 205.

210 Kilisli, III, s. 304-307, Atalay III, s. 412-416.

211 Rediş üd-dîn, Câmi ul-tevârih, Berezin yay., s. 26.

212 El-Bidâye ve'n-nihâye, Kahire, 1348, XII, s. 48.

213 Mehmed Neşrî, Cihan-nüma, yay. F. R. Unat-M. A. Köymen, (T. T. K), I Ankara, 1949, s. 16, 17.

214 Jean Deny, Grammaire de la langue Turque, Paris, 1921, s. 236; Minorsky, Hudud ul-âlem haşiyeleri, s. 311.

215 İbn Fadlân, Z. V. Togan yay., s. 10, 16, S. ed-Dehhân yay., s. 91, 103. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bu terkibteki sü kelimesinin aslında su olduğu sanılmış ve hattâ bunun "serçeşme" şeklinde Farsça tuhaf bir tercümesi bile yapılmıştır.

216 İbn Fadlân, Togan, s. 13, 15, S. ed-Dehhân, 97, 101; metinde: Türklerde bu şekilde bir unvana rastgelinmemiştir. Buna karşılık Kül-Erkin unvanı vardır.

217 Gösterilen yerler.

218 İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, s. 97, 101, 102.

219 İbn Fadlân, Z. V. Togan yay., s. 13, 16, S. ed-Dehhân yay., s. 97-103.

220 İbn Fadlân (Z. V. Togan yay., s. 16) (S. ed-Dehhân, s. 103).

221 Kâşgarlı, I, s. 385.

222 Kâşgarlı, Kilisli, III, s. 45, Atalay, s. 59.

223 Kâşgarlı, Kilisli, III, s. 41, Atalay, s. 55.

224 İbn Fadlân, Z. V. Togan yay., 10, 16, S. ed-Dehhân yay., s. 91-103.

225 Hudul ul-âlem, s. 86, Minorsky, s. 100. İdrisî (tercüme Jaubert, 1840, II, s. 342). Bu hususta aynen şöyle demektir: “Ces peuples sont des Turcs Ghozzes qui marchent toujours armès très braves et toujours prêts à combattre Ies autres peuplades Turques”. Bu kavimler Oğuz Türklerinden olup her zaman silâhlı, çok cesur ve daima diğer Türk kavimleri ile savaşa hazır bir durumdadır.

226 Murûc uz-zeheb, I, s. 212.

227 Hudûd ul-âlem, gösterilen yerler.

228 Z. V. Togan yay., s. 16, S. ed-Dehhân yay., s. 103.

229 J. Laurent, Byzance et les Turcs Seldjoucides, Nancy, 1913, s. 17.

230 Z. V. Togan yay., s. 17, S. ed-Dehhân yay., s. 104.

231 Murûc uz-zeheb, II, s. 17.

232 Barthold, Turkestan, s. 201, 211.

233 s. 273; Barthold, a.e., s. 176.

234 Barthold, aynı eser, s. 256.

235 Barthold, gösterilen yer.

236 Birûnî, el-Âsâr ul-bâkiyye, yay. E. Sachau, 1878, s. 236.

237 Mücmed üt-tevârih, s. 103; Gerdizi, s. 80.

238 Kilisli, I, s. 330, Atalay, I, s. 3.

239 Hudûd ul-âlem, s. 85, Minorsky, s. 100.

240 İbn Fınduk, Tarih-i Beyhak, yay. Ahmed-i Behmenyâr, Tahran, 1317 ş., s. 51.

241 Câmi ut-tevârih'deki Oğuzların destanî tarihleri ve Şah-Melik hakkındaki rivayetler için: Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler, s. 378-379.

242 Tarih-i Beyhakî, s. 86, 684.

243 Kay Kabîlesi Hakkında Yeni Notlar, Belleten, sayı 33, s. 442. Küçetler ile Cuğraklar üzerinde aynı yazıda toplu malûmat vardır (s. 435-444).

244 Ahbâr ud-devlet is Selcukiyye, yay. Muhammed İkbal, Lahur, 1933, s. 28.

245 Minorsky, Hudud ul-âlem Haşiyeleri, s. 316, 317.

246 Kâşgarlı'nın haritası için bk. Kilisli, I, Atalay II.

247 (Divân-i Nâsr-i Husrev, Tahran, 1304-1307, s. 329). Fakat Divân'da Barthold'un, E. G. Browne dayanarak zikrettiği Deşt-i Kıpçak sözü geçmiyor.

248 Sıbt İbn ul-Cevzî, Mir'at'uz-zamân, Türk İslâm Eserleri Müzesi ktp. nr. 2134, yp., 242 b, Topkapı Sarayı, III, Ahmet ktp. nr. 2907, XII, yap. 228a. Anlaşılacağı üzere, burada Türkmenlerin karıştıklarının söylendiği "küffar" Kıpçaklardır. Türkmenlerin göçkünleri, çoluk çocuklarını ve davalarını bırakıp kaçtıkları söylenen ada da (cezîre) Mangışlak yarım adasıdır. Bu seferden aşağıda bahsedilecektir.

249 Az aşağıda bu meseleye temas edilecektir.

250 Minorsky, Hudud ul-âlem Haşiyeleri, s. 316-317; aynı müellif, Mervezî Haşiyeleri, s. 102. Fakat A. K. Kurat Rus kinazı St. Vladimir'in Uzlar ile birlikte Kama Bulgarları üzerine 985 yılında bir sefer yaptığından bahsediyor ve Uzların bu tarihte (yani 985'te) Don boylarında oturduğunu söylüyor (Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937, s. 128).

251 A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, s. 150-152, 187-188.

252 A. N. Kurat, a.e., 154-155. Urfalı Mateos (Türkçe tercümesi, Hrant D. Andreasyan, T. T. K., 1962, s. 143) Bizans ordusunun sağ kolunda bulunan Uzlar ile sol kolunda bulunan Peçeneklerin (Padzunak), savaşın kızıştığı bir sırada Selçuklular tarafına geçtiğini söylüyor. E. Dulaurier (bk. a.e., s. 142 not), Malazgirt Savaşı'nda bulunan büyük Bizans kumandanlarından Tarhan'ın (Tarkhaniat) Oğuz başbuğlarından olduğunu yazar.

Oğuz Türklerinin İdarî Yapı ve Boy Teşkilâtına Bir Bakış / Dr. Erdal Aksoy [s.316-320]

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Toplum Tipolojisi Dikotomik Yapı

osyal yapı analizlerinde bazı sosyologlar sosyal yapıya dikotomik (ikili yapı) bir bakış açısı getirmişlerdir. Gordon Marshall1 dikotomi kavramını, "yalnızca iki kategorisi olan değişkenler" olarak tanımlamaktadır. Kuramsal açıdan bakıldığında ise, bu kategorilerin birbirlerini dışladıklarını düşünmektedir. Bauman2 ise, dikotomik yapıyı: "Dikotomi'ya bu, ya öteki' görüşü bizatihi üzerinde bütüncül, her yerde hâzır ve nâzır denetimin yaygınlaştırılabileceği üzere özerk, kuşatılmış parçaya yönelik bir dürtünün ürünüdür" şeklinde tanımlamaktadır.

Sosyologlar herhangi bir sosyolojik sorunun ele alınmasında nereden başlanacağı, kendi duruş noktalarını ve ele aldıkları sorunu ortaya koyup karşılaştırma yapabilecekleri sabit bir noktaya ihtiyaç duymaktadırlar. Bu sabit noktanın kendisi bir yaklaşım, bir zihniyet, bir mercek, bir çerçeve olabilir. Başlangıç noktasını belirlemede söz konusu merceklerin veya yaklaşımların da üzerinde bir genelleme seviyesinde yer alan dikotomik düşünce, tüm kuramların içindeki belirli kavramsal kategorilerin biçimlenmesine, bizim sosyal dünyaya bakışımızı ve kendi duruş noktamızı karşılaştırmamıza yarayan "zihinsel tasarımlar" olarak karşımıza çıkar.3

Sosyolojik çözümleme yaparken, bilindiği gibi, söz konusu özgül durumları tanımlamada dikotomiler veya fikir çiftleri kullanmak yaygın bir düşünsel pratiktir. Chris Jenks'in editörlüğünü yaptığı Temel Sosyolojik Dikotomiler (1998) adlı çalışmada yer alan bazı dikotomiler; Yapı-fail (agency); süreklilik-değişme; olgu-değer; kamusal-özel; seks-cinsiyet rolleri; lokal-küresel; kalitatif-kantitatif; normal-patolojik; kültür-doğa; ırk-

etnisite; idealizm-materyalizm; kuram-pratik; sivil-politik; aktif-pasif; imaj-metin olarak karşımıza çıkar. Sosyolojik anlamanın özü olan dikotomiler, gündelik hayatta kullandığımız sağduyu bilgisinin de temelinde yer alan tasarımlardır. Bu tasarımların faydası bize iki güçlü ve birbirine zıt konumlardan hareketle savlar üreterek farklı açılardan sorunlara yaklaşabilmemizi sağlamalarıdır. Dikotomiler aracılığı ile her iki tarafın da zayıf ve güçlü yönlerini görüp bazı değerlendirmeler yaparız.

Kuşkusuz, sosyolojik bilgiyi bu tür dikotomiler ile kurmamız için bazı nedenlerden bahsedilebilir. Bunlardan birincisi, durduğumuz yer ve içinde bulunduğumuz toplumun karakteri ile ilgilidir. Sosyal olayları bir takım soyut dikotomiler ile çözümlemek, bize zıt konumda yer alan karşıt bir duruşun veya bizden farklı düşünenlerin tezlerini ve yaklaşımlarını daha iyi anlamamızı sağlayarak etnosantrik eğilimleri sınırlandırmamıza yarar. İkinci olarak, tarih ve zaman da önemli etmenlerdir. Çünkü, dikotomiler, göreceli olarak zamansızdır ve problemleri farklı tarihsel zamanlarda analitik olarak formüle etmemize yararlar. Bir başka deyişle, bir problemi içinde bulunduğu tarihsel kesitten soyutlayarak ele almamıza yararlar.4

Bugüne kadar yapılmış ünlü ikili yapı örnekleri arasında Toennies’in cemaat-cemiyet, Durkheim’in mekanik-organik, Parsons’un duygusallık-duygusal olmayış, toplumsallık-kişisellik, özgüllük-evrensellik, başka kişileri kendilerine atfedilen özelliklere göre değerlendirme-başka kişileri başarılarına göre değerlendirme, yaygın ilgi-belirli ilgi beşli dikotomisi gösterilebilir. Bu açıdan bakıldığında, Türk kültür sosyolojisinin tarihsel sürecinde dikotomik yapının varlığından söz edilebilir.

Türklerde Dikotomik Yapı

Oğuz Türklerinin idarî ve sosyal teşkilâtlanmasında dikotomik, yani ikili bir yapı görülmektedir. Bu ikili yapı, sağ-sol, doğu-batı, iç-dış, ak-kara gibi birbirine paralel kavramlarla açıklanmakta idi. Nitekim buna uygun

olarak Oğuzlar Boz Ok ve Üç Ok olmak üzere iki kola ayrılmışlar; her koldaki on ikişer boy, idarî ve sosyal mevkilerini yansıtan orun/yer/statü ve ongunları ile Oğuz töresi içinde yerlerini almışlardır. Oğuz geleneğine göre Boz Oklar hâkim unsur, Üç Oklar ise ona tâbidir.5

Türk devletlerinde, boylarında ve daha küçük birimlerinde kendine has bir teşkilâtlanma şeması vardır. Selçuklu öncesi Türk devletlerinin veya boylarının teşkilât yapıları incelendiğinde ikili bir düzen kendini göstermektedir. Asya Hun Tanhuluğu, Avrupa Hun Tanhuluğu, Tabgaç Devleti ve Göktürk Kağanlığında bu ikili düzen doğu-batı şeklindedir. Asya Hunları, Akhunlar ve Göktürklerde ayrıca sağ-sol ve kuzey-güney şeklinde de bu ikili düzenin ifade edildiği bilinmektedir. Tuna Bulgarlarında, Macarlarda, Vusanlarda bu ikili teşkilâtın büyük-küçük şeklinde ifade edildiği tespit edilmiştir. Diğer yandan Oğuz, Bulgar ve Karluk Türk gruplarında bu yapılanmanın iç-dış; gene Oğuzlar'da Boz Ok-Üç Ok; Hun, Oğur, Bulgar, Hazar, Macar, Kuman ve Türgişler'de ak-kara gibi terimlerle Türkler'e has bu teşkilâtlanma ifadesini bulmaktadır.6

Bu dikotomik yapılarda, (Boz Ok-Üç Ok, sağ-sol vb.) daima bir tarafın hâkimiyet üstünlüğü tanınırdı. Üç Oklar (destanda ellerinde ok bulunduranlar) da Boz Oklara tâbi idi. Başta büyük bir hükümdar (Tanhu veya hâkan) bulunup da, ülke sağ-sol kanatlar halinde teşkilâtlandırıldığı zaman her iki taraf merkeze bağlı olarak tanhu veya hâkanın kontrolü altında tutulurdu. Kanatların başındaki idareciler asıl hükümdarın yüksek hâkimiyeti altında töre hükümlerini yürütür, kendi bölgelerini ilgilendiren hususlarda dış ilişkilere girer, ancak bütün İl ile ilgili meselelerde toplanırlardı. Ordular birleştiği zaman herkes mensup olduğu cihete göre sağ veya sol kanatta yerini alırdı.7

Oğuz Kağan destanında bu ikili yapıya rastlanmaktadır. Bu destanda Türk toplumunun Boz Ok ve Üç Ok kollarına ayrılması şu şekilde

anlatılmaktadır; "… Sonra Oğuz Kağan büyük bir kurultay topladı. Maiyetini ve halkını çağırttı. Onlar geldiler ve müşavere ettiler. Oğuz Kağan ordugâh … sağ yanına kırk kulaç direk diktirdi; üstüne bir altın tavuk koydu; altına bir ak koyun bağladı. Sol yanına kırk kulaç direk diktirdi. Üstüne bir gümüş tavuk koydu; dibine bir kara koyun bağladı. Sağ yanına Bozuklar (Boz Oklar) oturdu; sol yanda Üç Oklar oturdu. Sonra Oğuz Kağan oğullarına yurdunu üleştirip verdi…".[8]

Yalnızca bu kurultay tasviri bile, yukarıda sözü edilen dikotomik ilişkinin somut örneğini vermektedir:

Sencer Divitçioğlu'da[9] Oğuz Kağan Destanından faydalanarak Boz Ok'u Üç Ok'tan ayıran yedi ikili yapı (dycotomie) ortaya çıkarıyor: Boz Ok/Üç Ok, ak/kara, doğu/batı, sağ/sol, altın/gümüş, yay/ok ve ağa/ini.

Divitçioğlu,[10] Oğuz Kağan Destanı'na dayanarak Boz Ok-Üç Ok dikotomisini (zıtlığını) bugüne kadarkilerden çok farklı bir bakış açısı ile değerlendirmektedir. Oğuz Kağan Destanında Boz Ok'un ağabeyler ve yayla, Üç Ok'un iniler ve okla temsil edilmeleri iki kolun arasında bulunan bir hâkimiyet-tabiyet ilişkisinden çok, Oğuz Yabguluğunun kuruluşu esnasında ortaya çıkan olay-çatkılarıyla ilgilidir. Burada ağabey ile yayın simgeledikleri, bir yandan yaşlılık ve eskilik, öte yandan, parçalanma ve dağılmadır. Yani, Boz Ok, eski ve bölünmüş On Ok'tan başkası değildir. Üç Ok ise inidir, çünkü, uzaklardan geldiği için genç ve dolayısıyla yenidir. Sonuçta, bunların bir efsane düzeyinde olduğunu belirten Divitçioğlu, aslında ok ve yayın Selçuklu başkanları tarafından, Oğuz boyları arasında hiçbir ayırım yapılmadan, egemenlik simgesi olarak taşındığını söyler. Selçuklu Devleti'nin kuruluşu esnasında gerek Arslan İsrail Yabgu, gerek Tuğrul Bey, gerekse İbrahim Yınal ok ve yayı hem başkanlık imi olarak üzerlerinde taşırlar, hem de tuğra olarak kullanırlardı.

Ancak, Bulduk,11 Kafesoğlu,12 gibi tarihçiler ise Boz Ok-Üç Ok zıtlığını hâkimiyet-tabiyet ilişkisi ile değerlendirmektedirler. Bulduk'a13 göre, Göktürk ve Uygur hakimiyetinin Türkistan'da zayıflamasıyla, doğudaki Boz Ok boyları, batıdaki Üç Ok illerine sığınmış ve hakimiyet Üç Oklara geçmiştir. Bu tarihi gidişatı Dede Korkut Destanlarından takip edebiliriz. Ayrıca, X-XI. yüzyıllarda Üç Oklardan Salur Boyunun Oğuzlara liderlik ettiğini ve 1040-1308 yıllarında yaşamış olan güçlü Selçuklu devletini yine Üç Okların Kınık Boyu mensuplarının kurduğunu hatırlayacak olursak bu gerçek daha iyi görülebilir. Moğol istilasından sonra nasibini alan Selçukluların yıkılma sürecine girmesiyle beraber Anadolu'da Osmanoğulları gittikçe güçlenmeye başlamış ve nihayetinde Anadolu'daki Türk birliğini tesis etmeyi başarmışlardır. Dolayısıyla Oğuz ananesi özüne dönmüş, yani Boz Oklar tekrar hakimiyeti ele almışlardır

Sağ-sol dikotomik yapısına gelince; Kafesoğlu, eski Türklerin bu şekildeki ikili (doğu-batı, sağ-sol vb.) teşkilât yapıları ile yönetilmesini eski Türk Gök dini inancına dayanarak açıklamaya çalışmaktadır. Kafesoğlu'na14 göre; "Gök ve 4 cihet Türk devletinin mekânını meydana getiriyordu. Gerçekte devlet yeryüzünde olmakla beraber, Gök-Tanrı'yı hâkimiyetin sahibi ve kaynağı bilen Türklerin zihninde, iktidar Tanrı'dan (Gök'ten) aşağıya doğru intikal ettiği için, devlet içindeki mevkiler de yukarıdan aşağı sıralanıyor ve sağa, sola doğru yayılıyordu. Eski Türk inancında güneşe ve aya verilen ehemmiyetten anlaşılıyor ki, bu sağ ve sol istikametleri genellikle doğu-batı cihetleri idi. Güneşin doğduğu tarafın Türklerce kutsal yön sayıldığına dair deliller çoktur; Hükümdar otağının doğuya açılması, hâkanların tahtta doğuya dönük oturmaları örnek olarak verilebilir. Öteki cihetler güneşin gökyüzündeki seyrine göre sıralanıyordu. Orhun Kitâbelerinde cihetler şöyle gösterilmiştir: 1- ileri, gün doğusu, 2- beri, gün ortası (güney; sağ taraf), 3- geri, gün batısı, 4- yukarı,

gece ortası (kuzey; sol taraf)". Ayrıca, Türk devlet teşkilâtında batının, doğudan sonra ikinci yeri alarak Türk hâkimiyetinin gelişme ve genişleme ekseninin doğu-batı istikametinde olmasını, güneşin ve ayın battığı yer olması ile açıkladığı gibi, Öğel'e dayanarak coğrafi ve iklim şartlarını da dikkate değer bulmaktadır.

Bu noktada şunu da belirtmek gerekir; Güney sıcak, yaz ve bolluk: Yani ır; kuzey ise soğuk, kış ve yoksulluk: Yani kuz'dur. Ir, kuza tercih edildiğinden güney kuzeye, sağ da sola tercih edilir.15

Eski Türk ellerinde ve ordularında ikili düzen değişmez bir kaide olduğundan, Oğuz elinde ve ordusunda da bu kaide hâkimdi. Böylece el ve ordu ikiye bölünmekte, bunlara kol denilmektedir. Kollar da birbirinden sağ ve sol sıfatları ile ayrılıyor. Osmanlı Devleti'nde de sağ kol-sol kol adları verilen bu ikili düzen hem askerî, hem de mülkî teşkilâtta esaslı bir kaide olarak uygulanmıştı. Türklerde sağ kol, Moğolların aksine olarak daha şerefli sayılıyordu. Boz Oklar da hâkim kolu teşkil etmeleri itibari ile onlar sağ kol sayılmışlardır. Bu gelenek, bu kollar var oldukça devam edip gelmişlerdir.16

Ak-kara zıtlığının açıklanması konusunda ise yine birbirinden çok farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bu farklı tezlerden ilki Divitçioğlu tarafından ortaya atılmıştır. Divitçioğlu17 Boz Ok'a koyun, atfedilen ak, Üç Ok'a koyun, atfedilen kara sıfatlarının, hiçbir şekilde iki toplum arasında efendilik-kulluk ya da ak budun-kara budun ilişkisi göstermediğini, bundan dolayı ak-kara zıtlığının Oğuz toplumuyla, dolayısıyla da Boz Ok ve Üç Ok kollarıyla ilgisi olmadığını belirtmektedir.

Boz Ok-Üç Ok, doğu-batı, sağ-sol, kuzey-güney, büyük-küçük gibi dikotomik yapılarda yaşayan halk, Kafesoğlu'na18 göre, ak (veya sarı)-kara sıfatları ile birbirinden ayırt edilmekte idi. Bu ak-kara dikotomisine göre oluşan bazı halklar şöyle sıralanabilir;

Ak Hun-Kara Hun

Ak (sarı) Ogur-Kara Bulgar

Ak Hazar-Kara Hazar

Ak Macar-Kara Macar

Ak Kuman-Kara Kuman

Sarı (Ak) Türgiş-Kara Türgiş

Kara Kıpçak-Ak Kıpçak

Günümüzde Uludağ yöresinde yer tutan Yörük aşiretleri arasında da buna benzer bir farklılaşma dikkati çekmektedir. Uludağ bölgesinde yurt tutan Kızılkeçili ve Karakeçili aşiretleri birbirlerinden giyim-kuşam, çalışma sahaları ve sahip oldukları hayvanlara varıncaya kadar farklılıklar göstermektedir. Bunlar arasında Kızılkeçililerin çadırları alaçık, Karakeçililer'in karaçadır olması; ip bükmek için Kızılkeçililer kirman kullanırken, Karakeçililerin iğ kullanmaları; Kızılkeçililerin deve beslemelerine karşılık, Karakeçililerin kısrak, at ve katır beslemelerini sıralanabilir. Bu Yörükler arasında diğer önemli bir kanaatin de 'Kızılkeçililerin hünkâr elli, Karakeçililerin oba elli' olmalarıdır. Yani kendilerini, Boz Ok-Üç Ok gibi avam-havas olarak nitelendirmektedirler".19

Asya-Hunları Yabgusu Mo-tun/Mete, M.Ö. 209 yılında başa geçerken devleti, "Sol-Bilge Elig" ve "Sağ-Bilge Elig" adlarıyla iki idare bölgesine ayırmıştı. Bu "ikili düzen"in, bir millî-idarî gelenek olarak, daha çok eskilerden geldiği anlaşılıyor.20

Bu ikili idarî yapı dışında Türk sosyal yapısında, dörtlü-altılı-onikili-yirmidörtlü bir yapılanma şekli de görülmektedir. Bilinen en eski yapı Oğuzların boy teşkilâtıdır. Bununla ilgili olarak Oğuz Kağan Destanı konuya açıklık getirmektedir. Oğuz Han'ın altı oğlundan Gün, Ay ve Yıldız Hanlar "Boz Oklar" grubunu, Gök, Dağ ve

Deniz Hanlar ise “Üç Oklar” grubunu oluşturmakta idiler. Oğuz Han’ın her oğlundan olan dörder evlat ile yani torunlarıyla 24 Oğuz boyu ortaya çıkmıştır.

Osmanlı devleti teşkilâtında sağ kol-sol kol olmak üzere ikili düzen esaslı bir kaide olarak yer aldıktan başka, 24’lü düzene ait de bazı misaller vardır. Meselâ Rum-eli eyaleti 24 sancağa ayrıldığı gibi, Diyarbekir eyaleti de sekizi yurtluk, beşi ocaklık olmak üzere 24 sancak idi. Evliya Çelebi’ye göre, Kütahya sancağı 24 kadılık idi. Rum-elindeki devlet hizmetinde bulunan yörükler 24 kişiden müteşekkil takımlara ayrılmıştı21

Günümüz Kırgız Türklerinde, tarihin en eski devirlerinden beri ikili bir yapılanma vardır. Kırgızlar, “Ong-(sağ) Kol” ve “Sol-Kol” adlı iki ana kol, Türkmenistan’daki Teke Türkmenleri de “Ötemiş” ve “Toktamış” adlarıyla iki kol halinde yaşamaktadırlar. Başkurt Türkleri kendilerini “Oniki Bavlı/Oniki boy” olarak nitelendirmektedirler. Aynı şekilde, Altaylılar da kendilerinin 24 söyük (kemik/soy)’ten meydana geldiklerine inanmaktadırlar.

İkili ve 4-6-12-24 şeklindeki boy tasnifi Türkmenler ve yörükler arasında da çok yaygındır. Nitekim Karakeçili yörükleri de 12 aşiretten meydana gelmişlerdir. Bilecik Pazaryeri Günyurdu köyünde yerleşik hayata geçen Karakeçili Yörükleri, “Karakeçililer on iki kalemdir” şeklindeki ifadeleriyle Karakeçililer’in 12 aşiretten oluştuğunu vurgulamaktadırlar.

Abdulkadir İnan, Oğuz boyları arasında ikili ve katları şeklinde yaşanan bu yapının temelinde “orun” ve “ülüş” meselesinin yattığını düşünmektedir. İnan’a22 göre, “Oğuz boylarının (Türkmenlerin) ananesine göre içtimalarda her boyun oturacak (işgal edecek) yeri,’damga’sı, ‘ongun’u ve hatta ziyafet için kesilecek hayvanın etinden alacak payları (ülüş) da belirlenmiştir”. Göçebe Türk ananelerini muhafaza eden ve hukuk meselelerinin çoğu

“töre” ve “yol” (usul, kaide) ile tayin edilen Kazak-Kırgız Türklerinde “orun-mevki” meselesine çok önem verilir. Bu cihet yalnız büyük içtimalarda ve kurultaylarda değil, kabile ve oymakların yaylalarda, obaların derecelerinde ve obalarda çadırların kurulmasında da riayet edilir.23

Doğu

o o o

9 8 10

0

0 1 0

0 2 3 0

0 4 5 0

Güney 6 7 Kuzey

*

* *

Batı

1-7 rakamlı çadırlar kabilelerin “statü”lerine (mevkilerine) göre oturacak yerlerdir (rakamlar derecelerini gösterir). 8, 9, 10 rakamlı çadırlar hocalara, seyyidlere ve hanın akrabalarına ayrılmıştır. İçi dolu olan çadırlar toy veren boyun oturması için ayrılan yerlerdir. Bu çadırlar mutfak vazifesini görmektedir.

“Orun” ve “Ülüş” her kabilenin ve her oymağın kavim ve cemiyet içinde birçok şeyler üzerindeki hukuklarını gösteren delildir; müessesedir. Yayla, av, harp ganimetleri taksim edilirken her kabilenin “orun”u ve “ülüş”ü dikkate alınarak ona göre “pay” verilir. Mühim içtimalardan birinde “orun” ve “ülüş”ünü bir defa kaybeden kabile yahut oymak mer’a, av ve sair şeyler üzerindeki hukukunu da kaybetmek tehlikesine maruz kalır.

Onun içindir ki her kabile bu “orun” ve “ülüş” haklarına ehemmiyet vermek mecburiyetindedir.24 (İnan 1968: 254).

Bayındır ¨ Æ Uyluk ¨ Æ Avşar
Üç Ok Çavuldur ¨ Æ Yanbaş ¨ Æ Yazgır Boz Ok
Salgur ¨ Æ Aşıklı Ülik ¨ Æ Kayı

Alayundlug ¨ Æ Umaca ¨ Æ Dodurga
Üç Ok Igdır ¨ Æ Kara İlik ¨ Æ Alka Evli Boz Ok
Yıva ¨ Æ Yağrın ¨ Æ Beğdili

Divitçioğlu, yüzyılların deneyimleri sonucu mükemmel bir yapıya sahip devlet aygıtının, Selçuklu tarafından diriltilirken tek bir kusurlu tarafının Türk-Oğuz ülüş sistemi olduğunu düşünmektedir. Divitçioğlu’na (2000: 122)25 göre; “üretilen ya da gasp edilen ürünü, bey içindeki dizilişe göre üleşen Oğuz Beyleri, zaptettikleri ülkeyi de kendi atauruk iniş sistemleri çerçevesinde üleştirmeyi bir borç biliyorlardı. Böyle bir sistem içinde beklenilen olumsuz sonuçların doğması kaçınılmazdı. Nitekim, Selçukluda bütün ülüş sahibi beylerin bir kısmı (Musa Yabgu, İbrahim Yınal, Kutalmış) fırsat buldukları taktirde Sultana karşı ayaklanmaktan geri kalmamışlardı.”

Sonuç

Oğuz Türklerinin boy teşkilâtları ve onların kavramsallaştılmaları ile ilgili olarak çeşitli kaynaklarda birbirinden farklı görüşler yer almaktadır. Eski Türk topluluğunun sosyal yapısı hakkında şimdiye kadar ileri sürülen sınıflandırmalar hem sosyal bünye, hem de kavramsallaştırma bakımından birbirini tutmadığı gibi birbirini destekler mahiyette olanların da az sayıda olduğu görülmektedir.

Oğuz Türklerinin boy teşkilâtındaki yapılanma gibi Türk devletlerinin yapılanmasında da sistematik bir düzen vardır. Türk devlet ve boy teşkilatı, Boz Ok-Üç Ok, iç Oğuz-dış Oğuz, sağ (kuzey)-sol (güney), doğu-batı, büyük-küçük olarak tespit edilen dikotomik düşünceler çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Bu ikili yapılarda yaşayan halklar ise ak-kara dikotomisine göre adlandırılmaktadırlar. Türk toplumlarında, ak budun (beyler)-kara budun (kullar vehalk) adlandırması gibi, Osmanlı Beyliği döneminde de buyuran sınıfı oluşturanların tümüne “ak kemik”, kırsal kesimde yaşayan hayvancılarla köylülere “kara kemik” sınıflaması yapılmıştır.

Türk toplumlarının sosyo-kültürel yapılarını açıklamakta bizlere sosyolojik perspektifler kazandıran bu dikotomik düşünceler, toplumdaki “orun/statü/mevki” ve “ülüş” sistemine göre oluşturulmuşlardır. Oğuz toplumunda doğu yeğdir batı, güney yeğdir kuzey, sağ yeğdir sol inancı, törenlerde beylerle uluların orunlarına göre yerleşmelerine ve oturmalarına neden olmuştur.

1 MARSHALL, Gordon, (1999). Sosyoloji Sözlüğü, (Çev. O. Akınhay, D. Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayını, s. 327.

2 BAUMAN, Zygmunt, (1998). Sosyolojik Düşünmek, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 200.

3 EROL, Nuran, (2000). “Temel Sosyolojik Dikotomiler”, Sosyoloji Dergisi, Sayı: 7, s. 137-138.

4 EROL, Nuran, (2000). “Temel Sosyolojik Dikotomiler”, Sosyoloji Dergisi, Sayı: 7, s. 137-140.

5 BULDUK, Üçler, (1997). “İdari ve Sosyal Açıdan Karakeçili Aşiretleri ve Yerleşmeleri”, A. Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 30, (Ayrı Basım), 37.

6 ÇAY, Abdulhaluk M., (1996). Her Yönüyle Kürt Dosyası, İstanbul: Turan Kültür Vakfı, s. 245.

7 KAFESOĞLU, İbrahim, (1994). Türk Milli Kültürü, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s. 260.

8 BANG, W. & ARAT, R. Rahmeti, (1970). Oğuz Kağan Destanı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi., s. 14.

9 DİVİTÇİOĞLU, Sencer, (2000). Oğuz'dan Selçuklu'ya, İstanbul: Yapı Kredi Yayını, s. 48.

10 DİVİTÇİOĞLU, Sencer, (2000). Oğuz'dan Selçuklu'ya, İstanbul: Yapı Kredi Yayını, s. 50.

11 BULDUK, Üçler, (1997). "İdari ve Sosyal Açıdan Karakeçili Aşiretleri ve Yerleşmeleri", A. Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 30, (Ayrı Basım), 37-52.

12 KAFESOĞLU, İbrahim, (1994). Türk Milli Kültürü, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s. 240.

13 DİVİTÇİOĞLU, Sencer, (2000). Oğuz'dan Selçuklu'ya, İstanbul: Yapı Kredi Yayını, s. 49.

14 SÜMER, Faruk, (1999). Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları.

İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, s. 224.

15 DİVİTÇİOĞLU, Sencer, (2000). Oğuz'dan Selçuklu'ya, İstanbul: Yapı Kredi Yayını, s. 48-49.

16 SÜMER, Faruk, (1999). Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları.

İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, s. 224.

17 DİVİTÇİOĞLU, Sencer, (2000). Oğuz'dan Selçuklu'ya, İstanbul: Yapı Kredi Yayını, s. 48-49.

18 KAFESOĞLU, İbrahim, (1994). Türk Milli Kültürü, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s. 259-260.

19 YALGIN, Ali Rıza, (1950). “Uludağ Türkmen Etnoğrafyası, I. ”, Türk Folklor Araştırmaları, Sayı: 8, Mart, 120-121.

20 KIRZIOĞLU, Fahrettin, (1987). “Eski Türkler’de ve Oğuz Türkmenlerde İkili-Dörtlü-Altılı-Onikili-Yirmidörtlü Düzen”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 26 (Nisan), s. 37.

21 SÜMER, Faruk, (1999). Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları.

İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, s. 227.

22 İNAN, Abdulkadir, (1968). “‘Orun’ ve ‘Ülüş’ Meselesi”, Makaleler ve İncelemeler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 241.

23 İNAN, Abdulkadir, (1968). “‘Orun’ ve ‘Ülüş’ Meselesi”, Makaleler ve İncelemeler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 247.

24 İNAN, Abdulkadir, (1968). “‘Orun’ ve ‘Ülüş’ Meselesi”, Makaleler ve İncelemeler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 254.

25 DİVİTÇİOĞLU, Sencer, (2000). Oğuz’dan Selçuklu’ya, İstanbul: Yapı Kredi Yayını, s. 122.

BANG, W. & ARAT, R. Rahmeti, (1970). Oğuz Kağan Destanı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

BAUMAN, Zygmunt, (1998). Sosyolojik Düşünmek, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

BULDUK, Üçler, (1997). “İdari ve Sosyal Açıdan Karakeçili Aşiretleri ve Yerleşmeleri”, A. Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı: 30, (Ayrı Basım), 37-52.

ÇAY, Abdulhaluk M., (1996). Her Yönüyle Kürt Dosyası, İstanbul: Turan Kültür Vakfı.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, (2000). Oğuz’dan Selçuklu’ya, İstanbul: Yapı Kredi Yayını.

EROL, Nuran, (2000). “Temel Sosyolojik Dikotomiler”, Sosyoloji Dergisi, Sayı: 7, s. 137-140.

İNAN, Abdulkadir, (1968). “‘Orun’ ve ‘Ülüş’ Meselesi”, Makaleler ve İncelemeler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 241-254.

KAFESOĞLU, İbrahim, (1994). Türk Milli Kültürü, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, (1987). “Eski Türkler’de ve Oğuz Türkmenlerde İkili-Dörtlü-Altılı-Onikili-Yirmidörtlü Düzen”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 26 (Nisan), 37-43.

MARSHALL, Gordon, (1999). Sosyoloji Sözlüğü, (Çev. O. Akınhay, D. Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayını.

POLOMA, Margaret, (1993), Çağdaş Sosyoloji Kuramları, Ankara: Gündoğan Yayınları.

SÜMER, Faruk, (1999). Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları.

İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.

YALGIN, Ali Rıza, (1950). “Uludağ Türkmen Etnoğrafyası, I. ”, Türk Folklor Araştırmaları, Sayı: 8, Mart, 120-121.

ONBİRİNCİ BÖLÜM:

KIRGIZLAR, KARLUKLAR, TÜRGİŞLER, TATARLAR VE DİĞER ORTA ASYA TÜRK BOYLARI

İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları / Prof. Dr. Ahmet Taşağıl [s.323-367]

Ahmet Yesevî Üniversitesi / Kazakistan

Boylar ve onların meydana getirdiği tarihi hadiseler, Türklerin İslamiyete girmeden önceki devrelerinde adeta bir ağacın köklerinden çıkarak gövdesini oluşturması sonra dallara ayrılmasına benzemektedir. Hun, Göktürk, Uygur gibi büyük devletleri arka planında olup onların alt yapısını şekillendiren boylar, tarihimizin eski devrinin bir başka cephesidir. Onları iyi analiz edip tarihlerini tam ortaya koymadan Orta Asya tarihinin özellikle eski devirlerini anlamak mümkün değildir. Böyle önemli bir konuda burada tarihin derinliklerinden X. asra kadar yaşamış olan Eski Türk boyları ele alınacaktır.

İslam öncesi devrede ilk gözümüze çarpan boy Baykal Gölü’nden geniş Kazakistan bozkırlarının batısına kadar geniş sahada yaşayan Ting-ling’ler idi. Bunun yanında Orta Asya’nın diğer alanlarında bulunan küçük boylar dikkat çekiyordu. Vusun’lar, Tanrı Dağları’nda yaşayan ve kaynaklarda oldukça fazla yer alan bir başka gruptur. M.S. III-IV asırlara

kadar bu durum devam ederken, bir kısım Türk kitleleri İtil (Volga) ırmağını geçip Orta Avrupa'ya doğru ilerlemiştir. Hun devletleri de tarih sahnesinden çekilince Orhun bölgesinde Juan-juan'ların, Batı Türkistan-Afganistan havalisinde Akhunların, Çin'de Tabgaçların kurduğu devletler ortaya çıktı.

Aynı devirlerde kuzeyde yani Kazakistan bozkırları ağırlıklı olmak üzere bütün Orta Asya'da Kao-ch'e boyları Ting-ling'lerin yerini almışlardı.

Onlar da yüzyıllarca varlıklarını devam ettirdiler. Ancak, hiç bir zaman bir araya gelerek kuvvetli bir devlet kuramadılar. VI. asırda Göktürkler tarih sahnesine çıkarken, Orta Asya'da yaşayan boyların genel adı Töles olarak beliriyordu. Yani Kao-ch'e'ların yerini Tölesler almıştı. Çok kalabalık oldukları kaynaklar tarafından açıkça bildirilen Tölesler, Göktürklerin bağımsızlıkları yolunda önemli bir basamak meydana getirmişler, daha sonra onlar bütün Orta Asya'yı kapladığında hepsi esas halk kitlesini meydana getirmişlerdi. 627 yılından sonraki tarihi olaylar onların Türk milletinin ana unsuru olduğunu göstermektedir. Bu arada kuzeyde Kırgız, Kurıkan gibi Töles grubuna girmeyen başka boylar da vardı.

Göktürklerin zamanla zayıflaması çok sayıda Töles boyunun işine yaradı. Ancak artık Töles adıyla anılmıyorlardı. Her boy kendi adıyla tarih sahnesinde yer almaya başlamıştı. 627 tarihi bu açıdan bir dönüm noktasıdır. Önce Tola-Kerulen havalisinde yaşayan boylar isyan ettiğinde liderlik Sir Tarduş boyunda idi. Bundan sonra dahi Töles adı çok küçük bir gruba şamil olarak yaşamaya başlamıştır.

Bundan sonra Göktürk yazıtlarına göre Ötüken'in doğusunda yaşayanlar Dokuz Oğuz, batısında yaşayanlar ise Tarduşlar idi. 627-647 arasında bağımsız kağanlıklarını kuran Sir Tarduşlar, yıkıldıktan sonra varlıklarını

boy halinde devam ettirmeyi başardılar. II. Göktürk Devleti döneminde bu devlete bağlanmak istemeyen boylarla kıyasıya mücadeleler olmuştur.

Dokuz Oğuzlar, Karluklar, Bayırkular, Türgişler, Kırgızlar isyanlarda ön plandadır. Nihayet 723 civarında bütün boylar Bilge Kağan tarafindan itaate alındı ve ülke huzura kavuştu. Onun 734'te ölümü üzerine tahta geçen idarecilerin başarısız idaresi devleti zayıflatınca, 742'den sonra Uygur, Karluk, Basmıl gibi boylar ön plana çıktılar ve hep beraber Göktürkleri yıktılar. Dokuz Oğuzlar, Uygur Kağanlığı'nın esas kitlesini meydana getirirken, Karluklar batıya doğru kaydılar. Issık Göl-Tanrı Dağları havalisine hatta Talas'a kadar uzandılar. Kırgızlar ise 840 yılında Uygurların devletini yıkınca önem kazandılarsa da 50-60 yıl sonra kendi esas bölgeleri olan Yenisey'e dönmek zorunda kaldılar. Ötüken bölgesi artık Kıtayların (Kitan-Liao) eline geçmişti.

Batı Göktürk ükesi de 630'lara doğru Kağan T'ung Yabgu'nun idaresine karşı boyları başkaldırmalarına sahne oldu. Adı geçen kağanın amcası tarafından öldürülmesinin ardından ülke tam karışıklığa sürüklendi. Başa geçen hiç bir kağan kontrolu sağlayamayınca Batı Göktürk ülkesindeki boylar kendi aralarında teşkilatlandılar. Teşkilatlanma on boy halinde oldu ve bu yüzden kaynaklarda On Ok şeklinde kaydedildiler. Bir grup İli ırmağı civarında yerini alırken, diğer bir grup Çu ırmağının kenarını seçmişti. Daha sonraları hanedan üyelerinin birbiri ardına başarısız olup gidip Çin'e teslim olmaları üzerine On Ok boylarından biri olan Türgişler temayüz ettiler. Geniş bir alana hakim oldular. İslam kuvvetleriyle Sir Derya boyunda şiddetli mücadelelere girerken doğudaki II. Göktürk Devleti'ne karşı bağımsızlıkları için direndilerse de başarılı olamadılar. 766'lı yıllarda İli havalisindeki yerlerini terk edip kuzeye ve batıya doğru kaydılar. Sir Derya havzası onların yeni yurdu idi. Derken Türgiş adı aniden kayboldu ve yerlerine aynı sahada Oğuzlar çıktı. Kışın Sir Derya civarında

kışlayan Oğuzlar, yazın Kuzey Kazakistan bozkırlarına göç ediyorlardı. X. asra doğru Oğuz yurdu Hazar Denizi'ne (Mangışlak) Cim-Emba nehirlerine ulaşıyordu. En doğu uçları ise Sayram (İsficab)'dan başlamaktaydı. Aslında Türgişlerden ve Karluklardan çok sayıda boy çıkmıştır. Bunların adını İslam kaynaklarından ve Türkçenin en eski sözlüğü Divan-u Lugat-it Türk'ten öğrenebiliyoruz

Ting-lingler

Mo-tun tarafindan Büyük Hun İmparatorluğu M.Ö. 209 (206) yılından sonra Orhun havalisi merkezli geliştirilmeye başlanıp etrafındakı farklı boy ve kavimleri teker teker hakimiyeti altına aldığında karşımıza Baykal Gölü'nün batısından Güney Sibirya'ya, Yenisey havzasına kadar uzanan sahada en eski Türk boylarından Ting-ling'ler çıkmaktadır. Onların batı grubu İrtiş ırmağı güney grubu ise Gobi çölünden Çin'e doğru yayıldı. Kuzey grubunu ise Baykal-Yenisey civarında yaşayanlar oluşturuyordu. Batı grubu önce Güney Kazakistan'a sonra Avrupa'ya, güney grubu Sarı ırmağın doğduğu yere doğru yayıldı. Her ne kadar onlar hakkındaki ilk bilgiler Mo-tun'la (M.Ö. 209-174) başlasa da onları bir evveliyatı olmalı, tarihin bilinmeyen devirlerinden gelmelilerdi. Fakat, kaynakların azlığı bize bu konuda fazla yorum yapma imkanı vermemektedir.

Tarihi kaynakların ifadesine göre Ting-ling'ler Hunların kuzeyinde bulunuyorlardı. Daha sonraları Maveraünnehrin kuzeyine kadar yayıldıkları anlaşılmaktadır.1 Neticede Ting-ling boylarının Baykal Gölü'nün batısından Yenisey nehrinin kaynakları, Güney Sibirya ve Batı Kazakistan bozkırlarına yayılmaları söz konusudur. Diğer taraftan arkeolojik araştırmaların sonucuna göre M.Ö. XII-VII. asırlar arasında varlığını sürdüren Karasu kültürünün Ting-ling'lerin atalarına ait olduğu söylenmektedir.2

Muhtemelen M.Ö. 206-201 yılları arasında Mo-tun'a bağlanan Ting-ling'lerin adına yaklaşık bir yüzyıl kaynaklarda rastlanmamaktadır. Bunun sebebi Hun İmparatorluğu içinde yer alarak herhangi bir isyan hareketinde bulunmamalarıdır.3 Dolayısıyla kaynaklarda adlarının zikredilmesine gerek görülmemiştir. M.Ö. 101 yılında Hun hükümdarının Baykal Gölü tarafina sürgüne gönderdiği Çin elçisi Su Wu, hükümdarın kardeşi ile birlikte Ting-ling'ler arasında yaşayarak, avcılıkta ustalaşmış, ok ve yay yapımını öğrenmiştir. Yine Hunlara sığınan Wei Lüe adlı devlet adamı ise Ting-ling'ler üzerinde on yıl idarecilik yapmış, ve M.Ö. 79 yılında ölmüştür.4

M.Ö. 72 yılında Çinliler Vusun'larla işbirliği yaparak Hunları ağır bozguna uğratınca, Ting-ling'ler tarih sahnesinde seslerini duyurmaya başladılar. Hunların zor durumda olmasından faydalanarak atlarını, koyunlarını ve sığırlarını yağmaladılar. Bundan sekiz yıl sonra aynı akını bir daha tekrarladılar. Hunlar onların hücumlarına karşı bır ordu gönderdilerse de Ting-ling'ler kuzeyin karlı ve buzlu dağları arasında çabuk kaybolduklarından yakalayamadılar. Bu hadiseler dolayısıyla M.Ö. 71-51 arasında Ting-ling'lerin bağımsız yaşadıkları söylenebilir.

Hun devlet meclisinde ağabeyi Hu-han-ye ile anlaşmazlığa düşen Chih-chi Shan-yü kendisine bağlı kuvvetlerle birlikte batıya doğru ilerlerken önce Kırgızları, sonra da Ting-ling'leri mağlubiyete uğrattı. Onları yenen Chih-chi'nin M.Ö. 36 yılında öldürülmesinden sonra bir süre bağımsız kaldılarsa da daha sonra doğudaki Hun hükümdarı Hu-han-ye'ye bağlandıkları düşünülmektedir. Bu arada M.S. 6-23 yıllarında ihtilal yapan Wang Mang, Çin İmparatoru olduktan sonra Hunlara karşı savaşmak üzere bazı boyları T'ai-ch'üan'de yerleştirdiğinde aralarında Ting-ling boyları da vardı. Neticede adı geçen Çinlinin onlara yiyecek ve yerleşecek yer vermemesi üzerine isyan ederek etrafı yağmalamışlar ve daha sonra kaçarak Hunlara bağlanmışlardı.5

V. yüzyıldan sonra kuzeyde yaşayan Türk boyları artık Töles adıyla anılıyordu. Yine bazı Kao-ch'e boylarının Juan-juan'lara saldırmaları dolayısıyla kaydedilen tarihi olaylarda adlarının Ting-ling olarak geçtiği görülmektedir.6 Zaten Tabgaç Devri'nde bazen Kao-ch'e Ting-ling tabirine rastlanmaktadır.7 Hunlar yıkıldıktan sonra bir kısım Ting-ling gidip Çin'in Kansu eyaletine yerleşmişti. Bunlar 447 yılına kadar çeşitli tarihi olaylara karışarak varlıklarını devam ettirdiler.

M.S. 350'li yıllarda Çin kaynakları Ting-ling'leri üç ayrı noktada göstermektedir. Biri Gobi çölünde, ikincisi Baykal Gölü'nün güneyinde diğeri Kazakistan bozkırlarında bulunmaktaydı.

Hunlar Orta Avrupa'ya doğru hareketlenince onlardan doğan boşluğu Ting-ling'lerin batı grubu doldurdu. Sir Derya'nın kuzey sahalarına yerleşen bu grup daha sonraları Doğu Avrupa'ya doğru ilerleyerek (M.S. 460) Ogurları oluşturacaktır.8

Gobi çölündeki grup Çinlilerle doğrudan temasa geçtiği gibi daha sonra Töles adını alacak ve yüzyıllarca Çin kaynaklarında bu adla anılacaktır.

Büyük Hun İmparatorluğu döneminde ayrıca Pamirlerin kuzeyinde yaşayan Hu-te, Baykal Gölü'nün batısında Kırgızların ataları Chien-k'un, Hunların kuzeyinde Hun-yü, güney batılarında Ch'ü-she, Tanrı Dağlarının batı kısmından İli ülkesine doğru uzanan sahada Hu-chie gibi boylar da yaşamakta idi.9

Ogurlar

Tarihi kaynakların ışığında Ting-ling'lerin batı grubundan çıktıkları anlaşılan Ogurlar, Doğu Avrupa'ya göç etmeden önce üç ayrı grup halinde yaşıyorlardı. Birinci kitle Sir Derya-Çu arasında, ikinci kitle Emba havzası yani Batı Kazakistan bozkırlarında, üçüncü kitle ise Yayık ırmağı civarında yaşıyordu. Büyük ihtimalle birinci grup On Ogurları, ikinci grup Otuz Ogurları, üçüncü grup ise Dokuz Ogurları meydana

getiriyordu. Ogurlar daha sonra Sarogur (Sarı-Ak Ogur), Bitte (Beş Ogur), Ultingur-Altziagir (Altı Ogur), Kutrigur-Kuturgur (Tukurgur-Dokuz Ogur), Ungur, Hunugur (On Ogur), Utirgur-Uturgur (Otuz Ogur) gibi boy birlikleri halinde görülmektedirler.10 Sabarlar tarafından 461-465 tarihlerinde Ural dağlarının doğusundan batısına itilmişlerdi.

Ogurlar meşhur oldukları avcılık ve kürkçülük yanında yaşadıkları sahanın gereği ziraatle de uğraşıyorlar, tarımın her türlüsünü yapıyorlardı.

Karadenizin kuzeyine geldikten sonra devletleri parçalanıp yıkılan Avrupa Hunlarının bakiyelerini idare eden İrnek idaresine katılan Ogurlar bundan sonra Bulgar adıyla anılmaya başlanmıştır. Yeni geldikleri sahada da üç ayrı grup halinde yaşamaya başladılar. Kafkasların kuzeyinde Azak denizinin doğusunda On-Ogurlar, Don-Volga arasında yani daha kuzeyde Otuz Ogurlar, batıda Dnyeper'e doğru Dokuz Ogurlar bulunuyordu. Daha sonraki devirlerde doğudaki grup önce Sabarların daha sonra Göktürklerin hakimiyetine girdi. Batıdaki grup ise Avarlara bağlandı. Doğudaki grup 630'lara doğru kısa ömürlü Büyük Bulgarya (Magna Bulgarya) adı verilen devleti kurdu.11

Sabarlar

Sabarlar hakkında kaynaklarda oldukça az bilgi vardır. Bizans kaynaklarında Sabar, Sabeir, Saber, Ermeni Süryani ve İslam kaynaklarında Sabir, Sebir gibi isimlerle anılmışlardır. Tarih sahnesine ilk çıktıkları yıl kesin bilinmemekle birlikte, onlara ait ilk haberin 461-465 yılları dolayısıyla olması sebebiyle bu tarihin kabul edilmesi gerekmektedir. İli ırmağı ile Tanrı Dağları havalisinde yaşayan Sabarlar, Juan-juan'ların baskısı sonucu kuzeybatı Kazakistan'a gelerek Tobol ve İşim ırmakları dolaylarına yerleştiler ve burada yaşayan Ogurları batıya ittiler. Aynı Sabarlar, bu sefer Avarların sıkıştırması yüzünden 506 yılını takiben Avrupa'ya yöneldiler. Nihayet 558 tarihinde Kafkasya çevresini ele

geçirdiler. Sasani ve Bizans ile ilişkiler kuran Sabarların özellikle Kuban ırmağı civarında yoğunlaştıkları anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Sasanilerle işbirliği yaparak Ermeniyye bölgesine ilerledikleri, hatta Anadolu'ya girip Kayseri, Konya ve Ankara dolaylarına kadar akınlar yaptıkları bilinmektedir. Bu esnada Balak (Belek) adlı hükümdara sahiptiler ve onun 520'de ölümünden sonra eşi Boarık (Bu[arık) tarafından idare edildilerse de 557'de Avarlardan ağır bir darbe yediler. Arkasından Göktürklere bağlandılar.

Aynı bölgede VII. asrın ortalarından itibaren ortaya çıkan Hazar kağanlığının temelini oluşturdular. Özellikle Semender ve Belencer kabileleri bunda büyük rol oynamıştır.

Her ne kadar tarihi kaynaklarda varlıklarını kısa ve az bir şekilde gösterseler de Sabarların kültürel alanda önemli etkileri olmuştur. Özellikle XIX. yüzyıl sonlarında Batı Sibirya'daki Vogul, Ostiyak ve İrtiş Tatarları üzerinde yapılan incelemelerde Sabarların yerli halkı kalıcı bir şekilde etkiledikleri ortaya çıkmıştır. Tobolsk dolaylarında Ob, Tura ve İrtiş boylarında çok sayıda sabar, saber, soper, savri, sabrei, sibir gibi kale ve yer adları tesbit edilmiştir. Ayrıca Ay Sabar ve Gün Sabar gibi kullanılan şahıs isimlerinde Sabar adı yaşamaktadır. Diğer taraftan Tobolsk halkı o bölgenin eski halkını sybyr-syvyr diye anmakta, ayrıca mitolojilerinde geniş yer vermektedir. Rusların XVI. asırda kurulan İsker (Sibir) şehrini aldıktan sonra bu bölgeye verdikler Sibirya adı gittikçe daha geniş alanlara yayılarak günümüze kadar gelmiştir.12

Vusunlar

Vusun'lar, Büyük Hun İmparatorluğu döneminde varlığını sürdüren en önemli boylardan biridir. Yerleştikleri Tanrı Dağları havalisinde onların tarihi de asırlarca devam etmiş, Hunların siyasi tarihi ile iç içe gelişmiştir. 6-7 asır sonra Göktürklerin ortaya çıkışında olduğu gibi Vusun'ların da

menşeyi efsanelerle karışık anlatılmıştır. Kısaca bir göz atarsak Hunlar ya da Yüeçi'ler Vusun'ların ülkesine hücum etmişler ve meşhur hükümdarları K'un-mo'nun babasını öldürmüşlerdi. Ancak, K'un-mo'nun yaşı küçük olduğu için öldürmeye kıyamamışlar, otların içine atmışlardı. Sonra kara bir kuş gelip çocuğun üzerinde uçarak ona et verirken, dişi bir kurt onu emzirmişti. Bu olayları uzaktan izleyen Hun hükümdarı hayran kalıp çocuğun kutsandığını düşünerek otlar arasından aldırıp, büyüttü ve ordusunda kumandan yaptı. Akabinde Hun ordusunda büyük başarılar kazanması üzerine, eski halkı ve ülkesi kendisine idare edilmek için geri verildi.

Böylece Vusun'ların başına geçen K'un-mo eski halkını toparlayıp geliştirdi. Neticede bir kaç on bin kişilik okçu askerine sahip oldu. Söz konusu Hun hükümdarı ölünce bağımsızlığını ilan etti. Üzerine gönderilen orduları yenince Hunlar tarafından, Tanrının onu koruduğu düşünülmeye başlandı. Aslında Vusun'lar Ch'i-lien ile Tun-huang arasında Yüeçi'lerle birlikte otururlarken, onlar tarafından mağlup edildikten sonra Hunlara sığınmışlardı. İşte adı geçen K'un-mo, o sırada yeni doğmuştu ve Pu-chiou Yabgu adlı birisi kollarına alarak onu kaçırdı. Sonrası yine efsanelerle karışık anlatılmaktadır. Dolayısıyla Vusun'ları yenenlerin Hunlar değil Yüeçi'ler olduğu kanaatine varmak da mümkündür. Bundan sonra güçlenen K'un-mo, Hun hükümdarının izniyle Yüeçi'lere hücum ederek onları yendi ve Toharistan'a göç etmek zorunda bıraktı.13 Onların boşalttığı alanlara Vusun'lar oturdu. Arkasından Hun sarayında yapılan kurultaylara artık katılmayan Vusun hükümdarı daha da büyüyerek komşularını itaat altına almıştı. Doğularında Hunlar, kuzeybatılarında K'ang-chü krallığı, batılarında Fergana, güneylerinde ise surlarla çevrili Doğu Türkistan'ın eski şehir devletleri ile komşu oldular.14 Genel olarak ülkelerinin İli ırmağı-Tanrı Dağları havalisi olduğu söylenebilir.

Hun hükümdarı Lao-shang (M.Ö. 174-161), K'un-mo'ya yardım ederek Yüeçi'lere bir darbe daha vurmayı başardı. Bundan sonra Doğu Türkistan'daki Narın ırmağının yukarı tarafında Ch'i-ku adlı kale onların başkenti oldu. Nihayet M.Ö. 161'de Hun hükümdarı Lao-shang Shan-yü ölünce Vusun'lar gerçek anlamda bağımsızlıklarını kazanmaya başladılar. Bu arada batıya göç eden Yüeçi'lerin ve Sai'ların bazı kalıntılarının Vusun'ların arasında kaldığı bildirilmiştir.[15]

M.Ö. 121 yılı dolaylarında Çinli elçi Chang Ch'ien, imparatoruna sunduğu raporda Hunların zor durumda bırakılması için Vusun'lara bir Çin prensesinin gönderilerek ittifak yapılmasını tavsiye etti. Bunu kabul eden imparator, Chang Ch'ien'i üç yüz adam, her birine iki at sığır ve koyunlardan on binlerce, bir milyondan fazla altın, kağıt, kumaş ve başka eşyalarla Vusun'lara göndererek, Hunlara saldırmaya ikna etti. Ancak, bu sırada Vusun ülkesinde karışıklık çıktığı için Hunlara karşı harekat yapılamadı. K'un-mo ihtiyarladığından dolayı oğulları arasındaki taht mücadelesi ülkeyi sarstı.

Yine bu arada adı geçen Çinli elçi ile Çin'e giden Vusun elçileri, bu ülkenin zenginliğine hayran kalmışlar, döndüklerinde hükümdarlarına anlatarak Çin'deki Han hanedanına daha çok önem verilmesini sağlamışlardı.[16] Hunlar, Vusun'ların Çinle ilişki kurduklarını duyunca kızdılar. Bu yüzden çok korkan Vusun'lar, Çin'deki Han hanedanına ardı ardına elçiler göndererek yardım istediler. Onların teklifi Fergana bölgesinde yetişen meşhur kan terleyen atlardan elde etmeyi hesaplayan Çinliler tarafından kabul edildi.[17]

Çin'e Batı Türkistan'ın kapılarını açan meşhur elçi Chang Ch'ien M.Ö. 115 yılında tekrar Vusun'ları Hunlara karşı savaşa ikna etmek istedi ise de başarılı olamadı. Ancak, Vusun-Han ilişkileri daha da gelişti. Ülkeye Çin elçileri gelmeye devam ediyordu. Hunlar da eski güçlerinde

olmadıklarından Vusun'lara fazla baskı yapamadılar. Bir prenseslerini gönderip Vusun hükümdarı ile evlendirdiler. Vusun'lar bu prensesi doğu kanat prensesi tayin ederek batı prensesi tayin edilen Çinli hatundan üstün tuttuklarını gösterdiler. Fakat daha sonraları sürekli gönderdikleri hediyelerle Vusun'lar üzerinde etkili olunca Çinli prensese saray yaptılar. Çin kültürü Vusun'lar arasında yayılmaya başladı. Çinliler devamında bir başka prenses dahi yollamışlardı. Neticede gelişen Çin-Vusun ittifakına karşı Hunlar M.Ö. 74 yılında Vusun'lara bir taarruzda bulundu. Yenilen Vusun'lar yardım istediklerinde, Çinliler iki yüz bin kişilik orduyu göndermişlerdi. Neticede Hunlar çok ağır bir bozguna uğradılar. M.Ö. 64 yılında Hunlar, Vusun'lar üzerine yeni bir ordu çıkardıklarında yine Han hanedanından yardım talebinde bulundular. Bu arada taht mücadelesi başladı. Arkasından batı yönüne doğru ilerleyen Chih-chi önce Vusun'larla müttefik olmak istemiş, ancak onların bunu reddedip Çin'den yardım talepleri üzerine, Semerkand krallığı ile birlikte onların üzerine yürüyüp mağlup etmişti. Issık Göl'ün kenarındaki merkezleri Ch'ih-ku (Kızıl Kale)'ye kadar gitti. Halklarının bir kısmını öldürdüğü gibi hayvanlarını ele geçirdi. M.Ö. 44'te Chih-chi, Vusun'lara bir darbe daha indirim, onların müttefiki Çinliler hiç bir şey yapamamıştı.

Böylece zayıflayan Vusun'lar bir daha asla eski günlerine dönemediler. M.S. 177 yılına kadar az da olsa Çinlilerle ilişkileri dolayısıyla kaynaklarda zikredilirler. Tabgaç Dönemi'nde Juan-juan'larınn akınlarına maruz kalan Vusun'lara onların imparatoru Tun Wan elçi göndermişti. Bundan sonra sayıları iyice azalan Vusun'lar hakkında kayıtlar kaybolmaktadır. Sadece 938 yılında Liao hanedanının imparatoru Tai-tsu'ya elçi yolladıkları kaydı vardır.18

Vusun'ların esas işi hayvancılık ve avcılık olup tarımla uğraşmazlardı. Özellikle at yetiştiriciliği gelişmişti. İnsan başına dört-beş bin yılkı düşerdi.

Keçeden mamül evlerde oturup, et ve süt ile beslenirlerdi.19 Her ne kadar Çin kaynakları bu bilgileri verse de onların yaşadığı Yedisu, Çu, Talas ırmakları etrafında yapılan arkeolojik kazılarda tarımla uğraştıkları, yerleşim yerleri kurdukları açığa çıkmıştır. Sulama kanallarının bulunması ve sulu ziraat yapıldığının ortaya çıkması enteresandır.20 Yine Çin kaynağı Wei Shu'da kültürleri ilginç bir şekilde kaydedilmiştir. Buna göre başkentleri Ch'ih-ku kalesidir. Toprakları otlu ve düzlüktür, çok yağmur ve kar yağar, dağlarında çok çam ağacı vardır. Yeşil göz ve kırmızı saçları vardır. Al renkte bir çeşit şarapları olup yağa benzer ve kemiklere güzel koku verirdi.21 Yine Çin'in Chao-su eyaletinde bulunan bir Vusun mezarının yanında demir saban ve ağaç tabutun dışındaki metal izler onların demir madenini iyi kullandıklarını göstermektedir.22

Kao-ch'elar (Kanglılar)

Orta Asya'da Ting-ling'lerin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra onların yerini Kao-ch'e boyları alarak yaklaşık iki asırdan fazla varlıklarını sürdürdüler. Dağınık vaziyette doğuda Moğol asıllı Juan-juan'ların güney doğularında Tabgaçların güney ve güney batılarında Akhunların arasında varlıklarını sürdürdüler. Hiç bir zaman bir araya gelip devlet kuramadılarsa da bazen bazı boylar kuvvetlenerek ön plana çıktılar ve önemli roller oynadılar. VI. asrın ortalarında yerlerini Töles adına bırakarak tarih sahnesinden çekildiler. Daha doğrusu tarihi gelişim sürecinde Kao-ch'e adı Töles'e dönüştü.

Kao-ch'e adının anlamı Yüksek Arabalılar demektir. Bunun da bilindiği gibi Türkçe karşılığı kağnılı yani eski söylenişiyle Kanglı (Kanklı) olup tarihte ve günümüzde yaygın şekliyle kullanımı vardır. Eğer Kao-ch'e sözünün anlamından hareket edersek XI. asırda Aral Gölü'nün kuzeyinde ortaya çıkan Kanglı (Kanklı) boyunun söz konusu Kao-ch'e'ların devamı ya da başka bir ifade ile onların kalıntısı olduğu sonucuna varmak mümküm

olabilir. Öyleyse Çinliler Kanglı (kanklı) kelimesini Kao-ch'e yüksek arabalılar diye tercüme ederek, onlara bu ismi vermişlerdi. Genelde olduğu gibi Türkçe isimleri kendi sesleriyle transkripte etmemişlerdi.

Kanglılar (Kao-ch'e'lar) her ne kadar büyük bir devlet kuramasalar da yine de Çin kaynaklarında önemli yer tutmuşlardır. Menşeyleri Hunların ataları döneminde geçen en eski kabile gruplarından Kızıl Ti' (Ch'ih Ti) lere dayandırılmaktadır. Aslında onların köklerinin çok eskilere dayandırılması ilginçtir. Çünkü herhangi büyük bir siyasi kuruluş meydana getirememişlerdi. Diğer yandan Hunlarla aynı dili konuştukları bildirilmiştir. Yine bazı kaynakların bildirdiğine göre onların atası Hun hükümdarının yeğeni idi.23

Büyük Hun İmparatorluğu'nun parçalanıp yıkılmasından sonra III. asrın başında Moğolistan coğrafyasında ortaya çıkan Hsien-pi devletine Kao-ch'e (Kanglılar) da bağlanmak zorunda kaldılar. Daha sonra kurulan Juan-juan Devleti V. asrın ilk yıllarında Kao-ch'e'ların doğu bölgesini ele geçirdi. Onlara mağlup olan Pei-hu-li, Çin'deki Tabgaç (T'o-pa) Devleti'ne kaçarak kendisini kurtarabildi.

Aslında Tabgaçlar 389 yılında onları ağır bir bozguna uğratmıştı. Bu esnada onların kabile sayısı otuz yedi idi. Juan-juan'ların baskınından sonra doğudaki Kao-ch'e siyasi birliği dağıldı. Bu yüzden Tabgaç hükümdarı Juan-juan'lara biri 429'da olmak üzere üç önemli sefer tertip etmiş, onları yenmişti. Neticede Juan-juan'lar zayıflayınca Kao-ch'e boylarının bir kısmı Tabgaçlara tâbi olurken Kuzey Moğolistan'daki Fu-fu-lo kabilesi ile birlikte bazı kabileler batıya doğru harekete geçti. 481'de Tanrı Dağları'nın güneydoğu etekleri ve Turfan'a geldiler. Bundan sonra kuvvetlenen Fu-fu-lo kabilesi A-fu-chih-lo idaresinde 485-486 yıllarında Tanrı-Altay dağları arası Tarbagatay-Cungarya havalisinde bir devlet kurmayı başardı. Fakat, Akhunlar bu devleti yıktılar.

Böyle ana hatlarıyla açıkladığımız Kao-ch'e tarihiyle ilgili dağınık bilgileri biraz açarsak şu bilgiler gözümüze çarpmaktadır. Yukarıda da söylediğimiz gibi Kao-ch'e'lar çok sayıda boydan müteşekkil idiler. Ancak bazı boy adları ön plana çıkıyordu. Temayüz eden öemli boy adları Ti, Yüan-ho, Hu-lü, Chie-pi, Hu-ku, İ-ch'i-chih idi. Kao-ch'e boylarının toplandığı ağırlıklı bölge Turfan olup burada kuvvetlendikleri için Tabgaç hükümdarı T'ai-wu onlar üzerine sefere çıkmak zorunda kalmıştır. Aralarında kuvvetli bir birlik olmadığı için Kao-ch'e'lar yenildiler. Çin'e bağlananların kolayca avlanabilmeri için bir av sahası tahsis edilmişti.24

Ön plana çıkan kabileler arasında Hu-lü kabilesi de vardı. Reisleri Pei-hu-li, Juan-juan'ların Tabgaçlar tarafından mağlup edilmesi üzerine devreye girdi ve Juan-juan memleketine girip kolay zaferler elde etti. Ancak çabuk rehavete kapılmışlardı. Yendikleri Juan-juan'ların kızlarını kadınlarını alarak uykuya daldılar. Juan-juan reisi She-lun dağılan askerlerini toplayıp sabah ani bir hucumla baskın yaptığında Hu-lü boyunun sadece onda ikisi üçü kurtulabilmişti. Bunun üzerine reisleri Pei-ho-li de gidip Tabgaçların hizmetine girdi. Çinde çok meşhur olan bu şahıs dürüst karakterli olduğu gibi savaş atlarına bindiğinde özellikle heybetiyle bütün insanlardan farklı görüntü çizdiği vurgulanmıştır.

Bundan sonra Yüan Ho adlı kabile ön plana çıkmaktadır. Adı geçen boyun Uygurların V. asırdaki ataları olduğu iddia edilmiştir.25 413 yılında Ch'ih-lo-hou adlı bir Kao-ch'e beyi Juan-juan'lara sığınmış, hatta onların hükümdarına rehberlik ederek kendi halkı Kao-ch'e'lara saldırtmıştır. Kendi halkına bu ihanetine rağmen Ch'ih-lo-hou, Juan-juan'lar tarafından desteklenmeyip öldürülmüştür.

424'lü yıllarda Tabgaç-Juan-juan savaşları hızla devam ediyordu. Neticede Tabgaçlar galip geldi ve ülkelerine geri dönerken Kao-ch'e boylarını teslim aldı. Çin tabiyetine giren Kao-ch'e'ların yüzbinlercesi Gobi

çölünün güneyine yerleştirildi. Ekin ekmeyi yani tarımla uğraşmayı öğrendikleri gibi hayvanlarının sayısı çok artmıştı. Bundan sonra Juan-juan'larla meydana gelen savaşlarında (430'lu yıllar) Tabgaçlar, bu Kao-ch'e'ları kullanmışlardır. Ancak, onların daha da ileri giderek güney yönündeki seferlerine katılmak istediklerinde kabul etmeyen Kao-ch'e'lar kendi içlerinde Yüan-ho ailesinden Shu-che'yı reis seçerek kuzeye çekildiler. Ancak başarısız olup Çin'e geri döndüler.

471'den sonra Fu-fu-lo kabilesi yükselmeye başladı. Önce Juan-juan'lara vassal olan bu boy ikiye bölünerek halklarını idare ediyorlardı. A-fu-chih-lo ve onun amcasının oğlu Ch'iung-ch'i'nin önderliklerinde yüz bin kişi Tabgaçlara sığındılar. Kendilerine saldıran Juan-juan'ları yendiler. Akabinde 487'den sonra A-fu-chih-lo kendine bağlı olanlarla birlikte batıya giderek bağımsızlığını ilan etti. Artık Kao-ch'e'ların bu grubu ekonomik açıdan kalkınmaya da başlamıştı. Bunda ipek yolu üzerinde hakim olmanın ve Turfan civarında ekinciliğe başlamanın rolü vardır. Hatta daha da ileri giderek Tabgaçlarla birlikte Juan-juan'lara saldırma teklifinde bulundular. Ancak, onların kuvvetlenmeleri Batı Türkistan'daki Akhunların menfaatine dokunmuştu. Bu sebepten onlar Kao-ch'e'ların güney kanadının idarecisi Ch'iung-chi'ye hücum edip öldürdüler. Oğlu esir düştüğü gibi dağılan boyların bir kısmı da Juan-juan'lara sığındı (491-500).

Kuzeydeki A-fu-chih-lo idaresi ise kendi içinde karıştı. İsyanların birinde öldürülüp yerine başka biri geçirildi. Fakat, yine de Kao-ch'e ülkesinde huzur sağlanamayınca, bu sefer yerine A-fu-chih-lo'nun oğlu Mi-wu-t'u reis seçildi. Bu hükümdar Juan-juan'ları yenmeyi başardı. 516 yılına gelindiğinde Juan-juan'lar Mi-wu-t'u'nun ordusunu yenerek, kendisini feci bir şekilde öldürdüler. Onun ölümü üzerine Kao-ch'e'ların hepsi kaçarak Akhunlara sığındılar. Mi-wu-t'u'nun küçük kardeşi İ-fu yeniden hükümdar oldu. İ-fu, düşmanları Juan-juan'ları yeniden bozguna uğrattı ve 552'de

Çin'e elçi gönderdi. Ancak Juan-juan'larla yapılan ikinci savaşı kaybeden İ-fu, geri döndüğünde kendi küçük kardeşi Yüe-chü tarafından öldürülmüştür. Fakat oğlu intikamını alarak başa geçti. 536 yılında Juan-juan'lar onları tekrar yenerek tamamen ortadan kaldırdılar. Bu tarih Kao-ch'e adının tarih sahnesinde göründüğü son yıldır. Yukarıda da söylediğimiz gibi artık onlar Töles adıyla anılacaklardır.26

Çin kaynaklarında Kao-ch'e'lar hakkında enteresan kayıtlar tutulmuştur. Belirli bir hükümdarlarının olmadığı vurgulandıktan sonra at ve koyun, sığır gibi hayvanların vergi veya düğün hediyesi olarak verildiği, ölülerin silahları ile mezara konulduğu, düğünlerinde çiğ et yenilip, kısrak sütü içildiği, arabalarının tekerleklerinin büyük olduğu, çadırlarda oturup at besiciliğiyle uğraştıkları, kurttan türeme gibi mitolojiye sahip bulundukları anlatılmıştır. Bu arada 429'dan sonra bir çok Kao-ch'e boyunun göçebeliği terkedip ziraate geçtiği, 450 yılındaki büyük törende beş büyük boylarının göğe kurban sundukları kaydı geçilmiştir.27

Töles Boyları

627 yılına kadar Baykal Gölü'nün doğusundan Karadeniz'in kuzeyine kadar ulaşan geniş sahada yaşayan diğer Türk boylarının genel adı Töles olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Orta Asya'da çok geniş bir coğrafyaya dağılmış vaziyette yaşayan Tölesler, Çin'in diğer komşularına göre en fazla boy sayısına sahip idiler. Töleslerin IV. ve V. yüzyıllarda yaşayan boyların genel ismi olan Kao-ch'e'larla aynı oldukları bilinmektedir.28

Orta Asya Türk tarihi hakkında bilgi veren Çin kaynakları, öncelikle çok fazla münasebet tesis ettikleri büyük devletlerden veya devlet haline gelememiş olmasına rağmen belirli bir siyasi güce sahip olan topluluklardan bahsetmektedir. Bunun yanında daima mümkün olduğu kadar, o zamanki

büyük güce bağlı küçük kavimlere hasredilmiş epey teferruatlı bilgiler de bulunmaktadır.

Çin kaynakları dikkatlice incelendiğinde Büyük Hun İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren I. Göktürk Devleti yıkılana (630) kadar bilinen kesin tarihi devrede Orta Asya'da hakim olan devletin yanında ona bağlı boyların da kendilerine ait bölümleri olduğu görülmektedir. Ancak önemli olan husus yıllıklarda devlete bağlı olan boyların önce genel bir ad altında toplanması sonra buna dahil küçük boyların isimlerinin verilmiş olmasıdır. Diğer önemli bir nokta da söz konusu bu boyların, daha çok devletin batı tarafında belirli coğrafi bölgelere ayrılarak yaşamış bulunmalarıdır.

630 yılında Doğu ve Batı Göktürklerinin Çin hakimiyetine girmeleriyle beraber bu boyların durumu çok değişik bir manzara arz etmeye başlayacaktır. Özellikle 627 yılında başlayan ve Çin kaynaklarının Töles diye adlandırdığı Türk boylarının isyanına kadar olan dönem burada değerlendirilecektir.29

Töles boyları önemli bir şekilde ilk defa kaynaklarda Juan-juan'lara saldıracak iken Göktürklerin, onları yenerek 50 bin ailesini kendilerine bağlamaları dolayısıyla geçmektedirler. Töles'lerin katılmasıyla sayılarının artması üzerine kendilerini Juan-juan'larla aynı seviyede görmeye başlamışlardı. Bunun neticesinde Juan-juan'lara evlilik teklifinde bulundular. Teklifin reddedilmesi ve kendilerine hakaret edilmesi neticesinde onlara hücum edip, büyük bir bozguna uğratarak, bu Moğol devletini ortadan kaldırmışladır.30 552 yılında meydana gelen bu hadiseden sonra Göktürkler bağımsızlıklarını ilan edip devletlerinin kurmuşlardı. Görüldüğü gibi Töleslerin, Göktürklerin devletinin kurulmasıyla çok sıkı bir münasebeti vardır.31

Henüz devletin kuruluş safhasında bile önemli rol oynayan Göktürklerin yaklaşık iki yüz yıl süren tarihleri boyunca, Töles boylarının faaliyetleri çok

sık ve farklı durumlarda ortaya çıkacaktır. Göktürk tarihi boyunca Töles adıyla zikredilen bu Türk boyları hakkında Orhun Abideleri32 ve Çin kaynaklarında epey bilgi vardır. Aslında I. Göktürk Devleti döneminde Töles boyları hakkında verilen malumatın, ikincisine devreye (630-744) göre daha az olduğunu belirtmek gerekmektedir. Kaynaklar içerisinde Suei Shu, Pei Shih ve Chiou T'ang Shu'da33 müstakil Töles bölümleri vardır.

Kaynak metinlerinde de görüldüğü üzere Töles (T'ie-lo) diye adlandırılan Türk boyları grubu, Hunların neslinden geliyordu. Aslında Hunların neslinden geliyordu ifadesi çok geniş açıklamaya muhtaçtır. Çünkü, Çin'in kuzeyinde büyük bir imparatorluk kuran Hunlar, bünyelerinde Orta Asya'daki hemen bütün kavimleri toplamıştır. Bu daha sonra Çinlilerin hafızasında derin yer edinmelerine sebep olmuş ve yüzyıllar sonra dahi kurulan devletleri ve boyları Hunlara bağlamışlardır.

Tölesler kendi bölümlerinde de belirtildiği gibi, Göktürklere benzer şekilde yaşıyorlardı. Belirli bir yerde ikamet etmediklerinin yanında, dağları vadileri takip ederek yaşadıkları bildirilmiştir. Diğer taraftan bu serbest hayat tarzları neticesinde ağır ve vahşi hayat şartlarına karşı dayanıklı oldukları vurgulanmıştır. Yine Orta Asya'da yaşamış bütün Türk topluluklarının ortak özelliği olan atın üstünde ok atmada usta olduklarının söylenmesi dikkat çekici bir noktadır.

Çok kısa açıklanmış olmasına rağmen Çin'in batı sınırlarına yakın yerlerde, yani Turfan civarında yaşayan Töles gruplarının bitki yetiştirme, tarım yapma gibi işlerle uğraşmaları da Türklerin İslâmiyeti kabullerinden önce Orta Asya'da tarım yaptıklarını, bitki yetiştirdiklerini göstermesi açısından hayli enteresandır. Tarımla ve bahçecilikle uğraşmaları sonucu daha çok sığır yetiştiriyorlardı, dolayısıyla ata ihtiyaçları azdı.

Tölesler'in Göktürk tarihi içinde oynadığı rol henüz kuruluşunda bildirilmişti. Daha sonra Göktürk Devleti hızla yükselip Orta Asya'yı tamamen hakimiyeti altına aldığında yine kaynağın ifadesine göre topluca doğu ve batı kısımlarına bölünerek bağlandılar. Bu Töles kitlelerin doğudan batıya bütün Göktürk Devleti içinde yerlerini almış olduklarını göstermektedir.

Bunu Göktürk Devleti'nin kuruluşunda tamamen devletin içinde yer almalarına ve en önemli unsurlarından biri olmalarına bağlıyoruz. Bumın Kağan'ın Tölesleri 551 yılından önce mağlup edip devlete bağlayışından 600'lü yılların başlangıcına kadar Çin kaynaklarının Tölesler hakkında herhangi bir malumat verdiğine rastlamıyoruz.

603 yılında Batı Göktürklerinin kağanı Tardu'nun yenilgiye uğratılması sonucunda Töles boylarının dağılması kaydı, bunların çoğunun özellikle Altayların batısında Tanrı Dağları havalisinde yaşayanların Batı Göktürklerine bağlı olduğu fikrini ortaya çıkarmaktadır. Zaten bu tarihten sonra Töles boylarının tarihleri büyük çoklukla Batı Göktürkleri içinde gelişecektir. Ancak, Sir Tarduş, Bayırku ve benzeri boyların bunlara dahil olmadığı anlaşılmaktadır. Doğuda kalanların hepsinin 627 ve takip eden yıllarda birer müstakil siyasi güç olarak ortaya çıktıkları, Chiou T'ang Shu'daki Töles bölümünden anlaşılmaktadır.34 Söz konusu boylar aşağıda ayrı başlıklar altında incelenecek olduğundan burada sadece coğrafi dağılımlarına yer veriyoruz. Bir başka dikkat çekici husus bazı Töles boylarının ise çok küçük hatta urug35 seviyesinde olduğunun görülmesidir.

Töles boylarının coğrafi dağılımına gelince: Genel olarak baktığımızda beş ayrı bölgeye ayrıldıkları anlaşılmaktadır.36 Dolayısıyla beş farklı bölgede mütalaa etmek gerekmektedir.

Birinci bölge olarak Tola Irmağı'nın kuzeyine işaret edilmekte ve burada P'u-ku (Bugut)37 T'ung-lo (Tongra), Wei-ho,38 Bayırku (Pa-ye-

ku),[39] Fu-lo boylarının bulunduğu bildirilmektedir. Bu beş boy bir erkinde[40] birleşmişlerdi. 648'i takiben her biri güçlenmeye başlayacaklar ve her biri müstakil erkinliklere sahip olacaklardı. Diğer taraftan bu bölge Meng-ch'en, T'u-jo-ho, Ssu-chie (İzgil)[41], Hun, Hu-hsie gibi küçük kabileler (urug) de bu bölgede yaşıyorlardı ve toplam yirmi bin yetişmiş askere sahiptiler.

Metinde ikinci bölge olarak Hami (İ-wu)'nin batısı, Karaşar (Yen-ch'i)'ın kuzeyi, Pai-shan (Ak dağ)'ın etekleri[42] gösterilmektedir. Burada Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-p'o, Na-ho, Wu-kuan, Ye-shih, Yü-hi-huan ve diğer küçük kabileler oturuyorlardı ve yirmi iyi yetişmiş askere sahiptiler. Bunların 603 yılına kadar Batı Göktürklerine bağlı olduklarını tahmin ediyoruz. Tarımla ve ağaç yetiştirmekle uğraşan Töles boylarının bunlar olması da kuvvetle muhtemeldir. Coğrafi dağılımlarına bakıldığında bu grubun Çin'in batı sınırlarına en yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Üçüncü bölge biraz daha kuzeyde Altay Dağları'nın güney batısında idi. Sir Tarduş (Hsie-yen-t'uo), Shih-p'an, Ta-ch'i ve diğerlerinin on binden fazla askerleri vardı.

Dördüncü bölge olarak Semerkand'ın kuzeyi Sır Derya (A-te Suyu-Arıs ırmağı)'nın yanında, Ho-shih, Ho-chie, Po-hu, Pi-kan, Chü-hai, Ho-pi-hsi, Ho-ts'o-su, Pa-ye-wei ve Ho-ta gibi kabileler yaşıyordu. Bunlarında otuz bin asker çıkarabilecek güçleri vardı.

Beşinci grup Töles boyları kitlesi, Hazar Denizi (Te-i Hai)'nin doğusunda yaşıyordu. San-suo-yen, Mie-ts'u, Lung-hu gibi kabileler bulunuyor ise de bunların hepsini Töles olarak saymanın doğru olmadığı kanaatindeyiz. Aynı devrelerde Karadeniz'in ve Hazar Denizi'nin kuzeyinde Türklerin batı gruplarına dahil Ogur boyları yaşıyordu.[43]

Altıncı grup Töles boyları, Bizans (Fu-lin)'ın doğusunda En-chü, A-lan, Pei-ju, Chiou-li, Fu-wen-hun ve diğerleri bulunmaktaydı. Bunların sayısı

yirmi bine yakındır. Hepsinin Türk olduğu söylenememekle birlikte (mesela İran asıllı Alanlar gibi) büyük çoğunluğunun Türk olduğu ifade edilebilir. Çünkü Orhun Abidelerinde belirtildiği üzere Fu-lin (Aparum-Apa rum)[44], Bizans'ın adıdır. Aynı tarihlerde Bizans'ın doğusunda Sabar Türkleri yaşıyorlardı. Bu devlet 576 yılına kadar siyasi varlığını devam ettirebilmişti.[45] Bilindiği gibi bu bölgede daha sonra onların yerini Hazarlar alarak çok uzun süre varlıklarını sürdürmüşlerdi.

Ch'u-lo'nun güçten düşüp Töles boylarının temayüz etmelerine Çin karşı çıkmış ve P'ei Chü adlı devlet adamı vasıtasıyla duruma müdahale etmiştir.[46] Tölesler, Göktürk Devleti'nin zayıflaması ve Tardu'nun istiklal mücadelesini kaybedişi (603) üzerine tekrar siyasi sahnede rol oynamaya başladılar. Tardu'nun mağlubiyeti ile bir ara dağılan Töles boylarının orta grubu, yani Altay Dağlarının güney-batısı ile Tanrı Dağlarının kuzeyinde yaşayanlarının, Batı Göktürk kağanı Ch'u-lo tarafından itaate alındığını söylemek mümkündür. Tüleslerin güçlenip kuvvetlenmelerinden endişelenen Ch'u-lo Kağan, ağır vergilerle onların mallarını topladı. Arkasından Sir Tarduşların kendisine itaatten vazgeçeceklerini zannederek onların kabile liderlerinden yüzden fazlasını öldürttü.

Bu ağır baskılara dayanamayan Ch'i-pi'ler, erkinleri Ke-leng liderliğinde bir defasında Ch'u-lo'yu mağlup etmeyi başarabildiler. Bunun üzerine halkı tarafından "İ-wu-chen Mo-ho (Baga) Kağan" ilan edilen Ke-leng, T'an-han Dağında (Tanrı Dağlarının doğu ucu) oturmaya başladı. Sir Tarduşlar da İç erkinleri Ye-shih'yı "Küçük Kağan unvanıyla" tahta geçirdiler. Diğer taraftan Ch'u-lo'yu mağlup ettikten sonra büyümeye başlayan Baga cesarette eşsiz olduğu için halkının kalbini aşırı derecede kazanmıştı.

Neticede onun gücünden korkuya kapılan Hami, Koço, Karaşar gibi küçük devletçikler de ona bağlandı. Bu erkinin asıl ismi İ-shih-chin idi. Sonra Yen-mo dağında oturmaya başladı.

Aniden bağımsız kalan iki Töles boyu bunu uzun süre devam ettiremedi. Ch’u-lo’nun Çin’e gidip kağanlığı terk etmesinden sonra Batı Göktürklerden kağanlığını ilan eden Tardu’nun torunu She-kuei, gücünü iyice artırınca Baga ve Ye-shih, kağanlıktan vazgeçerek ona bağlandılar. Uygurların da aralarında bulunduğu altı boy ise Hsien-shu Dağı’nda oturarak Doğu Göktürk kağanı Shih-pi’ye itaat ettiler. Altay Dağlarında bulunan bütün boylar ise bunların arasında daha önce kağanlığını ilan eden İ-shih-po da vardı. En sonunda hepsi T‘ung Yabgu’nun hakimiyeti altına girdiler (621’den sonra).

Genel olarak Göktürk Devleti’nin tekrar Shih-pi Kağan sayesinde eski kuvvetine kavuşmasıyla pasifize olup Doğu Göktürk Devleti’ne bağlanan Töles boylarının Tola, Kerulen ırmakları civarında oturanları, 627 yılından sonra Çin desteği ile47 isyan ettiler. Doğu Göktürk Devleti, bu isyan neticesinde iyice zayıfladı ve arkasından da kıtlık çıkınca tamamen dağıldı.48

Doğu ve Batı Göktürk Devletlerinin Çin esaretine girmesi üzerine başıboş kalan Töles boylarının çoğu Çin ile münasebet tesis ederek bağımsız denebilecek bir şekilde yaşamaya devam ettiler. En kuvvetlileri Sir Tarduşlar, Bayırku’lar, Uygurlar idi. Fakat, onların güçlenip tekrar Çin’e rakip olmaları, söz konusu boyların hareketlerini yakından dikkatlice takip eden T’ang hanedanı imparatoru T’ai-tsung tarafından önlenmiştir.

II. Göktürk Devleti’nin kuruluşuna katılılıp bağlananlar arasında da Töles adı geçmektedir. Buna göre Tölesler o zamanki merkezin doğusunda idiler.49 Burada Töles adı yukarıda işaret edildiği gibi genel bir ad değil belirli bir kabilenin adı olarak düşünülmelidir. Bu yüzden ayrı başlık altına

aldık. Bilge Kağan'ın idaresine göre II. Göktürk Devleti tam anlamıyla teşekkül ettikten sonra Töles ve Tarduş halkları düzenlenmiş, yabgular onların üzerine idareci olarak gönderilmiştir.50

Uygur Devleti'nin her alanda gerçek yükselticisi olan Bayan Çor, Şine Usu Yazıtı'nda kendi ağzından hakim olduğu boyları sayarken Töleslerden başlamaktadır51

Moğolların Gizli Tarihi'nde Adargin boyu zikredilirken Baykal Gölü'nün batısında yaşayan Tooles adlı kabilenin Töles isminin devamı olduğu zannedilmektedir52

VI-X. Asırlar Arasında Orta Asya'da Yaşayan Boylar Apar (Avar)lar

Apar boyu, Orhun Yazıtlarında sadece bir yerde geçmektedir. Onda da 572 yılında Mukan Kağan öldüğünde cenazesine katılan kavimler arasında adları bildirilmektedir.53 Bunları Juan-juan'lardan farklı bir kavim oldukları ve Avrupa'da yaklaşık üç yüz yıl hüküm süren Avar İmparatorluğu'nun kaydedildiği anlaşılmaktadır. Bu boy aslında War ve Gun adlı iki Hun kabilesinden oluşuyordu.54

War-Gunların (Uar-Hun) tarih sahnesine çıkışları M.S. 350 dolaylarındadır. Juan-juan Devleti V. asrın ortalarına doğru kuvvetlenip Tanrı Dağları bölgesini tehdit eder hale gelmişti. Onların önünden çekilen Uar-Hunlar, Toharistan ve Kuşan bölgesini, Sogdiya'yı ele geçirdiler. Hatta buradan Çin'e dahi elçi gönderdiler.55 Onlara ait sikkeler de bulunmuştur. Akhun Devleti'nin kuruluşu 358'den sonra olmalıdır.

Uar-Hunlara Çinliler, Hua (Uar) diyorlardı. Kurdukları devlet Akhun, Eftalit (Heftalit) gibi isimler taşıyordu. Cürcan'daki Çol (Çöl) boyu ve Batı Göktürkleri zamanındaki Askiller, Akhun Devleti boylarından idi. Bir başka Akhun grubu Kızıl Hun (Karmir Hyon, Kermichion, Hermichion) adıyla anılmıştır. Onların Zavul adlı bir boyu orta ve güney Afganistan'da ayrı bir yerde beylik kurmuştur. Bu boy ya da boylar grubu daha sonra Kuzey

Hindistan’ın ele geçirilmesinde önemli rol oynamıştır. Hint kaynakları onları Huna diye kaydetmiştir.56

Neticede Akhun Devleti ağılık merkezi Soğdiya, Baktriya ve Toharistan olmak üzere 558 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu yılda I. Göktürk Devleti’nin batı kanadının idarecisi İstemi Yabgu ile Sasanî hükümdarı Anuşirvan’ın ortak hareketi neticesinde yıkılmıştır.57

Uar-Hun (War-Gun)’lardan bir kol ayrılıp önce Kafkaslara sonra Karadenizin kuzeyinden Orta Avrupa’ya gimişler ve orada 805 yılına kadar varlığını sürdürecek olan bir devlet kurmuşlardır. Bu devletin adı Bizans kaynaklarında açıkça yazıldığı gibi Avar idi.

Aramutlar

Haklarında fazla bilgi bulunmayan Aramutlar da Uygurlara yakın bir topluluk olarak gösterilmektedir.58

A-tie (Ediz)ler

Ediz boyunun Çin kaynaklarındaki yazılışı A-tie şeklindedir. Adı geçen boy ilk önce Töles boylarının arasında zikredilmez. Ancak, sadece bir kaynakta Semerkand’ın kuzeyinde belirtilen He-shih boyu ile A-tie’ler aynileştirilmektedir.59 Bu metinde Pei Shih ve Suei Shu vesair yerlerde gösterilen Töles Boyları listesinde kaydedilmeyen bir bilgi ile He-shih A-tie bağlantısı ortaya konulmaktadır. Bu bilgiden hareketle 603 yılından önce Ediz (A-tie) boyunun Sir Derya ırmağının kuzeyinde yaşadığı sonucuna varılabilinir. Dolayısıyla Batı Göktürk ülkesi sınırları içinde yaşıyorlardı. Fakat, bu durum oldukça enteresandır. Çünkü daha sonra Baykal Gölü’nün güneydoğusunda Tola ırmağının civarında yaşayan boylar arasında gösterilirler.60 Bu esnada yani 626 yılından önce yetişmiş asker sayıları 1700 idi.61 627 yılında aynı bölgede beraber yaşadıkları Bayırku’lar Çin ile temasa geçtiklerinde onlar da Çin’e bağlılıklarını bildirdiler. 648’den sonra

onların topraklarının adı Çinliler tarafından değiştirilerek “Chi-t’ien eyaleti (chou)” oldu.62

711 yılından sonra reisleri Chia-t’ie-ssu-t’ai idaresinde tâbi olduğu II. Göktürk Devleti hükümdarı Kapgan (Mo-ch’o)’dan kaçarak Çin’deki T’ang imparatorluğuna sığındılar.63 Muhtemelen onun oğulları olan Kuang-yen ve Kuang-chin Çin imparatoru adına başarılı savaşlarda bulundu. Bu sebepten Çin imparatoru onları yüksek makamlara getirdiği gibi kendi tabiiyetine aldı.64 T’ang hanedanı adına başarılı hizmetler gördükleri için ölümlerinden sonra onlar adına Çin tarihlerinde biyografiler yazılmıştır.65

Kül Tegin, Oğuzlarla Togu Balık şehrinde savaştıktan sonra Koşulgak’ta Ediz boyu ile çarpışmıştır. Kül Tegin bu savaşta az yağız atına binerek sabırsızca hücum etmiş ve bir eri mızraklayıp, dokuz eri de kuşatarak dövmüştür. Neticede Ediz boyu halkının Koşulgak Savaşı’nda öldüğü bildirilmektedir.66 Ancak, her halde arta kalanlar olmuştur ki, 716’da Bilge kağanlık tahtına oturduğunda hakim olduğu boyların adlarını sayarken onların da adlarını zikretmektedir.67 Kemçik ırmağının Cirgak mevkiinde bulunmuş olan yazıtta da Ediz boyunun adı geçmektedir. Yazıtta söz konusu bey, Ediz urugunu, Kabay boyunu hazineci olarak almıştır.68

Azlar

697 yılında Çinliler, Türgişler ve Kırgızlar kendi aralarında II. Göktürk Devleti’ne karşı hücuma geçmek üzere anlaştıkları zaman Kırgızlar üzerine sefer tertiplenmişti. Bu seferden önce Tonyukuk, o toprakları daha iyi tanıyan bir rehber aramış ve Az boyundan birini bulmuştur. Kılavuzdan Az ülkesinin yolunun Anı ırmağı kenarında olduğunu öğrendi. Ancak yolu bir atın geçebileceği kadar dar idi. Kendisi o yoldan bir kez geçtiğini söyleyince Tonyukuk “bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz” dedi. Göktürk ordusu yürüdü ve Ak Termel ırmağını geçerek zaman kazandı. Arkasından son derece zorlu bir yolculuktan sonra Kırgızları

uykuda bastılar. Bu arada kılavuz yanıldığı ya da yanlış bilgi verdiği için boğazlanarak öldürülmüştür.69

711 yılında Türgişler mağlup edildikten sonra Az halkı da düzene sokulmuştu. Onların ve Türgişlerin kağanı tayin edilen Bars Bey, Bilge ve Kül Tegin'in kız kardeşleriyle evlenmesine rağmen isyan edince üzerine ordu gönderilmiş ve hükümdarları öldürülmüştür. Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırgız boyları yeniden teşkilatlandırılmıştı.70 Azların Türgişlerin kuzeyinde, Kırgızların aralarında olduğunu tahmin ediyoruz. Bolçu Savaşı'ndan sonra Türgişlerin içinde Az valisi ki, o esnada Türgiş kağanının kumandanlığını yapıyordu ve Kül Tegin tarafından yakalanmıştı (711).71

715 yılında Azlar, II. Göktürk Devleti'ne karşı isyan etmişlerdi, Kül Tegin otuz bir yaşında olduğu sırada cereyan eden savaşlarda Karlukları mağlup ettikten sonra Az boyunun üzerine yürüdü. Kara Göl'de yapılan savaşta Alp Şalçı Kır atına binen Kül Tegin, hızla Azlara saldırmış ve onların reisi İlteber'i yakaladığı halkını da mahvetmişti.72

Bayırkular

Bayırkular tarih sahnesinde ilk görüldüklerinde Tola ırmağının kuzeyinde yaşıyorlardı.73

(P'u-ku) Bugu boyunun doğu sınırlarında bulunan Bayırkular, aynı zamanda Mo-ho'ların batı komşusu olarak, Gobi çölünün kuzeyinde yeşil bozkırlarda ikamet ediyorlardı.74

Doğu Göktürk Devleti'nin 625 yılından sonra zayıflamaya yüz tutması üzerine başıboş kalan Bayırkular, P'u-ku, T'ung-lo, Hsi ve K'u-mo-hsi gibi boylarla birlikte 629 yılında Çin sarayına gelip bağlılıklarını bildirdiler.75 Ancak, bundan sonra 647 yılına kadar yaklaşık on sekiz yıl adlarından bahsedilmemektedir. Bu esnada Doğu Göktürk hakimiyeti ellerinde tutan Sir Tarduşlara bağlanmış olmalılardı.

Bu yılda yani 647’de reisleri Ch’ü-li-shih İlteber bütün boy halkıyla birlikte T’ang imparatoruna itaat etti.76 Bunun üzerine imparator onun boyunu You-ling askeri valiliği ilan etti.77 Böylece İzgil, Bugu, Tongra gibi boylarla Çin hakimiyetine girmişlerdi. Ancak, adı geçen boyların halkları 656 yılını takiben Çin idaresine karşı isyan etmişlerdi. Bunun üzerine Çin’deki T’ang imparatoru, Chang Jen-t’ai adlı generali onların yaşadıkları yere göndermiş ve reislerinin başını kesip öldürmüş, neticede kanlı bir şekilde bu ayaklanmayı bastırmıştı.78

682 yılında İlteriş Kutlug liderliğinde bağımsızlığını kazanan Göktürkler, devletlerini kurduklarında Bayırku gibi çok sayıda boy da onlara tâbi oldu.79 700’lü yılların başına gelindiğinde iktidarda bulunan Kapgan’ın sert ve acımasız idaresi yüzünden diğer Türk boyları sık sık ayaklanıyordu. 711’den sonra çıkan isyanlarda Bayırkular da görülmektedir. 710 yılında Türgi Yargun Göl’de Bayırku’lar ile Bilge ve Kül Tegin kardeşler savaştılar. İsyan eden diğer boylar gibi Bayırku’lar da Kapgan’ın zalimce idaresine karşı başkaldırmışlardı. Reisleri Ulug Erkin mağlup olunca yanındaki az sayıdaki askerle kaçıp gitmişti.80 716 yılında Kapgan Kağan, bastırdığı bir Bayırku ayaklanmasından geri dönerken söğüt ormanında onlar tarafından kurulan bir pusuya düştü ve öldürüldü.81 Onların yanında bulunan bir Çinli devlet adamı (ajan) Ho Ling-ch’üan, Kapgan’n kesik başını Çin başkentine getirmişti.82

716 yılında Bilge Kağan, kuzeyde Yir Bayırku ülkesine kadar sefer tertiplediğini bildirmektedir.83

Bütün bu faaliyetlerine rağmen Bayırkular her hangi bir siyasi kuruluş oluşturacak güç bulamadılar. Ancak, 742 yılında II. Göktürk Devleti’nin zayıflaması üzerine bağımsız kalıp tekrar Çin’le temas kurabildiler.84

Bayırkuların yaşadığı yerler güzel otlarla kaplı çayırlıklar idi. Asker sayılarının on binden fazla olduğu bildirilen bu boyun insan sayısı altmış

bin çadır ile ifade edilmiştir.85 Bunun yanında iyi atlar yetiştirdikleri ve kaliteli cins demir madeni çıkardıkları belirtilmiştir. Bayırkuların yaşadığı yerden K'ang-kan deresi (ırmağı) geçiyordu. Onlar çam ağacını keserek adı geçen ırmağa atarlar üç sene86 beklettikten sonra ağaç taşlaşıp yeşilimsi bir renk alır ve bunun bulundukları yere dikerlerdi. Ataları buna ırmağın adından dolayı K'ang-kan taşı derlerdi. Bazı devlet adamları taşın yakınında ikamet ederler, çam taşlaştıktan sonra onlar için abide olurdu. İnsanları ağaç ayak (kabı) takarlar ve buz üzerine koyarak geyik avlarlar. Ekin ekme işine az oranda yapan Bayırkuların gelenekleri büyük oranda Töles boyları ile aynı idi. Ancak, dillerinde çok az farklılıklar bulunuyordu.87

Basmıllar

Basmılların Çince transkripsiyonu Pa-hsi-mi'dir. Yaşadıkları toprakların bir diğer adı Pi-la Ülkesi idi. 603 yılı dolaylarında bildirilen Töles boyları arasında gösterilmezler.88 Buna rağmen yine de Suei hanedanı devrinde (581-617) Turfan'ın kuzeyi, Baykal Gölü'nün güneyi Kırgızların güneydoğusunda dağınık halde yaşadıkları ifade edilmişti. Tun-huang'a 9 bin li (yaklaşık 4500 km) mesafede oldukları da vurgulanmıştır. O sıralarda hane sayıları iki binden fazla idi.89

Çin ile ancak 649 yılında ilk siyasi temaslarını kurabildiler. Herhalde bundan önce Sir Tarduşlara bağlı idiler. Bulundukları yere göre bu karara varabiliyoruz. Bu esnada başlarında Tou-mao Tarkan Fei-lo-ch'a bulunuyordu.90 Ondan da önce Göktürk kağanlığına tâbi olarak yaşıyorlardı. Bilge Kağan yirmi yaşında iken yani 703 yılında Basmılların üzerine bir sefer düzenlediğini bildirmektedir. Basmılların reisi Iduk Kut, vergisini ödememiş, bunun üzerine Bilge onları yenip yeniden devlete olan yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlamıştı.91

Enteresan olan bir başka nokta Çin kaynaklarının 742 yılına kadar bir daha adlarından bahsetmemeleridir. Bu durum fazla askeri güce sahip olmadıkları ve Çin'e nazaran uzakta bulundukları sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu yılda iyice kuvvetlenmişlerdi ki, bu yüzden Uygurlar ile ittifak yaparak Göktürk kağanı Ozmış'ı öldürdüler.92 Bundan sonra onların reisi A-shih-na Ho-la Bilge Kağan oldu.93 Yardım talebinde bulunmak için Çin'e elçi gönderip teşekkür etti. Karşılığında Çin imparatoru Hsüan-tsung ona mor sivil elbise, altın süslerle işlemeli kemer ve balık heybesi sundu. Ancak, aradan üç sene geçmeden Karluklar ve Uygurlar tarafından mağlup edildi. Yenilgiden sonra Turfan'a kaçan Basmıl reisi sonra Çin başkenti Ch'ang-an'a sığındı. T'ang hanedanı imparatoru ona sol muhafızları generalliği unvanını tevcih etti. Geride kalan insanları ise Uygur Kağanlığı'na tâbi oldu.94

Basmılların adı Şine Usu Yazıtı'nda da beş yerde taşa kazınmıştır. 747'de Uygurların kağanı olan Bayan Çor (Mo-yen Ch'o), diğer unvanı Tengride Bolmış İl-etmiş Bilge Kağan kuzeydeki ve batıdaki kavimlerle savaşırken, Basmıllar düşman olup onun merkezine doğru hareket etmişler, kağan onları ilk etapta durduramamıştı.95

Çünkü, o sırada Karluk ve Türgişlerle savaşıyordu.96 Daha sonra muhtemelen 9. ayda mağlup etmiştir.97 Bundan sonra ikinci kez onlarla savaşan Bayan Çor, güçlerini tamamen azaltmıştır.98

Basmılların adı XI. yüzyılda yeniden tarih sahnesinde görülmektedir. Özellikle Doğu Karahanlılar zamanında iki defa adlarından bahsedilir. Adı açıklanmayan Doğu Karahanlı hükümdarı Basmıl ve Çomullar üzerine sefer düzenleyip onları mağlup etmiştir.99

Yine Kaşgarlının zikrettiği ikinci Basmıl seferi yine aynı asrın ikinci yarısında Müslümanların yardım çağrısı üzerine Karahanlı ileri gelenlerinden Arslan Tegin tarafından kırk bin kişilik ordu ile önce İli

ırmağını arkasından Yamar (Emil) ırmağını geçerek Yabaku reislerinden Büge Budraç kumandasındaki yedi yüzbin gayrimüslim askere karşı tertiplenmiştir. Yedi yüzbin sayısı abartılı olmalıdır. Fakat, neticede Arslan Tegin, Yabaku ve Basmıllara karşı büyük bir zafer kazanmıştır.100 Yine aynı asırda Çin'in kuzey batısındaki Ordos-Alaşan bölgesinde Basmıl boyunun adı geçmektedir.101

Basmıllar sağlam yapılı sağlıklı enerjik insanlar idi. Ayrıca cesur oldukları vurgulanmıştır. Avcılık ve nişancılıkta çok usta idiler. Ülkeleri çok karlı olduğu için tahtadan at yaparlar, karların üzerinde hızla kayarak geyikleri takip ederlerdi. Onun elbisesi zırha (kalkan) benzer ve başı yüksektir; altına at derisinden kıl elbise (parça) koyarlar (yapıştırırlar); karın üzerine koyarlar. ağaç ayakkabı gibi ayaklarının altına bağlarlardı.

Eğer bayır aşağı ise üzerinde ilerleyerek geyikleri takip ederler, şayet düz arazide ise geyiğe doğru sopaların yardımıyla ilerlerler; aynı kayık gibi, yokuş yukarı ise elleri ile tırmanırlardı. Her avda yakalanan geyikler eve götürülüp yenilir. Sonra yerlerini değiştirirler. Başka bir yere göç ederler. Huş (kayın) ağacının kabuklarından yapılmış evlerde otururlar. Kocalar saçlarını keserler ve kayın ağacı kabuğundan şapka yaparlardı.102

Bulaklar

Kaynaklarda Bulakların menşei konusunda farklı kayıtlar bulunmaktadır. Yağmalardan bir kol olup sonradan Dokuz Oğuzlarla karıştıkları bildirilirken103 diğer taraftan Mervezî'de Karlukların bir boyu olduğuna işaret edilmiştir.104 Divan-u Lugat-it Türk'te de Bulaklar hakkında bilgi bulunmaktadır. Bu eserde verilen bilgiye göre onların bir başka adı Elke Bulak'tır. Kıpçaklar tarafından esir alındılarsa da Ulu Tanrı onları Kıpçaklardan kurtarmıştır.105 Bulakların menşeyini tayin etmek zor ise XI yy. ortalarından Yukarı Çu boylarında ve Balkaş'ın batısında yaşadıkları tahmin edilebilir.106

Çaruklar

Kaşgarlı Mahmud'a göre bu boy Kaşgar'ın doğusundaki Uygur sınırında oturuyordu. Oturdukları yerin adı Barçuk (Maral Başı) idi.107

Diğer taraftan Çaruklug adlı bir kabilenin de mevcut olup bunun Oğuzlara mensup olduğu bildirilmektedir108

Ch'i-piler

Bu boy ilk defa 603 yılı dolaylarında tarih sahnesinde belirmektedir. Söz konusu Ch'i-pi boyu o esnada Hami'nin güneybatısında, Karaşar'ın kuzeyinde Tanrı Dağlarının Aktag denen bölgesindeki eteklere yakın yerde oturuyorlardı. Aynı bölgelerde P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ye-shih ve Yü-ni-hu gibi boylar da vardı. Hepsi birlikte yirmi bin asker çıkarabilecek güce sahiptiler.109

598 yılından sonra gelişen olaylar ve Göktürk-Çin savaşlarının uzun sürmesi, Doğu Göktürk Devleti idarecilerinin eski kuvvetlerini toplama yönünde önemli adımlar atmaları, Suei İmparatorluğu'nu Töles boylarını isyana teşvike sevk etmişti. Neticede Doğu ve Batı Göktürk Devletleri zayıflayarak hükümdarlarını kaybettiler. Batı Göktürk Devleti'nin başında Ch'u-lo, kağan olarak göründü.110 Adı geçen kağanın zalimce idaresi ağır vergiler toplaması sakinleşen Töles boylarının baş kaldırmasına yol açtı. Özellikle boy reislerinin birkaç yüzünün sebepsiz yere öldürülmesi isyanın patlak vermesine sebep oldu (604). İşte söz konusu bu boylar arasında Ch'i-pi'ler önde geliyordu. İlteber unvanlı onların reisi Ko-leng, Ch'u-lo'yu mağlup edip T'an-han (Tafgan) dağında Baga Kağan unvanıyla ikamete başladı. Adı geçen kağan cesarette emsalsiz olduğu için halkının kalbini fevkalade kazanmıştı. Üstelik Karaşar, Hami, Turfan gibi şehir devletçiklerinin hepsi ona itaat etti.111

O ölünce yerine oğlu He-li saltanatı devam ettirdi. 632 yılında Doğu Göktürk Devleti yıkılıp Batı Göktürkleri de iç karışıklıklarına sürüklenince ortaya çıkan boşluktan istifade eden Ch'i-pi'ler, Çin ile temas siyasi kurdular. T'ang hanedanı imparatoru onları Kansu'daki Kan ile Liang arasında bir bölgeye yerleştirdi ve topraklarına Yü-hsi eyaleti adı verildi.

653 yılında Çinliler, onları siyasi olarak kendi imparatorluk sınırlarından dışarı tutarak, Doğu Göktürk ülkesinde kurulan Yen-jan, büyük genel askerî valiliğine dahil edip, Ho-lan askeri valiliği yaptılar. Reisleri Ho-li, Çin adına bir çok savaşta başarı kazandı. Onun soyunun oturduğu yerlere 701 yılında Chen-wu bölgesi de ilave edilmiştir.112 Geyiğin derisinden elbise yaparlar. Topraklarındaki yosunları yerlerdi. Ağaçlardan ev yaparlar, asil olan olmayan hepsi bu evlerin içinde otururdu.113

Çigiller

X. asırdan önce Karlukların bir boyu iken bu asırda müstakil bir boy olarak görülen Çigiller, Issık Göl'ün kuzeyinde yaşıyorlardı. Bir kısmı da Taraz'a bir bağırım mesafede Çigil adlı şehirde yaşıyordu. Aslında onların şehri hakkında Karluk-Çigil arasında olduğu, mamur ve zengin, İslam sınırına yakın tacirlerinin de bulunduğu şeklinde kayıt bulunmaktadır.

Bazılarının güneşe ve yıldızlara taptığına işaret edilmiştir.114 985'te yazılan Mukaddesî'nin eserine göre ise Çigil surları olan küçük bir şehirdi ayrıca camisi ve de çarşısı mevcuttur.115

Daha sonraları Çiğiller üç kola ayrılmışlardı. Eski hayat tarzını devam ettirenler, Kuyaş'ta, bir kolu Toroz (Tolos) yakınındaki kasabada yaşarken, diğer bir grup da İli civarında oturuyordu.116 Oğuzlarla Çiğiller sürekli savaşırlardı.

XI. yüzyılın ikinci yarısında da Maveraünnehir'de yaşayan Çiğiller vardı. Bu Çiğiller Karahanlı ordusunun esas nüvesini teşkil

ediyordu.

Daha sonra onların reisi Aynud-devle Selçuklu tabiyetine girmiş ise de umduğunu bulamadığı için ayrılmış, aynı yılda Semerkand'a çağırdığı Karahanlı prensi Yakub tarafından öldürülmüştür.117

Kaynaklarda kalabalık ve varlıklı bir boy olarak gösterilen Çiğillerin iyi huylu, cana yakın, iyilik seven insanlar oldukları anlatılmıştır. Hatta İran edebiyatında dahi bu meziyetleri ile tanınmışlardı.118 DLT'de Oğuzlar ile Çiğiller arasında sürekli bir düşmanlıktan bahis vardır.119

Diğer taraftan Şine Usu Yazıtı'nın güney cephesinin 11. satırında Çiğil Tutuk adlı bir devlet adamının adı geçmektedir.120

Çikler

Kitabelerde 709 yılında ilk defa adlarından bahsedilen Çikler, Kırgızlarla yakın bölgede Yenisey civarında yaşıyorlardı. Bilge Kağan, onlar üzerine sefer tertiplemiş ve Örpen adlı mevkide savaşmıştı. Neticede devlete bağlanmışlardır.121

II. Göktürk Devleti'nin yerine kurulan Uygur Kaganlığının da hükümdarı olan Bayan Çor (Mo-yen Çor) 750 yılında Çiklerin üzerine yürüdü. İkinci ayın on dördünde Kem Irmağı'nın kenarında onlarla savaşmıştır.122 751 ve takip eden zaman sürecinde bu sefer bir tutuku kumandasında bir ordu gönderdi.123 Neticede Çiklerin ülkesinde ileri karakollar kuran Bayan Çor, bu bölgeyi tamamen kendine bağlamayı başarmıştır. Hatta onların üzerine tutuk, ışbara, tarkanlar tayin etmiştir.124 Diğer yandan X. asırda ortaya çıkan İrtiş Irmağı civarındaki Kimeklerin, Çiklerin devamı olduğu düşünülmüştür125

Ezgişler

On Oklara mensup olan topluluklardan gösterilen bu boy Fergana bölgesinde yaşıyordu. X. yüzyılda Balasagun'un batısındaki ordu-kasaba ve yöresinde yaşayan Türkmenler, Issık Göl'ün güneybatısında

oturan Barsganlar ve Fergana ile Özkend'de yerleşmiş bulunan Ezgişlerin de On Oklardan olduğu düşünülebilir.126 Ancak, haklarında fazla bilgi yoktur.

Halaçlar

Halaç adı tarih sahnesinde 886 yılından önce çıkmıştır. Daha doğrusu bu onların ilk görünüşleridir. Taraz'dan Yukarı Barshan'a giden yolun üzerindeki konaklar hakkında bilgi verilirken Cermiyye (Keşra Bas) denilen yerde Karlukların kışladıklarını, Halaçların da Karlukların yakınında bulunduğu İbn Hurdadbih tarafından bildirilmiştir. Daha sonra yine Türk illerinden söz edilirken artık Halaçların Ceyhun ırmağının Horasan tarafında olduklarından bahsedilir.127 Demek ki, bir kısım Halaç, Taraz'da kalırken önemli bir kitle Horasan'a geçmiştir. Horasan'dan güneye doğru ilerleyen Halaçlar, Sistan'a inerek orada yurt tuttular. Gazneliler ve Gorluların tabiyetine girdikten sonra Türk Delhi Sultanlığı devrinde de mühim roller oynadılar. 1290 yılında bu devletin 1320 yılına kadar parlak bir devir yaşamasına sebep oldular.128

Hu-hsieler

Hun'lar gibi doğudaki Töles boyları grubu içinde yer alan Hu-hsie'ler, yirmi bin asker çıkaran birliğin içinde yer alıyordu.129 627'den sonra Hu-hsie'ler ise Tongra boyunun kuzeyinde bulunup on bin yetişmiş askerleri mevcut olduğu bildirilmiştir.130 Halbuki iki kabileden müteşekkil olup birlikte oturdukları ve yetişmiş asker sayılarının yedi bin olduğu ifade edilmiştir.131

Hunlar

En doğudaki Töles boylarının küçükleri olan Hunlar, 603 yılı dolaylarında Tola ırmağı civarında bulunuyorlardı. Yanlarında Meng-ch'en, T'u-ju-ho, İzgil (Ssu-chie), Hu-hsie gibi yine küçük boylar yaşıyorlardı.132 Töles boylarının en güneyinde olanı Hunlar idi. Bunlar 630 yılında reisleri

ilteber unvanlı A-t'an-chih liderliğinde Çin İmparatoruna bağlılığını sundu. 647'de Sir Tarduşlar tamamen Çin'e itaat etti. Onların toprakları Kao-lan askerî valiliği adını aldı. Daha sonra doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldı.133

Kanglılar

Kanglıların adı 1200'lü yıllarda açıkça tarih sahnesinde görülmektedir. Anlaşıldığına göre bunlar Kıpçakların bir kolu idi. Kao-ch'e bahsinde konuyu detayı ile ele almıştık Aral Gölü'nün kuzeyinde yaşıyorlardı.134 Kaşgarlı Mahmud, Kanglı adlı bir Kıpçak başbuğundan bahsetmektedir135

Karluklar

Tarih sahnesinde ilk göründükleri sırada Karlukların, Altay Dağlarının batısında Pu-ku-chen suyu kenarında bulunduklar gösterilmektedir.136 Burası onların ilk yurtları olmayabilir. Ancak, 630 yılından önce Karlukların yaşadığı bölge konusunda bize fikir vermektedir.

Bilindiği gibi 627 yılını takiben Doğu Göktürk ülkesinde büyük bir boylar kalkışması hareketi oldu. O sırada Batı Göktürk ülkesi hükümdarı T'ung Yabgu'ya bağlı olan Sir Tarduşlar en kuvvetli boy idi. T'ung Yabgu ile anlaşamayan Sir Tarduşlar, Doğu Göktürk ülkesine göç ederek İl Kagan'a tâbi olunca,137 Tanrı Dağlarının kuzeyi boşaldı. Belki de bu yüzden daha kuzeyde Altayların güney eteklerinde yaşayan Karluklar, ortaya çıkan fırsatı değerlendirip kuvvetlendiler.

Karluklar için bir dikkat çekici özellik, 605 yılı dolaylarına ait Töles boyları listesinde adlarından bahsedilmemesidir. Yani Karluklar, Töles grubuna dahil edilmemiş olup, Göktürk hanedanına yakın boylardan biri şeklinde gösterilmiştir. Altay Dağlarının güney etekleri Göktürklerin tarih sahnesine kesin olarak ilk çıktıkları yerdir. Karlukların da ilk zikredildikleri bölge orasıdır. Dolayısıyla Karluklar, Göktürklere yakın, en azından akraba bir boydur. Üstelik, Karluklar, Töles boyları arasında değil,

Türgişler gibi Göktürk hanedanından gösterilirler.138 Neticede Karlukların Göktürklerin bir kolu olduğunu söylemek de mümkündür.

Bu sırada üç kabileye ayrılıyorlardı: Mou-ts'e (Mou-luo), ikincisi Ch'ih-ssu (P'o-fu), üçüncüsü T'a-shih-li idi. Yukarıda belirttiğimiz gibi Altayların batısı Beşbalık'ın kuzeybatısı, Pu-ku-chen Suyu'nun kenarında To-ta-ling'de yaşıyorlardı.139

Karluklar, 627 yılından sonra bağlı oldukları Batı Göktürk Devleti'nin hükümdarı T'ung Yabgu'ya isyan ettiler.140 Bu esnada Batı Göktürklerinin önemli boylarından biri olduğuna işaret edilen Karlukların baş kaldırması çok kuvvetli bir durumda olan T'ung Yabgu'nun gücünü sarstığı zayıflamasına yol açtığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır.141

Kaynaklarda Karluk adına bundan sonra 648 yılına kadar rastlanmaz. Doğu Göktürk ülkesine Sir Tarduşların 646'ya kadar hakim olmaları, Batı Göktürk ülkesinde hanedandan gelen beylerin birbirleriyle taht için mücadele etmeleri, Karlukları Çin'in dikkatinden kaçırmıştır. 648 yılından sonra Göktürk hanedanından gelen Ch'e-pi sığındığı Altay dağlarının kuzeyinden kuvvetlenerek çıkmış ve etrafındaki boyları kendine bağlamaya başlamıştı. Daha sonra Çinliler Orta Asya'da hiçbir gücün büyüyüp, kendilerine rakip olmalarına izin vermek istemediklerinden harekete geçtiler. Ch'e-pi'nin kendilerine bağlanmasını reddedince gönderdikleri elçilerden Han Hua, Karlukları kendi tarafına çekerek onu ortadan kaldırmak istedi. Arkasından Karlukların reisi Ni-shu Kül İlteber ve Ch'u-mu-k'un'ların erkini Bagatur da Ch'e-pi'yi terkedip, Çin ordusunun tarafına geçtiler. Çin, Uygur, Bugu, Karluk ve Ch'u-mu-k'un'lardan müteşekkil ordu A-hsi Dağına ulaştı. Rakiplerinden korkmayan Ch'e-pi, kendisine bağlı olan bütün halkı savaşa davet etti. Ancak, hiç kimse savaşmak istemeyince yanına hatununu ve birkaç yüz süvari alarak Altay Dağlarına

kaçtı. Fakat, Çinliler onu takip ederek yakaladılar. Başkent Ch'ang-an'a getirerek imparatora sundular; ancak öldürülmeyip hayatı bağışlandı.142

Arkasından Çin bu ülke coğrafyasında yaşayan bütün boylarla doğrudan temasa geçti. Boy idarecilerine Çince unvanlar verildiğinde boyların yaşadığı yerlerde de askerî valilikler kurulduğunda143 Karluklar da teşekkül halinde bulundukları üç boy ile Çin'deki T'ang İmparatoruna bağlandılar. Akabinde 657 yılında Çinliler Mou-luo kabilesine Yin-shan askerî valiliği, Ch'i-ssu kabilesine ise Hsüan-ch'ih askerî valiliği adı verildi. Sonradan Ch'ih-ssu boyu bölündü ve Chin-fu eyaleti kuruldu. Adı geçen Karluk boylarının reisleri ise askerî vali (Tu-tu) tayin edildiler. Daha sonra söz konusu kabilelerin üçü de güneye doğru hareket etti. Vardıkları yer muhtemelen Tanrı Dağları silsileleri idi. Epey kuvvetli hale gelmiş olmalılardı ki; onlar hakkında "Batı Göktürk ve diğer küçük devletler onlardan korkar hale gelmişti" ifadesi vardır.144 Bundan sonra "Üç Kabile Yabguluğu" unvanını aldılar. Bu unvan onların siyasî ve askerî bakımdan oldukça kuvvetlendiklerini göstermektedir.

Her ne kadar Karluklar, Ch'e-pi ihanet edip Çinlilerin tarafına geçtiler ve daha sonra onlardan unvanlar aldılarsa da bazı gruplarının ayrı hareket ettiği müşahede edilmektedir. Şöyle ki, 650'den sonra Çin'e karşı isyan eden Batı Göktürk beyi A-shih-na Ho-lu'ya bağlı boylar arasında Karlukları görmemiz mümkündür.145

Ch'u-yüe, Ch'u-mi, Ku-su ve Nu-shih-pi'ler gibi Karluklar da Batı Göktürk Devleti'nin doğu tarafında yer almışlardı. A-shih-na Ho-lu, 652'de Karluk ve benzeri boylarla Turfan'ı işgal etmişti.146 Bu boylar 654 yılında Çin ordusu kumandanı Liang Chien-fang ve Uygurlar tarafından mağlup edildiler.147 Az önce de belirttiğimiz gibi 657 yılı Karlukların tam olarak Çin'e itaat ettiği tarihtir. Belki de artık en az dört ayrı kola bölündükten sonra bir daha birleşemeyip, güçlenmediler.148

Çin İmparatoru Kao Tsung, 666 yılında kendi ülkesindeki kutsal T'ai Dağına ibadet etmeye gittiği sırada Karlukların reisi Ch'i-li Tudun ve otuzdan fazla boy reisi de yanında bulunuyordu.

Bu boy reislerinin hepsinin törene katılması Çin imparatoru tarafından memnuniyetle karşılanmış, bundan dolayı tören yazıtına isimleri yazılmıştı.149

Bu tarihten sonra çok uzun sayılabilecek bir süre Karlukların adına Çin kaynaklarında rastlanmaz. Ancak, 711 yılında Çin'e elçi göndermelerinden bahsedilir. Yaklaşık 46 yıllık devrede Karluklar nerede oldu ve ne yaptı şeklindeki bir soruya herhalde onların 682'de kurulan II. Göktürk Devleti'ne itaat ettikleri yönünde cevap vermek mümkündür.

708 yılından sonra Çinlilerin tahriki ve özellikle Kapgan Kagan'ın zalimce idaresi yüzünden çok sayıda boy bağlı oldukları II. Göktürk Devleti'ne karşı isyan etmeye başlamışlardı. İşte bunlardan birinde 711 yılında hem Kapgan'a başkaldırdıkları gibi hem de Çin ile temas ettiler. 714 yılının 7. ayında bazı Türgiş kabileleri (On Ok-On Kabile)150 ile birlikte Karluklar da Çin'e bağlılıklarını bildirmişlerdi.

Chiou-pi-she She-po-lo başkanlığındaki 12 kişilik heyet Liang-chou'da Çin imparatoruna vassal olmuşlardı.151 Bu olaya kızan Kapgan Kagan, onların yaşadığı bölgeleri yağmaladı.152 715 yılının 1. ayında Karluklar, Pei Ta-kan (Tarkan) adlı önemli bir devlet adamlarını göndermişlerdi. Karşılığında Çin imparatoru da ona "gerçekten cesur ve Ko bölgesi prensliği" gibi unvanlar verdikten sonra sarı ve mor renkteki balık şeklinde bir para çantasını hediye olarak verdi. Bütün dostça gelişen Karluk-Çin münasebetlerinin neticesinde üç ay sonra üç Karluk boyunun bir grubu bütün ahalisiyle T'ang imparatoruna iltica etti.153 Tabii ki, Çinliler kendilerine sığınanları menfaatleri doğrultusunda kullanacaktı. Karlukları A-shih-na Hsien isimli bir Göktürk beyi kumandasında

Türgişlerin üzerine gönderdiler. Ancak, Türgişler kendilerini başarı ile savundu (719'a kadar). Sonra Karluklar, Kapgan Kagan'ın Azların üzerine tertip ettiği sefer sırasında Karagöl'de ona karşı hücumda bulundular. 715 yılında Tamıg Iduk Baş'ta yine Göktürklere saldırdılar. Kül Tegin'in üstün başarılar gösterdiği savaşta Karluklar ağır bir bozguna uğradılar[154] ve bu yüzden 4. ayda tekrar gidip Çin'e bağlandılar.[155] Ağır darbeler alan Karluklara, T'ang hanedanı ve onlara sığınan Göktürk beyi A-shih-na Hsien yardım etmeye çalıştılar.[156] Karlukların, II. Göktürk Devleti'ne karşı ayaklanmaları durmak bilmiyordu. 716'da Kül Tegin bir defa daha Karagöl'de Karlukları mağlup etti.

Kapgan'ın 716 yılında ölümü üzerine onun idaresi de son bulmasına rağmen Çinlilerin tahrikleri neticesinde isyanlar sürüyordu. 720'de yapıldığı tahmin edilen savaşta Karluklarla Göktürkler arasında Çin'e yakın yerlerde çarpışmalar meydana geldiğinde Tudun Yamtar'ın idare ettiği Göktürk ordusu Karlukları bir kez daha yendi.[157] Bu hadiseden 742'ye kadar Göktürklerle Karluklar arasında bir çatışma olduğu ifade edilmemektedir. Çin hesabına başka varlık gösteremeyen Karluklar'dan İ-nan-ch'u Pei, 728 yılının 9. ayında Türgişlerden yüksek düzeyde bir memurla Çin sarayına gitmişlerdi. Sarayda Karlukların reisine de generallik unvanı verildiği gibi, mor elbiseler ve gümüş süslü kemerler hediye edildi.[158]

Bilindiği gibi 734'te Bilge Kagan'ın ölümünden sonra II. Göktürk Devleti gerilemeye yüz tutmuş, kısa zamanda başa geçen kağanların yetersizliği sebebiyle devlet idaresi çatırdamıştı. Dolayısıyla sayı ve nüfuz bakımından kuvvetli olan boylar hareketlenmeye başladı. Bunlardan biri Karluklar, diğer ikisi Basmıllar ve Uygurlar idi. Üç boy devlet adamlarının birbiri ile mücadele ettiği II. Göktürk Devleti'ne karşı isyan edip kağan Ku-tuo'yu öldürdüler. Zafer kazanıldıktan sonra ittifakla Basmılların reisi Hsie-

hsie-chih'yı kağanlık makamına oturttular. Uygurlar, doğu (Sol) kanat yabguluğunu alırken, Karluklar (Sağ) batı yabgusu olmuşlardı. Uğradıkları bozguna rağmen Göktürkler tamamen yok olmamışlar ve Wu-su-mi-shih'yı kağan seçmişlerdi. Çinliler Wang Chung-ssu'yı göndererek, Göktürklerin arta kalanlarını yok etmeye çalıştılar. Adı geçen Çinli general, Karluklar, Uygurlar ve Basmılları saldırtarak, 744'te tamamen Göktürkleri ortadan kaldırttı.159

Bu arada Uygurlar, Çinlilerle özel (gizli) olarak temasa geçmiş ve ardından Karluklarla birleşerek Basmıl Kagan'ı Hsie-hsie-chih'yı öldürmüşlerdi. Neticede Karluklar Sol Yabguluğu yani daha yüksek mertebe olan kesimi teşkil ettiler.160 Üstelik Uygur Devleti'nin öncü kuvvetini meydana getiriyorlardı.161

Uygur-Karluk dostluğu daha fazla devam etmedi. Altaylarda oturan Karluk grubu, Uygurlara saldırmaya niyetlenince 746-747 yılında mağlup edildiler ve batıda Türgişlerin bölgesine kaçtılar.162 751 yılında Bolçu'da bir kere daha Uygurların hükümdarı Bayan Çor'un baskınına maruz kaldılar.163 Arkasından Basmıllarla anlaşan Karluklar, yine Uygurlara savaş açtılarsa da netice alamadılar.164 Daha sonra Türgişler ve Karluklar tekrar hücuma kalktılar. Fakat, Bayan Çor Kagan, Basmıl ve Karlukları Yogra Yarış'ta yenmeyi başardı.165 Buna rağmen bazı kişiler kaçıp Karluklara sığınınca166 bir savaş daha olmuş, nihayet başsız kalanlar Türgişlere sığınmışlardı.167

Bunun sonrasında Uygurlarla Karluklar arasında son bir savaş daha cereyan etmiş, Karluklar bir daha onların karşısına çıkamamışlardı.168 Bahsettiğimiz son savaşların kesin tarihini tesbit etmek mümkün değil ise de bunların 751-759 arasında olduğunu söylemek imkanımız vardır. Çünkü bilindiği gibi Şine Usu Yazıtı Bayan Çor adına 759 yılında dikilmiştir.

Her ne kadar Uygur Devleti’ne itaat etseler de daha başlangıçta 746 yılının 10. ayında Tun-a-pao-i-chien Çor’u elçi göndererek, Çin’le ilişkilerini sürdüyordu.169 751 yılının 3. ve 11. aylarında yine elçi gönderdiler.170 Dolayısıyla Karluklar, Uygurlarla mücadele ederken Çinle bağımsız ilişkilerini koruyorlardı.

Belki T’ang hanedanıyla olan dostluklarını göstermek için 753 yılı Tun Bilge, 9. ayda, T’ang imparatoruna karşı isyan edip kendilerine sığınan Göktürk lideri olan A-pu-ssu’yu yakalayıp Çin sarayına sundu. Karşılığında İmparator da onlara bir fermanla yüksek Çin unvanlarını takdim etti. Aynı yılın 12. ayında Karluklar kendi memleketlerinin mahsullerini sunmak için elçi göndermişler, karşılığında Çinliler de 754 yılının 5. ayında bir mektup yollamışlardır.171

Bundan sonra ancak, 791 yılında Çin kaynaklarında Karluklara ait bilgi vardır. Bu kayda göre Tibetlilerle ittifak yapan Karluklar, birlikte Kagan Stupa (Beşbalık’ın kuzeyi)’yı aldılar. Zaten artık Onların Çinlilerle komşuluğu kalmamıştır.172 11. ve 12. asırlarda Kuku Nor civarında görülen Karluk bakiyelerinin bunlar olduğu sanılmaktadır.173

Türgişlerin, batıda zayıflayıp yıkılışa gitmeleri üzerine onların bıraktığı boşluğu Karluklar doldurmaya başladı. 712 yılında Kapgan, Batı Göktürk ülkesine doğru yaptığı seferde Sarı Türgiş siyasî birliğine ağır bir darbe vurmuştur. Altayların güneyindeki Karluklar da yavaş yavaş güneye doğru kaydılar. Bu arada 716’da Karagöl’de Kül Tegin’in hücumuna maruz kalmışlardı. Karluklar, buna rağmen Tokmak civarına yerleştiler ve Türgişlerle işbirliğine gittiler. Neticede iki Türgiş devleti ortaya çıktı. Biri Tokmak’ta diğeri 717’de Talas’ta kurulan Kara Türgiş devleti idi.174

Taşkent’te idarecisi Batı Göktürk hanedanından gelen ve Tudun unvanını taşıyan devlet kuzeyde Sır Derya kıyısındaki Kara Türgiş devletiyle 740’tan sonra çatışmaya başladığında doğudaki Karlukları

kendine müttefik yaptı ve üstünlük sağladı. Neticede Taşkent'te İ-nai-t'ou-tu-ch'iu-le idaresinde yeni bir siyasî birlik kuruldu. Yeni kurulan devlette Karluklar da görev almışlar ve Yabgu olmuşlardı. Ancak, çok geçmeden Taşkent şehir devletçiği Çin'in vassalı olduğunu kabul etti.175

751 senesinde Orta Asya tarihinin akışını değiştirecek bir hadise meydana geldi. T'ang imparatoru adına Doğu Türkistan'ı idare eden Kao Hsien-ch'ih, Taşkent Tudununu hapse attı. Tudun oğlu batıdaki diğer devletçiklere kaçarak durumu anlattı. Bunun üzerine Doğu Türkistan'ı Çin'in elinden kurtarmak için Arap kuvvetlerini ikna ettiler. Akabinde adı geçen Çinli vali yaklaşık 350 km.lik bir yürüyüşten sonra Talas şehrine yaklaştı. Atlah denilen mevkide Arap ordularıyla Çin ordusu beş gün süren bir savaş yaptılar (temmuz 751). İşte bu çarpışmaların şiddetli anında Issık Göl Karlukları, Arapların tarafını tutarak Çin'e karşı cephe aldılar. Neticede önden ve arkadan saldırıya maruz kalan Çin ordusu yenilip geri çekildi.176

Bundan sonra serbest kalan Tanrı Dağlarının kuzey silsileleri Issık Göl tarafları ardından Talas Seyhun boylarına doğru Karluk grupları yayıldı. Ağırlık merkezleri artık Batı Türkistan idi. Tokmak, Evliya-ata ve diğer şehirleri ele geçirdiler. 766'ya doğru bir Karluk Devleti kuruldu.177

Bu arada Toharistan'da 710 yılından itibaren Karluk ismi İslâm kaynaklarında görülür. Söz konusu tarihte Bedehşan'da oturup Kuteybe tarafından öldürülen Eftalit Tarkan'ı Neyzek'in emrinde bir Karluk yabgusundan söz edilmektedir. 737'de de Arap kumandanı Esed'in faaliyetleri dolayısıyla bir Karluk yabgusundan bahis vardır. Ona mağlup olan Türgiş kağanı Su-lu, Toharistan'a giderek Karluk yabgusunun yanına sığındı. 809 yılında Feyzabad yakınındaki Vascirt adlı yerde Karlukların varlığı bilinmektedir. X. asırda İbn Rüsteh, Amu Derya'nın kollarından Vahşab civarında Karlukların yaşadığını zikretmektedir. Hududül-alem'de ise Karlukların Hilend ve Belh'e kadar yayıldıkları bildirilmektedir. XII.

asırdaki olaylarda Buhara Karlukları, Karahanlı Devleti adları geçer ve Çağaniyan ile Tirmiz, Nahşab, Kiş'de Karluklar Batı Karahanlı hükümdaları ile savaştılar. Celaleddin Harezmşah, Gazne'ye geldiğinde karşısında yine Karlukları bulmuştur. Onların reisi Seyfeddin Hasan kendisine itaat etmişti. O Moğollardan kaçarken topraklarının bir kısmını Seyfeddin Hasan'a bıraktı. Aynı asrın sonunda onların Belh ve Tirmiz'e kaydıkları anlaşılmaktadır.178

Çin'in Tanrı Dağları civarından elini çekmesi, bu havalide ve kuzeyde yaşayan boyların işine yaradı. Bundan sonra Tokmak (Suyab) ve Talas bölgesine gelen Karluklar, Türgişlerin Nu-shih-pi boyunun bulunduğu sahaları ve Batı Göktürklerinin eski merkezlerini ele geçirmişlerdi ve başkentleri Balasagun idi.179 Tuo-lu ve diğer Türgiş boyları onlara tâbi olurken 766-775 yılları arasında Kaşgar'ı aldılar. Fergana'yı da Abbasîlerin elinden alıp, Oğuzlarla ittifak ederek, Peçenekleri yendiler. Tibetlilerle işbirliği yaparak Beşbalık'ın kuzeyindeki Kagan Stupa şehrini işgal ettiler. Kısacası 766'yı takip eden yıllarda müstakil bir Karluk Devleti söz konusudur180

Aslan İl Türgig bu esnada onların hükümdarı idi ve Kaşgar, Yarkent ve Talas bölgelerini yönetiyordu (780 sıraları). Adı geçen hükümdarın bir unvanı da Burguçan idi.181 791 yılında Karlukların Tibetlilerle işbirliği yapıp Kagan Stupa'yı almasından sonra Karlukların Uygurlarla çarpışması görülmemekle beraber 821 yılına ait Kara Balasagun Yazıtı'nın Çince kısmında 791-812 tarihleri arasında Uygurlara mağlup oldukları bildirilmektedir. Uygurlar, topraklarının taciz edilmesine karşı 791'de Karlukları bozguna uğrattılar. 812 muhtemel tarihli hadisede ise ülkesine tecavüz eden Karlukları, Uygur hükümdarı Fergana'ya kadar hükümdarlarını ülkesini terk etmeye mecbur etmiştir. Neticede çok sayıda esir yakalayan Uygur hükümdarı ganimetle ülkesine dönmüştür. Bundan

sonra Uygur kağanı Chin-chu-chi-huei’i bir kısım Karlukların üzerine yabgu tayin etti.

840 yılındaki Kırgız baskını sonrasında bir kısım Uygur, Hsi-shih-pang-t’e-le liderliğinde Karluklara sığındı. Diğer yandan IX. asrın ikinci yarısından sonra Tanrı Dağlarının doğu kısmına gelen Uygurlar da Karlukları tehdide başladı. Hudud’ül-Alem’e göre İli ve Issık Göl havalisindeki savaşlarda kesin netice elde eden taraf olmadı.182 Aynı devirde Kırgızlar da kuzeyden sü

rekli Karlukları taciz ettiler. Onların Bancul kasabası Kırgızların eline geçmişti.183 Tibetlilerle 791’de ortak hareket ederek Kagan Stupa’yı ele geçirmişlerdi. 817-836 arasında kralları Ralpa-can devrinde bir Karluk elçisi Tibet kralını ziyarete gitti. Genelde ilişkileri dostça gelişti.184

Batı yönünde Karluklar tabii ki Abbasîlerle münasebete girişecekti. Fergana’yı ele geçiren Karluklar bir süre sonra buralarını kaybettilerse de 772’de tekrar işgal ettiler. 775’te Halife Mehdi’nin üstünlüğünü tanıyanlar arasında Karluk Yabgusu da vardı. Aynı yabgu 792-793’te Fergana’yı ele geçirince üzerine gelen Amr b. Cemil’i yenmeyi başarmış, ancak Yahya el-Bermekî’yi durduramamıştı. Daha sonra patlak veren Rafi b. Leys isyanına Karluklar da katıldılar. 809’da Karluklar ve diğer Türk boyları Rafi’yi terketti. Halife Memun zamanında da bu şekilde mücadeleler devam etti. Abbasîler Karluk yabgusuna arazisi üzerinde mülkiyet tanımak zorunda kaldılar (811). 816’da Otrar’da Karluklar, vezir Fadl b. Sahl’a karşı ağır bir hezimet aldılar. Karısı ve çocuklarını esir olarak veren Karluk yabgusunun kendisi Kimek ülkesine kaçtı. 822’de Fergana Karluklar tarafından bir kez daha işgal edildi ise de Horasan valisi tarafından geri alındı. Karluklar IX. asrın ikinci yarısında zayıflamaya başladılar. Kendi içlerinde karışıklığa sürüklendikleri gibi doğudan gelen Uygurların hücumları da onları sarsmış, nihayet Samanî Devleti’nden İsmail b. Ahmed’in 893 yılında Sır Derya’nın

doğusuna yaptığı seferde 10 bin Karluk öldürerek ağır bir darbe vurmuştur. Talas şehri dahi Samanîlerin eline geçerken Tunguz adlı Karluk hükümdarının hatunu dahil on beş bin kişi elde etti.185

893'ten sonra, Karluklara bir başka darbe Oğuzlar tarafından vurulmaya başlandı. Bu arada Oğuz Yabgusunun dahi öldüğü savaşlar yapıldı. Kaşgar şehri tarafında da Yağmalarla savaş devam etmekte idi. 943'e doğru Kaşgar'dan hareket eden Karahanlı hükümdarları Çu vadisine girerek Karluklara son verdiler.186

Hudud'ül-alem'de Karluklara ait on beş yer ismi gösterilmiştir. Karluk ülkesinin doğusunda Tibet'in bazı kısımları, Yağma ve Dokuz Oğuz sınırları, güneyinde Yağmaların bazı kısımları ile Maveraünnehir ülkesi, batısında Oğuz sınırları ile, kuzeyinde Tuhsi, Çigil, Dokuz Oğuz ülkeleri vardı. Burası mamur, mutedil iklimi olan bir yerdi. Karlukların kendisi hoş ahlaklı ve medeni insanlardı. Eski zamanlarda Karluk hükümdarları Cabguy veya Yabgu unvanını alıyorlardı. Onların bir kısmı avcı, bir kısmı çiftçi, bir kısmı çobandı. Zenginlikleri koyun at ve çeşitli kürklerdi.187 X. asırda Çırçık ırmağının, Narın Irmağının kenarında Karlukların Basham bölgesi bulunuyordu.188 Yine aynı asırda Karluk hükümdarları Atasagun unvanını taşıyordu189

Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca (840) Karlukların siyasi nüfuzu artmış, neticede bu bölgede kurulan Karahanlı Devleti'nin esas kitlesini meydana getirmişlerdir.190 Hatta Pendname'nin bildirdiğine göre Gazneli Devleti'nin kurucusu Sebük Tegin, bir Karluk şehri olan Barshan'dan çıkmıştır.191 Karluklar zamanla Karahanlı devletine cephe almışlardı. Bu durum doğudan gelen Karahıtayların işini kolaylaştırmıştır.192 Özellikle Katavan (Katvan) savaşında olumsuz etki yaptıkları ve 1137 yılından sonra onların Horasana kadar sokulmalarına sebep oldukları bilinmektedir.193

Kıpçaklar

Kıpçak ismi ilk defa Tobol-İşim ırmakları çevresinde tarih sahnesinde görülmektedir. O sırada İrtiş Irmağı civarında Kimekler yaşıyorlardı. Peçeneklerin de kuzeyinde idiler.194 Kunlar ise Çin'in Kansu-Ordos bölgesinin kuzeyinde bulunuyorlardı. Kunlar doğudan gelerek Kıpçaklarla ve Kimeklerle karıştılar. 300 bin çadırlık bir halk grubu kuzey batı Çin'den çıkarak Karahanlı ülkesine saldırmak istemiş, ancak Karahanlı hükümdarı Togan tarafından geri püskürtülmüşlerdi (1017/1018).195 Kıpçakların Türklerden bir cins olduğu Kaşgarlı Mahmud tarafından bildirilmiştir.196

Kıpçaklar aslında XI. asırdan sonra İrtiş Irmağından Tuna nehrine Orta Avrupaya kadar uzanan geniş bir sahada önem kazanmışlardı. Bu önemleri bundan sonra üç kıtada asırlarca devam etmiştir. Ancak burada konumuzu ilgilendiren kısmı onların tarih sahnesine çıkışlarıdır. Kıpçaklar kaynaklarda bilindiği gibi Kıpçak (Kıfşak) (İslâm), Kun (Macar), Khartes (Ermeni), Polvets ve Polovtsı (Rus), Falben, Falones, Valani, Valwen, Pallidi (Alman ve diğer) Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani (Bizanslılar ve Latinler) gibi adlarla anılmışlardır.197

Bununla birlikte en yaygın kullanılan isimleri Kıpçak ve Kuman'dır. Esasında Kuman-Kıpçak birliği X. asrın sonunda Kimek, Kıpçak ve kuzeybatı Çin'den gelen Kunların (Sarılara) birleşmesiyle meydana gelmiştir. Zaten Kuman ismi Kunların, Kıpçaklara dahil olmasından sonra başlamaktadır (1012-1013).198 Diğer taraftan Kuman ismine199 Ermenice, Rusça ve Almanca kaynaklarda sarı, aman renginde olan sarı saç anlamları verilmiştir.

Kıpçaklar, IX. ve XI. asırlarda İrtiş ırmağı, Balkaş gölü civarından kuzey Sir Derya ve Orta batı Kazakistan bozkırlarında yaşıyorlardı.200 XI. asrın başlarında (1030'larda) İtil ırmağına geldiler201

Kırgızlar

Kırgızların eski yurdu yani esas anayurtları Kögmen Dağlarının kuzeyi, Yenisey Nehri’nin kollarından Kem havzası idi.

Etimolojik çalışmalarla etüd edilen Kırgız adı hakkında202 günümüze kadar kesin neticelere hala varılamadığı görülmektedir. Kelime anlamı olarak Kırgız adının kır-gezmek’ten veya Kırk Oğuz’dan geldiği konusunda önemli fikirler olduğunu söyleyebiliriz. Çince metinlerde ise Kırgız ismi ilk defa Ke-k’un olarak kaydedilmiştir.203 Bu Kırgız isminin tarihte bilinen ilk transkripsiyonudur. Daha sonra Chien-k’un şeklinde zikredildiğine rastlıyoruz.204 Göktürklerin ilk zamanlarında (555’lerde) Ch’i-ku205, 648 yılı dolaylarında Chie-ku206, Büyük Uygur Kaganlığı döneminde (744-840) Chie-ku, Hsia-chia-ssu, Chia-chia-ssu207 ve Ho-ke-ssu208 gibi isimlerle yazılmışlardır. Bunların hepsi Kırgız isminin değişik transkripsiyonlarıdır. Fakat, WHTK’da209 verilen Ho-ke-ssu okununuşu Kırgız ismine en yakın olanıdır. 603 yılı dolaylarında Töles boyları için verilen listede geçen He-ku’ların ki, bunlar Tanrı Dağlarındaki Pai-shan’ın (Aktağ) kuzey eteklerinde yaşıyorlardı.210

Kırgız isminin son transkripsiyonu He-ke-ssu’ya yakınlığından dolayı söz konusu tarihte bu adla anıldıkları sonucunu ortaya koymaktadır.211 Bu durum Kırgız ismi konusunda yeni bir fikir verdiği gibi aslında aşağıda bahsedilen onların Türk kökenli olmadıkları konusundaki iddialara en iyi cevaptır. Bunun yanında Kırgız adının yüzyıllar boyu devamlılığını göstermesi bir başka enteresan noktadır.

Kırgızların aslında Türk olmayıp VI. asırda Türkleştiklerine dair ileri sürülen fikirlere kesinlikle katılmıyoruz.212 Onların fikri esasında Kırgızların “yeşil gözlü sarışın veya kızıl saçlı olduklarına ve de kurttan türeyen kimselerden değildir” şeklindeki kayıtlara dayanmaktadır. Bunlardan başka diğer eski Türk boylarıyla kültürel açıdan herhangi farklı bir tarafları olduğu konusunda kayıt yoktur. Üstelik kurttan türeme rivayeti

ile ilgili bilgiler sadece Göktürklere değil, Kao-ch’e’lara ve Vusun’lara aittir. Göktürk döneminde kurt yani A-shih-na’ya bağlananlar yalnız hanedandır.213 Bunun yanında çok sayıda diğer Türk boylarının kurt efsanesiyle ilgisi bulunmamaktadır (Töles boyları, Türgişler, Sir Tarduşlar, Bayırkular, Oğuzlar, Uygurlar, Karluklar ve benzeri küçük boylarda). Dolayısıyla kurttan türeme rivayeti yok diye Kırgızları Türk asıllı saymamak kanaatimizce doğru değildir; ayrıca Eberhard “Türklerden değildir demekle”214 sadece Göktürk hanedanlığının bağlı olduğu kabileden gelmediğine işaret etmiştir. Renk açısından farklı olduklarının bildirilmesi de Kırgızların başka bir etnik kökenden geldiklerini göstermez. Çünkü Hazarlar, Bulgarlar, Kuman-Kıpçaklar tarihî kaynaklarda sarışın ve mavi gözlü tasvir edilmişlerdir. Diğer taraftan Türk adını taşıyan I. Göktürk Devleti’nin meşhur kağanı Mukan (553-572) dahi Çin kaynaklarında “kızıl yüzlü, renkli gözlü (donuk cam gibi)” ifadesiyle anlatılmıştır.215 Bizim görüşümüzü destekleyen en önemli delil Kırgızların ortaya çıktığı bölgenin yapılan arkeolojik kazılar neticesinde en eski Türk yurdu olarak belirlenmesidir.216 M.Ö. 2500-1700 arası Afanesyevo sonra 1700-1200 arası Andronovo kültürlerinin temsilcilerinin Türk soyunun proto-tipi olduğu anlaşılmıştır.217

Kırgızlar, bilinen tarihte ilk defa Büyük Hun İmparatorluğunun Shan-yü’sü Mo-tun zamanında zikredilmişlerdir.218 Buna göre Hunların kuzeyinde bulunan Kırgızlar, Ting-ling, Ch’ü-she, Hun-yü, Hsin-li gibi boylar arasında yaşıyorlar ve Ke-k’un ismiyle adlandırılıyorlardı. Muhtemelen M.Ö. 203 yılı dolaylarında adını saydığımız diğer kabilelerle bağlanan Kırgızlardan bundan sonra bahis yoktur. Bu esnada Altay Dağlarının kuzeyinde Kem ırmağı civarında yaşıyorlardı.219

M.Ö. 46 yılında Chih-chih Shan-yü tarafından mağlup edilen Kırgızlar, bu hükümdara itaat etmek zorunda kamışlardı. Bu sefer Chien-k’un adıyla

zikredilen Kırgızlar, Chih-chih tarafından yenilince devletin doğusundaki asıl merkezine 7 bin li (3710 km) mesafede bir yere çekilmişlerdi. Güneydeki Kuca (Ch'ü-she)'ya ise beş in li (2650 km) uzaklıkta idiler.220 Söz konusu bölge Altay dağlarının kuzeyine ve Tannu-ola (Sayan) dağlarının batısına düşmektedir. Kırgızlardan haber alamadığımız bunun öncesi devirde Vusun'ların yaşadığı Issık Gölü'nün kuzeyine doğru yayıldıkları ve Chih-chih Shan-yü tarafından mağlup edilince tekrar eski yerlerine döndükleri anlaşılmaktadır.

M.Ö. 99'da iki Çinli general Li Ling ve Wei Lü, Çin'deki Han hanedanından kaçıp Hunlara sığındıkları zaman, Hunlar, bu generallerden Wei Lü'yü Ting-ling'ler üzerine, Li Ling'i ise Kırgızlar üzerine idareci tayin ettiler.221 Bunlardan başka Hun döneminde Kırgızlarla ilgili kayıt yoktur. Hiçbir yerde ve olayda adlarından bahsedilmemektedir.

Kırgızların, Göktürk Devleti'nin kuruluşundan itibaren tarihî metinlerde yer almaya başladığı görülmektedir. Aslında Kırgızların Göktürk Devleti kurulmadan önce menşei efsanelerinde adlarına tesadüf edilmektedir. Göktürklerin ikinci menşei efsanesinde Abakan nehri ile kem nehrinin arasında yaşadıklarından bahis vardır. Buna göre: "Göktürklerin atalarından Ni-shih-tou'nun oğullarından birisi değişip, beyaz ördek olmuştur. Unvanları Ch'i-ku idi. Ve Abakan (A-fu) suyu ile Kem (Chien) suyu arasında yaşıyorlardı".222 Efsanevî kayıt olması sebebiyle fazla ilmi değeri bulunmayan bu bilgiden yine de Kırgızların 552 yılından önceki dönemde

Kem nehri ile Abakan ırmağı arasında yaşadıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Ayrıca bu bilgi Kırgızların Türk olmadıkları ileri sürenlere karşı, Göktürklere olan yakınlığını göstermesi açısından son derece mühimdir.

552 yılı dolaylarında Göktürk Devleti'nin kuruluşu esnasında Kırgızların adı tarihi kayıtlarda geçmemektedir. Ancak, 553 yılında Göktürk Devleti'nin başına geçen Mukan Kagan, 555 yılında devletini hızla büyütmeye başlamıştı. Bu yılda doğudaki Ch'i-tan (Kıtan) kavminin yenilmesinden sonra Mukan'a kuzeylerindeki Kırgızlar itaat etmişlerdi. Aynı sırada Kırgızlar Baykal Gölü civarında yaşıyorlardı. Kaynaklarda Kırgızlar üzerine herhangi bir seferden bahsedilmemesi ve Mukan Kagan'ın diğer zaferlerinden farklı olarak "itaat altına alındı" ifadesinin kullanılması223 onların kendiliğinden hızla yükselen Göktürk Devleti'ne bağlandığı fikrini ortaya çıkarmaktadır.

568 yılında Bizans elçisi Zemerkhos, Batı Göktürklerini idare eden İstemi Yabgu'nun yanına Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Aktağ'a gittiğinde kendisine bir Kırgız kızı sunulmuştu.224

572 yılında Mukan Kagan ölünce onun yas törenine katılan kavimler arasında Kırgızlar da vardı. Çin kaynaklarının haber vermediği bu hadiseyi Orhun Abidelerinde bulabiliyoruz.225

630 yılında Batı ve Doğu Göktürk Devletleri yıkılarak Çin'deki T'ang hanedanına bağlanmışlardı. Neticede Orta Asya'da yaşayan Türk boyları bağımsız hareket etmeye başladılar. Sir Tarduşlar bunların en kuvvetlisi idi. 627 yılını takip eden zaman sürecinde Sir Tarduşlara bağlandığı anlaşılan Kırgızlar onlar tarafından gönderilen bir ilteber tarafından idare ediliyorlardı. Ayrıca Ch'i-hsi-pei, Chü-sha-p'o-pei ve A-mi-pei adlarında üç Kırgız idareci de yönetimde söz sahibi idi. Diğer boyların çoğu onlara itaat etmişti. Bu arada Göktürk hanedanından Ch'e-pi Tegin, Karluk ve Kırgız (Chie-ku) gibi Türk boylarını kendine bağlayarak kuvvetlendi.226 Daha sonra kendini kağan ilân eden söz konusu tegin Çin'deki T'ang İmparatorluğu'nun entrikaları neticesinde pasifize edilmişti. 648 yılında cereyan eden bu hadiseler neticesine Karluk, Sir

Tarduş, Bugut (P’u-ku) ve benzeri Türk boylarını elçi gönderip Çin imparatoruna hediyeler sunmuşlardı. Kırgızlar da bu esnada elçi göndererek Çin imparatoruna kendi ülkelerinde yetişen mallardan hediye verdiler. Arkasından reisleri ilteber unvanlı Shih-po-ch’ü A-chan adlı şahıs T’ang sarayına geldi. İmparator T’ai-tsung onun şerefine eğlence tertip etti. 650 yılını takiben Göktürk ülkesi askerî valiliklere bölündüğü zaman Kırgız (Chien-k’un) askerî valiliği de ihdas edildi. Kırgız reisi ilteber, askeri vali ve sol istihkam (savunma) generali ve de Li-yen-jan Tu-hu olarak tayin edildi. Bundan sonra imparator Kao-tsung zamanında (650-683) tekrar Çin sarayına elçi gönderdiler.227

708 yılında Kırgızlar tekrar Çin’e elçi göndererek kendi ülke mallarından sundular. Arkasından 713-755 yılları arasında tam dört kere daha Çin sarayına elçiler yollayarak hediye verdiler. 758’de Uygurlar tarafından yenilerek itaat altına alındılar. Bundan sonra Büyük Uygur Kaganlığına dahil olduklarından Çin ile resmî temas kuramamışlardır. Uygur hakimiyeti altında Kırgızların adı Chia-chia-ssu şeklinde değişti.

Anlamı sarı-kızıl yüzlü demek idi. Bu esnada Kırgızlar, yine de Karluk, Tibet, İran (Ta-shih) gibi boy ve devletlerle münasebetlerini devam ettirdiler. Uygurlar, onların reisi A-je’ya makam ve unvanlar vermişlerdi. Zamanla Uygurlar kuvvetten düşünce A-je kağanlığını ilan etti.

Bunun üzerine Uygurlar bazı kumandanlarını göndererek isyanı bastırmak istedilerse de Uygur kumandanları kuvvetli Kırgız ordularıyla baş edemediler. Üstelik Uygur kumandanlarından Küllüg Baga (Chü-lü Mo-ho), Kırgız kağanı A-je’ya rehberlik ederek Uygur kağanının merkezini bastırttı. Yenilen Uygur kağanı Ho-sa öldürüldü (840).

Diğer bütün Uygur kumandanları ve teginleri de mağlup olmuştu. Uygurların altından otağı ve Çin asıllı T’ai-ho prensesleri Kırgızların eline

geçti. Daha sonra Kırgız kağanı kendi merkezini Uygur kağanının merkezine on beş günlük mesafede olan Lao dağının güneyine nakletti.228 840 yılının Eylül ayında Kırgızların ani hücumuna maruz kalan Uygurların bir kısmı güneye doğru ilerlemiş, 60 li genişliğindeki bir alana yayılan kitleden Çin halkı çok korkup, kendi ülkelerinin içlerine kaçmaya başlamıştı.

Mağlup Uygurlardan Üge, 841 yılının baharında kağanlığını ilan ederek ordugahını Ts'o-tzu-shan'da kurdu. Bu sırada Çinli devlet adamı Li Te-yü devreye girmiş ve Uygurların eskiden Çin'e yaptığı yardımları hatırlatarak onların himaye edilmesini sağlamıştı.

Kırgızlar, elde ettikleri büyük zaferden bir yıl sonra on tarkandan oluşan bir elçi heyetini Çin'e gönderdiler. Heyetin gayesi Kırgızlarla Çin arasında iyi ilişkiler tesis etmek ve Uygurların elinden alınan T'ai-ho prensesi iade etmek idi. Ancak, Uygur kağanı Üge, Kırgız elçilik heyetini yolda bastı ve tarkanların hepsini öldürerek, adı geçen prensesi ele geçirdi.229

Bu arada Çin imparatoru yiyecek sıkıntısı çeken Uygurlara yirmi bin ölçek tahıl vermiş, fakat yerleşmeleri için Çin'in içlerine girmelerine müsaade etmemişti. Akabinde Uygurlar arasında anlaşmazlıklar çıktı ve istikrarlı bir devlet kuramadılar.230

Kırgızlar, yaklaşık bir asır süren Büyük Uygur Kaganlığına son vererek Ötüken bölgesini ele geçirmişlerdi. Akabinde bağımsızlıklarını ilerletmek ve sağlam bir devlet kurmak için harekete geçtiler. Çin'deki T'ang hanedanıyla iyi ilişkiler kurma teşebbüsleri, arta kalan Uygurların kağanı Üge tarafından elçileri öldürülmek suretiyle başarısızlıkla sonuçlandı. Bunun üzerine 842 yılının sonbaharında Kırgızlar, T'ang hanedanına bir elçi daha göndererek, T'ai-ho prensesin durumunu sordular ve öldürülen tarkanların intikamı için Uygurlara saldırmak üzere izin istediler.231 Çünkü Uygurlar, o sırada Çin'in himayesinde idi. Neticede çeşitli entrikalarla Üge

Kagan'ı zor duruma düşüren Çinliler, Sha-t'o ve Ch'i-pi gibi kendi idareleri altındaki boylarla harekete geçerek Üge Kagan'a baskın düzenlediler. Çarpışmalar sırasında yaralanan Üge, T'ai-ho prensesi ve diğer ağırlıklarını savaş meydanında bırakarak Hei-ch'e-tzu (Kara Arabalı Oğulları) kabilesinin yanına sığındı. Çinli prenses de kendi ülkesine teslim edildi.

843 senesinin başlarında Kırgızlar, Chu-wu-he-suo başkanlığında bir elçilik heyetini daha T'ang hanedanına yollayarak yeni kurdukları devletin tanınmasını istediler.232 Adı geçen elçi üç sene sonra T'ang hanedanı başkentine varabildi. İmparator onun gelişinden çok memnun olmuştu. Hemen teşrifat işlerinden sorumlu vezir Chao Fan'a Kırgız ülkesine gitmesini emrettiği gibi, Li Te-yü'ye Kırgızlar hakkında teferruatlı bir rapor hazırlamasını emretti. Chao Fan'ın götürmesi için imparator tarafından Li Te-yü'e bir ferman hazırlatıldı. Fermanda imparator Kırgız kağanının sağlık başarı ve mutluluk içinde olmasını diledikten sonra Kırgız-Çin ilişkilerini geliştirmek istiyordu. Bundan sonra Kırgızları, mağlup Uygur Üge Kagan'ın sığındığı Hei-ch'e-tzu kabilesine karşı hücuma davet etti.233 Bu yılın Haziran ayında ise Wen-wu-ho adlı Kırgız elçisi Çin sarayına gelmiş, imparatordan eğer Uygurlar ile Hei-ch'e-tzu'lara saldırırlarsa kağanlıklarının tanınacağı konusunda bir cevap almışlardı.234 Aynı yılın başında Çinli devlet adamı Chao Fan'ın imparatoruna sunduğu rapordan Uygurların An-hsi (Kuca) ve Beşbalık (Pei-t'ing)'a taarruz ettiklerini anlıyoruz.235 Birkaç ay sonra Kırgızlar aynı teklifte bulunduklarında Çin imparatoru da aynı cevabı verdi ve ancak, onların cezalandırılması karşılığında Kırgız Kaganlığını tanıyacağını bildirdi. Kırgızların Çin'in karşı teklifini uzun süre kabul etmediği anlaşılıyor.

844 yılının Martı'nda nihayet Çinliler, Kırgızlarla, Uygurlar ve Hei-ch'e-tzu kabilesini cezalandırma konusunda bir anlaşma yapabildiler.

Kırgızların elçi Tirek İnanç (Ti-te i-ssu-nan-chu) iki beyaz atla ve mektupla T'ang sarayına gelmişti. Elçiye son derece hürmetle muamele edilmiş şerefine eğlenceler düzenlenmişti.236 Yapılan anlaşmaya göre o yılın sonbaharında Kırgızlar, hücuma geçecekler, Çin orduları ise You-chou, T'ai-yüan, Chen-wu, T'ien-te bölgelerinin birlikleri halinde hareket edip önemli geçitler üzerinde onları bekleyeceklerdi. Neticede Uygurlar ve Hei-ch'e-tzu'ların etrafa dağılan insanlarını yakalayacaklardı.

Kırgız kağanı A-je sonbaharda atların güçlenmesini fırsat bilerek Uygurlar ve Hei-ch'e-tzu kabilesine saldıracağını, bunun için Çin imparatorundan sefer tarihinin kendisine bildirilmesini istedi. Bir yıl sonra Kırgız Kaganına, yeni Çince unvanlar verileceği sırada Çin imparatorunun kendisi yani Wu-tsung öldü. Yeni imparator Hsüan-tsung, kuzey komşularına karşı aynı politikayı devam ettirmek niyetinde idi. 845 yılının Nisan ayında Li Shih adlı bir elçi Kırgızlara doğru yola çıkmak üzere hazırlattırılmıştı.237

Aslında imparator öldükten sonra Kırgızların kağan olarak tanındığı belgeyi götürecek olan elçi Li Shih, Kırgızların çok uzakta olduğunu, artık Çin'le baş edemeyeceklerini ileri sürerek yeni imparatorun vazgeçmesini sağladı (846).238 Ancak, 847 yılında Li Ye başkanlığında bir elçilik heyeti Kırgızların yanına giderek kağanlarına Ying-wu ch'eng-ming Kagan unvanını tevcih etti.239

Uygurlar kağanları Üge öldürülüp iyice zayıfladıkları halde Çinliler peşlerini bırakmıyordu. Bu yüzden Moğol Shih-wei'lere sığındılar. Bu arada Kırgızlar kendi başbakanları Apa'yı 70 bin kişilik kuvvetle Shih-wei'lerin üzerine yolladı. Shih-wei'ler yenildi ve Uygurlar, Kırgızlar tarafından alınıp Gobi çölünün kuzey taraflarına götürüldüler. Dağlara ve ormanlara kaçan Uygurlar ise Doğu Türkistan istikametinde ilerleyip Kuca civarındaki Uygurları idare eden Menlig Tegin'e bağlandılar.240

863 yılında Ağustos ayında Kırgızlar, Ho-i-nan-chih (Alp İnanç) adlı bir devlet adamlarını Çin'e göndererek Budizmi kabul etmek istediklerini, ayrıca T'ang hanedanına bağlanmayı teklif ettilerse de artık Uygur tehlikesi ortadan kalktığı için olumlu karşılanmadı.241 866 yılının sonunda Kırgızlar, İ-chih-lien-chih adlı bir elçi göndererek aynı tekliflerini yineledilerse de yine reddedildi.242 860-873 yılları arasında Kırgızlar Çin'e üç defa elçi göndermişler ve hediye sunmuşlardı. Fakat, en sonuna kadar Uygurları kendi idareleri altına alamadılar. Bu vakitten sonra hediye vermek, karşılığında unvan almak gibi konuları Çin tarihçi memurlar bir daha yazmadılar.243

Buraya kadar bahsettiğimiz Çin kaynaklarının dışında Türkçe yazılı kitabelerde de Kırgız adı defalarca kaydedilmiştir.244 İlteriş Kagan'ın 692 yılında ölümünden sonra yerine geçen kardeşi Kapgan devletini her alanda güçlendirmeye başlamıştı. Tonyukuk kitabesinden anladığımız kadarıyla Çinliler, On-Ok ve Kırgızlarla anlaştılar. On-Ok ve Kırgızlar Altay dağlarında oturacaklar, Çinlilerle anlaşıp Göktürk kağanı Kapgan'a saldıracaklardı. Ancak, Kapgan ve Tonyukuk idarelerindeki Göktürk ordusu 696-697 kışında Kögmen dağlarını aşarak, Yenisey nehri kollarından Anı Irmağı kıyısında Kırgızları çok ağır bir bozguna uğrattı. Kırgızların hanı dahi orada öldürülmüştü.245 Ölen Kırgız kağanına atfen 716 yılında Kapgan Kagan, Bayırku'lar tarafından öldürüldüğü zaman yeni kağan Bilge tarafından onun adına balbal dikildi.246

Kırgızlar, 708 yılında Çin'deki T'ang imparatorluğu ile temasa geçmişlerdi. Bunun neticesinde isyan etmiş olmalılar ki; 710 yılında Bilge ve Kül Tegin kardeşler tarafından yeniden mağlup edildiler.247 731 yılında Kül Tegin öldüğü zaman cenazesine Kırgızlardan Tarduş İnançu Çor gelmişti.248

Göktürk Devleti yıkılıp yerini Uygurlara bırakınca ilk kağan Bayan Çor (745-759) devletin birliğini sağlamak maksadıyla Kırgızlarla savaşmıştı.249 779 yılından önce Bögü Kagan tarafından mağlup edilen Kırgızlar, onu öldürüp yerine geçen Tun Baga Tarkan (779-789)'dan da ağır bir darbe yediler.250

800'lü yılların başında Kırgızların yine Uygurlarla savaşıp yenildiklerini görüyoruz. Uygurlardan Kutlug Bilge Kagan, Kırgızlar üzerine çıktığı seferde, onların reisini öldürdüğü gibi çok sayıda at ve sığır ele geçirmişti. Ayrıca Kırgızların Orta Asya'daki diğer boy ve şehirlerle yaptığı demir ticareti Uygurların eline geçti.251

İslâm kaynaklarında Kırgızlar hakkında çok az malumat vardır. Sadece Yenisey nehrinin doğduğu kollardan söz ederler. İki yılda bir Maveraünnehir'e Kırgız ülkesinden kervan gelirmiş. Gelen mallar değerli kürkler, misk ve özellikle ok yapımında kullanılan ağaçlar (kayın) ve benzeri idi. Oradan Kırgız ülkesine başta dokuma ürünleri ve bir çok ticaret malı giderdi. Kırgız kağanı Kemcikeş adlı şehirde otururdu. Bundan başka şehirleri yoktu. Ölülerini yakan tek Türk kavmi olarak gösterilirler, çadırlarda keçeden kulübelerde otururlar, öldürücü oyunludurlar, ateşe taparlar. Onlara bağlı Furî isimli bir kabile vardı. Kırgız Hakan'ının oturduğu Kemekâs kasabası bulunuyordu. Küseym adlı bir Kırgız boyu daha vardı. Kürk, misk ve hutüvv (boynuz) elde etmek için avlanırlardı.252 Divan-ı Lugat-it Türk'de de Kırgızların Türklerden bir cins olduğu vurgulanmıştır.253 Kırgızların en kuvvetli olduğu zamanda seksen bin iyi yetişmiş asker çıkarabildiklerini öğreniyoruz.254 O sırada doğularında Kurıkan'lar, güneylerinde Tibetliler, güneybatılarında ise Karluklar bulunuyordu. Geleneklerinin büyük oranda Göktürklerle aynı olduğu açıkça yazılmıştır.255

Onlar hakkında başka şu ilgi çekici bilgiler verilebilir: Kırgızların yaşadığı topraklar yazın çok sulu, rutubetli ve bataklık idi. Kışın kar yığılırdı; yani çok yağardı. İnsanların hepsi uzun boylu ve iri yarıdır. Kızıl Saçlı, açık tenli yeşil gözlüdürler. Söz gelimi bir yıla kaplan derler. İklimleri çok soğuktur. Büyük ırmakların yarısı dahi donar. Darı, buğday ve benzerlerini ekerler. Ezme suretiyle un yaparlar. Üçüncü ayda ekip, dokuzuncu ayda toplarlar. Yemek ve içki yaparlar. Ayrıca sebze ve meyvaları yoktur. Atları kuvvetli ve iridir. Mükemmel savaşanlar at başı (reis) olurlar. Develeri, sığırları koyunları çokça vardır. Zengin çiftçilerde birkaç bin hayvan olabilir. Her yağmurdan sonra demir elde edilir. Chia-sha adlı iyi cins demirden keskin silahlar yapılır ve bunlar Göktürklere ulaştırılırdı. Silah olarak okları, yayları ve sancakları (mızrakları) bulunmaktadır. Süvarileri kendilerine ağaçtan kalkan yapıp, ayak ve bacaklarını korurlar. Bir de omuzlarına koydukları yuvarlak kalkanları imâl ederler ve bu şekilde kendilerini mızraklardan korurlar.

Onların reislerinin unvanı A-je idi. Bundan dolayı A-je soyadını taşıdıkları bilinmektedir. Bir sancak dikerek etrafında toplanırlar ve kızıl renge değer verirlerdi. Diğerleri ise kendi kabilelerine göre unvan almışlardı. Elbiseleri değerli samur ve kunduzdandır. A-je, kışın samurdan yazın altından başlık takardı ki, ucu sivri süslü alttarafı bükülmüştür.

Halkının (maiyetinin) hepsi beyaz keçeden başlık takarlar, yanlarında bıçak ve bileği taşı taşımayı severlerdi. Milletin giydiği elbise deridendir. Başlık takmazlar, kadınların elbiseleri yün ve ipekten imâl edilir. Elbiselerde kullanılan ipek, Beşbalık, Fergana ve İran’dan getirilirdi.

A-je, Yeşil Dağ’da (Ch’ing-shan) konaklar. Etrafında duvar yerine çit vardır. Keçeler birleştirilmek suretiyle yapılan Mi-t’e Ch’ih-t’o adlı çadırı vardır. Kabile reisleri küçük çadırlarda otururlar. Askerler vazifeye

çağrıldığında hepsi harekete geçerler. Samur ve yeşil fare kürkünü vergi olarak sunarlardı.

Devlet yönetiminde Kırgız hükümdarından başka altı makam vardır. Bunlar, başbakan (hsin-hsiang), tudun (T'u-tu), ch'ang-shih (sivil memur), general (chiang-chün), takan (Ta-kan) gibi atı makam bulunuyordu. Yedi başbakan, üç tudun, on subayın hepsi askeri makamdırlar. Aynı zamanda, on beş yüksek memur bulunur. General ve tarkan olarak kimse tayin olunmamıştı. Kabilelerin hepsi at kımızı içer, et yerler. Sadece A-je etli pide gibi bir şey yerdi.

Onların yazı dilleri tamamen Uygurlarla aynıdır. Kanunları çok serttir. Savaştan kaçanlar, memuriyetlerini iyi yapamayanlar, vatana ihanet edenler, hırsızlık yapanlar gibi suçluların cezası başlarının uçurulmasıydı. Hırsızlık yapan çocuğun başı babasının boynuna asılır ve ölünceye kadar bunu taşırdı.

Kimekler

Kimeklerin ortaya çıkışı 656 yılına bağlanabilir. Onların idarecisi Şad Tutık unvanı taşıyordu.256 840'ta Uygur Kağanlığı yıkılınca Eynür, Bayandur, Tatar gibi boylar Kimeklere katıldı. Bundan sonra Kimek idarecisine Baygu (Yabgu) denmeye başladı.257 X. ve XI. asırlara ait bir eserden faydalanan İdrisî bu sefer onların hükümdarını Canaq İbn Hakan el-Kimekî diye bildirmektedir. Ebu Dülef'in kaydına göre ise onlarda kamış yetişiyordu ve onunla yazıyorlardı.258 İrtiş ve Tarbagatay'da IX-X. asırlara ait ele geçen taş aynaların üzerinde eski Türk yazıları vardır.259

Kimeklerin yurtları Yukarı İrtiş boylarıdır. Kimek adının İki İmek (İki Yimek)'ten geldiği şeklindeki fikir ilim aleminde kabul edilmektedir.260 Göktürkler ve Uygurlar zamanındaki Çiklerin devamı oldukları da sanılmaktadır.261 Kimek ülkesinin doğusunda Kırgızların bir kolu

yaşıyordu. Güneyinde Artuş ve Etil nehirleri, batısında Kıpçakların bir kısmı, kuzeyinde ise gayr-i meskun sahanın bir kısmı bulunuyordu.262

Kimeklerin bazı alt kabilelere ayrıldıkları anlaşılmaktadır. Mesela Gerdizî, Kimekleri yedi boy halinde göstermektedir. Bu boyların adları İmi, İmâk, Tatar, Balandur, Hıpçak, Ankaz ve Eclâd idi.263 Ayrıca İmi boyunun Bayavut adlı bir küçük kabilesi vardı ki; bu kabile daha sonra Moğollar arasında görülecektir.264 Ancak, Hudud'ül Alem'de Kimeklerin 11 boy halinde yaşadıkları belirtilmiştir.265 Fakat, boyların hepsinin adı yazılmamıştır. Sadece Hıfçak (Ifçak), Karkara, Han, Yagsun ve Yâsû gibi boyların adlarından bahsedilmektedir. Bu eserde Kimeklerin Yemekiye adlı şehirlerinin olduğu kayıtlı ise de diğer kaynaklarca bu bilgi teyid edilmemiş (Taraz'dan bu şehre seksen günde gidilirmiş), aksine köylerinin dahi olmadığından bahsedilmiştir.266

Kimeklerin yazın süt içtikleri kışın kurutulmuş et (kak) yedikleri bildirilmektedir. Yine Hudud'ül Alem'de onların hükümdarının hakan unvanı taşıdığı söylense267 de Mücmelüt-tevarih'e göre reisleri Tutug unvanı taşıyordu.268

Samur, kunduz, kakım ve tilki kürkleri önemli servetlerini teşkil eden Kimekler özellikle kışın bu hayvanları avlarlardı. Maveraünnehirli tacirler Kimek ve Kırgızlara giderler, onlardan değerli kürkler satın alırlardı.269

916 yılında Çin'in kuzeyinde Liao (Karahıtay) devleti kurulunca kuzey batı Çin yani Ordos'taki Kunlar (sarılar) Tarbagatay havalisine gelip Kimekleri batıya ittiler ve daha sonra onlarla karıştılar.270

XI. yüzyılda Kimek adının yerini Kıpçak ve Yimek almıştır. Bu asırda Yimekler hala İrtiş civarında oturuyorlardı. İrtiş Irmağı, Kimeklere göre kutsal idi.271 Hatta Gerdizî'ye göre ilâh idi.

XII. yüzyılda bilhassa Bayavutlar olmak üzere Yemekler, Harezmşah ordusunda yer aldılar.272

Diğer taraftan Yimâk (Kimâk) Türklerden bir sınıf olup, Kıpçaklara mensup idiler.273

Kuei-kuolar

Haklarında fazla bilgi bulunmayan ve herhangi bir siyasi olaya ya da savaşa karıştıkları görülmeyen Kuei-kuo'ların hakkında bilgi oldukça azdır. Yine de aşağıdaki gibi bir değerlendirme yapmak mümkündür.

Kuei-kuo, Po-ma'ların (Benekli Atlıların) batısında altmış günlük yoldadır. O ülkenin insanları gece vücutlarını gizleyerek seyahat ederler. Geyik derisinden elbise giyerler. Gözleri kulakları, burunları Çinlilerle aynıdır. Ağızları boyunlarındadır. Yukarıdan aletler kullanarak birbirlerini beslerler. Topraklarında darı, pirinç yoktur. Yalnız domuz, geyik ve yılan vardır. Güneylerinde Po-ma'ların ülkesine otuz günlük, Türgişlerin ülkesine yirmi günlük mesafedirler.274

Kurıkanlar

Kurıkanların (Ku-li-kan) Baykal Gölü'nün (Han-hai) kuzeyinde oturdukları ifade edilirken275 bazı kaynaklar tarafından Uygurların ve Baykal'ın kuzeyine işaret edilmiştir.276 Beş bin yetişmiş asker çıkaracak kadar güçleri vardı.277 Sadece bir kaynakta ise iki erkinlik halinde bir arada oturdukları kaydedilmiştir.278

Topraklarında çok zambak soğanı (lily-bulb) bulunmaktadır. Çok güzel at yetiştirirlerdi. Başları develerinkine benzer, kasları kemikleri çok iri, kuvvetli idi ve gün içinde bir kaç yüz kilometre hızla koşabilirlerdi.

Onların toprakları denize mesafelidir. Başkente en uzak olanlar onlardır. Ayrıca kuzeye gittikçe gece uzun veya kısa olur. Gündüz koyun omuzuna girer gibi dururdu. Sıcakta doğu tarafı parlak kalır yani güneş çıktığı yerdedir.

647 yılında Çin sarayına elçi gönderdi ve güzel atlardan on tane sundu.279

Onun elçisine çok iyi muamelede bulunuldu. Onların on değişik isimleri vardı ki, imparatorun ilgisini çekti. Hepsi güzel isimlerdi. Sıçrayan kırağ (kar) beyazı, Beyaz kar mavimsi atı, Donmuş çiğli at, asılı ışık at, Uçan renkli bulut Sarımsı at, elektrik akım kızılı, akan altın atı, yükselen efsanevi hayvan kahve rengi (mor), Hızla giden gökkuşağı.280

Bundan sonra Çin'deki T'ang İmparatorluğu'nun idaresi altında yaşayan 662 yılında Hsüan-chou ile Yü-wu chou olarak iki eyaletle Han-hai (Baykal Gölü) askeri valiliğine dahil edildiler. 694 yılında tekrar Çin sarayına geldiler.281

Kurıkanlar, herhalde Baykal Gölü'nün kuzeyinde çok uzakta olduklarından dolayı kaynaklarda fazla yer almamışlardı. Ancak, 572'de Mukan Kagan'ın cenazesine onlar da elçi göndererek taziyetlerini sundular. Orhun Yazıtlarında bu konu anlatılırken Üç Kurıkan ifadesinin kullanılması bize o sırada onların üç ayrı kabile halinde yaşadıkları fikrini vermektedir.282

Ku-mo-nienler

K'u-mo-nien'lere Tou-liou (lu) boyundan kuzeye sekiz gün yürünmek suretiyle varılır. K'e-shih-yen boyu, Po-ma, K'u-mo beraber aynı yerdedir. Sığır ve koyun gibi sürü hayvanlarından yoktur. Evlenme gelenekleri Göktürklerle aynıdır. Topraklarında çok çam (sun-hua) vardır. Her yıl samur, fare derisinden kürk getirirler. Yeşil ve beyaz derisi olanlar reis seçilirler.283

Oğraklar

Ograk (Oğraklar)'ın Uygur sınırında oturdukları biliniyor. Yiğitlikleri ile tanınmışlardı. Onlara Kara Yıgaç da deniliyordu. Uğrak: Kara Yagaç sınırında oturan Türklerden bir cinstir.284

Oğuzlar

İlteriş, Kagan olduktan sonra güneyde Çinlileri, doğuda Kıtanları, kuzeyde ise Oğuzları pek çok öldürmüştü.285 Daha sonra ise İlteriş'e karşı kurulan Kıtan, Çin, Dokuz Oğuz ittifakına diğer Oğuzların da katıldığı anlaşılıyor.286 Herhalde bütün Oğuzlar Karakum'da oturan Kutlug ile Tonyukuk'un üzerine yürüyeceklerdi. Neticede Tonyukuk, Kutlug'dan "orduyu gönlünce sevk et" talimatına aldıktan sonra Kök Öng Irmağını geçmiş, Ötüken Dağlarına doğru ordu sevk etmişti. İngek Gölü ile Tola Irmağından Oğuzlar saldırıya geçtiler. İki bin kişilik Göktürk ordusu altı bin kişilik Oğuz ordusunu yendi ve bundan sonra Oğuzların hepsi gelip, II. Göktürk Devleti'ne tâbi oldu. Bundan sonra II. Göktürk Devleti'nin merkezi Ötüken'e taşındı.287 Kutlug Kagan, 682-691 arasında Oğuzlarla beş defa savaşmıştı.288

Kapgan Dönemi'nde 696'yı takip eden yıllarda ona karşı kurulan Kırgız, Çin, Türgiş ittifakına Oğuzların katılmamalarına rağmen huzursuz oldukları anlaşılıyor.289

715 yılında Kül Tegin ve Bilge, II. Göktürk Devleti'ne karşı büyük isyanlar çıktığında sırasıyla Karlukları (714), 715'te Azları, İzgilleri, Dokuz Oğuzları, Edizleri mağlup ettikten sonra Bolçu'da Oğuzlarla savaşmışlardı. Bu Oğuzlar da bozguna uğratıldı.290 Söz konusu savaşta Kül Tegin kır atına binip hücum ederek mızraklamıştı. Askerlerini mızraklayıp, ülkelerini aldılar. Dördüncü çarpışmasını Çuş Başında yaptıktan sonra Göktürk halkı çok zor durumda kalmıştı. Beşinci savaş Ezgenti Kadız'da meydana gelmiş, yine Kül Tegin ve Bilge Kagan galip gelmişlerdi. Zaferden sonra Ötüken'e dönmeyen Bilge ve Kül Tegin kardeşler, Amga Korugan'da kışladılar ve o yılın ilk baharında Oğuzların karargahını bir daha bastılar. Hep beraber o kadar zor durumda kaldılar ki; Bilge, "eğer kardeşim olmasaydı, annem hatun başta olmak üzere, annelerim, ablalarım, prenseslerim, bunca hayatta

kalanlar cariye olacaktı" demek suretiyle bu savaşların önemine işaret etmektedir.291

Oğuzlar, bu seferler sırasında Göktürk ordularını epey hırpalamışlardı. Hatta onlar Amga Korugan'da kışlarken kıtlık dahi olmuştu. Bahardaki sefer sırasında üç Oğuz ordusu aynı anda bastırdığında, Oğuzlar aynı anda iki hedef seçmişlerdi. Biri Bilge ve Kül Tegin'in ordularını bozguna uğratmak, diğeri onların evlerini, barklarını yağmalamak idi. İçine düştükleri zor şartlara rağmen Bilge ve Kül Tegin Oğuzları dağıtmayı başardılar. Mağlup Oğuzlar, Dokuz Tatarlarla birleşip yeniden geldilerse de Bilge, Ağu'da büyük bir savaş daha yaparak galip geldi.292 717 yılında bir grup Oğuz kaçıp Çin'e gittiği için üzülen Bilge, onların çocuklarını ve kadınlarını ele geçirmişti.293

Oğuzları, Bilge Kagan zamanında (716-734) Ötüken'e göre kuzeyde bulunuyorlardı.294 Ongin kitabesi dahi bunu bildirmektedir.295

Bilge zamanında Oğuzlara Kıtay, Tatabı ve Çin'e karşı on iki kez sefer tertip edilmişti.296 751 yılında Çin'deki Oğuzlar Çin'den dışarı çıkmışlardı.297 Barlık yazıtının I.sinde de Oğuz ismi geçmektedir.298

Oğuz adı üzerine çok çeşitli açıklamalar yapılmışsa da artık kabileler anlamına geldiği yani ok+u+z olduğu genellikle kabul edilmektedir.299 Zaten Batı Göktürk

Devleti'nde 634 yılını takip eden hadiselerde On Okların ortaya çıkması ve Türgişlerin meydana gelmesi300 hadiseleri Oğuzlar konusunda filolojik delilleri desteklemektedir. Göktürk tarihinin 627 yılına kadar olan kısmında hiç Oğuz isminin geçmemesi, her şeyden önce Töleslerin, Oğuz öncesi fonksiyonunu icra ettiklerini göstermektedir. Bir başka ifade ile 627 yılından sonra Töles adı ve terimi önemini kaybetmiş, Orta Asya'da yeni boy dalgalanmaları ve yapılanmaları meydana gelmişti.

Batı Oğuzları: Her ne kadar Oğuzların Seyhun (Sir Derya) boylarına 775-785 (Halife el Mehdi zamanı) dolaylarında geldikleri tahmin edilse301 de onların Türgişlerin devamı olduğu tarihi süreç açısından daha doğrudur.302 Bilindiği gibi 766 yılından sonra Uygurların baskısıyla Tanrı Dağları Issık Göl-Yedisi-Çu-Talas havalisine gelen Karlukların sıkıştırmasıyla Türgişler daha da batıya Sır Derya boylarına ve kuzeybatıya doğru kaymışlardır.

Bu bölge zaten Türgiş, onunda öncesinde Batı Göktürk ülkesi toprakları idi. Muhtemelen 603 dolaylarında verilen Töles boyları daha sonra On Okları yani Seyhun Oğuzlarını oluşturdular. IX. asırda Oğuzların varlığı artık İslâm kaynaklarında iyice belirginleşmektedir.303 Artık İsficâb şehrinden Hazar denizine uzanan Mangışlak dahil geniş bir alan Oğuzların yurdu olarak ortaya çıkmaktadır. Mangışlak’ta güney sınır Gürgenç (Curcan) idi. Siyah-kûh (Karadağ) yarımadası tamamen Oğuzlar tarafından işgal edilmişti. Özellikle Gürgenç sınırındaki Jit kasabasından sınır başlıyordu.304 Doğuya doğru gittikçe Aral gölünün güneyindeki Baratekin kasabasına varıyordu. Buhara’nın kuzey sınırlarına kadar yayılan Oğuzların esas ağırlık merkezi Seyhun (Sir Derya) boylarıydı. Karaçuk adıyla kaynaklarda geçen Karadağların (Karatav) kuzeyindeki Sozak, Oğuzların en doğudaki şehirleri olmalıdır. Kuzeyde sınırlar İtil ve Cim-Emba ırmağının kuzeyine ulaşıyordu. Sir Derya boyundaki diğer Oğuz şehirleri Yenikent, Cend, Barçınlıg-kend, Sığnak, Karnak, Süt-kent, Savran (Sabran), Aşnas, Otrar (Farab), İkan, Özkend, Sayram-İsficab belli başlı Oğuz şehirleri idi.305 Zaten Dede Korkut ve Oğuz Destanlarının konuları bu bölgede yani Sir Derya boyundaki Karadağlar’da geçmektedir.306

Diğer yandan Talas’ta bulunan ağaç yazıtta da İç Oğuz tabiri geçmektedir.307 Yine Şine Usu Yazıtı’nda Sekiz Oğuz ifadesi vardır308

X. asrın başlarına gelindiğinde Oğuzların kışlık merkezi Yeni-kent olan bir devlet kurdukları görülmektedir. Hükümdarın unvanı Yabgu olup, ona naiplik eden ise Kül Erkin idi. Orduya ise Sübaşı kumanda ediyordu. Yınal Tarkan gibi unvanlarda vardı.

Abbasilerin Horasan valisi Abdullah b. Tahir zamanında (828-844) ilk hadiselerde Oğuzların adı geçer ve 838-840 yıllarında mağlup edilip bin esir verirler. Peçeneklerin bir kısmı da Avrupa'ya gitmeyip Oğuzların yanında kaldılar.

Oğuzlar, doğudaki Karluklar, kuzeyde Kıpçak ve Kimekler, Hazarlar ve Kuzeybatıdaki Peçeneklerle sürekli mücadele halinde idiler. Karluklarla Oğuzlar arasında yapılan savaşların birinde Oğuz Yabgusu ölmüştü. Son Samanî şehzadesi Ebu İbrahim (Muntasır) Mavareünnehir'i Karahanlılardan geri almak için bir ara Oğuz Yabgu'sunun yanına gitmiş, onunla ittifak kurmuştu. Neticede Yabgu Müslüman oldu (1001-1002).309 Aslında yardım istenilen kişinin Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu olduğu da bildirilmiştir310

Oğuz Yabgu Devleti'nin yıkılış tarihi belli değildir. Yalnız Reşideddin'in destanî vasıfta verdiği bilgiye göre Ali Han adında bir yabgu onların son hükümdarıdır.311 1000'li yıllara doğru Oğuz Yabgu Devleti yıkıldı. Yıkılış sebebi olarak Selçuklu ailesinin kendilerine bağlı büyük kitlelerle ayrılmaları (985'ten sonra) ve kuzeyden Kıpçakların baskısıdır.312

Oğuzlar bu devirde Üç Ok ve Boz Ok olmak üzere ikili teşkilat halinde idiler. DLT'de 22, Camiüt-tevarih'de 24 boyun adı kaydedilmiştir. Boz Oklar: Kayı, Bayat, Alka-evli (Alka Bölük), Kara-evli (kara Bölük) Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı (DLT'de yok), Afşar, Kızık (DLT'de yok), Beğdili, Karkın; Üç Oklar: Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva (ıva), Kınık.313

Oğuzlardan bir grup Uz diye anılmak suretiyle 870'lerden sonra Karadeniz'in kuzeyine geldi ve Rus kaynaklarında (965'te) Tork olarak kaydedildiler. 1055'te Özü (Dnyeper)'e, 1065'te Tuna'ya ulaşmışlardı. Ancak, salgın hastalıklar, açlık korkunç soğuklara Peçenek saldırıları eklenince siyasî birliklerini koruyamadılar. Arta kalanlar Bizans'ın ve Rusların himayesine girdiler.314

Po-malar (Alaca Atlılar)

Türkçe karşılığı "Alaca Atlılar" ya da "Benekli Atlılar" anlamına gelen Po-maların kaynaklarda bazen Pi-ts'u, bazen E-lo-chih şeklinde adlandırıldığı da bildirilmiştir.315 Tam Göktürklerin kuzeyindedirler. Baykal Gölü'nün yakınında oturduklarına işaret edilirken Çin başkenti Ch'ang-an'a mesafeleri on dört bin li idi (yaklaşık 7 bin km). Bir kaynakta Kırgızların kuzeyinde bulundukları kaydedilmiştir.316 Onların bulunduğu yere Göktürklerin büyük beş boylarının bulunduğu yerden geçerek varılır.317 Suları, otları takip ederler, çoğunlukla dağda oturmaktan hoşlanırlar. Otuz bin yetişmiş asker çıkardıkları kaydından onların diğer boylara nazar çok kuvvetli oldukları sonucuna varıyoruz. Atlarının sayısı otuz bin baş idi. Ülkeleri erkin tarafından idare ediliyordu. Göktürklerden farklı değillerdi. Yayları, okları kılıçları ile müfreze oluştururlar. Gece bekçileri yada bir başka ifade ile muhafız kıtaları yoktur. Hediye bağışlamazlar. Topraklarında genellikle kar yığılır. Ağaç kesilmez. At ile tarlaları sürerler. Atların rengi alacalı olduğu için bu sebeple ülkenin ismi olmuştur. Atları iyi değildir, ama sütünden kımız yaparlar. Kuzeylerinde en uçta deniz vardır ifadesinden Sibirya'nın derinliklerine doğru uzandıklarını anlamak mümkündür. Her ne kadar at ve sığırlardan binek hayvanı olarak faydalanıyorlarsa da etinden ve sütünden de yararlanırlar.

Kırgızlarla sürekli mücadele ederler ve iyi savaşırlar. İnsanlarının görüntüsü Kırgızlar gibidir. Fakat, dilleri tamamen aynı değildir. Hepsi

saçlarını uzatırlar. Huş ağacının kabuğundan şapka yaparlar. Ağacı kullanma suretiyle gövde yaparlar. Huş ağacı ile örterek oda yaparlar. Her kabilenin küçük reisleri olup birbirlerine itaat etmezler.318

T'ang hanedanıyla 650-656 yılları arasında temas kurdular ve vergi verdiler. Göktürkler, Po-ma'lara Ko-ts'e derler onların ülkesine Ko-ts'e ülkesi adını verirler. Onların topraklarında doğudan batıya bir ayda güneyden kuzeye elli günde gidilir.319

Pu-kular (Bugu/Bugut)

Töles listesinde gösterilip 603 yılı dolaylarında Tola Irmağı civarında görülen Bugu'lar,320 To-lan-ke'ların doğusunda yaşıyorlardı. Tongra'larla aynı yerde barınıyorlar ve on bin asker çıkarıyorlardı. Toprakları en kuzeyde olanlar bunlardı. İl Kagan'a bağlı iken Doğu Göktürk Devleti'nin 626 yılından sonra zayıflaması üzerine hakimiyeti ele geçiren Sir Tarduşlara tâbi oldular. Yaklaşık yirmi yıl onlara bağlı kalan Pu-ku'lar 647'den sonra bağımsızlıklarını çok kısa bir süre için elde ettilerse de, hemen arasından Çin'e itaat ettiler. Çinliler kendilerine tabiyetlerini bildiren Suo-fu İlteber Ko-lan-pa-yen'e Chin-wei eyaletinin askeri valiliğinin başına da bu şahıs getirilmişti. 713 yılında P'u-ku boyunun halkı bağlı oldukları reisi öldürüp Shuo-fang şehrine ulaşarak Çin'e teslim oldu. Çinliler reislerini öldürenleri cezalandırdıkları gibi ölen reisin oğlunu Shuo-fang'da Chie-tu'luk görevine getirildi. 756 yılına kadar bu görevini başarıyla sürdürdü.321 P'u-ku adının ilk defa M.S. 300'de Chin Shu'da görüldüğü de ifade edilmiştir.322

Otuz bin çadır ahaliden oluşan Pu-ku'ların asker sayısının on bin civarında bulunduğu bildirilmişti. Diğer taraftan P'u-ku insanların çok zor itaat altına alındığı ifade edildiği gibi başlıca hayat tarzlarının at yetiştiriciliği olduğu vurgulanmıştır.323

Pai-hsiler (Beyaz Kaylar)

Pai-hsiler Hsien-pilerin eski topraklarında otururlar. Başkentten kuzey doğuya beş bin li uzaktadırlar. T’ung-lo ve P’u-ku’larla yan yanadırlar (bağlantılıdırlar). Sir Tarduşlardan sakınırlar (çekinirler). Bu yüzden Ao-chih suyu ile Ling-hsing dağında (saklanırlar) korunurlar. Güneylerinde Ch’i-tan’lar, kuzeylerinde Wu-lo-hunlar, doğularında Mo-ho’ler, batılarında Bayırku’lar vardır. Toprakları kuzeyden güneye iki bin lidir. Dağın etrafında dönerler. On bin yetişmiş askerleri mevcuttur. Askerliği meslek edinmişlerdir. Kızıl deriden elbise yaparlar, evli kadınları bakır bilezik takmaya önem verirler; oğulları çıngırakları yakalarına asarlardı.

Onların üç boyu vardır; birine Chü-yen, birine Wu-juo-mo (mei), birine Huang-shuei derler. Onların reisi Göktürk Hsie-li Kagan tarafından erkin yapıldı. 626-648 yılları arasında Çin’le temas kurdular. Sonradan onun toprakları Chih-yen chou ilan edildiği için onların erkini askeri vali (Ts’e-shih) tayin edilerek onları idare etti.324

Peçenekler

Peçenekler, Orta Kazakistan’da tarih sahnesine çıkmış Türk boylarından biridir.325 Büyük ihtimalle Batı Göktürklerinden Işbara Kagan’ın 634 yılından sonra yaptığı yeni boy teşkilatlanmasının akabinde ortaya çıkan bir boydur.326 Bu sırada Issık Göl-Balkaş arasından ortaya çıktıkları tahmin edilmektedir. Çünkü Peçenek kabilelerinden biri Çor, bir başkası da Çopan adını taşıyordu. Aslında Peçenekler sekiz ana boy ve kırk küçük kabile (oba) den oluşan bir topluluk idi. Sekiz ana boyun adı şunlar idi: İrtim, Çor, Yula, Kulpey (Köl Beg), Karı Bay, Talmat, Kopun, Çopan. Bunların ilk üçünün diğerlerine göre daha soylu sayıldığı ve dolayısıyal onlara Kangar denildiği bilinmektedir.327

Karlukların, Uygurların baskısı yüzünden batıya hareketleri, Peçeneklerin de Balkaş Gölü’nün güneyinden Sir Derya kıyılarına gelmelerine sebep olmuştur. Diğer taraftan Bizans kaynağı Konstantin

Porphyrogennetos’a göre “Oğuz baskısı sonucunda daha da batıya çekilen Peçeneklerin bir grubu Oğuzların yanında kalmıştır. Dolayısıyla Kaşgarlıdaki Oğuz listesinde yer alan Peçenekler bunlar olmalıdır.328 Daha sonra Peçenekler, Aral gölünün kuzeyinden Hazar Denizi’nin kuzeyine kadar geniş sahaya yayıldılar.329

860-880 sıralarında Don-Kuban havzasına kadar uzandılar. Tabii ki Hazar Devleti bundan büyük zarar gördü. Peçenekler, Macarları Orta Avrupa’ya sürdükleri gibi kendileri de Karadeniz’in kuzeyindeki geniş düzlüklere, hatta Balkanlara kadar ilerlediler. Bu arada Ruslarla uzun mücadeleler yaptılar. Hakim oldukları topraklar sekiz bölge halinde düzenlendi. 1049’da Uzların saldırısı sonucu Aşağı Tuna’ya göçtüler (1049). Bizans’ı epey uğraştırdılarsa da 1091 yılında Bizans-Kuman (Kıpçak) ortak hareketi neticesinde dağıldılar. Bir kısmı Macaristan topraklarına giderken diğer bir grup Tuna boyunda kaldı. Bunlar XII. yüzyılın sonuna kadar varlıklarını koruyabildiler.

İslâm kaynaklarında Peçenekler hakkında az sayılmayacak kadar malumat vardır. Özellikle İslâm tacirlerinin Peçenekler arasından getirdiği bilgiler İslâm tacirlerinin Peçenekler arasından getirdiği bilgiler İslâm tarih ve coğrafyacılarınca kaydedilmiştir. Genellikle varlıklı bir topluluk olduğu bildirilen Peçeneklerin sayısız yılkı ve koyun sürüsüne sahip oldukları anlatılmıştır. Ancak, herhangi bir köyleri mevcut değildi.330 Bunun çok ayıda altın ve gümüş eşyalar, hatta bunların üzerindeki yazılar günümüze gelmiştir.331 Becânek (Peçenek)’lerin, Türklerden bir sınıf olup Oğuzların yakınında yaşadıkları da bildirilmiştir.332

Sha-t’olar

Sha-t’o’lar, Batı Göktürk ülkesi içinde doğan boylardan biridir. Batı Göktürk Devleti 630 yılında T’ung Yabgu’nun ölümü üzerine iç karışıklığa sürüklenmişti. Bu esnada Tanrı Dağları havalisinde ömür sürüyorlardı ki,

Ch’u-yüe boyu onların ataları olarak gösterilmektedir. Yani Ch’u-yüe’ler, Sha-t’o gruplarının ilk adı idi. Ch’u-yüe’ler, Ch’u-mi’lerle Sir Tarduşlar gibi karışık bir vaziyette yaşıyorlardı.

633 yılında T’ang hanedanı imparatoru Batı Göktürk beylerinden Li-pi-tuo-lu’ya davul ve sancak sunup kağan olarak tanıyınca, kabilenin insanları Pu-chen’ın sert (zalim) olması sebebiyle onun kardeşi Mi-she’yı kağan seçmeyi planladılar. Mi-she bundan korkarak Ch’u-yüe’lere liderlik edip, Çin’e gitti. Gücü zayıflayan Pu-chen da Çin ülkesine döndü. Onlardan kalanlar Batı Göktürk kağanı Ho-lu’nun idaresine girdiler.

Batı Göktürk ülkesinde iç karışıklıklar ve savaşlar durmuyordu. Onların beylerinden İ-pi-tuo-lu Kagan, Chin-sha dağının batısında Pei-t’ing (Turfan) adıyla merkezini kurduğu zaman Ch’u-yüe’ler, ona itaat etti. Bu sırada Ch’u-yüe’lerin sınırları Urumçi’nin kuzeyindeki Chin-sha dağından güneye doğru uzanan ve Barköl’ün doğusunda bulunan geniş kumluk sahada oturdukları için onların adı bundan sonra “kum yığını” anlamına gelen Sha-t’o adıyla anılmaya başladı. Bu arada Sha-t’o Göktürkleri olarak da adlandırıldılar. Yukarıda adı geçen Tuo-lu Kagan Hami’ye saldırıp iki grup askeriyle Tanrı Dağlarını sarınca, Kuca’nın Çinli valisi Kuo Hsiao-k’o onun üzerine hücum etti ve Ch’u-yüe’lerin erkinin kalesini ele geçirdi. Sonradan yenilen adı geçen Kagan, Toharistan’a kaçtı. Ho-lu’nun da gidip Çin’e teslim olması üzerine Çin imparatoru Yao-ch’ih kurulmasını emretti. Ch’u-yüe’ler, Turfan T’ing-chou’daki Mo-ho (Baga) kalesine nakledildi.

Bundan sonra Ch’u-yüe’lerin erkini Chu-ye A-ch’üe’nin kendisi Çin’e bağlanmak için teklifte bulundu. Batı Göktürk ülkesinde hakimiyet mücadeleleri T’ang hanedanın bütün entrika ve baskılarına rağmen devam ediyordu. A-shih-na Ho-lu, 650-651’de Batı Göktürk lerinin bağımsızlığı için isyan edince Sha-t’o’ların reisi yanında bulunan Çinli teslim alma

memurunu öldürerek askerlerini alıp Lao Dağı’nda mevzilenip destek vermişti. Neticede She-p’i Erkin, Sha-t’o Na-su onu Çin adına takip etmek istemediler. Çin İmparatoru Kao-tsung, Ho-lu’yu 659 yılında yakaladıktan sonra Liang Chien-fang ve Ch’i-pi Ho-li sayesinde asi Sha-t’o reisi Chu-ye-ku-chu’nun öldürülmesini sağladı. Çin ordusu ayrıca 9 bin kişilik bir Sha-t’o kitlesini esir almıştı. Yine ertesi yılda Yao-ch’ih askeri valiliğini lağveden Çinliler, eskiden beri Ch’u-yüe’lerin oturdukları toprakları Chin-man ve Sha-t’o olmak üzere iki eyalete ayırdılar ve hepsini askeri valilerin emrine verdiler.

A-shih-na Ho-lu 659’da tamamen ortadan kaldırılınca, daha önce Çin’e sığınan Mi-she, İli Irmağının yakınında oturdu. Bunun üzerine Ch’u-yüe’ler gidip Çin’e itaat ettiler.

Bu tarihten sonra onları Çin hizmetinde diğer Türk boylarına karşı savaşırken görüyoruz. 661 yılında Ch’u-yüe’ler liderleri Sha-t’o Chin-shan’la Çinli kumandan Hsie Jen-t’ai’ı takip ederek Töles boylarının bulunduğu yere (Tola ırmağı civarına) baskın düzenlediler.

702 yılında liderleri Chin-man eyaletinin askeri valiliğine getirildiği gibi akabinde Ch’ang-ye bölgesinin düklüğü tevcih edildi. Liderleri Chin-shan ölünce yerine oğlu Fu-kuo geçti.

712’de Tibetlilerin baskınlarından kurtulmak için bütün boylarıyla Beşbalık (Pei-t’ing)’a kaçtılar. Reisleri akabinde kendi maiyetiyle Çin sarayına geldi. Aynı şahıs 714 yılında yeniden Chin-man eyaleti askeri valiliğine getirilerek buraya gönderildi. En son Yung-shuo bölgesi prensi unvanını da aldıktan sonra öldü. Yerine oğlu Ku-tuo-chih o göreve oturdu.

742 yılında, II. Göktürk Devleti’nin zayıflaması üzerine Uygur, Karluk, Basmıl gibi boylar güçlenmişti. Göktürk devletine ağır darbe indiren Uygurlar Çin ile temas kurduklarında, Çinliler Sha-t’o’ların reisi Ku-tuo-chih’yı onlara yardımcı genel askerî vali tayin ettiler. Daha sonra An-lu-

shan’ın isyanı bastırıldığında başarılı vazifelerinden dolayı ona yüksek kumandanlık rütbelerinden biri daha tevcih edildi. Ölünce yerine oğlu Chin-chung geçti ve Chiou-ch’üan dükü tayin edildi. 756-762 yılları arasında Çin’de iç karışıklıklar hüküm sürdüğü için Beşbalık ve Turfan’a giden yol kapalı olduğundan Sha-t’o’larla ilişki kesildi. Çünkü Uygurlar sırada çok güçlü idi ve onların Çin ile ilişkiye girmelerini engelliyordu. Aynı Uygurlar onları sık sık yağmaladığı için oldukça zor şartlarda yaşamak zorunda kaldılar. Her ne kadar Beşbalık’a sığındılar ise de yine ellerindeki malları zorla alındı ve fakirlik içinde yaşadılar. Bu durum Büyük Uygur Kağanlığının nisbeten zayıfladığı 785-805 yıllarına kadar devam etti. Bu devrede yedi bin çadırlık ahali ile gidip Tibetlilere teslim oldular. Arkasından onlarla birleşerek Beşbalık şehrini yağmalayıp yıktılar. Sonra Tibetliler, onları Kansu’ya götürdüler. Reisleri Chin-chung Çinlilerle tekrar anlaştı. Bundan sonra Tibetliler, ne zaman Çin’e saldırsalar öncüleri Sha-t’o’lar oluyordu.

Aradan uzun zaman geçtikten sonra Uygurlar, Kansu’daki Liang-chou’yu aldılar. Bunun üzerine Sha-t’oların taraf değiştirmesinden şüphelenen Tibetliler, onları nehrin dışına nakletmeyi teklif ettiler. Sha-t’o’lar kokuya kapıldı. Reisleri Chin-chung ve Chih-i aralarında anlaşarak bu durumdan kurtulmaya çalıştılar. Onlara göre en iyi çare T’ang hanedanına vassal olmak idi.

808 yılında 30 bin kişilik halk kitlesiyle Ötüken Dağlarının doğusuna kaçtılar. Tibetliler onları takip ettiler. Savaşarak Yao Suyunun kenarına kadar geldiler. Shih-men’a kadar ilerleyip, sürekli çarpıştılar, fakat, sonuca ulaşamadılar. Sha-t’o’ların boy ahalisi yavaş yavaş azalmıştı.

Chin-chung çarpışmalar sırasında öldürüldü. Chih-i yaralıları topladı, 2 bin piyade, 7 yüz süvari, bin kadar deve, sığırla Ling-chou’nun yanına sığınmıştı. Adı geçen eyaletin idarecisi (Chie-tu-shih) bunu duydu.

İmparatorun emriyle Yen-chou’da ikamet ettirildiler. Yin-shan-fu’luk ihdas edilerek Chih-i, at ve asker işleri memuru oldu. Çinli idareci onlara sığır ve koyun vererek besledi. Onların çocuk ve yaşlıları Feng-hsiang, Hsin-yüan ve T’ai-yüan’e gitmişlerdi. Onlar da dönüp kendi boylarına katıldılar. Chin-chung’un kardeşi Ke-le A-p’o arta kalan 7 yüz kişilik zayıf kuvvetiyle Chen-wu’ya gidip teslim olarak Sol Muhafızları generali unvanını aldı. Sonra yeni ihdas edilen Yin-shan valiliğinin genel askeri valiliğine tayin edildi.

Sha-t’o’ların liderleri Chih-i bundan sonra Çinliler tarafından tam anlamıyla hediyelere boğuldu. Tibetlilere karşı kullanılmak üzere Ling-chou’da yerleştirileceklerdi. Onların değişmesinden korkulduğu için yeni tertibat alındı ve sınırlara dağıtıldılar. Arkasından ling-chou’nun valisi Fan Hsi-ch’ao, Sha-t’o’lardan oluşan bir ordu kurdu ve adına Sha-t’o ordusu denmeye başlandı. Bundan sonra Sha-t’o’lar ve onların ileri gelen kumandanları T’ang hanedanı lehine çok sayıda askerî başarı kazandı. Chih-i ölüp yerine geçen oğlu Uygurlara karşı başarı kazanınca ona iyice yakınlık duyan T’ang hanedanının imparatoru kendi ailesinin adı Li’yi vermişti. Onun da oğlu Li K’e-yung da aynı hizmetlere devam etti. Bir taraftan da T’ang hanedanı çatırdıyordu. 876’daki büyük isyanı, 880’de Sha-t’o’lar bastırmıştı. Tam bu sırada Huang Ch’ao isyanı patlak verdiğinde yine Sha-t’o’lar, Tang hanedanını korumak vazifesi düşmüştü. 885 yılında söz konusu isyan bastırıldı. Fakat, karışıklıklar durmuyordu.

Neticede asilerden Chu-wen, 907 yılında T’ang hanedanını devirip kendi sonraki Liang Devleti’ni ilân etti. Böylece Çin tarihinde “Beş Hanedan” denilen dönem başlamış oluyoÆrdu.333 927 yılında tatarlar ile Sha-t’o’lar arasında çıkan savaş sonucunda yenilen Tatarlar, Sha-t’o’lar tarafından kuzey sınırlarına yerleştirildiler.334

Bundan sonra Sha-t’olar Çin’de T’ang hanedanının varisçisi oldular ve arka arkaya üç sülale kurdular. İlk Sha-t’o hanedanı 923 yılında Li K’e-yung’un oğlu tarafından kuruldu ve Sonraki T’ang adını aldı. Daha çok askerî hükümete sahip olan bu devlet nüfus olarak sayıca azlığından dolayı fazla bir varlık gösteremedi ve 936 yılında yıkıldı.

İkinci Sh’a-to devleti 937’de kuruldu ve Sonraki Chin adını aldı. Fakat, O da 946’da Kıtanların şiddetli taarruzları neticesinde yıkıldı ve imparatorları esir edildi. Liou Chih-yüan adlı bir general 947’de hemen yeni bir devlet kurarak Sonraki Han adını aldı ise de üç sene sonra bu da yıkıldı. Dolayısıyla 950 tarihi Sha-t’o’ların Çin’de son bulduğu yıldır.335

Sir (Altı Sir)’ler

Sir Tarduşların meydana gelmesi Hsie boyunun Yen-t’o’ları hakimiyetine alması ile karışmaları sonucu olmuştu. Bu boy 627’den sonra kuvvelenip Çin tarafından da tanınan bir kağanlık kurunca çok sayıda boy onlara bağlandı. Bu boy birliği 647’de Sir Tarduşların Çinliler ve diğer boylar tarafından bozguna uğratılması ile dağıldı. II. Göktürk Devleti döneminde hala özellikle Tola Irmağı tarafında oturan boy grubu için bu ad kullanılmış olmalıdır.

Bilge Kagan tahta çıktığında tebasını sayarken “Altı Sir, Dokuz Oğuz, İki Ediz” gibi boy gruplarının adlarından bahsetmektedir.336 Tonyukuk yazıtında ise beş yerde geçen Sir kelimesi hepsinde Türk Sir, Bodun, Oğuz grubu gibi Tola ırmağı havalisinde yaşayan Sir grubu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.337

Ssu-chie (İzgiller)

İzgiller (Ssu-chie), 603 yılı dolaylarında Tola Irmağı civarında yaşayan Töles boylarının urug olanlarındandır. O esnada Meng-ch’en, T’u-ju-ho, Hun ve Hu-hsie gibi boylarla birlikte oturuyorlar ve genel toplamda yirmi asker çıkarabiliyorlardı.338 647 yılından sonra Çin’e bağlandılar.

Bundan sonra İzgiller, Sir Tarduşların yerinde görülürler. Çok sayıda diğer Türk boyu gibi onlar da Çin ile temas kurabildiler ve Çin eyalet teşkilatı tarzında teşkilatlandılar.339

715 yılında Kapgan Kagan'ın ülkesi isyanlarla sarsıldığı sırada İzgiller de isyan etmişlerdi. Kül Tegin, Alp Salçı Kır atına binip savaşa çıkmıştı. Bilge ve Kül Tegin neticede onları orada mağlup etti. Kül Tegin'in atı orada öldü (düştü).340

Sir Tarduşlar

Sir Tarduşlar, Göktürk coğrafyasında 647 yılından önce varlığını en çok hissettiren boydur. Özellikle Doğu Göktürk Devleti'nin 630 yılında yıkılmasından sonra büyük bir güç olarak ortaya çıkıp, bağımsızlıklarını kazandıkları 628'den 647'e kadar bir devlet gibi rol oynadılar.

Onların menşei bütün kaynaklarda Töles boylarının içinde gösterilmektedir. Batı Göktürk kağanı Ch'u-lo'nun ağır baskılarına ve vergilerine boyun eğmeyen Sir Tarduşlar için ona karşı başlattıkları isyan kendileri için bir dönüm noktası olmuştur. Dolayısıyla Türk boylarının 603'ten 647'ye kadar en kuvvetlisi olarak görünen Sir Tarduşlar, kaynakların bildirdiğine göre Sir ve Tarduş kabilelerinin birleşmesi ile meydana gelmişlerdi. Buna rağmen "karışık otururlardı" ifadesinden de sadece iki boydan müteşekkil olmayıp, çok sayıda boydan meydana geldiğini tahmin ediyoruz. Bilhassa Sir (hsie) kabilesi Tarduş (Yen-t'o) kabilesini mağlup edip, onun halkına sahip olmuştu. Bundan sonra Sir Tarduş (Hsie-yen-t'o) adıyla anılmaya başladılar. Yönetici ailenin kabile adları ise İ-li-hsi (belki ilci) idi.341 Diğer taraftan bazı kaynaklarda hanedanın kabile adlarının İ-li-t'u olduğu bildirilmiştir.342 Ayrıca kaynaklarda bu boyun geleneklerinin Göktürklerle aynı olduğu ifade edilmektedir. 603 yılına kadar Sir Tarduşlar, Altay ve Tanrı Dağlarının doğu kısımlarında varlıklarını sürdürüyorlardı.

552 yılından önce Göktürk Devleti'nin kurucusu Bumın, daha devletini kurmadan Töles boylarını mağlup etmiş ve hepsini kendine bağlayarak kuvvetini artırmış, neticede bu hadise ona bağımsızlığını elde etme yolunda büyük aşama kazandırmıştı.343 Söz konusu Töles boylarının içinde açıkça zikredilmemiş olmalarına rağmen (zaten hiçbir boyun adından bahsedilmemiş) Sir Tarduşların da bulunduğu kabul edilmelidir. 603 yılında Batı Göktürk kağanı Tardu, mağlup olup T'u-yü-hun'lara sığındığında Töles boyları, Batı Göktürk idaresinden ayrılarak dağıldılar ise de onun yerine alan Ch'u-lo, bütün Töles boylarına yeniden saldırmış, hatta yüksek vergilerle onların mallarının çoğunu ellerinden almıştı.344 Arkasından boyların ileri gelen reislerinden birkaç yüzünü toplayıp idam ettirdi. Bunun üzerine Ch'u-lo'ya karşı isyan etmeye başlayan Töles boyları iki boy etrafında toplanmaya başladılar.

Bu iki boyun biri Ch'i-pi, diğeri ise Sir Tarduşlar idi. Ch'i-pi boyu bugünkü Karaşar'ın kuzeyinde Tanrı Dağlarının eteklerinde P'u-lo-chih, İ-shih, Su-po, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu gibi boylarla birlikte oturuyordu. Chi'pi'lerin etrafında toplanan diğer boylar onların erkini Ko-leng'ı, İ-wu-chen Baga Kagan ilan etmişlerdi. Bunlar Tanrı Dağlarının doğu ucundaki T'an-han, İslam kaynaklarındaki adıyla Tafgan dağında oturarak hüküm sürmeye başladılar.345

Sir Tarduşlar ise reisleri İ-hsi-po (işbara) ya Ye-hsi Kagan unvanını verdiler.346 Töles boylarına ağır darbeler indiren Ch'u-lo, 611'den sonra Çin'deki Sui hanedanı hizmetine girince, Batı Göktürk ülkesinde hakimiyeti ele geçiren She-kui Kagan kuvvetlendiği zaman söz konusu iki boy da ona itaat etti.

Bu esnada doğuda bulunan Uygur, Bayırku, Ediz (A-tie), T'ung-lo (Tongra, P'u-ku (Bugut) gibi boylar doğuda Ötüken'de oturan Doğu Göktürk Kaganı Shih-pi'nin idaresine girmişlerdi.347 She-kui'den sonra

(619) Sir Tarduşların batıdaki Yabgu Kagan’a (T’ung Yabgu) bağlandıkları anlaşılmaktadır.348

628 yılında T’ung Yabgu idaresindeki Batı Göktürk ülkesi karışmıştı. Bu kargaşalık içinde kalmak istemeyen İ-shih-po’nun torunu İ-nan yetmiş bin çadırlık ahalisi ile doğudaki İl Kagan’a bağlılığını bildirdi.349 Bu şekilde Doğu Göktürk ülkesine gelmiş oluyordu. Fakat, çok geçmeden Doğu Göktürk ülkesi de karışıklığa sürüklendi. Bu fırsattan faydalanan İ-nan, İl Kagan’a baş kaldırdı ve üzerine gönderilen Göktürk ordularını yendi. Onun galibiyetinden sonra çok sayıda boy ve kabile gelip, Sir Tarduşlara itaatini bildirirken Ötüken bölgesinin kontrolü de tamamen Sir Tarduşların eline geçti. Bütün boylar Sir Tarduş reisi İ-nan’a kendini kağan ilân etmesi için ısrar ediyordu. Ancak, o henüz kendini ka

ğan olarak görmüyordu. Doğu Göktürk Devleti’nin büyük zaafa uğramasını fırsat bilen T’ang hanedanının imparatoru T’ai-tsung, İ-nan’la yakınlaşmak istedi. Onunla kuracağı ittifak sayesinde İl Kagan ve Doğu Göktürklerini kuzeyden de vurabilirdi. Bu maksadını gerçekleştirmek için general Ch’iao Shih-wang’ı gizli yoldan davul ve sancakla Sir Tarduş reisine gönderdi. Onun Chen-chu (Yincü?) Bilge Kagan olarak tanındığını bildirdi. Bunu kabul eden yani kağan olduğunu ilan eden İ-nan, karşılığında Çin’e elçi gönderip kendi ülke mallarından sunmuş ve teşekkür etmişti. Merkezi Ötüken dağında bulunuyordu, Çin’in başkenti Ch’ang-an’dan kuzeybatıya altı bin li mesafede olduğu belirtilen Ötüken merkezleri idi; ancak, doğularında Moğol asıllı kabile Mo-ho’lara kadar uzanan sınırları batıda Batı Göktürk ülkesine yani Tanrı dağlarının kuzeyine kadar ulaşıyordu. Güneylerinde Gobi çölü Çin ile aralarında hudut iken Kerulen nehri kuzeylerini çevrelemişti.350 Bu arada kardeşi T’ung Tegin, Çin sarayına geldi. Göktürklerden Çin’e gelen elçilerin çoğu tegin unvanını taşıyorlardı. Sir Tarduşlar da artık kendilerini bağımsız bir devlet olarak

gördüklerinden hanedanlarından bir tegini göndermişlerdi. İmparator, T’ung Tegin’e bir Çin kırbacı (süslü) ve keskin bıçak sundu. Ayrıca eğer gelecekte Sir Tarduşlar Çin’e saldırırlarsa onları kırbaçla cezalandıracağının söyledi. İ-nan, Çin imparatorunun dediklerini kabul etti. Böylece siyasi alanda onların üstünlüğünü tanımış oluyordu. Az sonra İl Kagan, Çin’e mağlup olup Doğu Göktürk Devleti’ni tamamen ortadan kalkınca İ-nan boyunu yavaş yavaş doğuya kaydırıp Tola ırmağının güneyindeki Tu-wei-chien dağına (Togu Balık) ulaştı.351 Tola Irmağı’nın yanına merkezine kurdu. Ondan sonra Çin başkentine mesafeleri üç bin li’ (yaklaşık 1500 km) ye inmişti. Şimdiki mevkileri daha iyi şartlara sahip idi. Baykal Gölü’ne ulaşmışlar, daha doğudaki Shih-wei kabilesine kadar otoritelerini genişletmişlerdi. Yani Gobi çölünün güneyi hariç hemen Doğu Göktürk Devleti’nin kapladığı sahayı kontrollerine almışlardı. Ordularındaki yetişmiş asker sayısı iki yüz bine ulaşınca askerî güçleri arttı. İki oğlu Tardu ve T’u-li-shih, kuzey ve güney boyu olmak üzere iki kısımda devleti yönetmeye başladılar. Merkezde İ-nan oturuyordu. 633 yılının başında Çin sarayına elçi yolladılar.352

Bundan sonra aradan geçen yedi yıl içinde Çin sarayına sekiz defa elçi göndermişlerdi. İmparator T’ai-tsung, onların kuvvetlenip büyümelerini endişe içinde izliyordu. Bir gün Çin’e hücum edeceklerini düşünüyor ve yıkılmalarını arzu ediyordu. Hatta onları parçalamak istemiş, bu yüzden iki oğlunun da küçük kağan olarak tanındığını ilân etmişti.

Sir Tarduşların asıl korkusu ise Göktürklerin yeniden kuvvetlenmesi idi. Çünkü, onlar Çin’den geri gelirlerse kendilerine bağlı boyların çoğu ayrılıp, Göktürkler etrafında toplanabilirlerdi. 641 yılında Ssu-mo Kagan idaresinde Çin sınırları içindeki Göktürkler kuzeye gönderilince önce ses çıkarmamışlar, sadece askerlerini hazırlayarak Gobi çölünün kuzeyinde beklemişlerdi. Zaten Çin’deki T’ang hanedanı imparatoru da Ssu-mo

Kagan ve beraberindekilerin Gobi çölünün güneyine yerleşmelerini istiyordu. Kısacası Çinlilerin planına göre Göktürkler ve Sir Tarduşlar birlikte komşu olarak yaşayacaklardı.

Çin imparatoru T'ai-tsung, doğudaki T'ai dağına ziyarete gidecek idi. Bunu fırsat bilen Bilge Kagan, bütün Çin askerlerinin oraya imparatorla beraber gittiğini, sınırlarının boşaldığını, hatta Çin'e vassal olan kavimlerin askerlerinin dahi adı geçen dağa gittiğini dolayısıyla Ssu-mo'nun kolayca yakalanabileceğinin maiyetindekilere söyleyerek harekete geçti. Önce oğlu Tardu Şad'ı iki yüz bin askerle çölün güneyini kesmesi için gönderdi. O da Pai-tao-ch'uan'da kamp kurdu ve arkasından bir askere dört at vermek suretiyle aniden Ssu-mo'ya hücum etti. Ssu-mo, Tardu Şad karşısında hiçbir şey yapamayacağını biliyordu, derhal geri çekilerek Shuo-chou'ya geldi. Askeri vali Chang Chien, Moğol boyları Hsi, K'u-mo-hsi, Kıtan gibi boylarla, Li Chi ise emrine altmış bin piyade üç bin süvari alarak Shu-chou'da mevzilendi. Diğer generaller Chang Shih-hui ve Li Hsi-yü onlarla savaşmak üzere yola çıktılar.

İmparator ziyaretinden geri döndükten sonra bütün generallerine bir ferman yayınladı. Fermana göre Sir Tarduşların artık gölün güneyine geçtiklerini, atlarının bitkin olduğunu, dolayısıyla derhal hücuma geçilerek bu fırsatın kaçırılmaması gerektiğini vurguluyordu. Sir Tarduşlar, Çinlilerin büyük bir seferberlik ilan etmesi ve üzerlerine birkaç ordunun birlikte gönderilmesi neticesinde bir şey yapamayacaklarını anlamışlardı. Tardu Şad elçi göndererek, Göktürklerle barış yapmak isteklerini bildirdi.

Fakat, imparator daha önce kendisinin Sir Tarduşların çölün kuzeyini, Ssu-mo idaresindeki Göktürklerin güneyini kontrol edeceğini tayin ettiğini ancak Sir Tarduşların anlaşmayı bozduğunu bu yüzden cezalandırılacaklarını ve asla barış yapılmayacağını bildirdi.

Tardu Şad'ın bu cevap üzerine daha da güneye doğru ilerlediğini, hatta biraz kendini toparladığını anlayabiliyoruz. Ssu-mo, daha önce kaçıp Çin Seddinin güneyine sakladığı için yakalayamayacağını anlayan Tardu Şad, elçi göndererek ona hakaret etti. Çinli kumandan Li

Chi onunla savaşmak üzere yola çıkmıştı, Ch'ing-shan'ı geçtikten sonra seçme askerlerini yanına alarak La-ho'ya ulaştı. Tardu Şad bir yerde sabit kalmıyordu. Juo-chen suyunu geçerek ordusunu düzenledi ve beklemeye başladı. Çinliler, daha önce Sir Tarduş Işbara ile A-shih-na She-er'ın süvarilerle hareketli savaş yaptıklarını hatırlayarak piyade savaşı yapmaya karar verdiler. Ancak, Sir Tarduşların mağlup olduktan sonra kaçmalarını engellemek için yeni bir yönteme başvurdular. Beş kişilik ekipler oluşturuldu. Bunların biri at tutacak diğer dördü savaşacaktı. Eğer galip gelirlerse kaçmalarını önlemek için atlara atlayıp onları takip edeceklerdi. Neticede savaş başlamıştı. Çin ordusundaki Göktürk askerleri acele ileri atılmışlar, fakat, Sir Tarduşlar onları geri püskürtmüşlerdi. Aynı anda Sir Tarduş okçuları hazırlanan ekiplerin atlarını öldürmüşlerdi. Li Shih-chi, Göktürkleri kurtardığı gibi Sir Tarduşların tam zayıf yerine hücum ederek onları dağıtmayı başardı.353 Üstelik Çinli kumandan Hsie-ch'e daha enerjik askerlere kumanda ederek önce onların atlarını ele geçirmişti. Mağlup olan Tardu Şad kuzeye doğru çekilirken diğer Çinli kumandan Wan Chie onu takibe çıkmıştı. Çölün kuzeyine ulaşıldığında Çin ordusu aşırı derecede karla karşılaştı. Zaten Çinliler çok soğuğa alışık değillerdi. Sir Tarduşlar da soğuktan nasiplerini almışlar epey zayiat vermişlerdi. 641-642 kışında cereyan eden bu hadiselerden sonra Çinli kumandan Ting-hsiang'a dönmüş ve imparatoruna rapor sunmuştu.

Sir Tarduşlar, Çin sarayına elçi gönderdiler ve barış yapmak istediklerini bildirdiler. Tardu Şad'ın amcası Işbara üç bin at sunmuş ve bir prensesle evlenme teklifinde bulunmuştu. İmparator ise hala onlara çok

kızgındı. Sir Tarduşların aslında bir erkin tarafından idare edilecek kadar küçük bir boy iken kendi sayesinde kağan olduklarını ve güçlerinin Doğu Göktürk Devleti'ni geçtiğini, dolayısıyla Çin sınırlarını tehdit ettiğini söyleyerek evlilik teklifini kabul etmediğini açıkladı. Ancak; Sir Tarduş kağanı ertesi yıl yine elçi göndererek daha önce sunduğu at ve koyunların sayısını artırmış evlilik teklifinde ısrarını sürdürmüştü. Bu sefer endişeye kapılan imparator, büyük veziri ile istişareye oturdu.

Onun düşündüğü iki planı vardı: Birincisi Sir Tarduşlara saldırmak, ancak o zaman Sir Tarduşlar ortadan kalkacak ve Çinlilerin Göktürk ülkesini yönetmek için daha önce hazırladıkları uzun vadeli plan bozulacaktı. İkincisi evlilik teklifinin reddedilmesi halinde sınırlara saldıracaklardı. O halde daha büyük problemler ortaya çıkacak idi. Büyük vezir Fang Hsüan-ling ise imparatora Göktürklerin yıkılmalarının daha bitmediğini dolayısıyla en iyi yolun Sir Tarduşlarla iyi geçinmek olduğunu ve evlilik ittifakının yapılmasının faydalı göründüğünü açıkladı. Bu sırada Sir Tarduş kağanı Bilge'nin ağabeyinin oğlu T'u-li Şad elli bin at, on bin deve ve sığır, yüz bin koyun sundu. Onun şerefine düzenlenen eğlencede bütün vezirler dizildi, kıymetli hazineler, eşyalar düzenlendi, ch'ing-shan, P'o-chen müzikleri ve on makamdan oluşan müzikleri çalındı. Bu eğlence çok hoşuna giden T'u-li Şad başını eğdi ve imparatora on milyon yıl uzun ömür diledi.354

Bu hadiseden sonra imparator, Bilge Kagan'a yakınlık göstermeye başlamıştı. Ling-chou'yu ziyaret ettikten sonra evlilik işini tamamlayacaktı. Gelişen durumdan gayet memnun kalan kağan Bilge, öğünerek etrafındakilere, kendilerinin Töles boyu olduklarını imparatorun onu kağan yaptığını, prenses dahi verdiğini, üstelik arabasıyla ziyarete geldiğini, kendisinin en şerefli kişi olduğunu söylüyordu. Arkasından vergiler artırmasıyla koyun ve atları çoğaldı, Bazı devlet adamları onu tahrik ederek

Sir Tarduşlar ile T'ang'ın aynı seviyede olduklarını dolayısıyla saraya gitmemesi gerektiğini, eğer malların çoğunun çeyiz için verilmesi halinde halkının üzüleceğini söylüyorlardı. Bilge ise buna karşı çıkıyor ve T'ang imparatoruna karşı gelemeyeceğini ileri sürüyordu.

Bundan sonra imparator T'ai-tsung'a yabancı kavimler vergi sunduğu sırada Sir Tarduşlar bir şey sunmadılar. Çünkü at ve koyunlarının çoğu ölmüştü. Onlardan vergi gelmeyişine kızan imparator seyahatini durdurmuş ve yeni müzakerelere koyulmuşlardı. Devlet adamları onların vergi getirmemesinin Çin için bir hafiflik sayılacağını ve bundan sonra diğer kavimlere kötü örnek olacağının ileri sürerek imparatora evliliğin reddedilmesini tavsiye ettiler. O da tavsiyeleri kabul ederek evlilik işinden vazgeçti.

Çinli prensesle evliliğin gerçekleşmemesi üzerine, Sir Tarduşlar düşmanca tavır takındılar. T'u-li Şad, Ting-hsiang'a hücum ettirildi. Daha sonra gelişecek olaylardan bunun sadece ufak bir tehdit olduğunu anlıyoruz. Çünkü arkasından elçi gönderen Bilge Kagan, Korelilerle Çin arasında yapılan savaşta yardımcı olmak istediklerini bildirdi. İmparator onun bu teşebbüsünü şüphe ile karşıladı. Kendilerinin doğuda bulunmalarından faydalanarak tekrar Çin sınırlarına hücum edeceklerini tahmin ediyordu. Bu arada Koreliler, kendilerine tabi Mo-ho adlı Moğol boyu vasıtasıyla Sir Tarduşlarla ittifak yapmak için teklifte bulundular. Fakat, Bilge Kagan, Çin'e yaklaşmak istiyordu. Bunun için Korelilerle herhangi bir ittifaka yanaşmadı. Aynı sırada hastalanan

Bilge Kagan, fazla yaşamadı ve öldü. İmparator T'ai-tsung, kurban keserek onun yas törenlerine uydu (645).[355]

Sir Tarduşlar onun ölümü üzerine ülkelerini ikiye böldüler. Bilge'nin kadınlarından birinin oğlu Ye-mang'ın T'u-li-shih unvanıyla ülkelerinin doğu tarafını, onun yeğeninin oğlu Pa-chuo'nun Lü Yabgu Kagan olarak

batı tarafını idare etmesine karar vermişlerdi. Ye-mang Pai-tao bölgesine gelerek Çin'in askeri hizmetine girdiğini bildirdi ise de diğer devlet adamları onu Lü Yabgu'ya şikayet ettiler. Onun yaptığı sürpriz saldırı sonrası Ye-mang öldürüldü ve ülkenin tek hakimi olarak Lü Yabgu, Hsie-li-chü-li-shih-hsie-shao-to-mi (il küllüg Şad shao-to-mi) unvanını aldı. Bu sırada Çin ordusunun çoğu kuzey doğuda Liao bölgesinde savaşta iken fırsattan yararlanmak isteyerek, Çin sınırlarına hücum etti. Çin imparatoru yine savunma savaşı için önlemler aldı. Tao Tsung, Shuo-chou'ya, Hsie Wan-ch'e ile A-shih-na She-er, Sheng-chou'ya, Sa-hu Wu-jen, Ling-chou'ya mevzilenmeleri için gönderdiler. Chih-ssu-shih-li ile Çin idaresindeki Göktürkler Çin Seddinin dışında kanatlara ayrılarak boynuz gibi olmuşlardı. Bu hazırlıkların büyüklüğünü öğrenen Sir Tarduşlar geri çekildiler.

Sir Tarduş ülkesinde tek başına hakim olan ve Çin'e dahi en kuvvetli zamanlarında akın yapabilen Lü Yabgu Kagan, ülkesinde huzurlu bir idareyi tesis edemedi. Bunun sebebi kendisinin ihtiras sahibi olması idi. Babası zamanındaki değerli vezirlerin çoğunu öldürttü. Arta kalanları da bundan huzursuz idiler. Ayrıca şadlardan A-p'o ile Çinlilerin gönderdiği elçi doğudaki Mo-ho'ların bölgesinde buluştular. Arkasından aralarından çıkan iç savaşta netice alınamadı. Bazı devlet adamları Çinlilerin A-p'o'nun tarafını tutması yüzünden onların askerlerinin geldiğini zannetmeleri üzerine halk endişeye kapıldı ve Lü Yabgu'yu terketmeye başladı. Neticede asker sayısı iyice azalan Lü Yabgu, on kadar süvariyle A-shih-na Shih-chien'e sığınmak üzere yola çıktı. Fakat yolda Uygurlar tarafından öldürüldü. Ailesi tamamen katledildi. Elli altmış bin kadar ahalisi Doğu Türkistan'da küçük devletçiklere sığındı. Bilge Kagan'ın ağabeyinin oğlu Tuo-mo-chih geride kalanlar tarafında İ-t'e-wu-shih Kagan unvanıyla hükümdar yapıldı. Bu arada Çin İmparatoruna elçi göndererek aslında

Ötüken'de yerleşmek istediklerini bildirdiler. Çin İmparatoru Ts'ui Tun-li ile Li Shih-chi'ye onları güvenli ve pasif bir halde yerleştirme görevi verdi. Böylece onların ülkeleri yeniden tesis edildi. Tuo-mo-chih, Sir Tarduşların başına geçince eskisi gibi çok sayıda küçük Töles boyu gelip ona itaat ediyorlardı.

Bu durum Çinlileri yeniden endişeye sevketti. Özellikle imparator ani bir Sir Tarduş saldırısından korkuyordu. Li Shih-chi onların üzerine gönderildi. Kendisine verilen emre göre teslim olanlara bir şey yapılamayacak, karşı gelenler ise öldürülecek idi. O, Tuo-mo-chih'nin bulunduğu yere vardığında Sir Tarduş hükümdarı çok şaşırmıştı. Tuo-mo-chih teslim olacağının söyledi ise de gizlice Çinlilere baksın yapmayı düşünüyordu. Fakat, Çinli kumandan onun asıl niyetini öğrenince hücuma geçti ve beş-altı bin kişiyi öldürdü. Yaşlı genç otuz bin kişiyi de yakalamıştı. Bu arada Hsiao Ssu-ye adlı bir elçinin Uygurlara gönderildiğini duyan Tuo-mo-chih, gidip adı geçen elçiye teslim oldu. Çin başkentine gitti, orada Sağ muhafızları generali tayin edildi. Ayrıca orada ikamet etmesi için tarla sunulmuştu.

Sir Tarduşlar yıkıldıktan sonra Chi'pi, Uygur gibi on bir Töles boyu Çin İmparatoruyla temasa geçerek itaatlerini bildirdiler. Sir Tarduşlardan arta kalan A-p'o Ta-kan (tarkan-tarhan)'ı yendi ve binden fazla baş kestikten sonra iki yüz li kuzeye sürdü. 650 yılında Sir Tarduşlardan arta kalan bir kısım Çinli kumandan tarafından Çin'e getirildi ve Ch'i-t'an Chou'da yerleştirildiler.356

669 yılında Sir Tarduşlardan arta kalanlar Çin hakimiyetine karşı isyan ettiler. Ötüken bölgesindeki bu ayaklanmayı T'ang hanedanı imparatoru Kao-tsung, Göktürklere bir ferman gönderip, onlara hücum ettirmek suretiyle bastırdı.357

Ta-hanlar

Ta-han'lar, Chü'lerin kuzeyinde otururlardı. Çok koyun ve ata sahip oldukları vurgulanmıştır. İnsanları iri ve uzundur. Chü'lerle birlikte Kırgızlarla, Chien-hai'ın (Kem Irmağı olabilir) kenarında otururlar. Bunların hepsi eskiden gelmemişlerdi. 649-650'li yıllarda Çin sarayına samur ve at sundular. Bazen bir kere tekrar Çin sarayına gittikleri ifade edilmiştir.358

Tarduşlar

II. Göktürk Devleti'nin kuruluşu esnasında millet düzenlenirken Töles ve Tarduşların adından bahsedilmektedir.359 Milletin yeniden bir araya getirilip teşkilatlanması anlatılırken Taruş ve Töles adlarının zikredilmesi onların 552-630 yılları arasında oynadıkları tarihî rolün öneminden dolayıdır. II. Göktürk Devleti Dönemi'nde 682'den sonra Tölesler doğuda Tarduşlar batıdadır. Dolayısıyla İrtiş Irmağı taraflarında olduklarını tahmin ediyoruz.360

692'de Kapgan Kagan olduktan sonraki teşkilatlanmada ise Bilge, Tarduşların üzerine şad olarak tayin edildi.361 732 yılında Kül Tegin'in cenaze törenine katılanlardan birinin adı da Tarduş İnançu Çor idi.362

Tarduş boyunun adı yazıtlarda dolaylı olarak kaydedilmiştir. 696-97 yıllarında Kırgızların bulunduğu yere baskın yapan Tonyukuk daha sonra hanımının ölümü üzerine Kapgan geri dönünce tek komutan kalmıştı. 698'de İnel ve Bilge'nin katılımıyla Yarış ovasına doğru ilerlemiştir. İşte Kapgan'ın yeni yaptığı bu tayin sırasında Tarduş Şad'ın adı geçmektedir.363 Söz konusu Tarduş Şad'ın Bilge olduğu bilinmektedir. Daha sonra savaş kazanılınca On Oklar (Türgişler), Tarduş Şad'a doğru kovalanılmıştır (699)364

Kül Çor adlı bir Türk beyinin adına dikilen ve 716 tarihli olduğu tahmin edilen İhe Hüşotu Yazıtı'nda da Tarduşların adı geçmektedir. Buna göre Kül Çor veya Kül İç Çor, tarduş halkını idare ediyordu.365

Bayan Çor, kağan olduktan sonra sıklıkla diğer boylarla kendine bağlamak için savaşıyordu. 749'lu yıllarda Tatarlarla savaştıktan sora iki oğluna yabgu ve şad unvanlarını verip Tarduşların üzerine idare için göndermişti.366 Hoytu Tamır Yazıtlarının Tarduşlara ait olduğu sanılmaktadır. Yine Kül Çor unvanlı Tarduş idarecisinin Beşbalık'a karşı düzenlenen seferde kazandığı başarılar anlatılmaktadır.367

Tokuz Oguzlar

(Dokuz Oğuz-Chiou-hsing)

Dokuz Oğuz kavramı, 626 yılını takiben Doğu Göktürk Devleti'nin zayıflaması üzerine yukarıda açıklamaya çalıştığımız Töles boyları grubunun Tola Irmağı civarı ve Kerulen'e doğru yani Doğu Göktürk ülkesinin doğu kısmında yaşayanların kaynaklarda zikrediliş şeklidir. Genelde Dokuz Oğuz boyları şu isimleri taşıyorlardı: P'u-ku (Bugu), Hun (Qun), Bayırku (Pa-ye-ku), Tonra (T'ung-lo), Ssu-chie, Ch'i-pi, A-pu-sse. Ku-lun-wu-ku, Ediz (A-tie).368

Söz konusu bu boylar adlarının başlığı altında kaynakların bilgi verdiği ölçüde eserimizde incelenmiştir. Özellikle Doğu Göktürk Devleti'nin yıkılışı sonucu Çin ile temas kurmuşlar ve çeşitli askerî valilik unvanları almışlardır.369

679 yılında Çin'deki T'ang hanedanına karşı başlayan Göktürk istiklâl hareketinin başarıya ulaştıktan sonra öncelikle Dokuz Oğuz boylarıyla çarpışacağı tabii idi. Bu yüzden Orhun Yazıtlarında da çok sık bahsedilen Dokuz Oğuz-Göktürk mücadeleleri çok sıklıkla meydana gelmiştir.370

Uygur Devleti'nin 742'den itibaren Ötüken merkezli olarak yükselmesi Dokuz Oğuzların onlara bağlanmasına sebep olmuştur. Bundan sonra Uygurların bir parçası durumunda hayatlarına devam edeceklerdir.371 Nitekim Uygur Devleti bu yüzden İslâm kaynaklarında Dokuz Oğuzlar (Tokuz Guz) şeklinde kaydedilmiştir.372

II. Göktürk Devleti'nin kuruluşu sırasında Dokuz Oğuzların kağanı Kutlug ve Tonyukuk'a karşı Çinliler, Kıtanlarla irtibata geçerek az sayıdaki Göktürk halkının geliştiğini, kağanlarının cesur olduğunu, sözcülerinin cesur olduğunu, onların var oldukça Çinlileri ve Kıtanları öldüreceklerini söyledi. Sonra ittifak teklif etti. Ancak, daha önce harekete geçen Tonyukuk, Kök Öng Irmağını aştıktan sonra orduyu Ötüken Dağlarına doğru sevk etti. İngek Gölü ile Tola Irmağı'ndan Oğuzlar altı bin kişilik ordu ile üzerlerine geldi. Tonyukuk'un asker sayısı iki bin idi. Neticede Dokuz Oğuzlar büyük bir bozguna uğradılar.[373] Bundan sonra Oğuzların hepsi gidip, Kutlug Kagan'a bağlandı.

Bilge Kagan'ın milletine hitabında kendi sözünü işitmesi gerekenler arasında Dokuz Oğuz beyleri ve halkının da adı zikredilmektedir.[374] Onun ifadesine göre Dokuz Oğuzlar, Göktürk Devleti'nin önemli unsurlarından biridir. Daha sonra II. Göktürk Devleti'nin kuruluşu ve gelişmesinde Kutlug Kagan'ın mücadele ettiği boylar arasında görülürler. Bu kez de Baz Kagan'ı, Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtanlar ve Tatabılarla birlikte adları geçmektedir. Ancak, dikkat çekici nokta ilk zikredilişlerinde olduğu gibi bodun kavramıyla birlikte anılmalarıdır.[375] Bu da Dokuz Oğuzların tek bir boydan oluşmadıklarını kalabalık bir kitle halinde yaşadıklarını göstermektedir.[376]

714 yılında Karluklar ve Basmılların isyanı, Bilge Kagan tarafından bastırıldıktan sonra onun kendinden gördüğü Dokuz Oğuzlar da düşman olmuşlardı. Bilge Kagan, bunu "Gök ile yer arasındaki karışıklık sebebiyle ödlerine hased girdiği için düşman oldular" şeklinde açıklamaktadır. Onlarla bir yılda dört kez savaşan Bilge, Togu Balık'ta, Antargu'da, Çuş Irmağı başında ve Ezgenti Kadız'da çarpışıp, hepsini hezimete uğratmıştır.[377] 716 yılında Dokuz Oğuzlar yerlerine yurtlarını bırakıp Çin'e doğru gittiler.[378]

Taçam adlı bir Türk beyine ait olduğu sanılan Ongin Yazıtında da Dokuz Oğuzlardan bahis vardır.379 Yine onlarla savaşılmış devlete tâbi olmaları sağlanmıştır.

716’lı yıllarda Kül Çor isimli bir Türk beyi adına dikilen İhe Hüşotu Yazıtı’nda da Dokuz Oğuzlar anlatılmaktadır. Buna göre Dokuz Oğuzlarla yedi kez savaşmıştı.380

Dokuz Oğuzların, Bayan Çor Kagan ile de mücadeleleri söz konusudur. Şine Usu Yazıtı’nda, Dokuz Oğuzlar üzerinde yüz yıl hakim olunup idare edildikleri yazılmaktadır.381 Bayan Çor Kagan’ın kendisi de Uygur Devleti’nin yükselişi sırasında Dokuz Oğuzların hepsini toplamıştır.382 Bayan Çor’un 751 yılında da Dokuz Oğuzlarla mücadele ettiğini görüyoruz.383 Bu esnada Dokuz Oğuzlar, Anı Irmağı kıyısında oturup Kırgızlarla ve Çiklerle ittifak yapmışlardı.

İslâm kaynaklarında da Dokuz Oğuzlar hakkında bilgiler vardır. Mesela Hududül-alem’e göre kuzeylerinde Kırgızlarla komşu olup nüfus bakımından en kalabalık Türk ülkesi idi. Yazları ve kışları kendilerine uygun topraklara göç ederlerdi. Ülkelerinden güzel misk, siyah, kırmızı ve çizgili tilki kürkleri, gri sincap, samur, kakum, fenek, sabica kürkleri, hutüv boynuzları, yak öküzü derileri gelirdi. En önemli hayvanları koyun, at ve sığır idi. Türklerin en zenginleri bunlardı. Ayrıca onlara ait on yedi yer isminden bahsedilmektedir384

To-lan-kelar

Bu boy 647 yılından önce tarihî kaynaklarda görülmez. Söz konusu tarihte Sir Tarduşların kurduğu siyasi gücün yıkılması üzerine ortaya çıktı. Tola Irmağının kenarında yaşıyorlardı. On bin iyi yetişmiş asker çıkarabiliyorlardı. Hiç Çin ile temas kurmadıkları halde bahsettiğimiz tarihten sonra T’ang imparatorluğu tarafından tanındılar. Onların idarecisi (erkin) Mo (bey?) Uygurlarla birlikte Çin sarayına gitmiştir. 650 yılından

sonra Doğu Göktürk ülkesinde yapılan teşkilatlanmada Yen-jan askeri valiliği sınırları içinde yer aldılar. Onların reisinin unvanı sağ büyük generali idi. O ölünce Sai-fu, büyük ilteber unvanıyla askeri valiliği devam ettirdi.385

Tu-polar

Tu-po'lara aynı zamanda Tu-p'o da derler. Onların toprakları kuzeyde Hsiao-hai ile, batıda Kırgızlar ile güneyde Uygurlar ile sınırlıdır. Üç boya ayrılmışlardır. Her biri kendini idare eder. Onların geleneğinde yıl zaman yoktur. Kendileri hakkında başka şu bilgiler kayıtlıdır: Otları toplayıp kulübe yaparlar. Ziraati bilmezler. Topraklarında yüzlerce ot vardır. Bunların kökünü toplayarak yemek yaparlar. Kuş, balık, yabani hayvan yakalayıp yiyecek yaparlar. Samur kürk ve geyik derisi elbiseleri vardır.

Yoksullar yakaladıkları kuşların tüyünü elbise yaparlar. Evlenirken zenginler at sunar. Fakirler ise geyik derisi ile ot kökü verirler. Ölüleri ağaç kutu ile dağın içine ya da ağaçların üzerine koyarlar. Gömerken ağlayıp inlerler, Göktürklerle aynıdır.

Cezalandırma yoktur. Mal çalanlar çaldıkları malın iki katını geri öderler. 648 yılında Kurıkanların saraya gelmesi sebebiyle onlar da elçi gönderip, Çin ile ilişki kurdular.386

Tongralar (T'ung-lo)

Tonra boyu, 603 yılı dolaylarına ait verilen listelerde adlarına rastlanan önemli boylardandır. Tola Irmağı civarında P'u-ku, Wei-ho, Bayırku, Fu-lo gibi sayıca kuvvetli boylar arasında idiler.387 Ancak, daha sonra Sir Tarduşlara bağlanmışlardı. Tonra'ların Göktürklerle aynı geleneklere sahip oldukları bildirilmiştir. Sir Tarduşların kuzeyinde To-lan-ko'ların doğusunda bulunuyorlardı. Çin başkentine mesafeleri on yedi bin beş yüz li olup, durumları iyi idi. Otuz bin asker çıkarıyor durumda gösterilmeleri onların kuvvetine işaret etmektedir. 628 yılında Doğu Göktürk Devleti'nin

zayıflayıp yıkılmaya yüz tutması üzerine serbest kalıp Çin sarayına elçi gönderdiler. Bundan uzun zaman sonra kendiliklerinden Çin'e tâbi olmayı rica ettiler. Onların ikametleri için Kuei-lin askerî valiliği ihdas edildi. Reisleri ilteber Shih-chien Çor'a Sol ling büyük generalliği tevcih edilip, askerî vali makamına tayin edildi.

682 yılında II. Göktürk Devleti kurulduğunda Tonyukuk'a Oğuzlardan bir kaçak (küräg) gelip, Dokuz Oğuzların üzerine yeni bir kağanın çıktığını ve söz konusu kağanın Çin'e General Ku'yu gönderirken, Kıtanların üzerine Tongra Eşim adlı bir elçiyi Göktürklere karşı ittifak için yollamıştır.388 Buradan hareketle Tongraların bu sırada kesinlikle Dokuz Oğuzların içinde bulunduğunu anlayabiliriz.

716 yılında II. Göktürk kağanlığına kaşı başlayan seri isyanlarda Tongraların adı geçmektedir. Kül Tegin, Karluklar, Azlar, İzgiller, Dokuz Oğuzlar, Edizler, Oğuzlarla savaşıp, her birinin isyanını teker teker bastırdıktan sonra Tonga Tegin'in cenaze töreni sırasında Tongralardan bir grup yiğit on eri öldürmüşlerdi.389

742 yılında reisleri A-pu-sse on binden fazla çadır ahalisiyle gidip Çin'e teslim oldu. Shuo-fang'da ikamet ettirildiler, Sarı Irmağın güneyindeki topraklar onların ihtiyaçlarını karşılamak üzere verildiği gibi on binlerce top kumaş bağışlandı. Onların yüzünden He-ch'ü'deki topraklar boşaldı.

On sene sonra isyan ettiler Bütün kabile boyları nehirden geçirttirilerek çölün kuzeyine döndüler. Arkasından Uygurlar tarafından yıkıldılar ve haklı etrafa dağıldı. A-pu-sse, sonradan Karluklara sığındı. Pei-t'ing özel idarecisi Ch'eng-ch'ien-li onunla konuşup Çin'e teslim olması için ikna etti. Neticede götürüldüğü Çin başkentinde öldürüldü.

Aradan zaman geçip An-lu-shan isyan ettiğinde onun askerlerini yağmalayıp kullandı. Unvanı Ye-luo-ho olan birisi onların bir grubun

başında görülmektedir. Ye-luo-ho konuşması becerikli biri olarak tanınmıştı.390

Tuhsiler

Tuhsiler, Çigillerin batısında İli Irmağı kıyılarında yaşıyorlardı. Batı sınırları Çu ırmağının ağzına kadar olan bölgeye uzanıyordu. Suyâb, Biglilig, Urkeş, Lâzine ve Ferahiye adlı şehir ve köyleri bulunuyordu.391

Karlukların bir alt boyu olarak görülen Tuhsiler, Hududül-alem'de Tuhs, Kaşgarlı ve Mervezî'de Tuhsî şeklinde geçmektedir.392 Bu devirde Tuhsîlere ait olduğu bildirilen Suyâb, Batı Göktürkleri ve Türgişlerin de önemli bir merkezi idi. Tuhsîler vaktinde Suyâb'dan yirmi bin süvarî çıktığı bildirilmiştir.393 Biglilig adlı köyden ise oranın beyinin Yınal Tigin unvanını taşıdığı, üç bin atlıya kumanda ettiğine dair kayıt vardır.394 Daha sonra Tohsılar (Tuhsiler) hakkında bilgi veren Kaşgarlı ise Tohsıların sadece İli Irmağı kıyısındaki Kubaş'ta oturduklarını yazmaktadır. Ona göre en doğru dili Yağmalarla birlikte Tohsılar konuşmaktadır. Buna da Hakaniye Türkçesi adı verilmektedir.395 Kaşgarlı'dan sonra kaynaklarda Tohsı ya da Tuhsî adı görülmemektedir.

Türgişler

Türgişler, Batı Göktürk ülkesinde 635 yılını takip eden yıllarda muhtelif siyasî olaylarda yeni boy teşkilatlanmaları sırasında tarih sahnesine çıkmış bir boydur. Daha sonraki gelişmelerden, onların Batı Göktürk hanedanından geldiği anlaşılmaktadır. 634 yılında kağan olan Işbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok verilmiş, bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştı.396 Akabinde beş boya Beş Tuo-lu, diğer beşine ise Nu-shih-pi adları verildi. Beş Tuo-lu, çorluklar halinde tesis edilmiş ve Tokmak (suei-ye)'ın doğusunda oturmuştu. Sağ yani batı grubu oluşturan Nu-shih-pi'ler ise erkinlikler halinde teşkilatlandırılıp Tokmak'ın

batısında ikamet edeceklerdi. Bu teşkilatlanmadan sonra genel olarak ortaya çıkan boylar On Ok (On Boy) adıyla zikredildiler.397

A-shih-na Ho-lu, 651'den sonra Batı Göktürk ülkesinde yeniden hakim olmuş, akabinde merkezini Ming-bulak'a naklederek, 15 sene önce yeni teşkilatlanmayla oluşan Beş Tuo-lu ve Nu-shih-pi boylarını idare altına almıştı. İşte bu sırada Beş Tuo-lu boyu arasında ilk defa Türgiş adından bahsedilmektedir. Buna göre Tuo-lu boyu grubunun içinde Türgiş Ho-lo-shih Çor tarafından idare edilen bir boy vardı ve Ebinor'a dökülen Borotala ırmağı civarında bulunuyordu. Diğer On Ok boyları ise Tuo-lu'lardan Ch'u-mu-k'un Çor, Imıl Irmağı civarında, Hu-lu-wu Chü Çor, Ayar Göl'ün güneyinde, She-she-t'i-tun Çor, Ebinor yakınlarında Shu-ni-shih Ch'u-pan Çor, Yıldız vadisinde oturuyordu. Çu ırmağının batısında yaşan Beş Nu-shih-pi boyu ise A-hsi-chie Ch'üe Erkin, Ke-shu Ch'üe Erkin, Pa-sai-kan shao-po Erkin, A-hsi-chie Ni-shu Erkin ve Ke-shu-ch'u-pan Erkin idi.398

659 yılında Batı Göktürk ülkesinde A-shih-na Ho-lu'nun uzun süren bağımsızlık mücadelesini kaybetmesinden sonra Çinliler tam anlamıyla Tanrı Dağlarının kuzey ve güneyindeki sahalara hakim olmuşlardı. Bu sırada Ch'u-mu-k'un boyu Fu-yen Askerî valiliği olurken Türgişlerin Suo-ho-mo-he boyu Wen-lu askerî valiliği adını aldı. Yine Türgişlerin A-li-shih boyu Ch'i-shan askerî valiliği adını aldı.399 Batı Göktürklerinin siyasî olarak tam anlamıyla tarih sahnesinden kalkmasıyla meydana gelen otorite boşluğunda yavaş yavaş Türgişler ön plana çıkıyordu.

Sonraki zamanlarda Batı Kabileleri (On Ok) gittikçe zayıflıyorlardı. Tuo-lu ve Nu-shih-pi gibi iki ana boy grubunun insanları dağıldı. Batı Göktürk hanedanından gelen A-shih-na She-er ve A-shih-na Pu-chen'ın oğulları Yüan-ch'ing ve Börü Şad Çinliler tarafından generallik unvanları ile ödüllendirildiler. Bunlar kendi aralarında kağan olabilmek için mücadele ediyorlardı. 686 yılında kağan tayin edilen Börü Şad Hu-se-lo'ya karşılık

Yüan-ch'ing'e işten el çektirilmişti. Börü Şad'ın unvanı Chie-chung-shih-chu Kagan idi.

692 yılında Batı Göktürk boyları A-shih-na Suei-tsu adında birini kağan ilân ettiler. Bu hükümdar Tibetlilerle ve Çinli general Wu-wei-tao idarecisi Wang Hsiao-chie ile Ling-ch'üan (soğuk pınar)'da Ta-ling-ku (Büyük tepe vadisi)'da savaştı ve bozguna uğrattı. Bu arada Tokmak'ın idarecisi Han Ssu-chung Ni-shu Erkin, Göktürk Shih-chih-han ve Hu-lu gibileri bozguna uğrattı. Arkasından Tibetlilerin Ni-shu-mei-ssu kalesini işgal etti.

696 yılında II. Göktürk Devleti'ni kudretinin zirvesine çıkaran Kapgan Kagan'a karşı Kırgızlar, Çinliler ve Türgişler ittifak yapmışlardı. Kırgızlar, 696-697 kışında mağlup edilirek, devlete bağlandıktan sonra Türgişlerin üzerine büyük bir sefer tertip edildi. Ancak, bu sırada hatunu öldüğü için Kapgan, onun cenaze törenine katılmak üzere geri döndü. Yapılan yeni tayine göre orduya Tonyukuk, İnel Kagan ve Tarduşların şadı Bilge kumanda edecekti. Dolayısıyla Göktürkler Türgiş-On Ok ülkesine doğru büyük bir sefere hazırlanıyorlardı. Ordu Altayları aşıp Yarış ovasına ilerledi ve Bolçu'da400 Türgişleri ağır bir hezimete uğrattı. Önce Altaylarda mevzilenen ordunun kumandanları gerekli savaş planlarını yaptılar. Yarış ovasında toplanan Türgiş ordusunun sayısının yüz bin civarında olduğu bildirilmektedir. Göktürk ordusundan kat kat daha fazla oldukları halde yenildiler.

Savaşı Tonyukuk ve İnel idare etmiş, Tarduş Şad'ı Bilge başka bir mevkide mevzilenmişti. Türgişlerin kağanı esir düştüğü gibi yabgu ve şadları öldürülmüştü. Yakalanan elli asker On Ok beylerinin bulunduğu yere gönderilmiş ve halklarının büyük kısmının teslim olmaları sağlanmıştı. Az bir grup ise batıya doğru kaçmayı başarmıştı. Bundan sonra Göktürk ordusu On Ok ordusu ile Demir Kapı'ya kadar yapılan sefere katıldı.401 Türgiş halkı Bilge tarafından kendi halkı olarak gösterilmiş ve hatalı

hareket ettiği için çok ızdırab çektikleri vurgulanmıştı.402 Bundan sonra Maveraünnehir’e kadar (Kengü Tarban) her taraf Göktürk hakimiyetine girmiştir.403

699 yılında Börü Şad Hu-se-lo batı orduları baş kumandanı olup bu bölgeleri pasifize etmekle görevlendirildi. Aynı sıralarda Wu-chih-le liderliğindeki Türgişler çok kuvvetlenince, Hu-se-le, Çin’den ülkesine geri dönmeye cesaret edememişti. Kendisi Ch’ang-an’da öldüğü gibi yanındaki 60-70 bin kişi Çin’in içlerine nakledilmişti. Oğlu Huai-tao Sağ muhafızları generali tayin edildi.404

702 yılında Batı Göktürkleri neslinden gelen A-shih-na Hsien, Sağ cesur muhafızları generali ve Hsing-hsi-wang Kaganın yerine On Okları idare etmek ve Çin kontrolünde tutmakla vazifelendirildi. Beşbalık Büyük Valisi de olmuştu. 704 yılında Huai-tao, Meng-ch’ih genel valisi tayin edildi. Bu arada Hsien, Chi-hsi (çölün batısı) özel idarecisi olmuştu. On Ok boylarından Tou-tan isyan etti. Hsien, ona saldırıp bozguna uğratıp, kesik başını Çin sarayına ulaştırdı. Tokmak’ın batısındaki otuz bin kişiden müteşekkil boyları kendine itaat ettirdi ve Çin sarayı tarafından bir mektupla kutlandı. Karluk, Shu-ni ve Hu-wu gibi üç boy da Çin’e itaat ettiler. Bunun üzerine Kapgan Kagan tarafından yağmalandılar, Çin’in Orta Asya’daki tayinli memuru olan A-shih-na Hsien ve Beşbalık genel valisi T’ang Chia-huei ve diğerleri Kapgan’a boynuz gibi saldırdılar. En sonunda Türgişler gizlice sınırlara gelip, Çin sarayına kabullerini Hsien’den rica ettiler. Ancak, imparator Hsüan-tsung buna müsaade etmedi. Çinli generallerden Wang Huei, onları itaate alma özel memuru tayin edildi. Türgiş valisi Ch’e-pi-shih Çor Su-lu, devlete sadık dük unvanıyla ödüllendirildi. Sonra Türgişler, Po-han (Yaka Arık) ve Ta-shih-ch’eng’ı (Aksu) kuşattılar. Dört garnizonu ele geçirmeye niyetli idiler. Çinli general T’ang Chia-huei ve Kuca genel askeri valisi olarak Üç Kabile Karluklarla

ve A-shih-na Hsien’le onlara saldırdılar. İmparator, Türgişleri tamamen sıkı bir kontrol altına almak için plan yapılmasın emredeceği sırada Ying ve Ting isimli vezirler “Türgişlerle Karlukların savaştıklarını kuzeyin yabancılarının karşılıklı savaşarak zayıfladıklarını ve Çin’den oraya gidilmesine gerek olmadığını büyük olanın yaralanacağını küçük olanın yıkılacağını her durumun Çin’in menfaatine olduğunu, Wang Huei’in sefere çıkıp onları askeri işlerle çözülemeyeceğini” söylediler. A-shih-na Hsien, Suo-ke’nın kuvvetlenmesi üzerine ülkesinde kontrolü kaybetti ve Ch’ang-an’a dönüp orada öldü.

Türgişlerden T’u-huo-hsien yenilince Huai-tao’nın oğlu On Ok Kaganı oldu. Kendisine Meng-ch’ih askeri valiliği ve Çin yüksek makamlarından üç tane sunuldu. Hanımına Liang-kuo Fu-jen’lık ve Chiao-he Prensesliği tevcih edildi. Hsin, Suei-ye’deki Chü-lang şehrine vardığında Türgiş Baga Tarkan tarafından öldürüldü. Chiao-ho prensesi ve onun oğlu Chung-hsiao perişan olup döndüler. Neticede Batı Göktürk hanedanının varlığı tamamen ortadan kalktı.

Wu-chih-le, Batı Göktürklerinden temayüz eden bir başka Türgiş lideri idi. 659’dan sonra Batı Göktürklerinde mevcut iki kağan gidip Çin’in hizmetine girince başsız kalan ülkede Wu-chih-le, önce Hu-se-lo’ya bağlı olarak Baga Tarkan unvanını aldı. Fakat, onun kötü idaresine karşı halkın hoşnutsuzluğu üzerine boylar Wu-chih-le’nın yanında toplanmaya başladı. Neticede Türgişler çok kuvvetlendi. Her birine 7 bin asker verdiği gibi yirmi valilik kurdu Suei-ye’nin kuzeybatısında mevzilendi. Arkasından Suei-ye’yi alarak merkezini ortaya taşıdı ve Suei-ye Çayına büyük merkez adını verdi. İli Irmağı kenarındaki Ying-yüe’yi küçük merkez yaptı.

Kuzey toprakları Doğu Göktürk ülkesine kadar uzanıyor, bütün Soğd’lular ve Beşbalık’ı kaplıyordu. Kısacası Hu-se-lo’nun idare ettiği Batı Göktürk topraklarına hükmediyordu. 699 yılında oğlu Che-nu’yu

Çin sarayına gönderdi. O sırada Kapgan Kagan idaresindeki II. Göktürk Devleti'ne karşı çok zor durumda kalan T'ang hanedanı İmparatoriçesi Wu, Türgiş elçisine gayet iyi davranmış ve derin hürmette bulunmuştu. 706 yılında Wu-chih-le'ya Huai-te bölgesi prensliği gibi yüksek bir Çin unvanı sundu. Aynı yılın sonunda Wu-chih-le öldü.405

Yerine oğlu Suo-ke geçti. Suo-ke daha önce Wen-lu-chou askeri valiliği yapmış ve Çinlilerden Sol cesur muhafızlar generalliği ve bazı asalet unvanları almıştı. Askerlerinin sayısı üç yüz bine ulaştığında Çinliler On Ok kağanı A-shih-na Huai-tao özel elçi olarak gönderdi ve çin sarayındaki kızlardan dört tane gönderdi. 708 yılında Çin sarayına elçi gönderdiğinde imparator Chung-tsung, sarayın önünde Türgiş elçisini karşıladı.

On bin kişiden oluşan iki süvari birliği ile refakat ettirerek huzuruna kabul ettirdi ve olağanüstü ihsanlarda bulundu. Aniden kumandanlarından Kül Çor Chung-chie ile arası açılmış askerleri karşılıklı savaşmışlardı. Aralarındaki savaşlardan netice alınamayınca, Suo-ke Çin sarayına Kül Çor Chung-chie'nin suçunu bildirdi ve Çin sarayına girilmesine müsaade etti. Chung-chie, bin altın ile başbakan Tsung Ch'u-k'o ve diğerlerine hediye vererek ve Tibetlilerin saldırtılarak Suo-ke'nın cezalandırılmasını rapor ettiler. Bundan sonra Chung-chie, Feng Chia-pin ile işbirliği yaparak Suo-ke'ya karşı isyan etti. Suo-ke, onları yendi ve Feng Chia-pin'i öldürdü. Ayrıca Suo-ke'nın kardeşi Che-nu, ordularını harekete geçirip Çin sınırlarına akın yaptı

Türgişleri her yönden güçlendiren Suo-ko'nın başı bunun akabinde kardeşi Che-nu ile derde girdi. Che-nu, kendi idare ettiği boyların sayısının azlığı üzerine doğudaki II. Göktürk Devleti hükümdarı Kapgan'a itaat etti. Üstelik ona ağabeyine karşı yapılacak bir seferde rehberlik edeceğini bildirdi. Kapgan Kagan, Che-nu'nun teklifini kabul etti. Onu arkada bırakıp yirmi bin askerle Suo-ke'ya hücum etti ve yakaladı. Kagan dönüşte her iki

kardeşe “siz ağabey kardeş birlikte idare edemediniz. Nasıl bana sadakatla bağlı kalırsınız?” diyerek ikisini de öldürdü (710).

Kapgan Kagan’ın aşırı sert zalimce idaresine karşı patlak veren isyanlara Türgişler de katılmışlardı. 711’de Yine Altay Dağlarını aşarak, İrtiş Irmağını geçerek, Bolçu’da Türgiş ordusunu Bilge ve Kül Tegin kardeşler bastılar. Kaganları orada ölürken, yine halkı Göktürklere teslim oldu. Hatta, Kül Tegin onların içindeki Az valisini kendi eli ile yakalamıştı. Teslim olan Türgiş halkı Tabar’da yerleştirildi.406 Bundan sonra Göktürk ordusu ileri harekata devam etmiş Seyhun boylarına çekilen Kara Türgişler Kül Tegin tarafından mağlup edilmişti.407

Türgişlerin hakim olduğu sahada 715 yılında bir başka bey ortaya çıkıyordu. Ch’e-pi-shih-su-lu adındaki bu bey arta kalan Türgiş kitlelerinin etrafında toplamış ve kendini kağan ilan etmişti. Onun insanları idaresindeki olağanüstü yeteneği sayesinde kendisine bağlananların sayısı hızla arttı ve kısa zamanda iki yüz bin kişiye ulaştı. Batı ülkelerinin kahramanı (hakimi) oldu. 717 yılında Çin sarayıyla temas kurdu. Çinliler kendisine Sağ Muhafızları Generalliği ve Türgiş Askerî valisi gibi unvanlar verdiler. Arkasından Wang Huei isimli bir elçi Su-lu’ya bazı Çin unvanları ve nakış işlemeli bir gömlek ile altın işlemeli bir kemer ve balık şeklinde 7 kese vermekle görevlendirildi. Ertesi yıl Çinliler yine ona İtaatkâr ve Sadık Kagan unvanlarını tevcih etti. İmparator, daha önce Çin’e sığınmış eski batı Göktürklerden Ashih-na Huai-tao’nın kızı ile Su-lu’yu evlendirdi.

721 yılında Türgiş ordu kumandanlarından birinin adı İslâm kaynaklarında Kür-Sûl (Kül Çor) olarak yazılmıştır.408

Bilge Kagan kızını Türgiş kağanının kızına vermiş, onun kızını kendi oğluna eş olarak almıştı.409 Böylece akrabalık ilişkilerini güçlendirerek onları kendine yakınlaştırmıştı. 732 yılında tertiplenen Kül Tegin’in cenaze

törenine Bilge’nin oğlu (damadı) Türgiş kağanından Makaraç Tamgacı gelmişti.410 Ayrıca Bilge Kül Tegin Yazıtı’nda yazdırdıklarının On Ok oğullarının (Türgiş) tarafından da görülmesini özellikle istemektedir.411

719 yılında Su-lu Kagan, Tokmak’ı Çinlilerin elinde kurtardı. Aynı yılın sonunda Türgişler genç atları satmak üzere Kuca’ya girdiler. Gelini götüren elçiler Genel Askerî Vali Tu Hsien’in yanında söz konusu prensesin teklifleri iletince Tu Hsien kızarak “A-shih-na kızına bana kuralları öğretme cesaretini kim verdi” dedi. Onun elçileri cevap veremedi. Su-lu kızdı. Tibetlilerle gizlice anlaşarak askerleriyle dört garnizonu yağmaladı412 ve Kuca’yı kuşattı. Tu Hsien, Çin’e gitti. Chao İ-cheng, aynı Kuca’ya genel askeri vali olarak gönderildi. Uzun süre orada kalan yeni vali ilk çıkışı yaptı fakat, yine mağlup oldu. Su-lu insanların hayvanlarına el koydu ve tahıl ambarlarını talan etti. Tu Hsien’in Çin’e geri döndüğünü duyunca geri çekildi.

Bundan sonra Ye-chih-a-pu-ssu isimli bir elçiyi Çin’e göndermişti. Aynı sırada II. Göktürk Devleti’nin elçisi de T’ang merkezinde idi. İmparator Hsüan-tsung, Türgişlerin küçük ülke olduğunu ayrıca Göktürklere vassal durumda bulunduklarını bu yüzden birinci mevkide oturamayacaklarını söyledi. Su-lu’nun elçisi dedi ki “eğlence benim için tertip edildi, ikinci sırada oturmam mümkün değil”. Sonra doğuda ve batıda iki çadır kuruldu ve Su-lu’nun elçisi batındakinde ikamet edip eğlenebildi.

Su-lu, önceleri adil temiz karakterinden ötürü savaşlarda kazandığı ganimetleri halkına dağıtıyordu. Dolayısıyla herkes ve bütün kabileler memnuniyetlerinden gidip ona itaat ediyorlardı. Neticede güçlerini birleştiriyorlardı. Aynı zamanda Tibetlilerin ve Göktürklerin kızı ile evlenmiş, böylece üç devletin kızı aynı anda Hatun olmuş, çok sayıda çocuk Yabgu olmuştu. Sonra yıllarında iyice yıpranmış ve yorgun düşmüştü. Bu

yüzden ganimetleri halkı arasında adil bir şekilde dağıtamıyordu. Dolayısıyla halkı hoşnutsuz oldu. Ayrıca hastalanmış bir eli felç olup iş göremez olmuştu. Neticede büyük şeflerden Baga Tarkan ve To-mo-chih'nın boyları kuvvetlenip zenginleşti. Ayrıca bu boyların insanları Suo-ko'dan gelenler Sarı kabileler, Su-lu'dan gelenler Kara kabileler diye adlandırılıyorlardı. Kendi aralarında çekememezlik vardı.

Aniden bir gece Baga Tarkan ve Tou-mo-chih Su-lu Kagan'a saldırıp öldürdüler. Tou-mo-chih tekrar Baga Tarkan'a karşı gelip Su-lu'nun oğlu T'u-huo-hsien-ku Çor'u kağan olarak tahta geçirdi. Yeni kağan Suei-ye'de oturmaya başladı. Kara kabilelerin kağanı Er-wei ise Talas Kalesi'nde yerine aldı beraberce Baga Tarkan'a karşı savaştılar.

Çinliler fırsattan istifade derhal devreye girdiler ve imparator, Kai Chia-yün adlı bir devlet adamını Fergana ve Türgişlerin bölgesine gönderdi. Baga Tarkan ile Çinli kumandan, Taşkent hakimi Bagatur Tudun, Keş hakimi Se-chin-t'i birlikte Su-lu'nun oğlu T'u-huo-hsien Kagan'a saldırdılar (739 yılı).413 Tokmak'taki bu savaşta Türgiş kağanı ağır bir darbe yedi. Kagan T'u-huo-hsien ve kardeşi Tun Apa Yabgu savaş meydanından kaçtılarsa da neticede yakalandılar. Başka bir ordu Kaşgar hakimi ve Fergana hakimi Arslan idaresinde, Talas'a hücum edip Kara Kabile kağanının kardeşi Po-se'yı öldürdüler. Ye-chien kalesine girdiler. Burada Su-lu'nun hatununu ve Er-wei'in hatununu yakaladılar ve döndüler. Savaşlarda perişan olan on binlerce insana yiyecek verildiği gibi hepsi Fergana'ya bağlandı. Bütün ülkeler Çin'e tâbi olmuşlardı.

Bundan sonra Ch'u-mu-k'un'ların reisi Fu-yen Kül Çor gibi boylar Çin imparatoruna mektup göndererek teşekkür ettiler. 740 yılında esir kağan, Kai Chia-yün tarafından Çin'e götürülmüş ve imparator tarafından idam edilmeyip affedildi. Üstelik kendisine ve kardeşine çeşitli Çin unvanları tevcih edildi.

Bütün entrikaları çevirerek Türgiş Devleti'nin çatırdamasına yol açan Baga Tarkan, kağan olamamıştı. Çinliler A-shih-na Huai-tao'nın oğlu Hsin'i On Ok Kagan'ı tayin ettiler. Buna kızan Baga Tarkan "Su-lu'nun öldürülmesi benim başarım, şimdi Hsin kağan oldu neden?" diyor ve boylarıyla isyana hazırlanıyordu. Bunun üzerine imparator tekrar Kai Chia-yün'ü vaziyeti tetkik etmekle vazifelendirmişti. Baga Tarkan imparatorun gözüne girebilmek için karısını ve çocuklarını, idarecilerini, önde gelen adamlarını yanına alarak gelip Çin imparatoruna bağlılığını bildirdi. Bunun üzerine halkını idare etmesi emredildi.

Birkaç yıl sonra Hsin yeniden kağan tayin edildi ve korunmasına Çinliler tarafından asker gönderilirdi. Askerleriyle gönderildi. Ancak, Chü-lang'a varırken Bagatur tarafından öldürüldü. Bagatur kendini kağan ilân etti. Kuca özel idarecisi Fu-meng-ling-ch'a ona saldırıp öldürdü. Büyük sancak Tou-mo-chih Kül Erkin Üç Kabile Yabgu'su oldu.

742 yılında Türgiş boyu Kara Kabile'den İl Etmiş Kutlug Bilge kağan oldu. Defalarca Çin'e elçi gönderip vergi sundu. On iki yıl sonra Kara kabile'nin başında Teng-li İ-lo-mi-shih isminde biri kağan oldu. Ona da Çinliler unvan verdiler.

Şine Usu Yazıtı'na göre 747 yılından önce Üç Karlukları mağlup eden Bayan Çor, onların batıda On Oklar, yani Türgişlere sığınmasına yol açmıştı.414 Daha sonra yine Karluk ve Türgişler onun tarafından mağlup edilmişlerdir.415

756 yılından sonra Türgişler zayıfladı. Sarı ve kara Kabileler kendi kağanlarını tahtlara geçirip karşılıklı savaştılar. Çin'de çok problemler olduğu için idare edilemediler. 759'da Kara Kabile kağanı A-to Pei-lo Çin sarayına adam gönderebildi. 766'dan sonra Karluklar çok kuvvetlendiğinde batıya doğru hareket edip Suei-ye Çayında ikamet ettiler.

Her iki kabile de azaldı. Karluklara ve Hu-se-lo'nun geride akalan boyları Uygurlara bağlandı. T'e-p'ang-le Karaşar'da ikamete başladı ve yabguluğunu ilân etti. Geride kalan başka boylar Chin-so Tepesine sığındılar ve iki yüz bin bin kişiye ulaştılar.416

Hoytu Tamır Yazıtlarında da Türgiş adı iki yerde geçmektedir. Herhalde Türgişlerin üzerine yapılan seferler anlatılmaktadır.417

Tuba Yazıtı'nın (III) 3. satırında da Türgiş adı zikredilmiştir. Buna göre Türgiş ilinin içinde Ezgene 26 yaşında iken öldürülmüştür.418

702-756 yılllları arasında Türgişlerin batı sınırı Sir Derya'ya kadar uzanmıştır.419

Türgişler hakkında Tibet kaynakları da bilgi vermektedir.420

Türkmenler

Eserini 985'te yazan El-Mukaddesî'de Oğuz ve Karluklardan tamamen ayrı bir Türkmen grubundan söz edilmektedir. Buna göre Türkmenler İsficâb ile Balasagun arasında yaşıyorlardı. İsficâb'ın doğusundaki Berûket ve Bulaç adlı kasabalar Türkmenlere karşı uç şehirleridir. Aynı müellife göre Türkmenler korkularından Müslüman olmuşlardı ve melikleri İsficâb hakimine hediyeler gönderiyorlardı.421 Sayılarının az önemsiz olduğu görülüyor.

Türkmen meliki ordu adlı kasabada oturuyordu. Kaşgarlıda Ordu şehri hakkında bilgi verip onun Balasagun yakınında olduğunu söylemektedir.422 İbn Hurdadbih'deki konaklarla ilgili listede Ordu şehri 13. Konak olarak geçmektedir. 15. Konak Suyab, 16. Konak Barshan'dır. Medinetü Hakanı Türgişi (Türgiş Hakanının şehri) olarak da gösterilmiştir.423

Yağmalar

İlk defa Kaşgar ile kuzeyindeki Narın Irmağı arasındaki bölgede yaşadıkları sırada tarih sahnesinde görünen Yağmalar, kalabalık bir topluluk

olarak nitelendirilmiştir. Bin yedi yüz oymakları olduğu dahi bildirilmiştir. Doğusunda Dokuz Oğuz ülkesi, güneyinde Kuça nehrine karışan Huland nehri ve batısında Karluk sınırları bulunurdu. Silahları mükemmel idi ve güçlü savaşçı insanlar şeklinde tanınıyorlardı. Hükümdarları Toquz Guz (Dokuz Oğuz) oğullarından idi. Kaşgar ile birlikte Artuç ve Hirgilî adlı köyleri bulunuyordu.424

Yağmalar, bağlı oldukları Toquz Guzlardan kaçıp Karluklara sığındılar. Fakat, Karluklar onlara yardım konusunda bir şey yapamadı.425

Uygurlara ait Taryat Terhin kitabesinde Yağmalar bir topluluk adı olarak gösterilmektedir.426 Bu kitabede (753-756 arasında dikildiği tahmin edilmektedir), Uygur hükümdarı Bayan Çor'un kumandanı Bilge Kutlug tarkan Sengün sefere katılmıştır. Yağmalar, Lumçişi ile birlikte Uygurlara bağlanmıştır Mücmelüt-tevarih'te ise yağmaların hükümdarlarına Buğra Han denildiği kaydedilmiştir.427

Kaşgarlı Mahmud ise Türklerden bir topluluk olarak gösterdiği Yağmaları Kara Yağma şeklinde yazmıştır.428 Başka bir yerde Tohsılarla Yağmaların dillerinin en doğru Türkçe olduğundan bahsetmiştir.429 Karahanlıların kurucularının Yağmalar olduğu belirtilmiştir (Kara Yağma-Kara Han).430

1 SC 110\ s/2893; HS 94A, s. 3753; B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Ankara 1981, s. 75; Aynı müel., İlk Töles Boyları, Belleten 48, 1948, s. 795; W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, Ankara 1942, s. 70-71; K. Czegledy, Turan Kavimlerinin Göçü (terc/G/Karaagaç), İstanbul 1999, s. 19.

2 W. M. McGovern, The Early Empires of Central Asia, Newyork 1939, s. 118-120; Tuan L'en-ch'en, Siung-nu Memleketi Tusındakı Dinglingder, Tanım Tarmaqtarı, Almatı 1988. s. 121 vd.

3 SC 110, s. 2894; HS 94A, s. 3754 vd.

4 HS 74, s. 3003; HS 94A, s. 3781; Ögel, Büyük Hun İmp, …I, s. 384, II, s. 5-76.

5 HHS 89, s. 2950.

6 Nan Ch'i Shu 59, 1a-b.

7 Maenchen-Helfen, The Ting-ling, HJAS, 1939, s. 83.

8 K. Czegledy, 19-21, 48, 49, 56, 57.

9 SC 110, s. 2893; SKC 30, s. 862, 863; <gel, s. 375-378; McGovern, s. 111, 112, 120.

10 Gy. Moravcsik, Byzantino-Turcica, s. 89, 152, 189 vd. 196, 198, 228.

11 A. N. Kurat, Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri, Ankara 1992, s. 110-118; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 189.

12 Sabarlar için ayrıca bkz. Gy. Moravcsik, aynı eser, I, s. 39 vd, II, s. 223 vd.; Kafesoğlu, s. 148 vd.; L. Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 63, 65; Czegledy, s. 21; Ş. Baştav, Sabir Türkleri, Belleten, 17-18, 1942, s. 59 vd.

13 Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu, I, s. 491-493.

14 K. Enoki, The Yüe-chih-Scythians İdentity A hypothesis, Studia Asiatica, s, 25; Ögel, Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler, DTCF, VI-4 1948, s. 259-278.

15 HS 96B, s. 3901; Ling Han, U-sun jane onın Batıs Han Patşalığımen karımkatınası, Tanım Tarmaqtarı, Almatı 1998, s. 97-98.

16 SC 123, s. 3169; HS 96B, s. 3902.

17 SC 123, s. 3170; HS 96B, s. 3903.

18 HS 96B, s. 2904; Ling Han, s. 102; McGovern, 188-189.

19 SC 123, s. 3172.

20 K. A. Akişev, K Probleme Proishojdeniya Nomadizma v Aridnoy zone Drevnego Kazahstana, Poiski i roskopki v Kazahstane, Almatı 1972, s. 42-43, S. İ., Rudenko, Kultura Naseleniya Sentralnogo Altaya v Skifskoe

Vremya, Moskva-Leningrad 1960, s. 176-177; Qazaqstan Tarihi, Almatı 1996, I, 250-257, 260-264.

21 Wei Shu, 2259-2260, 2267.

22 Ma Yong and Sunyutang, The Western Regions under the Hsiung-nu and the Han, History of Civilisation of Central Asia, Paris 1994, s. 233.

23 WS 103, s. 2307; PS 98, s. 3270.

24 WS 103, s. 2308; PS 98, 3271-3272.

25 B. Ögel, İlk Töles Boyları, s. 818.

26 WS 103, 2311-2312; PS 98 s. 3275.

27 Bütün bu bilgilerin bulunduğu metinler PS 98'de ve WS 103'te kaydedilmiştir. Ayrıca bkz. K. Salgarulı, Dunhu-Kaoçı, Almatı 1999, s. 78-82.

28 Bkz. W. Eberhard, Çinin Şimal Komşuları, Ankara 1942, s. 79; İstoriya Sibiri, I, Moskova 1968, s. 266; Czegledy, aynı eser, s. 57 vd.; Hsüe Tsung-cheng, aynı eser, s. 372-273; D. Christian, aynı eser, s. 250-251.

29 Töles boylarını anlatan diğer kaynaklardan T'ung Tien 199-1080; Wen-hsien T'ung-k'ao 344-2698 a, b; Ts'e-fu-Yüan-kuei 956-33-34'da ve Suei Shu 84 ile Pei Shih 99'da müstakil Töles bölümleri vardır.

30 Chou Shu 50, s. 907.

31 A. Taşağıl, Gök-Türkler, Ankara 1995, s. 16-18.

32 Töles adı, Orhun Abidelerinde sadece Bilge Kagan kitabesinde iki yerde zikredilmiştir. "Halkı atalarımın dedelerimin töresince (yeniden) yaratmış (ve eğitmiş) Töles ve Tardus halklarını o vakit düzenlemiş (doğu satır 12); babam Türk Bilge Kagan tahta oturduğunda şimdiki Türk beyleri batıdaki Tarduş beyleri, Kül Çor başta olmak üzere Şadapıt beyler, Apa tarkan (Güney satır 13), bkz. T. Tegin, Orhun Yazıtları, Ankara 1988, s. 41-55.

33 Chiou T’ang Shu 194’de kaydedilmiş olan Töles bölümü, Suei Shu ve Pei Shih’ya göre farklıdır. Burada boyların adı zikredildikten sonra onların kuvvetlenmesi anlatılmaktadır. Bu Doğu ve Batı Gök-Türk devletlerinin zayıflayıp, Çin nüfuzuna girdiği devreye tesadüf etmektedir.

34 Chiou T’ang Shu 199, s. 5343-5345.

35 Urug, aileler birliği anlamına gelmektedir, Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 202; A. Donuk, Eski Türk Devletlerinde Askeri-İdari Unvan ve Terimler, İstanbul 1988, s. 89-90.

36 Töleslerin en önemli bölgesinin Kerulen nehri havzası ile Baykal Gölü’nün güneyinin gösterilmesini (Yao Ta-chung, Ku-tai pei-hsi Chung-kuo, Tai-pei 1981, s. 170 vd.) pek isabetli bulmuyoruz. Çünkü kaynaklardan anlaşıldığı üzere doğuda Kerulen nehrinden batıda Hazar Denizi’ne kadar çok geniş bir alana yayılan Töles boylarının Çin’e yakın olanlarından daha fazla ve önemle bahsedilmesi normal karşılanmalıdır. Ayrıca yine metinlerden anlaşılacağı üzere batı taraflarında daha çok boy bulunmakta idi.

37 Bu boy daha sonra Uygur Devleti’nin kurulmasında büyük rol oynayacaktır. Tafsilatlı bilgi için bkz. G. Çandarlıoğlu, Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı, (İ. Ü. Ed. Fak. yayınlanmamış doçentlik tezi, 1972), s. 2, 15 vd.

38 Kabile isimlerinin bazılarının Türkçelerinin açıklanması için bkz. M. Mori, On Chi-li-fa (Eltabar/eltebir and Chi-chin (İrkin) of the T’ie-le Tribes, Acta Asiatica, 9, 1965, s. 31-36.

39 Bayırku boyu özellikle II. Gök-Türk Devleti döneminde önemli rol oynayacaktır, bkz. E. Chavannes, Documents sur les Tou-kioue Occidentaux, Paris 1941, s. 74, 89.

40 Erkin unvanının tarihi gelişimi için bkz. A. Donuk, aynı eser, s. 15.

41 İzgil=Ssu-chie için bkz. Mori, aynı eser, s. 43; Ayrıca Eberhard, Ssu-chie'nin Türkçesinin Sikari olduğunu söylemektedir (bkz. s. 154).

42 Bu bölge yani Tanrı Dağlarının kuzey silsileleri Batı Gök-Türklerinin merkezliğini yapmıştır, Altındağ, Ektag vb. isimlerle zikredilmiştir.

43 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 90; Czegledy, aynı yer.

44 KT, doğu 4; BK, doğu 5; ayrıca bkz. B. Ögel, "Gök-Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", Belleten, 33, 195, s. 70.

45 Ş. Baştav, Sabir Türkleri, Belleten, 17-18, 1942, s. 59 vd.

46 Bu olayın tafsilatı için bkz. Suei Shu 67; ayrıca A. Taşağıl, Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk-Çin İlişkileri (552-630), (İ. Ü. Sos Bil. Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, 1989), s. 79-80; aynı müel. Töles Boylarının Coğrafi dağılımına Bir bakış, MSÜ Fen-Ed. Fak. Dergisi, sayı 1, 1991.

47 Çin imparatoru T'ai-tsung, bir mektupla Ch'iao Shih-wang'ı kurt başlı sancakla elçilik vazifesiyle Sir Tarduşlardan İ-nan'a elçi olarak gönderip onu kagan olarak tanıdığını bildirmişti, CTS 194, s. 5344.

48 Taşağıl, Gök-Türkler, s. 70-85.

49 BK, G, 13.

50 BK, D, 12.

51 Şine Usu, K, 1.

52 A. Temir, Moğolların Gizli Tarihi, Ankara 1986, s. 139, 160.

53 BK D5; KT D4.

54 K. Czegledy, s. 48-75; B. Ögel, Gök-Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi, s. 71 vd.; L. Rasony, Tarihte Türklük, s. 79 vd. Kafesoğlu, s. 152-154; A. N. Kurat, Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri, Ankara 1992, s. 25.

55 Wei Shu 102.

56 Czegledy, aynı eser, s. 48-57; Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 81.

57 Czegledy, s. 70; Kafesoğlu, aynı eser, s. 84.

58 DLT, I, s. 139.

59 TPHYC 198, s. 743.

60 TT 1081a; WHTK 2699b; TPHYC 198, 743.

61 not 30.

62 HTS 217B, s. 6143; TT, aynı yer.

63 Taşağıl, Kapgan, Belleten, 218, s. 67, 68.

64 TT, aynı yer ve de HTS 217B, aynı yer.

65 HTS 217B, aynı yer.

66 KT K 5, 6.

67 BK D1.

68 Bkz. H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987, s. 490, 491.

69 T, 23, 24.

70 KT D, 19, 20; BK D, 16, 17.

71 KT D, 38; BK D, 26.

72 KT K, 2, 3.

73 TT 1081a; WHTK 2699a; TPHYC 198, 737.

74 not 36 ve 37.

75 Bu bilgi sadece HTS 217B, s. 6140’da bulunmaktadır.

76 TT 1081a; WHTK 2699a; HTS 217B, s. 6140; TPHYC 198, s. 737; Hsüe Tsung-cheng, s. 228.

77 Tu-tu-fu.

78 HTS 217B, s. 6140.

79 Taşağıl, Kutlug Kagan ve II. Gök-Türk Devleti’nin Kuruluşu, Bir Dergisi, s. 232 vd.

80 KT D, 34; L. Bazin, Les Calendriers…, s. 226; Kafesoğlu, s. 113.

81 Liu, aynı eser, I, s. 171, 223; L. Bazin, s. 234.

82 Taşağıl, Kapgan…, s. 70.

83 KT G 4; BK K, 3.

84 HTS aynı yer; WHTK 2699a.

85 TPHYC 198, s. 737’de ise altmış bin insan olarak bildirilmiştir. Bu rakam daha doğru olabilir.

86 Bekletilen yıl sayısı HTS 217B’de üç yıl, WHTK ve TT’de iki yıl olarak belirtilmiştir.

87 TPHYC 198, s. 738; HTS 217B, s. 6140.

88 Bkz. SS 84, s. 1879, 1880; PS 99, s. 3203-4. Ayrıca bkz. Taşağıl, Töles…, s. 234-244.

89 TT 1083; WHTK 2717c.

90 Chavannes, Additionalles., s. 19; Salman, Basmıllar ve Beşbalık bölgesinin Diğer kabileleri, Marmara Üniv. Türklük Araştırmaları Dergisi, sayı 6, 1991, s. 166.

91 BK D, 25; ayrıca bkz. H. Salman, “Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer Türk Kabileleri”, s. 165 vd.

92 Tafsilatlı bilgi için bkz. Taşağıl, “Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri”, Belleten, 236, s. 26-29; D. Sinor, The Cambridge History of İnner Asia, Cambridge 1990, s. 313.

93 A-shih-na adının burada kullanıması çok ilginçtir. Bu durum bize Basmılların Gök-Türk hanedanlığı ile olan yakınlığını sorusunu akla getirmektedir.

94 HTS 217B, 6143-44; WHTK 2717c.

95 Şine Usu, G, 4.

96 Şine Usu G, 5.

97 Şine Usu G, 7.

98 Şine Usu, G 12, 13, B, 2.

99 DLT, I, s. 459.

100 DLT, II, s. 312, III, s. 356; O. Pritsak, Karahanlılar mad., İA, VI, s. 260; Salman, aynı eser, s. 177, 178.

101 Z. V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1980, s. 144.

102 TT aynı yer; WHTK 2717c.

103 Hudud'ül-Alem, s. 96; Sümer, Oğuzlar, s. 38.

104 Sümer, aynı yer.

105 DLT, I, s. 379; Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, s. 27.

106 Sümer, aynı eser, s. 38.

107 DLT, I, s. 28, 30, 381; Şeşen, s. 27.

108 DLT, I, s. 497, Şeşen, s. 28.

109 not 37 ve ayrıca TPHYC 198, s. 742' sadece Ch'i-pi'lerin asker sayısının 2 bin olduğu bildirilmiş, TT 1081b'de ise üç bin şeklinde ifade edilmiştir.

110 Taşağıl, Gök-Türkler, s. 88-92.

111 PS aynı yer; SS aynı yer.

112 HTS 217B, s. 6142; WHTK 2699b.

113 HTS 217B, s. 6146; WHTK 2699b; TT 1081b.

114 Hududül-alem, s. 98-99; Şeşen, s. 66.

115 Mukaddesî, 274, 275’ten naklen Sümer, s. 36.

116 DLT, I, s. 393-394; Şeşen, s. 27.

117 İbnül-Esir, İslam Tarihi (terc. A. Özaydın), X, İstanbul, s. 155; Sümer, s. 36.

118 F. Köprülü, “Kay Kabilesi hakkında Yeni notlar”, Belleten, VIII, 31 (1944), s. 444-452; Sümer, s. 37;.

119 DLT, I, s. 294.

120 Şine Usu, G, 11.

121 BK, D, 26.

122 Şine Usu, D, 7.

123 Şine Usu, D, 10, 11.

124 Şine Usu, G, 2.

125 Kafesoğlu, aynı eser, s. 177.

126 Sümer, aynı eser, s. 22.

127 Sümer, s. 40.

128 F. Köprülü, Halaç mad, İA, V/1, s. 112-113; Sümer, aynı yer.

129 PS 99 aynı yer; SS aynı yer.

130 HTS 217B, s. 6145.

131 TT 1081a; WHTK 2699b.

132 PS 99 s. 3303; SS 84, s. 1879.

133 HTS 217B s. 6141.

134 Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, Ankara 1984, s. 7, 40-42, 52, 53, 130, 131 vs.; Barthold, Moğol İstilasına kadar T ürkistan (terc. H. D. Yıldız), İstanbul 1981, s. 510.

135 DLT, III, s. 379; Kanglıların 13. yüzyıldaki durumu hakkında ayrıca bkz. Cuveynî, s. 36, 145, 188, 305, 315, 337, 341, 381.

136 HTS 217B, s. 6143.

137 TFYK 964, 1b; CTS 199B, s. 5344, ayrıca bkz. Taşağıl, Gök-Türkler, s. 80.

138 WHTK 22725a; HTS 217B, s. 6143.

139 WHTK 2725a.

140 CTS 194B, s. 5181; HTS 215B, s. 6057; TT 1077b; Liu İ-t’ang, Hsin T’ang Shu Hsi T’u-chüe Chüan K’ao-chu, PC, 14 1983, s. 177; Salman, VII. ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti, Türk Dünyası Araştırmaları, 15, Aralık, 1981, s. 170.

141 TT 1077a.

142 TT 1073c; CTS 194A, s. 5165; HTS 215A, s. 6040, 6041; TFYK 986, 1a; TCTC 198, s. 6250; 199, s. 6262, 6265, 6271, 6272; WHTK 2691; Liu, I, s. 155, 207, 210; Chang Jen-t’ang, s. 116-118; Liu İ-t’ang, “T’u-chüe Chüan Shih-hsi-k’ao”, PC, s. 49-50.

143 J. Hamilton, “Toquz Oguz et On Uighur”, Journal Asiatique, 1962, s. 33-54; M. Mori, “On Chi-li-fa (Eltäbar/eltabir) and (İrkin) of the T’ie-le Tribes”, Acta Asiatica, 9, Tokyo 1965, s. 53 vd. Taşağıl, Gök-Türkler II, s. 41-47.

144 HTS 217B, s. 6143; WHTK 2725b; Chavannes, 33, 67n2; Salman, s. 173.

145 Chavannes., Documents., s. 62; Salman, Kar1uk, s. 73; Taşağıl, Gök-Türkler II, s. 70.

146 CTS 109, s. 3293.

147 HTS 215B, s. 6060; Taşağıl, Gök-Türkler II, s. 72.

148 Salman, s. 175.

149 TT 198, 1073a; WHTK 2691b; HTS 215A, s. 6042.

150 Tu-lu’lardan Hu-lu-wu, Shu-ni-she kabileleri.

151 TFYK; Chavannes, notes, s. 29.

152 Taşağıl, Kapgan, s. 69.

153 Liu Mau-tsai, I, s. 258; Chavannes, Notes, s. 30-31.

154 KT, K, 2-4.

155 TFYK 964, 11b, 12a.

156 Chavannes, Documents, s. 284.

157 BK, D; 38.

158 TFYK 975, 8b; Chavannes, Notes, s. 48; Salman, s. 184.

159 Lin En-hsien, s. 10, 29; Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", Belleten, sayı 236, 1999, s. 24-29.

160 HTS 215B, s. 6054 vd.; TCTC 215, s. 6809 vd.

161 Karabalasagun Yazıtı, 5; B. Ögel, Şine Usu Yazıtın Tarihi Önemi, s. 363.

162 Şine Usu Yazıtı, G, 2; Ögel, aynı eser, s. 373.

163 Şine Usu Yazıtı, G, 1, 2.

164 Şine Usu Yazıtı, G, 3.

165 Şine Usu Yazıtı, G, 7.

166 Şine Usu, G, 10, 12.

167 Şine Usu, B, 1.

168 Şine Usu, B, 2.

169 TFYK 971, 15b; Chavannes, Notes, s. 76.

170 TFYK 971, 18a; Chavannes, Notes, s. 84.

171 TFYK; Chavannes, Notes, s. 90.

172 Chavannes, s. 305; Lin En-hsien, s. 302.

173 Z. V. Togan, "Eftalitlerin Menşeî Meselesi, "İTED, IV, 1-2, 1964, s. 58; Salman, "Karluk…", s. 189.

174 Bu konuda ayrıca bkz. Qazaqstan Tarihı, Almatı, s. 307.

175 Chavannes, Documents, s. 142.

176 V. Barthold, Türkistan, s. 252; H. D. Yıldız, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler, s. 71-82; D. M. Dunlop, "A New Source of

İnformation on the Battle of Talas or Atlakh”, UAJbhr, 36, 3-4s. 326-330.

177 İbn el-Esir, V, 365; H. A. R. Gibb, Orta Asyada Arap Fütuhatı (türk. terc.) İstanbul 1930, s. 80; Salman, “Karluk. ”, s. 191; Qazaqstan Tarihı, s. 307; P. B. Golden, “The Turkic Steppe in Early Samanid Times”, The Cambridge. s. 343, 348.

178 Hudud’ül-Alem, s. 288; Togan, Eftalitlerin Menşeî Meselesi, s. 60; Pritsak, Karahanlılar mad., İA, s. 268; Salman, Karluk., s. 192-193.

179 Kafesoğlu, aynı eser, s. 138-139.

180 Ayrıca bkz. Chavannes, Documents…, s. 85; O. Pritsak, Von den Karluk den Karachaniden, s. 270; Salman, s. 194, 195.

181 Donuk, aynı eser, s. 11.

182 Hudud’ül-Alem, s. 287.

183 aynı eser, s. 98.

184 H. Hoffmann, Die Qarluq in der Tibetischen Literatur, Oriens, sayı 3 (1950) s. 199 vd.; P. B. Golden, the Turkic steps., s. 350; Salman, Karluk…s, 200, 201.

185 V. Bucher, Samaniler mad. İA, s. 140; Barthold, Türkistan, s. 285; R. R. Arat, Karluk mad., İA; Smagulov, Grigoryev, İtenov, Oçerk po istorii srednevekogo Turkestana, Almatı s. 9-12; K. M. Baypakov, Srednevekovie goroda Kazahstana, Almatı, 1998, s. 84.

186 Salman, s. 199.

187 Hudud’ül-Alem, s. 97, 98; Gerdizî, s. 256, 257’den Şeşen, s. 63, 64.

188 G. Le. Strange, The Lands of Eastern Caliphate, Cambridge, 1905, s. 482.

189 Donuk, s. 32.

190 Pritsak, Karahanlılar mad., İA; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 139.

191 E. Merçil, “Sebük Tegin’in Pendnamesi”, İTED, VI, 1-2, 1975, s. 222-227.

192 İbnül-Esir, XI, s. 80-84; Atamelik Cuveynî, Tarih-i Cihan-guşa (terc. M. Öztürk), Ankara 1999, s. 305; Kafesoğlu aynı eser, s. 140; R. R. Arat, Karluk mad; İA, VI, s. 351 vd.

193 Kafesoğlu, Harezmşahlar, s. 52 vd.; Köymen, Büyük Selçuklu Devleti, II, Ankara 1954 s. 326-329; E. Merçil, İlk Müslüman Türk Devletleri, s. 69.

194 Hudud’ül Alem, s. 101.

195 İbn’ül Esir, IX, s. 232-233; O. Pritsak, Karahanlı mad’s İA, VI, s. 256; L. Rasony, Tarihte Türklük, s. 137; R. R. Arat, Kıpçak mad’. İA, VI, s. 714.

196 DLT, I, s. 494; Şeşen, s. 28; P. B. Golden, s. 277 vd.

197 G. Moravcsik, Byzantino-Turcica, II, s. 148 vd. Kafesoğlu, s. 175; Kurat, Peçenek Tarihi, s. 183; L. Rasony, Tarihte Türklük, s. 136, 137; S. M. Ahincanov, Kıpçaki, Almatı 1995, s. 4 vd.

198 J. Marquart, Über das volkstum der Komanen, Berlin 1914; L. Rasony, aynı eser, s. 138.

199 Kurat, Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavim ve Devletleri, s. 70.

200 Ahincanov, s. s. 155, 156.

201 Kurat, aynı eser, s. 73.

202 Mesela bkz. L. Ligeti, Kırgız İsminin Menşei, Türkiyat Mecmuası, I, 1925, s. 231-249; L. Bazin, Les Calendriers Turc Ancien et Mediavaux, Lille 1974, s. 103; E. G. Pulleyblank, The Name of the Kirghiz, Central Asiatic Journal, 34, 1990, s. 98-109.

203 SC 110, s. 2893 HS 94A, s. 3753.

204 HS 94B, s. 3800; HTS 215B, 6149; WHTK 2724a; TC 6729c.

205 CS 50, s. 909.

206 CTS 194A, s. 5165; HTS 215A, s. 6041.

207 WHTK 2724a, b; TC aynı yer; HTS 217Bs. 6149-6159.

208 WHTK 2724b.

209 2724a, b.

210 SS 84, s. 1879; PS 99, s. 3303.

211 TFYK 996, 6a.

212 W. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul 1927, s. vd; Eberhard, aynı eser, s. 67-70; A. P. Okladnikov, Ancient Population of Siberia and its Cultures, Massachusetts 1959, s. 41.

213 CS 50, 907 vd.; SS 84, s. 1864; PS 99, s. 3285 vd.

214 aynı yer.

215 CS 50, s. 909; TT 1068a; WHTK 1867b; TFYK 997, 2a; ayrıca bkz. Liu, I, s. 15 vd.; A. Taşağıl, Gök-Türkler, s. 26.

216 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. B. Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 7-28.

217 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 47-48.

218 SC 110, s. 2893; HS 94A, s. 3753.

219 HS 94B, s. 3800.

220 HTS 217B, s. 6149; TC 6729c; WHTK 2687a.

221 Li Ling'in biyografisi HS 54, s. 2450-58'de bulunmaktadır.

222 CS 50 s. 908; PS 99, s. 3285; TT 1067c.

223 TCTC 166, s. 5140; CS 50, s. 908; PS 99, s. 3285; TT 1067c.

224 L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya (trc. S. Karatay), Ankara 1986, s. 66.

225 KT, doğu, 4 ve BK, doğu, 5.

226 CTS 194A, s. 5165; HTS 215A, s. 6041.

227 HTS 217B, s. 6149; TC 6729c; WHTK 2724c.

228 HTS 217B, s. 6149-50; WHTK 2724c.

229 TFYK 997, 14a; TCTC 246.

230 Bu hadiselerin teferruatı için bkz. Li Te-yü, s. 47 vd.

231 TCTC 246: gönderilen elçinin adı T'a-pu-he-tsu idi ve bu elçi Çinlilere şöyle dedi: "Daha önce T'ai-he prensesi size teslim etmek için Tu-lü-shih-he ve diğerlerini göndermiştik. Fakat, şimdiye kadar onlardan hiç haber gelmedi. Onlar sarayınıza kadar varabildi mi? Yoksa kötü adamlar tarafından yakalandılar mı? Bunun hakkında hiçbir şay bilmiyoruz. Şimdi biz ordularımızı göndererek aramaya çalışıyoruz. İster göğe çıkmış olsunlar, isterse yerin dibine girmiş olsunlar, biz onları muhakkak arayıp bulacağız. Bundan başka Kara Irmak (He-le ch'uan)'a göçüp Uygurların eski memleketlerinde oturacağız. Ayrıca onların hakimiyetleri altında bulunan Kuca, Beşbalık Ta-tan gibi beş kabilenin yerlerini elde edeceğiz".

232 CTS 18A; HTS 217B, s. 6150. Bu arada HTS göst. yer de Chu-wu'nun kabile adı (soyadı), He-su'nun ise He-cesur, Suo'nun-sol olduğu şeklinde ve tam olarak çok cesur ve sol tarafından ok atan bir şahsiyet şeklinde enteresan bir açıklama vardır.

233 Bu konuda bkz. Tsai Wen-shen, 155-159; TCTC 247.

234 TCTC 247.

235 TFYK 994, 1b.

236 TFYK 980, 19b; Tsai Wen-shen, s. 164-172; TCTC 247; CTS 18B; HTS 217B, s. 6150.

237 HTS 217B, 6150; TCTC 248.

238 HTS 217B, s. 6150; TCTC 248.

239 TFYK 965, 15a; TCTC 248; CTS 18B; HTS 217, s. 6150.

240 CTS 195A; TCTC 248; HTS 217B, s. 6150.

241 TCTC 250.

242 TCTC 250.

243 HTS 217B, s. 6150, 6151.

244 KT, D, 4, 14, 15, 17, 18, 21, 24, 25, 36, K, 13; BK, D, 5, 12, 15, 17, 20, 26; T, I, 2, 4, 5, 6, Suci 1-11; Şine Usu 10.

245 KT, D, 17-18; BK, D, 15, 17; T, I, 3, 4, 6, 5.

246 KT, D, 25; BK, D, 20.

247 KT, D, 35, 36; BK, D, 26, 27. Ayrıca bkz. R. Giraud, L'empire Des Turcs Celestes, Paris 1960, s. 175; L. Bazin, aynı eser, s. 226.

248 KT, K, 13.

249 Şine Usu, doğu, 10; ayrıca bkz. Ögel, Şine Usu Yazıtı'nın Tarihi Önemi, Belleten, sayı 59, 1951, s. 361-379; G. Çandarlıoğlu, Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı (İ. Ü. yayınlanmamış doç. Tezi) İstanbul 1972, s. 26.

250 Suci, 1-11.

251 Orkun, s. 234 vd.; Çandarlıoğlu, aynı eser, s. 126.

252 Hudud'ül-Alem, s. 96-97; Gerdizî, Zeynül ahbarı; s. 260-261; Avfî, Camii ül Hikâyât, s. 488'tan Şeşen, 63, 64, 75, 91.

253 DLT, I, 381; Şeşen, s. 28.

254 TT 200.

255 TT aynı yer; TPHYC 199, s. 727.

256 Qazaqstan Tarihı, s. 322.

257 Gerdizî, Zeyn'ül-ahbar'dan naklen, Şeşen, s. 73.

258 R. Şeşen, İbn Fazlan Seyahatname, s. 90, 91.

259 Arslonva F. H. -Klaştorny S. G., “Runiçeskaya nadpis na zerkale iz verhnego priirtişya”, Tyurkologiçeskii Sbornik, 1972, Moskova 1973, s. 306-315.

260 J. Marquart, Über das volkstum Der Komanen, Berlin 1914; A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, İstanbul s. 191.

261 Bilge, D, 26; Şine Usu, D, 7, 11; Kafesoğlu. s. 177.

262 Şeşen, s. 66; Ahincanov, Qıpçaki, s. 154 vd.

263 Gerdizi'den naklen, Şeşen, s. 73; ayrıca F. Sümer, Kimek mad., İA, VI, s. 809-810; E. Buharalı, Kimek Hakanlığı, Tarihte Türk Devletleri, I, Ankara 1987, s. 263.

264 Moğolların Gizli Tarihi, s. 54, 55, 143.

265 Hudud'ül Alem, s. 100.

266 Mervezî'den naklen Sümer, s. 42; Şeşen, İbn Fazlan, s. 104-105.

267 Hudud'ül-Alem, s. 100; Şeşen, s. 67.

268 Mücmelüt-Tevarih'ten Buharalı, aynı eser, s. 264.

269 Mervezî, 'den Şeşen, aynı eser, s. 104.

270 V. Minorsky, Sharaf al-zaman Tahir Marvazî on China, The Turks and İndia, London 1942, s. 18; P. B: Golden, s. 279; G. Çandarlıoğlu, Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri, Tai-pei 1967, s. 43,

271 DLT, I, s. 325.

272 Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti, s. 40, 131; Köprülü, Harizmşahlar, İA, V/1, s. 265-296.

273 DLT, III, s. 29; Şeşen, s. 28.

274 WHTK 2725c.

275 HTS 217B, s. 6144; WHTK 2724a.

276 TT 108?; TPHYC 200, s. 748.

277 Asker sayısı TPHYC 200, 748'de 4 bin 500 olarak belirtilmiştir.

278 TT 1080.

279 TT 1080; TPHYC, s. 748.

280 HTS 217B, s. 6144-45.

281 HTS 217B, s. 6144, 6145; WHTK 2724a.

282 KT, D4; BK, D5.

283 WHTK 2725c.

284 DLT, III, s. 183; Sümer, s. 39; Şeşen, s. 27.

285 T, 7.

286 T, 9-10, 12, 15.

287 T, 15-18.

288 T, 49.

289 T, 22.

290 KT, K, 6; BK, D, 32.

291 KT, K, 6-13; BK D, D, 29-31.

292 BK, D, 32-34; KT, K, 8.

293 BK, D, 23; KT, D, 28.

294 KT, D, 28; BK, D, 23.

295 Ongin, 5.

296 BK, D, 23; KT, D, 28.

297 Şine Usu, G, 8.

298 Barlık, I, 2; Orkun, s. 471.

299 Sümer, s. 14; Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 141; ayrıca DLT, I, s. 37, 48; A. Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, I, s. 134. Diğer görüşleri ileri sürenler P. Pelliot, T'oung Pao, 1930, s. 256-257 (uguz, oguz, agız-ilk süt; J. Marquart, Über das volkstum der komanen, Berlin 1914, s. 37, 201 (oq+u+z= oklu adam); P. A. Boodberg, 1939, (ugur>oguz= boynuz); D. Sinor, OğuzDestanı üzerine Bazı mülahazalar, TDED, IV, 1-2, s. 1-14 (Oguz=öküz=ögüz); L. Bazin, Notes sur les Mots Ogu et Turk, Oriens, 1953, VI, s. 315; J. Hamilton, JA, 1962, s. 23-25 (klan-oguş).

300 TT 1078c; Chavannes, Documents, s. 67, 68, 271; Taşağıl, Gök-Türkler, II, s. 71 vd.; Salman, Türgişler, Ankara 1998, s. 12, 13 vd.

301 Kafesoğlu, s. 143; Sümer, s. 49.

302 Bkz. Salman, Türgişler, s. 12-94; ayrıca Barthold, Türkistan, s. 258.

303 İbn Hurdadbih'ten naklen Şeşen, s. 154, 184; Sümer, s. 46; Kafesoğlu, s. 144.

304 İstahrî'den naklen Şeşen, s. 155; Sümer, s. 46.

305 Oğuz şehirlerinin kalıntıları vesair eserleri için bkz. T. Qongıratbaev, Ertedegi Eskertişter, Almatı 1996, s. 68-155.

306 Dede Korkut destanları için bkz. B. Ögel, Türk Mitolojisi, I, Ankara, 1993; II, Ankara 1995; Korkut Ata, Almatı 1999; M. Ergin, Dede Korkut Kitabı, İstanbul 1981.

307 Bkz. H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, s. 623.

308 Şine, D, 1, 3, B, 8.

309 Gerdizî'den naklen Sümer, s. 60.

310 İbn'ül-Esir, IX, s. 362; ayrıca bkz. Barthold, Türkistan, s. 339-340.

311 F. Sümer, Oğuzlara Ait Destanî Mahiyette Eserler, s. 381.

312 O. Pritsak, Der untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu'dan naklen Kafesoğlu, s. 145; Sümer, Oğuzlar, s. 65, s. 145; P. B: Golden, aynı eser, s. 361-362.

313 24 Oğuz boyunun listeleri ve değerlendirilmeleri için bkz. Sümer, aynı eser, s. 163-267 ve de Ögel, Türk Mitolojisi, I, s. 327, 354.

314 K. Bela, XI-XII. Asırlarda Uzlar ve komanların tarihine Dair (terc. H. Z. Koşay), Belleten 1944, sayı 29, s. 119-136; A. N. Kurat, Karadenizin Kuzeyindeki., s. 65-68; aynı müel., Peçenek Tarihi, s. 155-188; Kafesoğlu, s. 173; Sümer, s. 67; P. B. Golden, "The Oguz (Torki) in the South Russian Steppes", The Cambridge History of Early inner Asia, s. 275.

315 HTS 217B, s. 6146.

316 TPHYC 200, 763.

317 WHTK 2725b; TPHYC 200, 763; TT 1081.

318 TT 200; TPHYC 200, s. 763; HTS 217B, s. 6146; WHTK 2725b.

319 TT 1081; WHTK 2725b; TPHYC 200, 763, 764; HTS 217B, s. 6146.

320 PS 99 aynı yer; SS 84, 1880.

321 HTS 217B, s. 6140; WHTK 2698c; TT 1080c; TPHYC 198, s. 734; ayrıca J. Hamilton, aynı eser, s. 27, 54 n. 19. n20; E. Pulleyblank, Some Remarks on the Toquzoghuz Problem, s. 39 vd; Liu, II, s. 592.

322 W. Eberhard, Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında, s. 337; Donuk, s. 10.

323 HTS 217B, s. 6140; WHTK 2725c.

324 TT 1081b; HTS 217B, s. 6145; WHTK 2699b.

325 A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, s. 30; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 169; F. Sümer Oğuzlar, s. 44; Şeşen, s. 67.

326 Taşağıl, Gök-Türkler II, s. 65-66.

327 Kurat, Peçenek., s. 32. 33. 43-44; F. Sümer, Oğuzlar, s. 44.

328 DLT, I; s. 488; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 169.

329 Şeşen, İbn Fadlan, s. 45.

330 Hudud'ül Alem, s. 101; Gerdizî, Zeyn ül ahbar, s. 272'den ve Avf î, Camii ül Hikâyât'tan Şeşen, s. 81, 93.

331 Nagy Szent-Miklos hazinesi hakkında bkz. H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987, s. 375-399.

332 DLT, I, s. 488; Şeşen, s. 28.

333 Sha-t'o'ların burada ele aldığımız devresi hakkında Çin kaynaklarındaki bilgiler, HTS 218, s. 6153-6155 ve de WHTK 2723, a, b, c, /2724a'da bulunmaktadır.

334 G. Çandarlıoğlu, Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri., 14, 76, 77 vd.

335 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. W. Eberhard, Çin Tarihi, Ankara 1987, s. 230-231; Wu Hsing-tung, Beş Sülale Çağında Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri, Taipei 1970, s. 20-27; Hou Lin-po, T'ang Tai i-ti Pien-huan shih-lüe, s. 191-194.

336 BK, D, 1.

337 T, 3, 11, 60, 61, 62.

338 PS 99, s. 3303; SS 84, s. 1879.

339 HTS 217B, s. 6146; Hsüe Tsung-cheng, T'u-chüe Shih, Pekin 1992, s. 227, 371-377.

340 KT, K, 3, 4.

341 HTS 217B, s. 6134; Hsüe Tsung-cheng, aynı eser, s. 404 vd.

342 TT 1080b; TPHYC, 198, s. 697; WHTK 2698b.

343 CS 50, s. 908; SS 84, s. 1879-80; PS 99, s. 33030; Liu, I, s. 127-128; Taşağıl, Gök-Türkler, s. 16 vd.; Lin En-hsien, T'u-chüe Yen-chiou., Tai-pei 1988, s. 1 vd.

344 SS 84, s. 1876-77; PS 99, s. 3300.

345 CS 50, s. 908; SS 1879-1880; PS 99, s. 3303 ve de CTS 199B, s. 5343-44.

346 CS 50, s. 908; SS 1879-1880; PS 99, s. 3303 ve de CTS 199B, s. 5343-44.

347 HTS 217B, s. 6134.

348 HTS aynı yer.

349 B. Ögel, Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri, Belleten, 75, 1955, s. 336. Fakat, Ögel, bu konuyla ilgili HTS'deki metinlere müracaat etmemiştir.

350 CTS 199B, s. 5344; HTS 217B, s. 6135. ayrıca bkz. Ögel, Uygur Devletinin., s. 337, Hou Lin-po, aynı eser, s. 85, 86 vd.

351 Tu-wei-chien Dağındaki merkezin Togu Balık şehri olduğu konusunda bkz. Ögel, Uygurların Menşe Efsanesi, DTCF, VI, 1-2, 1948, s. 19; unvan açıklamaları için bkz. Mori, aynı makale, 32-40. CTS 3, s. 43.

352 CTS 3, s. 43; TT 1080b; TPHYC 198, s. 697; WHTK 2698b.

353 CTS 3, s. 53; HTS 2, s. 41; HTS 217B, s. 6136; CTS 199B, s. 5345; TCTC 196, s. 6171, 6172.

354 CTS 3, s. 55; HTS 217B, s. 5137; Liu, I, 153, 155, 204, 206.

355 CTS 3, s. 58; HTS 217B, s. 6137, 6138; TT 1080b, c; TPYC 198, s. 697-699; WHTK 2698b, c.

356 Bu bilgilerin en teferruatlı bulundukları metinler HTS 217B, s. 6134-6139 ve CTS 199B, s. 5345-5349'da kayıtlıdır. HTS'deki Sir Tarduş bölümünün kısmen tercümesi için bkz. Chavannes, s. 94-96.

357 TPHYC 198, s. 699.

358 HTS 217B, s. 6146.

359 KT, D, 13; BK, D, 12.

360 BK, G, 13.

361 KT, D, 17; BK, D, 15.

362 KT, K, 13.

363 T, 31.

364 T, 41.

365 İhe Hüşotu, D, 14.

366 Şine Usu, D, 6, 7.

367 Hoytu Tamır, 3.

368 Liu, II, s. 592; J. Hamilton, "Toquz Oguz.", s. 23-63; M. Mori, aynı eser; Kafesoğlu, s. 123, 124; Ö. İzgi, Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi, 1987, s. 13; Taşağıl, Gök-Türkler II; aynı müel, Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış, s. 234-243.

369 Liu, II, s. 592; J. Hamilton, "Toquz Oguz", s. 23-63; M. Mori, aynı eser; Ö. İzgi, Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi, 1987, s. 13; Taşağıl, Gök-Türkler II, s. 41-47.

370 Taşağıl, II. Gök-Türk Devleti'nin Kuruluşu, s. 227-243.

371 Bu konuda tafsilen bkz. E. G. Puleyblank, "Some Remarks on the Tokuzoghuz Problem", UAJbr, 1956, 28, 35; J. Hamilton, aynı eser, s. 13-

63; C. Mackerras, The Uighurs, The Cambridge Earl History of İnner Asia, s. 320.

372 V. Minorsky, Tamim İbn Bahr’s Journey to the Uyghurs, BSOAS, 1948, s. 281 vd.; diğer İslâm kaynakları için bkz. Şeşen, s. 17, 19, 20-23, 42-45, 58, 60, 61-65 vs., 72 vd. 100 vd. 134 vd. 143 vd., 163.

373 T, 9; ayrıca kz. Taşağıl, Kutlug Kagan ve II. Gök-Türk Devleti’nin Kuruluşu, s. 234-236.

374 KT, G, 2; BK, D, 1.

375 Tokuz Oguz Budun, ayrıca bkz. Hsüe Tsung-cheng, T’u-chüe Shih, s. 226.

376 KT, D, 14; BK, D, 12.

377 BK, D, 29-31; KT, K, 4.

378 BK, D, 35.

379 Ongin, G, 6; H. N. Orkun, 128, 129.

380 İhe Hüşotu, D, 16.

381 Şine Usu, K, 3.

382 Şine Usu, K, 5.

383 Şine Usu, D, 10 vd.

384 Hudud’ül-Alem, s. 94, 95; Şeşen, s. 61, 62.

385 TT 1081a; WHTK 2699b; HTS 217B, s. 6142.

386 TT 1081a; HTS 217B, s. 6144; WHTK 2699a.

387 PS 99, s. 3303; SS 84 1879.

388 T, 8, 9.

389 KT, K, 7; BK, D, 31.

390 TT 1080c; HTS 217B, s. 6140-41; WHTK 2699a; TPHYC 198, s. 736.

391 F. Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, s. 15-17, 75, 81, 82.

392 Sümer, s. 37; Şeşen, 28.

393 Hudud'ül-Alem, s. 99.

394 Aynı eser.

395 DLT I, s. 32.

396 CTS 194B, s. 5184; HTS 215B, s. 6059; Chavannes, Documents., s. 21, 24, 47; Salman, Türgiş., s. 4 vd.; Taşağıl, Gök-Türkler, II, s. 66 vd.

397 Taşağıl, aynı eser, s. 67; Chavannes, aynı yer; Liou İ-t'ang, Hsin T'ang Shu T'u-chüe chüan k'ao-chu, PC, sayı 14, s. 206, 207 vd.

398 Chavannes, s. 34, 60; Salman, Türgiş. s. 8; Taşağıl, Gök-Türkler, II, s. 71.

399 Bu sırada diğer Türk boyların valiliklere ayrılması konusunda bkz. Taşağıl, Gök-Türkler, II, s. 75; Hsüe Tsung-cheng, aynı eser, s. 404-414.

400 Urungu Gölünün güneybatısında Tokoi kasabası.

401 T, 29-43.

402 KT, D, 18, 19; BK, D, 16.

403 KT, D, 21; BK, D, 18; ayrıca bkz. Klyaştorny, Orhon Abidelerinde Kengü Kavmi Yer Adı, s. 92-96; Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 111; R. Giraud, s. 45.

404 HTS 215B, s. 6065; WHTK 2697c.; Hsüe Tsung-cheng, s. 629 vd.

405 Liou İ-t'ang, T'u-chüe K'o-han Shih-hsi-k'ao, PC 7, s. 81.

406 KT, D, 36-38; BK D, 27, 28.

407 KT, D, 39-40; L. Bazin, Calendriers, s. 228; Hsüe Tsung-cheng, aynı eser, s. 650 vd.

408 Kafeoğlu, s. 213; Donuk, s. 14.

409 BK, K, 9, 10.

410 KT, K, 13.

411 BK, K, 15.

412 Dört garnizon Kuca, Hoten, Kaşgar, Tokmak kale-şehirleri bu konuda ayrıca bkz. Chavannes, s. 114; H. Salman, Çin İmparatorluğu'nun

Batı ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askerî Hat (Dört Garnizon), Belleten, 211, 1991s. 921.

413 Liou İ-t’ang, aynı eser, s. 82; D. Christian, aynı eser, s. 262.

414 Şine Usu, K, 11.

415 Şine Usu, G, 5.

416 HTS 215B, s. 6066-6069.

417 Hoytu Tamır, III, 2, IV, 3.

418 Tuba, III, 3.

419 S: G: Klyaştorny, Drevnetyurksie Runiçeskie pamyatniki kak istoçnik po istorii sredney Azii, Moskova 1964, s. 139-140; E. Smagulov, F. Grigorev, A. İtenov, Oçerki srednevekogo Turkestana, Almatı, 1999, s. 8.

420G. Uray, “The Old Tibetan Sources of History of Central Asia up to 751 A: D: A survey,”, Proglemena to the Sources on the History of Pre-İslamic Central Asia, Budapest 1979, s. 275-303.

421 Sümer, s. 39.

422 DLT, I, s. 124.

423 İbn Hurdadbih’ten naklen F. Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, s. 72-75.

424 Hudud’ül-Alem, s. 95; Sümer, s. 38; Şeşen, 63.

425 Gerdizî’ s. 260’tan, Sümer, s. 38.

426 T. Tekin, aynı makale, s. 807-811; S. G. Klyaştorny, Doğu Türkistan ve Ordubalık Kaganları, (terc. B. Atsız), Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sayı 103, 1996, s. 15, 16.

427 Sümer, s. 38.

428 DLT, III, s. 34.

429 DLT, I, s. 30.

430 Sümer, s. 38.

Ahincanov, S. M., Kıpçaki, Almatı 1995.

Ahmetbeyoğlu, A., Grek Seyyahı Priskos’a Göre (V. asır) Avrupa Hunları, İstanbul 1995.

Akişev, K. A, “ K Probleme Proishojdeniya Nomadizma v Aridnoy zone drevnego Kazahstana”, Poiski i roskopki v Kazahstane, Almatı 1972.

Akişev, K. A, Kuşaev, G. A., Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolinı reki İli, Almatı 1963.

Arat, R. R., Karluk mad., İA, VI.

Arat, R. R., Kıpçak mad., İA, VI.

Arslanova, F. H. Klyaştorny, S. G., Runiçeskaya nadpis na zekrale iz verhnego priirtişya”, Tyurkologiçeskii Sbornik, 1972 (Moskova 1973).

Atamelik Cuveynî, Tarih-i Cihan-guşa (terc. M. Öztürk), Ankara 1999.

Barthold, W., Moğol İstilasına Kadar Türkistan (terc. H. D. Yıldız), İstanbul 1981.

Barthold, W, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul 1927.

Baştav, Ş., “Sabir Türkleri”, Belleten, 17-18, 1942.

Baypakov, K. M., Srednevekovie goroda Kazakstana, Almatı 1998.

Bazin, L., “Notes sur les mots Oguz et Türk”, Oriens, VI. 2, 1953.

Bazin, L., Les Calendriers Turcs anciens et medievaux, Lille 1974.

Bela, K., “X-XII Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair” (terc. H. Z. Koşay), Belleten, 29, 1944.

Bucher, V. F., “Samanîler Mad.”, İA,

Buharalı, E., “Kimek Hakanlığı”, Tarihte Türk Devletleri, I, Ankara 1987.

Caferoğlu, A., Türk Dili Tarihi, I, İstanbul 1958.

Chavannes, E., Documents sur les Tou-kiue Occidentaux, Paris 1941.

Chavannes, E., Notes Additional sur les Tou-kiue (turc) Occidentaux, Paris 1941.

Christian, D., A History of Russia, Central Asia and Mongolia, Oxford 1998.

Czegledy, K., Turan Kavimlerinin Göçü (terc. G. Karaağaç), İstanbul 1999.

Czegledy, K., “On the Numerical composition of Ancient Turkish Tribal Confedaration”, Acta Orientalia, 25, 1972.

Çandarlıoğlu, G., Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı (İst. Ed. Fak. yayınlanmamış doçentlik tezi), İstanbul 1972.

Çandarlıoğlu, G., Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri, Tai-pei 1967.

De Groot, M., Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, Berlin Leipzig, 1921.

Donuk, A., Eski Türk Devletlerinde Askerî İdarî Unvan ve Terimler, İstanbul 1988.

Dunlop, “A New Source of İnformation on the Battle of Talas or Atlakh”, UAJhb, 3-4, 36.

Eberhard, W., Çin’in Şimal Komşuları, Ankara 1942.

Eberhard, W., “Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, Belleten, 35, 1945.

Eberhard, W., “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti”, Türkiyat Mecmuası, VII-VIII, 1942.

Eberhard, W., Çin Tarihi, Ankara 1987.

Eberhard, W., “Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair”, Belleten 41, 1947.

Enoki, K., “On the Nationality of the Ephtalites”, Studia Asiatica, Tokyo 1998.

Ergin, M., Dede Korkut Kitabı, İstanbul 1981.

Esin, E., İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul 1978.

Fan Kuo-chien, Pei Wei Yü Juan-juan Kuan-hsi Yen-chiou, T'ai-pei 1988.

Franke, O., Geschichte des chinesischen Reiches, Berlin 1930, II, 1936.

Giraud, R., L'empire des Turc Celestes, Paris 1960.

Gibb, H. A. R., Orta Asyada Arap Fütuhatı (Türkçe terc.), İstanbul 1930.

Golden, P. B., "The Turkic Steppe in Early Samanid Times" The Cambridge History of Early İnner Asia, Cambridge 1990.

Golden, P: B: Golden, "The Oguz (Torki) in the South Russian Steppes", The Cambridge History of Early İnner Asia, Cambridge 1990.

Gökalp, C., Göktürk Devleti'nin kuruluşundan Cengiz'in zuhuruna kadar Altaylarda ve İç Moğolistan'da ki Kabilelerı (Ank. Üniv. DTCF yayınlanmamış doktora tezi), Ankara 1967.

Hamilton, J., "Toquz Oghuz et On Uygur", JA, CCL, 1, 1962.

Hamilton, J., Les Ouighours a L'epoque des Cinq Dynasties d'apres les documents chinois, Paris 1955.

Hirth, F., "The Story of Chang Kien, China's Pioneer in Western Asia", Journal of the American Oriental Society, vol. 37, 1917.

Hoffman, H., Die Qarluq in der Tibetischen Literatür, Oriens, 3, 1950.

Hou Lin-po, T'ang Tai İ-ti Pien-huan Shih-lüe, Tai-pei 1979.

Hsüe Tsung-cheng, T'u-chüe Shih, Pekin 1992.

Hudud'ül-Alem (ing. terc. V. Minorsky), London 1937.

İbn'ül-Esir, İslam Tarihi (terc. A. Özaydın), İstanbul 199.

İstoriya Sibiri (komisyon), I. Leningrad 1968.

İzgi, Ö., Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi, Ankara 1987.

Kafesoğlu, İ, Türk Millî Kültürü, İstanbul 1987.

Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, Ankara 1987.

Kaşgarlı Mahmud, Divân-u Lugat-it Türk. (Besim Atalay Tercümesi) Ankara, 1939-1943.

Klyaştorny, S. G., "Orhun Abidelerinde Kengü Kavmi Yer Adı", Belleten, 69, 1954.

Klyaştorny, A propos des nots Sogd Bärçäkär Buqaraq ulys de l'inscription de kul Teghin, CAJ, III, 4, 1958.

Klyaştorny, S. G., "Orhun Yazıtlarına Göre Orta Asya Milletlerinin Araplara karşı Mücadelelerine Dair", Belleten, 104, 1962.

Klyaştorny, S. G., Drevnetyurksie Rinçeskie Pamyatniki kak İstoçnik po istorii sredney azii, Moskova 1964.

Klyaştorny, S. G., "Doğu Türkistan ve Ordubalık Kaganları (terc. B. Atsız), Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 103, 1996.

Korkut Ata (komisyon), Almatı 1999.

Köprülü, F., "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar", Belleten, VII, 31, 1944.

Köprülü, F., Halaç mad., İA, V/1, s. 112-113.

Köprülü, F., Harizmşahlar, İA, V/I.

Köymen, M. A., Büyük Selçuklu Devleti, II, Ankara 1954.

Kurat, A. N., Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972.

Kurat, A. N., Peçenek Tarihi, İstanbul 1937.

Kyunar, N. V., Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy sibiri, Tsentralnoy Azzii İ Dalnego Vostoka, Moskova 1961.

LeStange, G., The Lands of Eastern Caliphate, Cambridge 1905.

Ligeti, L., Bilinmeyen İç Asya (terc. S. Karatay), Ankara 1986.

Ligeti, L., "Kırgız İsminin Menşei", Türkiyat Mecmuası, I, 1925.

Lin En-hsien, T'u-chüe Yen-chiou, T'ai-pei 1988.

Ling Han, “ U-sun Jane onın Batıs Han Patşalıgımen karım-katnası”, Tanım Tarmaqtarı, Almatı 1998.

Liou İ-t’ang, “Huei-ho Ko-le K’o-han Yen-chiou”, PC, 16, 1985.

Liou İ-t’ang, “Hsin T’ang Shu Hsi T’u-chüe Chüan K’ao-chu,” PC, 14, 1983.

Liou İ-t’ang, “T’u-chü Chüan Shih-hsi-k’ao”, PC, 12, 1981.

Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken, I-II, Wiesbaden 1969.

Mackerras, C., “The Uighurs”, The Cambridge History of Early İnner Asia, Cambridge 1990.

Maenchen-Helfen, O., “The Ting-ling”, HJAS, 4, 1939.

Malov, S. E., Eniseyskaya pismennost Tyurkov, Mosk. Len. 1952,

Marquart, J., Über das volkstum Der Komanen, Berlin 1914.

Ma Yong and Sun Yutang, “The Western Regions Under the Hsiung-nu and the Han”, History of Civilations of Central Asia, Paris 1994.

McGovern, W. M., The Early Empires of Central Asia, Newyork 1939.

Merçil, E., “Sebük Tegin’in Pendnamesi”, İTED, VI, 1-2, 1975.

Merçil, E., İlk Müslüman Türk Devletleri, Ankara 19.

Minorsky, V., Sharaf al-zaman Tahir Marvazî on China, The Turks and İndia, London 1942.

Minorsky, V., “Tamim ibn Bahr’s Journey to the Uighurs”, BSOAS, 1948.

Moğolların Gizli Tarihi (terc. A. temir), Ankara 1986.

Moravscik, Gy., Byzantino-Turcica, I, II, Budapest 1958.

Mori, M., “The Account of the Tingling in His-jung-chuan of the Weilio”, Toyo Gakuho, sayı 30 (1950).

Mori, M., “On Chi-li-fa (eltäber/eltebir) and Chi-chin (İrkin) of T’ie-le Tribes, Acta Asiatica 9, 1965.

Okladnikov, A. P., Ancient Population of Siberia and its Cultures, Massachusetts, 1959.

Onat, A., “Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler”, Belleten, 211.

Orkun, H. N., Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987.

Ögel, B., Büyük Hun İmparatorluğu, Ankara 1981.

Ögel, B., “İlk Töles Boyları”, Belleten, sayı 48, 1948.

Ögel, B., “Gök-Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi”, Belleten, 33, 1945.

Ögel, B., “Çin kaynaklarına Göre Wu-sun’lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Problemler” DTCF, IV, 4, 1948.

Ögel, B., “Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”, Belleten, 81, 1957.

Ögel, B., İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1962.

Ögel, B., Türk Mitolojisi, I, Ankara 1987.

Ögel, B., “Şine Usu Yazıtı’nın Tarihi Önemi”, Belleten, 59, 1951.

Ögel, B., “Uygur Devleti’nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri”, Belleten, 75, 1955.

Ögel, B., “Uygurların Menşe Efsanesi”, DTCF, VI, 1-2, 1948.

Patkanoff, “Über das Volk der Sabiren”, Keleti Szemle, I, 1900.

Pritsak, O., Von den Karluk den Karachaniden, Zeitschrift der Morgenländischen Gesellscaft, 101, 1951.

Pritsak, O., Karluk mad; İA, IV.

Pritsak, O., Der Untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu, M. F. Köprülü Armağanı, İstanbul 1953.

Pulleyblank, E. G., “The Name of the Kirghiz”, Central Asiatic Journal, 34, 1990.

Pulleyblank, E. G., “Some Remarks on the Toquzoghuz Problem”, UAJhb., XXVIII, 1-2, 1956.

Pulleyblank, E. G., “The Wu-sun and Sakas and the Yüe-chih Migration”, BSOAS, 33, 1970.

Qazaqstan Tarihi (komisyon), Almatı 1996.

Qongratbaev, T., Ertedegi Eskertişter, Almatı 1996.

Rasony, L., Tarihte Türklük, Ankara 1971.

Rudenko, S. İ., Kultura Naseleniya Sentralnogo Altaya v Skifskoe Vremya, Mosk., Len. 1960.

Salgarulı, K., Dunhu-Kaoçı, Almatı 1999.

Salman, H., “Çin İmparatorluğunun Batı Ülkelerine karşı Tesis Ettiği Askerî Hat (Dört Garnizon), Belleten, 211, 1991.

Salman, H., “VII-X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti”, Türk Dünyası Araştırmaları, 15, Aralık, 1981.

Salman, H., Türgişler, Ankara 1998.

Salman, H., “Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer Türk Boyları”, Marmara Üniversitesi, Türklük Araştırmaları Dergisi, 6, 1990.

Sinor, D., The Cambridge History of Early İnner Asia, Cambridge 1990.

Smagulov, E., Grigoryev, F., İtenov, A., Oçerk po istorii srednevekogo Turkestana, Almatı 1999.

Su Pei-hai, “Han Patşalıgı Devirindegi U-sundardın köne Mekeni Turalı”, Tanım Tarmaqtarı, Almatı 1998.

Sümer, F., Oğuzlar, İstanbul 1992.

Sümer, F., Kimek mad, İA, VI.

Sümer, F., “Oğuzlara Ait Destanı Mahiyette Eserler”, DTCF Dergisi, XVIII, 3-4 1961.

Sümer, F., Eski Türklerde Şehircilik, Ankara, 1994.

Şeşen, R., İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1985.

Şeşen, R., İbn Fazlan Seyahatname, İstanbul 1995.

T'ang Ch'i, "Preliminary İnterpretation of terms from the Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch'i Shu", Pien-cheng, IV, 1973.

Taşağıl, A., Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk.

Çin ilişkileri (552-630), (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) İstanbul, 1989.

Taşağıl, A., Gök-Türkler, Ankara 1995.

Taşağıl, A, Gök-Türkler II, Ankara 1999.

Taşağıl, A., "Kapgan Kagan" Belleten, 217, 1995.

Taşağıl, A., "Kutlug Kagan ve II. Gök-Türk Devleti'nin Kuruluşu", Bir Dergisi, 4, 1995.

Taşağıl, A., "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına bir Bakış", Mimar Sinan Üniv., Fen-Ed. Fak. Dergisi, 1, İstanbul 1992.

Taşağıl, A., "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", Belleten, 236, 1999.

Tekin, T., Orhon Yazıtları, Ankara 1988.

Tekin, T., Tunyukuk Yazıtı, Ankara 1994.

Togan, Z. V., "Eftalitlerin Menşei Meselesi", İTED, IV, 1-2, 1964.

Tsai Wen-shen, Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar, Tai-pei 1967.

Tuan Lien-ch'en, "Siung-nu Memleketi Tusındagı Dinglingder", Tanım Tarmaqtarı, Almatı 1998.

Türkeli, C., Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensititüsü yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul 1990.

Uray, G., “The Old Tibetan Sources of History of Central Asia up to 751 A. D: A Survey”, Proglemena to the Sources on the History of Pre-İslamic central Asia, Budapest 1979.

Wu Hsing-tung, Beş Sülale Çağında Sha-t’o’ların Çin Toplumuna Etkileri, Tai-pei 1970.

Yao Ta-chung, Ku-tai pei-si Chung-kuo, T’ai-pei 1981.

Yıldız, H. D., “Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler”, Edb. Fak. 50. yıl Armağanı, İstanbul 1979.

Zuev, Yu. A., “K Voprosu o vzaimootneşeniyah Usuney i Kantszumi s gunnami i Kitaem” İzv. AN. Kaz. SSR, ser. obşestv. Nauk vıp. 2, 1957.

Zuev, Yu A., “K Etniçeskoy istorii Usuney,” Trudı İİAE AN. Ka. SSR, Almatı 1960. T. 8.

ÇİN KAYNAKLARI

Shih Chi =SC (Ting-wen Shu Chü yayınevi, Tai-pei 1979 baskısı).

Han Shu =HS (Ting-wen Shu Chü yayınevi, Tai-pei 1979 baskısı).

Hou Han Shu=HHS (Ting-wen Shu Chü yayınevi, Tai-pei 1979 baskısı).

San Kuo Chih=SKC (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei 1979 baskısı).

Liang Shu=LS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei 1978 baskısı).

Wei Shu = WS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei 1975 baskısı).

Chou Shu=CS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1987).

Pei Shih=PS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1987).

Suei Shu= SS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1987).

Pei Ch’i Shu=PCS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1987).

Chiou T’ang Shu=CTS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1985).

Hsin T’ang Shu=HTS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1985).

Wu Tai Shih= WTS (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1985).

T’ung Tien=TT (Shang-wu baskısı, Shang-hai, 1935).

Tsu-chih T’ung-chien=TCTC (Hua-shih yayınevi, T’ai-pei 1987).

Ts’e-fu Yüan-kuei= TFYK (Chung-hua Shu-chü yayın evi, T’ai-pei, 1981).

Wen-hsien T’ung-k’ao=WHTK (Shang-wu yayınevi 1935, Shang-hai baskısı).

T’ung Chih=TC (Shang-wu yayınevi 1935, Shang-hai baskısı).

T’ai-p’ing Huan-yü Chi=TPHYC (Ts’un Ch’en-mien yayını Pekin, 1955).

Kazaklar ve Kırgızlar / Prof. Dr. Wilhelm Radloff [s.368-376]

Türk Bozkır Göçebeleri

Batı Asya'nın Türk bozkır göçebeleri, Kazak, Kara-Kırgız, Karakalpak ve Türkmenler gibi dört halktan müteşekkildir; bunlardan ilk üçü, dil bakımından Türk kabilelerinin batı grubuna, dördüncüsü ise güney gurubuna aittir. Bunlardan ancak ilk iki halkı tetkik edebildim, çünkü Karakalpaklardan yalnız Orta Zerafşan vadisinde yerleşmiş bulunan kabilelere rastladım. Bozkır göçebelerinin kendilerine mahsus bir medeniyeti vardır, bundan dolayı ayrıca tetkik edilmeleri icap eder. Bunlar, komşuları arasında çok fena şöhret kazanmışlar ve sakin köylülerle sulha ihtiyaçları olan tüccarları basarak eskiden beri rahatsız etmek suretiyle, vahşi ve ele avuca sığmaz yağmacı güruh olarak tanınmışlardır. Türkmenler hakkında İranlı ve Azerbeycanlılarla, Kazaklar hakkında Ruslarla, Batı Sibirya ve Orenburg'da yerleşmiş olan Tatarlarla veya Çinli ve Kokandlarla konuşmak kafidir, her tarafta Mulla Gazi'nin kırgızlar hakkında söylemiş olduğu alaycı şiirini tasvip eder mahiyette sözler duyulur.

Yalnız Kazakların komşuları değil, hatta levşin gibi ilmi selahiyet sahibi kimseler bile Kazaklar hakkında kaba ve menfi hükümde bulunmaktadır.

İnsan bu gibi saçmaları okuduğu zaman, Kırgızların, Batı Asya Türk halklarının bir döküntüsü, yerleşik halkların intizamlı hayatına alışamadığı için geniş bozkıra kaçmış hırsız ve yağmacı güruhu, bir kelime ile, yok edilmesi icabeden bir ırk olduğu fikrine kapılabilir. Fakat durum büsbütün başkadır. Bedeviler de, çok eskiden beri tam bir anarşi içinde yaşayan yağmacı ve hırsız bir halk olarak tasvir edilmezler mi? Bununla beraber Bedeviler başka bir kabiledendir, onları Türk göçebeleriyle birleştiren nokta, tam bunlar gibi, bozkır göçebeleri olmalarıdır. Demek burada, ancak

yerleşik halkların kültür seviyesi ile tezat teşkil eden bir medeni seviye ile karşılaşmış bulunuyoruz ve bundan dolayı onların tavır ve hareketleri başka noktadan ele alınmalıdır. Fikrimin doğruluğunu şu cihet de ispat eder ki, Kazaklar, bütünbu tekdir edilen anarşiye rağmen müreffeh bir hayat sürerler ve nüfusları da geniş ölçüde artmaktadır. Ben kendim Kazaklar arasında uzun müddet yaşadım ve bu vesile ile şu kanaata vardım ki, onlarda anarşi yoktur, bilakis, bizimkinden ayrılan fakat kendi çerçevesi dahilinde tamamiyle intizamlı olan bir medeniyet seviyesi vardır.

1. Kazaklar1

Kazak ordalarının birkaç yüzyıl boyunca tam bir hürriyet içerisinde, Balkaş havzasından Ural nehrine ve Sir Derya ile Şu nehri sistemlerinden Orta Tobol, İşim ve İrtiş'e kadar uzanan geniş Kazak bozkırında serbest, bağımsız ve tamamiyle kendi sevkitabiilerine bırakılmış bir halde hareket etmelerini mümkün kılacak çok müsait imkanlar mevcut olmuştur. Kazakların iki kudretli komşusu olan Ruslarla Çinliler, ancak en uzak sınırları ile Kazak bozkırına dokunmuş olup, hakimiyetleri henüz Kazak bozkırını itaatleri altına alacak şekilde kuvvetlenmemişti, çünkü burası herhalde her iki devlet için de ancak pek ehemmiyetsiz faydalar temin edecek gibi idi. Orta Asya'daki komşuların kuvveti ise, Kazaklar gibi kalabalık bir halkı zaptedecek kadar büyük değildi. Böylece Kazakların, son yüzyıllar zarfında, bir taraftan büyükçe bir baskı tehlikesi gözüktüğü zaman diğer komşunun nüfuz sahasına girmek maksadıyla veya bir kısım Kazak halkının iç savaş veya iç düşmanlardan kurtulmak istemesi üzerine tam bir hürriyet içerisinde bozkırda dolaştığını görüyoruz. Bu esnada Kazakların bir kuvvet halinde birleşmek veya herhangi bir şekilde muntazam bir devlet kurmak için çalıştıklarını aramak beyhudedir. Bu göçebelerde, bir devlet için lazım olan esas şart mevcut değildir; bu şart, muhtelif soy ve boyları birleştiren yegane kuvvet olan müşterek menfaat baskısıdır. Hanın kudreti,

fertlere yardım edecek ve onları komşuların baskısından koruyacak vaziyette değildi bu kuvvet, muazzam sahanın, ancak ismen hana tabi olan kısmının küçük bir bölgesine hakim olabiliyordu. O, kendi mıntıkasını herhangi bir tarafa doğru genişletmek istediği zaman, aksi istikametteki noktalarda kuvveti azalıyordu. Bir hükümdarın etrafında toplanan azgın kalabalığın bir kudret sahibi olması, ancak bir düşman mıntıkasına saldırdıkları zaman itaat altına alınan halklara karşı kendilerini korumak mecburiyeti meydana gelince, yani Çingis Han'ın ordasında olduğu gibi bütün halk bir orda haline geldiği takdirde tasavvur edilebilir.

Fakat son iki yüzyıl zarfında Kazaklar arasında böyle bir hal mevcut olmamıştır. Burada her boy kendisini vatanından hissetmiş ve kendi yerine mümkün olduğu kadar büyük bir refaha kavuşmaya çalışmıştır; böylece onlar ancak mülkiyetlerinin durumu mecbur ettiği zaman veya komşularının siyasi durumu daha büyük servet elde etmek imkanını bahşettiği takdirde silahla sarılmışlardır. Kazakların geçen yüzyılların tarihinde gördüğümüz gibi geniş bozkırlarda yaptıkları çılgınca dolaşmalar, bir sürü savaş ve isyanlar, yerleşik hayat süren herhangi bir halkı mahvetmiş olabilirdi; fakat bunlar, göçebeler için bir saadet devri olmuştur, çünkü bilhassa bu şartlar altında Kazakların zenginlik ve itibarları artmıştır. Kazak bozkırlarına sulh ve sükun girdikten sonra, Kazak boylarını refahında bir gerileme göze çarpmakta ve bu gerileme intizamın ilerlemesiyle artmaktadır. Aşağıdaki satırların vazifesi, dikkate şayan bu hadiseyi izah etmek olacaktır, çünkü bu durum, herhalde açıklamak istediğim göçebelik hayatının bir neticesi olsa gerektir.

Kazaklar geniş bozkırda yaşadıkları halde, dil bakımından bölünmez bir bütün teşkil ederler, öyle ki, Hazar denizi boyunda yaşayan Kazaklarla yukarı İrtiş civarında yaşayanlar arasında lehçe farkı diye bir şey bahis konusu olamaz, bunun gibi gelenek, adet, yaşayış ve karakter bakımından

gösterdikleri birlik de her adımda göze çarpar, Kazak halkına ait olmak ve etrafa dal budak salmış bu halkın kardeş kabilelerinden sayılmak gibi her tarafa hakim olan müşterek halk fikri, onların kesin olarak bütün diğer Türk halklarından ayırmaktadır; böyle olduğu halde, Kazakların dış gönüşü, onların Moğol ve Kafkas tipinden olan halkların karışmasından meydana geldiğini göstermektedir. Kazak çehrelerinin çoğunluğu, kuvvetli Moğol izleri taşır. Levşin bu durumu, Kazakların yüzyıllardan beri Kalmık Kadını almak hususunda gösterdikleri gayretle izah etmekte ve bu halin bilhassa geçen yüzyılda Volga boyundan geri çekilen Turgut kabilelerinin imhasından sonra vuku bulduğunu söylemekte, bu yüzden kadınların çoğu bugün bile kara saçlı, halbuki erkeklerin saçı daha ziyade kumraldır, demektedir. Fakat fikrimce bu karışma çok daha eskiden vuku bulmuştur, çünkü, mesela Naymanlar gibi bazı Kazak kabileleri baştanbaşa Moğol menşelidir. Kazaklarda Moğol tipi, Altaylı Kalmıklardan olduğu kadar kuvvetli değildir, onların yüzü de geni ve düz ise de, alınları Kalmıklarda olduğu gibi fazla arkaya batmamış, yanak kemikleri daha az çıkık ve burun kemikleri de, onlara nazaran daha fazla olarak yüz sathından ayrılmış bulunmaktadır. Ağızları küçük, gözleri kara ve çekik fakat meyilli değildir, sakalları seyrektir. Kazaklardan büyük bir kısmının mensup olduğu bu gibi Moğol tipleri arasında, hemen her ailede bambaşka tiplerde de karşılaşmaktayız: Bunların yüzü uzunca oval biçiminde, gözleri daha büyük ve hep kara, kaşları kara ve sık, sakalları sık, burunları ileri çıkık ve çok eğridir.

Aralarında çok cüsseli insanlara rastlamak mümkünse de, vücut yapısı bakımından Kazaklar umumiyetle orta boylu, tıknaz, geniş omuzlu ve öküz gibi geniş enselidir. Yaşlanınca çok defa şişmanlarlar (tabii, ancak zenginler), ben bilhassa büyük yüz mensupları arasında dikkati çekecek derecede cüsseli kimselere rasladım. Öyle zannediyorum ki, zengin

Kazakların (yani, istedikleri kadar yiyebilenlerin) vücut yapısı, insan için en uygun gıdanın et olduğunu ispat etmektedir, çünkü onların arasında gördüğümüz kuvvetli bünyeyi, et yemiyenler arasında boşuna ararız; kök ve unla beslenen Karaorman Tatarları Kazaklarla karşılaştırıldıkta, hakikaten acınacak vücut yapısına sahip oldukları görülür. Et yiyerek açık havada yaşıyanların ne kadar kuvvetli bir bünyeye sahip olduğunu başlıca şu durum da ispat eder: Çin sınır boylarında yaşayan ve çok afyon kullanan büyük yüz Kazakları arasında, bu iptila en ufak bir zarar bile yapmamıştır; Çinli afyon keşler acınacak bir harebeye benzediği halde, Kazaklar sağlam ve sıhhatlidirler.

Levşin tarafından bildirildiği gibi kadın ve erkek tipleri arasındaki farkı, bozkırın doğu kısımlarında hiç göremedim. Erkeklerde olduğu gibi kadınlar arasında da ayrı ayrı iki tip görmek mümkündür. Kadınların yüzlerine gelince, fazla Moğol tesiri göstermiyenlerine, umumiyetle gençken, hiç de çirkin denemez; bilhassa 16-20 yaş arasındaki kızlar oldukça hoş bir tesir bırakır; 25 yaşına kadar olan genç kadınlar da fena değildir, fakat sonra yüzleri tiksindirici bir şekilde çirkinleşir, güzel evli kadınlara çok seyrek rasladım. Kadınlar, erkeklere nazaran daha az şişmanlar.

Kazaklar arasında hasta ve sakat kimseler az bulunur, sağlam gıda ve temiz havada yaşayış, aralarına birçok hastalığın sokulmasına engel olmaktadır, yegane tehlikeli düşmanlar çiçek hastalığı ile frengidir, fakat bunlar da tehlikeli sayılmaz, çünkü bir yerde çiçek hastalığı peyda olur olmaz yurtlar o yeri terk eder, ancak içerisinde hasta bulunan aileler geride kalır. Frengiye gelince, buna yakalanan aile fertleri başkalarından ayrı yerde hususi bir yurda yerleştirilir, kendilerine yiyecek verilir, fakat onlarla her türlü münasebet kesildiği için, hastalığın yayılması imkansız bir hale sokulmuş olur.

Ölüm halleri ancak çocuklar arasında sık olur, çünkü onların zayıfları, herhalde sert iklimin tesirine dayanmamaktadır. Kazakların birçoğu uzun ömürlü olur, bazı yerlerde seksen yaşını geçmiş adamlara rasladım. Yüz yaşlık ihtiyarların hiç de seyrek olmadığı söyleniyor.

Her usta binici halk gibi Kazaklar da yayan yürürken hantal ve beceriksiz davranırlar, buna kısmen onların kaba ayakkabıları da sebep olmaktadır; at üzerinde çevik, oynak ve dayanıklıdırlar. Fakat kadınların, ve bilhassa gençlerin yürüyüşü hafif ve kıvraktır.

Kazakların duygu kabiliyetlerinden bilhassa gözlerini tekamül etmiş olmasına şaşmamalıdır. Kazak umumiyetle geniş ve boş bozkırda yaşar ve bundan dolayı küçüklüğünden itibaren uzaktan görmiye alışır. Kılavuzlarımın uzaktan görme kabiliyetine yalnız bir defa hayran kalmadım, onlar, daha benim görmediğim süvarilerin elbise ve diğer hususiyetlerini uzaktan açık olarak tasvir edebiliyorlardı. Böylece Kazak, gençliğinden itibaren kendisini çeviren tabiatı daimi surette tetkik etmeyi alışır ve kendisi için herhangi bir şekilde önemi olan her şeye dikkat eder ve görür. O, kaybolan bir hayvanın izini günlerce takib eder ve büyük sürülerin ayak izleriyle çiğnenmiş otlaklara girse daha kaybetmez. Hayvanın izine bakarak bazan onun hususiyeti üzerine sayılacak neticeler çıkarabilir. Mesela, Kazak mizahçılarından birinin anlattığına göre, bir Kazak, kaybolan hayvanını arayan bir adama raslıyorsak, hayvanın bir gözü körü, sol arka ayağı biraz topal, rengi kızıl vb. değil miydi? Diye sorar. Hayvanın sahibi bu adamı hırsız zannederse de, adam hayvanı görmediğini söyler neticede iş mahkemeye düşünce bu adam hayvanı hakikaten görmediğini, fakat neticeleri onun ayak izinden çıkardığını beyan eder. Sağ arka ayak hep kuvvetli bastığı için hayvanda biraz topallık olmalı, dikenlerde asılı kalan tüylere göre rengi kızıl olmalı ve nihayet otlardan hep soldaki iyi ot ve çiçekleri yediği halde sağdakilere dokunmadığına nazaran sağ gözü kör

olmalı, der. Bu hikaye de, Kazakların müşahedye ne kadar önem verdiklerin kafi derecede ispat etmektedir. Sergiopol'de bir Zasedatel'in anlattığına göre, bir gün yağmurlu bir havada eldivenini kaybetmiş ve yola aramaları için iki kozakı göndermiş. Onların bulamadan geri dönmesi üzerine Kazak kılavuzlarından birini yollamış ve bu adam da eldivenleri 6 verst uzaklıkta bir yerde bularak getirmiş. Sonra Kazak, atın basması ile eldivenin çamur içinde kaldığını, bu izin diğerlerine nazaran daha az battığına bakarak eldiveni bulduğunu anlatmıştır. Kazak bu izahatı, ancak eldivenin çamurlu ve sırsıklam oluşunu açıklamak maksadiyle vermiştir.

Koku ve tat alma kabiliyetleri gözlerine nazaran daha az inkişaf etmiş olmakla beraber, Kazaklar bu bakımdan da Altaylılardan üstündürler.

Kazaklar hakiki bir göçebe halk olup, bütün yıl boyunca bozkırda dolaşır ve ikametgahlarını her zaman sürülerine gıda temin edebilecek yerde kurarlar. Gelenek, adet, düşünüş tarzı, bir kelime ile Kazakların bütün hayat ve hareketleri mezkûr hayvan göçlerine sıkı sıkıya bağlıdır; bu yüzden, ancak Kazakların göçebelik ve hayvan besleme işlerini araştırdıktan sonra bu meselelere temas edebileceğim.

Göçebeliği, geniş bozkırda plansız bir dolaşma olarak düşünmemelidir. Ancak Kuzey Sibirya'nın tundra ve ormanlarındaki avcı aileleri plansız dolaşır, onlar, yalnız hayatlarını bir müddet sükunet içerisinde geçirmek imkanın veren ve tesadüfen rasladıkları bol av bulunan yerlerde biraz kalırlar. Demek, bu avcı ailelerini geçtikleri yollar, onların kendi arzularına bağlı değildir. Bundan dolayı bir bölge, avcı ailelerinden ancak pek az nüfus besleyebilir. Bir av bölgesinde yaşayanların sayısı çoğalınca, halk, ren geyiği besleyerek bunlarla orman veya tundralarda göç etmek suretiyle, tesadüfen bırakılan av işini bir intizama sokmaya mecbur kalacaktır. Bu sefer ren geyiği sahibi, göç ederken hayvanının miktarını göz önünde bulundurmak zorundadır ve ancak sürüsüne zarar vermiyecek yollardan

geçmiye mecbur olur. Fakat Kazaklar gibi çok hayvan besliyen halklarda plansız dolaşma katiyen tasavvur bile edilemez. Hayvan besliyen kimse, pek tabii olarak her şeyden evvel sürüsü için en faydalı yerleri seçmeyi düşünür. Bu esnada komşuların menfaatleri birbiriyle çarpışmaya başlar ki, bu durumu İbrahim ile Lut'un çobanları arasında geçen hadiseye ait hikayede de görmekteyiz. Demek burada, arazinin muayyen bir şekilde taksimi ortaya çıkmaktadır; bir boy veya boyun kısmı muayyen bir arazi parçasını kendi mülkü sayar ve komşularının oraya girmesine müsaade etmez. Boylar ise soy ve bunların bölümlerinden ibaret olup, bunlar da bir boya ait olan arazinin muayyen parçalarını kendilerine ait olarak bilirler. Bu suretle aul ve sullardan mürekkep birlikleri sıralanmış olduğu o kadar karışık arazi taksimatı ile karşılaşılır ki, bir seyyahın bu bölüm hakkında açık bir fikir edinmesi imkansız olur.

Bozkırda hayvan besliyen kimse için, bilhassa kışlak ve yayla olarak uygun yer bulmak işi de çok mühimdir, çünkü muayyen bir mevsim için her yer uygun gelmez. Mecbur kalınca, bahar ile güz mevsimini her yerde geçirebilir, çünkü baharda hayvanlar her yerde bol ot ve su bulabilirler, bunun gibi güzün dahi, fazla yağış yüzünden taze ot biter. Buna karşılık, kışlak ve yayla muayyen şartlara bağlıdır ki, bunlar bulunmadığı takdirode hayvan yetişmez. Kışlak için seçilen yer, hayvanları mevsimin sertliğinden korumalı, yani rüzgardan korunmuş ormanlık veya derin bir vadi olmalı, aynı zamanda bol su ve odun bulunmalı ve otlaklar mümkün mertebe az kar tutmalıdır. Buna mukabil yayla için, göl ve akarsu boyları gibi, bol sulu açık ve düz sahalar tercih edilir, hayvanların haşarattan az mütessir olması keyfiyeti de mühimdir. Kışlak için lüzumlu şartlar, dağlarda daha kolay temin edilen yaylalara nazaran daha çok olduğundan, göçebe nüfusun sıklığını ve hayvan yetiştirmenin tekamülünün temin eden cihet bilhassa kışlaklardır. Buna göre, göçebelerin yaşadığı bir memleketin durumu,

kışlaklarının zenginliğine gör taayün eder ve geçen yüzyıllarda Kazak orduları arasında cereyan etmiş olan bütün mücadele ve savaşlar da, en iyi kışlakların ele geçirilmesi için yapılan daime birer gayret olarak mütalaa edilmelidir. Şimdi Kazaklar için muayyen bölge ve kazalar tahsisi edilerek arazi mülkiyeti tertiplendikten sonra, kışlaklar için yapılan bu mücadelelerin arkası kesilmiş ve muayyen bir kalıba sokulmuş mülkiyet şekil bunun yerini almıştır. Şimdi de Kazak ailesinin sınırları muayyen bir kışlağı (kıstau) mevcut olup, bunlar irsen intikal eder ve ancak hukuki alım-satım senedi ile diğer bir aileye geçebilir. Böyle bir senet, her zaman birçok şahitler (komşu) önünde kaleme alınır. Kışlağın bir elden diğer bir ele geçmesi, durmadan vuku bulan hallerdendir, çünkü kışlak sahalar için gösterilen ihtiyaç, bir kimsenin hayvan sürülerini büyüklüğüne tabidir. Mesela, bir Kazakın malı azalınca, kışlağını daha zengin komşusuna devretmek ister. Buna mukabil malı çoğalan Kazak da kışlağını büyütmeye, veya hiç olmazsa yıllık ödemelerle komşu kışlaklardan faydalanmaya çalışır. Zengin Kazak, hayatı esnasında büyük oğullarını müstakil yapmak ister ve bu maksatla hayvanlarının büyük bir kısmını büyük oğluna verir ve kendi kışlağı dar geliyorsa, onun için yeni bir arazi satın alır. Eğer kışlağı yetecek derecede büyük ise, hayvan mevcudundan oğullarına isabet eden miras hisselerini ayırdıktan sonra, onlara hususi kışlaklar da tahsis eder. Pederden kalan malın ve kışlağın varisi küçük oğludur. Birkaç erkek çocuk varsa, hayvan sürüleri aralarında bölünür ve serbest bir kararla taksim edilmediği takdirde kışlak ortak mal sayılır. Fakat böyle bir hal çaresi küçük oğul için faydalı olmadığından, seyrek vuku bulur. Çünkü, hayvan miktarı kışlağa sığamayacak kadar çoğaldığı takdirde, en büyük erkek kardeş Kazak adetince yeni bir kışlak temin etmeye mecburdur ve bu esnada küçük kardeşlerinden ancak kısmen yardım görür. Bir müddet sonra hayvan miktarı tekrar çoğalarak geri kalan kardeşler sığamadıkları taktirde, yine

aralarından en büyüğü uzaklaşmaya mecbur olur, ta ki en küçüğü babalarının kışlağında yerleşip kalsın.

Böylece, hayvan miktarının artmasıyla bir ailenin kışlak sahası nasıl büyüyorsa, bu miktarın azalmasıyla de gittikçe küçülür, nihayet sahibi ondan vazgeçerek satar ve sürüsünün artan kısmı ile akrabalarına giderek muayyen hizmet karşılığında onların kışlak sahasından istifadeye hak kazanır. Bütün hayvanı ölmüşse, onun için bir işçi olarak çalışmaktan başka çare kalmaz.

Kışlak sahalar, komşulardan umumiyetle tabii sınırlarla ayrılacak şekilde bölünmüştür, demek bunlar dere, göl, tepe, yamaç vb. gibi nesnelerle hudutlanır; tabii sınırlar bulunmadığı takdirde direk ve taş gibi suni işaretler dikilir. Bir sahanın sınırı bütün akraba ve komşularca bilinir, dokunulmaz ve bunlar soyların himayesinde bulunur.

Kışlakların hepsi de aynı keyfiyette olmadığı için, muhtelif kışlak sahaların fiyatı da başka başkadır. Fakat, hali vakti yerinde olan her Kazak, satın alma, değişme veya kiralama suretiyle kendi kışlağının durumunu iyileştirmeye çalışır.

Kışlaklar bir şahsın mülkü sayıldığı halde, yaylar soyun müşterek malıdır. Benim bildiğime göre, yazlık sahaların aileler arasında taksimi hiçbir yerde vuku bulmamıştır. Burada, gerek zengin ve gerek fakir herkes, istediği yerde konmak hakkına maliktir. Tabii, böyle bir serbesti tam olarak ancak nazari olarak mevcuttur. Zengin ve itibarlı kimse, hiç şüphesiz en iyi yeri alacak şekilde hareket etmektedir.

Kazaklar umumiyetle nisanın ortalarına kadar kışlaklarda kalır ve ondan sonra göç etmiye başlarlar. Umimiyetle 3-5 yurttan ibaret olan her aul, yaylada mümkün olduğu kadar uygun bir yer tutabilmek için yola çıkma zamanı ile yürüyüş yönünü imkan nispetinde gizli tutar, bununla beraber diğer aullarla ve bilhassa akraba ve dostlarla gizli konuşmalar cereyan eder;

bunun üzerine aullar birdenbire harekete geçerek kararlaştırılan yere mümkün mertebe çabuk varmaya çalışırlar. Saha daha önce işgal edilmişse, aul diğer boş yere gider. Bir aulun hareketi üzerine, umumiyetle civardaki bütün diğer aullar onu takibeder, herkes mümkün olduğu kadar çabuklukla hazırlanarak yalnız müsait olan yeri değil, yanı zamanda daha fazla ilerlemek için uygun olan ve yaz ortasında otlak olabilecek yere götüren yol üzerinde bulunan sahaya varmaya çalışır. Baharın başlangıcında, daha çimenler zayıf iken, aullar bir yerde ancak pek az bir zaman kalabilirler, bu suretle hemen her iki üç günde bir yerlerini değiştirirler. Fakat yaz başında otlar büyüdükten sonra, çok defa bir yerde haftalarca kalırlar. Yaz ortasında hareket tekrar çabuklaşır, fakat güzün sular fazlalaşınca yine ağırlaşmaya başlar. Yayladan dönüş, bütün bozkırda takriben ağustosun ortasında vuku bulur ve umumiyetle baharda geçilen yol üzerinde cereyan eder. Güz ikameti umumiyetle eylülün 15'inden ekimin 15'ine kadar sürer, bundan sonra derhal kışlaklara dönülerek burada kasımın başlarında yerleşilir. Yaz ve güz karargahları aileye göre değil de boylara göre tertiplenir, aulların taksimatı da boy ihtiyarları ile diğer nüfuzlu kimselerin elinde olur. Bu esnada her zaman hak ve doğruluğun hakim olmıyacağı tabiidir, çünkü Kazak atalar sözü aşağıdaki cümleleri boşuna söylemez:

Kalabalık ailelerin fertleri neden bahseder?

Onlar, daha küçük ailelere karşı yaptıkları haksızlıktan bahsederler.

Küçük ailelerin fertleri neden bahseder?

Onlar, kalabalık aileler tarafından kendilerine yapılan haksızlıktan bahsederler.

Haksızlık ve zorbalığa karşı biricik müdafaa silahı, işte böylece aile ve komşuların muayyen şahısların idaresi altında meydana getirdikleri sağlam birliktir; bu birleşme, soyların daima yeniden gruplaşmasının çekirdeğini teşkil etmektedir.

Kazaklar kışlaklara ancak deve, sığır ve koyun sürüleriyle çıkarlar. At sürülerini, kışlaktan ancak 15-20 verst uzaklıkta bulunan güz karargahında bırakırlar. Onlar burada, derin kar yağıncaya kadar kalır, sonra da yaylalara ve bilhassa su çok olduğunda yazın kullanılmadan kalan sahalara veya şiddetli yağmur dolayısıyla güzün tekrar ot biten yerlere sürülürler. Halkın ancak fakir veya orta sınıfı bütün sürüleriyle şimdi anlattığımız devri takibederler. Zenginler ise, sürülerini hiçbir zaman aynı yerde otlatamazlar. Onlar koyun, at, sığır ve deve sürülerini birbirlerinden ayırarak, her cinsin kendisine uygun yerlerde ayrı devirler yapmasını temin ederler. Bundan dolayı hayvanlar en iyi bir şekilde zenginlerde yetişir, çünkü her cins hayvan kendisine uygun beslenme neticesinde en iyi neşvünemayı bulur. Mesela develerle koyun ve keçiler, Kazakların köppök ve cÑsan dedikleri bitki gibi kuvvetli kokusu olan sert otlardan hoşlanırlar, hatta develer dikenli otlarla ve kışın ince söğüt dalları ile de kanaatlanır. Buna mukabil at, kaya çatlakları arasında biten ince dağ otunu (betäkä ve torlau) çok sever, sığır ise çayırlıktaki yumuşak çimleri beğenir.

Kuzey bozkırındaki düzlük ve tepe dalgaları üzerinde bulunan yurtlardan müteşekkil sıralar o kadar karışık ve birbirini kat eden hatlar halinde bulunur ki, işin içinde olmayan bir kimsenin bu karışıklık içerisinde yol bulması imkansızdır. Yüksek dağ sırtlarının birçok yerde ebedi kar sınırına kadar yükseldiği güney bozkırında ise göçebelik devri coğrafi şartlarla tanzim edilmiştir. Bozkır sathından daha aşağıda bulunan ve sahillerinde seyrek ağaçlık ve kavaklar gözüken nehir vadisi, rüzgarlardan korunmuş olup yakıt malzemesi de bol olduğundan, kışlak için uygun gelir. Yazın alçak yerlerde oturmak imkansızdır, çünkü sinek, sivrisinek, at sineği ve tatarcık gibi sayısız haşara sürüleri hayvanları mahvedebilir. Bundan dolayı Kazak, yazın alçak araziyi terkederek dağlara yükselir.

Baharda sürüsünü, dağ yamaçlarını güneşe bakan taraflarında otlatır, çünkü burada mezkur mevsimde, kar yığınlarından sızan suların tesiriyle bol ot peyda olur. Gittikçe şiddetlenen güneş otları yakmaya başlayınca, açık düzlükler üzerinde daha fazla yükselir ve yazın ortasında ebedi karı kenarına vararak, yılın en sıcak zamanı burada tatlı bir serinlik içerisinde geçirir. Sıra halindeki yurtlar, güzün tekrar vadiye doğru inmeye başlar, fakat bu sefer açık dağ yamaçlarına değil de, güneşin otları henüz mahvetmediği kuytu boğaz ve vadi aralıklarına konarlar.

Kazakların göçebeliğinden aldığımız yukardaki kısa tasvir de ispat ediyor ki, hayvan, istep ahalisi için hayatın şartı ve onun varlığının bir vasıtasıdır; hayvan kaybı insanları da açlıktan ölüme sürükler. Onlar hayvana, umumi bir isim olarak mal derler (aslında Arapça bir sözdür). Hayvanların ne kadar yüksek tutulduğu, selamlaşırken mal canıng amanna (malın canın sağ mı)? cümlesinin kullanılmasından da anlaşılmaktadır; sözler öyle sıralanmıştır ki, önce hayvanların ve sonra da adamların sıhati sorulur.

Kazakların beslediği hayvanlar beş cinse ayrılır: Koyun, keçi, sığır, at ve deve. Kazak, umumiyetle sığırdan daha fazla koyun ve keçi besler. Bununla beraber, bu cihet çok defa yerin durumuna da bağlı olur, mesela Akmolla bölgesinde koyun, Karkaralı bölgesinde ve Semipalatinsk bölgesinde kuzey kısmı ile Kulunda'da sığır besleme üstünlük gösterir, halbuki doğu bozkırının güney kısmında yine koyun ve dağlarda ise keçi çoktur. Deve, her tarafta ancak pek az miktarda beslenir, halbuki at yetiştirme, sahibi için daha az fayda temin ettiği halde çok daha geniş bir yer tutmaktadır, bunun sebebini herhalde, halis binici olan bu halkın, at beslemeyi içten gelen bir ihtiyaç olarak düşünmesinde aramalıdır.

2. Kırgızlar

Kazak-Kırgızların güney komşuları olan Kara Kırgızlar da, onlar gibi aynı kültür seviyesinde bulunurlar. Kara-Kırgızlar, dil, gelenek, giyim, ev kuruluşu, meslek ve yaşayış tarzı bakımından, Kazaklardan pek az ayrılırlar. Fakat Kara-Kırgızların tipi, Kazaklara nazaran muhakkak ki başkadır, bu cihet, 1862 yılında ilk olarak Karkara nehri boyunda Kara-Kırgızlardan Bugu boyunu ziyaret ettiğim zaman bilhassa dikkatimi çekti. Kara-Kırgızların yüz şekli, bana Altaylı dağ Kalmıkları ile Teleütleri hatırlattı. Giyim bakımından, Kara-Kırgızlarla Kazaklar arasında pek az fark vardır. Dikkatimi çeken yegane fark, türlü renkten şeritlerle süslü kaftanlar, mermi, saçma kutuları ve ak keçe şapkalardır ki, bunlar halk arasında Ak-Kalpak tesmiye edilir ve Kazaklar arasında çok ender bulunur. Bunun gibi, yurtlarını kuruluş şekli de Kazak yurtlarından pek farklı değildir, ancak bunlarda halı ve işlemeli şeritler daha az bulunur ve yurdun yanında yere çakılı bir mızrak gözükür, halbuki Kazaklarda böyle bir şey yoktur.

Kara-Kırgızlar da, Kazaklar gibi aşağı yukarı aynı şeylerle meşgul olurlar. Esas meslekleri hayvancılıktır ve bu iş aynen yukarda açıklandığı gibi yapılır. Fakat şurasının zikretmek icab eder ki, Kara Kırgızlar, deve ve küçük baş hayvanlara nazaran daha çok at ve sığır beslerler. Daha küçük olan atlar, Moğol cinsine benzer. Kazakların dört çeşit hayvanından başka, Kara-Kırgızlar bir de Tibet menşeli Gyak (bos gruniens) adlı bir hayvan besler ve buna kudas derler. Umumi olarak denebilir ki, Kara Kırgızlar, büyük yüz Kazaklarına nazaran daha az hayvan beslerler. 2000 at ve 3000 koyunu olan kimseler, artık çok zengin sayılır.

Kara-Kırgızların göçebeliği, Kazaklardan farklıdır. Kara-Kırgızlar, aullara bölünerek değil de, bütün boylar bir arada oldukları halde yaşarlar, kışın nehir boyunda sonu gelmeyen sıralar halinde uzanan yurtlar, bazan 20 ve daha fazla verst mesafe kaplar. Onlar, yazın yurtlarıyla aynı şekilde dağa

yükselir ve bu esnada her boy muayyen bir dağ sahasını işgal eder. Bu şekil göçebeli, kısmen memleketin durumuna ve kısmen de halkın daha fazla savaşçı olmasına tabidir. Kara-Kırgızlarda gördüğümüz böyle bir yurt teşkilatı, saldırmak veya savunmak için birkaç saat içerisinde bütün bir ordunun meydana gelmesini mümkün kılmaktadır. Bu şekil göçebelik, eskiden her halde Kazaklar arasında da cari olmuştur, çünkü bu, serbest göçebeler arasında gördüğümüz harp hali için mümkün olan biricik şekildir. 1864 yılında Soltu'da bulunduğum zaman memurların anlattığına göre, Kara-Kırgızlar, Rusya tarafından tamamiyle itaat altına alındıktan sonra, yurt teşkilatlarını değiştirmeye ve Kazaklar gibi aullar halinde bölünmeye başlamışlardır.

Avcılık, Kazaklarda olduğu gibi ancak eğlence olarak yapılır. Avcılığı meslek edinmiş olanlar azdır, bunlar da ancak ilkbaharda avlanırlar, çünkü bu mevsimde, Çinliler tarafından yüksek fiyatla satın alınan boynuzu taze kan dolu maralları yakalamak mümkün olur. Kuşlarla yapılan avcılık da aynen Kazaklar arasında olduğu gibi revaçtadır.

Kara-Kırgızlar, Kazaklara nazaran daha çok ziraatle meşgul olurlar, toprağı daha dikkatle işler ve 10-15 nispetinde ekin elde ederler. Tarlaların suni olarak sulanması lazım gelir, bu işi de Kazaklara nazaran daha fazla emek vererek yaparlar. Bulguların tarlası umumiyetle Terskey, Küngäy ve Tuykal gölleri boyundadır; Sarı-Bağışların tarlası ise Kürmet ve Kisngir nehirleri arasında bulunur. Kara-Kırgızlar buğday, arpa ve birkaç cins darı ekerler. At yemi olarak arpa ve bir nevi ince darı kullanırlar. Kara-Kırgızlar, arpadan bir nevi bira (buzu) yapar ve bundan da, kışın içmek için rakı kaynatırlar. Yukarda zikredildiği gibi, yazın süt rakısı yaparlar.

Bütün diğer el işleri Kazaklarda olduğu gibidir, ancak kadınlar ince keçi yününden keçe ayakkabılarla, yine keçeden, uzun kollu ve “kibenek” adı verilen manto dikerler. Kazaklar bu sanatı bilmezler.

Kara-Kırgızların hepsi de, Kazaklar gibi Müslümandır (busurman), ancak onların İslamiyet'i daha geç kabul ettikleri söyleniyor. Tatarlar, Kara-Kırgızların tamamiyle putperest olduklarını ne oruç, ne namaz ve ne de iman şartlarını bilmediklerini ve hatta peygamberin adından bile habersiz olduklarını iddia ederler. Onlar, keyif veren içkileri her şeyden fazla sever ve zil zurna sarhoş oluncaya kadar içmeyi günah saymazlarmış. Aralarında eski putperestliğin bir çok hatıraları da yaşarmış. Bana anlattıklarına göre, mesela, gerek erkek ve gerek kadınlar, ateşin üzerine yağ döker ve önünde eğilirlermiş, bu gibi bir merasim, perşembe günleri dokuz ateş önünde yapılırmış. Erkekler, halk efsanesine göre eskiden azizlerin yaşamış olduğu ağaçlıklar civarında lamba yakarlarmış. Sonra, Bugular arasında öğrendiğime göre, o civarda Kara-Kırgızlarca kutsal sayılan üç yer varmış, bunların adları şudur: Şu membaındaki Küngrämän dağı, Koy-su nehri boyundaki Çulpasa dağı ve Tes boyundaki Ala-Başı-Ata Dağı. Bütün bu adaletleri, büyük ordu Kazakları bile putperestlik sayarmış, halbuki onlar da o kadar titiz Müslüman değildir.

Fakat bana kalırsa diyebiliriz ki, Kara-Kırgızlar kendilerini çok ciddi Müslüman sayar ve Kalmıkları kafir addederek kendilerini onlardan kesin surette ayırırlar. Din üzerine bilgileri az olmakla beraber, onlar Kazaklara nazaran daha fanatiktir, destanları din savaşlarından bahseder. Bunun sebebi, kısmen belki de kafirlerle komşu olarak yaşamalarından ileri gelebilir.

Onların dini düşüncelerini, Kalmık hükümdarlarından Alman-Bet'in İslamiyet'i kabul edişini anlatan bir halk destanında en iyi bir şekilde görmek mümkündür.

Alman-Bet, Issık boyunda avlanmakla meşgul olan Kökçö'ye rastlar ve onu Kalmıçka selamlar. Kökçö, onu anlamadığını söyler. Bunu üzerine Alman-Bet selamını açıklıyarak şöyle devam eder:2

“Bu dünyadan göçerken,
Ötekisine uçarken,
Bize yol var mı acaba?”
Kökçö durdu şöyle dedi:
“Bıyığını kestirsen,
Sakalını koyuversen,
Saçlarını kazıtsan,
Başından şapka düğmesini kaldırsan,
O Cuma ile bu Cuma
Arasında yedi gün,
Kendisi ile sekiz gün,
Sonra cennete girilir;
Allahı taala hazret,
Ayı gökte parlattı,
Günü gökte parlattı,
Bununla yeri ısıttı”.
Alman-Bet şöyle dedi:
“Bıyığımı kestirsem,
sakalımı bıraksam,
altın ışıklı tuğ gelir,
altmış boy ordu gelir.
Makasın vardır yanında,
Usturan vardır kabında,
Kitabın vardır koynunda,
Kur’an’ın vardır boynunda,
Ver Kur’an’ı göreyim,
Kitaptan okuyayım!”

Kökçü çadırını kurar ve Alman-Bet’i çaya davet etmek ister. Fakat öteki, İslamiyet’i kabul etmeden çaya elimi sürmem, der. Bunun üzerine Kökçö yukardaki teklifi tekrar eder.

Kaplan gibi Alman-Bet,
Bıyığım iyice kesti,
Sakalını iyice bıraktı,
Kafasını kazıttı,
Kutsal yazıyı açtı,
Önüne koyuverdi,
Yardımsız Kur’an okudu,
Yardımsız kitap okudu.
Kara-Kan’ın çocuğu
Kaplan gibi Alman-Bet:
“Ben Müslüman olacağım!” dedi.

Bunun üzerine Kökçü ile dost olur ve şöyle der:

“Şimdi halkıma gideceğim,
Şimdi yurtuma gideceğim,
Halkıma söyliyeceğim.
Yurtuma söyliyeceğim!
Halkım söz dinlemezse,
Ak gümüş servetimi serpeceğim,
Kızıl püsküllü Oyrot’un
Hanımını öldürüp kaçacağım!
Halkım sözü dinlerse,
Nehir tarafından korkup kaçan,
Oyrotlu altı çocuğu,
Üç baba oğul Müslüman
Arasına yerleştireyim!

Mallarını sesle sayarım,
Hayvanlarını kutsal yaparım,
Mülklerini sayarım,
Onu da kutsal yaparım!
Sonra Müslümanlarla yaşarım!”
Bundan sonra Alman-Bet at üzerinde babasına koşar.
Babasının evine,
Gelip girdi Alman-Bet,
“Selam aleyküm baba” dedi.
Selam verdi Alman-Bet,
Cevap veren adam yok,
Ayağa kalkan adam yok.
Alman-Bet ateş yanında
Dura kaldı söylendi:
“Çocuk doğurmayasınız”
Büyütmeden kurup kalasınız,
Burda yalan dünya var,
Orda doğru dünya var,
Öteki dünya için bu dünyada
İyilik yapmak işi var,
Kulkuldabat kualdat,
Kur’an dilini bilelim!
Mekke ile cennetin
Ortasını isteyelim!
Biz Müslüman olalım!
Şimdi bunu konuşun,
Yarın ben öğrenirim!”

Alman-Bet ertesi günü gelince babasını tekrar İslamiyet'e davet eder, dünkü sözlerini tekrarladıktan sonra şöyle der;

“Kafir hanı olmaktansa,
İslam kulu olurum!”

Fakat gerek anası ile babası ve gerek bütün Oyrot halkı onun davetini kabul etmek istemezler; bunun üzerine Alman-Bet babayurtunu terk ederek Kalmık ordularıyla savaşır.

Alman-Bet tuğunu açtı,
Kızıl püsküllü oyrotları,
Doğu tarafına sürdü.
“Göğsümde canım bir dostum,
Boynunda dilim, bir dostum,
Melekler yardım etsin!
Kızıl püsküllü Oyrotların
Alasın (hayvanın) alıp kaçmadım,
Kulasın sürüp kaçmadım,
Tanrım, ya ben ne yaptım?
Kudret, sana ne kıldım?”

Alman-Bet savaşa hazırlanır ve savaş için haykırır:

Sayısız erin sesini,
Alman-Bet çıkarıyor,
Sayısız atın sesini,
Onun kızıl atı çıkarıyor,
Şapkalarını dağ gibi yığdı,
Elbiselerini ev gibi yığdı,
Bütün mallarını dağıttı.
Kızıl püsküllü Oyrotların,
Hanını öldürüp kaçtı.

Ayın ışığı soldu,
Aydar-Kan'ın oğlu Kan-Kökçö,
Kucaklaşıp dost oldu,
Sonra Müslüman oldu.

Bu fıkralarda hakikaten İslamiyet hakkında çok az bilgi bulunmakta ve Kara-Kırgızlar arasında din bilgisini bu şarkıda tasvir edildiğinden daha fazla olmadığı hissini uyandırmaktadır. Fakat, işte bu sathi bilgiler bile -Ey insan oğlunun acaip tabiatı! Bütün halka dini birlik damgası vurmaya ve hatta onları taassuba ve din bakımından titizliğe sürüklemeye kafi gelmektedir.

Kara-Kırgızlar, umumen hiçbir komşuları tarafından sevilmezler. Kara-Kırgızlardan bahsedenler bana onları hilekar, itimat edilmez, merak sahibi, yaltaklanmayı seven, çok şey vaadettikleri halde hiçbir zaman sözünde durmıyan bir halk olarak vasıflandırdılar. Komşuları onları bilhassa saldırganlıkları yüzünden sevmezler, bu gibi hallerde bütün halk bir birlik teşkil eder, halbuki Kazaklarda böyle vaziyeti boşuna ararız. Kara-Kırgızlar arasında çok az yaşadığımdan, bir hüküm veremiyeceğim, fakat şuna inanıyorum ki, onlar, sahip oldukları şöhretten çok daha iyidirler. Onlar, yüzyıllardan beri komşuları arasında oyun topu vazifesini görmüşlerdir. Onlar bazan Kalmık, bazan Çin ve bazan da Hokandlılar tarafından sıkıştırılmış ve mal ve mülkleri zara görmüştür. Kara-Kırgızlar gibi savaşçı ve cesur bir halkın (bu hususları bütün düşmanları kabul eder), komşularının intikamına maruz kalması şaşılacak bir şey değil midir? Mesela, Hokandlıların eskiden Kara-Kırgızlardan aldıkları vergileri bir gözden geçirelim: 1. Tünlük-zäkät (yurt vergisi), yurt başına bir koyun; 2. Alal-zäkät (hayvan vergisi), yurt başına bir koyun; 3. Alal zäkät (hayvan vergisi), her harman yerinden üç koyun. 4. Bundan başka, ara sıra her

yurttan bir altın (dilla) = 3 koyun hesabı ile harp vergisi de alınmıştır. Bütün bu vergiler zorla toplanmıştır.

Fikrimce, Kara-Kırgızların, kuzey komşuları olan Kazaklardan daha fena olmadığını şu durumda en açık bir şekilde ispat eder: 1869 yılında ziyaret etmiş olduğum Sarı-Bağış ve Soltılar, Rusya'ya tabi olduktan sonra beş yıl geçer geçmez tamamiyle sakinleşmişlerdir, ben de onların arasında hiçbir muhafız kuvvete ihtiyaç hissetmeden ve hiçbir düşmanlık eseri görmeden yalnız başıma dolaştım. Hatta onlar yeni idare sistemini de hiçbir karşılık göstermeden kabul etmiş ve yeni duruma kuzey komşularından daha çabuk uymuşlardır.

Şimdi, Kara-Kırgızların eski idare ve sosyal durumları üzerine de birkaç söz eklemek isterim. Kazakların söylediğine göre, bu halka Kara-Kırgız adı, hansız yaşamalarından ve asiller sınıfına sahip olmamalarından dolayı verilmiştir ki, Kazaklar buna ak soy der. Bizzat Kırgızların kendi efsanelerinde de, hansız yaşadıklarından ve bu yüzden büyük handan oğlu Cuci'yi (Coçi) hükümdar olarak göndermesini rica ettiklerinden bahsolunmaktadır. Küçük bir çocuk olan bu kimse, yolda bir kulan3 sürüsüne rastlayarak bunlar tarafından kaçırılmıştır. Aksak Kulan -Cuci-Kan, Kırgızların ilk ve sonuncu hükümdarı olmuştur.

Boy bölümleri aynen Kazak-Kırgızlarda olduğu gibidir. Fakat onlarda, sultanın yerini halk tarafından seçilen ve manap adı verilen beyler alıyordu. Bana anlattıklarına göre, Manaplar, tebaaları üzerinde mutlak bir hakimiyete sahiptiler. Kırgızlar, Manapların ancak geçen yüzyılda meydana geldiğini ve bu sözün, aslında Sarı-Bağış bi'lerinden birinin adı olduğunu söylerler; bu adam Sarı-Bağışları mutlak bir şekilde hakimiyeti altına almış ve onun ölümünden sonra diğer bi'ler de Manap unvanını almışlardır. Fakat bu hikayeyi şüphe ile karşılamaktayım.

Kara-Kırgızların, eski savaş usullerini daha uzun müddet muhafaza ettikleri söylenmektedir. Anlattıklarına göre onlar eskiden bütün komşularıyla açıkça savaş halinde yaşamışlardır. Her soyun savaşabilen bütün erkekleri, ya bir hücumu savmak veya bir baskında bulunmak üzere, Manap'ın daveti üzerine derhal silaha sarılmaya mecburdular. Onlar, en başta Hokand malı olmak üzere umumiyetle ateşli silahlar kullanmışlardır. Bundan başka, Kazak silahlarından mızrak, tokmak (soyıl) ve ay gibi balta (aybalta) kullandıkları da söyleniyor; onlar düşmana yığın halinde saldırır, ur! ur! Diye bağırır ve bundan başka Kazaklar gibi uran nidasını (soyların sa

vaş nidası) da kullanırlarmış. Soldaki boy bölümleri savaş esnasında "kunek", sağdakiler "can-kuras" diye bağırırmış.

Bugu ve Sarı-Bağışlar tamga (damga) olarak = işaretini kullanır ve buna cagalbay derler, buna karşılık Soltular ay tamga (ay damga) istimal eder.

Kara-Kırgızları Kazaklardan ayıran en büyük özelik, Altay ağızlarına daha yakın olan ve çok eski izler taşıyan dilleri ve halk edebiyatının karakteridir. Kara-Kırgızlar hakiki bir epik devresinde bulunmaktadırlar. Diğer Türk halklarının münferit destan ve efsaneleri, Kara-Kırgızlar arasında büyük bir destan halinde kaynaşmıştır ki, bunun esas kahramanları Müslüman hükümdarı Manas ile dinsizlerin kahramanı Yoloy'dur. Yuna n destanları gibi bu destanlar da, bütün halkın manevi yaşayışı ve adetleri hakkında açık bir fikir vermektedir; burada destani bir tafsilatla savaşlar, kız isteme, matem bayramları, yarışlar, ev hayatı vb. tasvir edilmektedir. Burada destanın bütün figürleri sanki et ve kanla yoğrulmakta ve önümüzde düşünen ve hareket eden hakiki birer karakter halini almaktadır. Bütün tasvirin sürükleyici noktası, Müslümanların kafirleri yendiği andır. Her Kara-Kırgız bu destanın bir kısmını bilir, bunlar halk arasında yaşar ve diğer şiiri icatların meydana gelmesine engel olur.

Bundan dolayı cır şeklindeki mısra ölçüsü, ölöng'ü büsbütün ortadan kaldırmıştır. Burda destandan bazı parçaların zikredilmesiyle bir fayda temin edilemez, çünkü bunlardan, şiirin bütünü üzerine tam bir fikir elde etmek mümkün değildir.

1 Radloff tarafından da açıklandığı gibi, bu halk kendisi için Kazak adını kullandığı halde, Ruslar ve diğer Avrupalılar onlara Kırgız demişler ve bu yanlış isim son zamanlara kadar devam edegelmiştir. Radloff, önümüzdeki eserde onlara umumiyetle Kırgız ve ancak bazı yerde Kara Kırgızlardan ayırmak için Kazak Kırgız diyor. Kazak adı bugün artık gerek ilmi ve gerekse siyasi edebiyatta yerleşmiş olduğundan, bu kısımdaki Kazak-Kırgız ve Kırgız tabirleri, tarafımdan hep "Kazak" şekline sokulmuştur.

2 Hikayenin aslı için bak.: W. Radloff, Proben… V, 1885, s. 6-61.

3 Kulan, kolan Orta Asya Türk lehçelerinde "yaban eşeği" anlamına gelir.

Eski Türk Devrindeki Kırgız Etnik İsimleri / Prof. Dr. Oljobay Karataev [s.377-385]

Kırgız Milli Üniversitesi Tarih Fakültesi / Kırgızistan

Bir milletin tarihini öğrenmek için adbiliminin verilerinden faydalanmak gerekir. Tarih araştırmalarında özellikle yer adları (toponomi) ve kavim adları (etnonim) bir halkın iskan tarihini ve etnik tabakalanma tarihini öğrenmede önemli bir araç görevini üstlenir. Türklerin tarih sahnesine çıkması M.Ö. 2000'li yıllardan itibaren izlenebilmektedir. Derin bir tarihi geçmişi olan Türklerin çok geniş bir coğrafi alana yayıldıkları gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Böylesine bir tarihi derinliği ve coğrafi genişliğe sahip bir milletin tarihini araştırmak da bir hayli zordur. Türkler uzun tarihleri boyunca önceleri batıdan doğuya, sonraları doğudan güneye ve daha çok da batıya göç etmişlerdir. Türklerin soy kökünde bulunan boy, urug, kabile, kavim isimlerinin birçoğu ortaktır. Bu ortaklık Türk milletinin başlangıç dönemlerini aydınlatacak olan etnik isimlendirmelerdir. Kırgız Türklerinin birleşiminde önemli rol oynayan boylar, diğer Türk kavimlerinin de oluşumunda öne çıkmışlardır. Bu makalede Eski Türklerden beri bilinmekte olan ve aynı zamanda Kırgız Türklerinin birleşiminde de yer alan bazı etnik isimlerin kökeni üzerinde durulacaktır.

On-Ok

Kuşçu soyunun içindeki kabilelerden biridir. Bu etnik ismin VIII. asırdan itibaren bilindiğini eski yazıtlardan görebilmekteyiz. "On+Ok" = on kabile, on boy, on millet' anlamını verir. Mesela, Oğuz = ok (z)+uz; oğuz < oq ~ og "ok, kavim" + uz; -z çoğul anlamını bildiren Eski Türkçe ektir. "Oğuz"-erken Orta Çağ'daki Türk boylarından biridir.

“On-Ok” etnik ismi hakkında bilgiler şimdiki Moğolistan’daki Köl-tigin anıtında (VIII. asır) bulunmaktadır. Bu etnik isim 1916 yılında Danimarkalı bilim adamı V. Thomsen tarafından incelenmiştir (bk. Klyaştornıy, 1964, 122. s.). “On-Ok budun”un (on oktan, ok boydan kurulmuş millet, halk) Batı Türk Kağanatı (581-746 yılları) halkının temeli olduğu malumdur. Gerçekten de 635 yılındaki yazıtlara göre Batı Göktürk Kağanlığı’nda “beş Nuşibi soyu” ve “beş Dulular soyu”nun kendilerini yönetme hakkı olmuştur. Hükümdarları “şad” unvanını alarak hakimiyetlerinin sembolü olan özel oklara sahip olmuşlardır (bk. Ataniyazov, 1988, 93. s.). Şad kelimesi “üst düzey yönetici” anlamına gelir. Ayrıca “kağanın yardımcısı”, “taht mirasçısı”nı ifade etmektedir. Şad sembolünü taşıyanlar üst düzey askeri ve yöneticilik görevinde bulunmaktaydılar. On-Ok boyunun hakimiyeti çok geniş bölgeye yayılıp, merkezi Suyab şehri (Çuy vadisindeki eski Ak-Beşim) idi. Kültegin’in anıtında “On-Ok halkından (benim) oğlum, Türgiş kağanından damgacı, Oğuz Bilge damgacı geldi” şeklinde ifadeler bulunmaktadır (bk. Orhun-Yenisey metinleri, 1988, 67. s.). Çin kaynaklarında (Tan Hanedanının yazılı kaynakları, VII-X. yüzyıllar) kuvvetlenmekte olan Uygurların baskısından dolayı Karlukların, Su-e (Suyab), Dan-lo-sı (Talas) bölgelerinde yaşayan “On-Oklar”ın yanına çekildiği yazılmıştır (bk. Zuev,1960, 105. s.). Bu dönem VIII. asrın ilk yarısı olmalıdır. Çünkü, Karlukların Kırgızlarla beraber Uygurlara karşı koalisyon oluşturdukları bilinmektedir. Demek ki, buradan Kırgızların bazılarının

On-Ok boyunun sınırlarına yakın yaşadıklarını çıkartabiliriz.

Bu etnik boy adının paralelleri başka Türk halklarında rastlanmamaktadır. On-Oklar Kırgızların içine büyük ihtimalle Batı Göktürk Kağanlığı yıkıldıktan sonra girmiştir.

Otuz-Uul (Otuz Oğul)

Sağ ve sol kanat Kırgız boylarının genel ismidir. İçkilikler (Bulgaçlar) kabilesinden olan sağ ve sol kanat Kırgızlara böyle bir isim verilmektedir. Otuz-Uul-Buğu, Çekir, Sayak boylarından oluşan kavim ismi olarak bilinmektedir. Ayrıca Isık-Göl ilinin Aksu ilçesindeki bir köyün ismi de Otuz-Uul'dur. Bu etnonimin benzeri "Otuz Oğlan" şeklinde Talas'ta bulunan (VI-X. asırlarda) Eski Türk Runik yazıtlarında da mevcuttur. G. F. Miller'in çalışmalarında Güney Sibirya'daki "Otus" bölgesinin ismi birkaç kez geçmektedir. Bunun dışında, aslı Kırgızlara çok yakın olduğu ispatlanan Sarı Uygurlarda da "Oğlan" kabilesi hâlâ vardır (bk. Malov, 1957, 81. s.). XV. asırda yazılan "Şecere-ül-Etrak" ("Türklerin seceresi") isimli kaynakta Kırgızların 40 Moğol kızından, "Otuz-Oğul"'un (Otuz-Uul) da onların 30 çocuğundan türediği yazılmıştır (bk. Karaev, 1994, 35. s.). Seyfeddin Ahsıkend'in "Mecmuat-Tevarih'inde" (XVI. asır) Otuz-Uul, Salusbek Bul (a) gaçi Ak Uul'un çocukları olarak gösterilmiştir. Tarihi kaynaklarda Adigine, Munguş, Kara Bagış, Tagay Bahadır'ın da Otuz-Uul soyundan olduğu yazılmıştır (bk. MİKK, 1973, 208-209. s.). Tabii ki, yukarıdaki secerede adı geçen Adigine, Munguş, Kara Bagış, Tagay Bahadır ve diğerlerine İslam dinini resmi şekilde kabul eden Kırgız boylarının temsilcileri olarak bakmak lazım. S. M. Abramzon XVI. asırdan sonra sol kanat Kırgız boylarının Otuz-Uul'un soyu olarak bilinmeye başladığını belirtmiştir (bk. Abramzon, 1990, 38. s.). K. Seydakmatov "Otuz-Uul" teriminin Kırgızların kabilelik yapısından kaynaklanan askeri ihtiyaçlardan dolayı ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Yazar, bu askeri-ekonomik yapının eski düalist (Otuz-Uul-On-Uul; sağ-içkilik-sol) sistemini belirttiği görüşündedir ve bunu delillerle ispatlamıştır (bk. Muras, 1991, No 3, 16-17. s.). "Oğlan", "Oğul" (Uul) terimlerinin anlamı hakkında benzer fikirler bulunmamaktadır. W. Bang (o-yu-l)-"güç", "yardım", "korumak" anlamında olduğunu savunmuştur, G. Vambery ise (Oğul, oğulan, oğlan,

olan)-“soy, torunlar” anlamında olduğunu belirtmiştir (bk. Kononov, 1958, 175. s.). Ama, türkolog A. N. Kononov’un fikrinin gerçeğe daha yakın olduğunu söyleyebiliriz. Yazar, “oğul” kelimesini (ok+ul) ok ~ og-“soy (kabile)”,-ul “küçük anne” şeklinde tanımlamaktadır (bk. Kononov, 1958, 176. s.). Mesela, “oğul ~ oğlan” kelimesine “Oğuz” (ok+z) terimini paralel olarak gösterebiliriz. Demek ki, “Otuz-Uul” etnik adının “Otuz soy (kabile) ” anlamını bildirmesi büyük ihtimalle mümkündür.

“Otuz oğlan” kelimesinin yer aldığı Talas’taki yazıtlarda sonradan XVI. asırda adı geçen Kara Çoro etnik adının bulunması da çok ilginçtir. Bazı araştırmacıların fikirleri Yenisey Yazıtları ve Talas’taki anıtların (Runik yazıtların) meydana geliş tarihinin aynı dönemde olduğunu bir kez daha ispatlamaktadır. Demek ki, VI-X. asırlar arasında Kırgız boylarının bazı kısımları bu bölgede yaşamış mıydı? sorusu akla geliyor. Bu anıtlarda geçen “ınal”, “agult” (ak uul ~ agul + t) kelimeleri de çok ilginçtir. Fars tarihçisi Reşidüddin Kırgızların (XII-XIII. asırlar) kendi yöneticilerine “inal” ismini verdiklerini yazmıştır (bk. Reşidüddin 1. cilt, 1. kitap). Mahmud Kaşgari “Divan-ı Lügat’it-Türk”te “ınal”-annesi “büyük (ünlü, güçlü) soydan”, babası ise “sıradan birisi” olduğu anlamına geliyor (bk. Mahmud Kaşgari, İndeks-Lügat, 32. s.). Yukarıdaki olgular “Otuz-Uul” etnik adının daha VI-X. asırlarda boy (etnik) ismi olarak maydana çıktığını ispatlamaktadır. Kırgız tarihçisi Prof. Dr. O. Karaev birkaç delilli olgulara dayanarak IX. asrın ortalarında Talas bölgesinde Kırgızların yaşadığını ileri sürmektedir (bk. Karaev, 1994, 35. s.). Şüphesiz ki, buna son zamanlardaki bilim adamlarının bilimsel çalışmaları, Kırgız arkeologu K. Ş. Tabaldiyev’in bilimsel araştırmasının sonucunda Koçkor vadisinde bulduğu Eski Türk runik yazıtları bulunması delil olacaktır.

Mangıt

Munguş soyunun içindeki bir kabiledir. Ayrıca Oş ilinin Aravan ilçesinde Mangıt isminde bir köy bulunmaktadır. Tarihi yazılı kaynaklarda Mangıtların XI. asırda Orhun suyuna yakın yerlerde oturdukları ve Kara Kıtaylara bağımlı oldukları yazılmıştır. Kara Kıtayların Kırgızlarla olan Güney Tuva'daki savaşından sonra Mangıtların Cungarya'ya mecburiyetten dolayı göç ettikleri bilinmektedir (bk. Tuva Tarihi, 1964, I. Kitap, 144. s.). Fars tarihçisi Reşidüddin Mangutları (Mangıtları) Cengiz Han'ın hakimiyetindeki Moğol boylarından biri olarak saymaktadır (bk. Raşideddin, 1. cilt, 1. kitap, 184. s.). Bazı araştırmacılar bu boyun Cengizhan'ın silahla donanmış çok iyi asker bölüğü olduğunu ileri sürmektedirler. Moğolların Orta Çağ'a ait yazılı kaynağı olan "Altan Tobçi" ("Gizli Tarih") eseri de yukarıda bahsedilen bilgileri ispatlamaktadır. Günümüzde de Tungus dilli Evenklerde "mangi", Moğollarda (Kobdos bölgesi) ise "Mingat" adında boylar bulunmaktadır. Bunun dışında bugünkü Moğolların kabile yapısında

"Mangıt" etnik adının olduğu ispatlanmıştır (bk. Lebedeva, 1958, 224. s.). Mangı + t; -t, -d (-ut ~-ud türleri ile) ekleri Türk-Moğol dillerinde çoğul anlamını bildirir (bk. Canuzakov, 1982, 63. s.). Araştırmacılar Tuva-Mingatları ve Moğol-Mingatlarının XVII. asırda Türkçe konuştuklarını ve Oyrot-Kalmuk tarafından Talas'a göç ettirilen bu güçlü kabilenin dilinin sonradan Moğollaştığını belirtmektedirler (bk. Potapov, 1969, 24-51. s.). R.G. Kuzeev'in fikrine göre Başkurtlardaki Min (Mingat) boyunun aslı eski Moğolistan ve Altay'daki Türk dilli çevreye, daha doğrusu Uygurlara dayanmaktadır (bk. Kuzeev, 1974, 306-308. s.). Akademik W. W. Barthold araştırmalarında Türk dilli halkların arasında rastlanan (Kırgız, Karakalpak, Tuva, Türkmen, Nogay, Kazak) bu etnik adın Moğol istilasından sonra yayıldığını yazmıştır. Tabii ki, bu eski soyun aslının hangi dil ailesine ait olduğunu özellikle araştırmak gerekir. R.G. Kuzeev'in "Orta

Çağ göçmenlik devrinde Türk etnik adlarının Moğollarda, Moğol etnik adlarının ise Türk dilli çevrede bulunması doğal bir şeydi.” delilli fikrine katılabiliriz (bk. Kuzeev, 1974, 306. s.)

XIV. asırda Altınordu’nun saygın yöneticilerinden olan Nohoy Noyon’un kurduğu göçmenler ulusu Rus ve Doğu Müslüman kaynaklarında “Mangıt” olarak verilmiştir. Yukarıdaki ulusun çerçevesinde sonradan Nogay boyunun etnik yapısı şekillenmiştir. XIV. asra kadar bu ulus “Mangıt yurdu” olarak bilinmekteydi. Şüphesiz ki, “Mangıt” etnik adının aynı zamanda Moğolistan, Orta Asya, Güney Sibirya, Kuzey Kafkasya ve diğer yerlerde geçmesinden dolayı XIII. yüzyılın başında ve ortalarında gerçekleşen yoğun göçten sonra meydana çıkmıştır dersek gerçeğe daha yakın olacaktır. Ama, adı geçen etnik ad Kırgızların içine büyük ihtimalle Eski Türk devrinde girmiştir.

Mangi kelimesi Tungus dilli halklarda (Evenkler) “ayı” anlamını, daha doğrusu ikinci anlam olarak “ata-baba”, “baba” anlamını bildirir (bk. Vasilyeviç, 1970, 31. s.). Aynı kelime Evenklerde ayı yüzlü kişiyi ifade ederek “atalar ruhunun mitolojik sembolü, şamanların baş destekleyicisi” anlamına gelir. “Mangi” kelimesi hem “ayı”, hem “ataların ruhu” anlamlarını bildirir (bk. Anisimov, 1991, 200-203. s.). Tabii ki, etnik kelimenin anlamı Totem hayvanı “ayı” ile bağlantılıdır. Mançu-Tunguslardaki şamanların sadece “Mangi” boyundan çıktıklarını ispatlayan bilgiler vardır. Aynı yazar birçok delile dayanarak Mangilerin en eski etnik grup olduğunu, ilk kez Mançu-Tunguslara, daha sonra Moğol dilli boylara katıldıklarını ileri sürmektedir. Demek ki, Mangı (t) etnik adı Kırgızların içine Orta Asya’da girmiştir fikri ortaya çıkıyor. Bu etnik ad, Kırgızların içinde V-VI. asırlarda Batı Moğolistan’dan Yenisey’e göç ettikleri zaman tanınmış olmalı.

Göklen

Teyit soyunun içindeki boylardan biridir. Etnik adın paraleli Türkmenlerde “Göklen” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. XI. asırda Oğuz-Türkmenlerde “Gökli” adında büyük kabilenin olduğu yazılı kaynaklarda mevcuttur. Göklenlerin bazılarını günümüzde Azerbaycan, İran ve Türkiye’deki Oğuz boylarının arasında bulabiliriz. Bazı araştırmacılar bu etnik ismi “kahkül” anlamında çözmüşlerdir, bazıları ise gökle > göklen-kökülen =“kök salan, temelli oturmaya geçenler” anlamını bildirdiğini ileri sürmektedirler (bk. Ataniyazov, 1988, 53. s.). Tabii ki, eski Çin yıllıklarında Göklenler eski Hun boylarından biri olarak anlatılmıştır. Y. A. Zuev Göklenleri ve onların yaşadıkları yerleri Ordo’tan Tsi-şan’a kadarki bölgelerde oturan Hun boylarının etnik ve siyasi birleşmesinin (II-III. asırlar) organik bir kısmı olarak anlatı-yor. Bu konfe-

derasyonu Usunlar, Kutlar, Kuyanlar ve Göklenler oluşturuyorlardı (bk. Zuev, 1960, 18. s.). Yazar, Usunların Kırgızlardaki “Sarı Uysunlar” (Kara Usunlar-O. K.), Kazaklar ve Özbeklerin içindeki “Üyşünler” ile aynı kökten geldikleri hakkındaki P. Pellye ve L. Ambi’nin fikirlerine katılmaktadır (bk. Zuev, 1960, 18. s.). Demek ki, Göklenler de Usunlar gibi Kırgızların içindeki en eski etnik boylardan biridir sonucuna varabiliriz.

Kızıl Kurt, Tüktüü Kurt (Kırmızı Kurt, Tüylü Kurt)

Kırmızı Kurt-Saruu, Tüylü Kurt-Döölös kavimlerinin içindeki boy isimleridir. Mahmud Kaşgari “Divan-ı Lügat’it-Türk”te Türk boylarının içinden Oğuzların bu hayvana “kurt” dediklerini yazmıştır (bk. M. Kaşgari 1. kitap 328. s.; DTS, 469. s.). Eski “kurt” kelimesinin ikinci anlamı bugünkü Kırgız dilindeki gibi “böcek-solucan” anlamını bildirir (bk. DTS, 469. s.) Kurt, bilindiği gibi eskiden bütün Türk-Moğol halklarının tapındığı totem-hayvan olmuştur. A. M. Şçerbak’ın araştırmalarına göre kurdun çeşitli isim ile (güzel isimler) adlandırılması (Mis, börü, maçak, gurt/kurt, kızıl karek, agız kara, v.s.) tapma geleneği ile alakalıdır (bk. Şçerbak, 1960,

132. s.). Çünkü, eski zamanlarda tapınılan hayvanların, kuşların isimleri değiştirilerek başka isimler ile adlandırılmıştır. Bu gelenek Güney Sibirya'daki Türk ve Tungus dilli halklarda günümüze kadar yaşamaktadır. "Başkurt" etnik adının (baş+kurt) "baş kurt" anlamını bildirdiği çoktan ispatlanmıştır. Bazı efsanelerde Başkurt boylarının Güney Ural'a göç ettikleri zaman yola ilk başlayanın kurt olduğu anlatılıyor (bk. Kuzeev, 1974, 447-450. s; Aytmuratov, 1986, 61-63. s.). Etnik kelimenin paraleli Kazaklarda "kızıl kurt, ongurt", Türkmenlerde "gurt" şeklindedir. Tahminimize göre "Gurt" terimi eski Oğuz boylarından gelmiş bir terimdir.

Ak Üylüü Munduz

(Ak Evli Munduz)

Munduz soyunun içindeki kabilelerden biridir. Etnik kelimenin paraleli bugünkü Türkmenlerde "agöyli", göçmen Özbek boylarında "ak üyli" şekillerinde karşımıza çıkmaktadır (bk. Ataniyazov 1988, 13. s; Abramzon, 1990, 222. s.). "Ak üylik" terimi orta asırlardaki Türk dillerinde (Çağatayca-O.K.) "rehine" anlamına geliyor. "Ak üylüü" teriminin birinci anlamı "soylu aileden rehine olanları" bildiriyor. Boyu, halkı boyun eğdirmek amacıyla veya iki devletin kendi aralarında yaptığı anlaşmanın garantisi olarak soylu aileleri rehin almak eski ve orta çağlara ait gelenekti. Bilindiği gibi bu yöntemi Çin hanedanları da çok kullanmışlardır. Göçmen halklarda rehine alınanları han sarayına yakın yerlerdeki ak boz evlerde (beyaz otağlarda) kıymetli esir olarak tutmuşlardı. Bu tarihi terim ("ak üylüü") yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı ortaya çıkmıştır. İkinci anlamı Türkmenlerde "karşılık göçmen" Özbeklerde "soyun sınırlarını koruyan, evli olmayan gençlerin grubu" anlamındadır (bk. Abramzon, 1990, 224. s; Ataniyazov, 1988, 13. s.). S. M. Abramzon göçmen halklarda eskiden beri muhafaza edilen bu geleneğin "Manas" destanında da gösterildiğini belirtmiştir (bk. Abramzon, 1990, 222. s.).

Bayandı

Cediger soyunun içindeki boylardan biridir. Etnonimin eski şekli “bayandır”:-r çoğul manasını bildiren Eski Türkçe yapım ekidir. Kelimenin paraleli Türkmenlerde bayındır şeklinde karşımıza çıkar (bk. Ataniyazov, 1988, 28. s.). Ansiklopedik bilgi sahibi olan Mahmud Kaşgari “Divan-ı Lügat’it-Türk”te Bayandırların (Sözlükte “bayundur”) Oğuz-Türkmen boy birliğine girmesi hakkında yazarak onların damga işareti hakkındaki ilk bilgileri veriyor. Damgası yapısı bakımından eski kaynaklarda verilen bütün Kırgız damgalarına benzemektedir (bk. M. Kaşgari, 1. kitap 90. s.). Reşidüddin “Cami üt-Tevarih’te” Bayandırları Oğuz kağanının Kök Han isimli oğlundan yayılmış boy olarak belirtmektedir. Fars bilim adamının verdiği bilgilere göre Bayandırların damga işareti LO, tapındığı kuş ise aladoğan (Reşidüddin, 1.kitap, 89. s.). Aynı yazar etnik kelimeyi “yer yüzü mutluluk ile dolsun” anlamında çözümlüyor (Reşidüddin, 1. kitap, 89. s.). Ebul Gazi Bahadır Han ise etnik ismin “mutlu” anlamına geldiğini anlatmıştır (bk. Abul Gazi, 1906, 25-26. s.). Akademik W. W. Barthold Rus yıllıklarındaki Berendeyler ile Bayandırları aynı olarak görüyor (bk. Barthold, cilt V, 272. s.). Tabii ki, etnik isimler birbirlerinden uzak olan iki başka boyu da belirtebilir. A. N. Kononov, Bayandır ve Bayat etnik adlarının aslı olan bay, bayan kelimelerinin zengin, zenginlik anlamına geldiğini yazmıştır (bk. Kononov A.N. Türklerin Soy Ağacı, 92-96. s.). Bizim fikrimize göre etnik adın anlamının çözümlenmesinde A. N. Kononov’un görüşü daha uygundur. Damgalardaki genetik genelliklere ve Kırgız-Oğuz etnik bağlantılarına dayanarak Bayandırlar Kırgızların eski boylarından biri olarak sayılabilir.

Balıkçı

Kıtay, Saruu kavimlerinin içindeki boylardan biridir. Etnik adın paralelleri Başkurt, Kazak, Karakalpak, Tuva, Türkmenlerin içinde de

mevcuttur (bk. Kuzeev, 1974, 351-352.s; Canuzakov, 1982, 166.s; Potapov, 1969, 47.s; Vaynşteyn, 1961, 40.s; Ataniyazov, 1988, 29. s.). R. G. Kuzeev, başka Türk dilli göçmen halkların (Kırgız, Başkurt, Kazak, Karakalpak, Tuva, Türkmen) arasında da yaygın olan bu etnik adın Eski Türk devrinde meydana gelip, daha sonra Nayman, Kara Kıtay etnik çevresinde şekillendiğini belirtmiştir. Çünkü, bu boyun

Kıtay (Katay) soy birleşmelerinin dalgası ile geldiği anlatılmıştır (bk. Kuzeev, 1974, 351. s.). Demek ki, Başkurtlardaki Katay (Kıtay), Kırgızlardaki Kıtay boylarında rastlanan Balıkçı etnik adlarının yardımıyla etnik yakınlıkları görebiliriz. Çünkü, R. G. Kuzeev eski Kıtay (Katay) soyunun damgası ile Başkurt-Balıkçıların damgasının genetik genelliklerini de delil olarak göstermiştir (bk. Kuzeev, 1974, 352. s.). Bunun dışında, Kırgızlardaki Kıtay kabilesinin damgasıyla Başkurt-Balıkçıların (Katay boyunda-O.K.) damgalarının benzerlikleri tespit edilmiştir. Eski Türk runik yazıtlarında balık, baluk kelimesi "şehir", balukdaqu kelimesi ise "şehirliler" manasını bildirmektedir (bk. Malov, 1951, 368. s.). Mahmud Kaşgari "Divan-ı Lügat'it-Türk"te balık kelimesinin "şehir" anlamına geldiğini yazmıştır (bk. M. Kaşgari 1.cilt 360. s.). Aynı yazar "balikcin" kelimesini "turna", balık kuşu" anlamında incelemiştir (bk. M. Kaşgari, 1.cilt 348. s.). Bilindiği gibi Balık+çı;-çı eki meslek, yaşanan bölgeyi de bildirir. Eski Türk devrinde Beş Balık, Ordu Balık, vs. şehirlerin olduğu malumdur. Araştırmacılar "balıkçı" etnik kelimesinin eski Türk devrinde "yurt sahibi olan insanlar", "şehir dışında yaşayan göçmenler" anlamlarına geldiklerini de belirtmişlerdir (bk. Kuzeev, 1974, 351. s.). O. K. Karaev Balıkçıların aslının Türk olduğunu, XIV-XV. Asırlarda Aksu şehrine yakın yaşadıklarını yazmıştır (bk. Karaev, 1995, 126. s.). V. P. Yudin Kırgızların içine girmiş olan Moğol unsurlarına Balıkçı boyunu da eklemiştir (bk. Yudin, 1965, No: 3, 61. s.). Tabii ki, bu bilgiler daha da derin açıklamayı

gerektirmektedir. Çünkü, adı geçen etnik adların Kırgızların içine VI-X. asırlarda (Eski Türk devrinde) girme ihtimali vardır. Fergana vadisinde “Balıkçı” toponimlerine bir kaç kez rastlandığı görülmüştür (bk. Gubaeva, 1983, 60. s.).

Darkan

Çekir, Sayak kavimlerindeki Kün Çubak kabilesinin içindeki boydur. Darkan; 1) Savaş silahlarını yapan usta, 2) Saygıdeğer, kutsal anlamlarına gelir. Moğol dilinde aşağıdaki gibi inceleniyor: Darhan-1. Usta, dükkan; Darhan-1. Kutsal, el değmez; 2. Tarih, yükümlülüklerden muaf adam (bk. Moğol oros tol, 1957, 143. s.). Darhanlar orta asırlardaki Moğol hanlarının sarayında üstün haklara sahip olmuşlardır. Tahmini olarak, Darhanlar Moğol toplumundaki farklı asılzadelerin tabakasını oluşturmuşlardır. “Tarqan” kelimesi E. Pulleyblank’in fikrine göre, unvan olarak eski Hun devrinden itibaren bilinmektedir. Hunların “şanbe” (Şanyu) unvanı Çin transkripsyonundaki “tarqan” anlamına geliyor. Bu unvan Eski Türk devrinde de yaygın şekilde kullanılmıştır. Taş üzerindeki yazılarda Tonyukuk’un “Boyla Bağa Tarkan”, Moçco ve Dusifu’nun ise “şad ve yabgu” unvanlarına sahip oldukları belirtilmiştir (bk. Klyaştornıy, 1964, 31. s.). Etnik ve toponimik isimler olarak Darhan//Tarhan geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu etnik isim ilk kez Eski Bulgar (Bolgar) boylarının içinde karşımıza çıkıp, konfederasyondaki aristokrat soy olarak bilinmektedir. Bazı ünlü araştırmacıların çalışmalarında etnogenetiği bakımından “tarhan” etnonimi Tuna Bulgarları ile Macarlar, İdil Bulgarları ile Çuvaş ve Başkurtların arasındaki etnik bağlantıları yansıtmaktadır (bk. Kuzeev, 1874, 342-343. s.). Etnonim “darhat” şeklinde Kazak, Ordoslu Moğollorda ve Tuvalılarda, “darhan (tarhan)” şeklinde ise bugünkü Türkmen ve Başkurtların boy yapısında rastlamaktadır (bk. Canuzakov, 1982, 167.s; Potapov, 1965, 50. s; Ataniyazov, 1988, 111. s.). Türkmen Türkçesinde bu

kelime “Devlet için yaptığı büyük hizmetlerinden dolayı bazı yükümlülüklerden muaf olanlar” anlamına geliyor (bk. Ataniyazov, 1988, 111. s.). Yukarıda bahsettiğimiz bazı örneklerden “darhan” kelimesinin “serbest”, “el değmez”, “yükümlülüklerden muaf” anlamlarına gelir sonucuna varabiliriz. Isık-Göl kıyısında da Darhan isminde köy bulunmaktadır.

“Manas” Destanı’nda Darhan isimli destan kahramanı olan ünlü usta anlatılmaktadır. Destanın bazı varyantlarında Manas için Darkan beyaz çelikten kılıç yapmıştır (“Manas” Ansiklopedisi, 1.cilt, 177.s.)

Kuşçu

Sol kanattaki büyük boylardan biridir. Bazen “Kutçu” soyu olarak da geçmektedir. Etnik kelimenin kuş + çu/-çı-“kuş tutan”, “kuş eğiten” anlamına geldiğini ileri sürmektedirler. Başkurt boylarının içindeki “Koşsı” etnik ad da yukarıdaki anlamı bildirir (bk. Kuzeev, 1974, 215. s.). İlk önce Kuşçuların Azık soyu ile beraber (“assigi ve geshu”) Batı Göktürk Kağanlığı’nın (VII. asır) Nuşibi bölgesinde yaşadıkları Çin yıllıklarında yazılmıştır (bk. Biçurin, 1950, cilt I, 288-289. s.). VI-VII. asırlarda Kuşçuların Orta Asya’yı hakimiyeti altına alan göçmen Türk halklarından biri oldukları bilinmektedir. V. V. Radlov “Kırgızların Kuçu (kuşçu) boyu Tanrı Dağlı Kırgızlar ile Yenisey vadisinin etnik bağlantısını ispatlamaktadır.” diyerek delilli görüşünü söylemiştir (bk. Kuzeev, 1974, 216. s.). Kuşçu etnik adının aslını Altay bölgesi ile bağlantılı olarak incelemek lazım (bk. Kuzeev, 1974, 216. s.). Delil olarak S. M. Abramzon Kuşçu etnik adının bazı Kırgız Boy isimleri ile beraber Altay, Doğu Türkistan, İrtış’a komşu bölgelerdeki eski Türk devrindeki etnik çevreye ait olduğunu belirtir (bk. Abramzon, 1991, 60. s.). Tahminen bu isim unvan olarak da kullanılmıştır. Bilindiği gibi VI. asırda Göktürk Kağanı Mugan Han “Kuşşu” unvanına sahip olmuştur. XII. asırda Kuşçular Moğol dilinde

konuşan Dörbönlere kısa dönem boyun eğmişlerdir. XIII. asrın ikinci yarısında Kuşçular Batu Han'ın askerlerinin içindeki büyük ordu olarak meşhur olmuşlardır. Yer değiştirerek Batı'ya doğru göç eden Kuşçular daha sonra Nogay, Türkmen, Başkurt, Özbek-Konurat, Azerilerin içine etnik boy olarak girmişler (bk. Kuzeev, 1974, 214-216.s.; Karmışeva, 1976, 90-98.s.; Ataniyazov, 1988, 36. s.). Etnik kelime yer-su ismi olarak Azerbaycan ve Türkiye'de ondan fazla yerde rastlamaktadır. Kırgızların millet olarak gelişmesinin temelini atan eski Kuşçu soyu XVII-XVIII. asırlarda Doğu Türkistan'ın siyasi yaşamına çok aktif katılmıştır. V. V. Radlov'un fikrine göre Kuşçu etnik boyu Kırgızların arasında daha erken orta çağlarda ortaya çıkmıştır. Buna "Geşu" (Kuşçu) boyu ile beraber anılan bugünkü Kırgızların içindeki Azık (Çin kaynaklarında-"Assigi"-O.K.) etnik adının da delil olacağı şüphesizdir.

Kayduulat

Sayak soyunun içindeki kabilelerden biridir. Kay+duulat erken orta çağlardaki iki etnik ismi yansıtmaktadır ("duulat" etnik kelimesine ayrı bir tanım verilir. Bakınız "duulat" etnonimi-O.K). "Kay" etnik kelimesi Çin kaynaklarında Si (hai) şeklinde geçmektedir (bk. Zuev, 1960, 123. s.). Kayların aslı eski Moğolların syan boy birliğine dayanır. Çin kaynakları Tsi-dann (kidan) ve Si (kay ~ hai) boylarının dillerinin çok yakın olduğunu bildirmektedir (bk. Zuev, 1960, 129. s.). "Kay" etnik ismi IX. asırda ortaya çıkmıştır ve "yılan" anlamına gelmektedir. Mahmud Kaşgari'nin "Sözlüğünde" Yabaku, Basmıl, Tatarların yanı sıra genel Türk dilinde konuştukları, kendilerine ait bir dilinin (lehçesi) olduğu yazılmıştır (bk. M. Kaşgari, cilt I, 64-65. s.). Çin kaynaklarındaki bilgiler ile M. Kaşgari'nin "Sözlüğündeki" bilgiler arasında bağlantı kurulursa, IX. asırda Moğol dilli Kayların bir kısmının Türkleşme sürecini yaşaması mümkündür. Çünkü, Kaylar IX. asırda Türkmen-Oğuzların içindeki boy

olarak bilinmektedir (bk. Zuev, 1960, 129. s.). Tam bu zamandan itibaren Kaylar Kumık-Kıpçak, Oğuz-Türkmen boylarını Batı'ya doğru kovalamaya başlarlar. Urfalı Matheos şöyle diyor, "Yılan" isimli halk "sarı saçlıları" (sarıları) kendi oturdukları yerlerinden kovdular. Müslüman kaynaklarının bazılarında Kaylar Yenisey Kırgızlarının doğusunda, bazılarında ise onların batısında olarak gösterilmiştir. Etnik adın paraleli Altaylıların arasında "Kıy" şeklinde geçmektedir. "Kay" etnik boyu Kırgızların arasına büyük ihtimalle orta asırlarda girmiştir.

Kaşk

Basız, Sarı Bağış, Teyit kavimlerinin içindeki boylardan biridir. Kaşka kelimesinin asıl anlamı unvan bildiren etnik kelimedir. K. K. Yudahin "kaşka" kelimesinin bir anlamını "soy başkanı", "yola başlayıcı" olarak vermiştir (bk. Yudahin, 363. s.). Kaşka kelimesi 1. Soy başkanı, soyun yola başlayıcı adamı, 2. Cesaretli, korkmayan anlamlarındadır. Yeniseyli Kırgızların arasında "kaşka" ("hasha") boyu (etnik adı) varmış. Etnik kelimenin paraleli eski ve orta asırlardaki Kırgız etnik boylarından olan şimdiki Hakaslarda "hasha" şeklinde bilinmektedir. Bunun dışında, Hakasların içinde "Haska Hırgıs", "Hasha Pürüt", "Hasha Püür", "Hasha İrgit" boyları da mevcuttur. "Hasha"-Hakasların içindeki büyük kabile olarak sayılır. "Kaşka" unvan-etnik kelimesinin Yenisey Kırgızlarında olduğunu aşağıdaki deliller ispatlamaktadır. "Yenisey Kırgızları toplum olarak iki tabakaya ayrılmışlardır. "Hasha söök"-aristokratları Kırgızlar, "para söök"-halkı "Kıştımlar", yani bağımlı olan boylar oluşturmuştur. Bilindiği gibi Kırgızların boy başkanlarının isimlerine "Kaşka" unvanı eklenerek söylenmiştir. Mesela, Altın Kaşka, Matır Magnay Kaşka, Tarmagay Kaşka, Kurban Kaşka, Barcuk Magnay Kaşka, Ulagaç Kaşka vs. Kaşka-Moğollardaki Noyon unvanının aynısıdır (bk. Butanaev, 1990, 22. s.). XIV. asrın sonunda (1399-1445 yıllar) Kırgızlar Ugeçi Kaşka'nın

(Güyliçi, Mönkö Temir) yönetimi ile Oyrot-Moğol boylarına baskı göstermişlerdir. Bu unvanı sonraki Cungar hanlarının da taşıdıklarına ait (mesela, Çukula Kaşka) bilgiler vardır (bk. MİKK, 1973, 223. s.). Osmanlı-Türk tarihçisi Seyfeddin Çelebi “Tevarih” adlı çalışmasında (XVI. asrın sonu) aşağıdaki bilgileri vermiştir; “Kaşgar tarafında “Kırgız” isimli bir halk yaşıyor. Onlar Moğollar gibi göçmendirler. Kırgızlar çok çok sayıdan oluşan bir halktır. Onların hanı yok, beylerinin “Kaşka” adlı olduğu malumdur”. Kaşka kelimesinin Kırgızlarda, Hakaslarda, özellikle “Manas” destanında unvan, başkan anlamında kullanılması Kırgız ve Hakas halklarının aslının bir olduğunu ispatlamaktadır (bk. Manas Ansiklopedisi, cilt I, 1995, 286. s.). Demek ki, “Kaşka” kelimesi etnik isim ve unvan olarak Kırgızlarda Yenisey devrinden beri bilinmektedir. Bununla beraber Kırgızların Saruu kaviminde “Ontogor Kaşka”, Munguş kabilesinde “Erke Kaşka”, Döölös kabilesinde “Çulum Kaşka” isimleri paralel olarak kalmışlardır. Şorların tarihinde “Haşhalar”-vücudu hayvan gibi olan mitolojik halk olarak yansıtılımıştır (bk. Butanaev, 1999, 185. s.). Tahminen bu folklor bilgi eski Kırgızlar hakkında malumat vermektedir. Çünkü, zamanında bugünkü Şorların atalarının Kırgızların eğemenliği altında oldukları bilinmektedir.

Kandı

İçkilikler (Bulgacılar) boy grubundaki büyük boyun ismidir. Kandı-Türk halklarında yaygın olan boy ismi olarak bilinmektedir. Bu etnik adın paraleli Başkurt, Kazak, Karakalpak, Nogay, Özbek, Kırım Tatarlarının arasında mevcuttur. Araştırmacıların birçoğu “Kandı” etnik adını M.Ö. III.-I. asırlarda Sır-Derya’nın orta kısmında komşu olarak yer alan Kangyuy ya da Kangha (Çin yılnameleri ve Avesta’nın bilgilerine göre) devleti ile bağlıyorlar. Devletin merkezinin bugünkü Otrar şehrinin bulunduğu bölgede olduğu bellidir. Türk dilli Kangyuylar Zerdüştlük dinine inanarak

güneşe, aya ve bazı yabani hayvanlara tapınmışlardır. Usunların yaptıkları baskıdan dolayı Kangyuy boyları Kuzey Hunlarının oturdukları bölgelere taşınmışlardır. Tarihi gelişmenin aşamalarında Kangyular Alan-Sarmat, Hazar, Soğd, Eftalitlere, Batı Göktürk Kağanlığı'na, Araplara, Karahanlılara karşı mücadele etmişlerdir, bazen de bağımlı durumda kalmışlardır. Kangdıların (kanlı) Kıpçak boyları (IX. asırdan itibaren) ile olan ilişkileri ayrıca incelenecek bir konudur. A. T. Kaydarov'un fikrine göre Kıpçak baskısı sırasında Kandılar Kıpçak boy birliğine yapısal parça olarak girmişlerdir (bk. Kaydarov, 1985, 38. s.). XI

II. asırda Kangdılar Kıpçakların büyük bir parçası olmuşlardır (bk. Kuzeev, 1974, 358. s.). Reşidüddin Kandıların Eluy Siras ve Kök İrdış (İrtış) nehirlerinin ortasında Naymanlar ve Kırgızlara komşu olarak yerleştiklerini yazmıştır (bk. Reşidüddin, cilt I, 1.kitap, 136-137. s.). Tahminen XI-XIII. asırlarda Kangdıların bir kısmı Yedi Su'dan Kuzeydoğu'ya doğru göç etmişlerdir. Tam bu zamanlar Harezm şahlarının devletindeki siyasi yaşamlarında Kangpıların etkisinin çok kuvvetli olduğu malumdur. Ebul Gazi Kandıların Oğuz boyları ile Isık-Köl, Culı, Talas'ta komşu olarak yaşadıklarından bahsetmiştir (bk. Ebul Gazi, 1906, 34. s.). V. V. Barthold birçok tarihi yazılı kaynaklara dayanarak Çüy suyunun kıyılarına göç eden Kangdıları Doğu'dan gelen Kara Kıtayların kovduklarını yazmıştır (bk. Barthold, cilt I, 294. s.). Aynı zamanda Kandılar Harezm şahları tarafından devletten sınır dışı edilmiştir. Plano Carpini ve Rubruk XIII. asırda Kandıların Sır Derya'nın aşağı kısmındaki Kara Kum'a yakın olan bölgelere yerleştiklerini ileri sürmüşlerdir (bk. Tınışpaev, 1925, 7. s.). Demek ki, XIII. asra doğru Kandılar Orta Asya'nın geniş bölgesine (Oğuz-Kıpçak çevresine-O.K.) yayılmıştır diyebiliriz. Kıpçak boyları ile birleşen Kandıları bugünkü Nogay, Karakalpak, Kazak, Kırım Tatarları vs. halklarının temelini atmaya katılan etnik boy olarak incelemek lazım. Kandı

boyu Kırgızların içindeki Bulg (a) çının kuşakları olarak XVI. asırda yazılan “Mecmu’t-Tevarih’te” verilmiştir. Demek ki, Kandı etnik boyunun Kırgızların içine girdiği dönem X-XII. asırlardan önceki dönemdir. Etnik adın incelenmesiyle ilgili aşağıdaki gibi fikirler mevcuttur; N. F. Katanov, A. N. Bernştam, S. G. Klyaştornıy, ve V. Murzaev Kanglı/Kanlı etnik adının yer-su adları olarak Avrasya bölgesinin birçok yerlerinde bulunduğundan bahsetmişlerdir (bk. Kaydarov, 1985, 44. s.). Fars tarihçisi Reşidüddin (XIV. asır) etnik kelimenin “kang”-“araba” anlamını bildirdiğini yazmıştır (bk. Reşidüddin, cilt I, 1. kitap, 84. s.). Onomastik (Özel yer adları) uzmanı R. A. Ageyeva, T. Canuzakov’un (1980, 20-21) “Kanlı” adının Kan (Yenisey’in eski adı) nehrinin esasında meydana gelen toponim ve etnik ad fikrine katılmaktadır (bk. Ageyeva, 1990, 72. s.). Tabii ki, bazı araştırmacılar Kanglı/Kanlı etnik kelimesinin eski dönemlerde “nehir kıyılarında oturan insanlar”, “nehre yakın oturan boy, millet” anlamına geldiğinden (kandı=kanglı=kanlı;-lı Türk dillerindeki ektir.) bahsetmişlerdir. İ. Marquart, K. Menges de yukarıdaki fikre katılmışlardır (bk. Kaydarov, 1985, 45-46. s.). S.G. Klyaştornıy ve S.P. Tolstov ise etnik kelimeyi “Kang adamı”, “Kang adamının kuşağı” olarak çözümlemişlerdir (bk. Klyaştornıy S.G., Orhun Yazıtları’ndaki Kangyuy Etnotoponimi//SA, 1951, No:3, 54-63. s.). A.G.Kaydarov birçok bilgilere dayanarak etnik kelimeyi Kang/Kan/Ka-Sır Derya’nın eski (İran dillerinde) adını bildiren etnik addır sonucunu çıkarmıştır. Demek ki, Kan kelimesi “derya” (nehir) anlamına geliyor (bk. Kaydarov, 1985, 47.s.), Genel Türk-Moğol etnik adlarında yer-su isimlerine bağlı olarak meydana gelen boy isimleri çok sayıda bulunmaktadır.

Kara Usun

Kesek kaviminin içindeki boylardan biridir. Etnik ismin paralelleri aynı kavimde “Sarı Usun”, Kazaklarda “Sarı Uysun”, “Uysun” şekillerinde

mevcuttur (bk. Canuzakov, 1982, 172-173. s.). Kara Usunlar (Sarı Usunlar) ile eski Usunlar arasında etnik bağlantı kurarak inceleyebiliriz. Usun boy birliği hakkında edebiyatlarda, okul kitaplarında biraz bahsedilmiştir. Eski Usun boylarının Yenisey Kırgızlarının batı kısmı olduğu fikrini N. A. Aristov ilk defa 1896 yılında söylemiştir. Bu yazarın varsayımı Japon akademisyeni K. Sirotori tarafından ortaya koyulan Tsin Hanşu'daki bazı insan isimleri, unvan bilgileriyle desteklenmiştir. Bu fikre F. Hirt, O. Franke,

İ. Marquart, P. Pelliot ve Y. A. Zuev gibi ünlü doğubilimciler de kendi araştırmalarında katılmışlardır (bk. Zuev, 1960, No 1, 6-7. s.). M.Ö. I. asrın sonunda Kantszu (Kandı) boyları Usunlar tarafından baskı altına alınmışlardır. Sonuçta Kantszular (Kandılar) Hun Türklerinin önderi Çji Çji'den yardım istemeye mecbur olmuşlardır. Usunların kraliçesi Kün-Bağ unvanına sahip olmuştur (bk. Zuev, 1960, No 1, 12-13. s.). Usunlar kendi bağımsızlığını ve devletini uzun zaman korumuşlardır. Tabii ki, Yedi Su'daki Usun boy birliğinin tarihi yeterli derecede araştırılmamıştır. Usunlar hakkında son bilgiyi 435 yılında onların merkezine (vadideki kırmızı şehir) gelen Çin elçisi Dun-Din vermiştir, elçi bu zamanlarda Yedi Su Avarların baskısı altında kaldığını yazmıştır (bk. Zuev, 1960, No 2, 121. s.). Usunların kökünün Kırgızlara çok yakın olduğunu Çin kaynaklarında yazılan destanlar da ispatlayabilir. "Olay Tanrı Dağlarında gerçekleşmiştir. Dünyaya bir çocuk gelmiş ve zamanında yürüyemeyen çocuğu yurda bırakıp gitmişler. Yolda gitmekte olan yabancı birisi dişi kurdun bir bebeği emzirdiğini görmüş. O insan çocuğa Kaba ismini vermiş. Bu çocuk sonradan Calduu (Yeleli) Kaba lakabı ile meşhur olmuştur." Destana göre Calduu Kabadan bugünkü Kırgızlardaki Sayakaların bir boyu yayılmıştır. Eski Çin kaynaklarında (Tsin Hanşu) "Kun-mo" isimli Usun prensi ülkedeki küçük bir bölgeyi idare etmiş. Kun-mo'nun babası Nants-dou-

ni’ye saldırıp öldürürler, çok korkan halkı Hun Türklerinin oturdukları yere kaçmaya mecbur olmuşlar. Yeni doğan Kun-mo’yu alan kişi çocuğu çarşafa sararak, otların arasına saklayarak yemek bulmak için gitmiş. Döndüğünde çocuğu dişi kurdun emzirdiğini, aynı zamanda bir parça et ile karganın uçtuğunu görmüş. Kun-mo’yu Şanyü almış ve kendi çocuğu gibi yetiştirmiş. Şanyü büyüyen Kun-mo’ya babasının halkını, askerini geri vermiş. O, büyüdükten sonra düşmanlarından çektiği zorluklar için intikam almış (bk. Zuev, 1960, 122. s.). Destandaki kurt ve karga Usunların totemik inancını yansıtıyor. Eski Türklerde de yukarıdaki gibi aynı anlamı içeren destanların bulunduğu Çin yılnamelerinde yazılmıştır. Şüphesiz ki, bu paraleller ve saygın bilim adamlarının bilimsel görüşleri Kara Usunların (Sarı Usunların) Kırgızların içindeki en eski etnik boylardan biri olduğunu ispatlamaktadır.

Argın

Kesek kavminin içinde bulunan bir boydur. Bu etnik ismin paraleli Hakaslarda Kızıllar, Kazaklarda orta cüzü (kısmı) oluşturan boy ve büyük kabile olarak bilinmektedir (bk. Butanayev, 1990, 81.s; Moldobayev, 1995, 143. s.). N. A. Aristov Argınların eskiden VII-VIII. asırlarda şimdiki Moğolistan’ın kuzeydoğusunda yaşadıklarını, Çin kaynaklarında (‘Tan-şu’) ise ‘Basimi’ adıyla bilindiklerini yazmıştır (bk. Aristov 1894, 365. s.). Basimi-Argınlar V. asırda Gaoguyların kabilesinin bir boyunu oluşturmuş. Kazak bilim adamı M. Tınıspayev Argınların Moğol dilinde konuşan halk olduğunu Reşidüddin’in yazdığı bilgilere dayanarak ileri sürmüştür (bk. Tinispayev, 1925, 7. s.). Fakat, bu bilgiyi iyice araştırmamış, çünkü bu kelimenin Türkçe olduğu bellidir. VI-VII. asırlarda, Argınlar Tarbagatay’ın kuzeyinde, Kıpçakların doğusunda, Naymanların batı bölgesinde yaşamışlardır. Çin’deki Moğol sülalesinin tarihi hakkında bilgi veren “Yuan si”de Argınlar Kangli-Kıpçaklar olarak geçmektedir (bk. Aristov 1894, 363.

s.). Demek ki, orta çağda (IV-V. asırlar) Argınlar Türk dillerinin bir lehçesinde konuşmuştur. Argınlar Moğolların baskısı üzerine Kıpçaklar ve Naymanların yaşadıkları yerlerden doğuya sürülürler. Bilindiği gibi bu zamanlarda Naymanlar ile Kırgızlar arasında çatışmalar sürüyordu. Bu olaydan Naymanlarla Kırgızların komşu bölgelerde yaşadıklarını çıkartabiliriz. Yenisey Kırgızlarından olan Hakasların içinde 'Argın' boyunun bulunması bizim fikirlerimizi ispatlar. Bilim adamları Kazakların içindeki Argın boyunun orta cüz (kısım) kabilelerinin sinonim adı olduğunu savunurlar (bk. Moldobayev 1995, 144. s.). Yazar Kazak-Argınlar ile Kırgızların etnik isimlerindeki benzerlikleri doğrudan etnik iletişim olarak belirtir. Kazak-Argınlar ile Kırgızların kabile adlarında 36 paralel adın mevcut olduğu tespit edilmiştir. Etnograf B. H. Karmışeva kendi yazılarında Lakaylarla bugünkü Kazak-Argınlar arasında çok sıkı bir bağlantıların olduğunu belirtmiştir (bk. Karmışeva, 1976, 232-236. s.). Moğolların baskısından dolayı Yedi Su bölgesine göç eden Argınlar, VI. asırda bu bölgeye yeniden yerleşen Kazakların arasına karışır. Yukarıda verilen bilgiler ve Hakaslarda "Argın" boyunun bulunması Argınların Kırgızların içine VII-VII. asırlarda katıldığını ispatlamaktadır.

"Argın" etnik adının açıklaması olarak ilim çevresinde belli bir görüş yoktur. Kazak bilim adamı G. G. Musabayev etnik kelimeyi Moğol dilindeki 'arguy'-hayvan yetiştiren anlamıyla açıklar. N. A. Aristov ise, Altay'daki 'Argun' nehrine benzetir. Kazak ansiklopedisinde aruk (arik)-'temiz', 'duni',-'gun'-'evvelki kabile' anlamına geliyor. Kazak bilim adamı D. Januzakov A.N. Kononov'un 'argagun' teriminde eski 'arkqa'-'cemaat', 'çoğunluk', 'grup', 'çok' kelimesinin temelinin bulunduğu görüşüne katılmaktadır (bk. Januzakov 1982, 62-63. s.).

Tubay

Saruu kabilesindeki büyük boylardan biridir.-y,-ay,-iy,-oy,-ey eki Eski Türkçeye ait ektir, çokluk anlamını veren yapım ekidir. Etnonimin ilk şekli Tuba (y) olması lazım ve Tuva/Tiva, (tuba-kiji), Tubalar (Altay Türkleri), Tubinler etnik adlandırmaları ile genel olarak bakabiliriz. Bu etnonim ilk kez ‘Dubo’ şeklinde VI-VIII. asırlarda şimdiki Hubsugul gölü ile Yenisey nehrinin ortasında yaşayan kabilenin özel ismi olarak belirtilir (bk. Potapov, 1969, 179. s.). Çin yıl beyannamelerinde ‘Dubo-Teleütlerin içindeki kabile’ bilgileri bulunmaktadır. Bugünkü Tuva (Tiva) halkının özel ismi olarak belirtilen ‘Dubo’ etnik adı Çin’in Wei, Sui Tang (Than) sülalelerinin yıllıklarında geniş bir şekilde açıklanmıştır (bk. Serdobov 1971, 39. s.). Dubolar (Dubo-Çin transkripsiyonundaki etnik ad-O.K.) Kırgızların güneydoğu, Uygurların kuzeybatı taraflarında yaşamış ve o zamanlarda Yenisey Kırgızları ile ilişkilerde bulunmuşlardır (bk. Istoriya Tuvı, K-1, 57-58. s.). Dubolar hayatlarını avcılıkla, balık avcılığıyla, toplamakla, bazı grupları ise hayvancılık ile sürdürmüşlerdir (bk. Serdobov, 1971, 41. s.). Reşidüddin’in ‘Tarihler antolojisi’nde’ (‘Cami’üt-Tevarih’te) Duboların VII-VIII. asırlarda Bargujin-Tokum’da Kırgızlar ile komşu olarak (Tumat şeklinde) yaşadıkları yazılır (bk. Reşidüddin. C. 1, K.1. 128. s.). Buradaki ‘Tumat’ etnik kelimesi Hakasların içinde korunmuştur. Bugünku Hakasların Kamlar (Hamnar) kabilesi ‘Tumat’ ve ‘Kırgız’ boylarını içerir. Hakasların tarihi folklorunda bu boyların Kırgız halkının bir kısmını oluşturdukları verilmiştir. Bu bölge günümüzde “Tumat cazizi” (Tumat tarlası) olarak adlandırılır (bk. Butanayev 1990, 80. s.). Bilim adamlarının çoğunluğuna göre Dubo ~ Tubo ~ Tuba kabileleri Samoyet dilinde konuşmuşlardır (bk. Vaynşteyn 1970, 219. s; Potapov 1969, 181-182. s.). Tubaların Samoyet dilli kabileler ile bir kökten geldiğini meşhur bilim adamlarının arasından I. Georgi, M. A. Castren, V. V. Radlov, P. Pelliot gibi araştırmacılar ileri sürmüşlerdir (bk. Vaynsteyn 1970, 219. s.).

VII-.VIII asırlarda Minusinsk ovasına yerleşen Tubaların (Tubinler) çoğunluğu Türk dilinde konuşmaya başlamışlardır. Orta Çağ'da Yenisey Kırgızlarının (VII-VIII. asırlarda) değişik yapıdaki Tubin (Tuba) boyunu oluşturması çok enteresandır (bk. Butanayev 1990, 58. s.). Meşhur araştırmacı L. P. Potapov Samoyet dilli Tubaların Kırgızlar tarafından Türkleştirildiğine dair deliller vermiştir (bk. Potapov 1972, 55. s.). S. Vaynşteyn VII. asırdaki Tubinler ile Yenisey Kırgızlarının arasındaki etnogenetik benzerlikleri vurgular. Bununla birlikte Rus kaynakları Tubinlerin (Tuva) Yenisey Kırgızlarının bir bölüğü (G. Miller) olduğunu yazar (bk. Vaynşteyn 1961, 34. s.). Eski Dubolar (Tuvalar) ın sonradan gelen Tuva\ Tiva, Altaylı Tuvalar (Yis kiji), Toflarlar (Karagaşlar), Hakas-Tubinlerin etnogenezinde rolü vardır, buna boyların (ırklar) adlandırılmalardaki (Kırgızlardakı 'Tuday' etnik adını hesaba katarsak-O.K.) benzerlikler de örnek olabilir. Bunun yanı sıra atalarımız ve VII-VIII. asırlara kadar yaşayan Yenisey Kırgızları da bu etnik alakaların dışında kalmamışlardır. Eski Kırgız ve Samoyet dilli kabilelerin etnik ilişkilerini bugünkü Kırgızlardaki Celden, Tumatay, Tuma tukum (Nayman), Tubay ve diğer kabile adları ispatlar. Yenisey Kırgızlarının oluşturduğu büyük devlete bağlı, haraç veren halklar 'Kıştımlar' adıyla geçer, onların bazılarının Samoyet dilinde konuşan kabilelerden olduğu bilinmektedir. Tubay kabilesinin Kırgızların etnik birliğine Yenisey çağında (V-IV. asırlarda) girdiğini varsayabiliriz. Çünkü, bu kabile içinden Saruuların bir Kırgız kabilesi olduğunu onun damga işaretleri, eski boy adları ispatlar. Etnik adı araştıran bazı araştırmacılar "tokoy" (orman), "biyiktik" (yükseklik) anlamında çözerler (bk. Vaynşteyn, 1970, 218. s.). Hakikaten, bugünkü Altaylı Tuvalıların "yis kiji"-"orman insanları", "orman adamları" olarak adlandırılması çok ilgi çekicidir. Çünkü, etnik adların ortaya çıkmasında tabiyat koşullarının da etkisinin olduğunu ispat eden deliller bulunmaktadır.

Abramzon S. M., Kirgizi i ih etnogenetiçeskiye i istoriko-kulturnıye svyazı, Frunze 1990.

Abul Gazi, Rodoslovnoye derevo turkov, Kazan 1906 (perevod i predisloviye G. S. Sablukova).

Aytmuratov D., Turkskiye etnonimi, Nukus 1986.

Alekseyev N. A., Ranniye formı religii turkoyazıçnıh narodov Sibirii, Novosibirsk 1980.

Anisimov A. F., "Samanskiye duhi po vozzreniyem evenkov i totemi ceskiye istoki ideologii samanstva", Sb. MAE., T. XIII, M. 1951, s. 187-215.

Ataniyazov S., Slovar turkmenskih etnonimov, Ashabad 1988.

Baskakov N. A., "İmena polovtsev i nazvaniya polovetskih plemen v russkih letopisah", Turkskaya onomastika, Alma Ata 1984, s. 48-77.

Barthold V. V., Soçinenii, V kitap.

Butanayev V. Y., Etniçeskaya istoriya hakasov v XVII-XVIII vv., M. 1990.

Vaynsteyn S. İ., İstoriçeskaya etnografiya tuvintsev, M. 1972.

Vaynsteyn S. İ., İstoriya narodnogo iskusstvo Tuvi, M. 1979.

Volkova N. G., Etnonimi i plemennıye nazvaniya Severnogo Kavkaza, M. 1983.

Gubayeva S. S., Naseleniye Ferganskoy dolinı v kontse XIX naç. -XX vv., Taşkent 1991.

Drevnetyurkskiy slovar, L. 1969.

Januzakov T., Oçerki kazahskoy onomastiki, Alma Ata 1982.

Jdanko T. A., Oçerki istoriçeskoy etnografii karakalpakov, M. 1950.

Kaydarov A. T., "K istoriko-lingvistiçeskoy harakteristike etnonima 'kangli\ kanli", Turkskaya onomastika, Alma Ata 1984, s. 34-48.

Karmiseva B. H., Oçerki etniçeskoy istorii naseleniya Yujnıh rayonov Tajikistana i Uzbekistana, M. 1976.

Klyastorniy S. G., Drevnetyurkskiye runiçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istorii Sredney Azii, M. 1964.

Kuzeyev R. G., Proishojdeniye baskirskogo naroda, M. 1974.

Kononov A. N., “K etimologii ‘ogul’ ‘sin’”, Filologiya i istoriya mongolskih narodov, M. 1958.

Kaşgari Mahmud, Devonu Lugatit Turk, T. 1, Taşkent 1962.

Malov S. E., Yazık joltıh uygurov, Alma Ata 1957.

Malov S. E., Eniseyskaya pismennost turkov, Teksni i perevodı, M. 1952.

‘Manas’, Entsiklopediya, I-II kitep.

Materialı po istorii kirgizov i Kirgizii, 1-bolim, M. 1973.

Moldobayev İ. B. Manas-istoriko-kulturnıy pamyatnik kirgizov, Bişkek 1995.

Mogol oros tol, M. 1957.

Muras, 1991, 3. s. 7-15.

Potapov S. P., Altayskiy samanizm, M. 1991.

Potapov S. P., Etniçeskiy sostav i proishojdeniye altaytsev. İstoriko-geyografiçeskiy oçerk, M. 1969.

Rasid ad-Din, “Jami at-Tavarih”. T. I, Kn. I, M. 1952.

Serdobov N. A., İstoriya formirovaniya tuvinskoy natsii, Kizil 1971.

Saniyazov K. S., K etniçeskoy istorii uzbekskogo naroda, Taşkent 1974.

Tinispayev M., Materialı k istorii kirgiz-kazakskogo naroda, Taşkent 1925.

Yudahin K. K., Kirgiz-orus sozdugu, M. 1967.

Türk Boylarında Tamgalar ve Eski Kırgız-Oğuz Etnik Bağlantıları / Prof. Dr. Oljobay Karataev [s.386-390]

Kırgız Milli Üniversitesi Tarih Fakültesi / Kırgızistan

Bizim bu bilimsel makalede sunacak olduğumuz mesele, Türk dilli halklarda (Türk boylarında) geçmişten beri varlığını korumakta olan ilk damga işaretleri ve bunların anlamını açıklamaktır. İlk damga işaretleri etnik grupların, etnik tarihin, etnik kültürün araştırılıp öğrenilmesinde tarihi yazılı kaynaklar, yer=su, kabile=soy, halk adlandırılmalarının yanı sıra başlıca değerli kaynak olarak hizmet etmektedir. Ağaç üzerlerinde, mezar taşlarında, vb. eşyalarda bulunan damgaların ve buna benzer işaretlerin etnik tarihin araştırılmasındaki yeri büyüktür. Şüphesiz ki, asırlarca yazılı büyük kaynakların yokluğunda veya onların pek seyrek rastladığı koşullarda ilk damga işaretleri bazı etnik grupların yayılma bölgesini belirlemeye büyük katkıda bulunmuştur (bk. Vaynberg, Novgorodova, 1976, 66. s.). Kabileler arasında kullanılan ilk damga işaretleri Türk-Moğol, Fin-Ugor dilli halklarda çok eskiden kullanılmış, bazı bölgelerde istisna olarak korunmuş, bugünkü Kırgızlarda ise sürekli kullanılarak günümüze kadar gelmiştir. Mülkiyeti ve bağımsızlığı ifade eden işaretler tarım, vb. yerlerde kullanılmıştır. Türk dilini kullanan bazı ülkelerde bir düzeyde kullanılmamıştır, yani ilk damga işaretleri Türk dillerinin secerelik karizmasındaki Kırgız-Kıpçak, Oğuz-Türkmen, Türk-Uygur lehçelerinde konuşan halklara (Kırgız, Türkmen, Kazak, Karakalpak, Hakas, Altay, Lakay, Tuvalılar, Başkurtlar, Nogaylar) özgüdür. Kırgızların ve onların göçebe hayatındaki ilk damga işaretlerinin içinden özel olarak etnik adlandırmaları (etnik adları) bildiren işaretler Kırgız boy adlarında

mevcuttur. Mesela, Koş (çift) damga Munguş boyu, Cagalmay (Bozdoğan) damga Munguş boyu, Aça (çatallı) damga Coru boyu, Koş (çift) bıçak Bagış boyu, Cogoru (yüksek) damga Kıtay boyu, Tömön (alçak) damga Kıtay boyu, Kılıç damga Sayak ve Basız boyları, Keser (keskin) damga Basız boyu, Ay damga Bağış boyu, Ay damga Saruu boyu, Cogoru çekti (Yukarıya çekti) Bağış boyu, Tömön çekti (Aşağıya çekti) Munduz boyu, Aça (çatallı) Munduz boyu, üç “3” ok Basız boyu, üç ”3” ok damga Kantlılar, Orok (orak) damga Kantlılar, Nayman damga, Konurat damga, Tata damga Solto ve diğer boylar için kullanılmıştır.

Boyları bildiren ilk damgaları, isimleri tarihe karışmış etnik grupları, insanların birbirinden ayırt edebildiği boy özelliklerini bu damgalara hizmeti dokunmuş etnik yapıdaki anlamlı kaynaklar olarak sayabiliriz. Damga, ülke ve boylar arasındaki anlaşmalarda, kararlarda ve diğer önemli işlerde genel boy özelliklerinin, ayrıca zenginlik ve dört büyük hayvanın belirtilmesinde kullanılarak bağımsızlık işaretini göstermiştir.

Göçebelik zamanında boyların bağımsızlığının, şahsiyetinin simgesi olan ve genel varlıklarını bildiren ilk damgalar çok kutsal olarak görülmüştür (bk. Butanaev, 1990, 100-104. s.).

İlk kullanılan damgalar insanoğlunun hayatında Tunç Devri’nden itibaren yer almaya başlamıştır. Sonuçta, onların asıl anlamları ve ortaya cıkış sebepleri genel olsa da, ilk kullanılmaya başlayan damgaların ortaya çıkış zamanlarını tam olarak açıklamak zordur (bk. Vaynberg, Novgorodova, 1976, 66. s.).

Alimlerin fikirlerine göre boylar için ilk kullanılmaya başlayan damga işaretleri sosyal aktivitelerin ve evrimin gelişmesine bağlı olarak kavimlerin varlığını bildiren damgalardan farklı şekilde belirli bir noktaya kadar ulaşabildi. Sosyal aktivitelerin gelişmesinde yönetici olan insanlar

tarafından ilk damgaların günlük hayatta kullanılması yeterli derecede olduğu bilinmektedir (bk. Simçenko, 1965, 3. s.).

Yukarıdakilerin en eski olanı boy ve varlığı anlatan ilk damga işaretidir. Bunun dışındaki ilk damga işaretlerinin önemli kısmı ‘Totemleri’ anlatarak yapısı bakımından boy-akraba, soylu toplumun elemanlarını kutsal sayarak güzel düşünen insanların fikirlerini ifade etmiştir.

İlk kez kullanılmaya başlayan damgalar hukuki işaret olarak aile, boy, soylu toplumun liderleri arasında çeşitli alanlardaki anlaşmalarda, kararlarda kullanılmıştır. İlk damga işareti gelecekteki mülkiyet için de geçerli olmuştur. Babadan oğula geçerken yapısı bakımından hiç değişmemiştir. Bu örneklerden yola çıkarak boyların meydana gelmesini aile mülkiyetinin paylaştırılmasına göre açıklamak mümkündür (bk. Simçenko, 1965, 3. s.).

Türk dilli halkların içinden ilk damga işaretlerini kullanan boy olarak Prof. Dr. V. Ye. Butanaev Hakasları göstermiştir (bk. Butanaev B. Ye., Etniçeskaya istoriya Hakasov, XVII.-XVII. asırlar. M, 1990.).

Soylu toplumların ortaya çıkışı ve kabilelerin biraraya gelmesi ile soyluluk için ilk bilimsel kitapta ilk damgalar kullanılmaya başlamıştır. Bütün kabile birliklerinin başında en güçlü soyun vekilleri durmuşlardır. Çok eski zamanlarda kabile başkanı kabilesinin adına damgasını vururdu (bk. Simçenko, 1965, 5. s.).

Şayet, bu başkanlık miras olarak babadan oğula değil, beylik hakimiyetine geçerse, o zaman hakimiyetlik görevini üstlenen başkan kendi atalarının damgalarını kabilesinin adına kullanma hakkına devam etmiştir. Rus araştırmacısı V. B. Simçenko’nun bilimsel görüşlerine göre yukarıdaki olaylar bütün kabileler arasında ilk damga konusunda anlaşmazlıklara yol açmıştır. Nitekim, birçok kaynaklara göre kabilenin, kabile birliklerinin vekilleri başkanlarının yaşlılardan (aksakallardan) olmasını istiyorlardı.

Kabileler ilk damga işaretini bütün cemaatin işareti olarak kabul etmemişlerdir (bk. Simcenko, 1965, 5. s.).

Damga işaretlerinin bölgesel-idari yapılardaki farklılıklara göre her zaman değişmesi sıradan bir görünüş idi. Bazı damga işaretleri anlam ve içeriklerine göre özel yerlerde kullanılmıştır. Bunlar kutsal işaretlerden sayılırdı. Kutsal damga önemli iş kaynaklarında, anlaşmalarda kullanılmıştır ve bu olayı batıl inançlar izlemiştir. Eski Türk boylarından biri olan Sarı Uygurlarda (Güney-Doğu Çin) As damga, Yag damga, Sun damga ve diğer damgalar Şamanların Tanrılarını ifade etmiştir. Mesela, Damga-Han="Şaman Tanrısı", "Aydınlık verici", "Hayat veren" anlamlarına gelmektedir (bk. Malov 1957, 111. s.).

Daha sonraki kategorilerdeki işaretlerin içinde ayrı ayrı sınıflara has damgaların birçok değişik manaları bulunmaktadır. Eski İgresiz damgası (resim işaretlerinde) Şaman harfi idi ve o, Sibirya'da yaşayan birçok halkın arasında yaygın şekilde kullanılmıştır (bk. Simçenko 1965, 6. s.). Mesela, İskitlere ait taş kalıntılardaki parça halinde olan bazı işaretler sadece askeri araç gereçleri "donanımlarını" veya el sanatını ifade etmeyip, sembolik (dini ve tasavvufi) işaretleri de belirtmiştir. Bu yüzden bazı damga işaretlerinin sırrını anlamak zordur, bu damgalar basit resmi işaretten sembole doğru geçen asrı, tam anlamıyla sembolden harfe doğru giden aşamaları yansıtır veya gösterir (bk. Vaynberg, Novgorodova 1976, 67. s.).

En fazla damga işaretlerinin bulunduğu bölgeler olarak Çin yazılı kaynaklarında gösterilen Hakas-Minusinsk, Tuva-Moğolistan bölgeleri sayılmaktadır. Bunların dışında Altay Dağları, Doğu Türkistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kırım Yarımadası, Güney Rusya ve diğer bölgelerde bulunan kaya, taş yüzlerine yazılan işaretleri, arkeolojik araştırmalarda bulunan kaynakları delil olarak gösterebiliriz.

Türk dilli halklara ait olan damgaların araştırma kaynakları VIII. asırdan itibaren en fazla Çin yıl beyannamelerinde bulunmaktadır.

Tan İmparatorluğu'nun (VIII-X. asır) resmi saray tarihçisi Su Muyan Fu, ülkenin önemli devlet adamı Yan Sa Fu, bunlarla birlikte o zamanın çok bilgili insanı Van Pu'nun başkanlık ettiği özel komisyonlar 618-804, 804-852, 853-907 yıllarında Çin'e (Tan İmparatorluğu'na) komşu olarak yaşayan göçmen halklar ve onların adları, bindikleri atlarının özellikleri, sahipleri hakkında bilgiler toplamışlar ve bu bilgileri kağıda dökmüşlerdir. "Tanhujao" adlı bu özel bilgi antolojisi 961 yılında tam olarak işlenip yayınlanmıştır (bk. Zuev A., 1960, 93.s.). Hatırlatılacak olan bir mesele, eskiden (M.Ö. III-M.S. III. asırlar) Çin Hanedanlıkları için yaşadıkları bölgeleri bilinen, uzakta yaşayan halkları, kabileleri, ülkeleri kontrol altına almak mümkün olmasa da (Mesela, Türkler, Kırgızlar, Rum İmparatorluğu, Sasaniler Devleti), onlardan haraç toplamak sıradan bir gelenek haline gelmişti.

Tan İmparatorluğu'nda damga işaretlerinden yola çıkarak gerekli olan atların hangi halka, kabileye ait olduğunu belirleyip, atların kalitesine, vs. özelliklerine göre özel uzmanlar değer biçmişler. Bu tarihi kaynaklarda İszeguların (Kırgızlar) atları ile Gu-li-ganların (Kurıkanlar) atlarının cinslerinin benzerliği hakkında bilgi geçer. Bilindiği gibi, Kurıkanların (Çince: Gu-li-gan) şimdiki Baykal gölüne yakın bölgelerde yaşadıkları, Kırgızlara tabii oldukları hakkında bilgiler Çin yıl beyannamelerinde, Doğu, Müslüman kaynaklarında (Hudud'ül-Alem'de) bulunmaktadır.

Kurıkanların (Yakutların ataları) bazı kısımları bugünkü Sahaların boylarını teşkil etmişlerdir. Bizim daha çok önem vereceğimiz mesele, Çin kaynaklarında bulunan damgalar ve onların türleridir. Ayrıca bu damgaların bugünkü Kırgızlarda, Türkmenlerde hâlâ mevcut olduğu bir gerçektir.

Eski Türk damgaları hakkında Orhun yazıtlarında da bilgiler bulunmaktadır. Moyun Çor'un hatırasında "… beyaz otağımı tahtım ile birlikte pınarın yanına dikip, Tanrı'ya dua ettim, kurban kestim. Damgalarımı ve yazımı taşa yazmaları için emir verdim…. Tavşan yılında (751 yılında) Tatar'ı anlaşmaya davet ettim…, bin, on bin yıla (sonsuza) kadar korunacak olan işaretlerimi (damgalarımı) taş üzerlerine yazmaları için emir verdim…" sözleri mevcuttur (bk. Malov, 1959, 40. s.).

Yenisey'deki Kurganda bulunan hatırada "… yer üstünde kalan damgalarım var, sayısız hayvanım kaldı" şeklinde geçer (bk. Malov, 1952, 49. s.).

Tuva'daki hatırada "…er atim Yol Apa Ben…, asnuki atlarim esintim. Baga ben er, alti yuz tamka at…" olarak geçer (Hemcik Nehri Circagi E. 41, M. 34., Eski Tuva'daki Türk Yazıları, Hatıraları. 1-2. Kızıl, 1963, 14-15 s.).

Mahmud Kaşgari'nin "Divan-ı Lügat-it-Türk"ünde, eski Oğuzlar ve onların damgaları hakkında çok değerli bilgiler bulunmaktadır. "Oğuzlar Türklerin bir kabilesidir, onlar Türkmenlerdir. Onlar 22 boydan oluşur. Her bir boyun diğerlerinden ayıran işaretleri olan damgaları mevcuttur. Bu işaretler üzerine hayvanlarını tanırlar. Bu kabileleri yakından tanımak için kabilelerin hepsini dolaştım" (bk. Mahmud Kaşgari, cilt 1, 90 s.).

XIII. asrın meşhur tarihçisi Reşideddin "Cami'üt-Tevarih"te Oğuz-Türkmen kabileleri ve onların seceresi, damga işaretleri, kutsal saydıkları kuşu, genel toplantıda dağıtılan öküzü, ayinleri, mitolojileri, misafirlerine ikram ettikleri kemikli etleri hakkında çok değerli bilgiler vermektedir.

Türk dilli hakların kabilelerinin damgaları hakkında C. A. Aristov, P. T. Kuzeev, V. V. Radlov, D. N. Sokolov, V. V. Barthold, D. Kafesoğlu, R. Kereytov, N. A Baskakov, S. M. Abramzon, vb. yazarların eserlerini kaynak olarak göstermek gerekir. Özellikle, N.A.Aristov'un eserlerinde damgaları

inceleyerek öğrenme metodları ile büyük başarılar elde edilmiştir (bk. Simçenko, 1965, 2. s.). Yazar, damga işaretlerini göz önünde bulundurarak incelemiş, özel ve kabile damgalarının farklarını tespit etmiştir. Soydan ailenin bölünüp çıkışından sonra damga şekillerinin bazı değişikliklere uğradığını yazar (bk. Aristov, 1894, 284-286. s.).

N. A. Aristov ilk olarak Türk damgalarının kabile Tanrısını ifade ettiğini belirtir. Kendi fikirlerinde toplumdaki ilişkilerin gelişmeleri üzerine harflerin özel bir şeyi ifade eden damgaya geçtiğini ileri sürmüştür. N. A. Aristov ilk olarak Orhun-Yenisey'deki eski Türk dilli halklara ait yazıtlardaki Runik harfler Türk damgalarından kaynaklanarak meydana gelmiştir düşüncesini ortaya atmıştır. Runik harflerinin (38+1) 29 türünün Türk damgasına benzediği ileri sürülmektedir (bk. Kuzeev, 1994, 83-96. s.). Daha sonraları S. V. Kisiyev'in karşı çıkmasına rağmen Orhun harflerinin yarısına yakınının "Arami" yazısından olmadığı, Merkezi Asya bölgelerine ait olduğu fikrini Otto Donner ve W. Thomsen'in görüşleri desteklemiştir.

Günümüzde elimizdeki kaynaklara ve bilim adamlarinin fikirlerine dayanarak Orhun-Yenisey'deki Runik harflerin çoğunluğunun Merkezi Asya'daki (Güney Sibirya, Moğolistan, Tarbagatay) etnik-kültürel çevrelere ait olduğu sonucuna varabiliriz.

Yukarıda belirtilen mesele, Türkoloji ve Türk dilli halkların tarihinde derin şekilde incelenmemiştir. Fakat, Kırgız-Oğuzların arasındaki etnik-kültürel ilişkiler hakkında bilgiler mevcuttur. Mahmud Kaşgari "….Kırgız, Oğuz, Kıpçak, Çaruk, Yağma, Tohsi, Çigil dilleri saf Türk dilleridir" demiştir. Kırgızlar ile Oğuz dilli kabilelerin etnik ilişkileri ta Güney Sibirya ve Moğolistan topraklarında başlamış, şimdi Kırgızların etnik çevresinde devam ettiği kesin olarak bilinmektedir. Buna kabile-soy, halk, yer-su adları hakkında, kabilelerin damgaları hakkında, halk folkloru hakkında kaynaklardaki mevcut bilgiler delil olabilir. "Oğuzname"de

Kırgızların kökünün Oğuz Han'dan çıktığından bahsedilir. Bu bilgiler Kırgız secereleri ile tahkim edilir. Ebulgazi Bahadır Han (XVI. asır) Oğuz Han'ın Kırgızların eski ataları olduğunu yazar (bk. Abul Gazi, 1906, 23.s.).

Yukarıdaki Kırgız damgaları ile Oğuz kabilelerinin damgalarının karışıklıkları Mahmud Kaşgari (XI. asır) ve Reşideddin'in (XIV. asır) eserlerine dayanılarak giderilmistir. Bu karışıklıklar eskiden gelen Kırgız-Oğuzların etnik-kültürel ilişkilerini tam olarak gösterir.

Vaynberg B. I., Novgorodova A. A., Zametki o Znakah i Tamgah Mongolii//Istoria i Kultura Naradov Sredney Azii (Drevnost i Srednevekove) M., 1976, s. 66-74.

Butanaev V. J., Etnicheskaya istorya hakasov v XVII-XVIII vv. M., 1990.

Şimçenko U. B., Tamgi narodov Sibiri XVII veka. M., 1965.

Malov S. E., Jazik geltih uigurov. Alma Ata, 1957.

Zuev U. A., "Tamgi Loshadey iz Vassalnih Knyajestv" (Perevod iz kitayskogo socineyia VIII-X vv. Tanhuyao. T. III, Szyuan 72, str. 1305-1308)//Noviye Materyali na Drevney i srednevekovoy İstorii Kazahstana. Trudi IIAE AN. Kaz. SSR. T. VIII, 1960. -s. 93-135.

Pamyatniki drevneturkskoy pismennosti Tuvi. Kisil, vip. I-III,1963.

Mahmud Kaşgari. Devonu Lugatit Turk (Tyrki suzlar devonu). T. I, Taskent 1960.

Rasid ad Din, "Jami at-Tavarih". T. I, Kn. I M., L., 1952.

Aristov N. A., Jivaya Starina. Vip. III-IV. SPb., 1894.

Kuzeev R. L., Proishojdenye Bashkirskogo Naroda. M., 1974.

Ebulgazi., Rodoslovnoye Drevo Turkov. Kazan, 1906.

S. E. Malov., Eniseiskaya Pismennost Turkov. M., L., 1952.

S. E. Malov., Pamyatniki Drevneturkskoy Pismennosti. Mongolii i Kirgizii. M., L., 1953.

Arkeolojik Kaynaklara Göre Orta Yenisey Kırgızları / Doç. Dr. Sergei G. Skobelev - Dr. Vladimir N. Nechiporenko - S.V. Pankin [s.391-396]

Novosibirsk Devlet Üniversitesi / Rusya

On üçüncü yüzyıldaki Moğol istilası, asırlar boyunca Orta Sibirya'nın güneyindeki geniş topraklarda ve Sayan-Altay dağlık bölgesinde yaşayan büyük ve eski bir Türk kavmi olan Yenisey Kırgızlarının yaşamlarını tümüyle etkilemiştir. İşgallerden başlayarak Rusların Sibirya'ya gelmesine dek gelen dönemi onların tarihinde karanlık dönem olarak adlandırıyorlar. Bu tanım, ilk önce, yazılı kaynaklarda bu tarihin bu dönemine ilişkin çok az bilgi verilmesine bağlıdır. Gerek Kırgızların kendileriyle ilgili, gerekse de XIII-XIV. yüzyıllarda Güney Sibirya'da yaşamış komşu halklarla ilgili tüm bilgiler günümüzde L. R. Kızlasov'nun başkanlığındaki araştırmacılar grubu tarafından hazırlanmış "Hakasya Tarihi" adlı çalışmada daha derli-toplu ve tam şekilde ifade edilmiştir (İstoriya Hakasii, 1993, s. 117-134). Bu bilgilerin büyük bir kısmı, Moğol istilası, Kırgızların ve Güney Sibirya'nın diğer haklarının Moğol egemenliğine karşı isyanları ve Moğol orduları tarafından bu isyanların bastırılması dönemi olan XIII. yüzyılla ilgilidir. XIV. yüzyıl ve daha sonraki dönemlerle (XVII. yüzyıla kadar) ilgili olarak tarihçilerin elinde bu halkla ilgili sadece birkaç net olmayan hatırlatmalar vardır. Bu durum, Orta Çağ Dönemi'ne ait birçok yazılı kaynaklarda büyük ölçüde adı geçen bu Türk halkının Moğollar sonrası dönemde ne kadar zor şartlar altında bulunduğunun bir kanıtıdır (İstoriya Hakasii, 1993, s. 66-131). Bu yüzden Yenisey Kırgızlarının tarihinin bu dönemine ait en küçük bir bilgi bile büyük önem taşıyor. Günümüzde bu

konu üzerine temel kaynaklar arkeolojik bulgulardır. Zira yazılı kaynaklarda herhangi bir yeni bilginin ortaya çıkması beklenmemektedir. Bu yüzden Yenisey Kırgızlarının son Orta Çağ ve Yeni Çağ'ın başlarına ait abideleri üzerindeki arkeolojik araştırmalar büyük önem kazanmaktadır. Günümüzde, gömülme şekline göre muhtemelen Moğol döneminde ait olan sadece birkaç gömü ve mezar araştırılmıştır (Örneğin, S. A. Teplouhov tarafından Krasnoyarsk şehri yakınındaki Çasovennaya dağında yapılan kazılar). Ne yazık ki, gömülerde bulunmuş eşyaların bizzat Yenisey Kırgızlarına ait olduğunu söylemek imkansızdır. Aynı zamanda XVIII. yüzyıla kadar tüm tarihleri boyunca Kırgızlarda ölenlerin yakılması gibi belirleyici bir kültürel-etnik özelliğin olması da ölülerin gömüldüğü adı geçen kabirlerin onlara mal edilmesini imkansız kılmaktadır. Muhtemelen bu kabirler ya yerli Türk olmayan topluluklara (Krasnoyarsk kenti bölgesinde XVIII. asrın başlarına kadar Ket dilinde konuşan topluluklar yaşamışlar) ya da belli bir göçmen topluluğa aittir.

Son yıllarda Novosibirsk Devlet Üniversitesi'nin arkeoloji grubu tarafından Yenisey ve Abakan boyundaki son dönemlere ait mezarlıklarda yapılmış kazılar sonucu, aralarında Yenisey Kırgızlarının Moğol egemenliği altında oldukları döneme ait olanların da bulunduğu bazı ilginç bulgulara rastlanmıştır. Şöyle ki, orta ve son Orta Çağ Dönemi'ne ait I. Koybalı Mezarlığı'ndaki 4 No'lu höyükteki kremasyon/yakma geleneğine ait mezarın araştırılması sırasında tarafımızdan (bronz ve demirden yapılmış bazı diğer parçalarla birlikte) taştan yapılmış dört adet kemer kaplaması ortaya çıkarılmıştır. Sibirya'da benzer bulguların Orta Çağ'a ait olanlarına çok ender rastlanıldığından bu durum çok ilgi çekicidir.

I. Koybalı Mezarlığı Hakasya'nın Beysk ilçesinin Koybalı köyü yakınlarında, Abakan nehrinin sağ sahilinde, nehir vadisine paralel olarak uzanan dağ sırtlarının zirvelerinde ve yamaçlarındaki koyakta

yerleşmektedir. Koyaktaki kabirlerin çoğu doğudan batıya sıra şeklinde dizilmiştir. Koyağın dibinden nehrin vadisi kısmen görülebiliyor. Mezarlıkta 30'dan fazla kabrin birkaçı dağın güney sırtının zirvesinde ve güney yamacındadır. Sadece bir obje (4 No'lu höyük) dağın kuzey sırtının güney yamacındaki küçük yükselti üzerinde bulunmaktadır. Abidenin yerinin topografik durumu genelde Orta Çağ Dönemi'nde Yenisey Kırgızlarına özgündür. Burada yaşayanlar mezarlık konusunda herhangi bir bilgiye sahip değildirler. Onlar buradaki objelerin kabir olmadığını düşünüyorlar. Kazılardan önce abidenin yerleştiği alanın bir bölümü çobanlar için bir yaz durağı olmuştur. Dışarıdan mezarlık, devonyen dönemine ait kum taşı parçaları ve kırma taşlarından yapılmış bir eskizi andıran, sadece çok yakından fark edilebilen ve birbirine çok yakın yerleşmiş küçük, eğik ve kısmen çimenle örtülmüş halka şekilli kaplamalar ve dairevi şevlerin sırası şeklinde bir görünüme sahiptir. Yüzeydeki objelerin dış görünümü de Yenisey Kırgızlarının ve onların Kıştımlarının (bağımlı, muhtemelen Türk olmayan topluluk) II. bin yılın başlarında inşa edilmiş mezar anıtlarının yapımına ilişkin genel kabul görmüş görüşlerle de uyumludur (Kızlasov İ. L. 1983, s. 21-24).

Söz konusu mezarlıkta tarafımızdan, yakma ve gömme geleneklerine ait kabirlerin bulunduğu 24 obje kazılmıştır. Moğollardan önceki, (XIII-XV. ve daha sonraki yüzyıllar) dönemlere ait büyük miktarda eşya bulgularına rastlanmıştır. Kabir eşyaları koleksiyonu genelde Yenisey Kırgızlarının ve onların Kıştımlarının (bağımlı topluluk) Orta Çağ'ın ortaları ve daha sonraki dönemlere ait maddi kültürlerine ilişkin mevcut görüşlere uymaktadır (Skobelev S. G. 1988, s. 4-18).

Bizi ilgilendiren 4 No'lu höyük, mezarlıktaki objelerin çoğu gibi koyağın dibinde veya dağın güney sırtında ve sırtın yamacında değil, tek başına dağın kuzey sırtının iç yamacında bulunmaktadır. O, kabirlerin esas

grubundan biraz uzakta ve dağın yamacının üst kısmındadır. Bu höyük dağın kuzey sırtındaki tek höyüktür. Devonyen dönemine ait kum taşı levhalarının küçük ve orta boylu parçalarından yapılmış dairevi, eğik ve halka şekilli çıkıntılardan oluşmaktadır. Orta boylu bir çıkıntı 1-2 taş tabakasından yapılmıştır. Çimen tabakası kısmen rüzgarla savrulmuş ve ensizdir. Onun üzerinde çıkıntının taşları arasında bir zamanlar burada özel bir çukur kazılmaksızın toprak üzerine serpilmiş ve muhtemelen doğal etkenler sonucu kısmen karışmış küçük kireçleşmiş insan kemiği ve kömür parçaları gibi yakma kalıntılarına; ayrıca, muhtemelen kemer veya zırh kayışı için demirden yapılmış üç adet menteşeli kaplama, demirden yapılmış farklı ölçülerde üç adet çivi, hangi amaçla kullanıldığı belli olmayan (muhtemelen eyer parçaları) iki adet kenet, oval levha şekilli bronz kopça parçası, koni şekilli helezon yivli sapı bulunan üç yelekli ve üç levhalı ok sonluğu, muhtemelen kemer için kullanılan dört adet taş kaplama, muhtemelen bu kaplamalardan biriyle beraber kullanılan dikdörtgen şekilli ince bronz levha parçasından oluşan kabir eşyalarına rastlanılmıştır (Şekil:1-15).

4 No'lu kurganın yakınındaki küçük yalın alanda kum taşı parçaları yığını arasında esas objenin eklentisinde bir metreden az bir mesafede halka şekilli bir küpeyi andıran gümüş tellerden yapılmış bir eşya bulunmuştur (Şekil: 16). Bu eşyanın bulunduğu yer esas yapının doğusundadır. Onun (küçük ölçülü ve hafif olması nedeniyle) buraya, bölgede hakim olan batı rüzgarlarıyla höyükten atılarak getirildiği düşünülebilir. Höyükte bulunmuş demir eşyaların bir bölümü ateşte hafifçe yakılmış ve önemli ölçüde korozyona uğramıştır. Gömme geleneğine bakarsak, bu objenin Yenisey Kırgızları tarafından yapıldığını emin bir şekilde söyleyebiliriz.

4 No'lu höyükteki kabir eşyaları içinde menteşeli üç adet kemer kaplaması spesifik biçimleri sayesinde tarih belirleyici daha fazla özelliğe

sahiptirler (Şekil: 1-3). Yenisey Kırgızlarının abidelerinde bunların birebir benzerlerine rastlanmamasına rağmen, bu kaplamalara yakın olanları bulunmaktadır (Kızlasov İ. L. 1983, s. 60). Kırgız kabirlerinden bulunmuş eşyaların,onların ayrı ayrı parçalarının özelliklerine göre kısmi kronolojisinin yapılması çabalarının artık gerçekleştirilmiş olması ve bu kaplamaların yapılış şeklinin özelliklerine göre (özgün çizgiler ve parçaların orantısı Yenisey Kırgızlarına özgü olan desenlere ve benzer mamullerin yüzeylerinin gümüşle kaplanması izlerine rastlanılmaması) L. R. ve İ. R. Kızlasovlar tarafından önerilmiş Askiz uygarlığı dönemlerinin (Kızlasov İ. L., 1983) hiçbirine ait olmaması nedeniyle onların hangi döneme ait olduklarını on yıldan az sapmayla belirlemek mümkün değildir. Bununla birlikte dış görünümlerine, kendilerinin ve ayrı ayrı parçalarının, (örneğin sonlukların) yapılış şekline göre onların Yenisey Kırgızlarına ve M.S. II. bin yıla ait olduğu görülmektedir. Kurganda bulunmuş eşyaların diğer eşyaların bir bölümü (kenet ve çiviler) çok geniş kullanım alanına sahip olup her hangi bir kronolojik özellikleri yoktur (Şekil: 4-8).

Bulunan eşyaların büyük bir bölümünün, Yenisey Kırgızlarının bu ve bazı komşu bölgelerdeki günümüze kadar araştırılmış abidelerinde benzerlerine rastlanılmamıştır. Bunlara özellikle ok sonluğu, gümüş eşya ve taş kaplamalar, II. bin yılın başlarına ait Kırgız abideleri için özgün olmayan bronz kopça parçası aittir. Şöyle ki, emin bir şekilde ne üç levhalı, ne de üç yüzlü adlandırılamayacak demir ok sonluğu, özellikle onu Güney Sibirya'nın Orta Çağ'ın son dönemine ait eşya koleksiyonu açısından ender kılan özgün bir biçimde hazırlanmış helezon yivli sapına göre bu döneme ait mevcut bulgular içinde sıra dışı göstermektedir (Hudyakov Y. S., 1986, s. 209-216; Kızlasov İ. L., 1983, s. 38). Tüm Sibirya'nın Orta Çağ Dönemi'ne ait abidelerinde de benzer bir eşyaya rastlanmamaktadır. Bununla birlikte bu ok sonluğu onu üç levhalı olarak adlandırmaya olanak

sağlayan bazı özelliklere sahipse de son Orta Çağ'ın son dönemine ait olduğu söylenebilir. Zira araştırmacılara göre, Kırgızların yaşadığı bölgede X-XIII. ve hatta XVIII-XIX. yüzyıllarda üç levhalı ok sonlukları mevcut olmuştur (Kızlasov İ. L., 1983, s. 38, 50, 107, 116, 124; Kızlasov İ. L., 1999, s. 190). Keskin kapalı uçlara sahip halka şekilli bir küpeyi andıran gümüş tellerden yapılmış eşyanın (Şekil: 16) birebir benzerlerine de rastlanmamaktadır. Sadece, Ob nehri boyunda, Tomsk'ta Orta Çağ'ın son dönemine ait kabirlerden birinde şekil itibarıyla kısmen buna benzeyen ve küpe adlandırılan (ne yazık ki, hangi maddeden yapıldığı belirtilmemiştir) bir eşya bulunmuştur (Pletneva L. M., 1990, s. 66, Şekil 49).

Kemer üzerindeki taş kaplamalar (biri dikdörtgen şeklinde, ikisi siper şekilli ve en küçüğü kalp şeklinde) nefritten (yeşim taşından) yapılmış ve süt beyazı ve yeşilimsi renklerdedir. Normalde, bunların yeşil renkte olması gerekir. Süt rengini ise ateşte yakıldıktan sonra (yani, feldispata dönüşme) almış olabilir (deneyler RBA Sibirya Şubesi'nin Jeoloji ve Jeofizik Enstitüsü'nde yapılmıştır). Bunlar genelde çok fazla yıpranmamışlar. Sadece siper şekilli kaplamaların birinin üzerinde küçük bir çatlak, kalp şeklindeki ve muhtemelen daha fazla yakılmış kaplamanın üzerinde ise arka ve ön yüzeylerde parçalanma izleri bulunmaktır. Taş çok kaliteli bir biçimde işlenmiştir. Tüm kaplamalar kaypak yüzeye ve (dikdörtgen) kesme kenarlara, düzgün hatlara, titizlikle yapılmış deliklere sahiptir. Hatta deliklerin arka yüzündeki kenarlar titizlikle alınmıştır. Dikdörtgen şekilli (kareye yakın) kaplamanın üzerinde ön yüzünde bir kenardan diğer kenara kadar iki paralel çizgi çizilmiştir. Çizgilerden biri perçin deliklerinin kenarına teğettir. Kaplamanın arka yüzünün orta kısmında kenarları düzgün bir şekilde kesilmiş dikdörtgen şekilli taşın kalın yerinde küçük bir oyuk vardır. Siper şeklindeki kaplamaların üçer, dikdörtgen şekilli olanın dört ve kalp şekilli olanın ise iki perçin deliği vardır (Şekil: 11-14). Kalp şekilli

kaplamada arka yüzün deliklerden birinde kaplamayı kemere birleştiren bronz perçinin bir parçası kalmıştır. Diğer kaplamalardaki deliklerde perçin izleri kalmamıştır. Kabirde önceleri muhtemelen dikdörtgen şekline sahip olmuş ince bronz levhanın bir parçası bulunmuştur. Onun bir köşesinde fazla yıpranmamış daire şekilli delik, diğer köşesinde ise parçalanmış benzer bir delik bulunmaktadır (Şekil: 11). Biçimine, ölçülerine ve deliklerin yerleşimine göre bu bronz levha en büyük (dikdörtgen şekilli) taş kaplamaya birebir benzemektedir. Kaplamalar kemere muhtemelen perçinler aracılığıyla monte ediliyordu. Bu perçinler daha güvenli olsun diye kemerin iç tarafındaki destek görevini yerine getiren benzer metal levhalara birleştiriliyordu.

Yenisey Kırgızlarının bugüne kadar araştırılmış kapalı arkeolojik bir bütün oluşturan abidelerinde araştırmacılar henüz kemer veya zırh kayışı için benzer nefrit kaplamalara rastlamamışlardır. Bunların tek benzeri O. B. Belikova tarafından kazısı yapılan Aşağı Çulım'daki Zmeyinkin Höyük Mezarlığı'nda 58 No'lu höyükte bulunmuş nefrit levhadır. Belikova onu Yenisey Kırgızlarının kültürlerinin yerel, Orta Çulım varyasyonuna ve son Orta Çağ (XIII-XV. yy.) Dönemi'ne ait etmiştir (Belikova O. B. 1996, s. 99). Bu levha yayvan dörtgen şekilli olup, yüzeyleri biraz eğilmiş ve birbiriyle ikişer ikişer "gizleme" yöntemiyle birleştirilmiş dört çift deliği bulunmaktadır (Belikova O. B. 1996, Şekil 45, 13). Onun uzunluğu 6 cm'den bir kadar fazla, genişliği 3 cm'dir. Bu da onun I. Koybalı Mezarlığı'ndaki 4 No'lu höyükten bulunmuş kareye yakın bir şekle sahip olan en büyük levhadan iki defa büyük olduğu anlamına gelmektedir. O. B. Belikova bulduğu levhanın kemer kaplaması olduğunu düşünmektedir (Belikova O. B. 1996, s. 92). Ancak levhanın kabirde bulunduğu yer (kelle kalıntılarının yanında bulunmuştur) ve levha üzerindeki bu büyüklükte bir eşyayı kemere monte ederken yeteri kadar dayanaklılık yaratamayacak

deliklerin biçimsel özellikleri, levhanın kemerin bir parçası olduğunu net olarak söylemeye imkan vermemektedir. Gerçi, gizleme yöntemiyle hazırlanmış delikler aracılığıyla kemere birleştirilen küçük kaplama örneklerine İç Moğolistan ve Çin topraklarındaki Orta Çağ'ın son dönemine ait abidelerde rastlanılmaktadır (İstoriçeskie pamyatniki…, 1987, s. 94). Onun, baş giysisinin bir parçası olduğu ve iplerle baş giysisine birleştirildiği ihtimali daha yüksektir. I. Koybalı Mezarlığı'nın 4 No'lu höyüğünde bulduğumuz dört adet nefrit (yeşim taşı) kaplamaları ise büyük olasılıkla kemer parçası olduğunu söyleyebiliriz. Zira onlardaki deliklerin biçimi ayrıca özel destek niteliğindeki ek parçanın bulunması bunları perçinler aracılığıyla kemer üzerine sıkı bir şekilde bağlamaya olanak sağlamaktadır. Bu kurganın kabir eşyaları içinde, birebir benzerlerinin M.S. II. binyılın başlarına ve daha sonraki dönemlere ait Yenisey Kırgızlarının abidelerinde de rastladığımız levha parçası bulunan oval şekilli bronz kopçanın parçalarının bulunması kaplamaların kemer parçaları olduğunu söylememiz için ek dayanak oluşturmaktadır (Şekil: 10). Böylece Yenisey Kırgızlarının kendilerinin yaşadığı bölgede benzer türden kemerlere rastlanılmamıştır. Bu da gerek onun menşeini, gerekse de ait olduğu dönemi belirlemeye engel olmaktadır. Tesadüfi bulgular (bölgeden toplanmış) içindeki birkaç benzer eşya, menşelerinin özellikleri nedeniyle bu tür sorunların çözümünde yardımcı olamamaktadır. Biçimlerine göre tasvir ettiğimiz nefrit kaplamalara benzeyen ve daha önceki dönemlere ait olan (Erken ve Orta Çağ) metal kemer kaplamaları Güney Sibirya bölgesindeki kapalı höyüklerde çok sayıda bu tür mamullere rastlanılması, fakat bir tane de olsun taş kaplamaya rastlanılmaması nedeniyle birebir benzerler olarak kabul edilemez (Dobjanskiy V. N., 1990.) Bu durumda farklı dönemlere ait mamullerin tesadüfi benzerliğinden bahsedilebilir. Bunun dışında metal ve taş gibi birbirinden farklı imal özelliklerini de göz önünde tutmak

gerekmektedir. Bu yüzden benzer kemerlerin kullanıldığı komşu bölgelere de bakmamız gerekir.

Kemer kaplamalarının yapımında nefrit ve diğer taşların kullanılması Doğu ve Orta Asya'da biliniyordu. Şöyle ki, bir Tszin dönemi yazarının "Büyük Tszin Dönemindeki Cezalandırıcı Seferlere İlişkin Notlar" adlı eserinde Çjurcjenlerin 1126 yılında Çin'den "nefrit ve altınla kaplanmış kemerler" aldıkları belirtilmiştir (Vorobev M. V., 1983, s. 90). Tszin İmparatorluğu'nun memurlarının kemerleri nefrit, fildişi ve gergedan boynuzu ile süsleniyordu (Vorobyov N. B., 1983, s. 92).

At koşum takımları için öngörülen taş kaplamalara da rastlanmaktadır. Şöyle ki, İç Moğolistan (Çin Halk Cumhuriyeti) bölgesindeki kazılarda bulunmuş son Kidan Dönemi'ne ait kabirlerden birinde bulunmuş, Tszı (zadegan unvanı) unvanlı bir ayana mahsus at koşum takımı akik taşından yapılmış 43 adet daire, ibre, beşgen ve altıgen şekilli kaplamalarla süslenmiştir. Son Kidan Dönemi'ne ait bir diğer kabirde benzer kaplamalara rastlanmıştır. Tüm bu parçaların eğik kenarları bulunmamaktadır. Bu da onları daha sonraki dönemlere ait kemer kaplamalarından farklı kılmaktadır (İstoriçeskiye pamyatniki… 1987, s. 94). Bu taş mamuller yapımı itibarıyla onlarla aynı döneme ait olan metal kaplamalara benzememektedir. Bu da Güney Sibirya bölgesindeki daha erken dönemlere ait metal ve daha sonraki dönemlere ait taş kaplamaların biçimlerinin tesadüfi benzerliğine ilişkin yukarıda söylediğimiz tezimizi doğrulamaktadır. Aynı zamanda son Kidan Dönemi'ne ait kabirlerden bulunmuş taş kaplamalardan bazıları daha sonrakiler için başlangıç kalıbı oluşturmuştur. Şöyle ki, ibre şekilli kaplamalar, kalp şekillilere dönüşmüş, beşgen şekilliler ise (koleksiyonda sayısı en çok olanlar) siper şeklini almış olabilir.

Bellidir ki, Ming İmparatorluğu döneminde (XVI-XVII. yy.) Çinliler deriden yapılan ve "yuyban", "tszinban", "tszyoban" adlandırılan

dekoratif nefrit, metal veya boynuz levhalarla ve “gou” adlandırılan kopçalarla süslenen “geday” isimli kemerler kullanmışlardır. (Sıçev L. P., Sıçev V. L., 1975, s. 36). Şöyle ki, Ming Hanedanı’ndan olan İmparator Van Li’nin (Ven Li) (1573-1620) Çinli arkeologlar tarafından kazılmış türbesinin yakınındaki paviyonun standında bu hükümdarın beyaz nefritten yapılmış siper şekilli, kalp şekilli ve dik dörtgen şekilli büyük ölçülü (yaklaşık avuç büyüklüğünde, I. Koybalı Mezarlığı’ndan bulunmuş kaplamalardan üç-dört defa büyük) kaplamalarla süslenmiş deri kemeri sergilenmiştir. İmparatorun türbesinin yakınındaki onursal mezarlıktaki ordu komutanı heykelinin kemerinde de, kalp şekilliler de dahil olmakla benzer, fakat İmparator’unkine oranla çok daha küçük kaplamalar tasvir edilmiştir (Dingling Tomb, 1989, s. 46). Lyaonin eyaletinin Şenyan kentindeki eyalet müzesinin standında 1975 yılında Anşan kentinde yapılan Yuan Dönemi’ne ait Hanedan Mezarlığı’nın kazıları sırasında bulunmuş kemer parçalarının tam takımı sergilenmiştir. Bu kemerde yayvan oval şekilli çerçevesi bulunan siper benzeri kopça, akik taşından yapılmış kalp şekilli, dikdörtgen ve hatta kare biçiminde orta boyda kaplamalar, ayrıca kapalı keskin uçları bulunan liften yapılmış yüzük şeklindeki kalp benzeri iki metal kaplama bulunmaktadır. Metal kaplamalar I. Koybalı Mezarlığı’nın 4 No’lu höyüğünde yalın alandaki taş yığını arasında bulunan ve başlangıçta küpe olarak tanımladığımız gümüş eşyaya çok benzemektedirler (Şedevrı arheologii…, 1986, s. 16).

I. Koybalı Mezarlığı’nın 4 No’lu höyüğünde bulduğumuz nefrit kaplamalar biçimlerine göre kemerlerde kullanılmış daha sonraki dönemlere ait örneklere, gümüş mamül ise Şenyan Müzesi’ndeki Yuan Dönemi’ne ait kemer parçalarına daha çok benzemektedir. Belirtmek gerekir ki, Anşan kentinden bulunmuş kemerin üzerinde şekil itibarıyla sanki Yuan Dönemi gibi daha sonraki dönemlere özgü olmayan bir kopça

bulunmaktadır. En azından Güney Sibirya arkeolojisi bulgularından ve günümüzde onlar için uygulanan kronolojik belirleme cetvelinden yola çıkarak bu kemeri aynen I. Koybalı Mezarlığı'nın 4 No'lu höyüğünde bulunmuş kopça parçaları gibi I. bin yılın son yüzyıllarına ait sayabiliriz. Ancak bununla birlikte Anşan'daki kabrin Yuan dönemine ait sayılması, özellikle de benzer eşyaların bulunduğu İmparator Van Li'nin türbesinin tarihi konusunda kuşku duymak için hiçbir neden bulunmamaktadır.

Araştırdığımız höyükte bulunan kaplamaların Anşan'daki Hanedan Mezarlığı'nda bulunan eşyalara oranla çok daha küçük ölçüde olduğundan yola çıkarak bizim incelediğimiz kemerin sahibinin Lyaonin eyaletindeki kabirden bulunmuş kemerin sahibi olan Yuan İmparatorluğu memuruna oranla daha aşağı sosyal statüye (ve

ya rütbeye) sahip olduğu düşünülebilir. Bu, I. Koybalı Mezarlığı'ndaki 4 No'lu höyükteki kabir eşyaları içindeki demir mamullerin (üç adet menteşeli kaplama ve ok sonluğu), eşyaların özelliklerine göre kesin bir şekilde dönemlere ayrılan Askiz uygarlığının kronolojik çerçevesine uymadığını; Sibirya'da benzer nefrit kaplamaların bulunduğu kazıyı yapan O. B. Belkova, tarafından yukarıda da belirtildiği gibi, Kırgızların Çulum'daki diğer abidelerinden daha sonraki döneme ait sayıldığını (Belkova O. B. 1996, s. 99-101) dikkate alırsak bulunmuş kaplamaların Yuan ve Ming dönemlerine ait Çin'de bulunmuş eşyalarla benzerliğini de göz önünde bulundurarak bu kurganın Moğol ve hatta Moğollardan sonraki döneme (yani XIV-XV. yy.) ait olduğunun düşünülebileceği anlamına gelmektedir. Muhtemelen, onun mezarlıktaki özel konumu da (diğer objelerden ayrı bulunması ve diğerlerine oranla daha yüksekte yerleşmesi) burada gömülmüş adamın özel sosyal statüye sahip olduğu fikrini desteklemektedir. Bu kabirde bulunmuş eşyaların benzerlerinin İmparator Van Li'nin ve bu İmparator'un türbesi yakınındaki onursal mezarlıktaki

ordu komutanı heykelinin kemerlerinde de bulunduğunu dikkate alırsak onun kesin tarihi XVII. yüzyıla kadar uzayabilir. Ancak kabir eşyaları içindeki diğer parçalara özgü kronolojik nitelikli özelikler nedeniyle, ayrıca Ming Hanedanı döneminde Moğol egemenliğinden yeni kurtulmuş Çin'in “kuzey barbarları” konusunda tamamen soyutlanma politikası yürütmesi ve bu bölgeden kültürel sinyallerin Güney Sibirya'ya ulaşmamasına bağlı olarak bu ihtimal çok düşüktür.

Çin'de bulunmuş benzerinden yola çıkarak I. Koybala Mezarlığı'ndaki kemerin dış görünüşünün restorasyonu yapılabilir. Kopçanın bir kısmı kırılmış levhası muhtemelen çok da uzun olmamış ve kemere perçemler aracılığıyla birleştirilmiştir. Kopçanın her iki tarafında muhtemelen daha büyük taş kaplamalar (dikdörtgen şekilli) yerleşmiştir. Kemerin vücudun yanlarına gelen kısımlarında ise muhtemelen siper şekilli kaplamalar bulunmuştur. Bunları keskin uçları kopçaya taraf çevrilmiş kalp şekilli taş kaplamalar ve aynı şekilde yerleşen metal (lif) kaplamalar izlemiştir. Bel kısmında da dikdörtgen şekilli taş kaplamalar bulunmuş olabilir. Çin'de olan kemerlerde taş kaplamaların sayısı onlarcadır. Muhtemelen Abakan'da bulunmuş kemerin üzerinde de çok sayıda benzer kaplama bulunmuştur. Fakat gömme geleneğinin özellikleri nedeniyle onlar günümüze ulaşmamıştır. Anşan kentindeki kabirde bulunmuş kemer üzerindeki metal lif kaplamalar sadece iki tanedir.

Kırgızlara ait olduğu kesin olan kabirde (onlara özgü yakma geleneğine ait) muhtemelen Yuan İmparatorluğu memuruna özgü mevki işaretlerinin bulunmasını ya onun buraya bir savaş ganimeti olarak getirilmesi ya da (daha gerçekçi olanı) Kırgızlardan birinde benzer resmi rütbenin bulunması ve onun yerel yönetimden olmasıyla açıklanabilir. Bilindiği üzere, Güney Sibirya halklarının Moğollar tarafından 1293 yılında tamamen itaat altına alınmasından sonra Sayan-Altay dağlık bölgesi Lin-bey (Lin-Bey, Linbey)

eyaleti adıyla Yuan İmparatorluğu’na dahil edilmiş ve Yuan Hanedanı’na sadık olan Orta Asya Kırgızları buraya göçürülmüştür (Kızlasov L. R., 1965, s. 59-61). Onların içinden çıkanlar Lin-Bey eyaletinin “Kırgız” bölgesindeki bu topraklarda yönetim yetkileri ve uygun mevki işaretleri almış olabilirler (İstoriya Hakasii…, 1993, s. 125, 128-129). Yazılı kaynaklardaki bilgilerden yola çıkarak, yalnız 1293 yılından sonra Kırgızların topraklarında bu bölgeleri Yuan İmparatorluğu’nun mevcut topraklarıyla birleştiren idari taksimatının yapıldığını söylemek mümkündür. Moğol kabilelerinin Yenisey Kırgızları üzerindeki egemenliği ise Yuan İmparatorluğu’nun 1368 yılında yıkılmasından sonra da XVII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Ruslar gelinceye kadar onlar Kuzey Moğol Devleti olan Altın-hanların egemenliği altında olmuşlar. Buna bağlı olarak, XI-XVI. yüzyıllar dönemi için bazen “Moğollar sonrası dönem” teriminin kullanılmasını doğru kabul etmek mümkün değil. Zira, Moğolların Kırgızlar üzerindeki egemenliği ve çeşitli kültürel etkileri Rusların Sibirya’ya gelmesine kadar devam etmiştir.

Dolayısıyla, I. Koybalı Mezarlığı’ndaki 4 No’lu höyükte büyük bir ihtimalle Yuan İmparatorluğu’nun Orta Yenisey havzası toprakları üzerindeki egemenliği döneminde (muhtemelen XIII. yüzyılın son yıllarından erken olmamak kaydıyla) veya daha sonraki dönemde (yani Moğolların feodalliklere parçalandığı dönemde) yaşamış bir Kırgız gömülmüştür. O, İmparator’un (veya Yuan Hanedanı’nın) yıkılmasından sonra bir Moğol bey hizmetinde bulunmuş ve mevki işaretleri olarak özel kaplamaları bulunan kemere sahip olmuştur. Muhtemelen, o, az veya orta sayıda bir insan grubu (Yenisey Kırgızları ve onların Kıştımları) üzerinde kendi hükümdarı adına yönetim yetkilerini gerçekleştirmiş, bu insanlar da onun kökenini göz önünde bulundurarak kendi, yani Kırgız mezarlığında gömmüşler. Özel statüye sahip olması

nedeniyle, bu adamın cesedinin yakılmasından geriye kalanlar için höyük, bir bölümü muhtemelen daha önce yapılmış kabirlerin bulundukları yerden bir kadar kenarda ve yüksekte yapılmıştır. Bu kabrin bulunması ve araştırılması, orada bulunan eşyalar son Orta Çağ Dönemi'nde Moğolların egemenliği altındaki Yenisey Kırgızları toplumunun sosyo-politik düzeninin bazı yönlerini ortaya koyan bir görüntü sergilemektedir. Ne yazık ki, bu, günümüzde yukarıda

açıklanan nedenlerden dolayı gösterilen tarihi döneme ait edilebilecek benzer nitelikteki arkeolojik menşeli tek örnektir.

Kazısını yaptığımız mezarlıkta bulunan ve bir kısmı XIV-XVII. yüzyıllar Doğu Asya abidelerine benzeyen orijinal bulguları araştırırken ifade ettiğimiz önerileri, ilerideki araştırmalarımızda kullanmamız, ayrıca bu yeni bulguları bilimsel araştırmalar içine sokmamız Sibirya'nın en az araştırılmış son Orta Çağ'ın son dönemine ait eşyaların işlevinin ve kronolojisinin belirlenmesi konularında daha emin bir şekilde yönlenmeye olanak sağlamaktadır. Dolayısıyla, söz konusu araştırmalar Sibirya'nın büyük bir Türk halkı olan Yenisey Kırgızlarının "karanlık dönem"deki tarihinin çeşitli yönlerine ilişkin daha emin bir şekilde konuşabilmemize olanak sağlamaktadır.

Sonuç

Abakan bölgesindeki son Orta Çağ Dönemi'ne I. Koybalı Mezarlığı'ndaki kremasyon geleneğine ait 4 No'lu höyüğün kazıları sırasında kemer için gümüş ve nefritten (yeşim taşı) yapılmış kaplamalar, bu kaplamalardan biriyle beraber kullanılan dikdörtgen şekilli ince bronz levha parçası, oval levha şekilli bronz kopça parçası, koni şekilli helezon yivli sapı bulunan üç yelekli ok sonluğu, demirden yapılmış üç adet menteşeli kaplama ve diğer eşyalara rastlanılmıştır (Şekil: 1-16). Yapılan araştırma dışarıdan küpeyi andıran gümüş lif kaplamanın, dikdörtgen, siper

ve kalp şekilli nefrit kaplamaların, ayrıca oval şekilli çerçevesi bulunan levha kopçanın benzerleri, Çin'deki Yuan (XIII-XIV. yy.) ve Ming (XIV-XVII. yy.) dönemlerine ait abidelerde bulunmaktadır. Burada onlar İmparator'un ve ordu komutanının kemerlerinin parçaları olarak yer almaktadır. X-XIV. yüzyıllar Askiz kültürü abidelerine özgü olmayan, sapında yivi bulunan ok sonlukları ve menteşeli desensiz demir kemer kaplamaları araştırılan höyüğün Koybalı Mezarlığı'ndaki kabirlerin çoğundan daha sonraki döneme, yani en erken XIV. yüzyıla ait olduğunu söylememize imkan verir.

Bu biçimde bir kemere Güney Sibirya bölgesinde ilk kez rastlanılmaktadır. Onun incelenmesi sonucu ortaya çıkan veriler bu bölge için hiç araştırılmamış XIV-XVII. yüzyıllar dönemine, yani Yenisey Kırgızlarının Moğolların egemenliği altında bulundukları döneme ait eşyaların tasnifini önemli ölçüde kolaylaştırmaktadır.

Belikova O. B. Srednee Priçulıme v X-XIII vv. Tomsk, 1996.

Vorobev M. V. Kultura çjurçjeney i gosudarstva Tszin (X v. -1234 g.) M., 1983.

Dobjanskiy V. N. Nabornıe poyasa koçevnikov Azii. Novosibirsk, 1990.

İstoriçeskie pamyatniki kulturı Vnutrenney Mongolii. 30-letie muzeya Vnutrenney Mongolii. Pekin, 1987. (na kitayskom yazıke).

İstoriya Hakasii s drevneyşih vremen do 1917 goda. Pod redaktsiey L. R. Kızlasova. M., 1993.

Kızlasov İ. L. Askizskaya kultura Yujnoy Sibiri X-XIV vv. M., 1983.

Kızlasov İ. L. Skalnıe zahoroneniya - osobaya kategoriya pogrebalnıh pamyatnikov//Pogrebalnıy obryad. Rekonstruktsiya i interpretatsiya drevnih ideologiçeskih predstavleniy. M., 1999.

Kızlasov L. R. İz istorii plemen Altae-Sayanskogo nagorya v XIII-XIV vv. //Uçenıe zapiski Hakasskogo nauçno-issledovatelskogo instituta yazıka, literaturı i istorii. Vıpusk XI. Abakan. 1965.

Pletneva L. M. Tomskoe Priobe v pozdnem srednevekove. Tomsk, 1990.

Skobelev S. G. Otçet ob arheologiçeskih raskopkah v Beyskom, Emelyanovskom, Novoselovskom i Şuşenskom rayonah Krasnoyarskogo kraya v polevom sezone 1987 goda. Novosibirsk, 1988/Arhiv instituta arheologii Rossiyskoy akademii nauk.

Sıçev L. P., Sıçev V. L. Kitayskiy kostyum. Simvolika, istoriya, traktovka v literature i iskusstve. M., 1975.

Hudyakov Y. S. Voorujenie srednevekovıh koçevnikov Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii. Novosibirsk, 1986.

Şedevrı arheologii provintsii Lyaonin. Şenyan, 1986. (putevoditel po muzeyu; na kitayskom yazıke).

Dingling Tomb. Bejing, 1989. (albom-putevoditel; na angliyskom yazıke).

Erken Dönemlerden Moğol İstilasına Yenisey Kırgızları / Prof. Dr. Michael R. Drompp [s.397-404]

Rhodes College / A.B.D.

Tarihi kayıtlarda erken dönemlerde yer alan ilk Türk halklarından biri olmalarına rağmen (M.Ö. 3. yüzyılın sonu) Kırgız tarihi çok iyi anlaşılamamıştır. Elimizde bulunan birkaç yerli kaynak sekizinci yüzyıl ve sonrasına ait epigrafik yazılardır. Diğer kaynaklar Çince, Farsça ve Yunanca gibi farklı dillerde bulunmaktadır. Geçtiğimiz yıllarda arkeolojik çalışmalar bilgimizin artmasına katkıda bulunmuştur. Buna rağmen yazılı kaynaklar ve fiziksel kalıntılar bizlere hâlâ erken Kırgız Dönemi tarihi ve kültürü ile ilgili bütüncül bir tablo sunmamaktadır.

Kırgız halkına değinen ilk kaynak, Kırgızların Ko-k'un ya da Chien-k'un olarak anıldıkları Batı Hanlığı Dönemi'ne (M.S. 202-9) ait Çin kaynaklarıdır. Ancak bu isim sürekli aynı kalmamıştır. Altıncı yüzyılda yeni formların -Ch'i-ku ve Ho-ku- kullanılıyor olmasına rağmen, T'ang hanedanı (618-907) Dönemi'nde Chü-wu, Chieh-ku, Ho-ko-ssu ve Hsia-chia-ssu (kimi zaman Chia-chia-ssu olarak yanlış yazılmış, ya da Hsia-chia olarak budanmış) gibi formlar da geçerli olmuştur.1 Sekizinci yüzyıla ait eski Türk yazıtlarında ise isimleri Kırkız (Qırqız) olarak geçmektedir.2 Altıncı yüzyıla ait bir Bizans kaynağında araştırmacıların Kırgız kelimesine atıfta bulunulduğunu öne sürdüğü Kherkhir (dişi köleye -savaş tutsağı- atıfta bulunulur) kelimesi kullanılmaktadır.3 Bunlara ek olarak, Kırgız isminin Kher-ged, Gir-tis, Hir-kis ve muhtemelen Hir-tis gibi değişik şekillerde görüldüğü sekizinci yüzyıla ait Tibetçe bir metin de bulunmaktadır.4

Erken dönem Kırgızlarının yerleşim yerine ilişkin konularda Çin kayıtlarında belirsizlik bulunmaktadır; birçok tarihçi bu dönemin Kırgızlarını, büyük olasılıkla T’ang Dönemi’nde yerleştikleri, (Kırgızların Kem olarak adlandırdıkları) yukarı Yenisey Vadisi bölgesine, Güney Sibirya’ya yerleştirmektedir. Bu bölge Çinlilerin Kırgızlar hakkındaki belirsiz imajlarını açıklayacak kadar Çin’den uzaktır. Bu halkın kökenine ilişkin özet Çin kaynaklarının değeri oldukça azdır.

T’ang Dönemi Çin kaynakları, Kırgızları “iri, kırmızı saçlı, beyaz tenli, yeşil ya da mavi gözlü”5olarak tanımlar; benzer tanımlamalar Tibet kaynaklarında ve İslami kaynaklarda da bulunur.6 Bu yüzden, bir dizi araştırmacı erken dönem Kırgızlarını büyük oranda Türk olmayan (özellikle Samoyed) etnik öğelerle karışmış olarak tanımlar. Pek çok araştırmacı, Çin kaynaklarında bulunan Kırgız kelimeleri arasında Türkçe olmayan (özellikle Samoyed dili) kelimelerin örnekleri olduğuna inandıkları kelimeleri saptadıklarında bu düşünceyi desteklemişlerdir.7 Ancak dil ve “ırk” arasındaki ilişkinin oldukça belirsiz olduğunu da vurgulamakta yarar vardır. Kırgızların fiziksel görünümleri bunların Türk olmadığına dair bir gösterge değildir. Kırgız dilinde Türkçe olmayan birkaç kelimenin bulunması ise bunların ödünç kelimeler olduğu ile açıklanabilir.8 Yenisey Kırgız yazıtları (sekizinci yüzyıl ve sonrası) gerçekte tamamen Türk diliyle yazılmıştır ve T’ang Dönemi Çin kaynakları, Kırgızların yazılı ve sözlü dillerinin Uygur Türklerininkiyle (Çince Hui-ho, Hui-hu) aynı olduğunu açıkça belirtmektedir.9 Aslında, Çince kaynaklarda bulunan Kırgızca kelimelerin pek çoğu Türkçedir. İhtimal dışı olmamasına rağmen, Kırgızlar için Türkçe olmayan bir köken varsaymak için hiçbir neden yoktur.10

Tüm Kırgızlar renkli gözlere ve açık renk saça sahip değildir -en azından T’ang Dönemi’nde. Bu dönemde Kırgızları tanımlayan

Çin kaynakları siyah saçı uğursuz saydıklarını belirtmişler ve koyu renk saç ile göze sahip olanları

Han generali Li Ling'in torunlarından kabul etmektedirler (aşağıda değinilecektir).11 Yu-yang tsa-tsu'nun yazarı Tuan Ch'eng-shih koyu renk saçlı ve gözlü Kırgızların Li Ling'in ve Çinli birliklerinin soyundan geldiklerini yazar ve bu da Kırgızların yalnızca Li Ling'in soyundan geldikleri iddiasından daha mantıklıdır.12 Onuncu yüzyılda yayınlanan Farsça bir kaynak olan Hudûd'ül-A'lâm, Kırgızları "sert yüz ifadeli ve seyrek saçlı" olarak tanımlarken,13 on ikinci yüzyılda Farsça yazan Gazneli yazar Gerdizî, Kırgızların "saçlarının kırmızılığı ve tenlerinin beyazlığından" dolayı Slavlar (Saqlab) ile aralarında bir bağ olduğunu iddia eder.14

Erken Kırgız Dönemi siyasi tarihi, Moğolistan yaylasında ilk büyük göçebe imparatorluğu kuran Hsiung-nular (Hunlar) ile ilişkilidir. Çin kaynakları Kırgızlara (ve komşu Ting-ling'e) M.Ö. 201 civarında Hun hakanı Mo-tun (209-174) tarafından saldırıldığını yazar.15 Bunun sonrasında Çin kaynakları Kırgızları Hunların tebası olarak gösterme eğilimindedir. Aynı kaynaklar M.Ö. 99'da Hunlara teslim olan Han generali Li Ling'in (M.Ö. 74) Kırgızları gözetmek için gönderilen bir görevli olduğunu yazar. Li Ling ve birliklerinin Kırgız kadınlarıyla evlendiklerine inanılır ve T'ang kaynaklarına göre Kırgızlarda bulunan siyah saç ve gözler Çinlilerle gerçekleşen bu karışıma bağlıdır. Kırgızlar da bunun doğru olduğuna inanmakta ve T'ang kaynaklarına göre Kırgızların koyu renk saç ve gözleri uğursuz saymalarına rağmen yüzyıllar sonra bile kendilerini (en azından Han ailesini) Li Ling'in16 torunları kabul etmektedirler. Çin aristokrasisi ile bu türlü bir bağlantı kurulmasının yalnızca Kırgız yöneticilerinin prestijini arttırmak için bir araç olduğunu söyleyebiliriz. Bu özellikle T'ang Dönemi'nde, T'ang' ın Li imparatorluk evinin -gerçek

olmasa da gerçekçi olarak- Li Ling'le yani Kırgız yöneticileriyle ilişkili olması ile önem kazanmıştır (aşağıda değinilecektir).

Daha önce de belirtildiği üzere erken dönem Yenisey Kırgızları güçlü Hun İmparatorluğu'nun siyasi hakimiyeti altındaydı. Bunun tam olarak ne anlama geldiği bilinmemekle beraber, bu birtakım siyasi gözetim (Li Ling'in atanması gibi) ve vergi toplama gibi konuları içeriyordu. M.Ö. 1. yüzyılda, Kırgızlar beş adayın imparatorluk rekabetine girdiği dönemde yaşanan M.Ö. 58/57'deki (Hsiung-nu) Hun haleflik krizine yakalanmışlardı. Daha sonra adaylardan yalnızca ikisi ayakta kalmıştı. Bunlardan biri Hu-han-yeh Çin'in Han hanedanından (M.Ö. 202-M.S. 220) yardım isterken, üvey kardeşi Chih-chih ise batıya ilerledi ve M.Ö. 49'da Kırgızları da içeren pek çok halk üzerinde otoritesini kurdu.17 Chih-chih'nin çabası uzun süreli başarılı olamadı ve imparatorluk hayalleri Han generali Ch'en T'ang tarafından M.Ö. 36'da yenilince yıkıldı. Bu olaydan sonra Kırgızların bir kez daha Hun hakimiyetine girdiği varsayılır. Ancak Hunların gücü ilk yüzyılda daha da azaldığı için Kırgızların daha fazla siyasi otonomiye sahip olmaları muhtemeldir.

Kırgızlarla ilgili yeterli bilgi ancak Göktürklerin (Çince T'u-chüeh) 552'de yükselişiyle mümkün olmuştur. Çince kaynaklara göre, bu dönemde Kırgızlar doğuda Kurıkan, güneyde Tibet ve batıda Karluklarla komşu olan bir bölgeye sahip güçlü bir ulustu. Bu alan Kırgızların evlilik ittifaklarıyla ilişkide olduğu Göktürklerin topraklarına eşit büyüklükteydi. Çin kaynakları, Kırgızların bey olarak adlandırılan Hsieh-yen-t'o'ya tabii olduklarına işaret etmekteydi. Bu dönemde Kırgızların Çinlilerle çok az ilişkisi vardı.18

Kırgızlar, 560 civarında Muhan Kağan (553-572) zamanında Göktürklerin doğrudan kontrolü altına girdiler. Kırgızlar üzerindeki Göktürk gücü Ch'i-pi Kağan'ın (645-650) yönetimi esnasında pekiştirildi.

Sui İmparatoru Wen-ti (581-604) Çin topraklarına yapılan Göktürk saldırılarından duyduğu öfke üzerine yayınladığı fermanda, Kırgızların Göktürk hakimiyetinden duydukları rahatsızlığı belirtir ve Kırgızların “dişlerini sıkarak, kendi sıralarının gelmesini beklediğini” iddia eder.19 Eski Göktürk yazıtları Kırgızların Bumin Kağan (552) ve kardeşi İstemi Han’ın cenazelerine temsilciler gönderdiğini yazar, ancak Tibet ve Bizans gibi kontrol altında olmayan bağımsız devletler de temsilciler gönderdiği için Göktürk kontrolünün derecesinin anlamlı bir göstergesi değildir.20

630 yılında ilk Göktürk İmparatorluğu’nun yıkılması ve bunu takiben Türklerin elli yıllık bir süreç için Çin hakimiyetine girmesi sonrası Hsieh-yen-t’o, Uygurlar ve diğerleri -Çinlilerin yanı sıra- Doğu İç Asya’da kendi iktidarlarını pekiştirmeye çalıştılar. 630 yılında Doğu Göktürklerinin yıkılması sonrası Çin İmparatoru T’ang T’ai-tsung (626-649) Kırgızlarla temasa geçmesi için 632 yılında bir general göndermiştir.21 İlk başlarda buna herhangi bir cevap verilmedi; ancak Kırgızlar 648’de T’ai-tsung’un sarayına resmi bir görevli (ilteber) gönderdiler. Hem Çin, hem de İç Asya’yı yönetmek isteyen Çin İmparatoru tarafından oldukça sıcak karşılandı. Çin kaynaklarına göre, ilteber şarap sayesinde sarhoş oldu ve Çinli resmi bir görevli atanmasını istedi. Erken dönem T’ang kaynaklarına göre Kırgızlar pek çok değişik isimle anılır,22 İmparator T’ai-tsung, Kırgız topraklarına Chienk’un bölgesi adını (Han Dönemi’nden kalma bir isim) ve iltebere de general (sengün) ve vali (totok) unvanlarını verdi.23 Bunun sonrasında, T’ang, Çin ve Yenisey Kırgızları arasındaki iletişim Kırgız temsilcilerinin hediyelerle Çin sarayını ziyaretleriyle beraber düzenli bir temelde devam etti.24 Çin kaynaklarına göre Çinlilerin Li Ling hikayesini kabul etmelerine dair önemli bir gösterge -oldukça önemli bir bağlantı, çünkü Li’nin T’ang imparatorluk ailesinin Li Ling’in akrabalarından birine ait olduğu iddia

edilir- imparator Chung-tsung’un şu ifadesinde (684, 705-710) “Milletiniz ve milletimiz aynı ailedendir; diğer yabancılarla karşılaştırılamazsınız” yer bulur.25

Bu dönemde Doğu Göktürklerinin hakimiyeti Moğolistan’da İlteriş Kağan (682-691) tarafından yeniden pekiştirilmiştir; Moğolistan’daki eski Türkçe yazıtlarda Kırgızları yenmek için verilen Göktürk çabalarını anlatır. Kırgız hükümdarı da Çin, Tibet, Kırgız ve Göktürk yöneticilerine verilen Kağan adıyla anılır. Göktürk kaynakları Kırgızların Moğol yaylasındaki bu Göktürk hakimiyetine karşı düşmanca hisler beslediğini yazar.26 Kırgızlar beklenmedik bir saldırıyla 710’da Göktürkler tarafından yenilgiye uğratıldı, ve kağanları öldürüldü,27 ancak Göktürklerin Kırgızlar üzerinde daha sonra gelişen hakimiyetlerini bilmiyoruz. Bir Kırgız elçisi Bilge Kağan’ın kardeşi Köl Tigin’in ölümüne (731) taziyede bulunmak için gönderildi.28 Çin kaynakları Kırgızların Göktürkler tarafından yenilmesinden sonra bile Çin sarayı ile diplomatik ilişkilerini sürdürmek için yeterli özerkliğe sahip olduğunu belirtir.29

742 yılında Göktürk İmparatorluğu’nun yıkılmasından sonra, Kırgızlar, daha fazla bağımsızlığa sahip olmuştur; ancak Kırgızlar, önce 744’te Doğu Göktürklerini, sonra da 758’de kendi müttefikleri olan Karluk ve Basmılları yenen Uygurların hakimiyeti altına girdiklerinden bağımsızlıkları uzun sürmemiştir. 758 yılında Uygurlar, Kırgızların 50.000 kişilik ordusunu yenilgiye uğratmıştır.30 Bu olaydan sonra Çin’le olan bağlantı yaklaşık yüzyıl boyunca durmuştur; ancak Kırgızlar, Karluklar, Tibetliler ve Araplarla ticari ilişkilere girmişlerdir.31 Buna rağmen, Uygurların Yenisey Vadisi ile Çin arasındaki “ablukası” oldukça etkili olmuştur; çünkü 840’ta Uygur hakimiyetinden kurtulmalarına kadar geçen süre içinde Kırgızlarla ilgili bilgi bulunmamaktadır. Yalnızca dokuzuncu yüzyılın başında yazılan bir metinde konuyla ilgili olarak imparatorluğun bir aileden

diğerine geçtiği, 795 yılında Uygurların zayıfladığından bahsedilir.32 Uygurlar, hakimiyetlerini yeniden sağlamak amacıyla Kırgızlara karşı bir seferberlik başlatmak zorunda kaldılar. Bu yazıtta Kırgızların yalnızca bu savaşta 400.000 okçuyu savaş alanına sürdüğü ve Uygurların bunları yenip liderlerini de öldürdüğü belirtilmektedir.33

Kırgızların Uygur hakimiyeti altında oldukları dönemin en azından bir bölümü için, Çin kaynakları Kırgız liderlerinin artık kağan olarak değil Çinceden alınan ve orijinal şekli bilinmeyen a-je ismiyle anılmakta olduğunu belirtir. Çin kaynaklarına göre, Uygurlar a-je unvanını Bilge Ton Irkin'e34 vermişlerdir. Bu unvanın tüm a-je'ler tarafından mı yoksa yalnızca biri tarafından mı kullanıldığı belirsizdir. Ancak Karabalgasun yazıtı erken dokuzuncu yüzyılda asi Kırgızların bir kağan tarafından yönetildiğini yazar.35 Kaynaklar birbiriyle çelişkili olduğundan ve Çinliler A-je'nin Kırgız liderinin aile ismi olduğunu belirttiğinden,36 kaynakların karmaşık olduğu ve A-je'nin unvandan çok özel isim olduğu söylenebilir.

820 yılı civarında, Kırgızlar Uygur hakimiyetinden kurtulma çabalarına yeniden giriştiler; bu noktada Çin kaynaklarına göre, Kırgız a-je'si kağan -siyasi özerklik arzusunun açık bir göstergesi- unvanını aldı. Kağan büyük olasılıkla Uygur gücünü zayıflatan hakimiyet bölünmesinden cesaret almıştır; ancak bunun yanında Türgeş (anne yoluyla) ve Karluklarla (Karluk yabgusunun kızı olan karısı yoluyla) da güçlü aile bağları vardır. Uygurlar, Kırgız başkaldırısını bastırmaya çalışmışlar ancak başarısız olmuşlardır. Çin kaynakları, Kırgız liderinin artan güveni ile ilgili abartılı bir tablo çizmiştir. Bu kaynaklara göre lider Uygurlarla şu sözlerle alay etmiştir: "Şansınız tükendi! Altın çadırınızı alacağım ve çadırınızın yerinde atlarımı yarıştırıp, bayrağımı dikeceğim. Eğer bana karşı geliyorsanız, hadi çıkın karşıma! Yoksa savulun!"37 Sonunda 840 yılında, hain bir Uygur

komutanı olan Kül Bağa, Kırgızlara Uygur kağanına yapılan bir saldırıda yardım etti ve kağan öldürüldü. Kırgızlar Uygur başkentini ele geçirdi, hazinelerine el koydu ve Uygur kağanıyla evlenmesi için 821'de T'ang sarayınca gönderilen Prenses T'ai-ho'yu tutsak aldı. Uygur kağanlığı yok edildi ve Uygurlar da Kırgız kıyımından kurtulmak için adeta dört yana kaçıştılar.38

Uygur Devleti'nin ortadan kalkmasıyla, Kırgızlar birçok elçi yoluyla Çinlilerle yeniden ilişki kurdular. Bu elçilerden ilki 842 yılında Çin'e varmıştır. Bu elçi T'ang sarayına Kırgızların Prenses T'ai-ho'yu Çin'e ulaştırma düşüncesinde olduğunu iletmiştir (bu konuda yeniden Kırgız yönetici sınıfı ile Tang imparatorluk ailesi Li arasındaki bağları sıkılaştırmak ve T'ang'ın Kırgızları resmi siyasi tanımasını sağlamak ve ticari ayrıcalıklarını korumak amacıyla yapıldığına bir şüphe yoktur). Ancak daha sonra öğrenilir ki, Prenses Kırgız korumaların öldürülmesiyle Uygurlar tarafından ele geçirilir ve Prensesi Çin'le yapacakları müzakerelerde kullanmaya çalışırlar.39 Çin başbakanı Li Te-yü tarafından İmparator Wu-tsung (840- 846) tarafından yazılan mektupta Kırgız eylemleri -özellikle de prensesi Çin'e geri verme çabaları- övülmüş ve T'ang imparatorluk sarayı ile Kırgızlar arasındaki akrabalık bağları resmi kabul görmüştür.40 Kırgız kağanının ismi T'ang imparatorluk aile kayıtlarına girmiştir.41 Diğer elçi de (843) kabul görmüş ve Kore elçisinin üzerinde görülmüştür; üçüncü elçi ise (yine 843) T'ang sarayına şahinler ve 100 at hediye götürmüştür.42 İki halk arasında bu tür ilişkiler, yakınlaşmayı teşvik etse de, Çinliler Kırgız kağanının Tengri Kağan (uzun süredir Uygurlarla bütünleşen bir unvan) unvanını alma isteğini reddetmiş ve bunun yerine eski bir terim olan Chien-k'un'u diriltmeye çalışmıştır. Dördüncü Kırgız elçisi (844) iki beyaz atı da içeren daha fazla armağan getirmiş; ancak Çin'le ilişkilerde yaşanan güçlüklerden43-Uygurlara karşı

kazandıkları zaferden sonraki Kırgız eylemlerine bakılarak açıklanabilecek güçlükler- şikayet etmiştir.

Yeni kazandıkları iktidar ve etkiye rağmen, Kırgızlar Uygurların Moğol yaylasındaki yerini almamıştır. Kuzey sınırında büyük miktarda Uygur mülteci ile karşılaşan T'ang sarayı Kırgızları bunları ortadan kaldırmaya zorladı; ancak iki güç arasındaki işbirliği, büyük ölçüde aralarındaki uzaklığa bağlı olarak, oldukça sınırlıydı. Kırgızlar, Uygur gücünün son kırıntılarını ortadan kaldırmak için bir ordu yolladı, ancak bu çok az sonuç verdi çünkü Çinliler sınırlarına yaklaşan Uygur mültecilerinin bir çoğunu öldürmüştü.44

Pek çok araştırmacının, Kırgızların Moğol yaylasındaki hakimiyetlerini 840'dan sonra arttırdıklarını varsaymalarına rağmen, buna ilişkin bir kanıt yoktur, ancak bu hata pek çok yayında tekrarlanmaktadır (bazı araştırmacıların, özellikle de Çinli araştırmacıların Moğol yaylasında Kırgız hakimiyetine ilişkin bir kanıt olmadığını belirtmelerine rağmen).45 Geleneksel yaşam tarzlarına ve belirli ticaret yollarını kontrol altında tutmalarına bağlı olarak, Kırgızların Yukarı Yenisey Vadisi'nde kaldıkları belirtilmektedir.46 Çin'le diplomatik ilişkilerini sürdürseler de bunlar sık olmamıştır.

İmparatorun Kırgız liderine devam edebileceği yönünde onay vermeden, İmparator Wu-tsung'un ölümü ile Kırgız-Çin ilişkilerindeki sorunlar arttı.47 Bunlara ek olarak, Uygur kağanını iktidardan düşüren Kırgız hanı kendi görevlileri tarafından 847 yılında öldürülmüştür. Buna rağmen, Kırgızlar Moğol yaylasındaki son Uygur mültecilerini toplamak amacıyla 50.000 civarında asker göndermiştir. Daha sonra Çin İmparatoru Hsüan-tsung (846-859), öldürülen kağanın haleflerinden birine Ying-wu Ch'eng-ming Kagan olarak onay vermiştir.48 Bir başka atama da İmparator I-tsung (859-873) tarafından 867'de yapılmıştır.49 T'ang Hanedanı'nın bu

dönemde sonuna gelmiş olması büyük bir şanssızlıktır, çünkü bu (T'ang'ın 907'de yıkılması) olmasaydı Çin kaynakları, Kırgızlar hakkında daha fazla bilgi sağlayabilirdi.50

Kırgızların Moğolistan yaylasını ele geçirdiğini varsayan aynı araştırmacılar, onların onuncu yüzyılın ilk çeyreğinde Kitan gücünün artmasıyla bölgeden atıldığını iddia ederler. Bununla ilgili de bir kanıt yoktur. Kitan lideri A-pao-chi Moğolistan yaylasındaki nüfuzunu 942'de arttırmıştır, ancak Kırgızlarla olan çekişmeye dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Kitan (Liao) kaynaklarından Kırgızlarla ilgili olarak edindiğimiz tek bilgi iki gücün diplomatik ilişkiler sürdürdüğüdür.51 840'dan 924'e kadar süren bir Kırgız İmparatorluğu'nu tanımlayan araştırmacılar hayal güçlerini zorlamaktadırlar. Elde bulunan tüm kanıtlar, Moğolistan yaylasında bir kısım ilerlemeleri olsa da Kırgızların burada 840'daki zaferleri sonrası ciddi bir üstünlüğe sahip olmadıklarıdır. 840'lı yıllarda Çinlilerin Kırgızlarla olan diplomatik ilişkileri, Kırgızların hakimiyetlerini Tarım Havzasına kadar genişletmeyi ve yine bu konuda Çin'le işbirliği yapmayı umuyorlardı işbirliği yapılmadı çünkü T'angların Devleti bu türlü bir genişlemeye dahil olacak kadar güçlü değildi. Her iki durumda da bu ortak proje gerçekleştirilemedi ve Kırgızlar imparatorluk hayalleri peşinde kendi başlarına koştular.52

Daha önce başka bir yerde de belirttiğim gibi, Kırgızların Moğolistan yaylası üzerinde, daha önceki Türkler gibi (Göktürk ve Uygurlar) bir imparatorluk kuramamasının önemli nedenlerinden biri de tarım ve hayvancılık özelliklerine sahip karma bir ekonomileri olmasıdır.53 Pek çok araştırmacının da belirttiği gibi, tarım birçok İç Asya çoban ekonomisinin bir parçasıydı.54 Dokuzuncu yüzyıl Kırgızlarına ait bilgilerde diğer pastoral haklara göre Kırgızlarda tarımın oldukça ön planda olduğu belirtilmekteydi. Burada ticaretin de -Kırgızların özellikle batı ve

güneybatıdaki haklarla ilişkilerini sağlamlaştıran güçlü bağlarla- Kırgız ekonomisindeki önemi büyüktür.55 Karma tarım/hayvancılık ve ticarete dayalı bu türlü bir ekonomi, Kırgızlar için yaşamlarını Güney Sibirya'nın Yenisey havzasından kalkıp Moğolistan yaylasındaki Orhun Nehri vadisinde kurmalarını arzu edilmez kılmıştır.56 Gördüğümüz gibi Kırgızlar, Çinlilerle yakın ilişkiler kurmak için pek çok yol denemişlerdir; ancak Çinlilerin ilgisizliği ve iki devlet arasındaki büyük uzaklık nedeniyle bu çabalar sonuçsuz kalmıştır.57 Bu ilgisizliğin Kırgızların batı ve güneybatıyla olan ticari bağlantılarına daha fazla odaklanmalarına neden olduğu tahmin edilmektedir.

T'ang Dönemi Çince metinleri, erken dönem Kırgızlarının kültürüne ait yazılı bilgilerimizin çoğunu sağlar, ancak bu diğer yazılı malzeme (özellikle İslami belgeler) başta olmak üzere diğer kaynaklardan da beslenmektedir. Bunlar birlikte düşünüldüğünde altıncı yüzyıldan on ya da on birinci yüzyıla kadar süren dönemde Kırgız kültürüyle ilgili -eksik olsa da- bir çerçeve sunar.

Belirtildiği üzere, Çinlilerin bilgileri ve arkeolojik bulgularda Yenisey Kırgızları'nın hayvancılıkla birlikte tarım ağırlıklı karma bir ekonomi uyguladıkları sergilenmektedir. Bölgenin vadilerinde ya da yakınlarında yaşadılar,58 bölge darı, arpa, buğday gibi kuru tarım ürünlerini yetiştirmek için uygundu.59 Çin kaynakları tohum ekmek ve ekin biçmekten bahsetmektedir;60 arkeolojik kazılar sonucunda da bölgede saban ve orak bulunmuştur.61 Çin kaynakları hububatın hem besin maddesi hem de mayalamada (Kırgızların kımız -mayalanmış kısrak sütü- içtiğini eklese de)62 kullanıldığını vurgular; arkeologlar da tahılların un haline getirildiklerine dair Çin kaynaklarını doğrular şekilde değirmen taşları bulmuştur. Çin kaynaklarına göre Kırgızlar meyve ya da yeşil sebze yetiştirmezlerdi63-İklimleri çok uygun değildi. Çin kaynaklarında

tanımlanan Kırgız toprakları ormanlar ve yeşil alanlarla kaplı karma nehir/dağ sistemine dahildi -bu da Kırgızlarda gelişmiş olan karma ekonomiye uygundu. Kırgız evleri ortamlarını ve tarım-hayvancılık karışımı ekonomilerini iyi yansıtmaktaydı; Çinlilere göre, Kırgızlar çadırların yanı sıra özellikle kış soğuğundan korunmak için ağaç kabuklarından yapılmış ahşap evlere sahiptiler.64

Hem evcil hem de vahşi hayvanlar Kırgız ekonomisi için önemliydi. At (Çin tarihçilerince değinilecek derecede geleneksel bozkır midillisinden daha büyük boyutlarda), deve, koyun ve sığır yetiştirmişlerdir. Hububatla birlikte et de Kırgız beslenmesinin önemli bir öğesiydi. Özellikle ticaret amaçlı kürkçülük dahil olmak üzere avlanma ve balık tutma da Kırgız beslenmesi ve ekonomisi içinde önemli bir yer tutmaktaydı.65 Hudûd'ül-A'lâm, Kırgız ekonomisinde avcılığın önemini vurgular.66 Çinlilere göre Kırgızlar zaman zaman dağları aşarak kayaklar üzerinde de avlanmıştır.67 Hayvanlar, Kırgız sosyal yaşamının da bir parçasıdır, Kırgızlar, develer ve aslanlarla, yine atlar ve halatlarla çeşitli oyunlar geliştirmişlerdir.68 Kırgızlar, eğlence amacıyla pek çok müzik aleti de kullanmıştır,69 müziğin icrası Kırgız Şamanizmiyle ilgili olmuştur (aşağıda değinilecektir). Kırgızların, Türkler ve Uygurlar gibi zamanı 12 hayvanlı takvimle belirlediklerini de gözden kaçırmayalım.70

Arkeolojik bulgular, Kırgızların madencilikteki etkinliklerini de vurgular. Altın, demir ve kalay Kırgızlar tarafından farklı araç ve gereçler yapmak amacıyla kullanılmıştır. İç Asya'da hakimiyet kuran Türklerin kullandıkları yüksek kalitedeki bıçak ve kılıçlar gibi metal silahlar yaptıkları bilinir. Çin kaynakları, karınlarını, bacaklarını, dizlerini ve omuzlarını korumak amacıyla kullandıkları ağaç zırhların yanı sıra, ok ve yayın da kullanıldığını belirtir; Kırgızlar ayrıca muharebe flamaları da kullanmıştır.71

Çinliler tarafından Türklerinkiyle aynı olduğu belirtilen Kırgız giysilerinde ipek ve brokar gibi Tarım havzası şehirleri, Araplarla yapılan ticaretler sonunda elde edilen ürünlerin yanı sıra keçe ve kürk de kullanılmaktaydı. Kırgız erkekleri bellerinde bileği taşı ve bıçaklar taşımaktaydı; her iki cins de küpe takmaktaydı. Cesaretleriyle tanınan erkeklerin elleri, evli kadınların ise boyunları dövmeliydi.72 Evlilikte de at ve koyunlar armağan73 olarak verilmekteydi; ancak Çin kaynakları Kırgızların armağan vermediklerini yazar.74

Ticaret, Kırgız ekonomisinin çok önemli bir parçasıydı. Çin kaynakları, Kırgızların kürk ve metal eşyaların ticaretini yaptıklarını yazar, bunun yanı sıra evcil hayvanların da ticaret metası olduğu varsayılır. Bu listeye Hudûd'ül-A'lam'da anılan materyaller de eklenebilir: misk, özel ağaç çeşitleri, fildişinden yapılmış bıçak kınları.75

Kaynaklarımızda Kırgız dininden çok az bahsedilmektedir. Çin kaynakları, Kırgızların şamanların tanrısal gücüne inandıklarını, ancak tanrılara ve ruhlara verilen kurbanlar konusunda su ve çimenin önemine inandıklarını -Türklerin kutsal toprak ve su kültü ile bağlantılı olarak- ve kurban etme işlemini belirli zamanlarda yapmadıklarını yazar.76 Bir Çin kaynağı, Yu-yang tsa-tsu, Kırgızların kendilerinin inek ve ruhun birleşmesinden oluştuklarına inandıklarını yazar. Bu birleşim daha sonra Kırgızların atalarına ait kabul ettikleri bir mağarada gerçekleşmiştir. Bu inancı temel alarak, Tuan Ch'eng-shih Kırgızları, atalarının dişi bir kurt olduğuna inanan Türklerden (bazı efsanelere göre) ayırır.77 Türklerin atasal mağaralarında yaptıkları gibi Kırgızların da ritüellerini bu bölgede yapıp yapmadıkları bilinmemektedir.78

Kırgız diniyle ilgili olarak, Uygur İmparatorluğu'nun 840'ta yıkılmasından sonra, Kırgız liderinin Çinlilerden Tengri Kağan -Göktürkler ve Uygurlar tarafından Gök Tanrı olarak kabul edilen Tanrı,

Kırgızlar tarafından da kabul edilir- olarak anılmasını talep ettiğini de belirtmeliyiz. Daha önce de belirtildiği gibi, Çinliler, bu türlü güçlü bir unvanı Kırgız kağanına vermekte direnmiştir.79 Güçlü bir ilah olarak Tengri kavramı bir yazıtta “üze Tengri yarlıkadı” (yukardaki Tanrı buyurdu) ifadesini içeren bir yazıtta açıkça görülmekle birlikte,80 Yenisey oyma yazıtları da, çoğunlukla ‘Tengri elim’ (kutsal yurdum) biçiminde olmak üzere, Tengri’ye referanslar içerir.81

Kırgızlarda ölümlerde özel törenler uygulanır; yaslı kimseler ölü insanın çevresinde ağlayarak üç kez dolaşır; ancak birçoklarının yaptığı gibi yüzlerini hırpalamazlar (ancak yalnızca bir kaynakta eşlerin kocaları öldüğünde bu uygulamayı yaptığı yazılmaktadır). Vücutlar yakılır ve daha sonra kemikler toplanıp bir yıl sonra yakılır.82 Hudûd’ül-A’lam, Kırgızların ateşi kutsal sayıp, ölülerini yaktıklarını yazar.83 Gerdizi, bunu kabul etmeyip, Kırgızların ateşi “en saf öğe” olarak kabul etmelerinden dolayı ölüleri yaktığını belirtir.84 Ancak, ateş ve duman pek çok Türk halkları tarafından törensel temizleme amacıyla kullanılmıştır. Buna Yüce Tanrı ‘Tengri’ ve Umay’ı kutsal sayan Doğu Türkleri (Göktürkler) de dahildir.85 Kırgızlar da Göktürkler ve Uygurlar gibi taş mezarlık yazıtları dikmişlerdir, ancak Kırgızlar faklı grafikler kullanmıştır.86 Moğolistan yaylasındaki eski Türk yazıtlarından daha eski olduğu düşünülmüş olsa da, bu yazıtlar ya diğerlerinin çağdaşıdır ya da daha sonra yapılmıştır (8-12 yy. arasında).87 140 dan fazla bu türlü anıt bulunmuştur.88 Bu anıtlardaki yazılar oldukça özet nitelikte olduğundan ve genelde basit şekilde ölen kişinin ardından yakılan ağıtlarla süslü olduğundan, bunlar Kırgız siyasi tarihi hakkında pek fazla bilgi vermez (erken dönem Türk yazıtlarının aksine). Ancak Çin ve Tibet’le ilişkilerin göstergesidir.89

Gerdizi, Kırgızlar arasında bazı kişilerin öküz, şahin, kirpi, saksağan gibi hayvanlara taparken, diğer bir kısmının da ağaçlara ya da rüzgara tapındığını belirtmiştir. O, Kırgızlar arasındaki şamanlara da değinir; bu şamanlar belirli günlerde toplanır ve müzik aletleri eşliğinde farklı bir ruh yapısına bürünürler. Gerdizi, Kırgız halkının şamanlara gelecekle ilgili "kuraklık, yağmur, bolluk, kıtlık" gibi konularda danıştığını ifade eder. Ve genelde bunların söylediklerinin aynısının gerçekleştiğini belirtir.90 Gerdizi'nin ifadeleri 12. yy. başında Mervazi'nin Arapça yazılarında tekrarlanır.91 Kırgızların Mani dinine Soğdlular tarafından döndürüldüğü görüşü ikna edici değildir.92

Siyasi yönetim açısından, Kırgızlar, Çin kaynaklarınca Çince ve Türkçe unvanlara sahip (totok, tarkan) olduğu bildirilen birçok resmi unvan kullanmıştır. Samur kürk ve diğer postlar cinsinden ödenen bir vergilendirme sistemi vardı. Kanunlar katıdır, savaşa katılmayı reddetmek gibi suçlar da dahil birçok suç için idam cezası verilmekteydi.93 Bu Hudûd'ül-A'lam'ın Kırgızların "kanunsuz" olduğu yönündeki iddiasına ters düşmekte; ancak "acımasız" oldukları yönündeki iddiayı pekiştirmektedir. Hudûd'ül-A'lam'ın yazarı, Kırgız kağanının henüz belirlenememiş bir şehirde yaşadığını, ancak diğer Kırgızların şehirlerde yaşamadıklarını ifade eder.94 Aslında bu kaynakta verilen tanımlama göçebe etkinliklerini vurgulayıp, Kırgızlar arasındaki tarım etkinliklerinden bahsetmez.

Yukarıda belirtilen tarihi taslak Kırgızların bağımsızlık arzusunun büyük olduğunu ve bunu korumak için de sıklıkla savaş halinde olduklarını vurgular. Aslında erken dönem Kırgız tarihi, Kırgızların büyük güçlerin etkisi aldığına girdiğini ancak yeniden Kırgız özerkliğini yapılandırmak için büyük çabalar sarf ettiğini yazar. Birçok diğer göçer halk gibi -hatta çoğunlukla tarımsal etkinliklerde bulunanlar bile- gibi Kırgızlar da savaşı devletin önemli bir etkinliği olarak kabul eder. Türklere ve Uygurlara karşı

verdikleri savaşlar düşünüldüğünde, onuncu yüzyıla ait Hudûd'ül-A'lam'da Kırgızların mükemmel savaşçılar olup çevrelerinde yaşayan insanlarla savaş halinde olduğu ifade edilir.95

Onuncu yüzyıl sonlarından Kırgızların on üçüncü yüzyılda Moğol İmparatorluğu tarafından yok edilişine kadar, Kırgızlarla ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. 1130 civarında Kırgızlar ve Karahıtaylılar arasında bir çatışma yaşandı, Kırgızlar yenilmedi; ancak bir süre de olsa Karahıtayların yönetimi altına girdikleri konusunda spekülasyonlar vardır.96 Yaklaşık 80 yıl sonra Kırgızlar 1207/1208 yıllarında Cengiz Han önderliğindeki Moğolların gücünü kabul etti. Bir yıl sonra Tarım Havzası Uygurları, kendi istekleriyle Moğol Karahıtaylarının yönetimine girdiler. Moğol hakimiyeti altındaki Kırgızlar bir süre sonra istikrarsızlık dönemine girdiler. Çünkü Moğol prensleri, Kubilay ve Arıg Böke, Kubilay ve Kaydu arasındaki iktidar savaşlarından etkilendiler.97 Bu çatışmalar sonunda Kırgız halkı içinde de bazı hareketlere yol açtı.

Bu olaylar sonrası Kırgızlar, Yenisey bölgesinde yerleşime devam etmelerine rağmen, Tanrı Dağları (T'ian-shan) bölgesi modern Kırgızları ile bağlantıları belirsizdir.98 Bazı araştırmacılar birinci yüzyılda bazı Kırgızların Tanrı Dağlarının kuzey yamaçlarına göç etmeye başladıklarını ve bu hareketlerin sekizinci ve onuncu yüzyıllar arasında yoğunlaştığını iddia ederler. Moğol Dönemi'nde de bu göçler devam etmiştir; ancak çatışan teorilerin sayısı da çoktur.99

Hunlar, Göktürkler ya da Uygurlar gibi, Kırgızlar da 840 yılı sonrası büyük bir devlet kuramasalar bile Uygur Bozkır İmparatorluğu'nun dağılmasındaki etkileri açısından büyük bir öneme sahiptirler. Kırgızlar, Uygurların yalnızca Tarım havzası ve çevresine göç etmesine yol açmakla kalmayıp, Uygurları uzaklaştırıp İç Asya'da hem Kitan hem de Karluk gücünün yükselmesini sağlamışlardır.100 Böylece

Avrasya bozkırının siyasi odağı Moğolistan yaylasından doğuya (Mançurya Kitanları) ve batıya (Yedisu Karlukları) doğru kaymıştır. Kırgızların yalnızca Uygur Bozkır İmparatorluğu'nu devirmesi önemli olmakla kalmayıp, İç Asya'daki güç yapısının değişimi de son derece önemli olmuştur.

1 Chü-wu dışında (Ou-yang, Hsin T'ang shu, bölüm 217b, s. 6146) tüm bu isimler Pulleyblank'ta "The Name of The Kirghiz" yer alır.

2 Bu ismin yazıtlardaki konumuyla ilgili bakınız Orkun, Eski Türk Yazıtları, ss. 914-915.

3 Blockley, The History of Menander the Guardsman, ss. 120-121; bakınız Pulleyblank'ın yorumlarına "The Name of the Kirghiz".

4 Bacot, "Reconnaissance en Haute Asie septentrionale par cing envoyés ouigours au VIIIe siécle" s. 146; Clauson, "A propos du manuscript Pelliot tibétain 1283" ss. 22-23.

5 Wang, T'ang hui-yao, bölüm 100, s. 1784; Ou-yang, Hsin T'ang shu, bölüm 217b, s. 6147.

6 Sekizinci yüzyıla ait bir Tibetçe metinde Kırgızlar mavi gözlü ve kızıl saçlı olarak tanımlanmıştır, bakınız Bacot "Reconnaissance en Haute Asie septentrionale" s. 146. On ikinci yüzyıl yazarı Gazneli Gardizi, Kırgızlardan kızıl saçlı ve beyaz tenli olarak bahseder; bakınız Martinez, "Gardizi's Two Chapters on the Turks" s. 126.

7 Schott, "Über die achten Kirgisen", ss. 150-155; Kyzlasov, Istoriia Tuvy v srednie veka, ss. 88-90. Bakınız Golden'ın yorumlarına, An Introduction to the History of the Turkic Peoples, ss. 176-179.

8 Bakınız Pulleyblank'ın yorumlarına "The Name of the Kirghiz" ss. 104-105.

9 Ou-yang, Hsin T'ang shu, bölüm 217b, s. 6148.

10 Kırgızların kökenine ilişkin bazı teoriler için bakınız Golden, An Introduction to the History of the Turkic Peoples, ss. 177 ve 404-406.

11 Wang, T’ang hui yao, bölüm 100, s. 6184; Ou-yang, Hsin T’ang shu, ch. 217b, s. 6147.

12 Tuan, Yu-yang tsa-tsu, bölüm 4, s. 36.

13 Minorsky, Hudud al-‘Alam s. 96.

14 Martinez, “Gardizi’s Two Chapters on the Turks” s. 126; bakınız Golden, An Introduction to the History of the Turkic Peoples, s. 178, n. 128.

15 Ssu-ma, Shih chi, bölüm 110, s. 2893; Pan, Han shu, bölüm 94a, s. 3753.

16 Wang, T’ang hui-yao, bölüm 100, s. 1785.

17 Pan, Han shu, bölüm 94b, s. 3800; Ssu-ma, Tzu-chih t’ung-chien, bölüm 27, s. 891, bakınız Lin, Hsiung-nu li-shih nian-piao, ss. 54-55.

18 Ou-yang, Hsin T’ang shu, bölüm 217b, s. 6149.

19 Li, Pei shih, bölüm 99, s. 3292; Wei, Sui shu, bölüm 84, s. 1866. Sui shu metninde Kırgız (Ch’i-ku) yerine Khitan (Ch’i-tan) kullanılmıştır, ancak bunun bir hata olduğuna inanılır; bakınız Liu; Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T’u-küe), cilt. 2, s. 246, n. 524.

20 Tekin, A Grammar of Orkhon Turkish, s. 264.

21 Wang, T’ang hui-yao, bölüm 100, s. 1784.

22 Wang, T’ang hui-yao, bölüm 100, 1784-1785.

23 Ou-yang, Hsin T’ang shu, bölüm 217b, s. 6149; Ssu-ma, Tzu-chih t’ung chien, bölüm 198, ss. 6252-6253.

24 Suprunenko, “Nekoterye istochniki po drevnei istorii kyrgyzov” ss. 240-241.

25 Ou-yang, Hsin T’ang shu, bölüm 217b, s. 6149.

26 Tekin, A Grammar of Orkhon Turkish, s. 265.

27 Bu olaydan üç büyük Eski Türk anıtında da bahsedilmektedir; bakınız Tekin, A Grammar of Orkhon Turkish, ss. 269, 276, 287.

28 Tekin, A Grammar of Orkhon Turkish, s. 272.

29 Suprunenko, "Nekoterye istochniki po drevnei istorii kyrgyzov" ss. 241-242. Yazar 707 ve 709'da (Türkler tarafından yenilmeden önce), 711 ile 758 yıllarında da en azından beş altı tane Kırgız elçinin Çin'e gönderildiğine dair kanıt sunar.

30 Liu, Chiu T'ang shu, bölüm 195, s. 5201.

31 Ou-yang, Hsin T'ang shu, bölüm 217b, s. 6149.

32 Mackerras, The Uighur Empire, ss. 10-12.

33 Sclegel, "Die chinesische Inschrift auf dem uiguischen Denkmal in Kara Balgasun" ss. 80-86. Kırgızları tekrar hakimiyet altına alan Uygur Kağanı ile ilgili, bakınız Mackerras, The Uighur Empire, ss. 184-187.

34 Ou-yang, Hsin T'ang shu, bölüm 217b, s. 6149.

35 Schlegel, "Die chinesische Inschrift" s. 84.

36 Ou-yang, Hsin T'ang shu, bölüm 217b, ss. 6147-6148.

37 Ou-yang, Hsin T'ang shu, bölüm 217b, s. 6149.

38 Liu, Chiu T'ang shu, bölüm 195, s. 5213; Ou-yang, Hsin T'ang shu, bölüm 217b, ss. 6149-6150; Ssu-ma, Tzu-chih t'ung-chien, bölüm. 246, ss. 7946-7947.

39 Drompp, "Breaking the Orkhon Tradition", ss. 393-395.

40 Li, Li Wei-kung Hui-ch'ang i-p'in chi, bölüm 6, ss. 37-38, Drompp tarafından çevrilmiştir, "The Writings of Li Te-yü", ss. 276-282.

41 Ou-yang, Hsin T'ang shu, bölüm 217b, s. 6150.

42 Li, Li Wei-kung Hui-ch'ang i-p'in chi, bölüm 6, ss. 38-40, Drompp tarafından çevrilmiştir, "The Writings of Li Te-yü" ss. 303-309.

43 Li’ Li Wei-kung Hui-ch’ang i-p’in chi, bölüm 6, ss. 40-42, çeviren Drompp, “The Writings of Li Te-yü” ss. 320-324.

44 Drompp, “The Writings of Li Te-yü” ss. 275-335.

45 Drompp, “Breaking the Orkhon Tradition” ss. 391-393, özellikle n. 19 ve s. 398.

46 Bakınız Drompp, “Breaking the Orkhon Tradition”.

47 Ou-yang, Hsin T’ang shu, bölüm 217b, s. 6150; Wang, T’ang hui-yao, bölüm 100, s. 1786; Ssu-ma, Tzu-chih t’ung -chien, bölüm 248, s. 8015.

48 Ou-yang, Hsin T’ang shu, bölüm 217b, s. 6150; Wang, T’ang hui-yao, bölüm 100, s. 1786; Ssu-ma, Tzu-chih t’ung-chien, bölüm 248, s. 8015.

49 Ssu-ma, Tzu-chih t’ung-chien, bölüm 250, s. 8117. Bu dönemde T2ang’ın Kırgızlarla ilişkileri için ek bilgi üzerine bakınız Butanaev ve Khudiakov, Istoriia eniseiskikh kyryzov, ss. 89-90.

50. Ou-yang, Hsin T’ang shu, bölüm 217b, s. 6150.

51 Drompp, “Breaking the Orkhon Tradition” s. 398.

52 Drompp, “Breaking the Orkhon Tradition” ss. 393-394 ve 396-397; Drompp, “The Writings of Li Te-yü” ss. 283-286.

53 Drompp, “Breaking the Orkhon Tradition” ss. 398-403. Bu bölgenin karma ekonomisi üzerine bakınız, Di Cosmo, “Ancient Inner Asian Nomads” ss. 1100-1104 (özellikle de ss. 1103-1104) ve Vainshtein, Nomads of South Siberia, ss. 145-146 ve 164.

54 Bakınız, özellikle Di Cosmo, “Ancient Inner Asian Nomads”.

55 Drompp, “Breaking the Orkhon Tradition” ss. 401-403.

56 Bu yorum Thomas J. Barfield’in Kırgızları konfedere bir bozkır imparatorluğu kuramayacak kadar “vahşi” ve “cahil” olarak tanımlayan

tezinin tersidir; bakınız Barfield, The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, ss. 164-165.

57 Drompp, “The Writings of Li Te-yü” ss. 275-335.

58 Wang, T’ang hui-yao, bölüm 100, s. 1784.

59 Erken dönem Kırgızları ve tarım ayrıca bölgenin tarımsal üretime uygunluğu ile ilgili daha fazla bilgi için, bakınız Drompp, “Breaking the Orkhon Tradition” ss. 400-401.

60 Ou-yang, Hsin T’ang shu, bölüm 217b, s. 6147.

61 Kyzslasov, Istoriia Tuvy v srednie veka, s. 116; Okladnikov, “Ancient Population of Siberia and Its Cultures” s. 57.

62 Ou-yang, Hsin T’ang shu, bölüm 217b, s. 6147.

63 Ou-yang, Hsin T’ang shu, bölüm 217b, s. 6147.

64 Ou-yang, Hsin T’ang shu, bölüm 217b, s. 6148. Bacot’a göre, sekizinci yüzyıla ait bir Tibet metninde Kırgızların çadırlarını ağaç kabuklarıyla kapladıkları yazmaktadır, ancak “ev” yerine yanlışlıkla “çadır” yazılmıştır; bakınız Bacot, “Reconnaissance en Haute Asie septentrionale par cinq oigours au VIIIe siécle” s. 146. Yenisey havzasındaki evlerin görünümü için bakınız, Martynov, The Ancient Art of Northern Asia, ss. 65-66 ve 224-226.

65 Ou-yang, Hsin T’ang shu, bölüm 217b, s. 6148.

66 Minorsky, Hudud al-‘Alam, s. 96.

67 Wang, Hsin T’ang shu, bölüm 100, s. 1784.

68 Ou-yang, Hsin T’ang shu, bölüm 217b, s. 6148.

69 Ou-yang, Hsin T’ang shu, bölüm 217b, s. 6148.

70 Ou-yang, Hsin T’ang shu, bölüm 217b, s. 6147.

71 Ou-yang, Hsin T’ang shu, bölüm 217b, s. 6147. Kırgız silahları ve zırhları üzerine bakınız Khudiakov, Vooruzhenie eniseiskikh kyrgyzov VI-XII vv.

72 Ou-yang, Hsin T'ang shu, bölüm 217b, ss. 6147-6148. Bu özelliklerin bir kısmı (belde bıçak taşımak, küpeler vs.) Kırgızların yaşadığı yerleşim yerlerinde yedi-dokuzuncu yüzyıllara ait taş "portre heykellerinde" görülmekteydi; bakınız Martynov, The Ancient Art of Northern Asia, ss. 95-98 ve 256-258. Bazı araştırmacılar Kırgız yurdunu bu türlü heykellerin doğum yeri olarak kabul eder; Bakınız Martynov, ss. 96-97.

73 Ou yang, Hsin T'ang shu, bölüm 217b, s. 6148.

74 Wang, T'ang hui-shu, bölüm 100, s. 1784.

75 Minorsky, Hudud al-'Alam, s. 96; bakınız Schafer, The Golden Peaches of Samarkand, s. 242. Schafer'a göre Arapçada khutu, Çincede hu-t'u olarak bilinen fildişi mors fildişidir ancak Sibirya ya da Pasifik kıyısından elde edilen mamut fosilleri de olabilir.

76 Ou-yang, Hsin T'ang shu, bölüm 217b, s. 6148.

77 Tuan, Yu-yang tsa-tsu, bölüm 4, s. 36; bakınız Sinor, "The Legendary of the Origin of the Turks".

78 Ling-hu, Chou shu, bölüm 50, s. 910.

79 Li, Li Wei-kung Hui-ch'ang i-p'in chi, bölüm 6, s. 39; bakınız Drompp, "Breaking the Orkhon Tradition" s. 400.

80 Orkun, Eski Türk Yazıtları, s. 554; bakınız Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, s. 280.

Tengri bu yazıtlarda yalnızca "gök" anlamında da kullanılmıştır; bakınız Orkun, Eski Türk Yazıtları, s. 590, ve Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, s. 709.

81 Orkun, Eski Türk Yazıtları, ss. 441, 449, 527i 529; bakınız Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, s. 524.

82 Ou-yang, Hsin T'ang shu, bölüm 217b, s. 6148; Wang, T'ang hui-yao, bölüm 100, s. 1784. Kırgızlar ve diğer erken dönem Türk halkları

arasındaki farklar üzerine araştırma yapan araştırmacılar -Kırgızların Türk kökenli olmadıkları nosyonunu desteklemek için- Kırgızların ölülerini yakarken yüzlerini hırpalamadıklarını (bunun tersi örneğini görmemize rağmen) vurgularlar.

83 Minorsky, Hudud al-Alam, s. 96.

84 Martinez, “Gardizi’s Two Chapters on the Turks” s. 128.

85 Türklerin (Göktürkler) dinine ilişkin daha yeni görüşler için, bakınız Kljastornyj, “Les Points Litigieux dans l’Historie des Turcs Anciens” ss. 163-170. Tanrıça Umay’ın adı Yenisey yazıtlarından birinde de geçmektedir, ancak burada bir erkek ismi-Umay Bey- olarak görünmektedir; Bakınız Orkun, Eski Türk Yazıtları, ss. 511-512 ve Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, s. 165.

86 Rona-Tas’daki yazıt grafiklerine ilişkin bakınız, An Introduction to Turkology, s. 111.

87 Rona-Tas, An Introduction to Turkology, ss. 56-57.

88 Daha yeni bir koleksiyon için bakınız Vasil’ev, Korpus tiurkskikh runicheskikh pamiatnikov basseina Eniseia.

89 Bakınız Orkun, Eski Türk Yazıtları, s. 483 (Çin) ve s. 515 (Tibet), Tiurkskie eniseiskie epitafii, ss. 270-276. (Çin) ve ss. 66-74 (Tibet). Buna ek olarak, bakınız Bazin, “Eine Inschrift vom oberen Jenissei als Quelle zur Geschichte zentralasiens”.

90 Martinez, “Gardizi’s Two Chapters on the Turks” s. 128. Gardizi’nin tapınma ile ilgili neyi söylemeye çalıştığı tam olarak belirgin değildir.

91 Minorsky, Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India, s. 30.

92 Maenchen-Helfen, “Manichaeans in Siberia”.

93 Ou-yang, Hsin T’ang shu, bölüm 217b, s. 6148.

94 Minorsky, Hudud al-‘Alam, s. 97.

95 Minorsky, Hudud al-‘Alam, s. 96.

96 Golden, An Introduction to the History of the Turkic Peoples, s. 187.

97 Golden, An Introduction to the History of the Turkic Peoples, s. 295.

98 Bakınız Golden, An Introduction to the History of the Turkic Peoples, ss. 343-345. Yenisey Kırgızları ve T’ien-shan Kırgızları arasındaki ilişki üzerine ss. 404-406; modern “Kakaslar” üzerine ss. 413-414. Kırgızlar ve Kakaslar arasındaki ilişkilerin daha deatylı bir tartışması için bakınız Butanaev ve Khudiakov, Istoriia eniseiskikh kyryzov, ss. 18-40.

99 Bernshtam, “On the Origin of the Kirghiz People” ss. 120-124; Butanaev ve Khudiakov, Istoriia enisesikikh kygyzov, ss. 137-144.

100 Kitanlar üzerine, bakınız Li, Li Wei-kung Hui-ch’ang i-p’in chi, bölüm 14, s. 115-116 ve Ssu-ma, Tzu-chih t’ung-chien, bölüm 246., s. 7967, çev. Drompp, “The Writings of Li Te-yü” ss. 208-210; Karluklar için bakınız Golden, “Karahanlılar ve Erken İslam Dönemi” s. 350.

Moğol-Cungar Hâkimiyeti Döneminde Yenisey Kırgızları / Prof. Dr. Viktor Butanayev [s.405-411]

Ahmet Yesevî Üniversitesi / Kazakistan

1368 yılında iç savaş sonucunda Yuan Moğol İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Kırgız Sayan-Altay toprakları önceden dahil olduğu Moğol Devleti arazisinden ayrılmıştır. Kırgızlar da bu fırsattan istifade edip kendi devlet sistemini kurmayı başardılar. 14. yüzyılın sonunda Kırgızlar Doğu Moğollara karşı savaşta kendi kuvvetlerini büyütmek için Oyratlar ile birlik oldular ve bu birlikte öncü duruma geldiler. 1399'da Oyrat Federasyonu'ndaki Kırgız tümeni komutanı Ugeçi Kaşka kendi bölgesinin resmi adının değiştirilmesi konusunda hüküm verdi.1 Moğol iktidarı idaresiyle Orta Yenisey deresine göçürülmüş çeşitli urukların (Tumatlar, Urdutlar, Keraitler) Kırgız himayesi altına alınması ve Kırgızlar tarafından Hongor ya da Hongoray adında etnik-politik birliğine bağlanması 15-16. yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Bunun hakkında çok miktarda tarihi kaynaklara -öncelikle 17. ve 18. yüzyılın başlarından kalan yazı dokümanlarına2- dayanarak yukarıdaki sonuç çıkarılabilir. Üstelik, Güney Sibirya halklarının zengin folklor mirasında Hongoray adı Hakas-Minusin (böngü su) eyaletini belirten bir ad olarak kullanılır. Bugünkü Hakasçada Hooray diye geçen bu tarihi isim Hakas kahramanlık destanında, tarih rivayetlerinde ve şiirinde sık sık kullanılır.3

Türkolog B. Tatarintsev'in kabul ettiğimiz düşüncesine göre, Hongoray (Konguray) sözü Minusin ovası dağlık-bozkır enginliklerinin coğrafi adına ifade eder. Orta Çağ'ın son yüzyıllarında, Kırgız devlet sistemi yeniden kurulurken Hongoray adı bir asıldan olmayan ama ortaklaşa oturan etnik gruplara politik birleştirici faktör oldu. Bu tip birlik yerlilerin dilinde Tolay (Tolı, Toro), yani etnik-politik birlik diye adlandırılmıştı.

Tolay belirtmesi daima Hongoray ile beraber (Tolay Hongoray) kullanmaktaydı.

Kırgızların rolü etnik-politik ittifakta o kadar büyüktü ki, 17. yüzyılın Rus tarihi belgelerinde günümüz Hakas-Minusin topraklarına “Kırgız yeri” deniliyordu. Komşu halklardan bazıları (mesela Şorlar) Hakasya’yı iki sözlü isimle Hırğıs Hooray (yani Kırgız Hongoray) adlandırırlar. Kırgız kültürünün mirasçıları olan Hakaslar kendilerinin tarihi rivayetinde Hooray halkını Kırgızlarla özdeşleştirirler. Örneğin, Hırğıs Çaazı isimli Hakas rivayetinde “Hırğıstın toğıs mun Tolay Hooray çonı” (Kırgız dokuz binli Hongoray halkının birliği)4 diye kaydedilmiştir.

Hakas rivayetlerinde “Dokuz binli birlik Hooray” deyiminden başka Tüben Hooray (yani Tümen, Hongoray) deyimi kullanılır. Tabii ki, folklor verisi, Moğolların Sayan-Altay arazisini zapt edip kendi askeri yönetim sistemine göre Kırgız tümenini kurdukları tarihi olgularıyla (13. yy.) bağlıdır. Çin vakayinamesi Yuanşi’de denilir ki, Yuan hanedanının iktidara geldiği zaman bu halk (tsili-tszisi yani Kırgızlar) ayırtılıp dokuz bin avlu kurduruldu.5 Yukarıdaki yazı kaynağı malumatı ile Sayan-Altay halklarının ağzındaki tarihsel bilgiler karşılaştırılarak 13. asrın sonu 14. asrın ilk yarısı arası Kırgızların, dokuz bin askeri Moğolların emrine veren tümen teşkil ettikleri olayını tespit edilebilir. İlk olarak Hongoray adına 17. yüzyılın ortalarından kalma Rus belgelerinde rastlanmaktadır.

1666 senesinde Krasnoyarsk voyvodasının, Yerenak İşey oğlu hakkında bilgi istemesine Altın Han’ın elçileri olan Uzan ve arkadaşları “O Kırgızı biliyoruz; Kırgızlar arasında Kongurayı’da göçüyor. Haracını da, hükümdarımıza ve bir de onların genel valisi Lauzan Tayşı’ya ödüyor”6 diye bildirmişlerdi. Bu kaynakta, Kırgız adı Rus anlamının, Türk-Moğol sözü Konguray (Hongoray) ile tam bir karşılığı olduğu ortadadır.

Birçok halk ve devlet komşuları tarafından kendi isimleri olmayan adlarla anılırlar. Örneğin, Kırgızistan'a, 17. asrın Rus belgelerinde "Brut yeri" denilmektedir; Çünkü Cungarlar Kırgızlara Burut derlerdi.7 Cungar memleketi Rus belgelerinde "Kalmık yeri", kendi halk adı Oyrat olan Cungarlar ise Kara Kalmıklar diye anılırdı.

Kırgızlar üzerine bir metnin Moğolcadan veya Mancur dilinden çevrildiği takdirde diplomatik Rusçada Hongoray/Konguray adı kullanılmaktaydı. Mesela, 1707'de Tsin Hanedanlı Çin Devleti'nden bildirildiğine göre Ruslar "Zengorya'ya yakın olan" Hongoray topraklarında Abakan İstihkamını kurdular; Hongoray'da da "Vergilendirilen Kırgızlar ve Urenhaylar göçebe bir hayat sürer ve av avlarlar".8 Bu ismin gerçeği tarihsel folklorda kullanılan ve şu anda güç anlaşılır deyimlerin birkaçıyla tasdik edilmektedir. Mesela: Tile Hooray, Tüktüg Hooray, Al Hooray, Tağ Hooray, Çazı Hooray, Hamıh Hooray vb.

Etnik-politik birlik Hongoray galip ihtimalle toplumsal kurumları az gelişmiş olan ilk devlet teşekküllerinden idi. Ünlü tarihçi N. Kozmin 17. yüzyıldaki Kırgız birliğini "devlet ama zevalında" sanmaktaydı. Başka görüşe uyan, S. Bahruşin de, Kırgız devlet nizamını yadsımakta olup arasında ataerkil-kabile ilişkilerinin var olmasını iddia etmekteydi. "Yenisey Kırgızları hayatında ataerkil-kabile ilişkileri hüküm sürerken devlet nizamının ilk belirtileri üzerine bile konuşulamaz. Fakat kudretli devletlerle komşuluk faktörü, onları çok karmaşık siyasi ilişkilere sürüklüyordu ve Kırgız topluluğu içerisine girmiş olan kabileler arasında münasebetinin sağlamlaşmasının baş sebebiydi".9 Bununla beraber bu bilgin, "Kırgız yeri" siyasal açıdan yekpare taştan yapılmışçasına bir birlik idi ve dış politikada Çar Rusyası'na bağımlı olmadığını gösteriyordu. 17. asrın başlarında Hongoray'a ilk Rus elçileri "Kırgız yeri" başkanına Kirbitskiy Tsar (Çar) derler, yani Kırgız hanını egemen olarak kabul

ederlerdi. Kırgızlar da kendileri Rus askerlerine "yurdumuzda doğduk ve ne Moğol hanı, ne Moğol prensleri, ne Moğol valileri, ne kalmuk valileri buraya savaşmak için geldi demişlerdir".10

Coğrafya bakımından Hongoray ve "Kırgız yeri", bugünkü Hakas-Minusin topraklarına düştü. Günümüz de yerel coğrafi isimler Orta Çağ'da hükmeden Kırgızları hatırlatır. Bu isimler sayesinde Kırgızların etnik arazisinin yaklaşık sınırlarını çizebiliriz ki, güneydoğusunda: Yenisey yukarısındaki Kirgiz (Kırgız suyu) ırmağına; güneyinde: Batı Sayanlar arasındaki Kurgusuk (Kırgız suyu) ırmağına; doğusunda: Sıda akarsuyu deresindeki Kirgizül (Kırgız çayı) çayına; kuzeyinde: Çulım ırmağı deresindeki Kurgusuyul çayına (Kırgız çayı); Tom nehri deresindeki Kirgizka çayına (Kırgız çayı) ulaşılmakta olur.11

Yuan hanedanı vakainamesinde Kırgız arazisinin akarsuları betimlenmesi var. O da şudur: Tsyanhe nehri (yani eski Türk Yenisey nehrinin adı Kem) onların (Kırgızların) topraklarının ortasından geçip kuzeybatıya akar. Bundan başka, güneybatısında Apu (yani Abakan) adında bir nehir, kuzeydoğusunda da Üpsüy (Üpsü/Upsa ikinci ismi Tuba) bir çayı var… bu nehirlerin suyu Tsyanhe nehrinde toplanıp Ankela (Angara) ırmağına dökülür, oradan da denize kavuşur.12 Dört yüzyıl geçtikten sonra Rus belgeleri aynısını kaydetmiştir: Yenisey nehri Kırgız yerinden geçiyor. Yenisey'in yakınki kıyısında ve Abakan ile Uybat nehirleri yanında Kırgız insanları oturur; Yenisey'in öbür kıyısında ise Tuba adıyla Kırgızlar yaşar.13

Sayan-Altay tarihsel yerel coğrafi isimleri, büyük yetki sahibi olan araştırmacıların, Orta Yenisey yatağında oluşan eski devletin Kırgız adını taşıması görüşünü doğruluyor. Hagas/Hakas coğrafi isimlerinin bu arazide olmayışı Hakasya teriminin yabancı ve yapay olduğunu bir kez daha ispat eder.

17. asırda, ardında Altın Han’ın uyruklarının göçtüğü Batı Sayan (Sayan taşı) Dağları değişmez halinde Hongoray’ın güney sınırlarıydı. Bu dağların adı, Tuva Dağları demek olan ve iki komşu halkın arasında etnik sınırını yansıtan Hongoray terimi Soyan’a iner. Göktürk Yazıtlarında ve 10-11. yy.’daki Arap-Fars kaynaklarında Sayan Dağları, Kögmen diye adlandırılırdı. Bu isim biraz değişip bugüne kadar geldi. Tuva’dan Hakasya’ya eski yolda yukarı Cebaş nehri bölgesinde dağın kar tepesi Köypen tashıl (Rusçada-Kopenı) var. Köypen sözü Eski Türkçedeki Kögmen sözünün karşılığıdır. Bu da Hakasların kültürünün önceki Türk kültürüyle bir olduğunu göstermekte.

Hongoray’ın kuzey sınırı, yerli dillerinde Üüs (Bugünkü İyus) denilen Orta Çulım nehrinden geçiyordu. Üüs ismi Eski Türkçenin Ügüz (yani akarsu) sözündendir. 17. yüzyıl boyunca “Kırgız yeri”nin kuzey sınırları gitgide Yaya ile Kiya nehirlerinden Kara İyus nehrine ve Melet ile Krasnoyarsk istihkamlarından Ogur nehrine geçti.14

İdari taksimata bakılırsa Hongoray dört prenslikten ve prensliklere bağımlı olan Keşdim (Kıştım) topraklardan ibaretti. “Kırgız yeri”nin kuzeyinde Ak ile Kara İyusler ve “Tanrı Gölleri” (Tegir köl) deresinde Altısar prensliği bulunmaktaydı. Bu ad, Hongoray dilinde Altınzarhı (=kuzeydeki) sözünden. Rus belgelerinde Altısarlılar “Aşağıdaki Kırgızlar” diye anılırdı. Çünkü onlar ötekilerden daha Aşağı Yenisey’de otururlardı. Moğol fethetmesi sonrası “Kırgız yeri”nin politik odağı, Abakan nehri yatağından kuzeye geçti. Kara ve Ak İyus nehirleri arasında en çok soylu prenslerin konakları bulunuyordu. Bundan dolayı Altısarlılara Büyük Kırgızlar derlerdi. Kırgız prenslikleri prens soylarının göçebe konaklarından ve aymak adında basit kişilerin bölgelerindendi. Yazı kaynaklarında şu Altısar Prensliği aymakları anılır: Kızıl, Kamlar, Şuy, Açinsk, Iğı. Altısar

prenslerinin Keşdim toprakları Çulım, Kiya, Tom nehirleri derelerinde ve Kuznetskiy Alatau Dağlarının kuzey kollarında bulunmaktydı.

İsar Prensliği (diğer telaffuzla Yezer, Cesar, Yelisar) Hongoray'ın coğrafi merkezinde Yenisey nehrince Abakan ağzından Ogur ırmağına kadar uzanmaktaydı. Onun ismi Hongoray dilinin issarhı (içeri) ya da iskerki (doğu) sözünden olur. Bu prensliğin kitlesi çoğu Kereit ve Yezer Kırgız soylarıydı ve bu yüzden Rus belgelerinde Prenslik çoğu defa Yezer ya da Kereit şeklinde yer alır. İsar prensleri konakları Yerba ile Abakan ırmakları ağızlarında bulunurdu. Yezer aymaklarından Kamasin, Kaaç, Aara, Yastin, Sıda nehrinceki Hayton/Kandın, Mana nehrinceki Kaşin aymaklar birer birer sayılmıştır.15 Bundan başka, İsar Prensliği'nin Keşdim toprakları Ubey, Mana, Kaça ve başka nehirlerini içine alarak Aşağı Yenisey bölgesine uzanıyordu.

Altır (Oltır) Prensliği Abakan nehrinin sol kıyısı bölgesinde Uybat akarsuyundan Taşdip akarsuyuna kadar uzanıyordu. Bu prenslik Hongoray'ın en güneyinde, Yenisey nehri akıntısına göre en yukarıda bulunuyordu. Bu sebeple Altırlılara Rus belgelerinde "Yukarı Kırgızlar" denilmektedir. Altır Prensliği adının aslı bu zamana kadar belirsizdir. Olabilir ki, o halk adıydı; çünkü Cungarya'ya sürüp götürülmüş Altısar Kırgızları arasında Ortır adlı bir soy vardır.16

Altır Prensliği sınırları içerisinde Sagay, Ceti Büür (Yedi Kurt), Sarıglar (Sarılar), İçeg, Beltir, Taban, Sayan, Çistar, İrgit, Haphına ve başka aymaklar bulunuyordu. "Keşdim yeri" Tom, Mrassu, Kondoma akarsuları bölgesindeki Kuznetskiy Alatau Dağlarının Tayga ormanlıkları ve Kuzey Altay'da Tele gölüne kadar sayılırdı.

Tuba Prensliği Sayanlardan Sıda nehrine dek uzanan Yenisey sağ kıyısını ve Abakan'ın sağ kıyısındaki bozkırları da içine alıyordu. Prensliğin odağına, bilahare Ruslarla büyük soy olan Tuba adı verilmiş

Upsa/Üpsü nehrinin deresindeydi. Diğer kalabalık soy Modar Sayan Dağları etekleri yerlerini tuttu. Bazı etnik farklara rağmen Modarlar ve Tubalar Kırgızlarla bir halk bir soy bir kabile diye sayılırdı.

Tuba Prensliği içinde şu aymaklar vardı: Baykotovskiy, Uşterskiy, Kamenno-Motorskiy (ikinci adı Koybalskiy), Yarinskiy, Bohtinskiy, Alıtskiy, Bugusskiy, Alahamskiy, Kornashamov, Bugaçyöv.17 Üç sağ kıyıdaki prensliklerin coğrafi belirtmesinin taşıması (Aşağı, Yukarı, İçeri) Hongoray'ın bölgesel-ekonomik ilişkilerini göstermektedir. Bu gibi bölgesel taksimatın artık Eski Kırgız Devleti Dönemi'nde var olması pekala mümkündür; çünkü 9. yüzyılda Hakas zimamdarının hükmü üç bey-veziri yardımıyla sürüldü, 13. yüzyıl da Kırgızların başında üç emir bulundu.18

Böylece, Orta Yenisey deresinde, 14. asrın sonunda Moğol İmparatorluğu'nun yıkılmasından itibaren ve onun Çar Rusyası içine girmesine kadar dönemini kapsayan Orta Çağ Devri etnik-politik kuruluş Hongoray'ın tarihsel gelişmesiyle bağlıdır.

Kırgız ekonomisi aslı, yerel doğa özelliklerine uydurulmuş yarı göçebe hayvancılık idi. Ekonominin hayvancılık tipi Orta Yenisey deresinde artık Orta Çağ'da gelenek oldu. 1253'de V. Rubruk'a göre "Moğollardan kuzeye doğru hiç şehir yok ve burada hayvan yetiştiren Kerkis (yani Kırgız) adlı halk oturmaktadır".19

Minusin ovası eski hayvancılık odaklarından biriydi. Başlıca yetiştirilen hayvanlar burada atlar, sığır, ve koyunlar idi. 1667'de Altın Han, Lojan Altır Kırgızlarından altı bin at, sığır ve koyun sürüp aldı.20 1689'da Cungar Hanı Galdan Boşohtu Han Kırgız topraklarından vergi olarak 20 bin baş hayvan aldı.21

Yerel atların başlıca cinsi "step kırgız" atıdır. Yılkılar bütün yıl step ve dağ yerlerinde otlağa bırakılırdı. At Jırgızlara hem taşıt hem de kasaplık idi. 17. yüzyılın ikinci yarısında Rus belgelerinde Galdan Boşohtu Han'ın

Cungarları öküze Kırgızlar da ata binerler.22 Batı Tuva halkı 19. asırda da öküzü binek olarak kullanıyordu. Tuvalıların tersine Kırgızlar, Altırlar, Tubalar ve Modarlar Toçi ve Soyanlar, Moğollar ve Buryatlar, hep at kullanırlar.23 Hayvancıların gıdalamasında at eti çok rağbetliydi. 17. yüzyılın 80'lerinde Abakan yatağında konaklamış Cungar çetesi "Kırgız prensliklerinde iki bin devlet atını yemişlerdi".24

Kışın beygirler örgen denen direğe bağlı bulunuyordu. Güzün köy yanında kazıklar çakılıyordu. Bir at için 40 kazık çakmak gerekiyordu. Kışın at bu kazıklara bağlanıp otlağa bırakılıyordu. Hongoray'ın bozkır yerlerinde devecilik gelişmiş oluyordu. Develer uzun göçmesinde kullanılırdı. 1641 senesinde Y. Tuhaçevskiy'in Kırgız topraklarına harp seferi ettiği zaman Altısar ve İsar prensliklerindeki 158 deve ele geçirilmiştir.25 Olabilir ki o develerin çoğunluğu 1703'teki Hongoray nüfusunun sürgüne götürülmesiyle beraber Altay ardına doğru götürüldü.

Minusin ovası yarı kurak bozkır şartlarında hayvancılı'ğın gelişmesi mevsimlik meralara göç edilmesine bağlıydı. 17. yüzyıl Rus dokümanlarında, Kırgız yeri Kırgızların göçtüğü topraklar hakkında bilgi vardır. Kırgızlar keten bezinden çadırlarda (yani Türk geleneksel biçimde yapılmış ev) yaşar; kürk manto giyer; balık yer, hayvan avlar; muharebesini yay yardımıyla yaparlar. Atları, inekleri, koyunları çok; topraklarında ekmek ekilemez ve bitmez diye anıldı.26 Hongoray hayvan yetiştiricileri mevsimlere göre yıl içinde kendi göçebe konağını değiştirirlerdi. Rus belgelerinde Kırgızlar durmadan göçerler kışın Yenisey nehri adalarında kış boyu yaşarlar diye söz edilir.27

Hongoray'da göç çoğu zaman belirli yollarla ve belirli otlaklara edilirdi. Bütün mal atlara ya da uçları birbirine tutturulmuş olan iki sırıklı araçlara yüklenerek taşınılırdı. Mesela, çadırı taşımak için üç atı yüklemek gerekiyordu.

Hongoray’ın step bölgelerinde de tekerlekli taşıt kullanılıyordu. Rus belgelerinde “Kırgız at arabası’ defalarca zikredilir. Örneğin, 1638 yılı, Rus elçisi V. Starkov’un Altın Han’a sefaretinde Altır Prenslik’ten geçerken “büyük yüklü at arabasını” gördüğünü anlatıyor.

Kırgızlar ot biçmediler. 1684’teki Rus belgesi haberine göre “Kırgız yeri”nde kar kalınlığı ince, onlar da hayvanlara ot biçip hazırlamazlar.28

Kırgızların evi, ib (ib zaten ev sözünün aynısı, aynı köklü) adında göçebe çadırıydı. O, Rus belgelerinde de geçer. Mesela, 1704 yılı Ruslara karşı yapılan muharebede Kırgız Prensi Ulagaç’tan renkli çadır mobilyasıyla alındığı birlikte belirtilir.29

Hongoray’ın bozkır bölgelerinde adı ab olan sürek avı vardı. Bu ava köy halkın bütünü katılıyordu. Dolayısıyla şu Hakas atasözü bu durumu yansıtır. Aal-künin abı bir, aal honcıhtın hobı bir (yani Köy halkının avı bir, komşuların dedikodusu bir). 17. yüzyılda Kırgız sürek avı ayrıntılı olarak G. Miller tarafından tarif edilmiştir. G. Miller, arasında kadınlar ve çocuklar olan 300-400 kişinin av avlamak için atlar üstünde bozkırlara çıktıklarını belirtir. Önceden onlar bir sıra oldular ki her kişi arasındaki mesafe yüz sajen (1 sajen=2.13 m.) oluyordu. Bütün avlayan grupla seçilmiş sürek av başı sıranın ortasında gidiyor. Sonra da atlılar sırası ileriye hareket ettikçe bu sıranın yan uçları (kanatları) gitgide birbirine yaklaşmaya başlar; sonucunda av grubundan Hakasçada sivee (yani kale) denilen halka şekli oluyor. Sürek av başının emri altıda bulunan iki baş avcı sıranın sol ve sağ kanatları komut eder… Kanatları kapanınca her taraftan yüksek sesli çağırmalar-bağırmalar başlar. O zaman av hayvanları koşuşur. Sürek avı başı ile birkaç keskin atıcı halkanın ortasına gelip av hayvanlarına durmadan atarlar. Bazı defa iki bazen de yalnız bir halka oluştururlar. Bir halka olduğu takdirde halka kapanıncaya kadar ileriye doğru on verst (1

verst=1.06 km.) gidilir. Şikar da bir araya getirilip avlamada iştirak edenler arasında eşit olarak bölüşülür.30

Sürek avlaması zamanında cami ilişkiler yaşanmaktaydı. Bu gibi avlama Orta Çağ Hakasyası'nda geniş ölçüde yayılmış olmaktaydı. Mesela, 1660'ta Altın Han'a Rus elçisi S. Grek kaydetti ki: 20 Aralık ayı, Altır Prensliği'ndeki Uybat nehri yanına geldiğimiz zaman oradakiler sürek avına gittilerdi.31 Avlama çok ağır bir işti. Dolayısıyla yerlilerin bir atasözü var ki şüphesiz maksatsız dizilmemiş: Kadın güçlerini çocuklar alır, erkek güçlerini tayga (yani av) alır.

Pulluk vasitasıyla tarım ve komplike sulama sisteminin ilk izlerinin belirmesi, Kırgız Dönemi'ne aittir. Şimdiye dek eski sulama tesisleri kalıntısına Hakaslar Hırğıs arğıları yani Kırgız arkı (kanalı) derler. Orta Çağ'ın son yüzyıllarınızdaki Hongoray'da "Kırgız tarlaları"nın var olması Rus belgelerde kaydedilmiştir. Söz konusu tarlalar orman-step bölgelerinde bulunuyor ve orada arpa ile kırlık (yerel Arnavut darısı) ekiliyordu.32 Başlıca tarım aleti olan abıl aslında ağır demir kürekti. Abıllar Şor demircileri tarafından yapılıyordu. Abıl aleti vasıtasıyla dağların ve tepelerin güney yamaçlarındaki topraklar işlenirdi. Çünkü bu gibi tarlaların sulamaya ihiyacı yoktu.

Kırgızların kendi gıdalama rasyonunda yaban meyvalar ve yenir bitki kökleriydi. Yayın başlarında kadınlar ile çocuklar kandık ve sarana denilen yenir kökleri dermeye çıkarlardı. Kökler özel alet ozop ile çıkarırlardı. Bir aile beş kadar torba kandık ve sarana çıkarır. Önceden kökler yıkanır sonra ipliğe geçirilir ve kurumaya bırakılırdı. Kurumuş kökler el değirmeniyle övütülürdü.

Üretilmiş undan bulamaç, pide ve diğeri pişirilirdi. 1660'ta Rus elçisi S. Grek "Epeyce uzun zaman Kırgız, Tuba, Kereit ve Altır topraklarında kalırken kendimize yemek için hayvanlar, süt, yarma, kırlık unu, sarana ile

kandık ve başka yenir kökleri çok pahalıya satın alıyorduk ve bu yemekle uzun zaman kendimizi besletiyorduk.” diye anlattı.33

Tayga ormanlığına yakın Hongoray bölgeleri nüfusu filiz çıkarmayı bilirdi ve demir dökümü uzmanları sayılırdı. Kilden küçük maden fırını hurayı kış odası içinde yaparlardı. Demir filizi çok ince oluncaya kadar ufalanır, bunun üzerine kömürle birlikte fırının küçük yukarı açıklığa azar azar dökülürdü. İki körükle körüklenir ve ateşin yüksek derecesi olsun diye kontrol edilirdi. Bir dökümden bir buçuk kilo demir elde edilir. Demirciler de bıçak, kılıç, ok başlıkları, miğfer, hayvan damgası ve başka demir mamulleri yaparlardı. Ayrıca kuyak adında zırh gömleğinin değeri vardı. 1657 senesinde Altın Han Lojan Tayşa, Kırgızların, “Kondom nahiyesininki Keşdimlere bin kuyak, Mrassa nehri bölgesinde de bin kuyak” yaptırmasını emretti.34

Kırgızlar arasında kuyum gümüşü ünlüydü. Kuyumcular gümüşten küpeler, çakmak, süslü koşum vs. yaparlardı. 17. asırdaki Rus belgelerinde Kırgız, Tuba, Altır ve Kereit topraklarında Çin gümüşünden koşum yapar ve demire kakar, kuyumcuların çok olduğu konusundan söz edilir.35

Hongoray Moğolistan, Çin, Sibirya Hanlığı ve Orta Asya devletleriyle ticaret yapmaktaydı. Çin’den (Orta Yenisey ile Çin arasında dört aylık yol) ipek kumaş, fağfur, verniklenmiş kapkacak ve başka mallar getirilirdi. Hongoray’da Buhara, Çin ve Türk tüccarları konarlardı. Kırgızlar da Asya piyasasına kürk, misk, silah, demir mamulatı vs.

Kırgız asılzadelerinin Moğolca öğrenimi hem okuma yazma bilen Budizm karabaşlarının öğretmeğe geldikleri Kırgız beyleri konaklarında hem de Moğolistan’da veya Cungarya’da yapılırdı. Örnek olarak, ünlü prens Yerenak İşey oğlu Cungarya’da tahsil görmüştür. 1884’te o Krasnoyarsk’a Kalmukça (yani Cungarca) yazılmış mektubu gönderdi.36

Bildiğimiz gibi onun üç mektubu var. Rus çarına gönderilmiş olan Moğolca bir mektuptur.

İnanç bakımından Kırgızlar Orta Çağ boyunca Şamanistlerdi. Onlar değişmez bir suretle ölü yakma geleneğine uyarlardı. Mesela, 1662'de "Ruslarla muharebe sonunda Kırgız askerleri geri çekilmeye başladı ve ricat ettikçe kendi şehitlerini yakıyorlardı".37

17. yüzyılda Altın Hanlar ve Cungar Tayşısı'nın erkiyle Hongoray arazisi içine ısrarla Budizm nüfuz etmeye başladı. Mesela, 1633 yılında Dayn Mergen Lanza adlı "Tangut yeri lama" Altın Han vazifesiyle Bugünkü Hakasya topraklarına geldi. Bundan sonra Altın Han'dan Hongoray arazisini kendisine verme izni istedi.38 Yerenak prensi idaresi zamanından itibaren ve onun halefi Şorlo Mergen zamanında Cungar hanı konağından Hongoray'a "Kalmuk lamaları" sık sık gelmeğe başladılar.39 Tuba nehri yakınında bulunan Şabolinsk yazısında, tanınmış Galdan-Boşohtu hanın emriyle, Budist laması ile yerel Hongoray prensi taraflarından akdedilmiş muahedenin Moğolca metni vardır.40 Görülüyor ki, Hongor prensleri Budizm'in kabul edilmesini tutmağa başladılar. Şüphesizdir ki, sonraki yıllarda Burhanizm inancı oluşmasında Budizm'in önemi vardı ama bu inanç bütün Hongoray'da yayılamadı. Hongoray'ın bütün prenslikleri bir siyasi alan olarak bağımlı Keşdim yerleriyle beraber "Kırgız sahipliği" idi.

Hongoray topluluğundaki Ataerkil ilişkilerin yaşanmasıyla beraber sınıflara ayırma olgusu da vardı. Egemen sınıfını Çayzanlar yani seçkin zümre (Rus belgelerinin, insanlar birincileri), sömürülen sınıfı da haraçı yani basit halk (Rus belgelerinin kara kişileri) temsil etmekteydi. Haraçı Kırgız Prensliği'nin emekçi halkıydı. Geniş anlamda, Tayga ormanlıklarının yakınında yaşayan Keşdimlerde (Hakas'ça Kestim) haraçıya aittir. Keşdimler beylerine vergi ödemekte ve bazı hallerde etnik işletmeye

uğratmaktaydılar. Çayzanlar ise, kalabalık süreklerin sahipleri ve bağımlı nüfustan büyük grupların idarecisiydi. Yenisey Kırgız toplumunda sosyal Manşe büyük önem verilmekteydi. Hongoray toplum düzenine bakılırsa, hasha söök (Ak kemik) yani aristokrasi, soylular sınıfı ve pora söök (boz kemik) yani bağımlı sınıf, avam bellidir. Haraçı ve onun büyük kısmı olan Keşdimler bağımlı sınıfa ait sayılmaktaydı.41

Kırgız yerini idare etmek için Çayzanlar Moğol modeline benzetilmiş gibi olan yönetim cihazını yaşatmaktaydılar. Memurları Moğol unvanı Tüzümer taşımaktaydılar. Mahkeme işlevini, Hongoray'da yasaların profesyonel savunucuları yargıçlar yürütürdü. Baş prensin konağında bulunan Kazır Yargıçı, müthiş yargıç, yüksek mahkemeyi yürütürdü. Prens emirlerini yerine getirmesiyle ve tahsildarlıkla Çazoollar (vergici) uğraşıyorlardı. Her Çazooll'un kontrolünde aşağı yukarı 40 ev idi. Alınmış vergiyi (alban) ve seferber edilmiş askerleri kaydetmek amacıyla üzerinde özel işaretler koyulmuş olan ahşap plakalar (Hakasça'da kirtik) kullanılmaktaydı. bir; beş, on, elli, yüz, beş yüz, bin rakamlarını belirtmek için özel işaretler vardı.42 Aynı hesap sistemi birçok Sibirya halklarında da mevcuttu. Bu sistem Eski Türk döneminde doğdu. Çin vakainamesinde Eski Türkler, gereken kişilerin, atların, verginin ve hayvanların miktarını kertik açarak kaydederler diye anılırdı.

Cungar üstünlüğü döneminde vergi derlemesi daha yüksek düzeyde oldu. Kançilarya işlerinde hususi defter kullanılmaya başlanmıştır. Kırgızların kendilerinin Keşdimlerini Rus Devleti'ne teslim etmek hakkı yoktu. Çünkü, Keşdimler Kalmuk Tayşa Boşuhtu hanının defterinde kaydedilmiştir.43

Prensliklerin başında bulunan Kırgız prensleri Eski Türk unvanını "Beg" (Rus belgelerinde prenslik tayşısı) taşırlardı. Her prensin kendi bayrak ve damgası vardı. 17. asrın ikinci yarısında Kırgız begleri Cungar

tesiriyle Moğol unvanlarını benimsemişlerdi. Yezer begi Şorlo Mergen-Taycı oldu. Altır Begi Tain-İrka aynı unvanı taşıyordu. Tain-İrka'nın oğlunun adı Tangut Batur-Taycı idi. Kongoş adlı Tain-İrka'nın erkek kardeşi Yayzan-Bahşı'nin yüksek öğrenimli olduğu mümkündür. Çünkü bahçı diye hocalara hitap ederlerdi. Kırgız prensleri içinde büyük yararlıklar göstermiş ve alban vergisinden muaf tutulan imtiyazlılar vardı. Onların unvanı, Tarhan/Tarkan idi. Kırgız ülkesinde tarhanlardan Altır Prensi Maşı Tarhan ve Altır Prensi Kongor Tarhan-Yayzan'dı.

Prens iktidarını Hozon (koşun) sağlardı. Hakas folkloru bilgilerine göre her begin elinde 40 kadar yiğit asker bulunurdu. Yiğit askerler zadegandan sayılırdı ve Rus belgelerindeki askeri hizmette bulunan ile izdeşliyor. 17. yüzyıl başlangıcında, askeri hizmette bulunan Kırgızların sayısı, yaklaşık yüz ellidir.44 Askerler kendi adlarına batır/matır (bahadır, yiğit anlamında) unvanını veya Moğol terimi koşeuçı/hozoncı sözünü eklediler. Örneğin, Kerso Batır, Dun İrka Matur, Bar Koşeuçı vs. tarihsel olguları yansıtan Hakas rivayetlerinde adları geçer. Hazarda batırlar beg konağı yanındaydılar. Savaş zamanı da onlar ayrı müfrezenin ve prenslik kişilerinden (yani hizmetçilerden), bazen Keşdimlerden bile gönüllü devşirmesinin idarecisiydiler. Basit nüfus vergi yükümlü olmasıyla beraber yaşam boyu askerlik ödevliydi ve bundan dolayı vergi veren kişilere ohçı (yani okçu) derlerdi. 17. yüzyılda Hongoray'ın sayıca altı yüzden iki bine kadar askerlerden ibaret olan muazzaf ordusu vardı. Mesela, 1698'de Altısar, İsar ve Altır begleri (prensleri) Rusların Kaştak Kalesi'ni kurmasını yasak etmeyi karar aldılar. Dolayısıyla, Ulagaç Kaşka prensi bin askerleriyle, gümüş filizi çıkarımı yerleri yakınındaki Kaştak nehri bölgesine kondu. Ordusunun bin kişilik ikinci kısmı Kırgız topraklarında kaldı.45

Güney Sibirya halkları arasında Kırgızlar savaşçılığıyla ayırt edilmektedir. Bu konuda Rus askerleri "Bin dolayında Kırgız korkacak bir şeydir. Bin Kırgız bin askerden daha tehlikelidir derler".46

Genelde, Kırgız askerliği Altın Hanlar prensliklerinin ve Cungar Hanlığı'nın askerlikleri seviyesinden geri kalmadı. Kırgızların taarruz ve savunma taktiği mevcuttu. Ordunun esası süvariydi. Hongoray süvarisinin mevcudu bin kadardı: Dört yüz dolayında kişi zırh gömlekli-süngülü, beş yüz dolayında da yaylı ata biner.47 17. asırda Hongoraylılar ateşli silah biliyordu ki Cungarlardan veyahut Ruslardan satın alıyorlardı. Yazı kaynaklarında, başında Yerenak prensi bulunan çetelere karşı savaşılırken Yerenak askerlerinin Türk tüfeği, alaybozan, tüfek ve ok kullandıkları bildirildi.48

Batır askeri sınıfı sayesinde Kırgız begleri iktidar başında bulunabilir ve Keşdimlerin boyunu eğdirebilirlerdi. Kırgız işletilen sınıfı Keşdimlerdi. Hongoray'a varan kaçkın Ruslar bile Keşdim duruma gelirdiler.

Böylece, Hongoray'da sosyal iktidar kurumlarında vergi sistemi, askerî -idarî yönetim ve hakim ataerkil- derebeylik düzeni işlemekteydi. Hongoray nüfusunun elit grubunun Kırgız begleri teşkil ediyordu. Kırgızların refahı Keşdim ile Haraçı halklarını işletmesi sağlardı. Kırgız egemenliği Batırlar sınıfının kuvvetleriyle korunurdu.

Özel üretim araçları var olan Keşdimler Kırgızlar tarafından hem ekonomi dışı, hem de ekonomik icbarla işletilmekteydiler. Hele, vergi olarak ilave ürün de alınmaktaydı. Keşdimlerden yalnız asgari seviyede geçinmek için gereken gıda alınmıyordu. Genelde, Keşdim sınıfı haraçgüzarlık olarak sömürmenin ilkel tipi olup ta aslında ilk feodal ilişkilerine yakındır. Kırgızların içişlerinde bağımsız hareket etmesi, özel devlet olmasını iddia etmeğe yol vermektedir.

1 Klyashtornıy S. G., “O State İ. L. Kızlasova. ‘O Samonazvanii Hakasov’”, Etnograficheskoe Obozrenie, 1992, No. 2, s. 60.

2 “Russko-Kitayskie Otnoshenii V XVIII V. ”, Materialı İ Dokumentı, T. 1, Moskova 1978, s. 105, 432.

3 Butanaev V., Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnograficheskiy Slovar, Abakan 1999, s. 5-7, 189.

4 Chirim Tamırları, Abakan 1982, s. 18.

5 Kıchanov E. İ., “Svedenie V ‘Xane-Shi’ O Pereselenieh Kirgizov V XIIIV”, İzvestie AN. Kirgiz. SSR., T. 5, No. 1., Frunze 1963, s. 59.

6 Jgarh. F. R. -675, Op. 1, D. 2, s. 66.

7 Butanaev V., Abdıkalıkov A., Materialı Po İstorii Hakasii XVII V. - Nach. XVIII V., Abakan 1995, s. 215.

8 Russko-Kitayskie Otnoshenii V XVIII V., s. 106.

9 Bahrushin S. V., “Yeniseyskie Kirgizı V XVII V.”, Nauchnıe Trudı, T. 113. Moskova 1995, s. 190.

10 Demidova İ. F., Mesnikov V. S., Pervıe Russkie Diplomatı V Kitae, Moskova 1966, s. 55.

11 Materialı Po İstorii Russko-Mongolskih Otnosheniy, Russko-Mongolskie Otnosheni 1636-1654 Gg., Moskova 1974, s. 384.

12 Butanaev V., Toponimicheskiy Slovar Hakassko-Minusinskogo Kray, Abakan 1995, s. 189-191.

13 Kıchanov E. İ., Ukaz. Soch., s. 59.

14 Dopolnenie K Aktam İstoricheskim (Dai), T. 10, Spb., 1867, s. 391.

15 Sgarh. F. Z-675. Op. 1, D. 46, L. 24.

16 Tam Je, D. 5, S. 6.

17 Skobelev S. G., Ch. Taysen, Shomaev A. A., Rodı fueyskih Kırgızov”, Rossii İ Hakasii: 290 Let Sovmestnogo Razviti, S. 77. ?.

18 Jgarh. e. R-675. Op. 1, D. 18, S. 116.

19 Rubruk V., Puteshestvie V Vostochnıe Stranı, Moskova 1957, s. 154.

20 Le. Aan. F. 21. Op. 4. D. 18. L. 243.

21 Sgarh. F. R. -675, Op. 1, D. 19, s. 5.

22 Sgarh. F. R. -875, Op. 1, D. 19, s. 5.

23 Tam Je D. 17 L. 37.

24 Tam Je D. 10. L. 33.

25 Rgada. F. 214, St e. 84, L. 298.

26 Materialı Po İstorii Russko-Mongolskih Otnosheniy, Moskova 1959, s. 58.

27 Sgarh e. R. -675. Op. 1. D. 12. s. 39.

28 Tam Je. D. 16. L. 40.

29 Arzımatov A., İz İstorii Politicheskih Otnosheniy yeniseyskih Kirgizov S Rossiey V XVII-Pervoy Polovine XVIII vv., Frunze 1388, s. 75.

30 Potapov L. P., Proishojdenie İ Formirovanie Hakasskoy Narodnosti, Abakan 1957, s. 135-186.

31 Le Aan Re. e. 21. Op. D. 19. L. 126 Op.

32 Sgarh e. R. -675. Op. 1. D. 46. L. 27/D. 45. L. 74.

33 Le Aan. e. 21. Op. 4. D. 19. L. 130.

34 Rgada. Sie. erik. Ste. 5 V. L. 133-134.

35 Abdıkalıkov A., Yeniseyskie Kirgizı V Veke…, Frunze 1968, s. 26.

36 Dai. T. Iı-See, 1869. s. 162.

37 Sgarh. e. R. -875. Op. 1. D. 18. s. 38.

38 Sgarh. R. 675. Op. D. 9. L. 27; D. 18-S. 247.

39 Sgarh. R-675 Op. 1. D. 14. L. 5, 11; D. 36. s. 4.

40 Klemene D. A., Vvodna Statya K Opisanih “Drevnostey Minusinskogo Kray”, Tomsk 1886, s. 47.

41 Butanaev V. “Etnicheskaya İstoriya Hakasov 18-19 Vv. ”, Materialı K Serii “Narodı SSSR”, No. 3, Hakası, Moskova, s. 21-22.

42 Bahrushin S. V., “Yeniseyskie Kirgizı V 17 V…. ”, s. 187; Butanaev V., K” Voprosu O Hakasskih sifrovıh Znakah”, Uch. Zap. Hakniieli. - Abakan, 1975, Ch. 20, s. 256-260.

43 Bahrushin S. V., Ukaz. Soch., s. 195.

44 Le Aan e. 21. Op. 4. D. 17. L. 38.

45 Tam Je. D. 18. L. 502 Op.

46 Spafariy N. M., Sibirya İ Kitay, Kishinev 1960, s. 70.

47 Abdıkalıkov A., Yeniseyskie Kirgizı V 17 Veke, Frunze 1968, s. 33.

48 Sgarh. p. R-675. Op. 1. D. 18. s. 32.

Türgişler / Prof. Dr. Hüseyin Salman [s.412-420]

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Çin kaynaklarında Tou-k'i-che, Tou-kiue-che1 (Fransızca transkripsiyonu ve T'u-k'i-schi2 (Almanca transkripsiyonu) şekillerinde yazılan isim, sinologlar tarafından "Türgeş" şeklinde telaffuz olunmuş, ayrıca İslam kaynaklarında "Türkeş"3 ve "Türkiş"4 şekillerinde yazılmış olup en eski yazılı Türk metinleri olan "Eski Türk Yazıtları'nda "Türgiş"5 ve bundan bir süre sonra kağıt üzerine yazılı Uygur vesikalarında yine "Türgiş"6 şeklinde kaydedilmiştir. Bu durumda, birçok araştırıcının yaptığı gibi en eski vesikalar içerisinde kendi ana kaynaklarımız olan Göktürk ve Uygur eser ve metinlerindeki "Türgiş" telaffuz şeklini benimsemek, menşei Türk olan ve Türkçe konuşmuş bulunan bu eski Türk boyunun adını tespitte en doğru yol olacaktır.

Mevcut en eski metinler içerisinde yazılış şekilleri ne kadar farklı bulunursa bulunsun Türgiş kelimesinin kökünde "Türk" sözünün yattığı aşikârdır. Bu noktadan hareketle Türtiş şeklinde geliştiği ve bugünkü imlasını aldığı nazariyesi de kuvvet kazanmaktadır.7 Türgiş sözünün manası hakkında bugüne kadar ortaya bir görüş atılamadı. Bu haliyle "güç, kuvvet" anlamına gelen Türk kelimesi ile Türgiş sözcüğü arasında mana bakımından bir bağlantı kurmak mümkündür.

552 tarihinde kurulan Göktürk Devleti'nde Bumin Kağan, kardeşi İstemi Yabgu'yu (552-576) ülkenin batı sahasındaki Türk boylarını yönetmekle görevlendirdi. Karluklar; Tchou-yue (Ok: çu-yue),Tchou-mi (Ok: Çu-mi) ve I-ou (ok: İ-u) gibi önemli boyların yanında İstemi Yabgu sayıları bir hayli fazla olan On-okları da 24 sene başarılı bir şekilde idare etti.552'den önce bu bölgeye gelmiş olan On-oklar 581 tarihinden

itibaren Batı Göktürk Devleti'nin (58l-659) bünyesinde yer aldılar ve bu devletin yaptığı bütün savaşlarda asker kaynağının çoğunluğunu bunlar teşkil ettiler. Ancak, 630 tarihinden itibaren Çin İmparatorluğunun etkisi ile On-okların devlete bağlılığı gevşemeye başladı. Bu durumu fark eden Tie-li-che (ok: Tie-li-şe) Kağan (634-639) dahili otoriteyi kuvvetlendirmek amacıyla 635 yılında On-okları ikiye böldü.8 Bu taksimatta ülkenin doğusunda başlarında birer "çur" bulunan beş Tou-lou (ok: Tu-lu) kabilesi ve yine ülkenin batısında başlarında birer "erkin" bulunan beş Nou-che-pi (Ok: Nu-şe-pi) boyu yer alıyordu. Kağan bunun yanında başlarında boy beyleri bulunduğu halde bu On kabilenin başına yine birer "şad" tayin etti.

On-okların beş Ton-lou grubu içerisinde yer alan Türgişler, bu ünitenin dördüncü kabilesini teşkil ediyorlardı. Çin kaynaklarından aldığımız ilk haberlere göre onlar, 651 senesinde Ho-lo-che (ok: Ho-lo-şe) çur unvanlı boy beylerinin idaresinde Ebinor gölüne dökülen Borotala nehri boylarında oturuyorlardı. Hemen belirtmek gerekirse, beş Tou-lou grubunun en kalabalık boyu Ayarnor'un güney sahillerinde ikamet eden Hou-lou-ou (ok: Hu-lu-u) kabilesi idi.9

İhe-Hüşetü ve Hoytu-tamir yazıtlarının10 bize verdiği malumattan ve diğer kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre onlar önceleri Altay dağlarının güney batı eteklerinde oturuyorlardı. 65l senesinden çok önceleri Türgiş boyları, cereyan eden siyasi olayların etkisiyle buradan güneye göç etmek mecburiyetinde kaldılar. Zamanını tam olarak tespit edemediğimiz bir dönemde boyun büyük bölümü Ebinor gölü civarına göç ederken küçük bir kısmı da Beşbalık şehri yöresine göç ettiler. O dönemde Beşbalık ticaret yolları kavşağında olduğundan diğer Türk boyları da başta Karluklar, Basmıllar vb. olmak üzere buraya göç ettiler ve zamanla orada çoğaldılar. Ticaret, besicilik ekonomisi yapan Türk boyları için o dönemlerde çok ilgi çekiciydi.

Türgişler VII. asrın ortalarından VIII. asrın ortalarına (651-759) kadar Altay dağlarının batısından Seyhun ırmağına kadar uzanan geniş düzlüklerde yaşadılar. Yoğun olarak bulundukları arazi İ-li ırmağı boyları, Issık göl ve çevresi, Çu nehri vadisi ve Talas ırmağı kıyıları idi. Güneyden Tanrı dağları tarafından kuşatılan bu geniş alan kuzeyden, Balkaş, Alagöl ve Zaysan gibi göller dizisi ile çevrili idi. Coğrafi olarak, zirveleri kar ve geniş buzullar ile örtülü Tanrı dağları Batı Türkistan için büyük ve tükenmez bir su hazinesi teşkil ediyordu. Kaynaklarını buradan alan İ-li ve Çu nehirleri Batı Türkistan için bulunmaz bir nimetti.11 Bu verimli ve sulak arazide Türgiş boyları 651-759 seneleri arasında hayvanlarını besleyerek göçebe bir hayat sürdüler.

Bugün bile soğuk mevsimde Çu ırmağının korunaklı kıyılarında barınan yarı göçebe Kırgızlar, yazın en ünlüsü Issık gölün batısına rastlayan Koçkar gibi Tanrı dağları yaylalarına göçerler. Çu ve İ-li ırmakları, Tanrı dağları arası bozkırlar, bugün de vadi tabanlarını süsleyen yerleşik halktan ayrı olarak hayvanlarıyla birlikte kışlaklarla yaylalar arasında mekik dokuyan göçebelerin uğrak yeridir.

Çin kaynaklarında ilk defa 651 yılında Ebinor kıyılarında gördüğümüz Türgiş kabilesi zamanla güçlendi ve bölgede hatırı sayılır bir boy haline geldi. Onun gelişmesi ve güçlenmesine bazen dış etkenler de yardımcı oldu. Bunlardan birisi de 640 olayıdır. Bu tarihte Çin İmparatorluğu ticaret yolları kavşağında yer alan Turfan Krallığı'na saldırdı ve bu devleti kendisine bağladı. Krallığın sakinlerinden büyük bir kısmını Millieu (ok: Milyö) Krallığı'na (Tokmak'ın güneyinde) sürdü.12 Bu hareket, Tanrı Dağlarının kuzeyindeki yerli yabancı bütün kavimleri etkiledi. Özellikle Issık gölün batısında ikamet eden yabancı kavimler kendilerinin de Çin saldırısına maruz kalacağı telaşı ile süratle Maveraünnehir'e göç ettiler. Onların boşalttığı coğrafi sahayı doğudan gelen Türk boyları doldurmaya

başladılar. Bu olay sebebi ile Türgiş boyları da yavaş yavaş batıya doğru ilerlemeye başladı. Buna, 657 yılında Batı Göktürk Devleti'ni yıkmak amacıyla Çin İmparatorluğu'nun üç ordu ile başlattığı saldırı ve onun yarattığı korku da eklenince Türgiş boylarının büyük çoğunluğu batı göç yollarına düştüler. İ-li nehri ve Issık göl istikametinde cereyan eden bu yolculuk esnasında ve daha sora ikamet ettikleri mahallerde biz onların daha küçük boyları hakkında da bilgi sahibi olmaktayız.

Çin kaynakları bize VII. asrın ikinci yarısında Türgiş boyları olarak: Mo-ho, Souo-ko (ok: So-ko), A-li-che (ok: A-li-şe), Ko-chou (ok: Ko-şu) ve Kiu-pi-che (ok: Kiu-pi-şe) oymaklarını sayarlar.13 Bunlardan Mo-ho, Souo-ko ve A-li-che boyları İ-li nehri ile Issık göl arasında yer alırken, Ko-chou kabilesi Beşbalık civarında görülmektedir. Bunların yanında Alman sinoloğu Prof. Dr. W. Eberhard14 V. ve IX. asırlar arasında soy kökü belli olmayan kabileleri sayarken Sha-to (ok: Şa-to), Ta-pa ve Tu-huo-lo (ok: Tu-ho-lo) isimli Türgiş oymaklarını da ilave eder. Bunlardan Sha-toların Beşbalık civarında Ko-chou kabilesinin bir kısmı ile karışık vaziyette yaşadıklarını ve ismini oturdukları araziden (çöl) aldıklarını düşünebiliriz. Diğerleri ise 657 yılından sonra Çin istilasından kaçmayıp Türgişlerin hakimiyetine giren boylardan bazıları olabilir.

Batı Göktürk Devleti'nin son kağanı Aşena Ho-lou (ok: Ho-lu) ülkesinin bağımsızlığını kazanma yolunda giriştiği mücadelede (656-658) Çin İmparatorluğu'na yenik düşünce ona tabi olan boylar da esaret altına girdiler. Tabii ki Türgiş boyu da 657'de Çin İmparatorluğu'na boyun eğmek zorunda kaldı. Çin işgali bölgede doğrudan yönetim şeklinde kendisini gösterdi. Bu yönetim gereği olarak bölgede Çin'e doğrudan bağlı mahalli hükümetler kuruldu. Bu arada Türgiş arazisinde de iki mahalli hükümet tesis edildi. Bu yeni Çin idare sistemi 665 yılına kadar katı bir şekilde kendisini gösterdi. Ancak bu tarihten sonra kuvvetlenen Tibetliler, Çin

İmparatorluğu'nu batıdan zorlamaya başladılar. Menfaatleri gereği onlar bu Çin saldırılarında müttefik olarak Türk boylarından da istifade yoluna gittiler ve On-ok şefleri ile iş birliği yaptılar 676 yılında olduğu gibi. Bunun yanında Türgişler, Batı Türk boy beylerinin Çin İmparatorluğu'na karşı yürüttükleri bağımsızlık mücadelesine fiilen katıldılar ve bu Türk şeflerine ellerinden gelen yardımı yaptılar. 679'da On-ok şefi Aşena Tou-tche (ok: Tu-çe) ve onun hile ile esir edilişinden sonra yine 682 yılında On-ok şefi Aşena Kiu-pou-touo'nun (ok: Kiu-puçur) Çin'e karşı giriştikleri bağımsızlık mücadelesinde Türgişler de yardım ettiler.15 Zira, bu sonuncu harekatta Çin sarayına götürülen Türk esirleri arasında bir Türgiş şefinin isminin geçmesi bunu doğrulamaktadır.

Sarı Türgiş Devleti (690-715)

Doğudaki Göktürk Devleti 682'de yine merkez Ötügen olmak üzere ikinci defa bağımsızlığına kavuştu. Onların bir parçası olan Batı Türkleri ise bu sıralarda dağınık ve perişan bir durumda idiler. Çin İmparatorluğu'na karşı yürütülen bağımsızlık hareketi de duraksamıştı. Batı sahasında Türk boylarını derleyici ve toparlayıcı bir lidere ihtiyaç vardı. Tarihin her devrinde böyle zor zamanlarda Türk devletlerinde görülen çok önemli bir özellik, toplayıcılık ve birleştiricilik vasfıdır. Türk devleti anlamındaki "İl" deyiminin aynı zamanda "barış" manasını ifade etmesi de bunu gösterir.16 Batı sahasında da bu birleştiricilik vasfını, bu tarihi görevi Türgişler ve onların boybeyi üstlendi. Onlar en zor ve dağınık yaşanılan bir dönemde başta On-oklar olmak üzere batıda bütün Türk boylarını bir araya getirip bir birlik tesis ettiler ve kendi şeflerinin önderliğinde devlet kurulmasını sağladılar.

686 yılında Çin İmparatorluğu Issık gölün batısındaki arazide yaşayan boyları yönetmek için kendi emrindeki Türk şefi Aşena Hou-che-lo'yu (ok: Hu-şe-lo) gönderdi.17 Bu tayinli kağan, bölgeyi iyi idare edemedi. Halka

sert davrandı. Az sonra II. Göktürk Devleti'nin kurucusu Kutluk Kağan'ın hücumlarına dayanamayıp Çin'e kaçmak zorunda kaldı. Onun kaçış Bağa Tarkan unvanına sahip Türgiş şefi Ou-tche-le (ok: U-çe-le) çok iyi değerlendirdi (690). Batı Türklerini kendi etrafında birleştiren Ou-tche-le yeni bir devlet kurmuş oldu. Bu devlete Tou-lou oymaklar grubunun öncülüğünden dolayı Sarı Türgiş Devleti denildi (Çin kaynaklarında bu grup Sarı oymaklar adı ile anılır).

Sarı Türgiş Devleti birçok olumlu faktörün bir araya gelmesi ve ahenkli çalışması sonucu kuruldu. Bir defa Ou-tche-le'nin bağlı olduğu boy (Tou-lou grubunun 4. boyu: Türgiş) On-okların en kalabalık oymağı değildi. Ekonomik yönden de pek parlak yönleri yoktu. Bu kuruluş safhasında her şeyden önce Kutluk Kagan'ın dolayısı ile II. Göktürk Devleti'nin büyük yardımları oldu. Coğrafi yönden, Türgiş boyu 690'lı yıllarda On-okların ikamet ettiği sahanın ortalarında oturuyorlardı. On kabile grubu içerisinde orta yerlerde ikamet eden bir boyun diğer dokuz kabile ile temas kurması, haberleşme imkanları ve iş birliği yapma avantajları, diğer boylara göre daha fazladır. Bu devletin kuruluşunda etkili olan en önemli faktör bize göre Ou-tche-le'nin liderlik vasıflarıdır. Az sonra da bahsedeceğimiz gibi onun önderlik özellikleri diğer dokuz On-ok boy beyine göre daha üstündü ve bu baylar ona severek ve isteyerek bağlanmışlardı.

İcraatının ilk yıllarında Ou-tche-le tebaasını iyi idare ediyor ve onlara güven veriyordu. Bu yönüyle daha başlangıçta çevrede büyük bir itibara sahip oldu. Kısa zamanda oymakları güçlenmeye başladı. Kağan unvanını aldığında her biri 7000 askere kumanda eden 20 askeri vali tayin etti. Böylece yeni kurulan devletin 140.000 kişilik bir ordusu oldu.18

Ou-tche-le'nin iki devlet merkezi vardı. O, Nou-che-pi kabile grubunu yönetmek için karargahını (merkez) önce Çu nehrinin kuzeybatısında kurdu.19 Daha sonraları bu merkezini Çu vadisinin kuzey doğusuna taşıdı.

Bu şekilde Tokmak vadisi onun büyük karargahı (merkezi) oldu. Ou-tche-ie doğudaki Tou-lou kabilelerini rahat idare edebilmek için küçük karargahını önce İ-li nehrinin üzerinde bulunan Kong-yue şehrinde kurdu. Daha sonra Tou-lou boyları batıya kaydığından O, küçük merkezini Issık göl ile İ-li nehri arasında bulunan Kouna-char (ok: Kuna-şar) şehrine nakletti. Saltanatında seri bir icraat gösteren Ou-tche-le'nin sınırları doğuda Turfan ve Guçen'e (Beşbalık yakınında) uzandı. Doğuda nihai sınır II. Göktürk Devleti'nin toprakları oluyordu. Batıda sınır Seyhun ırmağına kadar uzanıyordu. Burası Çin kaynaklarının hou (ok: Hu) halkları dediği İran ve Arap asıllı mahalli hükümetlere komşu idi. Kuzeyde Balkaş gölü ve onun uzantısı gibi görünen Alagöl ve Zaysan vb. göller sınır teşkil ediyordu. Güney sınırı ise Tanrı dağları ve onun güney eteklerinde kurulan Çin İmparatorluğu'nun Dört Garnizon'u idi.

Ou-tche-le'nin 16 yıllık icraatını iki bölümde incelemek mümkündür. Birinci kısımda o, 690-698 yılları arasında ülkesinde dahili otoriteyi kuvvetlendirdi, teşkilatını genişletti ve her yerde huzur ve adaleti sağladı. 698'de Bolçu savaşı ile başlayan ikinci safhada ise dışardan bakıldığında onun hata yaptığı ortaya çıkar. Kapgan Kağan'ın saldırıları ile bunalan Çin İmparatorluğu kendisine yöneltilen bu ağır baskıyı defetmek için müttefik aramak zorunda kaldı. Bu amaçla Kırgızları ve Türgişleri ittifaka davet etti. Tabiatıyla bunu casusları vasıtasıyla öğrenen Kapgan Kağan rahatsız oldu. Tonyukuk Yazıtı'nın en ince ayrıntısına kadar verdiği Bolçu savaşında Göktürk ordusu büyük bir zafer kazandı. Bütün bir gün boyunca devam eden savaş sonunda Ou-tche-le esir düştü. İsmi açıklanmayan Türgiş şadı ve yabgusu öldürüldü ve 50 kadar da Türgiş ileri geleni esir alındı.20 Bu savaşın yankıları epey fazla oldu. Batı sahasındaki diğer Türk boylarının ileri gelenleri gelip Göktürklere tabiyetlerini bildirdiler. Devletinin kuruluşu sırasında büyük yardımlarını gördüğü II. Göktürk

Devleti’ne karşı Ou-tche-le’nin neden Çin İmparatorluğu ile iş birliği yaptığı sorusu bugün bile sorulabilir.

Şahsi düşüncemize göre bunun cevabını Asya’nın neresinde ne kadar Türk var ise bir bayrak altında toplama siyaseti izleyen Kapgan Kağan’ın sert tutumunun rolü olabilir. Bin bir zahmetle kurduğu devletini devam ettirebilmek için nereden gelirse gelsin savunmaya imkanı olan Ou-tche-le belki de bu savunma ve sorumluluk anlayışı ile Çin İmparatorluğu’nun davetini kabul edebilir. Aksi haliyle kuruluş sırasında büyük desteğini gördüğü II.Göktürk Devleti’ne nankörlük etmesi düşünülemez bile.

Bolçu Savaşı’ndan21 sonra Ou-tche-le öldürülmedi, fakat eski itibarı da kalmadı. Savaş sonrasında Kapgan Kağan (692-716) onun ülkesini kendi öz oğlu Fou-kiu (ok: Fu-kiu) ya bıraktı.22 Bu görünüşte bir yönetim idi. Fiiliyatta çok küçük yaştaki Fou-kiu hiç bir zaman bu bölgeye gelmedi ve herhangi bir icraatta bulunmadı. II.Göktürk Devleti’nin yöneticileri bölgenin idaresini yine kendilerine bağlı olarak Ou-tche-le’ye bıraktılar. Bu durum, Ou-tche-le’nin ciddi ve otoriter devlet adamlığı özelliklerinin Göktürk ileri gelenlerince takdir edildiğini gösterir.

698 den ölüm tarihi olan 706 ya kadar ne kitabelerde ve ne de Çin kaynaklarında Ou-tche-le ile ilgili önemli bir olay zikredilmektedir. II. Göktürk Devleti’ne olan bağlılığın bunda etkisi olabilir. Ölümü ile ilgili olarak Çin kaynaklarının verdiği haberde yine Kapgan

Kağan’ın baskısına maruz kalan bu devletin komşuları ile bir ittifak için zemin yoklaması karşımıza çıkmaktadır. 706 tarihinde Çin saray görevlisi Kouo Yuen-tchen (ok: Kuo-Yuençen) ile yaptığı uzun görüşme sonunda Ou-tche-le aldığı soğuk algınlığının etkisi ile öldü. Oğlu Souo-ko (ok: So-ko) Çinli devlet görevlisine önce ceza vermeyi düşündü (kaynağa göre Kouo-Yuen-tcen öldürülmekten çok korkuyordu) fakat yaptığı incelemede bir kasıt görmediği için Çinli görevliyi az sonra serbest bıraktı ve ülkesine

dönmesine izin verdi.23 Ou-tche-le döneminden bize kalan yegane hatıra son yapılan arkeolojik kazılarda bulunan paralarıdır.24 Bu paralarda onun lakabı göze çarpmaktadır. Bir yüzünde “Türgiş Kağan Bay Baga” ibaresi bulunan paraların diğer yüzünde “Kuz Boş Ordın” ifadesi yer almakta ve bu ibare “Serbest Balasagun” diye tercüme edilmektedir. Paraların üzerindeki “Kağan” tabiri de onun bağımsız bir devlet başkanı olduğuna işarettir. Bu yönüyle Ou-che-le Türk tarihinde ilk defa para kestiren bir Türk hükümdarı olmaktadır.

Souo-ko Kağan Devri (706-710)

Çin kaynaklarına göre soğuktan ölen Ou-tche-le’nin yerine oğlu Souo-ko halef oldu. İcraatının ilk yıllarında Souo-ko babası zamanında, başlayan Çin münasebetlerini devam ettirdi her iki taraf da birbirlerine karşılıklı olarak elçi ve hediyeler gönderdiler. Bunların arasında Çin sarayının gönderdiği 4 kadın (prenses) dikkat çekicidir. Kaynakların ifadesine göre yine icraatının ilk yıllarında Souo-ko’nun 300.000 kişilik bir ordusu vardı.25

Kısa süren Souo-ko döneminde iki büyük olay cereyan etti. Bunlardan birincisinde Türgiş Kağanı ileri gelen kumandanlarından Külçur Tchong-tsie (ok: Çong-tsie) ile anlaşmazlığa düştü. Daha öncede bölgede bazı olaylara karışan kumandanın Türgiş tahtında gözü vardı. Bu yüzden Souo-ko ile aralarında birkaç defa savaş olmuştu. Çinli yetkilileri 1000 altın rüşvetle kendisine çekmeye çalışan ve bunun sonunda Türgiş Kağanı’na karşı silahlı destek bulan bu asi kumandanı, Souo-ko Kuça şehri yakınlarında, yardımına gelen Çinli kumandan Fong-kia-pin ile beraber yakaladı ve her ikisini de öldürdü.26

Souo-ko’nun uğraştığı ikinci mesele kardeşi Tche-nou (ok: Çe-nu) ile arasında vuku bulan ihtilaftır. Altay geleneğine bağlı kalan Souo-ko, sayısı gün geçtikçe artan oymaklarının bir kısmının yönetimini kardeşi Tche-

nou'ya devretti. Kendisine bırakılan kabile sayısının azlığından şikayet eden kardeşi ona karşı isyan etti. Kendi gücü az olduğundan ağabeyine karşı başarı sağlayamayacağını anlayan asi kardeş, selameti Kapgan Kağan'a sığınmakta buldu. Souo-ko'nun Çin İmparatorluğu ile temas kurmasından zaten rahatsızlık duyan Kapgan Kağan 20,000 kişilik bir ordu ile Türgiş Kağanı'nın üzerine yürüdü ve onu yine Bolçu'da yendi ve esir etti. Ülkesine geri dönüş yolunda birbirlerine hayrı dokunmayan iki kardeşin kendisine hiç hayrı dokunmayacağı gerçeğini yüzlerine karşı söyledikten sonra her ikisini de öldürttü ve bundan sonra Türgiş Devletini doğrudan kendisine bağladı.27

Bars Kağan ve Sarı Türgiş Devleti'nin Sonu

Bars Kağan ile ilgili olarak Çin kaynaklarında en küçük bir haber yoktur. Kitabelerde adından söz edilmekte ise de satırların silikliği ve üzerinde tarih bulunmaması bu dönemin gereği gibi aydınlatılmasını engellemektedir. Bars önceleri Türgiş ülkesinde Bey idi. Souo-ko'nun icraatını beğenmeyen II. Göktürk Devleti yöneticileri, büyük bir ihtimalle onun ortadan kaldırılmasından sonra ona "Kağan" unvanını verdiler ve arkasından onun devlete bağlılığını pekiştirmek için Bilge ve Köl-tigin kardeşler kendisini kız kardeşleri ile evlendirdiler.28

Bars Kağan'dan beklenen ülkede huzuru sağlaması, boylar üzerinde tam bir otorite kurması ve II. Göktürk Devleti'ne sadakat göstermesi idi. Fakat bunları sağlayamadı ve icraatında başarılı olamadı. Kitabeler onun yanıldığı haberi ile adeta devlete ters düştüğünü ima etmektedirler.

Bars Kağan zamanında iki büyük hadise göze çarpar. Bunlardan birincisinde Çin İmparatorluğu'nun kışkırtmaları neticesinde Türgişlere karşı 712 veya 713'te Kûl-tegin tarafından idare edilen bir Maveraünnehir seferi yapıldı.29 Özellikle Kara Ttürgişler üzerine yapılan hareket başarılı oldu. İkinci olay Tou-lou kabile grubundan iki büyük boyun

(Hou-lou-ou ve Chou-ni-che (ok: Şu-ni-şe) Çin İmparatorluğu ile temas kurmalarına kızan Kapgan Kağan'ın 715'teki cezalandırma seferidir.30 7l5-716 yılları hem doğuda hem de batıda Türk devletlerinin büyük karışıklık içine düştüğü yıllardır. 712-713 seferi ile Talas civarında oturan Karatürgişler daha batıya kaydılar. 7l5 darbesi ile Tou-lou grubu da daha batıya itilmiş oldu. Çu ve Talas ırmakları arasında bu iki grup sıkışarak oturmak mecburiyetinde kaldılar, Bu sıkışma onları birbirine daha fazla yaklaştırdı31 ve onlar Nou-che-pi'lerin önderliğinde Tou-lou'ların iştirakiyle yeni bir devlet, Kara Türgiş Devletini kurdular.

Kara Türgiş Devleti (716-739)

Sou-lou Kağan'ın Saltanatı

(716-738)

Kapgan Kağan'ın yarattığı şahsi korkuya rağmen Kara Türgiş kabileleri 715 tarihinde Kiu-pi-che'e (ok: Kiu-pi-şe) oymağının şefi Sou-lou'nun etrafında birleştiler. Sou-lou başlangıçta "çur" unvanına sahipti ve Talas nehri yakınlarında bulunan Taraz şehrinde oturuyordu. On kabile yavaş yavaş ona itaatlerini sunmaya başladı. Kısa zamanda 200.000 kişilik bir orduya sahip oldu.32 Az sonra "tegin" unvanını alan Sou-lou 716 yılında Kapgan Kağan'ın ölümü ile bölgesinde rahat bir ortama kavuştu ve arkasından 716 senesinin 8. ayında kendisini "Kağan" ilan etti. Sou-lou'nun sağladığı huzur derhal çevrede etkisini göstermeye başladı. Ülkeleri karışıklık içinde bulunan II. Göktürk Devleti'nin birçok boyu batıya göç ederek Sou-lou Kağan'ın himayesine sığındı.33

Sou-lou Kağan akıllı bir yönetici ve devlet adamı idi. İş başına geçince derhal kuvvet derecesine göre komşularının durumunu değerlendirdi bunlardan II. Göktürk Devleti'nde sırada Bilge Kağan (7l6-734) yeni saltanata başlamıştı. Onun kızını alarak ve onun oğluna kendi kızını vererek bu büyük güç ile samimi bir iş birliği yaptı. Güneyde

Tibet Krallığı vardı.Tibet Kralı'nın kızını alarak bu devlet ile de samimi bir dostluk ve ailevi ittifak bağları tesis etti34 ki büyük devleti siyasi bakımdan dostluğunu kazanan Sou-lou Kağan bundan sonra Çin İmparatorluğu ile mevcut olan problemlerine eğildi.

Türgişlerle Çin İmparatorluğu arasında eskiden beri süre gelen sınır problemi vardı. Dört Garnizon kurulduğundan beri Çin İmparatorluğu ile Türk devletleri arasında bir mania idi ve ticari yönden Türk devletlerine çok zarar veriyordu. O sıralarda Tibet Krallığı Çin İmparatorluğu'nun amansız bir düşmanı idi. Bu durum Türgiş Kağanları için büyük bir avantajdı. Sou-lou da bundan istifade etti ve 717 senesinde Aksu ve Yakarık şehirlerini kuşatarak Dört Garnizonu ele geçirme hazırlıklarına başladı. Buna karşılık Çin imparatorluğu emrindeki Göktürk beyi Aşena Hien ve Üç Karluk kabilesi askerlerini gönderdi. Aşena Hien Sou-lou'nun harekatına karşı bir başarı sağlayamadı.35 Bunun üzerine Çin İmparatorluğu onunla uyuşma yoluna gitti ve Sou-lou'ya bir takım askeri unvanlar ve hediyeler gönderdi. Fakat Sou-lou Kağan hedefinden şaşmadı ve belirlediği dış politika uygulamasına aynen devam etti. Bu amaçla 719 yılında Çin'in elinden Tokmak şehrini aldı. Tokmak, Dört Garnizon'un dört şehrinden biriydi ve içinden ünlü İpek Yolu geçiyordu. Böylece Kuzey İpek Yolu Türgiş Devleti'nin eline geçmiş oldu.36

Tibet Krallığı ile hasmane münasebetler içerisinde bulunan Çin imparatorluğu II. Göktürk Devletine karşı (Bilge Kağan yeni saltanata başlamıştı) çok dikkatli bir dış politika izliyor, onlarla samimi bir dostluk ve iş birliği politikası sürdüren Sou-lou'ya karşısı da pasif bir durumda kalmak zorunluluğunu hissediyordu. İki büyük güce karşı üçüncü bir gücü karşına almak istemeyen imparatorluk 736 yılına kadar Sou-lou ile bir mesele çıkarmamaya gayret etti ve onunla dost olma yollarını aradı durdu. Bu amaçla Çin imparatorluğu 722 yılında kendisine sığınan Batı

Göktürk prenslerinden Aşena Hoai-tao'nun kızı Kiao-ho'yu "prenses" unvanını verdikten sonra eş olarak Sou-lou Kagan'a gönderdi.37

Çin İmparatorluğu ile meselelerini halleden ve bu devletin uzun bir süre kendisi için bir tehlike olamayacağına kanaat getiren Sou-lou Kağan bundan sonra ülkesinin batısında cereyan eden olaylara ağırlık verdi. Batıda Maveraünnehir'de mahalli şehir devletleri vardı ve bunlar Arap istilasına karşı sürekli olarak Sou-lou Kağandan yardım istiyorlardı. Bu sıralarda Emevi Devleti İslamiyeti doğu illerine (Maveraünnehir ve Seyhun doğusuna) yayma politikası izlemekte idi. Bu amaçla Emevi kumandanı Kuteybe 714'te genel karargahını Merv şehrinden kuzeydeki Taşkent bölgesine nakletti. Kuteybe buradan daha kuzeye ve diğer yönden Kaşgar'a doğru İç Asya ana yolu istikametinde akınlara girişmeyi planlıyordu. Bunlardan kuzeye doğru giden yol (Kuzey İpek Yolu) Türk illerinden geçiyordu. Kuteybe 715 yılında ölünce bu politikada duraklama oldu. Başarıyı sürdürmek için Emevi Devleti bölgedeki valileri sık sık değiştirmek zorunda kaldı. Emevilerin doğu politikasındaki başarısızlığının asıl sebebi mahalli yerli prenslerin Araplarla iş birliği isteksizliğinden ziyade karşılarına çıkan yeni ve taze bir güç Sou-lou Kağan faktörü idi. Türgiş boylarının başında bulunan Sou-lou Kağan bölgedeki mahalli prensliklere yardım yaparken İslamın dini akidelerine karşı değil Arap hakimiyetini Maveraünnehir'den söküp atmak amacını taşıyordu. Bölgenin ayrıca ipek yolları üzerinde bulunmasından dolayı da iktisadi önemi vardı.

Maveraünnehir bölgesinden Türk illerine ilk akın Emevi halifelerinden Ömer bin Abdülaziz (717-720) zamanında yapıldı. Onun Horasan valisi El Cerrah bin Abdullah (valilik yılları: 717-7l8) Seyhun ötesine bir sefer düzenledi. Onun yardımcısı Abdullah bin Mamer el Yeskuri kumandasındaki Emevi ordusu Seyhun bölgesinde ilerlediği bir sırada Türgiş ordusu tarafından kuşatıldı. Abdullah ancak ödediği fidye-i necat

(kurtuluş parası) sayesinde kurtuldu. Bu olayın akisleri çok fazla oldu. Emevi hanedanı aradaki bu Türgiş engelini kaldırabilmek için Çin İmparatorluğu ile ittifak yapma yollarını aradı. Ancak Çin'e gönderdiği elçi heyetleri eli boş döndü.38

El Cerrah'ın bu başarısızlığı üzerine Halife Ömer onun yerine Horasan valiliğine Abdurrahman bin Nuaym el Gamidi'yi (718-720) tayin etti. Onun valiliği sırasında Maveraünnehir'de Soğdlular Türklerin de yardımıyla isyan ettiler. Soğdluların yardım isteği üzerine Sou-lou Kağan ile gelen kumandanlarından Külçur'u

(İslam kaynaklarında Kursul) bölgeye gönderdi. Takip eden olaylarda Horasan valisi Said bin Abdülaziz (720-721) bütün eyaletin ayaklandığını görünce etraftan gönüllü toplamaya başladı. Türgişler bu birleşik kuvvetlere karşı Bahile Sarayı (Semerkant yakınında) civarında çetin savaşlar yaptılar ve sonunda Külçur Horasan valisini ağır hezimete uğrattı.39

Türgiş-Emevi savaşlarında yeni vali Said el Haraşi (721-722) 721 yılı sonlarında isyan eden halkı Hocend bölgesinde teslim olmaya zorladı. Paralarını aldığı 400 tüccar hariç geri kalanını öldürdü. Canlarını kurtarabilenler Türgişlere sığındılar. Şimdi Maveraünnehir'de tam bir panik havası vardı. Halife Hişam (724-743) bu gaddar valiyi değiştirdi ve yerine Müslim bin Said el Kilabi'yi (722-724) getirdi. Bu arada Arap ordusunda karışıklık baş göstermiş ve Yemenli kuvvetler etkisiz hale getirilmişti. Fergana istikametinde ilerleyen Emevi ordusuna (Müslim kumandasında) karşı bizzat Sou-lou'nun kendisi çıktı. Müslim bunun üzerine acele geri dönme emri verdi. Cebri yürüyüşle 11 gün boyunca geri çekilen ve bu sırada bütün ağırlıklarını yakmak zorunda kalan bu ordu, Seyhun'a ulaşamadan Türgişlerle iş birliği yapan mahalli kuvvetler tarafından durduruldu. Arkadan da Hakan Sou-lou geliyordu. Ağır zayiat veren Emevi ordusu güç belâ Semerkant'a çekilebildi.40

724’ten sonra bölgede durum değişti. Taarruzda olan Emevi hilafeti Türgişlere karşı on beş sene boyunca savunma durumuna geçti. Sadece Maveraünnehir’de değil Toharistan ve diğer güney bölgelerindeki mahalli idareciler ve halk bile-artık Türgişleri kurtarıcı gözü ile görüyordu.

Türk kuvvetlerinin her tarafta üstünlüklerini gösterdikleri bir dönemde Emeviler Horasan valisini tekrar değiştirdiler. Yeni vali Esed bin Abdullah el Kasri (724-727) Huttal’da 726 yılında Türgiş ordusuna karşı başarısızlığa uğradı ve yenilgi üzerine vali az sonra değiştirildi.41

Emevi Devleti’nin son zamanlarında ülkede Şii ve Abbasi propagandası hızlandı. Sou-lou Kağan da bu durumdan istifade ile Emevilere muhalif yerli unsurlarla işbirliği yaptı. Bu iş birliği az sonra 728’de Buhara’nın fethini kolayca gerçekleştirdi. Maveraünnehir’de Arap idaresinde artık Semerkant ve Dehusiye şehirleri ile iki küçük kale kaldı. Emevilerde uğranılan her yenilgi yeni bir vali değişikliğine sebep oluyordu. Yerli halka bazı imtiyazlar tanınmasına rağmen yeni vali Eşres bin Abdullah es-Sülemi (727-729) Beykent şehri yakınlarında Sou-lou tarafından sıkıştırıldı. Eşres Semerkant’a doğru çekilirken yetişen Hakan ve Külçur yönetimindeki kuvvetler tarafından Kemerce kalesinde kuşatıldı (729). Sou-lou’nun amacı Semerkant’taki Arap merkez ordugahını düşürüp Emevileri Maveraünnehir’den tamamen söküp atmaktı.42 Bu maksatla Semerkant’ı kuşatma hazırlıklarına başladı. Karargahın kumandanı Savra bin Hurr yeni tayin edilen Horasan valisi Cüneyd bin Abdurrahman el Murri’yi (729-734) Merv’den yardıma çağırdı. Cüneyd derhal harekete geçti ise de Türgişler tarafından yolu kesildi. Mecburi olarak dağ yollarından ilerleyerek Semerkant’a ulaşma çarelerini aradı. Fakat Savdar dağlarının dar geçitlerinde Hakan tarafından sıkıştırıldı. Yorgun düşen ordusu susuzluğu da maruz kaldı. Nihayet 12.000 kişilik ordusunun 10.000’ini kaybettikten sonra Semerkant’a ulaşabildi. Emevi Halifesi

Hişam, durumu öğrenince 20.000 kişilik bir takviye ordusunu Semerkant'a doğru yola çıkardı. Gerek bu ordunun gelişi ve gerekse yaklaşan kış şartlarını göz önüne alan Hakan daha fazla Semerkant önlerinde kalmayı uygun görmeyerek ülkesine çekilme kararı aldı (732).43

Vali Cüneyd'in 734'te ölümünden sonra Horasan'da Emevi-Abbasi çekişmesi baş gösterdi. Abbasi taraftarı Haris bin Süreyc önce Belh şehrini arkasından Merv şehrini zapt edince bölgede dahili anarşi hız kazandı. Üç yıl devam eden (734-737) bu karışıklıkta durumu tehlikeye giren Haris sonunda Türgişlere sığındı.44

Hakan Sou-lou bölgede büyük bir itibara sahipti. Başta Soğd hükümdarı Gurek olmak üzere Maveraünnehir şehir devletlerinin şefleri ve Tahoristan hakimi onun yanında yer almaya başladılar. O, Toharistan sakinlerini Emevilere karşı ayaklandırmak için 737 senesi sonlarında bölgeye bir sefer düzenledi. Fakat vali Esad bin Abdullah (İkinci defa: 735-738) Hakan'ın ordusunu 737'de arkadan vurdu. (San veya Haristan Savaşı).45 Bu savaşta San-lou Kağan ikili oynayan Cüzcan Melikinin ihanetine uğradı. Sou-lou Kağan bu ihanetin cezasını verecekti, bu amaçla derhal hazırlıklara başladı. Ancak ülkesine döndüğünde uzun bir süredir emrinde çalışan çok güvendiği kumandanı Külçur tarafından bir gece baskını sonunda öldürüldü (738).

22 yıl saltanat süren Sou-lou Kağan temiz ve ılımlı bir mizaca sahipti. O, tebaasını çok seviyor ve onları güzel bir şekilde idare ediyordu. Savaşlardan elde ettiği ganimeti eşit bir şekilde maiyetine dağıtıyordu. Bu sebeple kumandanları ondan hoşlanıyor ve maiyetleri ile beraber kendilerini onun hizmetine adıyorlardı.

İslam kaynaklarına göre Araplar ona "Ebu Müzahim" (zahmet, sıkıntı veren, tazyik eden manasındadır) diyorlardı. Emevilere çok zahmet verdiği ve sıkıntı çektirdiği için ona bu lakabı takmışlardı. Askeri yönden, Son-lou mükemmel bir kumandandı. Savaş sırasında iki-üç kumandanı ile birlikte

en yüksek yere çıkar, düşman cephelerini güzelce inceler, zayıf bir nokta gördüğü anda derhal yandan,arkadan veya.önden hücuma geçer ve zafere ulaşırdı.46 Kale kuşatmalarında ise kuşatılanlara önce aman verir, canlarını bağışlardı. Sou-lou dış politikada da usta bir siyasetçi idi. Daha önce de belirttiğimiz gibi II. Göktürk Devleti ve Tibet Krallığı hükümdarlarına kız verip kızlarını alması geleceğe yönelik yatırımlardı. Bu durumu gören Çin İmparatorluğu ona karşı uysal davranmak zorunda kalmıştı.

Sou-lou'nun ölümü Türgiş tarihi kadar dünya tarihini de etkilemiştir. Onun ölümü ile Türgişlerde bir dağılma görülürken Emevi devleti ile Çin İmparatorlukları da dış politikalarını revizyondan geçirme gereği duydular. Sou-lou Kağan Maveraünnehir'i Emevilere dar etmiş, onlar Ceyhun ötesine geçmeye adeta korkar olmuşlardı. Onun ölümü üzerine Emeviler askıya aldıkları taarruz politikalarını tekrar canlandırdılar. Bu amaçla Nasr bin Seyyar kumandasındaki (738-748) İslam orduları Seyhun'u geçmeye başladı. Aynı şekilde Çin İmparatorluğu da İpek Yolu'nun öneminden dolayı batı seferlerine tekrar başladı ve 748'de Tokmak'ı zap tetti. Kısa bir süre sonra 751'de Talas Savaşı bu iki gücü (Emevi Devleti ve Çin İmparatorluğu) karşı karşıya getirdi. Eğer Sou-lou Kağan öldürülmese idi. Talas Savaşı'ndan bahsetmek pek mümkün olmayacaktı.

Kara Türgiş Devleti'nin Sonu ve Türgişlerin Kuvvetten Düşüp Dağılmaları

Bir gece baskını sonucu Sou-lou Kağan'ı öldüren Tch'ou-mou-koen (ok: Çu-mu-koen) Külçur'u (diğer ismi: Bağa Tarkan) ardından Kara Türgiş tahtına oturamadı. Zira, Sou-lou Kağan'ın güçlü kumandanlarından Tou-mo-tou (ok: Tu-mo-tu) derhal ölen kağanın oğlu Tou-ho-sien'i (ok: Tu-ho-sien) tahta çıkardı.47 Yeni kağan Tokmak şehrinde iken Tou-mo-tou bu sefer o sırada Siyah oymakların başında şef olarak Talas şehrinde oturan

Eul-wei Tegin'in desteğini sağladı. Üç müttefik (Tou-ho-sien, Tou-mo-tou ve Eul Wei) beraberce Baga Tarkan'a hücum ettiler ve onu bölgeden kaçırdılar.

Taht ihtirası içerisinde kıvranan Baga Tarkan bunun üzerine 738 senesinin 6. ayında Çin İmparatorluğu'ndan askeri yardım talebinde bulundu. Çin İmparatoru Hüen-tsung (7l2-755) ileri gelen kumandanlarından Kai-kia-yun'a yardıma gitmesi görevini verdi. İki müttefik yanlarına Taşkent ve Keş hakimlerini de alarak 739 senesinin 8. ayında Tokmak şehrinde Ho-lo tepelerinde Sou-lou'nun oğlu Tou-ha-sien'i bozguna uğrattılar. İkinci bir Çin ordusu Talas şehrinde oturan Eul-wei Tegin"in kardeşi Pa-se'yi yendiler ve böylece Baga Tarkan ve Çin ordusuna karşı koyacak Türgiş kuvveti kalmadı.48 738-739 yılları arasında çok kısa bir süre saltanatta kalan Tou-ho-sien Kağan'ın icraatı hakkında kaynaklarda geniş bilgi yoktur. Onun esir düşüp Çin'e götürülmesi ile beraber de Kara Türgiş Devleti sona erdi.

Daha Son-lou Kağan'a suikast yapmadan önce Çin İmparatorluğu ile gizlice anlaştığı ortaya çıkan Baga Tarkan bu komplodan sonra onun oğluna karşı yenilgi aldığından Türgiş tahtına oturamadı. Arkasından Çin'den askeri yardım talebinde bulundu ve iki müttefik 739 senesinde Tou-ho-sien'i esir ettiler, Baga Tarkan ikinci defa Türgiş tahtına oturmayı bekliyordu. Fakat bu sefer de Çin imparatoru Hüen-tsung bu bölgeye kendisine zamanla iltica etmiş olan Batı Göktürk prenslerinden Aşena hin'i On-ok Kağanı atadı, Baga Tarkan buna çok bozuldu. Tarihi itirafından49 sonra Türgiş tahtına sahip olma yollarını aramaya koyuldu. Bağa Tarkan 740 yılının 12 ayında bütün boyunun ileri gelenleri ile bağlılığını sunmak için Çin sarayına gitti. Bundan çok hoşnut kalan Çin İmparatoru bu sefer Türgiş Kağanlığını ona bıraktı.

Baga Tarkan (740-744) Sarı oymaklara mensuptu. Siyah boylar (Nou-che-pi'ler) onun idaresine iki yıl tahammül edebildiler. 742 yılında onlar El Etmiş Kutluk Bilge'yi (742-748) kendilerine kağan seçtiler. Türgiş ülkesinde nizamın bozulduğunu gören Çin İmparatorluğu bu sefer kendisine iltica etmiş olan Batı Göktürk ailesi ileri gelenlerinden Aşena Hin'i bölgeye kağan (tayinli kağan) olarak atadı. Bağa Tarkan bu tayine rıza göstermedi ve onu kendisine rakip olarak gördü. Yeni idare merkezi Taraz şehrine 30 km. mesafede bulanan Kiu-lan şehrinde Bağa Tarkan Aşena Hin'i öldürdü (742). Bu hareket doğrudan doğruya kendisini tahta çıkaran Çin İmparatorluğunu karşısına almak demekti. Olayları iyi takip ettiği anlaşılan bu devlet, bir süre sonra Bağa Tarkan'a tepkisini gösterdi ve 744 senesinin 5. ayında Kuça'da hükümet görevlisi Fou-mong-ling-tcha (ok: Fu-mong-ling-ça) vasıtasıyla onu ortadan kaldırdı.50

Baga Tarkan'ın 744 yılında öldürülmesi ile Türgişlerin başında tek kağan kaldı. 742 yılında siyah oymakların başına geçen El Etmiş Bilge Kağan, Baga Tarkan'ın ortadan kaldırılmasından sonra dört sene daha sarı ve siyah bütün Türgiş boylarını yönetti. Saltanatında Çin'e birkaç defa elçi gönderen bu kağanın icraatı hakkında daha geniş bilgi yoktur. Bu süre esnasında ülkede bir isyan ve baş kaldırma olmadığına göre Kutluk Bilge'nin ülkesini huzur ve adalet esasları içerisinde yönettiğine hükmolunabilir. Onun iyi bir Kağan olduğu dış temaslarından da anlaşılıyor. Ezgene isimli bir elçisini Kırgızlara gönderen El Etmiş'ten Tuba Yazıtları kısaca bilgi verirler.51 Kutluk Bilge'nin sonu hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Sadece 748 senesinde Tokmak şehrini ele geçiren Çinli kumandan Wang-tchang-kien'in (ok: Wang-çang-kien) Kutluk Bilge'yi

tahttan indirdiğine dair Çin kaynaklarında emareler vardır.

El Etmiş Kutluk Bilge’den sonra Türgiş tahtında I-po Kağan’ı (749-751) görmekteyiz. Çin kaynaklarında onun bu ülkeye üç defa elçi gönderdiği kayıtlıdır. 751 yılında Çin İmparatorluğu’nun Kuça askeri valisi Kao-sien-tche (ok: kao-sien-çe) Talas savaşından önce yaptığı bir askeri harekatta Taşkent hakimi ile beraber I-po Kağan’ı da esir edip Çin sarayına götürmektedir. Bu tarihten sonra da kaynaklarda I-po’nun adı bir daha geçmemektedir.52

751-753 yılları arasında Türgişlerin başında kağan görülmemektedir. Talas Savaşı’ndan sonra Çin İmparatorluğu bölgeden çekildiğinden ve İç işlerinde An-lu-shan isyanı ile uğraştığından Çin kaynakları Kuzey batı komşular Türgişler) hakkında sessiz kalmaktadırlar. Kendi kaynaklarımızdan Şine Usu yazıtı incelendiğinde 751’den itibaren Uygurların sürekli olarak Karluk ve Türgişlerle savaştığı ve onlara karşı galip geldikleri görülmektedir. Büyük bir ihtimalle galip gelen Moyunçu’nun baskısı ile Türgişlerin başında 753-756 yılları arasında Tengride Bolmış Kağan olarak dikkati çekmektedir. Çin İmparatorluğuna üç defa elçi gönderen bu kağanın sonu meçhuldür. Büyük bir ihtimalle sarı ve siyah oymaklar çekişmesinde tahttan indirilmiş olabilir.

757 yılında Türgişlerin başında Kağan görülmemekte Sarı ve Siyah oymaklar çekişmesi bütün şiddeti ile devam etmektedir. Bu çekişmeden 758 senesi başlarında Kara Türgiş boyları galip çıkmakta ve onlar kendilerine A-t’o-pei-lo’yu (ok: A-to-boyla) kağan seçmekteler. 759 senesi sonlarına kadar iş başında görülen bu kağan Çin sarayına iki defa elçi göndermektedir.53 Bu tarihten sonra gerek kendi kaynaklarımızda ve gerekse Çin kaynaklarında bir daha Türgişlerin adı geçmemektedir. Denilebilir ki Türgişlerin zayıflama ve dağılma dönemleri komşu Türk kabilesi Karlukların işine yaradı. 740 yılından 759 yılına kadar epeyce uzun bir süre devam eden Türgişlerin bu karışık döneminde onlar önceleri

oturdukları İrtiş nehri boylarından Issık göl civarlarına göç ettiler, Talas Savaşında önemli bir görev yaptıktan sonra yavaş yavaş Türgişlerin iki idare merkezi Tokmak ve Taraz'ı ele geçirerek onların yaşadıkları sahanın hakimi oldular54 ve orada kendi isimleri ile bir devlet kurdular 766.

Türgişlerin Nou-che-pi boylar birliği daha Bars Bey zamanında Seyhun boylarına ulaşmış ve orada Peçeneklere komşu olmuşlardı. Talas Savaşı (751) ve dahili çekişmeler sırasında Türgiş boylarının büyük bir kısmı Peçeneklerin arkasından Seyhun nehri boylarında göçe başladılar. Zira, doğuda Karluk baskısı vardı, güneyden Tanrı dağları göç için onlara geçit vermiyordu, batıda Maveraünnehir'de Abbasi ordularının tehdidi vardı. Böylece onlar biraz da mecburiyetten tek açık kalan yön, kuzey istikametinde Seyhun nehri boyunca göç etmek zorunda kaldılar. Peçeneklerin arkasından ağır seyreden bu göç sırasında VIII. asırdan XI. asra kadar üç asır boyunca onlar nüfus bakımından çoğaldılar ve on kabile önce 22 boy (Kaşgarlı Mahmud zamanı) daha sonra 24 boya (Reşidüddin Fazlullah XIV. asır) ulaştı. Kitabelerin ve Çin kaynaklarının Onokları böylece 24 Oğuz boyu olarak karşımıza çıktı.

1 Chavannes Edouard, Documents Sur Les Tou-kiue Occidentaux, Paris 1941, İndex s. 370 ve metindeki ilgili sahifeler.

2 Liu-mau-tsai, Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken, c. I-II, Wiesbaden 1958, s. 160 vd.

3 Tabari, Tarih el Rusül ve'l Mülük, De Goeje neşri, Leiden 1879-1898, c. II., s. 1613 vd.

4 Gerdizi, Zeyn-ül-Ahbar, Abd al-Hayy habibi neşri, Tahran 1347 hş. s. 279.

5 Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, c. I-Iv, İstanbul 1936-1941, c. IV sözlük, s. 169 ve metindeki ilgili sahifeler.

6 Caferoğlu Ahmed, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul 1968, s. 258.

7 Kafesoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1983, s. 132.

8 Chavannes, a.g.e., s. 27, 28, 56, 57, Liu-mau-tsai, a.g.e. C. II. S. 605.

9 Chavannes, a.g.e., s. 34.

10 Orkun, a.g.e., C. I, s. 137: C. II, s. 108-112.

11 Yücel, Talip, Batı Türkistan Coğrafyasına Toplu Bakış, Türk Kültürü, sayı 294, Ankara 1987, s. 615-624.

12 Chavannes, a.g.e., s. 106 vd.

13 Chavannes, s. 67, 68, 271.

14 Eberhard, Wolfram, Çinin Şimal Komşuları, Ankara 1942, s. 152-154, 207, 210.

15 Chavannes, a.g.e., s. 74 dipnot 3, 123.

16 Kafesoğlu, a.g.e., s. 241.

17 Chavannes, a.g.e., s. 281.

18 Chavannes, a.g.e., s. 79.

19 Chavannes, a.g.e., s. 282.

20 Orkun, a.g.e., s. 114.

21 Mahal olarak Bolçu, İrtiş ve Urungu ırmakları arasında ve Ulyungur gölünün biraz güney doğusunda bulunmakta ve bugünkü Bolun-Togoy yerleşme merkezine uygun düşmektedir (Bkz. Rene Giraud, L'İmpire des Turc Celestes, Paris 1960, s. 179.

22 Chavannes, a.g.e., s. 282.

23 Chavannes, a.g.e., s. 184.

24 Bernştam A. N., Türgiş Sikkeleri, Çev. Abdülkadir İnan, T. T. K. basılmamış tercümeler serisi, no. Ter/40.

25 Chavannes, a.g.e., s. 79.

26 Chavannes, a.g.e., s. 80, 190.

27 Chavannes, a.g.e., s. 44, 80.

28 Ergin, Muharrem, Orhun Abideleri, İstanbul 1970, s. 8.

29 Kafesoğlu, İbrahim, İ.A. Türk mad. c. XII, kısım II, s. 184.

30 Chavannes, a.g.e., s. 78.

31 Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, Ankara 1971, s. 155.

32 Chavannes, a.g.e., s. 44, 81.

33 Liu-mau-tsai, a.g.e., c. I, s. 171, 223.

34 Orkun, a.g.e., c. I, s. 57, Chavannes, a.g.e., s. 46 not 1.

35 Chavannes, a.g.e., s. 284.

36 Chavannes, 78, 284.

37 Chavannes, a.g.e., s. 308.

38 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1983, s. 133.

39 Barthold V. V, Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, İstanbul 1981, s.

243, Ayrıca bkz. Kafesoğlu, a.g.e., s. 133.

40 Gibb, H. A. R, Orta Asya’da Arap Fütuhatı, Çev. M. Hakkı İstanbul 1930, s. 50-51.

41 İbn-ül Esir, El Kamil Fi’t Tarih, Çev, Yunus Apaydın, İst. 1986, C. V., s. 109-111.

42 Gibb, a.g.e., s. 57.

43 Kafesoğlu, İ.A. Türkler mad. C. XII, kısım II, s. 184.

44 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 135.

45 İbn-ül Esir, a.g.e., s. 152-153.

46 Minorsky, Addenda to the Hududal-Alam, BSOAS, C. XVII, 2, 1995, s. 265.

47 Taberi, a.g.e., s. 241.

48 Chavannes, a.g.e., s. 89.

49 Chavannes, a.g.e., s. 84.

50 Chavannes, a.g.e., s. 47, 84: “Eğer Sou-lou bertaraf edildi ise benim planlamam ile olmuştur. Eğer Asena Hin, Kağan olarak atanırsa hükümetinizin bana vereceği mükafat nedir?.

51 Chavannes, a.g.e., s. 286.

52 Chavannes, Notes Additionelles Sur Les Tou-Kiue Occidentaux (Document’ ilâve) s. 69, 76, 80.

53 Chavannes, Notes Additionelles, s. 81, 82, Chavannes, a.g.e., s. 286.

54 Chavannes, a.g.e., s. 85, 286.

55 Chavannes, a.g.e., s. 85.

Barthold V, V, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Hazırlayan Hakkı Dursun.

Yıldız) İstanbul 1981.

Bernştam, A. N, Türgiş Sikkeleri, çev. Abdülkadir İnan, T. T K basılmamış tercümeler serisi no, Ter/40.

Caferoğlu, Ahmed, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Istanbul 1968.

Chavannes, Edouard, Documents Sur Les Tou-kiue Occidentaux, Paris 1941.

Chavannes, Edouard, Notes Additianelles Sur Les Tau-kiue Occidentaux (Documents’a ilave).

Eberhard, W. Çinin Şimal Komşuları, çev. Nimet Uluğtuğ T. T. K yayınlarından, Ankara 1942.

Ergin M., Orhun Abideleri, İstanbul 1970.

Gardizi, Zayn al Ahbar, Abd al Hayy Habibi heşri, Tabran 1347 hş.

Gibb, H. A. R, Orta Asya’da Arap Fütühatı, çev. M. Hakkı, İstanbul 1930.

G-iraud, Rane, L’İmpire des Turcs Calestes, Paris l96O.

İbn al-Asir, El Kamil Fi’t Tarih, C. V, çev. Yunus Apaydın, İstanbul l986.

Kafesoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul l9832.

Kafesoğlu, İbrahim, İ. A. “Türkler” mad. C. XII, kısım: 2.

Liu-mau-tsai, Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken, C. I-II, Wiesbaden 1958.

Minarsky V. Addenda ta the Hudud al-Alam, B.S.O.A.S, C. XVII, 2, 1955.

Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, c. I-V, İstanbul 1936-1941.

Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, c. I, Ankara l97l.

Ögel, Bahaeddin, Şine-usu Yazıtının Tarihi Önemi, Belleten, XV/59, Ankara 1951.

Taberi, Tarih al-Rusul va’l Muluk, M. J, de Goeje neşri, Leiden l879, 1898.

Yücel, Talip, Batı Türkistan Coğrafyasına Toplu Bakış, Türk Kültürü sayı 294, Ankara 1987.

Karluklar / Prof. Dr. Hüseyin Salman [s.421-424]

Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi / Türkiye

İsimleri Çin kaynaklarında Ko-lo-lu, ka-lo-luk, Tibet menbalarında Gar-log, İslâm vakayınamelerinde Halluh, Harluh, Soğd metinlerinde Grr-Wgt ve nihayet Moğol kayıtlarında Har-lu-ut şeklinde geçen Karluklar Türk dünyasının önemli boylarından biridir.1 Karluk manası konusunda şu ana kadar üç görüş ortaya atıldı. Bunlardan birincisinde, Oğuz Kağan Destanı başta olmak üzere eski Türk edebi metinlerinde "Karluk: Kar yığını" anlamındadır.2 İkinci görüşte Németh'e göre boyun adı, kar fırtınası gibi en sert tabiat olayı ile izah edilmek için kullanılmış bir kelimedir.3 Üçüncü görüşte ise Doerfer, Karluk adının "Karışık, soy, aile, boy" manasına geldiğini (Karaluq: Karal: Karıl: Karışmış) ileri sürmektedir.4

Çin kaynaklarında ilk defa 413 yılında5 Ka-lo-luk şeklinde ismi geçen Karluklar, Altay dağlarının batısındaki Zaysan-Urungu-Alagöl göller üçgeni içerisine üç boy halinde oturmakta idiler. Bu üç boy, Meou-lo (ok: Mou-lo), Tche-se (ok: Çe-se) ve Ta-che-li (ok: Tax-şe-li) olup her üçü de Türk soyundan gelmekte ve Göktürklerin bir kolunu teşkil etmekteydiler.6 Batı Göktürklerinden İstemi Yabgu (552-576) zamanında Türk hakimiyetinin Hazar denizi şimaline ve Maveraünnehir'e doğru genişlemesinde Karlukların7 büyük rolleri oldu. I. Göktürk Devleti'nin 581'de ikiye ayrılmasından sonra kurulan Doğu ve Batı Göktürk Devletleri arasında sıkışmış bulunan Karluklar bazen birine bazen diğerine tabi oldular ve bazen de her ikisine birden isyan ettiler.

585 yılında İşbara Kağan'a (581-587) isyan ederek Doğu Göktürk Devleti'nin batısında bir kısım araziyi ele geçiren A-pu Han'ı idaresinde Tu-ling, Tchou-yue (okÇu-ye), Tch'ou-mi (ok: Çu-mi) gibi boylar arasında

Karluklar da vardı.8 Yine Batı Göktürk Devleti'ne bağlı iken 628-630 yılları arasında başta Tölesler olmak üzere Türk boylarının Tong Yabgu (618-630) aleyhine çıkardıkları ve Yabgu'nun ölümü ile nihayetlenen isyanda Karluklar da bulunuyordu.9 650-655 yıllarında Çinli general Kao K'an-tche (Kao-kan-çe) Doğu Göktürklerinin Kağanı Kiu-pi'yi mağlup edince Üç Karluk kabilesi Çin İmparatorluğu'nun hakimiyetini tanımak zorunda kaldı.10 Üç kabilenin arazisinde üç tane mahalli hükümet kuruldu. Yine bu hükümetlere vali olarak onların boybeyleri atandı. Bu durumun 665 yılına kadar sürdüğü anlaşılıyor. Bu tarihte, Çin'e karşı batıdan başlayan Tibet akınları Türk boylarının çok işine yaradı. Bu sırada kendilerini toparlayan Karluklar, Doğu ve Batı Göktürk kesimleri Çin hakimiyetinde yaşarken onlar bağımsızlıklarını elde ettiler. Evvelce Kül Erkin unvanını taşıyan Üç Karluk beyi bu tarihten sonra "Yabgu" sıfatını aldı. Karluk Yabgusu'nun kuvvetli bir ordusu vardı. Yen bölgesinin (Beşbalık) batısındaki Türk boyları onlardan çok korkuyordu. Karlukların 665'lerde başlayan bu bağımsız yaşayışları Kapgan Kağan (692-716) devrine kadar devam etmiş görülüyor. Yine bu dönemde onların bir kısmı güneyde Beşbalık yöresine göç etmeye başladı. Beşbalık'ın o devirde ticari bir önemi vardı ve ticaret yolları (özellikle kuzey ipek yolu) buradan geçiyordu.

Bütün Türkleri bir bayrak altında toplama siyaseti izleyen Kapgan Kağan bu icraatında biraz sert davranınca Türk dünyası karıştı. Bu karışıklıktan istifade eden Çin İmparatorluğu'nun da teşvik ve tahriki ile 711 ve 715 yıllarında Karluklar II. Göktürk Devleti'ne iki defa isyan ettiler.11 Özellikle Tamıgbaşı'nda başlayan ikinci isyan çok şiddetli oldu. Bilge Kağan zamanında (716-734) onların isyanları yavaşladı, sadece bir defa 720 yılında Tudun Yamatarın bastırdığı bir isyanları oldu.12

Bilge Kağan'ın 734'teki ölümünden sonra onlar Basmıl ve Uygurlar ile müşterek hareket etmeye başladılar. 742'de Beşbalık civarında onlar (üçmüttefik) Göktürk hakimi Ku-to Yabgu'ya saldırdılar ve onu öldürdüler. Arkasından Basmılların önderliğinde kurulan yeni devlette Karluklar sağ Yabguluk mevkiini aldılar. 743'te kurulan Basmıl Devleti'nin ömrü kısa sürdü. 744'te iki müttefik (Uygur ve Karluklar) Basmıl hakimi Aşena Che'yi Çin'e kaçırdılar. Takiben Kutluk Bilge Kül Kağan'ın önderliğinde kurulan Uygur Devleti'nde Karluklar, bu sefer sol Yabguluk mevkiini elde ettiler.

Uygur Devleti kurulduğu sırada Karluklar üç bölüm halinde yaşıyorlardı. I- Ötügende yaşayanlar: Bunlar doğrudan Uygur Devleti'ne bağlandılar. II- İrtiş civarında yaşayanlar (üç Karluk Boyu): Bunların kendilerine bir Yabgu seçti. III- Beşbalık civarına göç edenler. Bunlar da kendilerine bir Yabgu seçerek bağımsız yaşamaya başladılar. Bu sıralarda (742-755) Beşbalık civarında oturanlarının başında Toen Pi-kia (ok: Tun Bilge) isimli bir Yabgu vardı.13

746 yılından itibaren büyük bir ihtimalle Ötügen hakimiyeti yüzünden üç Karluk kabilesi ile Uygur Devleti arasında şiddetli bir çatışma başladı. 756 yılına kadar sürecek olan bu çekişmeden Moyunçur (745-759) galip çıktı. Karluklar Tarım havzasının batısına çekilmek zorunda kaldılar.14 7-8 yıl içerisinde kuzey taraftan da Tarbagatay ve Çungarya'ya çekilmek zorunda kalan Karluklar bu arada savaşlarla Türk ve İslam dünyasına büyük bir hizmette bulundular.

Türgiş Kağanı Sou-lou'nun (716-738) ölümü ile orta Asya'da büyük bir iktidar boşluğu doğdu. Bunun yanında 751 yılında Emevi hanedanı çökünce Arap baskısı bu bölgede eski gücünü kaybetti. Çin İmparatorluğu bu yeni durum karşısında orta Asya siyasetini tekrar gözden geçirdi. Eski Orta Asya egemenliği politikasını canlandırma kararı aldı ve önce bu amaçla

748’de Tokmak şehrini zapt ederek Kuzey İpek Yolunu tekrar kendi hakimiyetine geçirdi. Karluklar güney komşularındaki bu değişikliği (Orta Asya’yı ele geçirme) kısa zamanda anladılar. Onlar Temmuz 751 yılında Araplarla iş birliği yaparak Talas Savaşı’nda Çin ordusunun büyük bir mağlubiyete uğramasını sağladılar. Issık göl civarından gelen Karluk ordusu 5 gün süreyle devam eden savaşta Çin ordusuna arkadan vurduğu ağır bir darbe ile güney komşularının Orta Asya hakimiyetleri projesine son verdi. Bu savaş sonunda Tarım havzasından itibaren batısı Karluklara, doğrusu Uygurlara ait olmak üzere Orta Asya yine Türk hakimiyetinde kaldı.15

Uygur Kağanlığı ile on yılı aşkın bir mücadele dönemi geçiren Üç Karluk boyu güçlü Mouyunçur Kağan (746-759) karşısında etkili olmayınca batıya çekilmeye başladı. Bu çekilme ve göç de yine on yıl kadar sürdü (756-766). Batı bölgesinde bu arada güçlü Kara Tügriş iktidarı 744 tarihinden itibaren zayıflamaya başladı. Daha önce olduğu gibi Çin İmparatorluğu’nun teşvik ve tahrikleri sonucu bu devlete mensup sarı ve siyah oymaklar grubu sürekli olarak birbirleri ile çekişmeye başladı ve ülkede birlik bozuldu. Böylece kara Tügriş devletinde iktidar boşluğu doğdu. Bu durum karşısında Batı Göktürk arazisinde yaşayan Türk boylarını tekrar birleştirme ve bir devlet haline getirme görevi bu sefer Üç Karluk boyuna düştü. 766 yılında Tügrişlerin Evliyaata ve Tokmak gibi önemli merkezlerini ele geçiren bu üç bölgede kendi isimleri ile yeni bir devlet kurdu. Şeflerinin Yabgu unvanı taşıdığı bu devlet kısa zamanda Turfandan Seyhun boylarına kadar uzanan geniş birliği sağladı.

Karluk Devleti 766-840

Arslan il Tirgüg’ün kurduğu bu devlet Karahanlılara kadar Batı Türk boylarını bir bayrak altında topladı. Kurucusunun ismi de aynı zamanda birleştirme unvanı idi (İl Tirgüg: derleyen, toplayan, birleştiren, ilteriş vb.). Yeni hükümdar 766-775 yılları arasında Tibetlilerin Çinliler ve

Uygurlar ile mütemadiyen savaştıkları bir sırada güneydeki Kaşgar bölgesini zapt etti.16 Daha sonra batıya yönelerek Fergana bölgesini fethetti.17 Yine aynı senelerde Oğuzlarla ittifak ederek kuzeyindeki Peçeneklerle savaştı ve onları kendisi için zararsız hale getirdi.18

Kurtuluş yıllarında yeni devletin kazandığı bu zaferler kısa zamanda çevrede büyük bir etki yarattı. X. asrın İslâm coğrafyacılarından biri olan El-Mesudi'nin tarihini vermediği fakat bu senelere ait olması gereken kaydına göre Hakanların Hakanı soyundan (Göktürk) gelen Karluklar Türk boylarına hakimiyetlerini tanıtmış ve diğer bütün yabancı kavimleri itaat altına almışlardı.19 840'a kadar Karluk Devleti'ne komşu olarak doğuda I. Uygur Devleti, güneyde Tibet Krallığı, Batıda Abbasi Devleti ve Kuzeyde Peçenekler bulunuyordu.

Karluk Devleti bu komşulardan Tibet Krallığı ile daima dost olarak geçindi. Komşusu I. Uygur Devleti siyasi menfaati gereği Çin İmparatorluğu ile iş birliği yaparken, Karluk Devleti de Tibet Krallığı'nı destekledi. Bunun faydasını da 791 yılında Uygur Devleti'nin elinden Urımçı yakınındaki Kağan Stupayı alarak gördü.20 Tibet Kralı Khri Sronlete-Btsan (755-797) zamanında başlayan bu dostane münasebet, Kral Ral-pa-can (817-836) döneminde de devam etti ve bir Karluk elçisi bu Kralı ziyaret etti.21

Karluk Devleti'nin amansız rakiplerinden biri Uygur Kağanlığı (745-840) idi. 791 olayında da ifade ettiğimiz gibi bu devlete karşı Karluk Devleti bilerek Tibet Krallığını destekledi. Uygur Kağanlığı ile Moyunçur zamanında başlayan düşmanlık ondan sonra da devam etti. Karabalgasun yazıtına 791 ile 812 yılları arasında Kutluk Bilge unvanlı Uygur Kağanları Karluk Yabgularına karşı üç büyük başarı kazandılar ve onları Fergana'ya kadar kovaladılar.22 Ancak 840 yılında Kırgızlardan ağır bir darbe yiyen Uygur Devleti sakinlerinden bir grup, nazırları Si-şi-pang-

te-le'nin başkanlığında Karluklara iltica etti.23 Bu Karlukların Beşbalık bölgesi Karlukları olma ihtimali vardır. Zira Çin kaynakları 766-840 tarihleri arasında Tomak vadisinde kurulan Karluk Devleti hakkında bir satır bile bilgi vermemektedir. Yine Çin yıllıklarının ifadesine göre 766-840 arası dönemde Karluk Yabguları uzun bir süre Ötügen'deki Uygur hakimiyetine bağlı kaldılar.24

Karluk Devleti'nin temasta bulunduğu devletlerden birisi de komşuları Abbasi Devleti idi. Karluk Devleti, bu batı komşusu ile zaman zaman dostane ve zaman zaman da hasmane münasebetlerde bulundu. 772 yılları civarında Karluk Devleti ile Abbasiler arasında Fergane hakimiyeti yüzünden savaşlar oldu.25 Halife El Mehdi zamanında (775-785) ise Abbasi hakimiyetini tanıtma vesilesi ile etrafa gönderilen elçiler arasında Soğd Meliki İhşid, Kabulşah Meliki Hanhal yanında Karluk Yabgusu da vardı.26 Harun Reşid döneminde (786-809) Karluk Yabgusu 792-93 yıllarında Fergane'ye bir taarruz yaptı ve bölgeyi ele geçirdi.27 Bir süre sonra ise Fadl bin Yahya El Bermeki Fergane bölgesini geri aldı. Halife Memum zamanında (813/833) vezir Fadl bin Sehl 816'da Otrar vilayetine yaptığı bir taarruzda Karluk Devleti ordusunu feci bir yenilgiye uğrattı.28Karluk Yabgusu Kimek ülkesine kaçmak zorunda kaldı.

Karluklar ve Karahanlılar

Kendi soylarını Göktürk hükümdar ailesi Aşena Sülalesine bağlayan Karluk Yabguları hakimiyetin kutlu Ötügen ülkesi ile sıkı alâkası inancını muhafaza ediyorlardı. 840'ta Uygur Kağanlığı yıkılınca Kırgızları dikkate almayan Karluk Yabgusu kendisini bozkırlar hakiminin (Göktürk Hükümdarı) kanuni halefi ilân ederek "Karahan" unvanını aldı. (Bilge Kül Kadir Han). Karluk Yabgusu Balasagun yakınındaki Kara Ordu'yu kendisine merkez yaptı. Böylece tarihi Karahanlı Devleti'nin temeli Karluklar tarafından atılmış oldu. Karlukların diğer Türk boylarına göre

başka bir özelliği ise İslamiyeti kabul eden ilk Türk kütlesi oluşlarıdır. Yine bu döneme ait bir öğüt kitabında Gazneli Sultan Mahmud'un babası Sebük Tegin'in o çağda (X. asır) Karluk ülkesi olan Barshan'da doğduğu belirtilmektedir. Bu şekilde Karluklar Türk-İslâm dünyasına Gazne Sultanları gibi bir sülâle vermiş oldular.29

Yağma, Çigil ve Tuhsilerle beraber Karahanlı Devleti'nin ana kütlesini meydana getiren Karluklar bir süre sonra hanedan mensupları arasındaki çekişmelere uyarak bu devlete cephe alır duruma düştüler: Ali Tegin olayı vb. Şine Katavan Savaşı öncesinde onların Karahanlı hakimlerine çıkardığı güçlükler Karahıtayların Maveraünnehir bölgesine girmelerine zemin hazırladı.

Harezmşahlar Devleti zamanında (1097-1720) Karluklar olaylarda kendilerinden söz ettirdiler. İl Arslan döneminde (1156-1172), 1156 Şubat'ında Maveraünnehir'de vuku bulan Karluk ayaklanmasında Kallabad denilen yerde Karluklar Karahanlı hakimi Tamgaç Han İbrahim'i öldürdüler. Onun katlinden sonra yerine Köksagun lâkabıyla tanınan Hasan Tegin'in oğlu Celâleddin geçti. Bu da Karluklara misillemede bulunarak reisleri Yabgu Han'ı öldürdü.30 Bunu gören diğer Karluk ileri gelenleri Harezm'e iltica ettiler. İl Arslan 1158'de hazırladığı bir ordu ile Maveraünnehir'e yürüdü. Olayların sonunda kendi menfaatini ön plana alan İl Arslan Karluk ileri gelenlerin eski mevkilerine iadesini Semerkant hakimine kabul ettirerek ülkesine geri döndü. 1172 yılında diğer bir Karluk beyi Ayyar Bey Karahıtayların Maveraünnehir seferinde Harezm ordusunun öncü birliğine kumandanlık yaptı ancak esir düştü. Bu Ayyar Bey'in Fergane bölgesi Karluklarından olma ihtimali vardır. Alâaddin Tekiş (1172-1200) döneminde Harezm ordusu bozkırlardan getirilen Kanglı-kıpçak vb. gençler ile takviye edilmeye başlandı. Bunlar arasında az da olsa Karluk genci vardı.31

XIII. asır başlangıcında İli nehrinin doğusunda Kayalıg şehrinde Karahanlılar zamanından beri devam eden bir Karluk Beyliği vardı. O sırada Arslan Han II.'nin yönettiği bu beylik her halde İrtiş nehri civarında Karluk bakiyelerinin tesis ettiği bir devletti. Arslan Han II. Uygur İduk-kut'u ile birlikte Cengiz Han'ın emrine girdi. 1221'de öldüğünde oğluna Özkent şehri verildi. Yine o bölgelerde bugünkü Kulca şehrinin kuzey batısındaki Almalık şehrinde bir beylik kuran Bozar Han'ın da bir Karluk Türkü olması ihtimal dahilindedir.32

XIII. asrın başlarında şimdiki Afganistan-Pakistan sahasında Gazne-Bamyan-Kuraman şehirleri arasındaki bölgede bir Karluk beyliği göze çarpar. Toharistan Karlukları'nın biraz daha güneye inen bakiyelerinin kurduğu tahmin edilen bu beyliği Seyfeddin Hasan Karluk isimli bir boy beyi ile kurmuştur.33 Seyfeddin 1221'de Celâleddin Harezmşah bölgeye geldiğinde ona elinden gelen yardımı yaptı ve onun Moğol öncü kuvvetiyle Parvan'da yaptığı savaşta yer aldı. Multan taraflarına kadar hakimiyetini genişleten Seyfeddin'in yerini kardeşi Nasıreddin Muhammed Karluk aldı. Kendi adlarına para da bastıran bu iki kardeşin hakimiyeti 1260 yılına kadar sürdü.

Bugün belki de yukarıdakilerin torunları veya yine Toharistan bölgesi Karluklarının bir devamı olan büyük bir Karluk topluluğu Afganistan'ın kuzeyinde yaşamaktadır. Başlıca yerleşme yeri olarak Talikan, Derayim, Taşkan, Rustak, Şehr-i Büzürg ve Gazne civarında 10.000 Karluk Türkü mevcuttur.34

1 Ko-lo-lu hakkında bkz: Edouard Chavannes, Document Sur les Tou-kiue Occidentaux, Paris 1941, İndex s. 340 ve ilgili sahifeler.: Ka-lo-luk hakkında bkz. Omellyan Pritsak, Von den Karluk zu den Karachaniden, Z. D. M. G, c. I, 1951, s. 270; Gar-log hakkında bkz, Helmut Hoffmann "Die

Qarluq in der Tibetischen Literatur”, Oriens c. III, 1950 s. 190-207.: Halluh hakkında bkz. Al Marvazi, On China, the Turks and İndia, London 1942, s. 31 vd.: Harlig hakkında bkz. Mirhond, Rav Zalü’s Safa, Tahran 1339 ş., c? V, s. 13 vd.: Halluh hakkında bkz. Kitab-ı Hududü’l-Alem, Tahran 1352ş. S. 51: Grr-Wgt hakkında bkz. Pritsak, a.g.e, s. 271: Har-lu-ut hakkında bkz. Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, TTK neşri, Ankara 1948 İndex.

2 W. Bang-Reşit Rahmeti Arat, Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1936, s. 25.

3 Németh J., Wolksname Karluk und Seine Semantisch Gruppe, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus XIX, Budapest 1969, s. 14-15.

4 Kafesoğlu İbrahim, “Türkler” İA c. XII, kısım 2 s. 186.

5 Pritsak o., a.g.e., s. 270.

6 Chavannes, a.g.e. s. 85 not 4.

7 Kafesoğlu, a.g.e., s. 186.

8 Deguignes, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Garbi Tatarların Tarih-i Umumisi, İstanbul 1923, c. II, s. 420.

9 Chavannes, a.g.e, s. 25, 265.

10 Chavannes, a.g.e, s. 85 not 4.

11 Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, İstanbul 1936-1941, c. I, s. 48.

12 Orkun, a.g.e, c. I, s. 67.

13 Chavannes, a.g.e, s. 86 not.

14 Orkun, a.g.e, c. I, s. 166, 174-176, 178, 180.

15 Kafesoğlu, a.g.e, s. 187.

16 Pritsak, a.g.e, s. 275: Ayrıca bkz. Fuad Köseraif, Türkçe Mani El Yazıları, İstanbul 1936, s. 21.

17 F. Grenard, Abdülkerim Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih, çev. Osman Turan, Ülkü, sayı 79, s. 48.

18 Mesudi, Kitab Tenbih ve'l İşraf, Leiden 1894, s. 180-181.

19 El Mesudi, Mürucü'z Zeheb, Barbier de Meynard et Pavet de Courteille neşri, Paris 1861-1876, c. I, s. 288.

20 Chavannes, a.g.e, s. 305.

21 Hoffmann H, a.g.e, s. 199.

22 Orkun, a.g.e, c. II, s. 43.

23 Pritsak, a.g.e., s. 279.

24 Chavannes, a.g.e., s. 86 not.

25 Osman Turan, a.g.e., s. 48.

26 Yakubi, Tarih, Houtsma neşri, Leiden 1883, c. II, s. 479.

27 Marqvart, Ostturkische Dialekstuden, Berlin 1914, s. 40.

28 Klyaştorniy, Orhun Abidelerinde Kengü'nün Kavmi Yer adı, çev. İsmail Kaynak, Belleten XVIII/69, Ankara 1954, s. 96.

29 Kafesoğlu, a.g.e., s. 187. Ayrıca bkz. E. Merçil, Sebüktegin'in Pendamesi, İslâm Tetkikleri Enstitütüsü Dergisi VI, 1-2, 1975.

30 Pritsak, c. VIII.

31 Kafesoğlu, İbrahim, Harezmşahlar Devleti Tarihi, Ankara 1956, s. 81.

32 Cüveyni, Alaaddin Atamelik, Tarih-i Cihan-güşa, London 1912 c. I, s. 56-57.

33 Dames Longvorth, Efganistan, İ. A. c. 4, s. 157.

34 Jarring Gurnar, On the Distrubition of Turk Tribes Afganistan, London, 1939, s. 20, 27, 68; Burhanediddin, Kuşkeki, Katagan-ı Bedahşan, Taşkent 1926, s. s. 111, 112.

Arat, R. R., Bang, W., Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1936.

Arat, R. R., "Kaşgar", İ. A., C. VI, s. 405-412.

Bayur, Y. H., Hindistan Tarihi, Ankara 1946, C. I-II.

Chavannes, E., Documents Sur Les Tou-kiue Occidentaux, Paris 1941.

Cüveyni, A. A., Tarih-i Cihan-güşa, London 1912-1937, C. I-III.

Cüzcani, Tabakat-ı Nasırî, Abd ül-Hayy Habibi neşri, Kabil 1949-1954, C. I-II.

Dames, L., "The Mint of Kuraman", J. R. A. S., 1908, s. 389-402.

Dames, L., "Efganistan", İ. A., C. IV, s. 133-178.

De Guignes, Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Garbi Tatarların Tarih-i Umumisi, çev. Hüseyin Cahid Yalçın, C. II, İstanbul 1923.

Grenard, F., "Abdulkerim Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarih", çev. Osman Turan, Ülkü, Sayı: 79, Ankara 1939.

Jarring, G., On The Disturbution of Turks Tribes Afganisthan, London 1939.

Kafesoğlu, İ., Harezmşahlar Devleti Tarihi, Ankara 1956.

Kafesoğlu, İ., Türk Milli Kültürü, İstanbul 1983.

Kafesoğlu, İ., "Türkler", İ. A., C. XII, kısım 2.

Kitab-ı Hududül-Alem, Tahran 1352 ş.

Klyaştorniy, S. G., "Orhun Abidelerinde Kengü'nün Kavmi Yer Adı", çev. İsmail Kaynak, Belleten XVIII/69, Ankara 1954.

Kösearif, F., Türkçe Mani El Yazıları, İstanbul 1936.

Kuşkeki, B., Katagan-ı Bedahşan, Taşkent 1926.

Marvazi, China, Turks, İndia, London 1942.

Mesudi, Kitab Tenbih ve'l İşraf, Mısır 1338.

Mesudi, Mürucü'z-Zeheb, Paris 1861, Barbier de Meynard et Pavet de Courteille neşri.

Mirhond, Ravzatüs Saffa, C. V, Tahran 1339 ş.

Moğolların Gizli Tarihi (Anonim), çev. Ahmet Temir, Ankara 1948.

Nemeth, J., “Karluk und Seine Semantische Gruppe, Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus XIX, Budapest 1969.

Orkun, H. N., Eski Türk Yazıtları, C. I-IV, İstanbul 1936-1941.

Pritsak, O., “Von den Karluk zu des Karachaniden”, Z. D. M. G., C. I, London 1951, s. 270-286.

Yakubi, Tarih, Houtama neşri, C. II, Leiden 1883.

Bolgar-Tatarların Etnogenezi ve Genel Gelişme Aşamaları / Prof. Dr. Mirfatih Z. Zekiyev [s.425-442]

Kazan Devlet Üniversitesi / Tataristan

Tatar Etnonimi Nedir?

Tatar etnonimi Türkçe kökenli bir sözcük olup tat (dat/yat) "yabancı" ve ar/ir 'insan-adam' ve bütün olarak da "yabancı insanlar" demektir. Etnonim da-da veya ta-ta şeklinde Çin kaynaklarında ilk kez M.Ö. VIII. yüzyıldan kalma runik çivi yazıtlarında rastlanır ve tüm Avrasya'da ancak XIII. yüzyılın başında Moğol-Tatar istilası döneminde yaygınlaşmıştır, çünkü fatihlere Tatarlar deniyordu. Tatar kelimesi Batı Avrupa'da Fransa Kralı IX. Ludwig'in kelime oyunu yaparak "Tartar'dan (Cehennem) gelenler" demesiyle Tartar şekline değişir.

Tatarlar Kime Denir?

Geçmişte ve günümüzdeki bilimsel araştırmalarda Tatarlar deyimi, eski Tatarlar için kullanılır. Bunlara şu Tatarlar katılır.

Tarih kaynaklarının izin verdiği değerlendirmelere göre, M.Ö. çok daha önceye kadar Çin'in kuzey komşuları olan kabile ve kabileler birliği kendilerine Tatar diyordu. Çinlilerin daha o zamanlarda, onlara nefretle baktıkları biliniyor ve bu etnonime "pis", "barbar" anlamları yüklüyordu. Çinliler, komşularının doğrudan Tatarlar olması hasebiyle tüm kuzey komşularına da Tatar demişlerdi. Çinliler, ünlü Çin Seddi'nin inşasına da Tatarlardan yani kuzeydeki yakın ve uzaktaki tüm komşularından korunmak için başlamışlardır (Mitford V.,1838, C. IV, s.189).

Daha sonra, otuz Tatar etnonimi Köl-Tigin'in (M.S. VIII. yüzyılda) anısına dikilen anıtta bulunan runik çivi yazıtlarında, tokuz Tatar (dokuz

Tatar) etnonimi de Moyun-Çur Anıtı'ndaki (M.S. VIII. yüzyılda) runik çivi yazıtlarında rastlıyoruz. Bunların, kendi kendilerini mi böyle adlandırdıkları (endoetnomim) veya bu kabilelerin başkaları tarafından mı adlandırıldığı (ektoetnonim) bilinmiyor, fakat runik çivi yazılarından Tatar etnonimine rastlanılması o dönemlerde Orta Asya'da Tatarlar denilen kabilelerin yaşadığını ortaya çıkarıyor.

Yine VIII. yüzyılda, Batı Sibirya'da İrtış nehri ile Ural Dağları arasında VIII-IX. yüzyıllarda var olmuş olan Kimeak Devleti'nin içinde Tatar kabilelerine rastlanır. Bu devlet, Tatar etnonimi kabul etmeyen ve kendilerini bölgelere göre isimlendiren Sibirya Türkleri (Tatar) milletinin oluşmasında önemli rol almıştır (Onlara Tatar etnonimi ancak XIX-XX. yüzyıllarda Ruslar tarafından verilmiştir).

XI. yüzyılın ikinci yarısında Kaşgarlı Mahmut "Divan-ı Lugat'it-Türk" adlı ansiklopedik çalışmasında, Türk halklarını gruplaştırmasında, Tatarları Kırgızların yanına yerleştirmiştir. Kaşgarlı Mahmut, Bizanslara en yakın olan Türklerin, Peçenekler olduğunu ve bunları da Kıpçaklar, Oğuzlar, Yemekler, Başkurtlar, Basmıllar, Kayılar, Yabakular, Tatarlar ve Kırgızların izlediğini yazıyor; Kırgızlar Çin'in en yakın komşularıdır. (Kaşgarlı M., 1992, C. I, s.28). Bu bilgilerden, Tatarların yaklaşık olarak Orta Asya'da yerleşmiş oldukları ortaya çıkıyor.

Genelde Eski Tatarlar olarak adlandırılan tüm bu Tatarlar, çağdaş Bolgar-Tatarların doğrudan ataları değillerdir, çünkü onlar İdil Bolgar Devleti topraklarına toplu şekilde göç etmemişlerdir. Bu topraklara giden küçük bir topluluk Bolgar Devleti içinde toplu bir halde Bolgar etnonimi kabul etmiştir. Eski Tatarlar, genel Türk etnoniminin yayılması sürecinde kendi etnonimini kaybetmişlerdir.

Ancak Orta Asya kesimindeki eski Tatarlar, Moğol ve Mançur dilinde konuşan halklar arasında egemenlik kurmayı başarmış ve genel bir ad

olarak onlara Tatar etnonimi vermiştir. Temuçin-Cengiz Han, bu Tatarlarla yaptıkları savaşlar sayesinde, güçlü bir devlet kurmayı ve Tatar genel adıyla kuvvetli ve düzenli bir ordu oluşturmayı başarmışlardı. Moğol-Tatar olarak adlandırılan bu orduda, sayı üstünlüğü Tatarlara değil Moğollara aitti.

Cengizîlerin savaş seferleri sırasında, yenilgiye uğrayan tüm halklar: Türkler, Çinliler, Farslılar, Araplar vs. bu orduya katılıyordu. Bu farklı diller konuşan Moğol-Tatarlar, Cengizîler tarafından kurulan tüm dört imparatorluğun başına Cengiz Han hanedanlığından olan ve dışarıdan gelme hanların (Kubilay, Çağatay, Hulagu ve Coçi) başında bulunduğu topraklara yerleşmişlerdi. Ancak bu Moğol-Tatarlar, toplam nüfusun çok küçük bir kısmını oluşturmaları nedeniyle yerel Türkler, Çinliler, Farslılar ve Türkçe konuşan Bolgarlar arasında çok kısa bir sürede asimile olmuşlardır. Yerel halk arasında üst düzey görevler alan Cengizîler, uzun süre Moğol-Tatar veya sadece Tatar olarak adlandırılmıştı.

Moğol-Tatarlar, bazı tarihçiler tarafından çağdaş Tatarların ataları olarak görülseler bile, gerçekte Bolgar-Tatarlar ile yakın etnik ilişkileri bulunmamakta, onları ne Bolgar-Tatarların, ne Özbeklerin, ne Afganlıların, ne Çinlilerin ne Farslıların vd. ataları saymamak gerekir.

Batı Avrupa bilim adamları daha XIV. yüzyılda Cengizîlerin tüm dört ulusunda yaşayan nüfusu, kendi deyimleriyle Tartarlar (Cehennemden gelenler), yani Tatar olarak kabul etmişlerdir. Bu anlayış doğrultusunda, Tatar etnonimi anlamında hareket ederek Batı Avrupa bilim adamları ilk Avrupa coğrafi haritalarında Cengizîlerin dört ulusunun yaşadığı bölgeye Tartaria adı vermişlerdi. Bilim adamları, Tartarlar hakkında akademik çalışmalar yapmaya başladı. Bu haritaları ve çalışmaları gören "Tatarcı" Tatarlar, işte bizim atalarımız Avrasya'da bu kadar geniş bölgeleri ele geçirmişler diye "atalarına" samimi bir hayranlık duymuşlardır. Gerçekte

her şey çok açık, Bolgar-Tatarların ataları ne Kubilay'ın, ne Hulagu'nun, ne Çağatay'ın hatta ne de Coçi'nin kurduğu imparatorlukların halkı olabilirdi.

Batı Avrupa bilim adamlarının anlayışına göre, bu Tatarlar XIV-XVII. yüzyıllarda diğer Tatarlardan ayırt edilebilmesi için Tartarlar olarak adlandırılabilir.

Rus bilginleri ve Rusların çağrıda bulunduğu Batı Avrupa bilim adamları, Coçi Ulusu (Altınordu) halkına Tatar demişlerdi. Daha sonra, Doğu'yu Pasifik Okyanusu'na kadar inceledikten sonra tüm doğulu gayrı Rusları bu Tatarların içine katmışlardır. Hatta Sahalin Adası'nın karşısında yaşayan Paleo Asyalı Oroçlar Rus bilim adamları tarafından Tatar olarak adlandırılmış ve buradan bölgede bulunan boğaza Tatar adı verilmiştir. Rusların anlayışına göre, bu Tatarların diğer Tatarlardan ayırt edilebilmesi için Ordu Tatarları denilebilir. Altınordu'da çok dilli farklı etnik kökene sahip Ordu Tatarlarından tek bir halk kurulması için gereken şartlar mevcut değildi. Bundan dolayı, onlar farklı halklar halindeydi.

Ruslar, Doğu halklarını incelедikleri sırada, Ordu Tatarlarının çok farklı etnonimlere sahip halklardan oluştuğunu ortaya çıkarmışlar ancak genel Tatar etnonimini kullanmaktan vazgeçmemişler, bu etnonimi bu halkların yaşadığı bölgelere verdikleri veya kendi kendilerine verdikleri adlarla birlikte tanımlamaya başladılar: Abakanskiye Tatarı (Hakası)-Abakan Tatarları (Hakaslar), Azerbaydjanskiye Tatarı-Azerbaycan Tatarları, Barabinskiye Tatarı-Baraba Tatarları, Başkirskiye Tatarı-Başkurdıstan Tatarları, Bolgarskiye Tatarı-Bulgar Tatarları, Budjakskiye Tatarı-Bucak Tatarları, Vogulskiye Tatarı (Mansi)-Vogul Tatarları (Mansi), Djagatayskiye Tatarı-Çağatay Tatarları, Yeniseyskiye Tatarı-Yenisey Tatarları, Zakavkazskiye Tatarı-Kafkasya Tatarları, Kazanskiye Tatarı-Kazan Tatarları, Kirgizskiye Tatarı (Kazahi i Kirgizı)-Kırgız Tatarları (Kazaklar ve Kırgızlar), Kumıkskiye Tatarı-Kumık Tatarları, Tatarı-Tarançi-

Tatar-Tarançlar, Turkmenskiye Tatarı-Türkmen Tatarları, Uzbekskiye Tatarı-Özbek Tatarları, Hakasskiye Tatarı-Hakas Tatarları, Çerkesskiye Tatarı-Çerkez Tatarları vs. Ruslar, sömürgesi altına alma amacıyla araştırma grupları göndermişlerdi ve çalışmalar sırasında doğulu gayri Rusların (Tatarlar) Fin-Ugor, Türk, Paleo Asyalılardan vs. oluştuğu ortaya çıkarılmıştı. Fakat Türklere, özellikle de onların Müslüman bölümüne, Altınordu dışındaki diğer Türklere de bu adı yayarak Tatar demeye devam etmişlerdi. Rus bilim adamları, daha sonra, Türkleri diğer Tatarlardan ayırt etmek için Turetsko-Tatarskiye Narodı (Rusça)-Türki-Tatar Halkları ya da Tyurko-Tatarı (Rusça)-Türki-Tatarlar etnonimini kabul etmişlerdi. Ancak, 1923 yılında Türk milletleri için ortak Tyurki (Rusça)-Türkler veya Tyurkskiye (Rusça)-Türk etnonimini, Anadolu'da yaşayan Türkler için de Turki (Rusça)-Türkler etnominimi kullanmaya başlamışlardır.

Altınordu'nun dağılmasının ardında, Ordu Tatarlarının farklı kısımları değişik halklar kurmuşlardır. Bunlar daha sonra Tatar etnonimi ile adlandırılacak Bolgarlar, Nogaylar, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Karaçay-Balkarlar, Kumıklar, Çuvaşlar vs.dir. Buna rağmen, "Tatarcı" Tatarlar ve bazı Rus tarihçileri, Ordu Tatarlarının tarihini genellikle çağdaş Tatarların atalarına atfediyor ve bunla çağdaş Tatarları, eski Tatarlar, ya da Moğol-Tatarlar, ya da Tartarlar, ya da Ordu Tatarları ya da Türki Tatarlar ile bağdaştırıyor.

Gerçekte, Ural-İdil Boyu Tatarlarının doğrudan ataları ne eski Tatarlar, ne Moğol-Tatarlar, ne Tartarlar ne de bütün olarak Ordu Tatarları, aslında XIX. yüzyılda ortak Tatar etnonimini alan Altınordu (yani Ordu Tatarları) halkının bir bölümü olan, geniş anlamda Bolgarlardır. Dolayısıyla, halkımızı diğer Tatarlardan ayırt etmek gerektiğinde, sadece Tatarlar hakkında değil, Bolgar-Tatarlar hakkında da bahsetmek gerekir.

Bu paragrafta anlatılanları genelleştirmemiz için Tatar etnoniminin anlamı Tablo 1'de verilmiştir.

Bolgar Etnonimi ve Anlamları

Bulgar, kendi kendine Bolgar etnonimini verenlerin Rusça telaffuzudur. Bu adlandırma İdil Bolgarlarını tanımlamak için kabul edilmiştir. Bilim adamları, daha eski dönem için Bolgar şeklini de kullanıyorlar ve buna diğer Bolgarlar: Kafkasyalı, Kuzey Karadenizli, Tuna ve daha eski Orta Asyalıları da dahil etmişlerdir.

Bu çalışmada, genel adlandırma olarak Bolgar sözcüğü, İdil Bolgarları için de Rusçada Bulgar sözcüğü kabul edilmiştir.

Bilim adamları, Bulgar/Bolgar etnonimi konusunda ortak bir görüş henüz sağlayamamışlardı. Fakat, bu konuda çok fazla görüş bulunuyor. Tunalı Bulgar bilim adamı Hristo Todorov-Bemberski "Mevcut Bulgar Etnonimi Etimolojisini Sınıflandırma Denemesi" adlı ayrıntılı makalesinde bu görüşleri biraraya toplamıştır ve sınıflandırmıştır (1988, s. 175-219). Önerilen sınıflama etimolojinin şu guruplarını kapsıyor.

1. Bolgar etnonimi mukaddes kitapta adı geçenlere veya tarihi şahsiyetlere (Epos etimolojisi) dayandırılıyor: Bolgar sözcüğü, Yafes'in ve Nuh'un oğullarından çıkıyor; Bolgar sözcüğü, Hazar ve Kumanların önderi Bulgarios'un (176) adından geliyor, Bolgar sözcüğünün, İskitli Bolgar'ın oğlunun adından, M.Ö. 127 yılından oluştuğu biliniyor ve onların başlarında bulunan Blger'den (177) geliyor vs.

2. Bolgar etnonimi diğer etnonimlerin başka dillerden alınarak tercüme ediliyor: Bolgar/Bulgar anlam bakımından Beşgur/Başgur (Başkurt) 'beş ugur', bul-Bulgarca 'beş',-gar-ugor, bulgar-ayrıca 'beş ugor' (178-179).

3. Bolgar etnonimi bazı toponimlerden türetiliyor: Bolgar, Volga/Bulga nehrinin adından geliyor; bolga-ar

‘İdil halkı’; Bolgar, Bug, Bucak, Bolgarçay, Bolkardag toponimlerinden türüyor.

4. Etimoloji eski Bolgarların yaşadığı yere dayanılarak yapılıyor: Bolgar-‘yüksek dağlar’ veya ‘yüksek kıyı’ Bılgaron (Osetince) ‘dağların eteklerinde yaşayan insanlar; bulag-er ‘nehir yeri’ bulag-ar ‘nehir insanları’ vs. (187-199).

5. Etimoloji, eski Bolgarların sosyal özelliklerine dayalı yapılıyor: Bolgar ‘asi, isyancı’ veya Bulgar ‘zenginlik derecesine ulaşan kişi’, Bolgar ‘okumuş kişi’, bolga-ar ‘samur avcıları’, çünkü bulga Moğolcada ‘samur’, Bolgar ‘şehir sakini’ çünkü balıg-‘şehir’ (192-199).

6. Etimolojiye göre, Bulgar etnonimini taşıyanların geldiği kökenin karmaşık olmasını yansıtıyor: Bulgar ‘Slav ve Tüklerin karışımı’ bolg sözcüğünden, bolgatmak ‘yerini değiştirmek’ (199-203).

7. Bulgar etnonimi totem kökenli ve totem anlamı taşıyor: Bulgar- ‘ağaç samsarı, samur’, ‘kurt sürüsü’ (mecazi anlamda, askeri grup) (203-208).

Türk etnonimlerini oluşturma sistemi, Bolgar sözcüğünün sonunda bulunan ar ekinin ‘adam, insanlar’ anlamına gelen ilk Türk etnonimi olduğuna, onun belirlenmesine bolak ‘nehir’ veya balık ‘şehir’ girdiğine işaret ediyor. Bolgar bütün olarak, ‘nehir insanları’ veya ‘şehirli insanlar’ anlamına geliyor. Bolgarların her yerde Suvarlarla birlikte yaşadıklarını göz önünde bulundurursak, Bolgar sözcüğünün ‘nehir insanları’ anlamı daha inandırıcı, çünkü suvar bu anlama geliyor.

Bu etnonimlerin oluşturulmasının, Volga hidronimi ile ilişkisine gelince; kesin bir şekilde denilebilir ki, Bolgar sözcüğünün Volga’dan (eski adı Bolga) gelmediği tam aksine Volga hidroniminin Bolgar etnonimden geldiği söylenebilir: Ruslar, Bolgar sözcüğünün, Bolga/Volga-İdil nehri boyunda yaşayanların adlandırılması olduğunu tahmin etmişlerdir.

Bulgar-Bolgar etnomini de birçok anlama geliyor. Bu etnonimlerden Orta Asya‘da milattan çok daha önce söz ediliyor ve onlara Orta Asyalı veya Hindukuş Bolgarları deniliyordu.

Bolgarlar, Kuzey Karadeniz Boyu bölgesinde M.Ö. VII. yüzyılda ataları olan Onogur-Hynogur adıyla tespit edilmişlerdir. Onlar tarafından inşa edilen yerleşim yerine Honogur/Fanagor adı veriliyordu, M.Ö. VII. yüzyılda sömürgeci Yunanlılar onu büyük bir kente çevirdi ve bin yıl sonra Fanagorya adıyla Kubrat'ın kurduğu Büyük Bolgaristan'ın başkenti oldu. Bu devletin içinde Türkçe konuşan diğer kabileler de ortak Bolgar etnonimini kabul etmiştir. Böylece, Kuzey Karadeniz Bolgarlara da Bolgar deniliyor. Hindukuş Bolgarları ve Kuzey Karadeniz Bolgarları arasında doğal olarak etnik bağlar bulunuyor, ancak onların daha önce nerede yaşadığı, nereden, nereye ve ne zaman göçtükleri henüz bilinmiyor.

Kubrat'ın kurduğu devletin bölünmesinin ardından şu etnonimlerde üç millet oluşmuştur: 1) Tuna boyundaki Asparuh Bulgaristanı; devleti kuran Bulgarlar birçok nesilden sonra Slavlaşmışlar ve bunun sonucunda burada Slavca konuşan Bulgar halkı oluşmuştur. 2) Kuzey Kafkasya'da; Türkçe konuşan Bolgarların bir kısmı burada kalmış ve buna dayalı olarak Balkar (Malkar) milleti oluşmuştur. 3) Orta İdil Boyu'nda Bolgar devleti kurulmuş; buna dayalı olarak burada yaşayan tüm Türk kabilelerine Bulgar/Bolgar ortak adı verilmiştir. Bu Bolgarların birbirlerinden ayırt edilebilmesi için Bolgar etnoniminden şu tanımlamalarla adlandırılmaktadırlar: Tuna Bulgarları, Kafkas Bolgarları (daha sonra değişik fonetik türü: Balkar kabul edilmiş), İdil Bolgarları (daha sonra Rusçada Bulgar fonetik türü kabul edilmiş).

Bulgar/Bolgar etnoniminin kullanımında, Tatar etnoniminin kullanımında gözlenen karışıklığa bu kadar sık rastlanmıyor. Burada, Bulgar/Bolgar etnonimi sözcüklerinin direkt tanımlarının kullanılmasına

karşı çıkanlar bulunmuyor. Böyle olaylara sadece, dar anlamda Bolgar ve geniş anlamda Bolgar sözcüğünün ayırt edilememesinde rastlanmakta: a) Dar anlamda Bolgar-İdil Bolgar Devleti'ni kuran asıl Bolgarlar; b) Geniş anlamda Bolgar-İdil Bolgar Devleti'ni kuran asıl Bolgar nüfusu ve Türkçe konuşanların hepsi ve daha sonradan ortak Bolgar etnonimini alan Türkleşmiş yerel kabileler. Bu ikisinin ayırt edilmemesi, bilim adamlarının İdil Tatarlarının ataları hakkında birçok kez yanılgıya düşmelerine yol açıyor. Bolgar etnonimini sadece dar anlamda anlayan bazı tarihçiler, Bolgarları Tatarların ataları olarak kabul etmekle İdil Tatarlarının eski birleşimlerini daralttığını ve dolayısıyla Tatarların aslını Moğol Tatarlar ile bağdaştırmanın daha doğru olduğunu ileri sürmüşler. Bu görüşü savunanlar, İdil Tatarlarının atalarının, sözcüğün geniş anlamında Bolgarlar olduğunu göz önünde bulundurmuyorlar.

Geleneksel Rus ve Batı Avrupa Türkolojisi'nde, Çuvaşça konuşan Bolgarlar görüşü yaygındır. Birçok araştırmada da kanıtlandığı üzere, bu görüş gerçeğe aykırı. Bunlara örnek olarak, M. Z. Zekiyev ve Y. F. Kuzmina-Yumanadi'nin "Voljskiye Bulgarı i İh Potomki" (İdil Bolgarları ve Onların Torunları) (Kazan, 1993, 160 s., Rusça) kitabı ve M. Z. Zekiyev'in "Törki-Tatar Etnogenezi"; "Etnogenez Tyurko-Tatar" (Türk-Tatar Etnogenezi) (Kazan-Moskova, 1998, s. 624, Tatarca; Rusça) kitabını"; "Törki-Tatar Ednogenezında Bolgarlar hem Alarnın Lingvoetnik Üzençeleklere" başlıklı bölüm; (Türk-Tatar ednogenizinde Bolgarlar ve Onların Lingvoetnik Özellikleri) (s. 322-396) verilebilir.

Bolgar-TatarEtnonimi ve Anlamı

Tatar etnonimi diahron ve senkron bakımından farklılık gösterse de, etnik açıdan ara sıra birbiriyle bağlantılı olmayan halklardır. Dolayısıyla Tatar etnoniminin tanımını yapmadan, Tatar halkları etnogenez

araştırmalarında kullanılması yanlış anlaşılmalara ve ciddi karışıklıklara yol açmıştır.

Çağdaş Tatarları tanımlamak için üç karmaşık etnonim kullanılıyor: Kırım Tatarları, Dobruca Tatarları ve Bolgar-Tatarlar.

Tatarların Kırım ve Dobruca isimleri yaşadıkları yerlerden gelmiştir. Bolgar-Tatarlar ise, asıl Bolgarlarla ilgisi olanlara denmiş. Bazı bilim adamları bunun yerine yaşadıkları bölgeyi yansıtan başka etnonimler önermişlerdir: Kazan Tatarları, İdil-Ural Tatarları, İdil (Volga) Tatarları vs. Ancak, hiçbiri tüm Bolgar-Tatarları kapsayacak durumda değildir, onlar Batı Sibirya Tatarlarını, Litvanya Tatarlarını vs. dışarıda bırakmakta ve içine almamaktadır. Tüm bunları göz önünde bulundurarak, bilim adamları daha XIX. yüzyılda gayet isabetli Bolgar-Tatar etnonimini bulmuşlardır. Bu karmaşık etnonimi kullanma fikri de daha XVII. yüzyılda Alman bilim adamı Adam Oleariy tarafından öne atılıyor. İdil bölgesini ziyaret eden Oleariy, burada yaşayan Türk halkına sadece Tatarlar değil Bolgar-Tatarları demiştir (Oleariy, A., 1905, 408). Bu etnonimin kullanımı 1877 yılında S. M. Şpilevskiy'nin "Drevniye Goroda i Drugiye Bulgaro-Tatarskiye Pamyatniki v Kazanskoy Gubernii" (Kazan Vilayetindeki Eski Şehirler ve Bolgar-Tatarların Diğer Anıtları) kitabının çıkmasından sonra daha da yaygınlaşmıştır.

Kırım Tatarları ve Dobruca Tatarları etnonimleri konusunda önemli tartışmalar bulunmuyor. Tartşmalar karmaşık Bolgar-Tatar etnonimi çerçevesinde çıkıyor. Birileri, tek büyük Tatar halkı hakkında fikir verebildiği için Tatar etnoniminin tanımsız kullanılmasının yeterli olduğunu söylüyor. Bu çocukça yaklaşım bizde birkaç tarihçi tarafından yoğun bir şekilde ileri sürülüyor. "Doğal olarak, Tatarlar olarak üç farklı halkın bulunması, ortak kabul edilen gerçek" (Rohlin. A.,1993, 157-165). Bundan

dolayı, hangi Tatarlardan söz edildiğini anlamamız için Tatar etnonimini tanımlarıyla birlikte kullanmamız gerekir."

Bazıları, halkımıza Bolgar-Tatar etnonimi ile hitap edilmesi durumunda, zamanla bunun Tatarlar kısmının düşürüleceğini ve sonucunda bizim Tatar etnonimini kaybedeceğimizi ve halkı adlandırmak için sadece eski Bolgar etnoniminin kullanacağından dolaysıyla halkın eski büyüklüğünü göstermek için çok önemli olan Tatar etnonimini kaybedeceğimizden korkuyorlar. Bu korkuyu paylaşanların taraftarlarına, Kırım Tatarlarının bu karmaşık etnonimi kullanması sonucunda Tatar sözcüğünü kaybetmedikleri ve eski asıl Kırımçak veya Nogay etnoniminin almadıkların söyleyebiliriz.

Eğer ki Bolgar-Tatar etnoniminden Tatar sözcüğünü düşürme tehlikesi bulunsaydı, o zaman biz onu çoktan kaybederdik, çünkü Bolgar-Tatar etnonimi öyle veya böyle XVII. yüzyılından itibaren kullanılıyor. Ondan, açık ve net Bolgar-Tatar karmaşık etnoniminin kullanılmasından korkulmaması gerekiyor.

Bolgar-Tatarlar: Astrahan, Kazan, Kasım, Nijniy Novgorod, Sibirya, Litvanya, Orenburg Tatarlarına deniyor, çünkü hepsi Bolgar Devleti içinde veya hakimiyeti altında kalan ve ortak Bolgar etnonimi ile adlandırılan yerli Türk kabileleri oluyorlar. Ancak, XVIII. yüzyılın sonunda ve XIX. yüzyılın başında, onlar Tatar etnonimini kullanmaya başlamışlardır. Ondan dolayı, Bolgar-Tatarlara, ancak XVIII. yüzyılın sonunda ve XIX. yüzyılın başından itibaren Tatar dememiz mümkündür. Ondan önce de onlara Bolgar ve tüm bu süre içinde de Bolgar-Tatarlar denmiştir.

Bolgar-Tatarların birbirini izleyen gelişimi aşamaları mükemmel bir şekilde Şihabeddin Mercani tarafından kanıtlanmıştır. Onun öğretisini, önde gelen tüm Tatar tarihçileri ve siyasetçileri Gayneddin Ahmerov, Rizaeddin Fahreddin, Cemaleddin Validi, Gabdrahman Segdi (Saadi), Gaziz Gobeygullin, Yusuf Akçura, Sadri Maksudi Arsal, Gayaz İshakıy, Mihail

Hudyakov, Hadi Atlasi, Hayri Gimadi, Garun Yosıpov, Magamet Sefergaliev, Tamurbek Davletşin, Yahya Abdullin, Alfred Halikov, Ebrar Kerimullîn, Rafik Nefıygov, İndus Tahirov, Salem Alişev ve birçoğu özgürce Bolgar-Tatar etnonimini kullanmıştır.

Aslında, daha XX. yüzyılın 17-20. yıllarında Türk-Tatar etnonimi kullanılmıştır, ancak bu anlama sadece Bolgar-Tatarlar değil, Kırım ve Dobruca Tatarları da dahil edilmiştir. Bu nedenden dolayı, Türk-Tatar etnonimi Bolgar-Tatarları ifade etmek için günümüzde kullanılmıyor.

Bolgar-Tatar etnonimi, çağdaş Tatarları, eski Tatarlar, Moğol-Tatarlar, Tartarlar ve Ordu Tatarlarından ayrı tutuyor. Moğol-Tatarlar, fethettikleri halklardan oluşturdukları güçlü bir ordunun sayesinde, Avrupalılar ve Farslıların nüfusuna Tartarlar dediği dört imparatorluk kurmuşlar: Çağatay Ulusu, Coçi Ulusu, Kubilay Ulusu ve Hulagu Ulusu (İlhanlılar).

Coçi ulusunun topraklarında, Moğol-Tatarların sadece çok küçük bir bölümü tutunabilmiştir ve Bolgar etnonimini kabul ederek yerel halk ve Bolgarlar arasında çok çabuk asimile olmuştur. Ancak devletin adı Tatar geçtiği için, halka başka halklar tarafından Tatarlar denmiş ve bu da daha sonradan Tatar etnonimini kabul eden halka yansımıştır.

Bizim Bolgar-Tatar etnoniminin anlamına, Bolgar atalarımın öncesini: Suvar, Biar (Biler/Biger), Kaşan (Kasan), As, Kasar (Hazar), Alan, Akatsir, Majgar, Pardı, Kanger vs. de kattığımızı söylememiz gerekir.

Böylece Bolgar-Tatar etnonimi, çağdaş İdil-Ural, Batı Sibirya ve Litvanya Tatarlarını birleştiriyor ve bu Tatarları eski Tatar, Moğol-Tatar, Ordu Tatarı, Tartar, Kırım ve Dobruca Tatarlarından ayrı tutuyor.

Bolgar-TatarlarınBirleşimi ve Nüfus Sayısı

Bolgar-Tatarlar, çağdaş ve tarihi yerleşim bölgelere göre, dil özelliklerine göre, ait oldukları dini mezheplere göre, yerli ve yerli olmamaları belirtilerine göre vs. sınıflandırırlar. Bu sınıflandırılmayı açıkça

tanıtmak için burada verilen tabloyu dikkatlice incelemek yeterli olacaktır (Bkz. Tablo: 2).

Tablo 2'de, Bolgar-Tatarların, İdil Tatarları, Sibirya Tatarları ve Litvanya Tatarlarından oluştuğu görünüyor.

İdil Tatarları, bir başka adla İdil-Ural Tatarları, zaman zaman İdil ve Ural Tatarları olarak da anılıyor. Burada, Tatarcanın başlıca (Orta ve Batılı) lehçelerini taşıyanlar yaşar.

Sibirya (çoğu zaman: Doğu Sibiryalı) Tatarları, tarihi bakımdan Bolgar-Tatarlardan sayılabilir; onlar Başkurtlarla birlikte Moğol-Tatarlar fetihlerinden çok daha önce Bolgarların ekonomik, siyasi ve kültürel etkisi altındaydı. Muhtemelen, bu tarihi gerçek Sibirya Tatarlarının İdil Tatarları ile birleşmesinde etkili olmuştur. Sibirya Tatarları üçüncü-Doğulu lehçesinin taşıyıcıları oluyor. Lehçeciler, dil belirtilerine göre Batı Sibirya Tatarlarını Tobol-İrtiş, Baraba ve Tomsk Tatarlarına ayırıyorlar.

Litvanya Tatarları, Litvanya'nın dağılmasından sonra Polonya, Beyaz Rusya, Baltık Boyu, topraklarında kaldı, ondan onlara zaman zaman Polonyalı, Beyaz Rusyalı, Baltık Boyu Tatarları denir. Onlar Bolgarcasını ve kendi Bolgar etnonimini kaybetmiş ve günümüzde Tatar etnonimi ile İslam dinini korumuşlar.

Tarihi bölgelere göre Bolgar-Tatarlar genellikle: 1) Kasım ve Nijniy Novgorod, 2) Tambov ve Penza, 3) Perm, 4) Kazan, 5) Ak İdil Havzası (Başkurdıstan), 6) Astrahan, 7) Orenburg Tatarlarına ayrılıyor.

Ait oldukları mezheplere göre Bolgar-Tatarlar: Müslüman Tatarlar ve Hıristiyan Tatarlara (Kreşenlere) ayrılıyor.

Çağdaş yerleşimlerine göre Tatarlar yerli ve yerli olmayanlara (diaspora) ayrılıyor.

Yerli Tatarlara, Tataristan Tatarları, Başkurdıstan, Saratov, Samara, Nijniy Novgorod, Kirov Vilayeti, Çuvaşistan, Penza, Ryazan, Doğu

Sibirya ve şimdi kendi tarihi bölgelerinde yaşayan diğerleri giriyor.

Yerli olmayan Tatarlara (diaspora): Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Ukrayna (“Şahta” (Maden Ocağı)), Moskova, Sankt Peterburg, bunun yanı sıra uzak dış ülkelerde: Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye, Finlandiya, Avustralya’da vs. yaşayan Tatarlar dahil.

Bolgar-Tatarların sayısına gelince, nüfus sayımı sonuçları bulunsa da, burada tek bir görüş sağlanamamış. Bazı bilim adamları resmi nüfus sayımlarına itiraz ederek, Bolgar-Tatarların toplam 6 milyon 645 bin (1989 nüfus sayımı kayıtları) olmadığını, çok daha fazla olduğunu iddia etmişlerdir. Biz, elimizde başka verilerin bulunmaması nedeniyle, 1979 ve 1989 yıllarında yapılan nüfus sayımı sonuçlarından yola çıkarak onların sayılarının büyüme tezini belirleyeceğiz.

Tatarların 1979 yılında 6 milyon 185 bin olduğu, 1989 yılında 6 milyon 645 bine çıktığı tespit edilmiştir. On yıl içinde %7.4 büyüme olmuştur. Sovyetler Birliği’nin nüfus büyüme hızı %9’dur. Bolgar-Tatarların büyüme hızı, Sovyetler Birliği’nin büyüme hızına göre %1.6 geride kalmıştır.

Tatarların, Tataristan’ın toplam nüfusundaki payı 1979 yılında %47.8, 1989 yılında %48.5’tir, Rusların payı 1979 yılında %44.1, 1989 yılında %43.3’tür. 2000 yılında, gayri resmi olarak Tataristan’daki toplam nüfusta Tatarların payının %51’e çıktığı açıklandı.

1979 yılında yapılan sayımın sonuçlarına göre, Tatarların %14.9’u Başkurdıstan’da, %10.3’ü de Özbekistan’da yaşıyor. 10 yıldan sonra Başkurdıstan’da yaşayan Tatarların sayısında ani büyüme hızı, Özbekistan’da ise azalma görünüyor: 1989 nüfus sayımı sonuçlarına göre Başkurdıstan’da toplam Tatar nüfusunun %17’si, Özbekistan’da ise %7’si yaşıyor. Böyle ani değişmeler, muhtemelen, Başkurdıstan’da Tatarların bir bölümünün daha önce Başkurt olarak yazılmasından ve demokrasinin imkanlarından faydalanarak kendi Tatar etnonimini tercih etmesinden

kaynaklanıyor. Özbekistan’a gelince demokrasi yerlilerin yararına kullanılmış: Tatarların bazıları sayımda kendini Özbek olarak yazdırmıştır. Böyle karışık etnik siyasi olaylar, tüm çok uluslu ülkelerde normal olarak görünüyor. Tatarın, kendi ana diline yabancılaşması konusu ne durumda? 1979 yılında, Tatarların %85.9’u ana dili olarak Tatarcayı kabul ediyordu, 1989 yılında bu %83.2’ye kadar düşmüş. 10 yıl içinde, Bolgar-Tatarların ana dillerinden yabancılaşma payı 1 milyon 116 bine ulaşmış (1979 yılında 872 bin). Böylece, 10 yılda Tatarların toplam nüfus artışı %7.4, ana dillerine yabancılaşma ise %27’ye çıkmıştır.

Sonuç olarak, Tatar halkının Rus, Özbek, Kazak vs. arasında asimilasyon süreci, nüfusu artışına oranla çok daha hızlı olmuştur. Günümüzdeki gazetelerde yayınlanan yazılardan, Rusya’daki Rus sayısının azalmaya gittiği biliniyor, bununla birlikte toplam Tatar sayısı da eksiliyor.

Böylece, halkımızı yeniden canlandırmak ve geliştirmek için acil etkili önlemler alma konusu çıkmıştır karşımıza. Günümüzde bu önlemler genel olarak belirlenmiştir. Bu önlemler şunlardan ibarettir:

1- Ulusal egemenliği korumak ve işleyişini iyileştirmek;

2- Değişik bölgelerde dağınık olarak yaşayan uluslar (Tatarlar buna dahil) için ortak kültürel-milli özerklik kurmak;

3- Tatarların oturduğu ortamın sosyal ekonomik durumunu korumak ve geliştirmek, bunun sonucunda Tatar nüfusun üremesini artırmak;

4- Halkın yaşadığı a) çevre, b) kültür, c) mezhep, d) dil, e) eğitim-öğretim ortamını korumak ve geliştirmek;

5- İnsan hakları sorununu ulus hakları düzeyinde çözüme ulaştırmak;

6- Kendi milletimizi canlandırma ve geliştirme sorununa başkaların çıkarlarına zarar vermeden (halklar arasında dostluk ortamı içinde) çözüm bulmak;

7- Köy ve köylünün hayat tarzı ile kültürünün korumak ve geliştirmek.

Milleti yeniden canlandırma ve geliştirme sorununun başarıyla sonuçlanması, doğru ve açık bir şekilde halkın etnik tarihini yeniden kurulmasına bağlı. Hakim milletlerin tarihçileri, kendi milletlerinin tarihini araştırırken genel görüntüyü tamamlamak için marjinal konularla ilgileniyor ve birçok kez diğer milletleri yabancı hatta bölgenin eski fatihleri olarak göstermeye çalışıyor. Ondan, küçük halklar diye adlandırılan milletlerin tarihçilerinin, halkının etnik tarihini yeniden kurma çalışmaları sırasında, komşu halkların tarihçileri tarafından kazara yapılan hataları da düzeltmesi gerekiyor.

İdil-Ural BölgesindekiBolgar-Tatarların EtnikKökenlerinin Derinliği

Daha ilk başta, Tatar etnosu tarihi ile Tatar etnonimi tarihi aynı şey olmadığını ve karıştırılmaması gerektiğini söylememiz gerekir. Tatar etnonimi-yabancı (başka yerden gelme), Tatar etnosu-yerli (aborigen).

Orta Avrupa resmi tarihi, önsel olarak Avrupa'daki tüm gayri Hint Avrupa halklarının Asya'dan geldiğini tespit etmiştir. Bu arada Tatarların atalarının İdil Boyu ve Ural'a nereden geldiği konusunda onların göçtüğü: I., IV., VI., VII., VIII., XIII. yüzyıllara ilişkin farklı görüşler bulunuyor. Bu etnogenetik verileri objektif olarak incelediğinde, hiçbiri bu görüşlerle doğrulanamıyor.

Türkçe konuşan Bolgar-Tatarların ataları, İdil-Ural'da, yerli Fin-Ugor kabilelerinin Türkleşmiş bir kısmının de katıldığı yerli Türk kabilelerin birleşmesi sonucunda oluşmuştur. Her ikisinin de etnik kökenleri o kadar eskilere M.Ö çok daha öncesine dayanıyor ki bu da son yıllarda yapılan keşiflerle tartışma bırakmayacak şekilde kanıtlanmıştır.

İlk başta, binlerce yıl boyunca süregelen huzurlu ve karşılıklı komşuluk etkisi, bölgede bilimde İdil (Volga)-Çulman (Kama) Dil Birliği adıyla bilinen bir Türk-Fin-Ugor dil birliği kurulmuştur. Bu demek ki, yerel Türk kabilelerin (Tatar, Başkurt ve Çuvaşların ataları) dili, yerel Fin-Ugor

dillerinin etkisiyle, diğer bölgelerdeki Türk dillerinden ayırt edilecek özelliklere sahip oldu. Aynı zamanda yerel Fin-Ugor kabilelerin (Mari, Udmurt ve bir kısım Mordvanın ataları) dilleri, Türkçeden geçme alıntılarla diğer Fin-Ugor dillerinden ayrılıyor. İdil-Ural'da orijinal yerel Türk dilinin gelişimi çok sağlam olmuş, ancak o bölgeye yerleşen değişik yabancı kabilelerin dillerini çok kolay benimsemiştir. Böylece, Moğol birlikleriyle birlikte İdil Boyuna gelen Tatarların Orta Asya Türk dili, hızlı ve iz bırakmadan kendine has yerel Türk dili tarafından asimile olmuş.

Arkeologlar, Mezolitik Çağı'nı incelediğinde (12-10 bin yıl öncesi), İdil-Ural'da M.Ö IV-II. bin yıllarının geçişi sırasında, bozkır halklarının etnokültür kimliği olan eski Yamna veya Kurgan da denilen bozkır kültürünün kurulduğu sonucuna varmışlardır. "Fin-Ugor ve Türklerin uzak atalarının İdil-Ural bölgesinde birkaç bin yıl birlikte yaşadıklarını kabul ederek, biz aynı zamanda ormanlık bozkırda ve özellikle bu bölgenin bozkır kısmında eski Türklerin atalarının üstün nüfus olduğunu kabul ederiz. İdil-Ural'da eski Yamnaların etnokültür unsurlarının birleşiminin, Avrasya'daki Türkçe konuşan tüm halkların yaşantı ve kültüründe XVI-XVII. yüzyıllara kadar neredeyse hiç değişmeden korunmuş olması ile ilgili tartışılmaz bir gerçek, konuya bu taraftan değerlendirmemize yol açtı" (Laypanov K. T., Miziyev İ. M., 1993, s. 22). Bu satırların yazarları, daha sonra şu sonucu çıkarıyor: Doğuda Emba nehrinden Batıda da Dnyestr Nehri'ne kadar kocaman bir bölgede eski Yamna adında kültür ve tarihi bir bölge meydana gelmiştir (aynı, s. 22-23).

Bolgar-Tatarların etnik kökenlerinin derinliği konusunda eski kaynaklarda tespit edilen bilgilerden de sonuçlar çıkarabiliriz.

Eski Yunanlı tarihçi Herodot, M.Ö. V. yüzyılda, Orta İdil Boyu ve Ural boyundaki polietnik İskit kabilelerin etnolojik özelliklerini anlatırken dikkati, etnonimlerin etimolojisinde Türk kökenlerin kolay rastlanan

Argippey ve İirklerin hayatına çekiyor. İlk olarak, Argippey'in, argıbey, argıdan 'öteki taraf', bey-eski Türk etnonimi, argıpey 'öbür tarafın beyleri' demek diye farz edebiliriz. İkinci olarak Argippeyler -hayatları atları kullanmakla sıkı ilgili olan halktır. Onlar, Yunan gezginlerin karşısına erat yani er (ar)- 'insan, adam', at-'at' harfiyen tercümesinden tüm halkın dayanağı olarak çıkmıştır. Son sözcük, Herodot tarafından Yunanca tercümesi veriliyor, ondan Türkçe erat, Argippey (er 'adam' ve Yunanca hippos 'at') şeklini almış.

İirk etnonimine gelince, o Türkçedeki iyi (iya, iye) 'efendi, varlıklı, zengin, iyi, kahraman, prens', ve artı erk (erkek) 'insan, adam', İirk-bir bütün olarak 'zengin,iyi, varlıklı insanlar, efendi, prens' demek. Daha sonra, İirklerin Orta İdil Boyundaki nesilleri etnonimlerini uzun süre koruduklarını göreceğiz, ancak başka lehçedeki anlamı: Biar/Buger/Bile, manası yine 'zengin, varlıklı, efendi, prens' şeklinde.

Herodot'ta, İskit halkları arasında Agadir halkının varlığına rastlanıyor. Agadir etnonimi (sert şekli: Akatur) daha sonraları Agadir ve Agaçeri 'totem ağacına sahip insanlar' veya 'orman insanları' anlamında geniş bir şekilde kullanılmıştır. Doğu Avrupa'nın Türk lehçelerinde Mişer (mişe 'orman, ağaç' artı er 'insan, adam' lehçe şeklinde kullanılmış. Mişerler, Bolgar-Tatarların önemli bir kısmını teşkil ediyor.

Sonunda, M.Ö. VIII-III. yüzyıllarda en yaygın olan ortak İskit etnonimi Bolgar devrine kadar Arapçanın skl (sıkılı veya sıkıdı-sakadı) çizilişi seklinde gelmiş. Bütün iş şurada, Skide sözcüğünde -de/dı son ekinin olması- onun le/lı fonetik şekilleri bulunuyor (kıyasla): Eski Kazakça-Taldı Kurgan-Tatarca Tallı Kurgan. Bolgar'daki Bağdat Elçisi Sekreteri İbn-Fadlan, 922 yılında Orta İdil boyundaki Türk kabilelerin arasında Sıkılı (Sıkıdı) kabilelerini tespit etmiştir.

M.Ö. III. yüzyılda İskitlilerin yerine Sarmatlar hükümranlığı yerleştirmiştir ve onların etnonimi hükmü altında bulunan tüm kabile ve halklara yayılmaya başlamıştır. Sarmat etnoniminin iki Türk etimolojik yorumu bulunmakta: 1) -t/-tı/-dı ekleri n harfinin düştüğü Sarıman ‘sarı mani’ (yani Men-Min kabileleri); 2) -t/-tı/-dı ekleri sarma sözcüğüne ekleniyor, sarma (dana derisinden dikilen atlının çiftli olarak yanına aldığı tulum, ürün dağırcığı): Sarmatı-sarmat bu tulumlu insanlar demektir.

I. yüzyılın başında, Türk kabilelerin büyük bir kısmı, çok sayıdaki Ask kabilelerinden biri olan Alanlar tarafından yönetilmeye başlanmış. Onlar, Alanya’da ve kenar bölgelerde Alan ve As ortak etnonimi adıyla yayılmışlar. İdil Bolgarlarına başka bir deyişle Asamlar demişler, Türkçe konuşan Suaslar (su asları), Burtaslar (orman asları) ve Tualaslar (dağ asları) ile yakın yaşamışlardır. Udmurtlar, XX. yüzyıla kadar Tatar komşularına Alan-Gassarlar demişlerdir. Bolgar-Tatar ve Başkurtlar arasında, ‘karışık aslar’ anlamında olan ve köylerine sık sık Alan adı verdikleri İştek-Östek (Astık-Aslık) kabileleri olmuşlardır. Eski tarihçilerin bildirdiğine göre, Roma İmparatorluğu’na karşı kurtuluş savaşı yapan halkların başına geçerek yükselmiş Sünler (Hunlar), M.S. III-V. yüzyıllarda Doğu Avrupa’daki Türk kabilelerin arasında hükmedici konum almışlar. İdil Tatarlarının ataları, bölgenin toponomisinde izleri korunmuş bu devletin de kuruluşuna girmişler.

V. yüzyılda Doğu Avrupa ve Kafkasya’daki kabilelerin adına Avarlar (ayar-oar-oc) Bizans ile sıkı ilişkiler içine girmişler, ancak Orta İdil Boyu muhtemelen Sünlerin (Hunlar) elinde kalmış, çünkü burada Avarların belirgin izlerine rastlanmıyor.

VI. yüzyılda Türk kabileleri arasında hükmedenler Türkler olmuş ve onlar Pasifik Okyanus’tan Adriyatik Denizi’ne kadar Türk Kağanlığı adında ortak bir devlet kurmuşlar. Bu zamandan sonra, ortak Türk

etnonimi yaygınlaşıyor. Bolgar-Tatarların ataları şüphesiz bu Türk devletinin içinde yer almıştır. Uzam adıyla bilinen Asların belli bir kısmı, kendilerine ortak dış etnonim olarak Türk-Törk sözcüğünü benimsemişlerdir. X. yüzyılda Aslar, İdil Bolgarları ile sıkı ilişiler içine girmişler, XI. yüzyılda da Peçeneklerle, bunun sunucunda Bolgarların da, Karakalpakların da, Başkurtların da vs. içine girmişlerdir.

VII. yüzyılda, Batı Türk dünyasında, hükmedenler durumu Hazarlar almış, Hazar Kağanlığı kuruluyor ve ortak etnonimin olarak Hazar sözcüğü yayılıyor. Onlar, İdil-Ural'da kadar uzanıyor, yani Bolgar-Tatarın atalarına kadar uzanıyor. Bunun sonucunda götürüyor: Udmurtlar XIX. yüzyılda komşuları olan Bolgar ve sonra da Tatarları, Alan-Gassar (yani Hazar) diye adlandırıyorlar.

Tatarların atalarının Hazar Kağanlığı'nın içinde yer aldığını ayrıca, Kağan Hazar Yusuf kendisinin, Bolgar, Suvar ve Burtasların Hazar Kağanlığı'nın hükmü altında olduğunu yazması kanıtlıyor.

Arap kaynaklarında, Hazar Kağanlığı'nı muhitini Lugarların (Logorlar) teşkil ettiği belirtiliyor. Tatarların Mişer kısmı, orta lehçeyi temsil edenlere şu ana kadar Logır (Lıohor) diyor.

Bunun yanı sıra, Bolgar Devleti'nin içinde Koşan Prensliği'nin merkezi Koşan kentinin de bulunduğunu söylememiz gerekir. Koşan, Orta Asya'nın kuşan sözcüğünün İdil-Ural boyu telaffuzu. Daha sonra, bizim bölgenin Batı ve Orta Asya ile sıkı ilişkiler içinde olduğunu göreceğiz. İdil Boyu Koşanlarının, diğer halklar arasında üstünlük sağlayan, I-III. yüzyıllarda yükselişte olan ve M.Ö. I. yüzyılda imparatorluk kuran Orta Asya Kuşanları ile uzak akraba olduklarını düşünmek için geçerli sebepler bulunuyor. Kuşan etnonimi kuu-sün> kuu-san> kusan 'beyaz sünler, beyaz hunlar' birleşiminden geliyor. Kuşanların>Koşanların, İdil boyunda, Kuşan İmparatorluğu'nun yükselişi zamanında mı yoksa çöküşünden sonra mı

yaşadıklarını söylemek çok güç. Aynı zamanda geleneksel tarih biliminde Kuşanlar, Farsça konuşan olarak kabul edilmiş, ancak yeni araştırmalar onların ilk başta Türkçe konuştuklarını kanıtladı.

Böylece, Bolgar-Tatarların İdil-Ural'daki etnik kökenleri çok eski zamanlara dayanıyor ve şu etnonimleri taşıyan kabile ve halklarla bağlantıları bulunuyor: Suvar (subar), As, Suas, Bi (bey, bek), Sıkılı (İskit), Akatsir, İir, Biar, (Biler, Beker),Sün (hun-gunn), Kıpçak (kıusak, 'beyaz saklar'), Hazar, Logır, Bolgar, Kazan (kasan-koşan-kuşan) vs.

Bolgar-Tatarların AtalarınınGüney ve Kuzey, Doğu veBatı ile İlişkileri

İnsanlar ilk başta, özellikle büyük nehirlerin kıyılarına yerleşir. Bundan dolayı İdil boyunda uzun süre yerleşim olmadığını ve ilk sakinlerinin ancak IV. yüzyılda Asya'dan (Altay'dan) gelen Hunların (Sünler) olduğu, insanların dünya üzerindeki gerçek yayılmasına ters düşerdi. Yapılan arkeolojik çalışmalar, Ural İdil boyunda Neolitik Çağı'ndan yani M.Ö. VIII-VI. bin yıllarından kalma insan yaşamlarının varlığına ilişkin çok izler bulunduğunu doğruladılar. Burada da hangi etnosların yaşadığı konusu şu ana kadar araştırılmadı, çünkü İdil-Ural'ın eski tarihi üzerine yazılı nesneler bulunamadı, yazılı devirden önceki arkeoloji buluntuları nüfusun etnik bileşimini ise açığa çıkaramıyor.

Ancak, bunun yanı sıra komşu bölgeler ve etnogenetik açıdan incelenen ve İdil-Ural ile doğal yollarla bağlantısı bulunan bölgeler, nüfusun etnik birleşimini belirlemede yardımcı olabilir.

Bu durumda, Orta ve Ön Asya üzerine yapılan etnogenetik araştırmalara başvurabiliriz. Arkeologların belirttiğine göre, bu bölgelerin İdil-Ural ile ilişkileri daha Neolitik zamanında, yani M.Ö. VIII-IV. bin yıllarında da çok iç içe olmuştur. Eski Harezm'i ve onun diğer ülkelerle ilişkilerini inceleyen S. P. Tolstov, "Doğu Avrupa ve Ural Ardı bozkır ve ormanlarında yaşayanlar arasındaki Neolitik'ten gelen eski kültürel ilişki bağlantıların,

şimdi (daha sonra) yeni içerik kazandığını" kaydetmiş. Türkistan'ın uzak doğu bölgeleri Soğd kolonisinin etkisi altında geliştiği gibi, uzak Çulman (Kama) Boyu'nda da Harezm ve Helen-İskit Karadeniz Boyu etkileri kesişiyor (Tolstov S. P., 1948, s. 342).

Zerdüştlüğün kutsal kitaplar serisi -Avesta'da- Orta Asya'da bulunan Harezm'e bir başka değişle Kangha deniliyor: ha son eki Farsçada çoğul son takısı, kang ise -Türkçede 'baba', 'atalar' olan kelimenin kökü oluyor, dolayısıyla kang (ha)- başka kabilelerin ataları olanlar. Farslılar, Harezmlilere Kangha (yani Kanı) demişler ise, Çinliler onları Kangüy etnonimi ile tanımlamıştır (Tolstov S. P.,1948, s. 343), -üy- Çin eki, Kang - Harezmlilerin kendi tanımlaması- daha sonra ondan kangar/kongar/kungar/kungur etnonimi oluşmuştur.

Mezopotamya'daki Ön Asya'da Sumerler (Sümerler) / Şumerler kendilerini Kangar/Kungur/Kingur etnonimi ile tanımlıyordu. Böylece, Harezmliler ve Şumerlerin atalarının aynı kabileler olduğu, bu da onların ikinci Sumer ve Horasm etnonimlerinin aynı olduğunu kanıtlanıyor.

Akkadlar (Kangarların Sami dili konuşan komşuları), Mezopotamyalı Kangarları Subar (subar>sumar>samer) etnonimi lehçeli telaffuzu olan Sumer etnonimi ile adlandırılmışlardır. Mesele şurada ki, Mezopotamya'da aynı eski zamanlarda Kangarlar (Sumerler), Elamlar ve Akkadların kuzeyinde Subar 'nehir insanları' kabileleri yaşamışlardı (Firidun Agasıoglu, 200, 136). IV. yüzyılda bu bölgenin merkezi olan Samarra kentinin toponimi bu etnonimden geliyor. (Zablotska Yu., 1989, s. 25-50).

Kangarlar, Orta Asya'da Subar ve As eski Türk etnonimlerinden ikinci bir ad olarak Suaras, yani bir başka lehçedeki telaffuz Huaras adını alıyorlar, buna Suarlar/Huarlar ve Asların Kangarlar arasında hükmeden duruma gelmesinden kaynaklanıyor. Huaraslar kendi ülkelerini sevgiyle

“Huarasım” diyorlarmış, böylece ünlü Huarasm > Harezm adı, Türkçedeki Huarasım da tekil birinci şahıs iyelik ekinden oluşmuştur.

M.Ö. III. bin yılda Sumerler (Şumerler) kendi devletini kurmuşlar, bundan daha önce de çivi yazısını bulmuşlardır. Ancak bu başarılarına rağmen Sumerler/Şumerler (Kangarlar), Hami-Sami dili konuşan Akkadlar arasında nispeten çok çabuk erimişlerdir. Suvarların dili hakkında, Şumer çivi yazılarındaki Türkçe kelimelerden bir yargıya varılabilir. Elam çivi yazılarının incelenmesi Türklüğü daha çok ortaya çıkarabilir, ancak şu ana kadar Elam çivi yazılarının sadece bitişimli özelliği biliniyor.

Tarihi kaynaklarda, M.Ö. I. bin yılda Subarlarla birlikte, Asur kaynaklarında Kommanu etnonimi, Urartu kaynaklarında da Gamana olarak geçen Kumanların yaşadığına ilişkin bilgiler bulunuyor. Turrukler de onlardan uzak yaşamamıştır. (Firidun Agasıoglu, 2000, s. 47).

Şunu da hatırlatmamız gerekiyor, burada Ön Asya’da, Elam Devleti kültürünün izlerine M.Ö. I. bin yılının başına kadar rastlayabiliriz (Bu arada, Elam sözcüğü tarihsel olarak Türkçedeki Elem ‘ülkem’: el-em> elam’dan gelebilir). Bundan sonra bu bölgede, kurucuları doğal olarak Saklar ve Huarasların olduğu M.Ö. I. bin yılının başında Sak (Velidi Z., 1981, s. 33-36), daha önce Huarasm (Dovatur A. İ., Kallistov D. P., Şişova İ. A., 1982, s. 129) devletleri kurulmuştur. Harezm/Huarasm’ın, İdil-Ural’ın da aralarında bulunduğu diğer ülkelerle sıkı bağları vardı. S. P. Tolstov bu konuda şöyle yazıyor: “Harezm, eskiden, daha Neolitik Çağı’nda çizdiği ve yürüdüğü yollardan uzak Çulman Boyu’na kadar egemenliğini yayıyor.” (Tolstov S. P., 1948, s. 342).

Orta Asya’da daha sonra: Pardlar, Kuşanlar, Sogdlar, Toharlar, Usunlar, Alanlar, Hunlar vs. gibi halklara rastlanıyor. Tüm bu halklar, buraya daha önceki Saklar, Aslar ve Harezmlileri da katarak, geleneksel tarih biliminde kayıtsız şartsız Hint-İran dili konuşanlar olarak kabul edilmiştir. Sözde,

gelen Türklerin etkisi altında, onların Türkleşmesi ancak M.S. VI. yüzyılda tamamlanmış. Kaynakların daha dikkatli bir şekilde incelenmesi, bu halkların baştan beri Türkçe konuşan oldukları, ancak M.S. VI. yüzyıldan itibaren İndus'tan Ege Denizi'ne kadar uzanan bölgede hükmeden Ahemen İran uyruğunu teşekkül ettiklerini gösteriyor. M.Ö. IV. yüzyılda Büyük İskender'in zaferi sonucunda, hem Ön Asya hem Orta Asya, Tuna Nehri'nden İndus'a kadar uzanan kocaman Rum-Makedon-Farsı devletlerinin emrine girmiştir. Büyük İskender'in ölümünden sonra (M.Ö. 323 yılında), bu topraklar Selevkilerin Helen Devleti'nin hükmüne geçiyor.

M.Ö. III. yüzyılın ortalarında Hazar Denizi'nin güneydoğusuna, M.S. III. yüzyıla kadar Roma ile savaşan Partlar yeni güçlü bir devlet kuruyorlar. Part Devleti yerine, VII. yüzyılda Araplar tarafından bozguna uğratılan Sasanlar devleti geçiyor.

Daha Susanların zamanında M.Ö. I. yüzyılda, içine Orta Asya'nın bir kısmını, Afganistan, Pakistan ve Kuzey Hindistan'ı da alan Kuşan Devleti kuruluyor.

Bu Türk-İran devletleri, İdil-Ural Boyu Türkleri ile çok sıkı ilişkileri bulunuyordu.

Tüm bu halkların Hazar Denizi'ne çıkışları bulunuyordu, buradan ilk olarak, İdil nehri yolundan İskandinav ülkelerine kadar, ikinci olarak, Ural-Miass-Tobol nehir yolu veya İdil-Çulman (Kama)-Akidél (Belaya)-Miass-Tobol yolundan geçerek Kuzeye, Batı Sibirya topraklarına, Kars Denizi'ne (Kar Dingeze) ulaşıyordu.

Subar Türk kabileleri Orta İdil Boyuna da yerleşmişlerdi, buraya da Suar kentini inşa etmişler, ancak ne zaman? Bu soru hâlâ açık kalıyor. Ve Samar toponimi, muhtemelen, Sumer> Subar etnoniminden çıkıyor. Sibir (Sibirya) kelimesinin de Subar/Sabir/Sibir etnoniminden kaynaklandığı da şüphe uyandırmıyor.

Kumanlara gelince, onlar tüm Avrasya'ya yayılmışlardı.

Pardı (Part) etnonimi, Türkçe bar 'var, zenginlik' kelimesinden -lı-dı sahiplenme iyelik eki yardımıyla meydana gelmiş: Bardı>pardı 'zengin, zenginlik sahibi'.

Biz Pardı etnonimini, Çulman Boyu'nda bardı (Barda Tatarları) şeklinde görüyoruz, burada Şumerlerin kendi kendilerine dedikleri ile aynı olan Kungur kenti bulunuyor. Bunun yanı sıra, biz Çulman (Kama) Boyu'nda Asların izlerine de rastlıyoruz. Osa kenti şu anda da hala burada bulunuyor.

Çulman Boyu'nda, bilim adamlarının M.Ö. I. bin yıldaki Harezm ve Part kültürüne ait olduğunu saydıkları yazılı gümüş kapların bulunması ilgi çekiyor. Bu yazılar Türkçe dillerinde. (Muhamadiyev A. G., 1995, 16-83).

Kuşan etnonimi iki bölümden oluşuyor: Ku 'beyaz açık sarı' ve şan, san>sün (hun), birlikte beyaz Hunlar demek. Kuşanlar (Kaşanlar) Orta İdil Boyunda Koşan, Kazan, Kazansu toponimleri ile izler bırakmışlardır. (Zekiyev M. Z., 1998, 107-111).

Usünlar, Hunların (Sünler) Aslarla karışması sonucu oluşmuştur: Assün> Ussün> Usün.

Aslar ve Sünler, Ural-İdil Boyu'nda yaşamışlardır, onların izleri Sün hidronimi ve Asil (Aşil) şehri adırda hâlâ korunuyor.

Tohar etnoniminin, Tagar, Dagar, Tauer, Tavr fonetik şekilleri bulunuyor, bunların anlamı 'dağ insanları'. Yahudiler daha M.Ö. Türkleri Dagarma olarak adlandırmıştır, buradaki -ma eki çoğul takı belirtisi. İdil-Ural boyunda Dogarma etnonimi, Hazar zamanında aktif bir şekilde kullanılmıştır.

Böylece, İdil-Ural boyunun Doğu ve Batı ile sıkı ilişkileri olmuştur.

Bolgar-Tatarların atalarının Batı ile ilişkilerine gelince, onların Kafkasya, Tuna (Büyük Bulgaristan), eski Rumlar ve Roma İmparatorluğu ile değişik ilişkileri olduğunu söylememek yeterli olur. Burada, Aral

Denizi'nden, İdil Nehri'nin alt akıntısından Doğu'dan Batı'ya ve Kırım'a kadar geçen İpek Yolu belirgin rol almıştır.

Bolgar-Tatarların ataları İdil, Çulman (Kama) ve Kuzey Dvin nehirlerinden, Kars Denizi, Akdeniz ve İskandinav ülkelerine kadar ulaşmışlardır. İskandinav efsanelerinde (sagalarında), Biarm ve Bolgar devletlerinin izlerinin korunması da bir tesadüf değildir.

Bolgar-Tatarların atalarının Doğu ve Batı, Güney ve Kuzey ile olan ilişkileri sonucunda, İdil Boyu, Ural Boyu, Batı Sibirya, Kafkasya, Kuzey Karadeniz Boyu'nda, Batı ve Doğu uygarlıklarını birleştirme ve Dünya uygarlıklarına katkıda bulunma gücüne sahip özgün uygarlıklar oluşmuş.

Bolgar-Tatar AtalarınınEgemenlik Başlangıcı

Bu konu daha incelenmemiştir. Bolgar-Tatar ataları, eski Horasmiler Devletleri, yani Suarlar ve Aslar, Partlar, Kuşanlar, Hunlar ve Göktürklerle sıkı ilişkileri bulunuyordu, belki hatta bu devletlerin üyeleri bile olmuşlardır. Onlar Büyük Bolgaristan ile çok sıkı ilişkiler içindeydi, Hazar Devleti'nin hükmü altında da bulundular.

Bolgar-Tatarların ataların kendi bağımsız devletini kurma çalışmaları muhtemelen, daha sonra Bolgaristan Devleti'ne genişleyen Biarm Devleti'nin (İskandinavca-Biarmland, Rusça-Biarmiya) kurulmasıyla başlar.

Bizim tahminimize göre, Bolgar-Tatar ataları bu devleti, VII. yüzyılın sonunda eski İirklerin torunları Biarların doğrudan yönetimi altında İdil-Çulman Boyu'nda kurdular. İirk-Biar-Bolgar-Tatar çizgisinin aralıksız tarihi gelişmesi çok kolay kanıtlanıyor. İirk ve Biar etnonimlerinin kökleri, Türkçe iye 'sahip, efendi' ve bey (bay, bi, bek) yine 'sahip, efendi zengin', onların ikinci bölümü ortak Türk erk (erkek) ve er 'insanlar, adamlar'dan çıkıyor. Dolaysıyla İirk (iye-erk) ve biar (bey-ar) 'insanlar, efendiler, sahipler'. Bunun yanı sıra Biar etnonimi, Biler (veya bile sıfatı 'sahiplik'

veya çoğul bey sözcüğü ‘zenginler, sahipler’) şeklinde, Rus ve Tatar kaynaklarında Orta İdil ve Ural Boyu halklarının adları olarak korumuştur, Biger (bek-er) ‘efendi, sahip-insanlar’ şekli ise günümüzde Udmurtlar tarafından çağdaş İdil Tatarları için kullanılıyor.

Kendi devletini kuran Biarlar, başka halklara onu sadece Biar olarak değil ‘ben Biarım’ anlamına gelen Biarm (Biarım) olarak tanıtmışlar, ondan bu ülke Rus kaynaklarında Biarmiya, Batı Avrupa kaynaklarında Biarmland diye geçiyor. Türkçe konuşan halklar için, caddelerin, köylerin ve ülkelerin saygıyla, iyelik zamiri eki ile adlandırılması -alelade bir olay- sadece uram ‘sokak’, avıl ‘köy’ değil, gururla uramım ‘sokağım’, avılım ‘köyüm’, ilem ‘ülkem’.

Bilim adamları, Rus kaynaklarına ve İskandinav efsanelerine dayanarak, Biarm Devleti’nin daha önceden kurulan çok sayıdaki ticaret yollarından Batı Avrupa’ya getirdikleri kürk, tulum, gümüş, mamut kemikleri ve metal eşyalarla ünlü olduğunu tespit etmiştir.

Biarlar, tüm diğer Türkçe konuşan kabileler gibi, üstün ilah olarak Tangrı’yı (teñre) saymıştır, taştan ve tahtadan putlar yaparak onlara tapmıştır. Her boy kendi totemine sahipti, yani onlara göre soyların geldiği kuş, hayvan veya herhangi bir bitki, eşya gibi herkes kendi totemine tapıyor, mümkünse yanında onun kil, tahta, taş, mamut kemiği, gümüş, altın vs. gibi maddelerden yapılan totemlerin tasvirini taşımaya çalışıyordu. Biarlar, gizemli doğayı da anlamaya çalışmışlardır, gümüş çıkarmayı, demir dökmeyi öğrenmişler, devamlı ilahları Tangrı’yı ‘gök’ü gözlemleyerek gök cisimlerin konumlarına göre mevsimlerin iklimini çözmeye çalışmışlar vs. (ayrıntı için Zekiyev M. Z., 1995, 75-94)

İdil Bolgarlarının Devlet Kuruluşu Başlangıçı

IX. yüzyılın sonlarında X. yüzyılın başlarında, Biarm Devleti’nin büyük bir kısmı önemli bir sarsılma olmadan Bolgarların eline geçiyor ve İdil-

Bolgar Devleti kuruluyor. Biarların ve Bolgarların Kıpçaklardan (Arapça: Sakaliba) olmaları ve ikisinin de aynı dili konuştuklarından, hükmeden kabilelerin değişimi de yavaş ve hissedilmeden oluyor: İskandinav efsaneleri, İdil Bolgaristanı'nı da Biarmland olarak adlandırmaya devam ediyor.

Biarm Devleti'nin başkenti olarak Biler kenti çıksa da, Bolgarların en önemli kentleri olarak Bolgar ve Biler olarak belirleniyor.

Bolgarlar VII. yüzyılda, merkezi Azak Denizi boyunda bulunan, tarihte Büyük Bolgaristan1 olarak bilinen kocaman bir devlet kurmuşlar, ondan dolayı Biarm Devleti'nin büyük bir kısmını ele geçirmeyi başarmışlardı. Bazı bilim adamların görüşlerine göre, X. yüzyılın ortalarında Avrupa'nın büyük kentlerinden biri olan Biarm Devleti'nin başkenti Biler kenti de İdil Bolgar Devleti'nin ikinci başkenti oluyor.

Biarm Devleti'nin zamanına göre zengin ve gelişmiş bir ülke olmasına rağmen, muhtemelen Hazar Kağanlığı'na bağımlı olmuştur, çünkü Bolgarlar, iktidarı ele geçirdikten sonra ilk iş olarak Hazar bağımlığından kurtulmayı ve Hazar Musevilerine karşılık, 922 yılında resmen İslam dinini kabul etmişler. İslam, bu zamana kadar da Biarların (Bilerlerin) bir kısmı arasında, tangrıcılık üstünde üstünlük sağlamıştı. Bolgarlar ikinci olarak, topraklarını genişletmeye çalışmışlar. Bilim adamları, Biarmlıların geleneklerini sürdüren Bolgarların, İzlandalılarla 'İsu, Bisu' rahatça temas kurmuşlar ve onların sınırları kuzeydoğuda -Perm toprakları ve Kars Denizi'ne, bazı bilgilere göre doğuda- İrtiş nehrine, güneydoğuda -Harezm sınırlarına ve Hazar Denizi'ne, güneyde-Kafkasya ve Karadeniz'e kadar, batıda- Kiev Rusyası sınırına kadar uzanmıştır. Bolgarlar, muhtemelen, Biarm Devleti'nin Çulman (Kama) nehrinin üst akıntısını ele geçirememişler, çünkü XI. yüzyılda bu topraklar Ruslar tarafından ele

geçiriliyor ve bu zamanda gelişen kent daha sonra ülkenin Biarm adından Perm şeklinde adlandırılıyor.

İdil Bolgaristanı, Biarm Devleti'nin geleneksel maddi ve manevi kültürünü kabul ederek geliştirmeye devam ediyor. Resmen İslam dinini kabul ettikten sonra Arap Halifeliği'nin yardımıyla tam egemenliğini kazanmıştır, bu da ülkenin çok yönlü gelişmesine ortam yaratmıştır. Ülke, 1223 yılında o zamanlarda yenilemez olarak kabul edilen Tatar-Moğol birliklerini püskürtmeyi başaran ve zamanın en güçlü devleti olmayı başarmış.

Bolgar Devleti, 16 yıl süreyle, yani 1239 yılına kadar, Moğol-Tatarların Batı'ya ilerlemesini tutmuştur. 1239 yılından sonra, Moğollara, Batı Avrupa'yı sarsmak için fazla zaman gerekmemiş. Bu da, İdil-Çulman Boyu'ndaki Biar-Bolgarların uygarlığının egemenlik çerçevesinde gelişmesi şartlarında, Batı ve Doğu uygarlıklarından geri kalmadığını gösteriyor. Biar-Bolgarların başkenti Biler, su kanalizasyonu ve merkezi ısıtma sistemi olan Avrupa'nın en büyük kenti olmuştur. Biarm Devleti'ni araştıran bilim adamı A. P. İvanov, daha XIX. yüzyılda, 1236 yılında Biler kentinin düşüşünden sonra "tarihi özerkliğin ve Bolgar -Biler (Biar-M. Z) topraklarının ticari üstünlüğünün sona erdiği- buradan metal eşyaların yabancı kuzeye sağlanmasının da kesildiği sonucuna varmış. (İvanov A. P., 1881, 34-35), İskandinav efsanelerine göre Batı Avrupa'ya da.

Biler-Bolgarların Doğu ile ilişkilerine gelince, onların kurduğu devletin Batı ve Doğu arasındaki ticaret yolunda bulunması sadece ekonomik ve kültürel ilişkilerinin gelişmesine değil, Doğu için çok yönlü gelişme örneği teşkil etmelerine yardımcı olduğunu hatırlatmamız gerekiyor. Biler-Bolgarlar, kürk ve gümüş eşyalarıyla ün kazanmışlardır. Bolgarlar, Doğu halklarına deri işleme sanatını öğretmişlerdi. Kuzey Asya'da yüksek kaliteli deriye Bolgari denmiştir. Moğol öncesi zamanında XIII. yüzyılın başında,

şair Kol Gali ünlü “Kıssa-i Yusuf” adındaki şaheserini Bolgaristan’da yazmıştır. Müslüman okullarının bulunduğu Biler ve Bolgar kentleri, İslam’ı yayma merkezleri olmuşlardır.

Tüm bunlar, Biar-Bolgar Devleti’nin VII-XII. yüzyıllarda Batı ve Doğu arasında sadece “köprü” olmakla kalmadığı, ayrıca İdil-Ural bölgesinde kendi oldukça önemli uygarlığını kurduğu sonucu çıkarmamıza yardımcı oluyor.

Tatar Devleti’ninKuruluşu ve Düşüşü

Daha önce de söylediğimiz gibi, 1236-1239 yıllarından Moğol birlikleri Bolgar, Suvar, Aşil ve Avrupa’nın en büyük Biler kentinini -eski Biarm Devleti’nin başkenti- yıkmayı başarmışlardır. İdil Bolgaristanı da işgalcilere itaat etmiştir.

Moğol-Tatar saldırıları, yerel halkların süregelen gelişimini oldukça olumsuz etkilemiştir. Onlar, İdil Bolgarlarının üretim gücünü yıkmış, toprak alanlarını önemli ölçüde daraltmış, İdil Boyu ve Ural Boyu’ndaki Türk kabilelerinin Bolgar Devleti ve dolayısıyla Bolgar halkı çerçevesinde birleşme sürecine de son vermiştir.

Cengiz Han’ın vasiyeti üzerine, Moğollar tarafından fethedilen Doğu Avrupa topraklarında, Cengizîlerin hükmü altında, Cengiz Han’ın oğlu Coçi’nin adını alan Coçi Ulusu adında yeni bir devlet kuruluyor. Bu Ulus’un, ortak Kapçak etnonimi (kıu-sak ‘beyaz Saklar’) taşıyan çok sayıdaki yerel Türk kabilelerini birleştirmiş olduğundan dolayı, Doğu halkları geleneksel olarak ona Deşt-i Kıpçak demişler. Ulus, ancak çok daha sonra Altınordu adını almıştır. Batılı bilim adamları, özellikle de Ruslar, bu devlete Tatar demişler, bu da Tatar kelimesinin dış ortak etnonim olarak Altınordu’daki tüm Kıpçaklar arasına girmeye başlamasına yol açmıştır.

Biarm Devleti, İdil Bolgaristanı, Hazar Devleti, Alanya ve Harezm gibi gelişmiş devletler kurmada tecrübeli olan ve Türk halklarından oluşan

Altınordu’da, maddi üretim, kültür gelişiyor ve uluslararası ilişkiler genişliyor. Geniş bölgelerde Bolgar-Tatarlar, Başkurtlar, Çuvaşlar, Özbekler, Kırım Tatarları, Dobruca Tatarları, Sibirya Tatarları, Nogaylar, Karaçay-Balkarlar (Malkarlar), bir kısım Azerbaycanlıların atalarının, Tatar adında tek bir halkta birleştiğine ilişkin belirtiler bulunuyor. Ancak Cengizîler arasındaki bitmek bilmeyen iktidar kavgası, Altınordu’nun birkaç devlete bölünmesine yol açmıştır: Sibirya Hanlığı (XV. yüzyılın 20’li yılları), Nogay Ordusu (40’lı yıllar), Kazan Hanlığı adında İdil Bolgaristanı (1438 yılı), Kırım Hanlığı (1443 yılı), daha sonra Kazak, Özbek ve Astrahan hanlıkları.

Özellikle de, Altınordu’da İdil Bolgaristanı devletinin gelenekleri devam ettiğini, hatta Müslüman olmayanlara karşı hoşgörü ve önder Müslüman kültürlü yapmak onlara Bolgarlardan geçtiğini kaydetmek gerekiyor. Bolgaristan geleneklerini devam ederek, Altınordu, hem Doğu hem de Batı ile sıkı ekonomik ve manevi ilişkilerini sürdürmüştür.

Örneğin, daha Bolgar zamanlarında, IX-X. yüzyıllarda, Antik Çağ bilimcilerinin başarılarını dünya bilimi için korumakla birlikte IX-XI. yüzyıllarda, dünya kültürünü felsefe, tıp, matematik, kimya, astronomi, coğrafi, mineraloji, tarih ve filoloji alanlarında üstün buluşlarıyla zenginleştirmiş mensuplara sahip Arap Müslüman kültürü etkisiyle bizim atalarımız yakından ilmi araştırmalar yapmış, sanat şaheserleri icat etmişler. Altınordu kentleri, özellikle onun başkenti, manevi kültürün merkezine dönüşüyor. Şair Seif Sarayi’nin “1394 yılında kendi şiirinde, Dünya’nın Güneş etrafında döndüğünü sıradan bir olay olarak yazması, Bolgar-Tatarların atalarının manevi gelişme seviyesi, dünyaya bakış açısının ilimsel olduğunu göstermektedir. Bu yazı, Polonyalı gökbilimci Nikolay Kopernik’in XVI. yüzyılda, Batı Avrupa için kainatın helyosantrik sistemi hakkında buluşundan 150 yıl önce yazılmıştır.

İdil Bolgaristanı'nın Kazan Hanlığı'na Dönüşümü

İdil Bolgaristanı, Altınordu Devri'nde de varlığını sürdürmüştür ancak bağımlı bir devlet olarak.

Altınordu'nun dağılması, İdil Bolgar Devleti'nin acımasızca yağmalanması ve başkenti Bulgar'ın bir taraftan Altınordu, diğer taraftan ise Uşkuyniklarca (Rus yağma grupları) tamamen tahrip edilmeye devam edilmesi, İdil-Bolgaristan'ın harabeleri üzerine 1458 yılında ilk başta yeni Bolgar (Cedide Bolgar) Devleti de denilen Kazan Hanlığı'nın kurulmasına yol açmıştır. Ancak, Bulgarlar yeni yerde uzun zaman hüküm sürdürememişlerdir. İdare dizginleri daha çok Kazan etnonimini taşıyan ve M.S. I. yüzyılın sonunda kendi Kazan kentini kuran Kazanlılar elinde bulunuyor. Bundan dolayı Rus vakainamelerinde, Bolgarlar, Kazanlı olarak geçmiş, halkın kendisi ise Kazan ve Kazan Kişisi etnonimini tercih etmiş, bunun yanı sıra ülke dışında Bolgar ve Tatar etnonimleri kullanılmıştır. Tatar halkının oluşmasında olduğu gibi devlet sisteminin kurulmasında da önemli yer alan Hanlığın tarihi, ünlü Rus bilim adamı M. Hudyakov'un monografisinde ayrıntılı ve objektif bir şekilde gösterilmiştir (Hudyakov M., 1923).

Biarmia, İdil Bolgaristan'ı ve Altınordu'nun bir kısmının yerel Türklerin dil, kültür ve ekonomik geleneklerini en iyi muhafaza eden Kazan Hanlığı nüfusu olmuştur ve bundan dolayı da Bolgar-Tatarların esas çekirdeğini oluşturmuşlardır.

Rus vakainamelere ve 1552'de Kazan'ı işgal eden Rus başkomutanlarına göre, Kazan Hanlığı, Rusya'ya kıyasla Biarm Devleti, İdil Bolgaristan'ı ve Altınordu'nun geleneklerini sürdüren gelişen bir ülkedir.

Kazan Hanlığı'nın işgal edilmesinden sonra Kazan kenti halkı tamamen imha edilip, Kazan'ın 50 kilometre çapındaki köylerde oturan halk da

topraklarından sürülmüş, büyük nehir kıyıları ve yollardaki topraklara ise Ruslar yerleştirilmiştir. Daha sonra vaftiz olmayı kabul etmeyen Müslümanlar uzak yerlere sürülmüş, çoğu Hıristiyanlaştırılmaktan kurtulmak amacıyla Kafkas, Aşağı İdil, Ural, Orta Asya, Kazakistan ve Batı Sibirya Türklerinin yanına kaçmışlardır. Bağımsızlığı kaybetme sonucunda, İdil-Ural'da Biler-Bolgar Tatar uygarlığının çöküş dönemi başlamıştır.

Rus Devleti İçinde Bolgar-Tatarların Hayatta Kalma Mücadelesi

Daha Bolgar ve Altınordu Devletlerinden gelen dinsel hoşgörü geleneklerine sahip Kazanlılar, ilk başta Hıristiyanlığın saldırganlığından şaşırıp kalmışlardır ve kendi toprak, zenginlik ve onurlarını kaybetmemek için Hıristiyanlığı kabul etmeye başlamışlardır, ancak çoğu ilk fırsatta yeniden Müslümanlığa geçmiştir. Halk daha sonra Hıristiyan misyonerlerin faaliyetlerine karşı mücadele yöntemlerini bulmuştur. Tatar atalarının bunun yanı sıra bağımsızlık ve hayatta kalma mücadelesine Çuvaş, Mari, Udmurt ve Kazan'ın işgalinden sonraki ilk günlerde özellikle Başkurtlar katılmışlardır.

Hayatta kalma ve bağımsızlık için verilen herhangi bir mücadelenin, çok acımasız bir şekilde bastırıldığı biliniyor. Bolgar-Tatarların 16. yüzyılın 50-70'li yıllarındaki Vatan Savaşı, Stepan Razin başkanlığında (17. yüzyılın 70'li yılları) ve Yemelyan Pugaçov başkanlığındaki (18. Yüzyılın 70'li yılları) köylü ayaklanmalarında aktif yer almaları, olumlu bir sonuç getirmemiştir. Onun için de, Tatar lider ve aydınlarının ılımlı kanadı, halkın hayatta kalması ve gelişmesinde barış yollarını tercih etmişlerdir.

Eğer halkın Kazan ya da Kazan Kişisi etnonimi altında oluşması daha önce Kazan Hanlığı içinde gerçekleşmiş ise de, Kazan'ın düşüşünden sonra halkın hayatta kalan kısmın gelişimi eski Bolgar Devleti'nin geniş topraklarında olmuştur. Bolgar-Tatarların yerel varisleri ve kendi topraklarından sürülen Kazanlıların birleşmesi de bu topraklarda

başlamıştır. Sibirya, Astrahan ve hatta Nogay Hanlıklarının bazı Türkçe konuşan halkların birleşmesine de Kazan diasporası etkili olmuştur.

Böylece, 19. yüzyılın ortalarında Rus İmparatorluğu'nun büyük topraklarında: Kazan, Ufa, Orenburg, Samara, Saratov (Sarı Tav), Astrahan, Yekaterinburg, Tomsk, Tobol, Perm, Nijniy Novgorod, Vyatka (Nokrat), Ryazan, Tambov, Penza ve Moskova vilayetlerinde Tatar milleti oluşmuştur ve buna Tatar sanayicileri, toprak sahipleri ve tacirlerin ortaya çıkması yardımcı olmuştur.

Resmi gelişme yollarının olmamasına rağmen, halkın çalışkanlığı ve kendi devletlerinin olmasının eski geleneğin yanı sıra, özel mülkiyetin güçlenmesi, özellikle 20. yüzyılın başında Stolıpin toprak reformları, Tatar halkının maddi ve manevi gelişmesi için gerçek ortam yaratmıştırlar. Bu ise objektif bir şekilde Alman istatistiklerinde, mesela Otto Gelch'in "Rus Türkistanı ve Çağdaş Rus Sömürgesi Politikası Fikirleri (Eğilimleri)" kitabında (1913) yer almıştır. V. İ. Lenin, 1915-1916 yıllarında "Kapitalizmin En Üst Aşaması olarak Emperyalizm" çalışması için malzeme toplarken, Otto Gelch'in kitabından İdil Tatarları hakkında aşağıdaki bilgileri veriyor: "İdil bölgesindeki (Nogay) ve Kuzeybatı Sibirya'daki Müslüman Tatarlar tarafından, bu konuda sakin Müslüman Sart ve Kırgızlar (Özbek, Kazak, Kırgız-M.Z.) arasında Panislamcı propagandası yapılıyor. Bu Tatar aydınları, edebi ve siyasi açıdan İslam dünyasının önde gelen en enerjik ve etkin temsilcileri konumundadır ve her şeyden evvel İslam, kendi iç ve dış güçleniş ve kültürel gelişimi için onlara borçludur. 1880 yılında Rusya'nın Müslüman nüfusu 11 milyon olmuştur, onların yazılı edebiyatı 7-8 kitaptan ibaret, 1 matbaası, 4 lideri ve biri Batı Avrupa'da okuyan 12 kişi yüksek tahsil almıştır. 1910 yılında onların nüfusu 20 milyona ulaşmış; onlar 1000'den fazla kitap yayınlamış, 14 matbaaya ve 16 gazete ve dergiye, Batı Avrupa'da 20 ve Rusya'da 200

yüksek tahsil almış kişi, 6 üniversite ve 5000 okul, 37 vakıf, büyük olmayan 3 banka ve 3 köy bankasına sahip. Rusya'nın Müslüman nüfusu son 10 yıl içinde kültürel açıdan çok hızlı gelişmiştir: Kazan Tatarlarına şu anda 150 kişiye 1 cami ve 1 imam düşüyor, aynı zamanda bu bölgedeki Rus ve diğer halklara 1500 kişiye 1 papaz düşüyor, birincilerde her iki cinse (kadın-erkek) birlikte 100 kişiye 1 okul, Ortodoks Hıristiyanlarında 1500-3000 kişiye 1 okul düşüyor. Kitap ve gazetelerin yayılması Tatarlar arasında nispeten daha yüksektir" (Lenin V. İ., PSS, T. 28, 513-515). (Lenin, V. İ., Tüm Eserleri C. 28., s. 513-515, Rusça). Bundan sonra kitapta, Müslüman Tatarların kültürel üstünlüğü ve yaşama kabiliyetinin, Hıristiyan olsun Putperest olsun başka halkları asimile etmede kolaylık sağladığı fikri getiriliyor.

Burada, Müslüman Tatarların bu gelişme aşamasına, tek bir devlet okulu, tek bir hükümet basım evine vs. sahip olmadan, sadece kendi yaşama kabiliyeti ve imkanları ile yükseldiğini belirtmek gerekiyor. Alman yazarı kitabında "Rus hükümeti, Tatar İslamcıların Türkistan'a sızmasından korkuyor ve imkanı olduğu kadar onların bu bölgeye gitmelerine izin vermiyor", diye yazıyor.

Bu kitaptan alınan parçaya, o zamanlarda Tatar dilinin görevini çok aktif bir şekilde yerine getirmiş olduğunu da eklememiz gerekiyor. Mesela, 1905-1917 yıllarda Tatar gazete ve dergileri, St. Petersburg, Moskova, Kazan, Ufa, Simbirsk, Samara, Orenburg, Astarahan, Uralsk, Yekaterinburg, Troitsk, Tomsk, Tömen, Semipalatinsk ve Taşkent'te yayınlanmıştır.

Bolgar-Tatarların Bolşevik Hakimiyeti Döneminde Hayatta Kalma Mücadelesi

Kapitalist sistemi şartlarında, Çar Hükümeti'nin şovenist politikasına rağmen, bazı diğer halklar gibi Tatar halkı da, belli bir ölçüde kültürel-milli

özerlik kazanmış ve hayatta kalma ve gelişme süreçleri de bunun üzerine gerçekleşmiştir. Bununla birlikte milli bölgelerdeki çoğu milletler acınacak hayatlarını sürdürmüşlerdir. Birinciler gibi ikinciler de, her zaman hürriyet, özgürlük ve bağımsızlıklarına kavuşmaya çalışmışlardır. Bu her halka has bir durumdur.

Bolşevikler, iktidara gelme mücadelesi sırasında, halkların bağımsız olma isteğini kendi hedeflerine ulaşmak için kullanarak, kendi bağımsız devletlerini kurana kadar tam eşit haklar ve kendi kaderini kendi tayin etme hakkı vaat etmişlerdir. İşte böyle bir politika, gayri Rus halklarının arasında da, bolşevik milli politikasını gerçekleştirme mücadelesine katılan bolşeviklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Ekim Devrimi'nin hemen ardından 1917 yılın Kasım ayında, tüm halkların tam eşitliği ve egemenliğini, ayrılıp çıkma ve bağımsız devletlerinin kuruluşuna kadar özgürce kendi kaderini kendi tayin etme hakkı tanıyan "Rusya Halklarının Hakları Hakkında Deklarasyon" kabul edilmiştir. Deklarasyonla, tüm milli ve milli-dini ayrıcalıklar ve kısıtlamalar kaldırılmıştır.

Tüm bunlar sözde kaldı, gerçekte ise bolşevikler, Finlandiya ve Polonya'nın kendi kaderini kendi tayin etme sürecini durduramamışlar ise de, Ekim Devrimi'nden sonra daha ince sömürge politikası uygulamaya başlamışlardır. Bolşevikler, halkları önemine göre sınıflara ayırmışlardır: 1) Rus halkı, 2) Sovyet Birliği içinde yer alan cumhuriyetlerin halkları, 3) Özerk cumhuriyetlerin halkları, 4) Özerk bölgelerin halkları, 5) Özerk vilayetlerin halkları, 6) Devlet kurumları bulunmayan halklar. Tüm kurumlar, kendi kaderlerin kendi tayin etme yoluyla değil, parti başındaki zümre tarafından zorla kabul ettirilmiştir. Bununla birlikte, kültürel-milli özerklik ilkesinin tamamen reddedilmesi, Çarlık sömürgesi sırasında ve daha önceden hesaplanarak karıştırılan ve asimile edilen halkların, kültür ve

dilinin canlandırılma ve gelişme sürecini oldukça yavaşlatmıştır. Sadece toprak özerkliği olması, bir taraftan gayri Rus halklarının kendi devletlerini canlandırma veya yeniden kurma görüntüsünü yarattı, öbür taraftan ise halkların kendi topraklarında azınlık olarak daha kolay asimile olması için karışma sürecini kolaylaştırdı.

İdil Tatarları, 1920 yılında daha sonra Özerk olarak adlandırılacak Cumhuriyet statüsüne kavuştu. Fakat, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde (SSCB) yıldan yıla "Özerklik" kelimesinin kendi kaderini kendi tayin etme yani iş problemlerini kendi çözme hakkını taşıyan ilk baştaki anlamı özünden edip kısırlaştırıldı.

SSCB'nin daha ilk Anayasası'na göre, özerk birimler egemenlikten yasal olarak yoksul bırakılmıştı. Onun için komünistlerin, özerk birimlerde milleti olmayan toplum kurma stratejisi artık yasal temele dayanıyordu.

Özerklik Tatar halkına açıkça ne verdi acaba? Kukla halinde olsa bile, özerk cumhuriyetin kuruluşu sayesinde, Tatarların devleti yeniden kurulmuş oldu, Tatar halkının dörtte birinin ekonomik ve manevi gelişme sorunları devlet düzeyinde çözülmesi için imkanlar doğdu. Kültür konusuna gelince bu hareket, Tataristan'ın dışındaki Tatarların hayatına da yansıyordu. Eskisine oranla doğal olarak ilerleme vardı, ancak onun hızı, Sovyetler Birliği'ne dahil cumhuriyetlerin halklarının gelişme hızından daha yavaş ve egemen, bağımsız halkların gelişmesiyle kıyaslanılmayacak kadar çok yavaştı.

Sadece toprak özerkliği statüsünün var olması, Tatar dilinin kullanıldığı alanı da daralttı. Eğer komünistlere inanan Tatarlar, Ekim Devrimi'nden sonra periyodik olarak çıkan Tatar gazete ve dergilerin bölgelerini genişletmeye başladıysalar da, özerk cumhuriyetin kuruluşundan sonra Tatar dilini kullanma bölgeleri Tatarların atalarının topraklarının çok az bir

kısmında kurulan özerk cumhuriyet sınırları içinde kısıtlama istidadı doğmuştur.

Özerklik zamanında Tataristan Cumhuriyeti'nin ekonomik özerk idaresi düzeyi yüzde 1.6'ya düştü, cumhuriyetin tüm ürünlerinin yüzde 98.4'ü 50-60 yıl boyunca Sovyetler Birliği ve Sovyetler Birliği içinde yer alan cumhuriyet kuruluşlarına bağlı işletmecilikler tarafından üretiliyordu, dolayısıyla, Cumhuriyetin esas zenginliği kendisine ait değildi.

Özerklik, Tatar nüfusu sayısının artış hızını düşürmeye neden oldu. Mesela, İdil Tatarları XX. yüzyılın 20'li yıllarında SSCB halkları arasında sayıca 4. sırada, 1959 yılında yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre 5., 1979'da 6., 1989'da da 7. sırada gelmiştir. Tatar okulların sayısının aniden azalması, 80'li yılların sonunda Tatar çocuklarının sadece yüzde 7'sinin Tatar okullarında okumasıyla sonuçlanmıştır. Tatarların kendi anadillerine karşı yabancılaştırma süreci hız aldı. Anadiline vakıf olmayan Tatarların sayısının artış hızı, Tatar nüfusunun artış hızından 3-4 kat daha yüksektir.

Sovyetler Birliği'nde yer alan cumhuriyetlerdeki halkların durumu biraz daha iyi idi.

"Batı-Doğu" asıl metnin önceki 4 paragrafında anlatılanlardan özetleyerek şunları söylemek mümkündür:

Tüm Türk dünyasının, özellikle de Biler-Bolgar-Tatar Birliği'nin iç tabii-feodal ve bilinçli şekilde içten parçalanması devrinde devlet olarak kurulan Kazan Hanlığı oldukça kısıtlı sınırlar içinde idi. Fakat buna rağmen, Kazan Hanlığı, özellikle de İdil-Ural Uygarlığı, Bolgar Devleti ve Altınordu'nun ekonomik ve manevi gelişme geleneklerine dayalı, Batı ile Doğu arasındaki orta uygarlıkların tüm olumlu geleneklerini korumuştur. Onun için Ruslar, Fin-Ugor, Kafkas, Orta ve Ön Asya halklarının hepsi, Kazan Hanlığı'nı yıldızı parlayan bir ülke olarak kabul ediyorlardı.

Daha önce Batı ve Doğu uygarlıklarından geride kalmayan İdil-Ural uygarlığı, Bolgar-Tatarların egemenliğini yitirmesinden sonra hızlı çöküş dönemine girmiş oluyor. Kazan bölgesi, sadece Batı ile Doğu'yu birleştiren "yer" haline geliyor. Bundan sonraki dönemlerde ve günümüze kadar bu rolü Kazan kenti üsleniyor.

Egemenliğin yitirilmesiyle, Bolgar Tatarların en iyi zekaları ikiye bölünüyor: Birileri milli kurtuluş mücadelesine başlıyor, halkın yok olmaması ve gelişmesi yollarını arıyor; ikicileri ise diğer güçlü devletlere hizmet etme yolunu seçiyor, komşu egemen halkların kültürünü geliştirmeye aktif katılımıyla dünya uygarlığı düzeyine çıkmaya çalışıyor. Böylece, dünya uygarlığının gelişmesinde aktif katkıda bulunmuş ve günümüzde bulunan Bolgar-Tatar kökenli ünlü şahıslar ortaya çıkmıştır.

Bolgar-Tatarların Egemenlik İçin Çağdaş Mücadelesi

Bu problemi açıklamaya geçmeden önce, okuyuculara Bolgar-Tatarlar hakkında önemli demografik bilgiler vermek gerekiyor.

Tatarlar hakkında demografik veriler, 1979 ve 1989 yıllarında yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre şöyledir: Resmi verilere göre Tatarların sayısı: 1979 yılında 6 milyon 185 binden fazla, 1989 yılında 6 milyon 647 binden fazla, 10 yıl içindeki nüfus artışı yüzde 7.4.

Kendi milletinin dilini anadili olarak kabul eden Tatarların sayısı: 1979 yılında 5 milyon 313 binden fazla (%85.9), 1989 yılında 5 milyon 529 binden fazla (%83.2). Dolayısıyla, kendi diline yabancılaştırılmış Tatar sayısı: 1979 yılında 872 bin (%14.1), 1989 yılında-1 milyon 116 bin (%16.8). Eğer Tatarların sayısının 10 yıl içinde artışı %7.4 ise, anadiline yabancılaştırılması da %28 teşkil ediyor.

Rus dilinde kolay konuşan Tatar sayısı: 1979 yılında 4 milyon 261 bin (%68.9), 1989 yılında 4 milyon 705 bin (%70.8).

Tatarları, en dağınık şekilde oturan halklara katıyorlar. Tatarlar eski SSCB'nin 80'den fazla bölgesinde oturuyor. İdil Tatarlarının Rusya Federasyonu içinde: 1979 yılında %79.3, 1989 yılında %83 (Tataristan'da: 1979'da %26, 1989'da %26.6), Başkurdıstan'da: 1979'da %14.9, 1989'da %17 olmak üzere), Özbekistan'da 1979'da %10.3, 1989'da %7, Kazakistan'da 1979'da ve 1989'da %5'i oturmuştur.

Tüm bu bilgiler, Tatar halkının yok olmaması, yeniden kalkınması ve gelişmesi için mücadelenin yeni aşamasına geçmek için, Bağımsız Devletler Topluluğu ve

Rusya'daki demokrasi dönemini her taraflı kullanmak gerektiğini gösteriyor. Hayırlısı ile, Rusya'da "Rusya Halkları: Yeniden Kalkınma ve Gelişmesi" hedefli programı ortaya çıkartılmıştır. Bu hareketin güçlenmesi için Tataristan'daki egemenlik mücadelesi büyük önem taşımaktadır.

Mutlak bir egemenliğin olmadığı malumdur, o her zaman görecelidir. Tatar halkı ve Tataristan'ın, bağımsızlığın hangi derecesini hakettiği, onun liderleri, aydınları ve tüm halkına bağlıdır.

Şimdi halkın yeniden kalkınması ve gelişmesi, Tataristan'ın devlet egemenliği için mücadele seyrini gözden geçirelim.

Ekonomi ile, hatta halkın manevi hayatıyla idarenin eski totaliter sistemi, sosyalist yapının zayıflamasına yol açtı. Ülke, kaçınılmaz "Perestroyka" (Yeniden Yapılanma) aşamasına geldi. Şiddetli mücadelede demokratlar galip çıktı. Çünkü, Ordinaryüs Aleksandr Saharov'un liderliğinde ortaya çıktıkları dönemde onlar, totaliter rejime, gayri Rus halklara karşı emperyalist davranışa karşı çıkıyorlardı. Tüm milletler milli kurtuluş mücadelesine başladılar ve cumhuriyetlerde milli kalkınma politikası açık bir şekilde uygulanmaya başladı.

Ama maalesef, totaliter rejime karşı mücadelede adlarını yansıtan demokratlar, şimdi milli meseleleri çözmede eski totaliter-emperyalist yola

bastılar.

1990'da Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin milli cumhuriyetlerin milletsiz eyaletlerle değiştirilmesi ve böylece, milli çıkarların yasadışı bırakılmasını öngören fikrin ortaya çıkmasını içeren egemenlik hakkında Deklarasyon kabul etmesi, Tataristan'da, özerklik statüsünden kurtulma hareketine sebep oldu.

Tataristan Yüksek Şurası, 1990 yılın 30 Ağustosu'nda egemenliğini ilan ederek, Tataristan'ın toprak, doğal ve diğer zenginliklerinin sadece onun halkının mülkü olmasını öngören Deklarasyon kabul etti. Tataristan, kendi topraklarında yaşayanlara, milleti, sosyal statüsü, aslı, mezhebi, siyasi görüşleri ve diğer ayrıcalıklarına bakmaksızın, eşit hak ve özgürlükler tanıdı. Ayrıca Tatar ve Rus dillerinin iki resmi dil olarak eşitliğini, diğer halkların dillerinin korunmasını garantiliyor.

1990 yılın 30 Ağustosu'nda kabul edilen Deklarasyonun asıl amacı, Tataristan'ın Sovyetler Birliği'ne Birlik Cumhuriyeti statüsünde girmekti, onun için egemenlik, Tataristan'ın Rusya Federasyonu'na dahil olmasını içermiyordu. Fakat 1991 yılın Ağustos olayları ve onu izleyen SSCB'nin dağılması, Tataristan'ın milli devlet statüsünün yükselme sürecini durdurdu. Bağımsız Devletler Topluluğu'nda yeni şartlarda, Tataristan'ın 1990 yılın 30 Ağustos Deklarasyonu "bölücü, Rusya Federasyonu'nu parçalamaya yönelik, yerel idare tabakasının kendi yararlarına olan menfaatlerin için" olarak nitelendirilmeye başladı.

Tataristan'ın devlet egemenliği hakkında Deklarasyon'un sadece Parlamento tarafından kabul edildiğini bahane ederek, Rus demokratları, Tataristan Parlamentosu'nun olumsuz sonuçlardan korkarak bunu yapmayacaklarına umarak, referandum yapılmasını talep ettiler. Fakat Parlamento 1992 yılın 21 Mart tarihinde "Tataristan Cumhuriyeti'nin, uluslararası hukuk öznesi, Rusya Federasyonu ve diğer cumhuriyetler,

devletler ile ilişkilerini eşit haklı antlaşmalar üzerine kuran egemen devlet olması ile razı mısınız?” sorusu ile referandum yapılması kararı aldı.

Buna kadar referandumun yapılmasını talep eden Tataristan’ın egemenliğine itiraz edenler, şimdi ise referanduma karşı şiddetli mücadeleye başladılar. Daha sonra mücadeleye Rusya Federasyonu yönetimi de katıldı, bu amaçla, Tataristan’da referandumun yapılması için harcanan paranın 3 kat daha fazlası harcandı.

Tüm karşı hareketlere rağmen, farklı ülke ve partilerin gözlemcilerin değerlendirmesine göre, referandum gerçekleşti ve sakin bir şekilde bayram havasında geçti. Referanduma 3 milyon 132 bin kişi (Cumhuriyetin oy kullanma hakkına sahip vatandaşlarının %81.6’sı) katıldı. Referandumun sorusuna %61.4’ü “Evet”, %37.2’si “Hayır” oyu kullanmıştır. Eğer tüm Rusların olumsuz oy kullandığını düşünürsek (bize itiraz edenlerin umduğu gibi), o zaman “Hayır” oyunu %44’ten fazlası kullanmış olurdu.

Referandumun sonuçları doğrultusunda, yine 1992 yılında kabul edilen Tataristan’ın yeni Anayasası’nda şunlar ilan edildi (59. Madde): “Tataristan Cumhuriyeti, kendi devlet-hukuk statüsünü kendi tayin ediyor, siyasi, ekonomik, sosyal-kültürel kuruluş meselelerini kendisi çözüyor”. Anayasa’da Tataristan Cumhuriyeti’nin diğer devletler ile ilişkilerinin nitelikli yeni temelde oluşmasının esas ilkeleri atılmıştır, 61. Maddede: “Tataristan Cumhuriyeti -egemen devlet, uluslararası hukukun öznesi, Rusya Federasyonu- Rusya ile karşılıklı yetki paylaşımı üzerine ilişki kuruyor” diye yazılmıştır.

Referandum ve Anayasa kabul edildikten sonra, yakın ve uzak yurtdışı cumhuriyetleri ve bölgeleri ve Rusya ile işbirliği hakkında antlaşmalar yapılması dönemine başladı ve bu günümüze kadar devam etti. Hemen sonra Rusya ile Karşılıklı Yetki Paylaşımı Antlaşması’nı yapma çalışmaları başladı. Bununla birlikte, Tataristan, anlaşacak olan tarafı, ancak zengin ve

egemen cumhuriyet ve bölgelerin Rusya'yı bağımsız, zengin, diğer ülkelerin ekonomik yardımına muhtaç olmayan ülke yapacağı ve diğer cumhuriyet ve bölgelerin Tataristan'dan örnek alacağından korkmaması gerektiği konusunda ikna etmeye çalıştı. Rusya Parlamentosu'nun Rusya'nın bölünmez bir bütün olması konusunda eski görüş sahibi olan bazı üyelerinin, gayri Rus halklarla emperyalist ilişkilerin güçlenmesi için mücadele etmesi halinde, Rusya'nın ekonomik faciaya yaklaşacağı şüphesizdir.

Tataristan örneği, düşünen siyasetçiler için örnek alınmasına layıktır. Sadece gerçek federasyon sistemi, karşılıklı yetki paylaşımı, verimli çalışmaya yol açacak ve Rusya Federasyonu'nu ekonomik kaos, politik ve kültürel kataklizmlerden kurtaracak.

Tataristanlılar kendi pozisyonunu böyle bir anlayışla Rusya Federasyonu yönetimini izah ettiler ve 1994 yılının 15 Şubat tarihinde Karşılıklı Yetki Paylaşımı Antlaşması imzalandı.

Rusya Federasyonu ile bu antlaşma, Rusya Federasyonu'nun Tataristan Cumhuriyeti'nin Anayasası'nı tanıdığını öngörüyor. Tataristan'ın egemenliğinin seviyesinin yüksek olmamasına rağmen, o yükselişe yöneliktir. Bu temele dayanarak Tataristan artık Batı ve Doğunun olumlu tecrübesini emin bir şekilde kullanabiliyor, bu uygarlıklar arasında "köprü" vazifesine yüklenebiliyor ve en yakın zamanda, hem Batı hem Doğu ile ekonomik ve manevi gelişmede eşit haklara sahip ortak olacağına umutlar bağlıyor. Fakat şimdi Rusya'da merkezleştirme sürecine başlandı, totaliter sistemin yinelenmesi tehdidi ortaya çıktı, bu da bizim kanımıza göre, Tataristan ve tüm Rusya'nın sosyal-ekonomik ve manevi gelişmesini olumsuz yönde etkileyecektir.

1 Büyük Bolgaristan’ın VII. yüzyılda dağılmasının ardından onun Tuna çevresine, Türkçe konuşan Bolgarların, başka bir Bolgar devleti kurduğu biliniyor. Buradaki Bolgarlar yerli Slavlar arısında çok çabuk asimile olmuşlar ve Tuna Bulgaristanı’nda Slavca konuşan Bulgar halkı oluşmuştur.

Togan, Zeki Velidi, Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981, 3. B.

Dovatur A. İ., Kallistov D. P., Şişova İ. A., Narodı Naşey Stranı v “İstorii”, Gerodota (Tekst, perevod, kommentariy), Moskva, 1982; Dovatur, A. İ., Kallistov D. P., Şişova İ. A., Gerodot’un “Tarihi”nde Ülkemizin Halkları (Metin, tercüme, yorum), Moskova, 1982. (Rusça).

Zabolotska Yu, İstoriya Blijnego Vostoka v Drevnosti (Ot Pervıh Poseleniy do Persidskogo Zavoyevaniya), Moskva, 1989; Zabolotska, Yu, Ortadoğu’nun Eski Çağ Tarihi (İlk Yerleşimlerden Fars İşgaline Kadar), Moskova, 1989. (Rusça).

Zakiyev M. Z., Problemı Etnogeneza Tatarskogo Naroda/Materialı po İstorii Tatarskogo Naroda, Kazan, 1995; Zekiyev, M. Z., Tatar Halkı Etnogenezi Meseleleri/Tatar HalkıTarihi Üzerine Malumat, Kazan, 1995. (Rusça).

Zakiyev M. Z., Kem Osnovana Kazan?, Kazan, 1998, No: 5-6; Zekiyev, M. Z., Kazan Kim Tarafından Kuruldu?, Kazan, 1998, No: 5-6. (Rusça).

İvanov A. P., Materialı k Antropologii Permskogo Kraya/Trudı Obşçestva Yestestvoispıtateley pri Kazanskom Universitete, 1881, T. 10., Bıp. 1; İvanov, A. P., Perm Bölgesinin Antropolojisi Üzerine Malumat/Kazan Üniversitesi’ne Bağlı Doğal Bilimler Uzmanları Derneği Çalışmaları, 1881, C. X., 1. B. (Rusça).

Kaşgarlı, M., Divan-ı Lugat’it Türk Tercümesi, Ankara, 1992, C. I. -III., 3. B.

Konovalova İ. G., Vostoçnaya Yevropa v Soçinenii Al-İdrisi, Moskva, Vostoçnaya Literatura, 1999; Konovalova, İ. G., Al-İdrisi'nin Eserinde Doğu Avrupa, Moskova, Vostoçnaya Literatura, 1999. (Rusça).

Laypanov K. T., Miziyev İ. M., O Proishojdenii Tyurkskih Narodov, Çerkessk, 1993; Laypanov, K. T. ve Miziyev, İ. M., Türk Halklarının Ortaya Çıkışı, Çerkessk, 1993. (Rusça).

Majitov N., Sultanova A., İstoriya Başkürdistana s Drevneyşih Vremyon do XVI v., Ufa, 1994; Mecitov, N., Soltanova, A., Eski Çağlardan XVI. Yüzyıla Kadar Başkürdistan Tarihi, Ufa, 1994. (Rusça).

Mitford W., The History Greece, C. 1-8, London, 1838, C. I. (İngilizce).

Muhamadiyev a.g., Turanskaya Pismennost/Problemı Lingvoetnoistorii Tatarskogo Naroda, Kazan, 1995; Muhamadiyev, a.g., Turan Yazısı/Tatar Halkının Lingvoetnik Tarihi Meseleleri, Kazan, 1995. (Rusça).

Oleariy A., Opisaniya Puteşestviya v Moskoviyu i Çerez Moskoviyu v Persiyu i Obratno, Sankt Peterburg, 1905; Oleariy A., Moskoviya, Moskoviya Üzerinden İran'a ve Dönüş Gezisi Yazıları, Saint Petersburg, 1905. (Rusça).

Rorlih Azede-Gayşe, "Tatarlar Ber Milletme, Elle Berniçeme?", Kazan, Kazan Utları, No: 10, s. 157-165; Rorlih, Azede-Ayşe, "Tatarlar Bir Millet mi, Yoksa Birkaç mı?", Kazan, Kazan Utları Dergisi, No: 10, s. 157-165. (Tatarca).

Rıçkov P. İ., Topografiya Orenburgskoy Gubernii, Ufa, 1999; Rıçkov, P. İ., Orenburg Vilayetinin Topografisi, Ufa, 1999. (Rusça).

Tolstov S. P., Drevniy Horezm (Opıt İstoriko-Arheologiçeskogo İssledovaniya), M., 1948; Tolstov, S. P., Eski Harezm (Tarihi-Arkeolojik Araştırmalar Denemesi), Moskova, 1948. (Rusça).

Firidun Agasıoglu, Azer Halgı, Bakı, 2000; Agasıoğlu, Firidun, Azeri Halkı, Bakü, 2000. (Azerice).

Hudyakov M., Oçerki po İstorii Kazanskogo Hanstva, Kazan, 1923 (Reprintnoye vosproizvedeniye 1990 g.); Hudyakov, M., Kazan Hanlığı Tarihi Üzerine Yazılar, Kazan, 1923, (1990 yılında tekrar basılmıştır) (Rusça).

ONİKİNCİ BÖLÜM: HAZARLAR

Hazar Hakanlığı / Yrd. Doç. Dr. Muallâ Uydu Yücel [s.445-463]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Siyasi Hayatları

Yedinci ve onuncu yüzyıllarda güçlü teşkilâtı, ticarî faaliyeti, dinî hoşgörüsü ve iktisadî refahı sayesinde Kafkaslar ile Karadeniz'in kuzey düzlüklerinde İdil'den (Volga) Dnyeper (Özi)-Çolman'a (Kama)' ve Kiyev'e kadar uzanan sahada siyasî istikrar sağlayan Hazar Hakanlığı, Doğu Avrupa tarihinde büyük rol oynayan ve düzenli bir devlet kuran ilk Türk kavmidir.1

Hazar kelimesi isim olarak Arapçada el-Hazar; İbranicede Hazar, Kuzari; Latincede Chazari, Gazari; Grekçede Khazaroi; Rusça'da Kozar, Kozarin; Gürcüce'de Hazar-i;2 Çincede T'u-Chüe Ho-sa, Ko-sa ve Ka-sat şekillerinde geçmektedir.3 Kelime "gez" anlamına gelen "kaz" kökünden türemiştir. "Ka-zar: gezer yâni serbest dolaşan, bir yere bağlı olmayan" anlamına gelmektedir.4

Hazarlar'ın menşei itibarıyla Türk olup, Orta Asya'dan geldikleri muhakkaktır.5 Hazarların bir müddet Hun devletine tabi zümreler arasında bulunmuş olmaları da ihtimal dahilindedir.6 Nitekim IV. yüzyılın ikinci yarısında, Hunların hâkim bulundukları Güney-Rus bozkırları ile Kuzey-Kafkasya ve Azak denizi arasındaki topraklar, V. yüzyılda Doğu'dan gelen

Türk-Ogur kavimlerinin hâkimiyeti altına girmişti. Ogur kavimlerinin bu sahaya girmeleri ise 500 yıllık Hun hâkimiyetinin sonunu hazırlamıştır. Miladî 460 sıralarında Gobi çölü civarında oturan Juan-Juanların hücumu, Tiyenşan ile İli Irmağı bölgesinde oturan Sabarları (Sabir) yerlerinden uzaklaştırmış, batı yönünde ilerleyen Sabarlar da bu bölgede yaşayan Ogur kavimlerinin bir kısmını ülkelerinden çıkarmışlardır. Bu Ogur kavimleri İdil'i geçerek Karadeniz'in kıyısı boyunca ilerlemişler ve Hunların oradaki arazilerini ellerine geçirip Kuban nehri ile Azak denizi arasındaki araziye yerleşmişlerdir.7

Sabarlar çok geçmeden daha da batıya ilerlemek zorunda kalarak, Ogurların arkalarından 506 yılında Kafkasya'nın kuzeyine yerleşmişlerdir. Sabarların, 558 yılında bu bölgeyi ele geçirerek Avar istilâsına kadar Kafkasya'da hüküm sürdüklerini görüyoruz. Avarların bu topraklardaki hâkimiyetlerine ise Göktürkler son vermişlerdir. Batı Göktürk ordularının 576'da Kafkasya'ya doğru yöneldiklerini öğrenen Avarlar bu bölgeyi terk etmişler, böylece Don-İdil ve Kafkas Dağları arasındaki arazi Göktürklerin hakimiyeti altına girmiştir. Bu sırada Ogurların bir kısmı da kendi istekleriyle Göktürklere tabi olmuşlardır. Ancak Göktürklerin iç savaşlarla meşgul olmaları bu bölgeden kısa bir süre de olsa uzaklaşmalarına sebep olmuş ve ancak VII. yüzyılın başında yeniden Kafkasya'ya dönebilmişlerdir. Göktürklerin batıdaki en uç kanadını meydana getiren Hazarlar ise, Sabarların bir devamı olarak tarih sahnesine çıkmışlar ve bundan sonra Hazar denizi ile Karadeniz arasında dağınık bir halde yaşayan ve aslen Sabar olan Semender ve Belencer adlı iki Hazar boyu ile hakanlık topraklarında yaşayan diğer Sarogur ve Onogur gibi bütün Türk kavimlerini kendi bünyelerinde eritmişlerdir.8 Nitekim X. yüzyıl İslâm tarihçisi Mes'ûdî İranlıların Hazar adını verdikleri kavme Türklerin Sabar (Sabir) dediklerini belirtmektedir.9 Ayrıca bu bölge doğudan batıya doğru gelişen

büyük göç hareketlerinin yolu üzerinde bulunduğundan Hun, Ogur, Fin-Ugor ve Avarlardan kalan kütlelerde de burada hayatlarını devam ettirmişlerdir.10

Hazarların Orta Asya'dan çıkarak Hazar denizi ile Karadeniz arasındaki bölgeye yâni İdil boyuna ne zaman geldikleri kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Hazarlar'ın ülkeleri önceleri Terek havalisinde iken, sonraları ağırlık merkezlerini Aşağı İdil boyu teşkil etmiştir. Burası İdil, Yayık, Don ve Kuban gibi dört büyük nehrin havzasında bulunmakla beraber, devrin en önemli ticaret yollarının da kavşağında yer alıyordu. Hazarlar hakkında bilgi veren Gürcü kaynaklarına göre Hazarlar bu bölgeye milattan önceki devirlerde gelmişlerdir. Gürcü hükümdarı Mirvan (M.Ö 167-123) Hazarlara karşı savaşmış, ülkesini onlardan korumak için Daryal geçidinde istihkamlar inşa ettirmiştir.11

Hazarların tarih sahnesine çıkışları kaynakların ifadesi ile kesin olarak M.S. II. yüzyılın sonlarına doğru olmuştur. M.S. 198 yılında Hazarlar Barsilialarla birlikte Ermenistan'a saldırmışlardır. M.S. III. yüzyıldan başlayarak IV. yüzyılın ortalarına kadar Ermenistan bölgesinde Bizans ve Sâsânî İmparatorlukları arasında meydana gelen savaşlarda Hazarlar her zaman Sâsânîlerin yanında yer almışlar ve Bizans'a karşı onlarla birlikte savaşmışlardır.12 Ancak M.S. IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sâsânîler Ermenistan'ı istilâ edip, komşularına karşı istilacı bir siyaset izleyince, Hazarlar bu defa Bizans ile anlaşarak, onlara karşı savaşmaya başlamışlardır. M.S. 363 yılında Bizans imparatoru Julian'ın Ermenistan'da bulunan Sâsânîlere karşı yaptığı savaşa Hazarlarda katılarak Bizans'a yardım etmişlerdir.13 Bunun üzerine Sasanîler Kafkasya'da bulunan kabilelerle anlaşarak onların Hazarlara saldırmalarını sağlamışlardır.14

Hazarlar, V. yüzyılda yâni Attila’nın 434 yılında Hun imparatoru olması üzerine bir süre Hunlara tabi olmak zorunda kalmışlardır.15 Ancak Attila’nın ölümünden sonra dağılan Hun İmparatorluğu’ndan ayrılan Hazarlar yeniden Sâsânî topraklarına saldırmaya başlamışlardır. Nitekim Hazarlar 457 yılında Kafkasya’daki Sâsânî savunmasını kırarak Kür ve Aras ülkesini ele geçirmişler, İberya, Gürcistan ve Ermenistan’ın içlerine kadar ilerlemişlerdir. Bu durum karşısında Sâsânî imparatoru çaresiz kalarak Bizans’tan yardım istemek zorunda kalmıştır.16 Bundan sonra Hazarlar ile Sâsânîler arasındaki savaşlar sürekli olarak devam etmiş ve Sâsânî Hükümdarı Kubad (448-531) döneminde özellikle Hazarlara karşı Derbent ve Kafkasya’daki geçitlerde bir dizi kaleler inşa ettirilmiştir.17 V. yüzyılda ortaya çıkan Avarlar da bir süre Hazarları hakimiyetleri altına almışlardır. Sâsânî Hükümdarı Anuşirvan (531-579) Hazarlarla savaşarak onlara karşı Derbend (Bab el-Ebvab)’i yaptırmıştır. Ayrıca o sarayında Hazarlar için bir tercümanı daima hazır bulundurmuştur. Yine iyice kuvvetlenen Hazarları yenemeyeceğini anlayan Anuşirvan onlarla dost olma yoluna giderek, onlardan gelecek tehlikeleri önlemeye çalışmış ve hatta bu uğurda kızını bile Hazar hakanına vermeyi denemiştir.18

558 yılından sonraki yıllarda Kafkaslar’ın hakimi ve Sâsânîlerle savaşan bir kavim olarak bildirilen Hazarlar 576 yılında Kırım’daki Kerç kalesinin Göktürklerin eline geçmesiyle bu devletin sınırlarını Karadeniz’e kadar ulaştırmışlardır. Nitekim Hazarlar’ın 586’dan itibaren Bizans tarafından oldukça iyi bilindiklerini ve hatta “Türk” ismi ile de anıldıklarını görüyoruz.19 Hazarlar bundan sonra Göktürk Hâkanlığı’nın batıdaki en uç kanadını meydana getirmişler ve onların istekleri doğrultusunda hareket etmişlerdir.

Ermeni ve İslâm kaynaklarına göre ise, bu durum ilk defa Göktürk hânedanına mensûp Aşina soyundan gelen bir başbuğun idâresi altında VII.

yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir.20 Hazarlar yine VII. yüzyılda Batı Göktürk hâkanının iradesi ile Sâsânîlere karşı Bizans’a yardım etmişlerdir. Hazarların Derbend’i geçerek Gürcistan’a girip Tiflis’i kuşattıkları ve Âzerbaycan’a akınlar yaptıkları 626-627 yılına doğru, kendisi Doğu Karadeniz sahillerinde bulunan ve başkenti Sâsânî-Avar muhasarasına alınmış olan Bizans İmparatoru Herakleios, Tiflis önlerine gelerek Hazar hükümdarı ile vardığı anlaşma21 sonucunda sağladığı 40 bin atlının desteği sayesinde İran içlerine kadar yürümeye muvaffak olmuştur. Bu sırada Sâsânî hükümdarı Hüsrev Perviz idi. Hazar kumandanı Çorpan Tarhan, Aras nehrine kadar bütün Kuzey Azerbaycan’ı ele geçirerek bazı Ermeni kitlelerini itaat altına almıştır. Bu arada başkent Belencer’den başka Güney Kafkasya’da Kabale (günümüzdeki Nuha vilâyetindeki Çuhur Kabala köyü) şehri kurulmuştur. 628 yılında kış mevsiminin başlaması yüzünden o yıl alınamayan Tiflis, ancak 629 yılında Hazar kumandanı Çorpan Tarhan’ın başarı ile yürüttüğü harekât neticesinde Hazar Yabgusu tarafından zaptedilmiştir. Bu münâsebetle Anadolu İranlıların istilâsından kurtarılmış, Sâsânîler artık büyük bir devlet olmaktan çıkarılmış ve Hazar Hakanlığı, İran karşısında Bizans’ın en iyi müttefiki durumuna gelmiştir.22

Bu sırada Hazarlar henüz müstakil bir devlet değillerdi; fakat Göktürk Devletinin 582 yılında Batı ve Doğu Göktürk Devleti diye ikiye ayrılmasından ve daha sonrada Batı Göktürk Devletinin yıkılmasından sonra kendi başlarına bağımsız bir Hakanlık olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Süratle siyasî ve askerî nüfuzlarını genişleten Hazarların tam bağımsız bir devlet haline gelmeleri ise 630 yılında olmuştur.23

Bağımsızlıklarına kavuşan Hazarlar, ilk önce Bulgarlar ve Slavlarla savaşmaya başlamışlardır. Çünkü bu dönemde Karadeniz’in kuzeyinde Hazarlardan başka bir de Büyük Bulgar (Magna Bulgaria) Türk Devleti

kurulmuştur (635). Hazarlar, Güney Rusya'dan Tuna nehrine kadarki geniş düzlüklere hükmeden Bulgarlara 641 yılında saldırarak onları Tuna'ya doğru göçe zorlamışlar ve 665 yılından sonra da yıkmışlardır. Böylece Hazarların topraklarının sınırları iki katına çıkmıştır. Yine Dnyeper ve Oka çevresindeki İslavları vergiye bağlayıp onları da kuzeye itmişlerdir.24

VII. yüzyılın ortaları hem İslamiyet'in hem de Hazarların hızla yayıldığı bir dönem olduğundan, bu dönemde Hazarlarla İslam orduları sık sık karşılaşmaya başlamışlardır. Yukarıda da belirtildiği gibi Hazar Devleti, İran karşısında Bizans'ın en iyi müttefiki durumunda idi. Hazar-Bizans işbirliği sayesinde zayıflayan Sâsânî İmparatorluğu 632-634'lerde İslâm kuvvetleri tarafından çökertilip İran toprakları Arapların eline geçince, İslâm ileri harekâtı bir yandan Ermeniye yolu ile Kafkaslar'a doğru bir yandan da Suriye üzerinden Anadolu içlerine kadar gelişmeye başlamıştır. Araplarla Hazarların mücadeleleri şiddetli ve devamlı olmuştur. İlk büyük taarruz. H. 31 (M. 651-652) yılında Halife Hz. Ömer zamanında Selmân b. Rebîa komutasında yapılmış ve İslam orduları Hazar topraklarına girip, Derbend'i aşarak Hazarların bu sıralardaki başkentleri olan Belencer'e25 kadar ilerlemiş, ancak Hazarlar tarafından geri püskürtülmüşlerdir. Arap kumandanı ile dört bin kadar askeri imha edilmiştir. Belencer'in Araplar tarafından istilâ edilmesinden sonra Hazarlar başkentlerini aşağı İdil havalisine nakletmişlerdir. Daha sonra da güneye doğru ilerleyerek Ermenistan'a girmişlerdir.26

Yukarıda da belirttiğimiz gibi 665'i tâkip eden yıllarda, Karadeniz'in kuzeyindeki "Büyük Bulgarya" Devleti'nin kuvvetli Hazar genişlemesi karşısında dayanamayarak parçalanması sonucunda, Dnyeper'e kadar uzanan düzlükler Hazarların eline geçmiş ve hâkanlık Kafkaslar'ın güneyinde de İslâm ileri harekâtına karşı yolları kapamıştı. 669 yılında Sabarlar ve Urgianlar, Obrianların yönetiminden ayrılarak Don nehri ile

Kafkaslar arasına yerleşmişler ve Hazarlar'ın hakimiyeti altına girmişlerdir.27

Hazarlar 679 yılında Bulgarları idareleri altına alarak Don ve Dnyeper arasında batıya doğru yayıldılar.28 683 yılında ise İberya, Albaniya ve Ermenistan'a saldırıp, büyük ganimetler elde ederek geri döndüler. Bu arada 685 yılında Ermeni prensi Aşot, ülkesini istilâ etmek isteyen Hazarlarla savaşarak, ordularını geri püskürtmüştür.29 VII. yüzyıl sona ermeden Hazarlar Kırım'ı ele geçirip, Azak Denizi üzerinde tam bir hakimiyet sağlamışlar ve böylece Hazar denizinden, Dnyester'e, Kafkas Dağlarının güney eteklerinden Oka nehrine kadar bütün bölgeyi ve Kırım'ı ellerine geçirmişlerdir.30

651-652'deki ilk karşılaşmadan sonra Hz. Osman'ın şehit edilmesinden (656) ve Hz. Ali'nin halife seçilmesinden sonra meydana gelen karışıklıkların Kafkaslar yönündeki İslâm saldırılarını azaltması üzerine harekete geçen Hazarlar Arrân'a kadar indiler. Hazar-İslâm münâsebetleri yaklaşık yarım asırdan fazla süren sınır boyu çarpışmaları ile devam etmiş ve daha sonra da İslâm orduları Emevî Halifesi Muâviye zamanında Kafkas taarruzlarına yeniden başlamıştır. Bu seferlerin başında Emevîlerin ünlü kumandanlarından Mesleme b.'Abd'il-Melik (Halife Velîd I 705-715'in kardeşi) bulunuyordu. H. 89 (M.708-709) yılında Mesleme komutasındaki İslam orduları, Azerbaycan bölgesinden geçerek Derbend'e saldırmış ve Hazarlarla savaşa tutuşmuştur. H. 91 (M. 711) yılında Mesleme, tekrar Hazarlara saldırmış ve Derbend havalisine kadar uzanarak, 714'de de Derbend'i zaptetmiştir. Ancak, kendisinin 717'de İstanbul'a yürümek üzere Kafkaslar'dan ayrılmak zorunda kalmasından sonra, Hazar taarruzu karşısında Arap kuvvetleri geri çekilmiştir. Bunun üzerine Hazar ordusu H. 99 (M. 717-718) Şirvan'a girmiş ve Âzerbaycan'ın büyük bir kısmını işgal etmiştir.31 Ancak Emevî halifesi Ömer b.

Abdülazîz'in görevlendirdiği Hâtim b. Nu'mân eş-Bâhilî Hazarlar'ı durdurmayı başarmıştır. Fakat beş yıl sonra Kıpçaklar ve diğer Türk boylarının yardımını sağlayan Hazarların Mercülhicâre'de bozguna uğrattığı Müslüman ordusu ciddi kayıplar vermiştir. Bu bozgundan kurtulabilenler büyük sıkıntılar içinde Dımaşk'a gelmişlerdir. Bu duruma çok üzülen Halife Yezîd b. Abdülmelik, Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi Ermeniye valiliğine getirerek, Hazarlar'la mücadeleye memur etmiştir. H. 101-103 (M. 721-723) yılları arasında Ermeniye vâlisi Cerrâh Hazar ülkesinde büyük başarılar kazanmış ve Derbend'i ele geçirmiştir. İki tarafın orduları Derbend'in 6 fersah kuzeyindeki Narvan mevkiinde karşılaştılar. Bu savaşta Hazarlar çok ağır bir yenilgiye uğradılar. Cerrah'ın kuvvetleri önce Tarki'yi daha sonra da Belencer'i ele geçirdiler. Bundan sonra Hazar hakanı İdil nehri üzerinde bulunan İdil şehrine taşınarak burayı başkent yapmıştır.32 Halife Hişam zamanında (724-743) H. 107 (M. 726) yılında Mesleme tekrar Hazar ülkesine saldırarak Azerbaycan ve Dağıstan üzerine yürüdü ve bazı kaleleri ele geçirdi. Mesleme H. 109 (726) yılında yeniden Hazar topraklarına saldırarak pek çok esir ve ganimetle geri döndü. H. 111 (M. 730) yılında Cerrâh Hazarlara saldırdı ve Beyda şehrini ele geçirdi. H.112 (M. 731) yılında Hazarlar, büyük bir güç toplayarak karşı saldırıya geçtiler ve Arapları ağır bir mağlubiyete uğratarak Cerrah'ı öldürdüler. Hazar ordusu bu savaşta Musul önlerine kadar gelmiştir. Araplar böylece tekrar Azerbaycan'a gerilemek zorunda kaldılar. Buna karşı Said el-Hareşî komutasında yeniden toparlanan Araplar, Hazarları geri püskürttüler. Bu olaydan bir yıl sonra Mesleme komutasındaki İslam orduları yeniden Hazarlara saldırdılar ve Belencer dağını geçerek hakanın oğlunu öldürdüler. Ancak Hazarlar buna karşı saldırıyla cevap verince Mesleme, Derbend'e sığınmak zorunda kaldı. H. 114 (M. 732-733) yılında daha sonraları halife olacak olan Mervan b. Muhammed Ermenistan ve Azerbaycan'a vali tayin

edildi. Araplar en önemli başarılarını onun zamanında elde ettiler. Mervan, 40.000 kişilik ordunun başında Derbend Geçidi'ni aşıp Belencer'e giderek tahribatlar yaptı ve Derbend'e Arap muhafız kuvvetlerini yerleştirdikten sonra 150.000 kişilik bir ordu ile iki koldan Hazarların merkezi ve yeni başkentleri olan İdil şehrine kadar gitmeye karar verdi. Terek nehri üzerinde bulunan Semender şehri Arapların eline geçti. Böylece Hazar şehirlerini ele geçiren Mervan, Dağıstanlıları da vergiye bağlayarak, Cerrah'ın intikamını almış oldu. H. 119 (M. 737-738) yılında Mervan, bu 150.000 kişilik orduyla İdil şehrine kadar ilerledi. Daha sonra Kür nehri üzerindeki Kasak (günümüzde Kazak) şehrinden, Hazarların Dağıstan'daki ikinci büyük şehri olan Semender'e saldırdı. Kaynakların ifadesine göre Arap ordularının bir kısmı Derbend yolundan, fakat büyük bir kısmı şahsen Mervan'ın idâresinde Daryal geçidi üzerinden hareket ederek ansızın Hazarlar'a saldırdı.

Hazarlar buna karşı koyamadılar ve Mervan bütün kuvvetleriyle İdil şehri üzerine yürüyerek, İdil şehrinin batı kısmı olan El-Beyza (Beyda)'yı ele geçirdi. Bunun üzerine Hazar hakanı, bu şehirden kaçarak İdil nehrinin gerisine kuzeye çekilerek, orada bir yere sığındı ve Araplara karşı 40.000 kişilik bir ordu gönderdi. Ancak Mervan hakanı orada da yakalayarak, şehri savunan "Tarhan"ı öldürmeyi başardı. Bu savaşta Hazarlar 10.000 ölü ve 7000 kadar esir verdiler. Hazar hakanı Arap hakimiyetini ve İslâmiyet'i kabul etmek şartı ile barışa razı oldu. Bunun üzerine Mervan, hakanın İdil'e dönmesine izin verdi. Yapılan antlaşmaya göre başkent İdil'de iki fakih kalacak ve Hazarlara İslamiyet'i öğretecekti. Ancak Hazar hakanının "Müslümanlığı" çok sürmemiş ve Arapların çekilip gitmesini müteakip eski dinine dönmüştür. Böylece de İslâmiyet gerek Hazarlar arasında gerekse bu topraklardaki diğer kavimler arasında güçlü bir şekilde yerleşme fırsatını bulamamıştır. Mervan bu sefer esnasında

aldığı esirleri Derbend'in güneyine geçirerek Samur Köprüsü ile Şaberân arasına yerleştirmiştir. Mervân'ın bu önemli seferinden sonra İslâm-Hazar münâsebetleri genelde dostâne bir seyir tâkip etmiştir.33

Aşağı İdil, Dağıstan, Kuban boyları, Azak Denizi çevresi ve Karadeniz'in kuzeyinden Orta Dnyeper'e kadar uzanan geniş sahada hüküm süren Hazar Hakanlığı'nın, güneyden gelen Arap hücumlarına karşı koyabilmesi, onların önemli bir askeri güce sahip olduklarını göstermektedir. İslâm halîfeliğinde Abbasîlerin iktidara geldiği, H. 145'lerden (M. 763) sonra, Arap-Hazar mücadeleleri eski hızını kaybetmiştir.

Ancak Hazarlar yine de Derbend'den çıkarak Azerbaycan'a ve İslâm ülkelerine saldırıp, pek çok insan öldürmüşlerdir. Bu arada Hazar askerî gücünü çok iyi anlayan Abbasi halifesi Ebû Ca'fer El-Mansûr (754-775) Hazarlarla barış içerisinde yaşamak için büyük bir gayret sarfetmiş ve bu gaye ile kendisinin H. 141'de (M. 758) Daryal'da kurmuş olduğu Ermenistan vilâyet merkezine vali olan Yezîd b. Useyd al-Sulami'ye Hazar hakanının kızı ile evlenmesini tavsiye etmiştir. Valinin bu tavsiyeyi kabul etmesi üzerine hakan, tarhanlar refakatinde ağır çeyizi ve çeşitli hediyelerle birlikte kızını vilâyet merkezi olan Berdaa'ya göndermiştir. Böylece Araplarla Hazarlar arasında çok kısa süreli de olsa bir dostluk kurulmuştur. Ancak prensesin bir müddet sonra doğum esnasında çocuğu ile beraber ölmesi, hakanı bunun gerçekte bir ihanet sonucu olabileceği düşüncesine sevketmiş ve bu bir savaş sebebi sayılmıştır. Hakan, Hazarları As-Tarhan'ın (Ras-Tarhan) komutasıdaki bir ordu ile göndererek Araplara H. 147'de (M. 764-65) yeniden saldırtmıştır. Hazarların Araplar ile savaşmaları, Bizans'ın Kafkaslar üzerindeki hakimiyetlerinin korunmasına da yardım etmiştir. H. 157 (M. 775) yılında Hazarlar, diğer Türk boylarının da yardımlarıyla Ermenistan'a saldırarak Tiflis'i tekrar ele geçirmişler ve bir çok Müslümanı

öldürmüşlerdir. Hazarların İslâm ülkelerine son akınları halife Hârûnûrreşîd zamanında olmuştur. H. 182 (M.799) yılında vezir Fadıl b. Yahya el-Bermekî Hazar Hakanının kızı Sitit ile evlenmiş ve Sitit, hamile iken zehirlenerek Berdaa'da ölmüştür. Sitit'in ölümü üzerine yanında bulunan Hazar askerleri ülkelerine geri dönerek hakana kızının eceli ile değil de kasten öldürüldüğünü söylemişlerdir. Bu duruma çok sinirlenen hakan İslam topraklarına saldırmış ve yüzbine yakın Müslümanı esir almıştır. Bunun üzerine Halife Hârûnûrreşîd kumandanı Yezid'i Hazarlar üzerine göndermiş ve o da Hazarlar'ı Ermenistan'dan çıkarmayı başarmıştır. Bundan sonra Arap kaynaklarında Hazarların hücumlarından bahsedilmemektir. Böylece Güney Kafkaslar'da hâkimiyet için yapılan bu çetin Arap-Hazar mücadelesi de sona ermiştir. Ayrıca İslâm Hilâfet İmparatorluğu'nun en kuvvetli devirlerinde Arap ordularına karşı gösterilen bu çetin mukavemet Hazar Devleti'nin kudretini bir kere daha ortaya koymaktadır.34 Daha sonra Halife Vâsik-Billâh tarafından Ye'cûc ve Me'cûc seddi hakkında bilgi edinmek için görevlendirilen Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî ile Sellâm et-Tercümân, Hazar hakanının izni ve yardımlarıyla yaptıkları araştırmalarda Hazar ülkesinde böyle bir seddin bulunmadığını tespit etmişlerdir.35

Hazarlar, VII-VIII. yüzyıllarda batıda Araplarla çetin bir mücadele içine girip, ağır kayıpları verdikleri halde Doğu Avrupa ve Bizans sınırları ile Kırım ve Azak sahillerinde nüfuzlarını arttırmışlardır. Kırım Gotları VII. yüzyılda Hazarlar'a tabi olmuşlardır. Nitekim 710 yılında Kırım'a vali olarak tayin edilenlerin unvanlarının eski Türk geleneklerine uygun olarak "tudun" olduğunu görüyoruz. Hazarlar 787 yılında Güney Kırım'daki Doros kalesini işgal etmişler ve böylece Gotların Kırım'daki hakimiyetleri sona ermiştir.36

Hazar Hakanlığı VIII.-IX. yüzyıllarda büyüyerek sınırları batı ve kuzey yönünde genişlemiş ve Doğu Avrupa'nın en kudretli devleti olmuştur. Bu sıralarda, Kama ve İdil boyundaki bir çok kavimler: Avarlar, Alanlar, Aslar, On-Oğurlar ve Kafkaslar'ın dağlı kavimleri, İdil Bulgarları, İdil civarında Fin-Ugor Burtaslar ve başka çeşitli Fin kavimleri, Kuban havalisindeki Macarlar ve Kiyev ile dolayları, hakanlığın idâresine tâbi oldukları gibi Desna ve Orta Dnyeper boyundaki türlü İslav boyları da (Radimiç, Vyatiç, Severyan ve Polyanlar) Hazar hâkimiyetini tanımışlardır. Her kavimden belli şartlara göre "vergi" alındığı anlaşılıyor. Meselâ Desna boyundaki İslav kabilelerden ev başına yılda bir kıymetli hayvan kürkü alınıyordu.[37] Yine Kama boyundaki Bulgarlardan ve Fin zümrelerinden de bilhassa kıymetli hayvan kürkü ve bal alındığı anlaşılmaktadır. Bu suretle Hazar Hakanlığı'nın siyasî sınırları Yayık (Ural)-Cim (Emba)'den başlayarak Dnyeper'e kadar uzanmış ve dolayısıyla iki büyük ticaret yolunun üzerindeki çok geniş sahayı işgal etmiştir.[38]

Karadeniz'in kuzeyi, Karadeniz sahilleri, Kuban boyu ve Kırım'ın Hazarlar'ın eline geçmesi üzerine Bizans ile Hazarlar arasındaki münâsebetler büsbütün sıklaşmıştır.[39] Bu münâsebetler genellikle de dostâne olmuştur. Bunun da sebebi galiba, her iki devletin Kırım yarımadasında ortak bir sınırlarının bulunması ve en önemli düşmanlarının da ortak olmasıydı. VII. asrın ikinci yarısından itibaren gittikçe kuvvetlenerek VIII. yy. boyunca devam eden siyasî menfaatler ortaklığı her iki tarafın hükümdar âileleri arasında evlenmelere varacak ölçüde değer ve önem kazanmıştır. Nitekim daha 627 yılında Sâsânîlere saldırmak isteyen Bizans imparatoru Herakleios, bu savaşta Hazarların yardımını sağlamak için kızı Eudocia'yı Hazar hakanı Ziebel'e vermeyi teklif etmiştir.[40]

Yine Bizans imparatoru II. Justinianos'da (685-695 ve 705-711) Hazar hakanının kızı ile evlenmiştir. II. Justinianos zalimliğinden dolayı 695

yılında tahtan indirildikten sonra burnu kesilerek Kırım'daki Khersones (Korsun, Kerson) kalesine sürgüne gönderilmiştir. Mukadderatına boyun eğmek istemeyen zalim ve gaddar II. Justinianos, Khersones'de Bizans'a karşı tahriklere başlamış, ancak halkın bu hareketleri merkeze haber vermesi üzerine de Kırım'daki Gotların yanına kaçmıştı.

Gotlar ise onu Kırım'ın bu sırada hakimi olan Hazar hakanına teslim etmişlerdir. Bizans kaynaklarının İbuzir Gliavan diye ismini verdikleri Hazar hakanı kendisini çok iyi karşılamış ve ona kızı Teodora'yı (bazı kaynaklara göre kız kardeşi) vererek yakın bir akrabalık bağı tesis etmişti. II. Justinianos Fanagoreia'ya (Taman-Tarhan, Tmutarakan, Tamatarkan) yerleştirildikten bir müddet sonra kaybettiği tahtı tekrar ele geçirmeyi tasarlamıştır. Halbuki, Justinianos'un halefi Tiberius (698-705) rakibi tarafından gelecek tehlikeden haberdar olduğundan sabık kayseri her hangi bir surette bertaraf etmesi için Hazar hakanına para ve hediyeler vermişti. Tecrübeli ve entrikacı bir devlet adamı olan Justinianos hakanın kızı olan hanımından bu durumu öğrenince, hayatını kurtarmak için bir dakika bile tereddüt etmeden küçük bir gemiye binerek Bulgaristan'a kaçmış ve Tuna-Bulgar hükümdarı Tervel'in yardımları sayesinde 705 tarihinde kanlı bir çarpışmadan sonra hem başkenti hem de tahtını yeniden ele geçirmiştir. İlk önce Khersones'e bir donanma göndererek, yeni doğan ve ismi Tiberius olan oğlu ile hanımını yanına getirtmek istemiştir. Ancak donanma Karadeniz'in fırtınalı dalgalarına dayanamayarak içindekiler ile beraber batınca hakan, hanımını diğer başka yollardan getirmektense bu tür bir yolu deneyerek pek çok insanın ölmesine sebep olan Justinianos'a çok kızmış ve: "Onu sana ancak savaş ile mi yollayacaktım yoksa karını sana göndermeyecek kadar hasis ruhlu bir adam mı olduğumu zannettin? Senin gösterdiğin hafifliğe karşılık onu yanımda alıkoyacak değilim, onu aldırabilirsin!" demiştir. Bu mektuptan anlaşılıyor ki, hakan kendisini

Justinianos ile eşit kabul etmekte ve kuvvetinden dolayı da mağrur olduğunu göstermektedir.

II. Justinianos, kendisine düşmanca davranan Khersones halkına karşı 710 yılında bir sefer düzenlemiştir. Justinianos'un kendilerinden intikam alacağından korkan Khersonesliler, Hazar hakanına tabi olduklarını bildirmişler ve hakan da bunun üzerine kendi temsilcisi olan Tudun'u oraya göndermiştir. Tudun'un görevi hakan adına halkı idâre etmek ve vergileri toplamaktı. Bunun üzerine Justinianos Hazarlara karşı sefere çıktı. Bu seferin hedefi sadece Khersones değil, aynı zamanda Kırım'ı ve Bosforos şehrini de ele geçirmekti. Nitekim Khersones, Justinianos'un askerleri tarafından zaptedilerek yağmalandı ve tudun esir edilerek İstanbul'a gönderildi. Ancak bölge halkı toparlanarak şehirlerini yeniden inşa ettiler ve Justinianos'a karşı tekrar baş kaldırdılar. İsyan, daha önce sürgüne gönderilen Bardanes-Philippi adlı bir Ermeni tarafından idâre ediliyordu. Bütün Kırım çok kısa bir sürede asiler tarafından ele geçirildi. Onlar Hazar hakanından istedikleri yardımı aldılar. Ancak bu arada Hazarlarla iyi ilişkiler için girişimde bulunan Justinianos, Khersones'de esir olan tudun'u iade etmeye karar verdi ise de tudun yolda öldü. Bunun üzerine Hazarlar, intikam olarak onun maiyetinde bulunan 300 Rumu öldürdüler ve Khersones'e karşı kuvvetlerini harekete geçirdiler. Bu arada Justinianos'un ordusu Bizans'ta imparator seçilen Philip tarafına geçti. Philip 711'de İstanbul'a girdi, hâkimiyeti ele geçirdi ve II. Justinianos asıldı. Bizans'ın bu iç kavgalarında oldukça önemli bir rol oynayan Hazarlar bundan sonra Güney-Kafkasya'ya girerek Hazar denizi bozkırlarına kadar sokulan Araplara karşı savaşlarda Bizans'ın en güvenilir müttefiki durumuna geldiler. Nitekim Araplar Hazarlar'ın çetin bir düşman olduklarını görünce Kafkasya'yı fethetmenin, Bizans'ı mahvetmekten daha zor olduğunu anlayıp, İstanbul'a karşı doğrudan harekete geçtiler. Bu sırada İmparator III.

Leon (717-741) idi. Araplar 15 Ağustos 717 tarihinden başlamak üzere imparatorluk başkentini muhasara edip şehir dışında kamp kurdukları bir sırada Hazarlar'ın saldırılarına uğradılar.

VIII-IX. yüzyıllar Hazar-Bizans dostluğunun en ileri olduğu bir dönemdir. Bizans imparatoru III. Leon 731 yılında oğlu V. Konstantinos (714-775)'u Hazar Hakanının kızı Çiçek'le evlendirmiştir. Çiçek, Bizans'a gelince vaftiz olarak İrene ismini almıştır. Konstantinos'un prenses Çiçekten doğan oğlu, tarihte "Hazar Leon" diye tanınan İmparator Leon IV (775-780)'dur. 41 Nitekim İmparatorlar bu akrabalık bağlarından istifade ederek, kendi siyasî ve askerî iç meselelerinin hallinde Hazarların yardımlarından faydalanmışlardır. Meselâ Hazar Leon'un karısı İren'in, daha sonra, "Augusta" veya bir imparator nâibi olarak değil de, tek başına ve tam selâhiyetle "Basileus" kabul ve ilân edilmesi gibi Bizans ve Roma tarihinde ilk defa görülen hâdise herhalde Türk-Hazar tesiri ile izah edilebilir.42

Kurulan akrabalık bağları ile birlikte iki ülke arasında ticarî münasebetler gelişerek, kervanlar gidip-gelmeye başlamıştır. Daha önceleri Hazarlardan askerî yardım alan Bizans, bu defa Hazar askerlerini doğrudan başkente getirmeye başlamış ve bir çok imparator da, saraylarının korunmasını Hazar askerlerine vermişlerdir. Hazarlar da 834 veya 835 yılında düşman saldırılarında korunmak için Şarkel kalesini yaptırmak isteyince, Bizans imparatoru Theophil'e elçi göndererek kendisinden yardım istemişlerdir. Bizans'tan gönderilen Petronos isimli mimar idaresindeki Bizans ustaları Don ırmağının aşağı akış boyunda bulunan Şarkel kalesini inşa etmişler ve bu kale-şehire 300 kişilik her sene değiştirilen bir muhafız kıtası yerleştirmişlerdir. Şarkel Türkçede "beyaz kale" demektir.43

Hazar-Bizans münâsebetleri, İmparator Romanos Lekapenos (919-944) döneminde Bizans'ın Yahudileri takip ve tazyik etmeleri sonucunda bozulmuştur. Bu hadiseler sırasında Bizans'tan kovulan bir çok Yahudi Hazar ülkesine sığınmış, Bizans'ta 932 yılında Yahudilerin yeniden takibe uğraması, Bizans ile Hazarların arasının açılmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine Hazar Hakanı Yusuf ülkesindeki Hıristiyanları takibe başlamış, bunu duyan Lekapenos de Kiyev knezi İgor ile anlaşarak onu Hazarlar'a karşı bir sefer düzenlemeye ikna etmiştir.44 Bir süre sonra Bizans-Hazar münâsebetleri daha da bozulmuş ve Bizans, Uz (Oğuz), Peçenek, As ve Alan kabileleri ile anlaşarak onları Hazarlar'a karşı saldırtmış ise de Hazarlar bu saldırıları başarı ile geri püskürtmüşlerdir. Bu saldırıların geri püskürtülmesinde özellikle Oğuzlar büyük bir rol oynamışlardır.45

Bizans ile Hazarlar arasındaki siyasî rekabet Kırım üzerinde hâkimiyet kurulması yüzünden çıkmıştır. Khersones şehri Bizans'ın Kırım'daki en önemli kolonisi ve dayanak noktası idi. Kırım'ın Kafkaslar'a bakan yerindeki Kerç boğazının karşısı, Kafkas sahilleri ve Fanagoria Hazarların eline geçmiş ve burası kısa bir süre sonra Taman-Tarhan (Tamarhan, Tmutarakan) olarak tanınmıştı.

Hazarların gittikçe güçten düşmeye başladıkları dönemde iyi ve dostâne ilişkiler bozularak düşmanlık meydana gelmiştir. Bizans eski kuvvetini kaybeden Hazarlar'dan artık faydalanamayacağını anlayınca hemen dostluğu kesmiş, Ruslar ve diğer Türk boyları ile anlaşıp, Hazar Devleti'nin yıkılmasına sebep olmuştur. Öyle ki 1016-1019 yılları arasında Bizans ile işbirliği yapan Ruslar, Hazarlara saldırarak onların Tmutarakan şehrini ele geçirmişlerdir. Rus saldırısını engellemek isteyen Hazar hakanı, Bizans'tan yardım almak ümidi ile Hıristiyanlığı dahi kabul etmiş, ancak Bizans imparatoru Bazil, hakana yardım etmek şöyle dursun, Rus knezi Mstiislav'ı

Hazarlara karşı savaşması için kışkırtarak, Rus ordusuna yardım etmek üzere de Bizans donanmasını göndermiştir.[46]

Rus yıllıklarının efsanevi tarzdaki kayıtlarında Norman Vareg Beyi Rurik (862-879) Rus devletinin kurucusu olarak verilmektedir. Rus-Hazar münâsebetleri kroniklerin ifadesine göre ilk defa 859 yılında başlamıştır. Yıllıklarda 859 hadiseleri anlatılırken şu şekilde geçmektedir: “Hazarlar, Rus kabileleri olan Polyan, Severyan ve Vyatiçlerden her ocak (ev) başına bir sincap kürkü ile gümüş para aldılar”.[47] Rurik’in yerine geçen Oleg (879-912) bu duruma son vermek istemiş ve 884 yılında Severyanların üzerine gidip, onların Hazarlara vergi vermelerine müsaade etmeyerek şöyle demiştir: “Ben onların düşmanıyım ve sizin onlara vergi ödemeniz gereksizdir”.[48] 884 yılında Ruslar, diğer İslav kabileleri ile birleşerek Hazarlara karşı bir birlik meydana getirdiler ve Hazarları iyice zayıflattılar. Yine Oleg 885 yılında kendisinin yanına gelen Radimiç kabilesinin elçilerine “verginizi kime veriyorsunuz?” diye sormuş, onlarda “Hazarlara” diye cevap verince “Bundan sonra Hazarlara değil bana ödeyeceksiniz” demiştir.[49] 892 yılında Ruslar yine beşyüz gemi ile Hazar denizine inmişler, Ciyl ve Deylem sahillerine, Abiskon ve Taberistan topraklarına asker çıkarıp, çevreyi yakıp-yıkmışlar ve pek çok insan öldürdükten sonra topladıkları ganimetlerle geri dönmüşlerdir. Geri dönüşleri sırasında da elde ettikleri ganimetlerin bir kısmını Hazar hakanına vergi olarak vermişlerdir. Ancak Rusların yaptıklarını haber alan Hazar hakanının Müslüman askerleri, hakandan Ruslara saldırmak için izin istemişler ve bu izni alarak Ruslara saldırmışlardır. Nitekim onları tamamen kılıçtan geçirip, dindaşlarının intikamını da almışlardır.[50] IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ruslar, Hazar ülkesinde özellikle ticari alanda son derece etkili olmaya başlamışlardır. Rusların Hazar topraklarındaki bu rahatlıkları onlara

kendi devletlerini kurma imkanını vermiş ve daha sonra kurmuş oldukları devletin bağımsızlığını ilan etme zeminini hazırlamıştır.

Knez İgor (912-945) Kiyev şehrini ele geçirerek buraya yerleşmiştir.51 Çünkü o, Kiyev'i kendi ifadesi ile "bütün şehirlerin anası" yapmaya kararlıdır. Nitekim uzun mücadelelerden sonra Dnyeper nehri üzerinden Karadeniz'e inen büyük ticaret yolunu eline geçirerek, bazı İslav kabilelerini Hazar hakimiyetinden kurtarmıştır. Yine bu bölgede Hazar hakimiyetine son vererek, topraklarını doğudan tehdit eden başta Peçenek ve Hazarlar olmak üzere diğer Türk kavimlerine karşı çeşitli kaleler inşa etmiştir. Neticede dağınık bir halde yaşayan İslav kavimlerini bir idâre altında toplayarak devlet haline getirmeyi başarmıştır. Rus yıllıklarında bundan sonraki Rus-Hazar münâsebetleri hakkında knez Svyatoislav (945-972) zamanına kadar bir bilgi verilmemektedir. Rusların Hazar ülkesine yaptıkları akınlar hakkındaki bilgiyi biz Arap kaynaklarından bulabiliyoruz. Arap tarihçisi Mesûdi'ye göre Ruslar ilk defa 913 yılında Hazar ülkesine bir sefer yapmışlardır. Ona göre bu Rus akını Hazar hakanının izni ile olmuş ve Ruslar elde edecekleri ganimetlerden bir kısmını hakana vereceklerini vadetmişlerdir.

Ancak Hazar hakanı 925 yılında kendisinin izni olmadan Rusların tekrar bir akın düzenlediklerini öğrenince, kuvvetlerini göndererek geri dönen Rusların yollarını kestirmiştir. İgor'un 935'lerde Hazarların Tama-Tarhan (Tmutarakan) şehrine saldırdığı bir sırada Bizans'ta Rusların yardımlarıyla Kırım'daki Hazar topraklarına saldırıp bir kısmını ele geçirmişlerdir. Hazarlar buna 939 yılında bir misilleme yaparak, cevap vermişler ve Kırım'ı tahrip etmişlerdir. İgor'un ordusunu bozguna uğratmışlar ve onu Bizans'a karşı hareket etmeye zorlamışlardır. Hazarlar, İgor'un 941 yılında Bizans'a yaptığı sefer sırasında da Bizans donanmasını imha etmişlerdir. 944 yılında Ruslar, o dönemde Müslüman Kafkasya'nın

merkezi olan Azerbaycan’ın Berdaa şehrine kadar inerek her tarafı yağmalamışlar, ancak Hazarlar onlara karşı hiçbir tedbir alamamışlardır.52 Rus tarihinin en önemli simalarından biri olan Oleg’in oğlu Svyatoislav babası öldüğünde henüz 18 yaşında idi. Kendisini tam bir Vareg-Rus başbuğu sıfatında yetiştirmiş, cesareti ve atikliği ile de şöhret kazanmıştır. Rus tarihinde Hıristiyanlığı ilk kabul eden ve bu yüzdende kilise tarafından “azizeler” arasında gösterilen annesi Olga’nın etkisinden kurtularak, kendisi tam bir göçebe başbuğu gibi hareket etmiştir. Svyatoislav, Kiyev’in idâresini annesine bırakarak ilk seferini 964 yılında o sırada Oka ırmağı boyunda oturan ve Hazarlar’a vergi veren Vyatiçler üzerine yapmış ve büyük bir başarı kazanmıştır. Rus yıllıklarındaki bir kayıta göre: “Svyatoislav 965 yılında Hazarlar üzerine gitti. Hazarlar Svyatoislav’ın kendi üzerlerine geldiklerini duyunca hakanlarının başkanlığında onları karşılamak üzere çıktılar ve savaşmak için karşı karşıya geldiler. Svyatoislav onları yenerek şehirleri Bela Veja (Şarkel)’yı aldı”.53 Svyatoislav daha güneye inerek Peçenek ve Uzları Hazarlar üzerine saldırttı. Ancak bu sefer esnasında Svyatoislav’ın neden Hazar ülkesi üzerine yürümediği hâlâ aydınlatılamamıştır. Bu seferde Svyatoislav’ın Şarkel kalesini ele geçirerek, Kerç Boğazı’nda ve Kafkasya’nın Kuban sahillerindeki yerlere el atması ve Hazarlar’a karşı büyük bir başarı kazanması Kiyev Rusyası’na büyük menfaatler sağlamıştır. Böylece de Don boyunda ve Kafkasya sahillerinde İslavların yerleşmesinin imkânı hazırlanmıştır.

Hazarlar bundan sonra Azak ve Kırım taraflarında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bizans kaynaklarına göre Tmutarakan’daki Hazar toprakları 1016-1019 yılları arasında Bizans imparatoru II. Bazil’in gönderdiği donanmanın yardımıyla Vladimir’in kardeşi Mstiislav tarafından zaptedilmiştir. Bu savaştan sonra Hazarların son hakanı olan Georgios

Tzurlos esir edilmiştir. Hakan Hıristiyanlığı dahi kabul etmiş ve “arhon” ünvanını almıştır. Mstiislav bundan sonra Tmutarakan knezı olmuş ve o 1022’de ordusuna aldığı Hazarların yardımı ile Kiyev’deki kardeşi Yaroislav’a karşı savaşmıştır. Rus yıllıklarındaki 1095 yılına ait kayıtlarda ise Hazarlar artık Rus knezlerinin tâbîleri olarak zikredilmektedirler. Böylece buradaki devlet sona ermiştir.54

IX. yüzyılın ortalarına kadar gelişmesini sürdüren Hazar İmparatorluğu çok geniş topraklara yayılmış bir devlet olarak bir çok milleti hakimiyeti altına almıştır. Ticarete önem verip, askerî disiplinden uzaklaşan Hazarlar, önce doğudan gelen Türk kabilelerinin saldırıları ile karşı karşıya kalmışlar, daha sonra idâreleri altına almış oldukları bir çok milletin isyan etmeleriyle de zor durumda kalmışlardır. Nitekim IX. yüzyıl ortalarına doğru doğudan gelen Kuman-Kıpçaklar, Uzlarla birleşerek Hazarlar’a saldırmaya başladılar.

Hazarlar bu saldırıyı durdurabildilerse de düşmanlarını tam olarak mağlup edemediler. Ancak onları batıya doğru sevketmeyi başardılar.55 854 yılında Kabarlar, daha sonraları Macarlar, Kalizler ve Bulgar İskilleri, Hazar hakimiyetinden ayrılmışlardır.56 Hazar Hakanlığı’nın düşüşünde dıştan gelen hücumların en önemlisi doğudan gelen Peçenek saldırılarıdır. Aşağı Sir Derya çevresindeki muhtelif Türk kavimlerinin göç hareketleri ve mücadelelerinin tepkileri Hazar Hakanlığı’nda kendini göstermekte gecikmemiştir. IX. yüzyılın ortalarına doğru Oğuzlar’a mensûp bazı zümreler Aşağı Sir Derya boyuna gelmişler ve buradaki Peçenekleri tazyike başlamışlardı. Güney Rusya’da uzun süre Yayık ile İdil nehirleri arasında yaşayan, daha sonra İdil nehrini geçerek Doneç boyunda yayılıp, Azak denizi ile Karadeniz’in yegâne sahipleri olan Peçenekler, IX. yüzyıl sonunda artık Doğu Avrupa tarihinde rol oynayan en önemli milletlerden biri haline gelmişlerdir. Peçeneklerin İdil’den doğuya giden ticaret yollarını

tehdit etmeleri, Hazarlarla savaşmalarına sebep olmuştur. Bundan sonra Peçeneklerin Yayık'ın güneyinden İdil nehrine doğru sarkmaya başladıkları ve Hazar ülkesine yapmış oldukları hücumların artmış oldukları görülmektedir. Bu durum karşısında Hazarlar, Peçenek akınlarını durdurmak veya zararsız bir hale getirmek gâyesiyle "Uzlar"la (Oğuz) anlaşmışlardır. Bunun için 860 tarihlerinde Peçeneklere karşı bir Hazar-Uz ittifakı meydana gelmiş ama Uzlar sayesinde de Peçeneklerin imhasının mümkün olamayacağı görülmüştür. Peçenekler, herhalde 860-880 yıllarında Uzların baskısından kurtularak Hazar yurdu içinden batıya doğru geçmişler ve İdil nehrini aşarak Don ve Kuban boylarına gitmişlerdir.57

Bu münâsebetle cereyan eden çarpışmalarda Hazarların büyük tahribata uğradıkları ve Hazar Hakanlığı'nın askerî yönden iyice sarsıldığı anlaşılmaktadır. 875'de Peçenekler yine Hazarlara saldırmışlardır. 900 yıllarında Hazar hakanı, Derbend'i aşarak İslâm topraklarına girmek istemiş ancak başarılı olamamıştır. Ayrıca IX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Peçenek saldırılarına karşı Hazar hakanı, Macarların desteklerini elde etmek için onlara sun'î bir devlet dahi kurdurmuştur. Hazarlar'a tabi olan kavimler arasında gördüğümüz, Macarlar, Fin-Ogur menşeli olup, galiba VII-VIII. yüzyılda Yayık'dan kalkarak, İdil boyundan aşağı inmişler ve önceleri Kuban, sonraları da Doneç çevresine yerleşmişlerdir. "Etelküzü"58 adı verilen bu sahada, Macarlar bir müddet kalmışlar ve Hazarların idâresinde iken, Hazar boyları ile epeyce karışmışlardır. Yine Hazarlar Macarları kendi beylerinin idâresinde teşkilâtlandırmışlarsa da bu bir işe yaramamış sadece, bu teşkilatlandırma sonraları Arpad sülâlesi adı ile bildiğimiz bir sülâlenin ortaya çıkmasında mühim rol oynamıştır.59 Nitekim IX. yüzyılın sonlarına doğru Bulgar ve Peçenekler, Macarlara saldırınca, Hazarların himayesindeki bu devlet yıkılmış ve Macarlar bu olaydan bir müddet sonra bugünkü Macaristan topraklarına gitmişlerdir.60 X. yüzyılın başlarında

Peçenekler, Hazarlar'a yeniden saldırmışlar, fakat Oğuzlar Hazarlar'a yardım ederek onları Peçeneklerden kurtarmışlardır.61

965 yılındaki Rus seferinden sonra eski kuvvetini kazanamayan Hazar Devleti'nin çökmesine birinci derecede tesir edenler Ruslardır. Ruslardan sonra ise en büyük darbeyi Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar indirmişlerdir. Özellikle Peçenekler, IX. yüzyılın ortalarında İdil-Harezm yolunu ele geçirerek Don'dan Dnyester'e kadar olan Karadeniz bozkırlarını da Hazarlardan almışlardır.62 Gerek Peçenek, Uz, Kuman-Kıpçak gibi Türk kabilelerinin saldırıları gerekse 970 yılından itibaren Hazarlar'ın hakimiyeti altında yaşayan kabilelerin birer birer kopmaya başlamaları üzerine büyük bir kargaşanın ortaya çıkması Hazarları tamamen güçsüz bir duruma getirmiştir.63

Hazarların bir kısmı 965'ten sonra Kırım'a; diğer bir kısmı da Hazar Denizi ile Kafkaslar arasındaki kalan bölgeye çekilerek varlıklarını bir müddet daha burada devam ettirmişlerdir. Ancak Kırım ile Kafkaslar arasında kalan ve Hazarlar'ın kontrolünden çıkan toprakların çeşitli Türk boyları tarafından işgal edilmiş olması da bu iki tarafın birbirleri ile irtibatını kesmiştir.64 Bu bölgeye Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklar gelip yerleşmişlerdir. Selçukluların idâresi altında bulunan Müslüman Oğuzlar'da bu havali ile ilgilenmeye başlamışlar ve 1066 yılındaki bir sefer neticesinde 3000 Hazar âilesi Derbend'i geçerek Selçuklular'a tabi olmuşlardır. Özellikle de Kuman-Kıpçaklar bu bölgede ikiyüz yıl hüküm sürmüşlerdir. Nitekim XII. yüzyılda Arap kaynaklarında bu havali Kıpçak ve Oğuzların ülkesi olarak zikredilmektedir. Doğu kaynaklarının Kıpçak, Bizans kaynaklarının ise Kuman dedikleri boylar Batı Sibir'den ayrılarak, Yayık ve İdil boyuna doğru ilerlemeye başlamışlardı. Bu hareket neticesinde Hazarların Harezm ve Türkistan ile münâsebetleri tamamen kesilmiş ve dolayısıyla da Hazarlar'ın ticarî faaliyetleri büsbütün

durmuştur.65 Bunun sonucunda XI. yüzyılın başlarında Hazar Hakanlığı hem askerî hem de ekonomik buhranlara maruz kalmış ve ülkedeki siyasî mücadeleler neticesinde bir devlet olarak mevcudiyeti son bulmuştur. Hakanlığa son darbeyi indirenler Kıpçaklar olmuştur. Bundan sonra Hazarların bir kısmı bir müddet daha Kırım'da tutunabilmişlerse de, onlar XI. yüzyıl içinde kaybolup gitmişlerdir. Kuman-Kıpçak ülkesi de 1229 yılında Sübidey idâresindeki Moğol ordusu tarafından istilâ edilmiştir.66 Hazarların bir kısmı Kuman-Kıpçaklara, bir kısmı da Ruslar arasına karışarak onların arasında erimişlerdir. Geri kalanların bir kısmı da XII. yüzyılın sonlarına kadar Dağıstan ve özellikle Derbend çevresinde yaşamışlardır. Nitekim 1170 sıralarında Gürcü kaynaklarında "Derbend Hazarlarından" bahsedilmektedir.67

Hazarlardan bize kadar ulaşan tek hatıra "Hazar Denizi"nin adıdır.68

Hazar Devleti'nin çöküş sebeplerini dış ve iç sebepler olarak ikiye ayırabiliriz. Dış sebebin en önemlisi Hazarların coğrafî bakımdan son derece önemli bir bölgeyi ellerinde tutuyor olmalarıdır. Doğudan batıya, kuzeyden güneye giden dünyanın en önemli ticaret yolarını ellerinde bulundurmaları ve bu yollarda emniyetin sağlanması neticesinde elde ettikleri büyük gelirler, bir çok milletin gözünün Hazar topraklarına dikilmesine sebep olmuştur.69 Bu yüzden özellikle komşu kabilelerle bölgedeki büyük devletler, Hazarlar aleyhinde faaliyet göstermeye ve gizli ittifaklar kurmaya başlamışlardır. İç sebeplere gelince:

1) Ülkede din, dil, kültür, menfaat ve kader birliğinin yok olması. Hazarlar, özellikle imparatorluk döneminde çok geniş topraklara yayılınca ülkede din, dil ve kültür birliğini kaybettiler.

Geniş topraklar üzerinde İslâm, Hıristiyan, Mûsevi ve eski Türk dininde olan insanlar beraberce yaşıyorlardı. Hakan ile sarayın ileri gelenlerinin Mûsevi olması ve bilhassa son dönemlerde ordunun büyük bir kısmının

Müslümanlığı kabul etmesi, saray ile orduyu bazı noktalarda karşı karşıya getirmiştir. Bu durum zaman zaman ordu ile bir kısım halkın, saraya başkaldırmasına dahi sebep olmuştur. Ülkede yaşayan her dinin mensubu, devletin kendisine karşı göstermiş olduğu hoşgörü ve toleranstan azami derecede faydalanmış olmasına rağmen, devlete karşı görevini yerine getirmede titizlik göstermemiş ve istekli olmamıştır. Ayrıca, devletin gösterdiği ve başlangıçta çeşitli din mensupları arasında mevcut olan dinî müsamaha, daha sonraları ortadan kalkarak, her dinin mensubu ülkeye kendi dindaşlarının hakim olması için çalışmış ve bu da iç çatışmalara ve devletin yıkılmasında yol açmıştır.

2) Ülkede zevk ve sefahatin artması;

3) Askerî sistem ile hakanlık müessesinin bozulması da devletin çöküşünün başlıca sebeplerindendir.70

Sosyal Hayat

Hazar Devleti'nin dayandığı temel unsur Ak ve Kara Hazarlar olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Kaynakların verdikleri bilgilere göre Ak Hazarlar yakışıklı ve açık renkli; Kara Hazarlar ise oldukça esmer renkliydiler.

Yukarıda da belirtildiği üzere Hazar Devleti'nin ana toprakları Kafkasya'nın kuzeyi ile Hazar Denizi sahilleri yani Kafkas Dağlarının kuzey yakası, Don nehri ve Azak Denizi ile İdil nehri arasındaki üçgen bölge idi. Hazarlar X. yüzyılda Kırım'a ve Kerç boğazına da sahip olmuşlardır. Bu suretle Hazar yurdu, VIII. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'nın ekonomik ve gelişme bakımından elverişli bir yeri olmuştur. İşte bu müsâit coğrafî durum Hazar Devleti'nin gelişmesinde ayrıca büyük bir rol oynamış, Hazarların diğer Türk kavimleri arasında çok daha erkenden yalnız yerleşik hayata geçmeleri ve ziraat ile uğraşmaları ile kalmayıp, ticaret faaliyetlerinde de ilerlemelerine yol açmıştır. Bunun da

tabii bir neticesi olarak Hazarların birçok şehir kurduklarını görüyoruz. Bunların başında Dağıstan'daki Belencer ve Semender şehirleri gelmektedir. Semender VIII. yüzyılın sonuna kadar Hazarlar'ın başkentliğini yapmıştır. Daha sonra Hazarlar'ın başkenti İdil'e nakledilmiştir. İlim dünyasında bu şehrin VIII. yüzyılın başına kadar varolmadığı kanaati hâkimdir. Derbend ile İdil arasında, İdil'in güneyinde, sekiz günlük mesafede, Dağıstan'da Hazar denizi kenarında bulunduğu bildirilen Semender'de meyve bahçeleri ve 40 bine yakın bağ vardı. Nufüsunun çoğu Müslüman idi. Şehirde Müslümanların mescitleri, Hıristiyanların kiliseleri ve Mûsevilerin sinagogları bulunuyordu. Semender'in evleri ahşaptı ve damları yuvarlaktı. Buranın valisi Hazar kağanının akrabası idi. Semender, Hazarlar'ın en kalabalık nüfusu olan şehirlerinden biri idi. Semender, Rusların bu havalide yaptıkları hücumlardan sonra 968'de harap bir hale gelmiş, halk çok zarar görerek, bir kısmı Derbend'e, diğer bir kısmı da adalara sığınmıştı.71 Z. V. Togan'a göre Semender ve Belencer adları birer Türk kabile adlarından alınmıştır.72 Başkent İdil (Etel-Atel) ise, İdil nehrinin üzerinde olması hasebiyle ticaretin gelişmesi için bilhassa elverişli bir yerde bulunuyordu;73 İdil nehrinin mansabında, bu ırmak üzerinde inşa edilmiş ve iki ayrı bölümden meydana gelmişti. Bunlardan batıdakini adı Arap kaynaklarında (İbn Havkal'a) Al-Beyzâ şeklinde geçen Akşehir diğeri de, Sarıgşın (Sarışehir) idi. Sarışehrin doğu kısmına "Hazarân" batı kısmına hem "İdil" hem de "Han-balıg" (Hanşehir) deniliyor ve kağan bu kısımda oturuyordu.

Büyük bir kısmı X. yüzyılda yazılan İslâm kaynaklarının hemen hepsi, başkent İdil'den bahsetmişlerdir. Bunun da sebebi Müslüman seyyah ve tüccarların başkenti ziyaret etmiş olmalarıdır. İdil'in daha büyük olan batı kısmında, nehirden uzakça bir yerde hakanın tuğladan yapılmış bir sarayı vardı. Şehrin uzunluğu bir fersah kadardı ve dört kapılı bir sur ile

çevrilmişti. Şehir dağınıktı, binaların çoğu inşa edilmiş ve üzerleri keçe ile örtülmüştü. Evlerin ancak bir kısmı kerpiçten yapılmıştı. Hakandan başkası tuğladan ev yaptıramazdı. Şehrin pazarları ve hamamları da vardı. İdil aynı zamanda milletlerarası bir ticaret şehri idi. Bizans, İslam, Endülüs, Rus ülkelerinden gelenlerin transit yolu üzerinde bulunması bu şehre çok büyük bir önem kazandırmıştır. Özellikle şehrin doğu kısmında bulunan Hazaran şehri en büyük ticaret merkezi olarak kabul ediliyordu. Büyük tüccarlardan çoğu da burada oturuyorlar ve pazar yerleri de burada bulunuyordu. Başkentin nüfusunun büyük bir çoğunluğunu 10.000 kadar ile Müslümanlar oluşturuyordu. Ayrıca Rusların da olduğu görülmektedir. Müslümanların oturdukları taraf, daha çok bir şehir görünümünde idi ki, burada onların okulları ve 30 mescidleri vardı. Büyük camiinin minaresi, hakanın sarayından daha yüksekti.

Hazarların eski merkezleri Belencer ise, Dağıstan'da Koysu ırmağı üzerinde ve bugün Anderay denilen bir yerde bulunuyordu.74 Güney Kafkasya, Kabala'dan idare edilirdi. Bunlardan başka Kuban'ın Karadeniz'e döküldüğü yerde Tmutarakan (Taman-Tarhan isminden), Murgan, Beyda, Varasan, Bulgar, Hamlıh, Kişevi, Bağandı şehirleri ile Bakü'nün kuzeyindeki Şaberan, Suvarin (Suvar), Saksın şehirleri zikredilebilir.75

Hazar Devleti kuvvetli ordusu ile hâkim olduğu geniş sahada asayiş ve ulaşım güvenliğini temin etmek maksadıyla herhangi bir dış saldırıyı vaktinde önlemek için Bizans'tan getirilen ustaların yardımı ile Don nehrinin sol sahilinde 835'de ünlü Şarkel kalesini yaptırmıştı. Rus yıllıklarında Bela Veja (Beyaz Kale) olarak zikredilen bu kale beyaz taştan ve tuğladan inşa edildiği için batı Türkçesi ile Şarkel (Akkerman: ak ev, beyaz kale) diye adlandırılmıştır. Şarkel kalesi harabelerinde yapılan kazılar, bu şehrin ancak 400 m2'lik uzun dörtgen şeklinde bir yer tuttuğunu

ortaya çıkarmıştır. Burada meydana çıkarılan tuğlalar Orta-Asya tipindedir. Yine burada bulunan eşyanın büyük bir kısmını, Türk boylarına ait süs eşyası, seramik ve silahlar oluşturmaktadır. Ayrıca bir takım ziraat aletleri ile ev eşyası, Orta Don havalisinde ziraat ve hayvancılığın gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır.76

Hazarlar hakkındaki bilgilerinin çoğunu Arap kaynaklarından öğreniyoruz. Özellikle İbn Rustah, İstahri, İbn Havkal, İbn Fadlan ve Mes'udi gibi müellifler bir hayli haberi bize kadar ulaştırmışlardır. Bunların verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Hazarlar kışın şehirlerde, yazın çadırlarda oturuyorlardı. Tarım için verimli toprakları vardı ve bu topraklarda pek çok meyve bahçesi bulunuyordu. Yine baharda tarlalara ve şehirden uzak yerlere göç ederlerdi. Mahsullerini bu uzak yerlerden arabalar ve gemilerle merkezlere taşırlardı. Ayrıca çobanlık yaptıklarına dair bilgilere de rastlıyoruz.

Hazarların kendilerinin ihraç edecekleri çok malları olmadığını görüyoruz. En çok bal, balmumu, un, kadife ve kürkler ihraç ediliyordu. Bunların arasında en meşhurları ise Burtas ülkesinden getirilen siyah ve kızıl tilki derileri idi. Özellikle siyah tilki 100 dinara kadar alıcı buluyordu. Hazarlar, Müslüman ve Rus tüccarların ülkelerinden serbestçe geçmelerine müsaade etmişler, bu tüccarlar özellikle X. yüzyılda İdil'in devamlı müşterisi olmuşlardır ve bir süre sonrada pek çoğu buraya yerleşmiştir. Böylece bu ticaret akışı hakanlığın en önemli gelirini oluşturmuştur. Hazarlar ülkeye giriş noktalarında, kara, deniz ve nehir yollarının belirli yerlerinde elde edilen gümrük resimleri ile tüccarlardan aldıkları onda bir vergiler sayesinde gittikçe zenginleşmişlerdir. Çoğu yabancı olan ve başkentten geçen bu tüccarlar yol boyunca Hazar ülkesinde emniyet içerisinde bulunmuşlardır. İ. Kafesoğlu, Hazar Devleti'nin kuvvetli ordusu ile hâkim olduğu sahada asayiş ve güvenliği temin ederek VII-IX. yüzyıllar

boyunca Doğu Avrupa’da tam anlamıyla bir “Hazar Barışı” çağı gerçekleştirdiğini belirtmektedir.77

Hazarların şehirlere sahip olmalarına, ziraatin ve özellikle de ticaretin gelişmiş olmasına rağmen, ekonomik hayatlarının esasını yine de hayvan yetiştiriciliği teşkil ediyordu. Büyükbaş hayvan, koyun ve at sürüleri, hatta develeri vardı. Nehir boyundaki otlak ve sazlıklar hayvan yetiştirmeği kolaylaştırıyor ve İdil şehri de kışlak için çok elverişli bir konumda bulunuyordu. Hazarlar, sürülerini ilkbaharda ovalara çıkarırlardı. Bir çok mamul eşyayı ve giyecek için gerekli malzemeyi dışarıdan alırlardı. Giyim eşyası dahil, bir kısım ihtiyaç maddelerini Gürgan, Azerbaycan, Bizans ve Taberistan’dan ithal ederlerdi. Hazar arazisinde yerleşen Müslümanlardan bir kısmı zanaat erbabı idi. XI. yüzyılda Semender şehrinin yerine Sakşın geçmiş ve burası gelişerek bütün Türk dünyasının en büyük şehri olmuştur. Şehrin çevresi 6 fersah kadardı. Burada da evler keçe ile örtülü idi. Bu şehirde ilim de gelişmişti.

Kaşgarlı Mahmut Suvarin, Sakşın’daki Hazar ahalisinin kağıt para kullandıklarını yazmaktadır. Hazarlar el sanatları ile de meşgul olmuşlardır. Özelikle Hazar süngüleri ile eğerleri çok ünlüydü. Yine Hazar kılıçları da Ruslar arasında çok tutulmaktaydı. Hazar hakanının sarayında bulunan halkın 4 bin kişi kadar olduğu belirtilmektedir. Hazar sarayından Araplara gelin olarak giden kızların çehizi ve arabaları son derece kıymetli idi. Bu arabaların kapıları altın ve gümüş ile kaplı, içleri samur derileri ile süslenmiş ve altın işlemeli kumaşlarla örtülmüştü.

İyi asker olarak tanınan Hazarlar Sasanî, Abbasî ve Bizans saraylarında muhafız kıtalar olarak görev yapmışlardır. Bizans sarayında Hazar askerlerinin büyük nüfuzları vardı. İmparatorlar dahi bir kısım törenlerde Hazar elbisesi giymişlerdir.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre Hazar Hakanlığı'nın devlet teşkilatı aslında Göktürk Devleti'nin teşkilatının bir devamı olmakla beraber bazı hususlarda kendine has gelişmeler gösterdiği de bilinmektedir. Hudûd'ul âlem'e göre devletin başında bulunan "Hakan" Aşina sülalesinden gelmekte ve Türk geleneklerine uygun olarak "İlahi menşeli" sayılmakta idi. Ancak daha sonra Hazar hakanının durumunda bir değişiklik olmuş ve "Hakan" devlet hakimiyetinin bir sembolü yani "temsilcisi" durumuna getirilmiştir. Böylece Hakanlık devlet işlerine karışmayan ancak devleti temsil eden sembolik yüksek bir makam olmuştur. Bu yüzden hakanın halk arasına pek çıkmadığını, sadece ayda dört defa tebası ile görüştüğünü görüyoruz. Devletin iktidarı büyük hakanın naibi olan kağan bey (kağan bey, kagan ebe, kagan beh, abşad, tarhan,) elinde idi. Bu naip büyük hakan tarafından seçilir, her an değiştirilebilir ve idam edilebilirdi.

Ülkeyi idare eden, orduların sevk ve idaresini yapan, komşu kralları itaat altında tutan hep o idi. O her gün hakanın huzuruna çıkar ve sağ tarafında otururdu. Diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi Hazarlar arasında da hakanın sihirli bir kudreti vardı. Halkın başına kıtlık, kuraklık, harplerde başarısızlık ve başka uğursuzluklar geldiği zaman, hakan bundan sorumlu tutulur ve bu durum çoğu zaman onun hayatına mal olurdu. Belki de bu sebeple hakanın hâkimiyet müddeti 40 yıl gibi belirli bir zamana bağlanmıştı. Şayet bu zaman sona ermeden kağanda bunama, aklî melekelerinde bir zayıflık belirir veya herhangi bir hatası görülürse, bu durum halkın galeyanına sebep olurdu. Çünkü onun bir uğursuzluğu davet etmesinden korkulurdu. Hakan şayet 40 yılını doldurduğunda hâlâ ölmemişse, halk ve maiyeti onu aklı azaldı, bunadı diyerek hemen öldürürdü.

Kağan beyin yardımcısına kündür, onun da yardımcısına çavşıgır deniliyordu. Bu üç kişiden başkası hakanın yanına giremezdi. Hakan, bir

sefere çıkmak üzere atına bindiği zaman, bütün ordu mensupları aynı işi yapardı. Hakanın düşmana karşı gönderdiği ordu yenilgiye uğrarsa, kaçarak geri dönenler öldürülür, kumandan ve kağan bey cezalandırılırdı. Hakan herkesin gözleri önünde

kadın ve çocuklarını, malını, mülkünü, binek hayvanlarını ve silâhlarını başkasına dağıtırdı. İstahrî'ye göre hakan emir ve yasak koymazdı. Ona ancak huzuruna çıkılırken saygı gösterilir ve önünde eğilinirdi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hazarlar'ın hakanları Göktürklerin Aşina soyundandır. Yani hakan olmak için belirli bir hakan sülalesinden olmak gerekiyordu. Daha sonraları ise bu kurala Musevi olmak şartı da eklenmiştir. Nitekim Hazar tahtına varis olma hakkına sahip bir delikanlının pazarda ekmek sattığı ve Müslüman olduğu için bu makama getirilmediğini görüyoruz. Hakanların ülkelerini adaletli bir şekilde yönettikleri Arap kaynaklarında özellikle verilmektedir. Hazar devlet teşkilâtında ayrıca tekin, inal, buyla, buyrug gibi unvanlara da rastlanıldığı gibi; Hazarlar'a bağlı diğer kavimler merkezden gönderilen "İl-teber" veya "tudun" denilen kişiler tarafından yönetiliyordu.

Hazar Devleti'nin ordu yapısına gelince İstahri'ye göre ordu 12 bin kişilikti. Askerin küçük bir kısmı hariç düzenli bir şekilde ücret almaz, maaşlarını uzun vadelerle ve muntazam olmayan aralıklarla alırlardı. Ordu olağanüstü hallerde toplanır, askerlerden biri vefat ettiğinde yerine yenisi görevlendirilirdi. Buradan biz o sıralar Hazarlar'ın ücretli orduları olmadığını ve savunmanın gönüllüler tarafından yapıldığını anlıyoruz. Ancak Hazar ordusu daha sonraları ücretli Müslüman kıtalardan oluşmuştur. Hazarlar'da IX. yüzyılın ortalarında ticaretin çok gelişmesi üzerine halkın büyük bir kısmı eskisi gibi askerlikle meşgul olmamış bu da ücretli askerlerin artmasını sağlamıştır. Hazar hakanı atına bindiği zaman yanında 10 bin asker bulunurdu. Hazarlar konakladıkları bir yerde çok

çabuk bir ordugâh kurarak etrafını kısa zamanda tahkim ederlerdi. Ordunun öncüleri ellerindeki meşalelerle kağanın önünden giderler ve onun ordusu ile birlikte aydınlıkta ilerlemesini sağlarlardı. Ordu komutanı olan İşa (İsa) savaşta orduyu bizzat kendisi idare eder, sancaklarla donatılmış ordusunun başında süslü silâhlarıyla katılır, göğsüne bir zırh taşırdı. İşa’nın da 10 bin atlısı vardı. Bunlardan bir kısmı devamlı ücret alırdı. İşa halkın servetine ve mevkiine göre orduya katkıda bulunmasını sağlardı. Sefere katılan hakanın önünde at üstünde, davula benzeyen ve güneşi andıran bir âlem taşırlardı. Savaşta sağlanan ganimet ordugâhta toplanır ve daha sonra askere dağıtılırdı. Ülkede toplanan vergi de İşa’ya getirilir ve o da bunu askerleri arasında paylaştırırdı. Ayrıca savaşlarda İşa’nın emrindeki 10 bin atlıdan başka kendi masraflarıyla orduya katılan varlıklı kimseler de bulunuyordu.

İlk dönemlerde atlı-göçebe bir kavim olan Hazarlar’da at çok önemli bir yer tutmakta idi. Bu yüzdendir ki Hazar bölgesinde yapılan kazılarda atlara ait mezarlar, bu mezarların içinde at iskeletlerinin yanında üzengiler, at koşumlarına ait halka tokalar ve plakalar, gemler bulunmuştur.78

Şarkel kalesindeki dehlizlerde Hazar yapımı mücevherlerin, süslü tabakaların, ayna gibi çeşitli süs eşyalarının bulunması, hem Hazarlarda altın ve gümüş işlemeciliğinin çok ileri bir noktada olduğunu hem de Hazarlar’ın süse ve giyime ne kadar çok düşkün olduklarını göstermektedir.79

Hazarlar, örf ve adetleri, sanatları, giyim ve kuşam tarzları ile çok geniş bir sahayı etkileri altına almışlardır. İşte bu Hazar kültürü pek çok milletin kültürüne tesir ederek ayrıca gelişmesine yardım etmiştir. Rus ilim adamları Hazar Kültür çevresinin devamını Karaçaylar, Balkarlar, Tatar ve Kafkas dağlıları arasında ve özellikle de Karaylar arasında aramışlardır. Hazar kültürü bu saydığımız kültürleri etkilediği gibi Rus, Macar gibi diğer milletlerinde kültürüne tesir etmiştir.80

Hazar Hakanlığı'nın en kudretli devrinde Doğu Avrupa'nın kuzeyinde yeni bir Rus Devleti teşekkül etti. Bu sıralarda Orta Dnyeper sahası Hazarlar'ın idâresinde olduğu için buralarda Hazar tesiri hâkimdi. Sambata (Kiyev) şehrinde Hazarlar tarafından kurulan düzen daha sonraları da geçerli olmuştur. İskandinavya-Bizans ticaret yolu üzerinde, ormanlarında kıymetli kürklü hayvanları ile orman-bozkır sınırı boyunca arıları bol bölgelerde oturan, daha çok avcılık ve bal istihsali ile uğraşan İslav-Fin karışımı kabileler, aynı ticarî maksatlarla buraya gelen İskandinavyalı denizci Varegler (Norman)'den Rus diye adlandırılan maceracı bir grubun idâresine girmişler ve Hazar örneğine uygun bir siyasî yapı kazanmağa başlamışlardır (IX. asrın ilk yarısı).

İlmen gölü çevresinde yerlilerden aldıkları kürk, balmumu, bal gibi mallar sayesinde Bizans ile alış-verişe girişen Vareg-Ruslar o civarda kasabalar kurmaya çalışmıştır. Nitekim IX. yüzyılın ikinci çeyreğinde İlmen Gölü'nün kuzeyindeki Novgorod şehrinin beyi (knezı) olan Vareg-Rus Rurik Hazarlar'a bağlı Orta Dnyeper sahasındaki Hazar merkezi (kalesi) Sambata'ya gelerek (862) tâbilik statüsü altında ticarî-siyasî faaliyetlere girişmiştir.81 Rurik'den sonra yerine geçen Oleg, o sıralarda gelişen Kiyev şehrini ele geçirmeye muvaffak olmuş ve böylece Rus devleti süratle gelişmek için çok elverişli imkânlara kavuşmuştur. Rus knezlarından Hıristiyanlığı kabul etmesi ile şöhret bulan Vladimir'in "Kağan" unvanını taşımış olması da Hazar tesirinin derecesini göstermesi bakımından önemlidir.82

Daha önce de söylediğimiz gibi İdil nehri İslâm dünyası ve Çin ile İskandinavya arasındaki büyük ticaret faaliyetine imkân sağlamıştı. Bu siyasî gücü sağlayan başlıca imkânlardan biri, hakanlığın coğrafî mevki itibariyle ortaçağların belki de en canlı ticarî faaliyet bölgesinin merkezinde yer almış olmasıdır. Ayrıca Harezm'den İdil boyuna ve oradan da

Karadeniz sahillerine giden büyük kervan yolu da Aşağı İdil'den geçiyordu. İdil ve Çolma boylarından bilhassa kürkler (samur, kakım, tilki, zerduvan, sansar) ve diğer ticarî mallar (bal, balmumu, tutkal), Çin ve Türkistan'dan ipek ve kumaşlar, Bizans'tan türlü san'at ve süs eşyası geliyor ve bunlar İdil ve başka Hazar şehirlerinde pazarlanıyordu. Bu çeşitli ve zengin emtia Orta Asya, Doğu Avrupa, Yakın Doğu kıtaları arasında bir yandan diğer yana akıyordu.83

Dini Hayat

Hazarların dini bugüne kadar ilim alemini epeyce meşgul etmiştir. Çünkü devlet içerisinde bir çok din yaşama imkânı bulmuştur. Bu dinlere mensûp insanlar arasında zaman zaman bazı sürtüşmeler görülse de yine de bu dinler büyük bir serbestlik ve müsamaha içerisinde yanyana yaşamışlardır. Hiç şüphesiz, Hazarların asıl ve uzun süreli dinleri bütün diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi "Gök Tanrı Dini" idi. İbn Fadlan ve İbn Rüste gibi müelliflerin verdikleri bilgiler bu görüşü teyit etmektedir. Buna göre Hazar Türkleri Tengri Han (Gök-Tanrı) adını verdikleri bir ilâha tapıyor, diğer Türk topluluklarında olduğu gibi tabiat güçlerine ve atalara dinî anlamda saygı gösteriyorlardı. İbn Fadlan'ın seyahatnamesinden anlaşıldığı kadarıyla âhiret hakkındaki düşünceleri de diğer Türk kavimlerinden farklı değildi.

Hazar Hakanlığı'nda erken dönemlerden itibaren ortaya çıkan bir başka din de Hıristiyanlık'tır. Kafkasya, Azerbaycan ve Güney Rusya'da Hıristiyanlık daha VI. yüzyılda yayılma ve yerleşmeye başlamıştır. Kuzey Kafkasya'da yaşayan Hunlar ve onların devamı olan Sabarların 507-508 yılında Arran patriği Kardust'un teşvikleri ile Hıristiyanlığı kabul ettiklerini görüyoruz. Ayrıca Dağıstan'daki Yahudilerde Sabar-Hazarları arasında Mûseviliği yaymaya çalışmışlardır. Yine Arap istilâsı döneminde de Müslümanlık Harezmli tüccarlar aracılığı ile yayılmıştır. Merkezleri Arran

olan Hıristiyanlar, Hazarlar üzerinde etkili olmaya başlamışlar ve Arran metropolidi İsrail (677-703) Hazarlar arasında Hıristiyanlığı yaymayı başarmıştır. Özellikle Bizans sınırlarında ve Kırım'da yaşayan Hazarlar arasında Hıristiyanlığın yayıldığı görülmektedir. Yine Varasan şehrinde yaşayan Hazarlar'ın Hıristiyanlığı kabul ettikleri ve bunların önceki dinlerinin Gök-Tanrı dini olduğu ve Tanrılarına "Tengri" dedikleri kaynaklarda belirtilmektedir. IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hazar hakanı Hıristiyanlıkla ilgilenmiş ve Bizans imparatoruna elçi göndererek ülkesine misyonerler yollamasını istemiştir.

Hazarlar'ın bu istekleri daha sonraları bu hususta bir takım efsanelerin çıkmasına vesile olmuştur. Buna göre, Hazar hakanı imparatordan ülkesine âlim bir din adamı göndermesini, zira memleketinde Müslümanlarla Mûsevilerin hummalı bir faaliyet içerisinde bulunduklarını, şayet göndereceği din adamı kendilerini ikna etmeyi başarırsa, Hıristiyanlığı kabul edeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine imparator "İslav Havarisi" lakabını kazanan ve Avrupa'da İslavlar arasında din neşri ile şöhrete kavuşan Konstantin (Krill)'i 860 yılı sonlarında Hazarlar arasında misyonerlik yapmakla görevlendirmiştir. Konstantin, Hazarlar'a gitmeden önce bir müddet Kırım'da kalmış, Hazarca öğrenmiş, Don ve İdil nehirlerini aşarak Hazarlar'ın başkenti İdil'e varmıştır.

Hakan tarafından iyi karşılanan Konstantin, hakanın huzurunda bir Müslüman hoca ve bir Mûsevi haham ile din münazarası yapmış ve rivayete göre onlara üstün gelmiştir. Fakat buna rağmen Hakan Hıristiyanlığı kabul etmediği gibi, Hıristiyanlarda Hazarlar arasında fazla bir başarıya ulaşamamışlardır. Nitekim Hazarlar arasında Hıristiyanlığın yayılması VIII. yüzyıl başında genişleyen Güney Kafkasya ve Azerbaycan'daki Arap istilâsı ile sona ermiştir. Ancak Hazar Devleti'nin yıkılmasından sonra Hıristiyan ahali Rus kilisesi içerisinde erimişlerdir.84

Hazar tarihinin en dikkate değer özelliklerinden biri de Mûsevi dinini resmî devlet dini olarak kabul etmiş olmalarıdır. Mûseviliğin Hazar ülkesine gelişi ve Hazarlar'ın bu dini kabul edişleriyle ilgili farklı tarihler ileri sürülmektedir. 1140'ta yazılan Judah Halevi'nin (Jehudah) "Kuzari" adlı yarı edebî kitabına göre Hazar hânedanı 740 yılında Mûseviliği kabul etmiştir. Mes'ûdî ise bu olayın Hârûnûrreşîd'in halifeliği sırasında (786-809) olduğunu söylemektedir. Mûseviliği tercih etmelerinin sebebi muhtemelen, büyük bir Hıristiyan devleti olan Bizans İmparatorluğu ile kuvvetli İslâm halifeleri karşısında onların siyasî nüfuzlarından uzak eşit bir devlet olarak kalma arzusudur. Bu şekilde yine kitabî bir din olan Mûseviliği kabul etmekle kendi siyasî durumlarını korumuşlardır. Hazarlar'ın Mûseviliği nasıl kabul ettikleri kesin olarak bilinmemektedir. Sadece Mûsevilerin Kuzey Kafkasya ve Kırım sahillerinden oldukça erkenden Hazar topraklarına girerek dinlerini yaymaya başladıkları bilinmektedir. Onların Ermenistan üzerinden Kafkasya'ya gittikleri anlaşılmaktadır. Ancak Mûsevilerin Hazar ülkesinde yoğun bir şekilde bulunmaları, herhalde Heraklios ve III. Leon zamanında Bizans'ta başlayan Yahudi takibinden sonradır. Çünkü Mûseviler Kafkasya'daki Arap fetihlerinden sonra Dağıstan'a gitmişlerdir. Sâsânîlerin Yahudileri takibe başlamaları üzerine, Yahudiler Dağıstan'da yerleşmeye başlamışlardır. Böylece de Mûsevilik Hazar ülkesinde bilhassa tüccarlar arasında yayılma imkanını bulmuştur.

Hazarların Mûseviliği kabul etmeleri, özellikle Ortaçağ'da başka yerlerde yaşayan Yahudilerin dikkatlerini onlar üzerine çekmelerine sebep olmuş ve bilhassa İspanya'daki Yahudiler arasında büyük bir ilgi görmüştür. Bu yüzden de bu çevrede Hazarların ne şekilde Mûseviliği kabul ettiklerine dair bir çok efsane türemesi ile birlikte bu konu hakkında Yahudi edebiyatında bir çok eserin yazılması da sağlanmıştır. Ancak yine de ortak

bir inanış mevcut değildir. Hakan ve maiyyeti Mûsevi olmakla beraber, dini taassuba kapılmadan Müslüman tüccarları himaye etmişlerdir. Başkent İdil'de Müslüman ve Hıristiyan toplumlar, Mûsevilere oranla daha çoğunlukta idiler. Mes'udî'ye göre, ülkede yedi baş kadı bulunuyordu. Bunlardan ikisi Müslümanların, ikisi Hıristiyanların, ikisi Mûsevilerin ve biri de eski Gök-Tanrı dininde olanlar ile Rusların davalarına bakıyorlardı. Hakanların Mûsevi oldukları halde bu dinin yayılması için herhangi bir gayret içerisinde olmadıkları görülmektedir. Hakanlar din işlerine karışmamışlar ve şehirlerde bütün dinlerin serbestçe ibadetlerini yapmalarını sağlamışlardır. Hazarlar'ın Mûseviliğin hangi mezhebini benimsedikleri meselesi de açık değildir. Bununla birlikte Kırım kökenli Karâilerle (Kara'im: Karaites) Hazarlar arasındaki ilişkinin varlığı Hazarların Karâiliği (Anâniyye) benimsediğini doğrular mahiyettedir. Fakat günümüzdeki bazı araştırıcılar Hazarların önce Karâiliğe, sonra da Talmudist Yahudiliğe girdiklerini ileri sürmektedirler.

Mervân b. Muhammed idâresindeki İslâm kuvvetlerine yenilen Hazar hakanı zor durumda kalınca İslâmiyeti kabul ettiğini söylemiş, ancak kısa bir süre sonra eski dinine dönmüştür. İslâm ordularının çekilmesinden sonra Hazar başkenti İdil'de kalan iki fakih Nûh b. Sâbit (Sâib) el-Esedî ve Abdurrahman el-Havlâvî, İslâmiyeti yaymak için çalışmışlardır. Hazarların X. yüzyılda Ruslar karşısında güç duruma düşmeleri ve 965'te hakanın Harezmlilere sığınması, çok kalabalık Hazar kütlelerinin İslâmiyete girmesine sebep olmuştur. X. yüzyılda başkent İdil'de 10.000'den fazla Müslüman yaşıyordu. Hakanların, Mûsevi oldukları halde ülkede kendi dinlerinin yerine İslâmiyetin yayılmasını teşvik etmeleri dikkat çekici bir husustur. Dağıstan ve Aşağı İdil bölgesindeki Hazarlar genelde İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Nitekim Bulgar hükümdarı İlteber'in 920 yılında İdil'de kaleler inşa edilmesini isteyerek gönderdiği elçi Abd Allah b. Baştuva al-

Hazari isminde bir Müslüman Hazar idi. Müslüman halkın bir kısmı Şâfîî, çoğunluğu Hanefî idi. Ayrıca Harezm'de İslâm savaşları başladığı ve hastalıklar çıktığı zaman, halkın bir kısmı Hazar ülkesine taşınmış ve daha sonra da serbest ibadet edebilme, ezan okutma, cami yapabilme ve Müslüman kardeşlerine karşı savaşmama gibi şartlar karşılığında orduya girmişlerdir.85

Dil ve Yazı

Hazarlar'ın hangi dili konuştukları hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Bunun da sebebi Hazar dili ile yazılmış herhangi bir eserin zamanımıza kadar ulaşmamış olmasıdır. Günümüze kadar Hazarlardan bize kadar ulaşan sadece iki belge vardır ve bunlar da İbranice yazılmışlardır.

Bunlardan biri, Hazar Hakanı Yusuf tarafından 960 yıllarında Emevilerin Kutuba Emiri III. Abdurrahman'ın (912-961) hizmetinde çalışan, Yahudi ilim ve devlet adamı Hasday İbn Şaprut'a yazılan mektup ve diğeri de, yine hakan Yusuf zamanında ismini bilemediğimiz Mûsevi bir Hazar tarafından yazılan bir mektubun Mısır'da bulunan parçalarıdır. Bu mektupların sahte olup olmadıkları ilim alemini epeyce meşgul etmiş ve daha sonra özellikle İbn Havkal'ın verdiği bilgilerle sahte olmadıkları kabul edilmiştir.

Çok okuyan ve yüksek rütbeli bir aydın olan Hasday, Kurtuba'ya gelen yabancı elçilerden ve İslâm ülkelerinin komşularından, hükümdarları ile birlikte Mûsevi dinine mensup kudretli bir kavmin bulunduğunu duymuş ve bu hususta duyduklarının doğru olup olmadığını öğrenmek üzere Hazar hakanı Yusuf'a mektup yazmıştır. Hasday'ın 950-960 yılları arasında yazdığı sanılan mektubu, kendisinin ve yardımcısı Menahem ben Saruk'un adını ihtiva eden akroştiş ile başlar; asıl metinde ise Endülüs ve Hazarlar'ın coğrafî konumunu, Endülüs'ün tabii zenginliğini belirtilerek, Hazarların Museviliği nasıl kabul ettikleri meselesi üzerinde durur. Bundan sonra

Yahudilerin bölgeye nasıl geldikleri, Hazarların hangi yollarla Musevi oldukları, hakanın hangi kabileden olduğu ve nerede yaşadığı gibi sorular sorarak bunlara cevap vermesini ister. Hakan Yusuf'a ait olduğu ileri sürülen mektupta ise Hasday'ın sorularına cevap verilmektedir. Yusuf, Hazarlar'ın menşeini ve tarihlerini anlatarak, Hakan Bulan döneminde (yaklaşık 620'lerde) Museviliğe girişlerine temas etmekte ve intisab'ın Bulan'ın gördüğü bir rüya neticesinde olduğunu belirtmektedir. Yusuf bundan sonra en büyük atası olarak kendisinden 340 yıl önce hüküm süren hakan Bulan'dan başlayarak, kendisine kadar hükümdarlık yapan 14 hakanın isimlerini vermekte, hakanlığa tâbî ülkelerin sayısını da 28 olarak belirtmektedir. Ayrıca Hazar ülkesindeki hakim Türklerden 10 boyun ismini de sayılmaktadır. Hakan Yusuf yine ülkenin sınırlarını çizmekte ve şehirlerden bahsetmektedir. Mektubun geri kalan kısmında, sonraki hakan Obadiah (Obedey) zamanında yapılan bir din reformundan bahsedilmektedir. Bu hükümdar zamanında ülkede sinogoglar ve okullar inşa edilmiş, Tevrat, Mişna ve Talmud eğitimi yaygınlaşmıştır. Verilen hakan isimlerinin listesinde isimler İbranicedir. Ancak hakanların Türkçe adları da verilmektedir. Yusuf'un kendisi 931 yılından önce hüküm süren II. Harun'un oğludur. İddiaya göre 931-960 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bu iki belgede geçen Hakan ve kabile isimlerinin Türkçe oluşları bize Hazarların bir Türk boyu olduğunu ve İbrani alfabesi kullandıklarını göstermektedir. Hakan Yusuf ile Hasday arasındaki bu mektuplaşmaya dair ilk bilgileri, Jehudah ben Barzillai al-Bargeloni adındaki bir İspanyol Musevi'nin 1090-1105 yılları arasında kaleme aldığı “Sefer ha-ittim” adlı kitapta buluyoruz. Daha sonra ise XII. yüzyılda Abraham İbni Daud'un “Sefer ha-Kabbalah” adlı eserinde bu mektuplardan bahsedilmektedir. Bu her iki mektup da ilk defa 1577'den sonra veya o sıralarda İstanbul'da basılan İsaac Abraham Akriş'in “Kol Mevasser” adlı çalışmasında İbranice

olarak verilmiştir. Ancak mektupların ilim âlemi tarafından tanınması, Buxtorf'un 1660'da Jehudah Halevi'nin, "Kuzarri' adlı eserini neşretmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Buxtorf bu yayınında mektupları Latinceye çevirmiştir. Mektupların yazma nüshaları Oxford'daki Christ Church Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Hakan Yusuf'un daha uzun bir kopyası da 1874'de A.Harkavy tarafından Leningrad Public Library'de bulunan Second Firkowich Collection'daki bir el yazmasından alınarak yayımlanmıştır. Bir başka önemli belge de X. yüzyılın ilk yarısında adı bilinmeyen Musevi bir Hazar tarafından yazılan ve Hakan Hârun ile Yusuf'un Ruslara karşı direnişlerinden bahseden bir mektuptur. Mısır'da Kenîsetû'ş-Şâmî'de bulunan bu mektup, bugün Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde muhafaza edilmesinden dolayı, "Cambridge Dökümanı" diye isimlendirilmiştir.

Arkeolojik çalışmalar sonucunda Rusya'da Mayatskiy kazılarında ortaya çıkarılan seramikten başka Şarkel'de bulunan tuğlalar üzerinde de Göktürk yazısına benzeyen oyma yazılı işaretler görülmüştür. Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde muhafaza edilen İbranice metinler arasında X. yüzyılın ilk yarısından kalma Musevi Hazarların İbranice yazılı metni ortaya çıkarılmış, mektubun metninde geçen isimlerden bir kısmının Türkçe olduğu tespit edildiği gibi bunlar arasında oyma yazı ile yazılmış bir Hazarca kelimeye de rastlanmıştır. "Kiyev Mektubu" olarak isimlendirilen bu mektup 30 satırdan oluşmaktadır. Artık Mûsevi Hazarların resmi dil olarak İbranice kullandıkları ve yazdıkları bilinmektedir. Bazı tarihçiler Hazar dilinin Türkçe olmadığını iddia etmişlerse de kaynaklarda "Hazarlar'ın dili Bulgarcaya benzer" ifadesinin bulunması ve filologlarca eski Bulgarcanın bir Türk lehçesi olduğunun tespit edilmesi, Hazarcanın da bir Türk lehçesi olduğunu ortaya koymuştur. Barthold ve Minorsky gibi Rus araştırıcılar, Hazar dilinin İdil Bulgarlarının diline benzediğini, bugün diğer

Türk boyları tarafından anlaşılamayan Çuvaşçanın da, Bulgarca ve Hazarcaya benzediğini ve sonuç olarak Hazarcanın Türk dillerinin ayrı bir branşı olan Çuvaşçaya çok yakın olduğunu ifade etmektedirler.86 Yapılan araştırmalar sonunda Hazar ülkesinde Hazarcanın dışında başka çeşitli Türk lehçelerinin de konuşulduğu tespit edilmiştir. Németh'e göre Hazar ülkesinde başlıca şu diller konuşulmakta idi: 1) R Türkçesi, Bulgarca; 2) Y Türkçesi, Türk ve Sabirce; 3) Diğer dillere benzemeyen Macarca; 4) Bazı bölgelerde kullanılan diğer diller.87

Z. V. Togan çeşitli kaynak eserlerden Hazarca şu kelimeleri tespit edebilmiştir: Barsbek, baştuva, kundaçık, hakan, hatun, tarhan, bek, şad, tudun, ilteber (iletver), bolışçı, Tanrı, han, ak, sarı (sarığ), Belencer (barager), Semender, bığındı, kaya kent (gaya kent), çiçek (Tzitzekion), İlbars (gilebaros), buseri (busiras), bun, bal, azak, tuzdı, yalınık, bordacı, tuaracı ve uğdaracı.88 Bütün bu kelimeler bize Hazar dilinin Türk dil grubundan olduğunu göstermektedir.89

1 İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1992, s. 157.

2 Kafesoğlu, a.e., s. 157.

3 Z. V. Togan, Hazarlar, İA, İstanbul 1970, c. V, s. 398.

4 L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara l971, s. 114; H. N. Orkun, Türk Tarihi, Ankara 1946, c. II, s. 143; Hazarlar konusunda titiz ve geniş kapsamlı bir çalışma yapan Ş. Kuzgun, Arap kaynaklarında bu kelimenin ayrıca "çekik ve küçük gözlü" anlamına geldiğini belirtmektedir. Bk. Ş. Kuzgun, Hazar ve Karay Türkleri, Ankara l993, s. 41-42; Kuzgun Ayrıca Hazar kelimesinin şahıs ismi olabileceğini çünkü insanlığın türeyişini anlatan soy kütüğü kitaplarında Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e ait bilgiler verilirken bazılarında Yafes'in Hazar adında bir oğlu olduğunu, bazılarında

ise Yafes'in oğlu Tiriş'in Hazar isminde bir oğlu olduğunu haber verdiklerini belirtmektedir. A.e., s. 43.

5 Hazarlar'dan günümüze kadar kendi dillerinde yazılmış bir eser kalmadığından veya bulunamadığından, menşeleri hakkında çeşitli fikir

ler ileri sürülmüş ise de, onlardan kalan münferit kelimeler, tabirler, kavmi hususiyetleri incelendiğinde ve âdetlerine dair Arap, Bizans ve Yahudi kaynaklarındaki bilgilerin ışığı altında yapılan çalışmalar sonucunda bunların Türk olduğunu ve bugünkü Çuvaş lehçesinin temsil ettiği Lir lehçesi zümresine mensup bulunduklarından artık hiç şüphe yoktur. Togan, Hazarlar, s. 397; Hazarların menşei hakkında ayrıntılı bilgi için bk. M. İ. Artamonov, Hazarların menşei'ini kendilerinden evvel Aşağı İdi boyu ve Azak çevresindeki Türk kavimlerine bağlamıştır. Hunların M. S. II. yy.'dan itibaren Hazar denizinin kuzeyine doğru hareketleri ve İdil boyuna yaklaşmaları, sonraları Batı Avrupa'ya doğru gidişleri (370'lerde) sırasında ve sonucunda Doğu Avrupa'da yepyeni etnik bir karışım meydana getirmiştir. Bunların tesiri sonraki Hun-Bulgar kavimleri ve nihayet Hazar etnik birliği halinde kendini gösterecektir. İstoriya Hazar, Leningrad, 1962, s. 40-48.

6 Artamonov eserinde Hunların batıya doğru ilerlemelerini teyit eden arkeolojik buluntulara da yer vermiştir. Bu buluntulara göre: Hunların Güney Ural sahasına gelişleri M. S. II. yüzyıllara âittir. Bunlardan bir kısmı İdil nehrini geçip ta Dnyeper'e kadar gitmişlerse de, esas kitle 200 yıl kadar İdil boyunda kalmıştır. Nihayet esas kitle 370'lerde Ural-İdil sahasından hareketle meşhur "Kavimler Göçünü" başlatmıştır. s 48-68'de bu bilgiler detaylı bir şekilde verilmiştir; Ayrıca bk. A. N. Kurat, IV-XVII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972, s. 30; S. A. Pletnëva, Hazarı, Moskova 1986, s. 5-13.

7 Şerif Baştav, Hazar Kağanlığı Tarihi, Tarihte Türk Devletleri I, Ankara 1987, s. 140.

8 Togan, Hazarlar, s. 398; A. Koestler, The Thirteenth Tribe, New York 1976, s. 23.

9 El-Mes'ûdî, Kitâb'üt-Tenbih ve'l-İşrâf, Leiden, BGA, VIII, l894, s. 83.

10 Kafesoğlu, a.e., s. 167.

11 Kuzgun, a.e., s. 51.

12 P. L. Gell-C. Nortan-E. Elliot, Chazars, The Encyclopedia Britanica, C. XV, London l911, s. 775; Togan, Hazarlar, s. 398.

13 H. Rosenthal, Chazars, The Jewısh Encyclopediae, C. IV, s. 1.

14 Gell., a.e., c. XV, s. 775.

15 Bizans imparatoru II. Theodoius 448 yılında Hazarları kendi safhına çekmek ve ülkesini Hunlardan korumak maksadıyla Hazar beylerine rüşvet olarak hediyeler göndermişti. Bu durumu öğrenen Attila Bizans ile anlaşan Hazar beylerinin hepsini öldürerek, Hazarları kendi idaresi altına almıştır. Koestler, a.e., s. 56.

16 Gell., a.e., C. XV, s. 775.

17 Rosenthal, a.e., C. IV, s. 1.

18 Anuşirvan, hakana kızı yerine cariyesini takdim etmek istemiş ancak durumun hakan tarafından fark edilmesi üzerine hoş olmayan hadiseler meydana gelmiştir. Kuzgun, a.e., s. 53.

19 Kafesoğlu, a.e., s. 168.

20 Kurat, Hazarların siyasî bir varlık olarak ortaya çıkışlarının Sabar Türklerinin devletinin yıkılışından sonra olduğunu belirtirken, Orkun, Hazarlar'ın Göktürklere bağlılıklarının VIII. yüzyıl'a kadar devam ettiğini söylemektedir. Kurat, a.e., s. 30; Orkun, a.e., s. 144.

21 Bizans imparatoru Herakleios, Hazar hakanı Ziebel (Zebu, Yabgu)’e kendi kızını vermeyi vaadederek yardımlarını sağlamıştır. Bar Hebraus Georgy (Ebu’l-Ferec), /Türk. Terc. Ömer Rıza Doğrul/, Ebu’l Ferec Tarihi, Ankara l945, C. I, s. 171; Kafesoğlu ise Hazar hakanının bu sırada büyük bir ihtimalle Batı Göktürk Hakanı küçük kardeşi Tong Yabgu olduğunu söylemektedir. A.e., s. 158.

22 Togan, Hazarlar’ın Aras’a kadar bütün kuzey Azerbaycan’ı ele geçirdiklerini belirtmektedir. Hazarlar, s. 398;.

23 Artamonov, a.e., s. 146; Artamonov’a göre Hazar boyları, bu sıralarda Göktürk Kağanlığı’na (ona göre Tun Şehu Kağan’a) bağlı idiler. Hazarların müstakil bir devlet kurmaları 627’den sonraki bir zamana âittir; Kafesoğlu, a.e., s. 158.

24 Rosenthal, a.e., s. 1.

25 Artamanov’a göre Hazar başkenti Belencer bugün Dağıstan’da Koy-su (Sulak) ırmağı üzerinde bulunan bugün Andreyeva (Anderay) yakınlarındaki Endere harabeleridir. Bk. A.e., s. 185; Bu şehir bazı kaynaklarda Varacan veya Varaçan olarak da geçmektedir. Togan, Hazarlar, s. 398.

26 Kafesoğlu, a.e., s. 169; Kuzgun, a.e., s. 56.

27 Gell, a.e., s. 2024.

28 Rosenthal, a.e., s. 1.

29 Orkun, a.e., s. 144.

30 Kurat, a.e., s. 32.

31 Kmosko, Mesleme’nin Hazarlar ve dolayısı ile Kafkaslar üzerine gidişinin sebebini şöyle açıklamaktadır: “717-718 yıllarında Arap ordusu kumandanı olarak İstanbul’u muhasara eden zatın Mesleme olduğunu düşünürsek, Mesleme’nin Kafkasya’daki harekâtının dağlı ve fakir bir sahada çapul aramaktan daha başka bir mahiyeti olduğunu tereddütsüz

kabul edebiliriz. Araplar müşriklerin ve bilhassa göçebelerin Hıristiyan ve Mûsevilerden çok daha kolay ihtida ettiklerini şahsi tecrübeleriyle çok iyi biliyorlardı. Bu sebeple Mesleme'nin bidayette Kafkasya'daki Cebel ahalisini mağlûp ederek İslâmlaştırmak, Toros üzerinden geçen kısa yolun zorluğu karşısında Kafkasya üzerinden Karadeniz boyunca Boğaziçi sahillerine giden yolu açmak ümidini beslediği pek mümkün görülebilir; Bk. M. Kmosko, (Türk. terc.), Araplar ve Hazarlar, TM, III, 1935, s. 148.

32 Togan, Hazarlar, s. 398.

33 Togan, Mervan'ın Terek ve İdil arasındaki bozkırlardan bu kadar kalabalık bir orduyu sevkederek İdil'in doğusuna geçirmesinin Emeviler tarihinde emsali görülmemiş bir hadise olduğunu belirterek Mervan'ın böyle bir sefer yapabilmesini daha önce 732'de Belencere'e yaptığı seferde buradaki durumu gayet iyi öğrenmesi ile açıklanabileceğini söylemektedir. Hazarlar, s. 399.

34 Artamonov, a.e., s. 202-213'de Hazarlar ve Araplar arasındaki savaşlar detaylı bir şekilde anlatılmaktadır; Kuzgun, a.e., s. 58-60; Ayrıca Kosmos, Araplar ve., s. 133-155 arasında da Arap ve Bizans kaynaklarına dayanılarak Arap-Hazar savaşları hakkında geniş bilgiler verilmektedir; Kurat, a.e., s. 39-40; Kafesoğlu, a.e., s. 159.; Pletnëva, Hazarı, s. 33-41. Artamonov'a göre Hazarlar'ın tarihte oynadıkları en mühim rol, onların Arap-İslâm istilâsının Kafkasları aşmasını durdurmuş olmalarıdır; bununla İslâm dininin VIII. yy.'da Aşağı İdil boyu ve Karadeniz sahillerine yayılmaları önlenmiştir. Bk. a.e., s. 457; Artamonov'un bu kitabı A. N. Kurat tarafından tanıtılmıştır. Bk. A. N. Kurat, "Hazarlar'a âit bir kitabın tanıtılması", Tarih Araştırmaları Dergisi, III, 1965, s. 197-236.

35 İbn Hurdâdbih, el-Memâlik ve'l-Mesalik, Leiden l889, s. 162-169.

36 Togan, Hazarlar, s. 399.

37 Povesti Vremenıh Let, /Haz. D. S. Lihaçeva-B. A. Romanova/, Moskova-Leningrad 1950, s. 18; Letopis po İpatskomu Spisku, Arheografiçeskoy Kommissii, Sank-Peterburg 1871, s. 10-11; Letopis po Lavrentıyevkomu Spisku, Arheografiçeskoy Kommissii, Sank-Peterburg 1872, s. 18; Polnoe Sobranie Russkih Letopisi, Radzivilovskaya Letopis, c. XIII, Leningrad 1989, s. 16; Patriarş ili Nikonovskoyu Letopisyu, Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey, Sank-Peterburg 1862, s. 8.

38 Kurat, a.e., s. 33; Kafesoğlu, a.e., s. 160.

39 Artamonov, kitabının 12. bölümünü "Hazarlar ile Bizans arasında yapılan ittafaka" ayırmıştır. s. 196-197.

40 Savaş sırasında Ziebel, Herakleios'u karşılarken yerlere kadar eğilip eteklerini öpmüş, Herakleios'da onu kucaklayıp selamlamış ve "oğlum" diye hitap etmiştir. Daha sonra cebinden kızı Eudocia'nın resmini çıkarıp, göstermiş ve onu kendisine eş olarak vereceğini söylemiştir. Ancak Eudocia'nın gelin alayı Hazar ülkesine giderken, Ziebel'in ölüm haberi geldiğinden bu evlilik gerçekleşememiştir. Koestler, a.e., s. 26.

41 Artamanov, Hazar prensesinin Bizans sarayına bir "Hazar modası" getirdiğini ve bu modaya "Çiçekon" denildiğini kaydetmektedir; Artamonov, a.e., s. 233; Kafesoğlu, a.e., s. 169; Kurat, a.e., s. 32.

42 A. A. Vasiliev, /Türk. Terc. /, Bizans İmparatorluğu Tarihi I, İstanbul, 1943, s. 298.

43 Artamanov, a.e., s. 289-292; Koestler, a.e., s. 24; Kurat, Karadeniz, s. 33.

44 Togan, Hazarlar, s. 400.

45 Artamanov, a.e., s. 198.

46 The. Hon. S. Runciman, Orta Çağların Başında Avrupa'da Türkler, Belleten, C. III, sa. 25, Ankara l943, s. 54.

47 Povest, s. 18; İpatyev, s. 10-11; Lavrentev, s. 18; Radzivilov, s. 16; Nikonov, s. 8.

48 Povest, s. 20; İpatyev, s. 13; Lavrentev, s. 23; Radzivilov, s. 18; Polnoye Sobranie Russkih Letopiseh, Letopis Po Voskrasenskomu Spisku Arheografiçeskoyu Komisseyu, Sank-Peterburg 1856, s. 60; Tro

itskaya Letopis, /Haz. M. D. Priselkov/, Moskova-Leningrad 1950, s. 60.

49 Povest, s. 20, İpatyev, s. 13; Lavrentev, s. 23; Troits, s. 60; Voskresen, s. 270.

50 Mes'ûdi, Mürûcu'z-Zeheb ve Meadinu'l- Cevher, C. I, Beyrut l965, s. 205-207; Kuzgun, a.e., s. 63.

51 Rus tarihçilerinden A. Şahmatov, Günümüzde Ukrayna'nın başkenti olan Kiyev'in (diğer ismi Sambaray ve Min Kirman) Hazar hakanına tâbî üç kardeş Kiy, Şek ve Horiv tarafından tesis edildiğini belirtmektedir. Bk. Povesti Vremennıh Let, Sank-Peterburg l916, s. 21; Brutskuz'da onun bu görüşlerine katılmaktadır. Eski Kiyev'in…, s. 357-358; Yine Togan'da bu fikre katılarak; Kıy (cem. Kıyat), Çek (Çekli) ve Hurı (Yakut ismi olmak üzere Kurı ve Hurı) Türk boy isimleridir demektedir. Hazarlar, s. 399.

52 Togan, Hazarlar, s. 401.

53 Povest, s. 47; İpatyev, s. 42; Lavrentev, s. 63-64; Troits, s. 84; Voskresen, s. 287; Nikonov, s. 31. Bazı tarihçiler bu savaşta Rusların İdil'i ele geçirdiklerini savunurlarken; Kurat, Svyatoislav'ın sadece Tmutarakan'ı zaptettiğini, Bulgar başkenti ile İdil'i ele geçirdiğine dair ileri sürülen iddiaların asılsız olduğunu söylemektedir. Bk. Rusya Tarihi, Ankara l948, s. 25; Togan ise Kurat'ın bu fikrine katılmayarak, Rusların İdil'in yanısıra Dağıstan'daki Hazar şehirlerini alarak Şarkel'i yakıp-yıktıklarını, bu olaydan sonra da Hazarların Azak ve Kırım taraflarında küçük bir devlet olarak varlıklarını devam ettirdiklerini belirtmektedir. Hazarlar, s. 401;

Kuzgun'da Togan'a katılarak şöyle demektedir: "965 yılında Ruslar Hazarlara saldırmışlar ve knez Svyatoislav Bulgarların başkenti ile Hazarların İdil şehrini işgal etmiştir. Bu savaşta Harezmli Müslüman askerler, Hazarlara yardım ederek onları yok olmaktan kurtarmışlardır. Bu saldırı sonunda Hazar İmparatorluğu eski kuvvetini kaybetmiştir. Bu güçsüz durumdan kurtulmak isteyen komşu Türk boyları yeniden Hazarlara saldırmaya başlamışlardır. Bu zor durumdan kurtulmak isteyen Hazarlar Harezmli Müslüman askerlerden yardım istemişler, onlarda Müslümanlığı kabul etmeleri şartı ile onlara yardım edebileceklerini söylemişlerdir. Bu teklif karşısında Hakan ile birlikte devlet ileri gelenlerinin büyük bir çoğunluğu ve üst düzey ordu mensupları İslâmiyet'i kabul etmişler ve böylece Harezmli askerler sayesinde bu zor durumdan kurtulmuşlardır". Bk. a.e., s 65.

54 Togan, Hazarlar, s. 402; Kuzgun, a.e., s. 67.

55 Kuzgun, a.e., s. 62.

56 Kafesoğlu, a.e., s. 158.

57 Kurat, a.e., s. 42-43; Artamonov, Peçeneklerin İdil'i geçip Don boylarına gidişlerinin 889 yılında olduğunu söylüyor, a.e., s. 345; S. A. Pletnëva, Polovtsı, Moskova 1990, s. 10'da yılın 898 olduğunu; Kurat ise bunun 860 ile 889 yılları arasında olması gerektiğini belirtmektedir, A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, İstanbul 1937, s. 42.

58 Artamonov, "Atelkuzu veya Etelküzü'nün Atel (İdil-su)'e bağlı olduğunu ve Seret boyunda olması gerektiğini söylüyor, a.e., s. 340-341.

59 Kurat, a.e., s. 41; Macar Devleti'nin kuruluşunda Hazarlar'ın rolü için bk. Artamonov, a.e., s. 336-352; Kafesoğlu, a.e., s. 164-166.

60 Artamonov, a.e., s. 338-340.

61 Kuzgun, a.e., s. 63.

62 Kurat, Hazar Kağanlığı, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara l976, s. 744-745.

63 Koestler, a.e., s. 112.

64 Togan, Hazarlar, s. 401-402; Kuzgun, a.e., s. 67.

65 Artamonov’da Hazarlar’ın kat’i olarak çöküşünde Kumanların büyük rolu olduğunu söylemektedir, a.e., s. 445.

66 Togan, Hazarlar, s. 402.

67 Togan, Hazarlar, s. 402.

68 Kurat, Karadeniz, s. 43; Kafesoğlu, a.e., s. 167-168.

69 O sıralarda Doğu Avrupa’nın iki ana ticaret yolu vardır. Birincisi hâkanlık başkenti İdil şehrinin bulunduğu İdil nehri üzerinden kuzeye; bir yandan Çolma nehri ile Yayık sahasına, diğer yandan da yukarı İdil-küçük ırmaklar-Ladoga Gölü ile İskandinavya’ya ulaşıyordu. İkincisi, Bizans ile Fin körfezi arasında, en önemli kısmı Dnyeper nehri olmak üzere, güneyden kuzeye doğru 50-60 km. karadan, sonra yine ırmaklar vasıtasıyla, İlmen Gölü-Baltık Denizi-İsveç yolu idi. Ayrıca, Harezm’den Aşağı İdil, oradan da Karadeniz’e uzanan işlek bir kervan yolu mevcuttu. Kafesoğlu, a.e., s. 160; Kurat, Karadeniz’in., s. 33.

70 Detaylı bilgi için bk. Kuzgun, a.e., s. 71-78.

71 Zajacskowski, Hazar Kültürü, s. 477.

72 Togan, Hazarlar, s. 398.

73 Artamonov, Arap kaynaklarına dayanarak İdil şehri hakkında şöyle bir sonuca varmaktadır: İdil, İdil nehrinin türlü sahillerinde olmak üzere üç kısımdan ibarettir: Bunlardan bir kısmı (batıdaki) “El Beyda” (Ak şehir), biri “Sarıgşın” (Sarı şehir) veya “Hanbalık” diye tesmiye ediliyorlardı. s. 395-396; İdil şehri bir surla ihata edilmiş olup İdil nehri tarafından ikiye bölünmüştür. Şehirde çarşılar ve hamamlar vardı. Evler tahtadan veya keçeden inşa edilmişti. Yapı malzemesi olarak balık az kullanılıyordu.

Yalnız hakanın sarayı tuğladan inşa edilmişti. Bu saray bir adanın ortasında bulunmakta ve şehrin batı kesimine bir ponton köprü ile irtibat halinde idi. Halkın yapı malzemesi olarak tuğla kullanmasına müsaade edilmiyordu. Şehrin batı kısmı saray mensuplarına tahsis edilmişti. Doğu kesiminde şehrin kendisi bulunuyordu. Sakinlerini çeşitli dinlere mensup zanaatkârlar ve tüccarlar teşkil ediyordu. Hazar başkentinin iki ayrı kısmına, Hazar dilinde- Sarıgşın (Beyaz şehir) ve Hamlık deniliyordu. Bk. Zajaczkowski, Hazar Kültürü, s. 477.

74 Kafkasya'da Hazar Devleti'nin başkenti olarak kullanılan Semender, Balandzar yahut Belendzer adının yerine gelmiştir. "Bala: büyük" demektir. Endzer ise Dağıstan'daki ösr Hazar kabilesinin adıdır. Bk. Brutzkus, Eski Kiyev'in, s. 347.

75 Togan, Hazarlar, s. 398.

76 Şarkel kalesi Don nehrinin orta kısmında, bugünkü Tsımlyanka mevkiinde bulunmaktadır. Hazar kağanı Bizans imparatorundan Don nehri üzerinde bir kale yapmak için ustalar göndermesini istemiş ve imparator Theophil'de 834-835'de Petrona Kamateros'un maiyyetinde ustalar ve inşaat amelesi yollayarak, Don boyundaki Şarkel kalesinin yapılmasına yardım etmiştir. Kurat, Karadeniz, s. 31-33; Kafesoğlu, a.e., s. 161. Artamonov, uzun yıllar Hazarlarla ilgili sahalarda yapmış olduğu arkeolojik araştırmaların sonuçlarını kitabında 16. bölümde ortaya koymaktadır. Kalenin kazıda meydana çıkarılan duvar, ev ve mezar kalıntılarının fotoğrafları ve plânları verilmiştir. Şarkel kalesi ve içindeki binalarda kullanılan tuğlaların şekil ve üzerindeki çeşitli alâmetler, Hazarların özelliklerini gösterir mahiyettedir. Ayrıca seramik eşya ve ziynet eşyaları, Hazarların kültürlerini bir nebze olsun aydınlatmaktadır. Yine Şarkel kalesinin içerisinde ve yakınında bulunan bazı Türk mezar taşları ve esyası, Şarkel kalesinde görevli Peçenek ve Uzlar hakkında da önemli

bilgiler vermektedir. Geniş bilgi için bk. Artamonov, İstoriya, s. 288-323; ayn. müell, Şarkel- Bela Veja, Materyalı İssledovaniya po Arheologiya CCCP, No. 62, 1958; Şarkel kalesinde keramik ve kerpiçden yapılmış eşyaların arkeolojik tahlili için bk. A. M. Şerbak, Znaki na Keramike i Kirpiçah iz Şarkela-Beloy Veji, Materyalı İssledovaniya po Arheologiya CCCP, No. 75, 1959; Ayrıca Şarkel şehrinde yapılan arkeolojik çalışmaları ve buradaki hayatın özellikleri hakkında yapılan Türkçe bir çalışma için bk. B. Ögel, İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara l988, s. 223-226.

77 Kafesoğlu, a.e., s. 161; Hazarlar barışı ve emniyeti sağlamayı başardıkları müddetçe şehirleri gelişmeye devam etmiştir. Çok önemli olan dahilî siyaset kendisine öz "pax khazarica" diyerek eşsiz dinî müsamahaya istinat ediyordu. Mutedil siyaset, hakimiyetleri altına almış oldukları milletlere karşı anlayışlı tavırları ve dinî müsamahaları sayesinde Hazarlar Kırım'dan Yayık nehrine kadar uzanan ve hiç tabii sınırı olmayan bir alan üzerinde, dört asır süren bir İmparatorluk kurmaya ve onu müdafaa etmeye muvaffak olmuşlardır. En iyi vasıtası da, Hazar denizinden Dnyeper ağzına ve Kafkas Dağlarından Orta Rusya ormanlarına kadar ki saha da hüküm süren "Hazar Barışı" olmuştur. Bk. J. Gauthier, "Hazarskaya Kultura", Novıy Vostık l925, s. 292.

78 B. Ögel, İslâmiyet'ten Önce., s. 233.

79 Koestler, a.e., s. 49.

80 A. zajaczkowski, Karaims in Poland, Warszaw, l961, s. 19.

81 J. Brutzkus, Eski Kiyev'in., s. 343-358 arasında Hazarların iki önemli şehirleri olan Sambata ve Kiyev şehirlerinin isimlerinin etimoljik izahını geniş bir şekilde yapmaktadır. Ona göre Sambata "yüksek kale" ve Kiyev "alçak yerleşme alanı" demektir. Nitekim İslavcadaki Vışgorad'ın Hazarca tercümesi Sambat'tır ve Kiyev'in yüksek kısmı için kullanılmıştır.

Yine o yıllıklara dayanarak Kiyev'in kurucusu olan üç erkek kardeşin ve yerli ahalisinin Hazarlar'dan geldiği kanaatindedir.

82 Kafesoğlu, a.e., s. 163; Kurat, a.e., s. 41: Bir çok Rus tarihçisine göre Hazar Hakanlığı'nın işgal ettiği saha Kuzey Kafkaslar'dan başlayarak, Aşağı ve Orta İdil boyu ile Azak ve Karadeniz çevreleridir. Onlar ayrıca Hazar hâkimiyet sahasının Orta Dnyeper'e kadar uzandığı görüşündedirler; yine bir kısım Rus tarihçisi ilk Kiyev knezlarının "Kağan" unvanını taşıdıklarını göz önünde tutarak, Hazarların Rus devlet müesseseleri üzerinde tesirleri olduğunu ve hatta Kiyev şehrinin de eskiden bir Hazar şehri olduğunu da kabul etmektedirler. Kısacası Rusların Eski Rus devletinin kuruluşunda "Hazar tesiri"nin büyük olduğunu kabul eden tarihçileri vardır.

83 Kurat, a.e., s. 30, 32, Kafesoğlu, a.e., s. 160; Arap coğrafyacılarının yazdıklarına göre Hazar ülkesi balık tutkalından başka güneye ihraç edebilecek hiçbir şey üretmiyordu. Bk. D. M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars, Princeton, New-Jersey 1954, s. 228; A. Zajaczkowski'ye göre ise: "İran'ın Hazar ülkesinden ithal ettiği bal, mum, kürk gibi maddeler gerek Rusya'dan gerek İdil kıyılarında yaşayan Bulgarlar tarafından İdil yolu ile ihraç edilir. Hazarlar kumaş ithal etmezler buna mukabil giyim eşyalarını Hazar denizinin güney sahillerinden, Bizans'tan ve diğer komşu memleketlerden ithal ederlerdi. Hazar Devleti'nin geliri, tüccarlardan alınan vergi ve gümrükten ibaret olup bunlar başkente giden yollar üzerinde transit ticarî emtiadan alınırdı. Hazarlar'ın Doğu Avrupa iktisadi hayatında oynamış oldukları rol ise şudur: Mal mübadele merkezi olan başkent İdil'de Hazarlar alış-verişin tanzimi ve emniyetini sağlayan yegâne patronlardı. Bu hizmetlere mukabil alınan haraç ve vergi sayesinde Hazar hükümeti iktisaden kendisini ayakta tutabiliyordu", s. 478; A. Zajaczkowski, Hazar

Kültürü ve Varisleri, /Türk. terc. Çağatay Bedii/, Belleten, c. XXVII, no 107, Temmuz 1963, s. 477- 483.

84 Hazar ülkesinde siyasî huzursuzluklarla beraber Hıristiyanlara karşı takibat yapılıyor ve bilhassa Bizans ülkesine yakın yerlerdeki Hıristiyanlar bir takım tazyiklere maruz kalıyorlardı. Bizans devleti ise dindaşlarına karşı yapılan tazyiklere bakmaksızın Hazar Hakanlığı ile dost geçinmek siyâsetine bağlı kalmış ve bu gayeyle, devrin tanınmış din adamlarından (sonraları "İslav havarisi" diye bilinen ve İslav alfabesi Kirillika'yı tanzim eden) Konstantin Kiril (Krill) adlı rahibi 860 yılı sonu veya 861 yılı başında Hazarlar'a bir misyonla göndermiştir. Konstantin Hazarlar'a gitmeden önce bir müddet Kırım'daki Chersones şehrinde kalmış ve "Hazarca " (galiba "İbranice") öğrenmiştir. Konstantin büyük bir ihtimalle Don nehri-Perevoloka ve İdil nehri üzerinden İdil şehrine gitmiş ama galiba orada hakanı bulamayarak Dağıstan (Semender veya Derbent)'a giderek, burada hakan ve Hazar büyükleri ile görüşmüştür. Hazar hakanının kendisini çok iyi kabul ettiği de anlaşılmaktadır. Ayrıca hakanın huzurunda bir "din münazarası" yapıldığı da rivayet edilmektedir. Kostantin'in Hıristiyanlığı başarı ile savunduğu da bilinmektedir. Diğer münazaracılar Yahudi hahamları ve Müslüman hocalardır. Ama Konstantin'in bu başarısına rağmen kağan yine de "Yahudilik"te kalmıştır. Artamonov, a.e., s. 331-335.

85 Artamonov'a göre Yahudiliğin resmî devlet dini olarak kabulünün sebebi: Hazar Hakanlığı'nın sadece bağımsız bir devlet oluşu değil, aynı zamanda Hıristiyan bir devlet olan Bizans ve Müslüman olan Arap Hilâfeti'ne karşı eşitliğin bir göstergesi idi. Yâni Yahudiliğin Hazar Hakanı ve erkânı tarafından kabul edilmesi tamamen siyasî bir mahiyet taşımakta idi. s. 264; Yine Hazar ülkesinde Yahudilik bilhassa tüccarlar arasında yayılmak imkânını bulmuştur. Yahudiliğin kabulü Hazarlar arasında Harunürreşid zamanında (786-809)'da olmuştur, s. 266; Hazarların

Yahudiliği kabul ettikleri bölge ise Dağıstan'dır. Buralarda uzun zamandan beri yaşamakta olan Yahudilerin tesiriyle Hazarların üst tabakası bu dini benimsemiştir. Belki de Yahudilerin bir kısmı Hazarlar'a karışmıştır. Hazarların ancak üst tabakası, yâni kağan, maiyyeti ve tüccarlardan bir zümre Yahudiliği kabul etmişlerdir; dolayısiyle de bu din Hazar Devleti'nin resmî dini olmuştur, s. 273, 282; Kafesoğlu, a.e., s. 162; Kurat, a.e., s. 34-35; A. Zajaczkowski ise Hazarların Mûseviliği kabul etmelerini şöyle açıklamaktadır: Hazarların Yahudiliği yâni Ahd-i Atik'i kabul etmeleri bir çok bilgini şaşırtmıştır. "Nasıl olurda bu kuvvetli yarı göçebe İmparatorluğun hâkim tabakası, sıkı temasda bulunduğu Hıristiyanlığı ve Müslümanlığı değilde Tevrat'ı kabul etmiştir. Mevzuu bahis dinlerin, yâni Hıristiyanlığın, Müslümanlığın ve Tevrat'a itikad edenlerin Hazar ülkesinde temsilcileri olduğu gibi, misyoner olarak çalışanların da canlı faaliyet gösterdiklerini belirtmemiz icap eder. Fakat bir dini diğerlerine tercihen kabul etme keyfiyeti dinî mücadele ile yapılmıyordu, bilâkis gayet geniş bir şekilde tatbik edilen dinî müsamaha bu konuda katî idi. Bu müsamahadan dolayı eski Türk dini Tek Tanrılı semavî dinlerle yan yana yaşamıştır. Arap coğrafyacısı, Mes'udî'nin naklettiğine göre: Hazar başkenti'nde 7 tane başkadı vardı: ikisi Hıristiyanlar, ikisi Müslümanlar, ikisi Tevrat'a itikat edenler ve bir tanesi de kitabî olmayanlar içindi. Bu durumun Hazar müsamahasının bir sonucu olarak telâkki edilmesi lâzımdır. Kaynaklara göre, Hazarlar tek Tanrı'ya inanıyorlardı. Bu da Hazarlar'ın Tek Tanrıya ibadeti şart koşan semavî bir dini kabul etmelerini kolaylaştırdı. Bizans elçisi aziz Konstantinos'un Hazar sarayında karşılanma töreninde, Hazar hakanı misafirin şerefine içmek istediği zaman şöyle demişti: "Her şeyi yaratan Tek Tanrı'nın şerefine içelim". Aziz Konstantinos da "Ben Tek Tanrı'nın kelâmına ve Ruhuna içiyorum" diye cevap verdiğinde, Hazar hakanı Tek Tanrı'ya olan inancını teyid etmek için şu mukabelede

bulunmuştu: “Hemfikiriz, yalnız siz Kutsal Üçlüğe, biz ise Tek Tanrı’ya inanıyoruz, ayrıldığımız nokta budur”. Hazarların hakan sarayı ve saray ileri gelenleri tarafından Ahd-i Atik dininin kabul edilmesi olayı, Yahudi kaynaklarına göre sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, İslâm kaynaklarına göre Halife Harun Reşid zamanında vukuu bulmuştur. Teferruatlı ve titiz bir incelemenin ışığı altında İslâm kaynaklarına çok önem vermek icabeder”. Hazar Kültürü, s. 478-479.

86 V. Minorsky, Hududu’l-Alem, s. 45; Barthold, Orta Asya Türk tarihi Hakkında Dersler, Ankara l975, s. 5-36; Hazar Dilinin bugün halen Rusya’nın bir bölgesinde konuşulan Çuvaşçaya benzeyişine, Hazarların, İdil nehrine “İdil” ismini vermeleri delil olarak gösterilmektedir. İdil kelimesi Çuvaşçada “nehir” anlamına gelmektedir., Rasonyi, a.e., s. 114.

87 Rasonyi, a.e., s. 114; Baştav, a.e., 169-178.

88 Togan, Hazarlar, s. 408; Yine Türk Ansiklopedisi’nde çeşitli kaynaklardan toplanan kelimelerden bazıları şunlardır: Hazar, Kara Hazar, alp, ilik, cabgu, tarkan, avcı, çorpan…vs. Bk. Hazar Türkçesi, Türk Ansiklopedisi, Ankara l971, c. XIX, s. 133.

89 Hazarlar hakkında geniş bilgi için bk. Polnoye Sobranie Russkih Letopiseh, Letopis Po Voskrasenskomu Spisku Arheografiçeskoyu Komisseyu, Sank-Peterburg 1856; Mes’ûdî, Mürûc’üz-Zeheb (nşr. Barbier de Meynard) I-II, Paris 1861; Patriarş ili Nikonovskoyu Letopisyu, Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey, Sank-Peterburg 1862 Letopis po İpatskomu Spisku, Arheografiçeskoy Kommissii, Sank-Peterburg 1871;Letopis po Lavrentıyevkomu Spisku, Arheografiçeskoy Kommissii, Sank-Peterburg 1872; İbn Hurdahbih, el-Mesalik ve’l Memalik, Leiden l889; J. Gauthier, “Hazarskaya Kultura”, Novıy Vostık, 1925; T. Kovalski, “Zu den Türkischen Monatsanemé, Archiv Orientalni, II, Prag 1930, s. 3-26; N. B. Divatia, “The Khazars: Were the Vareg-Rus beyinin y Mongols? ” Abori,

sa. 12 1931, s. 132-155; V. Moshin, “Les Khazares et le byzantins d’aprés I’anonyme de Cambridge”, Byzantion, VI, Bruxelles l931, s. 309-325; Kokovtsov, Hazarskaya Perepiska, Leningrad 1932; el-Belazurî, Fütûhu’l-Buldan, Mısır l932; Reşid Saffet Karaşemsi, Hazar Türkleri Avrupa Devleti (VI-XII. Asır), İstanbul 1934; M. İ. Artomonov, Oçerki Drevneyşey İstorii Hazar, Leningrad 1936; ay. müell., Şarkel-Belaya Veja, Materyali i İssledovaniya po Arheologii CCCP, No: 62, 1958; Ayn. müell., İstoriya Hazar, Leningrad 1962; A. A. Vasiliev, “The Goths in Crimea”, Monographs of the Mediaeval Academy of the America, No. II, Cambridge, Massachusset 1936; ayn. müelf., Bizans İmparatorluğu Tarihi I (Türk. terc. Arif Müfir Mansel), Ankara l943; V. Minorsky, Hududü’l-âlem, Region of the World, London 1937; ayn. müell., “A New Book on the Khazars”, Oriens, XI, l958, s. 75-88; Z. V. Togan, İbn Fadlan’s Reisebericht, Leipzig 1939; ayn. müell., “Hazarlar” İA, VI, s. 397-408; ayn. müell., Umumî Türk Tarihi’ne Giriş, İstanbul 1981; J. Brutzkus, “The Khazar Origin of Ancient Kiyev”, İslavonic and East European Review” XXII/58, 1944, s. 108-124 (Türk. Terc. Halil İnalcık- İkbal Berk, “Eski Kiyev’in Türk-Hazar Menşei”, DTCFD., IV/3 1946, s. 343-358); A. Zajaczkowskiy, Le Studiou nad zagadnieniem chazarskim, Krakow 1947; A. N. Kurat, “Muhammed Bin A’sam al-kuf’nin Kitâb al Futûhu”, DTCF, VII, 1949, s.; ayn. müell., IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972; ayn. müell., Rusya Tarihi, Ankara 1987; D. M. Dunlop, “Aspect of the Khazar Problem”, Glasgow Or. Soc. Review, 13, 1947-1949, s. 33-44; Ayn. müell., The History of the Jewish Khazars, Princeton, New Jersey 1954; ayn. müell., The History of the Jewish Khazars, New York l967; ayn. müell., “Khazars”, Ejd., X, s. 944-953; Troitskaya Letopis, /Haz. M. D. Priselkov/, Moskova-Leningrad 1950;Povesti Vremenıh Let, /Haz. D. S. Lihaçeva-B. A. Romanova/, Moskova-Leningrad 1950; Novogorodskaya

Pervaya Letopis, Starşego i Mladşego İzvodov, Moskova-Leningrad 1950; B. A. Rıbakov, Kvoprosu o Roli Hazarskom Kaganata v İstorii Rusi, Sovyetskaya Arheologiya, XVIII, 1953; S. Szyszman, "Les Khazars-Problèmes et Conreverses", Revue de I'Historie des Religions CLII, No. I, 1957; V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", Oriens XI, 1958, s. 122-145; et-Taberî, Tarihu'r-Rusül ve'l-Mülûk, c. I, Mısır l960; N. A. Baskakov, Turskie Yazıki, Moskova 1960; K. Czegledy, "Khazar Raids in Transcaucasia in A. D. 762-764", AOH, XI, l960, s. 75-88; A. Zajackowski, Khazarian Culture and its İnheritors, Act. Or. XII, 1961, (Türk. Terc), "Hazar Kültürü ve Varisleri" Belleten s. 107, Ankara 1963; L. G. Buiç, Çerepa iz Koçevniçeskogo Mogilnika Vozle Şarkela-Beloy Vejı, MİA, 1963; S. A. Pletnëva, Koçevniçeski Magilnik bliz Şarkela-Beloy Veji, Materialı i İssledovaniya po Arheologii CCCP, No. 109, 1963; ayn. müell., Hazarı, Moskova 1986; İbnu'l Esir, el-Kamilu fi't-Tarih, Beyrut l967; L. N. Gmilev, Otkırıtie Hazarii, Moskova 1966; A. Meyendorff, "Trade and Communication in Eastern Europe A. D. 800-1200", Travel Travellers of the Middle Ages, London l968, s. 104-123; İbn Fazlan, İbn Fazlan Seyahatnâmesi, /Haz. Ramazan Şeşen/, İstanbul 1975, s. 76-80; M. Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", VII. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, Ankara 1972, I, s. 230-250; Barthold, Orta Asya Türk tarihi Hakkında Dersler, Ankara l975, s. 5-36; E. Esin, İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, İstabul l978; P. B. Golden, Khazar Studies, I-II, Budapest l980; ayn. müell., "Khazars", Encuclopedia of Asian History, New York l988, II, s. 295-296. R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, /Türk. Trc. Reşat Uzmen/, İstanbul 1980; G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, /Türk. Trc. F. Işıltan/, Ankara 1981; H. D. Yıldız, "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", VIII. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, Ankara 1981, II, s. 855-863; Theophanes, The Chronicle of Theophanes (trc. Harry

Turtledove), Philadelpia l982; M. G. Magomedov, Obrazovaniya Hazarskogo Kaganata, Moskova 1983; İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1983; B. Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara 1984; R. Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1985; Ş. Kuzgun, Hazar ve Karay Türkleri, Ankara 1985; O. Pritsak, "Khazars", Dictionary of the Middle Ages, New York l986, VII, s. 240-242; Polnoe Sobranie Russkih Letopisi, Radzivilovskaya Letopis, c. XIII, Leningrad 1989; Şerif Baştav, "Hazar Kağanlığı Tarihi", Tarihte Türk Devletleri, Ankara 1987, I, 139-182; L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1988; T. Senga, "The Toguz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars", JAN, XXIV/1, 1990, s. 57-69; Nikephoros, Short History (trc. Cyrill Mango), Washington l990; F. Kırzıoğlu, Kıpçaklar, Ankara 1992; Thomas S. Noonan, "Byzantium and the Khazars: a special relationship? ", Byzantine Diplomacy (ed. I. Spepard- S. Franklin), Belfast l992, s. 109-132; A. Koestler, The Thirteenth Tribe,: Onüçüncü Kabile: Hazar İmparatorluğu ve Mirası (Türk. terc. Belkıs Çorakçı), İstanbul 1993; Constantine Porphyrogenitus, De Administrando İmperio (ed. Gyula Moravcsik, ter. R. J. H. Jenkins) Washington l993; Anna Kommena, Alexıad, /Türk. Trc. Bilge Umar/, İstanbul 1996.

Hazarlar / Prof. Dr. Yakov Kuzmin - Yumanadi - Yrd. Doç. Dr. Pavel V. Kuleshov [s.464-472]

Kazan Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi / Rusya

Hazarların tarihi üzerine yapılan çalışmalarda, bu insanlarla ilgili olarak okuyucuyu yanlış yönlendirebilecek pek çok hatalı yorum ve çözülmemiş problem hâlâ karşımızda durmaktadır. Bu durum, Hazarlar üzerine araştırma yapan tarihçilerin, bütün tarihsel olguları doğru olarak kavrama olanağı vermeyen sınırlı sayıda kaynak üzerinde çalıştıkları gerçeğiyle açıklanabilir. Böylelikle, Avrupalı tarihçiler genelde Hazar Hanlığı ile ilgili olayları ele alan, ancak ondan öncesi veya sonrasındaki olayları vurgulamayan Bizans ve Yahudi kaynaklarını kullanmışlardır. Aynı şekilde Rus tarihçileri de Hazarlar üzerine pek çok şey yazmakta, ancak hepsi de Kiev'li keşiş Nestor'un eseri "Povesti Vremennikh Let"i kullanmaktadırlar. Hayatında hiç Hazar görmemiş olan bu adam, Hazarlar yok olduktan tam yüz elli yıl sonra Bizans tarihçelerinden yararlanarak onlar hakkında yazı yazmıştır. Bu nedenle, pek çok değerli Suriye, Ermeni, Gürcü, İran ve Arap kaynağı ne Avrupalı, ne Rus, ne de Türk tarihçileri tarafından kullanılmıştır. Hazarların Tarihi1 gibi temel bir eser yazmış olan Rus tarihçi M. Artamonov tarafından Hazarlar hakkında bazı ek bilgiler bulundu ve bunlar ancak 20. yy.'ın ortalarına doğru kullanıldı. Ne var ki, mevcut nice kaynaktan yararlanmamış olan bu yazar da, sonuç olarak bazı gerçeklere ulaşamamıştır. Bu nedenle bugün, pek çok tarihi malzemeyi gözler önüne serme ve Hazar tarihine yeni bir bakış ortaya koyma gereksinimi bulunuyor. Bu makalenin yazarlarının tam olarak amacı da budur.

Hazarlar Kimdir?

Ne Avrupa'daki, ne de bir başka yerdeki tarih literatürü Hazarların etnik kökeni hakkında güvenilir bir kanıt ortaya koyabiliyor. Tarihin bu

çözülmemiş probleminin ardındaki gerçek, tarihçilerin “Hazar” kelimesini kullandıklarında, kendine has bir milletin varlığına işaret etmelerine dayanıyor. Aslında böyle bir millet hiç var olmadı. Hazarların çağdaşı olan yazarlar bile bu gerçeği dile getirmişlerdi. Ancak sonraki tarihçiler bir şekilde kullandıkları kelimelere fazla dikkat etmediler. Örneğin, Hazarların çağdaşı olan Arap seyyah ve coğrafyacı İbn Havkal, “Hazara gelince, bu isim, başkenti İtil olan ülkeye verilen isimdir” der ve daha ileride şöyle açıklar: “Bu ne bir milletin ne de bir halkın ismidir”.[2] İstahri de “Hazar, iklimin adıdır” der. Eserinin Farsça tercümesinde ise bir ekleme yaparak, “Başkentine İtil denilen bölgenin adıdır”[3] der. Bekri yaklaşık olarak aynı ifadeyi tekrar etmiştir: “Hazar o ülkenin adıdır”.[4] Kaşgarlı Mahmud kendinden öncekilerin ifadelerini tasdik eder şekilde yazar: “Hazar, Türklerin yaşadığı yere verilen isimdir”.[5] Dolayısıyla, çağdaşları “Hazar” ismini dile getirdiklerinde, bir etnik gruba ya da bir millete değil, sadece belli bir bölgeye ve mecazi olarak o bölgede yaşayan insanlara işaret etmişlerdir.

Aslında isim, Hazar Denizi’nden gelmektedir. Farsça konuşanlar ve aynı zamanda bu denizin civarında ya da bölgedeki adalarda yaşayan insanlar, bu denizi Hazar Denizi diye adlandırırlar. Önceleri, denizin kuzey kıyılarına sürekli değişen göçebe kabilelerin yerleştiği zamanlarda, Hazar bu bölgede görülen bütün göçebelerin ismiydi. Bu nedenle tarihsel anlamda “Hazar” sözcüğü, aynı noktada Hazar bozkırlarını yurt edinmiş olan çok çeşitli göçebe ya da yarı-göçebelerin ismidir. Eski çağlarda “Hazar”, Hazar Sakalarına ve Sarmatlarına verilen addı. Farsça yazılmış olan epik şiir “Şehname”de M.Ö. 450’li yıllarda Şah Lorasp zamanında, Hazarların Transkafkasya’ya yaptıkları bir akından söz edilir. Antik Gürcü kaynakları ise Hazarların Güney Kafkasya’yı işgalinden ve Milattan önce 7. yy.’da Torgomesyanlarla yaptıkları savaşlardan bahseder.[6] Milattan sonraki

ilk çağlarda “Hazar”, Dağıstanlı Sarmatyanlara bağlı bir boyun adı oldu, - Barsiller ya da Basllar. Ermeni kaynakları bu Hazar-Barsiller’den ilk olarak ikinci ve üçüncü yüzyıllarda söz eder. Horenli Musa ise onlardan önce 193 ve daha sonra 213 yıllarında bahseder. “Ermenistan Tarihi”nde, Ermeni Çar Vakharşak’ın hükümdarlığı sırasında, “Hazar ve Basl güruhlarının birleşip Djor Geçidi’nden geçtikleri ve o tarafta dağıldıkları” söylenir. Movses Kagankatvatsi ve “Agvan Tarihi”, Şatsur’un hükümdarlığı sırasında (M.S. 309-380) ve ayrıca 552’de Hazarların Ermenistan’ı işgal edişinden bahseder. Aynı zamanda Şah I. Kavad zamanında (482-531) Hazarların Djurzan (Gürcistan) ve Arran’ı (Azerbaycan) fethettiklerine dair kanıtlar da vardır.

Barsiller Avrupa’da Akatsir takma adıyla bilinen Savir ve Hun kavimlerine katıldıktan sonra Hazarya’da ortaya çıktılar. Önceleri, daha kalabalık olmalarından dolayı Savirler daha etkin bir rol üstlendiler. Ancak sonraları Hun-Hazarlar adıyla bilinen Hunlar daha sık akınlar yapmaya başladılar. Derken Batı Göktürk Hanlığı Hazar bölgesinde ortaya çıktığında, Göktürk-Hazarlar ön plana yerleşip Savirlerin yerini aldılar ve Transkafkasya’ya yönelik akınları sürdürdüler. 11. ve 12. yy.’lar boyunca Hazarlar ya da Deşt-i Hazar, aynı bölgeye akınlar yapan Hazar Kıpçaklarının adı oldu. Modern Çağ’da (18-20. yy.’lar) ise Hazarlar, Hazar Denizi’nin doğu kıyısına yerleşmiş olan etnik Moğolların adı oldu. Hazaretti diye de bilinen bu grup sonraları Afganistan’a ve Doğu İran’a doğru yöneldi (Bu Hazarlardan oluşan ve sayıları yüzleri bulan bazı küçük gruplar, Sovyetler Birliği’nin 1926 nüfus sayımına göre, Hazar Denizi’nin doğu kıyısını kapsayan kayıtlarda hâlâ görülmekteydi). Sonunda Hazarların adı, göçebeler yerleşik hayata geçtikten sonra Hazar bölgesinde anılmaz oldu. Yine de Azerbaycanlılar bugün bile Hazar ismini, Hazar Denizi’ndeki balıkçılar ve karşı kıyıda/adada oturan, farklı diller konuşan insanlar için

kullanmaktalar. Dolayısıyla nesiller boyunca tarihçilerin zihnini kurcalayan gizemli Hazar halkının, daha iyi araştırıldığı takdirde, asal olarak farklı diller konuşan, Hazar Denizi'nin kuzeyinde farklı dönemlerde yaşamış olan çeşitli göçebe ve yarı-göçebelerden oluştuğu anlaşılacaktır.

Geçmişte yaşamış bir çok farklı Hazar'ın var olmasına karşın, bilimsel yazın sadece M.S. 650'den 965'ye kadar varlığının sürdürmüş olan Hazar Hanlığı'ndaki yerleşimcileri bu isimle anmaktadır. Ancak bu Hanlık'ta yaşamış olan yerleşimcilerin bile farklı diller konuştuğu, Hun-Hazarlar, Göktürk-Hazarlar ve Yahudi Hazarlar olmak üzere üç farklı etnik gruptan geldiği artık biliniyor. Bu nedenle Hazar Hanlığı tarihine geçmeden önce, Hazar bölgesinde ortaya çıkan Hun-Hazarlar ve Türk-Hazarların tarihine bir göz atalım (Yahudi Hazarların ortaya çıkışı konusunu daha sonra ele alacağız).

Hun-Hazarlar

Hun-Hazarların kökeni Orta Asya'ya, özellikle eski Çin kaynaklarında Hunnu ya da Syunnu diye bilinen Kuzey Hun kavmine dayanır. Milattan sonraki ilk dönemlerde Hunlar, Çinlilerin baskısıyla batıya doğru gitmek zorunda kaldılar. Batıya, Avrupa'ya doğru hareket etmelerinden sonra Çin sınırına bir daha hiç dönmediler. Sayıca küçük, ama son derece savaşçı olan bu kavim, Avrupa yolu üzerinde daha başka göçebe kabileleri de kendi bünyelerine katarak ilerlediler ve "Büyük Kavimler Göçü" diye bilinen hareketi başlatmış oldular. İlk olarak Batı Sibirya'dan geçerken büyük bir kabile sayılan Savir ya da Sabirleri aralarına aldılar. Ugor dili konuşan ve Sibirya'nın doğal yerleşimcilerinden olan bu grup, bugünkü Macarların atalarıydılar. Böylece Hun adıyla bilinen güçlü bir ikili ortaklık oluşturdular. Aral Denizi civarından geçerken, Çincedeki adı Kangyuy olan daha geniş bir Türk kavmiyle birleştiler. Bunlar daha sonra Bolgar, Balkar ve Bulgarların atası olacaklardı. Uralların ve İdil'nın güneyinden geçerken

dilleri Farsça olan bir Avar kavmini, Don Nehri’nin aşağı taraflarındayken de yine Farsça konuşan bir Alan kavmini içlerine kattılar. Bunlar bugünkü Ossetlerin (Ossetinler) atasıydı. Beş kavimden oluşan bu ortaklık Hun genel adı altında birleşti ve 370’lerde Orta Avrupa’yı işgal ederek Avrupalıları neredeyse bir yüzyıl boyunca dehşete sürükleyecek olan grubu meydana getirdi. Türklerin grubu en kalabalık kavim olduğundan, bütün Hun boylarının de baş komutanı oldu. Bütün Hun kavimlerinin başına geçen bu Türk yöneticilerden bir tanesi de iktidarı zorla alıp önceki lideri öldüren meşhur Attila’ydı. Sonraları kavim içi çatışmalar çıktığında, Avrupalılar Attila’nın oğullarının ordularını yenmekte zorlanmadılar. Böylece bütün Hunlar, Batı ve Orta Avrupa’dan sürüldü.

Hun birliği Doğu Avrupa’da iken tamamen çözüldü. Alanlar, Kuzey Kafkasya’daki anavatanlarına dönen ilk grup oldu. Avarlar kendi Trans-İdil bölgelerine döndülerse de bir süre sonra tekrar Avrupa’ya gittiler. Türkler ise daha küçük gruplara bölündüler (Utikur, Kutikur, Kotrigur, Onogur ve diğerleri). Bunlar Azak Denizi civarında tekrar birleşene kadar aralarında savaşmaya devam ettiler. Sonra Büyük Bolgarya adı verilen geçici devletlerini kurdular. Bu sırada “Büyük Kavimler Göçü”nün ateşleyicileri olan ve Avrupalılar tarafından Akatsir olarak tanınan Hunlar ve Savirler doğunun içlerine, Hazar Denizi bozkırlarına doğru dağıldılar ve orada Hazarlar ya da Hun-Hazarlar adını aldılar. Bu olaylar 5. yy.’ın sonu, 6. yy.’ın başı arasında meydana geldi.

Burada, Hazar topraklarında, Hunlar uzun bir süre kalırken, müttefikleri Savirler Türk Hanlığı’nın yayılmasından dolayı fazla kalmadılar. Hazar’dan ayrıldılar ve dağıldılar. Bundan dolayı Madior adı verilen büyük boyları Orta Avrupa’ya yöneldi ve bugünkü Macaristan toprakları üzerine yerleşti. Savirlerin Suvarlar adıyla bilinen ortanca boyu ise sonraları Bulgarlara katılacakları Orta İdil bölgesine ilerlediler. Sayıca daha küçük olan boylar

Kafkasya'da, Kura ile Aras arasında, sonraları diğer Kafkas halklarıyla kaynaşacakları yerde kaldılar. Bundan ötürü Hazar Kağanlığı'nın kuruluşuna kadar asal olarak Hazar bozkırlarını kontrol altında tutanlar Hazar ve Hun-Hazarlar oldu.

Türk -Hazarlar

Türk-Hazarların kökeni Orta Asya'ya dayanır. Etnik olarak Oğuz lehçesiyle konuşan Batı Türklerine dayandırılırlar. Ataları ayrı bir topluluk olarak Urallar'ın ötesinde yerleşmişlerdi, ama 6. yy.'ın ortalarında birleştiler ve tarihte bilindiği gibi, Doğu Avrupa ülkeleri üzerindeki etkisi hızla yayılan Göktürk Hanlığı'nı kurdular. Temel olarak Doğu'nun uzak bölgelerinde mücadeleye girmiş olan Göktürk Kağanlığı için Hazar bozkırları yaşamsal önem taşıyan stratejik bir bölge değildi. Ancak, İran'a karşı yürütülen savaşta Türkler, Bizans'la müttefik olmak zorunda kaldılar. Hazar böylece, Güney Kafkasya yolu üzerinde bir ulaşım koridoru oldu. Öyle ki orada yaşayan ve gizli bir anlaşmaya vardıkları Hun-Hazarlarla birlikte o bölgeye çekilebiliyorlardı. Göktürklerin Hun-Hazarlar ile birlikte ortak eylemlerine dair ilk kanıt 630'lu yıllara, İran Şahı'nın Orta Asya'da Türklere ve Güney Kafkasya'da Bizans'a karşı olmak üzere iki ayrı cephede savaştığı döneme dayanmaktadır. İran'dan ağır bir darbe alan Bizans İmparatoru Herakleios, elçisi Andreus'u Türk Kağanı Yabgu'ya 625 yılında göndererek kendisine destek olmaları için Türk birliklerinin gönderilmesini ister. Kağan bu talebi kabul eder ve 626'da oğlu Şad'ı Hazar üzerinden İran sınırına gönderir. Şad'ın ordusu Hazarlarla (doğal olarak Hun-Hazarlarla) takviye edilmiştir ve aynı yıl Transkafkasya'daki İran topraklarına girer. Ertesi yıl, 627'de, bizzat Kağan Yabgu karışık "Hazar orduları"yla gelir. Zira Orta Asya cephesinin tehlikeye düşebileceğini düşünerek oradan çok sayıda birlik getirmek istememiştir.

“Agvan Tarihi”nin yazarı Movses Kagankatvatsi, ve diğer bazı çağdaş yazarlar, orduda kuzeyden gelen “örgülüler”in ve “dazlak”ların da yer almasına rağmen, kağanın gelişmiş birliklerinin, Hazarlardan oluştuğundan bahsederler. Derbent geçidine yaklaşılıp surları yıktıktan sonra kağanın birlikleri Azerbaycan’a girdiler. Oradan Gürcistan’a yönelip, İran Gürcülerinin savunma hattını ellerinde bulundurdukları Tiflis’e doğru ilerlediler. Tiflis bölgesinde İmparator Herakleios ile kağan buluştular, birleştiler, ancak Tiflis’i alamadılar. Altı ay sonra kağan kaleyi ele geçirip düşman askerlerini ciddi bir biçimde cezalandırdı. Kale komutanının gözleri dağlanırken, İranlı vali ve Gürcü prens derileri yüzülmek suretiyle öldürüldü. Tiflis yağmalandı.

Gürcistan’daki savaşın ardından Türkler Transkafkasya’daki diğer şehirleri de İran egemenliğinden kurtarmaya başladılar. Kağan, ele geçirilen Azerbaycan bölgesini oğlu Şad’a bir armağan olarak verdi. Savaş Bizans’ın zaferiyle sona erdi. 628 yılında İran ile Bizans arasında barış yapıldı ve Hun-Hazarlar pek çok ganimetle yurtlarına geri döndüler. Göktürk ve Hun-Hazarlar arasındaki bu başarılı ortak sefer, dostluklarını daha da pekiştirdi ve Hazar Kağanlığı’nın oluşumu için bir zemin oluşturdu.

Aslında Türklerin İran’a karşı Bizans ile birlikte kazandıkları bu ortak zaferden elde ettikleri tek şey talihsizlik oldu. Kağan, oğlu ve askerleriyle birlikte Kafkasya’da, savaş meydanında iken anayurtlarında onlara bir tuzak kuruldu. Kağanla birlikte seferde olan Nuşhibi boyunun yokluğundan yararlanan düşman Dulu boyu, bir darbe planı hazırladı. Kağan Yabgu oğlundan önce yurduna döndüğünde bir isyanla karşılaştı ve öldürüldü. Oğlu bunu öğrendikten hemen sonra Azerbaycan’dan ayrılarak yurduna yöneldi. Ancak babası ölmüştü ve Dulu boyu iktidarı eline almıştı. Nuşhibi boyunun üyeleri canlarını kurtarmak için çoğunlukla Doğu Avrupa’ya kaçmışlardı.

Bazı tarihçiler tahtını veya varisini kaybetmiş olan kağanın oğlunun bu sırada maiyetiyle birlikte Doğu Avrupa'ya kaçtığını ve Türklere olan iyi tavırlarıyla bilinen Hun-Hazarlarla birlikte oraya sığındığını düşünmektedirler. Gerçekte öyle olmuş olsun ya da olmasın, tam olarak bu olaylardan sonra Hazar'da bir kağan ve Nuşhibi boyundan gelen Türkçe konuşan askerler ortaya çıktı. Attila bir tumin katletmişti ve, tahminimize göre, uzun süre tuminden yoksun kalan Hun-Hazarlar şimdi Göktürklerle ortak hareket etmenin getireceği yararları görüp yüksek mertebeli Türk kağanları kendi liderleri ve kağanları olarak seçtiler. Her halükârda, ilk Hazar kağanının ismini zikretmese de, İran tarihi belgelerini bir araya getiren "Hudud'ül-A'lam" adlı esere göre, Hazar kağanlarının hanedanı Nuşhibi boyundan başlamaktadır.

Hazar Kağanlığı'nın Oluşumu ve Altın Çağı

Geleneksel olarak şuna inanılır ki, ilk Hazar kağanının tahta geçişi ve sonuç olarak Hazar Kağanlığı'nın oluşumu 650'li yıllara denk düşmektedir. Ne var ki, bu hadisenin tarihi tam olarak belirlenmiş değildir. Hazar kağanlarının egemen hanedanı Göktürk Kağanlığı'ndan geldiği içindir ki, pek çok insan Hazarya'nın, daha sonraları ortadan kalkmış olan Batı Göktürk Hanlığı'nın halefi olduğunu düşünür. Ancak o dönemde Hazarya nüfusunun Göktürklerden değil, Hun ve Hun birliğinin doğal üyeleri olan Savirlerden oluştuğunu biliyoruz. Kağanlığın nüfusu sonraları önemli ölçüde değişmiştir, zira Hunların eski müttefiki olan Savirler Hazar'dan bir daha dönmemecesine ayrılırken, diğer Türkler, kağanın ardından bu bölgeye geliyorlardı.

Kağan unvanlı ilk liderlerinin gelişi Hun-Hazarlar için avantajlıydı, kabile üyelerinin birleşmesi ve eski askeri güçlerinin yeniden tesisi anlamına geliyordu. Tahtın varisi olan tuminin Attila tarafından ortadan kaldırılmış olmasıyla, karşılarına çıkan liderler ve Savir boyunun tayin

ettiği sahte yöneticilerle yetinmek zorunda kalmışlar, böylece birlikleri bozulmuş ve güç kaybetmişlerdi. Kargaşa ve belirsizlik ortamından çıkma arzusu, yönetici olarak, bir yabancı da olsa, unvanı olan kudretli bir kağanı kabullenmelerini sağlamış olabilir. Bunun ötesinde, henüz benimsedikleri yöneticiye bir hükümdarın sınırsız gücünü vermekten çekinmediler, öyle ki görevlerini yerine getiremeyen kulları onun emriyle intihara bile hazırdı. Dahası, kağanlarını çok dikkatli bir biçimde koruyorlardı. Böylelikle onun varlığı uğruna sadece saldırmak ve öldürmek fikrini benimsemiş olmuyorlar, aynı zamanda kötü niyetlilerin uğursuz bakışlarına veya büyülerine maruz kalmaması için kimsenin ona bakmasına da izin vermiyorlardı. Böylesi sınırsız haklar ve ayrıcalıklarla donanmış olan bu hükümdar, askeri gücü inanılmaz ölçüde artan Hun-Hazarların teşkilatı ve disiplini konusunda köklü gelişmelere yer açtı. Yeni kağanın benimsenmesinden bir kaç yıl sonra Bosjor üzerinde denetimi ele geçirdiler. 655’de Kırım’ı fethedip, 662’de Azerbaycan’da büyük yağmalar yaparak ganimetlerle geri döndüler. Daha sonra Azak Denizi civarındaki Büyük Bolgarya’ya karşı sefer hazırlıklarına başladılar ve 675’te Bolgarlarla savaşa tutuştular (Thephtilactos Simeocatta’nın tarihçesine göre savaş 671’de oldu). Karşı tarafın üstün kuvvetlerini kesin bir yenilgiye uğratarak onları farklı yerlere dağıttılar. Böylece Asparuh’un idaresi altındaki bir grup Bolgarlar batıya doğru kaçarak Tuna’nın ardına yerleşirken, bir başka grup ise Batbay’ın önderliğinde Hazarlara teslim oldu ve Kuzey Kafkasya’da göçebe olarak yaşamaya başladılar. Hazarlara boyun eğerek göçebe hayatlarını devam ettiren üçüncü bir grup ise Orta İdil bölgesine yerleşen ve Bulgarlar olarak bilinen gruptu.

Büyük Bolgarya galibiyetinden sonra Hazarların kuvveti uzak bölgelere kadar yayıldı. Kuzeyde Suvarlar ve Bersullar ile birlikte, Yaslar, Kosoglar, Burtasler, Arlar, Meriler, Bulgarlar aynı zamanda Vyatiçeler, Polyanlar,

Severler, Drevliyanlar gibi bütün doğu Slav kavimlerini kontrolleri altına aldılar. Bu sırada güneyde Kafkas, Taman, Kırım'daki pek çok halkı ve Kuzeybatı Hazar bölgesindeki bütün grupları egemenlikleri altına soktular. Hazar yönetici Yusuf sonraları mülkünü şöyle tarif edecekti: "İtil Irmağı'nın yanında oturuyorum… Bu ırmak boyunca pek çok köy ve şehir var, oralarda da çok sayıda insan yaşıyor. Bazıları açık alanlarda, bazıları surlarla çevrilmiş şehirlerde oturuyor. Bunlar Burtalar, Bulgarlar, Suvarlar, Arisu, Çeremişler, Vnantr, Severler, Slavlardır. Her birinin ne tam sayısını bilmek mümkün ne de araştırıp öğrenmek. Hepsi bana hizmet edip haraçlarını öderler".7 Joseph'in bu sözlere kanıt teşkil edecek bir gerçek, Bizans yazarı İtirafçı Theophanes'ın yazdıkları arasında bulunuyor: "Hazarlar büyük bir halktır… Kara Deniz'e kadar uzanan toprakların tamamını yönetimleri altına almışlardır". Gerçekten o dönemde ne Avrupa'da ne de Asya'da, çok sayıda kavmiyle Hazar Kağanlığı ölçüsünde bir başka devlet daha yoktu.

Kağanlığın güç ve refahı hem Doğu'yu hem de Batı'yı cezbetmekte gecikmedi. Farklı ülkelerin kralları, yöneticileri artık Hazarlarla barışçı ve dostane ilişkiler kurmaya çalışıyor, pek çoğu hanla akrabalık bağı kurma yolları arıyordu. Bizans İmparatoru II. Justinian, Hazar Hanı'nın vaftiz edildikten sonra Theodora adını alan kızıyla evlendi. İmparator II. Tiberius da hanın kızlarından biriyle evlenip Hazar askerlerini ülkesinin topraklarına getirdi. 798'de başvezirin oğlu olan Vali Barmaki, Bagadur Han'ın kızı Subat ile evlendi. Bizans İmparatoru Leo Isaur ise oğlu Constantinos'un, kağanın kız kardeşi Çiçekle yapacağı evliliği düzenledi. 759 yılında Ermenistan'daki Arap elçi Yezid ibn Usayd es-Selami de kağanın büyük bir çeyizi olan Hatun isimli kızıyla evlendi.

Bu uzun tarihi özetleyecek olursak, 7 ile 9. yy.'lar boyunca Hazar Kağanlığı dünya sahnesinin ön saflarında yer aldı ve uluslararası konularda

etkin bir rol oynamaya başladı. Ancak uluslararası ilişkiler konusunda başarılı oldukça, iç işlerinde de kağanlığı felakete sürükleyecek olan zıtlıklar o ölçüde şiddetleniyordu.

Sınıflararası Düşmanlık

Kağanlığın kurulduğu ilk zamanlarda, ne yeni kağanın ne de onun iki yüz Göktürk savaşçıdan oluşan maiyetinin, aslen Hun-Hazar olan nüfusla arasında bir anlaşmazlık olmuştu. Ayrıca kağanla aynı kavimden gelen yeni üyeler maiyete dahil olduğunda da, diğer askerler arasında onlara herhangi bir ayrıcalık tanınmamış, böylece hiçbir çekişme olmamıştı. Bütün Hazarlar askeri hayatın zorluklarına eşit olarak katlanıyorlar, aynı şekilde sefere gidip ganimeti birlikte paylaşıyorlardı. Ancak sonraları yeni ülkeler ele geçirildikçe kağanın maiyeti devlet hazinesine daha fazla, hatta haddinden fazla, bağımlı hale geldi. Seferlere katılmamaya başladılar ve asalak bir soylular sınıfına dönüştüler. Artık ülkedeki bütün anahtar mevkileri ele geçirmiş, maliyeyi, orduyu ve kanunu idareleri altına almışlardı. Resmi görevlileri kendi çevrelerindekilerden tayin ediyorlardı: kagan-pek, çavşir, çitar-hazar, tarkan, tudun ve diğerleri. Bir yandan da aslen Hun-Hazar soyundan olanların yüksek mevkilere gelmelerine engel oluyorlardı.

Bir başka ifadeyle, o dönemin şartları göz önüne alındığında milli ve sınıfsal bir karakteri olan toplum içinde, sıradan savaşçılarla iktidarı elinde tutanlar arasında gittikçe kötüleşen keskin bir tabakalaşma oluşmaktaydı. Zira alt sınıf, önderlerine karşı çıkan Hun-Hazarlardan meydana gelirken, soylu sınıf tamamen Göktürklerden meydana geliyordu. Kral Yusuf'un mektubunun ve diğer Yahudi kaynaklarının bu toplumsal meseleyi başarılı bir biçimde gözardı etmelerine karşın, Arap kaynakları gerçeği gizlememişlerdir. İstahri şöyle yazar: "Hazarlar iki sınıfa ayrılmıştır: Kara Hazarlar ve Ak Hazarlar" (Türkler sıradan halka "kara", soylu sınıfa da

“ak” ismini takmıştı). Ebu Feda, Çuvaş dilinde Kura Çura (kara köleler) ifadesine karşılık gelen Kara-Cur diye adlandırdığı “Kara Hazarlar”ın bağımlı durumlarından bahseder. Yakut ise “Kağan onlara (Kara Hazarlara) köleymiş gibi davranıyor” ifadesini ekler. Doğal olarak bu şartlarda baskı altında yaşayan insanlar, kendilerini yönetenlere şiddetle itiraz ediyor ve onların mevcudiyetine karşı bir tehdit oluşturuyordu. Kağan ve onun sınırlı sayıdaki maiyeti, sadece askeri yöntemler kullanarak kalabalıkların bu taleplerine karşı koyamazdı. Bundan dolayı, Musevi misyonerlerin onlara anlattığı Yahudiliğin temel kurallarıyla kendilerini koruma yolunu denediler. Bu noktada, Hazar’da Yahudilerin ortaya çıkışına kısaca değinmemiz gerekiyor.

Yahudiler Kağanlık en parlak çağına ulaştıktan hemen sonra geldiler. İlk olarak Irak’tan çıkıp İran üzerinden gezgin tüccarlar olarak girdiler. Mozaist Yahudiler olarak adlandırılıyorlardı, sayıları son derece azdı ve devlet işlerine karışmıyorlardı. Büyük sayılarda Yahudinin gelişi daha sonraları, kendi topraklarındaki Yahudileri katleden İmparator Romanos zamanında Bizans’tan oldu. Kağanın ve maiyetinin Yahudileşmesine yol açanlar işte Bizans’tan kaçan bu Yahudilerdi. Bir efsaneye göre kağan, dininin üstünlüğünü ona kanıtlayan parlak zekâlı bir Yahudi misyoner sayesinde Yahudi olmaya ikna olmuştu. Aslında bu sonuç, misyonerin bir becerisi değildi. Kağanın ve maiyetinin ikna olmasını sağlayan gerçek, Museviliğin kuralları arkasına sığınarak kalabalığın itirazlarını etkisiz hale getirmek amacına dayanmaktaydı. Bundan önce de Arap fatihi Mesleme vasıtasıyla İslam’ı, Bizans misyoneri Cyril vasıtasıyla da Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. Ancak bu dinlerden hiçbiri onları halka karşı korumadığı için ikisini de terk ettiler. Şimdi ise Kağan Obadiya, kesinlikle yasak olmasına rağmen, “İsrailli insanlardan” büyük miktarda para karşılığında Yahudiliği kabul etme iznini elde etmişti. Kral Yusuf’un mektubunda “Obadiya’nın

onlara pek çok altın ve gümüş verdiği" ve ardından bu dini resmi inanç olarak ilan ettiği ifade edilir. Böylece Hun-Hazarlar Museviliği kabul etme hakkına sahip olmayan mühtediler haline geliyor ve dolayısıyla soylular sınıfına girme kapısı onlara kapanıyorken, öte yandan Kağan ve maiyeti "Tanrı'nın seçtiği İsrail halkı" sıfatını elde ediyorlardı. Resmi olarak hiç kimse Yahudiliğini açıkça söyleme hakkından mahrum değildi, ancak din değiştirenler sadece Mozaist Yahudiliği seçebiliyorlardı. Bu da Talmud Yahudiliğini benimseyen üst sınıfa giriş imkanını ortadan kaldırıyordu. İyi düşünülmüş bir aldatmacaydı bu. Her türlü fermana inanmaya hazır olan cahil halkı bir süre için teskin eden, yalanlar ve rüşvetlerle yürütülen bir aldatmaca. Ne var ki, fazla uzun sürmedi. Çekişmenin gerçek nedenleri hâlâ ortadaydı ve sınıflar arası düşmanlık yok olmamıştı. Bu nedenle Obadiya'nın reformu Hazar toplumunu kurtarmak bir yana, meşhur Kavar isyanıyla sonuçlanacak olan toplumsal çekişmeleri daha da kötüleştirdi.

Kavar isyanı, Obadiya'nın reformunun hemen ardından, 820-830 arasında meydana geldi. Yahudiliğin imtiyazlı bir hale getirilmesi, diğer dinlere karşı olumsuz çabalar ve halkın içinde bulunduğu çetin şartlar, âsilerin yoldan çıkmalarını sağladı. Müslümanların önderliğinde başlatılan isyan, aynı zamanda bazı Hıristiyan ve pagan topluluklardan da destek buldu. Âsiler karşılarında kağanı, maiyetini ve yöneticilerine bağlı olan askerleri buldular. Kağanın oğlunun o sıralarda Güney Kafkasya'da İslam'ı yayma gayretinde olan Araplara karşı savaşmak üzere bölgeye gittiği kaydedilmiştir. Bu esnada Müslüman Hazarlar Arap dindaşlarına karşı yürütülen bu savaşa katılmayıp şehirlerinde kaldılar ve kendi yöneticilerine karşı plan hazırladılar. Kağanın oğlu tarafından idare edilen birlikler ülkeden ayrıldıkları zaman ayaklanmalar başladı. Soylular ve vali de dahil olmak üzere bir çok devlet görevlisi öldürüldü. Ancak kağan son anda oğluna haber göndermeyi başardı. Ordu derhal geri döndü ve çok şiddetli

bir savaş başladı. Âsiler uzun süre dayandılarsa da çok kayıp verdiler. Hayatta kalan küçük bir grup, ülkeyi aileleriyle birlikte terk etti. İlk olarak, kuzeye, sonra batıya, ortak Hun seferleri sırasında birlikte pek çok şey paylaştıkları Savirlere (Macarlar) katılarak Karadeniz bozkırlarına yöneldiler.

Böylece Kavar isyanının bir sonucu olarak Hun-Hazarlar iki gruba ayrıldı: Kavarlar ve Cuvaşlar; âsiler ve barış taraftarları. Bazı tarihçiler bu isyanı düzenleyen Kavarların isminin "kabar" olduğu görüşündedir. Ancak Bizans İmparatoru Constantine Porphyrogenitus da dahil olmak üzere çağdaşları onları "kavar" (kavaroi) olarak adlandırmışlardır ki bu, Çuvaş dilindeki düzen, düzenbaz, muhalefet gibi anlamlara gelen "kavar" kelimesine karşılık gelir. Öte yandan Türkçe cuvaş kelimesinden türeyen barışçı grubun ismi de barışçı, sakin, yumuşak başlı gibi anlamlara gelmektedir. Bu Cuvaş (ya da Çuvaş) halkı Hazarya'da kağanın idaresi altında kalmış, ancak Kavarlar, daha önce belirtildiği gibi, Madiarların yanına giderek bir süre sonra onlarla kaynaşmış ve Macar dilinde bazı izler bırakmışlardır. Bizans İmparatoru Constantine Porphyrogenitus onlarla ilgili olarak şunları söyler: "Bu Kavarlar, Hazar kavminden geliyorlardı; iktidarla aralarında ayrılık çıktığında iç savaş başladı ve iktidar galip geldi, onlardan bazıları öldü, bazıları kaçıp Peçenek topraklarındaki Türklerin (Macarların) yanına yerleştiler ve ebedi barışı tesis etmiş olarak Kavarlar adını aldılar. Türklere (Macarlar) Hazar dilini öğrettiler. Türkçe de bilmelerine rağmen hâlâ bu dili konuşurlar. Savaş meydanında sekiz kavimden (Macarlardan) daha güçlü ve cesur olduklarını kanıtladılar. Bu durumun bir neticesi olarak savaşta lider olma hakkını kazandılar. Kavarların üç kavminin de hâlâ hayatta olan tek bir prensi vardır".9

Öyle görünüyordu ki, Kavarların Hazar'dan ayrılmaları üzerine kağan, âsilerden kurtulmuştu. Ancak şimdi Yahudi soylu sınıftan gelen başka

düşmanları vardı. Problemin temeli çok eskilere uzanan bir geleneğe dayanıyordu ve buna göre her soylu, kağan olamıyordu. Sadece Nuşhibi boyunun bir üyesi olan ilk Hazar kağanının soyundan olanlar seçilebiliyordu. Yeni soylular taht üzerinde hak iddia edemiyor, böylece ülkede sözü geçen bir rol üstlenemiyordu. Bu modası geçmiş geleneği etkisizleştirmek için hileli bir çözüm bulundu. Elindeki bütün dünyevi gücü alıp meşru kağanı ilahi bir kişilik konumuna çıkartarak, kendi sarayında şerefli bir mahkumiyete soktular. Bütün kudret yeni Yahudi soylular arasından seçilen kağan-pek'e devredildi. Bunun sonucunda devlet işleri çar adını verdiği, kimi zaman kağan da denilen, kağan-pek'ler tarafından idare edilmeye başlandı. Bu kudretli Hazar çarlarından bir tanesi, İspanyalı Yahudi Hasday Ibn-Şafrut'a yukarıda adı geçen mektubu yazan Yusuf'dur. Durmak bilmeyen bu sınıflar arası düşmanlık döneminde Hazarya'nın yöneticilerinin halka karşı güvensizlikleri o kadar fazlaydı ki, koruma görevi için bile yabancı savaşçılar çağırılıyordu. Muhafız olarak önce Rus brodnikler tutuldu. Mesud, "Hakanın ordusu ve hizmetkarları Ruslar ve Slavlardan oluşuyor"9 diye yazar. Bir süre sonra Ruslara güvenmekten vazgeçildi ve o zamana değin İslam'ı kabul etmiş olan ve Larsi (muhtemelen Terçi) adıyla anılan Orta Asyalı Türkler kiralandı. Çağdaşlara göre Larsilerin sayısı yedi bine yakındı. Bunun ötesinde, ülkede çoğunlukla Hun-Hazarlardan oluşan bir muhafız birliği de mevcuttu, ancak onlar savaş esnasında görev alıyorlardı. Oysa Larsiler yöneticileri ve soylu sınıfı korumakla görevliydiler. Bu profesyonel muhafız birliğinin oluşturulması, içeride düzeni sağlamaya ve yöneticileri emniyet altına almaya yaradıysa da, aynı zamanda, Hazar Kağanlığı'nın hızlı çöküşünün nedenlerinden biri oldu. Sıradan ve düzensiz halk kitlelerinin, üstelik Müslüman, Karayit, pagan gibi aralarında düşmanlık olan gruplara bölünmüş bir haldeyken, organize olmuş bu kuvvete karşı durması imkansızdı. Kısacası yerli halk,

kendi ülkesinde küçümsenen, uyumsuz bir ayak takımı sınıfına dönmüştü ve yöneticilerini devirmek için iyi bir fırsat kolluyordu.

Hazar Kağanlığı'nın Çöküşü

Halkın bir bütün olduğu zamanlarda ortaya çıkmış olan Büyük Hazar Kağanlığı, içeride yaşanan düşmanlığın gittikçe şiddetlenmesinin ardından adım adım çözülmeye başladı. 882 yılında Kiev Prensliği Hazarya'dan çoktan kopmuş, ardından Slav kavimlerinden Drevlianlar 883'te, Severler 884'te, Radimiçisler 885'te ayrılmıştı. Vyatiçiler ve diğerleri hemen sonra onları takip etti. Dahası, Rus askeri güçleri İdil boyunca Hazarya'nın başkentine sızmaya başladılar ve sonra Hazar Denizi'ne kadar ilerlediler. Hazar'a sık sık düzenlenen seferler ve Hazar hakanın muhafızları olarak yapılan görevler, Rus savaşçılarına Hazar savunma hattının bütün zayıflıklarını öğretmişti. Artık paralı muhafızların, yabancılara karşı onları korumaktan ziyade, yönetimden daha fazla para sızdırmanın peşinde olduklarını biliyorlardı. Ayrıca, yerli Hazar muhafızların soylu sınıftan ve onların paralı askerlerinden nefret ettiğini, Hazarların artık yaz mevsiminde başkentten ayrıldığını ve rahatça aile konaklarında dinlendiklerini fark etmişlerdi. Bu nedenle Hazar'ı yağmalama fikri Rus askerlerin zihninde canlanmakta gecikmedi. Ancak sadece Kiev Prensi Svyatoslav'ın ordusu 965 yılında bunun gerçekleştirebildi.

Svyatoslav'ın Hazar seferi bir yıl sürdü, hazırlıkların eksiksiz yapıldığı ve o topraklarda bir çok defa bulunmuş olan insanların prense eşlik ettikleri son derece rahat ve başarılı bir sefer oldu. O günlerde Kiev ile Hazar arasındaki bozkırda savaşçı Peçeneklerin sözü geçiyordu, bu nedenle Svyatoslav, önce Oka Irmağı'ndaki Vyatiç Prensliği boyunca, sonra da İdil'dan aşağıya dolambaçlı bir yol izledi. Bir önceki bahar, Oka üzerinde gemiler hazırlatmış ve askerlerini takviye etmişti. 965 yılının baharında

donanmasını İdil'ya geçirdi ve aşağıya doğru ilerledi. Hiçbir engelle karşılaşmadan İdil Bulgarlarını mağlup edip Hazar başkentine yöneldi.

Hazar'nın başkenti İtil, kağanlığın doğuşundan sonra kurulmuştu (daha önce Belencer ve Semender başkentti) ve Svyatoslav'ın zamanına gelindiğinde son derece büyük bir kent olmuştu. İdil yakınında, bugünkü Astrahan'ın biraz kuzeyinde yer almaktaydı. Ancak tam yeri, geçen binyıl boyunca İdil'nın yatağı bir çok kez değiştiği ve kıyıdaki yıkıntılar sular tarafından sürüklendiği için bilinemiyor. 10. yy.'da şehir, göçebelerin keçe çadırları (yurt) ile yan yana yer alan ahşap evlerden oluşuyordu. Plansız bir biçimde etrafa yayılmışlardı. Sadece kağanın pişmiş tuğladan inşa edilmiş sarayı diğer bütün yapıların üstündeydi. Şehir, İdil kıyıları boyunca yaklaşık altı-yedi kilometre uzanan iki kısımdan meydana gelmekteydi. Kentin sol tarafı genel olarak sıradan halkın yerleşik olduğu bir bölümdü. Aynı zamanda burası, yabancı tüccarların kullandığı kervansaray, hamam, cami ve pazar yeri gibi bölümlerin olduğu kısımdı. Bu nedenle kentin bu bölümüne kalabalık denilirdi. Öte yandan sağ taraf ise soylu sınıfın, kağanın ve onun muhafızlarıyla maiyetinin bölgesiydi. Kağanın sarayı İdil'nın içine doğru çıkıntı yapan bir burnun üzerinde, biraz uzaktaydı. Sular yükseldiğinde bu burun kısmen su altında kalıyor ve bir ada haline geliyordu. Bazı seyyahların İtil'in üç bölümden oluştuğunu zannetmelerine sebep budur: Sağ taraf, sol taraf ve ada (Mesud). Sular yükseldiği zaman kağanın sarayı kıyının sağ tarafına yüzen bir köprüyle bağlanıyordu. Kağanın adası da dahil olmak üzere kentin sağ tarafının tamamına, Çuvaş dilinde "soylu insanlar, aristokrasi" anlamına gelen Sarasin deniliyordu.

Kış mevsiminde İtil'deki tüccarların sayısı azalmaktaydı. Ancak bütün meydanlar ve avlular taşradaki topraklarından dönen Hazarların yurtalarıyla dolup taşıyordu. Mart ayında insanlar yurtalarını söküp sonbahara kadar kalacakları topraklarına gitmek üzere bozkırlara çıkıyorlardı.

Svyatoslav’ın ordusu İtil’e geldiğinde mevsim yazdı ve şehir yabancı tüccarlarla doluydu. Neredeyse hiç Hazar yoktu. Sadece Larsiler kenti koruyabilecek durumdaydılar. Yine de hakan ve ordusu yaklaşan Rus birliklerini karşıladı ve galibiyet için değilse de, en azından muhafızlar ülkenin farklı bölgelerinden yetişene kadar onları oyalamak için mücadele etti. Kuşku yok ki, Svyatoslav Hazarların taktiğini biliyordu ve hiç vakit kaybetmeksizin şiddetli bir saldırıyla Larsileri dağıttı ve kaçırdı. Rus birlikleri kente girdiler, her yeri ateşe verdiler. Hakanla birlikte geride kalanlar canlarını zor kurtardı. Bu yüzden muhafızlar taşradan döndüğünde geldikleri gibi kaçıp gitmekten başka yapacakları bir şey kalmamıştı. Bütün ülke dehşet içindeydi. İnsanlar sadece Rus ordusundan değil, aynı zamanda birbirlerinden de kaçıyordu: Soylular halktan, halk soylulardan, Yahudiler paganlardan, paganlar Müslümanlardan…

İlk olarak Svyatoslav’ın birlikleri İtil’i yerle bir etti. Sonra gemilerle açılıp Dağıstan’a su yoluyla gittiler, Semender ve diğer Hazar kentlerini ele geçirdiler. Kuzey Kafkasya’yı batıya doğru kat ederek Don deltasına ulaştılar. Yolları üzerindeki Yasaları ve Kosogları dağıttıktan sonra Svyatoslav, dönüş yolunda Don Irmağı’ndan yukarıya doğru ilerledi. Hazar kalesi olan Sarkel’i ele geçirdi. Sonbahara kadar orada kaldı ve kış için güneye doğru giden Peçeneklerin geçmesini bekledi. Sarkel’de küçük bir gözcü birliği bırakarak bugünkü Ukrayna’nın kuzeyi boyunca ilerledi ve Kiev’e ulaştı. Rus vakanüvisler bu olaydan kısaca bahsederler: “6473 yılında (965) Svyatoslav Hazarlar’ın üzerine yürüdü. Hazar Kağanı’nın kendisine kafa tuttuğunu biliyordu, böylece savaşa tutuştu. Savaşta onları alt etti, şehirlerini ve Belaya Vezha’yı (Sarkel) ele geçirdi. Ayrıca Yasaları ve Kosogları da mağlubiyete uğrattı”.10

Burada Hazar Kağanlığı’nın varlığı son buluyor ve Hazar halkı görünüşte tarih sahnesinden ayrılıyor. Hazar ile olan bütün uluslararası

ilişkiler kesildiğinden Rus, Bizans ya da Yahudi kaynaklarından hiçbirinde artık Hazarların akıbetleri ile ilgili bir bilgiye rastlanmıyor. Bu bağlamda pek çok tarihçi, Svyatoslav'ın ordusu tarafından bu milletin garip bir biçimde paramparça edildiği şeklinde bir düşünce benimsemektedirler. Dolayısıyla A. F. Ritikh şöyle yazar: "Rusların bu insanları mahvetmesinden sonra onlardan geriye hiçbir şey kalmamıştır".11 M. Artamonov ise devletlerin ortadan kalkmasının halkların da yok olması anlamına gelmediğini söylerse de, "ama bu kez böyle olmadı" diye ekler.12 Aynı zamanda bazıları da yüksek Hazar uygarlığının Ruslar tarafından barbarca yok edilişinin yasını tutar. Prof. Grigoriev üzüntüsünü şöyle dile getirir: "Avrupa'nın karanlık ufku üstünde parıldayan bir meteor gibiyken, arkasında hiçbir iz bırakmadan yok olup gitti".13 Prof. Leo Gumilev ve Alexin, Hazar'ın efsanevi Atlantis gibi Hazar Denizi'nin dibine gömüldüğünü düşünmüşlerdi.14 Bazı maceracılar ise hâlâ bu ülkeyi aramaktalar. 1996 yılında astronot Kizim ve Soloviyev "Mir" uzay istasyonundan Hazar Denizi'nin derinliklerindeki Hazar kentinin "harabelerini" gözlemlemekteydiler. 1998 yılında ise Cousteau takımının Fransız balıkadamları Hazar Denizi'nin dibini "Alsion" gemisiyle altüst ettiler.

Doğal olarak bütün bunlar bazı meraklı hayalperestlerin düşlerinden ibarettir. Gerçek ise, Hazar'ın sulara gömülmediği, Hazar halkının tamamen Svyatoslav'ın adamları tarafından yok edilmediği, varlıklarını sürdürüp bugün aynı soydan gelen nesillerin hâlâ aramızda yaşadığıdır.

Hazar Soyu Hakkında

Yukarıda zikredildiği gibi, Svyatoslav'ın ordusu Hazar'ı baştan aşağı yakıp yıktı ve bir çok ganimetle birlikte aynı yıl Kiev'e döndü. Rusların ülkelerinden sonsuza dek çıkmayacakları düşüncesiyle dehşete kapılan Hazar soylu sınıfı, komşuları olan Harezm'den askeri yardım talep ettiler ve

şahlarından, Museviliği bırakıp İslam’a dönmeleri şartıyla destek sözü aldılar. Soyluların bir çoğu bu şartı kabul edip İslam’a geçtiler ve Harezm’e tâbi oldular. Svyatoslav’ın ordusunun Hazar’yı aynı yıl terk etmiş olmasına karşın, ülke bu kez Harezm’in hükmü altına girmişti. Hazar halkı artık Harezm şahına tebâ olmuştu. Bütün bu gelişmeler sonraları kaçınılmaz bazı sonuçlar doğurdu.

İlk olarak Hazar Kağanlığı bir imparatorluk olarak çökmüştü. Kendisine tâbi olan bütün gruplar, Dağıstan, İdil Bulgarya, Burtaseler, Yaslar, Kosoglar, Fin-Ugrik kavimleri ayrıldı. Büyük Hazar’nın elinde kalan, bugünkü Astrahan ve Rusya’nın Volgograd bölgesine karşılık gelen küçük Saksin ülkesiydi sadece. Hazar’nın başkenti İtil kötü bir biçimde yerle bir edilmiş olduğundan yeniden kurulmadı. Onun yerine İdil’nın kollarından biri olan Aktuba’da, aynı isimle, yani Saksin adı altında yeni bir kent kuruldu. Svyatoslav’ın seferinden tam yirmi yıl sonra oğlu Prens Vladimir Svyatoslaviç oraya ordusuyla gittiğinde artık İtil diye bir yer yoktu, tıpkı bir zamanlar nice zenginliğiyle var olmuş Hazar Kağanlığı’nın var olmayışı gibi. Bu nedenle prens büyük bir ganimet elde edemeden geri döndü.

Bütün bunların ardından, Hazar halkına ne oldu? Hayatta kalmayı başardılar, ancak ilişkileri hiç de dostça olmayan pek çok farklı milli ve dini topluluğa bölündüler. Kağanlıktaki çözülme aslında üç Hazar topluluğu olan Hun-Hazarlar, Göktürk -Hazarlar ve Yahudi- Hazarlar din kavgalarına girişip bir çok farklı isim altında çeşitli topluluklara bölündükleri zaman başlamıştı. Ancak bir süre, kağanın merkezi iktidarı sayesinde aynı yerde birlikte yaşamayı başarmışlardı. Ne zaman ki Svyatoslav’ın ordusu merkezi iktidarı ortadan kaldırdı, işte o zaman bütün bu gruplar kendi bağımsızlıkları için mücadele eden ayrılıkçılara dönüştüler. Bu arada, Hazar soylu sınıfı da ikiye bölünmüştü: O zamana kadar İslam’ı benimsemiş olan ve Türkçe konuşan soylular ve İslam’ı benimsemeyi reddedip Yahudi

inançlarını muhafaza eden Yahudi soylular. Bununla beraber, Yahudi grup da kendi içinde ikiye ayrılmıştı: Talmudistler ve Mozaistler.

Hun-Hazarlar da tek başına bir etnik bir grup olarak kalamadılar. Kavar isyanından bu yana onlar da ikiye bölünmüştü: Âsi Kavarlar (Macaristan’a ilerleyen “Kabarlar”) ve Hazar’da kalan barışçı Cuvaşlar. Toplumun bir kısmı İslam’a döndüğü zaman bu Cuvaşlar da kendi içlerinde ikiye ayrıldılar: İslamiyet’i kabul edip Besermen (Rus kaynaklarında Busurmanlar) adı alanlar ve şu anda Çuvaşlar olarak anılan dinsiz Cuvaşlar.

Göktürk-Hazarlar da iki ayrı sınıf oluşturmaktaydı: Larsilerden oluşan sıradan halk ve İslam’ı kabul etmiş soylulardan oluşan Sarasinler (İsimlerini İtil’deki eski soylu bölgesi olan ve “soylu halk” anlamına gelen Sarasin’den almışlardı. Rus kaynaklarında, Müslümanlara batılıların verdiği isim halkı olan Saratsinlerle karıştırıldıklarını ve Saraçin ve Saratsin gibi isimlerle anıldıklarını görüyoruz).

Hazar Kağanlığı Harezm’e tâbi Saksin ülkesine dönüştükten sonra Orta Asya’nın Müslümanları bu bölgeye gelerek gayrimüslim halkın hayatını zorlaştırmaya başladılar. Buna karşılık gayrimüslimler de bölgeyi terk etmek üzere harekete geçtiler. İslam’ı benimsemek istemeyen Yahudiler çeşitli ülkelere dağılırken, büyük bir çoğunluğu Darial vadisi boyunca ilerleyerek Gürcistan’a gitti. Arap seyyahların gözlemlerine göre, Gürcistan’daki bu Yahudiler aradan pek çok yıl geçtikten sonra dahi hâlâ Hazarlarla Ruslar arasında bir barış olmasını bekliyorlar ve İtil’deki evlerine dönmeyi umuyorlardı. Bu barış hiçbir zaman gerçekleşmedi ve onlar da Gürcistan’da kaldı. Gürcistan’ın Tshinvali, Kutais, Akhaltsukh kentlerinde ve diğer bazı bölgelerinde varlıklarını bugüne kadar sürdürdüler. Ancak İsrail Devleti’nin kurulmasıyla birlikte, bu bölgeden ayrılmalar başladı.

Hem Türk hem de İbrani diline vâkıf olan Hazar'ın Mozaist Yahudileri (Karayitler) birlikte bölgeyi terk edip Kırım'a yöneldiler. 14. yy.'a kadar Kırım ve civarında kalan bu grubun büyük bir bölümü, Polonya ve

Litvanya orduları bu bölgeyi ele geçirdikten sonra esir edilerek Polonya ve Litvanya'ya götürüldü. Onların torunları bugün hâlâ Kırım'da, Litvanya'da ve Batı Ukrayna'da yaşamlarını sürdürüyorlar.

Pagan Hun-Hazarlardan geriye kalan Cuvaşlar ya da Çuvaşlar ise Saksin'den batıya doğru ilerlediler ve Sarkel civarında (Belaya Vezha), bugünkü Kalmikya bozkırlarının olduğunu bölgeye ve Don Irmağı'nın aşağı kısımlarına yerleştiler. 11 ve 13. yy. Rus kaynakları bu gruptan Kozars Belovezhskie (Beloveja Hazarları) diye bahseder. Altın Ordu Hanlığı zamanında İdil'nın batı yakası boyunca yayıldılar, ardından Sura ve Sviaga Irmakları arasında daha yoğun yerleşimler kurdular. Burası daha sonra Çuvaş Özerk Cumhuriyeti'nin kurulduğu yer olacaktı. Eğer kendilerine has bir yazı geliştirmiş olan Karayitler, Hazar'a dayanan soylarını iyi hatırlayabildilerse, herhangi bir yazıları olmayan Çuvaşların Hazar ile olan bağlantılarını geçen bin yıl içinde unutmuş olmaları hiç şaşırtıcı değildir. Bu nedenle kısa bir süre öncesine kadar Mari ile aynı soydan gelen İdil Bulgarı, Suvar ve Burtasıların torunu olduklarını düşünüyorlardı. En son araştırmalar gösterdi ki, bunlar Hun-Hazar kavminin hayatta kalmayı başarmış bir kolunun üyesidirler.15

Yahudilerin, Karayitlerin ve Çuvaşların bölünen Hazar Kağanlığı'nı terk etmelerinin ardından sadece Larsi, Sarasin (Türkçe konuşan İslamlaşmış soylular) ve Besermenler (İslamlaşmış Çuvaşlar) gibi Müslüman topluluklar Saksin'de kaldı. 1131 ve 1153 yılları arasında Arap seyyah Ebu Hamid Garnati Endülüsi'nin bu bölgede kaldığı süre içinde bütün bu gruplar refah ve barış içinde yaşıyorlardı. Sarasin ve Besermen soyundan gelenlere ait olan büyük avlular yan yana sıralanmaktaydı ve insanlar aynı camilerde

ibadet ediyorlardı. Aynı zamanda onları ticari işler nedeniyle ziyaret eden pagan bozkır halkıyla (kuşkusuz Çuvaşlarla) alış-veriş yapıyorlardı. Bu bozkır halkı sürülerini Saksin'e getiriyor ve şehirde etin fiyatı hızla düşüyordu. Bu nedenle yetişkin bir koç yarım dannik ve kuzu bir tassuc oluyordu.16 Ancak Moğol işgalinden sonra bütün bu topluluklar esir edildi ve hepsine birden Tatar ortak adı verildi. Böylece onların torunları da İdil Tatarlarının bir bölümü oldu.

Gördüğümüz gibi Hazarların halefi yok olmuş değil, ancak geçen bin yıl boyunca başka halklarla karışmış ve önceki isimlerini muhafaza etmeyi başaramamışlardır.

1 Artamonov M.I., The History of the Khazars. Leningrad, 1962.

2 İbn Havkal, The Book of Roads and Kingdoms-Collection of Materials Relating to Places and Peoples of the Caucasus, sayı 38, Tiflis 1906, s. 107.

3 El İstahri, The Book of Climates-Collection of Materials Relating to Places and Peoples of the Caucasus, sayı 29, Tiflis 1901, s. 41.

4 Izvestia El Bekri, S. Petersburg, 1876, s. 61.

5 Kaşgarlı M., "Divan-u Lügati't-Türk", 1901, s. 190.

6 Djanashvili M. Izvestia (proceedings) of Georgian Manuscripts about North Caucasus and Russia-Collection of Materials Relating to Places and Peoples of the Caucasus, sayı 22, Tiflis 1897, s.10-12.

7 Kokovtsev P.K. Jewish-Khazar Correspondence in the 10th Century, Moscow 1932, s. 98-99.

8 Constantine Porfirigenos About the State Governance, Moscow-Leningrad 1934.

9 Garkavy A.Ya. Stories by Muslim Writers about the Slavs and Russians, Saint Petersburg 1871, s. 13.

10 The Complete Collection of Russian Chronicles, c.1, Moscow-Leningrad 1968.

11 Ritikh A.F., Materials for Russia's Ethnography, Kazan 1870, s. 62.

12 Artamonov M.I., The History of the Khazars. Leningrad 1962, s. 446, 468.

13 Grigoriev V.V., About the Khazars. Russia and Asia, Saint Petersburg 1876, s. 66.

14 Alexin A., Gumilev L., "Khazar Atlantis", Asia and Africa Today, Moscow 1962, s.52-63.

15 Kuzmin-Yumanadi Ya.F., The Chuvashes-Ancestors of the Medieval Khazars, Kazan 1999; aynı zamanda, Kuzmin-Yumanadi Ya.F. Jewish and Khazar Heritage in the Ethnic Culture and Vocabulary of the Chuvash People, Kazan 2001.

16 Travels of Abu-Khamid al-Garnati to Eastern and Central Europe, Moscow 1971.

Hazar-Bizans İlişkileri / Kevin Alan Brook [s.473-480]

Araştırmacı / A.B.D.

Giriş

Yedinci yüzyılın başlarından itibaren Hazar Türklerinin1 güçlü Güneybatı komşusuyla uzun süreli ilişkileri oluşmaya başlamıştı. Bu ilişkiler kimi zaman dostluk kimi zaman da düşmanlık ilişkisi biçiminde olmuştur. Thomas Noonan, "Hazarların kendi siyasal çıkarlarının gereklerine bağlı kalmak suretiyle başka inançlara hoşgörü ile yaklaşma eğiliminde olduklarını ve Bizans'la bazen dostça, bazen de düşmanca ilişkiler içine girdiklerini" belirtmektedir.2 İşte bu makalede, Hazar Türkleri ile Bizans İmparatorluğu arasındaki önemli savaşlar ve ittifak ilişkileri incelenecektir. Bütün bu ilişkiler tarihin sonraki dönemleri üzerinde büyük etki bırakmıştır.

Bizans İmparatoru Herakleios ile Hazar Hükümdarı Ziebil Arasındaki İttifak

7. yüzyılın 30'lu yıllarında Bizans İmparatoru Herakleios, Husrev II. Pervis yönetimindeki Pers İmparatorluğu'na karşı savaşa girmişti. Bizans imparatoru, Laz ve Abhazlar gibi farklı savaşçılardan müteşekkil ordusunu savaş sırasında kaybetmişti.3 Batı Türkleri, bu olaylardan kısa bir süre önce, kendilerinden olan Hazar uyrukları ile işbirliği içinde Hazar sularını geçmiş ve Azerbaycan'a Pers-karşıtı bir sefer düzenlemişlerdi. Bu güçlü sefer, Herakleios için Hazarların Bizans'a verebilecekleri desteğin potansiyel değerini ifade etmekteydi. Movses Dasxuranci, Kafkas Albanlarının Tarihi'nde Perslere karşı Bizans'la birlikte hareket etme teklifinin Hazarlara Bizans elçisi Andreas tarafından iletildiğini yazmaktadır. Bu dönemde Herakleios Lazica'da konuşlanmıştı. 626'da

Tiflis yakınlarında4 Herakleios, Batı Türk İmparatorluğu'nun (Hazarlar bu imparatorluğun egemenliği altındaydı) yabku hakanı5 Ziebil, ile görüştü. Nikoforos ve Theofanes'in6 raporlarında bu görüşmenin ayrıntılarından söz edilmektedir. Ziebil ve yanındakiler imparatorun önünde eğildiler. Bu saygıya karşılık, imparator tacını kendi kafasından çıkarıp Ziebil'in kafasına koydu. Bu karşılıklı saygı gösterisini büyük bir ziyafet izledi; Herakleios Türklere mücevherler, gümüş küpeler, ipek ve altın hediye etti. Herakleios'un, 611'in Temmuzu'nda doğmuş ve aynı ayda vaftiz edilmiş Epifania veya Eudokia adında bekar bir kızı vardı. İmparatorun Eudokia'yı kendisi ile evlendireceği vaadine karşılık Ziebil 40.000 savaşçısını Bizans ordusuna yardımcı bir kuvvet olarak verme vaadinde bulundu.7

Türk-Bizans ittifak güçlerinin Pers kuvvetlerine doğru ilerlemesi 626'da başladı. Hazar Türkleri Perslilere karşı başarı kazandılar ve onları esir aldılar. Güney Kafkasya'da yeni yerleşim yerleri kazanan Ziebil'in Hazarları, 626'nın sonuna doğru Perslilerin ardı arkası kesilmez saldırılar düzenleyip ilerlemeye başlaması ve kışın yaklaşması üzerine gerilediler ve yurtlarına döndüler. Lakin 627'de, Pers İmparatorluğu'nun hükmettiği Tiflis'in fethedilmesine katılarak Bizans ordusuna yardım etmeye devam ettiler. Hazarların Tiflis'i kuşattığı yıllarda Gürcistan'ın Bizans karşıtı hükümdarı I. Stepen Guaramid öldü; Hazarlar 628'de I. Stepen'in yerine Gürcistan tahtına Bizans'a sıcak bakan ve paralel düşünen birini, I. Adarnase Patrikos Choseoid'i getirdiler. Aynı yıl içinde Hazarlar Derbent'e (merkezi Kafkasya'da Hazar denizi kıyısı üzerinde bir sınır kenti) saldırdılar. Hazarların yaptıkları, savaş kasırgası içinde kalmış Ermeniler ve Gürcüler üzerinde korku ve nefret uyandırmıştı. 10. Yüzyılda yaşamış bir Ermeni tarihçisi, Hazar

ların 627'deki Derbent saldırısını kastederek, Hazarların "Derbent ahalisinin dehşete kapılmasına neden olan korkunç, çirkin bir saldırgan

sürüsü" olduğunu yazmaktadır. "Korkutucu olan özellikle okçulardı; yetenekli ve güçlülerdi, okları dolu gibi yağdırdıktan sonra vahşi kurtlar gibi çekinmeden insanların üzerine atılıyor ve onları kentin sokak ve meydanlarında acımasızca kesip katlediyorlardı."8 Bir Gürcü tarihçisi de Hazarların vahşî, korkunç ve kan içici olduklarını ileri sürmektedir. 627 yılının sonuna doğru Persliler Tiflis üzerinde yeniden egemen olunca Hazarlar geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu yıllarda (627-28 yıllarının), kış aylarında Tiflisliler, üzerine Batı Türklerinin hakanının nefret uyandıran resmini çizdikleri bir kabağa (Türk hakanı bir körü andıracak şekilde küçük, dar ve çekik gözlü tasvir edilmekteydi) oklarıyla atış yaparak Türklerle alay etmekteydiler.9 Birleşik Hazar-Bizans ordusu 627'de Nineve Muharebesi'nde Persliler üzerinde kesin zafer kazandı. Hazarların, Sasani Pers Devleti'nin yıkılmasında büyük bir rol oynadığını ve imparator Husrev'in devrilmesine neden olduğunu söylemek mümkündür (onun halefi imparator II. Kavad 628'de Bizans'la barış anlaşması imzalamak zorunda kaldı).

628'de, Hazarlar çok sayıda mızrak ve kalkanlarla silahlandıktan sonra komutanlarının (shad) önderliğinde yeniden Tiflis'e yöneldiler ve kenti kısa sürede fethettiler.10 Bu Hazar süvarileri Tiflis'te kentin görevli amirlerinin yanı sıra kadın erkek ayırmadan sıradan halkı da katlettiler. Üstelik kenti yağmaladılar; gümüş kadehler, altın işlemeli tabaklar, fincanlar ve başka değerli eşyalar çaldılar.

Bundan başka, Hazarlar Kafkas Albaniası'nın bir bölgesi olan Qabala'yı işgal ettiler.11 Hazarlar Albanlara, kendilerine boyun eğmeleri ve Hazar Devleti'nin vasalı olmaları yönünde bir ültimatom verdiler. Albanların bunu kabul etmemesi durumunda 15 yaşın üzerindeki tüm erkekler öldürülecek ve tüm kadın ve çocuklar köleleştirilecekti. Hazarların shad'ının böyle bir şeyi gerçekleştirmesinden Albanlar şans eseri kurtuldular.12 Bütün Alban

esirler Hazarlar tarafından serbest bırakıldı. Ne var ki Hazar istilası Albania halkı için büyük kıtlığa neden olmuştu. Bu istiladan sonra Batı Türklerinin hakanı bir nüfus sayımı gerçekleştirmiş, Albania ve Gürcistan'ın maden işçileri ve balıkçılarını vergiye tabi tutmuştu (629-630 yılları).

Çhorpan Tarkan isimli bir Hazar generali 630'da Ermenistan'a karşı Hazar ordusunu komuta etti ve Pers ordusunu büyük bir hezimete uğrattı.

11. yüzyıl Gürcü tarihçisi Leonti Mroveli'nin belirttiğine göre, Gürcistan ve diğer Kafkas halkları Hazarlarla mukayesede oldukça güçsüzdüler; Kafkaslılar Hazarların güçlü ordusuna etkili bir biçimde karşı koyacak durumda değildiler.13 Bu durumdan yararlanan Hazarlar Gürcistan ve Kafkas Albaniası üzerinde egemen oldular; müttefikleri (Bizans) Ermenistan'ı tamamen fethedince de bu ülkenin küçük bir kısmına hükmettiler.14 Hazarlar, kazandıkları bu toprakların büyük bölümünü 630'da Ziebil'in ölümünden sonra kaybettiler. 632'de Persliler Azerbaycan'ın büyük bir bölümü ve Ermenistan'ın tamamı üzerinde kontrolü yeniden ele geçirdiler. Buna rağmen Hazarlar Kabala'yı ve Azerbaycan'ın bazı bölgelerini 737'ye kadar ellerinde tuttular. Derbent ise tamamen Hazar Devleti'ne birleştirildi.

Justinian'ın Hazar Devleti ile İlişkileri

Bizans İmparatoru II. Justinian 695'te bir isyan sonucunda tahttan indirilmiş ve Kırımn kenti Cherson'a sürülmüştü. 700-704 yıları arasında Justinian Cherson'u terk etti ve başka bir Kırım kenti olan Doros'a kaçtı. Hazar hakanı Bazir Yilbos'tan15 sığınma istedi. Hakan onun bu isteğini yerine getirmekle kalmadı, bunun yanında Justinian'ın, Kız kardeşi ile evlenmesine izin verdi.

Kız kardeşi Justinian'la 704 yılında evlenip vaftiz edildikten sonra Theodora ismini aldı ve Hıristiyan oldu. Theodora ve kocası bir süre için Tmutorokan'a yerleştiler. Bir erkek çocukları oldu; çocuk doğduğu sırada

Justinian Tmutorokan’ın dışındaydı. Çocuğa Tiberius ismini koydular. Fakat bu yıllarda (704-705) Justinian ile Hazarlar arasındaki ilişkiler gerilmişti. Tarihçi Theophanes’e göre, Bizans’ın yeni imparatoru Apsimar-Tiberius, Justinian’ın ölü ya da diri olarak yakalanıp kendisine teslim edilmesi karşılığında büyük bir armağan teklifi ile Hazar hakanının aklını çelmişti. Bunun üzerine, hakan Papatzi’ye (Hazar Devleti’nin Tmutorokan’daki temsilcisi) ve Balgitzi’ye (Kerç Balıkçısı) 16 Justinian’ı öldürme talimatı verdi.17 Theodora hakanın bir kölesi sayesinde onun planlarından haberdar oldu ve kocasını yaklaşmakta olan hayati tehlike konusunda uyardı. Justinian uzun süre muhafızların gözetimi altında Tmutorokan’da tutuldu ama Chembolon’dan kalkan bir gemi ile Hazarlardan kaçıp kurtulmayı başardı.

Justinian 705’te Konstantinopol’e dönerek Bulgarların yardımı ile yeniden Bizans imparatoru koltuğuna oturdu. Bu arada Hazarlar Cherson’un kontrolünü ele geçirmişleri. Justinian’ın ilk işi Hazarlara karşı savaş ilan etmek oldu. Bu dönemde Cherson’u kontrol altında tutan Hazar tudun’u18 Zoilos’tu. Justinian, Cherson’u geri almak üzere Bizans birliklerini bu kente gönderdi; sonuç olarak, çok sayıda Cherson ahalisi işkence edilerek öldürüldü, çok sayıda insan idam edildi. Tudun Zoilos ve diğer yetkililer esir alındılar ve gemiyle Konstantinopol’e gönderildiler (bir deniz fırtınası sırasında esirlerin bir çoğu hayatını kaybetti). İmparatorluk, Cherson’un yöneticisi olarak Zoilos’un yerine Elias’ı atadı. Justinian’ın ikinci bir Bizans ordusunu Cherson’a, bu defa onu tamamen yıkması için gönderebileceğini beyan etmesinden sonra, Cherson ahalisi Justinian’ın korkunç planlarını öğrenmiş oldular ve Elias’la birlikte Justinian’a karşı gelmek için Hazar hakanının yardımına başvurdular. Justinian bu şekilde, Zoilos’u Cherson’a geri göndermek zorunda bırakılmıştı. Zoilos’a 300 Bizans askeri ile eşlik edildi ne var ki, Zoilos

yolculuk sırasında öldü. Hazarlar tudun için büyük bir dogh (cenaze yemeği) düzenlediler; aynı zamanda Thrakesians'ın turmach'ını ve 300 Bizans askerini kurban olarak kesip öldürdüler.19

Cherson halkı Justinian'ın otoritesini reddederek bir Ermeni olan Bardanes'i destekleme vaadinde bulundular. Justinian tarafından yönetilmekte olan Bizans ordusunun mensupları da taraf değiştirerek Bardanes'i desteklemeye başladılar. Gerçekte Justinian Bardanes'e bağlı birliklerin desteği ile 711'de Elias tarafından öldürüldü. Justinian'ın oğlu Tiberius da henüz altı yaşındayken öldürüldü. Dolayısıyla, Hazarya'nın 711'deki Cherson ayaklanmasına desteği doğrudan Justinian'ın devrilmesine neden oldu. Bu, Herakleios hanedanlığının sona ermesi demekti. Justinian'ın ölümünden sonra Bardanes imparator olarak ilan edildi ve Bardanes imparator olarak Philippikos adını aldı; böylece Hazarlar Bizans İmparatorluğu ile dostça ilişkilerini yeniden kurmuş oldular.

710 yılından itibaren Cherson kenti Hazar tudun'unun egemenliği altındaydı; 834 yılında Bizanslılar tarafından geri alınana kadar Cherson Hazarların elinde kaldı. Kentin yönetiminde pek çok sorun olmasına rağmen 9. ve 10. yüzyıllar boyunca Cherson Bizans'ın kontrol ettiği uzak bir karakol konumunda kilit noktası olarak kaldı.20

Prenses Çiçek'inBizans Sarayı'na Gelin Gitmesi

730 ya da 732'de Bizans İmparatoru III. Leo, oğlu Konstantin ile Hazar Prensesi Çiçek'in evlenmelerini teklif etmek için Hazar hakanı Bihor'a21 (Çiçek'in babası) elçilerini gönderdi.22 Teklif kabul edildi ve Konstantin ile Çiçek 732 veya 733 yılında evlendiler. Peter Golden'e göre, " o dönemdeki Bizans imparatorları nerdeyse hiçbir zaman yabancılarla evlenmedikleri halde bu, olağandışı bir olaydı ve iki büyük imparatorluk arasındaki bağların pekiştiğinin göstergesiydi".23 Theophanes, Konstantin ile

evlendikten sonra Çiçek'in Hıristiyan olduğunu, Hıristiyan ismi olarak Irene adını aldığını ve Hıristiyan dininin vecibelerini öğrendiğini belirtmektedir.24 De ceremoniis aulae Bizantinae libri' ye uygun olarak, bir Hazar kıyafeti olan tzitzakia Çiçek tarafından Konstantinopol'de giyildi ve sergilendi.25 Bu giysi, Bizans Kraliyet Sarayında törenlerde giyilen cüppeye benzemekteydi.

741'de babasının ölümü üzerine Konstantin "Iconoclast" V. Konstantin olarak tahta çıktı. Çiçek 25 Ocak 750 tarihinde Konstantinopol'de tek oğulları olan Leo'yu dünyaya getirdi.26 Leo, 775 yılında Bizans imparatoru olup 8 Eylül 780 tarihindeki ölümüne kadar "Hazar" IV. Leo olarak hakimiyetini sürdürdü.

Araplara Karşı Bizans-Hazar Savaşları

722'den 737'ye kadar Hazarlar Araplara karşı savaştılar.27 732'de Araplara karşı Hazar-Bizans ittifakı oluştu. Ayrıca Peter Golden'in belirttiğine göre, 740'ta Akroinon muharebesinde Bizans'ın Arap ordularını bozguna uğratmış olmasının nedeni bir bakıma Kafkasya'daki Hazarlara karşı verdiği savaşta Arap ordularının yorgun düşmüş olmasıydı.28

Abhazya'nın Bizans Hakimiyetinden Kurtulması

766-767 yıllarından 810-811 yıllarına kadar Abhazya ve Batı Gürcistan hükümdarı (erist avi) olan Hıristiyan Prens II. Leon 780'lerde Bizans İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını ilan etti. Abhazya 523 yılından beri Bizans'ın hakimiyeti altındaydı. 786'da Hazar hakanı desteğini Leon'dan yana koyarak ona bağımsızlığını elde etmesinde yardımcı oldu.29 Bundan sonra, Leon kendisini " Abhaziya Kralı" ilan etti. İbn Rustah'a göre, Abhazia bir müddet sonra Hazar Devleti'nin egemenliği altına girdi. Leon'un Anchabadze Hanedanlığı, onun halefleri Theodosius (811-837), Demetrius (837-872) ve George (872-876) 'un yönetimi altında devam etti. 10. Yüzyılda Gürcistan'ın bir parçası haline geldi. Peter Golden, Leon'un

Bizans İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanması ile ilgili şunları yazmaktadır: "Burada ilginç olan Bizans'a karşı Hazarların Abhazlara aktif olarak destek vermesiydi. Batı Gürcistan'daki Bizans karşıtı politika ile 780 yılında meydana gelen Kırım Gothiası'ndaki Hazar karşıtı ayaklanma arasında bir bağlantı olduğu düşünülebilir. Bizans'ın Kırım Gothia ayaklanmasında oynadığı rolün ne olduğu konusunda yeterli kanıtlara sahip değiliz. Ancak, Bizans'ın Kırım'a devamlı bir ilgisi vardı; burası (iki müttefik arasında ulaşılmış hiç de kolay olmayan bir mütareke sonucunda) imparatorluğun gücünü Hazarlarla paylaştığı yerdi. Bizans'ın bu bölgede etki alanını genişletmek umudu ile birtakım sorunlar yarattığını düşünmek akla uygun olur. Dolayısıyla, Batı Gürcistan'daki Hazar politikasının bir misilleme girişimi olduğu söylenebilir".30

Kırım ÜzerindeHakimiyet Mücadelesi

Kırım Yarımadası, Hazarlar ve Bizanslar arasında bir mücadele alanıydı, ki her ikisi de bu yarımadanın kentlerinin denetimini ele geçirmek istiyordu. Cherson'un iki taraf arasında sürekli el değiştirdiği daha önce belirtilmişti.

Doros kenti31 de bir çok kez Bizanslılar ve Hazarlar arasında el değiştirmişti; bu kent önemli bir hisar alanıydı. Doros Bizanslılar tarafından 6. yüzyılda inşa edilmişti fakat daha sonra Kırım Gotları tarafından yönetildi. Hazarlar Doros'u 786 ya da 787'de ele geçirdiler. Gothia piskoposu John Hazar garnizonunu Doros'tan sürdü; Gothia'nın Hazar yanlısı ahalisinin piskoposu ve onun isyankar destekçilerini ele geçirmesiyle Hazar hakanının bu kent üzerindeki denetimi yeniden sağlanmış oldu. Sonuç olarak, Doros 786-787 yıllarından yaklaşık olarak 810 yılına kadar Hazar tudunları tarafından yönetildi. 9. yüzyılda Bizans İmparatorluğu tekrar Doros üzerinde egemen oldu. Fakat 10. yüzyıl boyunca Kral Joseph dönemi de dahil olmak üzere Doros'ta Hazarlar söz

sahibi oldu. 9. ve 10. yüzyıllar boyunca Doros'a Hazarlar yerleştirildi32 ve burada hala yaşamakta olan Gotlar da Hazarların vasalı durumuna geldiler.

Sarkel'in İnşasında Bizans-Hazar İşbirliği

830'lu yıllar boyunca Bizanslılar ve Hazarlar Hazarya'daki Aşağı Don nehri üzerinde (günümüzde Tsimlyanskaya kasabası yakınında) bir sınır karakolu inşa etmek için işbirliği yapmaktaydılar. Jonathan Shephard ve Richard Mason'a göre, bu sınır karakolunun veya kalenin inşa edilmesindeki muhtemel neden -Hazarlar kaleye Sarkel ('Beyaz Kale') adını vermişlerdi- Hazarların, Magyarları gözetim ve denetim altında tutarak Hazar Devleti'ni onlardan korumak istemesiydi.33 Ancak 11. yüzyılda yaşamış Bizanslı yazar İoannes Skylitzes'in yazdığına göre Sarkel "Peçeneklerin saldırılarına karşı yapılmış stratejik önemde bir siper"di.34 Son zamanlarda tartışmalara yol açan üçüncü sava göre ise Sarkel Ruslara karşı inşa edilmişti.

Sarkel'in kurulma hikayesi hem tarihsel, hem de arkeolojik kaynaklara dayanılarak açığa çıkarıldı. 833'te Hazarlar Sarkel kalesinin inşasında Bizans mühendislerinin yardımını istemek üzere Konstantinopol'e, imparator Theophilus'a elçi gönderdiler. İmparator projeye yardım etmeyi kabul etti. İmparator 7. Konstantin Porphyrogenitus'a göre, Yunanlı Petronas Kametoros Sarkel'in inşasında başmühendis olarak yer aldı. Bu bilgiler mevcut yazılı kaynaklarda bulunmaktadır. Arkeologlar Sarkel'in inşasında hem Türklerin, hem de Yunanlıların bulunduğuna işaret etmektedirler. Ancak Sarkel'in tuğlaları üzerindeki Türk simgelerine (tamgalar) ve bu tuğlalarının Bizans tuğlalarının ölçülerinden daha kalın ve küçük olmalarına dayanılarak kalenin inşasında Türklerin rolünün daha baskın olduğu söylenmektedir. Ayrıca, kale başka açılardan da diğer Türki yapılarla benzer özellikler taşımaktaydı. Böyle olmakla birlikte, yuvarlak sütunlar ve sütun başları Bizans yapılarının karakteristik özelliğiydi.

Sarkel’in genel görünümü dikdörtgendi; dört kulesi, iki kapısı ve bir sığınağı vardı.35 Bu sınır kalesinin inşası 835 ile 838 yılları arasında sona erdi.

Sarkel garnizonunun kimlerden oluştuğu tartışma konusudur. İstvan Fodor, Sarkel’in muhafızlarının Oğuzlar ve Peçeneklerden oluştuğunu ileri sürmektedir.36 Peter Golden ise Sarkel garnizonunun Oğuzlar ve Peçeneklerden oluştuğu savını sorgulamakta, bu garnizonun Hazarlardan oluştuğunun daha doğru bir ihtimal olduğunu iddia etmektedir.37

Russian Primary Chronicle’a göre, Sarkel’in sınır kalesi ve onu çevreleyen kent (etkin ticaret merkezi) 965’te Rus prensi Svyatoslav tarafından ele geçirildi. Kent “Belaya Vyeja” (Beyaz Kale) adı altında nüfusunu Slavların oluşturduğu bir yer olarak yeniden kuruldu ve bu yeniden oluşum 12. Yüzyıla kadar devam etti.38

Hazarya’da Hıristiyan Bölgeleri ve Konstantin’in Hazarya’yaYönelik Misyonu

Birkaç yüzyıl boyunca Bizanslılar Kırım’daki stratejik bölgelerde Hıristiyan Ortodoks piskoposlukları kurdular. Doros’ta, Kerç’te, Sudak’ta ve Cherson’da bunların yanı sıra Tumutorokan ve Hazaryia’nın başkenti Atil’de 8. yüzyılda çeşitli piskoposluklar bulunmaktaydı. Bu piskoposların amaçlarından biri Bizans dinini Hazarlara, Bulgarlara ve hem Hazarya sınırları içerisinde, hem de onun çevresinde yaşayan kabilelere yaymaktı. Fakat Bizans’ın bu dinsel bölgeler kurma niyetinde başka faktörler de rol oynamıştı. 8. yüzyılda ikonoklast Hıristiyanlar Bizans’tan Hazar Kırımsı’na firar ettiler.39 Noonan, ikonoklast Bizanslıların ikondul’ların etkisine karşı olarak Kırım’da ayrı piskoposluklar kurmuş olduklarını öne sürmektedir. Noonan aynı zamanda, Bizanslıların Kırım’da genel nüfusu dininden döndürmek için kiliseler inşa ettiklerini söylemektedir. Arkeolojik delililer göstermektedir ki Hazar kültürüne (“Saltovian”) mensup pek çok pagan 8.

yüzyılın ikinci yarısında Hıristiyanlık dinine dönmeye başladılar.40 Bu, Bizanslıların misyoner çabalarının başarısının ölçütü olarak kabul edilebilir.

860'ta Bizanslılar Hazarya'ya, Hazar hakanından, Hıristiyan misyonerlerin faaliyeti için izin istemek amacıyla Aziz Konstantin ve Methodius'un da dahil olduğu bir temsili heyet gönderdiler.41 Bunlar, Bizans imparatoru III. Michael tarafından bu göreve atanmışlardı. Life of Constantine bu görevi dinsel bir misyon olarak nitelendirse de Stephan Nikolov, Konstantin'in Hazarlara yönelik amacının dinsel olmaktan çok siyasi olduğunu savunmaktadır.42 Bizans temsilcilerinin Hazarya'da, yerli halkı Hıristiyan yapmaya devam etmek için kalmadıklarını belirten Nikolov, 860'tan beri bu misyonerlerin sadece birkaç yüz Hazarı Ortodoks Hıristiyanlığa dönüştürmeyi başarabildiklerini söylemektedir. Dahası, bu amacın sonuçlarından biri de Hazarların Bizanslı esirleri serbest bırakması oldu. Bunun dışında, Life of Costantine'in yazarı, bir ihtimalle Hazar hakanı ile Konstantin'in görüşmesini anlatırken Moravia'daki propaganda amaçları için gerçekleri değiştirmiş ve hatta hakanın söylediklerini uydurmuştur (örneğin, hakan gerçekten Hazarların utanç verici gelenekleri olduğunu söylemiş midir?). Sonuçta, Konstantin Hazar hakanını Hıristiyan yapmakta başarısız oldu. Hakanı ziyaretinden sonra Konstantin, Phullai'daki (Kırım bir bölge) kutsal yerleri yıktı ve önceden pagan olan Phullai halkını Ortodoks Hıristiyanlara dönüştürdü.

910'ların sonuna doğru Hazarya'dan Konstantinopol'e gelen Hıristiyanlar, Konstantinopol Patriği I. Nikolas Mistikos'tan Presbiteryenlere yol gösterecek ve Hıristiyanlığı öğretecek bir piskopos sağlaması için istekte bulundular. Nikolas bu isteği öğrenir öğrenmez 920 yılında Cherson'un başpiskoposuna bir mektup yazarak ondan Presbiteryenlerin dinsel yaşamını düzenlemesini ve Hazarları (kötü şeytan tarafından dinden koparılmış sapkın bir halkı) 43 Hıristiyanlığa bağlamak

için çabalarını devam ettirmesini istedi. Daha sonra 920'de Nikolas, başpiskoposu Hazarları Hıristiyanlığa çekmiş olmasındaki başarısından dolayı tebrik etti. Acaba Nikolas, bu Hıristiyan Hazarların bir gün Museviliği benimseyeceklerini düşünmüş müydü?

Hazar Devleti ile Bizans İmparatorluğu Arasında Ticari İlişkiler

Bizans Hazarya için önemli bir ticari ortaktı. Bizans paraları Hazarya'ya adeta akardı. Kemikten yapılmış taraklar Sarkel'e ithal edilirdi. Bizans-Hazar ticari trafiğinde yer alan başka mallar da vardı. Bu iki imparatorluk arasındaki gelişmiş ticaret ilişkilerinden Hasdai İbn Shaprut'un Hazar kralı Joseph'e yazmış olduğu mektupta da söz edilmektedir. Hasdai, Konstantinopol'den gelen habercilerin kendisine pek çok geminin Hazarya'dan Bizans'a balık, hayvan derisi ve başka mallar taşıdığını söylediklerini yazmaktadır.44

861-969 Yılları Arasında Hazar-Bizans İlişkileri

VI. Leo'nun (886-912) ve Konstantin Porhyrogenitus'un (913-959) imparatorluğu döneminde bazı Hazar savaşçıları Konstantinopol'de, sarayın kapısında görev yapan muhafızlar olarak hizmet verdiler ve Bizans'ın Hıristiyan törenlerine ve geleneksel yemeklerine katıldılar.

9. yüzyılda bazı Hazar yöneticileri ve Hazar nüfusunun bir kısmı Musevi dinini benimsediler.45 Schechter Text (Cambridge Document), Bizans yöneticilerinin Hazarların Museviliği benimsemelerini engellemeye çalışmış olduklarından bahsetmektedir.46 Zuckerman ve Shephard, Hazarların Museviliği benimsemiş olmalarının Hazar-Bizans ilişkilerine ters yönde etkide bulunduğunu belirtmektedirler; fakat Shephard bu yönde spesifik bir kanıtın bulunmadığını da ileri sürmektedir.47 Ne var ki göreceğimiz gibi, Hazar-Bizans ilişkisi daha sonraki dönemlerde büyük ölçüde bozuldu ve Bizanslılar Hazarlara karşı birçok harekat girişiminde bulundular.

915’lerde Alanlar Ortodoks Hıristiyan inancını kabul ettiler. Fakat al-Masudi’nin yazdığına göre, 931-932’den sonra Hıristiyanlığı reddedip, kendilerine Bizans imparatoru tarafından gönderilmiş olan piskoposları ve papazları kovdular. Schechter Text’te belirtildiğine göre, Alanların bir bölümü kısa bir süre sonra Hazarların Musevi inancına ilgi duymaya başladılar.48 Ancak Bizans imparatoru Alanları, o sırada kral Aaron tarafından yönetilmekte olan Hazarlara karşı savaşmak için ikna etti. Sonunda Alan hükümdarı, kral Aaron’a teslim oldu.

Schechter Text Hazar Devleti’nin, Rus Prensi Oleg’e karşı mücadelesine tanıklık etmektedir.49 930’ların sonunda Bizans imparatoru Romanos I. Lekapenos Rus prensi Oleg’i Hazar kenti Tmutorakan’a (Samkarş) saldırmaya teşvik etti. Romanos, Kral Joseph’in Hazarya’nın bazı Hıristiyanlarına karşı giriştiği eylemlere tepki gösteriyordu; buna karşı olarak o da Musevilere eziyet ediyordu.50 Tmutorakan’ın askeri komutanı kentin sınırları dışındayken Oleg bir gecede kenti ele geçirdi. Kerçh Boğazı’nı (Kırım Boğazı) gözetim altında tutan Hazar Peşah, çok geçmeden Oleg’in yaptıklarından haberdar oldu. Peşah misilleme olarak Bizanslılara ait üç Kırım kentini fethetti ve bu kentlerde çok sayıda kadın ve erkeği katletti. Sonrasında, Peşah Cherson’a yürüdü, düşmanlarının birçoğunu köleleştirdi ve çok sayıda Rusu öldürdü. Ruslar tarafından esir alınmış Hazarlar Peşah tarafından serbest bırakıldı. Oleg Hazar birliklerine karşı savaştı, ama en sonunda Peşah’a teslim olmak zorunda kaldı. Bu, Hazarların Ruslara karşı kesin zaferiydi. Oleg, Peşhah’tan bağışlanmasını istedi; Peşah, Oleg’in Hazaria’ya saldırmasını Romanos’un istediğini biliyordu, bu nedenle Oleg’in Romanos’a karşı savaş ilan etmesini istedi. Oleg ve onun Rus birlikleri 941’in Haziranı’ndan Eylülü’ne kadar dört ay boyunca Konstantinopol’e karşı savaştı, lakin Bizans orduları tarafından bozguna uğratıldı. Oleg’in askerlerinin büyük bir bölümü öldü. Oleg geriye

kalan askerleri ile birlikte kaçtı ve en sonunda Rusya'dan uzakta bir yerde hayatını kaybetti.

948-951 dolaylarında Bizans imparatoru Konstantin VII. Porphyrogenitus Hazarlara karşı Alanlarla ittifak kurmanın olanakları üzerine düşünüyordu. De Administrando İmperio adlı eserinde, Konstantin Oğuzların veya Alanların Hazar komşularına karşı savaş yürütebilecek güçte oldukları gerçeğini aktarmaktadır. Sözü edilen çalışmanın ilginç bir pasajı var: "Eğer Cherson Kalesi ve Boğaz uğruna mücadelede Alania hükümdarı Hazarlarla barış içerisinde olmak yerine Roma (Bizans) imparatorunun dostluğuna daha fazla değer verseydi, ve de Hazarlar imparatorla dostluk ve barış ilişkisi kurmak istemeselerdi, Alanların hükümdarı Hazarları Sarkel'e ve Cherson'a yolculukları sırasında beklemedikleri bir anda pusuya düşürerek büyük zayiata uğratabilirdi. Eğer Alan hükümdarı onları denetleyebilmek için böyle bir yol izleseydi Cherson büyük ve uzun süreli bir barışa kavuşacaktı. Çünkü Hazarlar Alanların kendilerine saldırmalarından korktukları için ne Cherson'a saldırabilirlerdi, ne de Oğuzlar ile Alanların ikisine karşı birden savaş yürütebilirlerdi. Dolayısıyla Hazarlarla Alanlar aralarındaki barışı sürdürmek zorunda kaldılar".51

Aynı yıllarda Konstantin, Bizans halkı ile Hazar ülkesi arasındaki savaşı ve Kara Deniz'in fırtınalı olmasını bahane ederek Yitzhak ben Nathan'ın (Hasdai ibn Shaprut'un Kral Joseph'e gönderdiği ilk elçi) Hazarya'ya varmasını engellemeye kalkıştı. Shephard şunları yazmaktadır: "Konstantin'in bu tutumu, potansiyel olarak birbirlerine düşman olan iki gücün (İspanya ve Hazarya) işbirliği içinde Bizans'ın etrafını sarmasından duyduğu korku ile açıklanabilir. Konstantin, Hasdai'nin imparatorluk sınırları içinde yaşayan Yahudilerin lehine aracılık yapmak istemesine kızdı. Romanos döneminde Yahudilere karşı alınan birtakım önlemlerin uzantısı

olarak ortaya çıkabilecek Yahudi göçü Konstantin'i düşündürüyordu. 940'larda (al-Masudi'ye göre) bölgede pek çok Yahudi mülteci bulunmaktaydı".52 Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki, 940'larda Hasdai ibn Shaprut Bizans imparatoriçesi Helena'ya bir mektup yazmıştı. Hasdai imparatoriçeden Hazarya'ya yolculuk yapmakta olan Yitzhak'ı ve Bizans Yahudilerini korumasını rica ediyordu.53 Yitzhak'ın yolculuk etmesine imparatorun rıza göstermemesi üzerine Hasdai'nin ayrıca İspanya'dan Joseph'e yazdığı mektup Macar, Rus ve Bulgar Yahudilerine sonra da Hazarlara gönderildi.

950'li yıllar boyunca Bizans imparatoru Konstantin Porphyrogenitus ile anlaşan bir grup Hazar, Kuzey Suriye hükümdarı Saif ad-Daula'ya karşı savaşmak için Bizans ordusuna katıldı.54

10. yüzyılda Karadeniz Bölgesi üzerine yapılan mücadelede/ pazarlıkta Hazarlar büyük bir rol oynadılar. Bu dönemde Bizans imparatorları Hazar Devleti'nin hükümdarlarına büyük önem vermekteydiler; imparatorluktan Hazarya'ya gönderilen mektuplar 3 solidi ağırlığındaydı. Bu, en azından biçimsel/ simgesel olarak Hazarya'nın çevresindeki ülkelerin en değerlisi olduğunu göstermektedir. Ancak bu durum, Hazarlarla Bizans arasındaki ilişkilerin 10. yüzyılda iyi olduğunu göstermez.55

Hazar Devleti'nin George Tsul Döneminde Çöküşü

Ioannes Skylitzes belirtmektedir ki, Bizans imparatoru II. Basil ve onun Rus müttefiki 1016 yılının Ocak ayında "Hazarya"ya bir sefer düzenlediler ve bu sefer sonucunda "Hazarya"nın hükümdarı George Tsul ele geçirildi. George'un hükümdarlığı ve yaşamı ile ilgili başka bir ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Hatta eksik bilgi nedeni ile, tarihçilerin kafası George dönemi Hazaryası'nın nerede bulunmuş olduğu konusunda bir hayli karışıktır. Bu bilim adamları "Hazarya"nın yeri konusunda, Taman Yarımadası, Kırım Yarımadası, Don Vadisi ve Kafkasya gibi çeşitli

varsayımlar ileri sürdüler. Noonan arkeolojik delillerin Tsul boyu ile Kırım Yarımadası arasında bir bağlantı olduğuna işaret ettiğini açıladı ve buna dayanarak George'un Kırım'da hükümdarlık yapmış olabileceğini ileri sürdü.56 Ancak George ile Tsul boyu arasındaki bağlantı pek açık değil. Aynı derecede belirsiz olan bir şey de, George'un daha önceki yüzyıllarda hükümdarlık yapmış olan Hazar hakanları ile ilintisinin olup olmadığıdır. Sonuç olarak, birkaç yüzyıl boyunca hüküm sürmüş Hazar Krallığı, Bizans İmparatorluğu'nun etkinliği nedeniyle 11. yüzyılda çökmüştür.

1 Theophanes, el-Mesudi, haham Yehudah b. Barzillai, Martinus Oppaviensis ve Gürcistan Tarihi ve Çin Tarihi T'ang-shu'nun bilinmeyen yazarları da dahil, birçok Ortaçağ yazarı, Hazarların Türk boylarından olduğunu tasdik etmektedirler.

2 Thomas S. Noonan, "The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Religious Dimension, (Ortaçağın başlarında Kırım'daki Bizans-Hazar dünyası: Dini boyut) " Archivum Eurasiae Medii Aevi 10 (1998-1999): 221.

3 George Huxley, "Byzantinochazarika", Hermathena 148 (1990): 71.

4 Bugünkü Tiflis ile aynı şehir.

5 Theophanes'e göre, yabğu kağan, kağandan sonra en yüksek makama sahip idareci idi.

6 Theophanes, The Chronicle of Theophanes Confessor, mütercimler Cyril Mango and Roger Scott (Oxford: Clarendon Press, 1997) sayfa 447.

7 Ziebil daha sonra kuzeye, Batı Türk imparatorluğuna yöneldi. Ziebil'in, Batı Türk İmparatorluğu içinde meydana gelen bir içsavaş sırasında ölmesinden dolayı, Ziebil ve hanımı olacak olan Eudocia hiç evlenemediler.

8 David G. Christian, A History of Russia, Central Asia and Mongolia, Vol. 1 (Oxford: Blackwell, 1998), sayfa. 283.

9 Kirakos Ganjakets'i, History of the Armenians, mütercim Robert Bedrosian (New York: Ermeni kültürel ve geleneksel kaynakları, 1986), sayfa 46-47.

10 Christian, A History of Russia, Central Asia and Mongolia, Vol. 1, sayfa 282. Bu şad Ziebil'in yeğeniydi. Türklerde şad ünvanı ile alakalı olarak bkz: Peter B. Golden, Khazar Studies, Vol. 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), sayfa 206-208.

11 Vladimir F. Minorsky, A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th Centuries (Cambridge: W. Heffer & Sons, 1958), sayfa 17. Kafkasya Arnavutları, Agvanlar veya Ağbanlar olarak da bilinirler.

12 Arnavutları temsil eden bir hıristiyan lideri olan ve II. Kavad tarafından hapisten kurtarılan Viroy, (catholicos), 628'te, Hazar savaşçılarının çaldıkları hazinelerle Tiflis'ten Arnavutluk'un başkenti Partava'nın yakınındaki zafer kamplarına geçişlerini izlemiştir. Viroy ve diğer Arnavutluk temsilcileri bu kampta iken Türkleri ablukaya aldı. Kirakos'a göre, Daha sonraki bir tarihte, Viroy Ermenistan'a gitti ve Ermeni, Gürcü, ve Abhazyalı esirleri Hazarların şadından kaçırdı. (History of the Armenians, sayfa 158).

13 Leonti Mroveli. Zhizn' kartliiskikh tsarei (Moscow: Nauka, 1979), sayfa 25.

14 Bölgeyi fethettikten sonra, bir kısım Hazarların Güney Kafkasya'da yerleştikleri görülmektedir. 10. yy yazarı Taberi, Arnavutluk'taki Hazar yerleşimini bildirmiştir. Bugünkü Azerbaycan'da bulunan Kabala şehrinin halkı bir dönem Hazarlardan oluşmaktaydı (Golden, Khazar Studies, Vol. 1, sayfa 109). Azerbaycan, Üçtepe'deki Hazaryalı bir düke ait mezar ile ilgili olarak bkz: A. A. Lessen, "Raskopki bol'shogo kurgana v urochishche Uch-

tepe. ” Materialy i issledovaniya po arkheologii 125 (1965): 173-182. Leon Mroveli 7. yy’ın başında, Gürcü kraliyet üyelerinin Hazar dilini bildiklerini ve Hazar Türklerinin Gürcü sosyetesinin bir parçası olduklarını belirtmektedir. Ortaçağ Gürcistan’ında, Hazarlardan başka Onogurlar, Saragurlar ve Sabirler de dahil başka Türk gruplarından yaşayanlar da vardı. Gürcistan’daki Türk yerleşimleri ile ilgili olarak bkz: Arif Yunusov, Meshetinskie turki (Baku: Zaman, 2000).

15 The Parastaseis Syntomoi Chronikai onu Ibouzeros Gliabanos olarak anmıştır.

16 Kerch’in bir diğer adı Bospor’dur.

17 Theophanes, The Chronicle of Theophanes Confessor, sayfa. 520.

18 Theophanes, il idarecisini “Baş Vatandaş” olarak belirtir.

19 Richard A. Mason, “The Religious Beliefs of the Khazars”, The Ukrainian Quarterly 51: 4 (Winter 1995): 407.

20 Noonan, “The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages”, sayfa 212.

21 Life of Saint Stephen of Sugdaia (Sugdaya azizi Stephen’ın Hayatı) ’nın Ermenice çevirisinde Bihor’un adı Virhor olarak geçer; karşılaştırın. Stephen Gero, Byzantine Iconoclasm During the Reign of Constantine V (Louvain, CSCO, 1977), sayfa 22.

22 Chichek Türk Hazar dilinde çiçek anlamına gelmektedir.

23 Peter B. Golden, “Khazars”, in Turkish-Jewish Encounters, ed. Mehmet Tütüncü (Haarlem, Netherlands: SOTA, 2001), sayfa 37.

24 Theophanes, The Chronicle of Theophanes Confessor, sayfa 567.

25 Golden, Khazar Studies, 1. cilt, sayfa 175.

26 Theophanes, The Chronicle of Theophanes Confessor, sayfalar 588-589.

27 Bu savaşlar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Kevin A. Brook, The Jews of Khazaria (Northvale, NJ: Jason Aronson, 1999), sayfalar 160-162.

28 Golden, “Khazars”, sayfa 37.

29 Golden, Khazar Studies, I. cilt, sayfa 66.

30 A.g.e.

31 Mangup olarak da bilinir.

32 Noonan, “The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages”, sayfa 209.

33 Jonathan Shepard, “The Khazars’ Formal Adoption of Judaism and Byzantium’s Northern Policy”, Oxford Slavonic Papers, New Series 31 (1998): 24; Mason, “The Religious Beliefs of the Khazars”, sayfa 385.

34 Golden, Khazar Studies, I. cilt, sayfa 69. Sarkıl’ın mimari yapısı ve sanat özellikleri hakkında yakın zamanda yapılan faydalı bir çalışma Svetlana A. Pletnyova, Sarkel i “Shiolkovyi” Put’ (Moscow: Izd-vo. Voronezhskogo gos. univ., 1996. Ayrıca Pletnyova’nın kitabının şu incelemesine bakınız: Roman K. Kovalev, Archivum Eurasiae Medii Aevi 10 (1998-1999): sayfalar 245-254. Kovalev Sarkıl’ın “sarkıl valisine saraylık ve onun askerlerine de kışlalık” yapmış olabileceğini savunur (a.g.e., sayfalar 246-247). Pletnyova Sarkıl’da kullanılan harç ve tuğlaların Bizanslılarınkine benzediğini ve kolon desteklerinin pişirildiği ocakların Bizanslılar tarafından inşa edildiğini iddia eder. Fakat Pletnyova inşaatın büyük kısmının Türkler de dahil yerel halk tarafından yapıldığını kabul eder.

35 Golden, Khazar Studies, I. cilt, sayfa 69.

36 István Fodor, In Search of a New Homeland, mütercim Helen Tarnoy (Gyoma, Hungary: Corvina, 1982), sayfa 239.

37 Golden, Khazar Studies, I. cilt, sayfa 68.

38 Mikhail I. Artamonov, “Khazar-festningen Sarkel”, Viking 19 (1955): 118. Hermitage (minzevihane) müzesine göre, Byelaya Vyezha 1173’e kadar var olmuştur. Bundan sonra Sarkıl bölgesi Kıpçak Türklerinin eline geçmiştir.

39 Noonan, “The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages”, sayfalar 222-223.

40 A.g.e. sayfa 224. Çeşitli kilise ve mezar kalıntılarından elde edilen delillere dayandırılan Kırım Hazarları arasındaki hıristiyanlık hakkında bkz. a.g.e., sayfalar 215-219, 225. Shepard piskoposlukların hem mevcut olan hıristiyan toplumuna hizmet etmesi, hem de yeni hıristiyanlar kazanmak için kurulduğu konusunda Noonan ile aynı fikirdedir. (bkz: Shepard, “The Khazars’ Formal Adoption of Judaism and Byzantium’s Northern Policy”, sayfa 19.

41 Stephan Nikolov, “The Magyar Connection or Constantine and Methodius in the Steppes”, Byzantine and Modern Greek Studies 21 (1997): 79-92.

42 Bu misyonun ayrıntıları hakkında karşılaştırın: Brook, The Jews of Khazaria, sayfalar 122-124, ve Constantine Zuckerman, “On the Date of the Khazars’ Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor”, (Hazarların Yahudiliğe Geçiş Tarihi ve Rus Kralları Oleg ve İgor Kronolojisi Üzerine) Revue des Études Byzantines 53 (1995): 237-270.

43 Shepard, “The Khazars’ Formal Adoption of Judaism and Byzantium’s Northern Policy”, sayfa 21; Huxley, “Byzantinochazarika”, sayfa 81; Noonan, “The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages”, sayfa 226.

44 “Letter from Rabbi Chisdai to King Joseph”, trans. N. Daniel Korobkin, in The Kuzari: In Defense of the Despised Faith (Northvale, NJ:

Jason Aronson, 1998), sayfa 345.

45 Hazar yahudiliği hakkındaki delilleri, çıkacak olan “Khazars and Ju daism”, adındaki çalışmamda derledim. Bu çalışmam Brill Academic Publishers’ın bastığı The Encyclopaedia of Judaism. ’de bir ilave olarak yer alacaktır.

46 Norman Golb and Omeljan Pritsak, Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1982), sayfa 109.

47 Shepard, “The Khazars’ Formal Adoption of Judaism and Byzantium’s Northern Policy”, sayfalar 21, 32-33; Fransız gazatesi Le Monde’da Nicolas Weill’in “L’histoire retrouvée des Khazars” adlı Temmuz 9, 1999 sayılı makalesi içinde, sayfa 12, Constantine Zuckerman’dan şu sözü alınmıştır “Bu dostluk [Bizans ve Hazar imparatorlukları arasındaki] sırf Hazarların dini seçeneklerinden dolayı, büyük bir düşmanlığa dönüşmüştü. ” Bizans imparatorlarının 9. ve 10. yy’larda Bizans yahudilerine yaptıkları zulümler hakkında bkz: Zuckerman, “On the Date…”, sayfalar 255-256 and Brook, The Jews of Khazaria, sayfalar 117-119.

48 Golb and Pritsak, Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century, sayfalar 113-115. Yahudi kanunlarının Alan türü uygulamaları çok uzun sürmedi. 10. yy. ve sonrasında, Alanlar hıristiyanlıkla şamanizm karışımı olan inanç biçimini göstermişlerdir. (bkz: Huxley, “Byzantinochazarika”, sayfalar 83-85).

49 Golb and Pritsak, Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century, pp. 115-119; Zuckerman, “On the Date…”, pp. 256-258, 267-269.

50 Brook, The Jews of Khazaria, sayfa 118.

51 Golden, Khazar Studies, I. cilt, sayfalar 95-96.

52 Shepard, “The Khazars’ Formal Adoption of Judaism and Byzantium’s Northern Policy”, sayfalar 32-33. Hasdayi bu sırada, Halife Abdur-Rahman’ın bir veziri olarak görev yapmaktaydı.

53 Golb and Pritsak, Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century, sayfalar 80-82.

54 Shepard, “The Khazars’ Formal Adoption of Judaism and Byzantium’s Northern Policy”, sayfa 22, 33.

55 A.g.e. sayfa 22.

56 Kırım Tsul kabilesinde, cf. Noonan, “The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages”, s. 213-214.

Hazarlarda İkili Yönetimin Kökeni ve Yahudiliğe Geçiş Şartları / Prof. Dr. Constantine Zuckerman [s.481-490]

Bizans Tarihi ve Medeniyeti Araştımaları Merkezi (CNRS)

Şaşırtıcı derecede çok olan arkeolojik yayınlarla birlikte, büyük bölümünde yazılı kaynakların araştırılmasına dayanılan Hazar çalışmalarındaki son dalgalanmalar Hazarların siyasal, sosyal ve dini tarihi alanlarında yeterli miktarda gerçek ve somut veriler sunmaktadır. Bu alandaki diğer gelişmelerin yanı sıra, yapılan son çalışmalar da Hazar devlet yapısının kudretine ve Hazar'ın ikili yönetim (diarşi) yapısına ışık tutmaktadır.

Hazar siyasetini en kapsayıcı şekilde aktaran yazarlar, dokuzuncu yüzyılın sonu ve onuncu yüzyıl boyunca yaşamış olan Arap coğrafyacı ve tarihçiler olmuştur. Kronolojik olarak birbirine yakın olan bu kaynaklar, Hazaristan'ın siyasi yapısıyla alakalı oldukça statik bir görüş üretmişlerdir. Bu görüşe göre, devletin en tepesinde, gerçek bir iktidara sahip olmayan, sembolik bir kutsal hükümdar, yani "kağan" bulunmaktaydı ve onun şad, bey ya da han gibi yardımcıları kağana sembolik bir saygı göstermek şartı ile devleti yönetmekte, orduları kumanda etmekteydiler. Hazar diarşisi olarak bilinen bu durum, bilim adamları tarafından geleneksel olarak çok eskilere, Kağanlığın kuruluşuna dayandırılmakta ve kökenini Göktürk geleneğinden alan Hazar siyasetinin temel yapısal özelliği olarak algılanmaktadır. Meşhur bir makalesi Hazar araştırmalarında yeni bir basamağı teşkil eden Dieter Ludwig, kendi kendini müdafaa eden bu kavramı eleştirel bir incelemeye tabi tuttu.1 Ludwig, eskiden Hazarlara yapılan atıfların bütün iktidarı kağana mal ettiğini ve bu atıfların dokuzuncu

yüzyıldan önceki dönemlere dair diarşinin herhangi bir türünün izlerini ortaya koyamadığını göstermiştir. Daha önce yapılmış çalışmalarda çok daha somut olarak bulunabilecek bu gözlem, Ludwig'i, dokuzuncu-onuncu yüzyıla ait verilerin sadece kendi zamanında geçerli olduğu ve bu yüzden geçmişe yönelik projeksiyonların yapılmaması gerektiği fikrine götürdü. Diarşi, Hazar siyasi yapısının baştan beri var olan bir özelliği olmayıp, daha sonra edinilmiş bir özelliğidir. Aynı tarihlerde ama Ludwig'den bağımsız olarak, daha önce kısa bir makale olarak yazdığı, daha sonra Ludwig'in çalışmasına atıflarla geliştirdiği "The Khazar State and Its Role in the History of Eastern Europe and the Caucasus2 isimli bir monograf kaleme alan Anatoliy P. Novosel'cev de aynı çizgide akıl yürütmekteydi.

Ancak, Ludwig ve Novosel'cev tarafından ileri sürülen fikirler, son zamanlarda yapılan pek çok çalışma üzerinde herhangi bir tesir icra etmedi, aşağıda genişçe bahsedeceğimiz gibi, Peter B. Golden'ın hiçbir değişiklik yapmadan geleneksel şemaya uyduğunu ve bunun Kevin A. Brook'un el kitabına da böyle geçtiğini burada not etmeye değer.3 Bu yüzden, ilk etapta çatışan yorumlara açıklık getirecek bir bakış teşebbüsü için, süregiden tartışmalara bir göz atmak konusunda iyi bir sebebimiz bulunmaktadır. Yeni unsurlar ortaya koymak kadar, gerektiğinde Ludwig ve Novosel'cev'in mantık yürütmesine yeniden müracaat etmek ve gerektiğinde de onlardan ayrılmak amaçlarımız arasındadır. Bu meseleye, sadece Hazar tarihinin bu çok önemli kavşaklarında dış ve iç baskıların karmaşık etkileşimini anlamak, açıklık getirebilecektir. Kağanın iktidar ve otoritesinin düşüşe geçiş süreci, Kağanlığı batıdaki topraklarından eden 830'lardaki Macar istilası tarafından tetiklenmiştir. Hazaristan'ın

860'ların başında Yahudiliğe geçişinin ise, şad'ın soyundan gelerek krallığa terfi eden ve bu kralın kurduğu bir paralel yeni hanedanı meşrulaştırdığı doğrulanmaktadır.

I. Diarşi'nin Kavramsal

Çerçevesi: "Göktürk Geleneği" veAşina Mirası Olduğu Varsayımı

İptidai bir Hazar diarşisi kavramı genellikle bir eski Türk geleneğine atıfla desteklenmektedir ve Hazarların bu geleneği etkinleştirdiği söylenmektedir. Daha spesifik bir şekilde söyleyecek olursak Hazar Kağanlığı'nın, İlk Göktürk Kağanlığı'nın hükümdarlık hanedanının bir evladı olan Aşina tarafından kurulduğu düşünülmekte ve Aşina'nın tamamen meşru bir şekilde Hazarları step imparatorluğuna taşımayı başardığı belirtilmektedir. Sadece karizmatik niteliklerinin açıklayabileceği ya da en azından mümkün kılabileceği şekilde, bu dönemde, esas hükümdarın yanında, devleti gerçek anlamda idare edecek bir yardımcı yönetici şef ithal edilmiştir.

Ancak, Hazar diarşisininya da çift başlılığınının-veya Golden'ın tabiriyle "İkili Kağanlık"ın4 bir Türk geleneğinden kaynaklandığını söylemek yanıltıcı olmaktadır. Kutsalkaderin (kut) yapıcısı, üstün hükümdarın yardımcılarının İlk Türk Kağanlığı'ndan başlayarak Türk devlet oluşumlarında yaygın şekilde yer aldıklarında hemfikiriz. Zaten bu, kağanın ve onun iktidarının kutsal orijini düşüncesinde ifadesini bulur, mesela tahta oturma sırasında yapılan ritüelde bülbül bağırsağı kullanılması da sırf kağanın kutsal kanının yerlere dökülmesinin istenmemesindendir.5 Şu da iyi anlaşılmalıdır ki, bir Türk Kağanının sureten/görüntüde kutsal olan konumu, gerçek otoriteyi ele almasını engellemez. Sonuç olarak, Türk kağanlarının yanısıra, Hazar şadlarına atfedildiği şekilde, bir kurumsallaşmış alternatif yönetici iktidar konumu bulunmamaktadır.

Birinci Göktürk Kağanlığı'nın toprak bakımından iki parçaya bölünmesi, Doğu'daki kağanın Batı'daki yabgu-kağan üzerinde nominal bir hiyerarşik üstünlüğünü netice verdi. Fakat, uygulamada ikincisinin birincisinden tamamen bağımsız olduğu ve her ikisinin de kendi saygın

hükümranlık alanlarında tam yetkili hükümdarlar oldukları genel kabul görmektedir. Bu düzenlemeyi tanımlamakta “ikili/dual Kağanlık” ifadesi, pek bir ortak yönleri bulunmayan, Hazar diarşisinden çok daha uygundur.

Bu konuda, Aşina’nın varsayılan mirasından ya da hanedan transferinden çıkarılan herhangi bir fikir ise çok daha zayıftır. Çarpıtılmış bir metinden yola çıkıp, bu metni çok tartışmalı bir şekilde yorumlamak suretiyle A. Zeki Velidi Togan, Hazar diarşisini Hazar kağanlarının Aşina soyundan gelmelerine bağlamaktadır. Bu tezi ve bu tezin kışkırttığı itirazları açık bir şekilde anlamak çok önemlidir.

Bir Farsça coğrafya eseri olan Hudûdü’l-Alem (982/3), başkentleri Atil’in tasviri de yer alacak şekilde, Hazarların ülkesi hakkında kısa bir bölüm içermektedir. Bu şehir söz konusu eserde şöyle takdim edilmektedir: “Ansa’nın soyundan Tarkan Kağan diye tanınan hükümdarın tahtının bulunduğu yerdir. Şehrin yarısında Müslümanlar, diğer yarısında ise putperestler yaşamaktadır. Bu hükümdarın, bu şehirde her biri ayrı bir inanca sahip olan yedi hakimi bulunmaktadır. Çok önemli bir dava önlerine geldiğinde, günün hangi saatinde olursa olsun, bunlar hükümdardan yol göstermesini ya da dava hakkında karar vermesini isterlerdi.”6 Togan Ansa ismini Asena-Aşina şeklinde düzeltmiştir.7 Aşina’nın Hazarlarla birlikteliğinin muhtemel şartlarına dair birkaç tez ileri sürülmüştür. Omelian Pritsak, 620’lerde bir yönetici Türk boyundan gelme komutanın Kafkaslar’da bir Hazar ordusunu kumanda ettiğini belirtmektedir. Mikhail I. Artamonov ise, daha sonraki bir dönemde vuku bulan bir olayla bağlantılı bir hipotez ortaya atarak, 650’lerde Batı Göktürk Kağanlığı’nın nihai çöküşüne yakın bir tarihte, bir Aşina veliahdının kaçarak Hazarlara sığındığını ileri sürmektedir.8

Ancak, Hudûdü’l-Alem’ın mütercimi ve en önde gelen yorumlayıcısı olan Vladimir Minorsky, Togan’ın metin üzerinde yaptığı restorasyonu

keyfi ve felsefik açıdan kabul edilemez bularak, red etti. O, Hudûdü'l-Alem'da yer alan Hazaristan ve komşu ülkelerin tasvirlerinin aynı kaynaktan türediğini gösterdi, bu kaynak şimdi yaygın olarak dil araştırmalarında, Fransızca'da Relation Anonyme ve Rusça'da Anonimnaya zapiska olarak bilinmektedir. Paralel tasvir ve tanımlamalara İbn-i Rusta ve Gardizi'nin eserlerinde de rastlanmakta, ancak hiçbir şekilde ismi Asena'ya çeivirecek bir yol bulunmamaktadır. Bu her iki metinde de Hazar hükümdarının ismi yer almakta ve bu isimler İbn-i Rüşt'te Işa (Ayşa), Gardizi'de ise Abşad şeklinde okunmaktadır. Minorsky, bu okumaların yaygın bir Türk unvanı olan "şad"ı gizlediği (bu analiz hiçbir şekilde benim bilgilerime ters düşmemektedir) ve Arapça bir terimin Farsça bir derleme olan Hudûdü'l-Alemyazarı tarafından yanlış anlaşılarak, hükümdarın unvanını, bu hükümdarın atalarının ismine nasıl dönüştürdüğünü gösterdiğini ileri sürmektedir.9

Hudûdü'l-Alem'ın ifadeleri, daha ileri boyutta, Novosel'cev tarafından da tartışılmıştır. Novosel'cev söz konusu eserlerin Batı Avrupa halklarından bağımsız bir bilgiyi sergilemediğini gözlemleyerek, paralel metinlerin yokluğunda bile, bunların Hazarlar hakkında devrim yaratacak yeni bir veri sağlamasının olanaksız olacağını farketmiştir. Novosel'cev, Minorsky'nin filolojik analizini kabul ederek, Hazar kağanların Aşina soyundan geldiğine dair teorinin kaynaklarda herhangi bir temelinin bulunmadığı sonucuna varmıştır.10

Minorsky'nin tezinin gücü, Togan'ın Hudud metnini restore etmesini "sehr zweifelhaft" şeklinde tanımlayan Ludwig'i de etkilemiştir, ancak yine de, Ludwig, Hazaristan'daki Türk geleneğinin süreklilik unsurlarından dolayı, Hazar Kağanları'nın Aşina soyundan geldiğini kabule meyl etmiştir.11 Benzer bir şekilde, Golden yayınları da Hudud'daki Aşina

düzeltmesini üç soru işaretiyle belirtmesine rağmen, Aşina bağlantısının “Steplerdeki tek meşruiyet kaynağı olduğu” görüşünü devam ettirmiştir.12 Daha önce yapılmış olan bir çalışmada, Minorsky’nin analizinin tutarlılığını kabul etmesine rağmen Golden, “şartlara bağlı” tarihi kanıt ibaresiyle Togan’ın düzeltmesini muhafaza etmiştir.13 Ancak bu fasit bir tartışmadır. Hiçbir kaynak, Hazar Kağanlarının, Göktürk Kağanlarının varisleri olduğunu göstermemektedir. Şayet, Hazar hanedanın meşruiyeti için Aşina soyundan olması çok önemli olsaydı, bununla alakalı açık ifadelerin metinlerde bulunması gerekirdi. Görüldüğü gibi, tam anlamıyla bu modern kavram, a priori (baştan kabul edilmiş) formüle edilerek, daha sonra kendi görüşlerini desteklemek için delil olarak kullanılmıştır.

Hazar Kağanlarının bu hayali Aşina ataları, mevcut kanıtlar çerçevesinde, hiçbir şüpheye mahal vermeksizin reddedilirken, Hazar siyasetinin Göktürk geleneklerine bağlılığı inkar edilemez bir gerçeği oluşturmaktadır. Bu yüzden, Hazar diarşisi için bu geleneğin ne bir model, ne de bir açıklayıcı unsur olamayacağının üzerinde önemle durmamız gerekir. Kesin bir ifadeyle 660’larda, ortaya yeni çıkan Hazar Devleti’nin hükümdarı kendisi için üstün Kağan unvanını seçtiğinde, Göktürk Hanlığı’nın şartlarını düşünerek en yüksek seviyedeki yönetim gücünü tecessüm ettirmiştir. Geleneksel Türk Kağanlık modeli, en fazla, müstakbel diarşinin potansiyel bir doğma zeminini oluşturmaktaydı. Geriye doğru baktığımızda, kağanın başlangıçtaki kutsallaştırılmasının nasıl uzlet ya da iktidardan uzaklaşmaya doğru tekamül ettiğini görebiliriz. Göktürk Kağanlığı’nda olmayan bu transformasyon/dönüşüm, gerçek anlamda Hazaristan’da vuku bulmaktaydı. Bunun neden/niçin ve ne zaman olduğunu açıklamak da bize düşmektedir.

II. Kanıtların Durumu:

Kağan ve Bey

Şayet, Ludwig ve Novosel’cev’in tezleri üzerinde zor da olsa tekrar değinilmeye ihtiyaç duyan bir nokta varsa, o da kağanın başlangıçtaki tam muktedir pozisyonuyla alakalıdır. Hazar Kağanı’ndan ilk kez bahsedilen aynı çağa ait Ermeni Coğrafya’sının (670)14 kısa versiyonundan bu yana, en çok Yunanca, Ermenice, Arapça olmak üzere elimizden geçen çok sayıdaki kaynak, ilk kağanların yüksek monarşik iktidarları konusunda şüpheye yer bırakmamaktadır. Kağan elçileri kabul ve savaş meydanlarında ordularını kumanda ederdi, kızlarını ya da kız kardeşlerini bir yabancı hükümdarla evlendirirdi ve bu görevleri yerine getirirken de otoritesini/yetkilerini hiç kimseyle paylaşmazdı. Yedinci yüzyılın sonlarından sekizinci yüzyılın ortalarına kadar kağan iktidarını bir bütün olarak elinde tutmuştur ve bu dönemde herhangi bir “şad”a dair ize rastlanmamıştır.

Bu net resim, Hazar tarihinin başlangıcına dair veriler yerine başka döneme ait veriler kullanılmak suretiyle, pek çok çalışmada muğlaklaştırılmış/karartılmıştır. Böylece, mesela, D. M. Dunlop, Ya’kubi’nin dokuzuncu yüzyılın sonunda) tasvir ettiği Şah Kavad’ın (488-531) kağanları ve yardımcısı (halife) tarafından kumanda edilen “Hazarlar”a karşı giriştiği savaşı misal olarak göstermektedir. “Kağan ve yardımcısının başı çektiği Hazarlar”ı böylesine erken bir tarihte keşfetmesinin başlangıçta verdiği şaşkınlığa rağmen, Dunlop bu kanıtı çifte hükümdarlığa bir delil olarak kabul etmeye meyl etmiştir.15 Bazı bilim adamları da yanılgıya düşerek, 628-629 yıllarında Azerbaycan’da konuşlanan ve Herakleios ile ittifak kuran Batı Göktürk Kağanlığı ordularını komuta eden Türk Şadı’nı, bir yüksek rütbeli Hazar zannetmekteler ve onun ordularının da Hazarlardan olduğu yanlışına düşmektedirler.16 Son dönem yazarları tarafından Hazarlara yapılan atıflardaki farklı zamanlara ait bilgilerin karıştırıldığına dair liste oldukça

uzundur ve bunlardan Ya'kubi gibi bazıları, eserlerini yazdıkları zamana ait Hazar politik özelliklerini Hazarların geçmişine de yansıtmışlardır. Ancak, bilim adamları, zamanla bu atıfların çoğunu tasfiye ve reddetmişlerdir. Son zamanlarda üzerinde çalıştığım bir makalede göstermeyi umut ettiğim gibi, Hazarlar hakkındaki ilk güvenilir veri Ermeni Coğrafyası'nın (665) uzun versiyonunda bulunmaktadır ve Hazarların ülkesini, Barsillerin ülkesini feth edecekleri ve oradan da Kuvrat'ın oğullarını boyundurukları altına alacakları ya da sürecekleri, Orta İdil olarak göstermektedir. Bu zaferler dizisi, Batı Göktürk Kağanlığı'nın çöküşüne denk gelmekte ya da bu çöküşü takip etmektedir ve Hazar Kağanı'nın ortaya çıkmasını sağlayarak bir step hükümdarı olarak onu yönetim yetkileriyle donatmaktaydı.17

Hazarlar ve onların kağanlarının dış dünya ile olan ilişkileri hakkındaki kanıtlar yedinci yüzyılın sonlarından sekizinci yüzyılın ortalarına kadar yoğun şekilde bulunmaktadır. Ancak, bu dönemden sonra, diğer unsurların yanı sıra Kağanlık ve Halifelik arasında çoğunlukla barış içinde birlikte yaşama sözkonusu olduğundan ve bu döneme dair Ermeni ve Yunan kaynaklarının kalitesinin çok düşük olmasından dolayı, bir boşluk bulunmaktadır. Dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru yeni veriler ortaya çıktığında, bunlar Ludwig'in iyi bir şekilde vurguladığı bir değişimi göstermekteydiler. Hazar elçi heyeti, daha sonra Sarkel olarak bilinecek olan bir kale inşaatı için, Hazaristan'ın Kağan ya da Beyi (beg) adına 839 yılı yazı veya sonbaharında, Bizanslar'dan yardım talep etti.18 Bizans elçisi Constantine 861 yılında Hazar sarayına ulaştığında, kendisini kabul eden kağanın yanındaki ikinci adam "birinci müşavir" sıfatıyla tanınan nüfuzlu bir bey idi. Constantine ile buluşan Kağan, daha sonra kendilerine atfedilen kendi tebasıyla ve yabancılarla tamamen ilişkiyi keserek uzlet yaşadığına ve bütün kutsallık ve yetkilerinin yüksek rütbeli bir beyine geçtiğine dair imajla bağdaşır bir görüntü vermemekteydi. Yabancı elçinin kabulüne

başkanlık etmekte, toplantının başından sonuna kadar sorular sormakta ve en azından elçinin algıladığı kadarıyla bütün kararları Kağan almaktaydı. Bu ifadenin önemi, kağanın tam yetkili bir yönetici olduğuna dair delillerin bulunduğu yedinci yüzyılın sonları ile sekizinci yüzyılda gücünün bey (ya da kral) tarafından gölgelendiğine dair anlatımların bulunduğu dokuzuncu yüzyılın sonları ve onuncu yüzyıl arasında bir geçiş bağlantısı sağlamasındadır.

Constantine'nin Hazar'a yönelik misyonu Slavca yazılmış "Constantine'nin Hayatı" isimli kitapta anlatılmaktadır, bu metne çoğu müsteşrik olarak eğitilmiş olan Hazarologlar tarafından fazla önem verilmemiştir. Bu metnin tabiatına, tarihine ve onun tarihsel değerine dair yanlış anlamalar, bu ihmalden beslenmiştir. Ancak günümüzde, "Constantin'in Hayatı"nın, Constantin'in talebelerinden biri tarafından ve onun kardeşi Methodious'un rehberliği altında bu azizin ölümünden sonraki on yıl içinde kaleme alınan, yani temelde o döneme ait bir eser olduğu düşünülmektedir.19 Methodius, Hazar'a yolculuğu sırasında Constantin'e refakat etmiştir ve bu bilgi bu kitabın ifadelerine özel bir değer katmaktadır. Bu metin, bir yabancı tarafından Hazaristan'ın anlatıldığı tek kaynaktır ve bu kitap sayesinde bir casusun ve anlatılan şartların bir şahidinin ülke hakkında elde ettiği ilk elden bilgilerin izini güvenli bir şekilde sürmek mümkündür.

Bu kitabın sunduğu veriler, sadece Hazaristan'ın siyasi yapısına dair son derece güçlü kavramaların altını oymakla kalmayıp, aynı zamanda bunların Yahudiliğe (bakınız daha aşağıya) geçiş tarihi konusunda da farklı bilgiler sunmaktadır. Metnin yeni farkedilen tarihselliğinin yaratmış olduğu sarsıntı en belirgin şekilde Pritsak'ın son zamanlarda bu kitapın ifade ettiği gerçekleri çürütme teşebbüsünde görülmektedir. Kağanın otoritesi ve Methodius ile başlayan dini inanç hakkındaki verilerin "Gerçek dışı ya da

eksik” olmadığını kabul ederek, Pritsak “Constantin’in Hayatı”nın Hazaristan ile ilgili unsurlarının, metnin orijinal versiyonunun bir parçası olmadığını ve bunların daha sonra eklendiğini -her ne şekilde olursa olsun bu eklemenin Methodius’un ve onun ilk talebelerinin ölümünden sonra olduğunu- 800 yılından önceki dönemde Hazar siyasi yapısının yansıtıldığı yazılı Bizans kaynaklarına dayanarak”20 iddia etmektedir. “Constantine’nin Hayatı”nın metinsel tarihine bu radikal bakış metnin hiçbir analizi tarafından desteklenmediği gibi, bu Girgio Ziffer’in metodolojik ve filolojik itirazalarıyla karşılaşmaktadır.21 “Constantine’nin Hayatı”nın, Constantine’nin methiyesi niteliğindeki bir biyografide bulunan seçme olaylardan oluşan bir edebi kompozisyon olduğunu söylemeye aslında gerek bile yok. Fakat, bu hiçbir şekilde bu eserin anlattıklarının tarihsel gerçekliğine karşı bir tez değildir. Bu yüzden, Michel van Esbroeck, Hazar bölümüne paralel bilgiler veren birkaç muhtemel kaynağın izini sürdükten sonra, Methodius’un Kağan’ın sarayında bizzat bulunmasından dolayı “Constantin’in Hayatı”nın “gerçek bir tarihsel kanıt” olduğunda ısrar etmektedir.22 Okuyuculara kitaptaki Hazar bölümünün, methiyelerdeki “hükümdarların din değiştirmesi” şartının bütün kurallarına karşın, olumsuz bir atmosferde sona erdiğini hatırlatmak yeterli olacaktır: Kağan, Constantin’in ısrarlı bir şekilde Hıristiyanlığı kabul etmesi yönündeki teklifini kibarca geri çevirmiştir. Bu uygunluk arz etmeyen durum kitabın daha sonraki uyarlamalarında düzeltilmiştir, fakat güvenilirliğinin bir garantisi olarak orijinal metinde bu bilgiler hala durmaktadır.

Sarkel’in inşası ve Constantine’nin misyonu hakkındaki kanıtlar, Kağanlığın ilk zamanları ve son dönemindeki Hazar siyaseti hakkındaki dönemsel veriler arasında ihtiyaç duyulan bağlantıyı yaratmıştır. Bu, kağan hanedanının düşüşe geçişinin tedrici karakterini doğrulamakta ve şadın yükselişine dair yaklaşık bir tarih vermektedir. Biz aşağıda bu siyasi

değişimin sebeplerini ve tam bir kronolojisini vermeye çalışacağız. Ancak, öncelikle, hükümdarlık hanedanının ortaya çıkışından ziyade Hazaristan'daki kriz durumunun kışkırttığı bir temel siyasi başkaldırı olarak, beylerin yükselmesini işleyen diğer bir kaynak grubuna göz atmalıyız.

Üst düzey Endülüslü bir Yahudi olan Hasdai b. Şaprut'un teşvikiyle, Hazaristan tarihini anlatan ve neredeyse aynı tarihlerde İbranice olarak üretilmiş olan iki paralel kaynak, Hazarların Yahudiliğe geçişi konusuna odaklanmıştır. İlki, Hasdai'nin elçisi Isaac bar Nathan için bir Yahudi Hazar tarafından Isaac'ın Bizans başkentinde geçirdiği 949/50 kışında Konstantianpol'de/İstanbul'da kaleme alınmış olan bir eserdir ve Kahireli Genizah'tan bir Anonim Mektup olarak bilinmektedir.23 İkinci metin, 950'li yılların başında kaleme alınmış olan Hazar hükümdarının Hasdai'ye verdiği çok iyi bilinen bir cevaptır. Anonim Mektup'a göre Hazarlar başlangıçta herhangi bir hükümdara sahip değillerdi. Ancak, sahip oldukları toprakları fethettikten sonra, ismi bilinmeyen bir düşmanın ağır saldırılarına maruz kaldılar ve bunları püskürtmeyi başaran bir komutanı hükümdarlık unvanıyla taltif ettiler, daha sonra bu unvan onun çocuklarına geçti; bu hükümdar ayrıca Hazaristan'a din olarak da Yahudiliği empoze etti. İddiaya göre, bu tarihlerde Hazarlar bir de hakim/yargıç konumu yarattılar ve buna Kağan ismini verdiler; bu tür "hakimlerin" kendi zamanına kadar atanmaya devam ettiğini kabul eden Anonim Mektub'un yazarı, takip eden anlatılarında bunlardan bir daha hiç bahsetmemekte ve daha çok kralların eylemleri üzerine yoğunlaşmaktadır. Kral Yusuf'un cevabında olduğu gibi, Kağan'dan böyle bir durumda hiç bahsetmemektedir. Ancak, mektupta, Hazaristan'da "bir kral ortaya çıkınca" ülkesine Yahudiliği kabul ettirdi denmektedir -daha önce bu ülkenin krallara sahip olup olmadığına dair bir işaret bulunmamaktadır-

ancak, bu yeni din Büyük Şef'in rızası olmaksızın benimsenemezdi (beklendiği gibi, rüyasında bir meleğin ona görünmesiyle kabul etmiştir). Bilim adamları uzun zamandır bu Büyük Şef'in (ha-sar ha-gadol) hemen hemen gizlenmiş olan Hazar Kağanı olduğunun farkına varmışlardır.24

Ayrıntılarda farklılaşmalarına rağmen her iki İbranice metin de, Hazar tarihini aynı derecede utanmazca tahrif etmişlerdir. Her ikisi de, Yahudiliğe geçişin başlamasından sonra meşru kağanlık hanedanının iktidarını gasp ederek Hazaristan'ı yöneten kralları parlatmaya ihtiyaç duymuşlardır. Ancak, bu iki metnin birleşik ifadeleri çok daha açıklayıcıdır. Din değiştirmenin gerçekleştiği dönemde, sadece insanların şartsız itaat ettiği tek insan olan Hazaristan'ın Büyük Şef'i değil, din değiştirmenin kendisi de -ve hükümdarlık hanedanının yaratılması da- ciddi bir askeri krizin akabinde meydana gelmiştir. Anonim Mektub'un ikinci göstergesine hakkettiği tüm dikkatin gösterilmesinde zaruret vardır.

III. Macar İstilası

Kağan'ın gücünün inişe geçmesini, tarihsel olarak saptanmış tedrici bir süreç olarak mülahaza eden birkaç bilim adamından biri olan Novosel'cev, açık bir şekilde bunun çerçevesini ve sebeplerini araştırmıştır. Novosel'cev, 737 yılında Mervan b. Muhammed'in Arap orduları tarafından aşağılayıcı bir hezimete uğratılan Hazaristan'da, kağanın durumunun, iyice zayıfladığını ileri sürmektedir. Ancak o da, yukarıda bahsettiğimiz bazı delilleri kaydetmek suretiyle zararın gösterilemeyecek kadar az olduğunu ve şad ya da beyin dokuzuncu yüzyılın başlarından önce gerçekten "ilk şemaya geçmediği"ni kabul etmektedir.25 Değişimin bu hızı, mümkün olamayacak kadar çok yavaştır. Daha da ötesi, bu, düşmanı başarılı bir şekilde püskürtmeyi başaran bir Hazar komutandan bahseden Anonim Mektup tarafından sunulan resim ile pek uyuşmamaktadır -böylece kağanın

iktidarını darma dağın eden işgal her ne idiyse, onun çağdaşı-hükümdarlık hanedanının da kurucusu olmuştur.

Başka bir askeri bunalım Hazaristan'ın siyasi yapısını değiştirmek için daha makul bir çerçeve sağlamaktadır. Ben, son zamanlarda yazdığım bir makalede bu değişimi, 830'lardaki Macar işgali ile alakalandırmaktayım. Burası analizimi detaylarıyla yeniden anlatabileceğim bir yer değil, fakat ana hatlarıyla bahsetmek faydalı olacaktır.

Macarların Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde ilk ne zaman görüldüklerine dair Macar tarihçiler arasında, son zamanlarda, iki ana yaklaşım yarışmaktadır. Bu ekollerden biri bunların bölgeye ulaşımını oldukça erken bir döneme dayandırmaktadır. Andràs Rona-Tas tarafından yazılan yeni bir monograf, bu durumun beliğ bir ifadesini içermektedir, Macarlar Hazarların yaşadığı bölgeye 670'lerde göç etmişlerdir.26 Golden'a göre bunların göçü "750 ile 800 (ya da 700 ile 800)"27 yılları arasında gerçekleşmiştir. Diğer bir ekol de, Macar göçünün kaynaklarda ilk kez bahsinin geçtiği 830'larda yapıldığını savunan Gyula Kristo'nun son zamanlarda yaptığı bir çalışma ile temsil edilmektedir.28 İki yaklaşım arasından birini seçmek konusunda herhangi bir ğüçlüğüm bulunmamaktadır. Hiçbir spekülatif fikir ya da tez, Hazarların yanında erken dönem Macar varlığının bulunduğuna dair, yazılı ya da arkeolojik kanıtlar gibi somut delil yokluğunu telafi edemez. Kaynakların onlardan ilk kez bahsettiği dönemde Macarlar tarafından yaratılan şiddet, daha erken tarihlerde, bölgede bir buçuk yüzyıla yakın bir süre barış içinde yaşadıkları gerçeğini yok etmez. Bu yüzden yazılı kaynaklar ve Macarların 830'larda bugünkü Başkurdıstan'dan göç ederek Karadenizin kuzeyindeki bozkırları istila ettiklerini ispatlayarak, bu kaynakları destekleyen son döneme ait zengin arkeolojik kanıtlara dayanmak suretiyle bir kaç nesil öncesinden formüle edilen yaklaşımı benimseyeceğiz.

Macarların Karadeniz bozkırlarında kaldıkları dönemde karşılaştıkları temel sorunu, yedinci yüzyılın sonlarından itibaren bu bölgeye hakim olan Hazarlarla olan ilişkileri oluşturmaktaydı. Bu döneme dair ana kaynağımızı oluşturan, Bizans İmparatoru VII. Constantine Porphyrogenitus tarafından kaleme alınmış olan De administrando imperio adlı eser oluşturmaktadır. Bu eser, Macarların "üç yıl boyunca Hazarlarla birlikte yaşadığına ve bütün savaşlarında Hazarlarla ittifak içinde savaştıkları"na29 dair esrarengiz ifadeler içermektedir.

Eserin tek nüsha olan bu el yazmasında belirtilen yıl sayısı açıkça yanlıştır: Şayet orijinal metinde belirtilen yıl sayısı üç idiyse, bu eserin yazarı, böylesine kısa bir dönem için, "bütün savaşlarında" ifadesini kullanmayacaktı. Bilim adamları bu rakamı değişik yöntemlerle değiştirmektedir ve hem tarihsel hem de paleografik temellerde bu süreyi, en kabul edilebilir olan 3 ile 50 yıl arasında düzeltmektedirler.30 Ancak, manzum bir resim içerisinden alıntılanan bu ifadeyle alakalı temel sorun, Macarlar ve Hazarlar arasındaki kısıtlayıcı bir ittifak konusunun, sadece De administrando imperio'nun kendi içindeki çelişkisi değil, diğer bütün kaynaklarla da çelişmesidir.

Macarların Karadeniz bozkırlarını istilalarının izleri, kronolojileri daha iyi saptandıktan sonra, tutarlı bir bütün oluşturan bir çok kaynakta sürülebilir. 836 ya da 837'de bir grup Bizanslı tutsak Bulgaristan'a kaçtılar ve Tuna nehrinin kuzeyinde Macarlarla karşılaştılar. Bu bilgi Macarlara yapılan en eski/erken atıftır. En geç 837'de olmak üzere -835 ya da 836 kadar erken bir tarihte de olması muhtemeldir- Kağan'ın Rus elçileri, Bizans sarayına giderken Karadeniz bozkırlarında bir uçtan bir uca katetmiştir. Ancak, İmparator Theophilus tarafından kabul edildikten sonra, en geç 838 yılında, elçiler ülkelerine dönüş yollarının vahşi barbar halklar tarafından engellenmiş olduğunu gördüler. 839 yılının yaz sonları ya da

güzünde, Theophilus, daha sonra Sarkel ismini alacak olan Karadeniz bozkırlarındaki çok stratejik bir noktada kurulacak olan bir kalenin inşaatı için yardım talebinde bulunan bir Hazar heyetini kabul ederek onlara istedikleri yardımı sağladı. Bizans-Hazar işbirliğinin Ruslara karşı yapıldığını ileri sürmek için mantıklı bir sebep bulunmamaktadır. Her şeyden önce İstanbul'u ziyaret edenler Rus elçilerdi ve Ruslar Halifelikle ticari bağlantılarını sürdürebilmek için Hazaristan'a çok bağımlıydılar. Dolayısıyla bu işbirliğinin steplerde ortaya çıkan vahşi barbarlara karşı yapıldığı aşikardır.31

Geçmişi Anonyme Relation-Anonim İlişki'ye kadar dayanan bir geleneğin en eski mütercimi olan Arap coğrafyacı İbn-i Rüşt, "Hazarlar eskiden Macarlar ve etraftaki diğer halkların saldırılarına karşı hendeklerle kendilerini korurlardı"32 demektedir. Bu kanıt halihazırda Josef Marquart tarafından alıntılanmıştır. Marquart, Sarkel kalesinin inşaatına, Macarların, Hazarların hakim olduğu Karadeniz bozkırlarını yerleşmesinin barışçıl olmaktan başka her şey olabileceğine dair bir kanıt olarak bakmaktadır.33 Macarlar ile Hazarlar arasındaki karşı karşıya gelmeler Kırım'da 860'ların ilk yıllarına kadar devam etmiştir.34 Constantine Porphyrogenitus'tan öğrendiğimize göre, halkını yeni bir ülkeye getirmiş olan Macarların Şefi Lebedias, bir tarihte Kağan'dan bir asil Hazar kadınını eş olarak almıştır. Bu olay, Macarların Hazarların bir tebasına dönüştüklerini değil -ki bu daha çok Lebedias'ın kızının Kağan'ın hareminde olmasıyla ifade edilirdi-, fakat Lebedias'ın özerk bir hükümdar olarak tanındığını gösterir.

Ancak, Hazarların bu yeni komşularıyla ilişkileri hep gergin olmuştur. 860'lar ya da 870'lerde Hazaristan'ın "üstün iktidarına" karşı bir isyan baş göstermiştir. Şüphesiz bu isyan şadın konumunun mirasla geçen bir "hükümdarlığa" dönüşmesine karşı yapılmıştı-ve bu isyan, daha sonra

Macarlara sığınan ve Kabar kabileleri olarak bilinen isyancıların üst üste yenilgiye uğratılmasıyla neticelenmişti. Karşı tarafa geçenlerin bu hareketinin bir step imparatorluğu için açık bir hakaret olduğunu hatırlatmaya bile gerek yok. Hazarların intikamı çok çabuk ve gaddarca geldi. 889 yılında, Hazaristan ortak düşmanları olan Peçeneklere karşı Oğuz Türkleri ile güçlerini birleştirdi ve onları tam bir hezimete uğrattı. Constantine Porphyrogenitus’a göre, Peçenekler, İdil ve Ural nehirleri arasında bulunan ülkelerini terk etmeye zorlandılar (katènagkathèsan) ve Macarların ülkesine göç ettiler ve burada onları yenilgiye uğratarak topraklarından sürdüler. Peçeneklerin göçe zorlanması galiplerin bakısıyla olmasından ve göç hareketine Hazar topraklarından da büyük bir katılım olmasından dolayı, Macarların Karadeniz bozkırlarından sürülmesinin şartlarının Hazarlar tarafından hazırlandığı çok açıktır. Macarların, Hanlığın Don’un batısındaki topraklarını istila ve işgalinden yarım asır sonra, Hazarlar bir vekalet yoluyla bunlarla eşitliği yakalamıştır.35

O zaman, bu şiddet dolu tarihe rağmen De administrando imperio neden Lebadias’ın Macarları ile Hazarlar arasında bir ittifaktan söz etmektedir? Düşmanlıklardaki sadece geçici bir duraksama niçin dönemin bir temel özelliği haline dönüştürülerek büyütülmektedir? Sanırım, bu tahrifat bir taraftan Macarların yenilgisini takip eden bir olay, öte yandan da Constantine Porphyrogenitus’un kaynağının tabiatından kaynaklanmaktadır. Macarlar, Peçenekler tarafından ülkelerinden atılmalarının hemen akabinde, Pontus steplerinin büyük bölümünü terk ettiler ve batıda “Interfluvium”da (Büyük kısmı bugünkü Moldova’da bulunan Atelkouzou/Etelköz) toplandılar, Hazarlar bunların arasından Lebedias ile ilişkisi olmayan yeni bir lider çıkardı -Almuş’un oğlu Arpat bu lider Hazar koruması altında yükseldi ve hükümdarlığını Hazar töresine göre ilan etti. Arpad’ın hanedanı, Karpatlar’ın batısındaki bugünkü ülkelerini işgal edildiği

“Landnahme” dönemde ve daha sonra Macarları yönetmeyi sürdürdü. Yaklaşık altmış yıl sonra, Arpad’ın soyundan gelen bir kişi, Macar elçiliğinin başı olarak Konstantainapol’ü ziyaret etti. O ya da onun refakatçilerinden biri Constantine Porphyrogenitus’a Macar tarihi hakkındaki bilgileri sağladı.36 Bu bilgi kaynağının hükümdarlık hanedanının, halklarının bir eski düşmanı tarafından kurulduğu üzerinde durmamış olacağı anlaşılabilir bir gerçektir.

Siyasi bir gerekçe ile ulusal tarihin tahrif edilmesi modern bir icat değildir. Bu, birbirinden bağımsız ve farklı yollardan olmakla birlikte, aynı amaç ve ruh haleti doğrultusunda, Hazar tarihinin İbraniçe kayıtlarının iki yazarı tarafından da yapılmıştır. Benzer şekilde, Constantine’nin Macar bilgi kaynağı da büyük oranda aynısını yapmıştır. Her iki vakada da, hükümdarlık hanedanının orijini konusundaki gerçekleri örtbas etme teşebbüslerinden dolayı tarihsel anlatımın tamamında çelişkilere sebep olduğundan, bunlar çok dikkatli bir şekilde tetkil edilmelidir. Bu yaklaşım hiçbir anlamda step tarih anlatıcılarına has değildir. Aynı eğilim, Merovenj hanedanı dönemini karartmak ya da devre dışı bırakmak amacıyla Carolenj tarihçiliğinde de görülmektedir.

Kaynakların analizi ve Macarların Karadeniz bozkırlarındaki geçici ikametlerinin genel bir resmine dayanarak benim ileri sürdüğüm görüşler, son zamanlarda yapılan çalışmalarda bir akım haline dönüşen yeniden yapılandırmalarla ve Macar kabile oluşumunun Hazaristan’ın bir tebası ya da bir vassalı olarak gerçekleştiğine dair fikri paylaşanların çoğu ile önemli oranda farklılık göstermektedir.37 Bu fikir, Macarların Peçenekler tarafından ilk kez hezimete uğratılmasından, Karadeniz bölgesinden nihai atılmaları ve Orta Avrupa’yı istila etmelerine kadar geçen dönemi ayıran birkaç yıl için, yani çok kısa bir süre için, geçerlidir. Ancak söz konusu bu fikir, Macarların batıdaki Bulgar sınırından, daha önce Hazar

Kağanlığı’na ait olan doğudaki Aşağı Don’a kadar olan coğrafyadaki geniş bölgeyi kontrol altında tuttukları dönem olan, 830’ların sonundan 880’lerin sonuna kadar geçen süreyi kapsayan, yaklaşık yarım asırlık döneme uygulanamaz.

Bu toprakların kaybedilmesi Hazar tarihi boyunca, Hazar gücüne ve prestijine vurulmuş olan en ağır darbedir. Macarlar topraklarını işgal ettiğinde, Hazarların bütün yaptığı, uğrayacakları zararı sınırlamak için çaba harcamak olmuştur. Anonim Mektup’a göre bu, daha sonra Hazaristan’ın ilk hükümdarı olacak olan ve bu ülkeyi Yahudiliğe geçirecek olan askeri liderin yükselmesini sağlayan şartlardı. Ona atıfta bulunan kaynaklar bunu, tam bir savunma başarısı olarak yad etmektedirler: O “kılıcına hükm etti ve Hazarlara karşı gelen düşmanlarını ülkeden attı”.38 Macarları Don üzerinde tecrit etmek bu şartlarda öyle çok da büyük meziyet gerektiren bir iş değildi.

IV. HazarlarınYahudiliğe Geçişi

Bey, 839 yılında ilk kez Hazar dış politikasının bir aktörü olarak ortaya çıktı, Kağanlığın iç politikasındaki ağırlığına da 861 yılında şahit olunmaktadır; Kağan’ın otoritesinin ise bir buçuk asır öncesine nazaran açıkça düşüşte olduğu görülmektedir. Bu, Kağan’ın sadece şahsi bir lider olarak değil, aynı zamanda bir kabile “kut”unun kurumsal organı olarak da ölümünü ilan edecek olan uzun süre sürüncemede kaldıktan sonra aşağılayıcı bir şekilde askeri açıdan çökmesinin vuku bulduğu tarihe denk gelmektedir. Anonim Mektup’un tarihsel şeması içinde, Hazaristan’da yaratılan yeni bir hükümdarlık hanedanı, yeni bir dine geçiş ile aynı zamana denk gelmektedir. Peki, Yahudiliğin Hazaristan’a girmesine dair diğer veriler bu kronoloji ile ne kadar uyumludur?

Hazarların Yahudiliğe geçişi meselesi uzun bir bilimsel tartışmanın konusudur, ancak burada bunlara ayrıntılı bir şekilde yeniden değinmeye

ihtiyaç bulunmamaktadır, günümüzde bu konu çereçevesindeki tartışmalar bir temel sorun üzerinde yoğunlaşmaktadır. Arap tarihçi Mesudi'ye göre, Kağan Yahudiliğe Harun Reşid'in saltanatı sırasında, yani 809 yılından önce geçmiştir. Oysa, "Constantine'nin Hayatı" adlı esere göre ise, kitabın kahramanı 861 yılında Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman pirlerin meşhur bir münazarasına katılmış,-İbranice ve bazı Arapça kaynaklar buradaki diyalogları vermektedir-ancak o tarihte ne Kağan ne de onun halkı Yahudi dinine geçtiklerini ilan etmemişlerdir. Bir başka yerde ifade ettiğim gibi, Yahudiliğe geçişin iki aşamada olduğuna dair bir eski fikirle -ki bu kesin bir şekilde nazarı dikkate alınmaması gereken bir fikirdir- gayri ciddi bir şekilde oynanmadığı sürece, iki kaynak arasında gizlenemeyecek ve gizlenmemesi gerekecek kadar bariz bir çelişki bulunmaktadır.39

Aşağıda "Consantine'nin Hayatı"nın bir tarihsel belge olarak ne kadar değerli olduğu üzerinde israr etmekteyim. Bu metnin çekirdeğini Constantin'in Hazar misyonu oluşturmaktadır. Tıpkı, o dönemdeki Hazaristan'ın oldukça standart bir raporunu sağlayan Mesudi için olduğu gibi. Kağan'ın Harun Reşid döneminde din değiştirdiği, yazarın şimdi kaybedilmiş olan ve tebalara daha ayrıntılı yer ayırdığı diğer çalışmalarına atıflarla, sadece bir yan bilgi olarak ifade edilmekte. Diğer bir deyişle, bu gösterge tarihi bir bağlamdan gelmektedir ve bundan dolayı bir tarihsel eleştiriye maruz kalmamalıdır. Mesudi'nin, bu din değiştirmenin vuku bulduğu dönemde Hazaristan'ın tarihi hakkındaki önemli kaynaklara ulaşabildiğinden eminiz, fakat, (şu an bulunmayan) bu kaynakların Arapça'da var olup olmadığı, Mesudi'nin bu kaynakları bulmak için bir çaba sarf edip sarf etmediği (ya da sadece kendisine ulaşan rivayetleri yazmakla mı yetindiği), ve şunu eklemeye de ben cesaret gösteriyorum ki, referans göstermeden önce daha önceki kitaplarını kontrol edip etmediği (ya

da basit bir şekilde alıntı yapıp veya hafızasında kaldığı şekliyle yanlış alıntılayıp alıntılamadığı) konusunda bir fikrimiz bulunmuyor.

Mesudi'nin dinlerini değiştirme tarihi olarak gösterdiği tarih ile "Constantin'in Hayatı"nda geçen tarih birbirleriyle çelişmemektedir. Daha ileri gidecek olursak, ikincisi o günkü şartları gösteren çok sayıda kitlesel kanıtlar tarafından da desteklenmektedir. 839-841 yılını gösteren Harun Reşid'in saltanatı sırasında din değiştirdikleri bilgisine baktığımızda, Bizans'ın kale inşaatı için bir Yahudi gücüne yardım etmesini imkansız görüyorum. Tersten gidecek olursak, Hazarların din değiştirmesinin, Konstantin'in misyonundan hemen sonra, yani 860'ların başında vuku bulması, I. Basileus'un (867-886) saltanatının başından itibaren başlattığı Bizans Yahudileri'ni Hıristiyanlığa çevirme kampanyasına açıklık getirmektedir. Hazarların Yahudiliğine dair en erken-ilk atıf Stavelotlu Christian'ın Matta üzerine yorumlarında bulunan ve dünyanın sonuna yaklaşıldığına dair bir işaret olarak iki olaydan bahsettiği yerde geçmektedir: Bunlar; Hazarların sünnet olarak "Yahudiliği tamamen " takip etmeleri ve Bulgarların "şimdi vaftiz ediliyor" olmalarıdır. İkinci atıf, bu ifadelerin 860'ların sonlarına ait olduğunu göstermektedir.40 Hazar Yahudiliği'nin bir Yahudi kaynağına ilk kez yansıması ise Eldad ha-Dani'de (880) görülmektedir, en erken Arap atıfları ise bu din değişiminin yeni vuku bulduğunu anlatan İbn al-Fakih'de (903) görmekteyiz. Bu kanıtlar, Hazarların 800 yılı civarında Yahudiliğe geçtiğini ama olaydan endişe duydukları için sadece Yahudilerden değil en yakın ticaret ortakları olan Araplardan da bunu yaklaşık bir asır boyunca gizlediklerini göstermektedir.

Bu yüzden, Constantine ve Methodius'un Hazaristan'daki din konusunda yalan söylediklerini ya da onların öğrencilerinin veya öğrencilerinin talebelerinin Methodius'un doğru tasvir ve anlatımlarını bazı antik kaynakları kullanmak suretiyle tahrif ettiklerini ileri sürecek herhangi

bir zemin mevcut değildir. Constantin'in katıldığı dini münazara da, Arapça ve İbranice kaynaklarda değişik bakış açılarından anlatılmaktadır ve bu kaynaklar, Hazaristan'ı din değiştirmeye hazırlayan böyle bir toplantının sadece bir kez yapıldığından bahsetmektedir. Hazarların Yahudiliğe geçişi tercih etmeleri, bunların geleneksel düşmanı olan Bulgarların 865 yılında ve hem ticaret ortakları hem de rakipleri olan Rusların da 867 yılında Hıristiyanlığa geçmesini tetiklemiştir.41

***

Constantine'nin hayatı ve diğer alakalı kanıtlar tarafından gösterilen Hazaristan'daki dinsel değişim kronolojisi, Hazar siyasetinin dönüşüm hızı ve şartları hakkındaki tezimizi tamamlamaktadır. Dokuzuncu yüzyılın ortalarına doğru, Kahireli Genizah'ın Anonim Mektubu'nda bahsedilen üç değişim unsuru -askeri bunalım, Yahudiliğe geçiş ve yeni bir hanedanın yaratılması- tek tek bağımsız ve birbirleriyle alakalı olarak kontrol edilebilir/gözden geçirilebilir. Macarlar, Yahudi komutan tarafından püskürtülen düşmanlardır. Söz konusu Yahudi komutanın, Hazarların yaşadıkları toprakları işgal etmelerinin üzerinden "pek çok nesil" geçmesinden sonra hükümdarlığa yükselmesi, Kağan'ın otoritesine yönelik bir kurumsal alternatif olarak hükümdarlık iktidarının hiçbir anlamda Hazar siyasetinin orijinal bir özelliği olmadığını açık bir şekilde ifade etmektedir. Sonuç olarak, Hazar tarihi konusunda en iyi ve en eski bir araştırma olan kaynağımızın mantık yürütme yöntemine bağlı kalarak, biz, Yahudilik dininin benimsenmesinin Hazaristan'ın siyasi yapısındaki iktidar değişimini meşrulaştırmak için olduğunu düşünmekteyiz.

1 Ludwig 1982, p. 112-201.

2 Novosel'cev 1982, p. 152-157; Novosel'cev 1989, p. 134-144.

3 Brook 1999, cf. Petruhin 2001.

4 Golden 1992, p. 240.

5 Mesela, Czeglédy 1966, Erken dönem Türk modeleri ile Hazar modeli arasında açık bir ayrım yapmaktadır.

6 Wudud al-’Alam, 50, 1, çeviren Minorsky, p. 161-162.

7 Togan 1939, p. 270 ff.

8 Pritsak 1996, p. 232-236; Artamonov 1962, p. 171.

9 Minorsky 1955, p. 260-261.

10 Novosel’cev 1986; Novosel’cev 1989, p. 134-138.

11 Ludwig 1982, n. 102’den p. 130 (p. 58, notlar) ve p. 132’ye sırasıyla.

12 Golden 1993, p. 223 (soru işaretleri); Golden 1992, p. 237 (alıntı).

13 Golden 1980, p. 220.

14 Bu metin ve tarihi hakkında bakınız Zuckerman 2002.

15 Dunlop 1954, p. 20-22, cf. p. 159.

16 Bu yanlış Novosel’cev 1989, p. 88 tarafından da paylaşılmaktadır, Heraclius’un müttefikleri aşağıdaki yazarlar tarafından ikna edici bir şekilde Türk olarak tanımlanmasına rağmen, Bombacı 1970, cf. recently Zuckerman 1995b, Howard-Johnston 1999.

17 Zuckerman 2001.

18 Bakınız Treadgold 1988, p. 313; Zuckerman 1997b, p. 210-215.

19 Meyvaert ve Devos 1955.

20 Pritsak 1988, p. 298.

21 Ziffer 1989 (Constantine’nin Hayatı’nda Hazar bölümü hakkında son zamanlarda yapılan yayınların gözden geçirilmesiyle).

22 Van Esbroeck 1986, p. 348.

23 The text is in Golb and Pritsak 1982, see Golb, p. 90-95; Zuckerman 2000b, p. 458-460, on the date.

24 Kokovcov 1932, p. 76; Novosel’cev 1989, p. 136; Zuckerman 1995a, p. 252.

25 Novosel’cev 1989, p. 140-141, cf. Ludwig 1982, p. 166-168 şad’ın yükselmesinin tarihi hakkında.

26 Róna-Tas 1999, p. 319-324, 413-422.

27 Golden 1992, p. 260.

28 Kristó 1996.

29 Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio 38 (p. 171).

30 Zuckerman 1998, p. 664, n. 19, Yunan karakaterlerinden gamma (şekil 3’te gösterilmektedir) ve nu (şekil 50’de gösterilmektedir) ’ya benzerliklerine dair gözlemlerini anlatan Werner Seibt’in sözlü anlatımından alıntı.

31 Kaynak referanslar ve kronoloji için bakınız Zuckerman 1997a, p. 52-54.

32 Ibn Rusteh, Les atours précieux, çeviri. Wiet, p. 160.

33 Marquart 1903, p. 28.

34 Zuckerman 1997a, p. 67-73 (Noonan 1998-1999 bu çalışmada dikkate alınmamıştır).

35 Referanslar ve daha ayrıntılı analiz iöçin bakınız Zuckerman 1997, p. 60-64.

36 Howard-Johnston 2000, özellikle p. 324-325, Macarlar hakkında Constantine’nin kaynağı üzerine oldukça geleneksel bu bakış ile çatışmaktadır, fakat ben onun fikirlerini takip etmeye kendimi mecbur hissettim.

37 Zuckerman 1997a, 1998. Genel bakış ve eleştiri.

38 Golb & Pritsak 1982, p. 106-107.

39 Ayrıntılı bir tartışma, Zuckerman 1995a; cf. Shepard 1998.

40 Zuckerman 1995a, p. 245; Chekin 1997.

41 Peşi sıra gelen bu toplu din değiştirmeler için bakınız Zuckerman 2000a, p. 105-106.

M. I. Artamonov, Istorija Hazar, Leningrad 1962.

A. Bombaci, Qui était Jebu Xak’an?, Turcica 2, 1970, s. 7-24.

K. A. Brook, The Jews of Khazaria, Jerusalem 1999.

L. S. Chekin, Christian of Stavelot and the Conversion of Gog and Magog. A Study of the Ninth-Century Reference to Judaism Among the Khazars, Russia mediaevalis 9, 1997, s. 13-34.

Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio, ed. Gy. Moravcsic, trans. R. J. H. Jenkins, Washington DC 1967.

K. Czeglédy, Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern, Numen 13, 1966, s. 14-26.

D. M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars, Princeton 1954.

M. van Esbroeck, Le substrat hagiographique de la mission khazare de Constantin-Cyrille, Analecta Bollandiana 104, 1986, s. 337-348.

P. B. Golden, Khazar Studies, I, Budapest 1980.

P. B. Golden, An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Wiesbaden 1992.

P. B. Golden, Gosudarstvo i gosudarstvennost’ u hazar: vlast’ hazarskih kaganov, in Fenomen vostocnogo despotizma; Struktura upravlenija i vlasti, Moscow 1993, s. 211-233.

J. Howard-Johnston, Heraclius’ Persian Campaigns and the Revival of the East Roman Empire, 622-630, War in History 6, 1999, s. 1-44.

J. Howard-Johnston, The De administrando imperio: a re-examination of the text and a re-evaluation of its evidence about the Rus, in M. Kazanski, A. Nercessian & C. Zuckerman (eds.), Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient (Réalités byzantines 7), Paris 2000, s. 301-336.

Wudud al-’Alam. Regions of the World, trans. V. F. Minorsky, London 1937.

Ibn Rusteh, Les atours précieux, French trans. by G. Wiet, Cairo 1955.

Gy. Kristó, Hungarian History in the Ninth Century, Szeged 1996.

P. K. Kokovcov, Evrejsko-hazarskaja perepiska v X veke, Leningrad 1932.

D. Ludwig, Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen, PhD Thesis, University of Münster 1982.

J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903.

P. Meyvaert and P. Devos, Trois énigmes cyrillo-méthodiennes de la “Légende Italique” résolues grâce à un document inédit, Analecta Bollandiana 73, 1955, s. 375-461.

V. Minorsky, Addenda to the Wudud al-’Alam, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 17, 1955, s. 250-270.

Th. S. Noonan, The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Religious Dimention, Archivum Eurasiae Medii Aevi 10, 1998-1999, s. 207-230.

A. P. Novosel’cev, K voprosu ob odnom iz drevnejsih titulov russkogo knjazja, Istorija SSSR 1982/4, s. 150-159, reprinted in Drevnejsie gosudarstva Vostocnoj Evropy 1998, Moscow 2000, s. 367-379.

A. P. Novosel’cev, “Hudud al-Alam” kak istocnik o stranah i narodah Vostocnoj Evropy, Voprosy Isorii 1986/5, s. 90-103, reprinted in Drevnejsie gosudarstva Vostocnoj Evropy 1998, Moscow 2000, s. 380-399.

A. P. Novosel’cev, Hazarskoe gosudarstvo i ego rol’ v istorii Vostocnoj Evropy i Kavkaza, Moscow 1990; cf. Id., Hazarskoe gosudarstvo i ego rol’ v istorii Zapadnoj Evrazii, Slavjane i ih sosedi 10, 2001, s. 59-72.

V. Ja. Petruhin, K voprosu o sakral’nom statuse hazarskogo kagana: tradicija i real’nost’, Slavjane i ih sosedi 10, 2001, s. 73-78.

O. Pritsak, Turkological Remarks on Constantine's Khazarian Mission in the Vita Constantini, in E. G. Farrugia, R. F. Taft and G. K. Piovesana (eds.), Christianity among the Slavs: The Heritage of Saints Cyril and Methodius (Orientalia Christiana Analecta 231), Rome 1988, s. 295-298.

O. Pritsak, The Turcophone Peoples in the Area of the Caucasus from the Sixth to the Eleventh Century, in Il Caucaso: cerniera fra culture dal Mediterraneo alla Persia (secoli IV-XI) (Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 43), Spoletto 1996, s. 223-245.

A. Róna-Tas, Hungarians and Europe in the Early Middle Ages, Budapest 1999.

J. Shepard, The Khazars' Formal Adoption of Judaism and Byzantium's Northern Policy, Oxford Slavonic Papers 31, 1998, s. 11-34.

A. Zeki Validi Togan, Ibn Fadlan's Reisebericht (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXIV, 3), Leipzig 1939.

W. Treadgold, The Byzantine Revival 780-842, Stanford 1988.

G. Ziffer, Konstantin und die Khazaren, Welt der Slaven 34, 1989, s. 354-361.

C. Zuckerman, On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo, Revue des études byzantines 53, 1995 (a), s. 237-270.

C. Zuckerman, La petite augusta et le Turc. Epiphania-Eudocie sur les monnaies d'Héraclius, Revue numismatique 150, 1995 (b), s. 113-126; cf. ibid., 152, 1997, s. 473-478.

C. Zuckerman, Les Hongrois au pays de Lebedia: Une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de la Khazarie ca 836-889, in Byzantium at War (9th-12th c.), Athens 1997 (a), s. 51-74.

C. Zuckerman, Two Notes on the Early History of the thema of Cherson, Byzantine and Modern Greek Studies 21, 1997 (b), s. 210-222, tr. in Russian: K voprosu o rannej istorii femy Hersona, Bahcisarajskij istoriko-arheologiceskij sbornik, 1, Simferopol 1997, s. 312-323.

C. Zuckerman, Vengry v strane Levedii. Novaja derzava na granicah Vizantii i Hazarii ok. 836-889 gg., Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii, 6, 1998, s. 659-684.

C. Zuckerman, Deux étapes de la formation de l'ancien état russe, in M. Kazanski, A. Nercessian & C. Zuckerman (eds.), Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient (Réalités byzantines 7), Paris 2000 (a), s. 95-120.

C. Zuckerman, Le voyage d'Olga et la première ambassade espagnole à Constantinople en 946, Travaux et Mémoires 13, 2000 (b), s. 647-672.

C. Zuckerman, Hazarija i Vizantija: pervye kontakty, Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii, 8, 2001, s. 312-333 (Russian translation of The Khazars and Byzantium-The First Encounter, scheduled to appear in Proceedings of the International Colloquium on the Khazars, Jerusalem 2002).

C. Zuckerman, Jerusalem as the Center of the Earth in Anania Sirakac'i's Asharhac'oyc', in R. Ervine, N. Stone & M. Stone (eds.), The Armenians in Jerusalem and the Holy Land, Leuven: Peeters 2002, s. 257-276.

Çuvaşlar ve Etnik Oluşumları / Prof. Dr. Yakov Kuzmin - Yumanadi - Yrd. Doç. Dr. Pavel V. Kuleshov [s.491-496]

Kazan Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi / Tataristan

Gerçeğin Peşinde

Dünya üzerinde Türkçe konuşan değişik milletler arasında belki de en olağandışı ve gizemli olanlardan biri de Çuvaşlardır. Bu durum, Çuvaşların Çin sınırı yakınlarında bir yerlerde oluşan en eski Türk halklarından biri olduğu gerçeği ile açıklanabilir. Çuvaşlar, daha sonraları, birkaç yüzyıl boyunca Asya ve Avrupa'nın değişik ülkelerinde başıboş dolaştılar ve neticede 20. yüzyılda Türklerin, Slavların ve Finno-Ugrik halkların bulunduğu Orta İdil bölgesine yerleştiler. Değişik ülkelerde yüzyıllar boyunca süren başıboş dolaşmaları sırasında, çok farklı kültürleri ve medeniyetleri içselleştirdiler.

Çuvaş dili, Asya ve Avrupa'nın ondan fazla değişik dillerinden unsurlar içermektedir. Moğolca, Çince, Ön Asya dilleri, Ugrik, Farsça, Arapça ve Eski İbranicenin bütün lehçelerinden kelimeler içermektedir. Bunlara ilaveten, daha sonraları Slav ve Finno-Urgik dillerin yanı sıra, uluslararası kelime hazinesinden de bu dilin kelimeler aldığını belirtmeye bile gerek yok. Bu yüzdendir ki, müşteşrik/oryantalist Fraen bir seferinde Çuvaş dilini, değişik lehçelerin karışımı anlamına gelen ein verbastertes deyimi ile tanımlamıştır. Bununla birlikte, Çuvaşların da diğer milletler üzerinde yoğun bir etkide bulunduklarını gözlemlemekteyiz. Özellikle, Farsça, Moğolca, Osetince, Avarca, Çeçence-İnguşça, Rusça, Almanca ve Macarcada Çuvaş dilinden alınmış kelimelere rastlanılmaktadır. Hala,

özellikle Mari, Udmurt, Mordovyan ve Komi dillerinde bol miktarda Çuvaşça kelime bulunmaktadır.

Yukarıda verdiğimiz bilgiler, değişik ülkelerden meraklı bilim adamlarının uzun süredir niçin bu garip milleti ve bunların orijinine dair muammayı anlamaya ve açıklamaya çalıştıklarını net bir şekilde açıklığa kavuşturmaktadır. Fakat, bu bilim adamları bu insanların geçmişleri ile alakalı hiçbir delil bulamamışlardır. Çünkü, Çuvaşların ataları kendilerine ait bir yazıya sahip olmamışlar ve dolayısıyla kendileri ve orijinleri/asılları ile alakalı geride hiçbir bilgi bırakmamışlardır. Tarihçiler de, genellikle gerekli bilgilerde bir eksiklik olduğunda, arkeologlar, etnografyacılar ve dil bilimciler gibi alakalı disiplinler ya da yakın alanlardan uzmanların yardımına başvurmaktadırlar. Yine de, bizim vakamızda söz konusu bilimlerin de bir yardımı olmamaktadır. Çünkü, Çuvaşların kendi bilim adamları bulunmazken, Rus ve uluslararası bilim adamlarının Çuvaşları incelemeye harcayacak zamanları yoktur. Bu yüzdendir ki, Çuvaşların tarihi ve orijinlerine kafa yoran tarihçiler kendi hipotezlerini kurmak zorundadırlar.

Aşağıda bunlardan en çok bilinenlerin kısa bir listesi bulunmaktadır. Böylece, Prof. Sboev Çuvaşların, bir zamanlar Orta İdil bölgesinde yaşamış olan Butasların soyundan geldiği sonucuna ulaşmıştır.1 Prof. Tikhomirov ise Çuvaşların, eski Rus el yazmalarında Mariler, Mordovanlar ve Çuvaşların diğer komşuları ile birlikte adı geçen eski Veda kabilesinin soyundan olduklarına inanmaktadır.2 Öte yandan, Prof. Khudyakov bunların Avarların soyundan geldiğini düşünmektedir.3 Prof. Klauson da, bunlara eski Tavgac halkının soyu olarak bakmaktadır.4 Prof. Khalikov ise, bu halkın İmenkovskaya ve Azelinskaya ar

keolojik kültürlerinin yaratıcısı olan Kama bölgesinin en eski sakinlerinin soyundan geldiğine inanmaktadır.5 Prof. Tatischev de,

Çuvaşların eski İdil Bulgarlarının soyundan olduğunu düşünmektedir.6 Prof. Ashmarin, Bulgar müttefikleri olan Suvar kabilesinin soyundandırlar, demektedir.7 Prof. Kakhovskiy, bunların Çuvaş dilleri konuşan ikinci tip Bulgarların takipçisi olduğunu ifade ederken,8 Prof. Malyutin de Çuvaşların ikinci tip Bulgarların soyundan geldiği görüşünü paylaşmaktadır.9 Prof. Fraehn, bunların "Eski Hazarların dağılmış kolu" olduğunu belirtirken,10 Prof. Yegorov, Çuvaşların eski Sümerlerin ta kendisi olduğu sonucuna ulaşmaktadır.11 Akademisyen Marr ise değişik yayınlarda, "Çuvaşlar İdil üzerindeki Jefeditlerdir", "Çuvaşlar Sarmatyanlılardır", "Çuvaşlar bizim Basklarımızdır", "Çuvaşlar, isimlerine göre, Sümerlerdir", "Çuvaşlar Kuperlerdir", "Çuvaşlar İberyanlardır" vesaire gibi Çuvaşlar hakkında çok miktarda görüş ileri sürmektedir.12

Yani, Çuvaşlarla ilgili tarihi literatür, bunların etnik oluşumu konusundaki yorumlarda çok farklı ve birbirleriyle çelişen fikirler sunmaktadırlar ve sıradan bir okuyucu için bunların nerede doğru, nerede yalan söylediklerini anlamak tamamen imkansızdır. Herhangi bir yorumu doğru bir şekilde anlamak ve değerlendirmek için, bu teorilerin yaratıldığı ve akraba bilim dallarındaki gelişmelere dayanarak değiştirildiği şartları gözler önüne sereceğiz.

Mesela, Rus Bilimler Akademisi üyeleri 18. yüzyılda Çuvaş bölgesindeki incelemelerine başladıkları zaman, Çuvaş yerleşimlerinin Finno-Ugorlar ile yanyana yerleştiğini ve Çuvaş halkının Finli kıyafetler giydiğini ortaya çıkarmışlar ve Çuvaşların yerli Finliler olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu dönemin hemen hemen tüm önde gelen bilim adamları bu fikri paylaşmaktaydılar. Bu bilim adamlarından bazılarının isimleri şunlardır: Erdmann, Garcey, Isaac Maas, Georgi, Miller, Gmelin, Falk, Castrin, Alkvist, Karamzin, Polevoy, Firsov, Radlov ve diğerleri. Ancak, akraba bilimlerin uzmanları, antropolojik özellikleri, etnik kültürleri ve

dilleri açısından Finno-Ugorlardan kesin bir şekilde farklılık gösteren Çuvaşların hiç de Finli olmadığını saptadıkları zaman, tarihçiler başka hipotezler ileri sürmeye mecbur kalmışlardır. Bu sefer de, Çuvaşların yerli soyları hakkında ahkâm kesilerek, bunların tamamen bağımsız bir orijinle ayrı bir millet oldukları ve tarih öncesinden beri kendi toprakları üzerinde yaşayageldiklerine dair bir hipotez ileri sürülmüştür. Yerel entelektüeller arasından bu hipotezin takipçileri, bir postula bile geliştirerek "Çuvaşlar Çuvaşlardan neşet etmişlerdir, başkalarından değil; bunlar en erken zamanlardan beri kendi toprakları üzerinde yaşamaktadırlar" diyorlardı. Ancak arkeologların, yaptıkları araştırmalar neticesinde Çuvaş bölgesi ve komşu bölgelerde eski Çuvaşlardan kalan hiçbir arkeolojik kalıntının bulunmadığını saptamalarından dolayı, bu yorumu da ispatlamakta başarısız oldular. Böylece, arkeologlar, kive syava tipi pagan defin alanlarınca temsil edilen bu Çuvaş arkeolojik anıtlarının, Çuvaş yerleşimlerinin ve kiremet kartı denen tapınakların Moğol istilasından sonra ortaya çıktıklarını göstermektedirler. Ayrıca, yazılı kaynaklar Çuvaşların eski zamanlarda burada yaşamadığını ve bu topraklarda, ilk olarak, sadece beşyüz yıl önce görüldüklerini göstermektedir.

Bundan sonra, pek çok tarihçi Çuvaşların İdil Bulgarlarının soyundan gelmiş olabileceklerini düşünmeye başladı. Bu fikir pek çok bilim adamı tarafından oldukça mümkün bir yaklaşım olarak görüldü, çünkü Bulgarlar Moğol istilasından sonra tarih sahnesinden silinirken, bundan çok kısa bir süre sonra Çuvaşlar meydana çıkmaktaydı. Bu yüzdendir ki aşağıdaki bilim adamları Bulgar orijini fikrini desteklemişlerdir:

Tatishchev, Shafarik, Ilminskiy, Kunik, Ashmarin, Gombocz, Kakhovskiy, Dimitriyev, Malyutin, Baskakov ve diğerleri. Bütün bu bilim adamları, "Moğol istilasından önce İdil'in sol kıyısında yaşamakta olan ve Çuvaş dili konuşan İdil Bulgarları, 1236 yılında Moğol orduları tarafından

dağıtıldı ve bunlar İdil’in sağ kıyısına göçerek, burada Çuvaşlar diye çağrılmaya başladılar” görüşünü savunmaktadırlar. Orta İdil Tatarlarının da, kendilerinin Bulgarların soyundan geldiğini düşünmelerinden ve hatta Bulgar geçmişlerini hatırlamalarından dolayı, istila sırasında Bulgarların bir kısmının İdil’in sol kıyısında kaldığı ve bunların zamanla Tatarlara dönüştüğü; İdil’in karşı kıyısına geçenlerin ise zamanla Çuvaşlara dönüştüğüne inanılmasına karar verildi. Tatarların Müslüman ve Çuvaşların pagan olduğu gerçeğinden yola çıkarak, bu bilim adamları sol kıyıdaki Bulgarların Müslüman kalmaya devam ettiğine, ancak sağ kıyıdaki Bulgarların İslam’ı terk ederek Çuvaşlara dönüştüklerini düşünmek üzerine fikir birliğine vardılar. Bu yorumdaki Bulgar hipotezi tarihçiler arasında büyük bir şöhret kazanarak, bir çeşit resmi tarihe dönüştü ve birçok ülkede tarih hakkındaki ders kitaplarına, araştırma el kitaplarına ve referans sözlüklerine konuldu.

Yine akraba bilimlerden akademisyenler, daha sonra yaptıkları yeni keşifleriyle, bu Bulgar hipotezini de reddettiler. Dil bilimciler, Bulgarların Çuvaşça konuşmayıp, yaygın bir Türkçe konuştuklarını ispatladılar.13 İlahiyatçılar ise yüzyıllar boyunca Bulgarların samimi Müslüman olduklarını ve bu yüzden İdil’i geçtikten sonra pagan Çuvaşlara dönüşmelerinin imkansız olduğunu, çünkü İslam tarihinde hiçbir zaman böyle bir olay yaşanmadığını ispatladılar. Arkeologlar ve etnografyacılar da, teknolojileri, ekonomi ve üretimlerindeki gelişme seviyesi açısından Çuvaşların Bulgarlardan büyük ölçüde farklı olduğunu ispatladılar. Çünkü, Bulgarlar demircilik ve kuyumculukta son derece kabiliyetli iken ve ürünleri hala pek çok müzeyi süslerken, Çuvaşlar kuyumculuğu hiç bilmemekteydiler. Bulgarlar iyi debbağlardı ve boyayarak işledikleri deriler “bulgar tovar” olarak bilinmekteydi ve Doğu’da pek çok ülkede bu özellikleriyle ün yapmışlardı; Çuvaşların ise deri üretimi bulunmamaktaydı.

Bulgarlar usta çömlekçiydiler ve bunların cilalı seramikleri bütün Orta İdil bölgesinde bilinmekteydi; Çuvaşlar ise, sıvalı seramikler dışında çömlekçilikten anlamamaktaydılar. Genel olarak, Bulgarlar zanaatkarlardı, Çuvaşlar ise yakın zamana kadar zanaatkarlıkla uğraşmamışlardır. Eğer Bulgarlar Çuvaşların atası olmuş olsaydı, yüzyıllar boyunca uyguladıkları bütün kültürlerini sadece ve basit bir şekilde İdil'i geçmekle aniden yitirmiş olamazlardı. Akraba/yakın bilim dallarının bu delilleri ve daha pek çok diğer kanıtlar, tarihçileri Bulgar hipotezinin yanlışlığı konusunda kesin bir şekilde ikna etti.

Ancak, bu hipotezin bütün saçmalıklarını fark etmelerine rağmen, bu hipotezin bazı tez canlı savunucuları, bu hipotezi yine de doğrulamaya teşebbüs ettiler. Mesela, Prof. Ashmarin, uzun zamandır şu görüşü ileri sürmektedir; eğer Bulgarların kendisi Çuvaşlara dönüşmediyse, bunlar onların müttefiki oldular, Çuvaşların isminin Çuvaş dilini konuştukları iddia edilen Suvarların isminden geldiği varsayılmaktadır.14 Bu bilim adamının da kendi takipçileri vardır; okuyucularını Çuvaşların Suvarların soyundan geldiğine ikna eden Çuvaş tarihçi Dimitriyev gibi.15 Fakat, arkeologlar Tankeevska yakınlarındaki Suvar mezarlıklarını ve Suvarların eski yerleşim yerlerini kazdıklarında, defnedilmiş olanların Çuvaşlar olmadığını, maskeli olarak defnedilen bu kişilerin tipik Ugor olduklarını gördüler. Macarlarla alakalı olan bu milletler, ölülerini yüzlerinde maske olduğu halde defnetme geleneğine sahip olan Khantı ve Mansilerdi.16 Daha sonra ise, Suvarların 10-14. yüzyıllarda Bulgarlar tarafından asimile edildiği ve Türkleştirilmiş soylarının hala Tatarlarla birlikte Tataristan'daki yerleşim yerleri olan Ik-Suvar, Nir-Suvar, Sham-Suvar, Yana-Suvar (Yantsevarı) ve diğer bölgelerde yaşadıkları ortaya çıkarılmıştır. Yani, Suvarlar da Çuvaşların ataları olamaz.

Daha sonraları, Çuvaş tarihçiler Kakhovskiy ve Malyutin, Çuvaşların iyi bilinen Türkçe konuşan Bulgarların soyundan gelmediğini, aksine pek

tanınmayan Çuvaşça konuşan Bulgarların soyundan geldiğini ispatlamaya çalışmışlardır. Bunlara göre, eski zamanlarda Orta İdil bölgesinde Çuvaşların atası olan Çuvaşça konuşan Bulgarlar aynı dönemdeki Türkçe konuşan ve Tatarların ataları olan Çuvaşlarla yanyana yaşamaktaydılar.17 Bu versiyon oldukça çekici görünmektedir. Şayet, bu "Çuvaşça konuşan Bulgarlar" sadece hayallerde yaşamayıp gerçek dünyada da var oldularsa; şayet birileri herhangi bir yerde ve herhangi bir zamanda bunlara şahit oldu ya da bunlardan bahsettiyse; ya da şayet bu "Bulgarlar" yer yüzünde en azından, kive syava tipi Çuvaş pagan defin arazisi, Çuvaş yerleşimleri ya da kiremet kartı tapınakları gibi ufacık bir iz bıraktıysa bu hipoteze inanmak bile mümkündür.

Fakat, hiç kimse ne bu Çuvaşların "ataları"nı gördüğü için, ne de bunlardan kalan arkeolojik kalıntıları bulduğu için bu hipotezin de sadece ve sadece bazı hayalperestlerin aylakça konuşmaları olduğu ispatlanmıştır. Genel olarak konuşacak olursak, bütün varyasyonları ve yorumlarıyla birlikte Bulgar-Suvar hipotezinin tamamı çoktandır eskimiş ve gündemden düşmüştür.

Yukarıdaki varsayımlar ve hipotezlerden tam olarak bahsettik, çünkü tarih hakkındaki ders kitaplarında, referanslarda ve Çuvaşlar üzerine uzmanlaşmış literatürde yaygın bir şekilde bu hipotez ve varsayımlarla karşılaşılabilmektedir ve bunlar çoğunlukla okuyucuları aldatmaktadırlar. Bununla birlikte, bu hipotezlerin farkında olmaksızın, okuyucu, bizim aşağıda anlatacaklarımızı anlamakta güçlük çekecektir.

Çuvaşların Gerçek Ataları

Bize Çuvaşların gerçek atalarını gösteren yine arkeoloji, etnografya ve dil bilimi gibi akraba/yakın bilimler olmuştur. İki yüzyıldan daha fazla bir süredir tarihçiler Orta İdil bölgesinde bulunan önceki milletin Çuvaşların etnik oluşumunu sağlayan millet olduğunu iddia ederken, yakın bilimler

Çuvaşların atalarının Hun-Hazarlar olduğunu gösteren önemli keşiflerde bulunmuşlardır. Bu sonuca ulaşabilmek için birçok aşamadan geçmek gerekmektedir. Birincisi, dil bilimciler Çuvaş dilinde Eski İbranicenin kelime hazinesinden çok miktarda kelime bulunduğunu saptamışlardır. Bu kelimelerin alınmasının sadece ülke yönetiminin Yahudilerin elinde bulunduğu Hazar Hanlığı'nda mümkün olabileceği anlatılmaktadır. İlahiyat bilimlerindeki uzmanlar da, daha sonra, Çuvaş paganlık dininin, yine sadece Hazar Hanlığı'ndan alınması mümkün olan, Yahudiliğin dogma ve fetişlerine sahip olduğunu ortaya çıkarmışlardır. Etnografyacılar da, eski Çuvaş pagan dininin takipçilerinin uygulamalarında, Yahudi cenaze törenleri, Yahudi evlilik adetleri vesaire gibi pek çok Yahudi halk geleneğinin gözlemlendiğini ispatlamışlardır. Ancak, en kararlı hüküm, eski Hazar Hanlığı'nın toprakları üzerinde Çuvaş tipindeki pagan defin yerleri ve Çuvaş tapınakları bulan arkeologlar tarafından verilmekteydi. Bütün bu bulgulardan sonra varılan sonuç, Çuvaşların Orta İdil'e eski Hazar Hanlığı'ndan geldikleridir ve bu sonuç biraz sonra bahsedeceğimiz bütün önde gelen tarihçiler ve etnografyacılar tarafından doğrulanmıştır: Fraehn, Fuchs, Sboyev, Malov, Rittikh, Hunfalvy, Komissarov, Kuzmin-Yumanadi ve diğerleri.18

Ancak, Çuvaşların Hazarların soyundan geldiğini söylemek hemen hemen hiçbir şey söylememek anlamına gelir, çünkü Hazarlar asla bir halk olarak var olmamışlardır. Yine de, eski zamanlarda "Hazarlar" olarak adlandırılan pek çok kabile milletinin yaşadığı bir yer olan bir Hazar ülkesi bulunmaktaydı. Hazar Hanlığı'nın dağılmasından önce bile, burada sadece bir değil, üç farklı etnik grup yaşamaktaydı: Türko-Hazarlar, Hunno-Hazarlar ve Yahudi Hazarlar. Dil bilimciler de, bu üç gruptan hangisinin Çuvaşların etnik oluşumunu teşkil ettiği sorusuna, bugün Hunno-Hazarların sahip olduğu gibi değişmiş haliyle bir Türkçe kullanan ikincisini göstermek

suretiyle, bir cevap vermektedirler. Bunu takip eden sonuçta ise, Çuvaşların atalarının Orta Asya'dan gelmiş olan Hunno-Hazarlar olduğu belirtilmektedir. Aşağıdaki bilim adamları da aynı görüştedirler: Aristov, Bartold, Khattory, Firsov, Munkachy, Ramstedt, Gumilev ve diğerleri.19

Bu Hunno-Hazarların kim oldukları ve nereden geldiklerini anlayabilmek için, şimdi tarihlerine şöyle bir bakalım. Eski Çin yazılı kaynaklarına göre, bir zamanlar çok güçlü olan Hun kabileleri, henüz yazılı tarihe geçilmemiş olan bir erken dönemde, Orta Asya'da, Moğolistan toprakları üzerinde yaşayan ve kendilerini "insan" ya da "halk" anlamına gelen bir Moğolca kelime olan "Hun" diye isimlendiren bir halktır. Bütün Moğollar gibi bunlar da göçer hayvan yetiştiricileriydi. Antropolojik özelliklerine göre ise, bunlar bazı küçük Avrupalı özellikleriyle Mongoloidlerdi. Hunlar, Hunca konuşmaktaydılar ve proto-Moğol bir dil olan Hunca, Türkçe, Çince ve Ön Sibirya dillerinden unsurlar içermekteydi. Bir Çin uzmanı (Sinolog) olan ve uzun bir süre eski Çince yazılı belgeleri kullanarak eski Hunların tarihi ve dilerini araştıran Rus bilim adamı Prof. N. Bichurin, Hunların Moğolların atası olduğu ve bunların dilinin baskın bir şekilde Moğolca olduğu sonucuna ulaşmıştır.20 Prof. B. Bergman, P. Pallas, Yu. Venelin, D. Ilovaiskiy, K. Neumann gibi bazı diğer araştırmacılar da, diğer bazı fikirleri de ifade etmelerine rağmen, aynı sonuca ulaşmışlardır.

Milattan sonraki ilk yıllar ya da ilk asırlarda, bir zamanlar tek kitle halinde ve monolitik olan Hun kabilesi Kuzey ve Güney Hunlar olmak üzere iki gruba bölündü. Kısa bir süre sonra, Güney Hunları Çinlilerle bir ittifak yaparken, daha doğrusu onlara katılırken; Kuzey Hunları Çinlilerin ve kendi soyundan olan Güneylilerin düşmanı olmaya devam ettiler. M.S. 124 yılında, Kuzey Hunları Güney Hunları ve Çinlilerden oluşan ortak güçler tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı ve batıya doğru başıboş bir

şekilde kaçmaya zorlandılar: İlk önce, Kuzey Batı Moğolistan'a, sonra, Güney Sibirya'ya ve en sonunda Avrupa'ya. Asya'dan Avrupa'ya doğru göç ederken yolları üzerindeki değişik göçmenlerle birleştiler, "Halkların Büyük Göçü"nü başlattılar ve 370 yılında çok dilli beş ana kabileden oluşan bir birlik, Hunlar adı altında Avrupa'yı istila etti ve burada bir Hun devleti kurdu. Bu Hun devletinin parçalanmasından sonra, bunlar Hazarya'ya yerleştiler ve burada Hun-Hazarlar ismiyle tanınır oldular. Henüz Avrupa'ya ulaşmadan önce, Aral gölü yakınlarındalarken, Çin kaynaklarında Kangyuy olarak geçen büyük bir Türk kabilesi ile birleşmişlerdir. Bu tarihten sonra Hunlar, Türkler tarafından kuşatılmış ve bundan sonraki kaderlerinin tamamı Türkçe konuşan değişik kabileler ve milletlerle bağlantılı hale gelmiş ve bu bağıntı sayesinde de tedricen Çuvaşlara dönüşmüşlerdir.

Genelde, bütün Çuvaşların etnik oluşumu temel olarak proto-Moğol dillerinin Kuzey Hunları tarafından Türkçe lehine değiştirilmesini kapsamaktadır. Antropoloji, kültür ve hayat tarzları gibi diğer alanlarda, Türklerden çok az farklılıklar göstermekteydiler. Kendi proto-Moğol dillerinden Türkçe lehine değişiklik yapmaları öyle basitçe Hunca kelime hazinesinin Türkçe lehine ikamesinden ibaret değildi, bunu, kendi Moğol fonetiğinin tarz ve kurallarından sonra alınan Türkçe kelimelerin keskin bir değişimi ve bozulması takip etti. Bu yüzden, "z"nin yerini "r" (rotasizm) aldı, "ş"nin yerini "l" (lambdaizm) ve "k" (g)nin yerini "h" (şetasizm) aldı. Aşağıda, alınan Türkçe kelimelerin Hun-Hazarları tarafından nasıl telaffuz edildiğinin örneklerini bulacaksınız: "boz"-"bor" (buz), "iz"-"ir" (iz), "sekiz"-"sekir" (sekiz), "togoz"-"togor" (dokuz), "otoz"-"otor" (otuz), vesaire. Bu durumda lamdaizm prensibini takip eden aşağıdaki Türkçe kelimelerin Hunca telaffuzları şöyledir: "kemeş"-"kemel" (gümüş), "zitmeş"-"zitmel" (yetmiş), "kiş"-"kil" (kış). "k" ("g") yerine "h" sesinin

ikamesinin sebep olduğu transformasyonlar da şöyledir: “kara”-“hara” (siyah), “katı”-“hatı” (katı), “kapka”-“hapha” (kapı), “kaynak”-“haymah” (kaymak), vesaire. Bütün bu dönüştürülmüş kelimeler konuşmacıların bir alışkanlığı haline gelmiş ve konuşmalarında kalmıştır. Bunu dilin gramatik yapılarının eş zamanlı dönüşümü izlemiştir, bu da uzun vadede yeni bir rotasizing bir lehçenin oluşumuna yol açıp daha sonra da Çuvaş dili haline gelmiştir.21

Böylece, Çuvaş dili, Türkçe kelimelerin proto-Moğol ses formlarına girmesiyle, yani, Türkçe kelimelerin proto-Moğol sesleri ile melezlenmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu süreç, Hunların büyük ölçekli bir Türkleştirme süreciyle eş zamanlı olarak yer almıştır. Bu bakış açısından, Çuvaş dili ferden ve dil bilimcilerin üzerine bolca yazdıkları Altay dil ailesinin varlığı ile hiçbir ilişkisi olmadan bağımsızca oluşturulmuştur. Bir Türk r-dil ailesi olmadığını ve sadece aşağıdaki üç grup halkın bu dili konuştuğunu düşünmekteyiz: Çuvaşlar, Kavarlar Çuvaşlardan ayrılarak Macaristan’a gidenler ve Bulgar-Tatarlarla karışan Besermenler. Bir zamanlar bazı dil bilimciler r-dilini de İdil Bulgarlarına atfetmişlerdi, fakat bu varsayımın, Besermenlerin mezar kitabesi metninin yanlışlıkla Bulgarlara atfedilmesiyle ortaya çıktığı ve yanlış olduğu ispatlandı.22

Çuvaşların atalarının Türkleştirilmesi, Hunlar ve Çuvaş dilinin oluşması sürecinin tamamı üç aşamaya bölünebilir. Birinci aşama, Türkçe kelimelerin alınarak proto-Moğol fonetiğinin kurallarına göre değiştirilmesiyle, ki bu r-lehçesinin ve daha sonra da Çuvaş dilinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur, karakterize edilebilir. Kronolojik olarak, bu aşama “Halkların Büyük Göçü” ve Hun Devleti’nin varlığını sürdürdüğü döneme denk gelmektedir.

Eski proto-Moğol fonetik sterotipini yitirmiş olan Çuvaşların atalarının Türkleştirilmesinin ikinci aşamasında, rotasizm ve lamdaizme maruz bırakılmaksızın, yeni Türkçe kelimelerin alımı sürdürüldü. Ancak, daha önce alarak dönüştürdükleri kelimeleri muhafaza ettikleri için, bu diyalekt halihazırda savaşçıların ve aristokratların dili haline gelmiş ve bütün görünüşüyle sadece imtiyazlı kastın anlayabildiği karmaşık bir jargon olarak sırf prestij için muhafaza edilmiştir. Tarihsel olarak Hazar dönemi ile kesişen bu aşamada, Çuvaş dilinin Türkçe kelimelerin yanı sıra kadim İbranice ve Farsça kelimeleri de içermeye başlaması çok önemlidir. Bu kelime alımları ne rotasizm (r) ne de lamdaizm (l) ile karakterize edilmektedir, bu da bu dönemde eski Hunca fonetik steriotipinin yitirildiğini bir kez daha ispatlamaktadır. Tıpkı birinci aşamasında olduğu gibi Türkleştirmenin ikinci aşamasında da Çuvaş dili esas olarak j-sesli kelimeleri benimsemiştir: “jol” (yol), “julduz” (yıldız), “jangir” (yağmur), “jurak” “yarık” vesaire gibi, fakat Çuvaşlar “j” harfini yumuşak bir “s” gibi telaffuz etmekteydiler.

Çuvaş dilinin Türkçeleştirilmesinin üçüncü aşamasında, y-sesli Türkçe kelimeler benimsenmiştir. Bu benimsemede hakim olan kelimelerden bazıları şunlardır: “Yola” (adet), “yuri’ (amaç), “yuşkon” (kum), “yomzak” (yumuşak) vesaire. Kronolojik olarak, bu dönem Orta İdil bölgesinde Kıpçak kabilelerin ortaya çıkmasından günümüze kadar geçen dönemle kesişmektedir.

Aslında, Çuvaşçanın ve Çuvaşların Türkleştirilme süreci burada tamamlanmıştır. Ancak, sürecin tamamen sona erdirildiğini düşünmemiz gerektiği son derece açıktır, çünkü Çuvaşlar hiçbir zaman kelimenin tam anlamıyla Türk olmamışlardır. Çuvaşların dili, kelime hazinesi bakımından sadece %50’den biraz fazla olmak kaydıyla Türkçe kelimlerden oluşmuştur, geri kalan kısmı ise birçok dilden alınan kelime hazinesi tarafından teşkil

edilmektedir ki, bunun eski kısımları Moğolcayı içerdiği gibi Rusçanın da bir baskınlığı söz konusudur.

Teoride, Çuvaşların bir etnik grup olarak tarih sahnesine çıktıkları tarihi M.S. 820 yılı olarak kabul edebiliriz. Bu tarihte, Hazar Hanlığı'ndaki Hunlar iki kola ayrılmışlar ve bunlardan biri "çuaş" ya da "çuvaş" şeklinde adlandırılırken, diğerleri "kavar" ya da "kabar" şeklinde ismlendirilmişlerdir. Ne var ki, "çuaşlar"dan Bizans kaynaklarında hiç bahsedilmemektedir. Kaşgarlı Mahmud'un ünlü eseri "Divan-ı Lügat-it Türk"te de Çuvaşça ve Çuvaşça kelimelerden bahsedilmemektedir, çünkü 11-12. yüzyıllara geri döndüğümüzde, bu tarihlerde Don nehrinin alt bölgelerine yerleşen Çuvaşların ataları Türklerden çok uzaklarda yaşamaktaydılar ve "Çuvaş" ismiyle henüz çağrılmamaktaydılar. Komşuları bunları ya "Hunlar" ya da "Hazarlar" şeklinde adlandırmaktaydı. Rus vakayinameciler, bunları önceleri "Kozary Belovezhskie", "Khazars Sarkelskie" şeklinde isimlendirmekteydiler, daha sonra ise İdil'in sağ tarafındaki dağlık bölgenin şartlarının huylarına tesirlerine kasten "Dağlı Tatarlar" demekteydiler.

Çuvaşlar ise kendilerini "sin" ("adam", "halk") diye çağırmaktaydılar, buna en iyi delili daha önce yerleşmiş oldukları yerlerin isimleri sağlamaktadır: Sinpur, Sarsin, Saksin vesaire… "Çuvaş" kelimesi ilk olarak 1510 yılında Rus idari belgelerinde geçmektedir.

Çuvaşlar ve etnik oluşumlarına dair bu monografiyi sona erdirmek için, "Kuzey Hunların Türkçe konuşulan bölgeye gelmesinden sonra diyen" meşhur Çuvaş tarihçi Prof. S. Malyutin'in "bunların etnik oluşumu yeni bir aşamaya girdi. Bu tarihten sonra, Çuvaşların atalarının dillerinin Türkleştirilmesi daha da yoğunlaştı. Bu yoğunlaşma 4-7. yüzyıllarda "Halkların Büyük Göçü" sırasında Türk kabileleri ile kaynaşmalarıyla ve daha sonra da kendilerini Hazar Hanlığı'nda Türkçe konuşulan bir ortamda

bulmalarıyla doruk noktasına ulaştı. Türko-Moğol ve diğer unsurları içeren bu Hun dilinin Türk dilinin özel bir tipine dönüşmesi de asıl bu dönemdedir” cümlelerini alıntılayalım. “… Bunların olduğu tarihte diyerek” Malyutin şöyle devam ediyor, “kendilerine ait orijinal bir dile sahip olunca, bir etnik grup olarak Çuvaşların tarihi başladı ve bu, Çuvaşlar tarih içinde ilerlerken bir etnik kültürün oluşmasına sebep oldu. Bu kültürün karakteristik özelliği, İran (ve Eski İbranice-Ya. Kuzmin Yamandi’nin yorumu) kültürlerini aktif bir şekilde benimsemesidir, özellikle de din ve sanat alanlarında. Yeni yerlerinde, Orta Asya’dan getirdikleri kültürlerinden pek çok usuru yitiren Çuvaşların ataları, dilleri ve özleri anlamında, tedricen Türkleştiler ve yeni manevi imajlarıyla tamamen yeni bir halk oldular.”23

Doğal olarak, Prof. Malyutin’in bu görüşlerini bütün tarihçiler gibi bu monografinin yazarı da paylaşmamaktadır, fakat Çuvaş tarih bilimi ve akraba bilimlerinin bugünkü şartları daha mantıklı bir sonuca ulaşmamıza da imkan vermemektedir.

1 Sboev V. A., İssledovania ob İnorodtsakh Kazanskoy Gubernii (Kazan Bölgesi’nin Rus Olmayan Halkları Hakkında Araştırma), Kazan 1856.

2 Tikhomirov M. N., Russkoe Gosudarstvo v X-XVII vv. (10-17. yüzyıllarda Rus Devleti), Moskova 1973.

3 Khudyakov M. G., “K Voprosu o Proiskhozhdenii Chuvash” (Çuvaşların Orijini Meselesi), İzvestia Obshchestva İzuchenia Azerbaidzhana, no. 4, Baku 1927.

4 Klauson J., “Lexikologicheskaya Otsenka Altaiskoy Teorii” (Altay Teorisinin Dil Açısından Değerlendirilmesi), Journal Voprosi Yazikoznaniya, no. 5, Moskova-Leningrad 1969.

5 Khalikov A. Kh., “İstoriya Formirovania Tyurkoyazichnikh Narodov Povolzhia” (Orta İdil Bölgesinde Türkçe Konuşan Halkların Oluşum Tarihi), Voprosi Etnogeneza Tyurkoyazichnikh Narodov Povolzhia, Kazan 1971.

6 Tatishchev V. N., İstoriya Rossiyskaya (Rus tarihi), Moskova-Leningrad 1962-68.

7 Ashmarin N. İ., “Bolgari I Chuvachi” (Bulgarlar ve Çuvaşlar), İzvestia Obshestva Archeologii, İstorii i Etnographii, C. 18. Kazan 1902.

8 Kakhovskiy V. F. Proiskhozhdenie Chuvash (Çuvaşların Orijini), Cheboksari 1965.

9 Malyutin S. R., Etnogenez Chuvashskogo Naroda (Çuvaş Halkının Etnik Oluşumu-Ethnogeny), Cheboksari 2000.

10 Fraehn D., “Drei Munzen der Wolga Bulgaren”, Zapiski Rossiyskoy Akademii Nauk, Saint Petersburg 1838.

11 Yegorov G., Chuvashi-Shumeri (Çuvaşlar Sümerdir), Cheboksari 1992.

12 Marr N. Ya., Chuvashi-Yafetidi na Volge (Çuvaşlar İdil Üzerindeki Jefeditlerdir), Cheboksari 1926; Marr N. Ya., İzbrannie Raboti (Seçme Eserler), C. 1-5. Moskova-Leningrad 1933-37.

13 Zakiev M. Z., Kuzmin-Yumanadi Ya. F., Volzhskie Bulgari i İkh Potomki (Volga Bulgarları ve Soyları), Moskova 1993.

14 Ashmarin N. İ., “Bolgari I Chuvachi” (Bulgarlar ve Çuvaşlar), İzvestia Obshestva Archeologii, İstorii i Etnographii, C. 18. Kazan 1902.

15 Dimitriev V. D., “Tyurkoyazichnie Predki Chuvashei v Drevnosti” (Çuvaşların Eski Zamanlardaki Türkçe Konuşan Ataları), İstoriya Chuvashskoy ASSR, Vol. 1, Cheboksari 1966.

16 Khalikova Ye. A., “Pogrebalniy Obryad Tankeyevskogo Mogilnika” (Tankeyevskiy Mezarlığındaki Cenaze Ayinleri), Voprosi Etnogeneza

Tyurkoyazichnikh Narodov Povolzhia, Kazan 1971; Kazakov Ye. P., “Pogrebalniy İnventar Tankeyevskogo Mogilnika” (Tankeyevskiy Mezarlığındaki Cenzae Envanteri), Arkheologiya i Etnographia Tatarstana, C. 1, Kazan 1971; Smirnov A. P., “Suvar”, Trudi Gosudarstvennogo İnstituta Materialnoy Kultury, Vol. 16, 1941.

17 Kakhovskiy V. F., Proiskhozhdenie Chuvash (Çuvaşların Orijini), Cheboksari 1965; Malyutin S. R., Etnogenez Chuvashskogo Naroda (Çuvaş Halkı’nın Etnik Oluşumu), Cheboksari 2000, s. 158.

18 Fraehn D., Die aeltesten arabischen Nachrichten ueber die Wolga-Bulgharen aus Ibn-Fadlans Reiseberichte, St. Petersburg 1832; Fuchs A., Zapiski o Chuvashakh i Cheremisakh Kazanskoy, Kazan 1840; Malov Ye., “Vliyanie Yevreistva na Chuvash” (Yahudiler’in Çuvaşlar Üzerindeki Etkisi), İzvestia po Kazanskoy Yeparkhii, C. 6, 7, Kazan 1882; Sboev V. A., İssledovania ob İnorodtsakh Kazanskoy Gubernii (Kazan Bölgesinin Rus Olmayan Halkları Üzerine Araştırma), Kazan 1856; Hunfalvy, Etnographie von Ungarn, Budapest 1876; Kuzmin-Yumanadi, Chuvashi-Potomki Srednevekovikh Khazar (Çuvaşlar, Orta Çağ Hazarları’nın Soyundandır), Kazan, 1999.

19 Aristov N., “Zametki ob Etnicheskom Sostave Tyurkoyazichnikh Plemen i Narodnostei” (Türkçe Konuşan Kabileler ve Milletlerin Etnik Muhtevaları Üzerine Notlar), Zhivaya Starina, C. 3-4, Saint Petersburg 1896; Bartold V., Sovremennoe Sostoyanie i Blizhaishie Zadachi i Zucheniya İstorii Tyurkskikh Narodov, Tashkent 1926; Khattory S., “O Formirovanii Tatarskogo i Chuvashkogo Yazikov” (Tatar ve Çuvaş Dillerinin Oluşumu Üzerine), Voprosy Yazikoznaniya, C. 3. Moskova 1980; Firsov N., Polozhenie Narodov Severo-vostochnoy Rossii v Moskovskom Gosudarstve, Kazan 1866; Ramstedt G., Vvedenie v Altaiskoe

Yazikoznanie (Altay Dil Bilimlerine Giriş), Moskova 1957; Gumilev L., Khunnu, Stepnaya Trilogia (Hunca. Steplerin Üçlemesi), Leningrad 1993.

20 Bichurin N., (Iakinth) Sobranie Svedeniy o Narodakh, Obitavshikh v Sredney Azii v Drevnie Vremena, C. 1-3. Moskova-Leningrad 1950-53.

21 Anlatılan Çuvaş dilinin oluşumu sürecinin ışığında, Türkolog V. Radlov'un uzun demeçleri özellikle mükemmel ve yol göstericidir. O Çuvaşların yerli bir halk olmadığını, Türkleştirilmiş Türk olmayanlar şeklinde düşünülmeleri gerektiğine inanmaktaydı. Aynı fikir Amerikalı Türkolog K. Menges tarafından da paylaşılmakta ve o da Çuvaş dilinin bağımsız bir dil olarak oluşumu hakkında konuşmaktadır. Bkz.: K. Menges, The Turkic Languages, Wiesbaden 1968.

22 Çuvaş dilinin ferden ve bağımsız oluşumu konusunda bir sonuca ulaşılmasıyla, bu geçeğin Altay dil bilimleri toplumu teorisini tamamamen reddedici bir neticeye ulaşılmamalıdır. Bu gerçeğin Altay toplumunun varlığını reddetmediğini, ancak bulunduğu tarihi daha eski bir tarihe dayandırdığına inanmaktayız.

23 Malyutin S., Problemi Etnogeneza i Etnicheskoi İstorii Chuvashei, Cheboksari 1996.

IX. Yüzyılda Hazarlar, Peçenekler ve Macarlar / Dr. Bálint Zoltán Takács [s.497-505]

Budapeşte Üniversitesi Türkoloji Bölümü / Macaristan

Başlıkta adı geçen üç halk arasındaki ilişki (Orta Moğolistan'dan Karpat havzasına kadar olan) steplerin batı kesiminin 9. yy. tarihini çok keskin bir şekilde belirlemiştir. Peçenekleri anlatırken İbn Rusta Hazarların her sene Peçeneklere düzenli olarak saldırdıklarını yazar. Bizans İmparatoru VII. Constantinus Porphyrogenitus dış politikada İmparatorluğ'un durumu hakkında ustaca yazılmış eserinde Oğuzlarla ittifaken Peçeneklere karşı düzenlenen bir seferden bahseder. Sefer sonucunda, Peçenekler yerlerini terkedip yeni yurt aramak zorunda kaldılar. Ayrıca araştırmacı İmparator Macarlarla Peçenekler arasının pek iyi olmadığını yazar, çünkü -aşağıda ayrıntıları ile açıklandığı üzere- Peçeneklerin başarılı saldırısı Macarların tarihinde çok önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Elimizdeki kaynaklara göre, stepte iktidarı ele geçirmek için sürekli savaşların yapıldığını söylemek mümkündür. Belki ganimetin kendisi, değerli eşyanın çekiciliği, savaş nedenlerinden birisi idi ama öyle gözüküyor ki, bu iddia geçen yüzyılda ortaya çıkan olaylara romantik bakış açısının bir tekrarından başka bir şey değildi. Bu teori Asyalı halkların Avrupa ile bağlantısını barbar halkların Avrupa uygarlığına karşıtlığı şeklinde görür. Bu teorinin başlangıç noktası Ammianus Marcellinus'un, 20. yüzyılın tarih çalışmalarında sıkça yansıtılan, Hunlarla ilgili tanımlamasıdır. Esasen farklı saldırıların temelini anlamaya çalışırken, ganimet için yağmalamayı savaş nedeni olarak göz ardı etmek mümkün değil; ama aynı zamanda yağmanın savaşların tek nedeni olduğunu savunan görüş de bizi stebin çok önemli özelliklerini araştırmaktan alıkoyar.

Orhun nehri üzerindeki II. Göktürk Kağanlığı'nın yazıtlarını analiz ederken, kolayca görülür ki, Göktürk İmparatorluğu'nda birleşmenin anlamı fethedilen ya da zaptedilen yer değil, fethedilen insanlardır. Avrupa'nın bakış açısından çok farklı olan bu görüşü vurgulamak çok önemli, çünkü stebin tarihindeki bazı dönüm noktalarını anlamada bu bir anahtar olabilir. Bilge Kağan, Köl Tegin ve Tonyukuk'a ait yazıtlar konumuzla bağlantılı olarak bazı eğilimleri anlamamız açısından son derece önemlidir.1

1- Göktürk Kağanlığı'na ait yazıttaki başlıca anahtar kelimeler el ve bodundur. Bodun birkaç anlama gelir. Bütün Türk toplumu ya da Türk halkı anlamına gelebilir. Aynı kelime göçebe kabileleri, kabile ittifaklarını ve ayrıca Bizanslıları ve Çinlileri tanımlamak için de kullanılabilir. El Kağan'ın gücü anlamına gelir ki onun da özü memleket değil orda yaşayan insanlar -bodun- dır. Hepsinin anlamı şudur ki, eğer insanlar Elden ayrılırsa, yönetim, ayrılan insanların başka bir gücün topraklarında yerleşmesine bakmaksızın, onlar üzerindeki iddiasını devam ettirir. Bizans heyetini kabulünde Türk tegini Turxantos heyettekileri daha önce kendi tebasından olan Varchonitleri (Avarlar) kabullerindeki hatadan dolayı azarladı. Kaynaklardan biri, "onlar efendilerini terkeden hizmetçi kabile idiler," yazar. Diğer bir alıntı, "bütün topraklar benim önümde diz çökerler; güneşin ilk ışınları ile başlayan ve batı sınırlarında biten bütün topraklar," yazılı Orhun yazıtlarını hatırlatır.

2- İnsanlarını koruyan ve organize eden yöneticidir. Eğer insanlar bir yöneticiye sahip değillerse, o insanlar var olamazlar ve organizsayonunu kaybaderler. (Tonyukuk Yazıtları (T) 1-4). Bilge Kağan yazıtlarına göre, Türklerin yok olmasının sebebi eski kağanlarını dinlemeyip ordan oraya dolaşmaları idi. Onları organize edip bir araya getiren ve onları tekrar Türk toplumu olarak ortaya çıkaran Bilge Kağan'dır (Köl Teyin Yazıtları (KT), s. 9-10)

3- Kağan fetihler boyunca imparatorluğunu organize eder.

Kanunları yapar. Bir kağan seferleri sonucu daha çok halka kavuşur. Onları bir araya getirir ve onlar için kanunlar yapar. Elteriş (İlteriş) Kağan da aynı şeyi yaptı. İsmi insanları bir araya getiren anlamına gelir. Elteriş düşmanlarına karşı 47 kez savaştı. Fethettiği toprakların insanlarını kağansız bıraktı (KT T3, 11-16) Türk görüşüne göre, bu kağansız halkların bağımsızlığına son verdi ve onları her yönü ile yönetiminin bir parçası haline getirdi. Yöneticinin kendisi, Kara Turgiş ancak Köl Tegin onların kağanlarını öldürdükten sonra teslim olduğunu yazar.

Kağan Yusuf'un, Hasday İbn Saprut'a mektubu bu bakış açısının sadece Türklere değil ayrıca Hazarlara da has olduğunu gösterir. Hasday İbn Saprut, bir Yahudi doktor, Kağan Yusuf'a içinde ülkesinin sınırlarını açıklayan bir mektup yazdı. Kağan memnuniyetle mektuba cevap verdi ve ona kendi imparatorluğunun merkezinde İdil nehrinin olduğunu yazdı ve kendisine tâbi insanları belirtti. Kağan'ın mektubunda, doktorun mektubunda olduğu gibi, çok fazla detay yoktur. Her iki yazar da ülkelerini çok farklı tanıttılar. Yusuf'un açıklamasında ülkenin sınırları veya memlekete uzaklık değil, yönettiği insanlar, muhtemelen bodun olarak çağırdığı, esastır. İnsanların yukarıda bahsedilen tavrı, bakış açısı, göz önüne alınarak, 10. yüzyılın II. yarısında yazılan Constantinus'un eseri, De Administrando Imperio'yu incelemekte yarar var. Temel olarak, kitap diplomatik bir eser olup amacı 10. yüzyıl dış politikası hakkında Bizans açısından bilgi vermektir. Bu analitik çalışma o dönemde Bizans için önemli olan bölgelerin durumunu açıklar. Diplomatik tarzına rağmen, Constantinus'un eseri Maurikius ve Leo IV'un Tacticus'leri ile aynı kategoriye girer. Hem Maurikius hem Leo'nun esas amacı ülkeleri tehdit edilen insanların savaş taktiklerini açıklamak ve onlar hakkında o güne kadar bilinmeyen bilgileri sunmaktır. Maurikius'un zamanında, İranlılar en

büyük tehlike idi, Leo'nun zamanında ise Araplar. Leo, Arapların sebep olduğu sürekli sorunların eserini yazması için kendisine ilham verdiğini yazar. Eğer Peçeneklerle olan ilişki dengeli ise, imparatorluk için başka ciddi bir sorun yok demekti. O Peçeneklerin stepte önemli bir güç olduğunu ve onların yardımı ile Bizans'ın Bulgarları, Rusları ve Macarları kontrol altında tutabileceğini düşünmüştür. Aynı zamanda, Leo IV gibi, Maurikius farklı halkların savaş taktiklerini açıklar ve imparatorlukla bağlantısı olabilecek toplumlar hakkında bilgiler verir. Eserinde, ayrıca 10. yüzyılın ilk yarısında ülkenin Balkan topraklarını tehdit eden Macarlardan bahseder. Macarlar ve Peçeneklere ilaveten Hazarlardan da bahseder. Ama De Administrando, Hazar İmparatorluğu'ndaki ayaklanmalar hakkında bilgi veren tek kaynaktır. Ayaklanmalar sonucu Kabarlar, İmparatorluğu terk etmiştir.

Hazar Kağanlığı ve Peçenekler

Hazar Kağanlığı 7-10. yy.'da stepteki en önemli güçtü. Bu dört yüzyıl boyunca İmparatorluğ'un sınırları Kafkaslar'dan Karadeniz'in kuzey bölgelerine kadar olan bölgeler içinde sürekli değişmekte idi. Yukarıda belirttiğim gibi Kurtubalı hekim Kağan Yusuf'tan ülkesinin sınırlarını belirtmesini istemişti ama Kağan, Hazar ülkesinin gücünü ve büyüklüğünü rakamlarla değil, yönettikleri insanların listesini vererek belirtmişti. (Hazar kaynakları dışındaki) diğer kaynaklar Hazar Kağanlığı'nı tanımlar ama onlar da Kağanlığ'ın tam ve açık bir resmini vermeyi başaramazlar. Örneğin, İbn Rusta, 10. yy.'da bir Müslüman yazar, sadece Hazar topraklarının Peçeneklerden on günlük mesafede olup bir tarafı Tiflis'e uzanan yüksek bir dağ ile sınırlanan çok büyük bir ülke olduğunu yazar. Sonra Etil (İdil) ve Samandar adında iki önemli Hazar şehrinden bahseder.2

Constantinus'un eseri de ülkenin sınırlarını belirlemekte işimize yarayacak bilgiler içermez. Kağan, Hazar-Peçenek sınırındaki bir yerleşim

bölgesi olan Sarkel'den bahseder ama bu bilgi 9. yy. ilişkilerini inceleyen birisinin işine yaramaz çünkü Constantinus bu kaleyi 10. yüzyılda Peçeneklerin bölgesini tanımlarken zikreder. 9. yüzyılın ilk yarısında kalenin durumu hakkında sadece çok küçük bir bilgi vardır. Stepteki hızlı sınır değişiklikleri hakkında sadece 10. yüzyıla dair bir şeyler söylenebilir. Ne yazılı ne de arkeolojik kaynaklar tatmin edicidir.3 Arkeologlar Kırım, Bizans, Kafkasya ve Orta Asya bölgeleri ile uzaktan ilgili görünen farklı bulgular elde ettiler. Bulguların bazıları yerel mamulat parçalarıdır, diğerleri oraya ticaret sayesinde ulaşmıştır. Bütün bunlar sürekli savaş halinde olan veya gergin durumdaki bir hayattan çok sakin, barış içerisinde bir hayatın kalıntılarıdır.

Hazar Kağanlığı gibi, Peçeneklerin 9. yy.'daki sınırlarını belirlemek güçtür. Üstelik, Kağan Yusuf'taki gibi, Peçeneklere dahil grupların listesini verecek bir kaynak da bilinmemektedir.

Peçeneklerin ilk tarihi bu çalışmanın konusu değil ama 9. yy.'da stepteki durumu öyle veya böyle anlamak için onunla bağlantılı olarak bazı yorumlar yapmamız gerekir. Paul Peliot 1949'da yayımlanan eserinde (Çin Shui Hanedanlığı'nın tarihinde zikredilen) kabile ismi Pei-ju isminin Peçenekleri kastettiğini yazar. Fransız filoloğa göre, bu Peçeneklerin isminin zikredildiği ilk eserdir.4

Peçeneklerle ilgili çalışmasında, Omeljan Pritsak, Pelliot'un tanımlamasının bilimsel sahada genel olarak kabul gördüğünü yazar. Belirtmeliyiz ki, iki Macar tarihçinin bu tanımlama ile ilgili tereddütleri vardır. Lajos

Ligeti, Macarcadaki Türkçe ödünçlenmeler ile ilgili çalışmasında bu tanımlama ile ilgili linguistik zorluklardan bahseder. Diğer bir yazar, Senga Toru, sorunun tarihsel yönüne değinir. 8. yy.'da Hor ajanlarının bilgilerine

dayanarak, Senga Toru Uygurların Peçenekleri en geç 821'de Yukarı Irtiş bölgesindeki ülkelerinden çıkardığını ileri sürer.5

Müslüman yazarlara göre, 9. yy.'da Peçeneklerin vatanı stebin Kuzey Rusya kısmında bir yer olabilir. Bu bölgeyle ilgili en değerli bilgi Hudûdü'l Alem yer alır. Farsçada bilinmeyen bir yazar tarafından yazılan bu eser (kazak ve Peçenekleri de içine alan) birkaç bölümünde Türklerin yaşadığı yerleri inceler. Belli halkları incelerken, (muhtemelen bir harita kullanmış olan) yazar bir ülkenin sınırları ve insanların yaşadığı bir bölgedeki kasabalar hakkında bilgi verir. Hudûdü'l Alem'ın kaynakları çok çeşitli olup, içerdiği konular filolojiye on yıllarca yetecek zenginliktedir.6 Peçeneklerle ilgili iki açıklamayı incelersek, Hazar-Peçenek ilişkileri hakkında birkaç şey daha söylemek mümkün. Yazar Peçenekleri Hazar ve Türk Peçenekleri olmak üzere ikiye ayırır. Türk Peçeneklerinin sınırları şöyledir: Doğuda Oğuzlar, güneyde Baradhas ve Burtaslar, batıda Rus ve Macarlar, kuzeyde Ruthas nehri.7 Hazar Peçeneklerinin bölge sınırları ise: kuzeyde Hazar Dağı, güneyde Alanlar, batıda Gurz Denizi, kuzeyde Mirvat. Coğrafi tanımlamalar dışında, yazar Hazar Peçeneklerinin daha önce Türk Peçeneklerinin bir grubu olduğunu belirtir. Hazar Peçenekleri yeni topraklar fethettiler ve o bölgede bir yerden bir yere göç ettiler.8 Minorsky'e göre, Türk Peçeneklerinin bölgesi Peçeneklerin (Ural ve İdil nehirleri arasındaki) eski yurtları idi. Hazar Peçeneklerinin tanımı ise onların Azak denizindeki yeni yurtlarına işaret eder.9

Türk Peçeneklerin sınırlarını belirlemek biraz güç çünkü diğer topluluklarla ilgili açıklamalar tam olarak birbirleri ile karşılaştırılamaz. Oğuzları incelediğimizde bu özellikler doğru gözükür. Oğuzlarla ilgili tek bildiğimiz İdil nehrinin onların batı ve güney sınırlarını teşkil ettiğidir. Hazarlar için de İdil sınır idi. Buradan Türk Peçeneklerinin sınırlarının da

İdil'in doğusunda bir yerlerde olabileceği sonucunu çıkartabiliriz. Constantinus'un sözleri de bunu doğrular niteliktedir. Peçeneklerin eski yurtlarının, ilk yerleşim yerlerinin, İdil ve Yayık nehri (Ural-Emba) arasında bir yerde olması gerektiğini yazar.

İmparatorun Peçeneklerin bir kısmının Kangar olarak anıldığına dair diğer bir ifadesi durumu daha da karmaşık bir hale getirir (DAI 37/68 ve 39/19-23). Araplarla ilgili çalışmalar yapan Macar Karoly Czedledy, Mar Aba ve Mar Gregor adına yazılan şehitlik hikayelerinde Süryanice bir ifade buldu. "Hangaraye"nin Kangarları ifade ettiğini yazdı. O. Pritsak "Hangaraye" kelimesinin Tochar dilinden geldiğini yazar ve bu kelimenin Yüeh-chih eyaletleri ile ilgisi olduğunu belirtir. Janos Harmat da azizlerin anısına yazılan yazılardaki açıklamayı kabul etmez ve bu kelimenin Peçeneklerle ilgisi olmadığını iddia eder.10 Bütün bunların sonucu kullanılabilir ve güvenilebilir tek kaynağın De Administrando Imperio olduğudur. Aynı zamanda bu çalışma bize birçok bilgi sunar.

DAI'ye göre (38/19-23) Peçenekler önceleri Kangar olarak çağrılırdı. "Önceleri veya daha önce" (oi proterou) ifadesi bu kelimelerin 10. yüzyılın yarısında yazıldığı gerçeği ışığında ele alınmalıdır, böylece bu kelime bize hangi zaman dilimi kastedildiğine dair bir ipucu vermez. Terimin kullanımı okuyucunun toplumların oluşumuna bir göz atmasını sağlar. "oi proterou" terimi Kangarların Peçeneklerin topraklarına yerleşmesi ve o bölgede yaşayan bütün halkları fethedip yönetmelerine referansta bulunur. Kangar ismi bu yeni grubun kendilerine verdikleri bir isimdi ama o dönemde yaşayanlar bunu farkedemediler. Yabancılar hala bölgenin eski halkının ismini, Peçenekleri, kullanmaya devam ettiler. Hudûdü'l Alem Peçeneklerin o bölgede varlıklarını belirtir ve Hazar ve Türk Peçeneklerini kendine özgü bir şekilde ayırır. Bu iki isim dışında Minorsky'nin iddia ettiği gibi bölgesel farkılıklar da vardı. Ama bu farklılığı Kangarların o bölgeye gelişlerinden

önceki dönemlerde belirlemek mümkün değildir. Türk Peçenekleri konusunda bu sadece bir tahmindir. 37. bölümdeki sadece Peçeneklerin bir bölümünün Kangar olarak çağrıldığına dair görüş de bu tezi destekler. Bir Kangar istihbarat ajanı kendisini Kangar olarak çağırdığını ama Bizanslıların onu Peçenek olarak çağırdığını kaydeder. Hatırlamalıyız ki, yabancı kaynaklarda Macarlar kendi isimleri ile anılmazlar. Kangar kendi halkının kökenini De Administrando'da ifade edildiği şekli ile açıklar.

Özetlemek gerekirse, Kangarlar İdil ve Ural bölgesinde yaşayan Peçenekleri yeniden organize ettiler. Bunun sonucunda, stepteki anlayışa göre yeni bir güç paylaşımı yapıldı. Bu nedenledir ki sonraki kaynaklarda bu yeni grup Peçenekler olarak isimlendirilmeye devam etti. Constantinus'un geniş entellektüel ufku sayesinde yeni insanların kendilerine verdikleri "Kangar" ismi kaldı.

Hazar Peçeneklerini açıklarken, Kağanlığın coğrafi ve politik durumu hakkında Hazarların her sene düzenli olarak Peçeneklere saldırdığını zikreden İbn Rusta'ya referansta bulunmak gerekir.11 İdil ve Ural ortasındaki bölgede yeni insanlar sadece Hazarlara değil Oğuzlara karşı da mukavemet etmek zorunda idiler. Constantinus'un kitabının 37. bölümü bunu çok açık olarak ifade eder ve Peçenek tarihinin önemli olaylarının bir özetini verir. Peçeneklerin Hazar-Oğuz saldırılarına dayanamayıp yurtlarını terk etmek zorunda kaldıklarından bahseder. Oğuzlar başarılı bir zaferden sonra Peçeneklerin topraklarını işgal ettiler. Bundan Oğuzların Oğuz-Hazar ittifakının mimarı oldukları ve Hudûdü'l Alem belirtildiği gibi, İdil nehrinin Oğuz'un batı kısmını oluşturduğu sonuçları çıkartılabilir. 10. yüzyıldan İranlı yazar veya onun eseri Türk Peçenekleri ile ilgili bölümde Peçeneklerin eski yurtları ile ilgili bilgiyi önceden edinmiş olmalı. Aynı şey DAI 37/24'de zikredilir.

Aynı zamanda yazar, Kangar Peçenekleri henüz yeni yurtlarına bile gelmemişken Oğuzların yurdu hakkında açıklamalarda bulunmuştur. “Hazar Peçenekleri” ifadesi İbn Rusta tarafından zikredilen sürekli saldırıları hatırlatır. Bu saldırıların amacı Hazar Hanlığı’nın Oğuzların ittifakı ile bir zamanlar fethettikleri halklar üzerindeki otoritesini genişletmek istemesi idi. Zamanla Peçeneklerin yeni yurtlarının sınırları değişti. Constantinus’un eserlerinde ve Arap kaynaklarında Peçenekler ve Hazar Hanlığı arasındaki ilişkinin sürekli gergin olduğu yazılır. İbn Rusta tarafından ileri sürülen görüş Hazarların her sene yaptıkları saldırılar ile Peçenekleri zayaıflatmayı amaçladıkları gerçeğini ifade eder.

De Admistrando’nun 37. bölümünde zikredilen Oğuz-Hazar ittifakının zaferinden sonra Peçeneklerin çoğu dağıldı ama bir kısmı kaldı. Bu azınlık kendilerini, Bizans İmparatorunun eserinde açıkladığı gibi, görünüşleri ve giysileri itibarı ile Oğuz olarak tanımlar. Bunun önemi Kangar Peçeneklerinin kendilerini diğerlerinden ayırmaya yarayan bir kimlik bilincine sahip olduklarıdır. Bu, yeni üyelerin birbirine bireysellikten öte hayali bir ilişki ile bağlı olduğu yeni bir topluluğun oluştuğunu gösterir. Bu ilişki o kadar güçlü idi ki ayrıldıktan sonra geri kalanlar hala kendilerini ilk, esas, topluluğun üyeleri olarak tanımlamışlardır.

Hazar Hanlığı ve Macarlar

De Administrando Imperio’nun 38. bölümü Hazar-Macar ilişkilerine dair ayrıntılı ve analiz edilebilir bilgi içerir. İmparatorun eseri dışında İslam kaynakları da ilişkinin incelenmesinde oldukça önemli bilgilere sahiptir. De Administrando Imperio’daki Macarlarla ilgili bilgileri değerlendirirken imparatorun eseri için hangi kaynakları kullandığını bilmekte yarar var. Ama bu oldukça güç, çünkü eserde hangi kaynakların kullanıldığına dair hiç bir bilgi yok. Macarlarla ilgili bilgilerin verildiği 40. bölümde, yazar eserinde Bizans’a giden Termascu ve Bulcsu’dan edindiği bilgilerin

kullanıldığını belirtir. Ama bu kaynakların tam olarak hangi bilgiler için kullanıldığını saptamak yine de çok zor. Aynı şekilde imparatorun Arpad ailesinin hem ölmüş hem de yaşayan atalarını listelediği bölümde farklı yerlerden edinilmiş farklı bilgiler kullanılmıştır. Bu özellikle Arpad, onun oğlu Tarkacsu ve torunu Teveli ile ilgili bilgilerde görülebilir. Arpad ailesi hakkındaki ilk bilgiler Bizans sarayına ancak Arpad'ın dört oğlu bahse değer hale geldiği zaman ulaştı. İkinci dalga bilgiler bir sonraki kuşakla ilgili olup, torunlar dünyaya isimlerini duyuracak kadar yaşlı ve tecrübeli olduklarında ulaşmıştır. Bir sonraki bilgi ulaştığı zaman Teveli ölmüştü ama oğlu Termacsu Bizans sarayına delege olarak gitmek gibi önemli görevleri yerine getirmiştir. Farklı dönemlere ait şecere ve soy ile ilgili bilgi ve yazıtlar imparator veya asistanı tarafından 40. bölümde kronolojik olarak toplanmış ve sıraya konulmuştur. Macarların Karpat havzasına taşınmasından önceki tarihi ile ilgili en önemli bilgileri içeren 38. bölümle ilgili olarak, biz bu kaynakların bir listesini yapamayız ama belli başlı şeyleri belirtebiliriz.

'Ot' ifadesi 38. bölümü iki farklı kaynağa referansta bulunan iki farklı gruba ayırır. Bu aynı zamanda yayın yöntemi açısından iyi bir örnektir. Birinci bölüm Macarların sürekli değişen yurtları hakkındadır. Yerleşim yerlerinden biri olan Levedi coğrafi olarak iki nehir (Chingilus, Chidams) tarafından beliriyordu. Bölümün editörü Etelköz'ün yeri hakkında tam bir malumata sahip olmadığından, onun döneminde bu bölgede Peçeneklerin yaşadığı gerçeğinden yola çıktı. Bu bilgiyi temel alarak ve Peçeneklerin yerini ilk belirten bir kaynaktan yola çıkarak yazar sınırları ırmaklara göre yeniden belirledi. Bu bölümün incelenmesinden daha fazla sonuç çıkarmak mümkün değildir. Kesin olarak söyleyebileceğimiz tek şey bütün bilgilerin çok keskin bir şekilde kitaptan etkilendiğidir. Kitabın kendisi de ancak

Macarlar Karpat havzasına geldikten ve onların terkettiği topraklara Peçenekler yerleştikten sonra yazıldı.

De Adminisrando Imperio'nun 39. bölümü yukarıda zikredilen münakaşalı konularla ilgilidir. Bölümün konusu Hazarlardan ayrılan Avarların tarihidir. Avarların Hazarlardan ayrılması ve Macarlara katılımı Macar ilk Çağ tarihinde önemli bir noktadır. Bu nedenle bu konuya bütün bir bölüm ayrılmıştır.

Hazar-Macar ilişkileri açısından Constantinus'un eserinin 38. bölümündeki Levedi hikayesini incelemek gerekir. Her ne kadar imparator Levedi'yi bu kısa ama çok önemli bölümde zikretse de, isminin sekiz kez zikredilmesi bile Levedi'nin çok önemli bir şahsiyet olduğuna işaret eder. Levedi Macar tarihinde ismi kalmış ve kendisine referansta bulunulan tek kişidir. Bu nedenle Macar tarihinin başlangıcını Levediden ayırmak güçtür. Onun rolünü değerlendirmek özellikle Magyar işgalinden önceki dönemi incelemek açısından önemlidir. Ayrıca onun Macar geleneğini devam ettirmesi de önemlidir çünkü De Administrando Imperio'ya göre Levedi'nin Hazar'a yakın olan yurdu ismini Levedi'nin isminden almıştır. Yaşamı boyunca o ve halkı Hazar saldırılarından dolayı yurtlarını terketmek zorunda kaldılar ve Etelköz adı verilen yeni bir yere yerleştiler. Bir Macar hikayeci Bizans sarayında (Constantinus Dönemi'nde olamayabilir, hatta olması mümkün değildir) bir hikaye anlattı. Eğer Macar kaynaklarından olmadığı kesin olan metinleri çıkaracak olursak, geriye kalacak şey Levedi'nin kim olduğu ile ilgili bilgi ve onun hikayesidir: Levedi baş voyvoda olarak, Macarların Levedia'da politik organizasyonu, Hazar hanı ve Levedi'nin (Levedi'nin eşi yüksek tabakadan bir Hazar kadını idi) ilişkisi, Kağan Levedi'ye "kağan" unvanını teklif eder ama o bunu geri çevirir ve yerine Almuş veya Arpad'ı önerir; Arpad seçilir ve Hazar geleneklerine göre bir kalkan üzerinde kaldırılır.

Hikayenin amacı Arpad ailesinin nasıl başa geldiğini anlatmaktır. Levedi'nin unvanı reddettiği ve bununla Arpad'ın taht için hakkını meşrulaştırdığı gerçeğini vurgulamak gerekir. Levedi'nin her kelimesi doğru olarak itirazsız kabul edilirdi çünkü Hazar hanı Levedi'nin "yüksek rütbeli, duyarlı ve cesur ve Türkler arasında ilk ve tek olduğunu" yazar. Eğer Levedi birini halefi seçerse bu o kişinin uygunluğuna garanti idi. Hikayenin meşruiyetlik ile ilgili diğer bir iddiası Levedi'nin sadece halefini belirlemekle kalmayıp, halefinin kağan tarafından kabulünü de sağlamış olduğudur. Metinde ayrıca Türklerin yeni yöneticilerini seçtikleri yazılıdır. Bu yeni bilgi, kanımca, sadece yeni hanedanın gücünü ispatlayan bir ifade değil aynı zamanda -dar anlamda- Arpad yönetimini ve ailesini kutsayan bir ifadedir. Almuş'un hatırası geleneklerden silinemez. Hikayenin geri kalanı Levedi'nin Dönemi'nde meydana gelen taht değişikliklerini doğrulamaktadır.

Almuş geleneği Levedi'nin muhtemel halefi olarak iki isim belirlediğini ve kararı Macarlara bıraktığını söyleyen başka bir hikaye tarafından lekelenir. Her iki aday-Almuş'un ailesinden biri yönetimde kaldığı sürece-kağan için aynı idi. Kısaca, Macarların (Levedi'den Arpad'ın kalkan üzerinde yükselişine kadar) hikayesinin amacı birçok yönü olan gücü yeni bir etken olarak göstermektedir. Hiç kimse hikayenin doğruluğundan şüphe etmedi. Yeni hanedanın kendisi hikayeyi doğruladı. Olaylar 6. Yüzyılda Orta Asya'daki Türklerin durumuna benzer şekilde idi.

Göktürk Kağanlığının ortaya çıkışı adı Orhun yazıtlarında Bumin olarak geçen Tümen'e dayanır. Çin kronikleri Türklerin Juan-juan yönetimi altında olduğu gerçeğine dair bilgiler verir ama 540'larda Türkler hali hazirda önemli bir askeri güç idi. Kendi imparatorluklarını kurmaya teşebbüslerinden bir kaç yıl önce, Türkler Çin İmparatorluğu ile askeri ve ticari ilişkiler içine girmek için Çin sınırlarında göründüler. Bu arada Juan-

juanlar t'ielölere karşı ordu hazırlamakta idi ve Türklerin yardımı ile isyanı bastırdılar. Tümen haklı olarak bir Juan-juan prensesine evlenme teklif edebileceğini düşündü ama Juan-juan hanı basit bir demircinin bu isteğini kibirli sözlerle geri çevirdi. Sonra Tümen Çin'den bir eş edindi. Bu yeni bir ittifak anlamına geliyordu. 552'de Türk hanı diğer bir imparatorun desteği ile eski yöneticilerine saldırdı ve onları mağlup etti. Çin kaynakarına göre, zaferden sonra Tümen kendisini İli kağan, "halkın kağanı" olarak ilan etti. Bumin ve kardeşi İstemi Köl Tegin yazıtlarında Türk imparatorluğunu organize eden ve kanunları yapan kişiler olarak zikredilirler. Yeni bir imparatorluğun doğuşu sadece yeni bir hanedanın ve yeni insanların gelişini -etnik yapıyı değiştirmeden- getirdi.12

Almuş hanedanının başa gelişi de aynı biçimde olmalı. Onlar dışarıdan bir kabile ittifakına dahil olmadılar çünkü Levedi'da bir kabile ittifakına aittiler ve liderlik rolüne sahiptiler. Hazarlarla ittifak halinde savaşlar yaptılar. Hazarlarla ilişki imparatorluktan bir tür bağımsızlık anlamına gelmemeli. Mu-kan, Tümen'in oğlu, Çin'in kuzeybatısındaki Chou Devleti ile Kuzeydoğu Ci İmparatorluğu'na karşı bir ittifak oluşturdular ama yenildiler. Kağan, Chou ile (Çin hükümdarının kız kardeşini imparatora vererek sağlamlaştırdığı) sıkı bir ortaklık içinde idi. Bazı kaynaklar bu ittifakların zayıf diğerleri ise çok güçlü olduğunu yazar. "Çin imparatorluğu bizi altın gümüş yağmuruna tuttu… bizi alçak gönüllü sözlerle ve zenginlikleri ile -ki bu çevredekileri çekmenin bir yolu idi-aptallaştırdılar." De Administrando Imperio'da zikredilen Hazarlarla üç yıl devam eden ittifak bir önceki dönemdeki yoğun ilişkilerin bir anısı idi.13 Hazar Kağanlığı Levedi'nin gücünü de kabul etti. Saygılarını göstermek ve ittifaklarını güçlendirmek için Hazarlar ona yüksek tabakadan bir eş verdiler. Bütün bu gerçekler Levedi'nin gücünü gösterir. Bununla birlikte hiç umulmadık Kangar saldırısı güç dengelerinde önemli bir değişikliğe

sebep oldu. Bu sadece alınan bir mağlubiyet değil, Levedi halkının kaderini ciddi anlamda etkileyen bir olaydı. Yenilgi Macarları eski yurtlarını terketmeye ve yeni bir yurt aramaya zorladı. Ama şanslı idiler ki yeni yurtları Etelköz için savaşmaları gerekmedi, sadece oraya gitmeleri yeterli idi. Levedi'nin durumu zayıfladı ve aileler gerilerden gelip öne çıkmak zorunda kaldılar. DAI'da Levedi'nin unvanı voyvoda idi ama Kangar Saldırılarından sonra bu unvan ortadan kayboldu ve prens unvanı ortaya çıktı. Bu Türklerde taht değişikliklerinin sonucu idi.

Çin kaynakları Tümen tarafından alınan İli Kağan unvanının Hunlardaki Sanyü'ya eşit olduğunu yazar.14 Yunan metinlerinde Levedi unvanı ve Almuş farklı şeylerdi. Maalesef bu isimlerin orijinal hallerini bilmiyoruz. Bu farklılık Kangar saldırısından sonra Almuş ve Levedi'nin ilişkisinde bir değişiklik olduğunu gösterir. Levedi'nin ailesinin yerine Almuş'un ailesi geçti.

Yukarıdaki tezle uyumlu olarak, Macarların Hazar yönetimi altında yaşadığını ispatlamak zordur. 38. bölümün başlangıcı aynı şeyi ileri sürer. Metne kaynaklık eden bilgi Macarların Hazar yakınlarındaki yerlerini işgal ettiklerini vurgular. Her ne kadar bu açıklama coğrafi değilse de, açıkca gösteriyor ki Macarların yurdu Hazar Hanlığı sınırları içinde değildi. Daha da net söylemek gerekirse, Macar geleneğinde Hazar otoritesinin hiç bir izi yoktur. Vurgulanan şey tam bir bağımsızlıktı.

İkili yönetim hikayesi Hazar-Macar ilişkisi hikayesi içindedir. Bilimsel literatür esas olarak, aynı ikili yönetim Macarlarda, Levedi ve Etelköz'ün Macarlarda var olduğu üzerinde hem fikirdir ve aynı ikili yönetim Hazarların Macarlar üzerindeki otoritesini gösterir. Burda bu varsayımı reddetme şansına sahip değiliz ama gerçekleri de belirtmekte yarar var. Öncelikle yukarıda belirttiğimiz gibi, Macar bağlılığını esas alabilecek herhangi bir bilgi yok. İkinci olarak, tâbi -bağımlı- bir grubun

Hazarlar tarfından verilen bağımsız sacral bir lidere sahip olduğu iddiasının desteklemek oldukça güç.

Hazar Hanlığı'nın ve Macarların ilişkisi Levedi Dönemi'nde hiç de gergin değildi. DAI'ya ve İslam kaynaklarına dayanarak bu ilişkide, Hazar ve Peçenek ilişkisinde olduğu gibi, sürekli gerginliğin olduğunu varsaymak için hiç bir neden yoktur. Bununla birlikte, durum Levedi Hanedanı'nın tahtını Almuş ailesine teklifinden sonra değişti. Yeni yönetici aile -bozkıra göre "el"- kendisine yeni hedefler belirledi. Gelecekte dış politikada önemli bir güç olmak istedi. Bununla birlikte bu teşebbüs Hazar Kağanlığı'n ile olan ilişkide değişikliklere neden oldu ki son bölümde bu konu üzerinde duracağız.

Macar-Peçenek İlişkisi

İki halkın en geniş ve tam resmi DAI'da zikredilen "çok defa" ifadesinden anlaşılabilir. Var olan bilgiyi analiz ederken, dikkat etmeliyiz ki -daha önce belirtildiği gibi- eserin döneminde Bizans için stepte en büyük tehlike Peçeneklerdi. Peçenekler Tuna'dan Hazarların topraklarına kadar çok geniş bir alana (Karadeniz'in kuzey bölgesi) hükmettiler. Peçeneklerin bu güçlü rolü imparatorun çalışmasının ortaya çıkışını etkilemiş olmalı.

DAI'ya göre, Peçenekler Macarların tarihini ilk Levedia'da sonra Etelköz'de belirledi. Her iki durumda Macarlar Peçeneklerin zaferinden sonra yurtlarını ter ketmek zorunda kalmışlardır. İlk yenilgiden sonra Hazar havzasına gittiler. Yukarıda bahsedildiği gibi, Oğuz ve Hazarlar İdil ve Ural arasındaki bölgede Peçenekleri mağlub ettiler.

DAI'ya göre, bu yenilgiden sonra Peçenekler yeni bir yurt bulmak zorunda kaldılar ve Macarların topraklarına ulaştılar ve onları yenilgiye uğrattı. Bütün bu mücadeleler Levedia'da yer aldı ve onların sonucu olarak Levedi hanedanı yerini Almuş hanedanına teklif etti. Almuş Hanedanının yaptıkları yeni yerleri Etleköz'le sınırlı idi. Constantinus Macarların tekrar

burda Peçenekler tarafından yenilgiye uğratıldığını yazar. Bu, Macarları yeni bir yurt aramaya sevk etti ve onlar da Hazar havzasını buldu. Bu olaylarla bağlantılı olarak, bazı durumları tesbit etmekte yarar var.

Macarların Hazar havzasına gidişlerinden önce uzak diyarlara başarılı seferler düzenlemeleri onların askeri gücünü yansıtır. Düzenli saldırılar zinciri Macar aileleri ve bütün halkı Etyelköz'den çıktıktan sonra da devam etti; hatta sonraki dönemde Macarlar hemen hemen her sene savaştılar. Varlıklarını tehdit eden bir saldırıyı geri püskürtemeyen bir halkın müteakip yıllarda uzak topraklara seferler düzenlemesini düşünmek güçtür. Hatta farz edebiliriz ki, ordunun kendisi ülkenin dışında idi ve saldırıya maruz kalan ordu değil halktı. Saldırıyı öğrendikten sonra, ordu memleketteki insanlarına ülkeden ayrılmalarını ve Karpatlara geçmelerini emretti. Ulusların güçlerini domino taşlarının hareketi ile karşılaştırmak oldukça yaygın ve çarpıcı gözükür ama bununla gündelik yaşamın gerçeğini göz ardı edebiliriz. Eğer daha önceki dönemlerdeki step halklarını incelersek, yerleşim ve otlağın orda yaşayan insanlar için ne kadar önemli olduğunu görürüz. Muhtemelen onlar topraklarını ve nerde ne zaman hayvanları için iyi yerler bulabileceklerini çok iyi biliyorlardı. Kısaca, çevrelerine alışıktılar ve onu her ne pahasına olursa olsun korumaya hazır idiler. Belki bir saldırı durumunda Macar ordusunun topraklarını geri almayı denediğini ileri sürmek abartılı olmayacaktır. Bu savaşların kanlı olduğu Macar fethi kadar gerçekti. Ayrıca 899'da bile Macarların Arnulf ile ittifak halinde başarılı bir sefere katıldıkları bilinmektedir. O dönemlerin gelecekteki halini düşünürsek, Arpadların devam ettiğini ve Hazar havzasında önemli bir güç haline geldiğini söyleyebiliriz.

Peçenekleri ve Macarları birlikte zikreden tek Latince kaynak 908'de Regino Pnumi Abbot (892-899) tarafından yazılan Chronicon'dur. Bu çalışmada, yazar 906'a kadar olan tarihi yazdı. Kabul edilir ki yazar, sözlü

kaynaklara dayanarak, Charlemagne’den sonraki olayları kaydetmiştir. Üç tarihin (889, 894 ve 901) yazarın Macarların ve Charlemagne’nin önemli işler yaptıkları hakkındaki ifadesi ile bağlantısı vardır. Yazar çok sık, hatta kendi dönemini açıklarken bile, klasiklerden alıntılar yapmıştır. Üstü örtülü ve ince fikirlerden de anlaşılabileceği gibi, yazar çok okuyan bir kişi idi. Eser bir tür kronik olsa da, bir tarihte olduğu belirtilen olaylar her zaman o tarihte olmamıştır. Macarlarla bağlantılı olarak, yazar “889’da bir hayvandan daha acımasız bu ulus İskitlerin topraklarından geldi çünkü ordan kendilerinde sayıca ve cesaret açısından daha üstün olan Peçenekler tararından sürülmüşlerdi” der. Bu Macarların yurtlarını terk etmelerinin tek sebebi değildi. O topraklar nüfus açısından çok kalabalıktı ve herkese yetecek kadar büyük değildi. Regino eserini 910’lu yıllarda yazdı. O 889’da Macarların kuzey İtalya’ya bir sefer düzenlediklerinden, inanılmaz bir yıkıma sebep olduklarından ve kendilerine mukavemet eden herkesi ve birçok baş piskoposu ve dükü öldürdüklerinden bahseder. Abbot hakkında duyulan bütün bu bilgiler ile yazarın Macarları 889’da sadece tehlikeli değil aynı zamanda hayvanlar gibi yaşayan acımasız insanlar olarak tanımlaması arasında bir bağlantı vardır. Yazar bu ifadeleri boşuna kullanmaz. Okuyucularını doğudan gelen bu insanların Hıristiyan dünyasına en acımasız şekilde saldırıp sadece kasabada yaşayanları değil ayrıca tanrıya hizmet edenleri de öldürdüklerine inandırmak ister. Ayrıca yazar daha önce mağlub edildikleri için onları bir kez daha yenmenin mümkün olduğunu ileri sürer.

Macarlardan daha cesaretli olan pagan Peçenekler buna bir örnektir. Bu nedenle Regino’nun kroniği, Peçeneklerin Macarları Hazar havzasına göçe zorladıklarını iddia eden teze delil olarak kabul edilemez. Regino’nun tezi Peçeneklerin varlığını bilmesi ve bu gerçeği ifade etmesi açısından ilginçtir. Diğer hiç bir kaynak Peçeneklerden bahsetmez. Bütün bu bilgileri şüpheli

kılan da bu. Avrupa ile Bizans arasında güçlü bir aktif bağ olduğunu biliyoruz. Fulda'nın kroniği İmparator Leo'nun Lazarius'u Regensburg'a göndermesi ile gerçekleşen resmi bir ziyaretten bahseder. Muhtemelen Bulgar ve Macar savaşları hakkında bilgiler veren Lazarius'tu. Yine muhtemeldir ki, Regino kendisine bazı insanların Macarların komşusu olduklarını ve belki de onların Macarları yenmek için yardımcı olabileceklerin söyleyen bir şahidin anlattıklarını kaydetmiştir. Bu nedenle Regino Macar-Peçenek savaşının varlığını doğrulayamaz. Gerçekte Bizans delegesi Macarların daha önceki yenilgisini kastetmiştir. Mağlubiyetten sonra Macarlar yurtlarını terketmek zorunda kaldılar ama yurtları Etelköz değil DAI'de 38. ve 37. bölümlerin başında zikredilen Levedia idi. Geri kalan eserler Macarların Etelköz'den Peçenekler tarafından sürüldüğnü yazan Constantinus'un eserinden ibarettir. İmparatorun eserinde Macar fethinin olaylarını anlatan iki bölüm vardır.

DAI'nın 38/5560 bölümüne göre, Macarlar kaçmaya zorlandılar ve prens Arpad kaçanlarla birlikte idi. Macarlar yerleşebilecekleri yeni bir yer arıyorlardı. Onu buldular ama onun için savaşmak zorunda kaldılar. Olayların geniş bir taslağını verecek olursak: uygun bir ülke olan Büyük Moravya'nın bulunması, savaşlar zafer, orda yaşayanların sürülmesi ve yerleşim. Mantıken bu bilgilerin Macar kaynaklarından geldiğini düşünebiliriz ama buna dair hiç bir işaret yok. Eğer bir Macar kaynağı açıkca Macar liderin ulusunu bir saldırıdan koruyamadığını söylese idi çok ilginç olurdu. Biz Macarlarla ilgili bölümün bazı Macar kaynaklarına dayandığını var saysak ve onlardan biri böyle bir şeyi açıkca ifade etse bile bu yine inanılması zor bir ifade. Benim subjektif tezim dışında, Constantinus'un Büyük Moravya'yı zikrediyor olması DAI'nin Macar kaynaklarına dayandığı tezini çürütür. Yazar geniş bir tarih bilgisine sahip olsa gerek. Yeni ülkenin insanları ile karşılaştıkları zaman, Macarlar

muhtemelen o ülkenin Büyük Moravya'yı olduğunu bilmiyorlardı. Ülkenin ismini bilen yazarın kendisi idi. Hikayeyi Arpad'ın ismi üzerine kurmak mantıklı çünkü yazar hikayeyi Arpad prens seçilmeden hemen önce anlatır.

DAI'nin 40/13-22. bölümü Macar fethi olaylarını tarihi bir çerçevede temsil eden iyi toparlanmış bir hikayedir. Bulgar Hanı Simeon ve Bizans imparatorunun uzlaşması ile ilgili yorum ancak bir kronik yazarından gelebilir. Peçeneklere teklif edildiği öne sürülen ittifak ile ilgili bilgi Macar kaynaklarından elde edilmiş olamaz, çünkü (kendisine karşı ittifak oluşturulan taraf) genellikle olaydan habersizdir. Öyle sanıyorum ki ittifakla ilgili bilgi yazarın verilen parçaları bir araya getirerek ortaya çıkardığı bilimsel bir sonuç. Yazar (ne bir Macar ne de bir Peçenek kaynağına dayanmaksızın) döneminde, 10. yüzyıyılın ilk yarısında, Peçeneklerin Türklerin eski yurtlarında bulunabileceğini ve sürekli savaş halinde olduklarını -ve daha da önemlisi- savaşa davet edilebileceklerini biliyordu. Ayrıca yazar Bulgar İmparatoru Simeon'un Macarlardan daha önce maruz kaldığı acılar için intikam almaya teşebbüs ettiğini biliyordu.

Simeon çok küçük bir zaferle cevap vermeyi başardı. Bununla birlikte bu zafer ciddi bir sonuç getirmedi çünkü eğer getirse idi Constantinus kesinlikle savaşın ayrıntılı bir açıklamasını verecekti ve Macarların yenilgiden sonra yurtlarını terketmek zorunda kaldıklarından bahsedecekti. Bahsi geçen bölümlerle sınırlı kalan açıklamalara göre, onların kökeni ne Macar ne de Peçenek kaynaklarından gelir. Bölümlerin stili kroniklerinkini hatırlatır. Kitabın yazarı ya da editörü 10. yüzyılın ortasında Peçeneklerin daha önce Macarların yaşamış olduğu bölgede yaşadığını iyi biliyordu.

10. yüzyıldaki güç politikaları açıkca Peçeneklerin stepteki askeri avantajını gösterir. DAI'nın büyük bir bölümü Peçeneklerin nasıl Bizans sınırlarını korumak için kullanılabileceği hakkındadır.

Peçenekler sadece Dinyeper'i kontrol etmede değil, ayrıca Bulgarlar, Ruslar ve Kerçliler ve doğal olarak Macarlara karşı savaşlarda paralı asker olarak kullanılabilirlerdi. Eserin bütünü esasen Bizans'a faydalı olmak için yazıldı: amacı sonraki imparatorlar için yol göstermekti.

Constantinus kronikleri çok iyi biliyordu ve onlarla ilgili bilgisini eserinde gerçek politik durumu açıklarken kullandı. Ayrıca biliyordu ki, onun döneminde Macarların eski yurdu (Hazar havzası dışında) Peçeneklerin yeni yurdu idi. Bu iki ulusun savaşının sonucunda yurtlarını değiştirdiğini ileri sürmek matıklı bir sonuç gibi göründü. Levedia ve Etelköz'ün değişmesi Peçenek ve Macarlar arasındaki gerçek savaşların sonucu idi. İmparator Macarların Hazar havzasını fethinin başka bir şekilde olacağını düşünemedi, Macarları ordan tekrar Peçeneklerin sürdüğünü düşündü.

DAI'nin 40/13-22. bölümleri o günkü durumun ve olayların ayrıntılı bir açıklamasını verir, ama -kanımca-bütün eser İmparatorun bazı şeyleri birleştirmesi ile ortaya çıkmıştır. Eserin ögeleri önceden verilmişti, sadece onların bir araya getirilmesi gerekiyordu. Çağdaş kronikler Bulgar-Bizans savaşı hakkında ayrıntılı bir bilgi verdi. İmparatorun kesin olarak bildiği tek şey Macar fethinin (yurt değişimi) 890'lı yıllarda olduğu idi. Peçeneklerin Etelköz'de ortaya çıkışları yine aynı zamanda oldu. Bulgarlar Macarlar tarafından mağlub edildiği için, daha sonra Simeon onlardan intikam almak için bir sefer düzenlemiş ve Macarları yenmiştir. Bunların hepsi 40. bölümde yer alır.

Kabarlar ve Macarlar

Kabarların Hazar Kağanlığından ayrılması ve Macarlara katılması Macarların Hazar havzasına gelmelerinden önceki tarihlerinde çok önemli olaylardı. Constantinus'un bu olaya bütün bir bölümü ayırması bu olayın önemini gösterir. Salzburg yıllığı DAI'nin içeriğini doğrular niteliktedir.

Yıllığın bir versiyonu Kabarları, 881'deki Macar saldırısından sonra (ki muhtemelen Morvalarla ittifaken düzenlenmişti) ki dönemlerden bahsederken, zikreder. Bizans kaynaklarındaki şekli ile aynı tellaffuz edilir.

DAI'nın "Kabarlar Hazar soyundan gelir" ifadesi belki Kabarların etnik konumuna değil ama onların Hazar İmparatorluğu'nun yönetimi altında olduğuna fakat daha sonra onlardan ayrıldığına delalet eder. "Bu Türklere Hazarların dilleri öğretildi" ifadesi ise etnik anlamda Kabarların kim olduğu konusunda yardımcı olmaz çünkü Kabarlar zaten Hazar dilini konuşabilen insanlardı. Ayrılmanın sebeplerini açıklamak önemli ama elimizdeki kaynakları düşünürsek, sonucun ne olduğunu ve asilerin ayrılmasının ve onların başkaları tarafından kabulünün sonuçlarını incelemek daha yararlı olabilir.

Stepteki güç politikasını düşünürsek, Kabarların Macarlara katılımı güç paylaşımında yeni bir durum ortaya çıkardı. Kabarlar Hazarlara karşı isyan ettiler ama isyan bastırıldı ve kaçmak zorunda kaldılar. Bu olay yüzünden kağanlık çok ciddi nüfus kaybına uğradı ve Kağanlığ'ın güç anlayışı kaybı kabullenemezdi. Ayrıldıkları zaman Kağanlığ'ın askeri gücünü belirlemek oldukça güç çünkü olayların kronolojisine yardımcı olabilecek tek kaynak Salzburg Kroniği'nde 881'e referansta bulunan bilgidir. Constantinus'un eserine dayanarak, gücü zayıf bir imparatorluğun böyle büyük bir isyanı bastıramayacağı sonucunu çıkarabiliriz. Aşağıdaki olay isyanın büyüklüğünü gösterir. Onların Macar kabilesi tarafında asimilasyonuna rağmen, kaçan asiler kendilerine ayrı bir kabile kurdular ve kendi liderlerini seçtiler.

1 Dankoff, R.: Kâ{garO on the tribal and Kinship Organization of the Turks, Archivum Ottomanicum IV (1972), s. 23-43; Vásáry, I.: Nép és ország a türköknél, in: Nomád társadalmak és államalakulatok, ed. Tökei,

Frenc, Budapeşte, 1983, s. 189-213. Rybatzki, V.: Die Tonukuk-Inschrift, Szeged, 1997, s. 75-78.

2 Dunlop, D. M.: The History of the Jewish Khazars, Princeton, 1954, s. 104-105.

3 Pletnjowa, S. A.: Die Chasaren, Wien, 1979, s. 101-105.

4 Pelliot, P.: Notes sur l'historie de la Horde d'Or, Paris, 1949, s. 226.

5 Pritsak, O.: The Pe2eneks: A Case of Social and Erconomic Transformation, Archivum Eurasiae Medii Aevi, 1975, s. 211, Ligeti, L.: A Magyar nyelv török jövevényszavai a honfoglalas elött és az Árpád-korban, Budapeşte, 1986, s. 159-160; Senga, T.: A Besenyök a 8. Században, Századok 126, 1992, s. 503-516.

6 Hudûdü'l Alem, The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. -982 A. D., çev. V. Minorsky, Oxford, 1937.

7 Hudûdü'l Alem, s. 20, 101.

8 Hudud al-lam, s. 47, 160.

9 Hudud al-lam, s. 443.

10 Czedlédy, K.: A kangarok (besenyök) a VI. Századi szir forrásokban, Magyar Tudományos Akadémia Nyelv-es Irodalomtudom'anyi Osztályanak közleményei 5 (1954) s. 243-276; Pritsak, O.: The Pe2enegs… s. 212-214, Harmatta János: Egy szaszanida arany pecsétgyürü felirata, In: Bálint Csanád: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Regészéti tanulmányok, Szeged, 1995, s. 348.

11 Dunlop, D. M.: The History. s. 105.

12 Ecsedy, H.: Trade-and-war relationship between the Turks and China in the second half of the 6th century, Acta Orientalia Hungarica XIII (1972) s. 131-180; Geng Shimin: Die alttürkischen Steppenreiche (552-745), In: Fundamenta III, s. 102-124.

13 Ludwig, D.: Struktur und Gesellshaft des Chazaren Reiches im Licht der schriftlichen Quellen, Münster, 1982, s. 92.

14 Vásáry, I.: A régi Belsö-Ázsia története, Szeged, 1993, s. 64.

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

DOĞU AVRUPA'DA TÜRKLER

Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri / Prof. Dr. Omeljan Pritsak [s.509-521]

Harvard Üniversitesi Ukrayna Bölümü / A.B.D.

Çeviren: Osman Karatay

Giriş

Dil açısından bakıldığında, M.S. 4. yy.'ın son çeyreğinden başlayarak Doğu Avrupa'ya ulaşan iki büyük Türk göçebe grubu vardı: Hun-Bulgar (Peter Golden: Oğur) topluluğu ve asıl Türkler. Hun-Bulgar topluluğu Hunları (ve Asyalı selefleri Hsiung-nuları), Onogur ve Kutrigurlarla (Toqirgur) birlikte Ön-Bulgarları, İdil Bulgarlarını, Avrupalı (sahte) Avarları ve büyük ihtimalle Peçenekleri içeriyordu. Asıl Türkler Hazar hanedanı, Oğuzlar, Karakalpaklar ve Kıpçaklar idi. 10. yy'a kadar Batı Avrasya bozkırında geçer dil, o tarihten sonra yerini gerçek Türkçeye bırakan Hun-Bulgar dili idi.

Hun-Bulgar topluluğunu birleştiren ve onu asıl Türkçeden ayıran yedi özgün özelliği vereceğim:

Hun-Bulgar Doğu Türk

1. 'R'leşme 'Z'leşme

2. 'L'leşme 'Ş'leşme

3. *tia > *ça > çu ta-

4. d- y-

5. şi- si-

6. -m n-

7. va-> va ö-

Örnekler: 1. ve 7. için: Hunca (Jordanes, M.S. 500 civarı) ‘ver’ (Özi-Dnyeper nehri) = Çuvaşça ‘var’ = Türkçe ‘öz’ aynı. İdil Bulgarcası (13-14. yy. yazıtları) ‘jür’ (yüz) = Çuvaşça ‘şur’ = Türkçe ‘yüz’ aynı.

2. ve 3. için: Hsiung-nu dilinde (Wei-shu.s.a. 437) çe-şe (*ça[l] ç) ‘taş’. Kûfe parası (H. 180 = M.S. 796-797) ‘şaş’ (<*çalç) aynı = Çuvaşça ‘çul’ aynı = Türkçe ‘taş’ aynı.

4. ve 6. için: Tuna Bulgarcası (Hanlar Listesi, 679-691 civarı) ‘dilom’ = Türkçe ‘yılan’ aynı.

5. Kelime: Tuna Bulgarcası (Liste) ‘şegor’ = Türkçe ‘sığır’ aynı.

Hunlar

Doğudan gelen Hunlar, M.S. 375 civarında Don (Tanais) nehrini geçtiler, Doğu İranlı Alanların topraklarını aldılar ve Doğu Gotlarını bozguna uğratarak Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlardan sürdüler. Ardından Tuna’ya yöneldiler, Batı Gotlarını ezdiler ve şimdiki Macar ovasını aldılar. Avrupa’daki ilk yurtları Özü nehri boylarında iken (Jordanes 550, var, yani ver) artık sürüleriyle birlikte Panonya’ya yerleştiyorlardı. Roma İmparatorluğu’nun Tuna eyaletlerine defalarca akın yaptılar (örneğin 395) ve hakimiyetlerini Orta Avrupa’daki pekçok Alman topluluk üzerine teşmil ettiler. 430 yılında

Main nehri vadisinde Alman Burgondlarla savaşıp ezdiler. En önemli yöneticileri, on yıldan fazla her iki imparatorluğun, Doğu ve Batı Roma’nın kamçısı olan Attila (443-453) idi. 435 yılındaki bir barışa göre, Hunlar Doğu Roma imparatorundan yıllık 700 libre altın alacaktı; 443’e gelindiğinde bu haraç yıllık 2.100 libre altına çıkıyordu. Hunlar savaşçı

olarak bütün Avrupa'da neredeyse görülmemiş bir korku uyandırdılar. Islık çalan oklar atan yaylarıyla hedefi hiç şaşırmayan atlı okçulardı.

Fakat 451 yılında Attila, Catalaunia ovası yakınlarındaki bir savaşta Roma ve Batı Got orduları tarafından yenildi. 452 yılında Attila İtalya'yı işgal edip pekçok şehri (Aquileia, Padua, Verona, Milan vd.) yağmaladı ancak açlık ve salgın onları geri dönmeye zorladı.Ertesi yıl Attila Doğu Roma'ya saldırmayı tasarlıyordu ama aniden öldü.

Ölümünden sonra Hun Devleti parçalandı. Bir süre sonra Attila'nın en küçük oğlu İrmek eski ihtişamın kalıntıları üzerinde ileride Bulgarlar adını alacak olan halkı toparlıyordu Bu oluşum 491 yılından itibaren başlamıştır.

(Sahte) Avarlar

Avrupalı (sahte) Avarlar Orta Asyalı gerçek Avarlarla (Çince Wu-huan, <Avwar) doğrudan bağlantılı değillerdi, ama çağdaş Bizans kaynaklarının açıkça belirttiği gibi, gerçek Avarların Avrasya bozkırının halkları arasındaki itibarından faydalanmak için, özellikle saç örgü şekillerini alarak onları kasten taklit etmişlerdir. Bilhassa Bizans verilerine göre, bu sahte Avarların Hun kökenli olduğu ve bu yüzden Var-Hunni diye adlandırıldıkları da açıktır.

(Sahte) Avarlar Azak-Kuzey Kafkasya bölgesine kaçaklar olarak geldiler. Bizans kaynakları onların sayısını 20 bin (iki tümen) olarak verir ve bu genç ve dinç maceracıların komşu halkların dikkatini hemen çektiğini söyler.

Avarlar beraberlerinde getirdikleri düzen (pax) anlayışını hemen kurma çabasına giriştiler. Bir düzenin kurulması için altı mutad unsura ihtiyaçları vardı: Vergi verenler, yeni ortaklar, yeni toprak, askeri güç, taşınır mal ve erzak.

Avarlar önderlerinin (Bayan Kağan, 558-582) olağanüstü basireti sayesinde on yıl içinde bu altı isteklerine de kavuştular. Kurulacak düzenin

kendileri için büyük fırsatlar doğuracağını hemen fark eden Alan birliğinin İrani tüccarlarının, daha Kuzey Kafkasya'da iken Avarlara para temin ettikleri açıktır. Bunun delili, Avarların Bizans ile ilişki kurmada Alan kralının yardımını istemeleri ve almalarıdır. Bunun ardından Tuna serhattı, Franklarla Elbe sınırı ve Baltık sahilleri de dahil, ticaret stratejisi için bütün önemli bölgeler, kaynaklarda Sırp, Hırvat, Obotrit ve Vilt gibi isimlerle geçen İrani tüccar teşekküllerinin denetimine girdi. Avarlara ortak olarak ilk katılanlar Onoğur ve Kutirgur Hunları idi.Askeri bir güç kurmak için Avarlar yerleşik devletlerden alınabilecek askeri ve idari uzmanlara ihtiyaç duydular. O zamanlar bu tür devletler, Bizans ve Frank devletleriydi. Yeni önder karizmatik Bayan, Frankları tercih etti. 562'de Frank hududuna ilk saldırısında yenildi. Ama üç yıl sonra Frank Kralı Sigibert'e karşı büyük bir zafer kazandı. Hem Bizans, hem de Frank kaynaklarındaki veriler 565 yılına gelindiğinde Bayan'ın hedeflediklerine ulaştığını göstermektedir. Sigibert ve Bayan arasındaki barışa Sigibert'in kayınbiraderi, Lombardların yeni kralı ve Gepidlerin amansız düşmanı olan ve o zamanlar Panonya'da yaşayan Alboin aracılık etti. Gepidleri ezmekteki yardımına karşılık Bayan, Alboin'den Lombardların hayvanlarının onda birini, Gepidlerden alınan ganimetin yarısını ve Gepid ülkesinde (Panonya) Avarlar için yerleşecek yer istedi ve aldı.

Bütün bunları başaran Bayan, gündemindeki son üç madde için çalışmaya koyuldu: Uzmanlar edinme ve eğitme ve de yeni tip kalıcı bir ordu kurma. Avarlar neden yeni bir orduya gereksinim duydular? Bunun cevabı dönemin stratejik sisteminde yatar. 4. ve 5. yy'lardaki çok sayıda temel değişmeyi irdeleyen Arcibald R. Lewis o dönemdeki, denizcilik tarihçileri tarafından anlaşılmaz şekilde gözden kaçırılan en önemli değişikliğin "küçük bir Yunan şehrinin, Byzantium'un (İstanbul), İmparator Constantine (330-337) tarafından başkent seçilmesinin ardından hızla

büyük bir şehir konumuna yükselmesi" olduğunu vurgulamıştır. Roma esasında kara eğilimli iken, yeni ismi Constantinople olan İstanbul'un özel konumu, onun 'denizlerin sahibesi' olmasını gerektirmiştir. Bizans Devleti'nin siyasi ve iktisadi gücü denizlerde hakimiyete bağlı ve bağımlı idi. Faaliyetlerini Bizans'a yönelten göçebe bozkır güçleri, taktiklerini bu köklü değişikliğe uyarlamalıydılar. Attila ve seleflerinin taarruzlarında etkili olan atlı okçuların ani saldırıları artık yeterli değildi. Gereken şey hem suda, özellikle ırmakta, hem de karada gerilla savaşı için eğitilmiş amfibi birlikler idi.

Bayan'ın üretimi Orta ve Doğu Avrupa denizcileri oluşturuldu. Frank hududundan Alman Winidi sınıfı askeri teçhizatını zaten edinmişti. Hâlâ bir ordu için kullanılacak askerlere ihtiyacı vardı; bunu da gelecekteki Sloven, Çek, Leh ve Sorpların ataları olan yerel köylünün sistemli şekilde ele geçirilmesiyle çözdü. Onun, torunları bugün bile 'dev' manasındaki 'Avar' (obr, olbrz, vb.) ismini kullanan insanlarla işbirliği yaptığını tahmin edebiliriz. Askeri eğitmenleri tarafından kullanılan daha gelişmiş Alman geçer dilinin etkisi altındaki, Slav (Sklav) denen bu yeni güç, Slavca konuşan kitlelerin belirleyici etkisine sahipti. Bu süzme kültürün taşıyıcıları, Avar kökenli olmayan yeni askeri ve idari seçkinler kendilerini aşağı sınıflardan tecrit ettiler ve Avarların felaketinden sonra da yaşayan Alman veya Doğu kökenli unvan ve rütbeleri (edlinger, casenz, jupan, szlachta, vb.) benimsediler.

Avar düzeninin çöküşünden (796 civarı) sonra pekçok takipçi devlet ve ırmakları anayol olarak kullanan büyük Slav yerleşimleri ortaya çıktı. Bu, Avrupa tarihindeki en büyük Avar mirasıdır.

Bir diğer Avar icadı üzenginin Avrupa'ya tanıtılmasıdır. Artık şövalye adını alan bir savaşçının attan düşmeden mızrağını tutup saplamasını sağlayan üzengi, Ortaçağ ordularının belkemiği olan atlı birliklerin

kullanılmasını doğurmuştur. Lynn White'ın (1964) gösterdiği gibi, atların temel yemi olan yulafa ihtiyaç, Batı Avrupa derebeyliğinin ve bazı araştırmacılar tarafından da eklenen, şövalye kültürünün doğuşuna sebep olmuştur.

Avrupa'daki Avarların tarihi iki kısma bölünebilir. Sınır hattı 626-630 dönemidir. İlk dönemde Avarlar Avrupa'daki hakim güç idi. Bizans İmparatoru Tiberius, yıllık 80 bin som altın haraç ödeme şartı ile Kağan'a barışı yeniletebilmiştir. Barış parası sürekli artmış, 580 yılında 100 bin som, 604'te 140 ila 150 bin som, 617'de 180 bin som ve 623'te 200 bin som olmuştur.

Avar mülkü Avrupa'nın büyük bir kısmını oluşturuyordu: Baltık denizinden Tuna'ya, Enns nehri (limes certus) boylarından doğuda Don nehrine kadar. 581'de önemli bir kent olan Sirmium'un (Srem) Avarlarca fethini, 584'te Singidunum'un (Belgrat) fethi izledi. Bizans'ın ikinci kenti Selanik bile üç defa Avar fırtınasına yakalandı (603, 612/613 ve 614/615).

Bayan'ın ikinci halefi olan en küçük oğlu, askeri bir önder olarak babasının yeteneklerini tevarüs etmemişti. İstanbul'u almaya karar verdi. Bu amaçla Avarlar ve monoxyla denilen küçük kayıklı donanmaları olan Slav denizcilerden büyük bir ordu topladı. Şahrbaraz'ın yönettiği İran ordusu da Avarlara yardım için Boğaz'ın Anadolu yakasında idi. Fakat kağan iyi bir ayarlama yapacak yetenekte değildi ve fetih teşebbüsü tam bir başarısızlıkla sona erdi. Şimdi Bulgarların kopmasıyla başlayan bir iç savaş, yönetici sülalenin değiştirilmesi ve Avar gücünün düşüşü yaşanıyordu. Avar tarihinin bu ikinci dönemi, Charlemagne'ın seferiyle son buldu. Orduları Panonya'daki Avarn savunma hatlarını (hring) aşarak Avar bağımsızlığına son verdi.

Avarlardan günümüze hiçbir metin ulaşmamıştır ama çağcılları olan bir Bizans yazarı (Theophilact Simocattes, 7. yy) onların Oğur (Hun-Bulgar)

topluluğuna ait olduklarını açık şekilde söylemektedir.

Tuna Ön-Bulgarları

15-16. yy’a ait üç Doğu Slav yazmasında, Ön-Bulgar hanlarının iki listesi günümüze ulaşmıştır. Birinci liste Tuna Bulgarlarının önderi Asparukh (679-691) ile sona erer, ikincisi ise 737 yılına kadar sürer. Birinci listede iki önemli bilgi vardır: Birincisi, Bulgarların atası, Kubrat/Kurt’un takip ettiği İrnik olarak verilir; ikincisi ise Bulgar yönetici ailesinin ismi Dulo’dur. Bu isim Çin kaynaklarında Asya Hsiung-nularının hanedanının ismi olarak belirir: T’u-ko (eski telaffuzu: do-klâk > *duo-klo).

İrnik, Küçük Sakaeli’nde (Scythia Minor, Dobruca) yerleşmişti. Aynı zamanda ‘Büyük’ veya ‘Eski Bulgaristan’ (Magna Bulgaria) da denen bilinen ilk Ön-Bulgar devleti Kobrat (Kurt) tarafından Azak denizi ve Kuban nehri arasındaki bölgede tahminen 635 civarında kurulmuştur. Kubrat İstanbul’da yetişmiş, Avarların çöküşünün kendisine sunduğu fırsatı iyi kullanarak bağımsızlığını kazanmıştır. Onun ölümünden sonra (660 civarı) devleti Hazar etkisi sebebiyle parçalandı. Kobrat’ın en büyük oğlu Bat-Bayan eski yurtta kaldı ve Hazar egemenliğini kabul etti. Onun kardeşi Asparukh Hazarlara tabi olmak niyetinde değildi ve batıya giderek Bucak’ta yerleşti. Pliska başkent yapıldı. Bulgarlar bir süre sonra Bizans’tan haraç istediler. Özellikle Bizans ordusunu ortadan kaldıran Bulgar Hanı Krum, İmparator Nicephorus’u öldürdü ve kafatasını içki kabı yaptı (811). Ertesi yıl Trakya’yı yerle bir etti ve İstanbul’u kuşattı, fakat aniden ölümü yüzünden şehri alamadı. Krum’un oğlu Omurtag (814-831) zayıflamış Avarlardan bugünkü Doğu Macaristan ve Erdel’in (Transilvania) çoğunu koparmayı başardı. Pressian (836-852) ve 1. Boris (852-883) Bulgar topraklarını Ohrid’i ve batıda Morava vadisini içerecek şekilde güneybatıya doğru genişlettiler. Tuna Bulgarları hem Yunanca, hem de Ön-Bulgarca belgelerde Yunan alfabesi kullanmışlardır.

Papa ile bazı temaslardan sonra, 1. Boris 865 yılında Bizans Ortodoks Hıristiyanlığını benimsedi. 893'te sözde Kilise Slav dilini (Aziz Cyril ve Methodius tarafından Moravya Slavları için oluşturulan bir misyoner ağzı) Bulgar misyoner ve kutsal dili yapma kararı alındı. Bunun sonucu, 10. yy. boyunca Tuna Bulgarlarının dil olarak Slavlaşması olmuştur.

Kubanlı (Kara) Bulgarlar

Nedim diye de bilinen Arap alim Ebu'l-Farağ Muhammed b. İshak e-Warrak, H. 377 = M.S. 988'de bitirdiği ünlü eseri Kitab'ül-Fihrist'te, Abbasi Halifesi Me'mun'un edebi faaliyetlerine hasredilen bir bölüm sunar. Burada şunlar yazar: "Onun (Me'mun'un) kitapları arasında 'Burghar kralının ona (Me'mun) İslam ve Tevhid hakkındaki sorularına cevaplar' da vardı." Buradaki soru bilge halifenin neden bir Bulgar (tüm halkın) kralı ile karmaşık felsefi konularda haberleşme ihtiyacı duyduğudur. Bu özellikle ilginçtir, çünkü Mu'tezileler Müslüman bilginler arasında Yunan felsefesinin ayrım ve usullerini kendi dinbilim sistemlerine genişletecek şekilde ilk kullananlar arasındadır.

Nedim'in Burghar/Bulgarları kimlerdi? Bunlar kesinlikle Müslüman olmayan Tuna Bulgarları veya 900 civarında İslam'ı benimseyen İdil Bulgarları değildi. Yöneticileri 8. yy'da İslam'ı kabul etmiş olabilecek olan Bulgarlar, aynı zamanda Kara Bulgaristan da ('kara' büyük manasında) denilen Büyük Bulgaristan'daki sözde 'Kara Bulgarlar' idi. Bölgeleri bir zamanlar bir Hellen öğrenim merkezi olan Bosporus Krallığı'na aitti. Constantine Porphyrogenitus Kara Bulgarları tanınıyordu. Bunlar 944'teki Rus-Bizans anlaşmasında da zikredilir. Maalesef, Kuban Bulgarlarından günümüze hiçbir metin kalmamıştır.

İdil Bulgarları

Ön-Bulgarların İdil-Çulman (Kama) bölgesine ne zaman ve hangi şartlarda göçtüklerini bilmiyoruz. Son zamanlarda Istvan Zimonyi, bunun 8.

yy. ortalarından önce olamayacağı sonucuna vardı. 900 yılı civarında İdil Bulgar Hanı Şılkoğlu Almuş İslam'ı kabul etti ve Gaffar bin Abdullah adını aldı. Halife Muktedir Billah, heyetin önderlerinden biri olan İbni Fazlan'ın bahsettiği bir elçilik heyeti gönderdi. O zamanlar Bulgarlar Hazarların kağanına bağlı idiler. Hazarların çöküşünden sonra, Moğol istilasına kadar bağımsız kaldılar. Orta Asyalı Samaniler ve daha sonra Harzemşahlar devletleri ile ilişkilerini korudular. İdil Bulgarları uluslararası tüccarlar olarak bilinirdi. Şehirleri vardı; İslami para ve ağırlık nizamını benimsemişlerdi ve kürk ticareti ile uğraşıyorlardı. Üç dildeki yazmalar için Arap abecesi kullanıyorlardı: Arapça, Ön-Bulgarca ve Türkçe. İdil Bulgarlarının kendi eserleri günümüze ulaşmamıştır.

Bütün Bulgarların 'Saklap' (Slav) denilen kalıcı orduları vardı. Bu tür askeri birliklerin Bulgarların icadı olduğu anlaşılıyor.

Peçenekler

Bizans'ın bilge imparatoru Constantine Porphyrogenitus'a (948-952 civarı) göre, üç önder kabile birliğini içeren Peçeneklerin yönetici tabakasının gerçek adı Kangar idi. Araştırmacılar bu ismi Toharca *kank- (taş) kelimesine bağlıyorlar. Kangarlar aslında 'taş şehri' Taşkent ve çevresinin yöneticileri idiler. Bunlar şehir sakinleri ve tüccardı ve Türküt-Türklerle ittifaka girerek siyasi isim olarak 'Peçenek'i (*Bacanak) aldılar. Bunlar M.S. 732 yılındaki Kültigin (Köl-tigin) yazıtında da 'Kangaras' olarak karşımıza çıkan yerel isimleri ile biliniyorlardı.

Yukarda geçtiği gibi, Peçenek/Kangarlar eski merkezleri Taşkent'in bulunduğu Aral denizi ile Sir Derya'nın orta boyları arasındaki alanda ortaya çıktılar. Bunlar başlangıçta, bozkırın efendileri Doğu Türkleri ile yakın ilişkilerini koruyan, kıtasal ticaret ağındaki aracılardı. 744'te Moğolistan'daki (Gök) Türk Devleti çöktü ve bozkırda hakimiyet Uygurlara geçti. Bunların işbirlikçileri Karluklar Oğuz boy birliğini

(sonradan Kiev yazmalarında Torki olarak bilinenler), itaatsizliklerine ceza olarak, Kuzeybatı Moğolistan'daki yurtlarından zorla sürdüler. Oğuzlar Aral gölü ve Sir Derya'nın aşağı boylarına yerleşerek Peçeneklerle komşu oldular. Bu durum, Peçenek tarihinin gelecekteki akışını belirledi.

Yeni gelen Oğuzlar bir süre sonra, o zamanlar Peçeneklerin elinde olan, Orta Asya'yı İdil Bulgaristanı, Hazarlar ve Orta Avrupa'ya bağlayan ticaret yolunun denetimini almaya can atmaya başladılar. Yol yüzünden iki halk arasında çatışma çıktı. 9. yy'ın ilk yarısında Oğuzların Karluk ve Kimekleri de içeren bir ittifakı, Aral gölü yakınlarındaki bir savaşta Peçenekleri ve müttefiklerini (Cepni, Başkurt ve Navkarda) yendi. Yenilgiyle Peçenekler özyurtlarından sürüldüler ve yeni bir yurt aramak zorunda kaldılar. Constantine Porphyrogenitus'a göre, Ural-Emba ile İdil arasındaki bölgeye yerleştiler.

Bozkırdaki uygulamada sıkça rastlanan bir şekilde, Peçeneklerin bir kısmı kendi topraklarında kaldı ve muzaffer Oğuzların birliğine katıldı. 1060'larda, Oğuz birliğini Kınık (Selçuk) boyu yönetirken, Oğuz Peçenekleri 22 Oğuz boyundan oluşan düzende 19. sırada idiler.

Bozkıra yeniden yerleşmeleri Peçenekleri, temelleri ticarete ek olarak hayvancılık ve savaş sanatları olan göçebe yaşama alışmaya zorladı. Yerleşik Toharca dilini de bir Altay dili ile değiştirdiler.

Yeni yurtlarında Peçenekler Hazarların komşusu oldular. 8. yy. İslam belgelerinde doğrulandığı üzere, yıldan yıla Hazarlar ve onların bağlısı Burtaslarla savaştılar. 890 civarında Hazarlar ve Oğuzlar Peçenekleri tamamen bitirmeye karar verdiler. İki taraftan saldırıya uğrayan Peçenekler dağıldı ve topraklarını terk ettiler. İkinci yurtları da böylece Oğuzlarca işgal edildi.

Ancak Peçenekler Hazar topraklarına yöneldi ve bir Türk boyu olan Kabarların yönetiminde, Lebedya'da Hazarların hizmetinde bulunan

geleceğin Macarlarını yendiler. Macarları iki kısımdan, Sivers'kıy Donets havzası ('Hudud'ül-A'lam'ın 'Türk Peçenekleri, 982) ve şimdiki Kuban bölgesinden (aynı kaynaktaki Hazar Peçenekleri) oluşan Lebedya'dan kovdular. Peçeneklerin bundan sonra Donets nehrini Frank Devleti'ne bağlayan ticaret yolunun yönetimini aldıklarını kestirebiliriz, çünkü onlar hakkındaki bilgiler 889 civarında hemen Karolenj tarihçiliğine (Lotharingialı Papaz Regino, 915) girmeyi başarmıştır.

Artık Onoğur boyunca yönetilen yenilmiş Macarlar, önce 'Etelközü'ne (İki ırmak arası, yani içinden beş büyük ırmağın, Özü (Dnyeper), Aksu (Boh, Bug), Turla (Dniester), Prut ve Seret'in aktığı, Ukrayna'nın güneybatı kanadına kaçtılar. Üç yıl sonra Peçenekler tekrar ilerledi ve Tuna Bulgar Çarı Simeon'un müttefikleri olarak Macarları daha batıya gitmeye zorladılar. Peçenekler böylece 150 yıldan fazla hakim olacakları, şimdiki Ukrayna'nın güney kısmına sahip oldular. Onların topraklarının yaklaşık sınırları doğuda Don ve batıda Tuna nehri idi.

Peçeneklerin Ukrayna bölgesindeki devleti iki kanattan oluşuyordu: Yüksek derecedeki sağ ve düşük derecedeki sol kanat. Sağ veya batı kanadın yüksek dereceli olduğu gerçeğini Peçenek mezarlarının batıya yönelişi ve Constantine Porphyrogenitus'un devletin eyaletlerinin (boylarının değil) isimlerini listelediği sıra ispat eder. Her iki kanat dörder eyaletten oluşuyordu. Bunların her biri beş bölgeye ayrılıyordu. Yani bütün devlet toplam 40 bölgeden oluşuyordu. Eyaletler arasında erkdizim (hierarchy) vardı. Yönetici tabaka olan Kangarlar en yüksek dereceli eyalette, ilk sağ ile ilk ve ikinci sol kanatta yaşıyorlardı. Bölgelerin oluşması muhtemelen belli bir bölgenin 10 bin atlı askerden oluşan bir birlik sağlama imkanına göre idi (Bkz: Bizans yazarı Joannes Scylitzes'in -ölümü 1092- verileri).

Doğu Avrupa’daki Peçeneklerin yönetimi bir askeri demokrasi olarak nitelenebilir. Büyük önemdeki tüm konular bir genel kurulda (kurultay) kararlaştırılıyordu. Bizans kaynakları (Joannes Scylitzes), olduğu yerde seçilen temsilcilerden oluşan bu kurulu t˜ k˜menton (Latince conventus) tabiriyle tanımlar. Misyoner Querfurtlu Bruno’nun bir mektubuna göre (1007 civarı) bir kurultay toplamak yalnızca bir hafta alıyordu. Bu, Peçeneklerin çok fazla hareketliliğinin delilidir.

Gesta Hungarorum’un (1200 civarı) adı bilinmeyen yazarı, kaynakları arasında, 10. yy’da Peçeneklerin yönetici boyunun isminin Thonuzoba olduğunu buldu. Bu tabir, ünlü karizmatik Sasani kabilesi ‘Domuz Ailesi’nin isminin Türkçeye tercümesiyle açıklanabilir: Tonghuz (domuz) ve oba.

Peçeneklerde görevler, iyi bilinen göçebe sistemi yanal tevarüse dayalı olarak kalıtsal idi. Maalesef elimizdeki kaynaklar Peçeneklerde ne kadar merkezi görev olduğunu ve de isim ve işlevlerinin ne olduğunu açıklamazlar. Constantine Porphyrogenitus yabancı bir aileden kimsenin onların arasına girip yönetici olamayacağını vurgular.

Arkeolojik veriler, Ros’ nehri civarında büyük bir Peçenek yoğunlaşması olduğunu gösteriyor. Herhalde Querfurtlu Bruno’nun (1007) Kiev Rus Devleti’nin sınırlarından itibaren yaya dört günlük yoldan sonra ulaştığı ‘Çadırlar Kenti’ burada idi. Kurultayın toplanma yeri de muhtemelen burada bulunuyordu.

Peçenekler başta Bizans İmparatorluğu ve Kiev Rusyası olmak üzere, komşularıyla diplomatik ve ticari ilişkileri korudular. Bağlantılar ya Kırım şehri Chersones (Korsun), ya da Turla ve Özü nehirlerinin haliçleri arasındaki sahil üzerinden kuruluyordu. Peçenekler ve Kiev Rusları arasında, rehine değişimi yoluyla bir çeşit anlaşmaları temin sistemi vardı.

Peçeneklerin muhtemelen herbiri 10 bin kişilik 40 tümenlik, toplamda 400 bin kişiye ulaşan büyük bir atlı savaşçılar ordusu vardı. Bunlar özellikle arabalardan kurulmuş istihkamlardan savaşmaları ile ünlenmişti. Dönüşüm geçirmeden önce, en iyi 'Merkantilist iktisadın ilk safhası' olarak nitelendirilebilecek bir çeşit Orta Asya ve Türkistan şehirleri birliği kuran Peçenekler, yeni Doğu Avrupa yaşam alanına yerleştikten sonra şehirli köklerini terkettiler. Constantine Porphyrogenitus, onların yönetimindeki, bir zamanlar Doğu İranlıların olan boşalmış şehirlerin varlığını vurgular.

Göçebe devletin askeri karakterinden dolayı, Peçenek düzeni hemen hemen kaçınılmaz olarak 'komuta ekonomisinin' özgünlüklerini benimsemişti. Fakat oldukça liberal bir iktisat siyaseti izlediler. Doğu Avrupa'daki Peçeneklerin iktisadı hayvancılık (davar, sığır, at) ve ticarete dayalıydı. 10. yy'da başlıca ticari ortakları, onların sığır, davar ve atlarını satın alan Ruslar ve deri ve balmumu alan Bizans'ın Chersones (Kırım) eyaleti idi. Peçenekler aynı zamanda Asya ile ticaretin aracıları ve ticaret yollarında güvenliğin bekçileri olarak da bilinirlerdi. Hizmetleri karşılığında komşularından değerli eşyalar, mesela Korsunlulardan erguvani kumaş parçaları, kurdele, ipek, altın, diba, biber, kızıl veya Fars köselesi alırlardı (Constantine Porphyrogenitus).

Peçenekler "özgür, yani bağımsızdı ve parasız hiçbir hizmet yapmıyorlardı." Müslüman yazarların da (örneğin Bekri, 1094) doğruladığı üzere, kölelik Peçeneklerde uygulanmıyordu. Savaş esirlerine ya eve dönme, ya da Peçenek kızları ile evlenerek hukuken Peçenek topluluğunun üyesi olma seçenekleri veriliyordu.

Orta Asya'nın diğer birçok halkı gibi, Peçenekler de bütün evrensel dinlere, Hıristiyanlık, Budacılık, Manicilik ve İslam'a ilgi duydular. Aralarında bir çeşit Maniciliğin özellikle yaygın olduğuna dair delililer vardır. Kiev hakimi Büyük Volodimer'in yardım ettiği Querfurtlu

Bruno’nun (1007) misyonu çok az başarı kazanmıştı. Ancak Bekri’ye göre, Müslüman tebliğciler H. 400 (M. 1009-1010) civarında Peçeneklerin önemli bir kısmını İslam’a çevirmeyi başarmışlardır.

Komşu devletler arasında hakim rolünü koruyabilmek için, Peçenekler zaman zaman Bizans (914, 968, 972), Rusya (944) ve diğer devletlerle ittifaka girmiştir. Bu tür ittifaklar genellikle ad hoc temelde yapılır ve çoğunlukla önceki bir müttefike karşı olurdu. Rusya’da ilk kez, Svyatoslav’ın Bulgaristan seferi sırasında göründüler. 972 yılında Özü’nün ivintilerinde yapılan savaşta Peçenek önder Kuria (Küre) Svyatoslav’ın ordusunu bozguna uğrattı. Svyatoslav öldürüldü ve Peçenek önder, eski bozkır geleneğine göre, “Svyatoslav’ın kafasını aldı ve kafatasından kase yaptı, bir metalle kapladı ve ondan içti” (Kiev Ana Vakayinamesi).

Peçeneklerin Ruslara saldırıları Volodimer’in yönetimi sırasında başladı. 988 ve 992’de Pereyaslav’a, 996’de Vasyl’kiv’e ve 997’de Bilhorod’a saldırdılar. Peçeneklerle savaşmak için Volodimer onların daimi düşmanı Oğuzları (Torki) ayarladı. 988’de Volodimer Stuhna boyunca ve sol kanatta Desna, Oster, Trubej ve Sula nehirleri boyunca istihkamlar kurmaya başladı. Torkların (daha sonra, aşağıda görüleceği gibi Karakalpak olarak bilindiler) bu istihkamlar boyunca askeri garnizonların sakinleri olarak celbedilmesi o zamanlarda başladı.

Ruslara Peçenek tehdidi, Peçeneklerin Kiev’in hemen dışındaki savaşta Yaroslav tarafından perişan edildikleri yıl olan 1036’dan sonra ortadan kalktı. Zaferine kısmen dini bir şükran olarak, Yaroslav savaş alanında St. Sophia katedralini yaptırdı.

1040’ların başlarında Peçenekler, Kıpçaklar tarafından batıya göçe zorlanan Oğuzların (Torki) baskısını hissetmeye başladılar. 1050-1060’larda Peçenekler Özü’nün sol tarafından, ve sonra da sağ tarafından tamamen sürüldüler. Başta müttefik olarak yerleştirildikleri Bulgaristan olmak üzere,

Tuna'yı geçip Bizans İmparatorluğu topraklarına doğru toptan göçe başladılar. 1050'de Edirne'ye varmışlardı. Fakat bir süre sonra aralarında bir Bizans karşıtı eğilim hakim oldu ve Selçuklularla ittifaka girdiler. Bizanslılar, 1091 yılında (29 Nisan) Alexius Comnenus'a Peçenekleri tamamen ezmede yardım eden Kumanların beklenmedik gelişi sayesinde kurtuldular. 1122'deki ikinci bir yenilgiden sonra, Bulgar ve Kumanlar arasına dağılan Peçeneklerin bağımsız bir topluluk olması son buldu. Yaklaşık aynı zamanlarda, Macaristan'da önemli Peçenek yerleşimleri kuruluyordu.

10-11. yy'lardaki Peçenek Devleti milliyet ve din bakımından tek tür değildi. İşin başında bir çeşit Toharca konuştukları anlaşılıyor. İlk binyılın sonlarına doğru, Biruni'ye (1025 civarı) göre içlerinden bazıları Doğu İran (As) dili konuşuyordu. Constantine Porphyrogenitus'un verdiği eyaletlerinin isimleri, örneğin 'Yavdıertim' (Parlak-atlı-Erdem), 'Küerçi Çur' (Mavimsi-atlı-çur), 'Boru Tolmaç' (Boz-atlı-çevirmen) açıkça Türkçedir. Kaşgarlı (1070) ve 10. yy. Arap coğrafyacıları Peçenek dilini Ön-Bulgarcaya bağlarlar. Hiçbir Peçenek dilinde hiçbir metin günümüze ulaşmamıştır.

Oğuzlar (Torki), Berendeler ve Karakalpaklar

985'te Kiev hakimi Büyük Volodimer, İdil Bulgarlarına karşı bir sefer yapmak için Torkları kiraladı. Torklar veya bizans kaynaklarındaki Uz-oi (Oğuz) o zamanlar hala Sir Derya'daki yurtlarında idiler ve henüz İdil nehrini geçmemişlerdi.

Kiev vakayinameleri onların ismini iki şekilde kaydeder. Eski biçimde ilk hecede sözde geri jer (+) vardır: T+rk-. Bu, türkçe hece seslisi 'ü'nün asıl eski Ukrayince gösterimi idi. Doğu Slavca (ve Eski Ukrayince) /+/ zamanla 'o'ya dönüştü ve Tork biçiminin doğuşuna yol açtı.

Torklar Oğuz (Türkmen) dil topluluğuna aittiler ama Rusların önceki müttefiki olan bu halk iç kargaşanın (Selçukluların yükselişi) ve Kıpçakların (Kuman, Polovtsı) Avrasya bozkırlarında hakimiyetine yol açacak kavimler göçünün zincirleme tepkimesinin baskısıyla yurtlarını bırakmak zorunda kaldılar. 1054 kışında Torkların ilk birlikleri Pereyaslav yakınlarında göründü ama Knez Vsevolod onları yendi. 1060'ta Rusların dört büyük knezi büyük bir ordu topladı, at ve gemilerle Torkların üzerine gitti ve onları yendiler. Bu zafer Ruslara yönelik Tork tehdidinin sona erdiğini haber veriyordu. Önceki Peçenekler gibi, önemli sayıda Tork Tuna'yı geçti ve Bizans yetkililerince Makedonya'ya yerleştirildi. Bizans kaynakları saylarını 600 bine çıkarıyor ama Torkların tamamı bu göçte yer almadı. Bazıları bozkırın yeni efendileri Kıpçaklarla birlikte yaşamaya devam ederken, bazıları da Rus knezlerinin hizmetine girdi.

O dönemde göçebelerin paralı asker olarak alınması açık bir ihtiyaçtan kaynaklanıyordu ve Bizans, Macaristan, İdil ve Tuna Bulgarları ve Ruslar tarafından bu yönteme sıkça başvuruluyordu. Bu paralı askerler belirlenen bölgelere, genellikle yöneticilerin meskenlerinin ve iktisadi merkezlerin (Eski Rus kaynaklarında ìizn) civarına ve/ya sınırlara yerleştiriliyorlardı. Usta süvariler olarak Rus knezlerine ihtiyaç duydukları şeyi, hafif ve kolay hareket eden bir kalıcı orduyu sağlamışlardır. Knezlerin göçebe bağlıları ile ilişkileri yarı feodal tabiatta idi. Kiev vakayinamesinden aşağıdaki metin, Berendelerin (Torkların bir kolu: q.v.i.) dört öndegelen yöneticisinin kendi rollerini nasıl gördüklerini ve 1159'da Knez M.S. tislav Izyaslaviç'e, Kiev'i almak için Izyaslav Davidoviç'e karşı yardım etmeden önce hangi şartları ileri sürdüklerini göstermektedir: "Onlar dediler ki, ey knez, bizler sana karşı hem iyi, hem kötüyüz. Eğer sen bize Baban (Izyaslav M.S. tislaviç, 1146-1154) gibi tutkun olursan ve herbirimize daha iyi (yani daha karlı) birer şehir verirsen, biz de Izyaslav'ı (Davidoviç) terk ederiz. Bu

sözlerden hoşlanan M.S. tislav, hemen o gece onlara Olbyr Şeroşeviç'i gönderdi ve onlara tüm istediklerini bağışladı; Olbyr da onlara knez adına yemin etti."

11. yy. sonunda bütün önemli Rus knezliklerinin hizmetinde Torklar vardı. Onlar da karşılığında efendilerine sadakatle hizmet ederlerdi.

Rusya'daki ana Tork yerleşim alanı Kiev'in güneyindeki Ros nehri boyunca uzanan sınır, yani Porossiya idi. Onların merkezi olan Torçesk kenti burada bulunuyordu. Rusya'da Torkların son anılması 1235 yılındadır.

Torkların, gerçek Torklardan sayısal olarak daha iyi temsil edilen kolu Berendelerdir. Rus vakayinameleri Tork birliklerinin sayısını 600 (1160 yılında) ve 6.000 (1185) olarak belirtirken, Berendelerin sayısı 1.500 (1172), 2.100 (1183) ve 30 bin (1138) olarak kaydedilir. Berendeler Rus vakayinamelerinde 1097-1185 yılları arasında görülür.

Sadece Rusya değil, Macaristan ve Romanya'da da geçen Berende isminin kökünü bulmak için çok gayret gösterilmiştir. Peter B. Golden, L. Rasonyi'nin teklifini, yani -ber'den (vermek) ber-in-di (verilen) fiil türevini kabul eder. Ancak bu açıklamaya ciddi itirazlar yapılabilir. a) Ber-in şekli çok nadirdir ve özel isimlerde kullanılmaz; b) İsmin ikinci seslisi 'i' değil, 'e'dir, yani isim berin -değil beren- olarak anılır; c) 'Beren' biçimi, isim yapma ekleri ile ve yalın olarak Macarca belgelerde geçen pekçok şekilde görüldüğü gibi, fiil değil isim köklüdür: Bereny, Beren-d, Beren-ç, vb.

Kiev Vakayinamesi'ndeki Igor Olgoviç'in ölümü bahsi, 1146'da Kiev'in hizmetindeki göçebelerin Knez Igor'dan memnun kalmadıklarını ve bağlılıklarını Izyaslav M.S. tislaviç'e naklettiklerini söyler. Hypatia yazması bu göçebeleri Karakalpaklar (Çernıe Klobuki) olarak gösterir, ama Laurent metninde bunlara 'bazı Peren'leev' denir. Her ikisinin de Laurent metnine yakın olduğu Radziwill ve Akademi nüshalarında 'bazı Berendeev'

sözü vardır. Yani daha genel Berende-yerine Laurent vakayinamesi ‘Peren’le- biçimini ortaya atar.

Baştaki ‘b’nin b-r (>p-r) sıralamasında ara sıra değişimi hemen bütün Türk dillerinde iyi bilinen bir olgudur (Örn. ‘barmak’tan Osmanlıca ‘parmak’). ‘Peren’, çağdaş Kazakça gibi, damak ilişkisi olan bir dil topluluğunda Türkçe ‘beren’ kelimesini doğru olarak nakleder, yani beren = (b’er’en’). ‘Peren-li’ şekli de ‘Beren-di’deki ‘di’nin, iyelik bildiren/li/<*lig? isimden isim yapma ekinin bir allofonu olduğunu gösterir. Sonuçta bu, ekin anlautundaki ‘l’nin/l, d, I/allofonları ile ‘L’ haline geldiği bir Türk dili olmalı. Yaşayan Türk dilleri arasında bu değişim Kazakça, Kırgızca ve Altaycada sık görülür. Bu dillerde/d/allofonu nazallardan/m, n, ʃ/sonra sık duyulur (ve sadece Kazakçada/w/<*/g/sesinden sonra da).

Birisi boy ismi (Kırg. Beş-Beren) diğeri de şahıs ismi (Bereney: Beren+hitap eki-ay) olmak üzere, bütün Türk dilleri içinde sadece Kazakça ve Kırgızca, apellatif olarak bu kelimeyi korumuştur. Kelimenin anlamı en iyi şekilde Kırgızcada korunmuştur: a) Altın kartalın en iyi türlerinden biri, b) güçlü, kuvvetli, savaşçı, kahraman, (destek hizmeti gören) delikanlı. Kazakçada bunun anlamı daha farklılaşmıştır: a) en sert çelik, b) en iyi kadife, c) (mecz.) bilge, ünlü.

Beren kelimesinin özgün anlamının ‘altın kartal’ olduğuna şüphe yoktur. Türk kişi adlarında vahşi kuş ve hayvanların isimleri, eski totem inancı kökenli olarak önemli yer tutar. Önerilen köken çok cesurca olabilir, çünkü ‘l’nin ‘L’ye dönüşümü sadece çağdaş dillerde kaydedilmiştir. Ama Berendi < berenli tabiri mücerret bir olay değildir. Rus vakayinamelerindeki veriler en azından iki benzer biçimi içerirler: a) Byanduk = ban-dü-k (+lig+küçültücü -k) ‘benli’, Volodimer Monomach’ın bir sayfasının ismi (1085 civarı); b) İt-ogdi, bir Kıpçak oymağı olan It-oğlu isminin diğer bir biçimi. Her iki biçim de Hypatia vakayinamesinde görülür.

It-ogdi biçiminde Kazakçadaki ‘g’den sonra ‘l’nin ‘L’ye değişimi görülür. Bu yüzden, Berendi kelimesinin açılımı ‘beren’+‘li’ (bir ongun olarak) ‘altın kartallı’ şeklinde yapılmalıdır.

Rusya’daki bütün Türk paralı askerler için genel tabir ‘Çernye Klobouci’ (Karakalpaklar) idi. Buradaki ‘klobouk’ Türkçe asıllı görünmektedir. P. Golden’ın “İsimleri, Kara Kalpaklar, gerçek veya mecazi olsun, Kiev knezlerine bağlanmalarının simgesi idi” açıklaması kabul edilebilir. Bunlar Rus vakayinamelerinde 1146-1202 yılları arasında görülürler.

1974 yılına kadar Kiev’deki St. Sophia katedralinde bulunmuş 292 adet Ortaçağ ve Erken Yeniçağ grafiti içinde, bu yazmaları yayınlayan Serhiy Vysoc’kıy’ın ‘güzel bir muamma’ diye tanımladığı olağandışı bir metin vardır (153 numarada). Bu grafit, birinci kattaki dış galerinin güneyinde bulunmuştu ve St. Onuphrius fresklerine kazınmış çok sayıda grafitten biri idi. 1073’teki Izbornik Svyatoslava ve 1092’deki Başmelek Gospel yazmaları gibi, 11. yy’a ait belli metinlerin kalıntısı olan bir çift satırlı tarzda yazılmıştı. Birincisi hiç okunamayan dört satırdan oluşuyordu. Çeviriyazı ile şöyle okunmaktadır:

1. M[C] …f…
2. TÄT+KJUy+ POPIN B=LOV=ñ+S+
3. KYJ • BÄKÄCUASIIVAN+ 1JURABYBO
4. ñUE ÄL+TI ÄL+TI ÄL+BÄBU •

Bu kısa metin sekiz Türkçe kelime ve/ya cümleyi içerir. Birisi (Hıristiyan) dini anlam taşırken, diğeri iletinin ana fikrini oluşturduğu için, Slavca ve Türkçe unsurların dağılımı kaydadeğer. Dil Oğuz Türkçesidir. Bazı özel ifadeler sırayladır. Bu yüzden, çeviriyazıda ‘A’ olarak alınan Slav harfinin iki ses işlevi vardır, /a/ve/ö/, ‘f’ ise ‘ü’dür. İki kişi öldüğü için ‘öldü’ kelimesi tekrarlanıyor. ‘Kk’ veya ‘rr’ deki gibi tekrarlamalardan

kaçınmak için, ünsüzler hem bir kelimenin son ünsüzünün, hem de ardından başlayan kelimenin başlangıcının yerini almaktadır.

Metin ve çift dilli yazmanın çevirisi şöyledir (Türkçe kelimeler italik):

Tatük (k) üç popin belovejskıy Tatük Küç, Bela Veja’nın başrahibi (popin)

Bökä ço’asi Ivan çor (ra) bı ve Böka’nin oğlu Ivan, mütevazi adam

Bojiye (Mecz.) Tanrı’nın hizmetçileri

Ölti, ölti Öldü (ve) öldü (yani ikisi de öldü)

Alba bu Bu (onların) saygıdeğer hatırasına

Tatük Küç ve Böka’nın oğlu Ivan Çor, açıkça Kiev knezlerine hizmet eden ve hatta Hıristiyan olan Karakalpakların üst tabakasından idi. Benim varsayımıma göre, hükümdarları tek başına bütün Rus ülkesini yöneten Vsevolod Yaroslaviç (1078-1093) idi. Bu, Çernihiv Knezliği’ne bağlı Bela Veja’dan üst düzey rahiplerin Kiev’in yenilenmiş St. Sophia katedralinin duvarlarındaki grafitlere dahil olmasını açıklayabilir.

Üst düzey rahip Tatük Küç ve yüksek askeri komutan (çor) Ivan’ın kardeş olmaları mümkündür. Bunlar aynı zamanda (belki 1085) öldürülmüş görünüyor ve Ivan’ın oğlu (üst düzey rahipler evlenemezlerdi) onların anısına yazıyı kazımış olmalıdır. Onun da bir rahip olması mümkündür: St. Sophia’ya bağlı birisi olarak, bu yazmayı kendisi bir ustaya yaptırmış olabilir.

Kiev’deki St. Sophia katedralinde bulunan 153 no’lu grafit, Kiev Rusyası’ndaki Karakalpakları onurlandırmak için bilinen tek yazma olması hasebiyle, Doğu Avrupa tarihi bakımından öneme sahiptir. Bunun Türk dilbilimi ve kültür tarihi için önemi ise özgün çift-dilliliğinde, Türk-Slav karakterinde yatar.

1146’dan sonra, Kiev Rus Devleti’nin sona erişine kadar (1240) Karakalpaklar Romalı prateryanların rolünü oynadılar. Kiev knezlerinin

atanmasında belirleyici rolleri vardı. Son kez zikredildiği, Reşidüddin'in Kiev'in Moğollarca fethini anlatımında (1240) Kiev Rusyası 'Orusların ülkesi' diye geçerken, Karakalpak halkı 'kavm-i külah-ı siyahan' olarak geçer.

Hazarlar

Kuzey Kafkasya'da bulunan geçitlerden en önemli ikisi Daryal (Alan veya Hazar) kapısı ile Derbent (Çor, Bab'ül-Ebvab) kapısıdır. Burası Avrasyalı 'barbarlara' karşı Büyük Çin Seddi veya bir 'hudut' rolü oynamıştır. Kafkaslar'daki yerleşik güç İran (Arsak ve Sasani) idi; 7. yy'ın ikinci yarısında yerini Araplara bıraktı. Sasani (ondan sonra da İslam halifeliği) hududu boyunca Kuzey Kafkasya'da aynı 'barbar' kabilelerin, yani Hunların (Hsiung-nu), Sabirler (Hsien-pi), Kay-lan (Hsi) ve başkalarının aynı örgütlenmelerinin olduğunu keşfetmek oldukça heyecan vericidir. Bunların arasında öncü role Gerçek Avarlar (Ahwarlar, yani Wu-huan) sahipti.

Kafkaslar aynı zamanda, zamanla Bizans'ın da dahil olacağı Roma ile İran arasında hakimiyet mücadelesi arenasıydı. İstanbul İmparatoru Heraklius (610-641), imparator olmasından itibaren sürekli Fars tehlikesi ile yüzyüze geldi. Sasani 2. Hüsrev Perviz'in (589-628) orduları Filistin, Suriye, Mısır ve Anadolu'yu istila etmişti. 615'te Boğaz kıyılarına ulaştılar; Heraklius Afrika'daki Kartaca'ya kaçmayı bile düşünüyordu. Bu acıklı durumda umutsuzca Sasanilere karşı bir müttefik arıyordu. Bu önder şüphesiz, 615 yılında Çin İmparatoru Yang-ti'yi ezen Göktürklerin büyük kağanı Shih-pi (609-619) idi. Kudüs'ün 614'teki düşüşü haberinin çağdaş Gürcü nüshası (Pandektes), Heraklius'un bu öngörüler içinde yardım istemek için Göktürk kağanına elçi gönderdiğini açıkça ifade eder. Shih-pi Bizans elçisini iyi karşıladı ve işbirliği yaptı. Heraklius bundan sonra Türk topraklarına (yani Kuzey Kafkaslar) yöneldi.

Farslara karşı Göktürk-Bizans ittifakı, 626 yılında Shih-pi'nin halefi, Batı Kağanı Tung Yabgu'nun en küçük oğlu olan şad ünvanlı yeğenini batıya gönderen büyük kağan Hsieh-li ile de yenilendi. Tung Yabgu 628'de Kuzey Kafkasya'ya geldi ve İranlıları yendikten sonra geri de şad olan oğlunu bırakıp Orta Asya'ya döndü. Orta Asya'daki iç kargaşadan dolayı şad burada rahat etti. 630 yılında Çin tang sülalesi Doğu Göktürklerini yendi, 659'da ise batıdakilerin sonu geldi. Şad, kaynaklarda Hazar kağanları olarak geçen kağanlar sülalesinin kurucusu oldu.

Temelinde Hazar budunadı olduğu farzedilerek, Hazar Kağanlığı'nın kökeni sorununu çözmek için çok gayret gösterildi. İsmin pekçok açımlaması önerildi ama hiçbiri ikna edici değildir. 650 yılı civarında Hazarlar bir milli topluluk olarak artık bulunmuyorlardı. Hazar sadece, Hohenzollernlerin eline geçtikten sonraki Prusya ile karşılaştırılabilecek bir coğrafi terim idi. Bugün Kuzey Kafkasya'da çok sayıda milli topluluk yaşar: Hun, Bulgar, Türk, Ön-Moğol, Kafkas vb. Bu alan ilk önce Göktürk hanedanının önderince birleştirildi: O, 1701'de Prusya kralı olan Brandunburg elektoru 3. Frederick Hohenzollernin yaptığı gibi, Hazar isimli bölgenin kağanı oldu.

Hazar tarihinin Doğu Avrupa tarihçisi için özel bir önemi vardır. Hazarlar, oradaki hemen hemen ilk yerleşik medeniyet idi. Birçok özellikleri, düşüşünden sonra halefleri, Kiev Rusları tarafından alınmıştır.

Hazar tarihi üç döneme bölünebilir: 1) 650-737, 2) 737-840 ve 3) 840-965. Tarihinin ilk yüz yılı esasında, İran'a giden ticaret yollarının denetimi ve Azerbaycan için Araplarla kıyasıya bir mücadeleden ibarettir. Kırım'daki Bizans mülkü Cherson'a sık sık göz dikmelerine rağmen, genellikle Bizans ile müttefik idiler. İlk dönemde Hazarların başkenti Dağıstan'da bulunan 'Belencer' (aslında Baran-gar), '-ordunun-sağ kanadı' idi. Hazar-Arap savaşları Hazarların yenilgisi ve Araplarla barışı ile son buldu.

Bu süre içinde Hazar Barışı’nın (Pax Hazar) dikkati kuzeye, sonradan Ukrayna ve Güney Rusya olan yerlerdeki kabilelerin yönetim altına alınmasına ve Frank, Arap ve Hazar-Aral bölgesiyle Hazar ticari bağlantılarının genişletilmesine kaydı. Hazar Devleti için Frank Yahudi tüccarlarla ticaretin özel bir önemi vardı. 8. yy’ın ikinci ve 9. yy’ın ilk yarısında bunlar hakim kıtalararası ticaret gücü idi. Rhone (Latince Rhodanus, buradan onların Arapça adı Radhaniye) nehrinin ağzında bulunan Frank limanlarından Kuzey Afrika, Bizans ve Hazar’a, aynı zamanda Arap topraklarına, İran, Hindistan, Orta Asya ve Çin’e seyahat ediyorlardı.

Yeni dünyanın iktisadi başkenti olan Bağdat kurulduktan sonra, işletmelerini şehrin dış mahallesi Rahdan’da (Onların Arapça’daki diğer adı Rahdaniye’nin kaynağı) kurmuşlardı. Radhaniye/Rahdaniye’nin Hazarlar üzerindeki etkisi nihai idi. Herşeyden önce, buranın etkisiyle Hazarın siyasi düzeni Frank örneğine göre şekillendi. Kağanın rolü devletin karizmatik temsili ile sınırlandı ve bütün iktidar İranlı Varaz ailesinin (Türkçe, bwlç’n yazılan Barç, Barça’ân) vekilharçlık (beg, ikhşidh) ofisine nakledildi. Bunlar Rahdaniye’den Yahudiliğini kabul etmeye celp oldular (aş. bak). Kağanınkinden başka bir sülalenin vekilharçlık makamı, Türklere ait çifte krallık olarak yanlış yorumlanmıştır.

Hazar iktisadı bir para düzeni, geçiş ücretleri ve köle, bal ve balmumunun (Rus ve Sakalibe, yani Slavlardan), kunduz, samur ve öteki pöstekiler (çoğunlukla İdil Bulgarlarından) ve kumaşların (çoğunlukla Cürcan ve Bizans’tan) tekrar ihracına dayanıyordu. Kendi topraklarında ve deniz yollarında, özellikle başkentlerinde iyi çalışan bir gümrük (başınç) düzenleri vardı. Gümrük memurları hem gümrük vergilerini, hem de ticarete konan ondabir vergisini toplardı.

7. yy'da uluslararası Roma altın 'trimissis'inin (bir solidin üçte biri) ortalama ağırlığı 1,5'tan 1,3 grama indirildi. Bu ağırlık 3,9 gramlık Mısır altın miskaline benzediği için, miskal, Batı Avrupa'nın gümüş siliqua'sı ile aynı olan Afrika'nın 2.73 gramlık gümüş dirhemi için temel alındı. Afrika dirhemleri Doğu Avrupa'daki Hazar Dönemi istiflerinde, özellikle 787-833 yılları arası için bulunmuştur. Bunların Radhaniye tarafından getirildiği sanılıyor. İlk Ortaçağ paraları olarak bunlar, 1917'ye kadar yürürlükte kalan Doğu Avrupa ölçübilim sistemi için temel oldular. Hazarlar madeni para ile kürkçülerin cenneti olan İdil bölgesindeki derilerin birlikte bulunmasına dayanan ustaca bir biçim geliştirdiler. Bir sincap derisi (tîn) orada 2,73 gramlık 2,5 dirhem, yani 6,825 gram gümüş ediyordu. Hazar para hesabının bir birimi olan 'altın', 6 tîne, yani 40,95 grama veya 409,5 gram gelen bir Bağdat ratlinin, yani libresinin (1917'ye kadar Rus libresi olarak yürürlükte kalmıştır) onda birine eşitti. Hazarlar ülkelerinde Arap usülü kendi dirhemlerini basıyorlardı.

Şimdi şehirlerine dönelim. Bunların ortalama örneği İslami (İrani) Orta Asya'da bulunur. Orta Asya'nın Hellen şehirleri 4-5. yy'larda göçebelerce büyük ölçüde tahrip edilmişti. Yeniden kentleşmenin başlaması gerekiyordu. Bunun ilk basamağı peykleriyle birlikte şarampollü 'rustak' ve daha sonra yuvarlak şehir idi.

Hazar Devleti'nin ilk başkenti Dağıstan'daki Sulak nehrinin yükseltilmiş boyları üzerinde bulunuyordu. Şehir açık ve kapalı 15 uydu yerleşim sistemini içeriyordu. Bunlardan birisi, oldukça iyi istihkamlı Verhneçiyurt yerleşimi (Kiev gibi) hakim bir şehir olarak ortaya çıkmıştı. Hazar'ın yeni başkentine gelince, 9-10. yy. Arap coğrafya yazıcılığının pekçok çağdaş tarifi ve bunların yazarlarının başkentin Atil (İdil) nehri deltasına yakın bir yerde bulunduğu konlarında hemfikir olmalarına rağmen, bugüne kadar arkeologlar şehirden bir iz bulamamışlardır. Yazılı

kaynaklara göre şehrin iki özelliği vardı: Hem bir ikiz kent, hem de İran misali yuvarlak kent idi. Surlarla çevrili ikizlerin ayrı işlevleri vardı (Büyük Novgorod gibi). Hazarcada Sarıkçin ve Arapçada el-Beyza (ikisi de beyaz) denilen batıdaki şehir dini ve siyasi merkez idi. Doğudaki ticari mahalle devletin ismiyle, Farsçada Hazaran (Hazarlar) veya Hazarların İranlı ortakları Kwalislerin ismiyle biliniyordu (Eski Rusçada Khvalisy, Eski Vikinkçede Calthen, Hazarcada Khwalin balık'tan Khamlik). Arap yazar Mukaddesi (985-987 civarı), yeni Hazar başkentinin Hazar ikiz kenti Cürcan'dan sonra inşa edildiğini açıkça ifade eder.

Filistin, Irak ve İstanbul'daki çağdaş Yahudilik merkezleri Hazarların dönmesini kayda almayı başaramadılar. Bunun iki sebebi vardı. Öncelikle bunu din adamları (rabbiler) değil, uluslararası tüccarlar başarmıştı. İkinci olarak bu, safha safha etkisini gösterdi. Vekilharç, Yahudiliği önce özel (730-731 civarı), sonra da resmi olarak (799-809) kucakladı. Ancak 830-840 civarında kağanı Yahudiliğe döndürebildi. Bu hareket kağanı Tengri dininin temsilcisi olarak sahip olduğu karizmadan mahrum bıraktı. Şimdi vekilharç, devletteki bütün iktidarı kullanma konumuna geldi. Sonuçta, kağanlık erkinin iktidarını ihya etmek isteyen Kabarlar isyan etti. Fakat vekilharç bu hareketi bastırmayı başardı. Benim araştırmalarıma göre, kağan Orta İdil'deki Rus tüccarlarına sığındı ve orada Rus Kağanlığı'nı başlattı (839 civarı). Bundan sonra, Rus hakimi Svyatoslav 965'te şehirlerini tahrip edinceye ve bu ilginç devlete son verinceye kadarki süre için Hazarlar hakkında bir şey bilmiyoruz.

Din sözkonusu olduğunda Hazarlar müsamahalı idi. 10. yy'ın ilk yarısından Arap yazarlar Mesudi ve İstahri, başkent nüfusunun aşağıdaki oranlara göre, her biri kendi hakimine sahip dört değişik dini topluluktan oluştuğunu yazarlar: Yedide ikisi Yahudi, yedide ikisi Hıristiyan, yedide ikisi Müslüman ve yedide biri pagan. 787'deki İznik 7. Ekümenik Konsülü,

Hazar Devleti’nde yeri Ortodoks piskoposluğu içine alacak bir başpiskoposluk olarak Got mitropolitliğinin kurulmasını önermiştir.

Hazar hükümetinin 12 bin kişilik bir kalıcı ordusu vardı. Askere alınanlar İslam kökenli Doğu İranlılar (Arsiye) idi. Bunların komutanı vezir seviyesinde idi.

Günümüze hiçbir Hazar metni ulaşmamıştır. Sadece 930 civarında (hâlâ Hazar yönetiminde iken) Kiev’de yazılan bir belge korunmuştur. Bu, şimdi İlgiltere’de Cambridge’te tutulan Kahire Geniza belgeleri arasında bulunmuştur. İbranice yazılan bu belgede Göktürk alfabesinde Hun-Bulgar dilinde bir mühür bulunmaktadır.

Kıpçaklar

Kıpçak isminin en erken bahsi Uygur Kağanı İl-itmiş’in (747-759) oyma (runik) yazıtlarında bulunurken, Kıpçak kabile birliğinin oluşumu 12. yy. başlarına kadar süren uzun bir süreçtir. Kıpçakların kökeni ve milliyeti konularında son zamanlarda pekçok bilgin çalıştı ama birçok soru halen cevapsız beklemektedir. Bunlardan birisi açıktır: Kıpçaklar, başta Çin’de olmak üzere, iktidarlara yeni ve güçlü hanedanların gelişi ile tetiklenen kavimler göçü gibi, çok sayıda zincirleme tepkinin etkisiyle batıya göçe başlamışlardır. 11-13 yy’ın Kıpçak birliği “Türk, Moğol ve muhtemelen İrani unsurlar içeren çok tabakalı bir budun-dil (ethno-linguistic) yapı göstermekteydi” (P. B. Golden).

Birliğin toprakları uçsuz bucaksızdı: Batıda Tuna’dan doğuda Çin sınırlarına ve güneyde Müslüman orta Asya’ya uzanmaktaydı. Kıpçakların iki bağımsız kanadı vardı. Bunların arasındaki sınır İdil boyunca uzanıyordu. Doğu kanadı ilk olarak Kimek adıyla ortaya çıkmıştır; Moğol istilasından (1222) sonra ise Kanglı diye yeniden adlandırılmıştır. İslami kaynaklar batı kanadına ‘Deşt-i Kıpçak’

(Kıpçakların Bozkırı) derlerdi. Rus kaynakları onlara Polovcı, Bizans yazarları Kuman ve Macarlar ise Kun derlerdi.

Kıpçaklar Rusya'da ilk kez 1055'te, önderleri Boluş (Türkçe 'yardım edici'), Kiev Knezi Vsevolod Jaroslaviç ile bir anlaşma yaptığı zaman göründüler. Bir diğer Kıpçak önder Sokal (Sakal) Kiev'in aynı knezine karşı ilk seferi yönetti ve onu yendikten sonra bozkıra geri döndü (1061).

Ancak kısa bir süre içinde bozkırda büyük bir değişiklik oldu. Ön-Moğol Kaylar eski Peçenek bölgesine girdiler, Kıpçakların merkezlerini aldılar ve bozkıra kendileri hükmetmeye başladılar. Bunlar Rus üçlüsü (İzyaslav, Svyatoslav ve Vsevolod Yaroslaviçler) ile hemen çatışmaya girdiler. Çıkan çatışma Rus ordusunun Alta nehri kıyısında mahvolması ve Kiev'de bir devrim ile sonuçlandı (1068). 1107'de Rus hanedanının iki kolu Monomakhlar ve Olgoviçler, Kıpçak yönetici oymağı Ayepalardan (-Q-ay-opa: oba) kız aldılar.

Orta Asya'daki olaylar Kıpçak bozkırını etkilemeye devam etti. 1090'larda Ön-Moğol Ölberli oymağı Mançurya'nın Jehol eyaletinden ayrıldı. Kısa bir süre içinde bu oymak Aral gölünün kuzeyindeki bozkır yerleşimlerini ele geçirdi; 1100'de Donets havzasında belirdiler. 1116-1117 civarında istikrar sağlandı. Ölberli ve Kay oymakları ikili yönetim temelinde iktidarı aralarında paylaştılar. Burada Ölberli oymağının başkanı üst yönetici olurken, Kayların önderi onun naibi oluyordu.

Rus vakayinameleri iki ana Kıpçak topluluğuna işaret eder: Vahşiler (dikye) ve diğerleri. Bunlar için ben irticalen 'vahşi olmayan Kıpçaklar' terimini uydurdum. Bunlar Rurik'in Rusları ile nispeten iyi ilişkiler içinde idi. Yani Kiev tahtındaki bir knez değişikliğinden veya Kıpçaklarla düşmanlığa son verilmesinden sonra, bunlar Rus (yani Kiev) ve Pereyaslav topraklarının knezleri, ilke olarak Monomakh ve Olgoviç kollarının temsilcileri ile bir konferans düzenlerlerdi. Kıpçaklar iki kanada

ayrılıyordu: Güney ve sol (doğu). Kıpçaklar doğu eğilimli olduğu için ikincisi daha itibarlı idi. Güney kolu daha üst dereceli oymak topluluğu olan İtoğlu ve Urusoba'yı (Urusoviçi) da içine alıyordu. Birincisi Bug nehrinin güneyinde gezinirdi. Kışlakları bu nehrin orta, yaylaları ise aşağı boyları idi. Urus Oba kışlarını Özü çayırlarında, yazlarını ise Moloçna nehri boylarında geçirirdi.

Sol kanat boyları içinde daha yüksek derecede olanı Burcoğlu (Burceviçi) idi. Bunlar aynı zamanda 'vahşi olmayan Kıpçaklar' arasında en üst derecede idiler. Yazları Orel nehri kıyısındaki Kara Orman'da yaşarlardı; kışlakları ise Yukarı Donets'te bulunuyordu. Düşük derecedeki topluluk Ulaşoğlu (Ulaşeviçi) karargahını Samara nehri boyundaki Kara Orman'da kurmuştu.

Kiev vakayinameleri güney kanat Kıpçaklarına 'Rus Kıpçakları' (1169), 'Korsun Kıpçakları' (1109; anlaşmanın imzalandığı şehre izafeten) veya 'Lukomorskie Kıpçakları' (1193; Karadeniz düzlüklerinin sakinleri manasında) derler. Sol kola, toprakları Pereyaslav Rus Knezliği ile sınırda olduğu için Pereyaslav Kıpçakları denir (1169).

'Vahşi Kıpçak' ismi Kiev vakayinamelerinde ilk kez 1146'da belirir ve ondan sonra 11 defa geçer: 1149, 1159, 1172, 1195 ve 1196. 'Vahşi Kıpçaklar' her kanatta ikişerden dört boy topluluğundan oluşuyordu. Göçerlik yurtlarını ancak dolaylı işaretlerden anlayabiliyoruz. Terter Oba ve Jete Oba (Jetebiçi) Donets nehri, Kırım ve Kafkasya ile ilgiliydi. Toks Oba (Toksebiçi) ve Ko (t) l Oba (Kolobiçi) muhtemelen Aşağı İdil düzlüklerinde yerleşmişti. Halıçlı M.S. tislav Udalıy'ın kayınbabası Kotyan'ın (Köten) ait olduğu Terter Oba ile Toks Oba arasında rekabet olduğuna dair delililler vardır. Rekabeti Arap tarihçi Nüveyri (ölümü 1333) anlatır. Kiev Knezi 2. Svyatopolk'un kayınbabası Tugota (r) kan, 1095 yılında onun tarafından Kiev yakınındaki Berestovo'da bulunan knezlik ikametgahında

gömülmüştür. 16. yy'da Svıralı (Bila Tserkva yöresi) knez ailesi Polovci-Rojnovskiler kendilerinin Tugota (r) kan soyundan olduklarını söylüyorlardı. Buna, Rurik'in Kiev Devleti'nin çöküşünden sonra kalan tek asil sülalenin bunlar olduğu eklenebilir.

'Vahşi olmayan Kıpçaklar'la Rus sülaleleri arasındaki ilişkiler dostane idi. Ruriklerin sol kanat sülaleleri de Kıpçak askeri yardımından faydalanıyordu. Bu, Kiev Knez'liğinin orada yerleşen Karakalpaklardan kurduğu kalıcı ordusunu dengeliyordu. Bu yüzden ilk Kıpçak saldırısına uğrayan da Kiev Knezliği idi. Kıpçaklar, Karakalpaklarla, evlilik ilişkilerine girmeye başladıkları 12. yy. ortalarına kadar onlara karşı da acımasız idiler. Kıpçaklar ve Rus knezleri arasında sürekli özel savaşlar ve karşılaşmalar olabilirdi ama bunlar birbirlerini bir diğerine bağlı görüyordu. Kıpçaklar hiçbir zaman, örneğin Pereyaslav toprağı gibi, Rus knezliklerinin sınır arazilerinin bir kısmını bile işgal etmeyi düşünmediler. Rus bölgelerinin içlerine daldılar ise de bunu Ruriklerden birine karşı diğerinin müttefiki oldukları için yapmışlardır. 1222'de gelen Moğollar onları (tıpkı Alan ve Kıpçaklar için çabaladıkları gibi) ayırmaya çalıştıklarında başarılı olamadılar. Bağlar, savaşı paralı askerlere ve ölüme tercih edecek kadar güçlü idi. 12. yy'da Kıpçaklarla Ruslar arasında evlilikler oldukça yaygın idi. Birçok Rus knezi Kıpçak annelerin çocuğu ve Kıpçak önder de Rus annelerin çocuğu idi. Kıpçak folkloru Ruslarca da paylaşıldı ve sonuçta belli güzel Kıpçak halk hikayeleri 12-13. yy. Kiev ve Galiçya vakayinamelerinde yaşadı. Kıpçak önder Otrok, onun görevlisi Or ve bozkır otu yevşan hakkındaki ilginç hikayeden bahsetmek yeterlidir. En büyük Rus edebi çalışması Igor Destanı'nın konusu da Kıpçaklardır.

Kıpçak birliği oldukça gevşek idi ve hiç merkezileşemedi. Üç ana siyasi ve iktisadi merkezleri, bugünkü Harkov'un yakınındaki Sivers'kıy Donets havzasında idi. Başkentleri Şarukan (aynı zamanda Çeşuev denir) ve ikinci

sınıf merkezleri doğudaki Balin ve batıdaki Sugrov orada idi. 11-12. yy'larda Orta Avrupa ve Balkan ülkelerini Kiev üzerinden Kıpçaklara bağlayan Zaloznıy yolunun terminal noktası da burası idi. 12. yy'ın 50 ve 60'lı yıllarında Kıpçaklar Tuna bölgesi ve daha sonra Bizans hakimiyetindeki Bulgaristan ile daha fazla ilgilenmeye başladıklarında, Ruriklerin mali dayanakları tehdit altına girmişti. Bu durum, çoğunlukla üç ana Rus ticaret yolu Zaloznıy, Solyanıy ve Rum'u (1168, 1170) koruma amacıyla 1160, 1167, 1168, 1170, 1180, 1184 ve 1185'te bir dizi Kıpçak karşıtı sefere sebep oldu. Ayrıca, Kıpçak iktisadında Kırım, özellikle Suroj (Sudak, Sugdaia), Azov (Azak) ve Saksin (İdil'in ağzında) gibi yarımadanın çok önemli noktaları önemli rol oynamıştır.

Kıpçak dili ticarette geçer dil haline geldi. Ermeni tüccarlar ve Kıpçaklar arasındaki bağlantının bir kalıntısı, 16-17 yy'da Ermeni alfabesiyle yazdıkları Kıpçak dilini kilise ve belediye işlerinde bile kullanmaya devam eden Ukrayna Ermenilerinin Türkleşmesi olmuştur. Kamyanets-Podil'skıy'dan çağdaş mahkeme belgeleri bunun gösterir. 12. yy. ortalarında bir yerde bir kısım Kıpçak, Yahudi tüccarlardan Museviliğin Karay biçimini kabul etti. Bunlar son zamanlara kadar İbrani harflerle yazılan Kıpçak dilini kullanan Karaylardır (Karaim). 13. yy'ın 40 ve 50'lerinde bunların bir kısmı Galiçya kralları Danılo ve Lev tarafından Halıç ve Kukuziv'de (L'viv) yerleştirildiler, bir diğer topluluk Litvanya prensi Vitovt'a katıldı ve 14. yy. sonu ile 15. yy. başları civarında Luck ve Troki'deki ikametlerde yerleştirildiler.

Türk-Moğol kurt inancıyla tek-Tanrılı Gök-Tanrı dini, yönetici göçebe Kıpçak tabakasının dini idi. Maniciliğin (Kıpçak önder Bonyak'ın isminde görülür: Mani-ax, 'mani'nin izeyicisi), Hıristiyanlığın Nesturi kolunun ve de daha sonra aralarında baskın hale gelen İslam'ın Orta Asya biçiminin takipçileri vardı.

Kıpçaklarda gömü geleneklerinde görüldüğü üzere bir doğu eğilimi vardı. Ölünün, haoma adlı içki için bir kap tutan (bir İran-Saka geleneği) taş heykelleri Ukrayna'da oldukça fazla miktarda bulunmuştur ve en tipik mezar taşıdır. Yerel halk bunları çoğunlukla 'kamyani babı' (taş bebek) diye adlandırır.

Kıpçaklar da bozkıra özgü dini müsamahayı sergilemişlerdir. Bu yüzden, örneğin Fransiskan misyonerler daha Moğollar zamanında (13. yy'ın ikinci yarısı, 14 yy. başlangıcı) Kırım-Azak denizi sınırında etkin idiler. Bunların eseri iki bölümden oluşan 'Codex Cumanicus'tur: İtalyan tüccarların kullanımı için derlenmiş bir Kıpçak Türkçesi-Latince-Farsça konuşma sözlüğü ve Kıpçakların kullanımı için Alman misyonerlerce yazılmış Hıristiyan ayin malzemeleri. Maalesef, Moğol öncesi dönemden Kıpçak metinler bilinmemektedir.

1222-1240 arasında Moğollar Doğu Avrupa'yı işgal etti ve Rus ve Kıpçak devletlerinin ikisine de son verdiler.

13. yy'ın 40'lı yıllarındaKıpçakların bir kısmı Moğollardan kaçarak, Terter Obalı Kotyan (Köten) önderliğinde Macaristan'a gelip yerleşti. Başlangıçtaki zorluklardan sonra bunlara özerklik verildi ve sonradan Macarlar arasında eridiler. 12. yy'ın 50'li yıllarında Kıpçaklar Bulgaristan'a tekrar yerleşmeye başlamışlardı. Burada, üç Kıpçak hanedanı olan Asenler (1185-1280), Terter Obalılar (1280-1323) ve Şişmanlar (1323-1396) ikinci Bulgar Krallığı'nın kurulmasıyla sonuçlanan Bizans'a karşı Ulah-Bulgar ayaklanmasını yönettiler.

Kıpçak Devleti'nin bütünleyici bir parçası olarak eski Bosporus ve sonraki Kuban Büyük Bulgar Krallığı'nın toprakları, profesyonel manada köle ihraç etmek için esas alanlardı. Satın alınmış köle için Müslüman terimi 'Memlûk' idi. Mısır ve Suriye'nin yöneticileri Eyyubiler, 12. yy'da Kıpçak bölgesinden köle ithal etmeye başladılar. 1250'ye gelindiğinde

Mısır ve Suriye'nin Memlûkleri iktidarı kendi ellerine aldılar ve 1517'deki Osmanlı fethine kadar burayı bağımsız olarak yönettiler.

E. A. Thompson, A History of Attila and the Huns, Oxford, 1948; Otto J. Maenchen-Helfen, The World of the Huns, Univ. Of California Press, 1973; Omeljan Pritsak, "The Hunnic Language of the Attila Clan", Harvard Ukrainian Studies, C. 6, no. 4, Cambridge, Mass. 1982 (19834), ss. 428-476.

Walter Pohl, Die Avaren, Munich, 1988; Samuel Szadeczky Kardoss, 'The Avars', in Denis Sinor (ed.), The Cambridge History of Early Inner Asia, Cambridge, 1990, ss. 206 - 228; Omeljan Pritsak, "The Slavs and the Avars", Settimana di studio del centro Italiano di studi sull'alto Medioevo, XXX, C. 7, Spoleto, 1983, ss. 353-435.

Veselin Be{evliev, Párvo-Bılgarite, Sofia, 1981; Omeljan Pritsak, Die Bulgarische Fürstenliste, Wiesbaden, 1955; Mustafa Köymen, "Der Hsiung-nu Stamn der Tu-ku", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 3, bölüm I, Ankara, 1944, ss. 60-80.

Omeljan Pritsak, The Origin of Rus, C. 1, Harvard, 1981, ss. 56-73.

István Zimonyi, The Origins of the Volga Bulgars, Szeged, 1990; Farid S. Khakimzianov, Èpigrafi2eskie pamiatniki Volìskoj Bulgarii i ikh yazık, Moskva, 1987; Önbulgarlarla ilgili bir çalışma olarak Edward Tryjarski, "Protobulgars"; K. Dabrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, Edward Tryjarski, Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie, Wroclaw-Warsawa, 1975, ss. 147-376.

Akdes Nimet Kurat, Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937; Julius Nemeth, "Zur kenntnis der Petchenegen", Körösi Csoma Archivum, C. 1, Budapest, 1921-1925, ss. 219-225; Karl Heinrich Menges, "Etymological notes on some Pä2änäk names", Byzantion, C. 17 (1944-1945), ss. 256-280; Edward Tryjarski, "Pieczyngowie", in K. Dabrowski, Teresa Nagrodzka-Majchrzyk,

E. Tryjarski, Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie, Wroclaw-Warsawa, 1977, ss. 479-625; Omeljan Pritsak, The Pe2enegs, Lisse (Holland), 1976; Svetlana A. Pletneva, “Pe2enegi, torki i polocy v juìnorusskix stepjax”, Materialy i issledovanija po arxeologii S. S. S. R., no. 62, Moscow-Leningrad, 1958, ss. 151-226.

Teresa Nagrodzka-Majchrzyk, Czarni Klobuci, Warsaw, 1985; Peter B. Golden, “The 1erni Klobouci”, Symbolae Turcologicae, C. 6, Uppsala, 1996, ss. 97-107; Omeljan Pritsak, “An Eleventh Century Turkic Bilingiual (Turko-Slavic) Graffiti from the St. Sophia Cathedral in Kiev”, Harvard Ukrainian Studies, C. 6, 1982, ss. 152-166 (Rusça çevirisi A. N. Kononov tarafından yapılmıştır: Voprosy Yazıkoznaniya, Moskva, 1988, no. 2, ss. 49-61).

Douglas M. Dunlop, The History of the Jewish Khazars, Princeton, 1954; Svetlana A. Platneva, Xazary, 2. Baskı, Moskva, 1986; Peter B. Golden, Khazar Studies, C. 1-2, Budapest, 1980; Omeljan Pritsak, “The Khazar Kingdom’s Conversion to Judaism”, Harvard Ukrainian Studies, C. 2, Cambridge, Mass., 1978, ss. 261-281 (‘Studies in Medieval Eurasian History’de-london, 1981, no. XI, yeniden basılmıştır); Norman Golb and Omeljan Pritsak, Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century, Ithaca, New York, 1982; Anatolij s. Novosel’cev, Xazarskoe gosudarstvo i ego rol’ v istorii Vostoçnoy Evropı i Kavkaza, Moskva, 1990.

S. M. Axinjanov, Kyp/aki v istorii srednevekovogo Kazaxstana, Alma-Ata, 1989; ìPeter B. Golden, An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Wiesbaden, 1992, ss. 270-283; Peter B. Golden, “The Polovci Dikii”, Harvard Ukrainian Studies, C. 3-4, Cambridge, Mass., 1979-1980, ss. 296-309; Omeljan Pritsak, “The Polovcians and the Rus” Archivum Eurasiae Medii Aevi, C. 2, Wiesbaden, 1982, ss. 321-380; Omeljan Pritsak, “Non-Wild Polovcians”, To Honor Roman Jacobson, C. 2, The Hague,

1967, ss. 1615-1623 Tekrar baskısı: Om. Pritsak, Studies in Medieval Eurasian History, London, 1981, no. XIII).

A. Türk-Slav İlişkileri ve Kafkas Halkları

Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri / Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu [s.522-529]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Günümüzde Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar çok geniş bir coğrafyada yaşayan Türkler, Altay Dağlarının kuzeyi ile Sayan Dağlarının güney-batısı arasındaki tespit edilebilen en eski yurtlarından itibaren birçok bölgeyi vatan edinmişlerdir.1 Zamanımızdaki adları ile bu sahalar doğudan batıya şu şekildedir: Yakutistan, Güney Sibirya-Altaylar, Moğolistan-Kansu-Ordos, Doğu Türkistan, Batı Türkistan, Kuzey Afganistan, Horasan, Kafkaslar ve Azerbaycan, Musul-Kerkük, Halep civarı, Anadolu, Balkanlar, Kırım, Kazan.2

Altay-Sayan Dağlarının güneybatı kısmında yaşayan Proto-Türkler, M.Ö. 1700'den itibaren etrafa hakim olmaya ve yayılmaya başlamışlardır. Bu Proto-Türklerden bir kısmı bugünkü Kazakistan üzerinden Maveraünnehr'e (Maveraünnehir) kadar gelerek oradaki Akdeniz ırkları ile temas kurarken, batıya doğru açılan gruplar da Ural (Fin-Ugor) kavimleriyle irtibat sağlamışlardır.3 Bu ilk hareketlenmeden itibaren çeşitli Türk boyları; kuraklık, nüfusun kalabalıklaşması, otlakların yetersizliği, mevsimlerin değişikliğe uğramaları sonucunda hayat tarzlarının etkilenmeleri ve daha çok hayvancılığa dayalı ekonomik yapılarının bozulmaları, başka bir Türk boyu tarafından yaşadıkları yerlerin istilaya uğraması gibi sebeplerle değişik zamanlarda, değişik yerlere göç etmişlerdir.4

Doğu Avrupa sahası da, bazı Türk boylarının Türkistan'dan (Orta Asya)5 göç ederek devlet kurdukları coğrafyalardan birisi olmuştur.

Türk oldukları henüz kesin olarak ispatlanamayan Sakalar (İskit) ile, menşeleri tartışılan Kimmerlerin[6] milattan yüzyıllar önceki göçleri göz önüne alınmazsa, Doğu Avrupa’ya ilk Türk göçü Hunlarla başlamıştır. Anavatan Altaylar civarından başlayan bu göçler Avrupa ile Asya arasındaki tabii sınır olan Ural dağlık bölgesi ile, Ural Irmağı’nı Altay Dağlarına bağlayacak bir coğrafi yolla yapılmıştır.[7]

Altayların eteklerinden başlayan bozkırlar, güney-doğu ve kuzeybatıya gittikçe düzleşmekte ve “step” haline gelmektedir. Aşağı Sir Derya (Seyhun) ve Aral Gölü istikametindeki bozkırlar Güney Sibir ovalarını teşkil etmekte ve Hazar Denizi’nin kuzeyinden Karadeniz’in kuzeyine uzanmaktadır. Bozkırlar, İrtiş Nehri’ne doğru çıktıkça zenginleşmekte, bol su ve bol otları ile hayvan beslemek için çok elverişli bir hal almaktadır. Bununla birlikte Sibirya’nın soğuk dalgalarına açık bulunması hasebiyle, yazları kısa ve kışları da o nispette uzun idi. Nehir mansıpları, sazlıkları ve kamışlıkları ile “kışlak” yeri olarak kullanılmaktadır.[8]

Kışlaklar fazla kar almayan yerlerde yapılırdı. Çünkü hayvanların kurumuş otları kar altından tırnakları ile çıkarıp yemeleri gerekiyordu. İrtiş boyları ile Batı Sibirya’nın bir hususiyeti de, ancak tepeler mahiyetinde olan Orta ve Güney Ural Dağlarından, Kama ve İtil nehirleri boyuna gitmek için tabii bir engel teşkil etmeyişi idi. Balkaş Gölü ve Talas Nehri’nden Seyhun, Yayık, Ukrayna’nın güney bölümü Don ve İtil nehirlerine doğru uzanan bozkırlar ise, Hazar Denizi’nin kuzeyinden, Uralların güneyinden, tarihte “kavimler kapısı” adıyla bilinen kum, çöl sahalarından sonra, İtil’in batısında yeniden bol otlu meralar ve yer yer dağlık-tepelik yaylalar halini almakta ve hakiki bir bozkır olarak Karadeniz’in kuzeyinden ta Karpatlara, Tuna boyuna kadar uzanmakta idi. Karadeniz’in kuzeyindeki bu bozkırlar, Orta Asya ve Batı Sibirya’daki yayla ve bozkırların devamı mahiyetinde

idi, orada, geçilmesini güçleştiren yüksek dağlar veya büyük çöller olmadığı cihetle, Türkistan'daki kavimler, doğudan batıya kolayca geçebilirlerdi. Nitekim daha milattan birçok yüzyıllar önceleri "kavimler kapısı" yolu ile birçok kavim Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya gelmişlerdir.9

Avrupa'ya ilk göç eden Türk grubu Hunların batıya doğru ilerlemeleri Asya Hunlarının Türkistan'daki hakimiyetlerini kaybetmelerinden sonra vuku bulmuştur. Hunlar, Tanhu Mo-Tun zamanında (M.Ö. 209-174) sınırları doğuda Kore'ye, kuzeyde Kerulan, Tola, Selanga, Yenisey, Ob, İrtiş, İşim nehirlerine, batıda Balkaş Gölü'nün ötesinde Aral gölüne, güneyde ise Çin sınırında Wei Irmağı-Tibet yaylası-Karakurum'a kadar uzanan büyük bir imparatorluk tesis etmişlerdi.10 Aradan geçen uzun zaman içerisinde gerek iç huzursuzluklar, gerekse kesif Çin propagandasının tesiri ile kuvvet ve otoriteleri zayıflamaya başlamıştı. Ayrıca başa geçen tanhuların dirayetsizliği, akınların duraklayarak devletin iktisadi bakımdan oldukça sıkıntı içerisine düşmesi ve askeri başarısızlıklar da eklenince toprak kaybetmeye başlayan devlet iyice güçten düşmüştür. Bu olumsuz şartlar altında başa geçen Tanhu Hohan-Yeh'in (M.Ö. 58-31), malî bakımdan rahatlamak gayesiyle Çin himayesine girme teklifi, durumu daha çok karıştırmıştır. Sol Bilge Eligi olan Çi-çi'nin, kardeşinin tanhuluğunu tanımaması ve Çin tahakkümünü reddetmesi üzerine devlet ikiye ayrıldı.11 Çi-çi'nin kardeşini mağlup ederek Orhon Nehri civarında bulunan başkenti de ele geçirdi. Ho-han-yeh ise kendine bağlı kitlelerle Çin imparatorunun hakimiyetini kabul ederek Çin'in kuzeybatı sınır bölgesine çekildi.12

Aral Gölü'ne kadar bütün batı bölgesini hakimiyet altına alan Tan-hu Çi-çi, atası Mo-tun zamanındaki imparatorluğu yeniden ihya etti. Devletin ağırlık merkezini Çu-Talas nehirleri arasına kaydırarak, elde ettiği topraklar dolayısıyla İran, Afganistan, Hindistan, Doğu ve Orta Avrupa bölgeleri bakımından Asya tarihinin sonraki gelişiminde devamlı tesiri olacak olan

Türkistan sahasına Türk kavminin iyice nüfusunu sağlamış oldu. Fakat Çi-çi'nin hakimiyeti uzun sürmedi. Çin; Vusunlar ve Kang-kü Devleti'nin yardımıyla büyük bir ordu oluşturarak, Talas civarındaki Hun başkentini kuşattı. Tamamen tahrip olan başkenti müdafaa eden Hunlar, başta tanhuları Çi-çi olmak üzere ağır kayıplar verdiler ve müstakil devletlerini de kaybettiler (M.Ö. 36).13

Çin tâbiliğini kabul eden Ho-han-yeh'e (ölm. M.Ö. 31) bağlı Hunlar, onun evlatları tarafından toparlanmağa başlanmışlardır. Kuvvetli bir devlet adamı olan Yu Tanhu zamanında (M. 18-46) ise, Çin'e karşı bağımsızlıklarını elde ederek, doğuda Mançurya'ya, batıda Kaşgar'a kadar olan geniş bölgede hakimiyet tesis etmişlerdir. Fakat Tanhu Yu'nun ölümünden sonra iç huzursuzluklar ve iktisadi darlık Hunları oldukça müşkül duruma sokmuştur. Bunun neticesinde, Yu'nun oğlu olan Tanhu P'u-nu'ya karşı mücadele ederek kuzeydeki Hunların arasına çekilen P'u-nu'nun yeğeni Pi'nin, M. 48 yılında kendini tanhu ilan etmesi Hunları bir daha birleşmemek üzere ikiye ayırmıştır. Ayrı ayrı siyasi nitelik taşıyan iki Hun devletinden Güney Hunları (Güney Moğolistan'da) Çin tâbiiyetini devam ettirirken, Kuzey Hunları (Kuzey Moğolistan) bağımsızlıklarını muhafaza etmişlerdir.14

Güney Sibirya, Çungarya ötesine kadar batı ve İç Asya'da iktisadi önemi büyük şehirlerin Kuzey Hun Devleti'nin idaresi altında olması, onları Çin saldırılarının odak noktası haline getirmiştir. Hunlar, bir yandan Çinliler ile uğraşırken, doğudan da Sien-pi hücumlarına maruz kalmışlardır. Hakimiyetlerini Güney Sibirya ve Çungarya'ya kadar genişleten Sien-piler, Kuzey Hunlarının topraklarını işgal etmişlerdir. Bunun üzerine kalabalık kitleler halinde batıya çekilen Hunlar, Güney Kazakistan bozkırlarındaki Çi-çi Hunlarının bakiyeleri olan soydaşlarına katılmışlardır (2. asrın ortaları).15

Batıya göç eden ve hakkında 200 yıl hiçbir şey bilinmeyen Hunlara dair IV. asrın ikinci yarısından itibaren Çin ve özellikle Roma kaynakları bilgi vermeye başladılar.16 355-365 yılları arasında Alanları mağlup ederek kuzey-batı Türkistan'daki Alan ülkesini ele geçirdiler. İtil Nehri'ni geçerek İtil, Don ve Kafkasya arasındaki sahaya hakim olarak Avrupa önlerinde görünmeye başladılar.17 Balamir idaresindeki Hunlar, 374-5 yılından itibaren Don-Dinyeper arasında yaşayan Doğu Gotlarını (Ostrogot) kendilerine tâbi kıldıktan sonra ilerleyişlerini sürdürerek, onların batısında yaşayan Batı Gotlarını (Vizigotlar) Dinyester kıyılarında mağlup ettiler ve 378 yılında Tuna'yı geçerek Trakya'ya kadar ilerlediler. Doğu Macaristan ve Transilvanya'da da kendilerini hissettirmeye başladılar.18 Esas kütlenin Güney Rusya ve Don Nehri civarında bulunduğu 395 yıllarında, iki koldan harekete geçtiler.

Merkezi Don nehri civarında bulunan Doğu Kanadı tarafından tertip ve Basık ile Kursik adlı iki bey tarafından idare edilen bir kısım Hunlar ise Kafkasya üzerinden Anadolu (Küçük Asya) ve Suriye'ye saldırdılar. Bu Anadolu akını sırasında Hunlar; bugünkü Erzurum, Karasu ile Fırat'ı geçerek Malatya ve Çukurova bölgesine kadar ilerlemişler, Urfa ve Antalya'yı kuşatıp, Suriye'ye gelerek Kudüs taraflarına varmışlardır. Orta Anadolu'ya Kayseri-Ankara civarına kadar gittikten sonra, Azebaycan-Bakü yolu ile merkezlerine geri dönmüşlerdir. Gerçekleştirilen bu akınlar planlı olmuş ve yerleşilerek vatan haline getirilecek en müsait toprakları bulma gayesi taşımıştır. Bu durum, Doğu Roma İmparatorluğu kadar Sâsanileri de telaşlandırmış ve korkuya sevk etmiştir.19

M.S. 375-400 yılları arasında Avrupa'da faal bir harekette bulunmayan Hunlardan küçük bir grup, Tuna'nın güneyindeki toprakları ele geçirdiler ve Pannonia bölgesinde görüldüler. Bu zaman içerisinde Doğu Roma hudutlarındaki Hunların sayısı fazla değildi. Bunlar da Doğu

Macaristan ve Transilvanya’da bulunmaktaydılar. Hunların esas kütlesi Güney Rusya’da Don nehri civarındaki merkezlerinde bulunuyordu.20 Doğu ve Batıda yapılan seferler merkezin kontrolü altında kanatlar tarafından idare edilmekteydi. Anadolu seferinden bahsettiğimiz Hunların, dönüşte 396 yılında Sâsaniler ile mücadeleler yaptığı görülmektedir. Sâsanilerin merkezine yakın bir yerde görülmeleri ahaliye bir korku yaşattı ve Sâsani Kralı IV. Behram Hunlarla şiddetli bir mücadeleye girişti.21 Prikos bu olaylar hakkında şu bilgileri vermektedir: Priskos, Batı Romalı elçi Romulus ile konuşurken onun anlattıklarına istinaden şunları nakletmektedir: “…İskit ülkesinden İranlıların ülkesine nasıl gidilir diye sorulması üzerine Romulus, İranlıların ülkesinin İskit ülkesinden çok uzak ve İskitlerin bu yolda acemi olmadığını, bir zamanlar memleketlerinde kuraklık olduğundan ve Romalılar o zaman devam eden harplerinden dolayı onlarla savaşamadıklarından, İskitlerin Medlerin ülkesine girdiklerini söyledi.

İskit kral soyundan Basich ve Cursich idaresindeki İskitler, İran’a kadar giderek buralarda büyük bir kalabalığa hakim olmuşlar. Roma’ya gelmişler ve ittifak etmişlerdir. Onlarla birlikte gidenler anlatıyorlar ki, çölden geçtikten sonra bir gölü de geçerek -Romulus Maeotis’i (Azak Denizi) düşünüyor- on beş gün dağlık bölgelerden gidip İran’a bu suretle gelebilmişlerdi. Etrafı yağma ettikleri bir sırada İran ordusu gelerek gökyüzünü oklarla kaplamış olduklarından, başlarının üzerinde bulunan tehlikeden korkarak pek az ganimet ile geri çekildiler. Bu felaket önünden geri çekilirken, dağlar aşmak mecburiyetinde kalmışlar ve ganimetin pek çoğunu da İranlılar geri almışlar. Düşmanların hücumundan kurtulmak için başka yola saparak bir deniz kenarındaki kayalıklardan ateş çıktığı yerden ilerlemişler, günlerce yolculuk yaptıktan sonra ülkelerine geri dönmüşlerdir…”.22

Bundan sonra ağırlık merkezlerini Pannonia ve Karpatlara kaydırarak, İstanbul önlerinden Roma'ya kadar Avrupa coğrafyasının büyük bir bölümüne hakim olan Hunlar, sınırlarını Alpler, Ren ve Viltül nehirlerine kadar genişleterek Atlas Okyanusu üzerindeki adalara, diğer taraftan Sâsani ülkesine ve Altaylar'a kadar uzanan büyük bir imparatorluk vücuda getirdiler.23

Hunlardan sonra Türkistan'dan gelen Türk boyları hakkında Priskos şu enteresan bilgileri vermektedir: "…Saragur (Sarı-Ogur), Urog (Ogur) ve On Ogurlar Doğu Romalılara elçiler gönderdiler. Bu kavimler Sabirlerle yapılan harp neticesinde meskun oldukları yerlerden çıkartılmışlardı ve komşu ülkelerin topraklarını işgal etmişlerdi. Sabirleri Abarlar (Avar) püskürtmüşlerdi. Abarları ise okyanus kıyısında oturan ve bir yandan denizden yükselen büyük buharlarla sislerin, diğer taraftan şimdiye kadar duyulmamış pek çok yırtıcı kuş'un (griffon) yaklaşmasından kaçan kavimler vatanlarından çıkartmışlardı ki, bu yırtıcı kuşların insan soyunu yiyip bitirmeden yok olmayacakları söylentisi vardı ve insanları paralıyorlardı.

Bu felaketler neticesi hareketlenerek komşu ülkelere hücum ettiler. Bütün bu kavimler hücumun şiddetinden dolayı mukavemet edemeden bulundukları yerleri terk edip kaçıyorlardı. Öyle ki yeni bir yurt arayan Saragurlar ilerlediler ve Acatir Hunlarına rastladılar. Onları harple yenerek tâbi kıldılar ve özellikle Romalıların dostluğunu kazanmak maksadıyla elçiler yolladılar. İmparator elçileri iyi kabuk etti ve hediyelerle memnun ederek geri gönderdi".24

Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya gelen bir diğer Türk boyu da Priskos'un bahsettiği Sabarlar (Sabir)'dır. İlk devir tarihleri pek iyi bilinmeyen Sabarların, Tanrı Dağlarının batısı-İli Nehri sahasında yaşarlarken, Asya Hun İmparatorluğu'nu oluşturan topluluklardan biri

olduğu tahmin edilmektedir.25 Sabarlara ait ilk kesin bilgiler, 461-465 yıllarında Batı Sibirya kavimleri arasındaki göç hadiseleri ile ilgili Priskos'un yukarıda naklettiğimiz notlarıdır. Daha sonraları bu bilgiler Bizans tarihçileri Prokopios (VI. yy.) ve K. Porphyrogenretos (X. yy.) tarafından da tekrarlanmıştır. Priskos'un anlattıklarına göre Sabarlar, Avar baskısı karşısında İrtiş sahasından çekilerek batıya yönelmişler, Altaylar-Ural Dağları (bugünkü Kazakistan bozkırlarının güneyi) arasındaki düzlüklerde yaşayan Ogur Türk boylarını yerlerinden etmiş, Tobol ve İşim çevresine yerleşmişlerdir. Bu arada batıda en eski Sabar yerleşim yerinin Batı Sibirya'da olduğu tahmin edilmektedir.26

Ayrıca kültür ve medeniyet seviyesi çok yüksek olan Turfan bölgesinde oturmalarının Sabarlar üzerinde büyük tesirler yaptığı düşünülmektedir. Tobol ve İşim çevresindeki Sabarlar, daha sonra Yayık ve İtil'i geçmişler ve İrtiş sahasında samur kürkü avcılığı ile iştigal etmişlerdir. 465 yıllarında Sabarlar ilerleyişlerine devam ederek, Volga (İtil) ile Dinyeper arasındaki geniş bir sahaya yayılmışlardır. Bazı Sabar grupları da 515 yılı sonlarında Kafkaslar'a gelmişler, Kafkaslar'ın kuzeyindeki Kuban Irmağı boyunda yerleşmişler ve Hazar Denizi civarında Ermeni şehirlerini yağma etmişlerdir.27 Akabinde Anadolu'ya girerek Kayseri, Ankara, Konya dolaylarına kadar gelmişlerdir. Ellerine geçirdikleri Roma şehirlerinde birçok katliam yapmışlar ve çok zengin ganimetler elde ederek geri dönmüşlerdir. IV. asrın ortalarına kadar İtil, Hazar Denizi, Kafkas havalisinde mühim roller oynamışlar ve Bizans ile İran arasındaki harplerde neticeyi tayin eden kuvvet olmuşlardır. Hakimiyetleri sona erdikten sonra kabileler halinde Kur, Rion, Kuban ve Terek ırmakları civarında yaşamışlardır.28

Batıya göçleri Doğu ve Orta Avrupa tarihinde mühim neticeler doğuran, Batı Türkistan, Kuzey Kafkasya arasında, Don-İtil boylarındaki Ogur

Türklerine komşu olarak yaşayan diğer bir Türk boyu Avarlar ise, Var ve Hun adlı iki kabileden meydana gelmişlerdir.29 350 yıllarında bağlı oldukları Juan-juan idaresinden ayrılıp batı istikametine ilerleyerek, Kazakistan bozkırından güneye dönerek Seyhun ve Ceyhun boyunca Sogdiana'ya ve Toharistan'a girerek, Batı Türkistan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da kurulan Akhun (Eftalit) Devleti'ne katıldılar. 350 yıllarına kadar bu bölgede kaldıkları tahmin edilmektedir. Daha sonra Hazar ile Aral sahasına geldiler. Priskos'un verdiği bilgilere dayanılarak Avarların, 465 yıllarında Barköl havalisinde olduğu ileri sürülmektedir.30

552 tarihinde doğuda Göktürk Devleti'nin kurulmasıyla batıya doğru kaçan Juan-Juanların baskısı neticesinde Türk kavimlerinde göç dalgası başladı. Bu sırada Avarlar, uzak batıya doğru harekete başladılar. Sabarları mağlup ederek Kafkaslar'a doğru ilerlediler. Bizans ile diplomatik münasebet kurup 558 yılında İstanbul'a elçi gönderdiler. O sırada Balkanlar ve Dalmaçya'daki Ogur tehlikesinden dolayı Bizans ile anlaştılar. Bu sayede Avrupa yolu Avarlar'a açılmış oldu. 562'de Tuna bölgesine gelerek burada yerleştiler. Buradan Avrupa içlerine, İstanbul önlerine, Galya'ya uzanan akınlar yaptılar. Karpat bölgesini ele geçirerek Macaristan'a yerleştiler. Pannonia bölgesine hakim oldular. Avrupa'da Don Nehri'nden Galya'ya, kuzey Slav bölgelerinden İtalya'ya kadar uzanan büyük ve kuvvetli bir devlet teşkil ettiler.31

Hazarlara, Türkistan'dan çıkarak Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki bölgeye göç ederek buralara yerleşen bir Türk boyudur.32 Bu göçün ne zaman olduğu bilinmemektedir. Milattan önceki devirlerden başlayarak M.S. VI. yüzyıla kadar Hazarlar hakkında bilgi veren kaynaklardaki bilgilerin karışık ve muğlak olmasından dolayı, bu sürenin aydınlatılması tarihçiler için büyük bir problem oluşturmuştur. Gürcü kaynaklarına göre Hazarlar, Hazar ülkesine milattan önceki devirlerde gelmişlerdi. Gürcü

Hükümdarı Mirvan (M.Ö. 167-123) Hazarlara karşı savaşmıştır. Hazarlar hakkındaki daha net bilgiler M.S. II. yüzyıl sonlarına doğru olmuştur. M.S. 198 yılında Ermenistan'a saldırmışlar ve M.S. 363 yılında Bizans İmparatoru Julian'ın, Ermenistan'da bulunan Perslerle yaptığı savaşta Hazarlar Bizans'a yardım etmişlerdir.33 Kafkas bölgesinde Attila'ya tâbi olarak yaşayan Hazarlar, Hunların dağılmasından sonra 457 yılında Kafkasya'daki Pers savunmasını kırarak Kur ve Aras bölgesini ele geçirmiş, İberya, Gürcistan ve Ermenistan içlerine doğru ilerlemişlerdir.34

VI. yüzyıl başlarında Türkistan'dan gelen yeni Türk göç dalgaları Avarları sıkıştırmaya başlamış, bunun neticesinde Avarlar batıya göç etmeye başlamışlar ve bundan Hazarlar da etkilenmişlerdir. Bu sırada Göktürk hakimiyetini tanıyan Hazarlar, VI. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Kafkasya kavimleri arasında hakimiyet tesis ederek, Sabar, Sarıogur, Semender, Belencer gibi kabileleri bünyelerine kattıktan sonra, 558 yılında Hazar Devleti'ni kurmuşlardır. 641'de Bulgarlara saldırarak onları Tuna'ya göçe zorlamış, Dinyeper ve Oka civarındaki Slavları kuzeye sürmüşlerdir. 679 tarihinde Don ve Dinyeper arasındaki bölgeyi ele geçirerek, batıya doğru ilerlemeye başlamışlardır.35

VII. yüzyılın sonlarında Kırım'ı topraklarına katarak Azak Denizi'ne kadar ilerlemişler ve Hazar Denizi'nden Dinyester nehrine, Kafkas Dağları'ndan Oka'ya kadar bütün bölgeye hakim olmuşlardır. İtil, Yayık, Kuban, Don gibi nehirlerin arasında; Çin-Türkistan-Karadeniz-Bizans, Anadolu-İran-Harzem (Harezm), Suriye-Mezopotamya-Kafkasya-Doğu Avrupa, Hazar ülkesi-İskandinavya yollarının birleştiği coğrafyayı ellerinde tuttuklarından iktisadi, siyasi, stratejik ve kültürel açıdan Doğu Avrupa'da çok mühim roller oynamışlardır.36

400 yıla yakın varlıklarını sürdüren Hazarlar, ana toprakları olan Kafkasya'nın kuzeyi ile Hazar sahilleri yanında; Hazar Denizi, Karadeniz,

Kafkas Dağlarınınkuzeyi, Don ve İtil nehirlerinin çevrelediği saha ve Kiyev'i de içine alan geniş bir coğrafyada büyük bir imparatorluk tesis etmişlerdir.37

Türkistan'dan batıya 9. ve 11. asırlarda büyük kütleler halinde göç eden Türk boylarından birisi de Peçeneklerdir. Peçeneklerin batıya Emba-Yayık (Çim-Ural) ve İtil boylarına gelmeden önceki yaşadıkları yerler, tarihi kaynakların kifayetsizliğinden tam olarak bilinememektedir. Issık Göl-Balkaş, İli Havza'sı dolaylarında Türgişlerin bir kolunu oluşturdukları tahmin edilmektedir.38

Konstantin Porphyrogennetos, De Administando Imperio adlı eserinde Peçeneklerin yurdu ile alakalı şu malumatı vermektedir: "… Sarkel Kalesi ile Tuna Nehri arası altmış günlük yol tutar; bu saha üzerinde birçok nehirler vardır; bunların ikisi, Dinyester ve Dinyeper en büyükleridir; başka nehirler de vardır ki, bunların adları Sungul, Uvul, Almatay, Kufis, Bogu ve başkaları. Dinyeper Irmağı'nın yukarı kısımlarında Roslar yaşarlar: Bu nehri takiben onlar Bizans'a gelirler. Peçenek yurdu bütün Rosya ve Bosforla hemhudutdur. Chersones, Sarat, Butat ve otuz kısma (?) gelir… Maeotides'nin (Azak Denizi) şark kısmına birçok nehirler akar. Tanais Nehri Sarkel Kalesi yanından akarak gelir ve balığı bulunan Karakul (Horakul yazılı) ve başka nehirler de vardır, ezcümle Bal (Val?) ve Burlik, Kader (Hader?) ve birçok ırmaklar. Maeotides'ten Pontusa, Bosfor (şehrinin) bulunduğu yerden Burlik denilen ağız (mansıb) akar".39

Akdes Nimet Kuratda, yukarda zikredilen nehir isimlerinin Türkçe olup, Hazarlar ve Peçenekler ile alakalı olduğunu tespit ettikten sonra, bu nehirler hakkında yaptığı çalışmalar sonunda Türkistan'daki izlerini bularak, Peçeneklerin Talas havalisine hareket etmeden önce İli havzasında yaşadıkları sonucuna varmıştır.40

V-VIII. asırlarda Batı Göktürk Devleti’ne tâbi olan Peçenekler, Göktürklerin dağılması, 751 yılında Araplarla Çinliler arasındaki Talas savaşında Çinlilerin yenilmesi ve Arapların müttefiki olan Karlukların güçlenmesi üzerine, onların baskısıyla yurtlarını terk eden Uzların tazyiki ile Çu ve Talas havalisinden ayrılarak Emba-yayık kıyılarına gelmiş, Hazar Denizi civarı, Emba-Yayık-İtil boylarında yaşamaya başlamışlardır.41 Akdes Nimet, Peçeneklerin IX. asrın ikinci yarısına kadar yaşadıkları İtil ve Yayık boylarındaki yurtları hakkında şu bilgiyi vermiştir: “…İtil ve Yayık boyları Peçeneklerin hayatına uygun olan, sürülerini beslemek için kâfi derecede ot yetiştiren bir sahadır. Burası İtil’in, vaktiyle Saray şehrinin bulunduğu mevkiden başlayarak, Samar Nehri’ne kadar gider; Samar Nehri’nden de Yayık Nehri’nin ortalarına kadar varan, bugünkü Orenburg’a yakın, bol otlu nehir ovalarını -mesela Sakmar, İlek gibi- ihtiva eder. Yalnız sıcak mevsimde Ural Dağları eteklerinin yaylak vazifesi gördüğünü kabul edebiliriz”.42

Peçenekler, çeşitli siyasi sebeplerden dolayı 860-889 yılları arasında Don nehrini geçerek, Dinyeper’in batısına kadar Deşt-i Kıpçak sahasını işgal ettiler. Don boylarında Sarat ve Burat’dan aşağı Tuna ve Seret’e kadar olan geniş bir sahaya hükmettiler. XI. asrın ortalarına kadar Deşt-i Kıpçak’ın hakimi olarak yaşadılar ve güney Rusya bozkırlarında Rus knezleri ile 1036 yılına kadar mücadele ettiler. 1026 ve 1035-36 senelerinde Tuna’yı geçerek Balkanlar’a doğru akınlara başladılar. Bunu sonucunda Bulgaristan, Makedonya ve Trakya’yı tahrip ettiler.43 Bu arada Bizanslı tarihçi Kedrenos (XI. asır), Peçeneklerin, Dinyeper Nehri’nden Pannonia (Batı Macaristan)’ya kadar Tuna’nın kuzey sahasını işgal ettiğini kaydetmiştir.44

29 Nisan 1091 yılında Bizans’la Meriç Nehri kenarında Lebunium (Omurbey mevkii)’da yaptıkları ve hezimetle neticelenen savaşla siyasi

varlıklarını kaybeden Peçenekler, Rus, Bizans ve Macarlarla yaptıkları mücadeleler neticesinde Doğu Avrupa tarih ve coğrafyasında, her ne kadar tam bir devlet kuramamışlarsa da mühim izler bırakarak tarih sahnesinden silinmişlerdir.45

Bizans, Latin, Rus, İslâm, Ermeni kaynaklarında ve Batılı milletlerin dillerinde değişik şekillerde adlandırılan, Doğu Avrupa'da yaşadığı coğrafyaya adını veren (Deşt-i Kıpçak) Kuman-Kıpçakların menşei ve ilk devirleri oldukça münakaşalıdır. Batı Göktürklerini oluşturan topluluklardan biri olan Kıpçaklar, İrtiş boylarında oturan ve Çiklerin devamı olan Kimeklerden, X. asırda İşim-Tobol vadilerinde yerleşen bir kol idi. XI. asrın sonlarında ikili federasyon şeklinde görülen Kimeklerde idare Kıpçaklarda bulunmaktaydı. Kıpçaklar Balkaş'tan İrtiş'e kadar hakim oldukları zamanlarda, güneyden Kumanlar'ın (Kun) gelmesiyle güçlenmişler ve İtil (Volga) üzerinden batıya yönelmişlerdir.46

1048 yılında Uzların Balkanlar'dan çekilmesi üzerine Güney Rusya sahasına gelmişlerdir. Hakimiyetlerini Dinyeper'e kadar genişletmişler ve Kuman-Kıpçak olarak adlandırılmaya başlanmışlardır.47 Moğol istilasına kadar Karadeniz bozkırlarına yani Deşt-i Kıpçak bölgesine hakim olan Kuman-Kıpçaklar, ilk defa 1030-1050 yılları arasında Doğu Avrupa'da görülmüşlerdir. 1060-

1064 yılları arasında Tuna ve Transilvanya (Erdel)-Macaristan istikametine ilerlemişlerdir. 1080'lerde hakimiyetlerini, ağırlık merkezi Don-Dinyester olmak üzere, Balkaş Gölü-Talas havalisinden Tuna ağzına kadar yaymışlar ve Güney Rusya, Moldova, Eflak bölgelerini tamimiyle ele geçirmişlerdir. Sınırları Oka-Sura nehirleri boyuna yani İtil Bulgarları hududuna kadar uzanmıştır. Doğu Avrupa-batı Sibirya bölgelerinin tamamını kapsayan Kuman-Kıpçak toprakları, Deşt-i Kıpçak olarak adlandırılmıştır. Bu geniş coğrafyada bir buçuk asırdan fazla

hüküm süren Kuman-Kıpçaklar, Rus, Bizans devletleri ile çeşitli Balkan ve Avrupa topluluklarının, Peçenek ve Uz gibi çeşitli Türk boylarının tarihinde derin izler bırakmışlardır.48

Doğu Avrupa'ya gelen Türk kütlelerinin bir diğerini de Oğuzlar oluşturmuştur. Rus kaynaklarında Tork, Turkmen; Bizans kaynaklarında Uz olarak adlandırılmışlardır. Türk dünyasını temsil eden beş büyük elden (kavimden) biri olan Oğuzlar, tarihte kurulan birçok Türk devletinin temel unsurunu teşkil ettiği gibi, Asya Hunlarından beri Asya coğrafyasının değişik sahalarında da yaşamışlardır.49 Büyük Oğuz boylarının batı kanadını teşkil eden ve Uz olarak adlandırılan bu Türk boyu, Peçenekleri 860-870 senelerinde İtil ötesi yurtlarından atıp oraya yerleşmeden önce, Yayık-İtil sahasında bulunmuşlardır. Ayrıca Kama Bulgarları bölgesine kadar gittikleri ve Samar Nehri boyuna ve daha kuzeye çıkmış olabilecekleri de tahmin edilmektedir.50

Uzlar, Volga bölgesini ele geçirdikten sonra batıya doğru ilerlemeye başlamışlardır. 985 yılında Kiyev Knezi Vladimir'in İtil Bulgarlarına yaptığı sefere katılmışlar, XI. yüzyılın ilk yarısında Kiyev Knezliği'nin sınırlarına göçmüşlerdir. 1068 yılında Dinyeper bölgesine, Kiev Rusyası'nın güneyine kadar yayılmışlardır. 1060 yılında Rus Knezlerinin baskısı neticesinde batıya çekilen ve sayılarının altı yüz bin olduğu söylenen Uzlar, 1065'de Tuna'yı geçerek Trakya ve Makedonya'yı yağmalamışlar, Selanik'e hatta Peloponezos'a kadar ilerlemişlerdir. Doğu Avrupa'da siyasi güçlerini kaybettikten sonra Bizans ordusunda ücretli asker olarak yer almışlar ve Malazgirt Savaşı'nda Selçuklu ordusu ile karşı karşıya gelmişlerdir.51

Türkistan kökenli olup, Doğu Avrupa'ya gelen ve orada uzun ömürlü devlet kuran Türk gruplarından birisi de Bulgarlardır. Bulgarlar, Attila'nın bakiyesi Hun Türkleri ile, Ogur Türkleri'nin (Saragur=Ak-Ogur, On-

Ogur=10 Ogur, Urog=Ogur) karışmasından meydana gelmiş bir topluluktur.52 Ogurların tarihi milattan önceki yüzyıllara kadar gitmektedir. Asya Hun İmparatorluğu'nun batı kanadını teşkil eden bir Türk kavmi olup, Tarbagatay bölgesinin kuzeyi ve Koptu havalisinde oturuyorlardı. Ogurlar yani Batı Türkleri, M.Ö. III. asırlarda Orta Asya'dan batıya, Hazar-Ural Dağları yönüne göç etmeye başladılar. Batı Türkleri (Ogurlar) ile, anavatanda kalan Doğu Türkleri lehçeleri arasındaki fonetik farklılıklar da bu zamanlarda oluşmaya başlamıştır. Ogurların milat sıralarındaki yurtlarının tespit edilmesinde Grek coğrafyacısı Ptolemaios'un (II. asır) verdiği bilgiler önem taşımıştır. Ptolemaios eserinde, Hazar Denizi'ne kuzeyden dökülen ırmaklardan birinin adını "Daikh" olarak kaydetmiştir. Bu isim Türkçede "Yayık" olarak bilinen Ural Nehri'dir. Bu bilgiler milat sıralarında Ogur Türklerinin; Hazar-Ural Dağları arası, Orta Volga ve Kama bölgesinde oturduklarını göstermektedir. M.S. II. yüzyılda Ogurlar, Volga (İtil) ve Ural Nehirleri arasında, III.-IV. yüzyıldan itibaren ise Kafkasya ve Karadeniz kuzeyi bölgelerinde bulunmuşlardır.53

Hun Türkleri ile Ogur Türklerinin oluşturduğu Bulgarlar, daha sonraki yıllarda değişik Ogur gruplarının (5 Ogur, 6 Ogur, 9 Ogur, 30 Ogur) katılmasıyla kalabalıklaşmaya ve güçlenmeye başlamışlar, Kafkaslar kuzeyi-Azak doğusu, Don-Volga dirsekleri bölgesi ile Dinyeper'e kadar geniş bir alanda Batı Göktürk hakimiyetinde yaşamışlardır. Göktürk hakimiyetinin çökmesinden sonra Avarlara tâbi olan Bulgarlar, onların zayıflamasından istifade ederek Kafkaslar'ın kuzeyi ve Azak Denizi havalisinde Büyük Bulgar Devleti'ni kurmuşlardır (635).54 Büyük Bulgar Devleti'nin çökmesinden sonra bazı Bulgar grupları kuzeye çekilerek Kazan etrafında İtil Bulgar Devleti'ni, Esperük liderliğindeki Bulgarlar da batıya yönelerek Tuna Bulgar Devleti'ni kurmuşlardır. Bulgarlar; Orta İtil (Volga) bölgesi yanında, Dinyeper'den Kafkas

Dağlarına kadar uzanan sahada, Dinyester ile Karpatlar arasında, Transilvanya-Güney Macaristan ve Sardika (Sofya), Niş (Naissus), Belgrat şehirleri başta olmak üzere İstanbul surlarına kadar Trakya ve Balkanlar'ın büyük kısmında siyasi ve askeri faaliyetlerde bulunarak Doğu Avrupa tarihinde mühim roller üstlenmişlerdir.55

1 B. Ögel, Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1984, s. 23-26; M. Kafalı, Türkler'in Anayurdu, bk. Tarihte Türk Devletleri, I, Ankara, 1987, s. 1-2; İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1997, s. 49.

2 Türk Dünyası Kültür Atlası, I, İstanbul, 1997, s. 2.

3 B. Ögel, aynı eser, s. 5 vd.; W. Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", DTCF Dergisi, I, 4, 1943, s. 25 vd.; Ayn. Mülf., Çin'in Şimal Komşuları, Ankara, 1942, s. 144 vd.; L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara, 1971, s. 1-8; Gy. Nemeth, "Türklüğün Eski Çağı", Ülkü, 88, 1940, s. 299 vd.

4 İ. Kafesoğlu. aynı eser, s. 53-56.

5 Türkistan yani Orta Asya; Moğolistan ve Sibirya'nın güneyi, bugünkü Kazakistan ve Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan topraklarının büyük bir bölümünü, Afganistan'ın kuzeyini, hem Merv'e hem de Herat'a baglı olan İran Horasan'ını, Tibet, Doğu Tür

kistan ve Kansu'yu kapsayan bölgenin adıdır. Jean-Poul Roux, (Türk. terc. L. Arslan), Orta Asya, İstanbul, 2001, s. 14; Baymirza Hayit, "Türkistan Terimi Üzerine", Türk Dünyası Araştırmaları, 53, 1988, s. 23-24; A. Yalçınkaya, Türkistan, İstanbul, l997, s. 21-92; W. Barthold, İA., mad. Türkistan, 12/II, s. 140-142.

6 R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, İstanbul, 1980, s. 21-92; S. Cöhce, Türk Kültür Tarhine Giriş, Elazığ, 1995, s. 25-26; İ. Durmuş, İskitler (Sakalar), Ankara, 1993, s. 45-72; T. Tarhan, "İskitler'in Dini İnanç

ve Adetleri”, Edebiyat Fakültesi Dergisi, 23, 1969, s. 145-170; Ayn. Mülf., “Eskiçağ’da Kimmerler Problemi”, VIII. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, I, Ankara, 1981, s. 355-369.

7 K. Czegledy, (Türk. terc.), Bozkır Kavimlerinin Batı’ya Göçleri, İstanbul, 1998, s. 13 vd.; L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Ankara, 1986, s. 16; K. Demirci, DİA., mad. Avrupa, C 4, s. 127-135.

8 A. N. Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972, s. 6; F. Altheim, (Türk. terc. E. T. Eliçin), Asya’nın Avrupa’ya Öğrettiği, İstanbul, s. 37-38.

9 A. N. Kurat, aynı eser, s. 6; K. Czegledy, aynı eser, s. 29 vd.; L. ligeti, aynı eser, s. 17-18; A. Ardel, İA. mad, Karadeniz, VI, s. 230-238.

10 L. Ligeti, Attila Hunları’nın Menşei, bk. Attila ve Hunları, Ankara, 1982, s. 33; B. Öğel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara, 1981, s. 246-252; F. Altheim, Attila Et Les Huns, Paris, 1952, s. 14-16.

12 J. Deguignes, Büyük Türk Tarihi, II, İstanbul, 1976, s. 226 vd.; L. Hambis, Attila Et Les Huns, Paris, 1971, s. 5-10.

12 İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1997, s. 65.

13 W. M. Mcgovern, The Early Empires of Central Asia, Chapel Hill-North Carolina, 1939, s. 185-187.

14 İ. Kafesoğlu, aynı eser, s. 66-67; W. M. McGovern, aynı eser, s. 213-230; H. Schreiber, Die Hunnen, Münih, 1978, s. 17-80.

15 D. Sinor, The Hun Period, Editör D. Sinor, the Cambridge History of Early İnner Asia, Sdney, 1987, s. 167-170; İ. Kafesoğlu, aynı eser, s. 68-70; O. Pritsak, The Goths and The Huns, Teoderico ei Goti tra Oriente e Occidente, Editör A. Carile, Ravenna, 1995, s. 27-30; H. W. Hauussıg, “Das Problem Der Herkunft Der Hunnen”, Materialia Turcica, 3, 1977, s. 1-10.

16 F. Altheim, Geschichte Der Hunnen, I, Berlin, 1959, s. 8-21; I. Kiszely, Honnan Jöttünk?, Budapest, 1992, s. 117 vd.; H. W. Haussig,

(Türk. Terc. M. Kayayerli), İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, Kayseri, 1997, s. 172 vd.

17 Hunların Kazakistan Bozkırlarından Batıya ilerlemelerine, Altaylar'dan hareket eden Avarların sebep olduğu tahmin edilmektedir. K. Czegledy, aynı eser, s. 18; Iordanes, Romana et Getica (neşr. Th. Mommsen), Berolini, 1882, s. 90-91; B. S. Bachrach, A History of The Alans in The West, Minneapolis, 1973, s. 26-27; F. Altheim, Attila Et Les Huns, s. 80 vd.; Ammianus Marcellinus, III., Books, XXVII-XXXI Excerpta Valscona, J. C. Rolfe, London, 1939, s. 380-381.

18 Iordanes, s. 91-95; A. Marcellinus, s. 394 vd.; I. Bona, Das Hunnenreich, Stuttgrat, 1991, s. 9 vd.; B. Szasz, A Hunok Törtenete, Attila Nagykiraly, Budapest, 1943, s. 114 vd.; P. Vaczy, Hunlar Avrupa'da, bk. Attila ve Hunları, Ankara, 1982 s. 60; A. Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hun İmparatorluğu, Ankara, 2001, s. 25-43.

19 D. Sinor, aynı eser, s. 381 vd.; G. A. Willamson, Procopius The Secret History, Middlesex, 1966, s. 50.

20 W. M. McGovern, The Early Empires of Central Asia, Chopel Hill-North Carolina, 1939, s. 375; E. Gibbon, Roman Empire, I, 1764, s. 268 vd.

21 I. Bona, aynı eser, s. 19.

22 Priskos'un C. Müler tarafından neşredilen tarihi eseri tarafımızdan yayınlanmıştır.

A. Ahmetbeyoğlu, Grek Seyyahı Priskos'a (V. Asır) göre Avrupa Hunları, İstanbul, 1995, s. 46.

23 A. Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hun İmparatorluğu, s. 60-115.

24 Priskos, s. 65-66.

25 K. Czegledy, aynı eser, s. 25; İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 157; L. Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 77.

26 Ş. Baştav, "Sabir Türkleri", Belleten, 17-18, 1941, s. 59.

27 Ş. Baştav, aynı eser, s. 60 vd.; K. Czegledy, aynı eser, s. 25, 77-79; A. Taşağıl, “550-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış”, s. 238; P. B. Golden, Khazar Studies, Budapest, 1980, s. 34-35.

28 Ş. Baştav, aynı eser, s. 60, 64 vd.; Prokopius, Corpus Scriptorum Historyae Byzantinae, neşr. G. Dindorf, Bonn, I-III, 1833-1838, s. 509 vd.; K. Czegledy, “Pseudo-Zacharios on the Nomats”, Studio Turcica, Budapest, 1971, s. 147-148.

29 H. W. Haussig, “Uber Die Bedeitung Der Namen Hunnen and Awaren”, Ural-Altaische Jahrbücher, 47, 1975, s. 95-103; Gy. Györffy, Tanulmanyok a Makyar alam eredeteröl, Budapest, 1959, s. 49; K. Czegledy, Bozkır Kavimlerinin Batıya Göçü, s. 79.

30 K. Czegledy, aynı eser, s. 58, 81; A. N. Kurat, aynı eser, s. 25; Gy. Moravcsik Byzantino Turcica, I, Berlin, 1958, s. 70-72; İ. Kafesoğlu, aynı eser, s. 160 vd.; R. Grousset, aynı eser, s. 172.

31 I. Bona, “Völberwanderung und Frühmittelalter (271-895)”, Kurze Geschichte Siebenbürgens, Budapest, 1990, s. 90-97; A. Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, I, İstanbul, 1943, s. 176 vd.; L. Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 79-82.; Ş. Baştav, Avar İmparatorluğu, bk. Tarihte Türk Devletleri, I, s. 195-199; İ. Kafesoğlu, “XII. Asra Kadar İstanbul’un Türkler Tarafından Muhasaraları”, İstanbul Enstitü Dergisi, III, 1957, s. 6-10.

32 D. M. Dunlop, The History of The Jewish Khazars, Princton, 1967, s. 4 vd.

33 Ş. Kuzgun, Hazar ve Karay Türkleri, Ankara, 1993, s. 51-52.

34 P. B. Golden, Khazar Studies, Budapest, 1980, s. 51-52.; Philip. L. Gell, “Chazars”, The Encyclopedia Britanica, XV, London, 1911, s. 775; D. M. Dunlop, aynı eser, s. 21.

35 D. M. Dunlop, aynı eser, s. 171 vd.; A. N. Kurat, aynı eser, s. 30-31.; R. Grousset, Bozkır İmparatorluğu, s. 180 vd.; H. N. Orkun, Türk Tarihi II, Ankara, 1946, s. 144.

36 Ş. Kuzgun, aynı eser, s. 58-70.

37 D. M. Dunlop, aynı eser, s. 171-221; P. Golden, aynı eser, s. 107-111; İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 168-173.

38 A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937, s. 26 vd.; F. Sümer, Oğuzlar, İstanbul, 1980, s. 10.

39 De Administrando Imperio'dan naklen bk. A. N. Kurat, aynı eser, s. 27.

40 A. N. Kurat, aynı eser, s. 27-30.

41 J. P. Roux, Orta Asya, s. 198; A. N. Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, s. 44-45.

42 A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, s. 35-36.

43 Karadeniz kuzeyindeki bozkır, Doğu Avrupa-Batı Sibirya bozkır bölgelerinin tamamına Deşt-i Kıpçak denilmektedir. A. N. Kurat, aynı eser, s. 81 vd.; L. Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 130-131.

44 A. P. Horvath, Pechenegs, Cumans, Iasians, Budapest, 1989, s. 7-38.

45 Boylar halinde yaşayan Peçenekler, bir devlet vücuda getirememişlerse de, savaş zamanlarında aralarında siyasi birliğini sağlayarak bir liderin önderliğinde teşkilatlanmışlardır. IX. yüzyılda sekiz boy halinde yaşadığını bildiğimiz Peçeneklerde, XIII. asırda bu boy sayısı onüçe yükselmiştir. A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, s, 55 vd., 107-227; R. Grousst, aynı eser, s. 182-184.

46 P. B. Golden, "Kıpçak Kabilelerinin Menşeine Yeni Bir Bakış", Uluslararası Türk Dili Kongresi (1988), Ankara, 1996, s. 47-63; A. N. Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, s. 69 vd.; İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 186-188.

47 M. Uydu Yücel, “Rus Kaynaklarına Göre: Kuman-Kıpçakların Güney Rus Bozkırlarında Yaşadıkları Sahalar”, Türk Dünyası Araştırmaları, 132, 2001, s. 59-68; S. Göhce, “Doğu Karadeniz Bölgesi’nin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü”, s. 478 vd.

48 A. Gökbel, Kıpçak Türkleri, İstanbul, 2000, s. 41-87; A. P. Horvath, aynı eser, s. 39-62; L. Rasonyi, “Tuna Havzası’nda Kumanlar”, Belleten, III, 11-12, s. 405; B. Kossanyi, “11-12. Asırlarda Uzlar ve Kumanların Tarihine Dair”, Belleten, VIII, 29, 1944, s. 120-126.

49 F. Sümer, İA. mad., Oğuzlar, C 9, s. 378-380; Ayn. Müelf., Oğuzlar, s. 1-199.

50 A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, s. 150 vd.; B. Kossanyi, aynı eser, s. 120 vd.

51 M. Uydu Yücel, İlk Rus Yıllıklarında Türkler, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 21-24; A. N. Kurat, aynı eser, s. 152 vd.; İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 182-183.

52 İ. Kafesoğlu, Bulgarların Kökeni, Ankara, 1985, s. 2-3.

53 G. Feher, Bulgar Türkleri Tarihi, Ankara, 1985, s. 4-15. ayrıca Karoly Czegledy, Bizans Tarihçisi Theophyaktas Simokattes’in; Onogurların bir zamanlar deprem sonucu harabeye dönen Bakath adını taşıyan bir şehirleri olduğu kaydından yola çıkarak Bakath’ın Soğdca bir isim olduğundan, bu şehrin Soğd sınır bölgesinde, Onogur topraklarının güney ucunda bulunduğunu, Onogurların Avrupa’ya göç etmeden önce Soğd sınırı civarında Sir Derya bölgesinde yaşadığını söylemiştir. K. Czegledy, Bozkır Kavimlerinin Batıya Göçleri, s. 72-76.

54 St. Runciman, A History of the First Bulgarian Empire, London, 1930, s. 3-21; A. N. Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, s. 108-110; A. Ahmetbeyoğlu, “Bulgar Hakanlar Listesi”, Tarih Enstitü Dergisi, 14, 1994, s. 1-8.

55 St. Runciman, aynı eser, s. 47 vd.; İ. Kafesoğlu, aynı eser, s. 11-32; A. Ahmetbeyoğlu, “Tervel Han”, Prof Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan, İstanbul, 1991, s. 563-568; Ayn. Mülf., “Kurum Han”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, 25, 1989, s. 45 vd; Ayn. Mülf., “Omurtağ Han (814-831)”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, 34, 1989, s. 40-46.

Batı Avrasya Steplerinde Türk ve Alan Halkları Arasındaki Tarihi Bağlantılar / Dr. Agusti Alemany [s.530-535]

Barselona Üniversitesi / İspanya

Andreas etimolojisi, bize Alan kelimesinin *aryâna'dan geldiğini söylemektedir. "Aryan" kelimesi bugün hâlâ en güvenilir ad olarak kabul ediliyor.1 Bu durumda biz büyük bir ihtimalle, kadim İndo-İranlıların, Hıristiyanlık çağının başlangıcında Sarmatyalı ırklara mensup halkların yaşadığı bölgelerde ortaya çıkan büyük ve heterojen bir kabileler konfederasyonunu adlandırmak için kullanılan bu adı, prestij kaygılarıyla kendi kendilerine verdikleri ve bu adı yeniden canlandırdıkları gerçeğiyle karşı karşıyayız. Maalesef, bu konfederasyonun ne kadar sürdüğü bilinmiyor, fakat kesinlikle M.S. 2. yüzyıldan daha uzun sürmemiştir. Daha sonra, Batılı akademisyenler tarafından sıklıkla tek bir etnik ad olarak algılanan bu ad, bütün geç Sarmatyalı kabileler için kolektif bir ad olarak yaygınlaştı ve Moğol istilalarına kadar Rusya'nın güney steplerinde yaşayan Kuzey İranlı göçebeleri adlandırmak için kapsamlı bir şekilde kullanıldı. Öte yandan, 7. yüzyıldan itibaren, kaynaklarda ikinci bir isme daha, kökeni bilinmeyen âs- As, adına rastlıyoruz, başlangıçta bu ad yalnızca bazı Alan kabilelerini tanımlıyor, zamanla bu ad, onun atası olan bir başka adla, *al[l] ân-. Alan, yer değiştiriyor. Günümüzde Kafkasya'nın orta bölgelerinde yaşayan Osetyalıların, Alan kabilelerinin torunları olduğu farzediliyor.2

1. Avrupalı Hunlar

(4. ve 5. Yüzyıl)

Bazı eski kaynaklarda, Alanların Hunlar karşısında uğradığı mağlubiyetten ve Alanların Hunlara tabiiyetinden (yaklaşık 375

tarihlerinde), öte yandan Karadeniz kıyılarındaki Ostrogot Krallığı'nın Hunlar ve Alanlar tarafından yıkıldığından bahsediliyor.[3] Bu konuda en dört başı mamur görüş, Ammianus Marcellinus tarafından öne sürülmüştür. Marcellinus, etnografik tezine yazdığı ünlü arasözünde, Alanları daha az barbar olarak düşünmesine karşın iki halkın (Hunlarla Alanların) benzer hayat tarzı olduğunu anlatıyor.[4]

Çok sayıda savaş ve yağmadan sonra Hunlar, hayatta kalmayı başaran Alanların bir kısmıyla bir ittifak kurdu; Bu sebeple, kaynakların da yardımıyla Doğu Avrupa üzerinden Alan-Hun melez toplulukların izini sürmek mümkündür: Bu topluluklar ilkin Balkanlar'da (yaklaşık 377-78) Gotların müttefikleri olarak[5] ve Theodosius (379)[6] tarafından fethedildikten sonra Pannoniae'de (Batı Macaristan) (yaklaşık 380)[7] ve Raetiae'de (yaklaşık 383-4)[8] Roma'nın yardımcı kuvvetleri olarak karşımıza çıkarlar. Bu gruplardan bazıları Kuzey İtalya'ya da yerleştiler ve Batı magister utriusque militiae olan Flavius Stilicho'nun ordularının bir kısmını oluşturdular; en azından Alanlar ve Hunların, Frigidus nehrindeki (394)[9] ve Fiesole'deki (405)[10] savaşlarda birlikte olduğu kaydediliyor.

4. yüzyılın son on yılında yazan bilginlerin her iki halktan da sık sık bahsettiklerini söylemek gerekir. Belki de bu, her iki halkın ortak bir kaderi paylaşmasının bir kanıtıdır.[11] Genelde, Alanlarla Hunlar arasındaki savaşa (yaklaşık 402)[12] ve muhtemelen Stilicho'nun ölümüne (405) atıfta bulunan tek bir kısa ve manalı pasaj, iki halkın Avrupa'da birlikte varoluşlarının bir sınırı olduğuna kanıt olarak gösterilebilir.

Her iki halka da ortak olarak atıfta bulunan başka pasajlar bundan elli yıl sonra bulunacaktır. Öte yandan Jordanes'in Alan kralı Sangibanus'un, Attila'nın Hunlarını mağlup etmek için gerçekleştirdiği başarısız girişimine dair yazdıkları kuşkuludur, çünkü bu Alanlar, Katolonya'nın tarlalarında verilen savaşta (451)[13] Aetius tarafından Hunların elit birliklerini

karşılamak üzere Roma savunma hattının merkezine getirilmişti. Üstelik, aynı tarihçi tarafından Nedao nehrindeki savaşın anlatıldığı satırlar, yalnızca Barbar halklarının bir listesini kapsıyor, bu da bizim, Alanların savaşın bir tarafında veya öteki tarafında veya her iki tarafında birden gerçekten savaşıp savaşmadığını bilmemize imkan vermiyor.14

2. Erken Dönemin Türk Halkları

(6. Yüzyıl)

Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasından ve Völkerwanderung'un (Kavimler Göçü) sona ermesinden sonra Alanlara dair haber kırıntılarına daha ender rastlanıyor, fakat mevcut kaynaklar bizi, Kuzey Kafkasya'da farklı Türk halklarının yanı sıra Alanların yaşadığı yer hakkında da bilgilendiriyor.

Çağdaş Ermeni tarihçileri, Kafkasyalı Hunların (Honk'), Alanlarla (Alank')15 ittifak kurarak ve Alan Kapıları (drownk' Alanac') denilen, yani pek de tarihi olmayan, fakat en azından genel bir uygulama olarak yeniden hatırlanacak gibi görünen Darial geçidi,16 üzerinden çıktıkları seferleri anlatıyorlar. E[i{@ (5. yüzyıl) üç kez Xaylandowrk'dan17 bahsediyor. Golden, Xaylandowrk'un "Kuzey Kafkasya'nın Hun kökenli bir kavmi" olduğunu ileri sürüyor,18 fakat Perslilere ait anonim bir coğrafya metni olan Hudûd'ül-A'lâm'da (10. yüzyıl) Alan (Allân) ülkesinde Jaylan19 denilen bir kasabadan bahsediliyor ve bundan dolayı da etnik bir topluluğun adı olarak düşünülen bu ad, coğrafik bir yer adı, yani Xaylan-dowrk', "Xaylan'ın Kapıları" olarak anlaşılabilir.

Ps.-Zacharias Rhetor'un yazısındaki bir bölüm, Alanların Derbend geçidinin (tar'âd-Qaspiyün) ötesinde yaşadığını belirtiyor. Bu bölge Hunların (HÑnây@) topraklarında yer alıyor ve çadırlarda yaşayan on üç Hun boyu veya Türk halklarının yaşadığı yerin hemen yanındadır; bu boyların adları ise şöyle: Onogurlar, Ogurlar, Sabarlar, Bulgarlar,

Kutrigurlar, Avarlar, Ksr (*Actziri-Ağaçeriler), Dyrmr (*Itimari), Saragurlar, B’grsyq (*Barselt-Barsiller), Kwls (*Choliatae-Harezmliler), Abdelae (Abdallar) ve Eftalitler (yaklaşık 555).20

Öte yandan hem Alanların hem de Kafkasyalı Hunların (özellikle de Sabarlar), Justinyen ve haleflerinin yaptığı uzun Pers savaşlarında, daima aynı safta olmamalarına rağmen, Bizansların ve Sasanilerin hizmetine girdiği kaydediliyor. Nitekim, Lazika Kralı Gubazes, Alanlarla Sabarların Sasanilere karşı ittifak kurmalarını sağladı (548).21 Kısa ömürlü 50 Yıl Barışı’nın (561) ilk maddesi, Perslerin, Hunların ve Alanların Kafkasya geçitlerinden geçmelerini yasaklıyordu22 ve Tiberius’un (Son İmparator Tiberius Constantine) cömertliğinden dolayı, bazı Alanlar ve Sabarlar taraf değiştirerek Romalıların hizmetine girdiler (574/578).23

Yaklaşık 15 yıl boyunca Bizans kaynakları, halkı için belirli bir üstünlüğü başarmış gibi görünen ve Sarasios, Sarodios veya kısaca Saroes denilen bir Alan kralından bahsediyor. Avarlar, Bizans’la ilk diplomatik ilişkiyi Saroes’in arabuluculuğuyla kurmuştur (557).24 Daha sonra Saroes, Pers genarali Mihr@n’e karşı Ermenistan strategosu Johannes’in bir müttefiği oluyor; buna karşılık Sabarlar da Pers generalini destekliyor (572).25

Son fakat aynı derecede önemli bir başka husus, Büyük Michael’ın (12. yüzyıl) Bulgarlar ve Hazarların kökenine ilişkin tuttuğu kayıtlardır. Söz konusu kayıtlarda, Hazarların “Bersilya” denilen Alan topraklarına yerleştirildikleri söyleniyor; bu görüş ise, 6. yüzyıla ait bir kaynaktan ödünç alınmış gibi görünüyor.26 Aynı şekilde, Simon de Kéza’nın (13. yüzyıl) Hunlar ve Macarların efsanevi kahramanı olan Hunor ve Mogor adlı iki kardeşin, Kara Bulgarlar (filii Belar) arasında ele geçirilen ve Alan prensi Dula’nın kızları olan kadınlarla efsanevi evliliğinden bahsediyor.27

3. Türk İmparatorlukları

(6-8. Yüzyıl)

Menander'in Tarih'inin bir bölümünde, Bizans büyükelçisi Zemarchus'un İstemi Kağan'ın huzuruna çıkmasını gerektiren misyonundan dönüşü sırasında (yaklaşık 571/572) Saroes'ın sarayına gelen Batılı Türklerle ilgili bir olaydan bahsedilir. Anlatılan öyküye göre Alan kralı, silahlarını bırakmadığı müddetçe Türk elçilerini kabul etmeyi reddeder.28 Bu ve benzer olaylardan belirli sonuçlar çıkartılabilir, çünkü hem Alanların hem de Utigurların, Valentine'nin elçisinin *Türkşad'a (576)29 gönderildiği dönemde, yani beş yıla tekabül eden bir zaman diliminde Türk hakimiyeti altına girdiği kaydediliyor.

Maalesef Alanların 7. yüzyıldaki durumları hemen hemen hiç bilinmiyor ve onların İkinci Göktürk Hakanlığı'yla, yani Orhun Kitabelerinde adı geçen Uz (Oğuz) halkıyla olan ilişkisini aydınlatmak için ulaşılabilen tek kaynak, çok problemlidir.30 Uz halkıyla ilgili üç olaydan bahsediliyor: [1] 26 yaşındaki Bilge Kağan'ın Uz halkını boyunduruk altına alması (709);31 [2] Uz askeri liderinin (tutug), Türgeş kağanının bir komutanının (buyrug) 26 yaşındaki Kül Tigin (Köl-tigin) tarafından ele geçirilmesi (710);32 ve [3] Kara Göl'de yapılan bir savaşta Uz İlteber'in 31 yaşındaki Kül Tigin tarafından ele geçirilmesi, bozguna uğratılması ve isyan (715).33

Şifreleri çözmeye çalıştığı bir dönemde Thomsen, "Uz" kelimesini "peu, peu nombreux", anlamına gelen bir sıfat olarak anlıyor ve bundan dolayı da "uz bodun" kelimesini, "une petite partie du peuple", "le petit peuple"34 vs. olarak tercüme ediyor; fakat daha sonra Thomsen ve öteki akademisyenler, "Uz" kelimesini, etnik aidiyet35 konusunda hâlâ bir uzlaşmaya varılamamış olmasına rağmen, bir halkın adı olduğunu öne sürdüler. Alanlarla Uzları bir tutmanın en yılmaz savunucusu olduğunu bildiğim Giraud, bu görüşünü, alışılmamış -z sesinin (cf.* *s-), Türk

dilindeki -s sesiyle olan benzerliğine dayandırmaktadır.36 Ne yazık ki, bu teori, kendi doğası içerisinde birçok problemi barındırır, teori tamamen gerçekdışı olmasa da yalnızca fonetik benzerliğe dayanıyor ve bizi, Alanları Kırgızların hemen yanına yerleştirmeye zorluyor. Oysa Kırgızlar artık bu çerçevede yer almıyorlar. Pritsak da Alanları, Kengeres,37 Khalis ve BurÄâs,38 gibi -s sesiyle sona eren diğer kelimelerle tanımaya uğraşıyor, fakat onun görüşü de pek ikna edici değil.

Firdevsi’nin “Şehname”sinin tanıklığı çok daha değerli, Şehname’de Alanların, Turan krallarıyla sık sık ittifak yaptığını, yani Tür ve Salm’e karşı Manü2ehr’in savaşları ve ayrıca Afrasiyab’a39 karşı Keyhüsrev’in savaşları sırasında Turan krallarının yanında savaştığını görüyoruz; bu öyküler, mitolojik arka planları olmasına rağmen, Alanların, Firdevsi’nin yaşadığı dönemde ve hatta geç Sasani dönemlerinde bile Orta Doğulu komşuları tarafından Türk halklarıyla eşdeğer tutulduğunu göstermektedir.

4. Hazar İmparatorluğu

(8-10. Yüzyıl)

Taberi tarafından yazılan bir Arap vekayinamesinde, Hicri takvime göre 103 yılında (M.S. 721-2)40 Alan topraklarındaki bir Türk istilasından söze diliyor; fakat bu “Türkler” artık İkinci Hanlığın Türkleri değildir, bunlar Hazarlardır ve bu istila, ikinci Arap-Hazar Savaşı için belki de savaş sebebi (casus belli) olmuştur (722-37).

O tarihi takip eden 15 yıl içinde, Müslüman kaynaklarda, Arapların, Alanların yaşadığından sözedilen Hazar’a karşı sefere çıktığına dair bilgi kırıntıları vardır: [1] Ermenistan’ın MarF al-KaFarah bölgesinde Alanlar ve Hazarlar, Çâbit el-Nahranı’yı bozguna uğrattı (104/722-3); [2] Alanlara ve Hazarlara karşı öncülüğünü El-GarrâI bin Abdullah el-KakamO’nın yaptığı bir sefer düzenlendi (105/724); [3] Alanlara karşı El-KaFFâk bin Abdülmelik’in öncülüğünde bir sefere çıkıldı ve daha sonra Alanlar

Emevilere tâbi oldu (106/724-5); [4] Hazarlara karşı Mesleme bin Abdülmelik'in öncülüğünde, Babıûl-Alan (Alanların Kapısı) yani Darial kapısı üzerinden sefere çıkıldı (110/728-9); [5] Alan ülkesinden gelen "Türkler" tarafından el-Garrâh bin 'Abdullah el-KakamO'nın bozguna uğratıldı ve öldürüldü (112/730-1) [6] Alan ülkesindeki üç kale Mervan bin Muhammed tarafından fethedildi (117/735-6); ve [7] Hazar'a karşı Mervan bin Muhammed tarafından Alan Kapısı üzerinden sonucu belirleyici nitelikte yeni bir sefer düzenlendi (119/737).41

Bu savaştan sonra 8. yüzyılın ortalarında Yezid bin Useyd el Süleyman, Darial'ı aldı ve oraya bir garnizon konuşlandırdı (yaklaşık 141/758), böylece Yezid bin Useyd el Süleyman, uzun bir zaman, en azından on yıllar boyunca hedeflenen ve uğruna pek çok savaşların verildiği bir fethi gerçekleştirmeyi başardı.42

Bütün bu ipuçları, Alanların bütün bu dönem boyunca Hazarlara tâbi olduğu ve Müslümanlara karşı Hazarların tarafında savaştığı gerçeğine işaret ediyor. Fakat bir yüzyıl sonra Arap coğrafyacılar, mütercim Sallam'ın Halife el-Wâtiq billah'ın himayesi altında Alan kralının (Alan meliki) toprakları üzerinden Hazar'a seyahat ettiğini yazıyorlar (227-32/842-7).43 Bu şekilde biz ilk kez, Orta Çağ Alan Krallığı'nın varlığını duyuyoruz ve bunu takip eden yıllarda Alanların Hazarlardan yavaş yavaş bağımsızlığını kazandığı lehinde bazı kayıtlar vardır.

Kahire Genizah'dan elde edilen, doğruluğu uzun süre sorgulanan ve Cambridge belgesi denilen belgede bir Alan kralının (Alan meliki) nasıl Hazarlarla barış yaptığı ve Hazarların düşmanlarına karşı savaştığı, fakat daha sonra, Bizans imparatorunun teşvikiyle Hazar'a bir saldırı düzenleyerek bu ittifakı bozduğu anlatılır. Belgeye göre Alan kralı, Hazar Kralı Aaron tarafından kendisine karşı savaşması için görevlendirilen Türkia Kralı (Oğuz olabilir) tarafından bozguna uğratıldı, fakat Alan kralı

sağ olarak ele geçirildikten sonra af diledi ve Aaron'a bağlılık yemini etti. Aaron daha sonra Alan kralının kızı ile kendi oğlu Yusuf'u evlendirdi.44 Bu belge, Alanya'nın exousiokrátór'nın Hazarlarla barış içinde olmadığını, tersine Hazarlarla kolaylıkla savaşabildiğini, çünkü

Hazar'ın dokuz bölgesinin Alan Krallığı ile sınırı bulunduğunu söyleyen Constantine Porphyrogenitus'un (945-59) yazdıklarını teyit edici niteliktedir.45

Çok geçmeden, Kiyef Knezi Svyatoslav, Hazar İmparatorluğu'nun Batı sınırındaki ve Aşağı Don nehrindeki kalesi olan B"ela Ve¸za-Sarkel'ı (965) fethettikten sonra hem Alanları hem de Çerkezleri (As ve Kasağları) bozguna uğrattı, fakat bu iki topluluğun Hazarların hizmetinde olup olmadığını belirlemek mümkün değil.46

Mesudi'ye göre, Hazar ordusunun belkemiği, genellikle kadim Aorsoi-a'nin torunları olarak tanımlanan Jwarizmian al-Arsıyah'den oluşuyordu. Bu, kuşkulu bir varsayımdır, çünkü sadece fonetik benzerliğe dayanıyor ve her iki isim formları arasında bin yıl var.47

Öte yandan Gürcistan vakayinâmesi K'art'lis C'xovreba, Osetyalıların ve Hazarların birlikte yer aldıkları bir çok efsanevi olaydan bahseder. Benim görüşüme göre, "İberya Krallarının Tarihi"adlı eserin (11. yüzyıl) başlarında Hazarların tarih öncesi efsanevi seferlerine dair anlatılanlar çok ilginçtir, çünkü bu kayıtlarda ilk kez, Hazar kralının oğlu olarak adlandırılan ve Osetyalıların kahraman atası olan Uobos'un bahsi geçer.48

5. Peçenekler ve Kumanlar (11. ve 13. Yüzyıl)

l Biruni'nin, yaklaşık 416/1025 yıllarında yazdığı bir metinde, "Alan kabilelerinin" ve "*s" (Fins al-Lân wa'l-*s)'in, Peçeneklerin eski topraklarından (ar6 al-BaFnâkOyah) ve Amu Derya'nın aşağı bölgelerinden Hazar denizinin doğu kıyılarına göçettikleri belirtilir ve Alan dilinin 22 Jwârizmian ve Peçenek dilinin bir karışımı olduğunu belirtir. Burada biz

muhtemelen güçlü bir şekilde Türkçeleştirilmiş İran diliyle karşılaşıyoruz.49 K’art’lis C’xovreba’nın bazı anakronistik öykülerinde Osetyalılardan ve Peçeneklerden (Pa2canikni) birlikte bahsediliyor.50

1116 yılında Rusya’nın Kiyev prensi ve II. Vladimir Monomakh’ın (1113-25) oğlu Jaropolk, Kumanlara (Polotsı) karşı Don nehrine bir sefere çıktı ve üç Kuman kasabasını ele geçirdi, birçok Kumanı da esir aldı. Bunlar arasında Alanlar ve hatta bir Alan prensinin güzel kızı (Jas’skago knjazja d{2er”) da vardı. Alan prensinin kızı daha sonra Yaropolk’un karısı oldu.51 Kumanların (Qiv2‘aqni) ruhani lideri At’rak’a’nın kızı Guaranduxt’la evlenen Gürcü kralı Davit IV AFma2enebeli (1089-1125), yaklaşık 45.000 Kuman seçkin askerini, aileleriyle birlikte Gürcistan’a yerleştirdi, daha sonra onlara Osetya’ya güvenli geçiş izni verildi; tarihi kayıtlara göre, bu olayda hem Osetyalılar hem de Kumanlar tarafından rehineler verildi, Davit bu iki milleti birleştirdi ve bu milletler arasında barış ve dostluk kurulmasını sağladı.52

Bu bilgi kırıntıları, 12. yüzyılın başında Alanlarla Kumanlar arasında bir çeşit mücadele olduğu görüşünü doğruluyor. Bu mücadele, şüphesiz ki, Alanların Kumanlara boyun eğmesiyle sonuçlanıyor, en azından Marco Polo’ya göre (13. yüzyıl sonu), Alan ülkesi Moğol fetihlerinden önce Kumanlara tabiiydi.53 İbni Esir, 619/1222 yılında Alanlar ve Kumanların, cebe ve Sübidey’in saldırısına karşı koymak için güç birliği yaptıklarını, fakat daha sonra Kumanların, Tatarlarla Türk-Moğol kardeşliğini öngören bir saldırmazlık paktı imzalamasından sonra geri çekildiğini, sonuçta Alanların acımasızca katledildiğini belirtir. Belgeye göre, işgalciler zamanla sözlerini zamanla tutmadılar ve anlaşmaya güvenen ve bu yüzden hazırlıksız olan Kumanlara karşı acımasızca verilen bir savaştan hemen sonra Kumanların devleti yıkıldı.54 Kral Béla IV (1235-70) Moğol fırtınasından kaçan Kumanlardan (Kunok) bir kısmının Macaristan’ın orta

kısımlarına yerleşmesine izin verdi, bunun üzerine, bazı Alan grupları (Jászok) da muhtemelen Macaristan’a yerleşen bu Kumanlara katıldı. Fakat Alanların 14. yüzyılın başlarına kadar mevcudiyetlerini koruduklarına dair elimizde hiçbir belge yoktur.55

6. ‘Alan’ *Bagatar Unvanı

Alanlarla Türk halkları arasında kıt kaynakların desteklediği çok sayıda temasa rağmen, dönemin uzunluğu göz önüne alınırsa, yukarıda bahsedilen olaylar dışında pek az belge vardır. En göze çarpan durum, belki de, “Alan” Bagatar unvanıyla ilgilidir yani yaygın bir kültüre has ve amaçsızca yayılmış olan bu kelime, tarihi Türk-Moğol kültür mirasına kadar geriye giden ve fakat çok farklı yerlerde ve Alanların çeşitli tarihi dönemlerinde yoğun olarak belgelere geçmiş bir kelimedir.56

Birçok kaynak, bu kelimenin farklı kullanım biçimlerinin kanıtlarını taşır: [1] Gürcü vekayinamelerinde, Baqat‘ar isimli üç kişiden bahsedilir. Bunlardan birincisi, bir düelloda Kral Vaxt’ang Gorgasal (447-522) tarafından öldürülen bir Osetya ileri geleni, ikincisi ise Kral Bagrat Ap’xazet’i I’ın bir müttefiği (887-99) ve üçüncüsü de Moğolların bir işbirlikçisidir (yaklaşık 1306);57 [2] Arap bilgini İbni Rüşt’e (10. yüzyılın başları) göre, Alan krallarına B.Eây.r,…. denirdi, bu unvan bu makalede geçen “Alanların tüm krallarına” verilen bir unvandı. Minorsky, B.Eây.r; şeklindeki yanlış okunuşu düzelterek (cf. Oss.D. bæyatær), kelimenin *BaEâtar… şeklinde okunacağını belirtti.58 [3] Zelen2uk çayındaki Karaçay-Çerkesya bir “Alanik” kitabenin (maalesef aslı kaybedilmiştir) Yunanca kopyasında Pakathar kelimesine iki kez rastlıyoruz.59 [4] Yuan Hanedanlığı’nın (Yuanshi) resmi tarihleri bize, Moğolların hizmetindeki üç Alanın (Asu) faaliyetleri hakkında bilgi veriyor: Bunların adları şöyledir: Yelie Baduer (1275), Baduer (1297) ve Shila Baduer (1302); ayrıca Moğollar tarafından devşirilen Alanlara dair en eski kayıtlarda, “Asud

ülkesi lordu” “(zhu Asu guo) denilen Hanghusi (v.l. Anghesi)’den bahsedildiğini görüyoruz. Belgeye göre, Hanghusi, Tai zong’a (…g{dei 1229-41) boyun eğdi ve bundan sonra kendisine Baduer unvanı verildi. Yuanshi cxxxii 19, 3205 (Hanghusi), 3208 (Yelie Baduer), 3212 (Baduer); cxxxv 22, 3284 (Shila Baduer). [5] Mısır vekayinamelerinde Seyfeddin Bahadur As (730/1329) adında ünlü bir Alan asıllı Memluktan bahsediliyor. Arapçada Seyfeddin unvanı (lakab), “Dinin kılıcı” anlamına gelir, Türkçe de bunun karşılığı, Bahâdur (bahadır)’dır ve nisba *w (nisbeti) Alan ırkına mensup köle anlamına gelir; kaynaklarda 14. yüzyılda aynı unvan ve aynı adı taşıyan 7 Memluka daha rastlanmıştır ve onlardan bir ya da bir çoğunun Alan olması mümkündür.60 [6] Osmanlıların Macaristan Joíszsoíg (1550)’da yaptıkları bir nüfus sayımı kayıtları, binlerce Jasc kişi adını muhteva etmektedir, bu adlar arasında. BhqâÄhr krbân ve Bhqâthr yebe{ken vardır.61

Elde edilen tüm bu kanıtları inceledikten sonra, Hazar İmparatorluğu’nun hizmetinde bulunan Alan askerlerinin komutanlarının Türk unvanlarını taşıdıkları ve Hazar İmparatorluğu’nun gücünü kaybederken ve Alanlar kendi krallığını kurarken, bu unvanlardan bazılarını Alan krallarına verdikleri sonucuna varabiliriz. Bu şekilde *bagâtar (bagatar) unvanı Alan kralları tarafından yaklaşık üç yüzyıl boyunca korundu (Gürcü dilinde. Baqat‘ar, Yunanca Pakathar, Arapça. *BaEâtar) ve sonuçta Alanlar arasında bir prestij göstergesi haline dönüştü. Bu durum, Alanların yaşadığı topraklarda Alanik kişi adı olarak varsaydığımız kelimelerde, sık sık bu unvanın değişik formlarına rastlamamızın ve örneğin; Mısır’daki Memluklar (Bahâdur), Çin’de Yuan Hanedanlığı Dönemi’nde (Baduer) ve Macaristan’da (Bhqâºhr, Baqâthr)62 olduğu gibi halihazırda yaygın olarak bilinmesinin sebebi olabilir.

1 F. C. Andreas in R. Gauthiot, Essai de grammaire sogdienne, Paris, 1923, s. iii.

2 Cf. A. Alemany, “Wer waren die Alanen?”, in B. Forssman-R. Plath (edd.), Indoarisch, Iranisch und die Indogermanistik, Wiesbaden, 2000, s. 15-24.

3 Amm. 31. 3. 1; Ambr. Luc. 10. 10; Jord. Get. 126.

4 Amm 31. 2.

5 Amm. 31. 8. 4; 16. 3.

6 Cons. Const. 379; Oros. Hist. 7. 34. 5; cf. Marcellin. 379. 2; Beda Chron. 452; Paul. Diac. Hist. Rom. 11. 15.

7 Pacat. 32. 3-4, ri-300.

8 Ambr. Ep. 24. 8.

9 Ioan. Ant. fr. 187 Müller.

10 Zos. 5. 26. 4.

11 Ps. -Aur. Vic. Epit. 47. 3; Claud. Carm. 5. 270-71; 21. 109-10; Hier. Ep. 60. 16; Pacat. 11. 4; Veg. Mil. 3. 26.

12 Oros. Hist. 7. 37. 3.

13 Jord. Get. 194. 197.

14 Jord. Get. 261.

15 P‘awstos Bowzandac‘i 3. 7; 4. 25.

16 Agat‘ange[os 19; E[i{@ ed. TBr-Minasean, s. 198; also drownk‘ A[owanic‘ “Albanian (Alan yerine hatalı olarak) Gates” in ºazar P‘arpec‘i 5. 5.

17 E[i{@ ed. TBr-Minasean, s. 12 Xaylandowrk‘; fakat s. 141, 198 Xaylandrac‘ a{xarh “the land of the X. ”.

18 P. B. Golden, An Introduction to the History of the Turkic Peoples, Wiesbaden, 1992, s. 107.

19 JudÑd al-‘*lam 48 (ed. Sotüde, s. 191).

20 Ps. -Zacharias Rhetor ed. Brooks CSCO 84/Syr. 39, s. 214-5.

21 Proc. Bell. 2. 29. 29.

22 Men. Prot. fr. 11 Müller.

23 Men. Prot. fr. 42 Müller.

24 Men. Prot. fr. 4 Müller.

25 Theoph. Byz. fr. 4 Müller.

26 Michael Syrus, ed. Chabot, s. 391-2.

27 Simon de Kéza Gest. Hung. 1. 1 (ed. Mátyás, s. 55).

28 Men. Prot. fr. 22 Müller.

29 Men. Prot. fr. 43 Müller.

30 Cf. V. Minorsky, JudÑd al-‘*lam ‘The Regions of the World’. A Persian Geography, Oxford, 19702, s. 302; Golden, Turkic Peoples, s. 142.

31 Bilge Qaÿan E 26 Az [b] o[dunuÿ alt] ım [………i2c] gertim.

32 Kül Tigin E 38 [Kül Tigin] Türgiş qaÿan buyruqı Az tutuquÿ eliÿin tutdı.

33 Kül Tigin N 2-3 Az bodun yaÿı boltı. Qara-Költe süngü{dümiz. Kül Tigin … Az iltebiriÿ tutdı. Az bodun anta yoq boltı.

34 V. Thomsen, Inscriptions de l’Orkhon déchifrées, Helsingfors, 1896, s. 39, 111, 123; fakat, az sıfatı in Kül Tigin’de bildiriliyor E 29 = Bilge Qaÿan E 24 az bodunuÿ ükü{ qıltım “Sayılarını çok azalttım”.

35 V. Thomsen, “Alttürkische Inschriften aus der Mongolei”, ZDMG 78 [1924] 121-175, bkz. S. 171 “Az, Volk in den Kögmän-Bergen von unsicherer Nationalität”; W. Barthold, Zwölf Vorlesungen êfber die Geschichte der Türken Mittelasiens, Hildesheim 19622, s. 37 “Kott/Assin (irrtümlich als Jenissei-Ostjaken bezeichnet)” = Ob Ugrians; A. Z. V. Togan (Golden tarafından alıntı yapılmıştır, Turkic Peoples, s. 142 n. 143) Arab. (Ibn Jurdâdbih BGA vi s. 31; Ibn al-Faqıh BGA v s. 329), mentioned after the Trk{/Türgi{/= Turk. *Az-ki{i “az kişi”.

36 R. Giraud, L'empire des Turcs Célestes. Les règnes d'Elterich, Qapghan et Bilgä (680-734), Paris, 1960, s. 193-196.

37 Kül Tigin E 39; O. Pritsak göre, The Pe2cenegs. A Case of Social and Economic Transformation, Lisse, 1976, s. 7-8, Tocharian A kâbnk-"stone" + the Eastern Iranian tribal name Aorsoi > âs = *Kenger As "the Stony *s people"; fakat cf. Golden, Turkic Peoples, s. 265 "oldukça hipotetik".

38 Cf. Pritsak, The Pe2enegs, s. 23 n. 95, Jalis = *Xwâli *s "Upper *s" and BurÄâs = *Furd *s "River *s".

39 Firdevsi yâhnâme, ed. sMohl, cilt. i, s. 192-6 (Tür); iii 420. 498. 508; iv 258 (Afrâsyâb).

40 Al-ÇabarO, ed. de Goeje, cilt. ii, s. 1437.

41 Al-Bal'amı, ed. Dorn, p. 461, 509-10 [1] ; al-ÇabarO, ed. de Goeje, cilt. ii, s. 1462 [2] , 1472 [3] , 1506 [4] , 1530 [5] , 1573 [6] ; al-BalâdurO 242, ed. de Goeje, s. 207 [7] .

42 Al-BalâdurO 245, ed. de Goeje, p. 209-10; Ibn al Faqıh BGA v s. 294.

43 İbn Jurdâdbih BGA vi, s. 163; İbn al-Faqıh BGA v, s. 301h; İbn Rustah BGA vii, s. 149; al-MuqaddasO BGA iii, s. 362.

44 Cambridge Univ. Library Document T-S Loan 38, l. 44-61 (ed. fol. 1v21-2r15 in N. Golb-O. Pritsak, Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century, Ithaca and London, 1982, s. 112-115).

45 Const. Porph. De adm. imp. 10-11.

46 Povestte vremennykh let 6473 (ed. Adrianova-Peretc, s. 47).

47 Al-Mas'ÑdO MurÑF al-dahab ii 10-12 (ed. Pellat § 450-52).

48 K'art'lis C'xovreba ed. Qaux2'i{vili, cilt. i, s. 12; cf. Ayrıca s. 19, 59 Ovsni, Lekni da Xazarni "Ossetes, Leks and Khazars"; s. 151-4 T'arHan, a Khazar ally of the kings of Ossetia (cf. Arab. *As Tar. 'cHân, Russ.

Astrakhan’ in P. B. Golden, Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars, Budapest, 1980, s. 151-4).

49 Al-BOrünO TaIdOd nihâyât al-amâkin (ed. Botschakoff, p. 46-47); cf. Minorsky, Hudüd al-‘Alam, s. 481.

50 K’art’lis C’xovreba ed. Qaux2‘i{vili, cilt. I, s. 45-46: Peçenekler Osetya Kralları Bazuk ve Anbazuk ile ittifak kurdular; s. 156-7: Pa2aniket’i Osetya’ya sınır komşusu.

51 Lavrent’evskaja Letopis’ 6624 (ed. PSRL I2 291); Ipat’evskaja Letopis’ 6624 (ed. PSRL II 284).

52 K‘art‘lis C‘xovreba ed. Qaux2‘i{vili, cilt. i, s. 336.

53 Marco Polo 220 (ed. Moule-Pelliot, s. 477).

54 Ibn al-AÄOr, ed. Tornberg, cilt. xii, s. 252-3.

55 J. Németh, Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen, Berlin, 1959, s. 5-10.

56 Cf. Oss. D. bægatær, I. bægatÉïr, qæbat Éïr “hero, brave” < Turco-Mong. *bagatur; G. Doerfer, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, i-iv, Wiesbaden 1963-75, cilt. ii, s. 374-77; D. Sinor EI I2 [1960] 913 s. v. Bahâdur.

57 K‘art‘lis C‘xovreba ed. Qaux2‘i{vili, cilt. i, s. 154-5, 261; II, 305, 316-7.

58 Ibn Rustah BGA vii, s. 148; cf. V. I. Minorsky, A History of Sharvan and Darband, Cambridge 1958, s. 169 n. 8.

59 L. Zgusta, The Old Ossetic Inscription from the River Zelen2uk, Wien, 1987, s. 59-60.

60 F4 G. Wiet, Les biographies du Manhal Safi, Le Caire, 1932, s. 100-2, §§ 695-8, 700-3; J. Sauvaget, “Noms et surnoms de Mamelouks”, JA 238 [1950] 31-58 (özellikle 37).

61 L. Fekete, “Eine Konskription von den Jassen in Ungarn aus dem Jahre 1550”, AOH 11 [1960] 115-43 (s. 136).

62 Hipotez şu çalışmalarda geliştirildi: A. Alemany, “Alanenforschung und Orientalistik: der ‘alanische’ Titel *Bagâtar”, in S. Wild-H. Schild (edd.), Akten des 27. Deutschen Orientalistentages, Würzburg, 2001, s. 137-145.

A. Sources on the Alans. A Critical Compilation (Handbuch der Orientalistik, Bölüm VIII: Central Asia, Cilt 5), E. J. Brill, Leiden-Boston-Köln 2000.

B. S. Bachrach, A History of the Alans in the West, University of Minnesota Press, Minneapolis 1973.

Ju. A. Kulakovskij, Alany po svedenijam klassi2ceskikh i vizantijskikh pisatelej, Kiev 1899 (reprinted together with other works on the Alans by the same author in Izbrannye trudy po istorii alanov i Sarmatii, Aletejja, Sankt-Peterburg 2000).

Türk-Slav İlişkilerinin Başlangıç Dönemleri Üzerine / Osman Karatay [s.536-546]

Tarihçi-Yazar / Türkiye

Türklerin veya İç Asyalı kavimlerin yerlerinde kalamayıp göçmeleri nasıl bir tercih değil de, coğrafyanın getirdiği zorunluluk ise; yani bozkırın, artan nüfusu belli bir noktadan sonra besleme imkanı yok ise, bunların kendilerine menzil olarak en başta ve en çok Doğu Avrupa'yı (veya Batı Avrasya)1 almaları da aynı derece bir zorunluluğun eseri idi. İç Asyalı kavimler göç vakti geldiğinde Avrupa'ya gitmek zorunda idiler; başka yerleri tercih edenler ise bu mecburiyete ve jeokültürün dayatmasına rağmen hareket eden topluluklar idi.

Bu jeokültürel zorunluluğa kaynak teşkil eden sebepleri şöyle açıklayabiliriz: Türklerin ortaya çıktığı yer olmasa da, anavatanları olduğu üzerinde anlaşılan İç Asya, daha doğru ve jeokültürel bir tabirle Doğu Avrasya, bugünkü dünyanın oluşumunu netice veren hemen bütün beşeri hareketlenmelerin çıkış noktasıdır ('Reservoir des invasions' tanımı aynı olgunun bir başka açıdan tarifidir; ancak 'des civilisations' tanımı için daha fazla sebep vardır). Doğu Avrasya insanı için soğuk ve karanlık kuzey ile okyanusun sislerini taşıyan doğunun bir yaşam alanı ifade etmediği açıktır. Mançurya-Kore bölgesi de zaten yoğun nüfusludur. Güneyde sırasıyla yoğun ve bütünleşmiş bir nüfusu, dolayısıyla eski ve güçlü bir devlet geleneği (yani savunma düzeni) olan Çin, onun batısındaki dünyanın tavanı unvanlı Tibet ve ardından Himalaya-Hindikuş yükseltileri yolu kesmektedir. Yolun açıldığı noktada ise bir başka aşılamaz beşeri engel olarak İran durmaktadır (İran'ı eski zamanlarda bugünküne nazaran doğuya çok fazla açılmış olarak görmekteyiz).

Dolayısıyla güney tamamen kapalıdır; kuzeyin hava şartlarında değişme söz konusu değildir ve tek yol olarak batı kalmaktadır. Doğudan gelenlerin bir şansı olarak, daha doğrusu onların öncüllerinin sebep olduğu bir yapının sonucu olarak, verimli ve güzel bir ülke olan Batı Avrasya'da Çin ve İran gibi yeknesak bir beşeri yapı oluşmamıştır. Oluştuğu anda, yani Rus ulusunun pekişmiş bir beşeri yapı olarak ortaya çıkmasıyla da batıya hareket de birdenbire kesilmiştir.2 Ancak bu, son beş yüzyılın gerçeğidir; en son fazla ilerleyemeyen Kalmuk göçüyle kesilmiştir; daha öncesinde burası adeta bomboştur ve buraya yönelip de eliboş kalan, başarısız olan bir topluluğa örnek yoktur. Sadece Sakalar, Hunlar veya Kıpçaklar gibi büyük kütleler değil, Bulak ve Sekeller gibi küçük topluluklar dahi bunu başarmış, batıda yurt tutmuşlardır. Göz önüne alınması gereken bir başka nokta daha var: Çok geniş bozkırlara sığmayan topluluklar, verimli bir başka bölgede küçük bir alana sığabilmektedir; özellikle yerleşik hayata geçtikten sonra sorun kalmamaktadır. Örnek olarak, bugünkü Ukrayna büyüklüğünde bir araziye sığmayan Batı Bulgarları, Dobruca-Deliorman bölgesine, üstelik oraya daha önce yerleşen İslavlarla birlikte sığmışlardır.

Avrasya'daki bu jeokültürel gerçekliğin başlangıcını çok eskilere, tarih öncesine götürmek zorundayız. Doğu Avrupa'ya İç/Orta Asyalıların gelişi ile ilgili en erken bilgimiz Sakalardan (İskitler) itibaren başlar. Ancak M.Ö. 1000 civarında Orta Asyalıların Çin'i işgal ederek Chou (Cou) hanedanını kurduklarını göz önüne alırsak ve de buna aynı bölge kaynaklı oldukları sanılan toplulukların çok daha erken tarihlerde Mısır, Doğu Anadolu ve özellikle Güney Mezopotamya'ya geldiklerini eklersek, Doğu Avrupa'ya göçlerin başlangıcını da Sakalardan öncesine almak için mantıki sebepler ortaya çıkar. Bu savın karşısındaki iddia ise, doğuya doğru Hint-Avrupalı yayılmasının uzun süre İç Asyalıların batıya geçişini engellediği

şeklinde olabilir. Böyle bile olsa, Sakaların batıya göçü (M.Ö. 7. yy) yeterince erken bir tarihte yer almıştır.

Burada dikkate alınması gereken husus, Doğu Avrupa'nın güney yarısını ve Aral etrafını Hint-Avrupalı toplulukların tuttuğu zamanda, Asyalıların kuzeyden batıya ilerlemiş olduklarıdır. Anavatanları Urallar ile Uralların doğusu olan Fin-Ogur toplulukları kuzeyden sürekli batıya ilerlemiş ve Baltık kıyılarına yerleşmişlerdir.[3] Bu Urallı toplulukların Altaylılarla akrabalıkları konusu hâlâ tartışılmaktadır. Bu iki topluluğun dillerinin aynı yapı ve ses özelliklerini gösterdiği bilinmektedir. Türklere en uzakta bulunan Fin ve Estonların dilinde bulunan birçok ögel, akraba olmasalar bile bunların Türklerle çok yakın ilişkide olduklarını, Avrasya'nın doğasına uygun tarifle, Türk asıllı toplulukların bunların arasına girdiklerini göstermektedir. Bu kelimelere birkaç örnek verirsek:

Fince Türkçe

onni (mutluluk) onmak, aynı fiil kökünden,

vero vergi, aynı

pää baş, aynı, Fince'de 'b' ve 'ş' sesleri yoktur,

viisi beş, aynı,

valkoinen (beyaz) ala/alka, aynı,

viikset bıyık, aynı,

jaa (evet) yâ, aynı, Fince 'j', Türkçe 'y' okunur,

ja (ve, ya) ya, aynı, Kazakçada (je) tamamen aynıdır,

eri (farklı) ayrı, aynı,

käjdä (gitmek) kayıtmak, aynı,

sairas (hasta) sayralı, aynı,

kalju kel, aynı,

öinen (gece) öğlen, anlam yakınlığı,

mina ben, aynı,

sina sen, aynı,

hän o (n), aynı,

sula (sıvı) suvı'dan sıvı, sulu, aynı,

olla olmak, aynı,

unohtaa unutmak, aynı,

kaappaa kapmak, aynı,

herra (bay) er, aynı.

Ayrıca Fincede çoğul, aynen Moğolcadaki gibi 't' ile yapılır, ki bunun eski dönemlerde Türkçede de kullanıldığına dair izler vardır.4 Fincede mastar eki, Türkçedeki mastar köklü olan isim fiil eki-ma ile aynıdır: Juoma (içmek), kuolema (ölmek), purema (ısırmak). Bir diğer isim-fiil yapma eki de Türkçedeki ile akrabalık gösterir: Unohdus (unutuş), synnytys (doğuş).

Doğudan Baltık bölgesine hareketin bir başka delili ise, Göktürk alfabesinin hemen hemen aynının kullanıldığı 'Futhark' abecesi ile yazılmış taşların İskandinavya bölgesinde bulunmuş oluşudur.

Elimizde daha erken tarihteki göçler için başkaca delil bulunmadığından, belirtildiği gibi, Doğu Avrupa'daki Türk varlığını Sakalar ile başlatmak durumundayız. Altaylardan Aşağı Tuna'ya kadar geniş bir alana yayılan Sakaların kimliği ile ilgili çok tartışmalar yapılmıştır. Şüphesiz bu büyük topluluğu saf Türk veya Altaylı olarak görmeye imkan yoktur. İçinde başta İraniler olmak üzere pek çok unsuru barındırmıştır. Ama etnoğrafik ve antropolojik delillerle birlikte, onların dilinden günümüze kalan belgeler, Sakaların Türkçe ile akraba veya onun eski bir şekli olan bir dil konuştuklarını göstermektedir.5 Aynı şeyi Sakaları takiben M.Ö. 2. yy'da Doğu Avrupa'ya gelen Sarmatlar için de söylemek mümkündür. Değişik halkların bir bileşimi olan Sarmatlar içinde de Yazığlar gibi Türk oldukları anlaşılan topluluklar vardı.6 Dahası M.Ö. ilk

binyıl içinde ve Hun döneminin hemen öncesinde pek çok Türk boyunun ismi Kuzey Kafkasya'da geçmektedir.7

Dolayısıyla bütün bunların daha sonra Doğu Avrupa'nın hakimi olacak İslavlar ile ilişkiye geçmiş ve dillerini etkilemiş olmaları mümkündür.8 Üstelik başlangıçta İslavların çok küçük bir bölgede yaşamaları, bu etkinin gücünü daha da artırmıştır. Onları takip eden Hun, Bulgar ve Avar dönemlerinde ise bu ilişki artık kesinlik kazanmaktadır. Hunlar hemen bütün İslavları yönetimlerinde bulundurmuş, Bulgarlar Avrupa'ya geldikleri 5. yy'ın ikinci yarısından itibaren İslavlarla içiçe yaşamış ve nihayet Avarlar onların tam ortasında bulunarak hakim zümreyi teşkil etmişlerdir, İslavlığı çok fazla etkilemişlerdir. Bu topluluklar büyük oranda İslavlar arasında eriyip kaybolmuştur. Bu yüzden İslav dillerindeki Türkçe ögeler araştırılırken Kilise İslavcası'ndaki Bulgarca ögeleri veya daha sonraki Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklardan, nihayet Tatarlardan alıntıları beklemeye gerek yoktur.

Bu çalışmada İslav dil ailesinin üç topluluğunu temsilen üç dil, Rusça, Sırpça ve Lehçe incelenmiş ve kimi kelimeler için Türkçe köken teklif edilmiştir. Bu yazının konusu olmadığı ve öte yandan hacmini çok fazla artıracağı için, sözkonusu kelimeler için daha önce yapılan iştikaklara değinilmemiş ve bu konu gelecekteki çalışmalara havale edilmiştir. Bu dillere son bin yılda girdiği anlaşılan kelimeler mümkün olduğunca hariç tutulmaya çalışılmıştır. Burada incelenecek kelimelerin çok değişik tabakalara ait olduğu dikkati çekecektir, ki doğal olan budur. Çünkü hemen tüm Türk ağızlarından topluluklar bu bölgeye gelmişlerdir. Bu yüzden, bizdeki 'y'nin yerinde 's'nin bulunduğu en eski Türkçeden, (bugünkü) Oğuzcadaki 'y'nin karşılığının 'c' olduğu Kıpçakça ve 'd' olduğu Bulgarcaya veya eski genel Türkçeye kadar tüm Türk lehçelerinin izlerini İslav dillerinde aramak durumundayız. Oğuzca örneğin 'başar' kelimesinin

Bulgarcada ses değişimleriyle ‘piliz’ haline geldiği düşünülürse, aşağıda sıralanan İslav dillerinden pek çok kelimenin Türkçe ile ilgisi konusundaki kuşkularımız giderilebilir.

Türk lehçeleri de kendi içlerinde ses özellikleri bakımından türdeş değildir. Bunları konuşan değişik Türk boyları tarih boyunca birbiriyle karışmış ve etkileşmiştir. Bu durum bir taraftan Türkçenin birliğinin korunması ve iki örnek (Çuvaşça ve Sakaca) dışında fazla dağılmamasını sonuçlandırdığı gibi, bir taraftan da aynı kelimenin değişik Türk lehçelerindeki söylenişlerinin tek bir lehçede aynı anda bulunması gibi tuhaf bir durumu ortaya çıkarmıştır. Örneğin biz, Oğuz Türkleri, ‘kocaman’ kelimesinin yanında, bunun Bulgarca veya Eski Türkçe söylenişi olan ‘kodaman’ı da kullanıyoruz. İstanbul’da ‘çizmek’ haline gelen ‘cızmak’ fiili, ‘yazmak’ fiilinin ufak bir ses değişimiyle Kıpçakça söylenişinden başka bir şey değildir. Muhtemelen ‘yüce’ ile ‘cüce’ de böyle kelimelerdir. ‘Delik’ aslında ‘deşik’ kelimesinin Bulgarca söylenişidir ve biz bugün her ikisini de kullanarak vurgu yapıyoruz. ‘Cıvı (k)’ kelimesi de hiç şüphesiz ‘sıvı’ ile ilgilidir ve biz ikisini de kullanıyoruz. Oğuzca ‘koz’ ve ‘köz’ün yanında, tamamen aynı kelime olan Bulgarca ‘kor’u kullanmamız da buna bir örnektir. Bir başka örnek ise, aslında birbirinin tamamen aynı olan ‘uzak’ ve ‘ırak’ kelimeleridir.

Bugün elimizdeki çok az veri ile yeniden inşa etmeye çalıştığımız Bulgar Türklerinin dilinde de, başta san ve isimler olarak pek çok kelime Oğuzca özellik göstermektedir ve bu büyük ihtimalle Hunca ile ilgilidir. Hunların Batı Avrupa’daki devletlerini kaybettikten sonra doğuya çekildikleri ve Oğur-Bulgar Türklerine katılarak birlikte Bulgar Türklüğünü oluşturdukları düşünüldüğünde, bunu anlamak zor olmaz. Bu önermenin karşı gerektirmesi, Hunların Oğuz veya Doğu dili konuştuklarıdır. Bu konuda fazla ipucumuz yoktur. Ancak mantıki tahminlerde bulunabiliyoruz.

İki yolla Hunların dilini, daha doğrusu bu dilin Oğuzca (DT) olduğunu tespit konusunda önemli adımlar atılabilir. Bunlardan birisi Bulgarcadaki Oğuzca ögelerin açıklanması, diğeri ise İslav dillerine 10. yy'dan önce girmiş Oğuzca özellik taşıyan kelimelerin tarihi etimolojilerinin yapılmasıdır. Bunlardan tespit edilen bir kısmı aşağıdaki listede verilmiştir. Bu kelimeler Bulgarca üzerinden olabileceği gibi, doğrudan Hunlar veya daha eski veya başka bir topluluk üzerinden de İslav dillerine girmiş olabilir.9 Ama sonuçta, bölgede Bulgar öncesi bir Doğu Türklüğünün varlığı konusunda kesin ipucu sağlamaktadırlar.

Aşağıdaki çalışmanın önemli bir özelliği, tarihi veya edebi değil, kullanılan dildeki kelimelerin seçilmesidir. Yani daha geniş kelime haznelerini kapsayan çalışmalarda bu liste hayli kabaracaktır. Burada Sırpça ve Lehçe kelimeler özgün Latin alfabeleriyle yazılmış, Rusçalar ise okunduğu gibi Türkçeye aktarılmıştır.

Alet' (r): Allaşmak, kızarmak. Sıfat olan 'alıy' kelimesi, aşağıda geçecek olan benzer renk isimlerinin aksine, ikinci defa sıfatlaştırılmayarak aynen alınmıştır. Bu yüzden kelimenin Rusçaya geç bir dönemde girdiğine hükmedilebilir.

Az: Ben, ÇB ve ES birinci tekil kişi. Bunu Hint-Avrupa dillerinde bulmaya imkan yoktur. Türkçe bir zamir olan 'öz' (kendi) kelimesiyle ilgili gözüküyor.

Bah (r): Vah!

Barak (s, r, l): Kıllı köpek.

Boran (r, l): Koç.

Barin (r): Ağa, efendi. Kök itibariyle 'varlık sahibi, zengin' anlamlarındaki Oİ 'gospodin'in eşanlamlısı olan bu kelime doğrudan Türkçe 'barın' (mülk) kelimesinden alınmıştır.

Başka (r): Baş, kafa, kelle. Kelimeye küçültme/dişileştirme eki -ka'nın eklenmesi ilginçtir. Açık şekilde Doğu Türkçesinden geçmiştir.

Bajan (s): Bayıcı, bağıcı, büyücü. Oğuz dilindeki bu kelimenin Osmanlı döneminde geçtiğini düşünmek zor, çünkü bu şekliyle kullanılmaz. Osmanlı dönemiyle ilgili çalışmalarda da bu kelime geçmez. Bulgarlardan geçmiş olması muhtemeldir. Çünkü Birinci Bulgar Devleti'nden kaynakların naklettiği eski Türk dinine bağlı son kişinin adı Bayan idi ve büyücülüğü ile biliniyordu.

Bik (s), bık (r), byk (l): Boğa, ET 'bike'den.

Bogatır (r), bohator (l): Bahadır. Kelimenin 'bogotur' ve 'bagatur' şekilleriyle eski Bulgarlarda kullanıldığını yazıtlar bildiriyor.10

Buntovati (s), buntovat' (r), buntova/ sie (l): İsyan etmek. Sırpça 'buna' isyan. Kelime çok açık bir şekilde, Orhon Yazıtları'nda toplumsal huzursuzluğu anlatmak için kullanılan 'buñ' ile ilgili gözüküyor.11 Günümüz Türkçesindeki 'bunalım' da kökünü aynı yerden almaktadır.

Burit' (r): Burmak, sondaj yapmak. 'Bur' da burgu demektir.

Buzoter (r): Kavgacı, gürültücü, bozguncu. Kelime 'bozucu' ile karşılaştırılabilir.

Djindjuva (s): Boncuk. Kelime 'cıncık' kelimesinin eski bir Türk lehçesinde söylenişine benziyor.

Crni (s), Çernıy (r): Kara. Türkçe ve başka dillerde 'k' ile başlayan kelimelerin İslav dillerine 'ç' ile girmesi olağandır: 'Çumur' (Kömür), 'çupriya' (köprü). Ayrıca İslav dillerinin kendi içinde bir k > ç geçişi dikkat çeker: Hind-Avrupa 'quatr-' > İsl. 'çetiri' (dört). 'Kara' kelimesinin ilk hecesindeki hızlı geçilen 'a'nın 'e'ye dönüşmesi, özellikle de İslav dillerinde kelime başına sessiz yığma alışkanlığı sonucu kaybolması doğal karşılanmalı. Bu ses ilgisi kadar açık bir delil ise, bu renk isminin-n ekiyle sıfatlaştırılarak elde edilmiş olmasıdır. Kelimede 'n'nin bulunması, bu

sıfatın bir köke dayanarak türetildiğini gösterir. Normalde kök itibariyle sıfat olan kelimelerde, diğer renk isimlerinde olduğu gibi, bu ek bulunmaz. Yani eski İslavlar ‘kara’ kelimesini bir isim olarak almış ve kendi ekleri ile sıfatlaştırmışlardır.

Curiti (s): Akmak, sızmak. İkinci fiilin Bulgar Türkçesindeki biçimi ‘sır-sur‘ olmak lazım gelir. Sırpça fiil ile hem ses benzerliği, hem de anlam birlikteliği vardır.

1istiti (s), çistit’ (r): Temizlemek. Türkçe ‘çitilemek’ de bir temizlik fiilidir. Burada ortadaki ‘s’ ünsüzünün açıklanması gerekir.

1itati (s), çitat’ (r): Okumak. Türkçedeki ‘çat pat okumak’ deyiminde geçen ‘çat’ı doğal ses kaynaklı olarak açıklamak zordur. Bu ancak, kırılan bir şey için doğal ses kaynağı olabilir. Türkçede bu kelimenin başka bir anlamı güdülmelidir ve bu anlam muhtemelen ‘çita’ ile ilgilidir. Ayrıca zaten ‘okumak’ fiilinin esas anlamı, bugün ‘okuyuntu’ kelimesinde korunduğu gibi, çağırmaktır.

1upati (s): Kopartmak, yolmak. Kelime büyük ihtimalle ‘kopmak’tan Osmanlı döneminde bu dile geçti, ancak bu konuda yapılan çalışmalarda verilmemektedir.

Da (oi): Evet. O ‘ya’, K ‘ca, ja/je’, B ve ET ‘da’. Bütün İslav dillerinde bulunan bu kelimedeki ‘a’ sesinin açık ve uzun oluşu da Türkçe mukabil (ler) i ile uyuşmaktadır. Fince aynı anlamdaki ‘jaa’ da uzun seslidir ve aynı kökten gelir.

Da (oi): Bileşik cümle bağlacı. Hint-Avrupa ve Sami dillerinde bileşik cümle soru zamirleri ile yapılır: Qui, ki, which, koji, ma, vb. İslav dillerindeki bu ‘da’nın ne mantık, ne biçim, ne de ses olarak bu kural ile açıklanması mümkün değil. Buna karşılık Türkçede hem ses, hem de biçim olarak aynıyla kullanılır: “Bırakalım da gitsin”. Bu cümle Sırpça da “pustimo da ide” şeklinde kurulur. Veya şu Rusça cümle: “Ya poşel bı v

teatr, da u menya vremeni net” (Tiyatroya giderdim de, vaktim yok). Bu bağlacın Türkçeden geçtiği açıktır. Bu derece temel bir kelimenin geçişi ve tüm İslav dillerinde bulunuşu ise, çok erken bir dönemde, ana İslavcanın oluşum döneminde geçtiğini gösterir. Ancak kelimenin Türkçede son dönemlerin ürünü olduğu için İslavcaya ‘da’ şeklinde geçemeyeceğine dair itirazlar vardır.12 Buna göre İslav dillerinde ‘takı’ şeklinde bulunması gerekirdi. Öncelikle, Clauson buradaki ilk sessizin aslında ‘d’ olduğuna dair kuvvetli deliller olduğuna inanır.13 Yazılı kaynaklarımız Türkçede ‘takı/dahi’nin kısaltılmış şekli olan ‘da’yı geç zamanlarda veriyor ama bu kısalma birbirinden uzak ve ilgisiz kalmış Oğuzca, Tatarca ve Kırgızca gibi Türk dillerinin hepsinde de olmuştur. Yani tek bir Türk dili veya lehçesine bağlı olmayan, bağımsız bir olgudur. Bunun çok erken zamanlarda da olmadığını düşünmek için bir engel yoktur. Ayrıca, Türkçedeki kısalmalar birbiriyle bağlantılı ise, bu çok erken bir zamana, değişik dil ve lehçelerin bir arada olduğu döneme işaret eder. Bu ise en azından geç Hun dönemidir.

Da (r): Ve, dahi. “Prişli on da Mariya” (O ve Mariya geldi). Oİ ‘i’ kelimesi ‘ve’ demektir. Rusçanın bunu başka bir dilden, Türkçeden aldığı açıktır. TT ‘ya’ ve F ‘ja’ da aynı kökten gelir.

Dan (s), den’ (r), dzien (l): Gündüz. İslav dillerinde haftanın günleri, Almancadan alındığı anlaşılan ‘tak’ kelimesi ile yapılır: Sırpça ‘Çetvrtak’ (dördüncü gün, Perşembe), ‘Petak’ (beşinci gün, Cuma). Ancak doğrudan gün anlamında kullanılan kelime Türkçede günle ilgili zaman bildiren ‘tan’, ‘tün’ ve ‘dün’ ile alakalı gözüküyor. Özellikle ‘tün’ kelimesinin İslavca kelimeye kaynaklık etmesi mümkündür.

Dobro (oi): İyi, güzel, doğru, pekiyi, tamam. Nogay ‘tuwra’, Karaçay-Balkar ‘tuvra’ telaffuz edilen TT ‘doğru’ sözü ile hem ses benzerliği, hem de yaklaşık an

lam birliği vardır. Burada t > d geçişi itiraz noktası olacaktır, ancak İslav dilleri kendi içinde büyük ölçüde bu geçişi tamamlamışlardır (İng. ‘to’, Fars. ‘ta’, İslav. ‘do’) ve bugün t-ile başlayan kelimelerin önemli bir kısmı başka dillerden ödünçlemedir.

Dizati se (s): Kalkmak. Bu fiil diz ile ilgilidir. Orhon Yazıtları’nda ayaklanmaların bastırılması ‘dizliye diz çöktürmek’ (tizligig sökürtümüz)14 şeklinde açıklanır. Kelimenin ilk başta ‘ayağa kaldırmak’ anlamıyla etken bir fiil olarak bu dile girdiği anlaşılıyor ki, bu da akla yakındır ve buradaki savı destekler.

Dokopati (s): Yakalamak. Kökteki ‘kop-’, Türkçe ‘kapmak’ ile ilgili. Öbür türlü, ‘kopa-’ fiili değişik İslav dillerinde vardır ve kazmakla ilgilidir.

Dojiti (s): Emzirme, bebeği doyurma. Osmanlı döneminden önce geçtiği anlaşılıyor. Rusça ‘doit’, Lehçe ‘doi/’ ineği sağmak.

Drati (s): (Deriyi) yüzmek; drat’ (r): (Kabuğu) soymak. O ‘yüz’ > B ‘dür’ > S-R ‘dr’.

Duşa (s, r), dusza (l): Can. İnsan ve hayvanlarda, içinde ‘can’ın bulunduğu varsayılan vücut kısmına Türkçede ‘döş’ denilir. Ses ve anlam ilgisi ortadadır. Yalnız bu kelime ‘ruh’ demek olan ‘duh’ ile de ilgili gözüküyor.

Gaga (r): Kuzey ördeği. Türkçede ördeğin burnuna ‘gaga’ denir.

Galka (r), kawka (l): Alaca karga.

Gey (r): Hey! ‘H’ sesinin bulunmadığı Rusçaya bu ünlem, olağan şekilde ‘g’ ile geçmiştir.

Godina (s): Yıl; god (r): Zaman. ET zaman anlamındaki ‘öd’ ile bağlantı gözüküyor. İslav dillerinde çok görülen h > g geçişi ile ‘höd/hod’ > ‘god’ mümkün gözüküyor. Anadolu’da kullanılan ‘ayva/hayva’ biçimi Türkçede bu ‘h’ eklenmesinin mümkün olduğunu gösterir. Kazan Tatarcası’nda doğrudan ‘g’ eklenir, ama bu Arapçadan gelen kelimelerde

başta ‘ayn’ harfi olduğu zaman görülür: Gusman ‘Osman’, gomumi (umumi). Eski Türkçede bunun başka örneğini bilmiyoruz. Bizzat Türkiye’de g < h geçişleri vardır: gırtlak ve hırtlak. God’a benzer diğer örnek ‘gora’ kelimesidir (aşağıda). Her ikisinde de konu olan Türkçe kelimeler en eski döneme aittir.

Gop (r): Hop!

Gora (s, r, l): Dağ, yukarı. Sıfatlaştırılmış halleri ile ‘yüksek’ anlamında. Türkçe, Moğolca ve Macarcada yükseklik bildiren or- ile ilgili gözüküyor. Baştaki ünsüz itibariyle ‘god’ kelimesindeki durum burada da görülüyor. Öte yandan Sanskritçe dağ anlamındaki ‘giri’ sözü bu konuda temkinli olmayı gerektiriyor.

Greh (s, r), grzech (l): Günah. DT ‘yazuk’ > B ‘daruh’ > ‘gy (a) rh’ > ‘greh’. Buradaki daruh > gyaruh geçişinin örneği Bulgarcadan alınan Macarca bir kelimede vardır: Dulo > gyula.

Grlo (s): Boğaz, gırtlak. Bu ikinci kelime ile ses ilişkisi ve anlam benzerliği vardır.

Jaram (s), yarmo (r): Boyunduruk. Yarım kelimesi Sırpçaya aynen ‘yaram’ şeklinde geçer. Ancak aynı kelimenin küçük bir değişiklikle Rusçada da bulunması, bu kelimenin İslav dillerinin birbirine çok yakın olduğu bir zamanda bu dillere geçtiğini gösterir. Boyunduruk iki yarımdan oluşur. Bu bölgeye etki eden Türk dillerinden birinde boyunduruğa doğrudan bu adın verilmiş olması da düşünülebilir.

Jarit’ (r): Yanmak. Türkçe ‘parlamak, ışımak’ anlamındaki ‘yarumak’ ile ilgili. Bkz. ‘Jarki’.

Jarki (s), yarkiy (r): Parlak. Kelime açık şekilde Eski Türkçe ‘yarumak’tan (ışımak, parlamak) gelen ‘yaruk’ sıfatından başka bir şey değildir. Aynı şekilde Bulgarcada da vardır. İlginç olan nokta, Oğuz ağzıyla söylenişidir ve bunun Bulgarcada bulunması tuhaftır. Sırpçaya

bir de ‘jarka’ şekliyle Kıpçakça olarak geçmiştir. Bulgar Türkçesindeki biçimi olması akla yakın gelen ‘dar (u) k’ ise hiç beklenmedik bir yerde, İngilizcede tam zıt anlamıyla, ‘karanlık’ olarak karşımıza çıkmaktadır.

Jesti (s), yesti (r): Yemek. Fiilin kökü ye-Türkçe ile aynıdır. Oğuz lehçesinin aynısı olması dikkate değer.

Jezero (s), yezero (r): Göl. Bu kelimede yüzmek fiilinin üçüncü tekil şahıs geniş zamanı, zamir ile de vurgulanmış olarak karşımıza çıkıyor: “Yüzer o.”

Juriti (s): Hızla yürümek, yüğürtmek. Hem fiilin kökü, hem de anlamı açık şekilde Türkçe ‘yürü’ fiili ile ilgilidir.

Jurta (s, r): Çadır, yurt. Bu kelimenin Rusçaya geç dönemde Oğuz veya Peçenek dillerinden geçmiş olması mümkündür. Osmanlılar çadıra ‘yurt’ demediği için Sırpçaya büyük ihtimalle kuzeyden gelmiştir. Rusçadan geçtiği de düşünülebilir.

Je (r): Ya! Peki! “Kogda je vı budete gotovı?” (Peki ya ne zaman hazır olacaksınız?). Kıpçak döneminden kaldığı açıktır.

Kabast (s): Kaba. Herhangi bir İslav dili içinde yabancı olduğu belli olan bu kelimenin Türkçeden alındığı anlaşılabilir.

Kadık (r): Gırtlak kıkırdağı, kıdık.

Kajas (s): Dizgin, kayış. Kelime Osmanlı zamanında Sırpçaya ‘kaiş’ olarak bir kez daha girmiştir. Dolayısıyla ‘kayas’ şeklini eskilere götürmek gerekir.

Kaleka (r, l): Sakat, kötürüm, kalık. Bu sonuncu kelimeden geldiği anlaşılmaktadır. Rusça ‘kaleçit’ sakatlamak anlamına gelir. Sırpçada da ‘osakatiti’ sakatlamak demektir, ama Osmanlı döneminde geçmiştir.

Kanczuk (l): Kamçı, kırbaç.

Kem (r): Kim. Buradaki üç İslav dilinde de geçen ‘kom’, ‘kome’, ‘komu’ gibi biçimleri, eski Hint-Avrupa tabakasını yansıttığı anlaşılan

‘ko’ya bağlanabilir, ancak bu Rusça kelime Türkçe anlamdaşı ile aynı gözüküyor. Sırpça ‘(s) çim’ (kiminle) kelimesi de böyle görülebilir.

Kiseli (s), kislıy (r): Ekşi. Bu sıfat ‘kise’ kökünden yapılmıştır. Baştaki e’nin kaybolması İslav dillerinde genel uygulama olduğu için (örn. Elbe-Lab), ‘ekşi > ksi > kise’ ilişkilemesi mantıksız değildir.

Ki{a (s): Yağmur. Türkçedeki ‘çiselemek’ fiilinin kökü, Türkçede de bir ‘çise’ kelimesinin varlığını gösteriyor. Ayrıca bu Sırpça kelime ‘kış’ ile de karşılaştırılabilir.

Klobuk (s, r): Kalpak. Kelime Rusça üzerinden alınmış gözüküyor. Karakalpaklara eski Rus kaynaklarında ‘Çernıe Klobukı’ denir. Dolayısıyla Peçenek-Oğuz-Kıpçak dönemi akla geliyor. Ancak dikkat edilmesi gereken bir nokta var. Eski Ruslar ‘kalpak’ kelimesini ilk kez Karakalpaklardan veya çağdaşı diğer Türklerden duymamışlar, aksine onların ismini kendi dillerine, ‘kara’ sıfatı ve önceden var olan ‘klobuk’ kelimesiyle aynen çevirmişlerdir. Dolayısıyla en az Bulgar veya Avar zamanı olmak üzere, daha erken bir dönemde Rusçaya ve oradan diğer İslav dillerine girdiği düşünülebilir.

Knjiga (s), kniga (r): Kitap. Türkçe ‘kağıt’ kelimesinin ilk anlamı ağaç kabuğu veya yontusudur. Bununla eşanlamlı bir başka kelime ise ‘kamga’dır ve bazen ortadaki ‘m’ nazal ‘n’ye dönüşerek bir başka eşanlamlı kelime olan ‘yonga’ ile birlikte kullanılır. Herhangi bir Türk lehçesinde ‘kanga’nın kağıt karşılığı kullanıldığını düşünmek mantıklıdır. Hemen bütün İslav dillerinde bulunan ‘kniga’ kelimesi büyük ihtimalle kağıt anlamındaki ‘kanga’dan gelmektedir.

Koçan (r), kaczan (l): Lahana koçanı.

Koçevat’ (r): Göç etmek. Ses benzerliği ve anlam birlikteliği vardır.

Konj (s), kon’ (r), kon (l): At. ET ‘kon’. Kelime İslav dillerine en eski zamanlarda geçmiştir.

Korbacz (l): Kırbaç.

Kosa (s): Saç; kosa (r), kocy (l): Saç örgüsü. Yüzdeki tüysüzlüğü ifade eden Türkçe ‘köse’ kelimesiyle anlam ilgisi vardır.

Kosit’ (r), kosiç (l): Biçmek, kesmek. Bu ikinci fiil ile ses benzerliği ve anlam birlikteliği vardır.

Kov2eg (s): Sandık. Koymak fiiliyle ilgili olarak, sandık kelimesinin tam Türkçe karşılığı olabilecek ‘koyacak’ kelimesiyle ilgili gözüküyor. Öte yandan aynı kelime Rusçada ‘gemi’ anlamına gelir. Bu ise akla ağaç kovuğu demek olan ‘Kıpçak’ı getirmektedir. Burada oymak manasındaki ‘kov-‘ işin içine giriyor. İslavların gemi yapımını çok sonra öğrendikleri, ilkel zamanlarda kütüklerin oyulmasıyla yapılan basit kayıkları, kanoları kullandıkları biliniyor. Oğuz Destanı’ndaki Kıpçak da böyle bir kayık yaptığı için bu adı almıştır. Dolayısıyla ilk önermedeki ‘koymak’ı geri almamız, yerine ‘kovmak’ı koymamız gerekiyor. ‘Kovçeg’ kelimesi ‘kovukçuk’tan da gelmiş olabilir. Bkz. ‘kovıryat’

Kovıryat’ (r): Oymak, deşmek. Türkçe ‘kovuk’ kelimesinin kökündeki ‘kov’ bu Rusça kelimenin de kökü gözüküyor.

Koza (s, r,l): Keçi. Aynı cinsten T ‘kuzu’ ile ilişkili gözüküyor.

Krasnet’ (r): Kızarmak; bundan gelen ‘krasno’ kırmızı, kızıl. Oğuz dilindeki ‘kızar-’ın Bulgarcada ‘khıraz’ gibi bir şekil alacağı açıktır. Rusçada kelimenin kökünün renk ismi olmadığının delili-n eki ile sonradan sıfatlaştırılmış oluşudur. Fiil de bu sıfattan türemiştir. Dolayısıyla kök kelime olan ‘kras’ sıfat değildir. Yukarda geçen ‘kara’ örneğinde olduğu gibi, burada da Türkçe sıfat olan kelime isim olarak algılanmış ve yeniden sıfatlaştırılmıştır. Sırpçada ‘krasno’ güzel demektir. Bura

da da sonradan sıfatlaştırma söz konusudur, ancak ‘kırmızı’ ile ‘güzel’ arasındaki anlam ilişkisi sorgulanmalıdır ve Türkçede bu anlam ilişkisi açıkça vardır.

Krpa (s): Paçavra, kırpıntı. Kelime çok eski bir dönemde Doğu Türkçesinden geçmiş gözüküyor. Osmanlı döneminde geçse idi, ‘krntiya’ (kırıntı) ve ‘lakrdiya’ (lakırdı) gibi bir biçimde, büyük ihtimalle ‘krpintiya’ olması gerekirdi. Zaten ilgili çalışmalarda bu sözcük geçmemektedir.

Kuda (s, r): Nereye, kayda? Bu kelime daha çok Farsça aynı anlamdaki ‘kuca’ ile akraba gözüküyor. Öte yandan ‘ku, qu’ ile başlayan soru zamirleri hemen bütün Hind-Avrupa dillerinde bulunur ve Yafes dil kuramına inananlar için iyi bir delil teşkil eder.

Kurdyuk (r): Kuyruk. Kelimenin Rusçaya çok eski zamanlarda girmediği anlaşılıyor.

Kuşat’ (r): Yemek yemek. Eski Türkçede kahvaltıya ‘kuşluk’ denilirdi.

Kuc kuc (s): Kuçu kuçu! Osmanlı döneminden önce geçtiği anlaşılıyor, öbür türlü asli şeklini korurdu.

Kuca (s): Kuçu, köpek.

Kuznets (r): Demirci. Kelimenin kökü demir veya bir maden ile ilgili olmadığı gibi, Ortak İslavca da değildir. Türkçede demircilikle yakıdan ilgili ‘köz’ kelimesinin buna kaynaklık etmesi mümkündür. Zaten demircilik çok geç zamanlara kadar İslavlar arasında bilinmezdi. Bizans yazarı Theophanes’te geçen 6. yy. sonuna ait bir haberde mesela, Polonyalı İslavların kendi ağızlarından demiri ve demirden silah yapmayı bilmedikleri nakledilir.[15] Demirci anlamındaki Sırpça ‘kovaç’ ve Lehçe ‘kowal’ kelimeleri ise aslında ‘dövücü’ anlamına gelir.

Mene (s), menya (r): Beni, meni. Sırpçada aynı anlamda Hint-Avrupa dil haznesine ait ‘me’ de kullanılır ama bu zamirin Türkçeden geçtiği açıktır.

Mnogo (s): Çok. Bunca > munca > munga > mnogo. ‘G’ sesi doğrudan bir Türk lehçesinde de bulunmuş olabilir: Yine > jine > cine > gine. Türkiye Türkçesi’nde ilk ve son şekillerin ikisi de kullanılır.

Natıkat’ (r): Sokmak, çakmak. Fiil kökü ‘tıka’, Türkçe ‘tıkamak’ ile ilgili. Bkz. ‘zatıkat’.

Obeleæiti (s): İşaretlemek, belgelemek. ‘Beleg’ (belge) kökünden Bulgarca ve Kilise İslavcası yoluyla geçtiği anlaşılıyor.

Obuzit’ (r): Büzmek. Rusça fiilin kökü ile Türkçe fiil arasında hem ses, hem de anlam birlikteliği vardır.

Orati (s), orat’ (r): Ekip biçmek, tarım yapmak. Türkçede çok eski zamanlarda bulunduğunu Kaşgarlı vasıtasıyla öğrendiğimiz ‘ormak’ fiilinden günümüze sadece ‘orgak-orak’ kalmıştır. Türkçedeki ‘orman’ kelimesi de bununla ilgili olmalıdır.

Otac (s), otets (r): Baba. Eski Türkçe baba anlamında kullandığımız ‘ata’ ile ilgili. Öte yandan Almancada da aynı anlamdaki kelime ‘atta’dır. Çok geniş bir alanı kapsayan eski bir dil ilişkileşmesi söz konusudur veya Yafes kuramı işin içine girmektedir.

Pagan (s): Etimolojisi Latince ‘pacus’a götürülse de, kelime ilk, Bizans kaynaklarında Hıristiyanlığı kabul etmeyen, Bosnalıları anlatmak için bir özel isim olarak kullanılır.16 Burada eski Türkçe Tanrı demek olan ‘Ogan’ sözü saklı gözüküyor. ‘Po Ogan’ sözü “Ogan’a göre, Ogan’ın yolunda” anlamına gelir. Nitekim, Rusçada ‘pogan’ yazılan kelime ‘pislik, alçaklık, rezillik’ anlamlarına gelir ve Ortaçağ zihniyetini çok iyi yansıtan bir kelime olarak (Hazar’dan gelen Almanca ‘ketzer’in de aynı anlamda, özellikle dinde sapkınlığı anlatmak için kullanıldığını hatırlayalım) bizim savımızı destekler. Uzun süre Hun, Avar ve Bulgar yönetiminde kalan İslavların dini olarak da etkilenmeleri doğaldır. Eski Tuna Bulgarlarında bu kelime ‘köle, hizmetçi’ anlamında kullanılır. Bunun sebebi, büyük ihtimalle Hıristiyanlığın kabulünden sonra eski dinde kalanları küçümsemek için kullanılmış oluşudur. Bunlara ikinci sınıf vatandaş ve tutsak muamelesi

yapıldığını da hatırlayalım. Constantine bu kelimeyi muhtemelen Bulgarlardan öğrenmiştir.

Pa◊enog (s): Bacanak. Kelime, Osmanlı dönemi hatırası olarak eski Yugoslavya bölgesinde 'bacanak' biçimiyle zaten vardır ve özellikle Doğu Bosna'da yaygın kullanılır. Ayrıca nesnemiz Osmanlı döneminde geçti ise, elimizdeki kurallar kelimenin 'paşenog' haline gelmesini açıklayamıyor.

Patka (s): Ördek. Türkçe ördek yürüyüşüne 'badi' yürüyüşü denir. Kelime ayrıca '(kara) batak' ile karşılaştırılabilir, ki 'batak' da Sırpçada geçmektedir. Fakat Osmanlı dönemi kalıntısıdır.

Pe2iti (s), Peçit' (r): Pişirmek. Anlam birliği ve ses ilgisi açıktır.

Pokarabasiti se (s): Bozuşmak. Kelimenin kökündeki 'karabas-' karalar basmak şeklinde halen söylediğimiz deyimi çağrıştırıyor. Osmanlı döneminden geçmiş olması mümkündür ancak bu konuda hazırlanmış sözlüklerde (Şkaljiç ve Miçunoviç) geçmez. Kuman dönemiyle ilgili olabilir.

San (s): Düş, rüya. Türkçe 'sanmak' ile Sırpça 'sanyati' (düş görmek), olmayanı düşünmek, tahayyül etmek noktasında anlam ilgisine sahiptir. Nitekim bu fiil kökünden gelen 'kuruntucu' manasındaki 'sanyar' sözünü tam olarak 'sanıcı' şeklinde çevirebiliriz ve anlam ilgisi iyice açığa çıkar.

San (r): San, unvan, rütbe. Kilise İslavcası yoluyla Bulgarca üzerinden Rusçaya girmiş gözüküyor. Kelime eski Bulgarcanın çağdaş Bulgarcadaki birkaç miras kelimesinden biridir.

Sipiti (s): Serpmek. 'R' sesinin yutulduğu veya zayıf söylendiği bir Türk ağzından geçmiş olabilir. Türkçede 'sulusepken' örneğinde olduğu gibi, bu ses zaten yutulabilmektedir.

Skaçka (r): Dolu dizgin, dört nalla gitmek. Atın bu gidişine Türkçede 'kaçmak' da denir. Hızlı giden ata "iyi kaçıyor" denir. Kelimenin Rusçaya

Türkçeden geçtiği açıktır.

Skoriti se (s): Kurumak. Kelimenin kökündeki ‘kori’ ile Türkçe ‘kuru’ arasında ses ilişkisi ve anlam birlikteliği vardır.

Sokol (s, r): Ak doğan. Bu kelime Türkçede pek çok kuş isminde geçen sok-/sak-ile ilgili gözükmekte: Saka kuşu, saksağan, sağsak.

Soyka (r): Soyka, ala karga. Bu kelime çağdaş Bulgarcada da bulunur. Muhtemelen bizim Türkçemizdeki kelime, eski Bulgarcadan kalmadır.

Srce (s), serdtse (r): Yürek, ‘s’ Türkçesi ile sürek > s (e) rek (e) > s (e) reçe > s (e) rçe > s (e) rtse.

Sti/i (s): Yetişmek, yetmek, varmak. Günümüz Türkçesinde baştaki y’nin karşılığı ‘s’ olan bir Türk ağzından geçmişe benziyor. Yet > set > st.

Strava (l): Yiyecek, cenaze yemeği. Çuv. ‘sitarva’ aynı. Türkçe y-s denkliğinden, Çuv. sitar- ‘yedirmek’. Kelime erken Bulgar veya Hun-Bulgar döneminde bu dile geçmiştir.17

Susal’nıy (r): Yaldızlı. Buradaki ‘süs’ kökü açıktır.

Suvi (s), suhoy (r): Kuru, kurak, çorak, susuz. Kelimenin ‘su’ ile ilgili olduğu düşünülebilir.

ƒiriti (s), şirit’ (r): Sermek, yaymak, genişletmek. Bu birinci fiilin kökü ile hem ses benzerliği, hem de anlam birlikteliği vardır.

Takmi2enje (s): Yarış, karşılaşma. Kökteki ‘takm’ Türkçe ‘takım’dan gelmiş gözüküyor.

Tamni (s), temnıy (r): Karanlık. Türkçeye çok eski zamanda geçtiği anlaşılan cehennem anlamındaki ‘tamu’ kelimesi, eğer İslav dilleri bunu doğrudan bir İrani dilden almadılarsa, bu sıfata kaynaklık ediyor gözükmekte. Kelimenin asıl itibariyle sıfat olmadığını -n eki gösteriyor. İdil Bulgarlarının Han Kızı destanında cehennemi temsil eden cine (alp) ‘Taman-Tarkan’ denilir. Azak denizi kıyısındaki tarihi Tumotarkan şehrinin

ismi de Bulgar zamanından kalmış gözüküyor. Cehennem ile karanlık arasındaki anlam ilişkisi ise açıktır.

Ta◊na (s): Torba, çanta. ‘Taşımak’ fiili ile ilgili gözüküyor. Osmanlı öncesi dönemde Sırpçaya geçtiği kesindir. Peçenek-Oğuz-Kıpçak dalgasının Sırbistan’da fazla etki yapmadığı düşünülürse, kelimenin girişi Avar dönemine, hatta daha önceye alınabilir. Nitekim Rusça ‘taştit’ fiili de taşımakla ilgilidir. Sırpçada bu fiilden türeme bir isim kalmış, Rusçada ise fiil kullanılmış, ama isim türetilmemiştir.

Taştit’ (r): Sürüklemek, sürükleyip götürmek, çekmek. Buradaki ‘taşımak’ anlamı açıktır.

Tat (s): Hırsız. Bugün dilimizde ‘yad’a dönüşen, eksi Türkçede yabancı anlamındaki kelime ‘tat’ ile bu Sırpça kelime arasında anlam ilgisi açıktır. Bir eve yabancının girmesi, hırsızın girmesidir. Kelime oldukça eskidir ve en az Avarlar zamanında Sırpçaya girmiş olmalıdır.

Tele (s, r): Dana. Buna bilinen İslavca eklerle diğer bazı sığır cinslerinin isimleri elde edilir. Kelime Altayca özellik göstermektedir. Ünlü Tie’le (Töles) boyu ve muhtemelen bunlardan bir topluluğun Moğollaşmış parçası olan Teleüt oymağı bu ismi taşıdıkları gibi, Altınordu’dan Telebuga ve Tuna Bulgarlarından Telerig gibi yöneticilerde de bu isme rastlanır.

Toje (r): Da, dahi. Elimizdeki en eski vesikalarda, Orhon Yazıtlarında ve Oğuz Destanı’nda kelime ‘taqı’ olarak geçer. Doğu Bulgarcası’nda ‘han’ yerine ‘şan/şam’ kullanılır. Bu, Hunların ‘şanyü’sü ile karşılaştırılabilir. Bulgarlarla Hunların karıştığı göz önüne alınırsa, bu dil özelliği Bulgarlara Hunlardan geçmiş olmalıdır. Dolayısıyla ‘takı’ kelimesini Hunlar ‘taşı’ şeklinde söylüyorlardı; Bulgar dilinde kelime ‘toşı’ya döndü (Bkz. taguk-toh ‘tavuk’, bayan-boyan, bars-boris, samur-somor). Hun-Bulgar etkisine daha çok maruz kalan Rusçadaki ‘toje’ kelimesi bununla karşılaştırılabilir.

Topli (s), teplıy (r): Sıcak. Günümüz Türkçesi'nde 'tava' ve 'tav' ve bu ikinciden üretilen 'tavlamak' şeklinde üç hatırası kalan bu kelime, Eskiçağ'da Avrasya'nın ortak kelimelerinden biri idi. Sakaların (İskit) ateş ve savaş tanrısı Tabiti'den itibaren bunun izini sürebiliyoruz.

Tormozit' (r): Fren yapmak, durmak. Kelimenin telaffuzundan (tırmazit') hareketle, 'durmaz' kökü rahat gözükmektedir.

Tovar (s, r), towar (l): Mal, meta, yük. Türkçe 'tavar/davar'dan gelen kelime aynı anlamıyla, muhtemelen Rusça üzerinden Finceye de geçmiştir. Bu yüzden çok eski olduğunu düşünmemiz gerekir. Öte yandan Bulgar Türkçesine ait olmadığı ortadadır. Bu yüzden en azından Hun dönemini düşünmemiz gerekir.

Tojaga (s): Sopa, dayak. Osmanlı öncesinde bu dile girmiş gözüküyor.

Tsıts (r): Sus! Sıss! Bu ünlem Türkçe ve Rusçada neredeyse aynen geçmektedir.

Tu7 (s): Gurbet. Kelime 'tad/tat' (yabancı) ile ilgili gözüküyor.

Tu/i (s): Dövmek. Fiil kökü 'tuk', bugün sadece hayvanların dövüşü için kullandığımız 'tokmak/tokuşmak' ile aynı.

Tuga (s): Keder. Oğuz dilinde 'yuğ', Bulgar Türkçesinde 'dog' şeklinde geçer. Kelimenin Sırpçaya eski Bulgarcadan geçtiği anlaşılıyor.

Tuma2enje (s), tolmaçit' (r), tlmaczenie (l): Çevirme, tercüme etme. Kökteki 'tilmaç' açıktır. Macarcada da 'tolmacs' çevirmen demektir. Sırpçada kelimenin 'tumaç-' haline gelişi bu dilin bir özelliğidir: Bolgar (r) > Bugar (s), dolgıy (r) > dug (s). Kelimenin Lehçe'de de bulunması, bu kelimenin İslav dillerinin birbirine çok yakın olduğu bir zamanda, en geç Avar çağında bu kelimenin alındığını göstermektedir.

Tvorit' (r): Yaratmak, türetmek; Tvoriti (s): Yapmak, üretmek. 'Tvornica' Hırvatça 'fabrika'. Sırpçada 'stvoriti' yaratmak. Fiilin kökü olan

‘tvori’ Türkçe ‘törü’ ile hem anlamdaştır, hem de ses ilişkisi barizdir. Çünkü ‘törü’ kelimesi herhangi bir İslav diline ancak ‘tvori’ şeklinde geçebilir.

Urlati (s): Bağırmak. Eski Türkçe ‘urlamak’: Erler urlayu…

Vıkrutit’ (r): Kurtulmak. Kelimenin kökündeki ‘krut’ ile Türkçe ‘kurt-’ arasında ses ve anlam birlikteliği vardır.

Vıtkat’ (r): Dokumak. Kelimenin kökündeki ‘tka’ ile Türkçe ‘doku-, toku-’ arasında ses ilişkisi ve anlam birlikteliği vardır.

Vıyuk (r), juki (l): Yük. R. Bundan gelen ‘vıyuçit’ yüklemek demektir. Kelimenin kökü olan ‘yuk’ ile Türkçe ‘yük’ arasında ses ve anlam birlikteliği vardır. Lehçe’de ise aynen bulunmaktadır.

Visoko (s), vısokiy (r), wysoki (l): Yüksek. Doğrudan ‘yüksek’ ile bağlantılı olabileceği gibi ‘büyük’ ile de ilgili olabilir. ‘B’nin ‘v’ye değişimi İslav dillerine yabancı dillerden gelen kelimelerde çok görülür: Basil-Vasil gibi. Y’nin karşılığının ‘s’ olduğu varsayılıyor. Ancak burada seslileri açıklamak zordur. Zira normal seyirde kelimenin ‘vosik’ olması gerekirdi.

Vrh (s), verh (r): Doruk. Pekçok Ural-Altay dilinde ‘or’ kelimesi yükseklikle ilgilidir. Bu noktada öncelikle ‘doruk’ kelimesinin kökünü düşünmelidir. Bunun ‘dağ-oruk’tan (dağ yolu) geldiği anlaşılıyor. Çünkü doruğa çıkmak, dağ yoluna gitmektir. Oruk ise açık şekilde ‘vrh’ ile ilgili gözüküyor: Oruk > v (o) ruk > vrıh > vrh. Bu kelime çağdaş Bulgarcada ‘vrıh’ şeklindedir. Bu da ikinci ünlünün korunduğu dönemin hatırası olmalıdır.

Vuna (s): Yün. İslav dillerinde ‘ü’ olmadığı için ‘yun (a) > una > vuna’ yolunu izlememiz gerekir.

Zakon (s, r): Kanun. Bu kelimenin İslav dillerinde açıklaması yapılamamıştır. Eski Türklerde töreyi bilen ve uygulayan büyüğe, din adamına ‘sagun’ denir. Bunun değişik söylenişleri de vardır. Dahası,

Bizans'ın imparator yazarı Konstantin, Peçeneklerin kendi 'zakonos'larına (adet, töre, uygulama) göre yemin ettiklerini söyler.18

Zakopati (s): Kapamak. Sırpça fiil kökü, Türkçe fiil ile hem anlam, hem de küçük bir farkla ses olarak aynıdır.

Zatıkat' (r): Tıkamak. Kelime hiçbir değişikliğe uğramadan Rusçaya geçmiştir.

Zeleni (s), zelenıy (r), zielony (l): Yeşil. Bu Türkçe renk ismi,-il eki ile türetilmiştir. OT 'Yaş' kelimesi İB 'cal', Ç 'sul' olarak geçer. Kelime başında 'c'yi sevmeyen İslav dillerinin muhtemelen 'ts' > 'z' sesiyle 'zal/zel'i aldığı anlaşılıyor. Buna, yukarıdaki diğer renk isimleri gibi, -n sıfatlaştırma eki eklenerek 'zeleni' sıfatı elde edilmiştir.

ñarki (s): Parlak. Bkz. 'Jarki'.

Tek başına bütün bu örneklerden daha çarpıcı olabilecek ödünçleme ise, fiil çekimi ile ilgilidir. İslav dil ailesinde fiilin geçmiş zaman çekimi 'h' ve 'l' sesi ve ardından eklenen kişi ve sayı belirten diğer seslerle yapılır: Ç.B. 'bya-h-te (bulundunuz, idiniz), R. 'ya ponyal' (anladım), S. 'doş-l-i su' (geldiler). 'H' sesi kimi dillerde ve durumlarda yerini başka seslere bırakır. Ama kaynak aynıdır. İslav dillerinde, Türkçe hariç tüm dillerdeki, özellikle bağlı bulundukları Hint-Avrupa ailesindeki gibi tek bir geçmiş zaman olduğuna göre, bu ikililikte, hem 'h' hem 'l' kullanımında bir tuhaflık vardır.

Eski Bulgarcada GT '-miş' ekinin '-mel' veya '-mil' olduğunu tahmin edebiliyoruz: Yetmiş > sitmel. Örneğin Bulgarlar büyük ihtimalle 'olmuş' yerine 'balmıl' diyorlardı. İslav dillerindeki geçmiş zaman eki 'l'yi ancak eski Bulgarcadaki 'l' açıklayabilir. Buradaki 'm' ünsüzünün kayboluşunu açıklamak için uğraşmaya gerek yok. Muhtemelen İslavlar sadece geçmiş zamanı yapan ses olarak gördükleri 'l'yi aldılar. Bu savımızın en büyük delili ise bugünkü İslav dili Bulgarcadan gelmektedir. Çağdaş Bulgarca,

dünyada Türkçe hariç-miş'li geçmiş zamanı olan tek dildir. Bu dilde-di'li geçmiş zaman 'h',-miş'li geçmiş zaman ise 'l' ile yapılır. Geçmiş zamanın rivayeti mantığının bu dilde Türk döneminin, yaygın söyleyişle Proto-Bulgar çağının hatırası olduğu açıktır. Bu mantık diğer İslav dillerine geçmemiş, onlar tek bir zaman kullanmaya devam etmişlerdir. Türkçeden gelen 'l' diğer dillerde eski 'h'nin yerini almış, bu ikincisi ise çeşitli geçmiş zaman kiplerinin yapımında kullanılmıştır.

Diller arasında kelime alışverişi insanlık tarihinin en doğal olaylarından biridir. Öyle ki, Yunancadaki kelimelerin yüzde 60'ı Hint-Avrupa dillerinden bile değildir. Farsçanın kelime haznesinin yarısından fazlası Arapçadır. En kolay olarak nesne isimleri bir dilden diğerine geçer. Bunu sıfatlar, fiiller ve bağlaçlar izler. Özellikle bağlaçların geçmesi için çok uzun süre ilişki ve içiçelik gerekmektedir. Mesela Türkçe Farsçadan 'hem', 'ne… ne', 'ki' gibi bağlaçları almıştır. Arapçadan alınan 've' de bu çerçevededir. Bunun yanında bir dönemin yüksek yazı dili sayesinde 'keza', 'binaenaleyh', 'lakin' gibi bağlaçlar Türkçeye geçmiştir. Ama bunların alınması gerçekten uzun ve 'olağanüstü' bir dönemin ürünüdür ve Türkçe bunu yaşamıştır.

İslav dillerindeki Türkçe kelimeler arasında bu ödünçlemelerin hepsi olduğu gibi, dilin neredeyse temel yapısını oluşturan pek çok kelime de Türkçeden geçmiştir. Daha da ötesi, zamirlerin geçişidir. Hemen yukarda açıkladığımız bir geçmiş zaman ekinin geçişi ise, örneği olmayan bir olaydır. Halbuki, bu kadar uzun süre etkileşime rağmen, Türkçeye Arapça ve Farsçadan zamirler geçmemiştir.

"Da, momci s zelenim klobukom i crnim 2izmama tukli su mene da oduzimaju moju ta2nu" (Evet, yeşil kalpaklı ve kara çizmeli gençler çantamı almak için beni dövdü) diyen bir Sırp bayan, 15 kelimesinin dokuzunu Türkçe asıllı kelimelerden seçmektedir ve bunların üçü isim, ikisi

renk ismi, ikisi zamir, biri fiil, biri de bağlaçtır. Fiili ise yine Türkçeden alınan bir ekle çekmektedir. Halbuki, Türkçe İslavlar arasında hiçbir zaman edebi dil olmadığı gibi, yazı dili olarak bile kullanılmamıştır. Kilise İslavcası, İslav dillerine birkaç kelime sokmuş, ama aynı zamanda Bulgarcanın sonunu getirmiştir. Üstelik Türkler daima İslavlar arasında azınlık olmuşlar, kısa sürede de erimişlerdir.

Çok fazla kelime geçişi tarih boyunca vaki olan çok fazla ilişkiye hamledilebilir ama bu, İslav dillerinin en temel ögelerinin Türk dillerinden alınışını açıklayamaz. Üstelik bu temel ögelerin çoğunun ortak İslavcaya ait olması, etkileşimin tahmin ettiğimizden de çok önce gerçekleştiğini gösterir. Bu durumun tek açıklaması, İslav dillerinin Balt dillerinden ayrılıp kendi yoluna girdiği dönemde, yani daha yeni oluşum aşamasında Türk lehçeleri ile karşılaşması ve 'çocukluk' çağında bu yoğun ve temel ödünçlemeyi yapmasıdır. Yani bugün bir düzine kadar kola ayrılan İslav dilleri, Karpatların kuzeyindeki ilk İslavlar ile oraya giden Türklerin ortak yapımıdır denebilir. 'Oraya giden Türkler' ise Saka, Sarmat ve nihayet Hun dönemlerine aittirler.

Son söz bizzat İslav kelimesi hakkında. Hem doğu, hem de batıdaki bütün Ortaçağ kaynaklarında bu halkın veya bu dil ailesinden olanların isminde 's' harfinden sonra açık bir 'k' sesi geçer: Yun. Sklabinoi, Lat. Sclaveni, Ar. Sakalibe. Bugün çoğu Batı dillerinde (Örn. Fr. 'Sclave', Alm. 'Sklave', İsp. Esklavos) bu ses korunur. Ortaçağ'da bu halkın ismi büyük ihtimalle 's*k*l*b' şeklinde idi ve Türkler bunu çok iyi biliyorlardı, ki Arap ve Fars kaynakları bunu Türklerden almışa benziyor. Doğu Avrupa'dan hayli uzakta söylenen ve yazılan Oğuz Destanı'nın Uygur nüshasında, Oğuz Han bir kaleyi iyi koruyan ve kendisine teslim eden bir komutanına ödül olarak 'Saklap' (Saklayan, koruyan) ismini verir ve bu kişi ilk İslav olur.19

Bir Bulgar-Tatar Destanı'nda ise kelime Saklan olarak geçer.20 Kelimenin Türkçe asıllı oluşu hakkında çok tartışmalar yapılmıştır.21 Kelimenin batı dillerinde aynı zamanda köle anlamına gelişini tarihi olgu ile, Ortaçağ'da İslavların çok fazla köleleştirilmesi ile açıklayabiliriz, ancak Eski Tuna Bulgarcası'nda 'saklab'ın köle anlamında kullanılışı ve Türk lehçelerinden Çağataycada 'saklau' kelimesinin tutsak anlamına gelişi, Avrupa'daki kullanımın semantik köklerinin olduğuna da işaret edebilir. Bu yüzden Majda'nın Türkçedeki değişik kullanımları içinde, bu kökten türemiş 'köle, tutsak' anlamına eğilmesi haklı gözükmektedir.22

İslav (Slav) kelimesi için İslav dillerindeki çeşitli kelimelere dayanan çözümlemeler yapılmış, ancak bir ittifak sağlanamamıştır. Kelimenin köken olarak bu dillerde budun adı olmadığını, dolayısıyla sonradan alındığını gösteren bir ipucu, yalın olarak kullanılmamasıdır. İslav/Slav'ın karşılığı bu dillerde Slav-yan, Slov-en, Slav-yanin, Slow-ianin gibi biçimlerde geçer. Gerçi Güney İslav dilleri hemen tüm budun adlarını böyle eklerle ikinci kez budun adı haline getirme eğilimindedir (Rusin, Bulgarin, Turçin, Taljanac, Amerikanac) ama genel olarak, özellikle eski metinlerde buna ihtiyaç yoktur. Bir kelime budun adı olarak duyulursa aynen korunur: Turak, Guz, Tatar, Grk, Latin, vb. Eğer 'Slav-, Slov-' bu dillerde kök itibariyle bir budun adı olsa idi, tıpkı yukarda geçen sıfatlaştırmalarda olduğu gibi, ikinci kez bu anlam verilmeye çalışılmazdı. Dolayısıyla, bütün eski kaynakların ittifak ettikleri 's*k*l*b' biçimini ciddiye almamız gerekmektedir. Bu kelimenin kaynaklarda ilk anılışı 5. yy. ortasındadır. Eğer bu kelimenin kökü Türklerde ise ve eğer üç kuşaklık bir Hun hakimiyeti bu ismin yerleşmesi ve yayılması için yeterli görülmüyorsa, bu durumda tek ihtimal Hunlardan önceki Türk varlığı olacaktır.

1 Burada esas alınan Avrasya kavramı Ortaçağ tarihçilerinin yaygın kabulündeki Avrasya'yı ifade etmektedir: Bugünkü Moğolistan'ı da içine alan bozkırdan itibaren Güney Sibirya ve Kuzey Orta Asya boyunca uzun bir şerit ve bunun Avrupa'daki doğal uzantısı, yani Kama nehrinden Avusturya Alpleri'nin doğu ucuna çizilen doğrultunun güneyindeki, Hazar denizi, Kafkas dağları, Karadeniz ve Balkan ve Dinar dağlarının güney sınırını çizdiği arazi.

2 Orta Asya'da biriken nüfusun önemli bir kısmının Selçuklular sayesinde, özellikle Moğol istilası sebebiyle Ön Asya'ya boşalması ve Moğolların sebep olduğu kıyımların, Orta Asya'da kalanlara yüzyıllar boyu yetecek bir yaşam alanı açtığı, dolayısıyla artık Doğu Avrupa'ya göçe ihtiyaç kalmadığı gerçeği de buna eklenmelidir. Selçuklular Anadolu ve Azerbaycan'a girmeselerdi, artan nüfus baskısı en büyük ihtimalle yine Doğu Avrupa'da hissedilecekti ve belki bölgenin bugünkü beşeri coğrafyası bambaşka olacaktı.

3 Golden, Rusya'nın Orman Kuşağı Halkları, s. 315.

4 Örn. Orhon yazıtlarında geçen 'tarkat' ve 'oğlıt' gibi kelimeler. Bkz. Ergin, Orhun Abideleri, muhtelif yerlerde.

5 Durmuş, İskitler (Sakalar), s. 45.

6 Kurat, Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri, s. 176; Durmuş, a.g.e., s. 46.

7 Bunun için bkz. Karatay, Hırvat Ulusunun Oluşumu, s. 38-45.

8 Yeniçağ'ın başlarında Ruthenya kaynaklı bir gelenek Lehler arasında egemen idi ve Leh soyluları kendilerini Sarmat soyundan sayıyorlardı (Bunun için bkz: Litwin, Henryk, "The Nations of the Polish-Lithvanian Commonwealth: Controversial Questions", Acta Poloniae Historica, sayı 79, 1998). Bu bölgeye ait yazılı kaynaklar nispeten yakın zamanlara ait olduğu için, bu geleneğin çıkış ve yayılış zamanını tam bilmiyoruz. Bu, Geç

Ortaçağ'da bütün Avrasya'ya yayılan 'kök arama' akımının bir sonucu da olabilir, ama öte yandan bunu geleneksel bir tarım toplumunda binlerce yıldır yaşayan bir bilgi veya inanış olarak düşünmek için de sebepler vardır.

9 Ünlü Rus tarihçi Vernadsky, Sarmatlar zamanında (Milat civarı) İslavların dilinde bulunan ortak kelimelere verdiği bir düzine kadar örnek içinde 'orat', 'bik', 'kony' ve 'boran' kelimelerini sıralar (A History of Russia, c. 1, s. 110-111). İlginç şekilde bunların tamamı Türkçedir; dahası Doğu (Oğuz) Türkçesi ile açıklanabilir. Dolayısıyla, Hun öncesi Türk varlığının İslavca'ya etkisi belirginlik kazanmaktadır. Aslında Hunların İslavlar arasında dile fazla etki etmeyecek kadar az kalmaları, bizim örneklerimizdeki Oğuzca unsurların da Vernadsky'nin kelimeleri gibi Sarmat ve Saka dönemleri ile ilişkilendirilmesini daha mantıklı kılar.

10 Tekin, Tuna Bulgarları ve Dilleri, s. 51.

11 Örnek: "Türk kağan Ötügen yış olursar ilte buñ' yok. " (Türk kağanı Ötüken ormanında oturursa ülkede sıkıntı yok), ERGİN, a.g.e., s. 65. Ülkede 'bun' çıkması isyanlarla, merkezi idarenin sarsılmasıyla ilgilidir.

12 Bu konudaki uyarıyı İsmail Doğan Hocam'a borçluyum.

13 Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, s. 406.

14 Ergin, a.g.e., s. 70.

15 Theophanes, s. 391.

16 Constantine Porphyrogenitus, s. 127. Bundan sonra DAI.

17 Majda, "Polonya'da Türk Kültürü ve Sanatının Kabulü", s. 303.

18 DAI, s. 57.

19 Pelliot, Uygur Yazısıyla Yazılmış Oğuz Han Destanı Üzerine, s. 69.

20 Mikail Baştu İbn Şams Tebir, Şan Kızı Destanı, muhtelif yerler.

21 Bunun için bkz. Zekiev, Törki-Tatar Etnogenezi, s. 289-294. Zekiev Ortaçağ kaynaklarındaki Sakalibe'nin İslavları değil, Kıpçakları

tanımladığını düşünür. Ayrıca, Karatay, a.g.e., s. 66-67.

22 Majda, a.g.e., s. 304.

Ar: Arapça

B: Bulgarca. Eski Bulgar-Oğur Türklerinin dili.

ÇB: Çağdaş Bulgarca, bugünkü İslav dili.

Çuv: Çuvaşça

DT: Doğu Türkçesi, geniş anlamda Oğuzca.

Eİ: Eski İslavca, Kilise İslavcası. Makedoncadan türetilen kilise dili.

ET: Eski Türkçe.

F: Fince.

Fars.: Farsça

İB: İdil Bulgarcası.

İng.: İngilizce

K: Kıpçakça.

L: Lehçe

Lat: Latince

O: Oğuzca

Oİ: Ortak İslavca

R: Rusça

S: Sırpça

TT: Türkiye Türkçesi

Yun: Yunanca

BOGUSLAWSKI, Andrzej, Ilustrowany Slownik Rosyjsko-Polski/Polsko-Rosyjski (2 cilt), Warszawa 1978.

CLAUSON, Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972.

CONSTANTINE PORPHYROGENITUS, De Administrando Imperio, yay. Gyula Moravscik, Washington 1967.

5IN5I0, Slavoljub, vd., Türkçe-Sırpça Sözlük, Ankara 1997.

DURMUŞ, İlhami, İskitler (Sakalar), Ankara 1993.

ERGİN, Muharrem, Orhun Abideleri, İstanbul 1980.

GOLDEN, P. B., "Rusya'nın Orman Kuşağı Halkları", Erken İç Asya Tarihi, der. Denis Sinor, İstanbul 2000.

KURAT, Akdes N., "Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri", Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1992.

LITWIN, Henryk, "The Nations of the Polish-Lithvanian Commonwealth: Controversial Questions", Acta Poloniae Historica, sayı 79, 1998.

MAJDA, Tadeusz, "Polonya'da Türk Kültürü ve Sanatının Kabulü", Osmanlı, yay. K. ÇİÇEK-G. EREN, c. 9, Ankara 1999.

MI1UNOVI0, Ljubo, Savremeni Re2nik Stranih Re2i, Belgrad 1988.

MİKAİL BAŞTU İBN ŞAMS TEBİR, Şan Kızı Destanı, çev. Avidan Aydın, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

MUSTAFAEV, E. M. -ŞERBİNİN, V. G., Büyük Rusça-Türkçe Sözlük, İstanbul 1996.

PELLIOT, Paul, Uygur Yazısıyla Yazılmış Oğuz Han Destanı Üzerine, çev. Vedat Köken, Ankara 1995.

ŞİPOVA, Elizaveta N., Slovar' tyurkizmov v russkom yazıke, Alma-Ata 1976.

yKALJI0, Abdulah, Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku, Sarajevo 1973.

JAWORSKA, Teresa, Stownik angielsko-polski i polsko-angielski, Warsaw 2000.

THEOPHANES, The Cronicle of Theophanes the Confessor, yay. Cyril Mango ve Roger Scott, New York 1997.

VERNADSKY, George, A History of Russia, C. 1: Ancient Russia, New Haven 1946.

ZEKİEV, Mirfatih, Törki-Tatar Etnogenezi, Kazan-Moskova 1998.

Ermen Boyları ve Pseudo-Ermeni Haylar (Milattan Önce Türk -Ermeni İlişkileri) / Prof. Dr. Firidun Ağasıoğlu Celilov [s.547-561]

Bakü Asya Üniversitesi / Azerbaycan

Tarih ilminde bazı halkların eski tarihine yanlış açıdan yaklaşma geleneği bugüne kadar devam etmektedir. Maalesef, Türk halklarının tarihine yanlış olarak yaklaşma metodu devam etdiği gibi Hint-Avrupa kökenli Ermeni halkının tarihi de objektif araştırma usulü ile yapılmamıştır. Türkologlar yanlış "Altay" teorisi ile Türklerin ilk ana vatanını Merkezi Asya-Güney Sibir bölgelerinde, bazı Ermenişünas alimler de yanlış "yerli Haylar" teorisi ile pseudo-Ermenilerin tarihi coğrafyasını "Büyük Armeniya" sınırları içinde aramışlardır. Tabii ki, tarihi kaynaklardaki belgeleri bir yana bırakıp, yanlış yolla gidenler Türk ve "Ermeni" ana vatanını bulamamışlardır.

Türk-Ermeni tarihi ilişkilerine aydınlık getirmek için bazı şartların yerine gelmesi gereklidir. Her iki halkın glottogenez, etnogenez ve tarihi coğrafyası, sonraki göçleri, yaşadığı bölgede bıraktığı isimler, linguistik belgeler, antropolojik tipi, arkeolojik kültürü, etnografya, mitoloji ve folkloru, komşu halklarla dil ilişkileri ve tarihi kaynaklarda onların hakkında yazılı malumatlar dikkate alınmalı, elde edilen bilgiler kompleks metotların yardımı ile tarihi-mukayeseli usulle çözülmelidir. Elbette, bir makale içinde bu kadar problemin ortaya çıkaracağı suallara cevap vermek mümkün değildir. Bunların tezler şeklinde algılanması bile hazırlığı olmayan okuyucu için yorucu olabilir. Bundan dolayı, burada yalnız bir kaç suala cevap verebilecek meseleler üzerinde durmak gerekir. İlk Türk-

Ermeni alakası ne zaman ve hangi coğrafi bölgede gerçekleşmiştir? Aynı bölgede hangi halk yerli, hangisi sonradan gelmedir?

Bu sualları cevaplandırmak için önce yukarıda gösterdiğimiz yanlış teorilerin oluşturduğu kanaatten geri dönmeliyiz. Çünkü bugün "Ermeni" olarak adlandırılan Hint-Avrupa kökenli Hay halkının anavatanı Balkanlar'da olduğu gibi, Türklerin anavatanı da Altay değil, Ön Asya'dır. Doğu Akdeniz Avrupai antropoloji çizgileri ve M.Ö. VII. bin yılda Carmo, sonraki çağlarda Hasun, Halaf arkeoloji kültürünün taşıyıcıları olan proto-Türk toplumu Kür-Aras arkeoloji kültürünün oluştuğu çağlarda M.Ö. IV. binyılın ortalarında dağıldı, Dicle kıyılarından Azerbaycan üzerinden Orta Asya yönünde ilk büyük göçler başladı. Arkeolojik belgeler böyle bir göçün iki bin yıl sonra da tekrarlandığını ortaya koyar.

ProtoTürk toplumunun Ön Asya'da kalan ve doğuya giden iki büyük kola ayrılmasına sebep bir taraftan bölgede başlayan tabii kuraklık, diğer taraftan hemen aynı çağlarda Arabistan çöllerinden kalkıp Mezopotamya gelen Sami halkları idi. Samiler İslam'a kadar zaman zaman ve dalga dalga Mezopotamya'ya yerleştikçe burada sıkıştırılan Türk boyları doğu bölgelerine çekilmek zorunda kalmışlar. Eski yurtlarında kalan boylar ise buraya gelen Hint-Avrupa dilli (Hitit, Frig, Hay, Pers), Kafkas dilli (Hurri-Urartu) ve Sami dilli (Akkad, Asur, Aramey, Arap) halkların ihatesinde, onlarla yakın şartlarda, çoğu zamanlar da sıkıntı içinde yaşamışlar. Sümer, Akkad, Urartu dilli tarihi kaynaklar milattan önceki binyıllarda Mezopotamya'nın kuzey ve komşu bölgelerinde Subar, Kuman, Kumuk, Arme (Ermen), Urmu, Kaşkay, Turuk, Az (Azer), Mitan, Sangi, Barsil, Karkar, Kenger, Kimmer, Saka ve bunlar gibi onlarca Türk boyunun ayrı ayrı beylik ve derebeylik şeklinde yaşadığını, bölgede meydana gelen bazı tarihi olaylara aktif iştirak ettiğini haber verir. Paradoksal olsa da, Hayların Ön Asya'daki tarihinin en eski belgesini ortaya koyan Hurri-

Urartu, Hitit, Sümer-Akkad, Yunan-Latin ve Pers kaynakları değil, “Hay dilindeki arkaik Türkçe kelimelerdir”.[1] Vaktiyle, Turcica-Armenica dil problemleri çözülmesinin eski Türk tarihi için yararlı olacağı da söylenmiştir.[2]

Bugün Anadolu’dan Altay’a kadar uzanan bölgelerde meskunlaşan Türklerde doğuya gidildikçe Mongoloid çizgiler artmaktadır.[3] Çünkü, Doğuya göçen protoTürk boyları orada mongoloid halklarla kaynayıp-karışmışlar ve yeni antropolojik çizgiler kazanmışsalar öte yandan, Türk dilini muhafaza etmiş, kendi soy-boy ve yer-yurt adlarını da yeni vatanda kullanmışlardır.[4] Burası binlerce yıl Türk toplumunun ikinci anavatanına dönüşmüştür.[5] Doğuya giden Türklerin bir kısmı zaman-zaman Saka, Hun, Subar (Sabir), Oğuz, Kıpçak ve başka adlarla geriye, anayurtlarına dönmüşlerdir.

Ön Asya’nın İslam öncesi etnolinguistik tarihi gösteriyor ki, Sümer, Akkad, Aramey, Hay (pseudo-Ermeni), Pers, Hurri, Urartu dilleri, Mezopotamya’ya dışardan gelmiştir. Bu dillerde konuşan boyların buraya geliş tarihleri de bellidir. Buraya dışarıdan gelen halklar sırasında Türkler yoktur, buradan gidenler (ve geri dönenler) arasında Türkler vardır. Tarihi kaynaklardaki çoğu Türk ismi, komşu halkların dilindeki Türkçe kelimeler, Türk-Hat, Türk-Sümer, Türk-Kassi, Türk-Elam, Türk-Hurri, Türk-Sami ortak söz ve ekleri, antropolojik, arkeolojik belgeler açıkça gösteriyor ki, Türk etnosunun ilk anavatanı Mezopotamya ile Orta Asya arasındaki bölgelerdir. Bu bölgelerden biri de M.Ö. bin yılda Anadolu’ya Balkanlar’dan gelen pseudo-Ermeni Haylarla yerli Türklerin karşılaştığı Güneydoğu Anadolu’daki eski Arme-Subar beylikleridir. Haylarla sonraki daha sıkı ilişkiler ise Fırat’ın yukarı havzalarında Hıristiyanlığın yayıldığı çağlarda Türk boylarından olan Ermenlerin Armini adlı bölgesinde gerçekleşmiştir. Adlarından bahsettiğimiz Haylar, onların

geliş tarihi ve yolu, Arme, Subar ve Armini bölgeleri hakkındaki yorumdan önce Ermen Kavim adının linguistik gelişimine bakmak lazım gelir.

Her bir halkın kendi adı olur ve kendi toplumu içinde bu adla tanınır, bazen bu isimlendirmeyi komşu halk yapar. Aslında yabancı ad halkın haysiyetine, hayat tarzına, yaşadığı arazinin adına ve hatta giyimine göre verilir ki, bu da belirli tarihi-siyasi şartlara bağlı olarak, zaman zaman değişebilir. Ancak, halkın kendi içindeki milli soyadı bin yıllarca yaşar, çok nadir olarak bazı hallerda unutulur. Aynı dilli iki boyun birliği Saka-Kimmer, Hazar-Barsil, Mitan-Ermen, Kuman-Kıpçak gibi çift etnik isimlerle adlandırılır. Bazen de iki ayrı dilde konuşan halk birbirine karıştığında dillerden biri eriyip assimile olur, neticede iki etnik isimden biri umumi işlek ada dönüşür; ya Bulgar-Slav karışmasında olduğu gibi eriyen halkın adı (bolkar), ya Etrusk-Latın karışmasındaki gibi eriten halkın adı (latın) benimsenir. Etnik isim ilminin bu kanunları Ermeni adı için de geçerlidir. Kendi Hay adını tarih boyunca kullanan Haylar kendilerine hiç zaman Ermeni dememişlerdir.6 Bu bakımdan, asıl Türk soylu Ermenler ile Ermen bölgesine gelip meskunlaştıkları dolayısı ile komşuları için Ermenli olarak da "Ermeni" şeklinde isimlendirilen Hayları (pseudo-Ermenileri) bir birinden ayırmak gereklidir. Çünkü bu farkın farkına varılmadıkça Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihi ters yüz edilmektedir.

1. Ermeni Adının Menşei

Bu adın menşeinden bahsetmek için onun hangi tarihi çağlarda, hangi coğrafi mekanda, hangi halkın dilinde ve adında kullanıldığını araştırmak gerekir. Eğer bu adın kullanılış tarihine bakarsak, onun çok eskiden beri bulunduğunu görürüz ki; kullanılış seyrine bakarsak, onun izine Altay'dan Tuna ırmağına kadar, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar muhtelif coğrafi arazide, özellikle eski Azerbaycan'da rastlarız. Tarihin muhtelif çağlarında Mitanni Devleti'nin, Sami Aramey uruklarının, Kafkas Hurri-Urartu

halklarının, Fin-Ugor dilli Macar halkının, Doğu-Cermen (Ostrogot) boyunun ve Türk, Subar, Bulgar, Mitan boylarının boydan boya veya dolayısı ile bu adla olan alakalarına ait bilgileri de eklersek ve daha sonraları Balkan Yarımadası'ndan Ermeniye ülkesine gelen Hay uruklarının da burada "Ermenileşmesini" göz önüne aldığımızda, Ermeni etnik isminin zaman ve mekan ölçülerinin çok büyük olduğunu görürüz.

Önce, Ermeni etnik ismi ile ilişkisi olan adlar gibi ilmi literatürde verilen Arman, Arme yer adları ve Aramey etnik ismi üzerinde duralım, çünkü bazı alimler "Ermeni" adının menşei hakkında konuşurken bu sözlere dayanak gösterirler.7 Arman ve Armi yer adları tarihi kaynaklarda M.Ö. III. bin yılından beri bilinmektedir. Arman yer adına Akkad kralı Naram-Suen (2236-2200) ve onun büyük babası Ulu Sargon'a ait yazıda rastlarız.8

1) SAG.GİŞ.RA Ar-ma-nimki u Eb-laki

2) Ar-ma-namki u Eb-laki

Buradaki "Arman ve Ebla" ülkelerinden birinin (Ebla) nerede yerleştiği bilinmekle birlikte, diğerinin yerine ait kesin belge yoktur, ona göre de, yeni bulunan yazılarda adı geçen Arme yer adını hemen Arman ile aynı sayan araştırıcılar vardır. Lakin bunlar aynı bölgede olsalar da, ayrı ayrı yer adlarıdır. Şöyle ki, 1974-1978'de İtalya arkeologları Haleb'in güneyinde kadim Ebla şehir devletinin arşivlerini buldular. Sümer-Akkad çivi yazısı ile şimdiye kadar bilinmeyen bir Sami dialektinde yazılmış bu tabletlerde birçok yer adı meydana çıktı ki, bunların da büyük bir kısmı o çağ için bilinen Sümer, Elam, Sami, Hurri ve Hint-Avrupa dillerinden hiçbirine ait değildir.9 Bu yer adlarından biri de tabletlerde tekrar olunan Armi adıdır:10

1) 4 GİŞşilig 1 ninda ku-li en-en Ar-miki "Armi beyinin dostları için dörd kişilik bir etmek (aş?)"

2) dra-sa-ap ar-mi ki "Armi şehrinin tanrısı Rasap"

3) Eb-laki wa Ar-miki "Ebla ve Armi"

4) 3 Ar-miki al-KU Gi-za-anki “Kizan’da olan üç Armi’li”

Bu Armi şehrinin Hay (pseudo-Ermeni) toplumuna ait olduğunu ileri sürenlerin iddiasını “ilimden uzak bir görüş” diye adlandıran Ön Asya ölü dilleri ve Ermeni etnogenezi uzmanı tanınmış alim İ. M. Dyakonov, “Ermeni” adı Hayların kendi içinde hiçbir zaman kullanılmamıştır, bu adı onlara başka halklar vermişler, Armanum yer adı ise armi, arami etnik isimleri ile ilgili olup, “göçebe” (nomad) anlamını bildiren Aramey boyunun adından türetilmiştir, demektedir.11 Tarihi bakımdan Hay-Armi alakasının mümkün olmadığına dair söyledikleri doğrudur, arami-Aramey alakası da çok açıktır, ancak, Arman ve Armi yer adlarını Arameylere bağlamak o kadar da inandırıcı değildir. Çünkü, ünlüsü çok olan Türkçedeki serbest değişmeden farklı, Sami dillerinde ünlüler azdır ve onların çıkartılması morfolojik güçlük taşımaktadır, burada kelimelerin sonundaki farklar da şüphe doğurmaktadır. Bu adlar arasında paralellik aramak isteyen Paul Garelli de “Remarrues sur les noms géographirues des Archives d‘Ebla” adlı makalesinde aynı kuşkusunu itiraf etmiştir.12 Bundan başka, Arman yer adı Türk halklarının ad hazinesinde ve proto-Azer boyları olan bölgelerde oldukça geniş olarak yayılmıştır:

Arman (Başkurd yer adı, muassır ad)

Arman (Aşkabad yakınlarındaki eski Türkmen kalesi)

Arman (Kerkük’ten aşağıda Dicle yakasında dağ adı, M.Ö. XV-XII. asır)

Arman (Kassi devri Diala yukarısında şehir; Alman gibi de okunur)

Armuna (Urmu kuzeyinde Zengi boyunun köyü, M.Ö. VIII. asır)

Armanku (Kızıl-Üzenin yukarı akarında toponim, M.Ö. VIII. asır)

Armait (Mana’da Zivi’ye yakınlarında bulunan kale, M.Ö. VIII. asır).

Bu listeyi uzatmamız mümkündür, ancak, bunların da yeterli olduğu kanaatindeyiz. Türk boylarının dilinde Arman yer adının muhtelif bölgelere

taşındığını görebiliriz. Armi adını da yalnız Arameylerle ilgilendirmek doğru değildir, çünkü Arameyler hem bu adın kullandığı tarihten bin yıl sonra buraya gelmişler hem de Arme yer adı Subar-Hurri boylarının yaşadığı bölgenin adı olarak kullanılmıştır. Yukarıda Ebla yazılarında baktığımız Armi yer adı de daha çok şehir ve ülke adı olarak verilmiştir.13

Subarların yaşadığı Arme ülkesine (bölgesine) geçmeden önce, bu yer adının şimdiki Suriye'nin kuzeyinde değil, ondan çok yukarıdaki Dicle'nin yukarı kollarından Zebene-su çayının kıyılarında yerleştiğini, Mitani Devleti'nin merkezi bölgelerinden biri olduğunu ve Armeniya yer adının onun kuzey komşuluğunda oluştuğunu dikkate alıp, Mitan boyları hakkındaki tarihi belgeleri gözden geçirelim. Çünkü hakkında konuştuğumuz "Ermeni" adı ilk kez Armini şeklinde M.Ö. VI. yüzyılda bu bölgede ortaya çıkmıştır ve bu etnik ismin şimdiye kadar ilmen belli olan en eski tarihini göstermektedir. Tarihten bilinmektedir ki, Dicle'nin yukarı kollarında Urartulardan önce görülen çok sayıda Hurri boyu Armini adı ortaya çıkana kadar buradaki Subarlarla aşağı yukarı bin yıl iç içe yaşamışlardır. Tabii ki, bu durum belirli çağlarda muhtelif dilli boyların konfederasyonu için tabii şartları oluşturmuştur.

Hurriler esasen Subar boylarından olan Mitan urukları ile kaynayıp karışmışlar, çünkü, Hurrilerin kurduğu devlet daha çok Mitani adı ile tanınmaktaydı.14 Arme bölgesinin Mitani ülkesinin ortasında olması ve Mitan boylarının yaşadığı topraklarda, göçdüğü arazilerde daima Arman, Ermen yer adlarının, Ermen etnik isminin ortaya çıkmasını da dikkate alarak, Mitan boyları hakkındaki belli belgeleri gözden geçirelim.

Habur ve Balıh15 çaylarının yukarı kıyılarında batı Hurri boylarının kurduğu devletin (M.Ö. XVI-XIII) merkezi şehri Vaşşukanni idi ve bütün ülke Samice Hanigalbat, Mısır yazısında ise Naharain- "İkiçay ülkesi" olarak adlandırılıyordu. Ancak, Hurrilerin doğu boylarından bazı halklar

Dicle'nin orta kısımlarına, onun sol yakalarında şimdiki Kerkük bölgesine de gelip çıkmıştı. Bu sebeple, Hurri izleri batıda Filistin'e kadar gitmektedir, doğuda da Güney Azerbaycan'ın güneybatı sınırlarına kadar kendini gösterir. Elbette, Büyük Kafkas dağı eteklerinden Ön Asya'ya inen Hurriler böyle geniş, kendisi de birbirinden uzak bölgelerde söz sahibi olmak için Asur tepkisi altında ezilen yerli Subar boylarının yardımıyla, onların kuvvetinden istifade ediyorlardı. Bu sebeptendir ki, kaynaklarda Hurri şahıs adları sırasında hatırlanan ve ilmi literatürde Hurri adı gibi verilen Arijen (Arjan adı altay Türklerinde yaygındır) adıyla, Daşuk, Kaltuk, Siluk, Dada, İkita, Umbin-Api, Puta gibi eski Türk adları Subar-Mitan isimleri ile ilgilidir.

Hurri-Mitan devleti dağıldıktan sonra Mitanlar muhtelif bölgelerde ayrı ayrı derebeylikler şeklinde yaşayan başka Subar boyları gibi zaman zaman bu veya diğer devletin yönetimi altına girdiler ve bir kısmı İç Anadolu'ya, bir kısmı da Azerbaycan üzerinden Orta Asya taraflarına göçtü, çünkü, sonraki tarihlerde Mitan boy adı aynı arazilerde bulunmaktadır.16 Harezm-Mitan ilişkileri üzerinde araştırmalar yapan L. S. Tolstova Karakalpak-Müyten boyunun atası Tamin Bey'in Kaptav (Kafkas) civarına seferi ile ilgili efsaneyi derlemiş, Orta Asya'da ve özellikle Buhara bölgesinde Mitan boyları ile alakası olan birçok yer adının varlığını ve Mada-Mitan gibi yer adlarının X-XIII. asır kaynaklarında kullanıldığını göstermiş, bu boyların İran dilli olduğunu söyleyenlere karşı çıkmıştır.17

Mitan boylarının Anadolu ve Azerbaycan bölgelerinde yaşaması hususunda Herodot ve Strabon yeterli bilgiler verir ve bu bilgiler en az beş asırlık (M.Ö. V-M.S. I) bir devri kapsamaktadır. Tarihi Azerbaycan arazisinde Dicle'nin iki sol kolu olan "Büyük ve Küçük Zap çaylarının Matien ülkesinden aktığını" yazan Herodot Matien boylarının İç Anadolu'da ve Urmu gölü havzasında yaşadıklarını kaydeder:

“Yunanlılar Kapadokyalılara Suriyalı derler. Bu Suriyeliler Pers egemenliğine kadar Medlere tâbi idi, daha sonra Kuruş’a (tabi oldular). Med ve Lidya toprakları arasında sınır, aslında Halis çayıdır ki, bu da Armen dağlarından başlayıb Kilikya’dan geçerek, sağında Matien, solunda Frig ülkelerini bırakıp sonra kuzeye dönerek Kapadokyalı Suriyeliler ile sol yakasındaki Paflagonyalılar arasında tabii sınırı çizmektedir” (I.72); “Kuruş Babil üzerine sefer yaptığında Gind (Diala) çayına ulaşır. Kaynağını dağlık yer olan Matien ülkesinden alan bu çay Dardanların toprağından geçib Dicle çayına dökülür” (I.189); “Kuruşun 360 kanala ayırdığı Gind çayı gibi Araz (Kızıl-üzen-F.A.) çayının kaynağı da Matien dağlarıdır” (I. 202); “Matien, Saspir ve Alarodilere 200 talant vergi konulmuştu. Bu 18. daire idi” (III.94); “Kilikya’dan18 sonra Armeni arazisi gelir, zengin örüşleri var; Armenilerden sonra Matienlerin bölgesi yer alır. Sonra Kissilerin ülkesi ve burada Hoasp çayı kıyısında büyük kralın oturduğu ve hazinesinin bulunduğu Sus şehri bulunur” (V.49).

Kızıl-üzeni Aras diye isimlendiren Herodot’a itiraz eden Strabon (XI.14.13) bizi ilgilendiren Matien, Armeni, Med (mada) boylarının adından oluşmuş isimler hakkında şunları yazar:

“Ksenoghoy’in dediğine göre, Artaksers zamanında öyle kuraklık oldu ki, çaylar, göller ve çeşmeler kurudu, onun kendisi denizden uzak birçok yerde -Armeniya, Matien ve Frikiya’da- balık kulağı şeklinde taşlar görmüş” (I.1.4); “Med eyaleti Matien…” (II.1.14); “Aynı şey Med’de Matien bölgesinde ve Armeniya’da Sakasena ve Araksena bölgelerinde de mevcuttur” (XI.7.2); “Girkanların öbür tarafında derbikler yaşarlar, Kadusiler ise Parahoafr dağının eteğinde Med ve Matienler ile komşudur” (XI.7.8); “Bu ülke (Atropatena - F.A.) Armeniya ve Matiandan doğuda, Büyük Med’den batıda ve her iki ülkeden kuzeyde bulunur; güneyden Girkan denizinin aşağı çıkıntısına ve Matian’a yakındır” (XI.13. 2); “Sonra

derler ki, önceleri küçük ülke olan Armeniya Artaksiy ve Zariadr'ın yaptığı savaşlar sonucunda genişledi" (XI. 14.5); "Armeniya'da büyük göller var. Biri Mantiana olarak adlanır ve tercümede gök (reng) manasındadır. Bu gölün Meotid'den sonra en büyük tuzlu göl olduğunu; Atropati'ya kadar uzandığını ifade ederler." (XI.14.8).

Mitan (Matian, Matien, Moytan, Müyten) boyları hakkında bahsedilenlerden şu neticeyi elde etmek mümkündür, onlar M.Ö. II. binyılın ortalarında Mezopotamya'nın kuzeybatısında Kafkas dilli Hurrilerin devlet kurmasına yardım etmiş ve bu devlet Mitani adını taşımıştır. Bu devletin etnik temeli olan Subar (Mitan)-Hurri boyları kuzeybatı Suriye'den başlayıp doğuda Dicle kıyılarına kadar (Kerkük bölgesi) muhtelif bölgelerde meskunlaşmışlar; Mitan-Ermen boyları da Saka-Kimmer, Barsil-Hazar, Kuman-Kıpçak boyları gibi aynı halkın kendi içindeki bir boyudur. Milattan önceki tarihi belgelerde daima birbirine komşu arazide kaydedilmişlerdir; Mitan Devleti dağıldıktan sonra zaman zaman onların bir kısmı Küçük Asya'ya, bir kısmı da Azerbaycan ve Orta Asya'ya göçmüşler; Artık Herodot'un devrinde (M.Ö. V. asır) Mitan-Ermen boyları İç ve Doğu Anadolu'da, Urmu gölünün dört tarafını ihata eden havzada görülür, Strabon'un zamanında (M.Ö. I-M.S. I. asırlar) Armeniya'nın doğusunda ve Atropaten'in batısındaki Matien bölgesi Mada (Med) ülkesinin eyaleti olarak adlanmaktadır; sonraki binyıllarda Mitan boyları Türk halklarının (Özbek, Karakalpak, Başkurt gibi) bir boyu olarak hatırlanır, Ermin boy adı ise bugün de Başkurtlar içinde yaşamaktadır.

Subar (Mitan) boylarından bir uruk adı olan Ermen etnik ismi bir tek eski Anadolu ve Azerbaycan'da değil, Orta Asya ve hatta Baykal gölünün arkasındaki "Erman dağları"na kadar yayılmıştır. Ermen tayfalarından Güney Azerbaycan üzerinden Sibirya yönüne gidenler olduğu gibi,

Azerbaycan'ın kuzeyinden Kafkas dağlarının öbür tarafına geçenler de olmuştur. Azerbaycan'dan ku

zeye Dar-Yol, Demir-Kapı geçit yolları böyle belgelerin izini Osetiya'da Erman toponiminde ve Samur çayının deltasında Armen-kala adlı tarihi küçük bir kalenin adında saklar. Şimdiki Ermenistan'da (Vedide) eski Yarmik Azeri köyü Yermi//Ermi boyunun adını bildirdiği gibi, Ermin adlı Başkurt boyu da eski Ermen etnik ismini yaşatır. Azak kıyısındaki, şimdiki Bulgaristan'a gidip devlet kuran Tuna Bulgarlarının da bir kolu Ermi olarak adlanmaktaydı ve oradaki Ermenli Türk köyünün adı 1934'e kadar kaldı, sonra Drakaş-voyvoda olarak değiştirildi.

Tarihten bilinmektedir ki, Güney Rusya çöllerine M.Ö. VIII. asırdan Saka boyları ile başlayıp, M.S. XII. asra kadar devam eden Hun, Bulgar, Subar, Avar, Göger, Hazar-Barsil, Peçenek ve Kuman-Kıpçak boylarının göçü ve burada zaman zaman kurulan devletlerin tarihi aşağı yukarı 2 bin yıllık bir devri ihate etmektedir. Tuna Bulgarlarında olduğu gibi, Saka boyları içinde de Armini etnik ismine rastlamak mümkündür. Buradaki Saka elbeyi Skilur öldükten sonra Olviya şehri civarında “oturmuş Armeni” boyundan olan savaşçılar bu şehrin yardımına gelir. “Armeni okçuları” ifadesi burada bulunan yazıda da kalmıştır.19 Burada milattan sonraki ilk yıllarda doğu German (Ostrogot) boylarından Herusk halkının lideri Arminiy olarak isimlendirilirdi, 375'te Hunlar tarafından öldürülen Erman-Arikh de doğu Got boyunun lideri idi. Göründüğü gibi, Karadeniz'in yukarı kıyılarında Türk ve Doğu German boyları içinde Armeni (Erman//Ermi//Ermen) adlı etnik isimlerin izi vardır. Umumiyetle, German-Saka ilişkisi Doğu Avrupa'da German-Hun çağından hayli önceleri olmuş ve bu halklar Kırım tarafında bir asır komşu olarak iç içe yaşamışlardır. Bunun için de, bazı söz ve morfemlerin German ve Türk dillerinde aynı formada kullanılması ve aynı gramatik manayı taşıması garip

görünmemelidir. Her iki dilde kullanılan-man eki de böyle morfemlerdendir.

Türk dillerinde bu morfemle durum bildiren sıfatlar (kocaman, azman, şişman) türetildiği gibi, etnik isimler de (Kuman, Karaman, Türkmen) türetilir. Terkibinde-man eki olan tirmen etnik isminden bahseden Bizanslı Stephanos (V. asır) tirmenlerin Saka (Skit) boylarından olduğunu ve bu adın "kovulmuş" manasına geldiğini yazar.20 Gerçekten de Türkçe it-(itmek, itelemek) fiilinden türeyen itir-(dışarı çıkarmak, iteklemek) sözü-men ekiyle birleşince "kovulmuş" anlamına gelen itirmen > tirmen etnik ismi türetir.

Böylece, Hazar etrafında dolaşan ister Saka, Subar, Bulgar, isterse de Azer//Hazar veya Türkmen boyları içinde Arman, Karaman, Ermen, Tirmen, Türkmen tipli etnik isimlerin yapılmasına imkanı olan dil zemini vardır. Ulus isimlerinin teşkilinde görev alan -men eki zaman geçtikçe ben karşılığındaki anlamın kökü olur, artık Kazaklarda soyadı Türkpen modeli ile oluşan etnik isim Türkmen modelinden ayrılmaz. Proto-Türk çağında men karşılığının da me+n modeli ile kalıplaştığını da dikkate almalıyız. Hakkında konuştuğumuz Ermen adı da ar//er/ (kişi) kelimesinden-man (men-meyen-min) sözü ile kurulmuş ve bugün de Ermin şeklinde Başkurt-Türk ilinde kullanılmaktadır.21

Buraya kadar bahsedilenlerden Ermen adının kadim çağlarda Türk dili modeli ile Türk boylarının adı olarak kullanıldığını, Anadolu'dan Baykal gölüne kadar, Urmu gölünden Azak denizine kadar muhtelif bölgelerde Türk toplumu içinde göründüğünü ortaya koyar. Yukarıda yarım bıraktığımız Arme bölgesi ve onun kuzey-batı komşuluğunda kurulan Armini ülkesi üzerine dönelim. Mitan devleti dağıldıktan sonra Mezopotamya'nın kuzey bölgelerinde ortaya çıkan ayrı ayrı derebeyliklerden biri de Arme bölgesi idi.

M.Ö. II-I. binyılın birleştiğinde yukarı Mezopotamya arazilerine Aramey boylarının akını başlar ve şimdiki Suriye'nin kuzey bölgelerinde yerleşen bu boylarla ilgili Asur kaynaklarında KURAreme, matArame, KURAramu gibi yer adları ve Aramaia axlamaia gibi etnik isim olarak kullanılan kelimelere dönüşür.22

Bu adların Sami dilli Arameylere ait olması şüphesizdir, fakat, bütün bu adlar o çağlarda Kaşiyar dağlarının eteklerine kadar yayılsa da, Diyarbakır sınırına kadar gelmemektedir. Bizi ilgilendiren Arme bölgesi ise Diyarbakır'dan kuzeyde, Murad-suyun güneyinde ve Subar beyliğinin batısında bulunuyordu. Burada Arameyler değil, Mitani Devri'nden kalma Subar-Hurri boyları yaşıyordu, ülke de onların Armi etnik ismi ile Urartu yazılarında Arme, Asur metinlerinde ise Arime şeklinde geçiyordu ve muhtemelen, hala Arameylerden binyıl önce Ebla kayıtları bu Arme ülkesinden bahsetmiştir. Daha sonra Tuna Bulgarları içinde gördüğümüz aynı Armi (Ermi) boy adının ve Azak denizi-Sibirya-Azerbaycan üçgeni dahilinde gözden geçirdiğimiz onlarca diğer etnik isim ve yer adlarının Sami-Aramey boylarıyla kesinlikle ilgisi bulunmamaktadır. Şunu da söylemek gerekir ki, aynı çağlarda Urartu kral sülalesinde rastladığımız Erimen adının da Aramey boyu ile alakası yoktur. Arme ülkesinde akan Zebene-su çayının eski adı çivi yazısında Subna(t) idi ve her iki şeklin mukayesesi "kutsal su" anlamında *Sub-Ana ön şeklini ortaya çıkarır, sonraki pseudo-Ermeni yazıları bu bölgede Türk (Tork) isimli tapınağın olduğu hakkında da bilgi verir.23

Zaman zaman Asur-Urartu hücumlarına maruz kalan Arme bölgesi zayıf olduğu için tedricen Asurlara tabi eyalete çevrildi. Lakin onların doğu sınırında küçük Subar beyliği M.Ö. 673'e kadar bağımsızlığını korumuştu. Aynı tarihte Asurlar tarafından darmadağın edilen Subar

beyliğinin yerinde Asurların iki beyliği kuruldu ve Arme bölgesi de batı eyaletinin yönetimine dahil oldu. Her iki eyalet tahminen şimdiki Muş-Bitlis-Diyarbakır-Hazar gölü arasındaki arazide bulunmaktaydı ve o çağlarda burada esasen Urmu (Urume), Subar, Armi boyları yaşıyordu, Armilerden yukarıda Bingöl tarafında Kaşkaylar vardı. Bu Türk toplumu içinde Mitan Devleti çağından Hurri boyları da kalmıştı. Asur Devleti dağılana kadar yarım asır süresinde bu eyalette bazı tarihi olaylar yaşandı.

Kuzeydoğudan gelen Saka-Kimmer boyları Urartu Devleti'ni Van kıyılarına sıkıştırıp zayıflatmıştı, Asur Devleti'ni de Mana sınırlarında baskı altında tutuyordu. Bu durumda Saka Beyi Partatu ile müttefik olmaya nail olan Asurlar, Asur Devleti'nin dağılma müddetini uzatabildiler ve kazanılmış zamandan istifade etmeye çalıştılar. Şöyle ki, arka arkaya Mana ve Mada arazilerinden çıkan Asurlar dağıttıkları Subar ülkesini kuvvetlendirmek için Arme bölgesini de buraya katıp iki büyük eyalet kurdular, ahalinin etnik terkibini değiştirme siyaseti güdülüp, Kuzeybatı Suriye ve Güney Frigya bölgelerinden tutup getirdikleri Aramey, Muşk vb. boyları buraya yerleştirdiler. Bu esirlerin içinde Hay uruğu da olabilirdi, çünkü sonraki Hay (pseudo-Ermeni) folklorunda Armi-Subar bölgelerinde iskan olaylarının izleri görülür. Buradan kuzeye çekilen Subar, Mitan-Armi, Urmu tayfaları ise soydaşları Saka-Kimmerlerle birleşip yeni bir kuvvet oldular ve Fırat çayının yukarı bölgesinde önceleri Urartu eyaleti olan arazide VII. asrın sonunda yeni Ermen (tarihi Küçük Arminya) bölgesi kuruldu. Bu bölgenin savaşçıları Asur egemenliğine karşı 615'te başlayan büyük savaşta Mada ordusuyla birleşti ve Mada kralı Keyek Asur devletini dağıttıktan sonra Ermen bölgesini müttefik ülke gibi nispeten müstakil beylik statüsünde Mada vilayetine çevirdi ve Türklerin Saka boyundan Parur beyi buraya hükümdar tayin etdi. Böylece, ilk "Ermen devleti "M.Ö. 612'de ahalisi esasen Türk (Subar, Armi-Mitan, Urmu, Saka-Kimmer,

Kaşkay) ve Hurri-Urartu uruklarından ibaret olan bu Mada eyaletinde kuruldu. “İlk Ermen kralı Saka oğlu Parur oldu”.24 Bu dönemde Ermen ülkesinde Haylar (pseudo-Ermeniler) yoktu. Onlar Hıristiyanlığın yayıldığı çağlarda Suriye ve eski Arme-Subar topraklarından bu bölgeye girmişlerdir.

Buradaki Ermen ülkesinin adı yukarıda gözden keçirdiğimiz diğer etnik isimler gibi er+men modeli ile türetilmiştir, fakat, burada Subarların Mitan-Armi boylarının da olduğuna dikkat edersek, aynı etnik ismin Urartu dili vasıtasıyla türetilmesi de mümkündür. Çünkü, Türk lehçelerinde olduğu gibi, Urartu dilinde de Armi yer adından Armini (Armili) etnik ismi türetilebilinir. Şöyle ki, Urartular da hiç zaman kendilerine Urartu dememişler ve Van Gölü’nün eski adı Bia kelimesinden türeyen kendi biaine (Bia-ine) etnik ismini ve ülkenin adını Biaine (Urartu) şeklinde kullanmışlardır. Ancak, Hurri-Urartu dillerinde etnik isimler daha çok-na//-ne ekiyle ile değil, -ğe eki ile yapılır. Her iki halde de Subar boylarından olan Mitan-Armilerin adı ile ilgili türetilmiş Armini adının Haylarla alakası yoktur. Burada akademik İ. İ. Meşaninov’un Erimen terimi hakkında dediği fikri bir daha hatırlar isek: “Bu terim ilmin muayyen etdiği Ermeni (Hay) istilasından çok evvel yerli zeminde kullanılmıştır”.25

Buraya kadar bahsedilenlere bunu da ilave edelim ki, I Dara’nın Büsütun kayasına yazdırdığı üç dilli yazıda Arminiye ve Urartu ülke adları eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Aynı yazıda Babil’de isyana liderlik eden Ermeni’nin adı da Araka//Uraka şeklinde verilmiştir, bu da 1640’ta gelip Kumuk bölgelerine yerleşen Nogay hanı Uraka ile adaştır.26 Nihayet, bugün de Mitan ve Ermen (Ermin) boylarının Türk halkları içinde olması hususu kadim Ermen boyunun menşeini açıkça göstermektedir. Büsutun yazıtında isyancı Armini Araka şeklinde adlandırılıyorsa, Dara Armini ülkesine Pers Vaumisle Dadarşiş adlı bir Armini gönderiyorsa, onun mirzası ülkenin adını Elam, Pers dilinde Armini, Akkad dilinde Uraştu (Urartu)

şeklinde yazıyorsa ve bu gelenek asırlar boyu devam ediyorsa, Nizami Gencevi Mehinbanu'nun dili ile yaylağı Ermen dağları olan Şirine "biz Efrasiyab soyundanık" diyorsa, Şirin de Hüsrev'e kendisini "bir Türk kızı" olarak tanıtıyorsa, bugün Ermin adını Başkurt boyu taşıyorsa, bütün bu adlar pseudo-Ermeni Haylara değil, Subar, Saka, Başkurd, Azer ve diğer Türk boyları içinde görülen Ermen Türklerine aittir.

Murad suyunun kıyıları ile Van Gölü'nün kuzeybatı tarafında bulunan Ermen bölgesi Mada devletinden sonra Pers (Ahameni) Devleti'nin eyaletine, sonra Makedonya-Selevki, sonra şimdiki Türkmenistan'dan gelen Arsaklar, sonra Rum-Bizans ve İran (Sasani), sonra Hilafet, daha sonra Selçuk ve XX. asrın başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun, sonra da bugüne kadar Türkiye Devleti'nin arazisi olmuştur. Adı geçen devlet ve imparator hükümdarları buraya tayin ettikleri valilere bazen komşu bölge ve ülkelerin de idareciliğini veriyordu. Bu da muayyen çağlarda Ermen ülkesinin etnik bakımdan değil, siyasi-idari arazi bakımından geniş arazileri ihtiva eden ülke (canişinlik) statüsü ile tanınmasına sebep oluyordu. "Büyük Ermeniye" ifadesi de böyle ortaya çıkmıştır.

2. Hayların Menşei

Asıl soy adları olan Hay etnik ismi bugünkü Ermenilerin kendi içinde yaşadığı halde, Gürcüler onlara Somex demektedirler, başkaları gibi biz de Ermeni deriz. Ancak Ermeni etnik ismi ilk dönemlerde bugünkü Haylara değil, tamamıyla başka dile ve medeniyete mensup Subar Türklerinin Ermen adlı boylarına ait olmuştur. Haylar ise Ermeniye ülkesine geldikten sonra, Hıristiyanlığı kabul ettiği çağlarda çevre bölgelere yayıldıkça bu yeni adla isimlendirilmişlerdir. Çünkü, bazı komşu halklar, tabii olarak onları artık Ermeniye ahalisi (Ermeni) olarak tanımışlardır. Haylar da aynı Ermen boylarının adını benimsedikleri gibi, alfabe düzenleyip kendi tarihlerini yazdıklarında artık Ermenlerin kadim tarihini de kendi tarihleri gibi

göstermişlerdir. Ona göre de, Ermeni ve Hay adının menşeinden bahsederken gerekli şartlardan biri sonraki pseudo-Ermeniler (Haylar) ile asıl kadim Ermenlerin ayırt edilebilmesidir.

Kendilerine Hay diyen halkın (pseudo-Ermenilerin) etnogenezi mürekkep bir problem olarak birçok ilmi araştırma ve ilmi toplantıların konusu olmuş, fakat, Hay tarihçi ve alimlerinin V. asırdan beri ters yüz edildikleri tarihin hâlâ kesin delillere rağmen ucu bulunamamıştır. Ciddi söz sahibi olan alimler Hay-Ermeni tarihini kadim Ermeni halkının tarihinden ayırır, Hay tarihçilerinin uydurmalarına inanan alimler ise bu iki muhtelif halkın tarihini birbiriyle karıştırmakta ve hatta tekleştirmektedir. Kadim Ermeni halkı hakkında daha önceki satırlarda bilgi verilmişti, buradaki konumuz Hay boylarının menşei hakkındadır. Herhangi bir halkın menşeini tespit etmek için etnogeneoloji ilminin kanunları, ilk etapta, halkın fizyolojik tipi, tarihi coğrafyası, dili, taşıdığı kültür ve medeniyet dikkate alınmalıdır, çıkarılan netice tarihi belgelerle tespit olunmalıdır.

Hayların menşei hakkındaki fikirleri iki esas gruba ayırmak gereklidir. Bunlardan biri Hayların Anadolu'da yerli halk olması fikri üzerinde kurulan muhtelif faraziyeleri, diğeri ise Hayların buraya gelmesi fikrini ihtiva etmektedir. Birinci fikri savunanlar üç farklı konuyu söylerler:

1) Haylar dünyanın en kadim halklarındandır, onlar Nuh'un Ağrı dağı (Ararat) eteklerine yayılmış torunlarından Haykın neslidir; 2) Bugünkü Haylar eski Hurri-Urartulardır; 3) Haylar Hint-Avrupa dilli halklarla aynı menşelidir, lakin onların ana yurdu Avrupa değil, Ön Asya'dır.

Öncelikle, Hayları yerli halk olarak düşünen birinci grup alimlerin fikri üzerine şunları söyleyebiliriz. Çünkü bu gruba dahil olan bazı Hay alimleri ve onlara yol gösteren harici meslektaşları nerede bir eski "Ermeni" adına benzeyen kelime görürlerse, Hayların tarihini orayla ilgilendirmek isterler ve bu "Ermeni"nin, o tarihi Ermeni olmadığının farkında değillerdir.

Öncelikle, Haylar kadim halk olamazlar, çünkü ilmen IV-V. asırdan önce bir tane Hay kelimesi bilinmemektedir. İkincisi, Sümerlerin “Gılgamış” destanından Kutsal kitaplara geçen Nuh tufanı efsanesi İncil’in Yunan dilinden Hayca tercümesinde değiştirilmiş, Hayların ulu babası Haykın adı buraya eklenmiştir, çünkü ne Yahudi ne de Yunan dilindeki İncil’de Hayk adı yoktur, Hay sözü ise hiç yoktur, burada Ararat gibi okunan “RRT” ise aslında Urartu adının Samice yazılışıdır. Üçüncüsü, kadim Hurri-Urartu halkları Hay olamaz, çünkü onlar Kafkas dilli, Haylar ise Hint-Avrupa dilli halktır. Dördüncüsü de, bütün Hint-Avrupa menşeli halkların ilkin ana yurdu Avrupa’da olduğu halde, Hayların ana yurdunun Ön Asya’da olması fikri gayrı ciddidir.

Ermen ülkesine Hayların ana vatanı demek yanlıştır; Hayları Hurri-Urartu değil, onların medeniyetini benimseyen, Hurri-Urartu ahalisinden yalnız küçük bir kısmını asimile eden halk farz edebiliriz; Nuh efsanesinin Hay versiyonunda “Yafet Æ Kimmer Æ Tiras Æ Torkom Æ Hayk” olarak sıralanan soy şeceresinin27 yerli boyların mitlerine dayandığını görebiliriz. Böyle ki, Haykın Saka boyları Kimmer, Tiras ve Hazar Hakanı Yusuf mektubundakı Hazar isminin Tokarma (Torkom) boylarından sonra verilmesi açıkça gösterir ki, Haykın soyundan türeyen Haylardan evvel Ermen ülkesinde adı geçen Türk boyları yaşamışlardır.

Hayları Ermen ülkesine dışarıdan gelmiş halk sayan alimler daha çok olduğundan göçün yolu ve geliş tarihi hakkındaki versiyonlar da muhteliftir. Burada aynı fikirler üzerinde teferruatlı bir şekilde durma imkanımız bulunmamaktadır, yalnız yeri geldikçe onlara değineceğiz. Hayların etnogenezi meselesi tamamen aynı göçün tarihi ve coğrafyası ile ilgili olsa da, önce bu meselelere aydınlık getirebilen antropolojik tip ve dil hakkında bazı bilgileri hatırlamak gereklidir.

Kabarık burun kemiği, uzun çene ve arkadan düz kafatası (yastıbaş) fiziki görkemi ile Kafkas ve Anadolu ahalisinden ayrılan Haylar, hatta Avrupai soydaşları içinde de ayrıca “Armenoid” kolunu teşkil eder ki, bu da onların karışık etnos olduğunu ortaya koyar.28 Dara’nın, Sus’taki heykelini muhtelif halkları temsil eden resimler ve her şeklin de üstünde milletin yazılı adı vardır. Bunların arasındakı Armini resmi “Armenoid” bulunmamaktadır, oradaki resim diğer Saka tiplerine aittir.29 Bugün ise Armenoid tip Balkan Yarımadası’nın batısında ve şimdiki Ermenistan’da yaygındır.30

Kesinlikle, Armenoid Haylar fizyolojik tipine göre Ermeni ülkesinde yerli halk değil, yerli eski Ermeni ahalisi de Armenoid değildir. Hayların dili de akrabalık yönünden Hint-Avrupa dilleri ile akrabadır ve yakınlık derecesine göre aşağıdaki gibi sıralanabilir:

Hay ´ Yunan ´ Balto-Slav ´ Hind-İran

Bu sıralanma tarihçi Y. A. Manandya’nın ileri sürdüğü bu fikrin de doğruluğunu gösterir ki, proto-Haylar Balkan Yarımadası’nda İlliriyalılar ile Makedonyalılar arasındaki bölgede yaşamışlardır. Aynı alim, M.Ö. XIII-XII. asırlarda Küçük Asya’ya inen “Ermeniler” (Haylar) M.Ö. VI. asırda Fırat çayının yukarı bölümlerindeki Ermeni ülkesine geldikleri zaman adları Bisütun yazıtında yazılmıştır, demektedir. İ. M. Dyakonov ise bu tarihi VI. asırdan XII-X. asırlara kadar eskiye götürür, çünkü o çağda Asur yazılarında adı geçen muşk uruklarını Hay farz eder.31 Geliş tarihi ile ilişkili meseleleri eleştirmeden Hay dilinin tabiatına bakalım.

Proto-Haylar Subar-Armi bölgelerine, daha sonralar ise Ermeni ülkesine geldiklerinde onların dili Hurri-Urartu ve Türk dili unsurları ile zenginleşti, fakat bu dil tek başına Hint-Avrupa özelliklerini koruyabildi, sonraları ise Hilafet devrinde Azer bölgelerine yakınlaştıkça Azer dilinin tesiri altında kalıp önceki özelliklerini kaybetti. Böyle ki, Grabar (yazılı Hay dili) olarak

adlandırılan eski dil yazı ve kilise dili gibi bir müddet devam etse de, Hayların konuşma dili olan yeni Aşharabar artık Hilafet çağından Hay halkı arasında sürekli kullanılıyordu. Grabar'ın sintaksisi şimdiki Fransız ve Rus dillerinin sintaktik kuruluşuna uygun olsa da, artık Aşharabar'da Azer dilinin sintaksı, uzlaşma ve alıntı kelimelerin tesiri altında kalmış yeni Hay-Ermeni dili önceki tipinden uzaklaşarak, aşağıdaki gibi farklılaştı:

İşit nasihatini atanın senin > senin atanın nasihatini işit

ev Petrosun > Petrosun evi

iki evler > iki ev

adam bu > bu adam

Lakin Hay dili Hint-Avrupa dillerinden ne kadar uzaklaşsa da, bütün bu zenginleşme ve değişmelere rağmen, yine de dilcilik ilmi dahili ve harici etkileri, birçok Hint-Avrupa kelime köklerini ve eklerini muhafaza eden, "Satem" grubuna ait bu dili Hint-Avrupa dilleri ailesinden ayrılmış olarak kabul etmez. Hay dili akrabalık bakımından öncelikle Yunan diline, sonra Slav, daha sonra İran dillerine yakındır. Bu ilmi görüş Hayların Ermen (Armina) ülkesine dışarıdan göç yoluyla gelmiş halk olduğu gerçeğini ortaya koyar. Hem antropoloji hem de dilcilik ilmi tarihi Ermen ülkesinde Hay etnosunun yerli halk olmadığını tespit etmektedir. Göçün yönü ve tarihi hakkında söylenen fikirlerin en eskisi Herodot'a aittir. M.Ö. V. asırda yazılmış bu malumatta:

"Makedonyalıların sözüne göre, Phrigler Avrupa'da onlarla komşu olarak yaşadıklarında Brig adını taşıyorlardı, Asya'ya göçtükten sonra yurtları ile birlikde Firik (Frik) olarak adlandırıldılar. Firik kolonisinden göç etmiş Armeniler de Firikler gibi silahlanmıştı, her ikisinin üzerinde Dara'nın kızı ile evlenmiş Artohm lider idi" (VII.73).

Bugün akrabalık bakımından Hayların Avrupa menşeli olduğunu gösteren dilcilik ilminin geldiği netice Herodot'un verdiği bilgileri ispat

eder. Eğer bu tarihçinin adını verdiği Ermeniler Subar soylu Ermeniler değil, Pseudo Ermeniler ise, o zaman onun kelimelerinden, Ermenilerin (Haylar) Balkanlar'dan Anadolu'ya birlikte geçtikleri Firiklerin kolonisi olduğunu göstermektedir, daha sonra buradan Ermen ülkesine göçseler de, Firiklerin kolonisi olduğu çağlardaki silahlanma geleneğini hala kaybetmemişlerdir. Görülüyor ki, Dara'nın Saka üzerine yürüttüğü büyük orduda bir liderin rehberliği altında aynı askeri birlikte temsil edilmeleri de Firik-Hay ilişkisi veya arazi yakınlığı ile bağlantılıdır.

Anadolu'ya Firiklerin gelmesini XII-VIII. asırlar arasında muhtelif yıllara ait tartışmalara girmeden önce, Anadolu'ya gelen Firiklerin, VIII. asırda Halis (Kızıl-ırmak) çayının orta kısımlarında devlet kurduklarını söylemeliyiz. Bir asır sonra ise burada kurulan büyük Lidya Devleti'nin terkibine dahil olmuşlardır. Görülüyor ki, aynı çağlarda Hay boyları Firikya'nın merkezi Gordion (muassır Yassıhöyük) şehrinin güney tarafından, şimdiki Haymana bölgesinden Malatya ve Kuzeybatı Suriye topraklarına göçmüşler, çünkü Herodot Ermenileri (Hayları) Firikya'dan çıkmış halk gibi göstermektedir. Her halde, Hayların Ermen ülkesine gelene kadar aynı arazilerde ve sonraları Arme bölgesinde meskunlaşması Hay tarihçilerinin kendi kayıtları ve Hay dilindeki Aramey, Hurri-Urartu dillerine ait alıntı kelimelerde de görülmektedir.

Hayların göç yolunu Balkan Yarımadası Æ Firikya Æ Malatya // Kuzey Suriye Æ Arme Æ Arminiya istikametinde olduğunu kadim tarihçilerin sözleri doğrultusunda belirtmemiz mümkündür, ancak, bu göç yolunun tarihini kesin tespiti zordur. Tahmini tarihçilere veri olabilecek, aynı göç çağlarında Hayların kendi dillerine ait hiçbir kelime işaret bulunmamaktadır. Bu sebeple, Hayların Firiklerle Anadolu'ya XII. asırda geçmesi o kadar da inandırıcı değil. Şöyle ki, Firiklerin Avrupa'dan Asya'ya geçmesi proto-Hayların en yakın akrabası olan Yunan ahalisinin

içinden çıkmış tarihçilere göre, Turova muharebesinden sonraki çağlarda ortaya çıkmıştır. Yunan tayfalarının kendiyeri de Anadolu'nun batı sahillerine VIII. asırdan sonra gelip meskunlaşmağa başlamıştı.

Bazı araştırıcılar proto-Hayların Muşk boylarından olduğuna inandıkları için onların Anadolu'ya gelişini XII. asra kadar çıkarırlar. Ancak, dikkate almak gerekir ki, Asur, Urartu ve Yahudi kaynaklarında muşk etnik ismi Hayları değil, Firikleri bildirir.32

Hayların içinde yayılmış eski Khoren (Horen) adı Hurrilerle ilgili olduğu gibi, Frik ve Muşeg şahıs adları da Hay-Firik ve Hay-Muşk ilişkilerini göstermektedir. Umumiyetle, Ön Asya'nın tarihinde XII. asır öyle mürekkep bir devirdir ki, burada X. asra kadar ne olduğunu tespit etmek zordur, çünkü XII. asırda Mezopotamya'da aşağıda Kassi sülalesi, yukarıda Mitani Devleti, Anadolu'da Hitit Devleti dağıldı ve bütün bu arazilerde birçok küçük beylikler ve derebeylikler ortaya çıktı. Yalnız X. asrın sonunda Asur Devleti güçlendi, IX. asırda Urartu meydana çıktı. Lakin bu çağlarda Kuzey Suriye'ye birçok Aramey akını başlamıştı. Eğer Hay tayfaları X-VII. asırlar arası Fırat nehrinin kıyılarında olsaydı, onların adı buralara sürekli akın eden Asur veya Urartu krallarının yazılarında geçerdi. Şunu da unutmamak gerekir ki, Ermen ülkesi VIII-VII. asırlarda Saka-Kimmer boylarının at oynattığı arazilerin ortasında bulunmaktaydı. Hay tarihi kaynaklarında adı keçen Kamir`k ülkesi de burada idi.

Kanaatimizce, Firikya Devleti'nin bir kolonisi olan Haylar bu devlet dağıldıktan sonra, VII. asırda Malatya bölgesi üzerinden Suriye'ye göçmüş, Asur ve Urartu Devleti dağıldıktan sonra ise VI. asırda Diyarbakır'dan hayli yukarıda olan kadim Subarların Arme bölgesine geçmişlerdir. Arme ile Van Gölü arası arazide (kadim Subar beyliği) kalmış, Hurri-Urartu uruklarının küçük bir kısmı ile proto-Hayların karışmasından M.Ö. IV-I. asırlar arasında Van kıyısında yeni Hay halkı oluşmuştur. Urartular üzerine

çalışan G. A. Melikişvili, “Kadim yerli ahalinin dili ile karışan Ermeni (Hay) dili hakim oldu, ancak hakim dilin terkibinde, özellikle kelime hazinesinde, onların asimile ettiği mağlup Hurrilerin dili hakim dili zenginleştirdi. Daha sonraları Ermeni boyları eski Urartu bölgelerine yayıldı… bunların da bir kısmı Ermenilere karıştı” demektedir.33 İki ayrı dilde konuşan halklar eğer kaynayıp karışırsa, bir müddet iki dilli konuşma ortamı, bilingvizm oluşur ve tedricen bu dillerden biri üstünlük kazanıp, genel kullanım dili olur. Umumiyetle, iki dilin birleşip yeni bir karışık dile çevrilmesi mümkün değil, ona göre de, aynı dillerden birinin üstünlüğü ile yenileşmiş dilden bahsetmek mümkündür. Ama, bu yenileşme bazen o derecede olur ki, dil önceki şeklinden hayli farklılaşır, Grabar’ın Aşharabara döneşmesi gibi. Ermeni (Hay) dilinin tabiatı hakkında akademik Gr. Kapansyan şu sözleri söylemektedir:

“Hitit, Urartu, kısmen Gürcü ve Hurri dilleri ile Ermeni dilindeki gayri-Hint-Avrupa unsurları arasında benim yaptığım mukayese de bir hayli malzeme bulunmaktadır, bu da İran, Suriye, Asur-Babil, Yunan, Gürcü ve başka dillerden alıntı kelimeleri, hepsinin temiz Hint-Avrupa (bence, 400-450) kökleri çıktıktan sonra Ermeni dilinin esasını, temelini teşkil eden 5 bin civarında kelime, 30’a yakın ek kalır”.34

Bilgin başka diller sözüyle de, adını belirtmemekle birlikte tabii ki, Türk dilini kastetmektedir. Çünkü diğer dillere nispeten Türk dilinin Hay diline tesiri daha sürekli ve kuvvetli olmuştur, bu tesirin altında Hay dili hatta Hint-Avrupa dillerinde karakteristik olan bazı özelliklerini kaybetmiştir. Alman alimi Mordman Türk-Ermeni dil alakalarının çok eski tarihe dayandığını 1870’te gündeme getirmiş, tanınmış Polonyalı alim Yan Boudouin de Courtenay Hay-Ermeni dilinde çokluk ve bulunma, ayrılma, vasıta hal eklerinin Türkçenin tesiri ile oluştuğunu yazmış, meşhur Ermeni

dilcisi akademik Hr. Açaryan Hay-Ermeni dilindeki Türkçe kelimelere ait 300 sayfalık eserini 1902’de Ermenice neşretmiştir.35

Hay dilinin tarihi için bu dildeki Hurri-Urartu ve Sami kelimelerinin şekilleri belirli tarihi bilgilendirme yükünü de taşımaz. Hurri-Urartu ölü dillerinden kalma unsurlar Hay diline Van civarında yeni Hay halkının oluştuğu M.Ö. IV-I. asırlar boyu dahil olabilirdi, Aramey sözlerini ise Haylar Kuzey Suriye’de milattan sonraki çağlarda da alabilirlerdi. Fakat, sonraki Azerî Türk dilinden alıntı avçı, yuğ (yağ), tel gibi kelimelerden farklı olarak, kadim Hay dilinde öyle Türkçe kelimeler var ki, onlar ne Azer-hazer ne de Anadolu Türkçesinde aynı manada kullanılmamaktadır. Görülüyor ki, hâlâ “Haymatlos” devrinde Haymenişin (göçebe) olan proto-Haylar “Ermeni”leşmeden çok önceleri Anadolu’da Kaşkay,

Urum veya Subar, Saka-Kimmer boyları ile temasta olduğu çağlarda bu kelimeler onların diline geçmiştir:

ağ - tuz yermuk-yarma

gar- kuzu caş-aş

garkut - kar denesi (dolu) soh-soğan

gızğan - kazan hot-ot

gusan - ozan varsağ-varsak (aşık)

yengibar - yeni bar voçhar-koçkar (koyun)

Ancak, şu da olabilir ki, Asur kralları Muşkların ardınca esir aldıkları Hayları da VII. asırda Armi bölgesine ve 673’te dağıttıkları Subar Beyliği’nin arazilerine yerleştirdiklerinde burada hala Hurrilerle birlikte, Subar-Mitan (Armi) boylarından kalan ahali vardı ve bu arkaik Türkçe kelimeler Hay diline burada dahil olmuştur. Arime//Arme adından bahseden Gr. Kapansyan’a göre, bu bölgenin halkı kendi diline ve kültürüne göre Hurri-Subar etnik boylarına aitti ve Haylar M.Ö. IV-III. asırlarda tarihi Urartuyu etnik-kültürel ve siyasi yönden benimsemiş, yerli ahali ile bir-iki

asır devam eden ilişkileri III. asırda sona ermiştir. Bilgin bu yoruma devam ederek, Hayların "Ermenileşme" sürecini şöyle izah etmektedir:

"Suriyelilere, Yunanlılara ve başkalarına İranlılardan geçen armen adı Armina toponiminden türemiştir, her halde Urartu ahalisi gibi, Subar-Arimelerin de Haylaşması süreci bittiği için biz artık Yunanca formalaşmış yeni (armen-oi, Armen-ia), hem de yeteri kadar Hay dili materyali ile armen adı altında yeni etnik varlık düşünmemiz gereklidir".36

Hay-Ermeni halkının tarihi ve dili üzerine büyük uzman olan Gr. Kapansyan'ın bu fikrine genel itibarıyla katılıp, bazı küçük düzeltmelerle bu objektif görüşe destek vermek mümkün görülmektedir. Teori ise esasen Hayların Ermenileşme tarihi ile ilgilidir. Şöyle ki, Hayların yeni Ermeni adını tam benimsemesi milattan önce değil, M.S. III-V. asırlarda bölgede uygulanan Hıristiyanlaşma devrine aittir. Gerçekten de, proto-Haylar Arme-Subar bölgesinde yaşadıkları birkaç asırda Hurri-Subar kültürü ile şekillenip, yeni Hay halkına dönüştüğü çağlarda kuzey komşusu Ermen ülkesi ile sıkı alakalar kurabilmesini veya Saka-Kimmer boyları Ermen bölgesinden Azerbaycan'a çekildiğinde Haylardan bir kısmının Ermen'e geçip burada meskunlaşmasını istisna olarak görmek mümkün değildir. Çünkü Hayların Ermenileşmesi ile Ermen bölgesinin Haylaşması aynı sürein neticesidir. Sonraki çağlarda buradaki Hayların Ermeni//Armeni adlandırılması tarihi gerçektir ve bu da tarihi farklılıktır ki, Haylar az nüfusa sahip bir halk olarak, sonra da bir millet olarak Türk toplumunun hoşgörüsü içinde gelişmiştir.

Hayların bir tek dili değil, kültürü de Türk gelenekleri ile zenginlikler kazanmıştır. Sonraki çağlarda ortaya çıkan kaynaklarda da açıkça görülür ki, henüz Selçuklular Anadolu'ya gelmeden çok önceleri yerli Türk giyimi, mutfak, sanat ve söz-musiki kültürü yeni Ermen-Hay etnosunun medeniyetinde derin izler bırakmıştır. Bu yönde etnolinguistik belgeler,

muhtelif kültür sahalarına ait alıntı terimler (musiki, giyim, yemek adları) bunu açıkça gösterir. Hayların Hıristiyanlıktan önce Hayk, Ara, Asthik ve Anahit adlı dört Tanrısı vardı, onlar Arme-Subar bölgesine geldikten sonra buradaki Tork (Türk) adlı Tanrıya da inandılar ve Hay tanrılarının sayısı beşe çıkmış oldu. Ermeni tarihçilerinin yazdığı bu malumatı biraz açıklayarak ve bu Türkün kim olduğunu netleştirelim.

Arme şehirleri içinde Nihiriya//Nihriya tarihi kaynaklarda başkent olarak geçmektedir. B. Piotrovski bu şehri sonraki Tikranakertin yerinde, Diyarbakır'ın kuzeydoğusunda yeniden kurar. Aslında, bu arazilerde Mitani Devleti dağıldıktan sonra X. asırdan çok sonra Asur ve Urartu hücumlarına maruz kalan Subar-Mitan ve Hurri ahalisi ayrı ayrı derebeylikler şeklinde yaşıyordu. Burada kurulmuş Subar beyliği 673'e kadar bağımsızlığını korumakla birlikte, aynı yılda Asurlar tarafından dağıtıldı ve Arme-Subar bölgeleri iki Asur eyaletine ayrıldı. Fırat çayının kıyılarında Asurları esir alıp bu eyalette yerleştirdiği Muşklar içinde Hay tayfalarının olması, onların burada meskunlaşması hakkında sonraki Hay-Ermeni tarihçisi M. Horenatsi ve "Sasunlu David" destanı bilgi vermektedir.

Asur kralı Sinahherib'i 681'de ibadet vakti kendi çocuklarını öldürür ve onlar ortaya çıkan karışıklıklardan korkup Subar beyliğine kaçarlar. Bu hadise hakkında o çağın Asur metinleri bilgi verir. Bu olay bir asır sonra İncil'in de iki ayrı sayfasında belirtilir:

"Ve vaka oldu ki, kendi tanrısı Nisrok'un evinde ibadet ederken Adrammelek ve Şaretsar onu kılıçla vurdular; ve Ararat diyarına kaçtılar" (II Krallar, bar.19, 37; İsayi, bar 37, 38).

İncil'in bu kısmı yazıya geçirildiği çağlarda artık Subar beyliğinin dağılmasından bir asır zaman geçmişti, artık Ararat (Urartu) devleti de yoktu. Kaynakta ülkenin adı geleneksel edebi priom gibi kullanılmıştır. Şöyle ki, Ararat (Urartu), Aşkenaz (Saka) ve Minni (Mana) krallıklarının

adı son kez İncil'de 593'te geçer (Yeremiya, 51, 27) ve bu çağda aynı ülkeler artık Mada (Med) devletinin eyaletleri idi. Bundan da bir kaç yüzyıl sonra (M.Ö. III-II) İncil'i Yunan diline çevirenler buradaki Ararat (Urartu) adını Armeniya adı ile karşıladılar, bundan da 7-

8 yüzyıl sonra "Hay tarihinin babası" M. Horenatsi'de, iki muhtelif kaynakdan istifade ettiği için Sinahheribin Armeniya'ya kaçan çocuklarının adını bir yerde Adramel ve Sannasar, başka bir yerde Adramel ve Argamozan şeklinde verir ve bazı Hay (pseudo Ermeni) soyunun onlardan türediğini yazar:

"O kendi çocukları Adramel ve Sannasar tarafından öldürüldü ve bundan sonra onlar Armeniya'ya kaçtılar. Bizim erdemli atamız Skayordi onlardan birini Sannasarı Asuriya sınırına yakın bizim yurdun güneydoğusunada yerleştirdi. Onun nesli çoğalıp Sim olarak adlanan dağı bürüdü… Argamozan ise Aynı arazinin güneydoğusunda meskunlaştı. Tarihçi der ki, Artsruni ve Genuni soyu onun türemeleridir. Bu sebepten biz burada Sennahirim hakkında bilgi verdik. Aynı tarihçi der ki, Angeğ evi Haykın hangi torunu Paskamdan türemiştir".37

Bu olayı "Sasunlu David" destanı şu şekilde verir, Bağdat'ta oturan Sinekerim adlı kralın Sanasar ve Bağdasar adlı iki oğlu gece iken kaçıp Hay Hükümdarı Tevadoros'un yanına gelir, bu da ona 300 aile verir ve bu aşiret Sasun adlı yeni yerleşim yeri kurar. Görüldüğü gibi, bu kaynaklarda bazı Hay boylarının Van havzasında yerleşmesi tarihi kaçmış Asur şahzadeleri ile bağ kurmaktadır. Sonraki çağlarda da tanınmış Hay-Ermeni sülaleleri (Mamikon, Arşak, Bagrat, Smbat ve başkaları) doğudan gelen Türk-Arsak (Parth) soylu beylerin ve güneybatıdan gelen Aramey, Yahudi beylerin soyundan türeyenlerdir.

M. Horenatsin'in kronoğindeki Argamozan (er-kam-ozan) adı ne kadar ilgi çekmişse, Paskam, Tork ve Skayordi adları da o kadar dikkate layıktır,

çünkü, Hay tarihçisi Türk boyu olan Ermenlere ait kadim kaynaklardan aldığı bu adların manasını bilmediği için sonraki Ermenişinaslara hayli problem yaratmıştır. Moisey Horenatsi II. kitabında şunları yazar:

“Vağarşak Haykak’ın torunu Paskam’ın soyundan kabarık çizgili sıfatı, dik burnu, batık gözü, vahşi bakışı, yüksek boyu ile seçilen, güçlü ve azman, lakin itibarlı görkemine göre Angeğ adlanan Tork’u batı tarafın hükümdarı tayin etdi ve Tork soyunu da Angeğ-Tun adlandırdı. Eğer istersen, sana onun hakkında akla sığmaz hikayeler anlatırım, nasıl ki, Persler Zaloğlu Rüstem’de 120 fil gücü olduğunu söyler. Onun hakkındakı türkülerde de öyle yiğitlik ve ataklıktan bahsedilir ki, bunları ne Samson, ne Herkules ne de Zaloğlu hakkında demek olmaz”.38

Tarihçi bu hikayesini devam ettirir ve Tork adlı bahadırın azmanlığını anlatırken Tepegöz hakkında Homeros’un yazdıklarını tekrar eder. Eseri Rusçaya çeviren N. Emin de bu benzerliği görmüş, Homeros’un Polifemi ile mukayese yapmıştır.39 Fakat, tarihten bilinmektedir ki, ne Hayların, ne de Ermenilerin Türk (Tork) adlı hükümdarı olmamıştır. Bunun için de, sonraki araştırıcılar metin tahlilleriyle bunu kesinleştirdiler, M. Horenatsi’nin istifade etdiği kaynakta Türk adlı hükümdar yoktur, tapınak adıdır ve onun çirkinliği hakkındakı tasvir ise Hayca “angeğ-tun” (idbar evi, kifir soyu) sözünün manasına uygun tarihçinin yorumu sonucudur. Favstos Buzand (V. asır) “Angel şehri çok eskiden Ermenlerin başkentidir” der, Hay-Ermeni kaynaklarında kullanılan Angel (sonralar Angeğ-tun) şehrinin Arme-Subar bölgesinde olduğunu kaydeden Kapansyan Tork ve Paskam adları hakkında şunları yazar:

“Sonra bu şehrin kultla bağlı değerini de hususi kaydetmek lazımdır, çünkü burada putperestlik devrinde babası Paskam olan Tork Angeğlinin tapınağı vardı. Elbette, bunlar Tanrı adlarıdır; birincisi (Torkh) esasen Anadolu’da ekseriya kadim halkların tapındığı Troko, Tarku ve Tarhu

şekillerinde kullanılan ve Yunanlara Tarchon, Etrüskler vasıtasıyla Romalılara Tarkuinius, Likyalılara trhh şeklinde geçen “tanrı” anlamlı addır. Paskam (Paskham) adı ise, eğer yazılışı tahrif olmamışsa, şimdilik açıklanamamaktadır. Sonundaki -am elementi ile birçok Hurri adına benzemektedir, lakin Aitakama, Tarhigama adlarında olduğu gibi, burada -kam ekini de ayrı tutmak gerekir”.40

Gr. Kapansyan’ın bu sözlerine Armeden doğuda Subar beyliğinde Turhu şehir bölgesinin olduğunu da ilave ederek ve lingiuist alimin büyük uzman sezişi ile Ayta-Kama, Tarhi-Kama ve Pas-Kam adlarındaki -kam ekinin ayrıldığını görmesini de özellikle belirtmeliyiz. Ancak alimin kendisi de itiraf etmektedir ki, “baba” gibi takdim olunan Paskam adı şimdilik izah edilememektedir. Halbuki, burada izah edilecek zor bir şey yoktur sadece, Tork tapınağının baş kahini Pas kam (baş kam) adlandırılır ve bütün bu garip yorumlar zamanda M. Horenatsi’nin kendisinden bin yıl önceki Subar-Ermen tarihi ile ilgili kaynaklarda rastladığı Türk tapınağı ve bu tapınağın baş şamanı (kamı) olarak verilmiş paskam unvanını Haykın soyuna bağlamak amacı ile ortaya çıkardığı karışıklıktan başka bir şey değildir. Çağdaş Hay-Ermeni tarihçilerinin ortaklaşa yazdığı son “Ermeni halkının tarihi” (1980) adlı kitapta ise bu ayrılık bir tek cümle ile verilmiştir:

“Ermeni panteonu arasına Tork tanrısı da dahil oldu”.41

Görüldüğü gibi, kadim Subar-Ermen kültürünü benimseyen Hay yazarları gerçek olayı karıştırmışlardır. Hatta, Torkun tapınak değil, M. Horenatsin’in yazdığı gibi, bölge beyi olduğunu kabul etsek bile, yine onun kadim Ermen boyu içinde ulu şaman (başkam) soyundan olan Türk adlı bir bey olduğunu kabul etmek zorundayız ve her iki halde kadim Türk sözleri olan paskam unvanı ve Tork adı Haylara ait değildir. Tarihçi kendisi de

itiraf etmektedir ki, yararlandığı “kaynakta hadiseler başka tür tasvir edilmiştir”.42

Bir-iki kelime de Varbak ve Skayordi hakkında. Bakalım “Ermeni tarihinin atası” olarak tanınan tarihçi bu konuda ne demektedir? N. Emin’in, Rusçaya tercüme ettiği kitabın 1858. yıl neşrindeki ifade şöyledir:

Naş pervıy gosudar, uvençannıy Vapbakom, bıl Paruyr, sın Skayordi. “Varbak tarafından (tayin edilen) başına taç konulan Sakaoğlu Parur bizim ilk hükümdarımızdır”.43

Uzmanlar “Paruyr Skayordi” adının Hay-Ermeni dilinde Sak oğlu Parur olduğunu kuşkusuz kabul ediyorlar, çünkü bu dilde ordi sözü “oğlu” manasında kullanılır. Yani, Sakaoğlu Parur Hay değil, o çağlarda Ermen ülkesinde Saka boyundan bir bölge beyidir. M. Horenatsin’in Mada hükümdarı olarak verdiği Varbak (Arbak) ise başka kaynaktan alıp Keyek ile karıştırdığı Arbak’tır. Çünkü, Asur Devleti üzerinde zafer kazanan, Asurlara karşı büyük muharebede ona yardım etmiş Ermen (Subar-Mitan, Saka-Kimmer) savaşçılarını müttefik olarak gören Mada Çarı Kiaksar idi ve savaştaki başarıdan sonra, 612’de Saka boyundan Parur beyi Ermen ülkesine hükümdar olarak tayin eden de o olabilirdi. Tarihçinin “bizim soybabamız Parur” demesi ise Hay soyuna değil, Ermen ülkesinde yaşamış Saka-Ermen soyuna aittir. Bu durum çok açık gösteriyor ki, Hıristiyanlık’tan sonra yazılan pseudoErmeni tarihlerinde eski Ermen halkının tarihi yanlış olarak ön Hay tarihi gibi verilmiştir.

Hayların kendi soy kütüğünü Ermen adına bağlama sebebini izah eden V. İ. Nikonov, ilk manası çoktan unutulmuş bazı etnik isimler ata tasavvuru yarattığı için onlar mitik “soybabası” adını türetir ve bu hal, sadece, manası bilinmeyen adları mitik suretlere çevirip izah etme gayretidir, demektedir. Böylece; “Bir halkın iki -Hay ve armen- adından onun efsanevi soy liderleri Hayk ve oğlu Armenak hakkında mitler oluştu”.44 Hayların menşei

hakkında muhtelif efsaneler vardır ki, bunlardan biri de Strabon tarafından yazıya alınmıştır. Güya, Yunan arazisinde olan Fessaliya'daki Armeniya şehrinin sakini Armen Yason ile Armeniya (Ermen) ülkesine gelir ve "İskender'in yürüyüşünde iştirak etmiş Farsallı Kirsil ve Larisalı Midiy tespit ederler ki, Armeniya onun adı ile isimlendirilmiştir".45 Yason'un eşinin adı Armen olsaydı bile, Ermen ülkesinin onun adı ile adlanabilmesi için tarihi sebep yoktu, ancak bu efsanede bir hakikat varsa, o da Hay-Yunan ilişkisine dolaylı işarettir. Strabon efsaneyi bu şekilde hatırlattıktan sonra: "Bunlar geçmiş hikayeler idi. Daha yeni hikaye ise Pers egemenliği devrinden başlayarak sonraki çağları, ta bizim zamana kadar olan olayları ihtiva etmektedir ki, bunu da kısaca şöyle söylemek mümkündür. Armeniya'ya önce Persler ve Makedonyalılar sahip oldu, Bundan sonra Suriye ve Madanı kendilerine tabii olarak barındıranlar; Armeniya'da son hükümdar 7 Pers'ten (Kam-Atan'yı öldürenler-F.A.) biri olan Kidarnan'ın soyundan Oront idi. Sonra Romalılarla savaşan Büyük Antioh'un alaybaşçıları Artaksi ve Zariadri ülkeyi iki kısma ayırdılar. Hükümdarın tayinatı ile onlar ülkeyi idare ettiler. Hükümdar savaşta yenildiğinde onlar Romalıların tarafına geçtiler ve hükümdar ilan edilip bağımsız oldular. Artaksiyan'ın halefi Tigran sözün gerçek manasıyla Armeniya'ya hakim oldu" (XI.14.15) şeklinde yazar.

Strabon sonra, Tigran'ın muhtelif ülkelerden bazı arazileri aldığını ve Armeniya coğrafi adının genişlediğini belirleyen farklılıkları ortaya koyar. Artaksi soyundan olup, Part'da (Arsakların ülkesinde)46 Girov veya esir sıfatıyla korunan bu "Ermeni hükümdarı" Arsakların yardımı ile Armeniya'da hükümdar olup onların kuvveti ile ülkenin sınırlarını genişletir, ancak, Arsaklara karşı kaypak olduğu için doğu bölgelerinden kovulur. Daha sonra "Lukul Tigranı Suriye ve Finike'den de kovdu"47 Onun halefi Artavasd da Parthiya ile muharebede Romalılara ihanet

ettiğinden Antoni onu öldürür. “Artavas’tan sonra ülke Sezar ve Romalıların hakimiyeti altında bir kaç hükümdar tarafından idare edildi ve bu ülkenin aynı şekilde idare edilmesine şimdi de devam edilmektedir”.48 Strabon’un söylediği gibi, “Armeniya’ya hakim olan” Tigran kimdir? Onun Arsak soyundan olması konusunu bırakıp, bu suale Rus tarihçilerinin verdiği yorumu hatırlatalım:

“Böyle hükümdarın gerçek hakimiyeti Part’daki umumi siyasi durumdan kaynaklanmaktaydı. Esir olan Ermeni Şehzadesi Tigran Armeniya tahtına oturması halinde Atropaten arazisinden Partlar “70 dere” vereceğine yemin ederek II Mitridat’ı razı edebildi. M.Ö.95’te II. Büyük Tigran Armeniya çarı oldu”.49

Arsakları aldattığı için güney bölgelerinden kovulan Tigran yukarıda hakkında bilgi verdiğimiz Arme-Subar bölgesinde Tikranakert şehrini kurdu ve burası Hay-Ermenilerin ilk başkenti oldu. Tigran’ın müstakilliği 20 yıl sürdü ve M.Ö. 66’da Romalılara tabi oldu. Oğlu II. Artavazd’da (M.Ö.55-34) Roma İmparatorluğu’nun vassalı idi. Onun varislerinin hakimiyeti hakkında ise Strabon’un yukarıdaki verdiği bilgiler konuya açıklık getirmektedir. Strabon’dan bir asır sonra yaşamış olan Roma tarihçisi Kornelius Tacitus de Ermenilerin Partlarla yakınlığı hakkında aynı sözleri kullanır.50

Böylece, Ermen bölgesinin tarihini izleyerek Yeni Eran’ın zamanına geldik. Buraya kadar söylediklerimizi özetledikten sonra, Ermeniye’nin “Haylaşma” sebebine dönelim:

1. Fırat çayının yukarı bölümünde M.Ö. IX-VIII. yüzyıllarda Urartu arazisi olup, VII. yüzyılda Saka-Kimmer boylarının meskunlaştığı Ermen ülkesinin ahalisi esasen Türk (Subar-Mitan, Saka-Kimmer) ve Hurri-Urartu boylarından kalma boylar idi. Bu ülke VII. asrın sonundan Mada devletinin, VI. asrın ortalarında ise Ahemeni devletinin eyaleti idi ve Selevki

egemenliğine kadar burayı zaman zaman Urartu, Saka, Mada, sonra Pers kökenli Satraplar idare etmişlerdir.

2. Makedonyalı İskender'in Ön Asya'ya yürüyüşünden sonra Ahemeni sülalesinin egemenliğine son verildi ve artık III. asrın başında Pers İmparatorluğu'nun yerinde Selevki hükümranlığı yer aldı. Yalnız III. Antioh'un (M.Ö. 223-187) Romalılara mağlubiyetinden sonra Ermen ülkesi Roma'ya bağlı olarak iki vilayete bölündü. Büyük Tigran'ın zamanında bu vilayetler kısa sürelerle (20 yıl) tek merkez, Tigranakert'ten idare edilmişse de, az sonra yine de batıda Romalılara, doğuda Arsaklara bağlı vassal bölgeler idi.

3. Milattan sonra Selçukluların gelişine kadar Ermen bölgesi zaman zaman Arsak, Sasani, Bizans, Arap (Hilafet) devletlerinin eyaleti olmuştur. Bu çağlarda Ermen eyaletine tayin edilen canişine havale edilmiş failiyet mekanına bağlı olarak, bölgenin adı siyasi-inzibati arazi gibi, bazen büyümüş bazen de küçülmüştür. Herodot'un zamanında "Armeniya" uzunluğu 310 km. olan bir bölge idi, hatta onun doğu komşusu olan Matien arazisinin uzunluğu (750 km.) ondan iki kat büyük idi.[51] İran alimi Seid Nefisi, "Hilafet zamanı Araplar Aran toprağını Kafkasya'da fethettikleri başka nahiyelere birleştirerek, ona Ermeniye, yeni Ermenistan adını verdiler" demektedir.[52] Ermen adının etnik anlamda değil, böyle siyasi-idari ve coğrafi anlamda suni şekilde genişlemesi 1828'de de olmuştur. Aynı yılın Mart ayında Rus Çarı I. Nikolay'ın imzaladığı fermana esasen Erivan hanlığı ile Nahçıvan hanlığı birleştirilip "Armeniya vilayeti" olarak adlandırıldı. Fakat, Güney Kafkasya'da Gürcü-İmeret ve Kaspi bölgeleri kurulana kadar Armeniya vilayeti inzibati arazi olarak toplam 12 yıl mevcut oldu.

Arme-Subar bölgesinde M.Ö. V-III. asırlarda yerli Hurri-Urartu ve bölgenin güneyinde Sami-Aramey halkları ile kaynayıp karışan

Haylar İskender'in yürüyüşünden sonra batıdan Makedonya-Yunan ve Roma ordularının bölgeye geldiği çağlarda hayli aktifleşti. Bunun sebebi, bir yandan bölgeye gelen yeni kuvvetlerle olan geçmiş etnik yakınlık olsa da, diğer yandan, kuzey komşusu olan Ermen ülkesine sızan Haylarla birlikte bütün Hay tayfalarının Dicle ve Fırat'ın yukarı kısımlarında yeni stratejik coğrafi mekanda yerleşmesi idi. Hem batıdaki hem de doğudaki büyük devletler burada ayrı bir bölge kurmakta ısrarlı olduğundan yerli soy liderleri içinden kendilerine meyilli Satraplar ve yeri geldiğinde "Çarlar" yetiştirmek siyaseti güdüldü. III. Antioh M.Ö. 190'da Romalılara mağlup olduktan sonra Romalılar tarafına geçen Satrapların hesabına Hay-Ermeniler sanki bir boy dirilmişti. Milattan sonra, özellikle, Hrıstiyanlığın siyasi bir rejim olduğu çağlarda Bizans'ın misyonerlerden yararlanma şansı hayli arttı. Suriye ve Bizans kiliselerinde ders alıp gelen Haylar yeni Hay-Ermeni milletinin teşekkül edip şekillenmesinde emsalsiz hizmette bulundular.

Artık V. yüzyıldan itibaren Hayların "büyük ve kadim tarih" aktarışı vücut buldu. Halbuki, hala o çağda M. Horenatsi, "çoğu zaman başkalarının hakimiyeti altında yaşamış güçsüz Haylar küçük ve az nüfusa sahip halktır" şeklinde yazar.[53] Hovanes Drashanakertsi (XI. asır) de Parur'a kadar Hayk ülkesinde yabancıların hakim olduğunu yazmaktaydı. Halbuki, bu Parur'un ve ondan sonra gelenlerin de Hay soyundan olmadığını yukarıda gördük. Ermenileşen Hay toplumu içinde soylu bölge beyleri de esasen Subar, Ermen, Arsak, Pers, Aramey aşiretlerinden olmaktaydı. M. Horenatsin'in eserine şerh yazan N. Emin, kendilerini Hay veya "Aram soyu", ülkelerini Hayots aşhar, Hayots yerkir, Hayastan, Hayastan aşhar adlandıran Haylar hiçbir zaman kendilerine Armeni, ülkelerine Armenia dememişler" demektedir.[54] Anadolu'da Arimoi (Homeros), Arme ve Ermen adlı Subar-Türk boylarının Hrıstiyanlığa kadar yaşanmış tarihinde Hay boylarının yeri

yoktur. Balkanlar'dan M.Ö. VIII. yüzyılda Anadolu'ya girip bir asır Firikya kolonisi olan, sonra buradan geçerek Suriye bölgelerinde yaşayan Haylar Arme bölgesine gelip Hurri-Urartu boylarıyla karışmış (M.Ö. VI-I) ve sonraları Ermen bölgesine sızmışlar. Burada Hıristiyanlığın yayıldığı çağlarda Hayların Ermenileşme süreci başlamıştır.

Hay-Ermeni alfabesinin ortaya çıkışı V-VII. asırlarda esasen kilise edebiyatı ve Babil, Yunan, Suriye kaynakları Grabara tercüme edildi. Hay tarihçileri Moisey Horenatsi'den başlayarak, kendilerinin eski tarihini yazdıklarında artık çoktan unutulmuş olan Subar-Ermen ve

Saka-Arsak boylarının tarihine ait olayları da Hay-Ermeni tarihi gibi kaleme aldılar.55 İslamiyet'ten sonra Hilafetin Hay-Ermeni kiliselerine verdiği üstünlükten başarı ile yararlanan Haylar Hıristiyan Türklerin kiliselerini ve bu kilise tarihlerini de benimsediler.

Hıristiyanlığı Fırat kıyılarında kabul ettikten sonra zaman zaman küçük gruplarla Aras boyunca Azerbaycan'a sızan Hay tayfaları Kars, Göyçe gölü ve Ağrı dağı taraflarında meskunlaştı. Arap Hilafeti devrinden artan ve sonraki çağlarda devam eden böyle göçler Erivan hanlığında bazı Ermeni köylerinin, şehirlerde Ermeni mahallelerinin, çevre bölgelerde Ermeni topluluklarının kurulması ile sonuçlandı. Bunun dışında zaten sayısı az olan Haylar Suriye'den başlayıp İran'a kadar muhtelif vilayetlere dağılmışlardı. Yalnız son iki asırda "Ermeni Vilayeti" kurmak amacı ile Türkiye, Suriye ve İran'dan Hay ailelerini toplu şekilde Batı Azerbaycan arazilerine yerleştiren Rus İmparatorluğu 1920'de Erivan hanlığının yerinde dünya tarihinde ilk kez "bağımsız" Hayastan-Armeniya devletinin kurulmasının yolunu açtı.

1 Alman alim Mortman yaklaşık 130 yıl önce bu problem gündeme getirmiş ve Selçuklu-Osmanlı devrine kadar Ermeni (Hay) dilinde kaynağı

belli olmayan Türkçe kelimelerden bahsetmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Zeitschrifter Deutschen Morgenlandischıhen Kesellschaft, XXIV, Leipsig 1870, 83; K. Patkanyan, "O Meste Zanimaemom Armyanskim Yazıkom v Krugu İndoyevropeyskih", İzvestiya Kavkazskogo Otdela İmperatorskogo Ruskogo Geografiçıskogo Obşestva, t. VI, no. 1, Tiflis 1881, 44; M. Memmedov, Dillerin Karşılıklı Alakası, Erivan 1986, Azer Halkı, Bakü 2000, s. 285-286.

2 A. Meullem, Esguisse d'une grammaire comparée de l'arménien classigue, Vienne 1903, 220-221 (Tekrar neşri 1936).

3 Alekseev, V. P., Gotsman İ. İ., Antropologiya Aziatskoy Çasti SSCB, Moskova 1984, 56-70.

4 M.Ö. III-IV. bin yıllara ait yazılı kaynaklarda bulunan Ön Asya toponimlerinin (Akarsu, dağ, tepe, köy, yaylak adlarının) daha sonra Orta Asya, Sibirya ve Altay'a kadar yayılmış olduğunu görürüz.

5 Son yıllarda Altay teorisinin yanlış olduğunu söyleyenler, Türk-Moğol dil paralelliklerinin akrabalık sebebiyle değil sonraki ilişkiler neticesinde olduğunu ilmi metot ve belgelerle ispat etmektedirler. Bunlara G. Clauson, V. Kotviç, G. Doerfer, B. A. Serebrennikov, A. M. Şçerbak'ı örnek verebiliriz. Bunların sayısı gittikçe artmaktadır. Proto-Türk kültürü üzerinde yaşayan bazı Azerbaycan ve Türkiyeli Türkologlar ise hala iki asır önce Avrupa ve Rus alimlerinin onlara 'bağışladığı' mitik Altay Anayurdu teorisinden başkasını bilmemekte ısrar ediyorlar.

6 İ. M. Dyakonov, "Znaçeniye Eblı Dlya İstorii i Yazıkoznaniya", Drevnaya Ebla, Moskova 1985, 336-337.

7 E. Kapansyan, Xayasa-Kolıbel Armyan, Etnogenez Armyan i ik Naçalnaya İstoriya, Yerevan 1947; E. A. Melikişvili, Nairi-Urartu, Tbilisi 1954; D. N. Sarkisyan, Strana Şubriya, Xurritı i Urartı, 3 t. Yerevan 1989; İ. M. Dyakonov, "K Praistorii Armyanskogo Yazıka", İstoriko-Filologiçeskiy

Jurnala AN. Arm. SSR, no. 3, Yerevan 1983; İ. M. Dyakonov, “Znaçenie Eblı Dlya İstorii i Yazıkoznaniya”.

8 Drevnyaya Ebla, Mdskova 1985, 285.

9 A.g.e., s. 336.

10 A.g.e., 223, 284, 285. s.

11 İ. M. Dyakonov, “Znaçenie Eblı Dlya İstorii i Yazıkoznanya”, 336-337.

12 Makalenin Rusça neşri; “Zameçaniya po Toponimike ik Arkivov Eblı”, Drevnyaya Ebla, 285. s.

13 Ebla yazılarında “4 kişilik 1 ekmek (aş)”, “bi-ir iki (bir-iki)” gibi ifadeleri bir yana bırakırsak “Armili Dumur” ve “Utu beyi Tamır-lim” ifadelerindeki Demir şahıs adı, “Armi’nin yaşadığı Abarsila ülkesi” deyimindeki (a) barsil etnotoponominin Sami dilleri ile izahı mümkün değildir (Drevnyaya Ebla, 251, 285, 310).

14 Mitan Kralı Tuşratta Mısır Firavunu III. Amenhotep’e (1455-1424) yazdığı geniş metinli mektubunda ülkesinin adını Hurice Xurroxe mektubun Akkad’a olan kısmında ise Mitanı adlandırmıştır (G. A. Melikişvili, Nairi Urartu, s. 95).

15 Çivi yazılardaki Balık adı eski Türkçedir. Türk arazilerinden akan nehirler sırasında Balıklı, Balık, Balıh nehir adları yaygındır. Bir tek Balıh değil, çivi yazılarında geçen Mezapotamya ve Anadolu’daki nehir isimlerinin bir kısmı İtizle (İdile), Araktu (Arıklı Kanalı), *Sub-Ana>Subnam (Zebene su), Sulu, Baluhaşşa, Karasuv, Samur ve bunun gibileri Türkçedir. Buradan doğuya giden Türkler bu isimleri (İtil, Arık, Balık, Balkaş, Samur, Karasu vb.) yeni yurtlarında ikinci kez kullanmışlardır.

16 Kumuş Özbekleri içinde Motan soyunu gösteren XIX. asrın büyük, Kazak aydını Çokan Valihanov Özbekleri mink, diahli (dağlı), Barkut,

Karakalpak, Katazan boyları arasında Mitan boyundan da bahs etmiştir. (Ç. Velihanov, İzbrannıe Proizvedeniya, Moskova 1986, 256).

17 P. S. Tolstova, “Nekotorıe Voprosı İstoriçeskoy Onomastiki Horezmskogo Oazisa”, Etnografya İmen, 1971, 246-253. s.

18 Kapadokya yerine metinde Kılıkya yazılması bir yanlışlık olmuş, nitekim verilen haritada düzeltilmiştir: Das Geschisctswerk des Herodotos von Halikarnasos, Hbertraken von Th. Braun. Berlin 1964 (Harita).

19 Y. E. Vinogradov, Politiçeskaya İstoriya Olviyskogo Polisa, Moskova 1989, 53.

20 Antiçnıe İstoçniki o Severnom Kavkaze, Nalçik 1990, 174.

21 R. E. Kuzyeyev, Proishojdenie Başkirskogo Naroda, Moskova 1974, 60.

22 İ. M. Dyakonov, “Assiro-Vavilonskie İstoçniki po İstorii Urartu”, Vestnik Drevney İstorii, no. 2-3, 1951 (sıra no.18; no. 28).

23 Azer Halkı, 288-289.

24 İstoria Armenii Moiseya Horenskogo, Moskova 1958, I, XXII.

25 İ. İ. Meşaninov, “K Analizu İmeni Yerimena”, Yazık i Mışlenie, t. 1, Leningrad 1933.

26 İstoriya Narodov Severnogo Kavkaza, 278.

27 İstoria Armenii Moiseya Horenskogo, I, XII.

28 Suriyelilerin kendilerini aramey-arimi adlandırdığını söyleyen Posidoniye istinat eden ve halk adının değişebilmesi, Ermeni adının da bu adlara benzemesini kaydeden Strabon, Ermenilerin fizyolojik görünüme Mezapotamya’daki komşuları Suriyelilere ve Araplara benzediğini yazar (Strabon, I. 2-34).

İlginçtir ki, sağır dilsiz dilinde ‘konuşanlar’ da Hay (Ermeni) demek istediğinde başın arka kısmını elle düz bir şekilde sıvazlama işaretiyle

belirtirler, bununla ‘yastıbaş’ anlatımını kullanmış olurlar.

29 Caşiers de la “Delegation Archeologue Française en İran”, no. 4, 1974, 124-125 ve s. 249-250’deki resimler.

30 Voprosı Yazıkoznanya, no. 4, 1979, 43.

31 İ. M. Dyakonov, K Praistorii Armyanskogo Yazıka, 168-169.

32 İstoriya Drevnogo Mira, t. II, Moskova1983, 46.

33 E. A. Melikişvili, Nairi-Urartu, 419.

34 E. Kapansyan, Hayasa-Kolıbel Armyan, 79.

35 Ş. Açaryan, Turkereni Pohadreal Barer Şayereni meç, Moskua-Vcarşabad 1902; İ. A. Boduev de Kurtene, İzbrannıe Trudı po Obşemu Yazıkoznaniyu, Moskova 1963, 365.

36 E. Kapansyan, Hayasa-Kolıbel Armyan, 209.

37 İstoria Armenii Moiseya Horenskogo, I, XXIII.

38 A.g.e., II-VIII.

39 A.g.e., s. 286.

40 E. Kapansyan, Hayasa-Kolıbel Armyan, 201.

41 İstoriya Armyanskogo Naroda, Yerevan 1980, 71.

42 İstoriya Armenii Moiseya Horenskogo, I.V; I. XXI.

43 A.g.e., I-XXII; (Naş Pervıy Gosudar, Uvençannıy Barbakom, bıl Paruyr, sın Skayordi).

44 B. A. Nikonov, “Etnonimiya”, Etnonimı, 1970, 19.

45 Strabon, Geografiya v 17 Knigah, Moskova 1994, 499 (XI.14.12).

46 Strabon Arsakların saka boyundan olduğunu yazır (Stabon, XI. 9.2).

47 Stabon, XI.14.15.

48 Stabon, XI.14.15.

49 İstoriya Drevnogo Mira, t. II, Moskova 1983, 406-407.

50 Gornelius Tagimus, Annales, XIII, 34.

51 Herodot, V, 52.

52 Seid Nefisi, Babek, Bakü 1990, 26.

53 İstoriya Armenii Moiseya Horenskogo, I, III.

54 İstoriya Armenii Moiseya Horenskogo, 244, 248-249.

55 Agamangelay, Patmutun Tşayots, Tptşlis 1909; Agamanlgeos, Tşayots Patmutyun, Yerevan 1983; Movsısı Horenatsoy, Patmutun Tşayots, Tptşlis 1913; Sebeosi Yepiskoposi Patmutyun, Yerevan 1939; Ptşavstos Buzandatsoy, Patmutun Tşayots, Venetik 1933; İstoriya Armenii Favstosa Buzanda, Yerevan 1953; Lazaray Ptşarpetsoy, Patmutun Tşayots ev Tult ar Vatşan Mamikonean, Tptşlis 1904; Armyanskaya Geografiya VII Veka po R. X. Spb., 1877; Kirakos Ganzaketsu, İstoriya Armenii, Moskova 1976 ve banzari kaynaklar.

Tarihi ve Etnik Açıdan Karaçay-Malkar Türklerinin Kökeni / Dr. Ufuk Tavkul [s.562-571]

Araştırmacı-Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü / Türkiye

Kafkasya'nın merkezî bölümünde, Kafkaslar'ın en yüksek dağı Elbruz'un doğu ve batısında yer alan dağlık arazide yaşamakta olan Karaçay-Malkar Türklerinin bu bölgeye hangi tarihte ve nereden geldikleri konusu henüz bilim çevrelerinde tam olarak aydınlığa kavuşturulamamış bir mesele olarak karşımızda durmaktadır. Konuştukları dil açısından ele alındığında, Karaçay-Malkarlıların dillerinin Türk dillerinin Kuzey-Batı kolunu oluşturan "Kıpçak" lehçeleri grubuna girmesi onların da Kıpçak kökenli bir Türk boyu ve dolayısıyla 12-13. yüzyıllarda Kafkasya'da hâkimiyet kuran Kıpçak Türklerinin torunları oldukları düşüncesini akla getirmiştir. Ancak Karaçay-Malkar Türklerinin etnogenezlerinin Kafkasya olduğu ve onların taşıdıkları etnik isimlerini dışarıdan getirmedikleri, etnik boy adlarına Kafkasya'da sahip oldukları göz önüne alındığında onların tarihî ve etnik kökenlerinin daha derinlerde aranması gerektiği ortaya çıkmaktatır.

Kafkasya değişik etnik kökenden gelen ve farklı dillerde konuşan pek çok etnik grubun bir arada yaşadığı bir coğrafyadır. Karadeniz ile Hazar denizi arasındaki topraklarda yaşayan Abhazlar, Adige (Çerkes) boyları, Abazalar, Karaçay-Malkarlılar, Osetler, Çeçen-İnguşlar, Kumuklar, Lezgiler, Avarlar, Laklar, Dargılar farklı etnik kökenlere ve dillere sahip olmakla birlikte, yüzyıllar boyunca aralarında yaşanan etnik ve sosyo-kültürel bütünleşme ve etkileşim sonucunda ortak bir kültür ve hayat tarzı etrafında birleşmişlerdir. "Kafkas Kültür Alanı" adını verdiğimiz bu etnik

ve kültürel coğrafyada yaşayan halklar ise “Kafkasya Halkları” olarak adlandırdığımız toplumu meydana getirmektedirler.

Kafkasya halklarının sosyo-kültürel yapılarının tarihî ve etnik kökenleri Kafkasya’yı dışarıdan etkileyen çeşitli medeniyet ve kavimlerle yakından ilişkilidir. Tarihin çeşitli dönemlerinde, gerek Sibirya-Orta Asya-Güney Rusya bozkırları yolu ile kuzeyden, gerek Anadolu-Ön Asya-Mezopotamya yolu ile güneyden, gerekse Karadeniz yolu ile batıdan Kafkasya’ya gelen çok çeşitli kavim ve medeniyetler, beraberlerinde getirdikleri pek çok kültürel özellikleri ve etnik unsurları Kafkasya’da bırakmışlar ve Kafkasya’nın yerli unsurları ile karışan bu sosyo-kültürel özellikler, Kafkasya halklarının sosyo-kültürel yapılarının ortaya çıkmasında ve gelişmesinde son derece etkili olmuşlardır.

Tarih öncesi devirlerden Orta Çağ’a kadar, gerek ticaret amacıyla, gerekse savaşlar ve fetih yoluyla Kafkasya’ya giren eski Anadolu ve Mezopotamya kabileleri, Yunan, Roma ve Ceneviz ticaret kolonileri, Kimmer-İskit gibi proto-Türk kavimleri ile Hun-Bulgar, Alan, Hazar, Kıpçak gibi Türk kavimleri Kafkas sosyo-kültürel yapısının temel taşlarını oluşturan medeniyet unsurlarını da beraberlerinde Kafkasya’ya getirmişler ve Kafkasya halklarının sosyo-kültürel yapılarının şekillenmesinde en önemli rolü oynamışlardır.

Kafkasya halklarının ve Kafkas kültürünün ayrılmaz bir parçası olan Karaçay-Malkar Türklerinin etnik ve tarihî açıdan kökenlerini araştırmaya proto-Türk kavimlerinden başlanması gerekmektedir.

M.Ö. 1700 tarihinden itibaren Orta Asya’da göçebe ve savaşçı bir kavime ait kültürün yavaş yavaş hâkim olmaya başladığı görülmektedir. Altay ve Tanrı dağlarını kaplayan ve antropologlar tarafından “Andronova insanı” olarak adlandırılan bu kültürün yaratıcıları Türk kavimlerinin proto tipini teşkil ediyordu.1

M.Ö. 1700-1200 yıllarında Yayık ve Balkaş gölü, İrtiş ırmağı boyları ve Obi ırmağının baş kısımlarına yayılan Andronova kültürüne mensup kavimlerin başta at, koyun, inek olmak üzere çok miktarda ehli hayvan besledikleri ve başta bronz (tunç) olmak üzere madenciliği de geliştirdikleri bilinmektedir.2

Karaçay-Malkar Türklerinin tarihî kaynaklardan takip edebildiğimiz ataları Hunlar ile başlamaktadır. Hunlar esas itibariyle göçebe bir kavimdiler. Ancak Çin kaynakları onların hayvan sürüleri ile meşgul olurken ziraat ile de uğraştıklarını belgelemektedir. Altay bölgesinde Hun Dönemi'nde açılmış çeşitli su kanalları ileri derecedeki ziraatçiliğin en belirgin delilleridirler. Hun çağındaki ziraat kültürü ile ilgili saban demirleri, oraklar, hububat öğütmek için kullanılan taşlar bu kültürün en önemli eserleri arasındadır.3

Kafkasya'da bilhassa günümüzdeki Kuzey Osetya Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Digorya ve Vladikafkaz'da ortaya çıkarılan Hun eserleri Macaristan'daki Hun çağı eserler ile büyük benzerlik göstermektedir. Hunların bu devrine ait Kafkas buluntularına Kırım ve Kerç kültürlerinin çok kuvvetli tesirler yaptıkları, bilhassa ele geçirilen toka şekillerinin karşılaştırılmalarından anlaşılmaktadır.4

Hunların Orta Asya'dan batıya göç ederek M.S. 370-375 yıllarında Volga ırmağını geçip, Kafkaslar'ın kuzeyinde yaşayan Kuban Alanlarını boyundurukları altına aldıkları bilinmektedir.5

Batı Hunlarının bir kolu olan Bulgar Türklerinin 3-4. yüzyıllarda Kuban bölgesine yerleştikleri anlaşılmaktadır.6 Bizanslı tarihçi Diyonysius de Charax Hunların 330 tarihlerinde Kafkaslar'ın güneyine kadar indiklerini kaydetmiştir. Bunlar da Hunların Bulgar kolu idi.7 M.S. 3. yüzyılda yaşayan Suriyeli tarihçi Mar Abas Katuni'ye göre ise Bulgar Türkleri M.Ö. 149-127 yıllarında Kafkasların kuzeyinde bulunuyorlardı.8

558 yılında Kafkasya'ya gelen Avar Türkleri bir kısım Bulgar boyları ile birlikte Balkanlar'da Tuna bölgesine göç ettiler. 671 yılında liderleri Asparuk komutasında Balkanlar'a giden ve bugünkü Bulgaristan'a adlarını veren Bulgar Türkleri orada Slav kabileleri arasında eriyip yok oldular. Kafkasya'da kalan Kuban Bulgarları ise Alan ve Adige boyları ile yaşamaya devam ettiler.9

Bizans kaynakları Bulgar Türklerinin 7. yüzyıla kadar Kuzey Azak bozkırlarında göçebe hayatı yaşadıklarını ve Hanları Kubrat'ın ölümüyle dağıldıklarını yazmaktadır. Kubrat'ın büyük oğlu Batbay Azak'ta kalmış, Kotrag adındaki ikinci oğlu Don ırmağının karşısına yerleşmiştir. Üçüncü kardeş Asparuk ise, Tuna boylarına göç etmiştir. Azak denizinin kuzey kıyılarında yerleşen Batbay'ın kabilesi Bizans ve Rus kaynaklarında Kara Bulgarlar adıyla geçmektedir.

Rus bilim adamlarından A. Miller yaptığı arkeolojik çalışmalar sonucunda elde ettiği bilgilere dayanarak Kafkasya'daki Karaçay-Malkar halkının Kara Bulgarların torunları oldukları görüşünü ileri sürmüştür. Ancak A.Miller'in 1933 yılı sonlarında Sovyet hükümeti tarafından tutuklanarak Sibirya'ya sürülmesi ve orada ölmesiyle bu konudaki çalışmalar yarıda kalmıştır.10

Kafkasya'da Şarkel dolaylarında, Kafkasya'nın orta kesimlerinde ve Kuban bölgesinde ele geçirilen M.S. 6-7. yüzyıla ait toprak bakraçlar Bulgar Türklerinin tipik bir yemek kabıdır.11

Don bölgesinde Novoçerkassk'ta bulunan Bulgar Türklerine ait kazanlar ile Aşağı Dinyester ve Tuna boylarında ele geçirilen kazan parçaları aynı kültürel özellikleri göstermekteydi. Bu arkeolojik eserlerin dağılımı Bulgar Türklerinin Azak'tan Tuna'ya doğru olan göç yollarını gösteriyordu. Aynı kaplara Kuzey Osetya'da yapılan araştırmalarda da rastlanması üzerine A. Miller Azak bölgesindeki Kara Bulgarların bir

bölümünün Kafkasya'ya gelip yerleştiğini ve bunların günümüzdeki torunlarının Karaçay-Malkarlılar olduğu tezini ileri sürdü.12

1930'lu yılların başında ileri sürülen bu tezin doğruluğunu ispatlayacak veriler daha sonraki yıllarda yapılan araştırmalarla ortaya konmuştur.

Son yıllarda Kafkasya'nın Karaçay-Malkar bölgesinde ortaya çıkarılan runik harfli yazıtların dilinin çözülmesi Karaçay-Malkar halkının etnik kökeni ile ilgili birçok sorunun aydınlatılmasına yardımcı olmuştur. Önceleri Adigelerin yada Osetlerin atalarından kaldığı sanılan runik harfli kaya yazıtlarının Adige ve Oset dilleri ile çözülememesi sonucunda bu yazıtların Türkçe olabileceği düşünülmüştür. 1943-1944 yıllarında Orta Asya ve Sibirya'ya sürgüne gönderilen Karaçay-Malkar halkının 1957 yılından sonra Kafkasya'ya dönmesiyle Karaçay-Malkarlı bilim adamları bu yazıtları incelemeye başlamışlar ve runik harfli yazıtların Hun-Bulgar Türkçesinde yazıldığını ortaya koymuşlardır.

Türkoloji araştırmaları Kafkasya'da yaşamış olan Kuban Bulgarlarının Karaçay-Malkar halkının etnik ve sosyo-kültürel yapısındaki önemli yerini belirleyen başka delilleri de ortaya çıkarmaktadır. Bunlardan biri de bugün Macarcada yaşayan ve Macar diline Kuban Bulgar Türkçesinden giren kelimelerdir.

Urallardan göç ederek Kuban bölgesine gelen Macarlar uzun yıllar Kafkasya'da Bulgar Türklerine komşu yaşadılar. Bu ortak yaşam sırasında kültür yönünden daha ileri olan Bulgar Türklerinden Macarcaya pek çok kelime girdi. Macar Türkolog Zoltan Gombocz, Macarların Kafkasya'da Kuban bölgesinde yaşadıkları dönemde Bulgar Türkçesinden Macarcaya geçen üç yüz kadar kelimeyi tespit etmiştir.13 Macarların 4. yüzyılda Bulgar Türklerinden aldıkları kelimelerin çoğu son derece gelişmiş olan hayvan ıslahatına, ziraat kültürüne, sosyal ve idarî teşkilata dairdir. Bulgar Türklerinin kültürünün çeşitli zaman ve mekanda komşu milletlere büyük

tesirler yaptığı bundan da anlaşılmaktadır.14 Bu kelimelerden birçoğu günümüzde Karaçay-Malkar dilinde yaşadığı gibi, bazıları Adige ve Oset dillerine de girmiştir.15 Günümüzde Karaçay-Malkar Türkçesi ile Macarcada yaşayan Kuban Bulgar Türkçesine ait ortak kelimelerden bazıları şunlardır:

Karaçay-Malkar Türkçesi Macarca

eger “tazı, av köpeği” agar

kavra “kamış parçası” koro

keli “havan” kölyü

kürüç “dişbudak ağacı” köris

çavka “bir tür karga” csoka

urçuk “iğ, kirman” orsó

purç “karabiber” bors

kep “kalıp” kep

çum “kızılcık” som16

Macarlar Kafkasya’da yaşadıkları dönemde etnik ve sosyo-kültürel açıdan Bulgar Türklerinin güçlü tesiri altında kalmışlardı. 6. yüzyıl sonlarında Ermeni tarihçi Khoreneli Moses Kuban ırmağı kıyılarında yaşayan Macarları Türk olarak adlandırmaktaydı.17

Karaçay-Malkarlıların Bulgar Türkleri ile olan etnik yakınlıklarını ortaya çıkaran pek çok arkeolojik belge bulunmaktadır. Karaçay’da İndiş ırmağı başındaki ve Humara köyü yakınlarındaki eski Bulgar şehirlerinin kalıntıları, Töben Çegem ve Laşkuta köylerinde bulunan eserler, Kaşha Tav yakınlarında ortaya çıkarılan Bulgar kurgan tipi mezarları ile Ogarı Çegem’de Lıgıt denilen yerde bulunan Bulgar mezarları Bulgar Türkleri ile Karaçay-Malkarlılar arasındaki etnik ve sosyo-kültürel akrabalığı ve ilişkiyi belgelemektedir.18

Karaçay-Malkar Türklerinin etnik yapısında önemli yeri olan bir başka kavim de Alanlardır. Alanlar miladın ilk yıllarında Orta Asya’dan gelerek Kafkasya’da Aşağı Kuban boylarına yerleşmişlerdi.19 Çin kaynaklarında Alanlar “Alang-ni” adıyla bir Türk boyu olarak gösterilmektedir.20 Yine Çin kaynakları onlara An-tsi, Romalılar Alani adını vermişler, Bizanslılar ise Asioi demişlerdir. Alanların bir diğer adı da As’tır. Bir çok tarihî kaynakta Alanlar As adıyla geçmektedir.

İkinci yüzyılda günümüzdeki Adigey bölgesine girmeye başlayan Alanlar en başta hayvancılık ve tarımla uğraşıyorlardı. Bashan (Baksan) ırmağı civarından çıkardıkları bakırı işledikleri gibi, demirden alet yapımında da ileri gitmişlerdi. M.S. bin yılı sonlarında Alanlar Kuban ırmağının kaynak bölümlerinde -bugünkü Karaçay’da- merkezlenerek toplanmaya başladılar. 11-13. yüzyıllarda Alan kavimleri birliği birbirine düşman bir feodal parçalanmaya uğradı. 1230 yıllarında Alan ülkesinde bulunan Katolik Rahibi Julian, Alanlar hakkında şunları yazmaktadır:

“Ne kadar küçük bölge varsa o kadar da prens (derebeyi) vardır. Bunların hiçbiri diğerini dinlememektedir. Bu nedenle bir prens diğeri ile, bir bölge de bir başka bölge ile sürekli savaş içerisindedir”.21

Alanların Bizans, Hazar, Gürcü, Ermeni, İran ve başka halklarla ticarî ilişkileri vardı. Alan prensleri 921-925 yılları arasında Abhaz Kralı Gorgi’nin etkisiyle Hıristiyanlığı kabul ettiler ve çok sayıda taş kiliseler yaptırdılar. Bunlardan Karaçay’da Kuban ırmağı yamaçlarında Çuvana, Teberdi ırmağı yamaçlarında Sıntı adlarıyla iki Alan kilisesinden başka, Karaçay’ın Zelençuk ırmağı kıyılarındaki Arhız bölgesinde de bir Alan kilisesi bulunmaktadır.

Avrupalı bazı bilim adamlarınca Hint-Avrupa kökenli İranlı bir kavim olarak kabul edilen Alanların bu yüzden bugün Kafkasya’da İran kökenli

bir dil konuşan Osetlerin ataları oldukları ileri sürülmektedir. Osetlerin İran kökenli bir dil konuştukları gerçektir. Ancak tarihteki Alanların dilleri hakkında tatmin edici bir belge bulunamadığı için Alanların dili konusunda kesin bir şey söylenememektedir.

Alanların Türk mü yoksa İran kökenli mi oldukları konusu bilim dünyasında henüz kesin olarak aydınlığa kavuşturulamamıştır. Alanların en azından Türk ve İran kökenli iki zümreden oluştukları kabul edilmektedir. Ancak ilginç olan taraf, Bizanslı ve Arap tarihçilerin, gezginlerin eserlerinin hepsinde Alanların Türkçe konuşan bir halk oldukları yazılmaktadır. Yapılan son araştırmalar da Alan zümreleri içinde Türk unsurunun hâkim olduğunu belgelemektedir.

"Alan" adının proto-Türk kavimleri döneminden beri Türk kültür sahasında yaygın bir isim olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Rusya'da Moloçnaya ırmağı kıyısındaki Vinogradnıy köyü yakınlarında yapılan bir kazıda, M.Ö. 3000 yılı sonları ile 2000 yılı başlarına ait eski bir mezardan çıkarılan bir kap üzerinde runik harfli eski Türk dilinde yazılmış bir metin ele geçirilmiştir. Metinde şunlar yazılıdır:

"Sadak ok ança anın sanç Alan Köbes eki"

(Alan ile Köbes iki hana yay oku sertçe saplandı)

Bilimadamlarına göre bu mezarlar Alan ve Köbes adlı iki Türk hanının gömüldükleri mezarlardır.22

Rusya'nın Kırım yakınlarındaki Herson (Sarı Kerman) bölgesinde bulunan, M.Ö. 3000 yılı sonlarına ait bir başka mezarda ele geçirilen bir kap üzerinde runik harfli şöyle bir metin vardır:

Üş Alan Alanç

Anal Alaş Alban üş

Apa Turus

Bir soy şeceresi olduğu anlaşılan bu metin şöyle tercüme edilmiştir:

Üç Alan. Alanç, Anal ve Alban. Üçünün büyüğü Turus.23

Bu kısa metinden Alanç, Anal ve Alban adlı kişilerin Alan milletinden/halkından oldukları ve büyüklerinin de Turus adını taşıdığı anlaşılmaktadır.

M.S. 1. yüzyılda yazılan Yosif Flaviy'in "İvdeyskaya Voyna" adlı kitabını 12. yüzyılda Rusçaya tercüme eden bir yazar "Asların dili Peçenek dili ile aynıdır", diye yazmaktadır.24

Arap tarihçilerinden Biruni de Alanların dilinin Peçenekçe ile Harezmce karışımı bir Türk lehçesi olduğunu bildirmektedir.25

Eski Arap coğrafyacılarından Sa'id el Magribi Alan ülkesinin Gürcistan'ın doğusunda bulunduğunu ve Alanların Hıristiyanlaşan Türk kavimlerinden olduğunu yazmaktadır.26

Karaçaylılar bugün Kafkasya'da Gürcü-Mingrel halkı tarafından "Alan" adıyla tanınırlar. Osetler de Malkarlılara As, Malkar bölgesine Asiya, Karaçay'a ise Ustur Asiya (Büyük Asiya) adını verirler. As, bilindiği gibi Alanların diğer bir adıdır.

Bütün bunların yanı sıra Karaçay-Malkar halkı bugün dahi birbirine "Alan" diye hitap eder. Alan adı Karaçay-Malkar dilinde soydaş, dost, kardeş anlamlarına gelmektedir ve Kafkasya'da yalnızca Karaçay-Malkarlılar birbirlerine Alan diye hitap etmektedirler.

Osetlerin tarihteki Alanlar ile akrabalığı ve ilişkisi şüphelidir. Bunlar Osetleri Hint-Avrupa kökenli halklara bağlama gayreti içinde olan bazı Avrupalı bilim adamlarının temelsiz yakıştırmalarından ileriye gidememektedir. Oset bilimadamı G. A. Kokiyev Alanların Osetlerin değil, Karaçay-Malkarlıların ataları olduklarını kabul etmektedir.27

Avrupa'da kurulan ilk Türk devletleri arasında en kuvvetlisi ve en uzun ömürlüsü, 400 yıla yaklaşan tarihi ile Hazar İmparatorluğu'dur. Hazar Devleti'nin, birçok Türk kavmini içine alan Batı Göktürk Devleti'nin bir

devamı olarak ortaya çıktığı bilinmektedir.28 Karaçay-Malkar Türklerinin etnik oluşumunda Hazar Türklerinin de önemli ölçüde paylarının olduğu anlaşılmaktadır.

Daha 4. yüzyılın ikinci yarısında Hunların hâkim bulundukları Güney Rusya bozkırları ve özellikle Kafkasya ile Azak denizi arasındaki bölge, 5. yüzyılda yine doğudan gelen Türk-Ogur kavimlerinin hâkimiyeti altına girmişti. Orta Asya'dan hareket eden Ogur kavimleri Volga (İdil) ırmağını geçerek Karadeniz kıyısında ilerlediler ve Kuban ırmağı ile Azak denizi arasındaki araziye yerleştiler. Ogurların arkasından gelen bir başka Türk kavmi Sabirler de 506 yılında Kafkasya'nın kuzeyine yerleşmişlerdi. Sabirler 558 yılında Avar Türklerinin Kafkasya'yı istila etmelerine kadar Kafkasya'da hüküm sürdüler. Özellikle Bizans kaynakları 6. yüzyılın ilk yarısında onlardan bu bölgede güçlü ve savaşçı bir kavim olarak bahsederler. Göktürklerin baskısıyla İç Asya'dan batıya göç eden Avarlar Kafkasya'ya girerek buradaki bütün kavimleri hâkimiyetleri altına aldılar. Ancak, 576 yılında Göktürk ordularının Kafkasya'ya yönelmeleri sonucunda Avarlar Kafkasya'yı terk ettiler. Böylece Volga-Don ırmakları ile Kafkas dağları arasındaki bölge Göktürklerin hâkimiyetleri altına girdi. Burada yaşayan Onogur, Alan gibi Türk kavimleri de Göktürklere tabi oldular. 7. yüzyıl başlarında Göktürkler Kafkasya'da yaşayan Sabir, Ogur, Onogur gibi bütün Türk kavimlerini kuvvetli bir birlik haline soktular ve bu tarihten itibaren bu birliğin adına "Hazar" denildi. Böylece Göktürklerin Kafkasya'daki kuvvetlerinin temelini Hazarlar oluşturdular. 8. yüzyıl Çin ve Bizans kaynakları onlardan "Türk Hazar" adıyla bahseder.29

Hazar ülkesinin asıl sahası Don, Aşağı Volga ve Kafkaslar'ın sınırladığı bölgeydi.30 Aşağı Volga (İdil), Dağıstan, Kuban boyları, Azak denizi çevresi ve Karadeniz'in kuzeyinde Orta Dinyeper'e kadar uzanan geniş sahadaki Hazar Kağanlığı'nın 8. yüzyıl içinde siyasî, askerî ve ekonomik

yönlerden mühim bir faktör teşkil ettiği muhakkaktır. Güneyden gelen Arap istilasına karşı durabilmeleri, Hazarların önemli bir askerî güç olmalarının açık bir delilidir.31

Hazarların antropolojik özellikleri, yaşayış tarzları, giyimleri, kültürleri, dilleri hakkında esaslı bir bilgi elde edilememiştir. Hazarlara ait birtakım ziraat aletleri ve ev eşyası Orta Don havalisinde ziraat ve hayvancılığın gelişmiş olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Hazarların şehirleri bulunmasına, ziraatin ve özellikle ticaretin gelişmiş olmasına rağmen, ekonomik hayatın esası yine de hayvancılık idi.32

Hazarlara ait arkeolojik buluntular Hazar ülkesinin yüksek teknik gelişmişliğini göstermekle kalmamakta, el sanatlarının ileri bir aşamada olduğunu kanıtladığı gibi Hazar ülkesinde tarımdan da, hayvancılıktan da anladıklarını göstermektedir. Bunun, Orta Çağ başlarında bozkırlarda yaşayan halklar hakkında hükme varılmasında bugün de ağırlığı olan olumsuz yaklaşımlara karşı son derece büyük önemi vardır. Bulunan bir Hazar sabanının hem saban kulağı hem de asimetrik demir ucu vardı.

Bunlar o dönemde Avrupa'da kullanılan en yüksek teknoloji düzeyi ile eşdeğerdi. Bunların yanı sıra Hazarlar kazmayı, demir ucu, ocağın iki tipini, kısa tırpanı, üzüm budama makasını, değirmen taşını biliyorlardı. Hayvancılık için gerekli aletler arasında Hazarlara ait köstek, koyun kırkma makası, çıngırak gibi aletler bulunmuştur. Zıpkınlar, oltalar, ağ ağırlıkları balıkçılık yapıldığını göstermektedir. Tahta işlemek için kullandıkları aletler arasında testere, planya, keski, delgi, balta bulunmaktadır. Madenleri işlemek için kullandıkları aletler arasında ise çekiç, kerpeten, kıskaç, örs, eğe, zımba demiri, çekiç, pense ve iki bölümlü demir eritme fırını yer almaktadır. Kafataslarında yapılmış delgi ameliyatları cerrahlık bilgisinin yüksek düzeyini kanıtlamaktadır. Hatta bir defasında kafatasından kesilmiş bir kısmın gümüş levha ile kapatıldığına bile rastlanmıştır. Kazı

bölgelerinde bulunan hayvan kemiklerinin oranı, daha ilk bakışta, ziraatle tamamlanan hayvancılık şeklindeki bir hayat tarzını belgelemektedir.33

Hazarların çok gelişmiş kent merkezleri vardı. Durmadan göçebe bir savaşçılar topluluğu olmaktan uzaklaşıyor, yerleşmiş çiftçilik, hayvancılık, balıkçılık, ticaret ve küçük sanatlar toplumu olmaya doğru gelişiyorlardı. Hazarların ileri uygarlık düzeyinde olduklarını belgeleyen pek çok arkeolojik eser ele geçmiştir. Birkaç bin metrekarelik alana yayılmış kent kalıntıları, dehlizlerle ahırlara bağlanmış evler, geniş ahır ve ağıllar, bütün bu yapılardan başka, ileri işçilik düzeyinin varlığını gösteren öküz sabanları, araç-gereçler de bulunmuştur. Özellikle ilginç olan, toprak altında bulunan temellerdir. Bunlardan anlaşıldığına göre yapılar çember biçiminde kurulmuştur. Yuvarlak yapılara ait bu temeller taşınabilir çadırlardan temelli konutlara, göçebelikten yerleşik düzene geçme döneminin simgesidir. Arap yazılı kaynakları Hazarların kış süresince kentte oturduklarını, yaz gelince çadırlarını alarak sığır ve koyun sürüleriyle birlikte bozkırlara çıktıklarını anlatmaktadır.34

Bizans ile Hazarlar arasında Kafkasya ve Kırım sahillerinde ekonomik ilişkilerin geliştiği bilinmektedir. Kuban nehrinin Karadeniz’e döküldüğü yerdeki Tamatarhan şehri Hazarların bir ticaret iskelesiydi.35 Hazarlara ait arkeolojik kalıntılardan elde edilen paralar, bazı takılar, kemik tarak, ipekli kumaş parçaları, Kafkaslar’da sık rastlanan cam bardaklar ve bileziklerle sırlı seramik Bizans ile Hazarlar arasında sıkı ilişkiler bulunduğunu gösteren belirtilerdir. Bulunan amforalar şarap ve yağ ticaretinin de var olduğunu göstermektedir. Ön Asya’daki çömlekçilik ürünleri, Mısır orijinli ipekli kumaşlar buralara Bizans aracılığı ile gelmiştir. Hazar ülkesinde müstakil para basma denemesinde bulunduklarını gösteren bazı belirtiler de vardır. Ele geçen bir paranın üzerinde Arap yazısıyla, paranın basıldığı yer olarak “Hazarlar Ülkesi” yazmaktadır.36

9. yüzyılda Hazarların bir kabilesi olan Kabar boyu Hazar İmparatorluğu'na isyan etti. İsyan sonunda yenilen Kabarlar Kuban kıyısında yaşamakta olan Macarlarla birlikte 896 yılında bugünkü Macaristan topraklarına göç ettiler. Kabar Hazarları yetenekli altın ve gümüş işçileri olarak olarak ün yapmışlardı.37 Kabar adı "baş kaldıran, isyan eden" anlamına geliyordu.38

10. yüzyılda Hazar İmparatorluğu'nun çökmesiyle Hazarlardan pek çok aile Kafkasya'da Adigeler (Çerkesler) arasına sığınarak onlara karışmış ve bazıları Adigelerin soylular sınıfına girmişlerdi. Bir kısım Hazar ailelerinin de Digor-Osetlere karışarak onların soylular sınıfını meydana getirmiş oldukları muhakkaktır.

Hazarların Kabar boyundan ayrılan bazı klan ve ailelerin, bugün Kafkasya'da Adigelerin en kalabalık boyu olan Kabardey halkının prens ve soylular sınıfını oluşturduğu ve Kabar adını Kabardey biçiminde bu kabileye verdiği düşünülebilir. Kabardeyler Kafkasya'da siyasî-sosyal yapı ve örgütlenme açısından diğer Adige kabilelerinden ayrılan oldukça farklı özellikler taşımaktadırlar. Kökenlerini "Kabarda Tambiy" adlı bir prense bağlayan Kabardeylerin en azından prens ve soylular tabakasını oluşturan bazı ailelerin Hazar-Kabar kökenli olmaları uzak bir ihtimal değildir.

Hazarlar, imparatorluğun gücünün doruğa vardığı yıllarda otuzu aşkın ulus ya da kabileyi denetimleri altına almış, Kafkaslar'dan Aral gölüne, Ural dağlarından Ukrayna bozkırlarına kadar olan alanda yaşayan toplumları haraca bağlamışlardı. Hazar egemenliği altında yaşayan toplumlar arasında çeşitli Kafkas kavimleri, Bulgar Türkleri, Macarlar, Slavlar gibi milletler bulunmaktaydı.39

Hazarların örf ve âdetleri, sanatları, giyim-kuşamları, daha açık bir ifadeyle Hazar kültürü çok geniş bir sahaya yayılmıştı. Kafkasya'dan Orta Rusya'ya kadar tek bir kavmin elinden çıkmış ve her bakımdan Hazar

özelliği gösteren muhteşem bir kültürün yaşadığı açıkça görüldüğü gibi, Hazar Devleti'nin yıkılmasından sonra da bu kültür pek çok milletin kültürünü etkilemiş ve onların gelişmesine yardım etmişti. Rus bilim adamları Hazar kültür çevresinin devamını Karaçay-Malkarlılar, Tatlar ve diğer çeşitli Kafkasya halkları ile Karaimler arasında aramışlardır.40

Bugün Polonya ve Rusya'da yaşayan Karaim (Karay) Türkleri Kıpçak ve Hazarların karışımından ortaya çıkmış ve Hazar Yahudi dinini günümüzde de yaşatan bir Türk boyudur. Hazar Devleti'nin yıkılmasıyla Kafkaslar'a gelen Kıpçaklar Hazar unsurlarını içlerinde erittiler. Bu sırada bazı Hazar boyları Kırım üzerinden Rusya içlerine ve Polonya'ya kadar gittiler. Karaimlerin Polonya'ya Kafkasya'dan gittiklerini ispatlayacak dil ve kültür verileri mevcuttur. Bu veriler bize ayrıca Hazar kültürünün Kafkasya'daki mirasçılarının kimler olduğunu da belgelemektedir. Bunlar Karaçay-Malkarlılardır. Çünkü bugün Polonya'daki Karaimler ile Kafkasya'daki Karaçay-Malkarlıların dilleri dışında başka hiçbir dilde rastlanmayan bazı ortak kelimeler vardır. Gelin tarafının damat tarafının akrabalarına gönderdiği hediyeler anlamına gelen "berne" kelimesi bunlardan biridir.41

Karaim (Karay) kültür materyallerinin en önemlilerinden biri "talki" denilen alettir. Bu alet Karaimlerde hamur yoğurmak için kullanılır. Sivri uçlu uzun bir tahta, sofanın bir tarafına bağlanır ve bir taraftan diğer tarafa doğru aşağı-yukarı hareket ettirilerek hamur yoğurulur. Bu alet Kafkasya'da Karaçay-Malkarlılar tarafından "talkı" adıyla kullanılmakta olup, Hazar kültüründen günümüze kalmıştır.42

Karaçay-Malkar dili ve kültürü üzerinde en etkili olan kavim onların etnik yapısına en son karışan Kıpçak Türkleridir. Doğu kaynaklarında Kıpçak, Batı kaynaklarında ise Koman (Kuman) adıyla tanınan bu kavim, Rus kaynaklarında Polovtsı şeklinde geçmektedir. 13. yüzyıl Gürcü

kaynaklarında Kıpçaklara Gürcü dilinde “Kivçaked” adı verilmektedir. Kafkaslar’ın kuzeyindeki en büyük siyasî güçlerden biri saydıkları Kıpçak Türklerine Gürcü tarihçiler 13. yüzyılda “Didi Kivçakti” (Büyük Kıpçak halkı) adını vermişlerdi.43

11. yüzyılda Orta Asya’daki İrtiş ırmağı boylarından Uralları aşarak Volga (İdil) sahasına gelen Kıpçaklar burada İdil Bulgarları ile karışmaya başlamışlardı. Aşağı İdil boyuna giden Kıpçaklar ise Peçeneklerden boşalan yerleri işgal ederek Kafkaslar’da Kuban boylarına kadar inmişlerdi.

Tarihî araştırmalar Kıpçak adını taşıyan Türk boylarının Kafkasya’da çok erken tarihlerden itibaren görünmeye başladıklarını belgelemektedir.

Gürcü kaynakları Kıpçak ve diğer Türk boylarının Hazar denizi ile Karadeniz arasında, yani Kafkasya’da Makedonyalı İskender’den çok daha öncelerden beri yaşayageldiklerini göstermektedir.44 Gürcü tarihçileri M.Ö. 4. yüzyılda İskender zamanında Bunturki ve Kıpçak adlı iki Türk kavminin kuzeyden Gürcistan’ın Kura (Kür) ırmağı boylarına gelip yerleştiklerini bildirmekteydiler.45 6. yüzyılda yaşamış Gürcü yazar Leonti Mroveli yazdığı eserinde Kura (Mtkvari) vadisinde yaşayan Buntur ve Kıpçakların insan eti yediklerini yazmaktadır.46

1. yüzyıl yazarlarından Plinius’un verdiği bilgilerden de milat çağlarında Kıpçakların Kafkasya’da yaşadıkları anlaşılmaktadır. Plinius, Kafkas dağlarına yakın yaşayan Kamak ve Oran adlı iki kavimden bahseder. Kamak ve Oranlar Orta Asya’da Maveraünnehir bölgesinde yaşayan eski Türk kavimleridir. Bunlar, Kıpçaklar’ın boylarıdır.47

1223 yılında Cengiz Han’ın orduları ile karşılaşan Kıpçaklar Alanlarla birleşmek istediler. Önce Alanlar üzerine yürüyen Cengiz Han ordusu onları yenerek Kuban kıyılarındaki Kıpçaklara doğru harekete geçti. Kıpçakların büyük kısmı kuzeydeki bozkırlara kaçarken, küçük bir kısmı da öteden beri bu bölgede yaşayan Türk kavimlerinden Kuban Bulgarları ve Alanlarla

birleşerek Kafkas dağlarına sığındılar. Karaçay-Malkar halkının etnik yapısının oluşumunda bu tarihî olayların büyük etkisi olmuştur.

Dede Korkut kitabında Oğuz Türklerinin başlıca düşmanları olarak Kafkaslar'ın kuzeyinde yaşayan Kıpçaklar gösterilmektedir. Bunlar Daryal geçidinden güneye akınlar yapan Dağıstan Hakimi Alaca atlı Şavhal-Melik, onun sağ kol (Kuban ırmağı başında Karaçay-Malkar) beyi Bogaçuk-Melik ile sol kol (Koysu-Ilısu boyları) beyi Kara Tokan-Melik olarak tanıtılmaktadır. Yine Dede Korkut kitabında Kuban ırmağı boyu hakimi olarak Demir Yaylı Kıpçak-Melik gösterilmektedir.48

Kıpçaklar 12. yüzyılda Gürcistan'da da faaldirler. Gürcistan'ın en parlak çağının büyük başbuğu Kubasar Kıpçaklıdır. Gürcü kraliçesi Tamara'nın damarlarında da Kıpçak kanı vardır.49

Ebulgazi Bahadır Han 1660 yılında yazdığı Şecerei Terakime adlı eserinde 1237 yılında Cengiz Han'ın büyük oğlu Cucı (Coçi) Han'ın ordusuna yenilen Kıpçaklar'ın güneye kaçarak Kafkasya'da yerleştiklerini anlatır. Kıpçakların "Çerkes ve Tuman" yurtlarına yerleşip karıştıkları ifade edilen bu bölümdeki Tuman yurdu Karaçay-Malkar ve Kuzey Gürcistan'ın dağlık Svanetya bölgeleridir.

Kıpçakların esas kitlesi göçebe hayatı sürüyordu. Ancak yerleşik hayata geçiş süreci yer yer başlamıştı. Feodalleşmekte olan bir düzene tabi bulunan göçebelerin tarım bölgelerine bitişik alanlarda yerleşik hayata geçtikleri bilinmektedir. Aşağı Volga boyunda çiftçilikle uğraşan Hazar köylerinin yer aldığı bölgelerde Kıpçaklar da bu hayat tarzını benimsemişlerdi. Don ve Aşağı Volga havzasında kısmen yerleşik hayata geçmiş olan Kıpçaklar gerek dil gerekse etnik açıdan güçlüydüler. 12-13. yüzyıllarda bu bölgede Hazarlardan başka Alan zümrelerine de rastlanıyordu.50

13-14. yüzyıllarda Altınordu İmparatorluğu Dönemi'nde Kıpçak bozkırlarına gelmiş olan Moğol boyları Kıpçaklar arasında asimile

oldular. Kıpçakların Kıpçak bozkırında esas göçebe kitlesini teşkil ettikleri Arap gezgin Al-Omari'nin şu sözlerinden de anlaşılır:

"Bu devlet (Altınordu) eskiden Kıpçakların yurdu idi. Lakin Moğollar tarafından işgal edilince Kıpçaklar onlara tabi oldular. Sonra Moğollarla Kıpçaklar karışıp akraba oldular. Toprak onların tabiat ve soylarına galip geldi. Moğollar tamamıyla Kıpçaklaştılar".

Moğollar Kıpçak bozkırlarında yaşayan esas halk kitlesine nispetle sayıca pek fazla değillerdi. 14. Yüzyılda Altınordu İmparatorluğunda Moğolca yerine Türkçe bir edebi dilin teşekkül etmiş olması Moğol unsurunun kısa sürede asimile edildiğini göstermektedir.51

14. yüzyılda Altınordu İmparatorluğu Kök-Orda ve Ak-Orda adında iki parçaya bölündü. Kök-Orda Devleti'nin elindeki topraklar İdil ırmağından batıya uzanan topraklar ile Kırım ve Kafkasya'dan oluşuyordu. Arap gezgin Al-Omari'nin belirttiğine göre Kök-Orda'nın esas unsurunu Kıpçaklar oluşturuyordu.

Kök-Orda'nın 14. yüzyıldaki Han'ı Tohtamış ile Timur arasında 1395 yılında Kafkasya'nın Terek ırmağı kıyılarında büyük bir savaş oldu. Timur'un ordusu bu savaşta Tohtamış'ın ordusunu yendi. Ali Yezidi adlı Arap tarihçinin o dönemde kaydettiğine göre Tohtamış'ın askerleri ve halkı başlarında liderleri olmadan dört bir tarafa dağıldılar. Bu sırada Kıpçakların bir kısmı da Kafkas dağlarının sarp ve yüksek kısımlarına ulaşan derin vadilere sığınarak yerleştiler. Karaçay-Malkar halkının etnik yapısının bir bölümünü oluşturan Kıpçak unsuru onlara böylece karıştı.52

Kafkasya'da Karaçay-Malkar bölgesinde ortaya çıkarılan Kıpçaklara ait arkeolojik eserler, mezarlar ve heykeller Kıpçakların bu bölgenin etnik ve kültürel yapısının oluşmasında oldukça etkili olduklarını belgelemektedir.

Karaçay'da Kuban ırmağının sol kıyısındaki Kubina köyünün beş kilometre kadar uzağında ortaya çıkarılan höyükler Kıpçak özelliği

taşımaktadır. Fazla derin olmayan bu kurgan tipi mezarların tabanları taş döşelidir. Ölünün yanında atı da gömülüdür. Her mezarda odun kömürü parçaları ve birer-ikişer çakmaktaşı bulunmuştur. Mezarlar yuvarlak biçimde yapılmış, kemikler meşe tabutlarda kurganların tam ortalarına konulmuştur.53

Yine Karaçay'da Baytal Çaphan'da bulunan mezarlarda birer ölü vardır. Yalnız birinde iki ölüye rastlanmıştır. Bu mezarda erkek sırtüstü yatırılmış, kolları yanına uzatılmıştır. Kadın da aynı biçimde yatırılmış, yüzü ise erkeğe doğru dönmüştür. Yanlarında eşya olarak bir koyun kırkma makası bulunmuştur. Mezarlar meşe ağacı tahtasından yapılmıştır. Altlarına ince tahtalar döşenmiş, ölünün içine konulduğu tabut ise ikiye yarılmış bir ağaç tomruğu ile örtülmüştür. Mezarda topraktan yapılmış eşyalara rastlanmamıştır. Ölülerin yanında silahları da gömülüdür.

Erkek mezarlarında uzun eğri kılıçlar, uçları sivri küçük bıçaklar, demir uçlu oklar, süngüler, çakmak taşları, deriden yapılmış çizme bağları bulunmuştur.

Kadın mezarlarında yuvarlak küpeler, makaslar, küçük demir bıçaklar, gümüş yüzükler ele geçirilmiştir.

Baytal Çaphan'da görülen ölü gömme âdetleri 14-16. yüzyıllardaki Kıpçak geleneklerine uymaktadır. Bu mezarların çokluğu 14. yüzyılda Karaçay'da Kuban kıyısında Kıpçakların yaşadıklarını göstermektedir.54

1958 yılında Karaçay'ın Kart-Curt köyündeki eski Karaçay mezarlarını inceleyen Rus bilim adamı E.P. Alekseyeva, en az dört yüz yıllık olan bu mezarlardaki ölü gömme biçimlerinin Kıpçakların ölü gömme âdetleri ile büyük bir benzerlik gösterdiğini tespit etmiştir.

Doğu-batı yönünde uzanan bu mezarların uzunlukları 3-4 metre, genişlikleri 2-3 metredir. Ölüler 1-1,5 metre derinlikte bulunmaktadır. Sırtüstü uzanan ölülerin başları batı yönünde, yüzleri ise güneye

bakmaktadır. Baş ve ayak uçlarına odun kömürü dökülmüştür. Mezarların başları taşlarla kapatılmıştır.55

1250’li yıllarda Kıpçaklar arasında yaşayan meşhur Flaman gezgini Rubruk Kıpçakların ölü gömme âdetleri hakkında şunları yazmaktadır:

“Kıpçaklar ölülerinin üzerine büyük bir tepecik yaparlar ve onun üzerine de bir insan heykeli dikerler. Heykelin yüzü daima doğuya çevrilir. Zenginler mezarın üzerine büyük bir piramit yaptırırlar. Bu bir tür küçük evden ibarettir. Mezara ölünün yiyip içmesi için et ve kımız koyarlar”.56

Rubruk’un bahsettiği heykellerin birisi Karaçay’da Zelençuk ırmağı kıyılarında bulunmuştur. Malkar bölgesindeki Ogarı Çegem köyü yakınlarında ise Kıpçaklardan kalan piramit şeklindeki mezarlar hala ayaktadır.

1848 yılında Karaçay’da bulunan Rus tarihçisi G. Tokarev şunları yazmaktadır:

“Bu topraklarda Komanlar (Kıpçaklar) yaşamışlar. Onlar kendi beylerine piramit şeklinde sivri çatılı evler inşa etmişler. Koban (Kuban) ırmağının adı hiç şüphesiz Komanlardan kalmıştır”.57

Karaçaylılar arasında yaşayan çeşitli efsaneler, destanlar ve halk rivayetlerinde de Karaçay halkının ortaya çıkışı ile ilgili folklorik bilgiler yer almaktadır. Tarihî gerçekliği konusunda fazla güvenilir olmamakla birlikte, rivayetlerde anlatılanlar tarihî belgelerle desteklendiğinde Karaçay-Malkar Türklerinin “Karaçay” etnik adıyla bir Kafkas halkı olarak ortaya çıkışları ile ilgili bazı bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır.

Karaçay-Malkar halkı arasında yaşayan destan ve rivayetler Karaçay halkının ceddini “Karça” adını taşıyan bir beye dayandırır. Destanda anlatıldığına göre Karça, yanına Adurhay, Budyan ve Navruz adlı arkadaşlarını alarak, beraberlerindeki kabile ile birlikte Kırım’dan Kafkasya’ya gelir. Bu sırada onlara, yanındaki altmış aile ile birlikte

Kırım'dan gelen Botaş da katılır. Karça'nın liderliğindeki kabile Kafkas dağlarına sığınarak, Elbruz dağının doğu eteklerindeki Bashan (Baksan) vadisinin yukarı kısımlarına yerleşir ve orada yaşamaya başlar. Karça Bashan ırmağı üzerine bir köprü yaptırmak ister. Ancak, köprü yapılırken suya düşen yongaları, ırmağın aşağı taraflarında yaşamakta olan Kabardeyler fark ederler. Kabardey Prensi Kaytuk oğlu Aslanbek dağlarda kendisine vergi vermeden yaşayan bir kabilenin yerleştiğini anlar ve askerleri ile birlikte Bashan ırmağının yukarısına çıkarak Karça'nın kabilesiyle yaşadığı yeri bulur. Kaytuk oğlu Aslanbek Karça'nın kendisine vergi vermesini ister. Karça bunu kabul etmez ve gelen elçileri geri gönderir. Kabardeyler Karça'nın kabilesine saldırarak savaşırlar ve Karça yenilir. Bunun üzerine Karça Kafkas dağlarının ardında yaşayan Gürcü-Svan halkından yardım ister. Svanlar yardım olarak Karça'ya asker ve silah gönderirler. Karça'nın Svanlardan yardım aldığını öğrenen Kabardey Prensi Kaytuk oğlu Aslanbek Karça'nın barış şartlarını kabul eder. Buna göre, Kabardeyler Karça'ya ondan gasp ettikleri hayvan sürülerini ve esir aldıkları adamları geri vereceklerdir. Kabardeyler Karça'dan esir aldıkları adamları geri verirken iki savaşçının eksik olduğu görülür. Savaşta ölen bu iki kişinin yerine Kabardeyler Kaytuk soyunun Dohşuk sülalesinden ve Tambiy soyundan iki delikanlıyı, kan borcu karşılığı Kafkas geleneklerine göre Karça'nın kabilesine verirler. Bunlardan Karaçay'da Tohçuk ve Tambiy adlı iki soy meydana gelir. Bir süre sonra Karça kabilesini alarak Elbruz dağının doğusundaki Bashan vadisinden, Elbruz dağının batısındaki Yukarı Kuban vadisine göç eder ve halkı orada çoğalarak Karaçay halkını meydana getirir. Karça'nın adı zamanla değişerek Karaçay biçimine dönüşür ve onun halkının adı olur.

Destanda anlatılan olayların tarihî gerçeklik payı taşıdığı düşünülebilir, çünkü destanda adı geçen Adurhay, Budyan, Navruz, Botaş, Tohçuk ve

Tambiy bugün Karaçay halkı arasında yaşayan büyük soyların cedlerinin adlarıdır. Karaçay etnoniminin de destanda adı geçen Karça isimli beyin adından geldiği açıktır.58 Yazılı kaynakları takip ettiğimizde Karaçay adını ancak 1649 yılına ait Rus yazılı kaynaklarında görebilmekteyiz. Karaçay adı etnik bir isim olarak 1649 yılında Moskova'dan Gürcistan'a giden Rus elçileri P. Zaharev ve F. Elcin'in bıraktıkları notlarda karşımıza çıkmaktadır. Kafkas dağlarını aşıp Gürcistan'a giden Rus elçileri on beş gün Karaçaylılar arasında misafir olmuşlar ve onların yardımıyla Kafkas ötesine aşarak Gürcistan'a ulaşmışlardır.59

Karça'nın destanında Karaçaylılara karışan değişik etnik unsurlarla ilgili bilgiler de yer alır. Anlatılanlara göre, Karça ve kabilesi Kafkas dağlarında kendilerine sığınacak ve yerleşecek bir yer ararken onlara Gürcistan'ın Megrel bölgesinden Hubiy (Hobiy) soyu, Svanlardan Özden (Uzdiani) soyu, Kabardeylerden Tohçuk (Dohşuk) ve Tambiy soyları da katılmıştır.

Karaçay-Malkarlılar ile komşu Kafkas halkları arasında bir etnik karışma ve bütünleşme olduğu sosyolojik araştırmalarla da belgelenmektedir. Karaçay-Malkarlılar arasında etnik kökenleri diğer Kafkas halklarına dayanan pek çok soy günümüzde varlığını sürdürmektedir.

Geçtiğimiz yüzyıllarda Osetlerle Karaçay-Malkarlılar arasındaki etnik ilişkiler güçlüydü. 18. yüzyıl başlarında birçok Oset ailesi Malkar yöresine göç etmişlerdi. Birçok Malkar ailesi de Osetya'nın Digorya bölgesine yerleşmişlerdi. Her iki halkın dili farklı olmakla birlikte ortak pek çok kelimeye sahiptiler.60

Karaçaylılar arasında da değişik etnik kökenlere sahip soyların sayısı oldukça fazlaydı. Örneğin Karaçay'ın Kart Curt köyünde Gürcü-Svan, Megrel, Abhaz, Dağıstan, Kabardey bölgelerinden kan davası ya da başka

sebeplerden dolayı, tek başlarına ya da aileleri ile kaçıp gelerek yerleşen pek çok soy vardı.61

1875 yılında Karaçay'ın Mara vadisinde kurulan Ogarı Mara ve Töben Mara köylerinde 1885 yılına gelindiğinde 168 Karaçaylı aile (981 kişi), 6 Abhaz aile (35 kişi), 2 Kumuklu aile (10 kişi), 4 Nogay aile (22 kişi), 5 Gürcü-Svan aile (32 kişi) yaşıyordu.62 Farklı etnik kökenlere sahip aileler zamanla asimile olarak Karaçaylılaştılar. "Arguyan" soyu Karaçay'a Gürcü-Svanlardan, "Karamirza" soyu ise Nogaylardan gelmişti. "Aydabul" soyu da Megrel kökenliydi.

Malkar'da Yukarı Bashan bölgesinin prensleri olan Orusbiy soyunun aynı adı taşıyan köylerinde, 1867 yılında yazılan belgelere göre Bızıngı, Karaçay, Çegem, Malkar bölgelerinden gelen ailelerin yanı sıra Gürcistan, Adigey, Kabardey, Çeçen ve Dağıstan bölgelerinden gelip yerleşen soylar da yaşıyordu.

Ogarı Malkar bölgesinde yaşayan Malkarlılar ile Kafkas dağlarının ötesinde yaşayan Svanlar arasında da etnik ilişkiler güçlüydü. Ogarı Malkar'da yaşayan Eristav, Karça, Gela, Kaygırmaz, Sardiyan gibi soylar Svan kökenliydi. Bazı Karaçay-Malkar soylarının etnik kökenleri de şöyleydi: Abdulla (Kumuk), Afaşok (Çerkes), Ahköbek (Gürcü/Abaza), Aliy (Kumuk), Appo (Kabardey), Borça (Oset), Caza (Oset), Curtubay (Çerkes), Çoçay (Oset), Çora (Oset), Goçiya (Svan), Gola (Megrel), Kurdan (Gürcü), Marşankul (Kabardey), Otar (Svan), Rahay (Svan), Şahmurza (Gürcü), Şaman (Çerkes), Tavken (Kabardey).

Tarihî, linguistik ve sosyolojik araştırmalar Karaçay-Malkar Türklerinin etnik kökenlerinin Kafkasya'yı üç bin yıl öncesinden beri etnik ve kültürel etkileri altında tutmuş olan ilk proto-Türk kavimleri Kimmerler ve İskitlerle birlikte, miladın başlangıcından beri hâkimiyetlerini Kafkasya'da pekiştiren Türk kavimlerinden Hunlar-Bulgarlar, Hazarlar, Alanlar ve Kıpçaklara

dayandığını, bu arada Kafkasya halkları ile yaşadıkları etnik ve sosyo-kültürel etkileşim neticesinde Kafkasya halkları ile de karıştıklarını ortaya koymaktadır.

1 Bahaeddin Ögel. İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi.-Ankara, 1984, s. 7.

2 Akdes Nimet Kurat. IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri. -Ankara, 1972, s. 2.

3 Ögel 1984, s. 89.

4 Ögel 1984, s. 101.

5 Grousset 1980, s. 88.

6 Geza Feher. Bulgar Türkleri Tarihi. -Ankara, 1984, s. 5.

7 Kurat 1972, s. 12.

8 Kurat 1972, s. 108.

9 Doğan Avcıoğlu. Türklerin Tarihi. -İstanbul, 1982, s. 720.

10 M. Miller. “Balkar Türkleri Tarihi”. Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, (8), 1985, s. 42.

11 Csanad Balint. “Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma”. Türk Kültürü Araştırmaları, XXVI/I, 1988, s. 37.

12 Miller 1985, s. 42.

13 Zoltan Gombocz. Die Bulgarisch-Türkisch Lehnwörter in der Ungarischen, MSO, Fu 1912.

14 Feher 1943, s. 290.

15 Ufuk Tavkul. Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür. -İstanbul, 1993, s. 22.

16 Tavkul, 1993, s. 22.

17 Laszlo Rasonyi. Tarihte Türklük. -Ankara, 1988, 20.

18 İsmayıl Mızı ulu. “Tarih-Halknı Baylıgıdı”. Mingi Tav (Nalçık), (4), 1994, s. 39.

19 Kurat 1972, s. 15.

20 W. Eberhard. Çin’in Şimal Komşuları. -Ankara, 1942, s. 153.

21 H. Aşemez. “Adıgey’in (Çerkesya) Kısa Tarihi.” Kafkasya Kültürel Dergi (İstanbul), X (39-42), 1973, s. 47.

22 Töleş Süleymanov. “Kuyu Mezar ve Katakomb Medeniyeti.” Emel (Ankara), XXXVIII (163), 1987, s. 25.

23 Süleymanov 1987, s. 26.

24 Mızı ulu 1994, s. 43.

25 Ramazan Şeşen. İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Ülkeleri. -Ankara, 1985, s. 197.

26 Şeşen 1985, s. 203.

27 Mızı ulu 1994, s. 42.

28 Şerif Baştav. “Hazar Kağanlığı Tarihi. ” Tarihte Türk Devletleri, I. -Ankara, 1987, s. 139.

29 Baştav 1987, s. 139-140.

30 Balint 1988, s. 33.

31 Baştav 1987, s. 149.

32 Baştav 1987, s. 161.

33 Balint 1988, s. 37-38.

34 Arthur Koestler. Onüçüncü Kabile Hazar İmparatorluğu ve Mirası. -İstanbul 1984, s. 15-16.

35 Baştav 1987, s. 150.

36 Balint 1988, s. 48.

37 Koestler 1984, s. 56.

38 İbrahim Kafesoğlu. Türk Millî Kültürü. -İstanbul, 1984, s. 166.

39 Koestler 1984, s. 17.

40 Şaban Kuzgun. Hazar ve Karay Türkleri. -Ankara, 1985, s. 71.

41 Kuzgun 1985: 223.

42 Kuzgun 1985: 234.

43 Tekelanı German. “Bügüngü Karaçay-Çerkesiyanı Cerinde Burungu Kıpçak Belgile”. Tıngısız Cürekle. -Çerkessk, 1979, s. 305.

44 Kırzıoğlu 1992, s. 12.

45 Kırzıoğlu 1992, s. 33.

46 Tardy 1978, s. 109.

47 Kırzıoğlu 1992, s. 32.

48 Kırzıoğlu 1992, s. 11.

49 Rasonyi 1988, s. 145.

50 A. Yu. Yakubovskiy. Altın Ordu ve Çöküşü. -Ankara, 1992, s. 6.

51 Yakubovskiy 1992, s. 34.

52 A. Mokayev. “Malkarnı Caşav Tarıhından”. Şuyohluk (Nalçık), (3), 1976, s. 88.

53 Tekelanı 1979, s. 306.

54 Tekelanı 1979, s. 307.

55 Tekelanı 1979, s. 308.

56 Ögel 1984, s. 294.

57 Şamanlanı İbrahim. Koban Başında-Tarih Haparla. -Çerkessk, 1987, s. 76.

58 Ufuk Tavkul. “Sosyo-Linguistik Bir Yaklaşım: Karaçay Adının Kökeni”. Dil Dergisi, (24), Ekim 1994, s. 61-65.

59 Hasan Biciyev. “Karaçaylıla Kayda Caşagandıla”. İzlem. -Çerkessk, 1978, s. 226.

60 Valeriy Dzidzoev. “Kuzey Kafkasya Halkları Arasındaki Tarihî İlişkilere Bir Bakış”. Kafkasya Gerçeği (Samsun), (7), 1992, s. 49.

61 Umar Aliyev. Karaçay, İstoriko-Etnologiçeskiy i Kulturno-Ekonomiçeskiy Oçerk. -Rostov-na-Donu, 1927, s. 52.

62 Tekeyev 1987, s. 92.

Abayev, Misost. Balkariya.-Nalçik, 1992.

Aliyev, Umar. Karaçay, İstoriko-etnologiçeskiy i Kulturno-ekonomiçeskiy oçerk.-Rostov-na-Donu, 1927.

Aşemez, H. “Adıgey (Çerkesya)’in Kısa Tarihi.” Kafkasya Kültürel Dergi (İstanbul), X (39-42), 1973, 36-89.

Avcıoğlu, Doğan. Türklerin Tarihi. -İstanbul, 1982.

Ayda, Adile. Türklerin İlk Ataları. -Ankara, 1987.

Balint, Csanad. “Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma”. Türk Kültürü Araştırmaları, XXVI/I, 1988, 33-49.

Baştav, Şerif. “Hazar Kağanlığı Tarihi.” Tarihte Türk Devletleri, I. -Ankara, 1987, 139-181.

Biciyev, Hasan. “Karaçaylıla Kayda Caşagandıla”. İzlem. -Çerkessk, 1978.

Dzidzoev, Valeriy. “Kuzey Kafkasya Halkları Arasındaki Tarihî İlişkilere Bir Bakış”. Kafkasya Gerçeği (Samsun), (7), 1992, 47-50.

Eberhard, W. Çin’in Şimal Komşuları. -Ankara, 1942.

Feher, Geza. Bulgar Türkleri Tarihi. -Ankara, 1984.

Gombocz, Zoltan. Die Bulgarisch-Türkisch Lehnwörter in der Ungarischen, MSO, Fu 1912.

Grousset, Rene. Bozkır İmparatorluğu. -İstanbul, 1980.

Kafesoğlu, İbrahim. Türk Millî Kültürü. -İstanbul, 1984.

Kırzıoğlu, Fahrettin. Yukarı-Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar. -Ankara, 1992.

Koestler, Arthur. Onüçüncü Kabile Hazar İmparatorluğu ve Mirası. -İstanbul 1984.

Kurat, Akdes Nimet. IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri. -Ankara, 1972.

Kuzgun, Şaban. Hazar ve Karay Türkleri. -Ankara, 1985.

Laypanov, K. T ve I. M. Miziyev. O Proishojdenii Türkskih Narodov. Çerkessk, 1993.

Mızı ulu, İsmayıl. "Tarih-halknı baylıgıdı". Mingi Tav (Nalçık), (4), 1994, 23-54.

Miller, M. "Balkar Türkleri Tarihi". Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, (8), 1985, 38-44.

Mokayev, A. "Malkarnı Caşav Tarıhından". Şuyohluk (Nalçık), (3), 1976, 86-96.

Musukayev, A. İ. "Bahsan Avzunda Birinçi Elle". Şuyohluk (3), 1976.

Ögel, Bahaeddin. İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi. -Ankara, 1984.

Ögel, Bahaeddin. Türk Mitolojisi. -Ankara, 1989.

Rasonyi, Laszlo. Tarihte Türklük. -Ankara, 1988.

Süleymanov, Töleş. "Kuyu Mezar ve Katakomb Medeniyeti." Emel (Ankara), XXXVIII (163), 1987, 24-27.

Şamanlanı İbrahim. Koban Başında-Tarih Haparla. -Çerkessk, 1987.

Şeşen, Ramazan. İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Ülkeleri. -Ankara, 1985.

Tarhan, M. Tamer. "Eskiçağda Kimmerler Problemi." VIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara, 11-15 Ekim 1976, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1979, 355-369.

Tavkul, Ufuk. "Sosyo-Linguistik Bir Yaklaşım: Karaçay Adının Kökeni". Dil Dergisi, (24), Ekim 1994, 61-65.

Tavkul, Ufuk. Kafkasya Dağlılarında Hayat ve Kültür. -İstanbul, 1993.

Tekelanı German. "Bügüngü Karaçay-Çerkesiyanı Cerinde Burungu Kıpçak Belgile". Tıngısız Cürekle. -Çerkessk, 1979.

Yakubovskiy, A. Yu. Altın Ordu ve Çöküşü. -Ankara, 1992.

Karaçay-Balkar Türklerinin Kökeni / Adilhan Appa [s.572-590]

Araştırmacı, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü / Türkiye

Proto-Türk kavimleri daha M.Ö. 5000 yıllarında Kafkasya coğrafyasıyla ilişki içerisindeydiler. Yani, Kafkasya'nın kaderi daha o zamandan beri Türk dünyasıyla ilişkilidir. Araplar, VIII. yüzyılda Kafkasya'yı fethederek İtil ırmağı ötesine kadar ulaşmışlar, fakat Bizans ve Hazar direnişi karşısında geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu arada Ermeni ve Gürcü krallıkları genişlemiş ve İranlıların bölgedeki etkinliği artmıştır. Sonraları Oğuzlar ve dolayısıyla Selçuklu Türkleri Kafkasya'ya gelmiş, nihayet XIII. yüzyılda Moğollar Kafkasya'yı ele geçirmişlerdir. Moğollar kendilerinden nüfus olarak daha fazla olan Türklere, onların askeri üstünlüklerinden dolayı bağımlı kalmışlar ve kendilerinden sonra ortaya çıkan devletler hep Türk asıllı olmuşlardır.1

Kafkasya'da Elbruz Dağı'nın (Mingitaw) doğu ve batısındaki yüksek dağlık vadilerde yaşayan Karaçay-Balkar Türkleri, tarih boyunca bölgede hakimiyet kuran Kimmer, Saka (İskit), Hun-Bulgar ve Kıpçak Türklerinin binlerce yıl süren etnik bütünleşmesinden süzülerek ortaya çıkmış bir Türk boyudur. Elbruz Dağı'nın batısında Koban (Kuban) Irmağı'nın kaynak bölgesindeki Kartcurt, Hurzuk, Uçkulan köyleri ile Duvut, Teberdi, Morh, Ishavat, Urup, Laba ırmaklarının yukarı bölgelerinde ve Arhız, Cögetey, İnçik (Zelencuk), Mara vadilerinde; Elbruz dağının doğusunda Bashan (Baksan), Çegem, Holam, Bızıngı ve Balkar (Çerek) vadilerinde yaşarlar.

Karaçay-Balkarlar günümüzde yoğun olarak Rusya Federasyonu'na bağlı Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti ile Kabardey-Balkar Cumhuriyeti'nde

yaşamaktadırlar. Bu cumhuriyetlerde Karaçaylıların nüfusu yaklaşık 200 bin, Balkarların nüfusu ise 130 bin kadardır. Ayrıca; Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da 20 bin, Türkiye'de 20 bin, ABD'de 5 bin, Suriye'de 1500 civarında Karaçay-Balkar yaşamaktadır.

22-26 Haziran 1959 tarihinde, Nalçik şehrinde yapılan, "Karaçay-Balkar Halkının Etnik Oluşumu" konulu sempozyumda şöyle bir sonuca varılmıştır: "Karaçay-Balkarların etnik oluşumu, Bulgar, Alan, Kıpçak, ve yerli Kafkas kabilelerinin birbirleriyle karışmasından meydana gelmiştir."2 Kafkasya tarihi ve kültürü üzerine yaptığı çalışmalarıyla meşhur E. P. Alekseyeva, bu etnik oluşumun, Karaçay-Balkarların bugün yaşadığı topraklarda XIII-XIV. yüzyıllarda, tamamlandığını söylemekte; yukarıdaki Bulgar, Alan, Kıpçak ve yerli Kafkas kabileleri dizisine bir de "Koban Kültürü"nü yaratan kavimleri eklemektedir.3

Kafkasya'da Kimmerler ve Sakalar

Eskiçağ tarihinde, "Bozkır Göçebeleri"nin yaratmış oldukları "Atlı Kavimler Medeniyeti" veya "Bozkır Kurgan Kültürü" sahipleri, Kafkasya coğrafyasındaki Türk varlığının başlangıcını oluşturmaları bakımından büyük önem arz etmektedir. Bozkır Kurgan kültürünün sahipleri olan Proto-Türk kavimleri, Kafkasya'ya geldikleri zaman burada dağ eteklerinde yaşayan yerli kavimlerle karışarak "Maykop" ve "Koban" kültürlerini oluşturmuşlardır. Bu kültür tipinin en önemli özelliği ise kurgan tipi mezarlardır. Bilindiği gibi kurgan tipi mezarlar, Türk kavimlerini en eski mezar tipini yansıtmaktadır. Kurgan tipi mezar kültürü, en eski çağlardan M.S. XVIII. yüzyıla kadar Türk kavimlerinde muhafaza edilmiştir. Kafkasya'da, "Bozkır Kurgan Kültürü" sahiplerine (Proto-Türkler~Kimmer ve Sakalar) ait ortaya çıkarılan arkeolojik bulgular, Türk kavimlerinin çok eski çağlardan beri bu coğrafyada yaşadıklarının delilidir. Bu arkeolojik delillerin en açık örneği, M.Ö. IV. binden kaldığı sanılan

“Nalçik Mezarlığı”dır. Bu mezarlık “Zatişye” (sessizlik) bölgesindedir. Bu mezarlıkta tespit edilen bulgular, Kafkasyalı yerli kavimler ile Bozkır Kurgan Kültürü sahiplerinin birbirleriyle yakın ilişkilerde bulunduklarını ortaya koymaktadır. Balkarya’da “Bıllım” köyü yakınında; Krasnodar ve Karaçay bölgelerinde “Kelermeskiy”, “Novolabinskiy”, “Zubovskiy” köyleri ve “Aşağı Cögetey” şehri yakınında; Çeçen-İnguş ülkesindeki “Mekenskiy” köyü yakınında; Kabardey’de “Akbaş” ve “Kişpek” köyleri yakınında, Bozkır Kurgan Kültürü sahiplerinden kalma eski arkeolojik bulguların sayısı oldukça fazladır.4

Bozkır Kurgan Kültürü sahiplerinin büyük bir kısmı, M.Ö. II. bin başlarından, M.Ö. VIII. yüzyıla kadar Karadeniz’in kuzeyinde ve Kafkasya coğrafyasında yaşamışlar ve tarihte “Kimmerler” adıyla tanınmışlardır.5 Bakır ve Bronz çağlarına ait, Kimmerlere izafe edilen, “İskit öncesi kültürleri”ni temsil eden gömüler tespit edilmiştir. Bu devirleri temsil eden kültürler; kuzeyde Kiev civarındaki ormanlık alandan, batıda Podolia bölgesi ve doğuda Urallar’a kadar uzanan geniş bozkır kuşağına yayılmışlardır. Ayrıca, Kuzey Kafkasya’da yer alan ve merkezi Kafkasya yaylaklarını kapsayan Koban bölgesi de bu alana dahildir. Bu bölgedeki buluntular, Güney Rusya Bronz Çağı formlarına bağlı bir durum göstermekle birlikte kısmen özel bir bölüm teşkil etmektedirler.6 Kuzey Kafkasya’da yapılan arkeoloji çalışmalarında, Kimmerlere ait avcılıkla ilgili eşyalar, silahlar, bakır ve tunçtan yapılmış oraklar bulunmuştur. Bunların büyük bir kısmı da, Karaçaylıların yoğun olarak yaşadığı Kartcurt, Uçkulan, Teberdi, İndiş ve Sarıtüz köylerinde bulunmuştur.7

M.Ö. XII-VII. yüzyıllar arasında, Kuzey Kafkasya’nın merkezi (orta) kısımlarında “Koban Kültürü” oluşmuştur. Kuzey Osetya Cumhuriyeti’nin “Koban” köyünde ortaya çıkarılan arkeolojik buluntuların yansıttığı kültüre, köyün adından dolayı, “Koban Kültürü” adı verilmiştir. Bu arkeolojik

malzemelerin, Koban kültürünün M.Ö. VII-VI. yüzyıl dönemlerine ait olduğu sanılmaktadır.8 Kafkasya’da Terek ırmağı civarındaki Pyatigorsk (Beştav) kurganları (M.Ö. 1200) ve Koban başındaki kalıntılar (saf bronz çağı M.Ö. 1200-1000) Kimmerlerden kalmıştır.9 Katakomb kültürü ile Koban kurganları birbirleriyle organik olarak bağlantılıdır. Öyle ki her iki gruptan elde edilen arkeolojik materyali birbirinden ayırmak imkansız gibidir. Bu nedenle de, her iki kültür grubu “Koban-Katakomb Kompleksi” olarak da adlandırılmaktadır. Koban kurganları, Kimmerlerin, Kafkaslar üzerine yayılmaya başladıklarını göstermektedir. Bu kültürün komşu çevre kültürleri üzerindeki etkileri dikkati çekmektedir. Koban ve Kolkhidik adıyla anılan kültürler, Kimmerlerin merkezi Kafkasya’ya yayılan büyük kolunun temsilcisidirler. Çevre kültür üzerindeki etkileri dikkat çekicidir. Öte yandan, yerli Kafkas gelenekleri de bu yeni gelenleri (Kimmerleri) oldukça etkilemişlerdir. Kurganlardan elde edilen arkeolojik materyal çok zengin olup, bozkır insanlarının tipik savaşçı karakterlerini açıkça yansıtmaktadır.10 XIX. yüzyıldan günümüze kadar devam eden araştırmalar, Kimmerlerin Güney Rusya ve “Kafkasya Bronz Çağı” kültürlerinin bir “temsilcisi ve taşıyıcısı” olduğunu ortaya koymuştur. Buna göre, Kimmerler etnik bakımdan Ural-Altay kökenli bir kavimdir. Yani Proto-Türkler kavramı ile organik olarak bağıntılıdır ve onun bir parçasıdır. Kimmerler “Kurgan Kültürü”nün tipik bir temsilcisi ve bozkırların geniş sahalarına yayılmış olan “Atlı Kavimler Medeniyeti”nin büyük bir “batı kolu”nu teşkil ederler.11

Kimmerler, M.Ö. VIII. yüzyılın son on yılında Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlarda meskun iken, Sakaların (İskitlerin) gelmesiyle, buradan Kafkasya’ya doğru yönelmişler, Derbent ve Daryal geçitlerini aşarak Anadolu ve Mezopotamya topraklarına yayılmışlardır.12 Sakaların baskısı sonucunda göç eden Kimmerlerden arta kalanlar, kendileriyle

akraba olan Sakalar tarafından izole edilmişler ve zamanla da onlarla kaynaşarak tarih sahnesinden silinmişlerdir.13 Kimmerlerin arasında Bulgar Türklerinin atalarının da yaşadığı veya Kimmerlerin tamamiyle doğrudan Bulgar Türklerinin ataları olduğu hakkında görüşler vardır. Sözgelimi Prokopius, Kimmerleri doğrudan Bulgarların ceddi olarak göstermektedir. İran-Hazar rivayetleri de Bulgarların ceddi olarak “Kimari”den (Kimmer) bahseder.14 “Mücmel el-tavarih”te Yafes’in yedinci oğlu “Kemari”nin (Kimmer) Bulgarların babası olduğu yazılıdır.15 Macar mitolojisinde; “Vaktiyle Kimmer kralının Kutirgur ve Utirgur adlı iki oğlu varmış” şeklinde, Kimmerlerin Kutirgur ve Utirgurların (Bulgarların) ataları olduğu ifade edilmektedir.16 Bulgarların yakın akrabası Hazar Türklerinin hakanları kendi cedlerini sırasıyla “Nuh-Yafes-Kimmer-Togarma” şeklinde göstermişlerdir. Kimmer’in oğlu Togarma ise bütün Türklerin atası sayılmaktadır.17 M. F. Kırzıoğlu, en eski Gürcü vakayinamesi sayılan “Kartlis Tshovreba”da M.Ö. dönemlerde sürekli bahsi geçen “Hazarlar”ın aslında Kimmerler olduğunu ve Kimmerlerin de Hazarların ataları olduğunu söyler.18

Asur kaynaklarında “Aşguzai”, eski Yunan kaynaklarında “Skyth”, Çin kaynaklarında “Sai” (Sak), Pers kaynaklarında ise “Saka” şeklinde anılan Sakalar (İskitler) da Proto-Türk kavimlerinden biridir. Kimmerler gibi Sakalar da, Türkler dışında, akla hayale gelebilecek her milletle soydaş gösterilmiştir. Saka araştırmaları,

Kimmerlere göre, çok daha ileri safhadadır. Karşıt hipotezlere rağmen, kökenleri Orta Asya’ya bağlanmakta ve Sakaların Türk kökenli oldukları kabul edilmektedir. Arkeolojik materyal ve kaynaklar bu tezin ana dayanak noktalarını oluşturmakta ve diğer görüşleri objektif bir şekilde bertaraf etmektedir.19

Sakaların etnik kökeni hakkındaki görüşler genel olarak üç grupta toplanmaktadır. Birinci grup, yani Avrupalı bilim adamları, Sakaların İranî kökenli bir kavim olduğunu kabul ederler. İkinci grup, Sakaların Slav kökenli bir kavim olduğu yönündeki görüşlerdir. Üçüncü grup, Sakaların Ural-Altay kökenli bir kavim olduğu yönündeki görüşlerdir. Bu görüşü ortaya ilk atan B. G. Niebuhr olmuştur. B. G. Niebuhr, Herodotos Tarihi'ni tarafsız bir yöntemle inceledikten sonra Sakaların Türk veya Moğol kökenli bir kavim olabileceğini ileri sürmüştür. Dayandığı esaslar, Sakalar ile Türk-Moğolların dilleri ile eski kültür, adet ve gelenekleri arasındaki benzerlikler olmuştur. G. Grote, K. Neumann, G. Nagy, G. Kuun, E. Minns, O. Franke, E. Meyer, G. Huntingford, Z. V. Togan, S. M. Arsal, Y. Öztuna, M. F. Kırzıoğlu, İ. Durmuş ve daha birçok tarihçi Sakaların Türk kökenli bir kavim olduğu görüşünü kabul etmektedirler.20

Karaçay-Balkar Türklerinin mitolojisinde en eski ocak tanrıçasının adı "Tabıt~Tabu" şeklindedir. Herodotos, Sakaların "Tabiti" adında bir ocak tanrıçasını kutsadıklarından bahseder21 Kolayca anlaşılacağı gibi, Sakaların "Tabiti" adlı ocak tanrıçasının, Karaçay-Balkar mitolojisinde şekil ve anlam bakımından "Tabıt~Tabu" şeklinde korunduğu görülmektedir.

Hippokrates, Sakaların yiyecekleri hakkında bilgi verirken; "Hippage" denilen bir peynirden bahsetmektedir. Z. V. Togan, bunu "kurut" şeklinde açıklamıştır.22 Fakat bu sözün, kurut yerine, Karaçay-Balkar Türkçesindeki, Sakaların "hippage"sine çok benzeyen "huppegi" sözüyle (peynir suyu ve yoğurt suyu) açıklanmasında fayda vardır. Karaçay-Balkar Türkleri, peynir ve yoğurt suyundan bir tür yağsız peynir yaparlar ve buna "huppegi bışlak" (lor peyniri) derler. Görüldüğü gibi, Sakaların "hippage"si, Karaçay-Balkar Türklerinde "huppegi" şeklinde bugün bile yaşamaktadır. Öte yandan bu söz, Kuzey Kafkasya'nın İranî kökenli kavimlerinden olan Osetlerde de "huppag" (inceltilmiş lapa) şeklinde yaşamaktadır.23

Herodotos, Sakaların et pişirmek için kapları olmadığı takdirde, önce hayvanın iskeletini, ızgara gibi kullanmak üzere, itinayla çıkardıklarını, sonra da kemiklerinden sıyrılmış etleri bu iskeletin üzerine koyduklarını, etlerini sıyırdıkları öteki kemikleri de odun niyetine iskeletin altında koyup ateşe verdiklerini anlatıyor.24 İ. M. Mızı, Sakaların tencere ve oduna ihtiyaç olmaksızın bu pratik et pişirme yönteminin aynısının, bugün bile, Kafkasya meralarında sürülerini otlatan Karaçay-Balkar çobanların uyguladığını ve bunun da çok eski bir Karaçay-Balkar adeti olduğunu söylemektedir.25

Herodotos, Sakaların fala ve falcılığa çok meraklı olduklarını anlatır. Sakalar söğüt dallarıyla fal bakarak gelecekten haber vermektedirler.26 Ammianus Marcellinus, Sakaların söğüt dallarıyla fala bakma yönteminin Alanlarda da olduğunu söyler.27 Öte yandan, İ. M. Mızı da, Saka ve Alanların söğüt dallarıyla fal bakma adetinin, özellikle Sibirya Türklerinde ve Karaçay-Balkar Türklerinde halen muhafaza edildiğini söyler.28

Sonuç olarak temelde, Kimmer ve Saka (İskit) kültürleri arasında kesin bir ayrım yoktur. İkisi arasındaki arkeolojik materyali birbirinden ayırmak imkansızdır. Bunun nedeni, her iki kavmin aynı etnik kökene dayanmalarından ileri gelmektedir. “Srubna Kültürü” temelinde, aynı etnik kökene dayanan Kimmer ve erken Saka kültürü, Proto-Türklerin bir temsilcisidir.29 Kimmerler ve Sakalar tarihin farklı ama birbirini takip eden erken dönemlerinde Kafkasya’ya gelerek bölgenin etnik ve kültürel yapısını oldukça derinden etkilemişlerdir. M. Seyidov tarih sahnesindeki varlıklarını bin yıldan fazla bir süre devam ettiren Sakaların, Yakut, Kazak ve Kafkasya’da yaşayan Türk boylarının (Karaçay-Balkarların) etnik oluşumunda önemli rol oynadıklarını söylemektedir.30 Bizim bu çalışmada gösterdiğimiz birtakım benzerlikler de Kimmerler ve Sakaların Karaçay-

Balkar Türklerinin etnik ve kültürel yapısının oluşumundaki izlerini göstermektedir.

Bulgarlar ve Hunlar

Çin kaynaklarında daha milattan önce “Okut” veya “Hokut” şeklinde bir Türk kavim adı geçmektedir. Bu kavmin Uygurlar olduğu ileri sürülmüş ise de, Uygurlar daha sonraki tarihlerde ortaya çıktıkları için Okut kavminin Ogurlar olması daha kuvvetli bir ihtimaldir.31 Ogur Türkleri, Hiung-nular (Hunlar) zamanında, onların kuzeyinde yerleşmiş bulunan, güneybatı Sibirya’da yaşayan, Çinlilerin “Ting-ling” ve daha sonra “Tieh-le” adını verdikleri kavimdir. Türk oldukları kesinlik arz eden Ting-ling kavminin ana yurtlarının Orhon civarı olduğu sanılmaktadır. Ting-ling kavminin bir kısmı da “Vusun”ların batısında yaşıyorlardı.32 Ting-ling kavmi veya Ogurların İtil-Yayık havzasına ne zaman geldikleri kesin olarak tespit edilememiştir.

Z. V. Togan, Ogurların tarihini çok eski çağlara götürmekte ve “Ogur” adının milattan önceki dönemlerde “Türk” sözü yerine kullanıldığını ileri sürmektedir. Ona göre, Ogurların esas yayılmaları milattan önceki dönemlerde cereyan etmiştir ve Ön Asya’daki “Hurriler” ile Ogurlar aynı kavimdir.33 Sümerler ile de akraba oldukları ileri sürülen Hurriler M.Ö. 5000 yıllarında Türkistan coğrafyasında yaşıyorlardı. Hurrilerin, M.Ö. 4000 yıllarında Azerbaycan ve Doğu Anadolu dolaylarında gelip yerleştikleri sanılmaktadır.34 Gerçekten de, Doğu Anadolu’da yapılan arkeoloji çalışmaları sonucu elde edilen bilgiler, Z. V. Togan’ın bu teorisini kuvvetlendirmektedir. M.Ö. 4000 yıllarında, kuzeyde Kafkasya, güneyde Suriye’nin kuzeyi, doğuda Urmiye gölü civarı, batıda Malatya-Elazığ bölgesi arasında kalan geniş bir alanda üstün bir uygarlık ve kültür tesis eden Hurrilerin Asyalı bir kavim oldukları ve dillerinin de Ural-

Altay dil ailesine mensup olduğu bilim adamları tarafından kabul edilmektedir.35

Bulgar tarihçi B. Simeonov, eski Çin kaynaklarında, M.Ö. 103 yılında ait bir kayıtta "Pu-ku" ve "Bu-gu" şeklinde geçen kavmin Bulgarlar olduğunu ve onlardan Amu Derya'nın batısı ve Tien-Şan Dağlarının kuzeybatısında yaşayan bir kavim olarak bahsedildiğini söylemektedir.36 B. Simeonov'un bahsettiği Pu-ku veya Pu-ku kavmi, herhalde Kök-Türkler (Göktürk) döneminde de mühim bir rol oynayan ve Kök-Türklerin idaresinde iken 620'li yıllarda diğer Töles boylarıyla birleşerek "Altı-Bag Bodun"u oluşturarak Kök-Türklere karşı isyan eden "Bu-gu" Türkleri olmalıdır.37 Bulgar adına Latin kaynaklarında ilk olarak M.S. 354 yılında rastlamaktayız. Yazarı meçhul olan ve M.S. 354 yılında yazıldığı anlaşılan "Anonim Kronik"te Bulgar Türklerinden (Ziezi ex quo Vulgares) bahsedilmektedir.38 Bizans kaynakları ise M.S. 482 yılında, Avrupa Hun imparatoru Attila'nın küçük oğlu İrnek'in kurmuş olduğu devletin en önemli kabilesi olarak "Bulgar" adını zikrederler.39 Halbuki, Bulgar Türkleri hakkında en eski yazılı kayıt, Süryanî Mar-Abas Katina'ya aittir. Mar-Abas Katina, Bulgar Türklerinin M.Ö. 149-127 yıllarında Kafkaslar'ın kuzeyinde yaşadıklarından bahsetmektedir. Bu kayıt, VII. yüzyıl Ermeni tarihçisi Khorenli Musa (Moses Khorenaci), tarafından da nakledilmiştir. Khorenli Musa, Bulgarlarla ilgili olarak şöyle demektedir; "Val Arşak oğlu I. Arşak zamanında (M.Ö. 149-127) Kafkasya dağları arasındaki Bulgarlar ülkesinde büyük karışıklıklar çıktı. Bunlardan kalabalık bir grup göçüp gelerek Gol'un altında çok verimli ve buğdayı bol ovalara yerleştiler."40

Başta M. İ. Artamonov olmak üzere bazı eski Sovyet ve Avrupalı tarihçiler, Mar-Abas Katina ile Khorenli Musa'nın Bulgarlar hakkında milat öncesi döneme ait verdiği bu haberleri anakronik sayarlar.41 Fakat, V. F.

Kahovskiy, K. Patkanov ve Z. V. Togan, Bulgarların gerçekten de milattan önceki dönemlerde Kafkasya'da yaşadıklarını ve bunların bir kısmının, Khorenli Musa'nın da işaret ettiği tarihlerde Ermenistan dolaylarına göç ettiklerini söylerler. V. F. Kahovskiy ve K. Patkanov, milat öncesi tarihlerde Kafkasya ve Ermenistan coğrafyasında Bulgarların yaşadıklarını ve bunun da tarihe uygun olduğu konusunda ısrarlıdırlar.42

Bulgarların aslında Hunlardan çok daha önce Kafkasya'ya gelip yerleştikleri anlaşılmaktadır. Fakat, Bizans kaynaklarında Bulgar Türkleri daha çok Hunlarla birlikte anılmaktadır. Bulgarlar, Attila'nın Avrupa Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra en küçük oğlu İrnek'in kurmuş olduğu devletin en önemli kabilesi olarak geçmektedir. Yani, Avrupa Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Bulgarlar tarih sahnesinde yeni siyasi bir oluşumun en önemli parçası olarak ortaya çıkmaktadırlar.

Hunlar Kafkasya'da

Bizanslı Dionius de Charax, Hunların M.S. 330 yıllarda Kafkaslar'a geldiklerini bildirmektedir.43 Fakat, Alanları yerinden edecek kadar güçlü bir hareket olan kavimler göçünün başlamasından ve Hunların toplu olarak İtil, Azak ve Kafkasya dolaylarına gelip yerleşmesinden çok daha önce, Orta Asya'dan gelip buralara yerleşen Hun kabilelerinin olduğu bilinmektedir. Bu kabileler, Hunların toplu göçünden en az 150 yıl önce buralara gelip yerleşmişlerdir.44

Orta Asya'dan Avrupa'ya doğru dalgalar halinde akan Balamir Han yönetimindeki Hunlar, 355-360 yıllarında, İtil ırmağını aştıktan sonra, Don ırmağını da geçmişler, Terek ve Koban'daki Alanların ülkesini tamamen hakimiyet altına almışlardı. Hunlar, Alanların ülkesini ele geçirdikten sonra hemen batıya yönelmediler. Kafkasya üzerinden 359 yılında İran'a ve 363-373 yılları arasında Ermenistan'a girdiler.45 Hunlar kısa bir zamanda,

Hazar denizinden Azak denizine kadar uzanan bütün Kafkasya coğrafyasını kontrol altına aldılar. Bütün bu tarihi olaylardan sonra, Kafkasya ve Azak denizi civarı, artık Hunların gerçek vatanı olarak sayılıyordu.46

Balamir'in torunu Munçuk, hükümdarlığı zamanında, Kafkasya kavimlerinin hükümdarlığını kardeşi Aybars'a vermişti. Aybars, ordularının başında Kafkasya'da tam bir hakimiyet kurmak maksadıyla, İtil'den güneye doğru hareket etti. Bu dönemde, Azak ile Kafkasya arasındaki bozkırlarda yaşayan Alanlar ve Kasoglar (Çerkesler) ile karşılaştı ve onları yenilgiye uğratarak hakimiyeti altına aldı. Hunlar ile Alan ve Kasoglar arasında geçen bu tarihi hadiseler, Kabardey Çerkeslerinin destanlarına da geçmiştir. L. G. Lopatinskiy'nin Kabardeylerden derlemiş olduğu bir destanda Hunlar ile Kasogların olan savaşı anlatılır.47

Hunlar, Kafkasya'nın tarihini, coğrafyasını, kültürünü çok derinden etkilemişler ve bu bölgede kalıcı izler bırakmışlardır. Sözgelimi, Hun ordularının Kafkasya üzerinden Anadolu'ya yaptıkları akınların başında, Hunların hükümdar "Dulo" sülalesine mensup "Kursık" ve "Basık" adlı iki komutandan bahsedilmektedir.48 Hun prensi "Kursık"ın adı, Karaçaylıların en eski köylerinden olan "Hurzuk"un adında hatırasını korumaktadır. Öte yandan, Hurzuk adı sadece bir köyün adı değil, bu köyün de içinde bulunduğu büyük bir vadinin adıdır. Ayrıca, Koban ırmağının kaynağını oluşturan ırmaklardan birinin adı da "Hurzuk"tur. İ. M. Mızı'ya göre diğer Hun prensi "Basık"ın adı ise, bugün Kabardey-Balkar Ö. C. sınırları içerisinde bulunan fakat daha çok Karaçay-Balkarlıların yaşadığı "Bashan~Baksan (Basık-Han) vadisinde hatırasını devam ettirmektedir. Yine, Balkarya'daki Çegem ırmağının kollarından biri olan "Dongat" (Doñat) suyunun adı, Hun komutanlarından "Donat"ın adını hatırlatmaktadır.49 Karaçay'daki "Hun-Kala" (Hun-Kale) adındaki kale

kalıntısı ile Malkar’daki “Hun-Tala” (Hun düzlüğü) toponimleri Hunların adından kalmıştır.50 Ayrıca, Hunların meşhur hükümdar sülalesi “Dulo” (Dula~Doula) adı, Karaçaylıların eski sülalelerinden biri olan “Dola” sülalesinde adını korumaktadır. Dağıstan’da, Avarların meskun olduğu tarihi “Hunzakh” şehri Hunlardan kalmış olup, bu şehrin adı, Avar dilinde “Hun yeri” demektir.51 Bunların dışında, Macaristan’daki Hun çağı eserleriyle, Kafkasya’da Terek ve Digor bölgelerinde bulunan eserlerin birbirleriyle çok yakınlık göstermesi, Hunların Kafkasya kültüründe ne kadar etkili olduğunu göstermektedir.52

Magna Bulgaria

Attila’nın 453 yılında ölümü üzerine, yerine büyük oğlu İlek geçti fakat imparatorluğun parçalanmasının önüne geçemedi. Attila’nın ikinci oğlu Tengizik de Tuna civarı ve Romanya ovalarına yerleşti. Attila’nın küçük oğlu İrnek ise 456 yıllarında kendisine bağlı Hun kabileleriyle birlikte Orta Avrupa’yı terk ederek Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlara geldi. İrnek Han, burada karşılaştığı Bulgar kabileleriyle birleşerek bir Hun-Bulgar Devleti kurmuş ve gelecekte Kubrat Han’ın kuracağı “Magna Bulgaria”nın (Büyük Bulgarya) temellerini atmıştır.53

Bizanslı Priskos ve Suidas, 463 yılında Şaragur, Ogur ve Onogur adlı kabilelerin Karadeniz kuzeyindeki bozkırlarda, Tuna ırmağının kolları ile Volga arasındaki bozkırlarda yerleşmiş olduklarını kaydederler ve daha sonra 482 yılında İrnek’in kurmuş olduğu birliğin en önemli kabilesi olarak “Bulgar” adını zikrederler. Bulgarlar daha sonra, Kutirgur ve Utirgur şeklinde iki kabile temelinde bir siyasi birlik oluşturmuşlardır. Bu ilk Bulgar birliğinin merkezi Koban ırmağı civarında bulunuyordu.54 Avrupa’dan Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlara ve Kafkasya’ya dönüş yapan Hunlar ile buralarda çok eskiden beri yaşamakta olan Bulgar ve Sabir kabileleri arasında çatışma çıkacağı yerde, kısa sürede dostane temaslar

neticesinde siyasi birlik oluşmuştu. Bulgar ve Sabirlerin bundan sonra kendileri için “Hun” adını kullanmaları bunun en güzel delilidir. IV. yüzyılda Bulgarların kendilerini Hunlardan sayması bir gurur vesilesi idi.55 M. İ. Artamonov, Kafkasya’nın V. yüzyıldaki etnik haritasını şöyle çizmektedir: Dağıstan’ın kuzeyinden Kuma ırmağı ve onun kollarının çevrelediği yerlerde Sabirler ile onların biraz yukarısında Şaragurlar yaşamaktadır. Onların kuzeyinde ve batısında yani bugünkü Adige Ö. C. ve Krasnodar ile Stavrapol çevresinden Azak denizine kadar olan yerlerde Onogurlar yaşamaktadır. Azak denizinin kuzey kıyılarından doğu ve güneye doğru Şaragurlara kadar olan yerlerde Akatsirler (Akaçir) yaşmaktadır. Bugünkü Karaçay-Çerkes Ö. C. ile Kabardey-Balkar Ö. C ve Digorya (Kuzey Osetya) bölgelerinin tamamında da Alanlar yaşamaktadır.56

Kök-Türklerin baskısıyla, 560 yıllarında batıya kaçan Avarlar, Kırım ve Kafkasya’daki Hun ve Bulgarları hakimiyet altına aldılar. Bulgarların bir kısmı, Avarların baskısına dayanamayarak Kafkasya Dağlarına sığındılar. Bunlar daha sonraları Bizans ve Rus vakayinamelerinde “Kara Bulgar” adıyla anılacak olan ve bugünkü Karaçay-Balkar Türklerinin ataları olan Bulgarlardır. Kök-Türklerin batıya doğru daha da yayılmaya başlamasıyla, Avarlar da 567 yıllarında Balkanlar’a ve Avrupa içlerine doğru kaymaya başladılar. Avarlar gittikleri zaman beraberlerinde de Kutirgurların önemli bir kısmını götürdüler.57 Kafkasya’daki diğer Bulgar kabileleri ise “Ermi” adlı bir Türk kabilesine (veya sülaleye) mensup “Gostun” (veya Organ) adlı bir prensin idaresinde 603 yılında toparlanarak yeniden birlik oluşturdular.58 Tuna Bulgar Hanları Listesinde “Gostun” şeklinde geçen bu şahsın adı (veya unvanı) Bizans kaynaklarında “Organ” şeklinde geçmektedir. “Gostun” veya “Organ” adıyla anılan bu şahıs yakın bir gelecekte “Magna Bulgaria”yı (Büyük Bulgarya) kuracak olan “Kubrat Han”ın da dayısı (veya amcası) dır.59 Kubrat, 605 yılında

Bulgarların yönetimini, dayısı Organ'dan devralarak, Bulgarların "Elteber"i oldu. Fakat bu sırada Bulgarlar halen Avarların baskısı altındaydılar. Kubrat, hükümdar olduktan sonra, Bulgarların bağımsızlığı için Avarlara karşı mücadeleye başladı. Kubrat'ın bu mücadelesini Bizanslılar da destekliyordu. Hatta, Bizans İmparatoru Herakleios'la ittifak anlaşması yapan Kubrat, kendisine "Patrikios" unvanı verilmesini de sağladı. Kubrat, 630 yılında, Avarlara karşı açıktan isyan başlatmış, beş yıl süren bir mücadeleden sonra, 635 yılında, bu mücadelesini başarıyla sonuçlandırarak, temelde Onogur ve Utirgur (Onogur+Sabir) kabileleri olmak üzere "Magna Bulgaria" (Büyük Bulgarya) Devleti'ni kurmuştur.60 Kubrat bundan sonra "Han Kubrat" olmuş ve ölünceye kadar da Han olarak kalmıştır.61

Kubrat Han'ın 665 yılında ölümünden sonra yerine büyük oğlu "Bat-Bayan" geçer.62 Fakat, VII. yüzyıl ortalarında, batıya doğru ilerlemekte olan Hazarların baskısı sonucu Büyük Bulgarya Devleti dağılır. Bulgarların bir kısmı Hazarların idaresine girerken, bir kısmı da Kafkasya'yı terk ederler. Kubrat Han'ın oğullarından "Kotrag" kendisine bağlı kabilelerle Don ırmağının karşısına yerleşirken, "Asparuk" ise63 yine kendine bağlı kabilelerle birlikte Tuna ırmağı boylarına doğru gider. Bat-Bayan ise Onogur, Utirgur, As-Alan ve Macarların hükümdarı olarak ata yurdu Azak-Kafkasya sahasında kalır. Fakat kısa bir süre sonra da Hazarların hakimiyetini kabul eder.64 Bizanslı tarihçi Feofan İspovednik (760-818), "Kronik" adlı eserinde Bulgarlar hakkında değerli bilgiler vermektedir. Bu eserde verilen bilgileri, arkeoloji ve kısmen de filoloji önemli derecede doğrulamaktadır. F. İspovednik'in, Kubrat Han ve oğullarıyla ilgili naklettiği hikaye şöyledir; "Gölden (Azak denizi) ve Kuphis (Koban) adıyla anılan ırmağa kadar olan yerler Bulgarların ülkesidir. Bunun için buraya Büyük Bulgarya denilir. Bulgarlar ve onlarla birlik halindeki Kotraglar (Kutirgurlar?) burada yaşarlar. İmparator Konstantin Dönemi'nde (558-641)

Bulgar ve Kotragların Krovat (Kubrat) adlı kralları öldü. Bu kralın beş oğlu vardı. Kral (Kubrat) ölmeden önce beş oğluna da, başka bir milletin kölesi olmamak istiyorlarsa birlik halinde olmalarını öğütlemişti. Fakat onun ölümünden kısa bir süre sonra beş oğlu da babaların öğüdünü tutmayıp kendilerine bağlı kabilelerle birlikte birbirlerinden ayrıldılar. Yalnız, Krovat'ın (Kubrat) Batbayan adlı büyük oğlu, babasının öğüdünü tutarak atalarının yurdunda kaldı. İkinci oğul Kotrag, Tanais (Don) ırmağını geçip ağabeyinin karşısındaki topraklara yerleşti. İster (Tuna) ırmağını geçen dördüncü oğlu (Kuber) Pannonia'daki Avar hakanının tabisi oldu. Beşinci oğlu (Alçek) ise Pentapolis'e kadar giderek Ravenna'daki Hıristiyan imparatorunun tabisi oldu. Asparuh adlı üçüncü oğul ise, Dnyeper ve Dnyester ırmaklarını geçerek, Tuna'nın kuzeyindeki Onglos (Bucak) ırmağı civarına geldi ve güvenli bir yer olduğuna karar vererek buraya yerleşti. Böylelikle onlar beşe bölündüler ve zayıfladılar. Bundan sonra, Berzilia'nın içinden, eski Sarmatya topraklarında büyük Hazar kavmi çıktı ve Pont denizine (Karadeniz) kadar olan yerlerde hakimiyet kurdu. Bulgar kralının ilk oğlu Batbayan da Hazarların tabisi oldu. Bundan sonra, Batbayan onlara (Hazarlara) vergi ödedi."65 Kubrat Han'ın ölümünden sonra, çok geçmeden oğulları arasında ülkede hakim olma savaşları başladı. Asparuk, amcası Şambat'ın da desteğiyle Batbayan'ı sıkıştırmaya başladı. Bu karışıklık ve iç savaşlardan faydalanan Hazarlar Bulgarlara saldırarak iç savaş halindeki Büyük Bulgarya'ya son verdiler. Asparuk önceleri Hazarlara karşı koymaya çalıştıysa da yenilerek geri çekildi.66 Batbayan ise kendi idaresindeki Bulgarlarla birlikte, Elteber (vali, ikinci derece hükümdar) konumunda Hazarların hakimiyetine girdi. Daha sonraları, Batbayan'ın idaresindeki Azak ve Kafkasya Bulgarları, Bizans ve Rus vakanüvisleri tarafından "Kara Bulgarlar" adıyla anılmışlardır. Kara

Bulgarlar ile Hazarlar arasındaki münasebetler oldukça iyi bir şekilde cereyan etmiştir.67

Kara-Bulgarlar ve Karaçay-Balkarlar

Birçok bilim adamı, tarihte “Kara Bulgarlar” veya “Koban Bulgarları” adıyla geçen Kafkasya Bulgarlarının, Karaçay-Balkar Türklerinin etnik oluşumunda birinci derecede etkili oldukları konusunda birleşmekte ve Karaçay-Balkarları doğrudan Kafkasya Bulgarlarının devamı olarak kabul etmektedirler.

V. F. Miller, Karaçay-Balkar Türklerini, eskiden Koban ırmağı dolaylarında yaşamış olan eski Kafkasya Bulgarlarının devamı olarak saymaktadır. V. Minorsky ve J. Marqwart da aynı görüşte olup V. F. Miller’in bu görüşünü desteklemektedirler.68 Meşhur eski Sovyet tarihçilerinden M. İ. Artamonov da, Karaçay-Balkarları, Bulgar Türklerinin devamı olarak kabul etmektedir. Ona göre, tarihte “Kara-Bulgar” adıyla bilinen ve Hazarların hakimiyetine giren Batbayan önderliğindeki “Koban Bulgarları” bugünkü Karaçay-Balkarların atalarıdır.69 M. F. Kırzıoğlu yazmış olduğu birçok kitap ve makalelerinin hemen hepsinde; Bulgar Türklerinin, Karaçay-Balkarların ataları olduğunu söyler. M. F. Kırzıoğlu’na göre, XII. yüzyılda Genceli Nizami’nin şiirlerinde bile bahsettiği “Kafkasya Bulgarları” bugünkü Karaçay-Balkar Türkleridir.70 F. A. Nurettinov, Karaçay-Balkarların, Avar ve Hazarların baskısıyla Azak-Kafkasya sahasını terk etmek zorunda kalan eski Bulgarların Kafkasya’da kalan bakiyeleri olduğunu söylemektedir.71 Z. V. Togan da, Karaçay-Balkarların Kafkasya Bulgarlarının devamı olarak görmekte ve Karaçay-Balkarların önceleri bugünkü Çuvaşlar gibi Lir Türkçesini konuştuklarını, fakat XV. yüzyıldan önce tespit edilemeyen bir dönemde Şaz Türkçesine geçiş yaptıklarını söylemektedir.72 Fakat, Z. V. Togan, Karaçay-Balkarların önceleri Lir Türkçesini konuştukları ve sonradan dillerinin Şaz Türkçesine

dönüştüğüyle ilgili ileri sürdüğü bu görüşünü ispatlayacak herhangi bir delil sunmamıştır. Bulgar tarihçi B. Simeonov, Çuvaş ve Karaçay-Balkarların dillerini, eski Bulgar Türk dilinin varisleri sayarak şöyle bir açıklama getirir; "Çuvaş ve Karaçay-Balkar dilleri, eski Bulgar Türkçesinin devamıdır. Fakat, artık bugün Çuvaş dili daha çok Fin-Ugur dillerinin etkisinde kalarak eski Bulgar Türkçesinden uzaklaşmıştır. Balkar dili ise diğer Türk dillerinin etkisinde kalarak Bulgar Türkçesinin esaslarını kaybetmiştir."73 E. P. Alekseyeva, Bulgarların bir kısmının, VII. yüzyıldaki Hazar saldırılarından kaçarak Kafkasya'ya bugünkü Stavrapol, Beştav (Pyatigorskiy), Narsana, Arhız, Koban, Balkarya ve Digorya (Kuzey Osetya) bölgelerine gelip yerleştiklerini ve burada eskiden beri yaşayan Alanlar ile de karışarak bugünkü Karaçay-Balkarların temelini oluşturduklarını söylemektedir.74

A. Miller, 1930'lu yılların başlarında, Digorya'daki (Kuzey Osetya) arkeoloji araştırmaları sırasında Bulgar Türklerine ait kulplu asma kazan parçalarını bulmuştur. A. Miller daha o zamanda: "Burada (Digorya'da) bulunan Bulgar kazanları, Azak Kara Bulgarları atalarının Kuzey Kafkasya'da bugünkü Balkar Türkleri olduğunu ortaya koymaktadır." şeklinde bir açıklama yapmıştı. Miller'e göre, Azak'taki Kara Bulgarlarının ataları önceden Kafkasya'da, bugünkü Digorya ve Balkarya topraklarında yaşıyorlardı. Daha sonra bunların bir kısmı Azak civarına göç etmiş, bir kısmı da Kafkasya'da kalmıştır. Kuzey Kafkasya'da kalanlar da bugünkü Balkar Türkleridir. A. Miller, ileride bu konuyla ilgili özel olarak ilgilenmek ve bu kültürün kalıntılarını bulmak düşüncesiyle arkeoloji literatüründe bu hususta herhangi bir açıklamada bulunmaktan çekinmişti. A. Miller, Azak Bulgarlarının, bugünkü Bulgaristan'a göç yollarının tespitini ve bugünkü Balkar Türkleri ile Azak Kara Bulgarlarının bir kökten olduklarını ispat etmeyi ve bundan sonra elde ettiği sonuçları bilim dünyasına açıklamayı

düşünüyordu. Bütün çalışmaları bu yöndeydi. Fakat, 1933 yılının sonlarına doğru A. Miller, Sovyet hükümeti tarafından tutuklanarak Sibirya'ya sürgün edilmiş ve çok geçmeden de orada ölmüştür. Onunla birlikte konuyla ilgili çalışmaları ve toplamış olduğu malzemeler de ortadan yok olmuştur.75

M. Miller ise, A. Miller'in Karaçay-Balkar Türklerinin Kara-Bulgarların devamı olduğu şeklindeki teorisini tamamen kabul etmektedir. Fakat ona göre, Azak'taki Kara Bulgarlar, Azak civarına Kafkasya'dan göç etmemiş, tam tersine, Azak'taki Kara Bulgarların bir kısmı göç ederek Kafkasya'ya gelmiş ve bugünkü Karaçay-Balkar Türklerinin temelini oluşturmuşlardır. M. Miller, Azak'taki Kara Bulgarların Kafkasya'ya göçlerinin Kiyev-Rus Prensi Svyatoslav'ın 964-966 yıllarında Hazar Türklerine yaptığı seferler sırasında gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Ona göre; "Svyatoslav, Hazarların Şarkel şehrini ele geçirdikten sonra Hazarların bütün kuzeybatı kısmını hakimiyet altına almış ve Kiyev-Rus prensliğiyle birleştirmişti. Rusların, Dnyeper'den güneydoğuya doğru yaptıkları akınların baskısı altına kalan Bulgarlar, Don ve Azak'tan Kafkasya'ya doğru göç etmişlerdir. Bugüne kadar elde edilen arkeolojik malzemeye dayanılarak denilebilir ki, Kafkasya'daki Karaçay-Balkar Türklerinin, Rusların baskısıyla Azak civarından Kafkasya'ya göç edip gelen Bulgarların devamı oldukları şüphe götürmez bir gerçektir."76

Karaçay-Balkarların etnik bakımdan Kafkasya Bulgarlarının devamı olduğunu arkeolojik bulgular da desteklemektedir. Sözgelimi, Karaçay'da İndiş ırmağı yakınlarındaki Bulgar yerleşimi kalıntıları, Balkarya'da Aşağı Çegem ve Laşkuta köylerinde bulunan Bulgarlara ait arkeolojik eserler, Yukarı Çegem, Lıgıt ve Kaşha-Tav yakınlarında ortaya çıkarılan Bulgar Türklerinden kalma mezarlar, Karaçay-Balkarlar ile Bulgarlar arasındaki etnik bağlantıyı ortaya koymaktadır.77 İ. M. Mızı, Kutirgur adının, Balkarya'nın Çegem vadisinde eski bir Balkar köyü olan "Gudurgu"

adında, Bittogur adının da, Çegem ırmağının yukarı kısmında “Biturgu” şeklinde korunduğunu söylemekte; ayrıca “Çılmas”, “Bulungu”, “Uçkulan” ve “Bıllım” adlı Karaçay-Balkar köylerinin adlarının da Bulgar Türklerinden kaldığını ileri sürmektedir.78

Balkar ve Bulgar Sözleri Arasındaki Benzerlik

Birçok bilim adamı, Balkar ve Bulgar sözleri arasındaki benzerliğe dikkat çekmiş ve bundan dolayı da Bulgarlar ile Balkar Türkleri arasında etnik bağlantı kurmaya çalışmıştır. Fakat “Balkar” adı eski Sovyetler Birliği’nde, Avrupa’da ve Türkiye’deki Türkoloji literatüründe “Balkar” şeklinde geçmesine karşın, Balkar Türkleri kendilerini “Malkar” şeklinde adlandırırlar. Karaçaylılar da Balkarlara “Malkar” derler. “Bulgar” sözü ile “Balkar” sözü arasındaki benzerlikten hareketle, Bulgarların Balkar Türkleriyle etnik ilişkisini ortaya koymaya çalışan bilim adamları, “Malkar” sözünün, Türk dilinde görülen b>m ses değişimiyle ortaya çıktığını söylemektedirler. Balkar sözünün b>m değişikliğiyle Balkar şekline dönüştüğü kabul edilebilir olmakla birlikte burada Türk dili kurallarına aykırı olan g>k ses değişimi gözden kaçmaktadır.

Türkçenin k>g ses değişimi kuralına göre; “Balkar” sözü eğer kaynağını “Bulgar” sözünden alıyor ise, Bulgar sözündeki gibi ‘g’ sesiyle “Balgar” şeklinde devam etmesi gerekirdi. Fakat bu kural tam tersine “g>k” şeklinde işlemiş ve “Balkar” sözü ortaya çıkmıştır. Şayet, Türk dilinin “k>g” ses değişimi kuralının buna benzer bir istisnası yok ise ya da bu kural “değişmez” bir kural ise; o zaman “Bulgar” sözünün önceki ve asıl şekli “Bulkar” olmalıdır. Bulgar adı, eski Bizans kaynaklarında “Bulgar~Bolgar” şeklinde anılmakla birlikte, İbn Rusteh’in kayıtlarında “B.lkar” şeklinde ve eski Ermeni kaynaklarında da “B.lkar~Bolkar~Bulkar” şeklinde geçmektedir.79 Yani, Bulgar adının aslının “Bulkar~Bolkar” şeklinde olması uzak bir ihtimal değildir. Hatta, biraz sonra üzerinde genişçe

durulacağı üzere, ben “Bulgar” adının ilk ve asıl şeklinin “Balkar” veya “Balkhar” şeklinde olduğunu düşünüyorum.

Balkar veya Malkar adı, Balkarların eski halk rivayetlerine göre, ne zaman ve nereden geldiği belli olmayan “Malkar” veya “Balkar” adlı prensin adından kalmıştır.80 Balkar Türklerine izafe edilmek üzere “Balkar” sözü tarihte yazılı ve ilk olarak, Rus kaynaklarında 1629 yılında, Terek bölgesi Rus Garnizonu Komutanı İ. A. Daşkov’un Moskova’ya gönderdiği “Balkarların yaşadığı dağlarda gümüş madeni arama çalışmalarının” bahsedildiği bir mektubunda geçmektedir.81 Öte yandan, eski Gürcü kaynaklarında, XIV. yüzyılda, Balkarlara “Basian~Basiani~Basiati” adı verilmekte ve Balkar ülkesine de “Basiania” denilmektedir. Gürcülerin, Balkarlara izafe ettikleri “Basian” ve “Basiania” adları ilk olarak “Tshavatskiy Haçı”nda geçmektedir. Bu haçın üzerinde, Eristav Rzya Kvenipneveli adlı birinin Basiania’da (Balkarya’da) tutsak alındığı ve Ksansk vadisindeki Tshavatskiy köyünün Spasskiy kilisesinde toplanan fidye ile kurtarıldığı yazılmaktadır. Yine 1745 yılında, Gürcü kralının oğlu ve aynı zamanda coğrafyacı ve tarihçi olan Vahuşti’nin notlarında da, Balkarlara izafeten “Basian” ve “Basiania” adları geçmektedir. İ. M. Mızı, “Basian” adının, tarihte Hazarlar ile ittifak halde sürekli olarak Kafkaslar’ın güneyine saldıran ve Khorenli Musa’nın notlarında bazen “Basil” şeklinde geçen “Barsil”ler ile bir ilgisi olduğunu ileri sürmektedir.82 Fakat bana göre, Balkarların “Basian” adının, eski Balkar prenslerinin soy atası “Basiyat”ın adından kaynaklandığı daha mantıklı gibi görünmektedir.

Evliya Çelebi’nin seyahatnamesinde, bugünkü Kabardey-Balkar Ö. C. topraklarında olduğu anlaşılan, dağlık bölgelerde yaşayan ve asla ovalara inmeyen “Macar” adlı bir oymaktan bahsedilmektedir: “Aşiret-i Macar beğleri vardır. Cümle (hepsi) iki bin ademdür (kişidir). Amma (fakat, az

olmalarına rağmen) bahadır erlerdür.” M. F. Kırzıoğlu, Evliya Çelebi’nin bu kaydını “Fin-Ogur kalıntısı” şeklinde yorumlamıştır.83 Fakat, Evliya Çelebi’nin bahsettiği “Macar” adlı oymak, Balkarların oluşum hikayesinde bahsi geçen “Macar” şehri ve halkı olmalıdır. Ben bunların Balkarlar olduğunu sanıyorum. Öte yandan, Balkarların oluşum hikayesindeki “Macar” adlı şehir “hikaye” değil gerçektir. Bugünkü Stavropol şehri yakınlarında hikayede adı geçen “Macar” şehrinin kalıntıları bulunmuştur. Ayrıca, bu Macar şehrinin adı, Karaçaylıların oluşum hikayelerinde de sıkça geçmektedir.84

“Balkar” sözünün kökeniyle ilgili olarak birkaç etimolojik açıklama vardır. A. Mokayev’e göre “Malkar” sözü “mal” (mal, hayvan) ve “kar” (kara, yer, arazi) şeklinde iki ayrı sözün birleşmesinden oluşmuştur ve bundan da “malı, hayvanı bol olan yer” veya “malcılıkla, hayvancılıkla uğraşanların yeri” şeklinde bir anlam çıkarılmalıdır.85 J. Klaproth ise, Balkarların eskiden Kuma ırmağı civarında yaşadıklarını ve daha sonraları bugünkü yurtlarına, yani Malk (Balk) ırmağı civarına gelip yerleştiklerini; Malk (Balk) ırmağının adından da “Malkar” veya “Balkar” adının ortaya çıktığını söylemektedir.86

Birçok bilim adamının ileri sürdüğü gibi, ben de, Balkar ve hatta Balk ırmağı adlarının kökeninin Bulgar Türkleriyle bağlantılı olduğunu düşünüyorum. Bunu daha aşağıda Bulgar sözünün etimolojisiyle ilişkilendirerek açıklamaya çalıştım.

“Bulgar” sözünün kökeni üzerine ileri sürülmüş teorilerin içinde en çok taraftar bulan Macar Türkolog Gy. Nemeth’in teorisidir. Ona göre, “Bulgar” sözü Türkçe “bulga-” fiili ile “-r” geniş zaman ekinden türemiş bir sözdür ve “karışık” anlamına gelmektedir. Yani, değişik Türk kabilelerinin bir araya gelip “karışmasıyla” ortaya “Bulgar” adlı bir kavim çıkmıştır. İ. Kafesoğlu da, Gy. Nemeth’in bu görüşünü destekleyerek, Bulgarların,

Hun ve Ogur kabilelerinin karışmasından meydana geldiğini ve V. yüzyıldan önce "Bulgar" adında bir kavime rastlanmadığını söylemektedir.87 T. Tekin'e göre, Gy. Nemeth'in "Bulgar" (karışık) sözü hakkındaki etimolojisi genellikle kabul edilmiş olmakla birlikte gözden kaçan zayıf bir tarafı vardır. Türkçe "bulga-" sözü geçişsiz değil, geçişli bir fiildir ve bundan "karışık" değil, "karıştıran" şeklinde bir anlam ortaya çıkmaktadır. Ona göre, "Bulgar" kavim adının asıl anlamı "karışıklık çıkaran, ortalığı karıştıran, isyankâr" şeklinde olmalıdır.88 Gerçekten de, eski Türkçede ve bugünkü Türk lehçelerinin birçoğunda "bulga-" sözü "karıştırmak, ortalığı karıştırmak, bozgunculuk yapmak" anlamlarında kullanılmaktadır. Karaçay-Balkar Türkçesinde de "bulga-" fiili "karıştırmak" anlamında olup bundan türeyen "bulgak" (bozguncu, fesatçı, yıkıcı, ortalığı karıştıran kişi) şeklinde bir söz vardır.

M. Z. Zakiyev, bilim adamlarınca genel olarak kabul edilen, "Bulgarların bugünkü Çuvaş Türkçesine benzer bir dili, yani Lir Türkçesini konuştukları" şeklindeki teoriye karşı çıkmaktadır. Ona göre Bulgarlar, Oğuz-Kıpçak tipinde, Şaz Türkçesi konuşuyorlardı. M. Z. Zakiyev bu teorisini şöyle açıklamaktadır: "Bulgarların konuştukları dil bugünkü Çuvaş diline benzeyen bir dil (Lir Türkçesi) olsaydı; Bulgarlar kendilerine kavim adı olarak kendi dillerinde 'Palkhar' diyeceklerdi. Fakat, herhangi bir tarih belgesinde bu şekilde bir ifadeye rastlanmamaktadır. Bulgarlarla ilgili olan bütün eski tarih kaynaklarında onlar için 'Bulgar' ve 'Bolgar' adları kullanılmaktadır. Bu da fonetik ve semantik bakımdan ancak Şaz Türkçesiyle açıklanabilen bir sözdür."89 Fakat, M. Z. Zakiyev'in tarih belgesi dediği kaynakların hiçbiri Türklere ait olmadığı gibi, bu kaynakları yazanların hiçbiri de Türk diliyle yazmamışlardır. "Bulgar" kavim adının geçtiği tarihi belgeler; Bizans, Latin, Ermeni ve Arap kaynaklarıdır ve adı geçen kavimlerin dilleriyle yazılmışlardır. Öte yandan bu kaynakların bir

kısmında Bulgarların adı yalnızca “Bulgar~Bolgar” şeklinde değil, “B.lkar~Bolkar~Bulkar” şeklinde de geçmektedir.90 Fakat, M. Z. Zakiyev’in karşı çıktığı “Bulgarların Lir Türkçesini konuştukları teorisi” ve buna bağlı olarak “Palkhar” adı, benim yukarıda biraz bahsettiğim üzere Bulgar sözünün aslının “Balkar” veya “Balkhar” olduğu şeklindeki teorime uygun düşmektedir. Bunu daha aşağıda geniş bir şekilde izah edeceğim.

Bulgar tarihçi İ. Şişmanov, Bulgarların ilk ve en eski yurtlarının Volga (İtil) ırmağı boyunda olduğunu ve “Bulgar” sözünün de Volga ırmağı adından kaynaklanarak “Volga-eri” sözünden geldiğini ileri sürmüştür. H. Eren bu görüşe karşı çıkarak şöyle demektedir, “Bu açıklamayı kabul etmek için eski Türklerin ‘Volga’ adını kullandıklarının ispat edilmesi gerekir. Oysa Türklerin bu ırmağa ‘Etil’ adını verdiklerini Bizans kaynaklarından biliyoruz. Mesela, VII. yüzyıl başlarında Theophylaktos Symmokattes bu ırmağın adını ‘Til’ şeklinde tespit etmiştir. Bulgar Türklerinin ‘Volga’ adını kullandıklarını kabul etsek bile ‘Bulgar’ ile ‘Volga’ sözlerini birleştirmek güçtür. Eski Türkçede ve bugünkü Türk diyalektlerinde söz başındaki b sesinin v sesine (b>v) dönüştüğünü görüyoruz. Fakat buna karşılık söz başındaki v sesinin b sesine (v>b) dönüşmemektedir. Yani ‘Volga’ sözünün ‘Bolga’ya dönüşmesi güçtür. Bu bakımdan İ. Şişmanov’un etimolojik açıklaması kabul edilemez.”91 Halbuki, eski Türklerin “Etil~İtil” ırmağına önceden “Volga” adını vermiş olabilecekleri bence uzak bir ihtimal değildir. Etil~İtil ırmağı adının, Avrupa Hun hükümdarı “Attila”nın adından kaynaklandığı genel olarak bilim adamları tarafından kabul görmektedir. Attila ise V. yüzyılda yaşamıştır (ölümü 453). Yani “Etil~İtil” ırmağının adı da V. yüzyıldan daha öncesine gidemez. Demek ki, eski Türkler V. yüzyıldan önce İtil ırmağını başka bir şekilde adlandırıyorlardı ki bu da muhtemelen “Bolga” şeklinde idi.92 H. Eren’in yukarıda ileri sürdüğü görüşün tersine; “Volga” sözünün önceki şekli “Bolga” olup sonradan b>v

değişmesiyle “Volga” şekline dönüşmüş olması mümkündür ve Türk dilinin ses değişimi kurallarına da uygundur. Hatta, Bulgar Türkçesine ait eski metinlerde “b>v” ses değişmesini gösteren örnekler mevcuttur.

Ben, “Bulgar” sözünün kökenini “Balk” sözünde aramak gerektiğini düşünüyorum. Türklerin yaşadığı yerlerde “Balk” sözüyle ilişkili coğrafi terimlerin sayısı oldukça fazladır. “Balk” sözü ilk olarak Avrupa’da coğrafi bir bölgeye de adını veren “Balkan” dağlarını akla getirmektedir. Avrupa’daki Balkan Dağları adının kökeni, Hazar denizinin doğusundaki Amu Derya ırmağı havzasındaki “Balkan” Dağlarına dayanmaktadır.93 “Balkan” sözünün kaynağı ise “Balk” sözünden gelmektedir.“Balk” sözü, Kaşgarlı Mahmut’un bildirdiği üzere, eski Türkçedeki “kale-şehir” anlamına gelen “Balık~Balıg” sözünü94 akla getirmekte ise de, A. İnan, “Balkan” sözünün kökeninin eski Türkçede “parlamak” anlamına gelen “balk” sözüyle bir ilgisi olabileceğini söylemektedir.95 “Balk” sözü “parlak, parlaklık, parlamak, parıltı, ışık aydınlık, aydınlık saçmak” anlamlarına gelen eski Türkçe bir sözdür. “Balkır” (~Balkar) sözü de “balk-ı-mak” (parlamak) fiilinden türeyen ve “parlar~parlayan, ışık saçan” anlamına gelen bir sözdür.96 Eski Yunanlıların “Baktria” dediği, Türklerin ve İranlıların “Horasan” adını verdiği bölgenin bir diğer adı da “Balkh”tır.97 “Horasan” sözü, Farsça “hor~hur” (güneş, aydınlık) sözünden “güneşin doğduğu memleket” anlamına gelmektedir.98 Muhtemelen “güneş” ile bir bağlantısı olan eski Türkçe “balk” (parlak, ışık, aydınlık) sözü de herhalde Türklerin Horasan bölgesine verdiği bir ad olmalıdır. Buradan hareketle; “Bulgar” sözünün aslının “Balkar” (parlar~parlayan) olduğunu ve bunun da “Balkh” (Horasan) bölgesiyle ilgili olup eski Türkçedeki “balk” (parlak, ışık, aydınlık=güneş?) sözünden kaynaklandığını söyleyebiliriz.99

Z. V. Togan, Bulgarların (ve Hazarların), Makedonyalı İskender zamanında Horasan (Balkh) bölgesinde yaşadıklarını söylemektedir. Bulgar ve Hazar Türkleri, İtil havzasına muhtemelen İskender'in fetihleri sırasında gelmişlerdir. Hatta, Bulgar ve Hazarların bir kısmı da, İskender'in Horasan taraflarına gelmesinden daha önce Sakalarla (İskitlerle) birlikte İtil dolaylarına gelmiş olabilirler. Reşideddin Oğuznamesi'nde Bulgarlar İtil havzasında Oğuz Han'dan önce yaşayan yerli bir kavim olarak ve Bulgar tarihi için çok önemli olan "Ulu-Balagur" adıyla zikredilmektedirler.100 "Sakaların" (İskitler) Balkh'tan (Horasan) göçleri iki koldan gerçekleşmiştir. Sakaların bir kısmı Hazar denizinin kuzeyinden İtil-Azak dolaylarına gelerek Kimmerleri yerlerinden çıkarırken; Sakaların diğer bir kısmı da Hazar denizinin güneyinden İran, Azerbaycan ve Ermenistan topraklarına girmişlerdir. Strabon, İran-Azerbaycan-Ermenistan coğrafyasında hakimiyet kuran "Arşak"ların bir Saka boyu olduğunu ve onların Balkh (Horasan) bölgesinden geldiklerini söyler.101 Hazar denizinin kuzey ve güneyinden gerçekleşen Saka göçlerinin durakladığı ve birleştiği coğrafya ise özellikle de Dağıstan'ın kuzeyi olmak üzere "Kafkasya"dır.

Balkh adının tarihi geçmişi, Azak ve Kafkasya bölgesinde de oldukça eskilere gitmektedir. Kırım yarımadasının güneybatısındaki "Akyar"dan (Sivastapol) 13 km uzaklıkta "Balaklava" adında küçük bir liman şehri vardır. Strabon'un da "Palakhion" adıyla bahsettiği bu küçük şehrin tarihi oldukça eskilere dayanmaktadır. Strabon'a göre bu şehrin adı, Saka (İskit) hükümdarlarından Skiluros'un oğlu "Palakhios"un (Palakh~Balakh) adından gelmektedir.102 Bizans kaynaklarında, Kafkasya'da Koban ırmağından Dağıstan'ın kuzeyine kadar olan bölgelerde uzun yıllar hakimiyet kurmuş olan Sabir (Hun) Türklerinin 520 yılında ölen "Balakh" adlı bir hükümdardan bahsedilmektedir.103 Bu iki hükümdarın adlarının

birbirleriyle olan benzerliği dikkat çekicidir. Bunların her ikisinin kaynağı da bence “Balkh” sözünden gelmektedir. M. İ. Artamanov, Mirza Kazım-Bek’in “Derbent-Name”si ve Tabari’den naklen, Arap kaynaklarında “Balangar~Balancar~Belencer” şeklinde geçen Hazarların Dağıstan’daki tarihi şehrinin asıl adının “Bulkar” veya “Balk” şeklinde olduğunu söylemektedir.104 Derbent-Name’de, 652-653 yıllarında, Salman adlı bir komutanın yönetimindeki Arap ordularının, Dağıstan bölgesinde “Bilkhar” (Balancar) adlı bir şehre girdiklerinden bahsedilmektedir.105 Hazarların Balancar şehrinin adının Bulgarlar ve Balkh’la (Horasan) ilgisi olduğu açıktır.

Dağıstan’da Gazi-Kumukların kuzey doğusunda halen, tarihi çok eskilere dayanan “Balkar” adında bir kasaba da vardır. Bu kasabanın halkı da “Balkar” adıyla bilinmektedirler ve tarihte seramik işçiliğindeki ustalıklarıyla ün yapmışlardır. Dağıstan’daki Balkarlar, günümüzde yanlış olarak Gazi-Kumukların bir kabilesi olarak sayılmaktadır. Fakat gerçekte ise bunlar, M.Ö. 149-127 yılında, Kafkasya’dan Ermenistan ve Doğu Anadolu’nun kuzeyine göçen Bulgar Türklerinin Dağıstan’da kalan bakiyeleridir.106 J. Klaproth’un kayıtlarına göre, Balkarlar (Karaçay-Balkarlar) eskiden çok geniş bir alana yayılmış olarak yaşıyorlardı. Yoğun olarak yaşadıkları yerler ise Kuma ırmağı civarı ile Dağıstan’ın kuzeyindeki bölgelerdi.107 Gerçekten de, Balkarların oluşum efsanelerinde, Balkarların önceleri Dağıstan’ın kuzeyinde yaşadıklarına dair rivayetler vardır.108

Kafkasya’da, Karaçaylılar ve Kabardeylerin “Malk” dediği, Balkarların ise “Balık” adını verdikleri “Balk” vadisi ve “Balk” ırmağının adı da Bulgar Türkleriyle bağlantılı olarak “Balkh” sözünden gelmektedir. Yukarıda, Hunlar bahsinde, Karaçay-Balkarların yaşadığı Bashan (Baksan) vadisi ve Bashan ırmağıyla ilgili olarak Kabardey Çerkeslerinin efsanelerinde geçen “Baksan” (Dav oğlu Baksan) adlı bir kahramandan bahsetmiştik. Ş. B.

Noghumuka bunun Çerkeslerin ataları olan Antların (?) kralı olduğunu ve eski Yunan dilinin fonetiğinden kaynaklanan bir yanlışlıkla tarih kayıtlarına “Bakso” şeklinde geçtiğini fakat doğrusunun “Baksan” şeklinde olması gerektiğini söylüyor.109 Halbuki bu adın Türkçe “Basıkh” veya “Basok” adı olduğu açıktır. Hatta, Kabardey Çerkeslerinin efsanelerinde geçen “Baksan” adlı kahramanın bir de “IV. yüzyılda yaşadığı” belirtilmektedir ki bu Hun Prensi Basıkh’ın yaşadığı aynı dönemdir. Bu konuyla ilgili görüşlerimi daha önce Hunlar bahsinde belirtmiştim. Ş. B. Noghumuka yine Kabardey Çerkeslerinin efsanelerinde “Malkh” adında bir kahramanın olduğunu kaydetmiş fakat “Baksan” adlı kahramanın hikayesinin tersine “Malkh” adlı kahramanla ilgili en küçük bir malumat vermemiştir. Ş. B. Noghumuka bununla ilgili olarak sadece: “Eski rivayet ve mitolojilerde adları içimizde saklı bulunan bazı büyük kahramanlar gerçekten geçmiş çağlarda geniş bir dünya şöhreti aldılar” diyor ve yirmi bir tane kahraman adı sayarak on dokuzuncu sırada da “Malkh” adını veriyor ve Malkh’la ilgili başka da bir şey söylemiyor.110

Malk veya Balk vadisi ve ırmağının adının Kabardey Çerkeslerinin efsanelerinde geçen “Malkh” adlı kahramanın hatırası olarak yaşadığını ve Balkarların da daha sonra Malk veya Balk vadisine gelerek Balkar adını bu vadinin veya ırmağın adından aldıkları şeklinde düşünülebilir.111 Fakat, yukarıda da ifade ettiğim gibi, Ş. B. Noghumuka, Malkh adlı kahramanla ilgili hiçbir malumat vermemiştir. Çerkeslerin efsaneleriyle ilgili birçok kaynağı taramama rağmen ne böyle bir ada, ne de böyle bir hikayeye rastladım. Gerçekten de “Malkh” adlı bir kahramanın konu edildiği bir Çerkes efsanesi varsa, bence söz konusu bu “Malkh” adlı kahraman, Sabir (Hun) Türklerinin V-VI. yüzyılda yaşamış meşhur “Balakh” (ölümü 520) adlı bir kralının112 hatırasını yaşatmaktadır. İran Kralı I. Hüsev’in 545 yılında saldırısından sonra Sabirlerin tamamen dağılarak 545-555 yılları

arasında bir kısmının merkezi idareden mahrum şekilde, bugün Karaçay-Balkarların yaşadığı, Koban ve Terek ırmakları dolaylarına gelerek her birinin başında bir prens olmak üzere küçük kabileler halinde yaşamaya devam ettikleri bilinmektedir.113 İşte, Çerkeslerin efsanelerindeki "Malkh" adlı kahramanın adı da, Sabir Kralı Balakh'la bağlantılı olarak, XV. yüzyılda Koban ve Terek bölgesine gelip yerleşen Çerkeslerin arasında eriyip giden bu Sabir kabilelerinden kalmış olmalıdır. Bir de, Balkarların yoğun olarak yaşadığı Balk ırmağı kıyılarında çok eski zamanlardan kalma "Palkh" adında bir şehir kalıntısı vardır. Bu şehrin ne zaman ve kimler tarafından inşa edildiği konusunda kimse bir şey bilmemektedir.114 Balk ırmağı kıyısındaki bu eski şehir kalıntısının adının da yine Sabir Kralı "Balakh"ın adından kaldığı açıktır ve bu şehrin kurucuları da büyük bir ihtimalle Sabirlerdir.

En başından beri söylediğimiz gibi, bütün bu kavim, şahıs ve yer adlarının kökeni dönüp dolaşıp eski Türkçe "balk" (parlamak) sözüne dayanmakta ve bunun da Balkh (Horasan) bölgesiyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda uzun uzun açıklama getirerek verdiğim örneklerden şu sonuçlara varılabilir: 1. "Bulgar" adının aslı "Balkar" veya "Balkhar" şeklindedir ve bu da "balkh" sözüne Türk kavim adlarında sıkça görülen "-ar, -er" ekinin gelmesiyle (Hazar, Kabar, Kaçar~Kacar, vs.) oluşmuştur ve bu söz de "parlar veya "parlayan" anlamına gelmektedir. 2. Eski Türkler "balk" sözünden kaynaklanarak Horasan bölgesine "Balkh" adını vermişlerdir ve bu da doğrudan doğruya Bulgarların kavim adının oluşmasına birinci derecede etkili olmuştur. Yani Bulgarların ilk ata yurtlarının Balkh (Horasan) olması sebebiyle kavim adlarını buradan aldıkları anlaşılmaktadır. 3. Bulgarların ve Bulgar kavim adının, Avrupa Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, yani V. yüzyılda oluşmadığı, tam tersine Bulgarların ve Bulgar kavim adının çok daha

eskilere dayandığı; Bulgarların daha Makedonyalı İskender'in Balkh (Horasan) taraflarına gelmesinden çok daha önceleri Balkh'ta (Horasan) yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bulgarların Balkh'tan (Horasan) Kafkasya'ya gelmeleri, Sakaların (İskitlerin) M.Ö. VII. yüzyılda Hazar denizinin kuzeyinden ve güneyinden olmak üzere iki koldan gerçekleştirdiği göçler kanalıyla olmuştur. Bulgarlar, Saka (İskit) birliğine dahil olarak kuzey yönünden İtil ırmağı dolaylarında, güney yönünden de İran-Azerbaycan yoluyla Dağıstan'da gelmişlerdir. Hazar denizinin kuzey ve güneyinden gelen Bulgarların birleşme noktası ise Azak denizi ile Koban ırmağı arasında kalan Kuzeybatı Kafkasya bölgesidir. Sonuç olarak da, bugünkü Balkar Türklerinin eski Bulgarların devamı oldukları ve Bulgar sözünün asıl şekli olan "Balkar" adını korukları anlaşılmaktadır.

Karaçaylılar ve Kara Bulgarlar

Bilindiği gibi tarihte, Kubrat Han'ın oğlu Bat-Bayan idaresindeki Bulgarların bir kısmı Azak dolaylarına, bir kısmı da Kafkasya'ya yerleşmişler ve Rus vakayinamelerinde "Kara Bulgarlar" (Çerniye Bolgarı) şeklinde anılmışlardır.115 Fakat, söz konusu bu Kara Bulgarların adındaki "çornıy" yani "kara" sıfatı üzerinde pek durulmadığı görülüyor. "Kara Bulgar" sözündeki "kara" sıfatından ilk olarak; kara-kemik, kara-kişi, kara-baş, kara-halk, vs. şeklinde eski Türklerde sıkça kullanılan ve alt tabakayı ifade eden "kara" sözü akla gelmektedir. Buradan "Kara Bulgar"ların adının aşağı tabakaya mensup Bulgarları ifade ettiği düşünülebilirse de, bence bu düşünce yanlış olur. Bu anlamda tarihte "Kara Bulgar"ların karşıtı olarak "Ak Bulgar" (üst tabaka~soylu Bulgarlar) şeklinde bir kayıt yoktur. Kaldı ki, "Kara Bulgarlar"ın hükümdarı "Bat-Bayan" ile çevresi soylu ve meşhur "Dulo" sülalesine mensup idiler.

Türk dilinde "kara" sözünün birçok anlamı vardır: kara (siyah rengi), kuzey (kuzey yönü), yer (arazi, bozkır, toprak, ülke), ulus (topluluk), büyük

(yüce, ulu), alt, (alt tabaka), katı (sert), vs. Bu anlamların içerisinde benim üzerinde durduğum “bozkır” anlamını ifade eden “kara” sözüdür. Türk dilindeki “kara” (bozkır) sözünden türeyen “kara-yurt” sözü de “bozkır” anlamına gelmektedir.116 Bozkır denilen yerler ise ormansız, kurakçıl bitkilerle kaplı ve “kara iklimi”nin hüküm sürdüğü geniş alanlardır. Rus dilindeki “çornıy” (kara) sözü de aynen Türkçede olduğu gibi birçok anlama gelmekte ve hem “siyah” hem de “bozkır” anlamlarında da kullanılmaktadır. Sözgelimi Ruslar, Kiev şehri ile civar bölgelerini “çernozem” (kara toprak~kara yer) şeklinde adlandırırken117 burada aslında “bozkır” anlamı ifade edilmektedir. Aynı şekilde, Ruslar eskiden, Azak ile Maniç’in doğusundan Kuma ırmağının kuzeyine kadar olan yerleri, yani Kafkasya’nın kuzeydoğu bölgelerini “çernie zemli” (kara topraklar~kara yerler) şeklinde adlandırılmaktaydılar.118 Hazar Hakanı Yusuf’un zamanında yani X. yüzyılda ise bu “kara yer”lerde yani Azak denizinin kuzey doğusu ile Maniç’ten Koban ırmağı ve onun kollarının orta kısımlarına kadar olan yerlerde “Kara Bulgarlar” yaşamaktaydı.119 Buradan da, “Kara-Bulgar” kavim adının “bozkırlarda” yani “kara yerlerde” yaşayan Bulgarları ifade ettiği ortaya çıkmaktadır.

Karaçay Türklerine izafe edilmek üzere “Karaçay” sözü tarihte yazılı ve ilk olarak, Rus kaynaklarında 1639 tarihinde geçmektedir. Bu tarihte, Pavel Zaharev, Fedot Elçin ve Fedor Bajenov adlı Rus elçileri, Gürcistan’a giderlerken, Karaçay topraklarında (Bashan vadisindeki Elcurt köyünde) on beş gün kadar kalmışlar ve Karaçaylılar hakkında bazı notlar tutmuşlardır. Rus elçilerinin notlarında Karaçaylılardan “Karaçay” ve “Karaçayevo Kabarda” şeklinde bahsedilmektedir.120 “Karaçay” sözünün kökeni ve Karaçaylıların bu kavim adını nasıl aldıkları hakkında birçok görüş vardır. Bunlardan birkaçını sıralayalım. “Karaçay” sözünün kökeniyle ilgili ilk olarak bunun “kara” (kara, siyah) ve “çay” (su, ırmak) sözlerinin

birleşmesinden oluştuğu ve “Karaçay” sözünün de “kara ırmak” anlamına geldiği ileri sürülmüştür. A. Mokayev ise buna benzer bir etimolojiyle “Kara-çay” sözünden “sulu yer, sulak yer” anlamı çıkarılması gerektiğini söylemektedir. Fakat bu görüş, Karaçay-

Balkar ve genel olarak diğer Kıpçak lehçelerinde “çay” (su, ırmak) şeklinde bir sözün bulunmaması, Karaçay-Balkar Türkçesinde ırmak ve nehir anlamında “suw”, “çerek” ve “koban” sözlerinin kullanılması, Karaçaylıların kendilerine özellikle de kavim adı olarak “kara ırmak” adını vermeleri pek mümkün görünmemektedir.121 Buna örnek olarak, eskiden beri Kıpçak Türkçesinin konuşulduğu Kırım yarım adasının güneyindeki Yayla dağlarından doğup Azak denizine dökülen “Karasuw” (Kara-su, Kara-ırmak) ırmağının adı verilebilir.

“Karaçay” sözünün kökeni hakkında en ciddi ve genel olarak kabul edilen görüş; “Karaçay” sözünün, Karaçaylıların efsanevi lideri “Karça”nın adından hatıra kaldığı görüşüdür. Buna göre; Karaçaylıların efsanevi kurucu atası “Karça”nın adı başlangıçta “Karaca” veya “Karaça” şeklindeydi. Karaçaylıların komşuları olan Kabardey Çerkesleri, “Karaça’nın halkını ve yurdunu” ifade etmek için “Karaça” sözüne, Kabardey dilindeki “-ey” nisbet ve izafet edatını ekleyerek “Karaşa-ey” sözünü kullandılar. Kabardey diline yabancı dillerden giren “ç” sesi “ş” sesine dönüşür. “Karaşa-ey” şeklinde telaffuz edilen bu söz daha sonra vokal benzeşmesi (kontraksiyon) sonucunda “Karaşey” şeklini almıştır. Daha sonra da, Karaçaylılar kendileri için Kabardeylerin kullandıkları “Karaşey” şeklindeki kavim adını “Karaçay” şekline çevirmişlerdir. Yani, Kabardey dilindeki “Karaşey” sözü, Karaçay Türkçesinin, ş>ç dönüşümü ve e>a vokal birleşmesi ve ünlü uyumu kurallarına göre “Karaçay” şekline dönüşmüştür.122

Ben de aynı şekilde, bu görüşün taraftarı olarak, Karaçay sözünün “Karça” adlı beyden hatıra kaldığını düşünüyor ve yukarıdaki görüşü

destekliyordum. Fakat "Batır Karça" destanı iyi tahlil edildiğinde, "Karça" adlı şahsın efsane bir kişilik olmadığı, tam tersine Karça adlı beyin gerçekten de 1550-1650 yılları arasındaki bir dönemde yaşamış olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan ben "Karça" adının aslının "Karaca" veya "Karaça" şeklinde değil, "Karçıga" şeklinde olduğunu sanıyorum. Kıpçak Türkçesine ait bir söz olan "Karçıga" sözü, kartalgillerden bir tür yırtıcı kuş olan "aladoğan, atmaca, laçin" anlamına gelmekte ve "Codex Cumanicus"ta "Karçıga" ve "Karçaga" şeklinde geçmektedir.123 "Karçıga" sözü, Tatar ve Kırgız Türkçesinde "Karçıga", Kazak Türkçesinde "Karşıga", Başkurt Türkçesinde "Karsıga" şeklinde,124 Karaçay-Balkar Türkçesinde "Kartçıga" şeklinde125 geçmekte ve "aladoğan, atmaca, laçin" anlamına gelmektedir. Bilindiği gibi "şahin, kartal, doğan" gibi yırtıcı kuşların adları, Türklerde erkek adı olarak çokça kullanılmaktadır. "Karçıga" kuşunun adı da Kıpçak Türklerinde oldukça sık kullanılan erkek adlarından biridir. Sözgelimi, bugün de Kazak Türklerinde "Karşıga" adı çok sık kullanılan bir erkek adıdır. Bana göre, Karaçaylıların efsanevi kurucu atası "Karça"nın adı da, başlangıçta "Karçıga" şeklindeydi. XIX. yüzyıl başlarında, Kafkasya'da bulunan J. Klaproth, Kabardey Çerkeslerinin, Karaçaylılara "Karçaga Kuşha" adını verdiklerini söylemektedir.126 Yani, Kabardeylerin "Karçaga Kuşha" dedikleri söz, "Karçaga'nın Dağlıları" anlamına gelmektedir ki, bana göre buradaki "Karçaga" sözüyle "Karça" kastedilmektedir. Buradan hareketle, "Karçaga~Karçıga" sözlerinin "Karça" adının başlangıçtaki şekli olduğunu düşünüyorum. Bütün bunlardan da "Karaçay" sözünün "Karça"nın adından kaynaklanmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, Karça'nın kendisi Kıpçak kökenlidir. Karaçaylıların Kıpçaklaşma dönemi de muhtemelen onunla başlamıştır. Karça'dan ancak XVI. yüzyıl sonları ile XVII. başları arasındaki bir dönemde Karaçaylıların lideri olarak bahsedilebilir.

Karaçaylıların oluşumunu anlatan bir sürü hikaye vardır. Bunların bir kısmında Karça'nın yerine doğrudan "Karaçay" adlı bir beyden bahsedilir. Bu hikayelerin birinde Karaçaylıların, Hazar Hakanı Obadiy Han (Obedia) zamanında, "Karaçay" adlı bir beyin idaresinde "Macar" veya "Kırk-Macar" adlı bir şehirde yaşadıkları, Obadiy Han'ın sürekli ve zorla vergi almak suretiyle Macar şehrini baskı altında tutmasından dolayı Karaçay adlı beyin kabilesiyle birlikte Macar şehrini terk ederek Kafkasya'nın dağlık vadilerine göç ettiği, daha sonraları "Karaçay" adlı bey öldükten sonra onun kabilesinin beyin hatırasını yaşatmak amacıyla kendilerine kavim adı olarak "Karaçay" adını aldıkları anlatılır.127 Hikayede geçen "Macar" şehrinin gerçek olduğunu daha önce bahsetmiştik. Bu Macar şehrinde muhtemelen yukarıda bahsettiğimiz Kara Bulgarlar ile adından da anlaşılacağı üzere Macarlar yaşıyorlardı.

A. Bayramuk, bu hikayede geçen "Karaçay" adlı beyin gerçek olduğunu ve Karaçaylıların kavim adının da ondan geldiğini ifade etmekle birlikte "Karaçay" sözünün sadece tek bir şahsın adı olmadığını, "Karaçay" sözünün kaynağının çok eskilere dayandığını söylemektedir. Ona göre, "Karaçay" sözü aslında bugünkü Karaçaylılardan çok daha eski zamanlarda yaşayan çok eski bir sülale veya kabilenin adıdır. Söz konusu bu eski "Karaçay" adlı sülale veya kabileden "Karaçay" adlı veya soyadlı bir sürü şahıs Kafkasya'nın değişik kavimleri arasında yayılmıştır. Bugünkü Karaçaylıların oluşum hikayelerinde anlatılan "Karaçay" adlı bey de bunlardan biridir. Ayrıca, Digorya'da (Kuzey Osetya) çok eski bir köyün adı "Karaçay"dır. Yine, Digorların eski halk destanlarından birinin adı "Karaçay"dır ve bu destanda "Karaçay" adlı kahramanın yiğitlikleri anlatılmaktadır.

Fakat, Digorlarda geçen bu "Karaçay" ismi bugünkü Karaçaylılarla ilgili değildir. Bunlar, yukarıda bahsettiğimiz "Karaçay" adlı sülale veya

kabileye mensup kişilerin adından kalmıştır.128 Kabardey Çerkeslerinde de “Karaşey” (Karaçay) adlı bir sülale vardır. Bu sülalenin kökeni “Karaşey” adlı bir Kabardey prensine dayanmaktadır. Aynı şekilde Nogay Türklerinin tarihinde de “Karaşay” (Karaçay) adına sıkça rastlanmaktadır. Yine, Kırım Türklerinin “Adil Sultan” destanında “Karaçay” (Orak oğlu Karaçay) adlı bir şahıstan bahsedilmektedir. Hakikaten de “Karaçay” sözünün tarihte bugünkü Karaçaylıların dışında başka yer ve şahısların adı olarak da geçtiği görülmektedir. Fakat, A. Bayramuk’un da belirttiği gibi, Karaçaylılar da dahil bütün yer ve şahıs adı olarak kullanılan “Karaçay” sözü sonuçta tek bir kaynaktan çıkmaktadır. Bu kaynak da, Karça adlı beyin XVI-XVII. yüzyılda gelip Karaçaylıların yönetimini almasından önceki asıl “Karaçay”lılardır. Bunlar da bence tarihte bilhassa da Altın Orda (Altınordu) ve Kırım Hanlığı’nın siyasi tarihinde büyük rol oynamış olan “Karaçi” beyleri ve “Kerç” şehridir.

Karaçi beyleri ile Kerç şehrinin tarihi Altın Orda ve Kırım Hanlığı’nın tarihinden çok daha eskiye dayanmaktadır. Tarihte “Pantikapaion” adıyla da geçen Kırım’ın güney batısındaki “Kerç” şehri, etrafı surlarla çevrili bir müstahkem mevki idi. VII. yüzyılın sonlarına kadar bu şehir Hazarların hakimiyetinde kalmıştır. 1016 yılında Kırım’ın doğu kısmı Kerç ile birlikte eski adı “Phanogoria” olan “Tmutarakan” (Tamantarhan) Rus prensliğinin eline geçti. Kerç şehrinin adı eski Rus vakayinamelerinde “Karaçev” şeklinde geçmektedir.129 Yani, Altın Orda Devleti (kuruluşu 1241) ve Kırım Hanlığı daha ortada yok iken “Karaçi beyler” ve “Kerç” şehri mevcuttu. Kerç şehrinin sakinlerini oluşturanların çoğunluğu ise Aslar ve Kara Bulgarlar idi. Yukarıda anlatılan hikayedeki Hazar Hakanı Obedia zamanında “Macar” adlı şehrin idarecisi olan “Karaçay” adlı bey işte bu “Karaçi” beylerinden biri olmalıdır ve Hazarların baskısından kurtulmak için da kabilesini yanına alarak “Macar” şehrini terk etmiş, eskiden beri

Laba, Arhız ve Koban vadilerinde yaşayan Bulgar bakiyeleriyle de birleşerek bugünkü Karaçay Türklerinin çekirdeğini oluşturmuştur.

Öte yandan, Kıpçak kökenli “Karça” adlı beyin Karaçaylıların tarihinde ayrı bir önemi vardır. Moğolların 1222 ve Timur’un 1395 yıllarındaki Kafkasya’yı istilaları sebebiyle Karaçaylılar büyük kayıplar vermişlerdir. Halkın büyük bir kısmı dağlara kaçmış, bir kısmı da komşu Kafkas kabilelerine sığınmışlardır. Uzun zaman bu şekilde yaşayan Karaçaylılar, XVI. yüzyıl sonlarında Kıpçak kökenli Karça’nın Kafkasya’ya gelmesiyle birlikte yeniden toparlanmaya başlamışlar ve Karça’nın çevresinde yeniden birleşmişlerdir. Yani bu dönemde Karça bir “çekim kuvveti” olmuştur. Karça’nın bilhassa da Kabardey prenslerine karşı verdiği başarılı mücadeleleri dolayısıyla bütün Kafkasya’da nam salması, dağınık ve küçük birlikler halinde yaşayan Türk kabilelerinin kendi çevresinde birleşmesini sağlamıştır. Karça da üstün teşkilatçılık yeteneğiyle bu kabileleri birleştirmiş ve onların Kıpçak karakterini almalarında en büyük rolü oynamış, Karaçaylıların etnik oluşum sürecinde son noktayı koymuştur.

Kafkasya’da Bulgarların İzleri

Bulgar Türklerinin Kafkasya’daki komşu kavimlere dil bakımından da büyük tesirler yaptığı anlaşılmaktadır. Z. Gombocz ve M. Poppe’nin Macar dili araştırmalarından, Kafkasya’da Koban ırmağı civarında yaşayan Macarların kendileriyle komşu olarak aynı bölgede yaşayan Bulgar Türklerinden birçok kelime aldıkları tespit edilmiştir. Bu kelimeler son derece gelişmiş hayvan ıslahı, ziraat kültürü, devlet ve sosyal teşkilatıyla ilgilidir. Bu kelimelerden anlaşıldığına göre Bulgar Türkleri çok eski çağlardan beri hayvancılık, ziraat, sanat ve ticaretle uğraşıyorlardı.130 Bulgar Türklerinden Macar diline geçen bu kelimelerin birçoğu Karaçay-Balkar Türkçesinde halen yaşamaktadır.131 Öte yandan, Kafkasya Bulgar Türklerinin dil mirasını yalnız Macar, Çuvaş ve Karaçay-Balkar dillerinde

aramamak lazımdır. Bulgar Türkleri aynı zamanda bugünkü Çerkes (Adige) ve Oset gibi Kafkasyalı kavimlerin etnik yapısını (bilhassa yönetici sınıfını) oluşturan en önemli unsurlardan biridir. Oset bilim adamı V. İ. Abayev, Oset dilinde eski Türkçe kökenli sözlerin oldukça fazla olduğunu ifade etmektedir.132 Çerkes (Adige) dilindeki bazı sözlerin de Bulgar Türkçesine aitliği ortaya çıkmıştır. Sözgelimi, Hazarların tarihi Sarkel şehrinde bulunan bir yazıtta “dag” (yağ) sözü geçmektedir. Bulgar Türkçesine ait olduğu anlaşılan “dag” (yağ) sözü, Kabardey Çerkes (Adige) diline “dage” (yağ) şeklinde devam etmektedir.133 Ayrıca, Çerkes (Adige) dilindeki “kamıl” (kamış, kaval) sözü ise (kamıl>kamış) Lir Türkçesi özelliği göstermekte olup yine Bulgar Türkçesinden geçmiştir.

Bulgar Türklerinin dini doğal olarak akraba Türk kavimlerin dinine çok yakın idi. “Tangra” (Tengri/Tanrı) dedikleri semavi bir varlığa inanıyorlardı. Ayrıca birtakım kaya ve taşların kutsal olduğuna ve onlardan şifa bulduklarına inanıyorlardı. Bulgarların tesirinde kalan Macarlar da birtakım kutsal saydıkları taşları takdis ederlerdi.134 Bulgarlarda ağaçlar da kutsal sayılırdı. Bilhassa meşe ağaçları kutsal idi. Bulgarların “Şan Kızı Destanı”nda bu kutsal ağaç motifi “Boy Terek” ile ortaya çıkmaktadır.135 “Tangra/Tengri” (Tanrı), Karaçay-

Balkar Türklerinin eski inançlarında en ulu tanrı olarak “Teyri” şeklinde geçmektedir. Ayrıca, “Teyri” sözü, aynen Kök-Türklerde olduğu gibi, “gök” anlamına da gelmektedir. Karaçay-Balkar Türkleri de Bulgarlar gibi; “Bayrım-taş”, “Totur-taş”, “Cangız Terek” ve “Ravbazı” vs. adını verdikleri birtakım taş ve ağaçları kutsal sayarlar ve bunlarla ilgili törenler yaparlardı.136

Bulgar Türklerinin muhtelif zaman ve yerlerde, özellikle de Kafkasya’daki komşu kavimlerin kültürüne büyük tesirleri olmuştur. Sözgelimi, Kafkasya’da yaşayan kavimlerin “elbise kültürünü” büyük

ölçüde şekillendiren Bulgar Türkleri olmuştur; "Bulgar Türkleri, dış elbise olarak dizden aşağı kadar uzanan bir kaftan giyiyorlardı. Kaftanın yukarı kısmı ve yenleri vücuda yapışık, alt kısmı ise geniş ve iki parçadan ibaretti. Kaftanın ön tarafı kordonlarla düğmelenirdi. Altına kısa ceket (gömlek), pantolon ve çizme giyiyorlardı. Ayrıca abaları (yamçı) da vardı. Kötü havalarda silahları örter ve yayın ıslanmasına mani olurdu. Bulgar Türkleri iki tür başlık kullanıyorlardı. Birincisi tepesi sivri ve deriden yapılmış başlıktır. İkincisi, soyluların giydiği, yuvarlak ve kenarı körüklü kalpak idi. Bulgar Türklerinin kadınlarının elbiseleri de erkeklerinkine benziyordu. Evli kadınların saçı bir baş örtüsü ile kapalı idi. Bunun üstünde süslü bir kalpak taşırlar veya aynı örtüyü bir kalpak şekline sokarlardı."137 On yedi yıl boyunca, Bulgar Türklerinin dil, kültür ve arkeolojisi üzerine çalışan Macar Türkolog G. Feher'in bu ifadelerinden, Bulgar Türkleri elbiselerinin Kafkas milli kıyafetlerinin temelini oluşturduğu kolayca anlaşılmaktadır.

Bulgar Türkleri mimaride, eski dönem Roma ve Bizans kaynaklı inşaat malzemesi olan tuğla ve moloz çakıl yerine, ağır ve kocaman blok taşlar kullanıyorlardı. G. Feher'e göre, Bulgarların bu mimari yapı stili Sasani-İran etkisini taşımaktadır. Bununla birlikte, Bulgar Türkleri taş yontuculuğunda ve taş duvar inşa etmedeki ustalıklarıyla çok meşhur idiler.138 Karaçay'daki Humara şehrinin inşasına bakılarak Bulgar Türklerinin taş yapı mimarlığının ustaları olduğu anlaşılmaktadır. Onların bu taş yapı inşaatı ustalıkları, özellikle Çerek vadisinde yaşayan Balkarlarda devam etmiştir. Çerek vadisinde yaşayan Balkarlar için söylenen "Hunaçı Malkarlıla" (Duvarcı/Taşduvar ustası Balkarlılar) şeklindeki yakıştırma Bulgar Türklerinden miras kalmış olmalıdır.139 Bundan başka, Bulgar Türkleri, iklim şartlarının icabı olarak, kalın ağaç kütüklerini üst üste koymak suretiyle evler inşa ederlerdi. Bulgar Türklerinin köy veya şehirleri ekseriyetle orman ve nehir kenarında idi.140 Bulgar Türklerinin bu tip

evleri de Karaçaylıların kültüründe korunmuştur. Karaçaylıların en eski ev tipi "töngertme" adı verilen, kalın ağaç kütüklerini üst üste koymak suretiyle inşa edilen evlerdir.

Bulgarlar "agul" (avul) adını verdikleri müstahkem şehirlerde otururlardı. Kafkasya'daki Bulgarlar da müstahkem şehirlerde yaşıyorlardı141 Bunun en güzel örneği de, Karaçay'daki eski "Humara" müstahkem şehridir. Bulgar Türklerinden kalmış olan eski Humara şehri 20 hektardan fazla bir alanı kapsamaktadır. Humara şehri eskiden çevresi blok taş duvarlarla çevrili ve dokuz kulesi olan bir müstahkem şehir idi.142 S. Y. Bayçora, W. Barthold'dan naklen, X. yüzyılda Gardizî'nin notlarında "Hazarların ülkesinde halkın kutsal bir ağaca tapındığı 'Humara' adlı bir şehir vardır" şeklinde ifadelerin olduğunu söylemektedir. Fakat ben, Gardizî'nin Türk ülkeleriyle ilgili notlarında böyle bir kayda rastlayamadım. Ancak, Mesudî'nin notlarında, Hazar denizi yakınlarında ve İtil ırmağına bir saat uzaklıkta "Hum" adlı bir şehir adı geçmektedir.143 Fakat bunun Karaçay'daki Bulgarlardan kalma eski Humara şehri olmadığı açıktır.

Eldeki arkeolojik verilerden, eski Humara şehrinin, Kafkasya Bulgarlarının ve Hazar Hakanlığı'nın askeri, siyasi, kültür ve iktisadi merkezlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Humara müstahkem şehrinin inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Konuyla ilgili arkeologlar da kesin bir tarih söyleyememekte, sadece Humara şehri kalıntılarının VIII-X. yüzyıldan daha geç bir döneme ait olamayacağını ifade etmektedirler. Halbuki, bazı arkeolojik buluntulardan, Humara şehrinin VIII-X. yüzyıldan önceki dönemlerde inşa edildiğine dair birtakım izlere rastlanmaktadır. Sözgelimi, Humara'da yapılan kazılarda, değişik konut türleri bulunmuştur. Bunların bir kısmı taştan inşa edilen evler, bir kısmı göçebe çadırları, bir kısmı da yer altı evlerdir. Yine, çok farklı mezar türleri de bulunmuştur.

Fakat bu mezarların tümünün tabanına keçe serilmiş olduğu saptanmıştır. Bilindiği gibi, bu tür defin geleneği göçebe kavimlerin kültürüne aittir.144

1960-1962 yıllarında, Karaçay'daki eski Humara şehri kazı çalışmaları sırasında runik karakterde yazılı taşlar bulunmuştur. İlk olarak 1962 yılında A. M. Şçerbak bu yazıtların, Don ve Talas kitabeleriyle olan benzerliğini açıklayarak, Humara yazıtlarının Batı Türklerine ait özel bir runik alfabeyle yazılmış olduğunu ileri sürmüştür. 1963 yılında V. A. Kuznetsov ise Humara yazıtlarının, Kuzey Kafkasya'da geniş bir alana yayılmış olan eski Yunan kitabelerinden çok farklı bir dil ve yazı sistemiyle yazılmış olduğunu ve bu yazıtların Orhon-Yenisey yazıtlarıyla büyük benzerlik gösterdiğini söylemiş, Humara kitabelerinin şüphe bırakmayacak şekilde eski Türk runik yazısı olduğunu ileri sürmüştür. Böylece bu iki bilim adamının çabalarıyla, Humara yazıtlarının varlığı dünya bilim alemine duyurulmuştur. Daha sonra Humara yazıtlarına ilgi artmış, çok sayıda bilim adamı bu yazıtları çözme çalışmalarına başlamışlardır. G. F. Turçaninov, Humara yazıtlarının Çerkes veya Osetlerin atalarından kalmış olabileceğini ileri sürmüş, fakat onun bu yazıtları Çerkes ve Oset dilleriyle çözme çalışmalarının tümü başarısızlıkla sonuçlanmıştır. M. A. Habiç ise bu yazıtlardan birkaçını başarılı bir şekilde çözmüş ve bunların Türk dilli Alanlara ait olduğunu ileri sürmüştür. Nihayet, S. Y. Bayçora, yıllarca sürdürdüğü çalışmalarıyla, Karaçay-Balkar topraklarında bulunan; Humara, Arhız, Sutul, Ahmat-Kaya, İnal, Gınakızı, Temirtüz, Sarıtüz, Tokmak-Kaya, Ishavat, Ullu-Dorbunla, Kalej, Teşikle, Bitikle, Ak-Kaya bölgeleri ile yine Kafkasya'da Koban ve Terek ırmakları arasında geniş bir alanda yayılmış olan yazıtlardan 74 tanesini çözerek, bütün bu yazıtların Bulgar Türklerine ait olduğunu delilleriyle ortaya koymuştur. Arkeolog H. H. Bici de bu yazıtların Bulgar Türklerine aitliğini kabul etmiştir.145

S. Y. Bayçora'nın vardığı sonuca göre, Humara ve Kuzey Kafkasya'nın birçok bölgesinde bulunan yazılı taşlarda kullanılan dilden, Kafkasya Bulgarlarının "d, c, dz, ara/ortak" olmak üzere dört şivede konuştukları anlaşılmaktadır. Hasavut bölgesindeki bazı yazıtlar ise iki ayrı Türk lehçesi ve iki ayrı alfabeyle kazınmıştır. Bunların birincisi Kafkasya Bulgar Türklerinin harfleriyle, ikincisi ise eski Uygur Türkleri harfleriyle yazılmıştır.146 S. Y. Bayçora, Kafkasya Bulgar yazıtları alfabesi ile Tuna Bulgar, İtil-Don, Sekel, Orhon-Yenisey yazıtlarında kullanılan alfabelerin karşılaştırmalı çizelgesini hazırlamıştır.147 Bu çizelgede, Kafkasya Bulgar yazıtlarında kullanılan alfabenin diğerlerine çok benzediği, hatta harflerin çoğunluğunun birbirlerinin aynısı olduğu görülmektedir.

Humara Yazıtı 01: Transkripsiyon: Ög (ü) nbeh b (e) lüg dog (e) ni e (ş) oyuşt (u) k. İzden el (o) l.148 Türkiye Türkçesi: Ögünbek (in) işaretini (anıtını) tören (anma) yeri tapınakta oyduk (kazıdık). Tanrının önünde o (duruyor).149

Eski Humara şehri kazılarında ortaya çıkarılan bu yazıttan da anlaşıldığı gibi, Bulgar Türkleri ölen soyluları adına anıt dikmeyi kendilerine borç sayarlardı.150 Bu yazıttaki "dog" sözü, genel Türkçedeki "yog~yug" (tören, yas töreni) sözüdür. "Ögünbeh~Ögünbek" adı iki sözün birleşmesinden (Ögün-beh~bek) oluşmuş bir özel addır. "Ögün" sözü, eski Türkçe "ög-" (övmek) fiilinden türetilmiş "ög-ü-gen" (övülmüş, övülen, övgüye layık, namlı) sözüdür. "Beh" kelimesi ise genel Türkçedeki "beg~bek" sözüdür. Bu söz Hazar ve Bulgar Türkçesinde "beh" şeklinde geçmektedir. "İzden" (tanrı) sözü ise Macarca kökenli "isten/işten" (tanrı) bir sözdür. Yazıttaki bu sözün varlığı, aynı zamanda Bulgar Türkçesinin de Macar dilinin etkisi altında kaldığını göstermektedir. S. Y. Bayçora, yazıttaki "eş" (tapınak) sözünü başlangıçta Türkçe "eş-" (eşmek, kazmak)

fiili olduğunu sandığını, fakat daha sonra bu sözün Ön Asya kökenli bir söz (eş: tapınak) olduğu sonucuna vardığını ifade etmektedir.151

Humara Yazıtı 02: Transkripsiyon: Cugut (u) r (e) kc belüg tiketüki c (a) l (e) ki kic (e) oy (u) w oyd (uk).152 Türkiye Türkçesi: İkinci dağ keçisi (ayında) anıtın tüketildiği (tamamlandığı) yıl iki küçük süs oyduk.

"Cugutur" sözü "dağ keçisi" anlamında olup bugünkü Karaçay Malkar Türkçesinde halen yaşamaktadır. Fakat, Tuna ve İtil Bulgar Türkleri yazıtlarında "tekou" (koyun yılı) dışında, "cugutur" (dağ keçisi) şeklinde yıl ve ay adı geçmemektedir.153 Öte yandan bu söz Osetçede "dzebudır~dzebodur~dzebedur" (dağ keçisi) şeklinde geçmektedir. V. İ. Abayev bu sözün kökenini şöyle açıklıyor; "Cugutur veya dzebodır (dağ keçisi) sözü, farklı iki dile ait fakat anlamdaş iki sözün (cugu-tur~dzebo-dur) birleşmesinden oluşmuştur. Birinci 'cugu' sözü, Gürcüce 'cihu~cihvi' (dağ öküzü, yabani öküz) sözünden kaynaklanmaktadır. İkinci 'tur' sözünün kökeni ise Hint-Avrupa kökenlidir. Sözgelimi, eski Yunan dilinde 'tavr-os' (öküz/sığır), Latince'de 'taur-us' (öküz/sığır), eski Slavcada 'tur' (yabani öküz) gibi örnekler verilebilir. Ayrıca bugünkü Rusçada kullanılan 'tur' sözü artık 'dağ keçisi~yabani keçi' anlamına yakın bir sözdür. Sonuçta, 'tur' sözünün kökeninin Alan diline ait olduğu anlaşılmaktadır."154

Humara Yazıtı 03: Transkripsiyon: Cugut (u) r üç (e) mge minge.155 Türkiye Türkçesi: Dağ keçisi (yılının) üçüncü (ayında) ebedi (abide).

M. A. Habiç bu yazıtı, "Elteber kunga tize canga" (Elteber taş duvar diziyor [inşa ediyor] fil[lerle]) şeklinde okumuştur.156 Fakat, S. Y. Bayçora, M. A. Habiç'in bu transkripsiyonunun şüpheli olduğunu, çünkü söz konusu yazıttaki harfler ile transkripsiyonun birbiriyle hiç uyuşmadığını söyleyerek, yukarıdaki kendi transkripsiyonunu önermiştir.

Humara Yazıtı 05: Transkripsiyon: C (u) gut (u) r üç (e) m (i) g Mengçur (e) linçe ur biti ögig (e) n.157 Dağ keçisi (yılının) üçüncü (ayında)

Mengçur ülkesinde kazınmış kitabeyle övüldü.

Arhız Yazıtı 04: Transkripsiyon: D (o) g (ı) ş (ı) w en e (ş) m (e) n (Ö) g Bk (a)/Ul (u) ma bökmet (i) m uy…/(E) r (e) n (a) z (a) y (ırıltı) m.158 Türkiye Türkçesi: Tören (anma) yerinde (tapınakta), ben Ög Bka/Oğluma doyamadım uy (?)…/Yiğit As (lardan) ayrıldım (öldüm).

Tokmak-Kaya Yazıtı 02: Transkripsiyon: Sögü d (o) g (ı) z (ı) h d (e) r.159 Türkiye Türkçesi: Sögü (nün) tören (anma) kutsal yeri.

Bu yazıttaki "Sögü" özel adı, eski Türkçe "sü" (asker, ordu) ile "ögü~üge" (bilge başkan) sözlerinin birleşmesinden oluşmuştur ve başlangıçta "askerin~ordunun bilgesi=komutan" şeklinde bir unvan adı iken burada özel ad olarak kullanılmıştır.160 Yazıttaki "ızıh" sözü, genel Türkçedeki "ıdık~ıduk" (kutsal) sözüdür. Bu söz, Karay "iyuh", Çuvaş "ıyrih~iyrik", Hakas "ızık" ve son olarak Karaçay-Balkar Türkçesinde "ıyıkh~ıyık" şeklinde yaşamakta olup161 "Pazar günü" ve "hafta" anlamlarına gelmektedir. Bunun nedeni, Hıristiyanlık inancının bir dönem Karaçay Malkar kültürüne tesirinden ileri gelmektedir. Hıristiyanlığın kutsal günü sayılan Pazar günü, Karaçay-Balkarlarda "ıyıkh-kün" (kutsal gün) şeklinde yorumlanmıştır.

1 Henze, 1985: 3.

2 Hacilayev, 70: 6.

3 Mokayev, 76: 87.

4 Mızılanı, 93/3: 15; Miziyev, 94: 23-24.

5 Tarhan, 79: 355-356.

6 Tarhan, 79: 359.

7 Miziyev, 94: 32, 95.

8 Alekseyeva, 93: 5; "Koban Kültürü" terimi, bazı yazarlar tarafından yanlış anlaşılmaktadır. Bu yazarlar "Koban Kültürü"nü,

Kafkasya kavimlerinin ortak bir kültür dairesi içerisinde oluşturdukları bugünkü Kafkasya kültürüne izafe etmektedirler. Koban ırmağı ve onun kolları dolaylarını kapsayan sahadan “Kuban Bölgesi” şeklinde söz etmekte ve bu sahada oluşan kültürden (Kafkasya kültüründen) de “Kuban Kültürü” diye bahsetmektedirler. Halbuki gerçekte ise “Koban Kültürü” ilmî bir terim olup adını “Koban” köyünden almıştır. Asıl olan, Kafkasya kültürü değil, Koban köyünde ortaya çıkarılan arkeolojik eserlerin yansıttığı kültürdür. Bu kültür ise, bozkır insanlarının tipik savaşçı karakterlerini yansıtan Kimmer-Saka kültürüdür.

9 Grousset, 80: 22.

10 Tarhan, 79: 361-362.

11 Tarhan, 79: 357.

12 Durmuş, 93: 63; Lang, 97: 65.

13 Tarhan, 79: 365.

14 Kırzıoğlu, 53: 66.

15 Şeşen, 85: 30.

16 Ögel, 71: 579.

17 Ögel, 71: 376.

18 Kırzıoğlu, 92: 17.

19 Tarhan, 79: 358.

20 Durmuş, 93: 41-43.

21 Herodotos, 91: 208.

22 Togan, 81: 34.

23 Hacilayev, 70: 125.

24 Herodotos, 91: 208.

25 Mızıulu, 94/6: 192-193.

26 Herodotos, 91: 210.

27 Mızıulu, 93: 35.

28 Mızılanı, 93/3: 16.

29 Tarhan, 79: 362-363.

30 Durmuş, 93: 59.

31 Koşay, 56: 4.

32 Eberhard, 96: 70-71; Czegledy, 98: 117.

33 Togan, 81: 22-24, 149.

34 Kırzıoğlu, 53: 27.

35 Ar, 44: 515-566; Erzen, 86: 15-16.

36 Simeonov, 49: 54.

37 Gömeç, 97: 31-32.

38 Momsen, 50: 547.

39 Kurat, 72: 108; Tekin, 87: 1.

40 Kurat, 72: 109; Kırzıoğlu, 72: 80; Kırzıoğlu, 92: 36.

41 Koşay, 32: 2; Artamonov, 62: 79.

42 Togan, 39: XXVIII; Kahovskiy, 65: 225; Togan, 81: 168-169.

43 Kurat, 72: 13.

44 Skryinskaya, 60: 91; Ligeti, 96: 7.

45 Vaczy, 96: 42.

46 Kurat, 72: 13; Grousset, 80: 88; Kafesoğlu, 93: 6, 69; Ahmetbeyoğlu, 95: 7; Ligeti, 96: 8; Gumilev, 01: 169.

47 Kosok, 60: 12-16.

48 Kafesoğlu, 93: 70, 264.

49 Mızıulu, 93: 91; Miziyev, 93: 35; Burada bir başka bir görüşe daha yer vermek gerekir; Kabardey Çerkeslerinin efsanelerinin birinde "Dav oğlu Baksan" adı geçmektedir. Bu efsaneye göre, şimdiki "Baksan" ırmağı ve vadisinin adı Dav oğlu Baksan'ın adından kalmıştır. Ş. B. Noghumuka'ya göre, Dav oğlu Baksan ise, Çerkeslerin ataları olan Slav kökenli "Ant"ların (?) hükümdarı "Bakso"nun kendisidir (Noghumuka, 74:

63-68). “Ant” kavim adı, Alanların bir kolu olan “Ant”ların adından gelmektedir. Antların birinci sınıf yöneticileri Türklerden, ikinci sınıf yöneticileri Alanlardan ve kalabalık halk tabakası da Slavlardan oluşmaktaydı. G. Vernadsky, Alan, As ve Antların aynı kavimler olduğu konusunda ısrar eder. Ona göre, Çin kroniklerinde, Alanların ülkesi olarak gösterilen “Antsai~Yantsai” (şimdiki Kazakistan’ın güney bölgesi) adı da Antların adından gelmektedir. G. Vernadsky, Latinlerin de Alanlara “Ant” adını, Yunanların ise “As” adını verdiklerini söyler. Apsiş adlı bir komutanın önderliğindeki Avarlar 602 yılında Antları Dnyester boylarında tamamen imha etmişlerdir. Bu tarihten sonra da tarihte bir daha Ant adına rastlanmaz. Theophanes, 583 yılında Trakya’ya saldıran Antların başında “Ardagast” ve “Mousoukios” adlı komutanlardan bahsetmektedir. G. Vernadsky, “Ardagast” adının İran kökenli olduğunu söylemekte, “Mousoukios” adını da “Busok” şeklinde düzelterek, Jordanes’in daha önceki yıllarda bahsettiği Antların “Boz” adlı komutanıyla bağdaştırmaktadır (Karatay, 00: 91, 117). Ant komutanı “Busok”un adından, onun Türk kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan, Hun komutanı “Basık” adıyla olan benzerliği de dikkat çekmektedir.

50 Biciyev, 93: 268.

51 Kaflı, 42: 26.

52 Ögel, 91: 101.

53 Gürün, 81/c. I: 239; Kafesoğlu, 93: 79, 185; Rasonyi, 93: 89-90; Ahmetbeyoğlu, 95: 16-18; Ostrogorsky, 95: 53.

54 Tekin, 87: 1.

55 Gumilev, 01, 162.

56 Artamonov, 62: 71.

57 Tekin, 87: 2; Kurat, 93: 782.

58 Tekin, 37: 3.

59 Tekin, 87: 3; L. N. Gumilev, Organ ile Kök-Türklerin batıdaki valisi veya ikinci derecedeki hükümdarı “Mohodu-heu”nun aynı kişiler olduğunu söylemektedir. Ona göre, Mohodu-heu Kök-Türklerin meşhur Aşina soyundan olup aynı zamanda da Kubrat Han’ın dayısıdır (Artamonov, 62: 162).

60 Tekin, 87: 2-4; Kafesoğlu, 93: 191-192; Ostrogorksky, 95: 97.

61 T. Tekin, “Kubrat” sözünün “derlemek, toplamak, bir araya getirmek” fiilinin emir şekli olduğunu söylemekte ve İkinci Kök-Türk Hakanı Kutluğ’un unvanının da aynı anlamda “İl-Teriş” (kabileleri toplayan) şeklinde olduğunu hatırlatmaktadır (Tekin, 87: 3). T. Tekin’in Kubrat adıyla ilgili etimolojisi de şüpheli görünmektedir. Kubrat’ın kardeşinin ve büyük oğlunun adlarının “Şam-bat” ve “Bat-Bayan” şeklinde olması, Kubrat sözünün aslının “Kur-bat” veya “Kor-bat” şeklinde olabileceğini düşündürmektedir. F. Nuretinov’un söylediği, “Putivl” şehrinin asıl ve eski adının “Bat-avıl” (Prens Karargahı) şeklinde olduğu (Nurettinov, 91: XVII) doğru ise, öyle anlaşılıyor ki, “bat” sözü, Bulgar Türklerinde herhalde önceleri “bey, prens, vali” şeklinde bir unvan adı olarak kullanılmakta idi. Kubrat adının aslının“Kur-bat” şeklinde olduğunu varsayarak bu sözün eski Türkçedeki “kür” (cesur, yiğit) sözünden “Kür-bat” şeklinde oluştuğu düşünülebilir.

62 Kafesoğlu, 85: 15-16.

63 Karaçay-Balkar Türkçesinde de “ospar” (gururlu, kibirli) ve “osparlık” (kendine aşırı güvenme, kurum, çalım) şeklinde yaşamaktadır. Karaçay-Balkar Türkçesindeki “ospar” ve “osparlık” sözü, Asparuk’un adına izafen “Asparuk gibi gururlu ve kibirli” gibi bir anlam yüküyle türemiş olabilir.

64 Feher, 84: 31; Kafesoğlu, 93: 191; Ostrogorsky, 95: 117.

65 Koşay, 56: 40; Miller, 62: 4; Bayçorov, 89: 33-34.

66 Nurettinov, 91: XI.

67 Miller, 62: 5.

68 Miller, 87: 60.

69 Artamonov, 62: 172.

70 Kırzıoğlu, 80: 286.

71 Nurettinov, 91: XIV.

72 Togan, 39: 202.

73 Mızıulu, 93: 87.

74 Laypanlanı, 92: 2; Bulgarların Koban boylarında yaşadıkları sırada Kafkasya'daki Alanlarla sıkı temaslarda bulundukları ve bunların bazı kültür tesirlerine maruz kalmış olmaları mümkündür (Kurat, 72: 110). E. P. Alekseyeva'nın, "Karaçay-Balkar Türklerinin Bulgar ve Alanların karışmasından meydana geldiği" şeklindeki görüşüne günümüz Karaçay-Balkar tarihçilerinin hemen hepsi tam destek vermektedirler. Hatta birçoğu da, Karaçay-Balkarların kökeninin yalnızca As ve Alanlardan geldiğini kabul etmektedirler. Temel dayanak olarak da, Karaçay-Balkar Türkçesinde "kardeş, dost, arkadaş" anlamında kullanılan "alan" sözünü göstermektedirler. Ayrıca bugün kendilerini Alan ve Asların devamı sayan Osetlerin eskiden Karaçay-Balkarlara "Asson" (Aslar, As-oğulları) demeleri ve Balkar ülkesini "Asiyag" (Asiya, Asların ülkesi), Karaçay ülkesine de "Tstur-Asiyag" (Büyük Asiya) şeklinde adlandırmalarını; yine eskiden Gürcü-Megrellerin Karaçaylıları "Alani" ve Abhazların da "Azuho" (As) şeklinde adlandırmalarını, Karaçay-Balkarların doğrudan As ve Alanların soyundan geldiklerine dair kanıt olarak saymaktadırlar. Ben şahsen, Karaçay-Balkarların doğrudan As-Alanların devamı olduğu fikrine karşıyım. Fakat burada çok fazla yer tutacağından As-Alan bahsine girmeyeceğim.

75 Miller, 62: 13.

76 Miller, 62: 14.

77 Mızıulu, 94: 39.

78 Mızıulu, 93: 91-92; Miziyev, 94: 58.

79 Patkanov, 83: 21-32; Kurat, 93: 785.

80 Miller-Kovalevskiy, 84: 553-555; Şamanlanı, 87: 42; Kudaşev, 91: 156-157; Abayev, 92: 7; Mızıulu, 98: 28.

81 Miziyev, 91: 16; Mızıulu, 98: 19.

82 Miziyev, 94: 13.

83 Kırzıoğlu, 93: 8.

84 Bayramuklanı, 88: 8; 1807-1808 yıllarında Kafkasya'da bulunan J. Klaproth notlarında Balkarlar hakkında şöyle demektedir; "Basiyat adı onların meşhur soy atalarının adıdır. Onlar önce Kuma ırmağı civarında yaşamışlar. Başşehirleri Macar şehri imiş. Daha sonra şimdiki Malk (Balk) ırmağı civarına gelip yerleşmişler ve bunlardan bir kısmı Malk (Balk) ırmağının adından "Malkar" veya "Balkar" adını almışlar (Şamanlanı, 87: 42). " Çerkes tarihçisi Ş. B. Noghumuka da eskiden "Macar" adında bir şehrin varlığından bahsetmektedir; "Macar şehrinin sınırı, Kuma ırmağının sol kıyısında olup 12 fersah (12x6=72 km) uzaktadır (Noghumuka, 74: 116)."

85 Mokayev, 76: 90.

86 Şamanlanı, 87: 42.

87 Kafesoğlu, 85: 1-3; Halbuki, Mar-Abas Katina ile Khorenli Musa'nın kayıtlarına göre Bulgarların M.Ö. 149-127 yıllarında Kafkasya'da yaşadıklarından daha önce bahsetmiştik. V. F. Kahovskiy, K. Patkanov ve Z. V. Togan da bunun anakronik olmadığını söylemişlerdir. Yani, Bulgar sözünün V. yüzyıldan önce olmadığı görüşü yanlıştır.

88 Tekin, 87: 62-63.

89 Zakiyev, 95: 81.

90 Patkanov, 83: 21-32; Kurat, 93: 785.

91 Eren, 85: 1, 13.

92 İtil ırmağının en eski adı Finlilerin verdiği “Rha” adıdır. Finliler sonraları bu ırmağa “Volga” demişler ve bu ad daha sonraları Slavlar tarafından da benimsenmiştir (Kurat, 72: 112). Demek oluyor ki, İtil ırmağına “Volga” adını Slavlar ve Finlilerin vermemiştir. Yani, İtil ırmağına “Volga” adının kimler tarafından verildiği belirsizdir.

93 İnan, 87: 619.

94 Kaşgarlı, 92: 379.

95 İnan, 87: 619.

96 Eyuboğlu, 95: 68, 70, 548.

97 Kırzıoğlu, 92: 204.

98 Huart, 93: 560; Farsça “hor” (güneş) sözü ile Doğu Slavlarının (Rusların ataları) pagan inançlarındaki “Hors” (Güneş Tanrısı) arasındaki benzerlik dikkat çekmektedir. Bu ikisi arasında bir ilişki olmalıdır.

99 İtil Bulgarlarından kalma eski mezar taşlarının üzerindeki “güneş” resimlerinin belki bununla bir ilgisi vardır.

100 Togan, 39: 147; Togan, 81: 169.

101 Togan, 81: 426.

102 Barthold, 93: 269.

103 Baştav, 41: 62; Ş. Baştav, Sabir Türklerinin “Balakh” adlı hükümdarının “malak” (manda yavrusu) sözüyle bir ilgisi olabileceğini söylemektedir.

104 Artamonov, 62: 184.

105 Alihanov, 98: 131.

106 Erel, 61: 52.

107 Şamanlanı, 87: 42.

108 Balkarların etnik oluşumuyla ilgili çok eskiye dayanan tarihi bir kayıt yoktur. Sadece halkın belleğinde korunan belli belirsiz bir oluşum hikayesi mevcuttur. Bu da bölük pörçük olarak geç tarihlerde yazıya geçirilebilmiştir. Bkz; Miller-Kovalevskiy, 84: 553-555; Şamanlanı, 87: 42; Kudaşev, 91: 156-157; Abayev, 92: 7.

109 Noghumuka, 74: 67-68.

110 Noghumuka, 74: 60.

111 Balkarların bugünkü yurtlarında çok daha eski zamanlardan beri yaşadıklarını bizzat Kabardey Çerkeslerinin efsaneleri söylemektedir: "Kabardeyler geldikleri yeni yerlerde Tatar (Karaçay-Balkar) köyleriyle karşılaştılar. Onları dağlık vadilere çekilmeye zorladılar ve kendileri de onların yurtlarına yerleştiler (Kudaşev, 91: 31)." Yani, Balkar Türkleri, Balk vadisi ve Balk ırmağı dolaylarına Çerkeslerden sonra gelmemişler, tam tersine Balkarlar eskiden beri buralarda yaşarlarken daha sonra Kabardey Çerkesleri gelip Balkarları baskı altına almışlar ve dağlık bölgelere çekilmeye zorlamışlardır. Kabardey Çerkeslerinin, Koban ve Terek ırmakları dolaylarına göçlerinin ancak XV. yüzyılda Prens İnal'ın zamanında gerçekleştiği bilinmektedir.

112 Baştav, 41: 62.

113 Baştav, 41: 63; Gürcü-Svanların eskiden Balkarlara "Sabir" ve Karaçaylılara da "Savar" adını vermeleri bu yüzden olmalıdır (Lavrov, 78: 21; Miziyev, 91: 135).

114 Noghumuka, 74: 27.

115 Kurat, 93: 796.

116 Eyuboğlu, 95: 376.

117 Kurat, 93: 51.

118 Artamonov, 62: 398.

119 Artamonov, 62: 387.

120 Lavrov, 78: 22; Alekseyeva, 93: 46; Şamanlanı, 87: 14-19; Mızıulu, 94: 29; Şamanlanı, 87: 16-19.

121 Hacilayev, 70: 17-18; Mokayev, 76: 91; Aliyev, 91: 48-49.

122 Aslanbek, 52: 7; Bala, 93: 218; Tavkul, 94: 24-25; Nevruz, 94: 47.

123 Grönbech, 92: 90.

124 KTLS, 91: 534-535.

125 Tenişev vd., 89: 396; Pröhle, 91: 49.

126 Şamanlanı, 87: 42.

127 Bayramuklanı, 88: 6-7, 12.

128 Bayramuklanı, 88: 35-36.

129 Barthold, 93: 582-583.

130 Kurat, 93: 782; Feher, 84: 2-3; Feher, 86: 10.

131 Karaçay-Balkar Türkçesi ve Macarca arasındaki ortak sözler için bkz. Hacilayev, 70: 150-151; Rona-Tas, 81: 121-126.

132 Biciyev, 93: 259.

133 Bayçorov, 89: 58.

134 Beşevliyev, 45: 218; Feher, 84: 80; Feher, 86: 20-21.

135 Nurettinov, 91: XXXIII.

136 Malkonduyev, 90: 15-16.

137 Feher, 84: 84-85; Feher, 86: 41.

138 Kafesoğlu, 85: 52-53; Feher, 86: 34.

139 Miziyev, 94: 59-6.

140 Kurat, 92: 185.

141 Feher, 84: 42; Feher, 86: 34.

142 Bayçorov, 89: 166-167.

143 Şeşen, 85: 51.

144 Miziyev, 94: 58-59.

145 Bayçorov, 89: 8-9, 20-24, 32-33, 310.

146 Bayçorov, 89: 28, 277, 281.

147 Bayçorov, 89: 90-91.

148 Bayçorov, 89: 174; S. Y. Bayçorav, bu transkripte geçen “izden” (tanrı) sözünün “ijden” şeklinde de okunabileceğini de söylemektedir.

149 S. Y. Bayçorov’un transkrip ettiği kitabelerin Rusça karşılıklarından Türkiye Türkçesine çevrilmiştir.

150 Feher, 86: 29.

151 Bayçorov, 89: 35, 38, 70, 78.

152 Bayçorov, 89: 178.

153 Krş; Tekin, 87: 20, 25.

154 Bayçorov, 89: 84; V. İ. Abayev, “Sonuçta, ‘tur’ sözünün kökeninin Alan diline ait olduğu anlaşılmaktadır” derken, ayrıca Alanların da sonuçta bir Hint-Avrupa kavmi olduğunu kastetmektedir.

155 Bayçorov, 89: 181.

156 Bayçorov, 89: 23.

157 Bayçorov, 89: 183.

158 Bayçorov, 89: 239.

159 Bayçorov, 89: 231.

160 Bayçorov, 89: 70.

161 Biciyev, 93: 266

Abayev, Misost, Balkariya, Nalçik, 1992.

Adiloğlu, Adilhan, Karaçay Malkar Nart Destanları, Yeni Türkiye Dergisi-Türk Dünyası Özel Sayısı, Sayı: 15, Cilt I., Ankara, 1997, s. 575-591.

Ahmetbeyoğlu, Ali, Grek Seyyahı Priskos’a (V. Asır) Göre Avrupa Hunları, TDAV Yayınları, İstanbul, 1995.

Alekseyeva, E. P., Karaçayevtsı i Balkartsı-Drevniy Narod Kavkaza, Moskova, 1993.

Alihanova, M. (Ed.), Tarihi Derbent-Name, Tiflis, 1898.

Aliyev, Umar, Karaçay, Çerkessk, 1991.

Ar, Mustafa Selçuk, Çivi Yazılı Kaynaklara Göre Türkçe-Etice-Hurrice Arasındaki Bağlar, Belleten, VIII/32, Ankara, 1944.

Artamonov, M. İ., İstoriya Hazar, Leningrad, 1962.

Aslanbek, Mahmut, Karaçay ve Malkar Türklerinin Faciası, Çankaya Matbaası, Ankara, 1952.

Bala, Mirza, Karaçay ve Balkarlar, İ. A., C. 6, İstanbul, 1993.

Barthold, W., Balaklava, İA, C. 2, İstanbul, 1993.

Barthold, W., Kerç, İA, C. 6, İst. 1993.

Baştav, Şerif, Sabir Türkleri, Belleten, V/17-18, Ankara, 1941.

Bayçorov, S. Y., Drevnie-Türkskie Pamyatniki Evropı, Stavropol, 1989.

Bayramuklanı, Ahmat, Caşavnu Oyuvları, Çerkessk, 1988.

Beşevliyev, V., Proto-Bulgar Dini, Çeviren: T. Acaroğlu, Belleten, IX/34, Ankara, 1945.

Biciyev, H. H., Türki Severnogo Kavkaza, Çerkessk, 1993.

Czegledy, Karoly, Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri, Çeviren: Erdal Çoban, Özne Yayınları, İstanbul, 1998.

Durmuş, İlhami, İskitler-Sakalar, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, 1993, Ankara.

Eberhard, W., Çin'in Şimal Komşuları, TTK Yayınları Ankara, 1996.

Erel, Şerafeddin, Dağıstan ve Dağıstanlılar, İstanbul, 1961.

Eren, Hasan, Bulgarlar ve Türk Dili, Bulgaristan'da Türk Varlığı, TTK Yayınları Ankara, 1985.

Erzen, Afif, Doğu Anadolu ve Urartular/Eastern Anatolia and Urartians, TTK Yayınları, Ankara, 1986.

Eyuboğlu, İsmet Zeki, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1995.

Feher, Geza, Bulgar Türkleri Tarihi, TTK Yayınları, Ankara, 1984.

Feher, Geza, Bulgar Türkleri-Macarlar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü, TKAE Yayınları, Ankara, 1986.

Gömeç, Saadettin, Kök Türk Tarihi, Türksoy Yayınları, Ankara, 1997.

Grousset, Rene, Bozkır İmparatorluğu, Çeviren: Dr. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1993.

Grönbech, K., Kuman Lehçesi Sözlüğü-Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini, Çeviren: Prof. Dr. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

Gumilev, L. N., Hazar Çevresinde Bin Yıl, Çeviren: Ahsen Batur, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Gürün, Kamuran, Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, Cilt-I, Karacan Yayınları, 1981.

Hacilayev, H. M. İ., Oçerki Karaçayevo i Balkarskoy Leksikologii, Çerkessk, 1970.

Henze, Paul B, Kafkaslarda Ateş ve Kılıç-19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi, OTDÜ Yayını, 1985.

Herodotos, Herodot Tarihi, Çeviren: Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1991.

Huart, C., Horasan, İA, C. 5/I, İstanbul, 1993.

İnan, Abdülkadir, Tarihte ve Folklorda Balkan, Makaleler ve İncelemeler, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

Kafesoğlu, İbrahim, Bulgarların Kökeni, TKAE Yayınları, Ankara, 1985.

Kafesoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.

Kaflı, Kadircan, Şimali Kafkasya, Vakıt Matbaası, 1942.

Kahovskiy, V. F., Proishojdeniye Çuvaşskogo Naroda, Çeboksarı, 1965.

Karatay, Osman, Hırvat Ulusunun Oluşumu, ASAM Yayınları, Ankara, 2000.

Kaşgarlı, Mahmut, Divanü Lugat-it Türk, Çeviren: Besim Atalay, C. I., TDK Yayınları, Ankara, 1992.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, Kars Tarihi, I. Cilt, İstanbul, 1953.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, Dede-Korkut Oğuznamelerine Göre Kars'ın Anı (Arpaçayı boyu) ve Kağızman Kesimindeki Kamsarakan/Kalbaş Hanedanı, VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Cilt I, TTK Yayınları, Ankara, 1972.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, Kıpçaklar, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, TTK Yayınları, Ankara, 1993.

Kosok, Pşimaho, Kuzey Kafkasya-Hürriyet ve İstiklal Savaşı Tarihinden Yapraklar, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1960.

Koşay, Hamit Zübeyr, Bulgar Türklerinin Eski Tarihi, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, 1932.

Koşay, Hamit Zübeyr, İdil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei (Ethno-Genezisi), Dergi, Sayı: 4, 1956.

KTLS (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü), Cilt 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Kudaşev, V. N., İstoriçeskie Svedeniya o Kabardinskom Narode, Nalçik, 1991.

Kurat, Akdes Nimet, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, TTK Yayınları, Ankara, 1972.

Kurat, Akdes Nimet, Doğu Avrupa Türk Kavim ve Devletleri, Türk Dünyası El Kitabı, Cilt I, TKAE Yayınları, 1992, Ankara.

Kurat, Akdes Nimet, Rusya Tarihi, TTK Yayınları, Ankara, 1993.

Kurat, Akdes Nimet, Bulgar, İA, C. 2, İstanbul, 1993.

Kurat, Akdes Nimet, Bulgaristan, İA, C. 2, İstanbul, 1993.

Lang, David Marshall, Gürcüler, Ceylan Yayınları, İstanbul, 1997.

Lavrov, L. İ., Karaçayevtsı-İstoriko-Etnografiçeskiy Oçerk, Çerkessk, 1978.

Laypanlanı, Kaziy., Karaçaylıla Kimledile, Karaçay, no: 131-132, 2. sayfalar, Çerkessk, 1992.

Ligeti, Lajos, Attila ve Hunların Tarihi Kökenleri, (Hazırlayan: Gyula Nemeth, Hunlar ve Tanrının Kırbacı Attila, Çeviren: Tarık Demirkan) YKY, İstanbul, 1996.

Malkonduyev, H. H., Drevnyaya Pesennaya Kultura Balkartsev i Karaçaevtsev, Nalçik, 1990.

Miller, M., Balkar Türklerinin Asılları Meselesi Etrafında, Dergi, Sayı: 30, Münih, 1962.

Miller, V. F., Osetinskie Etüdı, Cilt-III, Moskova, 1887.

Miller, V. -Kovalevskiy, M., V Gorskih Obşçestvah Kabardı. Predanie o Proishojdenii Balkarskih Feodalov (Tavbiyev), Vestnik Evropı, kn. IV, Aprel, 1884, s. 553-558; 561-568.

Mızıulu, İsmail, Skifla bla Karaçay-Malkarlıla, Mingitav, Sayı: 6, Nalçik, 1994.

Mızıulu, İsmail, Merkezi Gafgazın Etnik Tarihinin Köklerine Doğru, Çevirenler: Prof. Dr. Süleyman Eliyarlı, Doç. Dr. Mehman Abdulla, TDAV Yayınları, İstanbul, 1993.

Mızıulu, İsmail, Tarih Halknı Baylıgıdı, Mingitav Dergisi, Sayı: 4, Nalçik, 1994.

Miziyev, İ. M., Oçerki İstorii i Kulturı Balkarii i Karaçaya XIII-XVIII. yy., Nalçik, 1991.

Miziyev, İ. M., İstoriya Karaçayevo-Balkarskogo Naroda s Drevneyşih Vremen Do Prisoedineniya k Rossi, Nalçik, 1994.

Mokayev, A., Malkarnı Çaşav Tarıhından, Şuyohluk, No: 3, Nalçik, 1976.

Momsen, T., Ueber den Chronographen von Jahre 354; Abhandlungen der phil; Hist. Classe der kais; Saechischen Geselshaft der Wissenschaften, I, Leipzig, 1850.

Nevruz, Yılmaz, Karaçay-Malkarlılanı Tamırlarını Üsünden, Birleşik Kafkasya Dergisi, Sayı: 1, Eskişehir, 1994.

Noghumuka, Şora B., Çerkes Tarihi, Çeviren: Vasfi Güsar, Baha Matbaası, İstanbul, 1974.

Nurettinov, Ferhat A. (Ed.), Mikail Baştu İbn Şams Tebir'in Şan Kızı Destanı, Çeviren: Avidan Aydın, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi, Çeviren: Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, Cilt I., TTK Yayınları, Ankara, 1971.

Ögel, Bahaeddin, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

Patkanov, K., İz Novogo Spiska "Geografii" Pripisayvaemoy Moyseyu Horenskomu, Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshteniya, CCXXVI, 1883.

Pigulevskaya, N. V., Siriyskie İstoçniki po İstorii Narodov SSSR, 1941.

Pröhle, W., Karaçay Lehçesi Sözlüğü, (Çeviren: Prof. Dr. Kemal Aytaç), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Rasonyi, Laszlo, Tarihte Türklük, TKAE Yayınları, Ankara, 1993.

Rona-Tas, A., The Character of Hungarian-Bulgaro-Turkic Relations, Studia Turco-Hungarica, Tomus V., Budapest, 1981.

Simeonov, B., İstoçni İsvori za İstoriyata i Nazvaniyeto na Asparuhovite Bulgari Vekove VIII, v: 1, 1979.

Skryinskaya, E. Ç., Yordan-O Proishojdenii i Deyaniyah Getov, Moskova, 1960.

Tenişev E. R, Goçiyaeva S. A., Süyünçev H. İ., Karaçay-Malkar-Orus Sözlük, Moskova, 1989.

Şamanlanı, İbrahim, Koban Başında-Tarih Haparla, Çerkessk, 1987.

Şeşen, Ramazan, İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TKAE Yayınları, Ankara, 1985.

Tarhan, Taner M., Eskiçağda Kimmerler Problemi, VIII. Türk Tarihi Kongresi Bildirileri, I. Cilt, TTK Yayınları, 1979.

Tavkul, Ufuk, Karaçay Adının Kökeni, Kırım Dergisi, Sayı. 6, Ankara, 1994.

Tekin, Talat, Tuna Bulgarları ve Dilleri, TDK Yayınları, Ankara, 1987.

Togan, Zeki Velidi, Ibn Fadlan’s Reisebericht, Leipzig, 1939.

Togan, Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

Togan, Zeki Velidi, Balkan, İA, C. 2, İstanbul, 1993.

Vaczy, Peter, Avrupa’da Hunlar, (Ed. Gyula Nemeth, Hunlar ve Tanrının Kırbacı Attila, Çeviren: Tarık Demirkan) YKY, İstanbul, 1996.

Zakiyev, M. Z., Tatarı-Problemi İstorii i Yazıki, Kazan, 1995.

Hırvat ve Sırp Göçlerinde Oğur İlgisi / Osman Karatay [s.591-598]

Tarihçi-Yazar / Türkiye

Avrasya tarihinin kaynak yokluğundan dolayı tatminkar şekilde çözülemeyen sorunları sadece bozkırın Asya kesimiyle ilgili değildir. Doğu Avrupa'nın Erken Ortaçağı da böyle bilinmezlerle doludur. Bugünü doğrudan ilgilendiren bu tür sorunlardan biri ve belki en önemlisi, yazılı kaynak denince akla gelen Bizans ve Roma'nın yanıbaşında ve içinde bulunan ve de yazı kültürünün hakim bulunduğu Akdeniz dünyasının parçası olan bir bölgeye, Balkanlar'a yapılan Sırp ve Hırvat göçleri ve uzun bir süreçte Batı Balkan halklarının belli toplumsal odaklanmalar etrafında billurlaşarak bugünkü aynı adlı Güney Slav uluslarını oluşturması sürecidir. Kaynaklar Balkanlar'a Slav göçleri ile bu göçte gelenlerin kimliği, bunların daha sonraki uluslaşma süreçleriyle ilgisi ve göçler ile ulusların belirdiği zaman arasındaki dönem hakkında açık bilgi vermezler. Bu yüzden çok dağınık bilgi ve verileri birleştirerek bir terkibe gitmek gerekmektedir. Böyle olunca da ortaya pek çok ihtimal ve kombinasyon çıkmakta, özellikle de Balkanlar'da hakim siyasi bakışların işin içine girmesiyle bu konuda bir uzlaşma zemini bulunamamaktadır.

Buradaki sorunun özünü, Sırp ve Hırvatların aslının ne olduğu teşkil etmektedir. 6. yy. sonlarına doğru Orta Avrupa'dan Avar yönetiminde Balkanlar'a akmaya başlayan Slav kitleleri, burada direnişin kırılması ve Bizans yönetiminin çökmesiyle yerleşmeye başlamışlar, yarımadanın güney ve batı sahil bölgeleri hariç, hemen tamamı nüfus olarak Slavlaşmıştır.1 Kaynaklar Slavlaşma sürecini nispeten belirgin şekilde anlatırlar. Bunlar ortak adları Slav (Sklavos) olan ve uruk (zadruga) üzerinde toplumsal

örgütlenmesi olmayan, özellikle de devlet kültüründen yoksun kalabalık kitlelerdir. Bundan iki yüzyıl kadar sonra ise kabile ve millet adları belirir. Yani yerleştikten hemen sonra başlayan süreçte bir ayrışma/billurlaşma yaşanmış, uruktan boya, ondan ulusa uzanan toplumsal örgütlenme gerçekleşmiştir.

Bu dönemden elimizde olan boy ve ulus isimleri bu örgütlenmenin mahiyetini gayet güzel açıklar. Slavlar etrafında bulundukları ırmağa (Strumci-Strumalılar, Neretljani-Neretvalılar, Bo{njani/Bo{njaci-Bosnalılar, vb.), dağ ve tepelere (Zahumljani-Hum ötesindekiler, Zagorci-Dağın ötesindekiler, Brdjani-Dağlılar, vb.) ve şehir ve bölgelere (Dukljani: Diokletialılar, Travunjani: Trebinyeliler, Makedonci: Makedonyalılar, vb.) göre isimler almışlardır. Bu, yani coğrafi mevkie göre kabile veya ulus isminin alınması, daha doğrusu kabile ve ulus örgütlenmesinin coğrafyaya göre yapılması, aslında bütün Slavlar arasındaki geçerli uygulamadır (Polabiani: Elbeliler, Poljaci/Poljani (Lehler): Ovalılar, Drevlijani = Ormanlılar, vb.) ve bunun istisnaları (Bulgar, Rus, Hırvat, muhtemelen Çek ve Sırp), bu yazıda değinileceği üzere, tamamen dış etki sebebiyledir. İki istisna, yani Slovak ve Sloven uluslarının ismi ise doğrudan ortak isim Slav'a dayanmaktadır.

Ortaçağ kaynaklarında geçen, Balkanlar'daki erken Ortaçağ Slav topluluk ve/ya milletleri içinde ikisinin ismi bu kurala uymaz ve coğrafya ile açıklanamaz: Sırp ve Hırvat. Bunlar aynı zamanda diğerlerinin toplamından daha büyük ve kalabalık olan iki ulustur. Hatta Bizans'ın yazar imparatoru Constantine Porphyrogenitus, Hırvatlar dışındaki hemen tüm Slav topluluklarının Sırplardan geldiğini söyler.2

Burada bütün bir tarihi olgunun, bundan haber vermeyen üç asırlık kaynaklarla birlikte sorgulanması gerekiyor. 10. yy ortasında yazan Constantine, Sırp ve Hırvatların göçü için Herakleios zamanını, 7. yy.'ın ilk

yarısını veriyor. Buna göre, Türklerin (Macarlar) kuzeyinde, yani bugünkü Çek-Leh-Slovak arazisinde bir yerde yaşayan Hırvatlar, Herakleios'un çağrısı üzerine Balkanlar'a gelmişler ve Avarları Dalmaçya'dan kovarak kendileri yerleşmişlerdir. Kısa bir süre sonra, olanları izleyen Sırplar da Bizans hükümdarından aynı şeyi istemişler ve verilen izne binaen Balkanlar'a gelmişlerdir.3 Özellikle, aşağıda görüleceği üzere, Herakleios zamanındaki durumun kritikliği gözönüne alınınca, bu göçler son derece önemli tarihi olaylardır. Fakat, ilginç şekilde, ne büyük ayrıntılarla Herakleios'tan bahseden dönemin kaynakları, ne de takip eden iki yüzyıldan kalan eserler böyle birşeyi nakletmezler. Erken kaynaklarda 6. yy. sonu ile 7. yy. başında Balkanlar'a göç eden Slav kitleleri içinde Sırp ve Hırvat isimlerine rastlanmaz. Böylece ortaya büyük bir gizem ve tarihçilere çözülmesi zor bir görev çıkmaktadır.

İmparatorun, çoğu Bizans yazarı ile paylaştığı abartıları saklı tutulmak kaydıyla, bu durumda akla değişik ihtimaller geliyor: (1) Sırp ve Hırvatlar, Herakleios değil, sonraki bir zamanda geldiler. Constantine, Slav göçleri ile bu iki topluluğun gelişini birleştirip bir kurgu yapıyor. (2) Sırp ve Hırvatlar Balkanlar'a göçtüklerinde bu kimliklere ve büyüklüğe sahip değildiler. Kimliği sonradan kazandılar, pekiştirdiler ve etrafa yaydılar. (3) Sırp ve Hırvatlar Slav değildi, Slav göçlerinden ayrı bir dalga ile Balkanlar'a gelip sonradan Slavlaştılar. Buradaki üç önermede de ortak hüküm, bu iki topluluğun Balkanlar'a geldiklerinde büyük bir ulus veya kabile değil, ancak çekirdek bir gurup oldukları şeklindedir. Balkanlar'ın Slavlaşmasının Herakleios'tan önce olmuş bitmiş olması da onların ikinci bir dalgada geldiklerini gösterir.

Hırvatların kökeni üzerinde en çok söylenen ve uzlaşılan kuram, onların Kuzey Kafkasya'dan gelen İrani bir topluluk olduğu şeklindedir. Muhtemelen, Sarmatların bir kolu olan Alanlardan kopan bir topluluk

olarak, Hun ilerleyişi sırasında yerlerinden ayrılarak Karpatlar'ın kuzeyine gelmişlerdir.4 Ancak bu tamamen bir varsayımdır ve tek kaynağı Sarmatların Karpatlar'ın kuzeyinde bulunmasıdır. Hırvat kelimesi ilk olarak, 845-864 arasında bölgeyi yöneten Trpimir'in bir fermanda kendisinden 'Dux Croatorum' diye bahsetmesiyle geçer. Aradaki en az 500 yıllık mesafeyi aşarak, mevhum İrani topluluğu Hırvatlara bağlayacak bir ipucu bulunmamaktadır. Hauptman, Azak kenarında bulunan bir taşta okunan ve anlamı tam çözülemeyen 'Horoathos' kelimesini Hırvat'a bağlamak istemiştir; ancak hem kelimenin tam anlamı bilinmemektedir, hem de metin içindeki yeri (muhtemelen bir kişi ismi) bir topluluk ismi oluşunu akla getirmekten uzaktır. Son dönem Hırvat tarihçilerinden Gluhak, Hırvat kelimesinin İrani olduğunu düşünür ve bu yüzden Hırvatları İranlılarla bağlar.5 Bunu reddeden Klai/ ise, artık İran kuramının desteklenecek tarafı kalmadığını belirtir.6

Sırplar sözkonusu olduğunda biraz daha şanslıyız. Herşeyden önce, ayrı bir Slav topluluğu olarak, bugünkü Doğu Almanya'nın güneyindeki Sırpların varlığı sözkonusudur. Başta Polonya arazisi olarak bölgedeki çok sayıda yer ismi de Sırp kelimesi ile özdeşleşmektedir.7 Ancak bu, sorunu çözmemektedir. Zira Sırpların bu bölgeden gelişi zaten iyi bilinmektedir ve itiraz yoktur. Daha güneyde, Çek-Slovak-Ruthen arazisinde de Hırvat'ı akla getiren çok sayıda yer ismi vardır. Sorun bu kuzeydeki Sorpların veya Sırpların aslının ne olduğudur. Burada, bu yazının yayınlandığı eserin kapsamı gözönüne alınarak, bu kuzeyli Sırpların kökenine değinilmeyecek, sadece onların Balkanlar'a göçü ile Hırvatların kökeni ve Balkanlar'a göçü konularında yeni öneriler getirilecektir.

Göktürklerin İç Asya'dan sürdüğü Türk-Moğol (büyük ihtimalle sadece Türk) bir topluluk olan Avarlar (veya onları taklit eden ve tarihçilikte Sahte Avarlar diye bilinen bir topluluk) batıya kaçmış, Kafkasya'nın kuzeyinde

iken ilk defa 558 yılında Bizans ile diplomatik ilişki kurmuşlardır. Bu sırada İdil nehri ile Karpatlar arasındaki geniş düzlükte dağınık halde Oğur-Bulgar Türkleri bulunuyordu. Avarların kısa bir süre sonra yollarındaki tüm Oğur topluluklarını tek tek yenerek ilerledikleri ve bir kısmını yanlarına alarak Aşağı Tuna boylarına geldikleri görülmektedir. Bizans ile dostluk çabaları sonuç vermeyince, 568 yılında Avarlar, Koturoğur (Kutrigur) Bulgarları ile birlikte Bizans'a saldırmaya başlamışlardır. Aralıklarla süren savaş, nihayetinde Bizans'ın tam yenilgisi ile sonuçlanmış, Balkanlar'daki Bizans ileri hatları tamamen çökmüştür.8 Bu Avar galibiyetinden faydalananlar, Tuna'nın kuzeyinde onların tabileri olarak yaşayan Slavlar olmuş, Avar gözetiminde boşalan Balkan arazisine yerleşmişlerdir.

7. yy.'a girildiğinde de Avar-Bulgar-Slav saldırıları hız kesmemiş, bu ittifak sık sık İstanbul ve Selanik'i alma girişiminde bulunmuştur. Bizans'ın en zor anı hiç şüphesiz 626 yılındaki İstanbul kuşatmasıdır. Doğuda Sasaniler karşısında ağır yenilgilere uğrayan Bizans, topraklarının önemli bir bölümünü kaybetmiştir. İmparator Herakleios, asker toplamak için Doğu Karadeniz bölgesinde bulunduğu sırada çok güçlü bir Avar-Bulgar-Slav-Gepid9 ordusu İstanbul önlerine gelmiş, karadan ve denizden amansız bir kuşatma başlatmıştır. Aynı anda onların doğal müttefiki olan Sasaniler de, ünlü komutanları Şahrbaraz komutasındaki bir ordu ile Kadıköy'e gelip kuşatmaya destek vermişlerdir. Ancak kanolarla Haliç'e inip kuşatmaya katılan Slavların üstün Rum donanması ve ateşi önünde mahvolup kaçması, geri kalan ordunun da dağılmasına yol açmıştır. Avar ordusunun çekildiğini gören Sasaniler de geri dönmüşler, böylece İstanbul, o güne kadar yaşadığı en büyük tehlikeden çok ucuz şekilde kurtulmuştur.10

Bu savaşsız yenilgi Avarlara çok pahalıya malolmuştur. Bu tarihten sonra Avarların sürekli gerilediği, art arda isyanların çıktığı, Avrupa'yı titreten Avar gücünün Orta Tuna boylarına sıkışarak savunmaya çekildiği

görülmektedir. Ancak bundan önce, bir kaynağın naklettiği ilginç ve üzerinde durulması gereken bir durum vardır. Bizans imparatoru İstanbul kuşatması üzerine geri dönmemiş, aksine Göktürklerle (Hazarlar) ittifak kurarak İran güçlerini bastırmaya başlamıştı. İran yönetimindeki kuzeydoğu Araplarının isyanı ve Göktürklerin doğudan gelerek İran içlerine akınlar yapmaları da İran'ın işini zorlaştırmıştır.11 Zor durumda kalan Sasani şahı Hüsrev, Kadıköy'deki Şahrbaraz'a ulak gönderip hemen geri dönmesini istemiş, ancak bu ulaklar yakalanarak imparatora götürülmüştür. İmparator mektubu değiştirmiş ve şahın dilinden Şahrbaraz'a Kadıköy'de kalmasını tembihlemiştir.12 Herakleios'un bu rahatlığı çok ilginçtir. Çünkü İstanbul düşse idi, onun Sasaniler üzerindeki zaferlerinin hiçbir önemi kalmayacak, Bizans muhtemelen son bulacak ve 1204 Latin işgalinden sonraki gibi yöresel Rum devletçikleri kurulacaktı. Dolayısıyla, anlaşılan İmparator sadece yenmeye başladığı İranlılara değil, Avarlara karşı da devletini rahat içinde hissediyordu. Görünürde bu kadar tehlikeli ve zor bir durumda onun rahatlığı, ancak daha önceden hazırlanmış ve iyi giden planların işlemeye başlaması ile açıklanabilir. Dolayısıyla, kısa bir süre sonraki gelişmelerin gösterdiği üzere, muhtemelen Bizans diplomasisi bu sırada iyi çalışmış, ağlarını örmüş, olacakları beklemeye başlamıştır. İmparatora ise sadece doğuda cepheyi toplayıp Türklerle birlikte İranlılara ağır darbeler indirmek kalmıştır.

Nitekim hemen İstanbul başarısızlığından sonra, Moravya'da (Bugün Çekya'nın doğu yarısı) Slavlar isyan edip, Samo önderliğinde kendi devletlerini kurmuşlardır. Bu isyan büyük ihtimalle Avarların İstanbul seferinden önce veya tam o sırada başlamıştır. Moravya isyanı için 624, İstanbul kuşatması için 626 tarihleri üzerinde anlaşılıyor ama bunların ikisinin de 625 yılında olduğunu düşünmek yersiz olmaz. Zira kuzeyde, Avar kalbgahının hemen yanında böyle bir isyan var iken, onların bütün

orduyu toplayarak İstanbul seferine çıkmasını mantıklandırmak zordur. Büyük ihtimalle Avarlar sefere çıkarken Moravya'daki durum endişe verici boyutlarda değildi. Bu noktada Theophanes'in İstanbul kuşatması için 625 yılını vermesini tekrar göz önüne almak gereklidir.

Bundan birkaç yıl sonra, 630 veya 631 yılında Avar hakanı öldüğünde, ülkedeki Bulgarlar yeni hakanın kendilerinden olması için bir darbe girişiminde bulundular. İsyan başarısız olunca, 9 000 kadar Bulgar kaçtı ve Frank kralı Dagobert'e sığındı. Önce onları himaye eden Dagobert, sonra öldürülmeleri emrini verdi. Bu kıyımdan ancak 700 kadar Bulgar kurtuldu ve yakındaki bir Slav kabilesine sığındı. Bunun da ardından, kesin olmayan tarihe göre 635 yılında Karadeniz ve Kafkasya'nın kuzeyindeki Bulgarlar Kubrat veya Kurbat Han önderliğinde isyan ederek kendi devletlerini, 'Büyük Bulgaristan'ı kurdular.13

Bu tarih kesin değildir zira en geç 630 yılında Kuzey Kafkasya'daki Bulgarların bağımsız olduklarını düşünmemiz gerekiyor. Çünkü bu tarihte onların bağlı olduğu Batı Göktürk Devleti tamamen sona ermişti ve onların devamı niteliğindeki Hazarlar da henüz hakimiyetlerini Bulgarlar üzerine genişletmemişti. Bulgar Devleti'nin kuruluşunun Avarları ilgilendiren yönü, Don nehrinin batısında, Karadeniz'in kuzeyinde Avarlara bağlı yaşayan Bulgarların (Kutrigur/Koturoğurlar) ayrılması, daha doğrusu Kuzey Kafkasya'daki bağımsız kalan Bulgarların (Onoğurlar) batıdaki soydaşlarını ve topraklarını Avarlardan kurtarmasıdır.14 Bundan daha yüksek ihtimal ise, Ukrayna'daki Koturoğurların Avar anayurdunda darbe girişiminde bulunan boydaşlarıyla aynı anda veya onların başına geleni gördükten sonra öfke ve öç duygusu ile isyan etmiş ve doğudaki soydaşlarına katılmış olmalarıdır. Kubrat'ın bir ara İstanbul'da yaşadığı ve Hıristiyanlığı kabul ettiği,15 dolayısıyla imparatorun iyi bir dostu olduğu düşünülürse,

Bizans diplomasisinin imparatoru rahatlığa sevkeden çalışmaları konusunda taşlar yerine oturur.

İşte bu üç isyan ve ayrıntılarını bilmediğimiz daha pek çok küçük kargaşanın sağladığı ortamda, dördüncü büyük isyan için ortam hazırlanmış, daha doğrusu aynı zamanda dördüncü isyan da gerçekleşmiştir. Belirsizliğini koruyan Hırvatların göçü işte bu dördüncü isyan ile bağlantılıdır.

Hun Devleti'nin yıkılmasından sonra bozkırı tutan Oğur boyları içinde bir Sarigur (Sarı Oğur = Beyaz Oğur) topluluğunun ismi geçer.16 Hazar'ın hemen kuzeyinde, İdil'in ağzı civarında bulunan bu boy, bir süre Kafkaslar'a akın yaptıktan sonra ortadan kaybolur ve bir daha isimleri anılmaz. Avarların gelişinde ilk darbeyi bu topluluğun gördüğü düşünülebilir, çünkü yol üzerinde oturuyorlardı. Sıradaki diğer Oğur topluluklarının anlaşılan çok fazla direnmeden Avarlara teslim olması, tıpkı yüzyıllar sonra Moğolların ilerlemesinde olduğu gibi, Sarıoğurlarla Avarlar arasında çetin vuruşmaların geçtiğini, birincilerin büyük bir yenilgiye uğrayarak kaçtıklarını akla getiriyor. Onların kaçışı diğer Oğurları korkutmuş, sayıca az olan Avarlara hemen teslim olmuşlardır. Sarıoğurların nereye gittiği konusunda bilgi yoktur. Kafkasya veya Balkanlar'a gelselerdi kaynaklarda anılırlardı. Büyük ihtimalle kuzeyde bir yöne hareket etmişlerdir. Aşağıda değinileceği üzere, daha sonraki dönemde Karpatların kuzeyinde birbiriyle ilgili iki ayrı sebeple geçen 'beyaz' kelimesinden, onların bugünkü Ukrayna'da yaşayan Koturoğurların yanından geçerek Karpatların kuzeyine geldikleri çıkarılabilir. Slavların anavatanı olan bu bölge, Avar idaresine girmemiştir. Sürekli batı ve güneydeki güçlü düşmanlar olan Frank ve Bizanslılarla uğraşmak ve sürekli doğudan, Göktürklerden gelecek tehlikenin vehmiyle yaşamak, Avarları Karpatların kuzeyi ile fazla uğraşmaktan menetmiştir. Burada kalabalık Slav kitleleri

arasında yerleşen ve muhtemelen onların başına geçerek Avarlara karşı örgütleyen Sarıoğurlar, bir taraftan da güneydeki gelişmeleri dikkatle takip ediyorlardı.

Hırvatların, Constantine'in dediği gibi, Herakleios'un davetiyle Balkanlar'a gelmelerini anlamak çok zor. İstanbul'daki başarısızlığın, yenilmez Avar gücü imajını ne ölçüde sarstığını bilmiyoruz. Sarssa bile bunun yerleşmesi için uzun zaman gerekli idi. Dolayısıyla Avar çizmesi ve yönetimi altında bulunan Aşağı Panonya ve Dalmaçya, yaşamak için tercih edilecek bir yer değildi. Olsa bile Hırvatları buraya gelmeye, burada Avarlarla çetin savaşlar yaparak yurt edinmeye sevkedecek çok güçlü sebepler bulmamız gerekir.

Constantine, Karpatların kuzeyindeki Beyaz Hırvatistan'da[17] yaşayan Hırvatların başlarındaki yedi kardeşin yönetiminde Balkanlar'a geldiklerini yazar. Bunların ismi şöyledir: Erkekler Kloukas, Lobelos, Kosentzis, Mouchlo, Khrobatos, ve kızlar Touga ve Bouga.[18] Bu isimleri ne Slavca, ne de başka bir dille açıklamak mümkün olmamıştır. Bu kişilerin Avar olduklarını düşünen Mikkola, isimlerin Türkçe olduğunu söyler ve şöyle yerleştirir: Külük, Kösenci, Mügel, Alpel, Kubrat, Tugay ve Buga.[19] Elimizdeki ilk Hırvat isimleri için bundan başka da Türkçe örnekler vardır. Külük veya Kubrat'ın, ki aşağıda bunun için başka bir teklif verilecektir, oğlu olup Balkanlar'daki Hırvatların başına geçen Porgas'ın[20] ismi muhtemelen 'por' (Oğuzca 'boz') ve 'khas'tan (kaz veya kuş) oluşmaktadır. Kazan Hanlığı'nın müttefiki olan kuzeydeki Mordvaların bir yöneticisinin ismi de Purgas'tır, ki Mordvaların Bulgarca bir isim kullanmaları veya bir Bulgar'ın onları yönetmesi doğal karşılanmalı. Yine Constantine'e göre Hırvatları Hıristiyanlığa taşıyan Porinos'un[21] ismi de düşünülmelidir. Bulgarca olarak alırsak, bu kelime Oğuz dilinde 'Bozan'ın karşılığı olur.

Bulgar-Hunların henüz Oğur dilini benimsemediği 5. yy. sonlarındaki bir Bulgar önderinin adı da kaynaklarda Buzan olarak geçer.22

Öte yandan, darbe yapan Koturoğurların bir kısmının da kuzeye, Sarıoğurların yanına kaçtıklarını düşünmek mümkün, ancak bu konuda doğal olarak veri yoktur. Böylece, bir Türk topluluğu veya Türklerin önderlik ettiği bir Slav topluluğu olan ve Avarlarla derin husumetleri bulunan Hırvatlar, daha doğrusu Sarıoğurlar ve onlara katılan Koturoğur kaçakları, Ukrayna ve Avar kalbgahındaki isyanların ardından, Samo'nun Slavlarının yardımı ve Bizans'ın da teşvikiyle, Avar yurdunu batıdan dolaşıp Balkanlar'ın kuzeybatı köşesine inmişlerdir. Bu sırada orada Bizans güçlerinin, en azından donanmasının bulunması ve onlara yardım etmesi de mümkündür. Beyaz Hırvatların çoğunun kuzeyde kalmış olması (ki, daha sonra bu ülke yüzlerce yıl Beyaz Hırvatistan olarak bilinmiştir), bu maceraya sadece Koturoğurların ve onlara uyan bir kısım Sarıoğurların girdiğini gösteriyor olabilir. Dalmaçya Koturoğurların çok iyi bildiği ve vatan belledikleri bir yerdir. Buraya Avarlar adına ilk saldırıyı Koturoğurlar yapmış ve büyük ihtimalle geniş ölçüde yerleşmişlerdir. Dolayısıyla kuzeyden gelen yeni Koturoğurların oraya gitmeleri doğaldır.

Bu Hırvat göçünün DAI'de geçtiği gibi Herakleios zamanında olduğuna dair açık destek Rus ana kaynağından gelir. Povest'e göre, "Slav ülkelerinde yerleşen Beyaz Oğurlar (Belıe Ugrı) Herakleios'a başvurdular."23 O günlerde hem Avarlar, hem de Hüsrev, Bizans ile savaşmaktadır. Bu ayrıntılar Constantine ile Povest'in yazarı Nestor'un kesinlikle aynı şeylerden bahsettiğini gösterir. İlginç olan ise 'Belıe Ugri' ifadesidir. Çünkü Urallar civarındaki Fin-Ugorların bu dönemde bu bölgeye geldiklerine dair ne bir belge, ne de ihtimal vardır. Dahası 'beyaz' adlandırması bunlarda görülmez; Türklerde ise hemen tüm topluluklar ak ve kara olarak ikiye ayrılır. Dolayısıyla bunların Türk Oğurlardan başkası

olması zordur. Böylece hem batı kaynaklarındaki Beyaz Hırvat, hem de Rus kaynağındaki Beyaz Oğur adlandırmaları, bir Oğur boyu olan Sarıoğurların ismi ile çakışır ve buradaki savımız haklılık kazanır.

Burada iki önemli ayrıntıdan bahsedilmelidir. Birincisi, zamanla Oğurlar arasında Bulgar kelimesinin yayılmasıdır. Önceleri Karadeniz'in kuzeyindeki, olasılıkla Hun kalıntısı bir Türk kabilesinin ismi olarak geçen Bulgar, daha sonra yaygınlık kazanmış, hem Kubrat'ın büyük devletinin, hem de Tuna ve İdil boylarındaki sonraki iki devletin isimleri olmuştur. Kafkasya'daki Balkarların ismi de onlardan gelir.24 Ama Hırvatlar/Sarıoğurlarla ilgili hiçbir kayıtta Bulgar kelimesine rastlanmaz. Bunun sebebi, Sarıoğurların çok erken bir tarihte, 556-558 civarında diğer Oğurlardan koparak Orta Avrupa'ya (muhtemelen Galiçya) gitmiş olmaları, Bulgar isminin ise daha sonra yayılması olmalıdır. Yani Sarıoğurlar Bulgar haline gelmeden bozkırdan ayrılmışlardır.

Diğer konu ise Hırvat ulus adına kaynaklık ettiğini düşündüğümüz ikinci kardeş Khrobatos'un ismi ile Büyük Bulgar hakanı Kubrat'ın (Koubratos) ismi arasındaki benzerliktir. Biz, önceki çalışmalarımızda, bu alanın pek çok uzmanının söylediğini kabul ederek bu isimleri aynı kabul etmiş ve çok doğal ve mümkün olan Kubrat-Kurbat-Krobat değişiminden Hırvat ulusunun eski kaynaklar ve bugünkü Batı dillerindeki ismi olan Kroat'a (geçen yüzyılda Krobat) ulaşmıştık.25 Ancak böyle bir değişimi gütmeye gerek bırakmayan, daha mantıklı bir gerçek bulunmaktadır. 'Bat' kelimesi Bulgar-Oğurlarda çok yaygın kullanılan bir isimdir.26 Büyük Bulgar hanı Kubrat'ın oğlu Bat-Bayan, Onoğur-Macar birliğini batıya götüren Ar-Bat (Arpad), 9. yy. sonu İdil Bulgar Hanı Cılkı Bat-Ugor, Bulgar Şan Kızı Destanı'nda geçen Şam-Bat bunun örnekleridir. Constantine'de bir Peçenek önderi veya valisi olarak geçen Bat27 da muhtemelen Kara Bulgar döneminden kalıp, Peçenekler geldiğinde

yerinden ayrılmayan ve tabi olan bir Bulgar hanıdır. Moğol Batu Han'ın ismi de bununla ilgili olabilir. Bu meyanda 'Kür-Bat' (ses uyumuyla Kurbat) ismi de bunlarda kullanılması doğal isimlerdendir. Kaldı ki, Büyük Bulgar Han'ından bahseden çağdaş kaynaklarda 'r' hep üçüncü sessizdir: Koubratos (Nikephoros), Khubrat (Horenli Musa), Qetrades (İznikli Ioannes). Yalnız Theophanes 'Krobatos' biçimini kullanır. Kubrat ismi açık şekilde eski Türkçe 'toplamak, bir araya getirmek' anlamındaki 'kubratmak' fiilinden gelir.28 Constantine zamanında bu iki ayrı ama birbirine çok benzeyen ismin birbiriyle karıştırıldığı ve aynı sanıldığı anlaşılıyor ki, Bizans imparatoru Hırvat kelimesinin anlamını verirken "çok ülke işgal eden" şeklinde açıklar.29 Bu, eski kubratmak fiilinin anlamı ile uyuşur. Zira kelime, Orhon yazıtlarında açıkça geçtiği üzere, devlet kurmak, dağınık boyları biraraya getirmek anlamında kullanılır: "Kağan olurup… budunuğ kop kubratdım."30 Budunu kubratmak için haliyle savaşmak, dağınık boylara boyun eğdirmek gerekmektedir. Yani, göründüğü kadarıyla Bizans imparatoru doğru bir anlam veriyor ama Hırvat'ın kökü olan Kurbat'ı değil, başka bir kelime olan'kubrat'ı açıklıyor.

Hırvat kelimesinin kökünün 'Kurbat' olduğunun bir başka delili ise, bugün Macar ve Hırvatlar arasında yaygın kullanılan kişi ismi Horvat'tır. Macarların da soy haznesinde (ethnogenesis) Bulgarlık vardır. Orta Avrupa'ya Oğur boylarından olan Onoğurlarla birlikte gelmişlerdir (Eski ve yeni Batı dillerindeki bu ulusa verilen Hungar, Hungaros, Ungaros, Venger gibi isimler Onoğur'dan kaldığı gibi, Güney Slav dillerindeki Ugar kelimesi de kökünde Oğur'u saklamaktadır) ve onların da bu ismi taşımaları doğal görülmelidir.

Sırpların göçünün bütün kaynaklarda Hırvatlarla birlikte anılması ise tamamen eşzamanlılıktan kaynaklanmakta. Bu göçün oluş şekli, Hırvatlardan tamamen farklıdır. Birbirini destekleyen kaynakların ışığında,

bu göçü de Oğurlarla ilişkilendirmek gerekmektedir. Büyük Bulgar hanı Kubrat'ın beş oğlundan biri olan Kuber, devlet dağılınca kendisine bağlı olanlarla birlikte Panonya'ya gitmiş ve 670 civarında Avarlara sığınmıştır.31 Başka bir kaynak, Miracula Sancti Demetrii, bundan sonra neler olduğunu açıklar. Koturoğurların tahtı ele geçirme niyetiyle 40 yıl önceki isyanlarını hatırlayan Avar kağanı, Kuber'i kendi obasından ayırarak güneyde, Bizans sınırındaki bir uca (Srem civarı?) yerleştirir. Ancak bu, mukadder gidişi engelleyemez. Kuber bir toplama kampının komutanıdır. Burada Bizanslı esirler tutulmaktadır. Avar başkentiyle anlaşmazlığa düşen Kuber, burada kaçıp kendisine gelen Oğurlar, Bizanslı esirler ve kendilerine katılan bir kısım Slavlarla birlikte isyan eder, üzerine gönderilen Avar güçlerini dağıtır, ancak fazla dayanamayarak kaçıp Bizans'a sığınır ve Selanik yakınlarına yerleştirilir. Onun bu gelişi, pek çok bilgine göre Sırpların Balkanlar'a gelişine çok benzer.32 Üçüncü bir kaynak olarak, Constantine de bunu nakleder, ancak hatalı olarak Herakleios zamanını verir. Ona göre Sırplar imparatordan sığınma isteyerek Selanik yakınlarına yerleştirilmiş, ancak bir süre sonra burayı beğenmeyerek geri dönmüşler, yolda Belgrat'ın komutanı onları engelleyerek Morava boylarına, yani bugünkü Sırbistan'a yerleştirmiştir.33

Hırvatların Herakleios'tan yurt isteyerek, Avarlara karşı savaşma kaydıyla Balkanlar'a geldiğine inanan Dvornik, Saksonya'da yaşayan 'bir diğer Sarmat kabilesi' olan Sırpların da aynı şeyi yaptıklarını söyler.34 Hırvatlar için sorduğumuz soruyu Sırplar içinde sormak zorundayız: O güvensiz ortamda yurt istemek için Balkanlar'ı nasıl ve hangi mantıkla seçmişlerdir? Avar ülkesini nasıl geçmişlerdir? Üstelik onlar, Hırvatlar gibi yakından değil, çok daha uzak bir ülkeden gelmişlerdir. Bu soruların cevabını bulmadıkça, Sırp olayını Avar Devleti içinde açıklamaktan başka çaremiz kalmıyor.

Batıdaki Slavlarla Avarların arasının iyi olduğunu, güçlü bir ittifak kurulduğunu biliyoruz. Theophanes'de buna işaret eden bir elçilik vakasından bahsedilir.35 Buna göre, Avar kağanı bugünkü Polonya veya Doğu Almanya'da yaşayan Slavları Bizans'a karşı kendine yardım etmeye çağırmıştır. Eğer kuzeydeki Sorplarla Balkanlar'daki Sırplar aynı kimselerse, bunların gelişi Avar davetine icabet ile açıklanabilir. Bunlardan bir kısmının Bizans sınırına, yani Kuber Han'ın yönettiği uca yerleşmiş olduğu anlaşılıyor. O dönemde Almanlar yeniden güçlenerek Slavları bastırmaya başladığına göre, Novakovi/'e göre Elbe boylarında yaşayan36 Sorpların bir kısmının geri çekilip müttefikleri Avarlara sığınmış olması da mümkündür.

Öte yandan, Avarların doğrudan kendi yönetimlerindeki Slavlara kötü muamelelerini, başta Povest olarak değişik kaynaklardan iyi biliyoruz. Soydaşlarına karşı bu muamelelerin diğer bazı sebeplerle birlikte Sorplarda hayal kırıklığına yol açtığını, Kuber gibi savaşçı bir önderin şahsında isyan için iyi bir fırsat bulduklarını tahmin etmek zor değil. Bu isyana büyük ihtimalle Sorp olmayan Slavlar da katılmıştır. Miracula'ya göre Bizanslı esirler barbarlarla (Slav, Bulgar ve Avar) evlenmişler ortaya karışık bir zümre çıkmıştır.37 Yani bu uçtaki halk kendi içinde birleşmiş, adeta ortak bir amaç etrafında bütünleşmiştir. Selanik'e gittikten sonra esirlerin önemli bir kısmı dağılmış ve kendi yollarına gitmiştir, ama kalanlar Kuber Han'a bağlı olarak, birlikte geldikleri Sorp ve Bulgarlarla karışarak gelecekteki Sırp ulusunun çekirdeğini oluşturmuş, bu nispeten küçük topluluk da yüzyıllar içinde Morava vadisini önceden doldurmuş olan Slavlarla karışarak şimdiki Sırp ulusunu oluşturmuştur. Yani Balkanlar'daki ilk Sırp devletini bir Türk olan Kuber Han kurmuştur denebilir.38

Küçük ama güçlü bir topluluğun başka bir topluluğun üzerine gelerek kendi yönetiminde birleştirmesinin ardından yeni bir ulusun ortaya çıkması,

bu ulusun küçük topluluğun ismini, büyük topluluğun ise dilini taşıması, sadece Doğu Avrupa'nın değil, bütün bir dünya tarihinin en olağan gelişmelerinden biridir. Türkler başlangıçta küçük bir uruk idi, ama yönetici olduktan sonra isimlerini kendileriyle aynı dili konuşan herkese teşmil ettiler. Kıpçaklar, daha sonra karşımıza çıkan büyük kitle içinde küçük bir boy idi, Bulgarlar da Oğur ve Hun kitleleri için de bir oymak idi. Daha sonra Kıpçak ve Bulgar isimleri yayıldı ve etrafındaki aynı dilli herkesi içine aldı. Bunlarda dil değişmesi söz konusu değildir. Bugünkü Rus ismi, 1200 yıl önce bu topraklara gelerek kalabalık Slavları yönetimlerine alan ve nihayet onların arasında eriyen Viking kabilesi Ruslardan kalmadır. Bulgar Türklerinin bir parçası olan Koturoğur (Kutirgur) Türkleri, Balkanlar'a gelerek yerleşmişler ve buradaki Slavları yönetimlerine almışlar, ama nihayetinde aralarında eriyerek kimliklerini kaybetmişlerdir. Bugünkü Bulgar ulusu, Türklerin boy ismini ve Slavların dilini taşır. Yine eski Bulgarların bir parçası olan Onoğur Türkleri Macar kabilesi ile birlikte Orta Avrupa'ya göçmüş, zamanla savaşçı ve az sayılı Oğurlar eriyerek Macarların dili ulusal dil haline gelmiş, ama Onoğur ismi de bugün ve eski zamanlarda pek çok dilde bu ulusun ismi olarak kalmıştır: Hungar, Ungar, Venger, Ungaros, Ugar, vb. Bu hadisenin batıdaki bariz örneği ise Fransız ulusudur. Bir German boyu olan Franklar, Clovis zamanında kurdukları devlet ile, artık Latinceyi benimsemiş eski Galya ahalisini yönetimlerine almışlar, ama bir süre sonra eriyerek German dilini unutmuşlar, bir Latin dili konuşmaya başlamışlar ve yerli halk ile birlikte yeni bir ulus kurmuşlardır.

Hırvat ve Sırplarda da adeta bu 'şablon' görülür. Etnik isimleri ve örgütlenmeleri olmayan ve kendilerini, belirttiğimiz gibi, bulundukları yere göre tanımlayan Slavlar, Ortaçağ boyunca işleyen ulus-kurma süreci içinde başlıca iki çekirdek topluluk etrafında billurlaşmışlardır. Orta

Dalmaçya boyuna yerleşen ve halkı yönetimlerine alan Kurbat Han'ın Oğurları, sayıları az olduğu için bir süre sonra yerli halk arasında erimişler ve onların dillerini benimsemişler, ama nihayetinde devletin kurucusu Kurbat Han'ın ismi bu yeni karma ulusa verilmiştir. Başlangıçta çok küçük bir bölgede ve küçük bir topluluk tarafından benimsenen bu isim,[39] Ortaçağ'da siyasi sınırlara, yeni zamanlarda ise dine dayanarak sürekli yayılmıştır. En fazla yayılmanın 19. yy.'da olduğu anlaşılıyor.[40] Bu dönemde, Katolik dininden olan ve aynı dili konuşan herkes, yaşadığı yer ve kökeni ne olursa olsun Hırvat haline gelmiş, aynı şey Ortodoks dininden olan herkesin Sırplaşması ile paralellik göstermiştir. Bölgeye giren üçüncü unsur olan İslam da Boşnaklaşma sürecini diğerlerinin rağmına götürmüştür.

Mevcut Hırvat ulusu ile ilk ulus-kurucular arasında, bir Hırvat bilginin ifadesiyle, çok fazla ortaklık yoktur. Ulus-kurucular bu topluluğa ismini vermişler, ama soy haznesi, dil ve kültür, tamamına yakın oranda başka yerlerden gelmiştir.[41] Dolayısıyla, buradaki savın sonucu olarak "Hırvatlığın kökeninde Türklük var" demek yanlış olur. Doğrusu, "Hırvat milliyetinin temelini bir Türk topluluğu atmıştır" olmalıdır.

Bu arada, Bosna tarihi de Oğurlarla yakından ilgili gözükmektedir. Avar döneminde bu ülke, başında birer jupanın[42] bulunduğu bölgelere ayrılarak yönetilmiştir. Avar Devleti'nin yıkılmasından sonra özellikle Bosna'da bulunan ban ve jupanlar, büyük ölçüde Slavlaşmış olarak, konumlarını korumuşlardır.[43] Bosna'nın Ortaçağ'daki derebey sınıfı bu Avarların torunlarıdır. Ancak bu bölgenin Avarlarca ilk işgalinin Bayan Han'ın 10 bin Koturoğur askerini göndermesiyle olduğunu düşünürsek, bölgede kurulan Avar yönetiminde etnik olarak bu Oğurların ağırlık sahibi olduğunu düşünmemiz gerekir. Nitekim, 15. yy.'ın ikinci yarısında yazan Bizanslı Chalkokondylas, "Sandalj'in ülkesinde (şimdiki Hersek, O.K.)

Kuduger denilen kimseler yaşar" demektedir. Bu Kuduger'in Kutirgur (Koturoğur) olabileceğini Sırp yazar Vaso Glu{ac yazmıştır. Aynı şekilde Fatih'in başpatrik atadığı Gennadius da bir mektubunda Hersek'te yaşayan Kudugerlerden bahsetmektedir.44 Bunların tamamen Slavlaşmış, ama Romanya'daki Sekeller gibi ayrı bir topluluk olma bilincini koruyan eski Oğurlar olduğu tahmin edilebilir. Dolayısıyla, Bosna krallığı içinde Oğur varlığı aramamız tabii olmaktadır.

Burada önerilecek nokta, ban/kral soyu Kotromaniçlerle ilgilidir. Bosna krallarının taşıdığı Kotroman kelimesinin anlamı çözülememiştir. Özellikle Alman tarihçiler, ismin sonundaki -man ekine dayanarak, hanedanın Alman asıllı olduğunu iddia etmektedirler. Ondan önceki kısım hakkında ise fikir yoktur. Bir kayıtta geçen, 12. yy'da Macar kralının 'Alman' lakablı bir komutanını Bosna'ya yönetici olarak gönderdiği haberi de buna dayanak gösterilir.45 Ancak, 12. yy.'daki Bosna krallarının kendi ifadelerinde dahi böyle bir atadan bahsedilmez; aksine 'kadim zamanlardan beri' Bosna'yı yönettiklerini söylerler. Üstelik hiç de Macaristan'dan gönderilmiş gibi davranmamışlar, daima en büyük düşman olarak Macarları görüp mücadele etmişlerdir. Kotromanlar da diğer ban ve jupanlar gibi büyük ihtimalle Avar veya Oğurlara dayanmaktadır. Yukarı paragraftaki çözümlemeye ek olarak, isimleri bunu açıkça göstermektedir. Kotroman kelimesi, öyle görünüyor, tıpkı kopraman, koluman, toraman, kocaman gibi, aynı ekle yapılmış Türkçe bir kelimedir: Kotur-man. Kotur kelimesi, bu ailenin geldiği Oğur topluluğunun isminden başka bir şey değildir.

Oğurların da diğer Türkler gibi kişi isminde at ile ilgili kelimeleri çokça kullandığını göz önüne alırsak, 12. yy.'ın ikinci yarısındaki ünlü Bosna yöneticisi Kulin Ban'ın isminin de yine bir at ismi olan 'kula'dan geldiği düşünülebilir.

Hun Devleti'nin yıkılmasının hemen ardından Avrupa'ya giren ve dağınık bir boylar topluluğu halinde yaşayan Oğur Türkleri, Doğu Avrupa'nın şekillenmesinde diğer bütün Türk topluluklarından daha etkili olmuşlar, bölgedeki pek çok siyasi oluşum onların önderliğinde ortaya çıkmıştır. Bugünkü Tataristan ve Çuvaşistan'ın esası olan İdil Bulgar hanlığı ile bugünkü Bulgaristan'ın aslı olan Tuna Bulgar hanlığını ve Macaristan'ı bu Türkler kurmuşlardır.

Bugünkü Karaçay-Balkar Türklerinin ve Trabzon, Erzurum, Adana, Ankara gibi yörelerimizdeki pek çok yurttaşımızın aslı büyük ihtimalle onlara dayanır. Ayrıca Sırp, Hırvat ve Boşnak devletlerini tarihte ilk kuranlar yine bu Türk boyundandır.

Teşkilatçı olmaları sebebiyle sayıları çok az bile olsa geniş kitleleri evirmişler, daha önce devlet kavramına yabancı olan toplulukları güçlü ve kalıcı devlet gelenekleri ile tanıştırmışlar, nihayetinde de sayıları az olduğu için yönettikleri halklar arasında eriyip gitmişlerdir.

1 George Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1995, s. 75. Bu noktadan sonra tamamen, Makedonlar hariç bugünkü Güney Slav uluslarının ataları olan ve Balkanlar'a Orta Tuna üzerinden inen Slavlardan bahsedilmektedir. Şimdiki Bulgar ve Makedonlar ile Peleponnes'e inen Slavların ataları olanlar, atıf olmadıkça mevzu harici tutulmuştur.

2 Constantine Porphyrogenıtus, De Administrando Imperio (bundan sonra DAI), yay. Gyula Moravscik-R. Jennings, Washington, 1967, s. 161, 163, 165.

3 DAI, s. 143, 153.

4 Vernadsky, George, A History of Russia, C. 1: Ancient Russia, s. 321; Dvornık, Francis, Byzantine Missions among Slavs, New Jersey, 1970, s.

3;.

5 Gluhak, Alemko, Porijeklo imena Hrvat, Zagreb, 1990, s. 305-306.

6 Klaı/, Nada, Povijest Hrvata u srednjem vjeku, Zagreb, 1990, s. 19.

7 Novakovı/, Relja, Odakle su Srbi do{li na Balkansko poluostrvo, Beograd, 1978, s. 76.

8 Bu dönemin olayları ve tarihlemeleri ile ilgili çok yeni bir değerlendirme olarak bkz: ñıvkovı/, Tibor, Prilog hronologiji Avarsko-Slavenskih odnosa: 559-578 godine", Istorijski 2asopis, c. 42-43 (1997).

9 Gepidler, o dönemde Tuna'nın batısı ile Drava arasındaki alanda yaşayan bir Alman kabilesidir.

10 Theophanes, The Chronicle of Theophanes the Confessor, yay. Cyril Mango-Roger Scott, New York, 1997, s. 446-447. Theophanes bu kuşatma için 625 yılını verir, ancak günümüz tarihçileri onu tashihle 626 yılı üzerinde anlaşırlar (Ostrogorsky, a.g.e., s. 95).

11 Togan, Z. Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981, s. 73.

12 Nıkephoros, Short History, yay. Cyril Mango, Washington, 1990, s. 57.

13 Şimdiye kadar bu devletin hep Kuban etrafında kurulduğu görüşü hakim olmuştur. Turla (Dnyeper) boylarını esas alan yeni bir görüş için bkz. Rona-Tas, Andras, "Where was Khuvrat's Bulgharia? ", Acta Orientalia Hung., c. 53 (1-2), s. 1-22, 2000.

14 Nikephoros, bunu desteklercesine, Kobratos adlı birinin Kotragların başına geçtiğini söyler (s. 89). Aynı kişiden, kendisinin iyi bildiği Kubrat Han'dan bahsettiği ortadadır. Kotrag (Kotur-Ok) ise çoğul bir kelime olan Kotur-Oğur'un tekilinden başka bir şey olmasa gerek. Oğur, Oğuz'un Bulgarca'daki karşılığıdır ve'ok-ur' biçimiyle boylar demektir. Bkz. Tekin, Talat, Tuna Bulgarları ve Dilleri, Ankara, 1987, s.

15 Nıkephoros, s. 51.

16 Bugün Çuvaşçada' Şurı şeklinde bulunan 'Şarı' kelimesi Oğur Türkçesinde beyaz demekti. Bkz. Tekin, a.g.e., s. 64.

17 İmparator, buradaki 'beyaz' kelimesini Slavca 'belo' olarak yazar. Bunun sebebi, onun bu bilgiyi 10. yy.'da almış olması ve o dönemde Hırvatların tamamen Slavlaşmış olmasıdır.

18 DAI, s. 143.

19 Nakleden Rásonyı, László, Tarihte Türklük, Ankara, 1988, s. 84.

20 DAI, s. 149.

21 DAI, s. 145.

22 Zekiev, Mirfatih, Törki-Tatar Etnogenezı, Kazan-Moskova, 1998, s. 327.

23 Povest Vremennıh Let', yay. C. N. Vavılov, Moskova, 1950, s. 210.

24 Zekiev, a.g.e., s. 330.

25 Karatay, Osman, Hırvat Ulusunun Oluşumu, Ankara, 2000, s. 138-139.

26 Bu isme dikkatimi çeken Sayın Adilhan Appa'ya teşekkürlerimi sunuyorum.

27 DAI, s. 167.

28 Tekin, a.g.e., s. 3.

29 DAI, s. 147.

30 Ergin, Muharrem, Orhun Kitabeleri, İstanbul, 1980, s. 66.

31 Nıkephoros, s. 89.

32 Szádeczky-Kardoss, Samuel, "The Avars", Turcic-Bulgarian-Hungarian Relations, Budapest, 1981, s. 215.

33 DAI, s. 153.

34 Dvornık, a.g.e., s. 4.

35 Theophanes, s. 391.

36 Novakovı/, a.g.e., s. 39.

37 Charnis, Peter, “Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century”, Dumbarton Oaks Papers, Washington, 1959, s. 38-39.

38 Bu konuda bkz. Karatay, Osman, “Kuber Han’ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları”, Bilig, sayı 18 (Yaz 2001).

39 Hırvat kelimesi, Ortaçağ Hırvat Devleti’nin sınırları içinde ancak 9. yy. sonunda baskınlaşmaya başlamış, 10. yy’da ise devletin temel özelliğini teşkil etmiştir (Raukar’dan naklen Rendı/-Mıo/evı/, Ivo, “Slovo o Hrvatskoj matrix”, Etni2nots i Povijest, haz. Emil Her{ak, Zagreb, 1999, s. 107.

40 Bu konuda güzel bir çalışma olarak bkz. Stan2ı/, Nik{a, “Etni2nost na Hrvatskom prostoru u XIX. Stolje/u: Od etni2ke zajednice, plemi2kog naroda i pokrajinskih partikularizama do Hrvatske nacije”, Etni2nots i Povijest, haz. Emil Her{ak, Zagreb, 1999.

41 Rendıc/-Mıo2evı/, a.g.e., s. 111.

42 Jupan, Türkiye Türkçesindeki ‘çoban’ kelimesinin Avarca/Oğurca söyleniş şeklidir. Bizde bir anlam kayması olmuştur. Eski Türkçede alt seviyede bir unvan idi. Bugün Doğu Türkistan’da köy yöneticilerine ‘çoban’ denir. Avarlar da Slavların yaşadığı birer vadi büyüklüğündeki bölgelerin başına jupanlar atayarak merkeze bağlı yönetmişlerdir. Ögel ise Slavların Avarların çobanlığını yaptıkları için bu ismi aldıklarını söyler (Ögel, Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, c. 1, İstanbul, 1992, s. 41). Ancak bu görüşü doğrulayacak bir tarihi gerçeklik yoktur.

43 Klaı/, N., a.g.e., s. 25.

44 Babı/, Anto, Iz istorije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo, 1972, s. 38.

45 Imamovı/, Enver, “Bosanska Dinastija Kotromani/a”, Bosanska srednjovjekovna drìava i suvremenost, yay. Halim Mulaibrahimovi/, Sarajevo, 1996, s. 22-23.

BABI0, Anto, Iz istorije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo, 1972.

CHARANIS, Peter, “Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century”, Dumbarton Oaks Papers, Washington, 1959.

DVORNIK, Francis, Byzantine Missions among Slavs, New Jersey, 1970.

ERGİN, Muharrem, Orhun Kitabeleri, İstanbul, 1980.

GLUHAK, Alemko, Porijeklo imena Hrvat, Zagreb, 1990.

IMAMOVI0, Enver, “Bosanska Dinastija Kotromani/a”, Bosanska srednjovjekovna drìava i suvremenost, yay. Halim Mulaibrahimovi/, Sarajevo, 1996.

KARATAY, Osman, Hırvat Ulusunun Oluşumu, Ankara, 2000.

KARATAY, Osman, “Kuber Han’ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları”, Bilig, sayı 18, Yaz 2001.

KLAI0, Nada, Povijest Hrvata u srednjem vjeku, Zagreb, 1990.

NIKEPHOROS, Short History, yay. Cyril Mango, Washington, 1990.

NOVAKOVI0, Relja, Odakle su Srbi do{li na Balkansko poluostrvo, Beograd, 1978.

OSTROGORSKY, George, Bizans Devleti Tarihi, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1995.

ÖGEL, Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, c. 1, İstanbul, 1992.

PORPHYROGENITUS, Constantine, De Administrando Imperio, yay. Gy. Moravscik-R. Jennings, Washington, 1967.

Povest Vremennıh Let’, yay. C. N. VAVILOV, Moskova, 1950.

RÁSONYI, László, Tarihte Türklük, Ankara, 1988.

RENDI0-MIO1EVI0, Ivo, “Slovo o Hrvatskoj matrix”, Etni2nots i Povijest, haz. Emil Her{ak, Zagreb, 1999.

RONÁ-TAS, András, “Where was Khuvrat’s Bulgharia? ”, Acta Orientalia Hung., c. 53 (1-2), s. 1-22, 2000.

STAN1I1, Nik{a, “Etni2nost na Hrvatskom prostoru u XIX. Stolje/u: Od etni2ke zajednice, plemi2kog naroda i pokrajinskih partikularizama do Hrvatske nacije”, Etni2nots i Povijest, haz. Emil Her{ak, Zagreb, 1999.

SZÁDECZKY-KARDOSS, Samuel, “The Avars”, Turcic-Bulgarian-Hungarian Relations, Budapest, 1981.

TEKİN, Talat, Tuna Bulgarları ve Dilleri, Ankara, 1987.

THEOPHANES, The Chronicle of Theophanes the Confessor, yay. Cyril Mango-Roger Scott, New York, 1997.

TOGAN, Zeki V., Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981.

VERNADSKY, George, A History of Russia, C. 1: Ancient Russia, New Haven, 1946.

ZEKİEV, Mirfatih, Törki-Tatar Etnogenezı, Kazan-Moskova, 1998.

ñIVKOVI0, Tibor, “Prilog hronologiji Avarsko-Slavenskih odnosa: 559-578 godine”, Istorijski 1asopis, c. 42-43 (1997).

B. Bulgarlar

Türkler, Slavlar ve Bulgarların Kökeni / Prof. Dr. Plamen S. Tzvetkov [s.599-605]

Sofya Yeni Bulgar Üniversitesi / Bulgaristan

Çoğu bilim adamı, M.S. 1.'den 10. yy.'a kadarki Çin, Bizans, Arap ve Batı Avrupa kaynaklarında adı geçen Bulgarların veya Bulgaristanlıların, bugün Balkan veya Tuna Bulgaristan'ındaki nüfusun çoğunluğunu oluşturan Bulgarlarla çok az ortak şeyinin olduğunu kesin bir doğru olarak kabul eder. "Random House Webster's College Dictionary" gibi yaygın sözlüklerde bile, Bulgarlar (Bulgars) "M.S. 7. yy. sonunda Güney Balkanlar'da bir devlet kuran" ve "900 yılına kadar yerli Slav nüfus tarafından büyük ölçüde asimile edilen bir Türk halkı" olarak tanımlanır. Aynı sözlüğe göre Bulgaristanlılar (Bulgarians) ise, Bulgaristan'ın bir Güney Slav dili konuşan yerel ya da yerleşik halkıdır."1

Bununla birlikte herşey, Bulgarların Slav kökeni hakkındaki derin köklere dayanan efsanenin, tamamen değilse bile büyük ölçüde, siyasi değerlendirmelerden güdülendiğini göstermektedir. Mauro Orbini'nin 'Slavların Krallığı'nı yayınladığı 1601 yılına kadar, hemen herkes Bulgarlarla Slavlar arasında açık bir ayrım yapıyordu. Büyük ve birleşik bir Slav imparatorluğunun ortaya çıkışını görme arzusundaki Mauro Orbini, Gotlar, Hazarlar ve hatta Etrüskler gibi kesinlikle Slav olmayan pekçok halka bir Slav köken izafe etti. Doğal olarak Bulgarlar da Slav ailesine dahil edildiler. Bu bağlamda Mauro Orbini'nin ayrı Slav milliyetlerinin varlığını inkar ettiğini ve Rus, Leh, Çek, Slovak, Sloven, Hırvat ve Sırpları bir ve aynı milletin kabileleri kabul ettiği belirtilmelidir.2

Bir sonraki aşamada, Romen ve Bulgarların Slav kökeni hakkındaki iddia Rusya tarafından, bu iki millet Rusya'nın İstanbul ve Boğazlar'a doğru genişlemesinde yol üzerinde bulunması gibi basit bir sebeple güçlü bir şekilde desteklendi. 1769'daki bir bildirgesinde Rus Çariçesi 2. Katerina (1762-1796) Moldova, Romanya (Wallachia), Karadağ, Bulgaristan, Bosna, Hersek ve Arnavutluk 'Slavlarının' Balkanlar'a Rusya'dan geldiklerini iddia ediyordu. Bu yüzden onlar, Osmanlı Devleti'ne saldırmak üzere olan Rus ordularına yardım için Türklere isyan etmeliydiler.3

Osmanlı yönetimine karşı dış destek arayan pekçok Bulgar milli önderleri, Rusya'nın Panslavizm propagandasından gayet çabuk etkilenir hale geldiler. Rusları ve Sırpları hiç sevmeyen, Bulgar ulusal hareketinin babası Hilandarlı Paissi bile Orbini'nin Bulgarların Slav aslı hakkındaki savını hemen kabul etti. Gerçekte o, eski Bulgar Çarlığı'nın yeniden kurulmasını düşlüyordu ve Türklerle muhtemel bir akrabalık üzerine bir ipucu bile sözkonusu değildi. Bu sebeple, Bulgarların hem Slavlarla, Ruslarla, hem de Türklerle akraba olduğunu söyleyen zamanının yaygın efsanesini kasten çarpıttı. Kendi 'Slav-Bulgar Tarihi'nde, Türklerle ilişkiyi tamamen görmezden geldi.4

Yukarda da dile getirildiği gibi, 1601'e kadarki tüm yazılı kaynaklar, birbirine tamamen yabancı ve sık sık da düşman olarak görülen Bulgarlar ile Slavlar arasında kesin bir ayrım yaparlar.5 Örneğin, 11. yy. sonlarında bir Bulgar yazar, açıkça Bulgarların sadece 'Kumanların üçüncü kısmı' olduğu kanısındadır. Onun gözünde Bulgarlar ile Kumanlar arasındaki tek fark, Bulgarların Hıristiyan, Kumanların ise hala pagan oluşudur.6

Değişik Slav halklar arasında kaydadeğer farkların olduğu 13-14. yy.'larda da, yabancı gözlemciler Slavların Bulgarlar veya Ulahlar ile doğrudan bir ilişkisi olmadığını tam olarak dile getirmişilerdir. Bu yüzden,

Venedikli Andrea Dandolo, bu dönemde tek bir tane bile Güney Slav, Bulgar veya Ulah devletinin olmadığı halde, Dalmaçya hakkında Güney Slavlarının ülkesi diye yazarken, Bulgaristan'a Bulgarların, Romanya'ya da Ulahların ülkesi der. Hırvatlar Macarların hakimiyetinde bulunurken, Sırplar pekçok knezlik arasında bölünmüştü. Bulgarlar ise en azından on farklı krallık ve knezlik halinde yaşıyorlardı ve en az iki adet Romen veya Ulah devleti vardı.7

Bilim adamları sık sık, Bulgarların Slav özelliklerine bir delil olarak, çok sayıda birincil kaynakta geçen "Slavlar veya Bulgarlar", "Bulgaristanlı Slavlar" veya "Bulgar denilen Slavlar" gibi ifadelere gönderme yaparlar. Ancak anlam açıktır: Bu kaynaklarda belirtilen halk, Bulgarlar değil, ya bir zaman Bulgar yönetiminde kaldıkları, ya da Bulgaristan'dan göçtükleri için Bulgar diye adlandırılan Slavlardır. Imre Boba'nın işaret ettiği gibi, Panonya, Yukarı Mezya (Moesia) ve Karpat Slavları, buralar 9 ve 10. yy.'larda Bulgar devleti sınırları içinde bulunduğu için, "Sclavi ex Bulgariae" (Slavlar ve Bulgarlar) olarak tanımlanıyordu.8

Şimdiki Bulgarların Slav kökeni hakkındaki savı arkeolojik veriler de doğruluyor görünmemektedir. Üç tarihi bölge Mezya, Trakya ve Makedonya'da Slav çömlekçiliği, Slav yerleşimleri, hatta mücerret Slav meskenleri bulmak için çok çaba gösterildi ancak sonuçlar büyük ölçüde kuşkulandırıcıdır. Bazı bilginler, Balkanlar'daki pek çok yerde bulunan ilkel ve kaba çömlekleri Slavların ürünü olarak ilan etmekte acele ettiler. Ancak bu çömlekçilik eski Trakyalılara özgüdür ve Romen arkeologlar bunların yerel 'Dridu' kültürüne ait olduğu inancında haklı görünmektedirler.9

Zaten acemice çömleklere dayanarak belli bir milliyet hakkında hüküm vermek mümkün değildir, çünkü bunlar nihayet oldukça ilkel teknolojideki yerel ev ürününden başka bir şey değildir. Aynısı profesyonel

çömlekçilik değildir ve bu bağlamda, bugünkü Bulgaristan ve Makedonya topraklarında bulunan ustaca çömlekler, İdil Bulgaristan'ındaki ustaca çömleklerle aynı değilse bile oldukça benzerdir.10

Hatta Pliska ve Preslav gibi Ortaçağ şehirlerinin mimarisinin Slavlarla hiçbir ilgisi yoktur, aksine harabeleri başlıca, Asya'dan Avrupa'ya uzun yollarında bir zamanlar Bulgarların yaşadığı topraklarda bulunan şehirlerin mimarisi ile akrabadır.11

Bulgaristan veya Makedonya'da bulunan hemen tüm kafatası ve iskeletlerde öyle bir Slav özelliği yoktur. Aynısı, pek çok uzmana göre diğer güney Avrupalılardan ayrılan ama Ortaçağ Bulgarlarının ırk özellikleri ile aynı olan bir mahalli Akdeniz ırkına mensup olan günümüz Bulgarları için de geçerlidir. Öte yandan, Güney Avrupa ırk tipi doğu ve batı Slavlarından tamamen farklıdır. Ortaçağ Slav mezarlarında bulunan kafataslarında güney Avrupa unsurları bulunmamaktadır. Bu Güney Slavları, yani Sırp ve Hırvatlar, güney Avrupa altırkının 'Dinar' denilen tipine aittirler. Sırbistan ve Hırvatistan'daki Ortaçağ Slav mezarlarındaki kafatasları, Bulgaristan ve Makedonya'dan tamamen ayrı olan gerçek Slav altırkının tüm özelliklerine sahip iken, bu Dinar tipi ovalarda daha az belirgindir. Başka bir diyişle, Sırp ve Hırvat olaylarında Slav ve önemli miktarda yerli unsurların karışımından bahsedilebilirken, Bulgar altırkı, Slav ırk tipinden tamamen farklıdır. Burada tabii ki, Bulgarların şimdi ve eskiden 'saf bir ırk' olduğunu söylenmemekte, fakat herşey Bulgar altırkının kesinlikle Slavlarla Slav olmayan unsurların bir karışımı olmadığına işaret ediyor görünmektedir. Bulgarlar, İraniler, Balkan yerlileri ve belli miktarda Moğolsuların (Mongoloid) bir karışımı idi.12

Bulgarların kökeni hakkındaki Slavcı sav, esas olarak bugünkü Bulgarların bir Slav dili konuştuğu deliline dayandırılır. Gerçekten de, pekçok dilbilimci Bulgarca kelimelerin yaklaşık yüzde 80'inin diğer Slav

dillerinde az çok benzerlerinin olduğunu iddia eder. Ancak bu kelimelere yakından bir bakış, Slav deyişler şüphesiz Hint-Avrupa ailesine ait olsa da, hem Bulgarca'da hem de bütün Slav dillerinde bulunan çok fazla kelimenin Hint-Avrupa'dan ziyade Ural-Altay kökenine sahip olduğunu keşfetmeye yol açar. Örneğin, 'tovar' (mal), 'kniga' (kitap), 'jupan' (yönetici, çoban) ve 'otets' (baba, ata) gibi kelimelerin muhtemelen Slav dillerindeki erken Altay alıntıları olduğu uzun süredir söylenir. Aynı şekilde Bulgarca 'dyado' ve Slavca 'ded', Türkçe 'dede' ile ilgili olabilir. Bulgarca 'vruh' ve Slavca 'verh' (doruk) kelimeleri Çuvaşça 'vur', Moğolca 'oroi' ve Macarca 'orr' ile açıkça aynı köktendir. 'Su' için Bulgarca ve Slavca kelime 'voda' açıkça Almanca 'wasser' ile ilgilidir, ama Mordvaca 'ved'e daha yakındır. Aynısı 'olovo' (Bulgarca ve Slavcada 'kurşun'; Macarcası 'ólom'), 'med' (Bulgarca ve Slavcada 'bal'; Mordvaca 'med' ve Macarca 'méz'), 'beg' veya 'byag' (Bulgarca ve Slavca'da 'kaçmak'; Kırgızca'da 'beige', Doğu Türkçesi'nde 'paige' ve değişik Fin-Oğur dillerinde 'poktem, 'potta' and 'fut'), 'pol' veya 'polovina' (Bulgarca ve Slavcada 'yarım'; Mordvacası 'pele'), 'slovo' (Bulgarca ve Slavca 'söz'; Macarcası 'szó', Türkçesi 'söz'), 'tsvet' veya 'tsvyat' (Bulgarca ve kısmen Slavca 'renk' veya 'çiçek'; Çuvaşçası 'çeçek', Türkçesi 'çiçek'); 'sveti' (Bulgarca ve Slavca 'ışımak'; Macarcası 'süt'), 'tegne' veya 'teji' (Bulgarca ve Slavca 'ağır gelmek'; Türkçe 'takmak' ve Ön-Bulgarca 'tagrogi' ile özdeşleştirilebilir), 'koza' (Bulgarca ve Slavca 'keçi'; Çuvaşçası 'kaçaga' ve Türkçesi 'keçi'), 'vodi' (Bulgarca ve Slavca ' (klavuzca) götürmek'; Mordvacası 'ved'), 'dee' veya 'dyava' (Bulgarca ve Slavca 'yapmak', Mordvacası 'tej'), 'pişe' (Bulgarca ve Slavca 'yazmak', Doğu Türkçesinde 'pit' ve Moğolca'da 'biçi'), 'meri' (Bulgarca ve Slavca 'ölçmek'; Macarcası 'mér'), 'pali' (Bulgarca ve Slavca 'ışıtmak'; Mordvacası 'pal') kelimelerine de uygulanabilir. Hatta 'edin' gibi bir sayı (Bulgarca ve Slavca 'bir') Macarca 'egy' kelimesiyle

ilişkilendirilirken, ‘devet’ (Bulgarca ve Slavca ‘dokuz’) rakamının paraleli yoktur, lakin muhtemelen ön-Bulgarca ‘dokuz’ olan ‘tovir’ ile aynı kökenden gelebilir.

Bütün bu kelimeler ve diğer birçoğu, eğer çağdaş Bulgarcadaki Slavca kelimelerden ziyade Slav dillerindeki Bulgarca kelimeler değilse, erken Ural-Altayca görülmeli. Slav ve Hint-Avrupa dillerinde hiç olmayan ve buna karşılık Altayca veya Fin-Oğurca karşılıkları olan ‘biser’ (inci), ‘beleg’ (iz, belge), ‘belçug’ (bilezik), ‘bubrek’ (böbrek), ‘paşenog’ (bacanak), ‘toyaga’ (baston, dayak), ‘kapişte’ (tapınak), ‘kumir’ (put), ‘kuşta’ (ev), ‘kani (çağırmak), vb. çok fazla sayıda Bulgarca kelimenin varlığı bu varsayımı doğruluyor gözükmektedir.

Öte yandan hem çağdaş Bulgarca hem de Ön-Bulgarca çok sayıda Hint-İran kelimeleriyle birbirinden ayrılır. Bu yüzden, örneğin, ‘Bog’ (Tanrı) kelimesi bütün Slav dillerinde vardır ama bir Hint-İran kelimesiyle ilgili gözükmektedir. ‘Bogatur’ veya ‘bagain’ (Ortaçağ Bulgaristanı’nda seçkinlerin sanları) gibi Ön-Bulgarca kelimeler açıkça ‘Bog’dan türetilmiştir. Öte yandan ‘san’ (san, unvan), ‘delva’ (çanak), ‘stopan’ (sahip, usta, koca, ağa), ‘Asparukh’ (Esperik, Tuna Bulgaristanı’nın ilk hanı) ve diğer birçok kelime Hint-İran kökenlidir, fakat diğer Slav dillerinde yoktur.

Kelimeler bir dilden diğerine kolayca geçer ama aynı şey ses yapısı (phonetics) ve biçim (morphology) için geçerli değildir. Bu bağlamda, çağdaş Bulgarca Slav dillerinden açık şekilde farklıdır ve aynı zamanda çağdaş Bulgarcanın hem Ural-Altay dilleri, hem de Ön-Bulgarca ile bariz akrabalığı vardır. Öte yandan, hem çağdaş, hem de eski Bulgarca Ural-Altay ve Hint-İran özelliklerin özel bir karışımı olarak görünür.

Eski ‘ae’ sesinin telaffuzuna göre çağdaş Bulgarcanın iki ağız topluluğuna ayrılması da diğer Slav dillerinde görülmez. Örneğin ‘byag’ (kaçmak) sözcüğü bugün Batı Bulgaristan ve Makedonya’da ‘beg’ şeklinde

söylenir. Bu bölünme, bir zamanlar bir tarafta Asparukh’un Bulgarları, öte tarafta Panonya Bulgarlarının yerleştiği alanlara denk düşer. Ön-Bulgarcada ‘ae’ sesinin varlığı fikrini, Ön-Bulgarca karakteri iyi bilinen bir gerçek olan ‘belyazvam’ ve ‘beleja’ (işaretlemek, belgelemek) gibi biçimler takviye eder.

Türkçe gibi, çağdaş Bulgarcada Slav dillerinden ‘ö’ sesinin varlığı ile ayrılır. Bu seslerin bazıları, Eski Slavca’nın Kiril-Metod nüshasında olan ve halen Lehçe’de bulunan genizden çıkarılan ‘o (n) ’ gelir. ‘To (n) gan (doğan) gibi Ön-Bulgarca kelimelerin gösterdiği gibi, bu genizden çıkan ses Ön-Bulgarca’ya da özgü idi. Belki Türkçenin etkisiyle bu kelime çağdaş Bulgarcada ‘dogan’ şeklinde değişti.

Ural-Altay dillerinin aksine, hem çağdaş, hem de eski Bulgarcada ses uyumu yoktur. Ön-Bulgarca için ‘dilom’ (yılan),13 ‘şegor’ (sığır),14 ‘tovir’ (dokuz) vb. kelimeler bu kanıyı güçlendirir. Yine de, kimi bilginlere göre, çağdaş Bulgar ağızlarının en azından bir veya ikisinde ses uyumunun kalıntıları vardır. Örneğin ‘şapka’ (şapka), ‘jaba’ (kurbağa) ve ‘çaşa’ (kap) gibi kelimeler bu ağızlarda ‘şepki’, ‘çeşi’ ve ‘jebi’ haline gelir.15

Çağdaş Bulgarca ‘l’, ‘n’ ve ‘r’ yarım seslilerinin yumuşak ve sert biçimlerinin olmamasıyla da Slav dillerinden belirgin şekilde ayrılır, ama ‘ç’, ‘ş’ ve ‘j’nin Hint-Avrupa ‘k’, ‘x’ ve ‘g’ ve ‘k’, ‘s’ ve ‘z’ye karşı gelmesiyle hem Bulgarca, hem de Slavca deyişler Hint-Avrupa dillerinden ayrılır. Sofya’da 1989’da yapılan Uluslararası 6. Güneydoğu Avrupa Çalışmaları Kurultayı’na sunduğu bir bildiride, Avusturyalı dilbilimci Galton, bu ‘Slavca’ seslerin Ural-Altay kökenli olduğuna işaret etmiştir.

Çağdaş Bulgarcanın kuşku götürmeyen bir Hint-Avrupa özelliği üç cinsin varlığıdır. Hem Bulgarca, hem de Slav dillerinde eril isimler, örneğin, genellikle bir sessizle, dişil isimler genellikle ‘a’ ile ve ortal isimler ‘o’ veya ‘e’ ile biter. Eski Bulgarcada cinsiyetin olup olmadığını söylemek çok

zordur. Ancak ‘beleg’ (eril), ‘toyaga’ (dişil) ve zırh anlamına gelen ve muhtemelen bazı çağdaş Bulgar ağızlarında ‘kepe’ (çoban abası) olarak korunan ‘kupe’ (ortal) gibi iyi bilinen ön-Bulgarca kelimelerde de bu sonlamalar bulunur.

Çağdaş Bulgarcada isim ve sıfatların çoğulu pek çok değişik yolda yapılır. Ancak ‘kuçe’den (kuçu, köpek) ‘kuçeta’ (köpekler) Fince kelime ‘talo’dan (ev) ‘talot’ (evler) ile karşılaştırılabilirken, ‘kışta’dan (ev) ‘kışti’ (evler), Macarca ‘könyv’den (kitap) ‘könyveim’ (kitaplarım) şeklini çağrıştırmaktadır. Samoyedçe ‘tubka’dan (balta) ‘tubkami’ (baltam) veya Türkçe ‘oda’dan ‘odam’ gibi, Ural-Altay dillerindeki özel iyelik biçiminin hem ön-Bulgarca hem de çağdaş Bulgarcada tam karşılığı olduğu da belirtilmelidir: ‘Başta’dan (baba) ‘başta mi’ (babam) veya ‘alkha’dan (yüzük) ‘alkhasi’ (yüzüğü). Bu iyelik gösterme şekli Slav dillerinde bilinmez.

Slav dillerinin aksine, edebi Bulgarcada bir kural olarak ‘declension’ durumları yoktur. Çağdaş Bulgarca, edebi biçimlerinde bazı durumlarda isimlerin hal çekimi ve pek çok ağız ile halk türkülerinde isim ve zamirlerin hal çekimini korumuştur. Ancak, Slav ve Hint-Avrupa dillerinin aksine ve Ural-Altay dillerine benzer olarak,

Bulgarca hal çekimleri cinsiyet ve sayıya göre değişmez ve isim ve sıfatların hal çekimleri arasında fark yoktur.

Bulgarca hal çekimlerinin Slavcaya Ural-Altaycadan daha benzer olmadığı, hatta Mokşa-Mordvaca hal çekimleriyle hemen hemen aynı olduğu gerçeği de daha az önemli değildir. ‘Kogo’ (Kimi) soru zamiri, Slavca karşılığı ile aynı gözükmektedir. Ancak Bulgarca ‘kogo’, Slavca ‘kto’, ‘tko’ ve ‘ko’ biçimlerinden açıkça farklı olan ‘koy’dan gelir ve Çantice ‘koii’ gibi Fin-Oğur biçimlerle hemen hemen aynıdır. Hatta-i hali (genitive) eki ‘go’ Hint-Avrupa dillerinde bulunmaz ve ancak

Mordvaca translatif eki ‘ka’ ile eşleşebilir. Aynı ek iyi bilinen bir ön-Bulgarca biçimde, yani ‘içir’den ‘içirgo’da bulunuyor olabilir.16

Aynı şekilde ‘koy’dan (kim) çağdaş Bulgarca ‘komu’ (kime) da Slavca karşılıkları ile aynı olabilir ama bir epentetik ‘m’ ile de kurulmuş olabilir.17 İsmin -e hali için ‘u’ eki hem Hint-Avrupa, hem de Ural-Altay dillerinde yaygındır ve Mordvaca ‘u’ eki ile aynı olabilir. Örneğin ‘oş’tan (şehir) ‘oşu’ (şehre).

Bazı Batı Bulgar ve Makedon ağızlarında, Slav ve Hint-Avrupa dillerinden tamamen farklı özel bir e hali vardır. Örneğin, ‘tate’den (baba) ‘tateta’ (babanın). Bu ‘ta’ eki Mokşa-Mordvaca -den hali ekleri ‘ta’ ve ‘da’ ile neredeyse aynıdır.

Bazı Bulgarca ağızlar, -i hali için ‘a’, ‘ü’ veya ‘u’ sonlamalarını korumuşlardır. Bu üç ek de, Mokşa-Mordvaca iyelik eki ‘ny’yi çağrıştıran daha eski bir ‘o (n)’ ekinden geliyor olabilir.

‘Noşt’tan (gece) ‘noştem’ (geceleyin) gibi biçimler Slav dilleri için kesinlikle imkansızdır, çünkü ‘noşt’ bir dişil isimdir. ‘M’, ‘om’, ‘em’ ve ‘am’ gibi ekler, Mokşa-Mordvacada ‘ftama’daki -den hali eki ‘ama’ ile ilgili olabilir. ‘Dobır’dan (iyi)-e hali ‘dobre’ gibi Bulgarca biçimler de Slav dillerine tamamen yabancıdır. ‘E’ ve özellikle ‘i’ eki ‘big’den ‘bigi’deki18 gibi, çok sayıda 9. yy. Bulgar taş yazmasının başlangıcında bulunan bir ön-Bulgarca biçimde de bulunabilir. Bu ‘i’ eki, Mokşa-Mordvaca-e hali eki olan ‘i’ ile ilgili olabilir.

Ünleme (vocative) çağdaş Bulgarcada halen yaygın olarak kullanılmaktadır. Bunun ‘e’ eki Ön-Bulgarcada da bulunuyor olabilir. Bir şekilde, çok sayıda 9. yy. Bulgar taş yazması, ‘kan’ın (han) ünlemesi olması muhtemel ‘kane’ kelimesiyle başlar.

Bulgarca ve Slav dilleri arasındaki esaslı bir ayrılık hem çağdaş Bulgarcada, hem de ön-Bulgarcada, ‘kışta’dan (ev) ‘kıştata’ (bilinen ev)

örneğinde olduğu gibi, belirteç son ekinin kullanılmasıdır. Yukarda geçen deyişteki ‘kana’nın, muhtemelen bir belirteç son eki olan ‘a’nın ‘kan’a eklenmesiyle oluştuğu açıktır. Bu belirteçler Slav dillerinde kesinlikle bulunmaz. Ermenice, Norveççe, Danca, İsveççe, Romence ve Arnavutça gibi çok sayıda Hint-Avrupa dilinde bulunabilirler, fakat bu dillerde belirteçler öneklerle aynı zamanda (eş zamanlı olarak) olarak kullanılır. Gerçekte belirteçler genellikle Ural-Altay dillerinin tipik bir özelliğidir ve örneğin Mordva dilinde de belirteçler vardır. Bu bakış açısıyla, Bulgarca ‘kıştata’ şekli, Mordvaca ‘kudo’dan (ev) ‘kudos’ (bilinen ev) şekli ile hemen hemen aynıdır.

Bulgarca kişi zamirleri de Slavca olanlardan çok farklıdır, ama aynı zamanda Ural-Altay ve Hint-Avrupa unsurlarının yine özgün bir karışımı olarak görünürler. Bu bağlamda, Slavca ‘ya’ya denk gelen ‘az’ (ben) ve Slavca ‘mi’ veya ‘mı’ya denk gelen ‘nie’ (biz), Slavca karşılıkları ‘vi’ veya ‘vı’dan iki heceli olmasıyla ayrılan ‘vie’ (siz) ile birlikte açıkça Hint-Avrupa kökenlidir. Üstelik Bulgarca biçimler ‘tebe’ (seni), ‘nas’ (bizi), ‘vas’ (sizi) sadece Slavca değil, Toharca (yani Hint-Avrupa) karşılıklarıyla da hemen hemen aynıdır. Öte yandan Bulgarca kişi zamirleri ‘men’ (beni), ‘on’ (o) ve ‘nego’ (onu) da Slavca karşılıkları ile hemen tamamen aynıdır ama Ural-Altay dillerinde, Hint-Avrupa dillerinden daha fazla benzerleri vardır. Nihayet ‘toy’ (eril o), ‘to’ (ortal o), ‘tya’ (dişil o) ve ‘te’ (onlar) kişi zamirlerinin tam Slav veya Hint-Avrupa benzerleri yoktur, fakat Komice ‘sia’ ve Çantice ‘tow’ gibi Fin-Oğurca biçimlerle kolayca eşleşebilirler.

Bulgarcada olumsuz zamirlerin Çuvaşçaya çok benzer bir şekilde yapıldığı da belirtilmelidir.Örneğin, Bulgarca ‘koy’dan (kim) ‘nikoy’ (hiç kimse), Çuvaşça ‘kam’dan (kim) ‘nikam’a (hiç kimse) uyar.

Sonuncu ama kesinlikle önemli olarak, Bulgarca’nın tüm zaman ve kip düzeni Slavca fiil düzeninden tamamen farklıdır ve yapısı Türkçe ile

neredeyse aynıdır. Diğer pekçoğu yanında bu, görülmemiş eylemleri tanımlamak için kullanılan -miş kipi için de geçerlidir. Bu kip, sadece Slavcaya değil, tüm Hint-Avrupa dillerine de tamamen yabancıdır. Örneğin Bulgarca ‘çel sım’ ve ‘çel’ Türkçe ‘okumuşum’ ve ‘okumuş’a karşılık gelir.

Sayıları sınırlı olsa da, yazılı kaynaklarda günümüze kadar korunan Ön-Bulgarca metin, terim ve deyişler, ön-Bulgarca ile şimdiki Bulgarca arasındaki farkın eski ve yeni Yunancadan daha fazla olmadığını iddia etmek için yeterlidir. Bulgarca ve Slav dilleri hem temelden farklıdırlar, hem de birbirine açıkça benzerler. Bu bizi, Bulgarcanın güçlü Hint-Avrupa tesiri altındaki bir Ural-Altay dili, Slavcaların ise güçlü Ural-Altay etkisi altındaki Hint-Avrupa dilleri olduğu kestirimine götürür. Bulgarcaya en yakın Ural-Altay dilleri kuşkusuz Çuvaşça (bir Altay dili) ve Mordvacadır (bir Ural dili) ve bu, bu iki halkın Bulgarlarla akrabalığını gösteren bir dizi etnografik veri ile takviye bulur. Diğer bir deyişle, bir Slav dili konuştukları için Bulgarların Slav olduğu yaygın inancı, yanlış sorulmuş bir soruya yanlış bir cevap olarak gözüküyor: “Bulgarca neden Slav dillerine yöle yakın?” yerine “Slav dilleri Bulgarcaya neden o kadar yakın?” diye sorulmalıdır.19

Bazı kuramlara göre, Slavlar M.Ö. 2000 yılında bile ayrı bir milliyet olarak vardı ama herşeyin, M.S. 4-5. yy.’lara kadar Slavlar veya doğrusu Ön-Slavlar ile şimdiki Litvan ve Letonların ataları olan Baltlar arasında fark olmadığını gösterdiği görülüyor. 4. yy.’ın ikinci yarısındaki Hun işgaline kadar bugünkü Polonya, Batı Ukrayna, Batı Akrusya, Litvanya ve Letonya’nın sakinleri, Balto-Slav denebilecek tek ve aynı milliyete ait idiler. Aynı tanrılara tapmışlardır ve çömlekçilik ve meskenler de dahil, kültürleri M.S. 4. yy.’a kadar gerçekte değişmeden kalmıştır. Bugünkü Polonya ile Ukrayna ve Akrusya’nın batısında yaşayan Balto-Slavların güçlü Ural-Altay ve Hint-Avrupa etkisi altına girmeleri ancak, Tuna’nın

kuzeyine ve Rhine'in batısına kadar tüm Avrupa'nın Hunlarca fethinden sonra olmuştur. Diğer bir deyişle, Hunlar Avrupa'nın bu kısımlarını işgal ettiler ama daha kuzeye giremediler ve onların istilası bugünkü Litvanya ve Letonya topraklarına dokunmadı. Bulgarcadaki karşılıklarıyla birlikte Slav dillerindeki Ural-Altay ve Hint-İran ses ve sözlerin, aynılığı olmasa da yakın benzerliği, Slavların ayrı bir milliyet olarak, Balto-Slavların büyük bir bölümünün Bulgarlarla veya en azından Bulgarlara çok yakın bazı halklarla kaynaşması sonucu ortaya çıktığını ispatlıyor görünmektedir.20

Ön-Bulgarca ve çağdaş Bulgarca kelime haznesi, ses, biçim ve sözdizimi Bulgarların ön-Altay, ön-Ural ve Hint-Avrupa unsurlar arasındaki bir temas bölgesinde ayrı bir milliyet olarak ortaya çıktıklarını gösteriyor. Böyle bir alan Huanghe ve Changjiang nehirlerinin kaynakları ile Balkaş gölü arasındaki alan, yani bugünkü Kuzeybatı Çin ile eski Sovyet Orta Asyası'nın bazı kısımları olabilir. Özetle, ön-Altay kabileleri burada bir Hint-Avrupa halkı olan Toharlarla birlikte veya onların komşuluğunda yaşamışlardır.21

M.Ö. 6. yy. kadar erken bir tarihte, Çin kaynakları Bo-Jiong halkından bahseder. Burada 'jiong' yabancı demektir; 'Bo' ise 'Bulgar'ın Çince telaffuzu olabilir. Hatta Bulgarların bu belirtilen topraklardaki varlığı ile ilgili daha güvenilir bir kanıt, daha sonraki Çin vakayinamelerinde bulunabilir. Bunlara göre, M.Ö. 2. yy.'da Po-le halkı Hsiung-nu (Hun) Devleti'nin batı kanadının gözetimi altında idi. Po-le bariz şekilde 'Bulgar'ın diğer bir Çince telaffuzu idi.22

Hsiung-nu Devleti Bulgarları, eski Türkleri ve daha sonraki basamakta eski Macarları, aynı zamanda da Alanlar gibi Hint-İran halklarını içeren bir birlik idi. Bu birliğin arazisi üç kısma ayrılıyordu: Merkez, sağ ve sol. Merkez, kendi hakim konumunu yöneticinin çocuklarını (genellikle oğullarını) öbür kabile önderlerinin çocukları (genellikle kızları) ile

evlendirerek koruyan yönetici boya ait idi. Öyleyse herşey, Çince kelime ‘Hsiung-nu’, Latince ‘Hun’ ve Hunların kendilerini adlandırdığı ‘Ouar’ın eşanlamlı olmadıklarını, tüm haklara sahip tüm birlik üyelerinin bir tanımlaması olduğunu göstermektedir. Etnik köken önemli değildi; önemli olan şey yönetici boy ile hanedan akrabalığının olması idi.23

Bulgarların erken tarihi Hunların tarihi ile yakından bağlantılıdır. Gayet tabii olarak, M.S. 372-375 arasında gerçekleşen Avrupa’nın işgaline iştirak ettiler. Kimi yazarlara göre Bulgarlar Balkan topraklarına oldukça erken bir tarihte kalıcı olarak yerleşmeye başlamışlardır. Theodosius (379-395), 3. yy. sonunda iki Bulgar topluluğuna bugünkü Dobruca topraklarına ve Mezya’ya göçme izni vermiştir. 2. Theodosius (402-450) da diğer bir Bulgar topluluğuna aynı bölgeye yerleşme izni vermiştir.24

Atilla’nın 453’te ölümünden sonra, Bulgarlar Panonya’dan Karadeniz’in kuzey kıyılarına uzanan kendi devletlerini kurdular. Bir 14. yy. Bulgar vakayinamesine göre, Doğu Roma imparatoru 1. Anastasius (491-518) zamanında çok sayıda Bulgar Vidin üzerinden Tuna’yı geçmiş ve Makedonya’ya yerleşmiştir.25

542’den itibaren yayılan korkunç hıyarcıklı veba salgını, çoğunlukla yerli yerleşik nüfusu etkilediği için Mezya, Trakya ve Makedonya’da Bulgar yerleşimini kolaylaştırmıştır. Doğu Roma imparatoru 1. Justinianus (527-565) Kutrigur (Koturoğur) ve Utigur (Otuzoğur) Bulgarlarını birbirlerine düşürmeyi başardı ama aynı zamanda 2000 Kutrigura iltica hakkı tanıyarak Trakya’da bir yere yerleştirdi.26

6. yy.’ın başından itibaren Balkanlar Slavları da çekmeye başladı. Doğu Roma imparatoru 1. Heraclius (610-641), Slavların kabaca bugünkü Yugoslavya, Bosna, Hırvatistan ve Slovenya topraklarına denk düşen İllirya eyaletine yerleşmelerine izin verdi. Yani Slavların Mezya, Trakya ve Makedonya’ya hareketine izin verilmedi ve Asparuh’un (Esperik)

Romalılara veya Bizans'a karşı 680-681'deki zaferine kadar Tuna'nın güneyinde, bugünkü Bulgaristan, Trakya ve Makedonya bölgelerinde 250 veya 300 bin Slav ancak vardı. Öte yandan, sadece Asparuh ile gelen Bulgarların sayısı 600 bin ila 800 bin kişi arasında olmalıydı.27

İyi bilindiği gibi, 665 yılında Kubrat'ın ölümünün ardından Büyük Bulgaristan'ın parçalanması, iki Bulgar devletinin kurulmasıyla sonuçlandı: Tuna Bulgaristanı ve İdil Bulgaristanı. Kubrat'ın en büyük oğlu Batbayan ise Karadeniz ve Hazar arasındaki topraklarda kalır.

Gerçekte zaten, eski Türklerin ve Rusların artan baskısı yüzünden İdil Bulgarlarının Balkanlar'a doğru sürekli bir göçün olduğu anlaşılıyor. Son olarak Tuna Bulgarlarına 970 yılında Bilu, Boksu ve Hesen'in yönetiminde İdil'deki kardeşlerinden geniş bir topluluk katılmıştır.28 Balkanlar'a Bulgar göçü, 11. yy.'ın sonundan 13. yy. ortalarına kadarki çok sayıda müteakip dalgada gelen Kumanlarla birlikte Tuna Bulgaristanı ve Macaristan'a ulaşan ve Batbayan tarafından yönetilen Bulgarlarla birlikte açıkca son bulmuştur.29

Bulgarlar toprak arzusu ile Mezya, Trakya ve Makedonya'ya girdiler ve onların burada karşılaştığı yerli sakinlerin kaderi, Avrupalıların yerleşimi sırasında Kuzey Amerika yerlilerinin kaderinin aynısı idi. Hem Slavlar, hem de Trak ve Romalıların torunları oracıkta katledildi veya Tuna'nın kuzeyindeki topraklara nakledildiler. Asparuh en az yedi Slav kabilesini Avar sınırına, Karpatların güney eteklerine gönderdi. 760-763'te 208,000 Slav Bulgaristan'dan Bizans'a kaçtı ve Anadolu'da yerleştirildi. Bizans yazarı ve imparatoru 7. Constantine Porphyrogenetos'a (912-959) göre, Slavların kuzeyden Peleponnes de dahil Yunan topraklarına iki kitlesel göçü vuku buldu: Birincisi 7. yy. sonunda gerçekleşti; ikincisi ise Bulgarlar tüm Trakya ve Makedonya'yı zaptettiği zaman, 9. yy.'da oldu.30

Her milliyet yüzyıllar boyunca değişir ama herşey eski Bulgarlar ile şimdiki Bulgarlar arasındaki farkın, Aristo zamanındaki Helenlerle şimdiki Yunanlılar arasındaki farktan ciddi manada küçük olduğunu gösteriyor. Öyleyse Bulgarlar (Bulgars) ile Bulgaristanlılar (Bulgarians) arasında ayrım yapmaya gerek yoktur.

1 Random House Webster’s College Dictionary, New York, Random House, 1991, 179-180.

2 Mauro Orbini, II Regno de gli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni, Pesaro, Appresso Girolamo Concordia, 1601.

3 Ivan Pastukhov, Bulgarska istorija, C. 2, Sofia, Khemus, 1943, 556-559.

4 Paissi von Chilandar, Slawobulgarische Geschichte, Leipzig, Insel-Verlag, 1984. Türk, Bulgar ve Slavların İncil’e dayalı ortak ata efsanesi için bkz: De la Croix, Abrege d’histoire ottomane, C. 1, Paris, Vincent, 1768, 2-3.

5 Ayrıntı için bkz: Plamen S. Tzvetkov, A History of the Balkans: A Regional Overview from a Bulgarian Perspective, C. 1, San Francisco, The Edwin Mellen Press, 1993, 3-10.

6 Stara bılgarska literatura, C. 3, Sofia, The Bulgarian Academy of Sciences Press, 1983, 61-65.

7 Andrea Danduli ducis Venetiarum chronica per extensum descripta aa. 46-1280 d. C., Bologna, ed. Nicola Zanichelli, 1942, 155-156, 168 ve 202.

8 Imre Boba, “Moravia, Bulgaria, ‘Messiani’ and ‘Sclavi’ in Medieval Hungarian Sources”, in Vtori mezhdunaroden kongres po Bulgaristika. Dokladi, C. 6, Sofia, The Bulgarian Academy of Sciences Press, 1987, 709-726.

9 Örneğin bkz: Constantin Giurescu, Dinu Giurescu, Istoria romanilor din cele mai vecchi timpuri pina aztazi, Bucharest, Editura Stiintifica, 1975, 21-68; Dinu Giurescu, Illustrated History of the Romanian People, Bucharest, Sport-Turism, 1981, 11-27.

10 Ralitsa Geleva-Tzvetkova, tarihçilerin Haziran 1997'de Primorsko'daki (Bulgaristan) yıllık toplantısında sunulan bildiri.

11 Petur Dobrev, Stopanskata kultura na prabulgarite, Sofia, The Bulgarian Academy of Sciences Press, 1986.

12 T. I. Alekseeva, V. P. Alekseev, "Etnogenezis slavjanskikh narodov po dannym antropologii", in Istorija, kul'tura, etnografija i fol'klor Slavjanskikh narodov, Moscow, "Nauka", 1973, 211-213; V. P. Alekseev, J. V. Bromlej, "K voprosu o roli avtokhtonnogo naselenija v etnogeneze juzhnykh slavjan", ibidem, 224-231.

13 Bu kelime çağdaş Bulgarca 'dılug' (uzun) ile ilgili olabilir.

14 'Şegor', bir Bulgar halk türküsünde geçen, bir çeşit büyükbaş hayvan olan 'çugur' ile aynı kökten olabilir.

15 Vl. Saur, "Razvitieto na mekostnata korelatsija v bulgarskija ezik", in Vtori mezhdunaroden kongres po Bulgaristika. Dokladi, C. 2, Sofia, The Bulgarian Academy of Sciences Press, 1987, 237.

16 Bu kelime han sarayında bir çeşit hizmetçi anlamına gelir ve çağdaş Bulgarca'da argo bir kelime olan 'içkiya' (içki) ile özdeşleştirilebilir.

17 O. Pritsak tarafından uzun süre önce keşfedilen, Altay dillerinin çoğundaki gibi, 'n' yerine epentetik 'm'nin kullanımı Ön-Bulgarcanın bir özelliğidir. Bkz: Die bulgarische Fuerstenliste und die Sprache der Protobulgaren, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1955, 74.

18 Belki 'Bog'un (Tanrı) paralel bir şekli.

19 Bulgar dili hakkında daha fazla ayrıntı için bkz: Plamen S. Tzvetkov, Op. cit., C. 1, 10-56.

20 St. Arnold, M. Zychowski, Zarys historii Polski, Kraków, Polonia, 1962, 5-7; J. WyrozuM. S. ki, Historia Polski do roku 1506, Warsaw, Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986, 59-69; Istorija Litovskoj SSR, Vilnius, Mokslas, 1978, 9-43.

21 Atlas zur Geschichte, C. 1, Leipzig, VEB Hermann Haack, 1973, 9, harita âii.

22 D. D. Susulov, Putjat na Bulgarija, Sofia, Kraliyet sarayında basılmış, 1936, 14-15.

23 O. Pritsak, Op. cit., 63-64.

24 Dimitur Tabakov, Khorizontut na poznianiata. Bulgarite prez vekovete, Sofia, 1999, 87-94.

25 Jordan Ivanov, Bulgarski starini iz Makedonija, Sofia, Nauka i izkustvo, 1970, 620.

26 Vasil Zlatarski, Istorija na bulgarskata durzhava prez srednite vekove, C. 1, Bölüm 1, Sofia, Nauka i izkustvo, 1970, 116-130.

27 Bu rakamlar hakkında ayrıntı için bkz: Plamen S. Tzvetkov, Op. cit., C. 1, ss. 92-93 and D. D. Susulov, Op. cit., 306-308.

28 O. Pritsak, Op. cit., 10; A. Khalykov, “Kul’turno-istoricheskie svjazi mezhdu Dunajskoj i Volzhskoj Bolgarijami”, in Purvi mezhdunaroden kongres po Bulgaristika. Dokladi. Simpozium slavjani i prabulgari, Sofia, The Bulgarian Academy of Sciences Press, 1982, 381-387.

29 Bu konuda daha fazla ayrıntı için: Plamen S. Tzvetkov, Op. cit., Vol. 1, 156-189.

30 Dimitur Angelov, Petur Tivchev, Podbrani izvori za istorijata na Vizantija, Sofia, “Nauka i izkustvo”, 1970, 66-69.

Alekseev, V. P., J. V. Bromlej, “K voprosu o roli avtokhtonnogo naselenija v etnogeneze juzhnykh slavjan”, in Istorija, kul’tura, etnografija i fol’klor slavjanskikh narodov, Moscow, “Nauka”, 1973, ss. 224-231.

Alekseeva, T. I., V. P. Alekseev, “Etnogenezis slavjanskikh narodov po dannym antropologii”, in Istorija, kul’tura, etnografija i fol’klor Slavjanskikh narodov, Moscow, “Nauka”, 1973, ss. 211-213.

Andrea Danduli ducis Venetiarum chronica per extensum descripta aa. 46-1280 d. C., Bologna, ed. Nicola Zanichelli, 1942.

Arnold, St., M. Zychowski, Zarys historii Polski, Kraków, Polonia, 1962.

Atlas zur Geschichte, C. 1-2, Leipzig, VEB Hermann Haack, 1973.

Boba, Imre, “Moravia, Bulgaria, ‘Messiani’ and ‘Sclavi’ in Medieval Hungarian Sources”, in Vtori mezhdunaroden kongres po Bulgaristika. Dokladi, C. 6, Sofia, The Bulgarian Academy of Sciences Press, 1987, ss. 709-726.

Dobrev, Petur, Stopanskata kultura na prabulgarite, Sofia, The Bulgarian Academy of Sciences Press, 1986.

Giurescu, Constantin, Dinu Giurescu, Istoria romanilor din cele mai vecchi timpuri pina aztazi, Bucharest, Editura Stiintifica, 1975.

Giurescu, Dinu, Illustrated History of the Romanian People, Bucharest, Sport-Turism, 1981.

Istorija Litovskoj SSR, Vilnius, Mokslas, 1978.

Ivanov, Jordan, Bulgarski starini iz Makedonija, Sofia, Nauka i izkustvo, 1970.

Khalykov, A., “Kul’turno-istoricheskie svjazi mezhdu Dunajskoj i Volzhskoj Bolgarijami”, in Purvi mezhdunaroden kongres po Bulgaristika. Dokladi. Simpozium slavjani i prabulgari, Sofia, The Bulgarian Academy of Sciences Press, 1982, ss. 381-387.

Orbini, Mauro, II Regno de gli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni, Pesaro, Appresso Girolamo Concordia, 1601.

Paissi von Chilandar, Slawobulgarische Geschichte, Leipzig, Insel-Verlag, 1984.

Pastukhov, Ivan, Bulgarska istorija, C. 2, Sofia, Khemus, 1943.

Pritsak, O., Die bulgarische Fuerstenliste und die Sprache der Protobulgaren, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1955.

Saur, Vl., “Razvitieto na mekostnata korelatsija v bulgarskija ezik”, in Vtori mezhdunaroden kongres po bulgaristika. Dokladi, C. 2, Sofia, The Bulgarian Academy of Sciences Press, 1987, ss. 229-240.

Susulov, D. D., Putjat na Bulgarija, Sofia, Printed at the Royal Court, 1936.

Tabakov, Dimitur, Khorizontut na poznianiata. Bulgarite prez vekovete, Sofia, 1999.

Tzvetkov, Plamen S., A History of the Balkans: A Regional Overview from a Bulgarian Perspective, C. 1-2, San Francisco, The Edwin Mellen Press, 1993.

Wyrozu M. S. ki, J., Historia Polski do roku 1506 , Warsaw, Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.

Zlatarski, Vasil, Istorija na bulgarskata durzhava prez srednite vekove, C. 1-3, Sofia, Nauka i izkustvo, 1970-1972.

Bulgarlar ve Ogurlar / Prof. Dr. Istvan Zimonyi [s.606-616]

Szeged Universitesi Ortaçağ Tarihi Bölüm Başkanı / Macaristan

Bu iki boy adı, 5-6. yüzyıllarda Avrasya bozkır bölgesinin batı kısmında ortaya çıkan ve Türkçe konuştukları kesin olarak bilinen ilk toplulukların (Şaragur, Ogur, Onogur, Kutrigur, Utigur, Bulgar) adıdır. Türkçe konuşan bu halkların birlikte ele alınması tarihsel ve dil tarihiyle ilgili gerekçelere dayandırılıyor. Türk dilleri, Genel Türkçe ve Çuvaşça tipi Türkçe (daha önceki terminolojide Bulgar Türkçesi) olmak üzere iki büyük gruba ayrılmaktadır. Bu sonuncu gruptan günümüze yalnızca Çuvaşça kalmıştır. İdil Bulgar Devleti’nin nüfusunun önemli bir bölümü de Çuvaşça türünde bir Türk dilini konuşuyordu. Fakat dilsel ve tarihsel gerekçelere dayanarak, bugünkü Çuvaşları İdil Bulgarlarının doğrudan ardılları sayamayız. Bulgar Türkçesi terimi aslında, Bulgar adı altında görülen halkların “Bulgar Türkçesi” konuştukları varsayımına dayanıyor. Karadeniz’in kuzeyindeki erken dönem Bulgarca’nın ve Balkanlar’daki Tuna Bulgarcasının dilsel verilere gerek duyulmaksızın bu Türk dil grubuna sokulması da buradan kaynaklanıyor. Daha sonra bu kuram Ogur adının, Oguz adının Çuvaşça türündeki bir biçimi olmasından dolayı daha da yaygınlaştı ve adlarında Ogur unsuru bulunan bütün Türk halklarının, yani Şaragurların, Ogurların, Onogurların, Kutrigurların, Utigurların dili Çuvaşça ile aynı türden sayıldı. Bu bileşik boy adlarının birinci unsurlarının ilk biçimleri Çuvaşça türündeki bir dilde aşağıdaki şekilde olmalıydı: Şaragur < *şarı ogur ‘Ak Ogur’; Onogur < on ogur ‘On Ogur’; Kutrigur << *tokur ogur ‘Dokuz Ogur’; Utigur << *otur ogur ‘Otuz Ogur’. Renk ve sayı adlarından oluşan bileşik boy adları Türk dillerinde sıklıkla görülmektedir. Renkler ise genellikle yön bildirirler. Buradaki Ak da dolayısıyla Batı’yı simgeler. Sayılar ise

federasyonu oluşturan boyların sayısını gösterirler. İkinci unsur, kabile teşkilâtını yöneten topluluğun adıdır. Bununla birlikte, boyların konuştuğu dillerin, sadece o boyların adlarına bakılarak belirlenmesinin son derece riskli olması bu açıklamanın en zayıf noktasını teşkil eder.1

Önce erken dönem Bulgarları, sonra da Tuna Bulgarları için kullanılan ve tarihî bir ilişkiye işaret eden Onogur-Bulgar adlandırması, Bulgar ve Ogur topluluklarının birlikteliği görüşünü daha da güçlendirdi. Onogur-Bulgar terimi daha sonra tarih literatüründe yaygınlaştı. Fakat bu ikili adlandırmanın ilk unsuru Onogur değil, Onogun'dur. Bu durum ise bu iki adın veya topluluğun birbirleriyle olan ilişkisinin açılığa kavuşturulmasını gerektiriyor.2

Németh'in, Bulgar halk adının etimolojisine ve bunun tarihî açıklamasına ilişkin varsayımını da bu sorun çerçevesinde ele almak gerekiyor. Buna göre Bulgar adı, Türkçedeki bulga- 'karıştırmak' fiilinden türemiş olup anlamı 'karışık'tır. Tarihî bakımdan bu şöyle açıklanabilir: Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından dağılan Hunların bir kısmı Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır alanlara geri çekilerek 463 dolaylarında oraya gelen Onogur, Ogur ve Şaragur halkları ile karıştılar. Adları da bunun izini taşımaktadır. Daha sonra Németh'in kendisi de bu etimolojik çözümden vazgeçerek bu adı bulga- 'isyan çıkarmak' fiilinden açıkladı.3

Dil tarihi açısından ve tarihsel açıdan ortaya çıkan sorunlar, her halükârda, çeşitli adlarla karşımıza çıkan halklar arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesinde eskisinden daha da temkinli olunması gerektiğine işaret ediyorlar. Dil akrabalığı kavramını tarihî açıklamalarda kullanmak sakıncalıdır. Yani sadece dil tarihi varsayımlarından yola çıkarak bu halklar akraba sayılamazlar. Kimi kabile teşkilatları arasında uzun süren tarihî ilişkilerden dolayı ortak bir bilinç oluşmuş olması da bunu değiştirmez.

İç Asya'da başlayan kavimler göçü sonucunda Doğu Avrupa'da ilk olarak 463 dolaylarında Şaragur, Urog (Ogur) ve Onogur halkları görülürler. Bu hâdiseleri aktaran Priskos Rhetor'un kaydı, tam olmayan iki kaynakta günümüze kadar ulaşmıştır ve bunlara dayanarak asıl metni aşağıdaki biçimde tamamlamak mümkündür: 463 dolaylarında Şaragur, Urog (Ogur) ve Onogur halkları, Sabirlerle savaşa tutuştuktan ve kaçmak zorunda kaldıktan sonra Bizans'a elçi gönderdiler. Sabirleri yerlerinden Avarlar kovaladılar; onları göçe zorlayanlar Okyanus kıyısı halklarıydı. Okyanus kıyısı halklarını göçe zorlayanlar ise deniz seviyesinin yükselmesinin neden olduğu sis ve zümrüdüanka kuşları idi. Şaragurlar pek çok çarpışmada Akatir-Hunlarını (Akatzir) bozguna uğrattılar ve sonra İstanbul'a elçiler gönderdiler. Onları Bizans imparatoru kabul etti ve bol hediyelerle geri uğurladı.4

Priskos'un metnindeki bu kaydın yapısı ve birkaç motifi Herodot'un çalışmasından kaynaklanmakla birlikte başka klâsik yazarların etkisi de görülebilmektedir.5 Bu antik ilkörnek ve 463 dolaylarında gerçekleşen kavimler göçü olayları arasındaki ilişkiler değişik şekillerde açıklandı. Araştırmacıların bir bölümü, Herodot'un tasvirine paralel olan kavimler göçünün, Kuzeydoğudan Güneybatıya yönelen bir kavimler hareketi olabileceği sonucunu çıkardı. Buna göre, Okyanus kıyısı halklarının yurdu Doğu Sibirya idi. Avarlar, Altaylar bölgesinde yaşıyorlardı. Onların güneybatısında ise Sabirler bulunuyordu. Şaragurlar, Ogurlar ve Onogurlar ise Doğu Avrupa'ya Batı Sibirya'dan geldiler. Böyle bir kavimler göçü olduğunu destelemek amacıyla, Sibirya adının Sabir halk adı ile ilişkili olabileceği ve Urallar'ın yakınındaki 11. yüzyıldan itibaren belgelenebilen Yuğra yer adının Onogur halk adından geldiği ileri sürüldü.6 Sibirya adının ancak Moğollar döneminden itibaren görülmesi ve Yuğra adının yeni bir etimolojisi olması nedeniyle bu görüş kabul edilemez. Bir diğer görüşe göre

bu göç dalgası, halkların yanyana olduğu görüşü üzerine kurulan, fakat gerçekte rasyonalist Yunan düşüncesinden kaynaklanan kuramsal bir düşüncedir sadece.7 Bir üçüncü görüşe göre ise Avar-Sabir-Ogur göçünün tarihî gerçekliği tartışılamaz ve bu göç doğu-batı yönünde olmuştur. Yarı aslan yarı kartal biçiminde tasvir edilen grifon motifinin, muhtemelen Avar buluntularındaki grifon-sarmaşık dalı tasvirleriyle ilişkili olabileceği görüşü ortaya atıldıysa da, kronolojik gerekçeler yanında grifon tasvirlerinin bozkırlarda geniş bir alana yayılmış olması ve etnik kökene bağlanmasının problemli olması nedeniyle bunun doğru olamayacağı ortaya kondu.8 Tarihî açıdan göçe yol açan neden olarak, Çinlilerin 450 veya 458 tarihlerinde Juan-juanlara (Avartur) karşı düzenledikleri ve bunun sonucunda bozkır halklarının harekete geçmesine ve Balkaş Gölü ile İrtiş çevresindeki Sabirlerin yurtlarından çıkmasına neden olan seferler hatırlatılabilir. Kazak bozkırlarında 350 tarihinden sonra muhtemelen, Çin kaynaklarında Ting-linglerin batı koluyla aynı olduğu düşünülen Şaragurlar, Ogurlar ve Onogurlar oturuyor olmalıydılar.9 Theophylaktos Simokatta’nın ünlü İskit fasılında (exkursus), Sogd ülkesinde sık görülen depremlerden dolayı Onogurlar tarafından inşaa edilen Bakat şehrinin sık sık depremlere maruz kaldığından söz eden bölümü de buna işaret ediyor. Bu adın İslam kaynaklarında görülen ve Semerkant’ın kuzey doğusundaki Fagkat şehri ile aynı olduğu yakın bir geçmişte tespit edilmişti.10 Son zamanlarda, Ogur halk adının Juan-juanların yönetici klanının adı ile ve Ogurların doğuda kalan gruplarının anısını koruduğu düşünülen Kitay kabilelerinden biriyle aynı olduğu görüşü ortaya atıldı. 11. yüzyıldan itibaren İslam ve Rus kaynaklarında Yuğra olarak görülen ve Urallar’ın yakınında bulunan bölgenin de aynı şekilde bununla ilişkili olduğu ileri sürüldü.11 Eldeki veriler açık bir şekilde Şaragur, Ogur ve Onogur halklarının Doğu Avrupa’ya Kazak bozkırlarından geldiğini göstermektedir.

Şaragurlar, Akatirleri yendikten sonra Bizanslıların hizmetinde 466 tarihinde Kafkaslar'ın ötesindeki Sasanilere karşı saldırıya geçtiler. Bu halk adı daha sonraları bir defaya mahsus olmak üzere 6. yüzyılda Pseudo-Zakharias Rhetor'un çalışmasının ek bölümünde Kafkaslar'ın önlerinde yaşayan halklar arasında gösteriliyor.12

Ogur adı da aynı şekilde bu listede yer alıyor. Theophylaktos Simokatta, bununla hemen hemen aynı dönemde, Göktürk Devleti'nin kurulmasının ardından Göktürk hakanının pek çok halkı yenilgiye uğrattığınından, bunların en önemlilerinden birinin Til (Etil) Nehri yanında yaşayan Ogurlar olduğundan bahsediyor. Bu nehir İdil (İdil) ya da Kama nehri olmalı. Bunun ardından ise, bu halkın en eski iki kabilesinin Uar ve Khunni olduğundan, bunların bir bölümünün batıya kaçarak kendisine Avar adını verdiğinden, hükümdarının ise kağan ünvanı aldığından söz eden ünlü bölüm geliyor. Avarların oldukça karışık olan köken sorununa burada kısaca değinmemizin nedeni, Avar etnogenezinde İç Asya'lı Juan-juan ve Heftalit unsurlar yanında Ogur unsurların da belirleyici bir rol oynamış olmasıdır.13 Bizans elçisi Zemarkhos, Göktürk hakanının yanından dönerken Etil'den, yani İdil'dan geçerek, hükümdarı Göktürk hakanının hakimiyetini temsil eden Ogurlara da uğrar.14 Yani Avrupa'daki Ogur halkları, bir yandan Avar etnogenezinde yer alırken bir yandan da İç Asya'da kalarak Göktürklerin hakimiyeti altına girmiştir. Yuğra adı bunlardan kalma olsa gerek.15 Onogurların tarihine aşağıda tekrar döneceğiz.

Bulgarların tarihî belgelerdeki ilk zikredilişi, imparator Zenon'un müttefiki olarak isyan çıkaran Ostrogotlara karşı yaptıkları savaşın tarihi olan 480 tarihidir. Yohannes Antiokhenus'un (Antakyalı Yohannes) verilerine dayanarak Bulgarların yaşadıkları bölgeyi Karadeniz'in kuzeyine ve Don Nehri'nin batısına düşen bölge olarak gösterebiliriz. Yanıt verilmesi

gereken bundan sonraki soru ise bu Bulgarların nereden geldikleri sorusudur.

Bulgar halkının, geri çekilmekte olan Hun ve oraya daha yeni gelmiş olan Ogur halklarından oluştuğunu ileri süren Németh'in kuramı tarihî açıdan olanaksız değilse de buna ilişkin olarak ortaya attığı etimoloji denemesi yine Németh'in kendisi tarafından geri çekilmiştir. Bununla birlikte, Bulgar adındaki bu grubun doğu kökenli olduğunu destekleyecek birkaç gerekçe gösterilebilir. Sogd ülkesi alanında gün ışığına çıkan ve üzerindeki kitabeyi Bulgar halk adıyla açıklanabileceğimiz bir sikke ile İslam coğrafya eserlerinde yine bu bölgede olduğu belirtilen ve muhtemelen bir Bulgar grubunun adını taşıyan Burgar yer adı bu gerekçeler arasında gösterilebilir. Bunların dışında, 354 tarihli Liber generationis adlı eserde Bulgarlar, Doğu Avrupa'daki göçebe halkların kutsal kitaptaki atası olan Jafes'ten değil, Sam'dan türemiş olarak gösteriliyor. Bu da demektir ki müellife göre Bulgarlar bu çağda doğuda uzaklarda bir yerde, Baktriya civarında ortaya çıkmış olmalıydılar.16

Bu verilerden, Bulgarların da İç Asya'dan doğuya 480'den önce gelmiş olabilecekleri sonucu çıkıyor. Bu göçün 463 civarındaki olaylarla ilişkili olabileceği de ihtimal dahilinde. Bulgarlar, Bizans'ın müttefiki olarak, sonradan İstanbul'u tehdit eden Theoderikh Strabon tarafından 480'de ağır bir yenilgiye uğratıldılar. Bu tarihten sonra Bulgarlar, Bizans ve Latin kaynaklarında düzenli olarak görülürler. Bu Bulgarların nerede ikâmet ettikleri konusunda ise literatürde farklı görüşler yer alıyor. Bazı araştırmacılar Bulgarların, Gotlara ve Balkan vilâyetlerine karşı akınlar düzenledikleri Karpat Havzası'nın güneybatı kısmında ikâmet ettikleri görüşündedirler.17 Latin müellif Ennodius muhtemelen Bulgarları 480'de yenilgiye uğratanın Büyük Theoderikh olduğunu düşünüyordu. Paulus Diakonus'a göre ise Büyük Theoderikh 488'de İtalya'yı fethe çıktığında

Sava Nehri yanında önce Gepidleri, sonra da Bulgarları yenilgiye uğrattı. Trakya'ya karşı bir gece vakti gerçekleşen ve Bizans komutanının hayatına mal olan ilk başarılı Bulgar saldırısının tarihini 493 olarak verebiliriz. Daha büyük olan bir sonraki saldırı ise 499'da gerçekleşti.

Trakya'yı yakıp yıkan Bulgarlar, on beş bin kişilik bir Bizans ordusunu bozguna uğrattılar. 502 tarihinde İllirya'ya (Illyricum) ve Trakya'ya saldıran Bulgarlar, Bizanslıların karşılık vermesine fırsat kalmadan ganimetleriyle geri çekilmişlerdi. Bunun ardından Bizans politikası alışılmış yöntemine başvurarak altın karşılığında Bulgarların askerî hizmetlerinden faydalandı. Bunun sonucu olarak 505'te maceraperest Mundo'ya karşı gönderilen Bizans ordusunda ve 513-515'te Vitalianus ayaklanmasında görüyoruz onları. 548'de ise İtalya'da savaşan ordu kuvvetleri arasında yer alırlar. Bunun yanında, Bulgarların 518'de İllirya'ya saldırdıkları ve karşılık vermek üzere gönderilen Bizans birliklerini büyülü şarkılar söyleyerek ve büyü yaparak yenilgiye uğrattıkları hakkında da bilgilerimiz bulunuyor. 530'da ise İllirya'ya gelen Bulgarlar yenilgiye uğrarlar ve yönetici tabakası İstanbul'a götürülür. 535'te Bizans ordusu, Mezya'ya (Moesia) akınlar yapan Bulgarları bozguna uğratır. Bunun ardından 539'da İskitya ve Mezya'ya iki Bulgar kral tarafından yönetilen bir ordu gelir. İki Bizans komutanı bunlara karşı saldırıya geçerek galip gelir, fakat çarpışmanın ardından muharebe alanına bir başka Bulgar birliği gelir ve Bizanslıları kovalayarak kaçırır.

Karpat Havzası'nın 567'de Avarların eline geçmesi üzerine Pannonya Bulgarları da onların hakimiyeti altına girerler. Kaynaklarımızda bu tarihten sonra takviye kuvvet veren bir halk olarak görülmeleri de bunu kanıtlamaktadır. Bir Bulgar alayı 594 tarihinde Aşağı Tuna'da hemen hemen aynı büyüklükteki bir Bizans ordusunu bozguna uğratır. 595 tarihinde ise Bizanslı başkomutan Priskos, kağanın tebaası olarak görev

yapan Bulgarları Singidunum (Belgrad) şehrinden çıkararak geri püskürtür. Selanik'in 618'de Avarlar tarafından ikinci kez kuşatılması sırasında takviye kuvvet olarak Bulgarlar da yer almışlardı. İstanbul'un 626'da Avarlar tarafından yapılan ve başarısızlıkla sonuçlanan on günlük kuşatmasına da katılmışlardı. Son olarak Fredegar, Avar İmparatorluğu içerisinde Avarlar ve Bulgarlar arasında Kağan ünvanı için çok çetin bir mücadele başladığını bildirir. Bu mücadeleden Avarlar galip çıkarlar ve Bulgarlar kaçmak zorunda kalırlar.

Alemanlara sığınırlarsa da, kışı dağılmış bir biçimde geçiren Bulgarlara karşı katliamlar düzenlenir ve bu katliamlardan ailesiyle beraber ancak yedi yüz erkek kurtulabilir. Bunlar daha sonra Altziokus önderliğinde Vendlerin vilâyetine giderler.18 Fakat öte yandan İstvan Bóna, kaynaklarda Bulgarların ikâmet yeri olarak belirtilen yerin Pannonya değil, Karadeniz'in kuzey kıyısı olduğuna işaret eder, çünkü İskitya, Mezya ve Trakya vilâyetleri buradan kolayca erişilebilir mesafededir. Bulgarların Pannonya'da ikâmet ettiklerini kanıtladığı ileri sürülen arkeolojik gerekçelerin kanıt olarak kullanılamayacağını açık bir şekilde gösterdi. Ayrıca o döneme ait tarihî kaynaklar ve daha sonraki, öncelikle Gotların çıkarlarını göz önünde tutan İtalya kaynakları arasında pek çok çelişki ve hatta tahrifat olduğunu ortaya koyar.

Büyük Teoderikh'in Roma sarayındaki adamı olan Ennodius olayları bilerek çarpıtır ve 480'de Bulgarların yenilgiye uğratılması olayını Teoderikh Strabon'a değil, kendi efendisine mal eder. Aynı şekilde, Büyük Teoderikh'in 488'de İtalya'ya ilerlemesi sırasında Gepidleri yenilgiye uğrattıktan sonra Bulgarlara karşı sözü edilen mücadelesinin tahrifat olduğu çağdaş kaynaklarda Sarmatlardan söz edilmesinden de açıkça görülüyor. Bütün bunlar, 5-6. yüzyılda Bulgarların Pannonya'da ikâmet ettikleri fikrinin aslında müellifin hayal ürünü olduğunu ve tarihî bir değer

taşımadığını gösteriyor.19 Öte yandan Yordanes, Bulgarları 6. yüzyıl ortalarında Karadeniz'in kuzeyinde oturan bir halk olarak gösteriyor. Pseudo Zakharias Rhetor ise hemen hemen aynı dönemde, Bulgarları Kafkaslar kuzeyinde yaşayan halklar arasında gösteriyor.20

Onogurlar da 463'ten sonra, sözü edilen kaynaklarda aynı şekilde 6. yüzyıl ortalarında görülüyorlar. Pseudo Zakharias Rhetor şöyle yazıyor: Onogur halkı, oğulları çadırlarda yaşayan bir halktır. Yordanes'e göre Hunugurlar gelincik ticareti yapmalarıyla tanınıyorlar. İkâmet ettikleri ilk yer Maeotis (Azak Denizi) bataklıkları civarındaydı. Daha sonra Mezya'da, Trakya'da ve Dakya'da, son olarak da Karadeniz'in kuzeyinde ikâmet ettiler. Bazı araştırmacılar metni farklı şekilde yorumlayarak bunların Onogurlar değil, Hun veya Gotlar olduğunu düşündüler.21 Agathias'ın 555 tarihli olaylara ilişkin olarak Onogurların daha önce Lazike'ye karşı yapılan bir saldırı vesilesiyle Kolkhisler ile yapılan bir muharebede yenilgiye uğradıklarını ve bu yerin o günden sonra Onogoris olarak anıldığını kaydediyor. Geographus Ravennas, Onoguria bölgesini Maeotis'e yakın bir yerde göstererek orada ve komşu bölgelerde çok miktarda balık tutulduğunu ve bunların, paganların yaptığı gibi tuzlanmadan yenildiğini kaydediyor.

Theophylaktos Simokatta'nın Avarların etnogenezi vesilesiyle kaydettiklerine göre Barsel, Onogur ve Sabir halkları, Uar ve Khunni kabile kalıntılarını görünce, onların Avarlar olduklarını zannederek dehşete düşerler. Menander Protektor'a göre Avarlar 558 ve 560 yılları arasında önce Onogurları, sonra Barselleri ve son olarak da Sabirleri hakimiyetleri altına alırlar. Batı Türk hükümdarı Turksatos, 576'da Bizans elçisi Valentinos karşısında, cesur ve önemli bir askerî güce sahip olmalarına rağmen yenilgiye uğrattığı Alanların ve Onogurların şimdi köle olarak kendisine itaat etmeleriyle öğünür. 8. yüzyılın ortalarına ait bir Bizans piskoposluğu kaydında Kırım'daki Got başpiskoposluğuna bağlı

piskoposluklar arasında Onogurlarınki de yer alır. Belirlenebilen adlara dayanarak bu piskoposlukların Kırım yarımadasının kuzeyinde İdil ve Kafkaslar sınırları içerisinde kalan bölgede olmaları muhtemeldir. Bunlara dayanarak, Onogurların 460‘lı yıllardan itibaren 8. yüzyılın ortalarına kadar Kafkasların kuzeyindeki Maeotis’in doğusuna düşen bölgede Sabirlerin ve Alanların komşuluğunda ikamet ettikleri, balıkçılık ve kürk ticaretiyle uğraştıkları tespit edilebilir.22

Kutrigur ve Utigur halkları ise Don’un iki yakasında 540’lı yıllardan itibaren görünüyorlar. 547/8’de Bizans’a giden Kırım Got elçisi kardeş halk olan Kutrigur ve Utigurların geyik efsanesinden söz eder. Hunlar gibi bir geyiği kovalayan ve bu iki halkı sembolize eden iki kardeş Maeotis‘ten geçen bir yol bularak Don’un batısında Gotları yenilgiye uğratır. Bunun ardından Utigur halkına ismini veren cet Don’un doğusuna geri dönerken, Kutrigurları sembolize eden cet nehrin batı yakasında kalır ve Bizanslıların yıllık vergi ödemelerine rağmen Kutrigurlar sık sık Bizans topraklarına akınlar düzenlerler. 550/551’de Karpat Havzası’nda birbirleriyle rekabet eden Gepidler ve Langobardlardan birincisi Kutrigurlarla ittifaka girerken, ikincisi Bizans’a yakınlık gösterir.

Kutrigurlar, başında Khinialon adlı bir komutan olan 12000 kişilik bir ordu gönderirler. Fakat Gepidler ve Langobardlar arasında var olan barış antlaşması en az bir yıl daha geçerli olduğu için Gepidler, Kutrigur ordusunu Bizans‘a karşı kendi toprakları üzerinden gönderirler. Onlar da İstanbul ve Selanik’e kadar olan bölgeyi yağmalarlar. Bizans imparatoru Yustinianos, Utigurların önderi Sandil‘e elçiler göndererek ve zengin hediyeler ve ayrıca yıllık vergi vererek Kutrigurların topraklarına karşı saldırıya geçmesi için onu ikna eder. İki bin Kırım Gotu’nun desteğiyle harekete geçer ve Don’u geçerek yurtlarında kalan Kutrigur birliklerini yenilgiye uğratır. Pek çok kadın ve çocuğu köle alarak geri döner. Bu arada

Kutrigur topraklarındaki onbinlerce Bizanslı tutsak bu durumdan yararlanarak kaçar ve Bizans İmparatorluğu'na geri döner. Olayın ardından Balkanlara akınlar düzenleyen Kutrigur ordusuna Utigurların zafer haberini Yustinianos'un kendisi verir ve barış yapılması için yüklü miktarlarlarda para teklif eder. Ordu bunun üzerine aceleyle yurtlarına geri döner. Yakıp yıkılan Kutrigur bölgelerinden Sinnion önderliğindeki iki bin aile müttefik olarak sonuçta Bizans İmparatorluğu'na, Trakya'ya yerleştirilir. Utigur hükümdarı Sandil bu durumdan haberdar olur ve İstanbul'a elçiler göndererek yenilgiye uğrattığı düşmanı yanına alıp Utigurlardan daha iyi bir duruma soktuğu için imparatora serzenişte bulunur. Yustinianos, zengin hediyelerle Utigurların gönlünü almaya çalışır. Yustinianos, Kutrigurların yeni bir saldırısından korktuğundan Kutrigurların yeni hükümdarı Zabergan'ı yok etmesi için 558'de Utigur Sandil (khos)'den acele etmesini ister. Sandil ise, aynı dili konuştukları, benzer giysiler giydikleri ve aynı biçimde yaşadıkları, üstelik farklı hükümdarlar tarafından yönetilseler bile ortak kökenleri nedeniyle akraba oldukları için kardeş bir halk imha edilemez, diye cevap verir. Bu nedenle yalnızca at ve başka hayvan sürülerini ellerinden alarak savaş güçlerini zayıflatma işini üstlenirler. Bu saldırının başarılı olup olmadığı belli değil, nitekim bir sonraki yıl büyük bir Kutrigur ordusu donmuş durumdaki Aşağı Tuna'dan geçer. Bazı birlikler Trakya'daki Kersonessos ve Termofil'e kadar sokulurlar. Zabergan yönetimindeki ana ordu kendisine karşı gönderilen Bizans ordusunu yenilgiye uğratır ve efsanevî Sapius onları İstanbul'dan binbir güçlükle uzak tutmayı başarır. Bunun üzerine Bizans imparatoru, Utigur hükümdarına başvurarak ona, kendisine gönderilmesi gereken yıllık vergiyi Kutrigurlara verdiğini, eğer başarabilirse onlardan geri almasını bildirir. Sandil, Kutrigurların oturdukları yerlere karşı saldırıya geçtikten sonra Aşağı Tuna'da Zabergan'ı yenilgiye uğratarak ganimete ve Bizanslı

tutsaklar için ödenen paraya el koyar. Bunun üzerine iki halk birbiriyle büyük bir savaşa tutuşur. Fakat bu savaş her iki tarafı da güçsüz düşürdüğünden Avarların daha ilerilere sokulmasını kolaylaştırır. Avarların, hakimiyetlerini Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelere 560 ilâ 562 arasında yaydıklarını ve Utigurlar ile Kutigurların Avar hakimiyeti altına girdiğini daha sonraki bir kaynak da doğrulamaktadır. Avar kağanı, bu halkları hakimiyeti altına aldığı için, daha önceden Bizans tarafından onlara ödenen yıllık verginin kendisine ödenmesini talep eder. Avar kağanı, tebaası arasından 10.000 Kutigur'u, yakıp yıkmaları için Sava Nehri üzerinden Dalmaçya'ya gönderir. Bu takviye kuvvetin tamamen yok olması karşısında ise hiçbir üzüntü duymaz.23 Kutrigurların akibeti sorununa Kuvrat'ın devletine değinirken tekrar döneceğiz. Buraya kadarkilerde Doğu Avrupa tarihi açısından önemli olaylar arasında 463 dolaylarındaki kavimler göçü ve bunun sonuçlarından söz edildi.

Altıncı yüzyılın ilk on yıllık döneminde, Kafkaslar'ın önlerine kaynaklarda Sabir adıyla bilinen yeni bir topluluk gelir. Hakimiyetleri muhtemelen öncelikle Kafkaslar'ın doğu ve orta kısımlarına yayılmıştı, nitekim Bizans ve Sasaniler arasında süregelen savaşa her iki taraf yanında müdahale ederler. Böyle bir şey için ise Kafkaslar'ın orta ve doğu kısmındaki iki önemli geçit yakınlarında oturuyor olmaları gerekiyordu.24 Kafkasların önlerinde önce Sabirleri ve Onogurları, sonra da Karadeniz'in kuzeyindeki Kutrigurları hakimiyetleri altına alan Avarların Doğu Avrupa'da görülmeleri 6. yüzyılın ortalarına rastlar, nitekim 562'de artık Aşağı Tuna bölgelerine ulaşmışlardı. Avar göçünün ardında Göktürk Devleti'nin kurulması yatıyordu. Göktürkler, Avarları kaçak köleleri olarak gördükleri için Bizans ile diplomatik ilişki kurarlar. Avarlar da, Göktürk tehlikesi üzerine Langobardlarla ittifak ederek 567'de Karpat Havzası'nın doğu kısmını, Langobardların 568'de uzaklaşmasının ardından ise Batı

kısmını işgal ederler.25 Göktürkler, 570'li yıllara gelindiğinde hakimiyetlerini Kırım yarımadasına kadar yaymış, Alanları ve Onogurları hakimiyetleri altına almışlardı. 590'lı yıllarda ise durum değişir, nitekim Göktürkler Kırım üzerindeki hakimiyetlerini artık yitirmişlerdir.26 Avarlar, Bizanslıların ve muhtemelen Türklerin müttefiki olan ve Dneper ile Dnester'in orta kısımlarında oturan Antlara karşı 602'de saldırıya geçerler. Antların yenilgiye uğratılması, Avarların Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırların sakinlerini yeniden hakimiyetleri altına aldıkları anlamına geliyordu. Çin kaynakları batı Tie-lö kabilelerinin bununla hemen hemen aynı zamanda Göktürklere karşı ayaklandıklarından söz ediyorlar. Bu malumat belki de bu hadiselerin bir başka yönünü yansıtıyor.27

7. yüzyıl olaylarını önemli ölçüde etkileyen Kuvrat devletinin tarihi, çözülememiş ve tartışmalı pek çok problemle doludur. Bu adlandırmanın açık ve net olduğu da söylenemez. Bu devlet literatürde çoğunlukla Bizanslıların kullanımı olan Büyük Bulgaria adıyla anılıyor. Bu ise, Scythia minor (Küçük İskitya) ve Scythia maior'da (Büyük İskitya) olduğu gibi, Tuna Bulgarlarının daha önceden oturdukları yere işaret ediyor. Öte yandan bu devletin Onogur-Bulgar diye adlandırıldığını da sık görüyoruz. Bu ad Agathon tarafından 713 tarihinde Bizans'a saldıran Tuna Bulgarları için kullanılmıştı. Bütün bunlar yanında, Patrik Nikephoros, Kuvrat'ı Onogundurların hükümdarı olarak gösteriyor ve Onogundur-Bulgar adlandırmasını kullanıyor. Bir başka Bizans kaynağı da aynı şekilde 668 ve 685 arasında Tuna'yı geçenlerin Onogundurlar olduğundan söz ediyor. İbranî kaynaklarında ise aynı hadiselerden söz edilirken, kovulan topluluğun Onogundurlar olduğu belirtiliyor. Tuna Bulgarlarının Onogundur adı İslamî kaynaklarda da biliniyor. Belgrad'ın Macarca biçimi olan Nándorfehérvár 'Bulgar-Beyaz Kale' adında da bu biçim (Nándor) korunuyor. Moravcsik'e göre Onogur ve Onogundur aynı adı topluluğun adı

olmakla birlikte Onogundur adı Onogur adının Bulgar Türkçesindeki veya belki yabancı bir dildeki biçimi olmalıydı.28 Beşevliyev'e göre ise bu iki adın Agathon'a dayanarak aynı ve bir sayılması doğru değildir.29 Bu iki adın ilişkisine ve daha sonraki tarihî rollerine tekrar döneceğiz. Her halükârda, Kuvrat devletinin tarihi boyunca tarihî açıdan önemli üç etnik unsur görülüyor: Onogundur, Bulgar ve Kutrigur.

Yukarıdakilerden de anlaşıldığı gibi Avarlar, 602'de Karadeniz'in kıyısındaki halkları hakimiyetleri altına almışlardır. Bulgar Hanları Listesi'nde yer alan adlar arasında tarihî bakımdan doğrulanabilen ilk ad iki yıl naip olarak hüküm süren Gostun'un adıdır, diğeri ise altmış yıl hüküm süren Kour't (Kuvrat)'un adıdır. Gostun'un naipliğini, Avar kağanını temsil ettiği biçiminde anlamak mümkündür. Gostun'un, Bizans kaynaklarında Kuvrat'ın amcası olarak görülen ve Kuvrat'ın 618-619 dolaylarında Bizans'ta vaftiz edilmesinde ve bir süre imparatorluk sarayında yetiştirilmesinde önemli payı olan Organas ile aynı kişiler olduğu görüşüne sık rastlanıyor. Organas'ın bu adımını Bizans açısından anlamak mümkün, zira Sasaniler ile sürmekte olan ağır savaşta yeni bir müttefik ancak avantaj sağlayabilirdi. Öte yandan Organas'ın önderi olduğu kabile teşkilâtı hâlâ Avar hakimiyeti altındaydı. 618'de Selanik'in, ardından 626'da İstanbul'un Avarlar tarafından kuşatılmasında Bulgar takviye birlikleri de yer almışlardı. Avar hakimiyetinin prestiji, bu son başarısızlıkları yanısıra, daha önceki Avar hakimiyeti altındaki Slav Vendlerin 623'te Samo önderliğinde bağımsızlıklarını kazanmaları sonucunda daha da sarsılmıştı. Yukarıda da belirtildiği gibi, 632'de Avarların ülkesinde bir Avar ve bir Bulgar aday taht için mücadele etmiş, sonuçta Avar aday galip gelmiş, Bulgar aday ise dokuz bin erkek ve aile fertleriyle birlikte Frankların yanına kaçmış, fakat dağılmış olmaları nedeniyle pek çoğu katledilmişti. Son zamanlarda bu hadise, Patrik Nikephoros tarafından bildirilen ve Organas'ın yeğeni olan

Kuvrat'ın Onogundurların efendisi olarak Avar kağanına karşı ayaklanıp adamlarını kovaladıktan sonra Bizans'a elçiler göndererek Herakleios ile ittifak yaptığından ve bunun üzerine kendisine patrisyen (patrikios) rütbesi ve önemli hediyeler verildiğinden söz eden hadise ile aynı sayılıyor. Bunun sonucunda Kuvrat, 630'lu yılların başında zayıf düşen Avar devletinde genel bir ayaklanma düzenler, fakat Avar hanedanlığı Karpatlar Havzası'nda yönetici rolünü korumayı başarır.30

Kuvrat, Bizans ile ittifak yaparak coğrafî sınırlarına pek çok kaynak tarafından da değinilen bağımsız bir devlet kurar. 680 dolaylarında yazılan Ermeni Ananias Sirakeçi'nin coğrafî tasvirinde Karadeniz'e dökülen ve Bulgar adı taşıyan çeşitli nehirler bulunuyor: Kup'i Bulgar, Olkhontor-Bulgar, Ç'dar-Bulgar. Bu adlardan Kup'i Kuban Nehri ile aynı olabilir, fakat son zamanlarda bunun Aşağı Buğ Irmağı olabileceği de ortaya atıldı. Olkhontor'un bir nehir adı değil, Onogundurların adı olduğunu düşünenler ise çoğunlukta. Theophanes ve Patrik Nikephoros, 7. yüzyıldaki ortak bir kaynağa dayanan ve Eski veya Büyük Bulgaria'nın coğrafî sınırlarının belirlenmesiyle başlayan bir hadise aktarırlar. Buna göre Bulgarların oturdukları yer Kuphis (Kufis) Nehri dolaylarındaydı. Bunun Kuban'dan başka bir şey olamayacağı düşünüldü ve son zamanlara kadar da hakim görüş buydu.

Kuvrat'ın devleti kuşkusuz daha geniş bir alana yayılmış olmalıydı, zira müttefiki olan Kotrag ~ Kutrigur halkının Don'un batısında yaşadığı biliniyor.31 Hatta bazı Bulgar kabileleri bunun daha batısında da yaşıyor olabilirdiler. Malaya Pereşçepina adlı yerde Kuvrat'ın mezarı olduğu düşünülen buluntuların ortaya çıkmasıyla durum tamamen değişti. Buluntular arasında üzerinde Grek harfleriyle Khobratoi patrikoi yazısı olan bir mühür yüzük de vardı. Bu yer, Dneper'in doğudaki kolu olan Kiyev ile Karadeniz arasındaki Vorskla Nehri'nin kıyısında yer alıyor.32 Bu yeni

verilere dayanarak Kuvrat'ın kurduğu devletin sınırlarının Kuban ve Dneper ile Don ve Dnester arasında olduğu görüşü ileri sürüldü.33

Kuvrat, hükümdarlığı süresince sıkı dostluk kurduğu Bizans imparatoru Herakleios'un 641'deki ölümünün ardından Bizans tahtı için yapılan mücadeleye müdahele eder. Fakat kaybeden tarafı desteklediği bu mücadeleden galip çıkan Konstas Pogonatos olur (641-668) ve Kuvrat onun döneminde yaşamını yitirir. Bulgar Hanları Listesi'nde Gostun'un iki yıl süren naipliğinin ardından Kuvrat'ın 60 yıl hüküm sürdüğünün belirtilmesine dayanarak Gostun'un naipliğinin 603-605'te, Kuvrat'ın hükümdarlığının ise 605-665'te olduğu belirlenmişti.34 Hanlar listesindeki kronolojinin belirsizliği nedeniyle Kuvrat'ın ölüm tarihinin genellikle 650 ve 665 arasındaki döneme rastladığı düşünülüyor. Theophanes ve Patrik Nikephoros tarafından kullanılan bu ortak kaynak, Kuvrat devletinin coğrafî sınırlarını ve hükümdarın ölümünden sonra Kuvrat'ın beş oğlunun tarihini veriyor. Babalarının tenbihine rağmen beş oğul birbirlerinden ayrılırlar. En büyükleri olan (Bat) Bayan ata yurdunda kalır. İkincisi olan Kotrag, Don'u geçerek orada yerleşir. Dördüncü oğul Pannonya'ya göçer ve Avar kağanının hakimiyeti altına girer. Beşinci oğul ise İtalya'ya Ravennalı Pentapolis'in topraklarına yerleşir ve Bizans'a vergi vermekle yükümlü olur.

Üçüncü oğul olan Asparuh, Dneper'i ve Dnester'i geçerek Tuna'nın denize dökülen kısmında yerleşir. Bu ayrılmanın ardından Berzilia bölgesinden aniden çıkagelen Hazarlar Karadeniz'e kadar olan halkları, bu arada Bayan'ı da hakimiyetleri altına alarak onları yıllık vergi ödemeye mecbur ederler. Bu son hadiseler, Ermeni ve İbranî kaynaklarında farklı şekilde veriliyor. Ananias Sirakeçi'ye göre Kuvrat'ın oğlu Asparuh, Hazarlara yakalanmamak için Bulgarlar Dağı'ndan (Kafkaslar) Tuna'nın denize döküldüğü yerdeki bir adaya kaçar ve Avarları oradan kovalar. Hazar

Kağanı Yusuf'un mektubu, W.n.nt.r adlı halkın Hazarlardan daha kalabalık olmasına rağmen yenilgiye uğradığından ve önceki yurtlarından Tuna'ya kadar kovalandıklarından söz eder.35 Kaynaklara dayanarak iki olasılık üzerinde durabiliriz. Kuvrat'ın ölümü üzerine oğulları arasındaki iç çekişmelerin ayrılığa ve göçe yol açtığını öğrenen Hazarlar saldırıya geçerler. Fakat Kuvrat'ın devletinin Hazarların saldırısı sonucu çökmüş olabileceği de ihtimal dahilinde. Bu ikisinin birden ihtimal dahilinde olduğu da söylenebilir. Yani buna göre Hazarlar, saldırıya geçmek için Kuvrat'ın ölümüyle ortaya çıkan taht kavgasının sebep olduğu müsait durumdan istifade ettiler. Hazarların bu fethinin 660 ilâ 670 tarihleri arasında gerçekleştiği düşünülüyor. Bu aslında Tuna Bulgar Hanları Listesi'nde Kuvrat'tan sonra gelen Bezmer'in 665-668 arasında olduğu düşünülen -tabii ki Kuvrat'ın 605'ten 665'e kadar hüküm sürdüğü kabul edilirse- üç yıllık hakimiyetine dayandırılıyor. Bezmer'in ise Bayan ile aynı kişi olduğu ileri sürülüyor. Asparuh her halükârda bir süre Tuna deltasında ikâmet eder ve kendisine karşı gönderilen Bizans ordusunu 679'da bozguna uğrattıktan sonra Tuna'yı geçerek güneydeki bölgeleri ele geçirir. Bu ise, Hazarların 679'dan önce saldırmış olmaları gerektiğine işaret ediyor.36 Theophanes ve Patrik Nikephoros tarafından aktarılan bu hadisede beş oğuldan yalnızca üçünün adı veriliyor. Bunlar arasında hiçbir kuşkuya yer vermeyecek şekilde doğrulanabilen tek isim Asparuh'tur. Kotrag, Kutrigurlara ismini veren şahsiyet olarak açıklanabilir.

Yakın bir geçmişte ise Bayan'ın, Avar devletinin kurucusu ile aynı olduğu ileri sürüldüyse de, bu iki ad apokrif olarak değerlendirilmelidir.37 Söz konusu hadiseye, efsanevî unsurlar da eklenmiştir. Kotrag'ın, Don'u geçerek orada yerleşmesi hadisesinin de bu şekilde görülmesi gerektiği açıkça ortadadır. Zira Kutrigurlar kaynaklarda 6. yüzyıldan itibaren artık Don'un batısında yaşayan bir halk olarak gösteriliyor.

Asparuh, Dneper ve Dnester nehirlerini geçerek Aşağı Tuna'da önce Avar ileri karakollarıyla mücadele ettikten sonra Tuna deltasını hakimiyeti altına alır. Bizans siyaseti, Tuna hattını geçmelerini engellemek için her çareye başvururken, diger yanda Arap donanmasının 673 ve 677 arasında İstanbul'u beş kez kuşatması, Balkanlar'daki hadiseler yerine dikkatleri başka yöne çeker. Arapların saldırısını başarıyla geri püskürttükten sonra Bulgarlara karşı harekete geçen IV. Konstantinos 680'de savaş donanmasını Tuna deltasına gönderir. Fakat Asparuh başarılı bir savunma gösterip karşı saldırıya geçtikten sonra Tuna ve Balkan Dağları ile çevrili bölgeyi eline geçirir ve 681'de yapılan barış antlaşmasıyla Bizans bu durumu kabullenir. Bu aynı zamanda, tanındığı anlamına da geliyordu. Bu bölgede yaşamakta olan Yedi Kabile adlı bir grup, Bulgarlara karşı gelirse de yenilgiye uğrar ve Avarlara karşı ülkenin batısına yerleştirilirler.

Asparuh'un Bulgar kabileleri tarafından meydana getirilen siyasi yapı içerisindeki çoğunluğun Slav halkından oluşması, uzun vadede fetihçilerin de asimile olmasına yol açtı. Bulgar hükümdarı Boris'in önce 865'te, daha sonra ise kesin olarak 870'te Hıristiyanlığı kabul etmesi asimilasyonu daha da kolaylaştırır. Tuna Bulgarlarının bu yurttutuşu sonucunda, Bulgarlar Bizans kültürünün ilgi alanına dahil olurlar ve Hıristiyanlığı kabul etmeleri aynı zamanda yeni kültür çevresine uyum sağlama sürecinin de sonu anlamına gelir. Bütün bunlar, Bulgarların Türkçe konuşan nüfusunun 10. yüzyılda tamamen asimile olmasına neden olur.38

Ana kaynağımız, Kuvrat'ın dördüncü ve beşinci oğlunun adlarını bilmiyor. Bununla birlikte, Paulus Diakonus'taki bir bölüme dayanarak beşinci oğulun Alzeko olduğu düşünüldü. Bulgar prensi Alzeko, halkıyla birlikte önce Bizans'a ait olan Ravenna bölgesine taşınır. Sonra buradan göç ederek kendisine hizmet etmek için Langobard kralı Grimoald'ın (662-671) yanına gider. O da, Beneventum'daki oğlunun yanına gönderir onu.

Bugünkü Campobasso bölgesine yerleşirler ve Paulus Diakonus (öl. 799) çağına kadar dillerini korurlar. Alzeko'nun, Fredegar Kroniği'ndeki Altziokus adlı Bulgar hükümdar ile aynı olabileceği ihtimal dahilindedir. Hatırlanabileceği gibi, 632'de Avar kağanlığı ünvanı için yapılan mücadelede yenik düşen Bulgarlar önce Bavyera'ya kaçtıysa da, dağılmış olmaları sonucunda büyük bölümü katledilmiş ve yaklaşık yedi yüz ailenin başına geçen Altziokus, Vend kökenli Wallukum adlı öndere sığınmıştı. İtalya'ya daha sonra bu Slav bölgesinden taşınmış olmalı.39

Dördüncü oğulun, Mirakula S. Demetrii ve Madara yazıtına dayanarak Kuber olduğu düşünüldü. Kuber, halkıyla beraber Avarların ülkesine göçerek Avar kağanının boyunduruğu altına girer ve Bizanslı savaş tutsaklarının yerleştirildiği Sirmium (Mitroviça) bölgesine kağan tarafından naip olarak atanır. Kuber buraya muhtemelen bütün halkıyla değil, kendisine sadık olanlar ve silahlı refakati ile taşınmış olmalıydı.

Çok geçmeden Bizans'lı Hıristiyan, Bulgar, Avar, Gepid ve Slav tebaasının başında Avar kağanına karşı ayaklanır ve Makedonya topraklarına girer. İlerigelen adamlarından biri olan Mauros'un yardımıyla Selanik şehrini ele geçirmeye çalışır, fakat bu plânı başarılı olmaz. Kuber, Makedonya topraklarına Asparuh'un yerleştiği gibi yerleşirse de, burayı Bizans İmparatorluğu'ndan koparmayı başaramaz. Sonunda Bizans İmparatorunun izniyle müttefik olarak Selanik'in kuzeyine yerleşir. Bu hadiselerin 674 ve 678 tarihleri arasında cereyan ettiği tespit ediliyor. II. Yustinianos, babası tarafından yapılan anlaşmayı geçersiz sayarak 668'de onlara saldırır, fakat başlangıçtaki başarıların ardından büyük bir yenilgiye uğrar. Madara yazıtına göre Bizans imparatoru II. Yustinianos'un, tahtına geri dönmesine yardım eden Asparuh'un torunu Tervel idi. Fakat Selanik'teki amcası imparatora güvenmediğinden bunu desteklemedi. Tervel'in amcası Kuber olmalıydı. Buradaki Slavlara karışarak tamamen

asimile olmadan önceki Bulgarlara ilişkin 10-11. yüzyıla ait bir veriye de sahibiz.40

Bütün bunlardan Kuvrat'ın dördüncü ve beşinci oğlunun Karpat Havzası'nda bir süre kaldığı anlaşılıyor. Karpat Havzası'ndaki arkeolojik buluntuların 670'li yıllardan itibaren önemli ölçüde değişikliğe uğradığı görülür. Bunu ardından gelen 30-40 yıllık dönem Orta Avar çağı olarak adlandırılır. Arkeologların çoğu bu değişikliği Kuvrat'ın devletinden gelen yeni bir topluluğa bağlıyorlar.41 Kaynakların çoğunda Avarlardan bundan sonra da söz edilmekle birlikte, Onogur halk adının değişik biçimleri de görülüyor. Avarlar, 790'lı yıllarda Latin kaynaklarında muhtemelen wangar biçiminin bilinçli bir tahrifatı olan wandal adıyla adlandırılırlar. Bu biçim 860 tarihli Wangarorum marcha ifadesinde de korunur.

Bunun dışında, 8-9. yüzyıl Latin kaynaklarında, sonuçta hepsi Onogur adının devamı olan yaklaşık altmış ad belirlenebilir.42 Öte yandan 830'lu yıllardan itibaren Karadeniz'in kuzeyinde görülmeye başlanan Macarlar için Grek, Latin ve Slav kaynaklarında ungri, ugri adı kullanılıyor. Macarların kendileri tarafından kullanılmayan bu adı Macarlara Slavlar verirler. Macarların 895'te Karpatlar Havzası'nı işgali üzerine Slavların verdiği bu ad batı dillerine de (İngilizce: Hungary, Almanca: Ungarn, Fransızca: Hongrie) geçer.43 670'li yıllarda buraya göç eden topluluk ile yurt tutan Macarların adlarının aynı olması üzerinde farklı tarihî yorumlar yapıldı. 670'li yıllarda Karpat Havzası'na gelen halkın Macarlar olduğu görüşünün ortaya atılmasıyla 'ikili yurt tutuş' diye adlandırılan bir kuram geliştirildi. Fakat araştırmacıların çoğunluğu bunun temelsiz olduğu görüşünde birleşiyorlar.

Bir diğer kurama göre Geç Avar Dönemi Onogurları, Avar İmparatorluğu'nun çökmesinin ardından Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara geri dönerek oradaki Macar kabileleriyle 830'lu yıllarda ittifaka

girerler ve 895’te Karpat Havzası’nı tekrar ele geçirirler.44 Bu kuram da temelsiz gözüküyor. Bütün bunlara karşın, Onogur adı hem Kuvrat’ın bir zamanlarki devletinin yerine yerleşen Macarlar için, hem de 670’li yıllarda Karpat Havzası’na gelen topluluk için kullanılırken, Grek, Latin, İbranî ve İslam kaynaklarında Asparuh Bulgarları için Onogundur-Bulgar ikili adı yanında Onogundur’un farklı değişkeleri de kullanılıyor. Bu adı Tuna Bulgarları için muhtemelen Macarlar ve Hazarlar kullanıyorlardı.

Kuvrat’ın, Kutrigurların adıyla bütünleşen oğlu Kotrag, söylenildiği gibi Don’un öte tarafına geçmemişti, çünkü bu halk zaten orada yaşıyordu. 695 dolaylarında Kırım’ın bir bölümü Hazarların elinde bulunduğundan onlar da Hazarların fethine dahil olmuşlardı.45

En büyük oğul olan Bayan ise Hazarların hakimiyetini kabul etmiştir. Arap ordularının Hazarların başkenti Balancar’ı almasından sonra 722 tarihli bir Arap saldırısı vesilesiyle Hazar Denizi’nin kuzeybatı kıyısındaki W.n.nd.r adlı şehir de muhtemelen onlardan kalmış olmalı. Grek ve Rus kaynaklarında Karadeniz bozkırlarında kalan Bulgarların veya İdil Bulgarlarının yurtlarıyla aynı olduğunu düşünebileceğimiz “Kara Bulgaria” adlı bir ülkeden söz ediliyor.46 Kimi varsayımlara göre Balkar halk adı, Karaçay-Balkar’ların etnogenezinde payı olduğu düşünülen Bulgarların adının bir devamı olmalı.

10. yüzyılın başlarından Moğol istilasına (1236) kadar İdil ve Kama nehirlerinin birleştiği bölgede devlet kurmuş olan İdil Bulgarlarının kökenlerinin, Kuvrat’ın kurduğu devletin orada kalmış unsurlarından geldiği düşünülüyor. 922’de ise İslamiyet’i resmen kabul etmişlerdir. Moğol istilasından önceki doğu Avrupa’nın tek Müslüman devletidir bu. Ayakta kalabilmesini ise öncelikle İslam dünyasının doğu yarısı ile Avrupa arasında süregelen ticaretteki aracı rolüne borçluydu.47 Devlet kuran ve bir çeşit Türkçe konuşan kabileler (Bulgâr, Eskel, Barsülâ ~ Bersil, Suvar ~ Sabir,

Barancar ~ Balancar), kuzeydeki orman kuşağına dahil olanİdil-Kama bölgesine bozkır kuşağından göç ederler ve buradaki Fin-Ugor dilini konuşan halklarla karışırlar. Doğrudan bir veriye sahip olunmadığı için bu göçün zamanının belirlenmesinde çeşitli güçlüklerle karşılaşılıyor. Bir varsayıma göre İdil Bulgar kabileleri kuzeye, Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Kuvrat'ın devleti Hazarlar tarafından yıkıldıktan sonra, yani 680 dolaylarında göç ettiler. Fakat kaynaklarımızda, Kuvrat'ın en büyük oğlunun göç etmeyip orada kalarak Hazarlara tâbi olduğu, öteki oğuların ise batıya göç ettiği yer alıyor. Tarihî açıdan Bulgar kabilelerinin İdil-Kama bölgesine olan göçlerini 8. yüzyılın ilk yarısında Kafkaslar'ın önlerinde cereyan eden Arap-Hazar savaşlarına bağlayan görüş daha muhtemel gözüküyor.

Politik ağırlıkları ise gerçekte, 9. yüzyılın başından itibaren Halife ve Hazar Devleti arasında ticaretin başlamasından sonra artmış olmalı. Nitekim Hazarlar, ticaret mallarını (kürk, köle, balmumu, bal) kuzeydeki orman halklarından temin ediyorlardı. 9. yüzyıl sonunda çok kalabalık ve yeni bir topluluğun daha buraya yerleştiği varsayımında bulunabiliriz. Arkeolojik, numizmatik ve dil tarihi verileri de bu yönde tanıklık ediyorlar. Bu hadiselerin arkasında, 895 dolaylarında cereyan eden ve Hazar Devleti'nin Doğu Avrupa'daki egemenliğini sarsan Peçenek göçü bulunuyor olabilir.48

İslam kaynaklarında İdil Bulgarlarından, İslam dünyası ile Doğu Avrupa arasında ticaretin rayına oturduğu ve, Maveraünnehr'den başlayıp Kazak bozkırlarından geçen ana ticaret yolunun doğrudan İdil-Kama bölgesine gittiği 10. yüzyılın başından itibaren söz ediliyor. Hazar Devleti'nin zayıflaması ve yeni ticarî olanakların belirmesi, adını Almış olarak bildiğimiz ikinci Bulgar hükümdarını İslamiyet'i kabul etmeye teşvik eder. Bunun üzerine Halife 922'de kendisine bir elçilik heyeti

gönderir. Bu heyetin bir üyesi de, heyetin raporunu tutan İbn Fadlan'dır. İslamiyet'in kabulü hiç kuşkusuz, Musevî olan Hazar hanına karşı atılmış bir adımdı. Öte yandan bu durum, Bulgar ve Suwar şehirlerinin güçlenmesine ve İdil Bulgarlarının para basmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuştu. Kiyev Knezi Svyatoslav'ın 965'te İdil Bulgarlarına ve Hazarlara karşı saldırıya geçmesi sonucunda Hazar Devleti çökerse de bu ağır yenilgi İdil Bulgarlarını etkilemez. Aksine, kendi devletleri bu dönemden başlamak üzere Doğu Avrupa ve Halife arasındaki ticaretin merkezi durumuna gelir.49 10. yüzyılın sonundan itibaren yaklaşık iki yüz yıl kadar para basımı yapılmasa da, Arap seyyah Abu Hamid al-Garnati'nin 12. yüzyılda İdil Bulgarlarını ziyaret etmesi, ticaretin devam ettiğini açıkça gösteriyor.

Ufak tefek çatışmaları saymazsak, Kiyev Rusları ve İdil Bulgarları arasında 10-11. yüzyılda barışçıl bir ticaret ilişkisi bulunuyordu. Fakat 12. yüzyılda Vladimir-Suzdal Knezliği'nin güçlenmesiyle ortaya çıkan yeni iktidarın İdil bölgesindeki ticareti tekeline alması sonucunda 12. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iki taraf arasındaki askerî seferler artar. Rusların en önemli askerî seferleri şunlardır: 1164'te Bryahimov (Ibrahim) şehrinin işgali. Genel bir görüşe göre bu şehir Bulgar (Rusça: Bolgarı; Tatarca: İdil ve Kama'nın birleştiği yerin yakınlarındaki Bulgar) şehri ile aynı olmalı. Bazı görüşlere göre, devlet merkezinin Biler'e (Rusça: Bilyarsk; Tatarca: Malıy Çeremşan Nehri'nin kıyısındaki Biler) taşınmasının nedeni de bu askerî seferdi. 1184'te Kıpçakların yardımıyla Velikiy Gorod'u (Büyük Şehir=Bilyarsk) kuşatırlar. Son olarak ise 1220'de İdil'nın sağ kıyısındaki en önemli İdil Bulgar şehri olan Oşel'i ele geçirirler. Vladimir-Suzdal Knezliği ve İdil Bulgarları arasında yaşayan Mordvinler gittgide Rusların hakimiyeti altına girerler ve 1221'de Nijniy Novgorod'un

kurulması da, güç dengesinin Rusların lehine olmak üzere değiştiğini gösteriyor.50

Moğollar, İdil Bulgarlarına ilk olarak Kalka kıyısındaki çatışmadan sonra saldırırlar. İdil Bulgarları ise onları tuzağa düşürerek bozguna uğratırlar. Moğollar 1229'da ve 1232'de İdil Bulgarlarının güney ve doğu sınırlarını işgal ederken Vladimir-Suzdal Knezliği de onları batıdan sıkıştırır. 1235'te İdil Bulgar Devleti'ni ziyaret ederek Moğolların Batı dünyasına karşı saldırıya hazırlandığını ilk haber veren Macar Dominiken rahibi Yulianus'tur. Tatarların 1236'da Avrupaya karşı başlattıkları topyekün saldırının ilk kurbanı İdil Bulgar Devleti olur.51 İdil Bulgarları bundan sonra Altın Ordu'nun bir parçası durumuna gelseler de, önemli ticarî ve kültürel rollerini devam ettirirler. İdil ve Kama nehirlerinin birleştiği yerin yakınlarındaki Bulgar (Bolgarı) şehri aşamalı olarak merkezleri durumuna gelir. Moğollar döneminden, üzerlerinde tam metinler bulunan ve Arap harfleriyle Türkçe olarak yazılmış pek çok mezar taşı kalmıştır.

Literatürde İdil Bulgar Kitabeleri diye anılan bu mezar taşlarının bir bölümü Çuvaşça türündeki bir dilde yazılmışken, diğer bölümü Genel Türkçe ile yazılmıştır. Üzerlerinde Bulgar Türkçesi ile yazılmış cümleler bulunan bu yadigârlar 14. yüzyılın ortasından itibaren artık görülmezken, diğer gruba ait olanlar bir devamlılık gösteriyorlar. Bütün bunlardan, İdil'daki Bulgar nüfusun Bulgar Türkçesi konuşan kısmının ya tamamen yok olduğu, ya da oraya gelip yerleşen Kıpçak halklarıyla karıştığı sonucu çıkarılabilir.

1 Németh 1930, 39-40; Pohl 1988, 23-27; Ligeti 1986, 9-12; Golden 1992, 95-97; Róna-Tas 1999, 112-114.

2 Moravcsik 1930, 70; Beşevliev 1981, 147-148, 14. dipnot.; Romaşov 1992-1994, 219-220.

3 Şişmanov 1903, 47-85, 334-363, 1904, 88-110; Pelliot 1949, 224-230; Németh 1978, 68-71.

4 Moravcsik 1930, 54-61; Sinor 1947, 1-77; Szádeczky-Kardoss 1967, 257-262; 1970, 902-903; Mohay 1979, 129-144.

5 Moravcsik 1930, 58-59; Szádeczky-Kardoss 1967, 257-258.

6 Moravcsik 1930, 58-59.

7 Vajda 1973-1974, 43.

8 Szádeczky-Kardoss 1967, 259; Mohay 1979, 143.

9 Czeglédy 1983, 97-102; Golden 1992, 92-95.

10 Harmatta 1990, 163-164.

11 Pohl 1988, 33-37; Róna-Tas 1999, 210-214, 255, 435.

12 Moravcsik 1930, 60-62; Czeglédy 1971, 133-148; Romaşov 1992-1994, 218-219.

13 Haussig 1953, 275- 436; Pohl 1988, 27-37.

14 Szádeczky-Kardoss 1974, 847-850; Moravcsik 1983 I, 65, II, 78, 227-228.

15 Róna-Tas 1999, 435-436.

16 Smirnova 1981, 253-254; FLHB I, 82; Szádeczky-Kardoss 1979, 11.

17 Simonyi 1959, 227-250; Beşevliev 1981, 75-90.

18 FGHB II, 32, II, 233, VII, 150, 151, II, 209-210, III, 234, IV, 43, VII, 151, II, 238-239, 214-215, III, 237-238; II, 334-335, III, 250, 251-252, 135-136, 59, 64, 259; FLHB I, 299-300, 410, 313, 306-307, 301-302, 318, 389; Szádeczky-Kardoss 979, 14-35; 1980, 10-42; 1998, 104, 105, 110, 159, 178, 180, 212; Beşevliev 1981, 75-90.

19 Bóna 1981, 79-97.

20 Czeglédy 1971, 136.

21 Moravcsik 1930, 61-62; Romaşov 1992-1994, 221.

22 Moravcsik 1930, 61-66, 1967, 254-257; Szádeczky-Kardoss 1970, 902-906.

23 Moravcsik 1930, 104-109; Szádeczky-Kardoss 1970, 516-520; Beşevliev 1981, 95-99; Romaşov 1992-1994, 209-218.

24 Moravcsik 1958 I, 67-69; Golden 1992, 104-106.

25 Szádeczky 1998, 11-35; Pohl 1988, 18-57.

26 Szádeczky-Kardoss 1986, 155-162.

27 Golden 1992, 244; Farkas 2001, 61-65.

28 Moravcsik 1930, 73; Minorsky 1937, 465-471.

29 Beşevliev 1981, 148, 14. dipnot.

30 Moravcsik 1930, 71-72; Beşevliev 1981, 149-150, 481-497; Bóna 1981, 105-107; Szádeczky-Kardoss 1998, 212-213.

31 FGHB III, 260-263, 295; Moravcsik 1930, 70-73; Lauterbach 1967, 537-620; Szádeczky-Kardoss 1998, 218-219.

32 Werner 1984; Bálint 1988, 377-389; Zalesskaya 1997; Róna-Tas 2000, 3-7.

33 Romaşov 1992-1994, 241-245; Róna-Tas 2000, 19.

34 Pritsak 1955, 36, 76.

35 FGHB III, 260-263, 295; Szádeczky-Kardoss 1998, 218-219; Lauterbach 1967, 537-620; Beşevliev 1981, 149-155; Romaşov 1992-1994, 246.

36 Lauterbach 1967, 611-613; Beşevliev 1981, 153-154; Romaşov 1992-1994, 249.

37 Ligeti 1986, 350.

38 Beşevliev 1981, 173-298; Fine 1983, 66-72.

39 Lauterbach 1967, 599-603; Beşevliev 1981, 156-158.

40 Szádeczky-Kardoss 1971, 473-477, 1998, 219-220; Beşevliev 1981, 159-172.

41 Bálint 1989, 233-235.

42 Olajos 1969, 87-90; Bóna 1981, 107-111; Király 1990, 221-225.

43 Róna-Tas 1999, 282-287.

44 Pritsak 1965, 383-389; Boba 1982-1983, 23-41; Ligeti 1986, 351-353; Kristó 1996, 61-63.

45 Moravcsik 1930, 74-75; Lauterbach 1967, 591-595.

46 Golden 1992, 246; Róna-Tas 2000, 11-12.

47 Şpilevskiy 1877; Smirnov 1951; Fahrutdinov 1984; Zimonyi 1990; Huzin 1997.

48 Zimonyi 1990; Kazakov 1992.

49 Valeev 1995; Mejdunarodnıe svyazi, torgovıe puti i goroda srednego Povolj'a IX-XII vekov. Kazan' 1999; Velikiy voljskoy put'. Kazan' 2001.

50 Voljskaya Bulgariya i Rus'. Kazan' 1986.

51 Voljskaya Bulgariya i mongolskoe naşestvie. Kazan' 1988.

Bálint, Cs. Nochmals über die Identifizierung des Grabes von Kuvrat: Acta Orientalia Hungaricae 42 (1988), 377-389.

Bálint, Cs. Die Archäologie der Steppe. Wien 1989.

Beşevliev, V. Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam 1980.

Boba, I., A Twofold Conquest of Hungary or "Secundus Ingressus": Ungarn-Jahrbuch 12 (1982-1983), 23-41.

Bóna, İ., Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken: Turkic-Bulgarian-Hungarian Relation (VIth-IXth Centuries). Ed. Gy. Káldy-Nagy. Studia Turco-Hungarica. Vol. 5. Budapest 1981, 79-112.

Czeglédy, K., Pseudo-Zacharias Rhetor on The Nomads: Studia Turcica. Ed. L. Ligeti. Budapest 1971, 133-148.

Czeglédy, K. From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Eurasia: Archivum Eurasiae Medii Aevi 3 (1983), 25-125.

Fahrutdinov, R. G., Oçerki po istorii voljskoy Bulgarii. Moskva 1984.

Farkas Cs. Megjegyzések a steppe 603 körüli történetének forrásaihoz: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk. Márton A. Budapest 2001, 61-65.

Fine, Jr. J. V. A., The Early Medieval Balkans. Ann Arbor 1983.

FGHB= Fontes Graeci historiae Bulgaricae. I-X. Serdicae 1954-1974.

FLHB= Fontes Latini historiae Bulgaricae. I-III. Serdicae 1958-1965.

Fodor, İ., On the Magyar-Bulgar-Turkish Contacts: Chuvash Studies. Ed. A. Róna-Tas. Budapest 1982, 45-81.

Glossar=Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Begründet von J. Ferluga, M. Hellmann, H. Ludat. Hrsg. von F. Kämpfer, R. Stichel, K. Zernack. Serie A Lateinische Namen bis 900 (Redaktion R. Ernst, D. Wojtecki) I, II, III. Serie B Griechische Namen bis 1025 (Redaktion A. A. Fourlas, A. A. Katsanakis) I, II. Beiheft Nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6. Wiesbaden, 1973-1990.

Golden, P. B., The Oghur Turks and İdil Bulgharia; The advent of the Oghur tribes? Magna Bulgaria: The Cambridge History of Early Inner Asia. Ed. D. Sinor. Cambridge 1990, 235-242, 257-259, 261-263.

Golden, P. B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden 1992, 92-104, 244-258.

Harmatta J. Bakath, az unnugurok városa: Antik Tanulmányok 34 (1990), 163-165.

Harmatta J. Az onogur vándorlás: Magyar Nyelv 88 (1992), 265-266.

Haussig, H. W. Theophylakts Exkurs über die skytischen Völker: Byzantion 23 (1953), 275-436.

Huzin, F. Ş. Voljskaya Bulgariya v domongol’skoe vremya (X- naçalo XIII vekov. Kazan’ 1997.

Kafesoğlu, İ. Bulgarların kökeni. Ankara 1985.

Kazakov, E. P. Kul’tura ranney Voljskoy Bulgarii. Moskva 1992.

Király P. Die Personnamen Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger im 9-9. Jahrhundert: Studia Slavica 36 (1990), 221-225.

Kristó, Gy. Hungarian history in the ninth century. Szeged 1996.

Lauterbach, H. Untersuchungen zur Vorgeschichte der Protobulgaren nach einem Bericht bei Theophanes: F. Altheim, R. Stiehl, Araber in den alten Welt. Bd. IV, Berlin 1967, 539-619.

Ligeti L. A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás el_tt és az Árpád-korban. Budapest 1986.

Mejdunarodnıe svyazi, torgovıe puti i goroda srednego Povolj’a IX-XII vekov. Kazan’ 1999.

Minorsky, V. Hudvd al-cAlam ’The Regions of the World’ A Persian Geography 372 A. H. 982 A. D. London 1937.

Mohay, A. Priskos’ Fragment über die Wanderungen der Steppenvölker: Studies in the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia. Ed. J. Harmatta. Budapest 1979, 129-144.

Moravcsik, Gy. Zur Geschichte der Onoguren: Ungarischen Jahrbücher 10 (1930), 53-90.

Moravcsik, Gy. Byzantinoturcica. I-II. Berlin 1958.

Németh Gy. A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest 1930.

Németh, J. Die Bedeutung des bulgarischen Volksnamen: Studia in Honorem Veselini Besevliev. Sofia 1978, 68-71.

Olajos, T. Adalék a (h (ung (a) ri (i) népnév és a késö avarkori etnikum történetéhez: Antik Tanulmányok 16 (1969), 87-90.

Pelliot, P. Notes sur l’histoire de la Horde d’Or. Paris 1949.

Pohl, W. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. München 1988.

Pritsak, O. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden 1955.

Pritsak, O. Yowâr und Kâwar: Ural-Altaische Jahrbücher 36 (1965), 378-393.

Romaşov, S. A. Bolgarskie plemena Severnogo priçernomor’ya v V-VII vv.: Archivum Eurasiae Medii Aevi 8 (1992-1994), 207-252.

Róna-Tas A. Hungarians and Europe in the early Middle Ages. Budapest 1999.

Róna-Tas, A. Where was Khuvrat’s Bulgharia?: Acta Orientali Academiae Scientiarum Hungaricae 53 (2000), 1-22.

Sinor, D. Autor d’une migration de peuples au Ve siècle: Journal Asiatique 235 (1947), 1-77.

Simonyi, D. Die Bulgaren des 5. Jahrhunderts im Karpatenbecken: Acta Archeologica Hung. 10 (1959), 227-250.

Şişmanov, İ. L’etymologie du nom Bulgare: Keleti Szemle 4 (1903), 47-85, 334-363, 5 (1904), 88-110.

Smirnov, A. P. Voljskie bulgarı. Moskva 1951.

Smirnova, O. I. K imeni Almışa, sına Şilki, carya bulgar: Tyurkologiçeskiy sbornik 1977. Moskva 1981, 253-254.

Şpilevskij, S. M. Drevnie goroda i drugie bolgarsko-tatarskie pamyatniki v Kazanskoy gubernii. Kazan’ 1877.

Szádeczky-Kardoss S. Avarok és griffek Priskosnál, Hérodotosnál és a régészeti leletanyagban: Antik Tanulmányok 14 (1967), 257-262 = Literarische Reminiszenz und historische Realität bei Priskos Rhetor (Fr. 30). Actes de la XIIe Conf. Intern. D’Ét. Class. „Eirene” Bucureşti 1975, 289-294.

Szádeczky-Kardoss S. Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar-kori régészeti leletanyag: Antik Tanulmányok 15 (1968), 84-87.

Szádeczky-Kardoss, S. Kutruguroi; Onoguroi; Ugoroi: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. 1970 Suppl. XII, 516-520, 902-906; 1974 Suppl. XIV, 847-850.

Szádeczky-Kardoss, S. Zum historischen Hintergrung der ersten Inschrift des Reiterreliefs von Madara: Acta of the Fifth Epigraphic Congress 1967. Oxford 1971, 473-477.

Szádeczky-Kardoss S. A bolgár történelem forrásai Asparuch elött. Szeged 1979, 1980 (Manuscript).

Szádeczky-Kardoss, S. Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen. Opuscula Byzantina VIII. Szeged 1986.

Szádeczky-Kardoss, S. Die Onoguren und Menandros Protektor: Hungaro-Bulgarica V. Szegedi Bolgarisztika. Szerk. Ferincz I. Szeged 1994, 5-10.

Szádeczky-Kardoss, S. Az avar történelem forrásai 557-töl 806-ig. Budapest 1998.

Tryjarski, E. Protobutgarzy: K. Dabrowski, T. Nagrodzka-Majchrzyk, E. Tryjarski, Hunowie europejscy, protobutgarzy, chazarowie, pieczyngowie. Wroctlaw, Warsawa. 1975, 147-376.

Vajda, L. Zur Frage der Völkerwanderungen. Paideuma 19/20 (1973-1974), 5-63.

Valeev, R. M. Voljskaya Bulgariya: Torgovlya i denejno-vesovıe sistemı IX- naçala XIII vekov. Kazan’ 1995.

Velikiy voljskoy put’. Kazan’ 2001.

Voljskaya Bulgariya i Rus’. Kazan’ 1986.

Voljskaya Bulgariya i mongolskoe naşestvie. Kazan’ 1988.

Werner, J. Der Grabfund von Malaja Pere{2epina und Kuvrat Kagan der Bulgaren. München 1984.

Zalesskaya, V. N., L’vova, Z. A. Sokrovişça Hana Kubrata. The Treasure of Khan Kubrat. Sankt-Petersburg 1997.

Zimonyi, İ. Origins of the İdil Bulghars. Studia Uralo-Altaica 32. Szeged 1990.

İlk Bulgar Devlet Oluşumları / Prof. Dr. Zufar Z. Miftakhov [s.617-624]

Kazan Pedagoji Üniversitesi / Tataristan

Eski Bulgarların bir grubu Kuzey Dağıstan'ın düzlük alanlarına yerleşirken, diğer grup da Derbent geçidinin güneyine düşen Albanya denen (şimdiki Azerbaycan) topraklarına yerleştiler. O dönemde Kafkas Bulgarları, Burcanlar diye genel bir isimle anılıyorlardı. Bu metinde onları Dağıstan Bulgarları diye adlandıracağız.

Birinci yüzyılın başlarından itibaren (M. S. 15 ve 47 yılları arasında) Orta İdil havzasında, şimdiki Samara bölgesinde, Kinel (Khinel) nehrinin kıyısında bir Bulyar Prensliği (Atil) vardı. Prenslik, Kama (Tarkan) -Kuzey Çin'den, Bulgarlarla yakın ilişki içindeki, Utigurlarla beraber gelme-tarafından kurulmuştu.

Bulgarların tarihteki kaderi Hunların batıya doğru ilerlemeleriyle doğrudan ilintilidir.

1. Hunların Batıya Doğru İlerlemeleri ve Bunun Sonuçları

Hunların toplu bir şekilde Volga'nın batısına yerleşmeleri, Bulyar boyunun başını çektiği, Hunoğur Hunlarının ilerlemeleriyle bağlantılıydı. 4. yy.'ın başlarında Hunoğurlar, Tarbagatay bölgesinden Bulyar boyundan Bulümar'ın (Yunan kaynaklarında Belemer diye geçer) öncülüğünde ayrılmışlardı. İlk başta Hunoğurlar Yedisu bögesine yerleşmek istediler. Olmayınca, biraz daha batıya ilerleyip, M.S. yaklaşık 329 yılında Orta İdil havzasına ulaştılar. Bu sırada Utigler başsız kalmışlardı. Prensliğin en son hükümdarı Bulyar Djoka-utig, oğullarıyla birlikte İskandinavlarla yapılan bir savaşta öldürülmüştü.1

Bu sebeple Utigler, Bulümar'ı hükümdarları olarak kabul ettiler. Bulümar Bulyar Prensliği'ni 30 yıl kadar yönetti. 359-360 kışı çok çetin geçmişti, o kadar ki gür ormanlardaki güçlü ağaçlar yarılmış, kuşlar başka memleketlere göç etmişti. İlkbahar ve yaz döneminde hiç yağmur yağmamıştı. Büyükbaş hayvanların ölmesiyle birlikte kıtlık başlamıştı. Halkını ölümden kurtarmak için Bulümar Hunoğurları İdil'den batıya doğru sürdü. Hazar'ın ovalık bölümlerinde yaşayan Utigler, Khotlar ve Hunların bir kısmı da Hunoğurlara katılmıştı. Bizans ve Latin tarihçileri onları toplu bir şekilde Hunlar diye adlandırmıştı. Hunlar M.S. 360 yılında Volga'yı geçtiler (M.S. 350 diye de rivayet edilir).2

Alanlar Hunların batıya doğru ilerlemelerine engel olmaya çalıştılar. Alanlar şimdiki Osetlerin ataları, (uzun zaman önce Sindler-Urtulardan ayrılan) Kara Saklanların da torunlarıydılar. Prens Boz-Urus önderliğindeki Alanlar Polonyalıların (Sarmatyalılar) savaş tekniklerini kullanıyorlardı. Kılıç kuşanmış atlı askerler diğer silahlı askerler tarafından çevrelenmiş bir şekilde korunuyorlardı. Alanlar atlarının boyunlarına zincirlerle uzun mızraklar bağlamışlardı. Böylece mızrak, hızla giden attan hız alarak daha iyi saplanabiliyordu. Düşman piyadelerini kolayca geçebildikleri için hafif oklarla donanmışlardı.3

Ammianus Marcellinus, 4. yy. sonundaki Hun savaş teknikeri ile ilgili olarak yazdığı bir yazıda: "Hunlar uzaktan büyük maharetlerle attıkları, sivri başlıklı oklarla ve ellerindeki kılıçlarla, kendilerinden geçercesine savaşıyorladı. Eğer düşman kılıçlarla hücuma geçerse, kementlerle kıskıvrak yakalanıyor, böylece yaya ve atlı birlikleri hareketsiz hale getiriliyordu." diye bahsediyordu.4

Ammianus Marcellinus Hun akınlarını dağlardaki kar fırtınasına benzetirken, tarihçi Jeronimus (5. yy.) Hunları arı bulutuna benzetiyordu. Hun hücumu o kadar güçlü ve azgındı ki, Alanlar çözülüp panik içinde

batıya doğru geri çekilmeye başladılar. Kuzey Kafkaslar'da yaşayan diğer halklar da Alanlarla birlikte çekilmeye başladılar. Bu olay aynı zamanda meşhur Kavimler Göçü'nün de başlangıcı oldu.

4. yy.'ın 60'larının ikinci yarısı ve 70'lerinin başında, Hunlar, Azak (Meotida diye geçer) denizinin doğu kıyılarına ve Don nehrinin düzlüklerine geldiler. Burada Sarmat Yazıglar ve Roxolanlar yaşıyorlardı. Hunların akınlarına karşı koyamadılar. Utigler ve Khotlar ataları Kimmerlerin vatanına geri döndüler.

375 ve 376 yıllarında Don kıyılarına geldiklerinde Hunlar Ostrogotlarla karşılaştılar. Liderleri, Kral Germanariks'di. Gotlar Karadeniz'in kuzeyine 2. yy.'ın ikinci yarısında gelmişlerdi. Yerleştikleri yelere göre 'Vest' ve 'Ost', yani Batı ve Doğu Gotları diye gruplandırılmışlardı. Ostgotlar (Ostrogotlar), Dinyester ve Don'un batı yakasına yerleşirken, Vestgotlar (Vizigotlar), Eflak ve Moldovya'ya yerleştiler.

Bir tesadüf üzerine (Hun avcıları bir geyiğin, 3-4 km'lik dar Kerç Boğazı'ndan geçebildiğini görünce) Hunlar, Don'un kum birikintileriyle sığlaşmış, Kerç Boğazı'ndan Kırım yarımadasına geçtiler ve Ostrogotlara arkalarından saldırdılar. Yenilen Ostrogotlar batıya doğru çekildiler.

2. Hun Devleti'nin Kurulması

Hunların Volga'dan batıya doğru ilerlemesi esnasında, Kuzey Kafkaslarda ve Azerbaycan'da yaşayan Bulgarlar da onlara katıldılar. Daha önce Bulgarlar, Alan prensi Boz-Urus'a hizmet etmişlerdi. Ne zaman Hun lideri Bulümar, Dulo Uruğu'nun "kuyruğunda renkli şeritlerle düşen bir kırmızı top bulunan" bayrağını kaldırdı,5 onlar da bu harekete katıldılar.

Bulgarlar anladılar ki yakın akrabaları Hunlar sınırları aşarak yaklaşıyorlardı.

Bulümar'ın en büyük oğlu Prens Alp Bulgarlar ve Hunlardan oluşan bir orduyla Sadumları (İskandinavları) yendi ve onları İtalya topraklarına

kaçmaya zorladı. Daha sonra Tuna nehrinden geçerek 378 yılında 80 bin kişilik Bizans ordusunu Edirne yakınlarında (Bulgarların Kan-Dare dedikleri yerde) bozguna uğrattı.6

Savaş ganimetleri arasında imparatorluk tacı da vardı. Prens Alp bu tacı babasına sundu ve Bulümar da bu tacı takarak kendini Hunların Hanı (hükümdar) ilan etti. Fakat Bulümar, zaferin şerefine verilen bir ziyafette birdenbire öldü. Yerine Alp han oldu. Hun Devleti'nin kurulduğunu ilan etti. Toprakları İdil'in aşağı kısımlarından, Tuna'nın aşağı kısımlarına kadar uzanıyordu. Hunların bir kısmı Bulgarlara katıldı. Böylece Bulgarların sayıları çok artmıştı. O zamanlarda (M.S. 4. yy.'ın 80 ve 90'larında) Bulgarların en önemli boyları Erdim, Bakil (Boyandır), Seber, Agaçir, Karka, Utig ve Kimer'di, ki Hun Devleti içindeki etkileri gittikçe artıyordu.7

Alp Han öldüğü zaman, naaşı, eteklerinde şimdiki Kiyev şehrinin kurulduğu, Kuyantau'da (Kuyan Dağı) yakıldı. Mezarının başına Dulo kabilesinin büyük bir taş tamgası yerleştirilmişti. Bu tamga 'Baltavar', yani "Prenslerin Efendisi" anlamına geliyordu ve Y şeklindeydi. '^' işareti balta, 'U' ise yay anlamına geliyordu.8 Baltavar da genel olarak imparatorluk otoritesini simgeliyordu.

Hun Devleti asıl gücüne Alp'in torunu Atilla yönetiminde ulaştı. Atilla, Avrupa kaynaklarında Muncuk diye bilinen ve M.S. 434'te ölen, Aybat'ın oğluydu. Aybat'ın ölümünden sonra Hunları, oğulları Atilla ve Bleda yönettiler. Atilla Don nehrinin batısındaki Hunları, kardeşi Bleda doğusundakileri yönetiyordu. M.S. 444 veya 445 yılında Atilla Bleda'yı öldürdü ve tek başına bütün Hunların başına geçti.

Atilla'yı görmüş bir kişi olan, tarihçi Priscus'un tanımlamasına göre Atilla, kısa boylu, geniş göğüslü ve büyük kafalı biriydi; gözleri küçüktü, sakalı ince ve ağarmıştı; geniş burunlu ve esmer tenliydi.9

Böylece Atilla 448’de ortaya çıkmış oldu. O zamanlar Hun hükümdarının ikametgahı, M.S. 405-406 yıllarında ele geçirilen, Pannonia’daydı (şimdiki Macaristan). Başkent, her ikisi de Tuna’nın kolları olan, Tizsa ve Temeş nehirlerinin arasında bulunuyordu ve yerleşim alanı olarak çok geniş bir araziye yayılmıştı. Neredeyse zamanın ‘en büyük şehri’ denebilirdi. Etrafı parlak tahtadan duvarlarla çevriliydi, tahtalar öyle sağlam izlenimi veriyordu ki birleşim yerleri ancak çok yakından bakıldığında seçilebiliyordu.”10

Yerleşim bölgesinin içinde etrafı büyük çitlerle çevrilmiş bir alan vardı. Burada bir çadır ve Atilla’nın sarayı bulunuyordu. Bir tepenin üzerine kurulan ve üzerinde kuleler bulunan saray oymalarla dekore edilmişti.

451 yılında, Atilla Tisza kıyılarından Ren nehri kıyılarına doğru, Vizigotlara karşı sefere çıktı. Seferin esas nedeni Vizigot kralının, karısını, Atilla’nın kızkardeşini, zehirlemesiydi. 451 yılının Haziran ayının ikinci yarısında Katalonya ovasında (Fransa’nın Champagne bölgesi) Avrupa’nın iki güçlü ordusu ölümüne savaşa tutuştular. Atilla’nın ordusunda, Hunların yanı sıra, Bulgarlar, üç kardeşin (Valamir, Thiudimer, Vidimer) komutası altında Ostrogotlar, ve Ardaric komutasındaki Gepidler yer alıyorlardı. Diğer ordunun başındaysa Vizigotların kralı Theodoric ve ünlü Bizans kumandanı Aetius vardı. Romanlar ve Alanlar da Vizigotların yanında savaşa katılmışlardı.

Savaşı Atilla kazandı. İki taraf da 180 bin askerini kaybetmişti. Ve artık Avrupa’da Atilla’yla boy ölçüşebilecek başka bir kuvvet kalmamıştı.

453’te Atilla tekrar evlenmişti. Gelin olarak da olağanüstü güzellikte, İldiko adında bir genç kızı seçmişti.11

Düğünün ertesi günü “kraliyet mensupları ters giden bir şeylerden şüphelendiler. Büyük tatışmalardan sonra kapıyı kırıp içeri girdiklerinde

Atilla’nın yara almadığı halde kanlar içinde yerde yatan ölüsünü ve duvağının altından boynu bükük bir halde ağlayan genç kızı buldular.”12

Düğün sırasında Atilla çok fazla içmişti. Düğün odasına çekildikten sonra yüzüstü yere düşmüş ve çok yoğun bir şekilde burnu kanamaya başlamıştı. Daha sonra şiddetli akan kan yerde birikmiş, ve Atilla kendi kanında boğularak ölmüştü. Atilla Tisza ırmağının yanındaki Kereşa ırmağının kuzeyinde yer alan, kendi başkentinde ölmüştü. Erkekler, Hunlarda adet olduğu üzre, saçlarını yolup, derin yarıklarla yüzlerini korkunç hale getirerek, kadınsı feryatlar ve ağlamalarla, kanlarını akıtarak büyük savaşçılarının yasını tutuyorlardı.13

Atilla’nın naaşı defnedilmek için bozkıra götürüldü. Gömüleceği yere içiçe ipekten iki çadır kuruldu. En iyi Hun süvarileri atlarını halkalar şeklinde çadırın etrafında sürüyorlardı. Hunlar anıtsal bir mezar (kurgan) inşaa ettiler ve gösterişli bir ayinden sonra büyük liderlerinin naaşını yaktılar. Atilla’nın naaşı önce altın, sonra gümüş ve en son da demirden bir tabutun içine konmuştu. Altın ve gümüş tabutlar iki imparatorluğun -Gotların ve İskitlerin (Sakalar)- fethini ve demir tabut da geri kalanları sembolize ediyordu. Bir lahitin içine Atilla’nın savaşta kullandığı silahını ve değerli taşlarla bezenmiş, parlayan zırhını koydular. Yerinin gizli kalması için, lahit gece kazdırılmış ve kazıda çalışan işçiler hemen orda öldürülmüşlerdi. Atlılar da kazılan yer belli olmasın diye bütün bölgeyi atlarla çiğnemişlerdi. Böylece, Bizans imparatoru II. Theodosius’u (450’de öldü) yıllık 2 bin altın livre vergiye bağlamayı başaran, daha sonra anıldığı gibi, “Hunların büyük Hanı, cesur kavimlerin efendisi” Atilla’nın hayatı sona ermiş oldu. Anısı sadece Bulgarlarda değil daha birçok toplumda kaldı. Örneğin Cermen destanı “Nibelunların Şarkısı”nda kendisinden Etzel diye bahsedilirken, İskandinav epik şiirlerinde Atli adı altında geçiyordu.14

3. Altınoba-İlk Bulgar Devleti

Atilla’nın ölümünden hemen sonra, oğulları arasında babasının mirası için bir çekişme başladı. Mirasın en önemli kısmı Hun halkıydı. Ortaklaşa verdikleri bir karara göre yönetilecek halkı birçok parçaya ayıracaklardı. Bu karar, Atilla’nın uzun yıllar yanında olmuş ve danışmanlğını yapmış olan, Kral Ardarik’i kızdırmıştı ve bu kızgınlık daha sonra düşmanlığa dönüşecekti. 453 yılında Pannonia’da, şimdiki Netova nehrinin (Sava’nın bir kolu) yakınlarında Hunlar ve müttefikleri, Gepidlerle savaşa tutuştular. Savaş çok uzun sürdü ve sonunda Gepidler kazandılar. Savaş esnasında Atilla’nın en büyük oğlu Illak (Ellak), ki babasının gözdesiydi, öldürüldü. Illak’ın kardeşleri Tingiz ve Bel-Kermek askeri bir kampta kuşatma altında mahsur kalıp iki sene boyunca savunma durumunda kaldılar. Fakat 455 yılında müzakere yapmak zorunda bırakıldılar. Müzakereler sonucu, Gepid kralı Ardarik kuşatmayı kaldırıp Tingiz ve Bel-Kermek’i Bulgarlarla birlikte serbest bırakmaya ikna oldu, fakat geri kalan askerlerin esir olarak alınmasına karar verildi.

Bulgarlar cesaretleri ve hızlı taarruzlarıyla ünlenmişlerdi. Omuzlarında büyük yaylar ve uzun oklar, kırmızı bakırdan bıçaklar, ağlar ve ipler vardı. “Bulgarlar dört nala giderken düşmanlarının üzerine ağ veya kement atmakta hünerliydiler.”15

Tingiz ve Bel-Kermek, Bulgarlarla birlikte Pannonia’dan (Macaristan) ayrılıp Dinyeper’in denize döküldüğü yere doğru ilerlediler. Fakat yol üzerinde Galiçyalılar (Cermen halkından, Norveçli-İskandinav) tarafından pusuya düşürüldüler.16 Çarpışmada Tingiz öldürüldü. Bel-Kermek Bulgarları motive etmek için “Asses’in (Tarvil-M. Z.) ucunda yarım ay olan kımızı direğini bayrak olarak kaldırmalarını emretti.”17 Ve nihayetinde Bulgarlar kuşatmayı kırıp Aşağı Dinyeper’e doğru yol almaya devam ettiler.

Yukarda bahsedilen olaylar önemli değişiklikleri de beraberinde getirdi. Şöyle ki, Gepidler, Tuna ve Olt nehirlerinin ve Karpat dağlarının arasında kalan Tisa kıyılarındaki Pannonia ovasını ele geçirmiş bulundular ve bu olaylar yine büyük bir insan kitlesinin göç etmesine sebep teşkil etti.

Hunlar, Sadagariem, Küçük İskitya'ya (şimdiki Dobruca) ve Aşağı Mesia'ya yerleştiler (Tuna'nın doğu kıyıları, Tuna ve Balkan Dağları arasında, Tuna'nın sağ kolu olan Iskyr nehrine doğru olan kısım). Atilla'nın dördüncü oğlu Ernak da bir kısım Bulgarla buraya yerleşmişti.

Atilla'nın öteki iki oğlu, Emnetzur ve Ultzindur, kendi tebalarıyla birlikte Kırım yarımadasından ayrılıp, Tuna'nın doğu kıyılarına doğru ilerlediler. Yani Bizans topraklarına girip Vidin ve Olt nehrinin denize döküldüğü yer arasında yerleşmiş oldular. 6. yy.'da bu bahsedilen halklar, Sacromontisi ve Fossatisii diye biliniyorlardı.18

Bel-Kermek Bulgarlarla beraber Kırım kıstağı ve Dinyeper ırmağının ağzı arasında kalan Kuzey Kırım steplerine yerleşti (Hunlar bu bölgeye Var, Bulgarlarsa Buri-Chai diyorlardı). Topraklarındaki güvenliği sağladıktan sonra, Bel-Kermek Altınoba (Altın Karargah) adında bir beylik kurduğunu ilan etti. Atilla'nın Roma'daki Altın Baş kuşatmasının anısına beyliğe bu isim verilmişti. (Altın Baş-Golden Head veya Golden Cupolas) Bel-Kermek kendini Baltvar olarak ilan etti. Daha önce Dulo kabilesinin tamgası anlamına gelen Baltavar kelimesi şimdi 'lider' anlamında kullanılmaya başlanmıştı (Tam olarak çevrilirse "Beylerin Efendisi" anlamına gelir).

Böylece 5. yy.'ın 50'lerinin ikinci yarısında Dinyeper ırmağının denize döküldüğü yer ve Kırım kıstağı arasında kurulan Altınoba Beyliği ile ilk Bulgar Devleti kurulmuş oldu. Ve kurucusu da Atilla'nın üçüncü oğlu Bel-Kermek'ti.

Altınordu Beyliği'nin kurulmasından hemen sonra Pannonia'dan (Tuna ve aşağı Sava arasındaki bölge) Ultinzurlar, Bittugurlar ve Bardolar

gibi Hun halkları da beyliğe geldiler ve kısa bir zaman sonra onlar da Bulgarlaştılar. Hunlar Bulgarlardan ‘Bulgar’ kelimesini almışlar, ve Bulgarlar da Hunların Türk lehçesini asimile etmişlerdi.

Böylelikle, Atilla’nın ölümünden sonra (453), onun tarafından kurulan Hun birliği dağılmış oldu. Hunların bir kısmı İtalya’ya, bir başka kısmı Balkan yarımadasına yerleşirken, üçüncü kısmı ise Tuna’nın sol tarafında, Pannonia’da kaldılar. Ancak 5. yy.’ın 50’lerinin sonu 60’larının başında, birçok Hunlu, Karadeniz ve Kafkaslar’ın kuzeyindeki bozkırlara yerleşirken, onlarla yakın ilişkide olan Kotlar, Don’un aşağı kısımlarına, Utigler de Kuban’nın aşağı ve orta kısımlarına yerleştiler. Yaklaşık olarak iki bin yıl sürmüş olan Hun toplumunun kurumsal varlığı yok olmaya yüz tutmuştu. Bulgarlar, Kuzey Kafkaslar, Kırım ve Karadeniz’in kuzey bölgelerinde hakim konuma gelmeye başladılar. 5. yy.’ın 60 ve 70’li yıllarındaki gelişmeler de Bulgarların bu doğrultudaki yükselişlerini hızlandırdı.

5. yy.’ın 60’larında, Bel-Kermek hayattaydı ve Sabanlar, Karadeniz steplerini işgal etmişlerdi. Avarlar Yedisu bölgesinden onları çıkarmıştı.19

Avarlar Kuzey Çin’de kalan Hunlardandı. Kuzey Çin’den sürüldükten sonra Avarlar, Yedisu’ya gelmişler ve Sabanlara zulmetmişlerdi. Daha sonra Karadeniz’in kuzeyine gelen Sabanlar da hırslarını orada yaşayan Hunlardan çıkarmaya ve Hun kabilelerini yok etmeye başladılar. Sabanlar Hunların bir kısmını Kafkaslar’ın öteki tarafına, diğerlerini de Kuzey Dağıstan’a, Dağıstanlı Bulgarlara sığındıkları yere, sürdüler. Üçüncü kısım Hunlar da Bel-Kermek’e sığındılar ve Altınoba Beyliği’ne yerleştiler.20

Oka nehrinin kuzeyinde yaşayan Murdaslar (Burtas) ciddi bir şekilde Hunlardan nefret ediyorlardı. Bu yüzden Hunları ve onları kabul eden Bulgarları yok etmek için Sabanlarla birleştiler. Fakat Bel-Kermek hem

Hunları hem de Bulgarları onlardan kurtarmayı başardı. Çünkü Masgut hükümdarının kızıyla evlenmişti ve Murdaslar Masgutlardan korkarlardı. Bu sebeple Bulgarlara saldırmaya cesaret edemediler. Böylece Bel-Kermek Bulgarları saldırı tehlikesinden kurtarmış oldu.

Bel-Kermek'ten sonra en büyük oğlu, Masgut lakaplı, Çuraş başa geçti ve Altınoba Beyliği'nin sınırlarını genişletti. 498-499 kışında Bizans ordularını yenerek Tuna'nın sol tarafını ele geçirdi. Sabanlar, yaptığı bir iyilik karşılığı ona Tuna (Sula) ve Kırım yarımadası (Calda) arasındaki toprakları verdi.

Çuraş'dan sonra Baltavar, Bulgar hükümdarı, olarak oğlu Tatra başa geçti. Kendisi Bizans İmparatorluğu'na karşı yapmış olduğu başarılı seferleriyle tanındı. Tatra'nın oğlu Boyan-Çelbir'in yönetimi döneminde ise Bulgarların tarihteki kaderlerini derinden etkileyen iki önemli gelişme meydana geldi.

İlki, Kazak Türkleri tarafından Yedisu'dan sürülen Avarların Avrupa'ya gelmesiydi.21 Eski düşmanlarından korkan Sabanlar, Boyan-Çelbir'den onları Avarla'a karşı koruması için ricada bulundular. Boyan-Çelbir de duruma ilginç bir çözüm buldu. Avar kağanı Tubcak ile isim alışverişinde bulundular: Boyan-Çelbir oğluna Avar kağanının adını, Tubcak adını verirken, Avar kağanı da kendi oğluna Boyan adını verdi.

İkinci gelişme ise Bulgarların ikiye ayrılmasıydı. Boyan-Çelbir'in oğlu Atrak Dağıstan Bulgarlarının (Burcanlar) yöneticisi olarak atandı ve bu Bulgarlar artık Ak-Bulgarlar adıyla anılmaya başlandı. Batıdaki Bulgarlar 'Kara', doğudakiler 'Ak', kuzeydekiler 'Kuk' ve güneydekiler de 'Sara' veya 'Sarı' olarak adandırıldılar."22

Baltavar Boyan-Çelbir'in yönetiminde kalan Bulgarlar Kara-Bulgarlar (Batı Bulgarlar) diye adlandırılmıştı. O dönemde Kara Bulgarlar

Avar kağanı ile yakın ilişki içindeydiler. Bütün bu gelişmeler M.S. 559 ve 565 yılları arasında cereyan ediyordu.

Bu doğrultuda artık Batı Bulgar Beyliği, Kara-Bulgarlar diye, Doğu Bulgar Beyliği de Ak-Bulgarlar diye geçecekti.23

590 yılında Boyan-Çelbir öldü. Oğlu Tubcak Kara-Bulgarların Baltavar'ı oldu. Avarların yanında Bizanslılara karşı savaştı ve Bulgarlar tarafından Ulçi diye adlandırılan, Slavları hakimiyeti altına aldı. Daha sonra Bulgar Baltavar'ı 200 bin Ulçi'yi Kara-Bulgar Beyliği'nin Kuzey sınırında Karpat Dağları (Bulgarlar bu dağlardan

Üç Uli-"Üç oğul" diye bahsederler) ve Dinyeper (Buriçay) civarlarına yerleştirdi.24 Bunlar daha sonra Ançi (Antae) olarak adlandırılmaya başladılar. 'Ançi' kelimesi 'sınır bekçisi' veya 'sınır adamları' anlamına geliyordu. Buna istinaden Ançiler, Bulgarlar tarafından Karpatlar'a ve Dinyeper üzerine yerleştirilen Slavlardır.

605 yılında Kara-Bulgarların Baltavar'ı Tubcak öldü. Yerine en büyük oğlu Bu-Yurgan Kara-Bulgarların Baltavar'ı oldu. Bu-Yurganın adı Yunan kaynaklarında Organ diye geçer.

Bu-Yurgan (Yurgan aynı zamanda Saban kabilelerinden birinin ismidir) iri biriydi ve olağanüstü güçlü olmasıyla biliniyordu ki lakabı, efsanevi güçte, koca boğa anlamına gelen, Ar-Buga diye geçer. Fakat Bu-Yurgan Kara-Bulgarları Baltavarlık tahtında fazla kalmadı. Avarlarla yapılan bir anlaşmaya göre Kara-Bulgarlara Avar kağanının düzenlediği her askeri sefere katılma zorunluluğu getirilmişti. Bu-Yurgan'ın Baltavar olmasından hemen sonra Avar kağanı Bizans'a karşı bir sefer düzenlemeye karar verdi. Birleşik Avar ve Bulgar güçlerinin Bizans şehirlerinden birini kuşatmaları sırasında, Avar kağanı önce Ançileri sonra da Bulgarları hücuma göndermişti. Bir ara kağan şehrin savunmasının kırıldığını görüp Bulgarlara yerlerini Avarlara bırakması için emir vermişti. Fakat Bizanslılar yedekte

beklettikleri kuvvetleri savaşa soktular ve Avarları yendiler. Kağan bu duruma çok öfkelendi ve ve yenilgiden Bulgar Baltavarı Bu-Yurgan'ı sorumlu tuttu. Bunun üzerine Kağan Bu-Yurgan'ı Baltavarlıktan uzaklaştırdı ve yerine genç kardeşi Alburi'nin getirilmesini emretti.

4. Eski Büyük Bulgaristan

7. yy.'ın başında eski Bulgar Devleti'ni yeni bir gelişme aşamasına sokacak olan olaylar meydana geldi. O zamanlar öncelikli statüde bu vardı.

Öncelikle aşağı İdil'den, Aşağı Tuna'ya kadar uzanan geniş alanda eski Bulgarları (Sümerlerin torunları), onlarla yakın ilişkideki Kotları (Kuturgular) ve Utigler (Uturgurlar), bir kısım Hun halkı ve kabilelerini ve de Sabanları içeren bir Bulgar etnik sistemi gelişti. Bu karışık etnik yapıyı daha sonra birleşmiş, örnek bir toplum oluşumu takip etmiştir.

İkinci olarak, 7. yy. başına kadar, Bulgar Devleti iki olgunlaşma evresinden geçti: Altınoba Devleti'nin kurulmasıyla tamamlanan, oluşum aşaması, ve iki beyliğin Kara Bulgar ve Ak Bulgar- kurulmasıyla son bulan güçlenme aşaması.

Bu-Yurgan, Baltavarlıktan uzaklaştırıldıktan sonra, Bulgarların bir kısmıyla beraber Kırım yarımadasının Bizans tarafına geçti ve asker olarak hizmet vermeye başladı. Bu sırada Bulgar Baltavarı Alburi, Burat ve Bug nehirleri arasında gidip geliyordu. Ve merkez olarak da Kaşan köyünü belirlemişti. Fakat daha önce bahsedilen olaylardan hemen sonra durumlar değişmişti. Bizans yenilgisi Avar kağanının durumunu kötüleştirmişti. Bu durumu fırsat bilen Bu-Yurgan yurduna, Bug nehrinin kıyılarına geri döndü. 618'de Avar Kağanı Bulgar Baltavarı Alburi'yi, Pannonia'daki (Macaristan) sarayına çağırdı. Kağanın çağrısı, Kara-Bulgarlar tebasından olan Ançilerin -Bulgarların doğu Slavlara verdiği ad (Bizanslılarda Ant diye geçer)- Avarların sürülerine saldırmaları ve inek çalmalarıyla ilgiliydi. Gerçekte, tam tersi, Kağanın emriyle, bir grup Avar Kara-Bulgarların batı

hududunda sınır bekçiliği yapan, Ançilere saldırmış ve ineklerini çalmıştı. Küçük bir çatışma sonucu iki Avar ölmüştü. Bu olay üzerine Ançiler hırsızlıkla suçlandılar. Kağan Bulgar Baltavarı Alburi'yi de olayları araştırması için çağırmıştı.

Bu sırada Bu-Yurgan kötü bir rüya görmüştü: Avarlar kardeşi Alburi'yi öldürüyorlardı. Bunun üzerine Bu-Yurgan Alburi'nin yanına gitti ve onu Avar kağanının yanına gitmekten vazgeçirmeye çalıştı. Alburi onu dinlemeyip gitti ve gerçekten de Avar kağanı'nın sarayında öldürüldü. Kötü haberi duyar duymaz Bu-Yurgan Bizans'ın başkentine doğru yola çıktı. Bizans imparatoru Heraclius'a (M.S.610-641) Bulgarların artık Avarların yanında olmadığını bildirdi. Bu açıklama imparatoru çok memnun etti ve sevincinden Bu-Yurgan'ı "Patrician" (asilzade) unvanı ile ödüllendirdi. Bu unvan imparatorluktaki en yüksek mertebelerden biri sayılıyordu ve herhangi bir mevkiyle bağlantılı olmamakla birlikte sadece onurlandırma amaçlıydı. Bizans imparatoru Kara-Bulgar Hanlığı'nı bağımsız bir devlet olarak tanıdı. Kara-Bulgarların Avarlara bağımlılığı sadece Avar kağanının seferlerine katılma zorunluluğundan oluşuyordu. Önceleri Avarlar, Bizanslılara karşı yaptıkları seferleri Bulgarlarla birlikte yapıyorlardı. Böylece Bizans hiç ummadığı bir biçimde baş düşmanı Avarları zayıflatmış oldu.

Bu-Yurgan yurduna döndükten sonra Bizans'ın Bulgarların Avarlardan bağımsızlığını tanımış olduğunu açıkladı. Kara-Bulgarlar Bu-Yurgan'ı tekrar Baltavar seçmeyi istediler, fakat Bu-Yurgan bolyar, din adamı olacağını belirterek bu teklifi reddetti. Daha sonra Bu-Yurgan'ın önerisi üzerine, Bulgarlar Alburi'nin büyük oğlu Kurbat'ı Baltavar olarak seçtiler.

Farklı dillerdeki kaynaklarda, Kurbat'ın adı değişik biçimlerde geçmektedir: Kubrat, Kobrat, Khudbard, Kuvarog ve hatta Krovat. Bulgar kaynaklara göre ise adı Kurbat diye geçer (lakabı Baştu).25

Kubrat (M.S. 600-660) İmparator Heraclius'un sarayında yetişmiş ve eğitimini orada almıştı. İstanbul'da vaftiz edilmişti. Babası Baltavar olduğunda da vatanına geri dönmüştü. Baltavar seçildikten hemen sonra Avarlarla savaşmak için hazırlıklara başladı. Emri üzerine 620 yılında Şambat (Kubrat'ın küçük kardeşi) Aşkale bölgesinde (Ass-Kale) Kuyantau dağlarında bir kale şehri inşaa ettirdi. Şehre Baştu (Kubrat'ın lakabı) adı verildi. Daha sonra burası Kiyev şehri olacaktır.

Baştu, kalesini askeri bir üs haline getirdikten sonra Şambat Avarlara karşı askeri operasyonlar düzenlemeye başladı. Ulçiler (Slavlar) ve Ugrlar, ona bu konuda çok yardımcı oldular. Şambat Avarları kısa sürede bozguna uğrattı ve Pannonia'yı (Macaristan) ele geçirdi.

Bu olaylardan hemen sonra "Şambat kendi bağımsızlığını ilan etti ve Duloba adını verdiği bir devlet kurdu." Duloba aslında Dulo Ovası anlamına gelir. Kubrat kardeşine ayrılmamasını söyler fakat dinletemez. Bunun üzerine Kubrat kardeşine, ayrılan kopan anlamına gelen, 'kyi' adını takar.

Şambat Duloba Beyliği'ni 35 sene (623-658) yönetir. Franko-Cermen kavimlerine karşı kazandığı zaferlerle ün kazanır. Fakat en sonunda Franklar ve Avarlara karşı aldığı yenilgilerden sonra Kubrat'ın hükümranlığına geri döner. Kubrat da onu Baştu'ya vali olarak atar.

Kubrat büyük bir gayretle Kara-Bulgarların doğudaki topraklarını genişletmeye koyuldu. Turanlıların kendi aralarındaki yıpratıcı çekişmelerinden ustalıkla yararlanmasını bildi ve Göktürkleri Kuzey Dağıstan'dan çıkararak İdil (Donets)'den öteye sürdü. Böylece Dağıstan Bulgarları ile Kara-Bulgarları birleştirmiş oldu. Dağıstan Bulgarlarının Suvar Beyliği'ni bünyesine kattıktan sonra Kubrat'ın toprakları İdil (Donets)'in denize döküldüğü yerden Tuna'nın denize döküldüğü yere kadar genişlemiş oldu. 658'den sonra da eski Duloba Beyliği'ni almasıyla

birlikte Kubrat’ın toprakları, kenarında Karka köyünün (şimdiki Kharkov şehrinin bulunduğu yer) bulunduğu Aksu ırmağı boylarına ulaştı. Ortaya çıkan bu büyük ülkeye Büyük Bulgaristan denildi. Bulyar Beyliği ise yarı özerk olarak Büyük Bulgaristan’a dahil oldu.

Büyük Bulgaristan doğu ve batı olmak üzere iki bölümden oluşuyordu. Doğu kısmı Ak-Bulgarlar ve batı kısmı da Kara-Bulgarlar diye adlandırılıyordu. Don nehri ikisinin arasında sınır teşkil ediyordu (Bulgarlar eski İmenlerin de dediği gibi, Don’a Şir diyorlardı).

Böylece, 7. yy.’ın ortalarına kadar, Bulgarlar sadece Karadeniz’in kuzeyine değil, Volga’nın ağızından Tuna’nın ağzına kadar olan geniş bölgede egemen güç oldular.

Taaran yarımadasında, Azak denizinin kıyısındaki Fanagoria şehri bu büyük devletin başkenti oldu. Bulgarlar buraya Bangja diyorlardı. Antik çağda Fanagoria şehri Yunan kolonicileri tarafından kurulmuştu. Fakat Bulgarlar onu kendi tarzlarına göre yeniden inşaa ettiler.26 Zamanın Bulgar yerleşimlerinin en önemli özelliği, geometrik olarak düzgün daireler şeklinde düzenlenmeleriydi. Bulgarlar yerleşmelerindeki bu dairesel yapılaşmayı kırsal kesimden ve özellikle Hunlardan örnek almışlardı. Uzun molalarda Hunlar yük arabalarını yuvarlak olarak sıraya dizerlerdi.

Fanagoria Kubrat’ın kışlık meskeniydi. Yazlık mekanı, şimdiki Putivl şehrinin yerindeki, Korisdan veya Batavil (Hükümdarın sarayı anlamında). Kışlık ve yazlık mekanların arasında iki tane daha karargah vardı: Tiganak ve Baltavar (şimdiki Poltava). Kubrat her sene Fanagoria ve Putivl arasında, Tiginak ve Baltavara uğrayarak gidip gelirdi.

Eski Bulgar Devleti’nin Politik ve Sosyal Yapısı

Birinci (En Yüksek) Sınıf: Han ve yakın akrabalarını içeren bir zümreden oluşurdu. Bulgar devletinin kurucusu Bel-Kermek zamanlarından itibaren (5. yy.’ın 50’lerinin ortası) Bulgar yöneticilerine Baltavar denilirdi:

Hükümdarların Efendisi (ya da Hükümdarların Hükümdarı, Büyük Hükümdar anlamına gelmektedir). Her ne kadar birçok kereler Baltavarlık babadan oğula geçmiş olsa da, halk -savaşçılar- “kendilerini yönetecek olanı seçmek konusunda özgürdü.”27 Baltavar olmak isteyen kişinin seçim sürecinden geçmesi gerekiyordu. Bu sebeple kesin olarak söylenebilir ki Bulgarlarda yönetimin doğrudan babadan oğula geçmesi gibi bir durum söz konusu değildi.

Kubrat’ın zamanında (M.S. 618-660) Bulgar devleti’nin sınırlarının genişlemesiyle birlikte hükümdarların unvanlarına da yenileri katıldı. Yaklaşık olarak 7. yy.’ın 20’lerinin ortasında Kubrat Baltavarlık unvanına bir de ‘Han’ unvanını kattı. 7. yy’ın 50’lerinde Hazarlara karşı kazanılan zaferden sonra Kağan unvanını aldı.

Özellikle vurgulanması gereken bir konu da Bulgar hükümdarlarının Kubrat da dahil, kendilerini Han diye adlandırmamalarıdır. “Han” unvanı ilk defa M.S. 3. yüzyılın yazılı kaynaklarında geçmektedir. Tobat kabilesinin başı olan Sianbi tarafından Lin ismiyle beraber kullanılmıştı. Kendisine Lin Han diyordu. Aslında bu unvan büyük ulusların liderler için kullanılırdı ama daha sonra küçük ülkelerin hükümdarları için kullanılmaya başlandı. Kağan unvanı M.S. 402 senesinde ortaya çıktı. İlk olarak Cücenlerin (Moğollar soyundan gelip daha sonra Türkçe konuşan halklara karıştılar) lideri tarafından kullanıldı.

Sonraları Cücenler Avarlar diye anılmaya başlandı.

Bulgar hükümdarlarının en büyük oğulları ‘Yabgu’ (jabgu) unvanını taşırlardı. Babalarından sonra büyük ihtimalle onların başa geçeceği düşünülürdü. Kubrat’ın en büyük oğlu Bat-Boyan’dı (Batbai, Batpai, Bayan, Batvian vs.). Kendi Bulgar tebasıyla birlikte Kırım (Djalda) ve Bug (Buga-İdel) ırmağının orta kesimleri arasında gidip gelirlerdi.

Kubrat’ın ikinci oğlu Kodrak (Kotrak) kendi Kuturgur (Kot) tebasıyla birlikte Don’un aşağı kısımlarına doğru yerleşti.

Üçüncü oğlu Atılkese idi. Tarih kaynaklarında lakabı Asparuh diye geçer. Asparuh amcası Şambat’a, babasının küçük kardeşine, çok düşkündü. “Kubrat onun amcasına olan bu düşkünlüğünden hiç memnun değildi çünkü kardeşinin her zaman ona ihanet etmeye hazır olduğunu düşünüyordu.”28 Bu sebeple Kubrat Asparuh’u Baştu’dan en uzak yerdeki Onogurların başına getirdi ve böylece onu amcasından ayırmış oldu. Onogurlar Burcan (Kuzey Dağıstan) ve Bektaş (Volga-Don kanal bölgesi) arasında dolandılar. Onogurlara ek olarak Asparuh Orta Volga havzasında yaşayan Utigler ve Mudasların da başıydı. Esas ikameti Kuzey Dağıstan’ın güneyindeki Burcan şehrindeydi.

Kubrat’ın dördüncü oğlu, Ultzindur, Kırım yarımadasının güneyinde yaşayan Ultzindurların başındaydı.

Beşinci oğlu, Emnetzur da yine Kırım yarımadasının güneyinde yaşayan Alciagir, Alcildzurları başındaydı.

Önemli devlet meselelerinde, Kubrat, kendi oğullarından, Dulo Beyliği’nden bir temsilciden ve de yüksek din adamlarından oluşan bir kurulu toplardı. Bu nedenden ötürü Bulgar Devleti’nin başı mutlak güce sahip değildi. Gücü iki meclisli bir konsey tarafından sınırlandırılmıştı: meclislerden bir tanesi hükümdarın yakın akrabalarından, diğeri ise yüksek din adamlarından oluşuyordu.

2. Sınıf: Boylalardan, yani din adamlarından oluşurdu. Büyük ve küçük olmak üzere iki kategoriye ayrılırdı. Büyük din adamları aynı zamanda hükümdarın meclisinde yer alırlardı. Sonraları ‘Boyla’ kelimesi ‘Bolyarin’ diye değiştirildi.

3. Sınıf: Bogatilerden, yani yüksek devlet memurlarından oluşurdu. Kamu işleriyle ilgilenirlerdi.

4. Sınıf: Tüccar, zanaatkar, çiftçi ve şehir halkından oluşurdu. Kölelik belirgin olarak yoktu. Esirler ya kendi ya kendi esirleriyle değiş tokuş edilir, ya da fidye karşıklığı geri verilir ya da köle olarak diğer ülkelere satılırdı.

1 Bakhshi Iman. Djafgar tarikhy. Collection of Bulgarian Annals. C. 1. -Orenburg, 1993. s. 11.

2 Jordanes. The Origin and Deeds of the Goths. /Translation, comment E. Ch. Skrjinskoi. -Moscow, 1960. -s. 270.

3 Gumilev L. N. Millennium Around Caspian. -Moscow, 1993. -s. 124.

4 Ammianus Marcellinus. History. C. III. Kitap. XXXI. -s. 330.

5 Bakhshi Iman. Djafgar tarikhy. Collection of Bulgarian Annals. C. 1. -Orenburg, 1993. -s. 11.

6 Bakhshi Iman. Djafgar tarikhy. Collection of Bulgarian Annals. C. 1. -Orenburg, 1993. -s. 13.

7 Bakhshi Iman. Djafgar tarikhy. Collection of Bulgarian Annals. C. 1. -Orenburg, 1993. -s. 14.

8 Bakhshi Iman. Djafgar tarikhy. Collection of Bulgarian Annals. C. 1. -Orenburg, 1993. -s. 14.

9 Ordanes. The Origin and Deeds of the Goths. /Translation, comment E. Ch. Skrjinskoi. -Moskova, 1960. -s. 102.

10 Jordanes. The Origin and Deeds of the Goths. /Translation, comment E. Ch. Skrjinskoi. -Moskova, 1960. -s. 101.

11 Jordanes. The Origin and Deeds of the Goths. /Translation, comment E. Ch. Skrjinskoi. -Moskova, 1960. -s. 116-117.

12 Jordanes. The Origin and Deeds of the Goths. /Translation, comment E. Ch. Skrjinskoi. -Moskova, 1960. -s. 117.

13 Ammianus Marcellinus. History. C. III. Kitap. XXXI. -s. 117.

14 Ammianus Marcellinus. History. C. III. Kitap. XXXI. -s. 304.

15 Amedei Tieri. The Huns After Attila. //Homeland Notes. Year seventeenth. C. XCVIII. -Saint-Petersburg., 1855. -s. 77.

16 Skrynnikov R. G. Wars of Ancient Rus. //Historical questions. 11-12. -1995. -s. 42.

17 Bakhshi Iman. Djafgar tarikhy. Collection of Bulgarian Annals. C. 1. -Orenburg, 1993. -s. 14.

18 Jordanes. The Origin and Deeds of the Goths. -Moskova, 1960. -s. 120.

19 Bakhshi Iman. Djafgar tarikhy. Collection of Bulgarian Annals. C. 1. -Orenburg, 1993. s. 15.

20 Bakhshi Iman. Djafgar tarikhy. Collection of Bulgarian Annals. C. 1. -Orenburg, 1993. s. 15.

21 Bakhshi Iman. Djafgar tarikhy. Collection of Bulgarian Annals. C. 1. -Orenburg, 1993. -s. 15.

22 Bakhshi Iman. Djafgar tarikhy. Collection of Bulgarian Annals. C. 1. -Orenburg, 1993. -s. 16.

23 Bakhshi Iman. Djafgar tarikhy. Collection of Bulgarian Annals. C. 1. -Orenburg, 1993. -s. 16.

24 Bakhshi Iman. Djafgar tarikhy. Collection of Bulgarian Annals. C. 1. -Orenburg, 1993. -s. 16.

25 Bakhshi Iman. Djafgar tarikhy. Collection of Bulgarian Annals. C. 1. -Orenburg, 1993. -s. 17.

26 History of the USSR from most ancient times to our days. Series first. C. 1. Primitive community order. The most ancient states of Transcaucasia and Central Asia. Ancient Rus. (prior to the beginning of the 13-th c.), Moskova, 1966. -s. 331.

27 Bakhshi Iman. Djafgar tarikhy. Collection of Bulgarian Annals. C. 1. -Orenburg, 1993. -s. 17.

28 Bakhshi Iman. Djafgar tarikhy. Collection of Bulgarian Annals. C. 1. -Orenburg, 1993. -s. 20.

Bakhshi Iman. Djafgar tarikhy. Collection of Bulgarian Annals. C. 1. -Orenburg, 1993.

Jordanes. The Origin and Deeds of the Goths. -Moskova, 1960.

Gumilev L. N. Millennium Around Caspian. -Moskova, 1993.

Ammianus Marcellinus. History. C. III. Kitap. XXXI.

Skrynnikov R. G. Wars of Ancient Rus. //Historical questions. 11-12. -1995. -s. 24-37.

Amedei Tieri. The Huns After Attila. //Homeland Notes. Year seventeenth. C. XCVIII. -Saint-Petersburg, 1855.

History of the USSR from most ancient times to our days. Series first. C. 1. Primitive community order. The most ancient states of Transcaucasia and Central Asia. Ancient Rus. (prior to the beginning of the 13-th c.), Moskova, 1966.

Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti / Prof. Dr. András Róna - Tas [s.625-629]

Szged Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Macaristan

Giriş

Doğudan gelip, Karadeniz boylarına inen Göktürkler ile onlardan kaçıp şimdiki Macar ovasında yurt tutan Avarlar arasındaki bölgede, Karadeniz ile Kafkaslar'ın kuzeyinde yaşayan ve toprakları bu iki güç arasında paylaşılan Oğur-Bulgar Türkleri, yaklaşık aynı zamanda (Birinci) Göktürk Devleti'nin yıkılması (630) ve Avarların İstanbul kuşatmasında (630) hezimete uğrayıp zayıflamasıyla bağımsızlıklarını kazanma imkanı bulmuş ve Kubrat Han önderliğinde bu bölgede kendi devletlerini kurmuşlardır. Tarihlere 'Büyük Bulgaristan' olarak geçen ve 40 yıl civarında yaşayan bu devlet hakkında çağdaş kaynaklar kısmi bilgi vermekte ise de, pek çok konu karanlıkta kalmaktadır. Öyle ki, henüz bu devletin tam yeri üzerinde dahi anlaşılamamıştır.

Önceki dönemlerde de önemli çalışmalar olmakla birlikte, Kubrat'ın Bulgar Devleti ile ilgili ilk derli toplu çalışmayı Moravcsik yapmış,1 onun çalışmaları daha sonraki eserlere temel teşkil etmiştir. Buna göre, Bulgar Devleti'nin kurulduğu yer Kuzey Kafkasya'da, Kuban ve Don nehirleri arasındaki bölgedir ve Bulgarlar aslında burada yaşayan Onoğurlardan başkası değillerdir. Ural boylarından gelen Macarların da daha sonra burada uzun süre kaldığını dikkate alan Macar alimleri bu fikre itibar etmişler, başta Németh,2 Szádeczky-Kardoss,3 Ligeti4 ve Bálint5 olmak üzere sürekli bu fikri destekler yönde yayın yapmışlardır.

Buna katılmayan bilginler de olmuştur. Örneğin Zimonyi, Kubrat'ın devletini Karadeniz'in kuzey kıyılarında düşünmüştür.6 Moravcsik'ten çok

önce Westberg7 ve Marquart'ın8 Bulgar ve Onoğur kavim adları arasında ilgi olmadığını, dolayısıyla bu devletin yerinin batıda olduğunu düşündüğünü de eklemek gerekir. Son zamanlarda Pohl bu devleti Azak'ın her iki yanına yerleştirmiştir.9 Romaşov ise sonradan Kutrigurların Büyük Bulgar Devleti'ne katıldığını, Don-Dnyeper arasında yaşadıkları için de devletin sınırlarının batıda Dnyeper'e ulaştığını söylemiştir.10 Ben ise önceki iki çalışmamda Kubrat'ın Bulgaristan'ın Dnyeper bölgesinde olduğunu belirtmiştim.11 Bu devletin sınırları doğuda Don boylarında idi; batıda ise Bug nehrine dayanıyordu. Burada bu savım hakkındaki temel tespitleri sunacağım.

Devlet Nerede Kuruldu?

Kubrat'ın devletinin kuruluşu hakkında hâlâ tarihleme sorunları vardır. Gerçek olan şey, onun Avarlara karşı isyanının 627 yılındaki İstanbul kuşatmasında Avarlar ve müttefiklerinin yenilmesinden önce olamayacağıdır. Anlaşılan Kubrat Han, bu tarihe kadar Avarlara bağlı olarak Bulgarları yönetmiştir. Zira kaynaklar açık şekilde onun Avarlara isyan edip bağımsızlığını kazanmasından bahsederler. Onun ölüm tarihini belirlemek ise daha zordur. Elimize geçen kimi sikkelere bakılırsa, Kubrat 642 yılından sonra, ama 647'den de geç olmamak üzere ölmüştür. Theophanes'in bir kaydı ise durumu iyice karıştırır. Bizans vakanüvisi, İmparator 2. Constantine'in batıya hareket ettiği zamanda Kubrat'ın öldüğünü söyler, ama hareketten önce mi, sonra mı olduğunu bildirmez.12 Yani ölüm tarihi 668'e kadar ertelenebilir. Ancak, tekrar para delilleri bu tarihi en fazla 650 yapmamızı sağlar. Bu tarih en mantıklı görünenidir.

Kubrat'ın devletini Kuzey Kafkasya'da değil de, batıda düşünmemizi gerektiren önemli bir ipucu, 1912 yılında, bugün Ukrayna ortalarında bulunan Mala Pereşçepino köyü yakınlarında bulunan ve Kubrat'ın olduğu varsayılan gömüttür. Burası Dnyeper'in sol ayaklarından Vorskla

nehrinin sol kıyısındadır.13 Gömütte çıkan herşeyin Petersburg'a, Hermitage'a götürüldüğü hakkında şüpheler vardır. Ancak buraya ulaşan iki yüzüğün üzerindeki damgalaştırılmış yazıda 'Xobratoy' (Khovratou) ve 'Xobratou Patrikou' (Khovratou Patrikou) kelimeleri geçmektedir.14 Bu kabrin Büyük Han Kubrat'a mı, onun oğullarından birine mi, yoksa bir başka Kubrat'a mı ait olduğu tartışılmaktadır, ancak önemli olan, önceki bilginlerce Bulgar Devleti'nin merkezi olduğu sanılan topraklardan uzakta, yönetici sınıfa ait böyle bir kalıntının varlığıdır. Bu yüzden, Büyük Bulgar Devleti'nin merkezinin (ki, bu başlangıçta da olabilir, sonraki bir yer de) başka yerlerde olabileceği ihtimalini düşünmek için bir sebep ortaya çıkmaktadır. Öbür türlü bu mezarın nasıl buraya geldiğini açıklamak zorunda kalacağız.

Balint'e göre, esas arazisi doğuda olan Kubrat Han Hazar baskısı sebebiyle batıya çekilmiştir.15 Yani, Bulgar Devleti'nin yıkılışına sebep gösterilen, Kubrat'ın ölümünden sonraki Hazar baskısı aslında daha erken bir tarihte gerçekleşmiştir. Fakat kaynaklar bu varsayım ile çelişmektedir. Söz konusu Hazar baskısı ve Kubrat'ın oğullarının davranışı ile ilgili bilgileri, bugün elimizde olmayan aynı kaynağa dayanan Theophanes ve Nikephoros verirler. Bu ikisi belli noktalarda ayrılırlar, ancak verilerinden ortak kaynaklarının ne söylediğini anlamak mümkündür. Buna göre, dağılıştan sonra Kubrat'ın oğlu Batbayan'a bağlı kalan halk, yazarlarımızın zamanında hala atalarının topraklarında yaşıyorlarmış.

Kuphis Gerçekte Hangi Nehirdir?

'Ataların toprağı' Kubrat'ın kaçtığı veya ölmeden az önce göçtüğü yer olamaz. Ortak kaynakta bu araziyi belirlemeye yarayacak üç ipucu vardır: Birincisi, bu ülke Maetois (Azak) bölgesinde bulunmaktadır; ikincisi Kuphis nehri boylarındadır ve üçüncüsü, diğer oğul Kotrag babasının ölümünden sonra Don nehrinin diğer tarafına geçmiştir. Don nehrinin öbür

tarafı doğusu da olabilir, batısı da. Keza, Azak bölgesi bu denizin doğusunda olabileceği gibi, kuzeyinde de olabilir. Bu yüzden, elimizde sadece, ısrarla Kuban nehri olarak tercüme edilen Kuphis nehri kalıyor. Halbuki, kaynaklar Kubrat'ın oğullarından Esperik'in (Asparuh) Dnyeper ve Dnyester nehirlerini geçerek batıya ilerlediğini söylüyor. Eğer Kubrat'ın devleti Kafkaslar'ın kuzeyinde, Kuban boylarında olsa idi, Esperik'in batı yolunda ilerlerken Don nehrini de geçmesi gerekirdi. Ama kaynaklarda böyle bir şey geçmemektedir.

Kuphis nehrinin ismi Bizans'ın 10. yy.'daki imparator yazarı Constantine'de de geçmektedir. De Administrando Imperio'nun (bundan sonra DAI) 42. bölümünde Constantine, Tuna'dan Don üzerindeki Hazar şehri Şarkel'e giderken geçilecek ırmaklar arasında Kuphis'in ismini de verir.[16] Metinde 'Kouphis ho Bogou' ifadesi geçer. Eseri yayınlayan Moravcsik bunu 'Kouphis kai ho Bogou' olarak değiştirmiştir. Bu eklemenin doğru ve gerekli olduğuna karar vermek zordur, ama önemli olan Kuphis'in Bug ile aynı nehir olması değil, Dnyeper ile Dnyester arasında bulunmasıdır. Bu yüzden, onun Kuban ile aynı olması ihtimali kalmamaktadır.

Üstelik de Constantine'in verisi Theophanes'e uymaktadır. Zira Theophanes, bu nehrin Don ve İdil nehirlerinin birleştiği yerden doğduğunu söyler.[17] Orta Çağ'da Don ve İdil'in, şimdi Volgagrad kanalının bulunduğu yerde birleşip yeniden ayrıldığı yaygın bir inançtı. Kuphis'in Karadeniz'e nereden döküldüğü ise daha açıktır: Kırım'ın batısında bulunan Necropela veya Necropyla. Buradan Constantine de bahseder ve Dnyeper nehrinin ağzından sonra geldiğini söyler.[18] Burada yine de büyük ihtimalle Bug ve Dnyeper'in ortak halicinden bahsedilmektedir. Schramm da Kuphis nehri ile ilgili çalışmasında Theophanes'in bahsettiği nehrin Güney Bug olduğu sonucuna varmıştır.[19]

Bulgaristan'ın (Boulgaria) ve Kara Bulgarların doğuda, Kuban boylarında olmadığına işaret eden diğer kaynaklar da vardır. 7. yy.'da derlenen, ancak 9. yy.'a ait Latince bir tercümesiyle bize ulaşan Geographus Ravennas adlı coğrafya kitabı bunlardan biridir. Moravcsik'e göre bu kaynak Onoğur ülkesini (Onogoria) Don ve Kuban nehirlerinin aşağı boylarında göstermektedir.20 Metin açık şekilde Onogoria'nın Karadeniz kıyısında ve şehirleri Livanius'un Azak bataklıkları yakınında olduğunu söylemekte, ancak hiçbir şekilde Azak'ın doğusuna işaret etmemektedir. Yani, Marquart'tan başlayarak pek çok araştırmacının kullandığı gibi, bu eserdeki verileri Bulgar ülkesini Kuban boylarına yerleştirmekte kullanamayız. Bu konuda yardımcı olabilecek kaynaklardan, elimize ulaşan 733-746 yılları arasını içeren bir kilise listesinde Onoğur ve Hun patriklerinin Kırım'da bulunan Got Metropolitliği'ne bağlı olduğu yazılıdır. Buradan da Onoğur Patrikliği'nin Azak'ın doğusunda olduğuna dair bir veri çıkartamıyoruz. Kuzeyde olması da aynı derecede mümkündür.

Bulgar Dağları ve Kara Bulgarlar

Yakınlarda yeni bir tercümesi yayınlanan Şiraklı Ananias adlı bir Ermeni'ye ait coğrafya kitabı, Bizans kaynaklarından bağımsız olduğu için, sağladığı bilgi bakımından önemlidir. 679'dan önce ama kesinlikle 668'den sonra yazıldığı anlaşılan kitapta şöyle bir cümle geçmektedir: “Hazarlardan, Bulgar dağlarından kaçan ve Avarları süren Kubrat'ın oğlu Esperik, Tuna deltasında bir adada yaşamaktadır.”21 Aynı eserdeki Sarmat ülkesi betimlemeleri, Kubrat'ın oğlunun ‘At’ Dağları'ndan kaçtığını gösterir.

Nihai kaynak olan Ptolemeus'un eserinde At Dağları Hippikos olarak geçer. Ermeni yazar bunu ‘Jiakann’, yani ‘at’ olarak çevirmiştir. Her iki kaynak da At Dağlarından doğan ve Azak denizine dökülen ırmakları açık şekilde yine aynı denize dökülen Kuban'dan (Ermenice ‘Valdanis’, Yunanca ‘Ouardanes’) ayırır. Bu nehrin kuzeyinde (Gök) Türkler ve

Bulgarlar yaşamaktadır. Dolayısıyla, Bulgar dağları Kuban nehrinin kuzeyindedir ve Kafkas silsilesinin bir parçası olamaz.

Buradaki Bulgar veya At dağlarının yerini belirlemede yine Ermeni kaynağı yardımcı olur. Buna göre İdil'in 'Bilinmeyen Ülke'de iki kaynağı vardır.22 Bunların, Azak denizine dökülen Don nehrinin ayrıldığı At dağlarında bir ortak akışı vardır. Yani, bu dağlar, Don ve İdil'in ortak aktığı yerdedir. Böylece, Ermeni kaynağının, Kuphis nehrinin Don ve İdil'in birleşip yeniden ayrıldığı yerde doğduğunu söyleyen Theophanes'le anlaştığı görülmektedir. Burası ise Kubrat'ın yukarda anlattığımız mezarının bulunduğu yerden başkası değildir. Bulgar hakanının gömüldüğü dağların Bulgar dağları olarak adlandırılması da tesadüfi değildir.

Genning ve Halikov, Bulgar dağlarını Donetsk yükseltilerinde ararlar.23 Buraya kadarki bilgilerin ışığında, Romaşov'un bu dağları Yergen dağı ve Stravropol tepeleri ile özdeşleştirmesine katılmaya imkan yoktur, çünkü onun bu savı, Kuphis'in Kuban olduğu esasına dayanır.

Sözkonusu Ermeni kaynağının kısa nüshasında Bulgar Dağları geçmez ama aynı önemde bir diğer bilgiye rastlarız. Burada "Zalura'nın, yani Alman Bulgarlarının doğusu" ibaresi geçmektedir.24 Hewsen'e bir mektubunda Toumanoff'un bu Almanların Kırım'daki Gotlar olabileceğini söylemesi doğru olsa gerektir.25 Bizans kilise listesinde geçen Hıristiyan Bulgarların/Onoğurların Got Metropolitliği'ne bağlı olduğu haberi de bununla uyuşur.

Bundan sonra DAI'de geçen Kara Bulgaristan'ın yerini tartışmamız gerekecek. Bu ülkeyi Kuban bölgesinde düşünenler olmakla birlikte, önemli bir kısım bilgin Don-Dnyeper sahasını esas almakta, hatta İdil Bulgarlarını bu kara Bulgarlara bağlamaktadır. DAI'nin 'Kara Bulgar ve Hazar Hakkında' başlığını taşıyan 12. bölümünde şu cümle geçer: "Sözde Kara Bulgaristan da Hazarlara saldırabilmektedir."26 Sonra 42. bölümde şöyle

yazar: “Bu aynı Azak denizine çok sayıda ve büyük ırmaklar dökülür; bunun kuzeyinde, üzerinde Rusların Kara Bulgaristan, Hazar ve Suriye’ye doğru geldikleri Dnyeper nehri akar.”27 Bu haber, Kara Bulgaristan’ın Constantine zamanında Bulgar ülkesi olmadığını, sadece Bulgarların bir zamanlar yönettiği ülkeyi anlatan tarihi-coğrafi bir terim olduğunu gösterir. Dolayısıyla, Kara Bulgarların Azak’ın doğusunda yaşadığını iddia eden Moravcsik’in28 haklı olmadığı ortaya çıkar. Buraya kadar incelenen kaynaklar, ne Kubrat’ın ‘büyük’ Bulgarlarının, ne de hemen sonraki Kara Bulgarların Kafkasya’nın kuzeyinde yaşadığına dair bir şey söylememektedir.

Avarlarla İlişkilerin Söyledikleri

Ülkesinin yerini belirlerken, Kubrat’ın Avarlarla mücadelesini dikkate almakta fayda vardır. Nikephorus’a göre “Organa’nın yeğeni, Onoğundurların efendisi Kubrat, Avar kağanına karşı ayaklanarak onun ordusunu kendi ülkesinden sürmüştür.”29 Böylece Kubrat’ın Bulgar Devleti’nin Avar boyunduruğundan kurtulmakla başladığı anlaşılıyor. Bu isyanın tam tarihini belirlemek güçtür, ancak büyük ihtimalle, Avar kağanının İstanbul yenilgisinden sonra zayıflamasını fırsat bilerek hareket ettiği için 627 yılında bunu başarmış olmalıdır. Avar kağanının Kuban bölgesini elinde tuttuğuna dair bir haber yoktur. Çünkü ülkesi o kadar genişlememişti. Öte yandan, bu bilginin sahih olduğuna dair Szadeczky-Kardoss30 ile anlaşmamız gerekmektedir. Ancak, Kubrat’ın Bulgaristanı’nı Dnyeper bölgesine yerleştirirsek buradaki çelişkiden kurtulabiliriz.

Ayrıca, Mala Pereşçepino’daki buluntular, şekil ve üslup olarak Avar kalıntılarına büyük ölçüde benzerler. Bu da Kubrat’ın Bulgarlarının Avarlarla oldukça yakın ilişkide olduklarını gösterir. Bu ise ancak Dnyeper bölgesinde, bugünkü Ukrayna’nın kuzeydoğusunda olabilir.

Hunların hemen ardından Avrupa'ya gelen, uzun süre bir kabile birlikleri halinde yaşayan ve nihayet 150 yıl kadar sonra Kubrat Han önderliğinde bir devlet çatısı altında toplanan Bulgarlar, bu devleti uzun süre yaşatamamışlardır. Bunun sebebi, yukarda geçtiği gibi, Kubrat'ın oğullarının iç anlaşmazlığı veya Hazar baskısı, veya bu bölünmüşlüğün Hazarlarca kullanılması olabilir. Burada bunu ayrıntılı tartışmayacağız. Zira iki kaynağımız Nikephoros ve Theophanes bu konuda yoruma açık aynı cümleleri kullanırlar: "Bu ulus (Bulgarlar) bu yüzden bölünüp dağıldığında, Sarmatlara komşu olarak yaşadıkları Barsil ülkesi denen yerin içlerinden gelen Hazar kabilesi, tam bir dokunulmazlık içinde Karadeniz'in ötesindeki tüm toprakları istila etti. Onların içinde, Bayan'ı kendilerine haraç ödemeye tabi kıldılar."31

Diğer Bulgarların (Esperik'e tabi olanlar) Hazar baskısı sebebiyle bu bölgeden sürüldüğüne dair haber, 250 yıl kadar sonra Hazar kağanı Yusuf'un Endülüs Emevi halifesinin başdanışmanı Yahudi Harday'ın mektubuna cevabında da geçer. Buna göre kağan, önceden WNNTR, yani Onoğurdur halkının bulunduğu yerde hüküm sürmektedir. Onoğur/Bulgarlar daha kalabalık olduğu halde, Hazarlar galip gelmiş ve onları Tuna boylarına sürmüşlerdir.32 Bulgar Devleti'ni Hazarların yıkıp yıkmadığı kesin değildir ama Kubrat'ın devletinin çöküşünden sonra Hazarlar Karadeniz'in kuzeyine tamamen hakim olmuşlardır. Bu da yine akla Bulgar Devleti'nin Dnyeper bölgesi ile batısında bulunduğunu getirmektedir.

Doğu Avrupa'ya göçlerin doğası ile ilgili Macar bilgin Pal Engel'in savını33 diyalektik olarak kullandığımızda, bir bakıma Macar göçü de bu konuda bize yardımcı olabilir. Constantine göre, Macarların Karpat havzasını ele geçirmeden önceki yurdu Etelköz, Tuna ile Dnyeper arasında bulunmaktadır. Eğer 800 yılı civarında buraya geldiklerinde,

Bulgarlar kısmen batıda Balkanlar'da, kısmen de kuzeyde İdil boylarında iseler, Macarlar kimin ülkesini işgal ettiler? Eğer Onoğur ülkesini almadılarsa, Macarlara verilen Onoğur adı (Ungar, Hungar, Venger, Ugar, vb.) nereden gelmektedir? Başa dönersek, Macarlar bu ismi Kuban boylarında almış olamazlar. Öbür türlü, o tarihlerde Kuban boylarında yaşamaları söz konusu olmayan Slavların Macarları böyle adlandırmasını açıklayamayız.

Sonuç

Bu gerçekler, şimdiye kadar yaygın kabul görmüş bazı şeylerin yeniden gözden geçirilmesi ve Türk-Bulgar tarihinin bu önemli kısmının yeniden yazılması ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır. Bulgarlar, daha doğrusu Bulgarların yönettiği bir Oğur boy birliği Doğu Avrupa'da Avarlarla aynı zamanda görünmüşlerdir. Tarihleri büyük ölçüde Avar tarihi ile bağlantılıdır. 630 yılı civarında Avar Devleti'nin İstanbul kuşatmasından sonra yaşadığı sarsıntılardan faydalanan Bulgarlar, Azak nehrinin kuzeyindeki bölge merkezli olarak Kubrat Han önderliğinde, bir Hıristiyan tarafından yönetilen ilk Türk devletini kurmuşlardır.

Devlet Kubrat'ın 650 yılı civarında ölümünden sonra da bir süre yaşamış, ama iş mücadeleler ve Hazar saldırıları sebebiyle dağılmıştır. Bunlardan bir kısmı yerinde kaldı ama yavaş yavaş da kuzeye kaydı. Yine de Hazar yönetimine girmekten kurtulamadı. Bir grup Macar da bu kuzeye giden Bulgarlara katılmıştır. İbn-i Fazlan (922) ve daha sonra Julian (1236) onlarla karşılaşmıştır. Moğol istilasından sonra da İdil boylarındaki bu Macarlara dair haberler gelmektedir.34 Diğer topluluk Esperik Han önderliğinde Hazarlardan kaçmış ve Tuna boylarına gelerek şimdiki Bulgaristan'ı tarihte ilk kez kurmuştur. Başka bir topluluğun ise Avarlara katıldığı veya daha batıya geçtiği bilinmektedir. Bu dağılıştan sonra bir zamanlar Kubrat'ın büyük devletinin olduğu yerde güç boşluğu meydana

gelmiş ve bunu Macarlar doldurmuştur. Burada kalan kimi Bulgarların Macarlara katılmış olması da olasıdır.

1 Moravcsik, Gyula, “Zur Geschichte der Onoguren”, Ungarische Jahrbücher 10, 1930, s. 53-90; Az onogurok történetéhez, Budapest, 1930 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 27).

2 Németh, Gyula, A foglaló magyarság kialakulása, Budapeşt, 1930, s. 175-176; A foglaló magyarság kialakulása, Budapeşt, 1930, s. 228.

3 Szádeczky-Kardoss, Samuel., “Kuvrat fiának Kubernek a története és az avar-kori leletanyak”, Antik Tanulmanyok, 15, 1975, s. 270-272; Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig, Budapest, 1998, s. 212.

4 Ligeti, Lajos., A magyar nyelv török kapcsolotai a honfoglalás elött és az Arpad-korban, Budapest, 1986, s. 350.

5 Bálint, “Csanád, Nochmals über die Identifizierung des Grabes von Kuvrat”, Acta Orientalia Hun., 42, 1988.

6 ‘Korai magyar törteneti lexikon (9-14. Szazad) ’da (yay. Gy. Kristo, Budapest, 1994), s. 118.

7 Westberg, Fr., “Die Fragmente des toparcha Goticus”, Memoires de l’Academie de St. Petersburg t., V. 2, 1901.

8 Marquart, J., Osteuropaische und ostasiatiche Streifzüge, Leipzig, 1903, s. 126.

9 Pohl, W., “Die Awaren”, Ein Steppenvolk in Mitteleuropa: 567-822, München, 1988, s. 271-272.

10 Romaşov, S. A., “Bolgarskie plemena Severnogo Priçernomor’ja v VI-VII vv”, Archivum Eurasiae Medii Aevii, C. 8, 1992-1994, s. 240, 244.

11 Rona-Tas, Andras, Hungarians and Europe in the Middle Ages, An Introduction to Early Hungarian History, Budapest, 1999, s. 215-220;

“Where was Khuvrat’s Bulgharia?”, Acta Orientalia Hung., v. 53 (2000), S. 1-2, s. 1-22.

12 Lauterbach, H., “Untersuchungen zur Vorgeschischte der Protobulgaren, nach einem Bericht bei Theophanes”, Araber in der Alten Welt, (yay. Altheim, F. - Stiehl, R.), Bd. 4, Berlin, 1967, s. 544. Nikephoros ise, daha da karıştırmak üzere, Constantine’in batıda öldüğü zamanlarda Kubrat’ın Bulgarların başında olduğunu söyler: Nikephoros, Patriarch of Constantinople, Short History, yay. Cyril Mango, Washington, 1990, s. 89.

13 Bu buluntuyla ilgili ayrıntılar için bkz. Balint, Cs., Die Archaologie der Steppe, Wien-Köln, 1989, s. 96-97; Fonjakova, N. A., “Istorija nahodki Pereşçepinskogo klada”, Sokrovişça hana Kubrata, Pereşçepinskij klad, (yay. Zalesskaya vd.) St. Petersburg, 1997, s. 102-109.

14 Daha önce Beneşeviç, Fink, Seibt, Werner ve Zalesskaya bu yazılar üzerinde çalıştılar. Ben ise kendi okumamı şu iki çalışmada yayımladım: A honfoglalo magyar nep. Bevezetes a korai magyar törtenelem ismeretebe, Budapest, 1996, s. 180; Hungarians and Europe in the Middle Ages, s. 218.

15 Balint, Cs., Review on Werner, Acta Arheologica Hung., 36 (1984), s. 267.

16 DAI, s. 184.

17 Bkz. Lauterbach, a.g.e., s. 543; bu metnin Anastasius tarafından Latince çevirisi için, Kampfer, F. - Stichel, R. - Zernack, K., Glossar zur frühmittelalterlichlen Geschichte im Östlichen Europe, Serie A, Lateinische Namen bis 900, Bd. 3, Stuttgart, 1989, s. 256.

18 DAI, s. 186-187.

19 Schramm, G., Nordpontische Ströme, Namenphilologische Zugangezur Frühzeit des europaischen Ostens, Göttingen, 1973.

20 Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, s. 64.

21 Hewsen, R. H., The Geography of Ananias of Şirak, (Aşxarhac'oyc'), The Long and the Short Recensions, Wiesbaden, 1992, s. 48.

22 Hewsen, a.g.e., s. 55.

23 Genning, V. F. - Halikov, A. H., Rannye bolgary na Volge, Moskva, 1964.

24 Hewsen, a.g.e., s. 244.

25 Aynı yer.

26 DAI, s. 64-65.

27 DAI, s. 186-187.

28 Moravcsik, Zur Geschichte der Onoguren, s. 113.

29 Nikephoros, s. 70-71.

30 Szádeczky-Kardoss, Az avar történelem., s. 213.

31 Nikephoros, s. 89.

32 Metin için bkz. Kokovcov, P. K., Jeverejsko-hazarskaya perepiska v 9. Veke, Leningrad, 1932, s. 92.

33 Bütün göçlerin bir şekilde Balkanlar veya Batı Avrupa'yı etkilediğinden ve bunların kaynaklara iyi yansıdığından hareket eden Engel, 700 yılı civarında sona eren Bulgarların Tuna boylarına göçleri ile 895'teki Macar göçü arasında hiçbir hareketin kaydedilmediğine dikkat çeker. Bu yüzden Engel, Bulgarlar yurtlarını bıraktıktan hemen sonra, 700 civarında Macarların burasını (etelköz) ele geçirdiğini söyler. Eğer buraya sanıldığı gibi 830 civarında gelmiş olsalardı birilerini batıya sürmüş olacaklardı; bunun etkileri de kaynaklara geçecekti. Bkz. Engel, Pal, "Beilleszkedes Europaba, a kezdetektöl 1440-ig", Magyarok Europaban, Budapest, 1990; A kettös honfoglalas, Omagyar kultura 10, 1997, özel baskı, s. 55-63.

34 Ayrıntılar için bkz. RONA-TAS, A honfoglalo magyar nep, s. 184, 311, 330; Hungarians and Europe in the Middle Ages, s. 219-227, 429-436.

BALINT, Cs., Review on Werner, Acta Arheologica Hung., 36 (1984), s. 263-269.

BÁLINT, Csanád, (1988), “Nochmals über die Identifizierung des Grabes von Kuvrat”, Acta Orientalia Hun., 42.

BALINT, Cs., Die Archaologie der Steppe, Wien-Köln, 1989.

ENGEL, Pal, “Beilleszkedes Europaba, a kezdetektöl 1440-ig”, Magyarok Europaban, Budapest, 1990; Engel, Pal, A kettös honfoglalas, Omagyar kultura 10, 1997, özel baskı, s. 54-63.

FONJAKOVA, N. A., “Istorija nahodki Pereşçepinskogo klada”, Sokrovişça hana Kubrata, Pereşçepinskij klad, (yay. Zalesskaya vd.) St. Petersburg, 1997, s. 102-109.

GENNING, V. F. -HALIKOV, A. H., Rannye bolgary na Volge, Moskva, 1964.

HEWSEN, R. H., The Geography of Ananias of Şirak, (Aşxarhac’oyc’), The Long and the Short Recensions, Wiesbaden, 1992.

KAMPFER, F. -STICHEL, R. -ZERNACK, K., Glossar zur frühmittelalterlichlen Geschichte im Östlichen Europe, Serie A, Lateinische Namen bis 900, Bd. 3, Stuttgart, 1989.

KOKOVCOV, P. K., Jeverejsko-hazarskaya perepiska v 9. Veke, Leningrad, 1932.

KRISTO, Gy. (yay.), Korai magyar törteneti lexikon (9-14. Szazad), Budapest, 1994.

LAUTERBACH, H., “Untersuchungen zur Vorgeschischte der Protobulgaren, nach einem Bericht bei Theophanes”, Araber in der Alten Welt, (yay. ALTHEIM, F. -STIEHL, R.), Bd. 4, Berlin, 1967, s. 539-619.

LIGETI, L., (1986), A magyar nyelv török kapcsolotai a honfoglalás elött és az Arpad-korban, Budapest.

MARQUART, J., Osteuropaische und ostasiatiche Streifzüge, Leipzig, 1903.

MORAVCSIK, Gyula, (1930a), “Zur Geschichte der Onoguren”, Ungarische Jahrbücher, 10.

MORAVCSIK, Gyula, (1930a), Az onogurok történetéhez, Budapest (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 27).

NIKEPHOROS, Patriarch of Constantinople, Short History, yay. Cyril Mango, Washington, 1990.

POHL, W., “Die Awaren”, Ein Steppenvolk in Mitteleuropa: 567-822, München, 1988.

ROMAŞOV, S. A., “Bolgarskie plemena Severnogo Priçernomor’ja v VI-VII vv”, Archivum Eurasiae Medii Aevii, C. 8, 1992-1994.

RONA-TAS, Andras, A honfoglalo magyar nep. Bevezetes a korai magyar tortenelem ismeretebe, Budapest, 1996.

RONA-TAS, Andras, Hungarians and Europe in the Middle Ages, An Introduction to Early Hungarian History, Budapest, 1999.

RONA-TAS, Andras, “Where was Khuvrat’s Bulgharia?”, Acta Orientalia Hung., v. 53 (2000), S. 1-2.

SCHRAMM, G., nordpontische Ströme, Namenphilologische Zugangezur Frühzeit des europaischen Ostens, Göttingen, 1973.

SZÁDECZKY-KARDOSS, S., (1975), “Kuvrat fiának Kubernek a története és az avar-kori leletanyak”, Antik Tanulmanyok, 15.

SZÁDECZKY-KARDOSS, S., (1998), Az avar történelem forrásai 557-töl 806-ig, Budapest.

WESTBERG, Fr., “Die Fragmente des toparcha Goticus”, Memoires de l’Academie de St. Petersburg t., V. 2., 1901.

Tuna Bulgar Devleti (679-1018) / Ayşe Kayapınar [s.630-640]

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

İlk Bulgar Devleti'nin kurulduğu Aşağı Tuna'nın iki kıyısını kapsayan bölge ile Dinyester Irmağı'nın ağzından Balkan Dağları'na kadar uzanan alana VII. yüzyılın sonuna doğru gelen kavimler kimlerdi? sorusuna uzun süre cevap aranmış ve bunların menşei hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Çeşitli iddialar doğrultusunda Urallı (Fin-Ugor), Tatar (Moğol), Slav ya da Fin kökenli oldukları sanılmıştır. Nihayet Bulgar olarak bilinen ve konumuz olan I. Bulgar Devleti'ni kuran bu kavimlerin Türk kökenli oldukları düşüncesi, Gy. Németh, L. Rásonyi ve G. Feher gibi Macar bilginlerinin çalışmalarıyla açıklığa kavuşmuştur. Bu bilginler, A. Vambery'nin 1882 yılında öne sürmüş olduğu1 ve 1900 yılında Bulgar bilgini İvan Şimanov'un2 da desteklediği Bulgarların Türk soyundan geldiği fikrine kesinlik kazandırmışlardır.3

Köken itibariyle bir Türk kavmi olan ve anayurtları Tarbagatay Dağları'nın kuzeyindeki Kobdo ve Semipalatinsk bölgesi olan Ogurlara4 dayanan Bulgarlar, bu adla ilk defa 482 yılında Bizans İmparatoru Zenon'un Ostrogot Kralı Theodorik'e karşı yardım talebi ile ilgili olarak kaynaklarda geçmektedir.5 "Bulgar" deyimi Atilla'nın oğlu İrnek6 ile birlikte Orta Avrupa'yı terk edip doğuya gelen Hunların Karadeniz sahillerinde karşılaştıkları diğer bir Türk boyu Ogurlarla karışmaları netincesinde ortaya çıkmıştır.7 G. Németh'e göre "bulgar" kelimesi Türkçe olup karışmak anlamına gelen bulgamak fiilinden türemiştir.8 463 yılından sonra Karadeniz'in kuzeyinde görülen Ogur boyları, Onogurlar9, Sarıogurlar, Utrigurlar ve Kutrigurlar idi. Bunlar

arasında Kutrigurlar ve Utrigurlar V. yüzyılın sonunda Aşağı Tuna havzasının güneyindeki Bizans eyaletlerine saldırmışlardır.10 Yine bu iki Bulgar kavmi 567/68 yılında Göktürk hakimiyeti altına girmişlerdir.11

Kutrigur ve Utrigur Bulgarları üzerindeki Göktürk hakimiyeti 630 yılına kadar sürmüş ve bundan sonra Bulgarlar kendi devletlerini kurma çabası içerisine girmişlerdir. Bu arada Onogur boyunun Dulo ailesinden olan Kubrat (605-642)12, Ogur boylarını birleştirip "Büyük Bulgaria" adı altında güçlü bir konglomera kurmayı başarmıştır. Sınırları doğuda Kuban, batıda Dinyeper, kuzeyde Donets nehirleri ve güneyde Karadeniz ile Azak Denizi olan Büyük Bulgaria, Bizans'la dostane ilişkiler kurmuş ve hükümdarı Kubrat'a, Bizans İmparatoru Herakleos (610-641) tarafından patrikios unvanı verilmiştir.13

Kubrat'ın (642) ölümü üzerine Büyük Bulgaria, Hazar Devleti'nin baskısı14 neticesinde dağılmış ve Kubrat'ın oğulları arasında paylaşılmıştır. Kubrat'ın büyük oğlu Batbayan, Hazarların hakimiyetini kabul ederek "Büyük Bulgaria" topraklarında kalmıştır.15 Diğer oğlu Kotrag, bir grup Bulgarla birlikte Don Nehri civarına gelmiş, Altsek adındaki bir başka oğlu da Panonya'ya yerleşerek Avar hakimiyetini kabul etmiştir. Kubrat'ın üçüncü oğlu Asparuh16 liderliğindeki Bulgarlar ise Dinyeper ve Dinyester nehirlerini geçerek bugünkü Güney Besarabya'ya Bizans İmpratorluğu'na komşu olacak şekilde yerleşmişlerdir.17

Onların yerleştiği bölge Bizans kaynaklarında Oglos ya da Onglos (ggloV ya da gggloV- "köşe, bucak") olarak geçmektedir.18 Asparuh'un19 Onglos bölgesine kesin geliş tarihi bilinmemekle birlikte Bizans İmparatoluğu'nun doğuda Araplara karşı ve Avrupa'da dini ve diplomatik mücadele verdiği yıllar olan 650 ile 670 tarihleri arasında gerçekleştiği tahmin ediliyor.20 Asparuh ile gelen bu Bulgarlar, I. Bulgar Devleti'ni

kuran ve ilmi araştırmalarda “Prtobulgar” ya da “Bulgar Türkleri” olarak adlandırılan Türklerdi.

Bizans tarihçisi Theofanes, Asparuh’un önderliğindeki Bulgarların Oglos bölgesine gelişini şöyle tarif ediyor “….Asparuh, Tuna’nın daha kuzeyinde olan Dinyeper ve Dinyester nehirlerini geçerek ve Onglos bölgesini ele geçirerek Tuna ile diğer iki nehir (Dinyeper ve Dinyester) arasındaki (alana) yerleşmiş, çünkü bölgenin her taraftan korunaklı ve alınması güç olduğunu görmüştür; ön taraftan bataklık oluşu, diğer yönlerden de nehirlerden oluşan taçla sarılmış olması, düşmana karşı büyük bir güvenlik sağlamaktaydı…” Diğer Bizans tarihçisi Nikeforos da eserinde buna benzer bir tarif vermektedir.21

670 yılında bu Bulgarlar, Bizans’ın kuzey komşusu konumu ile kısa sürede imparatorluğu tehdit eden bir güç haline gelmişlerdir. Konumuz çerçevesinde ele alacağımız I. Bulgar Devleti ya da Tuna Bulgar Devleti, Tuna deltasının güneyine geçmeyi başaran Asparuh komutasındaki Bulgarların burada karşılaştıkları Slav zümreleri ile birleşmesi neticesinde doğmuştur.

Başlangıçta Bizans’la dostane ve barışçıl ilişkiler kuran Asparuh (640-700) önderliğindeki Bulgarlar, gerek Hazarlardan kaçmak gerek yeni yerleşim alanı bulmak amacıyla, Tuna deltasının kuzeyindeki topraklardan hareketle Dobruca’nın güneyindeki Bizans topraklarına saldırılarda bulunmaya başlamışlardır.22 Bizans İmparatoru IV. Konstantinos (668-685), İstanbul’u kuşatan Araplarla uğraştığı için yeni komşularına karşı koyacak güçte değildi. Ancak Arapların kuşatmayı kaldırmasıyla Bulgarlara karşı sefer hazırlıklarına girişti.23

Konstantinos, 680 yılında büyük bir deniz ve kara kuvvetiyle Bulgarları topraklarından çıkartmak üzere Tuna’nın ağzına ve Oglos24 denilen bölge üzerine yürüdü.25 Bulgarların bataklıklar arasında gizlenerek açıkça

savaşmaktan kaçınması, Konstantinos’un başarı elde etmesini engelledi.26 Hastalık nedeniyle imparatorun Mesemvria’ya geri çekilen Bizans ordusu Bulgarların saldırısına uğramış ve pek çok kayıp vererek çareyi kaçışta bulmuştur.27 Neticede Bulgarlar Varna (Odesos) yakınlarına kadar olan Dobruca bölgesini ele geçirmişlerdir.

Gelişmelere engel olamayan Bizans İmparatoru IV. Konstantinos, 681 yılında Asparuh ile barış imzalamış ve ona Theofanes’in deyimiyle “Romalılar için utanç verici” olan yıllık haraç ödemeyi kabul etmiştir.28 Bu anlaşmanın en önemli sonucu ise Bizans İmparatorluğu’nun kendi toprakları üzerinde bağımsız bir Bulgar Devleti’nin kurulmasını resmen kabul etmesidir.29

Aslında Bizans İmparatorluğu, Dobruca bölgesindeki toprakları Slav istilaları dolayısıyla fiili olarak daha VI. yüzyılın ortasında kaybetmişti. Fakat Slavların belirli bir siyasi yapıya sahip olmayıp dağınık gruplar halinde yaşaması, Bizans’ın Slavların üzerindeki hakimiyetini sürdürmesine neden oluyordu. Ancak Balkanlar’a gelmeden önce siyasi ve askeri teşkilatlanmada tecrübesi olan Bulgarlar, Slavlardan farklı idi. Nitekim Asparuh’un önderliğinde Bulgarlar, Bizans topraklarına gelerek başkenti Doğu Mözya’da30 bulunan Pliska olmak üzere güçlü bir devlet kurmayı başardılar.31

Bulgarlar, Balkan Dağı ile Tuna nehri ve Karadeniz arasında kalan bölgeye yerleştikten sonra Bizans’a karşı, burada yaşayan Slavları kendi taraflarına çekmenin önemli olduğunu kavramış ve onlarla ittifak yapmışlardır.32 Kurulduğu tarihten itibaren Bizans ve Latin kaynaklarında “Bulgaria” adı ile geçen ve modern tarihçilerin “I. Bulgar Krallığı” olarak adlandırdığı bu devleti oluşturan iki önemli unsur Bulgarların ve Slavların nüfus bakımından birbirine oranları neydi? Bu önemli soruya kaynaklardaki bilgi eksikliği dolayısıyla kesin bir şekilde cevap vermek güçtür.

Dönemin kronikçilerinden olan Suriyeli Mihail’in verdiği bilgi doğrultusunda Asparuh’la gelen Bulgarların sayısı 10.000’di. Ancak onun bu rakama kadınları ve çocukları katıp katmadığını bilemiyoruz.33 Fakat daha sonraki tarihlerde yani VIII ve IX. yüzyıllarda Bulgar Krallığı’nın sınırlarını Tuna’nın kuzeyine ve kuzeydoğusuna doğru genişleterek buralara yerleşmiş Bulgar gruplarını da sınırlarına dahil ettiğini hatırlarsak bu miktarın biraz daha da artacağını tahmin edebiliriz. Yalnız V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tuna civarında görünen Slavların, Balkan Yarımadası’na Bulgarlardan yaklaşık bir buçuk asır evvel yerleşmesi ve bu bölgede kendilerinden önce yaşayan Trak ve İllir kavimlerini eritmeyi başarması, onların nüfus bakımından fazla olduğunu göstermektedir.34 Dolayısıyla gerçekte Bulgarların teşkilatlandırdığı Slavlar, Bulgar Devleti’nin nüfus bakımından hakim unsur haline gelmiş ve zamanla Tuna Bulgarları, kalabalık Slav kitlesi tarafından asimile edilmiştir.

Devletin kuruluşunu takip eden ilk yüzyıllarda (VII ve VIII. yüzyıllarda) kaynaklar, bu iki etnik grubu “Bulgarlar ve Slavlar” diye ayrı ayrı zikrediyorlar. Dolayısıyla bu tarihlerde karışma henüz gerçekleşmemiştir. Ayrıca VIII. yüzyılın sonuna doğru Bulgarlardan kaçıp Bizans’a sığınan bazı Slavları görmek mümkündür. Bu durum Bulgarların bu tarihlerde hala Slavlaşmadığını gösteriyor.35 Arkeolojik kazılar asıl karışmanın, özellikle IX ve X. yüzyıllarda gerçekleştiğini ve Tuna Bulgar Devleti’nin bu tarihlerden itibaren bir Slav ülkesine dönüştüğünü gösteriyor.36

Nüfus sayısı bakımından üstün olan Slavlar, devleti teşkilatlardırmada aynı üstünlüğü gösteremediler. Teşkilatlandırma işlevini Bulgar unsuru üstlendi ve han unvanıyla devletin başına Asparuh geçti. Bulgar devlet teşkilatı, diğer Fin-Türk kavimlerinde olduğu gibi oymak-klan sistemi üzerinde kurulmuştu. Bulgar Devleti’nin başında han unvanlı bir yönetici

vardır. Han terimi daha sonraki tarihlerde yerini önce Slavca prens manasına gelen knez ve daha sonra da çar unvanına bırakacaktır. Görev bakımından handan sonra gelen kavhan ya da tarkan unvanıyla bilinen iki görevli daha vardı. Bulgar toplumunda üst ve alt olmak üzere iki asalet sınıfı söz konusudur. Üst asalet sınıfı boyarlardan, alt asalet sınıfı da bagayinlerden oluşuyordu.37

681 yılında Asparuh'un kurduğu I. Bulgar Devleti, yıkılış tarihi olan 1018 yılına kadar Bizans'a karşı önemli savaşlar kazanmış, kanunlarını oluşturmuş, aynı zamanda Bizans'la ticari ilişkiler kurmuş, Bizans'dan din ve kültür bakımından etkilenmiştir. Bizans'ın da inandığı Ortodoks Hıristiyan inancının kabul edilmesi ve Bizans tebaası olan Kiril ve Methodius'un Grek alfabesini Slav diline adapte etmeleri, I. Bulgar Devleti'ne yeni bir kimlik kazandırmış ve Slavlaşma sürecini hızlandırmıştır. I. Bulgar Devleti'nin tarihini başlıca iki döneme ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi "Hıristiyanlık öncesi Bulgar Devleti", ikincisini de "I. Bulgar Devleti'nin Hıristiyanlık Dönemi" olarak adlandırabiliriz.

Hıristiyanlık öncesi I. Bulgar Devleti'nin hükümdarlarını şöyle sıralamamız mümkündür: Asparuh Han (640-700), Tervel Han (700-718), Sever Han (718-754), Kormisoş Han (754-756), Vineh (756-761), Telets Han (761-764), Sabin Han (764-766), Umar Han (Temmuz 766-Ağustos 766), Toktu Han (766-767), Pagan Han (767-768), Telerig Han (768-777), Kardam Han (777-802), Krum Han (802-914), Omurtag Han (814-831), Malamir Han (831-836), Presyan Han (836-852).38

"I. Bulgar Devleti'nin Hıristiyanlık Dönemi" hükümdarları ise Knez Boris (852-889), Vladimir Rasate (888-893), Çar Symeon (893-927), Çar Petro (927-969), Çar II. Boris (969-971) ve Çar Samuil (997-1018)'dir.

Devletin kuruluşuna ve ilk yıllarına Dulo ailesi damgasını vurmuştur. Asparuh Han, Tervel Han ve Sever Han bu ailedendi. Kormisoş Han, Vineh Han, Sabin Han, Umar Han, Pagan Han ve Telerig Han dönemlerinde Vokil ailesinden, Telets Han ve Toktu Han dönemlerinde de Ugayin ailesine mensup hanlar Bulgar tahtına çıkacaktır. 681 yılında kurulan Tuna Bulgar Devleti, Güney Besarabya, Eflak Ovası'nın bir kısmı, Dobruca'nın tamamı ve Karadeniz kıyısı ile Timok Nehri arasındaki Aşağı Moezya eyaletini kapsamaktaydı.39

Bizans İmparatoru IV. Konstantinos ile Asparuh arasındaki barış, II. Justinianus (685-695; 705-711) tarafından bozulmuştur. Slavların ve Bulgarların varlığı Bizans için tehdit oluşturduğundan ve II. Justinianus'un "barbarlara" daha fazla haraç ödemek istememesinden dolayı doğudaki ve batıdaki savaşlardan vazgeçerek "Slavinya ve Bulgaria" üzerine yürümüştür.40 Justinianus'un niyetini anlayan Bulgarlar, Trakya'ya doğru ilerlemişler, ancak imparator onları geri püskürterek batıya doğru yönelmiş ve Selanik'e ulaşmıştır. Ege bölgesinde yaşayan pek çok Slav esir alınarak Anadolu'ya nakledilmiştir.41 Anadolu'ya nakledilen Slavlar, imparatorluğun doğu sınırına stratiotis (asker) olarak, muhtemelen Arap saldırılarını durdurmak üzere yerleştirilmişlerdir.42 Ancak bu girişimden sonra imparator, ordusu ile birlikte ülkesine dönerken yolu Bulgarlar tarafından Güney Rodop geçitlerinde kesilmiş ve kuvvetlerinin büyük bir kısmını kaybederek kendisi de güçlükle kurtulabilmiştir. Bu olay Asparuh'un hükümdarlık döneminin son olayıdır.43

Asparuh'tan sonra yine Dulo ailesine mensup muhtemelen Asparuh'un oğlu olan Tervel (700-718) Bulgar hanı olmuştur.44 Tervel Han, Bizans İmparatoru II. Justinianus'la iyi ilişkiler kurmuş ve onun başlıca destekçisi olmuştur.45 II. Justinianus, tahttan indirilip Kırım'a sürgün gönderildiğinde oradan kaçmayı başarmış ve Bulgar hükümdarı Tervel'in

yanına sığınmıştır. Tervel, tekrar tahta çıkması için ona yardımda bulunmuş[46] ve bunun karşılığında kendisine muhteşem hediyeler ve Caesar unvanı verilmiştir.[47] Bu unvan eski önemini kaybetmiş olmasına rağmen, hala bu dönemde imparator unvanından sonra Bizans'ın en yüksek şeref unvanıdır.[48] Caesar unvanının alınışı Bulgar Krallığı açısından önemlidir. Çünkü onu vermekle Bizans, Tuna Bulgar Devleti'ni bir kez daha hukuki açıdan tasdik etmiş oluyordu.[49]

712 yılında II. Justinianus'un ölümünden sonra Tervel, Trakya'yı istila etti ve İstanbul surları yakınına gelerek bölgeyi yağmaladı.[50] Tervel Han, Bizans İmparatoru III. Theodosius'la, 716 yılında Bulgar Devleti'yle Bizans arasındaki sınırı belirleyen bir barış anlaşması yaptı. Buna göre iki devlet arasındaki sınır, Kuzey Trakya'dan yani Burgaz Körfezi'nden başlayarak Edirne-Filibe yolunun Meriç nehri ile kesiştiği hat oluyordu. Bu şekilde Bulgar Krallığı, güney sınırı bakımından Trakya Ovası'na doğru genişlemiştir.

Ayrıca bu anlaşma ile Bizans, Bulgarlara 30 lidre altın değerinde yıllık haraç ödemeyi kabul etmiş ve iki devlet siyasi mültecilerini birbirine teslim etmeyi taahhüt etmiştir. İki devlet arasındaki ticari ilişkiler de yine bu anlaşma ile belirlenmiştir.[51]

Tervel Han'ın 718 yılından sonraki faaliyetleri hakkında bilgi yoktur. Bu yüzden de onun bu tarihe kadar hüküm sürdüğü kabul edilmektedir.[52] Tervel Han'dan sonra Bulgar tahtına Sever Han (718-754) geçmiştir. Onun dönemiyle ilgili olarak Bizans kaynakları fazla bilgi vermemektedir. Sever Han'ın 754 yılındaki ölümünden sonra Bulgar soyluları arasında tahta çıkmak için mücadele başlamıştır. Kormisoş Han'la (754-756) Dulo hanedan ailesi son bulmuş ve Bulgar tahtı için eski Bulgar sülaleleri olan Vokil ve Ugayin birbirlerine karşı üstünlük mücadelesine girişmişlerdir. Bu dönemde Kormisoş Han'dan başka Bulgar tahtına sırasıyla Vineh Han (756-

761), Telets Han (761-764), Sabin Han (764-766), Umar Han (Temmuz 766-Ağustos 766), Toktu Han (766-767), Pagan Han (767-768) çıkmışlardır.53 Kormisoş Han, Vineh Han, Sabin Han, Umar Han ve Pagan Han dönemlerinde Vokil sülalesi üstün duruma gelmiş, Telets Han (761-764) ve Toktu Han (766-767)'la Ugayin ailesi etkin konuma geçmiştir.

718 ile 756 yılları arasında hüküm sürmüş hükümdarlar döneminde Bizans ile Bulgar Devleti arasındaki ilişkiler nispeten sakin görünüyor. Ancak bu barış dönemi, V. Konstantinos'un (741-775) Bulgar sınırında kaleler inşa edip buralara Suriyeli ve Ermeni göçmenleri askeri sınıf olarak yerleştirmeye başlamasıyla son bulmuştur. Buna karşı Bulgarlar inşa edilen kaleler için haraç istemişlerdir. Muhtemelen burada yeni bir haraç değil de, 716 yılında ihdas edilen miktarın artırılması söz konusu idi. Ancak Bulgar elçileri bu konuyla ilgili olarak Bizans'ın ret cevabı ile karşılaşmışlardır. Bu durum Bulgarlar tarafından bir savaş vesilesi sayılıp 755'te Trakya'ya girerek Anastasios'un suruna kadar ulaşmışlardır. Fakat yenilerek geri çekilmek zorunda kalmışlardır.54

Arap taarruzları zayıflayınca, Bulgarlar ile Bizans Devleti arasında yine savaşlar dönemi başlamıştır. Telets'in tahta geçmesinden sonra (761) çok sayıda Slav, Bulgar sınır bölgesinden Bizans arazisine geçmiş ve imparatorluk tarafından Bitinya'ya yerleştirilmiştir.

Telets Han döneminde Bizans İmparatoru V. Konstantinos, Bulgarlara karşı sefer düzenledi (763).55 Bu sefer sırasında Bulgarlar hezimete uğratıldı. Bu da Telets'e karşı bir isyanın çıkmasına ve hayatını kaybetmesine neden oldu.56 Bu arada Bulgar Krallığı'ndaki taht mücadelesi devam etmiş ve nihayet Telerig Han'ın (768-777) tahta çıkması ile Bulgar Devleti kendisini toparlayarak yeniden eski savaş gücüne kavuşmuştur. Telerig döneminde de V. Konstantinos, Bulgaristan'a sefer düzenlemiş (773) ve Bulgarların barış görüşmelerine girişmesi için

zorlamıştır. Fakat yine de Bulgarlarla Bizans arasında kalıcı bir barış sağlanamamıştır. Nihayet 775 yılında V. Konstantinos, Bulgarlara karşı düzenlediği bir sefer esnasında ölmüştür.57 Böylece Bulgar Krallığı'nı yok etmeyi amaçlayan Bizans İmparatoru V. Konstantinos tarih sanhesinden çekilmiş ve Bulgar Devleti iç ve dış tehlikeyi aşmıştır.58

Bulgar Hanı Telerig, bilinmeyen sebeplerden dolayı Bizans İmparatoru IV. Leon'un yanına sığınmış ve Hıristiyanlığı kabul ederek bir Bizans prensesi ile evlenmiştir.59 Telerig Han'ın halefi Kardam Han (777-802) döneminde merkezi otorite güçlenmiş ve içteki taht mücadeleleleri sona ermiştir. Bulgar Devleti'nin içteki kuvvetlenmesi, Bizans'ı 796 yılında Bulgarların lehine bir barış anlaşması yapmaya itmiştir. Bu şekilde dışarıda da Bulgar Devleti açısından belli bir ölçüde rahatlama sağlanmıştır.60

Kardam Han'ın temel amacı Bulgar Devleti'ni güçlendirmek olduğundan Bizans'ın durumunu yakından takip etmiştir. Kardam, Bizans'la açık meydan savaşı yapmaktan kaçınmış, daha çok savunma stratejisi izlemiş ve merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalışmıştır.61 Kardam'dan sonra Bulgar tahtına oğlu Krum Han (802-814) çıkmıştır. Krum Han babasının savunma politikasını terk ederek Bizans'a karşı saldırı politikası izlemeye başlamıştır. İdare ettiği süre boyunca Bulgar Devleti'nin sınırlarını genişletmek için uğraşmış ve tahta geçer geçmez dikkatini devletin kuzeybatı sınırına çevirmiştir. Çünkü burada Frenk Devleti, zayıflayan Avar Devleti'ne saldırmak suretiyle Bulgar sınırlarına kadar topraklarını genişletmiştir. Bu durumdan faydalanan Krum Han, Tisza nehri civarındaki Avar topluluklarını hakimiyeti altına almıştır. Böylece Bulgar Devleti'nin sınırlarına bugünkü Sırbistan'ın kuzey bölgeleri, Macaristan'ın Tisza Nehri'yle Sava nehrinin Tuna'ya döküldüğü yere kadar olan topraklar katılmış oldu.62

Bir süre sonra Krum dikkatini güneye, Bizans'a çevirmek zorunda kaldı. Çünkü 802 yılında Bizans tahtına geçen I. Nikeforos (802-811), Bulgar Devleti'ne karşı 807 yılında bir sefer düzenledi. Ancak Edirne'de ordunun ayaklanmasından dolayı başarılı olamadı. Ertesi yıl Krum, Struma ırmağı bölgesinde Bizans ordularını bozguna uğrattı ve askerlere maaş olarak verilen paraları ele geçirdi. 809 yılında Krum'un ordusu, bölgede Bizans'ın son güçlü kalesi olan Serdika'ya (Sofya) saldırdı ve şehri ele geçirdi.63 Böylece Bulgarların, Slav Makedonyası'na doğru yolu açıldı. Nikeforos, Bulgarların bu yönde ilerleyişini durdurmak için 809 yılında Balkanlar'daki Slav bölgelerine Anadolu'dan Bizans Hıristiyan göçmenlerinin yerleştirilmesini emretmiştir. 64

Nikeforos, Bulgarlara karşı aldığı bu tedbirle yetinmeyip Bulgar Devleti'nin merkezi üzerine yürümeye karar vermiştir. 811 yılının ilkbaharında I. Nikeforos, büyük bir ordu ile Bulgar Devleti'nin sınırından geçerek Krum'un barış teklifine aldırmadan Pliska'ya saldırdı. Bulgar Devleti'nin başkentini tahrip ettirerek hanın sarayını yaktırdı.

Askerlerine, Balkan Dağları'nda Vırbitsa geçidini tutmalarını emreden Krum Han, 26 Temmuz 811'de ordusu ile birlikte geri dönen Bizans İmparatoru I. Nikeforos'a saldırmış ve bu savaşta imprarator dahil birçok Bizans ordu komutanı öldürülmüştür. Krum Han, I. Nikeforos'un başını kestirerek zaferinin simgesi olarak eski Türk geleneğine göre65 kafatasını gümüşle kaplı bir kupa haline getirterek onunla boyarlarına içki ikramında bulunmuştur.66

İmparator Nikeforos'un Vırbitsa geçidinde uğradığı felaket, Bulgaristan açısından çok önemlidir. Çünkü bu zaferle Serdika (Sofya) ile birlikte Bulgar Devleti sınırlarına katılan bütün toprakların alınışı teyit edilmiştir. Ayrıca Krum'un Bizans imparatorunu yenmesi, Bulgar hanına Makedon Slavlarının saygısını kazandırmış ve devletin güney-batıya doğru

genişlemesini mümkün kılmıştır. Krum, Nikeforos'un yerine geçen Mihail Rangabe (811-813) ile barış yapmaksızın 812 yılında67 Doğu Trakya'da akınlara girişmiş ve Karadeniz kıyısındaki Develtos68, Ahyolu, Süzebolu, Eski Zağra ve önemli bir merkez olan Mesemvriya'yı (bugün Nesebır kasabası) ele geçirmiştir.69 813 yılında Krum, İstanbul surları önünde Bizans'ı barışa zorlamak için görünmüştür. Ancak bu amacına ulaşamayıp hayati tehlike geçirerek buradan ayrılmıştır.70 Bizans'ın kendisine karşı düzenlediği suikastın intikamını almak için Krum, Edirne'ye girmiş ve buradaki halkı beraberinde götürerek Tuna'nın ötesindeki bölgeye tehcir ettirmiştir.71 Krum'un ani ölümü Bizans'ı büyük bir tehlikeden kurtarmıştır.72

Krum Han'ın hükümdarlık dönemi I. Bulgar Devleti'nin en parlak dönemlerinden birini teşkil etmektedir. Onun döneminde Bulgaristan, Avrupa'nın güneyinde önemli bir askeri ve siyasi güç haline gelmiştir. Krum'un temel devlet politikası Tuna bölgesinde bulunan bütün Bulgarları birleştirmek ve Moezya Slavlarının oturduğu bütün toprakları Bulgar Devleti içerisine katmaktı.73 Dışarıda bu politika doğrultusunda Bizans'la savaşarak sınırlarını genişleten Krum Han, içeride de merkezi otoriteyi güçlendirmeyi ve VIII. yüzyılda Bulgaristan'da yaşanan krizin etkilerini ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

Krum'un devlet düzenine ilişkin faaliyetine dair yasa koyuculuğunu da zikretmeliyiz. Onun IX. yüzyılın başında koyduğu yasalar, halkın gereksinimlerine ve hukuk anlayışına yanıt verecek niteliktedir. Krum Han'ın yasaları, cezalandırmadan önce sanığın dinlenmesini, hırsızlara yardım edilmemesini ve hırsızlık edenlere ağır cezalar verilmesini, içkinin yasaklanmasını ve yoksullara hayatlarını idame ettirecek kadar yardım sağlanmasını emrediyordu.74 Yasa koyuculuğu dışında Krum Han, ülkesini imar eden bir kişi olarak da karşımıza çıkmaktadır. O, I. Nikeforos'un yakıp

yıktırdığı devletin başkenti Pliska'yı tekrar imar ettirmiştir. İstanbul kuşatmasından geri çekilirken Krum, bölgede gördüğü heykel ve mermer sütunların Pliska'ya nakledilmesini emretmiştir.75

Krum Han'dan sonra Bulgar tahtına oğlu Omurtag (814-832) geçmiştir. Omurtag'ın hükümdarlık döneminde Bulgar Devleti'nin iç ve dış siyasetinde değişiklikler olmuştur. Bu değişiklikler, devletin temelinde yatan geleneklerin terk edildiği, devletin kurucusu Bulgarların haklarının tehlike altına girdiği ve eski inançların yıkıldığı endişesinden kaynaklanıyordu.

Hıristiyanlığın yayılışı ve devlet politikasının Slavları birleştirmeye yönelmesi bu endişeyi artırıyordu. Hıristiyanlık aracılığı ile pagan inancının reddi, devletin kendisi için tehlike anlamına geliyordu. Slav unsurunun artışı ise devlet yönetiminde Protobulgarların yerine Slavların geçmesi demekti. Bu yüzden Slav unsurunun ve Hıristiyanlığın etkisini engellemek gerekiyordu.

Hıristiyanlığın hızlı bir şekilde Bulgaristan'da yayılışı, Krum Han'ın Bizans'la yaptığı savaşların kaçınılmaz sonucu idi. Trakya'dan sürgün edilen ve Bulgar topraklarına yerleştirilen Hıristiyan esirler, kısa sürede komşu oldukları Bulgarlar ve Slavlar arasında dini inançlarını yaymayı başarmışlardı. Krum Han, muhtemelen bu dini etkinin farkına varmamış, ancak yerine geçen oğlu Omurtag (814-832) döneminde Hıristiyanlığa karşı ilk hareketlenmeler başlamıştır. Diğer taraftan Slav unsuru, Bulgar Devleti sınırları içerisinde o kadar artmıştı ki, devlet yönetiminin üst kademelerinde yer almaya başlamış, hatta devlet politikalarını belirleme girişimlerinde bulunmuştur.

Hükümdarlığın ilk aylarından itibaren Omurtag Han, Bizans'la barış anlaşmasının yapılması konusunda görüşmelere girişmişti. Bu görüşmelere Bulgar ordusunun Babaeski civarındaki yenilgisi yol açmıştır.76 Neticede

(takriben 816 yılında) Omurtag Han ile Bizans Devleti arasında 30 yıllık bir barış anlaşması imzalanmıştır.[77] Bu anlaşmanın şartları Süleymanköy (bugünkü Şumnu iline bağlı Seçişte Köyü) civarında bulunan kitabede geçmektedir.[78] Bu anlaşmanın ilk maddesine göre, Karadeniz kıyısındaki Develtos'dan başlayarak Ahyolu ve Mesemvriya'yı Bizans'a terk eden, güneybatı yönünde Harmanlı civarında Meriç nehrine, oradan da Rodopların kuzeyinden geçerek Filibe ovasına ulaşan ve Sofya bölgesini Bulgaristan'a bırakan bir hat, Bulgar Devleti ile Bizans arasında yeni sınır oluyordu. Anlaşmanın ikinci maddesi ile iki devlet arasında esir değişimi konusu ele alınıyor. Buna göre Bulgarlar, Krum Han tarafından Bulgaristan'a nakledilen Hıristiyanların geri gönderilmesini taahhüt ediyorlardı.[79]

Böylece Bizans ikinci kez Bulgarların toprak kazançlarını resmen tanımış oluyordu. Bu anlaşma İmparator II. Mihail'in (820-829) döneminde yenilenmiştir. Bundan sonra Bulgar-Bizans ilişkileri barış içinde devam etmiştir. Hatta Bulgar hükümdarı müttefik olarak Bizans İmparatorluğu'nda meydana gelen Thomas İsyanı'nın bastırılmasında (823) yardımda bulunmuştur.[80]

Bizans ile barışı sağladıktan sonra Omurtag Han dikkatini kuzeybatı ve kuzeydoğu sınırlarına yöneltti. Bu dönemde Bulgar Devleti'nin kuzeydoğu sınırları oldukça hareketliydi. Orta Asya'dan yeni göç dalgası ilerlemekteydi. Bu göç dalgasının öncü kuvvetini Peçenekler oluşturuyordu. Bunların baskısı ile Don nehri kenarında oturan Macarlar batıya çekilmek zorunda kalarak Dinyepr nehri civarında Bulgar topraklarına girmişlerdir. Dolayısıyla Omurtag onlarla savaşmak durumunda kalmıştır.[81]

824-829 yılları arasında Bulgar Devleti'nin kuzeybatı sınırı üzerinde Bulgar-Frenk ilişkileri gerginleşmiştir. İki devlet arasındaki anlaşmazlık, Timoçani, Braniçevtsi ve Abodriti denilen Slav kavimlerinin Bulgar

Devleti’ne karşı bağımsızlık için ayaklanmalarından kaynaklanmıştır. Bu kavimler, Hırvat Knezi Ludevit’in tarafına geçmişler, ancak 822 yılında knezin, Frenk Kralı Ludwig82 tarafından yenilmesi üzerine Frenk hakimiyeti altına girmişledir. Bulgaristan ile Frenk Devleti arasındaki sorun, Güneydoğu Pannonya ile Sirmium (Srem) şehrini Frenklara bırakan barış anlaşmasının yapılması ile çözülmüştür.83

30 yıllık barış anlaşması sayesinde Omurtag Han, sadece kuzeydeki problemlerle değil, aynı zamanda ülkenin iç güçlenmesi ile de ilgilenmiştir. Onun döneminde de başkent Pliska tekrar imar edilmiş ve yeni yapılara kavuşmuştur. Omurtag Han’ın bu tür faaliyetlerini o tarihten kalma kitabelerden öğreniyoruz. Bu kitabelerin çoğunluğunun dili Yunancadır84 ve muhtemelen Bulgaristan’da bulunan esir Bizanslılara yazdırılmışlardır. Bunlardan iki tanesi Türk dilinde Yunanca harfler kullanılarak yazılmıştır.85 Bulgar Devleti’nin idari yapısının oluşturulması yani devlet görevlilerinin tayin edilmesi de Omurtag döneminde yapılmıştır.86

Omurtag’ın ölümünden sonra yerine küçük oğlu Malamir (831-8336) Bulgar tahtına geçmiştir. Malamir babasının dışarıdaki barışçıl, içeride de Hıristiyanlık karşıtı politikasını sürdürmüştür. Malamir dönemine ilişkin birkaç Bulgar kitabesinin verdiği malumat dışında başka bilgiye sahip değiliz. Malamir’in kitabesinde bu dönemde Bizanslıların kendi ülkesini yağmaladığını, ancak Malamir’in adamlarından biri olan İsbul’un Trakya’ya sefer düzenlediğini ve Filibe’yi de Bulgar topraklarına kattığı söylenmektedir.87

Malamir’in halefi büyük kardeşinin oğlu Presyan (836-852)’dır. Presyan da, Bulgar Devleti’nin topraklarına Bulgarlarla ve Slavlarla meskun yeni bölgeler katmaya çalışmış ve bu doğrultuda güney ve güneybatıya yönelik akınlar yapmıştır. 837-838 yılında Bulgar orduları Halkidiki yarımadasının batısına ulaşmış ve Serez civarında zafer kazanmıştır. Ayrıca Filippi şehrini

ele geçirerek Bulgaristan'ın güney sınırını Struma nehrine kadar genişletmişlerdir. Presyan döneminde Bulgarlar ilk kez Macarlarla dostane ilişkiler kurmaya çalışırken Sırplarla da ilk çatışmayı yaşamışlardır.

Presyan Han, muhtemelen devlet içinde anti-Hıristiyan hareketlere son vermiştir. Çünkü oğlu Knez Boris daha da ileri giderek Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Presyan'la I. Bulgar Devleti'nin Hıristiyanlık öncesi dönemi kapanmıştır. Bu tarihte Bulgaristan'ın sınırları Karpatlar'dan Sakar Dağı'na ve Karadeniz'den Arnavutluk'a kadar uzanmaktaydı. Bu sınırlara Dakya, Moravya, Moezya, Trakya ve Makedonya gibi Slavlarla meskun olan topraklar da dahil edilmiştir.

Geniş sınırlara ulaşmasına rağmen, bu dönemde Bulgar Devleti iç birliğinden yoksun olup iki farklı etnik grubun nüfuzu altında idi. Bunların dini inançları, dilleri ve gelenekleri farklıydı. Birleşmeleri toprak bütünlüğünün yanısıra, kültürel birleşme ile mümkündü. İşte bu birleşmeyi Knez Boris, Hıristiyanlığı ve Kiril alfabesini benimsemekle sağlayacaktır.88

Presyan'ın oğlu Knez Boris (852-889) Bulgar Devleti'nin idaresini çok kritik bir dönemde üstlenmiştir. IX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Frenk Devleti'nin doğu sınırlarında, bugünkü Çek, Slovakya ve Kuzey Macaristan torpaklarında, Frenk kralının tabiyetinde Slav knezliklerinden biri olan Moraviya Knezliği güçlenmeye başlamıştır. 830 yılı civarında Moravya knezlerinden Moyimir, Moravya topraklarında bulunan küçük knezlikleri birleştirmeyi ve Frenklere karşı savaşarak bağımsız bir Slav Devleti kurmayı başarmıştır. Moyimir'in halefi Rostislav döneminde Moravya oldukça güçlenmiş ve IX. yüzyılın ikinci yarısında Frenk hakimiyetine son verilerek Moravya Devleti kurulmuştur.89 Knez Rostislav, Frenk Devleti'ne karşı verdiği mücadelede Bulgar knezinin desteğini sağlamaya çalışmıştır. Knez Boris, Frenk Devleti'ne karşı Knez

Rostislav'a destek vermiş, ancak onun bu girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Frenkler, vasalları olan Hırvat knezini Bulgarlara karşı kullanmışlardır. Diğer taraftan Bizans'ın desteklediği Sırplar da Bulgarlara karşı harekete geçmişlerdir. Bu zor durumdan kurtulmak için Knez Boris, Rostislav'la olan ittifakından vazgeçmiş ve Frenk kralı ile barış imzalamıştır.

Sırbistan'da Knez Vladimir'in ölümünden sonra (takriben 850 yılında) devletin idaresi, oğulları Mutimir, Stoyimir ve Goynik arasında paylaşılmıştır. Sırbistan'ın bu parçalanmasından faydalanan Boris, üç kardeşe savaş açmış,[90] ancak dağlarda gizlenen Sırplar tarafından başarısızlığa uğratılmıştır. Hatta Boris'in oğlu Vladimir, on iki boyar ile birlikte Sırplara esir düşmüştür. Bu başarısızlıktan sonra Boris Sırplarla barış anlaşması yapmıştır.

Bu arada Rostislav, Frenklere karşı başarı sağlamış ve bölgedeki diğer Slavları tarafına çekmeyi başarmıştır. Frenk Kralı Ludwig'in oğlu Karlman'ın, babasına karşı isyan ederek Doğu Alpler'deki toprakların bağımsız hakimi olmak istemesi, Rostislav'ın lehine bir durum yaratmıştır. Diğer taraftan Moravya Devleti'nin güçlenmesi Bulgarların aleyhine idi. Çünkü Tisza ile Orta Tuna civarındaki Slavlar üzerindeki Moravya nüfuzunun artması, Bulgarların buradaki etkisinin azalması anlamına gelmekteydi.[91] Rostislav'ın kendisi ise Bulgar-Frenk ittifakından rahatsız olup Bizans sarayına elçiler göndererek Bizans'ı Bulgar-Frenk ittifakı konusunda uyarmak ve Bulgaristan'a karşı harekete geçmesi için teşvik etmek istemiştir.[92] Frenk ve Bulgarların ittifakı başka açıdan da rahatsızlık oluşturmaktaydı. 863 yılında Bulgar hükümdarı Frenk kralına Hıristiyanlığı kabul edeceğini bildirmişti. Bu arada Ortodoks ve Katolik kiliselerinin çekişmesinden dolayı Bulgarların bu girişimi İstanbul'da endişe yaratmıştır. Bizans, Bulgarları Frenk ittifakından koparma çabası içerisinde idi.

Böylece III. Mihail (842-867) ordusunun başında Bulgaristan'a doğru harekete geçerken, donanması da Karadeniz kıyısında görünmüştür. Bizans'ın zamanlaması yerindeydi, çünkü Bulgar ordusu Frenk kralı Karlman'a karşı yardıma gitmişti ve ülkede kıtlık başlamıştı. Bu durumda Boris, Hıristiyanlığı kabul edeceğini bildirmiş ve kendisine din adamları göndermelerini istemiştir.93 İstanbul'a gelen Bulgar elçileri Bizans din adamları tarafından vaftiz edilmiş, kısa süre sonra Boris ve yakın çevresi de Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Hıristiyan olunca Bulgar hükümdarı, Bizans imparatorunun ismini alarak Mihail-Boris olmuştur. Bulgar kilisesi de İstanbul Patrikanesi'ne bağlanmıştır.94 Boris'in ve halkının Hıristiyanlığı kabul etmesi 865 yılının Eylül ayında gerçekleşmiştir.95

Bulgaristan'ın Hıristiyanlığı kabul etmesi hem dış hem de iç sebeplere bağlıdır. Hıristiyanlığın kabulü ile Knez Boris-Mihail, Bulgaristan'ı Hıristiyan devletleri arasına katarak devletelr arası statüsünü sağlamlaştırmayı, merkezi otoritesini güçlendirmeyi ve etnik farklılığa son vermeyi amaçlamıştır. Nitekim Hıristiyanlığın kabulü ile Bulgar (Protobulgar) unsuru kalabalık Slav unsuru arasında erimiş ve Tuna Bulgar Devleti, Hıristiyan-Slav görünümü kazanmıştır.

Boris-Mihail dönemine damgasını vuran diğer bir olay Yunan alfabesinin Slav diline adaptasyonu ve ilk Slav edebiyatının ortaya çıkışıdır. Slav alfabesi devlet içerisindeki sosyal ve kültürel gelişme bakımından son derece önemliydi. Slav alfabesi, Kiril ve Metodius kardeşleri tarafından geliştirilmiştir. Bu iki kardeş, IX. yüzyılın başında Selanik'te doğmuş olup Slav asıllı oldukları düşünülmektedir.96 Kiril ve Metodius Slav alfabesini 855 yılında geliştirmişlerdir. Bu alfabeye önce “Glagolitik alfabe”, daha sonra da “Kiril alfabesi” denilmiştir. Slav alfabesinin kabulü ile Türk Bulgarları giderek kendi dillerini unutup devletin de resmi dili olan Slavcayı kullanmaya başlamışlardır.97

Knez Boris-Mihail uzun süre devleti idare ettikten sonra 888 yılında tahttan çekilmiş ve keşiş olarak bir manastıra kapanmıştır. Yerine oğlu Vladimir (888-893) geçmiştir. Ancak o, babasının siyasetini terk ederek Frenk kralı ile tekrar anlaşma yoluna gitmiştir. Ayrıca Hıristiyanlaşmaya karşı olan Bulgar boyarlarının tarafını tutmuş ve Hıristiyanları takibe girişmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Knez Boris-Mihail, Vladimir'i tahttan indirerek yerine diğer oğlu Symeon'u (893-927) çıkarmıştır. Boris-Mihail 907 yılında ölmüştür.98

Boris'in oğlu Symeon döneminde Bulgaristan geniş topraklara yayılmış ve büyük bir siyasi güç haline gelmiştir. Merkezi idarenin kuvvetlendirilmesi ile boyarlar yeni hükümdarın etrafında birleşmişlerdir. Symeon döneminde kültürel ve edebiyat açısından da gelişmeler görülmüştür.

Symeon99 tahta çıkar çıkmaz, Bulgar Devleti ile Bizans arasındaki ilişkiler gerginleşmiştir. İmparator VI. Leon,100 Bulgar mallarının pazarını, İstanbul'dan Selanik'e naklettiği için Bulgar ticareti Bizans memurlarının suistimallerine ve ağır vergilere maruz kalmıştır. Symeon, diplomatik yoldan bu emrin iptalini istemiş, ancak itirazları dikkate alınmamıştır. Bunun üzerine Bulgaristan'la Bizans arasında tarihçilerin "İlk ekonomik savaş" olarak adlandırdığı yeni bir savaş başlamıştır.

Aslında savaşın sebepleri daha çok siyasidir. Bu sebepleri, Bulgar hükümdarının, Bulgar kilise ve devletini Bizans etkisinden kurtarma isteği, Bulgar kilisesinde resmi dil olarak Yunanca yerine Slav-Bulgarcasını kullanma girişimi ve Grek din adamlarını yerel din adamları ile değiştirme çabası olarak sıralayabiliriz.101

Bu savaş neticesinde Symeon Doğu Trakya'yı istila etti. Bizans ise 894'te yenilgiye uğrayınca Dinyeper ve Dinyester ırmakları arasında yaşayan Macarlara başvurarak yardım istedi. Bizans'ın çağrısına uyan

Macarlar, Symeon’u kuzeyden vurup birkaç kez mağlup ettiler ve Kuzey Bulgaristan arazisini yakıp yıktılar. Bu arada Bizans donanması, Tuna nehrinin ağzını tutarken Nikeforos Fokas da Bulgaristan’ın güney sınır bölgesini işgal ediyordu. Symeon zaman kazanmak amacı ile Bizans’la ateşkes yapıp Macarların doğu komşusu olan Peçeneklerle anlaştı. 896 yılında Peçenek ve Bulgar birlikleri Macar köylerini yağmaladılar ve Macarların Pannonya’ya göç etmesine sebep oldular.102 Macar tehlikesini atlattıktan sonra Symeon yine Doğu Trakya’daki Bizans topraklarına girmiş ve Babaeski yakınında Bizans ordusunu bozguna uğratmıştır. Yapılan barış anlaşması ile (896) Bulgar pazarı tekrar Selanik’ten İstanbul’a nakledilmiştir. IX. yüzyılın sonuna doğru Symeon, topraklarını

Draç yönünde Arnavutluk’a doğru genişletmiştir. Ertesi yıl Symeon, Selanik’e doğru ilerlemiş, Selanik’i ele geçirememiş ise de, güney sınırını oldukça genişletmiştir. Neticede 904 yılında barış anlaşması imzalanmıştır. Yapılan barış 912 yılına kadar sürmüş ve bu yıldan sonra Bizans’la olan ilişkiler yine gerginleşmiştir.

Symeon bir taraftan Bizans’la savaşırken, diğer taraftan ülkesindeki kültür çalışmalarını yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Symeon, I. Bulgar Devleti’nin başkentini de Pliska’dan Preslav’a103 nakletmiştir. Bulgar Devleti’nin ekonomik ve siyasi açıdan güçlenmesi Bulgar hükümdarının kendisini güçlü hissetmesine ve Bizans imparatoru ile yarışır hale gelmesine yol açmıştır. Symeon, bir taraftan Balkan Yarımadası’nın büyük bir kısmına hükmederek siyasi gücünün bilincine varıyor, diğer taraftan Bizans’ın zayıflığını görerek Bizans imparatorundan kendini daha üstün kabul ediyordu. Bundan dolayı da kendisine “knez” ya da “arhont” olarak hitap edilmesi ile yetinemeyeceğini ve “Bulgarların ve Romalıların Çarı” unvanına sahip olabileceğini düşünmüştür. Bu düşünce ile Symeon 912 yılında VI. Leon öldükten sonra yerine geçen Aleksandros’a (912-913)

elçiler göndererek 896 yılında yapılan barış anlaşmasının yenilenmesini istemiştir.104 Aleksandros'un ret cevabı üzerine Symeon 913 yılının Ağustos ayında Bizans İmparatorluğu'nun topraklarına girerek İstanbul önlerine kadar gelmiştir. İmparatorluk zor durumda olduğu için Symeon ile anlaşmayı kabul etmiştir. İmparatorluğun Bulgarlara ödediği vergi yenilenmiş ve ayrıca Bizans idaresi Symeon'a "Bulgarların vasileosu (çarı) unvanını vermeyi kabul etmiştir. Ayrıca genç VII. Konstantinos'un, Symeon'un kızı ile evliliği de görüşülmüştür. "Basileos" unvanı ile Symeon, Bizans imparatoru ile aynı seviyeye ulaşmış oluyordu.

Ancak Symeon'un İstanbul surlarının önünden geri çekilmesinden sonra Bizans'ta iktidarı İmparatoriçe Zoe ele geçirmiş ve Symeon'un "basileos" olarak taç giymesini ret etmiştir.105 Bunun üzerine 917 yılında Bulgarlar harekete geçerek Tesalya'da Aheloos nehri civarında imparatorluk ordusunu yenilgiye uğrattılar, hatta kaçan Bizans askerlerinin peşine düşerek İstanbul'a kadar geldiler. Bu arada Romanos Lekapenos'un "basileopator" unvanını elde etmesi ile Symeon'un İstanbul'u ele geçirme ümitleri suya düşmüş oldu. Ancak savaşın neticesi olarak 919 yılında Symeon "Bulgarların ve Romalıların Çarı" unvanını almış, 920'de de Bulgar kilisesinin başına patrik unvanı verilmiştir. Symeon, 923'te Edirne'yi ele geçirdikten sonra 927'de İstanbul'a yapacağı sefer hazırlıkları sırasında ölmüştür.

Çar Symeon, büyük oğlunu verasetten mahrum ederek kendisine halef olarak oğlu Petro'yu (927-969) seçmiştir. Petro'nun tahta çıkması ile Symeon döneminde yapılan savaşların neticesi olarak I. Bulgar Devleti çöküş sürecine girmiştir.106 Yeni çar Bizans ile 30 yıllık barış imzalamış ve Romanos Lekapenos'un torunu olan Marina-İrina ile evlenmiştir. Bulgar hükümdarı resmen çar unvanını almış, Bulgar

kilisesinin başına da patriklik statüsü verilmiştir. Anlaşma gereği Bizans, Bulgaristan’a yıllık haraç ödemeyi kabul etmiştir.

Bizans’la yakınlaşmaktan rahatsızlık duyan ve Petro’nun kardeşi İvan’ı çar yapmak isteyen boyarların ayaklanması herhangi bir netice vermemiştir. 930 yılında Symeon’un oğlu Mihail de ayaklanmıştır. Bu ayaklanmadan da Mihail’in ani ölümü üzerine sonuç alınamamıştır. İçerideki problemlerin yanı sıra Petro dışarıda da ciddi problemlerle karşılaşmıştır. Bulgaristan’daki ayaklanmalardan faydalanarak Symeon döneminde Bulgarlara tabi olan Sırplar bağımsızlığını kazanmışlardır. 934’te başlayan Macar ve 943’te Peçenek akınları Çar Petro’yu dışarıda uğraştıran diğer sorunlardı. Bu arada Bizans, Petro’yu Macar akınlarına engel olamadığı için baskı yapmış, neticede Bulgar çarı, oğulları Boris ve Roman’ı rehine olarak İstanbul’a göndermek zorunda kalmıştır. Bulgar çarının bütün bu dış tehlikelere karşı Frenk İmparatorluğu ile ittifak kurma çabaları sonuç vermemiştir. Olayların bu şekilde gelişmesi, Bizans ile olan ilişkileri gerginleştirmiştir.107 Bunun üzerine Bizans, Bulgarlara karşı Kiyev Knezi Svetoslav’la ittifak kurdu. Svetoslav, 967 yılında Tuna’yı geçerek Kuzey Dobruca’da 30 bin kişilik Bulgar ordusunu bozguna uğrattı ve Drıstır (Silistre) surlarına kadar takip etti. Durumu öğrenen Çar Petro dünyevi meseleleri terk ederek bir manastıra çekilmiş ve orada 969 yılında ölmüştür.

Petro döneminde önemli bir dini hareket görülmüştür. Bu hareket, kurucusu Papaz Bogomil’den dolayı Bogomillik hareketi olarak adlandırılmıştır.108 Keşiş Kozma, yazdığı “Bogomillere Karşı Söyleşi” adlı eserinde şöyle diyor: “Dindar Petro döneminde Bulgar topraklarında Bogomil (Tanrının sevdiği) - daha doğrusu Bogonemil (Tanrının sevmediği) adında bir papaz ortaya çıktı. O, ilk defa Bulgar topraklarında rafiziliği (heretik doktrini) telkin etmeye başladı.”109

Papaz Bogomil'in öğretisi Massalianlar ile Bizans İmparatorluğu tarafından büyük kitleler halinde Trakya'ya yerleştirilen Pavlikyanların doktrininden neşet etmiştir.110 Kendinden önceki öğretiler gibi Bogomillik de, dünyaya iki prensibin, iyilik (Tanrı) ve kötülüğün (Şeytan) hükmettiğini ve birbirine zıt iki güç arasındaki mücadelenin dünya olaylarını ve her insanın hayatını düzenlediğini kabul eden dualist bir inançtır. Bogomillik temelde sosyal bir öğreti olup köylü sınıfının feodal baskıya karşı hoşnutsuzluğunu ifade etmektedir. Bu hareket, mevcut düzeni destekleyen resmi kiliseye karşı gelmektedir.111 Bu yüzden de Bogomiller tarih boyunca

hem Ortodoksların hem de Katoliklerin şiddetli takibine maruz kalmışlardır. Bogomil mezhebi, resmi kilise ve onun temsilcileri ile kilisede ibadet etmeyi, haç işareti yapmayı ret ediyor, günah çıkartma, vaftiz etme gibi dini gerekleri kabul etmeyerek Ortodoks Kilisesi'nin haç ve ikonalarına karşı çıkıyordu.112 Bulgaristan'da ortaya çıkan Bogomillik daha sonra Bizans, Sırbistan, Bosna ve Balkan Yarımadası'nın diğer bölgelerine yayılmıştır. Fransa, İtalya ve Almanya'da görülen Katarenlerin de Bogomilliğin kollarından biri olduğu sanılıyor.113 Ayrıca Patarenlerin ve Albigensianların da kökleri Bogomillik hareketine dayanmaktadır.114

Petro döneminde iç ve dış olayların etkisi ile Symeon zamanında en parlak devrini yaşamış olan I. Bulgar Krallığı, hızla çökmeye ve elde ettiği toprakları yavaş yavaş yitirmeye başlamıştır.

Sonuç olarak I. Bulgar Devleti'nin ilk evresi olan 679-865 yılları arasında Bulgar Devleti'nin genel karakterinin bir Türk kavmi olan Bulgarlardan oluştuğunu ve eski Türk geleneğine göre teşkilatlandığını söyleyebiliriz. Ancak I. Bulgar Devleti'nin ikinci evresi olan 865-1018 yılları arasında Protobulgarları asimile etmiş Türk kimliğinin yerini Ortodoks Hıristiyan Slav karakteri almıştır. Çar Symeon döneminde en

geniş sınırlarına ulaşmış olan I. Bulgar Devleti, daha sonra sınırlarını muhafaza edememiş ve 1018 yılında Bizans hakimiyeti altına girmiştir. Böylece Türk Bulgarlarının teşkilatlandırdığı I. Bulgar Devleti sona ermiştir.

1 A. Vambery, Der Ursprung der Magyaren, Leipzig 1882.

2 İv. Şişmanov, "Kritiçen pregled za proizhoda na prabılgarite ot ezikovo gledişte i etimologiite na imeto "bılgarin", Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knijnina, sayı 16-17, 1900, s. 585-753.

3 İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1991, s. 185-186.

4 L. Rasoniy, Tarihte Türklük, Ankara 1971, s. 88. Ogurların ataları, Mete devrinde Orta ve Güney İrtiş bölgesinde yaşayan ve Çin kaynaklarında Tingling olarak adlandırılan kavim grubu idi. Bunun için bk. L. Rasoniy, Tuna Köprüleri, Ankara 1984, s. 4.

5 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 46.

6 Atilla'nın ölümünden (453) sonra Avrupa Hun İmparatorluğu'nun dağılması ve oğlu İrnek'in Ogur Türkleri ile karşılaşması hak. Bk. G. Nemeth, Atilla ve Hunlar, Ankara 1982, s. 112-122. Ayrıca Bulgar Hanları listesinde İrnek, Dulo ailesine mensup Bulgarların atası olarak gösterilmektedir. Bunun için bk. V. Zlatarsky, İstoriya na bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/1, Sofya 1970, s. 448; "Bulgar Hanları Listesi"nin Türkçe çevirisi için bk. T. Tekin, Tuna Bulgarları ve Dilleri, Ankara 1987, s. 12-13.

7 L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Ankara 1971, s. 89.

8 G. Nemeth, "La provenance du nom bulgar", Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski, c. II, Cracow 1927, s. 217-222.

9 G. Moravcsik, Zür Geschichte der Onoguren, Ungarische Jahrbücher, X (1930), p. 53-90; Ayrıca VI. yüzyılın ikinci yarısında Onogurların Tuna nehrinin güneyindeki topraklara yaptıkları akınlar ve Mora'daki Korintos şehrini kuşatmaları ile ilgili olarak bk. K. M. Setton, "The Bulgar in the Balkans and the Occupatıon of Corint ın the Seventh Century", Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance, London 1974, s. 502-543.

10 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 46.

11 İ. Lazarov, P. Pavlov, İ. Tütündjiev, M. Palangursky, Kratka İstoriya na bılgarskiya narod, Sofya 1993, s. 12.

12 V. Zlatarsky, İstoriya na bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/1, Sofya 1970, s. 131.

13 G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F. Işıltan, Ankara 1986, s. 97; D. Obolensky, The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453, London 1974, s. 89-90.

14 Ch. Gérard, Les Bulgares de la Volga et les Slaves du Danube, Paris 1939, s. 74-75.

15 Batbayan ile Büyük Bulgaria topraklarında kalan Bulgarlar daha sonra Hazarların baskısı sonucunda Kazan bölgesine çekilmişlerdir. Bu Bulgarlara tarihte İdil (Volga) Bulgarları denilmektedir. Bunun için bk. B. Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1992, s. 106-107. Ayrıca bk. A. N. Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972, s. 108-118.

16 V. Beşevliev, Die protobulgarischen Periode der bulgarischen Geschichte, Amsterdam 1981, s. 173-182; V. Gjuzelev, Forschungen zur Geschıchte Bulgarıans im Mittelalter, Vienna 1986, s. 3-24.

17 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 64; D. Angelov, Obrazuvane na Bılgarskata narodnost, Sofya 1971, s.198.

18 Oglos ya da Onglos bölgesi (ggloV yada gggloV, "köşe, bucak" için bk. T. Tekin, Tuna Bulgarları ve Dilleri, Ankara 1987, s. 1), Tuna'nın deltasnın kuzeyi ile Prut ve Dinyester nehrinin Karadeniz'e döküldüğü ve bugünkü Besarabya'yı kapsayan üçgen şeklindeki bölgedir. Bk. İzvori za bılgarskata istoriya, c. 6/kısım 3, Sofya 1958, s. 262; N. B%nescu, "OGLO± - OGLÛ: le premier habitat de la horde d'Asparuch dans la région du Danube", Byzantion, XXVIII (1958), s. 433-440.

19 Asparuh, Bulgar Hanları Listesinde İsperih ya da Esperih olarak geçmektedir. Bk. T. Tekin, Tuna Bulgarları ve Dilleri, Ankara 1987, s. 4, 13.

20 St. Runciman, A History of the First Bulgarian Empire, London 1930, s. 26.

21 İki Bizans tarihçisi Theofanes ve Nikeforos, Bulgarların bu bölgeye gelişi ile ve bunu müteakiben gelişen olaylar hakkında geniş bilgi vermektedir. Biz buradaki alıntıyı Theofanes'in eserinden aldık ve Türkçeye çevirisini de Bulgarca tercümesinden yaptık. Bu tarihçilerin eserlerinin Yunanca aslı ile karşılaştırmalı olarak Bulgarca çevirisi hakkında bk. İzvori za bılgarskata istoriya, haz. Iv. Duyçev, G. Tsankova-Petkova, V. Tıpkova-Zaimova, L. Yonçev, P. Tivçev, c. 6/kısım 3, Sofya 1958, s. 226-306.

22 D. Obolensky, The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453, London 1974, s. 90.

23 V. Zlatarsky, İstoriya na Bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/1, Sofya 1970, s. 195.

24 D. Angelov, Obrazuvane na Bılgarskata narodnost, Sofıa 1971, s.198.

25 I. Bulgar Devleti’nin kuruluşu ile sonuçlanan bu savaş hakkında ve bu devletin ilk yılları ile ilgili olarak bilgi, yine Bizans tarihçileri Theofanes ve Nikeforos’un eserlerinden almaktayız. Bk. İzvori za bılgarskata istoriya, haz. Iv. Duyçev, G. Tsankova-Petkova, V. Tıpkova-Zaimova, L. Yonçev, P. Tivçev, c. 6/kısım 3, Sofya 1958, s. 260-261, 295.

26 V. Zlatarsky, İstoriya na Bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/1, Sofya 1970, s. 196.

27 D. Angelov, Obrazuvane na Bılgarskata narodnost, Sofya 1971, s.198; V. Zlatarsky, İstoriya na bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/1, Sofya 1970, s. 196.

28 V. Beşevliev, “Tri prinosa kım bılgarskata srednovekovna istoriya”, İzsledvaniya v çest na Marin Drinov, Sofya 1960, s. 284.

29 D. Obolensky, The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453, London 1974, s. 90; R. Browning, The Byzantine Empire, Washington 1992, s. 52.

30 Sv. Kiradjiev, Entsiklopediçen Geografski Reçnik na Bılgariya, Sofya 1999, s. 256.

31 D. Obolensky, The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453, London 1974, s. 90; R. Browning, The Byzantine Empire, Washington 1992, s. 90. Bugün Pliska, Şumnu ilinin Yeni Pazar ilçesine bağlı bir köydür. İlk Bulgar başkentinin kurulduğu yer ise bu köyün 2 km uzağındadır. Türkler bu köye Ağa-baba ya da Aboba ismini vermişlerdir. Bunun için bk. K. Jireçek, Pıtuvaniya po Bılgariya, c. 1, Plovdiv 1899, s. 871-872.; M. T. Acaroğlu, Bulgaristan’da Yer Adları Kılavuz, Ankara 1988, s. 53.

32 I. Duyçev, “Les sept tribus slaves de la Mésie”, Medievo-bizantino-slavo, c. III, Roma 1971, s. 55-65.

33 D. Angelov, Obrazuvane na Bılgarskata narodnost, Sofıa 1971, s. 203.

34 D. Angelov, Obrazuvane na Bılgarskata narodnost, Sofıa 1971, s. 203.

35 St. Runciman, A History of the First Bulgarian Empire, London 1930, s. 28-29; Duyçev, “Protobulgares et Slaves (Sur le problème de la formation de l’Etat bulgare)”, Medievo-bizantino-slavo, c. III, Roma 1971, s. 81-82.

36 D. Obolensky, The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453, London 1974, s. 92: I. Duyçev, “La formation de l’état bulgare et de la nation bulgare”, Medievo-bizantino-slavo, c. III, Roma 1971, s. 31-42.

37 St. Runciman, A History of the First Bulgarian Empire, London 1930, s. 29.

38 Ayrınıtılı olarak bk. V. Zlatarsky, İstoriya na bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/1, Sofya 1970.

39 St. Runciman, A History of the First Bulgarian Empire, London 1930, s. 27.

40 İ. Duyçev, “La triomphe de l’empereur Justinien II en 705”, Byzance, c. I, Atina 1986, s. 89-90. II. Justinianus’un Bulgarlarla bozduğu barış anlaşması için yine Theofanes ve Nikeforos’un eserlerinden bilgi almaktayız. Bunun için bk. İzvori za bılgarskata istoriya, haz. Iv. Duyçev, G. Tsankova-Petkova, V. Tıpkova-Zaimova, L. Yonçev, P. Tivçev, c. 6/kısım 3, Sofya 1958, s. 265, 297.

41 G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F. Işıltan, Ankara 1986, s. 121-122.

42 İ. Duyçev, “La triomphe de l’empereur Justinien II en 705”, Byzance, c. I, Atina 1986, s. 90.

43 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 76.

44 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 76.

45 Tervel Han döneminde Bulgar Krallığı ile Bizans İmparatorluğu arasındaki ilişkiler hakkında bk. G. Tsankova-Petkova, “Bılgaro-vizantiyskite otnoşeniya pri upravleniyeto na Tervel i Kormesiy”, İzsledvaniya v çest na Marin Drinov, Sofya 1960, s. 615-625.

46 İzvori za Bılgarskata İstoriya, haz. Iv. Duyçev, G. Tsankova-Petkova, V. Tıpkova-Zaimova, L. Yonçev, P. Tivçev, c. 6/kısım 3, Sofya 1958, s. 271.

47 K. Jireçek, İstoriya na Bılgarite, Sofya 1978, s. 156; V. Beşevliev, “Tri Prinosa Kım Bılgarskata Srednovekovna İstoriya”, İzsledvaniya v çest na Marin Drinov, Sofya 1960, s. 284.

48 G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F. Işıltan, Ankara 1986, s. 133.

49 İ. Lazarov, P. Pavlov, İ. Tütündjiev, M. Palangursky, Kratka İstoriya na Bılgarskiya narod, Sofya 1993, s. 19-20.

50 D. Obolensky, The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453, London 1974, s. 93.

51 V. Zlatarsky, İstoriya na Bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/1, Sofya 1970, s. 243.

52 İ. Lazarov, P. Pavlov, İ. Tütündjiev, M. Palangursky, Kratka İstoriya na bılgarskiya narod, Sofya 1993, s. 20.

53 V. Zlatarsky, İstoriya na Bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/1, Sofya 1970, s. 257.

54 İzvori za Bılgarskata istoriya, haz. Iv. Duyçev, G. Tsankova-Petkova, V. Tıpkova-Zaimova, L. Yonçev, P. Tivçev, c. 6/kısım 3, Sofya 1958, s. 269-270.

55 G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F. Işıltan, Ankara 1986, s. 156-157.

56 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 83-84.

57 İzvori za bılgarskata istoriya, haz. Iv. Duyçev, G. Tsankova-Petkova, V. Tıpkova-Zaimova, L. Yonçev, P. Tivçev, c. 6/kısım 3, Sofya 1958, s. 275; G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F. Işıltan, Ankara 1986, s.157.

58 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 88.

59 K. Jireçek, İstoriya na Bılgarıte, Sofya 1978, s. 159.

60 İzvori za bılgarskata istoriya, haz. Iv. Duyçev, G. Tsankova-Petkova, V. Tıpkova-Zaimova, L. Yonçev, P. Tivçev, c. 6/kısım 3, Sofya 1958, s. 277.

61 V. Zlatarsky, İstoriya na Bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/1, Sofya 1970, s. 257.

62 İv. Pastuhov-İv. Stoyanov, İstoriya na Bılgarskiya narod, Sofya 1929, s. 41.

63 İv. Pastuhov-İv. Stoyanov, İstoriya na Bılgarskiya narod, Sofya 1929, s. 42; İzvori za bılgarskata istoriya, haz. Iv. Duyçev, G. Tsankova-Petkova, V. Tıpkova-Zaimova, L. Yonçev, P. Tivçev, c. 6/kısım 3, Sofya 1958, s. 279.

64 İzvori za bılgarskata istoriya, haz. Iv. Duyçev, G. Tsankova-Petkova, V. Tıpkova-Zaimova, L. Yonçev, P. Tivçev, c. 6/kısım 3, Sofya 1958, s. 279.

65 J.-P. Roux, Histoire des Turcs, Deux Mille ans du Pacifique à la Méditerrannée, Fayard 1984, s. 89.

66 V. Zlatarsky, İstoriya na Bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/1, Sofya 1970, s. 333-334. İmparator I. Nikeforos’un Bulgaristan’daki yenilgisini anlatan Bizans anomim kroniği (DihghsiV) hakkında bk. İv. Duyçev, “La chronique byzantine de l’an 811”, Travaux et Mémoires, 1, Paris 1965, s. 210-216.

67 812 yılında Krum Han, İstanbul’a Bizans’la anlaşma yapmak üzere bir elçi göndererek 716 (717) yılında yapılan anlaşmayı yenilemek ve iki yeni madde eklemek istemiştir. Ancak Krum Han’ın eklemeyi talep ettiği bu iki madde anlaşmanın yenilenmesine mani olmuştur. Bununla ilgili olarak bk. V. Beşevliev, “Tri prinosa kım bılgarskata srednovekovna istoriya”, İzsledvaniya v çest na Marin Drinov, Sofya 1960, s. 289.

68 Develtos, Burgaz Kasabası’nın batısında bulunan bugünkü Develt köyü civarındadır. Bk. İ. Venedikov, “La population byzantine en Bulgarie au début du IXe siècle”, Byzantinobulgarica, c. 1 (1962), s. 262.

69 İ. Venedikov, “La Population Byzantine en Bulgarie au début du IXe siècle”, Byzantinobulgarica, c. 1 (1962), s. 263.

70 V. Zlatarsky, İstoriya na Bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/1, Sofya 1970, s. 336-351.

71 Krum Han’ın yaptığı seferle ve bu seferler sırasında ele geçirdiği yerler hakkında bilgiyi Hambarlı yazıtlarından almaktayız. Bunun için bk. P. Nikov, “Dva starobılgarski nadpisa za vizantiysko-bılgarskite otnoşeniya”, Byzantinoslavica, III/2 (1931), 344-382.

72 G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F. Işıltan, Ankara 1986, s.156-157.

73 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane,

Sofya 1995, s. 98-99.

74 S. Bobçev, “Krum Han’ın Yasa Koyuculuğu”, çev. M. T. Acaroğlu, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, sayı 10-11 (1981-1982), s. 147-150.

75 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 100.

76 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 101-103.

77 D. Obolensky, The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453, London 1974, s. 114.

78 V. Zlatarsky, “Dva izvestni Bılgarski nadpısa ot IX vek”, Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka ı knijnina, kn. XV (1898), s. 152.

79 V. Zlatarsky, İstoriya na Bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/1, Sofya 1970, s. 386-390.

80 G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F. Işıltan, Ankara 1986, s.192.

81 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 104.

82 İzvori za Bılgarskata istoriya, haz. ve yay. İv. Duyçev, M. Voynov, Str. Lişev ve B. Primov, c. VII/II, Sofya1960, s. 43.

83 İ. Lazarov, P. Pavlov, İ. Tütündjiev, M. Palangursky, Kratka İstoriya na bılgarskiya narod, Sofya 1993, s. 21.

84 Bulgaristan’da Hıristiyanlık öncesi dönemine ait kitabeler, dil ve içerik bakımından incelenerek Prof. Dr. Beşevliev tarafından orijinal

metinle birlikte yayınlanmıştır. Bunun için bk. V. Beşevliev, Pırvo-bılgarski nadpisi, Sofya 1979. Ayrıca Omurtag Han'ın Tırnova ve Çatallar (bugünkü Şumnu iline bağlı Tsar Krum köyü) yazıtı için bk. P. Dinekov, K. Kuev ve D. Petkanova, Hristomatiya po staro-bılgarska literatura, Sofya 1978, s. 16-17.

85 T. Tekin, Tuna Bulgarları ve Dilleri, Ankara 1987.

86 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 104.

87 Bu kitabenin aslı ve modern Bulgarcaya çevirisi için bk. P. Dinekov, K. Kuev ve D. Petkanova, Hristomatiya po staro-bılgarska literatura, Sofya 1978, s. 17.

88 V. Zlatarsky, İstoriya na Bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/1, Sofya 1970, s. 446-447.

89 V. Zlatarsky, İstoriya na Bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/2, Sofya 1970, s. 33.

90 Bu savaşın tarihi tartışmalıdır. Ancak 854 ile 864 yılları arasında olduğu sanılmaktadır. Bunun için bk. V. Zlatarsky, İstoriya na Bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/2, Sofya 1970, s. 33.

91 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 111-112.

92 L'Histoire Bulgare dans les ouvrages des savants européens, Sofya 1969, s. 32.

93 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 113; D. Obolensky, The Byzantine Commonwelth, Eqstern Europe 500-1453, London 1974, s. 117.

94 L’Histoire Bulgare dans les ouvrages des savants européens, Sofya 1969, s. 33.

95 V. Zlatarsky, İstoriya na Bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/2, Sofya 1970, s. 55-56; Iv. Snegarov, “V koya godina se e pokrıstil bılgarskiyat knyaz Boris”, İstoriçeski pregled, XXII/5 (1966), s. 92. Knez Boris’in Hıristiyanlığı kabul ettiği tarih olarak 863 yılının Eylül ayını gösterenler de vardır. Bunun için bk. A. Vaillant-E. Laskaris, “La date de la conversion des Bulgares”, Revue des etudes slaves, vol XIII/fasc.1-2 (1933), s. 5-15; I. Duyçev, “Légendes byzantines sur la conversion des Bulgares”, Medievo-bizantino-slavo, c. III, Roma 1971, s. 63-80.

96 İv. Pastuhov-İv. Stoyanov, İstoriya na bılgarskiya narod, Sofya 1929, s. 50-54.

97 R. Browning, Byzantium and Bulgaria, A Comparatıve Study Across the Early Medieval Frontıer, London 1975, s. 177.

98 K. Jireçek, İstoriya na Bılgarite, Sofya 1978, s. 178.

99 Symeon (893-927) dönemine dair bilgiyi Leonis Chirosfaktis, Nikolaus Mysticos ve Romanos Lekapenos’un mektuplarından almaktayız. Bunun için bk. İzvori za Bılgarskata istoriya, haz. Iv. Duyçev, G. Tsankova-Petkova, V. Tıpkova-Zaimova, L. Yonçev, P. Tivçev, c. VIII/4, Sofya 1961, s. 175-314.

100 D. M. Nicol, A bibliographical Dictionary of the Byzantine Empire, London 1991, 74.

101 V. Zlatarsky, İstoriya na Bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/2, Sofya 1970, s. 284.

102 G. İ. Bratianu, “Le commerce dans l’Empire byzantin et le monopole de l’empereur Leon VI, Thessalonique”, Sbornik v pamet na Prof. Petır Nikov, Sofya 1940.

103 Preslav, Bizanslılarca X. yüzyılda Megalh Perislaba olarak adlandırılmıştır. Türkler bu küçük yerleşim birimine Eski İstanbulluk demişlerdir. Bunun için bk. K. Jireçek, Pıtuvaniya po Bılgariya, c. 1, Plovdiv 1899, s. 875. Bugün Preslav, Şumnu iline bağlı bir kasaba olup yakınında I. Bulgar Devleti'nin başkentinin kalıntıları bulunmaktadır. Bunun için bk. M. T. Acaroğlu, Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu, Ankara 1988, s. 158.

104 V. Zlatarsky, İstoriya na Bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. I/2, Sofya 1970, s. 351-352.

105 G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F. Işıltan, Ankara 1986, s. 244-245.

106 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s.139.

107 İ. Lazarov, P. Pavlov, İ. Tütündjiev, M. Palangursky, Kratka İstoriya na Bılgarskiya narod, Sofya 1993, s. 53. P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do Bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s.139.

108 İstoriya na Bılgariya, c. 2, Sofya 1981, s. 376.

109 Keşiş Kozma'nın "Bogomillere Karşı Söyleşi" adlı eserinin bir kısmının modern Bulgarcaya çevirisi için bk. P. Dinekov, K. Kuev, D. Petkanova, Hristomatiya po starobılgarska litaratura, Sofya 1978, s. 199-244. Ayrıca ayrıntılı olarak incelenmesi için bk. A. Vaillant, "Le traité contre les bogomiles du prêtre Cosmas", Revue des études slaves, c. XXI/1-4 (1944), 46-89.

110 G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F. Işıltan, Ankara 1986, s. 250.

111 K. Jireçek, İstoriya na Bılgarite, Sofya 1978, s. 206; K. Kosev, H. Hristov, D. Angelov, A Short History of Bulgaria, Sofya 1963, s. 54-55.

112 A. Jelyazkova, “Nekotorıye aspektıy rasprostranenya İslama na Balkanskom poluostrove v XV-XVII vv”, Osmanskaya İmperiya Sistema Gosudarstvenovo upravleniya (Sotsiyalnıe ı etnoreligioznıye problemıy), Moskva 1986, s. 105.

113 B. Primov, “Rasprostraneniye i vliyaniye na Bogomilstvoto v Zapadna Evropa”, Bogomilstvoto na Balkanot ve svetlinata na najnovite istrajuvaniya, Üsküp 1982, s. 226-227.

114 S. Runciman, “Bogomil ve Jeremiah”, Sbornik v pamet na Prof. Petır Nikov, Sofya 1940, s. 379.

C. Avarlar

Avarlar: Etnik Yaradılış ve Tarihlerine Bir Bakış / Prof. Dr. Emil Her{ak [s.641-657]

Göç ve Etnik Araştırmalar Enstitüsü / Hırvatistan

Avarlar, birçok yönden, Avrupa ve Avrasya tarihinde bir bilmece olmuş ve bu şekilde kalmışlardır. Bugüne kadar kökenleri ve etnik yaratılışlarıyla ilgili olan kilit sorular çözülememiştir. Aynı şey, en azından Avrupa'da, Bizanslı ve diğer tarihçilerin yazıları sayesinde, edindiğimiz bilgiler dışında eksik kalmış tarihleri hakkında da söylenebilir. Tarihlerine veya tarih öncesi dönemlerine ait Asya safhaları ile ilgili daha da az şey bilinmektedir. Bu sonuncusu, Avar halkının etnik ve belki de dil bilimsel kökenlerini saptamak için çok önemlidir. Öte yandan, artık şüphe kalmamıştır ki Avarlar -Avrupa kaynaklarında sık sık karıştırıldıkları kendilerinden önceki Hunlar gibi- zaman içinde çeşitli etnik ve dil unsurlarını kendi çekirdek halkı ile birleştirmeleri anlamında karışık bir halktı.

Oldukça şüpheli gördüğümüz bir teoriye göre, Avar etnonimi, ilk olarak 5. yüzyıla kadar geri bir dönemde, Herodotos'un Tarihler'inde kaydedilmiştir. Aslında, Herodotos sadece tahminlere göre hiç yiyeceği olmadan okunu bütün dünya etrafında taşıyan Abaris adında kuzey dağlarının ötesinde yaşadığına inanılan Hyperboreanlardan birinin hikâyesinden bahsetmiştir (IV: 36). Bu kaydın, Karadeniz'in kuzey kıyısında yaşayan, eski Yunan kolonilerinin komşusu olan step halkları arasındaki bazı Şaman törenini ima edebileceği düşünüldü.1 Asıl durum, Avarlarla uzaktan ilişkili olan Kuzey Avrasya veya Kuzey Orta Asya'daki bazı kültürleri gösteriyor olabilir. Ancak özel isimlerin genellikle

etnonimleri yansıtmasına rağmen Abaris'in bir halkın ismi olabileceği pek mümkün gibi gözükmüyor.

Bazı modern tarihçiler, Avarların tarihi kökenlerinden bahsederken, bir zamanlar Çin'in kuzey bozkır sınırlarında yaşamış olan, büyük ihtimalle proto-Moğol nesil olan halkları kastetmektedirler. M.Ö.'ki ilk bin yılın geç döneminde, Çin kaynaklarında bunlar, Çincede "barbar"'ın genel anlamını belirtmek için ortaya çıkan bir isim olan Hu olarak bilinirlerdi. Esasen Hu ibaresi Çinlilerce tanınan ilk atlı okçu olarak gözükmektedir. Aslında, Çinliler ata binme ve yay germe tekniğini batıdan gelen İranlı halklardan (Sako-Sakalar ve Sarmatanlar) öğrenmişlerdir. Her halükârda, Hu terimi, daha sonra, Avrupalı Hunlardan önce gelen Asyalı Hunları da içine alacak şekilde, hemen hemen Çin'in kuzey sınırlarında yaşayan bütün "yay halkları"nı kapsayacaktı. Bu grupları birbirinden ayırt etmek amacıyla, esas Hu'lar daha sonra Çin kaynaklarında Donghu, "Doğu Hu" olarak belirtilmiştir. Ayrıca, M.S. ilk yüzyıllarda Çinliler iki ana Donghu grubu teşhis ettiler - kuzeyde Siyengiler ve güneyde Wuhuan veya Wuwanlar. Bu etnik isimlerin o zamanlar tam olarak nasıl telaffuz edildiği tarihi dil biliminin meselesidir. Bu anlamda, Çin bilimcisi Edwin Pulleybank, fonotik imkanları inceledikten sonra, kuzeyli grubun etnonimini *Sarbi olarak kurdu. 6. yüzyılda bu isim Çin kaynaklarında Shiwei olarak gözükmektedir. Aslında Moğollar olan Mengwular bu etnik yapılanma içinde en son ortaya çıkmışlardır.2 Aynı şekilde, Pulleybank kendisine göre, güney grubunun da esas etnonimini, sonraki (Avrupalı) Avarlarla aynı şekilde *Awar olarak kurdu. Bununla birlikte, iki ayrı etnik ve tarihsel oluşum aynı şekilde Donghu'lardan gelir: 1) 4. yüzyılın geç döneminde Çin hanedanlığı olan Kuzey (Bei) Wei'yi kuran Tabğac veya (Çin kaynaklarında) Tuoba 2) 4.-5. yüzyıllarda Altay dağlarından Baykal gölüne ve Mançurya'daki Büyük Hinggan sıra dağlarına kadar uzanan geniş bir arazide güçlü bir kabile

konfederasyonu kuran Rouranlar veya Roanruanlar. Akademisyenler, genellikle bu iki grubun her ikisini de Siyengi ile bağdaştırırlar, çünkü Siyengi’nin Wuhuan’nın büyük bir bölümünü içine aldığına inanmak için bir neden vardır. Rouranlar bu şekilde özümlenmiş Wuhuan halklarından türemiş olabilirler, bu da (eğer Pulleybank’in açıklamalarını kabul edersek) Avarlar’la olan birlikteliklerini açıklar. Bununla beraber, Rouranlar ve (Avrupalı) Avarlar arasındaki gerçek bağ muhtemelen doğrudan doğruya değildi.

Rouranlar ve sonradan gelen Avarlar arasındaki ilişki ne olursa olsun, Avarların batıya göçlerine geçmeden önceki durum hakkında birkaç kelime söylemek yerinde olur.

Rouranların veya en azından hakim olan öğelerinin Proto-Moğol (veya Moğol) kabilelerinden, yani Wuhuan veya Siyengi’den, geldiklerini belirtmiştik. Bu oluşumun detayları halen bilinmemektedir. Bununla beraber, Weishu’da anlatılan (Kuzey Weilerin Tarihi) bir efsaneye göre, 4. yüzyılın ilk zamanlarında, daha önceden çok iyi bir süvari olan ve yakalanan bir esir, ölüm cezasına çarptırıldıktan sonra, topladığı benzer kaçaklarla dağlara kaçmış. Oğlu, Tabğac (Tuoba) hükümdarı Taiwudi’nin daha sonra açıkladığı gibi bu insanları, “solucanlar kadar önemsiz olduklarından” (Ruanruan olarak değiştirilen) Rouran adı altında birleştirebilmişti. Ruan ismi Çin dilinde çağrışımına göre solucan gibi kıvranarak sürünmek demektir. Gerçekten de, böyle bir tasvir Çinliler için çok açıktır. Bununla birlikte, ruan’ın, abarga, “yılan, yılan gibi olan hareket” yapısındaki Moğolca abar kökünün - “tırmanmak, güçlükle tırmanmak veya sürünme”nin bir tercümesi olup, bunun karşılığında bir saç stilini veya bir yılan totemini belirttiği de önerilmiştir. Durum ne olursa

olsun, Moğol yapısı Apar veya Abar/Avar (Awar) gibi Rouran ve sonraki Avarlarla ilişkili çeşitli yapılarla bağlantılıdır.

Genelde, Rouranların tarihi - ilk hükümdarları Kütelbüri'den (=Shelun, 402-410) Anagui'nin (=Anahuan, 520-552) saltanatından sonra devletlerinin dağılmasına kadar - az çok, güneydeki (Çin'de) Tabgac (Tuoba) Wei Hanedanlığı ve en çok da kuzey ve kuzeybatıdaki Türkçe konuşan gruplarla devam eden mücadele olarak özetlenebilir. Bu şartlarda, Weishuda bize Çince Tujué'deki "Turk" (Türk) etnoniminin ilk tarihi kaydını vermektedir, yine de belirtmek gerekir ki bu isim genel olarak Türkçe konuşan halkları değil sadece Asina (=Ashina) kabilesi etrafında toplananları kastediyordu. Bu Türkler, diğer Türkçe konuşan halklar gibi Rouranların boyunduruğu altına girmişlerdir.

Rivayete bakılırsa derebeyleri için metal işleme rolü üstlenmişler ve Altay bölgesine yerleştirilmişlerdir. Bu ilişkinin, Asina'nın Rouran İmparatorluğu'nun düşmesini tahrik etmesinde, etkili olduğunu kabul edebiliriz. Bu, durum 6. yüzyılın ortalarına doğru, Çin'deki Kuzey Wei Hanedanlığı'nın batı ve doğu Wei şeklinde kısa süreli devletler olarak ikiye ayrıldığı belirsiz bir zaman diliminde meydana gelmiştir. Güneybatı'da bir Orta Asya devleti olan Eftalitler (Yeda) veya "Beyaz Hun"lar sonlarına yaklaşıyorlardı. Eftalitlerin kendi kökenleri hakkında belirsizlikler çoktu. Bazı akademisyenler, onların muhtemel Hunların derin bir kolu olduklarına inanırken, diğerleri onları, Yüeçilerle3 bağlar, İran ve Oğuz Türkleri birleşiminde görürler. Turan havzasındaki oturdukları bölgede -Seyhun ve Ceyhun nehirleri- alttabaka kesinlikle Farsça konuşuyordu ancak 3-4. yüzyıldaki arkeolojik bağlam, ya Hunluların bazı gruplarıyla ya da daha büyük ihtimalle Oğuz Türklerinin (Hunlarla bağlantılı olan) dil atalarıyla bağlantılı olabilen göçleri belirtirler. Bununla birlikte, Eftalitlerin Rouran İmparatorluğu'nu sağ kanadı olduğuna dair

çelişkili bir öneri vardır (Golden 1992: 77). Durum her ne olursa olsun, Eftalitlerin topraklarının Awar isminin türemesi ile de tanındığını ve Bizanslı Yunan ve diğer kaynakların War ve Hun isimlerindeki, Ouarhunitler (Avar-Hun) olarak tanınan bir grup oluşturan kabilelerin yerini burada saptadıklarını eklemek önemlidir.

İ.Ö. 545 yılında, Asina Türklerinin hükümdarı olan Bumin (=Tumen), Batı Wei İmparatorluğu tarafından, kendisine Rouranlara karşı ittifak yapmayı teklif eden bir elçi grubunu kabul etti.

Aynı dönemde, Rouranların boyundurluğu altında bulunan ve Türkçe konuşan Tölös kabileleri benzeri bir şekilde bu son akınına baş kaldırdılar. Bumin'in Asina atlıları Cungarya ve Gobi geçitlerinden ani ve karmaşık bir şekilde Moğl Altaylarına saldırdılar. Bumin, kendisini Rouranın boyundurluğundan kurtarmak istese de, yine de onlara karşı sadakatsiz olarak gözükmek istemedi. Bununla beraber, 5-6 yıl sonra, Bumin kışkırtmaları destekledi. Rouran Kağanı Anagui'ye, gerçekleşmesi mümkün olmayan soylu bir evlilik teklif etti. Bu reddedilince (Anagui'nin elçileri öldürülünce), bir Çinli prenses ile evliliğiyle bağlantılı olarak en sonunda Batı Wei ile bir anlaşma yapmayı kabul etti. 552 yılının kışında, Bumin nihayet orduları Rouranlara karşı sürdü. Yenilgiye uğrayan Anagui intihar etti. Bumin'in kendisi ya zaferiyle aynı yıl ya da büyük oğlununda öldüğü ertesi yıl vefat etti. Mukan ismi ile daha önce Rouran hükümdarlarının kullandığı kağan (bu unvan ilk olarak 300 yıl evvel Siyengi tarafından tanıtılmıştı) unvanını alan (553-573) küçük oğlu Kusu (kuş) yerine geçti.

Rouran direnişi bir süre devam etti ama 554'te devletleri gerçekten yok oldu ve çok büyük bir Türk imparatorluğu onun yerini aldı. Bazı tarihçiler ona Kök Türk İmparatorluğu olarak gönderme yaparlar fakat biz bu terimden kaçınmanın en iyisi olacağını hissediyoruz4. Mukan doğrudan,

Moğol Altayları'ndan Orhon nehrine kadar olan doğu kısımlarına hükmederken, amcası, Bumin'in küçük kardeşi İstemi (552-575) - aslında İran'ın asalet unvanı olan yabğu sıfatını aldı- Cungarya'nın batısındaki topraklar üzerinde yetki verildi. Ve şurası kesindir ki, gelecekteki Avrupalı Avarların ilk olarak tarihin odağı haline gelmeleri, İstemi'nin batıya doğru ilerlemesinin bir sonucudur.

Bu aşama, ya 554 ya da 555'te İstemi'nin Aral Gölü'ne ulaşması ve Eftalitlerle uzun süren bir mücadeleye başlaması olarak saptanabilir. Bu Türk baskısı ipek yolunun merkezi kısımlarının kontrolü için ekonomik mücadelenin bir parçası olarak görülmüştür. Ama, öngörüldüğü gibi Eftalitler önceki Rouran devletinin "sağ kanadını" gerçekten oluşturmuşlarsa, o zaman İstemi'nin hareketleri, önceki Rouran devletinin topraklarında Türk Asina saltanatını kurmak amacındaki bir teşebbüs olarak açıklanabilir. Durum, çeşitli zamanlarda, Asina'yı müttefik olarak kazanmak isteyen Bizans ve İranlı Sasani İmparatorluklarının, uzun zamandan beri süren rekabetleri yüzünden daha da karmaşık olmuştu. 557'de, öncelikle ortak düşmanları olan Eftalitleri yıkmak niyetiyle İstemi, Sasani şahı Hüsrev Anuşirevan (531-579) ile ittifak yaptı.

Eftalitlerin son direnişi nihayet 567 civarında sona erince, eski müttefikler arasındaki gerginlik alevlenecek ve 568'te İstemi, Bizans ile bir askeri anlaşma yapacaktır. Ancak, eğer bir adım geriye gidersek, Eftalitlere karşı önceki Türk-İran ittifakının sona erdiği tarihlerde -eğer Bizanslı tarihçi Protektor Menander'in (M.S. 6. yy.) bize verdiği rakamlara inanırsak- takriben 20,000 kişi (Eftalit) Orta Asya'yı terk etmiş ve Kafkaslar ile Karadeniz steplerinden geçerek, sonunda Avrupa tarihindeki Avarlar olarak yer almak üzere güney doğu Avrupa'ya varmışlardır. Bir yazarın da tespit ettiği gibi, kesin demografik rakamlar, kesin istatiktiksel

bir gerçek olması gerekirken daha çok artistik bir stil oldukları için, ortaçağ kaynaklarında daima bir problem olmuşlardır (Tuchman 1979: xvii).

Ancak, diğer yazarlar batıya göçte esas alınan 20,000'in nihai olarak 50,000'e çıkmasını kabul etmişlerdir (Grefenauer 1978: 289). Aslında Avar isminin batı kaynaklarında ilk ortaya çıkışı, Panim'li Priscus'un 463 yılı hakkındaki yorumunda bulunmaktadır. Priscus'a göre: "O zamanda, doğu Romalılar, Saragurlular, Ugorlar ve Onogurlar gibi Sabirler tarafından saldırıya, uğrayan ve yerleşim yerlerini terk eden halkların elçilerini kabul ettiler. Aslında Sabirler, okyanus yakınında yaşayan, oturdukları yeri değiştirmeye zorlanan Avarlar tarafından kovuldular (Excerpta de legationibus). İlgili şartların ve zaman diliminin Avarların, bu durumda, Avrupalı Avarların ataları değil, Rouranlar olmasını belirtmesine rağmen, göreceğimiz gibi bu tarihi detay, yüz yıl sonra, bir önceki paragrafta tasvir ettiğimiz olaylar sırasında, bu sonrakilerin Avrupa'ya hareket etmesinde tayin edici rolü vardır.

Kilit tarih, Kandikh tarafından İstanbul'a, imparator Justinyen'e (527-565) "bütün halklar arasında en yüce, en cesur ve gerçekten yenilmez" olan Avarların en sonunda geldiklerini haber vermek için elçilerin vardıkları yıl olan 558'tir. Bundan önce, Menander'in bahsetmiş olduğu 20,000 kişi Kafkaslara varmıştır. Türk-İran koalisyonunun tamamlanması bu ilerleme için ana motif olmakla beraber, liderlerin Bizansla ilişkiye geçmek istemelerinin de nedeni olmuştur. Bu, Kafkaslarda yaşayan Alanların ara buluculuğu sayesinde gerçekleşmiştir. Mültecilerin etnik yapısı hakkında ise - belki de geniş bir etnik-politik anlamda, aslında esas Eftalit devletinin bir parçası oldukları için, onların Eftalit olduklarını söyleyebiliriz - ancak bunlar, Eftalitlerde olduğu gibi, karışık bir halktı. Büyük bir olasılıkla, erken dönem Hunlar zamanında veya başka tarihlerde, özellikle Orta Asya'ya hareket eden Oğuz kabileleri gibi az çok dil bilimi açısından

Türkçe konuşan göçmenler tarafından özümsenmiş Orta Asya İran halklarını da kapsar.

Aralarında, önceki Avar-Rouran bağlantısı ile ilgili Moğol unsurlarının da olma olasılığı vardır. Bununla beraber, Avrupalı Avarların kökenini tasvir ederken, Simokatta Theophylakt, (Avrupalı Avarlar hakkındaki tarihi bize birçok bilgi verir) Avrupalı Avarların önceki Avarlarla (yani Rouranlar) aynı olmadığından çok emindi. Onlara "sahte Avarlar" adını verdi ve kökenlerini War ve Hunlarda veya daha önce belirttiğimiz Ouarhu Avar-Hun kabilelerinde buldu. Theophylakt'a göre, önceki Avarlarla eşit görülmeleri "sahte avarların" ilerlemesine çok yardımcı olacak bir yanlış anlaşılma yüzündendir.

Şöyle ki, Sabirler ve diğer halklar, War etnonimini duyunca, kendilerini 5. yüzyılda yenen (EH Priscus'un belirttiği gibi) Avarlar sanıp telaşa kapıldılar. Halbuki War, Hun ve onlara eşlik edenler yanlış anlaşılan tanımlamanın kendi lehlerine işlediğinin çok çabuk farkına varıp, böylece "Avar" ismini almaya karar verdiler. Metin şöyle der: "Barseltler, (Barsiller) Unnugurlar (=Onugurlar, EH), Sabirler ve onların yanındaki Hun kabileleri, War ve Hun halklarının sadece bir kısmının kendi topraklarına doğru aceleyle ilerlediklerini görüp, korkmuş ve Avarların kendilerine doğru göç ettiği kanısına varmışlardır. Bu nedenle, kaçaklara harika hediyeler verip, bu yolla kendilerini güvenlik altına alabileceklerini düşünmüşlerdir. War ve Hunlar şartların kendileri için ne kadar iyiye döndüğünü görünce, yapılan yanlışlıktan yararlanıp kendilerini Avarlar olarak adlandırdılar" (Theophyklact, VII 8.3-5). Kandikh'in Justinyen'e gönderdiği övüngen mesajın dahi genel aldanışın bir parçası olduğu ortaya çıkacaktır. Ancak öteki taraftan, Menander'e göre, İstemi Türklerinden önce 20,000 kişilik asıl topluluğun Orta Asya'dan kaçmasından bir süre sonra, Türk lideri onları Avarlar olarak adlandırmıştır. Menander, İstemi'nin: "Avarlar kuş

değiller, havada uçup Türk kılıçlarından kaçamazlar; balık değiller, suya dalıp derin sularda yok olamazlar; toprak yüzeyinde dolanıyorlar. Eftalitlerle işim bitince, Avarlara saldıracağım ve benim gücümden kaçamayacaklar" dediğini aktarır (bakınız Gumilev 1967: 36).

Avarlar veya "sahte Avarlar", nasıl kabul ederseniz, güney doğu Avrupa'da Pannonia ovasına vardıkları zaman, birçok etnik grup onlarla birleştiler. War ve Hunlardan bahsederken, Theophylact onların daha sonra kendileri ile yakından bağı olan Türklerden kaçan ve aşiretlerine 10,000 kişi ekleyen üç halk ile -Tarniakh, Kotzagirler ve Zabenderler- birleştiklerini belirtir (VII 8.16-17).5 Onların boyundurukları altına giren Sabirler, Onogurlar ve diğer kabileler benzer şekilde Avrupa Avarlarının büyüyen insan gücüne katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca, bu sonuncusu Azak Denizi etrafında ve Karadeniz steplerinde Onogurlar, Utigurlar ve Kutrigurlar ve benzeri şekilde Sarmastlar ve büyük ihtimalle Ugor grupları-Bulgar kabileleri ile karşılaşmıştır. Sonuç olarak, Avarların, önceki yüzyılda Atilla Hunlarının önderlik ettiği büyük kabile birliğinin bir parçası oldukları, çeşitli halkları ve parçalanan grupları birleştirme veya yok etme konusunda başarılı oldukları söylenebilir. Böylelikle, niçin Orta Çağ tarihçilerinin sık sık Avarları erken dönem Hunlarla tanımladıkları da anlaşılabilir.6 Tabii ki bazı önemli değişiklikler vardı. Atilla'nın devletinin merkezi kısmı Sirmium etrafında hâlâ toprakları bulunan Gepidler tarafından Hun liderinin ölümünden sonra ele geçirilmişti. Halbuki diğer Alman soylu gruplar komşu bölgelere yerleşmişlerdir7.

546'da Longobardları Pannonia'ya getirecek yeni bir Alman göçü hazırlanıyordu. Son tahlilde en önemlisi son, M.S. geç 5. - erken 6. yüzyılda Slav göçlerinin batıya ve güneye doğru hareketlilik ve yoğunluk kazanmasıydı. Aşağı step İran etkileri geliştiren, Slav bir grup olan Antlar imparator I. Justin'in (518-527) saltanatı zamanında aşağı Tuna'nın

güneyine ilk bağımsız saldırılarını yapmışlardır. Justin’in yeğeni ve halefi Justinyen zamanında, Justinyen’in 555’te eski Roma İmparatorluğu topraklarında tekrar imparatorluk kurallarını geçerli kılmasına ve geniş bir devlet kurmasına rağmen Slav, Anta ve Bulgar, yani Kutigur saldırıları sürekli olan olaylar haline gelmiştir. Ancak, yeniden fethetme çabaları, özellikle İtalya’da Ostrogotlara karşı, imparatorluğun kaynaklarını tükettiği uzun ve mali açıdan yüklü savaşları da beraberinde getirmiştir8. Ve üstelik, savaşların tam ortasında felaket bir veba patlak verdi.

Arap tarihçiler bunu daha sonra Justinye’nin ismi ile birleştirdiler. Bazı modern tarihçilerin, bu salgını doğrudan Justinyen’in genişlemesine bağladıklarını ekleyebiliriz. Örneğin, bir yazarın saptamasına göre: “Bir noktada veba, aralarında iletişimin kurulmasından dolayı uzak toprakları bütünleştirdi ve onlar da benzer felaket kaderi paylaştılar. Veba’dan sonra ayrıldılar ve geç antik çağın sosyal düzenini yıktı (Goldstein: 1990: 67)”. Justinyen, Avar elçisi Kandikh’in kendisine 558’te gelip halkının gelmiş olduğunu bildirdiğinde, imparatorluğunun zayıflığının farkında mıydı? Farkına varmış olabileceği görünüyor. Roma yayılma hareketi foederati ile bağlantılı olarak Avarları, Slavlara ve Bulgarlara karşı müttefik kabul edip, onlara yıllık haraç ödemeyi kabul etti. Bizans, önceden Bulgarları, (daha uzak olan) Utigurları (Bizans için daha tehlikeli olan) Kutrigurlara karşı desteklemişti. Kutrigurlar Pannonia’ya giderken Avarlara katıldıkları halde, Avarlar şimdi bu diplomatik açıdan yıkıcı hareketlerin içinde bulunuyorlardı.

Avarlar 561’de liderleri Bayan (Baïavos, yani Türkçe bay, Moğolca bayan “zengin, varlıklı”) önderliğinde, Pannonia’ya vardılar. Bayan’ın kendi özel ismi mi yoksa soylu bir sıfat mı olduğu hâlâ açık değildir. Her halukârda, Çin sınırlarına ve Siyengi’ye dayanan step geleneklerine bağlı olarak Bayan kağan unvanını almıştır (tarihi kaynaklarda kagan, Kakanus

vb.). 562’de başka bir Avar elçisini İstanbul’a gönderip, bu sefer imparatordan sadece para değil yerleşmek için toprak da istemiştir.

Aslında, Avarlar sadece bugünkü (küçük) Scythia olarak bilinen Dobruca ile aşağı Tuna’da Wallachian ovasını işgal etmişlerdir. Bu araziyi ellerinde tutmak hevesindeydiler. Justinyen ise İstanbul’un bu kadar yakınına potansiyel olarak tehlikeli halkların yerleşme olasılığından hoşlanmıyordu. Bunun yerine, onlara aşağı Pannonia’daki toprakları teklif etti. Bayan bu teklifi reddedince, ordularını kuzey batıya, Karpatları geçerek Merovenj Frankların sınırlarını belirten Thüringia ve Elbe nehirlerine doğru sürdü. Tours’lu Gregory Historiae Francorum’unda (IV 23) ilk olarak “Hunların” (=Avarlar), Frank ülkesini oğulları arasında bölen Merovenj hükümdarı I Clothar‘ın (511-561) ölümünü takiben Franklara saldırdığını yazar. Reims hükümdarı Clothar’ın oğlu Sigibert (561-575) istilacılara karşı yürüdü ve onları, büyük ihtimalle Magdeburg yakınlarında bir yerde 562’de yendi.

Justinyen 565’te ölünce, Avarlar İstanbul’a başka bir elçi gönderdiler. Ama yeni imparator II. Justin (565-578) kendisinden öncekine göre “barbarlara” karşı çok daha az diplomatikti. Justin açıkça Avarların isteklerini reddetti ve Justinyenin onlara ödediği yıllık ödemeleri de iptal etti. O zaman Avarlar kuzey batıya doğru ilerleyip Franklara bir kere daha saldırdılar. 566’da ortaya çıkan Gregory’nin savaş hakkındaki yorumları çok enteresandır. Görünüşe göre tam Franklar savaşa başlayacakken: “………ruh çağırmada çok yetenekli olan Hunlar onların gözlerinin önünde birkaç hayalet şahsı dans ettirdiler ve onları kolayca yendiler” (IV: 29). Görünüşe göre Avarlar, karşıtlarına korku aşılama amacıyla, bazı şaman tarzı hileler kullanmışlar. Ama bunun gerçekte ne olduğunu söylemek çok zor. Frank ordusu savaş alanından kaçtı ve kralları Sigibert hapsedildi. Özgürlüğünü tekrar kazanmak için Sigibert Avarlara “birçok değerli

hediye" vermek zorunda kaldı. Aynı zamanda Bayan'la bir anlaşma yaparak Avarlarla "hayatının geri kalan kısmında" barışı korudu (IV: 29).

Avar devleti veya daha kesin olarak kabile birliği, bu zamana kadar çok geniş bir yüz ölçümüne ulaşmıştı. Batıdaki Thüringia'dan (veya en azından Sudetler'den) doğudaki Don nehrine kadar, güneydeki Tuna'dan belki de kuzeydeki Baltık Denizine kadar yayılmıştı. Bu zamana kadar, Avar devleti, çeşitli Türk (Hun, Bulgar), İran ve Karadeniz stepleri ile etrafını çeviren topraklardaki düzenli halklar dışında, muhtemelen hepsi olmasa da, erken Orta Çağ Slavlarının çoğunu bir araya getirdi. Ünlü İngiliz tarihçisi Arnold Joseph Toynbee (1889-1979) yüksek bir bilimsel değer taşıyan Tarih Çalışması'nda Slavlar hakkında, çevrebilim açısından zayıf olan, bataklıklarda yaşayıp "insan sürüsü" olmaktan başka bir seçimi olmayan, Avarların sadece tarih arenasına getirdikleri portresini çizmektedir (1987 I: 152).

Ancak böyle bir sonuç yanlıştır ve 20. yüzyılın ilk yarısında türeyip Slavların genel tarihsel rolünü küçültmek için elinden geleni yapan Alman milliyetçi teorilerinden kaynaklanmaktadır. Aslında kaynaklarda da iyice belgelendiği (ve bizim de daha önce belirttiğimiz) gibi Slav göçleri Avarların Avrupa'ya gelmelerinden yarım yüzyıl öncesinden başlamıştır. Justinyen'in Avarlarla 558'de sonuçlandırdığı foedus'a kadar, Bizans topraklarına yapılan Slav saldırıları bağımsız, anlık harekatlardır. Bazen Bulgar-Kutrigur grupların yanlarında olduğu çeşitli Slav ve Anta güçleri Bizans topraklarının içine doğru epey ilerlemişlerdi.9 Bu zaman diliminde, Bizans güçlerinin İtalya'daki Ostrogotlara karşı (533-555) ve aynı zamanda İranlılara karşı (527-532, 540-545) savaşa girmesi Slavların ilerlemelerini kolaylaştırdı. "Justinyen'in vebası", tehdit edilen toprakların demografik potansiyelini büyük ölçüde zayıflattı. 6. yüzyılın ortasında, 547'de veya 550-551'deki büyük istila sırasında Slavlar, ilk kez kışı

geçirmek için Bizans topraklarına girdiği zaman, görünüşe göre tam anlamıyla bir Slav tarzı “toprak alma” hazırlığı vardı. En sonunda, 558-559’da Slavlar ve Kutrigur birliği üyeleri güneye doğru ilerlediler ve üç kola ayrıldılar: Ordularının biri Yunanistan’dan geçerek Thermopile’e vardı; ikincisi doğrudan İstanbul’a saldırdı, üçüncüsü ise Trakya Kerson’una gitti. Justinyen’in generali Belisarus’un (505-565) saldırıyı geri püskürtmeyi başarmasına rağmen Bizans imparatorunun Avarlarla tam o sırada anlaşmasını yaptığı foedus diplomatik olarak hassas bir hamleydi.

Böylelikle, Slavlar, Avarlar gelmeden evvel önceliğe sahip oldular. Bununla birlikte, Toynbee’nin basitleştirmesine rağmen, Avarlar gerçekten Slav halkların göçünde önemli bir rol oynamıştır. Modern tarihçiler, Avarların Frank sınırına yaptıkları iki seferin, Suebian kabilelerini güneye ve güney batıya iterek batı Slavlarının (Çeklerin, Slovakların ve Lehlerin ataları) genişlemesi için toprakları boşaltarak Orta Avrupa’daki Cermen soylu halkları üzerinde güçlü bir etkisi olduğunu belirtmektedir. Öteki yandan, Slavlar ve Avarlar arasındaki ilişkiler her zaman uyumlu değildi. Nestor’un kroniğindeki (= ilk Rus Kroniği) bir bölüm Avarların Slav Duleblere karşı ukala tavırlarının portresini çiziyor. Dulebler (=eski Rusçada Doulebi) büyük ihtimalle Doğu Karpatların içindeki Anta grubu olan Slavlardır. Avarlar, bu halkla, şüphesiz ya Karpatları geçerek Franklara yapılan akınlar sırasında ya da daha sonraki bir zamanda karşılaşmışlardır. Nestor’un kroniği, küçük düşürücü olarak Duleb kadınlarını eyerlere bağlayıp kendi yük arabalarını çektirdiklerini ve bunun o günün ataerkil toplumunda Avarların ne kadar zalim olduklarının bir göstergesi olduğunu iddia eder10. Slavlar, Avarları Slav dillerinde daha sonra “dev, güçlü” anlamına geldiği sanılan “Obri” (Ob’re, Obre) olarak adlandırdılar (bakınız Vasmer 1987 III: 107; Skok 1972 II: 535).

Avarlar, 567’de aşağı Pannonia’da o zaman Gepidlerle savaşta olan Langobardlarla “ebedi anlaşma” (foedus perpertuum) yaptılar. Langobardlar, Gepidlere karşı olan harekatlarda büyük bir yük taşırken, Avarlar önce Gepidlerin elinde olan Sirmium’u ele geçirmekte ısrar ettiler. Langobardlar (Avarlar) ve Gepidler arasındaki çarpışmalar sırasında imparator II. Justin’in galip gelen tarafı görmeyi beklemek için tarafsız kaldığını eklememiz gerekir. Ancak, yenilgiyle yüzyüze gelen Gepidler, Sirmium’u Bizanslı kumandan Bonos’a teslim etmeyi tercih ettiler. Avarlar, kuzeyden gelip Gepidlerden aldıkları bütün toprakları istedikleri zaman, zaten Gepid güçlerini hemen hemen bozguna uğratmışlardı. Langobard kralı Alboin (565-571) yakın zamanda halkını bölgeden geri çekmeyi daha uygun buldu. Papaz Paul’e göre, 3 Nisan 568’de Langabordlar İtalya’ya gitmek üzere Pannonia’yı terk ettiler - bu göçmenlerin (erkekler, kadınlar ve çocuklar) toplam sayıları görünüşe göre ana kafilede (Langobardlarla beraber Gepidler, Suebler, Bulgarlar, Sarmat, Pannonialar) 100,000’di ve ek olarak 20,000 Sakson daha sonra bu büyük göçe katılacaklardı (II 6-7).11

Gepid topraklarını eline geçiren Avarlar, Sirminium’u elde etmek için mücadele sürsede, artık Pannonia’ya kesin olarak yerleşmişlerdir. Kumandan Bonos Avarlarla olan pazarlıklarında küçük başarı sağlıyordu. Bu durumda, Bayan kendi ordusundan 10,000 Kutrigur’un Sava nehrini geçip Dalmatia’yı yağmalamalarını emretti. 568’de, Bayan, bu sefer Targitai (kaynaklarda Tergazis olarak geçen) tarafından önderlik edilen yeni bir elçi grubunu İstanbul’a gönderdi. Sirmium’u teslim etmelerini ve yıllık altın ödemesinde bulunmalarını istedi. II. Justin reddetti. Bonos’a Sirmiumun savunmasını güçlendirip, Avarların Tuna’yı geçmemelerini sağlamasını emretti. Öyle görünüyor ki, o zamana kadar Türk lideri İstemi, Avarların farkına varmıştı. Önceden belirttiğimiz gibi, aynı yılda (568), önceki Sassanid müttefikleri ile gerginliğin patlak vermesi yüzünden, İstemi

Bizans ile Bizanslıların Avarlarla anlaşma yapmamalarına dair bir şartı da içeren askeri bir anlaşma yapmıştır.

Buna rağmen, Bizans-Avar ilişkileri, gelecekteki 10 yıl boyunca zorlukla da olsa barış içinde sürdü. Bizanslılar ve Sasaniler arasında yeni bir savaş patlayınca (572-591), İranlılar Avarlarla bir ittifak yapma teşebbüsünde başarısız oldular. Bizanslılara gelince, Türklere 575'te (veya 576'da) önceki anlaşmayı teyit etmek için elçi gönderdiler. Türkler, kaçınılmaz olarak, Bizanslıların Avarlarla savaşmadığı ve muhtemelen Avarlarla Bizanslılar arasında birtakım karşılıklı anlaşmaların olduğuna dair bir sonuç çıkardılar. Bu yüzden, Bizans elçisi Velentinus aralarına gelince soğuk karşılandı. Kaynaklarca Turxantos12 olarak adlandırılan İstemi'nin oğlu, Valentinus'a şu cevabı verdi: "Sen Romalı değilsin, çünkü sen on dille konuşuyorsun….dillerinin biriyle bana yalan söylüyorsun, ötekisi ile ise benim esirlerimi, Ouarhuniteleri, (Avar-Hunları) kışkırtıyorsun" (daha fazla detay için bakınız; Gumelev 1967: 49). Bununla beraber, II. Tiberius (578-582), imparator II. Justin'nin yerine geçince güney doğu Avrupa'daki durum yeni bir kriz safhasına yaklaşıyordu.

579'da Bayan nihayet Sirmium'u almaya karar verdi. Avarlar şehre karargah kurup, sonraki üç yıl boyunca kuşatma altına aldılar. Bütün bu zaman süresince, şehir insanları evcil hayvanlarını yemeye zorlandılar ve şehirdeki kedileri yemeye başladılar. Umutsuzlukları, kuşatma zamanından kalan kalın bir tuğla üzerine yapılan kaba bir yazıta yansıtılmıştır: "Tanrım! Şehre yardım et, Avarları geri püskürt, Roma'yı (Bizans İmparatorluğu) ve bunu yazanı koru" (Kovachevich 1977: 51; Jirecek 1990: 50; Sisic 1990: 219). Üstelik, Sirmium'un kuşatılması Bizans topraklarının büyük Slav istilasına rastlar. Bu muhtemelen 578 veya 579'da Avar harekatlarından bağımsız ve onların isteklerine karşı olarak başladı.13 Bu durum, sonraki dört yıl boyunca devam etti. Bu çerçevede Menander, daha sonra 581'de

100,000 kadar Slavın Tuna'yı geçip Trakya'ya saldırdıklarını yazacaktır. Ertesi yıl Bizanslılar, bunun Avarlarla Slavlar arasında daha iyi yönetilen bir iş birliğine yol açacak yeni bir Slav saldırısını kışkırtmış olsa da, Sirmium'u Avarlara teslim ettiler. Şöyle ki, 583'te Bizans Anta kabile birliği ile bir ittifak sağlamayı başardı. Antalar güney Tuna'nın içlerine kadar giren Slav gruplara saldırıp onları Bizans topraklarından çekilmeye zorlamışlardır, fakat Bizanslılar, Avarlarla daha yakın bir iş birliğine girip yakın zamanda cevap verdiler. Görünüşe göre, Bayan tasvir edilen olayların tırmanışı sırasında veya hemen öncesinde, muhtemelen 582'den sonra, yani Menander'in tarihi raporunun son yılında öldü. Her halukârda, ismi sonraki tarihlerde görülmüyor. Arkeologlar, onun Debrecan (Kuzey doğu Macaristan) yakınında Tépe'de bulunan bütün Avar mezarlarının en zengini olan, zengin asil mezarına gömülen insan olduğuna inanıyorlar. Mezarda, Bayan'ın saltanat zamanıyla bağlantılı olabilecek, Justinyen ve II. Justin zamanından kalma madeni paralar vardı. Taht, Bayan'ın büyük oğluna geçti. Kaynaklarda ismi belirtilmez ama, 583-584'ten sonraki olayların gidişatından ve Bizansla pazarlıkların niteliğinden anlaşıldığı kadarıyla daha zor bir karakterin Avarlar arasında iktidara geldiği söylenir. 582 yılında, imparator Tiberius'da tahtı damadı Maurice'e (582-602) bıraktıktan sonra öldü.

İmparator Maurice, güçlerinin çoğunun doğuda Sasanilere karşı savaştığı gerçeği karşısında batıda (yeni) kağanı yatıştırarak durumu kurtarmaya çalıştı. Avarlarla pazarlıklar bazı garip detayları da içermektedir. En önemlisi, Maurice, Justinyen zamanında yapılan anlaşmaya uyarak onlara yıllık 80,000 altın madeni para vermeyi kabul etti. O zaman Kağan imparatordan iki tane daha çok abartılı hediye istedi bir fil ve altın bir kanepe. Her ikisi de kendisine gönderildi. Ancak, kağan file bir bakışta onu geri gönderdi, daha sonra altın kanepeyi de değersiz olduğunu

iddia ederek geri gönderdi. Anlaşmaya varılan 80,000'nin üstüne bir ek 20,000 daha altın para istedi. Maurice reddedince, Avarlar, Augusta ve Vaminacium şehirleriyle beraber Singidunum'u (bugünkü Belgrad) aldılar. Bu olay 584 yılında meydana geldi. Monemvasia Kroniği Avarların İstanbul'un "Uzun Duvarlarına" kadar gelip hatta Anadoluya geçtiklerini iddia ederler. Slavlarla beraber Teselya, Eski Epirus'u, Attica'yı, Euboea'yı yağmalayıp Peloponnes'a geçtiler. Bu akın sırasında Selanik ilk defa Slavlar tarafından kuşatılmıştır. Ertesi sene (584'te), Maurice, barışı sağlamak amacıyla Avarlara yıllık ödemenin 100,000 altın paraya çıkarılmasına karar verdi.

Ancak barış kısa sürdü. Theopyhlakt Simokatta, bize, Bokolabras adında, kağanın karısı ile ilişkisi olduktan sonra hayatından endişe eden ve Tuna üzerinden geçip yıllık ödemeleri toplayan Avar elçisi Targitai ile aynı zamanda İstanbul imparatorluk sarayına gelen bir Türk Şamanın hikâyesini aktarır. Kaçak, Maurice'e kağanın hileli barış yaptığını ve İmparatorluğa karşı askeri müdahaleler bile sürdürdüğünü anlattı. Maurice, Avar elçisini hapse atarak cevap verdi (I 8). Kaçak Şaman olayından sonra, 585-586'da Avar ordusu Trakya'da birçok şehri ele geçirerek Trakya'yı istila etti. Bizanslılar bu gücü geri püskürtmeyi başardıkları halde, 586'da Avarlar'dan ve Slavlardan oluşan 100,000 kişilik bir ordu bir kez daha Selanik'i kuşattı. Olaylar, 30-35 yıl sonra şehrin psikoposu John'un ilk kitabı Miracula s. Demetrii (St. Demetrius'un Mucizeleri)'de tasvir edilmiştir. Hikâyenin anlattığına göre, Selanik'in nüfusu zaten açlıktan tükenmiş bir haldeyken, şehir, bir melekler ordusuna önderlik eden ve şehrin kale burçlarında görünen parıldayan bir adam tarafından kurtarılmıştır. Durum her neyse, Selanik kuşatması kısa sürede kalktı; Avar ve Slav güçleri şehri terk ettiler ve Balkan kırsal alanlarını yağmalamaya başladılar. Bizans bir zaman sonra saldırganları yendi, ancak Tuna ve

Balkan sıra dağları arasındaki arazinin çoğu İmparatorluk tarafından kaybedilmişti ve 588'de Avarlarla Slavlar Trakya'nın her tarafını yağmaladılar.

Tarihin akışı, 591'de Bizans-Sasani savaşı sona erince değişmeye başladı. 591-592'de Maurice, İranlılarla barış yaptı ve bu sayede ordusunun büyük bir kısmının doğudan tehdit edilen Balkanlara doğru ilerlemesini sağladı. Yakın zamanda Bizanslılar, Avarlara karşı tedbir almaya başladılar ve bu sonuncular, müttefik arayışı içinde İtalya'da Langobardlarla yeni bir anlaşma yaptılar. 593'te kağan yıllık altın ödemelerinin yeniden yükseltilmesini istedi. Maurice Avar isteğini reddedince, Kağan Singidunum'a (bu şehir savaşlarda sık sık el değiştirecekti) saldırdı. Ancak, bilinmeyen bir neden yüzünden, sadece yedi gün sonra Avarlar Singidunum'u terk ettiler. Kağan Slavlar arasından kendisi için Avar ordusunun binip Sava nehrini geçip Trakya'ya ve Propontus'un (Marmara Denizi) bütün kıyıları boyunca yeni bir saldırı başlatacağı gemiyi yapacak marangozlar buldu. Bir ateşkesin harekatları durdurduğu görünüyor. Ancak, ertesi yıl (594), Maurice generali Priscus'u aşağı Tuna'da yerleşik Slavlara karşı gönderdi. Bu sefer sırasında, Avarların barış şartlarının ihlali olarak yorumladıkları gibi, Priscus ordusunu Tuna'ya sürdü. Bu nedenle Kağan 596'da bir defa daha Singidum'a saldırdı. Bizanslılar (yine Priscus önderliğinde) nehir güçlerini getirip Singidum'u kurtardıkları sırada, Avarlar şehir duvarlarını yıkmış ve halkı başka bir bölgeye aktarmak üzereydiler. Avarlar bu durumda harekatlarını başka bir yöne yönlendirdiler. 597'de Dalmaçya'yı istila ettiler ve aynı yıl Avarları, Slavları ve Bulgarları içeren başka bir büyük ordu 3. defa Selanik'i kuşattı.

Bu yıllar boyunca, Avarların, Kuzey topraklarında da mücadeleye girdiklerini eklemeliyiz. 593 ve 395'te (395-396) onları doğu Alplerde Bavaryalılara karşı Slav halka yardım ederken ve Orta Almanya Franklarına

karşı savaşırken buluyoruz (bakınız Grefenauer 1978: 297, 305-306, 316; Erdeli 1989: 96; sisic 1990: 224). Bununla beraber en can alıcı bölge hâlâ Tuna'nın güneyindeki topraklardı.

599 sonbaharında büyük bir Avar ordusu Tomis'e (bugünkü Köstence) saldırdı. Priscus şehre yardım için aceleyle koştu. Avarlar ve Bizanslar, her iki ordu da, kışı şehir duvarları altında (görünüşe göre dostça) geçirdiler, fakat 600 yılında Paskalya döneminde Kağan başka bir Bizans ordusunun Nikopolis'e (Niğbolu) doğru ilerlediğini öğrendi. Avarlar onları yendi ve sonrasında da Edirne ve İstanbul arasındaki Drizipera'yı aldılar - şehirle beraber yerli Kutsal Şehit Alexander tapınağını da yıktılar. Bu en son neden için Theophylakt Simokatta, tanrının, Avar ordusunun üzerine kağanın yedi oğlunun da öldüğü bir veba gönderip, kağanı cezalandırdığını iddia eder (VII 14-15). Hemen sonra, Avarlar, Bizanslarla Tuna'nın iki taraf arasında sınır olarak kalacağı ve Avarlara yıllık ödemelerin 120,000 altın paraya yükseltileceği bir barış anlaşması yaptılar. Bununla beraber, aynı yıl (veya 601'de) Bizanslılar Tuna'yı geçip Avar topraklarının derinliklerine doğru ilerleyip Avarları Tisza nehri (muhtemelen bugünkü Voyvodina'daki Titel'e yakın) üzerinde bir savaşta yendiler. Kağan geri kalan dört oğlunu da bu savaşta kaybetti.

Ertesi yıl (602), Bizanslıların savaş sırasında müttefikleri oldukları bir cezalandırıcı gönderdi. Büyük ihtimalle kısa bir süre sonrada öldü ama Phocas'ı (602-610) İstanbul tahtına yerleştiren isyan sırasında Maurice'in ölmesinden önce değil.

Budapeşte'nin kuzeyindeki Szentendre'deki içinde iki kadınla eşleri veya belki de eşi ve kızı gömülü yüksek rütbeli bir Avar'ın mezarı, Bayan'ın büyük oğlu ikinci Avar Kağanına atfedilmiştir. Mezarın tarihi Phocas zamanından kalma altın'ın hükümdarlığı para esas alınarak saptanabilir. Kadınların mücevherlerinin Alman stilinde olması da,

Avarlar ve Langobardlar, Gepidler ve Franklar gibi halklar arasındaki ilişkileri göz önüne alırsak, enteresandır. Eğer gömülü kişi gerçekten Bayanın büyük oğluysa, büyük ihtimalle arkasından gelen varisi, Phocas'ın hükümdarlığı başlarında Bayan'ın küçük oğludur.

Yeni kağan Langobardlarda ittifak tazeledi. 603'te Papaz Paul, Avarların, Langobardların ve Slavların Istria'ya saldırıp tamamen yağmaladıklarını yazar. Kağan bazı Slav birliklerini de Langobardlara Cremona ve Mantovayı ele geçirmede yardım etmeleri için yolladı (Hist. Lang. IV 14, 28). Ancak, sonradan Bizanslılarla barış yapmaya karar verdi. Phocas Avarlara ödenen yıllık haracı 120,000'den 2000,000 altın paraya yükseltti ve bu da imparatorluğun o zamanki genel sosyal, mali ve askeri çöküşüne rağmen Avarlar tarafından resmi olarak memnuniyetle karşılandı. Her halukârda, devam eden senelerde, İstanbul yakınlarında önemli harekatlara girişmedikleri gözüküyor. Öteki yandan, Sasani şahı II. Hosrau (590-628), öldürülen imparator Maurice'in intikamcısı rolünde doğudan ilerliyordu. Phocas Avrupalı birliklerinin tümünü İranlılara karşı başarısız savaşlarda çarpışmaya göndermişti. Sonuç olarak da Slav kabileler, artık Tuna'nın güneyindeki birçok vilayette hareket ve yerleşim özgürlüğüne sahipti.

Bu şartlarda, Kartaca valisinin oğlu Heraclius İstanbul'a doğru denize açıldı ve Phocas'ı 610'da devirip öldürdü. Heraclius'un saltanatı (610-641) en az iki yönden önemli olacaktır: 1) ilk on yılda, güney doğu Avrupa, Slavların yerleşmeleri sonucunda, halen bugün dahi geniş bir ölçüde devam eden, etnik ve dil bilimsel açıdan büyük bir değişime girecek; 2) ikincisi, imparatorun saltanatının son dönemindeki zaferleri Bizansın daha birçok yüzyıl hayatta kalmasını sağlayacaktır. Avar devletinin derin bir krize girip, bu dönemin ortalarında büyük bir yenilgiden sonra parçalanmaya başlamasını da eklemeliyiz.

Piyakos Paul Heraclus'un başa geçmesinden sonra Avarların kuzey İtalya'ya akınları hakkında bilgi verir. Tarih bilimcilerin, yerel bir efsaneye dayanması muhtemel olan bu hikâyenin tarihi gerçekliğinden emin olmamalarına karşın, Avarların önceki müttefikleri Langobardlara karşı tavırlarını yansıtması açısından ilginçtir.

Hikâyede anlatılana göre, 611'de Avarlar bilinmeyen bir neden yüzünden Venedik'e saldırdılar. Friuli dükü Gisulf onlara karşı koymaya çalıştı ama hemen sonra bir muharebede adamlarının çoğu ile birlikte öldü. Dükün dul karısı Romilda ve geri kalan adamlar, kadınlar ve çocuklar, Forum Iulii (Cividale) kalesinde hayatta kalmaya çalıştılar. Bir ara, bir şekilde, Romilda, şehir duvarlarından Kağanı görüp ona çılgınca âşık olmuştur. Eğer kendisiyle evlenirse ona şehri teslim edeceğine söz verir. Kağan kabul eder fakat sonuçta Avarlar erkek Langobard mahkumlarını katledip, kadın ve çocukları köle olarak alırlar. Romilda ise pek yakında felaket bir kaderle karşılaşacaktır14. Hikâye diğer iki detay yüzünden de ilginçtir. Romilda'nın küçük oğlunun Beneventum'un gelecekteki dükü ve Langobard kralı I. Grimwald (662-671) Avarlar tarafından diğer büyük kardeşleri ile beraber esir olarak alındığını ama cesurluğu sayesinde hemen kaçtığını anlatır. Ayrıca, Paul bize kendi büyük büyükbabasının aynı Avar akınında ele geçirildiğini ama bir kurdun ve Slav bir kadının yardımlarıyla Grimwald gibi sonradan kaçtığını anlatır (Hist. Lang. IV 37).

Önceki hikâyede gerçek ne olursa olsun, Papaz Paul, Avarlarında, Merovenj Frank hükümdarlarla, kral II. Hildebert'in (575-595) öldürülüşünden onlarca yıl sonraya iz bırakan şiddetli mücadelelere girdiklerini anlatır. 613'te, "Avarlar olarak tanınan Hunlar" Pannonia'dan Thüringia'ya geldiler ve Franklara karşı şiddetli bir kampanya başlattılar. O zamanlar oğulları adına vekil olarak hareket eden Brunechildis Kraliçesi (d.613) durumu onlara para ödeyerek kurtardı (Hist. Lang. IV 11). Ancak

İspanya’ya kadar her yerde aslında kraliçenin “Avarların en korkunç kralının” (atrocimus Avarorum rex) yardımını talep ettiği söylentileri yayıldı (bakınız Kovachevich 1978: 67).

Bu sıralarda, güney doğu Avrupa’da olaylar neticelenmeye başladı.

Miracula S. Demetrii’nin ikinci kitabına göre, 614-616’da “sayısız” Slav birlikleri Tesaly’e, Yunanistan’a, Kiklad Adalara, Acharia’ya, Epirs’a İllirya ve Anadolu’nun bir bölümüne saldırmışlardır. Slavların gemi inşa edip denize açılmaları açısından bu istila önemlidir. Olayların kati kronolojisi hakkında bazı şüpheler olsa da, saldırının kilit hedefi açıkça Selanik ve İstanbul’dur. Liderleri Hatzov’un eşliğinde Slavlar Selanik’i bu kez kıyıdan da kapatarak 3. kez kuşattılar. Miracula S. Demetrii “Şehit”in (Kutsal Demetrius) şehri tekrar kurtarıp, ablukanın başlamasından 33 gün sonra Slavların geri çekilmesi ile sonuçlandığını iddia eder15. Ancak Avarlar bu durumda ne yapıyorlardı? Pisidia’lı George tarafından meydana gelenler hakkında yazılanlar şunu iddia eder: “Bir tarafta Sakalı Charybdis (=Avarlar) barışsever gibi görünüp hırsız gibi yağmalıyordu. Öte yandan, uyum içinde yükselen Slav kurtlar fırtınayı karadan denize taşıdılar” (bakınız Ostrogorski 1955: 154).

Avarlar Hatzon’un ve diğer saldırıların sonucunu görmek için bekliyor olabilirlerdi.

Öte yandan, Franklar Avar tehdidine, Avar Kağanlığının kuzey kısımlarında Slavlar arasında hoşnutsuzluk yayarak cevap vermiş olabilirler. Her şekilde, onları meşgul edecek başka şeyler de olmuş olabilir. Karadeniz’in Kuzey bölgesindeki Bulgarlar da Avar hakimiyetinden rahatsızlık duymaya başlamışlardı. Kaynaklarda bahsedildiğine göre 619’da Bulgar Han’ı, bazı tarihçilerin gelecekteki Bulgar lideri Kubrat (d. Cca 600) ile özdeşleştirdikleri yeğeni ile İstanbul’a gelmiştir. Yeğen, Bizans eğitimi aldığı (ve görünüşe göre Hıristiyanlığı kabul ettiği) Bizans başkenti

İstanbul’da esir olarak kalmıştır. Eğer bu kaydı kabul edersek, büyük ihtimalle, soylu esir İstanbul’da Avarlara karşı olan bir anlaşmayı önlemek amacıyla kalmıştır. Ancak, Avarların yüz yüze kaldığı problem sadece Bulgarlar değildi. Frank Fredegar’ın Kroniği, kral Clothar’ın (584-629) 40. yılında (623-624), “Frank milletinden (=doğuştan Franklı) Samo adında bir adam’ın (homo nomen Samo natione Francos) “Winidi” olarak adlandırılan ve Avarlara karşı isyana başlamış olan Slavlar arasına ticaret yapmak amacıyla birçok tacirle gelmiş olduğunu iddia eder (I 4. 48). Samo’nun gerçekten Frank olup olmadığı hâlâ tartışılmaktadır (başka bir tarihi kaynak onu Slav olarak nitelendirir). Bugünkü Çek, Slovak ve muhtemelen Sloven topraklarına Avarlara karşı bir isyanı alevlendirmek üzere gönderilen bir Slav ajan olmuş olabilir. Önemli olan başarılı olmuş olmasıydı. Bu topraklardaki Slavlar kendilerini Avar derebeyliğinden kurtarmış ve Samo takip eden 35 yıl süresince onların kralı olarak kalmıştır. Ancak, kısa zamanda, bu yeni bağımsız krallık Franklar için tehdit oluşturacaktı.

Başka bir tarihi gelişme, VII. Constantine Porphyrogenitus’un (912-959) çalışmasından 300 yılı aşkın bir süre sonra kaydedilmiş olmasına rağmen, şu anda tartıştığımız zaman dilimi içinde saptanmıştır. Şöyle ki, De administrando İmperio’sunda imparator-tarihçi, Hırvatların ve Sırpların atalarının göçü Heraclius’un saltanatı sırasında olduğunu ve bu iki halkın Avarlar tarafından daha önceden yağmalanmış topraklara yerleştiklerini iddia eder. Sırpların Avarlarla olan ilişkilerinin tasviri daha katidir ve Porphyrogenitus’un sadece hikâyenin Hırvatlarla ilgili olan bölümünü genelleştirip, Sırp göçüne de uyguladığı görülmektedir. Her iki halk da, görünüşe göre, imparator Heraclius’un korumasını (ittifakını) istemişlerdir. Ancak, Hırvatlar hakkında Porphygeneitus daha cömertti: “...Heraclius’un kumandası altında aynı Hırvatlar Avarları yenip bu bölgelerden kovdular ve

imparator Heraclius’un emriyle şu anda yaşadıkları Avarların ülkelerine yerleştiler” (DAI 31).

Bu yorumda açık olmayan, Hırvatların ne zaman saldırıp Avarları yendiğidir. Bazı yazarlar bu harekatı 7. yüzyılın ilk on yılının içinde görmüşlerdir. Bir teoriye göre Hırvatlar Ant birliğinin bir parçasıydılar ve 602’de Avarlar tarafından yenilmişlerdi. Diğer tarihçiler, onların güneye göçünü, Samo’nun Slav kabilelerinin isyanı (doğrudan olması şartıyla değil ama daha çok genel anlamda) ile bağdaştırmışlardır. Hırvatları ya Bulgarlar ya da Heraclius’un, imparator saldırı altındayken hakimiyet kuran Avar hükümdarlara karşı iç bölgelerde kışkırtıp tahrik ettiği Avar askeri tabakası olarak tanımlayan teoriler de vardır. Soru, Heraclius’un Hırvatlarla ittifakının, eğer Avarlar ve müttefikleri başarılı olsalardı, Bizansı tamamen yıkabilecek olan İstanbul’a yapılan Avar önderliğindeki büyük saldırı öncesinde mi veya sonrasında mı meydana gelmiş olmasıdır. Olmuş olan ise tam tersidir tabii ki.

Sonuçta, bahsettiğimiz bölümden önce, Avar Kağanlığının derin bir krizde olduğu ortaya çıkmaktadır yani İstanbul üzerine yapılan toplu saldırı genellikle M.S. 626 olarak tarihlendirilmektedir.

Avarların önderliğindeki İstanbul’a yapılan taarruz birkaç tarihçi tarafından tasvir edilmiştir: Psidialı George (7. yüzyıl), Synkellos Theodore (d.810/811), Oratio Historica’nın tanınmayan yazarı, Theophanes (760-818) ve Psikopos Nikephorus (d.829). Esas saldırı gücü, hepsi Avar Kağanı komutanlığı altında, Avarları, Bulgarları ve Slavları (Theophanes Gepid olarak da tanımlıyor) kapsıyordu. Aynı zamanda, Sasani şahı II. Hüsrev tarafından gönderilen, büyük bir İran ordusu, Boğaziçinin girişinde İstanbul’un karşısındaki Kadıköy’de kamp kurmuştur. Bizans yazarlarının çoğunluğu, özellikle Synkellos Theodore (çarpışma hakkında bize en uzun kaydı sağlamıştır), Kağanı tasvir etmek için negatif sıfatları ayırmazlar:

Psidialı George onu “canavar” olarak adlandırır, Theodore içinse o “lanetli hain”, “batılı domuz”, “şeytani yılan” vb. Ama Oratio Historica onu sadece “Sakalı köpek” olarak adlandırır. Benzeri bir şekilde, düşman ordusu bir böcek kümesine benzetilmiştir. Gerçek boyutuna gelince, Theodore Bizanslıların kalabalık olup birden yüze kadardan bile daha kalabalık olduklarını iddia ederken, Oratio Historica bunu birden ona kadar indirir16.

Kuşatma ve muharebeler 29 Temmuz’dan 7 Ağustos’a (626) kadar sürdü. Kısaca, Kağan ikili bir saldırı düzenlemişti ana ordu (Avarlar, Bulgarlar vb.) şehre karadan baskı yapacak, Slavlar ise gemilerinde denizden büyük taarruz yapacaklardı. Slav gemilerinin tahribi, başarısızlığın nedeni olarak gösterilmektedir. Pisidia’lı George, Theodore ve Oratio Historica Slav denizcilerin yenilgisini, görünüşe göre onlara karşı fırtına çıkaran İsa’nın annesine (Mary) atfediyorlar. Psikopos Nikephorus ise daha gerçekçi bir rapor veriyor. Şöyle ki, Bizanslılar, Kağan’ın, Avar kara kuvvetlerinin şehir duvarlarının kilit bir bölümünü ele geçirip şehre sızacakları sırada Slavlara saldırılarını başlatmak için işaret vereceğini planladığını öğrenmişlerdi. Bu durumda Bizanslılar gemilerini avantajlı pozisyonlara akın ettirip, Avarların duvarlara gedik açmaya hazırlanmasından önce Slavlara saldırı işareti verdiler. Slavlar tuzağa akın ettiler ve fena şekilde yenildiler17. Bundan sonra, Kağan, planının suya düştüğünün farkına varıp, ordusunu ana yurduna geri çekti ve İranlılar Chalcedon’dan geri çekildiler.

Avar gücünün İstanbul’daki yenilgisinden sonra hızlıca gerilediği konusunda şüphe yoktur. Takip eden 5 yıl içinde muhtemelen Kağan’ın kendisi de öldü. Muhtemelen 629 yılı için Pisidia’lı George şöyle yazmıştır: “…Sakalar (Avarlar) Slavları öldürüyor ve sonra da kendini öldürüyor” (bakınız Ostrogorski 1955: 158). Bu birkaç şeyi ima ediyor olabilir. Büyük yenilgiden sonra patlayan karşılıklı gerilimleri, belki de Avarlara karşı olan

Hırvat savaşlarını ya da daha kesin olarak Kağan'ın kendisinin ölümünü. Biraz daha yakından bakarsak, Fredegar'ın Kroniği bize 630-631'de, Pannonia'da, iktidarı ele geçirmek için Avarlarla Bulgarların birbirleriyle kavga etmeye başladıkları zaman, Avar (veya Hun) Krallığında büyük bir uyuşmazlığın çıktığını anlatır (Abararum cuinomento Chunorum regnum) (IV 4). Bu duruma kısaca geri döneceğiz ama şunu söyleyebiliriz ki bu mücadele Bayan hanedanlığının öldüğünü belirtir. Bayan'ın küçük oğlu, üçüncü kağan, Macaristan'da Kecskemet yakınlarındaki Kunbabony'daki asil mezarlığına gömülmüş olabilir. Bu mezarın tarihi 630 ila 670 arasındadır. Diğer belirtilerin ışığında, bu muhtemelen en erken tarih kabul edilmelidir. Bu mezardaki insan öldüğünde 60 yaşlarındaydı.

Şimdi, 630'dan sonra Avarlarla Bulgarlar arasındaki mücadeleye dönersek, Bulgarların tahta çıkmaya teşebbüs etmeleri gerçeği, o zamanlar ya çok güçlü ya da demografik açıdan Avar Kağanlığında kalabalık bir unsur olduklarını gösterir. Tabii ki, Kağanlık genişleme sayesinde gücünün doruğundaydı ve birçok değişik halkları kapsamaktaydı. En azından 6. yüzyılda, Slav etnik gruplar toplam nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktaydı ve Cermen soyundan kalmış olan gruplar da olmalıydı. Ancak Slavlar bağımsızlıklarını kazanıp Avarların hükmü altındaki topraklar küçülünce, geriye kalan, Avarların kendileri gibi -ve Bulgarlar gibi-göçmen atlılar için en uygun olan Avrupa (batı Avrasya) stepleri ve Pannonia'nın bazı kısımları olacaktır. Başka bir deyişle, Avar arazisi step toprakları arasında sıkışınca, nüfus yapısı, çoğunlukla sadece Avarlarların kendileri ve Bulgarlar gibi (ve muhtemelen sonraki Sarmastlar ve erken Ugor halkları) benzeri yaşam tarzı sürdüren nüfus yapısına dönüşmüştür. Bazı Slav gruplar Pannonia'da özellikle Moravia devletinin yakında kuşatacağı Balaton gölü etrafındaki bölgelerde kalacakları- fakat Slavların çoğu Tuna'nın güneyindeki topraklara, Dalmatia, Moesia, Makedonya vb. vilayetlerine

sızacaktır. Bu bölgelerde Hırvatlar, Sırplar ve diğerleri kendi devletlerini kurmaya başlamışlardı bile.

Avar-Bulgar Mücadelesi Nasıl Çözümlendi?

Geniş anlamda, şüphesiz, Pannonia'da ki Bulgar başkaldırış, o zamanlarda (630) Bulgar Kubratın da Avarlardan bağımsızlığını iddia ettiği Karadeniz steplerine kadar geniş bir çerçeveye yayılmıştır. 635 yılına gelindiğinde, Kubrat hükmünü, Avar safhasının daha da küçülerek sadece Pannonia ve bazı komşu toprakları kapsadığı anlamına gelen, batıya Karpatlara kadar genişletmiştir18.

Ancak, Fredegar'a göre, Pannonia'da, Avarların Bulgarlar üzerinde hakimiyet kurması, Bulgarları Avar önderliğindeki topraklardan ilk büyük göçe zorlamıştır. 9,000 civarında Bulgar, Frank kralı Dagobert'e veya daha kesin olarak Bavaryalılara sığınmak istediler. Kralın emirlerine uyan Bavaryalılar onları kabul ettiler fakat daha sonra Bulgar mültecilere saldırarak hemen hemen hepsini öldürdüler. Geriye kalan 700 Bulgarın lideri Alzek veya Altsek (yazıda Alciocus), nihayet "Vend hududundaki" (in marea Vinedorum) Karantan kralı Valuk (Wallucus)'a sığındı19.

Daha sonraki on yıllarda Avarlara ne olduğuna dair kesin bir bilgi yoktur. Büyük ihtimalle ya Bulgar isyanı sırasında oluşan karışıklıklardan kendilerini toparlıyorlardı ya da muhtemelen Kubrat'ın yeni Kağanlığı (=Büyük Bulgaristan), Hırvatlar, Samo Krallığı, Karantan prensleri ve diğer haklarında tarihsel kaynaklarda çok az bilgi bulunan oluşumlar gibi etraftaki devletlerle hâlâ savaşıyorlardı.

Ancak 660'larda, Avarlar, ellerinde kalan topraklarda bir çeşit istikrar kurmuş görünüyorlardı. Samo'nun ölümü, Bayan'ın günlerinde ki kadar olmasa da, kuzey ve kuzey-batıya doğru politik etkilerini yaymalarını sağlamış olabilir. Şüphesiz, sonraki yüzyılda bile "kağan" gibi unvanların

Karantanyan Slavların arasında kullanılması, Avar derebeyliğinin ve etkisinin bir noktada onlar arasında tekrar kuvvetlendiğini gösterir20.

İlave bir unsur ise kökenlerini daha çok doğuda buldu. Batı Türk (Asina) İmparatorluğu (Avarların esas düşmalığı) kesinlikle 660'ta çöktü ancak, bu zaman zarfında batı kanadında Kafkaslar'dan Don ve İdil'e kadar bir devlet kurmaya çalışan, Türkçe konuşan ve güçlü olarak Asina gelenekleriyle bağdaşan Hazarlar büyük bir güç haline geliyorlardı. Hedeflerinden bir tanesi, Kubrat'ın Kağanlığıydı. Bulgar liderin ölümünden sonra Bulgarlara saldırılarını yoğunlaştırdılar. Tam olarak ne zaman olduğunu saptayamıyoruz ama belki de 660'da kısa bir süre sonra yeni Bulgar birlikleri Pannonia'ya Avarlara göç edip onların insan gücünü kuvvetlendirmişlerdir. Bu, 663 (664)'te Langobard hükümdarı Grimwald'ın Avarlardan Friuli dükü Lupus'un önderliğindeki bir isyanı yatıştırmak için yardım istemesinin sebebi olabilir. Ancak, Papaz Paul'ün de bize anlattığına göre, Avarlar Friuli'deki isyanı yatıştırınca, zapt ettikleri bölgeyi geri vermeyi reddettiler (Hist. Lang. V 18-20). Bazı tarihçiler, mevcut belirtilerden, Avarların Isonzo'nun (Soca) üst tarafları ve Sava (yani kuzey doğu Friuli ve Sloven Carniola, EH) (Grafenaur 1978: 356-358) etrafındaki toprakları ellerinde tutmayı becerdikleri sonucunu çıkardılar. Yine de Karantanya, Lupus'un oğlu Arnefrith'in sığınak temin ettiği ve 664'te Friuli'yi tekrar almak için harekatlara katkıda bulunduğu yer olduğu için, onların ulaşabilecekleri yerden uzak kalmış olduğu anlaşılıyor. Öteki yandan, Pannonia isyanı sırasında 30 yıl önce Karantanya'ya kaçan Bulgarlar için ise olayların gidişatı rahatsız edici görünüyor. Şöyle ki, önceki yıl (663'te), Friuli'ye Avar müdahalesinden önce, Alzek adındaki, 700 mülteciyi prens Valuk'a getirmek için önderlik eden kişi olması muhtemel, bir Bulgar dükü (Vulgarum dux Alzeco) Grimwald'e askerleriyle birlikte bilinmeyen bir neden yüzünden geldi21.

Langobard ülkesinde askerlik yapıp oraya yerleşmeyi istedi. Grimwald, Alzek ve adamlarını Beneventum'daki oğlu Romwald'e gönderdi. Bu sonuncusu Bulgarlara Sepinium, Bovianum (=Boiano) ve bugünkü İtalyan bölgesi Molise'deki Isernia şehirleri etrafında geniş fakat boş alanlar tahsis etti. Alzek yerli Langobard gastald oldu. Papaz Paul tarafından verilen bu döneme ait rapor, Bulgarların hâlâ bu bölgede yaşadıkları ve "Latince" konuştukları halde kendi dillerini kullanmayı unutmadıkları sonucuna varır. Bu, dillerini, İtalya'ya geldikten sonra 200 yıl kadar korudular demektir (yani Paul'ün yazdığı zamana kadar) (Hist. Lang. V 29) 22.

Kubrat'ın Bulgar devletinin Hazarlar tarafından yıkılmasının, Avar tarihi üzerinde başka etkileri de oldu. Yine de eklemeliyiz ki, Hazarların nihayet Karadeniz'in kuzeyindeki Bulgarları yenmesi, Kubrat'ın ölüm tarihi (belki 660 kadar erken) ile 680 yılları arasında olmuş olması gerektiğinin dışında açık değildir23.

Her ne olursa olsun, devamında Kubrat'ın oğulları arasında bölünme meydana geldi. Oğullarının en büyüğü, Batbayan veya Bayan Hazar derebeyliğini kabul etti. Kubrat'ın ikinci oğlu Kotrag bir grup kabile ile (daha sonradan Bulgar İdil devletinin ortaya çıkacağı) orta İdil'e ayrıldı. Asparukh (Esperik) gibi İranlı adı taşıyan üçüncü oğul birliklerini aşağı Tuna'ya sürerken, dördüncü oğul Kuver halkını Pannonia'ya Avarlara götürdü (bu gruptan bazıları en sonunda Asparukh'un Bulgar grubu olacak). Bir de, takipçileriyle beraber Bizans Ravennası'nın Exarchate'ine yerleşen beşinci oğul vardı. Bizi, bu genel bakışta, sadece (Avarların arasına yerleşen) dördüncü oğul Kuver ile üçüncü oğul Asparukh ilgilendiriyor.

678'de Avarlar Bizans ile normal ilişkiler kurmaya başladı. En azından kaynaklar bize o yıl Avar kağanının Bizans imparatoru IV. Konstantin'den barış dileyen batılı liderler arasında olduğunu iddia ediyorlar. Kuver Avarlar o zamanda ya da biraz daha sonra gelmiş olmalıdır. Geçen on yıllarda,

Avarların Sirmium yakınlarına yerleştirdikleri çok sayıdaki Bizanslı esirler, görünüşe göre “yeni bir halka” dönüştüler. Böylece, 680’de Kağan onlara yeni bir lider atadı Kuver. Ancak, Kuver isyan çıkartarak Avarları yendi ve halkını Selanik’in kuzey batısında bulunan Makedonya yeni yerleşim alanına götürdü. Ancak, bu yeni yere varışında, birçok kişi Selanik’e, İstanbul’a ve Trakya şehirlerine (“ana yurtlarına”) kaçtı. Kuver bu tarz kaçışları yasaklamaya çalıştı. Bizans imparatoru ile pazarlık yaparken aynı zamanda başarısız bir şekilde Selanik’in kontrolünü eline geçirmeye teşebbüs etti (bakınız Miracula s. Demetrii, II 5). Olayların tasvirine bakacak olursa, Hem Avarlar hem de Bizanslar yeni bir savaşa sürüklenebilirlerdi. Ancak, Kubrat’ın üçüncü oğlu Asparukh’un aşağı Tuna’ya gelmesi oyuna yeni bir politik faktör getirdi. 679-680 sıralarında, Asparukh’un Bulgarları, Karadeniz ile Balkan Dağları arasındaki araziyi ele geçirdiler. 680’de Bizans güçlerini yendiler ve takip eden yılda imparator onlarla barış anlaşması yapmak zorunda kaldı.

Gelecek onlarca ve yüzlerce yıl boyunca Asparukh’un göç mirası gerçekten kayda değer olacaktı. Bir yanda yeni kurulan Tuna Bulgar devleti bölgede yerleşik Slav halklarla çok başarılı bir ortak yaşamı becerebildi. Avarlar, Slavlarla uzun süreli ilişkilerine rağmen asla benzeri bir şeyi elde edemediler. Öte yandan, Bizans ile ilişkiler Tuna Bulgaristanı’nın sonunda yeni bir tarz Slav kültürünün doğum yeri olmasına kadar uzanan devamlı çatışmaların benzeri bir şekilde çok bereketli kültürel bağları da kapsamıştır. Bulgarların kendilerinin dil asimilasyonundan daha sonra (veya sırasında) erilmiş olmasında bile. Asparukh’un Bulgarlarının gelmesi ve ardından gelen gelişmeler, Avarları etkili bir biçimde doğrudan ilişkilerini Bizans topraklarından güney doğuya doğru kesti.

Avar Devleti tüm zamanı boyunca 626’dan Franklar tarafından 811’de yıkılışına kadar bazen “İkinci Kağanlık” olarak adlandırılmıştır.

Gördüğümüz gibi bu dönemde Bulgarla olan ilişkiler çok ıstıraplıydı. Aslında, bazı araştırmacılar, özellikle 680'den sonra, Bulgarların nihayet Avarya'da üstünlük sağlayan bir nüfus haline geldiklerini öne sürmüşlerdir. Mezarlardaki bu döneme ait somut arkeolojik malzemeler de bir nüfus değişikliğini belirtiyor. İskeletlerde daha fazla Moğol veya Asyalı özellikler var halbuki daha önceki Avar mezarlarında daha çok Avrupalı (Europoid) tiplerin üstünlüğü vardı. Bu en son olay, sadece Kağanlığın ilk safhalarında Avar nüfusuna katkıda bulunan Slav ve Alman asıllı halklara atfedilmeyip, hem steplerde hem de Avarların (War ve Hun) ilk geldikleri Eftalit topraklarındaki alt tabakadan İranlı gruplara da atfedilebilir. Tabii iki, bazı Moğol fizik tipleri veya özellikleri daha önceki tarihlerdeki mezarlarda iskeletler arasında da bulunmuştur ama sayıları 680'den sonra açık olarak artıyor. Bu gelişme, arkeolojik kayıtlarda da parellelik gösterir. Avar kemerlerindeki bazı süslemeler Kama Nehri boyunca bilinen kuzey doğu stilleri ile bağlantılı farz edilirken, İkinci Kağanlık ile bağlantılı tipik sarı seramiklerin Orta Asya'da, yani Turan aşağı havzaları ile bağlantılı oldukları farz edilmektedir (bakınız Kovachevich 1977: 85, 181-183).

Eğer belirttiğimiz işaretler Avrupa'nın doğu köşeleriyle ve/veya Orta Asya ile yeni (yenilenmiş) bağları gerçekten gösteriyorsa, 660'ta Batı Göktürk Kağanlığının yok olmasını takiben ortaya çıkan zincirleme etkiler ve rahatsızlıklar, Pannonia'ya, Avar Kağanlığının tarihi devamlılığı açısından gizli olmaları yüzünden tanımlanmaları güç olan, yeni göç dalgaları üretmiş olduğunu farz edebiliriz. İlgili oluşumu anlamak için daha birçok araştırmanın yapılması lazım.

Bizim tarihi özetimize dönersek, belirttiğimiz gibi Tuna Bulgaristanı'nın kurulması Avarları güneye ve güney doğuya doğru itti. Böylece, hareketlerinin daha sonraki on yıllarda özellikle kuzeydeki ve Pannonia'nın kuzey batısındaki topraklara doğru yönlendirilmiş olması

mantıklıdır. Ancak, bu Avarların güneyde topraklarındaki yerleşiminin devam etmediği anlamına gelmez. Arnavutluk'ta Elbasan yakınlarındaki bir zengin Avar mezarı, Avarların yerleştikleri topraklarının burada 7. yüzyıla kadar devam ettiğinin bir işareti olarak görülmüştür (bakınız Kovachevich 1977: 90). Ayrıca, benzeri şekilde obr-(=Slavcada Avar) unsurlu yer isimlerinin Hırvatistan ve Bosna'da hâlâ çokluğu bazı Avar devamlılığını düşündürür. Bununla beraber, 8. yüzyılın başlarında Avar Kağanlığı Pannonia'nın dışında kesinlikle birçok yeri kaybetmiştir. Doğu Alplerdeki ve etrafındaki bölgeler önemli bir istisna olmuş olabilirler (yani bugünkü Avusturya, Slovenya ve Slovakya).

7. yüzyılın sonlarına doğru Avarlar, Enns Nehri üzerindeki Lorsch yöresine yayılmışlardı ve Inns ile Viyana Ormanı arasındaki bölgeleri kontrol ediyorlardı (Geary 1988: 208). Bu zamanlarda (cca 700) Bavaryalıları savaşta bozguna uğrattıktan sonra güney doğu Alplerdeki Karantanya'lı Slavların üzerine gitgide artan bir baskı uyguladılar. Görünüşe göre, Karantanya'nın kesin politik statüsü tam olarak açık olmasa da, bu sonuncular o zaman Avarlar veya onların emri altında olanlar tarafından kuşatılmış durumdalardı.

Slovenyalı tarihçiler önceden Samo'nun konfederasyon devletinin bir parçası olduklarını ve bağımsızlıklarını korumayı başardıklarını farz ederler. Karawanken sıradağlarının (=Slov. Karavanke) güneyindeki büyük ihtimalle Avar Kağanlığı'nın boyunduruğu altında bulunan (fakat hâlâ az çok özgür hareket edebilen, meselâ takip eden on yıllarda Fruli'ye akınları sırasında) Slavların durumundaki gibi, Alp bölgesinin dağlık coğrafyası tam bir Avar kontrolü kurmaya uygun değildi. Bununla beraber, Karantanya'da bile, bazı yerli prenseslerin unvanlarının teyit ettiği gibi, güçlü Avar etkiler olmuş olmalı (20. nota bakınız).

743’te Franklar Bavaryalıları yendi ve (bir kez daha) Bavarya Dükalığını kendi büyüyen imparatorluklarına kattılar. Aynı yıl Karantanyan lideri Borut ülkesine yapılan Avar saldırılarına karşı Bavarya yardımı istedi. Bavaryalılar yardım etmeyi kabul ettiler. Avarlar geri püskürtüldüler: fakat sonuçta, Karantanya, (Bavaryalıların üstleri olan) Frankların boyunduruk altında olacakları anlamına gelen Hıristiyanlığı ve Bavarya derebeyliğini kabul etmek zorunda kaldı. Böylece, Avarlar, doğrudan Frankların boyundurlukları altındaki devletlerle yüzleşiyorlardı. Ancak Batıda daha ileriki gelişmeleri etkileyecek önemli faktörler vardı. Langobard Kralı Liutprand (712-744) Avarlarla, daha sonrasında Avarlar ve Langobardların ilişkilerinin devamlı olarak dostça olacağı bir ittifak yapmıştı. Yine de, bu, Langobard politikasının, özellikle Roma’da ki Papa ve Franklarla olan ilişkilerinin, Avarların pozisyonunu etkileyiceği anlamına gelecektir.

Liutprand’ın saltanatı boyunca, Kuzey ve Orta İtalya’da ki -özellikle Ravenna’daki Exarchate - Bizans topraklarını fethetmek için hareketlerini yenilediler. Bu tabii ki, Langobardları kendilerinin en tehlikeli karşıtları olarak gören, Romadaki Papalarla gerginlik yarattı24. 727’de Liuprand Osimo ve sonrada Ancona şehirlerini ele geçirmişti. 729’da, Langobard kralı Roma’nın kapısına dayanmıştı. Papa II. Gregory (715-731) onu geri çekilmesi için ikna etti ama 733’te Liutprand Ravenna’yı ele geçirince, bir sonraki papa III. Gregory (731-741) Venediklilerden şehri geri alabilmek için yardım istemek zorunda kalmıştı (735). Daha sonra III.Gregory Liuprand’a, rakibi olan Langobardlı Spoleto ve Benevento dükleri ile ittifak yaparak karşı çıktı. 739’da ve 740’ta tekrar papa başarısız bir şekilde, o zaman Frankların görünüşte hükümdarı olan Charles Martell’in (716-741) desteğine sahip çıkmaya çalıştı. Daha fazla baskılara ve yeni tehditlere rağmen, Papalık ve Langobardlar arasındaki 20 yıllık ateşkes Liuprand’ın varisi Rathis’in (744-747) saltanatı sırasında teyit edildi.

Ancak Rathis 747’de erkek kardeşi Aistulf (747-756) tarafından azledilince kavga yoğunlaştı. 751’de Langobardlar Ravennayı aldılar. 753-754’te Roma’yı tekrar tehdit edince, Papa II. Stephen (752-757) Alpleri geçip Charles Martell’in oğlu III. Pepin (751-758) ile buluştu. Stephen Frankları koruyucuları olarak elde etmeyi başardı ve bunun üzerine 754 yılı Paskalyasında Pepin’i Frankların kralı ve oğulları Charles ve Carloman’ı tahtın varisleri olarak takdis ve teyit etti. Bu olay, nihayet Karolenjen hanedanının hükmetmesine izin vermesinden ve bundan da çok Papalık ve Franklar arasındaki yakın bir iş birliğinin başlangıcı olmasından önemlidir. Pepin, Papayı Aistulf’a karşı korumak için iki defa (754 ve 756’da) İtalya’ya müdahale etti. Bu sonuncusunun ölümü üzerine Papa Stephen II. Desiderius’un (757-774) Langobard kralı olarak seçilmesine destek verdi. Politikanın özeti çok karmaşık olacaktır, ama bir ara Desiderius’un hem Franklar hem Papalık arasında barış kurduğunu söylemek yeterli olacaktır. Bununla birlikte, bu ilişkiler, 770’te daha sonradan Charlemagne (doğuşu 742, saltanatı 768-814) olarak bilinen Pepin’in oğlu Charles’ın Desiderius’un kızı (Desideria) ile evliliğinde Papa Stephen III’ün gerçekleşmesi yakın olan evliliği protesto etmesindeki gibi, her zaman samimi değildi. Desiderius’un diğer kızı (Liutberga) Charlemagne’ın kuzeni olan Bavarya dükü Tassilo III (cca 740-797) ile evlendi.

771’de (evliliklerinden kısa bir süre sonra) Charlemagne Langobard karısını reddetti ve bu da önceki kayınpederi Langobard Kralı Desiderius ile uzun süren bir düşmanlıkla sonuçlandı. Nihayet 773’te Charlemagne Langobardlara saldırdı. 1 Haziran 774’te Langobard başkenti Pavia Franklar tarafından ele geçirildikten sonra, Charlemagne “Frankların ve Langobardların Kralı” unvanını aldı ve Desiderius’u bir manastıra sürgün etti. İki yıl sonra (776) Friuli’de Franklara karşı bir isyan başladı.

Yatıştırıldıktan sonra, bazı asilerden hayatta kalanlar Avarlara kaçtılar. Bu da bizi Avar tarihinin gidişatına geri getirir.

Frank kraliyet yıllıklarının Soylu Vakayinamesinin belirttiği gibi 782 yılında Charlemagne Ren üzerinden bir kampanya başlattı. Ren'i geçtikten sonra Avar Kağanının da dahil olduğu, çeşitli elçilerle buluştuğu Lippe üzerinde bir meclis kurdu. Avarlar ve Franklar arasındaki bu karşılaşması Langobard Krallığının düşmesinden sonra, ilişkilerinde büyüyen bir baskının bir parçasıydı. Tassilo, sözde (babasının sürgüne sürülmesinin intikamını almak isteyen) Langobard karısının inisiyatifiyle 787'de Charlemagne'a başkıldırınca, olayların gidişatında bir basamak daha ileri gidilmiş oldu. Ertesi yıl (788) Tassilo Avarlarla bir anlaşma yaptı.

Bavarya savaşında (787-788), Charlemagne'ın kuzenini yenmesi, o zaman Avarlara karşı harekatlarında genişlemesine yol açtı. Nihayet 791'de Frank-Avar savaşı patladı. Takip eden yılda Charlemagne'ın bütün niyeti Avar Kağanlığını sona erdirmekti. Bu önemli anda Avarlar Franklara karşı yeni bir Saxon isyanının patlak vermesi ile kurtuldular (793). Bu sadece geçici bir tehirdi. Frank Soylu Vakayinameleri, 795'te, Friuli'nin Frank dükü Erik'in Slav prens Vojnomir (Vakayinamelerde Wonimir) tarafında kumanda edilen bir sefer gönderdiğini ve bununda Tizsa ve Tuna arasında bir yerde bulunan Pannonia'daki Avarların Hring'inin (=”ring”, yani ana kamp) yağmalanması ile sonuçlandığını anlatırlar. Aslında, harekata, Charlemagne'ın oğlu İtalya kralı ve Erik'in üstü Pepin tarafından katkıda bulunulmuştu. O zamanlar, (kaynaklarda da belirtildiği gibi) Avar Kağanlığı'nda büyük kayıplara yol açan bir savaş sürüyordu. Hring'in düşüşü 796 olarak kaydedilmiştir. Yine de 797 ve 799'da da Avar akınları vardı. Bu aradaki zamanda (798'de), öncelikle Avarların Hıristiyanlığı kabulünü saplamak amacıyla, Salzburg Psikoposluğu kuruldu - fakat 802'de Avarlar Frank elçileri öldürdüler. Nihayet 805'te Kağanları din değiştirdi.

Tarihi kayıtlarda sözü geçen son üç Kağan - Theodore, Abraham ve Isaac, Hıristiyan (Eski Kitap) isimlerini kabul edip, Aachen'da Frank Kralları önünde resmen tayin edildiler. Isaac (Latin Izanacius) ise en son 811'de belirtiliyor.

Charlemagne'ın biyografcısı Einhard Avarlarla olan savaşı şöyle özetler: "Bir sefer sonraki savaş, Charlemagne'ın, Saxonlara karşı savaşı hariç, yaptığı en önemli savaştı: Avar veya Hunlarla olan mücadeleyi demek istiyorum. Onu bütün savaşlardan daha gayretli sürdürdü ve daha büyük bir hazırlık yaptı. Kendisi, o zaman Hunların işgal ettiği vilayet olan Pannonia'ya, sadece bir sefer yaptı. Bütün diğer şeyleri oğlu Pepin'e, vilayetlerinin valilerine, kont ve mirasçılarına emanet etti… Sadece kaç muharebenin yapıldığı ve ne kadar kan döküldüğü, Pannonia'nın şimdi tamamen bomboş olmasından ve Kağan'ın sarayının sanki burada hiç kimsenin oturmadığının tek kanıtı gibi terk edilmiş olması ile gösteriliyor. Bütün Hun asaleti savaşta öldü, tüm şanları yok edildi. Birçok yılda toplanan bütün varlıkları ve hazineleri dağıtıldı. İnsan hafızası, Frankların bu kadar zenginleşip, materyal varlıklarının bu kadar arttığı Franklara karşı yapılan hiçbir savaşı hatırlayamaz. Şimdiye kadar yoksulluk görmüş olan bu Franklar, şimdi sarayda o kadar çok altın ve gümüş keşfedip, savaşlarında o kadar çok ganimet ele geçirdiler ki, Hunların haksız olarak diğer milletlerden çaldıklarının Frankların haklı olarak alması doğru kabul edilebilir (Einhard, Vita Magni,13).

Northumbrialı akademisyen ve din bilimcisi olan Alcuin (yaklaşık 735-803) aynı fikirleri tekrarlamıştır, yani Avar altını sayesinde Frankların zengin olduğunu. Charlemagne, ganimetlerin bir kısmını Papa Leo II'e (795-816), çeşitli manastırlara ve arkadaşı ve müttefiği Mercia'lı Kral Offa'ya (757-796) gönderdi. Bazı tahminlere göre Bizanslı imparatorlar toplam olarak Avarlara 37,000 kg. altın ödemişler ve hatta 625'te Kağan,

daha çok süslemelerde ve gemilerde kullandığı, 25 ton altın almıştır (Erdeli 1989: 99). Avar hring'inin düştüğü sırada, bayağı çok olması gereken, toplam miktarı tahmin etmek zordur.

Avarlara Daha Sonra Ne Oldu?

Franklarla yapılan savaşlardan sonra, 9. yüzılın başlarında, Kağanlığın kalıntıları görsel olarak yok oldu. Bulgaristan doğu Avar topraklarını almış, birçok Bulgar ve Avar misyonerler Bulgar hanı Krum'a (803-814) geçmiştir. Onların veya Avar mahkumlarının Bulgar Kralına anlattıkları hikâyeler gerileme devrini anlatıyordu: karşılıklı kan davaları, yöneticilerin (hakimler) yolsuzlukları, riyakârlık, soyma, sarhoşluk ve fiziksel yozlaşma. Görünüşe göre, "kardeş kardeşi boyunduruk altına almak için satıyordu".

Yine de 821 ve 822'de Avar elçileri yeni Frank İmparatoru, Charlemagne'ın oğlu Dindar Louis'nin (814-840) sarayına geldiler. 828'de Savaria (Batı Macaristan'daki Szombathely) civarında özgür bir kabile olarak kalmışlar hatta 871'de o bölgede "kralın boyunduruğu altında" (triutarii regnum) olarak kaydedilmişlerdi.

Avarların Orta Doğu Avrupa'daki son yıllarını veya son yüzyılını nasıl özetleyebiliriz? Üstüne basarak söylemeliyiz ki detaylar halen kesin değildir - ancak 863 gibi geç bir tarihe kadar, Tisza ve Tuna arasındaki topraklardaki Hıristiyan olmayan Avarlara atfedilebilir Franklara karşı Avar saldırıları vardı. Ve hatta daha geç bir tarihte Prüm'lü Regino (d.915) Macarların, Türk Peçeneklerin baskısı altında, 889'da Karpatları geçip "özgür Avarların" otlaklarını aldıklarını yazdı - Regino bölgeyi Avarum solitudo ("Avarların çölü") olarak adlandırdı. Tarihi kayıtlarda birçok çelişki vardır ve Avrupa tarihinde Avarların en son ne zaman nerede belirtildiğini sormalıyız.

Bildiğimiz kadarıyla, Pannonia'daki Avar Kağanlığının topraklarını değil bir küçük Avar grubunu ima ediyor olsada, daha sonraki yıllarda

Avarların hayatta kalmış olduklarına dair sadece bir atıf vardır. Şöyle ki, İmparator ve tarihçi Constantine VII. Porphyrogenitus 10. yüzyılda yazarken, Hırvatistan'da hâlâ Avarların olduğunu ve görünüşlerinden onların Avar olduğunun kesin olduğunu belirtmiştir (DAI 30). Daha önce Hırvatistan ve Bosna'da bulunan obr-toponimlerinden bahsetmiştik. Tipik bir şekli "Obravac" tır. Bazı tarihçiler bu isimde bir yerin Avar tanımlamasını reddetmiş olsalarda, bunun gerekli olmadığını düşünüyoruz.25

10. yüzyılda Avarlar, her ne kadar Avrupa tarihine epey bir miras bırakmış, bir zamanlar hükmetmiş bir halkın devamı olsalar da, hâlâ Avrupa tarihinde mevcutturlar. Çok daha önceki bir olayı (Duljeb kadınlarına davranışı) ima eden Nestor'un Kroniği, tanrının en sonunda Avarları cezalandırdığını ve "bugün bile" Rusya'da: "Obri (=Avarlar) gibi yok oldular" gibi bir deyim bulunduğunu belirtmektedir (VIII). Özetlersek, Avarlar Pannonia'ya yeni gelen Macarlar ve özellikle Bulgarlar ve Hırvatlar gibi etraftaki halklar tarafından özümlendiler. Ancak yine de Avarlar tarihi bir bilmece olarak kalmaktadırlar. Tam olarak kimdiler? Bu soruya muhtemelen basit bir cevap veremeyiz. Uzun zaman önce, muhtemelen Rouranların politik mirasçılarıydılar ama birkaç belirsiz dil bilimi göstergelerinin teyit edeceği gibi, Orta Asya'yı terk eden grup esas olarak güçlü bir İran alt tabakası ile, Oğuz kabilesi insanlarından ve etraflarında toplanan diğer etnik ve dil birlikteliği olan gruplardan oluştuğu sonucunu çıkartabiliriz.

Avarların Slav göçlerinde veya güney doğu Avrupa'da toprak alımlarında, Toynbee'nin açıkladığı fikirleri kabul edilemez olsalar bile, kesin olarak kilit bir rolü vardı. Avarlar tarafından, Orta Çağ'da üstlenilen tarihi rol hakkında daha dolu bir anlayış kazanmak için daha çok araştırma

yapılması gerekiyor. Bununla birlikte, mevcut belirtilere dayanarak, rollerinin kesinlikle önemli olduğu sonucuna varabilmeliyiz.

1 Daniela Fausta'nın Herodutus'unun yorumunun her iki dildeki İtalyanca baskısına bakınız - Erdoto, 1994: 221.

2 Omelian Pritsak, Siyengi'nin (Wades Giles formunda Hsien-pi) esas yapısından, Türkçe konuşan Sabirlerin Sabir olarak okuduğu kabile isimlerinide türetmiştir.

3 Yuezhi'leri etnik veya dil bilimi bakımından tanımlamak zordur. Çin kaynaklarında, Modun/Mete (Maodun, *Bagatur, 209-174 BCE) boyunduruğundaki erken Hun hanedanlığının genişlemesi ile bağlantılı olarak ortaya çıkarlar. Modun onları yenmiş ve Kushan devletini kurdukları güney batıya çekilmeye zorlamıştır. İlk başlarda İranlı veya Tohar bir grup olarak görünüyorlar.

4 Türkçe kök, bazen "göksel, tanrısal" olarak tercüme edilse de, "mavi gök" anlamında (cf. Türkçe gök, "gökyüzü, sema") mavi demektir. Türklerin bir gök inançları olduğu gibi, mavi renk genel Avrasya (ve Çin) renk şemasında benzeri şekilde bağlayıcı bir atama belirtisiydi. Mavi (veya gölgeleri) doğu'yu belirtirdi. Bu anlamda Kök Türk Türk Kağanlığı'nın doğu kanadına en uygundur.

5 Bu, Avarların Pannonia'ya gelişlerinden onlarca yıl sonra meydana gelmiş olabilir.

6 Örneğin, Papaz Paul Historia Langobardorum'unda Avarların kralları Hunni'nin adını alan Hunlar olduğunu yazmıştır, posteo de regis proprii nomine Avares appellati sunt (Hist. Lang. I. 27).

7 453'te Atilla'nın ölümünden sonra, Hunların önceki Alman soyundan gelen, Gepid kralı Ardaric'in önderliğini yaptığı müttefiklerinin bir bölümünün, Atilla'nın oğlu Elak'I yenmesinden sonra, Orta ve Doğu

Avrupa’daki Hun konfedersyonu çabucak dağılmıştır. Kalan Hunların büyük çoğunluğu Atilla’nın diğer oğulları ile beraber aşağı Tuna ve ilerideki Pontic steplere kaçmışlardır.

8 Kuzey Afrikada ki Vandal Krallığı’nın yıkımı ve işgali çabuk olmasına (533 ila 534 arasında sadece birkaç ay süren harekatlar) ve daha sonra Justinyen’in Güney Doğu Hispania’yı hemen hemen kolaylıkla işgal etmesine rağmen (552-554), Ostrogotlara karşı olan mücadele 533’ten 555’e kadar sürmüştür.

9 Kayseri Piskoposu (MS 6. Yüzyıl) kin duymadan durumu özetlemiştir: “……İyon körfezinden, Yunanistan’ın ve Trakya Kerson’un da dahil olduğu Bizans’ın dış bölümüne kadar İllirya ve Trakya, tümüyle her sene Hunlar (yani Bulgarlar, EH), Slavlar ve Antlar tarafından Justinyen’in Roma İmparatorluğu’nu devraldığı zamandan beri yönetiliyordu ve bölgede oturanlara çok zarar verdiler” (Anecdota, XVIII. 20).

10 Sırp yazar Vladimir Jankovic (1930-), Kağan adlı ilginç romanında, Avarların Duleb kadınlarını atların arka taraflarına benzettiklerini arka taraflarının görünüşü hakkında ne kadar alay ettiklerini anlatır (Jankovic 1990: 28). Benzer bir edebi motif bundan çok önce Hırvat yazar Milutin Mayer (1874-1958) tarafından Dolazak Hrvat’la (=Hırvatların Gelişi) adlı romanında geliştirilmiştir.

11 Vebanın ciddi bir şekilde yerli nüfusu (ve savunmayı) zayıflatması, Alboin’in Bizanslılardan İtalya’yı almasını kolaylaştırmıştır. Diyakoz Paul bunu açık olarak belirtmiştir (Hist. Lang. II 26). Langobard-Gepid sa vaşına dair Büyük Göç’ten meşhur hikâyelerden birini anlatır. Şöyle ki, Gepid kralı Cunnimund’u katlettikten sonra, Alboin kafatasından bir kadeh yapmıştır. Kralın kızı Rosamund’u yanında İtalya’ya götürmüş ve daha sonrada onunla evlenmiştir. Onu Babasının kafatasından içmeye zorlayınca, kadın intikam almaya yemin eder. Planları, Alboin’in en sonunda 571’de

öldürülmesiyle gerçekleşir (I 27). Bu hikâye içinde Avar veya Bulgar etkileri olduğu içinde ilginçtir-kafatası-kadeh motifinin ilk örneği MÖ 2. Yüzyıla, Hun lideri Modun'in yendiği Yuezhi kralının kafatasını kadehe dönüştürmesidir. Bu töreye dair başka örnekler Rouranlar, Bulgarlar ve Peçenkler (bakınız Moss ve Diehl 1962: 18; Gumilev 1967: 19; Kovachevich 1977: 90, 160; Schreiber 1983: 57; Gdffart 1988: 392; Klyashtornıy 1989: 247; Pletneva 1989: 42) arasında vardır.

12 Bu muhtemelen Türk Şad'ın "Türklerin prensi"nin çarpıtılmış halidir.

13 Slav şef Daurentius Avarlara boyun eğmeyi reddetti. Menander onun konuşmasını yazdı:" Güneşin ışınlarıyla ısınanlar arasında bizim gücümüze boyun eğdirebilecek olan kim? Biz şöyle ki ötekileri yönetmeye alışığız, ötekilerin bizi yönetmesine değil. Savaşlar ve kılıçlar olduğu sürece biz bundan eminiz. "Avar elçileri de aynı şekilde ukalaca davranınca, Daurentius onları öldürttü. Avarlar saldırıp, savaştan sonra da Slavların önceden ele geçirdiği 10, 000 Bizanslı esiri serbest bıraktılar (Ostrogorski 1955: 92; Kovachevich 1977: 70; Grafenauer 1978: 301).

14 Paul'ün bize anlattığına göre Kağan onunla evlenir ve bir gece geçirir. Daha sonra onun 12 Avar tarafından ırzına geçilmesine izin verir ve sonra da kampın ortasında, ona en uygun kocanın bu olacağını söyleyerek, sivri uçlu bir demir kazığa sokarak öldürtür (Hist. Lang. IV 37).

15 Belirttiğimiz gibi Slav saldırılarının kesin tarihleri şüphelidir. Bazı yazarlar Selanik'in 3. kuşatmasını 614, diğerleri de 618 veya 619 olarak tanımlarlar. İstanbul'a yapılan Büyük Avar-Slav saldırısının (bahsedeceğimiz) bu erken döneme konulması hakkında da öneriler olmuştur (617 veya 619'da) (bakınız Ostrogorski 1955: 188-189; Kovachevich 1978: 64; Grafenauer 1978: 321).

16 Bazen 80, 000 rakkamı belirtilmiştir (bakınız Jirecek 1990: 56; Sisic 1990: 223).

17 Nikephorus Bizanslıların sonradan ölü Slavlar arasında kadınların da bulunduğunu keşfettiklerini belirtir (I8. 2-14). Sarmatlar arasında dişi savaşçıların (yani “Amazonlar”) bulunduğu artık kanıtlanmış bir gerçek olduğuna göre, Slav gücü bazı İran birliklerini de kapsamış olabilir.

18 19. yüzyılın sonundan beri, tarihçiler Kubrat’ın isyanı ve zaferini, Constantine Porphyrogenitus’un da kaydında belirttiği gibi Hırvatların gelişine bağlamaya çalıştılar. Şöyle ki, Hırvatların, Heraclius’un emri üzerine Avarlarla savaştığını ve imparatorun emriyle önceki Avar topraklarına yerleştiklerini anlatmaktan başka, Porphyrogenitus muhtemelen otantik Hırvat geleneğinin bir parçası olan başka bir göç efsanesini belirtmektedir. Bu hikâyeye göre, Hırvatlar kuzeyden beş erkek kardeş; Kolukas, Lobelos, Kosentzis, Mouchlo, Chrobatos ve üç kız kardeş: Touga ve Bouga önderliğinde geldiler. Beş erkek kardeş fikri, tarihçilere Kubrat’ın beş oğlunun Bulgar göç hikâyesini hatırlatırken, efsanevi Hırvat liderinin isminin, yani Chrobatos’un, Kubrat’ın kendisini hatırlattğı görünüyor. Kubrat’ın ismi, Bazıları gerçekten Hırvat liderinin ismine ses ve form olarak çok yakın olan çeşitli telaffuzlarda ortaya çıkıyor (Chrobatus, Dhudbadr, Chubraat, Quetrades, Kour’t). Bu nedenle ingiliz tarihçi John Bagnell Bury (1861-

1927) şöyle yazmıştır: “Bu Hırvat efsanesinin Bulgar Krobat (veya Kubrat) ve beş oğlu efsanesi ile çok güçlü ailevi benzerlikleri vardır, ve bu nedenle Krobat’ı ve Hrobat’ı Hun halkının tarih öncesi kahramanıyla aynı tutmakta tereddüt etmemiz gerektiğine güçlü bir şekilde düşünüyorum…”. Devam eden cümlelerinde, Bury, Hırvat unvanı ban’ı (vali, vekil) Avar Kağanın ismi olan Bayan’dan ve hatta Kubrat’ın büyük oğlunun ismi olan Batbayan’dan türetmeye teşebbüs etmiştir (bakınız Sisic 1990: 250).

Daha yakın zamanlarda, Otto Kronsteiner ve Walter Pohl gibi yazarlar Hırvat kökenlerinin yeni “Türk” (Avar, Bulgar vb.) yorumlarını geliştirdiler. Bununla birlikte, uygun tarih - 2. -3. yüzyıllardan kalma yazıtlardaki Tanais’teki “Hırvat” etnoniminin ilk zikredilişi ve Hırvat etnik varoluşları efsanesinde dişi liderlerin ortaya çıkışını, alternatif İran (Sarmat) teorisi ile çok daha uzlaşmaktadır. Nitekim, bizim görüşümüze göre, aralarında Hırvat etnoniminin ilk ortaya çıktığı insanlar, ilk olarak Don nehrinin ağzında, eskiden Yunan kolonisi olan Tanais’e yakınlarında yaşayan İranlı bir gruptur. 3. yüzyıldan 5-6. yüzyıla kadar bu grup da, dil bilimi açısından erken dönem Slav halklarca özümsenmiş, muhtemelen Ant birliğinin bir parçası olarak batıya doğru ilerlemiştir. Anta kabile birliğinin Avarlarca 602’de yıkımından sonra, onların parçası olan Hırvatlar kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardır. Bizansla bağlar ve Avarlara yönelik ortak düşmanlık bu tip bir tarihi çerçeveye iyi uymaktadır (bakınız: Hersak ve Lazanin 1999).

19 Valuk veya Valuh özel isim değil, bir Slav unvanı olabilir. Birçok alternatif kaynakta, isim, Slavca *vladyka, “yönetici” olarak tanımlanan Walduco olarak görünüyor. Belki de en önemlisi, Bulgarları kabul ederek Bavaryalı Prens hem Franklardan, hem Bavaryalılardan hem de Pannoniayalı Avarlardan bağımsızlığını ilan ediyordu. Öteki yandan, Karantanya veya daha detaylı olarak, Valuk’un “Windih ucu” muhtemelen Samo’nun krallığının bir parçasıydı. Buda Alzeklerin neden orada hem (ilk başta kaçtığı) Avarlardan hemde (Bulgar mültecilerin çoğunu katleden) Franklar ve Bavaryalılardan kaçıp sığınma isteğinde bulunduğunu açıklayacaktır (bakınız Kos 1985: 148).

20 İlk önemli Karantanyan prensi Borut’un (d. 748/749) cacatius yazıtlarında adı geçmiş ve oğlu Gorazd (d. 885) ise benzeri bir şekilde “Karastus Cacatius” olarak adlandırılmıştır. Bu iki prensinde özel

isimlerinin Avar veya genel olarak Türk olmalarıda ön görülmüştür (bakınız Klaic 1989: 24-25).

21 Sloven tarihçi Milko Kos (1892-1972) Alzek adındaki her iki prensinde aynı kişi olduğu görüşündedir. (bakınız Kos 1985: 145-150).

22 1989'da bu yazının yazarı Molise ve Sepino (Lat. Sepinium) kalıntılarını ziyaret etti. Rehber kitap Bulgarların Grimwald'in saltanatı sırasında yerleştiklerini belirtiyordu. 1970'te yerli bir gazetede çıkan bir köşe yazısı, Molisan köyü olan Cantalupo'nun Bulgar yerleşiminin merkezi olabileceğini yazıyordu. İsmi tahminen "han'ın kampı" olarak açıklanan "khan-teleped" ten geliyordu. (Franco Romagnolo - "nel Molise vivono ancora: albanesi, bulgari e croati", Nas jezik/La nostra lingua. Rome, 1970, 5/6, p. 9).

23 Piskopos Nikephoros Kubrat'ın, 660 veya birkaç yıl sonra gibi daha gerçekçi bir tarih bulunabilmesine rağmen, imparator Konstantin IV'in saltanatı (668-685) sırasında öldüğünü belirtir (bakınız Litavrin 1995: 229, 238).

24 Roma'daki Papanın Bizans boyundurluğu altında olduğunu ve Langabordlar ile Papanın arasındaki ilişkilerin devamlı gerildiğini aklımızda tutmalıyız. Daha önceden, Langobardların Aryen Hristiyanlar olmasından ve resmi Katolik Hristiyanlığının en şiddetli düşmanları olmalarından, bu mücadelenin ideoljik bir tarafı vardı. Ancak, 7. yüzyıl boyunca Langabordlar gittikçe Katolikliği kabul ettiler ve bu gidişatın karşıtları olmasına rağmen, 700 yılına gelinince Langobard Kralları Katolikti. Geriye kalan ise çoğunlukla İtalyadaki Bizans topraklarının kontrolü için olan mücadeleydi.

25 Örneğin, Hırvat tarihçi Ivo Goldstein (1958-) Obrovac, Obrovo vb. gibi yer isimlerinin "hemen hemen kesin olarak" Obri olarak adlandırılan Avarlardan değil, Slav fiili obravati'den türediğinin üstünde durmuştur

(1992: 128). Bu olabilir ancak, bir yerleşim yeri veya kamp yeri çevresinde dairesel bir hendek yapmak anlamına gelen (rov) obravati fiili, Frankların, Pannonia'daki ana Avar kampını belirten hring (ring) terimiyle mükemmel uyuyor. Genelde, terimin, Avarlar tarafından başka yerlerde step geleneklerine uygun olan dairesel kamp yerleri gibi aynı tarz kamplara uygulandığı görülecektir.

BARBER, Elizabeth Wayland. The Munnies of Ürümchi. Londra: Macmillan, 1999.

CAROLINGIAN CHRONICLES. Royal Frankish Annals and Nithard's Histories. Bernhard Walter Scholz ile Barbara Rogers tarafından tercüme edildi. Ann Arbor: University of Michigan press, 2000.

CONSTANTINE PORPHYROGENITUS. De Administrando imperio. Gy. Moravcsik tarafından yayımlanan Yunan yazısı, R. J. H. Jenkins tarafından ingilizce tercümesi yapılmıştır. Dumbarton Oaks: Center for Byzantine Studies, 1967.

EINHARD. Vita Karoli Magni /ñivot Karla Velikog. Zagreb: Latina et Graeca, 1992.

EINHARD and NOTKER THE STAMMERER. Two Lives of Charlemagne. Lewis Thorpe tarafından bir önsöz ile tercümesi yapılmıştır. Harmonsworth: Penguin, 1974.

ERDELI, I. “The Avars”, in: Puchov, P. (ed.) Peoples that Vanished. Moscow: Nauka, 1989, pp. 93-102.

YEREMEEV D. Y., “‘Tyurk’-etnonim iranskogo proiskhojdeniya (K probleme etrogeneza drevnikh tyurkov)”, Sovetskeye Etnografya, br. 3, pp. 129-135.

GEARY, Patrick J. Before France and Germany. The Creation and Transformation of the Merovingian World. New York - Oxford: Oxford

University Press, 1988.

GOFFART, Walter. The Narrators of Barbarian History. Princeton: Princeton University Press, 1988.

GOLDEN, Peter B[enjamin] . An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasian and the Middle East. Wiesbaden: Harrassowitz, 1992.

GOLDSTEIN, Ivo. Bizant na Jadranu. Zagreb: Latine et graeca/Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992.

GRAFENAUR, Bogo. Zgodovina slovenskega naroda, I. Ljubljana: Drìavna zaloìba Slovenije, 1978.

GREGORY OF TOURS. The History of the Franks. Penguin: Harmondsworth, 1974.

GUMİLEV, Lev Nikolaevich, “Eftalitı i ikh sosedi v IV v.”, Vestnik Drevney İstorii, no. 1, 1950, pp. 129-140.

GUMİLEV, Lev Nikolaevich, Hunnı-Srednyaya Aziya v drevnie vremena, Moskova1960.

GUMİLEV, Lev Nikolaevich, Drevnie Tyurki, Moskova1967.

HERyAK, Emil and Sanja LAZANIN. “Veze srednjoazijskih prostora s hrvatskim srednjovjekovljem”, Migracijske teme (Zagreb), 1999, 1-2: pp. 15-34.

[HERODOTUS] Erodoto. Storie vol. 2 (libri III-IV), traduzione di Augusta Izzo d’Accini, note di Daniela Fausti. Milano: Rizzoli, 1996.

JANKOVI0, Vladimir. Kagan. Beograd, 1990.

JELISEJEV, Valim; Jean NAUDOU, Gaston WIET, Philippe WOLFF. “Velike civilizacije srednjeg vijeka”, I. Historija 2ovje2anstva, kulturni i nau2ni razvoj, sv. III. knj. 1. Zagreb: Naprijed, 1972. (original: Les Grandes civilisations du Moyen Age).

YİRECHEK Konstantin, İstoriya Srba, Politichka istoriya do 1537. god. Kn. 1, Beograd 1990.

KLAI0, Nada. Srednjovjekovna Bosna. Politi2ki polo{aj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377.) g. Zagreb: Grafi2ki zavod Hrvatske, 1989.

KLYASHTOTNIY S.G., "Gunnskaya derjava na vostoke"İstoriya Drevnego Mira, Upadok Drevnıkh Obshestva, Moskova1989.

KOVACHEVECN Yovan, Avarski kaganat, Beograd 1977, 239 str.

KOS, Milko. Srednjeve{ka zgodovina Slovencev. Ljubljana: Slovenska matica, 1985.

KRONSTEINER, Otto. "Gab es unter den Alpenslawen eine kroatische ethnische Gruppe", Wiener slawistisches Jahrbuch, 24 B. Wien-Köln-Graz, 1978, pp. 137-15.

LİTAVRİN G. G., (ed.) Svöd drevneyshikh pismennıkh izvestiy o slavyanakh II (VII-IX), Moskova 1995.

MAYER, Milutin. Dolazak Hrvata. Zagreb: Bil-commerce, 1995.

MENGES, Karl H[einrich] . The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies. Wiesbaden: Harrassowitz, 1968.

MOSS, H. St. L. B. and Charles DIEHL. "The History of the Byzantine Empire: An Outline", in: N. H. Baynes and H. St. L. B. Moss (ed.), Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization. London: Oxford University Press, 1962.

OSTROGORSKİ, Georgiye, İstoriya Bizantiye, Beograd 1969.

OSTROGORSKİ, Georgiye, (ed), Vizantiski izvori za istoriyu naroda Yugoslaviye, Beograd 1955.

[PAUL THE DEACON] Paolo Giacono. Storia dei longobardi/Historia Langobardorum. Milano: TEA, 1990.

POHL, Walter. Die Awaren: ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 657-822 n. Chr. München: Verlag C. H. Bech, 1988.

POHL, Walter, “Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni”, in: Neven Budak (ed.) Etnogeneza Hrvata. Zagreb: Matica hrvatska, 1995, pp. 86-96.

[PROCOPIUS] . The Anecdota or Secret History. London - Cambridge (Mass.): Loeb Classical Library, 1969.

PLETNEVA S., Kochevniki srednevekovya, Moskova1982.

S. Pletnyova, “The Polovtsy”, “The Pechenegs”, “The Khazars”, in: Puchov, P. (ed.) Peoples that Vanished. Moscow: Nauka, 1989, pp. 35-46, 49-60, 62-72.

NESTOR, Letopis po spisku monakha lavrentiya-Povest vremyannıkh let’; Die Nestor-Chronik, Slawistische Studienbücher, VI., Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1969.

PULLEYBLANK, Edwin G[eorge] . “’Chinese’ vs. ‘Barbarian’ in Ancient China: The Evolution of Concepts of Ethnicity form Zhou to Qin-Han”, Berkeley Institute Conference, March 1995 (unpublished paper).

PULLEYBLANK, Edwin G[eorge] . »The peoples of the Steppe Frontier in Early Chinese Sources«, Migracijske teme (Zagreb), 1999, 1-2: pp. 35-61.

SCHREIBER, Herman. Gli Huni. Milano: Garzanti, 1983.

{i{i2, Ferdo. Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb: Matica hrvatska, 1990.

SKOK, Petar. Etimologijski rje2nik hrvatskoga ili srpskoga jezika, II. Zagreb: JAZU, 1972.

[THEOPHYLAKT OF SIMOKATTA] Feolilakt Simokatta, İstoriya, Moskova1996.

TOYNBEE, Arnold J[oseph] . A Study of History, I-II. Oxford: Oxford University Press, 1987.

TUCHMAN, Barbara W. A Distant Mirror. The Calamitous 14th Century. Harmondsworth: Penguin, 1979.

[VASMER, Max] Maks Fasmer, Etomologicheskiy slovar russkogo yazıka, I-IV, Moskova1987.

VİKTİROVA, Lidiya Leonidovna, Mongolı, Proiskhojdenie naroda i istoki kulturı, Moskova1980.

Avarlar ile Slavlar Arasındaki İlişkiler (579-626) / Doç. Dr. Tibor ñivkovi [s.658-663]

Sırp Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü / Yugoslavya

Avarlar ile Slavlar arasındaki ilişkiler Tuna havzası Slavlarının en erken dönem tarihi için hayati önem taşımaktadır. Bu soruya cevap vermek, Slavların kültür tarihi, Balkanlar'a yerleşme süreçleri, göç etme nedenleriyle ilgili çeşitli problemleri ve Tarih, Antropoloji,1 Etnoloji,2 Filoloji3 gibi çeşitli temel bilim dallarını ilgilendiren bir dizi problemi kısmen de olsa çözebilir. Öyle görünüyor ki Slavlar ile Avarlar arasındaki kültürel kaynaşma ve karşılıklı etkileşme meselesi sadece Tarih alanını değil, beşeri bilimler dairesindeki pek çok disiplini ilgilendirmektedir. Bir tarihçi olarak ben bu ilişkilerin siyasi boyutlarını açıklamaya çalışacak, konunun diğer yönlerini ilgili bilimlerin uzmanlarına bırakacağım. Yakın geçmişte, 559 ve 579 yılları arasında Slavlar ile Avarlar arasındaki ilişkileri aydınlatmak amacıyla bir makale yayınladım ve şu genel sonuca ulaştım: bu dönemde Eflak Slavları Avarlara karşı bağımsız konumlarını korurken Pannonia Slavları 571 ile 578 arasında bağımsızlıklarını kaybettiler.4 Bu makalede ise, 579-626 döneminde Avarlar ile Slavlar arasındaki siyasi ilişkileri elimden geldiğince incelemeye çalışacağım. Avarlar bu dönemde kendilerini Pannonia havzasındaki en güçlü ulus olarak kabul ettirdiler. Avarların gücü, Konstantinopolis'i ele geçirmeyi başaramadıkları 626 yılından sonra gerilemeye başladı. Bu başarısızlık, bölgede sonraki dönemin siyasi gelişmeleri üstünde esaslı bir etki yapacaktı. Çünkü bu olaylardan sonra Sırplar ve Hırvatlar İlirya ve Dalmaçya bölgelerine girdiler. Sırplar ve Hırvatların bu bölgelere yanlarında, daha önceki

dönemde Avar egemenliği altında bulunan başka diğer Slav kabilelerini de getirdikleri neredeyse kesindir.

Bu sahada yüz yılı aşkın bir süredir tarihçilerin temel sorusu, Avarların Slavları tam olarak kontrol altına alıp alamadıkları olmuştur. Bu soru hala tam olarak cevaplanabilmiş değildir. İngiliz tarihçi J. B. Bury, Avarların 568-626 döneminde Slavlara karşı üstünlük sağladıklarına ancak onları hiçbir zaman tam olarak hakimiyetleri altına alamadıklarına inanıyordu.5 Ayrıca bu seçkin İngiliz alimi, bazen Bizans'ın Avarları Slavlara karşı kullandığını, bazen Avarların Slavları Bizans'a saldırmaya ittiğini ve bazen de Bizanslıların Slavları Avarlara karşı kullandığını yazmıştı. Bu ilişkiler ağının detaylarına girmemiş olsa da, Bury'nin problemin karmaşıklığının farkında olduğu bellidir. Yine yazdıklarından açıkça anlaşılıyor ki J. B. Bury, Slavlar ile Avarlar arasındaki ilişkinin bölgedeki siyasi şartlara göre değiştiğini düşünüyordu. Rus asıllı Amerikan tarihçisi A. Vasiliev de Avarlar ve Slavlar arasındaki ilişkiler hakkında kesin bir hüküm vermemiştir, ancak öyle görünüyor ki Vasiliev Slavların Avarlara karşı bağımsız oldukları fikrindeydi.6 Avarlar ve Slavların Balkanlara saldırılarını anlatırken Vasiliev yalnızca, onların birlikte hareket ettiklerini söylemekte ve güneye doğru yapılan akınlarda Avar kağanının önderliğinde hareket ettiklerini belirtmektedir.7 Vasiliev hiç bir yerde, bu Slavların kağanın tebaası mı yoksa müttefiki mi olduklarını bildirmemekte, onların Avarlar ile eşit statüde olup olmadıkları hakkında bir yorum yapmamaktadır. Öte yanda Slovenyalı tarihçi Lj. Hauptmann'ın görüşleri Vasiliev'den daha belirlidir: Hauptmann Eflak Slavlarının 579 yılında Avarların hakimiyetine girdiklerini söylemektedir. Ayrıca Hauptmann eserinde, Eflak Slavlarının 584'te bağımsız olduğunu söylemekte ve bu Slavların daha 579 yılında Avarlara karşı, Bizans İmparatorluğu topraklarına yerleşmek amacıyla ayaklandıklarını

ilave etmektedir.8 Sonuç olarak, Lj. Hauptmann'ın bu konuda açık bir cevap verdiğini söyleyemeyiz. Bir başka Slovenyalı tarihçi, B. Grafenauer, Eflaklı Slavların Avarlara 568'te, daha Avarlar Pannonia'yı terk etmeden, boyun eğmiş bulunduklarını ileri sürmekte, bununla birlikte bu Slavların 573/574'te ve ayrıca 578'de bağımsızlıklarını ilan ettiklerini, Avarların ise onları boyundurukları altına almaya uğraştıklarını ayrıca kaydetmektedir.9 Bu ilim adamı da bu konu üstünde daha derine gitmemiştir, yani gerçekte ne olduğunu hala bilmiyoruz: Slavlar Avarlara boyun eğmiş midir, eğmemiş midir?

En son tarih araştırmalarında Slavlar ile Avarlar arasındaki ilişki sorunu hâlâ cevaplanmış değildir. Bu konuya dair başlıca tarih çalışması olan Sırp Halkının Tarihi, Avarlar ile Slavlar arasındaki ilişki konusunda pek müphem bir tavır sergilemektedir. Yazar bir yerde, 585'te, Trakya'ya saldıran Slavların bağımsız hareket ettiklerini söylemekte, Selanik kuşatması bahsinde harekatın Avar kağanının kumandasında yapıldığını belirterek, zımnen Slavların Avarlara tâbi olduklarını ifade etmektedir.10 W. Pohl de bu soruya açık bir cevap vermemiş, tersine, farklı ilişki biçimlerini mümkün kılan değerlendirmelerde bulunmuştur. Pohl, Slav kabileleri federasyonunun Avar Devleti'nin bir parçası olduğunu ve bizzat Avar kağanının yönetimi altında bulunduğunu düşünmektedir. Pohl ayrıca Slavlar ile Avarlar arasındaki ilişkinin basitçe tasvir edilemeyeceğine inanmakta ve Slavların, Avarların siyasi üstünlüklerine rağmen kendi kültürlerini, Avar egemenliği yüzünden kesintilere uğramış bile olsa, geliştirdiklerini düşünmektedir.11 A. Madgearu son zamanlarda 576-626 dönemindeki Avar-Slav akınları hakkında şu sonuca varmıştır: "Avar-Bizans savaşlarının başlamasından sonra durum değişti çünkü Bizans İmparatorluğu'nu talan etmeye devam eden Slavlar bile çoğu zaman Avar Hanlığı'na tâbiydiler".12 Hangi Slavları kasdetmektedir, bunlar ne zaman

Avar egemenliğine boyun eğmişlerdir, bu bilgiler hangi kaynaklarda yer almaktadır? Madgearu ne yazık ki bu soruların cevaplarını vermiyor.

Yukarıda sözü edilen yazarların yanı sıra bu problemle ilgilenmiş (eski ve yeni) Yugoslav ve yabancı pek çok İlim adamı bulunmaktadır. Ne yazık ki bu bilim adamları bu problemi sadece kısmen ele almış ve hiç bir zaman müstakil bir problem olarak üstünde durmamışlardır ki, Slavlar ile Avarlar arasındaki ilişkiler hakkında açık bir sonuca ulaşmak için yapılması gereken budur.

Slavların Tuna nehri üstünden sık sık gerçekleştirdikleri akınları önleyemeyen Bizanslılar 578 yılında Avarlara bir elçi göndererek Slavlara karşı yardım istediler.13 O dönemde Avarlar İmparator Tiberius (578-582) ile iyi ilişkiler içinde olduklarından Avar kağanı bu isteğe olumlu yanıt verdi ve muhtemelen 578 sonbaharında veya 579 ilkbaharı başlarında Bizans gemileriyle Scythia Minor'e sevkedilen büyük bir orduyla (60.000 atlı) Slav topraklarına girdi.14

Avarların bu sürpriz saldırısı karşısında şaşıran Slavlar çatışmadan kaçınarak orman ve bataklıkların içine doğru çekildiler ve ağırlıklarını Avarlara bıraktılar. Şurası açık ki kesin sonucu tayin edecek bir meydan muharebesi yapılmadı ve Eflak Slavları Avarlara karşı bağımsızlıklarını korudular. Bu, kağanın daha sonraki şu davranışından anlaşılıyor. Avar kağanı 579 yılında Sirmium'un karşısında, şehre erzak girişini engellemek için Sava Nehri üstüne bir köprü inşa etmeye başladığında, kendisini Sirmium'u daha kolay ele geçirebilmek için köprü yaptırdığını iddia ederek suçlayan Bizanslılara köprüyü Slavlar için yaptırdığını, Slavlar üstüne bir saldırı planladığını söylemişti.15 Bu cevap, muhtemelen Bizanslıların da açıkça anladıkları gibi sadece bir bahane bile olsa, bazı gerçeklere dayandığı kesindir. O zaman Eflak Slavlarının, Avarların 578

sonbaharı veya 579 ilkbaharındaki sonuçsuz seferlerine rağmen 579'da hala bağımsız oldukları sonucuna varırız.

Bizans Kumandanı Set ile müzakereler sırasında kağan neden Slavlara saldırmak istediği hakkında başka sebepler gösterdi: Slavlar yıllık haracı ödemeyi reddetmişler, kağanın gönderdiği elçiyi öldürmüşlerdi.16 Bu haraç bahsi Avarların 578/579'daki seferlerinde belli bir başarı elde ettiklerinin ve muhtemelen çeşitli Slav kabileleriyle anlaştıklarının bir işareti olabilir.

Kağanın haraç istemek için gönderdiği elçisi öldürüldüğüne göre bu anlaşmanın çok güçlü olmadığı söylenebilir. Ayrıca kağan Slav topraklarına yeni akınlar planlıyordu ki bu, Eflak Slavlarına 578/579'da boyun eğdirmiş olsa bile bunun geçici olduğunu ve sağlam bir dayanaktan yoksun bulunduğunu (mesela kağan Slav topraklarında askeri garnizonlar kurmamıştı) gösterir. Menader (Menander?) Avar saldırısının Slavlara pek zarar vermediğini söylediğine göre, Slavlar Avarların 578/579'daki seferlerinden sonra bağımsız konumlarını korumuş gibi görünüyorlar. Buna kağanın Konstantinopolis'ten Pannonia'ya dönmekte olan bir elçisinin İlirya'da bir yerde, o bölgeyi yağmalamakta olan Slavlar tarafından öldürüldüğünü ekleyebiliriz.17

Sirmium'un 582'de ele geçirilmesi Bizans-Avar ilişkilerinde dönüm noktasıydı. Bu önemli şehrin düşmesiyle Orta Tuna kesin olarak Avarlar ile Bizans arasındaki sınır oldu ve kuzey İlirya barbarların yıkıcı saldırılarına daha açık hale geldi. Efesli Yuhanna, İmparator Jus

tin'in (565-578) ölümünden üç yıl sonra Slavların Yunanistan ve Trakya'yı yağmaladıklarını, pek çok şehir ve kaleyi zaptettiklerini ve dört yıl boyunca (581-584) imparatorluk topraklarında kaldıklarını kaydeder.18 Bu Slav akını, veya daha iyi bir ifadeyle, büyük harekatı, 579-582 yıllarındaki Avar-Bizans Savaşı ve Sirmium Kuşatması ışığında incelenmelidir. Slavlar Bizans'a saldırıyı 581'de başlattıklarına göre, bu

saldırının Avarların genel stratejisinin bir parçası olduğu düşünülebilir. Buna rağmen, bu Slavlar ya kağana ya da onun müttefiklerine tâbi olmalıdırlar. Her iki çözüm de pek mümkün görünmüyor çünkü Avarlar 582'de Sirmium'u ele geçirdikten sonra Bizans'la barış yapmıştılar.19 Eğer Slavlar Avarların metbuu veya müttefiki olsalardı bu barış anlaşmasının şartları Slavlara da uygulanırdı. Tersine, Efesli Yuhanna'nın yazdıklarından gördüğümüz üzere Slavlar 581-584 yılları arasında Yunanistan ve Trakya'yı yağma edip duruyorlardı. Bu da Avarların Bizansla yaptıkları barışın Slavları ilgilendirmediği ve Slavların Bizanslılara karşı kendi inisiyatifleriyle savaş yürüttükleri anlamına gelir.

582 yılındaki bu barış fazla sürmedi. Daha 584'te kağan barış anlaşmasında yer alan yıllık haraç miktarından 20.000 nümizma fazlasını talep ediyordu. İmparator Mauricius (582-602) bu isteği reddetti ve Avarlar yeniden savaş açarak Singidunum, Viminacium ve Augustae'yi ele geçirdi.20 Bizanslılar Avarların baskısı altında kısa sürede pes etti ve 585 başında yıllık haracı kağanın istediği gibi 20.000 nümizma artırarak barışa razı oldular.

Bu yeni barış da fazla uzun sürmeyecekti. Simocatta'ya göre kağan, aynı yıl içinde, muhtemelen yazın, Slavları Tuna'nın öbür yakasına saldırmaya ikna etti ve Slav ordusu Konstantinopolis surlarına kadar ilerleyerek Bizans'a büyük zarar verdi.21 İmparator hemen harekete geçerek Comentiolos'u Slavların üstüne yolladı. Comentiolos Slavları Ergene Nehri kıyısında yenecek, hemen ardından Slav Kumandanı Ardagast'ı Edirne yakınlarında yenilgiye uğratacaktı.22

Simocatta'nın yazdıklarına göre Bizanslıların Slavlara karşı kazandıkları zaferler kısa süreli bir barış dönemine neden oldu. Ancak, 585 yılı sonunda kağanın elçisi Targitius (Targıt) Konstantinopolis'e yıllık haraç isteğiyle geldi. İmparator Mauricius elçiye istediği parayı vermek yerine

onu hapsetti ve kağanı Avrupa'da yağmacılık ve yıkım yaparak barış anlaşmasına uymamakla suçladı.23 Simocatta Slavların 585 ilkbaharında Trakya'ya saldırdıklarını kaydettiğine ve Avar saldırılarının sözünü bile etmediğine göre, öyle görünüyor ki Mauricius Slav saldırılarını Avar siyasetinin bir sonucu olarak görüyordu. 585 sonbaharındaki, Simocatta'nın da sözünü ettiği Avar saldırıları imparatoru öfkelendirdi.24 Ben, Eflak Slavlarının Bizans topraklarına yaptıkları akınların arka planında Slavlar ile Avarlar arasında varılmış bir tür anlaşmanın bulunduğu düşüncesindeyim.

Mauricius 585 sonbaharında Avarlara yıllık haraç ödemeyi kabul etmeyince 585/586'da Trakya'nın karşısında aşağı Tuna bölgesinde çatışmalar başladı. Bizanslıların 587'de Avarlara karşı Edirne'de kazandıkları zaferden sonra Avarlar barışa razı oldular. Bizans-Avar ilişkilerinde 579 yılından bu zamana (587) kadar nerdeyse kesintisiz devam eden kriz böylece sona erdi. Bu dönemin başlıca özelliği Avarlar ve Slavların sırayla Bizans'a saldırıyor olmasıydı. Avarlar Bizans'la barış halindeyken, mesela 584, 585 veya 588'de Bizans'a saldırıları Slavlar düzenliyordu.25 Bizans'ın bu iki düşmanının Bizans'la aynı zamanda barış içinde olduğu bir döneme hiç rastlamıyoruz. Avarlar Bizans İmparatorluğu'yla barış halinde iken Slavlar saldırıyordu, Slavlar barış halinde iken bu sefer Avarlar savaş açıyordu. Buradan çıkaracağımız sonuç 579-588 döneminde Slavların Avarlardan bağımsız olarak, kendi başlarına hareket ettikleridir.

Simocatta, 586-587'deki Bizans-Avar Savaşı sırasında Slavların durumu hakkında bir şey söylememektedir. Bu yüzden Trakya ve aşağı Tuna'daki harekatta Eflaklı Slavların da rol alıp almadıklarını kesin olarak söyleyemiyoruz. Ancak Miracula s. Demetrii I'e göre, kağan Selanik'e 586'da, bir miktar Slavın da katıldığı büyük bir saldırı düzenledi.26

Miracula'nın yazarı, başeğmez Slav kabilelerinin hepsinin Avar kağanına itaat ettiğini açıkça yazmaktadır. Yedi günlük Selanik Kuşatması barbarların başarısızlığıyla sona erdi ve şehir bu yazmaya göre Aziz Demetrius'un mucizeleri sayesinde direndi. Ben, kağanın ordusunun büyük bir kısmını oluşturan Slavların, 571-578'de Avar hakimiyeti altına giren Pannonia'dan olduklarını düşünüyorum.

Bu iddiayı destekleyen başka bilgiler bulunmaktadır. 584'te 5.000 Slav savaşçısından oluşan bir grup Selanik surları önünde belirdiler.27 Slavlar şehri kuşatamadılar çünkü Selanik halkı ve ordusu saldırganları şehir surlarının dışındaki savaşta püskürtmeyi başardılar. Selanikliler Slavların üzerlerine geldiğini duyunca şaşkınlığa uğradıklarına göre bu olay Avarlar ile Bizans arasında barış olduğu bir dönemde (584 ilkbaharı) gerçekleşmişti. Öyleyse bu saldırganlar ancak 582'deki barış anlaşmasının dışında bırakılan Eflaklı Slavlardan olabilir. Avarlar ve onlara tâbi olan Pannonialı Slavların saldırıları 586'dan sonradır. Barbar ordusu şehrin varoşlarına varınca yanlış yöne giderek şehirden çok uzakta olmayan Matrona kalesini kuşattı. Yaptıkları hatayı ancak ertesi sabah farkettiler. Bu garip olay 586'da Selanik'e gelen saldırganların oraya ilk defa gelmiş olduklarını göstermektedir çünkü bu kadar fahiş bir hatayı ancak öyle yapmış olabilirlerdi. Bu olay, Avarlar gibi Slavların da Selanik önlerine daha önce hiç gelmemiş olduklarını gösterir, bu sebepten dolayı Matrona kalesini Selanik şehriyle karıştırmış olmalıdırlar. Eğer bunlar Selanik'i 584'te kuşatmış bulunan Eflaklı Slavlar olsalardı neresinin Selanik şehri neresinin Matrona kalesi olduğunu bilmeleri gerekirdi.

Ermeni tarihçi Sebeos, 590/591 tarihlerinde aşağı Tuna Slavlarına karşı yürütülen seferi anlatmaktadır. Mushel Mammikonien kumandasındaki büyük bir Ermeni ordusu bu davetsiz misafirleri Tuna'nın öbür yakasına attı, hatta onları karşı yakada takip etmeye bile cüret etti. Ne yazık ki

Slavlar bu orduyu kuşattılar ve sonra orduyu kumandan Mammikonien'le birlikte yok ettiler.28 Bizans saldırısından önce gerçekleşen bu Slav harekatı, Slavların bu dönemde (589) Trakya'yı mahvettiklerini kısaca belirten Simocatta'nın yazdıklarıyla birlikte değerlendirilmelidir.29 Her iki yazar da bu seferler sırasında Avarlardan hiç söz etmemektedir. Avarlar ile Bizans arasında savaş 593'te yeniden patlak verdi (594 / 596'da ateşkes yapıldı) ve 604'e kadar devam etti. Mammikonien'in başarılı seferine, Papa Büyük Gregory'nin (590-604) 592 Martı'nda Jobino praefecto Illyrici'ye yazdığı bir mektupta muhtemelen değinilmektedir.30 Belli ki Jobino praefecto Illyrici, Ermeni ordusunun bu zaferlerinden yararlanarak Slavların saldırılarından bizar olan bölgelerdeki durumu sağlamlaştırmıştı.

591 yılında Bizans'ın Pers İmparatorluğu'yla barış yapmasıyla ordunun büyük bir kısmı İmparatorluğun Avrupa topraklarında askeri harekat yapmak için serbest kaldı. Simocatta'ya göre Bizans-Avar ilişkilerinin dostane olmadığı belliydi çünkü imparator 592 ilkbaharında bir orduyla Anchial'e vardı.31 Sonraki yıl, 593'te, Mauricius Avarlara ödediği yıllık haracı artırmayı yine reddetti. Bunun üzerine kağan Slavlara Sava Nehri'ni geçmek üzere çok sayıda gemi yapmalarını emrederek savaş hazırlıklarına başladı. Hiç şüphesiz bu Slavlar Pannonia Slavlarıdır çünkü Singidunumlular onları püskürtmüşlerdi. Yedi günlük Singidunum kuşatması sonuç vermemişti.32 Slavlar görevlerini tamamlayınca büyük Avar-Slav ordusu Tuna'yı geçti, Marmara Denizi'ndeki Perinth'e kadar ilerledi.33 Aynı yılın sonbaharında kağan Pannonia'ya döndü. Simocatta kağanın imparatorla barış yapıp yapmadığını söylemiyor, ama Strategos Priscus Eflak Slavlarına karşı (594 ilkbaharında) saldırıya geçtiği ve Tuna boyundaki Dorostol'a ulaştığı zaman, kağanın elçisi bunu düşmanca bir hareket ve barış anlaşmasının bozulması olarak gördü. Priscus Slavlar ile Avarlar arasındaki ilişkiyi açıkça gösteren, çok önemli bir cevap verdi ve

Avarlarla yapılan barışın Getler ile (Getae=Slavlar) yapılan savaşı kapsamadığını söyledi.34 Olaylar şöyle gelişmiş olmalıdır: 1)- 592’de Mauricius’un yıllık haracı ödemeyi reddetmesi; 2)- 593’te Avarlar ile Bizans arasında savaş (Singidunum Kuşatması, Perinth Saldırısı); 3)- Avarlar ile Bizans arasında, muhtemelen 593 sonbaharında yapılan ve bugüne kadar bilinmeyen bir barış. Öyle görünüyor ki bu barış kağan başarısızlıkla sonuçlanan Tzurul kuşatmasından sonra kuzeye çekildiğinde yapılmıştı. Avarlar Trakya’dan çekildikten sadece 12 gün sonra Priscus, aşağı Tuna’nın karşı yakasındaki Slavlara karşı saldırıya geçti. Avarlar Bizans strategosunun bu hareketine karşı koymadılar. Buradan barış anlaşmasının Eflak Slavlarını içermediği sonucuna varabiliriz.

Asıl soru Avarlar ile Eflak Slavları arasındaki ilişkinin mahiyetidir. Bizans strategosunun ilk başarısından sonra kağan, Priscus’un elçisi Theodore’a Bizanslıların tebaasına karşı suç işlediğini ve ülkesine savaş açtığını söylemişti.35 Kağanın bu ifadesine göre Slavlar Avarların tebaası olarak görünüyor.36 Bu olayı bağlamak için Priscus kağana esir düşmüş 5.000 Slavı verdi.37 Böyle yaparak Priscus da kağanın bakış açısını kabul etmiş gibidir; Eflak Slavları kağanın tebaasıdır.

İmparatorun emriyle Priscus kumandanlıktan alınıp geri çağrılınca yerine imparatorun kardeşi Peter geçti. Bizans askerlerini Trakya’ya geri getiren oydu. Bizans harekatındaki bu değişiklikler kağanın ilgisini çekmişti. Bir elçi göndererek Bizanslıların neden geri çekildiğini öğrenmek istedi.38 Bayan Kağan belli ki Bizanslıların Slavlar yerine Avarlara saldırmayı planladıklarına inanıyordu. Üç gün sonra Priscus Slavların kağanın emriyle Tuna’yı geçmeye başladıklarını öğrendi. Bu Slavlar, muhtemelen Pannonia Slavlarıdır.

Targitius ve Avarların diğer ileri gelenleri kağanı Bizanslılarla yeniden savaşa tutuşmaması için ikna etmeye çalışıyorlardı. Kağanın “Priscus benim

topraklarıma saldırdı ve benim tebaama zarar verdi, yine de biz başarısının meyvelerini paylaşalım” diyerek bir ara çözüme razı olduğu anlaşılıyor. Tamamen farklı iki kısımdan oluşan bu cümle Avarlar ile Slavlar arasındaki ilişkiyi anlama çabalarını zorlaştırmaktadır. Cümlenin birinci kısmına göre Bizanslıların savaş açtığı Slavlar, Simocatta’nın yazdıklarından bu sonuç çıkarılamasa da, Avarların tebaası olarak görünüyorlar. Öte yandan, kağanın “başarının meyvelerini paylaşalım” sözlerine bakarak benim çıkarabildiğim tek sonuç Eflaklı Slavların hem Avarların hem de Bizanslıların düşmanı olduğudur.

Sonuçta bu çelişkileri tam olarak çözecek olan, 595 yılının olaylarıdır. 594’te Bizans ile Avarlar arasında ateşkes sağlandı. Eğer Eflak Slavları Avarların boyunduruğu altında idiyseler bu ateşkesin onları da bağlaması beklenir. O halde, Bizans strategosu Priscus 595’te Eflak Slavlarına karşı harekete geçtiği zaman bunu Slavların Zaldapa, Akis ve Scopis’i yakıp yıkmalarına karşı yaptı39 ki bu, Avarlar ile Bizans arasında 594’te yapılan barışın (veya ateşkesin) Slavları ilgilendirmediğini gösterir. Bu, Avar-Bizans ilişkilerini bozan küçük bir olayda da açıkça bellidir. Peter Tuna’yı geçtiği zaman, keşif kuvvetlerinden küçük bir grup kağanın emrindeki Bulgarlarla çatışmaya girmiş ve yenilmişti. Avarlar bu çatışmayı protesto edince Peter Avarlara zengin hediyelerle beraber bir elçi göndererek bu olaydan duyduğu üzüntüyü bildirdi. O zaman 595’te Bizans ile Avarlar arasında barışın hüküm sürdüğünden ve Eflak Slavlarının bağımsız olduklarından emin olabiliriz çünkü Avarlar Slavlara karşı yapılan Bizans saldırılarını protesto etmezken Bulgarlara karşı bir saldırıya hemen tepki göstermişlerdi.

596 ilkbaharında Priscus yeniden kumandan oldu ve ordusuyla birlikte yukarı Novae’ye gelince kağanın elçisi Bizanslıların barışı bozduğunu çünkü Priscus’un Avar topraklarına girdiğini söyledi.40 Bu olaydan

Bizanslılar, Avarlar ve Eflak Slavları arasındaki sınırın Yukarı Novae şehri yakınlarında bulunduğunu öğreniyoruz.

Bu savaşın safhaları üstünde durmayacak, ancak dikkatimi Avarlar ile Slavlar arasındaki ilişkiyi anlamaya yarayacak olaylar üstünde yoğunlaştıracağım. Büyük ihtimalle 596'da Avarlar Drisipera'da Bizanslılarla barış yaptılar. Bu barışa göre her iki taraf da Tuna'yı sınır olarak kabul etti ve her iki tarafa Slavlara karşı Tuna'yı geçme izni verildi.

600 yılı yazında Drisipera'da imzalanan barışa son verildi ve bu sefer Bizanslılar Avarlara karşı saldırıya geçti. Aynı yıl içinde Priscus kağanın ordusunu beş kere yendi. Bu zaferlerden en önemlisi Tisa Nehri kıyısında, Bizanslıların pek çok barbarla birlikte, kağanın ordusunun önemli bir kısmını oluşturan 8.000 Slavı (Pannonia Slavları) esir ettiği zaferdi. 41

Bizans ile Avarlar arasındaki barış 601'de bir kere daha yenilendi. Mauricius'un 602'de tahttan indirilmesinden sonra, Avar-Slav ilişkileri karanlık bir döneme girer. Bu ilişkilerden söz eden VII. yüzyıl kaynakları nadirdir ve siyasi gelişmelerin doğru bir kronolojisini yapmamıza elverişli değildirler. Şair Georgios Pisida'ya göre Heraklius'un saltanatının başlarında (610-641) Avarlar ve Slavlar muhtemelen yine Bizans'a saldırıyorlardı. Pisida, imparatorluğun üç taraftan tehlike altında olduğunu kaydeder: İskitler (Avarlar), Slavlar ve Persler.42 Buna göre, 614-616 döneminde Trakya'ya Avarlar ve Slavların yaptığı saldırılar, takip edebildiğimiz kadarıyla birbirinden bağımsız olarak gerçekleşiyordu. Buradan Eflak Slavlarının hala Avarlardan bağımsız hareket ettikleri sonucunu çıkarabiliriz. Pisida'nın bu ifadelerine Miracula s. Demetrii II'de, 618'de Selanik civarındaki Slavların şehri ele geçirmek için kağandan yardım istedikleri şeklinde yazılanları eklemek gerekir. Şurası açık ki Slavlar, Avarların tebaası değil, en azından o yıl için müttefikleriydiler.43 O halde 618'deki Selanik Kuşatmasını gerçekleştirenler, daha önce

Makedonya’ya yerleşmiş olan Slavlar, Avarlar ve Avarlara tâbi olan Pannonia Slavları idi.44 Miracula’nın yazarı kağanın, topraklarında yaşayan çeşitli kabileleri yanında getirdiğini söyler ve bunların arasında Slavları ve Bulgarları kaydeder. Buradaki Slavların, Pannonia Slavları olduğundan emin olabiliriz. Öte yandan, bu kuşatma sırasında Eflak Slavlarına ne olduğu hakkında bir bilgimiz yoktur. Öyle görünüyor ki Eflak Slavları, başarılı Bizans saldırıları yüzünden 602’den sonra askeri olarak büyük zarar görmüşlerdi. Bizanslılar ile Avarlar arasındaki barış Phokas’ın İmparatorluğu Dönemi’nde 604’ten 610’a kadar devam etti.45 Bu dönem Avarlar için Eflak Slavları üstünde hakimiyet kurmak için bir fırsattı.

Bugün tarihyazıcılığında açıkça bilinmektedir ki Eflak Slavları, Bizans topraklarına doğru göçlerine 613/614’te başladılar ve Bizans idaresi altındaki İlirya’nın büyük bir kısmını ele geçirdiler.46 Bu göç bir kabile federasyonu şeklinde yapılmıştı çünkü 616’daki Selanik kuşatması sırasında pek çok kabileyi tek bir liderin, Hacon’un komutası altında görüyoruz.47 Büyük ihtimalle bu göçe Avarların baskıları ve Eflak Slavlarının topraklarına 604-614 döneminde yaptıkları sonuçsuz seferlere yol açmıştır. Şurası nerdeyse kesindir ki Eflak Slavlarından güneye göç etmeyenler Avar idaresi altına girdiler ve bu durum en azından Asparuk’un Bulgarlarının Scythia Minor’e gelmesine kadar devam etti.

Avarların Ağustos 626’daki Konstantinopolis Kuşatması sırasında kağanın ordusunda pek çok Slav bulunuyordu. Pannonia Slavlarının bu ordunun içinde bulunduklarına şüphe yoktur, ancak Eflak Slavları’nın durumundan emin değiliz ki onların da bulunması muhtemeldir. Chronicon paschale kağanın Konstantinopolis’ten çekildiğini çünkü Slavların çoğunun kaçtığını söylemektedir.48 Ancak olayı bu şekilde anlatan tek kaynak budur. Kuşatmanın sona erişini anlatan başka hiç bir kaynak Slavlardan Avarların müttefiği olarak söz etmiyor. Ben bu durumu, 626’daki

Konstantinopolis Kuşatması sırasında kağanın ordusunda bulunan Slavların farklı kabilelere mensup bulunduğunu, çoğunun Avarların tebaası olduğunu ancak bazılarının Avarların müttefiği olarak orada bulundukları şeklinde değerlendiriyorum.

İstanbul kuşatması Avar gücünün doruğuydu. Bir kaç yıl sonra, Hırvatlar ve Sırplar İmparator Heraklius'un çağrısı üzerine Dalmaçya ve İlirya'ya geldiler. İmparatorluğun emrinde (foederati olarak) hareket ediyor

lardı ve başlıca görevleri Avarların girişini engellemek üzere Tuna boylarını tutmaktı. Avarların akınlarından bir daha söz edilmediğine göre bu görevlerini başarmış olmalılar. Constantine Porphyrogenitus Hırvatların ve Sırpların Avarları bu bölgelerden attıklarını yazmaktadır.49 Bu olayların diğer Slav kabileleri üstündeki etkileri muhtemelen Georgios Pisida'nın şiirlerinde anlatılmaktadır çünkü Pisida, Avarlar ile Slavlar arasında 628/629 tarihlerinde bir savaş olduğunu söylemektedir.

Bütün bunlardan çıkarılacak genel sonuç 579'dan 604'e kadar olan dönem boyunca Avarların Eflak Slavlarını hiçbir zaman hükümranlıkları altına almamış olduklarıdır. Avarlar muhtemelen pek çok kereler bu Slavlara boyun eğdirmeye çalıştılar, ancak bataklık ve ormanlık arazi Avar süvarilerinin askeri üstünlüklerini bu bölge halkı üstünde kullanabilmelerine engel oldu. Peter ve Priscus'un V. yüzyıl sonundaki askeri harekatı Slav direncini yumuşattı ve muhtemelen Rex Musokios etrafında oluşan kabile federasyonunun dağılmasına yol açtı. 604 ile 613 yılları arasında Avarlar büyük ihtimalle Eflak Slavlarına karşı başarı sağladılar çünkü, Eflak Slavlarının 613'te başlayan göçlerinin nerdeyse kesin nedeni Avarların sürekli saldırılarıydı.50 Eflak Slavlarının büyük kısmı Makedonya, Yunanistan, Tesalya ve Mora'ya göçerek bir süreliğine de olsa imparatorluk idaresinden bağımsız minik prenslikler kurdular. Eflak

Slavlarının geri kalanı sanırım Tuna’nın kuzeyindeki eski yerleşim bölgelerinde kağanın idaresi altına girdiler.

1 Bakınız: Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, ed. R. J. H. Jenkins-Gy. Moravcsik, I-II, Washington 1967, I, 30. 70-71. Avarların antropolojik izlerini taşıyan Hırvatlardan söz etmektedir ki bunlar kendi zamanında hâlâ ayırdedilebiliyorlardı.

2 Mesela, Theophylacti Simocattae Historiae, ed. C. De Boor, P. Wirth, Stutgardiae 1972, VI, 9, Tuna Slavlarına aşina olan Avarca şarkılardan söz etmektedir.

3 Erken Slav toplumundaki askeri rütbelerin bazıları Slav kökenli değildir. Mesela, Sırp-Hırvat dillerindeki ñupan (Yunancası zoup£n), ve ban (Yunancası. kopanj) terimleri, kelimenin aslının çok daha eski bir devirde Pers (Hint-Avrupa) geleneğinden gelip gelmediğinden emin olmasak da, Altay dillerinden türemiştir.

4 T. ñivkovi2, Prilog hronologiji avarsko-slovenskih odnosa 559-578. godine, Istorijski 1asopis 42-43 (1997) 227-236.

5 J. B. Bury, History of the Later Roman Empire, c. II, Londra 1889, 116.

6 A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, Madison 1952, 172-172.

7 A.g.e., 196.

8 Lj. Hauptmann, Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la seconde motié d’ VIe siècle, Byzantion 4 (1929), 156, 158-159.

9 B. Grafenauer, Nekaj vpra{anj iz dobe naseljevanja ju`nih Slovanov, Zgodovinski 1asopis 4 (1950) 44-45, 50.

10 Istorija srpskog naroda, ed. S. ñirkovi2, Belgrad 1981, 117-118.

11 W. Pohl, Die Awaren, München 1988, 112-113.

12 A. Madgearu, The Province of Scythia and the Avaro-Slavic Invasions (576-626), Balkan Studies 37/1 (1996) 35-36.

13 The history of Menander the Guardsman, ed. R. C. Blockley, Trowbridge 1985, s. 192, Kısım 21. 15-30 (bundan sonra Menander olarak atıfta bulunulacaktır). Cf. Vizantijski izvori za istoriju jugoslovenskih naroda I, Belgrad 1955, 90-91 (bundan sonra: VINJ I).

14 Q. Maksimovi2, O hronologiji slovenskih upada na vizantijsku teritoriju, ZRVI 8/2 (1964) 267 (bundan sonra: Maksimovi2, O hronologiji) bu saldırının 578 sonbaharında veya 579 ilkbaharı başlarında başladığına inanmaktadır. Ancak Maksimoviì, Menander'deki bu kısmı 100.000 Slavın Trakya'yı yağmaladığını bildiren 20, 2. 150-155 numaralı kısımla birleştirerek bu saldırının o sırada Trakya'yı yakıp yıkmakta olan Slavları etkilediği ve onları evlerine dönmeye zorladığı düşüncesindedir.

15 Menander, s. 218. Kısım 25, 1. 27-42; VINJ I, 93.

16 Menander, s. 220, Kısım 25, 1. 42-44; VINJ I, 93.

17 Menander, s. 224, Kısım 25, 2. 33-36; VINJ I, 94. Maksimovi}, O hronologiji, bu elçinin öldürülmesi olayından söz etmemekte, ancak 578'de Trakya'yı yağmalamakta olan Slavların küçük gruplar halinde hâlâ orada bulunduklarını düşünmektedir. Bize öyle görünüyor ki Trakya ve İlirya'yı yağmalayan bu küçük Slav gruplarının Trakya'yı 578'de harap eden 100.000 kişilik büyük Slav grubunun bir parçası olmalarına gerek yoktur. çünkü Slavlar Tuna nehrini devamlı geçip duruyorlardı. Bu saldırıları Avarların yönlendirdiği söylenemez çünkü bu elçinin öldürülmesi olayı bununla çelişmektedir. Bu Slavların Bizans topraklarına kendi başlarına saldırdıkları ve Avarlarla 577 veya 578'den beri savaş halinde oldukları düşüncesindeyim.

18 Iohannis Ephesini Historiae ecclesiasticae pars tertia, ed. E. W. Brooks, Louvain 1936, VI, 25, s. 248. 29-249. 15.

19 Menander, s. 240, Kısım 27, 3. 21-29; VINJ I, 98.

20 Simoc. Hist. I, 3-4, 47. 4-5; VINJ I, 106-107.

21 Simoc. Hist. I, 7, 52. 110-25; 53. 5-11; VINJ I, 107-108.

22 Simoc. Hist. I, 7, 53. 6-7; VINJ I, 108.

23 Simoc. Hist. I, 8, 54. 15-20; VINJ I, 108.

24 Simoc. Hist. I, 8, 53. 12-22; VINJ I, 108.

25 Simoc. Hist. III, 4, 116. 26-27; VINJ I, 110.

26 Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius, ed. P. Lemerle, I-II, Paris 1979, I, 1, 13, 133-138; VINJ I, 176-184.

27 Miracula, I, 1, 12, 124-129; VINJ I, 175-176.

28 Histoire d'Héraclius par l'évèque Sebèos, ed. F. Macler, Paris 1904, 34-35.

29 Simoc. Hist. III, 4; for date see, M. Whitby, The history of Theophylact Simocatta, Oxford 1988, 239.

30 J. D. Mansi, Sacrorum conciliorum, nova et amplissima collectio, Graz 1960, IX, col. 1093-1094.

31 Simoc. Hist. V, 16, 218. 12-14; VINJ I, 110.

32 Simoc. Hist. VI, 4, 226. 5-10; VINJ I, 112.

33 Simoc. Hist. VI, 4, 226. 18-VI, 5,228. 24; VINJ I, 112.

34 Simoc. Hist. VI, 6, 231. 5-232.10; VINJ I, 113.

35 Simoc. Hist. VI, 11, 245. 10-13; VINJ I, 116.

36 Priscus'un bu seferi için bakınız: T. ñivkovi/, O plemenskom ustrojstvu i vojnoj snaìi podunavskih Slovena u VI i VII veku, ZRVI 35 (1996) 97-98, 10 numaralı not, ve s. 102-103'deki 33 numaralı not.

37 Simoc. Hist. VI, 11, 245. 14-16; VINJ I, 117.

38 Simoc. Hist. VI, 11, 242. 11-19; VINJ I, 116.

39 Simoc. Hist. VII, 2, 247. 14-16; VINJ I, 117.

40 Simoc. Hist. VII, 7, 256. 14; VINJ I, 120.

41 Simoc. Hist. VIII, 3, 289. 11; VINJ I, 124.

42 Georgii Pisidae Expeditio paersica, bellum avaricum, Heraclius, ed. I. Bekker, Bonnae 1836, Heraclias II, c. 71-81; VINJ I, 154-155.

43 Miracula I, 2, 2, 184-189; VINJ I, 194-196.

44 Miracula I, 2, 2, 185; VINJ I, 195.

45 F. Bari{i2, Car Foka (602-610) i podunavski Avaro-Sloveni, ZRVI 4 (1956) 86 Phocas'ın saltanatı süresince Balkanlar'a barışın hakim olduğunu göstermiştir.

46 T. ñivkovi2, Sloveni i Romeji, Belgrad 2000, 105-107.

47 Miracula I, 2, 1, 179. 4-16; VINJ I, 193-194.

48 Chronicon paschale, ed. L. Dindorf, Bonnae 1832, 725. 6-8; VINJ I, 149.

49 DAI I, 30. 63-69.

50 46 numaralı nota bakınız.

Arkeolojik Bir Araştırma-Avar Yerleşimleri / Dr. Raimar W. Kory [s.664-673]

Albert-Ludwıgs Üniversitesi Freıburg Enstitüsü / Almanya

1. Giriş

Bu çalışma doğu ve güneydoğu Avrupa'da Avar yerleşimleri ile ilgili arkeolojik çalışmalar hakkında bilgi vermek amacı ile hazırlanmıştır.1 Çalışma boyunca temsil özelliğine sahip birçok öğe ve obje gün ışığına çıkarılacak ve Avar yerleşimlerinin yapıları ve işlevleri üzerindeki farklı tezler tartışmaya açılacaktır.

Avrupalı Avar kültürünün tarihsel2 ve arkeolojik3 açılardan detaylı kategorizasyonuna yönelik daha önceki ve günümüz yaklaşımlarını değerlendirmek bu çalışma çerçevesinin bir parça dışında kalacaktır.

Yazılı kaynaklar Avarların 6. yüzyıldan itibaren doğu ve güney doğu Avrupa topraklarını fethetmeye başladıklarını göstermektedir. 250 yıl boyunca birçok düşmana karşı savundukları büyük bir imparatorluk yaratmayı başardılar. İmparatorluğun sonu Şarlman'ın Avar savaşları4 ile başlamış ama bugün çok net bilgilere sahip olmadığımız içsel koşullar da yıkılmada önemli bir rol oynamıştır. Frenkler ile yaşanan çatışmalarda alınan seri yenilgiler ve bastırılamayan ayaklanmalar imparatorluğun sonunu hazırlamıştı. Avrupa'da yaşanmakta olan idari ve politik değişimlerin de baskısı ile Hıristiyan Avar Beyliği 828 yılında ortadan kayboldu.5

Avarlar hakkında bugün sahip olduğumuz tüm yazılı kaynaklar yabancı gözlemcilerin çalışmaları olmakla birlikte kronolojik anlamda eksiktirler ve Avar toplumunun yaşam tarzı ve organizasyon yapısı hakkında yeterli bilgi sağlayamamaktadırlar. Bu da tartışılacak birçok noktanın oluşmasına sebep

olmaktadır. Metodolojik bakış açısı ile Avar medeniyeti hakkında elde edilen arkeolojik bulgulardan bir etnik yorum ya da geçerli bir tarihsel yargı oluşturmak problemli sonuçlar doğurmaktadır.6 Avar sosyal tarihini yeniden yapılandırmaya yönelik bazı girişimlerde bulunulmuşsa da bu girişimler önemli bulunmamışlardır.7

Walter Pohl'un 1988 yılında yayınlanan çalışması, Avarlar hakkında bugün sahip olduğumuz kanılarda büyük rol oynayan en yakın zamanlı ve önemli tarihsel çalışmalardan biridir.8 Pohl, gens avarorum, -Avarların etnik kompozisyonları ve iç hiyerarşileri -konusunda tamamiyle yeni bir bakış açısı yaratmıştır.9 Pohl'un analizleri göstermektedir ki; Avarlar Avrupaya geldiklerinde Avrupa'da yüzyıllardır varolan yeniden yapılanma aşamalarına hedef olabilecek derecede homojen bir etnik yapıya sahiptiler. Toplumun yapılandığı çevrede kurumsallaşmış gelenekler olduğunun da altını çizmektedir. Bu çevre Avarlarda bir kimlik hissi yaratarak Avar olan ve olmayanlar arasındaki fark konusunda karar verme inisiyatifine sahip oldu. Bunun dışında imparatorluk sınırları içerisinde yaşayanların kendilerini kimliklendirecekleri farklı gelenek ve gruplar da bulunmaktaydı.10 Bu da göstermektedir ki Avar kağanlığını terkedenler, en azından çok uzun bir süre için, kendilerini Avar olarak niteleme hakkını da kaybediyorlardı.11

Pohl'un çalışması arkeoloji konusunda da Avarlar ile ilgili yeni bir bakış yarattı. Sonuç olarak artık arkeologlar bozkıra bağlılıktan uzaklaşırken Bizans etkilerine daha fazla önem verir hale geldiler. Bir başka çağdaş yaklaşım ise Avar medeniyetini, Avarlar'ın Avrupaya gelişlerinin hemen akabinde farklı yerel ve yabancı etkilerin oluşturduğu bir yığın, bir küme olarak nitelemektedir.12

2. Avar Yerleşimi Konusundaki Araştırmanın Başlangıcı

Avar dönemi yerleşimlerine yönelik ilk arkeolojik çalışmalar bundan yaklaşık kırk yıl önce başladı. 1960'ların hemen başında, Macaristan Bokros yakınlarında, O. Trogmayer tarafından ilk Avar dönemi evi (köm) bulundu. Trogmayer, evin 8. yüzyıla ait olduğunu söylerken, I. Bona 7. yüzyılın sonu ile 8. yüzyılın başı arasında yapılmış olduğunu iddia etti.13 1966 yılında Dunaujvaros (Macaristan)'da yapılan bir kurtarma kazısı ile çok uzun yıllar yerleşim bölgesi olduğu anlaşılan daha geniş bir alan gün ışığına çıkarılmıştır. 11'inin 620-670 Avar dönemi tarihli olduğu saptanan 34 ev bulunmuş ve kazının bir bölümü doküman haline getirilmiştir.14 Yapılan bu kazı ile birlikte çukurların dışında fırınlar ve dikkat çekici bir hendek sistemi de gün ışığına çıkmıştır. Kazının tamamlanmamış olması sebebiyle bu hendek sisteminin hangi amaçla oluşturulduğu hakkında bir bilgiye bugün sahip değiliz.15

Yerleşim araştırmalarında kullanılan bir diğer metod ise arazi çalışmasıdır. Bu konuda B.M.Szöke'nin güneydoğu Macaristan'da, Körös bölgesinde bulduğu bir madde ile ilgili 1980 tarihli bilimsel çalışması bir dönüm noktası oluşturmaktadır.16

240 bölgenin haritasını çıkarmış ve bunun sonucunda bunların çok sayıda yerleşim yerleri değil, 30-32 köy olduğu yargısına varmıştır ki bugün bunun doğru bir yargı olduğu bilinmektedir. Szöke köyleri kazamamış olmasına rağmen Avar yerleşimi seramiklerini tarihlendirebilmemiz için yeterli veri sağlamayı başarmıştır. Arazi çalışmaları ve kısmi kazılar ile birçok farklı Avar yerleşimi bulunmuş ama bunların çok az bir bölümü tamamen gün ışığına çıkarılmış ya da doküman haline getirilmiştir.17 Önemli yerler ile ilgili bulguları karşılaştıralım.

3. Gün Işığına Çıkarılan Yerlerin Konumları ve Büyüklükleri

Birçok yerleşim alanı alçak platolar üzerinde, ya doğrudan su yolu üzerinde ya da yakınlarında kurulmuştur. Miklos Takacs'ın Batschka

bölgesindeki yerleşim çalışmaları kil ve kum karışımından oluşan verimli topraklar ile bol su kaynaklarının göçmenler tarafından tercih edildiğini ortaya koymaktadır. Takacs'ın yerleşim faaliyeti konusunda gösterge olarak kullandığı Avar dönemi alanlarının su ile bağlantısı olmayan verimli alanlarda hiç bulunmaması buralarda çok düşük bir yerleşim yoğunluğu olduğunu kanıtlamaktadır.18 Diğer şeyler dışında bu bölgede iki yerleşim alanının kazıldığını belirtir.

Kölked Feketekapu'da (Macaristan)19 kazılan bölgenin, içerdiği 140 köm (çukur kazılarak oluşturulan ev), 107 ayrı fırın, sayısız hendek ve dört kuyu ile daha büyük bir yerleşime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bölge Tuna sel kuşağına yakın olmakla birlikte tıpkı Dunaujvaros gibi Roma limon ticareti yolu üzerinde bulunmaktadır.

Avusturya'daki20 Avar dönemine ait dağınık bulgular genellikle daha önceden Romalıların yerleşmiş oldukları bölgelerden çıkarılmaktadır. Ama bu bulguların oraya nasıl gittiklerine ya da tam olarak nerede bulunduklarına dair kesin bilgiler var olmadığı için bunların bulundukları bölgelerde Avar yerleşimine bir kanıt teşkil ettiklerini söylemek yanlış olacaktır. Sonuç olarak bu bulgular Roma döneminden Avar dönemine kadar sürekli bir yerleşimin göstergeleri olarak değerlendirilemezler. Lebeny'de (Macaristan) iki Avar dönemi yerleşimi ortaya çıkarılmıştır ki ikisi de tepenin üzerinde yer almaktadır.21

Bu yerleşimlerin orjinal büyüklükleri hakkında kesin bir yargıya varmak tamamı günışığına çıkarılmadıkları için mümkün değildir. Şu ana kadar ulaştığımız yerleşimlerde ve büyük ihtimalle ulaşılamayanlarda da varolan en büyük problemlerden birisi de dönemsel gelişim hakkında bilgi alabileceğimiz tüm göstergelerin erozyon ya da deprem gibi afetler sonucu yıkılmış olmalarıdır.

4. Seçilmiş Objeler ve Bunların Olası Yorumları

Kölked, Feketekapu’da tanımlanamayan bir objeyi çevreleyen ilginç bir dairesel hendek sistemi bulunmuştur.22 Ne yazık ki bu objenin tabiatı hakkında kesin bir yargıda bulunamıyoruz. Szentes’da da (Macaristan) amacı belli olmayan bir başka dairesel hendek gün ışığına çıkarılmıştır. Bu hendek bir açılışa sahip olmakla birlikte birbiri ile bağlantılı gibi görünen birçok çukurun çevresinde dolaşmaktadır.23

Eperjes’de (Macaristan) iki hendek ile çevrelenmiş, 16x24 metre boyutlarında dikdörtgen bir bölge kazılmıştı. Burada birbirinin hemen hemen aynı iki köm bulundu.24 İkisinin arasındaki tek fark birisinde şömine bulunmamasıydı. Yerleşimin tüm parçaları kazılamadığı için bugün bu dikdörtgen bölgenin tamamı ya da amacı hakkında kesin bir yargı oluşturamıyoruz.

Avar dönemi yerleşimi kalıntılarından günümüze ulaşan çok az sayıda kalıntıdan biri olan ve içerisinde bir ev, çiftlik binası ve hendek barındıran bir çiftlik,

Györ’deki (Macaristan) kazı sırasında ortaya çıkarılmış ve tekrar inşa edilmiştir.25 Kazı planını göz önünde bulundurursak öğelerin ayrı ayrı net biçimde tanınamaması sebebiyle bu yeniden inşa konusunda bazı şüphelerim olduğunu da belirtmeliyim.

Lebeny’de tahta Şhaft ve kaldırım taşından yapılmış birçok kuyunun varlığı belgelenmiştir.26 Şaftlar için kullanılan tahtaların üzerinde ağaçla ilgili herhangi bir tarih var mı bilmiyorum. Lebeny’deki düz kumtaşı parçalarından oluşturulan dikdörtgen fırınlardan özellikle bahsetmemiz gerekir çünkü bu taşların bölgede daha önceki tarihlerde varolan bir Roma binasından alındığı düşünülmektedir. Komarom (Slovakya)’da bulunan iki fırın/şömine’de de aynı materyallerin kullanıldığını görmekteyiz. Süsleyici özelliklerini halen korumaktadırlar.27

Fırınlar, yaşam alanlarının, çatıları olan kömler olduğunu göstermektedir. Bu en azından bulguların ve farklı yapıların korunmuş olma derecelerinin bize anlattığıdır. Daha sonraki tarihlerde bir deprem oluşsa ya da kazı sırasında üst katmanlarda bir kayma olsa dahi derin çukurlar her zaman tanınabilirler. Kazıklar üzerine inşa edilmiş olan ahşap evler, kazılar sırasında çok zor tanınırlar çünkü toprağın üzerinde kalan ahşap zamanla çürümüş olur ve evlerin yarattığı sığ çukurluk fark edilemez hale gelir. Bazı Avar yerleşimlerinde kömlerden farklı ev kalıntılarına da rastlanmıştır. Bunun örneklerinden biri Bratislava-Devinski Nova Ves (Slovakya)'da bulunmuştur.28 P. Tomka, Györ'de çok az bir bölümü toprağa gömülmüş 3 metreye 4 metre bir ahşap evi tekrar inşa etmeyi başardı.29 Zillingtal'daki kazılar sırasında eski bir Roma taş binası kalıntıları üzerinde bir ev bulunmuştur ki bu Avusturya'da günümüze kadar bulunan tek Avar yerleşimi kalıntısıdır.30 Eski Roma binası ile görünürde bir ilişkisi olmamakla birlikte çok uzun dönemler kullanıldığı düşünülen bir yerleşimdir. Aynı yerleşim alanı içerisinde bulunan demir mucurlu ve balçık ocak hamlaçlı fırın ve çukurlar, burasının dönem içerisinde demir üretilen bir bölge olduğunu ortaya koymaktadır. Bölge içerisinde bulunan büyük ve dikdörtgen bir ocak demir ocağı olarak yorumlanırken, diğer görece küçük ocakların eritme ocakları olduğu düşünülmektedir.31

Zillingtal, nasıl Avar yerleşimlerinde demir üretiminin güzel bir örneği ise, Szeksard'da (Bogyiszloi yolu) ortaya çıkarılan yerleşim de seramik üretiminin güzel bir örneğini teşkil eder. Avar mezarlarının -ki bunlar günümüzde tamamen belgelenmiştir-32 1974-1976 yılları arasında yapılan ilk kazılarında çıkrıkta mezar sunağı amacıyla üretilmiş yüksek kalite seramik ve çanak çömlek gün ışığına çıkarılmıştır.

1976 yılında bu mezarlardan hemen bir kaç yüz metre ileride içerisinde yüzlerce tuğlayla birlikte bir atölye olan Avar yerleşimi bulunmuştur. Takip

eden yıllar içerisinde benzer bir atölye daha gün ışığına çıkarılmıştır.33 Bu yerleşimlerden ve mezarlıklardan elde edilen seramikler, bilim adamlarıa, arkeolojide çok ender olan, kıyaslayıcı çalışmalar yapabilmeleri için önemli malzeme sağlamıştır. Çömleklerin farklı ebatları dışında, yerleşimlerde ve mezarlıklarda bulunan objeler arasında dikkat çekici benzerlikler bulunmaktadır. Hepsinin aynı bölgeden geldiği düşünüldüğü için proje başkanı tam olarak hangi atölyelerden geldiklerini bulabilmek için nötron aktivasyon analizi yöntemi ile kopya elementleri izlemiştir.34

Seramiklerin analizi yakın bölge içerisindeki atölyelerden geldiklerini kanıtlarken bazılarının, 1985 yılında bulunan bir başkasından geldikleri ortaya çıkmıştır.35 Nötron aktivasyon analizi önce Szekszard'da daha sonra da tüm Tolna bölgesinde kullanılmıştır. Şaşırtıcı olan sonuç bölge içerisinde bulunan tüm çanak çömleklerin bu üç atölyeden gelmiş olmalarıdır. Ürünleri, lokal alanın hayli uzağında bulunan bir yüksek kalite seramik üretim merkezi ortaya çıkarılmıştır. Szekszard yerleşimindeki ikinci atölyeye ait bir evin özellikleri ile ilgili yorum ise hayli cesurdur: Yüzeydeki küçük deliklerde, Gy. Hosner kap kacağın kuruması için konulan yerin üzerinde manuel bir kap kacak tekeri şaftının izlerini bulduğunu söyler.36

Avar yerleşimleri hakkındaki tipik öğelere dönmeden önce kömler ve hendekler hakkında bir parça daha detaya inmemiz gerekir.

Kömlerin birbirlerinden plan, derinlik ve kazık sayıları ile ayrılan birçok çeşitleri vardır. Bazılarında fırın varken bazılarında yoktur. Bu bölgelerin yaşam alanı olma ihtimalleriyle birlikte, çiftlik, depo ya da, iplik için ideal bir nem oranına sahip olmaları sebebiyle, dokuma evleri olmaları daha muhtemeldir. Bazı Avar yerleşimlerinde mil halkaları bulunmuş ama diğer yerlerin tersine ne dikdörtgen çukurlar ne de dokuma tezgahlarını tartma amacıyla kullanılacak tezgah ağırlıkları bulunmuştur.37 Bazı çukur

binalarda ne çatı ne de fırın ama birçok zaman çok dik olan ve doğrudan çukura giren rampalar bulunmuştur. Bu tür binalara ahır adı verilir ve domuz yetiştirmek için kullanılırlardı.38

Sonuç olarak Avar kömlerinin amaçlarını belirlemenin çok zor olduğunu söyleyebiliriz.39

Konu hendeklere geldiği zaman amaçlarının ne olduğu konusunda bir yargıya varmak, gerek sistemlerin sadece belli bölümleri kazıldığı gerekse orijinal rotaları artık izlenemediği için çok daha zordur. Bunların ya bina gruplarını ya da daha geniş boyutta, özellikle gelişmemiş bölgeleri, çevreledikleri düşünülmektedir. Belki de bunlar arazilerin sınırlarını çizmek amacıyla kullanılıyorlardı.40 Lebeney'deki Kaszasdomb kazısında hendeklerle çevrili dikdörtgen alanlar bulunmuştur. Alanlar henüz analiz edilmemiş olmakla birlikte çit oldukları ihtimali kuvvetli görülmektedir.41 Komarom'da bulunan dört hendekten ikisinin, içerisinde evler de barındıran bir 8. yüzyıl mezarlığı çevrelediği düşünülürken diğer ikisinin daha geniş bir yerleşimin parçası oldukları farzedilmektedir.42 Botra Sırbistan'da bulunan hendekler içerisinde ev ve çukur öğeler barındıran şehirlere yöneldiğinden bunların iletişim hatları olduğu düşünülmektedir.43 Aynı varsayım Dunaujvaros'da bulunan şehir için de geçerli olabilir. Evlerin ve hendeklerin aynı dönemden olmaları bu varsayımın akla yatkınlığını kuvvetlendirmekle birlikte bu hendeklerin patika ya da drenaj amaçlı kullanılmış olmaları da mümkündür. Kazılar sırasında birçok öğenin eş zamanlı olarak bulunmasına rağmen çoğu kez bunlar farklı dönemleri temsil ederler. Olaya bu açıdan yaklaşırsak bu "patikalar"'ın önceki ya da sonraki dönemlerde binaların çevresinde dolaşan hendekler olma ihtimali de hayli kuvvetlenmektedir.

Atilla Kiss, Kölked-Feketekapu'daki hendeklere önemli açıklamalar getirmiştir. Birçok hendeğin drenaj olduğu kanısına varmıştır. Yerleşimleri

ya da bir bölümlerini çevrelemiş olsalar bile asla saldırılara karşı korunma amaçlı yapılmadıklarını belirtmiştir.44 Bence bu, Avar yerleşimlerinin göl, nehir kıyılarında ya da sel kuşağında konumlandırıldığını da göz önüne alırsak, oldukça ikna edici bir yargıdır. Suların yükselmesi le birlikte sel riski oluşacağından drenajlar oluşturulması oldukça mantıklı görünmektedir. Bu yaklaşım ile ilgili kafa karıştıran tek nokta buradaki birçok köm'ün bu rutubetli bölgede kurulmuş olmasıdır. Bunlar olası bir selde en tehlikeli konumda olacaklardı. Belki de bu farklı derinlik ve genişlikteki hendeklerin saldırılardan korunma amaçlı oluşturulmadıklarını söylemek doğru olacaktır. Erozyon ve çeşitli afetler sebebi ile bu hendeklerin derinlik ve genişlikleri bugün kestirilemese de bunların korunma amaçlı en azından düşmandan korunma amaçlı oluşturulmadıkları ortadadır. Bu birçok hendeğin hemen yan yana kazılmış olduğu durumlar için de geçerli bir bakış açısıdır. Yeni hendeklerin eski hendeklerin rotası üzerinde kazıldığını dikkate alırsak bu hendeklerin farklı dönemlere ait oldukları da ortaya çıkacaktır.

Yerleşimlerde bulunan fırınlar büyüklük ve işlev konularında farklılıklar taşırlar. Bazen yapıldıkları maddeler de farklıdır. Kabaca evlerdeki açık şömineler, kubbe şeklinde kireç ocakları ve Zillingtal ve Szekszard kazılarında olduğu gibi yaşam alanlarının dışında bağlantılı çukurlu eritme ocakları olarak kategorize edilebilirler.

Eperjes'de, Avar dönemine ait olduğu düşünülen demir çiçekler ve demir mucur parçaları bulunmuştur.45 Bu tür bulgular ve diğerleri Avar dönemi demir üretimine ve henüz keşfedilememiş olmakla birlikte ocakların varlığına bir kanıt sayılabilir. Avar yerleşimlerinde başka metallerin üretimi konusunda herhangi bir göstergeye ulaşılamamıştır. Visegrad'da bronz eritme ocağı olabilecek bir örneğe rastlanılmış olmakla birlikte bu bulgunun 10 ve 13. yüzyıllar arasından kalma olduğu

düşünülmektedir.46 Gömülü bir fırın ve ön odasının dolgusu sırasında, geri dönüşüm için kullanılan eritilmiş bronz objelerin yanı sıra kurna şeklinde bir bronz, mucur parçaları ve bronz damlaları bulunmuştur. Tamamlanmış bir ürün ya da eritme kabı bulgularına rastlanılmamıştır.

Geç Avar dönemi bronz süs eşyalarının dağılma modelini göz önünde bulundurursak birçok bölgesel üretim merkezi olduğu kanısına ulaşabiliriz.47 Bu bronz objelerin bahsettiğimiz kırsal bölgelerde mi yoksa bugüne kadar keşfedilmemiş daha önemli yerleşim alanlarında mı üretildiğine dair bilgiye bugün sahip değiliz. Sonraki Avar dönemi Visegrad bulguları, bu süs eşyalarının yapılabilmesi için kullanılan hammaddenin daha eski eşyaların eritilmesi ile elde edildiği yönündeki varsayımları onaylamaktadır.

Yerleşimlerin içinde kalıp ya da şablonlara rastlanılmamış, mezar sunağı ya da dağılmış kalıntılar olarak bazı örneklerine rastlanılmıştır. Dağılmış kalıntılar, spesifik bir yerleşime ya da mezarlıklara mal edilemezler. Buna rağmen H. Winter, bir bölümü erimiş ya da perdahlanmış bu kalıp ve şeblonları yerleşim bulgusu olarak ele almıştır.48 Fakat böyle bir yaklaşım bulguların kökenleri hakkında yanlış kanıların oluşmasına sebep olabilir.

Mezar sunakları ile ilgili iki örnek vermek istiyorum. Vac-Kavicsbanya'da ortaya çıkarılan mezarlıkta, yağmalanmış bir kadın mezarında, kadının ayaklarının hemen yanında iki parçalı bir tüf kalıbı bulunmuştur.49

İçlerinde demir işçiliği faaliyetinin kanıtlarını barındıran Avar mezarları bu çalışmada ilgi duyulan konulardan biridir. Buralarda bulunan aletler bize o dönemde zanaatin ne boyutta olduğuna dair bir fikir vermektedir. Makas, çekiç ve pense gibi basit aletlere çok fazla ilgi gösterilmemektedir çünkü bu aletler geçen zaman boyunca şekillerini koruyabilmişlerdir. Değişik kalıplar, ham madde parçaları, yarısı tamamlanmış ürünler, mucurlar,

lehimleme demirleri, körük kalıntıları, Kunszentmarton mezarında bulunanlar gibi terazi ve ağırlıklar ise basit aletlere oranla daha önemlidirler.50 Buralara gömülen insanların metal işçileri ya da zanaatkar olup olmadığına, statülerine ve hangi yerleşimde hangi iş kolunda çalıştıklarına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

5. Avar Yerleşimlerindeki Bulgu Çeşitleri

Yerleşimlerden elde edilen bulguların büyük bir bölümü seramiklerdir ki bunların da bir bölümü elle, geriye kalanları ise çıkrık ile şekillendirilmiştir. Geleneksel mezar sunakları yüksek kalite seramik ve kap kacaktan oluşurken, yerleşim alanlarından çıkarılan kalıntılar, tencere, çanak, maşrapa, kavanoz, şişe, el yapımı balçık çaydanlık, tutacak, kızartma tabakları, kapak gibi pişirme ve saklama amaçlı objelerdir. Süsleme için ise dalga modelleri, demet hatları, damgalı grid modelleri, parmak baskılı bardak ağızları kullanılmaktaydı. Bazı zamanlarda bulunan tek şey küçük parçalardır ki kabın orijinali hakkında hiçbir fikir vermezler.

Çoğunlukla elde edilen diğer bir bulgu ise yerleşimlerin çöp çukurlarından elde edilen hayvan kemikleridir. Oranı durumdan duruma değişiklik göstermekle birlikte, domuz, sığır, at, koyun, keçi, kümes hayvanlarının yanısıra vahşi hayvan ve balık kemikleri de bulunmuştur.51 Çevre bölgelerde yer alan Avar mezarlarından elde edilen hayvan ve yemek sunakları beslenen yerel hayvanlar hakkında ek bilgi sağlamaktadır.52 Değişik hayvan kemiklerinden başka, yumurta ve yumurta kabuğu parçaları da bulunmuştur.

Yerleşimlerden elde edilen metal ve demir kalıntıları genelde küçük ve tırnak, biz, iğne ya da bıçakla sınırlıdır. Bu materyalleri doğru tarihlendirebilmek neredeyse mümkün değildir. Komarom yerleşiminde bazı ilginç metal kalıntılara rastlanmıştı. Bir ocak yanında bulunan ve türünün tek örneği olan bir saban demiri ile bir evin dolgusu sırasında

bulunan ve 7-8. yüzyıla ait olduğu tahmin edilen bakır kaplamalı demir kemer bu bulgular arasında en önemlileridir.53 8.-9. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilen saban demiri çok önemli bir tarımsal bulgudur. Kölked-Feketekapu'daki evlerde bulunan değirmentaşları ile Komarom'da bulunan iki değirmen taşı parçasını da ayrıca belirtmekte yarar görüyorum. Bu iki bulgu da tarımsal faaliyetin önemli kanıtlarıdır.54

İlk yerleşimlerden elde edilen bir başka ilgi çekici metal bulgusu ise Dunaujvaros-Alsofoki'de bulunan ve 8. yy.'ın ilk yarısına ait olduğu düşünülen küpelerdir.55

Tatabanya-Alsogalla'daki56 kömlerde bulunan diğer metal kalıntılar erken ve orta Avar döneminden halat kasasından geçirilmiş bir çelik ve kare bir kemer süsüdür. Metal bulgular çok nadirdir çünkü insanlar bir yerleşimi terk ederlerken değerli ve kullanışlı tüm eşyalarını yanlarında götürürlerdi. Bu tür yerleşim ve mezarlığın eş zamanlı olduğu durumlarda objelerin nereden geldiklerini kestirmek mümkün olmamaktadır. Mücevher parçaları da genellikle mezar sunaklarıdır.

6. Avar Yerleşimlerinin Tahmini Tarihleri

Yerleşimlerin ya da bir bölümlerinin tarihlendirilmesi buralarda bulunan seramikler yardımı ile gerçekleştirilebilmektedir. Genelde küçük parçalar bulunduğunu göz önüne alırsak tipokronolojik tarihlendirme yapmanın güçlüğünü daha net algılarız. Tamamı ya da geniş bir bölümü korunmuş yerleşimlerden elde edilen seramiklere duyulan ilgi yakınlarındaki mezarlıklardan elde edilen kalıntılarla karşılaştırılabilmeleri sebebiyle fazladır.

Yerleşim ve mezarlık seramikleri arasında varolan teknolojik ve biçimsel farklılıklar elimizde güvenilir bir tipokronolojik veri bulunmadığı için yerleşim bulgularını tarihlendirme ya da yeniden inşa etmeyi ya zorlaştırıyor ya da tamamen imkansız hale getiriyor.57 Bu sebeplerden

ötürü yerleşim seramiklerinin tarihlendirilmesi konusunda çok farklı varsayımlar bulunmaktadır.58 Avar yerleşimlerinin genel planı konusundaki yaklaşımlar gibi tarihlendirme konusundaki yaklaşımlar da genelde tahminidir. Avar yerleşimlerinin sadece bir bölümü kazılmış olduğu için köylerin tamamının neye benzediği hakkında kesin bir kanıya sahip olmak mümkün değildir.

Avar yerleşimlerini tarihlendirme konusundaki günümüz yaklaşımlarından kısaca söz etmek isterim. I. Bona, Dunaujvaros'daki 11 evi, 620-67059 arası olarak tarihlendirirken H. Winter geneli için 7. yüzyıl tarihini kullanmıştır.60 Lebeny'deki iki yerleşim için verilen tarihler ortalama olarak 7. ve 8. ve/veya 9. yy.'lardır.61 Sonuçların yayını halen beklenmektedir. Szekszard'daki (Bogyiszloi yolu) yerleşimin katman bilimsel analizi atölyelerin kullanımda olduğu döneme dair bir yargıya varmamıza yardımcı olmaktadır. Rosner birinci ve üçüncü atölyelerin 6. yüzyılın sonunda, ikinci atölyenin ise onlardan sonra ama en geç 7. yüzyılın başlarında çalışmaya başladığını öne sürer. Derin bir çukurda kurulan 3 numaralı üretim yerinin çalışmaları kısa bir süre sonra büyük ihtimalle sel sebebi ile sona ermişken, diğer ikisinin yerleşim alanının terk edldiği 9. yüzyılın ortalarına kadar çalıştığı düşünülmektedir.62 Szekszard'daki kazıyı takiben şehirden 6 km. uzakta Öcseny yakınlarında üç ocaklı bir atölye daha bulunmuştur. Bu fırınların 7. yüzyılın ortalarından 9. yüzyılın ortalarına kadar başarıyla kullanıldıkları tahmin edilmektedir. Öcseny'deki ürün örnekleri ile Szekszard'daki üçüncü atölyeden elde edilen örnekler arasındaki benzerlik, Szekszard'daki zanaatkarın yerleşimini terk ettikten sonra burada yeni atölyesinde çalışmaya devam ettiğini göstermektedir.63

Eperjes'e yerleşimin yaklaşık olarak 7. yüzyılın son çeyreğinde başlayıp 9. yüzyılın sonuna kadar sürdüğü düşünülmektedir. Cs. Balint 8. yüzyılı dönemin en iyi zamanı olarak nitelemektedir.64 Yerleşimlerden elde edilen,

gerek elle gerek çıkrıkla şekillendirilmiş kap kacakların yardımı ile Sandor Trugly, Komarom yerleşimini, birincisi 7. yüzyılın ortalarında başlayan, ikincisi 7. yüzyılın sonunda başlayıp 800'lere kadar süren, üçüncüsü de 9. ya da 10. yy.'a kadar süren üç döneme ayırmışır.65

Sturovo-Obid yerleşimindeki görece iyi koşullar, yerleşimin üç dönemi ile eş zamanlı olarak 7. ve 8. yüzyıldaki yerleşim seramiklerinin gelişimine üç aşamalı tipokronolojik bir bakış açısı geliştirilmesine yardımcı olmuştur.66 Bölgenin belirli alanlarındaki ilk yerleşim belirtileri 7. yüzyılın ortalarına denk gelmektedir. Zillingtal'daki yerleşimden elde edilen ve balçık ocak hamlaçları ile mucurları tarihlendirmek için kullanılan kap kacak parçaları 7. ve 8. yüzyılı işaret etmektedirler.67 Ayrı inşaat aşamalarını belirlemenin mümkün olup olmadığını bilmiyorum. Gyoma 133 yerleşimi seramikleri bölgede yerleşimin 8. yüzyılda, ya ortalarında ya da sonuna doğru başladığını göstermektedir.68 Györ'deki yerleşim özellikleri ise 8. yüzyılın ilk yarısını göstermektedir.69 Tatabanya-Alsagolla'da iki evin ve kazık deliğinin dolgusu sırasında elde edilen metal bulgular bölgede yerleşimin 7. yüzyılın son çeyreğinde -hatta daha sonrasında- başladığını ortaya koymaktadır.70 Tiszafüred'deki71 seramik ve parça bulguları burada yerleşimin yaklaşık olarak 8. yüzyılda başladığını ve 9. yüzyıla kadar sürdüğünü gösterirken, Racalmas-Regi'deki72 yerleşimin 8. yy.'dan itibaren başladığı belgelenmiştir.

Kölked-Feketekapu'daki yerleşim ile ilgili olarak çok az yayın bulunmakla birlikte ben de henüz buranın tarihlendirilmesi ile ilgili bir varsayım ile karşılaşmadım. Bu yerleşimde yer alan 366 mezar, yerleşim öğelerini birleştirmek ve bir ardıllık oluşturabilmek amacıyla "B" harfi altında toplanmıştır.73 6. yüzyılın ikinci yarısından 800'lere kadar kullanılan bu mezarlık ilgili belgelerin yakında yayınlanması ve bu

yerleşimin tarihlendirilmesine ilişkin değerli ipuçları sağlaması beklenmektedir.74

Yerleşimler içerisinde yer alan mezarların gelecek analizleri birçok durumda yerleşim evrelerinin kronolojik sınıflandırması için yararlı kanıtlar sağlar. Komarom ve Kölked-Feketekapu bu tür analizler için çok uygun bölgelerdir çünkü önemli bölümleri kazılmış ve mezarların içerisinde bulunanlar çok iyi belgelenmişlerdir.

Szekszard'daki (Bogyiszloi yolu) yerleşim ve mezarlık arasındaki kıyas da çok önemlidir çünkü birçok yerleşim seramiği mezarlık seramiklerinin geldiği atölyeden gelmiştir. Bazı yerlerde mezarlar yerleşim alanının içerisinde ya da yakınında bulunmuş olmakla birlikte genellikle yağmalanmış olan bu mezarlarda hiçbir sunağa ya da kronolojik verisel bulgulara rastlanılmamıştır. Yerleşimlerin parçaları ile yakınlarındaki mezarların birarada olup olmadıklarını belirlemekte çoğu kez zorlanılmaktadır.

İşleri daha da karıştıran bir başka etmen ise,75 insanların çok yakın bir bölgeye gitse ve hala aynı mezarlığı kullanıyor olsa bile, yerleşimin değişmesidir. Bu Szekszard ve Öcseny'de karşılaşılan durum olabilir. Gy. Rosner'e göre zanaatkar birinci yerleşimin üçüncü atölyesini terk ederek Öcseny'de bir başkasını açmıştır.76

Son olarak bu çalışmayla bağlantılı olan yerleşimlerin kabaca 6. yüzyıl ile 9. yüzyıl arasında tarihlendirilebileceğini söyleyebiliriz. Sonraki lokal yerleşim faaliyetleri de kanıtlanabilir ve bahsedilmeleri gerekir ama o yerleşimler Avar İmparatorluğu dönemi ile eş zamanlı değildirler. Macaristan'ın birçok yerindeki lokal yerleşim ve gömme devamlılığı bazı bölgelerin verimli toprakları ve coğrafi konumları sebebiyle tercih edilmelerine bağlanabilir. Etkili Roma yapısı da bu tür eğilimleri kuvvetlendiren önemli bir etmendir kuşkusuz.

7. Özet ve Tartışma

Avar yerleşimleri genelde farklı kömler, çukurlar, hendekler ve fırınlardan oluşurlardı. Yerleşimleri çevreleyen hendekler kuşkusuz düşmanlardan korunma amacıyla yapılmamışlardı. Ayrıca hafifçe toprağa gömülü ya da yüzeyin hemen üzerinde yükselen ahşap evler de vardı ama kazılarda bu evlere nadiren rastlanılmıştır. Yerleşim alanları içerisinde bulunan mezarlar genelde yerleşim alanı terk edildikten sonra inşa edilen mezarlardı. Bu çalışmada bahsedilen göçmenlerin çoğu ya çiftçi ya da sığır yetiştiricisiydi. Seramik gibi metal de, en azından demir, yerel olarak üretiliyordu. Bazı bölgelerde sadece belirli bir yerleşime değil tüm alana seramik üreten büyük atölyeler vardı. Bugün halen bu yerleşimlerin yapısı ya da organizasyonlarına yönelik yeterli bilgimiz yoktur çünkü hiçbiri tamamiyle kazılıp belgelenmemiştir.

Belirli objeleri ya da inşaat evrelerini tarihlendirme konusunda da sorunlar yaşanmaktadır ki bu kazılmış yapıların karşılaştırmalı çalışmaları için olmazsa olmaz bir etmendir. Bu sebeple ilerleme ancak yerleşimlerin geniş bölümlerinin kazılmasıyla ya da daha önceden kazılan yerlerden elde edilmiş olan bilgilerin yayınlanması ile mümkün olacaktır. Yerleşim faaliyetlerini daha iyi algilayabilmek için yerleşim seramiklerinin kesin ve tam kronolojik şemasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Devamlı olarak Avar yerleşimlerinden bahsediyoruz peki ama buraları “Avar” yapan özellik nedir? Burada bahsedilen bütün karakteristik özellikler aynı dönem içerisinde farklı bölgelerde, Avar döneminden çok önce de varolan özelliklerdir. I. Bona 1973 yılında yerleşimlerin içsel yapısının çok önemli bir öğesi olan hendek sisteminin Asya kökenli olduğunu öne sürmüştü. Avar yerleşimlerinin dışında aynı dönem içerisinde bu sistemi sadece doğuda görebilmiş ama orta Avrupa’da bu sisteme sahip bir başka yerleşim bulamamıştı.77 1996 yılında T. Vida Bona’nın

gözlemlerinde küçük bir değişiklik yaparak orta ve doğu Avrupadaki diğer yerleşimler içinde en çok hendeğe Avar yerleşimlerinde rastlanıldığını öne sürmüştür.78 Genelin benimsediği bir yaklaşıma göre hendekler kişisel ya da aile arazilerinin sınırını oluşturmakta idi. Bu varsayımlar halen kanıtlanamamıştır. Hendeklerin lağım ve/veya atıklar için drenaj amacı ile oluşturulmuş olma ihtimalleri de bulunmaktadır. Burada önemli olan soru Avar yerleşimlerinin karakteristik özellikleri doğal çevrelerine adapte olabilmeleri mi yoksa etnik bir tabiatları var mı? Sadece Kağanlık içerisinde yaşayan insanların Avarlar kimliğine sahip olduğu varsayımından yola çıkarsak, Avar İmparatorluğu topraklarında oluşturulmuş yerleşimlerin hepsinin Avar olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Zaman da tabii ki çok önemli bir rol oynamaktadır; burada zamanla kastettiğimiz tabii ki Avrupa'daki Avar İmparatorluğu zamanıdır. Zaman çerçevesi net bir şekilde oluşturulabilirken Avarların yerleşmiş oldukları toprağı kesin olarak belirleyebilmek hayli zordur.

Güvenilir yazılı kaynaklar olmadığı için araştırmacılar Avarlar ile ilgili bulguların dağılım haritalarından yola çıkarak -ki bunlar dönemin diğer bulgularından rahatlıkla ayırt edilebilir bulgulardır-Avar İmparatorluk toprakları hakkında bilgi sağlamaya çalışmaktadırlar. Bunlar I. Kovrig'in Avar yerleşim alanının boyutlarını belirlemeye çalışırken kullandığı kriterlerdir. 6. ve 7. yüzyıllarda yaklaşık 100,000 km2'lik bir alana, 8. yüzyılda ise 140,000 ila 160,000 km2'lik bir alana yerleştikleri düşünülmektedir.79 Metodolojik bakış açısından incelendiği takdirde böyle bir kriter tartışılmadan kabul edilemez çünkü bulguların varlığı ve sıklığı gömülmüş olan insanın politik düşüncesi, statüsü ya da mentalitesi hakkında bilgiler vermekten uzaktır.

Avar mezarlıkları üzerine yapılmış araştırmalar birçok kişinin aynı anda gömüldüğünü ve bunlara çok çeşitli sunaklar sunulduğunu ortaya koyar. Bu

sunaklar Avar, Germanic ya da diğer adaklardan ya da hepsinin birleşiminden oluşmaktadırlar. Avar toplumunun en başından beri homojen bir etnik yapıya sahip olduğunu söylemek çok da yanlış olmayacaktır.

Toplum içerisinde yer alan farklı gruplar büyük bir özgürlüğe sahiptiler. Mutlaka egemen bir geleneksel kostüm vardır ama mezarlardan elde edilen bilgiler, özellikle mezarların günlük yaşamı yansıtmadıklarını gözönünde bulundurursak, bu durumu aydınlatmaya yetmiyor.

Aynı zamanda Avar toplumunda ne katı bir hiyerarşi anlayışının ne de standart bir cenaze töreninin olduğunu belirtmekte de fayda vardır. Etnik yorumların kanıtlanması en azından arkeolojik açıdan imkansız değilse bile oldukça komplike ve zordur. Bu sebeple benim düşünceme göre bu etnik farklılıklar bu çalışmada bahsedilen kesin sınırlar ya da yerleşimlerin ve göçmenlerin sınıflandırılması konularında uygun kriterler değillerdir.

Belirli yerleşimlerin işlevi ve konumu ile oralarda yaşayan insanların etnik geçmişleri hakkındaki yargıların nasıl oluşturulduğuna dair iki örnek vermek isterim. Kölked-Feketekapu yakınlarında bulunan mezar sunakları ve yerleşimin konumu temelinde A. Kiss, burada gömülü olan insanların çoğunun Avarlar tarafından yolun güvenliğini sağlamak amacıyla yerleştirilen ve Avar ordusuna bağlı olan Almanlar olduğunu öne sürer.80 J. Zabojnik'e göre ise Avar dönemi özellikleri yerleşimlerin -bugün Slovakya'nın bir parçası o dönemde ise bir sınır bölgesi olan bir alanda karakteristik Avar mezar sunaklarının olduğu mezarlıklar ile birlikte- bizzat Avarlar tarafından inşa edildiğini ve yine bizzat Avarlar'ın buraya yerleştiklerini öne sürer. Bunlar ileri karakol ya da savunma kurumları olarak stratejik noktalarda konumlandırılmış ve gezici Avar birimleri bu merkezlerden topraklarına yönelik olası bir Slav tehlikesini uzaklaştırmakla görevlendirilmişlerdi.81 Bu etnik bazlı yaklaşımlar bildiğimiz yerleşim yapıları içindeki etnik hatlar arasında net bir bölgesel farklılık

oluşturulamayacağı gerçeğini göz ardı etmektedirler. Bu sebeple zaman faktörüne daha fazla önem vermeliyiz. Bu da demek oluyor ki bu çalışma içerisindeki yerleşimler için -Avar İmparatorluğu dönemini referans noktası olarak kabul edersek- Avar demektense Avar dönemi demek daha doğru olacaktır.

Üzerinde durulması gereken bir başka nokta da Avrupa'ya gelişleriyle başlayarak Avarların toplum, yaşam biçimi ve ekonomisi üzerinde genel bir bakış oluşturmaktır. Avarlar Asya'dan geldiklerine göre Avrupa'ya vardıklarında halen göçmendiler. Ama yine de tam olarak nereden geldiklerini ya da göçleri boyunca hangi güzergahı takip ettiklerini bilemiyoruz. Hatta Avrupa'da yerleşen Avarlar ile Asya'dan çıkan Avarlar aynı grup ya da kişiler bile olmayabilir. Avar toplumunu yeniden inşe edebilmeyi zorlaştıran bir başka önemli etmen de Avrupa ortamına asla uygulanamayacak Asya'ya özgü stereotip ve çok çeşitli göçmen hayatı formlarıdır.82

Avarların, özellikle erken dönemlerinde göçmen olduklarına dair bilimsel yaklaşım bazı yazılı kaynakların yarattığı etkilerden doğmuştur. Bunların en önemlilerinden biri 600'lerde yazılmış olan ve Maurice'e atfedilen Strategikon'dur.83 Bence dağılmış, bütün yıl sığırlarıyla uğraşan, yerel hayata geçmeyen bu Avar nüfusu tanımı tüm nüfusun yaşam biçimine bir kanıt olarak ele alınamaz. Bu tanımlar, savaşçı ve vassallardan oluşan ve oldukça iyi bir eğitimden geçirilen gezici Avar sınıfı için geçerli olabilir.84 Strategikon'un belirli silahlar ve bu birimlerin kullandığı dövüş teknikleri ile ilgili getirdiği tanımlamalar da bu durumu onaylar niteliktedir. Bu kaynak bize nüfusun tamamının nasıl yaşadığını değil elit sınıfın nasıl yaşadığını ve savaştığını anlatır. Elit, Avar yerine kullanılırken göçmen kelimesi sadece kısmi bir uygulanabilirliğe sahiptir. Maurice'ın Bizans ordusuna Avarların o mükemmel çadırlarını (yurt) kullanma

yönünde verdiği tavsiye Avarlardaki tek ev çeşidinin bu olduğuna bir kanıt teşkil edemez. Fredegar Chronicle ise göçmen Avarların kış aylarında Slav köylerinde kaldıklarını öne sürerek daha yanlış bir yoruma sebep olmaktadır.85 Bu Avarların, kışın savaşa gitmedikleri için kırsal nufüsu oluşturan Slavlar ile birlikte yaşayan gezici askeri güçler oldukları hemen hemen kesinlik kazanmıştır. Elit sınıfa dahil olmayan bazı grupların göçmen bir yaşam sürdüklerini kabul etmekle birlikte bu göçmen yaşam tarzınını tüm Avar toplumuna atfedilmesinin büyük bir hata olacağı kanısındayım.

Bizim ilgi alanımız içerisinde bulunan birinci nesil Avarlar ile ilgili arkeolojik kanıtlar, genelde koşum takımı ve silahlardan oluşan bulgular gibi dolaylı kanıtlardır. Ne zamanki 7. yy.'da mezarların sıralar halinde düzenlemesi geleneği başladı ve mezar adakları çeşitlenerek zenginleşti ancak o zaman bulgular bize bir şeyler anlatabilmeye başladı.86 Mezar sunakları olarak verilmeye başlanan seramikler arasındaki benzerlikler ve bunların kronolojik verileri, birçok kez, yerleşim seramiklerinin sınıflandırılması konusunda kullanılmıştır. Cs. Balint'in ölülerin cesedini yakmak için toplanan odu yığını bulgularının, yaşam tarzı ya da ekonomik faaliyetler konusunda gösterge kabul edilemeyeceği yargısına katılmamak da mümkün değildir. Bunlar sadece farklı grupların ölülerini nasıl gömdükleri konusunda bir fikir verebilir.87

Sahip olduğumuz kaynaklar, 6. yüzyılda belirlenmiş bir Avar yerleşimi olmadığı, göçmen yaşam tarzının 626'dan sonra değiştiği ve 8. yy. ile birlikte yerleşik hayat sebebi ile fakirliğin başladığı konularında sahip olduğumuz yargıları teyit eder nitelikte değildir. Kesin bir kronolojik şemanın eksikliği sebebi ile mezar sunaklarının yanlış yorumlanması mümkün olmakla birlikte seramik bulguları temelinde erken dönem

yerleşimlerini tarihlendirmek de olanaksız hale gelmektedir. Ayrıca ilk dönemin mezarlarında seramik bulunmadığını da unutmamak gerekir.

Avarların yerleşim olmayan bir bölgeyi fethettikleri kanısı da yanlış bir yargıdır. Avar fethinden önceki savaşlarda -Gepid'lere karşı açılan savaş ve Lombardların geri çekilmesi sırasında- önemli bir göç oluşmamıştı. Bölgedeki ekonomik ve askeri elit sınıfın değiştiği ama halkın yerleşimini devam ettirdiği yargısı daha mantıklı bir yaklaşımdır.88 Kazanılan zafer sonrasında ele geçirilen ya da gasbedilen malların dağıtımı ile oluşan "prestij ekonomisi"ne rağmen daha önceden var olan kırsal yapının Avar döneminde değiştirilmediğini görmekteyiz.89

Belirli bulgular ile ilgili yorum yapmadan ya da yerleşimlerin başlangıçları ile ilgili yargılara varmadan önce bütün bu bakış açılarını değerlendirmemiz gerekmektedir. İşte Avarların göçmen yaşam tarzlarının yerleşim bulgularıyla ilgili yorumları nasıl etkilediğine bir kaç örnek daha: I. Bona Dunaujvaros'daki evlerin planları ile yurtlar arasındaki büyük bir benzerlik olduğunu belirtmiş ve daha da ileri giderek yerleşim bulgularından birinin yurt kalıntısı olduğunu iddia etmiştir.90 Bu yaklaşımın doğrulanması mümkün değildir. Bir başka doğrulanması mümkün olmayan yaklaşım ise mezarlıklarda bulunan seramiklerin eksikliğini ya da enderliğini orada gömülü olan insanların göçmen bir yaşam tarzına sahip olduklarına kanıt sayan yaklaşımdır.91 Kalıcı Avar yerleşimleri ile erken dönem Avar yerleşimleri arasında büyük farklar olmadığını öne süren F. Daim aradaki tek farkın erken dönem yerleşimlerinde geçici süreler için bulunulması olduğunu belirtir.92 Erken dönemde de kalıcı yerleşimler olduğunu düşünmekle birlikte bu yaklaşıma katılıyorum.

Bu çalışmada bahsedilen tüm yerleşimleri karşılaştırdığımızda -henüz yayınlanmamış olan Szekszard (Bogyiszloi yolu) bulgularının bir istisna

teşkil etme ihtimalini saklı tutmakla birlikte -herhangi bir hiyerarşinin varlığından söz edemiyoruz.93 Ama, kap kacak ocaklarının ve geniş bir bölgede ticareti yapılan seramiklerin, atölyelerin "hanedan'ın elinde"94 olduğunun göstergeleri olduğunu ileri süren Gy. Rosner kadar da ileri gitmemeliyiz. Başka bir deyişle yerleşimler temelde benzer özellikler taşımaktadır ama bu tamamlanmamış kazıların yarattığı bir etki olabilir. Mütevazi yerleşimler ile mezarlıklardan çıkarılan olağanüstü bulguların karşılaştırılmaları araştırmacıların -özel bulguların dağılım modeli temelinde- belirli bölgelerin özel bir önem taşıdığına ya da yerleşim merkezi olduğuna kanaat getirmelerini sağlamıştır. Zengin sunaklar ile gömülmüş olan insanlar hiyerarşinin içinden sayılmış ve tarihsel rütbe ve başlık figürleri ile kimliklendirilmiştir. Mezar sunakları, ister ayrı parçalar ister bunların kombinasyonu olsun kullanılan materyalin değerine göre yorumlanmıştır. Bu da yanlış bir yöntemdir çünkü bir kişinin politik gücü ya da sosyal statüsü hakkındaki tek göstergenin mezar sunaklarının değeri olduğunu ileri sürmektedir.95 Bu tür arkeolojik çalışmalar, Avar İmparatorluğu'na ait önemli yerler ya da merkezler ile ilgili yazılı verilerin azlığı sebebiyle artmıştır. Bugün bile kaynaklarda bahsedilen Avar toplumunun ne olduğu konusunda doğru ve eksiksiz bir yargıya sahip olamıyoruz.96

Heinrich Harkes'ın97 arkeolojide işlevsel verilere daha fazla önem verilmesi gerektiği düşüncesini takiben Avar yerleşimleri ile ilgili çalışmaların günümüz statüsü hakkında genel bir bakış açısı oluşturmaya çalıştım. Arkeologların bu yerleşimler ile ilgili bakış açılarının ya da yaklaşımların doğru olup olmadığını kanıtlayabilmeleri için daha fazla sonuca ihtiyaçları bulunmaktadır. Ama şunu da gönül rahatlığıyla söyleyebilirim ki Avrupadaki Avarların somut gücünü değerlendirebilmek

için yerleşim arkeolojisinden sağlanacak verilere daha fazla önem verilmesi gerekmektedir.

1 65. doğum günü vesilesiyle Prof. Dr. Gerhard Fingerlin'e ithaf edilmiştir.

2 Kaynaklar ve tarihi incelemelerin derlemeleri için: A. Kollautz, Quellenbuch zur Geschichte der Awaren. Diss. (Prag 1944). - A. Kollautz/H. Miyakawa, Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes (Klagenfurt 1970). - A. Avenarius, Die Awaren in Europa (Bratislava/Amsterdamm1974). - J. Kovacevic, Avarski Kaganat (Beograd 1977). - S. Szádeczky-Kardoss, Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen (Szeged 1986). - W. Pohl, Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. (München 1988). - S. Szádeczky-Kardoss, Az avar történelem forrásai - Die Quellen der Awarengeschichte I. (Szeged 1992).

3 Avar maddi kültürü hakkındaki arkeolojik inceleme için: I. Bóna, Ein Vierteljahrhundert der Völkerwanderungsforschung in Ungarn (1945-1969). ActaArchHung (Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae-Budapest) 23, 256-336, s. 283-334. - É. Garam, Der awarische Fundstoff im Karpatenbecken und seine zeitliche Gliederung. B. Hänsel (Ed.), Die Völker Südosteuropas im 6. -8. Jahrhundert. Südosteuropa Jahrbuch Cilt. 17 (Berlin 1987) 191-202. - I. Bóna, Die Geschichte der Awaren im Lichte der archäologischen Quellen. Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari (Spoleto 1988) 437-463. - Cs. Bálint, Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis. 10. Jahrhundert (Wien/Köln 1989), s. 145-192. - F. Daim (Ed.), Awarenforschungen (Wien 1992). - Cs. Bálint, Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: M. Müller-Wille/R. Schneider (Ed.), Probleme der europäischen

Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters (Sigmaringen 1993) 195-273. - Cs. Bálint, Kelet a korai avarok és bizánc kapcsolatai. Régeszeti Tanulmányok (Szeged 1995). - Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren. Burgenländische Landesausstellung 1996, Schloß Halbturn (Eisenstadt 1996). - P. Somogyi, Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 5 (Innsbruck 1997). - T. Vida, Die awarenzeitliche Keramik I. (6. -7. Jh.). Varia Archaeologica Hungarica 8 (Berlin/Budapest 1999). - Cs. Bálint (Ed.), Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6. -7. Jahrhundert. Varia Archaeologica Hungarica 9 (Budapest/Napoli/Roma 2000). - F. Daim (Ed.), Die Awaren am Rande der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7 (Innsbruck 2000). - J. Szentpéteri, Archäologische Denkmäler der Awaren in Mitteleuropa (basımda).

4 Compare: J. Deér, Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches. Karl der Große - Lebenswerk und Nachleben Cilt 1 (Düsseldorf 1967) 719-791. - W. Pohl, Die Awarenkriege Karls des Großen 788-803. Militärhistorische Schriftenreihe 61 (Wien 1988).

5 Tarihçiler, Avrupa’daki Avar varlığı konusunda anlaşmaya varmamışlardır. Bkz: I. Boba, Awaren in Mitteleuropa. Eurasian Studies Yearbook (Ural Altaische Jahrbücher) 65, 1993, 47-72, s. 69-71. - A. Róna-Tas, Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History (Budapest 1999) s. 263-266.

6 Arkeolojik buluntuların etnik ve tarihi yorumuna yapılan katkılar: P. J. Geary, Ethnic identity as a situational construct in the early middle ages. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft Wien 113, 1983, 15-26. - Cs. Bálint, Some ethnospecific features in central and eastern Europe

archaeology during the early Middle Ages: the case of Avars and Hungarians. S. Shennan (Ed.), Archaeological Approaches to Cultural Identity (London/New York 1989) 185-194. - F. Daim, Archaeology, Ethnicity and the Structures of Identification: The examples of the Avars, Carantanians and Moravians in the Eight Century. In: W. Pohl/H. Reimitz (Ed.), Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800 (Leiden/Boston/Köln 1998) 71-93. - W. Pohl, Telling the Difference: Signs of Ethnic Identity. In: W. Pohl/H. Reimitz (Ed.), Strategies of Distinction.. (Cf. the study cited before) 17-69. - S. Brather, Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie. Germania 78, 2000, 139-177.

7 Eleştirel görüşler: Cs. Bálint, Methodologische Probleme der archäologischen Untersuchung der frühmittelalterlichen Gesellschaftsstrukturen bei den Steppenvölkern. In: Colloquium 31 - The Evolution of Nomadic Herding Civilizations in Northern European Steppes: The Tools of Archaeology and History compared (Forli 1996) 115-120. - R. Kory, Studien zum Phänomen der Panzerlamellenbeigabe in awarenzeitlichen Bestattungen des Karpatenbeckens. Ein archäologisches Fallbeispiel und das interdisziplinäre Problemfeld einer Sozialgeschichte der Awaren. Unpublished M. A. thesis, University of Freiburg (2001), s 20-96.

8 W. Pohl, Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. (München 1988).

9 Pohl''un yaklaşımı, Reinhard Wenskus'un ilk eserlerinden oldukça etkilenmiştir. R. Wenskus, Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes (Köln/Graz 1961).

10 Daim, Archaeology.. (not 6) s. 72ff.

11 W. Pohl, Ergebnisse und Probleme der Awarenforschung. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 96 (3-4), 1988, 247-274; s. 257. - Bu konu ve terminoloji sorunu hakkında bkz.: Kory, Studien.. (not 7) s. 2-4, 8-10.

12 Bálint, Probleme.. (not 3) s. 195ff. - Daim, Archaeology.. (not 6) s. 82.

13 I. Bóna, Ein Vierteljahrhundert.. (not 3) s. 314.

14 Bóna, Ein Vierteljahrhundert.. (not 3) s. 314. - I. Bóna, VII. sz-i avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban (Awarische Siedlungen aus dem 7. -8. Jh. und ein arpadenzeitliches Dorf in Dunaújváros (Budapest 1973).

15 Bölgedeki diğer buluntular hakkında bilgi için Dunaújváros-Alsófoki patak: Archaeologiai Értesitö 107, 1980, s. 247.

16 B. M. Szöke, Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. ActaArchHung 32, 1980, 181-204.

17 Avar yerleşimleri hakkındaki bilgiler, genel olarak kısa notlar veya makalelerde yer alır. Bugüne kadar monografi olarak sadece iki yerleşim araştırma çalışması, Dunaújváros und Eperjes, yapılmıştır. Bkz: Bóna, Dunaújváros.. (note 14). - Cs. Bálint, Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád). Varia Archaeologica Hungarica 4 (Budapest 1991).

18 M. Takács, Einige Aspekte der Siedlungsgeschichte des südlichen Drittels des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes von der awarischen Landnahme bis zum Ende des 11. Jahrhunderts. ActaArchHung 51 (2000) 457-472; s. 462-463.

19 A. Kiss, Das Gräberfeld und die Siedlung der awarenzeitlichen germanischen Bevölkerung von Kölked. Folia Archaeologica 30, 1979, 185-191. - A. Kiss, Elözetes jelentés (II.) a Kölked-Feketekapui avarkori

település és temetök ásatásáról (Vorbericht über die awarenzeitlichen Siedlungs- und Gräberfeldgrabungen von Kölked-Feketekapu). Folia Archaeologica 39, 1988, 173-194.

20 H. Winter, Awarische Grab- und Streufunde aus Österreich. Ein Beitrag zur Siedlungsgeschichte. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie Cilt. 4 (Innsbruck 1997).

21 M. Takács, Die awarenzeitlichen Siedlungen von Lébény. Reitervölker, s. 378-382.

22 Kiss, Gräberfeld und Siedlung.. (not 19) s. 189.

23 L. Madaras, Avar kori településrészlet szentes határában (Ein awarenzeitliches Siedlungsdetail in der Gemarkung von Szentes. Rettungsgrabung auf dem Umleitungsweg 451 bei Szentes). A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Archaeologica 6, 2000, 237-262; s. 247.

24 Bálint, Eperjes.. (not 17) s. 76.

25 P. Tomka, Avar kori település Györ, Bokányi Deszö Utcában (Siedlung aus der Awarenzeit in der Bokányi Deszö Straße von Györ). Arrabona 24-25, 1988, 35-61.

26 Takács, Lébény.. (not 21) s. 380-382.

27 S. Trugly, A komáromi avar telep (Die awarische Siedlung von Komárom/Komárno). Communicationes Archaeologicae Hungariae 1996, 125-150; s. 144, 148-149.

28 J. Zábojník, On the Problems of Settlements of the Avar Khaganate Period in Slovakia. Archeologické rozhledy 40, 1988, 401-437; s. 407-408.

29 Tomka, Györ.. (not 25) s. 56.

30 F. Daim/A. Distelberger, Die awarische Siedlung von Zillingtal - Die Grabungen 1994-95. Reitervölker, s. 372-377.

31 Daim/Distelberger, Siedlung.. (not 30) s. 374.

32 Gy. Rosner, Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Straße. Monumenta Avarorum Archaeologica Cilt. 3 (Budapest 1999).

33 Gy. Rosner, Keramikherstellung und Handel im Karpatenbecken in der frühen Awarenzeit. Conference, International conference on Early Middle Ages, Tengelic 1989. A Wasingsky Mór Múzeum Évkönyve 15-Szekzárd 1990), s. 125-130.

34 M. Balla, Provenance studies of avar ceramics on the base of neutron activation analysis. Conference, s. 131-133.

35 Rosner, Keramikherstellung.. (not 33) s. 127.

36 Gy. Rosner, Bemerkungen zu den Fragen der Forschung der awarischen Keramik. ActaArchHung 51, 2000, 419-428; s. 422.

37 W. H. Zimmermann, Archäologische Befunde frühmittelalterlicher Webhäuser. Ein Beitrag zum Gewichtswebstuhl. Jahrbuch der Männer vom Morgenstern 61, 1982, 111-144.

38 Tomka, Györ.. (note 25) p. 56. - Takács, Lébény.. (not 21) s. 380.

39 For comparative studies of pit dwellings refer to: R. Struwe, Erdhütte - Wohngrube - Grubenhaus. Ethnoarchäologisches zur Funktion eingetiefter Behausungen. M. Meyer (Ed.), „.. TRANS ALBIM FLUVIUM“. Forschungen zur vorrömischen, kaiserzeitlichen und mittelalterlichen Archäologie. Festschrift für Achim Leube zum 65. Geburtstag (Rahden/Westfalen 2001) 51-61.

40 Bóna, Dunaújváros.. (not 14) s. 64. - Tomka, Györ.. (not 25) s. 57. - Bálint, Eperjes.. (not 17) s. 71.

41 Takács, Lébény.. (not 21) s. 378-380.

42 Trugly, Komárom.. (not 27) s. 149.

43 N. Stanojevic, Ansiedlungen im 8. bis 9. Jhdt. in der Vojvodina. Works of Museums of Voivodina 30, 1986/87, 119-146; s. 137, 144. (Almanca özeti olan Sıpr-Hırvatça metin).

44 Kiss, Avarkori települes.. (not 19) s. 194.

45 Bálint, Eperjes.. (not 17) s. 82 ve not 262.

46 J. Kovalovszki, Árpad-kori bronzolvasztó kemence visegrádon (Ein arpadenzeitlicher Bronzeschmelzofen in Visegrád). In: A kökortól a középkorig (Von der Steinzeit bis zum Mittelalter - Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer) (Szeged 1994) 439-454.

47 P. Stadler, Awarische Werkstätten. Reitervölker, s. 349-350.

48 Winter, Streufunde.. (not 20) s. 13f.

49 S. Tettamanti, Das awarenzeitliche Gräberfeld in Vác-Kavicsbánya. Monumenta Avarorum Archaeologica Cilt 4 (Budapest 2000) s 32, 133.

50 D. Csallány, A kunszentmártoni avarkori ötvössír (Ein Goldschmiedegrab der Awarenzeit in Kunszentmárton) (Szentes 1933).

51 L. Bartosiewicz, Die Beziehungen des Tierknochenmaterials einiger frühmittelalterlicher Siedlungen. In: Bálint, Eperjes.. (not 17) 97-101.

52 Mezar türleri bölgeden bölgeye ve dönemden döneme farklılık göstermektedir, bazen ölüler yiyecek ve hayvanlarla gömülürlerdi. Mezarlıklar hakkında daha fazla bilgi için bkz: C. Ambros, Tierbeigaben in den Gräbern aus der Zeit des awarischen Reiches. H. Friesinger (Ed.), Bioarchäologie und Frühgeschichtsforschung (Wien 1993) 111-122. - L. Bartosiewicz, Early Medieval Archaeozoology in Eastern Europe. H. Friesinger (Ed.), Bioarchäologie.. a.g.e 123-131.

53 Trugly, Komárom.. (note 27) s. 144-145, 149.

54 Kiss, Gräberfeld und Siedlung.. (not 19) s. 186 - Trugly, Komárom.. (not 27) 149.

55 Archaeologiai Értesitö 107, 1980, 247.

56 S. Szatmári, Avar temetö- és telepásatás tatabánya-alsógalla mellett (Excavation of an Avar cemetery and settlement near Tatabánya-Alsógalla). Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv, 1992/83, 67-79; s. 77.

57 Olumlu sonuçlar için bkz B. M. Szöke, 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán (Siedlungsreste aus dem 7. und 9. Jh. in Nagykanizsa). Zalai Múzeum 4 (1992) 129-167.

58 U. Fiedler, Zur Datierung der Siedlungen der Awaren und der Ungarn nach der Landnahme. Ein Beitrag zur Zuordnung der Siedlung von Eperjes. Zeitschrift für Archäologie 28, 1994, 307-352.

59 Bóna, Dunaújváros.. (not 14) s. 140f., 149.

60 Winter, Streufunde.. (not 20) s. 69.

61 Takács, Lébény.. (not 21) s. 379, 382.

62 Rosner, Keramikherstellung.. (not 33) s. 128.

63 Rosner, Keramikherstellung.. (note 33) p. 129.

64 Bálint, Eperjes.. (not 17) s. 73.

65 Trugly, Komárom.. (not 27) s. 149-150.

66 Zábojník, Settlements.. (noe 28) s. 429.

67 Daim/Distelberger, Zillingtal.. (not 30) s. 376-377.

68 T. Vida, Avar Period settlement remains and graves at the site of Gyoma 133. S. Bökönyi (Ed.), Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary II. Prehistoric, Roman-Barbarian and late Avar Settlement at Gyoma 133 (Budapest 1996) 323-364; s. 338.

69 Tomka, Györ.. (not 25) s. 56.

70 Szatmári, Tatabánya-Alsógalla.. (not 56) s. 77. - Fiedler, Siedlungen.. (not 58) s. 319.

71 É. Garam, VIII-IX. századi telepnyom Tiszafüred határában (Siedlungsspuren aus dem 8-9. Jh. in der Gemarkung von Tiszafüred). Communicationes Archaeologicae Hungariae 1981, 137-147.

72 Gy. Fülöp, VIII-XI. sz-i településnyomok Rácalmás-Régi vasútállomás (Siedlungsspuren aus dem 8. -11. Jh. von Rácalmás-Régi vasútállomás). Alba Regia 17, 1979, 267-274.

73 Kiss, Avarkori település.. (not 19) s. 194.

74 Bu bilgi için Dr. Tivadar Vida'ya (Budapeşte) müteşekkirim.

75 H. Steuer, Standortverschiebungen früher Siedlungen von der römischen Eisenzeit bis zum frühen Mittelalter. G. Althoff (Ed.), Person und Gemeinschaft im Mittelalter. Festschrift für Karl Schmid zum 65. Geburtstag (Sigmaringen 1988) 25-59.

76 Rosner, Keramikherstellung.. (not 33) s. 129.

77 Bóna, Dunaújváros.. (not 14) s. 141-142.

78 Vida, Gyoma 133.. (not 68) s. 328.

79 I. Kovrig, Die Awaren im Karpatenbecken. H. Kellenbenz (Ed.), Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte Vol. 2 (Stuttgart 1980) 617-624; s. 617.

80 Kiss, Avarkori település.. (not 19) s. 193. - A. Kiss, Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie Cilt 2 (Innsbruck 1996).

81 Zábojník, Settlements.. (not 28) s. 401f.

82 Yorumlar: J. Harmatta, Nomadic and Sedentary Life in the Great Steppe-Belt of Eurasia. B. Genito (Ed.), The Archaeology of the Steppes - Methods and Strategies (Napoli 1994) 565-571.

83 G. T. Dennis/E. Gamillscheg (Ed.), Das Strategikon des Maurikios (Wien 1981). Özellikle bölüm XI 2; s 361-369.

84 Kory, Studien.. (not 7) s. 32-34.

85 MGH SS rer. Merov. II., 1888; s. 144f.

86 Cenaze törenleri hakkında bilgi için bkz: P. Tomka, Die Bestattungsformen der Awaren. In: Reitervölker, s. 384-387.

87 Bálint, Probleme.. (not 3) s. 203.

88 Kory, Studien.. (not 7) s. 37.

89 “Prestij ekonomi” hakkında bkz: Pohl, Die Awaren.. (not 8) s. 178-185, 189-199.

90 Bóna, Dunaújváros.. (not 14) s. 140.

91 Karşılaştırmak için örneğin I. Erdélyi, The excavation of a settlement and a cemetery in the outskirts of Gyomaendröd. S. Bökönyi (Ed.), Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary I. (Budapest 1992) 369-378; s. 378.

92 Daim, Archaeology.. (not 6) s. 87.

93 Güneydoğu Almanya’daki olası yerleşim hiyerarşisi için bkz: Ch. Bücker/M. Hoeper, First aspects of social hierarchy of settlements in Merovingian southwest Germany. Ch. Fabech/J. Ringtved (Ed.), Settlement and Landscape (Aarhus 1999) 441-454.

94 Rosner, Keramikherstellung.. (not 33) s. 129.

95 Bu tür yöntemler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Kory, Studien.. (not 7) s. 75-79, 91-96.

96 “Ring“ karşılaştırması hakkında: Pohl, Die Awaren.. (not 8) s. 306ff.

97 H. Härke, Intentionale und funktionale Daten. Ein Beitrag zur Theorie und Methodik der Gräberarchäologie. Archäologisches Korrespondenzblatt 23, 1993, 141-146.

Kafkasya ve Avarlar / Dr. Sevda A. Süleymanova [s.674-686]

Azerbaycan Bilimler Akedemisi Şarkiyat Enstitüsü / Azerbaycan

Avarların konar göçer mi yoksa yerleşik bir halk mı olduğu konusunda literatürde muhtelif görüşler bulunmaktadır. Theophilactus Simocatta'nın Avrupa'ya gelen Avarları "sahte Avarlar" (pseudoAvar") olarak adlandırması bu problemi daha da büyütmektedir. Bazı araştırıcılar onların Asya Avarları ile aynı halk olduğu kanaatindedirler. Kafkasya Avarları konusunda ise onların yerli halklarla karışarak asimile olduğu ve yalnız Avar isminin muhafaza edildiği fikri de kabul edilmektedir. Ancak, Avarların Kafkasya ile ilgisine dair materyallerin araştırılması bu meselenin daha da derin izlere sahip olduğunu göstermektedir. Bu da Avarların menşei konusundaki görüşleri üçe çıkartmaktadır.

Gürcü kaynakları ("Kartlis Tshovreba") Bizans imperatoru I. Iustinya'nın (527-565) Devri'nde doğudan gelen Türkmen boyları ile birlikte Avarların gelişini ve onların Hazar Denizi'nden Karadeniz'e kadar olan bütün araziyi zaptettiklerini kaydeder. Bu kaynaklarda, Iustinyan'ın Avarları Kafkasya geçitlerinde ve Hunzak'ta (Serir) yerleştirdiği kaydedilir. Iustinyan en nüfuzlularını ise Kartaliniya'da prens derecesine yükseltir. Bu zamandan itibaren Kartaliniya'nın hakimleri bu Avar prens neslinden seçiliyordu. Bunlardan biri olan Konstantin 844 yılında Araplar tarafından öldürülmüştür. Konstantin'in varisleri "Ksan Eristavları" rütbesini almışlardır. Onların içerisinde Tarnik Bizans'da Romanos'un hakimiyyeti Devri'nde İstanbul'u Varda Sklerden temizlemişlerdir.1

Ksan Eristavlarının kroniklerinde ilk Gürcü Çarı İstvinian Calut, Rüstemi Tshrazmanın Eristavı (eristavların eristavı) rütbesine yükseltir. F. D. Jordanna İstvinian'ın Bizans İmparatoru Iustinyan olduğunu kaydeder.

Kaynak Nakapuani’deki İsroli geçidinde yerleşdirilen bu “kuzey cengaverlerini” Bibilu (Bobolitay) olarak adlandırır ve onların İsroli’de yerleşirken büyük evler kaleler yapmaya başlamalarını gösterir. S. S. Kakabadze bu bilgiyi Gürcistan’a göç ettirilmiş Avarlarla ilgilendirmektedir.2 Bibiluların gösterişli evler inşa etmesi sınır muhafızları görevini ifa eden bu halkın göçebe bir kavim olmadığını göstermektedir. Batılı kaynaklar da Avarların, Avrupa’da çok çabuk evler inşa ettiklerini kaydederler.3 Kaynaklardaki, Nakapuani’deki (Nuha?) İsrali’yi XVI-XVIII. asırlarda Azerbaycan’ın kuzeybatı sınırlarında bulunmuş Car-Tala Avar boylarının askeri siyasi birliğinin adı -Tsor ile Bibilunu da Vahuştinin belirtikleri Carın eski adı- Pipineti ile mukayese etmek mümkün olmaktadır. Car-Tala boylarının tarihi arazisine uygun gelen Zagatala-Balaken bölgesinde aslında Kuzey Kafkasya için karakteristik olan birçok ev ve kaleler (“sivu ruk”) şimdiye kadar kalabilmiştir. Bu tarihi binalara bölgede “hin” denilmektedir. Bunun da kaynağı Arapça “henne”-korumak, -sığınacak veya Fars. “hane” -ev sözleri ile ilgilendirmek mümkündür. XVIII. asır kaynaklarında Safevi birliklerinin Car-Tala’ya hücumunda bu ev kalelerin askeri amaçla istihkam amaçlı kullanıldığı görülür.4

Bizans İmparatoru Iustinyan’ın Avarları Gürcüstan’da yerleştirmesi uzun süre devam eden siyasi durumla ilgilidir. Bu devirde Bizans ve İran aslında Gürcistan’da üstünlüğü ele geçirmek için mücadele etmekteydiler. Farslar bir tek Gürcistan’ı değil, Lazika’yı da ele geçirmek istiyorlardı ve böylelikle Karadeniz’e çıkarak Bizans için tehlike oluşturabilirlerdi. Fakat, Bizans bu döneminde Avarların düşmanları olan Göktürklerle5 de görüşmeler yapar. Avarlar bu görüşmelerde kendi iradeleri ile hareket etmişlerdir. Onlar kuvvetlerini Bizans’ın müttefiklerine karşı yönlendirir ve Bizans’tan istedikleri toprakları kendi güçleri ile alarak Pannoniya’da yerleşirler. Belirttiğimiz gibi Gürcü kaynakları (“Kartlis

Tshovreba”) Guaram Kuropalat’ın Avarlarla uzun süre savaştıklarını, daha sonra Iustinyan’ın Avarlarla Guaram arasında barış sağlaması hakkında bilgi verir. Fakat, Guaram Kuropalat 570 yıllarında Mesketya’ya gönderilmişti. Djuanşeriani Türklerin savaşa başlaması ile ilgili kasra Ambarvezin Ran ve Gürcistan’dan gitmesini gösterir, daha sonra Gürcülerin ricaları üzerine Iustin, Guaram’ı kuropolat tayin eder.[6] 570-573 yıllarında Avarlar Bizans ile savaş halinde idiler. 573 yılında Bizans Avarlarla her yıl vergi vermek karşılığında barış anlaşması imzalar. Bu hadiselerin Kafkasya’da kalmış olan Avarlarla da ilgisi olduğu görülmektedir. 589’da Bizans’ın İran’a karşı oluşturduğu koalisyona Gürcü valisi Guaram da Alan ordusu ile iştirak etmiştir. Gürcü kaynaklarına göre, Bizansın Göktürkler ile ittifakında Guaram aracı olmuştur.[7] Bu durumda Avarların Guaramla ve Alanlarla birlikte İran’a karşı mücadele etmesi şüphelidir.

L. N. Gumilyev, Avarların önceleri İranla anlaşma yaptığını tahmin etmekte ve bunu tehlikeli komşularını Balkan’a göndermekle Bizansı düşman yerine koymuş olan Fars diplamasisinin bir zaferi olarak değerlendirmektedir. Bu şartlarda Bizans’ın mütefiki olan Os (Alan) Çarı Sarosin’in Avarlara yardım etmesini istisna bir vaka olarak görerek Avarların Kafkasya’dan çıkmak zorunda kaldıklarını yazar.[8] Ancak, V. B. Kovalevskaya, Kuzey Kafkasya’da iki ayrı teamülü olan Alan gruplarının olduğunu gösterir. Bizans’ın sadık müttefiki olan Batı Alanlarının (Sarosiy) farklı olarak Doğu Alanlarından sabit olmayan mevki tuttuklarını ve 562 yılında Fars ordusu ile Doğu Gürcistan’a tabii olduklarını bildirmektedir.[9] Buna ek olarak, Sarosin’in kendisinin de Göktürklerle dostça münasebetleri olduğunu söylemek doğru olmaz. Bizans kaynaklarının Avarların Kafkasya’da kalması hususunda bilgi vermemesinin sebebi ise, muhtemelen Avarların İran ile ilişkilerinin olumsuzluğu sebebiyledir. Menandros 574, 576 yıllarında Bizanslılarının Azerbaycan’da Kür’ün yakınlarında

Sabirler ve Alanlarla karşılaştığını da kaydeder.10 Bunu Gürcü kaynaklarında rivayet olarak11 verilmiş bir bilgi ile karşılaştırmak mümkündür: “İskender Kür’ün yanında vahşi Bun Türklere (Turanlılar) rastlar. Onlar Yevuseylerdir (Yarusey), Keyhüsrev tarafından kovularak Mesketya’ya gelmiş ve Sarkinetin’de “demir çıkarılan yer” dört kalede istihkam edilmişlerdir. Sonra buraya Hunlar gelmiştir ve Hunlar Bun Türklere vergi vermek şartıyla Herh’te iskan edilmişlerdir.12

Hamdullah Gazvini, Kür’ün çıkış yerine yakın Aparşahr şehrinin varlığını bildirir. Kahetiya’da Abriya ülkesi (Ereti?) olarak gösterilir.13 Ermeni cografyasında (VII. asır) Kür’ün yakınlarında Varazmanavr etnotoponimi kullanılmaktadır. S. Aşurbeyli, kelimenin ikinci bölümündeki (-Avar)’a bakarak, Avarların Azerbaycan’da yerleştirildiğine delalet etdiğini söyler.14 İlginçtir ki, Gürcü kaynakları Bun Türklerinin Hazar denizinin güneyinden Kür boyunca yayıldıklarını gösterir.

Theophılactos Simocatta Oğuzların Göktürklere karşı isyanından sonra sağ kalmış 10.000 kişinin Pannoniya’ya Avarların yanına kaçmasını kaydeder ve onların Varhunilerin (Avar-Hun) kolu olan Kotzagir ve Tarniah kabileleri olduğunu bildirir.15 Doğu kaynakları ise 584, 585, 601 yıllarında “Abarların” Göktürklere karşı isyanından bahseder.16 Abarların ve Avarların (Hionitler) aynı kavim olduğu aşikardır. Göktürklere karşı Tien-Şan’dan gelen ve Göktürklerin takibinden kaçan Avarlar, görülüyor ki bu kez güney yolu ile İran’dan geçerek Kür’den yukarıya Kafkasya’ya gelmişler ve muhtemelen Bizans sınırlarında müttefiklere ihtiyacı olan Hüsrev Anuşirvan (531-579) ile anlaşma yapmışlardır. Bu şartlarda, Kür’ün yanında Bizans birlikleri ile karşılaşan Avarların kim olduklarını bildirmemeleri gerekiyordu. “Sahte Avarlar” hakkında bilgilerin yayılması da Avarların veya Hionitlerin (Akhun) İranla gizli münasebetleri ile alakadar olmalıdır.

Sonraki hadiselerde Avarlar, Farslarla birlikte 626 yılında İstanbul'u muhasaraya alırlar, Herakleios'un 622-626 yıllarda Kafkasya'ya yaptığı akınında görülür ki Kafkasya'daki Avarlar da Herakleios'a ciddi bir mukavemet göstermişlerdir. Gürcü kaynakları "İskenderin" on bir ay Sarkineti'de Bun Türk Turanlılarını muhasaraya aldığını bildirir.17

Serir hükümdarı muhtelif kaynaklarda "Avar", "Dağların Hakanı", "İpacac", (Arab. "sibasica" -spasig, merzban), "Vahrarzan-şah" (Veretragna, Bahram), "Filan-şah" unvanları ile adlandırılırır. Arap kaynaklarında ve tarihi edebi eserlerde ("Nihaya al-İrab", "Acaib'ü ad-Dünya", "İskender-name") Serir hakiminin Behram Gurun veya Behram Çubi'nin neslinden olması, Serirde Keyyanilerin efsanevi tahtının ve Keyhüsrev'in mezarının bulunduğu yolunda fantastik hikayeler de bulunmaktadır. Yerli kaynaklar Avar'ın (Serir, Hunzah) yedi kapısı olduğunu belirtir. Hunzah hanlarının unvanı "nusal" ile aynı kaynaklı olan Gürcü unvanı "nasval" "vali" Avarca "Kapıların sahibi", yani merzban anlamını verir. Diğer Gürcü unvanı "mourav" "serdar" Avarların adını bildiren "maarulav" (me'er, me'erav) "dağlı", yani "Avar" kelimeleri ile izah olunur. Bu, Gürcü kaynaklarının Avarların Gürcistan eristavları18 olarak seçilmesi hakkındaki bilgileri de tastik eder. Gürcü kroniğinde Hunzların, Tuşinlerin ve buradaki diğer Ma'cuslarının eristavlığı Tsuketinin hakimi Abuhvastronun "Dağların Hakimi" neslinden olmasını gösterir.19

L. N.Gumilyev, Avrupa'ya gelmiş Avarların (Hionitler) efsanevi Turan'ın soyu olduğunu bildirir.20 O, Sarmat-Alan grubundan olan Hionitlerin, Göktürklerin (İstemi Han) tazyiki neticesinden Oğur halklarının yanına kaçmasını gösterir ve Hionit-Oğur karışmasının Macar arkeologları tarafından da tastik edildiğini kaydeder.21

L. N. Gumilyev “var” “çay” sözünü Hionit adının sıfatı olarak görür ve Varhonitlerin (Avar-Hun) adını “çay kenarında yaşayan Hionitler” şeklinde izah eder.22 Fakat, bununla birlikte o, iki ayrı kavim gibi Hionitleri Sarmat-Alanlara, Var veya Uarları Hionitlerin komşuları olan Ugor kabilelerine maleder.23 Bu zıddiyetler problemin çözümüyle ilgilidir. “Var” (“Uar”) akarsu adına gelince, onun yayılma dairesi daha geniştir. Çay havzalarını yaşayış meskenleri olarak seçen akarsu isimleri, adeta, şehir, kabile adlarını da belirginleştirir. Mesela; Gerat’ın kaynağı Gerirud’a ilgilendirilir. Yunan yazarlar, Arios (Areias), Aria (Areia) ve Areioi (Arioi) boy isimlerinin çara, vilayete ve ahaliye-Arilere ait olduğunu ifade ederler. Daha sonra Arian’a Doğu İran’a ve Pers İmparatorluğu da bahsedilirdi.24 Bu akarsu adına biz Avrupa’da da rastlıyoruz. Herodot, Meotların ülkesinde Oar (Volga) çayını gösterir. Fince Volga Ra olarak adlandırılırır. Volga’nın aşağı bölümlerine de Erikler denilirdi. İordanes, Hunların Dinyeper’i kendi dillerinde Var şeklinde adlandırdığını ifade eder. Gumilyev, buna dayanarak hatta o devir için arkaik bir kelime kabul ettiği bu Türkçe kelimenin Altay’da da korunmasını, Ursul’un gölünün Uar olarak adlandırıldığını söyler. Çağdaş Avar dilinde gIor (‘or) -çay, gIorhci-sınır anlamındadır. İori, Kür çaylarının, Eretinin (Gereti) adını Avarca ör-çay ile ilgilendirmek mümkün olabilir. Fakat, Ptolemeus Azerbaycanda Gerr çayını bilmektedir.25 Daha da derine gidersek, L. A. Grindin, Fransa’da Vaire (Liguriya-Vara), Doğu Prusya’da Arse (Arsia-İstriya, Arsa (i)-va-Luvi ülkesi) akarsu isimlerini, Frak.rara-çay, Bulg.bara-çay, vrio-şehir kelimelerini de örnek verir ve Hett-Luvi, Hett-Ari akarsu isimlerinin tarihi Avar akarsu isimleri ile yakınlığını göstermektedir (g.hind. var, vari-su; avest, var-yagış; toh. war-su; Hit. warsa-yagış; g.h. varsa-yagış; Hit. har -çay; h.-avr. “ab”-çay…).26 Böylelikle, “Var” (uar) etnoniminin Altay, Hint-Avrupa, eski İran, Tohar, Hett-Luvi akarsu isimleri ile ilgili olduğunu görmüş olduk. Netice itibarıyla,

bu karışık kaynaklı akarsu isimlerinin böylelikle karışık menşeli Avarlara ait olduğu belirtilir.

Macar alimi K. Czegledy Avrupa Avarlarının menşeini Asya Avarlarına bağlar. O, Çin kaynaklarında (Suiy Sülalesinin Tarihi) geçen Varhun kabilesinin Kuzey Kafkasya'da yerleştiğini söyler ve onu Alanlarla birlikte Göktürk İmparatorluğu'na dahil olan Oğur birliğinin içinde gösterir. O. Pritsak, Avarların (yu-ven) "doğu varvarları" (dun-hu) Proto-Mongol siyasi birliğine dahil olduğunu ve Çin'in doğusunda bilinen Dun-hu gruplarından Ahvarların (yu-ven), Sibirlerin (Siyenpi) ve Kayların (si) Kuzey Kafkasyada da (Serir) etkin rol oynadığını bildirir.[27]

M. İ. Artamonov da, L. N. Gumilyev gibi Avarların Kuzey Kazakistan'ın Oğur muhitine ait olduğunu söyler ve Avarların bir kısmının Hionitlerin (Huni) bir müddet Sogd'da hakim olduğunu ifade eder. O, Hionitleri Avarlarla aynileştirirken onların tarihi Kazakistan'ın, İran dilli ahalisi ile karışmış Türkleşmiş Oğurlar olduğunu ayırt etmiyor ve Azak-Hazar denizleri arasında Avarların akraba muhite (Hunlar ve Alanlar) geldiklerini ifade eder.[28]

Demek ki, problemin esasında Os-Hun muhitinin araştırılması bulunmaktadır. Gürcü kaynaklarının kuzey kahramanları Calut Rüstem veya Yevusseyler (Yeruseyler) olarak adlandırılan Bun Türkleri de, görülüyor ki, bu muhiti temsil ediyor ve mitik "Neheng Ruslarla" aynileşirler. Belirtmek gerekir ki, yerli (Kafkas) kaynaklarında ("Tarih Dağıstan", "Derbend-name", "İrhan-name", "Şamil Hakkında Gördüklerim"den) Avarlar "Rus" olarak adlandırılır.[29] Dağıstanda yaşayan komşu Laklar, Avarlara "Yarusa" derler. İlmi dairelerde tartışmalara sebep olan "Ruslar", "Rusların" Arana veyahud İspanya'ya akınları hakkındaki bilgiler de, mümkündür ki, Rus salnamesinde "neheng obrlar" gibi tasvir edilmiş Avarların, Balkanlara, Almanya'ya, Fransa'ya, İtalya'ya akınlarıyla

ilgilidir. “Şirvan ve Derbendin Tarihi” kroniğinde “Rusların ve Alanların” akını “Seririn ve Alanların” akını ile birleştirilir. Arap kaynakları Derbend’in yanındaki “Rusları” “Arsa” grubuna dahil eder.30 Bu, ayrı bir araştırma konusudur ve bu konu üzerinde teferruatlı durmayacağız. Fakat şunu da söylemenin gerekli olduğuna inanıyoruz ki, Kuzey Kafkasyave Doğu Avrupa’nın tarihi etnik yerini bildiren “Arsi” (Ros) terimi, Öncelikle sosyal bir anlam taşımış ve barbar halkların askeri hizmeti ile alakadar olmuştur Latince “eros”, “arsen” -er, kahraman; “ros”-kasaba; frak. “res”-kahraman; Avarca “ros”- er; “rosi”-köy, vs. kelimeler (Lat. “vir”, Türkçe “er”, Gürcüce “eri”…), bunu ispat etmektedir. Hazar ordusunda Harezm’den gelmiş Müslüman Türk savaşçılarından ibaret silahlı kuvvetlerin Arsiler olarak adlandırılması da bununla izah edilir. Yalnız kutsal nüfuza malik olan Hazar hakanının mensup olduğu eski hakan nesli -Ansa da, tarihi literatürde kabul edildiği gibi,31 Göktürk hanı Aşina ile değil, gerçek hakimiyete sahip olan Göktürklerden önceki Hazarların ait olduğu etnik tabaka- Arsilerle (“yansay”, Ansi) ile bağlantılıdır.

Arsiler Kafkasya’daki Alanların (Oslar) kaynağı ile birleştirilen Aorslara ve Doğu Avrupa’nın As-Yas etnik

grubuna dahil edilmektedir. Strabon, Aorsları ve Alanları Don nehri ve Hazar denizinin sahilinde bilmektedir. Fakat, Arsilerin asıl kısmı Hazar denizinden doğuda yaşamıştır. Çin kaynaklarında onların önce “Yansay”, sonra “Alan” diye adlandırıldıkları kaydedilir. Strabon’un bilgisinde Aslar (Arsi) Baktriya’yı zapt eden boylar arasında gösterilir. İran’ın hakim sülalesi Arşakilerin (Arsak) menşei de Arsilerle ilgilendirilir.32 Çin kaynaklarında Pers ülkesi Ansi adlandırılır. Strabon, Arşakilerin mensup olduğu Parna-dai (Daha) tayfalarının Meotida’nın arkasındaki Dailerin ülkesinden çıkdığını gösterir. Bazı araştırıcılar burada Meotida’nın Arala ait

olduğunu tahmin etmektedirler.33 Aparna ve Parna boylarının adını bazen Apar-“yukarı” ve bununla ilgili olarak “dağlı” manasıyla izah ederler. R. Frye, Nişapur şehrindeki Aparşahr (Abarşahr) şehrini Parnalarla ilgilendirerek onu Ahemeniler devletinin “yukarı Satraplıkları olarak açıklamaktadır.34

Kuşanların, Akhunları, Eftalitlerin hücumları zamanında Abarşahrın İranın uzak doğu sınırında askeri yerleşimlerinin olduğunu görürüz.35 Ammianus Marsellin II. Şapurun 456-357 yıllarında Akhunları zor şartlarda doğu sınırlarında muhafaza ettiğini yazar. 539’da ise Akhunları hanı Grumbat, Şapur’un Amida’ya karşı savaşına katılır.36 Abarşahrın Ucgar sınır rolü Dyakonov’un Parsanı “kenar”, etimolojisi ile izahı mümkündür.

İ. M. Dyakonov, Mediyanın güney, doğu ve batı sınırlarındaki Persida (Fars), Partiya ve Parsua’yı İran. Pars, Parsav “kenar”, “uc” manası ile açıklansa da, Mediya menşeli kabul edilir. O, Parsiya ve Partiya şekillerinin h.-İran kökünden (parcva) istisna olarak geçtiğini ve cv>sp dönüşümünün daha eski devirler için mümkün olduğunu söyler.37 Bununla ilgili eski Balkan isimlerinden Arsa (u) wa Luvi ülkesini bu kavim adlarıyla karşılaştırmak mümkün olabilir, bu da önce Gerirud ve Ariana ile ilgili olarak verdiğimiz akarsu adlarıyla alakalıdır.38 İlginçtir ki, kaynaklar Kafkasya’da Alanların ülkesini Barsilya diye adlandırırlar. Theophanes, Nikephores Süryani Mikail Hazarların da “Barsilyadan, Birinci Sarmatyanın en uç bölümünden” çıktığını söylerler.39 Barsilya’nın Kafkasya’nın kuzeyindeki Sak-Massagetler (Masaha-Hunlar) veya Maskut Çarlığı ile de ilgisi vardır. Bu durum Strabon’un Parna-dai tayfalarının Meotida’daki Dailerin (Dahlar) ülkesinden olduğu bilgisi ile örtüşmektedir.

Mediya-Fars Devleti’nin sembolü Ursa Parrhasis-Büyük Ayı Burcu (Banat Na’şın tahtı, İsida-”taht”) olmuştur. Aristoteles, Pliniyus Büyük Ayı burcu altında Ripeyi (Rifat-Kafkasya) ve onun ardından da Hiperboreyleri

sayar. “Tanrıların tahtı” sayılan Kafkasya dünyanın sonu-”yedinci köşesi” (Septentrio Magor), Kuzey Rüzgarlarının (Borey) kaynağı, Dkyanus geçidi, mukaddes ilk vatan farzedilen Aryana Veca ile Assosi Asya oluşmuştur.

Serirle ilgili efsanevi hikayeleri, Keyyanilerin tahtının, Keyhüsrev’in kabrinin Serirde bulunduğu faraziyelerini de bununla izah etmek mümkündür. Bunu Car-Tala’da mevcut olmuş Mesedul ör (“Gızıl göl” veya “Mesedunun gölü”) miti ve Herodot’un gösterdiği İskit panteonuna dahil olmayan ve yalnız Kralî İskitlerini secde etdiği Tagi Masad ilahesi ile mukayese etmek gereklidir. Su ve atlarla ilgili bu mitin adının kaynağı kesin olarak tespit edilememektedir. Tagimasad, Avar dilinde “altın taht” veya “kraliçenin tahtı” “mesed”-taht, Mesedu-kraliçe) anlamında kullanılır. Asya ve Avrupa Avarlarında altın taht kültünün olduğu bilinmektedir. Kaynaklar, Serir hükümdarının her yılın başında “tahta oturma” törenini icra etmesi hususunda bilgiler verir.40 Bu anlam uygunluğunun tesadüfi olmaması Hurri şehzadesi Masad Huray miti ile ispat edilmektedir.41 Avarca “huri”-rüzgar sözünü de dikkate alırsak, Tagi Masad’ı “Altın Tahta” İskitlerin seferlerde bel bağladıkları ve “rüzgarların sahibesi” saydıkları Büyük Ayı burcu-Banat Naşın tahtı, İsida “taht” ile aynileştirmek mümkündür. Arsa hem “kuzey” arsa, hem de “kahraman” arsan anlamında kullanılır. Mitik Hiperboreylerde ise “kuzey cengaverleri” Meotida yanındaki İskitler veya Sak-Massagetler saka paradraya “denizin öbür kıyısındaki” temsil edilmiştir. Asrilerin nerede yerleştikleri dikkate alınmadan Kuzey halkları olarak farzedilmişlerdir. Fakat, Doğu Arsilerinin uzak kuzeyle alakaları mife çevrilmiş soy kütüğünden başka hem de Doğuyla Batıyı birleştiren meşhur İpek yolu ile tespit edilir. Ptolemey, Çin’den İran’a ve Ruma ipek-serikon satan Serleri asıl Çinliler Sinlerden ayırır. Seylan sefirleri başları Emod (Himalay) dağları arkasında yaşayan uzun boylu, sarışın adamlar gibi tasvir etmektedirler.

M.Ö. 200 yılına yakın Baktriya çarı Evtidem'in kendi topraklarını Faunların (Tibetliler) ve Serlerin ülkesine kadar uzatması hususunda bilgiler vardır. Pseudo-Arrian Serlerin ülkesinden Baktriya'ya, oradan Hint limanlarına kadar yolun olduğunu gösterir. Thomson "Seriki" arazisinin Kaşgar'dan Kuzey Çin'e dek ulaştığını göstermektedir.42 Makedonyalı tacir Massi'nin (II. asır) seyahatnamesinde Baktriya'nın kuzeyindeki Saklara ait farz edilen Komedlerin dağlık ülkesi bulunmaktadır.43

İran kendi aracı rolünü muhafaza etmeye ve Çinle Rum arasında aracısız ilişki kurmak için çalışıyordu. Gittikçe asıl ticaret yolları güneyden kuzeye doğru yer değiştirir. M.Ö. II. Bin yılında açılmış yolla artık Çin'den gelen kervanlar Hindistan'dan değil, kuzey yo

lu ile Afganistan'dan geçer. Daha sonraki devirlerde ise İran ve Afganistan'a ait olan aracı rolüne Sogdlular ve onların kuzeyinde oturan halklar çağrılırdı. İlk kervan yollarının Hindistan'dan, Suriye'den geçmesini ve onların iaşesi ve muhafazası için oluşturulan silahlı birliğin hacmini dikkate alırsak Hint kaynaklı "çerik"-silahlı kuvvet ve Arapça "şerike"-şerikçi, kelimelerinin etimolojisi "ser" (Seriki) terimi ile ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Terimin kendisi ise, görülüyor ki, "Svar"-dolaşmak, gezmek anlamları ile ilgilidir.44

Bu silahlı gezici birlikleri M.Ö. II. asırda Kara deniz sahilinde görürüz. M.Ö. III (IV?) asırda Güney Ural'da Aorsların liderliği altında kurulmuş yeni kuvvetli Sarmat birliği batıya, Kafkasya'nın çöllerdeki akraba (Savromat) halklarının yanına gelerek Sirak-Sarmat birliğini oluşturur. M.Ö. II. asırda Meot halklarını Sarmatlaştırmış ve Rum kolonisi olan Bosporla (Kırım'da) iktisadi ve siyasi münasebetler oluşturan Siraklar Bospor'un çöl kısmını tutarlar. Strabon, Kara denizin kuzeyindeki Doğuya-Orta Asya'ya ve Çin'e giden tarihi yolun Sirakların ve Aorsların elinde olduğunu ifade eder.45

Böylelikle, Doğu ve Batı Arsilerinin veya Doğu ve Batı Massagetlerinin Kuzey Kafkasya'daki Siraklarla ve Çin'deki Serlerle alakası hususunda şüphe kalmamaktadır. Ancak, bu münasebetlerin kökünde, elbette ki, daha global gerekçeler ve eski göçler M.Ö. III-I. binyıllarından başlayarak, Hitit, Hurri, Pelasg, Muşk, Apeşlay, Kimmer, İskit vs. "muzdlu ordu" şeklinde tanınan kuzey halklarının Ön Asya'ya sürekli akınları, Ahemenilerin, Selevkilerin Yunan kolonilerinden ve kuzey halklarından ibaret garnizonlar oluşturmaları gibi tarihi farklılıklar ve ayrıca karşılıklı asimilisyonları, yerleşikliğin medeniyet özellikleri bulunmaktadır. Mesela, Dyakonov'a göre M.Ö. VII. asra dahil edilen İskit kompleksleri İskit medeniyetini temsil edemez. Çünkü, onlar M.Ö. XVIII.-XVII. asrın başlarında Ön Asya'nın tesirine maruz kalmışlardır. Asur kaynaklarındaki Kimmerler ve İskitler arkeolojik yönden İskitlerden önceki medeniyete mensup olmalıdırlar, demektedir.46 Aynı gruba ait olan Sarmat dönemlerini çıkarsak bile, her bir yeni Sarmat dalgası önceki ile aynı olamaz. Çünkü her dönemde Doğu Avrupa, Kafkasya, Anadolu, Ön Asya, Uzak Doğu, Orta Asya elementleri yeni bir şekilde ortaya çıkar. Ancak, sosyo-kültürel yapı, psikolojiye nisbeten daha çok değişkenliğe maruz kalmıştır.

Çin kaynaklarında Rumlarla ticari ilişkilerden bahsedilirken Taçin ve yahut Likan isimleri geçmektedir ki, bu da Rumu temsil eder. M.S. 147-167. yılda Taçin imparatoru Antonios ile imparator Hou Han-shu arasında ticaret münasebetlerinin temeli hakkında bilgiler verilir. Taçin An-his'nin batısında, denizin batısında veya Batı denizinde gösterilmektedir. VII. asırda Taçin, Fulin'e yönelir. Fulin'e giden güney ve kuzey yolu belirtilir. Bu kelime (Fulin) 635'te Çin'e gelen Nesturi rahiplerine aitti. Onların dini Taçin dini olarak adlandırılırdı. Nesturiler Bizansa Büyük Fulin, Suriye'ye Küçük Fulin derlerdi.

Araştırıcılar, Taçini Antiohiya, Ktesifonla bir görürler veya onu Suriye'de ararlar. Fulin'e gelince, onun Bizans kolonilerine veya Bizans kolonilerine giden yolun sonundaki memlekete ait olduğu düşünülmektedir.47 Fulin kelimesinin Sogd dilinde From haline geçmiş Rum olması ve onun Purum veya Apurum şeklinde Türkçe'ye geçtiği tespit edilmiştir.

Böylelikle, Orhun yazılarındaki "Apurim"in Fulin olduğu düşünülmektedir. Kültigin yazıtlarında Bumin Kağan'ın ölümü sebebiyle ile gelmiş boylar içerisinde Apar, Apurim adı da bulunmaktadır. Buna esasen Avarlar Apar-Apurimler şeklinde adlandırılırlar. Fakat, Bahaeddin Ögel, Apurimin-Fulin, yani Rum olmasını dikkate alarak, şu sonuca ulaşır, Apar, Apurim üç devlet: Bizans, Avarlar, Göktürkler arasındaki münasebetlerde Batı halklarını Avarları ve Bizans, yahut onun her hangi bir sefirliğini bildirir. Lakin müellif kendisi, "Kültigin ikinci defa hemen hemen aynı halkları tekrar saydığı halde ne Apurum, ne de Avarları kaydetmemiştir".48 Bu tabiidir, çünkü "Apar-Apurimler" (Avarlar) artık Avrupa'ya gitmişlerdir, Alanlar ise muhalif kuvvetlerle mücadele ederler. Apurim-Filan tespitinin Avarlar olarak addedilmesi Serir (Avar) hakiminin ilmi zeminlerde tartışmalara sebep olan ve açıklanmayan "Filan-şah" unvanı ile tespit edilir. Budist rahibi Hsuen-Tsreng'ın Fulin'in güneybatısında bir adada "Batı Kadınlar Krallığının" olması hakkında verdiği efsanevi bilgiler de bunu ispat eder.49 Bizans yazarları aynı efsaneden ve mitik Amazonların Alazan çayının yanında Laklarla komşu olarak yaşadığından bahsederler. Daha önceki bilgiler ise Amazonları Kara Deniz sahilinde, Bospor'da, Kolhida'da gösterirler.50 Bu bilgiler Baktriya-Çin alakaları dönemine kadar giden, "Odessaya" ve "Şah-name" ile benzeşen mitin temasında gerçek hadiseleri tasvir etmektedir. Avarları takip eden İstemi Han 576'da Kuzey Kafkasya'da yerleştikten ve Bospor'u aldıktan sonra Güney Kafkasya'ya

geçmek istiyordu. Bu devirde, belirttiğimiz gibi, Bizans-Göktürk koalisyonuna karşı İran-Avar birlikteliği vardır. Sonuncusu hem Avrupa'da, hem Kafkasya'da faaliyet gösterir. Göktürklerin, Avrupa ve Doğuyu birleştiren ticaret yolunu kontrol altına almak istedikleri görülmektedir. Avarları yenerek Sogd'a gitme imkanına sahiptiler. Çin-İran ticari münasebetleri ise Sogdluların

elinde idi. Eftalitleri dağıtmakta da maksat meşhur İpek yolu'nu ele geçirmek idi. Avarlar ve Eftalitlerle anlaşan Göktürkler İranla anlaşma hususunda Bizansla görüşmelere başlarlar. Ancak, bu zamanda Bizansın kendisi ipek istihsal etmeye başlar ve Çin İpek Yolu önceki önemini kaybeder. Bizans'a, ipek böceklerinin Sogdlular tarafından getirilmesi ihtimal dahilindedir. Görülüyor ki, Tien-Şan'daki Avarlar (Abarlar) ve Hindikuş'daki Eftalitler Çin'den gelen ticaret kervanlarını sınır kabul edilen dağlardan geçiren Serlerin yahut Hindikuş'daki (Uparisaina) Parutlar (Parutai "dağlı") ve Sogd'daki Parnaların, yani Abarşahrın mensup olduğu Arsilerin selefleri olmuşlardır. Muassır Avar dilinde "Avara"-Manee, "Sedd" manasını verir. Geçit manası ile ilgili olan bu kelimenin Hint-Avrupa, dillerinde ve Türk lehçelerinde birçok paralelleri var (abara, ebro, barı, barcer). Çin kaynaklarındaki Avarların (yu-ven) Çin'in kuzey hududlarında "sınır muhafızları" ve "çölün egemenleri" rolü görülmektedir. Kafkasya'ya gelmiş olan Avarların (Hionitler) kendi ananevi "sınır muhafızları" rolünü koruması, Parftlara, yani Arsilere aidiyeti Serir hakiminin "tahtın sahibi", "dağların hakanı", "irsi merzban", "Filan-şah", "Vahrarzan-şah" (Veretragna-Bahram) unvanları ve hepsinin Avarların Kartaliniyanın hakimleri seçilmesi veya onların Mourav, Eristav tayin etmeleri hakkındaki bilgilerle ispat edilmektedir. Serler (Seriki) ile alakayı Aran'a hücum eden Rusların "Alan ve Gerkler" ülkesi, Seririn Varyag adı Serkland,51 Bun Türk Turanlıların (Yaruseyler) meskunlaştığı Sarkin

(Sarkineti) ve s. ma'lumatlarda görebiliriz. Hionitlerin Kafkasyayla ilişkilerine dair daha önemli farklılıklar da vardır. Fakat, bu konuda ayrıca durmak gereklidir.

"Apurim" teriminin "Merzban" fonksiyonu ile ilgili olduğunu gördük. "Merzban" bazen "vali" anlamına da gelmektedir. Belirttiğimiz gibi, Çin kaynakları Fulini (Apurim) Taçin ve Likan ile aynileşmektedir ve her üçü de Rum'a aittir. Eğer Fulin "Rum" gibi yeniden ihya edilirse de, Taçin ve Likan açıklanamamaktadır. Fakat, Çin kaynaklarının Batıya giden ipek yolunu İran ile ilişkilendirmesini ve kervan yolunun vasıtalarını dikkate alırsak Taçin adının Gerirudun-Tecen ve Tiyenşan'ın adları ile aynı kaynaklı olması şüphe götürmez. Meseleye açıklığı, Çin dilindeki "tch'in" getirir ki, Biçurin onu "vassal" şeklinde tercüme eder. Tchin "kul" sözü ile eşdeğer sayılır. Ancak, "tchin" kul manasını veren "nu" sözünden ayrıdır. Kaynaklar "kul" teriminin nüfuzlu manasını taşıdığını da göstermektedir.52 "Tach'in" terimine "sefir", "vali", anlamlarını veren "legat" terimi ile birleştirmek mümkündür ki, ku da Taçinle birleşen Likan'ı karşılar. Böylelikle, Taçin ve Likan'ın Çinle münasebetlerde Rumu temsil eden Yunan satraplığının İran'a ait olduğu kesinleşir.53

"Tacik" (taşi, tazi, Tacik) teriminin ve "tacir" sözünün etimolojisini de Taçinle ilgilendirmek mümkündür. "Tacik" Hint dilinde "tacir" manasına gelen "Sart" terimi ile birleşmektedir. Çin'de ticaret kervanlarına sefirlik gibi bakar ve buna büyük önem verirler. Buna göre de Satrap manasını veren ve Rumu temsil eden "Taçin"in "tacir" sözü ile birleşmesi garip değildir. Tacik önce Araplara, sonra İranlılara, sonra Sogdlulara ve nihayet Taciklere denilirdi. Sart terimi de aynı inkişafı geçirmiş önce İranlılara, sonra yerleşik Türklere ve dağlı Kalçalara (Karça, kar) denmiştir. Böylece, "Tacik" sözünün Hilafet devri ve Arap "Tay" kabilesi ile ilgilendirilmesinin54 yanlış olduğunu gördük. Bu terim daha eski Çin-Yakın

Doğu münasebetlerini temsil etmektedir ve Çin ipek yolunun kuzeye doğru ilerleyerek Sogdlulara ve Türklere geçmesinin açık bir örneği olabilir.

Çin kaynakları Aorsların ve Alanların ülkesini hem de Sui (Sude)-Sogd olarak adlandırır ve Sogd'da Hunların (Hionitler) hakim olduğunu göstererek Çin'deki Hunların Alanların ülkesindeki vatandaşları ile münasebetlerini sürdürdüklerini belirtir. V. V. Barthold, bu bilginin Avrupa'daki Hunlara ait olmasını ve Avrupa'daki Alanların ülkesinin Zerefşan vadisindeki Sogdlarla aynı şekilde isimlendirilmesini ihtimal dahilinde görür. O buna örnek olarak Kırım portu Suğdak'ı gösterir. Çin'e gelen elçiler içerisinde Alan, Yueban, Usun kavimlerinin adı geçer.55 Görülüyor ki, ticaret kervanına müşahade edenler aynı halkları da temsil etmektedirler.

155 yılında Batıya doğru hareket eden Hunlar Siyenpilerin takibinden kurtularak İdil'e çıkarlar. Tiyenşan'ın kuzeyinden Tarbagataya, ulaştıran Siyenpilerin Batıya hücumunu Abarlar karşılarlar. Tanşihay'ın Hunların ardınca gönderdiği esasen Mukrinlerden ibaret olan ordu Cungarya'da kalır, II-IV. asırlarda Güney Cungarya'da "Batı Siyenpi ordusunun" olduğu gösterilir. L.Gumilyev Cücen tehlikesi altında Abarların Mukrinlerle birleşmesini gösterir. "Batı Siyenpi ordusu"nun Pritsakın Avharları, yani Avarları dahil ettiği Uhuan (Dun-hu) askeri ittifakını tahmin etmek mümkündür. Çin'in kuzey hudutlarında "sınır muhafızları" fonksiyonunu icra eden Dunhu ("Doğu Varvarları") Di (Jun) ve Hu (Hun) gruplarından oluşmuştu (Hunların kendi etnogenezinde de Di boyları iştirak etmişti). Umumiyetle, askeri demokratik sisteme dahil olan Dunhu ordusu muhtelif etnik elementleri birleştiriyordu. L.Gumilyev, Di boylarını Serlerle aynileştirmektedir.56 İster icra etdiği fonksiyonuna, isterse etnik unsurlarına (Di, Abar) göre Dunhu veya Uhuanı Apurim Avarlarla ve Eftalitlerin (yeda) Hua

olarak adlandırılan kavim birliği ile birleştirmek mümkündür. Tarbagatay'da bir başka halk Yuebanlar geçmektedirler, onlarla da Batıya giden vatandaşlarından ayrılarak Kırgız çöllerinde kalan Hunlar düşünülmektedirler. V. V. Barthold, İran destanının ve Avesta'nın kaynağını Yuebanlarla ilgilendirmektedir.57

G. E. Grum-Grjimaylo Yuebanların (Evar, Evan) Eftalitlerin rolü olması ihtimaline (de Mailla) dikkat çeker.58 Parker, Bloşe, S. P. Tolstov da Eftalitleri Yueban olarak düşünmektedirler. S. P. Tolstov Eftalitlerin ilk defa Kidarit, Hionit adları ile tarihi arenaya çıktıklarını belirtir.59 Vivyen Sen-Marten Eftalitlerin Yüeçiler'den olması fikrini ispat eder. Girşman, Mandelştam Hionitleri ve Eftalitleri birleştirir. L. Gumilyev F. Altheym, Markuart, Mak-Govern, Chavanues, Pelliot'nun da bu problem etrafındaki fikirleri araştırarak Hionitlerin Yuebanlarla, Eftalitlerle ve Kidaritlerle (Yüeçi) aynileştirilmesine karşı çıkıp ve N. V. Pigulyevskaya'nın Kidaritleri, Hionitleri ve Eftalitleri "Ak Hunlara" dahil etmesini onların Avrupa'daki Hunlardan yalnız antropolojik özelliklerine göre farklılaşması ile izah edilir ve onların muhtelif etnoslar olduğunu göstermektedir.60 L.Gumilyev "Ak Hunlar" olarak adlandırılan Eftalitleri (Yeda) Çin'den kovulmuş Ari tayfaları-Badi ("Ak Di") ile ilgilendirir ve onları Afridilerin menşei ile alakalandıran Hindukuş'taki Aparitlerle aynı olduğunu ifade eder. O, boy adının ve fiziki tipin benzerliğinin hem de Ak Dilerin Çin'den kovulması ve Aparitlerin Hindikuş'ta tespit edilmesi tarihlerinin (M.Ö. VII. asır) uygunluğu ile de ispat edildiğine dikkat çeker ve eski Uygurları, Badilerin kolu olan Çidi ("Kırmızı Di") boylarının varisleri olarak görür. L. Gumilyev Di birliğinin Hun, Dunhu, Tele, Tangut boylarının ve bazı Çin sülalerinin etnogenezinde iştirak ettiğini gösterir ve Di fiziki tipinin eski Hunlar için karakteristik olduğunu ve onların sonradan Mongoloid karışmasına maruz Kaldığını ifade eder. O, tarihi Mongolların

(ProtoMongollar) da Avropeoid olmalarını ve hatta XI. asırda Sibiryadan gelen Mongolların (sonraki Moğolistana) ve o cümleden, Çingiz hanın neslinin (Borciginler-"boz gözlüler") komşu Tatar boyları tarafından Mongoloidleştirilmesine dikkati çeker.61

Söylenenleri dikkate alarak "Kermihion" ("Kırmızı Hionlar") olarak adlandırılan Hionitleri, Uygurların ecdadları sayılan Çidi ("Kırmızı Di") ile bir saymak ve bununla onların Oğur halkları gibi takdim edilmesini (Thephiıtag Simocatta), Çin ve Arap kaynaklarının Eftalitleri Yuecilere ve Sogdlulara yakın olarak gördüğünü yahut kaynakların Kidaritleri, Hionitleri ve Eftalitleri birleştirdiğini izah etmek mümkündür.

Elbette, muhtelif unsurların kaleydoskopik şekilde değişen şekillerinden ibaret olan halkların menşei hakkında kesin bir fikir söylemek oldukça zordur. Lakin bu mürekkep etnogenetik zeminde her nasılsa bir unsur baskın oluşmuş ve bu, fiziki ve içtimai uygulamalara daha çok maruz kalan antropolojide, günlük hayatta, dilde değil, sürekli değişmeye müsait olan psikolojide daha çok ortaya çıkmaktadır. Muhtelif dil ailelerine ve antropolojik gruplara ait olan halkların dini görüşlerindeki, mitolojilerinde, içtimai-siyasi, sosyal-iktisadi terminolojilerdeki benzerlikleri de tarihi hafızanın sürekliliği olarak değerlendirmek mümkündür.

Çin kaynaklarında Yuebanlarla ilgili bilgilerde ilk defa Karlı Çovgun, yağmur kar yağdırabilen efsuncular hakkında rivayetlere rastlanır. XV. asırda Orta Asya tarihi ile ilgili hadiselerde, esasen Kırgız kayıtlarında aynı motifler görülmektedir.62 Bu efsun Turan kahramanı Afrasyab'a, Sibiryanın Türk-Mogol halklarında demir zırhlı Abaaslara, Kafkasya nartlarına (nord-kuzey) Avrupa'da Avarlara63 ve Macar muhitinden olan Kabarlara, Arap kaynaklarında Zirehgiranlara (Kubaçi) ve Kafkasya halklarına ait gibi görülür. Gürcü ve Dağıstan kaynaklarında ve folklor mataryallerinde bu rivayet Car-Tala halkının tarihi arazisinde ortaya

çıkan olaylarla ilgili olarak nakledilir ve eski zamanlardan XIX. asra kadar muhtelif tarihi devrilere uygun bir yorumlama olur.64 Turanlıların, Türkmenlerin, Türklerin menşei Afrasiyapla (Frankrasyan, Alp Er-Tonga) alakalandırılır. Bu etnonimlerin menşei “Türk” sözünün menşei ile aynıdır. Türk etnoniminin Hazar denizinden Sır-Derya’ya kadar uzanan arazisinde yaşayan halkara ait olduğu ve ilk önceleri etnik değil, sosyal mana bildirdiği ifade edilmektedir. Bu etnonim Türkçe “Türk”-”kuvvet” (“güçlü”) kelimesi ile izah edilmektedir. (“miğfer”), “genç yigit” vs. anlamları da vardır.65 Türkçe “Türk”- “güçlü” sözü Hitit dilinde tar h.-güçlü olmak; galip gelmek fiiline benzemektededir. (karşılaştır: Assur. Taur (Tavara)-güç, kuvvet).66 Bu kökle ilgili olan acaip, güçlü, kahraman ve Demiurg tanrı-Tarhu (Tarhu-Wassu; Tarhunt) Avrupa’dan başlayarak Ön Asya, Orta Asya, Hindistan, Çin’e kadar aynı isimle, aynı özelliklere, aynı unvanlara sahip tanrıların prototipi olmuştur. Avara-Sergerdan (karşılaştır: Vavilon, “Hapiru”, h.-ir. “Avara”, lat. Erro..) savaşçıların, fatihlerin, demircilerin, çobanların, musikişinasların, pehlivanların, havarilerin, dervişlerin ve tacirlerin yaydıkları ve Giksos-Aslardan başlayarak sufi Türkmenlere dek secde edilen Tor kültü ile ilgili yansımaları Sami, H.-Avrupa, Türk, Fin-Ugor, Kafkasya dillerinde bulunmaktadır.67

Sibirya Türkleri ibadet ettikleri putlara tös-töz-tör derler ki, bu da hem temiz ruhlara, hem de korkunç kara kuvvetleri ifade ederlerdi.68 Hitit dilinde Teos da, Tarhu gibi, sınırsız kuvvetler (Dev-Drakon) ve gök yüzü ile alakalandırmaktadır.69

Vahşi tabiatla iç içe olan eski halklar -devleri temsil eden Tarku (Tor…) Demiurg- Yıldırım Tanrı fonksiyonundadır ve korkunç Panla (Silvan) veya Faunla ilgilidir. Faun’ın (Pan) Jüpiter taşına veya yıldırımı idare etmek sihrine malik olması bilinmektedir. Pan (Pan, Phanus, Venus, Bonus) beyazlık, bağımsızlık (saflık), divanelik, sofucasına mesudluk ve yek

vücutluk (Ak dev), manaları ile techiz edilir. Rum mitolojisindeki Silvanı (Pan) Türk ve Mongol halklarının “Ak Solban” (Çolmon, Çolban, Şolbon…) miti ile mukayese etmek mümkündür.70 Venera veya Kutup yıldızı ile ilgilendirilen bu mitler de “kementle göğün ağzını açmak” ve yağış, kar yağdırmak motifleri ya da “kurtuluş” misyonunun bazı özellikleriyle alakalandırılır ki, bu da Ayı burcunun (Bendida, Banat Naş) meteoroloji ve yol gösterici rolü, onun yıldızlarına göre kuzey rüzgarlarının ve istikametin tayini ve hem de yıldızların farazi birleştirilmiş şekillerinin kement, şeklinde olması ile izah edilebilir.71 Bahsettiğimiz, Batı-Doğu ticaret yolları sayesinde oluşmuş şartlarda medeni münasebetler şaşırtıcı değildir. Bu yolla tacirler ve fetihlerle beraber Aslar, Maklar, Sabiler, Nestorianlar, Habrlar, Dervişler “yıldızın aşkına” hareket ederlerdi.

Şapkalı (Tigra Hauda) cihangirler, savaşçılar ve Şapkalı (frok) rahipler, Maklar “Hilaskar” misyonlarını icra ederlerdi. Böylelikle, bu kültün “Bon” talimi, “Vahşi Bun Türkler” ifadesi ve Yuebanların sihri ile ilgisine şüphe kalmamaktadır. Ayrıca, Doğu Türkistan’da arkeolojik kazılarda bulunan materyallerin incelenmesiyle onların mensubu olduğu Arsilerin dilinin Avrupa dillerinin Batı grubuna (Kelt-Latin gibi) yakın olduğunu göstermiştir.72

Budist Vacrayanasını (“Vacra”-yıldırım) Etrüsklerin yıldırım talimi Vego’ya ve Tanrı’nın keramet ve cezasının ifadesi olan Arapça “Vaga” (“takva”) kelimesi ile karşılaştırmak mümkündür.73 Bu benzerliği Anadolu’nun Protohatti dilinin Kuzeybatı Kafkasya’nın arkaik dilleri ile ve hepsinin Afganistan ve Pakistan’ın arasında kalmış arkaik Buruşaski dili ile ve aynı zamanda da diğer dil ailesi Hurri, Urartu dillerinin Kuzey-Doğu Kafkasya dilleri, Küçük Asya, Kıbrıs, Lemnos adaları dilleri ve Etrüsk, Kuti dilleri ile yakınlığı ve tamamının Kuti ve Tohar dillerinin ilişkisi ile izah etmek mümkün olabilir. Eski Pelasglarla (Pulasti) ilgilendirilen

Filistin'in ve Suriye'nin Yahudilerinden önceki ahalisine Mısır kaynaklarında ve Tevratta-Hurri (h.r, hori, hurri) denmektedir. Kaynaklar M.Ö. I. asra yakın Aramilerin Suriye ve Mezopotamya'dan sıkıştırdıkları Hurri-Amorey ahalisi arasında İber kavimlerinin olduğunu haber verir. Ön Asya kaynaklarında Kuzey halkları kabul edilen Hurriler "Subarey", kuzey ülkesi Subartu (Subir, Subartu) diye adlandırılır.74 Bu etnonimleri Rusça "Sever" (Kuzey) ve Türkçe Sibir sözleri ile mukayase etmemiz mümkündür.

S. P. Tolstoy, Harezm medeniyetinin Hitit ve Hurri birliği ile ilgili olması ihtimalini ileri sürer ve Akad Struven'in yazılarını Hurri abideleri olarak kabul ettiği de belirtilmiştir. O, Massagetleri, Traklarla ilgililendirir ve Harezm'in Orta Doğu dünyası ile Kuzeyi arasında nakil rolünü oynadığını bildirir.75

Kutup yıldızı (Cadu-Cuday) ve Magik (Cadu) kuvvetlerle münasebet kuran Kuzey ister Yunanlar, isterse de İranlılar ve ya Çinliler için dünyayı kurtaracak olan kuzeyde batıda (Carbi) yerleşir (kuzey ve Batı birleşir: (Sur. "darbayo"-kuzey, Batı). Mısır Firavun ve İran "şahları "ölmüyor", "Batıda gurup ederler". Yeni otlaklar, askeri ganimet, servetin teminiyle yerlerini değişen halklar aynı ideolojik motiflerle hareket ederler. Göçlerin medeni ve ticaret ilişkilerinin gelişmesine sebep olduğu düşünülmektedir. Ancak bu tesir karşılıklıdır. Ticaret yolları ve medeni ilişkiler de göçler için zemin oluşturmuştur. Aorsların, Sarmatların, Hunların, Göktürklerin maddi-manevi pazar ifade eden kuzeybatı seferlerinin ticaret endişeleriyle olduğu görülmektedir. Miladın başlarında ortaya çıkan güney ve kuzey istikametli Hun göçlerini de bu maksatla cereyan eden göçlerin devamı olarak değerlendirebiliriz.

Belirttiğimiz gibi, 155'te Tyan-Şa'nda Siyenpilerin karşısına Serlerle aynileşen Avarlar (Apar-Apurimler) çıkar. Lakin Avarların Tanşihayın

takibinden kaçan Hunları mukavemetsiz olarak Tien-şan'da bırakmaları onların arasında yakınlığın olması şüphesini doğurur ki, bunu da Hunların terkibinde bulunan Di boyları ile izah edebiliriz. Hionitlerin Var ve Huni boylarından ibaret olduğu bilgisi Avarların (Abar) ve Hunların birleştiği ihtimalini düşündürür. L. Gumilyev'in Hunların Sogd'a dahil olmamaları ve Tarbagatay'ın Batısındaki sahranın kuzeyinden dolaşarak İdil'e gelmeleri fikri76 doğru gözükmüyor. Hunlar, şüphesiz ki, tanınmış kervan yolu ile gitmiş, Talas, Sırderya veya Amuderya boyunca ilerleyerek Hazar'ın kuzeyine ulaşmışlardır. M.Ö. I. asırda Medyalılar bu yolla Aorslara Hind ve Babil malları getiriyorlardı. Bu bilgi Hazar denizinin güneybatısından Kafkasya vasıtası ile ve güneydoğusundan Türkistan vasıtasıyla ticaret ilişkilerinin olduğunu göstermektedir.77 Hunlar, görülüyor ki, önce Alanların nezaretinde olan bu ticaret yolunu ele geçirmişlerdi. Bu durumu Hunların kendilerinin hür ve tehlikesiz ticaret yapabilmeleri amacıyla Avrupada yürüttüğü siyasette de görmekteyiz. 468'de Hunlar Doğu Roma İmparatorluğu ile münasebetler kurmak ve bununla kendi tacirleri için Tuna sınırlarının açılmasını temin et

mek istiyorlardı.78 Çin kaynaklarının V. asra ait bilgilerinde Alanları tabi kılmış Hunların ülkesinden tacirlerin sıklıkla Çin'in Hun menşeli sülaleleri; Bey Lyan ("kuzey Lyan") ve Bey Wei ("Kuzey Wey") yurtlarına akınlar yapmasını göstermektedirler, 30'lu yıllarda Bey Wei (Yuan Vey) gelen sefirler içerisinde Yuebanlar da geçmektedir.79 Yueban etnonimi de Tarbagatay'dan gelen Hunların Avarlarla birleştiğini gösterir. Onun çin kaynaklarındaki Yu-ven, yani Avarlarla (Aba) ve Apurimle aynı anlamda Yavan (Yunan) - Rumla aynileşmesini söylemiştik. Theophilactus Sinocatta'ta önceleri Türklerin "Kara" olarak adlandırdıkları Til çayının sahilinde yaşayan Uar ve Hunni boylarının birleşmesini belirtir.80

Til çayının Kırgız silsilesi ile Karakıstak çayından ayrılan ve yukarı bölümlerinde Karaköl olarak adlandırılan yerin Talas olduğunu tahmin edersek, Hionitlerin (Avar-Han) arazisi Yuebanın arazisine denk gelmektedir ve Yueban Avar-Hun birliğini ifade eden Hionitlerle aynileşir. Ancak, Abarların Tien-şan'dan gelen Siyenpi ordusunun terkibindeki Mukrinlerle birleşmesi de bilinmektedir. Bu ittifakı Uhuan (Dunhu) birliğinde görürüz. II-IV. asırlarda Güney Cungarya'da "Batı Siyenpi Ordu"sunun olduğu bilgisini de ya Uhuan (Dunhu) birliği, ya da, Juan-Juanlarla irtibatlandırabiliriz. L.Gumilyev, Cücen tehlikesi altında birleşmiş olan Abarların ve Mukrinlerin VII. asırda Türkeş hakanlığını kurduğunu bildirir ve İli çayının yukarı kısımlarında Buloyda Sogde ve Mohe Türkeşleri gösterir.81 Eğer Mohe adının Mukrinlere ait olduğunu dikkate alırsak, Sogd'a Abarları bildirmelidir. Bu da yine Abarları (Aba) ve Hionitleri aynileştirir, yani Abarların ve Avarların (Avar-Han) aynı halk olduğunu gösterir. Çünkü Çin kaynaklarının Sogd'da Huni'nin hakim olduğu bilgisi Hionitlere bağlanır.82 L.Gumilyev, Türkeş hakanlığındaki Mukrinleri "sarı", Abarları "kara" kavimlere bağlar ve X-XI. asırlarda Rusya'ya gelen Karakalpakların onların neslinden olduğunu gösterir.83 Belirtmek gereklidir ki, Behistun yazılarında "kara" kelimesi, silahlı bağımsız ahaliye dahil olan halk - ordu manası ile izah edilmektedir.84 Yuebanlara ait olan ve Hionitlerin "Kara" diye adlandırdığı Til çayı ve lokalize etdiğimiz Talas çayının yanındaki arazi XIX. asra kadar Karkar (Karakar) şeklinde adlandırılmış ve Kırgız toprakları olarak düşünülmüştür.85

Avrupa'ya gitmiş Avarların Kür çayının yakınlarında (Aparşahr) meskunlaşması bilgisine dönersek Kür çayı sahilinde Gargar boylarının yaşaması86 veya Avar menşeli Ksan Eristavlarının "Kara Kalhan" veya "İskender Seddi" denilen arazisindeki Aragvin'in Gürcü kaynaklarında

“Kara”, “Kara Aragvi”, Avar kaynağında “Ceer ör” (“Kara çay”) adlandırılması veya Carın kendisine “Kara hisar” denilmesi87 gibi bilgileri “Kara” adlanan Til ve Karakar ile karşılaştırarak ve “irsi merzban” sayılan Avarların ananevi “sınır muhafizi” rolünün “kara” hizmeti ile bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz. Kaynaklar, XVI-XVIII. asırlarda Kafkasya’da güçlü siyasi nüfuza malik olan Car-Tala Avar birliklerinin “ta eskiden ülkenin uç noktalarındaki sınırlarını korumak bekçilik hizmetine karşılık” vergilerden muaf tutulmaları hakkında bilgiler verir ve “dağ bekçiliği” hizmetini belirtirler.88

Car-Tala bağımsız birlikleri XIX. asra kadar “sınır muhafızı” kuruluşunun arkaik şekli ve hususiyetleri ile askeri demokratik sistemini muhafaza etmişti. Bu arkaik unsurları Hurri bağımsız birliklerinin (ehelena) askeri değerleri89 ve hepsinin Uhuan (Dunhu) birliğinin demokratik prensipleri ile karşılaştırabiliriz. Çin’in kuzey sınırlarının muhafızları statüsüne sahip olan “Doğu Barbarları” -Dunhu (Uhuan) muhtelif etnik elementlerden oluşmuş demokratik şehir- ordularından ibaret idi. Avrupa’ya gelmiş Avarlar da bu teşkilat sistemini korurlar. Avar hakanlığının terkibine Bulgarlar, Slavlar ve diğer tabi olmuş halklar dahil idi. P. Pelliot, Göktürk Avarların devlet kuruluşu prensiplerini ve bazı kuruluşlarını aldığını söyler. L. Gumilyev da Avarlar yalnız harp sanatında mahir olmadığını, onların diplomasi ve yönetim becerisi o devrin ihtiyaçlarına göre yüksek seviyede olduğunu belirtir.90 Kafkasya’da “Merzban” fonksiyonunu taşıyan Serir (Avar) hakimi de Kumuk Kaytak gibi yönetimleri ihtiva etmekteydi. XVIII. asırda Car-Tala birlikleri askeri siyasi birliğin oluşumunda ise Avar, Zahur, Mugal (Türk), Gürcü (Yengiloy) etnik unsurları ve aynı unsurların Avarlaşmış tohumları da dahil idi.

II. asra kadar Türkistan’ın esas ahalisini Aslar (Aorslar) ve Alanlar teşkil ediyorsa da, Hunların gidişinden sonra burada Hun, Mukrin,

Siyenpi unsurlarını görürüz ki, bunlar da, daha çok sosyal terim olan Avar (“manee, “sedd”) unsurunda birleşir. Alan etnonimini de “Karan” (“dağlı”) terimi ve “dağ Karavulu” hizmeti veya Evro (Eburu) Hurri (Arap. “Hurr”-”azad”) birliklerine ait olan “Ehelena” (“azadlar”) terimi ile ve kara hizmetini taşıyan bağımsız Avarlarla bağdaştırmak mümkündür.91 V. asırda, bu karmaşık terkipli Avar birliğine bundan önce Hunlarla karışmış Ugor halklarının da dahil olduğu görülür. Bizans kaynakları Batı Sibirya’nın Ugor halklarının Abarlardan kaçarak Avrupa’ya geldiklerini yazar.92 Ancak, gelen Ugor halklarının Hionit-Avar birliğine dahil oldukları görülmektedir. Çünkü, Theophilactus Simocatta 598’de Dyanku Han tarafından imparator Mevriki’nin yanına gönderilen Göktürk sefirlerinin Ugor İsyanını bastırmaları ve kurtulan 10.000 kişinin Batıya kaçarak Pannoniya’da Avarlara katılmaları hakkında bilgiler verdiklerini belirtir. Theophilactus Simocatta Avarların yanına Pannoniya’ya kaçan tayfaları

Tarniah ve Kotzagir şeklinde adlandırarak onların Var Huni’nin kolu olduğunu belirtir ve Zebender boyunun da Var Hunni halkından olduğunu kaydeder.93 Ancak, kaynaklar 585-603’li yıllarda Dalobyana ve Dyangu Buga-hana karşı Avarların (Aba) Tien-şan’dan çıkışları hakkında bilgiler verir. “Suy-şu” VI. asırda Abarları Güney Cungarya’da yaşayan halkların arasında, gösterir.94 Bu bilgilerden Tarniah ve Kotzagir boyunun Hionitlerin terkibinde Tien-şan’daki Avarların yanına gelerek Göktürklere karşı birlikte mücadele ettiğini tahmin edebiliriz. Bizans kaynaklarının İstanbul’a pola Avarların yanından Kermihionların sefirlerinin geldiği hususundaki bilgiyi de bununla açıklayabiliriz. Eğer, Avarlar Di boyları (badi - “ak di”) ile bağlantılıysa, Kermihionları (“Kırmızı Hion”) Di boylarının kolu olan Çidi (“Kırmızı Di”) ile birleştirebiliriz. Theophaner Hazar denizinin yanında yaşayan Avarların yanından Kermihionların

elçilerinin gelmesini de belirtmektedir. Artamonov bunu Aral-Hazar arasında yaşayan Avarların topraklarını almış Göktürklerin onların adını "Kermihionlar" kendilerinin almasıyla ile izah etmektedir.95 Ancak, bu bilgide Avar topraklarına gelen Hunların (Çidi) Avarlarla karışması görülür. Çin'den gelen Hunların (Çidi) bir kısmı kaynak bakımından yakın olan Avarlarla Tarbagatay'da kalmış (Var-Hun), diğer kısmı ise Ugorlarla birleşmiştir Tarniah ve Kotzagir Ugor topraklarında kalmış olan Hun-Ugor karışımı olarak düşünülebilinir. Zebender ise, bunların Hunlarla birlikte Avrupa'ya giden Ugor boyları olduğu görüşündedir. Theohilactus Simocatta'nın hadiselerle ilgisi olmayan Zebender boyunu belirtmesi, aynı boyu onların yakın tanıdıklarını gösterir. Zebenderi, Avrupa'da bilinen Venender (Nender) veya b.n.c.r. Bulgar tayfası ile mukayese eder. Artamonov, Zebender halkını Kuzey Dağıstan'daki Hazar Semenderi'ne bağlar.96 Avarların (Hionitlerin) Taugas'ta ve Mukrinlerin yanına kaçması bilgisi de, Tien-şan'daki Siyenpi-Mukrin-Avar birliği dikkate alınırsa, Taugastla ilgili "Tagaut" kelimesi "muhafız" anlamını verir ve muhtemelen, dağ geçitlerindeki garnizonları kastetmiştir. Pannoniya'daki Avarların yanına kaçan isyancılar, belirttiğimiz gibi, Tien-şan'dan İdil yolu ile değil güney yolu ile Kafkasya'dan geçerek Avrupaya gelebilirdiler.

Sonraki hadiselerde Avarların adına Tele isyanlarında rastlarız, bundan sonra ise onlar, Tele, Toba, Tibet halkları ile karışmış, Uygur, Kırgız, Kıpçak gibi boyların oluşmasına iştirak etmişlerdir.

Biz Avarların tarihinin kendisi kadar uzun gelişim yolunu izaha çalıştık. Bu yol Kafkasya'dan mı başladı Altay'dan mı? Bunu tarih belirleyecektir. Ancak, Avarlar Kafkasya ve Altayı birleştiren yollarda muhtelif devirlerin, muhtelif medeniyyetlerin ve halkların birikimini toplayarak onu bazı Asya, Avrupa ve Kafkasya halklarına aktardılar ve ikinci kez yeniden Kafkasya'da şekillenip ortaya çıktılar.

1 Radosloviye Ksanskikh eristavov, sostavlennoye tsarem İrakliyem II i predstavlennoye İmperatritse Yekaterine pri zaklyuçenie gruzino-russkogo traktatov v 1783 g; İstorya Gibbsona, ç. IV. SMOMPK (Kafkas tayfalarının ve yerlerinin tesviri için materialler toplusu) V. 22, 1897, s. 21;

2 S. S. Kakabadze, Kronika Ksanskikh eristavov naç. XV v. Pismennıye pamyatniki Vostoka, 1968, Moskova 1970, s. 107; 110-111; 121-122.

3 Peter B. Golden, Khazar studies, Bakü 1980, s. 37.

4 Car salnamesi (Arapçadan tercüme, giriş, şerhler ve geydler S. Süleymanova'nındır), elmi red. akad. Z. M. Bünyadov, Bakü 1977, s. 31.

5 Rus ve Japon alimleri VI. yüzyılda Türk hakanlığını kurmuş Göktürklerin Çin dilindeki "tu-kyu" adının rekonstruksiyacını- "türküt" berpa etmekle onu daha geniş spektri ahate eden lingvistik "türk" termininden ayırmışlar (Bu konuda bkz.: Gumilev L. N., Tri isçeznuvşikh naroda, Ritmı Yevrazii, Moskova 1993, s. 346-347).

6 Djuanşer Djuanşeriani, Jizni Vakhtanga Gorgasala (per. vvedeniye i prim. G. V. Tsulaya), Tbilisi 1986, s. 98.

7 M. İ. Artomanov, İstoriya Hazar, Leningrad 1962, s. 139; Brosset Histoire de la Georgia, s. 220-221.

8 L. M. Gumilev, Drevniye Tyurki, Moskova 1993, s. 37-38.

9 V. B. Kovalevskaya, Kavkaz i alanı, 1984, s. 134.

10 Yusif Cafarov, Gunnı i Azerbaydjan, Baku 1993, s. 99-100.

11 Bu konuda geniş bilgi için bkz,: S. A. Süleymanova, "Anakhronizmı v mestnıkh istochnikakh", Şarkın aktual problemleri respublika konferansı tezisleri, Bakü 2001.

12 Takayshvili Y., "İstochniki gruzinskikh letopisey, Tri kroniki", SMOMPK, 1900, V. 27, s. 1-7.

13 S. T. Yeremyan, “Strana “Makheloniya” nadpisi Kaaba-i Zardusht”, Vestnik drevney istorii, 1967, no. 4, s. 56; D. L. Muskhelishvili, İz istoricheskoy geografii Vostochnoy Gruzii, Tbilisi 1982, s. 80-85.

14 Sara Ashurbeyli, Gosudarstvo Shirvanshakhov, Bakü 1983, s. 63; Geografiya, izd. Sukri, s. 34, 39.

15 Feofilakt Simokatta, s. 161: Artamonov, s. 140-141.

16 Artamonov, s. 107, 140, 141; Gumilev, Drevniye Tyurki, s. 112, 142.

17 Artamonov, s. 144; Takayshvili, s. 17.

18 Eristav-serkerde (gürcü. “eri”-ordu), knyaz titulu.

19 Letopis Kartli, Tbilisi 1982, s. 40, 41; Djuansheriani, s. 107.

20 Gumilev L. N., Drevnyaya Rus i Velikaya Step, Moskova 1989, s. 33.

21 Bulunmuş olan avar kafalarının %80’inin avropeid, %20’sinin Batı Sibir zayıf mongoloid tipine uygun olduğu sonucuna varılmıştır (Gumilev L. N., Tısyachiletiye vokrug Kaspiya, Bakü 1991, s. 167).

22 Gumilev L. N., Tısyachiletiye..., s. 168.

23 Gumilev L. N., Drevniye tyurki, s. 35.

24 Richard Fray, Naslediye İrana, Moskova 1972, s. 80.

25 İordan, s. 118-121; Antomonov, s. 62; V. V. Bartold, Sochineniye, tom II, chast I, s. 180; Gumilev L. N., Tısyachiletiye..., s. 168; SMOMPK, v. 11, s. 7; K. V. Trever, Ocherki po istorii i kulture Kavkazskoy Albanii, Moskova 1959, s. 138-140.

26 L. A. Grindin, Drevneyshaya onomastika Vostochnıkh Balkan (franko-khetto-luviyskiye, franko-maloaziyskiye izoglossı), Sofiya 1981, s. 24.

27 O. O. Pritsak, “Protomongolı v Hazarskom Zakavkazye”, Vsesoyuznaya konferensiya vostokovedov, Moskova 1991; Peter Golden, s. 36; T. M. Aytberov, Drevniy Hunzakn i Hunzakhtsı, Mkh. 1990, s. 28.

28 Artamonov 107, 108.

29 Dagestanskiye istoricheskiye sochineniya, Moskova 1993, s. 166; A. R. Shikhsaidov, Dagestanskaya istoricheskaya kronika “Tarih

Dagestan” Muhameda Rafi, Pismennıye pamyatniki Vostoka, 1972, Moskova 1977, s. 112; A. Bakıhanov, Gyulistan-ı İrem, Bakü 1991, s. 22, 213.

30 Bu konuda bkz.: V. V. Bartold, Arabskiye izvestiya o rusakh; M. İ. Artamonov, 292-293, 365-384; L. N. Gumelev, Drevnyaya Rus..., s. 38-39, 157-158; Kunik-Rozen, İzvestiya al-Bakri i drugih avtorom o rusakh i slavyanakh, chast 1, SPb. 1878, chast 2, SPb.,1903; V. F. Minorskiy, İstoriya Shirvana i Derbenda, Moskova 1963, s. 54, 70-71, 148.

31 Bkz.: Artamonov, 406-411; 281; Peter B. Golden, Khazar studios, B., 1980, c. 219-221.

32 Strabon, Geografiya, XI, 8, 2, per. F. G. Mishenko, s. 521, N. Y. Bichurin, Sobraniye svedeniy, III, s 161-162; Artamonov, s. 407; Bartold, s. 176, 178, 550.

33 S. P. Tolstov, Po sledam drevney Horezmiyskoy tsivilizatsii, Moskova 1948, s. 124.

34 W. Eilers, Der Name, I, c. 373; Fray, s. 80, 245.

35 K. V. Trever, Ocherki po istorii i kulture Kavkazskoy Albanii, Moskova 1959, s. 202; Gumilev, Drevniye tyurki, s. 133.

36 Ammian Martsellin, İstoriya, vıp. 1-3, Artamonov, s. 107

37 İ. M. Dyakonov, İstoriya Midii, Moskova 1956, s. 69.

38 Grindin, s. 24.

39 Letopis Feofana, s. 263; Artamonov, s. 130.

40 N. D. Miklukho-Maklay, Geograficheskoye sochineniye XIII v., s. 205-206; M. M. Atayev, Avariya v X-XV vv., Mkh. 1995, s. 87.

41 Didanu (martu) hakimi Karatu hurri şahzadesi Masat Huray için onun ağırlığında altın ve gümüş vermeye boyun olur (Mifologicheskiy slovar, s. 277-278, 349-350). Burada amorey (didanu, lu-martu) ve hurri tayfalarının ittifakı ifade olunur (Dyakonov, Yazıki, s. 288), Yıldırım, rüzgarlar getiren ve gerble (şimalla) bağlanan Martu-Amurru (“gerbli”, “varvar”) mifini induist Marutları-yıldırım, tufan allahları ile kıyaslana bilir.

42 Gumilev L. N., Hunnı, Moskova 1960, s. 20-22; Arrian, Peripl Eritreyskogo morya, § 39, 49, 64; Dj. O. Tomson, İstoriya drevney geografii, Moskova 1953, s. 437-439; Bartold, s. 184-187.

43 Bartold, s. 185.

44 Sogd panteonuna dahil olan Farn (ved. “svar”, İran. “khvar”-güneş) Güneş kültü ile ilgili olmuş ve görünür bu külta bağlanan hevvarilik, zevvarlıkla anlam ilişkisi kesb etmiştir. Avarca “svar” (svardeze)-devr etmek, seyahet etmek sözünün Hind-Avrupa, sami dillerinde de benzerleri var. Hind dilinde “tağir” manasına veren “sart” termininin menşeyi de, ola bilsin bu sözle ilgilidir.

45 İstoriya narodov Severnogo Kavkaza s drevneyshikh vremyon do kontsa XVIII v. (otv. red. akad. B. B. Piotrovskiy), Moskova 1988, s. 78-80.

46 Dyakonov, İstoriya Midii, s. 228.

47 Bahaeddin Ögel, “Göktürk yazıtlarının “Apurim”leri ve “fu-lin” problemi”, Belleten, IX, no. 33, s. 64-67, 75, 84.

48 Bahaeddin Ögel, s. 87.

49 Ögel, s. 73.

50 Trever, s. 102-103.

51 Rusların başında Konstantinopol’e hücum eden İngvar Puteshestvenik mağlup olduktan sonra Serklanda, yani Kafkasya’daki Sarire yollanır (Melnikova Y. A., “Ekspeditsiya İngvara puteshestvennika na vostok i pokhod russkikh na Vizantiyu”, Skandinavskiy sbornik, t. 21,

1976, s. 74-88; Papaskvi Z. V., “Varangi gruzinskoy letopisi i nekotorıye voprosı russko-gruzinskikh kantaktov v XI v.”, İstoriya SSSR, 1981, no. 3, s. 164-172; Gumilev, Drevnyaya Rus, s. 294.

52 Gumilev, Drevniye tyurki, s. 54.

53 Likanla ilgili olarak belirtmek gerekir ki Kafkasya’da (Avarlar) “Lag” terimi her hangi bir hizmeti ifade etmiş, hem “Lakey” (“gul”), hem “Legat” (“yardımcı”) hem de “legion” (“silahlı birlik”) anlamlarına yakındır. Arap dilindeki “laga” (“lagga, alga”) kökü de “yetki vermek”, “görüşmek”, “karşılamak”, anlamlarını verir. “Lek”, “Çerkez”, “Gazak”, “Saklab” kelimelerinin sosyal manaları hakkında bkz: Süleymananva S. A., “XVIII. asır Azerbaycan’da “sınır muhafızı”, Enstitüsü Tarihi-Tipoloji Paraleller Fondunda, Akademik, Z. M. Bünyadov’un doğumunun 75. Yıl Sempozyumu Materialları, Bakü 2000, s. 39-42.

54 Bartold, s. 121, 185, 197.

55 Bartold, s. 187, 814-815.

56 Gumilev, Tri ischeznuvshikh naroda, Ritmı Yevrazii, Moskova 1993, s. 348-351; Gumilev, Tısyacheletiye..., s. 165-166.

57 Bartold, s. 179-180.

58 G. Y. Grum-Grjimaylo, Zapadnaya Mongoliya i Uryankhanskiy kray, t. II, Leningrad 1921, s. 138.

59 Tolstov, s. 213.

60 Gumilev, “Eftalitı i ikh sosedi v IV v.”, VDİ, 1999, no. I, s. 129-140; Ritmı Yevrazii, 358-363; Gumilev, “Eftalitı-gordsı ili stepiyamı”, VDN, 1967, no. 3, s. 91-98, Ritmı Yevrazi, s. 375-376.

61 Gumilev, “Eftalitı-gordsı...”, 370-372; Gumelev, Hunnı, s. 12-15; 29-39; 45; Gumilev, Drevnyaya Rus, s. 515.

62 Bartold, s. 180.

63 Gumilev, Asya Avarlarını (Aba) mifolojik unsurlarla (Tursı) ilgili kılmaktadır (Gumilev, Tsyachiletiye, s. 166). Trolli, Tursı unsurlarla da abaaslarla, nartlarla, marutlarla, nirritlerle vs. "Kuzey İblisleri" ile aynı konu ve mazmun birliğini ifade eder.

64 Gumilev, Drevniye tyurki, s. 84; Artamonov, Peter Golden, "Car salnamesi", s. 104-105.

65 Kononov A. N., "Opıt analiza termina 'Turk'", SA., 1949, no. 1, s. 40-43.

66 Grindin, s. 37-40; Grantovskiy, O rasprostranenii iranskikh plemyen na territorii İrana, İstoriya İranskogo gosudarbtva i kulturı, Moskova 1971, s. 307.

67 S. A. Süleymanova, Simvolicheskoye mıshleniye-osnova razvitiya mısli chelovechestva, İslam araştırmaları ("İrşad"), IX burakılış, Bakü 1999, s. 230-231; S. A. Süleymanova, Esse o vechnom ili istoriya mifov, akad. Z. M. Bunyadov adına Şarkşunaslık İnstitutun elmi arşivi.

68 Kononov, s. 45; Grindin, s. 42-47.

69 Tarku epitetine malik olan Zevsin adı latınca deus (deivos, dei. div, diva, diov…) frak. zifo (zi, zov), hett-luvi. siw (tiva, tiwat) sözlerine uygun olan-allah manaları ile izah olunur (Grindin, s. 42-49).Avar dilinde "zob" sema anlamını taşımaktadır.

70 Gösterilen mifler hakkında bkz.: Mifoloficheskiy slovar, Moskova 1991; X. E. Kerlot, Mifı narodov mira (v dvukh tomakh), Moskova 1988; Slovar simvolov, Moskova 1994.

71 Bu forma hemin kultlu elagedar "taxt", "çekic", "klobus" (tigra xauda) "kub", "ana betni", "bade", "kelle" atributlarının kultivizasiyasına da sesep olmuştur. Arapça "taraka"-"yol açmak", "döymek" (demiri) köküne "tarık" - Dan ulduzu ("zerbeci"), "mıtraka"-çekic, "tarık" - yol, teriget (sufi ordeni) sözleri dahildir. Dan ulduzu bütün panteonlarda

Hilaskarın, Hıristiyanlıkta İsanın, İslamda Allahın ipostası kimi zıxış edir. Keyyanilerle baclanan demirci-mag-padşah Kavi obrazının menşeyini de İran, Türk, Avar, Rus dillerinde ilk manasını korumuş “döymek” feline gedib çıxır (Türk. “köbe”-ziresh; Avar. kabi-döymek; kebed-demirçi...).

72 Artamonov, s. 407.

73 S. A. Süleymanova, “Simvolizm i religiya”, tezisı Respublikanskoy mejvuzovskoy nauchnoy konferentsii, Bakü 2000, s. 103-105.

74 İ. M. Dyakonov, Yazıki..., s. 113-116; 353-355; İ. M. Dyakonov, İstoriya..., s. 239.

75 İ. M. Dyakonov, Yazıki Drevney Peredney Azii, Moskova 1967, s. 23; İ. M. Dyakonov, İstoriya Drevnego Vostoka, Moskova 1983, s. 91; Azerbaycan Tarihi (Az. EA. münbir üzvi İ. Aliyev’in red.), Bakü 1993, s. 34-35.

76 Gumilev, Tısyacheletiye, s. 167.

77 Bartold, s. 813; Bahaeddin Ogel, s. 77-78

78 Artamonov, s. 62.

79 Bartold, s. 187.

80 Feofilakt Simokatta, İstoriya (per. S. P. Kondratyeva), Moskova 1957, s. 160.

81 Gumilyev, Tri ischeznuvshikh..., s. 351-352; Hunnı, s. 466.

82 Artamonov, s. 107.

83 Gumilev, Tısyacheletiye, s. 166.

84 Dyakonov, İstoriye Midii, s. 323, 332-335.

85 Bartold, s. 101, 493, 536.

86 Trever, s. 66, 308.

87 David Bagrationi, İstoriya Gruzii, Tbilisi 1971, s. 171, 204, 214; “Car salnamesi”, s. 43, 119; 108.

88 J.Hanway, an historical account of the British Trade over the Caspian, London 1762; Leviatov V. N., Ocherki istorii Azerbaydjana v. XVIII v., Bakü 1948, s. 66; Gürcü müellifleri Çartal etnonimini önce Ksani'de dahil olmakla bütün Kahetiya'ya (Kafkas Azerbaycansı'nın kuzey batı ticaret bölgesi) ait olduğunu gösterir; G. A. Melikishvili, K istori drevney Gruzii, Tbilisi 1959, s. 295; Leotin Mroveli (per. pred. i kom. G. V. Tsulaya), s. 65; Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcistan arasındaki Car geçidinin ehemmiyeti askeri stratejik mevkiden başka, ticari maksatlı olduğu görülmektedir. Askeri tarihcilerin fikrine göre Gilan-Şamahı-Heşterhan "İpek yolu" Kahetiya'nın yanından geçiyordu. XIX. asırda Car'da olmuş ilk seyyah kadın Karla Serena, Zagatala ve Şeki arasında hatta Amerikalı tacirlerine sık sık rast gelinen büyük ticaret yolunun olması hakkında bilgi veriyordu (Beradze G. G., Smirnova L, P., Materialı po istorii İrano-Gruzinskikh vzaimootnosheniy v nach. XVIII v., 1988, s. 86; Karla Sereni, "Menim Seyahetim", Gobustan, 1985, no. 4.

89 Dyakonov, İstoriya Drevnego Vostoka, chast 1, Moskova 1983, s. 91; İstoriya Drevnego Vostoka, chast II, Moskova 1988, s. 78, 229, 244; O. İ. Konstantinov, Djaro-Belokanı do XIX stoletiya, s. 382; Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Sevda Süleymanova, "Zagatala Arkeolojik Materyallerinde Car-Tala buluntularının sosyal iktisadi durumunun aks ettirilmesi", Haberler (Tarih, Felsefe, Hukuk serisi), 1997, no. 1-4, s. 77-79.

90 L. Gumilev, Drevnyaya Rus..., s. 46.

91 Aristov, Zametki, s. 310; Artamonov, s. 63.

92 Artamonov, s. 62; 106. Abarları Okeanın (Balkaş'ın) yanından kovan halkın ise, eftalitler değil, Jujanlar olduğunu tahmin etmek mümkündür, Kaynaklar, Jujanların Abarları ve Mukrinleri sıkıştırmalarını ve aynı zamanda Yuebanları ve Eftalitleri (xua) Balkaş'ın yanından Güneye kovmalarını yazarlar (Bartold, s.179-180).

93 Feofilakt Simokatta, s. 161.

94 Artamonov, s. 107.

95 Feofan Vizantiete, s. 492; Artamonov, s. 107.

96 Artamonov, s. 141.

1 Agadjanov S. G., Novıe materialı o proishojdenii turkmen, Aşhabad 1963.

2 Aytberov T. M., Drevniy Hunzah i hunzahüı, Mh. 1990.

3 Aliev İgrar, "Raspolagaet li nauka dokazatelgstvami v polgzu iranoezıçnosti miden i atropatenüev. Mojno li sçitatg miden odnim iz predkov azerbaydjanskogo naroda", İzvestie (serie istorii, filosofii, prava), 1990, no. 4.

4 Ammian Marüellin, İstorie, per. Ö. Kulakovskogo, vıp. I-III, Kiev, 1906-1907.

5 Artamonov M. İ., İstorie Hazar, Leningrad 1962.

6 Ataev M. M., Avarie v X-XV vv., Mh. 1995.

7 Aşurbeyli Sara, Gosudarstvo şirvanşahov, Bakü 1983.

8 Bakihanov A., Gülistan-i-İram (red., kom. i prim akad. Z. M. Bunietova), Bakü 1991.

9 Bartolgd V. V., "Obhie rabotı po istorii Sredney Azii; Rabotı po istorii Kavkaza i Vostoçnoy Evropı", Soçinenie, t. II, ç. I, Moskova 1963.

10 Bahaeddin Ögel, "GökTürk yazılarının "Apurim"ları ve "fu-lin" problemi", Belleten, IH, no. 33.

11 Beradze G. G., Smirnova E. P., Materialı po istorii irano-gruzinskih vzaimootnoşeniy v naçale XVII v., 1988.

12 Biçurin N. E., Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena, t. 1-3, Moskova-Leningrad 1950-1953.

13 Gadlo A. V., Gtniçeskae istorie Severnogo Kavkaza IV-X vv., Moskova 1979.

14 Gumilev L. N., Hunnı, Moskova 1960.

15 Gumilev L. N., “Tri isçeznuvşih naroda”, Stranı i narodı Vostoka, vıp. II, Moskova 1961.

16 Gumilev L. N., “Gftalitı-gorüı ili stepneki”, VDİ (Vestnik drevney istorii), 1967, no. 1.

17 Gumilev L. N., Drevnee Rusg i Velikae stepg, Moskova 1989.

18 Gumilev L. N., Tıseçeletie vokrug Kaspie, Bakü 1991.

19 Gumilev L. N., Drevnie törki, Moskova 1993.

20 Gumilev L. N., Ritmı Evrazii, Moskova 1993.

21 Gumilev L. N., “Gftalitı i ih sosedi v IV v.”, VDİ, 1999, no. 1.

22 Grantovskiy G. A., O rasprostranenii iranskih plemen na territorii İrana, İstorie İranskogo gosudarstva i kulgturı, Moskova 1971.

23 Grindin L. A., Drevneyşae onomastika Vostoçnıh Balkan (franko-hetto-luviyskie, frako-malo-aziatskie izoglossı), Sofie 1981.

24 Grum-Grjimaylo G. E., Zapadnae Mongolie i Urenhayskiy kray, t. II, Leningrad 1921.

25 Hanway J., An historical accountof the British Trade Over the Caspian, London 1762.

26 David Bagrationi, İstorie Gruzii, Tbilisi 1971.

27 Dagestanskie istoriçeskie soçinenie, Moskova 1993.

28 Djafarov Ösif, Gunnı i Azerbaydjan, Baku 1993.

29 Djuanşir Djuanşeriani, Jizng Vahtanga Gorgasala (per. vvedenie i prim. G. V. Üulae), Tbilisi 1986.

30 Dyakonov İ. M., İstorie Midii, M., 1956.

31 Dyakonov İ. M., Ezıki Drevney Peredney Azii, Moskova 1967.

32 Dyakonov İ. M., İstorie drevnego Vostoka, ç. I, M., 1983.

33 Eremen S. T., “Strana “Mahelonie” nadpisi Kaaba-i-Zarduşt”, VDİ (Vestnik drevney istorii), 1967, no, 4.

34 İordan, O proishojdenii i deenieh getov. Getica. Vstupitelgnae statge, per. kom. E. Ç. Skrjinskoy, Moskova 1960.

35 İstorie Drevnego Vostoka, ç. II, Moskova 1988.

36 İstorie narodov Severnogo Kavkaza s drevneyşih vremen do konüa XVIII v. (otv. red. akad. B. B. Piorovskiy), Moskova 1988.

37 Kakabadze S. S., Hronika Ksanskih gristavov naç. XV v. Pisgmennıe pametniki Vostoka, 1968, Moskova 1970.

38 Karla Serena, Menim Seyahetim, Gobustan, 1985, no 4.

39 Kovalevskae V. V., Kavkaz i Alanı, Moskova 1984.

40 Kononov A. N., “Opıt analiza termina ‘turk’, SG (Sovetskae gtgografie), 1949, no. 1.

41 Konstantinov O. İ., “Djaro-Belokanı do XIX stoletie”, Kavkaz, 1846, no. 2-3.

42 Kunik-Rozen, “İzvestie al-Bekri i drugih avtorov o rusi i slavenah”, ç. 1, SPb., 1878 (priloj. k ZİAN, t. 32, no. 2), ç. 2, SPb., 1903.

43 Latışev V. V., İzvestie drevnih pisateley greçeskih i latinskih o İskitii i Kavkaze, t. 1, SPb., 1893; t. 2, SPb., 1904.

44 Leviatov V. N., Oçerki istorii Azerbaydjana v XVIII v., Bakü 1948.

45 Letopisg vizantiyüa Feofana, per. V. İ. Obolenskogo, F. A. Ternovskogo, MONDR, 1884-1887.

46 Melikişvili G. A., K istorii drevney Gruzii, Tbilisi 1959.

47 Minorskiy V. F., İstorie Şirvana i Derbenda, Moskova 1963.

48 Mikluho-Maklay N. D., Geografiçeskoe soçinenie XIII v. (uç. zap. İV AN SSR), Moskova-Leningrad 1954, t. IX.

49 Mifı narodov mira (v dvuh tomah), Moskova 1988.

50 Mroveli Leonti, Jizng kartliyskih üarey, M., 1979.

51 Peter B. Golden, Khazar studies, Beku 1980.

52 Pigulevskae N. V., Siriyskie istoçniki po istorii narodov SSSR, Moskova-Leningrad 1991.

53 Priüak O. O., Protomongolı v Hazarskom Zakavkazge, Vsesoöznae konferenüie vostokovedov, Moskova 1991.

54 “Rodoslovie Ksanskih gristavov”, SMOMPK (Kafkasya tayfalarının ve yerlerinin tesviri üçün materiallar toplusu, v. 22. 1897.

55 Riçard Fray, Nasledie İrana, Moskova 1972.

56 Suleymanova Sevda Ali kızı, “XVIII yüzyılda Osmanlıların Azerbaycanın güney batısındakı sınır mühafizları ile ilişkilerine dair”, Osmanlı, c. 1, s. 631-639.

57 Suleymanova S. A., “XVIII. Yüzyılda Osmanlıların Azerbaycan’da faaliyetinin arapdilli yerel kaynaklarda tasviri”, XIII. Türk Tarih Kongresi bildiri özetleri, Ankara 1999, s. 168.

58 Süleymanova S. A., “Zagatala arheografik materiallarında Car-Tala ic

malarının sosial-igtisadi veziyyetinin eks olunması”, Heberler (tarih, felsefe, hügug seriyası), 1997, 1-4, s. 74-81.

59 Suleymanova S. A., Simvoliçeskoe mışlenie osnova razvitie mısli çeloveçestva, İslam araşdırmaları (“İrşad”), IX burahılış, Bakü 1999.

60 Suleymanova S. A., Simvolizm i religie, Tezisı Respublikanskoy meivuzovskoy nauçnoy konferenüii, Bakü 2000.

61 Süleymanova S. A., XVIII esrde Azerbaycanda “serhed goruyucusu” institutu tarihi-tipoloji paraleller fonunda, Akad. Z. Bünyadovun 75 illiyine hesr olunmuş elmi-nezeri konfransın materialları, Bakü 2000.

62 Strabon, Geografie, XI, 8, 2 (per. F. G. Mihenko).

63 Takayşvili E., İstoçniki gruzinskih letopisey, Tri hroniki, SMOMPK, v. 28, 1900.

64 Trever K. V., Oçerki po istorii i kulgture Kavkazskoy Albanii, M., 1959.

65 Tolstov S. P., Po sledam Drevney Horezmiyskoy üivilizaüii, Moskova 1948.

66 Feofilakt Simokatta, İstorie (perevod S. P. Kondratgevoy), M., 1957.

67 Şihsaitov A. R., Dagestanskae istoriçeskae hronika “Tarih Dagestan” Muhameda Rafi, Pisgmennıe pametniki Vostoka, 1972, Moskova 1977.

68 Car salnamesi (Arapceden tercüme, giriş, şerhler ve geydler S. Süleymanovanındır), elmi red., akad. Z. M. Bünyadov, Bakü 1977.

Slovenya'da Avar İzleri / Prof. Dr. Yusuf Hamzaoğlu [s.687-692]

Üsküp Kiril ve Metodiy Üniversitesi Pedagoji Fakültesi / Makedonya

Slovenya Cumhuriyeti, Adriyatik Denizi, İtalya, Avusturya, Macaristan ve Hırvatistan arasında bulunan bir Orta Avrupa ülkesidir. Avrupa ve Balkan kültürlerinin çatıştığı bu ülkenin yüzölçümü 20251 km2, nüfusu ise iki milyon civarındadır. Slovenya tarih boyunca, Roma, Hun, Avar, Osmanlı, Avusturya, Avusturya-Macaristan, Yugoslavya Krallığı ve Yugoslavya Federasyonu devletleri içinde yer aldı ve Temmuz 1991 tarihinde Sırpların denetiminde bulunan Yugoslavya Ordusu'yla yürüttükleri birkaç günlük kısa bir savaşın ardından Yugoslavya Federasyonu'ndan ayrıldığını ve tam bağımsızlığını ilân ettiğini bildirdi. Slovenya'da, Slovenlerden başka İtalyanlar, Almanlar, Sırplar, Macarlar, Hırvatlar, gurbetçilik yapan Makedonya Türkleri, Kıptîler vb. azınlıklar yaşamaktadır. Bu ülkenin bugün çok iyi bir sosyo-ekonomik, kültürel, hukukî ve siyasî bir yapısı vardır.

Slovenya Türklüğü, 380 yılında buraya Hun Türklerinin girmesiyle başladı.1 Başlangıç dönemi büyük Türk komutanı ve devlet adamı Attila'nın ölümüne kadar süren Slovenya Türklüğü, 560 yılından sonra Avar, 1408 yılından sonra ise Osmanlı Türklerince sürdürüldü.

VI. asrın ikinci yarısında Aral Gölü civarında yaşayan ve çeşitli nedenlerden dolayı Hazar ve Karadeniz üzerinden Avrupa'ya doğru yol alan Hun Türkleri, 372'den sonra yerleştikleri Orta Tuna ve Tisa havzalarını, kurdukları devletin askerî üssü ve idarî merkezi haline getirdiler. 380 yılına kadar aldıkları Panonya, Dalmaçya ve Kupa-Sava-Tuna ırmaklarının güneyindeki toprakları kendi devletlerine kattılar. Ordu ve yönetim

bakımından daha iyi teşkilâtlandıkları için hâkimiyetlerine aldıkları diğer kabilelerle birlikte bir kabileler birliği kurdular. Kabileler birliğine tâbi olan bazı kabilelere müttefik, bazılarına ise köle gözüyle baktılar. Yıktıkları Roma ve Bizans idare sistemlerinin yerine kendi sistemlerini yerleştirdiler. Ordu ve yönetimin dışında kalan bazı önemsiz işleri müttefik saydıkları kabilelere bıraktılar. Roma ve Bizans paralarını kendi paraları ile değiştirdiler.

Hun Türkleri, 372-380 yılları arasında Bizans'a, 380 yılından sonra ise Slovenya'da Emona,[2] Tselye, Petovio ve Postoyna üzerinden İtalya ve Alp Dağlarına, Tuna ve Drava ırmakları üzerinden ise Almanya ve Galya'nın içlerine kadar girdiler. Kuzeyde İskandinavya, güneyde Akdeniz'e kadar uzanan toprakları kendi devletlerine kattılar. Böylece, Hun Devleti, Attila zamanında Rusya'da İdil ve Almanya'da Rayna ırmakları, Akdeniz ve Baltık denizleri arasında uzanan topraklarda kendi hâkimiyetini kurdu. Ancak, 453 yılında Attila'nın ölümünden birkaç yıl sonra tasfiye edilen Hun Devleti'nin yerini 100 yıl sonra kurulan Avar Devleti aldı.[3]

Hunlar Asya, Avrupa ve Balkan topraklarında yeni bir medeniyet çığırı açtılar. Diğer kavimlerin her bakımdan hayatlarını etkilediler. Slovenya vb. Avrupa ve Balkan bölgeleri dahil olmak üzere, kaldıkları topraklarda çok değerli mimarî vb. eserler ve izler bıraktılar. Bu eserlerin bir kısmı Slovenya'nın Yukarı Sava Havzası'nda bulunmaktadır. Slovenya'da da Hun Türklerinden kalan ve günümüze kadar gelen bazı yiyecek, içecek, meyve, yer ve su adlarına rastlanmaktadır. Slovenler, bal anlamında olan "medos", Hun [Türk] kelimesini günümüzde "de med" şeklinde kullanmaktadırlar. Bu ülkede Vişnya Gora[4] ve Almanca eski adı Haynburg olan bugünkü Hunenburg'un Hun [Türkleri] nden kalan ve Hunları hatırlatan bir toponim olduğu bilinmektedir.[5] Bled Gölü'nün adının ise

Attila’nın kardeşi Bleda’nın adından gelen bir hydronimin olduğu tahmin edilmektedir.

Avrupalılar, kendilerinden çok önde olan Hunlardan ordu teşkilâtı, devlet yönetme tecrübesi, eğitim ve özellikle askerî eğitim, savaş taktiği, silâh üretimi ve kullanımı konularında çok şey öğrendiler.

IV. asrın ortasından itibaren Avarlara de Orta Asya’dan Karadeniz’in kuzeyine göçettiler ve tıpkı Hunlar gibi Orta Tuna ve Tiza havzalarında kendi devletlerini kurdular. Orada kalan Hun ve Bulgar Türk gruplarını, Karpatlar’ın arkasında dağınık halde yaşayan ve hayatla ilgili hiçbir sosyo-ekonomik ve kültürel bilgi ve deneyime sahip olmayan Slavları da yanlarına aldılar. Başlangıçta önemsenmediler, ancak 560’lardan sonra ordularıyla Sava ve Tuna ırmaklarında Bizans’a, Lab Irmağı’nda ise Franklara karşı düzenledikleri saldırılarla dikkatleri üzerlerine çektiler. 560-803 yılları arasında Avrupa’da önemli bir faktör olarak olayların akışını ve tarihin yönünü değiştirdiler.

566-567 yıllarında Avarlar, müttefikleri Langobardlarla birlikte yürüttükleri savaşta Gepidleri mağlubiyete uğrattılar. Bu savaştan sonra Srem Düzlüğü’nün dışında bulunan bütün Gepid topraklarını alarak Langobardlarla komşu oldular. Bizans-[Türk] çemberine alınan Langobardlar, kurtuluşu kralları Alboin’in yönetimi altında Panonya’dan İtalya’ya göç etmekte buldular.6 Langobardlardan boşalan topraklarda yaşayan Slavlar vd. kabileler Avar Türk yönetiminde kurulan kabileler birliğine girdiler. Avarlar bu yıllarda Sava ve Tuna ırmaklarının güneyinde bulunan Bizans topraklarına da sık sık saldırılar düzenlediler. Bu saldırılar arasında 582 Sirmium Muhasarası da bulunuyordu. Aynı yıllarda köleleri Slavlarla birlikte Slovenya’ya ve oradan Emona-Tselye-Postoyna güzergâhı üzerinden Doğu Alp Dağları’nın ve Aşağı Avusturya’nın içlerine kadar

ulaştılar. Slavlar bu yıllarda Avar Türklerinin himayesi altında İtalya, Alp Dağları, Avusturya, Karpat Dağları, Akdeniz, Karadeniz, Adriyatik, Baltık ve Ege denizleri arasında uzanan topraklara akın etmeye başladılar. Onlar bu akını tek başına yapacak ne bir askeri güce, ne de bir bilgiye ve deneyime sahiptiler. Slavlar Avrupa'da ilk kez çarpıştıkları Bavarya kuvvetler; karşısında mağlubiyete uğradılar. Avarlardan aldıkları yardımla ikinci kez çarpıştıkları Bavarya kuvvetlerine karşı yenilgiye uğradılar. Avarlar bu zaferin ardından Slavlarla birlikte İstra üzerinden Yukarı İtalya'ya girdiler. Ancak orada karşılaştıkları Langobard tepkisinden dolayı Furlanya ve Kras bölgelerine girmekten vazgeçtiler. Bu sırada Slovenler, Avarlardan aldıkları destekle günümüzde de yaşadıkları topraklara yerleştiler.7

Ancak, bazı sebeplerden dolayı, Slovenya'ya ve Doğu Alp Dağları'na yerleşen Slovenlerin bazı dil, toponomastik vd. nitelik ve değerlerinde günümüze kadar gelen önemli farklılıklar görülmektedir. 590'lardan sonra Avar yardımını alan Slovenler, on yıl zarfında idare merkezleri ve üsleri yukarı Drava havzasından doğu Alp dağlarına ve yukarı Sava havzasına yerleşmeye ve idarelerini kurmaya muvaffak oldular. Bu sırada söz konusu topraklara 150-200 bin Sloven yerleşmiş oldu.

Avar Türk devletinde, hâkimiyet, ordu, merkezi ve mahallî yönetim Türklerin, diğer işler ise müttefikleri veya köleleri olan Slovenlerin, Slavların ve diğer kabilelerin elinde bulunuyordu. Avarlar güvenmedikleri kabileleri, özellikle Slav kökenli olanları orduda silâhsız piyade birliklerine alıyor veya köle olarak kullanıyorlardı.

Avar Türk devleti çok geniş bir araziye yayıldığı için bazı dağlık bölgelerde, dar ve küçük vadilerde kendi idaresini hissettiremez oldu. Oralarda sadece bazı süvari birlikleri konuşlandırmakla kendi varlığını göstermeye çalıştı.8 Böyle bir süvari birliği çok büyük bir ihtimalle

Koruşka Bölgesi'nde günümüzde de Vobre adıyla anılan yerde konuşlandırılmış bulunuyordu. Vobre Sloven toponiminin ise Slovence vd. Slav dillerinde Avar Türklerine verilen Obri kelimesinden geldiği bilinmektedir.9

593-595 yılları arasında Alp Dağları'na yerleşen Slovenler, Avar Türklerinden aldıkları yardımla Drava vadisinde savaş halinde bulundukları Bavarya kuvvetlerini ard arda iki kez mağlubiyete uğrattılar. 599-602 yılları arasında müttefik Türk-Sloven kuvvetleri İtalya'da ve İstra'da konuşlanmış olan Bizans kuvvetlerine saldırdılar.

Slovenlerin Avarlara olan bağlılığı VII. asrın ilk yarısına kadar sürdü. Bu dönem içerisinde Çek ve Moravya Slavları bir Batı Slav kabileler birliği kurdular. Bu birliğe, doğu Alp dağlarında ve yukarı Sava havzasında yaşayan Slovenler de girdi. Birliğin yönetiminde, Lab, yukarı Drava ve yukarı Sava havzalarından Furlanya'ya kadar uzanan arazi Avar Türklerine ve Franklara karşı bir güvenlik seddine dönüştürüldü.10

Slovenler, bugün bulundukları topraklara Avarların koruyuculuğu altında, parçalanmış gruplar halinde yerleştiler. Onların menşeleri hakkında pek fazla bilgi yoktur.

Alp Dağları, Adriyatik denizi ve Panonya düzlüğü arasında uzanan arazide yaşayan bazı kabileler, Avar Türk hâkimiyetinde bulunmalarına rağmen, Türk hoşgörüsünden ve desteğinden faydalanarak belirli dönemlerde devletler kurdular. Bu devletler arasında, 623 yılında kurulan Karantanya Sloven devleti de bulunuyordu.11 Sloven tarihinde daha çok Karantanya Knezliği olarak bilinen bu devletin başında Knez Sam bulunuyordu. Karantanya Knezliği, Slovenlerin tarihte kurdukları ilk devletti. Bu yüzden Karantanya kelimesi Sloven etnik adıyla özdeşleştirildi.12 Bu özdeşleştirilme en çok Frank Devleti döneminde yapıldı.13

Knez Sam, bir süre sonra Avar hâkimiyetinin dışında kalmayı başardı ve komşu ülkelerin dikkatlerini üzerine çekti. 626-629 yılları arasında Augusta civarında Bavaryalılar'a karşı yürütülen savaşı kazandı. Daha sonra bazı diğer komşu kavimlerin ve ülkelerin ordularını da yenilgiye uğrattı. Ancak 658 yılında ölümünün ardından knezliği, Avar Türkleri ve Slovenler arasında paylaşıldı.14

660 yılında II. Avar Türk Kağanlığı'nın kuruluşundan sonra yeniden güçlenmeye başlayan Avar Türkleri, askerî üsleri Panonya'dan, Orta Avrupa, İtalya ve Bizans topraklarına saldırılar düzenlediler. Bu sırada Tuna üzerinden Anije ve Slovenya'ya, İtalya üzerinden ise Furlanya'ya girdiler. Bu akınlara onlarla birlikte Slovenler de katıldılar. Ancak bazı Sloven kabileleri söz konusu bölgelere tek başlarına da girdiler. 705-720 yılları arasında Slovenler, Furlanyalılara karşı yürüttükleri savaşı kaybettikten sonra Beneş Slovenyası'na yerleştiler. Böylece Slovenlerin o sırada Adriyatik Denizi, Langobardya ve Alp Dağları arasında çizdikleri hudut günümüzde de korunmaktadır.

660-803 yılları arasında hüküm süren II. Avar Türk Kağanlığı devrinde Avar Türkleri Panonya'dan, İtalya, Orta Avrupa ve Bizans'a doğru uzanan bütün stratejik yolları kendi kontrollerine aldılar. Yolların güvencesini inşa ettikleri kaleler ve hisarlarla sağlamaya çalıştılar.

VIII. asrın sonunda ve IX. asrın başında Orta Avrupa'da beliren Avar Türk sorunu güncellik kazandı. 791-803 yılları arasında yürütülen Avar Türk-Frank Savaşı bu soruna "çözüm getirdi". Savaşta Franklar, Avar Türklerinden öğrendikleri savaş taktiğini kullanarak zafere ulaştılar. Bu savaşın ardından Avar Türk devletinin Panonya'da bulunan kuvvetlerini de bozguna uğratarak adı geçen devletin sonunu getirdiler. Söz konusu savaş sırasında esir aldıkları bütün Türkleri kılıçtan geçirdiler. Büyük miktarda altın, gümüş, inci, silâh, büyük ve küçük baş hayvanı alıp götürdüler.

Götüremediklerini ise yaktılar veya Tuna, Tiza, Sava ve Drava gibi büyük ırmaklara attılar.

IX. asrın başında Franklar, Avar Türklerinin son gruplarını da mağlubiyete uğrattıktan sonra Slovenya, Balaton Gölü, Mohaç Ovası ve Slovenya da dahil olmak üzere Rab Irmağı ve Fruşka Gora arasında uzanan bütün Türk topraklarını kendi devletlerine kattılar. Bu topraklara Bavaryalıları, Karantanya Slovenlerini vd. kabileleri yerleştirdiler. Yerleştirme bütün IX. asır boyunca sürdü. Bu yüzden çok ciddî bir Avar Türk-Sloven anlaşmazlığı ve çatışması meydana geldi. 811 yılında Frank Kralı Büyük Karlo bu çatışmayı durdurmak amacıyla Panonya'ya özel ordu birlikleri gönderdi.

Avar Türk devletinin tasfiyesinden sonra Frank Devleti'nde dağınık halde yaşayan Türklerin durumu diğer kavimlerin durumundan pek farklı değildi. Frank Kralı Büyük Karlo, Türklere, az ve dağınık olmalarına rağmen kendi kağanlarının idaresinde bir iç özerklik tanıdı. Avarların adı 822'de Frank devletinin yıllığında da geçti. 828 yılında ise Türklerin adı sadece Frank Kralı'nın tebaası olarak anıldı. IX. özellikle X. ve sonraki asırlarda Avar adına çok az rastlanır oldu. Ancak, Avrupa milletlerinde, Bizanslılarda, Slovenlerde vd. Slav kabilelerinde bir zamanlar güç ve hâkimiyet anlamlarını ifade eden Avar Türk adı pek çabuk ve kolay unutulmadı.15 Dağınık halde kalan Avar Türk gruplarının bir kısmı diğer kavimler tarafından "eritildi" ve "Hıristiyanlaştırıldı", bir kısmı ise Türk kaldı, Türkçe konuştu, Göktanrı'ya inandı veya Bulgar Türklerinden İslam Dini'ni öğrendi. XIV. asrın ikinci yarısında Avrupa'ya girmeye başlayan Osmanlı Türklerinin fetihleri için zemin hazırladı ve onlarla birlikte Balkan ve Avrupa seferlerine katıldı.

Avar Devleti'nin tasfiyesinin ardından Hırvatistan'da kalan Avar Türkleriyle ilgili Bizans Çarı ve müellifi VII. Constantine

Porphyrogenitus şöyle demektedir: “X. asırda Kuzey Dalmaçya, Kırbava, Lika, Gadsko, Modruş ve Kuzeybatı Bosna’da halâ Avarlara rastlanmaktadır. Onların Avar olduklarını simalarından anlamak mümkündür. Avarların Lika ve Kırbava bölgelerinde, ban dedikleri kendi hükümdarları vardı. Onlar Hırvatistan’dan gittikten sonra büyük bir ihtimalle bu isimden ban rütbe adı meydana geldi.16 Avar Türklerinden kalan ve Hırvat, Macar vo Bosna’nın idare sistemleriyle ilgisi olan bu kelimenin Avar Türkçesinde zengin anlamını taşıyan bayan kelimesinden geldiği bilinmektedir.17 Macaristan, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı hükümdarları tarafından Bosna, Hırvatistan ve Slovenya’ya atanan idarecilere ban rütbe adı verilirdi. Bu ad Bosnalılar ve Hırvatlar tarafından da askerî bir unvan olarak benimsendi. Bosnalılar ve Hırvatlar bu rütbe adını kendi bağımsız devletlerinin hükümdarlarına da verirlerdi.18 Mesela, Ban Pribin, Ban Kulin, Ban İvan Majuraniç vd. olduğu gibi. Ancak Sloven tarihinde bu Avar Türk rütbe adına hiç rastlanmadı. Slovenya’da bu adla ilgisi olan daha küçük rütbe ve bölge adlarına ise daha çok rastlanır oldu.

Slovenya idare sistemi, diğer Slav asıllı kabilelerin sistemlerinden pek farklı değildi. Bu sistemde de en basit idare birimi “büyük aile” idi. Kooperatif rolünü oynayan bu birim geçici bir süre için köy belediyesinin verdiği toprağı işletiyor, topladığı mamülleri ise kooperatif üyelerine dağıtıyordu. Söz konusu sistemde “büyük aile”, “kooperatif” ve “köy belediyesi” basit idare bölümleri olarak faaliyette bulunuyorlard.19

Slovenya idare sisteminde basit idare birimlerinden daha büyük birime jupa veya jupanya adı verilirdi. Avar Türkçesinden gelen bu adlar bir kabilenin veya kabileler birliğinin yaşadığı bölgeye verilirdi. Jupa’ya veya Jupanya’ya bir bölgenin veya ırmağın adı da verilmiş olabilir

di. Slovenler, aynen Hırvatlar, Bosnalılar ve Macarlar gibi Jupa’nın veya Jupanya’nın yöneticisine jupnik adını verirlerdi.20 Slovenler jupa,

jupanya ve jupnik Avar Türk kelimelerini ilk defa 777 yılında yukarı Avusturya'nın Kremsminster şehri civarında "Jopan ani vocatur Physso"21 şeklinde kullandılar.22 Söz konusu kelimelere Bosna, Sırbistan, Hırvatistan, Karadağ ve Makedonya idare sistemlerinde günümüzde de rastlanmaktadır.23 Jupa, jupan ve jupanya kelimelerinden Jupançiç24 patronymi de meydana gelmiştir.

Avar Türkleri, Slovenlerle birlikte yerleştikleri doğu Alp dağları, Slovenya vd. bölgelerde çiftçilikle uğraşan çok az yerli halka rastladılar. Bu yüzden durumu düzeltmek amacıyla toprağı işlemeye başladılar. Yerel ziraat hakkında halktan bilgi aldılar. Yeni toprakları işlemek için anavatanlarından tarım araçları getirdiler. Bu araçlarla buğdaygillerden: Buğday, arpa, çavdar ve yulaf; baklagillerden: Bezelye ve fasulye; sebzelerden: Havuç, salatalık, lahana, pancar, sarımsak; meyvelerden ise elma, armut, vişne, erik, kayısı, ceviz, şeftali, kiraz vb. yetiştiriyorlardı. Arıcılıkla da uğraşıyorlardı.25

Avarlar da diğer Türk boyları gibi Orta Asya'dan yeni vatanlarına bağcılığı ve üzüm şarabını getirdiler. Ancak, Slovenya'da, Makedonya, Sırbistan, Hırvatistan vd. Balkan ülkelerinde bağcılık ve üzüm şarabıyla ilgisi olan bor26 ve borova27 kelimelerine rastlanmamaktadır. Avar Türkleri meyve, sebze ve içkilerin dışında koyun, keçi ve inek sütü içiyor, büyük ölçüde peynir, yumurta, balık, tavşan ve geyik eti yiyorlardı. Kuşlardan tavuk ve kaz yetiştiriyorlardı. Atı ise en çok savaşta kullanıyorlardı.28

Avar Türkleri, yerleştikleri topraklarda ticaretle de uğraşıyorlardı. Ürettikleri malların bir kısmını ihrac ediyorlardı. İhrac ettikleri mallar arasında en çok bal, deri ve tuz bulunuyordu. Ticareti genelde mal alıp mal vererek çoğunlukla Tuna, Sava, Drava, Morava, Mura gibi büyük ırmaklar ve Romalılardan kalan yollar üzerinde yapıyorlardı.

Avarlar Devleti'nde madencilik pek fazla gelişmiş değildi. Onlar Romalılardan kalan bazı maden ocaklarını işletmeye devam ettiler. Maden eritme teknolojisini iyi biliyorlardı. Erittikleri demirden çok iyi silâh yapıyorlardı. Ürettikleri silâh bütün Avrupa ülkeleri tarafından benimsendi. Avrupalılara sattıkları silâh karşılığında altın, gümüş, ipek ve kumaş alıyorlardı. Bastırdıkları madenî paraların üzerine hilâl ve güneş veya hilâl ve yıldız şekillerini çiziyorlardı.29

Avar Türkleri ölülerini, elbiseleriyle ve silâhlarıyla, hattâ atlarıyla birlikte gömüyorlardı. Avrupa'da ve Balkanlar'da kazılan Avar Türk mezarlarında ve hazinelerinde birçok eşyanın ve silâhın, Sloven vd. Slav kabilelerin mezarlarında ise yok denecek kadar az eşyanın ve silâhın bulunduğu bilinmektedir. Avar Türkleri de aynen ataları Hun vd. Türk boyları gibi önemsedikleri silâh çok iyi kullanmasını biliyorlardı. Modern silâhla birlikte çok iyi savunma sistemleri de kuruyor, stratejik önem taşıyan yol kenarlarında, kavşaklarda, köprüler civarında, tepelerde, ormanlık yerlerde, düzlüklerde ve bataklıklarda savaş kuleleri ve hisarlar inşa ediyorlardı. Bu yapıları aynı zamanda ekonomik, idari sığınma vb. amaçlı da kullanıyorlardı. Onları genelde dört köşeli veya yuvarlak biçimli yapıyor, etraflarını ise kalın duvarlarla, siperlerle ve suyla dolu derin kanallarla çevreliyorlardı. Zamanla onların etrafında yerleşim yerleri de meydana getiriyorlardı.30

Avar Türkleri, göçebe hayattan yerleşik hayata geçmeye başladıkları andan itibaren köyler de kurmaya başladılar. Ancak onların kurdukları köyler hakkında günümüzde pek fazla bilgi yoktur. İnşa ettikleri tek odalı ahşap evlerini ağaç dallarıyla veya samanla örtüyorlardı. Kullandıkları mobilya, yaptıkları ateşlik ve fırınlar hakkında da pek fazla bilgi yoktur.

Slovenya'da Avar Türklerinin İzleri

Slovenya’da da Avar Türklerinden kalan maddî kültür izlerine ve eserlere rastlanmaktadır. Bunlar arasında kazılan mezar ve hazinelerden çıkarılan eşyalar ve silâh da bulunmaktadır. Zamanımıza kadar yedisi batı Panonya düzlüğü, doğu Alp dağları ve Karantanya bölgesi, beşi ise Slovenya’da olmak üzere toplam 47 Avar Türk mezarı ve hazinesi kazıldı.31 Bunun dışında Avar Türklerine ait olan mezar ve hazine kazıları yukarı Drava havzası, Anije Irmağı’nın kaynadığı Sladming, Viyana Vadisi’nde Salskamergut, Koruşka, Ştayer, Kranyska Gora, Vişnya Gora, Lyublyana Ovası, Mengeş, Bled Gölü civarı, Ptuy ve Adriyatik Denizi kıyısında bulunan topraklarda da yapıldı.32

Avar Türk mezarlarından ve hazinelerden en çok ok, kargı, kalkan, savaş baltası, savaş kosası, orak, bıçak, hançer ve makaz gibi silâhlar, çalışma aletleri, tokalar, kemerler, anahtarlıklar, cam düğmeleri, seramik eşyalar, ay ve hilâl şeklinde küpeler, cam plakacıkları, inci dizileri vb. eşyalar çıkarıldı. Avar Türklerinin köleleri olan Slovenlerin vd. Slavların hazineleri yoktu. Onların sadece yok denecek kadar az eşyalı mezarları vardı.33

Batı Panonya’da kazılan hazinelerden en değerlisi, Macaristan’da Balaton Gölü civarında bulunan Keszthely Hazinesi’dir. Bu hazinede Avar Türk eşyalarının dışında bulunan eşyalar Keszthely kültürüne ait olan niteliklere ve değerlere sahiptir. Keszthely kültürü üzerinde ise Bizans kültürünün de etkisi görülmektedir. Son yıllarda Karantanya Bölgesi’nde yapılan arkeolojik kazılarda bulunan eşyaların Köttlaş kültür çevresine ait olduğu tahmin edilmektedir. Köttlaş kültür çevresi ise VII. ve VIII. asırda meydana gelen Eski Karantanya ve Avar Türk kültür çevrelerini ihtiva etmektedir. Avar Türk kültür çevresine ait olan eşyalar arasında hilâl şeklinde olan küpeler ve üzerinde veya yan tarafında hilâlin çizilmiş olduğu seramik kablar bulunmaktadır.

VI-VIII. asırlar arasında Avar Türkleri, Slovenler vd. Slav kabileleri aynı kabileler birliğine tâbi olduklarından kazılan mezarlardan ve hazinelerden çıkarılan eşyaların bazıları aynı veya benzeri nitelik ve değerlere sahiptirler. Bu yüzden bazı müellifler bu eşyaların Avar Türklerine ait olduğu kadar Slovenlere vd. Slav kabilelerine de ait olduğu görüşünü savunmaktadırlar. Onlar etnik köken bakımından Avar-Türk ve Sloven-Slav kültürlerinin, eşyalara bakarak birbirinden ayrılmasının mümkün olmadığı tezini de öne sürmektedirler. Ancak, Slovenlerin vb. Slavların efendileri Avarlarla birlikte aynı mezarlara veya hazinelere gömülmelerin ihtimali yoktu. Çünkü hazinelere eşyalarıyla ve silâhlarıyla birlikte genelde Avar Türk kağanları, prensleri, prensesleri, komutanları vd. büyükler gömülüyordu. Bu yüzden Keszthely, Köttlaş, Nagyszentmiklos,34 Banat, Baçka, Srem, Slovenya vd. hazinelerde bulunan bütün eşyalar ve silâhlar sadece Avar Türk büyüklerine ait olan eşyalar ve silâhlardır.35

Avar Türklerinin hazine ve mezarlarında bulunan küpelerin, düğmelerin, seramik ve metal kapların üzerinde ve dış tarafında hilâli veya hilâl ve güneş şekillerinin çizilmesi çok dikkate değerdir. Çünkü, Avrupa'da ve özellikle Balkanlar'da Roma, Bizans ve İllyr madenî paraları ve armaları üzerinde ayyıldız ve aygüneş şekilleri görülmektedir. Ancak, bu şekillerin kimden, ne zaman ve nasıl alındığı bilinmemektedir. Hilâl'in 5000 yıl önce Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden Sümerler, daha sonra Hititler, Aramîler ve hattâ Göktürkler tarafından kullanıldığı bilinmektedir.36 Binlerce yıl önce Göktanrı'ya inanmaya başlayan Türkler, hilâli ve yıldızları kendi inançlarının sembolleri olarak benimsemişlerdir. Bu yüzden Saka, Hun, Avar, Bulgar, Oğuz Uygur, Peçenek, Kuman, Gazneli, Kırgız, Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı (Kayı) vd. Türk boyları, beylikleri, devletleri ve imparatorlukları Ayyıldız'a ve Üç Hilâl'e çok büyük önem verdiler. Onları kutsal ve millî sembol olarak bayraklara, paralara, tuğralara,

fermanlara vd. yerlere yerleştirdiler. Balkanlar'da, Avrupa'da ve diğer ülkelerde Ayyıldız'ı Bogomiller de sembol olarak kullandılar ve onu mezar taşlarına vd. yerlere çizdiler.37

Slovenler de zengin anlamında olan bayan kelimesinden gelen Boyan ve Boyana antroponimlerini günümüzde de kullanmaktadırlar. Slovenya'da Boyana toponimi, mikrotoponimi ve hydronomine de rastlanmaktadır.

1 400-453 yılları arasında yaşayan Avrupa Hun Türk Hakanı. Türk ve insanlık tarihinin en büyük komutanlarından ve devlet adamlarından biri. 434 yılında dayısı Rugilla'nın ölümünün ardından tahta oturdu. 434-445 yılları arasında kardeşi Bleda ile birlikte, Bleda'nın ölümünden sonra ise devleti tek başına yönetti. Danimarka'dan Panonya'ya ve Almanya'da Rayna Irmağı'ndan Hazar Denizi'ne kadar uzanan toprakları ihtiva eden devletinin merkezi Macaristan'da Tokaya civarında bulunuyordu. Hâkimiyetini Germen, Sarmat, Slav vd. kavimler tanıdılar. Bir ara Bizans'ı da haraca bağladı. Roma Çarı Valentian kızkardeşini kendisine eş olarak vermeyince 451 yılında Galia'ya saldırdı. Ancak, Flavie Aecie komutasında olan Roma kuvvetlerine yenik düştükten sonra Macaristan'a döndü. 452 yılında yine İtalya seferine çıktı. Bu sırada Akvilei vd. şehirleri aldıktan sonra Roma'ya yürüdü. Ancak, Mincia Şehri'nde karşısına çıkan Papa I. Leon'un yalvarmaları üzerine Roma'ya girmekten vazgeçti. Sefer sırasında beliriveren açlık ve salgın hastalıklar, ordusunu mahvetti. Bu seferden bir yıl sonra (453) evlendiği gece öldü. Ölümüyle ilgili çeşitli söylentiler vardır. Bir efsaneye göre, altın, gümüş ve demir olmak üzere üç sandıkla gömülmüştür. Bizans diplomatı Rhetor Priskhos'a göre Attilâ'nın sarayında en çok konuşulan Türkçenin yanı sıra Gotça ve Latince de konuşuluyormuş. Hun Türkü olan Atilla'yı yaptığı büyük işler ve büyüklüğü için başka milletler de benimsemeye çalışıyorlar.

2 Bugünkü Lublyana'nın eski adı.

3 Bkz.: İIstorija naroda Jugoslavije. Prva kwiga. Beograd, Prosveta 1953, 52-53.

4 Vişne Dağları.

5 Bkz.: Milko Kos, Istorija Slovenaca. Beograd, Prosveta 1960, 43.

6 Bkz.: E. Klebel, Langobarden, Bajuvaren, Slawen, Mitteil, d. Anthrop. Wien 1939, 7-198.

7 L. Hauptmann, Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la seconde moitié du VIe siécle. - Byzantion (Paris). An. u (1927/28/29), 18-34.

8 M. Kos, Op. cit. 43.

9 İbid. 43.

10 Bkz.: Bogo Grafenauer, Razmerje med Sloveni ın Obri do obleganja Carigrada (626) in njegove gospodarsko-druzbene podloge. - ZÇ No. 9 Ljubljana 1955, 31-49.

11 Bkz.: Milko Kos, K zgodovini kralja Sama in njegove dobe. -ÇJKZ. No. 7. Ljubljana 1928.

12 IX. asırdan kalan bir belgede Sloven etnik adının "Sclavi ani dicantur Quarantani" şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Bkz.: M. Koc, Istorija Slovenaca, 77-84.

13 Bkz.: Bogo Grafenauer, Prikluçitev Karantanije na zapad. - ZÇ. No. 36. Ljubljana 1942.

14 M. Kos, Istorija Slovenaca, 77-84.

15 İbid, 104-105.

16 Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperıo. Budapest, Morevcshik 1944, 30.

17 Bkz.: Ferdo Şişiç, Geschichte d. Croaten. Zagreb 1917, 386. Laszlo Rasonyı, Tuna Köprüleri. Macarca'dan Çeviren: Hicran Akın. Ankara,

TKAE 1984, 11-12.

18 Ferdo Çulinoviç, Drzavnopravna historija jugoslavenskih zemalja. Prva Knjiga. Zagreb, Şkolska knjiga 1961, 24; Ban kelimesinin anlamı için bkz.: Codex Cumanicus. Edited by Count G. Kuun. With the Prolegomena to the Codex Cumanicus by Luis Ligeti. Budapest 1981, 120.

19 Istorija naroda Jugoslavije. Prva kwiga, 134.

20 Bkz.: Ferdo Şişic, Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Zagreb, Matica Hrvatske 1962, 72-80; F. Çulinoviç, Op. cit. 24-25.

21 “Fisso adında bir jupan”.

22 F. Şişiç, Op. cit. 72-80; F. Çulinoviç, Op. cit. 24-25.

23 Daha geniş bilgiler için bkz.: C. Porphyrogenitus, Op. cit. 31-32; F. Şişiç, Pregled povijesti, 72-80; F. Çulinoviç, Op. cit. 24; Yusuf Hamzaoğlu, Balkan Türklüğü. Araştırmalar, İncelemeler. Makedonya, Sırbistan, Hırvatistan. Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları 2000, 426-428.

24 Oton Jupançiç, 1878-1949 yılları arasında yaşayan ünlü bir Sloven şairidir. Niko Jupançiç ise 1876-1961 yılları arasında yaşayan ünlü bir Sloven etnologu, antropologu ve siyasetçisidir.

25 M. Kos, Istorija Slovenaca, 133.

26 Bkz.: Y. Hamzaoğlu, Op. cit. 16, 320, 413,

27 İbid. 429.

28 M. Kos, Istorija Slovenaca, 134.

29 İbid. 134-135.

30 İb. 135.

31 Istorija naroda Jugoslavije. Prva kwiga, 133.

32 M. Kos, Istorija Slovenaca, 136.

33 İbid. 136-137.

34 Yánós Harmatta, Avarların Dil Sorununa Dair. Doğu Avrupa’da Türk Oyma Yazılı Kitabeler. Macarca’dan çeviren: Hicran Akın. Ankara, TTKB

1988, 3-44.

35 Y. Hamzaoğlu, Op. cit. 397-398, 421-428.

36 Bkz.: Fevzi Kurtoğlu, Türk Bayrağı ve Ayyıldız. 2. Baskı. Ankara, TTKB 1987, 45.

37 Melanija [erdenkovska, Razvoj na kreativnite i intelektualnite potencijali. Principite na Bogomilskoto dvi`ewe vo site pori na bitot na Mijacite. -Nova Makedonija (Skopje), 24 noemvri 1999, 10; aynı: M. [erdenkovska, Individualnata sloboda - najvisok streme`. - Nova Makedonija, 25 noemvri 1999, 6.

D. Peçenekler

Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar / Dr. Gábor Vörös [s.693-708]

Budapeşte Üniversitesi Türkoloji Bölümü / Macaritan

1. Giriş

Seçenekler,1 Yunan kaynaklarında genellikle Patzin΄΄koi,2 Rus kaynaklarında PehenÎeg; ve Müslüman yazarlarca v΄΄Ü;,3 olarak adlandırılan, Türk dili konuşan bir halktı. Dilleri üzerinde en önemli bilgi 950 yılında Konstantine Porphyrogenitus'un4 1611 baskısından sonra De Administrando Imperio (bundan böyle DAI olarak anılacaktır)5 olarak bilinegelen eserinde kaydedilmiştir.

Bu çalışmada, Konstantine'in kaydettiği, Peçenek dilini Kıpçak dilleri arasına yerleştirmekte önemli bir rolü olan, Peçenek kabile ve kalelerinin isimlerini tartışacağım. İlgili bütün sorunları sunmaya ve mümkün olan yerde çözümler önermeye çalışacağım. Yazıdaki belli Peçenek dil abideleri ile ilgili çatışan fikirlerin benim konu seçimimi haklı çıkardığı inancındayım. Yunan kaynakları arasına dağılmış Türk dili kalıntıları ile uğraştığımızdan, değişik farklı fikirlerle ilgili, özellikle okuma zorluğunda, belli ihtiyatlar konabilir. Tartışılacak boy ve kalelerin Yunanca yazımındaki olası Türkçe ses değerleri bu çalışmanın sonundaki, okunuşların çoğunlukla belirsiz olmadığını veya birden fazla okunuşun olabileceğini gösteren ayrı bir tabloda (Ek) gösterilmektedir. Bu, büyük ihtimalle Yunanca harflerin Türkçe malzemeyi kaydetmeye tamamen uygun olmamasından veya yazarın Yunan kulağına yabancı sesleri en yakın gördüğü seslerle değiştirmesinden dolayıdır. Ayrıca, Kangar meselesi, Peçenek kabile

düzeninin gelişimi ve göçleri gibi, erken Peçenek tarihinin aykırı noktalarına da değineceğim.

1.1. Araştırmanın Tarihçesine Bir Bakış

Bugün bile Peçenek dili hakkında çok az bilgimiz vardır. Bu durum, henüz mütecanis bir Peçenek metninin ortaya çıkmamasına bağlanabilir. Ancak, dolaylı deliller de çoğunlukla sonuca götürmez. Bu yüzden Peçenek dili araştırmaları bize ulaşan kabile ve kale isimlerine, değişmiş görülen bir kelimeye, özel isimlere, şehir isimlerine ve onları özümseyen halkların dillerine girmiş ödünçlemelerle sınırlı kalmıştır. Maalesef, o kadar az kelime vardır ki, araştırmacıların Peçenekçeyi Kıpçak dilleri arasına koyabilmelerine rağmen, birkaç istisna dışında6 bu dilin ayırdedici özellikleri henüz belirlenme aşamasındadır.

Peçeneklerle ilgili yoğun çalışmalar ancak 19. yy. ortalarında başlamıştır. İlk araştırmacılar arasında 1844-45'te, kitabının başlığında yazdığı gibi, 'Macarların eski kökenlerini bulmak' için doğuya giden János Jerney'den bahsetmeliyiz. Kayıtlarında Peçeneklere çok fazla dikkat sarfetmiştir, çünkü Macar ve Peçeneklerin kan akrabası oldukları ve bu yüzden aynı dili konuştukları kanısında idi (Jerney 1851, 73-4).7 O, Konstantine'in eserinde korunan kale ve kabile isimlerini, aynı zamanda K˝ggar ismini, bunlara Macar etimolojisi vererek ve benzer Macarca kelime ve deyişlere bağlayarak çözümlemiştir. Jerney aynı zamanda, Macarca açıklayıp yorumladığı kabile isimlerinde askeri tabirler olarak bir düzenlilik keşfettiğine inanıyordu (Jerney 1851, 76-8).8 Jerney'in kökenbilimi bilimsellikten uzak olsa da, Macaristan'daki Peçenekler üzerine toplanan ve onun ilk kitabında yayınlanan veri (Jerney 1851, 227-70) bu alana büyük katkı sağlamıştır. Daha sonra yüzyılın ikinci yarısında ikincil kaynaklardan Peçenekler hakkındaki ulaşılabilen bilgileri derleyen kimse István Gyárfás olmuştur.9

Bu ‘romantik köken arama’ çağından, Peçenek kavim isimlerini yorumlayan bir yazara daha işaret etmek istiyorum. Jerney’in kitabının yayınlanmasından iki yıl sonra Károly Szabó,

Jerney’in önerdiği Peçenek kavim ismi etimolojilerini eleştirerek ve bunların askeri terimler olarak yorumlanmasını reddederek 10. yy.’daki Peçenekler üzerinde araştırma yaptı. O, pekçok kavim isminin kökeninin özel isim veya oymak adı olduğuna inanıyordu, ama fikirleri kısa sürede unutulmaya mahkum olmuştur.10

Ármin Vámbéry’nin çalışması Peçenek araştırmalarına yeni bir yaklaşım ve nitelik değişimi getirdi. Vámbéry, pekçok yayınında, en ayrıntılı olarak da 1882’deki kitabı A magyarok eredete’de (Macarların kökeni) konuyla uğraştı. Konstantine’in eserini İslam kaynaklarıyla karşılaştırdı ve Peçeneklerin Türk asıllı olduğu sonucuna vardı. Bu kitabın sonuna Peçenek kelime ve isimleri ile mukabil Türkçe kelimelerin bir listesini ekledi. Bunlardan bazıları bugün bile geçerlidir.11

Yüzyılın bitiminde Peçenek dili ve tarihine artan bir ilgi vardı. Vámbéry’nin kitabından hemen sonra Peçenekler üzerine yeni bir kitap yayınlandı.12 1898’de Marquart da K˝ggar13 kelimesine ve 1929’da Peçenek kavim isimlerine değindi. Salt Peçenek ismi üzerindeki araştırmalarda ilerleme olmasına rağmen, hala nihai sonuçlara ulaşılamadı. 1916 yılındaki bir makalesinde Zoltán Gombocz, ‘Peçenek’ kelimesinin muhtemelen bir özel isimden geldiğini iddia ederken, bir başka araştırmacı, Bang, köken olarak bir Türkçe kelime olan ‘bacanak’ı önerdi.14

Sırayla gidecek olursak, söz konusu Türk diline en fazla ilgi gösteren Macar araştırmacıya geliriz. Bu Gyula Németh’tir. Kaynakçada geçen eserinde Németh, Peçenekçenin yerini Türk dilleri arasında belirledi ve bütün Peçenek dil kalıntıları ile ayrıntılı şekilde uğraştı. Peçenek boy isimleri ile çağdaş Türk dilbilim verisi arasındaki uyumu belirlediği ve bazı

düzenlilikler keşfettiğine inandığı konuyla ilgili ilk çalışması 1922’de yayınlandı. Burada, Peçenek boy isimlerinin bir parçasının bir at rengi, ikinci kısmının ise unvan olarak bileşik kelimeler olduğu sonucuna vardı. Şimdi uzmanlar buna şükran duyuyorlar. Aşağıda göreceğimiz üzere, bu açıklamada kesinlikle bir sorun yoktur. Müteakip eserlerinde Németh, Peçenek dili üzerine görüşlerini gözden geçirdi ve onu Kıpçak dilleri arasına koydu.15 Bu tasnif öyle yaygın bir kabul gördü ki, bazı araştırmacılar Peçenek kelimelerinde Kıpçakçada olmayan dil olguları gördüklerinde, bozkırdaki boy birliklerinin dil temelinde örgütlenmediklerini unutarak, Yunanca kayıtların okunuşunda hatalar arıyorlardı.16 Kimileri Gyula Németh’in belli çıkarımları ile aynı fikirde olmasa da, onun katkısı ileri araştırmalar için zaruridir. İlginçtir, 1927’de bir defasında sadece, kaydadeğer bir aykırılık kaynağı olan K˝ggar ismi ile uğraşmıştır.17

György Györffy, Peçenekler ve dilleri hakkında yazan bir diğer araştırmacıdır. Onun toplayıcı eseri ilk 1939’da, ardından 1940’ta yayınlandı. Bazı diğer kısa yazılarla birlikte (1965; 1975) gözden geçirilmiş baskısı, A magyarság keleti elemei (Macarların Doğu Unsurları) başlıklı bir makaleler külliyatında 1990’da yayınlandı. Kendisi bir Türkolog olmadığı için, Peçenek diliyle ilgili kısım, şurada burada birkaç eleştirel kayıtla birlikte Gyula Németh’in çalışmalarına dayanıyordu.18 Eserinin en büyük değeri, Macaristan’daki fermanlar ve yer isimleri gibi Peçeneklerle ilgili verilerin toplamış olmasındadır (En son: Györffy 1990, 123-70).

O zamandan bu yana Peçenekler üzerine birçok yeni eser yayınlandı. Bunlardan biri Peçenek tarihi üzerine en ayrıntılı çözümlemeleri veren Kurat’ın Peçenek Tarihi adlı kitabıdır. Dille ilgili olarak Németh’in izinden gider (Kurat 1937, 52-60). Peçenek kabile, kale ve kişi isimleri konusunu Menges gündemine almıştır. Menges, okuma ve çözümlemelerindeki belli

zorluklara işaret ederek19 ve çok daha keseri de olmayan yeni açıklamalar getirerek20 Németh'in görüşlerine sağlıklı eleştiriler getirmiştir.

Araştırmacıları esinleyen şey, Bizans imparatoru Konstantine'in K˝ggar verisidir. Czeglédy 1950'lerde konuyla ilgili üç makale yayınladı. Burada kelimeleri 6. yy. Süryani kaynaklarındaki boy isimlerine bağladı21 ve bu varsayım temelinde ileri giden çıkarımlarda bulundu (Czeglédy 1950, 362; 1954, 12-45; 1956, 122-3). Szemerényi de Orta İran kökenini iddia ederek bu ismi yorumladı (Szemerényi 1976, 506). Onun görüşlerinden hareket eden Pritsak ve Golden, bir Tohar kökeni bulmaya çalıştılar (Pritsak 1975, 212-4; Golden 1992, 265). Ancak bu iki çalışma, bir toplumsal yapılanma olarak Peçenek kabile düzeninin tarih ve yapısında odaklaşır.22 Peçeneklerin tarihi, özellikle erken tarihi ile ilgili en yeni çalışmalar, yukarıdaki isme de değinen Senga Toru'dan gelmiştir (Senga 1992; 1996).23

Németh'in Konstantine'in eserindeki Peçenek kalıntılarıyla ilgili boy isimleri açıklamasını eleştiren ve önemli kayıtlar ekleyen Lajos Ligeti'yi de anmalıyız.24 Ligeti aynı zamanda, Macarcadaki -onun listesinde- szúnyog 'sivrisinek', csösz 'samanlık'25 gibi kelimeler veya Tonuzoba, Tiván gibi kişi isimlerini içeren (Ligeti 1986, 537) 26 Peçenekçe ödünçlemeler üzerinde durdu.

Nihayet, András Róna-Tas'ın 1996'da yayınlanan kitabı da, daha çok bir toplama eser olmasına rağmen, burada anılmalıdır. Yine de onun şu çıkarımıyla hemfikir olmalıyız: "…Peçenek il isimlerinin çözümlemesi ilginç ve aydınlatıcı olacaktır" (Róna-Tas 1996, 198).

2. Peçeneklerin Erken Tarihi

Pechenegrüm rahibi Regino27 889 yılında, Macarların Saka (İskit) kırlarından, sadece daha yiğit değil, aynı zamanda daha kalabalık olan Peçeneklerce kovulduklarını yazar.28 Bu, eğitimli bir din adamının,

haklarında bilgi gereken yeni bir halkın, Macarların ortaya çıkışını anlatma şeklidir. Bilgi kaynağı olarak, kendi şahsi tecrübesinden ziyade geçmişteki vakayinamelere dayanmış ve onların sağladığı bilgileri aktarmıştır. Avrupa için tehlike arzedenler Macarları topraklarından atan Peçenekler değil, ancak Macarlar olduğu için, rahip Peçenekler hakkında kelime israfında bulunmamış ve yıllıklarında onlara işaret etmemiştir.

Regino'nun Dünya Tarihi'nden yarım yüzyıldan az bir zaman sonra, Bizans İmparatoru Konstantine Porphyrogenitus, yukarda bahsedilen De administrando imperio'da oğlu Romanos'a29 Peçeneklerle iyi ilişkileri korumasını, çünkü imparatorluğa tehlikeli olabileceklerini, ama kurnaz siyasetlerle imparatorluğun diğer düşmanlarına karşı kullanılabileceklerini öğütler. İmparator Konstantine'in bilgi kaynağı büyük ihtimalle onun sarayında Bizans-Peçenek barışının kefilleri olarak kalan Peçenekler30 ya da imparatorluk savaş gemilerinde31 veya imparatorlukta başka bir yerde32 Bizans'a misafir olan Peçenekler idi. Peçeneklerle Bizans arasındaki iyi ilişkilere, Konstantine'in oğluna, Rus topraklarında yaşayan Peçeneklerin karşılığında haliyle bir ödeme bekleyerek imparatorluk için belli hizmetlerde bulunduklarını bildirdiği DAI'nin 6. bölümünün içeriği tanıklık eder. Regino'nun eserinin aksine, imparatorun sözleri genel halka değil, babasının deneyim ve işlerinden dersler alması için sadece oğluna söylenir. Ancak doğudan batıya göçen ulusların gözardı edilmemesi gerektiğini görme noktasında ikisi de haklıdır. Avrupa'nın batısındaki ülkeler için sadece Macarlar önemli iken, Roma İmparatorluğu'nun halefi, Peçeneklere de göz kulak olmak zorunda idi. Peçenekler kimlerdi ve kaynaklar onlar için ne der?

2.1. Etnik İsim ve İlk Geçişleri

Değişik halkların eski tarihlerini çalışan bilginler, bir dilin tarihinin onu konuşan halkın tarihi ile eşitlenmemesi gerektiğinin altını defalarca

çizmişlerdir. Köklere inilirken, bir dilin doğuş ve yükselişini bilmek o özel dili konuşan halkın tarihini bilmek anlamına gelmez. Bir dilin tarihindeki kuramsal olarak açık değişiklikler, halkın tarihindeki değişikliklere tercüme edilemez. Etnik topluluğun ismi de aynı sorunları ortaya koyar; Macar kavim adı etrafındaki tartışmalardan bahsetmek yeterlidir (Róna-Tas 1995; Róna-Tas 1996; Kovács - Veszprémy 1997).

T’ie-lö boy birliğinin üyelerini sayan, 630’larda derlenmiş Çin sülale yıllığı Sui-shu, Pei-ju kavminden bahseder. Daha önceki pekçok denemenin ardından, Paul Pelliot bunu, ismin, kaynaklarda ilk defa zikredilişi olarak saptayarak Peçenek kelimesi olarak teşhis etmiştir (Pelliot 1949, 226). Lajos Ligeti ve daha sonra Toru Senga ihtiyat koymakla birlikte, bu teşhis bilginlerce genellikle kabul edilmiştir.33 Sülale yıllığında kalan ve çözmek için sayısız çabayı ateşleyen 11 yazı, tamamen ayrılamamıştır. Diğer Çin metinleriyle karşılaştırıldığında elde edilebilecek tek şey yüzde yüz kesinlikle Alanların ismidir. Sesbilimsel zorluklardan dolayı Ligeti, Pelliot’nun yorumunu desteklenemez bir fikir olarak görür (Ligeti 1986, 159-60). Toru Senga, özgün Çin kaynaklarının söz konusu halkları batıda çok uzak bir yere yerleştirdiklerini ve o zaman da bunların büyük ihtimalle Peçenekler olamayacağını söyleyerek, Pelliot’nun teşhisinde tarihi engeller görür (Senga 1992, 508).

Muhtemelen gerçekten Peçeneklerden bahseden diğer kaynak, 8. yy.’a gider. Bu, aslında Hor elçilerince yazılan ve özü bir Tibet tercümesinde yaşayan, Uygur diplomasisinin bir raporudur. Kaynak, Paul Pelliot’nun mirasında bulundu ve 1956’da Jacques Bacot tarafından Journal Asiatique’te yayınlandı (Bacot 1956). Bu rapor, daha açık olması için, beşinci elçinin raporu, be-ça-nag isminden bahseder. Bu Peçenek olarak teşhis edilebilir; nitekim metnin yayıncısı da öyle yapmıştır. Peçeneklere işaret eden kısım şöyledir:

“Bu insanların (I-byil-kor kavminden) kuzeybatısında beşbin savaşçı çıkaran Peçenek boyu yaşar. Bunlar Hor (Uygur) halkıyla savaş halinde idi. Bunların batısında dru-gu (yani Türk) Ha-la-yun-log boyu yaşar.34 Güçlü ve mutlu. Issız kum tepeleri dizisinin ötesinde, onların kuzeyinde Ud-ha-dag-leg35 adı verilen, ayak yerine öküz toynağı olan ve vücutları kılla kaplı ve insan bedeni gibi olan halk vardır.”36

8. yy.’ın ikinci yarısına ait bu rapora dayanarak, o zamanlar bir kavim birliği bile olmayan Peçenek halkının yeri hakkında, bütün önceki yerleşimlerini de kapsayan en ayrıntılı değerlendirmeyi 1992 yılında Senga yapmıştır. Moriyasu Takao’nun yeni baskısına dayanarak Senga, Hor halkını Oğuz’la özdeşleştirmekteki yanlışa işaret etti, çünkü bu ismin ardında saklananlar Uygurlar idi. O, nihayet, “Uygurlarla savaş halinde olan ve beşbin atlı savaşçı çıkaran37 be-ça-nag halkı, Uygur topraklarına komşu olan Yukarı İrtiş çevresindeki bölgelerde yaşıyorlardı” sonucuna vardı. Uygurlar onları 8. yy.’dan 9. yy.’a geçiş yıllarında buradan sürdüler, fakat kaynaklar onları bu bölgede tanımlamadığı için bu en azından 821 civarında olmuş olmalıdır (Senga 1992, 503-16).

Peçeneklere işaret eden sıradaki kaynak bir yüzyıl sonrasına aittir. CayhânN geleneği, yani 10. yy.’ın 20’lerinden İslami kaynaklar Peçenekleri defalarca anar. CayhânN kaynaklarındaki bilginin 9. yy.’ın son onyıllarına kadar sürülebileceği gözönüne alınarak, Peçeneklerin yerleşimlerinin Güney Rusya bozkırında olduğu söylenebilir. İbn Rüşd ve GardNzN de hudutları anlatırken pekçok defa Peçenekleri anar. BalIN’nin eserinin aslı günümüze ulaşmasa da, Peçeneklerin aynen sınır hattını paylaştıkları Başkurtlar gibi olduğunu ve her ikisinin de Türk asıllı ve Bizans topraklarına komşu bulunduğunu söyleyerek, Peçenek halkı hakkında yeni bilgiler verir.

Bizans imparatoru Peçenek bölümünün (37) başında şunu söyler: "… Aslında, Peçeneklerin yurtları, Hazarlar ve sözde Oğuzlarla ortak sınırı olan At˘l ve aynı şekilde Ge˘c, ırmağı üzerindedir." (DAI 166-7). Bu, Peçeneklerin önceden İdil ve Yayık ırmakları arasındaki bölgeyi işgal ettikleri anlamına gelir. Bu yüzden, imparatora göre bu alan Peçeneklerin asli arazisi idi.38 Eğer Senga'nın yukarı İrtiş boylarındaki Peçenek yurdu konusundaki yargısını kabul etmeyi seçersek, Tibet kaynağındaki be-çanag'ların Konstantine'in gösterdiği alanı nasıl aldıklarını açıklamak zorunda kalırız. Maalesef bu konuda bilgimiz yok görünüyor. Bu hususta iki kuram ortaya çıkmıştır: İlk gurup, Seyhun'a doğru ilerleyen Peçeneklerin Hazar devletinin sınırlarına vardığını söyleyerek Kangar-Kängäräs-Kankar teşhisini tartışır.39 Öbür tarafta diğer gurup, Peçeneklerin Balkaş gülünün yanından ve Aral gölünün kuzey kıyılarından geçen daha kuzeydeki bir yolu seçtiklerini ve Batı Sibirya düzlüğünün güney kısımlarında iken imparatorluk kaynağının dikkatini kazandıklarını iddia eder. György Györffy, Aral gölünün kuzeybatısında yaşamış, alaca atlı halk denilen bir etnik topluluğun mirası olarak, Peçenek isimlerinin bir renk yorumlanan kısmında bunun için bir delil görmüştür.40 Ona göre Kangarlar, onun Kängäräses'la özdeşleştirdiği bu alaca atlı halk ile aynıdır. Senga da bir kuzey yolundan yanadır. Ama Peçeneklerin öbür yoldan geçmiş olamayacaklarına inanır. Çünkü öbür türlü 8. yy. ortalarında Çu ve Talas etrafındaki bölgeye göçen Karlukların bölgesinden geçmek zorunda kalacaklarını, bunun da mümkün olmadığını söyleyerek bu kuramı destekler.

Peçeneklerin erken tarihi için daha somut ipuçları veren diğer gönderme 10. yy.'ın 80'lerinde ismi bilinmeyen bir coğrafyacı tarafından Farsça yazılmış, kısmen CayhânN'nin eserine dayanarak bildiği dünyayı okuyucuya anlatan JudÑd al-˘Alam adlı kitapta bulunur. Bu eser, iki

Peçenek gurubunu, Türk ve Hazar Peçeneklerini ayırır. Hazar Peçenekleri için yazar onların Türk Peçeneklerle aynı olduğunu iddia eder (Minorsky 1970, 101). Kaynağı yayınlayan Minorsky, iki ismin varlığını, farklı isimlerin çıkmasına sebep olan Peçenek tarihinin iki dönemine bağlar ve Konstantine'in verilerini ikinci kısım ile eşleştirmeye çalışır. Bu yüzden, Hazar Peçeneklerinin yurtlarını Aşağı İdil boylarına yerleştirmekte haklı olunabilir.

Uluslararası yazın Peçenek kelimesinin (Macarca besenyö) anlamı ile ilgili pekçok açıklama yaptı. Bu isim, okunuşları (özellikle Arapça olanların) hakkında yüzde yüz kesinlikle karar verilemeyen değişik biçimlerde günümüze ulaşmıştır. Zoltán Gombocz, okuma zorluklarına bakılmaksızın bütün biçimlerin beçenek veya beçinek kelimesine gittiğini düşünür. Sonraki açıklamaların, aksine, Gombocz bunun bir ortak isim olarak kullanılmadığına, Türk dillerinde bir kişi ismi olarak kullanıldığına inanır. Kök, iki küçültme ekini içeren bir türev demeti olan kişi adı Beçe'dir. Gombocz hem bağımsız ekler, hem de türev kümesinin parçası olanlar için örnekler verir (1916, 283-4). Kişi adı ulusun adı olduğunda bu şekildeki isim inşasının diğer örneği, Hazar denizinin kuzey kıyılarında yaşarken Müslüman olan, Samaniler ve Karahanlılarla ittifak kuran ve sonunda kendi ismini taşıyan dev bir imparatorluğun temelini atan Selçuk'tur. Osmanlılar da bu kapsamda düşünülebilir. Gombocz'un açıklamasını destekleyen pekçok örnek gösterilebilir, ama hepsinde aynı sorun çıkacaktır, yani 12. yy.'dan önceye gitmezler.

Bir diğer yaklaşım bu ismi 'bacanak' olarak görür. Bang (1918, 436-7) ve bu açıklamanın bozkır adetlerini veren isme uyduğunu söyleyen Gyula Németh bu görüşü paylaşır. Bunun kökü baça ~ beçe özgün kelime olarak bir özel isim değil, bacanak anlamına gelen topluluk ismidir (Németh 1991,

85). Bu görüş araştırmacılarca çoğunlukla kabul edilir.41 Ligeti ise bu halkın ismi hakkında konuşurken etimolojik ayrıntılara girmez (1986, 268).

2.2. Kangar sorunu ve Peçenek Boy Düzeninin Doğduğu Yer

Konstantine'in Peçenek guruplarına aynı zamanda Kangar (K˝ggar) dendiği kaydı, Kargarları Peçeneklerle eş gören mevcut araştırmaların önünde halen büyük bir engeldir.

János Jerney bu ismin esrarını çözmek için ilk gayreti gösteren kişidir. Peçenek ve Macarların aynı dili konuştuğunu düşündüğü için, onun önerileri kaynaklı bir tahminden öte geçmez (Jerney 1851, 80). Sonra Ármin Vámbéry, A magyarok eredete (Macar Halkının Kökeni) adlı eserinde bu ismin anlamını bulmaya çalıştı. Benzerlerini ve cevabını bulmak için Türk dillerini araştırdı ve sonuçlarını Kazakça fiil qañgïr- 'başıboş dolaşmak, macera aramak' fiiliyle karşılaştırdı42, fakat kelimenin kökeninin qanï-qara terkibi olduğu ihtimalini de gözardı etmedi (Vámbéry 1882, 444). Marquart, Konstantine'in sağladığı veriyi Köl-Tigin yazıtlarında Kängäräs denen halk ile karşılaştırdı ama Kangar ve Kängäräs isimlerinin Arap kaynaklarında (Ibn Hordâ9beh) geçen Seyhun'un aşağı boylarıyla, yani Kangar (KwÜz) ile ilgili olduğunu farzeden düşüncesini ispatlamakta başarısız oldu. Kangarların 8. yy.'da burada bulundukları sonucuna böyle ulaştı (Marquart 1898, 10-11). Menges, Kangar-Kängäräs teşhisini ses zorluklarının reddettiğini düşündü ve Bizans imparatorunun sağladığı verinin makam ismi qan < qagan'dan geldiğini önerdi (Menges 1944-45, 269-71).

Pekçok çalışmasında Peçeneklerle uğraşan Gyula Németh, sadece bir defasında K˝ggar verisi hakkında ayrıntılara girdi. O da kelimeye Türkçe köken atfetti ve bir mukabilini Çağatayca qïngïr'da 'kararlı, cesur, yigit' bulduğunu düşündü (Németh 1927, 279-80; karşılaştır Zenker 1866, 750a). Sadece György Györffy onun izinden gitti (Györffy 1990, 172).

Nihayet Károly Czeglédy’nin ikisi de 6. yy.’da Süryanice yazılan Mar Aba ve Mar Grigor hayat hikayelerindeki buluntularından bahsetmeliyiz. O, kendi fikrince Peçeneklerin önder boyu ile özdeşleştirilebilecek Kangar ây@/Hangar ây@ (-ây@ eki etnik toplulukların isminin çoğuludur) adlı bir kavme rastladı. Czeglédy bunda, Batı Göktürklerinin gelişinden önce İran topraklarında Peçenek varlığı için iyi bir delil gördü (Czeglédy 1950, 362; 1954, 12-45; 1956, 122-3). Pritsak bu isimleri Toharca’da açıklar (< *kanik ‘taş’ Pritsak 1975, 212-4).43 András Róna-Tas, Peçenek halkının Kafkas ismi Kangar’a kendi isimleri kongor (kahverengi at) ile katıldıklarını düşünür (Róna-Tas 1996, 325-6). János Harmatta ise kısa çalışmasında, Károly Czeglédy’nin alıntıladığı verinin İmparator Konstantine’in bahsettiği Kangarlarla özdeşleştirilemeyeceğine dikkat çekti. Süryani eserlerde geçen bir etnik topluluk isminin yanlış okunma ve yorumlanması, onların Kangarlarla özdeşleştirilmesi ve Peçenekleri ve bugün kurgusal görülen bir göç yolunu akla getirmesi ile sonuçlanmıştır. Harmatta, Süryani eserlerdeki sözlerin Onogurlara işaret ettiğini düşünür (Harmatta 1995, 348).

Bu tartışmayı uzatmak istemiyoruz ama, “Peçeneklere aynı zamanda Kangar denir; hepsine değil, ama üç eyalet ’Iabdihrtˆ, Kouartzitzo˙r ve Cabouxiggul˝ halkına, çünkü onlar, Kangar sanının gösterdiği üzere, geri kalanlardan daha cesur ve asildirler” (DAI 170-1) diyen imparatorun metnine daha yakından bakmalıyız. 38. Bölümde şöyle bir ibare okunabilir: “…Önceden Kangar denen Peçenekler…” (DAI 170-1). Bahsedilen üç kavmin, Peçeneklerin bir diğer kavim fethinin bir delili olarak, kendi isimleri olduğunu göz önüne alan araştırmacılar vardır (Pritsak 1975; Györffy 1990). Daha sonra göreceğimiz üzere, Kangar kelimesi aslında bir kabilenin değil, kelimelerin her defasında beklenen Yunancalaştırma eki -oi olmaksızın yazıldığına dikkatimizi çeken Toru Senga’nın işaret ettiği gibi,

bir ortak isim idi (Senga 1992, 506). Alıntılanan yerlerde imparatorun tüm söylediği şey, Peçenek halkının bir kısmının diğerlerine Kangar dediğidir. Peçeneklerin hep Kangar adlı bir etnik toplulukla birleşik olduklarını veya Peçeneklerin onları ele geçirdiğini veya öbür türlü olduğunu ima bile etmez. Bu yüzden, imparatorun bize Peçenek halkının iki ismini miras bıraktığını varsaymak daha mantıklı görünüyor.44 İsimlerden birisi Peçeneklerin kendilerini ifade için kullandıkları, diğeri ise diğer boyların onları tarif için kullandıkları isimdir. “Türkler ve o zaman Kangar denilen Peçenekler arasında savaş çıktığında, Türklerin ordusu yenildi…” (DAI 171). Peçenek isminin kabile tarafından kendisini anlatmak için kullanıldığını, kendilerine 9. yy. sonlarında verilen Kangar isminin ise yabancı boylarca onlar için kullanıldığını söylemek abartı olmaz. Macar yer isimlerinin arasında Kangar kelimesine götürülebilecek hiçbirşey bulamayışımıza karşılık, besenyö ‘Peçenek’ kelimesiyle ilgili biçimler için sayısız örnekler oluşu bu fikri destekler gözükmektedir. Peçeneklerin 11. yy.’daki göç yolları en iyi yer isimlerinin yardımıyla çizilebilir. Asya’da Peçanak adlı bir yer olduğu yaygın bir bilgidir, ama Kangar kelimesinden kaynaklanan bir yer bulunamıyor. İmparatorun eseri temelinde yeniden belirlenmiş 10. yy. yerleşimlerini de içermesi gereken yer isimlerinin dikkatli bir tedkiki, ortaya çıkan sorun için bir anahtar sağlar.

Kangar kelimesinin bir öz-adlandırma olamayacağını düşündüren şey sadece yer isimlerindeki delil eksikliği değil, “aynı zamanda halkların kendileri için kullandığı isimler arasında onların olağandışı özelliklerine veya tarihi olaylara işaret edenlerin bulunmayışıdır. Etnik isimlerin kahraman, cesur, güçlü, kuvvetli vb. anlamına gelen kelimelere dayandırıldığı etimolojileri genellikle eleştirilere karşı savunulamaz.” (Róna-Tas 1996, 211).

Konstantine, Kangar kelimesinin anlamını da verir: ‘cesur, asil’. Bunun aslında bir Peçenek ortak ismi olduğunu söylemez, sadece anlamını açıklar. Ancak uluslararası yazın bu kayda büyük önem verir. Konstantine’e inanıldığı ve verileri tarihi abartı olarak görülmediği takdirde, bence bu, kökeni Türk dillerinde zor bulunacak bir harici isimdir. Bu, Peçeneklerin üç kavmine isim veren, onlarla yakın bağları olan bir halk olmalı. Ses ve anlam açısından bir Orta İran kelimesi, yani 11. yy.’da Firdevsi’nin alıntıladığı kamgar ‘J˝{Å˝z’ kelimesi (‘başarılı, mutlu’, Wolff 1935, 630a) akla gelir (Wolff 1935, 630a). Steingass’ın sözlüğü buna şu anlamı atfeder: ‘istek duyduğu herşeyi gerçekleştirebilen kişi; güçlü, mutlak monark, şanslı, mutlu’ (Steingass 1975, 1009b). Bunu takip eden şey, bu ismin üç Peçenek kavimine bir İran dili konuşan ve 9. yy.’ın sonundan önce onların yakınında yaşayan bir halk tarafından verilmiş olması gerektiğidir. Ses ve anlam benzerliğine dayanan Szemerényi de aynı teşhise varmış ama böyle birşeyi hesaba katamamıştır (Szemerényi 1976, 239-40).

Sonunda, Peçeneklerin anavatanının tespitine dönersek, Senga’nın 1992’deki fikri oldukça ikna edici görünse de, sadece Konstantine’den önceki dönemle ilgili kaynak yetersizliğinden dolayı tahmine başvurulabilir. Yine de aşağıdaki karşı savlardan bahsedilmelidir. İsme 8. yy.’ın ortasından sonraki ikinci göndermenin yüzyıl kadar sonraya tarihlenebilmesi şaşırtıcı olmaktan ötedir. Tibet o zamanlar altın günlerini yaşadığı ve Budacılık, edebiyatını teşvik ederek hızla yayıldığı için, bu durum genel bir yazılı kaynak yokluğu ile açıklanamaz. Bu, İslam’ın o güne kadar bilinmeyen topraklara nüfuzunu soktuğu ve böylece bu alanları coğrafyacıların dikkatine sunduğ, Talas savaşından sonraki dönemdir. Şimdiki bilgimize göre, Peçenek ismi 8. yy. ortası ve 9. yy. arasında ortaya çıkmadı. Ayrıca, imparatora bilgi kaynağı olarak hizmet eden Peçenekler kendi geçmişleri ve bir buçuk asır önceki yurtları hakkındaki hatıraları korumadılar.

Şimdilik Bizans İmparatoru'nun ifadesi dikkate alınmalıdır ve bütün söyleyebileceğimiz Peçenek halkının İdil ve Ural'lar arasında bir bölgede yerleşik olduklarıdır. Konstantine'in raporundaki kabile isimlerinden de anlaşılabileceği üzere, burası Peçenek kabilelerinin kendi kendilerini tanzim ettikleri bir toprak olmalıdır. Bu toprak üzerinde yaşayan toplulukların nasıl bir terkipe sahip oldukları, ya da hangi ölçüde hetorojenlik arzettikleri konusunda bir fikrimiz yoktur. İmparatorun bazı mütalaaları, bizi, bu toplulukların bölgeyi terk ettikleri dönemde bir "biz" imgesi, yani eksik bilinç oluştuğu sonucuna sevk eder ki, bu da bu toplulukların bir ulus olduğunu söyleyebilmemizi kolaylaştırır. Peçenekleri asli ikametgahlarını terk etmeye zorlayan Uz saldırısından sonra küçük bir azınlık farklı bir yol izlemeye karar vermiştir. Konstantine'in de beyan ettiği üzere, Uz halkından daha farklı bir biçimde giyim, kuşama sahiptirler. Böylelikle Peçeneklerin farklı bir ulus olarak ortaya çıkışları İdil-Ural nehirleri arasında gerçekleşmiştir. "Ülkelerinden kovuldukları vakit Peçeneklerin prensi…"(DAI, 166-7) ibaresini kullanan Konstantine'den de anlaşıldığı üzere, Peçeneklerin kavim sistemi daha o zamandan kuruludur.

Mevcut araştırmamıza konu teşkil etmese de, Peçeneklerin araştırılan dönemin ötesindeki tarihleri hakkında da birkaç kelime söylemek faydalı olabilir. Samani emiri İsmâ ˘ Ol ibn AImad'in (892-907) 893 yılında Karluk halkına saldırarak meşgul olması fırsatını kullanan Oğuzlar saldırdığı ve topraklarını işgal ettiği zaman, Peçenekler Konstantine'in işaret ettiği yurtlarını 9. yy.'da terketmek zorunda kalmıştı (Zimonyi 1998, 143). Peçenekler İdil ve Don nehirlerini geçti ve Etelköz'e45 vardı ve böyle yaparak Macarların yerleşiminde önemli bir rol oynadılar. Bu Peçenek bölgesi batıdan Macarlar, kuzeyden Ruslar, güneydoğudan Hazarlar ve doğudan, Peçenekleri daha sonra bu araziyi terketmeye zorlayacak Oğuzlarla komşu idiler. Konstantine, büyük

ticaret yolları onların topraklarından geçtiği için, bölgede Bizans ve Ruslar arasındaki ticareti idare ederek, askeri güçlerinin ötesinde önemli bir rol oynadıklarını bildirir. Peçeneklerin kabile birliği Güney Rusya bozkırlarını 11-12. yy.’larda yönetmiştir. Onların bu bölgedeki hakimiyetine batıya doğru göçen, göçleri aynı zamanda Peçenek kabile birliğinin dağılmasına sebep olan Oğuzlar son vermişlerdir. Peçenekler 11 ve 12. yy.’larda dağılıp Balkanlara ve Macar krallığının topraklarına aktılar46 ve sonunda komşu uluslar tarafından tamamen eritildiler.

3. Peçenek Boy İsimleri

Peçenek boy isimlerinin en önemli ve gerçekte tek kaynağı Konstantine Porphyrogenitus’un eseridir. Bu eserin 37. bölümünde imparator, sözkonusu kavimlerin isimlerini dört farklı vesileyle, ilk ikisinde kısa biçimleriyle (yani sadece ikinci bileşenlerle), birinde tam olarak, dördüncüsünde ise sekiz Peçenek boyunun üçünün ismini ve Kangar isminin yukarda bahsedilen tam biçimini listeler. Ayrıca, göreceğimiz gibi, Ionnes Skylitzes’in eseri Synopsis Historiarum’da da 11. yy. ortalarından iki Peçenek boy ismi korunmuştur.

Peçenek boy isimlerini çözmeye çalışan ilk kişi 19. yy. ortasından János Jerney’dir. O, aşağıda tartışılacak kavim isimlerini, hepsini askeri terimlerle yorumlayarak Macarca’dan açıklamaya çalışmıştır. Károly Szabó’nun 1853’te Jerney’in çözümlerini reddetmesine rağmen, Jerney Peçenek isimleri ’Hrt˘m ve G˙la’yı Macarca érdem ‘erdem’ kelimesi ve Gyula kişi ismi ile ilk karşılaştıran kimsedir (Jerney 1851, 77). Ármin Vámbéry de, A magyarok eredete’de (Macarların Kökeni) Peçenek kelime ve isimler listesindeki boy isimlerini Türkçe kelimelerle karşılaştırarak kökenlerini bulmaya çalışmıştır.

Daha sonra, Konstantine’in eserlerinde korunan Peçenek kabile isimlerinin, birinci kısım (atları tanımlamak için kullanılan) bir renk,

ikincisi bir rütbe olarak, iki kısımdan oluştuğunu belirleyerek bu alandaki araştırmalara yeni bir şey ekleyen kişi ancak Gyula Németh olmuştur. Peçenek boy isimlerini yeniden gözden geçirme ihtiyacını, yukarıda gördüğümüz gibi, Németh’in ifadesi üzerinde birçok tarihçinin bir tarih kuramı inşa etmesi haklı çıkarır. Öte yandan, kimi yazın, muhtemelen Yunan kaynakları içine dağılmış Türkçe kalıntıları ile uğraştığımız için, belli okuma zorluklarına işaret etmişlerdir.47 Konstantine’i izleyerek, öncelikle Németh’in rütbe olarak tanımladığı bileşik olmayan isimlere bakacağım:

3.1 Boy İsimlerinin İkinci Bileşeni

3.1.1 ’Hrt˘m, -ertÒm, -hrtÒ (DAI 166, 168, 170)

Németh bunu Türkçe erdem kelimesine bağlayarak erdim olarak okur (Németh 1922, 2; 1930, 27). Ligeti ise, eşitlenmiş ikinci hecedeki ä > i temsilini göz önüne almaz (Ligeti 1986, 509) ve Yunanca biçim her iki şekle de imkan tanısa da o muhtemelen haklıdır. Menges ilk hecedeki i- sesini de Türk dillerinin ä ~ e sesine karşılık olduğunu tahmin eder (Menges 1944-45, 260). Ancak bu Türk dillerince doğrulanmaz. Moğolca’da da aynı kelime, Türkçe’den bir ödünçleme olarak erdem biçimiyle vardır (Lessing 1973, 320). Eski Türkçe’de de, är ‘er’ +dAm eki almış olarak, ärdäm biçimiyle bulunabilir (ED 206-7). +dAm bir isimden isim yapma ekidir. Örn. tildäm ‘krasnoveçie’, täñridäm ‘boìestvennyj; boìestvennost’’, kündäm ‘solne2nyj’ (DTS 651; c.f. Erdal 1991, 68-70; Gabain 1950, 63).

Bu, saygın bir boy olarak Peçenek kabile sisteminde önemli bir rol oynadığı gerekçesiyle Németh’in bir ünvan olarak açıklamaya çalışmadığı tek Peçenek boy ismidir. Anlam olarak bunu türk ‘Kuvvet, güç’, Kâggar ‘tapfer, vornehm’, qayï ‘stark’, bökädür ‘stark’, qaran ‘stark; Held’ (Németh 1930, 28) gibi isimlerle karşılaştırır, fakat sonraları son ikisini farklı bir anlam gurubuna koyar (Németh 1991, 92). Sonuç olarak ancak, bu kavim,

isminin ilk bileşeninin de desteklediği üzere, merkezi erki oluşturan öncü kavim olduğunu söyleyebiliriz.

3.1.2 Tzo˙r, -tzoŰr (DAI 166, 168, 170)

Derin dudaksı ünlünün niteliğini belirleme bakımından okuma sorunlu olabilir: çur/çor. Ünlü, Orhon yazıtlarında bir derin sesliden sonra geçtiği için, şüphesiz damaksıdır. Açıkça bir unvan olarak yorumlanabilir (Németh 1930, 27; Gombocz 1916, 282). Yazıtlardan bir unvan olarak bilinir; örn. …or ‘bir Türk sanı’ (Ed 427-8) ve Batı Göktürkleri de bir unvan olarak kullanmışlardır (Ligeti 1986, 329). Macarca yer ismi Csúr da buraya aittir.48

3.1.3. G˙la, -gul˝ (DAI 166, 168, 170)

Bu kabile isminin kökü de bir ünvardır ve muhtemelen uruğun ismi olarak Tuna Bulgar hanları listesinde Dulo şekliyle tezahür etmektedir (Németh 1922, 4). DAI’nin 40. bölümünde gulas (DAI 178) biçimiyle bir Macar yargı ünvanı olarak da bulunabilir ve Ibn Rüşd de bir Macar unvanı olarak korunmuştur (jïla, MEH 86). Macarcada kişi ismi, Başkurtçada boy ismi ve Sibirya’da özel isim olarak bulunabilir (Németh 1922, 4; 1991, 213-7). Németh bunu yula biçiminde okur, lakin Ligeti, Peçenek ve Macar ünvanı ve kabile isminin ortak bir kökten geldiğine işaret eder ve bunu yïla olarak okur (Ligeti 1986, 254). Ligeti’nin fikrini 10. yy.’da u = u oldukça yaygın iken u = u kayıtlarının seyrek oluşu destekler (Gyóni 1943, 43-5). Terimin özgün manası ‘meşale’dir (Németh 1930a, 82; c.f. yula ‘torch, lamp’ ED 919, yula ‘Fackel, Licht’ Räsänen 1969, 210).

3.1.4. Koulp˛h, -k˝lpeh (DAI 166, 168)

Németh, Konstantine’in koruduğu uzun biçim k˝lpeh’i bir yanlış heceleme kabul eder ve koulpeh olarak düzeltir. Kelimeyi köl ve bey bileşiğinden türeyen bir ünvar kabul eder (Németh 1922, 5), fakat Ligeti’nin işaret ettiği gibi, bu bileşim ile başka bir yerde geçmez (Ligeti

1986, 509). KoulpÒggoi biçimi ise iki Bizans belgesinde korunmuştur (BT 2, 166-7). Neumann bunları Peçenek kabile ismine baglar ve Németh'in (ibid.) açıkladığı -gg (oi) geçişi de çok ikna edici değildir.

Köl Bey'in ilk bileşeni unvan ve kişi isimlerinin ilk bileşeni olarak çok sık geçer: Köl Tegin, Köli 1or, Köl Bilgä Qagan, vb.49 İkinci bileşenin Eski Türkçe biçimi bäg'dır 'bir uruk veya boyun başı, bir bağlı önder' (ED 322-3). Buradaki -g > -y kaymasındaki geçiş yaygın bir kıpçak olgusudur (Ligeti 1986, 510).50

3.1.5. Carab˜h (DAI 166, 168)

Bu Konstantine'in kısa biçimiyle vermediği, sadece yukarıdaki biçimde verdiği tek boy ismidir, fakat yazında genellikle ikiye ayrılır. İlk bileşen qara 'kara' olarak okunur ve bunun atların rengini anlatmak için kullanıldığına dair çok örnek verilmiştir (Gombocz 1915, 45; Németh 1922, 5; Ligeti 1986, 507-8). Gombocz ikinci bileşeni bay 'iyi adam, kahraman' olarak okur (Gombocz 1915, 45). Németh "bu bay kelimesinin belli bir unvan olmadığını, ama unvanlarla birlikte kullanımının kolay anlaşılır olduğunu" kaydetmektedir (Németh 1922, 5). Sonraları, kelimenin Kırgızca anlamının ('Kahraman Önder') ispatladığı üzere, bir unvan olduğunu görür (Németh 1930, 28; 1930a, 45). Daha sonra kabilenin ismini 'zengin' olarak yorumlar ve bunu bir unvan olarak görmeyi sürdürür (Németh 1991, 81-2). Ligeti bu okunuşa kesin gözüyle bakmaz. Bay'ın unvan/rütbe olarak kullanılmadığını, ama seçkinlere mensubiyeti gösterebileceğini öne sürer (Ligeti 1986, 510).

Yine de, organik bir birlik oluşturdukları için ne yukarıdaki okumanın, ne de iki bileşene ayrı muamelenin gerekli olduğuna inanıyorum. Konstantine'in bu kabile ismini üç kez, ama hep bileşik biçimiyle anması, buna karşılık öbür kabile isimlerini hem uzun hem de kısa biçimleriyle vermesi bunu destekler. Harabàh kabile ismini Qara boy51 'düşük dereceli

boy’ olarak tercüme ediyorum. Benzeri Orhon yazıtlarında bulunabilir: qara bodun ‘yaygın halk, sıradan halk (seçkinlere karşı anlamda olarak, ED 643), burada bodun kelimesi bod‘un (boy) ortak ekli biçimidir (ED 296-7), Kıpçak mukabili de boy’dur.52

Bu yüzden, söz konusu kabile ismi kabilenin Peçenek toplumsal düzeni içindeki yerine işaret eder ve “der Stamm des Bay, mit schwarzen Rossen” (Németh 1930, 33) anlamına gelmez.

3.1.6. Talm˝t, -talmÙt (DAI 166, 168)

Bunun okunması için Németh, bu veriyi Konstantine’in De Ceremoniis’indeki Bizans donanmasında çalışan bir savaşçı halkın ismi olan Toulm˝tz (i) oi / Toulmatzˆwn / Talmatzˆwn (BT 2, 318) ile karşılaştırmıştır. Bu teşhisten sonra, tolmaç ‘dilmaç, çevirmen’ okunuşunu verir (Németh 1922, 5; 1932, 50). Bu uyumluluk Gyula Moravcsik tarafından sorgulanmış (BT 2, 318) ve tek örnek olmamasına rağmen ç’nin bu temsili karşılaş

tırmada gerçekte olağan görülmemiştir (c.f. BT 2, 35). Menges de Türkçe ç’nin Yunanca t ile gösterilmesinin Bizans kaynaklarında tek olmadığına inanır (Menges 1944-5, 261). Yine de Ligeti okumanın geçerliliğini sorgular ve çevirmenlerin önemini takdir ederken bunu bir kabile ismi olarak görmez (Ligeti 1986, 510).

Németh, tolmaç ismini yüksek bir rütbe, bir çeşit dışişleri bakanı olarak yorumlar ve bunu diğer Türk dillerindeki tilmaç, tilbäç, tolmaç gibi biçimlerle karşılaştırır. Macarca tolmács (tercüman) kelimesini Peçenekçeden getirir ve aynı kaynaklardan Slavca biçimler çıkarır. (Németh 1958, 129). Ligeti bu savı temelsiz bulur ve bunun, başlangıcı Macarların Karpat havzasına yerleşmesine giden bir Kumanca ödünçleme olduğuna inanır (Ligeti 1986, 260).53

Bu tïl ‘dil’ kelimesinin bir türevidir. Mukabil biçimler şunlarda verilmiştir: ED 500; Räsänen 1969, 487; Ligeti 1986, 260-1; TESZ 3, 935. Kelimenin sonunda Németh, sadece sïgïrtmaç ‘sığırtmaç’ kelimesinde gösterebildiği bir +maç eki arar (Németh 1958, 132), fakat bu örnekte bile elimizde muhtemelen, De Ceremoniis’teki örneklerin gösterdiği gibi, meslek gösteren eski + çI eki vardır (örn. tïlmaçï DTS 566). Bu ekin önündeki +ma bir isimden isim eki olarak hala çözülememiştir.

Benzerlerinin yokluğundan dolayı, ismi bir unvan olarak yorumlamak, tıpkı okunuşu gibi, hala sorunludur.

3.1.7. Copgn, -copòn (DAI 166, 168)

Başlangıçta Gyula Németh bu Peçenek kavim ismini qaban ‘yaban domuzu’ olarak okudu ve düzene uymadığını, yani bir unvan olmadığını düşünmedi (Németh 1922, 6). Sonradan bunu Tonyukuk Yazıtı’nda bulunan qapgan’a ‘Turk Kağanlığının başı’ bağlayan, bir unvan olarak yorumlayan ve erken Avar kaynaklarındaki capcanus ile Tuna Bulgar kaynaklarındaki qauxan’a bağlayan Markwart’ın fikrini kabul etti (Markwart 1929, 84-5). Németh, Györffy ve Menges bu konuda anlaşırlar, fakat Ligeti qapgan > qapan değişikliğinin Kıpçak dillerine özgü olmadığı temelinde bu açıklamayı reddeder ve biraz daha araştırılmasını önerir (Ligeti 1986, 510). Ligeti Peçenekçenin bir Kıpçak dili olduğundan ve dil kalıntılarının Kıpçak dil özelliklerine göre açıklanması gerektiği düşüncesinden yola çıkmıştı. Gerçekte yöntem tam tersi olmalıdır. Tabii ki, gırtlaksı düşüşü Peçenekçenin bir Kıpçak dili olduğuna kuşku getirmemeli, çünkü Oğuzcadan sık olmamakla birlikte, aynı olgu Kıpçak dillerinde gözlenir. Boy ismi olayında, boy birliklerinin etnik ve dilsel açıdan tek tür olmadıklarını bildiğimiz için, Oğuz etkisini göz ardı edemeyiz.

3.1.8. Tzopgn, -tzopgn (DAI 166, 168)

Yedinci boy ismine benzer şekilde, aslında Németh çoban'ı bir unvan olarak görmemiştir (Németh 1922, 6). Öte yandan Marquart -belki de doğru- bu örnekte de bir unvan olduğunu tahmin eder (Markwart 1929, 85). Bunu sonradan sadece Németh doğrulamıştır (Németh 1991, 76). 1932'de Nagyszentmiklós hazinelerinin birindeki yazıtla karşılaştırarak çaban okunuşunu verir. Ligeti ise daha dikkatlidir. Söz konusu boy ismi Orhon yazıtlarında geçmez ama iki Batı Göktürk boyunun ismi (çu-pan) olarak geçer ve Kâ{garN de bir ünvanı muhafaza etmiştir: çupan 'Muhtarın yardımcısı' (Ligeti 1986, 330, 510; c.f. çupan 'minor official, village headman' ED 397-8; Räsänen 1969, 120).

Konstantine'in kaydettiği bu biçimin en büyük sorunu okunuşu, yani ilk hecedeki ünlü ve Yunan harfi π'nin (b/p; bkz. Ek) ses değeridir.

Gördüğümüz gibi, Németh ve takipçileri sekiz boy isminden yedisini açıklarlar, ama okuma ve çeviri sorunlarından dolayı sadece şunlar açık şekilde unvan olarak belirlenmiştir: çur/ çor, yïla ve belki çoban/ çopan. Birinci ve beşinci boy isimleri Németh'in çizdiği şemaya uymaz. Bu isimler boy düzeni içinde boyun konumuna işaret eder. Okuma sorunları ve benzerlerinin bilinmeyişinden dolayı kalan üç ismi unvan olarak görmek sadece bir tahmindir.

3.2. Peçenek Boy İsimlerinin İlk Bölümü

Konstantine Porphyrogenitus'un eserinde üçüncü ve dördüncü geçişlerinde Peçenek boy isimleri uzun biçimleriyle anılır. Németh isimlere eklenmiş tabirleri at rengi kabul eder. Marquart bunların renk değil, gerçek isimler olduğuna inanır (Markwart 1929, 84-5). Ancak Németh, Marquart'la zıtlaşır (Németh 1930, 30-1) ve yalnız birincinin görüşünü benimser. Ligeti ve Györffy de bu noktada Németh ile aynı görüştedir.

3.2.1. 'Iabdi- (DAI 168, 170)

Németh yawdï ‘parlak’ okuyuşunu verir ve Çağatayca yagdu ‘parlak’ biçimiyle karşılaştırır (Németh 1922, 3). Bunun paraleli aynı zamanda Tat. yaktï ‘ışık, ışıklı’ biçiminde bulunur. Çağatay biçimle karşılaştırılığında, Peçenekçe tabir Kıpçak dillerinde tamamen düzenli olan54 bir -g- > -w- kayması gösterir. Ortadaki -q- ~ -g- eşitliği Tatarca biçimle karşılaştırılınca tuhaftır. Peçenekçe de muhtemelen bir -q- > -g- seslendirmesi -g- >

-w- değişiminin önünde idi. Räsänen ve Menges bunu yaq- ‘yakmak’ fiilinin bir türevi kabul ederler (Räsänen 1969, 178; Menges 1944-5, 268). Ligeti -Németh’in görüşünün aksine- bir at rengi olamayacağı için, bunu ‘parlak renkli’ olarak tercüme eder (Ligeti 1986, 507). Kelimenin anlamı zaten bu bobun boy düzeni içindeki özel yerini gösterir ve ilgili -ertˆm (bkz. yukarı) de Németh’in önerdiği şemaya uymaz. Bu yüzden boyun ismi Németh’inki gibi “der Stamm Verdienst (Tapferkeit)” olarak çevrilemez (1930, 32), bunun yerine her iki bileşenin de asalet ve seçkinliği işaret ettiği ‘parlak erdem’ diye çevrilir.

3.2.2. Kouartzi- (DAI 168, 170)

Németh’in okuyuşu kök ‘mavi’ kelimesinin bir türevi görülebilecek küärçi’dir (Németh 1922, 3; 1930, 31). Ligeti bunu *kügärçi > kü (v) ärçi ‘mavimsi gri’ olarak arıtır. Bu 3.2.1’de tartışılan değişikliği gösterir (Ligeti 1986, 113, 507). Németh bunu Macarca kökörcsin ‘pulsatilla’ ile karşılaştırır (1922, 3). Kelime Kâ{garO’den kükürçkün (DTS 313; örn. kögür gün ‘pigeon, dove’ ED 713-4) ve Codex Cumanicus’dan kögürçin ‘Taube’ (Grønbech 1942, 157) olarak bilinir. Çağdaş Türk dillerinde de yaygındır. Ana Kıpçakça veri: Tat. kügärçen ‘golub; golubinyj’, Kzk. kögerşin, Kırg. kögürçkön, kögüçkön, Başk. kügärçen, Kar. kögürçin ‘golub’, vb. Kıpçakça verinin ışığında, ortadaki gırtlaksı düşüşünün tuhaf olduğunu kaydetmeliyiz, tıpkı Türkçe verinin ışığında -n geçişinin

yukardaki açıklamayı sorgulatarak düşüşü gibi. Ama kelime her halukarda knk ‘mavi’ ile ilgili olabilir.

3.2.3. Cabouxin- (DAI 170)

Konstantine’in eserinde, Kangar topluluğuna ait üç boyun isminin uzun biçimleriyle verildiği DAI’nin 37. bölümünün sonunda, üçüncü boyun isminin sadece yukardaki bileşeni korunmuştur. Üçüncü boyun ismi için uzun biçim toÛ k˝tw G ˙ la’yı ‘aşağı yïla’ verir (DAI 168-9). Kelime gerçekte sadece bir kez geçerken, Györffy söz konusu bileşeni DAI’de iki farklı yerde ortaya çıkardığını ileri sürer (Györffy 1939, 448; 1990, 179).

Németh’in okuyuşu qabuq{ïn ‘kabuk renkli’dir (Németh 1922, 4). Kök olan qabuq, Codex Cumanicus’ta qabuq ‘Rinde’ olarak bulunur (Grønbech 1942, 188) ve Çağataycada qapuq, Kırım Tat., Nog., Tat. ve Kırg. qabïq, Kar. qabux, Kum. qabuq ve Karaçay qabuq biçimiyle bulunur (Pröhle 1909, 113).

Renk isimleri yapan nadir ve verimsiz bir +şIn ~ +çIn eki eklenebilir (Clauson 1962, 149). Németh şu benzerlikleri getirir: Uygur kök ‘mavi’>kökçin ‘gri’; TTürk. sarı > sarışın (Németh 1922, 4). Bu mantık sorgulanabilirdir, çünkü -örneklerin gösterdiği gibi- bu ek sadece sıfatlarda geçer ve böyle ekli bir biçimin delili yoktur. Menges böyle bir ekin isimlere de uygulanabileceğine inanır ama bu açıklamanın doğruluğundan şüphe eder ve *qapugç ‘kapıcı’ biçimini kuran Marquart’ın görüşünü kabul eder (Markwart 1929, 85; Menges 1944-5, 269). Németh ve Ligeti bu açıklamayı reddederler.55 Halen tetkik gerekmektedir.

3.2.4. Surou- (DAI 168)

Bu isim birtakım zorluklar çıkmadan okunamaz ve yorumlarnanaz: suru ‘boz’ (Németh 1922, 5). Bunun iki isimli biçimleri şu dillerdeki kalıntılar olabilir: Tat. sorï ‘seryj’, Başk. horo ‘svetlo-burıy, svetlo-koriç nevıy; Çuv.

s%r% ‘seryj’. Bu yaygın bir at rengidir. Bu yüzden dördüncü boy ‘Köl bey’lerin boz atı boyudur.

3.2.5. Carab˜h (DAI 166, 168)

İsmi bileşenlere bölmek gereksiz olduğu için, çözümleme de gereksiz olabilir. Bkz. 3.1.5, boy isimlerinin ikinci bileşenleri arasında.

3.2.6. Boro- (DAI 168)

Boro ‘boz’ da atları tanımlamak için kullanılan bir rengin ismidir, fakat bu biçimiyle sadece Kırım Tatarcasında korunmuştur. Karşılaştır boru ‘bir at rengi’ (Németh 1922, 6). Sakacada ve Güney Sibirya dillerinde değişik biçimleri vardır fakat bunlar Moğolca ödünçleme olarak görülmelidir.56 Peçenekçe biçim, öbür Türk dillerindeki boz ile karşılaştırıldığında Çuvaşça özellikler gösterir (Ligeti 1986, 508); bu da Peçeneklerin işgal ettiği alanlarda anlaşılabilir. Bu boy isminin ikinci bileşeni henüz çözülememiştir (Bkz. 3.1.6).

3.2.7. Giazi- (DAI 168)

1922’de Németh, yazï kelimesinin okunuşunu dört boyun başının ismi ile teşhis etmişti.57 Buna, daha sonra “tatmin edici bir açıklama değildir” der. (Németh 1930, 32). Bunu yazıtlarda bulunan yagïz (‘brown’ ED 909) ile özdeşleştiren ilk kişi Györffy’dir (Györffy 1939, 417); Ligeti de onun mantığını temelli bulur (Ligeti 1986, 508). Peçenekçe bir (yagïz > yazïg) metatez biçimi gösterir; yazïg ‘dark brown (describes the colour of a horse’s coat) ’ (ED 985). Kelime sadece Houtsma’nın kitabında geçse de, -g geçişinin düşüşü iyi bilinen ve yaygın bir Kıpçakça olgudur.58 Bunun atları betimleyen renk ismi olarak yaygın kullanımı için bkz. ED 909, 985; DTS 225.

Başka bir okuma bile istemeyen bir diğer yorumlamada mümkündür. Coğrafi isimlerde de geçen (c.f. ED 984) bir Eski Türkçe yazï biçimini

biliyoruz (c.f. ED 984). Bu, Houtsma'nın kitabında da ôH˝ö (yazï 'Ebene' Houtsma 1894, 103) biçimiyle ve çağdaş Türk dillerin

de şu şekillerde bulunur: Tat. yassï 'ploskiy; spljusnutyj', Nog. yazï 'step'', Başk. yadï 'ploskiy', Kum. yassï 'ploskiy, rovnıy, ravninnı', TTürk. yassı 'yassı', Tkm., Gag. yasï, Az. yastï 'ploskiy'. Bu durumda Peçenek boy ismi, Türk dillerinde tek örnek olmayan bir nesne-renk-biçim isminden türemiş olmalıdır.59

3.2.8. Boula- (DAI 168)

Németh, sekizinci Peçenek boy isminin ilk bileşenini Boyla (Németh 1922, 6) olarak okuyarak ve hatta Nagyszentmiklós hazinesindeki yazılardan biriyle karşılaştırarak bir kişi ismi olarak yorumladı. Sonradan, 1939'da bula 'alaca' okunuşunu vermesinin ve bunu Çağatayca ala-bula 'aynı' bileşeni, TTürk. bula- 'karıştır' ve bulaq 'bular' (Németh 1930, 32), ve de Kâ{garO'de korunan Türk budun ismi bulaq ile karşılaştırmasının (Németh 1930, 103-4) gösterdiği üzere, görüşlerini gözden geçirmiştir. Ligeti kelimeyi Moğolca'dan da alıntılar: bulag mori 'beyaz benekli at' (Ligeti 1986, 508). Atları betimlemek için kullanılan bir renk ismi yorumunu kabul edebiliriz, fakat bunun genellikle bileşik biçimde geçtiğine dikkat edilmelidir (ala-bula). Sekizinci boyun isminin anlamı 'çoban / çopan'ın benekli atı boyu'dur.

Bu yüzden, yukarda çözümlenen sekiz kelimeden birinci ve beşincinin at rengi isimleri olmadığı, yedincinin muhtemelen bir nesne-renk-biçim ismi olduğu ve ikinci ile üçüncünün sorunlu olup daha fazla araştırmayı gerektirdiği sonucuna varabiliriz. Kalan üç isim ise, atları betimleyen renk isimleri olarak çevrilebilir.

Bu at rengi isimlerinin açıklaması büyük tartışmaya sebep olmuştur. Bunun üzerinde durmak bu çalışmanın amacı olmamakla birlikte, ilgili yazının küçük bir listesini vereceğim: Harmatta 1946; Ligeti 1986, 511;

Györffy 1990, 180-4;; ve Türkçe renk isimleri ile at besiciliği arasındaki ilgili için: Doerfer 1995.

3.3 Ioannes Skylitzes'in Eserinde Korunan Peçenek Boy İsimleri

Konstantine'in kaydettiği isimlere bakmakla yetinemeyiz, bir diğer önemli kaynağa, Ioannes Skylitzes'in Synopsis Historiarum'una bakmazsak çalışma yarım kalır. Synopsis Historiarum, 11. yy ortasındaki tarihi olaylarla ilgili olarak 13 Peçenek kabile isminden ikisini anar. Németh bunları yorumlayamayacağını söyler (Németh 1930, 33). Bu iki isim şunlardır: Belemarnˆz ve Pagoumanˆz (Thurn 1973, 456). Györffy (1965, 77) ve Moravcsik (BT 2, 89) birinciyi Belermanˆz şeklinde düzeltirler. Sadece Györffy bu isimleri açıklamaya çalışır, ama çözümleri ikna edici değildir.60 Eğer yukarıda geçen düzeltme meşru ise, biz sadece, budun isimlerinde de geçen (Bkz. Németh 1991, 99), isim ve sıfatlara ekli +mAn ekini kesin olarak çıkartabiliriz (Bkz. Erdal 1991, 73-4). İsimlerin kalan kısımları özel isimlerden türemiş olabilir ama kesin bir şey söylenemez. Özel isim kökenini şu ifadeler destekleyebilir: "Peçenek halkı Sakalardır (İskit) … ortak ismi Peçenek olan 13 kabileden oluşur fakat herbir kabilenin atası ve öncüsü tarafından verilen kendi ismi vardır [vurgu benim - G.V.] " (Györffy'de alıntılanmış, 1990, 174).

Bir husus kesindir; Skylitzes'in koruduğu iki boy ismi Németh'in koyduğu düzene (at rengi + ünvan) uymaz. Elbette iki kaynak arasında, Peçenek boy düzeninin değişmiş olacağı yüzyıllık bir süre vardır.

Sonuç olarak, Peçenek boy isimlerinin atları tanımlayan bir renk ve bir rütbeden oluştuğunu öngören sistemin ikna edici olmadığını ve okuma ve çevirilerde pekçok kusur olduğunu söyleyebiliriz.

4. Peçenek Kale

İsimleri

Bir diğer Peçenek dil verisi gurubu, Konstantine Porphyrogenitus'un kaydettiği Peçenek kalelerinin isimleridir. Kaynağın ilgili kısmı şöyledir (isimler kasten Yunan harfleriyle verilmiştir):

"Turla (Dnyester) nehrinin bu tarafında, Bulgaristan'a bakan kısma doğru, bu aynı ırmağın boylarında tenha şehirler: ilk şehir Peçeneklerce Aspron diye adlandırılandır, çünkü taşları çok beyaz görünür; ikinci şehir Tougg˝tai; üçüncü şehir Kraknak˝tai; dördüncü şehir Salmak˝tai; beşinci şehir Sakak˝tai; altıncı şehir Giaiouk˝tai'dir. Bu eski şehirlerin binaları içinde kiliselerin ve gözenekli taştan yapılmış haçların bazı ayırdedici izleri bulunur, bu yüzden bazıları bir zamanlar burada Romalıların yerleşimleri olduğu geleneğini korur." (DAI 168-9).

Gördüğümüz gibi, Konstantine altı kale ismi kaydetmiştir. Maalesef, muhtemelen edebi bir çeviri olduğu için bize çok şey söyleyen birincinin ismi sadece Yunanca tercümesiyle korunmuştur; Aspron = Beyaz (DAI 168-9). 'Beyaz kale, beyaz şehir' anlamlarına gelen kent isimleri Ortaçağ'da Doğu Avrupa'da oldukça yaygındı. Sadece yarkel (DAI, 42. Bölüm), 965'ten Povest' Vremennih Let'in bahsettiği Belaveìa veya defalarca geçen 1097'den (PLDR 1978) Belgorod'u düşünelim. Bu Peçenek kalesi muhtemelen, yerleşim izleri çok eski zamanlara giden, Turla nehrinin ağzındaki Ortaçağ kenti Akkerman61 ile ilgiliydi. Konstantine "bazılarının bir zamanlar burada Romalıların yerleşimleri olduğu geleneğini koruduğundan" da bahseder (DAI 169).

Diğer beş isim bir düzen oluşturan gerçek Peçenekçe dil kayıtlarıdır. Beşi de aynen boy isimleri gibi bileşik özel isimlerdir ve herbirinin ikinci bileşeni -k˝tai or -g˝tai'dır. Öncelikle isimlerden ayrılması kolay olan ikinci bileşenlere bakacağım; sonra bileşenlerin ilk kısımlarını çözümleyeceğim. Bütün muhtemel çözümleri sunmaya çalışacağım.

4.1 Kale İsimlerinin İkinci Bileşenleri (-k˝tai, -g˝tai)

İkinci biçim sadece bir kez geçtiği ve de, göreceğimiz gibi, Tougg˝tai hecelemesi büyük ihtimalle Yunanca heceleme kurallarından dolayı gerekli olduğu için, iki biçimin aynılığını kuşkusuz kabul edebiliriz. Kalan dört olayda, bir ünlüyle biten ilk bileşenleri takiben xxx biçimimiz var.

Németh bunu qatay olarak okur ve Çağatayca qatag ‘Engel, Kale, Sur’ kelimesine bağlar, fakat olağan olmayan sondaki -g ~ -y uyumunu kaydederek (Németh 1930, 33).62 Bu gerçekte tuhaftır, çünkü eğer Peçenekçe bir Kıpçak dili olarak sınıflanırsa bir -ag > -aw > -h, -Ñ değişmesi beklememiz gerekirdi.

Jerney (1851, 77) ve Vámbéry (1882, 445) bu ismi Káta- içeren Macar şehir isimlerine bağladılar; sonraları Németh (1930, 33) - ki qatay olarak okur - ve Györffy de (1939, 460; 1990, 188) aynı fikri paylaşmışlardır.

Yunanca ai yazı bağlantısı kapalı bir Türkçe e olarak da okunabildiği için, kelimenin diğer okanuş ihtimalleri de vardır. Elbette, bu durumda bile kelimenin yüksek ünlülerinin olduğunu öngörmek zorunda değiliz, çünkü kaynağın yazarının yabancı geçiş damaksısı -ï sesini kapalı bir e olarak duymuş ve kaydetmiş olması münasiptir. Benzer bir durum olarak, -ï sesini kapalı e olarak çeviriyazan Codex Cumanicus’u alıntılayabiliriz. Bu yüzden kelime qatï olarak okunabilir ve qat- ‘sert, sıkı olmak’ (ED 597-8) fiilinin bir fiilden isim ekli biçimi olan Eski Türkçe qatïg kelimesiyle ilgili olabilir. Bu kelime Çağatayca qatïg (ED 598), TTürk. katı, Kumanca qatï ‘hart, fest, stark, heftig’ (Grønbech 1942, 196) ile karşılaştırılabilir. - (X) G eki fiilin sonucunu gösterir (ergatif fiilden isim eki: Erdal 1991, 172-223, aynı zamanda bkz. Gabain 1950, 70). Bu durumda Peçenekçe düzenli bir kıpçak gelişmesi gösterir: -ïg > -ï (Krş. Tat. sarï < sarïg, veya belki de yedinci Peçenek kabile isminin ilk bileşeni: yazï < yazïg < yagïz). Bu önerideki sorun, kelimenin Türk dillerinde isim değil, sadece sıfat olarak bulunmasıdır.

Tarih yazını, Marquart'tan gelen ve sonra Menges tarafından da benimsenen bir diğer açıklama veriyor. Bu çözüm, qat'ın 'kat, ev' anlamına gelen bir Eski İran ödünçleme olduğunu iddia eder (Marquart 1903, 196).63 Bu karşılık anlam bakımından ikna edici, ve -ai geçişi de bir iyelik eki olarak kolayca açıklanabilir. Türkçe bileşiklerde ikinci bileşenin bir iyelik eki taşıması oldukça yaygındır (sing. 3). Menges'in aksine, Peçenekçe'de bir damaksı nitelik tahmin etmemiz ve -k̋tai biçimini -käte (Menges 1944-5, 272) olarak okumamız gerektiğine inanmıyorum. İyelik eki -ai aynı zamanda -ï olarak da okunabilirken, -a- çoğunlukla -a- ile gösterilir. Eğer bu İran kökeni doğru ise, kangar'ın İrani açıklanmasıyla birlikte, İran dilinin Peçenekçe üzerinde çok büyük etkisi olduğu çıkarsanabilir.

Diğer bir mümkün çözümü, yani elimizdeki şeyin qat 'yan' kelimesinin ona ekli bir iyelik eki olan (ve böylece kale isimleri: Gözetleme tarafı, devriye tarafı, savaş tarafı vb.) bir türev olduğunu da vermeliyiz. Eski Türkçe biçim qat 'kat, tabaka' (ED 593), tıpkı çağdaş Türk dillerinin de genel olarak göstermediği gibi, bu anlamı göstermez.64 Yine de, bazı diller ve -daha önemlisi Houtsma'nın Kıpçak kayıtları da- genellikle ilk anlam olmasa da, bu 'yan' anlamını gösterirler: 2s qat 'jan' (Houtsma 1894, 87), Karaçay qat 'Seite, Gegend' (Pröhle 1909, 117), Kar. qat 'sloj, plast; etaj; napravlenie, storona' ve Çuvaş xut 'réteg, sor; emelet; oldal' (Paasonen 1908, 53).

Doğal olarak, sonraki açıklamada Káta içeren Macarca yer isimlerinin paralelini ıskartaya çıkarmalıyız, çünkü bu, Macarca Káta biçimini üretmez.

4.2 Kale İsimlerinin İlk Bileşeni

4.2.1 Toug - (DAI 168)

Beş Peçenek kale ismi içinde bu okuması en zor olandır. Bir taraftan iki ünsüz arasındaki ses işaretleri birden fazla sesi temsil ediyor olabilir. Öte yandan -g geçişinin ses değeri de sorunludur. Eğer yazar bir -ñ'yi

çeviriyazmak istediyse -gg işaretlerini kullanmalıydı. Ama bunu yapamazdı çünkü ismin ikinci bileşeni de (-g˝tai) bir g ile başlar ve böyle üç sessiz birarada olmaz. Bu, neden -k˝tai yerine -g˝tai biçimine sahip olduğumuzun sebebi olabilir. Fakat eğer bir -n veya -g (-E)65 terminali göstermek isteseydi, aynı işaretler olurdu. Şimdi diğer, anlamca mümkün okumaları gözden geçireceğim.

Németh kelimenin nasıl okunacağından emin değildir ve iki çözüm önerir: 1. tün ‘Nacht’, Tougg˝tai’ye ‘Gece nöbet kulesi’ yorumunu verir; ve 2. tun ‘Ruhe’, ve bu yüzden ‘Gecelenen kale’ (Németh 1930, 33-4; 1932, 51). Burada tün’ün gece bekçisi değil sadece gece anlamına geldiği belirtilmelidir (Krş. CC 71 tün). Bu okuyuşlara ilaveten, Menges bir diğerini önerir: toñ ‘don, donmuş’ (1944-5, 272). Bu, isim değil fiil olarak Codex Cumanicus’ta da geçer: toñ- ‘don’ (Gronbech 1942, 249).

Sanıyorum yukarda -ñ‘nin kaydı konusunda söylenenlerin ışığında, bu okuma mümkündür. Kelime anlam açısından da sorunlu değildir, çünkü toñ aynı zamanda ‘sert’ demektir (ED 513). Bu yüzden bu kalenin ismi ‘sertlik’ demek olabilir.

Yunanca heceleme, anlam olarak Eski Türkçe kaynaklarla bağdaşan diğer okunuşlara da imkan tanır: tog (Krş. Eski Türkçe tog ‘engellenmiş, engel’ ED 463-4), tug (‘devlet amblemi’ ED 464) ve toy (Krş. Eski Türkçe toy ‘kamp, topluluk, toplanma, toy’ ED 566). İlk iki durumda Peçenekçe, Codex Cumanicus’ta önceki sessiz ile bir ikizleme yapan -g geçişini koruyacaktır.66 Fakat DAI ve Codex Cumanicus arasında 400 yıl olduğunu ve toy’un Kıpçak dillerinde ‘kamp’ değil, sadece eğlence manasıyla olduğunu hatırlamalıyız. Halen bu ismin kesin açıklaması yoktur.

4.2.2 Krakna- (DAI 168)

Németh’in açıklaması tamamen ikna edici: “qaraq ‘Blick’, qaragul ‘karakol’, Sagai. qaraqsï- ‘gözetle’ ” (1932, 51), fakat kelimenin sonunu

açıklamıyor.

Kelime qara ‘bakmak, gözlemek’ fiilinin ona eklenmiş -na unsuruyla yapılmış isim biçimidir. Bu muhtemelen Kumuk veya Karaçay-Balkarca’da iyi bilinen ‘i’ hali ekidir (+nX). Menges -na -ï unsurundan sonra, gözardı edilemeyecek bir +nA eksisi görür, fakat -g geçişi xxx olarak da okunabilir. Bu yüzden Kraknak˝tai ‘gözleme, devriye kalesi’dir.

4.2.3 Salma- (DAI 168)

Bu açıkça salma olarak okunabilir ve fiilden isim eki -mA bağımsız olabilir (Ek hakkında ayrıntı için bkz. Erdal 1991, 316-20). Németh bunu Osmanlıca salma’ya ‘devriye’ bağlar (1930, 34). Sal- fiilinin anlam alanı oldukça geniştir; Krş. ED 824 ve Menges 1944-5, 273. Bu yüzden bu, ‘devriye kalesi’dir.

4.2.4 Saka- (DAI 168)

Németh ismin saqa okunuşunu Kırg. saqa ‘Yay’ ile karşılaştırır. Bu da kaleye ‘Yay-bakır’ ismini verdirir (1930, 34).

Baş ve ortadaki sessizlerde Peçenekçe’nin Çuvaşça özellikler gösterdiği de inanılırdır (y- > g-; q > x): |axa. Bu, Peçenek dilindeki bir Hazar mirası olarak, Eski Türkçe yaqa ‘kenar, sınır’ (ED 898) biçimiyle ilgili olabilir. Çağdaş Çuvaşça’da bu |uxa ‘vorot, vorotnik’ (Egorov 1964, 222) olarak geçer. Bu, Çuvaşça özellikler gösteren tek Peçenekçe örnek değildir. Altıncı Peçenek boy isminin ilk bileşeni de benzer şekilde öbür Türk dillerinde bulunun boz’dan farklıdır (Ligeti 1986, 508).

Bu yüzden Sakak˝tai, ‘hudut kalesi’ olarak çevrilebilir ve muhtemelen Turla nehri üzerindeki eski bir Hazar sınırında bulunuyordu.

4.2.5 Giaiou- (DAI 168)

Németh bunu kısaca yayu diye okur ve pek görülmeyen -g- ~ -y- karşılığınına dikkat çekerek (1930, 34) Eski Türk yazıtlarındaki yagï ‘düşman’ (Krş. ED 898) kelimesine bağlar. Geçiş sesinin dudaksılaşmasını

açıklamaz. Bağlantı kuşkusuz doğrudur ama, Menges'in işaret ettiği gibi (yäu; 1944-45, 273) onun verdiği okuyuş doğru olmayabilir. Bu kelime de ilk Peçenek boy ismi *kügär çi > kü (v) ärçi (Bkz. Ligeti 1986, 507) ile aynı dönüşümden geçmiş olabilir.

Buradaki ai dizisi genellikle e'dir ve bu örnekte kelime, Yayık nehrinin Peçenekçe ismindeki -Yäyik- (Ge˘c, DAI 166)67 y- sesinde gözlenebildiği gibi, damaksı bir nitelik gösterir. Ekte ou'nun muhtemel ses değeri bulunabilir. Peçenekçe kelime, Kumanca yagï'dan 'Feind' (Grønbech 1942, 110) kesinlikle ayrıdır.

Son olarak, Peçenek kalelerini konuşlandırmaktaki zorluklar hakkında birkaç söz edeceğim. Yazın, ikinci kaleyi Turla üzerine koyan Moravcsik hariç (BT 2, 317), onları Özü nehri boyunca yerleştirir (Németh 1930, 33; Györffy 1939, 460; BT 2). Konstantine Porphyrogenitus hepsini Turla nehrine yerleştirir. Turla (Dnyester) ve Özü'nün (Dnyeper) Yunanca biçimlerinin ardarda geçtiği DAI'nin 8. bölümünde Dan˝strewz yazar (DAI 54). Öyleyse, sözkonusu kaleleri büyük ihtimalle Turla nehri üzerine yerleştirebileceğimiz sonucuna ulaşabiliriz.

5. Sonuç

Peçenekçe'nin bir Kıpçak dili olduğunu tespit eden Gyula Németh idi. O bunu, dilin uyumlu metin kalıntıları olmaksızın, sadece boy, kale ve kişi isimlerini ve tevil kabul edilen bir kelimeyi kullanarak yaptı. Yukarıdaki çözümlemelerin ve önerilen yeni çözümlerin temelinde, Peçenekçe'nin bir kıpçak dili oluşunu sorgulayamam, fakat bazı ilave yorumların eklenmesi gerektiğini düşünüyorum.

Somut isimlerden bir dili yeniden kurmak çok zordur ve böyle bir girişimin ne tür sorunları olduğunu boy ve kale isimlerinde gördük. Çoğunlukla bir ortak isim olarak görülen kalan tek Peçenek kalıntısı da Türk dillerinde bulunamıyor.

Kaynaklarda hep açık değildir. KâşgârN Peçenekçe’yi Bulgar and Suvar68 dili ile karşılaştırır, ama bu bilgi parçası da hassaten güvenilir değildir. Bulgar ve Suvarlar Çuvaş türü bir dil konuştukları için KâşgârN’nin ifadesine göre Peçeneklerin de bir Çuvaş türü dil konuştuğunu düşünmek gerekir; fakat Peçenek dil kalıntılarını çalıştığımızda, bir, en fazla iki Çuvaş-vari kelime buluruz. Yani Peçenekçe’yi Çuvaş tipi bir dil olarak görmek oldukça zordur. Macar kavimlerin türkçe etimolojilerini düşünelim. Büyük ihtimalle Peçenek kavim sistemi farklı dillerden insanları içine almış veya diğer idllerin etkisi altında kalmıştır.69

Anna Comnene de Kuman ve Peçeneklerin aynı dili konuştuğunu iddia ederek onların dili hakkında bilgi verir (Györffy 1965, 73). Bu iddiadaki sorun, Anna Comnene zamanında, 12. yy’da Peçeneklerin dağılmış ve Kumanlar gibi komşu uluslar arasında erimiş olmalarıdır.

Peçenek diliyle ilgili ana zorluk, araştırmacıları parçalı dil kayıtlarını çalışmaya zorlayan kaynak kıtlığı, metin kayıtlarının yokluğudur. Peçenek dili ve Peçenek boy ve kale isimleri araştırmalarının hala tamam olmaması bu yüzdendir. Macarca malzeme ve Doğu Slav kaynaklarının çözümlenmesi ilerleme sağlayabilir.

Özetle, şu sonuca ulaşabiliriz: Kangar muhtemelen Peçeneklerin bir kısmının başkalarına verilen ismi idi. 2.2’ye dayanırsak bu kelime aslında bir kavmin ismi değil, (ihtimal İrani ödünçleme) bir topluluk ismi idi. Bu yüzden, Pritsak (1975) ve Györffy’nin (1990) söylediği gibi, Peçenek kavmin düzeninin bu etnik toplulukların kaynaşmasının sonucu olduğunu hakikatten söyleyemeyiz. Peçenek kavmin isimlerinin yukarıdaki çözümlemesinin, Peçenek kavmin isimlerinin bir at rengi ismi ve bir ünvandan oluştuğu şeklindeki yaygın kabul gören varsayımı desteklemediğini de belirtmeliyiz. Bu varsayım üzerine hiçbir tarih kuramı oturtulamaz ve alaca atlı oymağın Peçenek kavmin düzenini örgütlediğini

iddia edemeyiz. Peçenek kavmin ve kale isimlerinin kesin ve tartışmasız okunuşu belli durumlarda henüz verilmemiştir. Gyula Németh’in önerdiği sistem temelinde, sekiz Peçenek kavmin isminden hiçbirinde iki bileşenin birden sorunsuz bir açıklaması verilememektedir.70 Ancak boyun kavmin düzeni içindeki konumuna işaret eden iki kavmin ismi vardır.

1 Peçenekler hakkında en ayrıntılı kaynakça için bkz. BT 1, 89-90 (eski bir baskı olarak tabii ki kesinlikle tam değildir).

2 Tabii ki Patzinakˆtai, Pazh˝koi, vb. gibi diğer biçimler de vardır. Bir liste için bkz. BT 2, 247-9.

3 İslam kaynaklarında kullanılan biçimler için bkz. Schamiloglu 1984.

4 913’ten 959’a Bizans imparatoru.

5 Son baskı: Gyula Moravcsik; DAI’deki kaynakçaya bakınız.

6 Liste için bkz. Németh 1932, 54-9.

7 Kumanlar için de aynı kanaate sahipti (Jerney 1851, 74).

8 Olağandışı hayalgücüne rağmen, Peçenek ’Hrt˘m ve G˙la boy isimlerini (bkz. bölüm 3. 1. 1 ve 3. 1. 3) Macarca kelimeler érdem ‘erdem’ ve özel isim Gyula ile ilk karşılaştıran da odur (Jerney 1851, 77). Jerney’in öteki kabile isimleri üzerine görüşleri, müteakip eleştirilere direnemedi. O, Peçenek kale isimlerinin ikinci bileşenlerini (bkz. 4. 1) Macarca yer ismi kümesi Káta ile ilişkilendirmiştir (Jerney 1851, 77); tıpkı daha sonra Vámbéry (1882, 445) ve Györffy (1939, 460-1) gibi.

9 O aynı zamanda Peçeneklerin Macar, Kuman, Hun ve Avarlarla aynı dili konuştuklarına inanıyordu (Gyárfás 1873, 41-102).

10 Peçenek boy ismi Tzo˙r (bkz. 3. 1. 2) Macarca yer isimleri Súr ile karşılaştırmıştır (Szabó 1853, 608).

11 Bir örnek 6. Kale isminde görülen Türnkçe kelime ‘yağı’ veya dördüncüsünde görülen bey kelimesidir (Vámbéry 1882, 445, 447). Aynı

zamanda bkz. Bölüm 4. 2. 5 ve 3. 1. 4.

12 Golubovskij, P. 1884. Pe2enegi, Torki i Polovcy. Kiev.

13 O bunu, Köl-Tigin yazıtında geçen Kängäräs halkına ve Arap kaynaklarında Seyhun nehrinin aşağı boylarının ismine bağlar. R®¥ß (Marquart 1898, 10). Bkz 2. 2.

14 Önceleri Vámbéry (1882, 448), daha sonra meslekte geniş kabul gören Bang (Bang 1918) ile aynı kökeni önermişti. Bkz., Bölüm 2. 1.

15 Nagyszentmiklós hazinesindeki yazıların da Peçenekçe olduğuna inanıyordu.

16 Örn. 7. Peçenek boy isminde: "…bu kabul edilebilir, çünkü qapqan > qapan değişimi tipik bir Oğuz olgusu iken (qapqan > qapan, değişimi Kabar-Hazarca'da da mümkündür), bugün bildiğimiz kadarıyla Peçenekçe bir Kıpçak dilidir. Bu boy isminin okunma ve çözümlenmesi için daha araştırmalar gerekiyor. " (Ligeti 1986, 510; benim çevirim - G. V.), Bkz. Bölüm 3. 1. 7.

17 Bunu Çağatayca qïngïr'a (halsstarrig, entschloßen, mutig, tapfer) bağlamıştır (Németh 1927, 279-80), bkz. 2. 2.

18 Örn. Peçenek kabile isimleri Cabouxin- ve Giazi-de (Györffy 1990, 179-80), bkz bölüm 3. 2. 3 ve 3. 2. 7.

19 Bu eleştiri Talm˝t, Cop˜n ve Cabouxin kabile isimlerinde (Menges 1944-45, 261-4, 268-9; bkz. 3. 1. 6-7, 3. 2. 3) ve Peçenek kale isimlerinin ikinci bileşenlerinde (Menges 1944-45, 271-2; see 4. 1) çok nettir.

20 Marquart'ın (1903, 196) değişik ünlülerle İrani olarak gördüğü Peçenek kale isimlerinin ikinci bileşenleri (-k˝tai, -g˝tai) için farklı bir köken önermiştir (Menges 1944-45, 271-72). Bkz. 4. 1.

21 János Harmatta daha sonra bu ilgili nakzetti (1995, 348).

22 Yine de Pritsak, Peçenek kale isimleri hakkında, bunları halk isimlerine bağlayarak yeni bir açıklama getirmeye çalışmıştır (Pritsak 1975, 211).

23 Bkz. Bölüm 2. 2.

24 Ligeti okuma ve yorumdaki zorlukları ve mümkün çözümleri tartışır (Ligeti 1986, 506-11). Peçenek ismiyle de uğraşır ama dikkatlidir ve bu konuda pek görüş belirtmez (Ligeti 1986, 268).

25 Csösz kelimesinin Peçenek kökeni hakkında ayrıntı için bkz. Kniezsa 1934.

26 Gyula Németh Macarca tolmács ~dilmaç, çevirmen' kelimesini de buraya ekler (Németh 1958).

27 Vakanüvisin eseri (845-915), Milat ile 906 yılı arasındaki dönemde geçen olayları anlatır.

28 Latince aslında: "Ex supradictis igitur locis gens memorata a finitimis sibi populis, qui Pecenaci vocantur, a propriis sedibus expulsa est, eo quod numero et virtute prestarent, et genitale, ut premisimus, rus exuberante multitudine non sufficeret ad habitandum. " (Pauler-Szilágyi 1900, 321).

29 Sonraki imparator 2. Romanos (959-963).

30 „I conceive, then, that it is always greatly to the advantage of the emperor of the Romans to be minded to keep the peace with the nation of the Pechenegs and to conclude conventions and treaties of friendship with them and to send every year to them from our side a diplomatic agent with presents befitting and suitable to that nation, and to take from their side sureties, that is, hostages and a diplomatic agent, who shall come, together with the competent minister, to this city [yani Bizans, G. V.] protected of Gold, and shall enjoy all imperial benefits and grifts suitable for the emperor to bestow. " (DAI 48-9).

31 „In the region of Bulgaria also is settled a folk of the Pechenegs … when an imperial agent is dispatched from here [yani Bizans, G. V.] with ships of war, he may, without going to Cherson, shortly and frswiftly find these same Pechenegs here … they come down to him, and when they come down, the imperial agents gives them hostages of his men, and himself takes other hostages of these Pechenegs, and holds them in the ships of war, and then he makes agreement with them” (DAI 54-7).

32 „When an imperial agent goes over to Cherson on this service, he must at once send to Patzinacia and demand hostages and an escort, and on their arrival he must leave the hostages under guard in the city of Cherson, and himself go off with the escort to Patzinacia and carry out his instructions. ” (DAI 54-5).

33 Örnek için bkz. Pritsak 1975, 211; Golden 1992, 264.

34 Bu isim yaygın olarak Türk (h) ala yuntlug (alaca atlı) toplulu olarak teşhis edilir. 766-801 arasında yazılan Çince T’ung tien bu fikri destekler gözükmekte: “Oraya beş büyük Türk (T’uküe) boyunun yurdundan geçilerek varılır. Bunlar 30 bir savasçıya komuta eder ve 300 bin atları vardır. Bunların toprakları bir irkin (k’i-kin) tarafından yönetilir. Bunlar türktlerden farklı değildir… Otlakları atlarını besleyemediğinde göçerler, sabit meskenleri yoktur. Atları (ma) hep alacadır (po); bu yüzden isimleri Ala Yuntlu’dur (po-ma). Onlar atları üzerinde oturmaz ama sadece at sütü, cumis (kımız) tüketmek için sağarlar. Kırgızlarla sık sık savaşırlar, görünümleri kırgızlara benzer ama birbirlerinin dilini anlamazlar.” (Senga 1996, 36). Ancak bu son cümle bizi, Kırgızlar o dönemde Türkçe konuştukları için, bu halkın ismi gibi gerçekten Türk olup olmadığını sorgulattırır.

35 Buradaki ud (h) adaqlïg sözünde Türkçe ‘öküz ayaklı’ diyişi gizlidir. T’ung tien de onlardan bahsetmesine (bkz. Senga 1996, 10) ve Türk olarak

adlandırmasına rağmen, raporun bu kısmı, tıpkı ıssız kum tepeleri zincirinin esrarı gibi, oldukça esrarlı görünüyor.

36 Senga 1996, 41.

37 Bu sayı her ihtimale göre bir topostan fazla değildir.

38 Bu görüşü Horları Oğuzlarla özdeşleştirenler tutar. Senga, Peçeneklerin asli ülkesi hakkındaki kuramların kapsamlı bir değerlendirmesini yapar (Senga, 1992).

39 Bkz. Bölüm 2. 2.

40 Alaca atlı halkın yeri ile ilgili, T'ung-tien raporundaki bilgiye dayanan Senga, Györffy ile tartışır ve onları 8. yy ortalarında Balkaş gölünün kuzeyine, İşim ve İrtiş nehirleri arasına yerleştirir (Senga 1992, 43; 46).

41 Bkz. Sevortjan 1978, 25.

42 Karşılaştır: Kırg. kañïr- 'bluìdat', ne imeya priyuta, ne imet' pristani{2a'; Kzk. qañgïr- 'to wander, to roam (aimlessly) '. Bir topluluk ismi olamaz.

43 Örn. Golden 1992, 265.

44 38. Bölümde. O sözkonusu ismi sadece üç kabile için değil, genel olarak Peçenekler için de kullanır.

45 Bkz. Györffy 1972 ve Zimonyi 1998.

46 Macaristan'da Peçeneklerle ilgili olarak 1. 2'ye ilaveten bkz. Szokolay M. 1929. A magyarországi besenyötelepekröl. Föld és Ember 9, 65-90; Belitzky J. 1937. A nyugatmagyarországi és felvidéki besenyö telepek. in: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése 60. évfordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 59-95; Kniezsa I. 1937. A nyugatmagyarországi besenyök kérdéséhez. in: Emlékk

önyv Domanovszky Sándor születése 60. évfordulójának ünnepére. Budapest, 1937. 323-37. Peçeneklerin Macaristan'daki rolü için bkz.

Göckenjan 1972, 89-114.

47 Bkz. Ek.

48 Szabó (1853, 608) da bunu Macarca yer ismi Súr ile karşılaştırır ama Györffy (1990, 175) bu yer isimlerinin Peçenek boy isimlerinden gelmediğini öne sürer; Kristó 1973, 75.

49 Kül kelimesinin kökeni için bkz. ED 715.

50 Györffy, Macarca yer isimleri Kölpi/Kulpy’de aynı ismi görür. Györffy 1939, 441; 1990, 176; Kristó 1973, 21.

51 Qara woy okuması da mümkündür, çünkü b- sesi π ile gösteriliyor olabilir. Yunanca biçim ikisine de imkan sağlar. Bkz. Ek.

52 Bu durumda - kaynak yokluğundan dolayı - bu, Kıpçak y < d eşitliğinin ilk örneği olacaktır.

53 Bugünkü ve eski Macar yer isimleri Tolmács/Talmács bu Peçenek boy ismiyle ilgili olabilir; Bkz. Györffy 1939, 443; 1990, 177; Kristó 1973, 21.

54 Ligeti’de örneklerle gösterilir. 1986, 507.

55 Kelimeyi kovuk{in ‘soluk sarı’ okunuşundan çıkarmaya çalışan Györffy tamamen başka bir izdedir (Györffy 1939, 448; 1990, 179).

56 Krş. Şor, Sagay, Koybal pora; Altay, Teleut, Lebed poro ‘weissbehaart mit dunkler Haut, Pferdefarbe’ (Radloff 4, 1663); Mongol boro ‘grey, brown, dark’ (Lessing 1973, 121).

57 Krş. Giazˇ (z) (DAI 166; BT 2, 112).

58 Krş. Mk*ö (yagïz) ‘braun’ (Houtsma 1894, 103).

59 Sonuncuya örnekler için bkz. Németh 1991, 71-5.

60 Belemarnˆz§Belermanˆz boy isminde Györffy, bulgar halkının isminin Çuvaşça biçimini görür (beler; krş. Ligeti 1986, 386); Pagoumanˆz biçiminde ise beşinci Peçenek kabilesinin ismini kendi okuduğu şekliyle

(bay) teşhis etmeyi umar (Györffy 1939, 453; 1965, 77; 1990, 184). İkinci açıklama ile hemfikir değilim; Bkz. 3. 1. 5.

61 Bugün Belgorod-Dnestrovskiy.

62 Györffy (1939, 460; 1990, 188) bunu gözardı eder ve sadece -y geçişi olan Çağatayca biçimi verir.

63 Krş. Farsça vß 'house' (Steingass 1975, 1018), Osetçe kat 'konju{nja' (Abaev 1958, 590).

64 Krş. Tkm. gat, Tat., Kırg., Başk., Kum., Kır. Tat. qat 'plast, sloj, rjad; etaì…', TTürk. kat 'Stockwerk, Etage; Lage; Falte…'.

65 Tıpkı Cabouxiggul˝ boy ismindeki gibi, bkz. Bölüm 3. 2. 3).

66 Krş. Kuman tov [tou] 'Fahne' (Grønbech 1942, 250), aynı zamanda bkz. Németh 1932, 56.

67 Bu, İdil bölgesinde konuşulan Kıpçak dillerindeki (Tatar, Başkurt) y, i ve 2 seslerinde nadir görülen bir olgu değildir, yani Tatar yä{ (qw;) < *yâ{ 'taze, genç', fakat bu çevredeki öbür Türk dilleri de (Az., Çuv., Kum.) damaksı nitelikler gösterir.

68 „Der den Rhomäern nächste Stamm sind die Pä2änäg, dann Qif2aq, dann Oguz, dann Jämäk, Ba{girt, Basmil, Qai, Jabaqu, Tatar, Qirqiz; diese sind in der Nähe von China…Die Sprache der Bulgar, Suwar und Pä2änäg in der Nähe der Rhomäer ist türkisch, aber in ein- und derselben Weise verstümmelt. " (Brockelmann 1921, 36-8).

69 Örneğin yedinci boy isminin ikinci bileşenindeki Oğuz etkisi.

70 Renk ismi veya unvan olarak yorumlanabilecek unsurlar vardır ama hiçbirinde bu, aynı boy isminin iki bileşeninde de geçmez.

Abaev, V. I. 1958. Istoriko-etimologi eskiy slovar' osetinskogo jazyka 1-2. Moskva-Leningrad Az. - Azerice, Azizbekov, H. A. 1965.

Azerbajdjansko-russkij slovar’. Bakï ÁMTF - Györffy Gy. 1963-98. Az Árpád-kori Magyarország történeti földraj za 1-4. Budapest.

Bang, W. 1918. Über den Volksnamen Besenyö. Turán 3, 436-7.

Bacot, J. 1956. Reconnaissance en Haute Asie seprentrionale par cing envoyés ouïgours au VIIIe siècle. JA 244, 137-53.

Başk. - Başkurtça, Uraksin, Z. G. 1996. Baakirsko-russkiy slovar’. Moskva.

Baskakov, N. A. 1982. Mikroetnonimy uzov (oguzov) - ernyh klobukov v russkih letopisjah. AOH 36, 39-46.

Berta Á. 1989. Új vélemény török eredetö törzsneveinkröl. Keletkutatás tavasz, 3-17.

Betra Á. 1991. Török eredetö törzsneveink. NyK 92, 3-40.

Brockelmann, C. 1921. Mahmud al-KasgharO über die Sprachen und die Stämme der Türken im 11.

Jahrh. KCsA 1, 26-40.

BT - Moravcsik, Gy. 1983. Byzantinoturcica 1-2. Berlin.

Budagov, L. 1868. Sravnitel’nıy slovar’ turecko-tatarskih nare çiy 1-2. Sanktpeterburg.

CC - 1981. Codex Cumanicus. ed. Kunn, G. (Budapest Oriental Reprints Ser. B1) Budapest.

Çuv. - Çuvaşça, Aamarin, N. I. 1928-50. Thesaurus lingual Tschuvaschorum. Slovar’ uvaşskogo.

jazyka 1-17. çeboksarı.

Clauson, G. Sir 1962. Turkish and Mongolian Studies. Prize Publication Fund 20, London.

Kırım Tat. - Kırım Tatarcası, Asanov, `. A. 1988. Krimskotatarsko-russkij slovar’. Kiyev.

Czeglédy K. 1950. Új adat a besenyök történetéhez. MNy. 46, 361-2.

Czeglédy K. 1954. A kangarok (besenyök) a VI. századi szír forrásokban. MTA Nyelv- és.

Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 5, 243-76.

Czeglédy K. 1956. Kangarok és zavarok. MNy. 52, 120-5.

DAI - Moravcsik Gy. 1950. Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Budapest (= 1949. Konstantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio. English translation by Jenkins, R. J. H. Budapest).

Doerfer, G. 1995. Türkische Farbbezeichungen und Pferdezucht. CAJ 39, 208-27.

DTS - 1969. Drevnetyurskiy slovar’. Nadaljaev, V. M. et. alii. Leningrad.

ED - Clauson, G. Sir 1972. An Ethymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford.

Egorov, V. G. 1964. Etimologi eskiy slovar’ çuvaçaskogo jazıyka. eboksarıy.

Erdal, M. 1991. Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon 1-2. Turcologica 7, Wiesbaden.

Gabain, A. von 1950. Alttürkische Grammatik. Leipzig.

Gag. - Gagauzca, Baskakov, N. A. Gagauzsko-russko-moldavskiy slovar’. Moskva.

Golden, B. P. 1992. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State- Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden.

Gombocz Z. 1915. Árpádkori török személyneveink. MNyTK 16, Budapest.

Gombocz Z. 1916. A besenyö népnévröl. Mny. 12, 281-6.

Göckenjan, H. 1972. Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden.

Grønbech, K. 1942. Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Kopenhagen.

Gyárfás I. 1873. A jász-kunok története. II. Kecskemét.

Gyóni M. 1943. A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Budapest.

Györffy Gy. 1939. Besenyök és magyarok. KCsA 1. kieg. köt. 397-500.

Györffy Gy. 1940. Besenyök és magyarok. Budapest.

Györffy Gy. 1948. Krónikáink és a magyar östörténet. Budapest.

Györffy, G. 1965. Monuments du lexique Petchénègue. AOH 18, 73-81.

Györffy, G. 1972. Sur la Question de l'Etablissement des Petchénègues en Europe. AOH 25, 283-92.

Györffy Gy. 1990. A magyarság keleti elemei. Budapest.

Harmatta J. 1946. Színes lovú népek. Mny. 42, 26-34.

Harmatta J. 1995. Egy szaszanida arany pecsétgyörö felirata. in: Bálint Cs. Kelet, a korai avarok és.

Bizánc kapcsolatai. Szeged 342-48.

Houtsma, M. Th. 1894. Ein türkisch-arabisches Glossar. Leiden.

Jenkins, J. H. 1962. Konstantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio volume II. Commentary. London.

Jerney J. 1851. Keleti utazás a 'magyarok' öshelyeinek kinyomozása végett. 1844 és 1845 I. Pest.

Kar. - Karaimce, Baskakov, N. A. 1974. Karaimsko-russko-pol'skij slovar'. Moskva.

Kırg. - Kırgızca, Judahin, K. K. 1965. Kirgizsko-russkij slovar'. Moskva.

Kkalp. - Karakalpakça, Baskakov, N. A. 1958. Karakalpaksko-russkij slovar'. Moskva.

Kniezsa I. 1934. Cs_sz. MNy. 30, 104-6.

Kovács L. - Veszprémy L. (ed) 1997. Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel 3, Budapest.

Kristó Gy. - Makk F. - Szegfö L. 1973. Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez 1. Acta Historica 44.

Kum. - Kumukça, Bammatov, Z. Z. 1969. Kumıksko-russkiy slovar’. Moskva.

Kurat, A. N. 1937. Peçenek tarihi. İstanbul.

Kzk. - Kazakça, Shnitnikov, B. N. 1966. Kazak-English Dictionary. UAS 28. Bloomington.

Lessing, F. D. 1973. Mongolian - English Dictionary. Bloomington.

Ligeti L. 1986. A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás el_tt és az Árpád-korban. Budapest.

Marquart, J. 1898. Die Chronologie der alttürkischen lnschriften. Leipzig.

Marquart, J. 1903. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig.

Markwart, J. 1929. Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten. UJb. 9, 68-103.

MEH - 19863. A magyarok elödeiröl és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. ed.

Györffy Gy. Budapest.

Menges, K. H. 1944-45. Ethymological Notes on Some Pä änäg Names. Byzantion 17, 256-80.

Minorsky, V. 19702. HudÑd al-’âlam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. -.

982 A. D. London.

Németh Gy. 1922. A besenyök ismeretéhez. MNy. 18, 2-7 (= 1922. ZurKenntnis der Petschenegen.

KCsA 1, 219-25).

Németh, J. 1927. Der Volksname Türk. KCsA 2, 275-81.

Németh, J. 1930. Die petschenegischen Stammesnamen. UJb. 10, 27-34.

Németh Gy. 1930a. A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest.

Németh, J. 1932. Die Sprache der Petschenegen und Komanen. in: Németh, J. Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. BOH. 2, 50-9.

Németh Gy. 1937. A tarka lovak országa. Ethnographia 43, 103-7 (= 1938. Das Volk mit den scheckigen Pferden. KCsA 1. kieg. köt. 345-52).

Németh Gy. 1958. A tolmács szó történetéhez. NyK 60, 127-32 (= 1958. Zur Geschichte des Wortes tolmács 'Dolmetscher'. AOH 8, 1-8).

Németh Gy. 1991. A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített és átdolgozott kiadás, közzéteszi Berta Á. Budapest.

Nog. - Nogayca, Baskakov, N. A. 1963. Nogaysko-russkiy slovar'. Moskva.

Paasonen, H. 1908. Csuvas szójegyzék. A NyK 37. és 38. kötetének melléklete. Budapest.

Pauler Gy. - Szilágyi S. (ed) 1900. A magyar honfoglalás kútföi. Budapest.

Pelliot, P. 1949. Notes sur l'historie de la Horde d'or. Paris.

PLDR - 1978. Pamjatniki literatury drevnej Rusi. Na alo Russkoj literatury 11 - na alo 12 veka. ed. Liha eva, D. S. Moskva.

Pletneva, S. A. 1960. Peçenegi, torki i polovcy v jujnorusskih stepjah. Materialy i issledovanija po arheologii SSSR 62.

Pritsak, O. 1975. The Pe enegs: A Case of Social and Economic Transformation. AEMAe 1, 211-35.

Pröhle, W. 1909. Karatschajisches Wörterverzeichnis. KSz. 10, 83-150.

Räsänen, M. 1969. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Lexica Societatis.

Fenno-ugricae 17, Helsinki.

Radloff, W. 1893-1911. Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte 1-4. Sanktpeterburg.

Róna-Tas A. 1995. A magyarság korai története. Szeged.

Róna-Tas A. 1996. A honfoglaló magyar nép. Budapest.

Schamiloglu, U. 1984. The Name of the Peçeneks in Ibn Wayyân's al-Muqtabas. in: Oberling, P. (ed) Turks, Hungarians and Kipchaks. A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun. Journal of Turkish Studies 8, 215-22.

Senga, T. 1992. A besenyök a 8. században. Századok 126, 503-16.

Senga, T. 1996. A T'ung-tien híradásai a közép-eurázsiai népekröl. in: Kovács L. - Veszprémy L. (ed).

A honfoglaláskor írott forrásai. A honfoglalásról sok szemmel 2. Budapest, 35-48.

Sevortjan, E. V. 1978. Etimologi eskij slovar' tjurkskih jazykov II. Moskva.

Steingass, F. 1975. A Comprehensive Persian-English Dictionary. Beirut.

Szabó K. 1853. A X. századi besenyökröl. Új Magyar Múzeum 3, 601-11.

Szemerényi, O. 1976. 99 Südwestiranisches:: Lehnwörter im Ungarischen und Türkischen. Études.

Finno-Ougriennes 13, 229-46.

Szöcs J. 1992. A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés elötörténetéböl. Szeged.

Tat. - Tatar, 1966. Tatarsko-russkij slovar'. Moskva.

TESZ - 1967-84. A magyar nyelv történeti etimológiai szótára 1-4. ed. Benkö L. Budapest.

Thurn, I. 1973. Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5, Berlin.

Tkm. - Türkmence, Baskakov, N. A. - Karryev, B. A. - Hamzaev, M. J. 1968. Turkmensko-russkiy slovar’. Moskva.

TTürk. - Türkiye Türkçesi, Steuerwald, K. 1972. Türkisch - Deutsches Wörterbuch. Wiesbaden.

Vámbéry Á. 1882. A magyarok eredete. Budapest.

Wolff, F. 1935. Glossar zu Firdosis Schahname. Berlin.

Zenker, J. T. 1866. Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch 1-2. Leipzig.

Zimonyi I. 1998. A besenyök nyugatra vándorlásának okai. Acta Historica 106, 129-4

Karadeniz'in Kuzeyinde Peçenekler / Prof. Dr. Necati Demir [s.709-713]

Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Karadeniz Bölgesi, tarih içerisinde pek çok Türk boyu için ya yerleşim yeri ya da geçiş coğrafyası olmuştur. Bu bölgeye Oğuzlardan önce ve Oğuzların bulunduğu dönemlerde, başta Peçenekler ve Kıpçaklar1 olmak üzere, pek çok Türk boyu gelmiş ve yer yer yerleşmiştir. Karadeniz Bölgesi'nde hâlâ izleri olan bu boylar hakkında yeterli araştırma yapılmamıştır. Bölgenin tarihi hakkında çalışma yapan araştırmacıların bazıları çoğunlukla Türklerden önceki milletlere yer vermişlerdir. Bir kısmı da Karadeniz Bölgesi'ndeki Türk varlığını Oğuzlardan başlatmıştır.

Orta Karadeniz Bölgesi ağızlarını hazırlamak üzere saha araştırmaları yaparken Oğuz Türkçesi dahilinde çözemediğim bazı ağız özellikleri ile karşılaşmıştım. Orta Karadeniz ağızlarının komşu illerle sınırını belirleyebilmek için Artvin'den Zonguldak'a kadar geniş bir coğrafyada derlemeler yaptım. Oğuz Türkçesi özellikleri içerisinde yer almayan ağız özelliklerine derleme yaptığım bu geniş coğrafyada da rastladım. Konuyu mercek altına alıp incelemek durumu böylece kendiliğinden ortaya çıktı.

Dil araştırmalarında derinleşildikçe başka sahaların yardımına zorunlu olarak ihtiyaç duyulur. Bunların başında tarihî kaynaklar gelmektedir. Uzun yıllar tarihi kaynaklar tarandı. Bu iki sahanın dışında mimari, dokumalar ve yer isimleri hakkında da araştırma, iceleme ve gözlemler yapıldı. Araştırmaların sonucunda şimdilik şu sonuçlara ulaşıldı.

Kaynaklara Göre Peçenekler

Oğuz Destanı ve İran destanlarındaki rivâyetlere göre Peçenekler, M.Ö. VII. yüzyılda Oğuzlar ve Alanlarla, Sakalar hâkimiyeti devrinde beraber

yaşamaktadır. Efrasiyab'ın babasının veya dedesinin adı Beşenk'tir.[2] Peçenek ismi büyük bir ihtimalle bu şahıstan gelmektedir.

Yazılışı 1072-73 yılında bitirilen Divanü Lügati't Türk'te Peçenekler; Becenek ve Peçenek şeklinde yazılmış, Bizans ülkesine en yakın boy olarak tanıtılmıştır.[3] Peçenek, Bulgar ve Suvarların dillerinin bir Türkçe olduğu ifade edilmiştir.[4] Eserin bir başka yerinde Beçenekler Rum yakınlarında oturan bir topluluk olarak yer verirken yine aynı sayfada Oğuzların bir boyu olarak göstermiştir.[5]

A. Peçenek Türkçesi

Peçenek Türkçesi ile ilgili en büyük talihsizlik, günümüze ulaşan yazılı malzemelerin yok denecek kadar az olmasıdır. Böyle önemli bir talihsizlikten dolayı yeteri kadar araştırma yapılamamış, Peçenek Türkçesinin özellikleri tam olarak ortaya çıkarılamamıştır.

Peçenek Türkçesi konusundan bahseden en eski kaynak herhâlde Dîvânü Lügati't Türk'tür. Kaşgarlı Mahmûd, eserin yazıldığı zamanda Türk dünyasının sergilediği durumu anlatırken, yukarıda da belirtildiği gibi, Peçeneklerin Bizans'a en yakın Türk boyu olduğunu, Kıpçaklarla komşu olduklarını söyler.[6] Bu durum XI. ve daha önceki yüzyıllarda Peçenek Türkçesi ve Kıpçak Türkçesinin birbirine çok yakın olduğunun işareti konusunda önemli bir ipucudur. Eserde fail konusu işlenirken verilen bilgide, Kıpçak ve Peçeneklerin fiil köklerine -daçı/-deçi eki getirerek fiillerden fail yaptıklarından bahsedilmiştir. Örnek olarak bardaçı (varıcı), turdacı (kalkıcı) kelimeleri verilmiştir.[7] Dîvânü Lügati't Türk'e göre zaman, mekân ve âlet ismi yapımında da kural Kıpçak Türkçesiyle ortaktır: Bu ya kurgu ogur ermes (Bu, yay kuracak vakit değildir), bu turgu yer ermes (Bu, duracak yer değildir), bu tag agku ermes (bu dağa çıkacak vakit değildir), ol bizge kelgü boldı (Onun bize gelme zamanı oldu), yegü neng

(yenilecek şey), örneklerini vererek Peçenek ve Kıpçak Türkçesinde bu kuralın ortak olduğunu anlatır.8

Peçeneklerle Kumanların aynı dil özellikleriyle konuştuğundan Anne Komnen de bahsetmektedir.9 Németh, bu benzerlikler üzerine çalışmış, fakat net bir sonuca ulaşamamıştır.10 Bununla birlikte Peçenek Türkçesinin günümüze ulaşan birkaç kelimesinden hareketle Peçenek Türkçesiyle Kıpçak Türkçesinin bazı özelliklerinin ortak olduğunu ortaya koyabilmiştir.11 Bunlar içerisinde -g->-v-ve y->c- değişmeleri dikkat çekici ve çok önemlidir.

Aynı zamanlarda, yakın coğrafyalarda yaşamış, pek çok münasebeti bulunan iki Türk boyunun dillerinin birbirine çok yakın olması gayet normaldir.

Peçenek Türkçesi ile ilgili olarak ele alınması gereken diğer konu, herhâlde alfabe olsa gerektir. Günümüze ulaşan dil malzemelerinden anlaşıldığına göre, Peçenekler Runik yazıyı kullanmışlardır. Ele geçen metinlerde kullanılan harfler, tam bir alfabe oluşturmamızı engellemektedir. Fakat harfler şekil bakımından net bir şekilde runik yazıyı ortaya koymaktadır. Hatta gelişmiş bir edebi metin olarak değerlendirdiğimiz Göktürk alfabesi ile en az üç harfin ortak olduğu açıktır. Diğer pek çok şekil birbirine benzemektedir, ancak harf olarak karşılıkları farklıdır.12

Karadeniz Bölgesi’nde Peçenek İzleri

Karadeniz Bölgesi’nde Peçeneklerin bulunduğu ile ilgili ciddi deliller bulunmaktadır. Bunların en önemlileri tarihi kaynaklar, yer isimleri ve ağız özellikleridir:

1. Tarihi Kaynaklar

Karadeniz Bölgesi’nde Peçeneklerin yaşadığı ve bu bölgede çeşitli faaliyetlerde bulundukları belgelerle sabittir. Türkiye’nin önemli bir kısmını Türk vatanı hâline getiren Danişmendliler, Karadeniz sahillerine inme

mücadeleleri verdikleri sıralarda, farklı zamanlarda ve farklı yerlerde iki kez Peçeneklerle karşılaşırlar. Bunlardan ilki Tatis/Tzatis13 ve onun yönettiği Peçenek ordusudur.

1100 yılında Fransız, Alman ve Lombardlardan oluşan Haçlı ordusu Kudüs'e gitmek üzere İzmit'te toplanır. Fransız ve Almanlar, en kolay yolun Anadolu'nun güneyi olduğu fikrindedirler. Lombardlar ise bir yıl önce esir alınıp Niksar zindanlarında bulunan Boemond'u kurtarmak için kuzeyden gidilmesi gerektiği görüşündedirler. Fransız ve Almanlar, Anadolu içlerine girildiğinde Türkler tarafından perişan edileceklerini bildirirler. Bunun üzerine Bizans İmparatoru Canik'te bulunan Peçenek Komutan Tatis/Tzatis'i haçlı ordusuna kılavuzluk yapması için İzmit'e davet eder.14 Tatis/Tzatis beş yüz Peçenek askeriyle İzmit'e gelir ve Haçlılara rehberlik eder. Tatis/Tzatis ve askerlerinin Peçenek olduğu ilim alemince kabul edilmiş bir gerçektir.15

Tatis ve Peçenek askerlerinin rehberlik ettiği Haçlılar, Amasya yakınlarında bir ovaya ulaşıp konaklarlar. Selçuklu ve Danişmendlilerden oluşan Türk ordusu bir gecede Haçlıları dağıtır. Haçlılar çok büyük kayıplar verirler.16 Tatis ise kaçmayı başarır.

Tatis'in beş yüz askeri olduğu dikkate alındığında, 1100 yılında Canik civarında en az on bin Peçenek nüfusunun bulunduğu rahatlıkla söylenebilir.

Tokat, Selçuklular tarafından alındıktan sonra Karadeniz tarafından gelen bir Rum ordusu tarafından kuşatılır. Rum ordusu, Dânişmend Gâzi komutasındaki Türk ordusu tarafından yenilir ve pek çoğu kılıçtan geçirilir. Sekiz bini de esir alınır. Esir alınan Rum ordusu komutanlarından birinin ismi Tadık'tır.17 Tadık bir Türk ismi olup Orhun Abidelerinde de geçmektedir.18 Bu tarihlerde Canik ve çevresinde Peçeneklerin yaşadığı kesin olduğuna göre bu komutanın Peçenek Türkü olma ihtimali çok

yüksektir. Bununla birlikte Rum ordusunda kaç Türk askerinin bulunduğu bilinemememektedir.

2. Yer İsimleri

Türkiye'nin pek çok yerinde Peçeneklerle ilgili yer ve aşiret isimleri bulunmaktadır. Bu isimlerin yoğunlaştığı bölgeler; Maraş ve Halep civarı, Ankara çevresi ve19 Orta Karedeniz Bölgesi'dir.20

Bunlardan Orta Karadeniz Bölgesi'nde, özellikle Ordu'da ve Sivas'ın kuzeyinde bulunan Peçeneklerle ilgili yer isimleri çok önemlidir.

Ordu'ya bağlı Ulubey ilçesinin Kumanlar köyünde bir mevkiinin ismi Beceneklü/Peçenekli/Puçuklu'dur. Kumanlar ve Peçenek isimlerinin aynı mekânda iç içe olması dikkat çekici bir durumdur.

Fatsa'nın bir köyünün ismi ise Bacanak'tır. Bilinen akraba adıyla alakalı da olabilecek bu ismi tedbirle ele almak gerektiği açıktır. Fakat tarihi belgelerde Peçenek isminin hep "B" ile başlamasından dolayı Peçeneklerle ilgili olması da ihtimal dahilindedir.

Sivas iline bağlı Suşehri ilçesinde Peçenek isimli bir köy bulunmaktadır. Suşehri'nin Sarıyar Yaylası'nda bir taş üzerinde Runik yani Köktürk alfabesiyle yazılmış birkaç kelime bulunmaktadır.

Bütün bunların yanı sıra Canik isminin kaynağı da Peçenekler olmalıdır. Canik kelimesinin etimolojisini yapmak için pek çok ilim adamı çalışmalarda bulunmuş, fakat bir sonuca ulaşamamışlardır. Bu dağın ismi büyük bir ihtimalle başlangıçta Becenek idi. bol- fiilinde olduğu gibi, ön seste ünsüz düşmesiyle önce ecenek olmuş, daha sonra da bugünkü biçimi olan canik biçimine gelmiş olabilir. Samsun'un doğu kısmı, Ordu ve Giresun ve Şalpazarı çevresinde halk arasında bu coğrafyanın genel olarak iki ismi vardır. Yayla ve Canik. Bu bölgede yüksek kesimlere yayla, sahil kısmına ise genel olarak Canik denmektedir. Sahil kısmında yaşayanlara da Canikli denmektedir.

Ordu yöresi ile ilgili tutulmuş 1455 tarihli Tahrir Defteri’nde bugün Karagöl olarak bilinen Karakölos isimli bir yer bulunmaktadır.21 Karakölos’un ilk şekli büyük bir ihtimalle Karaköl olmalıdır. Daha sonra Rumca -os eki eklenmiş ve kayıtlara böyle geçmiştir. Fakat bu ismin Peçenekler mi yoksa başka bir Türk boyundan mı geldiğini şimdilik belirlemek güçtür.

Batı Rumeli ve Kuzeydoğu Anodolu’daki çok sayıda köyün aynı isimde olması dikkat çekicidir.22 Batı Rumeli’de çok sayıda Peçenek Türkünün yaşadığı dikkate alındığında Karadeniz Bölgesi ile olan bu ortaklık çok önemli hâle gelmektedir.23

Karadeniz Bölgesi’nde

Peçenek Türkçesinin İzleri24

1. y->c- Değişmesi

Kıpçak Türkçesinde düzenli ses olaylarından biri de kelime başındaki y->c- değişikliğidir.25 Peçenek Türkçesiyle Kıpçak Türkçesi bu konuda ortaklık arz etmektedirler.26 Eski Türkçede y- ile başlayan pek çok kelime Kıpçak Türkçesinde, dolayısıyla Peçenek Türkçesinde c- ile başlamaktadır: cemiş (CC) (<DLT yemiş), cıy- (CC) “yığma”, toplamak”, cıgıl-/cıhıl-/cıkıl- (CC) (<DLT yıkıl), cıl (CC), (<DLT yıl), cılan (CC) (<DLT yılan), cırt-(CC) (<DLT yırt-), cogda (ML) (<DLT yogdu) “deve yünü”. Bu durum Peçenek Türkçesi için de geçerlidir.27

Oğuz Türkçesinin önemli özelliklerinden biri, kelime başında c- sesinin bulunmamasıdır.28 Karadeniz Bölgesi ağızlarından derlediğim çok sayıda kelime c- sesi ile başlamaktadır.29 cemek (NDA) (<yemek) “bir çeşit orak sapı”, cemek/cimek <yemek “tarlalarda biten, yaprakları buğday yaprağına benzeyen ot”, cır- (NDA) (<DLT yırt) “yırtmak, tırnaklamak” coruk (NDA) (<DLT yoruk) “huy, gidiş, zayıf”, cuul (NDA) (<DLT yıgıl-/yuwul-) “mısır öbeğı”, cer (NDA) (<yer) (Gr. Keşap: gul hakkını yiyenin ahirette ceri yok

(NDA), cırık (TS) (<yırtık) (Artvin), cılga (NDA) (<*yılga) “çay yatağı, suyu az dere, oyuk, çukur”…

2. g/E/ğ>v Değişmesi

Kıpçak Türkçesi ve Peçenek Türkçesinin en önemli özelliklerinden biri,-g-/-E->-v-,-g/-E>-v değişmesidir.30 Bu, Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerde31 ve Peçenek Türkçesinden günümüze ulaşabilen kelimelerde32 açık bir şekilde görülmektedir. Durum böyle olunca, Türk lehçe ve şivelerinin tasnifini dil özelliklerine dayandırarak yapan araştırmacıların hemen hepsi, Kıpçak Türkçesi özelliklerinin en önemlilerinden biri olarak g>v değişmesini saymışlardır.33

Bu değişme geniş boyutlu bir ses özelliğidir. Kıpçak Türkçesi ve Peçenek Türkçesinin bir tesiri olarak Türkiye Türkçesi yazı dilinde döv-, ov-, öv-, söv-,… gibi az sayıdaki kelimede de karşılaşılmaktadır. Ancak Karadeniz Bölgesi ağızlarındaki durum biraz daha farklıdır. Bölgenin bazı yörelerinde kelime ortası ve sonunda görülmekte olup pek çok örneği bulunmaktadır.

Son seste -g/-g>-v değişmesi, Ordu’ya bağlı Perşembe ilçesinden başlayarak Terme’nin içlerine kadar çoğunlukla kalın ünlüye sahip kelimelerde hemen hemen tek örneklik arz edecek şekildedir. Diğer taraftan Bartın34 ve Zonguldak35 yöresi ağızlarında da görülmektedir. dav (NDA) (<dağ), bav (NDA) (<bağ) “ip, sicim”, bov-(NDA) (<boğ-), dov- (NDA) (<doğ-), sav (NDA) (sağ) “solun karşıtı”, yav (NDA) (yağ), yav- (NDA) (yağ-),…

İç seste -g-/-g->-v- değişmesi, Karadeniz Bölgesi ağızlarında yer yer karşılaşılan ve dikkat çeken bir dil özelliğidir.

Bu ses değişmesi özellikle Perşembe, Fatsa, Ünye’nin tamamı Terme’nin doğu kısmında kalan köylerinde hemen hemen tek örneklik arz edecek şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Aynı özellik, Sinop'un Türkeli ve Erfelek ilçeleri ile Bartın36 ve Zonguldak37 yöreleri ağızlarında da yoğun bir şekilde görülmektedir. Tespit edilen kelimelerden bazıları şunlardır: Avurtu (NDA) (<ağartı) "süt, yoğurt, peynir gibi yiyecek ve içecekler", avır/avur (NDA) (<ağır), avız (NDA) (<ağız), avla- (NDA) (<ağlamak), avrı (NDA) (<ağrı), avu (NDA) (<ağu), avula- (NDA) (<ağulamak) "zehirlemek", bavır- (NDA) (<bağır-), bavla-(NDA) (<bağla-), buva (NDA) (<boğa), buvaz (NDA) (<boğaz), çavur- (NDA) (<çağır-), çuval- (NDA) (<çoğal), devül (NDA) (<değil), duvan (NDA) (<doğan), düvün (NDA) (<düğün), sövüt (NDA) (<söğüt), yaviz (NDA) (<yağız), yuvur- (NDA) (<yoğur-),…

-g-/-E->-v-değişmesi, birkaç ekte de tespit edilmiştir:

-cAğIz/-cIğAz: kedicüvez (NDA) (<kedicağız), kızcuvaz (NDA) (<kızcağız); anacuvazım (NDA) (<anacağızım), bobacuvazım (NDA) (<babacağızım), bacıcuvazım (NDA) (<bacıcağızım),…

-agı/-eği; -gu/-gü eki ile biten bazı kelimelerde Samsun, Artvin, Giresun ve Bolu'da-E|ğ->-v-değişikliği görülmektedir: Bilevü (TS) (<bileği), Eaşavu (TS), (kaşağı), Eıravu (TS) (kırağı), oklavu (TS) (<oklava),…

Şalpazarı, Giresun, Ordu ve Sinop yöresi ağızlarında a sesinin bölünmesiyle ortaya çıkan -g/ğ- sesinde de-E/ğ->-v- değişmesi görülmektedir. İlgi çekici bir değişmeler zinciridir. Kelimelerin ilk aşamasının doğuz, geğşek, puğar, uğar- (KDA) olduğu daha önce yapılan dil araştırmalarında tespit edilmiştir. İkinci aşaması ise E/ğ>v değişmesidir. Bu değişmelerle ilgili olarak tespit ettiğimiz örnekler şunlardır: Buval-(NDA, ŞA) (<buEal-<buñal-), dovuz (NDA) (<doEuz <doñuz), gevşek (NDA) (<geğşek <geñşek), puvar (NDA) (<puEar <pıñar), uvar-(NDA) (<uğar-<oñar-).

Bununla birlikte Terme’den Vakfıkebir’e kadar uzanan sahil kesiminde, Canik Dağlarının eteklerinde kalan çok geniş bir coğrafyada çok sayıda kelime bu değişiklikle tespit edilmiştir: Avuz (NDA) (<ağız, “yeni doğmuş memelilerin ilk sütü”, bovazı/buvazı (NDA) (<boğazı), sovan/suvan (NDA) (<soğan),…

3. -g (ğ)- Düşmesi Veya Erimesi

Peçenek Türkçesinin günümüze ulaşmış çok az miktardaki dil yadigarı kelimede dikkat çekici bir özellik daha bulunmaktadır. Bu, iç seste bulunması gereken -g (ğ)- sesinin düşmesi veya erimesidir.[38] Küerçi (mavi), yau <yagı (düşman), küel <kögöl/kögel (açık yeşil) kelimeleri bu özelliğe örnektir.

Karadeniz Bölgesi ağızlarının en fazla dikkat çeken özelliklerinden biri de iç seste -g (ğ)- ünsüzünün erime veya düşme yoluyla söylenmemesidir: aac (<ağaç), aız (<ağız), baala- (<bağlamak), baır (<bağır), böön (bu gün), deil (değil), doum (<doğum), döüş (<döğüş, dövüş), düün (<düğün), eil- (<eğilmek), eer (eğer), kaat (<kağıt), maara (<mağara), meer (<meğer), souk (<soğuk), yıın (<yığın), yiid (<yiğit),…[39]

Bütün bunlara alfabe konusunu da eklemek gerekir. Suşehri’nin Sarıyar Yaylası’nda bir taş üzerinde Runik yani Göktürk alfabesiyle yazılmış birkaç kelime bulunmaktadır. Peçeneklerin Runik yazısını kullandıkları ve Suşehri’nde Peçenek isimli köy olduğu dikkate alındığında bağlantı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Sarıyar yaylasındaki bu yazı, büyük bir ihtimalle Peçenekler tarafından yazılmıştır.

Karadeniz Bölgesi’ndeki Peçeneklerin izleri elbette bu kadar değildir. Ancak Peçenek Türklerinden günümüze pek az şey ulaşmış, bu olumsuzluk ise mukayese yapmamızı ve tespitlerimizi zorlaştırmaktadır. Peçeneklerin bölgedeki izleri konusundaki çalışmalarımız dokuma, mimari, yer isimleri, ağız özellikleri başta olmak üzere pek çok konuda devam etmektedir.

1 İbn Bibi, El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l Ala'iye (Selçuk-name) I, (Hazırlayan: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996, s. 336; Fahrettin Kırzıoğlu, Kıpçaklar, Ankara 1992; Zeynep Korkmaz, Bartın ve Yöresi Ağızları, Ankara 1994, s. 1-28; Salim Cöhçe, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Samsun 1988, s. 477-484. Necati Demir, "Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri-Bildiri" Dördüncü Uluslararası Türk Dili Kurultayı, İzmir-25-29 Eylül 2000; "Karadeniz Bölgesi'nde Peçenek ve Kıpçaklar", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, Trabzon, 3-5 Mayıs 2001.

2 Zeki Velidi Togan, Oğuz Destanı, İstanbul 1982, s. 151.

3 Besim Atalay, Divanü Lügati't-Türk Tercümesi, C. I, TDK Yay., Ankara 1985, s 30.

4 A.g.e., s. 488.

5 A.g.e., s. 488.

6 A.g.e., s. 28.

7 A.g.e., C. II, s. 48.

8 A.g.e., s. 67-71.

9 Hüseyin Namık Orkun, Peçenekler, İstanbul 1933, s. 60'tan naklen.

10 Gyula Németh, "Peçenek ve Kumanların Dili", (Çeviri: J. Eckmann) Türk Dili-Belleten, S. 14-15, Ankara 1951, s. 97-106.

11 Németh, a.g.m.

12 Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987, s. 390.

13 Türkçe kaynaklarda Tatıs veya Tatis; yabancı kaynaklarda Tzatis olarak geçmektedir.

14 Danişmend-name'de Tatis hakkında uzun sayılabilecek bilgiler bulunmaktadır (bk. Necati Demir, Danişmend-name, Tokat 1999, s. 182-

188.

15 Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, C. II, (Çeviren: Fikret Işıltan), Ankara 1992, s. 17; Işın Demirkent, “1101 Yılı Haçlı Seferleri”, Prof. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı, İstanbul 1995, s. 28.

16 Necati Demir, “Anadolu’da Teşekkül Etmiş Destanî Halk Hikâyelerinde Haçlı Seferlerinin İzleri”, Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, Ankara 1999, s. 195-211.

17 Necati Demir, Danişmendname, s. 221-223.

18 Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul 1980, s. 26.

19 Şereflikoçhisar ile Kırşehir arasında “Beçenek içi” adı verilen bir yayla vardır. Bu yaylada 12 köy bulunur. Halkı Peçenektir. Ankara’da da bu adla bir köy vardır (Besim Atalay, a.g.e., C. I, s. 58’den naklen).

20 A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, İstanbul 1937, s. 238-239.

21 Bahaeddin Yediyıldız-Ünal Üstün, Ordu Yöresinin Tarihi Kaynakları, Ankara 1992, s. 386.

22 Metin Karaörs, “Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı”, Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon 2000, s. 89-98.

23 Bu iki bölgenin çok sayıda ağız özelliği de ortaktır (Gyula Németh, “Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine” TDAY Belleten 1980-1981, Ankara 1983, s. 113-167.

24 Ağız özellikleri bölümünde kullanılan kısaltmalar: CC: Cedex Cumanicus; DLT: Dîvân ü Lügati’t-Türk; NDA: Necati Demir Arşivi.

25 Zeynep Korkmaz, “Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu”, TDAY Belleten 1971, Ankara 1989, s. 21.

26 Gyula Németh, “Peçenek ve Kumanların Dili”, s. 100-101.

27 Németh, a.g.m., s. 100.

28 Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, İstanbul 1986, s. 60.

29 Konya’nın Kulu ilçesine bağlı Kırkkuyu, Ağılbaşı, Seyitahmetli; Ankara’nın Koçhisar ilçesine bağlı Akin, Doğankaya ve Şeker köyleri de Kıpçak olduklarını iddia etmektedirler. Akin köyünden yaptığımız derlemelerde geçen şu kelimelerde de y->c- değişikliği tespit edilmiştir: Cılan<yılan, cak-<yak-, cün<yün, covurt<yoğurt, cani<yeni, calgız<yalnız, can<yan,…

30 Németh, a.g.m, s. 102.

31 Geniş bilgi için bk. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesi Grameri, Ankara 1994, s. 16; Recep Toparlı, İrşâdü’l-Mülûk Ve’s-Selâtîn, Ankara 1992, s. 70; aynı yazar, Kıpçak Türkçesi, Erzurum 1986, s. 34-35.

32 -g->-v- değişmesi Kıpçak Türkçesinin en önemli özelliklerindendir. Peçenek kabilelerinden birinin adı yavdıdır. Bu kelimenin yagdı ‘parlak’ olduğu dikkate alındığında -g->-v- değişmesinin Peçenek Türkçesi için de geçerli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu kelime Karadeniz Bölgesi’nde cavdı biçiminde söylenmektedir.

33 Geniş bilgi için bk. R. Rahmeti Arat-Ahmet Temir, “Türk Şivelerinin Tasnifi”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1992, s. 224-247.

34 Zeynep Korkmaz, Bartın ve Yöresi Ağızları, Ankara 1994, s. 3-7.

35 M. Emin Eren, Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları, Ankara 1997, s. 40.

36 Korkmaz, a.g.e., s. 3-7.

37 Eren, a.g.e., s. 40.

38 Gábor Vödör (Szeged), Relics of the Pecheneg Languagm, in the Works of Constantine, Notes on the language, and Early History of Pechenegs, s. 9-18; Hüseyin Namık Orkun, Peçenekler, İstanbul 1933, s. 59; Gyula Németh, “Peçenek ve Kumanların Dili”, s. 97-98.

39 Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Necati Demir, Ordu İli ve Yöresi Ağızları, Ankara 2001, s. 58-65; “Giresun ve Ordu Yöresi Ağızları”,

Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 7, Sivas 1998, s. 139-166.

R. Rahmeti Arat-Ahmet Temir, “Türk Şivelerinin Tasnifi”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1992, s. 224-247.

Besim Atalay, Dîvânü Lügati’t-Türk, TDK Yay., Ankara 1986.

Abdullah Battal, İbni-Mühennâ Lûgati, TDK Yay., Ankara 1988.

Ahmet Caferoğlu, Kuzeydoğu İllerimizden Toplamalar, TDK Yay., Ankara 1994.

Salim Cöhçe, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü”, Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yay., Samsun 1988, s. 477-484.

Necati Demir, Danişmendname, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası, Niksar 2000, s. 221-223.

Necati Demir, Ordu İli ve Yöresi Ağızları, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2001.

Necati Demir, “Giresun ve Ordu Yöresi Ağızları”, Türklük Bilimi Araştırmaları, S. 7, Sivas 1998, s. 139-166.

Necati Demir, “Anadolu’da Teşekkül Etmiş Destanî Halk Hikâyelerinde Haçlı Seferlerinin İzleri”, Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu, Ankara 1999, s. 195-211.

Necati Demir, “Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Kıpçak Türkçesi Özellikleri-Bildiri” Dördüncü Uluslararası Türk Dili Kurultayı, İzmir-25-29 Eylül 2000;.

Necati Demir, ”Karadeniz Bölgesi’nde Peçenek ve Kıpçaklar”, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, Trabzon, 3-5 Mayıs 2001.

Işın Demirkent, “1101 Yılı Haçlı Seferleri”, Prof. Dr. Fikret Işıltan’a 80. Doğum Yılı Armağanı, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 28.

Derleme Sözlüğü, TDK Yay., C. I-XII.

M. Emin Eren, Zonguldak-Bartın-Karabük İlleri Ağızları, TDK Yay., Ankara 1997.

Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yay., 1stanbul 1980.

Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yay., İstanbul 1986.

Turgut Günay, Rize İli Ağızları, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1978.

Erol Güngör, Tarihte Türkler, Ötüken Yay., İstanbul 1999.

İbn Bibi, El Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l Ala’iye (Selçuk-name) I, (Hazırlayan: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1996, s. 336.

İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ötüken Yay., İstanbul 2000, s. 179-196.

Yalçın Kara, Keşap/Giresun Ağzı, (Yayımlanmamış lisans tezi), Erzurum 1972.

Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesi Grameri, TDK Yay., Ankara 1994.

Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Seyf-i Sarâyî-Gülistan Tercümesi, MEB Yay., İstanbul 1978.

Metin Karaörs, “Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı” Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon Türk Ocakları Yay., Trabzon 2000, s. 89-98.

Fahrettin Kırzıoğlu, Kıpçaklar, TTK Yay., Ankara 1992.

Zeynep Korkmaz, Bartın ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara 1994.

Zeynep Korkmaz, “Anadolu Ağızlarının Etnik Yapı ile İlişkisi Sorunu”, TDAY Belleten 1971, Ankara 1989, s. 21-32.

A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.

Gyula Németh, “Peçenek ve Kumanların Dili”, (çeviri: J. Eckmann) Türk Dili-Belleten, S. 14-15, TDK Yay., Ankara 1951, s. 97-106.

Gyula Németh, “Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine” TDAY Belleten 1980-1981, TDK Yay., Ankara 1983, s. 113-167.

Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, TDK Yay., Ankara 1987.

Hüseyin Namık Orkun, Peçenekler, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul 1933.

László Rásonyi, Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1996.

Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, C. II, (Çeviren: Fikret Işıltan), TTK Yay., Ankara 1992.

Rustam Shukurov, “Doğu Karadeniz Bölgesi’nde Türkçe Konuşan Bizanslılar”, Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Trabzon Türk Ocakları Yay., Trabzon 2000, s. 111-121.

Tarama Sözlüğü, TDK Yay., C. I-VII.

Zeki Velidi Togan, Oğuz Destanı, Enderun Yay., İstanbul 1982.

Recep Toparlı, İrşâdü’l-Mülûk Ve’s-Selâtîn, TDK Yay., Ankara 1992.

Gábor Vödör (Szeged), “Relics of the Pecheneg Language in the Works of Constantine, Notes on the language and early history of Pechenegs”, (Yayımlanmak üzere hazırlanmış makale).

Bahaeddin Yediyıldız-Ünal Üstün, Ordu Yöresinin Tarihi Kaynakları, Ankara 1992.

Mehmet Zeytin, Şalpazarı Ağzı, (Yayımlanmamış lisans tezi), Erzurum 1974.

Balkanlar'da Peçenekler / Yrd. Doç. Dr. Muallâ Uydu Yücel [s.714-726]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Peçenekler kaynakların ifadesine göre İtil'i (Volga) geçerek Macarların yerine Don-Kuban havalisine ilk defa kalabalık kütleler halinde 860-880 sıralarında gelmişlerdir. 892 yılında ise Etel-küzü'deki Macarları Karpatlar-Tisa'ya uzaklaştırmak suretiyle Don nehrinden Dnyeper'in batısına kadar olan bozkırlara yayıldılar.1 Daha sonra Peçeneklerin, X. asrın ortalarında, yâni 943 ile 972 yılları arasında Don boylarından gelen ve bir Türk kavmi olan Uzların baskıları sonucunda günümüzdeki Macaristan topraklarına yerleştiklerini görüyoruz. Uzları ise bu bölgeden çıkaranlar da yine bir Türk kavmi olan Kuman-Kıpçaklardır. Kumanlar, 1030 tarihlerinden itibaren Uzları Don boylarından çıkarınca Uzlar da Peçeneklerin üzerine doğru hareket ederek, Dnyeper nehrinin sol sahillerini ele geçirmişlerdir. Böylece XI. yüzyılın ortalarında Karadeniz'in kuzeyinde yeni bir durum meydana gelmiştir. Peçenekler Aşağı Tuna boyuna doğru ilerleyerek bir taraftan Macaristan'ın,2 diğer taraftan da Bizans Devleti'nin sınırları için gittikçe tehlike arz etmeye başlamışlardır. Bu sırada Karpat eteklerinde ve Transilvanya'da oturanlar (sonraki Ulah ve Moldavanlar) da, Peçeneklerin önünden çekilmişlerdir.3

Peçeneklerin Azak Denizi çevresi ve Kırım'a gelişleri Bizans'ın hemen dikkatini çekmiş ve onları bu kavim ile ilgilenmeye sevketmiştir. IX. yüzyıl başlarında Bizans için Balkanlar'da büyük bir tehlike başgöstermişti: Bulgarların başında bulunan Çar Simeon, Bizans'ın elinden birçok yeri alarak, İstanbul'u tehdit eder hale gelmişti.4 914 yılında Edirne şehri Çar Simeon tarafından zaptedildikten sonra, Bulgar kuvvetleri Trakya'yı baştan

başa tahrip ettiler.5 İşte bu durum karşısında Peçeneklerin Karadeniz'in kuzeyine gelişleri Bizans için âdeta Tanrı'nın bir inâyeti sayılmıştır.6

Nitekim çok geçmeden Bizans, 915 yılında Khersones'deki (Kırım'daki Korsun şehri) kumandanı Leon Phokas'a gereken talimatı vererek, Peçeneklerin Bulgarlara karşı sevk edilmesi için her çareye başvurmasını bildirilmişti. Ayrıca Phokas'a eğer bunu başarırsa kendisine "Patricius" unvanı gibi yüksek bir pâyenin de verileceği vadedilmişti. Bunun üzerine Phokas, Peçeneklerle buluşarak, onlarla Bulgarlar üzerine birlikte gitmeleri hususunda bir anlaşma yaptı. Peçenekler, 917 yılında Bulgarlarla savaşmak gayesi ile Tuna'ya doğru gittiler. Bizans gemileri onları Tuna'nın diğer tarafına geçirecekti. Fakat kumandan Phokas'ın Bizans amirali Romanos Lekapenos ile bir mesele yüzünden tartıştıklarını görünce Bizans'a güvenemeyerek geri dönmüşlerdir.7

Bizans İmparatoru Konstantin Porpyrogenetos, (912-959) oğluna hitaben yazdığı ve Bizans siyâsetinin el kitabı mahiyetinde olan "De administrandı İmperio" (Devlet İdaresi) adlı eserinde Peçeneklere çok önem vermiş ve oğluna "Peçeneklerle mutlaka dost geçinmek gerektiği" yolunda tavsiyelerde bulunarak, Peçenek dostluğundan Bizans için temin edilecek menfaatleri birer birer anlatmıştır.8

Bizans ile Peçenekler arasındaki münasebetler elçiler ve tüccarlar vasıtasıyla yapılmakta idi. Bizans'tan Kırım'a ve Peçeneklerin bulundukları diğer yerlere sık sık Bizans elçileri gönderilmekte ve gerekli müzakereler yapılmakta idi. Peçenekler pek çok sayıda hayvan ve davara sahip olmaları sebebiyle Khersones ve Bizans şehirlerine bazı süt ürünleri ile hayvan satıyorlar ve bunun karşılığında da erguvanî boya, kumaş, işlemeli kumaşlar, baharat, biber ve halis pars derisi gibi malları alıyorlardı.9

Peçeneklerin 932 veya 934 yılında Bizans'ın Karadeniz sahilindeki kalelerinden birini (Velender?) zaptettiklerini ve bu hadiseden sonra da

Peçeneklerin Bizans'la gayet iyi geçindiklerini görüyoruz.10 Peçenekler ayrıca başka kavimlere karşı olan mücadelelerinde de Bizans'a yardım etmişlerdir. Nitekim 971 yılında Peçeneklerle Bizanslılar anlaşmışlar ve bunun sonucunda da Tuna'nın güney sahilleri uzun yıllar Peçenek akınlarına maruz kalmamıştır. Ancak 1022'de Peçeneklerle Bizans'ın sınırlarının ortasında bulunan Bulgaristan ortadan kalkınca doğal olarak Peçeneklerde Bizans'ın sınır komşusu oldular. Artık bundan sonra Peçeneklerin akın sahasını Tuna'nın güneyi ile Bizans yurdu teşkil edecektir. Gerçekten de kısa bir süre sonra 1026'da Peçenekler Bulgaristan'a girerek, Bizans askerlerinden birçoğunu öldürmüşler ve kumandanlarını esir almışlardır. Bulgaristan valisi olan Konstantin Diogenes onlara karşı bir ordu ile harekete geçerek, Tuna'nın öteki tarafına kovmayı başarmıştır. Böylece de eski Peçenek-Bizans dostluğu bir daha gerçekleşmemek üzere bozulmuştur. Özellikle 1062'den sonraki Bizans kaynakları daima Balkanlar'a yapılan Peçenek akınları hakkında bilgi vermişlerdir.

1030 yıllarında Bizans Balkanlar'da yeni ekonomik tedbirler almaya başlamış ve o zamana kadar aynî olarak alınan vergilerin nakdî olarak ödenmesi zorunluluğu getirilmiştir. Bu durum halk arasında büyük bir memnunsuzluk yaratmış ve yer yer Bizans Devleti'ne karşı isyanlar baş göstermiştir. Peçenekler bu durumdan istifade etmesini bilmişler ve 1035 yılında Tuna'yı buzlar üzerinden geçerek Moesia ve Makedonya'ya kadar Trakya'yı tahrip etmişlerdir. Peçenekler yine 1036 yılının ilkbaharında Bizans ülkesine üç defa akın yapmışlardır. Bundan sonra Peçeneklerin 1048 yılına kadar bu bölgeye karşı herhangi bir saldırıda bulunmadıklarını görüyoruz. Bunun da sebebi bu yıllarda iç mücadelelerle uğraşmış olmalarıdır.11

Peçenekler Tuna'nın kuzeydoğusundaki Dnyeper ırmağından Panonya'ya kadar olan yerleri işgal etmişlerdir. Bunların başında Başbuğ Turak (Tirek, Tirah) bulunuyordu. O asîl bir kabileye mensup olup, yumuşak huylu ve sakin tabiatlı bir kişi idi. Bu Peçenek kavminin içinde yine Kegen isminde cesareti ile kendini göstermiş olan bir başbuğ daha vardı. Kegen defalarca Uzların Peçenekler üzerine yaptıkları hücumlara şiddetle mukavemet ederek onları geri püskürtmüştür. Turak ise Uzlarla savaşmaya cesaret edememiş, aksine Tuna yakınlarındaki bataklıklara saklanmıştır. Peçenekler, Turak'a asîl bir aileye mensup olduğu için sevip hürmet ederlerdi. Kegen'e de özellikle cesaretinden dolayı saygı gösterirlerdi. Turak bunun farkına vararak Kegen'i kıskanmış, hakimiyetin ona geçeceğinden korkarak onu ortadan kaldırmak için tedbir almıştır. Bunu zamanında öğrenen Kegen Dnyeper boyundaki bataklıklara kaçarak kurtulmuştur. Daha sonra kendi uruğundakilere haber göndererek kendi tarafına geçmelerini istemiş ancak sadece 2 uruğ bu isteğe uyarak yanına gelmiştir. Kegen bundan sonra Turak'a bağlı kalan 11 uruğa karşı mücadeleye başlamıştır. Ancak bu savaşlardan ve mücadelesinden bir sonuç alamayan Kegen Bizans imparatorunun yanına gitmiştir. Bu sırada Bizans imparatoru olan Konstantin IX Monomach (1042-1055) tarafından iyi karşılanan Kegen, Hırıstiyanlığı kabul etmiştir. Monomach'da ona Tuna boyundaki üç kale ile birçok arazi vererek onu ve kabilesini Bizans İmparatorluğu'nun sadık dostları ve müttefikleri olarak kabul etmiştir Bu sırada Kegen'in 20.000 kişilik bir halkı vardı.12

Bundan sonra Kegen, Turak'ın Peçenekleri ile mücadeleye yeniden başlayarak onlara karşı saldırılar düzenlemiştir ki Balkanlar'a Kegen'i takip ederek gelen Turak'ın halkı da 800.00013 kadardı. Bu saldırılar sonucunda elde ettiği Turak'a mensup Peçeneklerin erkeklerini kadın ve çocuklarını Bizans'a köle olarak satmıştır. Bu durumdan son derece rahatsız olan Turak,

Bizans imparatoruna elçiler göndererek "müttefik olduklarını, daha önce yapmış oldukları anlaşmaya göre asıl kütleden ayrılan Kegen'i kabul etmemesi ge-rektiğini belirterek, bu kaçakların kendisine iade edilmesini ve hücumlara engel olmasını istemiş; aksi takdirde bundan sonra kendisinin Bizans'ın artık müttefiki olmayacağını ve bütün kuvvetleriyle Bizans'a saldıracağını" bildirmiştir. Bizans İmparatoru bu elçilere kendi sınırlarına iltica edenleri iade etmeyeceğini ve Kegen'den intikam almalarına engel olmayacağını söylemiştir. Elçilerin geri dönmelerinden sonra İmparator Kegen'e ve Tuna boyundaki şehirlerin valisi Michail'e mektup göndererek, onlara Tuna sahillerini iyi gözetlemelerini emretmiştir. Yine Peçeneklerin Tuna'yı geçmelerine mani olmak için batıdaki kuvvetler ve yüz savaş gemisini Tuna üzerine göndermiştir. Bütün bu hadiseler galiba 1048 yılında olmuştur. Turak elçilerinin dönmesinden sonra Bizans'a karşı savaş hazırlıklarına başlayarak kışın gelmesini beklemiştir. Sonunda kış gelmiş, Tuna buzlarla kaplanmıştı. Şiddetli soğuklar yüzünden Bizans bekçilerinin sahilleri iyi gözetleyemedikleri bir sırada Turak bütün kuvvetleriyle Tuna'yı buz üzerinden geçerek Bizans ülkesini yağmalamaya başlamıştır. Bunun üzerine Tuna ülkeleri valisi İmparatora mektup göndererek yardım istemiş o da Edirne valisi Konstantin Arianites'e Makedonya'daki kuvvetlerini toplamasını emretmiştir. Birleşmiş Bizans kuvvetleri Kegen'in isteği üzerine harekete geçerek büyük bir başarı kazanmış ve Turak ile beraber 140 Peçenek başbuğu Bizans'ın eline esir düşmüştür. Ancak Bizans askeri alanda bu esirlerden faydalanmayı düşündüğü için onlara dokunmamıştır. Bu büyük zaferden sonra Kegen Tuna boyunda kendisine verilmiş olan yere dönerken, Bizanslılar on binlerce Peçeneği Batı Bulgaristan'daki Niş ile Sofya (Sardika) arasındaki düzlük araziye ve Makedonya'daki Ovçepoye diye bilinen yere yerleştirmişlerdir. Böylece de ilk defa Peçeneklerden büyük bir grup yerleşik hayata geçmiştir.14

Kegen ile Turak arasındaki bu çekişme Peçenekler için telâfisi mümkün olmayan bir sonunda başlangıcını oluşturmuştur. Bizans Balkanlar'da yerleştirdiği Peçenekleri özellikle Anadolu Selçuklularına karşı yapacağı seferlerde kullanmak niyetinde idi. Nitekim yeni Selçuklu akını karşısında İmparator Konstantin Monomach Peçeneklerden onbeş bin atlı asker toplanmasını emretmiştir (1049). Bu ordunun başına başbuğ olarak Konstantiniye'de bulunan Peçenek büyüklerinden dördü Sülçe, Selte, Karaman ve Kataleym tayin edilmişlerdir. İmparator bu Peçenek ordusuna kıymetli hediyeler, iyi silahlar ve seçilmiş atlar verdikten sonra Üsküdar tarafına geçirterek, Selçuklulara karşı göndermiştir. Bu Peçenekler doğuya doğru hareket etmişler ve bir süre yol aldıktan sonra günümüzdeki Bulgurlu yakınlarına geldiklerinde atlarını durdurarak aralarında bir istişare yapmışlardır. Sonunda Bulgaristan'daki kavimdaşlarına katılmanın daha doğru olacağına karar vererek geri dönmüşler ve tekrar İstanbul Boğazı'nın yolunu tutmuşlardır. Ancak geldiklerinde Üsküdar'dan kendilerini karşıya geçiren gemilerin gittiklerini görünce atlarını denize doğru sürmüşler ve İstanbul Boğazı'nı geçerek Taras dolaylarında (bugünkü Büyükdere) karaya çıkmışlardır. Onların bu hareketleri o kadar ani olmuştur ki Bizanslılar ne onların Boğazı geçmelerine engel olabilmişler ne de Peçenekleri Rumeli de tâkip edebilmişlerdir.15 Bunlar Trabitza'daki Peçeneklerle birleşmişler ve diğer Peçenekleri de oturdukları yerleri bırakıp gitmeye davet etmişlerdir. Zorla iskân ettirilen Peçenekler yerleşik hayata alışamadıklarından bu teklifi memnuniyetle kabul etmişlerdir. Bundan sonra çeşitli yerlerde oturan Peçenek grupları harekete geçmiş, bütün ziraat aletlerini balta, tırpan, orak vs. silah olarak kullanarak, hep birlikte Balkanlar'ı geçip Tuna'nın Osmos (Asmes: Aluta mansabının karşısında) ırmağı boyuna yerleşmişlerdir.16

Bizanslılar Peçeneklerin bu hareketlerini cezasız bırakmayarak hemen bir ordu teşkil etmişler ve tâkip için göndermişlerdir. Peçenekler kendilerini

tâkip eden Bizans kuvvetlerine karşı mukavemet etmemişlerdir. Onlar Karadeniz’e yakın bir yerde Tuna’nın son mecralarında, bol otlu, ormanlık, genellikle her çeşit meyve ve sebzenin yetiştiği ve konaklamak için gayet münasip olan ve yerli halkın “Yüz-tepe” dedikleri yeri işgal etmişlerdir (Şumnu’ya yakın bir yerde). Onlar burada hürriyetlerine kavuşarak eskisi gibi yaşamaya başlamışlardır. Ancak tek eksikleri Bizans sarayında “misafir-hapis” bulunan başbuğları idi.

Bizanslıların uzun bir süreden beri uğraştıkları Peçenekleri Bulgaristan’da yerleştirmek, çiftçi yapmak, dolayısıyla devlet hazinesine vergi ve orduya asker temin etmek, ayrıca Selçuklu tehlikesine karşı kullanmak planları böylece suya düşmüştür. Mesele sadece Peçeneklerin oturdukları yerleri bırakıp gitmeleri değil, aynı zamanda devletin amansız düşmanı olmaları sıfatıyla da Balkan ve Tuna vilayetleri için büyük bir tehlike arz ediyor olmaları korkusu idi.

Bu arada Kegen’in idâresi altındaki Peçeneklerin bir bölümü Bizans’ın müttefiki durumunda idiler. İmparator IX. Konstantin, Kegen’e haber göndererek kaçan Peçeneklerle nasıl mücadele edeceklerin görüşmek üzere yanına çağırmıştır. Kegen başkent Byzantion’a (Konstantiniye: İstanbul) gelirken bir suikaste maruz kalmış ancak yaralı olarak kurtulmuştur. Kendisini yaralayan üç Peçeneği imparatorun yanına getirmişlerse de İmparator durumun nezaketini görerek onları öldürmek yerine serbest bırakmış ve Kegen’ide tedavi etmek üzere saray doktorlarının yanına göndermiştir. Bu durum Kegen’in şehrin dışındaki karargâhlarında bekleyen Peçenekleri arasında büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. Konstantin Monomach, Peçenekleri sakinleştirmek için onlara çeşitli hediyeler göndermiştir. Bunun üzerine Peçenekler bir gece eşyalarını toplayarak hareket geçmişler ve Yüz-tepe’deki Peçeneklerle birleşmişlerdir.17

Birleşen Peçenek kabileleri yeniden Bizans ülkesine karşı hücuma geçmişler ve Balkanlar'ı aşarak Edirne'ye yakın "Aule" diye bilinen mevkiye gelerek, etrafı yağmalamaya başlamışlardır. Bizans'ın o sıradaki Makedonya ve Edirne valisi olan Arianites onları durdurmakla görevlendirilmişse de Peçeneklerle yaptığı savaşı kaybetmiştir. Bunun üzerine Edirne'ye dönerek başkentten kendisine yeni bir ordu gönderilmesini istemiştir. Ancak İmparatorluğun bu sırada yeni bir ordu teşkil edecek hali yoktu ve bu durum karşısında Bizans, Turak'dan istifade etmeyi düşünerek, onu serbest bırakarak, kavimdaşlarından Bizans'la barış yapmalarını sağlamasını istemiştir.

Bu arada Turak ve diğer Peçenek büyüklerine İmparatorun huzurunda ne olursa olsun Bizans'a karşı hareket etmeyeceklerine dair yemin ettirilmiştir. Ancak Turak ve diğer Peçenek büyükleri kavimdaşlarının yanlarına gider-gitmez yeminlerini bozarak onların tarafına geçmişler ve eski mevkilerine yeniden sahip olmuşlardır. Bu arada Bizans Turak'ı göndermekle Peçenek meselesinin çözülmeyeceğini gayet iyi bildiğinden Anadolu'daki kuvvetlerinin yanına Frenk askerlerini de katarak Peçeneklere karşı göndermiştir. Balkanlar'a doğru sevkedilen bu ordunun başında Nikifora bulunuyordu. Bizanslılar kendilerine fazla güvenerek Peçenekleri tam merkezlerinde yani Yüz-tepe'de mahvedeceklerini ümit ediyorlardı. Onlar Balkanlar'ı geçerek Yüz-tepe'ye yakın Diakene diye bilinen yere gelerek kamp kurdular. Bizanslılar yaklaştıklarında Peçenekler dağınık bir halde bulunuyorlardı. Ancak Bizanslı komutanlar arasında Peçeneklere karşı nasıl saldıracakları konusunda bir tartışma çıkmış ve bu da Peçeneklere zaman kazandırarak toparlanıp-birleşmelerini sağlamıştır. Peçenekler Bizanslılara şiddetli bir şekilde saldırarak onları bozguna uğratmışlardır. Bizans askerlerinin çoğu kaçarken, Peçeneklerin eline pek çok ganimet geçmiştir. Peçenekler böylece 1049 yılının sonbaharında

Bizans'ın çeşitli yerlerden topladıkları kuvvetli bir orduyu perişan etmişlerdir.18 Bu ordu Edirne'ye çekilmiştir. Peçenekler 1049-1050 yılında hiçbir mukavemet görmeden kış boyunca Trakya'yı yağmalamışlardır. Bizans ise bütün kışı yeni bir ordu hazırlayarak geçirmiş ve bilhassa Doğu Anadolu'dan yeni kuvvetler Trakya'ya getirilmiştir. Bu ordu 1050 yılının ilkbaharında Peçeneklere karşı Edirne'ye doğru yola çıkarılmıştır. Ancak Peçenekler Bizans'ın neler yaptığından haberdardı ve onun için de onlar yeni ordularını Edirne'ye doğru sevk etmekle meşgul iken, Peçenekler harekete geçerek 8 Haziran 1050 tarihinde Edirne'yi muhasara etmişlerdir. Bu durumda daha başlangıçta Bizans ordusu herhangi bir hareketten mahrum edilmiş bulunuyordu. Peçenekler Edirne'yi sadece muhasara etmemişler aynı zamanda yağmalamışlardır. Bizans kuvvetleri Peçeneklerle bir meydan savaşı yapmaya cesaret edememişler, şehrin kalın surlarının arkasında kalarak sadece savunma yapmışlardır. Peçenekler, başbuğları Sulçe'nin atılan bir taş sonucu ölmesi üzerine muhasarayı bırakıp geri dönmüşlerdir.19

Bizans bu Peçeneklere karşı her zaman müttefikleri olarak gördükleri Kegen'i 1051 yılı başlarında Bizans elçisi olarak kavimdaşlarının yanına göndermiştir. Ancak kavimdaşları tarafından artık sevilmeyen Kegen öldürülmüştür.20

Bizans 1050-1051 kışında mümkün olduğu kadar çok ücretli asker toplayarak (ki 20.000 kişilik) ve bu orduya Bizans'ın kuvvetlerini de katılarak Nikefor Bryennios'un komutası altında Peçeneklere karşı göndermiştir. Makedonya ve Trakya'yı yağmalamakla meşgul olan Peçenekleri bu kadar küçük bir ordu ile durdurmak hatta mağlup etmek mümkün değildi. Zaten Bizanslılarda ancak kalelerde saklanıp Peçenekler üzerine ani akınlar yaparak başarı sağlayabileceklerini biliyorlardı ve böyle de yapmışlardır. Gönderilen ordunun bir kısmı

Edirne’nin doğusuna giderken bir kısmı da güneye doğru inmiş ve gördükleri Peçenek kütleleri ile savaşmışlardır. Nitekim bu sırada Peçenekler Marmara sahillerine kadar akınlar yaparak, Ergene nehri boyu ile Lüleburgaz’ı yağmalamışlardır. Rodos’tan bir günlük mesafede bulunan Chariopolis de Peçenek hücumlarından nasibini almıştır. Ancak Peçenekler buraya yakın bir yerde kamp kurarak dinlenmeye çekilmişler ve herhangi bir tehlikeyi akıllarına getirmediklerinden bekçi koymayı bile lüzumsuz görerek uyumuşlardır. Onları tâkip eden Bizans askerleri gece olunca saklandıkları yerlerden çıkarak Peçeneklerin çoğunu kılıçtan geçirmişlerdir. Bundan sonra Nikefor Bryennios önce Edirne’ye yakın olan Toplitza mevkiinde bir Peçenek grubunu, sonra da Balkanlar’a yakın Goloe’da başka bir Peçenek kuvvetini yok etmiştir. Böylece Balkanlar’daki vilayetler kısmen Peçenek akınlarından kurtulmuştur. Ayrıca bundan böyle Peçenekler eskisi gibi Bizans’a tabi yerleri bir sürede olsa yağma edememişlerdir.

Bizanslılar bu küçük başarıdan sonra hayallere kapılarak Peçenekleri tamamıyla Tuna’dan çıkarmak için harekete geçtiler. Anadolu’dan ve Balkanlar’dan getirilen kuvvetler Michael Akolutos’un idâresine verilmiş, Bulgaristan valisi Basil’e de ordusu ile hazır beklemesi emredilmiştir. 1053 yılında bu iki ordu birleşerek Balkan dağlarını geçip Preslav şehrinin yakınlarında bir yerde kamp kurdular. Bizanslılar Peçeneklerin merkezi olan “Yüz-tepe”ye kadar gitmeye cesaret edememişlerdir. Bizans ordusu Balkanlar’ı geçtikten sonra serbest hareket edemez hale gelmiş ve Turak’ın idâresindeki Peçenekler onları Preslav’da muhasara etmişlerdir. Ancak Bizanslılar gece gizlice muhasara edildikleri yerden çekilerek Balkan yoluna doğru girmişlerdir. Bunu gören Peçenekler onları tâkip ederek saldırmışlar ve Bizans ordusuna pek çok kayıplar verdirmişlerdir. Bulgaristan valisi Basil’de ölenler arasında bulunuyordu. Bu zaferden sonra Peçenekler yeniden Trakya ve Makedonya’da istedikleri şekilde hareket

edebilecek bir duruma gelmişlerdir. Bizans Peçeneklerle daha fazla savaşamayacağını anlayarak elçiler gönderip barış istemiştir. Bizans'ın Peçeneklere vergi vermesi şartı ile 30 yıl süreli bir barış yapılmıştır.21

Bizans kaynaklarında 1053 yılından sonra Peçenekler hakkında çok fazla bir bilgiye rastlayamıyoruz. Sadece İmparator İssak Komnenos'un (1057-1059) 1059 yılında Macarlara karşı yaptığı savaştan sonra Peçenekler üzerine gittiğini biliyoruz. Ancak bu seferin neden yapıldığı hakkında bir bilgiye sahip değiliz.22 Buradan 30 yıllık barışın çok sürmediği görülmektedir. Bu arada Peçenekler kendi aralarında da bir takım anlaşmazlık içerisine düşmüşler ve Bizans'a karşı bir varlık gösterememişlerdir. Sadece Peçenek başbuğu Selt Tuna boyuna giderek Bizans ordusu ile savaşmak istemiş ancak ordunun çok olduğunu görünce çekilip gitmiştir.

Peçeneklerin Bizans imparatoruna karşı yaptıkları barışı devam ettirmek için bir gayret sarf etmediklerini görüyoruz. Çünkü İmparator Konstantin X. Dukas, 1064-1065 yılının kışında Peçeneklere elçiler ve hediyeler göndererek, onlarla barışın muhafaza edilmesi konusunda müzakerelerde bulunmuştur.

Peçenek ülkesinde 1048'lere doğru meydana gelen iç mücadelenin başlıca sebebini yapılan savaşlarda yani Peçeneklerin Uzlara yenilmelerinde aramak gerekir. 1048'lerde Uzlar Dnyeper'a kadar ilerlemişlerdir. Daha sonra Aşağı Tuna'ya geçmişler ve böylece iki Türk kavmi arasında şiddetli savaşlar meydana gelmiştir. Uzlar özellikle 1064-1065 yıllarında Balkanlar'da kuvvetli bir mukavemetle karşılaşmayınca batıya doğru ilerleyerek Trakya, Makedonya, Selanik ve civarı ile Peloponnes'e kadar gitmişlerdir. Ancak başlayan ani soğuklar neticesinde Uzların büyük bir

kısmı hastalıktan kırılmış ve Peçeneklerde bunu fırsat bilerek onları tamamen yok etmişlerdir.23

1065 yılındaki Uz akınından sonra Tuna boylarının biricik hakimi tekrar Peçenekler olmuşlardır. Bu sırada Bizans'ın içerde büyük karışıklıklar yaşaması Peçeneklerin Tuna boylarında serbestçe dolaşmalarını sağlamıştır. Hatta bazı şehirleri bile el geçirmişlerdir. Mesela Tatoş (Tatus) ismindeki bir Peçenek başbuğu Derster'i (Silistre) elinde tutuyordu. Ayrıca bazı Peçenek kabilelerinin şehrin yakınlarında yerleşmiş olmaları veya başbuğlarının da şehirde yaşamaya başlamış olmaları ihtimal dahilindedir. Bizans'ta kargaşalıklar devam ederken Peçenekler boş durmamışlar ve 1067 yılında Bizans ülkesine akınlar düzenlemişlerdir. Ancak Roman Diogenes bu akınları başarı ile durdurarak, Peçeneklerin birçoğunu öldürmüş ve geri kalanlarını da esir almıştır.

Bizans, ele geçirdiği Uz ve Peçeneklerin bir kısmını ücretli asker olarak ordusunda barındırmış ve bunlardan diğer kavimlerle birlikte Anadolu Selçuklularına karşı yaptığı savaşlarda faydalanmıştır. Bizans kaynaklarının ifadesine göre Roman Diogenes'in Anadolu seferinde Uzlar ve Peçenekler atlı kıt'aları teşkil etmişlerdir. Bu kıt'alar Diogenes'le beraber Malazgirt'e kadar gelmişlerdir. Bu Uz ve Peçeneklerden bir grup başlarında Tamin olmak üzere kendilerine yakın bir kavim olarak gördükleri Selçukluların tarafına geçmişlerdir. Bizans ordusu 26 Ağustos 1071'de Selçuklu hükümdarı Alp Arslan tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştır.24

Bizans'ta bu mağlubiyetten sonra İmparatorluk dahilinde yeniden kargaşalıklar çıkmıştır. Bu durumdan Peçenekler istifade ederek, Peçenek başbuğları Tuna boylarında birer müstakil hükümdar gibi hareket etmişlerdir. Bu duruma son vermek isteyen Bizans saraya yakınlığı ile tanınan Nestor adındaki birisini Tuna boyundaki şehirlerin valisi olarak

atamıştır. Ancak Nestor'un kendisi Silistre'ye hakim olan Peçenek başbuğu Tatoş ile anlaşarak İmparatora isyan bayrağını kaldırmıştır. Bu sırada Bizans Devleti'nin idaresi yaşı bir hayli ilerlemiş olan İmparator Parapinakes Michael VII'nin hadımı olan Nikefor'un elinde idi. Ancak bu kişi hiç kimse tarafından sevilmiyordu. İmparator ise ondan ayrılmak istemiyordu. Ama yine de Nestor'un isyanı onun kötü yönetimine bağlanmıştır. Bu sırada Filibe civarında yaşayan Bulgar Bogomilleri (Pavlikyanlar) bilhassa hadım Nikefor'un idaresinden memnun değillerdi. Nestor onları da kendi tarafına çekerek Peçeneklerle beraber Balkan dağlarını geçip Konstantiniye surlarına kadar gelerek muhasara etmişlerdir. Bu olay 1074 yılında olmuştur. İmparator ile müzakere etmek üzere Peçeneklerin gönderilmiş olması dikkat çekicidir. Fakat Peçenekler bu sefer sırasında Nestor'a yardım etmek yerine kendi menfaatleri doğrultusunda hareket etmişlerdir. Nitekim onlar İmparatordan kıymetli hediyeler alınca karargâha döndüklerinde şüpheli bir şekilde hareket etmişler ve Nestor'da onlara güvenemeyerek muhasarayı kaldırıp, tekrar Tuna boyuna gitmiştir.

1078 yılında Bizans'ta İmparator Michael VII. Parapinakes'a karşı iki hareket baş göstermiştir. Balkan yarımadasında Nikefor Bryennios ve Anadolu'da da Nikefor Botaneiates kendilerini imparator ilan etmişlerdir. Nikefor Bryennios bilhassa Peçeneklere güvenmiştir. Ancak Peçenekler yalnız bir tarafa bağlı kalmamışlar, işlerine geldiği şekilde bazen birinin bazen de diğerinin tarafını tutmuşlardır.

Peçenekler önce Michael VII'nin meşru haklarını müdafaa etmek bahanesiyle Bryennios'a karşı yürümüşler ve Makedonya'ya girerek etrafı yağmalamışlardır. Daha sonra Bryennios'u Edirne'de muhasara etmişlerdir. Bryennios Peçeneklere karşı mücadele edememiş ve şehirde baş gösteren açlık yüzünden Peçeneklerle müzakereye girişerek onlara kıymetli hediyeler, gümüş eşyalar, kumaşlar ve o zaman için büyük bir para olan 20

talant altın göndermek suretiyle Edirne kuşatmasından vazgeçirmiştir. Diğer taraftan Nikefor Botaneiates Anadolu'daki mücadelesini kazanarak tahta çıkmış ve kısa bir süre sonra da Balkanlar'daki rakibine karşı mücadeleye girişmiştir. Bu mücadele de Peçenekler büyük bir rol oynamışlardır. Yine Peçenekler Bulgar Bogomillerinin Bizans'a karşı birlikte hareket etmek davetini kabul etmişlerdir. 1078-1079 yıllarında aslen bir Rum olan Leka adlı Filibeli bir Pavlikyan, Peçenek başbuğlarından birisiyle akrabalık kurduktan sonra Sofya ve Niş arasındaki yerlerde Bizans imparatoruna karşı isyan bayrağını kaldırmıştır. Bu isyana Peçeneklerde karışmışlardır. Kısa bir süre sonra Nikefor Botaneiates Leka ile müzakereye girerek anlaşmış ancak Leka'nın ordusunda bulunan Peçenekler bu anlaşmaya uymayarak akınlarına devam etmişlerdir. Bunun üzerine general Aleksi Komnenos üzerlerine gönderilmiştir. Aleksi Komnenos başarılı manevralarla Peçeneklerin arkasına geçip, Trakya'yı bunlardan temizlemiştir. Birçok isyanları yatıştıran ve Anadolu ile Balkanlar'a dıştan hücum eden kavimlere karşı yapılan savaşlarda büyük bir şöhret kazanan bu genç general çoktandır beklediği "kayser" unvanını alamayınca isyan ederek l Nisan 1081'de Bizans tahtına oturmayı başarmıştır.25

Peçeneklerin Balkanlar'a özellikle 1081'den sonra yapmış oldukları akınlar hakkındaki bilgilerin çoğunu Bizans İmparatoru Aleksi Komnenos'un kızı Anna Komnena'nın yazmış olduğu "Alexiad" adlı eserden öğreniyoruz.26 Nitekim Aleksi Komnenos'la Bizans İmparatorluğu yeni bir döneme girmiştir. O tahta çıktığı zaman Bizans İmparatorluğu neredeyse ortadan kalkacak bir durumda idi. Halbuki bu İmparator öldüğü zaman Bizans yeniden kuvvetli bir İmparatorluk haline gelmiştir. Bu büyük değişiklikte o dönemin önemli siyasî hadiseleri (Haçlı seferleri) birinci derecede rol oynamakla beraber, Aleksi Komnenos'un da şüphesiz büyük bir rolü olmuştur. Aleksi Komnenos tahta geçtiğinde Bizans

Devleti'nin düşmanlarına karşı bir harekete geçme imkanı yok denecek kadar çok zayıflamıştı. Malazgirt yenilgisinden sonra devlet içerisinde baş gösteren kargaşalıklar, taç kavgaları, Balkan yarımadasında Tuna boyundan kopup gelen Peçenek akınları, Adriyatik Denizi yönünde ilerleyen Norman kuvvetleri, halk arasında vergilerin çokluğu yüzünden doğan memnuniyetsizlik ve bilhassa Anadolu'nun dörtte üçünün Türkler tarafından işgal edilmiş olması İmparatorluğu tam bir çöküşün içerisine sürüklemekte idi. Aleksi Komnenos hem Anadolu'dan hem de Balkanlar'dan gelen Türk hücumlarına karşı aynı anda mücadele edecek kuvvete sahip değildi. Onun için Komnenos önce tehlikenin büyüğü olan Peçeneklerle mücadele ederken bu sırada Anadolu'da teşekkül etmiş olan Türk beyliklerine karşı da diplomatik usullere başvurmak yolunu tatbik etmiştir. Ancak Aleksi Komnenos Balkanlar'da faaliyette bulunan Peçeneklere karşı mücadele ettiği için, Anadolu'daki Türklere karşı savaşmaya fırsat bulamamıştır. Bu yüzden de Selçuklu Türklerinin Anadolu da kuvvetlice yerleşmelerinde Peçeneklerin de rolleri olduğunu söyleyebiliriz.

Aleksi Komnones tahta çıktığında Peçeneklerin asıl kuvvetleri Tuna boyundaki "Yüz-tepe" denilen yerde yaşıyorlardı. Peçeneklerden bazı gruplarda bu sıralar galiba Tuna'nın batı tarafında bulunuyorlardı. Nitekim Tuna boyundaki bazı şehirlerin onların elinde olduklarını görüyoruz. Mesela: Peçenek başbuğlarından Tatos, Silistre ve Saça'da Biçina (Bitzina: Varna yakınlarında Kamçik) şehirlerini ellerinde tutuyorlardı.27

İmparator Aleksi 1083 yılında Normanlarla savaştığı bir sırada ve savaşın en tehlikeli anında Bulgaristan Pavlikyanlarından 2800 kişilik bir bölük İmparatoru savaş meydanında bırakarak, ülkelerine geri dönmüşlerdir. Aleksi Selçuklu Türklerinin yardımı ile Normanlarla yaptığı savaşı kazanarak başkent Konstantiniye'ye dönmüş ve geri döner-dönmez

de Pavlikyanların çok ağır bir şekilde cezalandırılmasını emretmiştir.28 Bu emri yerine getiren kimsenin gayet şiddetli hareket etmesi Pavlikyanların isyan etmesine sebep olmuştur. Pavlikyanlar 1084 yılında Travl'ın (Traulos) idâresinde isyan ederek Bizans'ın memurlarını öldürmüşler, Filibe yakınlarındaki kalelerden Beliatoba şehrini de işg1al ederek etrafı yağmalamışlardır. Bu isyan hareketi uzun bir süre sürmüş ve Peçenekler Travl'ın kendilerinden yardım istemesi üzerine 1086 yılında ona katılmışlardır. İmparator Aleksi

Komnenos işin gittikçe büyüdüğünü görünce Travl ile görüşmelere başlamış ancak bunlardan bir sonuç alamayınca üzerlerine o dönemin tanınmış iki komutanını göndermiştir.29 Bu iki komutan Beliatoba kalesine yaklaştıklarında Peçenek kuvvetlerinin kendilerinden çok daha fazla olduklarını görünce savaşmak şöyle dursun kendilerini kurtarmanın çaresini aramışlardır. Peçenekler şiddetli bir şekilde saldırınca Bizans ordusu kaçmaya başlamış ve her iki komutan da savaş meydanında ölmüştür. Peçenekler bu zaferden sonra Filibe civarında uzun bir süre hiçbir karşılık görmeden, istedikleri gibi hareket etmişlerdir. Yine bu sıralarda Anadolu'daki Selçuklu beyleri birbirleriyle uğraşmakta idiler. Aleksi Komnenos bu fırsattan istifade ederek İznik üzerine geçirdiği kuvvetlerini Beliatoba kalesi yakınlarındaki mağlubiyet üzerine Rumeli tarafına geçirmeye mecbur olmuştur. Bu arada İznik üzerine gönderilen aslen bir Türk olan Tatik (Tatikios) geri çağrılarak yeni bir ordu kurmakla görevlendirilmiştir. Yine Anadolu'da Kizikosta (Kyzikos: Erdel yakınlarında) bulunan ücretli Frenk askerleri de Edirne'ye gönderilmiştir. Tatik, Frenk askerlerinin gelmesi ile kendisini kuvvetli hissetmiş ve Peçeneklere karşı harekete geçmiştir. Edirne'yi terk ederek Filibe istikametinde ilerlemişler ve Blisnium yakınlarındaki bir ırmağın üzerinde karargâhlarını kurmuşlardır. Bu arada kendilerine erzak

sağladıktan sonra kamplarına geri dönen Peçenklerden bir bölüğü görünce onlara hücum etmişler ve eşyalarını ele geçirmişlerdir. Tatik bu başarıdan sonra hemen Filibe’ye hareket etmiştir. Gönderdiği muhafız öncü kuvvetlerinden Beliatoba’da kalabalık bir Peçenek kuvvetinin olduğunu öğrenince süratle Peçeneklerin üzerine yürümüştür. Tatik’in bu kadar çabuk hareket etmesinin sebebi çok kalabalık olan Peçeneklerin Filibe’yi muhasara edeceklerini düşünmüş olmasıdır. İki ordu bir nehir boyunda karşılaşmışlardır. Fakat ne Bizanslılar ne de Peçenekler birbirleri ile savaşmaya çekinmişlerdir. Bizanslılar Peçeneklerin çokluğundan, Peçeneklerde Bizanslıların silahlarının iyi olmasından korkmuşlardır. Üç gün birbirlerine karşı herhangi bir hareket yapmadan durmuşlar ve sonunda da Peçenekler ülkelerine geri dönmüşlerdi. Tatik bunu haber alınca hemen Peçeneklerin arkalarından gidilmesini emretmiştir. Ancak çoğu piyade olan Bizans askerlerinin atlı Peçeneklere yetişmeleri mümkün değildi. Peçenekler yollarına devam ederek Sidera: (Demir) Kapı tepeliğini işgal etmişlerdir. Tatik Konstantiniye’ye geri dönmüştür. Bu sefer sonunda hiç olmazsa Filibe ve çevresi Peçenek akınlarından kurtarılmıştır.30

Travl’e yardım eden Peçenek grubunun çok kalabalık olmadığını 1087 yılı ilkbaharında daha büyük bir Peçenek kuvvetinin Macar Kralı Soloman ve Kumanlarla beraber başbuğları Çelgü’nün idâresinde Bizans’a karşı harekete geçmelerinden anlıyoruz. Bunlar Lüleburgaz civarındaki şehir ve köyleri tahrip ettikten sonra Skoteinon diye bilinen yere gelerek kamp kurmuşlardır. Aleksi Komnenos bunlara karşı Nikolo Maurokatakalon adlı generalin idâresinde bir ordu göndermiştir. Bu ordu Pamphylon denilen yere gelerek karargâhını kurmuştur. Daha sonra ise burayı terk ederek küçük bir şehir olan Kule’ye gitmişlerdir. Bir sabah ansızın Peçeneklere saldırarak onları bozguna uğratmışlardır. Çelgü ve Macar kralı da ölenler arasında idi. Böylece 1087 yılı ilkbaharında yapılan

Peçenek seferi Bizanslıların zaferi ile neticelenmiştir Ancak Bizans tedbiri elden bırakmamış ve İmparator batı illeri valisi olan kardeşi Andrian Komenos'u bir ordunun başında tekrar Trakya'ya göndermiştir.

Bahar başlarında Peçenekler başbuğları Tzelgou'nun idâresinde, Peçenek, Uz ve Macarlardan oluşan Anna'nın ifadesine göre 80.000 kişilik bir ordu ile yenilgiden sonra tekrar Tuna boylarına dönerek, Hayrabolu ve çevresini yağmalamışlardır. Bunun üzerine Bizans ordusunu göndererek Peçenekleri büyük bir mağlubiyete uğratmış ve başbuğlarını da öldürtmüştür. Aleksi Komnenos, onların Bizans'tan intikam almalarına mani olmak için Peçenek kabilelerine hediyeler, altın ve gümüş paralar göndererek aralarına nifak sokmak istemişse de Peçenekler bu oyuna gelmemişlerdir. Bunun üzerine Bizans tekrar 1087 yılının Haziran ayında Peçeneklere kat'i bir darbe indirmek niyeti ile sefere çıkmıştır. Aleksi Komnenos büyük bir ordu ile Edirne'ye gelerek, buradan hareketle Dampoli (Yambolu) ile Goloe arasında bulunan Lardea'ya ulaşmıştır. Buradan bir kumandanı Silistre'ye doğru, Karadeniz sahiline gönderilmiştir. İmparator Lardea'da kırk gün kalarak diğer kuvvetlerin gelmesini beklemiştir. Aynı zamanda Bizans'ın Karadeniz'deki donanması Tuna'ya gönderilerek, Silistre'ye gönderilen kuvvet ile birlikte hareket etmesi kararlaştırılmıştı. Bu kuvvetler Peçenekleri arkalarından tehdit ederek, onların Tuna'yı geçmelerine mani olacaktı. İmparator da Balkanlar'ı geçip Peçeneklerin asıl kuvvetlerini imha edecekti. Seferin plânı dikkatlice düşünülerek bu şekilde yapılmıştı. Ancak bazı komutanlar bu plâna karşı çıkmışlarsa da İmparator bunlara kulak asmamış ve plân üzerin Lardea'yı arkada bırakarak Balkanlar'ı aşmaya hazırlanmıştı. Peçenekler, Bizanslıların bu sırada bir sefer yapabileceklerini düşünmedikleri için dağınık bir halde bulunuyorlardı. Bizanslıların yaklaştıkları haberi üzerine Peçenekler süre kazanıp hazırlanmak için 150 kişilik bir elçilik heyeti

göndererek barışın yapılmasını ve eğer imparator buna razı olursa her zaman için otuz bin kişilik Peçenek atlısının emrinde olacağını bildirmişlerdi. Ancak bu teklifi kabul etmezlerse hücum edeceklerini de söylemişlerdir. Bizans Peçeneklerin elçileri göndermelerini korkaklıklarına yormuş ve elçileri tevkif etmek için bir bahane bulmuştur. Bu bahane de şu idi: Bu sefer esnasında saray müneccimlerinden biri Aleksi'ye güneşin tutulacağını haber vermişti. Bunun üzerine o bu durumdan yararlanmak isteyerek elçilere: "ben bu meselede hakemliği Tanrı'ya bırakıyorum eğer gök yüzünde bugün herhangi bir işaret olursa, bu sizin iyi niyetle gelmediğinize alâmettir. Şayet hiçbir şey olmazsa, hakkınızdaki şüphelerimin asılsız olduğuna kanaat getireceğim." Bu konuşmadan iki saat sonra güneş tutulunca, İmparator da 150 Peçenek elçisinin tutuklanmasını emretmiştir. Tutuklanan elçiler bir muhafızın önderliğinde İstanbul'a gönderilmişler ancak bunlar yolda bir yolunu bulup kaçmışlar ve Peçeneklere gelerek durumu bildirmişlerdir. Muhafız derhal İmparatorun bulunduğu Goloe'ye gelerek durumu haber vermiştir. İmparator bunun üzerine daha çabuk hareket etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bizans ordusu Balkanlar'ı demir kapıdan geçerek, Tuna'ya dökülen Biçina nehri boyunca ilerlemişlerdir. Ancak bu ilerleyiş çok tehlikeli idi çünkü etrafta Peçenek atlıları dolaşıyor ve Bizanslılardan erzak tedarik etmek için biraz uzaklaşanlar bir daha geri dönmüyorlardı. Bizans ordusu Silistre yakınlarındaki bir nehir boyunda kamp kurdu. Peçenekler Bizanslıların bütün hareketlerini dikkatle takip ederek, hücum için uygun bir fırsat bekliyorlardı. İmparatorun ordusu çadır kurarken hiç beklemedikleri bir anda nehrin öteki tarafında bulunan bir Peçenek atlı kıtası nehri geçerek ani bir hücumla onlara saldırmış ve müthiş bir telaşa sebebiyet vermiştir. Peçenekler bu baskını zaten düşmanları arasında panik yaratmak için yapmışlardı ve bunu başararak pek çok esir yakalayıp süratle

geri dönmüşlerdir. İmparator Aleksi Tatuş'un elinde bulunan Silistre'yi işgal etmek istiyordu. İmparatorun üzerlerine geldiğini haber alan Tatuş yardım sağlamak düşüncesi ile Kumanların yanına gitmiştir. Bizanslılar kısa bir süre sonra şehrin sularını delerek içeriye girmişlerdir. Ancak içeride olan iki kaleyi bir türlü ele geçirememişlerdir. Bunun da sebebi Tatuş'un Kumanlara giderken adamlarına şehir hisarının arkasında bulunan tepenin işgal edilmesini ve buradan devamlı Bizanslılar üzerine hücum yapılmasını emretmiş olmasıdır. Peçenekler bu emre göre hareket ederek gece-gündüz hücumları ile Bizans ordusunu güç bir duruma sokmuşlardır ki bu da Bizans'ı muhasaradan vazgeçirmiştir. İmparator Balkanlar'a doğru geri çekilinmesini emretmiştir. Peçenekler Silistre'nin muhasarası kalkınca derhal karşı saldırıya geçmişlerdir. Bizans ile Peçenekler bir meydan muharebesi için karşı karşıya gelmişlerdi. Sabah erkenden başlamış olan savaşta ikindiye kadar müthiş bir şekilde devam etmiş ve nihayet Peçenekler Bizanslıların bütün hücumlarını püskürttükten sonra kendileri karşı hücuma geçmişler ve Bizans ordusunu kaçmaya mecbur etmişlerdir. Bizans çok feci bir mağlubiyete uğramış ve kuvvetlerinin büyük bir kısmını savaş meydanında bırakmıştır. İmparator Aleksi'de kaçan ordu ile Goloe'ye gitmiştir. Bu galibiyet 1087 yılı baharında yaşanmıştır.31

İmparator Goloe'de çok kalmayarak Beroe'ye (Eski Zagra'ya) geçmiştir. Burada uzun bir süre kalarak Peçeneklere esir düşenleri para vererek kurtarmak istemiştir. Peçenekler ilk önce esirleri kendi elçilerine yapılanların intikamını almak için öldürmek istemişler ancak daha sonra bundan vazgeçerek para karşılığı esirleri serbest bırakmışlardır.32

Peçenekler bu zaferden çok fazla istifade edememişlerdir. Sebebi de Kumanlardır. Çünkü Bizans'ın Silistre'yi kuşatması karşısında başbuğ Tatuş Kumanları yardıma çağırmak için gitmişti. Ancak bu Kuman ordusu savaş bittikten sonra Silistre'ye gelmiştir. Kumanlar Peçeneklerin Bizanslılardan

pek çok ganimet ve esir aldıklarını görünce bu ganimetten kendilerine de verilmesini istemişlerdir. Peçenek başbuğlarına hitaben “Biz topraklarımızı, evimizi barkımız bırakarak sizin imdadınıza koştuk; sizinle hem tehlikeleri hem başarıyı paylaşmak için böylesine uzun ve zahmetli bir yolculuğa katlandık. Bize düşen herşeyi yapmış bulunduğumuza göre, bizi eli boş göndermeniz haklı olmaz. Gerçekten savaş olup bittikten sonra buraya gelmişsek, bunun sorumluluğu bize değil saldırıya geçmiş olan imparatora düşer. İşte bu nedenle, aldığınız ganimet ve esirleri ya bizlerle paylaşırsınız ya da bizi bundan sonra dostunuz olarak değil düşmanınız olarak görürsünüz ki hissemize düşeni de sizden zorla alırız” demişlerdir. Ancak Peçenekler yinede ganimetleri paylaşmak istememişler ve red cevabı vermişlerdir. Kuman-Peçenek mücadelelerinin tek sebebi sadece bu ganimet paylaşılması değildir. Bizans’ın yürüttüğü hilekâr politikaların da bir neticesidir. Kumanlar, Peçeneklerin müttefikleri olarak gelmişlerken artık Peçeneklerin en büyük düşmanları olarak geri dönmüşlerdir. Nitekim Kumanlar Peçeneklerden daha kuvvetli oldukları için onları yenmişlerdir.33

Kuman tehlikesinden kurtulan Peçenekler derhal Bizanslıları takibe başlamışlardır. Balkan geçitlerini geçerek Balkanlar’ın batısındaki ülkeleri yağmalamışlardır. Bu sırada Beroe’de bulunan İmparator burada daha fazla kalmayı tehlikeli bularak Edirne’ye dönmüştür. Peçenekler ise Dampoli (Yambolu) ile Goloe arasındaki Markella’yı işgal etmişlerdir. Tam bu sırada Kumanlar da Ozolimné (Uzolime)’ye geri dönmüşler ve orada Peçenekleri bulamayınca Tuna boyuna doğru ilerleyerek Peçenekleri arkalarından takip etmişlerdir. Bizans yaklaşan iki tehlike karşısında onlarla mücadele edecek durumda değildi. Ayrıca Ruslarla da mücadele ediyordu. Bunun için Peçeneklere barış yapmak isteğiyle elçiler gönderip, Tuna boyunda kalmalarına müsaade edeceklerini bildirmişlerdir. Peçeneklerde Kumanların geldiklerini bildikleri için Balkan geçitlerinde işgal etmiş oldukları kaleleri

Bizanslılara bırakmışlardır. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra Kumanlar gelerek, İmparatordan Peçeneklerle savaşmak için Balkanlar'daki geçitlerden geçmelerine müsaade etmesini istemişlerdir. Ancak İmparator Aleksi buna müsaade etmemiştir.34

Peçenekler, Kuman tehlikesinden kurtulunca barışı bozarak Bizans ülkesine yeniden akınlar yapmaya başlamışlardır. Peçeneklere bu sıralar galiba Pavlikyanlar da iştirak etmişlerdir. Çünkü kısa bir zaman sonra Filibe Peçeneklerin eline geçmiştir. Bizans bu hücumlara cevap verebilecek durumda değildi. Peçenekler Makedonya'ya kadar bütün Bizans ülkesini ele geçirmişlerdi. İmparator

Aleksi geri çekile çekile Kypsella (Ipsala)'ya kadar gelmiş ve Peçeneklere karşı daha fazla savaşmanın imkansız olduğunu görerek barış istemiştir.35

Peçenekler 1087 yılında yapılan bu barıştan sonra 1087-1088'de kışı geçirmek için Taurokomos (Taurokomenda) (Ergene nehrine yakın) kalmışlar ve Hayrabolu'ya gelmişlerdir. Bu da oradaki yerli ahali arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır. Babaeski'de bulunan İmparator Aleksi başkente döner dönmez Peçeneklere karşı mücadele etmek için yeni kuvvetler toplamaya başlamış ve 1088-1089 yılını bununla geçirmiştir. Savaşta ölen askerlerin oğullarından kurulan bu orduya "Arkhontopoulos (archontopuloi) (Archont oğulları: Bey oğulları) ismi verilmiştir. 1088 yılı ilkbaharında Peçenekler Lüleburgaz'a kadar gelince Bizans bu kıtayı onlara karşı göndermiştir. Bunlar doğrudan Peçenek karargâhına saldırmışlar ancak Peçenekler tarafından geri püskürtülerek 300 kadarı da öldürülmüştür. Peçenekler daha sonra Hayrabolu'nun içinden geçerek Aspra'ya (Malkara yakınlarında) geldiler. İmparator bu yıl da kendi kuvvetlerini toplayamamış, Peçeneklere karşı sadece gördükleri yerlerde, yani kalelerde saldırmışlar ve birkaç defa da başarı kazanmışlardır.36

Peçenekler Bizans imparatoru Komnenos’un İzmir Türk beyi Çaka’ya (Tzakhas) karşı olan mücadelesinden istifade ederek, Trakya’da yeniden harekete geçmişlerdir. Bizans ordusunda Peçeneklerden Bizans tarafına geçen Neantzés (Neançes) ve kumandanlardan-isimlerine bakılırsa Türk olan Kantzous (Kançu) ve Katranés (Katran) da bulunuyorlardı. Peçeneklerin küçük bir bölümü Aleksi’nin ordusuna tesadüf etmiş ve onları tâkip ederek Russion’a (Keşan) kadar ilerlemiştir.

Peçenekler 1088 yılı sonbaharında Keşan yakınlarında bir şehir olan Polybotos’a (Polboton) yaklaşmışlar ve burada müstahkem bir karargah kurmuşlardır. İmparator bunların üzerine daha fazla ilerlemelerine mani olmak için bir ordu sevketmiştir. Bu orduda bulunan Neantéz adlı Peçenek aslında kendi milletine yardım etmek ve Bizans’ın durumunu Peçeneklere haber vermek için bu orduda bulunuyordu. O, bir tepede kendi kavimdaşları ile görülerek Bizans’ın durumu hakkında bilgi vermiştir. Ancak Bizans ordusunda Peçenekçe bilen birisi onun tepede söylediklerini duyarak İmparatora gelip haber vermiştir. İmparator onları yüzleştirmiş ancak Neantéz bunun bir yalan olduğunu söyleyerek o kişiyi kılıcıyla hemen orada öldürmüştür. İmparator durumun inceliğini görerek ona bir şey yapmamış ancak bir süre sonra Neantéz’de atına binerek Peçenek saflarına geçmiştir. Daha sonra o ön saflarda yer alarak Bizans ordusuna karşı kavimdaşlarını sevketmiştir. Bu arada Peçenekler Haden denilen bir yere gelerek savaş durumu almışlardır. Bizans ordusu da akşama doğru buraya gelerek savaş düzenine girmiştir. İmparator bu arada Keşan’a giderek asker toplayıp geri dönmüştür. Ancak her iki taraf birbirlerine saldırmadan akşama kadar beklemişler sonunda da Peçenekler çekilip gitmişlerdir.37

1088 yılının sonbaharındaki bu sefer daha ziyade mevzii bir savaştan ibaret idi. İmparator kalelerde saklanarak, ara sıra fırsat buldukça huruç hareketleri ile Peçenekleri rahatsız etmekten başka bir şey yapamamış ve

Peçeneklerde bu sayede Trakya ve Makedonya'da istedikleri gibi hareket etmişlerdir. Bundan sonra İmparator hastalanmış ve ordu bir süre Keşan'da kalmıştır. Bu sıralarda Tatranés adlı bir Peçenek gelerek, Peçeneklerin onlara karşı hücuma hazırlandıklarını haber vermiş, İmparator da onu elçi olarak gönderip barış istemişse de Peçenekler bunu kabul etmemişlerdir. Bunun üzerine Keşan'a yakın bir yerde atlarını otlatan Peçeneklerin üzerine İmparator Ouzas (Oğuz,Uzan) adlı bir Türk başbuğunu aniden saldırması için göndermiş ve o da Peçeneklere saldırarak atları ve adamlarını ele geçirmiştir. Bundan sonra Peçenekler harekete geçerek şehri tazyik etmişlerdir. Bizans ordusu Peçenekleri geri püskürtmeyi başarmıştır. Ancak bu başarı Bizans'ın durumunu değiştirmemiştir. Aleksi, Keşan'ı terk edip bu yol üzerinde önemli bir askeri mevki olan Çorlu'ya gelerek durmuştur. Amacı Peçeneklerin daha ileriye gitmelerine engel olmaktı. Peçenekler de Bizanslıları tâkiple müstahkem bir mevkide bulunan Çorlu'ya gelmişlerdir. İmparatorun onlarla bir meydan muharebesi yapacak ordusu yoktu ve bu yüzden o kurnazlığını kullanarak onların muhasarayı kaldırmalarını sağlamıştır.38 Bu hadise 1088-1089 yılı sonbaharında olsa gerektir. Bulgaristan kilisesinin piskoposluğuna tayin edilen ve zamanın en yüksek hatiplerinden sayılan Theophylaktos'un Aleksi'ye hitaben yazdığı nutuktan 1088-1090'da Bizanslılarla-Peçenekler arasında bir barışın yapıldığını anlıyoruz.39

1089-1090 yılının galiba kışında Peçenekler Ergene boyuna geçmişlerdir. Çünkü Şubat ortalarına doğru bir Peçenek kıtasının Büyük Çekmece-Küçük Çekmece arasındaki Khoirobakkhoi'ye (Chirobakchi)40 yaklaştıklarını görüyoruz. Bu haber üzerine İmparator başkentte 500 kadar adam toplayarak onları bütün gece silahlandırmış ve nasıl savaşacaklarını göstermiştir. 14 Şubat'ta imparator acele topladığı bu kuvvetlerle başkenti terk ederek Peçeneklere karşı harekete geçmiştir. Aleksi Khoirobakkhoi'ye

gelerek, bütün kapıları kapatmış ve şehir ahalisinden hiç kimsenin Peçeneklerle konuşmasına müsaade etmemiştir. 15 Şubat'ta Peçenekler Khoirobakkhoi'ye yaklaşmışlar ve surların önündeki tepeyi işgal etmişlerdir. İmparator Peçenekleri yenerek başkente geri dönmüştür.41

Peçenekler bu mağlubiyetin karşılığını 1090 veya 1091 Şubatı'nın sonlarında başkenti Byzantion'un surlarına gelerek şehri tehlikede bırakarak almışlardır. Bir yandan Peçenek ve diğer yandan İzmir'deki Çaka Bey'in hareketleri Bizans'ı zor duruma düşürmüştür. Nitekim Çaka Bey'in kendisi denizden ve Peçeneklerde karadan Bizans'a saldırmak üzere anlaşmışlardır. Bu tehlike Bizanslılar için öncekilerden çok daha büyük idi. Bizanslılar tek kurtuluşu Kumanlardan yardım istemekle bulmuşlardır. Nitekim Bizans Kumanlara ve Doğu Avrupa'ya yardım ricası ile mektuplar gönderdiği zaman memleketin içindeki ülkelerden de asker toplamaya gayret sarf etmiştir. Bu gaye ile general Nikefor Melissénos, Trakya ve Makedonya'da Peçeneklerin hücumlarından etkilenen yerlere gönderilmiş ve ona Ainos'u (Erez) olabildiğince çabuk işgal etmesi emredilmişti. Orada Bulgar ve Ulahlardan bir ordu teşkil edecekti. Aynı zamanda kalelerdeki garnizonlara dokunmamaları emredilmişti çünkü Peçenekler buralara hücum ettikleri takdirde kalelerdeki garnizonlar ülkeyi savunacaklardı. Flandre kontu Robert'in göndermiş olduğu 500 şövalye de İzmit tarafında meydana gelebilecek bir saldırı için görevlendirilmişti. İhtiyaç halinde onları başka yerlere göndermekte mümkündü.

Peçeneklerin 1091 Nisanı'nda ani olarak harekete geçmeleri Bizans'ı çok müşkül bir duruma sokmuştur. Başkentteki kuvvetler toplanarak İznik'teki Türk beylerine karşı kullanılan Frenk şövalyeleri alel-acele getirtilerek Bizans ordusu ile Meriç'in mansabındaki Enez şehrine gemilerle gönderilmiştir. Enez'in bulunduğu mevki savunma için çok elverişli idi. Peçeneklerin esas kuvvetleri Khoirénos'ye (Choerenos,

Chirini: Domuzlu) doğru ilerlemekte idi. İmparator da ordusunun başına gelmişti. İki ordu arasında kuvvet bakımından oldukça büyük bir fark vardı. İmparator bunu görünce korkarak, kurtuluş ümidinin olmadığını zannetmiştir. Çünkü beklemekte olduğu Kumanlar hâlâ gelmemişti. Bizanslılar büyük bir korku ile Peçeneklerin hareketlerini takip ediyorlar, herhangi bir hücuma geçemiyorlardı. Peçenekler de savaşa girişmemişler ve ordugâhlarında kalmışlardı. Bu suretle üç gün geçmişti. Boşuna geçirilen bu üç gün Peçenekler için en büyük felaketin gelmesine sebep olmuştur. Karşılarındaki güçsüz Bizans ordusunu kendi hallerine bırakmaları Peçeneklerin en büyük hatalarını teşkil etmektedir. Bizans ordusunu imha etmek Peçenekler için çok kolay bir işti. Ancak onlar galiba İzmir'den Çaka Bey'in gelmesini bekledikleri için bunu yapmamışlardır. Ayrıca onların yaklaşan Kuman tehlikesinden de haberleri yoktu. Başbuğ Manyak, Moniakl (Bonyak) ve Togortak (Tugorkan) tarafından idare edilen yaklaşık 40.000 kişilik Kuman ordusu Peçeneklerle savaşmak üzere Bizans'a yardıma gelmişlerdi. Kumanlar Peçeneklerle savaşmak için İmparatordan üç gün süre istemişler ve elde edecekleri ganimetin yarısını kendilerine bırakacaklarını söylemişlerdir. Aleksi ise onlara on gün müsaade etmiş ve ganimetinde tamamen onların olacağını söylemiştir. Üç gün geçtikten sonra Bizans imparatorunun savaşmak için acele etmediğini gören Ku-manlar elçi göndererek "Ne zamana kadar meydan savaşını erteleyeceğiz? Bilesin ki artık daha fazla beklemeyeceğiz; yarın sabah gün doğunca ya kurt ya da kuzu eti yiyeceğiz" demişlerdir. Aleksi bir taraftan da Trakya ve Makedonya'dan gelecek kuvvetleri beklemekte idi zira Kumanların Peçenekleri yeneceklerine pek inanamıyordu. Daha fazla bekleyemeyeceğini gören İmparator Enez'e giderek buradan bir gemiye binmiş Meriç nehrinin aktığı yeri ve her iki sahili araştırarak askerlerinin mevzi alabilecekleri en iyi yeri aramıştır. Ancak ertesi gün geri dönerek

nehri geçmiş ve daha sonra Chirine denilen yerde kamp kurarak kendisi yeterli miktarda atlı askerle Enez'e dönmüştür. Meriç'in batısında bulunan ordunun yardımına kısa bir süre sonra Trakya ve Makedonya'daki askerlerde gelmişlerdir. Bu şekilde biraz daha kuvvetlenen Bizans, Peçenekler tarafından işgal edilen ve Philokalos adını taşıyan, Meriç'in geçitlerinden birini ellerine geçirmişlerdir. Geceyi burada geçiren Bizans ordusu Lebune (Lebounion, Lebunium) denilen bir yeri işgal etmişlerdir. Bizans imparatorunun savaş başlamadan önce birkaç kez yer değiştirdiğini görüyoruz. Bu arada Peçeneklerden Neantéz yeniden İmparatorun yanına gelmiş ancak bu sefer İmparator tarafından affedilmemiştir.

Bizanslılar Kumanların gelmesi ile Meriç'in sol tarafına geçmişlerdir. Ancak savaş Meriç'in sağ tarafında bulunan Lebunium'da bir tepede cereyan etmiştir. Bu yerin günümüzdeki Omurbey civarında olduğu sanılmaktadır. 29 Nisan 1091 yılında Salı günü yapılan meydan muharebesinde Peçenekler özellikle Kumanların sayesinde Bizans karşısında büyük bir mağlubiyete uğramışlar ve bu Peçeneklerin büyük bir kısmı savaş meydanında mahvolmuşlardır. Yine Lebunium yanındaki muharebede Peçenekler en büyük hezimetlerini yaşamışlar ve aynı zamanda Balkanlar'daki siyasi faaliyetlerine son veren bir darbe almışlardır. Esir alınan Peçenekler de Bizans tarafından kılıçtan geçirilmişlerdir.42

Lebuniem zaferinden sonra Bizans İmparatorluğu, 1048 yılından itibaren şiddetle devam eden Peçenek tehlikesinden kurtulmuş bulunuyordu. Bu savaştan sonra sağ kalan Peçeneklerin bir kısmının Tuna boyuna veya Macaristan'a gittikleri imkan dahilindedir. Bizanslıların eline esir düşenler ya öldürülmüş veya Makedonya ve Balkanlar'da yerleştirilmişlerdir. Peçeneklerin bir kısmının bilhassa XII. yüzyıl başlarına

kadar Makedonya'daki Moglena civarında kadın ve çocukları ile birlikte yaşadıklarını ve "Moglena Peçenekleri" diye anıldıklarını da biliyoruz.43

Bu mağlubiyeti müteakip Peçeneklerin askeri kudretlerine de son verilmiştir. Bizans topraklarına yerleştirilen bu Peçeneklerden İmparatorun özel kıtaları teşkil edilmiştir. Bizanslılar Peçeneklerin mükemmel bir askeri kuvvete sahip olduklarını yakından bildiklerinden fırsat buldukça bunlardan kendi hizmetlerine almaya gayret etmişlerdir. Bizans gerek Normanlara gerekse Anadolu Selçuklularına karşı yaptığı savaşlarda ordusunda daima Peçenek kuvvetlerini bulundurmuşlardır.44

Rusya'da Kumanlar ile Uzların arasında kalan ve Rus knazlığında bir süre hizmet eden Peçenekler 1121 yılında burayı terk ederek 1122'de Tuna boyuna gelmişlerdir. Bu Peçenekler Tuna'yı geçerek Trakya'nın bir kısmını yağma edince İmparator onların hücumlarına mani olmak için ordu göndermiştir. Bu ordu Peçenekleri mağlup etmiştir.45 Daha sonra 1152 yılında Peçenekler Tuna nehrini ve Balkan dağlarını geçerek Filibe civarına kadar gelmişler ve etrafı yağmalamışlardır. İkinci defa ise 1154'de Tuna'yı geçip nehir boyundaki Bizans topraklarını tahrip etmişlerdir. Peçeneklere karşı bir ordu gönderilmişse de bu ordu Peçenekler tarafından mağlup edilmiştir. Peçenekler eski âdetleri üzere birçok ganimet alarak ülkelerine geri dönmüşlerdir.46

XII. yüzyılın başlarında Suriye'ye yakın Bizans ülkesindeki Anadolu şehirlerinde Peçenekler garnizon hizmetinde bulunuyorlardı. Gerek bu kalelerdeki gerekse Bizans'ın çeşitli yerlerine iskan ettirilen Peçenekler Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Bir kısmı ise Suriye'nin Türkler tarafından alınmasından sonra Türklerin idâresine girerek İslâmiyet'i kabul etmişlerdir. Bunların bakiyeleri Halep ve Macar civarında XVI. yüzyıl sonlarına kadar mevcuttur. Peçeneklerin büyük bir kısmı

Macaristan’a gidip Macarların hizmetine girmişlerdir. Tuna’nın doğusunda kalanlar ise Kumanlarla birleşmişlerdir.

Bizans kaynaklarında Peçeneklere ait son bilgiler 1161-1171 yıllarına aittir. 1161-1171 yılları arasında birçok yerleri yağmalamışlardır. Bunların üzerine bizzat İmparator Manuel Komnenos giderek Tuna’yı geçmiş ve Taurocythia’ya kadar ilerlemiştir. Ancak Peçeneklere rastlayamamış sadece geri dönerken bir Peçenek kıtasını görerek onlara saldırıp, mağlup etmiş ve 100 kadarını da esir almıştır.

Bundan sonra Bizans kaynakları Peçeneklerden ayrı olarak bahsetmemişlerdir. Ancak bazı yerlerde Bizans sarayında bunların büyük rütbeler kazanmış olduklarına dair kayıtlar vardır.47

Bugün günümüzde Bulgaristan, Bosna, Romanya’da Peçeneklerden kalma pek çok yer adları vardır. Mesela Tuna’nın son mecrasında sağ tarafında bulunan Dobruca gibi.48

1 O. Golubovskiy, Peçenegi, Torki i Polovtsı do Naşestviya Tatar, No: 1, Kiev l883-l884, s. 225; A. N. Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara l972, s. 45; a.e. müell., Peçenek Tarihi, İstanbul l937, s. 107-108; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1997, s. 180.

2 Rasovskiy, Peçeneklerin Macaristan’a 3 yoldan ve Macar kaynaklarındaki efsanelere göre Arpad döneminde yani X. yüzyılda geldiklerini belirtmektedir. Yine o eldeki kaynaklara göre ve özellikle Konstantin’in verdiği bilgilere dayanarak bunun 945 yılında olduğunu ve X. Asrın birinci yarısında yaşayan Macar hükümdarı Zoltan zamanında Macaristan’ın kuzeybatısında ve Fertö gölü çevresinde yaşadıklarını söylemektedir. Bk. D. A. Rasovskiy, “Peçenegi, Torki i Berendey Na Rusi i v Ugrii”, Seminaruum Kondakovıanum, Praha l933, s. 4; Peçeneklerin

Macaristan’a ilk gelişleri hakkında detaylı bilgi için bk. a.e. a.e., s. 5-7; Rasovskiy, ayrıca Peçeneklerin İtil boyunu terk ettikleri zaman, Hazarlara tabi olan Macarların Don ve Kuban sahasını ellerinde bulundurduklarından; yeni yurt edinmek isteyen Peçeneklerin bu isteklerini ancak Macarları yenmekle mümkün olacağını anlamalarından ve daha sonra da her iki kavim arasında meydana gelen savaşlarda Peçeneklerin üstün gelerek Macaristan’a nasıl yerleşmeye başladıklarını geniş bir şekilde anlatmaktadır. s. 19-42; Ayrıca bk. Kurat, Peçenek, s. 38, 43-50; a.e. müell., Karadeniz, s. 46-47; Golubovskiy, a.e. a.e., s. 225-227.

3 Konstantin Porphrogenetus, de Administrando İmperio, Bonn l840, s. 38, 40; Rasovskiy, a.g.m., s. 5.

4 Bizans, 894’de Bizans arazisine girerek imparatorluk ordusunu mağlûp eden Bulgar çarı Simeon’a karşı bu sırada Dnyeper ile Tuna nehirleri arasındaki topraklarda bulunan Macarları yardıma çağırmış, Macarlar da Bizans’ın bu çağrısına uyarak bir kaç defa Simeon’u arkadan vurarak, kuzey Bulgar arazisini tahrip etmişlerdir. Bu arada Bizans’ın donanma Kumandanı Eustathios Tuna ağzını tutarken Bizans başkumandanı Nikephoros Phokas’da Bulgaristan’ın sınır bölgesini işgal etmişti. Simeon Bizans ile mütareke anlaşması yaparak zaman kazandı ve Bizans imparatoru nasıl Macarlara başvurduysa, o da güney Rusya

ovasında bulunan Peçeneklere müracaat etti. Peçeneklerin yardımıyla Macarlar’ı mağlûp eden Simeon tekrar Bizanslılara döndü ve Bulgaropygon yankınlarında Bizanslılar üzerinde kesin bir zafer kazandı (896). Bunun üzerine barış yapıldı. Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi/Türk. terc. Fikret Işıltan/, TTK Yay. Ankara 1991, s. 239.

5 Bizans topraklarında Bulgar çarı Simeon’un tahribatı için bk. G. Ostrogorski, Bizans Devleti, s. 243-244.

6 Kurat, Peçenek, s. 108; Ayn müell., Karadeniz, s. 60-61.

7 Kurat, Peçenek, s. 111; Ayn müell., Karadeniz, s. 60-61; Peçeneklerin Karadeniz’in kuzeyine gelişlerini Bizans iyi değerlendirmiş ve Peçenekler’e elçiler göndererek onları Bulgarlara karşı kazanmak istemiştir. İlk temaslar 915 tarihinde gerçekleşmiş ve Kırım kumandanı Leon Phokas’a gereken talimat verilerek, Peçeneklerin Bulgarlara karşı sevki için her türlü çareye başvurması bildirilmişti. Phokas’a şayet bunu başarırsa kendisine “Patricius” unvanı gibi yüksek bir pâyenin verileceği de vadedilmişti. Bunun üzerine Phogas, Peçeneklerle buluşmuş ve onlarla Bulgarlar üzerine gitmeleri hususunda bir anlaşma yapmıştı. Peçenekler 20 Ağustos 917’de, Bulgarlara karşı savaşmak maksadıyla Tuna’ya doğru gitmişlerdi. Bizans gemileri kendilerini Tuna’nın diğer tarafına geçireceklerdi. Fakat kumandan Phokas, Bizans amirali Romanos Lekapenos ile bir mesele yüzünden kavga etmeye başladı. Bunu gören Peçeneklerin Bizanslılara güvenleri kalmadı ve geri dönüp gittiler. Bizans ordusu büyük hazırlıklardan sonra Karadeniz kıyısı boyunca düşman topraklarına girdi. Ancak bu ordu 20 Ağustos 917’de Simeon tarafından baskına uğratılarak tamamıyla imha edildi. Bk. Ostrogorsky, Bizans, s. 245.

8 Konstantin Porhygennetos, De administrandı İmperio, Bonn l840.

9 Kurat, Karadeniz., s 62-63.

10 Togan, Mes’udi’nin 932 yılında Velender adlı bir Bizans kalesine Peçeneklerin hücumlarından bahsettiğini ve Velender’in Kafkaslar’da bir yerde bulunduğunu belirterek, buraya saldıranların Hazar Peçenekleri olabileceklerini söylemektedir. Bk. Z. V. Togan, “Peçenekler”, İA, c. IX, s. 539; Kurat, detaylı bir şekilde bu saldırı ve buranın nerede bulunduğu üzerinde durmaktadır. Kurat, Peçenek, s. 116-124.

11 Kurat, Peçenek, s. 129-130; Togan, Peçenekler, s. 539.

12 Skylitzes, Ioannes, Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope, (Ed. J. Bekker: Corpus Scriptorum Historia Byzantinae), c. II, Bonn l839, s. 584,;

Golubovskiy, a.e. a.e., s. 235; V. G. Vasilyevskiy, “Vizantiya i Peçenegi”, Trudı, c. I, Sankt-Peterburg l908, s. 10-11; Kurat, Peçenek, s. 131-133.

13 En önemli Bizans kaynağımız olan Cedrenus’da bu sayı 800 bin olarak verilmektedir. Ancak gerek Golubovskiy, gerek Vasilyevskiy ve gerekse Kurat bu sayının çok abartılı olduğunu belirterek, bunun belki 80 bin olabileceğini belirtmişlerdir.

14 Cedrenus, a.e. a.e., s. 586; Vasilyevskiy, a.e. a.e., s. 12-14; A. P. Kajdan, “İoann mavropod, Peçenegi i Ruskiye v Seredine XI. v”, Zbornik Radova, No. VIII, Beograd l963, s. 12; Kurat, Peçenek, s. 135-136; Togan, Peçenekler, s. 539.

15 Cedrenus, a.e. a.e., s 588-589; Kurat, Peçenek, s. 136-137; Togan, Peçenekler, s. 539.

16 Kurat, Peçenek, s. 138.

17 Cedrenus, a.e. a.e., s. 590; Kurat, Peçenek, s. 138-140.

18 Cedrenus, a.e. a.e., s. 598; Kurat, Peçenek, s. 140-142.

19 Cedrenus, a.e. a.e., s 600-602 arasında detaylı bilgi verilmektedir. Kurat, Peçenek, s. 144; Togan, Peçenekler, s. 540.

20 Cedrenus, a.e. a.e., s 603; Bu iki Peçenek başbuğu arasındaki mücadeleler için bk. Vasilyevskiy, a.e. a.e., s. 42-85; Kurat, a.e. a.e., s. 145.

21 Cedrenus, a.e. a.e., s. 604-608; Kurat, Peçenek, s. 145-148.

22 Kajdan, a.e. a.e., s. 180.

23 Rasovkiy, a.g.m., s. 17-18; Kurat, Peçenek, s. 150-152; Togan, Peçenekler, s. 540.

24 Kurat, Peçenek, s. 153-155.

25 Geniş bilgi için bk. Kurat, Peçenek, s. 155-160.

26 Anna Kommena Alexıad (Türk. Terc. Bilge Umar) İstanbul 1996.

27 Anna bu Peçenek başbuğlarının isimlerin Tatou, Khales, Seslav ve Satzas olarak vermekte ve bunların bu şehirleri ele geçirdikten sonra

Tuna’yı rahatça aşarak, komşu bölgeleri talan ettiklerini ve birkaç kaleyi ele geçirdikten sonra bir süre hareketsiz kalarak tarımla uğraştıklarını belirtmektedir. a.e. a.e., s. 210; Kurat, Peçenek, s. 166.

28 Anna babası Aleksi Komnenos’un, Normanlarla ilk defa 18 Ekim 1082 tarihinde Anadolu Selçuklu hükümdarı Süleyman Şah’ın gönderdiği bir Türk ordusu ve Venediklilerden sağladığı orduyla beraber savaştığını ancak mağlup olmaktan kurtulamadığını söylemektedir. Detaylı bilgi için bk. a.e. a.e., s. 131-150. Ancak daha sonra 1083 tarihinde yaptığı savaşı Selçuklu Türklerinin sayesinde kazanarak, Pavlikanların önde gelenlerini tutuklatarak, mallarına el koymuş ve sürgüne göndermiştir. a.e. a.e., s. 178-180; Kurat, Peçenek, s. 167.

29 Aleksi bu Travel’e bağışlanma ve tam özgürlük güvencesi veren bir Altın Yaldızlı Ferman yazdırarak göndermiştir. Kommena, a.e. a.e., s. 183.

30 Kommena, a.e. a.e., 211-212; Kurat, Peçenek, s. 168-169.

31 Kommena, a.e. a.e., s. 213-222; Ayrıca bu hadiseler Kurat’ta oldukça teferruatlı bir şekilde anlatılmaktadır. bk. Kurat, Peçenek, s. 169-179.

32 Kommena, a.e. a.e., s. 223-224; Kurat, Peçenek, s. 180-181.

33 Kommena, a.e. a.e., s. 224; Kurat, Peçenek, s. 181-182.

34 Anna, İmparatorun Kumanların tekrar gelmesinden korktuğu için Synesios adındaki elçiyi Altın Yaldızlı Fermanla birlikte Peçenekleri uzlaşmaya ve anlaşma ikna etmek için gönderdiğini belirterek, Synesios’dan Peçeneklerin daha fazla ileriye gitmemeleri ve bulundukları yerde kalmalarını sağlamasını ve karşılığında da onlara nelere ihtiyaçları varsa bol bol verileceğini söylemesini istemiştir. Nitekim elçi onların yanında uzun süre kalarak her çeşit hizmetlerinde bulunmuş ve sonunda onları İmparatorla anlaşmaya razı etmiştir. a.e. a.e., s. 226; Kurat, Peçenek, s. 193-194.

35 Kommena, a.e. a.e., s. 227; Kurat, Peçenek, s. 194-195.

36 Kommena, a.e. a.e., s. 228; Kurat, Peçenek, s. 195-196.

37 Anna bu hadiseyi detaylı bir şekilde anlatmaktadır, a.e. a.e., s. 234-237; Kurat, Peçenek, s. 201-203.

38 Anna eserinde bu hadiseleri teferruatlı bir şekilde anlatmaktadır, a.e. a.e., s. 239-241; Kurat, Peçenek, s. 204-205.

39 Kurat, Peçenek, s. 207.

40 Kaynaklarda buranın nerede bulunduğu konusunda iki görüş vardır: 1) Küçük Çekmece ile Büyük Çekmece arasında ve Mela deresi kıyısında; 2) Çatalca; Ayrıca Vasilyevskiy bu tarihi 1091 yılının Şubatı olarak vermektedir. Bk. Vasilyevskiy, a.e. a.e., s. 255.

41 Kommena, a.e. a.e., s. 243-245; Kurat, Peçenek, s. 208.

42 Anna bu zaferden sonra Bizasnlılar tarafından "(Bir gün eksik kaldığından) Peçenekler Mayıs'ı göremediler" diye bir türkü söylediklerini belirterek s. 247-258 arasında bu zaferi çok geniş bir şekilde anlatmaktadır; Kurat, Peçenek, s. 214-227 arasında da detaylı bilgi verilmektedir.

43 Kurat, Peçenek, s. 229.

44 Kommena, a.e. a.e., s. 346-348; s. 479-484.

45 Vasilyevskiy, a.e. a.e., s. 102-107; Rasovskiy, a.g.m., s. 18-19; Kurat, Peçenek, s. 232.

46 Kurat, Peçenek, s. 234.

47 Kurat, a.e. a.e., s. 235-236.

48 Kurat, a.e. a.e., s. 240.

Anna Kommena, Alexıad, /Türk. Trc. Bilge Umar/, 1996.

Constantine Porphyrogenitus, De Administrando İmperio, Bonn 1840.

Feodorof-Davıdov, G. A., Koçevniki Vostoçnoy Evropı pod Vlastyu Zolotordınskih Hanov, Moskova 1966.

Golubovskiy, V., Peçenegi, Torki, Polovtsı do Naşestviya Tatar, Universitetskie İzvestiya, No. 1 Kiev 1883-1884.

İbn Fazlan, İbn Fazlan Seyahatnâmesi, /Haz. Ramazan Şeşen/, İstanbul 1975.

Jirejek, Überreste der Petschenegen und Komnanen, Prag 1889.

Kafesoğlu, İ., Türk Milli Kültürü, İstanbul 1992.

Kajdan, A. P., “İoann mavropod, Peçenegi i Ruskiye v Seredine XI. v”, Zbornik Radova, No. VIII, Beograd l963, s. 177-184.

Karamzin, N. M., İstoriya Gosudarstva Rosiskogo I-III, Sank-Peterburg 1842-1843.

Kluçevski, V. O., Russkaya İstoriya, I, Moskova 1994.

, Kurs Russkoy İstorii, c. I. ders 5, Moskova 1909.

Kurat. A. Kurat., Peçenek Tarihi, İstanbul 1937.

, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara l972.

Novogorodskaya Pervaya Letopis, Starşego i Mladşego İzvodov, Moskova-Leningrad 1950.

Ostrogorsky, G., Bizans Devleti Tarihi, Türk. terc. Fikret Işıltan/, TTK Yay. Ankara 1991.

Pletnëva S. A, “Peçenegi, Torki, Polovtsı Stepei”, Yevrazii v Epohi Srednevekovya, Moskova 1981.

Polnoye Sobranie Russkih Letopiseh, Letopis Po Voskrasenskomu Spisku Arheografiçeskoyu Komisseyu, Sank-Peterburg 1856.

Povesti Vremenıh Let, /Haz. D. S. Lihaçeva-B. A. Romanova/, Moskova-Leningrad 1950.

Priselkov, M. D. “Lavrentevskaya Letopis (İstoriya Teksta)”, Lenin Devlet Üniversitesi İlim Adamları Notları, no: 32, İlmî Tarih serisi, Leningrad 1939.

Rasovskiy, D. A., Peçenegi, Torki ve Berendi Na Rus i Ugrii, Seninarium Kondakovianum VI, Prag 1933.

Skylitzes, Ioannes, Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope, (Ed. J. Bekker: Corpus Scriptorum Historia Byzantinae), c. II, Bonn l839.

Şahmatov, A. A., Povesti Vremennıh Let, c. I, Petograd 1916.

Togan, A. Zeki Velidî., Umumî Türk Tarihine Giriş I, İstanbul 1981.

, “Peçenekler”, İA, c. IX, s. 535-543.

Vasilyevskiy, V., Vizantiya i Peçenegi (1048-1094), Trud I, Sankt-Peterburg 1908.

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

KİMEK-KIPÇAK / KUMANLAR

Kıpçaklar ve Kumanlar / Doç. Dr. Ahmet Gökbel [s.729-756]

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

A. Kıpçak ve Kuman Kelimeleri

1. Kıpçak Kelimesi

Kıpçak, bir Türk kavimi ve bu kavmin rehberliği altında kurulan kavimler birliğinin adıdır. Kelimenin asıl şekli Kıvcak olup daha sonraları seslerin değişmesiyle Kıfçak, Hıfçak; Hıfçah şekillerinde söylenmiştir. Uygur vesikalarında bir şahıs adı olarak geçen bu kelime, Mahmud Kaşgari'de Kıvcak şeklinde geçmekte ve Türklerden büyük bir bölük, bu bölüğün oturduğu bölge, Kaşgar yakınında bir yer adı gibi anlamlara gelmektedir.1

Kutadgu Bilig'de bu kelime dört yerde geçmektedir.2 Radloff'un da işaret ettiği gibi burada bu kelime "kovı" kelimesi ile birlikte geçtiği için bu iki kelime arasında bir yakınlık düşünülebilir. Halk inanışlarında da Kıpçak kelimesi kovı veya kovuk kelimeleri ile birleştirilmektedir.3 Örneğin Oğuz Destanı'na göre, Oğuz Kağan'ın "İt Barak" ülkesini fethi esnasında beylerinden birinin karısı hamile kalmış, kocası da savaşta öldürülmüştü. Bu savaş yerinde kadının doğumu yaklaşınca yakınlardaki içi oyulmuş olan bir ağacın içinde çocuğunu doğurdu. Durum Oğuz Kağan'a

intikal ettirilince, Kağan ona Türk dilinde içi çürümüş ve oyulmuş ağaç anlamına gelen Kıpçak adını koydu.[4] İranlı Tarihçi Reşidüddin Câmiü't-Tevârih adlı eserinde Kıpçak/Kıwcak adını çürümüş, yıpranmış bir ağaç kovuğu şeklinde açıklayarak Kutadgu Bilig ve efsanelerde geçen anlamları teyid etmiştir.[5] Ahmed Rıfat ise Kıpçak kelimesini bir kavim adı şeklinde değerlendirerek şöyle tarif etmiştir: "Kazan, Volga ve Don nehirleri ile Kırım havalisinde Cengizoğullarının bir şubesini oluşturan hükümete veya orduda bulunan Tatar kavimlere verilen isimdir."[6] Rasovsky de Kıpçak kelimesini bir Türk kavmi olan Kimeklerin bir kabilesinin ismi olarak değerlendirmiş ve zamanla bu kelimenin bütün Kimeklere şamil olduğunu belirtmiştir.[7]

Kıpçak Türklerinin önem arz eden bir özelliği, tarihleri boyunca bu kavmi tanımlamak için birçok adın kullanılmış olmasıdır. Pritsak, analiz amacıyla bunları "yerli adlar" ve "yabancı adlar" olmak üzere iki sınıfa ayırmıştır.

Yerli adlar:

Kıpçak: VIII. yüzyıldan itibaren Müslümanlar tarafından İslâmî tarih ve coğrafya edebiyatında kullanılan Kıpçak kelimesi, 1240 yıllarında Moğol metinlerinde, XIII. yüzyıldan itibaren de Çin metinlerinde geçmektedir. Muhtemelen Moğollara Türklerden, Çinlilere de Moğollardan geçmiştir.

Kuman: Takriben 1080 yıllarından başlayarak genellikle Bizans yazarları tarafından kullanılmıştır.

Kun: Bu Macarların Polovetsler için kullandığı addır. 1086'dan itibaren kullanılmıştır.

Yabancı adlar:

Polovets: 1055'den itibaren eski Rus metinlerinde geçmektedir.

Pallidi: Bremenli Adam tarafından “Gesta”sında muhtemelen 1072-1076 yıllarında kullanılmıştır.

Valwen: (Latincesi: Valvi, Flavi/Falones/Valoni), XIII. yüzyılın ilk yarısındaki Orta, Aşağı Almanca (ve Latince) metinlerde görülmektedir.

Xarteks: Urfalı Mateos’un Ermenice yazılmış kitabında 1050/1051 olaylarında geçer.8

Bu tasnife göre, bu boy için kullanılan yedi ad, kronolojik olarak; Kıpçak, Polovets, Kuman, Kun, Pallidi, Valwen/Falavi, Xarteks şeklinde sıralanabilir.

Yukarıda zikredildiği üzere bu göçebe kavmin en eski Türkçe adı Kıpçaktır. Bu ad “kıp” köküne güçlendirici “çak” ekinin verilerek isme dönüştürülmesinden meydana gelen Türkçe “Kıpçak” teşkilinden kaynaklanmaktadır. Bu ek Osmanlıca “kabıcak-kabucak”da da vardır (kabık-kabuk+çak).9

Netice itibariyle yukarıda belirtmeye çalıştığımız bütün verilerden bu kelimenin, bir Türk kavmi veya kavimler birliğine veya belli bir bölgeye verilen ad olarak algılandığı; içi çürüyüp boşalmış ağaç ve kovuk, boş-ağaçsız çöl gibi anlamlara geldiği anlaşılmaktadır.

2. Kuman Kelimesi

Dilciler, kuman kelimesinin temelinde Türkçe (>Moğolca) kuba kelimesinin yattığı görüşündedirler. Aslen Hakas-Altay Türkçesi grubunda görülen bu kelimenin manası soluk, solgun, sarımtrak’tır. Kelime Kaşgarlı’nın Divan’ında (1074-1076’da) görülmekte ve “kırmızı ile sarı arası bir renk”olarak izah edilmektedir.10

Şark kaynaklarındaki Kıpçakların adı Batı kavimlerinde ve Ermenilerde farklı şekilde geçmektedir. Bu bakımdan bozkırlı Türk toplulukları arasında istisna teşkil ederler. Onlara Bizanslılar “Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani”, Ruslar “Polovets”, Almanlar ve diğer bazı Batılı milletler

“Falben, Falones, Valani, Valwen, Pallidi”, Ermeniler “Xarteks”, Macarlar “Kun” demişlerdir.11 Latin kaynaklarında Bizanslıları takiben Kuman adı geçiyor. Türkçedeki Kuman adı ise Bizans’tan alınmış olabilir.

Ruslar, Almanlar, diğer Batılılar ve Ermeniler tarafından verilen isimler, aslında renk (sarı, sarımsı, açık sarı, saman sarısı) ifade eder. Adlarının ilk defa geçtiği Rus Kroniki’nde (1055-1056) Türkmen, Peçenek ve Tork’larla (Uz) aynı cinsten oldukları belirtilen Kumanlar,12 anlaşıldığına göre buralarda, daha ziyade dış görünüşleri ile tanıtılmak istenmiştir. Esasen Doğulu ve Batılı kaynaklar, Kumanların kumral saçlı ve sarışın olduklarında fikir birliği içerisindedirler.13

Pritsak, Kuman ve Kun kelimelerinin etimolojisi üzerinde durmuş ve bu konuya yaklaşımı şöyle olmuştur: Ona göre, Kuman kelimesinin sonundaki “n” harfi problem meydana getirmektedir. Karl Heinrich Menges buna şu şekilde yaklaşır: “Bu nâdir rastlanan bir isim eki, -n veya daha ziyade eski tip bir çokluk eki -an/-en olabilir. Meselâ Kaşgarlı’da da er “erkek” kelimesinin çokluğu er-en “erkekler” olarak görülür.14

Yine Pritsak, şimdiye kadar bilim adamlarının Arap-Norman coğrafyacı el-İdrisî’nin (1154) naklettiği şekiller olan el-Kumânin (Kumanlar) ve Kumâniye’yi (Kumân Ülkesi) dikkate almadıklarını belirtmekte ve bunların ikinci hecedeki “a” harfinin uzun olduğunu açıkça gösterdiğini açıklamaktadır. Ona göre bu da Kumân kelimesindeki “-n” ekinin kaldırılamayacağı manasına gelir. Geriye kalan tek alternatif çokluk eki olan- an’ ekidir ki, bu da, terim kollektif bir boy konfederasyonunu tanımladığı için mantıkîdir. Böylece kelimenin Türkçe olduğu, gramer açısından (kuba’ soluk, solgun’ tanımlamasının) kolektif şeklidir ve “soluk/solgun (halk) ” anlamına geldiği anlaşılmaktadır.15

Németh ise, Kuman ve Kun kelimelerini, aynı kökten geldiği düşüncesiyle bir arada izah etmiştir. Németh’e göre, Kuman kelimesi

Kumanların kendi Türk isimleridir, bu ad onlara herhangi bir yabancı millet tarafından verilmemiştir. Yabancı milletlerin Kumanlara verdiği ad, bu kelimenin tercümesidir. Bu nedenle, dört dilde aynı anlama gelen Xarteks, Polovtsi, Falben, Türkçe kûn ve kuman, Kumanların halk ismidir. Zikredilen dört dilde de sarı, sarışın, soluk renkli vb. anlam ifade eder. Ona göre Kuman ve Kun kelimeleri Türkçe sıfat olan Kû<Kub sarı, renksiz, uçuk renkli kelimesinden türemiştir.16 Pritsak'da bu görüşü destekleyerek; bu iki kelimeyi, kumân (< kuba soluk, solgun) ve kûn (< ku), soluk/solgun (bozkır/çölün halkı) manasında kabul edilebileceği şeklinde görüş belirtmiştir.17

Kuman adının önce bir şahıs adı olduğu; daha sonraları ise bütün bir kabileyi ifade eden bir ad şekline geldiği konusunda rivayetler söz konusudur. Ayrıca Rus vekayinamelerinde Kuman adını taşıyan bir başbuğun varlığından da bahsedilmektedir.18

B. Kıpçakların Menşei

Kıpçak ve Kuman kelimelerinin anlamları ve nereden geldikleri hakkında bilgi verdikten sonra şimdi de Kıpçakların kimliği ve menşeleri üzerinde durmaya çalışalım. Bir iki görüş dışında bütün tarihçiler Kıpçakların bir Türk boyu olduğunda birleşmektedirler.

Kıpçak/Kuman kabilelerinin etnik menşei sorunu, Türkolojinin en çapraşık problemlerinden birisidir. Bunların menşeine dair ilk geniş araştırmayı yapmış

olan Marquart'ın19 Kumanların Uzak Doğu'da Amur Nehri dolaylarında yaşadığını ileri sürdüğü "Murqa" adlı bir Moğol kavminin "Kun" kabilesine bağlama iddiası, onun kaynaktaki bazı kelimeleri yanlış okuması (Örneğin "fırka" sözünü kavmin adı zannederek "Murqa") dolayısıyla kabul görmemiştir.20 Marquart'ın verdiğimiz örneğe

benzer birçok yanlışı Pelliot ve Eberhard tarafından düzeltilmiş ve tarihçiler nezdinde Kumanların Moğollara dayandığı fikri benimsenmemiştir.21

Ayrıca “Kun” isminin, yine bir Moğol-Tibet karışımı olan T’u-yü-hun kavim adından kısaltma olabileceğine dair G. Haloun’un düşüncesi de22 ikna edici görülmemiştir. Nedeni de beyaz ırkın seçkin vasıflarını taşıyan Kumanların çehrelerinde ve bedeni yapılarında hiçbir Moğol çizgisi bulunmadığı gibi Kıpçak-Kuman dilinde de Moğolca unsurlara rastlanmaması olabilir.23

Bütün bunlara rağmen, Kumanların ırkî özellikleri bazı araştırıcıları, onlarla Âriler (Hind-Avrupalılar) arasında ilgi kurmaya sevketmiştir. Gerek soy, gerek kültür bakımından Türkü Moğoldan pek ayıramadıkları bilinen Marquart, Pelliot, Barthold ile aralarında Rassovsky’nin de bulunduğu Batılı bilginler, tam Türk olarak saymadıkları Kuman-Kıpçak tipinin nihayet Moğol bölgesinde Türkleşmiş bir Hint-Avrupalı kavimden ileri gelebileceği üzerinde durmuşlardır.24 Buna karşılık M.Ö. II. yüzyılda Tanrı Dağları’nın kuzey yamaçları ile Isık Göl dolaylarında oturan ve başbuğları “Kun-mo” veya “Kun-mi” (Kun-beğ, Kun-bi) diye anılan Hun soyu ve kültürüne mensup ve Türklere mahsus bir kurt efsanesine sahip ve milattan sonraları da varlıklarını sürdüren Wu-sun (veya Vu-sun) kavminin25 Çin kayıtlarında kırmızı saçlı (kumral), mavi-yeşil gözlü olduğu ifade edilmiştir.26 Öte yandan İslâm kaynaklarından (Birûnî 1050 sıraları, Mervezi XII. asrın ilk çeyreği) anlaşıldığına göre Orta Asya’da Kun adlı bir Türk kavmi, X. yüzyıl başında Kuzey Çin’de kurulan Moğol K’i-tan Devleti’nin bilhassa 936’da Çin’de Liao sülalesi olarak bütün kıtayı ele geçirme teşebbüsü karşısında, yerlerini terkedip “sarılar ülkesi”ne (Şâriya) doğru çekilmiştir.27 Bu “sarı”larla, adları aynı manaya gelen Kunların, menşei bakımından ilgisi araştırılmıştır: Mervezî’ye göre kısmen Aral Gölü’ne kadar çekilmiş olan bu “sarı”ların ya “Sarı-Uygur”lardan

olabileceği28 veya "sarı-su" ırmak isminde ve Tûrgiş hâkanının başkenti civarındaki (Çu'nun batısı) İbn Hurdâdbih'in bahsettiği "Sarigh" kasabasında hâtırası mevcut "Sarı Tûrgiş"lerle birleştirilebileceği düşünülmüştür.29 Ayrıca Kimek ülkesine uzandığı sanılan yol üzerinde Gerdizî'nin (Ulu Kuman) diye kaydettiği bir bozkır sahası bulunmaktadır.30

Kıpçak-Kuman-Kun meselesine dâir son zamanlarda önemli araştırmalar yapan Czegledy'nin olaya şu şekilde baktığı nakledilmektedir: Kumanların batıya göçünden önce Orta Asya'da İdil-Seyhun-İrtiş arasında Oğuzlar; Tobol, İşim çevresinde Kıpçaklar bulunuyor, daha doğuda Nan-Şan bölgesinde (Mervezî'deki Şâriya) Sarı-Uygurlar yer alıyordu. Hoang-ho dirseği dolaylarında Nesturi (Hıristiyan) öngütler vardı. Kunlar da bu civarda bir yerde yaşamakta idiler.31

Bahaeddin Ögel, Kıpçakları Kuzey Türklerinden kabul eder. Ona göre, Kuzeybatı Sibirya'da İrtiş Nehri ile Ural Nehri arasında yaşayan Türklere genel olarak Kıpçak adı kullanılmıştır. O, Bulgarlar ve Macarların başlangıçta Türk tesirlerini, en çok Kıpçaklardan aldığını ve VI. yüzyılda Bulgarlarla Macarları bu bölgelerden kovan Sabır Türklerinin de kök itibariyle Kıpçaklardan olabileceği düşüncesindedir.32

Kaynaklarda Kimek, Kun gibi Türk zümreleri yanında zaman zaman Başkurt, Uz ve As gibi müstakil sayılan boylar da Kıpçaklar içerisinde veya onlarla birlikte zikredilmişlerdir. Bazı tarihçilere göre de Kıpçak, Kanglı, Kimak ve Kun gibi kabileler geniş anlamda Kıpçak zümresinin ayrı şubelerinden ibarettir.33 Birçok kaynağın Kıpçak-Kimek ve Kıpçak-Kanglı ilişkisinden bahsettiğini görüyoruz. Genel kanaate göre Kıpçaklar, Kimekknezin,34 büyük ve etkili kollarından birini oluşturmaktadırlar. X. yüzyılda Kimeklerin "İmi", "İmâk", "Tatar", "Balandır", "Khıfçâğ", "Lngâz" ve "Eclad" ismindeki boylardan oluştuğu anlaşılmaktadır.35

Rasovsky, IX ve X. yüzyıllarda İrtiş ve Ural arasındaki Kimek adlı Türk kavmini Kuman olarak değerlendirmektedir. Ona göre bunların bir oymağı Kıpçak idi. X. yüzyıldan itibaren Kıpçak adı bütün Kimeklere tedricen isim olmuştur.36

Kaşgarlı, Kimek (Yimek-İmek) kavminden ve bu kavim Kıpçakların büyüğü sayıldığı halde Kıpçakların kendilerini ayrı tuttuklarından bahseder.37 Marquart'a göre, bundan, o sırada (XI. asrın son yarısı) ikili federasyon (Kimek=İki Yimek, İki İmek) hâlinde yaşayan Kimeklerde idareciliğin Kıpçak kolunda olduğu anlaşılmaktadır.38

Kıpçakları Batı Göktürk topluluklarından bir kitle olarak görenler de vardır. Bunlar da Kıpçakları İrtiş boylarındaki Kimeklere dayandırmaktadırlar.39

Kıpçak-Kanglı ilişkisine gelince, Göktürkler devrindeki boylar arasında Kanglı adına rastlanmamaktadır. Kanglıların VI. yüzyılda Türkler tarafından hakanlığa itaat ettirildikleri ve 640 yılında batı Türk hakanlarından birinin Kanglılara kaçıp orada öldüğü rivayetler arasındadır.40 XII. yüzyıla geldiğimiz zaman Kıpçaklarla Kanglıların iç içe olduklarını görmekteyiz. XII. yüzyılda kuvvetli ve kalabalık bir Türk kavmi olarak sahnede olan bu kavim, Kıpçaklara mensup bir kol olarak mütalâa edilmektedir.41 Kaşgarlı, kendi zamanında Kanglı adlı ünlü bir Kıpçak beyinin olduğunu belirtir.42 Kıpçaklardan olduğu anlaşılan bu boydan bir bölüğün Kıpçaklarla beraber Mısır'a da gittikleri nakledilmektedir.43

Mitoloji, her ne kadar bir tarih belgesi olarak kabul

edilmese de milletlerin, komşuları hakkında fikir ve düşüncelerini aydınlatmaları bakımından bir tarihçi için büyük önem taşır. Türk mitolojisine göre Kıpçaklar, Oğuz-Han'ın bir evlatlığı idiler. Oğuz-Han Destanı'na göre, Kıpçak'ın babasını Oğuz-Han evlatlık olarak almış ve yetiştirmiştir. Sonradan kuzey bölgelerini idare etmek için Oğuz-Han,

Kıpçak'ı göndermiş ve bu bölgeler Kıpçak'ın soylarından meydana gelmiş olan Kıpçak Türkleri ile dolmuştur.44

Genel olarak Türk boylarının menşeleri hakkında söylenen efsanelerde ağacın da önemli bir yeri vardır. Örneğin, Uygur efsanelerinde Uygur hakanlarının ağaçtan türedikleri söylenir. Dede Korkut kitabında adı geçen bir kahraman (Basat): "Atam adını sorarsan kaba ağaç, anam adını sorarsan kağan arslan" diyor. Kıpçak boyunun menşei hakkındaki rivayette de ağaçtan türeme efsanesinin izi mevcuttur.45 Rivayete göre Oğuz-Han bir seferden dönüşünde, savaşta ölen bir askerinin eşi bir ağaç kovuğunun içinde bir oğlan doğurur. Oğuz-Han da bu çocuğu evlat edinerek ona Kıpçak adını verir.46

Netice olarak, çoğunluk tarafından kabul görmeyen bir iki rivayetin dışında bütün tarihçiler menşei itibariyle Kıpçakların Türk olduğunda hemfikirdirler. Başta Oğuz destanları olmak üzere Türk mitolojisi de bunu desteklemektedir.

C. Kıpçakların Siyasî Tarihi

1. Kıpçakların Ortaya Çıkışları

Kıpçak kelimesinin VIII. yüzyıldan itibaren Türkler ve İslâmî tarih ve coğrafya edebiyatında, Kuman kelimesinin de 1055'den itibaren eski Rus metinlerinde geçmeye başladığını belirtmiştik.47 Kıpçak ve Kıpçaklar için kullanılan diğer kelimelerin kaynaklarda ilk rastlanılmaları tarih itibariyle yukarıda belirtildiği gibi olsa da, bu kavmin tarih sahnesine ne zaman çıktığı henüz tam netlik kazanmış değildir. Ünlü Alman bilgini Marquart'ın Kıpçaklara dair uzun ve derin araştırmalar yapmasına rağmen bunların Avrupa'ya gelmelerinden önceki tarihleri hakkında inandırıcı neticeler ortaya koyamadığı48 ancak bu kavmin ilk olarak kendi adları ile 1120-1121 yıllarında tarih sahnesine çıktıklarını göstermeye muvaffak olabildiği anlaşılıyor. Fakat Rus kronikleri bu tarihten önce XI. asrın ortalarından

itibaren Kıpçakları zikretmeye başlamışlardır.49 Bazı tarihçiler de Kıpçakların ilk ortaya çıkışlarını VIII. asrın sonlarına kadar götürmekte ve o dönemde Kıpçakların merkezî Kazakistan çöllerinde yaşadıklarını belirtmektedirler. Onlara göre o dönemde Kıpçaklar, Kimekler, Başkurtlar ve Peçenekler ile komşudurlar.50

Kıpçakların tarih sahnesine çıkmalarını IX. yüzyıldan itibaren başlatanlar da vardır. Onlara göre, Kimeklerin daha IX. yüzyılda dağılmaya başladıkları ifade edilmektedir. Bu asırda bile Kıpçakların müstakil bir Türk kavmi gibi zikrolunduğu ağırlıklı görüşler arasındadır. Aynı asırda Kimeklerden ayrılan Kıpçakların batıya doğru göç ederek Oğuzlara kuzeyden komşu oldukları belirtilmektedir.51 Kıpçakların bir taraftan nüfuslarının çoğaldığı, diğer taraftan muhtemelen Kimeklere mensup diğer bazı grupların katılması ile kuvvetlenerek X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Oğuzları sıkıştırmaya başladıkları ve onların göçlerinde önemli bir etken oldukları görülmektedir.52 X. yüzyıldan başlayarak XI. yüzyılda Kimek adının ortadan kalkıp Kıpçak adının yaygınlaştığını bütün tarihçiler teyit etmektedirler.53

A. Nimet Kurat, Kıpçak/Kumanların Asya’daki ilk vatanlarından batıya doğru hareketlerini 916 tarihinde Kuzey Çin’de teşekkül eden Kıtay Devleti’nin ortaya çıkmasına bağlamaktadır. Ona göre gittikçe büyüyen Kıtaylar bazı Türk kavimlerini batıya doğru itmiştir. Bunlar arasında Kıpçaklar da vardı. Yine Kurat, X. yüzyılda İrtiş boylarında yaşayan büyük bir Türk boyu olan Kimeklerle Kıpçak ve Kumanlar arasında taşımış oldukları isimlerden başka bir fark olmadığını belirterek yukarıda (Kimeklerle ilgili) bahsedilen görüşlere katılmaktadır. Aynı yazar, şark müelliflerinin Orta Asya’daki kavimler hakkında bilgi verdikleri zaman (IX. asırda) İrtiş’e yakın yerlerde Kıpçakların en kuvvetli zümreyi oluşturduğunu ve bu adın oradaki diğer bazı gruplara da isim olduğu

üzerinde durmuştur. Daha sonra (XI. asır ortalarında) bu kavmin Avrupa'ya giden kısmı orada Kuman adı ile anılmıştır.54

Kıpçakların tarih sahnesine çıkması ve tarihteki rolleri üzerinde derinlemesine çalışma yapan şahsiyetlerden biri de Rasovsky'dir. Onun bu konudaki teorisini şu şekilde özetlemek mümkündür: "IX. ve X. yüzyılda İrtiş ve Ural arasında Kimek adlı bir Türk kavmi yaşamıştır. Bunlar Kumanlardır. Bunların bir oymağı Kıpçak idi. X. yüzyıldan başlayarak Kıpçak ismi yavaş yavaş bütün Kimeklere ad oldu. Uzak Doğu'da Kıtay Devleti'nin kuruluşu bozkır halklarını harekete geçirdi. Kıpçaklar bu yolla güney ve batıya ulaştılar. Bu ilerleyiş Orta Ural ile Don-Dnyeper arasındaki geniş bir cephede vukua geldi. Kendi önlerindeki Oğuzları kovalayıp takip etmeleri yaklaşık otuz sene devam etti.

Kıpçak Devleti İrtiş ve Balkaş Gölü'ne kadar uzanır hale gelmişti. Kuzey sınırları Sibirya'da 56-57 enlem dairesinde, kendileri için önemsiz olan orman bölgesine kadar ulaşıyordu. Avrupa'da Kama Nehri aşağı mecrası ve Bulgar Devleti, kuzeyde ise Ryazan, Novgorod-Syeversk ve Pereyaslavl Rus prenslikleri sınırdı. Güney sınırları da Don mansabından Volga mansabına oradan da Hazar Denizi ve Aral gölü kuzeyinde Talas ve Çu çevresinde Hvarizm komşusu olarak bulu

nuyordu. Bu fevkalâde geniş alanda kışın daha çok güneyde konaklıyorlar, yazın ise orman bölgesi kıyılarına, Karpatlar'ın, Urallar'ın yamaçlarına ve Volga'nın batı kıyısındaki yaylalara çıkıyorlardı. Tam manasıyla birlik kuramayıp ancak tehlike anlarında bazı kısımlarının bir araya gelebildiği Kıpçaklar beş bölükten ibaretti: 1- Orta Asya, 2- Volga-Yayık, 3- Donyeç Don, 4- Aşağı Dnyeper, 5- Tuna Bölüğü. Batı tarafta bulunanların içlerine daha sonradan karışan kavimler olduysa da onlar kısa zamanda Kıpçaklaştılar."55

Görüldüğü üzere Rasovsky’nin bu konudaki tezi Kıpçakların tarih sahnesine çıkışlarını içerdiği gibi daha sonra oluşturdukları siyasî birliğin sınırlarını da içermektedir.

Kıpçakların ortaya çıkışlarında genel kanaat bu şekildedir. Az da olsa, VIII. asırdan başlayarak IX. ve XI. asırlarda tamamen tarih sahnesinde görünmüşlerdir. Bizim kanaatimiz de bu yöndedir. Ancak bu görüşler dışında, VI. yüzyılda Bulgarlarla Macarları Karadeniz’in kuzeyinden (Güney Rusya) kovan Sabir Türklerini, kök itibariyle Kıpçaklara dayayarak56 Kıpçakların ortaya çıkışlarını V. ve VI. yüzyıla kadar geriye çekenler olduğu gibi, bu kavmin daha I. yüzyıldan itibaren Kafkasya dağlarının kuzeyinde yer alan stepler ülkesinde oturduğunu ve bu bölgeye de “kumanya” denildiğini iddia edenler de vardır.57

2. Kıpçakların Bağımsızlığı Meselesi

Tarih itibariyle, ortaya çıkışlarında ortak bir görüş bulunmayan Kıpçakların, XI. yüzyılın ortalarından itibaren Kiyev Rus sınır boylarında zuhurundan Moğol istilasına kadar süren yaklaşık iki yüzyıllık bir süre Avrasya step bölgesine hükmettiği anlaşılıyor. Bu kavim birliği Orta ve Yeni Çağ’ın çeşitli Türk halklarının teşkilatında önemli roller üstlendiği gibi, etrafında bulunan Macaristan, Bulgaristan, Bizans, Rus, Gürcistan Harezmşahlar devletleriyle sıkı siyasî, iktisadî ve içtimai ilişkilere girmiş ve bu yerleşik toplumlar üzerinde büyük tesirler yapmıştır.58 Deşt-i Kıpçak’ta yaşayan bir kısım boyları Kıpçaklaştıran bu kavim, Cengizoğullarının hüküm sürdükleri Çin’de önemli memuriyetlere yükselmiş59 ve “askeri dağılma” kapsamında Moğol hakimiyeti altında olmayan Hindistan’daki Delhi ile Suriye ve Mısır’daki Memluk Sultanlıkları içerisinde önemli başarılara imza atmışlardır.

Kıpçaklar, belirtildiği üzere çeşitli bölgelerde ayrı ayrı etkili hamleler yapıp Türk tarihinde önemli bir yer tutmalarına rağmen büyük bir boy

birliği olarak hiçbir zaman belirli bir merkez etrafında toplanıp güçlü bir siyasî birlik meydana getirememişler ve bağımsız bir Kıpçak (Kuman) Devleti kuramamışlardır.60 Bunun en önemli sebeplerinden birisi, Kıpçak boylarının koyu göçebe olmaları yani göçebelik gelenek ve usullerini titizlikle muhafaza etmeleridir.61 Bu özellik onların yerleşik hayata geçememelerine, dolayısıyla da hiçbir yerde tutunamamalarına neden olmuştur. Kıpçakların başka ülkelerde veya tâbiiyetleri altına düştükleri zümrelerin baskısı ile yerleşik hayata alışabildikleri, daha sonra da şu veya bu şekilde eriyip gittikleri anlaşılıyor.

Bazı tarihçilere göre ise Kıpçaklar, bir devlet kurmayı istememişlerdir. Çünkü göçebelik için çok uygun bol otlaklı yerlere sahip olup, yağmacılık ve ücretli askerlik vasıtasıyla gelirlerini artırabilen göçebe kavimler, devlet kurma yoluna az meyillidirler. Bunun da iki sebebi olup; ya dıştan bir askeri tehdide karşı koymak mecburiyeti ya da çoğu zaman otlak darlığından çıkan iç kavgalardır. Kıpçakları, üyeleri birbirlerine aykırı olup, farklı amaçlar güden bir boy reisleri ittifakı olarak görenler de vardır.62 Her boy, kendi hükümdar ailesinin rehberliği altında bulunup, kendi çıkarına göre bir siyaset güderek, birkaç boyu içine alıp birleştiren çeşitli alt birlikler teşkil etmekteydiler.

3. Karadeniz’in Kuzeyinde ve
Kafkaslar’da Kıpçaklar

Bu başlık altında Kıpçakların sırasıyla Hazarlar, Peçenekler, Ruslar, Gürcüler, Harezmşahlar, Selçuklular ve Moğollar ile münasebetleri üzerinde durulacaktır.

Kıpçaklar ve Hazarlar

Kıpçakların Hazarlar ile münasebetleri daha çok Hazarların çöküş dönemlerine rastlamaktadır. IX. yüzyılın bilhassa ekonomik faaliyetler bakımından en önemli devletlerinden biri sayılan Hazarlara karşı Bizans’ın

politikasını değiştirerek cephe alması, Rusların ve komşu Türk boylarının saldırıları ile iç ayaklanmalar, X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu devletin iyice zayıflayıp çökmeye başlamasına neden olmuştur.

Önceleri Hazarların egemenliği altında bulunan Ruslar, Hazarların zayıflamasından faydalanarak onların bu bölgedeki geniş ticarî imkanlarını ele geçirmek ve ticaret yollarını kontrolleri altına almak istiyorlardı. Ruslar bu emellerine ulaşmak için bir yandan komşu Türk boylarını Hazarlara karşı kışkırtırken, öbür taraftan o dönemin bölgedeki en güçlü devletlerinden biri olan Bizans ile işbirliğine girmiş ve onlardan yardım almayı başarmıştır. Hazarların aleyhine olarak ortaya çıkan bu üçlü ittifakın sonunda Hazar Devleti ortadan kalkmış ise

de Ruslar umduklarını elde edememişlerdir.63 Hazar Devleti yıkıldıktan sonra o bölgeye Oğuz ve Peçeneklerin yanı sıra büyük ölçüde Kıpçak Türkleri yerleşmiştir.64

Kıpçakların Yayık Nehri'nin batısında İdil istikametinde ilerleyişi en geç XI. yüzyıl başlarına rastlar. Bu hareket çok geniş bir cephe üzerinde yapılmıştır. Kıpçakların bir kısmı İrtiş boyundan Uralları aşarak Kama-İdil sahasına sokulmuşlar ve böylelikle İdil Bulgarları ile karışmağa başlamışlardı. Orta İdil boyunun Kıpçaklaşması bu şekilde olmuştur.65 Kıpçakların diğer zümreleri ise Aşağı İdil boyuna girmişler ve Hazarların ortadan kalkmasında başlıca amil olmuşlardır.66 Kıpçaklar bu bölgede yaklaşık iki asır hüküm sürmüşlerdir.67

Hazarların bağımsızlığını kaybetmesiyle, Hazar Devleti zamanında Aşağı Volga bölgesinde kurulan şehirler, şehirlerin etrafında bulunan tarlalar ve nihayet yerleşik hayat birdenbire kaybolmamıştı. İşte Güney Rusya'da yayılan Kıpçaklar böyle zengin bir miras üzerine konmuşlardı. Kazan şehrinden İran'a kadar olan ticareti ellerinde tutan Hazar tüccarlarından Kıpçaklar çok şey öğrenmişlerdir. Hazarlar sayesinde yavaş

yavaş bu hayatı benimsemeye başlayan Kıpçaklar, dil ve kültür bakımından Hazarların Kıpçaklaşmasına neden olmuşlardır.68 Ancak Kıpçaklar bu bölgeye hakim olunca onların arasında Hazarların hemen erimedikleri bölgede belli bir süre ikinci derecede hakim unsur olarak varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir. Hüsameddin Emir Çoban'ın Kırım'a yapmış olduğu sefer sırasında savaştan canı yanan Kıpçakların şu sözleri o tarihte hâlâ Hazarların varlığının hissedildiğini göstermektedir: "Esas suçlu olan Soğd ve Hazar halkı. Onların sebep olduğu bu karışıklığa bizim karşı gelmemiz gerekti. Fakat iş işten geçti. Şimdi bari aptallar ve budalalar gibi davranarak kellemizi kaybetmeyelim."69

Hazarların yıkılmasından sonra iki asır Kıpçakların elinde kalan Hazar ülkesi 1229 yılında Sübidey idaresindeki Moğol ordusu tarafından istila edilmiştir.70

Kıpçaklar ve Peçenekler

Kıpçak-Peçenek münasebetlerini IX. asırdan itibaren ele almanın isabetli olacağı kanaatindeyiz. Araplar ve Karlukların 751 yılında Talas Nehri boyunda Çinlileri yenmelerinden sonra, Karlukların Peçenekleri tazyik etmeye başladıkları kuvvetli rivayetler arasındadır. Bu arada Karlukların kuvvetlenmesi Orta Asya Türk toplulukları arasında mücadelelerin yeniden canlanmasına neden olmuştur. İli, Çu ve Talas boylarındaki meralar yüzünden vuku bulan mücadeleler sonunda Peçeneklerin yenildiği ve Sır-Derya ve Aral Gölü civarına çekilmek zorunda kaldıkları görülmektedir.71 Bu mücadelelerin yankısı X. asır İslâm kaynaklarında da göze çarpar. Arap müelliflerinden Mes'udi o dönemde Peçeneklerin düşmanları arasında Uz, Karluk ve Kimekleri (Kıpçakları) de zikretmektedir. Başta Gerdizî olmak üzere bazı kaynaklar da IX. asrın sonlarında ve X. asrın ilk dönemlerinde Kıpçaklar, Peçeneklerin doğu ve kuzey komşusu olarak gösterilmektedir.72 Bu dönemlerde Hazarlarla Kama

Bulgarları arasında sıkışan Peçeneklerin doğuya kaymalarına Kıpçakların ve Uzların izin vermedikleri belirtilmektedir.73

1030 tarihlerinde Kıpçakların İdil boyuna geldikleri ve batıya doğru ilerleyerek Uzları Don boylarından çıkardıkları anlaşılıyor. Yerinden oynatılan Uzlar da Peçenekler üzerine atılarak Dnyeper Nehri'nin sol sahilini ele geçiriyorlar.74 Bu şekilde yerinden oynatılan Peçenekler X. asırda bölgede yaşarken sekiz boydan oluşan ve daha sonra 13 boyu bulan büyük nüfusa sahip kalabalık bir topluluk haline geliyor.75

Kıpçakların 1060'dan sonra Uzları takiben Tuna boyuna doğru süratle ilerledikleri 1064'de Uzları Tuna'nın güneyine attıkları ve aynı zamanda Kıpçak/Kumanların Transilvanya-Macaristan istikametinde ilerledikleri anlaşılıyor. Böylelikle XI. yüzyıl sonlarında Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar tamamıyla Kıpçakların eline geçmiş ve bu bölge şark kaynaklarında "Deşt-i Kıpçak" adını almaya başlamıştır.76 Bu adın Moğol istilasından sonra umumileştiğini görüyoruz.

1087'de Bizanslılarla Peçenekler arasında Derster (Silistre) yakınlarında vuku bulan meydan muharebesi esnasında, Peçenek başbuğu Tatuş, Tuna'nın doğu istikametinde bulunan Kıpçaklardan yardım istemiş, Kıpçak/Kumanlar da bu davete icabet etmişler ve yardıma gelmişlerdir. Bu suretle Kıpçaklara Tuna kıyısındaki zengin otlakları ve Balkan yolunu gösteren Peçenekler olmuştur.77 Hatta bazı rivayetlere göre Kıpçakların aynı yıl Peçeneklerle beraber Bulgaristan, Makedonya, Yeni Pazar, Kosova, Bosna ve Arnavutluk'u zapt ettikleri ve başkenti Kumanova olan "Kuman-Peçenek Türk Federasyonu"nu kurmaya muvaffak oldukları bildirilmektedir. Böylece ilk defa Türk olmayan unsurlara karşı bölgede millî birliğin sağlanması yönünde bir adım atılmıştır.78

Silistre'de Peçeneklerin Bizanslıları bozguna uğratmaları neticesinde bu savaşta Peçeneklere önemli miktarda ganimet kaldığı anlaşılmaktadır.

Peçenek başbuğu Tatuş'un isteği üzerine yardıma gelen Kıpçaklarla-Peçenekler arasında yukarıda zikredilen ganimetin paylaşımı problem olmuştur. Peçenekler, ganimeti Kıpçaklarla eşit şekilde paylaşmak istemeyince Kıpçak-Peçenek topluluklarının arası açılmış ve bu yüzden iki kardeş kavim birbiriyle çarpışmıştır. Kıpçakların galibiyeti ile neticelenen bu savaş Peçenekler ile Kıpçakların birbirlerine karşı yaptıkları ilk büyük mücadele mahiyetindedir.79

Çoğu tarihçiler Peçeneklerle Kıpçaklar arasında meydana gelen ve iki kavmin aralarının açılmasına neden olan sadece bir ganimet paylaşımı olmayıp Bizans siyaseti, yani Bizans'ın bir göçebe kavmi, öbürü üzerine düşürmekteki ustalığının bir neticesi olduğunda birleşmektedirler.

Bizanslılar, Silistre'de Peçenekler karşısında aldıkları mağlubiyetin hemen akabinde Peçeneklerle onların yardımına gelen Kıpçakların aralarını açmayı başarınca tekrar bir toparlanma imkanı bulmuştur.

1089 yıllarında Peçeneklerin Trakya'ya akınları söz konusudur. Yine bu sıralarda Bizans'ın hem İznik sultanı Kılıç Arslan, hem de İzmir beyi Çakan'ın hücumlarına uğradığı görülmektedir. Bu tehditler altında bunalan Bizans, Avrupa Hıristiyan devletlerinden yardım istemiş ve bu suretle I. Haçlı Seferi tertip edilmiştir.80

1090 sonlarında Bizans İmparatorluğu, tarihinin buhranlı anlarından birini daha yaşıyordu. Çünkü Peçenekler Anadolu'daki soydaşları ile işbirliği içine girmişlerdi. On yıla yakın bir zamandan beri kuvvetli donanması ile adalardan bazılarını fethederek Ege Denizi'ne hakim olan Oğuzların Çavuldur boyundan, İzmir beyi Çakan İstanbul'u fethetmek üzere Peçenek komutanlar ile temas kurmayı başarmıştı. Ege'de Çakan'ın donanması, Marmara sahillerinde Selçuklular, Edirne'de Peçenekler tarafından üç ağızlı Türk kıskacı arasına alınmış olan Bizans'ın 1091

ilkbaharındaki durumu, Fatih'in İstanbul'u fethinden hemen önceki günleri hatırlatıyordu.81

Bizans imparatoru Aleksios Batı Hıristiyan dünyasından zamanında yardım göremedi ise de imparatorluğunu bu tehlikeden yine Türklerin eliyle kurtarmayı başarmıştır. Kıpçak/Kumanların Tugorkan (veya Tugor Han) ve Bönek (Bonyak) adlı başbuğları ile anlaşarak onları, Çakan'ın sahillere yanaşmasını beklemek üzere Meriç Nehri kenarında Lebunium'da (Omurbey Mevkiinde) karargah kurmuş olan Peçenek kuvvetleri üzerine saldırttı. Kırk bin Kıpçak süvarisinin baskınına uğrayan Peçenekler tamamen ezildiler (29 Nisan 1091).82 Tarihi kaynaklar, bu iki akraba kavmin o dönemde birleşmeleri halinde Avrupa'nın çoğunu işgal edebileceklerini kaydetmektedirler.83

Siyasî tarihleri böylece sona eren Peçeneklerden arda kalanlar dağıldılar. Macaristan'a gidenler Peşte çevresinde ve Fertö vilayetinde yerleştirildiler. Bir kısmı da Uzlar ve Kıpçaklarla karıştı. Balkanlar'da kalanlar daha çok Vardar Nehri boyuna iskan edilmişlerdir.84

Kıpçaklar ve Ruslar

Kıpçakların Rus yurduna ilk gelişleri 1054 senesine rastlar. Pereyaslavl Knezliği steplere en yakın olması hasebiyle Kıpçaklar önce buralara gelmişlerdi. Başlarında Boluş adında bir komutan vardı. Preyeslavl knezi Vsevolod, Kıpçaklarla barış yapmış ve onları hediyelerle tatmin ederek düşmanca hareketlerini önlemişti.85 Bu kayıtlardan Ruslarla Kıpçaklar arasındaki ilk karşılaşmanın anlaşma ile sonuçlandığı anlaşılmaktadır.

Kıpçakların Ruslarla 1055 yılında yaptığı barış çok sürmedi. 1061 yılında bu defa Kıpçaklar savaşmak üzere, Pereyaslavl Knezliği'ne hücum edip onları mağlup ettiler.86 Bu münasebetle Rus vekayinamesinde konuyla ilgili şunlar yazmaktadır: "1061 yılı Polovetsler ilk defa savaşmak üzere Rus yurduna geldiler. Vsevolod onlara karşı 2 Şubat tarihinde şehirden çıktı

ve savaş oldu. Vsevolod'u yendiler ve savaştıktan sonra geri gittiler. İşte bu murdar ve Allah'sız düşmanların Rus yurduna ilk kötülükleri idi. Onların Beyi de (İskal) idi."87 Kıpçakların Rus arazisine bu ilk saldırısı Pereyaslavl Prensliği'ne idi. Kıpçak başbuğu "İskal"in adını "Sakal" diye okuyanlar da vardır.

Bu arada Kıpçakların Peçenek ve Uzları takip ettikleri ve önlerinden kaçan bu Türk kavimlerinin önemli bir kısmının Rus sahasına iltica ederek Ruslar tarafından hizmete alındıkları anlaşılmaktadır. Bunun Kıpçaklar nazarında düşmanca bir hareket olarak görülmesi Kıpçakları 1068 yılında tekrar Rus Preyaslavl Knezliği'ne hücuma sevk etmiştir. Kiyev yakınlarında üç Rus prensinin birleşmiş kuvvetlerini ağır yenilgiye uğratarak Çernigov Prensliği'ne kadar ilerlemişlerdir.88

Kıpçakların bunu müteakip o yıllarda her yıl veya her iki-üç yılda bir Ruslar üzerine hücum ettiklerini görüyoruz. Ancak 1090 yılına kadar yaptıkları akınlar Rus topraklarında belirli bir sahayı geçmemiş, Preyaslavl, Çernigov ve Kiyev'in güney kısımları ile sınırlı kalmıştır.

Kıpçakların 1090'lardan itibaren Rus topraklarında daha geniş bir sahada akınlara başladıkları görülmektedir. 1090 ile 1110 yılları arası Kıpçakların en kudretli dönemlerini teşkil eder. Bu dönemde Kıpçakların başında Benek (Bonyak), Tugorhan, Sarıhan ve Altınoba gibi cesur ve kabiliyetli başbuğları bulunmuştur. Özellikle bu dönemde Kıpçakların Ruslara karşı hareketleri daha çok Rus knezlerinin kendi davetiyle olduğu gibi, Rus knezlerinden "tahta çıkışları" münasebetiyle bir nevi bahşiş kabilinden para, kıymetli kumaşlar veya davar istekleri şeklinde cereyan etmiştir. Örneğin Kiyef tahtına yeni bir Knez çıkar çıkmaz Kıpçaklar hemen bir takım hediye taleplerinde bulunmuşlar ve barışı koruma karşılığında altın, kumaş ve davar istemişlerdir. Knezler de bunu yerine getirmek mecburiyetinde kalmışlardır. XII. yüzyılın ilk çeyreğine damgasını vuran ve

o dönemin meşhur Rus knezi Vladimir Monomach, çocuklarına hitaben bıraktığı "Nasihatler"inde, "Kumanlarla on dokuz defa barış akt ederek, onlara çokça davar ve kıymetli kumaş verdiğini"89 kaydetmiştir. Demek ki bu konudaki talepleri yerine getirilmediği takdirde Kıpçakların hemen atlarına binerek Ruslar üzerine yöneldikleri anlaşılıyor. Netice itibariyle XI. yüzyılın sonlarından başlayarak XII. yüzyılın özellikle ilk çeyreğinde başta Preyaslavl ve Kiyef knezleri olmak üzere bazı diğer şehir knezleri menfaatleri icabı Kıpçaklarla iyi geçinmek zorunda kalmışlardır. Bu maksatla onlardan bazılarının Kıpçak Beyleri ile akrabalık kurmaya ve Kıpçak kızlarını almaya başladıkları belirtilmektedir. Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, zaman zaman diğer grupların katkısı olsa da Ruslara karşı en çok harekette bulunan Kıpçakların Don-Dnyeper sahasında yaşayan Uruğlar olduğu anlaşılıyor.

Kıpçak-Rus münasebetlerinde zaman zaman Rus knezlerinin birbirleri arasında ihtilafa düştüklerinde biri diğerine karşı Kıpçaklardan yardım istediği gibi, Rusların başka milletlerle savaştıklarında da, Kıpçaklardan yardım istedikleri olmuştur. Bunun bir örneği 1099 yılında yaşanmış ve Kıpçaklar Rus prenslerinin Macarlara karşı yaptıkları bir sefere onların yardımcısı olarak katılmışlardır. Macarlara karşı zaferin kazanılması da Kıpçak başbuğu Bonyak'ın sayesinde mümkün olabilmiştir. Bu zaferden iki yıl sonra 1101'de Rus prensleri ile Kıpçaklar arasında yeniden barış yapıldığı görülmektedir.90

Kıpçak akınları karşısında devamlı sıkıntıya düşen Rus knezleri -vaktiyle Peçeneklere yaptıkları gibi- Kıpçakları durdurmak amacıyla sağlam şehirler yapıyorlar veya kilometrelerce uzanan hendekler, toprak tabyalar inşa ediyorlardı. Fakat bu müdafaa tertibatının Kıpçak hücumlarını durduramadığı zikrediliyor. Rus knezleri bazen karşı hücumlarla Kıpçakları zaafa düşürme ve Rus topraklarına akınlarını önlemeye çalışıyorlardı.

Vladimir Monomach'ın bu husustaki gayretleri vekayinamede özellikle belirtilmiştir. Bu knezin özelliği, diğer knezleri de Kıpçaklara karşı savaşa katılmak için toplantılar tertip etmesiydi. Bu amaçla yapılan toplantılardan biri olan Dolob Gölü yanındaki toplantıda, Kiyef knezi Svyatopolk ile Kıpçaklara karşı bir sefer düzenlenmesi kararlaştırıldı. 1103 yılında yapılan bu seferde Kıpçakları ağır yenilgiye uğrattılar. Ruslar yirmi Kıpçak büyüğünü öldürdü ve birçok davar aldılar.91

Kıpçaklar buna karşı fasılalarla şiddetli akınlar halinde cevap verdiler. 1105 ve 1106 yıllarında Kıpçak başbuğu Bonyak, Kiyef ve Preyaslavl çevrelerini tahrip etti. Zaman zaman Rus knezleri Kıpçaklara karşı üstün gelseler de Kıpçak akınlarından oldukça rahatsız olan Rusların durumu, Knez Vladimir Monomach tarafından şu sözlerle ifade edilmişti: "Köylü tarlasına çıkıp tam sürmeğe başlarken bir Kumanlı gelerek onu okla vurur, atını alır, sonra köyüne giderek karısını, çocuklarını, varını yoğunu alır götürür"92 yani bununla göçebe Kıpçakların Rus köylüsüne nasıl eziyet ettikleri anlatılmak istenmektedir.

1109 yıllarında Kıpçak başbuğlarının en kuvvetlisi olan Bonyak'ın Kiyef arazisindeki bir çarpışmada ölmesi, Şaruhan ile Tugor Han'ın sahneden çekilmeleri ve 1109, 1111 ve 1116 yıllarında Ruslar karşısında alınan mağlubiyetler, Kıpçak camiasının zayıflamasında önemli rolleri olan olaylardır.

Rusların artan baskısı karşısında, Kıpçak başbuğlarından Atrak, 1118 yılında damadı Gürcü kralı David II'nin daveti üzerine büyük bir Kıpçak grubu ile Gürcistan'a gitti.

Kıpçakların Doneç boyundan Gürcistan'a gitmeleri ile, Rus topraklarında Kıpçak akınları bir müddet için duraklamıştır. 1120 yılında Preyaslavl knezi Aşağı Don boyuna bir sefer açtığı zaman orada Kıpçakları bulamamış ve eli boş geri dönmüştür.

Vladimir Monomach’ın ölümünden sonra Rus knezlerinin aralarında başlayan iç mücadeleye, Kıpçak başbuğları da karıştırılmıştır. Daha önce belirtildiği üzere Çernigov ve Kiyef knezlerinin hanımları Kuman kızları idi. İç çekişmeler sırasında knezlerden bazıları, akraba oldukları Kıpçak başbuğlarını çağırarak, kendi pozisyonlarını sağlamlaştırıp rakiplerini ezmek istedikleri görülüyor.

Rus knezlerinin birbirleriyle mücadeleleri ve bu münasebetle Kıpçakları davet etmeleri neticesinde, güneydeki Rus knezlikleri mütemadiyen tahribata uğramıştı. Bundan en çok Pereyaslavl, Çernigov ve Novgorod-Seversk knezlikleri zarar gördükleri gibi, daha kuzeydeki bazı bölgeler de harabe haline getirilmişti. Aynı şekilde Kiyef Knezliği de devamlı Kıpçak akınlarına sahne olmuştur. Öyle ki bu Kıpçak akınları yüzünden adı geçen bu yerlerde insan kalmamış, köyler ve şehirler tamamen boşalmış, halkın büyük bir çoğunluğu Kıpçaklar tarafından esir edilmiş, öldürülmüş, geriye kalan kısmı da hayatını sürdürmek için daha emin olan Kuzey Rusya’ya, Suzdal bölgesine göç etmişti.

1170 yıllarına doğru Kıpçaklar ile Ruslar arasındaki karşılıklı akınlar ve çarpışmaların tekrar canlandığı göze çarpmaktadır. 1170’de Kıpçakların başında Konçak ve Kobyak (Köpek-Kebek) adlı başbuğlar bulunuyordu. Bu iki başbuğun 1174 yılında Pereyaslavl Knezliği’ne yaptıkları akınlar geri püskürtüldüyse de, 1177’de Ruslar tam bir yenilgiye uğratıldı. 1179 yılında Konçak yeniden Pereyaslavl Knezliği’ne girerek büyük tahribat yaptı. Seneler bu şekilde karşılıklı seferlerle geçerken 1184 yılında Rus knezleri birleşerek Kıpçaklar üzerine hücum edip yendiler.93 Bundan cesaret alan Rus knezleri, 1185 yılında, Novgorod knezi İgor’un ön ayak olmasıyla yeni bir sefer hazırladılar. Ruslar ilk çatışmada üstün geldiler, Kıpçaklar çekildi. Cesareti daha da artan Ruslar takibe başladılar. Ancak bu zaman zarfında Rus hareketi duyulmuş ve diğer Kıpçak kabilelerine

mensup insanlar savaş bölgesine gelmeye başlamışlardı. Rus knezi İgor kuvvetleri Aşağı Don sahasındaki Kagalnik ırmağına geldiklerinde Kıpçaklar tarafından sarıldı. Pek çok Rus askeri öldürüldü. Sefere katılan Rus knezlerinin hepsi esir alındı. Bu suretle Konçak bir önceki yılki mağlubiyetinin intikamını almış oldu. Başta İgor almak üzere bütün Rus knezlerine iyi muamele edildiğinden bahsedilmektedir. Bu savaş Rusların meşhur milli destanı olan İgor Destanı'nın yazılmasına sebep olmuştur. Bu destan Rus edebiyatının en büyük eserlerinden biri olarak kabul edilir.94 İgor destanında seferin ayrıntıları, tabiat, üzüntü, İgor'un hanımının feryatları ustalıkla anlatılmıştır.95

Bu tarihten itibaren Kıpçak-Rus savaşları eski hızını kaybetmiştir. Hatta 1221 yılında Selçuklulara karşı Suğdak'ta yapılan savaşta Kıpçaklarla-Ruslar ittifak yapmışlardır.96 Ayrıca 1223'de de Moğolların (Subutay-Batur ve Cebe Noyon kuvvetleri) Ruslar üzerine hücumunda Kıpçaklar Rusların yanında yer almışlar, ancak Moğollara karşı mağlup olmuşladır.97 Görülüyor ki 1185 Kıpçak-Rus Savaşı'ndan sonra Kıpçaklarla Rusların arasında ciddi bir sefer ve savaş meydana gelmemiş aksine üçüncü bir devlete karşı birbirlerini desteklemişlerdir.

Kıpçaklar ve Gürcüler

Brosset, Gürcü kroniklerine dayanarak M.Ö. IV. yüzyılda Kur Nehri boyuna Bun-Turkî ve Kıpçak isminde iki kavmin gelip yerleştiğinden98 bahsetse de M.S. XI. asrın son yıllarına kadar Kıpçak-Gürcü münasebetlerini ortaya koyacak herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Gürcülerle irtibat kuran Kıpçaklar daha çok Don ve Kuban bölgelerinde bulunan kabilelerdir.99 Gürcü kralı Bağratlı David II (1088-1125), Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun en kudretli çağına tesadüf eden hükümdarlığının başlarında, Selçuklu baskısına karşı durabilmek ve mümkün olduğu takdirde Abhaza ülkesini ve diğer Gürcü bölgelerini

Selçuklulardan geri alabilmek için, Kıpçaklarla irtibata geçerek askeri destek arama yollarına başvurmuştur. 1109/1110'da Gürcü kralının ünlü Kıpçak komutanı Atrak'ın kızı ile evlendiği100 ve ilişki kurmak istediği Kıpçaklarla Gürcüleri bu yolla yakınlaştırdığı anlaşılıyor. Don-Kuban boyundaki Kıpçaklarla Gürcüler arasında oluşan bu yakınlığın 1118'de meyvesini vermeye başladığı görülmektedir. 1090 ile 1110 yılları arasında en kudretli dönemlerini yaşayan Kıpçaklar, 1110 yıllarından itibaren özellikle Rus knezleri karşısında birtakım yenilgiler almaya başladıkları görülüyor. 1111, 1113 ve 1116'da Rus knezlerinin Kıpçak ordularına üstünlük sağlaması, Kıpçak başbuğu Atrak'ın 1118 yılında damadı Gürcü Kralı David II'nin,101 davetini kabul etmesinde önemli etken olmuştur kanaatindeyiz.

Gürcistan'a giden Atrak'ın etrafında aileleri ile birlikte üç yüz bini aşan kalabalık bir Kıpçak kitlesinin bulunduğu zikrediliyor.102 Kral, kayın pederi ve biraderlerini memleketinin güzel bölgelerine yerleştirip onlardan kırk bin kişilik bir ordu kurarak askerlerini at, silah ve diğer malzemeler ile donatmıştı. Hatta beş bin Kıpçak çocuğunu da -Selçuklularda olduğu gibi-saraya alarak Hıristiyan terbiyesi ile kendi muhafız kıtasını oluşturdu. Kral David II, böylece Kıpçak-Gürcü ordusunun başında Azerbaycan'a, Karabağ'a (Erran), Şirvan'a ve Doğu Anadolu'ya akınlar yaparak Selçuklulara karşı önemli başarılar sağlamıştır.103 1120 yılında Kral David II'nin oluşturduğu Kıpçak-Gürcü ordusu ile Gürcistan'da kışlayan Türkmenlere saldırdığı ve bu kalabalık göçebeleri imha, esir ve kaçmaya mecbur ettiği anlaşılıyor. Böylece yaklaşık dört yüzyıl Müslüman Arap ve Türk fatihlerinin elinde kalan, ilmî, dinî ve hayır müesseseleri ile Türk-İslâm medeniyet merkezlerinden birisi haline gelmiş olan Tiflis'i 1121 veya 1122'de zapt ederek, burasını Gürcü Krallığı'nın başşehri yapmıştır.104

Yukarıda değindiğimiz üzere, Kral David II, Türklere karşı kazandığı zaferler ve başardığı önemli işlerden sonra, Karabağ ve Azerbaycan'a yönelmiş ve başında bulunduğu Kıpçak ordusu ile birlikte 1124 yılında İspir ve Oltu'ya kadar ilerleyerek Şirvan-şahları vergiye bağladığı gibi Saltuklu, Sökmenli, Mengücekli, Artuklu beyleri ve daha sonra da Azerbaycan Atabeyliği ile devamlı bir mücadelenin temellerini atmıştır.105 Bu arada Haçlılara karşı önemli başarılar elde eden Mardin Artuklu hükümdarı İl-Gâzi'yi de Tiflis yakınlarında büyük bir bozguna uğratmayı başaran (Ağustos 1122) David II, Kafkas geçitlerini de ele geçirmek üzere harekete geçmiş bulunuyordu. Ancak 1124 Temürkapı (Derbent) kumandanı kendisine bağlı Kıpçaklar ile Kral David II'nin karşısına çıkmıştır. Böylelikle karşı karşıya gelen iki Kıpçak ordusundan David II'nin emrinde bulunan Kıpçaklar, karşı cephede bulunan soydaşları ile savaşmak istemeyip isyan etmesi üzerine Kral David II, bozguna uğrayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır.106 Kıpçaklarla Gürcüler arasındaki bu ihtilaf; İbn'ül-Esir'de de geçmektedir. Ancak İbnü'l-Esir karşıdakilerin de Kıpçak askerleri olduğundan bahsetmez.107

Bu arada Hartli'de kışlık mahaller inşa eden Kıpçakların Kûr ve Çoruh havzasında kışlayan Türkmenlere saldırdıklarını ve Ahılkelek'i (Akşehir) işgal ederek Oltu'yu yaktıklarını ve Kral David'in 1125 yılında öldüğünü görmekteyiz.108 Öte yandan Rus knezi Vladimir Monomach'ın aynı yılda (125) ölümünden sonra Kıpçak başbuğu Atrak'ın damadının daveti üzerine geldiği Gürcistan'dan tekrar kendi yurduna döndüğü anlaşılmaktadır. Ancak onunla birlikte gelen Kıpçaklardan büyük bir kısmının geri dönmeyerek orada kaldığı ve bugünkü Kür, Çoruk ve Çıldır gölü havalisinde yaşayan Türklerin atalarını teşkil ettiği anlaşılmaktadır.109

Kral Giorgi III (1156-1184) zamanında Gürcü askeri gücünü meydana getiren Kıpçaklar, 1177'de âsi ordu komutanı İvane Orbelian'dan kralı

himaye etmek suretiyle başkomutanlığı devralan ünlü Kıpçak başbuğu Kubasar ile hakimiyeti tamamen ele geçirdiler. Anası tarafından Kıpçak olan güzel Kraliçe Thamora (1184-1213) döneminde Gürcü Devleti, kuzeyden Kıpçaklar başbuğunun kardeşi Sevinç idaresinde yeni Kıpçak kütlelerinin ülkeye gelmesi ile de (ikinci büyük göç: “Yeni Kıpçaklar”) askeri ve siyasî alanda tarihinin en parlak çağını yaşamıştır.[110] Ancak bu sırada Karahıtay baskısıyla Türkistan’dan göçederek denizdeki kumlar misali Azerbaycan ve Karadağ’ı dolduran Türkmenler, Kıpçaklar eliyle gerçekleştirilen Gürcü yayılmasını önemli ölçüde durdurdukları gibi, bizzat bu krallığın topraklarına karşı da yeniden akınlar yapmaya başlamışlardı.[111] Buna rağmen Gürcülerin Kıpçaklara dayanarak faaliyetlerini devam ettirip 1207 yılında Erzurum’a girdikleri gibi, 1210’da da dönemin önemli Türk-İslâm merkezlerinden birisi olan Ahlat önlerine kadar ilerledikleri anlaşılmaktadır.[112] Bu arada Selçuklu döneminin tanınmış şahsiyetlerinden Azerbaycan Atabeyliği’nin (1146-1225) kurucusu, İl-Deniz’in[113] Kafkaslar’dan gelmiş bir Kıpçak Türkü olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu faaliyetlerde gösterilen başarının temelinde yatan Kıpçak unsurunu görmek istemeyen Avrupalı tarihçiler, Türk-İslâm dünyasını arkadan vuran söz konusu Gürcü taarruzlarını “Gürcülerin Haçlı Seferleri/La Croisade Georgiens” olarak nitelendirmektedirler.[114] Ancak 1225’de ölen Atabey Özbeg’in ülkesini ele geçirerek yeni bir devlet teşkil etmek için harekete geçen ve ilk iş olarak Gürcistan üzerine yürüyen Celaleddin Harezmşah karşısında, daha önce yakın ilişkilerin etkisiyle Gürcü ordusunda yer alan yirmi bin civarında seçme Kıpçak askerinin cepheden çekilmesi nedeniyle yaklaşık bir asır başşehirlik yapmış Tiflis’i dahi kaybederek (1226) Doğu Anadolu ve Azerbaycan’daki Türk varlığı için artık bir tehlike olmaktan çıkan,[115] Gürcülerin yükselişinde Kıpçakların oynadıkları rolün önemini inkar etmek mümkün değildir.

Tiflis’in Celaleddin Harezmşah tarafından zapt edilmesiyle, Gürcistan Harezmşahların idaresine geçince, haliyle Kıpçak-Gürcü münasebetleri de siyasî olarak sona ermiştir.

Kıpçaklar ve Harezmşahlar

Harezm’de hüküm süren hanedanların İslâm öncesi çağlardan beri taşıdıkları unvana Harezmşahlar denmektedir. Fakat Harezm’in büyük bir imparatorluk merkezi olması, tarihte ilk ve son olarak Anuş Tigin’in (Tegin) çocukları zamanına rastlar. Bu sebeple “Harezmşahlar” adı bu Türk hanedanının kurduğu devlete ad olmuş[116] ve 1097 tarihinden itibaren Harezmşahlar devri başlamıştır.

Kıpçaklar ile Harezmşahlar arasındaki ilişkilerin aktif olarak XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladığı görülse de Harezm bölgesine bir kısım Kıpçak kabilelerinin daha önceden gelip yerleştiği anlaşılmaktadır.

Harezmşahların seçkin devlet adamlarından biri olarak kabul edilen İl-Arslan’ın oğlu Alauddin Tekiş (1172-1200) döneminde Sir-Derya’nın kuzeydoğu bölgesindeki geniş bir sahada Kıpçak, Kanglı, Yimek ve Uran vb. kabileleri adı altında Kıpçak topluluklarını görüyoruz. Bu Kıpçaklar, artık XII. asrın sonlarına doğru “Deşt-i Kıpçak” bütünlüğü içerisinde siyasî kudrete sahip Kuman (Kıpçak) topluluğu kalmayınca doğu tarafa kayan gayri müslim kabilelerdir. İşte bu Kıpçak bölgesinin Tekiş döneminde Harezmşahların emri altına alındığı ve Harezmşahların bu kalabalık Kıpçak topluluğundan hem iktisaden hem de insan gücü bakımından büyük faydalar sağladığı zikredilmektedir.[117] Harezmşahlar arasında bu noktayı en iyi kavrayan sultan, Tekiş olarak bilinir.

Selçukluların başlangıcından beri önemi bilinen, daha sonra da Tekiş’in oğlu Nâsiruddin Melikşah’ın vali olarak bulunduğu Harezmşahlar zamanında önemli bir sınır şehri olan Cend şehri, artık

Müslüman-Türk devletlerini gayrı müslim Türklerden ayıran müstahkem mevkii olmaktan çıkarak iki Türk alemini birleştiren bir merkez haline gelmişti. Bu arada Tekiş tarafından Gur hükümdarı Gıyasüddin'e yazılan "Ocak 1181" tarihli mektupta Kıpçak ülkesine gidileceği ve o tarafın işinin halledileceği bildirilmişti. Ancak "Mayıs 1181" tarihli ikinci bir mektup öncekinin aksine Karahıtaylara karşı olmak üzere, Kıpçaklardan Uran kabilesi reisi Alp-Kara'nın kalabalık miktarda bir Kıpçak kuvveti ile Cend sınırlarına gelerek Harezmşah'a hizmet arz ettiği ve kendisinin en büyük yardımcısı oğlu Kıran'ı Yuğuroğullarından bir grupla birlikte Gürgenç'e yollayıp bütün kavmiyle hizmete hazır olduğunu bildirdiği, ayrıca Harezmşah'dan bu kış ne yapması lazım geldiğini, bir tarafa hareketi icap edip etmeyeceğini sorduğunu belirtmektedir.118

1182 Kasımı'nda Irak'a gönderilen bir mektupta da Kıpçaklardan yeni birliklerin devamlı olarak Türkistan'dan gelerek Harezmşah'ın hizmetine girdikleri119 ifade edilmektedir. Bu mektupta Alp Kara için (Razzakahu Allah izze'l-İslâm) denmesinden onun Müslüman olmadığı anlaşılmasına rağmen Harezmşah Devleti'ne, Müslüman olmayan Karahıtaylara karşı bu derecede yardımda bulunması dikkat çekicidir.120

Öte yandan Harezmşahlar Devleti'nin doğu taraflarındaki Kıpçak komutanlarından Katır Bugu ile Tekiş'in 18 Mayıs 1195'te karşı karşıya geldikleri, Ancak Harezm ordusundaki Uran Kıpçaklarının karşı tarafta yer alan akrabaları ile savaşmak istemeyerek Katır Bugu ile anlaştıkları, savaş esnasında da Uranların mevzilerini terkedip ordunun ağırlık ve levazımatını yağmalayarak Müslümanların (Harezmşah ordusu) hezimete uğradığı nakledilmektedir.

Aradan kısa bir müddet geçtikten sonra Şubat 1198 yılında Harezmşah Tekiş, tekrar toparlanarak Nisâbur valiliği ile bütün Horasan işlerinin başına getirmiş olduğu oğlu Kutbüddin Muhammed'i derhal merkeze çağırıp onu

da yanına alarak Sirderya'ya doğru ilerledi. Cend civarında Alp Direk'in arkasından gelmekte olan Katır Bugu ile karşılaştılar. Bu çatışmada Kıpçaklar ağır bir hezimete uğradı. Katır Bugu Kutbüddin tarafından esir edilerek sultanın huzuruna çıkarıldı ve hepsi Harezm'e sevk edildi.121

Netice itibariyle, Harezmşahlarla beraber temasa geçen Kıpçakların yukarıda belirtilen iki çatışma istisna edilirse, Harezm ülkesinde kendileri için çok müsait şartlar bulduklarında şüphe yoktur. Yine bu iki anlaşmazlık bir kenara bırakılırsa, bozkır sahası ile derinleşen iyi münasebet, bilhassa Tekiş'in bir Kıpçak prensesi olan Terken Hatun ile evlenmesi üzerine büsbütün artarak, kalabalık, Kanglı-Kıpçak kütlelerinin Harezmşahlar ülkesine akın etmesini sağlamıştır.122 Kıpçaklar bu dönemde Harezmşahlar Devleti'nin yüksek askeri mevkilerini işgal ve ordunun çekirdeğini oluşturan bir unsur haline gelerek bu devletin en belirli damgalarından biri olmuşlardır.123

Tekiş'in, çoğunluğunu Kıpçaklardan oluşturduğu yüz yetmiş bin civarındaki ordusu kendisinden sonra uzun bir süre savaş kudretini kaybetmemiştir. Bu gücün belli bir süre korunup devam ettirilmesi Terken Hatun'un ihtimamı neticesinde olmuştur. Kumanda heyetinin çoğunluğunu kendi akrabalarından (Kıpçaklardan) seçen ve onları himaye eden Terken Hatun'un böylece devlette sultan kadar nüfuzlu bir sima oluşuna hayret edilmemelidir.124 Bu şartlar altında Tekiş'in oğlu Harezmşah Muhammed önemli başarılar elde etmiştir.

1215 yılından itibaren Harezmşahların başında bu devletin son hükümdarı olan Celaleddin Harezmşah'ı görmekteyiz. Bundan önce olduğu gibi bunun döneminde de Kıpçakların Harezmşahlara önemli katkıları olmuştur. Kısaca belirtmek gerekirse, Moğolların hâlâ doğuda uğraştıkları bir sırada Gürcüleri etkisiz hale getirerek, Moğol tahribatı karşısında Türkistan'dan kopan sel misali Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya akan Türk

dalgalarının göç yollarını emniyete alan Celaleddin Harezmşah'ın önce Hindistan'a sonra da Doğu Anadolu'ya sığınması sebepsiz olmayıp büyük ölçüde bu bölgelerde yaşayan Kıpçaklar ile alakalıdır. Nitekim onun Hindistan'da olduğu gibi, Doğu Anadolu'da Kıpçaklara dayanmaya çalıştığı gözden kaçırılmamalıdır.125

Kıpçaklar ve Selçuklular

XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren direkt olmasa da dolaylı olarak Kıpçaklarla Selçukluların karşı karşıya geldikleri görülmektedir.

1065 yılında, Alp Arslan'ın hanedana ve devlete ait işleri düzene koyduktan sonra büyük bir ordu Aral gölü bölgesi ve Hazar denizinin doğu kıyılarını dolaşarak Oğuzlar ve Türklerin bir yurdu olan "Mankışlağ" yarım adasına varıp "gayri müslim Türkler ile birleşerek çevre bölgeleri ve tüccarları yağma eden" Türkmenlerin, Kıpçaklara karşı seferler düzenlediği bildirilmektedir. Bu seferler esnasında karşı tarafın otuz bin kişilik ordusunu bozguna uğratmış ve Kıpçaklardan pek çok kişi ailelerini bırakarak Hazar denizinde bir adaya sığınmıştır. Kışı da orada geçiren Alp Arslan, "Cazıg" adlı Kıpçak boyu komutanı Kafşıt/Kafşut'u itaat altına almıştır. bu arada büyük dedesi Selçuk'un mezarını ziyaret amacıyla Cend, Sabran (Savran) şehirlerine ve Sırderya boylarına varan Alp Arslan'ı, Selçuklulardan ve Yabgu-Oğuzlarından sonra burada hüküm süren Cend Hanı (Kıpçaktır) uzak mesafeden değerli hediyelerle karşılamıştır. Alp Arslan'ın bu Kıpçak hanına dokunmadığı ve iyi muamelede bulunduğu zikredilmektedir.126

1071 Malazgirt Muharebesi'nde ise, bazı Kıpçak boylarının paralı asker olarak yine Alp Arslan karşısında, Bizans imparatoru Romen Diyojen'in yanında yer aldıklarını görüyoruz. Selçuklular ile Bizanslılar arasında geçen bu savaşta Bizans ordusunu kendi askerinden başka Bulgar, Alman, Frank,

Gürcü ve Hazarların yanı sıra, Peçenek, Uz, Kıpçak (Kuman) gibi şamanî Türk ücretli askerleri oluşturuyordu.127

Diğer taraftan Gürcülerin XII. yüzyılın ilk çeyreğinde kendilerine büyük destek veren Kıpçaklar sayesinde Selçuklulara karşı önemli başalarılar elde ettiklerinden daha önce bahsettik128

O dönemlerde bazı Kıpçak grupları Gürcülerle beraber olarak Selçuklulara karşı koyarken, bir takım Kıpçak kabilelerinin de Selçuklular ve diğer Türk devletlerine yardımlarının dokunduğu anlaşılmaktadır. Örneğin XI. asrın sonlarında Kirman Selçuklularında bir Kıpçak kumandanı rol oynuyor; Artuklu Devleti 1120 yılında Meyyâfârıkın'da bir Kanglı emirini vali bulunduruyordu. Musul havalisinde Şehrizur kalesini merkez yapan Arslantaş oğlu Kıpçak emiri de bu dağlık bölgede müstakil bir beylik kurmuş ve Türkmenler arasında önemli bir nüfuza sahip olmuştu. Musul atabeği "İmadeddin Zengi" (1127-1146), onun hakimiyetine son vermek isteyince yakınları kendisine Kıpçak emirinin kuvveti ve sıkışınca memleketini Selçuklu Sultanı Mesud'a teslim edebileceği fikrini ileri sürmüşler. Bununla beraber Atabeg kararından dönmemiş; birkaç çarpışma sonunda 1140 yılında teslim olmuş ve emir Kıpçak ile evlatları, XIII. asrın başlarına kadar Atabegler hanedanına hizmet etmişlerdir.129 Ayrıca son Selçuklu hükümdarı Sultan Tuğrul'un (1177-1194) ordusunda on bin civarında Kıpçak süvarisinin bulunduğu zikredilmektedir. Türkiye Selçuklularında, ordunun esasını toprağa bağlı sipahiler oluşturmakla beraber, ücretli Müslüman ve Hıristiyan askerlerin yanında Kıpçak kıtalarının da varlığından bahsedilmektedir.130 Yine Selçuklular döneminde özellikle XII. asrın ikinci yarısında Kıpçak köle ve cariyeleri kuzeyden İslâm ülkelerine sevk edilmiş ve bu büyük yolun en önemli kavşağını da Sivas oluşturmuştur.131 Ayrıca Anadolu'nun bazı şehirlerindeki "Gulam-hâne"lerde (köle mektep) Selçuklu sarayı, ordusu,

devlet büyükleri ve zenginlerin konakları için sarışın Kıpçak çocukları tahsil ve terbiye görerek seçkin köle ve cariyeler yetiştiriliyordu.132

Alaaddin Keykubat I zamanında Kıpçakları bir kez daha Selçukluların karşısında görmekteyiz. Bu dönemde Selçuklu-Kıpçak karşılaşması Kastamonu uç beyi Hüsameddin Çoban kumandasındaki Selçuklu ordusunun Suğdak'ı istilası sırasında yaşanmıştır.133

Daha önceleri olduğu gibi bu tarihten sonra da Selçuklular yıkılıncaya kadar, Selçuklu ordusunda Kıpçakların küçümsenemeyecek derecede önemli bir yere sahip oldukları anlaşılıyor.134

Kıpçaklar ve Moğollar

Cengiz orduları daha Türkistan seferine başlamadan önce, İrtiş boyunda Kıpçaklarla karşı karşıya gelmişlerdi. Askeri gücünün büyük bir bölümünü Kıpçakların meydana getirdiği Harezmşah kuvvetleri ile Cengiz arasında şiddetli çarpışmalar olmuştu. İdil nehri, hatta daha da batıya uzanan bütün bozkırların kendi kontrolünde olmasını isteyen Cengiz, 1220-1221 yıllarında Türkistan'ın zaptını tamamladıktan sonra 1222 yılının ilk baharında Harezmşah Muhammed'i takip maksadıyla Subutay ve Cebe Noyan idaresindeki iki tümeni, Gürcistan üzerinden Kıpçaklara göndermişti.135

Moğol önlerinden kaçıp Ruslara sığınan Kıpçak başbuğları ve bilhassa bunlar arasında bulunan Kotyan ve Bastı Han, Moğol tehlikesinin büyüklüğünü Rus prenslerine anlatarak Moğolların kısa bir süre içinde Rus topraklarını da işgal edebileceklerini belirtmek suretiyle onları Moğollara karşı birlikte harekete teşvik ettiler. Durumdan ciddi şekilde endişe duyan Rus prensleri Kiyet'de bir toplantı yaparak durumu aralarında tartıştılar. Kıpçakların tek başlarına bırakıldıkları takdirde Moğollara yenilecekleri veya onlarla birleşerek Rus yurdunu eskisinden daha kötü bir şekilde tahrip

edecekleri konusunda görüş birliğine vardıktan sonra, hep birlikte hareket etmeye karar verdiler.136 Rusların bu kararı Kıpçaklar üzerinde büyük etki yapıp Kıpçak başbuğlarını oldukça sevindirmiştir. Bunun üzerine Kıpçak başbuğu Bastı Han'ın hemen Hıristiyan olduğu da rivayet edilmektedir.137

Alınan bu karardan sonra Rus prenslerinin bir çoğunun kıtaları ile katılarak oluşan Rus-Kıpçak ordusu Moğolların üzerine yürüdü. İki taraf karşı karşıya gelince Rus prensleri hemen saldırıya geçerek Moğolları geri sürdüler. Sabutay-Batur ve Cebe-Noyan karşılarında bu kadar büyük bir kuvvet bulunca ciddi bir varlık gösteremeden Don istikametine doğru geri çekildiler. Ruslar ile Kıpçaklar Moğolların korktuğunu düşünerek onları takibe koyuldular. Halbuki Moğol komutanının planı düşmanı imha edebilecekleri elverişli bir yere çekmekti. Beş günlük çekiliş ve takipten sonra Kalka nehri boyuna gelinince Moğollar oldukça yorgun düşen Rus-Kıpçak ordusunun üzerine saldırdı. 31 Mayıs 1223 günü cereyan eden savaşta yirmi bin kişilik Moğol kuvveti kendisinden kat kat üstün olan Rus-Kıpçak ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı.138 Kaynaklar bu savaşta Rus ordusunun sadece onda birinin geri dönebildiğini Kıpçakların kaybının Ruslar kadar olmadığını, çünkü Kıpçakların Moğollar karşısında mağlubiyetin kaçınılmaz olduğunu anlamalarından sonra Ruslardan ayrılarak hızla Kiyef prensi arazisine ve Balkanlar'a yöneldiklerini kaydederler. Bu arada Kırım'a sığınan Kıpçaklar takip edildiklerini anlayınca meşhur ticaret şehri Suğdak üzerinden deniz yoluyla Sinop limanına çıkarak Karadeniz'in güney kıyılarına yayılmaya başlamışlardır.139 Bu tarihten itibaren Moğolların geri döndüğü anlaşılmaktadır.

1223 yılında ülkelerine geri dönmüş olan Moğolların 1237 yılında tekrar sahneye çıktıkları görülmektedir. Bu kez kumanda Cengiz'in torunu Batu Han'dadır. 1238'de Rusya'nın kuzey kısmı tamamıyla Batu Han'ın

eline geçti. Moğolların hedefi yalnız Rus sahasını değil aynı zamanda Kuman-Kıpçak illerini de itaat altına almaktı.140

Batu Han'ın 1239 yılında Kıpçaklarla meşgul olduğu anlaşılıyor. Bu defa Moğol orduları Kıpçak (Kuman) ların başlıca yığınak sahası olan Don-Doneç sahasına doğru yürüdüler. Kalka muharebesinde adı geçen Kıpçak başbuğu Köten (Rus yıllıklarında Kotyan) hâlâ hayatta ve Kıpçakların en önde gelenlerinden idi. Özellikle Köten komutasındaki Kıpçakların Moğollara karşı şiddetle karşı koyduğu ve bir müddet dayandığı belirtiliyor. Ancak Moğolların hem çokluğu hem de savaştaki maharetleri karşısında fazla dayanamayarak başta Köten olmak üzere kırk binden fazla Kıpçak Macaristan'a kaçtı.141 Macar kralı Béla'nın Kıpçakları iyi bir şekilde karşıladığı zikrediliyor.

Moğolların Doneç havzasında Köten kuvvetleriyle savaştıkları sırada bazı Moğol birliklerinin de İdil boyunda hareket halinde bulundukları ve bunun neticesinde Aşağı İdil ve Don boyundan birçok Kıpçak unsurunun, Orta İdil boyuna, yani Bulgar yurdundaki ormanlık sahaya sığındıkları biliniyor. Bu suretle Moğol istilası, eski İdil-Bulgar ülkesinin tamamen Kıpçaklaşması sonucunu vermiş ve eski Bulgar dili yavaş yavaş ortadan kalkarak, yerini Kıpçak Türkçesine bırakmıştır.142

1240 yılında Karadeniz'in kuzey bozkırları, Kırım yarımadası ve güney bozkırları tamamen Batu Han'ın eline geçmişti. Buralarda yaşayan Kıpçakların bir çoğu savaşlar esnasında ya öldürülmüş ya da kaçmıştı. Geride kalan ve Moğol hakimiyetine giren kısım ise, yeni başbuğlar eline verilerek yeni göç sahalarına gönderilmiş ve Kıpçak beyleri artık buraların hakim zümresi olmaktan çıkarak, Altınordu'nun temellerini oluşturmaya başlamıştır.143 Moğolların önünden kaçan Kıpçakların bir kısmı daha önce belirttiğimiz gibi Macaristan'ın yanı sıra diğer Balkan topraklarına gitmiştir. Bazı Kıpçak guruplarının da Gürcistan ve İran taraflarına giderek

Kafkaslar’ın Türkleşmesinde önemli rol oynamıştır. Bununla beraber Karadeniz kuzeyindeki geniş bozkırlar asıl bundan sonra Deşti Kıpçak diye anılarak XVIII. yüzyıla kadar bu adla yaşamıştır.

İki yüz yıl kadar Karadeniz’in kuzeylerini ellerinde tutan Kıpçakların siyasî hayatları Moğollar vasıtasıyla sona ermekteydi. Kıpçaklar her ne kadar yerleşik bir step imparatorluğu kuramamışlarsa da çeşitli ülkeler üzerinde büyük etkileri olmuştur.

4. Doğu Avrupa ve Balkanlar’da Kıpçaklar

Bu başlıkta Kıpçakların Doğu Avrupa ve Balkanlara göçleri ile bu bölgede sırasıyla Macarlar, Romenler ve Bulgarlar ile münasebetleri üzerinde durulacaktır

Kıpçaklar ve Macarlar: Kıpçakların 1060 yılından sonra Uzları takiben Tuna boyuna doğru süratle ilerleyip 1064’de Uzları Tuna’nın güneyine doğru kovaladıkları belirtilmektedir. Aynı zamanda Transilvanya (Erdel)-Macaristan yönünde de ilerledikleri belirtiliyor. Dolayısıyla XI. yüzyılın sonlarına doğru, Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlar tamamen Kıpçakların (Kuman) eline geçmiş bulunuyordu.144 Bu arada bazı Kıpçak boylarının Macaristan kralı Laszló (1077-1095) zamanında, Karadeniz’in kuzey bölgelerinden Karpatlar Havzası’na gelerek adı geçen Macar kralının himayesine girdikleri ve eski Macaristan’ın farklı bölgelerine yerleştirildikleri, sonra da Slovakya’da otuzun üzerinde köy kurdukları rivayet ediliyor. Bazılarının da Avusturya’ya veya Morova’ya geçtikleri belirtiliyor.145

XI. yüzyılın sonunda Güney Rusya, Moldova ve Eflak bölgelerini tamamıyla ele geçiren Kıpçaklar, takip eden yıllarda Bizans’a, Macaristan’a, Güney Rusya prenslik topraklarına, hatta onların sınırlarını aşarak Lehistan’a akınlar ettiler. Bu dönemde bu bölgelerde aktif ve

devamlı akınlarla uğraşanların büyük çoğunluğunu, Kıpçakların beş bölüğünden biri olan Tuna bölüğü Kıpçakları oluşturuyordu.

1091'de Macaristan'a akınlar düzenleyerek Macar topraklarına giren Kıpçaklardan146 Tuna bölüğüne mensup olanların bir kısmının XII. asrın ilk yıllarında Macaristan'da askerlik hizmetinde bulundukları belirtiliyor.147

1099 yılında Bonyak (Benek) komutanlığındaki bir Kıpçak ordusu Rus prenslerinin Macarlara karşı yaptıkları bir seferde, Rusların yanında yer almış ve Rusların galip gelmesinde Kıpçak komutan Bonyak'ın büyük rolü olmuştur. Bu tarihlerden itibaren XII. yüzyıl boyunca Kıpçaklar ile Macarlar arasında geçen olaylar fazla bilinmemektedir. Bu dönemde Kıpçaklar muhtemelen Dnestr boyları ve Tuna'nın aşağı taraflarına kadar göç ederek normal hayatlarını devam ettirmişlerdir. Bu sıralarda o bölgede Kıpçaklara baskı yapacak herhangi başka bir göçebe Türk boyu da kalmamıştı. Daha önce de

değindiğimiz gibi Kıpçaklardan bir çoğunun Macaristan'a gittiği ve Macar kralları tarafından çeşitli bölgelere yerleştirildiği biliniyor. Onlar, Macar kralının ordusunda atlı asker vazifesi görüyorlardı. Hatta 1132 yılında Çek kralının Alman imparatoruna İtalya seferi esnasında, Kıpçaklardan oluşan bir kıta gönderdiği malumdur. Bohemya'da Kıpçaklar bulunmadığına göre, bu kuvvetlerin Macar kralına ait olduğu anlaşılıyor. Çok daha sonraları, 1203'de Alman imparatoru Otto IV'ün Türingiye'deki kuvvetleri arasında Kıpçakların bulunduğu belirtiliyor. Bunların da Macaristan'dan gelmiş olmaları büyük ihtimaldir.148 İşte bu şekilde Kıpçakların batıdaki kolları devamlı Macaristan'a kaymış ve orada kralların askeri hizmetine girerek yerleşik hayata geçmişlerdir.

1239 yılında Doneç havzasında Batu Han önderliğindeki Moğol ordusu ile Kıpçaklar arasındaki çarpışma sonucunda, Kıpçak ordusu mağlup olmuş

ve Kotyan (Köten) başkanlığında kırk binin üzerinde Kıpçak Macaristan'a sığınmıştı. Böylece Macaristan'a azımsanamayacak miktarda Kıpçak nüfusunun daha girdiği anlaşılmaktadır.149

Macaristan kralı Béla, Moğolların savaş usullerini iyi bilen Kıpçak hafif süvarisinden faydalanarak, Kıpçakları Moğollara karşı kullanmak istiyordu. Halbuki Moğol ordusuna Kıpçakların doğudaki üç veya dört grubundan binlerce süvari katılmıştır. Moğol ordusundaki süvarilerin Türkçe bilmesi, Avusturya prensi Fridrik Badenberg'in Macarlar tarafındaki Kıpçak Hanı Köten'in Moğol casusu olduğu yolundaki iddiasını destekliyordu. Galeyana gelen halk masum Köten'i parçaladı. Bunun üzerine Kıpçaklar, Moğollar ile Macarlar arasında vuku bulan büyük mücadeleden önce Macar ordusundan ayrılarak Macaristan'dan Balkanlar'a doğru çekildi ve Macar ordusu Moğollar karşısında yalnız kaldı. Macar ordusu eski süvari taktiğini unuttuğu için, hafif Moğol süvarisinin ok yağmuru altında hezimete uğradı. Büyük nüfus kaybına uğrayan Macaristan'ın yeniden toplanmasında Kıpçakların büyük rolü olmuştur. Çünkü Moğolların geri çekilmesinden sonra Macar kralı Béla'nın hatasını anlayarak Kıpçakları memleketine tekrar kabul ettiği kaydedilmektedir.150

Özellikle XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren nüfusu seyrekleşen Macaristan'da Kıpçaklar büyük askeri güç haline gelmişlerdir. Ülkenin üçte biri Kıpçakların idaresi altına geçmişti. Macaristan'a kabul edilmelerinin ilk şartı Hıristiyanlığı kabul olduğu halde bu sözde kalmıştı. Kıpçaklar eski inançları üzere duruyorlardı.151 Kıpçakların ülkedeki bu etkinliği kendilerini şımartmıştı. Macarlar da bu durumdan rahatsız oluyorlardı. Bu nedenle memleket içinde iç karışıklıklar arttı. Şu veya bu tarafı tutma sırasında iç çekişmeler yüzünden memleketin Macar ve Hıristiyan karakteri tehlikeye girmişti. Macarlar aleyhine batıda Haçlı seferi hazırlıklarına başlanıyordu ki, Kral Laszló IV. (ana tarafından Köten Han'ın torunu)

içlerinde Uzur, Alpar ve Tolun'un da bulunduğu yedi Kıpçak oymak başkanı ile toplanarak Kıpçakların belli bir düzene sokulup bazı kurallar getirilmesi konusunda anlaştılar. Bu anlaşma ve "Teteny Kurultayı" kararları uyarınca Kıpçaklar, Hıristiyan olmayı, göçebe hayatı bırakmayı, ev yapmayı, Hıristiyan esirleri serbest bırakmayı kabul ettiler. Bu anlaşma sırasında Kıpçaklar eski geleneklerine uyarak başlarını traş etme müsaadesi aldılar. Bu kanunla, Kıpçakların yerleşme alanı da Tuna ile Tisza nehirleri ve Maroş-Temeş ırmakları arası olarak tespit edilmiştir. Kararlardan memnun olmayan Kıpçaklar ayaklanarak Moldva tarafından akın eden Oldamur Han'a tabi oldular. Oldamur'un akını başarısızlıkla sonuçlanınca, Kıpçaklarla ilgili alınan kararlar yürürlüğe kondu.152

XV. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde hâlâ bir kısım Kıpçaklarda eski inançlarının devam ettiği anlaşılıyor. Ancak zamanla onların da Macar hayatına intibak ettiği kaydediliyor. Ayrıca 1470'de Dnyester havalisinden Macaristan'a gelen Kıpçak zümrelerinin de Macarlaştığı verilen bilgiler arasındadır.153

XVI. yüzyıldan itibaren Kıpçakların tarihi Macar tarihine karışmakta ve bu gün onlar köklü Macar olarak kabul edilmekte iseler de, onların işgal ettikleri sahalardaki yer adları, eski arşiv belgelerinden tespit edilen şahıs adları ve hatta günümüzde kullanılan bazı soy adları onların Türk olduklarına şahitlik etmektedir.154

Kıpçaklar ve Romenler

Peçenek ve Oğuzlardan sonra Kıpçakların XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Harezm'den Tuna nehri kıyısındaki "Demir Kapılar" mevkiine kadar uzanan geniş bir mıntıkayı zapt edip Dobruca'nın güneyine, Karadeniz bölgelerine, ve Deli-Orman taraflarına kadar yerleştikleri belirtilmektedir.155 Kıpçakların Karpat-Tuna bölgesindeki hakimiyeti büyük Moğol istilasına (1241) kadar, yani hemen hemen iki asır sürmüştür.

Kıpçak (Kuman) lar diğer Türk kavimlerinin aksine hakimiyetlerinin sonuna doğru kitle halinde Hıristiyan olmuşlardır.156 Ancak Dobruca bölgesindeki ve diğer Türk kavimleriyle iç içe yaşayan Kıpçakları dışarıda tutmak gerekir kanaatindeyiz.

Romenlerin Balkanlar'da, bilhassa Eflak'ta ve Moldavya'da Peçeneklerle ve daha sonra da Kıpçaklarla bir arada yaşadıkları kesindir. Kıpçakların zamanında buralara "Kumania" denildiği bilinmektedir. Romen tarihçi Filitti, "Kumania"nın kuman tabakası ile onlara tabi Romen toprağı olduğunu kabul eder.157

Romenler tarafından işgal olunan sahaların yerleşme tarihinde ve hatta Romen Devleti'nin teşekkülünde Türklerin büyük rolü olduğunu Romen şahıs isimlerinin incelenmesi teyit etmektedir. Eflak ve Boğdan ırmak adlarının büyük kısmı Türkçedir. Bilindiği üzere yerleşme tarihi bakımından ırmak adları birinci derecede önemlidir. Ayrıca Romen tarihinin başladığı yer "Curteo de Arges" Türkçe olduğu gibi Romen Devleti'ni kuran şahısta Kıpçaklı bir Türk'tür.158

Moğol istilasından sonra bugünkü Romanya topraklarında Romenler çok az olmasına karşılık Kıpçaklar önemli bir role sahipti. Moğollardan sonra burada bir asır kadar sükunet hakim oldu. 1330'lara gelindiğinde aniden bir Romen prensinin ortaya çıktığı ve askeri ve siyasî alanda başarılı olduğu görülüyor. Basaraba adındaki bu şahıs Romenlerin ilk Hükümdar sülalesi kurucusu oldu.159 Ancak bir asır önce "Kumania" olan bir ülkenin aniden "Romania" oluvermesi tarihçiler tarafından şaşkınlıkla karşılanmaktadır.

"Basaraba"nın Kıpçak Toktemir Han'ın oğlu olduğunu söyleyenler160 olduğu gibi onun bir Türk veya Türkleşmiş Moğol olduğu üzerinde duranlar da olmuştur.161 Basaraba ismi (basar+aba) o dönemde Türk bölgelerinde ve bilhassa Altınordu'da moda idi.162 Aba (aga, Türkçe unvan) eki ile

yapılan adlar Oğuzlar da (Ay-aba, Boz-aba) ve Doğu ve Orta Avrupa ve Mısır Kıpçak çevrelerinde (Altın-aba, Tonuz-aba, it-aba, Arslan-aba vb.) yaygındır. Romanya'nın kuzeyindeki Basarabya bölgesi de aynı adı taşır.163 Moğol hakimiyeti döneminde Türkçe konuşulduğu ve halkın büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu gözününde bulundurulursa, Basaraba, Türkleşmiş Moğollardan olsa bile164 Türk kültürünü temsil ettiği apaçıktır. Rásonyi Macar arşivlerine dayanarak bu bölgede Kıpçaklar ile Tatarların (Moğollar) iç içe olduğunu göstermektedir. Şöyle ki, Basaraba'nın babasının adının "Tokomer" olduğu bilinmektedir. Rus salnamesine göre, Basaraba'dan bir nesil önce, Basarabya'da ve onun çevresindeki topraklarda "Toktomer" (Tok Temir) adlı bir Tatar prensi yaşıyordu. Cengiz'in oğlu Coçi ailesinde iki yüzyıl zarfında dört defa Tok-Demir adının geçtiği biliniyor. Acaba Basaraba'nın babası olan Toktomer, Coçi'nin oğlu Orda'nın torunu olan Toktomer ile aynı şahıs mıdır, yoksa Tokta Han'ın oğlu İlbasar'ın kardeşi olan Toktomer midir? Netice itibariyle hangisinin oğlu olursa olsun Cengiz Han'ın beşinci veya altıncı göbekten torunu sayılır.165

Kıpçakların ve dolayısıyla Tatarların Romanya'da oynadıkları bu önemli rolleri sadece "Basaraba" değil, diğer belgeler de teyit eder. XV ve XVI. yüzyıl belgelerinde belirtilen Romen devlet büyükleri ve soylu ailelerin adları arasında, Akbaş, Akkuş, Bozdoğan, Bilik, Berendey, Barak, Bars, Bağbars, Buğa, Belçir, Kara, Kızıl, Kazan, Şişman, Temirtaş, Tok ve Ötemiş…gibi birçok Kıpçak adına rastlanır.166 Romanya'daki pek çok köy adları arasında da bu gibi şahıs adlarından esinlenmiş olanlar mevcuttur.167

XIV. yüzyılın ikinci yarısında, Dobruca'da kurulan devleti de Kıpçaklara bağlamak gerekir. Bir taraftan Bulgar, bir taraftan da Bizans iktidarlarının zayıf düştüğü bir dönemde, Bizans imparatoriçesi Anna tarafından yardımına müracaat edilen (1346'da) aşağı Tuna

bölgesi mahalli komutanlarından Balika’nın (Türkçe Balık’tan) oğlu Dobrotiç (Dobruca, buradan geliyor) 1354’lerden itibaren-daha sonra kendi adıyla anılacak olan bölgenin hakimi olarak 1385 yılına kadar Balkanlar ve Karadeniz’de önemli siyasî rol üslenmiştir.168 Dobruca Devleti’ni, 1354 yerine Dobrotic’in babası Balika dönemiyle, yani 1320 yılında başlatanlar da söz konusudur.169 Bakır paraları ele geçmiş olan Dobrotic’in oğlu İvanko (Vanko-Yanko) zamanında XIV. asrın sonlarına doğru bir ara Romen egemenliği altına girdiği tahmin edilen bu küçük “Dobruca Devleti”nin toprakları 1417 yılında Osmanlıların eline geçmiştir.170

Günümüzde Dobruca ve Deli-Orman bölgelerinde Kıpçak nüfus bölgeye daha önce gelen Peçeneklerin yanı sıra Osmanlı hakimiyeti döneminde buraya hicret eden Anadolu Türkleriyle tamamen karışmış durumdadır. Esasen Hıristiyan olmayan bu türk kavimleriyle ilişki kuran ve onlarla iç içe olan Kıpçaklar, kimliklerini kaybetmeyip benliklerini devam ettirmektedirler. Hıristiyan olan ve büyük bir yekun tutan Kıpçak topluluğu Macaristan’da olduğu gibi Romanya’da da Türklüklerini kaybetmişlerdir.

Kıpçaklar ve Bulgarlar

Bulgar Kıpçak münasebetlerini XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlatmak doğru olur kanaatindeyiz. XI. yüzyılın sonlarından itibaren XII. yüzyılda Kıpçaklar, Ukrayna ve Romanya üzerinden adeta bir kasırga gibi Balkanlar’a inmeğe başlamışlardır. İlk olarak Kuzey Bulgaristan’ın Tuna boyu ve Dobruca bölgelerine, daha sonra güneye doğru inerek Rodoplar ve Makedonya’nın doğu kısımlarına yerleşmişler ve dağıldıkları yerleşim birimlerine de coğrafi isimlerini vermişlerdir. Örneğin, Makedonya’daki Kumanova, Sofya’daki Kumantsi, Nevrokop’ta Kumança, Kesriye’de Kumaniçevo, Vidin’de Kumani adası, Niğbolu’da Komana, Lofça’da Kumanitsa gibi yer ve köy isimleri bütün onların eserleridir.171 Şunu da belirtmek gerekir ki, Kıpçaklarla Bulgarların ilk temasını

Kıpçakların bu bölgeye gelmesinden sonraya hasretmemek lazımdır. Çünkü 1060'lı yıllarda Aşgıl (Isgıl) Bulgarlarının göç sahaları olan Don nehri civarında Kıpçaklar ile temas ve ilişki kurdukları, takip eden yıllarda da Cimc (Emba) ve Yayık boyunda göç eden Oğuz ve Kıpçakların bir kısmı ile ticarî ilişkiler içerisine girdikleri172 anlaşılıyor.

Kıpçakların 1087 yılında Peçeneklerin de desteğini alarak Bulgaristan, Makedonya, Yeni Pazar, Kosova, Bosna ve Arnavutluk'u içine alan ve merkezi Kumanova olan "Kuman-Peçenek Türk Federasyonu"nu kurdukları ve böylelikle de ilk defa Türk dışı unsurlara karşı "milli birliğin" oluşması yoluna gittikleri rivayet edilmektedir. Ancak bu Kıpçak-Peçenek birliği 1091 yılında politik fonksiyonunu kaybetmiştir.173 XI. yüzyılın sonlarında bu bölgedeki Kıpçak etkinliği Bulgaristan'daki Bizans hakimiyetini sona erdirmiş ve bölge insanına bir rahatlama sağlamıştır. Bu dönemde bu bölgeye gelen Kıpçaklar büyük ölçüde Hıristiyanlaşıp Slavlaşmıştır.174 Bu şekilde Batı Trakya, Makedonya ve Bulgaristan'ın dağlık kesimlerinde kalmış olan pek çok Kıpçak Türkü, daha sonraları yine Karadeniz'in kuzeyinden gelen Kıpçak grupları ve Osmanlılar döneminde Anadolu'dan gelen Türkler sayesinde kendilerini yenileme imkanı bulmuştur.

XII. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde Kıpçakların, Romenlerin ve Bulgarların teşkilatlanmasında ne derece etkili oldukları daha iyi görülür. Vaktiyle Avarların Slâvları teşkilatlandırması gibi, Kıpçak idarecilerinin de Balkanlar'da benzer büyük hizmetleri görülmüştür. 1185-1237 yılları arasında Tuna'nın güney bölgesinde kalabalık halde yaşayan Kıpçakların Bizans'a karşı Bulgar İstiklal mücadelelerinde başlıca rolü oynadıkları anlaşılmaktadır. Mücadeleyi kazanarak II. Bulgar Devleti'nin başına geçen Çar Asen (1187-1196) Kıpçak menşelidir.175 O dönemde Bizans'ın Anadolu Selçuklularıyla uğraşmak zorunda kalması, Asen'in işini

kolaylaştırmıştır. Asen ile kardeşi Peter komutasındaki Kıpçaklar Bizans'ı barış yapmaya zorlamıştır.

Bizans'ın Haçlı seferleri sırasında Latinlerin eline düşmesinden sonra İstanbul'daki Latin İmparatorluğu'nun yeni Bulgar Krallığına karşı açtığı savaş da Edirne civarında tam bir bozgunla sonuçlandı (1205). İmparator Bulgar kralına esir düştü.176 Böylece Latin İmparatorluğu sarsıldı.

Asen'in ikinci kardeşi Kaloyan döneminde Bulgar Krallığı daha da güçlendi ve Kaloyan, Bulgar kilisesinin Roma kilisesiyle birleşmesini benimsedi. Böylece başında bir Kıpçak Türkü'nün bulunduğu II. Bulgar Krallığı, Avrupa devletleri arasında varlığını resmen tanıtmış oldu. Nihayetinde Kaloyan, Boyarlardan Kıpçak asıllı biri tarafından öldürüldü. (1207). Yerine Boril geçti.

1218'den itibaren eski Asen'in soyundan olan ve Bulgar krallarının en büyüklerinden biri sayılan II. Asen (1218-1241) Sırp kralı ile sıkı dostluk ilişkileri kurdu. Güneyde, Epir'deki Komnenoslara karşı kazandığı zaferle de (1230) krallığın sınırlarını oldukça genişletti. Meriç ırmağı ağzına kadar Trakya, Makedonya ve Arnavutluk'un tümünü krallığa dahil etti. I. Asen'in aksine Roma ile birleşme politikasından vazgeçerek İznik Rum kilisesi ile anlaştı.

Bulgar kilisesini patriklik haline getirdi. Kral II. Asen, İstanbul'da zayıf bir Latin İmparatorluğu'nun bulunmasından yaralanarak Bulgar Krallığı'nı Balkanlar'ın en güçlü devleti haline getirdiği bir sırada, doğudan gelen Moğol orduları, Bulgaristan Krallığı'nı büyük ölçüde sarstı ve krallık gerileme sürecine girdi.177

1240-1241'de Rus topraklarının ve Kıpçak bozkırlarının Moğollar tarafından istilaya uğraması sonucu Kıpçaklardan bir grubun Aşağı İdil ve Don boyundan Orta İdil ve Bulgaristan'ın dağlık ve ormanlık alanlarına gelerek Balkanlarda'ki Kıpçak nüfusunu artırdıkları

görülüyor.178 Bu arada Bizans imparatoru Johannes Vatatzes'in Balkanlar'da tekrar etkinliğini artırdığı ve Moğolların önünden çekilen Kıpçakların bir kısmını toprak karşılığı askeri hizmet yükümlülüğü ile Trakya'da, Makedonya'da ve Batı Andolu'da (Menderes Vadisi, vb.) yerleştirdiği179 ve Bulgar Krallığı içerisinde yoğun olarak bulunan diğer Kıpçak gruplarına karşı en iyi şekilde kullandığı anlaşılıyor.

1280'de Bulgar Krallığı'nın başına yine Kıpçak asıllı biri olan Terter'in geçtiği görülüyor. Terter döneminde Kıpçak ileri gelenleri Bulgar Krallığı'nı tamamen ellerine aldılar.180 Terter, Bizans'ın etkisine son verip Moğolların üstünlüğünü kabul etmiş ve kendisini de o dönemde Altınordu'nun batısında olan Nogay Han'a dayamıştır. O sırada Bulgaristan'ın gerçek egemeni Nogay Handı. Bulgar krallarını o tahtan indirip çıkarmakta idi.181

Terter'den sonra başa sırasıyla oğlu Svetoslav ve torunu II. Terter geçmiş ve Terter hanedanı 1323 yılına kadar iktidarda kalmıştır.182

1323 yılından itibaren Bulgaristan'ın başında yine Kıpçak asıllı Şişman sülalesini görüyoruz. Mikhail Şişman da Nogay Han'ın isteğiyle bu göreve getirilmişti. Şişman döneminde Bulgaristan'da tam bir birlik söz konusu değildir. Şişman'ın bizzat kendisi Vidin kentinin beyi olmuştu. Terter'in kardeşi Eltimir, Güney Bulgaristan'da Kızanlık bölgesinin egemeniydi. Yine aynı yüzyılda (XIV), daha önce de belirtildiği üzere, başka bir Kıpçak komutanı Balık da Dobruca'da hakimiyet kurdu. Asıl Bulgar menşeli olanlar Güney Bulgaristan'a hakimdi. Nogay Han'ın yardımıyla Bulgaristan'da birliği sağlama çabaları içine giren Şişman, bu konuda amacına ulaşamamıştır. Şişman'dan sonra yerine Aleksandır İvan (1331-1365), ve yine aynı hanedandan II. Şişman (1365-1393) geçmiştir.183

1393 yılından itibaren bölgede Osmanlı Türk hakimiyeti kurulunca II. Bulgar Krallığı sona ermiş ve dolayısıyla Bulgaristan'daki

Kıpçak egemenliği de bitmiştir. Sonuç itibariyle II. Bulgar Krallığı'nda Kıpçaklar büyük bir rol oynamışlardır. Gerek kral hanedanları, gerekse yüksek soylu sınıfı onlardan olmuştur. Aynı zamanda Moğolların ağırlığı ile kurulan Altınordu Devleti hızla Kıpçaklaştığı için Nogay Han dönemindeki Tatar egemenliği sırasında da bu Kıpçak üstünlüğü sürüp gitmiştir.

5. Altınordu Devleti ve Kıpçaklar

Biz burada Altınordu Devleti'ni baştan sona anlatmaktan ziyade Kıpçakların bu devlet içerisindeki konumu üzerinde duracağız.

XIII. asırda Asya ve Ön Asya'yı sarsan Moğol istilasının ortaya çıkardığı yeni siyasî oluşumlardan biri de Altınordu Devleti olmuştur (1241-1502). Bu devlet, Doğu Avrupa'da ağırlık merkezi Aşağı İdil (Volga) boyunda kurulmuş bir Türk-Moğol Devleti'dir.184 Altınordu Devleti, başta "Deşt-i Kıpçak"taki Kuman/Kıpçaklar olmak üzere Volga kıyılarındaki Bulgar Türklerini, Hazarları, Slavları ve bunların dışında bazı kavimlerini de içinde barındırmıştır. Bunların içerisine bu bölgeyi fetheden ve XIII. yüzyılın sonlarına doğru Türkler içerisinde kaybolan Moğolları (Tatarlar) da katmak gerekir.185 Görülüyor ki Altınordu Devleti etnik yapı bakımından bir birlik göstermez.

Deşt-i Kıpçak adı, Moğollar döneminde muhafaza edilmekle kalmayarak o zamanki kültür aleminde Çin'den Endülüs'e kadar geniş ölçüde yayılmıştı. Batu han ile beraber Deşt-i Kıpçak'a önemli bir Moğol (Tatar) kütlesinin geldiği ve göçebe halk arasında Moğolların çokluğu teşkil ettiği zaman zaman ileri sürülmüştür. Aileleri ve bütün malları, özellikle hayvanları ile beraber Coçi ulusuna gelen Moğolların sayıca az olmadıkları şüphesizdir. Ancak bu toprakların işgaliyle sıkı sıkıya bağlı olan bu hareket, bir göç olarak düşünülmemelidir. Moğolların çoğunluğunu oluşturan esas kitlesi Moğolistan'da kalmıştı. Bu durum karşısında işgal olunan

memleketlerin (Kıpçak Bozkırlarının) Moğollaşmasından söz etmek uygun değildir.186

Güneydoğu Avrupa'da eski Türk unsurlarının kuvvetli oldukları ve Kıpçakların Deşt-i Kıpçak'ta esas göçebe kitlesini oluşturduğu Çağdaş Arap tarihçisi el-Ömerî'nin şu ifadelerinden anlaşılıyor: "Bu devlet (Altınordu) eskiden Kıpçakların yurdu idi. Lakin Tatarlar tarafından işgal edilince, Kıpçaklar onlara tabi oldular. Sonra (Tatarlar) onlarla (Kıpçaklarla) karıştılar ve akraba oldular. Toprak, onların (Tatarların) Tabiat ve soylarına galip geldi. Tatarlar tamamıyla Kıpçaklaştılar. Çünkü Moğollar (Tatarlar) Kıpçak topraklarında yerleştiler, onlardan kız aldılar ve onların yurtlarında kaldılar".187

El-Ömerî'nin bu ifadesi bu bölgeye gelen Moğolların Türkleşmesi olayının çağdaş aydınlar tarafından çok güzel müşahede edildiğini gösteriyor. Moğolların Kıpçak bozkırlarında yaşayan esas halk kitlesine oranla sayıca çok fazla olmadıkları görülüyor. Esasen bunun aksini düşünmek de doğru olmaz. Bu Türkleşme olayının ne kadar süratli ve geniş olduğu, XIV. yüzyılda Coçi ulusunda (Altınordu'da) Moğolca yerine Türkçe bir edebi dilin teşekkül etmesinden anlaşılıyor. Buna karşılık Kıpçak bozkırlarında Kıpçaklar çoğunluğu oluşturuyordu.

Moğolların Türkleşmesi olayı öncelikle bozkırlarda başlamış ve diğer bölgelere yayılmıştır. Kuruluşundan kısa bir süre sonra bu Moğol şube devleti bir Türk devleti olarak karşımıza çıkmıştır.188

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Cengiz ailesi (Moğollar) Deşt-i Kıpçak bölgesinde kısa zamanda Türkleşmiş ve Kıpçak kavimler birliğine katılarak bu şekilde hayatlarını sürdürmüştür. Bunu ispat için 1327'de vefat eden Arap tarihçisi Dımeşkî (Dimişkî)'den bazı cümleler nakletmek yerinde olur. Dımeşkî Altınordu dönemi ile ilgili olarak şunları bildirmektedir: "Kıpçakların birçok oymakları vardır. Bunların hepsi Türktür: Bergü,

Toksaba, İtaba, Barak, İleris, Burçoğlu, Konguroğlu, Yimek. Bunların daha sonra Havarizm'e yerleştiği anlaşılmaktadır. Kıpçakların daha küçük boyları da vardır. Bunlar: Tok, Başkırt Kumandur, Berendi, Beçene, Karabörklü, Uzun ve Çurtan vb.'dir."189

Netice itibarıyla, Altınordu Devleti'nin etnik yapı bakımından bir birlik oluşturmadığı anlaşılmaktadır. Etnik yapı olarak birliğin olmadığı bu ülkede, genellikle bozkırlarda olmak üzere Kıpçakların nüfus itibariyle önemli bir yere sahip olduğu, hatta en kalabalık nüfusu bunların oluşturduğu ortaya çıkmaktadır.

Kıpçakların, Altınordu'nun yönetim birimlerinde ve genel ekonomisi içerisinde de etkin rol aldıkları görülmektedir. Altınordu Devleti'nde askeri kuvvetlerin kuruluşu Cengiz Han ordusundan farksızdı. Bu orduda tümen beyleri, bin beyleri, yüz beyleri, on beyleri vardı. İşte bu mekanizmaya sahip olan bu devletin gerek askeri, gerekse yönetim mekanizmasının önemli yerlerinde Moğolların yanı sıra Kıpçakların da yer aldığı tarihî kaynaklarca sabittir.190 Hatta bazı tarihçiler Altınordu Devleti'nden bahsederken "Bir miktar Moğol kanı olan Kıpçak Türklerinin devamıdır" şeklinde ifadeler kullanmışlardır.191

1246 yılında Deşt-i Kıpçak'tan geçen Plano Carpini, Kıpçak bozkırlarındaki göçebelerin zenginliğinden bahseder. Onun şu cümlesi dikkat çekicidir: "Deve, sığır, koyun, keçi ve at gibi hayvanları çoktur. Bütün dünyada bu kadar çok yük hayvanı bulunmadığını sanıyorum". Carpini, bu sözlerle her ne kadar Deşt-i Kıpçak'taki Moğolları kastetse de bölgedeki göçebe ahalinin büyük çoğunluğunu Kıpçaklar oluşturmaktadır. Dolayısıyla Carpini'nin bu sözlerinin Kıpçaklara da teşmil edilmesi yanlış olmaz. Altınordu Devleti'nde, göçebeler, göçebe ekonomisi ve göçebe yaşayışının önemli bir yeri vardı. Göçebelerin ana kütlesini de Kıpçaklar oluşturmakta idi.192 Dolayısıyla Kıpçakların devlet teşkilatı ve

yönetimdeki etkinliklerinin yanı sıra, Altınordu Devleti’nin ekonomik hayatında da belirli bir yere sahip olduğu göz ardı edilmemelidir.

Altınordu Devleti’nin çöküşüyle ortaya çıkan hanlıklar içerisinde de Kıpçakların rolü ve etkilerinin devam ettiğini tarihi kaynaklardan öğrenmekteyiz193 Bazı kaynaklar bu hanlıklardan Kıpçak hükümetleri şeklinde bahseder.

6. Suriye ve Mısır’da Kıpçaklar

Müslüman ülkeler içerisinde gerek idari görevlerde gerek saray işlerinde yada orduda, para ile satın alınan memluk unsurunu istihdam eden kuruluşundan itibaren yabancı unsura önem veren Abbasiler olmuştur.194 Onlara gelinceye kadar köleler, sadece hizmet işleri, ziraat işleri ve benzeri işlerde çalıştırılıyordu.

Abbasi halifelerinin şahsi hakimiyetlerini pekiştirmek amacıyla devamlı memluk satın alması ve valilerin de bulundukları bölgelerde bağımsız olma arzularını gerçekleştirmek için tek dayanak olarak “memlûklerden” oluşturulacak orduları görüp bu amaçla “memluk” satın almaları, kısa süre sonra bu memlûklerin İslâm Devleti’nin her yerinde yayılmasına sebep olmuştur. Küçük yaşta ülkelerinden getirilip efendilerinin lütfu ile hür olan bu memlûkler, zamanla nüfuzlarını artırarak, liyakat ve kabiliyetleri sayesinde, yeni vatan edindikleri topraklar üzerinde idareyi ellerine almaya başlamışlardır. Göstermiş oldukları başarının karşılığı olarak çeşitli vilayetlere vali tayin edilen Türk komutanların bu yabancı topraklarda “memluk sistemi”ni maharetle tatbik ettikleri görülüyor.195

İslâm tarihinde “memluk asker” sisteminin en bariz örneklerine Mısır’da kurulan Tulunoğulları ve İhşidîknezde rastlanılmaktadır.196

969 yılında İhşidîleri ortadan kaldırarak Mısır’ı ele geçiren Fatımîknezin de saltanatlarını devam ettirebilmek için ordularında Türk memlûklerine yer verdileri görülmektedir. Önceleri ordularını genellikle

Berberî ve zencilerden kuran Fatımî hükümdarları Mısır'daki hakimiyetlerini sürdürebilmek için Türk unsuruna başvurmuşlar ve onlardan birlikler kurmuşlardır.197

Bazı kaynaklar Tolunoğulları, İhşidîler ve Fatımîler devletlerinin ordularında bulunan Türk Memlûkler içerisinde Kıpçakların da bulunduğuna dair görüşler belirtseler de Suriye ve Mısır'da Kıpçak unsuruna XII. yüzyılın yarısından itibaren ve 1171 yıllarında kurulan Eyyubîler Devleti'nde rastlamak mümkündür. Gerek Eyyubîler Devleti'nin kurucusu Selahattin Eyyubî, gerekse haleflerinin orduya çok sayıda memlûk aldıkları zikredilmektedir. Zamanla birbirlerine düşen Eyyubî emirler, gerek aralarında çıkan çatışmalarda gerek bölgedeki diğer devletlere karşı yaptıkları savaşlarda istihdam için memlûklerden daha çok yararlanmaya gitmişler ve bunlardan oluşan kalabalık birlikler kurmuşlardır.198 Eyyubîlerin son dönemlerinde (1240-1250) başta Kıpçak olmak üzere çeşitli Türk kavimlerinden oluşan birliklerin etkisinin arttığı anlaşılıyor. Bilhassa Moğolların istilasına uğrayan Kıpçak bozkırlarından getirilen Kıpçakların hep birlikte ayrı kışlalarda tutuldukları için ana dillerini unutmadıkları ve gittikçe devletin idarî ve askerî mevkilerine geçerek etkili olmaya başladıkları belirtiliyor.199

XIII. yüzyılın başlarından itibaren başlayıp Eyyubîler Devleti'nin son dönemlerinde daha yoğun bir şekilde Mısır'a memluk olarak gelen Kıpçakların gelişleri 1250 yılında Memluk Türk Sultanlığı'nın kuruluşundan sonra da devam etmiştir. XIII. yüzyılda Suriye ve Mısır'a özellikle Kıpçakların çok gelmesinde Kıpçak Bazkırlarında ekonomik durumlarının bozulup, kıtlık ve hastalık epidemilerinin hayvanlarını yok etmesi etkili olmuştur. Bu sebeplerden dolayı Kıpçaklar da Rusların âdetlerine uyarak gençlerini parayla satmışlardır.200

Kıpçak köle ve cariyeleri, İslâm ülkelerine Orta Asya'dan dolaşan eski yoldan ziyade yeni açılan Anadolu yolundan sevkediliyordu. Bu büyük ticaret yolu üzerinde Sivas ve Halep şehirleri önemli iki pazarı oluşturuyordu. Anadolu'nun bazı şehirlerinde bulunan "Gulâm-Hane"ler (köle-mektep) Selçuklu saray ve ordusu ile devlet büyükleri ve zenginlerin konakları için sarışın Kıpçak çocuklarını eğiterek köle ve cariyeler yetiştiriyorlardı.201 İbn Bîbi, 1205 yılında Trabzon Rumlarının Sinop ve Samsun'a varan yolu karadan ve denizden kesmeleri dolayısıyla Kıpçak, Rus ve Rumlarla ticaret yapan kafilelerin Sivas'ta izdiham halinde yığıldıklarını, neticede de halkın büyük zarara uğradığını ve bunun üzerine Selçuklu sultanı I. Keyhüsrev'in bir sefer açmak zorunda kaldığından bahseder.202

Aslında Sivas o dönemde kuzey ve güney kavimlerinin bir mübadele merkezi idi. Kuzeyden gelen köleler, cariyeler ve kürkler İslâm ülkelerine buradan dağılıyordu. Menşei Kıpçak ve Kafkas kavimlerinden olan Mısır Memlûk Devleti orduları ve bir kısım Selçuklu devlet adamları olan köleler hep Sivas'ta satılmış, Sivas'tan götürülmüştür. Bu münasebetle İlhanî hükümdarı Abaga Han Memlûk sultanı Baybars'a yazdığı bir mektupta "Sivas'ta satılmış bir köle" ifadesiyle onu tezyif etmiştir.203 Bu yolda XIV. yüzyılın sonuna kadar bu faaliyetin devam ettiği anlaşılıyor.

Memluk gruplarının daha düzenli ve muntazam teşkilatlar halinde ortaya çıkması, Selahaddin'den sonra Eyyubîlerin başına geçen el-Melikü'l-Kamil Muhammed ve gayesi Mısır, Filistin, Suriye ve Irak'ı da içine alan bir devlet kurmak suretiyle Eyyubî Devleti'ni merkezileştirmeye çalışan el-Melikü's-Salih Necmeddin Eyyub zamanlarına rastlar. Memluk satın alma işine özel önem veren Necmeddin Eyyub Moğol istilasının sebep olduğu karışıklık sırasında cesaretleri, binicilikleri, ok atma ve savaşmaktaki üstün vasıfları, vücut yapıları ve sadâkatleri gibi özellikleri sebebiyle pek çok

Kıpçak satın alır.204 Çoğunluğunu Kıpçak ve Harezmlilerin oluşturduğu ayrı bir memluk grubu kurup bunları, Nil nehri üzerindeki Ravza Adası'nı kara ile irtibatını keserek müstahkem bir hale soktuktan sonra oraya yerleştirir.205 Nil nehrine izafeten çoğunluğunu Kıpçakların meydana getirdiği bu memluk grubuna Bahrî Memlûkler (Memaliku'l-Bahriyye) ismi verildi.206 Bahrî Memlûkler başlangıçta Necmeddin Eyyub'u güçlendirmişse de zamanla memlûklerin çok kuvvetlenmesi Fatımîlerde olduğu gibi, Eyyubî sülalesinin de çökmesine sebep olmuştur.

Zira Slav, Macar ve Rumlara göre çoğunluğu oluşturan Bahriye Memlûkleri, kendi iktalarında yaşayan Eyyubi meliklerinin aralarındaki kavgaları sırasında el-Melikü's-Salih Necmeddin Eyyub'e ve haleflerine bağlı kalarak nüfuzlarını git gide artırmışlar ve ismen saltanat süren diğer Eyyubi meliklerini bertaraf etmeyi başarmışlardır. Nitekim Kutuz, Baybars ve Kalavun gibi Bahrî memluk komutanlarının desteğini alan Melikü's-Salih, rakiplerine üstünlük sağlamıştır.207 Ancak Melikü's-Salih'in ölümü (1249) üzerine tahta çıkan oğlu Turan Şah zamanında artık bu aileye kendilerini bağlı sayamayan Oğuz-Türkmen gurubu ile Bahrî Memlûkleri, Mansûra'da birlikte mağlup ettikleri IX. Louis ile yapılan müzakerelerin kendilerine danışılmadan yapıldığı iddiasıyla Turanşah'ı öldürdüler (1250).208 Onun ölümü Eyyubîlerin sonu demekti. Böylece Mısır'ın mukadderatı tamamen Bahriye Memlûklerinin eline geçmiş oldu.

Turanşah'ın ölümü üzerine Mısır'da tek söz sahibi olan Kıpçakların ağırlığını oluşturduğu Memlûkler, Melikü's-Salih'in dul karısı Türk asıllı Şecerüddür'ü sultan seçtiler. Muhtemelen Kıpçak asıllı olan bu kadın, zekası, dirayeti ve cesaretiyle maruftu. Melikü's-Salih onu köle olarak satın almış ve hür yaptıktan sonra evlenmişti.209 Şecerüddür'ün bu özelliklerinden dolayı bazı tarihçiler bu kadını Mısır'daki ilk Memluk sultanı olarak zikrederler.

Şecerüddür, kocası Melikü’s-Salih’in son günlerinde kalabalık bir ordu ile Mısır’ı istilaya gelen Haçlı ordusu kumandanı IX. Louis’i Mansûra’da yenip esir etmiş ve Fransız komutanı ile kendisi ve diğer Haçlı esirlerinin kurtuluş akçası olarak sekiz yüz bin dinar ödemeyi kabul edip Mısır’dan çekilip giderek bir daha böyle bir sefere kalkışmamayı kabul etmesi şartıyla anlaşmıştı.210 Böylece kocasının son zamanlarında harici bir tehlikeye maruz kalan Mısır’ı kurtarmış olmasına rağmen tahtında çok rahat değildi. Çünkü, kendisi her şeyden önce bir kadındı ve Müslümanlar bir kadının hükümdarlığına alışık değillerdi. Nitekim kendisi de bunu bildiği için, hutbe, sikke ve diğer resmî muamelelerde kocası veya oğluna olan nisbetlerini zikrediyor, kendi adını kullanmıyordu.211 Neticede Şecerüddür kendisini hal edip daha önce Bahriye Memlûkleri tarafından Atabekü’l-Asakir seçilen İzzeddin Aybek et-Türkmâni ile evlenerek saltanatı ona bıraktı. (1250).

Bazı kaynaklar 1250-1257 yılları arasında başta bulunan Aybek’in Kuman-Kıpçak Türklerine mensup olduğunu belirtseler de212 çoğunluğun görüşü bu komutanın Kıpçak kökenli olmayıp Türk asıllı başka bir kavimden olduğu yönündedir. Türk Memluk Devleti içerisinde tarihe mal olmuş olup önemli başarılar gösteren Kutuz, Baybars I ve Kalavun Kıpçak asıllıdır. Ayrıca ister Bahrî, isterse Burcî Memlûklerinde olsun, Kıpçakların devletin idari ve askeri yapısında genel olarak etkili oldukları ve önemli görevler üstlendikleri muhakkaktır213

Bu arada Sultan Kutuz’dan başlayarak Çerkez Memlûklerina kadar (1382), Mısır Türk Devleti’ni Kıpçak menşeli sultanların yönettiğini söylemek yanlış olmaz. Zira bu dönemde, Arapça konuşan yerli halkın dışında kalanlar için dil Türkçe (Kıpçakça), kültür de Türk kültürü olmuştur. Bu sürecin Çerkez Memlukleri döneminde de büyük ölçüde devam ettiği o dönem kaynaklarından anlaşılmaktadır.

7. Hindistan’da Kıpçaklar

Hindistan’da Kıpçaklar deyince akla ilk olarak Delhi Türk Sultanlığı gelir. Biz çeşitli hanedan ve aileler tarafından yönetilen bu Türk devletinin Kıpçakların etkili olduğu (1211-1266) Şemsiyye Hanedanı ile Balaban ailesinin (1266-1290) başta bulunduğu dönem üzerinde duracağız.

Şemsiyye Hanedânı: Suriye ve Mısır’da önemli roller üstlenen Kıpçaklar, diğer bazı Türk kavimleriyle birlikte XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren köle tüccarlarının elinde “memluk” olarak Hindistan’a girmeye başlamışlardır. Memluklerin değeri, yaptıkları iş ve gösterdikleri etkinliklerle ölçüldüğü için, o sırada Türkistan ve Maveraünnehir’den getirilen genç Türk memluklerinin ünü o bölgeye yayılmıştı.214 Bölgede uzun boylu, mavi gözlü, kadınlarının güzelliği, erkeklerinin yakışıklılığı ve çalışkanlıklarıyla meşhur Kıpçak kabilelerinden gelen memlukler daha da tercih sebebi idi.

XIII. yüzyılın başlarında kurulan (1206-1290) ve o yüzyıla damgasını vurup Hindistan’a Türk kültürünün ve İslâmiyet’in yayılmasına önderlik eden Delhi Türk Sultanlığı’nda215 Kıpçakların etkin bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Özellikle Şemsiyye Hanedanı ile Balaban ailesinin başta bulunduğu dönemlerde devletin bizzat Kıpçak menşeli sultanlar tarafından yönetildiği nakledilmektedir. Şimdi gerek devletin başında bulunan gerekse idari teşkilat ve orduda önemli yer tutan Kıpçakların ve onları destekleyen diğer Türk kavimlerinin faaliyet ve icraatlarından kısaca bahsetmeye çalışalım.

Delhi Türk Sultanlığı’nın kurucusu Türk komutan Kutbettin Aybeg’dir. Türkistan’da doğan ve muhtemelen Kıpçak kabilelerinden birine mensup olan216 Aybeg, aynı zamanda Hindistan’da İslâm idaresinin temellerini atan ilk sultan olmuştur. Delhi Türk Sultanlığı, Aybeg ile iyi bir başlangıç (1206) yapmış, Hindistan’da güçlü bir merkezî idare oluşmuş ve kurulan bu

sistem uzun yıllar, daha sonra gelenlere hizmet etmiştir.217 1210 yılında sultanın ani ölümü üzerine emir ve melikler, Aram Şah'ı geçici olarak Delhi tahtına seçmişlerdir.

1211 yılında Delhi Türk Sultanlığı'nın başında Aybeg'in kölesi, aynı zamanda damadı olan ve Türkistan'daki Kıpçakların İlbari (Alp-Eri-Uluğ Borlı) kabilesinden olan Şemseddin İltutmuş'u (İletmiş) görmekteyiz.218 Babası, adı geçen Kıpçak kabilesinden kendisine bağlı olanlar ve akrabalarının çokluğuyla ün salmış Aylam Han'dır. İltutmuş'un Kıpçak menşeli oluşundan, başta "Tabakat-ı Nâsırî" ve "Fütûhu's-Selatin" olmak üzere konuyla ilgili olan bütün tarihi kaynaklar bahsetmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi 1210 yılında Aybeg'in ani ölümü üzerine kısa bir süre başta kalan Aram Şah'ın yerine geçmesi için Badaun'dan Delhi'ye çağırılan İltutmuş, kuvvetleriyle birlikte gelerek şehri zapt edip tahta oturmuştur. Aram Şah'ı mağlup edip tahta geçtikten sonra Şemseddin unvanı verilen İltutmuş ile Hindistan'daki Türk hakimiyetinde yeni bir dönem açılmıştır. O dönemin kaynaklarına bu dönem, "Şemsiyan-ı Hind" veya "Selâtin-i Şemsî" şeklinde geçmektedir.219

Başa geçtiği zaman birçok sıkıntı ile karşı karşıya kalan İltutmuş'un,bütün bunların üstesinden başarıyla gelip bir takım önemli seferler sonucu hakimiyet alanını genişlettiği ve sonunda Vindhya dağlarının kuzeyindeki bütün Hindistan'ı ele geçirdiği belirtilmektedir. O, Abbasi halifesi Muntasır Billah tarafından tanınan Hindistan'ın ilk Müslüman Türk sultanı olmuş ve Halife ona "Nasır emir el-Müminun" lakabını vermiştir (1229). Bir ara İsmaililerin onu öldürmeyi ve devleti ele geçirmeyi tasarladıkları, ancak bunda başarılı olamadıkları rivayet edilmektedir (1234). Daha sonra ülkenin uzak topraklarının merkeze bağlılığını güçlendirmek için ikta sistemini uygulamaya başlayan İltutmuş, 1236 yılında ölmüştür.220

Kısaca İltutmuş, daha başlangıçtan itibaren ülkeyi bölünme tehlikesinden kurtarmak ve mevcut olanı düzene sokup kuvvetlendirme yönünde çaba sarf etmiştir. Bunu başarmak için de kafasındaki planı her hangi bir endişeye mahal vermeksizin uygulamaya koymuştur. Kafasındaki plan çerçevesinde gerek devletin yerinin sağlamlaştırılması, gerekse genişlemesi için Hindu veya Müslüman olmasına bakmaksızın önündeki bütün engellerle savaşmıştır. Başa geçtiği dönemdeki karmaşık problemleri çözüşündeki incelik ve ülkenin birlik ve beraberliğinin bozulmaması uğruna gösterdiği yorulmak bilmez hareketlilik, askeri dehasının en büyük başarısıdır.221 Sultan İltutmuş haklı olarak Delhi Türk Sultanlığı'nın en büyük devlet adamı unvanını almıştır. Bazı tarihçiler onu Hindistan'daki Türk Sultanlığı'nın gerçek kurucusu olarak kabul ederler.

İltutmuş'un 1236 yılında ölümünden sonra, Türk Sultanlığı otuz yıl kadar süren siyasî kargaşa ve karışıklık dönemi yaşamıştır. O ölmeden önce oğullarının beceriksizliği ve eğlenceye düşkünlüğünü bildiği için çok istidatlı kızı Raziye'nin kendi yerine geçmesini tavsiye etmesine rağmen, devlet büyükleri bu vasiyete uymayarak oğullarından Rükneddin Firuz'u tahta geçirmişlerdir. Başarısız bir yönetim sergileyen Firuz tahttan indirilinceye kadar, idareye annesi Terken Hatun hakim olmuştur. Altı ay başta kaldıktan sonra bir isyan sonucu tahttan indirilerek öldürülen Firuz'un yerine çeşitli itirazlara rağmen İltutmuş'un kızı Raziye Sultan ilan edilmiştir. İslâm dünyasında hükümdarlık etmiş ender kadınlardan biri olan Kıpçak asıllı Raziye erkek kardeşlerine nazaran daha başarılı bir yönetim sergilemiş ve birçok zorlukların üstesinden gelmeyi başarmıştır. Sultan Raziye'den sonra başa geçen gerek Behram Şah (1240-1242), gerekse ondan sonra tahta çıkan Alaaddin Mesud Şah (1242-1246) Raziye'den önce başa geçen Sultan Firuz gibi devleti idare edecek güç ve kudrete sahip olamadıkları için azledilmişlerdir. Alaaddin Mesud Şah'tan sonra

İltutmuş'un en küçük oğlu Nasıruddin Mahmud, sultanlığa getirilmiştir. Kibar ve dindar bir kişiliğe sahip olan Mahmud Şah, Kıpçak menşeli bir Memluk olan Balaban'ı kendisine vezir tayin etmiş ve böylece yirmi yıl bu görevde kalmıştır.222

Balaban Ailesi: Delhi Türk Sultanlığı'nı Kutbiler (Kutbeddin Aybeg ve Aram Şah) ve Şemsilerden (Şemseddin İltutmuş ve çocukları) sonra 1266-1290 yılları arasında Balaban ailesi yönetmiştir. Bu ailenin başı Gıyasûddin Balaban'dır.

Balaban, Kıpçak kabilelerinden Alp-eri'ye (İlbari) mensuptur.223 Babası bu kabilenin on bin çadır halkından oluşan büyük bir bölümünün hanı idi. Delhi'ye getirilip İltutmuş'a satılan Balaban, belirli bir süre sarayda yetiştirildi.224 İnsan tanımada kabiliyetli ve tecrübesi olan İltutmuş, onu özel hizmetine alarak "kırklar" diye anılan kırk büyük azatlı Memluk emirlerinden biri yaptı. Balaban İltutmuş'un kızı Raziye zamanında (1236-1239) emir-i şikarlığa getirildi. Behram Şah döneminde ise ona Hansi ve Ravari bölgeleri verildi. Alaadin Mesud başa geçince de (1241-1246) emir-i hacipliğe yükseltildi. 1245 yılında Sultan Mesud'u ve emirleri teşvik ederek kumanda ettiği kuvvetli bir ordu ile Sind'i istila eden Moğolları bozguna uğratıp istilayı durdurdu. Böylece yalnız halk arasında değil, Türk emirleri ve ordu arasından da büyük bir nüfuz kazanan Balaban, 1246'da başa geçen Nasıruddin Mahmud tarafından vezir tayin edildi ve yirmi yıl bu görevde kaldı ve daha sonra Sultan oldu.225

Balaban dönemini birkaç cümle ile özetlemeye çalışırsak, İltutmuş gibi Kıpçak Türklerinden olan Balaban döneminde Türk idaresi, bir kere daha bütün gücü ve enerjisiyle yükselmiştir. Onun anlayışına göre soylu ve asil demek, Türk demekti. Hayatı boyunca Türk olmayanlara devletin idari kademelerinde yer vermemeye özen göstermiştir.226 Devleti yaklaşık kırk yıl süreyle idare etmiş olan Balaban, yönetimdeki tecrübesi, iyi bir diplomat

oluşu, cesurluğu ve samimi bir Müslüman olmasıyla dikkat çekmiştir. Tahtta bulunduğu dönem içerisinde büyük fetihler görülmemekle beraber Moğol istilasına karşı koyup başarılı bir siyaset izlemesi İltutmuş'tan sonra çökmeye yüz tutmuş olan devleti yeniden kuvvetlendirip, daha sonraları Hindistan'da İslâm'ın iyice nüfuz etmesine yol açan fetihlere zemin hazırlaması bakımından Ortaçağ Türk tarihinin büyük hükümdarları arasında yerini almıştır.

Balaban ailesinin ikinci sultanı Muizzeddin Keykubad'tır.227 O sırada on yedi yaşında olan Keykubad, dedesi Balaban'ın yerini dolduracak kapasitede değildi. Balaban'ın koyduğu ve katı olarak gördüğü bazı kuralları kaldırarak sefahat hayatını tercih etti. Sıkı bir sosyal hayattan serbestliğe geçiş toplumda etkisini göstermiş ve hissedilir değişiklikler meydana gelmişti. Devlet kademelerine tayin edilen kimseler zayıf karakterli ve hasis kimselerdi. Naibü'l-Mülk Melik Nizameddin, kısa sürede sultanı etkisi altına alarak sarayda kontrolü eline geçirmişti. Kendisine rakip olan diğer Türk beylerini de değişik bahanelerle kimini öldürterek kimini de gözden düşürerek uzak iktalara sürdürmüştü.228 Belli bir süre sonra devletin gidişatından rahatsız olan Sultan Keykubad'ın babası Buğra Han oğlu ile Ghagra (Gagra) nehrinde buluşarak bazı nasihatlerde bulundu. Babasının nasihatlerinden de fazla etkilenmeyen Sultan Keykubad ağır bir hastalığa tutulunca tahtan indirilerek yerine küçük yaştaki oğlu Keyümers getirildi. Gittikçe devlet kademesinde ağırlıkları artan Kalaçlar (Halaciler) ve onların temsilcisi Firuz Şah işe el koyarak çocuk yaştaki Sultan Keyümers'i ve babası Keykubad'ı öldürterek Balaban ailesine aynı zamanda da Kıpçak idaresine son vermiş oldu (1290). Böylece iktidar, özellikle Balabanlıların son zamanlarında devletin askeri gücünde etkili olmaya başlayan Kalaç Türklerine geçmiş oldu. Gerek iktidarı 1290-1320 yılları arasında ellerinde tutan Kalaç ailesi dönemi, gerekse 1321-1413

yıllarında başta bulunan Tuğluk ailesi döneminde olsun229 Kıpçaklar devlet idaresinin bizzat başında bulunamamışlarsa da devletin çeşitli kademelerinde ve ordu teşkilatında önemli görevler üstlenmeye devam etmişlerdir.

Aybeg'in güçlü, İltutmuş'un ince ve akıllı idare şekli ve Balaban'ın demir eli artık yok olmuştu. Büyük bir hızla büyüyen Delhi Türk Sultanlığı Balaban'dan sonra süratle gerilemeye başlamıştı. Balaban'dan sonra yerine geçen Keykubad ve Keyümer ünlü Kıpçak komutanın hiçbir özelliğini taşımıyorlardı. Bu nedenle 1287 yılında Balaban'ın ölümünden itibaren üç sene gibi kısa bir sürede Kıpçakların ağırlıkta olduğu ve Memluk Türklerinin idaresinde kurulup büyüyen Delhi Türk Sultanlığı sona ermiş ve yönetim el değiştirmiştir. Bazı tarihçiler,"Balaban'dan sonra Türk İmparatorluğu'nun ani çöküşü, Orta Çağ tarihinin en acıklı konularındandır" görüşüne yer verirler.

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Kıpçak Türkleri Delhi Türk Sultanlığı'nda Şemsiyye Hanedanı ve Balaban ailesi adıyla bir asra yakın bir süre (1206-1290) bizzat devletin yönetiminde bulunmuşlar ve sultanlığın altın çağını yaşatmışlardır.

Kıpçaklar, sultanlığın etnik yapısını oluşturan yerli Hindular, Kalaçlar ve Orta Asya Hunları arasında önemli bir yere sahiptirler. Esasen başta Kıpçaklar olmak üzere Kalaçlar ve Türgişler Hindistan'daki hükümet ve askerlik işlerinde en yüksek yerleri işgal etmişlerdir.230 Nitekim çoğu tarihçi, 1526-1858 yılları arasında hüküm süren Babür İmparatorluğu'na Delhi Türk Sultanlığı'nın sağlam bir insan gücü ve Türk-İslâm kültürü potansiyeli hazırladığı üzerinde önemle durmaktadır.

8. Günümüzde Kıpçakların Bulunduğu Yerler

Genel olarak Türk tarihine baktığımız zaman Türk menşeli olupta Kıpçaklar kadar çok geniş bir sahaya yayılan ikinci bir Türk kavmi yoktur

sanırız. Günümüzde Kıpçakların yoğun olarak yaşadığı ve bizzat Kıpçak ile Kuman adı altında önemli bir şehir veya yerleşim merkezi yoktur. Gerçi Kıpçak veya Kuman adını taşıyan bazı yer isimleri varsa da bu isimlerin bulunduğu bölgeler bizim kastettiğimiz bir yerleşim birimi seviyesinde değildir. Bu derece geniş coğrafi bir alana yayılan bu insanlar, daha önce de belirttiğimiz gibi tam bağımsız bir devlet kuramayıp genellikle göçebe bir hayat sürdürmeleri nedeniyle çeşitli bölgelerde yerleştikleri veya egemenlikleri altına girdikleri toplumların ve bölgelerin adları altında hayatlarını devam ettirdikleri anlaşılmaktadır. Bu nedenle bu gün Kıpçak menşeli insanların nerelerde yaşadıkları ve ne kadar nüfusa sahip olduklarını tespit etmek oldukça zor bir iştir. Kıpçakların demografik yapısından ziyade, günümüz yerel kaynaklarından da faydalanılarak yaşadıkları bölgeleri tespit etmek mümkündür. Günümüzde Kıpçakların yaşadığı yerleri, genel anlamda Türkistan, İdil-Ural Bölgesi, Doğu ve Güney Doğu Avrupa, Kafkaslar ve Anadolu şeklinde belirtebiliriz.231

1 Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati't-Türk, (çev: Besim Atalay), Ankara 1992, II, s. 276; III, s. 351.

2 Yusuf Has Hacîb, Kutadgu Bilig-I, Metin, (nşr: Reşid Rahmeti Arat, (Beyt: 2477, 2639, 3407, 5133), Ankara, 1991, s. 261, 277, 343, 512.

3 G. Hazai, "Kıpçak", The Encyclopedia of Islam, (New Edition), V, Leiden, 1979, s. 125; Türk Ansiklopedisi, "Kıpçak", XXII, (M. E. B), Ankara, 1975, s. 40.

4 A. Zeki Velidi Togan, Oğuz Destanı, "Reşideddin Oğuznamesi" Tercüme ve Tahlili, İstanbul, 1982, s. 26; Mehmet Eröz, Hıristiyanlaşan Türkler, Ankara, 1983, s. 14; Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, (haz: Zühal Kargı Ölmez), Ankara, 1996, s. 238-239; Bahaeddin Öğel, Türk Mitolojisi I, Ankara, 1998, s. 185-186.

5 E. Bretschneider-M. D, Medieval Researches, II, London, 1888, s. 68-69; Nevzat Özkan, Türk Dünyası (Nüfus-Sosyal Yapı-Dil-Edebiyat), Kayseri, 1997, s. 25.

6 Ahmed Rıfat, Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye V, İstanbul, 1300, s. 267.

7 Hazai, “Kıpçak”, The Encyclopedia of Islam, V, s. 126; Laszlo Rasonyı, “Tuna Havzasında Kumanlar”, Belleten, III/11-12, Ankara, 1939, s. 408.

8 Bu tasnif için bkz: Omeljan Pritsak, “Polovetsler ve Ruslar”, (çev: Eşref Bengi Özbilen), T. D. A, sa: 94 İstanbul, 1995, s. 153-154; Urfalı Mateos Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor’un Zeyli, (çev: Hrant D. Andreasyan), Ankara, 1987, s. 91; G. Hazai, “Kuman”, The Encyclopedia of Islam, V, (New Edition), Leiden, 1979, s. 373.

9 Pritsak, “Polovetsler ve Ruslar”, T. D. A, sa: 94, s. 154-163; Bretschneider-M. D, s. 69; Kıpçak kelimesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Melek Özyetkin, “Kıpçak (Kuman) Türkleri I”, Kırım Dergisi, II/6, Ankara, 1994, s. 16-18.

10 Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati’t-Türk, III, s. 217; IV, s. 372; Pritsak, “Polovetsler ve Ruslar”, T. D. A, sa: 94, s. 156.

11 Hazai, “Kıpçak”, The Encyclopedia of Islam, V, s. 125-126; Laszlo Rasonyı, Tarihte Türklük, Ankara, 1993, s 136; Mustafa Uğurlu, Münyetü’l-Guzât, Ankara, 1987, s. 7; Şerif Baştav, Bizans İmparatorluğu Tarihi (1261-1461), Ankara, 1989, s. 11; Yusuf Hamzaoğlu, Balkan Türklüğü, Ankara, 2000, s. 409.

12 Akdes Nimet Kurat, Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937, s. 183.

13 Hazai, “Kuman”, The Encyclopedia of Islam, V, s. 373; İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1993, s. 175; Akdes Nimet Kurat,

IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972, s. 70-71.

14 Pritsak, “Polovetsler ve Ruslar”, T. D. A, sa: 94, s. 156.

15 Pritsak, “Polovetsler ve Ruslar”, T. D. A, sa: 94, s. 156-157.

16 Saadet Çağatay, “Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla” D. T. C. F Dergisi, II/1, Ankara, 1943, s. 760.

17 Pritsak, “Polovetsler ve Ruslar”, T. D. A, sa: 94, s. 157; Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981, s. 159.

18 Hazai, “Kıpçak”, The Encyclopedia of Islam, V, s. 125-126; Kurat, Peçenek Tarihi, s. 184.

19 Marquart, J., Über das Volktum der Komanen, Berlin, 1914.

20 Marquart, J., s. 80.

21 Lazslo Rasonyı, Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler, (haz: Ş. K. Seferoğlu-Adnan Müderrisoğlu), Ankara, 1983, s. 28; Kurat, Peçenek Tarihi, s. 184-185.

22 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 175.

23 Kurat, Peçenek Tarihi, s. 185.

24 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Peter B. Golden, “Kıpçak Kabilelerinin Menşeine Yeni Bir Bakış”, Uluslararası Türk Dili Kongresi (1988), Ankara, 1996, s. 47-63; Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 71; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 176.

25 Bahaeddin Ögel, “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, D. T. C. F. Dergisi, VI/4, Ankara, 1948, s. 277-278.

26 W. Eberhard, Çin’in Şimal Komşuları, (çev: Nimet Uluğtuğ), Ankara, 1996, s. 104-105.

27 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 176.

28 Minorsky, (çev.) Hudûd al-Âlam, The Regions of the World, London, 1937, s. 317.

29 Minorsky, Hudûd al-Âlam, s. 284.

30 Minorsky, Hudûd al-Âlam, s. 306, 315.

31 Rasonyı, Tarihte Türklük, s. 137; Aynı yazar, “Kuman Özel Adları”, Türk Kültürü Araştırmaları (1966-1969), Ankara, 1973, s. 72; Melek Tekin, Türk Tarihi Ansiklopedisi, İstanbul, 1991, s. 147.

32 Bahaeddin Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara, 1979, s. 152.

33 Hazai, “Kıpçak”, The Encyclopedia of Islam, V, s. 126; Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 159; Özyetkin, II/6, s. 16.; Faruk Sümer, Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları, İstanbul, 1997, s. 53-55.

34 Tarihte geçen İmek ve Yimekler farklı boyları teşkil etmeyip Kimeklerin devamı durumundadırlar (Hasan Eren, “Kimek ve İmek Boy Adları Hakkında”, Türk Dili Dergisi, IV, sa: 45, Ankara, 1955, s. 550-551.).

35 Gerdizi, (Ebu Said Abdulhayy b. ed- Dahhak b. Mahmud, Zeynu’l-Ahbar, (tahkik/editör: Abdu’l Hay Habibi, Bünyad-ı Ferheng- i İran, 1968, s. 257- 258; Hazai, “Kıpçak”, The Encyclopedia of Islam, V, s. 126; Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 69; Sümer, Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller., s. 53-55; Aynı Yazar, Eski Türklerde Şehircilik, İstanbul, 1984, s. 62; Türk Ansiklopedisi, “Kimekler”, XXII, (M. E. B.), Ankara, 1975, s. 109.

36 Rasonyı, Tarihte Türklük, s. 139-140; Faruk Sümer, “Kimek”, İA, VI, (M. E. B.), İstanbul, 1967, s. 809.

37 Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati’t-Türk, III, s. 29; Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara, 1985, s. 28.

38 Minorsky, Hudûd’al-Âlam, s. 316; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 177.

39 Cevat Hey’et, Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bir Bakış, Bakü, 1993, s. 34-35; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 177.

40 Türk Ansiklopedisi, “Kanglı”, XXI, s. 203.

41 Sümer, Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller., s. 73-75.

42 Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati’t-Türk, III, s. 379.

43 Türk Ansiklopedisi, “Kanglı”, XXI, s. 203.

44 Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 152-153.

45 Abdulkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara, 1986, s. 65.

46 Bretschneider-M. D, s. 69; İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, s. 65. Türk Ansiklopedisi, “Kanglı”, XXI, s. 203;

47 S. M. Ahincanov, Kapçaku-Kıpçaki, Almatı, 1995, s. 184. Pritsak, “Polovets ve Ruslar”, T. D. A, sa: 94, s. 153;.

48 Kurat, Peçenek Tarihi, s. 184.

49 Hazai, “Kuman”, The Encyclopedia of Islam, V, s. 373; Ögel, İslâmiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1988, s. 290.

50 S. M. Ahincanov, Kapçaku-Kıpçaki, s. 156.

51 Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), İstanbul, 1980, s. 32; Türk Ansiklopedisi, “Kimekler”, XXII, s. 109.

52 Sümer, Oğuzlar, s. 32.

53 Minorsky, Hudûd’al Âlam, s. 305.

54 Kurat, Peçenek Tarihi, s. 32; Aynı yazar, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 72; Mustafa Safran, Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlere Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış, Ankara, 1993, s. 10.

55 Rasonyı, Tarihte Türklük, s. 139-140; Rasonyı, Türk Devletinin Batıdaki Varisleri, s. 32-33; Ayrıca Kıpçaklar ile Kimeklerin X. yüzyılda

yerleşmiş olduğu bölgeler ve Kıpçak-Kimek yakınlığı için bkz. Ahincanov, s. 168-170.

56 Abstracta, Iranica (Suppl. Studia Iranica), XV-XVII, 1992-1993, Tehran, 1997, s. 95; Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 152.

57 Yakup Aygil, Hıristiyan Türklerin Kısa Tarihi, İstanbul, 1995, s. 24.

58 Golden, s. 47.

59 Bahaeddin Ögel, Sino-Turcica-Cengiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri, Taipei, 1964, s. 275-292.

60 Seyf-i Sarayi, (Kitab Gülistan bi't-Türki)-Gülistan Tercümesi, (haz: Ali Fehmi Karamanlıoğlu), Ankara, 1989, s. XXV; Sümer, Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller, s. 63.

61 Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 75.

62 Golden, s. 51.

63 M. Artamanov, The History of The Chazars, Leningard, 1962, s. 521; Şaban Kuzgun, Hazar ve Karay Türkleri, Ankara, 1993, s. 64-68.

64 Maraja D'ohsson, Moğol Tarihi, (çev: Mustafa Rahmi), İstanbul, 1940, s. 155.

65 Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 72.

66 Artamanov, s. 520; Togan, “Hazarlar”, İA, (M. E. B), V, s. 402.

67 D'ohsson, s. 155.

68 Ögel, İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 291.

69 İbn Bîbî, Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugadî, el-Evamiru'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Alaiye, I, Ankara, 1956, s. 316-318.

70 Kuzgun, Hazar ve Karay Türkleri, s. 69.

71 Kurat, Peçenek Tarihi, s. 30-31.

72 Sümer, “Peçenekler (IX-XII. Yüzyıllarda Yaşamış Ünlü Bir Türk Eli)”, T. D. A, sa: 94 (Şubat), İstanbul, 1995, s. 63; Kurat, “Peçenekler”, İA, (M. E. B), IV, İstanbul, 1964, s. 537.

73 Kurat, Peçenek Tarihi, s. 39.

74 Kurat, Peçenek Tarihi, s. 128.

75 Sümer, “Bayındır Peçenek ve Yüreğirler”, A. Ü. D. T. C. F. Dergisi, XI, 2-4 sayılarından ayrı basım, Ankara, 1953, s. 323.

76 Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, s. 73; Aynı yazar “Doğu Avrupa Türk Kavimleri ve Devletleri”, T. D. E. K, Ankara, 1976, s. 746.

77 Kurat, Peçenek Tarihi, s. 175.

78 Hazai, “Kuman”, The Encyclopedia of Islam, V, s. 373; Hüseyin Memişoğlu, Bulgaristan’da Türk Kültürü, Ankara, 1995, s. 19.

79 Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, (çev: Fikret Işıltan), Ankara, 1981, s. 330-332; Kurat, Peçenek Tarihi, s. 180-182.

80 Auguste Bailly, Bizans Tarihi, II, (çev: Haluk Şaman), İstanbul, Tarihsiz, s. 314.

81 Rasonyi, “Tuna Havzasında Kumanlar”, Belleten, III/11-12, s. 405; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 173-174.

82 Ostrogorsky, s. 333; Baılly, II, s. 315-316; Hazai, “Kuman”, The Encyclopedia of Islam, V, s. 373; Cami, Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler, İstanbul, 1338, s. 74; Kurat, Peçenek Tarihi, s. 214-227; Özyetkin, II/6, s. 19.

83 Rasonyi, Türk Devletinin Batıdaki Varisleri, s. 31.

84 Baılly, II, s. 316-320; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 174.

85 Mualla Uydu, İlk Rus Yıllıklarında Türkler, (Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Ün. Sosyal Bil. Enstitüsü), İstanbul, 1998, s. 31-32 Kamuran Gürün, Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, I, Ankara, 1981, s. 253.

86 Hüseyin Namık, Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri, No: 14 (Başvekalet Müdevvenat Matbaası), Ankara, Tarihsiz, s. 94; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 177.

87 Uydu, İlk Rus Yıllıklarında Türkler s. 32, 33; Kurat, Karadeniz Kuzeyinde Türk Kavimleri, s. 77.

88 Kossanyi Bela, “XI-XII. Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair”, (çev: Hamit Koşay), Belleten, VIII/29, (II. Kanun), Ankara, 1944, s. 126; Heyet, s. 34.

89 Kurat, Karadeniz Kuzeyinde Türk Kavimleri, s. 78; Ayrıca Rus knezi Vladimir Monomach ve dönemi için bkz: aynı yazar, Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917’ye kadar), Ankara, 1987, s. 40-42.

90 Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 139; Fahrettin Kırzıoğlu, Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, Ankara, 1992, s. 108-109.

91 Kurat, Rusya Tarihi, s. 40.

92 Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 82.

93 Namık, s. 108-109; Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 85-86.

94 Rasonyi, “Tuna Havzasında Kumanlar”, Belleten, III/11-12, s. 409; Heyet, s. 35; Gürün, s. 255-256.

95 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 179.

96 A. Yakubovski, “İbn-i Bîbî’nin XIII. Asır Başında Anadolu Türklerini Suğdak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikayesi”, (çev: İsmail Kaynak), D. T. C. F. Dergisi, XII, sa. 1-2, Ankara (Mart-Haziran), 1954, s. 207-226.

97 Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 92-96; Özyetkin, II/6, s. 20.

98 M. Brosset, Histoire de la Georgie, Saint Petersburg, 1849, I, s. 33; Fahrettin Kırzıoğlu, Kars Tarihi, I, İstanbul, 1953, s. 378; Türk Ansiklopedisi, “Gürcistan”, XVIII, (M. E. B), Ankara, 1970, s. 206.

99 Heyet, s. 35.

100 Uydu, İlk Rus Yıllıklarında Türkler, s. 36; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 179; Tekin, s. 150.

101 Fahrettin Kırzıoğlu, Gürcü kralı David'i "Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar" isimli kitabında (s. 112-120), David IV olarak, "Kars Tarihi I" adlı kitabında (s. 376) David II olarak, "Gürcistan'da Eski Türk İnanç ve Geleneklerinin İzleri" adlı makalesinde de David III olarak belirtip tam birlik sağlayamamıştır. David II doğrudur kanaatindeyiz.

102 Kırzıoğlu, Yukarı Kür ve Çoruk., s. 112.

103 Brosset, I, s. 362.

104 Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1135) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), s. 270; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul, 1993, s. 270.

105 Bu mücadeleler hakkında geniş bilgi sahibi olmak için bkz. Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1980, s. 6 vd, 19 vd, 62, 91, 105, 148; Faruk Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara, 1990, s. 15 vd., 28 vd., 54, 71 vd., 81, 82.

106 Brosset, a.g.e., I, s. 365 vd.

107 İbnü'l-Esir, El-Kamil fi't-Tarih, X, Beyrut, 1979, s. 615-616.

108 Brosset, I, s. 369-370.

109 Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 84; Kırzıoğlu, Kars Tarihi, I, s. 376-377.

110 Brosset, I, s. 363 vd; Rasonyi, Türk Devletinin Batıdaki Varisleri, s. 38; Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", Belleten III/11-12, s. 414; Salim Cöhçe, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986), Samsun, 1988, s. 481.

111 Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyet, s. 272, 272.

112 Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 107; Kırzıoğlu, Yukarı Kür ve Çoruk., s. 102.

113 Mirza Bala, "İl-Deniz", İA. (M. E. B), V/2, İstanbul, 1997, s. 961-964.

114 Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyet, s. 272.

115 Alaaddin Ata Melik Caveynî, Tarih-i Cihan Gûşa, (çev: Mürsel Öztürk), Ankara, 1999, s. 362-363; Aydın Taneri, Harezmşahlar, Ankara, 1993, s. 65-68; Cöhçe, s. 481-482.

116 V. V. Barthold, Four Studies On The History of Central Asia, (Translated From The Russian: V. and T. Minorsky), I, Leiden, 1956, s. 30-32; M. F. Köprülü, "Harizmşahlar", İA, V, (M. E. B), İstanbul, 1964, s. 279; Z. V. Togan, "Harizm", İA¸V, (M. E. B), İstanbul, 1964, s. 250-252.

117 Kafesoğlu, "Harezmşahlar Devleti", T. D. E. K, Ankara, 1976, s. 877; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 180.

118 V. V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (haz: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1981, s. 423-424; Fuad Köprülü, "Uran Kabilesi", Belleten, VII/26, Ankara, 1943, s. 235; İbrahim Kafesoğlu, Harezmşahlar Devlet Tarihi, Ankara, 1984, s. 93.

119 Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 424.

120 Kafesoğlu, Harezmşahlar Devlet Tarihi, s. 94.

121 Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 426.; Kafesoğlu, Harezmşahlar Devlet Tarihi, s. 130.

122 Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hıristiyanlık" (Almancadan Osmanlıcaya çev: Köprülüzade Ahmed Cemal), Türkiyat Mecmuası, I, İstanbul, 1925, s. 93; Köprülü, "Uran Kabilesi", Belleten, VII/26, s. 236-237; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 180; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyet, s. 267.

123 Togan, “Harizm”, İA, V, (M. E. B), s. 250-253; Kafesoğlu, “Harezmşahlar Devleti”, T. D. E. K, s. 878-879.

124 Cüveynî, Tarih-i Cihan Gûşa, s. 306-308; Kafesoğlu, “Harezmşahlar Devleti”, T. D. E. K, s. 880.

125 Cöhçe, s. 482.

126 Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, s. 158-159; Kırzıoğlu, Yukarı-Kür ve Çoruk., s. 70.

127 M. Altay Köymen, Alp Arslan ve Zamanı II: “Selçuklu Askerî Teşkilatı”, Ankara, 1983, s. 223-225, 239; Kırzıoğlu, Kars Tarihi, I, s. 373; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1993, s. 23;.

128 Bu konu için bakınız; Brosset, I, s. 362-369; Kırzıoğlu, Kars Tarihi, I, s. 376-377, 379-382; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, s. 239-240; Kırzıoğlu, Yukarı-Kür ve Çoruk., s. 118-120; Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 165-166.

129 İbnü’l-Esir, el-Kamil fi’t-Tarih, XI, s. 75-76.

130 Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, s. 275; M. Altay Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul, 1976, s. 105-115.

131 Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler, İstanbul, 1994, s. 168; Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul, 1993, s. 119-120.

132 Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, s. 273.

133 Bu konu için bkz: İbnü’l-Esir, el-Kamil fi’t-Tarih, XII, Beyrut, 1982, s. 388; İbn Bîbî, I, s, 302-304, 310-333; M. Altay Köymen, “Selçuklu Hükümdarı Büyük Alâeddin Keykubad ve Anadolu Savunması”, Belleten, LII/205, 1988, s. 1539-1547; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, VIII, İstanbul, 1988, s. 288; Yaşar Yücel, Çoban-Oğulları Candar-Oğulları Beylikleri, Ankara, 1980, s. 38.

134 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ahmet Gökbel, Kıpçak Türkleri, İstanbul, 2000, s. 64-69.

135 Bu seferle ilgili bkz: İbnü’l-Esir, el-Kamil fi’t-Tarih, XII, s. 385-386; Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 92; Aynı Yazar, Rusya Tarihi, s. 63. Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, s. 274.

136 İbnü’l-Esir, el-Kamil fi’t-Tarih, XII, s. 387.

137 Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 93; Tekin, a.g.e., s. 152.

138 İbnü’l-Esir, el-Kamil fi’t-Tarih, XII, s. 387-388; Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 141-142; Gürün, I, s. 257; Sümer, Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller, s. 66.

139 Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, s. 274.

140 Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 95-96; Sümer, Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller, s. 68-69; Ayrıca doğudaki Kıpçaklarla ilgili kayıtlar için bkz: Ögel, Sino-Turcica, s. 275-292.

141 Bretschneider-M. D, s. 70-71; Hazai, “Kuman”, The Encyclopedia of Islam, V, s. 373; Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 142; Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 96-97.

142 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 181; Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 97; Gürün, I, s. 257.

143 Safran, s. 19.

144 Rasonyi, “Ortaçağda Erdelde Türklüğün İzleri”, II. Türk Tarih Kongresi (20-25 Eylül 1937), İstanbul, 1943, s. 577-581; Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 73; Baştav, s. XI.

145 F. Eckhart, Macaristan Tarihi, (çev: İ. Kafesoğlu), Ankara, 1949, s. 36-37; Yusuf Blaşkoviç (Kumanoğlu), “Çekoslovakya Topraklarında Eski Türklerin İzleri”, Reşid Rahmeti Arat İçin, Ankara, 1966, s. 344-345.

146 Kossanyı Bela, s. 127; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 178.

147 Reşid Rahmeti Arat, “Kıpçak”, İA, VI, (M. E. B), İstanbul, 1967, s. 713-716; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 179; Safran, s. 15.

148 Eckhart, s. 48-49; Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 81-85.

149 Eckhart, s 49, 64-65; Rasonyi, “Tuna Havzasında Kumanlar”, Belleten, III/11-12, s. 410-411.

150 Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 142; Eckhart, s. 49-50; Özyetkin, II/6, s. 20.

151 Eckhart, s. 54-55; Rasonyi, Türk Devletinin Batıdaki Varisleri, s. 35.

152 Eckhart, s. 65-66, 71; Tekin, s. 155-156; Rasonyi, “ Tuna Havzasında Kumanlar”, Belleten, III, 11-12, s. 411-412.

153 Rasonyi, Türk Devletinin Batıdaki Varisleri, s. 35-36; Aynı yazar, “Tuna Havzasında Kumanlar”, Belleten, III/11-12, s. 412.

154 Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 143.

155 Müstecib Ülküsal, Dobruca ve Türkler, Ankara, 1966, s 15; Ekrem, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, s. 1709-1710; Müstecib Ülküsal, “Romanya Türkleri”, T. D. E. K, Ankara, 1976, s. 1082.

156 Maria Lazarescu-Zobian, “Cumania as the name of thirteenth Century Moldavia and eastern wallachia”, Journal of Turkish Studies (Turks, Hungarians and Kıpchaks), VIII. Hardvard, 1984, s. 265; Mihail Guboğlu, “Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında”, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, II, Ankara, 1976, s. 769-770.

157 Rasonyi, Türk Devletinin Batıdaki Varisleri, s. 42-43; Ayrıca bkz: Mehmet Ali Ekrem “Türk Medeniyetinin Romen Ülkelerinde İzlerine Dair Bazı Mülahazalar”, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, (Ankara, 11-15 Ekim1976), Ankara, 1983, III, s. 1709.

158 Zobian, s. 266-267; Rasonyi, “Tuna Havzasında Kumanlar”, Belleten, III/11-12, s. 418-419.

159 Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 150.

160 Yılmaz Öztuna, Devletler ve Hanedanlar, III, Ankara, 1990, s. 165; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 183; Heyet, s. 36.

161 Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 150.

162 Gürün, s. 259.

163 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 183-184.

164 Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 150.

165 Rasonyi, “Tuna Havzasında Kumanlar”, Belleten, III/11-12, s. 419-420.

166 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 184; Öztuna, III, s. 164.

167 Zobian, s. 265-272; Rasonyi, “Kuman Özel Adları”, Kültürü Araştırmaları (1966-1969), s. 74.

168 Aurel Decel, “Dobruca”, İA, III, (M. E. B), İstanbul, 1977, s. 633.

169 Öztuna, III, s. 161.

170 Decel, “Dobruca”, İA, III, s. 633.

171 A. Yakubovskiy, “IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar’ın Tarihî Topoğrafisi Meselesine Dair”, Belleten, XVI/62, 1952, s. 273-297; Hüseyin Memişoğlu, Bulgaristan’da Türk Kültürü, Ankara, 1995, s. 18-19; Baılly, II, s. 316; M. Abdulhaluk Çay, “Bulgaristan Türkleri”, Türk Kültürü, XXIII/262, Ankara, 1985, s. 66; M. Abdulhaluk Çay, “Bulgaristan Türkleri”, Türk Kültürü, XXIII/262, Ankara, 1985, s. 66; Ahmet Gökbel, “Bulgaristan Türk Halk Kültüründe Kuman (Kıpçak) Türkleri’nin Yeri”, II. Uluslar arası Bulgaristan Türk Halk Kültürü Sempozyumu, 11-12 Ekim 2001, Edir

ne; Bulgaristan’a Kıpçaklar gelmeden önce Bulgar-Peçenek ilişkileri için bakınız: Gökbel, Kıpçak Türkleri, s. 82-83.

172 İlker Alp, “Bulgar Türk Devleti”, Tarihte Türk Devletleri I, Ankara, 1987, s. 252-257; Kurat, “Bulgar”, İA, II, (M. E. B), İstanbul, 1970, s. 785.

173 Hazai, “Kuman”, The Encyclopedia of Islam, V, 373; Memişoğlu, Bulgaristan’da Türk Kültürü, s. 19.

174 Çay, “Bulgaristan Türkleri”, Türk Kültürü, XXIII/262, s. 66.

175 Niketas Khoniates, Hıstoria, (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), (çev: F. Işıltan), Ankara, 1995, s. 120-123; Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 153-154; Zobian, s. 271; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 183.

176 Khoniates, s. 123-125; Rasonyi, Türk Devletinin Batıdaki Varisleri, s. 48; M. Türker Acaroğlu, Bulgaristan’da Türkçe Yer Adları Kılavuzu, Ankara, 1988, s. 12-13; Nazif Kuyucuklu, “Bulgaristan” İA, (D. İ. A), VI, İstanbul, 1992, s. 396.

177 Acaroğlu, s. 13; bkz: Geza Feher, Bulgar Türkleri Tarihi, Ankara, 1984.

178 Ostrogorsky, s. 402-406; Kurat “Bulgaristan”, İA, II, (M. E. B), İstanbul, 1970, s. 799; Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 97.

179 Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 154; Tekin, s. 157.

180 Baştav, s. 8; Acaroğlu, s. 14.

181 Acaroğlu, s. 14.

182 Öztuna, s. 157.

183 Acaroğlu, s. 14-15.

184 Mehmet Saray “Altınorda Hanlığı”. İA, II, (D. İ. A), İstanbul, 1989, s. 538-540.

185 Janos Eckmann, “Die Kiptschakische Literatur”, Philologiae Turcicae Fundamenta II, Wiesbaden, 1964, s. 275-276; Fuad Köprülü, “Altınordu’ya Ait Yeni Araştırmalar”, Belleten, V/19, Ankara, 1941, s. 397.

186 A. Yakubovskiy, Altınordu ve Çöküşü, (çev: Hasan Eren), Ankara, 1992, s. 34; B. Y, Vladimirtsov, Moğolların İctimai Teşkilatı, (çev: A. İnan),

Ankara, 1995, s. 185.

187 Yakubovskiy, Altınordu ve Çöküşü, s. 34.

188 Vladimirtsov, s. 184-185; Abdülkadir Yuvalı, "XIII. Yüzyılda Ön Asya'daki Siyasî Bloklaşma", Türk Kültürü, XXIII/262, Ankara, 1985.

189 Rasonyi, Tarihte Türklük, s. 145.

190 Yakubovskiy, Altınordu ve Çöküşü, s. 64.

191 Öztuna, III, s. 165.

192 Yakubovskiy, Altınordu ve Çöküşü, s. 54-57.

193 Altınordu Devleti'nin çöküşüyle ortaya çıkan hanlıklar içerisinde Kıpçakların rolü ve etkileri konusunda geniş bilgi için bakınız: Gökbel, Kıpçak Türkleri, s. 90-97.

194 D. G. B. İ. T, VI, İstanbul, 1992, s. 434; Richard N. Frye-Aydın Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", Belleten, X/37, Ankara, 1946, s. 112-113.

195 Kazım Yaşar Kopraman, "Mısır Türk Sultanlığı (Memlûkler)", Tarihte Türk Devletleri, II, Ankara, 1987, s. 444.

196 Geniş bilgi için bkz: İbn Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf, en-Nücûmu'z-Zâhire fî mülûk-i Mısr ve'l-Kahire, III, Beyrut, 1992, s. 26; Makrizî, Takiyyûddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali, Kitabu'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi-zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr, I, Beyrut, Tarihsiz, s. 94; Hasan İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, IV, (terc: İ. Yiğit ve arkadaşları), İstanbul, 1992, s. 26-33; İsmail Yiğit, İslâm Tarihi, VII, İstanbul, 1991, s. 13.

197 Bernard Lewis, "Mısır ve Suriye (Fatımî Hilafetinin Sonuna Kadar)", İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, İstanbul, 1997, s. 195 vd.

198 D. G. B. İ. T, VI, s. 436-437; İsmail Yiğit, İslâm Tarihi, VII, İstanbul, 1991, s. 14.

199 İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, Kitabü'l-İber ve Divanü'l-Mübteda ve'l-Haber, V, Beyrut, 1992, s. 432-438; Kurat,

Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 99; Eckmann, “Die Kiptschakische Literatur”, Philologiae Turcicae Fundamenta, II, s. 297.

200 Janos Eckman, Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, (yay. haz: Osman Fikri Sertkaya). Ankara, 1996, s. 52, 67; Heyet, s. 35-36; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 181.

201 Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, s. 273.

202 İbn Bîbî, I, s. 102-104.

203 Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, s. 120; Yuvalı, s. 117-118.

204 Makrizî, el-Hıtat ve’l-Âsar, II, s. 236; K. Y. Kopraman, Mısır Memlûkleri Tarihi, Ankara, 1989, s. 3; M. Çağatay Uluçay, İlk Müslüman Türk Devletleri, Ankara, 1975, s. 125-126.

205 D. G. B. İ. T, s. 438; Kopraman, Mısır Memlûkleri Tarihi, s. 4.

206 Yiğit, İslâm Tarihi, VI, s. 16; Uluçay, s. 126.

207 Tekindağ, “Mısır ve Suriye’de Kurulmuş Türk Devletleri”, T. D. E. K, s. 870-871; Kopraman, Mısır Memlûkleri Tarihi, s. 4.

208 İbn Tağriberdî, en-Nücûm, VI, s. 329-331; D. G. B. İ. T, VI, s. 440.

209 İbn Haldun, el-İber, V, s. 443, 444; Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, Târîhu’l-Hulefâ, Beyrut, 1989, s. 518-519.

210 İbn Tağriberdî, en-Nücûm, VI, s. 333-336; İbn Haldun, el-İber, V, s. 444, 445.

211 D. G. B. İ. T, VI, s. 442; Kopraman, Mısır Memlûkleri Tarihi, s. 4-5.

212 Kurat, Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s. 99.

213 Kutuz, Baybars I ve Kalavun’un menşeleri konusunda bakınız: Makrizî, Takiyyüddin Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ali, Kitabü’s-Sülûk li-Ma’rifeti Düveli’l-Mülûk, I/2, (Mustafa Ziyade Neşrî), Kahire, 1957, s. 435; İbn Haldun, el-İber, V, s. 468; İbn Şeddad, Baybars Tarihi, (çev: M. Şerafüddin Yaltkaya), İstanbul, 1941, s. 12-13; Philip K Hitti, Siyasi ve

Kültürel İslâm Tarihi, II, (çev: Salih Tuğ), İstanbul, 1995, s. 1096; Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 159, 179 M. C. Şehabettin Tekindağ, “Kutuz”, İA, VI, (M. E. B.), İstanbul, 1967, s. 1057-1058; Tekindağ, “Mısır ve Suriye’de Kurulmuş Türk Devletleri”, T. D. E. K, s. 871; Yiğit, İslâm Tarihi, VII, s. 30; Ali Aktan, “Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi”, Atatürk Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, sa. 10, Erzurum, 1991, s. 187, 188; M Fuad Köprülü, “Baybars I”, İA, II, (M. E. B), İstanbul, 1970, s. 357; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 181; Atilla Çetin, “Türk Asıllı Bir Memluk Sultanı: Baybars el-Bundukdârî”, T. D. T. D, İstanbul, 1993, sa: 79, s. 29-30; İnci Koçak, “Arap Kaynaklarında Türk Memlûk Sultanı Baybars”, X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (Ankara, 22-26 Eylül 1986), III, Ankara, 1991, s. 1101, 1102; Türk Ansiklopedisi, Baybars I, V, (M. E. B), İstanbul, 1967, s. 441; Sobernheim, “Kalavun”, İA, VI, (M. E. B), İstanbul, 1967, s. 121, 122; Sobernheim, “Kalavun”, İA, VI, (M. E. B), İstanbul, 1967, s. 121, 122. Türk Ansiklopedisi, “Kutuz”, XXII (M. E. B.), Ankara, 1975, s. 395.

214 M. Aziz Ahmet, Siyasî Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu, İstanbul, Tarihsiz, s. 22-23.

215 İbrahim Kafesoğlu, “Türkler”, İA, XII/2, (M. E. B), İstanbul, 1988, s. 263.

216 D. G. B. İ. T, IX, s. 375; Enver Konukçu, “Hindistanda Kurulan Türk Devletleri”, Tarihte Türk Devletleri I, Ankara, 1987, s. 350; N. R. Farooqi; “Delhi Sultanlığı”, İA, IX, (D. İ. A), İstanbul, 1994, s. 130.

217 Aziz Ahmet, s. 141-160; Konukçu, “Hindistanda Kurulan Türk Devletleri”, Tarihte Türk Devletleri I, s. 350-351.

218 Aziz Ahmet, s. 165; Farooqi, s. 130.

219 Y. Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi I, Ankara, 1987, s. 277-278; Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1993, s. 322-

323; A. J. Wensinck, “İltutmuş”, İA, V/2, (M. E. B), İstanbul, 1977, s. 975; D. G. B. İ. T, IX, s. 379.

220 Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s. 323; Farooqi, s. 130.

221 Aziz Ahmet, s. 184-185.

222 İltutmuş ile Balaban arasındaki dönem için bkz: Aziz Ahmet, s. 187-235; Bayur, Hindistan Tarihi I, s. 281-296; Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s. 323-324; D. G. B. İ. T, IX, s. 389-407; Farooqi, s. 130.

223 M. Fuad Köprülü, “Balaban”, İA, II, (M. E. B), İstanbul, 1970, s. 263: Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü. s. 182; Eröz, Hıristiyanlaşan Türkler, s. 14; Orhan F. Köprülü, “Balaban Han”, İA, V, (D. İ. A), İstanbul, 1992, s. 3.

224 Aziz Ahmet, s. 237; Türk Ansiklopedisi, “Balaban”, V, (M. E. B), İstanbul, 1967, s. 103.

225 İbn Batuta, Rıhle, I-IV, Beyrut, 1992, s. 436-438; O. F. Köprülü, s. 3; Türk Ansiklopedisi, “Balaban”, V, s. 103. Köprülü, “Balaban”, İA, II, (M.E.B), s. 264-265; Aziz Ahmet, s. 238-241; Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s. 324-325.

226 O. F. Köprülü, “Balaban Han”, s. 3; Bayur, Hindistan Tarihi I, s. 296-298; Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s. 325; Aziz Ahmet, s. 268-270.

227 İbn Batuta, Rıhle, I-IV, s. 437; D. G. B. İ. T, IX, s. 412.

228 D. G. B. İ. T, IX, s. 412-413.

229 İbrahim Kafesoğlu, “Delhi Türk Sultanlığı (1206-1413)”, T. D. E. K, Ankara, 1976, s. 865.

230 Seferoğlu-Müderrisoğlu, s. 145-149.

231 Günümüzde Kıpçakların bulunduğu yerler için bkz: Gökbel, Kıpçak Türkleri, s. 135-163.

Abstracta, Iranica (Suppl. Studia Iranica), XV-XVII, 1992-1993, Tehran, 1997.

Acaroğlu, M. Türker, Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu, Ankara, 1988.

Ahincanov, S. M., Kapçaku-Kıpçaki, Almatı, 1995.

Aktan, Ali, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi", Atatürk Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, sa. 10, Erzurum, 1991.

Alp, İlker, "Bulgar Türk Devleti", Tarihte Türk Devletleri I, Ankara, 1987.

Arat, Reşid Rahmeti, "Kıpçak", İA, VI, (M. E. B), İstanbul, 1967.

Artamanov, M., The History of The Chazars, Leningard, 1962.

Aygil, Yakup, Hıristiyan Türklerin Kısa Tarihi, (Ant yay.), İstanbul, 1995.

Bailly, Auguste, Bizans Tarihi, II, (çev: Haluk Şaman), İstanbul, Tarihsiz.

Bala, Mirza, "İl-Deniz", İA. (M. E. B), V/2, İstanbul, 1977.

___, "Kumuklar", İ. A, VI, (M. E. B.), İstanbul, 1967.

Barthold, V. V., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (haz: Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul, 1981.

___, "Orta Asya'da Moğol Fütuhatına Kadar Hıristiyanlık" (Almancadan Osmanlıcaya çev: Köprülüzade Ahmed Cemal), Türkiyat Mecmuası, I, İstanbul, 1925.

___, Four Studies On The History of Central Asia, (Translated From The Russian: V. and T. Minorsky), I, Leiden, 1956.

___, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, (haz: Kazım Yaşar Kopraman-Afşar İsmail Aka), Ankara, 1975.

Baştav, Şerif, Bizans İmparatorluğu Tarihi (1261-1461), (T. K. A. E.), Ankara, 1989.

Bela, Kossanyi, “XI-XII. Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair”, (çev: Hamit Koşay), Belleten, VIII/29, (II. Kanun), Ankara, 1944.

Blaşkoviç (Kumanoğlu), Yusuf, “Çekoslovakya Topraklarında Eski Türklerin İzleri”, Reşid Rahmeti Arat İçin, (T. K. A. E.), Ankara, 1966.

Bretschneider, E. -M. D, Medieval Researches, II, London, 1888.

Brosset, M., Histoire de la Georgie I, Saint Petersburg, 1849; II, 1956.

Cahen, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler, (E. Yay.), İstanbul, 1994.

Cahun, Leon, Introduction a l’Histoire de L’Asie, Turcs et Mongols, Paris, 1895.

Cami, Osmanlı Ülkesinde Hıristiyan Türkler, İstanbul, 1338.

Cöhçe, Salim, “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü”, I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986), Samsun, 1988.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, Tarih-i Cihan Gûşa, (çev: Mürsel Öztürk), Ankara, 1999.

Çağatay, Saadet, “Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla”, D. T. C. F Dergisi, II/1, Ankara, 1943.

Çavuşoğlu, Halim, Balkanlar’da Pomak Türkleri, Ankara, 1993.

Çay, M. Abdulhaluk, “Bulgaristan Türkleri”, Türk Kültürü, XXIII/262, Ankara, 1985.

Çetin, Atilla, “Türk Asıllı Bir Memluk Sultanı: Baybars el-Bundukdârî”, T. D. T. D., sa: 79, İstanbul, 1993.

D’ohsson, Maraja, Moğol Tarihi, (çev: Mustafa Rahmi), İstanbul, 1940.

Decel, Aurel, “Dobruca”, İA, III, (M. E. B), İstanbul, 1977.

Dede, Abdurrahim, “Batı Trakya Türklerinde-Eski Türk Dini Şamanizm’den Kalıntılar”, II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, IV, Ankara, 1982.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, V. VI. VIII, (Çağ yay.), İstanbul, 1992.

Eberhard, W., Çin'in Şimal Komşuları, (çev: Nimet Uluğtuğ), (T. T. K.), Ankara, 1996.

Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime, (haz: Zühal Kargı Ölmez), (Simurg yay.), Ankara, 1996.

Eckhart, F., Macaristan Tarihi, (çev: İ. Kafesoğlu), (T. T. K.), Ankara, 1949.

Eckman, Janos, Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, (yay. haz: Osman Fikri Sertkaya), Ankara, 1996.

___, "Die Kiptschakische Literatur", Philologiae Turcicae Fundamenta II, Wiesbaden, 1964.

Ekrem, Mehmet Ali, "Şamanlığın ve Eski Türk Kültürün Dobruca'daki Kırım Türkleri Folklorunda İzleri", I. Uluslarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, I, Ankara, 1976.

___, "Türk Medeniyetinin Romen Ülkelerinde İzlerine Dair Bazı Mülahazalar", VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, (Ankara, 11-15 Ekim1976), III, Ankara, 1983.

Eren, Hasan, "Kimek ve İmek Boy Adları Hakkında" Türk Dili Dergisi, IV, sa: 45, Ankara, 1955.

Eröz, Mehmet, Eski Türk Dini ve Alevîlik Bektaşîlik, (T. D. A. V.), İstanbul, 1992.

___, Hıristiyanlaşan Türkler, (T. K. A. E.), Ankara, 1983.

Farooqi, N. R., "Delhi Sultanlığı", İA, IX, (D. İ. A), İstanbul, 1994.

Feher, Geza, Bulgar Türkleri Tarihi, (T. T. K.), Ankara, 1984.

Frye, Richard N. -Sayılı, Aydın, "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", Belleten, X/37, Ankara, 1946.

Gabain, Annemarie Von, “Codex Cumanicus’un Dili”, Tarihi Türk Şiveleri, (çev: Mehmet Akalın), Ankara, 1979.

Gerdizi, (Ebu Said Abdulhayy b. ed-Dahhak b. Mahmud, Zeynu’l-Ahbar, (tahkik/editör: Abdu’l Hay Habibi, Bünyad-ı Ferheng-i İran, 1968.

Golden, Peter B., “Kıpçak Kabilelerinin Menşeine Yeni Bir Bakış”, Uluslararası Türk Dili Kongresi (1988), Ankara, 1996.

Gökbel, Ahmet, “Bulgaristan Türk Halk Kültüründe Kuman (Kıpçak) Türklerinin Yeri”, II. Uluslararası Bulgaristan Türk Halk Kültürü Sempozyumu, 11-12 Ekim 2001, Edirne.

___, Kıpçak Türkleri, (Ötüken yay.), İstanbul, 2000.

Grousset, Rene, Bozkır İmparatorluğu, (çev: M. Reşat Uzmen), (Ötüken yay.), İstanbul, 1993.

Grönbech, K., Kuman Lehçesi Sözlüğü (Codex Cumanicus’un Türkçe Sözlük Dizini), çev: Kemal Aytaç, Ankara, 1992.

Guboğlu, Mihail, “Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında”, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, II, Ankara, 1976.

Gürün, Kamuran, Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, I, (Karacan yay.), Ankara, 1981.

Hamzaoğlu, Yusuf, Balkan Türklüğü, Ankara, 2000.

Hasan, İbrahim Hasan, İslâm Tarihi, IV, (terc: İ. Yiğit ve arkadaşları), İstanbul, 1992.

Hazai, G., “Kıpçak”, The Encyclopedia of Islam, (New Edition), V, Leiden, 1979.

___, “Kuman”, The Encyclopedia of Islam, V, (New Edition), Leiden, 1979.

Hey’et, Cevat, Türklerin Tarih ve Medeniyetine Bir Bakış, Bakü, 1993.

Hitti, Philip K, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, II, (çev: Salih Tuğ), (M. Ü. İ. F.), İstanbul, 1995.

İbn Batuta, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed et-Tanci, Rıhle, I-IV, Beyrut, 1992.

İbn Bîbî, Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugadî, el-Evamiru'l-Alaiye fi'l-Umuri'l-Alaiye, I, Ankara, 1956.

İbn Fazlan, Seyahatnâme, (çev: Ramazan Şeşen), İstanbul, 1995.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, Kitabü'l-İber ve Divanü'l-Mübteda ve'l-Haber, V, Beyrut, 1992.

İbn Şeddad, Baybars Tarihi, (çev: M. Şerafüddin Yaltkaya), İstanbul, 1941.

İbn Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf, en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk-i Mısır ve'l-Kahire, III, Beyrut, 1992.

İbnü'l-Esir, İzzuddin el-Cezeri eş-Şeybani, El-Kamil fi't-Tarih, X, XII, Beyrut, 1979-1982.

Kafalı, Mustafa, Altın Ordu Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul, 1976.

Kafesoğlu, İbrahim, "Delhi Türk Sultanlığı (1206-1413)", T. D. E. K, Ankara, 1976.

___, "Harezmşahlar Devleti", T. D. E. K, Ankara, 1976.

___, "Türkler", İA, XII/2, (M. E. B), İstanbul, 1988.

___, Harezmşahlar Devlet Tarihi, (T. T. K.), Ankara, 1984.

___, Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1993.

Kalafat, Yaşar, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, (T. K. A. E.), Ankara, 1990.

Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügati't-Türk, (çev: Besim Atalay), Ankara 1992.

Khoniates, Niketas, Hıstoria, (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), (çev: F. Işıltan), Ankara, 1995.

Kırzıoğlu, Fahrettin, “Karapapak (Borçalı-Kazak) Uruğunun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış”, A. Ü. E. F. A. D. sa: 2, Nisan, 1971.

___, Kars Tarihi, I, İstanbul, 1953.

___, Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar, (T. T. K.), Ankara, 1992.

Koçak, İnci, “Arap Kaynaklarında Türk Memlûk Sultanı Baybars”, X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri (Ankara, 22-26 Eylül 1986), III, Ankara, 1991.

Konukçu, Enver, “Hindistan’da Kurulan Türk Devletleri”, Tarihte Türk Devletleri I, Ankara, 1987.

Kopraman, Kazım Yaşar, “Mısır Türk Sultanlığı (Memlûkler)”, Tarihte Türk Devletleri, II, Ankara, 1987.

___, Mısır Memlûkleri Tarihi, Ankara, 1989.

Köprülü, M. Fuad, “Altınordu’ya Ait Yeni Araştırmalar”, Belleten, V/19, Ankara, 1941.

___, “Baybars I”, İA, II, (M. E. B), İstanbul, 1970.

___, “Uran Kabilesi”, Belleten, VII/26, Ankara, 1943.

___, Türk Tarih-i Dinisi, İstanbul, 1341.

___, “Harizmşahlar”, İA, V, (M. E. B), İstanbul, 1964.

___, “Balaban”, İA, II, (M. E. B), İstanbul, 1970.

Köprülü, Orhan F., “Balaban Han”, İA, V, (D. İ. A), İstanbul, 1992.

Köymen, M. Altay, “Selçuklu Hükümdarı Büyük Alâeddin Keykubad ve Anadolu Savunması”, Belleten, LII/205, 1988.

Köymen, M. Altay, Alp Arslan ve Zamanı II: “Selçuklu Askerî Teşkilatı”, Ankara, 1983.

___, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul, 1976.

Kurat, Akdes Nimet, Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917’ye kadar), Ankara, 1987.

___, “Bulgar”, İA, II, (M. E. B), İstanbul, 1970.

___, “Doğu Avrupa Türk Kavimleri ve Devletleri”, T. D. E. K, Ankara, 1976.

___, “Peçenekler”, İA, (M. E. B), IV, İstanbul, 1964.

___, “Bulgaristan”, İA, II, (M. E. B), İstanbul, 1970.

___, IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, 1972.

___, Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937.

Kuun Kont, Geza, Codex Cumanicus, Budapestını, 1981.

Kuyucuklu, Nazif, “Bulgaristan” İA, (D. İ. A), VI, İstanbul, 1992.

Kuzgun, Şaban, Hazar ve Karay Türkleri, Ankara, 1993.

Lewis, Bernard, “Mısır ve Suriye (Fatımî Hilafetinin Sonuna Kadar)”, İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti, I, İstanbul, 1997.

M. Aziz Ahmet, Siyasî Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu, İstanbul, Tarihsiz.

Makrizî, Takiyyûddin Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ali, Kitabu’l-Mevâiz ve’l-İtibâr bi-zikri’l-Hıtat ve’l-Âsâr, I-II, Beyrut, Tarihsiz.

___, Kitabü’s-Sülûk li-Ma’rifeti Düveli’l-Mülûk, I/2, (Mustafa Ziyade Neşrî), Kahire, 1957.

Marquart, J., Über das Volktum der Komanen, Berlin, 1914.

Memişoğlu, Hüseyin, Bulgaristan’da Türk Kültürü, Ankara, 1995.

Merçil, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, 1993.

Minorsky, V., (çev.) Hudûd al-Âlam, The Regions of the World, London, 1937.

Namık, Hüseyin, Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri, No: 14 (Başvekalet Müdevvenat Matbaası), Ankara, Tarihsiz.

Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi, (çev: Fikret Işıltan), Ankara, 1981.

Ögel, Bahaeddin, “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, D. T. C. F. Dergisi, VI/4, Ankara, 1948.

___, Sino-Turcica-Cengiz Han ve Çin’deki Hanedanının Türk Müşavirleri, Taipei, 1964.

___, Türk Kültür Tarihine Giriş, VII, Ankara, 1984.

___, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara, 1979.

___, İslâmiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara, 1988.

Öztuna, Yılmaz, Devletler ve Hanedanlar, III, (Kül. Bak. yay.), Ankara, 1990.

Özyetkin, Melek, “Kıpçak (Kuman) Türkleri I”, Kırım Dergisi, II/6, Ankara, 1994.

Parmaksızoğlu, İsmet, (haz), İbn Batuta Seyahatnâmesinden Seçmeler, (M. E. B.), İstanbul, 1971.

Pritsak, Omeljan, “Polovetsler ve Ruslar”, (çev: Eşref Bengi Özbilen), T. D. A, sa: 94 İstanbul, 1995.

Rasonyı, Laszlo, “Tuna Havzasında Kumanlar”, Belleten, III/11-12, Ankara, 1939.

___, “Kuman Özel Adları”, Türk Kültürü Araştırmaları (1966-1969), Ankara, 1973.

___, Tarihte Türklük, Ankara, 1993.

___, Türk Devletinin Batıdaki Vârisleri ve İlk Müslüman Türkler, (haz: Ş. K. Seferoğlu-Adnan Müderrisoğlu), Ankara, 1983.

___, “Ortaçağ’da Erdel’de Türklüğün İzleri”, II. Türk Tarih Kongresi (20-25 Eylül 1937), İstanbul, 1943.

Rıfat, Ahmed, Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye V, İstanbul, 1300.

Safran, Mustafa, Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügatlere Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış, (T. K. A. E.), Ankara, 1993.

Saray, Mehmet “Altınorda Hanlığı”, İA, II, (D. İ. A), İstanbul, 1989.

Sobernheim, “Kalavun”, İA, VI, (M. E. B), İstanbul, 1967.

Suyûtî, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, Târîhu’l-Hulefâ, Beyrut, 1989.

Sümer, Faruk, “Kimek”, İA, VI, (M. E. B.), İstanbul, 1967.

___, “Peçenekler (IX-XII. Yüzyıllarda Yaşamış Ünlü Bir Türk Eli)”, T. D. A, sa: 94 (Şubat), İstanbul, 1995.

___, Eski Türklerde Şehircilik, İstanbul, 1984.

___, “Bayındır Peçenek ve Yüreğirler”, A. Ü. D. T. C. F. Dergisi, XI, 2-4 sayılarından ayrı basım, Ankara, 1953.

___, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, Ankara, 1990.

___, Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları, İstanbul, 1997.

___, Oğuzlar (Türkmenler), İstanbul, 1980.

Şapşapoğlu, Süreyya, “Kırım Karaî Türkleri”, Türk Yılı I, Ankara, 1928.

Şeşen, Ramazan, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara, 1985.

Taneri, Aydın, Harezmşahlar, (T. D. V.), Ankara, 1993.

Taymas, Abdullah Battal, Kazan Türkleri, (T. K. A. E.), Ankara, 1966.

Tekin, Melek, Türk Tarihi Ansiklopedisi, (Milliyet yay.), İstanbul, 1991.

Tekindağ, M. C. Şehabeddin, “Mısır ve Suriye’de Kurulmuş Türk Devletleri”, T. D. E. K., Ankara, 1976.

___, “Kutuz”, İA, VI, (M. E. B.), İstanbul, 1967.

Temir, Ahmet, “Kıpçak Edebiyatı” T. D. E. K., Ankara, 1976.

Tiesenhausen, W. De., Altınordu Devleti Tarihine ait Metinler, (çev: İsmail Hakkı İzmirli), İstanbul, 1941.

Togan, A. Zeki Velidi, “Hazarlar”, İA, V, (M. E. B), İstanbul, 1964.

___, Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul, 1981.

___, Oğuz Destanı, “Reşideddin Oğuznamesi” Tercüme ve Tahlili, İstanbul, 1982.

___, Umumi Türk Tarihine Giriş, (İ. Ü. E. F.) İstanbul, 1981.

___, Harizm”, İA¸V, (M. E. B), İstanbul, 1964.

Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1980.

___, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, İstanbul, 1993.

___, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul, 1993.

___, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul, 1993.

Türk Ansiklopedisi, “Balaban”, V, (M. E. B), İstanbul, 1967.

___, “Gürcistan”, XVIII, (M. E. B), Ankara, 1970.

___, “Kanglı”, XXI, (M. E. B), Ankara, 1974.

___, “Kıpçak”, XXII, (M. E. B), Ankara, 1975.

___, “Kimekler”, XXII, (M. E. B.), Ankara, 1975.

___, “Kutuz”, XXII (M. E. B.), Ankara, 1975.

___, “Baybars” I, V, (M. E. B), İstanbul, 1967.

Uluçay, M. Çağatay, İlk Müslüman Türk Devletleri, (M. E. B.), Ankara, 1975.

Urfalı Mateos Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor’un Zeyli, (çev: Hrant D. Andreasyan, notlar: Edouard Dulaurer, (çev: M. Halil Yinanç), (T. T. K.), Ankara, 1987.

Urmançeyev, F, “Orta Asya Türk Tarihi ve Folklorunda Boz/Ak Kurt”, (çev: Mehmet Tezcan), Kardaş Edebiyatlar, sa: 7, Erzurum, 1983.

Uydu, Mualla, İlk Rus Yıllıklarında Türkler, (Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Ün. Sosyal Bil. Enstitüsü), İstanbul, 1998.

Ülküsal, Müstecib, “Romanya Türkleri”, T. D. E. K, Ankara, 1976.

___, Dobruca ve Türkler, (T. K. A. E.), Ankara, 1966.

Vladimirtsov, B. Y., Moğolların İctimai Teşkilatı, (çev: A. İnan), (T. T. K.), Ankara, 1995.

Wensinck, A. J., “İltutmuş”, İA, V/2, (M. E. B), İstanbul, 1977.

“IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar’ın Tarihî Topoğrafisi Meselesine Dair”, Belleten, XVI/62, Ankara, 1952.

Yakubovski, A. Yu, “İbn-i Bîbî’nin XIII. Asır Başında Anadolu Türklerini Suğdak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikayesi”, (çev: İsmail Kaynak), D. T. C. F. Dergisi, XII, sa. 1-2, Ankara (Mart-Haziran), 1954.

Altınordu ve Çöküşü, (çev: Hasan Eren), Ankara, 1992.

Yiğit, İsmail, İslâm Tarihi, VII, (Kayıhan yay.), İstanbul, 1991.

Yusuf Has Hacîb, Kutadgu Bilig-I, Metin, nşr: Reşid Rahmeti Arat, (T. D. K.), Ankara, 1991.

Yuvalı, Abdülkadir, “XIII. Yüzyılda Ön Asya’daki Siyasî Bloklaşma”, Türk Kültürü, XXIII/262, Ankara, 1985.

Yücel, Yaşar, Çoban-Oğulları Candar-Oğulları Beylikleri, (T. T. K.), Ankara, 1980.

Zobian, Maria Lazarescu, “Cumania as the name of thirteenth Century Moldavia and eastern wallachia”, Journal of Turkish Studies (Turks, Hungarians and Kıpchaks), VIII. Hardvard, 1984.

Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimekler ve Yemekler / Prof. Dr. Peter B. Golden [s.757-766]

Rutgers Üniversitesi Tarih Bölümü / A.B.D.

Uzun süre, Yimek / Yemek'in Batı Sibirya merkezli bir boy birliği olan Kimek'in1 (750-800 civarından erken 11. yy.'a) bir biçimi olduğu varsayıldı. Kıpçak birliği Karadeniz-Hazar-İdil-Yayık-Kazak bozkır bölgesinde, ünlü Deşt-i Kıpçak'ta baskın unsur haline geldiğinde, kaynaklarımızda Yimek / Yemek bu birliğin kurucu boylarından biri olarak belirir.2 Ancak Kaşgarlı Mahmud (1077 civarında yazdı) "Yemek… Türklerin bir boyudur. Biz bunları Kıpçak olarak görürüz, ancak Kıpçak Türkleri kendilerini farklı bir kısım olarak sayarlar" diyerek3 Kıpçak ile Yimek / Yemek'i ayırır (Onun zamanında, Kıpçaklar bu boy birliğinin baskın unsuru haline geldiği için Kimek budunadı artık kullanımda değildi). Kaşgarlı, Türk halklarını sayarken, araya Oğuzları koyarak, Kıpçakları Yemeklerden farklı listeler.4 Bunlar, farklı köken bilincini gösteren önemli kayıtlardır. Kaşgarlı, dil bakımından da (Kırgız, Oğuz, Tuhsi, Yağma, Çiğil, Oğrak ve Çaruklarla birlikte "saf Türkçe, tek bir dil" konuştuklarını düşündüğü) Kıpçaklarla, onlara yakın olarak gördüğü Yemek ve Başkırtların konuşmaları arasında biraz mesafe koyar.5 Yemek yurdu o zamanlar, "Yemek bozkırlarında"6 olan İrtiş nehrinin yol yakasında gözüküyor. Kaşgarlı'nın verisine dayanan Hasan Eren, "Kimek ismi… önemini kaybetti ve bu kabilenin dallarından birinin ismi olan Yimek ile yer değiştirdi" sonucuna varmış, Yimek'i de Kimek ile ilgili olan İmek isminin ikincil bir gelişmesi olarak görmüştür.7

Yimek / Yemek'in Kimek'le ve bunların Kıpçakla ilişkisi nedir? Ne Kimek, ne de İmek / Yimek / Yemek Orhon veya Uygur yazıtlarında geçmez. Gerçekte, belki o dönemin bir yazıtında [Uygur Eletmiş Bilge

Kağan'ın (747-759) kümbetinin bir parçası olan ve 740 civarındaki olayları kapsayan Şine Usu yazıtı] bahsedilen Kıpçakların varlığı bile tartışmaya açıktır. Bu metnin bazı erken yayınlarında bunların ismi inşa edilmiştir, ama yazıt kısmen korunmuştur ve son okumalarda söz konusu satır neredeyse tamamen silinmiştir.8 Kimekleri oyma yazılarda geçen Çiklerle ilişkilendirme çabaları,9 varsayılan bir coğrafi örtüşmeye dayalı bir spekülasyondan başka bir şey değildir.

Genellikle v*Çõz [kîmâk = Kimäk / Kimek] biçiminde yazılan Kimek budunadı, 9. ve 10. yy.'ın Arapça ve Farsça tarih ve coğrafya kaynaklarının büyük kısmında ve önceki zamanlarda toplanmış ve kaydedilmiş bilgilere dayalı sonraki kaynaklarda geçer. İslam kaynaklarındaki Türk halklarının bazı en erken listeleri de buna dahildir. Bu yüzden, 820'lerde Uygurlara seyahat eden Tamim b. Bahr'ın10 ve 840'larda Türk topraklarını dolaşan Tercüman Sallâm11 haberlerini kullanan İbn Hurdâdbih (820-912, 880'lerde yazdı), onları Dokuz Oğuzların soluna ve Karluk, Oğuz, Çakır (?), Peçenek, Türkiş, Azkiş, Kıpçak (Kifçak) ve Kırgız'ı içeren bir Türk toplulukları listesine yerleştirir.12 Bu hususun, Kıpçakların İslam coğrafyacılarının eserlerinde ilk olarak belirmeye başlaması olduğunu da kaydedebiliriz.

Erken Kimek tarihinin kökleri ve olaydizimi (chronology) belirsiz durmaktadır. Geç 9. -erken 10. yy.'da yazan Yakubî, 'Türkistan' bahsinde "Türkler çok türleri (ecnâs) ve ülkeleri (mamâlik, hanlık veya devlet olarak da alınabilir) içerir; Karluklar, Dokuz Oğuz, Türkiş, Kimek ve Oğuz bunların arasındadır" der.13 Karluklar 766'da, bölgeye girdikten 20 yıl kadar sonra, sonraki On Ok / Batı Göktürkler arasındaki hakim unsur olan Türkişlerin yerini aldılar. Oğuzlar Maveraünnehir'e 770'lerde geldiler.14 İkisi de Batı Orta Asya'ya Uygur baskısından kurtulmak için göçtüler. Türgişlere küçük bir tarihleme yanlışı göndermesi yapmasına rağmen, bu ve

İbn Hurdâdbih’in kaydı Kimeklerin en azından 8. yy.’ın son çeyreğinden itibaren sahnede olduklarını gösteriyor gibidir.15 9., 10. ve 11. yy.’lara ait Arap-Fars coğrafya yazınında korunan 9. yy.’daki Müslüman kayıtlarında, bunlar ‘tutugh’ (totoq < Çin. tu-tu, Orta Çin. tou-tok “askeri yönetici”16) adı (sanı) taşıyan ve daha sonra terfi etmiş ‘Yïnal Yabguh unvanına sahip olan bir yöneticiye bağlı olarak görünürler.17 Diğer kaynaklar bu hakime ‘kral’18 veya güvenilir bir kaynakta bozkır dünyasının imparatorluk ünvanı ‘kağan’19 olarak işaret eder.

Bu halka adanmış birkaç çalışmadan birinin yazarı olan Kumekov, Kimekleri Batı Göktürk / On Ok Devleti’nin tabi boylarından biri olarak görür. İslam coğrafyacılarının görüş alanına girdiklerinde Kimekler, Karluk ve Oğuzların belalı ve sık sık tehditkâr kuzey komşuları olarak betimlenirler. 10. yy.’ın ilk yarısında yazan Mesûdî, bu üç birlik arasındaki bozkırda istikrarı bozan ve diğer göçebe Türk boylarının bölgeye girmesine neden olan çatışmalardan bahseder.20

Kumekov, 8. yy.’ın ikinci yarısı ve 9. yy.’daki bu savaş halinin Kimekler etrafında bir devlet ve devlet kurumlarının gelişmesine yol açtığını iddia eder.21 Ben ise, İslam topraklarına önemli bir dış satım kalemi olan kuzeydeki kürk ticaretine Kimek dahlinin burada devlet oluşumunda önemli bir etken olduğunu önermiştim.22 Gerçekte, onların topraklarının ve oraya giden, yılların tanımını kendilerine borçlu olduğumuz, Müslüman tüccarların dikkatini çeken de bu idi. Büyük ölçüde devletsiz olan Türk kabile dünyasında alışılmadık bir durum olan bir kağana sahip olmanın yanında, Kimeklerin bir başkentinin de olduğu söylenir: 4õwÇÖ (nmkiyya), büyük ihtimalle 4õwÇö (ymkiyya) = Yimakiyya / Yamakiyya, yani muhtemelen Yimek / Yemek bölgesinde bulunan “Yemek (şehri)”. Hudûd’a göre, Kimek kağanının ırsi ‘tımarları’

(fiefs, a’mâl) olan 11 de naibi vardı.23 Açıkça, eklemli hükümet daireleri ve bir ‘derebeylik’ yapısının ögeleriyle bu ileri bir erken devletti.

Kimeklerin Köken Hikayesi

Kimeklerin kökeniyle ilgili en önemli kaynağımız, 11. yy ortasında yazan Gardîzî’de kaydedilen destani haberden gelir. 770-840 dönemine ait erken kaynaklara dayanan ve yaklaşık 745-770 civarındaki olayları betimleyen bu haber, sonraki iki yazmada korunmuştur: Geç 15. veya erken 16. yy.’da yazılan Cambridge, King’s College 213, ve 1781’de yazılan Oxford, Bodleian, Ouseley 240. Oxford yazması, Cambridge yazmasının bir kopyasıdır ve ikisi de Hindistan kaynaklıdır.24 Söylemeye gerek yok, konumuz için önemli pekçok ‘yabancı’ isim kötüce tahrif edilmiştir. Bu kayda göre, ‘Tatarların önderi’ (mihtar-i Tatârân) iki oğul bırakarak ölür. Denetimi eline alan ağabeyini kıskanan ve iktidarı ele geçirmekte başarısız olan genç oğlan Şad (GS),25 sevdiği köle kızla (kanîzakî) kaçar. Büyük bir ırmağın yanına sığınır ve kendisine burada yedi akrabası katılır (Ñ!G}äÅ muwalladân26 veya belki uşaklar). Bu yedisinin adları şöyledir: üÇö! [iymy] , v*Çö! [iymâk] , J*10 [ttâr, açıkça Tatâr] , JGÖî, [blândr] , r*;pC [khfçâq] , L*tÜ} [lnqâz] ve Fî:! [ijlâd] . Atları (ya da efendilerinin atları) için yaylak yokluğu, bu yediliyi nihayetinde Tutuğ ismi verilen Şad’a katılmaya sevkeden sebeplerden biri olarak alıntılanır. Sonradan, Tatarların ismi verilmeyen bir düşman tarafından yağmalanmasıyla kalanlar da Şad’a katılır. Hepsi Şad’ın hizmetinde olarak bunların sayısı 700’e çıkar. Bu yedili, yeri boyun (haft qabîla) ad-verici kurucuları olurlar. Bu kayıt aynı zamanda Kimek topraklarına rehberleri, Kimek dini inançlarıyla ilgili hikayeleri ve Ertiş (İrtiş) su adıyla Tutuğ [(Metin: m0!, düzeltilmişi: m10) < Eski Türkçe tutuq / totog] isminin (sanı) kökleri hakkındaki avami etimoloji söylentilerini içerir. Bölüm “ra’is-i î{ân-râ (y)inâl yabEû” (Önderlerine Yınal Yabğu denir) kaydıyla sona erer.”27

Boy isimlerinden sadece Tatâr ve Qifchâq (Kıpçak) açık. ‘Ymâk biçimi, Yimek / Yemek isminin bu biçimde sahip olduğumuz tek temsili olan İmek’i temsil edebilir. Fakat, eğer bozulmamış biçim ise, ‘ymâk kelimesinin Eymäk, Öymäk, Üymäk gibi öbür okumaları da olabilir. Arap abeceli yazmalarda çok sık olan küçük tashihlerle, v*Ç,!, v*Ç0!, v*ÇÖ!, vb [ibmâk, itmâk, inmâk] elde edebiliriz. JGÖî, [blândr] , Barthold tarafından JGÖ*õ, [byândr] *Bayandır olarak okunur. Bu, Oğuz boyu Bayındır’a benziyor ama muhtemelen onunla ilgisi yoktur.28 Kumekov bunu hem Bayat ve Bayïrqu ile, hem de Oğuz Bayındır ile ilişkilendirir.29 Bu bağlantıların hiçbiri tarihi olarak doğrulanamıyor. Marquart, üÇö!’e, JäÅ! [’mwr] (*Imür, krş. Oğuz boy ismi Eymür) biçiminde bir okuma önerdi. Diğerlerinin yanında Kumekov da bu okumayı takip etti.30 Toru Senga, Göktürkler zamanında Balkaş gölünün doğu ve güneydoğusunda yaşayan ve Batı Göktürk Kağanlığı ile alakalı tanımlanan Çince Yen-mien [Orta Çinçe ien-miän] halkının ismi ile karşılaştırdığı áÇö! [’ymn] *Îmen okumasını önerir.31 Benzer şekilde bu biçimde hemen hiçbirşey okunmayabilir. Benzer şekilde H*tÜ} biçimi, Reşidüddin’in naklettiği Celayir boy ismi Ñ*t~õÖ Nîlqân ile karşılaştırılabilir.32 Yazıya bakarak konuşursak, böyle bir tashih Arapça yazmalarda olağandışı değildir. Her halükarda, başlangıçları l ve n

olan bu biçimlerin hiçbiri Türkçe görülemez. Kalan isimler ise daha sorunludur. Ancak bu noktada pekçok hususa değinmek gereklidir. Evvela, en azından yönetici oymağın veya oymakların kökeni Tatarlara götürülüyor. Tatarlar, etnik bakımdan oldukça karışık bir bölge ve Türk dünyasını etkileyen birden fazla göçün başlangıç noktası olan Moğol-Mançur sınır hattından bir Moğol topluluğu idi. İkincisi, nihai kökenleri ne olursa olsun, önderler Göktürk Kağanlığı’nı çağrıştıran ünvanlar kullanıyorlar. Tatarlar Göktürk Devleti’nin tâbileri arasındaydılar (Krş. Kül Tigin ve Bilge Kağan

yazıtlarında bahsedilen Dokuz Tatar ve Otuz Tatar toplulukları, KT, E4, 14, S1, BQ, E5, 34.)33 Bütün bunlar, Tatar budunadı uluslararası önem kazanmadan bayağı önce oldu. Bu haberde bir tarihleme yanlışı yoktur; Moğol-Mançur hududundaki kökene işaret vardır.

Şine Usu yazıtı Uygurlar ile onlar 744-750'de güçlerini pekiştirdiği zaman tabi olan veya sürülen Sekiz Tatar, Karluk, Basmıl, Sekiz Oğuz, Çik ve diğer topluluklar arasındaki bir dizi mücadeleden bahseder.34 Toru Senga bazı Tatarların batıya göçmüş olabileceğini önerir.35 Bu, tam da Karluk ve Oğuzların kendileriyle Uygurlar arasına mesafe koydukları aynı zamana, 8. yy.'ın ikinci yarısına ait olan Gardîzî'nin kaydında da naklediliyor gözükmekte. Dahası Senga (aşağıdakine de bakın), Kimeklerin İrtiş bölgesine oluşmuş bir topluluk olarak gelmediklerini önerir. Aksine, Şad Tutuğ figüründe şahıslaşan Tatarlar, Kıpçakları ve diğer boyları burada (ve belki kendileri bölgeye sadece nispeten geç geldiler) güçlü bir boy birliği şeklinde örgütlediler.36 Kimek budunadının kökeni ve budun-dil bağlantıları bilinmiyor. Senga'nın önerileri bazı verilerimiz için makul açıklama sunuyor görünüyor ve Uygurlardan kaçan diğer halkların göçlerine uyuyor. Ciddi bir bilimsel yazın doğuran37 ve karmaşık ve tartışmaya açık bir konu olan Kıpçakların kökeni, başka bir çalışmada ele alınmak üzere burada bir kenara bırakılmalı. Yine de, Yimek / Yemek sorunuyla doğrudan bazi ilgileri olduğu için, Kimeklerin kökeni hakkında birkaç kelime söylemek yerinde olacaktır.

Kimeklerin Kökenleri

Onların tabi kabilelerinden biri olan ve sonradan yerlerini alan Kıpçaklar gibi, Kimekler de, gördüğümüz gibi, Moğol, Türk ve belki bölgeye değişik zamanlarda gelen diğer Orta Asyalı halkları içeren kabile topluluklarının karmaşık bir karışımından türediği anlaşılıyor. Örneğin, Mesudî'deki bir kayıt, Kara ve Ak İrtiş üzerindeki 'Yîghûr Kîmâk'

ülkesinden bahseder: “Bunlar Belh, yani Ceyhun nehrinin gerisindeki topraklardaki Türklerin boylarıdır.”38 Yîghûr’un daha sonra Kıpçaklar arasında Yuğur olarak su yüzüne çıkan Uygur budunadının bir biçimi olduğu varsayılıyor.39 840’da Moğolistan’daki devletlerinin çöküşünden sonra kaçan bazı Uygurların batıya gelmiş ve Kimeklerce özümlenmiş olmaları da mantık dışı değildir.

Kimeklerin kökeniyle ilgili pekçok kuram önerildi. Kendi tutarsız tarzıyla Josef Marquart, bir halk olarak 8. yy başında belirmiş olduğu sonucuna varır. Kökenleri, onun, Orhon yazıtlarında anılan bir Moğol veya son zamanlarda bilim dilindeki ifadeyle ‘Yarı-Moğol’ (Para-Mongolic) bir halk olan Tatabı’ya bağladığı Tatarlarda bulunur. Bu halkın batıya göçü, onun değerlendirmesine göre, 7. yy.’da gerçekleşen bazı felaketlerin sonucu olmalıdır. Yani, ona göre, Kimekler Tatarların Türkleşmiş bir topluluğu olarak görülmelidir.40

Omeljan Pritsak bunların kökenini Çin kaynaklarında K’u-mo Hsi denilen Hsien-pi topluluğundan41 türetir. Bunlar K’u-mo [Pritsak’ın Moğolca *Quomâgh olarak gördüğü Orta Çin k’uo-mâk] ve Orhon yazıtlarında Tatabï 42 olarak geçen Hsi [Orta Çin ghiei = Ghay / Qay] topluluklarından oluşur. Pritsak, Altayca *Quomagh’tan gelen bir Türkçe Kimek biçimi önerir. *Quomagh’ın Türkçe’de nasıl Kimek haline geldiğini açıklamaz, fakat bir arabiçim olarak Kumak’ı (Bîrûnî’de geçer, aşağı bkz.) çıtlatır. Aynı zamanda 1517’de Maciej Miechowita’nın yazdığı Tractatus duobus Sarmatiis’de bahsedilen ‘Cumani dicti vulgariter Cimove’ ifdesine dikkat çeker ve önerir: *Kimow < Kimagh, “*Quomagh’ın muhtemel bir biçimi.”43 Kıpçakça’da gh > w değişimi (örn. tagh “dağ” > taw) iyi bilinir. Ancak burada bekleyeceğimiz biçim *Qïmagh olmalıdır. Genizden damaksı biçime veya u’dan i’ye kayma için bir açıklama sunulmaz. Ancak, İslavca *Kimove (Cimove), ‘Kim’ adlı bir halkı kolayca

gösterebilmektedir. Kısaca, 'Cimove'nin Kimekle ilgisi tahmini kalmak zorundadır.

Kısmen Rus çinbilimcisi Iu. A. Zuev'e dayanan Kazak tarihçi Bulat Kumekov, Çin kaynaklarındaki Yen-mo'nun [Orta Çin *iäm-mâk,44 belki Yen-mien'den45 ayrılmalı] Yemek olduğu sonucuna vardı. Aslında Kuzeybatı Moğolistan'da (Kobdo havzası) bulunan bir T'ieh-lê kabilesi olarak bunların, Batı Göktürk Kağanlığı'nın bir kısmı olarak 7. yy. ortasında İrtiş bölgesinde yaşadığı kaydedilir. 656'da Batı Göktürk devletinin düşmesinden sonra, bunlar ayrıldı ve, özellikle de Uygur devletinin Tatarları ve Uygur / Yuğur topluluklarını oraya getirten 840'taki çöküşünden sonra, diğer boyları kendine çekecek olan yeni bir birimin çekirdeğini oluşturdular. Kısaca Kumekov, Kimek devletinin 9. yy.'ın ikinci yarısına kadar gerçekte oluşmadığını iddia eder.46

Diğer bir Kazak tarihçi olan müteveffa Serjan Ahizjanov , Kimek ve Kıpçak etnogenezlerinin değişik kollarını birleştirmeye çalıştı. O, bu ikisini dikkatle ayırır. Belirttiğimiz, Tamîm b. Bahr'in (820'lerdeki) kaydını izleyerek, asıl Kimek yurdunu Uygurların doğu ve kuzeydoğusuna,47 yani Kuzey Moğolistan ve Batı Mançurya sınır bölgesine koyar. Kumekov, "Kumek-Kimek-K'u-mo Hsi" bağlantısını kabul eder ve bunları Reşidüddin'in bildirdiği Uygur boyu Läzû0! uÇs [qmq âtî kûz: *Qumuq Atï Küz?] olarak teşhis eder.48 Dilbilimsel olarak bu makul değildir. Bu yüzden o, Tamîm b. Bahr'ın "Qumuq" halkını "Kimek" olarak yanlış adlandırdığını ve onu takiben bu yanlışın Arap yazınında yerleştiğini varsayar. Daha da ileri giderek Kimekleri, Hsieh yen-t'o, Göktürk ve Uygur devletlerinin parçası olmanın sonucu olarak, kısmen Türkleşen Ön-Moğol Kaylar ile özdeşleştirir.49 Ahizjanov, Kimeklerin 8. yy. sonu / 9. yy. başlarında safhalar halinde, Uygur devletinin çöküşünden ve de veba ve iklim değişikliğinden kaynaklanan bir endişe ile batıya göçmeye

başladıklarını tahmin eder. Bu dalgaların sonuncusunu, 847 yılında batıya göçen, Mançurya'daki komşularıyla sürekli savaşta olan Kaylarla (Onun çeviriyazısında Kai; bu belki de Qay'dan ziyade Qayï'dır; bunlar tabii ki bayağı farklı iki topluluktur; ikincisi Oğuz birliğinin boylarından biridir50) birleştirir. Kimek'in sadece kitabi bir isim olduğunu düşünür. Bunların öztanımlamaları 'Kai' idi. Bunlarla ilişkili hale gelen bir diğer isim, onların Doğu Kazakistan'da yaşayan Kıpçak ve Yemeklerden aldıkları Uran'dır. Uran ve Kai ikisi de 'yılan' demektir (Ahizjanov belki Moğ. moghai "yılan"ı düşünüyordu). Bunlar bu yüzden K'u-mo Hsi ve Uran-kai olarak biliniyorlardı. 9. yy.'da İrtiş ve Altaybölgelerinde beliriyorlar ve 11. yy. ortalarına kadar Türkleşiyorlar. O zamanlar, Kıpçaklar hakim unsur idi.51 Bunların çoğu en fazla tahmindir.

Bir dizi makale ve kitabında Sergei Kliashtornyi, Kıpçakların Orhon yazıtlarındaki Sirler olarak teşhis edilmesi gerektiğini iddia etti. Şinu Usu yazıtındaki inşa edilmiş türk qïbchaq okumasını aynen kabul eder ve "Türkler ve Kıpçaklar" şeklinde yorumlar.52 Sir / Kıpçak ve Göktürklerin Uygurlarca Ötüken bölgesinden kovulmalarından sonra (744), bunlar Kuzey Altay ve İrtiş bölgesinde yoğunlaşmıştır. Burada, İslam kaynaklarında Kimek denen yeni bir boy birliği biçimlenmeye başlamıştır. Klyashtornyi, Göktürk devleti zamanında Tatarların geniş ve istikrarsız, siyasi birliği olmayan bir topluluk olduğuna dikkat çekerek, bu birlikteki 'Tatar' unsurunu düşürür. Bu durum, onlar için kullanılan Otuz Tatar, Toquz (Dokuz) Tatar gibi, bunların birliğinin boy bileşeninin kaypaklığına işaret eden değişik sayılarda gözükür. Ancak, pekçok Türk halkın da kendisine Tatar dediğini iddia eder. "Bu yüzden, Kimek toplumunun oluşumunun başlangıç aşamalarını Moğolca konuşan boylara bağlamak gereksizdir ve 8./9. yy.'da Tatarların İrtiş bölgesinde görünmesi de bunların Doğu Moğolistan'dan göçünün delili olarak alınamaz" sonucuna varır.53 Kimek

birliğinin oluşumu, Uygur devletinin çöküşünden sonra buraya kaçan Dokuz Oğuz bölüklerini de içeren karmaşık bir süreçtir. Kıpçaklar muhtemelen bu birliğe 8. yy. sonu ve 9. yy. başlarında katıldılar ve süreç 9. yy. ortalarında tamamlandı. Bu zamanda (840'tan sonra) Kimek yöneticisi, kendisini Karluk ve Kırgız hükümdarlarıyla denk tutarak 'kağan' sanını almıştır.54 Bence Tatar unsuru öyle kolayca göz ardı edilemez. Bozkır dünyasında, yönetici uruğun veya öndegelenlerin boylarının ismi bazen tabi halkın siyasi tanımlanmasında kullanılmaktadır.55 Tarihlerinin bu evresinde Tatarların böyle isim yapma iddiası yoktu. En fazla, arasıra Göktürk kağanlığının isyancı tebası oluyorlardı. Cengiz'in Moğollarının yükselmesinden hemen önceki dönemde, yani 12. yy.'ın ikinci yarısında, Doğu İç Asya bozkırlarının kaydadeğer bir gücü haline gelmişlerdi.56 Reşidüddin'den öğrendiğimiz üzere, bu zamanda (Kimek birliğinin oluşmasından bayağı sonra) onların ismi diğer halklara yayılmıştır.57 Tatar varlığı gerçekti ve göreceğimiz gibi, Batı Sibirya'daki kabile birliklerinde Moğol-Mançur sınır bölgesinden ögelerin varlığı nadir değildi.

Kimek birliğinin oluşumu üzerine kapsamlı incelemesinde Toru Senga, Yen-mo'nun Kimek'le özdeşlenmesini kabul eder ve bunları Kemçik nehrinin güneyinde Kobdo'ya doğru bir bölgeye yerleştirir. Göktürk yönetimindeki bir dönem (630'dan önce) ve müteakip Çin hakimiyetinden sonra, belki daha 680'lerde Batı Sibirya'ya göçtüler. 700 civarında Alayuntluların komşusu idiler. Moğolistan'da zirve güç haline gelen Uygurların (744) baskısıyla, bu göç süreci tamamlandı.58 Burada, Tatar ve Kıpçakların katılmasıyla, 8. yy. ortalarında şekillenen Kimek birliğini oluşturdular. Kimekler Alayuntluların (o bunları Fin-Oğur olarak görür59) toprakları üzerine konmuşlardı. Bu yüzden Kimek birliği Moğol, Türk ve Fin-Oğur unsurları içeriyordu. Burada, daha sonra 8. yy.'da Tatar ve Kıpçakların katıldığı Kimek birliği teşkil oldu.60 Kimek > İmek >Yimek

formülü Senga'yı rahatsız etmiş ve ki- > i kaymasının Kimek birliğinin oluşmasından sonra meydana gelmiş olması ve "Kimek" ve "Yämäk > (Y)imäk" isimlerinin farklı şiveleri yansıtması lazım geldiğini önermiştir. Senga, Kimek ve Yimek'in dilsel ayniyeti kuşku götürmez olmasına rağmen "tarihsel bir bakış açısından bu ikna edici değildir" sonucuna varır.61 Dilin aynılığı, göreceğimiz gibi, kuşku götürmez değildir. Bence Kimek'i Yimek / Yemek'ten

ayırmalıyız. Gardîzî'nin kaynakları, belirttiğimiz gibi, 7. yy.'ın ikinci yarısından geliyor. Burada Kimek, sadece birliğin kurucu boylarından birinin ismi olan ve kaydadeğer şekilde ilk sırada verilmeyen İmek'ten belirgince ayrılır. Birliğe ismini verdiği iddia edilen halk başka bir şekilde bilinirken, birliğin isminin eski bir biçimde korunmuş olması da bayağı ihtimal dışı gözüküyor. Gerçekte *İmek'in Yimek / Yemek olduğu hiçbir şekilde kesin değildir. Her halukarda Kimek ile Yemek'i ayırmalıyız. Bu noktada dil verilerini gözden geçirmek faydalı olacaktır.

Kimek > Yimek / Yemek?

Halife Mu'tazz (252-255 / 866-869) ve Muhtadî (255-256 / 869-870) zamanında Abbasilerin bir devşirme Şam valisinin adı Yemekçor olarak geçer.62 Çor, Türk askeri memluklerinin isimlerine çok sık eklenen, tegin gibi eski bir Türk sanıdır. Açıkça, Yemekler çoktan hilafetin hizmetine girmeye başlamıştı. Belirttiğimiz gibi, Ortaçağ Arap-Fars coğrafya yazınında bu isim hemen her yerde v*Çõz [kymâk] veya v*Çõz [kaymâk] 63 biçiminde, büyük ihtimalle Kimek / Kimäk veya belki Keymek / Keymäk'ı ödünçleyerek alınır. Bîrûnî'nin Kitâb'at-Tafhîm'inin bir yazmasına dayalı bir alıntıda, xÇz [kumk] *Kümek'e sahibiz,64 ama bir diğer yazmada, onun diğer eserlerinde olduğu gibi, Kîmâk geçer.65 Kuramsal olarak Köymek ve Küymek gibi okumalar da mümkündür, fakat bunun için metnimiz veya başka delilimiz yoktur. Burada çeviri yazılan

ismin Kimek veya Kimäk olduğu görülüyor. Bu budun adı sadece İslam kaynaklarında geçer, başka yerde yoktur. Türk bozkırı hakkındaki istisnai bilgisiyle önemli bir çağdaş kaynak olan Kaşgarlı, bu ismi bilmez. Bu zamana kadar (1070'ler) Kıpçaklar Kimeklerin yerini almış olmalı. O Yimek / Yemek'ten v*Çö [ymâk] Yimäk / Yimäk / Yemäk / Yemek biçiminde bahseder.66 Diğer İslam kaynaklarımız müştereken xÇö [ymk] Yimek / Yemek biçimini verir.67 Rus kaynaklarında onları Polovci ±makove (Polovtsi Yemyakove) 'Kuman Yemäkları' diye nitelendiren bir kaydımız var.68 Arap yazısının müphemlikleri bulunmayan Rusça biçim alındığında, bu budun adı en yüksek ihtimalle Yimek değil, Yemäk veya Yemek okunmalıdır.

Gördüğümüz gibi, bir formül öne çıkıyor: *Kümek > Kimek > İmek > Yimek. Bu, Birûnî'de sadece bir kez geçen *Kümek biçiminin K'u-mo [Orta Çin *k'uo-mâk] halkıyla (bkz. Yukarı) ilgili olmasını farzediyor. Ama diğer bir okuma şekli üzerinde durulabilecek daha sağlam bir temel sunar. Yukarda bahsedilen ünlü makalesinde Halasi-Kun, bunu, baştaki q- ve k-'nin 0'ya dönüştüğü Orta Kıpçakça'daki daha geniş bir kaymanın bir kısmı olarak alıntılar. Burada Pelliot'nun eserine dayanır. Ancak, Pelliot'nun incelediği69 Moğolca'daki q- > 0 kaymalı terimlerin ezici çoğunluğu, örn. Turk. qolan, qolang "saddle-girth" > Mong. olangla- "mettre la sangle," olan, olong, Monguor ulôn, Moğolca'daki Türkçe ödünçlemelerdir.70 Bunlar nakil sırasında veya Moğol ağızlarında değişiklikler yaşamış olabilir. Ki- içeren tek gerçek Moğol terimi 'bıçak, kısa kılıç' anlamındaki kitugha'dır ve qutogha vb. geniz biçimlerinde de bulunur ve *qïtugha'ya kadar gittiği görülür.71 Hem geniz hem damak biçimlerinin varlığı da bir ödünç kelimeyi gösterebilir. Halasi-Kun, Orta Kıpçakça'da bulduğu biçimlerin ışığında, q- (k-) > 0 kayması olan biçimlerin Moğolca'ya Türkçe'den bu biçimleriyle, yani kayma daha

Türkçe'de olmuşken alındığı sonucuna varmıştır. Halasi-Kun, Memlûk Kıpçak sözlükleri üzerindeki ayrıntılı çalışmalarına dayanarak başlangıçtaki q- değişimlerine daha yeni örnekler bulmuştur. Aynı zamanda ke- > e (örn. keçki "die Ziege" ve eçkü, eçki "Idem"), kö- > ö (örn. kömüldrük "Brustriemen" ve ömüldrük "Idem") ve kü- > ü (örn. kügürçin "Taube" ve ügerçin "Idem") geçişleri için de pekçok örnek sağlamıştır. Ancak, ki- > i için zikredilen tek delil Kimek > İmek'tir.72 Ben de böyle bir ki- > i kayması için başka bir delil bulamadım.

İmek > Yimek'e gelince, bu sorun teşkil etmiyor. Sık sık ikisini de kullanan Orta Kıpçakça'da pekçok i- > yi örneği vardır: ipek ~ yibek, yipek,73 iplik ~ yiblik, yiplik,74 ig "iğ" ~ yig, yik,75 igne "iğne" ~ yigne,76 igren- "iğrenmek" ~ yigren-,77 ige "eye, eğe" ~ egev, ekev ~ yege,78 inje, inçe, inçge, inçke "ince" ~ yinje, yinçe, yinçge, yinçke, yenijke, yenişke,79 yişim "işlik, iç çamaşır" ~ işim,80 vb. Hatta e- > i-> yi-ye örnekleri de vardır: Eski Türkçe em "çare" Orta Kıpçak em, yem, yim.81 Yine de, İmek > Yimek > Yemek kayması sorun teşkil etmemesine ve bu boy ismi için başlangıçtaki bir Yimek ismini önermek mümkün olmasına rağmen, Arapça ve Rusça yazı biçimlerinin ışığında, xÇö [ymk] , xÇõö [yîmk] veya v*Çõö [yîmâk] değil, bu muhtemel gözükmüyor.

*Kümek daha ciddi sorunlar çıkartmakta. İlk hecedeki ü > i veya i > ü kayması Orta Kıpçakça'da çok nadirdir.82 Bunun örneklerinden sadece şunu verebilirim: kindik "göbek" > kindük ~ kündük ~ kündik,83 yüksük > yüksük ~ yiksük ve üksük.84 Ancak bunların ikisi de son hecedeki ü'nün etkisi ile açıklanabilir. Osm. küçük ile Eski Türkçe kiçig, Orta Kıpçakça kiçi, kiççi, kiçig, kiçik vb. karşılaştırması yapılabilir, fakat Osm. biçim nispeten geç dönemin ürünüdür ve eğer o Türkçe'den bir ödünçleme değilse, muhtemelen Farsça kûçak'ın etkisiyledir. 16. yy.'a kadar Osmanlı'da kiçi yaygındı.85

Bu yüzden, bizim gerçek zorluğumuz Kimek > İmek formülünün kendisi iledir. Orta Kıpçak sözlükleri ve dil malzemesi gözden geçirildiğinde böyle bir kayma için başka örneğe rastlanmaz. Belki Orta Kıpçakça'da biri

kaydedilmeli: gene / gine / kene / kine ~ yana / yine (Krş. Harzem Türk. yene, gene "ve" Çağ. yana, Türkî yana, yéne, yene, Özb. yana, Kırg. jana, Kazak zhana, zhene, Nogay yana, fakat Kumuk gene ve Oğuz (Osm., Azeri, Trkm.) yene, gene / yine, yéne.86 Ancak bunların aynı kaynaktan türediği açık değildir. Sevortian "Yana, yene ve gene'yi genetik olarak ayrı kökten, fakat eşanlamlı oluşumlar olarak gören araştırmacıların haklı olması mümkündür" diye yazar. Daha da ileri giderek yene'nin kene, kine > Oğuz gene'den ayrılmasını önerir. "Belki de yene ve kene üç çokişlevli parçacığın bileşimleridir: *ye (< n'e), *ka ve *ne."87 Dil delilinin ağırlığı buradaki iki budun adının ayrılmasını tartıştıracaktır. Peki Kimek ve Yemekleri ayırırsak, Yemekler kimlerdir?

Yemeklerden erken İslam kaynaklarında açıkça bahsedilir. Yemek asıllı kimseler Abbasi halifesinin gulâmları (memlûk) arasında bulunmuş olabilir (bkz. yukarı).88 Eğer Wittfogel ve Fêng'in üğü gibi Liao Shu'nun Yeh-mi-chih'si Yemekler ise, bunlar açık şekilde Qitan / Liao ile temas halindeydiler. Bunların bu ikincilerden 1034 yılında yardım aldığı kaydedilir.89 Yemek asıllı bireyler bunun ardından doğal olarak Harzemşahlar devleti ve Kıpçakların siyaseten etkili olduğu diğer siyasi oluşumlarda önemli rol oynadılar. Örneğin Nesevî, son Harzemşah olan Muhammed'in (1200-1220) annesi ünlü (veya ünsüz) Terken Hatun hakkında, "Yemeklerin kollarından biri olan Bayawut (/àà*õ,) boyundan idi. Bir Türk yöneticisi olan Çangşi Han'ın [ûTwÖ*:] 90 kızıydı. İdareciler idarecilerin kızıyla evlendiği için, Tekiş b. İl-Arslan onunla evlendi. Yönetim babasından miras olarak Muhammed'e geçince, Yemek

boyları ve onların etrafındaki (diğer) boylar ona geldiler. Bu yüzden Terken Hatun devlet içinde erk sahibiydi" der.91 İbn Haldun yaklaşık aynısını söyler ama "O Khitâ'daki Yemek Türklerinin kollarından biri olan Bayawut boyundandı" kaydını koyar.92 Bu yine Kitan-Moğol-Çin sınırına işaret eder. Bayawut / Bayautların Moğol birliğinde bir kolları vardı93 ve aynı zamanda doğudaki Kanglı / Kıpçak topluluğu Uranlar94 ve kendilerinden birinin 13. yy.'da Delhi Sultanlığı'nın denetimine geldiği Ölberliler ile de temasları vardı.95 Bu sultanlardan olan Balaban / Balban (yön. 1266-1287), kendisinin hanedandan geliş iddialarına kuşkuyla yaklaşmamız gerekmekle birlikte, belirttiğimiz gibi, Jûzjânî tarafından "Ölber Hanı ve Yemek Şahı" olarak övülür.96 Bayawutlar (ihtimal Kıpçak Bayawutlar) Yuan devletinde97 Moğol olarak görülmüyordu ve dil olarak da büyük olasılıkla o zamanlar Moğol değillerdi. Fakat Ölberli, Bayawut ve belki diğerleri, daha erken değilse, 12. yy. başlarında Mançurya'nın Jehol bölgesinden Kıpçaklara göç etmişlerdir.98 Bu bölge aynı zamanda, nihayetinde Kimek gücünü kıran ve Kıpçakları yeniden şekillenen birliğin başına getiren 11. yy.'ın ilk yarısındaki ünlü Qun göçünün de başlama noktası idi.99 Açıkça, Batı Sibirya'da Kimek devletinin kuruluşuna kadar giden ve dönüşmüş Kıpçak birliği ile devam eden, Moğol-Mançur hududuyla bir temaslar ve oradan gelen bileşenler numunesi görmekteyiz

Moğol-Mançur Bağlantısı

Mançurya olağanüstü dil çeşitliliğine sahip bir bölgedir. Tarih öncesinde Ainuca, Amurca, Japonca, Korece, Moğolca ve Tunguzca'yı, komşu Moğolistan ise Türkçe ve Yeniseyce'yi içeriyordu.100 Çin kaynaklarının Tung-hu'larından ('Doğu Hu' veya (Doğu Barbarları') gelen topluluklar bizim için özellikle önemlidir. Bu topluluktan, M.S. 2. yy. ortalarında Moğolistan ve komşuluğundaki bozkır alandaki baskın siyasi güç olarak Hsiung-nu'ların (Hun) yerini alan ve bölgede birçok ardıl devletçik veya

boy birliğinin doğuşunu sağlayan, ön-Moğol ve Moğolsu (Para-Mongolic) toplulukların bir boy birliği olan Hsien-pi veya Hsien-pei'ler türedi. Yukarda geçtiği gibi K'u-mo (*Kumak?), Hsi (Ghay / Qay), Shih-wei101 (= Otuz Tatars)102 ve Kitan bunların arasındadır. Son ikisinin tarihi birbiriyle mücadele ile doludur. Güney Mançurya'da yoğunlaşan bu topluluklar, (köklü farklılıklara işaret eden bazı kayıtlar olmakla birlikte) Çin kaynakları tarafından genellikle etnik olarak birbiriyle yakın akraba olarak görülürler.103 Hsi (Ghay / Qay = Tatabï), Kitan ve Shih-wei, Göktürk kağanlığına dahil olmuşlardır. Bunun ardından da Uygur hizmetine girdikleri görülüyor.104 Uygurlar Moğolistan'daki Göktürk devletinden aldıkları yeri pekiştirdiği için (744-750, yukarı bkz.) Kitanlar ve diğerleri onlarla savaşlarında defalarca yenilmişlerdir. Shih-wei'ler 9. yy.'da Kırgız ve Kitanların elinden bir dizi darbe yemişlerdir. 10. yy'da bu topluluklar Kuzey Çin ve Mançurya'da yoğunlaşan Kitan / Liao devleti (907-1125) yönetimine girdiler. Bu devleti Mançuların atası olan Mançu-Tunguz asıllı Jurçerler yıktı. Kitanların önemli unsurları, 13. yy.'da Moğolların eline düşen Karahitay devletini kurdukları Orta Asya'ya kaçtılar.105 Kitan / Liao devletinin kuruluşu ve büyük ihtimalle de yıkılışı, belki K'u-mo-Hsi ve diğerlerinin Mançurya'dan göçlerini de başlatarak bağlı boylar üzerinde büyük etkide bulunmuştur.106

Mançurya'daki K'u-mo Hsi, Kitan ve diğer ön-Moğol / Moğolsu halkların yakın komşusu, güney, batı ve kuzeyden sınırdaş oldukları Tunguz Mo-ho birliği idi. Öztanımlamaları Mukri veya Bakari olan Mo-ho'lar ihtimal, 7. yy. Bizans yazarı Theophylaktos Simokattes'e göre "Taugast'a (Tabgaç, yani Çin) en yakındaki halk" olan107 Moukri'lerle özdeştir. Bu aynı zamanda belki de, Göktürk arazisinin doğu ucundaki topraklarda bulunan, Orhon yazıtlarının Bökli / Bükli Chöl El'idir (Kül Tegin, E4, 8).108 Kendi aralarında yeni büyük topluluğa ayrılan

Mo-ho’lar, Koguryo’nun çekirdek unsurlarından biri idi. Bu sonuncusu Mançurya ve Kore bölgelerini kapsıyor ve bunun yanında Tunguz / Jurçen ‘etnik özünü’, Japon ve Koreli unsurları içeriyordu.109 Bazı Mo-ho boyları Göktürk yönetimine girmiş, diğerleri Koguryo veya Çen’e çekilmişlerdi. Koguryo’nun çöküşüyle bazı topraklar Göktürklerin eline geçti, bazıları da bu nüfusun bazı unsurlarının daha fazla dağılmasına yol açarak Çin ve Silla (erken Kore devleti) tarafından alındılar. Koguryo’nun enkazında Po-hai devleti oluştu. Bu devlet Göktürk ve Uygurlarla temasları korudu. Po-hai, Kitan devletinin en erken fetihlerinden (926) biriydi.110 Mo-ho halkları bu şekilde batılarındaki Türk ve Moğol / Moğolsu halklarla sık ve sıkı fıkı ilişki içindeydi. Bu devletlerin kuruluşunda rol oynayan Mo-ho kabilelerinden biri de, çağdaş Korece’de Yemaek denen bir topluluk idi. Mo-ho toplulukları içindeki Yemaek unsurları Göktürklerle yakın ilişkide miydi? Aynı sesteki Yemeklerin kökeni burada bulunabilir mi? Yemekler, Yemaeklerle ilgili mi? İlk anda isimlerin benzerliği ve coğrafi çerçeve bunu akla getirse de, böyle bir bağlantının önünde çok engeller vardır. Çin kaynakları (yani 25-220 arasını anlatan ve 398-445 arasında derlenen Hou Han Shu111) bu ismi Wei-mo (veya Hui-mo) olarak alır. Bunlar ilk önce, “Hui-mo ve Ch’ao-hsien” (Kore) arazilerinin Hsiung-nu bölgesinin doğusunda olduğunu kaydeden, Sse-ma ch’ien’in Hsiung-nu’lar hakkındaki ünlü bölümünde zikredilir.112 Wei-mo özellikle bir devlete (Doğu Kore’de) veya “Han sülalesinden önce ve o sırada çağdaş Kirin, Liaoning ve Kore’le yayılmış tüm kabilelere”113 işaret ediyor olabilir. Bu tabir belli bir esnekliktedir ve önceden bir şekilde ayrı iki boy birliğine, Wei ve Mo’lara işaret ediyor olabilir.114 Kore tarihi ve tarihçiliğinde Yemaek’lerin rolünün karmaşıklıkları H. I. Pai tarafından hayranlık verircesine tartışılmış ve incelenmiştir. O, Çin kayıtlarının bu iki karakteri nasıl değişkence ve bağdaşmaksızın birleşip ayırdığını göstermiş ve “Liaodong yarımadasında

Yemaek’lerin kökenini aramak boşuna bir çaba gözüküyor” sonucuna varmıştır.115 Kore tarihi ve etnogenezinin amaçları için bu tam yerinde olabilir. Bunun bizim Yemek’imizle bir ilgisi var mıdır?

Pulleyblank Eski Çince Wei-mo’yu‘? wàts *mrák’ olarak inşa eder. Bu terim için kullanılan diğer karakterlerin farklı okumaları vardır, yani Ho (Erken Orta Çin) gak ve p’ak, pak.116 Bu karakterlerin müteakip inşa edilmiş telaffuzları:

Erken Mandarin (1300 civarı) uj` maj``

Geç Orta Çin (“High T’ang” çağı, 8.-9. yy.)? yaj ` ma•jk = *Yemäk?

Erken Orta Çin (601 civarı)? wiahh ma•jk / meïk = *? wiajh-ma•jk or ’uaj h marjk.117

Eski ve Orta Çince’nin inşası biraz tartışmalı kalmakla birlikte, bizi ilgilendiren dönemde (Yemek budun adının İslam coğrafyacılarının görüş alanına girdiği 8. yy sonları ve 9. yy başları) Wei-mo Çince’ye *Yemäk’a yakın bir şey olarak alınmıştır. Ancak bu bize, bu budun adının T’ang çağı Çin’inde nasıl telaffuz edildiğini söyler, bu ismi taşıyan gerçek halkın onu nasıl söylediğini değil. Bu budun adının en erken biçimi açık şekilde *’wats (veya ‘was) mrak, bu terim belirsiz kalmaktadır. Şu anda bunu taşıyanların ulus-dil mensubiyetlerini belirlemeye imkan yoktur ve sonuç olarak kendi yerli dilinde bu zamana kadar hangi biçimleri aldığını herhangi bir kesinlik derecesinde ifade edemeyiz.118 T’ang ve sonraki kaynakların bu eski budun adını, o zaman Wei-mo’larla aynı genel bölgede yaşayan ve Yemäk gibi söylenen bir isim taşıyan diğer bir halkı belirtmek için kullanmış olmaları da tabii ki mümkündür. Üstelik, Korece biçim (Orta Korece: yey-moyk)119 böyle bir ses gelişmesinin, Çin-Kore harflerinin Korece telaffuzunda mümkün olduğunu göstermektedir. Bu biraz dolambaçlı ama bir tahmindir ama tekmile çok fazla ihtiyacı vardır.

Toprak olarak daha çok Moğolistan’a benzeyen ve göçebe hayvancılık yapan nüfusu besleme kapasitesindeki bir bölge olan Moğol-Mançur bölgesi,120 defalarca Orta Asya’nın Türk halkları tarafından özümlenen ve onların tarihinde rol oynayan göçer toplulukların (Kıpçaklar zamanında Qun, Bayawut, Ölberli) göç kaynağı idi. Örneğin, Türkçe dışı dil bağlantıları Kaşgarlı’da kaydedilen, T’ieh-le / Dokuz Oğuz birliğinin önemli bir topluluğu olan Basmılların Tunguz kökenli olduğu ileri sürülmüştür.121 O zamanki Mançurya ve Kore’nin Yemaekleri ve bizim Yemeklerimiz arasında doğrudan bağlantı kurulacağına inanmamama rağmen, bu ihtimal de ortadadır. Gerçekte bu, zaten iyice çiğnenmiş yollardaki önceki göçlerle ilgili olabilir. Her halukarda Kimek > İmek > Yimek eşitliği reddedilmelidir. Kimekler ve bunların çekirdek bileşenlerinin çoğu, Moğolistan merkezli Türk devletlerinin bütünler bir parçası olan Doğu Moğolistan-Batı Mançurya’daki bozkırdan gelmişlerdir. Burası İpek Yolu’nun yörüngesinde idi. Soğd tüccarları ve malları Tunguz dünyası ve Kore’ye kadar ulaşıyordu. Bu temaslar sadece gözüpek Soğdlu ticaret erbabı ile sınırlı değildi. T’ieh-lê unsurlarının Mo-ho ve Koguryo ile ilişkileri vardı.122 Göktürkler de Koguryo ile doğrudan temasda idiler.123

1 Bunun için dilbilimsel temeller T. Halasi-Kun tarafından sunulmuştur: “Orta Kıpçakça q-, k- ~ O Meselesi”, Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar-I, H. Eren, T. Halasi-Kun, (Ankara 1950), s.45-61. Ben “Introduction to the History of the Turkic Peoples” (Wiesbaden, 1992) adlı kitabımda (s.202) ve “Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıp2aqs” (Archivum Eurasiae Medii Aevi, 9, 1995-1997) adlı makalemde (s.102,121) bu varsayımı kabul ettim.

2 Bu boylar hakkında bkz. Golden, “Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıp2aqs”, AEMAe, 9 (1995-1997), s.99-122; B.E. Kumekov, “Ob

Etnonimii Kypchakskoi konfederatsii zapadnogo Desht-i Kypchaka XII-Nachala XIII v.”, Izvestiia Natsional’noi Akademii Nauk Respubliki Kazakhstan, ser. Obshestvennykh Nauk (1993), No. 1, s. 58-70.

3 Mahmûd al-Kâ{garî, Compendium of the Turkic Dialects (Dîwân Lugât at-Turk), çev / yay. R. Dankoff, J. Kelly ile beraber (Bundan sonra: Kâshgharî / Dankoff, Cambridge, Mass., 1982-1985), II, s. 161.

4 Kâshgharî / Dankoff, I, s. 82. Mübârekşâh (1206’dan önce yazdı; bkz. Táríkh-I Fakhru’d-Dîn Mubárakshâh, yay. E. Denison Ross, London 1927, s. 47), kendisinin Türk halkları listesinde Yemek’i Türkler, Kırgızlar ve Karluklardan sonra verir. Başka bir yerde Kimek’i kaydeder. Eğer bu sadece bir kaynak karıştırması değilse, tekrar Kimek ve Yemeklerin ayrı varlığına işaret edecektir.

5 Kâshgharî / Dankoff, I, s.83.

6 Kâshgharî / Dankoff, I, s.129 ve Dankoff’un Kaşgarlı’nın coğrafi verileri hakkındaki şüphelerine rağmen, onun makalesi “Three Turkic Verse Cycles Relating to Inner Asian Warfare” Harvard Ukrainian Studies, III_IV (1979-1980), s.153.

7 H. Eren, “Kimek ve İmek Boy Adları Hakkında”, Türk Dili Dergisi, IV / 45 (Haziran, 1955), s.541-543.

8 Bkz. T. Moriyasu, A. Ochir, Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998 (Osaka, 1999), s. 178-179. G. Aidarov’daki inşa edilmiş okumaya bakın: Iazyk Orkhonskikh Pamiatnikov Drevnetiurkskoi pis’mennosti VIII Veka (Alma-Ata 1971), s.344.

9 Bkz. F. Sümer, Oğuzlar, 3. baskı (İstanbul 1980), s.31.

10 V. F. Minorsky, “Tamîm b. Bahr’s Journey to the Uyghurs”, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 12 (1948, Bundan sonra: Tamîm / Minorsky), s.417-437.

11 P.G. Bulgakov, “Kniga Putei i Gosudarstv Ibn Khordadbekha”, Palestinskii Sbornik, vyp. 3 (66) (1958), s. 127-136; I. Ju. Krachkovskii, Arabskaia Geograficheskaia Literatura in his Izbrannye Sochineniia (Moskva-Leningrad, 1955-1960), IV, s. 137-141.

12 Ibn Khurdâdhbih, Kitâb al-Masâlik wa’l-Mamâlik, yay. M.J. de Goeje (Leiden 1889), s. 31.

13 Al-Ya’qûbî, Kitâb al-Buldân, yay. M.J. de Goeje (Leiden 1892), s.295.

14 P.B. Golden, “The Migrations of the Oğuz”, Archivum Ottomanicum, IV (1972), s.45-84.

15 Bir diğer bakış S.M. Akhinzhanov’da görülebilir: “Etnogeneticheskie Protsessy na Territorii Kazakhstana v kontse I tysiacheletiia n.e. (Kimaki i Kypchaki)” Problemy Etnogeneza i Etnicheskoi İstorii Narodov Srednei Azii i Kazakhstana, B. A. Litvinskij ve T.A. Zhdanko (yay.), vyp. Istoriia i Arkheologiia (Moskva 1990), s. 108. Akhinzhanov, Tamîm b. Bahr’ın Kimekleri “Dokuz Oğuzların soluna” yerleştirmesini, 9. yy. başlarında Kuzeydoğu Moğolistan’daki bir yurdun işareti olarak yorumlar.

16 Sir Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (Oxford, 1972), s.453.

17 Gardîzî, Ta’rîkh-i Gardîzî, yay. ‘Abd al-Hayy Habîbî (Tahran 1363 / 1984), s. 551, 554. Aynı zamanda bkz. V.V. Bartol’d (Barthold), “Izvlechenie iz Sochineniia Gardizi Zain al-Akhbâr” [Bundan sonra: Gardîzî / Barthold] , V.V. Bartol’d, Sochineniia (Moskva, 1963-1977), VIII, Pers. s. 27, 28 / Rus. çev. s. 44, 45. Bu önemli metnin bir İngilizce çevirisi ve Cambridge yazmasının kopyaları A.P. Martinez’de bulunabilir: “Gardîzî’s Two Chapters on the Turks” [Bundan sonra: Gardîzî / Martinez]

Archivum Eurasiae Medii Aevi, II (1982), s.109-217. Kimekler hakkındaki bölüm s.120-123'de bulunabilir.

18 Tamîm / Minorsky, Arapça, s. 281 / İng. çev. s. 284; Ibn al-Faqîh, Meşhed yazması, f. 168a, B.E. Kumekov'da alıntılanmış: Gosudarstvo Kimakov IX-XI vv. po Arabskim İstochnikam (Alma-Ata 1972), s. 116; al-Idrîsî, Kitâb Nuzhat al-Mushtâq fî Ikhtirâq al-Âfâq: Opus Geopgraphicum sive "Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare studeant, yay. A. Bombaci vd. (Napoli-Leiden-Roma 1970-1984), s. 520.

19 Hudûd al-'Âlam, yay. M. Sotodeh (Tahran 1340 / 1962), s. 85, İng. çev. V.F. Minorsky, Hudûd al-'Âlam. The Regions of the World (London 1937, eklemeli tıpkıbasım, 1970), s.99-100.

20 Al-Mas'ûdî, Kitâb at-Tanbîh wa'l-Ishrâf, yay. M. J. de Goeje (Leiden 1894), s.180-181.

21 Kumekov, Gosudarstvo Kimakov, s.115ff.

22 Golden, An Introduction to the History of the Turkic Peoples, s.204-205.

23 Hudûd, yay. Sotoodeh, s. 85, Minorsky, s. 99-100. Sonraki bazı metinler bir başkent 'Kîmâkiyya'yı kaydeder. Bkz. M.K. Kozybaev vd., Istoriia Kazakhstana s Drevneishix vremën do nashikh dnei (Almaty, 1996), I, s.328, 345n.134; B.R. Kumekov, "Ob etnicheskom Sostave Kypchakov XI-nachala XII v. po Arabskim İstochnikam", Problemy Etnogeneza i Etnicheskoi İstorii, vyp. II, Litvinskii and Zhdanko (yay.), s. 123. İdrîsî, Kitâb Nuzhat al-Mushtâq, s.719, Kimek başkentine "Hâkân", yani Kağan'ın şehri der.

24 Bkz. K. Czeglédy, "Gardîzî on the History of Central Asia (745-780)" Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, XXVII / 3, (1973), s. 257-267.

25 Bu, İrani kökenli bir eski Türk sanıdır, Clauson, ED, s.866.

26 Muwallad aslında Araplar arasında doğmuş ve büyümüş, ama Arap olmayan birini anlatırdı (Bkz. R. Dozy, Supplément aux dictionaries arabes (Leyde 1881), II, s. 849, ve biraz toplumsal aşağılama ima ederdi. Gardîzî / Barthold, s. 27, bunu şöyle okur: haft tan az muwâlidân-i Tatârân, ve "onun Tatar akrabalarından yedi kişi" şeklinde alır. Martinez / Gardîzî, s. 120, muwalladân için mawâliyân 'müşteriler' veya muwâlidân "sığıntı, düşük [boy üyesi] anlamlarını önerir.

27 Gardîzî, yay. Habîbî, s. 550-551 (* (y)inâl yabghû karşılığı hamân yabghû geçer); Gardîzî / Barthold, s.27 (bmâl bîghû vardır), Gardîzî / Martinez, s.120-123, bunun tashihini ben burada izliyorum. Marquart, Komanen, s.93, İmäk Yabghû'yu önerir.

28 Gardîzî / Barthold, s.27. Krş. Oğuz boyu Bayındır, bkz. Sümer, Oğuzlar, s.315-319. Ancak Sümer (s.32) bu ikisini ilişkilendirmez.

29 Kumekov, Gosudarstvo, s.44.

30 J. Marquart, "Über das Volkstum der Komanen", W. Bang'da; J. Marquart, "Osttürkische Dialektstudien", Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-hist. Klasse, N.F., XIII (Göttingen, 1914), s.96n.7; Kumekov, Gosudarstvo, s.37-39. Kumekov bu adımı ileri götürür ve Eymür'ü Uygur Eyebör / Eyebir boyuyla karşılaştırır, ama bunun için temel yoktur.

31 T. Senga, "Megjegyzések a kimekek törzsszövetségének kialakulásához", Antik Tanulmánytok, XLI / 1-2 (1997), s. 186-187; E. Chavannes, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidenteaux (St. Petersburg, 1903, Paris, 1941), s. 123n.1; Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe) (Wiesbaden, 1958), I, s. 128, II, s. 560. F. Altheim, Geschichte der Hunnen (Berlin, 1959-1962),

32 Rashîd ad-Dîn, Jâmi' at-Tawârîkh, yay. M. Raushan ve M. Mûsawî (Tahran, 1373 / 1994), I, s.66.

33 T. Tekin, Orhon Yazıtları (Ankara, 1988), s. 2 / 3, 9 / 10, 38 / 39, 48 / 49. Kliashtornyi (Bkz. S. G. Klja{tornyj, "Das Reich der Tataren in der Zeit vor 2inggis Khan", Central Asiatic Journal, 36 / 1-2 (1992), s. 72-83 ve S.G. Kliashtornyi ve T. I. Sultanov, Gosudarstva i Narody Evraziiskikh Stepei (Sankt Peterburg 2000), s. 128-133, Cengiz öncesi dönemde pekçok Tatar 'devletinin' varlığını iddia eder. Uygur devleti ve sonrasındaki dönemde Doğu Türkistan-Kansu bölgesindeki bir siyasi oluşum da bunların arasındadır. Ona göre, bu Tatarların etnik aidiyetleri de açık değildir. Ancak, genellikle Tatar dilinin Moğolca olduğu veya en azından ön-Moğolca ile aynı kaynaktan türeyen yakından akraba bir dil olduğu kabul edilir. J. Janhunen, Manchuria. An Ethnic History (Helsinki 1996), s. 146, 159-161, Moğol dilleriyle aynı kaynaktan ve onlarla soy akrabalığı bulunan, ama, kesin söylenirse, ön-Moğolca'dan inmeyen dilleri tanımlamak için kullanışlı 'Moğolsu' (Para-Mongolic) tabirini önerdi. Kitanca buna bir örnek olabilir. Tatar-Uygur birliği için bkz. J.R. Hamilton, Les Ouïghours à l'époque des cinq dynasties d'après les documents chinois (Paris 1955), s.138, 155; Sir Harold Bailey, Indo-Scythian Studies being Khotanese Texts VII (Cambridge 1985), s.92-94.

34 Moriyasu ve Ochir'in yazısına bkz., Provisional Report, s.178-186.

35 Senga, "Megjegyzések", AT, XLI / 1-2 (1997), s.187-188.

36 Senga, "Megjegyzések", AT, XLI / 1-2 (1997), s.188-190. Kumekov, Gosudarstvo, s. 114, aksine, Tatarların Uygur devleti 840'da yıkıldıktan sonra Kimek birliğine katıldığı fikrini tutar.

37 Marquart'a, Komanen, ek olarak bkz. O. Pritsak, "The Polovcians and Rus", Archivum Eurasiae Medii Aevi, 2 (1982), özellikle s.320-336 ve bunları Orhon yazıtlarının Sirleriyle teşhis eden S.G. Kliashtornyi, "Kypchaki v Runicheskikh Pamyatnikakh", Turcologica 1986 (Leningrad

1986), s.153-164; S.M. Akhinzhanov, Kypchaki v İstorii Srednevekovogo Kazakhstana (Alma-Ata 1989).

38 Al-Mas'ûdî, Murûj adh-Dhahab wa Ma'âdin al-Jawhar, yay. Ch. Pellat (Beirut 1966-1979), I, s.116.

39 İkincisi için bkz. Golden, "Cumanica IV" AEMAe, 9 (1995-1997), s.121.

40 Marquart, Komanen, s.95-96.

41 Ön-Moğol öncesi veya Ön-Moğolsu öncesi bir dil konuştukları farzedilen bir kabile topluluğu: Janhunen, Manchuria, s.187. Çin kayıtları için bkz. J.L.M. Mullie, "Les Sien-pi", Central Asiatic Journal, 13 (1969), s.24-51 ve V.S. Taskin, Materialy po İstorii Drevniikh Kochevykh Narodov Gruppy Dunkhu (Moskva 1984), özel. s.70ff.

42 Türk Tatabï = Tibetçe Dad-pyi, aynı Tibet yazmaları He = Çin. Hsi'den de [Ghiei / Qay] bahseder. Bkz. J. Bacot, "Reconnaissance en Haute Asie septentrionale par cinq envoyés ouïgours au VIIIe siècle", Journal Asiatique, 244 (1956), s.141, 145 "the tribe called He by the Tibetans, He-ce by the Chinese, Dad-pyi by the Turks (Drugu)."

43 Pritsak, "The Polovcians and Rus", AEMAe, II (1982), s.331-333. Aynı zamanda bkz. P. Pelliot, "À propos des Comans", Journal Asiatique, 15 (1920), s.150n.2, K'u-mo Hsi bitişik ismini *Qumaghai olarak okumaya meyyaldir. Aynı zamanda bkz. P.B. Golden, "Cumanica II: The Ölberli (Ölperli): The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan", Archivum Eurasiae Medii Aevi, 6 [1986 (1988)] , s.15-22.

44 Bkz. L. Hambis, "Ka{tim et Gus-dum", Journal Asiatique, 3 (1958), s.318, 320; Akhinzhanov, Kypchaki, s.46-47. Hambis Yen-mo-nien-tu-liu chiu-ch'i-chin biçimini Yämäk näm-türlüg kül erkin, yani Yemek kül erkini Näm-türlüg olarak inşa eder. ía-ma'yı da bu ismin Tibetçe ödünçlemesi olarak alıntılar. Bunlar Drugu'ların (Türk-Uygur) gerisindedir. *Yämäk

näm biçimini o “bien invraisembable en turc” olarak görür.T’ung-tien ve diğer Çin kaynaklarındaki Yen-mo’lar, 652 civarındaki bir kayda göre, Türkişlerden 30 gün uzaktadırlar.

45 Bkz. Chavannes, Documents, s.68.n, 76n., 122n. 123n.,272, 280-281 ve C. Beckwith, The Tibetan Empire in Central Asia (Princeton, 1987), s.75n.117.

46 Kumekov, Gosudarstvo, s.46-47, aynı zamanda Istoriia Kazakhstana, I, s.322.

47 Tamîm / Minorsky, s.281 / 284.

48 Rashîd ad-Dîn, Raushan ve Mûsawî yayını, I, s.139.

49 Akhinzhanov, Kypchaki, s.100-114.

50 Bkz. M.F. Köprülü, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Etnik Menşei Mes’eleleri”. Belleten, VII (1944), s.219-303.

51 Akhinzhanov, Kypchaki, s.143-146; Sümer, Oğuzlar, s.216-221.

52 Kliashtornyi, “Kipchaki v Runicheskikh Pamiatnikakh”, Turcologica 1986, s.153-164 ve son günlere ait Kliashtornyi ve Sultanov, Gosudarstva, s.110-118.

53 Kliashtornyi, Sultanov, Gosudarstva, s.118-119.

54 Kliashtornyi, Sultanov, Gosudarstva, s.119-120.

55 Gy. Németh, A Honfoglaló Magyarság Kialakulása (2. baskı, Budapest 1991), s.84, 104-108.

56 P.B. Golden, “Tatar”, Encyclopaedia of Islam, 2. baskı (Leiden 1960-), fas. X, s.370-371; L.N. Gumilëv, Drevnie Tiurki (Moskva 1967), s.31, 137; P. Pelliot, L. Hambis, Histoire des Campagnes de Gengis Khan (Leiden 1951), I, s.2ff. Marquart, Komanen, s.95-96.

57 Rashîd ad-Dîn, Jâmi’ at-Tawârîkh, yay. Rawshan ve Mûsawî, I, s.41-44.

58 Senga, “Megjegyzések,” AT, XLI / 1-2 (1997), s.177-181.

59 Alayuntlular genellikle Oğuz boy birliği ile birleştirilir. Bkz. Sümer, Oğuzlar, s.350-352; Golden, Introduction, s.207-208.

60 Senga, “Megjegyzések”, AT, XLI / 1-2 (1997), s.177-191.

61 Senga, “Megjegyzések”, AT, XLI / 1-2 (1997), s.184-185.

62 Bkz. as-Safadî, Kitâb al-umarâ’ Dimashq fî’l-Islâm, yay S. Al-Munajjid (Damascus 1955), s.202-206 (bende yok), alıntılayan P.M. Cobb, White Banners. Contention in ‘Abbasid Syria, 750-880 (Albany 2001), s.139.

63 Krş. Tamîm b. Bahr, Ibn Khurdâdhbih ve Hudûd’un (yukarda geçmişti) yanında, bkz. Ibn al-Faqîh, Kitâb al-Buldân, yay. M.J. de Goeje (Leiden 1885), s.328, ki sadece “Kaymâklerin meliki”ni kaydeder, al-Ya’qûbî, Kitâb al-Buldân, yay. de Goeje, s.295; Qudâma b. Ja’far, Kitâb al-Kharâj, yay. M. J. de Goeje (Leiden 1889), s.205, 209, 262; al-Mas’ûdî, Murûj, yay. Pellat, I, s.116, 155 ve onun Kitâb at-Tanbîh, yay. de Goeje, s.62, 83, 181; al-Istakhrî, Masâlik al-Mamâlik, yay. M. J. de Goeje (2. baskı Leiden 1927), s.9, 222, yay. M. Hinî (Cairo 1961), s.18, 130; Ibn Hawqal, Kitâb Sûrat al-Arz (Beirut 1992), s.23, 332; al-Muqaddasî, Ahsan at-Taqâsîm fî Ma’rifat al-Aqâlîm, yay. M. Makhzûm (Beirut 1987), s.219; Muhammad Hamadânî Tusî, ‘Ajâ‘ib-Nâma, yay. J. N. Sâdiqî (Tehran 1996), s.345, 358, 427, 462; al-Idrîsî, yay. Bombaci, s.517, 520, 711, 712, 714, 718, 719, 843. Bu sonuncusu kaynaklarından biri olarak Jânâkh b. Khâqân al-Kîmâkî’nin, belki hakan ailesinin bir torunu, bir kitabını sıralar. İlk isim büyük ihtimalle *Çanaq “çanak”tır (Bkz. Clauson, ED, s.425).

64 Al-Bîrûnî, Kitâb at-Tafhîm, yay. R. Wright (London, 1934), aynı zamanda Minorsky, Hudûd, s.284.

65 Al-Bîrûnî, Athâr al-Baqiyya, yay. E. Sachau (Leipzig 1923), s.364 ve Kumekov’daki tartışma, Gosudarstvo, s.33-34.

66 Divanü Lûgat-it-Türk (tıpkıbasım, Ankara 1941), s.25, 456.

67 Örn. al-Jûzjânî, Tabaqât-i Nâsirî, yay. ‘A. Habîbî (Tehran 1363 / 1984), II, s.149, 175-176, 220 (Delhi Sultanı Balaban’a methiye olan son şiirinde, onu “Kainatın Şehriyârı, Ölberlerin Hanı ve Yemeklerin Şahı” diye niteler), al-Dimashqî, Nukhbat al-Dahr fî ‘Ajâ’ib al-Barr wa’l-Bahr, yay. F. Mehren (Sankt Peterburg 1886), s.264; Abu Hayyân, Kitâb al-Idrâk li-Lisân al-Atrâk, yay. A. Caferoğlu (İstanbul 1931), s.98 (“bir Kıpçak boyu”).

68 Polnoe Sobranie Russkix Letopisei (Moskva-St. Peterburg / Petrograd / Leningrad 1843-1995), I, s.389.

69 P. Pelliot, “Les forms avec et sans q- (k-) initial en turc et en mongol”, T’oung Pao, 37 (1949), s.73-101.

70 Pelliot, “Les forms”, TP, 37 (1949), s.81-82.

71 Pelliot, “Les forms”, TP, 37 (1949), s.95-96.

72 Halasi-Kun, “Orta Kıpçakça”, Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar, I, s.50-53.

73 R. Toparlı, Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (bundan sonra KTS, Erzurum 1993), s.94, 246.

74 Toparlı, KTS, s.94, 246, 248.

75 Toparlı, KTS, s.90, 246, 247.

76 Toparlı, KTS, s.90, 247. Bir Türkmence biçim olarak geçişine bkz. R. Toparlı, (yay.), Kitâb-ı Mecmû Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî (Ankara 2000), s.157.

77 Toparlı, KTS, s.90, 247.

78 Toparlı, KTS, s.75, 76, 90, 242.

79 Toparlı, KTS, s.248.

80 Toparlı, KTS, s.96, 249.

81 Clauson, ED, s.155; Toparlı, KTS, s.77, 247.

82 M. Räsänen, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen (Studia Orientalia, XV, Helsinki 1949), s. 96. Bu sadece, çağdaş

Karaimce’nin Galiçya ağzındaki bir düzenlilikte geçer, örn. kün > kin “gün”, üç > ic, vb. Moğol şivelerinde ilk hecedeki ü pekçok değişiklik yaşar ama bunların hiçbirinde ü > i kayması kaydedilmez. Bkz. N. Poppe, Introduction to Mongolian Comparative Studies (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 110, Helsinki, 1955), s.50-51.

83 Clauson, ED, s.727; Toparlı, KTS, s.123.

84 Clauson, ED, s.916; Toparlı, KTS, s.225, 247, 256.

85 Clauson, ED, s.696, Toparlı, KTS, s.122.

86 Clauson, ED, s.947, Toparlı, KTS, s.83, 113, 123, 234, 248.

87 É.V. Sevortian, Étimologicheskii Slovar’ Tiurkskikh İazykov (Moskva 1954- sürüyor), IV, s.114-115.

88 Aynı zamanda bkz. Z.V. Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş (2. baskı, İstanbul 1970), s.162,175.

89 K. Wittfogel ve Fêng Chia-sheng, “History of Chinese Society, Liao (907-1125)”, Transactions of the American Philosophical Society. N.s. 36 (1946) (Philadelphia, 1949), s.96, 387.

90 Bu, Çin kökenli eski bir Türk sanıdır, Çin. chang shih “anıcı, yıllıkçı” (Bkz. Clauson, ED, s.426-427). Onun babası başka bir yerde Qïran / Iqran adlandırılır. Bkz. Jûzjânî, yay. Habîbî, I, s.300, çev. Raverty, I, s.240.

91 Shihâb ad-Dîn Muhammad an-Nasawî, Sîrat as-Sultân Jalâl ad-Dîn Mankburnî, yay. Rus. çev. Z. M. Buniiatov (Ziyâ ad-Dîn Buniyâdûf) (Moskva 1996), Arapça, s.51 / Rus. çev. s. 82; Akhinzhanov, Kypchaki, s.117.

92 Ibn Khaldûn, Kitâb al-’Ibar (Beirut 1983), IX, s.235. Dimashqî, yay. Mehren, s.264, Kıpçak boyları listesinde aynı şekilde Yemek’i ‘Harzemceleşmiş’ olarak görür.

93 L. Bese’deki tartışmaya bkz. “Néhány etnikai elnevezésrŞl a Mongolok Titkos történetében, II”, Keletkutatás (1988 tavasz), s.25; Pelliot,

Hambis, Campagnes, s.82ff. Bu boy ismi Türkçe'dir, bkz. Clauson, ED, s.385: Bayaghut "zengin tüccar."

94 Terken Khatun'un Uran bağlantıları hakkındaki kayıtlar arasında bkz. Rashîd ad-Dîn, yay. Raushan ve Mûsawî, I, s.505.

95 Pelliot, Hambis, Campagnes, s.103-108; Akhinzhanov, Kypchaki, s.200-201. Hsin Yuan-shih, cap. 179, 1a (Thomas Allsen'den şahsi haberleşme) Çin'de Cengiz'in hizmetindeki ünlü Ölberli komutanı T'u-t'u-ha'nın [*Tutqaq] Pa-ya-wu'dan (Bayawut) olduğunu söyler. Ölberli hakkında bkz. Golden, "Cumanica II", AEMAe, 6 (1986 (1988), s.5-29. Delhi Sultanlığı üzerine bkz. P. Jackson, The Delhi Sultanate. A Political and Militaary History (Cambridge 1999), özl. s.26ff.; A. Wink, Al-Hind. The Making of the Indo-Islamic World (Leiden 1990, 1997), II, The Slave Kings and the Islamic Conquest, 11th-13th Centuries.

96 Jûzjânî, yay. Habîbî, II, s.220 (yukarıya da bkz.) ve Jackson, Delhi Sultanate, s.57.

97 Ch'en Yuan, Western and Central Asians in China Under the Mongols, trans. Ch'ien Hsing-hai ve L. Carrington Goodrich (Los Angeles, 1966), s.29, 189.

98 Marquart, Komanen, s.137; Pelliot, Hambis, Campagnes, s.108, 110-111.

99 Bu göç için locus classicus, Merwazî'de korunan rapordur. Bkz. V. F. Minorsky (yay. çev.), Sharâf al-Zamân Tahir Marvazî on China, the Turks and India (London 1942), Arab., s.18 / çev. s.29-20. Marquart, Komanen, s.40, 'Aufî'de bulunan bu kaydın sadece sonraki nüshasını biliyordu.

100 Janhunen, Manchuria, s.220.

101 Bazıları bunu Hsien-pi isminin sonraki bir biçimi görür: Hsien-pi [*siän-pijie] = *Serbi, Shih-wei [|i<t-jwei] = *Sherbi, bkz. L. Ligeti, "Le tabghatch, un dialecte de la langue sien-pi" L. Ligeti (yay.), Mongolian

Studies (Budapest, 1970), s.274-275; E. Pulleyblank, “The Chinese and Their Northern Neighbors in Prehistoric and Early Historic Times”, D. Keightley (yay.), The Origins of Chinese Civilization (Berkeley 1983), s.452-453.

102 Liu Yinsheng’in tartıştığı gibi, “Zur Urheimat und Umsiedlung der Toba” Central Asiatic Journal, 33 / 1-2 (1989), s.104.

103 Taskin, Materialy, s.46ff. 142-153; D. Twitchett, K.-P. Tietze, “The Liao”, H. Franke, D. Twitchett (yay.), The Cambridge History of China. cilt 6, Alien Regimes and Border States, 907-1368 (bundan sonra: CHC, Cambridge, 1994), s.44; Janhunen, Manchuria, s.142-147; -184-185, 187.

104 J. Mullie, “L’ancien population de la province de Jehol”, Central Asiatic Journal, XX / 1-2 (1976), s.75-76, 90, 101; Liu, CN, I, s.181, diğerlerinin yanında Qitan ve Shih-wei’yi de Göktürk tabileri arasında kaydeder; Twitchett, Tietze, “The Liao,” CHC, VI, s.46, 49.

105 Bkz. Wittfogel ve Fêng, History of Chinese Society. Liao,; Twitchett ve Tietze, “The Liao”, CHC, VI; P. Ratchnevsky, “Les che-wei étaient -ils des Mongols?”, Mélanges du Sinologie offerts à Monsieur Paul Demiéville (Paris, 1966), I, s.247.

106 W. Eberhard, “Sinologische Bemerkungen über den Stamm der Kay”, Monumenta Serica 12 (1947), s.222-223; Golden, “Cumanica II”, AEMAe, 6 (1986 [1988]), s.17 ve Janhunen, Manchuria, s.149.

107 Theophylacti Simocattae Historiae, yay. C. de Boer (1887, tıpkıbasım: Stuttgart 1972), s.257-258. Aynı zamanda bkz. É.V. Shavkunov vd., Gosudarstvo Bokhai (698-926ff.) i plemena Dal’nego Vostoka Rossii (Moskva 1994), s.23.

108 Tekin, Orhon Yazıtları, s.8 / 9,1 / 11; krş. Uygur raporunun Tibetçe çevirisinin Mug-lig’leri (Bacot, “Reconnaissance,” s.141 / 145), Kore ile ilgili Kliashtornyi ve diğerleri (bkz. S.G. Kliashtornyi, Drevnetiurkskie

Runicheskie Pamiatniki kak İstochnik po İstorii Srednei Azii, Moskva 1964, s.23n. 33; M. Mori, "'Bökli' veya 'Bükli' şekillerinde transkripsyon edilen bir kelime üzerine", VIII Türk Tarih Kongresi. Kongreye Sunulan Bildiriler (Ankara, 1981), II, s.579-582. Bökli'nin Koguryo-Kore ile özdeşleştirilmesi karmaşıktır ve hiçbir kesinliği yoktur. Koguryo devleti 668 yılında sona ermiş ve sonra 698'de Po-hai devletine katılmıştır. Shavkunov, "Opyt rekonstruktsii," s.68-69, Göktürklerin Po-hai'li Bökli olarak bildiklerini ve Bökli - Koguryo özdeşliğinin önceden var olan bir devletin isminin kitabi ve benzerliğe dayalı kullanımı olduğunu öne sürer. Han-Woo Choi, "Notes on Some Ancient Korean Titles", Central Asiatic Journal, 36 / 1-2 (1992), s.33, Türkçe Bök'ü Çince mo ve Korece maek'in yansıması olarak görür. Choi aynı zamanda bu karakter için mouk okuması olan 8. yy.'dan bir Çin-Sanskrit sözlüğünü kaydeder: moukuri = mouk (*bök veya mök "Maek") + kuri, Koguryo'nun adı. Choi, Maekleri Altay dışı unsurlardan bir alttabakası olan bir ön-Altay topluluğu olarak görür."

109 Janhunen, Manchuria, s.150-153, 195, 204-205.

110 Shavkunov vd., Gosudarstvo Bokhaj, s.28-39.

111 Metin hakkında bkz. E. Wilkinson, Chinese History. A Manual (Cambridge Mass., 1998), s.493.

112 Sima Qian, Records of the Grand Historian, çev. B. Watson, gen. bas. (Hong Kong-New York, 1993), II, s.136.

113 Wittfogel, Fêng, History, s.107.

114 Janhunen, Manchuria, s.212, 235-236; Pulleyblank, "The Chinese and Their Northern Neighbors"in, Keightley (yay.), The Origins of Chinese Civilization, s.443.

115 H.I. Pai, Constructing "Korean" Origins. A Critical Reviewof Archaeology, Historiography and Racial Myths in Korean State-Formation

Theories (Cambridge Mass, 2000), s.104-110.

116 Pulleyblank, “The Chinese and Their Northern Neighbors”, Keightley (yay.), The Origins of Chinese Civilization, s.442-443.

117 Bkz. E. Pulleyblank, Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin (Vancouver 1991), s.218, 322 ve onun “The Chinese and Their Northern Neighbors”, Keightley (yay.), The Origins of Chinese Civilization, s.442-443.

118 Bu inşaların karmaşıklık ve tuzaklarını açıklamak için zamanlarını bana cömertçe ayıran Marc Miyake ve Alexander Vovin ile şahsi haberleşmelere çok şey borçluyum. Bunlar Yemek ile Yemaek’in benzerliğini ‘tamamen tesadüfi’ görüyorlar. Söylemeye gerek yok, öngörü ve sonuçlardaki hatalar benim sorumluluğumdur.

119 Bu biçim için Alexander Vovin’e tekrar teşekkürler.

120 Janhunen, Manchuria, s.221.

121 Bkz. A.G. Maliavkin, Tanskie Khroniki o Gosudarstvakh Tsentral’noi Azii. Teksty i İssledovaniia (Novosibirisk 1989), s.172.

122 Bkz. E. V. Shavkunov, “Sogdiisko-İranskie Elementy v Kul’ture Pokhaitsev i Chzhurchzhenei”, A.K. Konopatskii vd. (yay.), Problemy drevnikh kul’tur Sibiri (Novosibirsk, 1985), s.146-152.

123 Mori, “’Bökli’,” VIII Türk Tarih Kongresi, II, s.579-580.

Kimekler / Prof. Dr. Bolat Kumekov [s.767-775]

Kıpçak araştırmaları merkezi başkanı / kazakistan

Batı Göktürk Kağanlığı'nın yıkılışından sonra göçebe ve yarı göçebe Türk kökenli kavimler bugünkü Kazakistan topraklarında üç muazzam devlet kurmuşlardır: Yedisu Bölgesinde Karluk sosyal etnik birliği, Sır Derya'nın orta ve aşağı havzasında ve Aral civarı bozkırlarında Oğuz Yabgu Devleti, Kazakistan'ın kuzey, güney ve merkez bölgelerinde Kimek birliği.

Kimeklerin eski tarihi "İyanmo" kavimi ile alakalıdır. Bu kavimin adı Çin kaynaklarında, VII. yüzyıl Batı Türk yurdunda vuku bulan olaylarla ilgili olarak geçer. Sinologlar İyanmo kavminin Yemek ya da İmek kavimi olduğunu sanmaktadırlar. Bir çok araştırmacının da dediği gibi kelimenin ses değişikliği Kimek olabilir. Araştırmacıların Kimek ve Kıpçakların tamamen aynı kavim olduğu hakkındaki fikirleri yanlıştır. Çünkü ortaçağ yazılı kaynaklara bakarak bunların köken akraba ama ayrı ayrı kavim olduklarını kabul etmeliyiz. İyanmo, topluluğu kuzey-batı Moğolistan'ın Kobdo bölgesinde VII. yüzyılda yaşamıştır. Onların doğusunda Oğuzlar, güneyinde Türkeşler ile Karluklar yaşamakta idi. VII. yüzyılın ortalarında İymekler (Kimekler) kuzey Altay dağlarına ve İrtiş ırmağı civarına doğru göç etmişlerdir. Bu kavimin güçlenmesi 656 senesinde Batı Göktürk devletinin yıkılışından sonradır. Asıl bu zaman Kimek kavim birliğinin esası oluşmuştur. Kimek kavimlerinin lideri "Şat-tutuk" ünvanını taşırdı. Şat-tutuk ünvanının Türkler arasında geniş bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu unvana birçok defa VII-IX. yüzyıllara ait eski Türk yazıtlarında da rastlanmaktadır.

VIII. yüzyılın ikinci yarısı ve IX. yüzyılın başında Kimek kavminin üç ana istikametteki göçü başlıyor. Bunlar Güney Ural'dan kuzey batıya (esas

Kıpçaklar); Güney Kazakistan ve Sır Derya bölgesinin güney-batısına doğru; güneyde kuzey-doğu Yedisu sınırlarına kadar uzanmakta idi. 766 ve 840 yılları arasında Kimekler Batı Altay, Tarbagatay ve Alagöl'ü içine alan bölgeyi işgal etmişti. Bu bölge Doğu Türkistan'da hüküm süren Tokuz Oğuzların kuzey sınırlarına kadar uzamakta idi. Onların arasındaki sınır bölgeyi Cungar sıradağları oluşturuyordu.

840 yılında Merkezi Moğolistan bölgesindeki Uygur Kağanlığı'nın yıkılışından sonra dağılan kavimler (Eymur, Bayandur, Tatar) Kimek birliğine katıldılar. Tam bu sıralarda Kimeklerin yedi kavimden oluşan federasyonu teşekkül etmiştir. Bundan sonra Kimek kavminin lideri baygu (yabğu) unvanını taşımaya başlar. Yabgu unvanı şad unvanından daha üstündür. Yabgu unvanının değişik Türk kavimlerinin (Karluk, Oğuz, Uygur) hükümdarları tarafından kullanılmakta olduğu bellidir.

Kimek konfederasyonu siyasi bakımdan Türk kökenli kavimlerle beraber daha sonra Türkleşen Orta Asya'daki Tatar (bunlar daha önce Dokuz-Oğuz'lara dahildi) grupları ile de sıkı siyasi ve kültürel bağlaıda bulunmakta idi. Kimek kavminin birliği akraba esaslı bir birlik değil; idari-bölgelerin birliği niteliğindeki bir birliktir. Sosyal bakımdan ise, Kimek birliği akraba kavimler düzeyine göre veya kavimlerin kendi aralarındaki heriarşik veya vassal (tabi) statülerine göre toplumun sıkı düzeninde yer alırlardı. IX. yüzyılın başlarında Kimekler Sır Derya'ya doğru ilerlediler. Sonra Karluklarla birleşerek Oğuzlara Kangar-Peçenek kavmini yenmede yardım ederek, onları Sır Derya ve Aral bölgesinden göç etmeye zorladılar.

Kimek Kağanlığı'nın Kuruluşu

VIII. yüzyılın sonu ve IX. yüzyılın ikinci yarısında vuku bulan olaylar sırasında Kimekler Orta İrtiş bölgesinden Cungar sahasına kadar olan topraklara iyice yerleşmişlerdi. Kimeklerin güney Ural (Yayık) ve Sır Derya havzasına kadar ilerlemeleri Kimek devletinin oluşmasında önemli etken

oluşturmuştur. Kimek devleti hakkındaki ilk bilgiler IX. yüzyıl sonu ve X. yüzyıl başlarında yazılan Arapça tarihi-coğrafi eserlerde rastlanmaktadır. Bunların arasında mesalik yazarlarından Yakubî'nin verdiği bilgilerin net ve gerçekçi olmasıyla, eserde geçen Kimek ve diğer Türk kökenli devletler hakkında izah ettiği ifadeler çok büyük önem kazanmaktadır. Yakubî eserinde: "Türkler çeşitli cinsler ve ülkelere ayrılır. Bunların bazıları Karluklar, Tuguzguzlar (Dokuz Oğuzlar), Türgişler, Keymaklar ve Oğuzlardır. Türklerden her cinsin ayrı bir ülkesi vardır. Birbiriyle harbederler" demektedir. Kimekler hakkında İbn Fadlan'da ilginç bilgiler bulunmaktadır (X.yy). Yazar: "Oğuzlar, Dokuz Oğuzlar ve Kimekler Türk kavimlerinin en güçlüleridir ve onların herbirinde birer hükümdar bulunmaktadır" der. Arap coğrafyacıları İstahri ile İbn Havkal Türk hükümdarlarının kendi ülkesinin özelliklerini taşıması ile ayırt edildiğini belirtmektedir.

Kimek hükümdarları başkalarından daha kuvvetli idiler. IX. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın başı Kimek Kağanlığı'nın kuruluşundan itibaren hükümdarlar en yüksek unvan olan Kağan (hakan) unvanını taşımaya başlamıştı. Hakan Türklerin en büyük hanıdır. Hakan hanların hanı demektir. Yani hükümdarların hükümdarı. X. yüzyıl alimi Harezmi'nin belirttiği gibi Farsların şahinşahları gibi kağan unvanı yabgu unvanının iki kat üstünde bir unvandır. Böylece, Kimek toplumunun sosyal ve siyasi gelişmesi ile kavimlerden devlet oluşmasına geçen süreç içerisinde, hükümdarlarının çeşitli unvanlar taşımaları alt kısımdaki şad-tatuk ve yabgulardan başlayarak kağana kadar yükselmekte idi. Aynı zamanda Eski Türk soyluları için kullanılan unvanlar: şad (uluğ şad), kiçig, kağan, uluğ kağan gibidir. Görüldüğü gibi, Kimeklerle eski Türk unvanları arasındaki bağ kopmamıştır. Bu durum Kimeklerle eski Türklerin vatanı olan bölgeler arasındaki bağı da göstermektedir.

Kimek hükümdarı gerçek bir hakimiyete sahipti. Kendi ülkesi çerçevesinde, kağan kavmin ileri gelenlerinden hakimler tayın etmektedir. İktidara miras yolu ile geçme kuralı sadece hakan ve ailesi için geçerli değil aynı zamanda kavim ileri gelenleri için de söz konusu idi. Bunun için Kimek kağanı tarafından tayın edilen 11 bölgenin hakimliği miras yolu ile onların çocuklarına geçmekte idi.

Kimek Kağanlığı'nın kuruluşunda, kavimler birliği kuruluşunda olduğu gibi askeri birlikler büyük önem taşımakta idi. Hakimler aynı zamanda asker başı idiler. Hakan onlara hizmetleri için ülke topraklarından bölgeler armağan ederdi. Bölge hakimlerinin Hakan'a belli bir sayıda asker gönderme mecburiyeti vardı. Bu bölgelerdeki etnik yapı genellikle bir kavime mensup ailelerden oluşmaktadır. Bölgesel kavim sisteminin ortaya çıkması, toplum yapısında verilen büyük araların nedeni idi. Bölge hakimleri anlaşıldığı gibi Hakan'ın hakimiyeti altında idiler. Bölge hakimliği ve askeri önderliği aynı zamanda elinde bulunduran böyle kalabalık kavimler birliğinin ileri gelen kimseleri, zamanla kendi ekonomik gelişmelerini ve siyasi güçlerinin artmasını sağlamıştı.

Bunlardan bazıları zamanla merkezi hakimiyeti elle geçirmeye çalışan yarı bağlı devletler haline gelmiştir. Arap coğrafyacısı İdrisi (XII.yy.) Kimekler ülkesini anlatırken kullandığı Kimek Kağanı'nın oğlu Canah İbn Hakan al-Kimeki'nin (X yada XI.yy.) eserinden yola çıkarak Kimeklerdeki bölgeleri ve onların egemen hükümdarları hakkında yazmaktadır. Onların konakları yüksek duvarlarla çevirili şehirler ve surlarla donatılan yüksek tepelerde yer alan kaleler idi. Böyle şehir ve kalelerde hakimler çok sayıda asker bulundurmakta idiler. Onların hazine ve malları ulaşılması zor dağlık bölgelerde hanların emri ile sıkıca korunan kalelerde muhafaza edilmektedir. Kimek kağanının ordası yüksek duvarları ve demir kapıları bulunan İmekya (Kimekiya) şehrindedir. Şehirde onun çok sayıdaki ordusu

ve hazinesi bulunmaktadır. Aslında Kagan hakimiyeti ile devlet hakimiyeti arasında bir fark yoktu.

Farsça anonim eser Hudud ül-Alam (X.yy.)'da geçen 11 hakim hakkındaki bilgi ve İdrisi'nin Kimek kağanının hacibi, veziri adaletli ve devleti sağlam şeklindeki sözleri, hakimiyetin tek elden sağlandığını gösterir. Hakimiyet ne kadar iptidai olursa olsun, bu ilk önce toplumun sosyal tabakalara ayrılması sonucudur. Ortaçağ kaynaklarında belirtildiği gibi Kimeklerde sosyal farklılıklar mevcuttu. İran tarihçisi Gerdizi (XI.yy.)"Kimeklerde çobanlar kendi sahibinin hayvanlarına bakardı, ayrıca kışa hazırlık olarak herkes kendi varlığına göre koyun, at veya inek etlerini kuruturdu" diye yazmaktadır. İdrisi'ye göre kırmızı, sarı ipekten yapılan giysileri sadece varlıklı insanlar giyerdi ve böylece kendilerinin sıradan göçebelerden ayrıt edilmesini de sağlıyorlardı. Aynı müellifin dediklerine göre şehirde atlı askerlerin yanısıra yaya süvariler de bulunmakta idi. Bu yaya askerlerin iki çeşitten oluştuğu şüphesizdir. Birileri yoksul göçebeler, diğerleri ise tutsaklardır. Kimek kavimlerine ait arkeolojik buluntularda ölülerle beraber gömülen eşyaların pahası ve diğerinin aynı olmadığını görülmektedir.

Kimek toplumundaki sosyal farkın gittikçe belirgin hale gelmesi bir yandan göçebe aristokrasinin oluşmasını diğer yandan sıradan göçebelerin daha da yoksulluğa düşmesini sağlamıştır. Bilindiği gibi, hayvanlarının büyük kısmından ayrılan göçebeler mecburen yerleşik (yatuk, catak) hayat tarzına geçmeye başlamıştır. Bu durumu Türk bilgini Mahmud Kaşgari (XI.yy.) de belirtmektedir. Yatuklar zanaatla, balıkçılıkla uğraşırlardı. Göçebelerin sınırında kışlaklarda yaşamakta idiler. Bu kışlaklar zamanla şehirlere dönüşüyordu. Ortaçağ şehirleri artık, sadece birer askeri-idari merkez değil, bunun yanı sıra ticaretin, zanaatın ve ziraatın da merkezi haline gelmişti. Kimek devletinde vergi toplama

işleminin de olduğunu şu kayıta dayanarak söyleyebiliriz: Kimak denizinin sahilinden Türkler tarafından toplanan altından, hükümdar kendi payını alırdı ve kalanı oranın sahibinin olurdu.

Kimeklerdeki yazı hakkındaki bilgimiz Arap seyyah Ebu-Dulafa (X. yy.)'nın "Onlarda kamış yetişiyor, bununla onlar yazıyorlar" demesinden ibarettir. Her halde Kimekler kamış kalemlerle, eski Türk alfabesini kullanarak yazarlardı. Bu düşüncemizi İrtiş nehri ve Tarbagatay dağlarının yakınlarında bulunan IX-X. yüzyıllara ait üzerinde eski Türk alfabesiyle yazılar bulunan tunç aynalar doğrulamaktadır. IX-XI. yüzyıllarda Kimeklerde eski Türk inancındaki ibadet şekilleri, bunun içinde Tengri'ye ve dedelerinin ruhlarına inanç mevcuttu. İçlerinde bazı gruplar ateşe, güneşe, yıldızlara, nehirlere ve dağlara tapardı. Yaygın inançların biri Şamanizm idi. Aynı zamanda bazı Kimek boyları Hıristiyan inancındaki Maniliği de benimsemişlerdi. İslam'ın üst düzey Kimek aristokrasisi arasında yayılmış olması da ihtimal dışı değildir. En azından "Canah İbn Hakan al-Kimek" ismi buna delalet ediyor gibidir. Bu konuda bazı Kimek mezarlıklarının Müslümanlara ait olduğunu belirtmeliyiz. Bilindiği gibi, semavi dinlerden (İslam, Hıristiyan) birinin kabul edilmesi toplumun sosyal-ekonomik gelişmesinin göstergesidir.

Sosyal ve kültürel bakımdan Kimekler çoğunlukta VI-IX. yüzyıllardaki Eski Türk geleneklerini geliştirdi ve devam ettirdiler. IX. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başlarında ise onlar artık gerçek bir devlete sahip olmuşlardı.

Ortaçağ kaynakları Kimeklerin dış politikasında komşuları ile olan münasebetlerinden bize haber vermektedir. Dış politikasında Kimek kağanı başkalarına nazaran teşebüskar idi. Bu yüzden İdrisi onun hakkında: "Kimek hükümdarı şerefi ile tanınan en yüce hükümdarlardan biridir… Türk hükümdarları Kimek Hakan'ının hakimiyetinden çekinmektedirler.

Onun intikamından korkarlar, gücünden çekinirler ve akın yapmasından sakınırlar. Çünkü bunları geçmişte yaşamışlardı” demektedir.

Kimek hükümdarları güneye yaptıkları askeri akınları sayesinde Tokuz-oguzların topraklarının bir kısmını ele geçirdi. Bu durum bize Gagan (Ala Göl’ün kuzeyi) nehrinin güney doğusundaki Kimek şehri Karantiya’nın hiçbir zaman Tokuz-oguzlara ait olmadığını göstermektedir. Kimekler Tokuz-oguzların sınır şehri olan Doğu Türkistan’daki Camlekes’e akınlar yapmıştır. Tokuz-oguzlar X. yüzyılda bu bölgenin sadece bir kısmını ellerinde tutabildiler.

Bununla beraber kaynaklar bazı mühim durumlardan söz etmektedir. Mesela, barış zamanlarında Oğuzlar Kimeklerin, Kimekler de Oğuzların sınır topakları içerisinde göç edebiliyorlardı. Bunun içindir ki, Kimek, Kıpçak ve Oğuz kavimleri arasındaki sıkı bağ onların diline ve kültürüne kendi damgasını vurmuştur.

İdrisi’nin kayıtlarına dayanarak Kimek kağanının Yenisey Kırgızlarına da akınlar yaptığı anlaşılmaktadır: “Kırgız ülkesi tüm şehirleri ile üç günlük mesafededir. Bunlar dört şehirdir. Yüksek duvarlarla çevirili bu şehirlerde çalışkan ve mert halklar yaşamaktadır”. En başta göze alınması gereken şey komşuları ile her zaman önderlik mücadelesi halinde bulunan Kimek hakanı idi. Diğer taraftan Kimekler ile Kırgızlar arasındaki benzerlik sıkı etno-kültürel bağların nedeniyle açıklanabilir. Kırkırhan isimli Kimek şehri Kırgız geleneklerine çok benzeyen geleneğe sahip nüfuzu ile tanınmıştır.

Bunun yanı sıra diğer sülale ve halklar da Kimeklerin topraklarına saldırmakta idiler. Karahanlıların Kimek topraklarına, bazen İrtiş’e kadar uzanan saldırıları olduğunu biliyoruz.

X. yüzyılın başlarında Kimek topraklarının sınırları iyice belirlenmişti. Dış münasebetlerindeki Kimeklerin komşularına yaptığı askeri akınlar artık daha çok barış münasebetlerine dönüşüyordu. Buna Bulgaristan’dan İtil’e,

Orta Asya'daki Samanilerden, Oğuzlar, Karluklar, Tokuz-oguzlar ve Kırgızlardan Kimeklere giden çok sayıdaki ticaret yolları dalalet eder. Ulu İpek Yolu'ndan ayrılan kervan yolları Kimek hakanının İrtiş'teki ordasına uğruyordu.

Kimek Kağanlığı'nın Yıkılışı

X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başlarında Kimek devleti yıkılmaya yüz tutmuştu. Devletin yıkılışının iki nedeni vardır: İç siyasetinde merkeze bağlı olmak istemeyen Kıpçak hanlarının kendi, özel devlet kurma hareketlerinin güçlenmesi, dış siyasette ise, X. yüzyılın başlarında vuku bulan Orta Asya'ya olan kavimler göçü idi. Araştırmacılar bu göçün asıl nedeni olarak Kuzey Çin'de 916 yılında kurulan Loo devletini gösterirler. Bu devletin aslını Kidanlar oluşturmakta idi. Devletin genişlemesi ile göçebe kavimler batıya doğru göç etmeye başladılar. Bu muazzam kavimler göçü kaynaklarda da anlatılmaktadır. Mesela, Arap-Farsı, Rus, Ermeni, Macar, Bizans ve Suriye kaynaklarında bilgiler bulunmaktadır. Bunların içinde Arap bilgini Mervazi (XII.yy)'nin eserinde bu olaylar hakkında kafi derecede bilgiler bulunmaktadır. Eserinde onların arasında (Türklerin) Kun isimli gruplar vardır. Onlar Çin topraklarından Çin Hakan'ının şiddetinden korkarak göç etmiştir. Onlar Nesturi Hıristiyanlarıdır. Onlar kendi ülkelerinden otlak sıkıntısı yüzünden göç etmişler. İbn Koçkar Harezmşah ta bu gruptandır. Onları (Kunları) Kay ismindeki diğer kavim takip etmekte idi. Onlar kalabalık ve güçlüydü. Kayalar Kunları otlaklarından kovdular. Bu yüzden Kunlar Sarıların topraklarına yerleşti, Sarılar ise Türkmen topraklarına göç etti. Türkmenler Doğu Oğuzların topraklarına kaydı. Oğuzlar ise Ermeni denizinin yakınlarına Peçenek topraklarına göç etti. Ermeni denizi dedikleri Karadeniz'dir. Bu kavimler göçü Çin'den Karadeniz'e kadarki halkı etkilemiştir.

Bütün bunlardan şöyle sonuç çıkartabiliriz: Kun ve Kay kavimleri Kuzey-doğu Yedisu ve İrtiş civarındaki Kimek-Kıpçak kavimlerini sıkıştırarak Kimek devletine darbe vurmuştur. Kay kavimi Kıpçakların Sır Derya bölgesi ile batı Aral ve Kuzey Hazar denizi bölgesindeki Oğuzları sıkıştırarak, onların güney Rusya ve Karadeniz civarına göç etmelerine neden olmuştur.

Kıpçakların Oğuz topraklarını ele geçirmesi, onları eski Kimek-Kıpçak bölgesindeki en güçlü duruma getirmişti. Bu olaylar sırasında Kimekler sadece siyasi hakimiyetlerini kaybetmedi aynı zamanda Kıpçaklara tabi olmuşlardır. Kimeklerin bir kısmı İrtiş'te kaldı, ikinci kısmı Orta Asya'da Türkistan bölgesine yerleşti. Üçüncü kısmı ise, Kıpçaklarla beraber batıya Güney Rus bozkırlarına doğru göç etti. Kıpçaklar Kimek devletinin mirasçısı olmuştur.

Kavim ve Etnik Yapı

Kaynaklarda Kimeklerin Türk kökenli olmadığı konusunda hiçbir bilgi yoktur. Tam tersine kaynaklar onların eski Türk kavimlerinden olduğunu söylemektedirler. Kimek adının yazılara geçmesi VIII. yüzyıla aittir. İbn Hordabih (X. yy.)'in yaptığı büyük Türk kavimlerinin siyasi ve sosyal listesinde Kimekler, Toğuz-oguzlar, Oğuzlar, Peçenek, Karluk, Kıpçak, Azkişami ve Türgeşlerle aynı sırada yer almaktadır.

İlk Kimek federasiyonunun yapısı Gerdizi'nin eserinde anlatılmaktadır. Bu birliğe yedi kavim dahildi: Eymür, İmek, Tatar, Kıpçak, Bayandur, Lanikaz, Aclar. Bu kavimlerin hiç biri hakkında Gerdizi ayrıca bilgi vermiyor. Gerdizi bunların hepsini var oldukları bilinen ve tanılan kavimler olarak algılamaktadır. Aynı zamanda Gerdizi onların kökeni hakkında da her hangi bilgi vermiyor. Kimek birliğine giren kavimlerin tarihini incelersek, bu onların Kazakistan topraklarına İç Asya'dan geldiklerini göstermektedir. Kimek kavimlerinden ilki olan "Eymür" Oğuzlar arasında

da görülmektedir. Bir de bu kavime VIII. yüzyılda 12 Uygur boyu arasında da rastlanır. Eymürlerin Kimek kavimleri birliğinde ve Sır Derya Oğuzları arasında rastlanması, onların batı ve kuzey-batı istikametlerindeki göçüne dalalet etmektedir. Eymürlar ya Kimeklerle ya da Oğuzlarla asimle olmamış, onların birliğine bir kavim olarak katılmıştır.

Gerdizi'de geçen İmek ismi VII. yüzyıl Çin ve kayinamelerinde Türk Yanmo kavmi ile özdeşleşmektedir. İslam kaynaklarında bu kavim Hudud ül-Alem'da Kimeklerin baş şehri İmekiya'dan dolaylı zikredilmektedir. Diğer kaynaklarda da Kimek kağanının ordası Kimekya olarak geçer. Kimek kavimler birliğinin başkanının ünvanı Gerdizi'ye göre "İmek-baygu", Mesudi'ye göre "Kimek-baygu"dur. Mahmud Kaşgari'de Kimeklere İmek denmektedir.

Kimek kavimlerinden üçüncüsü Tatarlar VIII. yüzyıl eski Türk yazıtlarında VI. yüzyıl olaylarıyla ilgili Otuz-tatar adıyla zikredilir. Diğer Türk yazıtlarında onlar "Tokuz-Tatar" adıyla meşhurdur. Tokuz Tatarlarla Oğuzların esas kavimleri arasındaki devamlı siyasi münasebet bize VIII. yüzyılda Tatar kavmine dahil bu grupların Moğolistan'ın kuzey-doğu bölgesinde yaşamakta olduğunu düşünmemizi sağlamaktadır. 740-780 yıllar arasında Tatarlar Uygur kağınlığına dahil oldular. Uygur kağınlığının yıkılışından sonra Tatarlar Oğuz-Uygur kavimleri ile beraber Doğu Türkistan'a göç ettiler. Hudud ül-Alem anonim eserinde Tatarlar kesin olarak Tokuz-oguzlara dahil edilmektedir. Mahmud Kaşgari de Türkçe konuşan kavimler arasında Tatarları göstermektedir.

Kimeklerin akrabası olan Kıpçaklara VIII. yüzyıl ortalarına ait runik yazılarda rastlanmaktadır. İslam kaynaklarında Kıpçak ismi ilk olarak İbn Hordadbih'in Türk kavimler listesinde zikredilmektedir. S.G. Klyaştorni'ye göre VIII. yüzyıla ait Kıpçakların eski tarihi Çin kaynaklarında geçen Sir (veya Se) kavim adı ile bağlantılıdır. VI. yüzyılın ortalarında Si (Sir) kavmi

komşularını kendine tabi etmiştir. Hakim boylar diğerlerini kullanarak yeni birlik kurmuştu. IV. yüzyıldan VII. yüzyıla kadarki Çin tarih namesinde onlar “Seyanto adı ile meşhur idiler. VI. yüzyılın ortalarında Syanto Türk kağanının siyasi hakimiyeti altında idi. Onların önemli bir kısmı Hangay’da yaşamakta olup diğer kısmı ise Doğu Tyan-Şan (Tanrı Dağları) bölgesine yerleşmişti. VII. yüzyılın başlarında Syanto Kuzey Moğolistan’da On Tele kavim

birliğine hüküm etmekte idi. 630 yılında bu birlikten ayrılan Syanto Ötüken’in merkezinde kendi Sir devletini kurmuştur. Onun sınırları Altay ile Hingan, Gobi ile Kerulenle çevrilmişti. Syanto kağanı kuzeyde Yenisey Kırgızlarını hakimiyeti altına almıştır. 648 yılında Tokuz-oguzlar Syanto’ya büyük bir darbe vurmuşlar, böylece Sir devleti yıkılmıştır. Fakat çok geçmeden Sir’ler Göktürklerle birleşerek Merkezi Asya’da en kudretli güç haline gelmişlerdir. 691 yılında onlar Göktürklerle beraber Tokuz-oguzların birliğini yöneten Uygurları yenerek Ötüken bozkırını ele geçirmiştir. Türkler Sirlerle beraber 742 yılı, Merkezi Asya ve batı Moğolistandaki devletleri yıkılıncaya kadar 50 yıl Tokuz-oguzları yönetmiştir. VIII. yüzyıldan itibaren Eski Türk abidelerinde ve İslam kaynaklarında Kıpçak ismine rastlanmaya başlıyor.

İbn Hordadbih artık Kıpçakları Kimeklerden ayrı zikretmektedir. Hudud ül-Alam ise Kıpçakları Kimeklerden ayrılmış ve daha iptidai bir hayat şeklini benimseyen halk olarak gösteriyor. Kimeklerin batı bölgesine yerleşen Kıpçaklar hala Kimeklerle siyasi bağlılıkların devam ettirmektedirler. Kıpçak hakimi Kimek kağanı tarafından tayın edilirdi. Kıpçaklarla Kimekler arasındaki yakınlığı belirten Mahmud Kaşgari, Kıpçakların kendilerini İmek olarak görmediklerine, onları İmeklerle sadece köken olarak bağlı olduklarına dikkat çekmektedir. Böylece tüm eski kaynaklar Kıpçakların VIII-XI yüzyıllarda Kimek kavimler birliğine (daha

sonra devletine) bağlı olduğunu gösteriyorsa da, bu bağın değişik etnik bölgelerde aynı olmadığını ve ekonomik ve hayat tarzı bakımından da bu iki kavim arasındaki farklı bulunduğu ortaya koymaktadır. Bu iki kavmin tamamen aynı olduğunu düşünmek yanlıştır. Ortaçağ İslam kaynakları bu iki kavmi sadece akraba kavimler olarak algılamamızı sağlamaktadır.

VIII-XI. yüzyıllarda Kazakistan topraklarındaki Kıpçak etnik toplumunun teşekkülü esasen iki etap üzerinde uzun ve karmaşık bir zaman sürecinde vuku bulmuştur. Birinci süreç eski Göktürk yurdu olan Kuzey Moğolistan'ın Tokuz-oguzların eline geçmesiyle onlara karşı Türklerle beraber yaptığı savaşta yenilgiye uğramalarıyla Kıpçakların büyük bir kısmı İç Asya'dan 742 yılında İrtiş bölgesine doğru göç etmesi ile başlamıştır. İrtiş'in orta sahasına ve Altay bölgelerine gelmekle Kıpçaklar kendilerini Kimek federasyonunun merkezinde buldular. Esas Kıpçak boylarının egemenlik hareketleri VIII. yüzyılda onların Kimeklerden ayrılmalarıyla sonuçlanmıştır.

İkinci süreç VIII. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başlarına kadarki dönemi içermektedir. Esas etnik toplulukların kendi aralarındaki münasebet Kimek kavminin pekişmesi sürecinde yürütülüyordu. Bu dönemde Kıpçaklar eski Başkurt, Peçenek, Karluk ve esasen Oğuz kavimleri ile etnokültürel ilişki içerisinde bulunmuşlardır. Bununla beraber Kıpçak etnik gelişmesinin iç düzeni eski yerliler olan Oğuz, Ugor-Fin, Sarmat ve Alan etnik grupları ile asimile olma istikametinde idi. Eski kaynaklar her ne kadar Kıpçakları Kimek kavimler birliğine dahil olarak gösteriyorlarsa da, bu bağın değişik etnik topluluklarda farklı olduğunu ve ekonomik yaşam tarzında da belli farklılıkların mevcudiyetini yok saymıyorlar.

Bayandur ismi ilk olarak Gerdizi'de Kimek kavimi olarak zikredilmektedir. Daha sonra Mahmud Kaşgari ile Reşidüddin bunları Oğuz kavimleriyle beraber göstermektedir. Bilindiği gibi Bayandurların bir

kısmı Kimeklere diğerleri Oğuz kavmine dahil idi. Altıncı ve yedinci kavimler Lanikaz (V. Minorski bunlara Nilkaz der) ve Aclardır.

840 yılında Uygur kağınlığının Yenisey Kırgızları tarafından yıkılması nedeni ile Kimek birliğinin kavimsel yapısının bir hayli değişikliğe uğradığını görüyoruz. Göründüğü gibi bu dönemde Eymürlerin ve Bayandurlar Kimek kavimler birliğine dahil idiler ama Sır Derya Oğuzları arasında da görülmekte idiler. Tatarların Kimeklere katılmaları da bu zaman zarfında gerçekleşmiştir.

Kimek devletinin oluşması sırasında Kimek kavminin içeriği değişikliğe uğramıştır. Hudud ül-Alem ile İdrisi'ye göre Kimek devletinin esasını 12 kavim oluşturmaktadır. Kimek hakimiyeti altındaki topraklarda Kıpçak birlikleri dışında Kumanlardan da bahsedilmektedir. Bu kavimden bazı gruplar XI-XII. yüzyıllarda Kıpçak kavim birliğine dahil olmuştur. Ortaçağ İslam coğrafyacıları Kumanları ayrı bir etnonim (isim) olarak zikretmektedir. Fakat milli ve yabancı tarihnamelerde Kıpçaklarla Kumanların aynı kavim olduğu fikri yaygındır. IX-X. yüzyıllara ait yazılı kaynaklarda Kumanlar batı Kazakistan'da yaşamakta ve Kıpçak, Kimek ve Kuman üçlü birliğinin batı kısmını oluşturmakta idi. Kumanların esas yaşadığı bölge olarak kuzey Altay bölgesi ve güney Sibirya topraklarını görmeliyiz. VII. yüzyılın ortalarında Batı Türk Kağanlığının yıkılması ile, birçok Türkçe konuşan kavim içinde ayrılma olayı gerçekleşir ve aynı zamanda aralarında yavaş yavaş takviye süreci başlamıştır. Kuzey-batı Altay ve Doğu Kazakistan topraklarında Kimeklerle Kıpçakların etnokültürel birliği oluşmuştur. VIII. yüzyıl sonuna doğru Kıpçakların büyük bir kısmı Kumanlarla beraber Kimeklerden ayrılarak Batı İrtiş'ten güney Yayık bölgesine kadar olan topraklara yerleşmiştir. X. yüzyıl sonuna kadar Kıpçaklar Kumanlarla beraber, İrtiş'ten Yayık'a kadar uzanan topraklarda varlığını sürdüren Kimek devletinin siyasi hegemonyası altında

yaşamışlardır. Bu iyeliğin Kıpçak hanlarının eline geçmesi ile, Kimek ve Kumanlar diğer kavimlerle beraber Kıpçakların siyasi hakimiyeti alanına girmişlerdir.

Kimek, Kıpçak ve Kumanların Yerleşim Alanları

VIII. yüzyılın ortalarına kadar Kimek, Kıpçak ve Kumanlar Altay bozkırları, Altay dağları ve İrtiş bölgesinde otururlardı. Kimeklerin güneyde İrtiş'le güney Altay ve Tarbagatay bölgelerinde yaşayan Karluklarla, doğuda ise Kırgızlarla komşu idiler. VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kimekler güney istikamette ilerleyerek Karluk topraklarında yayılmaya başlamıştır. IX. yüzyılın başlarında bazı Kimek grupları güney-doğu Yedisu bölgesine geçerek Tokuz-oguzlarla komşu olmuşlardır. Onlar arasındaki sınır bölgesini Cungar sıradağları oluşturmakta idi. Cungar sıradağlarının güneyinde ise Tokuz-oguzların devleti bulunuyordu.

VIII. yüzyılın ikinci yarısında Kimeklerin güneye doğru kayması ile Kıpçakların İrtiş'ten batıya yönelen göçü gerçekleşmiştir. İdrisi'nin eseri ve diğer bazımalzemeden Kıpçak gruplarının İrtiş ile Tobul nehirleri arasındaki bölgede yaşamakta olduğu sonucuna varılabilir. VIII-IX. yüzyıllarda Kıpçakların batı sınırı Peçeneklerin kuzey cephesine kadar uzanırdı. Bilindiği gibi Peçenekler VIII-IX. yüzyıllın ilk yarısında Aral havzası ve Sır Derya bozkırlarında yaşamakta idiler.

Buna göre Yayık'ın güney doğu kısmı ile Aral bozkırının kuzey bölgesi Kıpçaklarla Peçenekler arasındaki tabii bir sınırı oluşturmaktadır. IX. yüzyılın başlarında Kimek kavimi Sır Derya'nın orta sahasına gelmiştir. IX. yüzyıllın ortalarında Peçenekler Oğuz, Kimek ve Kıpçak birliği tarafından yenilmiştir. Bunun sonucunda Oğuzlar Peçeneklerin Sır Derya'dan Aral bölgesine kadarki topraklarını eline geçirmiştir. Peçenek birliğine dahil olan kavimler bu olaylar sonrası Yayık ve İtil arasındaki meralara yerleşmiştir. Fakat IX. yüzyılın sonunda Oğuzlar Hazarlarla beraber Peçenekleri

yenerek, bu sefer Yayık ile İtil arasındaki topraklarını ele geçirmiştir. Peçeneklerin büyük bir kısmı güney doğu Avrupa'ya göç etmek zorunda kalırken, diğer kısmı da Oğuz, Kimek-Kıpçak birliğine dahil olmuşlardır. İdrisi'nin vermekte olduğu Kumanların yerleşimi hakkındaki bilgileri bu döneme (IX. yüzyıllın sonu X. yüzyılın başı) aittir. İdrisi'nin haritasında Surat ül-ard'da Hazar (bahar ül-Hazar) ve Aral'ın (Buhayrat ül-Havarizm) denizinden kuzeyine doğru Askasiya dağları yer almaktadır. Onlar meridyen yönünü ile kuzeyden güneye, birazcık doğu istikameti doğrultusunda yerleştirilmektedir. Bu dağlardan birkaç nehirler akmakta idi. Bunların arasında topografik bölgelerin incelenmesi bakımından önem taşıyan İtil'de Hazar denizine dökülüyordu.

Tasvir ediliş şekline bakılırsa bu dağın (Askasiya) Ural dağı olabileceği ortaya çıkar. Arap coğrafyacıları İbn Said ile Ebu'l-Fida Askasiya dağının ön kısmında güneye doğru Kumanların yaşadıklarına işaret ederler. Haritada Askasiya'nın doğusunda Tağur dağlarına yer verilmektedir. Bu bölgede Kumanların baş şehri Kumaniye ve Kuman hükümdarı bulunmakta idi. Togura, günümüzdeki Mugacar dağları olmalıdır. Ortaçağ kaynaklarında geçen bilgilere dayanarak Mugacar havzasında Kumanların kalabalık olduğunu söyleyebiliriz. Aynı kaynaklardan Kumanların kuzey Aral bozkırları ile güney Ural dağları arasındaki geniş bölgede yaşadığını öğreniyoruz. Kumanların güneyinde (İdrisi'ye göre) Oğuzlar ve Kimekler, batısında Peçenekler, kuzey-batısında Bulgarlar, kuzey-doğusunda da Kıpçaklar bulunmakta idiler. Metin ve katalog incelemeleri Ortaçağ müelliflerinin Kumanlar hakkında vermekte olduğu bilgilerin IX-X. yüzyıllara ait olduğunu ortaya koymaktadır. Kumanlar Kimek-Kıpçak birliğinin batı cephesini oluşturmakta idi.

X. yüzyılın başlarında Kimekler, Kıpçaklar ve Oğuzlarla beraber Yayık bölgesinde, Aral ve Hazar denizi civarında göç ediyorlardı. Bu kavimlerin

yaşadıkları bölge ortaçağ Arap coğrafyacılarının haritalarında da belirtilmiştir. Mesela, İstahri'nin Dünya haritasında Kimekler Aral denizinin kuzey ve kuzey batı bölgelerinde yer almaktadır.

Yayık'ın güney sınırı içerisinde Kimekler Başkurt kavimleriyle hemhuduttur. Arap seyyahı İbn Fadlan (X.yy.) Başkurtların bu bölgede yaşadıkları ve onların Bagnad nehri (eski adı Yavındı olmalı) civarında da bulunduğu hakkında bilgi vermektedir. Kıpçaklarla Başkurtlar arasındaki sıkı temas zamanla iki kavim arasındaki kültür ve dil yakınlığını doğurmuştur. Efsane ve hikayelere bakılırsa batı Başkurt kavmi Moğol istilasından çok önce Kıpçaklardan ayrılmış ve Aral bölgesine yerleşmiştir.

Kimek ve Oğuz kavimlerinin kışlak ve yaylaları tarihçi Mesudi'nin (X. yy.) işaret ettiğine göre Embia ve Yayık nehri arasındaki bölgede idi. Kimek gruplarının Embia ve Yayık bölgesine göç etmesi hakkında Mesudi bilgi vermektedir. Hazar denizine dökülen Ak ve Kara

İrtiş hakkında Mesudi: "Bu iki nehir kenarları arası on günlük yoldur. Bu bölgede Kimek ve Kıpçakların göçebe kavimleri yaşamaktadır" der. Bu nehirler Yayık ve Emba olmalıdır. Bu güne dek Ak ve Kara İrtiş isimlerinin ortaya çıkışı kafi şekilde cevaplanmamıştır. Bu iki nehrin esas İrtiş'ten uzakta olmaları da soruya gizemlik katmaktadır. Bize göre yukarıdaki bilgiler erken ortaçağa ait coğrafi bilginin toplumların hafızasında muhafaza olması hakkındaki önemli kuralları açıklıyor. Bu yüzden toplumun hatırında vatanı simgeleyen kutsal yerler kalırdı. Başka yere göç eden topluluklar, kutsal saydıkları dağ, nehir, göl isimlerini beraberlerinde götürürdü. Bu konuda Gerdizi'nin dediklerini hatırlayalım "İrtiş nehri Kimeklerin tanrısıdır (onlar için kutsaldır)". Kimekler Yayık ile Emba'ya eski mekanlarındaki İrtiş dolayı Ak ve Kara İrtiş ismini vermiş olmalıdırlar.

Kimeklerin Yayık'a doğru göç ettiklerini Hudud ül-Alam'ın anonim müellifi de doğrulamaktadır. Bu kaynağa göre Artuş nehri Kimeklerle

Oğuzların yurdundan geçmektedir. Artuş Minorski'nin fikrine göre Yayık nehridir. X. yüzyıl anonim eserlerinden Müslüman dünyasından uzak bölgelerin yer-su adlarının anlaşılmaz ve hatalı olarak yazıldığı görülmektedir. Kimeklerle Kıpçaklarla Oğuzlar arasındaki sıkı bağ ve etnokültürel ilişkiler, etnik ve sosyal oluşmalarda, maddi ve manevi hayata kendi damgasını vurmuştur. Fars kökenli kaynakların bilgilerine göre, bazı Kimek grupları gelenekleri bakımından Oğuzlara benziyorlardı.

Anonim Arap coğrafyacısının yaptığı Yuvarlak Dünya haritasına dayanarak, Kimeklerin batı hudutları hakkında kesin fikir sahibi olabiliriz: bu bölge Hazar denizi bozkırının kuzey-doğu kısmı, Yayık ve Emba nehirleri, Aral denizinin kuzeyinden güney Yayık'a kadarki bölgeyi kapsamaktadır. Harita Kimeklerin X. yüzyılda yaşadığı bölgeyi gösteriyor. Bu döneme ait önemli bilgiler Hudud ül-Alam'ın Kimekler hakkındaki kısmında bulunmaktadır. Burada Kimeklerin üçlü-bölgesel birliğinden bahsedilmektedir. Birincisi, "Andak al-hifçak"-batıda Kimek topraklarına komşu bazı Kıpçak gruplarının yerleştiği bölgedir. Bu Kıpçak grupları gelenekleri açısından Oğuzlara benziyorlardı. Andak al-hifçak bölgesi herhalde Merkezi Kazakistan'ın kuzey-batı ve batı kısmını, Aral bozkırı civarını ve Oğuz kavimleri ile en yakın sınır bölgesini oluşturan toprakları kapsamaktadır. Kıpçaklarla Oğuzlar arasında yüzyıllar boyunca oluşan sıkı münasebet onların dili, kültürü ve yaşam tarzına damgasını vurmuştur. Mahmud Kaşgari'nin dediğine göre Kıpçak dili lehçesi Oğuz lehçesindeki aynı ses özelliklerine sahiptir. Kıpçaklarla Oğuzlar arasındaki etnik kültürel ilişkiler eski Kazak hikayesine de konu olmuştur. Kimeklerin diğer bölgesi "İagsun-iasu" İtil ve Yayık nehirleri arasındaki yerleşik bölgedir. Buranın hava durumu başka yerlere nazaran daha yumuşak ve iyidir. Batıya doğru hareketlerinde Kimek kavimleri yeni topraklara kendilerinin taptıkları yer su adlarını da götürmüştür. Kırkırhan-Kimeklerin üçüncü bölgesi ve bu

bölgede yaşayanların örf adetleri biraz da Kırgızlarınkine benzemektedir. Her halde bu bölge diğer Türk kavimlerine nazaran Kırgız gruplarına yakın olmalıdır. Bu tarihçi ve coğrafyacıların bu gibi akıla yatkın incelemeleri ve diğer yazılı kaynakların vermekte olduğu bilgiler Kırkırhan bölgesinin Tarbağatay'dan Kalbin sıradağları ve Cengiz sıradağlarına kadarki toprakları ihtiva ettiğini göstermektedir.

Kimek kavminin bazı grupları Hazar'ın kıyılarına kadar ulaşmıştır. Hemen-hemen her bir şehrin, nehrin veya çölün bu tarihi süreç içerisinde birkaç ismi mevcuttur. Bu isimler genel topoğrafik kurallar esasında oluşmakta idi: deniz adı onun yakınlarında oluşan ülke adıyla, onun civarındaki şehirler ona dökülen nehir adıyla ve nehirlerde onun kenarında, sahilinde yaşayan halk adıyla anılırdı. Kimeklerin Hazar denizi bölgesine girmeleri ile Hazar denizinin kısa bir süre için olsa da Kimek denizi olarak anıldığı Şahnameden anlaşılmaktadır.

X. yüzyılın ikinci yarısında Kimek ve Kıpçak kavimlerinin bazı grupları Müslüman bölgesi Türkistan'a yakın sınır bölgelerine gelmiştir. Savran şehri Makdisi'nin (X.yy.) dediklerine göre Kimek ve Oğuzların sınır kalesi idi. Müellif aynı zaman da daha büyük şehir olan Şaglcan'ı Kimeklere karşı savunma kalesi olarak göstermektedir. Bu şehir Türkistan'dan kuzeye 26 km. uzaklıkta bulunmaktadır. Güney'de Balkaş gölü Kimeklerle Karluklar arasındaki Yedisu bölgesindeki doğal sınırı oluşturmakta idi.

Kimeklerin İktisadi Hayatı

Hayvancılık: Kimeklerin iktisadi hayatının esasını hayvancılık oluşturmaktadır. Göçebeler mevsimlere göre devamlı olarak otlak yerlerini değiştirmektedir. Göç yolu yerin özelliklerine göre nehir kenarlarından, dağ geçitleri, zengin otlak ve suyu bol yerlerden seçilerek tercih edilirdi. Otlakların seçilmesi o bölgenin mevsime göre otlu olup

olmamasına bağlıdır. Düzenli göç istikametleri önemli siyasi veya ekonomik durumlar engel olmadıkça değiştirilmiyordu.

Bazı Kimek gruplarının kışlığı Yayık ve Emba nehirleri arasındaki bölgede, yaylası ise İrtiş havzasında geçerdi. Ortaçağ müellifleri Kimeklerin koyun, at, inek, öküz ve deve yetiştirdiklerini yazmaktadır.

Onların hayvancılığında koyun yetiştirmek büyük önem taşımaktadır. Koyun yağı güncel mutfak hayatında sıvı yağ yerine kullanılmaktadır. Hayvancılıkta

önemli yeri olan diğer hayvan attır. Atların süratlı oluşu ve dayanıklılığı sayesinde uzakta bulunan otlakları keşfedebiliyorlardı. Atlar savaşta ve avcılıkta da kullanılmakta idi. Cahiz'in dediği gibi "Türkler atın sırtında, yerde yürümekten daha çok zaman geçiriyorlardı". İbn Fadlan ile Gerdizi de X. yüzyılda Kimeklerde kalabalık at sürülerinin bulunduğunu yazmaktadır. Türk atları yerli hava şartlarına alışık olması sayesinde yaylalarda sene sürecince kalarak bol süt ve et temin etmekte idi. Göçebe Türk kavimleri et olarak atın ve koyun etini tercih ederlerdi. Kısrak sütünden "kımız" dedikleri içeceği hazırlarlardı.

Kimekler iki çeşit at yetiştirmekte idiler. Biri büyük kafalı, kilolu ve kısa boyunlu, diğeri de binilen at, kafası çok büyük olmayan ve ayakları ince yapılı atlar. Tamim İbn Bahr Kimek hükümdarının ve ordusunun atları küçük tırnaklı olduklarına dikkat çekerken, herhalde (süratle koşan) tulparları kast etmiş olmalıdır.

Bazı kaynaklarda Kimeklerin inek ve öküz yetiştirdikleri hakkında da bilgi bulunmaktadır. Büyük baş hayvanların daha çok yarı göçebe kavimler tarafından yetiştirdiğini düşünmek doğru olur, ama öküzlerin göçebe kavimler tarafından da taşıma işleri için kullanıldığını biliyoruz.

Aynı zamanda keçiler de yetiştirilmekte idi, fakat bunların Kimeklerin iktisadi hayatında pek önemli yeri yoktur. Bunların eti ve sütü yemekte

kullanılıyor, yününden sıcak giysiler, keçe ve halı yapılıyordu. Hayvancılık ürünleri sadece iç ihtiyaçları temin etmek için kullanılmıyor aynı zamanda ziraatla uğraşan komşulara da satılıyordu.

Avcılık Sanatı

Kimekler arasında var olduğunu bildiğimiz diğer bir iktisadi kaynak avcılıktır. IX. yüzyılda Yakubi göçebe Türklerin daha çok av etleri ile beslendiklerini yazmaktadır. Türklerin ilginç avcılık usulleri Cahiz'in eserinde bulunmaktadır. Onun ifadesine göre onlar avlanmayı severler ve hatta düşmanından kaçış sırasında bile hayvan avlarlar. Onlar at sırtında ava çıkarlar ve ceylan ile geyik takip sırasına çok dayanıklılar". Ava ayrı-ayrı çıktıkları gibi, grup halinde de çıkarlardı.

Avcılığın faydası sadece iktisadi yönden değil savaş taktiklerinin öğrenilmesinde de büyük önemi vardır.

Kimekler arasında kürklü hayvanlar: tilki, ağaç sansarı (zerdeva), kunduz, samur ve büyük yırtıcı hayvanlar: kaplan ve parsların avcılarına da rastlanırdı. İrtiş bölgesinden bulunan tunç plakede süngüsü ile kaplanı öldürmekte olan at sırtındaki bir Kimek avcısının resmi çizilmiştir. Kürk meselesi bu kavimleri bazen başka yerlere sürüklemeye neden olmuştur.

Bazı Kimek grupları, bunlar daha çok orta gelirli aileler, İrtiş ve diğer nehirlerde balıkçılıkla uğraşırlardı. Divan-ı Lugat it-Türk ve diğer Arapça-Kıpçakça sözlüklerde Kimek-Kıpçak balıkçılık terimleri ve balık avcılığında kullanılan aletlerin adları verilmektedir: "argak"-çengel; "ag"-örgüağ; "ucaan"-küçük sandal; "kemi (karab)" büyük kayık, gemi. Kaynaklarda geçen bilgiler İrtiş bölgesinden bulunan arkeolojik buluntularla da doğrulanmaktadır. VIII-IX. yüzyıllara ait mezarlıklardan balık resmi heykel bulunmuştur.

Yerleşik ve Yarı Göçebe Kimek Grupları

Kimeklerin arasında göçebe ve yarı göçebe gruplar bulunmakta idi. Türk kavimlerini tasvir eden İdrisî: “göçebe insanlar toprak işliyorlar, ekiyor ve biçiyorlar.” Kimekler’in yerleşik grupları Arap ve Fars müellifleri tarafından eserlere konu edilmiştir. Tamim bin Bahr, Kimek Hakanını gördüğünü, onun konağı yakınlarında yerleşik bölgenin ve işlenmiş toprakların olduğunu yazmaktadır. Hudud ül-Alam’ın Kimekler hakkındaki kısmında Kimek ülkesi ile şehirlerinden, Hakan’ın yazlık konağı olan İmekiye (bazı kaynaklarda Kimekya) ve Cubin mekanı hakkında bahsedilmektedir. Göçebe hayat tarzına uygun taşınabilen evlerin aksine Kimeklerde toprak damların (zeminlik) mevcudiyeti hakkında İshak ibn ül-Huseyn ve Mervazî haber vermektedir.

Kimerklerin şehir hayatı konusunda İdrisî’de kısa bir bilgi bulunmaktadır. Kimek prensi Canah ibn Hakan al-Kimekî’nin eserini kaynak olarak alan İdrisî, Kimeklerin nehir, göl sahilleri, ulaşımı zor dağ bölgelerinde ve yer altı zenginlikleri bulunan bölgelerde kurulan 16 şehrinden bahsetmektedir. Onların büyük bir kısmı ticaret yolları yakınlarında kurulmuştur. Kimek şehirleri sıkı korunmakta idi. Kaynaklarda civarı su ile doldurulmuş hendeklerle çevirili dağ tepelerindeki kalelerden bahsedilmektedir. Merkezi Kazakistan’da duvarları tuğla ile yapılmış, iç kısmı çimli ot ve hasırla örülmüş evler bulunmuştur. Bu bölgede çok sayıda şehir yerleri ve sulama sistemleri bulunmuştur.

Yarı göçebe ve yerleşik hayat süren Kimek grupları ziraatla uğraşırlardı. Darı ziraat ürünlerinin en önemlisiydi. Ebu Dulafa eserlerinde Kimeklerin yemeklerinde fasulye (bakliye) ve arpa kullandıklarını yazmaktadır. İdrisî de Kimeklerin buğday, arpa ektikleri ve biçtikleri bölgelerden ve hatta yetiştirilmesi zor olan pirinç gibi bol su talep eden hububat çeşitlerini bile yetiştirdikleri hakkında yazmaktadır.

Kimek-Kıpçak kavimlerinin kullandıkları terimler ve sözlüklere geçen kelimeler bu kültürün onların hayatında ne kadar etkili olduğunun göstergesidir. Bu kelimelerin hepsi Türkçedir: ekin-ekin; bugday-buğday; taru-darı; arpa-arpa; tutargan-pirinç; mercamek-mercimek; irdan-harman gibi. Kimekler ziraat ürünlerini kendilerine yetecek kadar miktarda yetiştirmişlerdir. Onların ziraat ürünlerini komşularına sattığı veya tekas ettikleri konusunda kaynaklarda her hangi bir bilgi yoktur. Gördüğümüz gibi Kimeklerde değişik iktisadî kültürel yaşam tarzları mevcuttu. Onların arasında göçebe veya yarı göçebe hayvancılıkla, yerleşik gruplarda ziraat veya balıkçılık, avcılıkla uğraşan gruplar mevcuttu.

Kimek şehirleri Kazakistan ve Orta Asya'daki Türk yurtlarının iktisadî-kültürel sentezi esasında ekonomik ve siyasi merkez olarak kuruldular ve yükseldiler.

Ev Ekonomisi

Kimekler ev işlerinde daha çok hayvan ürünleri ve ham maddelerinin işlenmesi ile meşgul olurlardı. Deriden çeşitli ayakkabılar, bulaşık eşyaları, ok kılıfları, yaylar, eyer, çuvallar yapardı. Keçelerle elbiseler ve evlerini örten kilemler yaparlardı. Yakubî Türklerin keçe yapmakta usta halk olduğunu ve bu yüzden giysilerinin de keçeden yapıldığını belirtmektedir. Giysiler için yabani hayvanların derileri ve kürkleri de kullanılırdı. Sıradan insanlar çoğunlukta kendi silahlarını ve ev eşyalarını kendileri yapardı. Bu konuda Cahiz'ın verdikleri bilgiler dikkate değerdir: "Türkler tüm sanat işlerini başkalardan yardım ve akıl sormadan kendileri yaparlar. Onlar (Türkler) silah, ok, eyer, ok kılıfların vs. yaparlar.

Günlük işlerinde ağaçtan yapılan eşyalar da yaygındır. Mesela, eyer, ev eşyaları, sandal ve keçe evin ağaç kısımları ve hatta kayaklar da yapılırdı. Kimeklere ait bölgelerde çömlek ocakları bulunmuştur. Bununla beraber bu bölgelerde demir, gümüş, altın, bakır ve değerli taşlar da üretiliyordu.

İdrisî demirden Kimeklerin çok güzel eşyalar yaptıklarını yazmaktadır. Altın ile gümüşten süs eşyaları yapılırdı. İdrisî Kimek Hakan'ının altın işlemeli elbiseler ve altın taç giydiğini yazmaktadır. Altın üretimi ve işlemini anlatan müellif, "Kimeklerin geleneklerine göre altını su ile yıkarlar sonra altın tanelerin civa ile karıştırarak onu inek gübresinde (tezek) eritirdi. Böylece altın elde edilirdi" der.

Kimeklerde zanaatın olduğu arkeoloji buluntularla da doğrulanmaktadır. Kimeklere ait surlarda ve yerleşim mekanlarında yapılan kazı sonucunda demir eşyalar, altın, gümüş ve tunçtan yapılmış süs eşyaları, deri kalıntıları, ağaç bulaşıklar, silahlar ve değişik çömlek eşyaları bulunmuştur. Bu eşyaların çoğunun yerli zanaat hanelerde yapılmış olması dikkate değerdir.

Zanaat ustalarının yavaş çoğalması ev işleri ile sanatın iktisadi hayatın belli bir ölçüde önemli kısmı oluştursa bile henüz zanaatın tek başına iktisadi hayat türü olarak gelişmediğini göstermektedir.

Bartol'd V. V. Kimaki. Soçineniya, t.5. Moskva, 1968;

Minorsky V. Hudud al-Alam. The Region of the World. London, 1937 (Gms,XI);

Kumekov B. E. Gosudarstvo kimakov IKH-XIvv. po arabskim istoçnikam. Alma-Ata, 1972; Golden P.B. Introduction to the History the Turkic Peoples. Wiesbaden, 1992;

Klyaştornıy S. G., Savinov D. G. Stepnıe imperii Evrazii. Sankt-Peterburg, 1994.

Kıpçak Hanlığı / Prof. Dr. Bolat Kumekov [s.776-784]

Kıpçak Araştırmaları Merkezi Başkanı / Kazakistan

On birinci yüzyılın başlarından itibaren Kimeklerin, Kıpçakların ve Kumanların önceden yaşamış oldukları topraklar üzerindeki siyasi hegemonya Kıpçak hanlarının ellerine geçti. Kıpçak boylarına ait Hanedan mensupları bölge hakimiyetini ele geçirdikten sonra güneyde ve batıda aktif bir harekete giriştiler. Netice itibariyle, bu faaliyetin sonucu, onlara, Orta Asya ve Güney Doğu Avrupa devletleri ile ilişki kurmalarını sağladı.

XI. yüzyılın ikinci yarısında Kıpçak boylarının askeri aristokrasisi Oğuz Yabgularını Aral ve Hazar Denizi civarındaki bozkırlardan, Sir Derya'nın aşağı ve orta sahalarından uzaklaştırdılar. Oğuz Yabgularının yaşadığı toprakların Kıpçak yöneticileri tarafından istila edilmesinin nedeni o dönemde bölgede cereyan eden iktisadi olaylar ve en az onun kadar da siyasi olayların yaratığı durumlarla alakalı idi. Bölgenin öncelikle dış olaylara ilişkin siyasi durumu, XI. yüzyılda başlangıcındaki Orta Asya kavimlerinin batıya doğru yönelmeleri ile bağlantılı gelişmiştir. Bunun yanı sıra bazı Kıpçak gruplarının merkezi hakimiyete bağlı olmaktan kaçınarak, müstakil kalma ve kendi devletlerini kurma istekleri ayrıca önem taşımakta idi. XI. yüzyılın güçlenen Kıpçak aristokrasisi muhtemelen bu boyun otlak sıkıntısını hissediyordu. Aynı zamanda İdil bölgesinden Üst Yurt ve aşağı Sir Derya yörelerine giden önemli ticaret yolunun kontrolünü de ele geçirmeye çalıştılar. Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan bu anayol sağladığı zenginlik açısından büyük bir cazibeye sahipti.

Aral ve Sir Derya yörelerinde Kıpçak hakimiyetinin yayılması nedeniyle bölgede etnopolitik durumun da değişikliğe uğradığını görüyoruz. XI. yüzyılın ikinci yarısında Oğuz bozkırı (Mufazat al-Guzz)

yerine Kıpçak bozkırı (Deşt-i Kıpçak) ismi yerleşti. Kıpçaklar Mañğısdağ ve onunla bitişik olan bölgeleri zaptetmeleri dolayısıyla Harezm bölgesinin kuzey hudutlarına iyice yaklaştı. Bu nedenle Kıpçakların siyasi hakimiyet bölgesi genişledi.

XI. yüzyılın ortalarında Kumanlardan büyük bir kalabalık ve Toksoba ile Borcoğlu boyları başta olmak üzere Kıpçak gruplarından bir çoğu Güney Rusya ve Karadeniz bölgesinden Bizans sınırlarına kadar uzanan göçü gerçekleştirmişlerdir. Bunun sonucunda Kıpçak kitlesi, İdil Nehri sınır olmak üzere Doğu Kıpçaklar ve Batı Kıpçaklar şeklinde iki ayrı bölgesel birliğe ayrıldı. Günümüzdeki Kazakistan topraklarının büyük bir kısmı Doğu Kıpçak ulusunun hakimiyetine giriyordu.

Kıpçak aristokrasisi XI. yüzyılın ilk yarısında vuku bulan hareketli olaylar sırasında doğu Deşt-i Kıpçak bölgesindeki kavimlerin yayılması ile topraklarını yeterince genişletti. Bu durum onları ister istemez Sir Derya bölgesindeki Oğuz Yabguları başta olmak üzere Orta Asya'daki Selçuklu, Harezmşah ve Karahanlılar devletleri ile karşı karşıya getirdi. Kıpçak boylarının dış güvenliklerini sağlamak amacıyla güttüğü çabalar, beraberinde Kıpçak Devleti'nin kuruluşunu getirmiştir.

İlim literatüründe Kıpçaklarda devletin oluşumu hakkında iki görüş mevcuttur. Bunlardan birincisi, Kıpçaklarda devlet yapısının eskiden var olduğunu, diğer yönü ile de devlet geleneğinin Kıpçaklara kültürel etkinleşme yolu ile diğer devletlerden (Harezmşahlardan) geçmiş olabileceğini savunuyorlar. İkinci görüşte Kıpçaklarda devlet yapısının varlığı kabul görmemektedir. Böylece Kıpçak siyasi oluşumu bozkırlarda devletsiz yaşamanın örneği olarak gösterilmektedir. Fakat bu iki görüşün de belirli eksiklikleri vardır. Bu duruma Kıpçaklarla Kimekler arasındaki varislik durumunun yeterince incelenmemesi sebep olmuştur. Daha doğrusu böyle bir imkana sadece Kimeklerde devletin mevcudiyeti konusu tespit

edildikten sonra ulaşılabilmiştir. Yazılı kaynaklardaki bilgiler bize, Kıpçakların Kimek Devleti'nin hakiki varisi olduğunu göstermektedir.

Kıpçak Hanlığı'nda siyasi düzen ancak XI. yüzyılın ortalarından sonra, merkezi idareye bağlı olmak istemeyen Doğu Deşt-i Kıpçak'daki bazı Kıpçak ve Kuman boylarının büyük bir kısmının göç etmeleri sonucunda sağlandı.

XI. yüzyılın ikinci yarısından XII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Kıpçak hanlıkları arasında nispi bir siyasi birlik ve istikrar sergilenmektedir. Kaynaklara bakıldığında bunlar arasında iki önemli ve en fazla saygı gösterilen yönetici tipi fark etmek mümkündür: Bunlar, en büyük saygıyı gören-kudretli hükümdar idi. Kaynaklardan Kıpçakların etno-sosyal birliklerinde özel etkinliklere sahip hanların var olduğunu görüyoruz.

Kıpçaklarda hanların etkinliği babadan oğula miras olarak verilmektedir. Hanedan Elbörili boyuna mensuptu. Hanlar onların arasından seçilirdi. Tarihçi Cürcâni (ö. 1260 sonu) bize, gençlik yıllarında Moğollardan kaçarak günümüz Kazakistan topraklarından Hindistan'a geçen, orada Delhi Sultanlığı'nda Albori Han ve Kumanların şahı olarak tanınan Kıpçakların en büyük hanı Uluğ Han'ın sülalesi hakkında çok mühim bilgiler vermektedir.

Cürcâni'nin yazdıklarından Uluğ Han'ın babasının Elböri boyunun içerisinde çok etkili şahıs olduğunu ve Han unvanı taşıdığını, dedesinin ise Elböri Abar Han'ın neslinden geldiğini öğrenmekteyiz. Binaenaleyh Abar Han Kıpçak hanlarının geldiği Elböri boyunun ilk kurucusundan başkası değildi. Bu konu hakkında Mahmud Kaşgari'nin Kıpçaklar arasındaki Tavar Han hakkında vermiş olduğu bilgiler dikkat çekicidir. Fakat onun hakkında yeterince açıklayıcı bilgilere değinmemektedir. Aslında Tavar Han ve Abar Han'ın aynı şahıs olduğu açıktır. Buradan yola çıkacak olursak Tavar

Han’ın (ya da Abar Han) XI.-XIII. yüzyılın başlarındaki Kıpçak Hanlığı’nın yönetici sülalesinin ilk ceddi olduğu kanaatına varılabilir.

Hükümdarın “ordu” ismi verilen merkezinde Han’ın ordusu ve mülkiyetini idare eden hükümdarlık teşkilatı bulunmakta idi. Kıpçak Hanlığı’nda askeri yönetim eski Türk geleneğine göre yapılandırılır ve iki kanada ayrılarak yönetilirdi. Onların sağ kanadı muhtemelen karargahı Sarayşık Şehri Yayık Havzası’nda bulunuyordu. Sol kanadının merkezi Sıgnak şehri olmak üzere Sir Derya’da idi. Daha çok, sağ kanat kuvvet sağlıyordu. Hanlığın merkezi Torgay bozkırlarında bulunuyordu. Askerlik kurumuna ve askeri yönetim sistemine bağlı idareciliğe çok önem verilmekte idi. Çünkü ikisi de göçebe yaşam tarzına özgü, göçebe hayatın devamı için uygun ve zorluk yaratmayan sistemler idi.

Hükmeden üst düzey zümrelerin (Hanlar, tarkanlar, yugurlar, baskaklar, bekler, baylar) sıkı hiyerarşi sistemini açıkça ifade etmek mümkündür. Bununla birlikte boylar ve kavimler de kendi aralarında sosyal önemlerine göre yer alırlardı. Boy ve kavimlerin arasındaki sıkı hiyerarşik sistem Orta Asya’daki göçebe devletlerin sosyal hayatının ve devlet yapısının başlıca dayanağı idi.

Kıpçak Hanlığı’nda münşilik mevcuttu ve hakimler aracılığıyla komşu devletlerle yazışmalar yürütürdü. Yazılı kaynaklarda Çinli, Hintli ve Uygur bilginleri ile ulemaları yanında Kıpçak ulema sınıfından da söz edilmektedir. Kıpçaklardan bazı grupların İslâm dinini kabul etmeleri onların sosyo-kültürel gelişmelerinin seviyesinin göstergesidir. Kıpçak toplumunda göçebe uygarlığın harikulade olayı sayılan bağlantı kurma (rabıta) düzeni yüksek derecede idi. Kıpçak ülkesinde mevcudiyeti bilinen rabıta ilişkilerinin, o dönemin en üst düzeydeki tekniksel gelişmeleriyle donandırıldığını görebiliyoruz. XI-XIII. yüzyılın başında geniş Kıpçak bölgesinin idare edilebilmesi, toplumda çabuk bağlantı kurabilme

imkanlarını iyi değerlendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Kıpçak toplumu sosyal sınıflar açısından eşitsizdi. Esas eşitsizlik özel mülkiyet olan hayvanların cinsinde ve sayısında idi. Başlıca zenginlik at sayılırdı. Ortaçağ müelliflerinin dediklerine bakılırsa Kıpçak bölgesinde binlerce güzel at sahibi olanlar çoktur. Onların bazıları on binlerce, hatta ondan da çok sürülere sahiptirler.

Göçebe hayvancılıkla uğraşan Kıpçak kavimleri yüzlerce ve binlerce kilometreye uzanan mühim göçleri gerçekleştirirlerdi. Bu göçlerin uzaklığı onların bağlı oldukları düsturlarına, refah derecelerine ve doğanın ortaya koyduğu karakterlerin durumuna bağlı idi. Önemli meraların ve göç yollarının teşekkülü yüzyılların uzantısına dayanan nesillerin tecrübesine bağlı idi. Bu yüzden vatan anlayışı kışlak ve yayla olan otlak bölgeleri üzerinde oluşmaktadır. Daimi olan bu göç yollarını, sadece ciddi ekonomik, sosyal ve siyasi durumlara maruz kaldıklarında değiştiriyorlardı. Meralar ve göç yollarının genişlemesi, normal toplumun hayatını temin etmekte olan göçebe sisteminin başlıca koşullarından biri idi.

Hayvan hırsızları, geleneksel kanunun (töre) ortaya koyduğu ölçüler çerçevesinde ağır bir şekilde cezalandırılırdı. Şahıslara ait özel hayvanlar o şahısın tâbi olduğu boyun damgası ile işaretlenirdi. Hayvanlarını kaybederek yoksulluğun cefasını çeken hür kimse yerleşik hayata (yatuk) geçerdi. Fakat o kimse ağılında yeterince hayvan biriktiğinde eski göçebe hayatına tekrar dönerdi. Kıpçak toplumunda hak tanınmayan sınıf ise her zamanki gibi savaşta esir alınan köleler idi.

Başka kavimlerle olan etno-siyasi ilişkileri devletin sahip olduğu sınır özellikleri belirlerdi. Bu çerçevede Kıpçak hanlarının Orta Asya devletleri ile olan ilişkileri mücadeleli yürümüştür. Bilhassa Harezmşahlarla. Hükümranlık tanımak kurala göre şöyle ifade edilirdi: vassal olan devlet metbu devlete bağımlılığı hakkında yemin ederdi, her

zaman belli miktarda ona vergi (dan) öderdi, kendi birlikleri ile gerektiği zaman onun düzenlediği savaşlara katılırdı. Selçuklu ordusu, her zaman başında önderleri bulunan Kıpçak birlikleri tarafından tamamlanırdı.

XI. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklulara karşı Harezmşah Devleti Kıpçak ve Oğuz boylarından oluşan birimlerinin kendi ordusunda saf almalarını teşvik etti. 1065 senesinde Selçuklu hükümdarı Alp Arslan Harezmşah Devleti'ni zaptettikten sonra, Mangısdağ'daki geçilmesi zor olan surlara sahip Kıpçaklara karşı sefer düzenledi. Kıpçakları hakimiyet altına aldıktan sonra Alp Arslan Oğuz boyundan sayılan Çağraklara saldırdı ve onların 30 bin askerini paramparça etti. Bunu takiben Selçuklu sultanı Cent ve Savran şehirlerine seferler düzenledi. Bu savaşın sonucunda Kıpçak boylarının bir kısmı geçici olarak Horasan Selçuklularının tesiri altında kaldılar. Muhtemelen, bu karşılaşmalar sırasında Kıpçaklar Selçuklu-Oğuzlarından olan Alka-bulak boyunu esarete aldılar. Fakat, Mahmud Kaşgâri'nin ifadesine göre sonuçta onlar tanrının yardımı ile kurtulmuşlardır.

XI. yüzyılın sonuna doğru Mangısdağ ve Hazar Denizinin doğu sahilinde eskisi gibi Kıpçaklar hüküm sürmekte idi. Onlara siyasi bağımlı olanlar arasında bazı Oğuz ve Türkmen grupları da mevcuttu. 1096 senesinde Kıpçak birliği Uluğ Han'ın önderliğinde Harezm'e sefer düzenlediler. Fakat Harezmşah'i destekleyen Selçuklular onları tekrar Mangısdağ'a dönmeye zorladı.

Mahmud Kaşgari'nin verdiği bilgilere dayanarak savaşçı-göçebe Kıpçak asilzadelerinin Karahanlı Müslümanları ile düşmanca bir siyasi tutum içerisinde olduğunu görüyoruz. Karahanlı Devleti Kıpçak ulusunun doğu hudutlarına sefer düzenlemeye karar verdiler. Bunun yanı sıra Kimekler de İrtiş sahasından Yedi Sudaki Müslüman Türk devletinin sınırına akınlar gerçekleştirdiler. Kıpçak hanları güney-batı topraklarında,

Taraz bölgesinde Karahanlı Devleti ile sınır güzergahı olarak Kencek Sengir diye adlandırdıkları savunma hattını inşa ettiler.

XI. yüzyılın sonunda Cend, Yenikent ve Aşağı Sir Derya'da bulunan diğer şehirler Kıpçak hükümdarlarının elinde bulunmaya devam ediyordu. Fakat, XII. yüzyılın ilk yarısında bu bölge Orta Asya'nın Müslüman devletleri ile Kıpçak hanları arasında çetin mücadeleye sahne olmaktan geri kalmıyordu. İki tarafta bölgeyi ellerinde bulundurmaya çok istekli idiler. Kutub ad-din Muhammed'in (1097-1127) idaresi döneminde Harezmşahlara karşı Kıpçaklar aşağı Sir Derya ve Aral gölü ile Hazar Denizi arasındaki bozkırları kendi hakimiyetleri dairesinde koruyarak çok etkili savaşlarda bulundu. Kıpçak hükümdarları Muhammed'in halefi olan oğlu Atsız (1127-1156) cesur ve becerikli düşmanın yüzünü gördü. Harezmşah hükümdarlık döneminin ilk senelerinde, Sancar'ın güvenilir vassalı (uydu) olarak kalsa da, bir an önce bütün düşüncelerini gerçekleştirmek için, diğer vassal devletlerin yardımı ile, daha çok sınırdaş olan Kıpçak boyları sayesinde, kendi iktidarını güçlendirmeye girişti. İslam hududunu genişletmek amacıyla Atsız, Cend'i ele geçirmek için sefer düzenledi. Bu seferi başarıyla sonuçlandıktan hemen sonra Mangısdağ'ı kendi hâkimiyetine alarak kuzeye hareket etti.

1133 senesinde Kıpçakların kendi aralarında çok büyük hürmet gösterdikleri hükümdarları, Cent'ten Deşt-i Kıpçak diyarına hareket eden Harezmşah Atsız'ın karşısında yenilgiye uğradı. Kaynaklarda, Kıpçak Hanının kendi ulusu sınırları içerisinde uğradığı bu ilk yenilginin nedenleri hakkında hiçbir tamamlayıcı bilgiyle karşılaşılmamaktadır. Aslına bakılırsa Kıpçak Hanları arasındaki birliğin parçalanması ancak bu dönemden (XII. yüzyılın ikinci yarısı) sonra gittikçe artmıştır. Buna sebep olan olayların önde gelenleri: Kıpçak boyları arasında, daha çok aristokrasiler çevresinde Harezm'e yönelik iyimser düşüncenin oluşması, kalabalık Kanlı birliğinin

teşekkül etmesi ve kendi aralarında yönetim için Hanedanlık ihtilafların gittikçe artması idi. Devamlı “egemen devlet” düşüncesini güden Atsız’ın serbest hareketleri onun metbu hükümdarı olan Sancar tarafından hoş karşılanmamış ve Harezm’e yaptığı sefer sonucunda Harezmşah Sancar’ı kendine boyun eğdirmiştir. Yazılı kaynaklardaki bilgilere dayanarak Kıpçak askeri aristokrasilerinin 1145 ve 1152 seneleri aralığında üç defa Cent şehri Atsız’a bırakmak zorunda kaldıklarını biliyoruz. Harezmşah Cent şehrini dünyanın en mühim noktası ve İslam aleminin önemli sınır bölgesinde yer aldığı için bu şehri ele geçirmeye büyük önem vermiştir. Cent ile Mangısdağ’ı kendi hakimiyeti altına alması ile diğer komşu göçebe kavimlerini de Harezm’in idaresi altına sokmuş oluyordu. Cent şehrinin idaresini Atsız büyük oğlu Alp Aslan’a vermiştir.

XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tekeş’in idare ettiği dönemde (1172-1200) Harezmşah ile Kıpçak ileri gelenleri arasında yakınlaşma politikasının izlendiği görülmektedir. Kıpçak birliğini oluşturan Kanlı, Kimek, Uran boylarının ileri gelenleri Harezmşahlar tarafından hizmete sevk ediliyordu. Hatta Kıpçak aristokrasileri ile Harezmşah hanedanları arasında akrabalık bağ oluşmaya başlamıştır. Kıpçak hanı Cankeşi, kızı Terken Hatun’u Harezmşah Tekiş ile evlendirmiştir. Ortaçağ geleneğine göre değişik etnik gruplar ve topluluklar arasındaki böyle sıhhiyet bağları akrabalık ve barış konusunda çok büyük anlam taşımakta idi. Bunun gibi akrabalık bağları toplumsal siyasi destek amacında gerçek ve sıkı bağlı sistemleri doğurmakta idi.

1181 senesinde Kıpçaklar Uran boyunun reisi Alp Kara ile beraber Cent sınırlarına gelerek Harezmşah’a hizmet etme arzusunda bulunmuşlardır. Kendisinin verdiği sözün kefili anlamında Alp Kara büyük oğlu Kıran’ı diğer boyları oğulları ile beraber Gürgenç şehrindeki Harezmşah’a emanet olarak yollamıştır. Tekeş, elçileri usulünce kabul etti ve kızını da Kıran’a

verdi. Daha sonra Melikşah'ın oğlu Tekşin ve Alp Kara'nın müşterek orduları Karahıtaylara karşı savaştılar. Bu müşterek hareketin sonucunda Taraz'a kadar olan bölgeler kurtarıldı. Tekeş İran ve Azerbaycan atabeği Cenan Pehlivan'a yazdığı mektubunda Türkistan'ın her köşesinde bulunan Kıpçakların çok sayıdaki ordusunun kendisine hizmet etmekte olduğunu haber vermektir.

Al-Bagdadi'nin 1182 senesine ait bilgilerine göre, Melik Şah sadece Cent, Rıbat ve Barçinkent'in hükümdarı olarak değil aynı zamanda Kıpçakların siyasi yönetim merkezi olan Sıgnak'ın da hükümdarı olarak görünmektedir. Fakat bu bilgiler bize sadece o bölgede cereyan eden siyasi olayların genel gidişatından bahsetmelidir. Aslında bu bilgiler güvenilir olmaktan ziyade, Harezmşahların Kıpçak ulusunun bağımsızlık yolundaki direnişini kırmak için yürüttüğü politikayı sergilemektedir. Harezmşahlar kendilerini destekleyen Kıpçak aristokrasisinden kapalı askeri sınıfı oluşturdular. Bu hareketin esas ideolojik amacı Kıpçakları, ilk önce onların liderlerini İslam dinine sokmaktı. Halbuki Kıpçak boylarının büyük bir bölümü XII. yüzyılın sonuna kadar İslam dininin dışında kaldılar. Cend ve Farab civarı XII. yüzyılın sonuna kadar Kıpçakların bölgesi olarak bilinmekte idi.

Harezm yönetiminde hizmet gören Kıpçak boylarının reisleri, Deşt-i Kıpçak'ta bulunan kendi soydaşlarına sık-sık gelip gidiyorlardı. 1195 senesinde Sıgnak ve Cend şehirlerinin yöneticisi olarak bilinen Kıpçak hanı Kair Buku, cihat amacıyla harekete geçen Tekişın ordusu ile karşı karşıya geldi. Karşılaşma anında Harezmşah ordusunda görev alan Uran boyuna mensup Kıpçak hassasın Kair Buku Han tarafına geçmesi savaşın kaderini değiştirdi. Sonuçta yenilgiye uğrayan Tekeş'in ordusu Harezm'e döndü.

XII. yüzyılın ortasında Kıpçak ve Kimeklerin askeri birlikleri İdil havzasında bulunan Saksin ve civarına sefer gerçekleştirdiler. Bu olayın

sonucunda Saksin sakinleri Kıpçak hanlarının hakimiyetini kabul ettiler ve onların tayin ettikleri valilere (baskak) itaat ettiler.

Geleneğe göre Harezm hükümdarları Kanlı ve Kıpçak hanlarının soyuna mensup hanımlarla evlenirdi. XII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIII. yüzyılın başlarından itibaren Kanlı birliği bağımsızlık yolunda harekete geçerek Kıpçak Hanlığı'nın siyasi bütünlüğünü sarstı. Bilindiği gibi Harezmşah Devleti'nin esas askeri gücünü Kanlı ve Kıpçak birimleri oluşturmakta idi. XIII. yüzyılın başında Harezmşah sarayında Kanlıların başkanı Amin Melik büyük rol oynuyordu. Bunun kızı ile Harezmşah Ala ad-Din Muhammed'in evliliği mevcuttu. Harezmşahlar tarafından devlet memurluğunun ve askeri hizmetlerin paylaştırıldığı Kıpçak aristokrasisi sonuncusuna ilgi duyardı. Harezmşah tarafını tutan önemli Kıpçak gruplarının ve merkezkaç düşüncesinde bulunarak idareyi ele geçirmeye çalışanların ters hareketlerinden dolayı Kıpçak toplumunda iç kavgalar gittikçe artmakta idi. Böyle bir durumda Harezmşah Kıpçak liderlerini ustaca birbirlerine düşürdü ve aralarındaki düşmanlığı körükledi.

XII. yüzyılın sonuna doğru Kair Buku Han'la onun kardeşi Alp Derek arasında anlaşmazlık çıktı. Tekeş'in oğlu Muhammed 1198 senesinde Alp Derek'i kendi tarafına alarak Deşt-i Kıpçak'a sefer düzenledi. Kair Buku Han bozguna uğratılarak, Harezm'e getirildi. Hanlığın idaresi Alp Derek'in eline geçti ve o Harezmşah Devleti'ne karşı bağımsız bir politika sergiledi. Gelecekte Kıpçak hanlarının güçlenmesinden sakınan Tekeş, Kair Buku Han'ı serbest bıraktı ve onu büyük bir Harezm ordusunun başına geçirerek Alp Derek'e karşı gönderdi. Sonuçta Alp Derek bozguna uğratıldı. Fakat Kair Buku Han Harezmşah'a bağımlı kaldı.

XIII. yüzyılın başlarında Müslüman Asya'nın önderliğini üstlenen Muhammed Harezmşah'ın devleti (1200-1220) dahiline Sıgnak bölgesi de giriyordu. Kıpçak Hanlığı Sıgnak iyeliğini kaybetmesine rağmen

Harezmşah'a karşı direnişinden pes etmedi. Muhammed Harezmşah Cent'ten birkaç defa kuzeye, Deşt-i Kıpçak diyarındaki Kıpçak gruplarına karşı seferler düzenledi. Kadir Han'a karşı düzenlediği bu seferlerin birinde, 1216 senesinde Muhammed Şah Irgız'a kadar ilerlemişti. Burada, Turgay bozkırında Moğollardan kaçarak Kıpçak diyarına sığınan Merkitleri takip eden Cengiz Han'ın ordusu ile ansızın karşılaşarak çatışmaya girdi. Fakat savaş sırasında Moğollar gecenin karanlığında çekilip gittiler. Kıpçakların Harezmşahlara karşı uzun zamandır sürdürdüğü bu rekabete son veren Moğolların bu hali ise Kazakistan topraklarına ilk gelişleri idi. XIII. yüzyılın başlarındaki Moğol istilası sonucunda Kıpçakların devlet yapısı yıkıldı. Fakat, onun gelişme süreci tamamen tahribe uğratılmadı, sadece sürdürüldü ve XV. yüzyılda ortaya çıkan Kazak halkının oluşma sürecinde ve devlet yapısında tekrar canlandırıldı.

İktisadi Hayat

Kıpçakların iktisadi hayatı esas olarak hayvancılığa dayanmakta idi. Ortaçağ kaynaklarından Kıpçakların at, koyun, inek, öküz ve deve gibi hayvanları yetiştirdiklerini öğrenmekteyiz. Kıpçak sürüleri, kışa daha dayanıklı olan attan ve koyundan oluşmakta idi. Ayrıca yağ ve et ihtiyaçlarını temin etmek için hayvancılıkta koyun yetiştirmenin özel yeri vardı. Aynı zamanda sıcak giysiler için koyunun yününden ve derisinden istifade edilmekte idi. Kıpçaklar iki çeşit koyun yetiştiriyorlardı. Koyun sürülerinin büyük bir kısmını uzun göç yollarına dayanıklı kuyruksuz koyunlar oluşturuyordu. Aynı zamanda sürüde kuyruklu koyunlar da bulunuyordu. Bunlar ilkbahar öncesi kıtlık dönemlerine dayanıklı idi. Göçebe hayatta at en kıymetli hayvandır. Atın sürati ve dayanıklılığı Kıpçakların uzaktaki yaylaları keşfetmede, savaşta ve avcılıkta eşi bulunmayan yardımcısı idi. Bu yüzden Kıpçaklar at yetiştirmeye büyük önem verirlerdi. Bu bölgenin (Deşti-Kıpçak) diğer ülkelerde bulunmayan

özelliği şudur ki, burada yetişmekte olan otların hayvanlara arpa kuvveti kadar kuvvet sağlaması idi. Arap seyyahı İbn Batuta bu nedenden dolayı ülkede hayvanların çok olduğunu yazıyor.

Bazı yazıtlarda Kıpçak diyarında binlerce güzel atların sahipliğini yapan sayısız hayvan yetiştiricilerinin varlığından söz edilmektedir. Kıpçak kavimlerin yaşadığı merkezi Kazakistan'da bulunan kale mezarlarında iki çeşit at iskeleti bulunmuştur. Birisinin kafa taşı küçük ve ayakları ince idi. Bu tür at cinsine o devre ait zengin Türk aristokrasilerinin mezarlıklarında da rastlanmaktadır. Diğeri çok yüksek olmayan, kafası nispeten büyük, kalın ve kısa boyunlu, çok dayanıklı ve özel muamele talep etmeyen bir cinsten idi. Kıpçak atlarına komşu ve yabancı ülkelerden büyük istek vardı. Hindistan'da Deşt-i Kıpçak atlarının sıradan olanı yüz dinar gümüşe, iyisi ise beşyüz ve ondan da yüksek paraya satılırdı.

Türk bozkırlarının atları yerli hava şartlarına alışkın, ani iklim değişikliklerine dayanıklı, bol sütlü ve etli olma özellikleri ile ayırt ediliyordu. Kıpçaklar at eti ile koyun etini tercih ederlerdi ve kısrak sütünden meşhur içecekleri olan kımızı hazırlarlardı.

Yazılı kaynaklar Kıpçakların devamlı binek hayvanlarının şekilsel özelliklerine çok önem verdiklerine işaret etmektedir. Besin kaynağı, binek atı hem de iş hayvanı görevini üstlenebilen cins atları yetiştirmektedirler. Bu konuda yüzyıllarca biriken tecrübeler, yüksek kaliteli at yetiştirmek olanağını sağlamıştır. Atlar ait oldukları cins çeşidine göre hemen tanınırdı. Böylece o kavmin adı kullandıkları atın cinsinden belli olurdu. Bu konuda Batı Kıpçak birliğine "Kulabaoğlu" (kula atlılar) adlı kavmin dahil olması dikkate değerdir. Örnek olarak Coçi'nin 1223 senesinde babası Cengiz Han'a armağan olarak Deşt-i Kıpçak'tan kaçırdığı 20 bin beyaz Kıpçak atını verdiğini söyleyebiliriz. Kıpçakların iktisadi hayatındaki at cinsini ıslah konusundaki önemli bilgiler onlardaki göçebe hayvancılığın üretim

gücündeki gelişmelerin esas mekanizmasının bir boyutunu ortaya çıkarmaktadır.

Koyun ve at yetiştirmenin yanı sıra Kıpçaklar büyük baş hayvanlar da yetiştiriyorlardı. Fakat sayı olarak onlar biraz daha azdır. İnekler ve öküzler uzun göç yollarına dayanıklı değildi. Bu bilgiler Kıpçak gruplarının yarı göçebe hayat tarzını benimseyerek devamlı kışlaklarda yaşadıklarına delildir. Etnografik incelemeler ineklerin daha çok Kıpçakların yoksul sınıfları tarafından yetiştirildiğini ortaya koyar. Büyük baş hayvan çoğunlukta koşu işlerinde kullanılırdı. İbn Batuta, Kıpçakların arabaya at koştuğunu ve bunun dışında da arabanın ağırlığına ve hafifliğine göre öküz ve develeri koştuklarını belirtiyor.

Bazı Kıpçak grupları Batı Kazakistan bölgesine göç ettikten sonra deve yetiştirmekle uğraşmaya başlamışlardır. Kumlu ve kurak bölgelerde deve en uygun evcil hayvan idi. Çok sayıdaki sürüleri beslemek için bol otlaklara ihtiyaç duyulurdu ve bunu da Kıpçaklar tarihin derinliklerine uzanan tecrübeleri sayesinde elde ederlerdi. Atadan kalarak devam eden geleneksel göçebe sistemi yayla ve kışlaktan oluşmakta idi. İtalyan seyyahı ve elçisi Vilgelm Rurbruk (XIII. yüzyıl) “Her bir Kıpçak, sürüsünü kışın, yazın, ilkbahar ve sonbaharda nerelere götüreceğini bilir” demektedir.

Avcılık, Kıpçakların hayatını temin eden başlıca unsurlardan biri idi. Al-Cahiz’in dediklerine göre Türkler av takibinde bilhassa ceylan ve geyik avlarken çok tecrübelidirler. Mahmud Kaşgâri Kıpçak bozkırlarında rastlanan “bulan” adındaki vahşi hayvandan ve Kıpçakların o hayvanı avladıklarından bahsetmektedir. Kıpçaklar avda kartal, şahin, aladoğan ve av köpeklerini kullanırlardı. Arap-Kıpçak sözlüklerinde av köpekleri: kılbark, tazı ve av kuşları karakuş, balaban, laçin’e yer verilmektedir. Kıpçaklar tek başına avlanmanın yanı sıra grup avcılığına da çıkıyorlardı. Avcılık iktisadi anlamının dışında savaş taktiklerinin öğrenilmesi

konusunda da çok büyük önem arz etmektedir. Ormanlı bölgelerde Kıpçaklar kürklü hayvanları: tilki, samur, kunduz'u avlarlardı. Onlar için kürk başka ülkelere pazarlayabilmeleri açısından çok önemli bir mal idi. Mahmud Kaşgâri'ye göre Türklerde kürke "ijuk" denilmektedir. Avcılık özel bir geçim dalı değildi sadece Kıpçak boylarının esas iktisadi hayatını oluşturan hayvancılığın yanında destekleyici rol oynardı. Kıpçaklardan baz grupları balıkçılıkla da uğraşıyorlardı. Bu tür geçim tarzını daha çok nehir ve göl sahillerinde yaşayan yoksul kısım tercih ederdi. Divan-ı Lugat it-Türk ve diğer Arapça-Kıpçakça sözlüklerde Kıpçakların balıkçılıkta kullandıkları terimler geçmektedir. Mesela: argak-çengel, ag-ağ, ucan (uluk)-küçük sandal, kema-büyük sandal vs.

Bazı Ortaçağ kaynakları Kıpçakların buğday ve bakliyat yetiştirdiklerinden bahsetmektedir. Kıpçaklar esasen darı yetiştirmekte idiler. Al-Ömeri "onların yetiştirdikleri hububat arasında buğday ve arpa azdır. En çok darı ekerler ve onu emeklerine kullanırlar" demektedir.

XII. yüzyılda Deşt-i Kıpçak'dan geçen Petahya bu bölgenin ekmeği bilmediğini ve sadece pirinçle darı yediklerini belirtmektedir. Darının yanı sıra Kıpçaklar buğday ve arpa yetiştirdilerse de çok az sayıda idi. Ekmeği onlar Orta Asya'nın yerli halkıyla kendi hayvanlarından elde eden ürünlerle takas ederek elde ederlerdi. Bazı Kıpçak grupları ziraatla uğraşıyorlardı. Buna Uludağ ve Torğay bölgelerinde bulunan arık-kanal sistemleri, kuyular ve barajlar delildir.

Kıpçaklarda oluşan ziraat kültürüne Ortaçağ sözlüklerine geçen Kıpçakların kullandıkları isimler ve terimler delalet etmektedir. Bu terimlerin kökü Türkçedir: ekin-ekin, buğday-buğday, arpa-arpa, tutarğan-pirinç, arcamek-mercimek, taru-darı, yardan-harman, tok, aşlık, ürün vs. Böylece Kıpçak kavimlerinin yayıldığı bölgenin genişliği ve özelliğine göre

onlarda göçebe hayvancılıktan yerleşik çiftçiliğe kadar bir çeşit Ortaçağ üretim şeklinin geliştiğini görüyoruz.

Kıpçakların Etnik Bölgesi

Kıpçakların etnik bölgesinin oluşumu onların esas yayıldığı bölge ile ilişkilidir. XI. yüzyılın başında Kimek kağanına bağlı olan tüm bölge İlbore sülalesinin hanı idaresindeki Kıpçak aristokrasisinin eline geçmiştir. Göçebe Kimek kavimleri bilindiği gibi Altay ve İrtiş'ten güneyde İdil ve Güney Yayık'a kadar, batıda Kulundin bozkırından, kuzeyde Balkaş Gölü ve güneyde Cungar Aladağı'na kadar olan muazzam araziye sahipti. Kıpçak hanlarının siyasi bakımdan güçlenmesi onların güneybatı istikametinde ilerlemelerine ve böylece Orta ve Aşağı Sir Derya havzalarının, Aral ve Hazar bölgesi bozkırlarının Kıpçak Hanlığı hakimiyeti altına girmesine neden olmuştur. Sir Derya bölgesindeki şehirlerin emirleri Kıpçak aristokrasileri arasından seçilirdi. XI. yüzyılın ikinci yarısı ve XII. yüzyılın başlarında Kıpçak Hanlığı birliğinin ve merkezi idarenin güçlenmesi Kıpçak kavimlerinin Harezm, Kuzeybatı Yedi Su ve Güney Kazakistan bölgelerine ilerlemelerine neden olmuştur. XI. yüzyılın ikinci yarısında Kıpçaklar Oğuz boyları Keçat ve Çağrakla beraber Mangısdağ ve Üst Yurt bölgesine yerleştiler.

Al İdrisi'nin küçük haritasında Kıpçak stepi (Sahra al-Kıfçak) adlı coğrafi bölge geçmektedir. Bu bölge Hazar ile Aral Denizi arasında yer almasıyla XI. yüzyılın ikinci yarısındaki tarihi gerçeği ortaya koymaktadır. Haritalar mühim tarihi kaynak olmakla beraber kavimlerin yer ve su adlarının ismini vermekle önem taşımaktadır. Ortaçağ haritalarını mukayese ederek zamanla ortaya çıkan coğrafi değişiklik gösterenlerini ayırt edebiliriz. Bunlardan en başarılısı Kıpçak ve Kuman kavimler birliğinin İdil'den batıya doğru göçü ve bu göç sonucunda Oğuz ve Peçeneklerin İdil ile Dinyester arasındaki bölgeden idilerek bu topraklara Kıpçak, Kuman

kavimlerinin yerleşmesi olmuştur. Kıpçakların batıya doğru hareket etmesi Mahmud Kaşgari'nin haritasında gösterilmektedir. Onların yaşadığı bölge olarak İdil'in batısından Hazar Denizi'nin (Bahır Abiskun) kuzeybatısındaki bölge bahsedilmektedir. İdil nehri Ortaçağ bilginleri tarafından Kıpçak ülkesine dahil edilmiştir. Aşağı İdil havzası olan Saksina bölgesi XII. yüzyılın ilk yarısında Kıpçakların eline geçmediği için kendi adını muhafaza etmiştir. Zekeriya Kazvini'nin (XIII. yüzyıl) Acaip al-

Mahlukat adlı eserinde gösterdiği harita her herhalde XI. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Bu haritaya göre Kıpçaklar Güney Rusya'da yaşamakta idi. Asıl Kıpçak bölgesi bu dönemde merkezi Rusya sınırları içinde idi. Al-Mustaifi'nin (XIV) haritasına göre Kıpçaklar İdil'deki Bulgarlarla Kuzey Kafkasya'da yaşayan Çerkesler arasındaki bölgede yer almaktadır. Bu bilgiler de XI. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Kıpçak hanları güneyde devlet sınırlarını genişleterek Taraz bölgesine kadar ulaşmıştır. Burada Kıpçaklar Karahanlılarla sınır suru Kencek Sengir'i inşa etmişlerdir. Balkaş Gölü ile Alagöl havzası Karahanlı Devleti ile Kıpçaklar arasındaki doğal sınırı oluşturmakta idi. Kıpçakların doğu sınırlarını ise XI. yüzyılda İrtiş'in sağ sahili ve Altay sıradağları oluşturmaktadır. Mahmud Kaşgâri İmeklerin (Kimek) yaşadığı bölge olarak onların esas bölgesi olan ve İmek stepi adını alan İrtiş havzasını göstermektedir. XII. yüzyılda Kıpçak kavmi Altay'da Nayman, Kanğlı ve Kereylerle komşu idiler.

Kuzeydoğuda Kıpçaklar Sayan-Altay uygarlığı ve kültürünün taşıyıcıları olan Kırgız, Hakas vs. kavimleriyle yakından ilişki kurmuşlardır. Kıpçak Hanlığı'nın kuzey sınırlarını Kazakistan bozkırları ile Batı Sibirya arasındaki ormanlı bölge oluşturmakta idi. Kıpçaklar kuzeybatıda İtil ve Yayık bölgesi kavimleri ile kültürel ve siyasi münasebetlerde bulunmuşlardır. Kıpçak kavimleri ile eski Bulgar ve Başkurtlar arasındaki

etkinleşme esasen XI. yy. ikinci yarısı ile XIII. yüzyılda vuku bulmuştur. Ayrıca Mahmud Kaşgâri'nin dediklerine göre Başkurt dili XI. yüzyılın ortalarına kadar Kimek diline çok benzemektedir.

1130'lu yıllardan itibaren güneybatı bölgesinde siyasi etkin güce sahip olan Harezmşahlar dışında, Kıpçaklar yaşadığı bölgede siyasi ve etnik gücünü diğerlerine nispeten oturtmuş sayılırdı. Harezmşah hükümdarları Kıpçakların hakimiyeti altında bulunan Sir Derya bölgesindeki şehirleri, Güney Aral bozkırı ve Mangısdağ şehrini ele geçirmek için büyük çabalar sarfetmekte idi. Harezmşah Muhammed Kıpçaklardan Sir Derya bölgesini ve Kıpçak hanının güney konuğu olan Sığanak şehrini ele geçirmeye muvaffak olmuştur. Bu başarılar Harezmşahlar Devleti'nin yükselmesini ve Müslüman dünyasının lideri olmasını sağlamıştır. Ama Harezmşahlarla Kıpçaklar arasındaki gerilim güneyden yaklaşmakta olan Moğol gücü karşısında son bulmuştur. XI-XII. yüzyıl İslam yazılı kaynaklarına göre Kıpçak kavmi en kalabalık ve en geniş bölgeye sahip Türk kavmi olarak bilinmektedir. Aynı zamanda Ortaçağ yazarları göçebelerin sosyal ve toplumsal hayatları ile hiyerarşi yapısına dikkat etmektedir. Toplumların hiyerarşi yapısını bölgedeki hakimiyet özellikleri tamamlamakta idi. Gücü ve sayısı bakımından Kıpçaklar bu dönemin Merkez Asya'daki en başta gelenlerindendir. Kazakistan bölgesindeki göçebe Kıpçaklar İşim ile Tobul, Nur, İlek ve Sarısu nehirleri arasındaki topraklarda yaşamaktadır.

Kış hayatını Mangısdağ ve Üst Yurt'ta geçiren Kıpçaklar yazın Enbi, Sağız, Oil, Hobda, Yayık, Hazar Denizi'nin kuzeyinden İdil, Küçük ve Büyük Uzen ve Güney Ural Dağları tarafına göç ederlerdi. Kıpçakların göç yollarının tarihi oluşumu hakkında Arap coğrafyacısı al-Ömeri "Kıpçak Hanları kışı sarayda, yazı Ural dağları bölgesinde geçirirler" der. Kıpçak kavimlerinin büyük bir kısmı kışın Aral ve Sir Derya

bölgesinde otururlar ve yazın da Merkez ve Kuzey Kazakistan'a göç ederler. Fakat Kıpçaklar her yerde aynı kalabalıkta değillerdi. Mesela, İrtiş'te ağırlıkla Kimekler (İmek), Aral civarında göçebe Kanğlı kavmi, İtil ve Yayık arasında Kuman Kavmi'nin büyük bir kısmı yaşamakta idi. Kıpçaklarla beraber Batı Kazakistan bölgesinde kalan Oğuz ve Peçenek kavimleri, Aşağı Sir Derya ve Mangısdağ'da bazı göçebe Türkmen boyları, doğuda Naymanlar, Arğınlar, Güney Kazakistan'da yerleşik ve yarı göçebe Karluk, İmek, Çiğil, Uran ve Kay kavimleri yaşıyorlardı.

Toplumsal bilincin gelişmesi çoğunlukla bireylerin kendi toprak ve devlet kuruluşuna özenmesi ile olur. Bu aynı zamanda toplumun uzun süreli var oluşunu da sağlar. Toplum ile toprak arasındaki sıkı bağ, bu bölgede yaşayan ve onu iktisadi açıdan benimseyen toplum tarafından iyice tanınmakta idi. Kıpçakların bölgeye olan tarihi hakimiyeti dış komşularınca o bölgeye Deşt-i Kıpçak (Kıpçak bozkırı) isminin verilmesi ile kabul edilmiştir. Deşt-i Kıpçak Altay'dan İdil'e kadar uzanan muazzam toprakları kapsamaktadır ve bu sahalar Kıpçakların damgasını taşıyan etnik bölge olmuştur.

Kavim ve Etnik Yapı

XI. yüzyılın ilk yarısı ve XIII. yüzyılın başlarında Kıpçak etnik toplumu, güney Deşt-i Kıpçakta Kıpçak hanlarının hakimiyetinin artmasıyla, esasen İlboru sülalesinin kontrolü altında devletin güçlenmesi ile yeni bir döneme girerler. XI. yüzyılın ortalarında Kıpçak ve Kuman kavimlerinin batıya doğru hareketi başlamıştır. XI. yüzyılın ikinci yarısında Güney Rusya bozkırlarında vuku bulan siyasi ve etnik değişimleri İran müellifi Hamdullah Kazvini: "Deşit-i Kıpçak dedikleri Deşt-i Hazardır" şeklinde ifade etmektedir. XV. yüzyıl Güney Rusya stebi Deşt-i Hazar olarak bilinmekte idi. Kumanlar

1055 senesine ait eski Rus yazıtlarında, Polovets adı altında geçerler. Buna göre Polovets terimini iki şekilde açıklayabiliriz: Dar anlamda sadece Kumanlara verilen isim ve geniş anlamda Kıpçak kavimler birliğinin tümüne verilen isimdir. Fakat bu fark yazıtlarda belirlenmemiştir. Bu yüzden eski Rus yazıtlarını aktarmada belli zorunluklar ortaya çıkmıştır. Ortaçağ Bizans tarihnamesi konusunda da aynı sorunlar yaşanmıştır. 1078 senesinde Bizanslılar ilk defa batı komşularından Kumanları, onların uzun etnik adları ile tanıdılar ve bu ismi tüm Deşt-i Kıpçak kavimleri için kullanmaya başladılar. Bu gelenek Bizans edebiyatında XIV. yüzyıl sonuna kadar devam etmiştir. Eski Rus yazıtlarında Polovets steplerinin sınırları İtil ile Dinyeper arasındaki bölge olarak belirtilmiştir. Fakat Batı Deşt-i Kıpçak İslam kaynaklarına göre oldukça geniş sahayı kapsamakta idi. Mesela Arap coğrafyacısı al-İdrisi'nin (XII. yüzyıl) dediklerine göre göçebe Kumanlar Dinyeper ile Dinyester arasındaki bölgede varlıklarını sürdürüyorlardı. Doğu Dinyeper yöresinde ise Kıpçak ordusu bulunmakta idi.

Kıpçakların batı birliği on bir boydan oluşuyordu. Onlar: Toksoba, Yetioba, Burcoğlu, İlborili, Kangaroğlu, Coğlu, Durut, Kulabaoğlu, Cartan, Karaberikli, Kotan. Ayrıca Batı Kıpçak Konfederasyonu'nda yönetici sülale Toksoba ve Burcoğlu'ndan çıkardı. Kazakistan topraklarında kurulan Doğu Kıpçak birliğindeki etnik ve Kıpçak toplumunun kuruluşunun gelişmesi ve derinleşmesi Doğu Kıpçak ulusunun kavim yapısından açıkça anlaşılmaktadır.

Arap bilginleri Ahmed at-Tını (1235-1318) ve ad-Dimaşki'nin (1301-1349) eserlerinde Doğu Ulus'un kavim yapısı hakkında yeterince bilgi vardır. Ulus 16 etnik toplumdan teşekkül etmiştir. Bunlardan 8'i esas kavimleri diğer 8'i ise küçük üyeleri oluşturmakta idi. Bu 16 kavimlik Kıpçak Konfederasyonu düzensiz, rastgele oluşmuş değildir. Aksine burada

herşey kavimlerin sülale, sosyal ve siyasi niteliklerine göre muntazam şekilde düzenlenmiştir. İlk önder kavim Borili (bazı kaynaklarda İlborili) kavmi idi. Bu kavimden nesilden nesle Kıpçak hanları gelmekte idi. Borili kelime anlamıyla kurt anlamına gelmektedir.

Tarihi ve etnografik eserlerde kurt kültü bazı Türk kavimlerinin sembolü ve eski Türklerin totemi olarak yaygındır. Börili (Elbörili) Merkezi Asya menşeli eski Türk kavmidir. Diğer bir kavim Toksoba da aynı şekilde on ikili boy niteliği ile asil kavimler arasında yer almakta idi. Daha sonra Yetioba kavmi gelir. Bu kavim yedi boydan müteşekkildir (Yediboylular). Bunları takiben Durud (Durtoba) kavmi gelir. Dört boylu anlamına gelmektedir. (durt oba-dört oba). Beşinci kavim olarak al-Arıs kavmi gelir. Bu kavmin İran kökenli olan Alanların akrabası olarak bilinen Aso kavmi olduğu sanılmaktadır. Bu Türkleşen As (Ars) kavminin Aral Denizi'ne yakın bölgelerde yaşayan grupları, Kıpçak kavmi dahiline girmiş olmalıdırlar. Bir başka kavim olan Burcoğlu aynı zamanda Güney Rusya steplerindeki Kıpçak toplumunun üst tabakasını oluşturanlardandır. Aynı şekilde bu kavim mensupları Mısır'daki Memlûk sultanları Hanedanlığı'nın kurucularıdır. Yedinci olarak Mankuroğlu kavminden bahsedilmektedir. Her halde bu kavim Kimek boylarından biridir. Kaynaklardaki bilgilere göre Kimek ülkesinde Mankur adlı dağ mevcuttur. Dağ adı totem olarak Kimek Konfederasyonu'na dahil bir gruba verilmiş olabilir. Sonuncu ve en kalabalık kavim İmek kavmidir. İslam kaynaklarının bir çoğunda bahsedildiği gibi bu kavim Türk dilinde konuşan Kimek kavmidir. XI. yy. Kimek Devleti'nin yıkılışından sonra Kimek adı yazılı kaynaklarda geçmemektedir. Onun yerine İmek adı anılmaktadır. Kıpçaklarla İmekler arasındaki siyasi ve kültürel bağ o kadar kuvvetlenmiştir ki Mahmud Kaşgâri (XI. yüzyıl) zamanında İmeklere Kıpçaklar deniliyordu. Fakat İmekler kendilerini ayrı grup olarak

görüyorlardı. Ad-Dimaşki adı geçen kavimlerden bahseden yazısında İmekler hakkında: “Onlar (İmekler) şimdi Harezmliler oldular” der. Bu ifade ile İmek hanının kızı, Harezmşah Tekiş’in hanımı Terken Hatun’un hizmetinde bulunan on bin kişilik askeri kastetmiş olmalıdır.

Küçük gruplar arasında ilk olarak Tağ isminden bahsedilmektedir. Eski Oğuz hikayelerine göre Tağ Oğuz kökenlidir. Bundan sonra eski Başkur kavi olan Başkurtlardan söz edilir. Bunlardan bazı gruplar XI. yüzyılda Aral ve Hazar yöresine yerleşmişti. Daha sonra gelen isim Kumanlıdır. Bunlar esas Kuman kavminin Doğu Avrupa’ya göç ettiği sırada Kazakistan topraklarında kalan grup olabilir.

Diğer iki kavim Bazanak (Bacanak) ve Bacna’dır. Bunlar Başkurtlarla beraber Peçenek birliğine dahildi. IX. yüzyılın ilk yarısında bunlar Oğuz, Kimek ve Karluk birliğinden ayrılarak büyük bir kısmı ile Aral Denizi, Embi ve Yayık bölgesinden batıya doğru göç etmeye mecbur olmuşlardır. Yazılı kaynaklardaki bilgilere göre adı geçen üç Türk kökenli kavim Batı Kazakistan’da yerleşerek Kıpçak birliğine dâhil olmuşlardır. Bunlardan sonra gelen Karabörüklü de Aral yöresindeki Peçenek kavmine dahildi. Bu kavim adı Karakalpak ismi ile aynıdır. Diğer kavim Uzlar. Bunlar Oğuz veya Oğuz halkına verilen diğer isim olan Uz ismiyle anılmaktadır. Kıpçak birliğini oluşturan son kavim Cortan’dır (Şortan). Kelime anlamı “turna balığı” manasındadır ve bu da bize kelimenin Türk kökenli olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak konfederasyona giren kavimler: Kimekler (İmek, Mankuroğlu), Oğuzlar (Uz ve Tag), Peçenek-Başkurtlar (Başkurt, Bacanak, Baca), Aslar ve Kumanlar (Kumanlu ve Şortan) ve Kıpçaklar (Borili-ilborili, Toksoba, Yedioba, Burcoğlu, Durtoba). Bunların her birinin Kıpçak etnik oluşumunda önemli yeri olmuştur. Kıpçak

Konfederasyonu Kıpçaklarla beraber Türk kökenli Kimek, Kuman, Peçenek, Eski Başkurt, Oğuz kavimlerini ve Türkleşmiş İran kökenli kavimleri de içine almakta idi. Kıpçak Hanlığı ve halkının oluşumu sürecinde Kıpçaklar sahip olduğu güç sayesinde, hakimiyeti altındaki topraklarda yaşayan kavimleri asimile etmeye muvaffak olmuşlardır.

Yukarıda adı geçen kavimlerin dışında Kıpçak toplumunun oluşmasında etkili olan diğer bir kavim kalabalık Kanglı kavimidir. Onlar XII. yüzyılın ikinci yarısında Aşağı Sir Derya ile Aral bozkırında etnik bölgesel birliği oluşturmuşlardır. Kanglı adının menşei konusunda araştırma eserlerinde birkaç görüş mevcuttur. Bazı araştırmacılar Kanglı ismini Kanğar Peçeneklerin adı ile birleştirmeye çalışıyorlar. Aynı zamanda Kanglıları Kıpçaklarla Peçeneklerin karışımı sonucu ortaya çıkan kavim olarak görenler de vardır. Üçüncü bir görüş ise Kanglıların Kimek ve Kıpçak kavimlerinin Sir Derya ve Aral bölgesindeki eski Peçenek ve Oğuz kavimlerini işgâl etmesi ile ortaya çıkmış olabileceği kanaatindedir. Bahsedilen ilmî görüşler Kanglı isminin sadece XI. yüzyılın için geçerli açıklamasını kapsamaktadır. Fakat daha eski dönemde IX. yüzyılın ikinci yarısında Uygur elçisinin bahsettiği Basmıl, Tokuz Oğuz ve Karluklarla komşu Altay bölgesinde yaşayan Kara Kanglı (Kara Kanğlık) isminin açıklanması ise biraz zordur. Oğuz Han Destanı'nda Kanglılar Kıpçak, Uygur ve Karluklarla beraber eski Türk kavmi olarak bahsedilir.

XI. yüzyılda Mahmud Kaşgâri'de Kanglı adının açıklanması, Kıpçaklara mensup yüce insanın adı şeklinde yapılmıştır. Kıpçak etnik birimine aynı zamanda Türk kökenli X. yüzyılda Doğu Türkistan'dan Kazakistan topraklarına gelen Uran kavmiyle Bayatlar da Azkiş ve Türkeşler gibi onlara dahil olmuşlardır.

XII. yüzyılda bu son iki kavmin Karadeniz bölgesinde görülmeleri Kıpçakların buralara kadar yayılmasının sonucudur. Kıpçak etnik

kurumunun diğer üyeleri Karluklar, Çiğiller ve Kaylar olmuşlardır. Kazakistan topraklarında Kıpçak halkının oluşum süreci, etnik bölgede iktisadi hayatın, toplumsal ilişki sisteminin ve konuşulan dil gibi kültürel özelliklerin tek tipli olmasını sağlamıştır.

Kıpçakların diğer etnik gruplarla kurdukları sıkı münasebet onların etnik toplum yapılarını etkilemiştir. Gittikçe yükselen Kıpçak siyasi gücünün sayesinde onlara dahil olan diğer kavimler de kendilerinin aynı kökenden geldiklerine inanarak Kıpçak adını kullanmaya başlamışlardır. Fakat Kıpçak halkının oluşum sürecinin esas safhası Moğol istilası ile kesilmiştir.

Kıpçaklar XI-XII. yüzyıllarda Kazak halkının özünü oluşturmakta idiler. Aynı zamanda Kıpçaklar diğer Türk kökenli: Kırgız, Karakalpak, Özbek, Başkurt, Tatar, Karaçay, Balkar, Kumık, Azerbaycan, Türk, Hakas, Altaylılar gibi halkların oluşumunda da etkili olmuşlardır.

Bartol’d V. V. Kipçaki. Soçineniya, t. 5. Moskva 1968;.

Minorsky V. Hudud al-Alam, The Region of the World. London 1937 (Gms, XI);.

Kumekov B. e. Arabskie i Persidskie İstoçniki po İstorii Kipçakov VIII-XIVvv. Alma-Ata 1987.

Akhinjanov S. M. Kipçaki v İstorii Srednevekovogo Kazakhstana. Alma-Ata 1989.

Pletneva S. M. Polovtsı. Moskva 1990.

Golden P. B. Introduction to the History the Turkic Peoples. Wiesbaden, 1992.

Kırzıoglu M. F. Yukari-Kur ve Coruk Boylarında Kıpçaklar. Ankara, 1992.

İstoriya Kazakhstana. Kipçaki. T. 1. Almatı 1996.

Klyaştornıy S. G., Sultanov T. İ. Gosudarstva i narodı evraziyskikh stepey. Drevnost’ i srednevekov’e. Sankt-Petersburg 2000.

Kuman / Kıpçaklar / Prof. Dr. Mustafa Safran [s.785-792]

Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi / Türkiye

Orta Asya bozkırları ile bunun tabii bir devamı olan cenubi şarki Avrupa bozkırları tarihin kaydettiği en eski devirden beri, Türklerin yaşadığı bir saha olmuştur. Burası muhtelif Türk kavimlerinin göç ve kaynaşmalarına sahne olduğu gibi, burada birçok Türk devleti de kurulmuş ve Türk kültür merkezleri meydana gelmiştir. Hun Devleti'nin ağırlık merkezinin garba doğru kayması ile, IV. asrın ortalarında Hunların bir kısmı, Alanların yurdunu işgal ederek, Hazar denizine geldiler ve imparatorluğun merkezi buraya nakledildi. Attila'nın (434-453) kurduğu imparatorluk bozkırların bulunduğu sahayı çok aşmıştır. VI. asrın ortalarında bunları takip eden Avarlar da Orta Asya'ya kadar ilerleyerek Hunların yerini almışlardır. VIII. asırda Avarların yerini Kuran Han'ın idaresinde birleşmiş olan Oğuz kavimlerinin Bulgar birliği almıştır. Bir müddet köktürk Devleti'ne dahil bulunan bu sahanın daha çok ticaret yollarının birleştiği Don-İdil-Kafkas müsellesinde Hazarlar hakim olmuşlardır.1

Cenub-i Şarki Avrupa bozkırı bundan sonra da bir çok Türk kavmini kendine çekmiştir. Bunlar burada bir devlet kurmamışlar ve daha çok kavmi esaslara göre birleşmiş olan birlikler halinde kalmışlardır. Hakim kavmin adı ile adlandırılan bu birlikler daha evvelkileri kendi içlerine, aldıkları gibi, daha sonrakiler için de tabii bir birlik unsuru olmuşlardır. Bunlardan biri evvelce köktürk Devleti'ne dahil bulunan Peçenekler olup, Yayık nehri havzasında oturuyorlar ve Hazarlara hücumlarda bulunuyorlardı. Hazarlar, daha şarkta bulunan Oğuzlar (Uzlar) ile anlaşarak, 889'da beraberce Peçenekleri hezimete uğratmışlardır. Bunu müteakip,

Peçeneklerin büyük bir kısmı garba doğru göç etmiş ve Macarları Levedya'dan çıkarmışlardır. Bir kısmı da Oğuzlara dehalet etmiş olmalıdır. XI. asırda, Mahmud Kaşgari'ye göre, Oğuz kabileleri içinde Peçenekler de bulunuyordu. Bir kaç sene sonra, Peçenekler, Bulgarların müttefiki sıfatı ile, Macarları Stelköz'den çıkarmışlardır. 968'de Kiyev'i muhasara etmişler ve 972'de Svyatoslav'ı Dnyeper şelaleleri civarında öldürmüşlerdir. XI. asırda şarktan gelen Oğuzlar ile beraber şimalden Rus baskısı altındakilerin bir kısmının Bizans arazisine göç ettiği, bazı bölüklerin de Ruslar ile işbirliği yaptığı ve Ruslar ile birlikte Hıristiyanlığı kabul ettiği anlaşılıyor.2

Garba doğru hareket eden kavimlerden biri Oğuzların bir kısmı olan Uzlar olup, Volga nehrinin şarkında oturuyorlardı. Uzlar XI. asırda Don-Dnyeper arasındaki Peçenekleri yerlerinden çıkararak 1065'te Balkanlar'a l068'de de Macaristan'a karşı büyük bir taarruzda bulunmuşlardı. Kiyev Beyliği'nin cenubunda yerleşenlerin bir kısmının Ruslar ile işbirliği yaptığını ve bilahare Ruslaştığını biliyoruz.3

Oğuzları takip ederek buralara gelenler de Kuman/Kıpçaklardır.

Kumanların adı şark kaynaklarında en çok Kıfçak olarak geçer. Bundan başka İmek, Yemek ve Kimek adları da sık sık görülür. Göktürk Kitabelerinde bu adlardan hiçbirine rastlanmıyor; bu kitabelerde İrtiş nehrinin adı geçiyorsa da, orada hangi kavmin yaşadığı zikredilmemiştir. Halbuki Arap coğrafya eserlerinde İrtiş boyunda Kimek (Kemek) adlı bir kavmin yaşadığı ve bu kavmin Oğuzların kuzeyinde gayet geniş ve batıda İdil veya Kama nehrine kadar yayılmış olduğu kaydedilmiştir. Kimek kavminin birçok uruğa bölündüğü (İmi, İmek "Yimek", Tatar, Bayandur Kıfçak, Nilhaz, Eclad)4 ve bunlar arasında en mühimlerini "Emek" ve Kıfçakların teşkil ettikleri anlaşılıyor. Mahmut Kaşgari'de Kimek adı geçmektedir. Onun yerine "Emek" (Yemek) adı nakledilmiş ve bu ad altında Kıpçakların bir uruğunun kastedildiği yazılmıştır. Sonraları

Kıpçak kavmi ile birlikte “Kanglı” kavminin de adı geçmektedir. Kıpçakların XI. yy. ortalarında Harezm ile komşu oldukları, yani İslam ülkeleri ile temasa geçtikleri bilinmektedir.5 Fakat esas kitlenin İrtiş nehrinin batısına doğru kaydığı anlaşılıyor; XI. yy.’da Kıfçak-Yemeklerin doğu-güney sınırı Talas nehrine dayanıyordu. Bu kavim, Türk kavimleri arasında işgal ettikleri sahanın genişliği itibariyle en büyüğü idi.6

Kıpçakların adı Batı kavimlerinde ve Ermenilerde başka türlüdür. Rus vekayinamelerinde onlara “Polovts” denmiştir; Bizanslılar ise Kuman demişlerdir. Macarlar Kun, Kuman ve Paloç; Almanlar Falon ve Falb; Ermeniler de “Chardeş” demişlerdir. Latin kaynaklarında da “Cumanus” olarak geçerler.7

Bir kavme bu türlü değişik ad verilmesi şöyle izah ediliyor: Rusça, Almanca ve Ermenice bu kavime verilen adın manası “açık sarı” ve “saman renginde olan sarı saç”ı ifade etmektedir. Yani bu üç dilde de Kıpçaklara takılan isim bir kavim adı değil de, bu kavmin sarışın (daha doğrusu sarı-kırmızı saçlı) olduklarını ifade etmektedir. Rusçadaki “Polovts” adı “beyazımsı sarı, sarımtırak” anlamına gelen “Polovıy”den gelmektedir. Almancadaki “Falb” ise “beyazımsı sarı” demektir; Ermenicedeki “Chardeş”in de aynı manada olduğu anlaşılıyor. Bu suretle, Kıpçaklarla temas eden üç kavim, Ruslar, Almanlar ve Ermeniler, Kıpçakları sadece “sarışınlar” diye tesmiye etmişlerdir.8 Németh’e göre Kun ve Kuman sarımtırak manasına gelen “ku” ve “kuba” sözünden neşet etmektedir. “Kuman” sözü, “Türk”ten “Türkmen” gibi “Kun” ve “man” unsurlarından neşet etmiş olabilir.9

Menşei pek aydınlatılamamış “Kuman” kavminin terkibi hakkında, sarımtırak sözünü Moğol unsurlarının karıştığı şeklinde izah eden ve Kumanların menşeleri hakkında ilk sistemli araştırma yapan Marquart’ın10 bu görüşü ve Kumanları, Uzak Doğu’da Amur nehri dolaylarında

yaşadığını ileri sürdüğü “Murga” adlı bir Moğol kavminin “Kun” kabilesine bağlama iddiası, onun kaynaktaki bazı kelimeleri yanlış okuması dolayısıyla kabul edilmemiştir.11

Kun-Kuman-Sarı-Kıpçak meselesine dair son araştırmalara göre durum şöyle görünmektedir; (Kumanların batıya göçünden önce) Orta Asya’da İdil-Seyhun-İrtiş arasında Oğuzlar; Tobal, İşim çevresinde Kıpçaklar; buradan Altaylar’a doğru Kimekler; Işık Göl etrafında Karluklar bulunuyor, daha doğuda Nan-Şan bölgesinde Sarı-Uygurlar yer alıyordu. Huang-ho dirseği dolaylarında nesturi (Hıristiyan) örgütler vardı. İşte bu sıralarda Kunlar da bu civarda bir yerde yaşamakta idiler. Kunlar beraberlerinde Sarı-Uygurlardan bir kitleyi de sürükleyerek, Cungarya kapısından Türkmen (Karluk) bölgesine, oradan da kuzeyde Kıpçaklar sahasına geldiler. Eğer 300 bin çadır halkının Çin’den çıkarak Kara-Hanlı ülkesine saldırmak istediklerine, fakat Balasagun’a 8 günlük mesafede Kara-Hanlı Togan Han tarafından geri atıldıklarına dair İbn’ül-Esir’deki haberi bu hadise ile ilgilendirmek mümkün ise,12 büyük Kun-Sarı göçünü Kıpçak topraklarına çeviren sebebin Kara-Hanlı mukavemeti ve karşı taarruzu olduğunu kabul etmek gerekir.13

Aslında Batı Göktürk topluluklarından olan Kıpçak kütlesi eski Çiklerin X. asırdaki devamı olduğu anlaşılan, İrtiş boylarındaki Kimeklerden İşim-Tobol vadilerinde oturan bir kol idi. Kaşgarlı, Yimekleri, (İmek) Kıpçaklardan saydığını fakat Kıpçakların kendilerini ayrı bir boy saydıklarını kaydetmektedir. Marquart’a göre, o sırada (XI. asrın son yarısı) ikili federasyon (Kimek = iki Yimek, 2 İmek) halinde yaşayan Kimeklerde idareciliğin Kıpçak kolunda olduğu anlaşılmaktadır. Bu iktidar değişikliği her halde asrın başlarında vukua gelmiş ve Kıpçaklar Balkaş’tan İrtiş’e kadar hakim bulundukları sırada güneyden Kun (Kuman) Sarıların gelmesi

ile daha da kuvvet kazanarak, bu sefer hep birlikte, Volga üzerinden batıya yönelmişlerdir.14

Kıpçak/Kumanların İrtiş-Talas sahasından batıya doğru harekete geçmeleri, 916 yıllarında Çin'in kuzeyinde teşekkül eden Kıtay Devleti'nin faaliyeti ile bağlı olsa gerektir.15 Kıtaylar kuvvet kazandıkça, bazı Türk zümrelerini batıya doğru itmişler ve bu itişin neticesi Kıpçaklara da dokunmuş, bazı Kıpçak boylarının yer değiştirmesine sebep olmuştur. X. yy. ortalarında İrtiş boylarında Kimek adlı büyük bir Türk kavmi bulunuyordu; bunun bir kısmı "Emek" (Yemek) adını taşıyordu. Başka bir kısmının da "Kıpçak" (Kıfçak) adını taşıdığı ve bu adın bir müddet sonra camiaya teşmil edildiği anlaşılıyor. Mahmud Kaşgari Divan-ü Lügat-it Türk'ünü yazdığı sıralarda (1070'lerde) Kıpçakların göç sahası batıda itil boyunu çoktan geçmişti. Bunların doğu kısmı ise "Yemek" adıyla Talas kıyılarında bulunuyordu.16

Esas Kıpçak/Kuman kitlesinin Yayık nehrinin batısında İdil istikametinde ilerleyişi en geç XI. yy. başlarında olsa gerektir. Bu hareketin çok geniş bir cephe üzerinde yapıldığı muhakkaktır. Kıpçakların bir kısmı İrtiş boyundan Uralları aşarak Kama-İdil sahasına sokulmuşlar ve böylece İdil Bulgarları ile karışmaya başlamışlardı. Orta İdil boyunun Kıpçaklaşması bu suretle başlamış olmalıdır. Kıpçakların diğer zümreleri aşağı İdil boyuna girmişler ve Hazarların bir etnik unsur olarak ortadan kalkmasında başlıca amil olmuşlardır. Kıpçaklar, Peçenek ve Uzlardan boşalan yerleri işgalle kuzey Kafkaslar'a, Kuban boyuna ve aşağı Don boyuna ve oradan da Dnyeper (Özi) istikametine gitmişlerdir.17

Rasovsky'ye göre Kıpçaklar beş bölükten ibaretti;

1-Orta Asya bölüğü, 2- Volga-Yayık bölüğü, 3- Donyeç-Don bölüğü, 4- Aşağı Dnyeper bölüğü, 5- Tuna bölüğü.18

Kıpçakların İdil boyuna gelmeleri 1030 tarihlerinde olsa gerektir. İran şairlerinden Nasır Hüsrev’in yazılarında görüldüğü veçhile, Kıpçaklar XI. yy. başlarında Yayık nehri boyunda idiler. Rus vekayinamelerinde “Polovts” adı ile Kuman/Kıpçaklar ise ilk defa 1055 tarihinde zikredilmişlerdir. Demek ki, Kumanların İdil boyundan Dnyeper (Özü) boyuna gitmeleri 20-25 yıl içinde vuku bulmuştur. Kumanların Rus yurduna Uzları takiben geldikleri de muhakkaktır.19

1055 senesi kışında Rusların Pereyaslavl Knezi Vsevolod Voina’daki Torklar (Uzlar) üzerine yürümüş ve onları yenmişti. Aynı senede (her halde yazın) Boluş adlı Kıpçak beyinin kumandasındaki “Polovtsı”lar (Kıpçaklar) Rus yurduna gelmişler ve Vsevolod da onlarla barış akdettikten sonra, onlar geldikleri yere gitmişlerdi. Bu suretle Ruslarla Kıpçaklar arasındaki ilk karşılaşma bir anlaşma ile sonuçlanmıştı. Mamafih birkaç yıl sonra Kıpçakların ikide bir Rus knezliklerine saldırdıklarını ve Rusların “Steple mücadelelerinin” çok çetin bir safhaya girdiğini göreceğiz.20

Kumanlar 1060’dan sonra Uzları takiben Tuna boyuna doğru süratle ilerlemişler ve 1064’te Uzları Tuna’nın güneyine atmışlardır; aynı zamanda Kıpçakların Transilvanya-Macaristan istikametinde ilerledikleri anlaşılıyor. Bu suretle XI. yy. sonlarında Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlar tamamıyla Kıpçak/Kumanların eline geçmiş bulunuyordu.21 Bundan dolayıdır ki, eski Mafazat al-Guzziya tabiri yerine, Deşt-i Kıpçak (ilk defa XI. asırda Nasır Hüsrev’in Divan’ında rastlanır) tabiri geçmiş ve bu Deşt-i Hazar’in müteradifi olarak Cenub-i şarki Avrupa bozkırlarına da teşmil edilmiştir. Daha sonraları Kıpçak adı Altınordu memleketi için de kullanılmıştır.22

Deşt-i Kıpçak tabiri, dar ve geniş olmak üzere iki manada anlaşılmaktadır. Dar manasiyle Deşt-i Kıpçak XI. yy ortasından XIII. yy.’ın ilk yarısına yani Moğol istilasına kadar olan devredeki Kıpçak Hanlığı’nın yayıldığı sahayı ifade etmektedir. Deşt-i Kıpçak’ın hudutları,

Altınordu zamanında yukarı Bulgarya Hanlığı'nı, Kuban ve Terek ırmaklarından Derbend'e kadar olan Kuzey Kafkasya'yı ve Harezm ülkesini de içine alarak genişlemişti. Böylelikle Deşt-i Kıpçak, hudutları ve sahası itibariyle (XI-XIII. yy. ortalarına göre) büyümüş ve daha geniş bir mana kazanmıştır.23

Kıpçakların rehberliği altında büyük bir kavmî birlik meydana gelmiş olmakla beraber, bunun tam bir siyasi birlik haline gelmediği bilinmektedir. Kıpçak gurupları, ayrı ayrı çok müessir hamleler yapabilecek kudrette olmakla beraber, bir idare altında ve muayyen merkezler etrafında toplanamamışlardır. Cenubi Şarki Avrupa bozkırı bundan önce de birçok Türk kavmini kendine çekmiştir. Bunlar burada bir devlet kurmamışlar daha çok kavmi esaslara göre birleşmiş olan birlikler halinde kalmışlardır. Hakim kavmin adı ile adlandırılan bu birlikler daha evvelkileri kendi içlerine aldıkları gibi, daha sonrakiler için de tabii bir birlik unsuru olmuşlardır.24

Göçebe Türk uruğlar camiasında Kıpçaklar kadar geniş bir sahayı işgal eden başka bir uruğ pek bilinmiyor. Bu kadar kalabalık ve geniş sahayı işgal eden Kıpçakların bir siyasi teşekkül (devlet) kuramasalar bile oynadıkları siyasi rolün önemi göz ardı edilemez. Nitekim Kıpçak-Rus mücadeleleri, Rus tarihinde "Steple mücadele" safhasının en çetin bir devri olarak vasıflandırılmaktadır.25

İlk Kıpçak-Rus mücadelesi 1061 yılında Kıpçakların Preslavl Knezliği arazisine saldırmalarıyla başlamış ve Kıpçakların zaferi ile neticelenmişti. Bundan sonra Kıpçakların tam yedi yıl Rus arazisini rahat bıraktıkları görülür, çünkü onlar Peçenek ve Uzları takiple meşguldüler. Peçenek ve Uzlardan birçoğu Rus sahasına iltica etmişler Rus knezleri tarafından hizmete alınmışlardı. Bu ise Kıpçaklar nazarında düşmanca bir hareket olarak telakki edilmiş l068'de büyük kuvvetler ile

Rus arazisine hücum eden Kıpçakların bu hareketi artık ardı arkası kesilmez seferler başlangıcı olmuştur.26

1071, 1078, 1079, 1080, 1083, 1084, 1085, 1092 yıllarında Kıpçaklar Rus şehirlerini ve çevrelerini yağma ediyorlardı. Mamafih onların hareketi nispeten mahdut bir sahayı, Pereyaslavl, Çernigov ve sağ sahilde de Kiyev'in güneyini geçmiyordu.

Kumanların Ruslara karşı hareketleri, daha sonraki yıllarda Rus knezlerinin kendi davetiyle olduğu gibi, ayrıca Rus knezlerinden "tahta çıkışları" münasebetiyle bir nevi bahşiş kabilinden para, kıymetli kumaşlar veya "davar" istekleriyle de bağlı olacaktır. Kiyev tahtına yeni bir knez çıkar çıkmaz Kıpçaklar hemen birtakım hediye taleplerinde bulunuyorlar, barışı muhafaza karşılığında altın, kumaş ve "davar" istiyorlardı. Knezler de bunu yerine getirmek mecburiyetinde idiler. Bu devrin meşhur Rus knezi Vladimir Monomach, çocuklarına hitaben bıraktığı "Nasihatler"inde, "Kumanlarla 19 defa barış akdederek, onlara çokça davar ve kıymetli kumaş verdiğini" kaydetmiştir. Bu yoldaki talepleri yerine getirilmediği takdirde Kıpçakların hemen atlarının sırtına binerek Rus sahasına yöneldikleri anlaşılıyor. Bu suretle XI. yy. sonlarına doğru Kıpçakların baskısı yalnız Pereyaslavl Knezliğine değil Kiyev Knezliği üzerine de yöneltilmiş bulunuyordu. Kiyev knezleri de Kıpçaklara kıyasla çok zayıf olduklarından çoğu zaman bu talepleri yerine getirmek mecburiyetinde idiler. Kiyev ve diğer şehirlerin knezleri menfaatleri icabı, Kıpçaklarla iyi geçinmek zorundaydılar, bu maksatla onlardan bazılarının Kuman beyleri ile akrabalık tesisine, giriştikleri, Kıpçak kızlarını almaya başladıkları görülmektedir.27

1090-1110 yılları Karadeniz kuzeyi sahasındaki Kıpçak/Kumanların en kudretli devrini teşkil etmektedir. Bu sıralarda Kıpçakların başında çok cesur ve kabiliyetli başbuğlar bulunuyordu. Bunlar: Benek (Bonyak),

Tugorhan (Tugorkan), Sarıhan (Şaruhan) ve Altınapa idiler. Gerek Rus vekayinameleri ve gerekse Bizans kaynaklarında bu Kıpçak başbuğlarının adları ve faaliyetleri hakkında epey bilgi verilmektedir. Bizans tarafından kışkırtılan ve yardıma çağrılan Kıpçaklar, 1091'de Peçenekleri imha etmekle Bizans'ı muhakkak bir felaketten kurtarmışlardı. Aynı senede Kıpçaklar Macaristan'ın içlerine kadar sokulmuşlardı. Başlarında Kapluç adlı bir başbuğ vardı. 1092'de Lehistan'a bir sefer açıyorlar, 1092-1093'te tekrar Bizans ülkesini yağma ediyorlar, mamafih en çok akınlara sahne olan yerler yine de Rus knezlikleridir.28

1093-1094'te Kıpçakların Rus bölgesine akınları devam etti. Anlaşıldığına göre maksatları toprak işgali değildi. Peçeneklerde görüldüğü gibi bölgede, Hazarlar dahil herhangi bir bozkır Türk siyasi topluluğu için geçerli olmak üzere, bozkır ikliminden harice çıkılmıyor, kendi hayat tarzları en uygun arazinin muhafazasını, dış tehlikeden uzak kalmasını sağlamak gayesi ile bozkırlar ötesindeki siyasi toplulukların daima baskı altında tutulmasına çalışılıyordu. Türk topraklarının güvenliği şartları içinde gerçekleştirilen barışlar, çok kere, karşı taraf sözünden dönmediği müddetçe sürüp gitmekte idi. Bu durum bazen evlenmelerle de sağlamlık kazanıyordu. Bir anlaşmaya göre Tugorkan'ın kızı, Kiyev knezi Svyatopolk ile; sonra Çernigov knezi Oleg, başbuğ Uzluk'un kızı ile evlendi. Böylece bir ara knezlerin ve ileri gelenlerinin hatunlarından çoğunu Kıpçak prenses ve kızları teşkil etti.29

Bununla beraber, Kıpçak-Rus münasebetleri pek huzurlu değildi. Çünkü knezler kendi aralarındaki mücadelelerde birbirlerine karşı Kıpçaklardan destek sağlamaya çalışıyorlar veya yanlarındaki Kıpçak başbuğlarının adamlarını, fırsat buldukça, ortadan kaldırıyorlardı. 1096 başlarında Kiyev'e gönderilen iki elçi (İtler ve Kıtan) maiyetleri ile birlikte öldürülmüşlerdi.30 Hadise bir savaşa yol açtı. Tugorkan ile başbuğ Küre

bazı kasabaları yaktılar. Kiyev'i ve civarını yağmaladılar (1096). Fakat knezlerin ittifakı karşısında savaşı kaybettiler, muharebede Tugorka ile oğlu ölmüşlerdi. İki oğlu Kuman/Kıpçak başbuğlarının kızları ile evli Kiyev Prensi Vladimir Monomakh daha planlı davrandı; 1097'de Liyubec kasabasında tertiplediği büyük toplantı ile knezleri uzlaştırmaya, Rus mukavemetini teşkilatlandırmağa girişti ve 1103'de bütün knezlerin başı da, Kıpçaklara karşı büyük bir başarı kazandı. Kumanlar buna kısa fasılalarla şiddetli akınlar halinde cevap verdiler ki (1105-1111 arasında 4 defa), Rus kroniklerini dolduran bu mücadeleler Rus halk edebiyatını zenginleştirmiştir. V. Monomakh'ın ölümünden sonra knezler arasında münazaalar tekrar alevlendiği zaman Kıpçaklar bundan faydalanamadılar. Devamlı çarpışmalarla gençlerini ve dirayetli başbuğlarını teker teker kaybeden Kiyev civarı Kıpçak birliğinde zayıflık emareleri belirmişti.31

Marquart'a göre Kumanların tekrar toparlanması, yeni unsurların katılması ve bu sayede ordunun taze kuvvet kazanması ile ilgilidir. 1115 yıllarında Mançurya sınırından yeni bir kavim dalgası Avrupa'ya doğru koparak gelir. Curci Devleti kurulunca, bir Çin kaynağına göre Hi adı verilen kavim batıya saldırır, kendisi ile birlikte Kimek oymak birliğine bağlı Ural'daki Kıpçakları sürükler ve onların içinde temessûl eder. Güneydoğuya yönelen Kıpçaklarla birleşen unsurlar yeni bir oymaklar birliği teşkil edince Kumanlar taze kuvvet kazanırlar. Güney Rusya'daki birliğin bundan sonraki toplayıcı adı Kıpçak olacaktır. Ancak batıda Kuman ve dolayısıyla Macaristan'da Kun adı süregelir ve Kıpçak coğrafi bir mefhum olarak kalır.32 Bu görüş Kuman ve Kıpçaklar'ı ayrı iki birlik gibi göstermektedir ki, pek tutarlı olarak kabul edilmemiştir.

Bu sıralarda Dnyeper'in (Özi) batı tarafındaki Kıpçaklar hakkında fazla bilgimiz yoktur. Onlar, herhalde Turla (Dnestr) boyları ve Tuna'nın aşağı mecrasına kadar göç ederek, mutad hayatlarını devam ettirmişlerdi. Bu

sıralarda onlara baskı yapacak herhangi bir başka göçebe Türk zümresi de kalmamıştı. Kıpçakların bir çoğunun Macaristan'a gittiği ve Macar kralları tarafından muhtelif bölgelerde yerleştirildiği de biliniyor. Onlar, Macar kralının ordusunda atlı asker vazifesini görüyorlardı. Hatta 1132 yılında Çek kralının Alman imparatoruna, İtalya seferi esnasında, Kıpçaklardan müteşekkil bir kıt'a gönderdiği biliniyor.33

XII. yy. ortalarında Dnyeper Kıpçaklarının biraz toparlandıkları görülüyor. Bunlar Könçek ile Kobyak'ın

başbuğluğunda Pereyaslavl Knezliği'ne karşı taarruza geçtiler (1177, 1179). Aksu (Bug) civarındakiler Kiyev'e doğru akınlar yaptılar, fakat l184'te Knez Svyatoslav idaresindeki şiddetli baskında birleşik Rus kuvvetlerine mağlup oldular. Rivayete bakılırsa verdikleri 7000 esir arasında 417 Bey ve Beyoğlu bulunuyordu.34 Ancak Kıpçakların mukabelesi de şiddetli oldu; 1185 baharında Novgorod-Seversk Knezi İgor kumandasındaki birleşik Rus ordusunu, aşağı Don boyunda Kayalı Irmağı kıyısında kuşatarak imha ettiler. Başbuğ Könçek'in idare ettiği bu savaşta Prens İgor dahil Rus ordusundaki knezlerin hepsi yakalanmıştı. Esirlere iyi bakılmış, sonradan kaçmaya muvaffak olan İgor'un yaraları tedavi edilmişti.35

İşte bu 1185 yılındaki sefer, İgor'un kıtaları ile mağlubiyeti ve esir edilişinin, "İgor Bölüğü Destanı" adı ile eski Rus edebiyatının en büyük şaheserinin konusu olduğu iddia edilmektedir. "İgor Bölüğü Destanı"nda (Slovo o polku İgoreve) çok şairane bir şekilde bu sefer tasvir edilmiş ve bunun ayrı fasılları, tabiat, kahramanlık, üzüntüler ve bilhassa İgor'un karısının ağlama ve sızlamaları büyük bir ustalıkla anlatılmıştır. Bu destan, eski bir elyazması mecmuasında muhafaza edilmiş ve Rus asillerinden Musin-Puşkin'in Kütüphanesi'nde bunu meşhur tarihçi Karamzin görerek l800'de neşretmiştir. İIk neşrinden zamanımıza kadar Rusya'da defalarca

yayınlanmış ve incelemelere tabi tutulmuş olan metin sonradan uydurulduğuna -zira l8l2'de Moskova'nın Napolyon tarafından işgali sırasında çıkan yangında bu el yazması da yanmıştır, görüşü doğrultusunda- dair iddialar ileri sürülmüş ise de, tarihi hadiseyi aksettirdiğinden metinden şüphe edilmemektedir. Ayrıca dil, savaş tekniği, donatım, madencilik vb. bakımlardan Ruslar üzerindeki Türk tesirlerini göstermesi itibariyle belge değeri büyüktür.36

1185'teki Rus mağlubiyetinden sonra Kıpçakların Rus arazisine akınları ve Rusların da karşı savaşları birbirini takip etti. Bazen Rus hizmetindeki Berendi-Karakalpakların da Ruslardan kaçarak Kıpçaklara geldiği ve onlarla birlikte Ruslarla savaştıkları biliniyor. Bu kabilden olmak üzere, l186'da Torkların (Uzlar) başbuğlarından Gündoğdu, Rus Knezi Svyatoslav'a kızarak, Kıpçaklara kaçmış ve onlarla birlikte akınlara katılmıştı. Mamafih Kıpçak-Rus münasebetleri daimi bir savaş halinde değildi; Rus knezlerinden birçoğu eskiden olduğu gibi, Kıpçaklarla gayet iyi geçiniyorlar, onlardan ücretli kıtalar bulmaya çalışıyorlardı.37

Don ve Kuban dolaylarındaki Kuman/Kıpçakların da Gürcülerle yakın münasebetleri olmuş. Bu vesile ile Kıpçaklar Kafkaslar'ın güneyine geçmişlerdir. Gürcü Kralı Bagratlı David II (1088-1125) Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun en kudretli çağına tesadüf eden hükümdarlığının başlarında, İslam-Türk baskısına karşı durabilmek ve mümkün olduğu takdirde Abhaza ülkesini ve başka Gürcü bölgelerini Selçuklulardan geri almak için, aralarında yavaş yavaş Hıristiyanlığın yayılmakta olduğu Kıpçaklardan kendine en yakın birlik ile temas kurarak askeri destek sağlamaya çalışmış; onlardan aldığı yardımlarla güney yönünde bazı harekatta bulunmuş (1109-1110'da) ve güzelliği ile meşhur bir Kıpçak prensesi ile evlenmişti. Bu kız başbuğ Saruhan'ın torunu Atrak'ın kızı idi. Atrak da kralın daveti üzerine kendine bağlı kalabalık kitlelerle (40 bin aile)

Gürcistan’a gitti (1118).38 Bu Kuman/Kıpçak kitleleri Çoruh, Kür, Aras dolaylarını “görülmemiş bir kudret ve genişlikte canlandırdılar; Selçuklulara bağlı Müslüman emirlikleri idarelerine aldılar ve sayısı 40 bin olarak tahmin edilen bir süvari ordusu ile Şirvan’a, Azerbaycan’a seferler yaptılar. 112l’de de Borçalı Çayı havalisini ele geçirdiler. 1123’te aldıkları Tiflis’i Gürcü krallığı başkenti yaptılar. 1124’te İspir ve Oltu’ya kadar ilerlediler. Şirvan-şahları vergiye bağlamışlar, Saltuklu, Sökmenli, Mengücüklü ve Artuklu beyleri ile ve daha sonraları Azerbaycan Atabeyliği ile devamlı mücadele etmişlerdi.39

Kral III. Giorgi (1156-1184) zamanında Gürcü askeri gücünü meydana getiren Kıpçaklar 1177’de, asi ordu kumandanı İvane Orbelian’dan, kralı himaye etmek suretiyle başkumandanlığı devralan ünlü başbuğ Kuba-sar ile büsbütün hakim duruma geldiler. Devlet adamı Kutlu Arslan gibi Kıpçak beylerinin idaresinde başlayan -anası tarafından Kıpçak- güzel Kraliçe Thamara (1184-1213) devrinde Gürcü Devleti kuzeyden Kıpçaklar başbuğunun kardeşi Sevinç idaresinde yeni kitlelerin ülkeye gelmesi ile de (ikinci büyük göç “Yeni Kıpçaklar”) askeri, siyasi alanda, tarihin en parlak çağını yaşadı.40 Bugün Kür, Çoruh, Çıldır Gölü havalisi de Kıpçak Türkçesine yakın bir dil konuşan ahalinin, buraya o tarihlerde gelen Kuman/Kıpçak kitleleriyle yakın ilgisi olduğu, bölge halk edebiyatında bazı motiflerin o devir hatıralarını taşıdığı bildirilmektedir.41 Selçuklu çağının tanınmış şahsiyetlerinden, Azerbaycan Atabeyliği’nin (1146-1225) kurucusu, İl-Deniz de Kafkaslar’dan gelmiş bir Kıpçak Türkü idi.42

Gürcistan’a gelmeleri dolayısıyla Don boylarını belki tamamen, Kuban bölgesini kısmen boşaltmış olan Kıpçaklardan Kırım yarımadası’nda kalanlar şehirlere yerleşerek ticaret hayatına atılmış, hatta bazı küçük kasabalar da kurmuşlardır.

Fakat, 1203'te Kiyev'i işgal etmelerine ve 1219'da Ruslarla birlikte, kısa bir müddet için, Galiçya'yı Macarlardan almış olmalarına rağmen, XIII. asır başlarında artık "Deşt-i Kıpçak" bütünlüğünde siyasi kudrete sahip bir Kıpçak topluluğu kalmamış gibidir. Doğudakiler Kıpçak, Kanglı, Yimek, Oran vb. adlar altında bozkırlarda eski kabile yaşayışı içinde iken Harezmşahlar Devleti ile -bilhassa Sultan Ala'üddin Tekiş (1172-200)'e hatun olarak bir prenses verdikten sonra- temaslarını artırarak, bu Türk-İslam devletinde askeri vazifeler almışlar, sınırların genişlemesinde büyük hizmet görmüşler ve sonra Moğolların Orta Doğu'yu istilasının arifesinde Harezmşahlar İmparatorluğu askeri gücünün hemen tamamını meydana getirmişlerdir. Fakat bu ordu l220'de Moğollar tarafından yok edildi.43

Kırım Yarımadası'nda Kıpçakların birçoğunun yerleşik hayata geçtiği ve köylerde yaşadığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda şehirlerde yaşayan Kıpçakların bulunduğu ve şehir hayatının icap ettirdiği birçok şartlara ayak uydurdukları da görülmektedir. Bu şartlardan birinin ticaret olduğu muhakkaktır. Kırım sahillerinde öteden beri ticaretle meşgul olan şehirler tesis edilmişti. Suğdak, Kefe, Solhat, Azak bu şehirlerin en önemlileriydi.44

Gerek Karadeniz kuzeyindeki Kıpçaklar, gerekse Anadolu Selçuklu Devleti'nin iktisadi politikasının bir parçası olarak önemli olan bir hadise de Selçukluların Sudak seferidir. Alaaddin Keykubad, Moğol istilası ile Suğdak şehrinin perişan olması, kendi vassalı Rumların bu büyük ticaret limanına yerleşmeye çalışmaları ve yağmaya girişmeleri sebebi ile denizaşırı bir sefere karar verdi. Askerin başına, Kastamonu Uç Beyi Emir Hüsameddin Çoban'ı tayin ederek Sudak şehrine gönderdi. Donanma ile Sinop'tan karşı sahile çıkan Selçuklu kuvvetleri Sudak şehrini teslim aldı. Oradan Kıpçak hanına ve Rus melikine elçiler gönderip itaatlerini istedi. Kıpçak-Rus müttefik orduları Selçuklu ordusu karşısında muvaffak olamayınca her ikisi de kıymetli hediyeler ile Selçuklulardan aman

dilediler. Bu seferin tarihi 1221-1222 yılları olarak kabul edilmektedir. Selçukluların Sudak hakimiyetinin ne kadar sürdüğü pek kesin olarak bilinmemektedir. Moğolların tekrar geliş tarihi olan l239'a kadar sürdüğü tahmin edilebilir.45

Cengiz Han, 1220-1222 yıllarında Türkistan'ı zaptettiği zaman Kuman/Kıpçak illeri ile de ilgilenmişti. Nitekim 1223 yılı ilkbaharında Subutay ve Cebe-Noyan adlı iki büyük kumandanın idaresinde iki tümen Moğol askeri Gürcistan üzerinden Kafkaslar'ı aşmış ve Kıpçaklara rastlamıştı. Moğolların Kıpçaklarla karşılaşmaları ve savaşmaları bu tarihten çok evveldi. Cengiz'in büyük oğlu Cuci'nin (Coçi) İrtiş boyunda Kıpçaklarla savaştığı biliniyor. Ayrıca Harezmşah'ın kuvvetleri arasında da birçok Kıpçak atlısı vardı ve onlar Cengiz'e karşı şiddetle harp etmişlerdi. Subutay ve Cebe-Noyan Kıpçak-Alan ittifakını bozarak önce Alanları mağlup ettiler. İleri yürüyüşlerine devam eden Cengiz orduları karşısında -Moğolları ortak düşman kabul eden- Kıpçak ve Ruslar müttefik oldular. 31 Mayıs 1223 tarihinde, Kalka Nehri boyunda cereyan eden Kıpçak-Rus müttefik orduları ile Subutay-Cebe Noyan kuvvetleri arasındaki muharebede 20 bin Moğol-Tatar kuvveti kendinden kat kat üstün olan Kıpçak-Rus kuvvetlerini müthiş bir yenilgiye uğrattı.46

Moğol ilerleyişi Kalka savaşından sonra da devam etti. Moğollar Dnyeper nehrine kadar geldiler. Bu ilerleyiş Rus yurdu üzerine çöken büyük bir felaket olduğu gibi Kuman/Kıpçak Uruğlarının da müthiş sarsıntıya uğramasına sebep oldu. Bu saldırıdan sonra 13 yıl Moğollar tarafından yeni bir harekete girişilmedi. Bu süre zarfında Kıpçaklar Yayık-İdil, Kuban boyları, Don-Doneç arasında eski hayat tarzlarını devam ettirerek kendilerini toparlama imkanını buldular. Fakat 1239-1240 yıllarında Batu Han komutasındaki Moğol-Tatar kuvvetlerinin başlattığı batı seferi Kıpçakların daha toparlanamayacak şekilde dağılmalarına sebep

olmuştur. Kıpçak Hanı Köten büyük Moğol-Tatar ordusu karşısında şiddetle çarpışmasına rağmen dayanamadı ve 40 binden fazla Kıpçak-Kuman atlısı ile Macaristan'a kaçtı.47

1239-1240 yıllarında Batu Han ordularının Karadeniz'in kuzey bozkırları ve Kırım Yarımadası'nı kamilen ele geçirmeleri üzerine, buralarda yaşayan Kuman/Kıpçaklardan birçoğunun savaşlar esnasında öldürüldüğü veya esir edildiği muhakkaktır. Birçoğu da batıya, Macaristan'a, Balkanlar'a gitmiştir. Mamafih Moğolların hakimiyeti altında kalanlar da çok olmuştur. Moğollarla savaşlarda birçok Kıpçak başbuğu, uruğ reisleri öldüğü gibi, Moğol-Tatarların hakimiyeti altında kalan zümrelerin de eski Uruğ düzenleri dağıtılmış, yeni reislerin eline verilmiş ve yeni göç sahalarına gönderilmiş oldukları muhakkaktır. Fakat Karadeniz kuzeyi bozkırları asıl bundan sonra Deşt-i Kıpçak diye devam ederek XVIII. yy.'a kadar yaşamıştır.48

180-200 yıl kadar Karadeniz'in kuzeyi ve Kuban-Kafkas sahasını ellerinde tutmuş olan Kuman/Kıpçakların gerek bu geniş sahanın ve gerekse komşu memleketlerin tarihinde büyük bir rol oynadığı muhakkaktır. Bir imparatorluk kuramamışlarsa da işgal ettikleri coğrafi sahanın genişliği, kalabalık nüfusları dolayısıyla Rusya,

Bizans, Balkan ve Kafkas memleketlerine büyük tesirler yapmışlardır. Her şeyden önce Rusların Dnyeper nehri boyunca Karadeniz'e inmelerini kat'i olarak durdurmuşlar ve Deşt-i Kıpçak'ın bir Türk ülkesi olarak devam etmesini sağlamışlardı.49 Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, 1239 bozgunundan sonra büyük kitleler halinde Macaristan'a göç eden Kıpçaklar da Macaristan tarihinde önemli yer tutmuşlardır.50 Macaristan'da Kıpçak/Kuman menşeli yer adlarına rastlamak mümkün olduğu gibi, Macar dilindeki birtakım kelimelerde de Kıpçak unsurlarının etkisini görmek mümkündür.51

Vaktiyle Avarların Slavları teşkilatlandırması gibi Peçenek ve Kıpçak idarecilerinin de Balkanlar'da benzer büyük hizmetleri görülmüştür. 1185-1237 yılları arasında Tuna'nın güney bölgesinde kalabalık halde yaşayan Kuman/Kıpçakların, Bizans'a karşı Bulgar istiklal mücadelelerinde (1185-1195) başlıca rolü oynadıkları anlaşılmaktadır. Mücadeleyi kazanarak ikinci Bulgar Devleti'nin başına geçen ve Ulahların (sonraki Romenlerin) teşkilatlanması tarihinde yeri olan Çar Asen'ın (1187-1196) Kuman menşeinden geldiği ayrıca daha sonraki Bulgar hükümdarlarından bir kısmının Kuman/Kıpçak olduğu belirtilmiştir.52 Bizans-İznik İmparatoru J. Vatatzes (1222-l254), Moğolların önünden çekilen Kıpçaklardan çoğunu -toprak karşılığı askeri hizmet yükümlülüğü ile- Trakya'da Makedonya'da ve Batı Anadolu'da iskan etmiştir.53

Tuna çevresindeki etnik ve siyasi durumun teşekkülündeki tesirleri ile de Kıpçaklar dikkat çekmektedir. Romen dilinde mevcut Türkçe kelimelerden çoğu ve yer adlarından bazıları o devrin hatıralarıdır. Bu bölgede 1330'larda teşekkül ettiği bilinen ilk Romen Devleti'nin de Kuman/Kıpçak unsuruna dayanan bir başbuğ ailesi tarafından kurulduğu görülmektedir. Kurucusu Tok-temir oğlu Basar-aba idi. Romanya'nın kuzeyindeki Basarabya bölgesi de aynı adı taşır. Kıpçakların Romanya'daki büyük rollerine yalnız Basar-aba adı değil diğer belgeler de tanıklık etmektedir. XV. ve XVI. yy. arşiv belgelerinde zikrolunan devlet büyüklerinin adları arasında pek çok Kuman/Kıpçak adına rastlanır.54

1239/1240 Kalka Savaşı'ndan sonraki gelişmeler Deşt-i Kıpçak'ta Altınordu Devleti'nin kurulması istikametinde cereyan etmiştir. Altınordu devresi Deşt-i Kıpçak'ın etnik yapısı hakkında bir hakikati daha dile getirerek Kıpçak/Kuman Türklerinin tarihi rollerinin ne şekilde devam ettiğine gelince:

Batu ile beraber Deşt-i Kıpçak’a önemli bir Moğol (Tatar) kitlesinin geldiği ve göçebe halk arasında Moğolların çokluğu teşkil ettiği ileri sürülüyordu. Aileleri ve bütün malları, özellikle hayvanları ile beraber Cuci ulusuna gelen Moğolların sayıca az olmadıkları şüphesizdir. Lakin bu toprakların işgaliyle sıkı sıkıya bağlı olan bu hareket, hiçbir suretle bir göç gibi telakki edilemez. Moğolların esas kitlesi Moğolistan’da kalmıştı. Bu durum karşısında işgal olunan memleketlerin, Kıpçak bozkırlarının Moğollaşmasından söz edilemeyeceği tabiidir. Güneydoğu Avrupa’da eski Türk unsurlarının kuvvetli oldukları, Kıpçakların Deşt-i Kıpçak’ta esas göçebe kitleyi teşkil ettikleri el-Ömeri’nin aşağıdaki ifadesinden anlaşılıyor: “Bu devlet (Altınordu) eskiden Kıpçakların yurdu idi. Lakin Tatarlar tarafından işgal edilince, Kıpçaklar onlara tabi oldular. Sonra Tatarlar Kıpçaklarla karıştılar ve akraba oldular. Toprak, Tatarların tabiat ve soylarına galip geldi. Tatarlar tamamiyle Kıpçaklaştılar. Çünkü Moğollar Kıpçak topraklarına yerleştiler ve onlardan kız aldılar ve Kıpçakların yurtlarında kaldılar.” Bu Türkleşmenin ne derece süratli olduğunu XIV. yy.’da Altınordu Moğolca yerine Türkçe edebi bir dilin teşekkül etmesinden de anlayabiliriz.55

1 İslam Ansiklopedisi, Kıpçak mad. s. 713.

2 İslam Ansiklopedisi, Kıpçak mad. s. 713.

3 İslam Ansiklopedisi, Kıpçak mad. s. 713.

4 Eşref Buharalı; Kimek Hanlığı, Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri I. s. 263.

5 Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, IX. s. 36.

6 A. Nimet Kurat, K. K. Türk Kavimleri ve Devletleri, s. 69.

7 Rasonyı Laszlo; Tarihte Türklük, s. 136.

8 A. Nimet Kurat; a.g.e., s. 70.

9 L. Rasonyı; Tarihte Türklük, s. 136.

10 Marquart J.; Über das Volkstum der Komanen, Berlin, 1914.

11 Marquart J.; a.g.e., s. 80.

12 L. Rasonyı; a.g.e., s. 137.

13 İ. Kafesoğlu; Türk Milli Kültürü, s. 177.

14 İ. Kafesoğlu; Türk Milli Kültürü, s. 177.

15 D. G. B. İ. T; IX. s. 35.

16 A. Nimet Kurat; K. K. Türk Kavimleri ve Devletleri, s. 72.

17 A. Nimet Kurat; a.g.e., s. 73.

18 L. Rasonyı; a.g.e., s. 140.

19 A. Nimet Kurat; a.g.e., s. 73.

20 A. Nimet Kurat; a.g.e., s. 73.

21 A. Nimet Kurat; a.g.e., s. 73.

22 İslam Ansiklopedisi, Kıpçak mad, s. 714.

23 Mustafa Kafalı; Altınordu Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, s. 11-12.

24 İslam Ansiklopedisi; Kıpçak mad., s. 713.

25 A. Nimet Kurat; a.g.e., s. 75.

26 A. Nimet Kurat; a.g.e., s. 78.

27 A. Nimet Kurat; a.g.e., s. 78-79.

28 A. Nimet Kurat; a.g.e., s. 79.

29 İ. Kafesoğlu; Türk Milli Kültürü; s. 178; A. N. Kurat; a.g.e., s. 84.

30 İ. Kafesoğlu; Türk Milli Kültürü; s. 178; A. N. Kurat; a.g.e., s. 80-81.

31 İ. Kafesoğlu; Türk Milli Kültürü, s. 179.

32 L. Rasonyı; Tarihte Türklük, s. 139.

33 A. Nimet Kurat; a.g.e., s. 85.

34 İ. Kafesoğlu; Türk Milli Kültürü, s. 179; A. N. Kurat; a.g.e., s. 86.

35 İ. Kafesoğlu; Türk Milli Kültürü, s. 179; A. N. Kurat; a.g.e., s. 88.

36 Ahmet Caferoğlu; Türk Dili Tarihi, II. s. 159-160; A. N. Kurat; a.g.e., s. 88-89; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 179. L. Rasonyı; a.g.e., s. 140.

37 A. Nimet Kurat; a.g.e., s. 91.

38 İ. Kafesoğlu; Türk Milli Kültürü, s. 179.

39 O. Turan; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, s. 6, 19, 62, 91, 105, 148.

40 O. Turan; Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 258.

41 Fahrettin M. Kırzıoğlu; Gürcistan'da Eski Türk İnanç ve Geleneklerinin İzleri, I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, s. 141-166.

42 İ. Kafesoğlu; Türk Milli Kültürü, s. 180.

43 İ. Kafesoğlu; Türk Milli Kültürü, s. 180.

44 A. Nimet Kurat; a.g.e., s. 90.

45 Yakubowski A; İbn-i Bibi'nin XIII. Asır Başında Anadolu Türkleri'nin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikayesi, Çev: İsmail Kaynak; Ayrıca bu konu için: A. N. Kurat; a.g.e., s. 90; O. Turan; Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 357-360; İ. Kafesoğlu; a.g.e., s. 180.

46 A. Nimet Kurat; a.g.e., s. 94.

47 L. Rasonyı; Tarihte Türklük, s. 142.

48 A. Nimet Kurat; a.g.e., s. 97.

49 İ. Kafesoğlu; Türk Milli Kültürü, s. 182.

50 L. Rasonyı; Tarihte Türklük, s. 142-145.

51 L. Rasonyı; Tarihte Türklük, s. 145.

52 Rasonyı L.; Tuna Havzasında Kumanlar, s. 422.

53 L. Rasonyı; Tarihte Türklük, s. 154.

54 İ. Kafesoğlu; Türk Milli Kültürü, s. 184; L. Rasonyı; Tarihte Türklük, s. 151.

55 Yakubowski A.; Altınordu ve Çöküşü, s. 48-49.

BUHARALI, Eşref; Tarihte Türk Devletleri, II. cilt, Ankara 1987.

CAFEROĞLU, Ahmet; Türk Dili Tarihi, II., İstanbul 1984.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XV., Ankara 1991.

İslam Ansiklopedisi, XV., MEB, İstanbul 1993.

KAFALI, Mustafa; Altınordu Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976.

KAFESOĞLU, İbrahim; Türk Milli Kültürü, İstanbul 1983.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin; Gürcistan'da Eski Türk İnanç ve Geleneklerinin İzleri, I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, IV., Ankara 1976.

KURAT, A. Nimet; Karadeniz Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri, TTK, Ankara 1972.

MARQUART, J.; Über das Volkstum der Komanen, Berlin 1914.

RASONYI, Laszlo; Tuna Havzasında Kumanlar, Belleten, TTK, Ankara 1944.

RASONYI, Laszlo; Tarihte Türklük; TKAE, Ankara 1971.

TURAN, Osman; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1971.

TURAN, Osman; Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1984.

YAKUBOWSKY, A.; İbn-i Bibi'nin XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikayesi, Çev: İsmail Kaynak, A. Ü. DTCF Dergisi, XII. cilt, Ankara 1954.

Gürcistan Kıpçakları / Prof. Dr. Guili Alasania [s.793-797]

Tiflis Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi / Gürcistan

Onbirinci yy.’da Karadeniz’e Türkçe konuşan yeni kavimler gelmeye başladı. Yeni gelenler, İdil ve Tuna nehirleri arasındaki geniş toprakları, Kırım bozkırlarını, Azak ve Hazar kıyılarını, aşağı İdil ve Yayık nehirlerinin ötesini mesken tuttular. Ortaçağ Gürcistanı’nı anlatan “Kartlis Tskhovreba” (Gürcistan Tarihi) adlı eserin son zeylinde denilene göre, “Peçenekler Osetlerin yakınında yaşardı… Ayrıca Jikler vardı. Yıllar sonra Peçenekler ve Jikler Türkler tarafından yerlerinden edilince Peçenekler batıya doğru gittiler, Jiklerse Abhazya sınırına yerleştiler.”1

Ancak yukarıda anılan kaynak bir istisnadır. Gürcüler birebir ilişkiler sayesinde bu kavmin adını çok iyi bildiklerinden, diğer tüm Gürcü kayıtları yeni gelenleri kendi adlarıyla -Kıpçak olarak- tanımlamıştır. Kıpçaklara Bizans ve Macar kayıtlarında Koman (Kuman), Slav kayıtlarında ise ‘Polovtsi’ adıyla rastlanır. Bu kavim, Gürcü kaynaklarında çoğunlukla Kıpçak olarak geçmekle birlikte, nadiren Koman adıyla da anılmaktadır. Azizlerin hayatını anlatan 12. yy.’a ait ‘Şehit David ve Konstantin’ yazıtında, anonim Gürcü yazarı ‘Komanların ülkesi’nden bahsederken, “Ki onlar Kıpçaklardır” demektedir.2 Gürcü bilim adamı, akademisyen S. Jikia, Kıpçak adı ile 16. yy. sonu kayıtlarında ‘Guman’ olarak geçen Güney Gürcistan arasında bağ kurar.3

Kısa süre içinde yeni yerleşimciler yakın ve uzak komşuları için ciddi bir tehlike oluşturmaya başladılar. 11. yy’ın ikinci yarısında ve 12. yy’da Slav topraklarının otuz dört Kıpçak işgaline maruz kaldığı kayıtlıdır. Aynı kaynaklar, 12. yy’da yirmi iki Rus karşı saldırısı kaydeder.4

Eski Gürcü vakanüvisler Leonti Mroveli ve Juansher'in, 'Kartlis Skhovreba'da Kıpçaklardan bahsetmesi kayda değerdir. 11. yy. ortası yazarı Leonti Mroveli'ye göre, Büyük İskender gelmeden önce Kura Nehri civarında yerleşik olan barbar kavimler, yazarın zamanında Buntürkler ya da Kıpçaklar olarak biliniyorlardı. Aynı eserin son ekinde (18. yy. elyazması), Juansher, 5. yy'ın ikinci yarısında Gürcistan'da krallık yapmış olan Vahktang Gorgasali'nin Osetler ve Kıpçaklar üzerinde egemenlik sağladığından bahseder.5 Daha yakın geçmişteki araştırmalarda, Gürcistan tarihi kayıtlarında geçen Buntürklerin, Sakalarla (İskitler) aynı olduğu ileri sürülmektedir.6 Fakat yukarıda bahsi geçen her iki kaynak da çelişkiler taşımakta olup, doğrulukları şüphelidir.

Çeşitli kaynaklar, Kıpçakların komşularıyla kolaylıkla iletişime geçtiğini, aradaki düşmanlıklara bakmaksızın kız alıp verdiğini belirtmektedir. Bu türden ilişkilere özellikle Ruslarla 1094, 1101, 1107, 1117, 1163, 1205 yıllarında ve tarihsiz birkaç olayda rastlanmaktadır. Ruslar daha çok kızlarını vermeye meyilli olup oğullarını verme taraftarı değillerdi. Ruslar tarafından defalarca yenilgiye uğratıldıktan sonra, 1095-1106 tarihleri arasında Kıpçakların bir kısmı Atrak önderliğinde kavimlerinden ayrıldılar ve 750 km. doğuya göç edip Osetlerin yanına yerleştiler.7 Böylece, Kıpçaklarla güney komşuları Gürcüler arasında temaslar kaçınılmaz hale geldi.

1106'da Gürcü Kralı 'Yeniden Kurucu' David (1089-1125) ilk karısından boşandı ve bir Kıpçak prensesiyle, Kıpçak lideri Atrak'ın kızıyla evlendi. Daha sonra, hâlâ birleşik krallığının dışında bulunan Tiflis emirliğini kendisine katmak ve o sıralarda Gürcistan'ı egemenliği altına alan Selçuklulara karşı koymak için Kıpçak savaşçılarını ülkesine çağırdı.

Gürcü-Kıpçak ilişkilerini gösteren kanıtlar daha çok o döneme ait Gürcü kaynaklarında, örneğin 'Kartlis Skhovreba'nın ilgili kısımlarında, öncelikle

de David’in hayat hikayesinde bulunmaktadır. Arap, Ermeni, Bizans ve Macar kaynaklarında ilave bazı bilgiler bulunabilir.

12. yy’ın sonunda David, Haçlı seferlerinin başlamasını fırsat bilerek, Selçuklulara haraç ödemeyi kesti ve kendi iç meseleleriyle ilgilenmeye başladı. Gürcü kralı, reformlarını bazen Selçukluların ülkeden çıkarılması gayretleriyle birleştiriyordu. Kral David’in vakanüvisinin kayıtlarında, kral haraç ödemeyi reddettikten sonra, Selçukluların Gürcistan topraklarında -Avchala, Dighomi ve Kura Nehri’nin aşağılarıyla Rioni kıyılarında- kışı geçirme haklarından mahrum kaldığı yazılıdır.8

Bu iddia bir kenara bırakılacak olursa, Selçukluların buralarda kalmaya devam ettiği söylenebilir. Zira kaldıklarına dair kayıtlara pek çok yerde rastlanmaktadır. 1110 olayları anlatılırken şöyle denir: “Gachiani’ye, Kura boylarına, Tiflis’ten Barda’ya kadar Iori’nin tüm kıyılarına geldiler. Buraların hepsi de kışlamak için uygun yerlerdi.”9 Daha sonra yazar Selçukluların kışın gelip yazın dönüşlerini ayrıntılarıyla anlatmakta, “Güçleri ve sayıları büyüktü ve kimse onları yerlerinden etmeyi düşünmezdi”10 demektedir. Rustavi’nin alınmasından sonra, vakanüvis okuyucuyu yine bilgilendirir: “Türkler kışlaklarını kaybettiler.”11 Bunun aynısını daha sonra da görebilmekteyiz.12

Kral David’in vakanüvisine göre, Kıpçakların Gürcü topraklarında yerleşmesi iyi bir şeydi, çünkü ülkenin siyasi ve askeri hayatında önemli rol oynuyorlardı. Gürcistan’a ilişkin araştırmaların çogunda hakim olan görüş budur. Bu çalışmada ise, söz konusu genel değerlendirme, farklı bazı söylemlerle ve ayrıntılara ilişkin bir takım görüşlerle birlikte ele alınmaktadır.

Dile getirilecek ilk soru, Gürcistan’da yabancı yerleşimcilere olan ihtiyaca ilişkindir. 1104’te, Gürcülerin doğuda Kaheti-Hereti’yi almalarından sonra, Selçuklu orduları Ertsukhi yakınlarında David

tarafından yenilgiye uğratıldı. 1110'da Gürcüler aşağı Kartli'de Samshvilde ve Dzerna'yı topraklarına kattılar; 1115'te Rustavi'yi aldılar; 1116-1117 arasında Gishi ve Kaladzori kalesini fethederek 1118'de Agarani'yi ve bir süre Ermeni Krallığı'nın da başkentliğini yapmış olan Lore'yi aldılar. Gürcü tarihçinin kayıtlarında, tüm bunların "en az askeri güçle" gerçekleştirildiği belirtilmektedir.13

David'in vakanüvisi bir seferinde 15.000 savaşçıdan bahseder, başka bir yerde savaş hakkında şöyle der: "Samshvilde'yi büyük ustalıkla aldılar"14 Çatışmaların çoğuna Kral David de katılmıştır. Fakat ana hedefe henüz ulaşılamadığı anlaşılmaktadır. Türkler hâlâ Gürcü topraklarında kışlamakta ve toprak kaybetme tehlikesi hâlâ mevcudiyetini korumaktadır.

Gürcülerin Kıpçakları çağırmaları için bir neden daha vardı: Gürcü kralının o dönemdeki hırslı planı olan "daha çok, sayısız krallık fethetmek."15 Elindeki kuvvetler planlarını gerçekleştirmeye yetmiyordu. Aynı anda hem kralı korumayı, hem şehirleri ve kaleleri muhafaza etmeyi, hem de 'bitmeyen' savaşları sürdürmeyi başaramazlardı.

Kıpçakların tam olarak ne zaman geldikleri hiçbir yerde kayıtlı değildir. Ancak kabul edilen tarih 1118'dir. Gürcü akademisyen I. Javakhishvili, Kıpçakların Gürcistan'a gelişlerinin, 'yerleşmeleri, eğitimleri ve teşkilatlanmalarının' 1118'den 1120'ye kadar sürdüğünü ifade etmekte, Kıpçakların yaz ve kışları Gürcistan topraklarında geçirdiklerini ileri sürmektedir. İlk gelenler Kartli'ye yerleşmişlerdi. Javakhishvili, bu görüşün teyidi olarak, David'in vakanüvisinin sözlerini gösterir: "Kral Kartli'ye geldi ve ona gelen Kıpçaklara kışı geçirecekleri yerleri ve geçimlerini sağlayacak yolu gösterdi, gözetmenler atadı ve Kartli'de tüm işleri bir düzene soktu."16 R. Metreveli, Gürcü kralının, Kıpçakları Gürcistan'ın çevresine, Kartli'ye yerleştirmek suretiyle entegre olmalarını sağlamak istediğini belirtmektedir.17 Bir diğer görüş de, yeni gelenlerin sınırlara

yerleştirilmelerinin sebebinin, buraların hayvan yetiştiriciliğiyle uğraşan bu insanların yaşam tarzına çok uygun olmasıydı.18 Sınırların korunmasının dışında yaptıkları başlıca şey ise, civar bölgelerin yağmalanıp soyulmasıydı. Ganimetlerin bol olması sayesinde, ülkeye ve iktidara bir sorun çıkartmıyorlardı. O dönemde çevre ülkelerin topraklarının işgalinin olağan bir olay olduğunu görüyoruz. David'in vakanüvisinin kayıtlarına göre, diğer ülkelerin elçileri sık sık hediyeler getirip barış, huzur ve "ülkelerinin Kıpçaklar tarafından tahrip edilmemesini" talep ederlerdi.19

Kıpçakların sınırlarda yaşadığını teyit eder bazı bulgular Ermeni araştırmacı S. Eremian tarafından yayınlanarak yorumlanmıştır. Kharich yakınlarında, Zakaria Mkhargdzeli "Ghfchak" manastırını inşa etmişti; hemen yakınlarındaysa Ghfchak köyü bulunuyordu. Kharichi'deki yazıtlarda da Kıpçaklardan bahsediliyordu. Bunların birinde Kıpçak Kubasar'ın çocuklarının adları bulunmaktadır.20 Bugünkü Azerbaycan sınırları içinde, eskiden Gürcistan toprağı olan Saingilo'da, Kıpçak denilen bir yer ve Kıpçak isimli bir nehir bulunmaktadır.21 Doğu Gürcistan'daki Kaheti'de yer alan, bazı uzmanların Orta Asya'daki Kıpçak merkezinin ismiyle bağlantılı olduğunu iddia ettiği Sighnagh22 ise, Gürcistan'da 18. yy.'dan sonra ortaya çıkmıştır.

Kıpçak tarihiyle ilgilenen araştırmacılar, Kuzey Kafkaslar ve Avrasya bozkırından Gürcistan'a gelen göçmen kavimlerin sayısına bakarken, Gürcü eseri "Kartlis Tskhovreba"yı kaynak alırlar.23 Bu verilerle -40.000 Kıpçak ve 5000 kölemen (mona-spa)- J. Javakhishvili toplam sayıyı 1x5 = 220.000 (7.200) olarak bulmuştur. Bilimsel çevrelerde de kabul görüp kullanılan, bu sayı olmuştur.

Ancak burada bir düzeltme yapılması gerekir. Kölemen sayısını Kıpçaklara ekleyemeyiz, çünkü bu sayıya esirler de dahildi. Kıpçaklara atfen iddia edilen 40,000 sayısının daha çok geleneksel bir bilgi olduğuna

dair araştırma kayıtlarını göz ardı etmemek gerekir.24 Örneğin Bizanslı yazar Anna Comnenos, 1091 tarihli kayıtta, Togortak ve Maniak liderliğinde 40.000 Kıpçaktan bahseder.25 Macar yazar Rogerii, Kıpçakların Köten önderliğinde Macaristan'a gelişlerini anlatırken, sözlü kaynaklara başvurur ve aileleri hariç 40.000 savaşçıdan bahseder.26 Buradan yola çıkarak, Gürcistan'a göç eden Kıpçakların sayısının inanılmaz boyutlarda olduğunu söyleyebiliriz.

Ortaçağ Gürcü vakanüvisi ise, 1123 olaylarında, Şirvan seferi öncesinde kralın ordusunu kurmasından bahsederken, "Tüm krallığını topladı, onlar da geldiler ve Kral, Selçuklu sultanına karşı sefere çıktı; o zaman Kıpçaklar sayıldı; Kral 50.000 savaşçı saydı" demektedir.27 Bu ifadelerin yanlış okunması ve yorumlanması sonucunda, bugün konuyla ilgili bilimsel eserlerde yer alan yanlış anlamalar ortaya çıkmıştır. Bazı yerlerde, yeni gelen gruplarla sayılarının katlandığı ve askeri harekatlara katılan Kıpçak sayısının 40.000-50.000'i bulduğu ifade edilmektedir.

Halbuki daha sonra da göreceğimiz gibi, 50.000 sayısı tüm orduyu ifade etmektedir; Ani alınmadan önce kralın elindeki tüm güçlerin sayısı, ülkesinde toplayabildiği kadar, yani 60.000 idi.28 Bu sayı, Gürcü kralının savaşlarda genellikle bulundurduğu asker sayısıydı. O dönemin Ermeni yazarı Urfalı Matheos (12. yy.'ın ilk yarısı), Didgori Savaşı'na (08.12.1121) katılanlarla ilgili ilginç bilgiler vermekte, bu savaşta David'in 40.000 kişilik güçlerinin yanında, ücretli asker olarak yer alan 500 Osetli ve (muhtemelen Haçlı) 100 Frenk ile birlikte 15.000 Kıpçak askerinin savaştığını kaydetmektedir.29 Bu kayıtlar, toplam sayının 50.000-60.000'i bulduğu savaşlara 20.000 Kıpçağın katıldığını belirten Macar kaynaklarıyla da karşılaştırılabilir.30 Daha az güvenilir olmakla birlikte, eski Ermeni yazarı Smbat Sparapet (1208-1276), Didgori Savaşı'na 40.000 Kıpçağın katıldığını kaydetmektedir.31 Ermeni yazar muhtemelen bu bilgiyi

Ermeniceye çevrilen “Kartlis Tskhovreba”dan almıştı. İbn’ül-Esir’in Arapça kayıtlarında, 514 tarihindeki (1121) Didgori Savaşı’nda Gürcülerin Kıpçaklarla birlikte savaştığı,32 Kıpçakların Gürcü ordusunun öncü birliklerini oluşturduğu yazılıdır. Savaşın başında 200 “Kıpçak ileri atıldı, ortalara geldi ve (Müslümanları) ok yağmuruna tuttu” denir.

Ele alınması gereken ikinci soru, Kıpçakların Gürcü halkı içinde kaynaşma oranıdır. Bazı tarihçiler, David’in vakanüvisinin “Kıpçakların büyük çoğunluğu gün be gün Hıristiyan oluyordu.”33 şeklindeki ifadelerini fazla büyüterek, Kıpçakların Gürcüceyi kolaylıkla öğrendiğini ve hızla asimile olduğunu iddia etmektedir (I. Javakhishvili, Sh. Meskhia, R. Metreveli, M. Lortkipanidze). Gürcü vakanüvis, Kıpçakların kral tarafından Hıristiyanlığa dönüştürülmeye başlandığını vurgulamaktadır. Bu girişimler bir kenara bırakılırsa, Kıpçakların yerli halkla ilişkileri ve Gürcü kralına olan yaklaşımları son derece karmaşıktı. Vakanüvis, Kıpçakların esir aldığını ve bu esirlerin kral tarafından fidye için alıkonulduğunu saklamamaktadır: “Kendi Kıpçaklarının elinden fidye karşılığı özgür bıraktırdığı esirlerin sayısını kim bilebilir?”34 Aynı kaynaktan, Kıpçakların da krala çok farklı davranmadığını anlıyoruz. Ayaklanma ve entrikalar düzenleyerek sık sık Gürcü kralına ihanet ediyorlardı. “Kaç kere ihanet planları oldu; cesur adamlarını görevlendirdiler; bazen mızrakla, bazen de kılıçla, bir, üç, beş değil, defalarca… Tanrı her seferinde David’i kurtardı.”35

Savaş alanında yabancılara her zaman güven olmuyordu. 1123 Şirvan kuşatmasında Gürcüler ve Kıpçaklar kendi aralarında da çatışmaya girdiklerinden, tam -Müslümanlara yardıma gelen fakat Gürcülerden korkan- Selçuklu Sultanı ayrılmaya hazırlanırken, Gürcü Kralı David ayrılmak zorunda kalmıştı. İbn’ül-Esir de bizi bu konuda bilgilendirir.36 Yine de, bu tür olaylar daha istisnaidır. Vakanüvisi David’i,

farklı diller ve etnik gruplardan oluşan ordusunda huzurlu bir ortam oluşturduğu için över.37 Burada, Nizamülmülk'e göre çokuluslu olduğu için başarılı olan Selçuklu ordusuyla bir benzerlik göze çarpmaktadır.38

Gürcü kayıtlarından, Kıpçakların Gürcistan'ın "olağanüstü başarılarına" (dzlevai sakvirveli) katkılarının büyük olduğu anlaşılmaktadır. Ülkeye gelmelerinin ardından, Gürcü Kralı David "Pers ülkesini, Şirvan'ı ve Büyük Ermenistan'ı yakıp yıktı."39 Kaynakta her seferinde bahsedilmemekle birlikte, Kıpçakların tüm savaşlara katıldığı anlaşılmaktadır.

Kıpçakların Gürcü topraklarında akıbeti ne olmuştu? Hızla asimile oldukları yönündeki iddianın tersine, önemli bir kısmının Atrak liderliğinde nihayet tekrar bozkırlara geri döndüğü şeklinde bir görüş de bulunmaktadır.40 Bu ikinci görüş, Rus kaynağı Daniel Galitski'nin kayıtlarına (1201) dayanmaktadır. Rus kayıtlarına göre, Vladimir Monomach'ın ölümünden sonra kuzeydeki Kıpçaklar, Atrak'a ülkesine dönmesi için elçiler göndermişti.41 Ayrılmalarının muhtemel bir diğer sebebi de David'in oğlu Gürcü kralı Demetre'ye karşı girişilen isyanın yenilgiyle sonuçlanması olabilir. Bu isyan Demetre'nin kardeşi, Atrak'ın torunu Vakhtang'ı tahta geçirmek için çıkartılmıştı. Sonuçta isyancıların tümü idam edilmiş, Vakhtang kör edilmiştir. Daha sonraları Kıpçaklar Gence hükümdarına Gürcülerin onların düşmanı olduğunu anlatacaklardı.42

Kıpçakların büyük çoğunluğu liderleri Atrak'ı izlemiş olsa da, bazı Kıpçak göçmenleri, en azından üst tabaka temsilcileri Gürcistan'da kaldı. 1621 tarihli Gürcü kayıtlarında Demetre Kıpçakzade ismine rastlanması kayda değerdir.43 Kalanlar arasında, isyan çıktığında Gürcü Kralı Giorgi'nin (1156-1184) yanında olan ve daha sonra Amirspasalar (Başkomutan) ve Mandaturtukhutsezi (İçişleri Bakanı) gibi çok yüksek mevkilerle ödüllendirilen Kubasar da bulunuyordu. Kubasar'ın,

Gürcü kayıtlarında bahsedilmeyen etnik kökenini, onu Kıpçak olarak adlandıran Ermeni yazar Stephanos Orbelian'ın kayıtlarında bulmak mümkün olabilir.44 Ancak bu kaynağa herkesin güvenmediğini de belirtmemiz gerekir.45 Aynı yazar, Giorgi'nin Kubasar'la ittifak halindeyken bile ancak 5000 asker toplayabildiğini yazar. Bu kayıttan, o dönemde Kıpçakların Gürcistan'dan uzun süre önce ayrılmış oldukları açıkça anlaşılmaktadır. 5000 sayısını ise, Ermeni yazarın Gürcü eseri 'Kartlis Tskhovreba'dan aldığı anlaşılmaktadır; çünkü bu eser, Gürcü Kralı David'in 5000 kölemeni bulunduğunu yazar.46

Sonuçta, III. Giorgi döneminde eserde yine Kıpçaklardan bahsedilmektedir. Fakat bu sefer o topraklarda yaşayan değil, Gürcü Kralı tarafından zaman zaman savaşlara çağrılan bir kavim olarak karşımıza çıkmaktadırlar. 13. yy. dönemi 'Kartlis Tskhovreba'nın anonim yazarı, III. Giorgi'nin son zamanları için şöyle der: "Osetler, dağ eşkıyaları, Kıpçaklar ve Svanlar hırsızlığa cesaret edemezdi."47 Yine 'Kartlis Tskhovreba'nın diğer bir Gürcü yazarı -Tamara'nın (1184-1207) vakanüvisi- 'yeni' Kıpçaklardan bahseder.48 "Yeni Kıpçaklar", muhtemelen Hıristiyanlığı kabul eden Kıpçakları tanımlıyordu, zira F. Sikharulidze'ye göre Hıristiyanlığı sonradan kabul eden Gürcülere de "yeni Gürcüler" denmekteydi.49 Tamara'nın vakanüvisi ayrıca Kıpçak Hanı Sevinc'in kardeşi Savalat'ın Gürcistan'da askerlik yaptığından da bahseder.50 Fakat bu Savalat yeni gelenlerdendir. Zira kısa bir süre önce, soylular Tamara'nın evliliği meselesini görüşürken, içlerinden biri Sevinc'in kraliyet şehrinde, amcası Savalat'ın ülkesinde bulunan bir Rus prensini tanıdığından bahseder."51 O dönemde Kıpçaklar Gürcü ordusunun temel kuvvetlerini oluşturmuyordu. Ücretli olarak savaşıyorlar, yedek kuvvetler olarak anılıyorlardı: "Herler ve Kakhlar, soylular ve hükümdarlar ve yedek kuvvet olarak Kıpçaklar."52 Eskiden olduğu gibi, ordunun öncü

kuvvetleri yine Kıpçaklardan oluşuyordu. Tamara’nın vakanüvisi, ‘çalaş’ ve ‘dasnatçda’ terimlerinden bahsederken, birincisini Kıpçakça bir sözcük olarak açıklar.

Ermeni yazar Kirakos Gandzaketsi de, Arap yazar İbn’ül-Esir de, Gürcü-Kıpçak ilişkileri hakkında ilginç ayrıntılara işaret ederler. 1221-1222 olaylarından bahsederken Ermeni yazar, Gürcü Kralı IV. İorgi Lasha’nın (1207-1223), Kıpçakların hizmetleri karşılığında Gürcü topraklarında yerleşme taleplerini reddettiğini kaydeder. Kıpçaklar daha sonra Gürcüler tarafından sık sık saldırıya uğrayan Gence’ye geçer ve buraya yerleşirler. Kısa bir süre sonra, İvane Mkhargrdzeli komutasındaki Gürcü işgalcilerini yenerler. Gürcü tarafının bir kısmı kaçarken, pek çoğu da esir alınır. Daha sonra İvane yine gelir, Kıpçakları yenilgiye uğratır ve çocuklarını esir alarak ülkesine götürür.53

Aynı hikayeyi İbn’ül-Esir biraz daha farklı bir şekilde anlatır. İbn’ül-Esir’e göre, 600 yılında (15. 2. 1222 - 3. 2. 1223) kuzeyden gelen 50,000 Kıpçak Derbend’e gelip hükümdardan toprak istemiş, fakat talepleri reddedilmiştir. Kıpçaklar Derbend’i hileyle almış, şehri yakıp yıkmış, sonra da terk ederek o zamanlar Gürcü işgalinde olan Qabala’ya yönelmişlerdir. Qabala’yı alamayan Kıpçaklar, çevresini yakıp yıktıktan sonra ayrılmışlardır. Daha sonra da Gence’ye gelmişler ve burada kabul edilmişlerdir. Gence hükümdarı onları toplamak istediğinde ise karışıklık çıkarmış ve ülkeden sürülmüşlerdir. Nihayet Şirvan’a gitmişler, Müslümanlar, Gürcüler ve Lezgilere karşı bir dizi vurkaçtan sonra yenilmiş ve mahkum olmuşlardır. Aynı kayıtlardan, Kıpçakların ve Gürcülerin birbirlerinin düşmanı olduğu da anlaşılmaktadır. Gürcistan topraklarından geçen Daryal yerine Derbend geçişini kullanmalarının sebebi de buydu.54

III. Giorgi’nin hükümdarlığı döneminde ‘Saqipchake’ (Kıpçak yararına) adlı yeni bir haraç toplanmaya başladığı tahmin ediliyor. Bu yeni vergi,

Kıpçak ücretli askerler için toplanıyordu ve Gürcü kaynaklarında genel olarak kabul edilenin aksine, IV. ‘Yeniden Kurucu’ David döneminde değildi.55 Bu haracı toplayan resmi görevli anlamına gelen ‘Mosaqipcahke’ye ise, VIII. David (1293-1311) tarafından yayınlanan 1297 tarihli bir belgede rastlanmaktadır.

Ücretli askerler çok da güvenilir olmuyordu. 1228’de Bolnisi yakınlarındaki savaşta Gürcülerin Celaleddin Harzemşah (Harezmşah) karşısında başarısızlığa uğraması, Kıpçakların geri çekilmesiyle açıklanabilir. 13. yy. İranlı yazarı Cüveynî, Celaleddin’in Kıpçaklara elçiler göndererek aralarındaki yakın ilişkileri hatırlatmasının ardından Kıpçakların çekildiğini yazar.56

Kıpçakların Gürcistan tarihi sahnesine tekrar çıkışı, Doğu Gürcistan’ın İlhanlı hakimiyetinde bulunduğu VIII. David’in hükümdarlığı dönemine rastlar. İlhanlılar, Altınordu ile sürekli savaş halindeydi. Bu yüzden, Moğollar tarafından kuzeyde baskıya maruz kalıp yerlerinden edilmiş tüm halkları kabul ediyorlardı. Bu halklar arasında Osetler, muhtemelen de Gürcü topraklarında yerleşik olan Kıpçaklar bulunuyordu.

VIII. David İlhanlılara itaat etmeyince, kardeşi III. Vakhtang’ı başa geçirdiler (1301-1308). Vakhtang bazen ağabeyine karşı durmak zorunda kalıyordu. ‘Kartlis Tskhovreba’nın 14. yy dönemi anonim yazarı, VIII. David’in yazı geçirmek için Gürcü topraklarına gelen Kıpçaklarla olan savaşından bahseder. Vakhtang derhal Kıpçaklara yardıma gelmiş ve birlikte David’i kovalayarak pek çok adamını öldürmüşlerdir. “Vakhtang ağabeyinin düşmanı değildi, fakat onunla savaşmaya zorlanıyordu, çünkü Moğollardan korkuyordu”57 diyen Ortaçağ yazarı, böylece kralın davranışını haklı çıkarmaya çalışıyordu.

Kıpçakları konu alan Gürcü halk şiiri muhtemelen o dönemlerde ortaya çıkmıştı. Şiirde, Kıpçak olumsuz bir şahsiyet, çok fazla şey isteyen ve

istekleri hiç bitmeyen, en nihayetinde yerli adamın karısına göz koyan yabancı olarak yansıtılmaktadır. Bu affedilmez küstahlığı yüzünden de, şiirin tüm versiyonlarında sonu ölüm olur.

1 Kartlis Tskhovreba (Gürcistan Tarihi) I, Tüm elyazmalarına göre, yay. S. Kaukhchishvili, Tiflis 1956 (Gürcüce), s. 156-157.

2 Gürcü Düzyazısı, I, Tiflis, 1982, (Gürcüce), s. 169

3 S. Jikia, Gürcistan Vilayeti Mufassal Defteri, III, Tiflis 1958 (Gürcüce), s. 464

4 M. P. Murghulia, V. P. Shusharin. 12-13. yy'larda Polovtsi, Gürcistan, Rusya ve Macaristan, Moskova 1998 (Rusça), s. 62

5 Kartlis Tskhovreba, I, 17, 156-157

6 Gürcistan kaynak araştırmaları IX, T. Kaukhchishvili'ye ithafen, Tiflis 2000 (Gürcüce); G. Alasania, Gürcü Yazılı Kaynaklarında Bun-Türkler; M. Sanadze, "Kartlis Skhovreba" (Gürcistan Tarihi) ve 'Moktsevay Kartlisay'a (Gürcülerin Din Değiştirmesi) göre Gürcistan tarihinin ilk dönemi, s. 19-47

7 M. P. Murgulia, V. P. Shusharin, Polovtsi… s. 62-63, 72

8 Krallar Kralı David'in Hayat Hikayesi, yay. M. Shanidze, Tiflis 1992, (Gürcüce), s. 179.

9 A.g.e, 177.

10 A.g.e., 178.

11 A.g.e., 179.

12 A.g.e., 188-189.

13 A.g.e., 172.

14 A.g.e., 177.

15 A.g.e., 182.

16 I. Javakhshivili, Gürcü Ulusunun Tarihi, Tiflis 1965 (Gürcüce), s. 198-200, 209.

17 R. Metreveli, David the Rebuilder, Tiflis 1990 (Gürcüce), s. 178

18 K. Chkhataraishvili. 12. yy'da Gürcistan Ordusunda Yer Alan Yabancılar, Seri, Sh. Rustaveli'ye ithafen, Tiflis 1966 (Gürcüce), s. 173-174.

19 Kralların Kralı David'in Hayat Hikayesi, s. 198.

20 S. Eremian, Ermeni ve Gürcü kaynaklarında Yuri Bogolyubski 8, Erivan Devlet Üniversitesi Bilimsel Araştırmaları, XIII, 1946, s. 408).

21 K. Chkhataraishvili, Gürcistan ordusunda Yer Alan Yabancılar… s. 169.

22 A. Yunusov, Meskhetian Türkleri: İki Kere Yurtsuz Kalmış Millet. Bakü, 2000, (Rusça), s. 36

23 Krallar Kralı… s. 184

24 M. P. Murghulia, V. P. Shusharin, Polvtsi… s. 95

25 Anna Comnena, Alexiada. Çeviri, Önsöz ve Yorum Ya. N. Lyubarski, Moskova, 1965, (Rusça), s. 233

26 M. P. Murghulia, V. P. Shusharin, Polvtsi… s. 95

27 Krallar Kralı David, s. 194

28 A.g.e., 197

29 L. Davlianidze, Matheos Urkhaetsi'nin David the Rebuilder ile ilgili kayıtları, Sh. Rustaveli'ye ithafen, Tiflis 1966 (Rusça), s. 242-253.

30 M. P. Murghulia, V. P. Shusharin, Polvtsi… s. 96

31 Smbat Spartet, Chronicle, Eski Ermeniceden çeviren, önsöz ve yorum Galstyan, Erivan, 1974 (Rusça), s. 83-84.

32 İbn Al-Athir, Al-Kamil fi'l-Ta'rikh, Cilt 1-ZII. Editeurs Dar Sader. Dar Beyrouth, 1966, cilt. X, 567-568.

33 Krallar Kralı David'in Hayat Hikayesi, s. 185

34 A.g.e., 210.

35 A.g.e., 222

36 İbn al Athir. X, 615-616

37 Krallar Karlı David'in Hayat Hikayesi, s. 208

38 Nizamülmülk, Siyasetname, Hazırlayan Prof. M. A. Koyman, Türk tarih Kurumu, 1999, s. 72-73

39 Krallar Karlı David'in Hayat Hikayesi, s. 185

40 K. Chkhatarishvili, Gürcü Ordusundaki Yabancılar… s. 173-174; J. Stephnadze, Krallar Kralı III. Giorgi, Tiflis, 1999 (Gürcüce), s. 201-210

41 12. yy. Rusyası Edebi Anıtları, Leningrad, 1980 (Rusça), s. 118

42 Z. M. Buniyatov, Harzemşah-Anuşteginler Devleti, 1097-1231, Moskova, 1986 (Rusça), s. 118

43 K. Chkhatarishvili, 12. yy. 'da Gürcü Ordusundaki Yabancılar, s. 169

44 Stephanos Orbeliani, Eski Gürcüce Çevirileri, Gürcüce-Ermenice metinleri yayıma hazırlayan, önsöz ve sözlük E. Tsagareishvili, Tiflis 1978 (Gürcüce), s. 46

45 N. P. Murghulia, V. P. Shusharin, Polovtsi… s. 168-170

46 Krallar Kralı David'in Hayat Hikayesi, s. 185

47 Kartlis Tskhovreba, I, s. 369

48 Kartlis Tskhovreba, II, s. 65

49 J. Stephnadze, Krallar Kralı III. Giorgi, s. 210

50 Kartlis Tskhovreba, II, 64.

51 A.g.e., 53.

52 A.g.e.

53 Kirakos Gandzaketsi, Ermenistan Tarihi, s. 139.

54 Z. M. Buniyatov, Harzemşahlar… s. 118.

55 T. Enukidze, 13. yy Gürcü Resmi Terimleri, Gürcü Araştırmaları, IV, Tiflis.

56 Evidences concerning georgia by Juveyni, Translation of the Persian text, introduction and notes by R. Kiknadze, Tiflis 1974.

57 Kartlis Tskhovreba, II, s. 326.

Bulgar Tarihinde Kumanlar (XI-XIV. Yüzyıllar) / Doç. Dr. Valeri Stoyanov [s.798-809]

Bulgaristan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü / Bulgaristan

Doğu Avrupa'nın kaderinde büyük rol oynayan Kuman (veya Kıpçak) halkının çekirdeğini oluşturan etnik grupların yapısı ve tarih öncesi, karanlığa gömüldü. "Doğu Hunlar" (Hsiung-nu) birliğinin oluştuğu M. Ö. III.-II. yüzyılda, şanyü Mao-t'un (veya Mo-de, M. Ö. 209-174) önderliğinde dünyanın ilk bozkır devleti bu Hunlar tarafından kurulunca Ting-ling (Din-lin) kavimlerinin batısında bulunan ve Kıpçakların muhtemel ataları olan Küe-she (K'in-ch'a) kavmi de Hunlar tarafından işgal edilmiştir. Moğol Dönemi'nde K'in-ch'a adı *K'im-ch'a (< Kıpçak) olarak telâffuz edilirdi. Başka bir ad olan K'u-mo-shi (K'u-mo-hi) de büyük ihtimalle Kumuk etnoniminin eski şeklini veya Kum-ak (~ Kum-an) ve Kay kavimleri arasında muhtemel karışımını ima eden bir Kumgai (< *Kum-ak + gai) birliğini içerir.1

Bu halkın adı, eski Türk yazıtlarında bulunan "tür[k] [kı] bcak älig yıl olurmuş" 'Kıpçak Türklerinin 50 yıl boyunca [bizi] yönettikleri zaman' şeklindeki ifadesinde de yer alır.2 Daha sonra Sergey Klyaştorniy çeviriyi "Türk ve Kıpçaklar" olarak değiştirerek buna benzer başka metinlerinde de her iki halkın bir arada kullanıldığı gerekçesini destekleyen başka kanıtlar aradı. Sergey Klyaştorniy, daha eski döneme ait bazı kaynaklarda "Türkler ve Kıpçaklar" yerine "Türkler ve Siriler"3 tabirinin kullanıldığını tespit etti ve bundan dolayı Kıpçaklar ve Sirilerin aynı halklar olduğunu ileri sürerek bu adların birleştirilmesini teklif etti. Uygurların zaferinden sonra bu halk Kuzey Altay ve Yukarı İrtiş bölgesine doğru çekildi. İşte bu topraklarda Kimeklere ve Kıpçaklara ait olduğunu sanılan ve 9-10. yüzyılda

“Srostkin” kültürüne dönüşen eski Türklerin at gömmelerinin varyantları ortaya çıkar.4

Kimek Hanlığı içinde yer alan Kıpçakların tarihi bu araştırmanın konusu değildir. Kıpçakların batıya doğru ilerlemeleri, geri çekilen [O]ğuzları takip ederken öncü birliklerinin Karadeniz’e kadar ulaşmaları gibi konular da çalışmamızın dışındadır. Burada yalnız Kumanların “Balkan öncesi” tarihinin bazı ana çizgileri kısa olarak verilebilir.

744 tarihinde Uygurların zaferinden sonra Türkler ve Kıpçaklar Altay ve Sayan’a doğru kovulur. Türklerin bir bölümü de Volga nehrindeki Bulgar ve Issık Göl’ün kuzeyinde bulunan Balasagun arasındaki bozkıra yerleşir. Orada onlar İrtiş’te görünen Proto-Moğol Kimeklerin (Kıpçaklar tarafından onlar da Kuman < Kun olarak adlandırılıyordu) komşuları oldular. Kimekler, Batı Mançurya’dan gelmişlerdi ve Kıpçakların siyasî örgütlenmelerinin içinde “sağ kol” olarak yer aldılar.5

Kimeklerin gelişi, Proto-Moğol Kıtayların (Kitanlar, Kidanlar) topraklarını genişletmesiyle ilgilidir. Kıtaylar 916 yılında Çin’in (Kitay) Rusça ve Moğolca adını veren devleti kurdular. Yaklaşık 986 yılında Pekin’in kuzeybatısında bulunan bölgeleri alarak Kuman atalarının göçüne neden oldular. Daha sonra, yani XI. yüzyılda yapılan göçler, gene Kıtayların kuzeybatı bölgesine yaptıkları akınlarına bağlıdır. Kıtayların başında Lyao dinastisi vardı ve bu dinasti 1125’te iktidardan düşünce yeni göçler yaşandı. Kimäk Konfederasyonu’nun bir bölümü olan Kıpçakların artık 1020 yılında Kün halkının, kendileriyle birlikte batıya sürüklediği Şarı Halkı’yla birleşerek Batı Sibirya’da Kuman-Şarı-Kıpçak adlı yeni bir kavim birliğinin temelini attığı sanılmaktadır. On yıl kadar sonra, 1030’da Harezm yakınlarında onlardan söz edilir.6 Yaklaşık 1040 yılında Mançurya’daki Kimeklerin eski komşularının yanı sıra eski Moğol kökenli olan Kay kavmi bozkırda ortaya çıkar ve göçebe halkların bağlantılı bir

zincirleme hareketine neden olur. On yıl içinde Kay kavimi Kimekleri püskürtür, Kimekler ise Kıpçakları, Kıpçaklar Oğuzları (Torkları), Torklar ise Peçenekleri eski yurtlarından batıya doğru püskürtür.[7]

Ortaya çıkan yeni halk XI. yüzyılın ortasında Rus sınırlarına doğru gelir. Rus kroniği 6563 (1053) yılında ondan söz eder: “Bluş Kıpçaklarla geldi ve Vsevolod Poloveklerle[8] barış antlaşması imzaladı ve onlar memleketlerine döndü”[9] Han Sokal (varyantı İskal) önderliğindeki Kumanlar 1061’de artık Pereyaslav Prensliği’ne saldırmış ve Vsevolod’a büyük bir darbe indirmişti.[10] Kumanlar 1068’de yeniden Rus topraklarına girerek İzyaslav, Svyatoslav ve Vsevolod prenslerin askeri birliğini, Alt nehrinin yakınında bozguna uğratmıştı. Büyük ihtimalle bu sıralarda Kay halkı artık bozkırları yönetiyordu. Kay, Kiyev prensi Svyatoslav İzyaslaviç’in kayınpederi olan Tugorkan’ın da ait olduğu Terter-Oba (?) hanedanının yerine Kıpçak yönetimini kurmuştu.[11]

1068 ile 1071 yılları arasında bazı Kuman gruplarının Moldova’nın[12] topraklarına sızmaya başladığını ve burada daha önce yerleşmiş Peçenek ve [Oğ] Uzlarla karıştıkları sanılıyor. Yeni yerleşen halkın, eski yönetimin ait olduğu Kimek sülalesine yakın olan, Kay baskınlarından geri çekilen göçebelerin bir bölümü olup olmadığı konusu çok zor kanıtlanabilir (Büyük ihtimalle Macarlar burada, Kuni adını Kuman adının bir varyantı olarak benimsemiştir). Aynı zamanda bu halkın temsilcilerinin, Kral Solomon’un Cserhalom (Kerlés) yakınlarında bozguna uğrattığı bir doğu halkının 1068’de Transilvanya istilasında yer alıp almadığını kanıtlamak da zordur. Macar kaynakları, bu ihtilâlcileri Peçenek veya Kunlar (Kumanlar) olarak değerlendiriliyor ancak bu halkın Bizans’taki yenilgiden sonra kuzeye, Moldova’ya doğru çekilen Uzlar, yani Oğuzlar olmaları da mümkündür.[13] Polovekler, Kiyev Prensliği’nin güneybatı sınırına ulaştıkları 1071 yılında yeniden Macaristan’da “Kunorum”dan söz edilir. “Kunorum”lar,

Transilvanya'dan geçerek Osul Han'ın önderliğinde Bihar ovasına girerler. Dönüşleri sırasında Zamos'un yakınlarında Kral Solomon tarafından bozguna uğratılmış ancak Kumanlar bundan sonra Tuna'nın kuzeyindeki topraklarında (sonraki Kumaniya) varlıklarını kesin olarak sürdürmüşlerdir. Zamanla, onlardan önce oraya yerleşen [G] uzlar (Torkler) ve Peçenekler14 Kumanlarla karışmış, bunun sonucunda da büyük ihtimalle Türk lehçeleri Oğuz lehçesinden çok etkilenmiştir.

Kumanlar Büyük nehrin (Tuna) güneyinde XI. yüzyılın yetmişli yıllarında ortaya çıkarmışlardır. İlk önce Peçeneklerin müttefikleri olan Kumanlar fazla zaman geçmeden tek başına bu bölgeye gelmeye başlamışlardır. Kumanlar Adrianopolis'e kadar varan, VII. Mikhail Dukas'ın (1071-1078) yönetiminin sonuna doğru meydana gelen isyanları da kullanan Peçeneklerle birlikte ilk defa Bizans topraklarına girer.15 Kumanların Balkanlar'a yaptıkları ikinci giriş I. Aleksios Komnenos'un (1081-1118) iktidara gelmesinden sonra gerçekleşir ve XI. yüzyılın seksenli yıllarındaki büyük Peçenek hücumu ile bağlantılıdır. Bu sıralarda Peçenekler Bogomillerin (Maniheyler, Pavlikanlar) yardımı ve İzmir'in yöneticisi olan Çaka'nın ittifakı ile Konstantinopolise kadar ulaşabilir. Genellikle bu hücumun başlangıcı, Kuzenleri II. Géza (1074-1077) ve I. Lászl'ó (1077-1095) tarafından iktidardan uzaklaştırılan Solomon'un, Kunlar olarak adlandırılan halkın yardımı ile yeniden iktidara dönme çabası ile bağlanmaktadır. Solomon, bir başarı karşılığında Peçenek Hanı Kutesk'e Transilvanya'yı bağışlama sözü vermiş, ancak göçebeler, Bököny yakınlarındaki Szabolcz bölgesinde yenilgiye uğramış, sonra Solomon onlarla birlikte Bizans'a yönelmiştir. 1084 (veya 1087) yılının ilkbaharında Tzelgu Han önderliğindeki 80 bin kişilik bir ordu, Tuna'dan güneye geçerek Trakya ve Makedonya'yı harap etmiştir. Bazı araştırmacılara göre bu güç, Kumanlardan oluşuyordu. Ancak işgalcilerin büyük bir bölümünün

Peçeneklerden oluşmuş olması ihtimali daha yüksektir; bunun yanı sıra başka elemanlar da (Kuman ve Oğuz) Peçeneklerin yanında yer alıyordu.16 Sonunda bu güç bozguna uğrar, sağ kalanlar ise Hemus'u geçerek bir yıl boyunca Tuna ovasında kalır.

Türkçe konuşan başka kişilerin Bulgaristan'a yerleşmesi, ki bu tarih orada yaşayan Peçeneklerle17 Bizanslılar arasında imzalanan 30 yıllık Barış Antlaşmasının sona ermesine rastlar, Aleksios Birinci Komnenus'un onlara savaş açmasına sebep olur. Bizanslılar Dorostol'un (Dristra, Silistre) yakınlarına gelmeden önce bu şehrin komutanı olan Peçenek Tatus, Kumanların yardımını istemek için kuzeye gider. Bu arada Peçenekler İmparatora elçi göndererek ona "birlik" ve 30.000 atlı18 teklif eder. Ancak imparator görüşmeyi reddeder. Yapılan savaşta Bizanslılar bozguna uğrayarak güneye doğru çekilir. Kumanlar, Tuna yakınlarına kadar gelip yardım etmek amacıyla bu kadar yol kat etmelerinin karşılığında ganimetten bir bölümünü istediği zaman savaş çoktan sona ermişti. Peçenekler, bu isteği reddedince Kumanlar onlara saldırır ve Ozolimuh (Uz bataklığı) yakınlarında Peçenekleri kuşatır. Yiyeceklerinin yetersiz olmasından dolayı öne sürdükleri isteklerinden vazgeçmek zorunda kalan Kumanlar geri döner.19

Kumanların geri çekilişi, Peçeneklerin Hemus'un güneyinde büyük bir saldırı düzenlemelerine izin verir. İmparator, iki halkın Bizans devletine karşı birlik kurma ihtimalinden korktuğundan Kumanların yardım20 teklifini reddeder, ancak Peçenekler tüm Trakya'yı harap eder ve Konstantinopolis'e kadar varır. Bu nedenle Aleksios, 40.000 Kuman Aus yakınlarında bulunan Bizans ordusuna gözükünce hanları Maniyak'ı (Boniyak) ve Togortak'ı (Tugorkan) törenle karşılayarak beklenmedik yardımı kabul eder. Meriç'in ağızındaki Levinion'da gerçekleşen savaşta (29 Nisan 1091) Peçenekler topyekün bir yenilgiye uğrar. Kadınların ve

çocukların da bulunduğu çoğu esir, bir gece içinde kılıçtan geçirilir. Kurtulanlar ise, Makedonya'daki Moglenam bölgesine zorla yerleştirilir. Bu döneme kadar imparatorun yürüttüğü savaşlar savunma özelliği taşıdığı için ve Flandırlı Grafı Robertin gönderdiği 500 süvari göçebe savaş taktiğini bilmediği için Kumanlar böyle bir zafer kazanmıştır.

Boniyak ve Tugorkan hak ettikleri ödülü almadan akıllıca geri çekilir. Kumanlar Bizanslıların esirlere gösterdiği davranıştan dolayı şaşkına döner. Hemen hemen aynı sıralarda Kumanlar (Kunlar) veya Peçenekler (Bessler, Bisenler) Macaristan'da ortaya çıkarlar. Kral Ladister Temeş'te, sonra da Tuna yakınlarında onları yenilgiye uğratır. Bir sene sonra Kumanlar Polonya'ya girer, 11. yüzyılın sonuna doğru ise, Bonyak önderliğindeki küçük bir birlik Przemysl yakınlarında ağır silahlanmış Macar süvarilerine karşı büyük bir zafer kazanır.21 Ancak 90'lı yıllarda, Kumanların dikkati daha çok Rus toprakları üzerinde yoğunlaşır. Onlar, yeni Kiyev Prensi Svyatopolk'u Kumanlarla daha önce yapılan anlaşmaları yenilemeğe razı edince22 yeniden Bizans Devleti'ne yardım etme sorumluluğu üstlenebilirlerdi. O zaman Bonyak ve Tugorkan, ölmüş olan IV. Romanos Diogenes'in (1068-1071) oğlu olduğunu ilân eden ve iktidarı ele geçirmek isteyen Pseudo-Diogenes'i destekler. 1095'te Kuman askerleri Tuna'nın güneyine geçerek Ulah çobanları yardımıyla dağ geçitlerini aşar ve Trakya'ya saldırarak Edirne'ye kadar ulaşır.23 Ancak Pseudo-Diogenes kurnazlıkla esir alınmış ve Konstantinopolis'te gözleri çıkarılmıştır. Kumanlar Taurokomos'un yakınında yapılan önemli savaşta 7000 askerini kaybetmiş ve 3000 asker de esir düşmüştür. Tuna'ya doğru geri çekilirken de başka esir ve ganimet bırakmışlardır. Bu savaşın siyasî amacına ulaşılmamış, Kumanlar, verilen kayıplara rağmen destekledikleri kişiyi iktidarı getiremeyerek, Balkanlar'daki nüfuzunu genişletmekle ilgili amaçlarını gerçekleştirememişlerdi. Döndükten sonra Bonyak Han ve

Tugorkan Han, Rus topraklarını saldırarak (1096)24 Pereyaslav ve Kiyev’in yakınlarına kadar ulaşmışlardı.25

Göçebeler on yıl gibi bir süre Bizans Devleti’ni rahatsız etmediler. Onlar Vladimir Monomax’ın etrafına toplanan, giderek güçlenen Rus prensleri ve Vladimir Monomax’ın yürüttüğü saldırgan siyasetle meşguldüler. Kay hemen, hemen aynı dönemde (yaklaşık 1110’da) bozkırdaki üstünlüğünü Donets yakınlarında boy gösteren Şarukan26 önderliğindeki Ölberlü (Otperlyu veya Operlyu) halkına vermek zorunda kaldı. Sonra Şarukan, Bonyak ile birlikte birlik kuran Kuman kavimlerinin başına geçti. Ruslar, 1106 yılında Poleveklerin bir birliğini Tuna’ya doğru püskürttü ve onların ganimetini almaya başardı,27 ancak o dönemde savaşlar genelde doğuda yapılıyordu ve bu savaş sonunda Kıpçakların bir kısmını göçe itti. Polovekler, Şarukoğlu Otrok (Atrak) önderliğinde Kafkasya’ya doğru, yani Abazya’ya göç ederek Gürcü Çarı olan II. David’in (1089-1125) hizmetine girdiler.

Çok daha sonra, 1114’te Bizans kaynaklarında yeniden Kumanlardan söz edilir. Kumanların Tuna kuzeyinde hareketlenmesi, imparatorun önlem almasına neden olur.28 İmparator, göçebelerin sınırı geçtiğini anlayınca Vidin’e doğru yönelir, Kumanlar geri döndükleri için de herhangi bir karşılaşma gerçekleşmez. Peşlerine düşen İmparator güçleri göçebelere ulaşamamış, izleri de Tuna ötesine bulunan bir ırmakta kaybolmuştur. Kumanların, 1385’te sözü edilen Vadul Cumanilor ‘Kuman geçidi’ adlı bir köyün bulunduğu kuzeybatı bölgesine akın etmesi, geleceğin Ulah toprakları olan Tuna kuzeyindeki arazilerin bu dönemde Kumanlara ait olduğunu gösterir.

II. Johannes Komnenos (1118-1143) Dönemi’nde “İskitlerle” 1121-1122 (veya 1122-1123) yılında yeni bir savaşın yapıldığından söz edilir. Ancak bu durumda bunlar, büyük ihtimalle P. Diaconu’nun tahmin ettiği gibi

Kumanlar değil, 1048'de kuzeyde kalan bir grup Peçeneğin torunlarıydı.29 Bizans yazarları 40'lı yıllarında yeniden Kumanlardan söz eder. Kaynaklara göre Kumanlar 1148'de Tuna'nın güneyine geçerek bir şehir ele geçirir, sonra da Koca Balkan'a kadar uzanan bölgeleri harap ederler. Bu sırada yeni Bizans imparatoru I. Manuel Komnenos (1143-1180) Korfu yolu üzerinde bulunan Philippopolis'te (Filibe) bulunmaktadır.30 Göçebelerin, bölgeye akın etmesi imparatorun Adriyatik'e karşı hazırladığı seferi yarıda keserek kuzeye dönmesine, donanmasına da Tuna'yı geçerek su akışının tersine doğru ilerlemelerini emretmesine sebep olmuştur. T. Manuel, söz konusu yardımları beklerken Kumanların büyük bir ga

nimetle geri döndüklerini öğrenir. O, su üzerinde dizilmiş teknelerden yapılan bir köprü üzerinden 500 kişilik bir grupla Tuna'nın kuzeyine geçer. Orada Bizanslar başka iki büyük nehre31 ulaşır, sonra da Tauroscythia sınırında Kumanların terk ettiği kampı bulur. Ertesi gün Bizans öncüleri Kuman askerlerine rastlar ve İmparatorun güçlerine haber verir. Kumanlar, savaş sırasında yüz kadar esir bırakarak hemen geri çekilirler.32

Daha sonra ortaya çıkan I. Manuel ve Macar Kralı II. Géza (1141-1161) arasındaki sorun sırasında Kumanlar yeniden Tuna'dan geçerek (1154 veya 1155'te), yakında bulunan köyleri yağmalarlar. Tek başlarına mı yoksa Macarların yardımcıları olarak mı bunu yaptılar bilinmez. Ancak onlara karşı gönderilen asker gücünü bozguna uğrattıkları ve gasp ettikleri her şeyi rahatlıkla götürebildikleri kesindir. I. Manuel'in doğuda savaşla meşgul olduğu tarihlerde, yeniden Kumanlardan söz edilir. Kumanların bir ordusu, I. Manuel, Selçuklularla yaptığı savaştan döndüğü sıralarda Tuna'nın aşağısındaki bölgeye girer (1159 veya 1160'ta). Bu durum Bizans İmparatoru'nun yolunu değiştirmesine sebep olur ve o Çanakkale'den geçerek kuzeye yönelir. Galiba Kumanların sayısı fazla

değildir, çünkü onlar Bizanslarla karşılaşmaktan kaçar ve kısa bir süre sonra nehri geçerek geri çekilirler.

Komnin sülâlesinin iktidarda bulunduğu dönemin sonuna kadar Kumanlar, Bizans Devleti'ni rahatsız etmez. Onlar, bundan sonra Rus topraklarına doğru yönelir. Ancak bu dönemde Kumanlar, batıda Karpatlar, güneyde Tuna nehrine kadar uzanan Moldova ve Doğu Ulahya (Montenya) topraklarında üstünlük sağlamışlardır. Karpatlar ve Tuna nehri Kumanların mevsim göçlerini yaptığı sınırları belirliyordu. Kumanlar hareketli hayvancılığın geleneksel özelliklerine göre, kışın sürüleriyle hava şartlarının daha yumuşak olduğu güneye yazın ise, otların her zaman yeşil kaldığı kuzeye yöneliyorlardı. Bu ritim, Kumanların Bizans'a karşı gerçekleştirdikleri baskınların veya daha sonra Bulgar prenslerinin müttefikleri olarak yaptıkları Tuna güneyindeki inişlerin zamanını belirlerdi.33

30 yıl boyunca Bizans İmparatorluğu göçebeler tarafından rahatsız edilmediğinden Bizans tarihçileri doğal olarak onlardan söz etmedi. Ancak Kuman temsilcilerin, bu dönemde artık yerleşik hayat sürdüren, Türkçe konuşan, Bulgar topraklarındaki halkla da karıştığı tahmin edilebilir.34 Zamanla Kumanların Bulgar topraklarının geniş bir bölümüne -Makedonya, Sofya, Tırnova bölgesi, Vratsa etrafı, Vidin ve Kotel, Vit nehri yakınlarına, Silistre bölgesi vs. gibi yerlere- yerleştikleri çok açıktır. Plevne, Vidin, Vratsa, Pernik ve Sofya etrafındaki yerleşim merkezlerinin adlarının büyük bir bölümü Türkçe kökenlidir.35 Büyük ihtimalle daha büyük Oğuz ve Kuman grupları Kuzeydoğu Bulgaristan'a, yani onlardan önce Peçenek halkın yerleştiği, daha önce de Protobulgarların bulunduğu topraklara yerleşmiştir.36 Buraya gelenler, geleneksel kültürlerin bazı elemanlarını koruyarak yavaş yavaş yeni ortama entegre olmuşlardır. XII. yüzyılda Balkanlar'da artık karışık Slav-Türk kökünden gelen bir halk gurubu

bulunuyor ve bunlar Bizans kaynaklarında “miksobarbarlar” olarak adlandırılıyordu. İkinci Bulgar Çarlığı’nı kuran Peter ve Asen kardeşler de bu halktan gelmektedir.

Büyük Bulgar tarihçisi Asen Zlatarski, Asen ailesinin, Bulgar-Kuman kökenli olduğu ile ilgili hipotezini ortaya atmıştır. Ona göre, Kuman37 kökenli “İskit” Boril’in torunları olan Asen ailesinin kökeni Bulgar-Kumanlara dayanır. Dil bilimcisi Stefan Mladenov ise, Belgun olan Asenlerin takma adının Türk kökenli olduğunu kanıtlar.38

Asen antroponimi genelde Äsen, Esen (< Türk. esen)39 ile kıyaslanır ancak bu antroponim, Aşina ile VI-VII. yüzyıllarda yaşayan Türk dinastisinin Çince transkripsiyonunun yanı sıra daha eski olan Vu-sun (< Å-sun ~ *Ås-un) yani Hsiung-nu tarafından M.Ö. II. yüzyılda işgal edilen Usun (Osun)40 ile de kıyaslanabilir. Büyük ihtimalle yalnız As (Asian) kavimleri ve onların torunları olan Alanlar değil, T’u-küe’nin yönetici dinastisi de Usunlarla bağlıydı. Asen adı Bulgaristan’dan önce 1082’de ölen Kıpçak Hanı Osen’in (< Åsen)41 adı olarak kayda geçmiştir. Han Osen, 1107’de Prens Yuriy Vladimiroviç’le evlenen Aepa’nın babası veya kayınpederidir. Büyük ihtimalle hanın adı Osenev şehrine verilmiştir. Adı daha sonra Şarukan veya Çeşuyev olarak değiştirilen42

Osenev şehri, 1111 ve 1116 yıllarda iki kere Ruslar tarafından ele geçirilmiş. Asin adını taşıyan başka bir Kuman Hanı, 1096’ta Sarkel veya Şar[y] -kel’in (Belaya veja) yakınlarında esir düşmüştür. Bulgar Asenlerin yükselmesiyle bu antroponim, Bizans kaynaklarına geçer. Daha sonra da Yunanistan’a ve Romanya’da da yaygınlaşır; Romanya’nın en eski asil ailelerinden biri Asan soy adını taşıyordu.43 Bu isme, Bulgaristan topraklarına ait en eski Osmanlı defterlerinde de rastlanır, ancak o zaman bu ad günümüzde olduğu kadar yaygın değildi. Eski yönetici bir ailenin adı olduğundan, herkese bu isim verilmemiş, genelde aynı sülâleden

gelen çocuklara verilmiştir.44 Bu durum ilk Asenlerin gerçek kökeniyle ilgili soruyu ortaya çıkarır. Ancak bu konuda herhangi bir kaynak olmadığından gerçek olmayan iddialar da üretilebilir.

Bunun yanı sıra patriarkal toplumlarda, eski isimleri yeniden yaşatma geleneği var olduğundan, yeni dünyaya gelen oğlana dedenin veya aileden başka bir ferdin adının verildiğinin unutulmaması gerekir. Peter, Asen ve Kaloyan, "Miksobarbar" olarak Tuna'nın güney bölgesine yerleşen önemli göçebe savaşçının yerli ve Hıristiyan bir Bulgar kadını ile yaptığı evliliğin ilk veya ikinci kuşağıdır. Babalarının adı bilinmez, ancak üç kardeş "İskit" olan Boril'in torunlarıdır. Büyük ihtimalle Kaloyan'dan sonra iktidara gelen Asenlerin kız kardeşinin oğlu Boril'e bu dedenin adı verilmiştir. Asen'in (Belgun) de aynı şekilde bir dedesinin adını taşıdığı tahmin edilebilir. Ancak ondan önce bu adla bilinen (kayda geçen) tek kişi, XI. yüzyılın sonuna doğru ölen ünlü Bonyak'ın babası ve Kay halkının Avrupa'ya geldiklerinde hanları olan Osen'dir. Kumanların Bizans'a akın etmesi, yıllar boyu Batı Kanadı'nı yöneten Bonyak'ın dönemine rastlar. Tuna'ya en yakın bölgelere hatta Tuna'nın güneyine kadar sızan Kuman grupları da Batı Kıpçak Kanadı'na aittir. Bu durumda "İskit" olan Boril de Kıpçaklardan gelir; Bulgarlaştırılmış torunlarından birine de Asen adını vermeleri, Boril'in babasının adının Asen olduğunu açıklıyor olabilir. Bu durum, Bulgaristan'daki Asenlerin dinastisi, Kuman dedesinin aracılığıyla Kay'ın Asen dinastisiyle, buradan da Büyük Bonyak Hanı'yla akraba oldukları sorusunu cevaplıyor mu? Bu konuda yalnızca tahminler üretilebilir.45 Asenler, karışık bir kökene sahip olmalarına rağmen dış güçlere karşı yaptıkları savaşlar sırasında Kumanların yardımına hep güvenmişlerdir.

XII-XIV. yüzyıllar arasındaki Bulgar-Kuman ilişkileri üzerine yazmak, ikinci Bulgar Çarlığı'nın ve dış komşuları olan ülkelerin siyasî tarihini incelemek anlamına gelir, çünkü Kumanlar bu dönemde de aktif bir şekilde

ya müttefik olarak ya da paralı asker şeklinde (kiralanmış asker olarak) bu olaylarda yer alıyorlardı. Bu dönemde Türkler ya ayrı ya da toplu bir şekilde Balkanlar'a göç ediyorlardı (yalnız Tuna nehrinin kuzeyinde, bugünkü Romen topraklarında değil aynı zamanda günümüzün Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, Arnavutluk ve Sırbistanı'na, hatta bugünkü Kosova'ya göç ediyorlardı.[46] Bu nedenle göçebe işgalcilerin Tuna güneyine yaptıkları baskınlar daha sonra da devam etmiş olsaydı, "bölgenin Bulgar etnografi özelliğini ciddi bir şekilde tehdit edebilirdi" şeklinde yazan Peter Nikov haklı olabilir.[47]

Kumanlar, Bulgar Devleti'nin yeniden kurulması döneminde büyük rol oynamışlardı. Tırnova'daki isyanın (1185) patlak vermesinden hemen sonra kardeşlerden daha büyük olan Teodor taçı takıp ve ayağına kırmızı çizmeyi (yönetimin sembolleri) geçirerek kendini "Bulgarların Çarı" olarak ilân eder, Peter[48] adını alır sonra da eski Bulgar Çarlığı'yla bağlantısı olduğunu göstermeye çalışarak büyük ihtimalle resmi olarak iktidara getirilmesi için eski başkenti olan Preslav'a girmeye çalışır. Büyük ihtimalle isyanın gerçek yöneticisi Asen aynı zamanda, Teodor'un yönetici "ortağı" olarak ilân edilir. Daha sonra Peter, Provadya ve Preslav[49] etrafındaki topraklarla, Dobruca bölgesinin yöneticiliği kendisine bırakılır bırakılmaz devlet işlerini tamamen Asen'e verir.

Sanırım, büyük kardeşin eski Bulgar başkentin etrafını kapsayan bölgeye "çekilmiş" olması gibi açıklamalar pek inandırıcı değildir.[50] Ancak bu konu göçebe Türk gelenekleri içinde değerlendirilirse, pek çok şey anlaşılabilir. En üst yönetici sıfatındaki, Peter Han Asparuh döneminden bu yana Bulgar halkı için merkezi bir bölge olan ve büyük önem taşıyan doğu topraklarındaydı.[51] Yeni başkenti Tırnova'dan[52] ülkeyi yöneten Asen ise, ilk önce yeniden kurulan Bulgar Devleti'nin Sağ (batı) Kolunun yöneticisiydi. Büyük ihtimalle kardeşler, Bizans'a karşı yürüttükleri savaş

sırasında birlik içinde53 hareket etmiş olsalardı, Mizya'ya geri alınca da ağabey olarak Peter'a merkez topraklarını yönetme hakkı verilirdi. Peter, büyük ihtimalle bu topraklarda Büyük Preslav'da 1195/6 en üst yönetici sıfatıyla kendisine ve Asen'e gönderilen yeni Bizans İmparatoru III. Aleksios Angelos'un (1195-1203) elçilerini kabul etti.

Ancak bundan 10 yıl önce isyanın sonu belli değildi. Peter ve Asen ilk başarılardan sonra II. İsaak Angelos'un (1185-1195), 1186'da Kuzey Bulgaristan'a giren askerlerine karşı fazla dayanamayıp geri çekilmek zorunda kaldı. Kardeşler Kumanlardan yardım istedi. Bu dönemde Kumanlar büyük ihtimalle kuzeydeki otlaklarda bulunuyordu, çünkü dönme zamanı gelince kışı geçirdikleri Tuna yakınlarına geldiler. Peter ve Asen, Kumanların yardımlarıyla tüm Mizya'yı alabildi, sonra da Koca Balkan'ın güneyinde bulunan diğer Bulgar topraklarına yöneldi. Kumanlar, ondan sonra yapılan tüm savaşlarda, genelde sonbahar, kışın ve ilkbahar dönemlerde Bulgarların müttefikiydi.54 Bu durum, söz konusu dönemde de

Kumanların ana gücünün Tuna nehrinin kuzey bölgesinde bulunduğunu gösterir. Bizans İmparatoru, 1190'da Kumanların yaklaştığını duyar duymaz Tırnova etrafındaki askerini geri çekerek Hemus'tan geri döner. İmparator, 1191 yılının baharında gene Filibe yakınlarında Kumanlara rastlamış, 1198 (veya 1199) yılın baharında yeni Bulgar Çarı Kaloyan'ın (1197-1207) askerî güçleri çok sayıda Kuman birlikleriyle Konstantinopolis'e kadar varmıştır.

Kumanlar, Kaloyan'ın beş senelik seferi sırasında Makedonya'ya55 sızmış ve Bulgar güçleriyle birlikte Trakya'yı56 harap etmişti. IV. Haçlı Seferi (13 Nisan 1204) sırasında Konstantinopolis'in ele geçmesinden sonra (Böylece Graf Balduyin Flandırski'nin Latin İmparatorluğu kurulur.) 14.000 bin Kuman süvarisi Kaloyan'ın Edirne'deki (15 Nisan 1205) büyük zaferine yardımcı olmuşlardır.57 Kaloyan, Mayıs ayının sonuna kadar

savaşı sürdürmüş ve bundan sonra Kumanlar güneyde daha fazla kalamadıkları için geri dönmüşlerdir. Onlar ertesi yılın ilkbaharında (1206) yeniden Bulgar müttefiki olarak Trakya'ya gelmiş ve burada birçok şehri harap etmişlerdir. Kumanlar, 1207 yılının ilkbaharında Adrianopolis'in kuşatmasında yer almışlardır. Bu kuşatma Nisan'ın sonuna kadar sürmüş ve sonra göçebeler geri toplanmışlardır. Bu durum, şehrin teslim olmaya hazır olduğu bir anda Kaloyan'ı geri çekilmeye zorlamıştır.58 Kumanlar, Selânik'in kuşatılması sırasında (1207) yeniden Bulgar çarının ordusunda yer almışlardır. Kumanların başında Manastır (< manastir?) vardı. Aynı şahıs Kaloyan'a karşı yapılan suikastta da yer almıştır. Robert de Clery'nın yazdıklarına göre iki yıl önce Latinlerle yapılan görüşmelerde Bulgar elçilerin yanı sıra Kuman önderlerin de yer almalarına rağmen, Selanik kuşatması sırasında Manastır'ın çadırı (şatra) çarın çadırı bitişiğinde bulunuyordu. Böyle bir şey ancak bir Bulgar komutanı için mümkündü, müttefik kuvvetlerin önderi veya kiralık bir komutan için değil.59 Büyük ihtimalle Manastır'ın askerleri daha uzun bir süre için (veya temelli olarak) Bulgar topraklarında kalıyordu, kendisi de çardan sonra gelen başkomutan pozisyonundaydı. Bu durum, Kaloyan'ın adı bilinmeyen bir "İskit" Prensesi (Kuman) ile yaptığı evliliğiyle açıklanabilir. Bazı tarihçilere göre bu kadın, Bulgar kilise defterine (Sinodnik) kaydedilen Ana-Anisya ile aynı kişidir.60

Kaloyan'ın ölümünden sonra yeğeni Boril çarın dul karısıyla evlenerek, çarlığını resmileştirmiş, Kumanlar ise Bulgaristan'ın siyasî hayatında yer almaya devam etmiştir. Kumanlar, Çar Asen'in reşit olmayan oğullarını İvan Asen'i ve Aleksandır'ı "Rusların topraklarına" varmadan önce gizli olarak Tuna'nın kuzeyine geçirerek (yani Kumanya'ya) misafir etmiştir.61

İlk başta Kumanlardan oluşan müttefik birlikleri, yeni çarın62 savaşlarında yer almaya devam eder, ancak fazla zaman geçmeden

ilişkilerde bir soğuma başlar. Boril'in uğradığı başarısızlıklar, boyarların memnuniyetsizliği ve 1213'ün sonu veya 1214'ün başında Boril'in Kuman kökenli olan çariçeyle ayrılmış olması ve Latin İmparatoru I. Anri Flandırski'nin yeğeniyle evlenmesi, bu soğukluğu hazırlayan bazı nedenler olabilir. Kumanlar yavaş yavaş çardan uzaklaşmaya başlar. 1211 veya en geç 1213/14 yılında Vidin'de adları bilinmeyen, Boril'in "dört akrabası"nın isyanı başlar ve söz konusu isyan Karaç ve başka iki Kuman komutanın güçleri tarafından desteklenir. Bu isyan yalnızca Macarların yardımıyla bastırılabilmiştir. İsyanın, Asen'in oğlu iktidara gelmeden birkaç yıl önce başlayan Boril ve II. İvan Asen arasındaki savaşla bağlantılı olma ihtimali vardır. Yani Kumanlar ve Boril'in "akrabaları", aslında kendilerine göre gerçek mirasçıları saydıkları Asen (ve Bonyak) dinastisinin temsilcisini desteklemiştir.

Bulgar tahtına aday olan şahıs, Kumanlar tarafından kontrol edilen topraklardan geçerek ülkesine döner. O "İskitlerin" (Kumanlar) veya "ipsiz sapsız Ruslar"ın yardımıyla Tuna'ya doğru yönelir.63 Bizans tarihçisi Georgios Akropolites'in belirttiğine göre, II. İvan Asen (1218-1241) iktidara geçtikten sonra her zaman bu "İskitlere" güvenebilirdi ve "onlarla birlikte istediği güçlere saldırabilirdi". Söz konusu çar, 1230 yılında Selanik (Epir) İmparatoru Teodor Angelos Komnenos'la yaptığı savaş sırasında Kuman yardımını kullanıyordu. Daha sonra da Kuman yardımından yararlandı.

II. İvan Asen diplomasî ve askerî baskısını birleştirerek akıllıca bir siyasetle Bulgar Devleti'nin Çar Simeon dönemindeki büyüklüğünü yeniden sağlayabildi. Bulgaristan yeniden üç denize açılıyordu, yöneticisi "Bulgarların ve Yunanların Çarı" (1230) unvanına sahipti. İki yüz yıllık bir aradan sonra da Bulgar Patrikhanesi (1255) yeniden kurulmuştu.

II. İvan Asen’in çarlık dönemi, Cengiz Han’ın yükselişinden sonra ortaya çıkan Avrasya’daki büyük hareketlenmenin ve Moğol İmparatorluğu’nun kurulmasına

denk gelir. Bu çerçevede etnik katmanlar karışır ve batıda Rusya ve Macaristan’a veya güneyde Balkanlara doğru Kumanların büyük göçleri gerçekleştirilir. 1219’da Cengiz Han Harezm’e karşı seferine başlar, 1221-1222’te ise, Moğollar Avrupa’nın kapılarını çalar. Cebe ve Subuday tarafından yönetilen Kuzey Kafkasya’daki küçük bir ordu, Alanların ve Kıpçakların güçler birliğini bozguna uğratır, sonra Kıpçak topraklarını harap eder ve Kırım’a kadar gelir. Büyük ihtimalle o sırada Danilo Kobyakoviç64 ve Rusların “Tüm Kıpçakların en büyüğü” olarak kabul ettikleri Yuriy Konçakobiç65 ölür. Galitsiya Prensi Mstislav, kayınpederi olan Kutyan Sutoeviç ile birlikte kurtulanlar ise Ruslardan yardım ister.66 31 Mayıs (16 Haziran) 1223 veya 1224’te Kalka nehri yakınlarında yapılan savaş sırasında birleşen Rus-Polovek güçleri büyük bir yenilgiye uğrar. O an için Moğollar geri çekilir (1237’de Avrupa’ya karşı sefere başlarlar), ancak Kalka yakınlarında gerçekleşen yenilgi ile bozkırdaki Kıpçak gücü sona erer. Macar Kralı II. Stefan (İstvan), hemen bu sıralarda bir grup Kuman göçmeni muhacir olarak Macaristan’a kabul eder. Moldova’ya göç eden Borz Han’ın (Borç, Burc)67 15.000 Kumanı 1227’de Gran Başpiskoposu Robert tarafından vaftiz edilmiş ve Milkov’daki Tatar istilâsı sırasında yıkılan ayrı bir Kuman Piskoposluğu’nun kurulmasına (yaklaşık 1229) neden olmuştur. “Rex Cumaniae” unvanını da alan Kral IV. Béla’nın (1235-1270) iktidarı sırasında başka göçebe guruplar da Macaristan’a sığınmıştır. Çar, Kumanları ülkenin farklı bölgelerine yerleştirir ve yalnız yönetici sülâlesini saraya yakın bir yerde, yani Peşt’te bırakır.68 Göçebelerin Macaristan’a gelmeleri, Moğolların yeni istilâsı sırasında Kırım’daki Kumanların total

yenilgisine bağlıdır. Moğol istilâsı sırasında, yaklaşık 1238'de Köten Han (Kuthen) halkından sağ kalanlarla (40.000 çadır) Macaristan'a göç etmiştir. Oraya gidenler Katolik olur, Köten Han'n kızı da Veliaht İstvan'la (V. Stephan) evlenir.69

"Birkaç bin kişilik Kumanlardan" (10.000 kişi) oluşan başka bir göçebe grubu, 1237 yılının yazında II. İvan Asen'in karşı çıkmasına rağmen Tuna'yı geçmiş ve Çar onları Doğu Trakya'ya yerleştirmek zorunda kalmıştır. Bu Kumanlar, Meriç nehrinin güneyine Ionas Han'ın (Yunus?) önderliğinde yerleştiler ve 1240'ta Latin İmparatoru II. Balduin'le birleştiler. Bir yıl sonra, yani Han'ın ölümün ardından yönetim ortağı olan Soronius, halkıyla Nikey İmparatorluğu'nun tarafına geçti. III. Yohannes Dukas Vatatzes (1223-1254) yeni gelenleri, Trakya, Makedonya ya da Anadolu'nun sınır bölgelerine yerleştirdi. Onlardan, Bizans tarihinin birçok olayında yer alan güçlü bir kolordu oluşturdu. Dinastilerin üyeleri arasında Kleopa (Soronius?) "İskit"in dışında, babası VIII. Michael Palaiologos'un (1259-1282) akrabasıyla evlenen Sirgian'dan (Sitzigan) da söz edilir.70

Söz konusu Kumanların bir bölümü, Bulgar topraklarında kalmış olabilir. XV. yüzyıla ait Osmanlı belgelerine göre Akdeniz Trakyası'nda, adları Türk olan (belki de Kuman) Hıristiyanlar yaşıyordu.71 Bulgaristan'ın kuzeybatı bölgesine 1241'in ilkbaharında daha fazla Kumanın yerleşmiş olması lâzım. Bu sıralarda, Han Köten'in öldürülmesinden sonra onu destekleyen ve akrabaları olan (Terter-oba sülâlesinin üyeleri) Bulgaristan'a sığınmışlardır. Köten'e72 karşı düzenlenen suikastın arkasında yerli aristokrasinin (Alman aristokrasinin de dahil olmak üzere) zedelenmiş çıkarlarının yattığı sanılıyor, ancak eğer Batu Han'ın, kendisine ait köleler olduklarını öne sürerek Macar Kralı'ndan Kumanların kendisine verilmesini istediğini kabul edecek olursak, suikast hazırlayanların, hanı öldürdükten sonra Moğol tehlikesinden kurtulabileceklerine inanmış olduklarını

düşünebiliriz. Aksi halde 1241 yılının Mart ayında Moğollar, Macar sınırına ulaştıkları zaman, böyle bir şeyin yapılması zor açıklanabilir. Kumanlar, Hanlarının ölümü üzerine Güney Macaristan'ı tahrip ederek intikam alır, sonra da Batu'nun istilâsından önce Balkanlar'a göç ederler. Batu'nun çekilmesinden sonra IV. Béla onları geri davet eder ve 1246'da Béla'nın Avusturya Hertsogu II. Friedrich'le yaptığı savaşta yer alırlar. Bir sene sonra IV. Béla, oğlunu, yani Macaristan'ın müstakbel Kralı V. Etien'i

(1270-1272) Kuman Hanı'nın kızıyla evlendirir ve buna bağlı olarak Kumanlar sadık kalacakları konusunda ant içer. IV. Béla, 1264-1265 yıllarında, diğer oğluyla ve Köten'in kızıyla evli junior Rex-Stephan'la yaptığı savaş sırasında Kumanların yardımından yararlanır.

Ancak görünüşe göre, tüm Kumanlar Macaristan'a dönmez. Onlardan bir kısmı, Balkanlar'da kalmayı tercih eder. Daha geç döneme ait Macar kaynaklarına göre, yönetici olan Kuman aileleri arasında şunlar vardır: Çertan, Ulaşoba (Ulaşeviçi), Burçoba (Burçeviçi) ve Koloba (Kolobiçi). Onlar arsında Tertoroba;73 yani Köten'in ait olduğu Terteroba sülâlesi yoktur. Bu durum, Köten'e doğrudan bağlı olan Kumanların Bulgaristan'a göç ettiklerini (ve kaldıklarını) gösterir. Belki de I. Georgi Terter'in babası, bu Kumanlardan geliyordu. I. Georgi Terter, öldürülen Kuman yöneticisinin kardeşi, oğlu veya yeğeni ya da en azından aynı dinastinin üst düzey tabakasından gelen bir insan olabilir.74

Asen Dinastisi'nin çöküşünden sonra I. Georgi Terter'in Çar olarak seçilmesi, yalnız şahsi değerlere değil Bulgaristan'daki tüm Kumanların başında olduğu, III. İvan Asen'in (1279-1280) kız kardeşi olan Kira Mariya ile evli olduğu için de mümkün olmuştur. Aynı zamanda da Terter-oba'nın mirasçısı olarak en önemli komşu yöneticileri ile akrabalık bağı vardı; Han Köten'in torunu ve Macar Kralı IV. Ladislav Kún ile (1272-1290) olduğu gibi Sırp Kralı Andronikos Dragutin (1276-1282) ve Bizans Veliahtı II.

Palailogos (1282-1328) da Kral László'nun kız kardeşleriyle evliydiler. Kuzeybatı Bulgaristan'a yapılan göçebelerin bu toplu göçleri yüzyılın sonuna doğru bölgedeki Kuman aristokrasisinin yoğun varlığını da açıklar. Bu varlık, yalnızca farklı boyarların isimlerinde değil, Osmanlı varlığının ilk yüzyıllarında aktif olarak kullanılmaya devam edilen bir çok toponim ve antroponimde de kendini gösterir.[75]

II. İvan Asen'in ölümü yaklaşık olarak Terter Dinastisi'nin göçüne ve bir kolları Tuna'nın güneyine geçen Macaristan ve Polonya'dan dönen Moğolların geri dönüşüne rastlar. Bu olayların büyük yöneticisinin ölümüyle direkt olarak bağlantılı olması mümkün değildir, ancak onun ölümünden sonra Bulgar Çarlığı, bir zamanın büyük imparatorluğunun gölgesinden başka bir şey değildir. II. İvan Asen'in yeğenleri I. Kaloyan (1241-1246) ve Mihail Asen'in (1246-1257) geniş toprakları komşularına kaptırmış olmasıyla (formal bile olsa) Altınordu'ya bağımlı olmuştur. Çar Konstantin Asen Tih (1257-1277) döneminde Tatarlar o kadar rahat bir şekilde ülkenin dört bir yanında dolaşıyordu ki,[76] bu durum ülkenin ekonomik krize girmesine, isyana ve Çar olarak ilân edilmiş halktan gelen İvaylo'nun Bizans Devleti tarafından desteklenen III. İvan Asen ile savaşmasına neden olur. Bu karışık zamanlarda ülkenin kuzeydoğu bölgelerine başka Kumanların yerleşmesi ihtimali de vardır. Kumanlar, Nogay'ın Tatar savaşçılarından bir kısmı olabilir, çünkü Altınordu'da Kuman-Kıpçak halkının büyük bir bölümü kalır. Bu halk İslâm'ı kabul ettikten sonra ve başka birçok faktörün etkisiyle XV. yüzyıldan sonra Doğu Avrupa'daki Türkçe konuşan yeni halkların temelini oluştururdu.

Kumanlar, I. Georgi Terter'in (1280-1292) iktidarda kalmasından sonra Bulgar Devleti'nin işlerinde daha büyük rol oynamaya başlar. Kumanlar, yalnız askerî birliklerde yer almıyor (Tatar, Alan ve Ruslarla birlikte Çar Ordusunda veya paralı asker olarak görev almıyordu) aynı zamanda

aristokrat bir çevreye de sahiptiler. Söz konusu yöneticinin akraba ve yakın çevre temsilcileri önemli görevlere getirilirdi. Bunların kökeni daha çok Kumandı. Bunlardan bazıları, Kırım bölgesinin yöneticisi Terter'in kardeşi Aldimir (Eltimir), Vidin bölgesinin Şişman77 (son Bulgar Orta Çağ Dinastisi'nin kurucusu) ve Dobruca'nın yöneticisi Balik'in babası ve Şişman'ın kardeşi Belaur, Braniç Prensleri (Durman ve Kudelin Kardeşleri) ve de Han Nogay'ın topraklarından olan, kendilerine ait kiralanmış birliklere sahip birçokları idi.78

Zamanla Macaristan, Bizans İmparatorluğu, Rusya, Moldova-Ulahya, Altınordu, Mısır ve saire yerlerdeki Kumanların torunları bulundukları şartlara entegre oldukları gibi, bunlar da Bulgarlaşmıştır. Bu süreç, aristokraside daha çabuk gerçekleşiyor gibidir. Oysa alt tabakalarda asimilasyon daha yavaş ve daha uzun bir süre içinde gerçekleşiyordu. Bu nedenle Osmanlılar Balkanlar'a geldiklerinde eski Peçenek, Uz ve Kumanların torunlarından oluşan kitlelerle karşılaştılar. Bunlar Türkçe konuşan bir ortamda büyük ihtimalle Anadolu'dan gelen Türk kolonistlerle birleşti. Bu arada Kuzeydoğu Bulgaristan'ın halkı, XIV. yüzyılın başında gerçekleşen Beyazid oğulları arasındaki mücadelede Taht adaylarından birini destekliyordu. Büyük Osmanlı gezgini Evliya Çelebi ise, XVII. yüzyılda Kuzeydoğu Bulgar topraklarını Uz Eyaleti olarak değerlendirir ve yerli Türk halkının özelliğine dayanarak, ona "Çitak" lâkabını verir.

1 Krş. Paul Pellipt. À propos des Comans. -Journal asiatique, 11. Ser., T. 15, 1920, 125-185 (bkz. s. 149, dip not 1 ve s. 150, dip not 2.) Bu, Josef Marquart'ın eseriyle ilgili yazılmış bir eleştiridir (?). Über das Volkstum der Komanen. -In: W. Bang, J. Marquart. Osttürkische Dialektstudien. Mit 10 tafeln. Berlin, 1914, s. 25-238 (= Abhandlungen der königlichen

Geselschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phililiisch-historische Klasse, Neue Folge, Bd. XIII, No 1).

2 Krş. G. J. Ramstedt tarafından XX. yüzyılın başında Shine Usu (moğolistan) bölgesinde Uygur Kaganatı'nın kurucularından olan Eltemi{ Bilgä Khagan'ın (747-759) mezarından bir bölümü olan Selengin Mezar Taşı. Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei. -JSFOu, t. 30, fasc. 2, 1913, 10-63 (bkz. S. 13, 44).

3 Krş. Tonyukuk yazıtında yer alan "Toguz Oğuz" Kavim birliğinin üst düzey ve ayrı bir grup olan"Türk Sir Bodun" (a.g.e., 726).

4 S. G. Klja{tornyj. Die Kiptschaken auf den runischen Denkmälern. -Caj, 32, 1988, 73-90. Rus bilim adamı, sisi'reri Çin kaynaklarında arıyor. Ona göre Sir etnonimi, Çince transkribinde Hsieh (siet) olarak rastlanır, Tonyukuk yazıtında geçen Sir kavimi ise, Çin tarihçileri tarafından Hsieh-yen-t'o olarak adlandırılır. Kuzeye doğru topraklarını genişletirken Hsiunnu M. Ö. 203-202 yıllarında kökeni belirlenmemiş Hsien-li (< Türk. *sär-lär, yani ser-i, sir-i? >) Tsai-li veya Hsin-li, Sien-li olan halkı yenir. Strabon da, Yunan-Baktriylerin M. Ö. II. yüzyıldaki "Suriyaliler ve Faunlara kadar" kadar varmalarından söz ederken böyle bir ismi de kullanır. Hans-Wilhelm Haussing, Hans-Wilhelm Haussig, Suryelerin İsedonlarla aynı halkın olması ihtimalini öne sürerler, her iki halkın da Toharlarla bağlı olduklarını belirtir. H. W. Haussig. Die Beschreibung des Tarimbeckens bei Ptolemaios. -ZDMG, 109 (N. F. 34), 1951, 148-190. Bkz. H. W. Haussig. Die ältesten Namen der Seide und die Wanderungen irinischer Stämme aus Mittelasien nach Südrußland. -In: Proceedengs of the 32nd International Congress for Asian and North African Studies (Hamburg, -30th August 1986). Stuttgart, 1992, S. 671-672) seri (~ tohari, Yüeh-chih?) siri (Hsieh) (Hsien-li < *sär-lär?) Hsiung-nu Küe-she (~ K'in-ch'a?).

5 Krş. O. Pritsak, Polovtsı, Ukranskiy Istorik, 1-2 (37-38), 1973, 112-118 (bkz. s. 112).

6 Hazarlarla ilgili son bilgiler o döneme aittir. Bundan sonra Hazarlar ve başkentleri olan İtil yerine belgelerde [O] ğuzlar ve Saksin bölgesi ve şehrinden söz edilir. Hazar Kaganatına son veren [O] ğuzların Kumanların baskısından dolayı ve onlardan önce orada bulunan Peçenekleri püskürterek batıya doğru gittikleri için, 1030 yılında da Hazarların varlığından söz edilmiş olması “Kunların” Avrupa’ya gelmeleriyle ilgili terminus post quem’dir, 1049 yılı ise Uzların Peçenek yurtlarına girmeleriyle ilgili terminus ante quem sayılır. V. Bartold, “Novıy trud o polovtsakh”, Russiy Istoricheskiy Jurnal 25th, 7, 1921, eserinde öyledir-138-156; bkz. s. 143. Bartold’un makalesi, J. Marquart. Volkstum ile ilgili yazdığı eleştirel bir rapor niteliğindedir.) Bu iki tarih arasında bozkırın doğu bölgesinde, Avrupa’ya da yansıtılan olaylar meydana gelir.

7 Omeljan Pritsak, yaklaşık 1043 yılında Kıpçaklar arasına artık “İslâmın Türk varyantı” sızmaya başladığı tahmini üzerinde durur. Ancak putperestlerin çoğu daha sonra da inançlarını korudu ve bu inançlara, komşu halklardan alınmış yeni dinî elemanlar da eklendi. (Bulgaristan Türkologu olan Mefküre Mollova’nın Orta Asya bölgesinin Şamanist, Budist, Nestorian, Manihey ve başka inançları ile ilgili izleriyle kıyaslayınız. Bunlar Codex Cumanicus’ta korunur: M. Mollova Codex Cumanicus, le Bouddhisme et le Turk Oriental. -WZKM, 80, 1990, 141-165; M. Mollova. Nouveax côtés dévilés du Codex Cumanicus. -WZKM, 83, 1993, 117-148; M. Mollova. Traces de querelles religieuses dans le Codex Cumanicus (II). -Arch. Or., 61, 1993, 419-432). Kıpçaklar, [O] ğuzları batıya doğru püskürterek Peçenek-Hazar (veya Guz) bozkırını ele geçirir ve bozkır XI. yüzyıldan itibaren “Kıpçak Bozkırı” (Deşt-i Kıpçak) veya “Polovetsko pole” olarak adlandırılmaya başlanır. Türk olan yönetici

sülâlesinin adıyla ilgili bilgi mevcut değil, ancak daha sonra Poloveklerin (Kıpçakların) Gürcistan'da görev almalarından (1118) sonra bu sülâle Terter-oba adıyla bilinir. Krş. O. Pritsak, Polovtsi, 112-113.

8 Yazarın isteği üzere makalede Kıpçaklar değil Rusça olan Polovekler adı Bulgarca orijinalinde olduğu gibi kullanılacaktır (Zeynep Zafer).

9 Genelde Han Buluş'un gelişinde istihbaratçı bir amacın olduğunu tahmin edilir. Boluş'un, Yaroslav Mıdriy'in ölümünden sonra Rusya'daki durumu belirlemek amacını taşıdığı düşünülür. Onun yerine geçen Opereyaslav Vsevolod Yaroslaviç'in güçleri yetersiz olduğundan (Pres çok yakında Voin yakınlarındaki Sula nehrinde Polovekler tarafından Rus sınırına doğru sıkıştırılmış Türklerin büyük birliğini yenmişti) barış antlaşmasını imzalamaya acele karar verir. Krş. A. İ. Popov, "Kipchaki i Rus", Uchenie Zapiski Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, no. 112, Seriya istoricheskikh nauk, vıp. 14, 1949, 94-119 (bkz. s. 94). S. A. Pletneva, "Pechenegi, torki i polovtsı v yujnorusskikh stepyakh", V: Trudı Volgo-Donskoy arkeologicheskoy ekspiditsii, t. 1, Moskova-Leningrad 1958, s. 151-226 (Materialı i issledovaniya po arkaologii SSSR, no. 62/bkz.: s. 182); S. A. Pletneva, "Polovetskaya zemlya", Drevnorusskie knyajestva X-XIII vv., Moskova 1975, s. 260-300 /bkz. s. 260); S. A. Pletneva, Polovtsı, Moskova 1990, s. 25.

10 Bu düşmanca faaliyetlerin nedeni, Rus prenslerin güçler birliği tarafından Türkleri bir yıl önce yenmesiyle bağlanabilir. Büyük ihtimalle o zaman göçebelerin bir kısmı Kiyev Prensi yanında görev yapmaya başlar. XII. yüzyılda "Kara Klobuklar" (cherni klobuki) adını taşıyan bir birlik kurar. Türklerden başka guruplar, Poloveklerin yönetimi altında bozkırda kalır, onlardan ana kısmı ise batıya doğru püskürtülür ve 1064'te Bizans İmparatorluğu'nun Tuna sınırını Uzlar (< oguzlar) adıyla geçerler.

11 Rus kaynaklarında Kay, Kaepik (< Kay-ona) olarak adlandırılır. Onlardan, 1082’de ölen Osen veya Yasen’in (yani Asen) oğlu olan ünlü Bonyak (1117’de? ölür) geliyor. Yuriy Monomahoviç Bonyak’ın kızıyla evlenir. Yuriy’in oğlu ve Boyak’ın torunu olan Kitiy (< Kitay, Kitan) Doğu Avrupa tarihinde Andrey Bogolyubskiy Hıristiyan adıyla bilinir. Kay, 1116 yılında Orta Asya’dan yeni gelen “Yılan” Büyük (?) Şarukan’ın yönetimindeki Olberlyu’nün (Ölberlü < *Alp-erlü) üstünlüğünü tanır. Şaruk’un torunu Konçak, kızını Prens İgor Svyatoslaviç’in oğluyla evlendirir, Konçak’ın kızkardeşi ve Han Atrak’ın (Otrok) kızı da Gürcü Çarı II. David’in (1089-1125) karısı olur.

12 P. Diaconu. Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles. Bucarest, 1978, p. 35.

13 B. Kossanyi. XI. -XII. Asırlarda Uz’lar ve Kuman’ların Tarihine Dair. -Belleten, 8, 1944, 119-136.

14 Krş. I Conea, I. Donat tarafından incelenen dil örnekleri. Contribution à l’étude de la toponymie petchénègue-comane de la Plaine roumaine du Bas-Danube. -In: Contribution Onumastique. Bukarest, 1958, pp. 139-169.

15 Petre Diaconu’ye göre Kumanların Bizans’a ilk gelişleri 1077’de olur. (krş.: P Diaconu. Les Coumans, p. 35; bkz. P. Diaconu. Les Petchénègues au Bas-danube. Bucarest, 1970, p. 111). Başka araştırmacılara göre bu tarih 1078, hatta 1079’dur.

16 Bizans belgelerinde “Sarmatlar” (Peçenek), “Skitler” (Uz ve/veya Kuman) ve “Dak”lardan (Solomon Kralın Nacarları) söz edilir.

17 IX. Konstantin Monomachos’un (1042-1055) iktidarı sırasında iki Peçenek Kolu (yaklaşık 20 000 kişi) Bizans’a sığınma hakkını ister ve Tuna’nın yakınlarında Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra Dobruca bölgesine yerleşir. Bu durum Bizans Devleti’nin diğer Peçeneklerle savaşmasına

neden olur: İki sene sonra 800.000 göçebe İmparatorluğa saldırır. Yenilgiye uğratıldıktan sonra esir düşen göçebeler, Niş, Sofya ve Üsküp bölgelerine yerleştirilir. Bunlardan 15.000 Peçenek Selçuklarla savaşmaları için Asya'ya gönderilir ve oradan Sofya'ya dönünce yakınlarıyla birlikte Tuna ovasına yerleşir. Devnya yakınlarındaki "Sto Mogili"de Bizans ordusuna büyük darbe indiren Peçenekler, sonraki yılın başında Bizans Ordusunu Andrianopolis'in surları arkasına geri çekilmeye zorlamışlardır. Bundan sonra Trakya ve Makedonya bölgelerinde gasp düzenleyerek Haemus'un arkasındaki bölgeye geri dönerler. Peçenekler bu şekilde Bulgar topraklarında varlığını sürdürebilir ve nispeten bir bağımsızlığa sahip olur. Bu bağımsızlık Bizans İmparatoruyla yaptıkları 30 yıllık barış antlaşmasıyla desteklenir.

18 Bu durum, artık sahip oldukları topraklarda federal bir statüsüyle kalmak istemeleri olarak da değerlendirilebilir, çünkü ondan sonra meydana gelen savaştan söz edilirken içinde kadınların ve çocukların bulunduğu arabalar da anlatılır. Burada yalnız askerî birliklerden değil aile veya sülâlelerden de söz edilir, çünkü mevsim göçleri veya bütün sülâle (kavim) göçleri sırasında göçebeler çoluk çocuğunu götürmek amacıyla araba kullanırdı. 1091 yılında Bizanslıların esir düşen savaşçıların yanı sıra bu savaşçıların karıları ve çocuklarını öldürdüğü sonraki olaylar, Orta Çağ Türklerinin (Peçenek, Oğuz) toplu bir halde

Kuzey Bulgaristan'a yaklaşık XI. yüzyılın ikinci yarısında göç ettikleri ile ilgili tahmini de destekliyor gibidir. Kumanlar, bölgeye sonradan gelen Kuman elemanlarıyla karışarak Bulgar (ve Yunan) Hıristiyan kültüründen etkilenir. Bu durum, Doğu-Avrupa Türk halklarının o dönemdeki yaklaşık coğrafî pozisyonuna da uyar. Bu dönemde Kumanlar, Kuzey Karadeniz Bölgesi bozkırına (Moldova'nın bir kısmına da) sahip idi. Onların batısında, Rusya ve Macaristan'ın arasında bulunan aynı zamanda

Peçenekleri Macaristan ve Bizans İmparatorluğu'na doğru iten Oğuzlar (Türk) ise Moldova-Ulahya (burada çok sayıda toponim bırakır) bölgesinde göçebe bir hayat sürdürür. Bu durumda İmparator Alexios'un "Peçenek Savaşları"nın, yalnız Kral Solomon'un yapılmış olan destekten dolayı Kunlara (?) yaptığı bir ödüllendirme veya Bizans İmparatorluğu'nun Balkan eyaletlerinde yeni bir Krallık kurma isteğiyle değil, Peçeneklerin bir kısmının Tuna'nın güneyine yerleşmesiyle de bağlanması gerekir.

19 Sorunlar, iki halkın arasında yeni ilişkilerin başlamasına neden olur. O döneme kadar Kumanlar genelde yalnız [ğ] uzlara karşı yönelmişti ve sık sık Karadeniz yakınlarındaki bozkıra saldırarak topraklarını işgal ediyordu. Peçeneklerle olan temasları, genelde Kumanların Peçenek baskınlarına katılmalarından ibaret idi ve buradan Macarlar arasına çok erken bir dönemde Kunlar (Mac. Kún-ok ile krş.) adlandırılması yerleşmişti. Tuna'ya ulaşmak için kat ettikleri uzun yol ve ondan sonra meydana gelen olaylar, Kunların ilk yönetici sülâlesinin (Terter-oba?) emri altında olan ve batıya çok daha erken gelen elemanlara değil de Kay dinastisinin yönetimindeki yeni bir kavim birliğine ait olduklarını gösterir.

20 Kumanlar, Peçenekleri arkadan vurmak amacıyla dağdan geçebilmeleri için izin ister.

21 L. Rásonyi. Tuna Havzasında Kumanlar. -Belleten, 3, 1039, 401-422 (bkz. s. 406). Rus. göre Han Bonyak, Svyatoslav Davidoviç'e karşı yürüttüğü mücadelede Galits Prensi David İgoreviç'in yardımına koşar. 1103 yılında Urus-oba gurubunda yer aldığından söz edilen Han Altunopa'nın da katıldığı Macarlara karşı yapılan savaşta ise David, 100 savaşçıya, Bonyak ise 300 savaşçıya sahip idi. Bunun yanı sıra kaynakta, Ugritlerle yapılacak çarpışmadan önce Bonyak David'i "bayrağın altına alarak" orduyu gruplara ayırarak hazırlıyordu (savaşçılarını "üç alaya böler"; Altunopa'ya 50 savaşçı vererek ve Rusları her birinde 50 kişinin

bulunduğu iki guruba ayırarak). Bu bilgi, genelde Rus tarih biliminde değerlendirildiği gibi Bonyak Volin Prensinin müttefiki değil, aksine Ruslar, Kumanların Galatsi'ya karşı başlattığı seferi sırasında özel "yardımcı ordusu" görevi üstlenir. 100 000 dolayında olan Kral Koloman'ın Macar güçleri büyük bir yenilgiye uğramıştır. Bonyak, gece yarası, çarpışmalar başlamadan önce kamptan uzaklaşarak bir kurt gibi ulumaya başlar, kurtlar ona cevap verir ve bunun zafer gösteren iyi bir keramet olduğunu düşünür. Kısa olan bu bilgi, totem ve sihirli inançlarla dolu eski Kuman dinini içerir. Krş.: V. A. Gordlevskiy, Chto takoe "bosıy volk" (K tolkovaniyu "Slove o polku İgoreve", İzvestiya AN SSSR. Otdeleniya literaturı i yazıka, t. 41, vıp. 4, 1947, 319-337.

22 1094'te Tugorkan'ın kızıyla evlenir. Prens Svetopolk İzyaslaviç'in (1093-1113) karısından (Hıristiyan adı Elena) dört oğlu (Mstislav, İzyaslav, Yaroslav, Bryaçislav) ve iki kızı vardı ve kızlarından biri (Sbıslava) Leh Kralı Boleslav Krivousti ile, diğeri ise (Preslava) Macar Veliahtı ve sonra da Kralı Bela ile evlenmişti. Krş.:?. A. Baskakov, Polovetskie otbleski v "Slove o polku İgoreve", UAJ, 48, 1976, 17-31 (bkz.: s. 17) Bu şekilde Kuman kanı Orta Avrupa'nın saraylarına girmeye başladı. Daha sonra bu Kumanların torunları yalnız Rus Prenslikleri ve Macaristan'ı değil, Sırbistan'ı, Bulgaristan'ı ve Bizans'ı da yönetmişlerdir.

23 Araştırmacılar, bu saldırı için farklı tarihler verir: 1091'den 1095'e kadar değişen tarihler, 1096 hatta 1114 yılıdır. Nestor'un Kroniğine göre Kıpçaklar, Devgeneviç ile birlikte 6603'te (1095) Yunanlara karşı çıkar. Saldıranın tarihi konusu üzerinde özellikle duran Petre Diaconu, birbirinden farklı görüşlere ve konuyla ilgili literatüre işaret edecek Kuman saldırısının 1094 yılının son baharında olduğunu kabul eder. Onun, Tuna boyu bölgesinde "büyük veya küçük Ulah halk guruplarını" araması doğaldır, ancak bu arama? leˆsoura sözcüğün kökünün Romence ile ilgili olduğu

türden hipotezleri öne sürmesini gerektirmez. Petre Diaconu'ya göre?? eˆsoura (anlam? 'dağ geçidi' olan "klisura" Bulgarca sözcüğüyle krş.) sözcüğün etimolojisinin, Bulgarcada da aynı anlamı taşıyan, Yunanca olan ve 'dağ geçidi' anlamına gelen? leidoˆu'dan degil de Latince olan cludo 'kapalı' sözcüğünden ileri geldiğini iddia eder. Bkz.: P. Diaconu. Les Coumans, 41-58.

24 Eski antlaşmaları yeniden imzalamak amacıyla barışçı amaçlarla Peryaslav'a Vladimir Monomah'a gelen Han Kitan ve Han İlter'in (Sağ Kıpçak kanadının yönetici gurubun, İtogli < İt-oglu Kavim Birliğinin şefi) alçak suikastı yüzünden.

25 O zaman damadı Svyatoslav tarafından Kiyev'de cenaze töreniyle gömülen Tugortak ölür. Tugortak'ın orduları Han Bonyak'ın yönetimine geçer. Kay dinastisinin temsilcisi olarak Bonyak'ın o zamana kadar Sağ (Doğu) Kuman kanadını bununla da tüm Kavim Birliğini yönettiğini, Tugorkan'ın (Terteroba sülâlesinin muhtemel üyesi) ise Sağ Kolunun başında olduğunu tahmin edilebilir. Ölberlü'nün gelmesiyle, artık Sol Kanat Şarukan ve mirasçıları tarafından, Sağ kolu ise Bonyak tarafından yönrtiliyor.

26 Şarukan, Şaragan isminin etimolojisi, Macarca olan *{ar[a] qan 'ejderha' veya daha doğrusu {arï [sarï?] q,n, yani? aru-kan-'{r? [halkının] hanı' sözcüklerinden ileri geldiği söylenebilir; bunun yanı sıra da 'Sarı [merkezî, orta] bey'.

27 Krş.:. K. V. Kudryaşkov, Polovetskaya Step, Moskova 1948, s. 124, 131.

28 O, 1113'te başkenti terk eder, Philippopolis'e doğru yönelir ve buradan ordusuna bazı yerleşim merkezlerine (Sofya, Niş ve Braniçevo) kamp kurmalarına emreder, sonra ise Filibe yakınlarındaki Pavlikenleri (Moniheyler) yatışmaya çalışır. Büyük Kiyev Prensi Svyatopolk'un

ölümünden sonra Han Aena (k) ve Han Bonyak önderliğindeki Kıpçaklar Rus topraklarının çok içersine girer. Polovekler, iki yıl önce (1111) Şarukan'ı da yenen Vladimir Monomah tarafından bozguna uğrar. Bu durum, 1114 yılındaki Bizans'a yapılan baskınların gene, artık Bonyak'ın önderliğindeki Batı Kuman Kanadı tarafından gerçekleştirildiğini gösterir.

29 Krş.: P. Diaconu. Les Coumans, 72-77.

30 Ada, bir yıl önce Siciliya'nın Norman Kralı II. Roger (1101-1154) tarafından ele geçirilir. I. Manuel, II. Roger'e karşı yürüttüğü mücadelesinde Venedik ve Almanya'yı kendi tarafına çekmeye başarır, Kral Roger ise Fransızlar, Macarlar ve Sırplarla birlik kurar. Petre Diaconu, güçlerin bu tür ayrılışı sırasında, Normanlar Korfi'ye karşı Bizans baskısını hafifletmek amacıyla Kumanların saldırı düzenlemesi için kışkırttığını tahminlerde bulunur (krş. P. Diaconu. Les Coumans, 76-81, 88-89).

31 Köprü için gereken tekneleri at kuyruğuna bağlayarak Tuna'dan getirilir.

32 Kaynaklara göre Kumanlar çarpışmadan sonra sıraya girince, müttefiklerin çarpışmaları başlatması için emir verir. Sota adındaki biri, esirden kurtulması için çarpışmaları kullanır, bunun yanı sıra da dağlıların arasında Lazar isminde bir "İskit önderi" bulunuyordu. P. Diaconu, tüm bunlardan yola çıkarak, Kumanların müttefik askerî birliğinin "Muntenya'nın Ulah elemanları" tarafından tamamlanmış olması düşüncesini acele bir şekilde öne sürer. Ona göre Sota ismi Kafkas veya Gürcü değil, Romen (Sota, Zota) olmalıdır ve gene Lazar Hıristiyan adını taşıyan esir alınmış İskit önderi de Kuzey Tunabölgelerindeki Ulah önderlerinden biri olmalıdır.

33 Bkz.: D. Rasovskiy, Rol Polovtsev v voynakh Aseney s Vizantiyskoy i Latinskoy İmperiyami v 1186-1207 godakh, Sp. BAN, kn. 58, kl. İffo, 29,

1939, 203-211. 29, 1939, 203-211.

34 I. Andronikos Komnenos’a (1183-1185) ait 1184 tarihli bir prostagma mevcuttur ve onda Proniar (askerî görevlerde bulunan orta derece aristokrasi) Kumanlardan söz edilir. Bunlar hem çalıştırdıkları manastırlara ait toprak için vergi ödemiyor hem de Bulgarları ve Ulahları isyana kışkırtıyordu ve de Manastır çobanları Yunan memurlarıyla birlikte sömürüyordu. Bu durum, XII. yüzyılın sonuna doğru Güneydoğu Makedonya’da Bizans Proniarların yanı sıra sürü, çayır ve köle sahibi köylü olan Kuman Proniarlarının da bulunduğunu gösterir. Ancak burada, Peçenek halkının yerleştirildiği bölgede bunlardan söz edilmesi daha önemlidir. Kumanların Bulgar topraklarına yerleştirilme süreci konusunda araştırmacılar için aydınlatılmamış olarak kalması da sonuç olarak kalıntıları Orta Çağı Türk (Peçenek, Oğuz) gruplarının önceden yaşadığı bölgelerde bulunur. Makedonya, Niş, Şumnu, Akdeniz ve başka bölgelere yerleştirilen asker Kumanlarla ilgili bilgileri şunlarla kıyaslanabilir: D. Anastasijeviç, G. Ostrogorskij. Les Koumanes pronoïaires. -In: PAGEPEİA: Méloges Henri Grégoire. Bruxelles, 1951, pp. 11-29 (= Annuaire de l’Institut de philologie et d’histoire orientales et slaves, t. XI); G. Ostrogorski, Yosh yednom oy proniarima kumunima, Zbornik Vladimira Moshina, Beograd 1977, s. 63-74; V. Tıpkova-Zaimova, Dolni Dunav-granichna zona na vizantiyskiya zapad, Sofiya 1976, s. 130-143; S. Asdracha, La legion des Rhodepes aux 13’e et 14’e s. Athen 1976, p. 80$ R. Rishev, Ksheni nomadi v Pliskovskogo pole, Presliv, 3, Varna 1983, 242-252.

35 V. Stoyanov, Bulgaro-turcica 3-4: İstoriya na izuchavaneto na Codex Cumanicus. Kimano-pechenejki antroponimi v Bılgariya prez XV vek, Sofiya 2000, s. 299, 2000, s. 299.

36 Bu durum Bulgarlaştırılan Türk halkı arasında yeni etnokültür tabakaların yığılmasına sebep olur ve daha sonra bunlardan farklı etnografik gurupların (Şoplar, Kapanlar), Slav etkisinin o kadar büyük olmadığı bazı yerlerde de Türk dilinin korunduğu grupların (Gagavuzları kıyaslayınız) meydana gelmesine neden olur.

37 Krş.: V. N. Zlatarski, Potekloto na Petra i Asenya, vodachite na vızstanieto v 1185 god, Sp. BAN, 45, 1933, 7-18. Farklı onomastik sistemlerin (Slav ve Türk) birbirlerini etkileyerek karışması ve Borço, Boril şekillerin iki biçimde yorumlanması ihtimali ile ilgili olarak bkz.: V. Stoyanov, Bulgaro-Turcica 3-4, 239-241.

38 Krş.: S. Mladenov, Poteklo i sıstav na srednobılgarskogo Belgoun, pryakor na tsar Asenya I, Sp. BAN, 45, 1933, 49-66.

39 L. Rasonyi. Kuman özel adları eserinde böyle verilir. -Türk Kültürü Araştırmaları; 3-6, 1966-1969, 71-144 (bkz. s. 82-83) Esen sözcüğünün “akıllı, mantıklı” şeklindeki anlamı Çar Asen’in takma adı olan Belgun (< Türk. bilgün-bilgin ‘bilgili, bilge’) ile tatlı bir şekilde bağlanır.

40 Çin kaynaklarında korunan bir efsane, A-shih-na’nın ortaya çıkışını, kurt tarafından kurtarılan ve hayatta kalabilen tek çocukla bağlar. Efsaneye göre bu çocuk, ait olduğu kavim yok edildikten sonra “Batı denizin” yakınlarına atılır. Bu motif, bazı açılardan Usunların ortaya çıkışıyla ilgili mitosu hatırlatır. Bu mitosta da küçük K-un-mo benzer şartlar altında kurt tarafından kurtarılır. Türklerin efsanesine göre, “kurt oğullarından” biri Doğu Türkistan’ın yerli halkından gelen bir kadınla evlenir (Başka bir versiyona göre kurttan gelen ikinci neslin önderinin iki eşi vardı ve onlardan biri “yerli kadınlardan” idi). Bu evlilikten A-shih-na dünyaya gelir. Kavimin geleneklerine uygun olarak da annesinin ileri geldiği sülâlenin adını alır (Daha ayrıntılı olarak bu eserle krş.: D. Sinor. The legendary origin of the Turks. -In: Folklorica. Festschrift für Felix J. Oinas.

Bloomington, 1982, 223-230; N. Yamada. The Original Turkish Homeland. -JTS, 9, 1985, 243-246). İşte bu durum, ismin aslında daha eski olan yönetici sülâlesinden veya kavimden ileri geldiğini gösterir. Yani dünyaya gelen çocuğa, Turfan'ın Türkler öncesi döneminde yaşayan halkın bir etnonimden ileri gelen ismi verilir, bu da onun karışık bir aileden geldiği ile ilgili dolaylı bir bilgi olarak kabul edilebilir. A-shih-na'nın sülâlesi, 439'da bir Hun sülâlesinin Çinlilere karşı yaptığı savaşta yaşadığı yenilgiden sonra Altay'daki juanların yakınlarına göç eden o 500 ailenin başındaydı. Burada kendilerini iyi birer demirci olarak gösteren bu ailenin fertleri, 542'den sonra Çin kaynaklarında T'u-küe, yani Türk olarak adlandırılan bir Kavim Birliğinin başına geçer. VI. Yüzyılın ortasına doğru A-shih-na (<*a-şi-na ~ *a-şa-n,) ad? yla artık Türk Kaganatının yönetici Dinastisi adlandırılıyor ve Kagan ile akrabalarının isimlerinin yanında yer alıyor. A-shih-na ismin, "mavi, gök" renkleriyle bağlanması ve Türk yazıtlarında yer alan "Kök-Türk" ile birleştirilmesi konusundaki bilgileri şu eserdeki bilgilerle krş.: S. G. Klyashtorny. The Royal Clan of the Turks and the Problem of Earli Turkic-Iranian Contacts. -AOH, 47, 3, 1994, 445-447.

41 O. Pritsak'a göre (Polovtsi, 115) "Yasen", yani Asen Han Bonyak'ın babası idi ve Kay'ın başındaydı. Başka bir görüşe göre de, "Osen" 1092 yılında ölür ve büyük ihtimalle Doğu-Don Kıpçak Birliğinin önderi Şarukan, onun yerini alır. (S. Pletneva, Polovetskaya zemlya, 274).

42 'Asen'e [ait] ' anlamına gelen Osenov şeklindeki soyadı, yalnız Lavrentiy Tarihi'nde rastlanır. Şarukan tarafından yönetilen Olberlyu (Olberı, Alp-eri) sülâlesi, Asenlerin Kay dinastisinin yerini alınca, sarayın adı Şarukan olur. Şehrin diğer adı olan Çeşuev (Cheshlyuev < Rus. Cheshu¸ 'pul, kabuk') de Şarukan'ın adıyla bağlanır ve bu anlam genelde de ismin Macarca olan şarkan 'ejderha' sözcüğüyle kıyaslandığı zaman söz konusudur.

43 Krş.: P. Mitavchiyev, Proiskhodıt na Asenovtsi, Makedonski pregled, IV, 4, 1928, 1-42 (bkz. s. 12, dip not 4); M. Lãzãrescu-Zobian. Cumania as the Name of Thirteenth Century Moldavia and Eastern Wallachia: Some Aspects of Kipchak-Rumanian Relations. -In: Journal of Turkish Studies, 8, 1984 (= Turks Hungarians and Kipchaks. A Fertschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun) pp. 265-272 (bkz.: s. 270).

44 Bkz.: V. Stoyanov, Bulgaro-Turcica 3-4, 201-204.

45 Han Asen'in ölümü ile Asen ve Peter kardeşlerin isyanı arasında 100 yıllık bir süre geçer ve bu zaman 33 yıl yaşayan yaklaşık üç nesillik zamanı oluşturur. Tam üç nesil sonra I. Asen'e muhtemel Kuman dedesinin adı verilir, tıpkı üç nesilden sonra Bulgaristan'ın Çarına Boril'e "İskit" dedesi Boril'in adı verildiği gibi. Ata çok önem verilen Türk halklarının geleneğine göre iktidar babadan oğluna değil, erkek kardeşden erkek kardeşine veya başka kıdemli bir akrabaya geçerdi. Bu gelenek daha sonra yerleşik hayat sürdüren halklardan etkilenerek değişir. Bu durum, Asenlerin kız kardeşinin oğlu olan Boril'in tahta gelmesini açıklar. Boril'in, yerli Hıristiyan geleneğine uygun olarak Kaloyan'ın Kuman eşiyle evlenerek tahtını "kanunlaştırması" gerekiyordu. Burada da Boril'in (büyük ihtimalle Asen'in de) dedelerinin veya babalarının (yani üç nesilden sonra bir tekrar dikkat çekicidir) isimleri değil de büyük büyük dedelerinin ismin taşıması durumunun açıklaması aranması gerekir. İsimlerin yalnız dış benzerliğinden yola çıkarak Kay halkının dinasti sülâlesinden gelen Polovek Hanı Osen ~ Asen (Büyük ihtimalle Bulgar Asenliler) ile eski Türk dinasti sülâlesi olan A-shih-na'nın arasında bir bağ olduğunu iddia etmek çok zordur. Kumanları T'u-küe'den ayıran zaman dilimi çok uzundur. Ancak başka sözcüklerin kökleriyle de benzerlik söz konusudur. Bir taraftan kay etnonimi, Sultan Osman'ın önderliğindeki Avrupa'da Türk devletini kuran kayı sülâle veya kavimin adını hatırlatır. Kayı'nın kavim damgası, Protobulgarların kutsal

sembolüyle (ıYı) aynıdır. Bu sembol, yalnız Kafkasya’daki Sarmat (Alan) kavimleri ve Orta Asya’daki Büyük Kuşanların İmparatorluğu’nda bilinmiyordu, Muhteşem Süleyman’ın atına takılan altın dizginin üzerinde bir işaret olarak da kullanılırdı. Bunun yanı sıra erken döneminde yaşayan Türkler, ünlü yöneticilerinden bazılarına “bilge” unvanını (krş.: Bilgä qagan, Köl Bilgä han) verirdi. Bu uygulama Hsing-nu’dan gelir. Onlarda, shan-yü’nün yerini alacak üst düzeydeki devlet görevlisine “Bilge (hsien; T’u-Ch’i) Çar” unvanı verilirdi. İşte Belgün ~ Bilgün “bilgili, bilge” adı, Bulgar Çarlığını yeniden kuran Çar I. Asen’e verilir.

46 Krş.: István Schütz. Des “comans noirs” dans la poésie populaire albanaise. -AOH, 29, 2-3, 1985, 193-203; I. Schütz. Les contacts médiévaux albano-comans reflétés par l’ onomastique de Kosovo. -AOH, 40, 2-3, 1986, 293-300.

47 Krş.: P. Nikov, Vtoroto Bılgarskogo tsarstva 1186-1396. Sofiya 1937, s. 13.

48 Büyük Sumeon’un oğlu ve Bulgaristan’ın Bizans esaretine teslim olmadan son bağımsız yöneticisinin taşıdığı ad ile aynıdır.

49 Bundan sonra yaklaşık yarım asır boyunca bölge “Petro’nun Toprağı” olarak adlandırılmaya devam etmektedir.

50 İki kardeşin karakterine ait bazı özelliklerden söz edildiğinde, genelde Peter’ın dengeli ve geri adım atma konusunda hazır oluşu, küçük ve daha büyük savaşçı olan Asen’in enerjik ve küstah karakterinden ne kadar farklı olduğunu belirtir.

51 Hun olan shan-yü bu şekilde sahip olduğu toprakların merkezine (dünyanın ikiye veya dörde bölünmesi açısından hareket edilirse) geçmeden önce, İmparatorluğun Doğu veya Sol Kanadında bulunuyordu, sonra daha yüksek bir mevkide bulunan ve Kumanlar için en önemli sülâlesinin de bulunduğun Kıpçak Kanadı her zaman solda idi (doğuda).

52 Tırnovo’nun etimolojisi Türk-Altay olabilir. Örneğin *tïrïn (krş.: turun ~ tudun ‘yönetici, prens’) ve aitlik anlamına gelen Slavca-ov/-ev ekinden oluşmuş olması mümkündür: *tïrïn-ov > *tïrn-ov = Tãrnov > Tãrnovo. Bunun anlamı da “prense ait olan bir şey”, “prensin sarayı” veya yalnız “prenslik” anlamını içermiş olması mümkündür. Böyle bir açıklama, dönemde Tırnovo’nun Çar Asen’in (Peter’ın iktidar ortağı ve Batı bölgesinde onun “yardımcısı”) Sarayı bulunduğu yer olmasına da uygundur. Bu, Simeonun eski başkenti olan Büyük Preslav’ın Çar Peter’a ait olduğu ilk yıllarda söz konusudur. Zamanla isyana yakın, önemsiz yerleşim yeri olan Tırnovo Bulgar Devletinin en önemli merkezi haline gelerek “Büyük” ikinci adını alır. Aynı zamanda da Konstantinopolis Slavlar tarafından Tsarigrad (çarın şehri) şeklinde adlandırıldığı için Tırnovo da, Tsarevgrad-Tırnovo, yani Çarın şehri Tırnovo) olarak adlandırılır.

53 Aynı şekilde Kumanların düzenlediği büyük seferler genelde iki han tarafından, yani Polovek Kavim Birliğinin Sol va Sağ kollarının başında olan önderler tarafından, aynı zamanda da bir kolun içinde yer alan birinci ve ikinci pozisyondaki gurup tarafından yönetilir: Krş. Bonyak (Kay’dan), Tugorkan (Terter-oba’dan?), Şarukan (Olberlü’den), ve Bonyak (Kay’dan) vb.

54 Krş.: D. Rasovskiy, Rol Polovtsev, 205-207.

55 1199 yılının son baharında veya 1200 yılının ilkbaharında.

56 Nisan 1201.

57 O zaman İmparator Balduin de esir düşer. Hayatının diğer kısmını Tırnova Kulelerinden birinde tutuklu olarak geçirir.

58 D. Rasovskiy, Rol Polovtsev, 209. Olayların şahidi olan Geoffroi de Ville-Hardouin’e göre, Kumanların sayısı Kaloyan’ın ana asker (Bulgarların yanı sıra Ulahlar rın da bunların içinde yer alıyordu)

sayısından fazlaydı ve Kumanlar geri çekilince Kaloyan tek başına Andrianopolis’in yakınlarında kalmaya cesaret edemedi.

59 Plamen Pavlov’un bu konudaki yorumları için bkz.: Plamen Pavlov, Kumanite v obshestveno-politicheskiya jivot na sredno vekovna

Bılgariya (1186 g.-nachalato na XIV vb), İstoricheski pregled, 46, 1990, no. 7, 16-26. Krs.: Plamen Pavlov, Po vıprosa za izsledvaniyata na kumani v Bılgariya prez XIII v., Vtori mejdunarıden kongres po bılgaristika, Dokladi, t. 6, Sofiya 1987, 629-637; P. Pavlov, Bılgariya, “Zlatnata orda” i kumanite (1242-okolo 1274), Vekove, 18, 1989, no. 2, 24-33. Plamen Pavlov, Srednovekovna Bılgariya i kumanite. Voennopoliticheski otnosheniya (1186-1241 g.), Trudove na Velikotırnovskiya universitet “Kiril i Metodiy”, 27, 3, 1989.

60 Krş.: P. Pavlov, Kumanite, 9.

61 Yani Kiyev Prensliği, aynı zamanda Brodnik olarak adlandıranların Polovek göçebe kültürünün etkisi altında oluşan Protokazak Rus halkı arasında. Krş.: Plamen Pavlov, Kumanite, 20; Aynı zamanda P. Pavlov, Drevnoruskite brodnitsi v bılgarskata istoriya (XII-XIII v.), Bılgaro-ukranski vrızki prez vekovete, Sofiya 1983, s. 136. Yazar, iki kardeşinin Rus Galik Prensliğine kaçmaları ile ilgili geleneksel görüşünü reddeder.

62 Örneğin 1208 yılının ilkbaharında Trakya’daki başarısız kampanyası.

63 Bunlar, büyük ihtimalle Rus “brodniklerin” protokazak grupları veya yakınlarındaki göçebelerle bağlı olan “galik kaçakları” idi.

64 Kabyak Karlieviç’in (krş. Köpek ve Qarly-epa < qar-li ‘karlı’ + opa, epa; oba, eba; ova, eva) oğlu, Kay dinastisinin üyesi ve “yaban olmayan” (Lukomor) Poloveklerin hanı idi. Büyük ihtimalle bu Kıpçaklar, XII. yüzyılın 70’li yılların başında Han Konçak önderliğindeki “yaban” Poloveklerle birleştiği It-oba’ya (It-oğlu) ait idiler. Krş.:?. Pritsak, Polovtsi, 115; O. Pritsak. Non-‘wild’ Polovtsians. -In: To Honor Roman Jakobson.

Essays on the Occasion of His Sevintieth Birthday, 11 October 19766. Vols 1-3. The Hague-Paris: Mouton, 1967, vol. II, pp. 1615-1623 (bkz. s. 1616, 1620, 1623); P. Golden. The Polovtci Dikii. -HUS, 3-4, 1979-1980, 296-309 (bkz. s. 308 ve dip not 70).

65 Kiyevi ele geçirmesi sırasında 1203'te Ryurik Rostislaviç'e yardım eden, "yaban" Poloveklerin önderi olan Han Konçak'ın (< Köncäk?) oğlu Konçak ve 1180 yılında öldürülen erkek kardeşi Eltut, Gürcistan'a göç eden Han Atrak'ın (Otrok) çocukları ve böylece de Olberyu dinastisinden gelen ünlü Şarukan'ın torunlarıydı. Bir zamanlar Kıpçakları "Obezı'ya kovan büyük Kiyev Prensi Vladimir Monomah'ın ölümünden sonra Atrak kardeşi Sırçan tarafından çağrıldığı için bozkıra döner ve daha sonra, oğlu Konçak göçebe geleneklerine uygun olarak Doğu Kuman Kanadının başına gelir. Belki de bundan dolayı Yurgi (Yuriy) Konçakoviç Rus belgelerinde "Tüm Kıpçakların en büyüğü" olarak adlandırılır.

66 S. Pletneva'ya göre (Pechenegi, torki i polovtsı, 205-207, 224) 1224'te (sic) Rusların yardımını isteyen Polovekler, Yuriy Konçakoviç'in ve "Büyük Polovek Prensi" Bastiy'in önderliğindeydi. S. Pletneva, bunları söylerken İpatiev Kroniğine dayanır, oysa Levrentiev Kroniğinde "Danail Kobyakoviç [ve] Yuri Konçakoviç öldürülmüştü, başka bir çok Polovek ise Rus topraklarına kaçtı" ["Danil Kobyakovich (i) Yuri Konchakovich ubiena bısta, a inii mnozi Polovtsi pribegosha v Russkuyu zemlyu"] özellikle belirtilir. Ondan sonra bu kaynak, Kıpçakları ortak bir harekete teşvik etmesi için damadı olan Mstislav Galitski ve diğer Rus Prensleri yanına diğer hanlarla ve hediyelerle gelen Kotyan'ın da bulunduğunu anlatır. Moğollara karşı yapılan Rus seferinden önce Han Bastiy Kiyev'de Hıristiyanlığı kabul eder ve Pletneva'ya göre böylece kendisini ve halkını Hıristiyan devlerinin koruması altına alır.

67 Büyük ihtimalle Doğu Kanadı yöneten Burçevik (Burc-oğlu) gurubu kalıntıları. Burc-olu'ndan gelen bir kol, 1279-1390 yılları arasında Memlük Mısır'ını ve Suriye'yi yönetiyordu.

68 Krş.: András Pálóczi-Horváth. L'immigration et l'établissement des Comans en Hongre. -AOH. 29, 1975, 313-333 (bkz. s. 315.).

69 Bu evlilikten Macaristan'ın müstakbel Kralı IV. Ladislas (László) dünyaya gelir. Kuman "modasını" ve Kumanlarrının hayat tarzını tercih eden bu kralın takma adı Kun ("Kumanlı") idi.

70 Bkz.: P. Pavlov, Bılgariya, "Zlatnata orda" i kumanite, 32. Bu Kumanlar VIII. Michael Palaiologos'un savaslarında büyük rol oynarlar. Örneğin 1259'da Palagonia (Bitolya) savaşında, 1261'de de Konstantinopolis'i Latinlerden kurtarma savaşı sırasında yer alır.

71 V. Stoyanov, Bulgaro-Turcica 4, 217-218.

72 Moğol saldırasını tehlikesi etkisinde Macaristan'da 1238 veya 1239'da ülkeye kabul edilen Kumanların Tatar ispiyoncu oldukları, Kuthen'in de ülkeyi tanımak ve dilini öğrenmek için buraya geldiği ile ilgili söylentiler dolaşıyordu. Gerçekten de Pontiy Bozkırlarında yenilgiye uğrayan ve güneyde yaşayan Kuman grupları Batu'nun ordusunda yer almıştı. Esir düşen bazı Moğol atlı askerinin Kumanca konuştuğu anlaşılınca şüpheler yoğunlaşır ve bu durumda Han Kuthen'in Kral'a şikâyetleri çoğalır, sonuçta da Han ve ailesinin bir bölümü öldürülür.

73 Eğer Kral Ladislas'ın katillerinden biri olan Arbuc Turtel'in bu kavimin bir üyesi olduğunu kabul etmesek.

74 Krş.: P. Pavlov, Po vıprosa, 632 ve sonraki sayfalar.

75 Krş.: V. Stoyanov, Bulgaro-Turcica 4, 194-196 (Dırman), 196-197 (Shishman), 197-199 (Dushman), 199-201 (Aldomir, 204-206 (Balik) vb.

76 Selçukların Sultanı Alâ-ed-din Key Kawus'un (1264) kurtarılması için Bizans Trakyasın'da yaptıkları savaş bilinir. Bu savaş sırasında

geleneksel yorumun aksine Bulgar Çarı, Han Berke'nin bağımlısı olarak yer alır. Savaşta, Berke'nin müttefiki veya Bizanslara karşı yapılan çarpışmalar için Selçukları kışkırtan bir görevi üstlenmiş olması ihtimali o kadar büyük değildir. Aynı zamanda da Han Nogay'ın Tatarları, sürekli olarak ülkeye baskın ve soygunlar düzenliyordu. Altınordu'nun Batı kanadının yöneticisi sıfatında Efrosina ismindeki evlilik dışı kızıyla evlenerek, VIII. Michael Palaiolagos'un akrabası olmuştu. Tatarların baskınları, Bulgarların Bizans'a karşı savaşmalarını engelliyor ve bu nedenle de bazı tarihçilere göre Han Nagoy'un Bulgaristan'a karşı yürüttüğü siyaset Konstantinopolis tarafından yönetiliyordu.

77 Bazı bilgilere göre bu Şişman'ın oğlu olan Çar III. Mihail Şişman (1323-1330), Terter'in oğlu olan Çar Teodor Svetoslav'ın (1300-1322) kuzeniydi. Bu nedenle de şöyle bir tahmin vardır: Nogay'ın desteğiyle 1292'de Tırnovo'daki tahta Smilets (1292-1298) gelince Şişman belki de kendisini Bulgarların çarı ve Georgi Terter'in mirasçısı olarak ilân eder. (P. Pavlov, Kumanite, 24, dip not 59). Bu imkânsız değildir, çünkü Konstantin Tih'ın iktidarı sırasında Vidin Bölgesinde (Niş, Pirot, Trın ve belki de Sofya topraklarıyla birlikte), Tırnovo'Çarlığından ayrı, bağımsız bir birim olarak oluşmaya başlar. O dönemde Yakov Svetoslav, "Bulgar Çarı" sıfatında bu bölgeyi yönetiyordu. Daha sonra, Şişman'ın mirasçısı İvan Aleksandır (1331-1371) döneminde paylaşma resimleştirilir ve İvan Şişman'ın (1371-1393) Tırnovo Çarlığının yanı sıra erkek kardeşi İvan Stratsimir'in (1352/56-1396) Vidin Çarlığı da ortaya çıkar. Bu durum Osmanlı dönemi sırasında da devam eder, çünkü Vidin Sancağı ayrı bir idari birim pozisyonundadır.

78 Braniçev yöneticileri Dırman ve Kudelin'in, Sırplarla yaptıkları savaşında (1291), Şişman (1292) ve oğlu Bulgar Çarı Mihail Şişman 1330 yılında Vılbıc yakınlarında Sırplarla yaptığı savaşı sırasında buna benzer

“Tatar” veya “Kuman” güçlerine sahiptir. 1298-1299 yıllarında Bulgaristan’dan Ulahya’ya akın eden “İskitler” de büyük ihtimalle Kumanların torunlarıydı. Han Toktu’nun ordusu (1300) Nogay’a büyük bir darbe indirince, Nogay Tatarlarından (artık İslâmı kabul eden Kumanlar) bir kısmı Dobruca’ya yerleşerek Balik tarafından Tırnovo Çarlığından ayrılan bölgedeki Türkçe konuşan yerli halkını güçlendirir.

Kumanlar ve İkinci Bulgar Devleti (1187-1370) / Ayşe Kayapınar [s.810-819]

Ankara Üniviversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi / Türkiye

İkinci Bulgar Devleti'nin 1187 tarihinde kurulduğu ve 1396 senesinde de yıkıldığı kabul edilmektedir. 1018 yılında I. Bulgar Devleti'ne son veren Bizans hakimiyetinin Bulgaristan topraklarındaki egemenliği 169 yıl sürmüş ve 1185'deki Petro ve Asen kardeşlerin isyanı ile son bulmuştur.1 II. Bulgar Devleti'nin kurulduğu bölge, I. Bulgar Devleti'nde olduğu gibi yine Tuna nehri ile Balkan Dağları arasındaki bölgedir. Devlet'in başkenti ise Tırnova'ya (bugün Veliko Tırnova) nakledilmiştir. Tırnova şehri, II. Bulgar Krallığı'nın başkenti olma statüsünü Bulgaristan'ın Osmanlı hakimiyetine girdiği tarihe kadar korumuş, ancak onun yanı sıra Vidin şehri Vidin Despotluğu'nun ve Varna da Dobruca Despotluğu'nun merkezleri olarak önem kazanmışlardır.

Bu yazımızda II. Bulgar Devleti'nin siyasi tarihinin olaylarını özetleyerek Türk dünyası ile münasebetlerini gösterme ve Kuman, Uz Türkleri, Tatarlar, Selçuklu Türkleri ve Osmanlı Türkleri gibi Türk kavimlerinin bu devletle olan ilişkilerini ortaya koyma amacındayız. Özellikle Kumanların II. Bulgar Devleti'nin kuruluşunda oynadıkları rol, XIII. yüzyılın sonunda Tatarların Bulgar Devleti'nin siyasi işlerine müdahaleleri, köken itibariyle Türk kavmi olan Uzlara veya Selçuklu Türklerine dayanan Gagavuzların kurdukları Dobruca Despotluğu'ndan bahsedeceğiz.

Öncelikle II. Bulgar Devleti'nin kuruluşu ile neticelenen Petro ve Asen kardeşlerin isyanından önce Bulgarlarla meskun bölgelerde Bizans hakimiyetinden kurtulma çabalarının görüldüğünü söyleyebiliriz. Bu çabalar bazen dışarıdan gelen Sırp ya da Peçenek desteği sonucunda

gösterilmiştir. Bunlardan biri, I. Bulgar Devleti'nin son çarı Samuel'in torunu Petro Delyan tarafından 1040'da başlatılan isyandır.[2] İsyanın görünen sebebi, İmparator Mihail'in (1034-1041) yardımcısı olan Ioannes Orfanotrofus'un emri ile II. Basileos (976-1025) zamanında Bulgarlara tanınan vergileri "aynı ile ödenme" imtiyazının kaldırılması ve Bulgaristan'ın Bizans vergi sistemine dahil edilmesidir. İsyanın asıl sebebi ise, boyarların, Bulgaristan'ı yeniden ihya etme düşüncesidir. İsyan kısa sürede büyümüş, Niş, Üsküp, Draç ve Serdika (Sofya) ele geçirilmiş ve Petro Delyan, Belgrat'ta Bulgar çarı ilan edilmiştir. Ancak isyanın liderleri arasında birliğin olmaması, isyanın kısa sürede (1041) Bizanslılar tarafından bastırılmasına yol açmıştır.[3]

1072 yılında tekrar vergilerin artırılması sebebi ile asil bir Bulgar ailesinden gelen Georgi Voyteh'in önderliğinde Sırpların da katılımıyla[4] Üsküp merkez olmak üzere yeni bir isyan çıkmıştır. Ancak bu isyan, Petro Delyan'ın isyanından daha küçük boyutta olup Bulgar aristokrasisi arasındaki anlaşmazlıklar dolayısıyla amacına ulaşamamış ve çıkışından bir süre sonra bastırılmıştır. Batıda bulunan Bulgar topraklarında çıkan bu iki isyanın başarısızlığı Bizans hakimiyetinden kurtulma çabalarının merkezinin doğuya taşınmasına sebep olmuştur.[5] 1078-1080 yılları civarında Bizans'ın Paristrion themasında[6] Peçeneklerin[7] desteklediği bir Bulgar isyanı daha çıkmış, ancak bu isyan da kısa sürede bastırılmıştır.[8]

Daha sonra Bulgar topraklarında birkaç küçük isyan daha görülmüş ve Bogomillik hareketi yaygınlık kazanmış ise de, 1185 yılına kadar Bizans'ı rahatsız edecek geniş çapta bir hareketin olmadığı anlaşılmaktadır.

XI. yüzyılın sonuna doğru toprak sahibi askeri aristokrasi köylü sınıfının aleyhine büyümüş, gittikçe Bizans ordusunda ücretli askerlerin sayısı artmış, sürekli yapılan savaşlar gittikçe vergilerin artırılmasına sebep

olmuştur. Ayrıca Venedik ve Ceneviz İtalyan şehir devletlerine imtiyazların verilmesi Bizans'ı ekonomik açıdan bu devletlere bağımlı kılmıştır.9

I. Andronikos Komemnos (1183-1185)10 Dönemi'nde Sırp Despotu Stefan Nemaniç'in (1167-1196) bağımsızlığını ilan etmesi, Macarların Bizans'a saldırı düzenlemeleri, Normanların Selanik'i ele geçirmeleri ve İstanbul'a doğru yürümeleri gibi siyasi olaylar imparatorluğu siyasi buhrana sürüklemiştir.11 Neticede İ. Andronikos tahtından olmuş ve yerine II. İsaakios Angelos (1185-1195)12 geçmiştir.

Bizans'ın içerisinde sosyal ve ekonomik değişiklikler, imparatorluğun Balkan eyaletlerinde de etkisini göstermiştir. 1185 yılında İmparator II. İsakios Angelos'un (1185-1195), Macar kralının kızı ile evliliği dolayısıyla vergilerin artırılması ve özellikle Hemus (Paristrion) Bulgarlarının bu vergileri ağır bir biçimde ödemek zorunda bırakılması ile Bizans'ın bu eyaletinde isyan için gerekli ortam hazırlanmıştır. Ayrıca Petro ve Asen kardeşlerin pronia isteklerinin Bizans imparatoru tarafından karşılanmaması, isyanı hazırlayan bir başka sebeptir. İsyana dair bilgiyi, Bizans tarihçisi Niketas Choniates'den almaktayız. O, şöyle demektedir:

"İmparator (II. İsakios Angelos) yabancı bir ırktan eş almak istedi, çünkü daha önce evli olduğu kadın ölmüştü. Ve böylece o, elçiler göndererek Macar Kralı Béla (III. Béla) ile anlaşarak on yaşındaki kızını eş olarak aldı. Ancak ufak hesaplarından dolayı devlet parası ile düğün masraflarını karşılamak istemediği için o, bu masrafları karşılıksız özel mülk (sahiplerinden) toplamaya başladı ve cimriliğinden dolayı Anhialo (Ahyolu) ve civarındaki şehirleri vergilendirdiği zaman ansızın Hemus Dağı'ndaki (Balkan Dağı'ndaki) daha önce Mizyalı (Bulgarları), şimdi Ulah denilen barabarları, Romalılara (Bizanslılara) karşı silahlandırdı. Ulaşılmaz bölgelerine ve sarp yamaçlar üzerinde bulunan çok sayıdaki kalelerine güvenerek onlar (barbarlar) Romalılara karşı kibirli gözüküyorlardı ve o

anda şahsi hayvanlarına el konulması bahanesi ile açıkça isyana kalkıştılar. Bu kötülüğün elebaşıları ve halkın teşvikçisi Petro ve Asen kardeşlerdir. Sebepsiz yere isyan çıkartmak istemedikleri için İpsala'da çadır kuran imparatorun nezdine ulaştılar ve orduya Romalılarla birlikte kabul edilmelerini ve imparatorluk emri ile Hemus'da bulunan bir küçük köyün kendilerine verilmesini istediler. Ancak tanrının iradesi daha güçlü olduğu için isteğini elde edemediler. O zaman kendilerine dikkat çevrilmediğini ve eve döndükten sonra isyan çıkartacaklarını hararetle söyleyerek istediklerinde ısrar ettiler. İki kardeş arasında özellikle Asen daha cesur ve kaba imiş. Asen'e küstahlığından dolayı hakaret edilmiş ve sevastokrator Ioannes'in emri ile yüzüne tokat atılmıştır. Ve böylece hiçbir şey elde edemeden ve son derece kırgın olarak onlar (Petro ve Asen) geri döndüler. Ancak hiçbir nutuk bu şerefsizlerin ve dinsizlerin Romalılara karşı neler yaptıklarını ifade edemez…."[13]

Görüldüğü gibi Choniates, Bulgarları Mizyalı ya da Vlah olarak zikrediyor. Onun ve dönemin batı kaynakları olan Ansbert,[14] Robert de Clari[15] ve Geoffroy Villehardouin'in[16] eserlerinden alınan bilgi doğrultusunda Petro ve Asen'in etnik kökeni ve onların kurduğu II. Bulgar Devleti'nin etnik karakteri konusu, Bulgar ve Romen tarihçilerinin tartışmalı yazılarına yol açmıştır. Bulgar bilim adamları kardeşlerin "Bulgar-Kuman" asıllı olduğunu ve kurdukları devletin de "Bulgar karakteri" taşıdığını, Romen bilim adamları da bunların "Vlah" olduğunu, devletin de bir "Vlah Devleti" olduğunu iddia etmişlerdir.[17]

Bulgar tarihçisi Zlatarsky, Asen ve Petro kardeşlerin asil bir Kuman-Bulgar ailesinden geldiğini söylemektedir.[18] Asen'in ismi Türkçe sağlıklı, sıhhatli ve sağlam anlamına gelen esen[19] kelimesi ile ve yine bu kişinin belgun[20] lakabı Türkçe bilgin kelimesi ile açıklanmaktadır. Asen'in isminin ve lakabının Türkçeyle açıklanması onların Kuman asıllı olabileceğini bize

göstermektedir, ancak bizim vurgulamak istediğimiz esas nokta onların II. Bulgar Devleti'ni kurma çalışmalarında sürekli olarak Kuman desteğini ve Bizans'a karşı Kuman ittifakını aramalarıdır.21 Ayrıca II. Bulgar Devleti, tamamiyle Türk-Kuman ya da Vlah karakteri taşımasa da, Kumanların ve Vlahların da bu devlet içerisinde nüfus itibariyle yer aldığını belirtmenin yanı sıra Kumanların siyasi rolünün de önemini vurgulamak gerekir.

Petro ve Asen'in ayaklanması ile ilgili olaylar devamında şöyle gelişmektedir: Kardeşler 1186 yılında I. Bulgar Devleti'nin başkenti olan Preslav'a doğru ilerlemişler, ancak şehri ele geçiremeyince asiler, Doğu Balkan Dağı'nı aşarak Trakya'ya geçmişlerdir. İsakios Ange

los hemen Bulgarlar üzerine yürümüş ve onları bozguna uğratmayı başarmıştır. Bazı boyarlar Bizanslılara teslim olurken, isyanın elebaşıları Kumanların yanlarına sığınmışlardır. İmparator II. İsakios Angelos ise isyanı bastırdığı fikrine kapılarak İstanbul'a geri dönmüştür. 1186 yılında Petro ve Asen kardeşler, Kumanların desteğini alarak Kuzey Bulgaristan'daki (Bizans'ın Paristrion theması) Bizans hakimiyetine son vermişlerdir.

Petro ve Asen kardeşler, Tırnova merkez olmak üzere 1187 yılında Paristrion themasında hakimiyetlerini kurduktan sonra Bizans'la mücadeleyi sürdürerek Trakya'ya saldırmışlardır. Nihayet 1187 yılının Mayıs ayında Bizans ile Bulgarlar arasında barış imzalanmış, Petro ve Asen'in kardeşi Kaloyan ise bu barışın teminatı olarak İstanbul'a rehine olarak gönderilmiştir. Bu anlaşma ile Bizans İmparatorluğu tarihte II. Bulgar Devleti olarak bilinen devletin kuruluşunu resmen tanımıştır.22 Böylece Bizans, Balkan Sıradağları ile Tuna arasındaki araziyi Bulgarlara bırakıyordu ve Bulgar Devleti yeniden kurulmuş ve Asen ya da I. İvan Asen (1187-1196),23 Tırnova'da kurulan başpikoposluğun yeni başpiskoposunun elinden Demetrios Kilisesi'nde çarlık tacını giyimiştir.24

Çar I. İvan Asen ile, II. Bulgar Devleti tarihinde önemli rol oynamış ve Bulgar tahtına 14 çar veren Asenler sülalesi kurulmuştur.25 Asen'in hükümdarlığı döneminde yapılan barış anlaşmasına rağmen Bizans ile ilişkiler gergin olmaya devam etmiştir. İki devlet arasında başlayan savaşta Bulgarlar başarılı olmuş ve Sofya bölgesini ele geçirmişlerdir.

1196 yılında Asen, İvanko adında bir boyarın başını çektiği hoşnutsuz boyarlar grubu tarafından öldürüldü. Petro askerleri ile birlikte, İvanko ve adamlarını Tırnova'da kuşattı. Bizans'tan yardım alamayan İvanko, İstanbul'a kaçmak zorunda kaldı. Bulgar tahtına Asen'in kardeşi Petro (1196-1197) geçti. Bir yıl sonra Petro da boyarların tertip ettiği bir suikasta kurban gitti.26 İki kardeşin ölümü üzerine Bulgar tahtına küçük kardeşleri Kaloyan (1197-1207) geçmiştir. Kaloyan Dönemi'nde II. Bulgar Devleti doğuda Varna'nın ele geçirilmesi ile Karadeniz sahiline ulaşmış, güneyde de Trakya'nın ve Makedonya'nın büyük bir kısmını sınırlarına katmıştır. Kaloyan, bu toprakları müttefiki olduğu Kumanlar sayesinde ele geçirmiştir.27 Görülüyor ki, sadece Petro ve Asen değil, onların kardeşi Kaloyan da Kumanlarla işbirliği yapmış ve Bizans'a karşı onların yardımına başvurmuştur.

Sınırları genişletmekle birlikte Kaloyan'ın amacı, II. Bulgar Devleti'nin hukuki temellerini sağlamaktı. Bu açıdan Kaloyan'ın Papa III. İnnocentius ile yazışması son derece önemlidir. Henüz 1199 yılında Papa İnnocentius, Kaloyan ile irtibata geçmiş ve Bulgar kilisesinin Roma'ya bağlanmasını önermiştir. 1200 yılına kadar Kaloyan, Bizans ile ilişkilerini düzelteceğine ve Bulgar Ortodoks kilisesinin hukuki temelini sağlayacağına inandığı için bu teklife cevap vermeyi geciktirmiştir. 1202-1204 yılında IV. Haçlı Seferi dolayısıyla Balkanlar'daki gerginlik, Macarlarla yaşanan toprak tartışmaları Kaloyan'ı papanın teklifini kabul etmeye ve III. Aleksios'un (1195-1203) geç kalmış önerisini ret etmeye zorlamıştır.28

Bu vesileyle Tırnova ve Roma arasında bir dizi elçilik heyetleri gidip gelmiş ve yazışmalar yapılmıştır. Bulgar çarı, kendisini papaya yazdığı mektuplarda "Bulgaristan ve Vlahya imparatoru" olarak adlandırmıştır.29 Papa ise Kaloyan'a krallık tacını ve başpiskopos Vasiliy'e de patrik unvanını teklif etmekteydi. 7 Kasım 1204'de papanın Tırnova'ya gönderdiği Kardinal Leon, Vasiliy'i Bulgar priması olarak takdis etti ve ertesi gün Kaloyan'a krallık tacı giydirdi.30 Papaya yazdığı mektuplarda kendisini "eski çarların yani Simeon, Petro ve Samuel'in halefi" olarak tanıtan Kaloyan, I. Bulgar Devleti ile II. Bulgar Devleti arasındaki sürekliliği göstermeyi amaçlamıştır. Papa III. İnnocentius da bu sürekliliği kabul ederek Macaristan ile olan anlaşmazlıkta Bulgarların tarafını tutmuştur. 1204 yılında Bizans, IV. Haçlı Seferi neticesinde yıkılmıştır. Yerine kurulan Latin İmparatorluğu'nun hükümdarı I. Baudouin, Bulgarların dostluk teklifini ret etmiş ve Bulgaristan'ın Doğu İmparatorluğu'nun bir parçası olduğunu iddia etmiştir. Haçlılar harekete geçerek Bulgarlarla meskun bölgeleri ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Kumanların ve Türkmenlerin desteğini alan Kaloyan,31 Latin İmparatorluğu'na karşı harekete geçmiş ve 14 Nisan 1205'de Bulgarlardan ve Kumanlardan oluşan Bulgar ordusu Latinleri bozguna uğratmıştır. Latin imparatorunun kendisi ise tutsak alınarak 32 başkent Tırnova'ya gönderilmiş ve bugün hâlâ Baudouin Kulesi olarak bilinen kulede ölmüştür. Bulgarlar ve Kumanlar, Trakya'da çok sayıda kale ve şehri tahrip etmiş, burada oturan halkı ise Tuna civarına sürgün etmişlerdir. Bundan dolayı 1014'de Basileos'un Bulgaroktonos lakabını alması gibi, Kaloyan da 1205 yılında bu olaydan sonra Romeoktonos olarak adlandırılmıştır.33

Baudouin'in yerine Latin İmparatorluğu'nun başına geçen İmparator Henri, Kaloyan'ın İmparatorluğ'a verdiği zararları, Papa İnnocentius'a yazdığı mektuplarda anlatmıştır. Henri, papaya Devleti'nin durumunun çok

güç olduğu ve yaşadıkları ile günahlarını ödediklerini yazmaktadır. Henri, Latin ordusunun bozguna uğratılmasını şovalyelerin dikkatsizliği ile açıklamakta, ancak Bulgar çarının askeri kabiliyetini de vurgulamaktadır.34 1207 yılında Kaloyan, stratejik bakımından Bulgaristan için önem taşıyan Selanik'i almak istedi ise de, kuşatma anında öldürülmüştür. Kaloyan'ın ölümü henüz yeterince güçlü olmayan Bulgar Devleti'ni taht kavgası ile karşı karşıya bırakmıştır. Kaloyan varis bırakmadığından dolayı Bulgar tahtı I. İvan Asen'in ilk oğlu II. İvan Asen'e düşmekteydi. Ancak Kaloyan'ın ölümünde parmağı olduğu sanılan kızkardeşinin oğlu Boril (1207-1218) tahtı ele geçirerek, dul kalan Kuman asıllı Bulgar çariçesi35 ile evlenmiştir. Bu durum Boril'in kardeşi Srez'in tepkisine yol açmıştır. Bunun üzerine Srez, Vardar bölgesindeki topraklarda bağımsızlığını ilan etmiştir. Boril ve Srez'in kuzeni Slav ise Rodop bölgesinin hakimi olmuştur.

Boril, hükümdarlığının ilk yıllarında selefinin izlediği aktif siyaseti izlemeye çalışmış, ancak başarılı olamamıştır. 31 Temmuz 1208 tarihinde Filibe yakınında Latin imparatoru Henri ile yaptığı savaşta yenilince, İznik imparatoru Theodoros Laskaris'den yardım istemiştir. Ancak yine başarı elde edememiştir.

Boril, devletin iç meseleleriyle ilgilenerek artan Bogomillik hareketine karşı 1211'de Tırnova'da kilise meclisini toplamıştır. Bu esnada Devlet'in kuzeybatı bölgelerinde boyarlar ayaklanmıştır. Boril, bu ayaklanmayı bastırmak üzere Macar Devleti'nin yardımını istemiş ve bu yardım karşılığında Belgrat ve Braniçevo civarındaki topraklarını Macarlara teslim etmek zorunda kalmıştır. Boril daha sonra Latin İmparatorluğu ile ittifak kurma yoluna gitmiş ve Sırbistan ile savaş yapmıştır. Fakat bu girişimlerinde de başarılı olamamıştır.36 Böylece 1218 yılında I. İvan Asen'in oğlu II. İvan Asen (1218-1241) Boril'den kaçarak önce Kumanlara sığınıp daha sonra geçmiş olduğu Rusya topraklarından dönerek Tırnova'yı

kuşatmış ve boyarların yardımı ile Boril'i tahttan indirerek yerine kendisi geçmiştir.

II. İvan Asen'in tahta geçtiği sırada II. Bulgar Devleti parçalanmıştır. Bulgar topraklarının büyük bir kısmı Epir Despotluğu ile Macarların eline geçmiştir. II. İvan Asen'in kuzeni Slav ise Melnik kasabası merkez olmak üzere bağımsız olarak Rodop bölgesinde hüküm sürmeye devam ediyordu. Bu arada Epir Despotluğu ve Sırp Devleti gibi iki yeni güç Balkan Yarımadasında yükselmeye başlamıştı.

XII. yüzyılın sonuna kadar Sırp tarihinde Sırpları birleştirme çabaları ya başarısız ya da kısa süreli olmuşlardı. Aslında zaman zaman kurulan Sırp devletleri her zaman bir gücün (Bulgar, Bizans ya da Macar) himayesinde bulunmuşlardır. Nihayet, Stefan Nemaniç, III. Haçlı Seferi'nin (1189-1192)37 ve Bulgaristan'ın etkilerinden faydalanarak yabancı hakimiyete son vermeyi başarmıştır. Onun halefi ise Latin İmparatorluğu'nun kurulması ile kurulan Sırp Devletini sağlamlaştırmaya muvaffak olmuştu.

Sırpların Boril'e karşı kardeşi Srez'i kullanma çabaları başarısız olmuş, ancak Bulgaristan'ın taht mücadelesinde zayıf düşmesi Sırp Devleti'nin güçlenmesine imkan vermiştir.38 Bu tarihte Balkanlar'da yükselen bir diğer güç, Epir Despotluğu'dur.39 Epir Despotu I. Mihail'in (1204-1215) halefi I. Theodoros Angelos (1215-1224), bütün Makedonya'yı ele geçirmiş, Selanik'i zaptederek burada kendini imparator ilan etmiştir.

Epir Despotu Theodoros, kendisinin Bizans'ın canlandırıcısı olarak tayin edildiğine inanıyor ve kendini onun mustakbel imparatoru olarak görüyordu. Ancak aynı misyonun kendine verildiği inancını yeni İznik İmparatoru İonnes Vatatzes de taşıyordu. Böylece iki hükümdar arasında Latin İmparatorluğu'nun veraseti ve Bizans İmparatorluğu'nu yeniden kurma düşüncesi konusunda tartışma çıkmıştır.

Bu yüzden Theodoros Angelos, rakibine karşı Bulgarların desteğini sağlamak amacıyla II. İvan Asen'le anlaşma yaptı. II. İvan Asen ise, Epirliler ve İznikliler arasındaki mücadele sürerken II. Bulgar Devleti'ni kuvvetlendirme çabası içerisine girdi.40 O, doğuya düzenlediği başarısız Haçlı seferinden dönen Macar Kralı II. Andre'nin topraklarından geçişine, Braniçevo ve Belgrat bölgelerinin tekrar Bulgarlara verilmesi şartıyla müsaade etti. Macar kralı II. İvan Asen'in isteğini kabul etti ve böylece iki devlet arasında barış sağlanmış oldu. İvan Asen, kısa sürede Doğu Trakya ve Orta ve Yukarı Meriç mecrası civarındaki bölgeyi de ele geçirmeye başardı, Filibe'yi Bulgar topraklarına katarak sınırlarını genişletti.

Bu arada Latin İmparatorluğu ile Bulgar Çarı arasında yapılan anlaşma Bulgarların, Theodoros Angelos ile arasının açılmasına sebep olmuştur. Theodoros'un Bizans İmparatorluğu'nu ihya etme düşüncesi, II. İvan Asen'i yolundan kaldırmaktan geçiyordu. Bu yüzden Theodoros Angelos, 1230 yılında Bulgaristan'a saldırmış, ancak Klokotnitsa (Semihçe)41 yakınında 22 Mart

1230'da Bulgar Çarı tarafından bozguna uğratılmıştır. Theodoros'un kendisi ve çok sayıda asker esir düşmüştü. Bu savaştan sonra Epir Despotluğu'nun toprakları Bulgar Devletinin sınırları içerisine alınmıştır.42 Bu savaşa dair bilgileri, II. İvan Asen'in Klokotnitsa'da kazanılan zafer adına Tırnova'da yaptırdığı "Kırk Martyr" (Sv. Çetirideset Mıçenitsi) kilisesinde bulunan kitabeden almaktayız.

Kitabede şu ifadeler geçmektedir: "1230 yılında, ben İvan Asen, Tanrı adına inançlı çar ve Bulgarların hükümdarı ve ihtiyar Çar İvan Asen (I. Asen) oğlu, Kırk Martyr -ki bunların yardımı ile hükümdarlığımın on ikinci yılında Romanya (Epir Despoluğu) ile savaşa çıktım ve Grek ordusunu yendim, Theodoros Komnenos ile birlikte bütün boyarları esir aldım- adına

temelinden inşa ettirdim ve (şerefli) mabedi yaptırdım. Ve Edirne'den Draç'a kadar bütün Grek, daha sonra Arnavutluk ve Sırp topraklarını aldım. Çarigrad (İstanbul) kalelerinde Franklar hüküm sürüyordu, ancak onlar da Çarlığımın sağ koluna boyun eğiyordu, çünkü benden başka çarları yoktu ve Tanrı böyle buyurduğu için, ki onsuz hiçbir şey olmuyor, benim sayemde ayakta duruyorlardı. Tanrının adı asırlarca yüce olsun, amin."43

Klokotnitsa savaşından sonra Bulgar Devleti, Karadeniz, Ege ve Adriyatik Denizi olmak üzere üç denize uzanmış, Belgrat'tan Tuna'nın döküldüğü yere kadar bütün topraklar Bulgarların olmuştur. Böylece II. Bulgar Devleti, I. Bulgar Devleti'nin Simeon Devri'nde ulaşmış olduğu sınırlara ulaşmış ve bu tarihte Balkanlar'da Bulgar çarına karşı gelebilecek bir güç kalmamıştı. Tıpkı Simeon gibi II. İvan Asen de "Bulgarların ve Greklerin Çarı" unvanını almıştır.44

Sınırların genişlemesi dışında II. Asen, Bulgar Devleti'nin iç organizasyonu ile de ilgilenmiş, ekonomik ve kültürel açıdan devleti güçlendirme çabaları göstermiştir. II. İvan Asen Dönemi'nde Bulgar Devleti'nin başkenti büyük siyasi, dini ve kültürel bir merkez olmuştur. Başkent ile birlikte Boruy (Eski Zağra), Vidin ve Sredets (Sofya) gibi şehirler de önem kazanmışlardır. Sınırların genişlemesi ile ticari ilişkiler de artmıştır. 1235 yılında Bulgar patrikliğinin yeniden kuruluşu sağlanmmıştır.

Ayrıca kilise ve manastır inşasına oldukça önem verilmiştir. Dolayısıyla II. İvan Asen, Simeon'un I. Bulgar Devleti'ne yaşattığı "Altın Devri", II. Bulgar Devleti'ne yaşatmıştır.

II. İvan Asen'in ölümü (1241) ile Bulgaristan, Balkanlar'daki hakim durumunu yitirmeye başlamıştır. II. Asen'in yerine Bulgar tahtına henüz yedi yaşında olan I. Kaliman Asen (1241-1246) çıkarılmıştır. I. Kaliman Asen adına idareyi üstlenen niyabet heyeti, II. İvan Asen'in politikasını sürdürmeye çalışmıştır. İlk aşamada Bulgar Devleti'nin bütün komşuları ile

dostane ilişkiler yeniden kurulmuş, İznik İmparatoru III. İonnes Vatatzes (1222-1254) ile ittifak yenilenmiş, Latin İmparatorluğu ile iki yıllık barış imzalanmıştır. Epir despotu, Macarlar ve Sırplarla olan dostane ilişkiler sürdürülmüştür. Ancak bu dönemde Bulgarlar Altınordu Hanlığı[45] tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardır.

1240 yılında gücünün zirvesine ulaşan Atlınordu Hanlığı, Polonya, Macaristan ve Dalmaçya'ya kadar sefer düzenlemiştir. 1241'de bu seferden dönen Batu Han'ın orduları Bulgaristan'ı istila etmiş,[46] Silistre, Kili gibi şehirler Altınordu Hanlığı'nın eline geçmiş, Tırnova yakınında büyük savaşlar yapılmıştır. Bu istila sonucunda Bulgaristan, Altınordu Hanlığı'na yıllık haraç ödemek zorunda kalmıştır. Bundan böyle XIII. yüzyılın altmışlı ve yetmişli yıllarında Bulgar topraklarında sürekli Altınordu Hanlığı'nın saldırılarına maruz kalmıştır.[47] Ayrıca II. İvan Asen Dönemi'nde Bulgar Devleti'ne tâbi olan Sırp Devleti bağımsızlığını ilan etmiştir.

1246 yılında I. Kaliman Asen öldürülmüş, yerine yine reşit olmayan II. Mihail Asen (1246-1256) çıkarılmıştır. Tırnova'daki kararsız durumdan faydalanan İznik İmparatoru İoannes Vatatzes, Makedonya'nın Rodop bölgesinde bazı yerleri almıştır. Hatta Bulgarlar, III. İoannes ile ittifak kurmak ve Doğu Trakya'da İznik imparatoru adına Latinlerle savaşmak durumunda kalmışlardır.

Bu arada Macaristan, Bulgar Devleti'nin kuzeybatı bölgeleri üzerinde hak iddia etmeye başlamıştı. Macaristan ile yapılan savaşlar sonucunda Belgrat ve Braniçevo bölgelerinin kaybedilmesi ile Bulgaristan'da niyabet heyeti, Dubrovnik Cumhuriyeti ile ittifak kurmuş ve Sırbistan'a savaş açmıştır. Her ne kadar III. İoannes Vatatzes'in ölümü üzerine Bulgarlar, Makedonya ve Trakya'da kaybedilen toprakları geri almışlar ise de, 1256 yılında yapılan Ergene barışı ile İznik İmparatorluğu, Makedonya ve Rodoplar'daki toprakları tekrar ele geçirmiştir.

II. Mihail Asen, kuzeni II. Kaloman tarafından 1256 yılında öldürülmüştür. Tahta geçen II. Kaloman'ın hükümdarlığı bir yıl sürmüş olup suikasta kurban gitmiş ve yerine Konstantin Tih-Asen (1257-1277) Bulgar çarı olmuştur.

Hükümdarlığının ilk yıllarında Konstantin Tih, tahtın müddeisi olan boyar Miço ile mücadele etmek durumunda kalmıştır. Nihayet Miço, 1263 yılında Bizans'a Mezemvria ve bazı Karadeniz kalelerini teslim ederek sığınmıştır. 1265 yılının başında Tatar ordularının yardımı ile Çar Konstantin, Bizans'ın Trakya'daki topraklarına saldırmıştır. VIII. Mihail Paleologos kendisini bu saldırı sırasında esaretten zor kurtarmıştır. Çar Konstantin Tih Dönemi'nde Bulgarlar, Anadolu Selçuklu Türklerini yakından tanıma imkanı bulmuş, 1264-65 yılında Bizans İmparatoru tarafından tutsak edilmiş olan İzzettin Keykavus'un yardımına giden Altınordu Hanı Berke'yi (1257-1266)[48] desteklemişlerdir.[49]

1060 yılında bir Türk kavmi olan Uzlar (Tork) Rus baskısı neticesinde Tuna'yı geçerek[50] Peçeneklerin, İlk Bulgarların kalıntılarının ve Kumanların da bulunduğu Dobruca bölgesine yerleşmişlerdir.[51] 1261 yılında VIII. Mihail Paleologos, Moğolların önünden kaçan Selçuklu Sultanı İzzetin Keykavus'un ve maiyyetindekilerin Dobruca'ya yerleşmelerine müsaade etmiştir.[52] Dobruca'ya gelen İzzetin Keykavus, buradaki halkı 1263 yılında (Hıristiyanlaşmış Peçenek, Uz ve Kuman) idaresi altına alarak yeni bir devlet kurmuştur. Bu devletin amacı, Bizans sınırını yabancı saldırılara karşı korumak ve Tırnova'daki Bulgar Çarı Konstantin Tih'in emellerine olmaktı.[53] İzzetin Keykavus'a Sarı Saltuk ile birlikte gelen 30-40 Türkmen obası da katılmış ve Bizans tarafından Dobruca'ya yerleştirilmiştir. 1265'de İzzetin Keykavus'un Bizans esaretinden Berke Han tarafından kurtarılıp Altınordu Hanlığı'na götürülmüştür. Muhtemelen Dobruca'da bulunan bazı Selçuklu Türkleri de

kendisine katılmıştır. 1280 yılına doğru Sarı Saltuk'la birlikte bunların bir kısmı Dobruca'ya geri dönmüş ve 1304 yılında Sarı Saltuk'un ölümü ile Anadolu'ya göç edenler olduysa da, bölgede kalanlar dinlerini unutarak Hıristiyanlaşmışlardır.54 Bugün Gagavuz olarak bilinen Hıristiyan Türklerinin etnik köken itibariyle Selçuklu Türklerinin Dobruca'da karşılaştıkları diğer Türk kavimleri (Uz, Kuman, Peçenek ve İlk Bulgarlarla) ile karışmaları neticesinde ortaya çıkmışlardır.55

XIII. yüzyılın altmışlı yıllarında Bulgaristan ile Macaristan arasındaki ilişkiler son derece gerginleşmiştir. İki devlet arasında Sırp Despotu Yakov Svetoslav'ın toprakları bulunuyordu. Yakov, iki devlete olan yakınlığından faydalanarak bazen Macarların, bazen de Bulgarların tarafını tuttu. Konstantin, VIII. Mihail'in yeğeni ile evlendiği takdirde Mesemvria ve Karadeniz kalelerini kendisine iade edeceği sözü üzerine Bizans imparatorunun yeğeni Maria ile evlenmiştir. Bunun üzerine Despot Yakov Svetoslav, eski hükümdarlık hanedanı (Asenler) ile akrabalığı olduğunu iddia edrek Bulgar çarı olarak davranmaya başlamıştır.

Bu arada Konstantin'in hastalanması üzerine devletin idaresini karısı Çariçe Maria üstlenmiş ve Yakov Svetoslav'ı yönetimden uzak tutmaya çabalamıştır. VIII. Mihail ise, Altınordu Hanlığı ile ittifak kurarak Bulgaristan'a karşı kışkırtmıştır.56 Gittikçe topraklarını kaybeden ve iç dengesini yitiren II. Bulgar Devleti, 1277'de bir köylü ve domuz çobanı olan İvaylo adında birinin önderliğinde küçük bir ordu ile harekete geçerek Altınordu Hanlığı'nı yenilgiye uğratmış ve Tırnova'yı kuşatmıştır.57 İvaylo'nun ordusu gittikçe artıyor ve Bizans'ı endişelendiriyordu. Hatta Çar Konstantin Tih'in öldürülmesi ile çarın ordusu da İvaylo'ya katılmıştır. 1278 yılında İvaylo (1277-1280), Konstantin'in dul eşi ile evlenerek Bulgar çarı olmuştur. İvaylo ve Çariçe Maria'nın evlenmesi ile VIII. Mihail'in tahtın yasal varislerini kışkırtma planı pusuya düşmüştü. İvaylo'nun

Altınordu Hanlığı ile savaştığı bir anda, Bizans orduları Bulgaristan'a girerek III. İvan Asen'i Bulgar tahtına oturtmuşlardır. Böylece Bulgaristan bir tarafta Altınordu Hanlığı'na karşı savaşan bir çarla, diğer tarafta Tırnova'da çarlık tahtına oturan başka bir çarla karşı karşıya kalmıştır. Fakat Tırnova'da Georgi Terter tarafından yapılacak darbe söylentileri, III. İvan Asen'in Tırnova'dan kaçıp Bizans'a sığınmasına sebep olmuştur. Bu arada Altınordu Hanlığı'na sığınan İvaylo öldürülmüştür. Bulgar tahtının iki başlılıktan bu şekilde kurtulması suretiyle yine Kuman asıllı[58] I. Georgi Terter (1280-1292) Bulgar çarı olmuştur.[59] I. Georgi Terter Dönemi'nde Bulgar Devleti daha da zayıf düşmüş ve boyarlar arasında bölünmüştür.

Braniçevo bölgesinde Dırman ve Kudelin kardeşler, Vidin'de ise Despot Şişman hüküm sürüyordu. Balkan Dağı'nın güneyindeki bölge Smilets, Voysil ve Radoslav adındaki kardeşlerin idaresi altındaydı, Krın bölgesini de (Tunca vadisinde) Georgi Terter'in kardeşi Eltimir idare ediyordu. 1281 yılında I. Georgi Terter, Napoli kralının yardımı ile Balkanlar'da Bizans'a karşı bir ittifak kurmaya çalışmış, ancak bu teşebbüs başarılı olamamıştır. Bununla birlikte bu girişim, VIII. Mihail'in Altınordu Hanlığı'nı Bulgaristan'a karşı kışkırtmasına sebep olmuştur.

XIII. yüzyılın seksenli yıllarında Sırbistan, Makedonya'da harekete geçmiş ve Velbujd (Köstendil), Tetovo ve Üsküp bölgelerini ele geçirmiştir. Sırp istilası, II. Bulgar Devleti'ni Bizans'la yakınlaştırmış ve Georgi Terter'in oğlu Svetoslav, Bizans'ın asil ailelerinden birinin kızı ile evlendirilmiş ve babasının iktidarına müşterek olmuştur.

Georgi Terter 1284 yılından sonra, Altınordu Hanlığı'nın hakimiyetini tanımış, 1292 yılında ise, Nogay Han'ın (1267-1299) güvenini kaybettiği için tahtan feragat etmek durumunda kalmıştır.[60] Nogay Han, Bulgar tahtına Smilets'i (1292-1298) oturtmuştur.[61] Smilets, II. Andronikos Paleologos'un (1282-1328) yeğeni ile evli olduğu için Bizans'la iyi ilişkiler

sürdürmüş, ancak bundan dolayı Bulgar boyarları tarafından dışlanmıştır. Smilets, 1298 yılında ölmüş ve iktidarı dul eşi ele geçirmiştir. Smilets'i kardeşleri Voysil ve Radoslav, Bulgar tahtı üzerine hak iddia etmişlerdir. Smilets'in eşi, Krın'ın hakimi Eltimir'i yanına çekmeyi başarmış, ayrıca geleceğini sağlama bağlamak üzere Sırp kralı II. Stephan Uroş Milutin'e evlilik ve çeyiz olarak bütün Bulgaristan'ı teklif etmiştir. Ancak Bizans'ın araya girmesi sonucunda II. Stephan, II. Anronikos'un torunu ile evlenmeyi yeğlemiştir.

1297-1299 yılları arasında Altınordu Hanlığı, Nogay ve Tokta Hanların (1291-1312) taht mücadelesi ile çalkalanmıştır. Bu mücadelede 1299 yılında Nogay Han yenilmiş ve oğlu Çaka, Tuna'nın güneyine kaçmak zorunda kalmıştır.

Çaka, I. Georgi Terter'in damadı olarak Tırnova tahtı üzerinde hak iddia edebileceğini düşünerek adamları ile birlikte Bulgaristan'ın başkentine doğru hareket etmiştir. Tatar topraklarına beraberinde Smilets'den kaçıp sığınan I. Georgi Terter'in oğlu Todor Svetoslav da getirmiştir. Todor Svetoslav, Tırnova boyarlarını ikna ederek Çaka'yı tahta oturtmuştur.62 Ancak Svetoslav (1300-1322) bir süre sonra Çaka'yı yakalatarak öldürtmüş ve yerine kendisi geçmiştir.63 Altınordu Hanı Tokta'ya, Çaka'nın kesilmiş başını gönderen Svetoslav, karşılığında Altınordu Hanlığı'nın elinde bulunan bugünkü Besarabya topraklarını geri almıştır. Todor Svetoslav ile Bulgar Devleti yeniden kuvvetlenmeye başladı ise de, Vidin ve Krın despotlukları bağımsız olmayı sürdürmüşlerdir.64 Tuna'nın kuzeyindeki bazı topraklar tekrar ele geçirilmiştir.

1307 yılında Bulgarlarla Bizans arasında barış imzalanmış ve bu barış on beş yıl sürmüştür. Bu dönem barış dönemi olduğu için vuku bulan olaylar hakkında Bizans kaynakları susmaktadır. 1322 yılında Todor Svetoslav'ın ölmesi ile II. Georgi Terter, tahta çıkmış, ancak 1323 yılında

aniden öldüğü için Bulgar tahtına Kuman asıllı Vidin bölgesinin Despotu III. Mihail Şişman (1323-1330) geçmiştir. Boyarlar, Bizans'la hiçbir akrabalığı bulunmayan Sırplarla ve Altınordu Hanlığı ile iyi ilişkiler içerisinde olan Şişman'ın Bulgar tahtına çıkmasını tercih etmişlerdir.65 Şişman, 1322 yılında Bulgar Çarı II. Terter'in ölümü üzerine boyarlar tarafından çar ilan edilmiştir. Bulgar boyarları Mihail'in kişiliğinde ünlü Asen ailesi (anne tarafından Çar Mihail, II. İvan Asen'in torunu sayılır) ile Vidin'in despot ailesi Şişman hanedanının birleştiğini düşünüyorlardı.

III. Mihail Şişman, Balkan Yarımadasında meydana gelen siyasi ve askeri güç değişikliği sonucunda hükümdarlığı boyunca sürekli savaşmak durumunda kalmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun içine düştüğü zafiyet, III. Mihail'i ne kadar sevindiriyor ise, Sırbistan'ın güçlenmesi de o kadar endişelendiriyordu.

Tahta yeni çıkan Bulgar çarı, kısa süre önce Bizans'ın aldığı Tunca ve Karadeniz arasındaki bölgeleri ele geçirmede acele etmiştir. Bizans-Bulgar mücadelesi, 1324 yılında imzalanan barış anlaşması ile sonuçlanmış ve III. Mihail, Bizans İmparatoru III. Andronikos'un kızkardeşi ile evlenmiştir.66

Bu anlaşma gereği Mihail Şişman, Bizans iç savaşında ilk önce III. Andronikos'u, dedesi II. Andronikos'a karşı destekledi. Fakat 1327 yılında taraf değiştirerek İstanbul'a Bulgar-Tatar karışımı bir yardımcı kuvvet yolladı.67 Ancak 24 Mayıs 1328 yılında şehri ele geçiren III. Andronikos ile artan Sırp tehlikesine karşı tekrar ittifak yaptı.68

Bu tarihten itibaren Bizans ve Bulgaristan, Sırbistan'a karşı ortak mücadelede bulundular. Ancak 28 Temmuz 1330 tarihinde Velbujd'da (Köstendil) Sırp ordusu ile Bizans-Bulgar ordusu arasında Balkan milletlerinin kaderinde bir dönüm noktası olarak kabul edilen bir savaş gerçekleşti.69 İdaresini III. Stefan Deçanski ve oğlu IV. Stefan Duşan'ın yaptığı ve içinde Alman ve İspanyol ücretli askerlerin de bulunduğu 15000

kişilik Sırp ordusu,[70] liderliğini Bizans İmparatoru III. Andronikos'un ve Bulgar Çarı Mihail Şişman'ın yaptığı aynı sayıdaki ordunun buluşmasına fırsat verilmeden Bulgar ordusu Sırplar tarafından yok edildi.[71] Bizans imparatoru sınırlarına geri çekilmek zorunda kalırken yaralanan Bulgar Çarı Mihail Şişman öldü. Bu savaşa dair bir Sırp kroniğinde şöyle söyleniyor: "6838 (1330) yılında Çar Mihail denen İskit (Bulgar) hükümdarı Tatarlar ve Besarabyalılar ile birlikte büyük bir güçle Stefan Deçanski'nin ülkesini ele geçirmeye kalkıştı.

6838 (1330) yılında Kral Deçanski, Bulgar Çarı Mihal'i Velbujd'da öldürdü."[72]

Bu savaştan sonra Sırp hakimiyeti sadece Makedonya'ya değil, tüm Balkanlar'a yayıldı. İttifak halinde dahi Bizans ve Bulgarlar artık Sırp ordularını durduramıyordu. Deçanski, Bizans ile mücadelesinde Bulgar Devleti'ni kontrolü altında tutmak istiyordu. Bu amaçla kızkardeşi Anna'nın oğlu İvan Stefan'ı 1330 yılında Tırnova'nın tahtına getirdi.[73] Fakat Bulgaristan'daki bir grup boyarın desteğini alan Mihail Şişman'ın yeğeni İvan Aleksandır, 1331 yılının başında Bulgar devletinin başına geçti. Sırbistan'da ise Deçanski ani bir şekilde oğlu Duşan ile çatışmaya girişti. Stefan Duşan babasını hapsederek 1331 yılında tahta çıktı.[74]

Stefan Duşan babasından farklı olarak Mihail Şişman'ın yerine çar seçilen İvan Aleksandır'la barış yoluyla anlaşmak istiyordu. Aynı şekilde İvan Aleksandır da Mihail Şişman'dan farklı olarak Bizans ile değil, Stefan Duşan ile ittifak kurmayı tercih etti. Bu ittifak Duşan'ın, İvan Aleksandır'ın kızkardeşi Helena ile evlenmesiyle 1332 yılından sonra gerçekleşti. Çünkü Duşan Bizans'a karşı mücadelesinde Bulgaristan'ı rakip değil, müttefik görmek istiyordu. Bundan dolayı Duşan, Bulgaristan'ın bağımsızlığına ya da zayıflatılmasına yönelik herhangi bir harekete hiçbir zaman girişmedi.[75]

1331 yılının sonundan itibaren de Makedonya'da Sırp akınları başladı. Duşan'ın tutumundan rahatlayan İvan Aleksandır, Karadeniz kıyısında bulunan Mesemvria ve Ahyolu'nu aldığı gibi, kıyı ile Tunca ırmağı arasında kalan bölgeyi de ele geçirerek bunu Bizans'la yaptığı 1332 anlaşması ile kabul ettirdi.

1341-47 yılları arasındaki Bizans iç savaşında İvan Aleksandır, İoannes Kantakuzenos karşısında V. İoannes Paleologos'u destekledi. Bunun sonucunda Rodop sıradağlarının güneyindeki bazı şehirler ile Filibe'yi ele geçirdi.76 Daha sonra da Bizans'a karşı Türklerle ittifak yaparak Karadeniz sahillerinde bazı kaleleri ele geçirmiştir. Takriben 1360 yılında İvan Aleksandır'ın ilk eşinden olma oğlu İvan Sratsimir'i Vidin bölgesinin idarecisi yaptı ve diğer oğlu İvan Şişman'ı Tırnova'daki tahtın varisi ilan etti. Bu paylaşım uygulamada Bulgar Devleti'nin ikiye ayrılmasına neden oldu.

Bundan sonra Bulgar Devleti Bizans'a karşı sürekli toprak kaybetti. 1364 yılında Ahyolu Bizanslıların eline geçti. 1366 yılında bölge görüşmelerinden Bulgaristan yolu ile dönen Bizans İmparatoru V. İoannes Paleologos İvan Aleksandır tarafından Bulgar topraklarında alıkonuldu. Bundan dolayı çıkan savaşta imparatorun Latin kuzeni Amadée de Savoie, donanması ile Karadeniz sahillerine gelmiş, hem imparatoru kurtarmış, hem Mesemvria ve Süzebolu'yu bir daha Bulgaristan'ın eline geçmemek üzere Bizans topraklarına katmıştır.77

2 Temmuz 1365 yılında Macarlar Vidin'i ele geçirmiştir. Sratsimir, Vidin'i ancak Macarların hakimiyetini tanıdıktan ve Macar kralının vasalı olduktan sonra 1370 yılında tekrar alabildi. Macarların desteğini alan Sratsimir, Vidin'de babasından bağımsız olarak hareket etti ve kiliseyi Tırnova patrikliğinden ayırarak İstanbul patrikliğine bağladı.

Bulgaristan’ın bölünmesi sadece iki kardeşin Tırnova ve Vidin’de bağımsız hareket etmelerinden ibaret değildi. Yukarıda bahsettiğimiz XIV. yüzyılın ikinci yarısından önce başkenti Kaliakra, daha sonra da Varna olmak üzere bağımsız bir Oğuz devleti kurmuşlardır. Bu devlet önce Balik (1346-1354) ve daha sonra bölgeye adını veren Dobrotiç (1346-1354) tarafından idare edilmiştir. Dobruca Despotluğu 1365 yılından itibaren siyasi olarak Bulgaristan’dan ayrılmıştır.78 Tıpkı Vidin Despotluğu gibi Dobruca Despotluğu da kilisesini Tırnova’dan ayırarak İstanbul Patrikhanesi’ne bağlamıştır.79

17 Şubat 1371’de İvan Aleksandır öldüğü zaman Bulgaristan Tırnova Çarlığı, Vidin ve Dobruca Despotluğu olarak üçe ayrılmıştı. Yani Osmanlılar bu topraklara geldiklerinde parçalanmış bir Bulgaristan’la karşılaşmışlardı.

1 Petro ve Asen kardeşlerinin başlattığı bu isyanın tarihi hakkında bk. İv. Dujçev, “La date de la révolte des Asênides”, Medioevo bizantino-slavo, c. 1, Roma 1965, s. 341-348.

2 Petro Delyan’ın isyanı ve Bizans ordusu tarafından bastırılması ile ilgili ayrıntılı bilgi, Bizans tarihçisi Mihail Psellos’un eserinden almaktayız. Bk. Mihail Psellos’un Kronografyası, çev. İşın Demirkent, Ankara 1992, s. 61-65. Eski Bulgar kaynakları da bu isyana yer vermektedir. Bunun için bk. A. Miltenova-M. Kaymakamova, “The Uprising of Pet%r Delyan (1040-1041) in a New Old Bulgarian Source”, Byzantino-bulgarica, VIII (1986), s. 227-240.

3 Mihail Psellos’un Kronografyası, çev. Işın Demirkent, Ankara 1992, s. 65; D. Obolensky, The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe 500-1453, London 1974, s. 277-278.

4 R. Wolff, “The ‘Second Bulgarian Empire. ’ Its Origin and History to 1204”, Speculum, XXIV/2 (1949), s. 179-180.

5 V. Tıpkova-Zaimova, “Vizantiya i naseleniyeto v kraydunavskite zemi prez XI vek”, Vekove, sayı 3 (1973), s. 31-32.

6 1018 yılında Bizans sınırları içerisine dahil edilen Bulgaristan topraklarında da diğer Bizans topraklarında olduğu gibi thema sistemi uygulanmıştır. İdari bakımdan Bulgaristan’da biri merkezi Üsküp olan Bulgaristan adı ile, diğeri de Silistre merkez olmak üzere Paristrion ya da Paradunavon themaları oluşturulmuştur. Bulgaristan teması eski Bulgar topraklarının güneybatı bölgelerini, Paristrion teması ise Balkan Dağları, Karadeniz ve Tuna arasındaki toprakları kapsamaktaydı. Merkezi Srem olan üçüncü bir thema, Bulgar topraklarının kuzeybatı bölgelerini içine almıştır. 1018’den önce Bizans topraklarına katılmış olan Balkan Dağının güneyindeki topraklar, Bizans’ın Trakya, Strimon, Selanik gibi themalarına bağlanmıştır. Bunun için bk. G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F. Işıltan, Ankara 1986, s. 289-290; İv. Bojilov, V. Mutafçieva, K. Kosev, St. Grınçarov, İstoriya na Bılgariya, Sofya 1994, s. 74-75.

7 Peçenekler konusunda ayrıntılı olarak bk. A. N. Kurat, Peçenek Tarihi, İstanbul 1937; The Alexiad of Anna Comnena, transl. E. R. A. Sewier, Penguin Books, 1969, s. 212 vd.

8 R. Wolff, “The ‘Second Bulgarian Empire. ’ Its Origin and History to 12041”, Speculum, XXIV/2 (1949), s. 180.

9 P. Charanis, “Bizans İmparatorluğu’nun Çöküşündeki Ekonomik Faktörler”, çev. M. Delilbaşı, Belleten, c. XLXVIII/189-192 (1985), s. 523-535.

10 D. Nicol, A Biographical Dictionary of the Byzantine Empire, London 1991, s. 7.

11 İv. Dujçev, “La date de la révolte des Asênides”, Medioevo bizantino-slavo, c. 1, Roma 1965, s. 342-343.

12 D. Nicol, A Biographical Dictionary of the Byzantine Empire, London 1991, s. 50-51.

13 Petro ve Asen kardeşlerin isyanına dair geniş bilgi veren Niketas Choniates’in eserinden alınan bu pasajın çevirisini Bulgarcadan yaptık. Bunun için bk. V. Zlatarsky, İstoriya na bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. II, Sofya 1970, s. 411-413. Yine bu metnin Yunanca aslı ile beraber verilen Bulgarca çevirisi için bk. İzvori za bılgarskata istoriya, haz. M. Voynov, V. Tıpkova-Zaimova, L. Yonçev, c. XXV/11, Sofya 1983, s. 25-26. Ayrıca karş. Nicetae Choniatae, Historia, ex. rec. İmm. Bekkeri, Bonnae. 1835, s. 481-482. Bir başka Bizans tarihçisi olan Akropolites’in ve Choniates’in verdiği bilgilerin karşılaştırılması için bk. L. Mavromatis, “La formation du Deuxième royaume bulgare vue par les intellectuels byzantins”, Etudes balkaniques, sayi 4 (1985), s. 30-38.

14 Ansbert, Historia de expeditıone Friderici imperatoris, ed. Chroust, Berlin 1928; Bu eserin Bulgar tarihini ilgilendiren kısımların latince aslı ile bulgarca çevirisi için bk. V. Güzelev, İzvori za srednovekovnata istoriya na Bılgariya (VII-XV v.) v avstriyskite rıkopisni sbirki i arhivi, c. II, Sofya 2000, s. 85-109.

15 Robert de Clari, La conquête de Constantınople, çev. P. Charlot, Paris 1939.

16 Villehardouin. La conquête de Constantinople, I-II, éd. et trad. Par E. Faral, Paris 1973; Aynı eserin Bulgarca çevirisi için bk. Vilarduen. Zavladyavaneto na Konstantinopol, çev. ve yay. İv. Bojilov, Sofya 1985.

17 P. Mutafçiyev, Proizhodıt na Asenevtsi, Makedonski pregled, IV/4 (1928), s. 1 vd.; İ. Dujçev, Prouçvaniya vırhu bılgarskoto srednovekoviye, Sofya 1943, s. 45 vd.; V. Zlatarsky, İstoriya na bılgarskata dırjava prez

srednite vekove, c. II, Sofya 1970, s. 416 vdd; V. Nikolaev, Potekloto na Asenevtsi i etniçeskiyat kharakter na osnovanata ot tyah dırjava, Sofya 1940; İv. Bojilov, Familiyata na Asenevtsi (1186-1460). Genealogya i prosopografya, Sofya 1994, s. 11-12; N. Banescu, “La question de Paristrion”, Byzantion, VIII (1933), s. 277-308; P. Panaitescu, “Les relations bulgaro-roumains au Moyen âge”, Revista Aromâneasca, I (1929), s. 9-31; N. Banescu, Un problème d’histoire médiévale. Création et caractère du second empire bulgare, Bucarest 1942;.

18 V. Zlatarsky, Potekloto na Petra i Asenya, vodaçite na vızstaniyeto v 1185 g., Spisanie na Bılgarskata Akademiya na naukite, XLV (1933), s. 8-29.

19 L. Rasoniy, “Kuman Özel Adları”, Türk Kültür Araştırmaları, 3-6 (1966-1969), s. 71-144.

20 St. Mladenov, “Potekloto i sıstav na srednobılgarskoto Belgun, pryakor na tsar Asenya I”, Spisanie na Bılgarskata Akademiya na naukite, XLV/22 (1933), s. 49-66.

21 Choaniates’in eserinde müttefik Kumanlar “SkuoaiV-Skites” olarak geçmektedir. Bunun için bk. Nicetae Choniatae, Historia, ex. rec. İmm. Bekkeri, Bonnae. 1835, s. 488; Karş. İzvori za bılgarskata istoriya, haz. M. Voynov, V. Tıpkova-Zaimova, L. Yonçev, c. XXV/11, Sofya 1983, s. 28.

22 V. Zlatarsky, İstoriya na bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. II, Sofya 1970, s. 469-470.

23 İv. Bojilov, Familiyata na Asenevtsi (1186-1460). Genealogya i prosopografya, Sofya 1994, s. 27-35.

24 G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F. İşıltan, Ankara 1986, s. 375-376.

25 İv. Bojilov, Familiyata na Asenevtsi (1186-1460). Genealogya i prosopografya, Sofya 1994, s. 20.

26 K. Kosev, H. Hristov, D. Angelov, A Short History of Bulgaria, Sofya 1963, s. 69.

27 İv. Bojilov, Familiyata na Asenevtsi (1186-1460). Genealogya i prosopografya, Sofya 1994, s. 45.

28 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 226-227.

29 Bu mektuplardan pasajlar ve bunların değerlendirilmesi için bk. E. Georgiev, Literaturata na Vtorata bılgarska dırjava, literaturata na XIII vek, c. I, Sofya 1977, s. 20.

30 G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F. Işıltan, Ankara 1986, s. 381.

31 Mora Kroniği Kaloyan'ın hem Kumanlardan hem de Türkmenlerden (Oi Tourkoum˝noi) yardım aldığından bahsetmektedir. Türkmenlerle hangi Türk kavimlerinden bahsettiği anlaşılamamakla birlikte Kaloyan'ın Selçuklu Türklerine başvurmuş olabileceği sanılıyor. Bunun için bk. Livre de la conqueste de la prıncée de l'Amorée. Chronique de Morée (1204-1305), yay. J. Longnon, Paris 1911, s. 22; P. P. Kalonaros, To Chonikon tou Moreos (Mora Kroniği) (yer ve yıl verilmemiş), s. 45/1038-41; İv. Bojilov, Familiyata na Asenevtsi (1186-1460). Genealogya i prosopografya, Sofya 1994, s.

32 St. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, c. III, çev. F. Işıltan, Ankara 1987, s. 112.

33 R. L. Wolff, "The Latin Empire of Constantinople, 1204-1261", yay. Setton, A History of the Crusades, c. II, Philadelphia 1962, s. 203.

34 Sv. Georgiev, "Pismata na latinskiya imperator Henriha kato izvor za bılgarskata istoriya", Sbornik v pamet na Profesor Petır Nikov, Sofya 1940, s. 116-117.

35 Georgii Acropolitae Opera, rec. A. Heinsberg, vol. 1, Lipsiae 1903, s. 24.

36 İv. Bojilov, V. Mutafçieva, K. Kosev, St. Grınçarov, İstoriya na Bılgariya, Sofya 1994, s. 86-87.

37 I. Demirkent, Haçlı Seferleri, İstanbul 1997, s. 145-163.

38 İv. Bojilov, V. Mutafçieva, K. Kosev, St. Grınçarov, İstoriya na Bılgariya, Sofya 1994, s. 242-243.

39 Epir despotluğunun tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. D. M. Nicol, The Despotate of Epiros, Oxford 1957.

40 V. Zlatarsky, İstoriya na bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. III, Sofya 1970, s. 326-334.

41 Klokotnitsa Haskova'nın kuzeybatısında bir köydür. Türkler onu Semihçe olarak adlandırmışlardır. Bunun için bk. M. T. Acaroğlu, Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu, Ankara 1988, s. 324.

42 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 245.

43 Bu kitabenin orijinali ve modern Bulgarcaya çevirisi için bk. V. Zlatarsky, İstoriya na bılgarskata dırjava prez srednite vekove, c. III, Sofya 1970, s. 593.

44 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 245-246.

45 Alrınordu Hanlığı ile ilgili olarak bk. A. Yu. Yakubovskiy, Altın Ordu ve Çöküşü, çev. H. Eren, Ankara 1992; M. Kafalı, Altın Orda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri, İstanbul 1976.

46 A. N. Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972, s. 123.

47 Hr. Hristov, Bulgaria 1300, çev. St. Kostov, Sofya 1980, s. 52.

48 İbn Bibi, El-evamirü'l-ala'iye fi'l-umuri'l-ala'iye (Selçuk-name), haz. M. Öztürk, Ankara 1996, 161-162.

49 Georges Pachymères, Relations historiques, Fransızcaya. çev. ve yay. Albert Failler, c. IV, Paris 1999, s. 672.

50 A. N. Kurat, IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972, s. 67.

51 M. T. Acaroğlu, "Gagauzların Kökeni", Belleten, c. LXIII/237 (1999), s. 457.

52 H. İnalcık, "Rumeli", İslam Ansiklopedisi, c. 9, İstanbul 1964, s. 767.

53 A. Manof, Gagauzlar, çev. M. T. Acaroğlu, Ankara 1940, s. 22.

54 S. Gangloff, "Les Gagaouzes: état des recherches et bibliographie", Turcica, c. 30 (1998), 17.

55 M. T. Acaroğlu, "Gagauzların Kökeni", Belleten, c. LXIII/237 (1999), s. 453-487.

56 İstoriya na Bılgariya, c. 3, Sofya 1982, s. 276-277.

57 P. O. Karıyşkovky, "Vosstanie İvayla", Vizantiyskiy Vrmennik, c. XIII (1958), s. 107-135.

58 Georges Pachymères, Relations historiques, Fransızcaya. çev. ve yay. Albert Failler, c. III, Paris 1999, s. 290.

59 İv. Bojilov, V. Mutafçieva, K. Kosev, St. Grınçarov, İstoriya na Bılgariya, Sofya 1994, s. 101-102.

60 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 284.

61 A. N. Kurat, IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletileri, Ankara 1972, s. 129.

62 Pl. Pavlov, “Bil li e tatarinıt Çaka bılgarski tsar?”, Istoriçesko bıdeşte, sayı 1-2 (1999), s. 71-75.

63 Georges Pachymères, Relations historiques, Fransızcaya. çev. ve yay. Albert Failler, c. III, Paris 1999, s. 292.

64 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 287.

65 İstoriya na Bılgariya, c. 3, Sofya 1982, s. 323.

66 P. Mutafçiev-V. Mutafçieva, İstoriya na Bılgarskiya narod ot naçenkite na çoveşkiya jivot po naşite zemi do bılgarskoto vızrajdane, Sofya 1995, s. 294-295.

67 G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F. Işıltan, Ankara 1986, s. 463.

68 G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, çev. F. Işıltan, Ankara 1986, s. 465.

69 Jireçek, k., Istorija na b%lgarite, Sofia, 1978, s. 342.

70 “Velbujd”, The Oxford Dictionary of Byzantıum, c. III, New York-Oxford, 1991, s. 2156-2157.

71 Jireçek, k., Istorija na bılgarite, Sofia, 1978, p. 343; J. Fine, The Late Medieval Balkans: A Critical Survey froş the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest, Michigan 1994, s. 271.

72 L. Stoyanoviç, Stari Srpski rodoslovi i letopisi, Sremski Karlovetz 1927, s. 78-79.

73 L. Mavrommatis, La Fondation de l’Empire serbe, le Kralj Milutin, Selanik 1978, s. 81.

74 G. C. Soulis, The Serbs and Byzantium During the Reign of Tsar Stephen Du{an (1331-1355) and His Successors, Washington, 1984, s. 3.

75 J. Fine, The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest, Michigan 1994, s. 274.

76 İstoriya na Bılgariya, c. 3, Sofya, 1982, s. 340.

77 J. Fine, The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest, Michigan 1994, s. 367-368.

78 K. Kosev, H. Hristov, D. Angelov, A Short History of Bulgaria, Sofya 1963, s. 84.

79 The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest, Michigan 1994, s. 367.

ONBEŞİNCİ BÖLÜM:

ESKİ TÜRKLERDE DEVLET GELENEĞİ VE TEŞKİLÂTI

Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı / Prof. Dr. Salim Koca [s.823-844]

Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

A. Türklerde Devlet Fikri

Dünya medeniyet tarihinde rol oynayan bazı büyük milletler vardır. Bunlardan biri de, hiç şüphesiz Türklerdir. Türkler, dünya medeniyet tarihinde iki hususta başlıca rol oynayarak, dehalarını göstermişlerdir. Bunlardan biri;

1. İlk yurtları Orta Asya'nın son derece elverişsiz iklim ve çevre şartlarının gerektirdiği "atlı-göçebe hayat tarzı"nı gerçekleştirmiş olmaları; diğeri ise,

2. Yasalara ve törelere göre düzenli işleyen büyük devletler kurmalarıdır.1

İnsan kütlelerinin belirli bir kültür etrafında bir araya gelmesiyle meydana gelen en büyük topluluk millettir. Öte yandan, insan topluluklarının kurdukları en büyük müessese ise devlettir. Türklerde millet ve devlet fikri pek erken çağlarda doğmuş ve gelişmiştir.2 Türkler, Orta Asya'ya bütünüyle hükmeden büyük devletler kurdukları gibi, zaman zaman Orta Asya'nın dışına taşarak, gittikleri yerlerde de yeni yeni siyasî teşekküller meydana getirmişlerdir. Diyebiliriz ki, Türkler tarihin hiçbir

devrinde devletsiz kalmamışlardır. Çünkü Türkler, devletin millî varlığı koruyan, yaşatan ve geliştiren vazgeçilmez bir müessese olduğunun daima farkında ve bilincinde olmuşlardır.

Türkler, devlete "él" veya "il" adını veriyorlardı. Devlet kurmayı "illemek", devlet idare etmeyi "il tutmak", devletten yoksun kalmayı da "ilsiremek" kelimeleriyle ifade ediyorlardı. Devleti de, daima "töre" (él veya il törü) ile birlikte düşünüyorlardı.3 Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde töresiz (töre=yazılı olmayan kanun) devlet olmamaktaydı.

Devlet, "halk, ülke, hâkimiyet (erkinlik, egemenlik) ve teşkilât" olmak üzere birbirini tamamlayan dört unsurdan meydana gelmektedir. Burada öncelikle bu dört unsurun içinde yer aldığı bir tanım yapalım: Devlet, bir topluluğun (halk) belirli bir toprak parçası (ülke) üzerinde hâkimiyet haklarını hiçbir sınırlama olmaksızın kullanmak suretiyle kurup, geliştirdiği siyasî, sosyal ve hukukî bir teşkilâttır.

1. Halk (Millet)

Eski Türklerde halka "kün", "bodun" veya "él" (il) denmekteydi.4 Bunlardan "bodun", "boy" (bod) sözünün çoğulu olup, boylar birliği anlamına gelmektedir. Çünkü, "bodun" (halk) aynı soydan olan ve aynı dili konuşan boyların bir başkan etrafında toplanmasıyla meydana gelmekteydi. Yine bir başkan tarafından "bodunlar"ın bir araya getirilmesiyle de Türk devleti (Türk eli) ortaya çıkmaktaydı.

Tarihî kayıtlara göre, Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan topluluklara ilk defa millî kimliklerini sezdiren ve onlara büyük bir millet olduklarını öğreten lider, büyük Hun Hükümdarı Mete'dir (Bagatır/Batur). (M.Ö. 209-174). Mete, komşu devletleri birer birer yenip, baskı altına aldıktan sonra bütün güç ve enerjisini Hun siyasî birliğini kurma faaliyeti üzerinde toplamıştır.

Bunun için 25 yıl gibi uzun bir süre mücadele eden Mete, 26 kadar büyüklü küçüklü devleti ortadan kaldırarak, Hun siyasî birliğini kurmuştur. Mete, M.Ö. 176 tarihli bir belgede bu faaliyetlerinin sonucunu, amacına ulaşmış bir liderin mutluluğu içinde, “Ok ve yay gerebilen kavimleri bir aile gibi birleştirdim; şimdi onlar Hun oldular”5 şeklinde bir ifade ile açıklamıştır. Bundan da anlaşılıyor ki, Mete, sadece Hun siyasî birliğini kurmakla kalmamış, aynı zamanda Türk topluluklarına “Hun olma”, yani millet olma bilincini de aşılamıştır.

Türklerde devlet, idareci unsur ile işbirliği yapan geniş halk kütlelerinin gayretleri ve katkıları sonucunda gerçekleşmekteydi.6 Daha doğrusu, halk devletin hem kurucu hem de temel unsuru idi. Başka bir deyişle halk, devletin gerçek sahibiydi. Bundan dolayı, devletin yıkılması ve istiklâlin kaybedilmesi, Türk toplulukları arasında elem dolu yakınmalara ve dövünmelere sebep olmaktaydı. Meselâ, 630 yılında devletini ve istiklâlini kaybeden Türk milletinin feryatları, Göktürk yazıtlarına “İlli (devletli) millet idim, ilim (devletim) şimdi hani, kime il (devlet) kazandırıyorum der imiş”7 (…) şeklindeki ifadelerle yansımıştır.

Türkler, halkı, devletin temeli sayan bir anlayışa ve düşünceye sahip olmakla kalmamışlar; bu anlayışlarını ve düşüncelerini her yerde ve her vesile ile savunmuşlardır. Bu hususta büyük fatih Cengiz Han ile ilgili somut bir örneğimiz bulunmaktadır: Cengiz Han başlangıçta devlet fikrine sahip olmayan vahşi bir kabîle reisi durumundaydı. Ele geçirdiği şehirlerin insanını tamamen öldürüyor, mallarını da yağma ediyordu. Bu vahşet karşısında dehşete kapılan Tapan adlı bir Uygur Türkü, Cengiz Han’ı şu sözlerle uyarmak zorunda kalmıştır: “Siz, insanları öldürüp, toprağı boş bırakıyorsunuz. Halbuki devlet, insan ve topraktan meydana gelir. İnsansız devlet olmaz!” Cengiz Han, bu sözlerden gerekli dersi almış olmalı ki, bundan sonra teslim olan şehirlerin insanını öldürmemeye başlamıştır.8

2. Ülke

Türkler, devletin sahip olduğu ve halkın üzerinde yaşadığı topraklara “ülke”,[9] “uluş”[10] veya “yurt” gibi adlar vermekteydiler. Bunlardan “uluş”, toprakla birlikte halkı ifade etmekteydi. “Yurt” ise, daha çok “vatan” kavramı gibi kutsal bir anlam taşıyordu.[11] Türkler için yurt, sadece üzerinde yaşanılan ve geçim temin edilen bir toprak parçası değildi; aynı zamanda kendilerini koruyan ata ruhlarının üzerinde dolaştığı bir mekân idi.

Türkler, ancak üzerinde özgür olarak yaşadıkları ve hükümranlık haklarını hiçbir sınırlama olmaksızın kullandıkları toprakları “yurt” olarak kabul ediyorlardı. Daha doğrusu onlar için yurt, üzerinde Türk tuğlarının ve bayraklarının dalgalandığı kutsal bir ata yadigârı idi. “Yurt”, diğer yurtlardan “yaka” adı verilen sınırlarla ayrılmaktaydı.[12] Bu sınırlar devletin gücüne göre, bazen daralıyor, bazen de genişliyordu.

“Yurt”, yani toprak, devletin ikinci temel unsurudur. Nasıl halksız devlet gerçeği olmayacağı gibi, topraksız da devlet düşünülemez. Türkler, çok erken çağlarda toprağın devlet için değerini ve önemini kavramışlar; onu daima terk ve fedâ edilmez kutsal bir değer olarak görmüşlerdir. Ancak, istiklâllerini ve hürriyetlerini kaybettikleri durumlarda, onu terk ve fedâ etmek zorunda kalmışlardır.

Türk hükümdarları daima, toprağı devletin temeli sayan bir anlayış içinde olmuşlardır. Bundan dolayı da, vatan toprağını korumayı ve savunmayı kendilerine başlıca görev edinmişlerdir. Daha önemlisi, şartlar ne olursa olsun bu hususta en küçük bir tavize bile yanaşmamışlardır. Özellikle, büyük Hun Hükümdarı Mete’nin toprak konusunda Çin yıllıklarına yansıyan taviz vermez tutumu, sadece Türk tarihinde değil, dünya tarihinde bile emsalsiz bir örnek teşkil etmektedir: M.Ö. 209 yılında mükemmel bir darbe ile babasını bertaraf ederek, Hun tahtına çıkan Mete, “Tung-hu” adında komşu bir kavmin ağır siyasî baskısına mârûz kalmıştır.

Moğol kökenli bir kavim olan Tung-hular, özellikle Hunlardaki iktidar değişikliğinin yarattığı şaşkınlık, karışıklık ve daha doğrusu zayıflık durumundan kendi lehlerine yararlanmak istemişlerdir. Gönderdikleri elçi ile Mete'den toprak da dahil olmak üzere bir dizi haksız istekte bulunmuşlardır. Bundan maksat, Hunlara saldırmak için bir sebep yaratmaktı. İşte bu önemli tarihî olayı kaynakta anlatıldığı şekliyle buraya alıyoruz:

"Mete idareyi ele aldığı zaman, Tung-hular güçlerinin zirvesinde bulunuyorlardı. Mete'nin babasını öldürdüğünü ve bizzat tahta oturduğunu öğrenen Tung-hular, Tuman'a (Mete'nin babası) ait 'bin li' (bir günde 500 km) koşan ata sahip olmak istediklerini bir elçi vasıtasıyla bildirdiler. Mete danışmanları ile görüştü. Onlar, Hunlar için böyle bir atın verilemeyecek kadar değerli olduğunu söylediler. Fakat Mete şöyle konuştu:

-Ben nasıl bir atı komşu devletten üstün tutabilirim?

O, 'bin li' koşan atı (Tung-hu elçisine) teslim etti. Artık Tung-hular, Mete'nin kendilerinden korktuğuna kani oldular. Onlar, Mete'nin hanımını da istediklerini bildirmek için bir elçi (daha) gönderdiler. Mete tekrar çevresi ile görüştü. Hepsi sinirlenmiş olarak bağırdılar.

-Tung-hularda ahlâk diye bir şey yok. Biz, onlara saldırmayı teklif ediyoruz. Bunun üzerine Mete şöyle konuştu:

-Ben nasıl bir kadını komşu devletten üstün tutabilirim?

O, sevgili hanımını tuttu ve Tung-hu elçisine teslim etti. Fakat, Tung-hu hükümdarının haksız istekleri daha da arttı. İki devlet arasında kullanılmayan büyük bir toprak parçası vardı. Burada sadece iki devletin askerî birlikleri bulunuyordu. Tung-hu hükümdarı gönderdiği elçi ile Mete'ye 'Benim ve senin sınırlarında askerî birlikler dışında insan bulunmayan bu toprak parçası, Hunlara çok uzak; ben bu toprak parçasına sahip olmak istiyorum', dedi. Mete tekrar danışmanlarına sordu: Bazılarının

fikri bu boş toprak parçası hem verilebilir, hem verilemez şeklinde idi. Bunun üzerine Mete, hiddetle parladı ve şöyle söyledi:

-Devletin temeli olan toprağı biz nasıl verebiliriz?

Hem verilebilir, hem verilemez şeklinde öğüt verenlerin hepsi, başlarını ayaklarının önünde buldu”.

Bu arada hazırlığını tamamlamış olan Mete, ordusunu alarak süratle Tung-huların üzerine yürümüştür; anî bir baskın hareketi ile bu şımarık kavmi perişan ederek, onlara asırlarca unutamayacakları bir ders vermiştir. 13

Burada, devlet hayatında taviz politikasının sınırlarını göstermesi bakımından örnek tarihî bir olay naklettik. Bu tarihî olaydan anlaşılacağı üzere Mete, Hun tahtına çıktığı sırada ağır dış politik baskılarla karşı karşıya gelmiş, devlet meclisinin muhalefetine rağmen -şüphesiz bu arada zaman kazanarak hazırlığını tamamlamak için- bazı tavizlerde bulunmuştur. O, Tung-huların haksız ve ahlâk dışı isteklerini karşılarken de, atın ve hatunun şahsî malları olduğunu düşünmüş ve bu yüzden iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulmasına fırsat vermemiştir. Fakat istenen taviz, şahsî olmaktan çıkıp, devlete ait bir toprak parçası olunca, Mete hemen harekete geçmiş, önce bu hususta tavizkâr olan devlet adamlarını saf dışı etmiş ve sonra da kendisinden toprak tavizi talebinde bulunan kavmi bir yıldırım harekâtı sonucunda ezmiştir.

Bu hususta sonuç olarak şu hükme varıyoruz: Dünyada pek çok toplumun devlet fikrinden habersiz olduğu bir çağda, Türkler, sağlam, köklü ve gelişmiş bir devlet fikrine ulaşmış bulunuyorlardı. Zira, onların gözünde büyük Hun Hükümdarı Mete’nin dediği gibi, “toprak devletin temeli idi”. Devletin temeli olan toprak da, sebep ne olursa olsun, terk ve fedâ edilmez idi.

3. Hâkimiyet

Devlette hâkimiyet (erkinlik, egemenlik) iki şekilde kendini göstermektedir. Bunlardan birincisi “iç hâkimiyet”tir ki, devletin sahip olduğu topraklar ve bu topraklarda yaşayan halk üzerinde hukukî bakımdan emretme hak ve yetkisini tam olarak kullanması demektir. İç hâkimiyetin sağlanabilmesi için bu da yeterli olmamakta, idare edilenlerin, yani halkın idare edenleri meşru kuvvet olarak kabul etmeleri ve itaat etmeleri de gerekmektedir. Aksi taktirde devlet değil, zorbalık hâkim olur.

Devlette hâkimiyetin ikinci tezahürü ise “tam bağımsızlık”tır.

Türkler, hürriyetlerine ve istiklâllerine fazlaca düşkün bir millet idiler. Hürriyet ve istiklâl, onların âdeta varlıklarının temel şartı idi. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, hürriyete ve istiklâle sahiplerse, kendilerini var, sahip değillerse “ölmüş” kabul ediyorlardı.14 Bundan dolayı hiçbir şekilde ve şart altında hürriyet ve istiklâllerini fedâ etmeye yanaşmıyorlardı. Hatta hayatlarında en çetin ve en ağır mücadeleyi de hürriyetlerini ve istiklâllerini korumak ve devam ettirmek için veriyorlardı. Daha da önemlisi bu iki değerin hafife alınması, önemsenmemesi bile Türkler arasında sert tartışmalara yol açıyordu.

Böyle tartışmalardan biri de M.Ö. 58 yılında Hun devlet meclisinde meydana gelmiştir: İç ve dış baskılara karşı koyamayan Hun Hükümdarı Ho-han-yeh, vezirinin de tavsiyesi üzerine Çin hâkimiyeti altına girerek, durumunu kurtarmak istemiştir. Fakat, Ho-han-yeh’in kardeşi Çi-çi ve bazı devlet adamları, istiklâlin fedâ edilmesine şiddetle karşı çıkmışlardır. Zira onlar, kurtuluşu başka bir devletin desteğinde ve himayesinde değil, kendi güçlerinde görmüşlerdir.

Böylece Hun devlet adamları, istiklâli fedâ etmek isteyenler ve istemeyenler şeklinde iki gruba ayrılmıştır. Taraflar meseleyi Hun devlet meclisinde enine boyuna tartışmışlardır. Türklerin istiklâle verdikleri değeri

ve önemi göstermesi bakımından bu tartışmanın bir kısmını aynen buraya alıyoruz:

"Hunlar cesaret ve kuvveti taktir ederler; bağımlı olmak ve kölelik onlara en âdi bir şey olarak gelir. At sırtında savaşmak ve mücadele etmek suretiyle devlet kuruldu; kavimler arasında kuvvet ve otorite kazanıldı. Yiğit savaşçılar ölünceye kadar savaşmalı ki, varlığımızı devam ettirebilelim. Şimdi iki kardeş taht için mücadele etmektedir. Sonunda ya büyüğü, ya küçüğü devlete sahip olacaktır. O (İstiklâli savunan) ölse de, onun itibarı ve şöhreti öyle artacak ki, oğulları ve torunları (ileride) daima devletin hâkimi olacaklardır. Gerçi şimdi Çin bizden daha güçlüdür; fakat (bu durumda bile) Hun ülkesini ilhak edemez. Niçin kendimizi Çin'e bağımlı kılalım ve atalarımızın devletini Çinlilere devredelim? Bu, ölmüş atalarımıza büyük hakaret olur. Böylece (komşu) devletler arasında gülünç duruma düşeriz. Evet, bu suretle (Çin'e bağlanmakla) sükunet tekrar tesis edilebilse bile, kavimler arasında yeniden üstünlüğümüzü elde edebilir miyiz?"15

Çi-çi ve taraftarları istiklâl fikrini mükemmel bir şekilde savundularsa da, bu fikri karşı gruba kabul ettiremediler. Bunun üzerine Hun Devleti parçalandı. Ho-han-yeh ve taraftarları Çin hâkimiyeti altına girdiler. İstiklâli fedâ etmeyi utanç verici ve aşağılık bir davranış sayan, daha önemlisi bunu atalarına karşı ağır bir hakaret olarak kabul eden Çi-çi ve taraftarları ise, Batı Türkistan'a çekildiler ve burada yeni bir Hun Devleti oluşturdular. Öte yandan, Türk istiklâline tamamen son vermeyi dış politikasının başlıca hedefi haline getirmiş olan Çin, Çi-çi'nin peşini bırakmadı. Büyük bir ordu ile Çi-çi'yi kendi merkezinde kuşattı. Çi-çi, burada hayranlık uyandıracak bir şekilde istiklâl mücadelesi verdi. Sonuç olarak, Çi-çi ve taraftarları, istiklâl mücadelesini hayatlarıyla birlikte kaybettiler. Fakat onlar, gelecek nesillere ölmez bir ideal ve örnek bıraktılar.

Çünkü, Türk istiklâlinin bu eşsiz kahramanları, daha mücadeleye girmeden önce "oğullarının ve torunlarının daima devletin hâkimleri olacakları" inancını taşıyorlardı. Gerçekten de Onlar, istiklâl uğrunda öldüler; fakat inançlarını yaşatmayı başardılar. Bir süre sonra oğullarının ve torunlarının ruhunda istiklâl fikri tekrar uyandı; dedelerinin uğrunda hayatlarını kaybettikleri istiklâle kavuştular.

Devletler ve milletler için siyasî istiklâl kadar, hatta ondan daha da fazla kültür istiklâli önemlidir. Türkler siyasî istiklâllerini korumakta ve savunmakta gösterdikleri hassasiyeti, kültür istiklâllerini korumakta ve savunmakta da gösteriyorlardı. Türklerin bu hususta gösterdikleri hassasiyete dair Türk tarihinde yüzlerce örnek bulunmaktadır. Bunlardan birkaçını buraya almak, Türklerin kültür istiklâline ne kadar önem verdiklerini göstermeye yetecektir:

Bazen Türk beyleri, millî örf ve âdetlerinden uzaklaşarak, kendilerini yüksek Çin medeniyetinin şaşaasına kaptırıyorlardı. Meselâ Hun hükümdarlarından Ki-ok (M.Ö. 174-160), Çin elbise ve yemeklerinden çok hoşlanmaya başlamıştır. O, bu özentide o kadar ileri gitmiş olacak ki, veziri, millî kültürde bir yıkıma yol açacağı düşüncesiyle kendisini şu sözlerle uyarmak zorunda kalmıştır:

"Bütün Hunların sayısı, Çin'in bir sınır eyaletininkine bile eşit olamaz. Halbuki, (nüfusunun çokluğu bakımından) Çin çok güçlüdür. Ayrıca, Çinlilerin elbiseleri ve yemekleri (bizimkinden) tamamen farklıdır. Şimdi, Hun hükümdarı örf ve âdetlerini değiştirmek ve Çinlilerin kullandığı elbiseleri ve yiyecek maddelerini almak isterse, Hunların tamamen Çin etkisi altına girmesi için, onların ürünlerinden onda ikisini elde etmesi yetecektir".16

Tıpkı Hunlar gibi Göktürkler de hem siyasî hem de kültür istiklâli hususunda son derece hassas idiler. Fakat, Göktürkler de Hunlar gibi Çin'in

yıkıcı faaliyetlerinden kendilerini bir türlü kurtaramıyorlardı. Nitekim, kuruluşundan çeyrek asır geçmişti ki, Göktürk Devleti, Çin'in ustaca yürüttüğü kışkırtıcı ve yıkıcı faaliyetleri yüzünden sarsılmaya başladı. Göktürk istiklâli 585 yılında ağır bir darbe yedi; iç ve dış baskılara dayanamayan Işbara Kağan, sonunda Çin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı (585). Çin'in Göktürkleri hâkimiyet altına almaktan asıl maksadı, onları Çinlileştirmek idi. Türk geleneklerine son derece bağlı olan Işbara Kağan, Çin imparatoruna yazdığı bir mektupta, Çinlileşmeye yol açacak kültür emperyalizmine şiddetle karşı çıkmıştır. O, mektubunda Çin İmparatoruna bu hususta aynen şöyle demiştir:

"Şimdi oğlumu sarayınıza gönderiyorum. Size, ilâhî kökten gelen atları her yıl takdim edecektir. Sabah akşam emirlerinizi bekleyeceğim. Fakat, elbiselerimizin önünü açmaya, omuzlarımızda dalgalanan saç örgülerimizi çözmeye, dilimizi değiştirmeye ve sizin kanunlarınızı kabul etmeye gelince, örf ve âdetlerimiz çok eski olduğu için, onları bozmaya cesaret edemedim. Bütün milletimiz de aynı kalbe sahiptir".17

Yerleşik Çin medeniyetinin debdebe ve şaşaası, tıpkı Hun beylerini olduğu gibi Göktürk beylerini de etkilemekteydi: Ülkesini ve halkını maddeten ve manen kalkındırmak isteyen Bilge Kağan (716-734), Çin'i örnek alarak, bazı önemli reformlar yapmak düşüncesindeydi. Bu düşüncelerinden biri, surlarla çevrilmiş şehirler ve kaleler kurup, Türk toplumunu yerleşik hayata geçirmekti. Onun başka bir düşüncesi de, Göktürk ülkesinde Budist ve Taoist tapınaklar kurup, bu din ve felsefeleri Türkler arasında yaymaktı. Çin kültürünün zararlarını ve bu zararlara karşı en etkili savunma tarzının neler olduğunu çok iyi bilen devlet danışmanı Tonyukuk, Bilge Kağan'ın bu fikrine Göktürk istiklâlini tehlikeye düşüreceği endişesi ile şiddetle karşı çıkarak ona bu hususta şöyle dedi:

“Bu olmamalı! Türklerin sayısı çok az. Hatta Çinlilerin yüzde biri kadar bile değil. Buna rağmen, Çin’e her zaman karşı koyabiliriz. Gerçekten biz bunu şu anda otları ve suları takip ederek, sabit bir yere konmayışımıza ve avcılık yapmamıza borçluyuz.

Bütün halkımız savaş talimi içindedir. Kuvvetli olursak askerlerimize yağmalı akınlar yaptırırız. Zayıflarsak dağlara ve vadilere kaçar saklanırız. Çin askerinin çok fazla olduğunu düşünürsek, surların hiç faydası olmaz. İçinde oturmak için kaleler yaptırır ve eski geleneklerimizi değiştirirsek, günün birinde Çinlilere yeniliriz ve ülkemiz kesinlikle onlar tarafından ilhak edilir. Esâsen, Budist ve Taoist tapınaklarda sadece hoşgörülük ve uysallık telkin edilmektedir. Kuvvet ve savaşçılık yolu bu değildir. Bundan dolayı tapınaklar yaptırmamalıyız!”.18

Türk kültürüne son derece bağlı olan Bilge Kağan, Tonyukuk’un bu yerinde ve önemli tavsiyesine uyarak, Budizm’in ve Taoizm’in Türk ülkesinde yayılmasına izin vermedi.

4. Teşkilât

Türklerde teşkilât fikrinin doğup gelişmesi milâttan önceki çağlara kadar iner. Orta Asya’nın çevre ve iklim şartları, tarımdan çok hayvancılığa imkân vermekteydi. Türkler, hayvanları da büyük sürüler halinde beslemekteydiler. Onlar, sürülerini besleyebilmek ve verimi artırabilmek için devamlı otlak ve su aramak, bir iklimden başka bir iklime göçmek zorundaydılar. Özellikle, büyük sürülerin sevk ve idaresi, otlakların önceden bulunup korunması gibi faaliyetler, onları dayanışmaya, işbirliğine, daha önemlisi hükmetmeye ve emretmeye hazırlamış, devlet teşkilâtı kurmalarında büyük kolaylık sağlamıştır. Özellikle at, onlarda hâkimiyet ve üstünlük duygusu uyandırmıştır. Diğer taraftan, geniş ülkelere ve birçok kavme birden hükmedebilmek, ancak merkeze bağlı ve iyi işleyen güçlü teşkilâtlar sâyesinde mümkün olabilmiştir. Kısaca söylemek gerekirse,

Türkler, çok iyi işleyen idarî ve askerî teşkilâtlar kurarak tarih sahnesine çıkmışlar; geniş sahalara ve halk kütlelerine hükmetmişlerdir. Bunlardan özellikle, Oğuz Kağan'ın boy teşkilâtı ile büyük Hun Hükümdarı Mete'nin (Bagatır/Batur) askerî ve idarî teşkilâtı, bütün Türk tarihi boyunca ölmezliğini korumuş, devlet kurucularına daima örnek olmuştur.

Eski Türklerde siyasî teşkilâtlanma ve devletin kuruluşu aileden başlamaktaydı. Devlet kurmak için harekete geçen kişi, hem itibarlı bir ailenin reisi hem de tanınmış bir boyun başkanıydı. Teşkilâtçılık bakımından da son derece yetenekli bir kimseydi. Boy başkanı, kendi boyu ile akraba olan boylara birer birer otoritesini kabul ettirmek suretiyle işe başlıyordu. Bunu, ya "ikna ve inandırma" yöntemiyle, ya da "mücadele", yani "kuvvet (silâh) kullanma" yöntemiyle yapıyordu. Başkanın otoritesini kabul ettirdiği boy sayısı arttıkça da, devletin kuruluşu hızlanmaktaydı. Böylece, aile çevresinde başlayan teşkilâtlanma, boylara ve gittikçe toplumun diğer kesimlerine doğru yayılmaktaydı.

Bundan sonra devletin kuruluşu bazı işlemlerle tamamlanıyordu. Artık boyların, yani bodun başkanlığına yükselmiş olan devlet kurucusu, belli bir yerde (Ötüken), belli bir törenle kendisini başında bulunduğu topluluğun hükümdarı ilân ediyor; tahta çıkıyor ve belirli unvanlar (Kağan) alıyordu.19 Bu aynı zamanda, yeni hükümdarın iktidarını halka tanıtması ve onaylatması anlamına geliyordu.

Başkanın hükümdarlığını ilân etmesiyle fiilen kurulan devlet, süratle teşkilâtlandırılıyordu. Devletin en önemli görevleri, başkanın yakınları20 ile başkana teşebbüsünde destek veren boy beylerine verilmekteydi. Bu kadro hem idarî, hem de askerî teşkilâtın çekirdeğini oluşturmaktaydı. Çekirdek ve üst kadro da kendi alt kadrolarını kurmaktaydı. Görev ve sorumlulukları da, devlet başkanının verdiği rütbe ve dereceler belirlemekteydi.

İktidarın yeni sahibi, teşkilâtını kurarken, önceki Türk devletlerinin tecrübelerinden büyük ölçüde yararlanıyordu. Hatta çoğu defa vârisi olduğu devletin teşkilâtını aynen alıyor, onun görev ve sorumluluklarını bütünüyle üstleniyordu. Değişiklik ise, iktidara yeni bir hanedanın gelmesinden ibaret kalıyordu. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, iktidar el değiştirmiş oluyordu.

Diğer taraftan, yeni hükümdara komşu bir devletten elçi gelmesiyle ve kendi elçilerinin de komşu devletler tarafından kabul edilmesiyle, yeni kurulan devlet hukuken tanınmış olmaktaydı. Hukuken tanınmanın başka tezahürleri de bulunmaktaydı. Meselâ, yeni kurulan devlet, komşu bir devlet ile bir antlaşma yapmışsa veya komşu devletlerle bir ittifak içine girmişse, bu durum yeni devletin siyasî bir varlık olarak tanınması anlamına geliyordu.

B. Hâkimiyet Anlayışı

1. Hâkimiyetin İlâhî Temelleri

Türklerde hâkimiyetin kaynağı ilâhî idi. Tanrı, hâkimiyeti doğrudan doğruya değil, bir vasıta ile kullanmaktaydı. Bu vasıta da Türk Kağanı idi. Bu duruma göre, Türk Kağanına devlet idare etme güç ve yetkisi, Tanrı tarafından bağış olarak verilmekteydi. Aynı şekilde, Türk Kağanı da kendisini Tanrı tarafından seçilmiş ve bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatılmış bir kimse olarak görmekte ve kabul etmekteydi. Aynı inanışı halk da paylaşmaktaydı.

Tanrı bağışı olan bu güç ve yetenekler Göktürk yazıtlarında şu kavramlarla ifade edilmiştir:

a. “Kut” (siyasî iktidar),

b. “Ülüg veya ülüş” (kısmet,nasip, pay),

c. “Küç” (güç).21

A. Kut (Siyasî İktidar)

Tanrı, “kut” bağışı ile Türk Kağanını “hükmetme ve hükümdarlık güç ve yetkisi”, yani “siyasî iktidar” sahibi kılıyordu. Türk Kağanı da Tanrıdan aldığı siyasî iktidarla, Orta Asya’da “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bütün milletleri kendisine tâbi kılıyor ve hepsini düzene sokuyordu”.22 Bugünkü ifadelerle söylemek gerekirse, “kut” sahibi olan Türk Kağanı Orta Asya’da Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan bütün toplulukları bir bayrak altında, yani bir devlet çatısı altında topluyordu.23

B. Ülüg veya Ülüş

“Ülüg ve ülüş” kelimeleri Türkçe “ülemek (dağıtmak, üleştirmek) veya “üleşmek” fiillerinden çıkmış birer isimdir. “Pay, hisse, nasip, kısmet” demektir. Tanrı, “ülüg veya ülüş” bağışı ile Türk ülkesinde bolluk ve bereketi artırıyordu. Dolayısıyla Türk Kağanı’na “iktisadî bir güç” kazandırıyordu. Türk Kağanı da bu gücü halkın lehinde kullanıyordu. Yani, elde ettiği maddî varlığı âdil bir şekilde halka dağıtıyordu. Bu duruma göre, Tanrı Türk Kağanı’na, âdeta “babalık” görevi yüklemiş bulunuyordu.24 Böylece Türk Kağanı da, Göktürk yazıtlarının ifadesiyle “aç milleti doyuruyor, çıplak milleti giydiriyor, fakir milleti zengin yapıyor, az milleti çok kılıyordu”.25 Bugünkü ifade ile söylememiz gerekirse, Türk Kağanı âdeta “refah devleti” yaratıyordu.

C. Küç (Güç)

Tanrı Türk Kağanı’na verdiği “küç” ile de, onun savaş yeteneğini artırıyordu. Göktürk yazıtlarının ifadesiyle Türk Kağanı’nın “askerlerini kurt, düşmanın askerlerini koyun gibi yaparak,26 kendisine zaferler kazandırıyordu. Bu inancın tabiî sonucu olarak, Türk Kağanları savaşlarda elde ettikleri başarıyı hep Tanrının kendilerine verdiği “küç” bağışına bağlıyorlardı.27 Bundan dolayı onlar, zaferden hemen sonra kurban sunmak suretiyle Tanrı’ya karşı minnettarlıklarını gösteriyorlardı.

Temeli “Tanrı bağışı”na dayanan bu iktidar tipine sosyolojide “karizmatik iktidar” denmektedir. Bu duruma göre, eski Türk devletlerindeki iktidar tipi de “karizmatik” bir özellik göstermektedir. Bu iktidar anlayışının icabı olarak, Türk Kağanı Tanrı tarafından bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatılmış olmasına rağmen, o hiçbir zaman olağanüstü varlık, yani bazı eski medeniyetlerde olduğu gibi “tanrı-kral” sayılmamıştır. Onun diğer insanlardan farkı, sadece ilâhî bağışa nail olmaktan ibaret idi. İktidarını Tanrıdan aldığına inanan Türk Kağanı da, kendisini daima bu iktidarın kaynağına karşı sorumlu sayıyordu. Ayrıca, Türk Kağanı’nın sorumlu olduğu ikinci bir yer daha vardı ki, o da yazılı olmayan kanun durumundaki “Türk töresi” idi. Esâsen o, bütün icraat ve faaliyetlerini Türk töresine uygun bir şekilde yürütmek zorundaydı. Bu da gösteriyor ki, Türk Kağanı’nın iktidarı sadece “ilâhî” değil, aynı zamanda “kanunî bir temele” de dayanıyordu.

Öte yandan, Türk hâkimiyet anlayışına göre, Tanrı sadece siyasî iktidarı veren değil, aynı zamanda verdiği iktidarı geri alan bir kudrete sahiptir. Tanrının bu gücü, Türk hükümdarlarının üzerinde daima siyasî bir baskı aracı olmuştur. Bundan dolayı, Türk hükümdarları Tanrı’nın verdiği siyasî iktidarı ellerinde tutabilmek için idarede devamlı başarılı olmak zorunda idiler. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türk hükümdarları ancak hükümdarlığa lâyık oldukları müddetçe işbaşında kalabilmekteydiler. Aksi takdirde Tanrının verdiği siyasî iktidar (kut), yine Tanrı tarafından geri alınmaktaydı. Meselâ, büyük Göktürk Kağanı Kapgan’ın yerini alan oğlu İnel, hükümdarlık görev ve sorumluluklarını yerine getirememiş, yani idarede yetersiz ve başarısız kalmıştır. Bilge ve Köl-tigin kardeşler, “kut taplamadı”, yani “kut ondan memnun olmadı” düşüncesiyle İnel Kağanı işbaşından uzaklaştırarak, idareyi el koymuşlardır28(716).

2. Hâkimiyetin İntikali

Eski Türk devletlerinde, taç baş değiştirirken, ilâhî bağış olan “kut” (siyasî iktidar), hanedan üyeleri arasında birinden diğerine kan yoluyla geçmekteydi.29 Fakat Tanrı, hanedan üyeleri arasında seçimini ve tercihini sadece biri lehinde kullanmaktaydı. Bu seçim ve tercih de, genellikle hükümdarlığa en çok lâyık ve yetenekli bir hanedan üyesi üzerinde olmaktaydı. Tanrının iradesinin hangi hanedan üyesi üzerinde olduğu da, ancak taht için yapılan bir mücadele sonucunda ortaya çıkmaktaydı. Bu yüzden eski Türk devletlerinde taht veraset hukuku son devirler istisna edilirse, hiçbir zaman belirli kurallara bağlanamamıştır. Bunun tabiî sonucu olarak da, hanedan üyeleri arasında taht kavgaları daima kaçınılmaz ve âdeta meşru bir vak’a olarak sık sık tekrarlanmaktaydı. Hatta hükümdarın daha sağlığında şehzadelerden birini kendisine veliaht tayin etmesi bile, diğer şehzadeleri durduramamaktaydı. Çünkü, veliahtın dışında hemen hemen her şehzade hakkının gasp edildiği duygusuna kapılarak, harekete geçmekteydi. Hem taht davacılarının hem de onlara destek veren kütlelerin yatışması ise, ancak bir taht kavgası sonucunda da olsa işbaşına dirayetli ve yetenekli bir hanedan üyesinin gelmesiyle mümkün olabilmekteydi. Fakat yine de, diğer hanedan üyeleri, siyasî ihtiraslarına gem vuramıyorlar; şartların kendileri için uygun olduğu zamanlarda, taht için harekete geçmekten hiçbir şekilde geri durmuyorlardı. Bazen bu hanedan üyeleri, hem içerden hem dışardan destek buluyor; teşvik ve tahrik ediliyordu. Böyle durumlarda mücadele gittikçe derinleşerek, yıllarca süren bir iç savaş halini alıyordu.30 Sonunda devlet, zayıflayarak, parçalanma ve çökme durumuna geliyordu. Daha da kötüsü, komşu devletler bu durumu kendi lehlerine değerlendiriyorlar ve son darbeyi vurmak suretiyle çöküşü tamamlıyorlardı.

C. Devlet Başkanı

1. Hâkimiyet ve Hükümdarlık Sembolleri

Eski Türk devletinin başında, tanınmış bir aileye veya boya mensup bir hükümdar bulunuyordu.31 Her hükümdar belirli hükümdarlık ve hâkimiyet sembolleri almakta ve kullanmaktaydı. Böylece hükümdar hem içerde hem de dışarda bu semboller vasıtasıyla tanınmaktaydı. Bunlar "unvan" (tanhu veya şan-yü, kağan, han, hakan, yabgu, il-teber), "otağ" (kurvı çuvaç=hükümdar çadırı), "taht" (örgin, ornag, orunluk), "tuğ", "bayrak",32 "davul" (köbürge, kövrüg), "kotuz", (sorguç) "kemer" (kur), "kılıç", "yay", "kama", "kamçı" (berge) gibi unsurlardı. Özellikle, hükümdarın oturduğu yer, yani devletin merkezi olan "ordu" da (=çadır kent) hükümdarlık ve hâkimiyet sembolü idi.33 Ayrıca, hükümdarın çeşitli vesilelerle verdiği halka açık "toy"lar da hükümdarlık sembolü sayılmaktaydı. Bu toylar, Türk devlet başkanının iktidarını ve maddî gücünü sergilediği ve gösterdiği bir yer olmaktaydı. Daha doğrusu, Türk hükümdarı bu toylar vasıtasıyla kendisine destek veren beyler ve halk için ne kadar büyük fedakârlıklar yapabileceğini göstermekteydi. Bundan dolayı bu toylara herkesin, özellikle beylerin mutlaka katılması lâzım geliyordu. Çünkü, toya icabet, doğrudan doğruya iktidarın tanınması ve itaat anlamına geliyordu. Aksi durum ise, itaatsizlik ve isyan demekti. Hükümdar tarafından cezalandırılması gerekiyordu.

2. Devlet Başkanının Özellikleri

Eski Türk hükümdarı, hem bütün devlet teşkilâtının başı hem de toplumun lideri durumundaydı. O, sadece içinde yaşadığı zamandan değil, aynı zamanda devletin ve toplumun geleceğinden de sorumluydu. Dolayısıyla onun görevi son derece ağırdı. Bu ağır görevi de, ancak iyi yetişmiş yetenekli, bilgili ve tecrübeli olan kimseler başarabilirdi. Bundan dolayı, Türk hükümdarının bazı yüksek vasıflara sahip olması gerekiyordu.34 Bunların başında cesur, kahraman, bilge ve erdemli olmak gibi önemli özellikler geliyordu.

A. Cesur ve Kahraman Olmak

Her kültür, kendisini yaşatacak ve devam ettirecek insan tipini yetiştirmeye çalışır. Atlı-göçebe kültürün ideal insan tipi cesur (yürelig) ve kahraman (alp) insandır. Zira, atlı-göçebe bir hayat yaşayan eski Türk toplumu, tehlikeler ve güçlüklerle dolu tabiî çevre içinde yaşıyordu. Üstelik bu hayat tarzında savaşlar ve akınlar, hayatta kalabilmek ve hayatı devam ettirebilmek için âdeta zorunlu, hatta kaçınılmaz bir faaliyetti. Hal böyle olunca, hem toplum hayatında hem de devlet hayatında cesur ve kahraman insanlara son derece ihtiyaç duyulmaktaydı. Çünkü, tehlikeler ve güçlükler, ancak onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde alt edilebilmekteydi. Akınların ve savaşların zafere ulaşması da, ancak onların cesareti ve kahramanlığı sayesinde mümkün olabilmekteydi. Kısaca söylemek gerekirse toplumun ve devletin kaderi, büyük ölçüde kahramanların başarılarına bağlıydı.

Eski Türklerde belli bir kahraman tipi vardı. Onun en başta gelen özelliği cesur ve atak olmasıydı. Düşmana üstün gelmek ve hâkim olmak kahramanın en büyük ihtirasıydı. O, cesaret ve kuvvetiyle ya “yavuz düşmanı” geri döndürür, yada ona boyun eğdirirdi.35

Kahramanlar için kendi hayatlarının fazla bir değeri ve önemi yoktu. Toplumun yararına hayatlarını hiç düşünmeden fedâ etmek, onlar için en büyük erdem idi. Türk toplumunda hiçbir menfaat kaygısı gütmeksizin kendi hayatlarını tehlikeye atan, hatta fedâ eden insanlara büyük değer verilmekte ve onlara karşı büyük sevgi ve hayranlık duyulmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde “kahramanlık kültü” (kutsal kabul edilen varlıklara saygı duyma) vardı.

Kahramanların ölümü bütün milleti derin bir yasa boğmaktaydı. Bilhassa vatana, millete ve devlete hizmet yolunda can veren kahramanların arkasından günlerce yas tutularak, gözyaşı dökülmekteydi. Mezarlarının

başına da bir yazıt (bengü taş/kaya=ebedî taş) dikilerek, hatıraları ebedileştirilmekteydi. Çünkü onlar, milletin övünç kaynağı idiler. Her Türk ferdi kendi soyunun kahramanları ile gurur duymaktaydı. Öyle ki, onların hayat ve faaliyetleri üzerinde daha sağlıklarından itibaren şiirler ve destanlar düzülmekteydi. Bu destanlar da "bahşılar" ve "ozanlar" tarafından düğünlerde, bayramlarda ve yas törenlerinde kopuz eşliğinde son derece içli ve duygulu nağmelerle söylenmekteydi. Böylece, bir taraftan kahramanlar onurlandırılmakta, diğer taraftan da toplumda yeni kahramanların çıkması teşvik edilmiş olmaktaydı. Çünkü, her Türk genci kendi idealinin örneğini onların hayatlarında görmekteydi.

Türkler, sosyal hayatta babadan oğula geçen, yani irsî bir liyakat tanımazlardı. Her genç toplumdaki yerini ve hatta adını kendisi kazanmak zorundaydı. Meselâ Oğuzlar, bir kahramanlık göstermeden çocuklarına ad bile vermezlerdi; yani onu sosyal bir varlık olarak kabul etmezlerdi.36 Bundan dolayı, Türk toplumunda her aile, daima kendi ideallerine, özlemlerine ve değerlerine uygun kahraman evlâtlar yetiştirmeye gayret etmekteydi.

Devletin başı ve toplumun lideri olan Türk Kağanı'ndan istenilen en önemli özellik, onun cesur ve kahraman olmasıydı.37 Zira Türk Kağanı, Türk topluluklarını bir devlet çatısı altında toplamak, isyan eden toplulukları itaat altına almak, düzeni sağlamak, akın ve savaşlarda zafere ulaşmak ve istiklâli korumak gibi devlet ve toplum hayatında son derece önemli ve büyük işleri başarmak zorundaydı. Bütün bu işler de büyük cesaret ve kahramanlık istiyordu. Gerçekten de Türk kağanı, devletin merkezinde oturan ve sadece emirler veren bir kimse değildi. O, her türlü mücadelede en ön safta bulunuyor ve verdiği emri de ilk önce bizzat kendisi icra ediyordu. Çünkü, Türk hükümdarı giriştiği her mücadelede başarının her şeyden ilk önce kendi cesaretine bağlı olduğunu çok iyi biliyordu. Öte

yandan, o kendisinin göstereceği cesaret ve kahramanlıkla, şüphesiz arkasından gelenleri de etkileyerek, onları teşvîk edeceğinin ve cesaretlendireceğinin de bilincindeydi.

B. Bilge Olmak

Türk kağanında olması lâzım gelen ikinci özellik ise, onun “bilge” olmasıdır.38 Bilge, yüksek kavrayış, derin düşünce ve büyük sezgi gücünü ifade eden bir kavramdır. Türklerde bu özelliklere sahip olan kimseye de bazen “bilge kişi” veya sadece “bilge”, bazen de “bögü” (büyü) denmekteydi. Bu kavramların bugünkü Türkçede kullanılan Arapça karşılığı ise, “filozof” (feylesuf) ve “hakîm” kelimeleridir. Burada hemen belirtelim ki, “bilge Türk kağanı”, felsefî düşüncelerle uğraşan bir “filozof” veya “hakîm” değildi. Onun düşünce ve tasavvurları sadece devletin ve toplumun geleceği ile ilgiliydi. Çünkü o, kendini daima Türk devletinin ve milletinin geleceğinden sorumlu saymaktaydı.

Göktürk Hükümdarı Bilge Kağan, Göktürk yazıtlarındaki ölmez fikirleriyle karşımıza zamanını aşmış “bilge bir lider” olarak çıkmaktadır. O, Türk milleti için yakın ve uzak tehlikeleri yüksek kavrayış ve sezgi gücü ile birer birer tespit eder ve gösterir. Bunlar Türk töresinden, Türk yurdundan, Türk devletinden, Türk kağanından ve Türk kültüründen ayrılmak gibi toplumun dağılmasına ve yok olmasına sebep olacak büyük tehlikelerdir. Bilge Kağan’a göre, sebep ne olursa olsun, sonu felâketle sonuçlanacak bu büyük tehlikelerden daima kaçınmak gerekir. O, Göktürk yazıtlarında, özellikle başında bulunduğu topluma ve gelecek nesillere bu büyük tehlikeler hakkında bilgi verir ve uyarılarda bulunur. Bu uyarılar, onu ileri görüşlü, bilge bir devlet adamı olarak vasıflandırmak için kâfidir.

Göktürklerde sadece Bilge Kağan değil, devlet danışmanı (Aygucı) olan Ton Yukuk da bilge bir kişi idi. Gerçekten de o, son derece dikkatli bir gözlemci ve iyi bir düşünürdü. Akıllı, bilgili ve tecrübeli bir devlet adamı

olarak asla hayallere kapılmıyordu. Bıkmak ve yılmak nedir bilmezdi. Umutsuzluktan umut çıkarmakta son derece yetenekliydi. Ona göre, devlet için en büyük tehlike yakın tehlike idi. Bunda dolayı önce yakın tehlikeler hedef alınmalı ve bu tehlikeler bertaraf edilmeliydi.

Ton Yukuk'un düşüncelerinin çoğu tecrübî bilgilere dayanmaktaydı. O, problemlerin büyümeden, dal budak salmadan daha kolay çözülebileceğine inanıyordu. Bundan dolayı Ton Yukuk, "Yufka olanın delinmesi kolay imiş, ince olanı kırmak kolay. Yufka kalın olsa delinmesi zor imiş. İnce yoğun olsa kırmak zor imiş" şeklindeki bir atasözünü kendi düşüncesinin ve faaliyetlerinin temel ilkesi yapmıştır.

C. Erdemli Olmak

Türk kağanının üçüncü önemli özelliği de, onun "erdemli" olmasıdır. "Erdem" (ertem),39 Türklük kadar eski kavramdır. Bu kavram yüksek ahlakî değerlerin ve üstün meziyetlerin toplamını ifade eder. Bu bakımdan erdem kavramı "cesaret, alplik ve bilge" gibi özellikleri de içine alır. Bunlardan cesaret ve kahramanlık, erdemin ilk ve en belirgin özelliğidir. Erdem kavramı sadece bu özellikleri değil, toplumu birlik ve dayanışma içinde tutan fedakarlık, bağlılık, dostluk, minnettarlık, vefa, samimiyet, mertlik, dürüstlük, cömertlik ve konukseverlik gibi meziyetleri de içine almaktaydı. Burada hemen belirtelim ki, diğer topluluklarda nadiren görülen bu yüksek insanî meziyetler, çok erken çağlarda Türk insanının şahsında doğmuş ve gelişmiştir. Daha doğrusu, bu meziyetler Türk insanın en belirgin karakter özellikleri olmuştur. Daha da önemlisi bu yüksek karakter özellikleri, Türkün manevî gücünü son derece artırmış ve ona tartışma götürmez bir üstünlük sağlamıştır. Yenisey bölgesindeki Altın göl yazıtında yer alan "Erdemli millet güçlü olur"40 sözü ile âdeta Türk milletinin bu niteliği belirtilmiştir. Zira, manevî gücü meydana getiren sayı çokluğu değil, üstün niteliklerdir.

Eski Türk toplumu için erdem, ailesine, aşiretine bağlılık ve kahramanlık demekti. Bundan dolayı eski Türk toplumunda düşman ile savaşmak ve onu yenmek, en büyük erdem sayılırdı. Bir insanın kahramanlığı, onun savaşta öldürdüğü düşman sayısı ile ölçülür ve takdir edilirdi. Öldüğü zaman da mezarına, sağlığında öldürdüğü düşman sayısı kadar "balbal" dikilirdi.

3. Devlet Başkanının Görev ve Sorumlulukları

Türk hükümdarı bütün devlet teşkilâtının başı ve toplumun lideri olarak, en büyük güç ve yetkileri kendi şahsında topluyordu. Her emri, kanun hükmünde ve değerindeydi. Devletin her kademesindeki görevliler ve bütünüyle halk, bu emirlere uymak zorundaydı. Öte yandan Türk hükümdarı, en büyük yargıç durumundaydı. O, bu sıfatıyla yüksek mahkemeye başkanlık ederdi.41 Şahsına ve devlete karşı suç işleyenler için tutuklama kararı alabilir; bizzat yargılamasını yapabilir; ölüm dahil çeşitli cezalar verebilirdi.

Türk kağanı, devletin başı olarak iç ve dış siyaseti düzenler; savaş ve barışa karar verir; savaş ve akınlarda ordulara komuta eder; elçiler gönderir, elçiler kabul eder; devlet teşkilâtının her kademesindeki görevlileri tayin eder veya görevlerinden alırdı.

Türk kağanlarının en önemli görevlerinden biri de, Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan bütün toplulukları bir devlet çatısı altında toplamak idi. Bu, ancak kuvvet, yani silâh gücü ile yapılabilmekteydi. Bunun için Türk kağanları, ordular sevk ederek savaşmak, devletleri ortadan kaldırmak, toplulukları itaat altına almak, birlik ve bütünlüğü sağlamak durumundaydılar. Bu durum Göktürk Yazıtlarında "İlliyi (devletli olanı) ilsizleştirdik, kağanlıyı kağansızlaştırdık. dizliye diz çöktürdük, başlıya baş eğdirdik (itaat altına aldık) "42 şeklinde ifade ediliyordu.

Türk kağanları, sadece Türk topluluklarını değil, yabancı soydan kavimleri de bir devlet çatısı altına toplamayı kendilerine gaye edinmişlerdir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar daima dünya hâkimiyeti dâvâsı gütmüşlerdir. Çünkü Türk kağanları, dünya hâkimiyetinin Tanrı tarafından bir görev olarak kendilerine verildiğine inanıyorlardı. Bilge Kağan, bu hususta Göktürk yazıtlarında âdeta dünya hâkimiyetini gerçekleştirmiş bir hükümdar gibi şöyle konuşmaktadır: “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tâbidir. Bunca milleti hep düzene soktum”.43 Bu sözler, hiç şüphesiz ulaşılmış olan hedefi değil, ulaşılmak istenilen bir hedefi göstermektedir.

Türk devleti, idarede yetersiz kalan kağanların zamanında zaafa düşüyor; devlet ve toplum düzeni sarsılıyor; töre44 bozuluyordu. Böyle durumlarda töreyi yeniden düzenlemek ve korumak, Türk kağanına düşüyordu. Öte yandan kanun (töre) hâkimiyetini ve düzeni sağlamak da, Türk kağanının görevleri arasındaydı. Esâsen, Türk devletlerinde kanunsuz ve hükümdarın şahsî iradesine bağlı bir idare şekli mevcut olmamıştır.45 Özellikle, her hükümdar doğru kanunlar koymak ve onu adâletle uygulamak durumundaydı. Zira, Türklerde adâleti, devletin temeli sayan bir hukuk anlayışı hâkimdi. Bu anlayış ünlü siyaset kitabı “Kutadgu Bilig”de, “Beyliğin temeli adalettir” şeklinde bir ifade ile ortaya konmuştur.46 “Âdil ve doğru kanun”a “köni törü” deniyordu. Kutadgu Bilig’de “köni törü”yü de Hükümdar Kün-toldı temsil etmiştir.47 Görüldüğü gibi, Türk hükümdarı burada güneşe benzetilmiştir. Çünkü güneş, ışığını ve ısısını bütün canlılara eşit olarak ulaştırmaktadır.48

Türk kağanının görevlerinden biri de iktisadî alanda idi. Çünkü, Türklerde “halk devlet için değil, devlet halk için” vardı. Bu anlayışın tabiî sonucu olarak, Türk kağanları, halkı iktisadî bakımdan bütünüyle refaha

ulaştırmayı ve refah içinde yaşatmayı, kendilerine başlıca gaye edinmişlerdir. Bilge Kağan, bu gayeyi nasıl gerçekleştirdiğini Göktürk yazıtlarında şöyle anlatır: “Tanrı buyurduğu için, kendim devletli (kut) olduğum için, kağan oturdum. Kağan oturup, aç milleti doyurdum, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin, az milleti çok kıldım”.49 Fakat Bilge Kağan’ın bu gayeyi gerçekleştirmesi pek kolay olmamıştır. Onun, kardeşi Köl-tigin ile birlikte, “gündüz oturmadan, gece uyumadan ölesiye bitesiye çalışması” gerekmiştir.50 Aynı anlayış başka Türk beylerinde de vardı. Meselâ, bir Göktürk beyi de (Aşina She-erh), maddî refahı artırmak için halktan 10 yıl hiç vergi almamıştır. Bu yüzden kendisi yoksul duruma düşmüştür. Bazı beyler, onun bu durumunu alay konusu yapmak istemişlerdir. Fakat o, “Ben ancak halkım zengin olunca huzur duyarım” sözü ile bu beyleri utandırmıştır.51

Türk kağanının iktisadî refah yaratmak için bazı tedbirler alması gerekiyordu. Bu tedbirlerin başında iç barışı ve düzeni sağlamak geliyordu. Çünkü, bazen kağanların idarede yetersiz kalmaları, bazen de taht için yapılan kavgalar yüzünden devlet otoritesi zayıflıyor, iç barış ve düzen bozuluyordu. Türk boyları arka arkaya devlete karşı isyan ediyor veya devletten ayrılıyordu. Karışıklık ve iç mücadele de, ekonomik faaliyetlerin büyük ölçüde sekteye uğramasına yol açıyordu. Bu durum ancak tahta güçlü ve yetenekli bir kağanın geçmesiyle düzeltilebilmekteydi. Böyle bir durumda Türk kağanının ilk işi, isyan eden Türk topluluklarını tekrar itaat altına almak, dağılmış olan Türk topluluklarını toplamak ve bunları belirli bir düzen içinde, belirli yerlere tekrar iskan etmekti. Bu faaliyet Göktürk Yazıtlarında “Doğuda Kadırgan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş”52 sözü ile ifade ediliyordu.

Ekonomik tedbirlerden biri de, komşu devletlerle ticarî anlaşmalar yaparak, halkın ihtiyacı olan malları bu devletlerden temin etmekti. Çünkü,

Orta Asya’nın tabiat ve iklim şartları hayvancılığa olduğu kadar tarıma imkân vermiyordu. Bundan dolayı Türk toplulukları bazı ihtiyaçlarını komşu ülkelerden sağlamak zorundaydılar. Bu da ya komşu devletlerle ticarî anlaşmalar yapmak ya da yağmalı akınlar düzenlemek veya bazı devletleri vergiye bağlamak suretiyle sağlanabilmekteydi. Bilge Kağan her iki usulü de başarıyla uygulamıştır. O, Çin ile yaptığı ticarî anlaşma hususunda şöyle demektedir: “Bu yerde (Ötüken ormanı) oturup Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor”.53 Öte yandan Bilge Kağan, seferlerini ve akınlarını genellikle ekonomik gayelerine vasıta yapıyordu. Böylece o, toplumun ihtiyacını eksiğini savaş yoluyla sağlamaktaydı. Bilge Kağan bu durumu Göktürk Yazıtlarında şöyle açıklamaktadır: “Sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını, kara samurunu, mavi sincabını Türküme, milletime kazanıverdim”.54

4. Devlet Meclisi

Türk Kağanları, devlete ait işlerde kararları tek başına almazlardı. Eski Türk devletlerinde siyasî, askerî, ekonomik, sosyal ve kültürel konulardaki meselelerin görüşüldüğü, tartışıldığı ve karara bağlandığı meclisler vardı. Bu meclislere “toy”, “kengeş”, “térnek”, ve “kurultay” (moğ.: khuriltai) gibi adlar verilmekteydi.55 Meclis üyelerine de “toygun” denmekteydi. Devlet meclisine kağan başkanlık ederdi. Kağan bulunmadığı zamanlarda meclis, “aygucı” veya “üge” unvanıyla anılan devlet danışmanlarının başkanlığında toplanırdı. Başta “hatun” ve “şad” olmak üzere “yabgu, tigin, il-teber, erkin, kül-çor, apa, tudun, tarkan” gibi askerî ve idarî yüksek görevliler, devlet meclisinin tabiî üyeleri idi. Bu duruma göre, devlet meclisindeki üyelerin bir kısmı hanedandan, bir kısmı da hanedan dışından seçilmekteydi.

Asya Hun Devleti'nde her yılın birinci, beşinci ve dokuzuncu aylarında toplantılar düzenlenirdi. Bunlardan birinci toplantı dinî nitelikteydi. İkinci toplantı, daha çok bayram veya festival türünden bir toplantı idi. Asıl büyük ve kapsamlı toplantı ise, dokuzuncu ayda Şansi bölgesindeki Tai-lim adı verilen bir sahada yapılmaktaydı. Tai-lim'deki bu büyük toplantıya başta "hatun" olmak üzere tiginler, yüksek dereceli memurlar, birlikleriyle ordu komutanları, tâbi boylar ve topluluklar katılmaktaydı. Toplantıya katılmak, devlete ve hükümdara bağlılık işareti sayılmakta, aksi durum ise itaatsizlik ve isyan anlamına gelmekteydi.56 Bu toplantıda ordu teftiş edilmekte, insan ve hayvan sayımı yapılmakta,57 memleket meseleleri üzerinde genel görüşmeler yapılmakta, devlet politikaları görüşülüp karara bağlanmakta, idareye geniş yetkiler verilmekte ve hükümdarın meşruiyeti tekrar onaylanmaktaydı.

Asya Hunlarının devlet başkanının isteği üzerine toplanan bir devlet meclisleri vardı. Büyük Hun Hükümdarı Mete, devlet meselelerini bu meclise getirmekte ve devlet adamlarının tartışmasına açmaktaydı. Mete, bu mecliste devlet adamlarının fikirlerini dinlemekle birlikte son kararın kendisinde olmasına daima dikkat etmekteydi. Öte yandan Avrupa Hunlarında da devamlı görev yapan bir meclis bulunmaktaydı. Bizans elçisi Priskos, Attila'yı ziyareti sırasında gördüğü bu meclisi "Seçkinler Meclisi" (logades) adı ile tanıtmıştır.58

5. Hatun (Türk Hükümdarının Eşi)

Eski Türk hükümdarlarının eşleri "yin-çü" (yen-shih=yin-çü=incü veya evci), "hatun" veya "uluğ hatun" (ta yen-shih) unvanını taşırlardı.59 Hatunlar da devlet yönetiminde söz sahibi idiler. Ayrı otağları ve "buyruk"ları (bakanları) vardı. Törenlerde hükümdarın yanında yer alırlar; devlet meclisine katılırlar; elçiler gönderirler; elçiler kabul ederlerdi.60

Hatun, gelecekteki hükümdarın annesiydi. Bundan dolayı onun Türk soyundan olmasına özellikle dikkat edilirdi. Türk hükümdarları, “hatun” olacak eşleri genellikle tanınmış Türk boylarının birinden alırlardı.

Türk kağanının “hatun”dan başka eşleri de vardı. Özellikle, Çinli bir prensesle evlenmek Türk kağanlarının âdeti idi. “konçuy” unvanı ile anılan bu prensesler, hiçbir zaman “hatun” derecesine yükselemezlerdi. Konçuy’dan olan çocuklar da taht üzerinde hak iddia edemezlerdi.

6. Tiginler (Türk Hükümdarının Oğulları)

Türk kağanının oğulları “tigin” (prens) unvanı ile anılırdı. Tiginlerin her birine devlet teşkilâtının en yüksek kademesinde görevler verilirdi. Meselâ, Hunlarda hükümdardan sonra gelen ve “dört köşe” adıyla anılan yüksek memuriyetlere tiginler tayin edilmekteydi. Tiginlerden biri, genellikle büyük oğul, hükümdarın sağlığında veliaht tayin edilirdi. Veliaht olarak belirlenen tigin, bazen “sol bilge tigin” (Tso Hsien Wang) (Hunlarda) bazen de “şad” (Göktürklerde) unvanı alırdı; idaresine devletin doğu bölgeleri bırakılırdı; emrine de bir birlik (tümen) verilirdi. Veliaht olan tigin, bazen önemli bir Türk topluluğunun başına getirilmekteydi. Meselâ Uygur Kağanı veliaht olarak belirlediği oğlu Bayan-çor’u (Moyun-çor), devletin ikinci temel unsuru olan Oğuzların üzerine idareci olarak tayin etmiştir.

Veliaht tayin edilen tiginin idaresine belirli bir bölge ile emrine askerî bir birlik verilmesinden maksat, onun ilerideki görevine -daha sorumluluk mevkiine gelmeden önce- hazırlanmasını, yani yetişmesini sağlamaktı. Burada “sol bilge tigin” veya “şad”, bir taraftan yaptığı pratik uygulamalarla idarede tecrübe kazanıyor, diğer taraftan katıldığı akın ve seferlerde komutanlık yeteneklerini geliştiriyordu. Meselâ, hükümdarlık mevkiine gelmeden önce “şad” unvanıyla Tarduş Türk topluluğunun üzerine idareci tayin edilen Bilge Kağan, bu makamda 19 yıl görev yaparak kendisini yetiştirmiştir. Aynı şekilde, Köl-tigin de, “şad” unvanı ile 16

yaşından itibaren Göktürk ordularının bütün savaşlarına katılarak, askerî tecrübesini artırmış; yeteneğini geliştirmiştir.

Veliaht tayin edilen tiginin tahta çıkması her zaman kesin değildi. Çünkü, Türk hâkimiyet anlayışı, tahta çıkma hakkını sadece veliaht olarak belirlenen tigine değil, her tigine eşit bir şekilde vermekteydi. Hal böyle olunca, Türk devletlerinde taç baş değiştirirken, mutlaka bir taht mücadelesi meydana gelmekteydi. Bu mücadeleyi kazanan tigin de tahtın yeni sahibi olmaktaydı. Eğer tiginler yenişemezlerse, yani biri diğerine üstün gelemezse devlet ve saltanat bölünmekteydi.

Öte yandan tiginler, çocuk yaşta, hasta veya malûl, yani iktidarın gerektirdiği sorumluluğu yerine getiremeyecek durumda iseler, töre gereğince tahta amcaları çıkmaktaydı. Meselâ, Köl-tigin ve Bilge kardeşler, babaları El-teriş Kağan öldüğü zaman çocuk yaşta (7 ve 8 yaşlarında) oldukları için, töre gereğince tahta "Kapgan" (Fatih) unvanıyla amcaları Bey-çor (M'o-ço) geçmiştir. Diğer taraftan hükümdarın "hatun" olmayan eşlerinden doğan oğulları ne kadar yetenekli olurlarsa olsunlar, taht üzerinde bir hak iddia edemezlerdi. Meselâ Göktürk Hükümdarı Mukan Kağa'nın Ta-lo-pien (Tarban) adında başka bir eşinden doğmuş son derece yetenekli bir oğlu vardı. Mukan Kağan, annesi "hatun" olmadığı için bu oğlunu veliaht olarak gösterememiştir. Yerine, töre gereğince kardeşi Taspar (T'o-po) geçmiştir. Taspar Kağan da ölmeden önce kardeşe vefa ve sadakatin bir nişânesi olarak, kendi oğlu yerine kardeşinin oğlu Ta-lo-pien'i veliaht göstermek istemişse de, bu tiginin veliahtlığı yine devlet büyükleri tarafından aynı gerekçe ile reddedilmiştir.61

D. İdarî Yapı ve Özellikleri

Türk devlet teşkilâtının temeli, Türk kozmik (evrenin yaratılışı) düşüncesine dayanmaktadır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türkler devletlerini, evrenin yaratılış düzenine uygun bir tarzda

şekillendirmişlerdir. Göktürk Yazıtlarına yansıyan Türk kozmogonisine göre, "Üstte gökyüzü, altta yağız yer, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmıştır. İnsanoğlunun üzerine de (Tanrı tarafından) Türk Kağanları (Bumin ve İstemi) oturtulmuştur". Görüldüğü gibi, "gökyüzü ve yeryüzü", yani bütün dünya Türk devletinin mekânını oluşturmaktadır. Türk Kağanları ise, "üniversal" (cihânşümul), yani bütün dünyanın hükümdarı durumundadırlar.

Hiçbir ayrım yapılmaksızın bütün insanlar da (kişioğlu), onların halkıdır. Türk hükümdarları siyasî iktidarı da (kut), doğrudan doğruya Tanrıdan almaktaydılar. İlâhî bağış (kut) yoluyla Türk hükümdarlarına geçen siyasî iktidar, yukarıdan aşağıya doğru inmekte, yeryüzünde ikiye ayrılarak sağa ve sola doğru, yani doğu ve batı ekseni istikametinde yayılmaktaydı. Böylece Türk devletlerinde ülke, halk, teşkilât ve memuriyetler, genellikle "doğu-batı, sağ-sol, iç-dış, ak-kara, büyük-küçük" şeklinde ikiye ayrılmaktaydı.62 Bunlardan "doğu", yani "sağ" taraf daima üstün vaziyetteydi. Başka bir deyişle hâkimiyet ve üstünlük doğu taraftaydı. Batı, yani sol taraf, doğuya, yani sağ tarafa tâbi durumdaydı.63

Devletin idare merkezi olan "ordu" (çadır kent), doğudaydı. "Ordu"nun tam ortasında da Türk Kağanının "otağ"ı yer almaktaydı. Türk Kağanı burada oturmaktaydı. O, aynı zamanda ikili teşkilâtın tam merkezinde bulunmaktaydı. Güneyinde ve kuzeyinde de yüksek rütbeli beyler (Şadpıt ve Tarkat buyruk beyleri) sıralanmaktaydı.64 Diğer taraftan Türk hükümdarı, tahtına da doğuya dönük bir tarzda oturmaktaydı. "Otağ"ın kapısı ise, yine doğuya açılmaktaydı. Türk hükümdarı, her sabah otağın kapısından çıktığında kutsal kabul edilen güneşi selâmlamaktaydı.65 Öte yandan, sol, yani ülkenin batı tarafına "yabgu" unvanı ile hükümdarın kardeşlerinden biri tayin edilmekteydi.66 Meselâ 552 yılından Göktürk

Devleti’ni kuran Bumin Kağan, devletin batı bölgelerini “Yabgu” unvanı ile kardeşi İstemi’ye bırakmıştır. Kardeşinin emrine de on bey vermiştir.67

Devletin batı bölgelerinin başında bulunan yabgu, doğuda oturan hükümdarın yüksek egemenlik haklarını daima tanımakta, iç ve dış işleri hep onun adına yürütmekteydi. Fakat, karar ve icraatında tamamen serbestti. Tıpkı bir devlet başkanı gibi, o da elçiler gönderebilir, elçiler kabul edebilirdi; başka devletlerle anlaşmalar yapabilirdi; savaşa ve barışa karar verebilirdi. Öte yandan, bütün devleti ilgilendiren meseleler söz konusu olduğu zamanlarda ise, devletin sağ ve sol bölgelerindeki beyler (şadlar ve yabgular), hükümdarın başkanlığındaki mecliste toplanmakta ve bu mecliste alınan kararlara göre hareket etmekteydiler. Ortak hareket edilecek seferlerde ise, bütün ordu hükümdarın başkomutanlığında birleşmekteydi. Ordu düzeni de ikili sisteme göre şekillenmekteydi. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, herkes mensup olduğu yöne ve yere göre ordunun sağ ve sol kanatlarında yerlerini almaktaydı.68

Türk devlet teşkilâtındaki bütün yüksek memuriyetler de Türk kozmogoni anlayışına göre düzenlenmiştir. Türkler, devletin mekânını oluşturan dünyayı “dört köşe” (dört bulung) olarak düşünmüşlerdir. “Dört köşe” de doğu, batı, güney ve kuzey olarak dört ana yön ile ifade edilmiştir. Bunlardan doğuya “ileri”, batıya “geri”, güneye “beri”, kuzeye de “yukarı” denmiştir.69 Öte yandan Türk hâkimiyet anlayışına göre, Tanrı, bütün insanların idaresini Türk hükümdarına vermiştir. Bu durumda, Türk hükümdarı “Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bütün ülkeleri ve milletleri hâkimiyeti altına alması” gerekiyordu. İşte en eski devlet teşkilâtı da bu anlayışa göre kurulmuş ve düzenlenmiştir.

Hun Devleti’nde “tan-hu” veya “şan-yü” unvanı ile anılan hükümdardan sonra “dört köşe veya boynuz” ile “altı köşe veya boynuz” adlarıyla anılan

yüksek memuriyetler geliyordu. Bunlardan “dört köşe”, dünyanın dört ana yönü, “altı köşe” de altı tali yönü esâs alınarak oluşturulmuştur. “Dört köşe” ve “altı köşe” memuriyetler de, kendi içlerinde sağ ve sol olmak üzere iki kısma ayrılıyordu.70 Her iki grupta yer alan memuriyetlere başta hükümdarın oğulları ve küçük kardeşleri olmak üzere hanedan ile akraba boyların başkanları tayin edilmekteydi. Meselâ, “dört köşe” grubuna bağlı memuriyetlerden ilk ve önemli mevkii, “sol bilge tigin” (Tso Hsien Wang) unvanı ile veliaht işgal etmekteydi. Her iki grupta bulunan görevlilerden her birinin idaresine de ayrı ayrı sahalar ve müstakil askerî birlikler verilmekteydi. Bunlardan sol grupta olanların sahaları devletin doğu bölgesinde, sağ grupta olanların sahaları da devletin batı bölgesinde bulunmaktaydı.71

Ayrıca, yüksek rütbeli “24 komutan” (chang=başbuğ) da askerî birliklere komuta etmekteydi. Komutanların emrinde ise, büyük birer askerî birlik (bir tümen=on bin) bulunuyordu.72 Her komutan, büyük bir ihtimalle, tanınmış birer boyun başkanıydı. Bu duruma göre, Türklerde halk, tamamen devlet teşkilâtı içine alınmış demekti.

Göktürklerin, Uygurların ve diğer Türk devletlerinin teşkilâtları da esâs olarak Hun Türklerininki ile aynı idi. Çin Yıllıklarının bildirdiğine göre, Göktürklerde 28 çeşit unvan ve memuriyet vardı.73 Diğer Türk devletlerinde görülen değişik unvan ve memuriyetlerle bu sayı şüphesiz daha da artmaktadır. Bu unvan ve memuriyet adlarının bir kısmını Türkçe kaynaklar vasıtasıyla öğrenebilmekteyiz. Bunlar; “yabgu, şad, kündür, ayguçı (devlet danışmanı), üge/öge (devlet danışmanı), yuğruş (bakan. Karahanlılarda vezir), il-teber (hükümdara bağlı bir topluluğun idarecisi), irkin/erkin (hükümdara bağlı bir topluluğun idarecisi), köl-erkin (Oğuzlarda hükümdar vekili), apa tarkan, tarkan, baga tarkan, boyla, buyruk (bakan, nazır, komutan), buyruk çor, köl çor (büyük komutan),

inançu/inanç/inal/inak, ataman, babacık (Atabeg=şehzâde mürebbisi), tudun (vergi toplamaktan sorumlu görevli), tutuk (askerî vali), sü-başı (ordu komutanı), alpagu (subay), sengün/şengün (komutan, general), çabış/çavuş, kalabur (kılavuz, lider), yula, elçi, tilmaç (tercüman), agıçı (hazinedâr), alumçı (tahsildâr) tamgaçı (Tuğracı=mühürdâr), bitikçi (katip), yargan/yargucı (yargıç), emçi (otaçı=tabip)" gibi idarî, askerî unvan ve memuriyetlerdir.74 Hemen belirtelim ki, bu rütbe ve dereceler boş bir unvandan ibaret değildi; her biri belirli bir yetki ve sorumluluğu göstermekteydi.75 Fakat, bu unvan ve memuriyet sahiplerinin bir kısmının görev ve sorumluluklarını, daha da önemlisi devlet teşkilâtındaki yerlerini kaynaklar vasıtasıyla tespit etmek mümkün olmamaktadır. Öte yandan, bu unvan ve memuriyetlerin bir kısmı (Yabgu, Şad) hanedan üyelerine verilmekteydi. Hanedan üyelerine verilen unvan ve memuriyetler de irsiydi, yani babadan oğula geçmekteydi.76

E. Hukuk

Bilindiği gibi Türkler, pek erken çağlarda, Orta Asya'da geniş sahalara hükmeden ve büyük teşkilâtlar kuran bir millet olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Burada hemen şu hükme varmak mümkündür: Devlet kurmak, hiç şüphesiz kamu hukuku meydana getirmek demektir. Türklerin, sağlam ve değişmez hükümler ihtiva eden hem kamu hukukları hem de özel (aile) hukukları vardı. Hemen hemen bütün Türk topluluklarında, gerek kamu gerekse özel hukuka dair bütün kanunlara "töre" (törü) denmekteydi. Fakat onlar, töreyi hiçbir zaman yazılı hale getirmemişlerdir. Bundan dolayı, eski Türk hukukuna dair net, kesin, sağlam ve ayrıntılı bilgilere sahip değiliz.

Biraz yukarıda zikrettiğimiz gibi, eski Türk devletlerinin merkez ve taşra teşkilâtlarında görev yapan çok kalabalık bir memur kadrosu buluyordu. En büyüğün

den en küçüğüne kadar her memur, belirli bir unvan taşıyordu. Bu unvanlar sahibine sadece onur ve saygınlık değil, belirli bir görev ve sorumluluk da yüklemekteydi. Her memur, unvanın gösterdiği görev ve sorumluluğu yasalara (töre) uygun bir şekilde yerine getirmek durumundaydı. Daha doğrusu, başta Türk devlet başkanları olmak üzere devlet idare etme görev ve sorumluluğunu üzerinde taşıyan herkes (ehl-i örf), yasaları uygulamakla görevliydiler. Bütün devlet görevlileri ve halk da, yasalara uymakla yükümlüydüler. Zira, gerek devlet, gerek toplum hayatında hâkim ve geçerli olan güç, töre hükümleriydi. Eski Türk toplumunda töre hükümlerine aykırı hareket edenler, cezadan başka ayıplanmak ve dışlanmak gibi ağır manevî bir baskıya maruz kalıyordu ki, bunu kolay kolay kimse göze alamıyordu.

Eski Türklerde, devlet ile hukuk (töre), birbirinden ayrılmayan, birbirini tamamlayan, daha önemlisi birbirlerinin varlık sebebi olan iki temel unsur idi. Bunun için eski Türk yazıtlarında devlet ile töre genellikle birlikte zikredilmiştir.77 Özellikle Bilge Kağan (716-734), hem Türk devletinin hem de töresinin ölmezliğine inanmaktaydı. O bu inancını ve düşüncesini, “Üstte gök basmasa, altta yer delinmese (yani kıyamet kopmazsa), Türk milleti, devletini töreni kim bozabilir?” şeklinde ifade ile ortaya koymuştur. Fakat Bilge Kağan, bu inancında ve düşüncesinde kısmen yanılmıştır. Zira, ölümsüzlüğüne inandığı Göktürk Devleti, onun ölümünden kısa bir süre sonra yıkılmıştır.78 Halbuki Türk milletinin bu husustaki inancı ve düşüncesi ise, daha gerçekçi ve doğru olmuştur. Ona göre, devlet yıkılabilmekteydi. Töre ise kalıcı idi (El kaldı, törü kalmaz=Devlet gider töre kalır).79

Yeni bir Türk devleti kuran veya tahta çıkan her Türk hükümdarı, ilk iş olarak atalarından kalan töreyi düzenlemek ve yürürlüğe koymakla, yani kanun hâkimiyetini sağlamakla icraatına başlıyordu.80 Çünkü, eski

Türklerde töreyi, devletin temeli sayan bir hukuk anlayışı hâkimdi. Başka bir ifade ile söylememiz gerekirse, eski Türk devletlerinde hükümdarın şahsî idaresine kalmış keyfî bir idare hiçbir zaman söz konusu olmamaktaydı (bu hususta bkz. Türk devlet başkanının görev ve sorumlulukları).

Devletin ve bütün teşkilâtın başı olan Türk hükümdarları, aynı zamanda adâlet teşkilâtının da başıydı. Şahsına ve devlete karşı suç işleyenler için en büyük yargıç sıfatıyla bizzat yargıda bulunabilir ve ölüm dahil her türlü cezayı verebilir ve uygulatabilirdi. Meselâ Attila, şahsına suikast düzenleyen Bizans elçisinin sorgusunu bizzat kendisi yapmıştır. Attila bu sorgulamada sadece Bizans elçisi değil, aynı zamanda bu olayın asıl müsebbibi olan Bizans imparatorunu da gıyaben yargılamıştır.81

Göktürk kağanlarının zaman zaman başkanlık yaptıkları yüksek devlet mahkemesinde, “yargu” veya “yargan” (yargucu=assesseur=yargıç veya savcı yardımcısı) unvanını taşıyan bir yargıç bulunmaktaydı. Ünlü Göktürk veziri ve devlet danışmanı Ton Yukuk bir ara (705-716) bu yüksek mahkemede görev yapmıştır.82 Hunlarda yargıçlık görevi belirli ailelerin reislerine verilmekteydi.83 Hazarlarda ise, her dinî cemaat için ayrı yargıç tahsis edilmiştir. Buna göre, Hazar ülkesinde Yahudilerin davasına iki, Hıristiyanların davasına iki, diğer din mensuplarının davasına da bir yargıç bakmaktaydı.84

Eski Türklerde, toplumunun hoş karşılamadığı suçlar oldukça ağır bir şekilde cezalandırılmaktaydı. Daha doğrusu bu hususta kanunlar, son derece sert ve tavizsiz idi. Adam öldürmek, barış zamanı kılıç çekmek, zinada bulunmak, hayvan kaçırmak, soygunculuk ve hırsızlık yapmak gibi fiiller kesinlikle yasak idi. Bu suçları işleyenler idam edilir, malları devlet hazinesine alınır ve aile fertlerinin hürriyetleri kısıtlanırdı. Irza tecavüz de

ağır suçlardan sayılırdı. Bu da bazen idamı gerektirirdi. Hafif suçlar ise, 10 günü aşmamak üzere hapisle veya bedel ödetmekle cezalandırılırdı.85

Büyük ölçüde yerleşik hayata geçen Uygur Türkleri, besiciliğin yanında ziraat ve ticaret de yapmaktaydılar. Yerleşik hayat ve bu hayata dair çeşitli faaliyetler, Uygurlarda özellikle hukuk kültürünün gelişmesinde başlıca rol oynamıştır. Uygurlardan günümüze, fertlerin birbirleriyle, toplumla ve devletle olan ilişkilerini gösteren çok miktarda belge ulaşmıştır. Bu sözleşmeler, hiç şüphesiz belirli ve yazılı kanunlara dayanmaktaydı. Aksi takdirde bu belgelerin bir anlamı ve geçerliliği olamazdı. Uygurların zamanına göre çok ileri ve medeni bir toplum olduklarını gösteren bu belgeler, mal edinme, satış protokolü, malı ve eşyayı kiraya verme, parayı faize verme, ortaklık kurma, evlâtlık verme, iş sözleşmesi, köle satışı, vakıfnâme, vasiyetnâme, ipotek senedi gibi son derece çeşitli hukukî konuları kapsamaktaydı. Üstelik bu belgeler, tarafların hak ve hukukunu en iyi şekilde koruyabilecek bir hukuk anlayışı ile yazılmıştır ki, hiç kimse mağdur olmamaktaydı.86

F. Ordu

Eski Türk devletleri iki temel kuruma dayanmaktaydı. Bunlardan biri aile, diğeri ordu idi. Ordu, Türk devletlerinin hem temelini hem de başlıca güç kaynağını oluşturmaktaydı. Türklerin gerek Orta Asya’da, gerekse Orta Asya dışındaki geniş sahalarda ve çeşitli yabancı kavimler üzerinde hâkimiyet kurmaları ve hâkimiyetlerini devam ettirebilmeleri, ancak güçlü orduları sâyesinde mümkün olabilmiştir.

Eski Türklerde askerliğe özel bir meslek gözüyle bakılmazdı. Şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkes asker olarak yetişmek zorundaydı. Bundan dolayı, hemen hemen her Türk bir savaşçı idi.87 Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde halk ordu, ordu da halk

durumundaydı. Daha doğrusu, savaş zamanında bütün halk bir ordu haline gelmekteydi.

Türklerde orduya ve askere “sü”88 veya “çerig” (çeri)89 denmekteydi. Askere, ayrıca “er” veya “eren” adları da verilmekteydi. Öte yanda Göktürk kağanlarının bahadırlardan seçilmiş özel bir muhafız birliği bulunmaktaydı. Bu muhafız birliğinin askerleri ise, “böri” (kurt) adıyla anılmaktaydı.90

Türk ordusunun başkomutanı kağan idi. Karahanlılar ile Oğuz Türklerinde bir de ordu komutanı vardı. Bu komutan “sü-başı” unvanı ile anılmaktaydı. Türk kağanı her savaşta ordunun başında bulunur ve orduya bizzat komuta ederdi. Ordunun diğer komuta heyetini de, hükümdar ailesinin fertleri ile akraba boyların başkanları meydana getirmekteydi. Bunlar, Hunlarda “dört köşe” ve “altı köşe” adlarıyla anılan büyük memuriyetlere tayin edilmekteydi. Emirlerinde de, sayısı bazen on binlere (bir tümen) kadar varan çeşitli büyüklükte birlikler bulunuyordu. Bu birlikler devletin merkezî ordusunu teşkil etmekteydi. Hunlarda ayrıca, başlarında boy başkanlarının bulunduğu 24 büyük komutan vardı ki, bunlar da savaş zamanlarında emirlerindeki birliklerle merkezî orduya katılmaktaydılar.

1. Teşkilât

Eski Türk ordusu çeşitli sayılarda birliklerden meydana geliyordu. En büyük birlik 10 bin kişilikti. Bu birliğe “tümen” adı veriliyordu. Tümenler de, 1000’li, 100’lü ve 10’lu olmak üzere kademeli olarak küçülen birliklere ayrılmaktaydı. Bu birliklerin başlarında da derecelerine göre, “tümen başı”, “bin başı”, “yüz başı”, “on başı” gibi unvanlar taşıyan birer komutan bulunmaktaydı.91 İlk defa büyük Hun Hükümdarı Mete (M.Ö. 209-174) zamanında görülen bu teşkilât, ufak değişikliklerle bütün Türk devletlerinde varlığını korumuştur.

Fakat, bu değişiklikler İslâm medeniyeti çevresinde kurulan Türk devletlerinin ordularında daha fazla idi. Meselâ, Hun ordusundaki on binli, binli, yüzlü ve onlu sistem Karahanlı ordusunda pek fazla görülmemektedir. Karahanlı ordusu "otag",92 "hayl" ve "on otag" gibi adlarla anılan çeşitli birliklere ayrılmaktaydı. Bugünkü manga karşılığı olan "otag", 8-10 erden (asker) meydana geliyordu. Başında bulunan komutana da "otag başı" deniyordu. "Hayl" ise 25-30 kişilik bir birlik olup, bugünkü bir takıma eşitti. Başındaki komutan da "hayl başı" unvanı ile anılıyordu. "On otag"93 da 80-100 erden (asker) oluşuyordu. Bu da, bugünkü bir bölüğün tam karşılığı idi.94

Karahanlılarda ayrıca, 4 ilâ 12 bin kişi arasında değişen bağımsız büyük birlikler de vardı.95 Bu bağımsız büyük birliklere "sübaşı"lar komuta etmekteydi.

Eski Türk ordularında önemli askerî faaliyetler için kullanılan bazı özel birlikler de bulunmaktaydı. Meselâ savaş zamanında düşman ordusunun durumunu öğrenmek için bir keşif kolu gönderilmekteydi. Bu keşif koluna "yelme" denmekteydi.96 Karahanlılarda aynı keşif koluna "tutgak" adı verilmekteydi. Yine Karahanlılarda ordu sefere çıkarken "yezek" adıyla anılan bir öncü birlik oluşturulmaktaydı.

Ayrıca, düşmanın gece ordugâhını basan bir birlik daha vardı ki, buna da "akıncı" denmekteydi. Ordugâha ise, "han toyu" adı verilmekteydi. "Han toyu", yani ordugâh, "sakçı" adı verilen nöbetçiler tarafından sıkı bir şekilde korunmaktaydı. "Sakçı"lar, düşman casuslarının sızma ve sabotaj faaliyetlerine karşı "im", yani parola kullanmaktaydılar.97 Parolayı bilmeyen kimse ise derhal öldürülmekteydi.98

Türkler, baskın hareketine karşı son derece dikkatli idiler. Düşmanın askerî faaliyetlerini önceden öğrenebilmek ve gerekli tedbirleri zamanında alabilmek için onların gözetleme kuleleri vardı. Gözetleme kulelerine ve bu

kulelerde görev yapan nöbetçilere “kargu”[99] denmekteydi. Ayrıca bu kulelere “küzet”, buradaki nöbetçilere de “küzetçi”[100] (közetdeçi/közetküçi) adı verilmekteydi. Gözetleme kuleleri, ordunun bir bakıma ileri karakollarıydı. Bunların yeri, genellikle çevreye hâkim tepelerden seçilmekteydi. Kaşgarlı Mahmûd’un ifadesine göre, gözetleme kuleleri minare biçiminde yapılmaktaydı. Düşmanın durumu, kulelerde yakılan ateşler (gece) ve bu ateşlerden çıkan dumanlar (gündüz) vasıtasıyla haber verilmekteydi.[101] Böylece, binlerce kilometre uzaklardaki düşmanın hareket haberi çok kısa bir sürede devletin merkezine ulaşabilmekteydi.

Türk ordusunun ideal sayısı 400 bin idi.[102] Tarihî kayıtlara göre, 400 bin kişilik ordu ilk defa Hun Türklerinde görülmüştür. Meselâ, büyük Hun Hükümdarı Mete, Çin ordusunu M.Ö. 203 yılında Pe-teng kalesi çevresinde 400 bin atlıdan oluşan ordusuyla dört taraftan kuşatmıştır. Bu kuşatmada Hun ordusu, ana yönler ve bu yönleri ifade eden renkler esas alınarak dört kısma ayrılmıştır. Bu duruma göre, kuzeyde 100 bin yağız (kara=siyah) atlı, batıda 100 bin kişilik ak (beyaz) atlı, güneyde 100 bin kişilik doru (bordo) atlı, doğuda da 100 bin kişilik demir kırı atlı bulunuyordu.[103] Bundan da anlaşılıyor ki, eski Türk ordularının birlikleri birbirinden bazen atların renklerine göre ayrılmaktaydı.

Türk ordusu büyük ölçüde “atlı birlikler”den (atlıg=süvari) meydana geliyordu. Ayrıca, Türk ordusunda az da olsa “yaya birlikler” de (yadag) vardı. Meselâ El-teriş Kağan, 680 yılında istiklâl mücadelesine başladığı zaman komuta ettiği ordunun üçte ikisi atlı, üçte biri ise yaya idi.[104]

2. Savaş (Uruş / Tokuş) Araç veGereçleri (Teçhîzât)

Savaş araç ve gereçlerinin başında at ve silâh yer alıyordu. Türklerin savaşlardaki başarıları, bu iki aracı çok iyi kullanmalarından ileri geliyordu.

Türk atı ufak yapılı ve üstelik kaba kıllı idi. Onda saf kan Arap atının zarafeti ve gösterişi yoktu. Fakat son derece dayanıklı,[105] çevik ve süratli

idi. Türkler bütün işlerini atları vasıtasıyla görüyorlardı. Kaşgarlı Mahmûd'un ifadesiyle, kuş için kanat ne ise Türk için de at o idi. Bundan dolayı her çadırın önünde daima koşumlu bir at hazır bulunmaktaydı.

Süvari tekniğini ilk bulan ve uygulayan kavim Türklerdir.106 Türk savaş sisteminde atlı birlikler başlıca rol oynamaktaydı. Komşuları, özellikle Çinliler süvari tekniğini Türklerden öğrenmişlerdir. Hatta Çinliler, M.Ö. 307 yılında yaptıkları bir reformla hareket kabiliyeti az, ağır savaş arabalarını hizmetten kaldırarak, Hun Türklerininki gibi hafif süvari birlikleri oluşturmuşlardır.

Savaş araç ve gereçlerinin en önemli kısmını silâhlar oluşturmaktaydı. Eski Türk toplulukları silâha "tolum", silâh kuşanmaya da "tolum manmak" veya "tolumlanmak" diyorlardı. Eski Türk askerleri, seferlerde ve savaşlarda silâhlarını ve yiyeceklerini yanlarında taşırlardı. Halbuki başka ordular, silâhlarını ve yiyeceklerini taşımak için binlerce araba kullanıyorlardı. Et ihtiyaçlarını karşılamak için de, ordunun arkasından binlerce sığır sevk ediyorlardı. Bu durum ise ordunun hareketini son derece güçleştiriyor ve yavaşlatıyordu. Türkler ise, yiyecek ihtiyaçlarını, genellikle yanlarına aldıkları et konservelerinden (kurutulmuş et) karşılamaktaydılar. Çinliler ve Avrupalı kavimler et konservesi yapmayı Türklerden öğrenmişlerdir.

Eski Türk silâhlarının başında ok gelmekteydi. Türkler oku, daha ziyade uzaktan yaptıkları savaşlarda veya taktik gereği geri çekilme sırasında kullanmaktaydılar.107 Özellikle, at üzerinde dört nala giderlerken oklarını önlerinde, arkalarında ve yanlarında bulunan hedeflere isabetli bir şekilde atmaktaydılar.108

Eski Türk kurganlarında çeşitli silâhlar meydana çıkarılmıştır. Bunların başında uzaktan savaş silâhı olan ok ve yay gelmektedir. Ok, genellikle temren, 109 ahşap çubuk ve yelek gibi kısımlardan meydana geliyordu. En

eski Türk oklarının temreni kemik idi. Daha sonra bu malzemenin yerini demir almıştır. Bundan dolayı ok ucuna demirden yapılmış anlamında bir söz olan “temürgen”, yani temren adı verilmiştir. Ayrıca ok ucuna “başak” da denilmekteydi. En çok kullanılan temren üç dilimli idi. Ayrıca düz, yivli veya çengelli temrenler de vardı.110 Bunlardan en tehlikelisi çengelli temrenler idi. Atılan ok insanı öldürmemiş, yani yaralı bırakmışsa, okun çıkarılması sırasında çengelli temren yaralıda büyük hasar yapmaktaydı. Hatta bu yüzden yaralı ölmekteydi.

Bazen temrenin üzerinde ortada birleşen delikler açılarak, hedefe giderken ses, yani ıslık çıkaran oklar yapılmaktaydı. Islık çıkaran oklar Osmanlı döneminde de kullanılmış olup, bunlara “çavuş okları” adı verilmekteydi. Bu oklar, genellikle işaret vermek veya hedef göstermek için kullanılmaktaydı.111 Çavuş oklarını ilk bulan ve kendi birliklerinde uygulayan M.Ö. 209-174 yılları arasında Hun tahtının sahibi büyük Türk Hükümdarı Mete (Bagatır/Batur) idi.112

Okun ahşap çubuğu, genellikle “huş” (koguş) ağacından yapılmaktaydı.113 Ahşap çubuğun arkasına da yelek ilâve edilmekteydi. Bundan maksat okun hedefe giderken dengesinin bozulmamasını, yani dosdoğru gitmesini sağlamaktı. Bu tür oklara “yüklüg ok” denmekteydi.114

Oklar, “sadak, okluk, kuruglug, kiş, kiş kuruglug” gibi adlarla anılan torbalarda taşınmaktaydı. Genellikle kavak kabuğundan yapılan bu sadaklar (torbalar), ya atın terkisine, ya da savaşçının omzuna veya bel kayışına (kemer) asılmaktaydı.

Ok, müstakil bir silâh değildi. Ancak yay ile birlikte kullanılabilmekteydi. Merminin tabanca ve top vasıtasıyla atılabildiği gibi, ok da ancak yay ile fırlatılabilmekteydi.

Yay, oku hedefe fırlatmak için kullanılan bir araçtır. Bu kelime büyük bir ihtimalle “yaymak” fiilinin köküdür. Yay, genellikle son derece sert ve

sağlam bir ağaç türü olan “kayın” ağacından yapılmaktaydı.115 Yayın iki kısmı vardır. Biri sert ve sağlam bir ağaçtan veya boynuzdan yapılmış “kavisli kısmı”, diğeri öküz bacaklarının sinirinden veya hayvan bağırsağından yapılmış “gerilen kısmı”. Bu ikinci kısma “kiriş” denmekteydi. Kiriş, yani sinir kısmı, kavisli ahşabın iki ucuna bağlanmak suretiyle yay meydana getirilmekteydi. Yayın üzerine sırım (ince deri parçası) veya sinir sarılmaktaydı.116 Bundan maksat, yayın hem direncini artırmak, hem de kuruyup evsafını yitirmemesini sağlamaktı. Ayrıca, esnekliğini koruması için yayın üzerine zamk da sürülmekteydi.

Ok çubuğunun arka kısmının tam ortasında “gez” (kez) adı verilen bir kertik bulunmaktaydı. “Gez” vasıtasıyla kirişe yerleştirilen ok, yayı bir elle tutmak ve diğer elle kirişi germek suretiyle atılmaktaydı.

Türklerin çok çeşitli yayları vardı. Bunlardan en mükemmeli tersine germek suretiyle kullanılan çift kavisli “refleks yaylar” idi.117 Bu yaylarla atılan okların öldürme gücü çok yüksekti.

Yay tıpkı sadak gibi omuza asılmak suretiyle taşınmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, ok ve yay Türk savaşçısının daima elinin uzanabileceği bir yerde bulunmaktaydı. Zira Türk savaşçısı, ancak silâhıyla birlikte olduğu zaman kendisini güvenlikte hissetmekteydi.

Eski Türk kurganlarında kılıç, meç (kısa kılıç),

mızrak (kargı, süngüg),118 kısa mızrak (kaçut), bıçak, hançer (bügde/bükte), gürz (topuz), kamçı (berge) ve kement (ukruk) gibi çeşitli yakından savaş silâhları bulunmuştur. Bunlardan kılıç, Türk savaşçısının en çok kullandığı silâh idi.119 Türk kılıçlarının kabzaya yakın kısmı düz, uca yakın kısmı ise hafif kavisliydi. Bu rastgele verilmiş bir eğrilik değildi. Zira, savaşçının vurduğu darbede bütün güç burada toplanmaktaydı.120 Bundan dolayı Türk kılıcının kesici gücü çok yüksekti.

Genellikle ahşap olan Türk kılıçlarının kabzaları (boyın), sade ve yalın değildi; kabzaların başı, bazen Türklerin hayatında önemli bir yer tutan kurt başları şeklinde yapılarak, kılıçlara bir sanat eseri özelliği kazandırılıyordu.

Kılıçlar, yalın halde değil, “kın” adı verilen bir çeşit kılıf içinde taşınmaktaydı. Kılıç kını da bir halka ile savaşçının kemerine asılmaktaydı. Kılıç çekmekte kolaylık sağlamak için, kılıç kınının yeri sol tarafta bulunmaktaydı.

Eski Türk hayatında bıçak, hem günlük hayatta hem de savaşlarda en çok kullanılan bir eşyalardan idi. Türklerin çok çeşitli bıçakları vardı. Bunlardan en çok dikkat çekeni ise, her iki tarafı da kesen “kingırak” adlı bıçaktır. Türkler bu tür bıçağa bugün “kama” adını vermektedirler.

Türk savaşçılarının çeşitli savunma silâhları da vardı. Bunların başında kalkan (tura), zırh (yarık) ve tolga (tulga,yaşuk/aşuk) geliyordu. Kalkan, genellikle deri, ahşap ve demir gibi silâh darbelerine dayanıklı maddelerden yapılmaktaydı. Zırh ve tolga ise, deri[121] ve çeşitli madenlerden imal edilmekteydi.[122] Türkler, iki çeşit zırh kullanmaktaydılar. Bunlardan biri “kübe yarık”, diğer “say yarık” adıyla anılmaktaydı.[123] “Kübe yarık” bütün vücudu örten bir zırh idi. “Say yarık” ise, sadece demir göğüslükten ibaretti.

3. Askerî Eğitim

Geleceğin Türk savaşçısı, askerî eğitime daha çocukluk çağında başlamaktaydı. Özellikle çocukların oynadıkları oyunlar, askerî eğitim için önemli bir vasıta olmaktaydı. Meselâ, annesinin yardımından kurtulup, yürümeye başlayan Türk çocukları, koyunların sırtına binerek, önce farelere, gelinciklere ve kuşlara, daha sonra tilkilere ve tavşanlara ok atmak şeklinde oynadıkları oyunlarla âdeta ilk askerî eğitimlerini yapmaktaydılar.[124] Çocuklar, bununla kalmamaktaydılar; oyunla başladıkları askerî eğitime, tıpkı yetişkinler gibi atlara binmekle devam etmekteydiler. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, her Türk savaşçısı ata

binmeyi ve at üzerinde ok atmayı da çocukluk çağında öğrenmekteydi. Hatta, Kazak konar-göçerlerinde 3-4 yaşlarındaki çocukların rahatça ata binebilmeleri için özel eyer takımları bile vardı.125 Çocuklar, kendilerine sağlanan bu imkânlarla daha önce koyun sırtında yaptıklarını bu defa at üzerinde tekrarlayarak, eğitimlerini pekiştirmekteydiler. Böylece onlar gençlik çağına gelip, Türk ordularına katıldıklarında çok iyi ata binmekte ve at sırtında ok atabilmekteydiler. Bundan sonra sıra at sırtında silâhları kullanmakta, yeteneği geliştirmeye gelmekteydi. Bu da ordu saflarında yapılan eğitimlerle gerçekleştirilmekteydi.

Türk orduları saldırı durumuna göre eğitilmekte ve düzenlenmekteydi. Eğitimler, genellikle canlı ve hareketli hedefler üzerinde yapılmaktaydı. Bu hususta, sürek126 avları, yarışlar (at ve ok) ve çeşitli sportif faaliyetler (cirit oynama, gülle atma, güreş, kayak v.s.), savaş eğitimi için birer vasıta olarak kullanılmaktaydı. Binlerce av hayvanının vurulması ile sonuçlanan sürek avları, âdeta bir savaş tatbikatı şeklinde cereyan etmekteydi. Bu faaliyete hemen hemen bütün ordu birlikleri katılmaktaydı. Çin Yıllıklarının kayıtlarına göre, M.Ö. 62 yılında Hun hükümdarının yönetiminde düzenlenen böyle bir sürek avına 100 bin atlı birden katılmıştır.127

Eski Türk askerî eğitimi; emre itaat, anında karar verme ve gösterilen hedefi vurma gibi bugün de geçerli temel ilkelere dayanmaktaydı. Tarihî kayıtlara göre, bu ilkelere dayanan eğitimi ilk defa büyük Hun hükümdarı Mete uygulamıştır. Şimdi bu eğitimle ilgili faaliyeti Çin Yıllıklarında anlatıldığı şekilde nakledelim:

Mete, Hun Hükümdarı Tuman'ın "Ulu Hatun"undan doğmuş en büyük oğlu ve veliahtıydı. Tuman, büyük bir devlet adamı olmakla birlikte saray kadınlarının etkisine açık bir kimse idi. Gerçekten de o, sonradan aldığı eşlerinden birinin etkisi altında kalarak, oğlu Mete'den veliahtlık hakkını almak istemiştir. Bundan dolayı onu komşu Yüe-çilere göndermiş ve

arkasından da bu kavme saldırmıştır. Bundan maksat, Mete’nin Yüe-çiler tarafından sessizce ortadan kaldırılmasını sağlamaktı. Fakat Mete, gafil avlanmamıştır. Babasının hareketini adım adım takip ediyor olmalı ki, Hun ordusu harekete geçer geçmez, kendisi Hun ülkesine kaçıp kurtulmayı başarmıştır. Kurduğu komplo hedefine ulaşmayınca, bu defa Mete’nin başarısına sevinmiş gözüken Tuman, yönetimine on bin atlı (bir tümen) vererek, oğlunu ödüllendirmiş ve bu olayı da kapatmak istemiştir. Öte yandan Mete, babasının aksine bu olayı kapatmak ve unutmak niyetinde değildi. Nitekim o, bu olaydan hemen sonra babasının verdiği tümeni, babasına karşı bir darbe için katı bir askerî disiplin içinde eğitmeye başlamıştır. Olayın bundan sonraki kısmını Çin Yıllıklarından okuyalım:

“Mete, (hedefe giderken) ıslık çıkaran bir ok imâl etti. Atlı-okçu birliğinin eğitimi esnasında kendisi bu oku nereye atarsa, erlerinin de hep birlikte o maddeyi vurmaları gerektiğini emretti. Bunu yapmayanın başını kesecekti. Avda, ıslık çıkaran ok nereye atılırsa, orayı vurmayan kimsenin başı hemen gövdesinden ayrılacaktı. Bizzat Mete, ıslık çıkaran okunu değerli atlarından birinin vücuduna attı ve bu anda maiyetinden okunu atmaya cesaret edemeyenleri idam etti. O, kısa bir süre sonra oku ile kendi sevgili eşini vurdu. Bu defa da maiyetinden bazıları (bu durum karşısında) donup kaldılar ve oklarını atmaya cesaret edemediler. Bunlar da Mete tarafından idam edildi.

Bir süre sonra Mete, av sırasında ıslık çıkaran oku ile babasının değerli atını vurduğu zaman, maiyeti istisnasız hep birlikte aynı hedefe ok attı. Bu durum üzerine Mete, maiyetine tamamen güvenebileceğini öğrendi. Sonra o, babası ile ava gitti ve Hun hükümdarı (Tan-hu/Şan-yü) olan babasına ıslık çıkaran okunu attı. Bütün maiyeti de aynı istikamete nişan aldı ve böylece Hun hükümdarı öldürüldü. Bunun üzerine Mete, üvey annesi ve

üvey kardeşini, kendisine itaat etmeyen bütün devlet büyüklerini öldürdü ve kendisini Hun hükümdarı ilân etti".128

Görüldüğü gibi, Mete, emrindeki birliği babasına karşı bir darbe hareketi için hazırlarken, onu tavizsiz katı bir askerî disiplin içinde eğitmiştir. Bunu yaparken de, bizzat kendisinin icat ettiği -hedefe giderken ıslık çıkaran- okları kullanmış ve tümenini canlı hedefler üzerinde birkaç defa denemeden geçirmiştir. Bundan maksat, her savaşçıya, savaş esnasında tek başına görevlerini başarılı bir şekilde yapabilecek vasıfları önceden kazandırmaktı. Bu vasıfları şöyle açıklayabiliriz:

A. Verilen Her Türlü Emre Tam İtaat

Emre itaat askerî disiplinin temel şartıdır. Disiplin olmaksızın hiçbir orduda düzen ve hareket birliği sağlanamaz. Çünkü bütün askerî faaliyetler emir-komuta zinciri içinde gerçekleşmektedir. Emir-komuta düzeni içinde emre itaati sağlayamamış bir ordu komutanının savaşlarda hiçbir başarı şansı yoktur. Bu durumu çok iyi bilen Mete, birliğini eğitirken öncelikle emir-komuta düzeni içinde emre itaati sağlamaya çalışmıştır. Fakat o, sadece emir vermekle yetinmemiş; verdiği emri önce bizzat kendisi uygulayarak, bu emrin dışında kimsenin kalamayacağını da göstermiştir.

B. Süratli ve İsabetli Karar Verme

Askerî faaliyetlerde hangi derecede ve rütbede olursa olsun görev verilen kişiye, hem yetki verilmekte hem de sorumluluk yüklenmektedir. Yetki ve sorumluluk verilen kişi de, hiç şüphesiz, tek başına bazı kararlar verip, bu kararları uygulamaktadır. Öyleyse bu kişinin kararları süratli ve isabetli bir şekilde vermesi gerekmektedir. Çünkü savaşlar sürat içinde geçmektedir; uzun uzun düşünmeye imkân vermemektedir. Tereddüt eden ve hissî davranan kimse, üstünlüğü karşı tarafa kaptırmakta ve savaşı kaybetmektedir. İşte Mete, tereddüttün ve hissî davranışın hayata mâl

olacağını eğitim esnasında göstermek suretiyle, askerlerini süratli karar vermeye alıştırmıştır.

C. Hedefi Vurmada Tam İsabet

Karşılaşan iki kuvvetten birinin diğerine üstünlük sağlaması, rakibin bertaraf edilmesi şartına bağlıdır. Bu da silâhı karşı taraftan daha iyi bir şekilde kullanmakla mümkündür. Bilindiği gibi, Türkler, savaş araç ve gereçlerini iyi bir şekilde kullanabilmek için askerî eğitime daha çocuk yaşta başlamaktaydılar. Bu eğitim sürekli egzersizlerle gençlik çağına kadar devam etmekteydi.

Böylece Türk gençleri, ordu saflarına usta bir binici ve iyi bir silâhşor olarak katılmaktaydılar. Onlar, ordu saflarında katıldıkları av partileri, at ve ok yarışları ve çeşitli sportif faaliyetlerle, binicilikte ve silâh kullanmakta yeteneklerini geliştiriyorlar ve pekiştiriyorlardı. Bu suretle düşmanın karşısına çıkan Türk savaşçıları, her defasında hedefi vurmakta tam isabet sağlıyorlardı. Sidoine’nin dediği gibi, (Hunların) okları ölüm taşıdığından nişan aldıkları kimseye daima yazık olmaktaydı”.

Sonuç olarak Mete, tarihte ilk defa bu vasıflara sahip, yani verilen emre uyan, anında karar veren ve gösterilen hedefi tam bir isabetle vuran, demir bir disiplin içinde, önünde durulmaz profesyonel bir ordu meydana getirmiştir.

4. Savaş ve Taktik

Türk savaş sistemi “hareket ve sürat” üzerine kurulmuştur. Süratin savaştaki önemini ilk keşfeden millet Türklerdir.129 Türklere, savaşta hareket ve sürat üstünlüğünü sağlayan başlıca unsur at idi. Diyebiliriz ki, Türkler, atın sağladığı sürat ve hareket sâyesinde karşı konulmaz bir güce ulaşmışlardır.

Türklerin savaş yetenekleri ve uyguladıkları taktikler çağdaş tarihçiler tarafından şöyle tasvir edilmiştir:

Ammianus: “(Hunlar) piyade olarak dövüşmeye hiç alışkın değillerdi. Bir defa eyere oturduktan sonra, küçük ve çirkin, ama yorulmak bilmeyen ve yıldırım gibi giden atlarına sanki yapışık kalırlardı. Savaşlarda korkunç çığlıklar atarak, düşmanın üzerine çullanırlar. Bir direnme ile karşılaşınca, hemen dağılırlar, ama kısa zaman sonra aynı süratle gelerek, önlerine çıkan her şeyi delip geçerler. Buna rağmen bir müstahkem mevkii kuşatıp, merdivenlerle ele geçirme sanatını bilmezler. Ancak, şaşılacak kadar uzak mesafelere attıkları ve demir kadar sert ve öldürücü sivri kemikten uçlu oklarını atmada gösterdikleri maharete hiç kimse erişemezdi”.130

Ammianus: “(Hunlar) yürürken ağır aksak, fakat at üstünde pire gibi çevik ve dayanıklıdırlar. Korkunç savaşçılar olup, yay ve kement kullanmakta eşsizdirler”.131

St. Efraim: “(Hunların) haykırmaları arslanların kükremesini andırır. Atları üzerinde ufukta bir fırtına gibi uçarlar. Ordularıyla bir tufan gibi kapladıkları bütün arz üzerinde dehşet uyandırmışlardır. Silâhlarına karşı gelebilecek kimse mevcut değildir”.132

Çinliler: “Türkleri üstün yapan atlıları ve okçularıdır. Kendilerine uygun gelirse, şiddetle saldırırlar, tehlikede olduklarını sezerlerse rüzgar gibi kaçarlar, şimşek gibi kaybolurlar”.133

Türk savaş sisteminde müstakil ve hareketli birlikler başlıca rol oynamaktaydı. Bu birlikler, savaşta tam bir hareket serbestliği içinde sık sık dağılmakta ve birleşmekteydiler. Savaşçılar da at üzerinde süratle giderlerken öne, arkaya ve yana isabetli bir şekilde oklarını atmaktaydılar.

Irmakların, vadilerin ve tepelerin sağladığı avantajlardan azamî ölçüde yararlanmak, âdeta Türk savaş taktiğinin bir parçası idi. Türkler, savaşta kendilerine avantaj sağlayacak stratejik yer ve mevkileri düşmana kaptırmamaya büyük özen gösteriyorlardı. Bundan dolayı savaş meydanına

düşmandan önce gelmeyi ve stratejik mevkileri tutmayı hiçbir zaman ihmal etmezlerdi.

Türklerde, savaş için ayın birinci ve ikinci yarısı, zamanın gece ve gündüz, havanın da yağışlı ve yağışsız olması gibi durumlar çok önemliydi. Bu hususta onlar, kendileri için en uygun zamanı seçmekteydiler. Meselâ Hunlar, genellikle ayın ilk yarısında hücuma geçmekteydiler, ayın ikinci yarısında da geri çekilmeye başlamaktaydılar. Sürpriz baskınlarda da, özellikle, ayın dolun (bedir) halde bulunduğu geceyi tercih etmekteydiler.134 Çünkü bu durum, düşmanı en pasif halinde basabilmek için kendilerine büyük bir avantaj sağlamaktaydı. Öte yandan Türkler, yağmurlu havalarda da savaşmaktan daima kaçınıyorlardı. Çünkü, yağmurda yayın üzerindeki zamk erimekte, kiriş gevşemekte ve bu durum da yayın kullanılmasını son derece güçleştirmekteydi. Hatta bu durum savaşı bırakmayı ve geri çekilmeyi bile zorunlu kılmaktaydı.135

Eski Türk savaşlarının bazı ortak özellikleri vardı. Bunları şu şekilde belirlemek mümkündür:

a- Yıldırma ve yıpratma,

b- Sahte geri çekilme,

c- Pusuya düşürme ve imha.

Şimdi bunları birer birer ele alarak, kısaca açıklamaya çalışalım:

A. Yıldırma ve Yıpratma

Türkler savaşa, önce düşmanın maneviyâtını bozmakla başlıyorlardı. Bu hususta en çok başvurdukları yöntem “korkutma” idi. Çünkü, savaşın gidişi ve sonucu üzerinde korkunun çok büyük etkisi vardı. Her şeyden önce korku, düşünceyi ve hareketi bozmakta, iradeyi zayıflatmakta, azmi ve cesareti kırmakta ve savunma gücünü azaltmaktaydı.

Korkunun insan üzerindeki bu gücünü ve etkisini çok iyi bilen Türkler, amaçlarına ulaşmak için “korkutma”yı ustalıkla kullanıyorlardı. Bunun için

onlar, daha sefere çıkmadan önce kendileri hakkında korkunç rivayetler yaymak suretiyle düşmanlarının arasına büyük bir korku salıyorlardı. Bu faaliyet, düşmanla karşılaşıp, yüz yüze gelince, daha başka şekillerde devam ediyordu. Meselâ onlar, küçük gruplar halinde, beklenmedik zaman ve yerlerde yaptıkları sürpriz saldırılarla bir taraftan düşmana maddî kayıplar verdiriyorlar, diğer taraftan yeri göğü inleten korkunç naralar atarak,[136] tüyler ürperten çığlıklar çıkararak ve ağır tehditler savurarak, düşmanın moralini çökertmeye çalışıyorlardı. Burada hemen belirtelim ki, korkunç naralar veya çığlık atmanın sadece düşmanı korkutmaya değil, aynı zamanda kendilerine faydası vardı. Çünkü, bağırmak sinirleri germekte ve vuruşları daha kuvvetli hale getirmekteydi.

Türkler, savaşın "yıldırma ve yıpratma" safhasında daima uzaktan savaşmayı tercih ediyorlardı. Bu, hiç şüphesiz, akıllıca bir davranış idi. Çünkü Türkler, uzaktan savaşla bir taraftan düşmana ağır kayıplar verdirirken, diğer taraftan kendileri için kan kaybını büyük ölçüde azaltmaktaydılar. Türklerin uzaktan savaş için kullandıkları yegâne silâh, çok uzak mesafelere isabetli bir şekilde attıkları ok idi. Onlar, atları üzerinde âdeta uçar gibi süratli bir şekilde saldırırlarken, bütün oklarını düşman üzerine boşaltmaktaydılar. Yağmur gibi yağan oklar karşısında düşman ordusunun ön safları da, âdeta tırpan yemiş otlar gibi birer birer yere serilmekteydi.[137] Bu hareket, düşman ordusunu maddeten ve manen çökertinceye kadar devam etmekteydi.

Öte yandan, Türk birliklerinin yaptıkları keşif seferleri ve akınlar da bir bakıma düşmanın gözünü yıldırmak ve yıpratmak amacını güdüyordu. Türkler, özellikle gözlerine kestirdikleri ülke üzerine büyük bir fetih hareketine girişmeden önce birçok defa keşif seferi ve akın yapmaktaydılar. Bu arada küçük akıncı birlikleri düşmanın yığınak merkezlerine, irtibat noktalarına, ileri karakollarına, keşif kollarına, önemli yol kavşaklarına,

yiyecek ve malzeme depolarına yüzlerce baskın düzenlemekteydiler. Bu baskınlar düşmanı takatsiz düşürünceye kadar devam etmekteydi.138

B. Sahte Geri Çekilme

Türk savaşçıları oklarını boşaltıp, düşman ile yüz yüze gelince, mızrak, gürz ve kılıç gibi yakından savaş silâhlarını kullanıyorlardı. Böylece taraflar arasında kanlı bir boğuşma başlıyordu. Fakat, yüz yüze çarpışma çok uzun sürmüyordu. Bu arada Türk komutanları düşmanın savaş gücünü ölçüyorlardı. Eğer Türk komutanları bu ilk yüz yüze çarpışmada baş edemeyecekleri bir kuvvetle karşılaştıklarını anlamışlarsa, birliklerine süratle geri çekilme emrini veriyorlardı.139 Bundan amaç, düşmanı yormak, bitkin düşürmek ve kendileri için uygun bir yere çekip, burada pusuya düşürerek, imha etmekti. Halbuki karşı taraf bu durumu gerçek bir kaçış olarak değerlendiriyor ve hemen takibe başlıyordu. Bu da düşman saflarının bozulmasına ve emir-komutanın yitirilmesine sebep oluyordu.

Sahte geri çekilme büyük bir sürat içinde gerçekleşiyordu. Bu arada Türk savaşçıları, tıpkı saldırıda olduğu gibi, atları üzerinde geri dönüp oklarını aynı isabetle atarak, arkalarından gelen düşmana kayıplar verdiriyorlardı. Bu durum, pusunun kurulduğu yere kadar devam ediyordu.

C. Pusuya Düşürme ve İmha

Pusu, Türk savaş sisteminin son safhası idi. Pusu kurulacak yer önceden belirlenmekteydi. Pusu yeri için genellikle iki tarafı dağlık derin vadiler ile orman, bataklık, çöl ve uçurum kenarları gibi belirli özellikleri olan arazi parçaları seçilmekteydi. Savaştan önce bazı birlikler burada pusuya yatırılmaktaydı. Sahte geri çekilme ile pusu yerine çekilen düşman, burada kıskaç veya çember içine alınmaktaydı. Bundan sonra düşman birkaç saat içinde tamamen imha edilmekteydi.

1 Krş. Köymen 1989: 18*.

2 Türklerde devlet fikri ve devlet kurma faaliyeti evrenin yaratılışına kadar geriye gitmektedir. BilgeKağan Göktürk Yazıtlarında atalarının faaliyetinden bahsederken bu hususta şöyle demiştir: “Üstte mavi gök, altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğlunun üzerine (de) atam Bumin Kağan ve İstemi Kağan (hükümdar olarak tahta) oturmuş. (Tahta) oturarak, Türk milletinin devletini (ve) töresini yönetivermiş, düzenleyivermiş”. Anlaşılacağı gibi, bu sözler, sadece bir dönemin faaliyetini değil, kökü ve başlangıcı evrenin, yani gök, yer ve kişioğlunun yaratılışına kadar uzanan binlerce yıllık bir faaliyetin ve çabanın özünü ifade etmektedir.

3 Orhun Âbideleri 1973: 20, 22, 24, 33, 34, 38, 67, 69, 70, 77, 80; Giraud 1999: 109 vd.

4 Uygur metinlerinde “İl kün” sözleri “millet, kavim” anlamında birlikte geçmektedir. (Caferoğlu 1968: 93, 122). Aynı sözleri bugün Anadolu’da “el gün ne der”, “ele güne karşı” gibi deyimlerin içinde eş anlamlı olarak hâlâ yaşamaktadır.

5 Ssu Ma-Ch’ien 1989: 406-408; De Groot 1921: 76.

6 Kafesoğlu 1977: 218.

7 Orhun Âbideleri 1973: 21, 78. “Türk kara kamag bodun anca tirmiş: İllig bodun ertim, ilim amtı kanı, kimke ilig kazganur men tir imiş”.

8 Ögel 1971: II, 50.

9 “Ülke” sözü, Moğolcadan Türkçeye geçmiş bir kavramdır.

10 Türkçe “uluş” kavramı Moğollara “ulus” şeklinde geçmiştir. Bugün bu kavram, Moğolcaya geçen şekliyle alınıp, Arapça kökenli “millet” kelimesinin yerine kullanılmaktadır.

11 Ebû Hayyân 1931: 129.

12 Eski Türk Yazıtları 1987: 170.

13 De Groot 1921: 51 vd.

14 Orhun Âbideleri 1973:: 52, 91. Orhun Yazıtlarına göre, istiklâli kaybetmek Türk milleti için şu sonuçları ortaya çıkarıyordu: 1-İlsizleşmek (ilsiremiş=devleti kaybetmek), 2-Kağansızlaşmak (kagansıramış), 3-(Kadınlar için) cariye olmak (küng edmiş), 4-(Erkekler için) kul olmak (kul admış), 5-Türk töresini bırakmak (Türk törüsin ıçgınmış). (Orhun Abideleri 1973: 22, 36, 69, 79).

15 De Groot 1921: 214.

16 De Groot 1921: 80.

17 Danişmend 1966: 19; Liu Mau-tsai 1958: I, 53; Julien 1864: 6/3, 502. "Maintenant mon fils va se présenter a la cour; chaque année, des chevaux d'origine divine vous seront offerts en tribut; du matin au soir, je n'écouterai que vos ordres. Quant a couper le devant de notre vetement, dénouer les tresses de nos cheveux flottants, changer notre lanque et adopter vos lois, nos habitudes et nos coutumes sont déja trop anciennes, et je n'a pa encore ose les changer. Tout le royaume a le meme cour".

18 Liu Mau-tsai 1958: 172 vd, 224; Chang Jen-t'ang 1968: 174.

19 Liu Mau-tsai 1958: I, 8; Julien 1864: 6/3, 332.

20 Chavannes 1900: 21.

21 Türk hâkimiyet anlayışının temelini oluşturan bu üç kavrama dair farklı yorumlar için bkz. Divitçioğlu 1987: 48-281.

22 Orhun Âbideleri 1973: 87.

23 Ssu Ma-Ch'ien 1989: 406-408; De Groot 1921: 76.

24 Geniş bilgi için bkz. Turan 1969: I, 102-110.

25 Orhun Âbideleri 1973: 66, 71, 81-82, 88. Bu hususta Buğut Yazıtında şu benzer ifade kullanılmıştır: Türk Kağanı (Mukan) "parayı iyi üleştirmiş ve halkı (bodun) iyi beslemiştir". (Çağatay ve Tezcan 1976: 251).

26 Orhun Âbideleri 1973: 69. "Tenri küç birtük üçün kangım kağan süsi böri teg ermiş, yağısı koyn teg ermiş".

27 Eski Türk Yazıtları 1987: 104 vd.; Giraud 1999: 154; Liu Mau-tsai 1958: I, 459.

28 Orhun Âbideleri 1973: 43. 85.

29 Türkler, siyasî iktidarın hanedan üyeleri arasında birinden diğerine kan yoluyla intikal ettiği inanışında oldukları için, taht mücadelesini kaybeden hanedan mensuplarının kanını dökmemeye bilhassa dikkat ediyorlardı. Mücadeleyi kaybeden hanedan üyesinin mutlaka ortadan kaldırılması gerekiyorsa, bu ancak yay kirişiyle boğulmak suretiyle yapılmaktaydı. Aksi durumda, siyasî iktidar hanedan üyesinin kanı vasıtasıyla toprağa ve oradan da hanedanla hiç ilgisi olmayan kişilere intikal edebilmekteydi. Bu inanış, İslâmî devirde de devam etmiştir.

30 Türk tarihinin büyük bir kısmını dolduran ve Türk devletlerinin çökmesine yol açan taht kavgaları, genellikle tahta dirayetli ve yetenekli bir hanedan üyesi çıkıncaya kadar devam ediyordu.

31 Meselâ Hunların başında "Tu-ku", Göktürklerin ve Hazarların başında "Aşina", Uygurların başında "Yağlakar", Kırgızların başında "A-jih", Peçeneklerin başında "Kangar", Macarların başında "Kabar", Bulgarların başında da "Dula" boyuna mensup birer bey bulunuyordu.

32 Göktürk tuğ ve bayraklarında sembol olarak altından bir kurt başı bulunmaktaydı. Liu-Mau-tsai 1958: I, 9, 40. "Auf die Spitze ihrer Fahnenstangen setzten sie einen goldenen Wolfskopf". Julien 1864: 6/3, 333, 350. "Au sommet de la hampe de leurs drapeaux, ils placent une tete delouve en or". Chavannes 1900: 49; Taşağıl 1995: 97, 110, 112. Türk bayraklarının rengi ise kırmızı idi. (Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 183).

33 Türklerde "ordu"ya dair geniş bilgi içi bkz. Esin 1968: 135-215.

34 Başkanlık seçimi yapılırken adayda yüksek vasıflar aranmaktaydı. Liu-Mau-tsai 1958: I, 6; Taşağıl 1995: 111.

35 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 516; 1940: II, 74.

36 Bu anlayış, bugünkü Türk toplumunda başka bir şekilde devam etmektedir. Meselâ her Türk genci toplumdaki yerini ancak askerlik görevini yapmak suretiyle alabilmektedir. Zira, Türk toplumu askerlik görevini yapmamış olan gence adam olmuş gözüyle bakmamakta ve daha önemlisi ona sorumluluk vermemektedir. Bundan dolayı Türk gençleri askere gidişlerini davul zurna eşliğinde büyük bir coşkunluk içinde kutlamaktadırlar.

37 Göktürk yazıtlarında “alp” (kahraman) sıfatı ideal Türk hükümdarının başlıca özelliği olarak belirtilmiştir. Ayrıca bu sıfat, Uygur kağanlarının birçoğunun unvanı arasında yer almıştır. (Caferoğlu 1931: 110-114).

38 Göktürk ve Uygur kağanlarının birçoğunun unvanları arasında “bilge” sıfatı bulunuyordu. (Caferoğlu 1931: 105-119).

39 “Erdem”, “er” kelimesine “-tem/-dem” ekinin ilâvesiyle meydana gelmiş bir kavramdır. Meselâ, “birdem/birtem” (birlik), “kündem” (güneş gibi) ve “gündem” (günlük) gibi kelimeler de aynı ekle yapılmış kelimelerdir.

40 Eski Türk Yazıtları 1987: 104.

41 Kafesoğlu 1977: 239.

42 Orhun Âbideler 1973: 23, 70.

43 Orhun Âbideler 1973: 17. Türkler dünyayı dört köşe olarak düşünüyorlardı. Dört taraftaki milleti hâkimiyet altına almakla da, kendilerini cihân hâkimiyetine ulaşmış kabul ediyorlardı.

44 Töre, sosyal hayatı düzenleyen ve yazılı olmayan örf âdetlerdir.

45 Kafesoğlu 1970: 17.

46 Yusuf Has Hacib 1974: b. 819, 821,

47 Yusuf Has Hacib 1974: b. 68, 355, 800, 809, 2015, 5172, 5285, 5903/5907, 5944; Genç 1981: 107.

48 Yusuf Has Hacib 1974: b. 415, 824, 827, 831.

49 Orhun Âbideler 1973: 19, 25, 39.

50 Orhun Âbideler 1973: 25.

51 Chang Jen-T'ang 1968: 176; Chavannes 1900: 174. "Mes tribus vivent dans l'abon-dance; cela me suffit" (Boylarım bolluk içinde yaşıyor; bu bana yeter).

52 Orhun Âbideler 1973: 25.

53 Orhun Âbideler 1973: 18, 47.

54 Orhun Âbideler 1973: 50.

55 Demokrasinin temel kurumlarından olan meclis, hemen hemen bütün Türk devletlerinde vardı. Türkler bu kurumu Batı toplumu gibi geliştirip, bir sisteme bağlayarak, parlâmentoya dönüştürememişlerdir. Dolayısıyla bu kurumu Batı'dan almak zorunda kalmışlardır.

56 Kafesoğlu 1980: 205; Mori 1978: 220.

57 De Groot 1921: 59. "Wenn im Herbst die Pferde fett sind, findet eine grosse Versammlung in Tai-lim statt, damit die Staerke der Bevölkerung und des Viehbestands festgestellt werde". Mori 1978: 220.

58 Kafesoğlu 1977: 227; Altheim 1952: 138; Németh 1982: 85.

59 De Groot 1921: 50 vd., 201; Liu Mau-tsai 1958: I, 9; Taşağıl 1995: 96.

60 Kafesoğlu 1977: 231; Németh 1982: 86; Gökalp 1972: 165.

61 Liu Mau-tsai 1958: I, 43 vdd.; Chavannes 1900: 48. "Quand Mou-han kagan des Tou-kiue orientaux mourut, il écarta (de la succession) son fils Ta-lo-pien et donna le pouvoir a son Frére cadet T'o-po kagan, T'o-po, avant de mourir, ordonna qu'on s'abstînt de prendre son fils An-lo et qu'on eût soin de nommer Ta-lo-pien. Les gens du pays, considérant que la mére de ce dernier était de basse axtraction, ne voulurent pas lui donner le pouvoir". Taşağıl 1995: 116, 158.

62 Oğuz Kağan’ın devlet ve boy teşkilâtı da “Bozok” (sağ), “Üçok” (sol) olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Hâkimiyet ve hükümdarlık ise “Bozok”larda, yani sağda idi.

63 Hun Türklerinde doğu “sol” taraf olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla Hunlarda üstünlük sol tarafta olmuştur.

64 Orhun Abideleri 1973: 17.

65 De Groot 1921: 60. “Morgens verlaesst der Tan-hu das Kriegslager, um sich vor dem tagesanbruch ehrerbietig zu verbeugen. Bei der Geburt des Neumondes (im Vesten) verbeugt er sich gegen den Mond”. Taşağıl 1995: 113.

66 Chavannes 1900: 21.

67 Chavannes 1900: 38.

68 Kafesoğlu 1980: 206.

69 Eski Türkçede ana yönleri belirtmek için 37, ara yönleri belirtmek için de 4 kelime ve kavram bulunmaktadır. Bu hususta bkz. Arat 1987: 182-196. Öte yandan, Türk kültüründe yönlerin hem renklerle hem de hayvan isimleriyle belirtilen sembolleri vardı. Meselâ bunlardan doğuyu renk olarak “gök” (mavi), hayvan olarak da “ejder” (gök luu=gök ejder); batıyı renk olarak “ak”, hayvan olarak da “pars” (beyaz benekli pars); kuzeyi renk olarak “kara”, hayvan olarak da “yılan” (kara yılan); güneyi ise, renk olarak “kızıl”, hayvan olarak da “saksağan” (kızıl sagızgan) temsil ediyordu. (Esin 1978: 47; Gabain 1968: 108).

70 “Dört köşe” (Ssû Chiao): 1. Tso Hsien Wang (Sol Bilge Tigin), 2. Yu Hsien Wang (Sağ Bilge Tigin), 2. Tso Lu-li Wang, 4 Yu Lu-li Wang. “Altı Köşe” (Lui Chiao): 1. Tso Jih-chu Wang, 2. Yu Jih-chu Wang, 3. Tso Wen-yü-ti Wang, 4. Yu Wen-yü-ti Wang, 5. Tso Chan-chiang Wang, 6. Yu Chan-chiang Wang.

71 Mori 1978: 213.

72 De Groot 1921: 59.

73 Liu Mau-tsai 1958: I, 9, 41. “Insgesamt waren es 28 Klassen. Alle (Aemter) waren erblcih”. Eberhard 1943: 86; Julien 1864: 6/3, 333. “Ces fonctionnaires publics forment en tout vingt-huit classes distinctes. Toutes ces charges sont héréditaires”. Taşağıl 1995: 97.

74 Eski Türk devletlerindeki memuriyet ve unvanlara dair geniş bilgi için bkz. Donuk 1988; Giraud 1999: 113-127.

75 Németh 1982: 93.

76 Liu Mau-tsai 1958: I, 9.

77 Giraud 1999: 109 vd.

78 Bilge Kağan’ın düşüncesini ve inancını geniş anlamda ele alırsak, onun bu hususta yanılmadığını söyleyebiliriz. Zira, Türk milleti tarihin hiçbir devrinde devletsiz kalmamışlardır. Bir Türk devleti yıkılırken yerini başka bir Türk devleti almıştır.

79 Kaşgarlı Mahmûd 1940: II, 25. Buradaki “kalmak” fiili “geride bırakmak” anlamında kullanılmıştır.

80 Orhun Abideleri 1973: 22, 33, 36, 69, 77, 79.

81 Kafesoğlu, 1977: 239; Németh 1982: 92.

82 Liu Mau-tsai 1958: I, 171; II, 614. “Daraufhin ernannte (P’i-kia=Bilge) den Tun-yu-ku (Ton Yukuk), der unter Mo-tsch’o (Kapgan Kağan) “Ya-kuan” (yargan) gewesen war, zum Hauptratgeber”.

83 Mori 1978: s. 217, 218.

84 Şeşen 1985: 46, 156, 165, 174.

85 De Groot 1921: 60; Kafesoğlu 1977: 239; Taşağıl 1995: 98, 112; Ligeti 1986: 46.

86 Bu hususta geniş bilgi ve bazı örnekler için bkz. Arat 1987: 506-572; Caferoğlu 1934; Arsal 1947.

87 Bu anlayış, “Bir kişi bir asker demektir” şeklindeki eski Türk atasözünde de kendisini açık bir şekilde göstermektedir.

88 “Sü” kelimesi, İslâmî dönemde (Selçuklularda ve Osmanlılarda) “sü-başı” unvanının içinde varlığını korumuştur. Cumhuriyet devrinde ise, “sü” ile “bay” kelimeleri birleştirilerek (sü+bay=subay), bütün rütbeli komutanların genel adı olan “subay” kelimesi meydana getirilmiştir. Ayrıca Türkçe “sü” kelimesi ile Farsça “vârî” (benzer, gibi) kelimesi birleştirilerek, “süvari” (atlı) yapılmıştır.

89 İslâmiyet’ten önce Türk devletlerinde “ordu ve asker” anlamına gelen “çerig” kelimesi, Osmanlılarda “Yeniçeri” şeklinde kapıkulu ordusunun adı olarak yaşamaya devam etmiştir.

90 Julien 1864: 6/4, 201. “Les soldats de la garde s’appelaient Fou-li (=börü=kurt) ”.

91 De Groot 1921: “Die 24 Grossen stellen wieder jeder für sichselbst Haeuptlinge von Tauscendschaften, Hundertschaften und Zehnersch

ten, wie auch ‘Unterkönige’, ‘Reichsver-weser’, ‘Generalkommandanten’, Tong-ho, Tsu-ku und was dazu gehört”. Mori 1978: 215.

92 En küçük birlik olan “otag”ın sayısı, bir çadırın alabileceği asker sayısıyla belirlenmekteydi. Bu da 8 veya 10 kişiden ibaretti. Görüldüğü gibi, Karahanlı ordusundaki “otag” ile Hun ordusundaki en küçük birlik arasında sayı bakımından tam bir benzerlik bulunmaktadır.

93 “On otag”, 10 çadırlık asker demektir. Bu da, Hun ordusundaki 100 kişilik birlik ile benzer durumdadır.

94 Koca 1997: 190.

95 Yusuf Has Hacib 1974: 2334, 2335.

96 Orhun Âbideleri 1973: 57/95; 60/97. “yelmeg”.

97 Koca 1997: 190 vd.

98 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 38. “İm bilse er ölmez”.

99 Orhun Âbideleri 1973: 57/95; 60/97. “kargug”.

100 Caferoğlu 1968: 125. “Küzet” kelimesi, bugünkü “gözetmek” (göz atmak) fiilinin köküdür.

101 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 426.

102 De Groot 1921: 76; Liu Mau-tsai 1958: I, 433; Chang Jen-t’ang 1968: 142. Büyük Selçuklu ordusunun sayısı Sultan Melikşah zamanında 400 bin kişi idi (Nizâmü’l-Mülk 1976: 78; 1982: 216).

103 De Groot 1921: 76.

104 Orhun Âbideleri 1973: 52, 91.

105 Eberhard 1940-41: 162; Giraud 1999: 136.

106 Koppers 1941: 463, 471, 472/512, 522, 523.

107 Giraud 1999: 142.

108 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 111.

109 Türklerin temrensiz okları da vardı. Bu oklara “ulun” adı verilmekteydi. (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 78). Ayrıca Türklerin, eğitim amacıyla yaptıkları okları vardı ki, bunlara “kalva” denmekteydi. Bu okların da temreni yoktu. (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 426).

110 Türklerin “kesme” (enli temren), “yasıç” (yassı ve uzun) gibi adlar taşıyan daha başka temrenleri de vardı (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 434; 1941: III, 8).

111 Ögel 1971: 8.

112 De Groot 1921: 49. “Nun verfertigte Mo-tun (Mete) pfeifende Pfeile”.

113 Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 369.

114 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 217.

115 Türkler kayın ağacına “kürt” adını vermekteydiler. Bu ağaçtan genellikle yay, kamçı ve deynek yapmaktaydılar (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I,

343).

116 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 123, 409.

117 Kafesoğlu 1977: 241; Koşay 1974: 92.

118 Bazı mızrakların başına tıpkı oklarda olduğu gibi temren takılmaktaydı. Bu tür mızraklara “başaklığ süngü” denmekteydi (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 497).

119 Eski Türk kılıcı hakkında geniş bilgi için bkz. Ögel 1948: 431-460.

120 Ögel 1971: 5.

121 Hun Türklerinin ağaçtan kalkanları ve deriden zırhları vardı (Eberhard 1942: 76).

122 Tolga, madenden imal edildiği için başa çıplak olarak giyilmemekteydi. Koruması için başa önce, “kedüt” adı verilen tüyden yapılmış bir takke geçirilmekteydi (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 390).

123 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 15, 158, 217.

124 Németh 1982: 34; De Groot 1921: 3. “Die Kinder können Hammel oder Schafe reiten, spannen Bogen und schiessen Vögel, Wiesel und Ratten; grösser geworden schiessen sie Füchse und Hasen, die zur Ernaehung dienen”.

125 Bacon Tarihsiz: 41.

126 Eski Türkçede sürgün avına “sıgır” denmekteydi (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 364).

127 Kafesoğlu 1977: 244; De Groot 1921: 202. “İm folgenden Jahr (M. Ö. 62) hielt der Tan-hu mit über 100. 000 Reitern laengs der befestigten Grenzen Jagden ab, in der Absicht, einen Einfall zu machen und plüdern”.

128 De Groot 1921: 50.

129 Németh 1982: 82.

130 Grousset 1980: 91.

131 Altheim 1967: 29.

132 Németh 1982: 54, 127.

133 Julien 1864: 6/3, 547.

134 Eberhard 1942: 76 vd.; Liu Mau-tsai 1958: I, 41. “Sie warten den Vollmond ab und gehen dann auf Raubzüge”. De Groot: 1921: 60 vd. “Soll eine Sache in Angriffge-nommen werden, dann beobachtet man die Sterne und den Mond. Beim Vollmond oder beizuneh-mendem Mond wird angegriffen oder gekaempft, bei abnehmendem Mond aber zieht man die Streitmacht zurück”.

135 Chang Jen-t’ang 1968: 33; Liu Mau-tsai 1958: I, 188. “…Gerade in dieser Zeit regnete es auch noch so schwer, dass die Bogen und Pfeile (der T’u-küe) sich alle verzogen und schlecht wurden. Daraufhin lösten (ihre Kampstellung) auf und kehrten zurück”.

136 Bir Süryani tarihçisi Türklerin savaşta haykırmalarını “arslan kükremesi”ne benzetmiştir. Aynı benzetme Kaşgarlı Mahmûd’un XI. yüzyılda tespit ettiği bir şiir parçasında da yapılmıştır. Bu şiir parçasında şöyle deniyordu: “-Düşmanı çevirelim, kuşatalım, -Attan inerek gayretle koşalım, -Arslan gibi kükreyelim, -Ta ki, bundan düşman zayıflasın” (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 125, 441; 1940: 13, 138). Türk savaşçılarının ve komutanlarının vasıflarına dair geniş bilgi için bkz. Dankoff 1977: 95-112.

137 Kaşgarlı Mahmûd’un tespit ettiği eski bir şiir parçasında da aynı benzetme yapılmıştır. Bu şiir parçasında şöyle deniyordu: “Süsi otun oruldu” (Düşman askeri ot gibi biçildi). Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 195).

138 Kafesoğlu 1977: 243.

139 Kaşgarlı Mahmûd’un tespit ettiği bir şiir parçasında, Türklerde savaşa hazırlık, saldırı ve sahte geri çekilme hareketi şöyle tarif edilmiştir:

“Kudruk katığ tügdümiz (Atın kuyruğunu sıkı sıkı bağladık.

Tengriğ öküş ögdümüz Tanrıyı çok övdük.

Kemşip atığ tegdimiz Gemi çekerek atı üzengiledik.

Aldap yana kaçtımız”. Arkamıza düşsünler diye, onları aldatarak kaçıverdik). (Kaşgarlı Mahmûd 1939: I, 472).

Altheim, F.; Attila et les Huns, Paris 1952; Asya’nın Avrupa’ya Öğrettiği, trc. E. T. Elçin, İstanbul 1967.

Arat, R. R.; Türkçede Cihet Mefhûmu ve Bununla İlgili Tâbirler, Makaleler, I, Ankara 1987, 180-203; Alm., Über die Orientations-Bezeichnungen im Türkischen, s. 204-221; Eski Türk Hukuk Vesikaları, Makaleler, I, Ankara 1987.

Arsal, S. M.; Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947.

Arslan, M.; Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasî Yapı, İstanbul 1984.

Bacon, E. E; Esir Orta Asya, trc. T. Say, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, tarihsiz.

Caferoğlu, A.; Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul 1968; Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları, TM, IV, (1934).

Chang Jen-T’ang; T’ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler, Tapei 1968.

Chavannes, Ed.; Documents sur le Tou-kiue Occidentaux, Paris 1900.

Çağatay S. -Tezcan S.; Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogdça Buğut Yazıtı, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten), (1975-76), 245-252.

Danişmend, İ. H.; Türklük Meseleleri, İstanbul 1966.

Dankoff, R.; Animal traits in the army commander, Annal of Turkish Studies, I, (1977), s. 95-112.

De Groot, J. J. M.; Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, Berlin-Leipzig 1921.

Divitçioğlu, S.; Kök Türkler, İstanbul 1987.

Donuk, A.; Eski Türk Devletlerin İdarî-Askerî Unvanlar ve Terimler, İstanbul 1988.

Eberhard, W.; Çin'in Şimal Komşuları, Ankara 1942; Çin Kaynaklarına Göre Ota Asya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Mâlûmat, Ülkü, 92, (1940-41), s. 161-172.

Ebû Hayyân; Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk, Haz. A. Caferoğlu, İstanbul 1931.

El-Cahiz; Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, trc. R. Şeşen, Ankara 1967.

Esin, E.; İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş, İstanbul 1978; Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri), Tarih Araştırmaları Dergisi, VI/10, 11, (1968), s. 135-215.

Orkun, H. N., Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987.

Genç, R.; Karahanlı Devlet Teşkilâtı, İstanbul 1981.

Giraud, R.; L'Empire des Turc célestes, Paris 1960; Gök Türk İmparatorluğu, trc. İ. Mangaltepe, İstanbul 1999.

Gökalp, Z.; Türkçülüğün Esasları, Haz. M. Kaplan, İstanbul 1972.

Giraud, R.; Gök Türk İmparatorluğu, İstanbul 1999.

Grousset, R.; Bozkır İmparatorluğu, trc. R. Uzmen, İstanbul 1980.

Julien, S.; Documents Hisoriques sur les Tou-kioue (Turc), Journal Asiatique, 6/3; 6/4, (1864), s. 400-549, 200-242, 391-477.

Kafesoğlu, İ.; Türk Millî Kültürü, Ankara 1977; Eski Türklerde Devlet Meclisi, (Toy), I. Türkoloji Kongresi, İstanbul 1980.

Kaşgarlı Mahmûd; Dîvânü'l-Lugati't-Türk, trc. B. Atalay, I-III, Ankara 1939-1941.

Koca, S.; Dandanakan'dan Malazgirt'e, Giresun 1997; Türk Kültürünün Temelleri, I, II, İstanbul, Trabzon 1990, 2000.

Koppers, W.; İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik, Alm. Urtürkentum und Urindogermannentum, Belleten, V, (1941), s. 439-525.

Koşay, H. Z.; Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1974.

Köymen, M. A.; Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara 1989.

Ligeti, L.; Bilinmeyen İç Asya, trc. S. Karatay, Ankara 1986.

Liu Mau-tsai; Die Chinesischen Nachricten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe), I, Wiesbaden, 1958.

Mori, M.; Kuzey Asya'daki Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı, İÜEF, Tarih Enstitüsü Dergisi, 9, (1978),

Németh, Gy.; Attila ve Hunları, trc. Ş. Baştav, Ankara 1982.

Ergin, M.; Orhun Abideleri, İstanbul 1973.

Ögel, B.; Türk Kılıcının Menşe ve Tekâmülü Hakkında, DTCFD, VI/4, (1948), s. 431-460; Türk Kültürünün Gelişme Çağları, I, II, İstanbul 1971; Mitolojisi, Ankara 1971.

Taşağıl, A.; Gök-Türkler, Ankara 1995.

Turan, O.; Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, I, İstanbul 1969.

Ssu Ma-ch'ien; Shih-chi (Tarihî Notlar), Urumçi 1989, 110. bölüm, "Hunlar Tezkeresi", s. 406-408.

Şeşen, R; İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1985.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, trc. R. R. Arat, Ankara 1974.

A. Hâkimiyet Ülküsü ve Devlet Geleneği

Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi / Prof. Dr. Osman Turan [s.845-856]

Destân ve Efsânelere Göre

“Oğuz Kağan: Ey oğullarım!

Çok savaştım, çok yaşlandım.

Gök-Tanrı’ya borcumu ödedim.”

(Oğuz Destânı)

Milletlerin yaşayış, düşünüş ve inanışlarını araştırırken milli destân, menkıbe ve efsâneler bazan tarih vesikaları arasında birinci derecede ehemmiyet kazanır. Bunlar yalnız tarihin eksikliklerini doldurmakla kalmaz; içtimâî rûhun akislerini, düşünce ve inançlarını meydana koymak bakımından da çok mühim bir mevki işgal ederler. Bu sebeple Oğuz destânı ile başlamakta isabet vardır. Eski Türklerin veya Oğuzların tarihî fetihlerini destânî bir şekilde anlatan Oğuz-nâme’ye göre ilk cihân hâkimiyeti Oğuz Kağan tarafından kurulmuştur. Nitekim destân Oğuz Han’ın Çin, Hindistan, İran, Azarbaycan, Irak, Suriye, Mısır, Anadolu (Rûm), Rus ve hattâ Frenk ülkelerini fethettiğini anlatırken Kun (Hun), Göktürk ve Selçuk devirlerini şumûlüne almakta ve hattâ destânın muahhar parçaları Osmanlılara kadar uzanmaktadır. Türklerin ilk fâtih atası, bütün millî nizâm ve müesseselerin kurucusu sayılan Oğuz Kağan semâvî bir menşeden gelmiş ve hârikulâde vasıflara sâhip olarak doğmuştur. O, daha çocuk iken birtakım kahramanlıklar yapmış ve kendisi gibi gökten inen bir kız ile evlenmiştir.1 Destânın İslâmi rivâyetine göre Oğuz Han daha doğuşunda, Müslüman olmadığı için, anasının südünü emmez. Büyüyünce de bu din ayrılığı onunla babası Kara-han arasında mücadeleye sebep olur. Oğuzhan babasına

galip gelir; tahta çıkar ve kağanlığını ilân eder.2 Dört tarafta bulunan bütün kavimlere elçiler gönderek "Ben artık bütün dünyanın Kağanıyım" der ve hepsini kendisine itaata ve tâbiiyete çağırır. Esasen Oğuz Han'ın çok akıllı ve keramet sâhibi olan müşaviri (veziri) Irkıl-hoca veya Uluğ-Türk Tanrının cihân hâkimiyetini kendisine verdiğini de tebşir eder: "Ey Kağanın, Gök-tanrı bütün dünyayı sana bağışlasın" der. Aşağıda görüleceği üzere Allah'ın birçok Oğuz Kağan ve sultanlarına dünya hâkimiyetini bağışladığını Korkut-ata ve İslâm evliyâsı da müjdelemiştir.

Oğuz Han ilâhî hâkimiyetini kabûl etmeyen milletler üzerine seferlere çıkıp dünyayı fetheder. Bu fetih hareketlerinde Türk destân ve an'anelerinde mühim bir mevki olan ve menşe efsânelerine giren Bozkurt (Böri) Oğuz Han'ın da rehberidir. Gökten inen bozkurt: "Ey Oğuz, sen Urum (Roma) üzerine gitmek istiyorsun; ben senin önünde yürüyeceğim" der. Oğuz kurdu takiple sefere çıkar; Urum ve Urus (Rus) hükümdarlarının yener; Çin, Hint, Suriye ve Mısır ülkelerini fetheder.3

Ben sizlere oldum kağan
Alalım yay ile kalkan
Nişân olsun bize "buyan"
Boz-kurt olsun bize "uran".4

İslâmî Oğuz-nâmede kurt çıkarılmış ise de Selçuklularla birlikte Yakın-şarka ve Anadolu'ya gelen Oğuzlar destânla birlikte Boz-kurt hikâyelerini de getirmişlerdi. Nitekim XII. asır Süryanî tarihçisi Mihael'e göre: "Yeryüzü Türkleri taşımağa kâfi gelmiyordu. Garba doğru ilerlerken önlerinde köpeğe benzer bir hayvan (kurt) bulunuyor ve onlar da ona yetişemiyorlardı. Bozkurt hareket etmek istediği zaman "Göç" (Yâni, kalkınız!) diye bağırıyor; Türkler de durduğu yere kadar onu takip ediyor ve orada çadırlarını kuruyorlardı. Uzun zaman rehberlik eden kurt nihayet kaybolunca Türkler de artık geldikleri yerlerde oturup kaldılar", yâni Yakın-

şark ve Anadolu’da göçlere son verip yerleştiler ifâdesi ile Oğuzlarla birlikte destânlarının da nasıl geldiğini ve başka milletlerce de bilindiğini meydana koymuştur.5 Urallardan Avrupa’ya göçen Hunların da önünde kendilerine rehberlik eden bir geyiğin bulunduğu rivâyet edilmiştir.6 Semavî bir nurdan doğan Bugu-han ve evlâtları elindeki kut taşı Uygurların saadetini ve hâkimiyetini sağlıyordu. Bunun elden çıkması da onların Şarkî-Türkistan’a göçmesine sebep olmuştu.

Destân Türk milletini Oğuz Han’ın oğullarından türeyen Oğuz boyları ile Oğuz han’ın kumandanları sayılan Karluk Kıpçak, Kanglı, Kalaç ve Uygurların nesli olarak bölümlere ayırırken Oğuzların hâkimiyeti altında millî birliği, bu uluslararası münasebetleri ve hukukî mevkileride bir nizâma bağlamıştır. Oğuz dünya hâkimiyetini kurduktan ve ihtiyarladıktan sonra devletini altı oğlu arasında taksim ederken, feodal esaslara rağmen, milli birliği devam ettirmek ister. Gerçekten Oğuz’un her oğlundan doğan dört torunu ile çoğalan yirmi dört boy Oğuz milletini teşkil eder. Oğuz Han’ın üç oğlu Gün, Ay ve Yıldız’dan on iki torunu (boy) sağ; Gök, Dağ ve Deniz’den on iki torunu da sol kolu teşkil eder. Oğuz Han hâkimiyeti temsil eden yayı birincilere, tâbiiyeti temsil eden oku da ikincilere vermiştir. Oğuz beyleri ve boylarının siyasî ve hukukî münasebetleri de yayla ok münasebetine göre olduğundan sağdaki Boz-oklar, soldaki Üç-oklara üstündür. Yâni Üç-oklar Boz-oklara tâbidir. Bu hukukî kaide Selçuklulara ve hattâ bir dereceye kadar Osmanlılara kadar devam eder.7 Millî ve yabancı çeşitli kaynaklarda Türk kağan ve sultanlarının boy beylerine, tâbi’ Türk veya ecnebi hükümdarlarına ok göndermeleri kendilerinin yayı ve hâkimiyeti, onların da oku ve tâbiiyeti temsil etmeleri dolayısıyladır. Gönderilen ok aynı zamanda hükümdarın emrini ve huzuruna dâveti ifâde ettiğinden onu alanlar derhal hakan ve sultanların yanına koşar. Garbî Göktürklere bazan On-ok adı verilmesi de onların büyük kağanlara tâbi’ on

boya ve idareye ayrılmaları ile alâkalıdır.8 Muharebe ve mühim mes’elelerde hâkan ok gönderince bütün tâbi’ yabgu ve beylerin iştiraki ile yüksek bir meclis (Kurultay) kurulur ve müzakereler olurdu.

Çin kaynakları Göktürkleri Kunların torunu gösterir. Tatarları (Cücen veya Ava) hücûmuna uğrayan ve imha edilen asil bir Hun çocuğu Bozkurt tarafından kurtarılmış ve Göktürkler de onunla kurdun nesli olarak türemiştir.9 Burada tarih ve destân birbirine karışmış; Göktürklerin bayraklarında kurt başı bulunmuştur. Esasen Türk efsâne ve an’anelerinde mühim bir mevkii olan kurt hikâyeleri Hunlara kadar çıkar.10 Bu sebepledir, ki kurt Türklerce at gibi uğurlu ve hattâ mübarek sayılmış; Kâşgarlı Mahmud ve Dede-Korkut kitabının kaydettiği üzere bu telâkki İslâm devrine kadar gelmiştir.11 Oğuzlar arasında kurttan başka her boyun kuşlardan ayrı ayrı mübareket (ıduk) sayılan birtakım ongunlar da vardır.12

Cihângir Oğuz han ile babası Kara-han arasında vukubulan mücadele, M.Ö. III. asır sonlarında, Kun imparatoru tarihî Mete (Modun) ile babası Tuman arasındaki savaşın destânî bir in’ikâsından başka bir şey değildir. Aslında Çin kaynaklarının ilk Türk fâtihi olarak gösterdiği Mete hakkındaki kayıtları bile daha Hunlar zamanında bu şahsiyetin destânî bir hüviyet kazandığını gösterir. Böylece Oğuz-nâme’nin Hunlar devrine kadar çıktığını belirtmiş oluyoruz.13 Büyük Hun Tan-yu’su Mete’nin destânda Oğuz han olduğunu gösteren başka sağlam deliller de vardır. Gerçekten Hunlardan Osmanlılara kadar devam ede idarî, siyasî, sağ-sol teşkilât tarihî ve destânî bu iki hükümdara atfolunmakta ve bu suretle bu iki şahsiyet birleşmektedir. Mete’nin imparatorluğu yirmi dört kumandana taksimi yirmi dört Oğuz beyi ve boyuna tekabül eder. Her kumandanın maiyetinde 10.000 süvariden müteşekkil bir kuvvet (tümen) bulunması, orduda bundan sonra 1000, 100 ve 10 kişilik birlikler ihdâsı da Mete’ye isnat olunmuştur.14 Onun, fetihleri, teşkilâtı ve vatanperverliği cidden milletin

kalbinde destâni hüviyeti ile de yaşamasına imkân vermiştir. Destânın Oğuz boylarına tâyin ettiği hukukî mevki ve dereceler Türk cemiyetinde fi'len yaşamış; bu da tarihi kayıtlarla meydana çıkmıştır. Esasen Oğuz Han'a ait başka te'sis ve icatlar da vardır.

Oğuz Han altı oğlu ile birlikte dünyayı fethedip cihângir olduktan sonra ana-yurduna (yurt-i aslî) döndü. Bir "Uluğ kurultay" topladı. Binlerce hayvan keserek azim bir toy yaptı; altun bir otağ kurdu. Üç büyük oğlu Boz-oklar sağda, üç küçük oğlu Üç-oklar solda oturdu: "Ey oğullarım! Çok savaştım; artık çok yaşlandım. Düşmanları ağlattım; dostları sevindirdim. Gök-Tanrı'ya borcumu ödedim" dedi ve yurdunu oğulları arasında taksim etti. Ok-yay münasebetlerine göre Üç-okların Boz-oklara tabiiyetini bildirdi. Türeye ve birliğe bağlı kalmalarını vasiyet etti. Her birine ait hukukî mevki (orun) ve damgaları belirtti; onların ongunlarını gösterdi.15 Destânın İslâmi rivâyeti Oğuz Han'dan sonra Sır-derya boylarında yaşayan Oğuzların ve onların yabgularının hayatlarını içine alır. Onlardan sonra da Selçuklulara ve muahhar parçaları ile de, Osmanlılara kadar uzanır. Dede-Korkut, Oğuz Han tarafından inşa olunan ve yabguların payıtahtı olan Yengi-kent şehrinde oturur. Oğuznâme'ye ve Dede-Korkut kitabına göre o çok yaşlı, ak sakallı, çok akıllı ve tecrübe görmüş, kerâmet sâhibi bir insandı. Hanların tâyinlerinde, devlet işlerinin müzâkerelerinde, kurultay ve toylarda başlıca söz sâhibidir. Çünkü an'aneye göre Dede-Korkut'un kerâmetleri, hikmet ve hikâyeleri çoktur; istikbal için ne demişse çıkmıştır. Eski devrin şamanları ve İslâm devrinin evliyası vasıflarını gösteren Dede-Korkut, Oğuz yabgularının başlayan hâkimiyeti gibi son cihângirliğin de, Oğuz boyları arasında birinci hukukî mevkii bulunan Kayı kabilesine ve Osmanlılara intikal edeceğini de kerâmeti ile keşfetmiş ve müjdelemiştir. Filhakika Dede-korkut kitabının başında: "Resûl (a.s.) zamanına yakın Korkut, ata dirler bir er koptu. Ol kişi Oğuz'un bilicisi idi; ne dirse olurdu;

gaipten haber söylerdi. Hak taâlâ anın gönlüne ilhâm iderdi. Korkut-ata eyitti: Âhir zaman olup kıyâmet olunca (ya dek). Bu dedüği Osman neslidür. İşte sürilüp gideyordur" ifâdesi Korkut-ata'nın kerâmetleri arasında nakledilmiştir.16

Dede-Korkut'a atfolunan bu keşif ve tebşir ilk Osmanlı vakayi-nâmelerine ve bazı muahhar Oğuz-nâme parçalarına da intihal etmiştir. Filhakika II. Murad Devri'ne ait Türkçe Selçuk-nâme aynen bu metni ihtiva eder ve şöyle başlar: "Padişâhımız Sultan Murad Han, ki eşref-i Âl-i Osman'dur ve pâdişâhlığa enseb ve elyaktır. Oğuzların kalan hanları uruğundan ve Çingiz han uruğunu mecmûundan ulu asîl ve ulu sükükdür". Nitekim tarihi ve destâni rivayetlerde Kayılar daima başta gelmiştir. Osman Gazi de Selçuklulara karşı Gök-alp neslinden gelmekle iftihar ediyor ve hâkimiyet hakkının kendisine ait olduğunu ileri sürüyordu. Bu sebeple de Osman Gazi'ye "Siz Kayıhan neslindensiniz. Kayıhan hod Oğuz beylerinin, Oğuz'dan sonra ağaları ve hanları idi. Gün-han vasiyeti ve Oğuz türesi mucibince Oğuz neslinden kimse olmayacak, hanlık ve pâdişâhlık Kayı soyu var iken özge soya değmez" düşünceleri bildiriliyordu.17

Millî destân ve an'anelerle asırlarca milletin kalbinde, cihângîr olarak yaşayan Oğuz-han İran kaynaklarında Afrâsyâb adı ile geçer. Şahnâme'ye göre Türklerin ilk fâtihi olan Afrâsyâb da Türkistan, İran, Azerbaycan, Hindistan ve Rum ülkelerini fethetmiş; buralarda birçok şehirler kurmuş ve hâtıralar bırakmıştır. Destân dışında kalan kaynaklar da bu hatıraları kaydetmişlerdir. Fakat ona ait hâtıraların en fazla Sırderya ve Isık-göl havâlisinde temerküz ettiği de millî ve İranî eserlerde gösterilmiştir. X. asır Arap müellifi Mes'udî de Türklerden ve Türk hakanlarından, Çin ile Horasan arasında oturan ve birçok şehirlere sâhip bulunan çeşitli Türk kavimlerinden, Oğuz, Dokuz-Oğuz, Karluk, Gimek, Hazar ve Barskan'lardan, Fergana ve Taşkent bölgelerinde oturan uzun boylu ve

güzel Karluklardan bahsettikten sonra: “Afrâsyâb bu Türklerin hükümdarı ve hakanlar hakanı olup bütün Türk ülkelerine hâkim idi; diğer hanlar ona tâbi, bulunuyordu. İran’a hükmeden bu Afrâsyâb hakanlara mensup idi.” derken onu Göktürk (Oğuz) menşeine ve hanedânına bağlıyordu.18

Kâşgarlı Mahmud Türklerin Afrâsyâb’a Alp-er Tunga dediklerini ve onun dünya hükümdarı (Ajun begi) olduğunu bildirir. O, Afrâsyâb veya Alp-er Tunga için Türklerce mâtem âyinleri yapıldığını ve mersiyeler söylendiğini yazar ve bu münasebetle de şu kıt’ayı kaydeder:

Alp-er Tunga öldi mu
Issız ajun kaldı mu
Özlük öcin aldı mu
Emdi yürek yırtılır

“Yâni Afrâsyâb öldü; dünya ıssız kaldı; felek öcünü aldı. Şimdi, onun devri ve devleti düşünülerek, yürekler yırtılmaktadır.” Kâşgarlı “Arâsyâb için yapılan bir mâtem âyininde herkesin kurt gibi uluduğunu, gözyaşları döktüğünü ve haykırarak yakasını yırtığını” anlatan başka bir manzumede de bu destâni kahramanın Türkler arasında ne kadar derin hâtıralarla yaşadığını gösterir.19

İslâm kaynakları Uygur, Karahanlı ve Selçuklu hânedânlarının Afrâsyâb’a mensup olduklarını ifâde ederlerken bu münasebetle, onu tarihî ve millî an’aneye uygun olarak, Oğuz-han ile birleştirmişlerdir.20 Türklerin Afrâsyâb’a Alp-er Tunga dedikleri rivâyeti bazı İslâm kaynaklarına Tunga Alp şekli ile geçmiştir.21 Orhun kitabelerinde de mâtemi yapılan bir Tunga Tekin’e de rastlanmıştır.22 Afrâsyâb’a ait rivâyetler, onun İran’ı fethedip orada hükümdarlık yapması dolayısıyla İran destânında, tarihi ve edebi kaynaklarında çok geniş bir yer almış ve Arap menbalarına da girmiştir.

Cihân hâkimiyetinin Selçuklulara ve Osmanlılara tarihi rü’yalarla ve şeyhlerin tebşirâtı ile bildirilmesi de bu eski an’ane ve inancın İslâmi bir

mahiyet almasından başka bir şey değildir. Selçuk'un babası Dukak, rü'yasında göbeğinden üç ağacın çıktığını, her tarafı saran dallarının göklere yükseldiğini görmüş ve bunun üzerine Korkut-ata da kendisine evlâtlarının cihân pâdişahı olacağını müjdelemiştir. Diğer rivâyete göre İslâmiyeti kabul eden Selçuk rü'yasından ateşe idrar yapmış ve bu suretle sıçrayan kıvılcımlar dünyayı sarmıştır. Bu da Selçuk oğullarının dünyaya hakim olacağı şeklinde tabir edilmiştir. Üçüncü rivâyete göre de İslâmiyeti kabul eden Dukak olup Kur'an'ı çok tâ'zim ettiğinden rü'yasında Hazret-i Peygamber kendisini ve oğullarını takdis etmiş; ashabının da dualarını almıştır.23 Osman Gazi'nin rü'yası da cihân hâkimiyeti inancını aksettirir. Rivâyete göre Osman Gazi Şeyh Edebali'nin zâviyesinde misafir iken Kur'an'ı çok ta'zim eder. Yatınca, geceleyin, rü'yasında şeyhin kucağından çıkan bir ay kendi koynuna girer. Bunun üzerine Osman Gazi'nin göbeğinden çok muazzam bir ağaç yükselir ve dalları dünyayı sarar. Bu rü'yayı dinleyen Edebali Osman Bey'e: "Pâdişâhlık sana ve nesline mübârek olsun ve kızım Mal-hatun da senin helâlin olsun" der. Böylece Osman Gazi Şeyh'in damadı olur ve Osmanlı İmparatorluğu'nun da cihâna hâkim olacağı keşfedilir.24

Türk cihân hâkimiyeti nasıl destânlarda akisler bırakmış ise felaket devirleri de menkıbe ve efsaneler halinde öylece milli vicdanda yaşamıştır. Kunların inkırazı üzerine onlardan bir boy Altay dağlarına sığınmış; birkaç asır kaldıktan ve kuvvetlendikten sonra atalarını "zen Tatarlara (Avar ve Cücenlere) karşı intikam almışlardır. İşte Göktürklerin kurt efsanesi ve Ergenekon'dan çıkış destânı yeni bir cihân hâkimiyeti devrinin hikâyesidir. Uygur destânına göre de kendi saadetleri Kut taşı (dağı) ile alâkalı olarak başlar; onun kaybı ile felâket ve göç ile sona erer. Bu da Kırgızların 840'ta uygur ilini istilâları ile olduğu halde destân bu hâdiseyi de Çinlilerin

hilelerine bağlar. Böylece milli vicdan tarihi hadiseyi unutmuş ve her felaketin menşeini Çinlilere atfetmiştir.

Cihan Hâkimiyeti Mefkûresinin Tarihi Akisleri

“Şimdi ölürsek dünya durdukça kahramanlık şânımız yaşayacak; oğullarımız ve torunlarımız başka milletlerin başbuğları olacaktır (Kun hükümdarı).

“Atalarımızdan işittik, ki Garp imparatorluğu (Roma) elçileri geldiği zaman bu bizim için artık yeryüzünü fethedeceğimize delâlet eder.” (İstemi Han).

Türklerin cihân hâkimiyeti ve mefkûresi, ilk defa, büyük bir Türk imparatorluğu kuran kunlar ile, bilhassa onların hükümdarı Mete ile başlar. Bu kudretli imparatorluğun hükümdarları mektuplarının başında “Tanrının tahta çıkardığı Kun milletinin büyük Tan-yu veya Şan-yu” su ibaresini kullanırlardı, ki hâkimiyetin semâvi (ilâhî) menşeine inanıldığına dair ilk vesikayı teşkil eder. Hun hükümdarları “Tangrı kutu” unvanını taşıyordu. Büyük ve kudretli imparator Mete sulhu korumak maksadı ile ağır fedâkârlıkları göze aldığı halde bir çöl parçası için harbe karar verirken: “Toprak milletin köküdür; onu nasıl verebilirim” dediği rivâyeti de milliyet ve vatanperverlik duyguları tarihinde çok eski bir hâdise olarak müstesna bir ehemmiyet arz eder. Hunlar Uzak-şark’tan şarki Avrupa’ya kadar bütün Türk ve Asya kavimlerini birleştiren, birçoklarını yerlerinden söküp atan ve meşhur Çin Seddi’nin inşasına sebep olan kendi kudret ve üstünlüklerine inanıyorlardı. Bir Hun imparatoru ecdadının Çinlilere karşı kudretini milli ahlâk ve an’anelerinin üstünlüğü ile izah ediyordu. Bu sebeple de Çin kültür ve âdetlerine rağbeti milletinin esaretine bir başlangıç sayar; bu hususta halkı uyarır ve muharebeleri de sadece milletinin menfaati için yaptığını söyler, ki Türk hükümdarlarına mahsus olan bu milli görüş ve duygular Orhun Kitâbelerinde daha derin bir his ve hasletlerle meydana çıkar.25 Kun

İmparatorluğu’nun parçalanmasından sonra bir Hun kumandanı, M.S. 304 yılında, devletini tekrar kurmak ve milletini kurtarmak maksadı ile, ileri gelenleri gizlice toplar ve “Tan-yumuzun sadece bir unvanı kalmış; beyler Çinlilere esir olmuştur. Bu halde bile 20.000 kişilik bir kuvvetimiz vardır. Neden bu esarete katlanalım ve Çin’deki karışıklıklardan faydalanmayalım” der ve devam ederk “İl-yu-sü cesûr ve hükümdar olmağa lâyık; bütün meziyetleri hâizdir. Eğer Tanrı Kun Devleti’ni diriltmek istemeseydi onu dünyaya yollar mı idi” tarzında düşüncelerini bildirir. Bu nutkun te’siri ile Çin’de oturan tan-yu’yu dâvet ettiler ve orada hüküm süren kargaşalıktan faydalanarak onu getirtip tahta çıkardılar. Bütün Hun kumandanları “Tanrının devletlerini korumak için kendilerine yardım ettiğine dair bir delil de Çin’de hüküm süren bu kargaşılığın meydana çıkmasıdır” diyorlardı.26 Hunların, esaret devrinde bile milli şuûr ve gurûrlarını muhafaza ettiklerine ve Tanrı’nın kendilerine yardımcı olduğuna inandıklarına dair şu tarihi kayıt da çok mühimdir. Mağlup olan bir Kun hükümdarı teslim olmayı reddederken “Şimdi ölürsek dünya durdukça kahramanlık şânımız yaşayacak; oğullarımız ve torularımız başka milletlerin başbuğları olacaktır” beyânı böyle bir durumda bile cihân hâkimiyeti fikrinin ne derece derin bir imanla yaşadığını göstermektedir.27

Avrupa Hunları da bu mefkûreyi göç ve istilaları ile birlikte bu kıt’aya götürmüşlerdi. Bizans elçisi Priskos Hunların, Attilâ’nın ilâhi bir menşeden geldiğine inandıklarını, buna itiraz edenlere çok hiddetlendiklerini, dünyanın kendilerine ait olduğu akîdesi ile fetih ve savaşlar yaptıklarını ve sarayında bu inancı hüküm sürdüğünü söyler. Daha sonra giden diğer Bizans elçisi Jordanes de Atillâ’nın İlâhi kudret tarafından dünyanın hükümdarı tâyin edildiğine, kılıcını da bu kudretin idare ettiğine inandığını belirtir. Atillâ da diğer Türk kağanları gibi kâhinlere (kamlara) çok itibar eder ve sözlerini dinlerdi. Bir çoban tarafından bulunup kendisine verilen

efsânevi kılıcı da Tanrı’nın bir hediyesi sayardı. Hunlar hükümdarlarının Tanrı tarafından gönderildiğine nasıl inanıyordu ise Avrupalılar da öylece onları “Tanrının kılıcı” sayıyor ve günahlarından dolayı kendilerini cezalandırmak için gönderildiklerine kani bulunuyorlardı. Bu inancın Orta-şark Hıristiyanlarında ve Müslüman dünyasında da mevcut bulunduğu görülecektir.

Oğuz han’ın, Göktürklerin ve Oğuzların rehberi kurt olduğu gibi Hunlara da göç ve seferlerinde uğurlu bir geyik veya benzeri bir hayvanın önlerinde kendilerine yol gösterdiğine, istilâlarını da bu suretle yaptıklarına inanıyorlardı.28 Bu münasebetle aşağıda görüleceği üzere, Süryani Mihael’in Oğuzların kurdu “köpeğe benzer” bir hayvan yapması gibi Avrupalıların da onu geyik sanmalarını hatırlatabiliriz.

Göktürkler, Kunların torunları olup, onların eriştiği milli şuur ve cihân hâkimiyeti mefkuresi tarihte daha müstesna bir mevki işgal eder. Bu hususta bize kadar gelen milli ve yabancı vesikalar çok bol ve değerlidir. İlk Göktürk kağanı Tuman (Bumın), henüz istiklâl hareketine giriştiği ve yabgu unvanını taşıdığı bir zamanda, M.S. 545 yılında, kendilerine Çin elçisi gelince “Bütün Türkler bununla devletlerinin yükseldiğine inanıyor ve birbirlerini tebrik ediyorlardı”.29 Daha sonra gelen Bizans elçisi ile, vaki bir konuşma Türklerin cihan hakimiyeti düşüncesine bağlı bulunduklarını açıkça meydana koyar. Filhakika garbi Göktürklerin Hükümdarı İstemi Han Bizans İmparatoru Justinus’a Manyak adlı bir elçi göndermiş; imparator da Zemarkos adlı kendi elçisini,

568’de, hana yollamıştı. Kara-şar şehri şimalinde, yazlık ordugâhı Ak-dağ civarında, elçiyi kabul eden Türk hükümdarının, görüşme sırasında, gözlerinden yaş akar. Zemarkos sebebini sorunca, O: “Atalarımızdan işittik, ki Garp İmparatorluğu’nun (Roma-Bizans) elçileri geldiği zaman bu, bizim için, artık yeryüzünü fetih ve istilâ edeceğimize delâlet eder” cevabı ile bu

sevinç yaşlarını döktüğünü, cihân hâkimiyeti inancının daha devletin kuruluşundan önce mevcut olduğunu ve böylece komşu kavimlere de yayıldığını ifâde eder.30 İstemi Han'ın oğlu ve halefi Tardu Han, Ak-hunları kendi hâkimiyetine alan büyük zaferi üzerine, Bizans imparatoruna gönderdiği mektubu: "Dünyada yedi iklim ve yedi ırkın büyük kağanından Romalılar imparatoruna…" ibaresi ile başlar ve bu şuuru belirtir. Avar Hanının mektubu da hemen aynı duygu ve kelimelerle yazılmıştı.31

Göktürklere ait Orhun kitâbeleri ise baştan başa milli şuur, demokratik rûh, insanlık duygusu ve cihân hâkimiyeti ideali ile dolu olup bu fkirlerin tarihinde misli olmayan bir eserdir. Kitâbe: "Üstte mavi gök, altta yağız yer ve ikisi arasında kişioğlu yaratılmış; kişi oğulları üzerinde de dedem Bumın ve İstemi kağanlar hükümdar olmuşlardı. Onlar dört tarafta bulunan düşmanları idareleri altına almışlar; harpten vazgeçirmişler; başlılarını eğdirmiş ve dizlilerini çöktürmüşlerdi… böylece sâhipsiz ve teşkilâtsız Göktürkleri nizâma koyup hüküm sürmüşlerdi" hitabı ile bu mefkûrelerini milletine ve dünyaya duyuruyor; muahhar nesillere miras bırakıyorlardı.

Bilge Kağan (716-734) Türk milletinin saadet ve felâketinden harici bir kuvvetin değil, sâdece kendisinin mes'ûl olduğunu, beylerin kudretli, akıllı, âdil ve millî şuûra sâhip olması ve halkın da itaatli bulunması sâyesinde bir endişe olamayacağını ileri sürerken yalnız millî şuûr değil siyasi düşünceler tarihinde de yüksek bir mevki alır. O, Göktürk Devleti'nin ilk kuruluş ve yükseliş devrinin gurûrunu duyduğunu belirttikten sonra, elli yıl süren, Çin esareti zamanına ait acı hâtıraları halka anlatırken de derin milli duygularını, ıztırabını ve milletinin kudretine de sarsılmaz bir imanla inandığını ifâde eder: "Ey Türk ve Oğuz beyleri, milleti dinleyiniz! Üstte gök basmadığı ve altta yer delinmediği halde senin ilini ve türe'ni (devlet ve nizâmını) kim bozdu? İtaatin sâyesinde seni yükselten hâkîm kağanına ve müstakil devletine fenalık eden sensin. Silâhlı ve mızraklı askerler mi

gelip seni dağıttı ve götürdü? Ey mübarek Ötüken halkı! Siz kalkıp şarka ve garba göçtünüz. Kârın şu oldu: Kanın su gibi aktı; kemiklerin dağ gibi yığıldı. Oğulların köle ve kızların cariye oldu" der ve sert ihtarını yapar: "Ey Türk milleti, titre ve kendine dön!" Han bu ifâdeleri ile yer ve gök yıkılmadıkça hiçbir kuvvetin Türk milletini sarsamayacağını; fakat buna rağmen elli yıl süren esaret devrinin kendi kusuru ve bünyesinden ileri geldiğini belirtir. Burada Han'ın mes'uliyet yüklediği halk değil, beyler ve yüksek tabaka hakkında şikâyetçi olduğu aşağıda görülecektir. Zira devletin kuruluşu ve yükselişinde kağanlar daima halkın hissesini milli şuûr ve vatanseverliklerini takdirle karşılamış ve bunu belirtmişlerdir.

Türk hakanı bu esaret devrinin utanç verici manzarasını çizerken de milletine Çinlilerin tatlı sözlerine, yumuşak ipeklerine aldanmamasını, hilelerine karşı uyanık bulunmasını ve Çin'e giderse yok olacağını ısrarla tekrarlamıştır: "Ey Türk milleti! Sen Ötüken'de oturup kervan ve kafileler gönderirsen ebedi devletini muhafaza edersin. Türk kağanı burada oturdukça senin için bir kaygı olmayacaktır" ifâdeleri ile milli şuur ve birliğe sahip olmak sâyesinde hiçbir dış tehlikeden korkulmıyacağına dair inancını te'yit eder.32 Bilge Kağan Ötüken'in mübarek (iduk) bir yer olduğunu, dünyayı idare için de en müsait bir duruma sâhip bulunduğunu belirtirken de vatan duygusunun şâhane bir örneğini verir. Türkler arasında bu an'ane o kadar kuvvetli ve yaygındır ki Kâşgarlı Mahmud da Altay bölgesinin kutsiyetini İslâm dini ile de te'yit ve takviye eder.

Nitekim Hazret-i Peygamber'in "Türkler Allah'ın ordusu" olduğuna dair kudsi hadisi bu bölge ile alâkalı olarak kitabına derceder ve Tanrının Türk milletini havası en sağlam olan bu ülkede iskân ettiğini söyler; Türklerde iyilik, güzellik, doğruluk, tatlılık, büyüklere saygı, ahde vefa, sadelik ve kahramanlık gibi yüksek vasıfların hâkim olduğunu ve aslâ kibir yapmadıklarını da ilâve eder.33 Çağdaş Bizans tarihçisi

Menandros Türklerin bu yüksek hâkimiyet bölgesini, dağlarının azameti ve meyvelerinin bolluğu ile, sevdiklerini, buralarda hiçbir zaman bulaşıcı bir hastalık ve zelzele vukubulmadığını iftiharla söylediklerini, bu sebeple de bu bölgeyi takdis ettiklerini ve burasını en kudretli kağanlara bir kanun ile ayırdıklarını yazar.34 Böylece Ötüken Türk hâkimiyeti merkezi ve kutsiyeti dolayısıyla Kun, Göktürk ve Uygurlarca, daha sonra da Moğollarca (Karakorum) kıymet kazanmış ve imparatorluk kurmak için buraya sâhip olmak telâkkisi hüküm sürmüştür.

Cihan Hâkimiyetinin İlâhi Menşei “Türk Tanrısı Türk milleti yok olmasın diye beni kağanlığa oturttu” (Bilge Kağan)

Eski Türkler kadir-i mutlak bir Allah’a ve onun cihân hâkimiyetini kendilerine ihsân ettiğine derin bir imanla ve samimiyetle inanıyorlardı. Bilge Kağan: “Tanrı irâde ettiği için tahta oturdum; dört yandaki milletleri nizâma soktum” derken dindarlığını ve hâkimiyetin semâvî menşeini belirtiyordu.

Nitekim “Tanrı güç verdiği için Türk askerleri kurt gibi ve düşmanları koyun gibi” idi. Çin esâreti zamanında da “Türk Tanrısı Türk milleti yok olmasın diye babam İlteriş Kağan’ı ve anam İl-bilge Hatun’u gökten tutup yükseltmiştir”. Fakat Türk Tanrısı, sevdiği ve himaye ettiği milletinin hanları, beyleri ve halkı doğru yoldan, milli örf ve nizâm (türe) den ayrıldığı zaman onları cezalandırır; kendilerini Çin’in esâretine düşürür. Gerçekte, Tonyukuk’un söylediğ gibi, bu sebeple “Tanrı onları cezalandırdı ve mahkûm etti”.35 Bununla beraber burada da yine ceza vermek suretiyle Tanrının Türk milletini kurtuluş yoluna sevketmek ve korumak irâdesi sezilmektedir. Bu inanç dolayısıyladır, ki “Türkler hudutları geçmeğe karar verdikleri zaman bir mâbede gidip zafer için duâ ediyor; ondan sonra ordularını toplayarak Çin’e doğru taarruza geçiyorlardı”.36 Bu inanış bir dilek ve şükran duygusundan ibaret olmayıp hâkimiyetin kendilerine bizzat

İlâhî bir ihsan olduğuna da inanıyorlardı. Hâkanların kitâbe, yarlık (fermân) ve mektuplarının başına koydukları ibâre veya formüller bu hususu daha açıkça meydana koyuyordu. Nitekim Göktürk hanı “Ben Tanrı gibi gökte yaratılmış Türk Bilge Kağan tahta oturdum. Siz küçük kardeşlerim, yeğenlerim, genç şehzâdelerim, bütün soyum ve milletim; sağdaki şad beyler, ve soldaki tarhan ve buyruk beyler sözlerimi sonuna kadar iyice dinleyiniz!” derken hâkimiyetin bu semâvî menşei inancını tekrarlıyordu.37 Şamanî dinine göre yüksek rûhlar ölünce Tanrının yanına gittikleri gibi doğuşları da öylece gökle alâkalı idi. Bu sebeple İlâhî himaye ve hâkimiyet ihsanı dışında hâkanların dini inançlara aykırı bir kudret ve iddiaları bahis mevzuu değildi.

Oğuz Han hâkimiyetini ilâhî bir menşeden almış; Uygur hanları semavî bir nurdan doğmuş bulunuyordu. Asya ve Avrupa Hunlarının da Tanrının cihân hâkimiyetini kendilerine verdiğine inandıklarını yukarıda izah etmiştik. Milâttan önceki asırlardan beri Hunlar kendilerini düşmanları Çinlilere karşı üstün görüyorlar; mektuplarına “Semanın tahta çıkardığı Büyük Tan-yu” formülü ile başlıyorlardı. Avrupa Hunları da Attilâ’yı ilâhî menşeden gelmiş biliyor; dünya hâkimiyetinin kendilerine verildiğine ve Tanrının askeri olduğuna inanıyorlardı. Nitekim Avrupalılar da onları “Allah’ın kamçısı” kabûl ediyordu.38 Çinliler kendi imparatorlarını “Semanın oğlu” saydıkları için bu Türk formülünü de o mânâda tercüme ediyor ve Avrupalılar da bunu kendi dillerine bu manası ile naklediyorlardı. Türk vesikaları meydana çıktıktan Türklerin bu kadir-i mutlak Tanrının emrinde ve himâyesinde oldukları, onun yüceliği karşısında kendi tevazu’ ve âcizliklerini itiraf ettikleri anlaşıldıktan sonra artık “Tangrı-teg” (Tanrı gibi) tâbirin Tanrıya benzer veya “Semânın oğlu” değil hâkanların ilâhi te’yit ve himâyeye mazhar oldukları veya Tanrı tarafından me’mur edilmiş bulundukları mânâsında anlamak icap eder, ki bu telakkıye Müslüman

Türklerde ve sultanlarında da rastlandığını göreceğiz. Burada yüksek rûhların ve dolayısıyla hâkanların doğum ve ölümlerinde Tanrıya yakın bulunmaları inancı bahis mevzuudur. Esasen Türk hakan ve sultanlarının, bazı Eski ve Orta Çağ hükümdarları gibi, istibdada ve mutlak bir otoriteye sâhip bulunmadıkları ve demokratik bir rûh ve davranış içinde oldukları da hatırlanmalıdır.39

Hunların ve Göktürklerin kendilerini Allah'ın ordusu sayan ve komşu milletlere de intikal eden inanışları İslâm devrinde de mevcut olmuş ve İslâm akîdeleri ile de te'lif edilmişti. İşpara Han, Çin'e tâbiyetinden önce, "Elli yıldan beri Tanrı'nın koruduğu Göktürkler… 100.000 kişilik bir orduya sahip bulunuyorum" ifâdesiyle hanlar gibi Türk milletini de Allah'ın himayesinde bulunduğuna dair Çin kaynaklarının kayıtları Orhun Kitabelerinin beyanlarını teyit eder.40 Bu inanış ve deliller dolayısıyla "Göktürk" adının başına konan kelimeye gök veya mavi değil, semavi manasını vermekte isabet vardır. Bu da hükümdarlar gibi milletin de ilahi himayeye ve semavi sıfata sahip olduğunu ifâde eder ki bu husus diğer vesikalarla da sabittir. Türklerden pek çok kültür, dil ve din unsurları alan ve Oğuz destânını da benimsemeğe çalışan Çingiz Moğolları da kendilerine "köke Moğol" adını verirken aynı manayı kastediyorlardı. Bu terkibe göre Sagun rütbe adı da bazan "kök Sagun" şeklinde bu kelime ile birlikte kullanılmıştır.

Türk hâkimiyetinin ilahi menşeine ve hakanların dünya hükümdarı olduklarına dair inançları yabancı hükümdarlara gönderilen mektupların başlangıç formüllerinde daha kat'i bir şekilde meydana çıkar. Filhakika Göktürk hükümdarı İşpara Han'ın (581-587), kuvvetli zamanında, Çin imparatoruna yazdığı bir mektup "Tanrı tarafından gönderilmiş (veya gökte doğmuş) Büyük Göktürkler imparatorluğunun bilge kağanı Şa-polu (İşpara)" formülü ile başlamıştı, ki kitabelerde bulunan unvan ve sıfatlar

aynen tekerrür etmiştir.41 Tardu Han'ın, 598 yılında, Bizans imparatoru Maurikianus'a gönderdiği mektupta dünyada yedi iklimin efendisi ve yedi ırkın kağanı" ibaresi de bu manada kullanılmıştı.

Hunlardan sonra itil boyundaki "Büyük Bulgaristan"dan ayrılıp Balkanlar'a gelen, Türk dil, din, kültür ve divan usullerini (chancelerie) de birlikte getirerek devlet

kuran Tuna Bulgarları da hâkimiyetin semavi menşei inancına bağlı bulunuyorlardı. Bulgar Han'ına ait bir kitabe: "Tanrı tarafından (gönderilmiş veya nasbolunmuş), Tanrıya benzer Melemir Han" (831-852) başlangıç formülü de tamamen Türk siyasi anlayışı ve inanışının bir ifâdesi idi42 Asya'da Göktürklerin halefi olan ve onların yerinde devlet kuran Uygur hanları, destânlarına göre, semavi bir ışıktan geldiklerine inandıkları gibi hâkimiyetlerini ilahi menşeden çıktığını gösteren birçok ibareleri (mesela Tangrı'da kut bulmuş) ihtiva eden vesikalar da bırakmışlardır.43 Bir Uygur hükümdarı, 1027'de, Gazneli Sultan Mahmud'a gönderdiği mektubu "Göklerin sahibi (tanrı), yeryüzü ülkelerinin ve birçok kavimlerin hâkimiyetini bize verdi" cümlesi ile başlar. Uygurların han'ı bu devirde büyük bir devletin hükümdarı olmadığı halde bile yine resmi Türk cihân hâkimiyeti mefkuresine ve diplomatik usullerine sadık kalıyor; bu sebeple de Müslüman Türk sultanına yay ile on ok gönderiyordu.44

Çingiz Moğolları Türk kültürünü, destâni an'anelerini, Uygur yazısını ve birçok müesseseleri Uygurlardan alırken me'murları ve divan teşkilatı ile birlikte cihân hâkimiyeti formüllerini de iktibas etmişlerdi. Bu sebepledir, ki bu cihân hâkimiyeti formülünü, çok defa Moğolca değil, Türkçe olarak yazıyorlardı. Nitekim, Güyük Kağan'ın Papa IV. İnnocent'e gönderdiği cevabî mektup (yarlık, ferman): "Mengü Tengri küçinde kür uluğ ulus'nung taluyş'nung han yarlığımız" (yani ebedi Tanrının kudreti ile büyük milletin deniz gibi (engin) hanı bizim fermanımız) ibaresi ile başlar ve Farsça olarak

devam eder.45 Bu formülün Moğolcası hanın mühründeki yazıyı teşkil eder. Buna "Büyük Moğol" adı ile "itaat eden milletlere varınca ona saygı ve korku duymaları gerektir" ibaresi de ekleniyordu, ki bu son kısım, Türk hâkimiyet ve insanlık anlayışına aykırı olduğu için, Türkçelerinde mevcut değildi. Bu Türkçe formülün Moğolcası: "Mongke Tangrı-yin küçündür yeke Mongol ulus-un Dalay'ın hanu yarlık il bolga irgen-dür kürbesü buş iretegüy ayutugay" şeklini almıştır, ki buradaki kelimelerin de çoğu aslen Türkçedir. Mengü Han'ın Fransız Kralı Saint Louis'e gönderdiği yarlığı (ferman) da bu mahiyete olup dünya hâkimiyetinin kendisine ait olduğu, krala iki kişinin gerebileceği bir yaya ve iki gümüş ok da gönderdiği, İslâm memleketlerini istilada Moğollarla birlikte olursa kendi memleketlerini krala bırakacağı, aksi takdirde bu ok ve yayların, kullanılmak üzere, iadesini bildiriyordu. Papanın elçisi Ascelin, şarkta Hıristiyanları korumak ve Müslümanlara karşı ittifak yapmak maksadı ile, 1245 yılında, Moğolların İran ve Anadolu'da kumandanı bulunan Baycu'ya gelip ona insanların en büyüğü ve Hıristiyanların başı Papa'nın temsilcisi olduğunu beyan ediyordu. Bu ifâdeden gazaplanan Moğol kumandanı Kağanın dünya hâkimiyetine başka bir şerik bulunamayacağını söyledi ve elçiye karşı hiddetini belirtti.46

Cihan hâkimiyetinin bu başlangıç formülü Orhun Kitabelerinde geçen "Tanrı-teg Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağan sabım (sözüm)" ibaresindeki manayı ifâde eder.47 Yukarıda belirtildiği üzere Çingiz Han da, eski Türk hükümdarları gibi Tanrı'rın kendisini himaye ettiğine ve kendi Şamanı Gökçe'nin tebşiratına göre de dünya hâkimiyetini kendisine verdiğine inanıyordu. O da, Türk hanları gibi, seferlerinde Tanrıya dua ediyor; zafer kazanması için yardımcı olmasını diliyordu.48 Moğol fatihi, Türkistan padişahı Sultan Alaeddin Muhammed Harezmşah'a karşı harekete girişirken, ilk önce, Otrar şehri (Farab civarında) önünde, yalnız

olarak, bir tepeye çıkıp üç gün yaptığı duayı da burada tekrar hatırlatmalıyız. Bundan sonradır, ki Çingiz han Türk İslâm dünyasının en büyük ve kudretli devletini yıkmış ve çok yüksek medeniyet merkezlerini tahrip etmişti. İslâm müellifleri Harezmşah'ın mağlubiyetinde gururunu, dini zaaflarını, Bağdat halifesine karşı Şiîrleri tutmasını ve Çingiz'in zaferinde de onun tanrıya bağlılığını ve duasını sebep olarak göstermişlerdi.

Gürcü ve Ermeni kaynakları da Moğolların tanrı adını dillerinden düşürmediklerini, üç defa diz çökerek ona taptıklarını ve mektuplarının başına da "mengü tengri küçündür" (ebedi tanrının gücü ile) ibaresini kullandıklarını yazarlar.49 Onlara göre gökler tanrıya ve dünya da Çingiz Han'a ait bulunuyordu. Bu münasebetle de onun Türk destânlarında görülen kahramanlar gibi semavi bir nurdan doğduğuna inandıklarını belirtirler.50 Moğollar Müslüman hükümdarlara gönderdikleri mektupların başına da, bunu bazan Arapçaya tercüme ederek, "Gök Tanrısının naibi", Şark-garp bütün dünyanın en büyük kağanı, bütün hükümdarların itaatını emreder" şekilde koyuyorlardı, Oktay Kaan'ın 1240 tarihli bu mektubu yanında Hülagü'nün mektubu sadece yer ve göklerin halikının adı ile ve Arapça olarak başlıyordu.51 Altınordu hanları bu formülü İslâmiyete uydurarak "Mengü Tanrı gücünde, Muhammed Resulullah, Hacı Giray sözüm" şeklinde yazıyorlardı. Timur'un paraları üzerinde bu formül Moğolca yazıldığı halde torunu "Uluğ beg Gürgan sözüm" tarzında Türkçe ibareyi kullanıyordu. Fatih Sultan Mehmed'in, Uzun Hasan'a karşı kazandığı zaferini, Türkistan hükümdarlarına bildiren Uygurca yarlığı "Allah Taala'nın inâyeti ile, Sultan Muhammed Han sözüm" ifâdesiyle aynı divan an'anesine uygun olarak başlıyordu.52 İslâmi şekli ile bu başlangıç ifâdelerine Osmanlı sultanlarının; Uygurca olmayan mektuplarında da rastlanır. Filhakika Yavuz Sultan Selim'in el-Müeyyed min indillah ebu'l-Muzaffer ve oğlu Kanuni Sultan Süleyman'ın Avusturya ve İspanya

hükümdarlarına, tuğrası ile birlikte ve “Hak Taala’nın inâyeti ve ulu Peygamberimiz’in mucizatı berakatı ile, ben ki yeryüzü hakanlarına taç giydiren, sultanlar sultanı…” ibaresi ile başlayan mektupları eski Türk cihângirlik ve ilahi hâkimiyet an’anesinin İslâmi bir şekil alarak Osmanlı devrine kadar yaşadığını göstermektedir.53

Türk hânedânlarına mensup hakan, sultan, şehzade ve beylerin, mukaddes menşeleri ve Oğuz Han nesli bulunmaları dolayısı ile ölüm cezalarında kanları akıtılmıyordu. Nitekim, Şamani devrinde olduğu gibi, Selçuklularda ve Osmanlılarda da isyân eden hânedân mensuplarının idamları, kan akıtılmamak gayesi ile, yayın kirişi ile boğdurulmak üzere cezaları infaz olunuyordu.54 II. Murad şehzade Mustafa’yı Düzemece saydığı için onu yayın kirişi ile değil alelade surette idam etmişti. Bu münasebetle Selçuklularda ve ilk Osmanlılarda hânedân mensupları ile bazı büyük devlet adamlarının, İslâm an’anesinde mevcut olmadığı halde, mumyalanmak suretiyle defnedilmelerini de eski Türk an’ane ve müesseselerinin devamlılığı bakımından kayda şayan buluruz.55

Hıristiyanlığın cihanşumül dâvası ile ilahi hâkimiyet telakkisi İslam’ın ve Türklerinkinden çok farklıdır. Hıristiyanların reisi olarak Roma’da oturan Papa, orada şehit edildiğine inanılan havari (apotre-apostole) Saint Pierre’in vekili ve bu sıfatla da İsa’nın gözüken başı ve ilahi iradenin temsilcisi sayılmış; bu sebep ve sıfatları dolayısıyla da “Hata işlemez” (layuhti-infailleble) olduğuna inanılmıştır. Bu sıfatlar kilisenin yalnız dini değil bilahare dünyevi hâkimiyet ve tahakkümüne de sebep olmuştur. Hazreti İsa bir cemaatin idaresi ile meşgul olmadığı için “Allah’ın hakkı Allah’a ve Kayser’in hakkını Kayser’e” bıraktığı halde papalar, Orta Çağ’da, ruhani hâkimiyetlerine cismani saltanatlarını da ilaveye başlamışlardı. Bu da meşhur ilahiyatçı St. Thomas’ın “beden ruha tabidir” düsturuna dayanıyordu. Halbuki İsa’nın ilahi hâkimiyeti ilahi adaletin

hüküm sürmesi manasında olup Papalığın dini ve siyasi tahakkümü bahis mevzuu değildi. Nitekim Katolikler dışında kalan diğer Hıristiyan mezhepleri ve onların mümessilleri hiçbir zaman böyle bir dini ve siyasi hâkimiyet iddiasında bulunmamışlardı. İslâmiyette Hazreti Muhammed aynı zamanda bir devletin de kurucusu olduğu, din ve dünya işlerini de Kur'an'a göre idare esaslarını koyduğu için "peygamberin halifeleri iki vazifeyi birleştirmiş oldukları halde din ve dünya işlerinde böyle bir kudrete de sahip bulunmamış ve İslâmın (Kur'an'ın) koyduğu kanunlar dahilinde kalmağa mecbur edilmişlerdi. Bu sebeple Kur'an'da geçen "Allah'ın halifesi" tabiri umumi ve mecazi bir manada olup halifelere ve hiçbir kimseye böyle bir hudutsuz selahiyet tanınmamıştır. Türk sultanları bazan "Yeryüzünde Allah'ın gölgesi" (Zillullah fi'l-âlem), "Allah'ın halifesi" veya "Allah tarafından te'yit edilmiş" sıfatlarını kullanırlarken bu sonuncu manayı kastediyor; sadece İslâmiyet ve hak yolunda Allah'ın yardımına mazhar bulunduklarına inanıyorlardı. Bu da Türklerin İslâmdan önceki cihân hâkimiyeti anlayışı ve tabirlerine uygun bulunuyor ve İslâmiyetle de te'yit olunuyordu.

Cihan Hâkimiyetinin Maddi Kaynakları

Size ilahi meşeden gelen atlar takdim edilecektir."

(İşpara Han)

"Olmasın ki oturak olasız, beylik Türkmenlik ve yörüklük edenlere kalur."

(Osman Gazi)

Türklerde milli şuurun çok eski devirlerde uyanması, İslâm cihadına uygun bir savaşçılık ruhu, nihayet ilahi himaye ve kadere kuvvetle inanış tarihi kudret ve hayatiyeti arttırmağa ve cihân hâkimiyeti mefküresini ve dünya nizamı dâvasını yaratmağa sebep olmuştur. Fakat bizzat bu mefkure bile maddi kudretle yaşayabilir ve insanlık ideali ile uzaklaşarak

gelişebilirdi. Gerçekten Türkler bizzat askeri ve siyasi bir kudrete sahip olmasa veya başka bazı kavimler gibi uzun bir esaret devri yaşasalardı böyle bir mefkure doğamaz ve bahismevzuu olamazdı. Nitekim uzun devirler Türk ve Cermen kavimlerinin hâkimiyetinde yaşayan Ruslar asla bir devlet kurmağı düşünemiyorlardı. Türklerden sonra Cermenlerin nüfuzuna giren Ruslar, kendi eski kronikleri Nestor'un rivayetine göre, Baltık denizi ile Karadeniz arasında ticaret yapan İskandinavyalı Vareglere müracaat ederek: Bizim memleketimiz çok büyüktür ve her şey boldur. Fakat nizam ve adalet yoktur. Geliniz bu memleketi alıp bizi idare ediniz" demişlerdi. Rus adını alan bu İskandinavyalıların reisi Rurik idaresinde, 862 yılında, Kiev etrafında Rusya teşekküle başladı.

Nitekim Slavlar eski devirlerde teşkilat ve devlet kuramayarak başka milletlerin esiri olmuşlardı. Esasen Avrupa dillerinde kullanılan "esclave" (esir) kelimesi de Slav (İslâm-Türk kaynaklarında (Saklab-Sakalibe) adından gelmiştir. Bu sebepledir, ki meşhur Alman mütefekkiri Herder: "Slavlar tarihten ziyade haritada yer tutmuşlardır" hükmünü verebilmişti.56 Filhakika Slav tarihi mütehasısları da Rusların ve diğer Slav kavimlerini (bu arada Rumenlerin) Hun, Hazar, Bulgar, Peçenek, Kuman ve Altınordu Türklerinin uzun süren idareleri altında kalmış; onlardan siyasi ve medeni birçok te'sirler aldıklarını meydana koymuşlardır. Hatta bunlar arasında Çek âlimi J. Peisker Slavların devlet kurma kabiliyetinden mahrum bulunduklarını ileri sürmüş; Slav hukuk tarihi üzerinde çalışan K. Katlec de Türklerin onlar üzerindeki kültürel ve hukuki te'sirlerini göstermiştir.57 Bununla beraber Türk te'siri ile teşkilatlanan Ruslar gittikçe büyümek ve kuvvetlenmek sayesinde önce üçüncü Roma olmak, daha sonra Pan-slavizm mefkûresine sahip bulunmak, şimdi de komünizmle karışık olarak, cihân hâkimiyeti dâvasına girişmek suretiyle siyasi düşünce ve milli mefkure sahasında büyük bir inkılap yapmışlardır. Fakat Rus halkının, Çarlık

devrinde olduğu gibi, Bolşevik idaresinde de mutlak bir itaat ve inkıyad psikolojine sahip olması bu milletin hâlâ eski hüviyetini tamamıyla değiştiremediğini göstermektedir. Bunun gibi, adalarda yaşamasına rağmen, İngiliz milletinin denizciliğe alışması da Yeni çağların başlarında olup bu millet Okyanuslara açılmak, ticaret şirketleri vücuda getirmek suretiyle modern çağların en büyük imparatorluğunu kurmuş; bu sebeple cihân hâkimiyeti dâvasına ve üstün bir millet duygusuna erişmiştir. Eski Romalılar nasıl imparatorlukları ve cihân hâkimiyetleri dolayısıyla hukuk sahasında ilerlemişlerse Türkler de Türkistan da ve Anadolu'da hukuk ilmi ve tatbikatı ile İslâm hukukunda yüksek bir mevki kazanmışlardır. Buna mukabil denizci cumhuriyetler halinde teşekkül eden ve Orta Çağ'ın sonlarında ticaretle zenginleşen İtalyanlar da yeni şartlara göre, Roma'nın askeri kabiliyeti yerine san'atla mümtaz bir mevki almışlardır. Bu misaller milletlerin güç ve inançları arasındaki münasebetler için hatırlatılmıştır.

Türklerin tarih sahnesinde cihân hâkimiyeti mefkuresi ile çıkışlarında da ilk amilin manevi değil askeri kudretin rol oynadığı, onun doğurduğu mefkurenin de maddi kudreti geliştirdiği muhakkaktır. Maddi sahada ilk göze çarpan unsur at olmuştur. Gerçekten atın Orta Asya ovalarında ehlileştirildiği ispat edilememiş ise de bu hayvanın, ilk defa olarak, bir savaş vasıtası haline getirilmesi ve okçu süvari ordularının meydana çıkışı Türklerin eseri olmuş ve askeri üstünlükleri de bu sayede sağlanmıştır.

Filhakika, ilim âleminde kabul edildiğine göre, ilk önce Türkler (Hunlar) koşum takımlarının, üzengi, eğer ve dizgini keşfederek ata binmek ve ona hakim olmak sayesinde sür'atli bir nakil ve muharebe vasıtası elde etmişlerdi. Bununla muvazi olarak, süvarilik için zaruri olan dar pantolon, deri kuşak ve potin de Türkler tarafından icat edilmiş; uzun kılıç da süvariliğin icabı olarak kullanılmıştı. İşte Türklerin askeri kudreti ve dünya hâkimiyeti dâvasında at ve silahlar ilk imkanı hazırlamıştı. Bu

keşiflerin askerlikte bir inkılap yapması ve komşu kavimlere karşı bir üstünlük ve hâkimiyet kazanması tabii idi. Zira Çinliler atı arabaya koşmayı biliyor; fakat ona binemedikleri için sür'atli hücum, çevirme ve ric'at hareketleri yapan Türk süvarilerine karşı dayanamıyor ve kolaylıkla bozguna uğruyorlardı. Çinliler Türklerden ata binmeyi, koşum takımların öğrenmişler; bu münasebetle de kendi geniş elbiselerini, üstü açık ayakkabılarını ve kısa kılıcı terk etmek lüzumunu anlamışlardı. Bununla beraber Türkler yine de askeri üstünlüğü muhafaza ediyorlardı. Avrupalılar da, Çinliler gibi ata binmeyi ve onu bir muharebe vasıtası olarak kullanmayı Hunların istilaları sayesinde öğrenmişlerdi. Gerçekten Yunanlılar, Romalılar, Cermenler ve Goller de atı kullanıyor; fakat ona binemiyor ve koşum takımlarına sahip olmadıkları için sûvari kuvveti vücuda getiremiyorlardı. Hunlar at ve süvarileri sayesinde Avrupa'da da üstünlüğü elde tutuyor; fetih ve istilalarını kolayca yapıyorlardı.

Türkler asker bir millet olarak çadır-hamam (çerge) ve seyyar hastahaneleri de keşfederek at üstünde orduları ile birlikte taşıyor ve bunlardan istifâde ediyorlardı. Bizanslılar Türklerden aldıkları hamam-ı seferi'yi ordularına eklemişlerdi. Selçuklu, Harezmli ve Akkoyunlu hükümdarları mükellef çergeleri ile hareket ediyor ve seferde bunlar içinde yıkanıyorlardı. Türklerin gömlek giydikleri zamanlarda Romalıların henüz çamaşır kullanmamaları da dikkate şayandır. Bu münasebetle eski Yunan gibi İslâm dünyası da burun mendilini bilmiyordu. Halbuki Kâşgarlı Mahmud'un belirttiği üzere Türkler "Burun temizlemek için cepte ipek bir kumaş parçası" (Mendil) taşıyor ve buna "ulatu" adını veriyorlardı. Nitekim Kâşgarlı Türklerin "ütü yapmayı bildiklerini ve bizzat bu kelimeyi kullandıklarını söyler. Avrupalılar mendil kullanmayı XV. asırda Türklerden öğrenmişlerdi. Avrupa'da kullanılan "chemise" (gömlek) de Arapça "Kamis"ten gelmiştir. Türkler askeri bilgi, terbiye, muharebe usulleri ve

disiplin sayesinde Eski, Orta ve Yeni Çağlar başında daima üstünlüğü elde tutmuşlardı. Nitekim eski müellifler Türklerin saldırış, çevirme ve sahte ric'at hareketleri ve muharabe taktikleri dolayısıyla hayretlerini belirtmişler, ordularının şaşkınlığa düştüklerini kaydetmişler ve hatta bu taktikler dolayısıyla merdçe muharebe etmediklerine dair garip düşünceler de ileri sürmüşlerdir.58

Türkler Kunlar devrinden beri, anasının himayesinden kurtulduğu ve ayakta durabildiği andan itibaren ömürlerini at üstünde geçirmişler ve hayatlarını bu hayvanla birleştirmişlerdi. Zira eski Türkler at üstünde yemek yer, kımız içer, toplantı ve istişarelerde bulunur ve nihayet savaş yapardı. Hun, Göktürk, Selçuklu, Moğol ve Osmanlı imparatorlukları da at üzerinde yaşayarak ve savaşarak kurulmuştu. Türkler süratli süvarileri ve akınları sayesinde kolaylıkla istilalara girişiyor; uzak yakın ülkeleri fethediyorlardı. Komşu milletlerin yaya veya ağır hareket eden zırhlı orduları ani baskın ve hücumlarla ve öne, arkaya ok atmak suretiyle şaşkına çevriliyor; daima teşebbüsün elde tutulması sayesinde düşman safları bozuluyor; ondan sonra da son ve imha savaşı başlıyordu. Bu durum zaferlerin az bir zayiatla kazanılmasına yardım ediyordu. Bu sebepledir, ki Orta Çağ kaynakları Türk askerlerini kasırgalar gibi birden görünüp kuşlar gibi uzaklaştıklarını hayretle tasvir etmişlerdir. Türklerin atlarını ve süvari teşkilatlarını devrimizin zırhlı vasıtalarına, hatta tayyarelerine benzettiğimiz zaman tarih boyunca kazınılan zafer ve fetihlerin sebebini daha kolay anlarız.59

Türklerin hayatında ve cihân hâkimiyetinde bu derece mühim mevkii olan atın artık kutsi bir mahluk sayılması, tarih ve destânlarda, Orhun Kitabelerinde, adları ve menkıbeleri ile yer alması tabii idi. Nitekim Kunlar ve Göktürkler atı mübarek sayıyor; hakan ve kahramanlar gibi onu da aslında gökten inmiş bir varlık sanıyorlardı. Yukarıda, başka bir vesile ile

kaydettiğimiz üzere, VI. asırda Göktürk hakanı “Size ilahi menşeden gelen atlar takdim edilecektir” ifâdesini taşıyan mektubunu yazarken bu kutsiyeti daha bariz bir şekilde belirtmiştir.60 Şamani Türkler kağan ve kahramanların cennette (uçmak) atlarına bineceklerine inandıkları için ölünce onları da ölüleri ile birlikte defnediyor; Allah’a ve ecdada yapılan kurbanlar arasında bu müstesna yaratık da yer alıyor; yabancı hükümdarlara gönderilen en kıymetli hediyeyi de at teşkil ediyordu. Tarih, destân ve efsanelerimizde at hakkında çok zengin malzeme vardır. Türkler İslâm olunca at kültürünü de birlikte Yakın-şarka getirmişlerdi. İlk İslâm devrinde “Türk atı” (Esb-i Türk) meşhur idi. Mübarek Zengi’nin 1160’ta atlara dair te’lif ettiği Feres-name’de Huttalan beyinin Türk, Arap ve iğdiş olmak üzere 1000 at sürüsü ve bunların terbiyesine bakan Türkmen, Arap ve Horasanlı 10 üstat bulunduğu yazılmıştır. Selçuklularda ve Osmanlılarda da at bu ehemmiyetini muhafaza ediyordu. Kastamonu beyliğinin yetiştirdiği atlar, dünyaca meşhur olup Arap atlarından üstün sayıldıkları için, her biri bin altın dinara satılıyordu.61 Türk at kültürü ile birlikte iğdiş, yağız, ulak, yam, yamçı, yılkı…. kelimeleri de Arapçaya ve Farsçaya geçmiştir. Yonca ziraatı da Türkistan’dan Çin’e intikal etmiştir, ki bu da eski Türkçe atın ismi olan yonddan (yond-ca) gelmektedir.62

Göçebe imparatorluklarında hayvancılık nasıl iktisadi faaliyetlerin esasını teşkil ediyorsa at da öylece askeri kudretin kaynağı idi. Bu sebeple Türkler çok sayıda at yetiştiriyordu. M.Ö. 49 yılında bir Kun ailesinin 10.000 baş hayvanına mukabil 7000 atı, M.S. 83 yılında da başka bir ailenin 110.000 koyun ve sığırlarına mukabil 20.000 atı tespit edilmiştir. Göktürk han ve beylerinin at sürüleri de sayısızdı ve yüz binlere varıyordu.63 Göktürkler zamanında at, askerlik ve nakliyat dışında, sadece ziraat maksadı ile de besleniyordu. Çin yazarı Tang şu’ya göre Tulu Han idaresinde bulunan İli vadisinin garbinde, Kırgız ve Basmıl uluslarına

komşu bir boy vardı ki sadece ziraat için at beslerdi. Bu boy atlarının benekli rengine göre isim almıştı. Bunların Oğuzlardan Alayondlu kabilesi olduğu anlaşılıyor.64 Nitekim Tibetçe, VIII. asra ait yeni bulunmuş bir vesikada, Ha la-yun log (Alayondlu) kabilesinin kalabalık ve zengin olup en iyi Türk (Drugu) atlarını yetiştirdikleri bildiriliyor.65

İşte Türklerin 2500 yıllık tarihlerinde ve cihân hâkimiyeti dâvalarında böylece at büyük bir rol oynamış ve maddi kuvvet kaynaklarından başlıcasını teşkil etmiştir. Ata hâkimiyet göçebelerin askeri üstünlüğü yanında kültürlerinin de yükselmesine yardım ediyordu. Filhakika Türkler geniş imparatorlukları ve atın sür'ati sayesinde Uzak-şark ve Yakın-şark medeniyetleri ile temasa geçerek kültür mahsullerinin mübadelesine hizmet ederken kendi bilgi ve görgülerini de yükseltiyorlardı. Nitekim Yakın-şarkın fikir ve dinlerini, cam sanayiini, Çin'in de ipek, kağıt ve başka mahsullerini Türkistana ve oradan da dünyaya nakletmişlerdi. Göktürklerin hayatları ve medeniyet seviyeleri hakkında Çin ve Bizans kaynakları mühim kayıtlar ihtiva eder. Esasen Orhun Kitabeleri ve kendilerine mahsus olan yazıları da ne derece ileri olduklarını göstermektedir. Bu sebeple bir kısım yerleşik kavimlerden daha yüksek bir seviyede oldukları için Atlı göçebe kültürü hususi bir mana kazanmış ve Macar Alimlerince ciddi tetkiklerle ehemmiyeti meydana çıkmıştır.66 Bununla beraber Göktürkler zamanından beri Türklerin mühim bir kısmı yerleşik hayata geçmiş; ziraat, ticaret ve sanatla uğraşıyorlardı. Orta Asya'nın büyük nehir vadileri ve ovalarında büyük şehirler kurmuşlar; ziraatta ileri bir sulama sistemi ile de bazı yerleşik kavimlere örnek olmuşlardı. Bu sebepledir, ki İslâm medeniyetinin kuruluşunda Türkistan büyük bir rol oynamıştır. Nitekim eski İslâm hukukunda sulama işleri hakkında bilgi mevcut olmadığı halde, Abbasiler zamanında, Türkistan'da tedvin edilen "Kitabu'l-kuniy" (Kanallar kitabı) adlı eser

sayesinde İslâm hukukunun bu eksikliği ikmal edilmiştir. Göktürkler ve Uygurlar zamanında Orta Asya'nın nehirleri üzerinde, vadilerinde ve Uzak-Yakın şark büyük kervan yolu güzergahında Türkçe isimleri ile tanıdığımız pek çok şehir ve kasaba teşekkül etmiş bulunuyordu. İlk İslâm devrinde Türkistan'da birtakım büyük riyaziyeci, hukukçu ve filozofların yetişmesi de bu sayede mümkün olmuştu.67

Bu medeni inkişaflara rağmen Türk tarihinde yine de büyük devletlerin kuruluşu, büyük istila ve fetihler bu yerleşik halkların değil teşkilatçı ve savaşçı göçebelerin eseri idi. Nitekim Şamani Kunlar, Avrupa Hunları, Göktürkler, Uygurlar, Hazarlar ve Müslüman Karahanlı, Selçuklu, Osmanlı sultanlıkları ve Anadolu beylikleri hep bu kudretli ve teşkilatçı göçebe veya yarı göçebe Türkler sayesinde kurulmuş ve cihân hâkimiyeti mefkuresi de bunlar arasında gelişmiştir. Bu durumun pek farkında olmayan çağdaş müellifler gibi bugünkü tarihçiler de, çok defa, tarihi devletlerin teşekkülüne bakarak, Türkleri hep göçebe sanmışlardır. Bu münasebetle Osman gazi bile, hâkimiyet ve beyliğin Türkmenlik ve Yörüklük yani göçebelik edenlere ait olduğunu söylüyor ve oturak hayatı tavsiye etmiyordu.68 Bu kitapta yerleşik Türklerden ve medeniyetlerinden değil, cihân hâkimiyetini yaratan ve dünya nizamı dâvası güden göçebelerden bahsetmemizin sebebi de budur.

1 Eski Türk kahramanlarının doğuşunda, sık sık, rastlanan ışık motifi burada da kendini gösterir.

2 Oğuz Kağan Destânı, nşr. W. Bang ve R. Rahmeti, İstanbul 1936, Farsça Oğuz-nâme de Reşideddin'in Câmiu't-Tevârihi içerisinde (bazı nüshalarda yoktur) "Târih-i Oğuz ve Türkân ve Hikâyet-i Cihângîri-i O" adı altında olup henüz neşredilmemiştir. Uygurca nüshaya karşı Farsça Oğuz-nâme'de Sır-derya Oğuz yabguları ve Selçuklular devri de destâna girmiştir.

Aybeg el-Devâdâri'nin ifâdeleri daha mufassal bir Oğuz-nâme'nin İslâm devrinde mevcût olduğunu gösterirse de böyle bir eser elimize geçmiş değildir. Onun Depe-göz'e ve onu öldüren kahraman Basat'a ait kayıtları Oğuz-nâme'nin bir parçası olan Dede-Korkut kitabına uygundur. Hayli zorluklar çıkaran Farsça metni neşrederken Destân ve Oğuzlar hakkında mühim meseleleri de aydınlatmak niyetindeyiz.

3 Oğuz Kağan Destânı, s. 29.

4 Oğuz Kağan Destânı, s. 17.

5 Chronique, trc. Chabot, III, s. 153, 155.

6 S. Eckhardt, Attila ve Hunları, s. 148.

7 A. İnan, "Orun ve Uluş Meselesi", T. Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I.

8 Osman Turan, Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması, Belleten XXXV, s. 305-318.

9 St. Julien, s. 2-5, 25.

10 Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 67, 73, 85-87, 91, 104, 108.

11 Dede-Korkut kitabında "Kurt yüzü mübârektir" ifâdesi (Kilisli neşri, s. 26) bunu gösterir. Kâşgarlı Mahmud çocuk doğunca "Tilkü mü toğdı, azu böri mü" sorulduğunu, tilki aldattığı için kızı, kurt da yiğitliği dolayısıyla erkeği temsil ettiğini söyler (Dîvân I, s. 359). Türkistan'da da şu: "il ogrısız bolmaz, dağa börisiz bolmaz" ata söz vardır.

12 Reşideddin, Câmi'ut-Tevârih, I, s. 30-44, 206, 219; O. Turan, Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul 1941, s. 43-45.

13 Mete ile Tuman arasındaki mücâdelenin destânı olduğunu O. Lattimore, İnner Asian Frontiers of China (New York, 1951, s. 363-365) adlı eserinde işâret eder.

14 De Guignes, I, s. 200.

15 Oğuz Kağan Destânı, 32-33; Oğuz-nâme, s. 343 b-344 b (resimli nüsha).

16 Dede-Korkut kitabının başında.

17 Âşık Paşa-zâde, Tevârih-i Âl-i Osman, İstanbul 1332, s. 21-22.

18 Mürûcu'z-Zeheb, Kahire 1346, I, s. 80.

19 Kâşgarlı, Divân, I. s. 44, 164, 403; II, s. 31. Türklerin yuğ merâsimine uygun olan bu matem esnasında kurt gibi uluma hâdisesi başka kaynaklarda da vardır. Çin vakayı-nâmecileri Oğuzlar (Kao-che) kurttan türediği için onların ağlamaları ve şarkılarının kurt sesine benzediğini belirtirler (Rockhill, Journey, s. XVIII).

20 Oğuz Han ve Afrâsyâb münasebetleri için Selçuklular Tarihi s. 30, 345-346, 350).

21 Gazâli Türklerin Afrâsyâb'a Tunga Alp dediklerini yazar, ki biz bunu imlâ bozukluğundan dolayı Kök Alp sanmıştık (Selçuklular Tarihi, s. 30). Niğdeli Kadı Ahmed de aynı kaydı verir (El-Veledüş-Şefik, s. 139). Bu kayıtlar Alp-er Tunga menkıbesinin Türkler vasıtasıyla İslâm dünyasına da yayıldığını gösterir.

22 Orhun Kitabelerinde Tunga Tekine ait bir yuğdan (matem) bahis geçer (W. Thomson, TM, III, s. 105-106). Bunun efsânevi Alp-er Tunga ve dolayısı ile Afrâsyâb olduğu ileri sürülmüştür (F. Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, s. 57). Dokuz Oğuzlara ait olduğu anlaşılan bu matemin mezkûr destânî Alp-er Tunga mı, yoksa o sırada ölen kendi reislerinden biri mi olduğu da vuzuhsuzdur.

23 Sadruddin el-Hüseyni, Ahbârü'd-devleti's-e Selçukıyye, nşr. M. Iqbal, Lahore 1933, s. 2; Reşideddin, Câmiu't-Tevârih, Topkapı, No: 2935, s. 601 a; anonim selçuk-nâme, Ankara 1955, s. 6-7.

24 Âşık Paşazade, s. 6; Neşri, Cihân-numa, T. T. K. neşri, I. s. 82; Taş-köprülüzâde, Şakayık, s. 20; F. Köprülü, Les Origines de I'Empire

Ottoman, Paris 1935, s. 12.

25 De Guignes, I. s. 218, O, Lattimore, s. 361-365.

26 De Guignes, s. 392-393.

27 L. Rasonyi, Dünya Tarihinde Türklük, s. 34-35.

28 S. Eckhardt, Attila ve Hunlar, s. 113-116, 119, 148-151; A. Thompson, A History of Attila, Oxford 1948, s. 89; Priskos, bahis IV, 10.

29 St Julien, Documents, s. 5.

30 Süryani Mihael, Chronique, III. s. 150. Süryani tarihçisi bu malûmatı Jeand'Asie'nin (Asyalı Yuhenna) üçüncü kitabından aldığını da kaydeder.

31 E. Chavannes, Document, s. 246, 249; Rockhill, Journey, s. 174 (The ophylactes Historia, s. 257, 382).

32 W. Thomsen, s. 97, 98, 100, 102, 106, 111.

33 Divân, I, s. 294.

34 E. Chavannes, s. 248.

35 W. Thomsen, s. 99, 116.

36 St. Julien, s. 180.

37 Kitabe'de "Tangrı-teg Tangrıda (gökte) bolmış Türk Bilge Kağan bu ödke (tahta) olurdum" (W. Thomsen, Inscription de I'Orkhon, Helsingfors 1896, s. 114; TM. III, s. 96.

38 De Gugnes, I, s. 218; Attila ve Hunları, s. 111-112, 149, 152, 155.

39 Aşağıda 63. nota bakınız.

40 St. Julien, s. 53.

41 St. Julien, s. 48. Esasen mektubun ifâde ve tarih usulüne dayanan P. Pelliot eldeki vesikanın aslen Türkçe yazılmış ve Türk takvimine göre tarihlenmiş olup Çinceye tercüme edilmiş bulunduğu kanaatini belirtmiştir. (Neuf notes sur les question d'Asie Central, T'oung Pao, XXVI (1929), s. 205-206.

42 Geza Feher, Les Titres des Khans Bulgars, Th. Uspensky’ye ait hatıra kitabı, Paris 1930, s. 38.

43 F. W. K: Muller, Uigurica II, s. 95; Chavennes et Pelliot, Un traite Manicheen retouve en Chine, Paris 1913, s. 189; A. Caferoğlu, “Tukyularda ve Uygurlarda han unvanları”, THIT mec, I, s. 105-119.

44 Mervezi, s. 7-8 Tabiiyet alameti olarak yayın da gönderilmesi manasını henüz bilmiyoruz. İkisini birlikte gönderilmesi, muhtemel olarak, dostluk ve ittifak manasına geliyordu.

45 P. Pelliot, Les Monglos et la Papaute, Roch, III (XXIII), s. 15-23; Tafsilat içi bizim “Çingiz adı hakkında” adlı makalemize. Cihanşumul hâkimiyetin Deniz’e taluy) ve daha küçük hâkimiyetin de “Göl” e benzetildiğini ve bu sebeple bazı ulusların beglerine “Köl-erkin” ve “Köl tekin” unvanları verildiğini de orada izah etmiştik.

46 Rubruck, s. 26, 180, 248-249, Vayage du Frere Ascelin, trc. Bergeron, Paris 1880, s. 233; Pelliot, Papaute, s. 119-120; Vernadsky, The Mongols and Russia, London 1953, s. 97.

47 W. Thomsen, Inscription de I’Orkhon, s. 122. Eski Türkçede Tanrı’nın hem gök hem de Allah manasına gelmesi şüphesiz iptidai devirlere ait düşüncenin mahsuludür. Bununla beraber Göktürkler zamanında Tanrı inancı İslâmın Allah’ına çok yakın bir mefhum haline geldiğinden “Tanrı’da doğmuş” ve “Tanrı’ya benzer” tabirleri artık Tanrı tarafından teyit edilmiş ve yüce manasına gelmiştir. Zaten Orhun Kitabesi “üze kök tangrı, asra yağız yer kılındıkta” ibaresiyle de “Tanrı”nın yaratılmış gök ifâde ettiğini gösterir. Moğol mektuplarının Latince tercümelerinde Çingiz hanı “Tanrı’nın oğlu” olarak göstermeleri, “Chingiscam Filius Dei” şekli hem bu müphemlikten ve hem de Hıristiyan inancından ileri gelmiş bir hata olup P. Pelliot tarafından düzeltilmiştir. (Papaute, s. 119-121; Rubruck s. 249), Mamafih Pelliot’nun “Mengü Tengri

gücinde” ibaresini “Dans la force du Giel eternel” şeklindeki tercümesini “Par la force du Ciel eternel” olarak düzeltmek gerekir.

48 Vernadsky, “Çingiz Han Yasası”, Türk Hukuk Tarihi Dergisi, Ankara 1944, I, s. 116. Çingiz Han, henüz mücadelesinin ilk devresinde, “Mengü Tanrı’nın yardımı ile” Moğolları idaresinde topladığın söylüyordu (Moğolların Gizil Tarihi), trc. Ahmed Temir, Ankara 1948, s. 136.

49 Brosset, Historie de la Georgie, I, s’ 486; Kiragos, trc. E. Dulaurier, TM. II, S. 173. Bu formül İlhanlı paralarında yazılmıştı, (Meskukat-ı İslâmiye Kataloğu, s. 26.).

50 Bugu Han’ın doğuşunda ve hatta Satuk Buğra Han menkıbesinde de olduğu gibi semavi ışık Türk kahramanlarının dünyaya gelişinde rol oynar.

51 Zehebi, Düvelül-İslâm, Haydar-abad, 1364, II, s. 108; Aksarayi, s. 51. Bu mektuplar Şam ve Meyyafarkın hükümdarlarına yazılmıştır.

52 Akdes Nimet Kurat, Yarlık ve Bitikler, İstanbul 1940, s. 64; Fatih’in Yarlığı, nşr. Rahmet Arat, TM. VI, s. 298.

53 Feridun Bey, Münşeat vus- Selatin, I, s. 392; II, s. 339.

54 F. Köprülü, “Türk ve Moğol Sülalelerinde Hânedân Azasının İdamında kan Dökme Memnuniyeti”, T. Hukuk Tarihi Dergisi, I, s. 1-9 Türklerde idam cezalarının iple asılarak yapılması da galiba bu tesirledir.

55 Bu husus için “Altun-oba Vakfiyesi” (Belleten, XLII, s. 209-211) adlı makalemize bak.

56 A. Rambaud ve E. Lavisse, Tarih-i Umumi, Tr. trc. İstanbul 1926, s. 740, 788.

57 F. Köprülü, “Orta-zaman Türk Hukuki Müesseseleri”, II. T. Tarihi Kongresi Zabıtaları, İstanbul 1943, s. 394-396.

58 O. Lattimore, Inner Asian frontiers of China, s. 465; F. Grenard, Grandeur et decadence de I’Asie, Paris 1939, s. 7-13; Ligeti, Attila ve Hunlar, I, s. 38; De Guignes, I. S. 238; St. Julien, s. 55; Kâşgarlı, Divan, I,

s. 122; E. Darko, Influence Touranienes Sur I’evolution de I’art Militarie des Grecs, des Romanis et des Byzantins, Byzantion, XII (1937), s. 119-147; Selçuklular Tarihi, s. 183-254. Ebu Bekir Tahrani, Tarih-i Diyübekriye, s. 235.

59 De Guignes, I. S: 182-183; Atilla ve Hunlar, s. 91.

60 St. Julien, s. 55.

61 Mesalik ul-ebşar, s. 23.

62 Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, s. 105; Selçuklular Tarihi, s. 269. At hakkında destâni malumat için A. Caferoğlu, “Türk Onomastiginde At Kültürü” TM; X, s. 201-212.

63 Iwamura Shimou, Nomad and Farmer in Central Asia”, Acta Asitica, Tokyo 1962, III, s. 52.

64 Çin kaynakları bu boyut at beslediği halde ona binemediklerini ve Kırgızlara benzedikleri halde, onlara savaş halinde bulunduklarını kaydederler (Chavannes, s. 29-58).

65 “Reconnaissence en Haute asie septentrionale, par Cinq envoyes Ouigours au VIII siecle”, par J, Bacot, JA, 1956, 2, s. 147. Bu metin hakkında bir makale yazan G. Clauson Ha-la-yun-lug (Alayundluğ) Göktürk kabilesini anlayamamış ve “çok muahhar ve malum Kara-koyunlug’un yanlış bir yazılışı olarak düşünülmesi mümkündür” demiştir. Yunan, Çin ve İslâm kaynakları en iyi atların Fergana’nın bir kısmı Usruşana’da yetiştiğine dair en eski kayıtları da düşünerek bu kabilenin burada yaşadığını tahmin eder (JA. A propos du Kmanuscrit Pelliot Tibetain, CCXLV, 1957, I, s. 16-17).

66 Göktürkler ve daha sonra Türk şehirleri ve medeniyeti hakkında bak. Selçuklular Tarihi, s. 353-360.

67 Selçuklular Tarihi, s. 353-360.

68 Selçuk-name, Türkçe yazma.

Kızılelma / Nevzat Kösoğlu [s.857-858]

Araştırmacı-Yazar / Türkiye

Kızılelma, Türk milletinin tarihî ülkülerini temsil eden bir kavramdır. Türk ülkücülüğünün Kızılelması, sabit ve belirli bir şey yahut yer değildir; soyut bir ülkü kavramıdır. Her dönemin kültürü, gerilim gücüne göre onu isimlendirir, somut bir hedefle belirler ve anlamlandırır. O zamanın Kızılelması bilinen bir yer olur; ancak, oraya varıldığında Kızılelma ele geçirilmiş olmaz. Kızılelma bu defa, daha ileride ve yine belirli bir yere gider: Ona hiçbir zaman ulaşılamaz. Kültürün Kızılelma hasreti yahut hırsı, her seferinde ülküsünü yenileyerek toplumu ileri sevkeder. Türk milletinin yükseliş dönemlerinde Kızılelma, cihan hakimiyeti ülküsü olarak algılanmıştır.

Eskiden, Moskova ve Roma için de, bu isim kullanılmıştır. Mütercim Âsım'ın yazdığına göre, "Eğer aman vermeseler, bizim Yeniçeriler Kızılelma'ya kadar giderler ve Moskof nâmını sahife-i âlemden fekkederler imiş."

Türk tarihinde, Hunlardan itibaren bir dünya imparatorluğu olma ve yeryüzüne düzen verme ülküsünün tezahürleri görülür. Türk hakanları, "Güneş bayrağımız, gökyüzü çadırımız" diyerek bu egemenlik ülküsünü dile getirir, kendilerini sınırlamazlar. Hazar civarında, Göktürk hakanı Bizans elçisini kabul ettiğinde, bu olay, Türkün dünya hakimiyetinin bir işareti olarak yorumlanır; "Atalarımızdan böyle duyduk ki, Türkler cihana egemen olacaklar, bunun başlangıcı da Batı elçisinin gelmesi olacak." Kızılelma ülküsü, Türk topluluklarının Müslümanlaşmasından sonra kavuştukları yeni fetih ve gazâ ruhuyla tam örtüşmüştür. Özellikle yükseliş dönemlerinde açık bir ilke ve heyecana dönüşen cihan hakimiyeti ülküsü de

buna katılınca, Kızılelma simgesi çok canlı ve sürekli güncel bir içerik kazanmış oldu. Kuvvetli bir fetih duygusu halinde ortaya çıkan Kızılelma, Türk boylarının sürekli olarak Batı'ya akışlarının ülküsü haline geldi. Anadolu'ya girişten itibaren hiç eksilmeyen fetihler, Anadolu'nun Türkleşmesi süreci de, bu ülküyü besleyen gerçekçi ve toplumsal gelişmeler oldu. Nihayet, i'lâ'yı kelimetullah (Allah'ın adını yüceltme) gayreti, Selçuklulardan itibaren bu ülkü ile örtüşen ve onu besleyip, ufkunu genişleten bir rol oynadı.

Yazılı metinlerde Kızılelma'nın ilk göründüğü yer İstanbul'dur. Ayasofya'nın önündeki bir sütun üzerinde, at üstündeki Justinyanus heykelinde, Bizans imparatorunun elinde kızıl bir küre yahut bir altın top varmış. Bir başka rivayete göre, bu top Ayasofya'nın kubbesinde imiş. Bu küre Bizans'ın dünya hakimiyetini temsil edermiş. XIV. yüzyılda bu heykelin yıkılması ve kürenin düşmesi, Bizans egemenliğinin sonunun geldiği ve kapılarını Türklere açıldığı şeklinde yorumlanmış. Bu heykelin yüzü Anadolu'ya dönükmüş ve Justinyanus'un, "Beni yıkacak olanlar buradan gelecek" diyerek, Anadolu'yu gösterdiği yolunda söylentiler halk içinde dolaşmaya başlamış. Evliya Çelebi'ye göre ise, Hazreti Muhammed'in doğumu ile birlikte Ayasofya'nın kubbesi çökmüş ve Kızılelma yere düşmüştür.

Anadolu'da yeniden canlanan Türk fetih ruhu için Ayasofya önünde yahut kubbesindeki bu altın top, Türklerin Kızılelması'dır. Türk tarihinin akışı, hep bu ülküyü gerçekleştirme yönünde olacaktır. Türk kültüründeki bu ülkü, Hz. Peygamber'in hadisleri ile beslenip, bilenecektir. "İstanbul bir gün mutlaka fethedilecektir; onu fetheden komutan ne büyük komutan, fetheden asker ne güzel askerdir." hadisi, en sıradan halk kesimlerine kadar yayılacaktır. Esasen, daha sonra Anadolu'ya giriş zamanlarından itibaren,

korkutucu âyetlerle Kur'ân'da övülen kavmin Türkler olduğu yorumları yapılmaya başlanmıştır.

İstanbul'un fethedilmesinden sonra Türk Kızılelması Rim Papa'ya sıçrar. Rim Papa Roma'dır. Evliya Çelebi'ye göre, Rim Papa ve Beç (Viyana) Kızılelması'nın Türklere ait olacağı bütün Nemçe, Yunan ve Latin tarihlerinde kayıtlıdır. Bu rivayetler asker ve halk içinde yayılırken Fatih Sultan Mehmed Han'ın, İstanbul'dan sonraki büyük hareketi Roma üzerine olur. Gedik Ahmed Paşa komutasındaki Osmanlı donanması Otranto'ya çıkar. Batı dünyası da bu fethi o kadar kabullenmiştir ki, İtalyan şehirlerinde Sultan Fatih'in resmini taşıyan paralar, altın madalyonlar basılır; Fatih'i karşılamak üzere tören hazırlıklarına girilir. Yahya Kemal, Ahmed Paşa'ya Gazeli'nde şöyle söyler:

Çıktı Otranto'ya pür-velvele Ahmed Paşa
Tuğlar varsa gerektir Kızılelma'ya kadar…

Fakat, tuğlar Kızılelma'ya varamamış, Sultan Fatih'in ölümü, bu hamleyi yarım bırakmıştır.

Kanunî Sultan Süleyman Han Dönemi'nde Beç (Viyana) Kızılelması canlanmış ve Yeniçeriler arasında, bir Ocak geleneği oluşturacak kadar güncel bir ülkü olarak yaşatılmıştır. "Testiye kurşun atar, keçeye kılıç çalar, Kızılelma'ya dek gideriz" deyişi Yeniçeri gülbağına kadar girmiştir.

Birinci Viyana kuşatmasından sonra, Sultan Süleyman'ın, kuşatmayı kaldırırken kale komutanına bir altın top verdiği, bunun Türklerin Kızılelması olduğu şeklinde bir söylenti, o dönem Avrupa halkları arasında yayılmıştır. Türkler ise, Ayasofya'nın kubbesindeki altın topun, Beç Kalesi'ne geçtiğine inanmışlardır. Viyana'nın adı, Alman Kızılelma Seddi olmuştur.

Yükseliş dönemlerinde, bütün insanlığa nizam vermek (nizam-ı âlem ve cihan hâkimiyeti ülküsü), Allah'ın adını yüceeltmek (i'lâ-yı kelimetullah)

gibi büyük iddialar ifade eden Kızılelma ülküsü, toplumsal gerilimin düştüğü gerileme dönemlerinde sönmeye ve unutulmaya başlar. Nizam-ı Cedit ordusuna karşı çıkan Yeniçeriler, "…Harb ederiz ve kralın tahtını başına geçirip, Kızılelma'ya kadar gideriz," diye söylenirler; ama, bu ülkünün heyecanını duydukları şüphelidir. Osmanlı'nın Viyana sefiri Ahmet Resmi Efendi, Avusturya-Rusya'ya karşı savaş isteyip, "Kızılelma'ya, Kızılelma'ya…" diye nâra atanları anlatırken, savaş taraftarlarını, sandalye üstünde Hamzanâme okuyanlara benzetip, "Kızılelma'yı, Boğdan'dan gelir al yanaklı elma zannedenler,…" diye alay eder. Gerçekten de, toplumun gerilimi düştükçe algılama gücü ve dünyası da daralır.

Yirminci yüzyılın başlarından itibaren Türkçü aydınlar, bu kavramı yeniden canlandırmaya ve Türk yükselişinin heyecan kaynağı olarak kullanmaya çalıştılar. İmparatorluğun her gün bir parçasının koparılması, her gün yeni bir felaketin yaşanması, halktan önce aydınların moralini çökertmiş, kendilerine olan güvenlerini sarsmıştı. Yeni bir hamle başlatabilmenin ilk şartı, kendine ve milletinin gücüne olan güvenlerini yeniden kazanmak ve heyecan veren bir geleceğin kurulması için çalışmaktı. İmparatorluk geleneği içinde yetişmiş, cihangir bir millete mensup Osmanlı aydınlarının, yıkılış halinde de olsalar, küçük düşünmeleri, küçük şeylerden heyecan duymaları mümkün değildi. Kızılelma olarak Turan'ı seçtiler.

Türkçülüğün öncülerinden Ziya Gökalp'ın şiir ve yazılarında Kızılelma, Büyük Türk Birliği'ni simgeleyen bir ülküdür; Turan ülküsü. Şöyle yazar: "Türk köylüsü Kızılelma'yı tahayyül ederken, gözünün önüne Türk ilhanlıkları (imparatorluk) gelir. Gerçekten, Turan mefkûresi (ülkü) mâzide bir hayal değil, bir gerçekti." Gökalp'in, Türk köylüsünün muhayyilesi hakkında söylediklerinin ne ölçüde gerçekçi olduğunu sorabiliriz.

Ancak, Gökalp’ten elli yıl sonra, bir Gaziantep köylüsünün Dündar Taşer’e söyledikleri, bu sorunun cevabı olabilir: “Türk bir gün yeniden cihangir olacaktır. Bu husus Kitap’ta kayıtlıdır; inanmayan kâfir olur!”

Ülkülerin milletlere hız ve ilham veren dinamikler olduğuna inanan Gökalp ve arkadaşları, Türk birliğini böyle bir Kızılelma olarak kabul etmişlerdir.

Kızılelma yok mu? Şüphesiz vardır.;

Fakat, onun semti başka diyardır…

Zemini mefkûre, seması hayal,

Bir gün gerçek; fakat şimdilik masal…

Gökalp bir diğer şiirinde ise, her türlü zorluğa göğüs gererek Kızılelma’ya giden Türkü anlatır;

Demez taş, kaya

Yürürüz yaya!

Türküz, gideriz

Kızılelma’ya!

Milli edebiyatımızın diğer bir çok yazar ve şairlerinde de Kızılelma motifinin yansımaları görülür.

Türk Devlet Geleneğine Göre Devlet Adamlarında Bulunması Gereken Asgari Hususiyetler / Yrd. Doç. Dr. Bülent Atalay [s.859-867]

Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Bazı roman kahramanları hariç, İbn Sina'nın da belirttiği gibi, insan kendi ihtiyaçlarını tek başına karşılayamadığı için sosyal bir çevrede yaşamak mecburiyetindedir.1 Sosyal bir varlık olan insanın yeryüzünde kendi varlığını hissettirmesi, bunun tespiti yani önem ve değeri tecrübeleriyle orantılı olarak karşımıza çıkar. İnsan, var olduğundan beri tecrübelerini daha da ileriye götürmeyi istemiştir. Diğer bir ifade ile insan tecrübeleriyle birlikte var olmuştur. İnsanın, bilgisi, idealleri, planları, projeleri, keşşfettiği ve meydana getirdiği değerler bütünü ona, yeryüzünde ayrı bir ağırlık kazandırmıştır. İnsan bu ayrıcalığını diğer canlılara karşı bir avantaj olarak değerlendirirken, kendi arasında aynı durumun bir rekabet unsuru olduğunun da farkına varmıştır.2

Fârâbî'ye göre sınırsız ihtiyaçları bulunan insanın, sosyo-politik hayatının vazgeçilmezleri arasında uygarlık, din ve bilim en önde gelmektedir.3 İnsanın ihtiyaçlarını karşılayabilmek için de yukarıda belirtmeye çalıştığımız genel anlamdaki avantajlı durumunu, özel olarak kendi arasında meydana gelen rekabetlerinde de kullanmak mecburiyetinde kalmış ve bundan dolayı toplu yaşama gereğini hissetmiştir. Bu ihtiyaç ve aynı zamanda birbirleriyle olan mücadeleleri, insanları belirli bir süreç içerisinde millet olma doğrultusunda harekete geçirmiştir. İnsan böyle bir tercihi ihtiyaçlarını gidermek, ihtiyaçlarını giderirken de karşısına çıkabilecek engellere karşı koyabilme gücünü artırmak için yapmıştır.4

İnsanın sosyalleşme tarihinde bir noktaya takılıp kalmak önce aydınlatıcı olabilir. Fakat bir süre sonra bu aydınlık daha ileri bir noktayı görmeyi engelleyebilir. Yâni başka bir deyişle; “sadece bir tane ağaca bakmak, ormandaki diğer ağaçları ve başka güzellikleri görmeye engel olur”. Böyle olduğu halde bilim adamları maalesef, zaman zaman insanları sadece sıradan bir nesne olarak görmekte ve gördüklerini de aynı şekilde yansıtmaktadırlar. Böyle bir bakış açısı tamamen yanlıştır. Çünkü insanı yakından ilgilendiren durumlarda, sosyal kavramlar, kurallar ve kurumlar göz önünde bulundurulmalıdır. Aksi taktirde olumlu ve bilimsel bir sonuca varılamaz.

İnsanı sosyal bir varlık yapan temel unsurlardan olan kültür ve medeniyetler, kendilerine yönelik tehditlere karşı koyarak ve kendilerini destekleyenlerle iletişim ve etkileşim kurarak gelişirler. Çünkü Alman düşünür E. Rothacker’in belirttiği gibi; “Tarihî yaratan kavimler, kavimleri hareket ettiren ise muayyen tarzda yaşama iradeleri, yani kültürleridir”.5 Kültür ve medeniyetleri canlı tutan milletler, hatta milletlerin en ileri derecede kurumlaşmış hâli olan devletlerdir. Devletlerin ve milletlerin sürekliliği de kültür ve medeniyetin ayakta kalmasına ve acımasız rekabet ortamındaki dayanma güçlerine bağlıdır.6

Tarih, kendisine yön verenler ve kendi girdabında öğüttüğü devlet ve milletlerle doludur. Devletlerin ve milletlerin tarih sahnesinden silindikten sonra da izleri görülebilir. Ancak bunlar işlevini kaybetmiş bir organın dokuları durumundan farksız bir hâl aldıklarından dolayı,

bundan sonrası için tarihte pek fazla etkileri görülemez. Kültür ve medeniyetlerin geleceğe yönelik olarak etkilerini gösterebilmeleri için varlığı devam eden bir millet, özellikle bir devlet olmaları şarttır. Fakat Devlet olmak kolay değildir. Her toplum millet olamadığı gibi, her ülkede de devlet yoktur.7 Yeryüzünde çok sayıda bağımsızlığını kazanmış ülke

vardır. Fakat bunlar aşiretten öteye geçememiş ve devlet olma özelliği gösterememişlerdir.8

O halde devlet nedir? Devlet, sınırları belirlenmiş bir coğrafya parçasında bir iktidara bağlı olarak varlığını devam ettiren bir milletin veya milletler topluluğunun oluşturduğu siyasî topluluktur. Ayrıca devlet, bireyleri, maddî ve manevî varlıkları, sistemi, iktidar alâmetleriyle bir birlikte değerlendirilmesi gereken bir akitler manzumesidir. Bu manzume, milletin ortaya çıkan kişiliğidir. Aynı zamanda milletin kimliği özelliği anlamına da gelen devlet; millet, ülke, siyasî teşkilatlanma ve devlet kudretinin bütünüdür. Devlet kudreti, hakimiyet anlamına gelip, aynı zamanda iktidar sahipleri demektir. Bunlar kuvvet ve kudret sahibi olup, emir verme yetkisini kendilerindedir. Bu güç hiç kuşkusuz fiilî olduğu kadar, devletin varlığı ve sürekliliği için de emredicidir. Burada önemli olan emir yetkisinin kimler tarafından, kimin adına ve niçin kullanıldığıdır. İktidarın, yani iktidar sahiplerinin tam anlamıyla milleti temsil edebilmesi için emredici gücün, kamu yararına kullanılması, âdil ve erdemli olması şarttır.9

Eflatun'un erdemi, adaletle bütünleşmiş durumdadır. Bu adalet, hoşgörü bünyesinde gerçekleştirilerek ideal bir özellik kazanır. Bunun için de en yüce gücün, diğer bir ifadeyle iktidarın toplandığı manevî şahsiyet olan devletler, milletler açısından zorunluluktur. Bu zorunluluk reel ve ideal gücün gerçekleştiği yer olan iktidarda canlılık kazanır. Ancak bütün iktidar sahipleri her zaman tam anlamıyla hükümet olamadıkları gibi, hükümet olsalar dahi, bundan muktedir iktidar olacaklar sonucu çıkarılamaz.10 Devleti, insan hayatının tabii bir parçası kabul eden İbn Sina da iktidar sahiplerinin erdemli olup, olmamalarının toplum düzeninin sağlanmasında başlıca unsur olduğunu belirtir.11

Millet, bireyleri çok sayıda olan bir ailedir. Bir aile büyüğünün çocuklarına gösterdiği sevgi, şefkat ve hoşgörü ile devlet adamlarının, yani iktidar sahiplerinin yönettiklerine karşı besledikleri duygu arasında fazla bir fark olmamalıdır. Şayet varsa o iktidar sahiplerinde mutlaka bir eksiklik var demektir.12 Nasıl ki bir aile içerisinde aile büyüklerinin bireyin gelişimi üzerinde büyük etkileri varsa, millet denen varlığın en üst seviyede teşkilatlanmış hali olan devlet de aynı ölçüde dünya milletler ailesi içerisinde kendi milletinin gelişiminde pay sahibidir. Hem milletin bütünü hem de birey için güven içerisinde yaşama ve kişiliklerini geliştirme şartlarını sağlayan en üst kurum devlettir ve onda söz sahibi olanlardır. İnsanın ve onun meydana getirdiği milletin en büyük endişesi korkudur. Korkudan uzak, güven ve adalet içinde yaşayan insanların ve milletlerin kişilikleri ve millî kimlikleri gelişir ve olgunlaşır.13 Bunun için Türk Devlet geleneğinde, özellikle Osmanlı Devleti'nde "kerim devlet" -yüce/ulu devlet- anlayışı hakim olduğundan halk aynı şefkatle kucaklanıyor ve devlet herkese aynı mesafede bulunuyordu.14

Hoşgörü, bir kültür birikimidir. Devlet adamı hoşgörülü olmalıdır ve düşmana dahi gösterilebilmelidir. Bunun örneğini Atatürk'te rahatlıkla görmek mümkündür. Avustralya'da bir parkta Atatürk'ün Anzak anne-babalara hitabı; "… çocuklarınız için üzülmeyin. Onlar bizim topraklarımızda genç yaşta hayatlarını kaybetmişlerdir. Onlar artık bizim de çocuklarımızdır. Müsterih olunuz" şeklindedir.15

Devleti, tam anlamıyla devlet yapan siyasî güç-siyasî iktidardır. Siyasî iktidar, toplumda mevcut olan çok sayıda -sosyal irâde, sosyal vicdan, sosyal şeref, sosyal karakter- kutsallık atfedilebilecek sosyal kavramların temsilcisi olarak da ileri çıkmaktadır. Bütün bunlar günümüzde "millî" kavramı ile özdeşleşmiştir. İktidar sahiplerinin, yurt içinde ve dışında güçlü olabilmesi ve görevini tam olarak yerine getirebilmesi için her şeyden önce,

millî devletin varoluş nedeni etrafında toplanması gerekir. Bunda da iktidarın düşünce ve davranışları, devletin varoluş nedeninin dışına kesinlikle çıkmamalıdır. Bunun gerçekleşmesi de devlet düzeninin genel anlamıyla âdil bir şekilde sağlanmasıyla gerçekleşir. Çünkü “bir devlet küfr ile durabilir, ancak zulm ile yıkılmaya mahkumdur”.16

İktidarın uygulamalarını ortaya koymaya çalıştığı sistem, tarihî şartlara dayandığından, buna bağlı olarak birey-devlet ilişkilerinin ortaya çıkardığı durum, devletin işleyişini bütünüyle yansıttığından dolayı milletlerin yapılarına göre değişebilir.

Bütün iktidar sahipleri farklarının, fark edilmesi için kendilerine özgü bir yöntem bulmak ve uygulamak isterler. Aksi taktirde varlıkları tehlikeye girebilir. Fakat bunu gerçekleştirirlerken hem dünya milletlerinin, hem de idare etmeye çalıştıkları milletin asgari ortak noktalarından uzaklaşmamaları gerekir. Çünkü uç noktalar -ifrat ve tefrit- daima tehlike gösterir.17

İktidar sahiplerinin varlıkları da sosyal ve ekonomik alanda gösterdikleri başarı ile orantılıdır. Bütün iktidarlar, İlahî irâde ağırlıklı ya da insanî irâde ağırlıklı olmaları pek fark etmez; farklı siyasî düşünce ve uygulama ile başarıyı yakalamaya çalışırlar.18

Dünya tarihinde bütün milletlerde her dönemde, belli bir kurtarıcı, yol gösterici aranmıştır. Bundan dolayı insanlar bir kurumu veya bireyi güç kabul edip, bütün uygulamaları ondan gelme sayarak, yürütme eğilimi içinde olmuşlardır. Nice birey veya milletler, var olan boşluğu dolduracağı zannıyla, bedellerinin ne ile ödeneceği pek kestirilemeden, -en kötü devlet-iktidar, hiç olmamasından iyidir anlayışı ile bir güce bağlanmak istemişlerdir. Aradıkları gücü bulanlar ona tutsak olurlarken, bulamayanlar da özlem ateşiyle yanmışlardır. Böylece güç veya iktidar sahipleri, heyecanla karışık bir tabu halini almışlardır. Tabu halini alma veya

getirilme noktasından önce çok dikkatli olunmalıdır. Yine bu durumun İlahî ya da insanî kaynaklı olması hiç de önemli değildir. İktidarı kim veya kimler ele geçirirse, onlar hâkim duruma gelirler. Bundan da önemlisi hâkim duruma gelenlerin millete mahkûm muamelesi yapıp yapmamasıdır. Çünkü özellikle dünyevî değerleri mistik hâle getirmek çok tehlikelidir. Bundan sonra oluşacak tiranları, -tiranları, demokratlar iktidardan kolay kolay indiremezler- demokratlar iktidardan indiremeyecekleri, için yine tiranlara ihtiyaç duyulacaktır. Bu kısır döngü milletlerin, kendi mutlulukları için harcamaları gereken güçlerinin yok olmasına sebep olacaktır.19

İnsanların ihtiyaçlarını ve meşru isteklerini düzenli ve toplu olarak devlet karşılamak durumundadır. Devleti de belirli bir dönem idare eden aslî unsur olan iktidar da kendisinin idare etmekle yükümlü olduğu insanların ihtiyaçlarını karşılayabildiği sürece ve oranda başarılı olur. Bu başarı kudreti, kudret de başarıyı etkiler ve denetim altında tutar. Çünkü Nietzsche'nin belirttiği gibi; "Kudretin arttığını hissetmek zevk vericidir". Bu hazzın dozu iktidar sahipleri tarafından ayarlanabildiği müddetçe ve ihtirasa dönüşmedikçe var olan zaferi koruyabileceği gibi, gelecek zaferlerin de müjdecisi olacaktır. Her alanda zafer, milleti mutluluğa doğru götürür. Çünkü yine Nietzsche'nin de işaret ettiği gibi "En etkili ilaç zaferdir".20

İnsanlık tarihine düşünürler ve somut gücü kendisinde bulunduran askerler yön ve şekil verdiklerinden, iktidar sahipleri de bunlara bağlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Böyle olmasına rağmen pek fark edilmeyen yanlışlardan bir tanesi de siyasî fikrin ve buna paralel olarak iktidarın, yalnız ve yalnız ya fikir adamlarının, ya da aksiyon adamlarının ilgi alanına girdiğidir. Bu yaklaşım silsilesine göre; yalnız Eflatun ve Laski'nin düşüncelerini ya da Perikles ve Churchil'in eylemlerini öğrenmek

yeterlidir. Halbuki sözle belirtilen veya eylemle gösterilen düşünce de, yazılı hale getirilenler kadar etkili ve geçerli olabilir.

Bütün siyasî varsayımları Eflatun ile başlatmanın yanlışlığı kadar, bilinen siyasî fikirlerin sadece Avrupa ve Amerika'da meydana geldiğini ileri sürmek de en az o kadar hatalıdır. Yunanlıların milletlerarası siyasî literatüre pek çok kavram kazandırdıkları ve bunların bugün de kullanıldığı bilinmektedir. Fakat demokrasiden bahsedilen Yunan şehir devletlerinde, adı geçen kavramın nasıl uygulandığını düşünmeyi bir tarafa bıraksak bile; bu sitelerin nüfusuna baktığımız zaman, aşağı yukarı aynı dönemlerde; Türklerin hareket halindeki ordularında bulunan asker sayısı ve bunların güçleri bunlardan fazlaydı. Her ne kadar bugün "Şark kafası -zihniyeti-Şark kurnazlığı" şeklinde doğu milletlerinin kendilerinin de küçümsedikleri doğu kültüründe de siyasî kavramların bir karşılığı vardır. Düşünce ve aksiyon adamları olarak Batı için yukarıda belirtilen isimler akla gelirken; Türk tarihinde de Mete, Yusuf Has Hacib, Nizamü'l-Mülk, Fatih, Ziya Gökalp ve bu çizgide Atatürk'ü ilk akla gelenler olarak sıralamak mümkündür.21

Türk kültür tarihi içerisinde adını rahatlıkla sayabileceğimiz düşünce adamlarından Cevdet Paşa'ya göre; Batı'da ruhanî ve cismanî hükümetler vardır. Bütün ayrılıklar da olduğu gibi bu ayrılık da pek hayra alamet değildir. Fransa'daki cumhuriyet halkı usandırmıştır. Cevdet Paşa'nın savunduğu İslâmî kuralların tam olarak uygulandığı hükümettir. Bu tam uygulama da tabii olarak rahatlıkla tartışılabilir. Ancak Padişah, -saltanatı-cismanî- ve -hilafeti-uhrevî- kendi bünyesinde bütünleştirerek, Müslümanlar'ın hâmisi ve aynı zamanda şeriatın koruyucusu konumuna gelmiştir. Böylece iktidar gücünü daha iyi hissettirme imkanı bulmuştur.22

Fakat iktidar anlayışı Batı'da olduğu gibi değildir. "Zillullahi fi'l-arz" özelliğini taşıyan Sultan, Allah'ın yer yüzündeki gölgesi olarak bütün

tebaaya âdil davranmak mecburiyetindedir. Çünkü tebaa emanettir, ve “Emanete ihanet edilemez”. Türk devlet geleneği içerisinde bu durum İslâmiyet’ten önce, Gök Tanrı dininde de vardı. İktidar sahibi, gücünü İlahî bir zemine oturtarak mümkün olduğu kadar etkili bir biçimde hissettirmeye çalışmıştır. Zaten aynı zamanda Türk devlet anlayışında ideal iktidar sahibi-devlet adamı, “fenâ fi’d-devle ve’l-mille” şeklinde vasıflandırılmıştır. Batılılar açısından konuya bakıldığında durum farklılık göstermektedir. Çünkü devleti, “baba” kabul eden, “Allah devlete zeval vermesin” sözünü dilinden düşürmeyen Türkü, devletin müdahalesi, kendi zihninde bir Hitlerin, bir Stalin’in eylemi olarak şekillenen Batılının anlamasını beklemek sosyal gerçeklerle de bağdaşmaz.23 Buna karşılık Türk siyaset düşüncesinde, kendi özü ile birlikte İslâm, Fars, Hint ve eski Yunan siyaset düşüncesinin izleri vardır. Türk siyaset düşüncesi, bundan hareketle zaten evrensel bir özellik göstermektedir.24

Tabiatla fazla içli dışlı olduklarından hatta bütünleştiklerinden dolayı Türkler, genellikle “halim-selim” bir yapıda olup, baba ve yaşlılara saygı göstermeyi ilahî bir görev kabul etmekten de öte, ilahî bir kural şeklinde gördüklerinden, bunu ihlal etmemek için özen gösterirler. Buna karşılık baba da âdil olmak durumundadır. Aksi taktirde baba otorite hırsının önünü alamaz ve adaleti gerçekleştiremezse, oğullarda yukarıda bahsedilen “halim-selim” olma özellikleri yerini şiddete bırakacağından, başkaldırma hırsını kamçılamış olur. Türkler’de beylik, iktidar, çok üstün bir değer taşıdığı için, bu unvanlara sahip olanlar, sahip oldukları unvanın hakkını vermek zorundadırlar. Unvanının hakkını veremeyen, unvanını ağırlığı altında ezilen, ya unvanını terk eder veya terk ettirilir; zaten“Ya devlet başa, ya kuzgun leşe” sözü bu sosyal gerçeği ifade eder.25

Yunanın zorbalığa-kuvvete dayanan, servete tapan, maddeci ve ayırıcı hak, adalet anlayışına karşılık, eski Türk düşüncesinde âdil, faydalı, eşit,

üniversal kanun hâkimiyeti ve bireye ait hürriyet üstün görülmüştür.26 Türk devlet düşüncesi sadece Türkler'i değil, bütün dünyevî varlıkların huzur ve rahatlığı için hayata geçirilmeye çalışılmıştır: "Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış, insan oğlunun üzerine ecdâdım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş…".27 Bilge Kağan: "… Babamın ve amcamın kazanmış oldukları milletin adı, sanı yok olmasın diye Türk milleti için gece gündüz oturmadım, kardeşim Kültigin ile ölesiye çalıştım…" derken; aynı şekilde Türk devlet düşüncesinde devletin, atalarımız tarafından, toprağın altında yatanlar ve üzerinde yaşayanlarıyla beraber, gelecek nesiller için, iktidar sahiplerine emânet olarak bırakıldığını bir kez daha ispat etmiştir.28 Bilge Kağan'ın şahsında tipik bir Türk devlet adamının özelliklerini görmekteyiz. Bilge Kağan amcası Kapgan ve kardeşi Köl-tigin gibi sert ve haşin karakterde olmayıp, millî menfaatlerden taviz vermeyecek kadar vakarlı ve aynı zamanda bir baba gibi şefkatli idi.29

Eflatun'un ideal devletinde ise; insanların çok tabii olan ihtiyaçlarını -nesillerini devam ettirme- bile denetim altındadır. İnsanların çocuk sahibi olmaları tespit edilmiş sınırlar içerisindedir. Buna uyulması zorunludur.30 Devlet veya iktidar kavramları ele alınmak istendiği zaman Machiavelli, Batı'da hemen akla gelenler arasında ilk sırayı alanlardandır. Machiavelli'in düşünce sisteminin özündeki insan, onu diğer varlıklardan ayıran ve insan olmasını sağlayan, insanî değerlerden tamamen yoksundur. Çünkü Machiavelli'e göre; insan medenileştikçe özünden uzaklaşarak, çok şeyler kaybeder ve bozulur, yâni yozlaşır ve soysuzlaşır. Halbuki Türk kültüründe "yozlaşmadan, uzlaşmak" insan olmanın temel niteliklerindendir. Machiavelli, insana yaklaşırken ve onu değerlendirirken, karşılıklı etkileşimin özünü oluşturabilecek sevgiyi tamamen devreden çıkarmaktadır. İnsanın özünde var olan bu özellik Machiavelli açısından hiçbir anlam ifade etmediği gibi; O'na göre insanlar zaten doğuştan kötüdürler. Bundan dolayı

da hükümdarın ve dolayısıyla iktidar sahibinin ya da sahiplerinin iyi olmalarına hiç gerek yoktur. Bu düşüncelere sahip olan Machiavelli için halk ezilecek, sömürülecek kuru kalabalıktan başka bir şey değildir. Buna bağlı olarak iktidar sahiplerinde hiç kimseye, hiçbir biçimde, en ufak bir olumlu düşünce bulunması gerekmeyeceği gibi, bunlar iktidarı, sadece iktidar olduğu için ele geçirmek ve onu korumak isteyen, ihtiraslı bir şekilde iktidar paranoyası ile kavrulan, her bakımdan sorumsuz kişilerdir. Vatandaşlarını öldürmek, dostlarına ihanet etmek, acımasız ve inançsız olmak fazilet değilse de ve insana onur vermese de, insanı iktidara getirebilir. Halkın değil, hükümdarın güvenliği ön plandadır. Bunun için halka, sonsuz ihânet ve zulüm yapılabilir.31

Kısaca belirtmek gerekirse; karamsar bir yapıya sahip olan Machiavelli, hedefe ulaşmak için, hemen her şeyi mubah saymıştır. İktidar sahipleri, iktidarda kalabilmek uğruna idare ettiklerini mahzun bırakma pahasına rahatlıkla ihanet etmelidirler.32

Farabî'nin iktidar sahibinde aradıkları ise tamamen farklıdır; şerefli, cömert, âdil, istibdat ve zulümden uzak olduğu gibi, bunlardan nefret etmelidir.33 Fâni dünyada iktidar sahipleri devlet ve saltanattan lezzet ve şehvet beklememelidir. İktidardakiler, şefkatli olmalı ve şevkle hizmet etmelidir. Böyle oldukları taktirde ulvî bir zevk ve hazzı tabii olarak zaten alacaklardır. Nerede ve hangi şartlarda olurlarsa olsunlar doğruyu söylemekten ve uygulamaktan geri kalmamalıdırlar.34 Türk tarihçisi ve devlet adamı Tursun Bey, istisnasız bütün toplumların sivil bir otoriteyi kabul etmelerinin zorunluluğundan bahsederken, siyasetin hikmete dayanmasının gereğine de dikkat çekmiştir.35

Yusuf Has Hâcib de, Kudatgu Bilig adlı eserinde; iktidar sahiplerinin iktidarlarının ömürlerini, din ve devlete değil, adalet ve hikmete

dayandırdıkları taktirde daha uzun olabileceğine işaret etmektedir.36 Adalet, iktidar sahiplerinde bulunması gereken başlıca meziyettir. Diğer özellikler buna bağlı olarak ortaya çıkar ve olgunlaşır. Adalet, cesaretten çok önemlidir. Adaletten uzak duran iktidar, kendisine itaat edecek kimse bulamaz. Cesaretiyle bunu sağlasa dahi, kuru cesaret aynı zamanda cehaletin de belirtisi olduğu için olumlu bir sonuç alınamaz.37 Sadece iktidarın değil, devletin devamlılığı açısından önemi bilindiğinden Türk siyasî teşekküllerinde geniş bir adalet mekanizması mevcuttu.38 Fransız inkılâbı ile ilgili olarak yapılan bir değerlendirmede; zorbalar değişti, fakat zorbalık yerinde duruyor, denilmiştir. O halde asıl olan adalettir.39

Yine Yusuf Has Hâcip açısından devlet ve dolayısıyla iktidar; millet için, huzurlu, güvenli, yani rahat bir ortamın sağlaması adına var olan bir kurum demektir. Çünkü devlet görevi milleti mutlu etmektir. Mutluluk da milletin -sırtının pekliğine ve karnının tokluğuna-, yâni şartlara bağlı olarak ihtiyaçlarının giderilmesine bağlıdır. Millet ile siyasî iktidar birbirini devamlı olarak denetim altında tutmalıdır. Bu da tabii olarak pratikte demokratik bir ortamın sağlanmasını gerektirir. Uhrevî olduğu kadar, dünyevî tedbiri de dikkate alan düşünür, rahatsızlık kaynağı millet ise; bunların düzene sokulmasına, iktidar sahipleri ise; alaşağı edilmelerinin zorunluluğu üzerinde durmuştur.40

Bugün pek çok kavram Batı çıkışlı olduğu gibi, Batılı bir gözle ele alınmaktadır. Bu da yanlış yorum ve anlamalara yol açmaktadır. Çünkü geçmişi irdelemek, bugünü ele almak ve geleceğe yön vermeye çalışmak, kısaca tarihi idare etmek sadece birilerinin ya da bazılarının tekelinde olmayıp, bugün öyle görünse dahi, bu durum hiç de sonsuza kadar böyle devam etmeyecektir. Bu yetenek kendisine üç bin yıl önce Doğu'dan miras kalmış olan Avrupa, bunu sürekli olarak elinde tutamayacaktır.41

Türk Kültür Tarihi’nde “İl” kelimesi devlet42 ve aynı zamanda barış anlamında kullanılmıştır.43 Bu da gösteriyor ki; Türkler’de barış ile devlet bir elmanın iki yarısı gibidir. Bu bütünlüğü iktidar sahipleri muhafaza etmekle yükümlüdürler. Bu yükümlülüğün sürekli olabilmesi için de, mülkün -devletin- temeli olan adaletin gerçekleştirilmesi şarttır. Adalet, iktidar tarafından sağlandıktan sonra, tescil edilip garanti altına alınmadığı zaman, yerini atalete -boşluğa- terk eder. Adaletin yerini ataletin aldığı bir ortamda, milletin temel değerleri atıl hâle gelir ve zedelenir. Bunun sonucu olarak da vurdumduymazlık baş gösterir. Böyle bir ortamda da; “Bana dokunmayan yılan bin yaşasın” düşüncesi, düşünce yoksulları arasında itibar görür ve “suya sabuna dokunmayan” bir anlayışla birleşerek milletin bütün değerleri kirletilebilir. Belirtilen hoş olmayan durumların işlerlik kazanmaması için adalet, Türk siyasî düşüncesinin en temel unsurlarının başında gelir. Çünkü “adalet, eşyayı yerli yerine koymaktır”. Devlet adamlarına yönelik eleştiri ve övgülerin temelinde âdil olup, olması ilk dikkati çeken husustur. Adaletin ihlali, ahaliye zulmü reva görmektir. “Zulme rıza da zulümdür”. Devletin devamlılığı adalete bağlıdır.44 Devleti idare edenler, âdil, basiretli, bilge olmalıdırlar.45 Bu özellikleri taşımayan birisinden ehliyetli olması da beklenemez. Kendisi ehil olmayan devlet adamı, devlet mekanizmasında görevlendirme yaparken buna dikkat etmez ve işinin ehli olmayanların görevlere getirilmeleri, aynı zamanda devletin felaketinin de başlancıgıcı demektir.46 Pascal, akıl ve adalete dayanmayan uygulamaları istibdat olarak nitelendirmiştir.47

Koçi Bey de, kamu hizmetinin ehliyet ve liyakate göre düzenlenmesini şart koşar ve gerekçesiz görevden uzaklaştırmayı -azli- kesin olarak reddeder. Böyle bir uygulamayı adaletsizlik şeklinde değerlendirir. “Hak edene hakkı, müstahak olana da cezası mutlaka verilmelidir”. Çünkü devletin adalet terazisinde iki kefe vardır. Bu kefenin bir tanesi hakkı -hak

edileni-ödülü-, diğeri de müstahakkı -layık olanı-cezayı- temsil eder. Devlet adamları da elinde terazi tutmuş bir kimseye benzerler ve teraziyi doğru tutmaları şarttır. Böyle olmazsa âdil olmazlar.48 “Aksi taktirde ayaklar baş, başlar ayak olur”, böyle bir durumda da devlet çarkını döndürmek mümkün olamaz.49 Çünkü hakkın yerine getirilmesi mantığın gereğidir. Haksız yere kuvvetin etkili hâle getirilmek istenmesi zorla olur. Kuvvete dayanmayan hak âcizdir ve haksızlık yolunda kullanılan kuvvet ise müstebittir. Dünyada her zaman kötü niyetli insanlar bulunabileceği için kuvvete dayanmayan bir hak ve adalet, itiraz ve isyanlarla karşılaşır. Hak ve adaleti yerine getirmeyen kuvvet de töhmet altında kalır. Şu halde hak ile kuvveti bir araya getirmek şarttır; bunun için de hakkın kuvvetli olmasını, kuvvetin de adalet dairesinde işlemesini sağlamak gerekir.50

Bazı meslekler vardır ki, siyaset ile iç içe veya at başı giderler. A. Tocqueville örneğinde olduğu gibi, hem siyasetçi hem de yazarlığın bir fertte toplanması, yazarın eseri aksiyon özelliği de gösteriyorsa, iktidar için çabalamaya gerek bile duymayabilir.51 Roosvelt’de olduğu gibi istisna liderlerde, katıksız aksiyon da görülebilir. Tocqueville örneğini Türk tarihinde; düşünce ve kuvvet olarak, düşünce adamı konumunda ve yeni kurulan bir devletin -Cumhuriyet- mimarı durumunda Ziya Gökalp’ta görmek mümkündür. Teori ve aksiyonu kendi bünyesinde toplayan siyasetçi olarak akla hemen Lenin gelir. Atatürk ise özellikle milliyetler yüzyılında, yokluk içerisinde bir milletin tarih olmak üzereyken, tarihe yön vermesini gerçekleştiren bir kadronun lideri olmasından dolayı tam bir aksiyon adamıdır.

Siyaset bilimi açısından, Batı’ya göre Türk devlet anlayışının en büyük farkı, devletin varsayımlarla değil, milletin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurularak ve günün şartlarına göre kurulması, yönetilmesi esas alınmış olmasıdır.52 Batı öncelikle teoriyi ortaya koyar, sonra onu hayata

geçirmeye çalışır. Bütün milletlerin bugününü ve yarınını, kendilerini idare eden iktidar sahipleri şekillendirirler. Aynı zamanda milletlerin hayatına yön verenler yine aynı milletin içersinden çıkarlar. Bu durum gerçekleşmediği zaman o millet için genellikle felaket demektir. Çünkü -tabiat boşluğu affetmeyeceği için- bir başka millet, başsız kalan milleti yönetmeye talip olur. Bir millet, öncelikle kendinden olan iyiyi inanarak ister ve bütün gücüyle bunu hayata geçirmeye çalışır. Onu, buna yönelten kendisi için iyi bildiği unsurlardır. Bu yönelme ya da yöneltme, kendi gücü nispetinde ve varsa yönetenler sayesinde gerçekleşir.53

Emir verme, hâkim olma ve hükmetme arzusu, iktidar tutkusu, siyasî ihtiras, kültürden kültüre değişir. İktidar hırsı insanların kimliklerini dahi değiştirmelerine sebep olabilir. Dünya tarihinde bunun örnekleri vardır; Hitler büyük bir Alman olmak isteyen Avusturyalı iken, Korsikalı Napolyon'un büyük bir Fransız, Gürcü Stanlin'in büyük bir Rus, Makedonyalı İskender'in büyük bir Yunanlı olmayı istemeleri gibi. Stalin'in kendi halkına yaptığı vahşi ve anlamsız cinayetlerinin uzun vadeli sonucu adının tıpkı Hitler gibi, lanetlenmesine yol açmıştır.54

Tarihin temel dinamiklerinin öncüsü siyasî iktidardır. Siyasî iktidarda büyük bir potansiyel vardır. Bunun dinamik halde bulunması iktidar sahiplerini zinde ve güçlü kılar. Fakat aynı dinamiği olumsuz bir şekilde harekete geçirmek isteyenler olur. Bu açıdan tarih, siyasî iktidar mücadeleleriyle doludur. Bu iktidar kavgası bir milleti idare etmek için olduğu gibi, milletlerin, milletler üzerinde hakimiyet kurmak için yaptıkları mücadele olarak da ortaya çıkabilmektedir. Fakat sonuç olarak bütün dünyayı etkileyebilmektedir. Bunun en açık örneği Fransız İhtilali'dir. Bu ihtilal burjuvazinin, monarşiye, kiliseye ve seçkin aydın sınıfa karşı vermiş olduğu mücadeledir. Napoleon'un, diktatörlüğü otorite ihtiyacını ve demokratik ideolojiyi birbiriyle bağdaştırmıştır. 1789 doktrincileri insanlığa

yeniden şekil vermek ve dünyayı tekrar baştan kurmak istemişlerdir. Bu durum karamsar teorisyenleri ümitlendirirken, 1799 doktrincileri kılıca teslim olmak mecburiyetinde kalmışlardır.55

Bizim demokratikleşme sürecimiz içerisinde meydana gelen gelişmelerde; Yeni Osmanlılar ile I. Meşrutiyet'te, Jön Türkler ile II. Meşrutiyet'te, sanki daha önce hiç yokmuş gibi, bazı kavramların; kardeşlik, eşitlik, hürriyet vs. Fransız İhtilali'nden ilham alınarak çığırtkanlığı yapılmıştır.56 Fakat Fransız milleti ile Türk milletinin değerleri aynı olmadığı gibi, Fransa Devleti ve Osmanlı Devleti'nin de yapılar aynı değildi. Daha önce de belirtildiği gibi, Fransız ihtilali bir burjuva ihtilalidir. Avrupa'daki feodal yapının tabii bir sonucudur.

Türk sosyal hayatında Batı'da olduğu gibi feodal bir yapı ve buna bağlı sınıflar arası mücadele hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. Bundan dolayı da Türk sosyal ve siyasî literatürüne ve hayatına, Batı'dan empoze edilmeye çalışılan kavramlar, sağlam bir zemine oturtulamadığı için beklenen durum tam anlamıyla gerçekleşememiştir. Kavramların içi ve düşüncelerin özü tam olarak doldurulamadığından dolayı, bunların hayata geçirilmelerinde de eksiklikler ortaya çıkmıştır. Çünkü alt yapı olan kültür ile onun üzerine bina edilmek istenenler tesis edilmeye çalışılırken kullanılan ve dolgu malzemesi olarak kabul edebileceğimiz kavramlar bütünleşmediği gibi, örtüşmekte de zorlanmaktadır.57

Sonuç

Devlet, kurumlar bütünüdür; onu hiçbir kurum kendisine katacak kadar güçlü değildir ve olamaz. Ancak devletleri bir araya toplayabilecek kurumlardan söz etmek mümkündür. Kısaca belirtmek gerekirse devlet, kurumlardan oluşmuş bir sistemdir.58

Devleti temsil ettiği varsayılan iktidar anlayışı ise milletlere göre farklılık gösterir. Çünkü iktidarın var oluş amacı ve uygulamaları kültür

zemininde filizlenerek, hayat bulduğundan, her milletin kendine has bir iktidar kültürünün olması normaldir. Yanlış benzetmeler, yanlış mukayeseleri ve yanlış uygulamaları beraberinde getirir. Bir ülkedeki siyasî kurumlar ile siyasî kavramlar birbirlerini tamamlarlar. Her siyasî doktrin ile o doktrinin şekillendiği tarihî süreç ve siyasî ortam çok önemlidir. Bırakınız ayrı kültürlerin ürünlerinin farklılığını, aynı kültürün yakın zaman aralığı içerisinde bile siyasî yapılanmalarında farklılıklar görmek mümkündür. Bir örnek vermek gerekirse; tam olarak birbirlerinden kesin çizgilerle ayırmak çok zor olsa da, Yeni Osmanlılar, Batı'dan aldıkları fikirlerini şeriat zeminine oturtmaya çalışırlarken, Jön Türklerin programları kendilerinden önceki kuşağa oranla daha az spekülatif ve teorik bir özellik göstermiştir.59

Toprağın üstün tutulduğu yerleşik kültür ile, devlete öncelik tanıyan bozkır kültürü arasında siyah ve beyaz

kadar olmasa da her iki rengin en yakın tonları oranında fark vardır. Hint-Avrupalı topluluklar, "baba" sıfatını vatanları için -Vaterland, Fatherland vs.- kullanmışlardır. Hatta II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'nın savunması için fikirler üretilirken, burasının bir Vaterland mı, yoksa Kinderland mı konumunda değerlendirilmesi gereği üzerinde durulmaya başlanmıştır. Bunlar da Batı kültüründe vatan ile ilgili siyasal ve sosyal kaygıları açıkça gösterirken, bu konuyla ilgili henüz kavramların bile yerli yerine oturtulamadığı sonucu da çıkarılabilir.60

Türkler de ise bu konuda tartışmasız olarak baba sıfatı, devlete layık görülmüştür. Hint-Avrupalılar yerleşik hayatı tercih ettiklerinden, topraklarını terk etmeyerek işgale bile katlanarak, başka bir milletin hakimiyeti altında yaşamayı da göze almışlardır. Türk milleti ise bozkırda serpilip, gelişerek, bulduğu hayatını devam ettirerek, göçebelikle varlığını sürdürdüğünden, disiplin ve devlet düzeni ile hedefine ulaşmıştır. Bundan dolayı da Türkler'de devlet, topraktan daha önemli -kutsal- hâle gelmiş ve

devlet, “baba” olmuştur. Toprak ise “Devlet Baba”nın koruduğu “Anavatan” şeklinde ifade edilmiştir. Devlete “baba” diyen bir düşünce tarzını, Batılının anlamasını beklemek doğru olmaz. Çünkü böyle bir beklenti bilimsel gerçeğe uymayacağı gibi, “eşyanın tabiatına da aykırıdır”.61

İktidarın, idare ettiklerine karşı müstebit ve başı boş olma hâli, milleti kendi eli ile kendisinden uzaklaştırır. İktidar milletin bütün ihtiyaçlarını hemen karşılayabilecek güçte olmayabilir. Fakat milletin zorunlu ihtiyaçlarına -asgari seviyede karnının tok, sırtının pek olmasına- cevap verebilmesi tabii bir beklentidir. Mülk ve saltanat görünür -izâfi- hususlardır. Bu durum, birbirleriyle yakınlığı olan idare edilen ve iktidar -iki müntesip- arasındaki bağlılık ve ölçüden -nispetten- ibarettir. İyi ve güzel, yani ideal bir iktidar, tatlı sert ve yumuşak muameleye dayanır. Zirâ iktidar -idare ettiklerine güvenmek durumundadır- sert davranırsa, milletin ufak-tefek kusur ve kabahatini araştırırsa, zillet bütün milleti saracağından, millet de yalana dolana yönelecek, basireti bağlanacak, ahlakî çöküntü meydana gelecektir.62

İktidarın pek çok düşmanı vardır. Bundan dolayı zaafa uğradığı andan itibaren; zayıflayan bir bedende kendini gösteren hastalıklar gibi, iktidarın düşmanları da ortaya çıkmaya başlar. Bu durumda farkında olarak veya olmayarak öyle bir noktaya gelinir ki; iktidara karşı, siyasî yolsuzluk bile savunulabilir bir hâl alır.63

İktidar sahipleri, geçmişten ders, bugünden destek ve güç alarak, geleceğe yönelik tespitlerde bulunmalıdır. Milletine hedefler göstermeli ve bunları gerçekleştirmek için de teşvik etmelidir. Gösterilen hedefler hayalî değil, tabii olarak büyük olmalıdır. Fakat bunlar ideal olduğu kadar, reel bir özellik de göstermelidir.

Kabiliyet ya da kapasite ve hedefler birbirleriyle mütenasipse -denkse-, münasip -uygun- bir başarı meydana gelir. Aksi taktirde kabiliyet, hedefin büyüklüğü karşısında yok olma noktasına gelirse; muhteris -aşırı istekli- iktidar sahipleri, "muktedir iktidar" olma vasıflarını da kaybederler. Çünkü ihtiras, itiraz edilemeyecek inkırazlara sebep olur. Bu durum da sadece iktidar sahiplerini koltuğundan değil, milletleri tarih sahnesindeki yerinden edebilir.

Tarih boyunca insanlar, idealindeki iktidarı değil, var olanı kabullenmek mecburiyetinde kalmışlardır. Batı kültüründe iktidar, kendi istikbal ve istikrarı için zulmü meşrû ve revâ görmüştür. Türk devlet felsefesinde, "Devlet-i Ebed-Müddet" için, [Mülk, vâhi'l-Kahhar olan Allah'a aittir (Mü'min Sûresi, 16. Ayet).] düsturu ile hareket edilmesi isteniştir. İktidar sahipleri, yönetimlerine talip oldukları insanlara Allah'ın emaneti olarak bakmalıdır. Emanete ihaneti etmeyi bir tarafa bırakınız, bu düşüneyi akıldan geçirmek dahi mümkün değildir. Emanet zaten ehline teslim edilmelidir. İslamiyet'ten önceki "Gök Tanrı" dininde de benzer unsur ve uygulamalar vardı.

İktidar sahiplerine, hem milletin bütünü hem de bireysel bazda idare ettiklerine, şahsî bir takım meseleleri olsa bile, adaletle hükmetmeleri [… Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin…. Allah yaptıklarınızı hakkıyla bilmektedir (Mâide Sûresi, 8. Ayet).] emredilmiştir. Bu durum Türk devlet geleneğinde; meşrû idâreyi "eline, beline, diline sahip olmak" ve "içeride Musa, dışarıda Firavun" özelliği gösteren bir iktidar gerektirdiği hâlde, günümüzdeki uygulamalara baktığımız zaman pek hoş manzaralar göremiyoruz. Hâlbuki gelişen ve değişen dünya şartları içerisinde idare edilmeye çalışılan insanların değerleriyle çelişmeyecek, tabandan tavana doğru uzanan bir siyasî düşünce ve bunu uygulayacak iktidar kadrosunu meydana getirmek pek de zor değildir.

Günün şartlarına ayak uyduramayan kurumlar ve emperyaliste karşı verilen kurtuluş mücadelesi sonucunda, başta Atatürk olmak üzere inkılâpçı kadro tarafından kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Atatürk'ten sonra Millî Şef İnönü Dönemi'nde dünyadaki akımların ve savaş şartlarının da etkisiyle nispeten katı bir yönetim tarzı göstermiştir. Bundan dolayı iktidar ile millet arasında kısmen soğuk bir süreç yaşanmıştır.

1950'li yıllardan sonra soğuk sürecin yerini, ılık bir etkileşim almıştır ki; 1960 hükümet darbesinden sonra iktidar ile idare edilenler arasında kopma tekrar gündeme gelmiştir. Bundan sonra da ülkemizde iktidarın kutsiyeti sarsılmıştır. Günümüzde millet ile devlet birbirlerine düne nazaran biraz daha yaklaşmıştır. Fakat bu yaklaşma, "benim memurum işini bilir" düşüncesiyle yozlaşmış ve milletin devlete olan güveni yine sarsılmıştır. Halbuki bürokrat ve aydınlar, halkın içinden çıkmalı, halktan maddî ve manevî gıdasını almalı ve tekrar halk ile bütünleşerek, yine ona hizmet etmelidir.

Aksi takdirde halktan beslenmeyen, ya da dışarıdan beslenen idareciler veya halktan meşru şartlarda desteğini bulamayanlar, yolsuzluklar ile yollarını bulmaya ve dışarıdan destek almaya çalışıyorlarsa; gafletten de ileri giderek, bilerek ihanet batağına saplanıyorlar demektir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki bizde millet, devlet içindir düşüncesi hâkim kılınmaya çalışılmıştır. Aslında her ikisi de birbirlerine tercih edilemeyecek kadar kıymetli ve kutsaldırlar. Milletin olmadığı yerde, devletten bahsetmek mümkün değildir. Kanunî Sultan Süleyman, "Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi" derken, devletin büyük bir saadet olduğuna işaret etmiştir. Fakat yine aynı Kanunî, "Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi" sözleriyle de milletten de öte, bireyin bırakınız tam anlamıyla yaşamasını, hayatta kalabildiği her anın öneminin altını çizmiştir.64

Batı’da iktidar, rakiplerin birbirlerinin elinden alabilecekleri bir tür yaratıcı enerji sayılmaktadır.65 Genel anlamda Türk devlet geleneğinde olduğu gibi; Mustafa Kemal Atatürk’ün iktidar anlayışının da temel unsuru milletti. Bu durumu birçok yerde belirtti gibi, “Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir”, ifadesinde de hayat bulmuştur. Ayrıca Atatürk, iktidarın kaynağı olarak gördüğü milletini ve özellikle Türk gençlerine seslenerek; iktidar sahiplerinin gaflet ve dalalet, hatta iktidar hırsından dolayı ihanet içerisinde bile bulunabileceklerine dikkat çekmiştir.66 Bunlardan da anlaşılabileceği gibi devlet-millet-fert sac ayağı sağlam bir şekilde oturtularak ve özde yozlaşmadan, uzlaşılarak, çağdaş medeniyet seviyesine ulaşılabilir.

1 İlhan Kutluer, “Fârâbî’den Taşköprîzâde’ye Uygarlık, Din ve Medeniyet”, Akademik Araştırmalar Dergisi (Osmanlı Özel Sayısı), Yıl: 2, Sayı: 4-5, İstanbul 2000, s. 16.

2 Hilmi Ziya Ülken, Tarihi Maddeciliğe Reddiye, İstanbul 1981, s. 3.

3 İlhan Kutluer, a.g.m, s. 17.

4 Komisyon, Devletin Kavram ve Kapsamı, Ankara 1990, s. 1.

5 Mehmet Kaplan, Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar 3 Tip Tahlilleri, İstanubl 1991, s. 38.

6 Arnold Toynbee, Medeniyet Yargılanıyor, (Çev. Ufuk Uyan), İstanbul 1988, s. 55-56.

7 Emin Işık, “Türk Milliyetçiliğinin Tarihi ve Sosyal Oluşumu”, Devlet Kuran İrâde, İstanbul 1988, s. 35.

8 Emin Işık, “Devletimizin Kültürel Temelleri”, aynı eser, s. 32-33.

9 Aydın Taneri, Türk Devlet Geleneği, Ankara 1981, s. 25-26.

10 Robert Paul Wolff, “Hoşgörünün Ötesinde”, Görünmeyen Diktatör, (Çev. Fatma Akerson), İstanbul 1969, s. 9-10.

11 İlhan Kutluer, a.g.m., s. 17.

12 Max Weber, Sosyoloji Yazıları, (Çev. Taha Parla), İstanbul 1993, s. 31.

13 Sâdık Tural, Kültürel Kimlik Üzerine Düşünceler, Ankara 1992, s. 177; Nevzat Kösoğlu, Millî Kültür ve Kimlik, İstanbul 1992, s. 168.

14 Çetin Özek, “Osmanlıda Siyasal İktidar-Din İlişkileri Gelişiminin Temel Nitelikleri”, Osmanlı’da Din Devlet İlişkileri, (Yay. Haz. Vecdi Akyüz), İstanbul 1999, s. 170.

15 Nejat Göyünç, “Türk Toplumu ve Hoşgörü”, Akademik Araştırmalar Dergisi (Osmanlı Özel Sayısı), Yıl: 2, Sayı: 4-5, İstanbul 2000, s. 168.

16 Komisyon, a.g.e., s. 117.

17 Orhan Türkdoğan, Kemalist Modelde Ferd ve Devlet İlişkileri, İstanbul 1982, s. 131.

18 Gaetano Mosca, Siyasî Doktrinler Tarihi, (Çev. Samih Tiryakioğlu), İstanbul 1968, s. 11-12.

19 Selahattin Ertürk, Diktacı Tutum ve Demokrasi, Ankara 1993, s. 147.

20 Friedrich Nietzsche, Seçilmiş Düşünceler, (Çev. Samih Tiryakioğlu), İstanbul tarihsiz, s. 113, 119.

21 C. Northcote Parkinson, Siyasal Düşüncenin Evrimi, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1984, s. 7-8.

22 İbrahim Agah Çubukçu, Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri, Ankara 1986, s. 26.

23 Z. N., Dündar Taşer’in Büyük Türkiyesi, İstanbul 1974, s. 23.

24 Coşkun Yılmaz, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi (XVI-XVIII. Asırlar)”, Akademik Araştırmalar Dergisi (Osmanlı Özel Sayısı), Yıl: 2, Sayı: 4-5, İstanbul 2000, s. 44.

25 Mehmet Kaplan, a.g.e., s. 22.

26 İbrahim Kafesoğlu, Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, İstanbul 1980, s. 42.

27 Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul 1975, s. 20.

28 Aynı eser, 25.

29 Ahmet Taşağıl, Bilge Kağan'ın Vasiyeti, İstanbul 1996, s. 24.

30 Fatma Paksüt, Platon ve Platon Sonrası, Ankara 1980, s. 201.

31 Aydın Kezer, Türk ve Batı Kültüründe Siyaset Kavramı, Ankara 1987, s. 27-31.

32 Murat Sarıca, Siyasî Düşünce Tarihi, İstanbul 1987, s. 52-53.

33 Bayraktar Bayraklı, Fârabi'de Devlet Felsefesi, İstanbul 1983, s. 123.

34 Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Devlet Adamlarına Öğütler, (Derleyen: Hüseyin Ragıp Uğural), İzmir 1990, s. 14, 24.

35 Halil İnlacık, "Şeriat ve Kanun, Din ve Devlet", Osmanlıda Din Devlet İlişkileri, (Yay. Haz. Vecdi Akyüz), İstanbul 1999, s. 108.

36 Bedri Gencer, "Osmanlı Siyasî Felsefe ve Rejimi-Kuruluşunun 700. Yıldönümü Münasebetiyle Bir İcmâl", Akademik Araştırmalar Dergisi (Osmanlı Özel Sayısı), Yıl: 2, Sayı: 4-5, İstanbul 2000, s. 111.

37 Ebu'nnecîb Sühreverdî, Yönetenlerin Yönetimi, (Çev. Nahîfî Mehmed Efendi), İstanbul, s. 50-51.

38 İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul 1993, s. 280.

39 Henrı Arvon, Anarşizm, (Samih Tiryakioğlu), İstanbul 1979, s. 13.

40 Aydın Kezer, a.g.e., s. 98-99.

41 Claude Delmas, Avrupa Uygarlık Tarihi, (Çev. Nihal Önol), İstanbul 1973, s. 169.

42 Muharrem Ergin, a.g.e., s. 97-98.

43 Ziya Gökalp, Türk Devletinin Tekâmülü, (Yay. Haz. Kâzım Yaşar Kopraman), Ankara 1981, s. 3.

44 Coşkun Yılmaz, a.g.m., s. 56.

45 İmam Maverdî, Ahkâm-ı Sultaniyye, (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1976, s. 6, 75.

46 Coşkun Yılmaz, a.g.m., s. 59.

47 Blaise Pascal, Düşünceler, (Çev. Fethi Yücel), İstanbul 1944, s. 43.

48 Sultan Murat Han, Fatih Sultan Mehmet'e Nasihatler, (Yay. Haz. Abdullah Uçman), İstanbul, s. 132.

49 Rıfaat Ali Abou-El-Haj, Modern Devletin Doğası, (Çev. Oktay Özel-Canay Şahin), Ankara 200, s. 63.

50 Blaise Pascal, a.g.e., s. 42.

51 Gaetano Mosca, a.g.e., s. 219-226.

52 Mehmet Niyazi, Millî Kültür ve Kimlik, İstanbul 1992, s. 101.

53 Doğan Özlem, Tarih Felsefesi, İzmir 1984, s. 193.

54 John Lukas, Yirminci Yüzyılın ve Modern Çağın Sonu, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 1994, s. 25, 69.

55 Pierre Gaxotte, Fransız İhtilali Tarihi, (Çev. Rasin Tınaz), İstanbul 1968, s. 332.

56 Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul, s. 325.

57 Cevdet Küçük, "Değerlendirme", Sultan II. Mahmut ve Reformları Semineri, İstanbul 1990, s. 203.

58 Marcel Prelot, Politika Bilimi, (Çev. Nihal Önol), İstanbul 1972, s. 128-129.

59 Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, İstanbul 1983, s. 12; Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler hakkında bkz., Sina Akşin, "Jön Türkler", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, III, İstanbul 1985, s. 832-856; Şerif Mardin, "Yeni Osmanlılar ve Siyasî Fikirleri", Aynı

Ansiklopedi, VI, s. 1698-1701; İlber Ortaylı, “Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar”, Aynı Ansiklopedi, VI, s. 1702-1703.

60 Claude Delmas, a.g.e., s. 169.

61 Mehmet Niyazi, a.g.e., s. 31.

62 Süleyman Uludağ, İbn Haldun-Mukaddime, I, İstanbul 1983, s. 530-539.

63 Mete Tunçay, T. C. ’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), İstanbul 1992, s. 24.

64 Bedri Gencer, a.g.m., s. 111.

65 Peter Burke, Tarih ve Toplumsal Kuram, (Çev. Mete Tuncay), İstanbul 2000, s. 74.

66 Gazi Mustafa Kemal [Atatürk] , Nutuk, II, Ankara 1989, s. 1196.

İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı / Yrd. Doç. Dr. Âdem Tutar [s.868-873]

Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Türkiye

Türk hakanı, Göktürk Yazıtları'na göre; insanoğlu yani kişi oğlunun, hepsi üzerine hakan olarak oturmuştur. Hakan Tanrı'nın buyruğuna göre hizmet ve adaletini, bütün insanlığa paylaştırmak zorundadır. Bu durum Türk Devlet geleneğinde dünyayı adalet ile idare etme fikrinin büyük bir ülkü haline gelerek sistemleşmesini sağlamıştır. Çalışmamızda, İslam öncesi dönemdeki Türk Devlet geleneğinde adalet anlayışını ortaya koyarken; adaletin kaynağı, adaleti uygulayan idarecilerin faaliyetleri ve adaletin tesisinde uygulanan cezaları da inceleyeceğiz.

Türklerin iki bin yıllık bir tarih boyunca kıtaları, bir çok yabancı ırk, millet- din ve mezhep mensuplarını idare etmeleri yalnız kendi kuvvetleri ve cihan hakimiyeti mefkureleri ile izah etmek mümkün değildir.1 Türk ırkını cihan tarihinde devletçi, idareci, inzibatçı bir ırk olarak tanıtan, Türklerin yeryüzünün türlü kısımlarında pek çok devletler tesis edip türlü milletleri asayiş içinde idare edebilmelerini temin eden amil, çok güçlü bir şekilde oluşan kamu hukuku esasları olmuştur.2

İnsanların adaletli bir şekilde idare edilip edilmediği onların hak ve hukukunun korunup korunmadığı ile orantılıdır. Bu nedenle adalet ve hukuk kavramlarının İslam öncesi Türk Devlet geleneğinde nasıl anlaşıldığına bir göz atmak gerekir. Türkçe sözlüklerde adalet kelimesi, hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme, doğruluk, "türe" anlamlarına gelmektedir.3 Ş. Sami, lügatinde adaleti, ihkakı hak, herkesin istihkakına tamamıyla riayet etmek diye tarif etmiştir.4 Kaşgarlı'nın eserinde ise, Törü şeklinde yazılan ve görenek, âdet anlamlarıyla ifadelendirilmiş olan kelime, bu günkü

manasıyla hukuk anlamında kullanılmıştır. Törü kelimesi açıklanırken de; "il kalır törü kalmaz=vilayet bırakılır görenek bırakılmaz. Bu sav geçmişlerin göreneklerine uymakla emrolunan kişi için söylenir" ifadeleriyle izah edilmiştir. Köl- Tigin yazıtında "…öd Tengri yasar, kişi oğlu kop ölüğli töremiş" (= zamanı Tanrı takdir (yapar) eder, kişioğlu ölmek üzere türemiştir) cümlesi vardır ki buradaki "yasar" yasa- (=yapmak, nizama koymak) kökünden teşkil edilmiş partisiptir. "Yasa", türlü Türk lehçelerinde "kanun" "nizamname" anlamını ifade için kullanılır. Eski Türk yazıtlarında "töre" terimi "kanun, nizam" anlamını ifade eder. Bu terim "il" kelimesiyle birlikte "devlet nizamı, kanunu" (il törüsü) anlamını bildirmektedir. Kutadgu Bilig'de "törü" terimi "kanun, nizam" anlamını ifade ettiği gibi adalet manasına da kullanılmıştır. Divanü Lügat-it-Türk'te de; "kanun" ve "adalet" aynı "törü" kelimesiyle ifade edilmiştir.5 Yine Kaşkar'lının eserinde de, köni nenğ = düz nesne, köni er = emniyetli kimse6 şeklinde ifadelendirilmiş olan köni lafzı bu günkü manasıyla doğru, düz, sadık ve adil anlamlarında kullanılmıştır.7

Eski Türkler devlet mefhumunu "İl" (el) kelimesi ile ifade etmişlerdir. İl'in hakiki manası teşkilatlanmış siyasi camia ve devlettir. İslam öncesi Türk düşüncesinde İl mefhumu; teşekkül, istiklal, nafiz hakimiyet mefhumlarını içine alır. Hakimiyetin hedefi, her yerde emniyet ve asayişi temin etmektir.8 Bunun en iyi örneği; Orhun Kitabelerinde Kutluk ve onun halefleri tarafından bir ülkenin fethedildiğini veya bir halkın hakimiyet altına alındığını söyler söylemez "O halk içinde sulh ve asayişi temin etti" cümlesiyle de Türk Devlet geleneği içerisinde fethedilen topraklarda adalet anlayışının hemen tesis edildiğini haber vermektedir. Buradaki sulh ve asayişi teminden maksat Türk ilinin bekası için adaletin temin edilmesi şarttır. Bu da devlet yöneticilerinde yüksek gaye olmuştur.9

Türk düşüncesinde; Kağanlar, Gök'ün yerde, kendi adına tayin ettiği, bir temsilcisi idi. Fakat şu da unutulmamalıdır ki, "Türk Kağanı bir Tanrı değildi". 10 Bir Türkün, başarılı bir kağan olabilmesi için, Tanrı tarafından verilmiş başlıca üç özelliği kendinde toplaması gerekiyordu bunlar: "yarlık", "talihi" ve "kısmeti." Tanrı tarafından, kendisine Kağanlık ve başarı için "yarlık" verilmeli idi. Tanrı, diğer insanlardan ayrı olarak onu, iyi talih yani "kut"11 ile donatmalıdır. Ayrıca bu iki sıfatın dışında insanların bir kısmet payı veya Tanrının bize verdiği "ülüğ" vardır.12

Eski Türk kağanları, semavi menşe ve cihan hakimiyetine sahip bulunmak inancı ile milletin velisi veya babası sayılıyor ve dünyanın efendisi sıfatlarına haiz bulunuyorlardı.13 Bu velilik sıfatı dolayısıyla kağanları, yabancı müstebit hükümdarlardan çok farklı olarak, yüksek insani vasıflarda ve demokratik ruha sahip olmaları gerekiyordu. Türk devlet geleneğine göre hükümdarların millet ve tebaalarına karşı, adalet, şefkat ve himaye göstermeleri bunun için babalık sıfatı ile alakalıdır. Çünkü diğer taraftan, Türk din, kültür ve müesseselerini iktibas eden Çingiz Moğolları mutlak istibdatları ve aristokratik zihniyetleri dolayısı ile halka karşı böyle bir babalık velayetine sahip bulunmuyor; sadece beyleri düşünüyor; istila ve zaferlerini aristokratlar hesabına yapıyor ve Gök-Türk (Göktürk) hanlarından farklı olarak ne halkın rolü ve ne de bu zaferlerden istifadesi bahis mevzuu bulunuyordu.14

Oğuz Kağan oğullarına yurdunu paylaştırıp verdikten sonra onlara hitapederken; "Ey oğullarım! Ben çok yaşadım. Ben çok savaşlar gördüm. Çıda ile çok ok attım. Aygır ile çok yürüdüm. Düşmanları ağlattım. Dostlarımı güldürdüm. Gök Tanrıya (borcumu) ödedim. Sizlere (de) yurdumu veriyorum"15 diyor. Burada Oğuz Kağan milleti için yaptıklarından dolayı, Tanrı katında sorumlu olduğunu ve milletine iyilikle muamele ettiği için Tanrı katında sorumluluktan kurtulduğunu söylemesi,

hem o dönemdeki Tevhit inancını hem de Hakanın idareyi Tanrı adına gerçekleştirdiğini göstermesi açısından önemlidir.

Eski Çağ hükümdarları yabancı kavimlere karşı yaptıkları zulümleri ve kıtalleri gururla ifade eder; bunu eserleri ve kitabeleri ile tarihe mal ederken Gök-Türk kitabelerinde bu tür öğünmeler görülmez. Bilakis sadece kendi kavminin felaket günlerinde derya gibi akan kanlarından ve dağ gibi yığılan kemiklerinden bahseder, öldürdükleri düşmanlardan dolayı gurur duymazlar. Gök-Türk hakanları daima sulhu kurmak ve korumakla öğünür. Savaşı da müdafaa zarureti ile yaptıklarını belirtmeyi ihmal etmez. Türkçe'de "il" kelimesi hem devlet, hem de devletin ilk vazifesi olan sulh manasına gelir ve sulhun tesisine memur olan kimselere de "ilçi" denilirdi. Türk töresinde "ilçiye zeval yoktur" sözü de bu vazifenin ehemmiyet ve kutsiyeti ile alakalı olsa gerek.16

Türk düşüncesinde, alemin nizamı iki zıt kuvvetin arasındaki ahenk ve uyuşmadan doğmuştur. İnsan bu uyuşmanın mahsulüdür. İnsanların saadeti, dünya cennetleri ve milletler arasındaki sulh bu ahengin devamına bağlıdır. Türk hikmetine göre, bu tabii nizamı devam ettirmek ve mesut olmak için ilk önce bilgili, cesaretli ve kanaatkar olmak lazımdır. Yukarıda gök batar ve aşağıda yer delinirse bu nizam ve insanların bütün hakimane tedbirleri kendiliğinden bozulacaktır. Fakat o devam ettikçe bu nizamı sürdürebilmek için mutlaka bu üç fazilet bulunmalıdır. Bilgili olmak, tabiatın nizamını bilmek ve onu bozabilecek sebeplere karşı hazır bulunmak demektir. Bizzat tabiat, uyuşma ve ahenk olduğu için, insanların hayatında da aynı suretle uyuşma, ahenk ve sulhun hakim olması lazımdır. Hakanın en büyük gayesi el birliğini temin etmek, milletler arasında sulha ulaşmaktır. Türk Devlet geleneğinde O, bütün harplerini de bu gayeye varmak için yapar.17

İçinde hukuki nizam hakim olan bir devleti hiçbir zaman hükümdar yalnız başına idare edemez ve etmemiştir. Hun devletinde olduğu gibi diğer

Türk devletlerinin idaresinde de, Han'a yardım eden, devlet içinde türlü vazifeler gören kimseler vardır. Türklerde Han'ın yardımcılarına verilen umumi isim "Beg" dir. Beg kelimesinin lügat manası; bakmak, korumak, gözetmek, muhafaza etmek manaları içermektedir. Eski Türklerin telakkisinde Beg il'in işlerine bakan, ili muhafaza eden, ili koruyan, vazifesi il işlerini gözetmek olan ilin bekçisidir. Kutlug devletinde Beyler devlet idaresinde Han'a yardım eden yüksek memurlardır. Begler de bir çok rütbe ve derecelere bölünmüşlerdir. Her rütbenin kendine mahsus, Şadapıtlar, Tarhanlar, Buyruklar gibi umumi unvan ve lakapları vardır.18

Bilge Kağan "Tanrı buyurduğu için, devletim, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep tâbi kıldım, düşmansız kıldım. Hep bana itaat etti"19 ifadesiyle Türk kağanının asli vazifeleri içerisinde sayılan adaletin tesisini ayrıntılı olarak izah etmiştir.

Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig adlı eserini dört iyi temel üzerine kurmuştur. Bunlardan biri adalet olup, doğruluk üzerindedir. İkincisi devlet olup, saâdet ve ikbal demektir. Üçüncüsü akıl olup, ululuk ifade eder. Dördüncüsü ise, kanâat ve afiyettir. Bunların her birine ayrı-ayrı adlar vermiş ve bundan böyle bunları bu adla zikretmiştir. Adalete "Kün Toğdı" adını verir ve onu hükümdar yerine koyar. Devleti "Ay-Toldı" ismi ile zikreder ve bunu onun veziri sayar. Akıla "Öğdülmiş" adını

vermiş ve buna da vezirin oğlu demiş. Kanâate "Odgurmış" adını verir ve buna da vezirin akrabası der.20

Öğdülmiş, hükümdara memleketi tanzim etme usulünü söylerken Türk Devlet geleneğindeki adalet anlayışını biraz daha açmıştır. "Zalim olma, zülmü kötülere karşı tatbik et; bütün memleketi kötülerden temizle… Kötüyü, ceza vererek, doğru yola getir; kötüye kötü muamele layıktır, sen

de öyle yap. İyinin serbestçe dolaşabilmesi için, kötünün ya zincirde veya zindanda olması lazımdır, ey metin yürek…”21 demektedir.

Kitabelere göre Göktürkler ve bunları temsil eden kağanlar, insanların hepsini hukuk önünde eşit saymış, onların aç olanlarını doyurmuş, fakir olanlarını zenginleştirmiş, bunları gerçekleştirmek için kağanlar gece uyumamış, gündüz durmamışlardır. Kağanların halka, halkın da kağanlara karşı görev ve sorumlulukları vardır. Herkes bu görev ve sorumluluklarını yerine getirirken adaletli davranmak zorundadır. Karşılık beklemeden insanlara hizmet, insan sevgisinden doğan koruyuculuk, adalet, hürriyet ve eşitlik düşüncesinden kaynaklanır.22

Hunlar devlet içinde emniyet ve inzibatı temin için ceza işlerine çok ehemmiyet verirlerdi. Suç işleyen kimseleri cezalandırmak devletin hak ve inhisarı idi. Hunlar da iptidai kabilelerde görülen hususi intikam yerine suçluların devlet tarafından cezalandırılması usulü kaim idi. Hunlar da ceza devlet işi idi. Hususi intikam yasaklanmıştır. Hunlar da suçlar ikiye taksim ediliyordu. Ağır cürümlerin cezası idamdı. Hafif suçların cezası ise suçlunun yüzünü yaralamaktan ibaretti. Hunlar, muhakemenin çok çabuk yapılmasına dikkat ederlerdi. Her maznun (sanık) mutlaka on gün zarfında muhakeme edilmeliydi. Onun için Hun hapishanelerinde mahkumlar az bulunurdu.23

Adam öldürmenin cezası idamdı; soygun, hırsızlık ve hayvan kaçırma kesin surette yasaktı. Ele geçirilen soyguncu ve suçüstü yakalanan hırsız öldürülür, malları müsadere edilir, aile efradının hürriyetleri kısıtlanırdı. Ciddi bir tehlike ile karşılaşmadıkça ok-yay kullanmak yasaktı. Barış zamanında başkasına kılıç çekmenin cezası da ölümdü. Yine aynı şekilde zinanın cezası da idamdı. Irza tecavüz en ağır suçlardan sayılırdı. Bu da bazen iki taraf arasında uzlaşma olmazsa idamı gerektirirdi. Ordudan

kaçanlar ve vatana ihanet edenlerin cezası da ölümdü. Hafif suçlular, on günü aşmamak üzere hapsedilirdi.24

Göktürklerde, isyan edip (devlete ve orduya başkaldıranlar), adam öldürenler, evli kadına tecavüz edenler, at koşumu çalanlar, ölümle cezalandırılır. Yabancı bir kızı kaçıranlar, para cezası ve diyetle cezalandırılır veya kızla evlendirilir. Diyet: kavga sırasında bir kimse diğerini yaralarsa, yaraya göre para cezası vermeye zorlanır. Bir kimse diğerinin gözünü kör etmiş ise, o adamın kızı, yaralanana karşılık olarak verilir. Kızı yoksa, karısını veya para cezası verme zorundadır. Karşısındakinin bir yerini kırarsa, ceza olarak atını verir. Her kim ki at veya madenden yapılmış şeyler çalarsa, bunları çalanların cezaları, on misli yükseltilir. Fahişeler ve ırza geçenler, iğdiş edilirler. Sonra da kalçasından ikiye ayrılırlar. İsyan etme, adam öldürme, evli kadına sataşma, fuhuş ve ırza geçme gibi suçlar, ölüm ile cezalandırılıyordu.25

Ceza hukuku, özel intikam alanından çıkmış ve kamu hukuku alanına girmiştir. Yani cezayı belirtip uygulayacak olan suçtan zarar gören kimse değil devlettir. Ancak bazen cezanın, suçluya değil de suçlunun yakınlarına uygulandığı görülmektedir. Bu da cezanın her alanda kişiselleşmemiş olduğunu bize gösterir. Ancak o zaman oğullar, kızlar ve karılar aile başkanının doğrudan doğruya velayeti altında olduklarından onlara ceza uygulanması, aile başkanına uygulanmış gibi sayılmıştır. Dövme ve yaralama suçlarının cezası yalnız hayvanla ödenen tazminattan ibarettir. Hırsızlıkta ise, suçlunun çaldığı eşyanın sayı ve değerde on mislini ödemesi gerekir.26

Eski Türklerin suçluları cezalandırma uygulamalarından örnekler veren İbni Fadlan'a göre; bir adam diğerini kasten öldürürse, suçuna karşılık kısas olarak onu da öldürürler. Hata ile öldürürse, öldüren için kayın ağacından bir sandık yaparlar. Katili bunun içine koyup, yanına üç somun, bir testi su

bıraktıktan ve üzerini çiviledikten sonra, deve havudunun ağaçlarına benzer üç ağaç dikerek suçluyu bunların arasına asarlar. “Biz, onu yer ile gök arasında bırakıyoruz. Güneş ve yağmura maruz kalsın. Belki Allah acır da kurtulur” derler. Zamanla çürüyünceye ve rüzgarlar götürünceye kadar bu şekilde asılı kalır.27 Türk toplumunda kadınlar ve erkekler birbirlerinde kaçmazlar. Zina onlara göre en büyük suçlardandır. İçlerinden biri zina ederse, kim olursa olsun, dört kazık çakıp zina edenin el ve ayaklarını bunlara bağlarlar. Sonra onu, boynundan uyluklarına kadar balta ile yararak iki parçaya ayırırlar. Kadına da aynı cezayı tatbik ederler. Toplumda tatbik edilen cezaların caydırıcı olması için Kadın ve erkeği ikiye ayırdıktan sonra vücutlarının parçalarından her birini bir ağaca asarlar. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi hırsız da zina yapan gibi öldürülür.28

Türk devletleri kuvvetli bir disiplinle idare edilen devletler idi. Asayiş ceza kanunları sayesinde temin olunurdu. Tukyu devrinde ağır suçlardan olarak, vatana hıyanet, katil, başkasının zevcesiyle gayri meşru münasebet gösterilmiştir. Eski Kırgızlara ait vesikalarda ağır

suçlar arasında harpte gevşeklik göstermek, elçilik vazifesini ifada kusur, salahiyeti olmaksızın hükümet işlerine müdahale de, eşkıyalık sayılmıştır.29

Türkler yalan ve iftirayı en büyük suçlardan saymışlar ve bu suçları işleyenlere karşı şiddetli cezalar vermişlerdir. Mesela; Buğra hanın oğlu Qorı-Han’a iftira atan kadın suçunun ortaya çıkmasından sonra, cezalandırılıyor. Beş tane tay getirilerek kadın bir atın kuyruğuna bağlanıyor, sağ kolunu başka bir atın kuyruğuna, sol kolunu ve ayaklarını da böylece başka başka atların kuyruğuna bağlayıp, atları birden kamçılayarak vücudunu parçalıyorlar. Qorı-Han, yalan söyleyip, iftira eden kimselerin cezasının böyle olacağını belirtmiştir.30 Yine aynı şekilde; Arslan Hanın Suvar adlı bir kölesi vardı ki, hacipler onun Arslan

Han yanındaki mevkiini kıskanarak bu Suvar seni öldürüp padişahlığı zorla alacak diye ona iftira attılar. Arslan han, bu durumu çok iyi bir plan dahilinde araştırdıktan sonra haciplerin yalancılığını ortaya çıkarınca suçlarını itiraf etmek zorunda kaldılar. Bunlara verilen ceza da, ibret olarak öldürülmek oldu.31

Uygurlar döneminde borç veren kişinin haklarının korunmasına önem verilerek bu konu ile ilgili belgeler düzenlenmiştir. Borç alıp-verme vesikalarında, zamanında ödenmeyen yahut borç alan kişinin ortadan kaybolması-ölmesi- halinde, borç veren kişinin mağdur olmaması için, vesikalarda borç alan kişiler, aldıkları malı nasıl ve kimler tarafından ödeneceğini bildirmişlerdir. Borç alma vesikalarında son olarak şahitlerin isimleri, borç alan kişinin imzası, yahut mührü bulunmaktadır. Son olarak da vesikayı yazan kişi belirtilmiştir.32 Bu durum Uygurlarda aile müessesesinin, yerleşmiş köklü bir toplum yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Ailede mutlak hakim babadır. Öldüğü zaman bu hakimiyet ihtimal en büyük oğula geçmektedir. Fakat vesikalarda görüldüğüne göre, satıştan veya borç almadan sonra, ailenin diğer fertlerinin mesuliyetleri ortaya çıkmakta ve ailenin söz sahibi kişisinin vesikalardaki hükümleri yerine getirmediği zaman, bu kişi veya kişiler sorumlu tutulmaktadır.33

Uygurlar döneminde disiplin cezaları çok şiddetli olup bilhassa, hırsızlık ve ırza geçme gibi olayların çok ender olması dikkat çekicidir. Uygur Kağanı Kutluk Bilge Kağan, Tibet ve Karluk kabilelerine yaptığı mücadelede bunları bertaraf etmiş ve asayişi bozmayan bölge halkını mükafatlandırmış, asayişi bozanları ise şiddetle cezalandırmıştır.34

Hazar hakanlığı'nın başkentinde 7 baş yargıç vardı. Bunlar ikişer ikişer Müslümanların, Hıristiyanların, Musevilerin, biri de İslavların ve diğerlerinin davalarına bakardı.35

Sonuç olarak; adaleti gerçekleştirmenin şartlarından birisi hatta en önemlisi, güçlü olma şartıdır. Türk tarihine baktığımız zaman; kurulan bütün devletlerin temel felsefesinin Tanrı buyruğuna göre tebaayı adaletli bir şekilde idare etmek olduğunu görmekteyiz. Bu adaletten anlaşılan, toplumun maddi ve manevi açıdan refaha ulaşmış olmasıdır. Türk kağanları milletin asayişini düzenlemek ve adaleti tesis etmek için, kendilerinin ve toplumun yüksek değerlere sahip vasıflarla bezenmiş olmasını ve bu değerlerin bozulmaması için caydırıcı etkisi olan cezalar uygulamıştır. Görüldüğü gibi, eski Türk adalet anlayışının kaynağında sağlam bir inanç ve bu inanca bağlı olarak cesur bir irade ve suçlulara gayet net cezai uygulamalar vardır.

1 O. Turan, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târihi, İstanbul 1993, s. 131.

2 Türk Tarihinin Ana Hatları Methal Kısmı, (nşr. Komisyon), İstanbul 1931, s. 43 vd.

3 Türkçe Sözlük I, (nşr. Türk Dil Kurumu), Ankara, 1988, s. 13.

4 Şemseddin Sami, Kâmûs-i Türkî, İstanbul, 1318, s. 929.

5 A. İnan, Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1987, s. 640 vd.

6 Kaşkarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk III, (Çev: B. Atalay), Ankara 1992, s. 237.

7 İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul 1988, s. 279.

8 İl kelimesinin hem barış, hem de devlet manasına gelmesi bu iki kelimenin arasında bir bağın varlığına gösterir. Bkz. [Kaşkarlı Mahmud, a.g.e. I, s. 48vd.] Devletin oluşumu, bağımsız aşiretler arasında kan davasıyla, akının yasaklanması sonucu başlamıştır. Türkler en eski zamanlarda il şeklinde düzenli devletler kurmuşlardı. Devletin aşiretten farkı, kan davasını yürürlükten kaldırmasıdır. Türklerde en eski zamandan

beri “ceza” kamu hukukundandı. Kişilerin hayatını, namusunu, malını korumak, kamu gücünün borcuydu. Bunlara karşı yapılacak saldırıların suçlularına ceza verip uygulamak da kamu gücüne ait bir yetki idi. Bkz. Z. Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1995, s. 150 vd.

9 S. M. Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947, s. 263 vd.

10 Göktürk yazıtlarında, hükümdarın Gök Tanrı tarafından tahta oturtulduğu inancını aksettirmektedir. Bkz. [L. Rasonyı, Tarihte Türklük, Ankara 1996, s. 59 vd.; H. Güngör, Türk Bodun Bilimi Araştırmaları, Kayseri 1998, s. 121 vd] Dede Korkud Kitabında Beğil Oğlu Emre destanında, Beğil, Oğuza asi olduğunu söyleyince Hatunu; “Yigidüm big yiğidüm, padişahlar Tanrınun kölgesidür, padişahına asi olanun işi rast gelmez…” derken, Türklerdeki hakanlığın ilahi menşeli olduğunu belirtiyor. Bkz. [M. Ergin, Dede Korkut Kitabı I, Ankara 1989, s. 218.] Öğdülmiş, hükümdara memleketi tanzim etme usulünü söylerken; “Bu beylik mesnedine sen isteyerek gelmedin; onu Tanrı kendi fazlı ile sana ihsan etti…” demektedir. Bkz. Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II, (Çev: R. R. Arat), Ankara 1998, s. 392 vd.

11 Kut kelimesinin eski Türkçe’de ve bugünkü lehçelerde bir çok manası vardır. Kut ruh, ruhi manevi kuvvet, cesaret, uğurluluk, talihlilik, saadet, ikbal manalarından başka, siyasi hakimiyet kudreti, devlet idaresi kudret ve salahiyeti, şevket (hakimiyet şevketi) manalarını da ifade eden çok kıymetli bir kelimedir. Kutadgu Bilig devlet idaresi ilmi (siyasi hakimiyet ilmi) demektir. İslamiyet’ten önce Orta Asya’da kurulmuş Türk devletlerinin çoğunda kut kelimesi hükümdarların lakap ve unvanlarına dahildir. Bkz. [S. M. Arsal, a.g.e., s. 120 vd] Türk hakanı görevini düzgün yapmaz ise, “Kut”un Tanrı tarafından geri alındığı düşüncesi ile iktidardan düşerdi. Bkz. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 244 vd.

12 B. Ögel, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1988, s. 573 vb.

13 Bütün insanlığa şamil olan semavi dinlerden her birinin gayesi de cihana yayılarak dünyayı kendi itikat sistemi kadrosuna almaktır. Ancak Türk cihan hakimiyeti ile bunlardaki telakki arasında yine esastan bir fark vardır: İnsanların kardeşliği ve hak eşitliği her dinin kendi iman şartları ve amel kaidelerine bağlanmakta ve mesela İslamiyet ve Hıristiyanlık dışında kalanlar ikinci dereceden insanlar sayılmakta iken, Türk anlayışında, Göktürk kitabelerinde açıkça ifade olunduğu üzere, yeryüzünde mevcut insan cinsi bir bütün sayılıp, topluluklar arasında sosyal, kültürel, dini herhangi bir kademe kabul edilmeyerek herkese eşit hak ve adalet tanınmaktadır. Bkz. İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 350.

14 O. Turan, a.g.e., s. 102 vd. Cengiz Han'ın ortaya çıkışından önce Tatarların belli bir reisi veya yöneticisi yoktu. Muhtelif kabilelere ayrılmışlardı. Bu kabileler her zaman kendi aralarında savaş halindeydiler. Zorbalığı, hırsızlığı, kötülüğü ve hilekarlığı mertlik ve yiğitlik sayarlardı. Cengiz Han, kendi kafasına göre her işe bir kural, her duruma bir ferman ve her suça bir ceza getirdi. Tatar kavimlerinin okuma yazmaları olamadığı için onların çocuklarına Uygurlardan yazıyı öğrenmelerini emretti. Sonra bütün yasaları tomarlara yazdılar. Ona Yasa-name-i buzurg (Büyük yasa-name) adını koydular. Onu şehzadelerin hazinesinde bulunmasına karar verdiler. Bir han ordu sevk edeceği veya şehzadelerle meşveret edip karar vereceği zaman o tomarları getirip ona göre karar verirdi. Bkz. [Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, (Çev: M. Öztürk), Ankara 1998, s. 84 vd.] Cengiz Han, Şigi-hutuhu'yu bir takım işlerle görevlendirirken ceza yetkisini de ona vermiş ve "Bütün ulusun içerisindeki hırsızları cezalandır, yalanı ortadan kaldır, ölüm cezasına layık olanları öldürt, para cezasına müstehak olanlardan para cezası al" diyerek Şigi-hutuhu'yu yüksek mahkeme reisliğine tayin etti. Bkz. Yüan-Ch'ao Pi-Shi, Moğolların Gizli Tarihi, (Çev: A. Temir), Ankara 1995, s. 135 vd.

15 N. S. Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı I, İstanbul, 1998, s. 21. Oğuz cihanı fethetmek gayesiyle sefere çıktığında uğradığı beldeleri kendi idaresine tabii olmalarını ister ve halkı boşuna saldırı ve talana maruz bırakmazdı. Aynı şekilde oğullarının da bu konulara dikkat etmesini isterdi. Oğullarının şehirleri yağma etmediklerini duyan Oğuz bu duruma çok sevindi. Oğuz, ellerini göğsüne koyup yüzünü Tanrıya döndürdü ve çocuklarının sözünden çıkmadıklarına ve onların kabiliyetleriyle babalarının yerine geçmeye muktedir olduklarına şükretti. Bkz. Z. V. Togan, Oğuz Destanı, (Reşideddin Oğuznamesi, tercüme ve tahlili), İstanbul 1982, s. 33 vd;.

16 O. Turan, a.g.e., s. 132; Asur kitabelerinde hükümdar yalnız zaferlerinden bahseder: harpte öldürdüğü insanlar ve yaptığı zulümlerle öğünür. Adeta bu kitabeler onların fahriyesidir. Halbuki Orhun kitabelerinde Türk Kağanı bütün muvaffakiyetlerinde daima milletin yardımından ve etrafındakilerin hizmetinden bahseder. Herkese ve her şeye hakkını vermesini bilir. Asur kitabelerinde hükümdar millete ancak kendi kudretini göstermek istediği zaman hitabedir. Orhun kitabelerinde Türk Kağanı zaferin şükranını söylemek, fakat aynı zamanda hitabelerini ve noksanlarını ona bildirmek için millete hitap eder. Görülüyor ki: Asur kitabelerinde hükümdar, kavmin üzerinde bir ceberut, bir ezici kuvvet gibi olduğu halde; Orhun kitabelerinde Türk Kağanı, Türk budununun üzerinde bilgisi ve cesareti ile bir yardımcı, kendini sevdiren ve saydıran bir hamidir. Bkz. H. Z. Ülken, Türk Tefekkür Tarihi I, İstanbul 1933, s. 79 vd.

17 H. Z. Ülken, a.g.e. I, s. 81 vd; M. Ergin, Orhun Abideleri, İstanbul 1999, s. 41.

18 S. M. Arsal, a.g.e., s. 273 vd.

19 M. Ergin, Orhun Abideleri, s. 43. İslamiyet'ten evvelki Türk devletlerinde kabile veya hakanın kendi halkına umumi ziyafet vermesi

zaruriydi ve hukuki bir müessese mahiyetindeydi. Türklerde kabile reisi ve hükümdar baba vasfında görülmektedir. Bkz. [M. F. Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İstanbul 1986, S. 181 vd] Hakan için haftada iki gün Mezalim'e oturmaktan, haklıyı haksızdan ayırmaktan, adalet dağıtmaktan raiyyetin sözünü, vasıtasız, kendi kulağı ile işitmekten başka çare yoktur. Onların daha mühim olan birkaç dilekçeyi arz etmeleri, hükümdarın da dilekçelerin her biri hakkında bir yazılı emir vermesi gerekir. Zira, cihan hakiminin zulme uğrayanlar ve adalet isteyenleri haftada iki gün huzuruna davet ettiği ve sözlerini dinlediği haberi memlekette yayılınca, bütün zalimler korkarlar; ellerini çekerler hiç kimse cezalandırılma korkusu ile zulüm ve yağmaya cesaret etmez. Bkz. [Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-Nâme, (Haz: Mehmet Altay Köymen), İstanbul 1990, s. 18 vd.] Padişahlar, daima iyi sofra kurmak zahmetine katlanmışlardır, öyle ki, sabahleyin hizmete gelen kimseler, orada bir şeyler yerler. Sultan Tuğrul iyi sofra kurmak ve türlü türlü yiyecekler hususuna son derece itina buyururdu. Sultan Melikşah döneminde Çiğilliler ve Maverâünnehirliler, sultanın sofrasından bir lokma ekmek yemedikleri sebebiyle onu tenkit etmektedirler. Her kişinin himmet ve cömertliği, onun ev idaresi nisbetinde olmalıdır. Sultan bütün dünyanın aile reisidir; bütün padişahlar onun astıdırlar. Şu halde onun ev idaresi himmeti cömertliği, sofrası hediyesi kendi çapında, yani bütün padişahlardan daha fazla ve daha iyi olur. Bkz. Nizâmü'l-Mülk, a.g.e., s. 163 vd.

20 Yusuf Has Hâcib, a.g.e. II, s. 7. Odgurmuş, hükümdara öğüt verirken; "Hayatını aziz bil ve ancak lüzumlu işlerde kullan; insanlara ihsanlarda bulun ve kendine sevap kazan. Geçici günler içinde ancak lüzumlu olan şeyleri al; zaman seni de geçirecektir, buna göre hazırlığını yap. Sen bu kadar halkın yükünü yüklenmiş bulunuyorsun; uyanık ol, gâfil bulunma ve düşünerek hareket et. Bir sürü aç kurt senin etrafında

toplanmıştır; ey kahraman hükümdar, koyunları iyi muhafaza et. Memlekette bir kimse bir gece aç kalırsa, onu Tanrı sana soracaktır; gözünü aç…" diye konuşmaktadır. Bkz. [Yusuf Has Hâcib, a.g.e., s. 371 vd.] Bir gün hükümdarın canı sıkılmış; halvet emri verip, yalnız başına kalmış. Ay-Toldı'yı huzuruna çağırtmış ve Ay-Toldı, hükümdarın karşısına gelince, gördüğü manzara karşısında çok şaşırmıştı. Çünkü hükümdar, birbirine bağlanmamış üç ayağı olan bir gümüş taht üzerinde, kaşları çatık ve yüzü buruşuk bir vaziyette, oturmuştu. Elinde büyük bir bıçak, solunda bir acı-ot ve sağında şeker bulunuyordu. Ay-Toldı, hükümdara gördüklerinin anlamını sorunca, Hükümdar Kün-Toğdı, Ay-Toldı'ya cevap verirken; "İşte bak, ben de doğruluk ve kanunum; kanunum vasıfları bunlardır, dikkat et. Bak, bu üzerinde oturduğum tahtın üç ayağı vardır; ey gönlümü doyuran. Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey bir tarafa meyletmez; her üçü düz durdukça, taht sallanmaz. Eğer üç ayaktan biri yana yatarsa, diğer ikisi de kayar ve üzerinde oturan yuvarlanır. Üç ayaklı her şey doğru ve düz durur; eğer dört ayaklı olursa, biri eğri olabilir. Düz olan bir şeyin her tarafı iyidir; her iyinin, dikkat edersen, tavır ve hareketi düzgündür. Hangi şey yana yatarsa, eğri olur; her eğrilikte bir kötülüğün tohumu vardır. Düz olan yana yatarsa, duramaz, düşer; hangi şey doğru ise, düşmez, yerinde durur. Bak, benim tabietim de yana yatmaz, doğrudur; eğer doğru eğrilirse, kıyamet kopar. Ben işleri doğruluk ile hallederim; insanları, bey veya kul olarak, ayırmam. Ey becerikli insan, elimdeki bu bıçak biçen ve kesen bir alettir. Ben işleri bıçak gibi keser, atarım; hak arayan kimsenin işini uzatmam. Şekere gelince, o zulme uğrayarak, benim kapıma gelen ve adaleti bende bulan insan içindir. O insan benden şeker gibi tatlı-tatlı ayrılır; sevinir ve yüzü güler. Zehir gibi acı olan bu Hind otunu ise, zorbalar ve doğruluktan kaçan kimseler içer. Bunlar kavga edip, bana gelirler ve ben hüküm verince, bakarsın, acı Hind ilacı içmiş gibi, yüzlerini ekşitirler. Benim bu sertliğim,

kaşlarımın bu çatıklığı ve bu asık suratım bana gelen zalimler içindir. İster oğlum, ister yakınım veya hısımım olsun; ister yolcu, geçici, ister misafir olsun. Kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir; hüküm verirken, hiç biri beni farklı bulmaz. Bu beyliğin temeli doğruluktur; beyler doğru olursa, dünya huzura kavuşur. Akıllı insan buna benzer bir söz söylemiştir; kim akıllı insanın sözünü tutarsa, iş yoluna girer. Beyliğin temeli doğruluk üzerine kurulmuştur; doğruluk yolu beyliğin esasıdır. Bey doğru olur ve ülkeye böyle hüküm ederse, bütün dileklerine kavuşur. ” Bkz. [Yusuf Has Hâcib, a.g.e., s. 66 vd.] Öğdülmiş, hükümdara memleketi tanzim etme usulünü söylerken; “Tebaanın senin üzerinde üç hakkı vardır; bu hakları öde ve onları zorluğa düşürme. Bunlardan biri memleketinde gümüş temiz kalsın, onun ayarını koru, ey bilgili insan. İkincisi halkı âdil kanunlarla idare et; birinin diğerine tahakküme kalkışmasına meydan verme, onları koru. Üçüncüsü bütün yolları emin tut; yol kesici ve haydutların hepsini ortadan kaldır. Böylece tebea hakkını ödedikten sonra, sen de onlardan kendi hakkını isteyebilirsin, ey cömert hükümdar. Tebaa üzerinde senin üç hakkın vardır; bunu onlardan istemelisin, iyice dinle. Biri halk senin emirlerine hürmet etmeli ve bu emir ne olursa olsun, onu derhal yerine getirmelidir. İkincisi hazine hakkını gözetmeli ve bunu vaktinde ödemelidirler, ey eli açık insan. Üçüncüsü senin dostuna dost ve düşmanına düşman olmalıdır. Böylece sen onlara karşı vazifeni yapmış olursun, onlar da senin hakkını ödemiş olurlar. ” Bkz. Yusuf Has Hâcib, a.g.e., s. 399 vd.

21 Yusuf Has Hâcib, a.g.e., s. 395 vd.

22 Bu konuda geniş bilgi için bkz. H. Güngör, a.g.e., s. 108; H. Güngör, “Göktürk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsanî Değer ve Hukuk Açısından İncelenmesi”, Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları (Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar), İstanbul 1992, s. 210 vd.

23 S. M. Arsal, a.g.e., s. 206 vd.

24 İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 280; C. Türkeli, “Hunlarda insanî Değerler ve Hukuk”, Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları (Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar), İstanbul 1992, s. 86; B. Ögel, a.g.e., s. 89; L. Ligetı, Bilinmeyen İç Asya, (Çev: S. Karatay), Ankara 1986, s. 46.

25 S. M. Arsal, a.g.e., s. 261 vd; H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987, s. 15; B. Ögel, a.g.e., s. 165 vd. Çin kaynakları Hunların ceza kanunlarından şöyle bahsetmektedir: birisine kılıç çeken öldürülür. Kılıç çekmeden maksat her halde öldürmek olsa gerektir. Eşkıyalık yapanın ailesi devlet memurları tarafından rehine olarak tutulur. Ufak suçlar araba tekerleği altında ezilmekle (yüzü damgalanmak veya sopayla dövülmek), büyük suçlar ise ölümle cezalandırılır. Hapis cezası yalnız 10 güne kadar verilirdi; böylece bütün devletin sınırları içindeki mahpusların sayısı çok azdı. Bunun sebebi Türk devletlerinde göçebe kültürün hakim olmasından kaynaklanmaktadır. Bkz. Ç. Üçok, Türk Hukuk Tarihi Dersleri, Ankara 1972, s. 14.

26 Ç. Üçok, a.g.e., s. 21 vd.

27 İbni Fadlan, Seyahatname, (Haz: Ramazan Şeşen), İstanbul 1975, s. 56.

28 İ. Fadlan, a.g.e., s. 57.

29 Türk Tarihinin Ana Hatları Methal Kısmı, s. 42 vd.

30 Z. V. Togan, Oğuz Destanı, s. 64 vd.

31 Z. V. Togan, Oğuz Destanı, s. 68 vd.

32 Bkz. Ö. İzgi, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre), Ankara 1987, s. 73 vd. Eski Türk hukuk vesikalarında mukavelede tespit edilen şartların korunması ve bunların tahakkuk etmediği hallerde alınacak tedbir ve itiraz edenlere karşı tatbik edilecek cezalar çok defa ayrıca zikredilmektedir. Bu kayıtlar daha işin başında her türlü itirazı bertaraf etmek ve itiraz niyetinde olanları korkutmak gayesini de güdebilir.

Çünkü burada zikredilen cezanın para ile ilgili kısmı, asıl satılan malın değerini bir kaç misli geçmektedir. Bu şekilde tasrih edilen cezalar, ölüm cezası, dayak cezası, para cezası, yasa cezası, töre ve yargı hükümleri olarak belirlenmiştir. Bkz. R. R. Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları", Makaleler I, (Yay. Haz: O. F. Sertkaya), Ankara 1987, s. 543 vd.

33 Ö. İzgi, a.g.e., s. 106 vd.

34 Ö. İzgi, Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, Ankara 1989, s. 14, 22.

35 İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 280.

ARAT, R. Rahmeti, "Eski Türk Hukuk Vesikaları", Makaleler I, (Yay. Haz: Osman Fikri Sertkaya), Ankara 1987, s. 506-572.

ARSAL, Sadri Maksudi, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947.

BANARLI, Nihad Sâmi, Resimli Türk Edebiyatı I, İstanbul 1998.

CÜVEYNÎ, Alaaddin Ata Melik; Tarih-i Cihan Güşa, (Çev: Mürsel Öztürk), Ankara 1998.

ERGİN, Muharrem, Orhun Abideleri, İstanbul 1999.

, Dede Korkut Kitabı I, Ankara 1989.

GÖKALP, Ziya, Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1995.

GÜNGÖR, Harun, Türk Bodun Bilimi Araştırmaları, Kayseri 1998.

, "Göktürk Kitabeleri ve Uygur Metinlerinin İnsanî Değer ve Hukuk Açısından İncelenmesi", Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları (Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar), İstanbul 1992, s. 201-220.

İbn Fazlan, İbn Fazlan Seyahatnamesi, (Haz: Ramazan Şeşen), İstanbul 1975.

İNAN, Abdülkadir, Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1987.

İZGİ, Özkan, Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, Ankara 1989.

, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre), Ankara 1987.

KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Millî Kültürü, İstanbul 1988.

KAŞKARLI MAHMUD, Divanü Lûgat-it-Türk I-III, (Çev: B. Atalay), Ankara 1992.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İstanbul 1986.

LIGETI, L., Bilinmeyen İç Asya, (Çev: Sadrettin Karatay), Ankara 1986.

Nizâmü'l-Mülk, Siyâset-Nâme, (Haz: Mehmet Altay Köymen), İstanbul 1990.

ORKUN, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987.

ÖGEL, Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, İstanbul 1988.

RASONYI, Laszlo, Tarihte Türklük, Ankara 1996.

ŞEMSEDDİN SAMİ, Kâmûs-i Türkî, İstanbul 1318.

TOGAN, Zeki Velidi, Oğuz Destanı, (Reşideddin Oğuznamesi, tercüme ve tahlili), İstanbul 1982.

TURAN, Osman, Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Târihi 1-2, İstanbul 1993.

Türk Tarihinin Ana Hatları Methal Kısmı, (nşr. Komisyon), İstanbul 1931.

Türkçe Sözlük I, (nşr. Türk Dil Kurumu), Ankara 1988.

TÜRKELİ, Cevat, "Hunlarda insanî Değerler ve Hukuk", Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları (Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar), İstanbul 1992, s. 71-90.

ÜÇOK, Çoşkun, Türk Hukuk Tarihi Dersleri, Ankara 1972.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, Türk Tefekkür Tarihi I, İstanbul 1933.

Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II, (Çev: R. R. Arat), Ankara 1998.

Yüan-Ch’ao Pi-Shi, Moğolların Gizli Tarihi, (Çev: Ahmet Temir), Ankara 1995.

B. Devlet Teşkilâtı

Devlet Meclisi ve Kurultay / Prof. Dr. Bahaeddin Ögel [s.874-887]

Kurultay sözü, Türkçe kurul ve Moğolca tay ekiyle oluşmuş, bir sözdür. Bugünkü Türkçemize bu deyim, Çingiz Han devletinden girmiştir. Kurultay, bir Danışma Meclisidir. Oğuz Türkçesindeki asıl karşılığı kengeş demektir. Ancak, kurultayın bir toplantı olması sebebiyle, Oğuz Türkleri onu, yığınak, dernek, derim gibi birçok sözlerle de, adlandırmışlardır. Kurultay, devlet idaresinin temelini oluşturur. Bundan dolayı bu konu üzerinde, derin olarak durmak gereklidir. Çünkü bunun üzerinde, şimdiye kadar doğru dürüst bir araştırma da yapılmamıştır. Yapısını ve ayrıntılarını bilmediğimiz, temel bir devlet müessesesi hakkında birkaç bilgi ile hüküm vermek ve sonuca varmak, doğru değildir. Türk tarihinin kaderi budur. Her konuya derin olarak girmek gerekmektedir:

Kurultay Anlayışının Temelleri

1. Mete ile İlk Kurultay Haberi Başlıyordu

Hunların doğusunda bulunan, Proto-Moğol Tunghu devletinden, Mete'ye bir elçi gelir ve Mete'nin ünlü atını ister. Tunghu devletinin gayesi, Mete henüz zayıf iken, onu bastırmaktır. Mete, devletin ileri gelenlerini toplar ve onlara durumu bildirir. Herkes buna karşı gelir. Ancak Mete, komşu devletten bir at esirgenmez, der ve kendi atını verir. Az sonra elçi yine gelir, Mete'nin kadınını ister. Ancak bu, Mete'nin ünlü ulu hatunu değildir. Mete yine kurultay toplar. Buna herkes çok kızar ve bu Tunghularda, ahlak anlayışı (tao) diye bir şey yok, diyerek bağırırlar. Ancak Mete, onları dinlemez ve kadınını verir. Az sonra aynı devletin elçisi yine gelir. Bu kez çorak bir toprak parçasını ister. Mete yine kurultay toplar ve

durumu, devletin ileri gelenlerine bildirir. Buna bazıları karşı gelmezler ve at ile kadın verildikten sonra, bunu da verelim, derler. O zaman Mete kükrer ve şöyle bağırır: “-At ve kadın benimdi. Onun için verdim. Toprak ise, devletindir. Devletin malını başkasına nasıl verebiliriz?” Mete bunu dedikten sonra toprak parçasını verelim diyenlerin başlarını, hemen orada kestirir.

“Mete’nin kurultayı”, bir çeşit Oğuzların “kengeş” ve meşveret meclislerine benzemektedir. Toplanma, görüşme vardı. Ancak son söz devletin sahibi olan hakanın oluyordu. Mete orduda, çok sert ve disiplinli bir eğitim uygularken; ona benzer sert ve öğretici bir eğitimi de devlet içinde uyguluyordu. Kaşgarlı Mahmud’un derlediği çok eski bir Türk atasözünde dendiği gibi, Geniş elbise parçalanmaz, danışmakla gelişen bilgi ise, bozuk ve kötü çıkmaz!

2. Kurultay, Başlangıçta Türklerde, Din Töreni, Bayram, Yeme İçme Toyu, Eğlenme ile Yarışmayı da, İçinde Toplayan Bir Devlet Toplantısı idi

Önemli olan nokta budur. Bu toplantılarda. halk ile devlet birleşiyor ve kaynaşıyordu. Çingiz Han devletinde ise kurultay, aristokratların, yani Çingiz Han’ın soyundan gelenlerin toplantısıdır. Anlaşıldığına göre, dernek veya toy şeklinde olan bu kurultaylara, Hunlar ile Oğuzlarda, halk da katılıyordu. Büyük Hun devletinde başlıca üç büyük toy ve yığınak vardı: 1) Yeni yıl bayramı, 2) İlkbahar bayramı 3) Güz bayramı. Bilhassa bu sonuncusu, yani güz bayramı, büyük bir kurultay şeklinde, Çin’in kuzeyindeki Lung-ch’eng adlı yerlerde yapılırdı. Bu bayram veya toy kurultayına, devletin bütün ileri gelenleriyle, vassal veya bağlı kurulların da katılma zorunluğu vardı. Bu büyük Bayram Kurultayı’na gelmeyenler, Hun hakanına isyân etmiş sayılırlardı. Tıpkı Dede Korkut’taki gibi! Dış Oğuz, Bayındır Han’ın toyuna gelmedi diye, düşman ilân edilmişti. Güz

kurultayında, atlar da semizleşmiş ve savaşa hazır olmuş olurlardı. Bu konuya az sonra yeniden döneceğiz.

Oğuzlarda kurultay ve danışma toplantısı yaygın olarak, toy veya düğün-dernek şeklinde yapılırdı. Zaten, gerek halkı ve gerekse beyleri yedirip içirmek, hakanın bir vazifesi idi. Aşağıda da belirteceğimiz gibi, halk ile beyler Hanlardan davacı olabilirlerdi. Bu toyların içinde, hanın evini yağma etme de vardı. Divan veya devlet divanı, Dede Korkut'ta divanın, hem bir toplantı yeri ve hem de toy yeri olduğu görülmektedir. Ağır ulu divan, davulların gümbür gümbür düğüldüğü, bir yerdir.

3. Yıllık Büyük Din Töreni ile Kurultayın Bir Arada Yapılması

Din ve devlet hayatını, devlet ve orduya ait heyecanı, hep birlikte yaşama ve böylece sosyal gelişmeyi, bu yolla tamamlama, Türk tarihine çok şeyler vermiştir. İslamiyetteki yücelik ile cihât ruhu da, bu kaynaktan geliyordu. Peygamberin başkumandan olması, duygu ve gönüllere bambaşka bir yön vermişti. Eski Türk tarihinde baş rahip, yahut Batıdaki deyimlerle "pontifex maximum" yani papa ve papaz, eski Türklerde bakanların kendileri idi. Şimdi, birkaç vesika sunduktan sonra bu konuya yeniden döneceğiz.

a) Kurultay ile din törenlerinnin kaynaşması: Bu çeşit toplantılar, en muhteşem sahneleriyle, ilk defa Büyük Hun İmparatorluğu'nda görülmekte ve Göktürklerde de, devam etmekteydi. Kaynaklarımız, Hunlardaki, gerçekten büyük ve muhteşem üç kurultay için, şöyle diyorlardı: 1) Yılbaşında (veya yılın ilk ayında, yani ocakta), Hun hakanının sarayında (veya otağında), küçük kurultay yapılırdı. (Bu tören), atalara kurban verilen (saray ve otağdaki) sunakta yapılırdı. Bilindiği üzere Türklerde, Çin'de yapıldığı biçimde bir ata kültürü veya atalara tapınma ile atalara kurban verme gibi, çok ayrıntılı ritler ve seremoniler yoktu. Nitekim Çin tarihleri de, Göktürklerin, atalara kurban verme tapınakları,-yani Çin biçiminde-

yoktur. Ataların keçeden heykellerini yapar ve bir torba içinde, saklarlardı, diyorlardı. Türkler bu ata heykelciklerine, tös adı veriyorlardı. Ancak Hunlar, anlaşıldığına göre, bunun yerine bazı yerlerde altın heykel kullanıyorlardı. 2. Büyük Kurultay (veya toplantı,) yılın 5. ayında, (yani mayıs ayında, bahar başlangıcında veya yılbaşında Lung-ch'êng'de yapılırdı Bu toplantıda, kendi atalarına kurban verilirdi. (Halbuki yukarıda, atalar için verilen kurban sunağı, Hun hakanının sarayında bulunur, denmişti.) Yer ile göğe, kötü ve iyi ruhlara da kurban, burada verilirdi.

b) Bağlılık ve sadakat andı'nın yenilenmesi, bu kurultayda yapılıyordu. Prensler, devlet büyükleri, boy beyleri ile Hun İmparatorluğu'na bağlı krallar, baharda bu kurultaya katılıyorlar ve Hun Hakanına, böylece bağlılıklarını bildirmiş oluyorlardı. Örnek olarak, Batı Türkistan'ın doğusundaki Wusun Kralı, ta Orhun'daki bu kurultaya gelerek, katılıyordu. Gelmezse bağımsızlığını ilân etmiş ve düşman biri olarak, kabul ediliyordu. Bunu, kesin olarak biliyoruz. Dış Oğuz, hanın toyuna gelmedi diye, Oğuzlarda kopan gürültüyü Dede Korkut'tan biliyoruz. Lung-ch'êng, Ejderha Kalesi demektir. Ancak, Hunlarda, surlu şehirler yoktu. Daha sonraki kaynaklar ise bu yeri, yalnızca Lung-kurban sunağı (tz'u) adıyla anıyorlardı (HHS, 119). En iyisi buna, Ejderha-kurbanı denseydi, belki daha doğru olurdu. Çünkü SC So yin'in, eski notuna göre Hunlar, batıdaki Ejderha Tanrısı'nı saygılarlardı. Bu notu, biraz dikkatle karşılamak gereklidir. Çünkü Hunlar ile Göktürklerde, bir ejderha kültü ve ibâdeti, görülmüyordu.

c) Savaş ve sayım kurultayı. Devletin kaynakları ile halkının kontrol ve sayımı, yapılan bir toplantıya Sayım Kurultayı da, diyebiliriz. Bu kurultay, sonbaharda, eylül ayında yapılırdı. Çünkü bu ayda atlar güçlenmiş oluyorlardı. Askerlik yapacak gençler de, evlerindeki işlerini bitirmişlerdi. Kaynaklarımız şöyle diyorlardı: Sonbaharda atlar güçlenince, (yani

semizlenince), (Çin'in kuzeyindeki) T'ai-lin'de büyük toplantı (veya kurultay) yapılır. Burada insan gücü gözden geçirilir ve hayvanların sayımı yapılır. (Bk. Çin n. 24). Aslında bu vesika, içinde toplandığı sözler ve mana bakımından, çok görkemlidir. Bu vesikanın, devlet yapısı ve anlayışı bakımından taşıdığı büyük değeri, az sonra belirteceğiz. Daha sonraki bir kaynağımız şöyle diyordu: Hunlar bir yılda üç defa ejderha (veya Lung) kurban töreni yaparlar. Yılın birinci, beşinci ve dokuzuncu aylarının, (yani ocak, mayıs ve eylül aylarının) mwu günlerinde, göğe ve tanrılara kurban verirler (HHS, 119. 5). Buradaki wu günü, Çin imparatorunun tahtının bulunduğu yerin, yani yerin tam ortasının, sembolü olan bir gündür. Bu 5. gün olsa gerektir. Tan-lin şehri, Kuzey Çin'deki Ma-i şehrinin yakınında idi. De Groot'un da dediği gibi eylül ayı, Hunlarda kışın ve dolayısıyla savaş hareketlerinin başladığı bir çağdı. Bu çağ, aynı zamanda Çin'de harman mevsimi idi.

d) Göktürklerde devlet toplantısı da, çoğu zaman bir din töreni şeklinde görülüyordu: Göktürkler de Hunlar gibi bu büyük toplantıyı 5. ayda, yani mayıs ayında bir Bahar bayramı şeklinde yaparlardı: (Göktürk) kağanı, sürekli olarak Ötüken dağında otururdu. Çadırı, doğuya, yani güneşin doğduğu yöne dönüktü, Böylece (güneşi) saygılamış olurlardı. Her yıl (Göktürk kağanı), devletin ileri gelenleriyle birlikte, kurban vermek için, ata mağarasına giderdi. 5. ayın yani mayısın ortalarında ise, toplanırlar ve "Gök Tanrı"ya, Temir (?) ırmağı kıyısında, kurban verirlerdi. Burası, Ötüken'den dört veya beşyüz mil kadar, bir uzaklıktadır. Ora

nın çevresini, çok yüksek dağlar, yükselerek çevirirler. Bu dağlarda, çok ot ve ağaç vardır. Burasına, Po-teng-ning-li dağları denir. Bunun manası ise Yer Tanrısı demektir. (CS, 50). Bu çok önemli vesikayı, P. Pelliot açıklamaya çalışmıştır (TP, 26, s. 214). Burada, diğer ayrıntılar konumuzu doğrudan doğruya ilgilendirmediğinden, üzerinde durmayacağız.

Bu törene, halk da katılıyordu. (Bk. Çin. n. 25). Bu mağara, Göktürk türeyiş efsanesinde, kurdun girdiği ünlü ata mağarası olmalıdır. Yüksek dağlarla çevrili yer de, herhalde “Ergenekon” idi. Bu toplantıda, at ve koyun da, kurban ederlerdi.

e) Uygur Devlet-halk toplantısı, M.S. 983-985 yıllarında, Turfan’a gelmiş olan ünlü Çin elçi ve seyyah Wang Yen-t’ê’nin gezi raporunda çeşitli yönleriyle, çok defa anlatılmıştır. Uygurlarda, tam bir demokrat idare vardı. Halk ile hakan arasındaki ayrılık ve mesafe azalmıştı. Sosyal adalet yine tam olarak kurulmuştu. Çünkü bu gezi raporunda, Uygurlarda herkes çalışır, çalışmayanlara da devlet yardım eder, deniyordu.

4. Kurultay, Milletin Birleşmesi, Kaynaşması ve Din ile Devlet Gücünü, Tek Elde Toplayan, Gösteri ve Toplantıdır

Böylece, konunun temel noktasına, gelmiş bulunuyoruz. Türk devletlerindeki kurultayların bu özelliğine, Çin kaynakları yoluyla ilk defa inebilen ünlü Japon bilgini Şiratori olmuştu. Ona göre, devletin ve milletin temellerini sağlamlaştıran hiçbir müessese ve kuruluş (institution), Hunlardaki bu üç festival-kurultay kadar güçlü ve gerekli olamazdı. Milletin birleşip ve kaynaşması (the unification of nation), bu toplantılar yolu ile sağlanıyordu. Prensler, büyük memurlar ile vassallar, bu festival-kurultaylarına gelmek zorunda idiler. (Bilhassa mayıs ayı kurultayına). Bu festival-kurultaylara gelmeyenler, yalnızca Tanrı’nın değil; hakanın da emirlerine bağlanmama ve sadakatsizlik (disobey the summons) ile suçlanırdı. Gelmeyenler, kanun dışı hainler, tâbiler veya bağlılar (disloyal subject) olarak, kabul edilirlerdi. Aynı zamanda bunlar, isyân etmiş, başkaldırmış (insurgent) kişiler olarak sayılırlar ve cezalandırma yoluna gidilirdi. Bunların, tarihteki örneklerini de, görüyoruz. M.Ö. 85’te kızan Hun prensleri, Lunhg-ch’êng’deki büyük kurultaya gitmiyorlardı. M.Ö. 93 yılında Sol Bilge Prensi ise, hakandan korkup, kurultaya gitmedi. Bunu

Şiratori de, anıyordu. (TB, T, s. 29). Hatuna kızan bazı prensler ise, hakanın otağındaki toplantıya gitmiyorlardı. Eskiden beri Hunlara bağlı olan Wusun kralı da biraz güçlenince, Hunların saray toplantılarına gitmedi. Bunun üzerine Hunlar ordu göndererek onları cezalandırmak istemişti. Bu davranışlar, devletin müesseselerinin kuruluşu ile, devlet anlayışının gelişip, güçlenmesini desteklediklerinden, bu hadiseleri Çince vesikalarla, vesikalandırmak gereklidir.

Japon Şiratori'ye göre Hun hakanını da, bir Çin imparatoru gibi düşürmek gereklidir. Çünkü Çin'deki iki törende yere ve göğe, Çin imparatorunun bizzat kendisi kurban verirdi. Onun yerine başka hiçbir kimse bu işi yapamazdı. Hunların da bu büyük bayramlarında, herhalde yalnızca Hun hakanı toplantıya başkanlık ediyordu. Bu onun imtiyaz ve ayrıcalığı (privilege) idi, bu hak ve vazifesini hiçbir yolla, başkası hesabına feragat ederek, başkasına bağışlayamazdı. Çünkü Hun hakanı, Gök tarafından tahta çıkarılmış ve bu hak yalnızca kendisine verilmişti. (A. esr., s. 28). Şiratori, bu görüşlerinde çok haklıdır. Göktürk devletinde de durumunun, aynı olduğu görülüyordu.

Oğuzlarda kengeş toyu, çok önemli idi: Hanlar hanı, Han Bayındır Han, yılda bir kere toy edüp, Oğuz beglerin konuklar idi (DK, 10, 4). Görülüyor ki Oğuzlarda,-önemli bir şey olsun olmasın-han, yılda bir kez beylerini toplayıp konukluyor ve bu arada, danışma ile görüşme oluyordu. Yukarıda gördüğümüz gibi, toya gelmeyenler, Hunlarda da düşman kabul edilirdi. Dede Korkut'ta şöyle deniyordu: Üç Ok, Boz Ok yığnak olsa, Kazan evün yağmaladur idi… İttifakı cem'i, Taş Oğuz Beğleri, Kazana gelmediler… âdavet eylediler… (DK, 291). Aslında ev yağmalatma toyu, bir halk toyudur. Yalnızca beglerin toyu, değildir. Dede Korkut'un birkaç yerinde görüldüğü gibi düşmanlık, toya gitmemekle veya toy çağrılmamakla başlıyordu. Türkmenlerin Şeceresi'ne göre Salur boyundan Öğürcik, kim ki

toy tutmadıysa onları buldum, diyordu.1 Toy tutmama da, herhalde bir ayıp idi.

Kurultay ve Divan Çeşitleri

1. Töreyi Kurma ve Toplama Kurultayı

Türklerde yeni bir devlet kurulunca, töreyi tespit edip kurmak için de, büyük bir kurultay yapıldığını görüyoruz. Aslında o devletin töresi, devletin kurucusunun adını taşırdı: Oğuz Han töresi ve orun ile ülüşü, Bumın Kagan, İstemi Kagan törüsü, Çingiz Han yasası, hatta Fatih'in Kanun-u Osmanîsi gibi… Oğuz Destanı içinde, Oğuz Han savaştan döndükten sonra büyük bir zafer toyu yapar. Bundan sonra da ikinci bir Töre toyu yapar. Direkler üzerine konmuş olan tavuklara yapılan atışlar yapılır. Orun, ülüş ve ongun'ların, Oğuz Han'ın çocukları arasında dağıtılması ise, ikinci toyda yapılmıştır. Bu konu üzerinde, Türk Mitolojisi adlı eserimizde, derin olarak durmuştuk (s. 206). Türkmenlerin Şeceresi ise, bu töre toyunu, Gün Han zamanına almaktadır. Gün Han'ın veziri Irkıl Hoca, nişan ve damgaları, Oğuz Han'ın çocuklarına dağıtır ve töreyi kurar. Bundan sonra da, büyük bir toy yapar.

a) Toylar ve devlet protokolü: Günümüzde bile devlet yemekleri, devlet içindeki protokol ve rütbelerin, kesin

likle belirlendiği yerlerdir. Resmî yemeklerde herkes, her istediği yere oturamaz. Türklerdeki "ülüş", töre ve gelenekleri de, bu protokolü düzenleyen bir töredir. Topluluk içindeki herkesin yeri, bu ülüş haklarına göre, belirlenir. Ülüş sözü, ülüşmek ve üleşmek köklerinden gelir. Manası, pay demektir. Bir kişinin ülüş hakkı, başarısıyla yükselebildiği gibi, başarısızlığı ile de düşebilir veya kaybedilebilirdi. Bunun için Dingelsted ve ona dayanarak da Krader, Kazaklarda sınıf yoktur. Herkes, kendini atasından beri, soylu sayar. Herkes, atası ile öğünür. Yalnız aralarında, bir öncelik veya üstünlük hakları (the right of priority) vardır. Bu da

ziyafetlerde, et kesmek ve ülüşmekle ortaya çıkar.2 Görülüyor ki, Oğuz Destanındaki ülüş töresi, kuzey Türklerinde de, halk arasında hâlâ yaşamaktadır. Halk arasında sınıf yoktu. Ancak atalardan gelen bazı hizmet ve başarı üstünlükleriyle aralarında, karşılıklı rıza ve hoşgörüye dayanan, bazı ayrıcalıklar oluyordu.

b) Türk töresinin kuruluşu, herhalde çok eskilere dayanır. Ancak Reşideddin ile Türkmenlerin Şeceresi gibi Oğuz Destanı ile ilgili kaynaklar, Türk töresini koyan kişinin, Oğuz Han'ın Büyük oğul Gün Han'ın veziri, Irkıl Ata veya Bilge Irkıl Hoca olduğunu yazıyorlardı. Önemli olan nokta, Türk töresinin bilgeler tarafından kurulmuş olması ve Türk kavimlerinin de, buna inanmış olmalarıdır. Yoksa, Irkıl Ata diye bir vezirin veya bilgenin yaşamış olduğu, çok şüphelidir. Nitekim Prof. A. İnan, bu vezirin, Türk mitolojisinde yarı Tanrı bir kam veya şaman olabileceğini göstermiştir.3 Bir kurultayda veya bir toplantıda, kim nerede oturacaktır? Bu, Türklerin deyimiyle, bir orun yani mevki meselesidir. Herkesin mülkiyet ve hakimiyetini gösteren bir damga ile, yine her Türk topluluğunun bir sembolü olan bir bayrak, Türk tarihinin hep bu mitolojik çağlarında oluşmuş, hukukî belgelerdir. Bütün bu töreler, topluluk düzeni ve askerî bir disiplin kurmak için, konmuş kanunlardır. Hunlar, T'ai-lin kurultayında, ormanın veya fidanların çevresini, atları ile üç defa döner ve dururlardı. Bu onların atalarından kalmış, eski bir töre ve kanun gibidir.4 Çin tarihi, kanun (fa) sözünü, burada bilerek söylüyor ve kullanıyordu. (Bk. Çin. n. 27).

2. Kurultaylar, Türk Tarihinde Hangi Gerekler İçin Toplanırlardı?

Kurutayın sınırlandırılmış olanları aslında Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki divan demektir. Nitekim Dede Korkut'ta da, Oğuzların büyük hanı Bayındır Han'ın divanından söz açılmaktadır. Çingiz Han ve oğullarının başkenti olan Kara-Korum'da da divana benzer bir ofis (office) vardı. Devlet içinde büyük bir saygı ve otoriteleri olan, Çinkay gibi bir

bürokrat sınıfı, bu divanı oluşturuyorlardı. Buna rağmen seçimler, savaşlar, tayinler ile ekonomik düzenlemeler hatta büyük yargılar, Çingiz Han devletinde, kurultay tarafından karara bağlanıyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Cengiz Han devletinde kurultaya, yalnızca Çingiz Han soyundan olanlar girebilirlerdi. Hunlar ile Göktürklerde, hanedan ile boy beyleri, bilgeler ve vassallar da giriyorlardı. Bunlar, yarı yarıya din toplantıları görüntüsü de, veriyordu. Dede Korkut'ta ise beglerin yanında, 366 alp erenler de vardı. Kurultay toyuna ise, bütün halk katılıyordu. Aslında Türklerde, yeme içmesiz bir toplantı düşünülemezdi. Kurultayın bu ana çizgilerini sunduktan sonra, bazı kurultay türlerini sıralayabiliriz. Tabiî olarak bu bizim sunduklarımıza, daha birçok kurultay çeşidi katılabilir ve konu daha da genişletilebilir:

1) Savaş Kurultayı; Atilla Hunlarında bu kurultay, ya savaş başında veyahut da savaş ortasında, yeni bir taktik uygulamak için, yapılırdı. Ancak şunu unutmamak gereklidir: Savaş kurultayı, at üzerinde yapılırdı. Bu da, bu tür bir kurultayın özelliğidir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Mete ile oğullarının devletinde savaş kurultayı, sonbaharda ve eylül ayında yapılırdı. Çünkü bu mevsimde atlar güçlenmiş ve savaşın güçlüklerine karşı hazırlanmış olurlardı. Buna Türkler, her çağda büyük bir önem vermişlerdir. Mete de, Yüeçileri yendiğini Çin İmparatoruna haber verirken, atlarının gücü ile sözünü, sözlerine katıyordu. Hunların eylül ayında Çin'in kuzeyindeki T'ai-lin'de yaptıkları kurultayda, Sayım yapılır ve devletin insan gücü hesaplanır ve hayvan sayısı da tespit edilirdi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu toplantı, şuurlu ve hesaplı bir seferberlikti. Çin akınları ise, bundan sonra başlardı. Hem de harman mevsiminde. Burası, Hunların çok eski bir yurdu idi. Herhalde büyük din törenleri de, bu toplantıda yapılıyordu. Nitekim buraya sonradan gelen Proto-Moğol Sienbiler, göğe kurban verdikten sonra, ormanın çevresini atla üç defa dönüyorlardı. Savaş

arasında yapılan toplantıların en tipik olanını, M.Ö. 99’da görüyoruz. Savaşı durduran komutanlar, bir araya gelerek hemen yeni bir taktik seçmişlerdi.5 Göktürklerin tesiri altında kalan, yarı Proto-Moğol Kitanlar, savaşta bir araya gelebilmek için, işaret veriyorlardı.6 Dinamik ve hareketli bir savaş taktiği uygulayan Türklerin, zaman zaman bir araya gelip, taktik değiştirmeleri çok görülürdü. Savaş öncesi yiğitlerin toplanması da, bir çeşit savaş kengesi ve meşveret kurultayı gibidir. Kaşgarlı Mahmud eski bir atasözünü verirken, alplar kamug tirkeşiir, yani alpların hepsi bir araya geliyorlar, çünkü düşmanın postacısı gelmiştir (MK, 3, 65). Tirkeş sözü de, eski Türkçede bir toplantı ve kurultay gibidir. Dede Korkut’ta bunun yerine yığıldı sözü kullanılıyordu. Yine başka, çok eski bir Türk atasözünde, Kalın eren tirkeşür, deniyordu (MK, 1, 148). Yani sayısı pek çok olan erler bir araya geliyorlardı.

Brockelmann, kendi indeksinde, tirkeşme sözünü biraz da haklı olarak, sıraya girme, savaş düzeninde dizilme diye yorumluyor (s. 209). Kuzey Türk mitolojisinde, savaş öncesi toy ve kurultaylarından da, sık sık söz açılır. Toya yığılan alplar sözü, tıpkı Dede Korkut’ta olduğu gibi, Altay masallarında da görülür.7 Ayrıca bu masallarda, kırk yiğitler gibi, toya gelen kırk kişiden de söz açılır.8 Aslında devlet kurmamış ve büyük devlet hayatı yaşamamış olan bu Türklerde, bu gibi inanışlar, herhalde mirasla geliyordu. Büyük alplar, güreş ve yarıştan önce de, bir toy verirlerdi.9 Sözümüzü Dede Korkut’taki, muhteşem bir savaş tanıtması ile bitirelim: Kalkubanı Kazan Han, yerinden turı geldi. Ala dağda çadırın otağın dikti. Üç yüz altmış altı alp erenler, yanında yığınak oldu (DK, (256). Aslında Selçuklular ile Osmanlılar da buna benzer savaş divanlarının sayı ve örnekleri çoğaltılabilir.

2) Göçten önceki kurultaylar: Bilhassa eski Türklerde göç, çok önemli bir olay ve girişimdir. Göç, bütün halkı ilgilendirir. Osmanlılar da dahil, her

çağda göçten önce, bir meclis kurulmuştur. Burada yalnızca iki vesika sunacağız Bunlardan birincisi, M.Ö. 43 yılına aittir. “Çin’e sığınmış olan Hunlar güçlenmişlerdi, (Çin elçilerinin) duyduklarına göre Hun hakanı, Hun büyüklerinin büyük bir kısmını toplamış ve onlardan görüşlerini sormuştu. Beylerin çoğu da, kuzeye kendi yurtlarına dönmek istemişlerdi”10 (Bk. Çin. n. 28). Türkler Anadolu’ya geldikten sonra da göçlerden önce danışıp düşünüyorlardı. Bunun için kargaşalığa ve gürültüye meydan vermeden, ilerliyor ve duraklıyorlardı.11

3) Barış için kurultaylar: Türk devletlerinde halk ve beyler, düşman bir devletle hemen bir barış kurmak için hazır değillerdi. Bunun için hakan, gerekli ortamı yaratmak için bazı tedbirler alırdı. Nitekim M.Ö. 68 yılından sonra Hun hakanı, Çin ile barış kurmak için, devletin ileri gelenlerini görüşmeye çağırdı12 (Bk. Çin. n. 29). Aslında barış Türklerde, bir tören ve toy nedeni olabilirdi. Kişiler arasında da, öyle idi. Yakut Türkleri sulh ve barış için, özel olarak bir hayvan keser ve hayvanın aşıklı iliğini düşmana sunup yedirmekle, barış andı ile törenini tamamlamış olurlardı. Ayrıca Türkler çok önceleri, kız kaçırma yoluyla evlenirlerdi. Bu yüzden de bir çok savaş ve vuruşmalar olurdu. Sonradan kız isteme yoluyla evlenmeler başlayınca, bu tür akitlere, barış dendi ve düğün toyu kazanına da, barış kazanı adı verildi. Bu konular, Prof. A. İnan’ın ant ve evlenmeler hakkındaki araştırmalarında yer almıştır.

4) İsyan ve tâbi olma kurultayı: Yukarıda, Hun hakanının sarayında yapılan kurban töreni ile kurultaya, Büyük Hun İmparatorluğu’na bağlı olan bütün vassalların, gelme zorunluluğu üzerinde durmuştuk. Gelmeyen, isyan etmiş sayılırdı. Dede Korkut kitabında da, Bayındır Han’ın toy ve kurultayına gelmeyen Dış Oğuz, düşman olarak kabul edilmişti. Manas destanının bir bölümü Köketey destanında da, Köketey, şöyle diyordu: Aşıma gelmeyeni yağma ederim! Bundan da anlaşılıyor ki, değil

kengeş ve meşveret toylarına; ölü aşına bile gelmeyenler, düşman ilân ediliyorlardı.13 Bu toyda, kâfirler ile Müslümanlar, hep birlikte yemek yemiş ve eğlenmişlerdi. Hakandan ayrılıp, başkasına bağlanmak için, beyleri ve halkı razı etmek gerekliydi. Bunun için de, beyler ile halkı toplayıp, onlarla görüşülmeliydi. Bu toplantıların en görkemlisi, M.Ö. 53 yılında oldu. İki kardeş, Cici Han ile Hubanyeh Han, Hun tahtı yüzünden bozuşurlar. Huhanyeh Han yenilir. Bunun üzerine güneye gidip, Çin'e bağlanmak ister. Bunun için de, beyleriyle halkını toplar ve durumu anlatır. Bunun üzerine beylerden biri, Huhanyeh Han'a şöyle der: Bu olamaz! Hunların gelenekleri, cesaret ve güçlülüğü, kök ve temel olarak bir üstünlük ve onur meselesi olarak kabul eder. Başkasına bağlanıp, ona hizmet etmek ise, aşağılıktır!… Bu güzel konuşmalara rağmen Huhanyeh Han, Çin'e bağlanmaktan başka bir yol göremez.14

5) Elçiler ile ilgili divanlar: Bu toplantılara artık kurultay değil de, divan toplantısı diyebiliriz. Osmanlılarda böyle önemli elçiliklere cevap hazırlamak için, divan toplanırdı. M.Ö. 8'de, önemli bir Çin elçiliği bir mühür dolayısıyla gelince, önce bir beyler divanı toplantısı ve sonra da toy yapılmıştı. M.Ö. 101 yılında ise, Çin elçisi Su Wu intihar edip, ağır yaralanınca, Hun hakanı devletin bütün ileri gelenlerini çağırarak, büyük bir toplantı yapmıştı. Kaynağımız, hakan, bütün beyleri çağırdı diyerek, toplantının önemini belirtiyordu.15 (Bk. Çin. n. 30). Bu da herhalde büyük bir divan toplantısı idi. Çünkü bu kadar az bir zamanda, devletin her yanından büyük beyler gelemezlerdi.

6) Mahkeme ve yargı kurultayları: Anlaşıldığına göre, eski Türk devletlerinde adâleti temsil eden hakandır. Tabiî olarak bu hak, beylikten hakanlığa kadar değişirdi. Çingiz Han ile oğullarının saraylarında, Bulgay ve Mönggeser gibi Ulug Yarguçı veya Moğolca, Yeke Yarguçı, yani baş kadıların varlığından da haberimiz vardır. Ancak af hakkı, hakana aitti.

Mengü Han'ın tahta çıkması ve hanedanın değişmesiyle cezalar, seçim kurultayının bir sonucu olarak hükme bağlanmış olmalıydı. Nitekim Mengü Han, seçim kurultayına gelmeyenlerden de, hesap sormuştu. Gazan Han, 1303'te Suriye'de başarı kazanamayan generalleri mahkeme için,-belki de normal mahkemelerin yetkileri dışına çıktığından-kurultay toplanmasını emretmiştir.16 Aslında, aksakallılar ile bilgelerden oluşan, bir kabile veya boy şûrası da küçük bir divandır. Açık bir yargı kurultayını, M.Ö. 101'de, Hunlarda görüyoruz. Çin elçileri General Wei Lü'yü öldürmek isterler. Bunun üzerine Hun hakanı çok kızdı ve konuyu konuşmak üzeri, devletin ileri gelenlerini (kuei) çağırdı… Ancak Hun vezirlerinden biri, durumu yatıştırdı.17 Aslında, bu da bir divandır. Çünkü bu kadar az bir zamanda, devletin her yanından büyükler gelemezdi. Ancak Hun seçimlerinden sonra, bazı temizliklere girildiğine göre bu cezalar da, büyük kurultayın bir hükmü, sonucu olarak, düşünülebilirdi.

Hakan ve Kurultay

1. Kurultay Divan veya Topun, Devlet Adına Hakanlar Tarafından Toplantıya Çağrılması

Normal olarak kurultayın hakan tarafından toplantıya çağrılması gerekiyordu. Ancak bu bir "Toy" şeklinde olabilirdi. Bununla beraber Göktürkler ile Hunlarda kurultay belirli zamanlarda, aynı zamanda bir din ve kurban töreni gerekçesiyle, örnek olarak Mayıs ayında toplanıyordu. Çingiz Han'ın topluluğunda da, baharda kurbanlı bir toplantı yapılıyordu. Ancak bunun bir devlet bayramı ve kurultayı olması çok şüphelidir. Çünkü Çingiz Han devletine imparatorluk çehresi, ancak Ögedey Han'dan sonra gelebildi. Ögedey Han zamanında şulen yani yiyecek vergisi de yılda bir kez toplanıyor ve fakirlere dağıtılıyordu. Şulen üzerinde az sonra duracağız. Dede Korkut kitabında, Bayındır Han yılda bir kerre toy edüp,

Oğuz beglerin konuklar idi. Görülüyor ki, bu devlet “Toy kurultayları” yılın belirli günlerinde oluyordu. Belki de davete gerek yoktu.

a) Okla toylara çağırma geleneği Türklerde çok yaygındır. Türklerde okuma, davet etme ve çağırma demektir. Okucu yani davet için giden hizmetli, Türklerde hem düğünlerde ve hem de devlet kurultayları ile toylarında görülür. Örnek olarak bu, Çingiz Han devletinde çok yaygın bir habercilik sistemidir. Ancak yayın hâkimiyet, okun da bağlılık sembolü olduğu uygulamada pek fazla görülemiyor.18 Kuzey Türk destanlarında Kücum Han, okçularım, diye alplarını çağırıp, okçularını ağırlıyor.19 Buna Dede Korkut’ta da rastlanır. Aslında ok, bir savaş haberi sembolüdür. Aynı zamanda oklar, ok sahibinin damgasını taşıdığı için, bir çeşit itimatnâme yerine geçmiş olmalıydı.

b) Toy düzenleme de ayrı bir bilgi ve tecrübeyi gerektirir. Toy verdi sözü Türkçede en yaygın olan bir deyimdir. Oğuz Kağan destanında da, Oğuz Han toy verdi (berdi), deniyordu.20 Toy kılmak da, Kuzey Türk destanlarına kadar uzanan bir deyimdir. Manas destanının bir bölümü olan Er Töştük destanında, Er Töştük oğlunun doğumu nedeniyle Toy kıldı ve pek çok halkı (köp curtu, yurdu), çağırdı (şagırdı).21 deniyordu. Görülüyor ki, toyla ilgili deyimler, Manas destanında da pek değişmiyordu. Daha kuzeydeki mitolojik Türk destanlarında, Contai Mergen, halkı yığdı (yuudu), toy kıldı.22 Dede Korkut kitabında da, yığmak, yığılmak, yığnak olmak, toyun toplanması ile ilgili sözlerdi. Begler yığıldı, divana geldi (DK, 298, 12). İç Oğuzun, Taş Oğuzun beglerin üstüne yığnak etgil (14, 6). Oğuz begleri bir bir gelüp, yığnak olmağa başladı. (11, 13). Bu konu üzerine az sonra döneceğiz.

c) Toy idaresi: Kutadgu Bilig ile Çağatay sözlüklerinde mutfak ile ilgili birçok memuriyetler vardır. Ancak toyun başkanı, bilge ve saygı değer bir kişi olmalıydı. Manas destanında bu başkanlığı Manas Han, kendinden yaşlı

olan Koşay Han'a veriyor.23 Oğuz Destanındaki Irkıl Koca'nın da, belki böyle bir toy başkanlığı düşünülebilirdi. Çingiz Han devletinin geleneğini taşıyan Türklerde ise, yasavul ve bekavul gibi memurlar, toylardaki düzenleri kurarlardı. Osmanlılarda, yasavul, belki bu gelenekten dolayı, düğünlerde çocukları kovan ve düzeni sağlayan kişilere denmiştir. Toy yasamak yani toy düzenlemek deyimi de Çingiz Han geleneğinden gelirdi. Toy yasadı ve toy içtiler gibi deyimler ise, daha çok kuzey Türk destanlarında görülüyordu.24 Toy yasamak, toyu donatmak ve idare etmek, demektir.25 Kuzey Türk kesimlerinde bu toylar, yalnızca boy idaresi düzeyinde kalıyordu.

2. Kurultay veya Divanın, Bir Danışma Meclisi Özelliğini Göstermesi

Çingiz devletinde bile kurultay, bir boy konseyi veyahut da aile konseyi gibiydi. Dede Korkut'ta ise, bu bir beyler konseyi gibi, görünmektedir. Üyeleri ancak beyler, ünlü savaşçılar ve alplardır. Elbette ki eski çağlarda, tam bir parlamento veya diète meclisi düşünülemezdi. Ancak Mete'nin hayatı ile ilgili Çince metinlerde ise, Mete her konuda danışma için, devletin ileri gelenlerini çağırıyor ve onlara soruyordu. Mete'nin danışma meclisi ile ilgili vesikayı yukarıda sunduğumuzdan, burada konuya yeniden dönmeyeceğiz. Mete vezirlerini danışmaya çıkarıp, onlara sordu. Bazan, hepsi birden olamaz diyorlar; bazen de, bazıları evet, diyorlar. Bazan da, Mete sağındaki solundakilere sordu, deniyordu. Tabii olarak en sonunda, Mete'nin dediği oluyordu. Ancak her durumda, danışma meclisine bir defa olsun, danışma gereği duyuluyordu. (Bk. Çin. n. 31). M. Ö. 68 yılında Hun hakanı, Çinle barış kurma amacıyla, plan yapıp, düşünmek için, devletin ileri gelenlerini çağırdı. (Bk. Çin. n. 32). Burada, soylu, kişiler, Çince "kuei-jên" sözü geçmektedir. Ancak bu söz devletin ileri gelenleri, saygıdeğer kişiler manasına da gelir.

Mete'nin divanı da diyebiliriz bu meclise. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Hunlarda kurultay, yarı din gösterisi halinde yapılıyordu. Devlet daha çok askeri bir idare şeklinde kurulmuştu. Bu nedenle büyük memur veya komutanlar, kendi bölgelerinde ve çok uzaklarda idiler. M. Ö. 60 yılındaki Hunların kurultayında, Ho-su adlı bir Hun prensi, Hun hakanının hasta olduğunu duyunca, (seçim hakkına sahip) prenslerin kurultaydan uzaklaşmamaları için bir emir çıkardı. Bu prensin unvanı, o kadar yüksek değildi. Anlaşıldığına göre bu, kurultayın idaresine memur bir Hun prensiydi. Ayrıca saray içinde de, yazışmalar ile hukuk işlerine bakan, vezirler vardı. Bunların arasında, Çinliler de bulunuyordu. Chung Hang-yüeh ve Wei lüeh, bunların en ünlüleridir.

3. Dede Korkut Kitabında, Hanlar Hanı Bayındır Han'ın Divanı

Üzerinde durulacak diğer bir nokta da, divan sözünün, Kutadgu Bilig ile Kaşgarlı Mahmud'da ve daha önceleri Türkçe'de görülmemesidir. Dede Korkut'ta yalnızca Hanlar Han'ı Bayındır Han'ın divanından söz açılmaktadır. "Divan" sözü bizce burada, "Bayındır Han'ın huzuru" anlamında kullanılmış olmalıydı. Yoksa Dede Korkut'ta, bir divan-ı hümâyûn (a council of state) düşünebilmek çok zordur. Çünkü Dede Korkut'ta ne yazıcı, ne yargıcı ve ne de defterdar'dan söz açılmaktadır. Herkesin kendisinden korkup titrediği, Deli Karçar Bayındır Han'ın divanına geldi, dizin çökdi,… Devletli hanın ömrü uzun olsun, dedi (Dk, 93, 1). Bir diğeri de hana, Sultanım, der. Burada hanın otağı ve bir taht yeri söz konusudur. Han'ın divanı boş durmaz, boy veya devlet işleri görülürdü. Kötü haberlerde, bazan işler de dururdu. Gümbür gümbür davullar döğülmedi, ağır ulu divanın sürilmedi (DK, 146, 4). Buradaki sürülmedi sözüyle, "divan toplanmadı, işler görülmedi", denmek isteniyordu. Ancak uzaktan gelen Oğuz beylerinin divanda toplanması, küçük bir kurultay özü gösteriyordu: Han Bayındır yerinden turmuş idi, ağban evin yerin üzerine

diktürmiş idi… İç Oğuz, Taş Oğuz begleri yığınak olmuş idi. (DK, 253, 8). Ancak, deyim ve terminoloji karışıklığı, Dede Korkut'ta da görülüyordu. Kazan'ın otağı da, divan diye adlandırılıyordu: Akındılı görklü suyu delip geçin. Kazan'ın divanına çarpıp (koşarak, sür'atle) varın (DK, 298, 5). Ancak Hanlar Hanı Bayındır Han'ın divanı, ağır ve ulu bir divandı.

4. Altın Otağ: Kurultay, Toy ve Divan Toplantılarında, Hakanlık ve Devlet Sembolü

Bu konuya da en iyisi, Oğuzlar ile Oğuz destanından başlayıp, gerilere doğru gidelim: Hafız Abru'nun Farsça Oğuz destanında şöyle deniyordu: Köl Erki Han büyük bir toy yaptırdı. Tuman Han'ın atalarından kalan "altın evi"ni, diğer evlerin önüne kurdurdu. Korkut'u, bütün Oğuz uruklarını, büyükler ile ileri gelenleri toplayıp, şöyle dedi: "Otuz iki yıldan beri bu tahtta oturuyorum. Bugün artık hak, Tuman Han'ındır… Padişahlık tahtı, bu iş için Yüce Tanrı tarafından seçilmiş olanlarla, onların nesillerinden gelen insanlara lâyıktır. Bu soydan gelen kimseler, asla hata yapmazlar. Ben ise yapabilirim.26Bu destanda biraz Fars üslûbu vardır. Ancak Türk motifleri ile temaları da, açık olarak görülmektedir.

a) Devletin sürekliliğinin sembolü, yukarıdaki vesikaya göre, hakanın altın otağı veya altın evi olarak görülüyordu. Altın otağ, Tuman Han'a atalarından kalmıştı. Oradan da oğluna geçmeliydi. Türkmenlerin Şeceresi'ne göre, Gün Han, babası Oğuz Han'ın yaptırdığı altın evi diktirdi.27 Belki de Oğuzların inanışlarına göre, Tuman Han'ın otağı Oğuz Han'dan beri gelen bir altın otağdı. M.S. 840'ta Kırgızlar, Uygurları yenmişler ve Uygur Kağanının altın çadırını yakmışlardı. Bu olay Orta Asya tarihinde çok ünlüdür. Bizans elçisi Zemarhos, Göktürk Kağanı İstemi Kağanın iki altınlı büyük otağından, uzun uzun söz açmıştı. M.S. 568 yılından az sonra gelen Zemarhos, Göktürk kağanının, otağının direklerinin

altınla kaplı olduğunu görmüştü. Türk kağanı da, altın bir taht üzerinde oturuyordu.28

b) Yerle göğü birleştiren otağ, görkemli bir dille, yalnızca Dede Korkut'ta anlatılıyordu. Oğuzların Hanlar Hanı, Han Bayındır bu otağı ile Göktürk kağanlarının evreni içine alan (cosmic) kağanlık anlayışına bürünmüştü: Han Bayındır yerinden durmuş idi. Ağ ban evini, yerin üzerine diktirmiş idi. Ala sayvan gök yüzüne aşanmış idi. Bin yerde ipek halıçası, döşenmiş idi. İç Oğuz, Taş Oğuz beyleri yığnak olmuş idi… Dedem Korkut geldi, şadılık çaldı… (DK, 235,5). Burada kapalı da olsa, eski bir gelenek ezana, Oğuzların hanının otağını, "yerle göğün birleştiği" bir yere oturtuyordu. Bayındır Han'a bağlı Kazan'ın, bir savaş otağından ise, şöyle söz açılıyordu: "Kalkubanı Kazan Han yerinden turı geldi. Ala dağda çadırını otağın tikti, üç yüz altmış alp erenler yanına yığnak oldu (DK, 293, 10). Bu, hakanlık ve devlet otağı değil; kumandanlık otağıdır. Bu da bir semboldür ve ordugâhtır. Bizce Türklerin bu büyük devlet geleneği ile sembolleri, Çingiz Han'dan az önce Kereit devletinde de devam etmişti. Kereit Hakanı (Ong-Kan altın çadırını kurarak, toy yapmaya hazırlanıyordu.29 Çingiz Han devletinde de, Kurultay ile toylar ve yeme içmelerde, Hakanlık otağı kurulurdu. Ögeday Han, bin veda ziyafetinde, bu otağını kurdurmuştu. Ancak bu otağ, yeke çaçır, yani büyük çadır gibi görkemli bir dille anılıyordu.30 Bununla beraber gezginlere göre, Batu Han'ın otağı, bir şehir kadar büyükmüş.31 Çingiz

Han devletinde, bu büyük otağlara, ordu da denirdi. Ancak bunları, tören otağlarından ayırmak gereklidir.32 Tören otağları, tam bir otağ-ı Parişâhî idi. Prensler ile beyler, otağın içinde ağırlanırdı. Halk ise dışarıda, yer içer ve eğlenirdi. Çingiz Han devletindeki, bir tahta çıkma kurultayında kullanılan büyük bir otağı, gezgin Plano Carpini geniş olarak anlatmıştı. Bu konu üzerinde yukarıda durmuştuk.

5. Kurultaylar ile Toylarda, Devlet Protokolü ve Disiplini

Yukarıda seçim ile kurultay bölümüne girerken, aile ile Türk topluluklarının, askeri bir birlik halinde geliştiklerini göstermeğe çalışmıştık. Kurultaylar ile toylara, sayıları çok yüksek olan begler ile geniş bir halk kitlesi de katılırdı. Bundan dolayı bu toplantılar, disiplin ve sessizlik içinde geçmeliydi. Herkes, yerini ve sırasını bilmeliydi. Yoksa anarşi doğabilirdi. Türklerin, bu konuyla ilgili oran ve ülüş töresi üzerinde, hocamız Abdülkadir İnan durmuştur.33 Biz burada, yalnızca hocamızın üzerinde durmadığı, bazı önemli noktalar üzerinde, durmak istiyoruz. Ülüş töresi, yalnızca beyler ile devletin ileri gelenleri arasında değil; halk arasında da yaygındı. Toylar ile toplu yemeklerde, her ailenin kızartılan koyunun neresinden yiyebileceği ve et doğrama hizmetleri belirlenmişti. Bu konu üzerinde, yukarıda da durmuştuk. Ataların hizmetine göre, her aile topluluk içinde bir yer almıştı. Yoksa Kazak Türklerinde her aile soy bakımından birbirine eşitti.34 Yani bir sınıf ayrılığı yoktu. Suç işleyenler, bu ülüş hakkını düşürebilir veyahut da büsbütün kaybedebilirlerdi. Böylece, Türk kavimleri sosyal bir topluluk haline geliyorlardı. Bunun için Selçuklu çağı kaynakları, Türkler kargaşılığı ve gürültüye meydan vermeden ilerliyor ve duraklıyorlardı. Çünkü onlar sessiz kalıyorlar ve uzun konuşmalardan hoşlanmıyorlardı.35 Osmanlı çağında Busbecq ise, padişahın ordugâhı hakkında, Bu büyük kalabalık içinde, imrenilecek diğer bir şey de, sessizlik ve düzendi. Hiçbir bağrışma, uğultu ve gürültü yoktu. Bizde ise, birkaç kişi bir araya geldi mi, gürültüden durulmaz.36 Yeme içmede bile, herkesin ne yiyebileceği belirlenmiş olan bir toplulukta, göç ve savaşta, yerleri belirlenmiş olurdu. Dede Korkut’ta, oğlu olanı ak çadıra, kızı olanı kırmızı çadıra, oğlu kızı olmayanı da kara çadıra koyup, önüne kara koyun yahnısından yemek koyma, yine orun ve ülüş töresine göre yapılmış bir konuklama olsa gerektir. Oğuzlar, ağca koyun şölenli; kâfirler

ise, küçücük tonguz şölenli idiler. Dede Korkut iki kavmi de, aynı ölçülere göre sınıflara ayırıyordu (DK. 281, 5). Kuzey Türk destanlarında da, toplu yemeklerde ilk önce han ile hatun yemeğe başlıyorlardı. Kazancı yani aşçı, bunu düzenliyordu.37 Öyle anlaşılıyor ki Hakanlar, kendilerine bağlı olan boy veya kesimler için kesilen her at veya koyundan pay, ülüş alarak yiyorlardı. Böylece, kendilerine bağlı herkes için hâkimiyetleriyle koşulma derecelerini belirlemiş oluyorlardı. Farsça Oğuz destanında, Üç Ok ve Boz Ok için, iki at kesiliyor ve han her iki attan da pay alıyordu.38

Sofrada herkes, dengi dengine ve eşi eşine oturmalıdır. Nitekim Dede Korkut Kitabında, itim ile bir yalakta içen kâfir, deniyordu (DK, 41,1). Oğuzlar düşmanlarını, böyle aşağı bir protokolde görüyorlardı. Sofra âdâbı, Selçuklularda da, Osmanlılarda da çok önemli idi. Sofrada diziliş ve yer alışları, divan ile ilgili bölümümüzde ele alacağız. Örnek olarak, Osmanlı divanında Baş Defterdar, Sadrazam ile birlikte yemek yiyordu.

Demokratik bir âyin veya din töreni, Oğuzların halk toylarının özünde yatar. Aslında toy ve yenmek için kesilen hayvanlar aygır, buğra ve koç gibi erkek hayvanlardır. Erkek hayvan kesimi, bir kurban işaretidir. Çingiz Han Devleti aristokrat bir devlet idi. Kurultaylar ile devlet toylarına yalnızca Çingiz Han’ın soyundan, yani Altın Urugdan olanlar, girebilirlerdi. Oğuz Han kurultayında ise Oğuz Han’ın soylarından başka, kuma çocukları yani onların akrabaları; ayrıca bunların dışında Kalaç, Kıpçak, Kanglı ve Karlık gibi uzakta kalan Türk soyları da katılıyorlardı. Türkmenlerin şeceresi, bunların listesini de vermektedir.39 Buna göre, Oğuz Han kurultayı bütün Türk kavimlerinin müşterek bir kurultayı idi. Elbette herkes, dengi dengine ve orun ile ülüşüne göre, sofralarda yerlerini alacaklardı. Ancak, aynı içme yeme ve toy yerinde birleşeceklerdi. 900 at, 9000 koç kesildiğine, 90 deri havuz kımız, 40 havuz arak hazırlatıldığına göre, yiyecek ve içecekler de, birleşik olarak hazırlanıyor demekti.40

Ancak Farsça Oğuz destanının dediğine uyarsak, bu aygırlar ile koçlar da, boylar arasında ülüşülerek ve boyların kendi paylarına göre, kesilmiş olmalıydılar.41 Diğer büyük aş ve toylarda, Müslüman ile kâfir arasında, bir ayrılık da gösterilmiyordu.42 Manas destanında, belki böyle karışıklık olabilirdi. Ancak Oğuzlarda, herkes kendi protokolüne göre yerini alıyordu. Elbette ki bu arada, fakir fukara da doyuruluyordu.

6. Kurultay veya Divan Otağının Başlıca Sembolleri

Otağın başlıca sembolü, hiç şüphe yok ki tuğ idi. Ancak minyatürlerde tuğlar, divanda kapalı ve kaplarında görünüyorlardı. Bundan sonra ayak yani kadeh gelir. Bilindiği üzere, Göktürk çağının heykellerinin de elinde, birer kadeh bulunuyordu. Bulgar kabartmalarında da, bu kadehi görüyoruz. Geza Feher'e göre hakanın elinde bir kadeh tutması, hâkimiyet ve güçlülüğün bir sembolü idi (İnschriften, s. 16) b 568'de Zemarchos, Göktürk Kağanı İstemi Kağan'ın otağında da altın içki sürahileri ile kadehler görmüştü.

a) Hakanlara kadeh tutma: Türklerde bu gelenek ilk kez Hafız Abru'nun Farsça Oğuz destanında görülüyordu. Oğuz Kağan'ın babası Kara Han'a, gelinleri kadeh tutuyorlardı.43 Türkler kımız veya şarap kadehine, ayag, derlerdi. Farsça destanda ise, buna, kâse dâşten, kâse giriften diyorlardı. Anlaşıldığına göre Türklerde, tahta çıkma toyu içinde, bir kadeh tutma seromonisi vardı. Yukarıdaki gelinlere sağrak sürdürme yani kadeh tutturma ise, Müslüman olmayan Oğuz'un babası, Kara Han tarafından yaptırılmıştı. Türkler Müslüman olduktan sonra ise, durum değişti. Ancak, Tuman Han, Köl Erki Han'ın kızlarını toyda kâse tutarlarken görmüş ve bunlardan birini, beğenerek istemişti…44Anlaşıldığına göre Türklerde asıl kadeh tutma töreni, tahta çıkma serenomilerinde oluyordu: Bu toy kararlaştırıldıktan sonra, "kadeh tutma töreni" için ayrıca üç bin koyun ve otuz kısrak hazırlanmasını emretti. Korkut'un gelip Tuman Han'a kadeh sunması için,

bir adam gönderdi… Köl Erki Han, Tuman Han'a toy verdi ve Korkut da, Tuman Han'a kadeh sundu.45 Görülüyor ki bu gelenek, sanıldığından da önemli idi. Çingiz Han devletindeki tahta çıkma kurultaylarında bu gelenek, daha açık olarak görülüyordu. Ögeday Han tahta çıktıktan sonra kadehi, küçük kardeşi Toluy'un elinden almıştı.46 Toluy, Çingiz Han'ın en küçük oğlu olduğundan, bu sırada nâip olarak bulunuyordu. Aslında Çingiz Han devletindeki toy ve kurultaylarda, Büyük Hatun'un kadeh sunması, yaygın bir gelenek halindeydi. Bunu gezgin ve papanın elçisi Pl. Carpini de görmüştü.47 İslamiyetin girmesiyle Türklerde kaybolan birçok gelenek, Çingiz Han devletinde yaşıyordu: "Kadeh çok sıkı bir sıra ve seremoniye göre tutulurdu… kadeh gezdirilir… Bu sırada da el çırpılırdı.48

b) Altın hakanlık kadehi'ni, bir çeşit Uygur Devleti'nin kalıntıları üzerinde kurulan, Orhun'daki Kereit devletinde de görüyoruz. İslamiyetten önceki Türk devletlerinde, böyle sembolik altın bir kadehin bulunması gerekirdi. Çingiz Han Kereitleri yendikten sonra, şöyle bir emir (yarlıg) çıkardı: Ong Kan'ın altın çadırını ve bütün altın içki (ayaka) ve sofra (saba) takımlarını, hizmetçileriyle birlikte… Badai ile Kişilik'e veriyorum.49 Gizli Tarih, altın çadır için, altan terme deyimini kullanıyordu.

c) Hakanlık sembolü kadeh (Ayag): Uygur edebiyatında "ayag" yani içki kadehi, büyük bir yer tutuyordu. Kadeh, Buda dininin de önemli bir sembolüdür. Kaşgarlı Mahmud'a göre yani XI. yüzyıl Türklerinde de ayag veya çanak sözü çok yaygındı. Ancak İslâmiyet, bu geleneği biraz olsun ortadan kaldırmıştır. Fakat Kutadgu Bilig'de vezirlik alâmeti olarak ayag yani kadeh sözü çok geçer. Kadeh (ayag), damga, at, at eyeri (üstem) ile elbise veya hil'at (kedüt), bunlar da birer vezirlik sembolleri idiler. Uygur edebiyatında ise, tanrılara sunulan kadehler, ulu türlü ağır kadeh (ayag), idiler.50

Yoksullar İçin Vergi ve Şölen

Şölen, Yemek mi; Yoksa Yoksullar İçin Alınan Bir Yiyecek Vergisi veya Armağan mıydı?

Şölen sözü Türkçeye, Çingiz Han devletinden sonra, Moğolca yoluyla giriyordu. Moğolların Gizli Tarihi içinde, şölen, daha çok sabah çorbası veya sadece, yemek karşılığında kullanılıyordu. Ancak iki yerde, yılda bir kez alınan, bir hayvan vergisi olarak geçiyordu. Ögeday Kağan bir yarlığında, şöyle diyordu: (Halkın yoksulluk çekip, sefalet içinde kalmamasını söyledikten sonra), Her yıl yemek (şulen) için, halkın sürülerinden iki yaşlık birer koyun alınacaktır. Her yüz koyundan bir koyun alınarak, herkesin kendi ulusu içindeki fakirlere verilsin.51 Gizli Tarih'in Çince karşılıklarında ise, (bu koyunların alındığı yerlerde) herkesin kendi yoksuluna verilsin, deniyordu. Çince öz tercümede ise, bundan, kendi ulusundaki yoksullara verilerek, yardım edilsin, deniyordu. (Bk. Çin n. 33).

a) Yoksullara yiyecek armağanı ve yardımı için alınan bir vergiye, şulen dendiğini, yukarıdaki vesikalardan, anlıyoruz. Gizli Tarih'in 280. bölümünde yine bu vergiden biraz daha kısaltılmış olarak, yeniden söz açılmaktadır. Burada da, alınan koyunların, yoksullara verilmesi emredilmektedir. Kozin'in yiyecek vergisi deyimi, biraz tutarsızdır. Bu vergi, ordu için değil, halka yardım için alınıyordu. Vergi kesimi de yılda bir kez oluyordu. Bunun, şölen âyini veya yılda bir defa yapılan kurban âyini ile bir ilgisi görünmemektedir.52 Ancak koyunlar verildiği zaman, hakan için bir toy yapılıyor idiyse, bunu bilmiyoruz. Burada, imparatorluk adına alınan bir vergi ile, yoksul halka verilen bir yemek, söz konusudur. Haenisch'in bunu imparatorluk kasasına giren bir vergi olarak sanması da doğru olmasa gerekir.53 Sonradan Moğolca "şule", vergi toplamak demekti.54

b) Dede Korkut'taki "şölen" koyunları: Yukarıdaki çok önemli vesikadan sonra, Dede Korkut'ta görülen bazı konuların daha derinliklerine

girebiliriz. İslâmiyetin girmesine rağmen, “kâfir kızlarına sağrak sürdürme” geleneği, Dede Korkut’ta da yaşıyordu. Yukarıda, kadeh ile ilgili bu konu üzerinde durmuştuk. Aşağıda ise, Dede Korkut’tan derlediğimiz, bazı sözleri sunuyoruz. Bunlar üzerinde düşünelim:-1). Ağayılda ağca koyunum sana şölen olsun!-2) Ağayılda ağca koyunı sorar olsam, ağam Beyreğin şöleniydi, Ağam Beyrek gideli şölenim yok: (Beyrek’in kızkardeşi böyle diyordu: (DK, 104, 2).-). Küçücük tonguz şölenlü bir torba samanı döşeklü, yarım kerpüç yastuklu: (DK, 281, 5). Yukarıdaki sözlere dikkat edecek olursak, şölen doğrudan doğruya koyun demektir. Ayrıca koyun burada, âdi bir mal değil; şölen, şöhret ve sevap gereği ve vasıtası olarak görünüyordu. Aslında şölen, Dede Korkut’ta bir yeme içme ve toy demekti. Zaten Basat kardeşi için söylediği “şöleninde korduğum koyunun” sözünden de bu anlaşılıyordu (DK, 223, 3). Deli Dumrul babasından can istemek için gittiği zaman, babası ona şöyle demişti: Ağayılda ağca koyunum gerek ise, kara mudbak altında anın şöleni olsun: (DK, 164, 13). Yani koyunumu al da, canımı isteme diyordu. Babanın oğluna koyun armağan etmesi de, koyun şölen, idi: Ağca yüzlü oğluna, ağca koyun şölen verdi: (DK, 252, 13). Görülüyor ki Dede Korkut’ta da, koyun varlığı, koyun armağanı, belki de koyun mirâsı, fâkir fukarayı doyuran, sahibinin adını ve şanını yükselten bir varlık olarak görülüyordu.

c) Konuk hakkı ve şölen koyunu: Sosyal konuları fazla zorlamak doğru değildir. Ancak akla gelen bazı paralel gelenekler vererek, gelecek nesillere ışık tutmakta da bir yarar vardır. Bilindiği üzere, Türk ailelerinde konuk hakkı, atadan gelen bir miras olarak görülür. Bu meseleyi Prof. Abdulkadir İnan incelemiştir. Dış tesirlerin daha az sızdığı bazı Kuzey Türk kesimlerinde, ölen bir kimse vasiyetinde varlığını çocuklarına bırakırken, bir bölümünü de gelen konukların ağırlanması için bir yere ayırırdı. Daha tutucu Türk kesimlerinde, konaklanmayan bir misafir, bu hakkını alıp

gidebilirdi. Aslında Anadolu'da evlerde misafir için ayrılan ve selâmlık denilen bir oda vardı. Anadolu'daki yaylacılar ise, gelecek konuklara ayrı bir çadır ayırırlardı. Dede Korkut'taki, Oğuzların bütün koyun varlıklarının hepsi, elbetteki yalnızca şölen için değildi. Ancak sürünün şölen payı, sürü ile sahibini, onurlayan bir sebep oluyordu.

d) Şilan ve saray sofraları; Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Türk dilinin temel kaynakları olan Kutadgu Bilig ile Kaşgarlı Mahmud'un eserlerinde, şölen veya şilan sözlerini görmüyoruz. Osmanlı topluluğuna, İlhanlılar yoluyla ve doğru şöylenişiyle şölen şeklinde geçmiştir. Çağatay kültür çevresinde ise bu söz, şilan ve şilân şeklinde gelişmiştir. Ancak İslâm devletlerinde de görülen fakirlere sofra çıkarma geleneğini, Türklerin toy veya kurultay yeme içmelerinden ayırmak gereklidir. Selçuklu devleti imparatorluk haline gelince, Türk-İslâm karakterini birbiriyle birleştirmiştir. Buna paralel olarak Çağatay Türk kültür çevresinde de bu benzeşme olmuştu. Bâbürnâme, aş ile şilânın her zaman eşikte, (yani sarayda, saray kapısında), yapılması gereğinden söz açıyordu.55 Bu, Türk-İslam sentez ve karakterinde, bir sözdü. Ayrıca açık ziyafet veya toy, padişahın vazifeleri arasında gösteriliyordu: Bahşiş, beriş, (yani veriş, bağış), divan, (yani idare veya danışma konseyi), destgâh, (yani saray idaresi), şilân ve meclis, (yani halka açık toy, yeme içme ile misafir yemeği), padişahlara mahsus idi.56 Görülüyor ki şilân dışarıda halka ait yeme içme; meclis ise, saraydaki sofra idi. Ancak, daha geç bir eser olan Ebülgazi Bahadır Han'ın Türklerin Şeceresinde, padişahlık şilân-hânesinden söz açılıyordu.57 Radloff'a göre bu, devletin halka açık toy ve törenlerinin yapıldığı bir salon idi. Böyle büyük bir salon olmadığına göre bu, bir saray avlusu da olabilirdi.58 Doğu Türkistan'da ise Şilân, asker için pişirilen yemek, Şilâncı (şölenci) ise, askerlere azığı bölüştüren kimse, demektir.59 Bu da bir açık hava ve topluluk yemeğidir. Fakat resmidir.

Toy ve Kurultayların Yararları

1. Büyük Halk Toyları İle Kurultaylarının, Askeri ve Ekonomik Yararları

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Türk tarihinde kurultaylar, din ve devlet törenleri şeklinde başlamıştı. Aslında Anadolu Selçuklu devletinde havass adı verilen, halka açık Cuma günü ziyâfetleri de, İslamiyetle benzeşmiş, ancak mana ve topluluğun eğitimi ile gelişmesi bakımından biraz daha gerilemiş Türk gelenekleridir. Çünkü eski Türk toylarında topluluk, han çevresinde birleşirdi. Ayrıca at, ok yarışları bu birleşmeyi güçlendirirlerdi. Bu bakımdan Türk edebiyatının kökleri, yarışma, teşvik, seçkinlenme ve ödüllendirme, hep bu toplantılarda yapılırdı. Devletin en iyi atışçıları, binicileri, atları ve damızlık hayvanları da, bu devlet-halk toylarında görülürdü. Şimdi bu konular ile ilgili birkaç vesika sunalım:

a) Ok atışı ve yarışmalar: Birçok yerde söylediğimiz gibi, Oğuz Han'ın toyunda, iki direk üzerine iki tavuk veya kuş konmuş ve Oğuzların, Üç Ok ile Boz Ok kesimleri, bu kuşlara ok atmışlardı. İslamiyette ok atma eğitimi, mukaddes bir vazife gibi kabul edilmişti. Bundan dolayı, kavis-nâme adlı pek çok kitap yazılmıştı. Türklerde de bu gelenek, başlangıçtan beri askerlik gereğince var gibi görünüyordu. V. yüzyılda yaşamış olan ve Uygur topluluğunun ataları sayılan Kaoçı adlı Türk kavimleri bayramlarda ve yıldırım düşerken, göğe ok atarlardı. Bu, Tanrı veya gök ile bir haberleşme gösterisi olsa gerektir. Yukarıda da gördüğümüz gibi, ok gönderme, çağırma veya haber verme sembolü veya aletidir. Çin'e giden bir Göktürk elçiliği veya heyeti, Çinlilerle büyük bir ok atma yarışması yapmışlardı. Bu da toy, ziyafet veya törende yapılan bir ok yarışması olmalıdır. Biraz daha doğuda, Proto-Moğol veya Kore yakınlarındaki kavimlerde, ok atışına, bir din töreni şeklinde görülür.60 Ok yarışı Osmanlı topluluğunda da, gerçi biraz İslamiyetle benzeştirilmiş olmasına rağmen, bir tören gösterisi olarak,

büyük bir yer tutmuştu. Kuzey Türk destanları ile mitolojisinde, Han halkı topladı, ok atışıp, oyun kıldılar, gibi anlatışlar görülüyordu.[61] Artuk Bey aldığı bir kilisenin tavanına ok atıyordu. Fatih'in Ayasofya'nın tavanına ok atmasıyla ilgili söylenti, Türklerdeki bu gelenek ve inanışların çerçevesi içinde incelenmelidir. Dede Korkut'taki Beyrek ile Banu Çiçek'in ok yarışması, gerdek yerinin ok atma yolu ile bulunması, Türklerdeki bu derin ve eski geleneğin çeşitli görünüşleridir.

b) At yarışları ve din-devlet törenleri: At yarışları, eski Türk topluluk hayatının, vazgeçilemez bir bölümü idi. Bu yarışlar dolayısıyla, halk da toplanmış ve birbirine kenetlenmiş oluyordu. Yoksa eski Türk toyları, yalnızca bir yeme-içme toplantısı değildi. Eski Hun topluluğunda at yarışları Hun hakanının da başında bulunduğu, bahar ayında Lin-hu adlı yerdeki büyük kurultayda yapılıyordu. Atlarla ormanın çevresinde dönülüyordu. Gerçi bu bir din seremonisi idi. Ancak içinde, at yarışı da vardı. Bu geleneği, İsa'dan sonraki çağlarda, Hun kültürünün tesirleri altında kalan ve kendilerini Hunların vârisleri sayan, Siyenpilerde daha açığa kavuşmuş olarak görüyoruz. Çin'in kuzeyinde devlet kuran Sienbiler, orman bulunmadığı yerlerde, söğüt dalları (veya fidan dikiyorlar ve bunların çevresinde, atla dört nala üç defa döndükten sonra, duruyorlardı. Bu onlara atalarından kalmış, kanun gibi bir gelenektir.[62] Bu toplantılara bütün halk katılırdı. Bu, büyük bir din ve devlet kurultayı idi. Göktürk topluluğunda, çevreyi bu atla dönme geleneğini, ölüm ve yuğ törenleri, içinde görüyoruz. Göktürkler ölünün bulunduğu çadırın çevresini, yedi defa dönüyor ve her dönüşte ağlayıp, bağırarak yüzlerini kesiyorlardı. Bunların doğrudan doğruya bir at yarışı olup olmadığını bilmiyoruz. Ancak atla ilgili önemli bir kült ve tören olduğu da bir gerçektir. Türklerde dokuz burçla ilgili dokuz sayısı kutludur. Batıdaki Türklerde ise, yedi sayısı kutlu sayılıyordu. Göktürk çağındaki Kırgız Türkleri ise, ölü çadırının çevresini

üç defa dönüyorlardı. En iyisi bu törenleri, Prof. Eberhard'ın yorumundan dinlemektir:63 İlkbaharda çayırların çoğaldığı ve tayların doğduğu çağda, bir bayram yapılır ki bu ziraatçıların kültürlerinde olduğu gibi bir bereket kültü ile değil, yer kültü, (veya Yer-su) ile ilgili bir inanıştır… At yarışları ile atların sergilenmesi, bu bayramlarda yapılırdı. Ölü aşlarında da, büyük at yarışları yapılırdı. Halk bu törenlerde bir araya gelirlerdi. Köketey'in toyunda, on beş gün, gece ve gündüz, atları yarıştırarak, terletiyorlardı. On yedi gün sonra da atlar, sınçı adı verilen yarış hâkemi önünden geçiriliyor ve hâkem (sınçı), her at hakkındaki görüşünü söylüyordu. Bunları da, güreş ve süngü yarışmaları izliyordu.64 Anadolu'da da çoğu düğün ve panayırlarda, at ve cirit yarışmaları olur. Bu bir topluluk ve şenlik geleneğidir. Kuzey Türk mitolojisinde de toy düzenlediler (oyın yaşadılar), ata binip (at münüp) oynadılar gibi söz ve sahneler görülüyordu.65

c) Hayvan güreşleri ve damızlık: Anlaşıldığına göre Hunlardan beri, din-devlet kurultayları ile toyları, bir çeşit panayır şeklinde düzenliyorlardı. Anadolu'daki deve güreşleri de bu geleneğin son izleri olsa gerektir. Çünkü Anadolu tarihinde de, kervanların deve ihtiyacı, Türkmen yörükleri tarafından veriliyordu. "Deve güreşi", deve cinsleri ile damızlıkların bir çeşit sergilendiği ve seçkinleştiği bir seremoniydi. Bu konuda, atlar için de elimizde çok değerli bir vesika vardır. Çin kaynakları kuzeydeki Göktürk çağı Kırgız Türklerinden söz açarlarken şöyle diyorlardı: Çok büyük ve güçlü atları vardır. Bu atlar içinde en iyi döğüşenler (veya güreşenler), devlet içinde birinci olurlardı. Bu vesika üzerinde biz, çok yerde durmuştuk. Mete'nin atları da devlet atı gibi bunlara benzer adlar taşıyorlardı. Dede Korkut içinde de Deve ile Buğra, yani erkek develerin güreşini görüyoruz (DK. 15, 11). Hayvancı kavimlerde bu gibi yarışmaların olması, normal görülebilir. Ancak hakanların, büyük toyları ile din ve devlet kurultay ve toplantılarında bu yarışmaların görülmesi ayrı bir

mana taşıyordu. İnsan ve hayvan sayımları da bu kurultaylarda yapılıyordu. Bu konu üzerinde, yukarıda geniş olarak durmuştuk.

2. Türkler "Halk Toplantılarını, Kurultay, Divan ve Devlet Danışma Meclislerini" Nasıl Adlandırıyorlardı?

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, eskilerde devlet ve halk toplantıları, bir "din-devlet" toplantısı halinde görülüyordu. Ünlü Japon bilgini Şiratori'nin de dediği gibi bu toplantılar Hakana ve devlete bağlılık (Allegiance to Han) ve milleti birleştirip kenetleyen (unification of nation) gösteriler ve festivaller, şeklinde oluyordu. Bunun içindir ki Dede Korkut'taki yeyip içmeleri, toyları, Türklerin eğlence ve boğazlarına düşkünlükleriyle yorumlamak doğru değildir. Bunlar Türklerin çok eski çağlarından beri sürüp gelen, din ve devlet geleneklerinin birer devamıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, savaşta generaller arası, devlette beyler arası veya hanedan içinde, idarede ise, saraydaki bürokrasi divanında, bir "danışma veya meşveret meclisi" toplanıyordu. Bu toplantıları deyimler bakımından toplayıp, aşağıda sunmaya çalışalım:

a) Kengeş veya Devlet meclisi: Bu sözün iki manası vardır: Bunlardan birincisi ve galiba öz olanı, karşılıklı danışma ve önleyici tedbir almadır. Bu toplantılar, kişiler ve devlet için, vazgeçilemez bir şeydir. Ancak asker bir millet olan Türklerde, çok konuşma ve her kafadan bir ses çıkması da, bir disiplinsizlik işareti gibi görülüyordu. Bu bakımdan da kengeş sözünün bu manası, disiplinsizlik karşılığı olarak görülmüştür. Kengeş sözcüğünü en eski Türkçede göremiyoruz. Rusların eski Türkçe sözlüğü Göktürk yazıtlarındaki, kingşür-sözünü, kengeşür-mek şeklinde yorumlamıştır. Birbirine düşürmek manasınadır. Bizce doğru olmalıdır. Deyim, XI. yüzyıl kaynaklarında, daha sık görülmeğe başlar. Kaşgarlı Mahmud'a göre danışma, müşavere demektir. Kengeşli ise, "tanışıklı ve tedbirli" manasında kullanılırdı. Buna ait iki ata sözü de verilir: Geniş don yani elbise

yıpranmaz; danışıklı bilgi (kengeşlig bilig) ve iş ise bozuk olmaz (I, 368). Bununla ilgili olarak, “işlerinde kendi kendine iş görmemesi gereken kimse için söylenen bir sözdür.” diye de bir yorum yapılmaktadır. Yine çok eski bir Türk atasözünde ise, şöyle deniyordu: Danışıklı kengeşli bilgi gittikçe artar, danışıksız (kengeşsiz) bilgi ise eskir.66 Brockelmann’ın bu yorumu, daha doğru olsa gerektir. B. Atalay ise bu sözü, Danışıklı bilgi güzelleşir, danışıksız bilgi ise, yıpranır. diye yorumluyordu. (I, 232). Ayrıca, Benim ile karşılıklı danıştı (kengeşdi), bilgisi benimle böylece denkleşti (tengeşti), diye başlıyan, eski bir Türk kahramanlık şiiri de vardır (I, 393). Kutadgu Bilig’de ise artık saray hayatı başlıyordu. Türk sarayının divanında, vezirler ile türkü danışmanlar vardı: Vezir beylere, sürekli olarak (tutçı), danışman veya danışıkçı (kengeşçi) olur.

Vezir, Karahanlılardan önceki Türk devletlerinde, ayguçı, yani “söyleyen, akıl veren” kimse olarak anılırdı. Bu çağda ise, “Hakanla fikir alışverişi yapan”, bir kengeşçi oluyordu. Ancak kengeşçi vezir, akıl verme ve danışıklık ölçüsü, “örnek verme, karşılaştırma, kıyas ve mukayese ile denkleştirme” yoluyla, yani tengeşçi olmalıydı. (Kengeşçi, dengeci veya dengeleyici (tengeşçi) olmalıydı.67 Ünlü Göktürk veziri Bilge Tonyukuk, örnekler ve atasözleriyle kağanına söyler, (ayıtır) ve durumu “arz ederek sunar.” (ötünür) idi. Kağan da bu görüşleri kabul ettikten sonra harekete geçerdi. Göktürklerde vezir, bilge idi, Karahanlılarda ise vezir, öge idi. Yani kengeşçi öge.68 Görülüyor ki Türk devlet anlayışında, zengin Türkçe deyimler zaman zaman birbirlerinin yerlerini alıyorlar; ancak Türk düşüncesinin derinliği yerinde duruyordu. Daha sonraları bu söz, Mısır Türkçesi ile Kadı Burhaneddin’in divanında, kengeç oluyordu. Ancak Osmanlı Türkçesinde de, danışık ve kengeş veya kengeş ve meşveret gibi, çift ve yorumlu sözlerle devam edip, gidiyordu. Bu ünlü Türk devlet deyimi, Farsçaya girmiş olarak, Farsça Oğuznâme’de de, Oğuz hakanlarının

divan toplantıları için sık sık kullanılıyordu.69 Bu deyim ve anlayış, bugünkü Orta Asya Türklerinin günlük hayatlarında da, yaygın olarak yaşayıp durur. Kırgız Türkleri, iyi danışma (kengeş), başarının yarısıdır, derler.70 Ayrıca eğri oturup, düz kengeşelim; danışma (kengeş) yoluyla kesilen parmak acımaz, diyorlardı. Ancak uzun süre büyük devlet hayatından uzak kalmış olan bu Türklerde kengeşçi sözü, daha çok “öğütçü” ve “nasihatçı” manasına kullanılırdı. Öğüt verenin veya nasihatçın yoksa, kendi kaburgana sor, gibi sözler bu anlayıştan gelen atasözleriydi.71

Kişilerin kengeşi, daha doğrusu kişiler arasındaki münakaşa ve çekişme, Türklerde pek hoş karşılanmıyordu. Yukarıda da, Süryâni Mikâil ve Busbecq’ten örnekler vererek, bence göstermiştik ki, Türklerin büyük topluluklarında gürültü değil, sessizlik vardı. Kengeş ve danışma, ilgili ve yetkiler arasında olurdu. Nitekim Dede Korkut’taki, kavimli kavimiyle kengeşdi mi sözünde, bir kavga söz konusu edilmektedir (DK, 257, 10). Bunun için Türklerde, devlet ile kişilerin hayatında, bir ayrıcalık görmek gereklidir.

b) Derilme, derim ve dernek sözleri ve anlayışı, Türklerin devlet hayatında, çok eski çağlardan beri yer almış sözlerdir. İkinci Göktürk devletini kuran İl-Teriş Kağan, “İli, devleti deren, toplayan” unvanı ve adıyla onurlanmıştı. Çingiz Han devletinin kurultay deyiminin kökleri de, Türkçe kavramak sözünden gelmeliydi. Bunun için Uygur-Türk edebiyatında kuvrag sözü, din veya devlet toplantılarını, karşılamak için söylenirdi. Ancak yine de çoğu zaman derlemek sözünden gelen ve toplantı karşılığında kullanılan terin deyimiyle birlikte söylenirdi. Anadolu’daki bu sözün karşılığı derim idi. Hatta toplantı yeri veya düğün evine de, derim evi denilirdi. Tarama Sözlüğü’nde, Osmanlı kitaplarından derlenmiş, derim evi ile ilgili, pek çok örnek bulabiliyoruz. Sonradan, derme çatma çadırlar için söylenmişti. Ancak Yazıcıoğlu Ali, Uygur Kağanının altın çadırı ile Oğuz

Han’ın altın evi gibi Osmanlılarda da, altını büyük derim bân ev deyişiyle, bir Osmanlı padişah otağından söz açıyordu.72 görülüyor ki Anadolu’daki derim sözünün eski Türkçedeki karşılığı terin idi.

Kuwrag sözü, toplantı ve “toplantı yeri” karşılığı olarak, herhalde Türkçenin çok daha eski deyimlerinden biri idi. Kurultay sözünün kökleri de bu söze dayanır. Anadolu’da görüşme karşılığı olarak söylenen, kurama sözünün kökleriyle de, bunu karşılamak gereklidir. Bu eski Türkçe sözümüz, Moğolcaya da aynen girmiştir.73 Terim kuwrag sözü ise, Uygur Türkçesinde tam bir “divan veya din meclisi” karşılığında söyleniyordu.74 Bunu, Çince karşılıklarından, kesin olarak anlayabiliyoruz. (Bk. Çin. n. 34). Bu söz aynı zamanda, belirli bir topluluk, “cemaat” (gemeinde) karşılığı olarak da söylenmiştir. Yine aynı Türkçe Uygur eserinde, azmış kuvrag, yani yolunu şaşırmış topluluklar, belki de Buda dininden olmayan kimseler için söylenmişti.75 Yine aynı eserler, devlet (ulus) ile Halk (budun) toplandı, demek için kuvraradı sözünü kullanıyorlardı.76 Uygurların Türkçe metinlerinde, kavimlerin çeşitli cemaatleri için, terinleri kuvrakları da, deniyordu.77

Din veya rahipler toplantısı. Buda dini gibi çeşitli dinleri kabul eden Uygurlarda büyük bir önem taşıyordu. Terin kuvrag, çoğu zaman bu gibi toplantılar için söylenmişti. Terinsiz kuvragsız, yani derimsiz, toplantısız bir topluluk ise yolsuz ve dinsiz sayılıyordu.78 Erigli kuvrag ise, güçlü bir rahipler birliği ve ibâdet topluluğu idi. Bu toplantıya Hakan Tengri İlig Bögü Han başta olmak üzere, onun dindarları, yani onları deyişiyle (dintarları) da gelmişlerdi.79 Kuvrag sözünün Göktürk çağındaki karşılığı, herhalde kubran-mak veya kobranmak, sözleri idi. Tonyukuk Yazıtı’na göre, (Türk milletinin geriye) kalmış

olanları bir araya gelip (kubranıp), yedi yüz kişi olmuşlardı (Ton. 4). Kül Tegin Yazıtı’nda ise, yoksul fakir (yok çıgay) milleti toplayıp, refahını

yükselttim (kubratdım), deniyordu.

Türk hakanlarının ilk vazifesi, dağılmış milleti derleyip, bir araya getirmekti. Bu sözün kökü de herhalde, kop yani hep, bütün sözünden gelmekteydi.

c) Asker ile halkın düzene girmesi de, “birlik ve toplantı” karşılığında anlaşılırdı. Derik sözü Anadolu’da da yaşamıştır. “Savaş düzeni” içine girme ve dizilip toplanma da yine bu sözlerle anlatılmıştır. Buna benzer, Terig kuvrag gibi sözler, Uygurlarda da söylenirdi. Başka güzel bir örnek Alp, orduda, savaş düzeninde; bilge kişi ise derikte, toplantıda (terigte) sınanır. Türklerin, bir XI. yüzyıl atasözü böyle diyordu.80 Brockelmann’ın da belirttiği gibi bu derik veya toplantı, bilgeler ile halkın ileri gelenlerinin bir derneği idi. Halkın toplanması ise, daha başka bir şey ve anlayıştı. Bunun için de, budun terildi, deniyordu. Yine bu çağ Türkleri, sık sık toplanıp bir araya gelen Türk boyları için ise, sürekli (tutçı) derilen yani terilgen diyorlardı (MK, I. 521).

Göktürk yazıtlarında, arkış terkiş, kervan demektir. Buradaki arkış kervanı, terkiş sözü ise kervan topluluğunu veya düzenini tanıtıyordu. Nitekim Timurlu ve Çağatay kültür çevresinde de terkiş veya tirkeş, askerin saf düzeninde yürümesi, demektir.81 Kaşgarlı Mahmud’un derlediği eski kahramanlık şiirlerinde yer alan, Alpların hepsi tirkeşür ile kalabalık, pek çok (kalın) erler tirkeşür, şiirlerindeki tirkeşür sözünü Brockelmann, hem “toplanma” ve hem de “sıraya girme” manasına yorumlamıştı.82 Develerin arka arkaya dizilerek kervanda yerini almaları örneğindeki, tergeşmek sözünü de, bu anlayış içine katmıştı. Besim Atalay ise “develerin katarlanması”nı, “askerlerin dizilmesi”nden ayırmaktadır. (I, 206). Biz burada, Brockelmann’ın görüşüne katılıyoruz.

Dernek veya düğün dernek, eski Türklerde olduğu gibi Anadolu’da da,-biraz değişik manada-çok kullanılan bir deyimdir. Ternek Kaşgarlı

Mahmud'a göre ise bu söz, yalnızca toplantı (versammlung) demekti. Bu konuda Besim Atalay daha haklıdır.83 Dernek sözü şu örneklerde, Anadolu'da Dede Korkut kitabı ile gelişir ve çoğalmaya başlar: 1. Oğuz illerinde dernek var imiş (DK, 297, 19). 2. Segrek… bir gün bir derneğe uğradı, kondılar, yemek içmek etdiler, Segrek mest oldu (DK, 256, 8). Görülüyor ki Oğuzlarda dernek, bir yemek içmek meclisidir. Ancak bu yeme içmeler, beyler tarafından verilmiş toylar olmalıydılar. Düğün-dernek sözü de, yine ilk önce Dede Korkut'ta görünüyordu (DK, 260, 6). Bununla beraber Osmanlı çağında,-Farsça encümen karşılığı olarak-divan ve meclis manasına söylenmiş, dernek sözünü de görüyoruz. Bunun pek çok örneği, Tarama Sözlüğü içinde yer alır. Bu sözlükte dernek yeri ile derneşeceği gibi sözler ise, halkın bir araya gelerek, işlerini konuştukları yer olarak gösteriliyordu.

d) Beyler ve askerler meclisi: Aslında bunları karşılayan sözlerin hepsi de, toplanmak toplantı yapmak, demektir. Ancak bu mananın içinde Mütercim Asım Efendi'nin belirttiği gibi, yığnak, insan cemiyeti, topluluğu anlayışı da vardır.84 Uygur Yazılarında yıkılku, yığılgı sözleri, bir rahipler ve Tanrılar toplantısı, yıkılkulug, yığılgılık ise, toplantı yeri veya salonu karşılığında söyleniyordu.85 Bunun anlamını, Çince karşılığından kesin olarak biliyoruz. (BK. Çin. n. 35). Yine Uygur metinleri, bütün Tanrıların divanı (kuvragı) toplandılar (yıgıltılar), gibi sözlerle, bu toplantıların divan veya meclisle ilgili olduğunu da gösteriyorlardı.86 Uygurlara göre, Buda olacak kimseleri (bodisatv) yığınmağı, sözü de bir divan ve "meclis" demektir.87 Ancak bu söz "halkın yığılması" demek değildi. Bu anlayışın, böylece köklerine kadar indikten sonra, daha geç çağlardaki gelişmelerine, daha güvenli olarak gelebiliriz. Dede Korkut kitabında şöyle deniyordu:

1. "Kazan'ın begleri yetdi. Üzerine yığnak oldı. Aru sudan abdest aldılar. İki rekat namaz kıldılar… kâfire at saldılar." (DK, 152, 13). 2. Han

Bayındır yerinden turmuş idi… İç Oğuz Taş Oğuz Beyleri yığnak olmuş idi (DK, 235). 3. Kalkubanı Kazan Han yeprinden turı geldi Ala tağda çadırın otağın tikti 366 alp erenler, yanına yığnak oldu. (DK, 293, 10). Görülüyor ki burada yığnak sözü bir "savaş ve devlet meclisi" karşılığında söyleniyordu.

1 Türk Mitolojisi, Wyngaert yayını.

2 Krader, 203.

3 A. İnan, Makaleler, s. 196 vd.

4 E. Chavannes, Memories historiques, V, s. 46.

5 HS, 54; De Groot, Die Hunnen, I, s. 168.

6 SS, 84, 9a-b; LMT, s. 126.

7 Radloff, Wb, 3, 1141.

8 A.e., I, 143, 896.

9 Radloff, Pb, 4, 147/186.

10 HS, 94A: De Groot, A.e., I, 228; Yakinef, I, 91.

11 O. Turan, Cihan Hakimiyeti., s. 123.

12 HS, 94A; 3787; De Groit, A.e., I, 201.

13 A. İnan, Makaleler, s. 123-124.

14 B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, II, s. 153.

15 A.e., II, s. 90 vd.

16 Makrizî, (Quatremère), II, s. 153.

17 B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, II, 92.

18 O. Turan, Belleten, 35, s. 305-318.

19 Pb., 3, 317/382.

20 W. Bang, Oğuz Kağan Destanı, 10, 8.

21 Pb., 3, 317/382.

22 Pb., 4, 5/7.

23 A. İnan, Makaleler, s. 124.
24 Radloff, Wb., 3, 1141; Pb., 4, 5/7.
25 Radloff, Wb., 3, 1143.
26 Togan, Oğuz Destanı, s. 61.
27 Türk Mitolojisi, I, s. 211.
28 Chavannes, Documents, s. 238.
29 YCPS, 130.
30 A.e., 272, 275.
31 Rubruk, (Risch yayını), s. 123.
32 P. Pelliot, TP, 1930.
33 A. İnan, Makaleler, s. 241-254.
34 Krader, Kazaks Social organization…, s. 203.
35 O. Turan, Cihân Hakimiyeti…, s. 123.
36 A.e., a. yer.
37 Pb, 4, 80/102.
38 Togan, Oğuz Destanıs, 52.
39 Türk Mitolojisi, s. 215.
40 A.e., s. 212.
41 Togan, Oğuz destanı, s. 52.
42 İnan, Makaleler, s. 123.
43 Togan, Oğuz destanı, s. 18.
44 A.e., s. 59.
45 A.e., s. 57.
46 Cüveyni, I, 143-144.
47 Carpini, Risc yayını, s. 251.
48 Rubruk, s. 44 vd.
49 YCPS, 187.
50 TT, X, 171.

51 YCPS, 279; E. Haenich, terc., 151.

52 Ahmet Temir, MGT, terc., s. 202 n.

53 E. Haenisch, (YCPS), I, s. 181 n.

54 Vladimirtsov, Moğolların İçtimai Teşkilatı, (Fransızca terc.), s. 181, n. 10.

55 Bbabürnâme, 218, 11; Radloff, Wb, 4, 1077.

56 A.e., 27. 11.

57 Şecere-i Türkî, (Desmaison yayını), 117.

58 Radloff, Wb, 4, 1077.

59 A.e., a. yer.

60 Prof. W. Ebernard, Çinin Şimal Komşuları, s. 22.

61 Radloff, Pb, 4, 63/79.

62 Chavannes, Mém. hist., V, s. 46.

63 Çinin Şimal Komşuları, s. 94.

64 A. İnan, Makaleler, s. 123.

65 Radloff, Pb, 4, 28, 36.

66 Broçkelmann, Spr., 76.

67 KB, 2256.

68 KB, 2935.

69 Togan, Oğuz Destanı, s. 68.

70 Yuhadin, s. 438.

71 A.e., a. yer.

72 Tarama Sözlüğü, II, 1105.

73 Kowalevsky, Dict. Mong. -Française, I, 975.

74 Hüen Tsang, VII, 2080 ve Çince metin.

75 Aynı esr., 1816.

76 Kalyanamkara ve Papakara, 71, 4.

77 TT, IX, 979.

78 Suv., 299, 11.

79 TT, II, A. 34.

80 MK, I, 388; Spr., 35, 3.

81 Radloff, Wb., 3, 1372.

82 MK: AM Pr., 15, 2; 16, 8; AT, III, 65.

83 MK, I, 396, 11.

84 Buhran-ı Katı, s. 307.

85 Uigurica, II, 52, 10.

86 Aynı esr., I, 23, 4.

87 Suw., 148, 9.

Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık / Yrd. Doç. Dr. Osman Kaşıkçı [s.888-893]

Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi / Türkiye

I. Genel Olarak

Türklerin yaklaşık dört bin yıllık bir tarihi olduğu tahmin edilmektedir. Çeşitli tarihi, siyasi ve hukukî sebeplerle birden fazla devlet kurmuş olan Türklerin anayurdunun Orta Asya olduğu bilinmektedir. Bilinen ilk Türk devleti veya Türklerin egemen olduğu devlet Hunlardır. Daha sonra Türkler küçüklü büyüklü birçok devlet kurmuşlardır.1 Güçlü, kuvvetli anlamına gelen Türk kelimesine devlet ismi olarak ilk defa Göktürklerde rastlanmaktaysa da günümüzde Türk soyundan gelen bütün toplulukları ifade etmek için kullanılan genel bir kavram halini almıştır.2

Türk tarihi ile ilgili araştırmalarda Müslüman olmadan önce ve sonra olmak üzere ikili bir ayrıma gidilmesi klasik hale gelmiştir. Çünkü Müslümanlık Türk tarihinde gerçekten önemli bir yere sahip olmuştur. Şüphesiz Türkler daha önce de din değiştirmişlerdir. Bu husus Türklerin dini açıdan sıkı bir taassuba sahip olmadıklarını göstermek açısından ilgi çekicidir. Ancak daha önceki din değiştirmeler sistem değişikliğini gerektirmemiştir. İslâm, hukukî hükümleri de kapsayan bir din olduğu için Müslüman olan Türkler İslâm'ın hukuk sistemini de benimsemişlerdir.

Bu incelemede sadece Türklerde Müslüman olmadan önceki devlet başkanlığı kurumu üzerinde durulacaktır. Şüphesiz burada ilk belirtilmesi gereken husus bu konudaki kaynak kıtlığıdır. Muhtemelen bu eserin ilgili kısımlarında eski Türklerle ilgili kaynak sıkıntısının sebep ve sonuçları üzerinde durulacağından burada bu konuya temas etmeyi düşünmüyoruz. Şu kadarını söyleyelim ki, eski Türklerde devlet başkanlığı gibi en önemli

kurum hakkında birkaç etnoğrafik, Çin kaynaklarından Batı dillerine aktarılmış güvenilirliği tartışmalı birkaç eser ile tarih amaçlı araştırmalara dayanarak kesin değer yargılarına varmak bizi hatalı sonuçlara götürebilir. Bununla birlikte “bir şey tamamen elde edilmezse onu tamamen terk etmek de doğru olmaz” prensibinden hareketle bu konuda ulaşabildiğimiz kaynaklardaki bilgileri değerlendirmeye çalışacağız. Yine belirtmemiz gerekir ki bu incelemede her bir Türk devletinde devlet başkanlığının incelenmesi gereksiz tekrarlara sebep olacağından mümkün olduğu kadar genelleştirerek Türk geleneğinde devlet başkanlığının öne çıkan özellikleri üzerinde durmaya gayret edeceğiz.

II. Eski Türklerde Devlet Anlayışı

A. Devlet (İl)

Türklerin yönetim yapısının en üstünde, devlet veya bir hükümdar tarafından idare edilen siyasi birlik anlamında İl kavramı kullanılmaktaydı.3 İl, iyi dostluk, sevgi, sulh, barışseverlik anlamlarına gelen bir kavramın devlet anlamında kullanılması gerçekten dikkate değer bir husustur.

Devlet deyince akla devleti oluşturan hakimiyet, ülke ve halk olmak üzere üç unsur gelmektedir. Eski Türklerde hakimiyete oksızlık, ülkeye ülüş, halka da kün veya budun dendiğini görüyoruz.4 Eski Türk anlayışına göre İl’in varlığı hakimiyete bağlıydı. Hakimiyet yoksa halkın ve kara parçasının bir anlamı yoktu. Türklerin her gittikleri yerlerde küçüklü büyüklü devlet kurmuş olmaları onların bağımsızlığa ve hakimiyete düşkün olduklarını göstermektedir. Hakimiyet halkı temsilen belirli bir

zümreye aitti. Bu elit zümre Han, Kağan, Hakan, Yabgu gibi unvanlarla kendisine hitap edilen devlet başkanını seçiyordu.5 Ancak hakan adayı olabilmek için kut verilmiş aileye mensup olmak gerekiyordu. Hakan hakimiyeti elinde bulunduruyor, kanun (töre) koyabiliyordu. Bununla

birlikte bütün monarşilerde olduğu gibi hakana bağlı olarak bu hakimiyetin beyler ve halk (budun) ile paylaşıldığı, onlara danışıldığı da oluyordu.6

Türklerde devlet anlayışının daha çok konfederasyon şeklinde olduğunu görüyoruz. Bunun sebebinin, hakimiyet anlayışı ve ülkenin yönetim hakkına sahip olan sülalenin fertleri arasında paylaştırılmasından kaynaklandığı söylenebilir.

B. Kut Kavramı

Kut, Türkçenin en eski kelimelerinden birisidir. Tarih boyunca birçok anlam kazanmıştır. Kut her şeye girebilen ve kutsal nitelik kazandıran sihir gibi bir şeydi. Şamanizm'de ruh veya can anlamında kullanılmaktaydı.7 Eski Türk ve Moğollarda Kut'un semadan inen bir nur olduğuna inanılıyordu. Kut'un, bilgisiz, iyi ahlakını yitiren kimselerden uzaklaştığı kabul ediliyordu. Ayrıca Orhun Yazıtları'nda "Kut", tanrı anlamında da kullanıldığı da görülmektedir.8

Kut'un en yaygın ve belirgin anlamı, şüphesiz devlet veya siyasi hakimiyettir.9 Orhun Yazıtları'nda "Tanrı yarlıgadığı için kut'ım" şeklinde yani Hakan anlamında geçmektedir.10 Eski Türk hukuku ile ilgili en önemli kaynaklardan birisini teşkil eden Yusuf Has Hacib'in ünlü eserinin ismi "Kutadgu Bilig"in de buradan geldiği bilinmektedir. Eserin içerisinde de Kut kelimesi devlet ve siyasi hakimiyet anlamında sık sık kullanılmıştır. Netice olarak Kut, eski Türk kamu hukukunda temel bir yer tutmaktadır.

C. Hakimiyetin Kaynağı

Yukarıda da ifade edildiği üzere eski Türklerde hakan olabilmek için Gök Tanrı tarafından kut verilmiş aileye mensup olmak gerekiyordu.11 Gök Tanrı tarafından Kut verilmiş aile belliydi. Yani her zaman değişmezdi. Bu, Hunlarda Tu-ku, Göktürklerde Açina, Uygurlarda Yağlakâr ailesiydi. Hunlarda Kut, yere inen bir nur olarak bilindiğinden, Han soyunun kuttan

meydana geldiğine inanılırdı.12 Dolayısıyla hakanın kutun gözle görülür sembolleşmiş bir hali olduğu kabul edilmekteydi.13

Hakan olabilmek için tanrının kut vermesi gereğinden hareketle, devlet başkanını Tanrının belirlediği ileri sürülmüştür.14 Ancak uygulamaya bakıldığında bu fikre katılmak mümkün görünmemektedir. Çünkü Gök Tanrı tarafından kut doğrudan kişilere değil bir aileye verilmekte, başka bir ifade ile bu soydan gelen insanların hakan olmaya layık oldukları anlamına gelmekteydi.15 Neticede kimin hakan olacağına beyler ve diğer devlet memurları ile halk karar vermekteydi. Muhtemelen insanların sonucu takdirle karşılayarak kabullenmeleri ve herhangi bir siyasi kargaşaya sebep olmadan halkın itaatını sağlamak için böyle bir anlayış sergilenmekteydi. Nitekim hakan, kutsal bir varlık olmayıp, kendisine hükümdarlık tacı giydirilmiş talihli bir kişidir.16 Dolayısıyla eski Türklerde teokrasiden söz etmek mümkün görünmemektedir. Çünkü Tanrı adına mutlak doğruları halka dayatan bir hakan söz konusu değildir. Töreler genellikle halka veya temsilcilerine danışılarak çıkarılmaktadır. Değer yargısı ve törelerin kaynağında referans olarak tanrının iradesi gösterilmemektedir. Tanrının ortaya koyduğu az veya çok bir prensip de mevcut değildir. Bütün bu sebeplerle eski Türklerde laik bir devlet anlayışının hakim olduğu söylenebilir.

D. Devletin Şekli

Eski Türklerde hakimiyetin Hakan, beyler ve halk arasında paylaşıldığını, fakat çoğunluğunun Hakan'a ait olduğunu yukarıda belirtmiştik. Buradan hareketle eski Türklerdeki devlet şeklinin, birbirinden kısmî farklılıklar arz etmekle birlikte, genelde monarşi olduğu ileri sürülmüştür.17 Bu monarşi seçimli ve irsî bir monarşidir. Hakan, devletin ileri gelen memurları, devleti oluşturan Boy'ların Bey'leri ile halk tarafından seçilmektedir. Bu nedenle Eski Türklerdeki devlet şekli, seçimli

monarşidir. Fakat Hakan mutlaka kendisine kut verilmiş aile içerisindeki erkeklerden olmak zorunda olduğu için irsî bir nitelik arz etmektedir.18 Bu monarşinin kayıtsız, şartsız bir mutlak monarşi olmadığı söylenebilirse de meşruti monarşi olduğu da ileri sürülemez. Gerçekten Hakan'ın iradesini sınırlayan unsurlar bulunmaktadır. Her şeyden önce Eski Türklerde halkın her şeye itaat etmediğini biliyoruz. Halkın devlet işleri ile yakından ilgili olduklarını Kurultay'a katıldıklarına ve görüşlerini serbestçe ifade ettiklerine şahit oluyoruz.

Hakanların da halkın görüşlerini saygı ile karşıladıklarını tarihi kayıtlar bize göstermektedir. Hakan'ın iktidarını kısıtlayan ikinci unsurun Beyler olduğunu görüyoruz. Hakan, bütün devlet işlerini Kurultaya danışmak zorundaydı.19 Töre, yani geleneksel kanunlar ise, Han'ın yetkilerini sınırlandıran üçüncü unsurdu.20 Ne var ki bütün bu sayılanlar kesin bağlayıcı ve denetim mekanizmaları olmadığından eski Türklerde meşrutî bir monarşinin olduğu söylenemez.

Eski Türklerde devlet, hükümdar ailesinin malı kabul edilmekteydi.21 Dolayısıyla ülke toprakları Hakan'ın ölümünde oğulları ve kardeşleri arasında paylaşılıyordu.22 Bunlardan birisi Hakan seçiliyor diğerleri de Bey olarak kendilerine düşen kısımları idare ediyorlardı. Buradan hareketle bir kısım müsteşrikler, eski Türklerde çifte Krallık (Hakanlık) olduğunu ileri sürmüşlerdir.23 Ancak bu tespitin isabetli olduğu söylenemez. Çünkü bu yönetim tarzının kendi içerisinde bir mantığı, bir işleyiş şekli vardı.24 Örneğin Göktürklerde batıdaki İstemi Han'ın doğudaki Bumin'e ve daha sonra da oğullarına tâbi olduklarını görüyoruz. Yani doğudaki Han, Hakan kabul ediliyor, batıdaki Han ise ona bağlı bir Bey durumundaydı.25 Yoksa ikisi de Hakan değillerdi. Bağımsızlığını ilan ederek ayrı devlet kuranlar ise müstakil bir devlet olarak varlıklarını az veya çok sürdürüyorlardı. Ancak bunun çifte krallıkla bir ilgisi yoktu.

III. Hakan

A. Seçimi

Eski Türklerde Hakanlık, irsî olarak Hakan'ın sülalesinden birisine geçiyordu. Hakan olabilmek için mutlaka kut verilmiş sülaleye mensup olmak gerekiyordu.26 Bununla birlikte kutun verileceği sülaleye mensup olmak Hakan olmak için yeterli değildi. Çünkü aile içerisinde kime kut verileceği hususunda kesin bir ölçü yoktu. "Primogenitus" (ekberiyet) ya da "senioratus" (Hanedanın en yaşlı üyesi) gibi kurallar belirlenmemişti. Başka bir ifade ile, bütün hanedan üyeleri Hakan olma hak ve yetkisine sahiplerdi.27 Veliaht olma dışında, adil, yetenekli, ilim sahibi, asil, cesur ve seçimi yapacak olan beylerle iyi ilişkilerde bulunmak Hakan olmak için önemli özelliklerdi.28

Kısaca eski Türklerde Hakanlık irsen intikal etmekteydi. Ancak Hakan olma belirli bir kişiye değil hanedan içerisinde en layık (idoneitas) olana nasip oluyordu. Genelde Hakan'ın çocukları arasından seçilmekle birlikte Hakan'ın çocuklarının olmaması veya küçük olmaları durumunda Hakan'ın kardeşlerinden de seçilenler oluyordu.29 Böylece Tanrının hanedan içerisinde en liyakatli olana Kut'u nasip ettiğine inanılıyordu.30

B. Veliahtlık

Eski Türk Hakanlarının veliaht atadıklarını da görüyoruz. Veliaht olabilmek için hanedan içerisinden olmak da yeterli olmayıp, Hakan'ın kendi milletinden olan karılarından (Melike) dünyaya gelmiş olmak gerekiyordu. Bununla birlikte Uygurlarda ve Göktürklerin son dönemlerinde yabancı karılarından olan çocukların da veliaht ve dolayısıyla Hakan oldukları görülmektedir.31

Hakan'ın birisini veliaht ataması, onun mutlaka Hakan olmasını gerektirmezdi. Beyler ve Halk başka birisini Hakan seçebilirlerdi. Ayrıca bazen de veliaht olduğu halde tahta çıkmayıp sülalenin başka bir ferdinin

çıkmasını isteyenler de oluyordu.32 Demek ki tahta çıkmak için veliaht olmak yeterli olmayıp birçok meziyeti üzerinde barındırmayı da gerektiriyordu. Bununla birlikte veliaht olmanın ve nüfuzlu beylerin desteğini almanın Hakan olmak için önemli bir avantaj sağladığını belirtmek gerekir.33 Veliaht, Hakandan sonra en büyük amir durumundaydı. Orduya genelde o kumandanlık ederdi. Böylece devlet işlerinde tecrübe sahibi olurdu.

C. Seçimin Şekli

Eski Türklerde Hakan'ın, Kut'u Gök Tanrı'dan aldığına inanılmaktaydı. Ancak bu Kut verilme nasıl olmaktaydı?

Yukarıda da ifade edildiği üzere, kut verilme takdir anlamındaydı. Çünkü seçim tamamen o devirde olabilecek demokratik usullerle yapılıyordu. Hakan seçmek için Kurultay toplanıyordu. Kurultaya Beyler ve ileri gelen kişilerden başka halk da katılabiliyordu.34

Kurultayda Hakan seçilen kişi, artık ülkenin meşru Hakan'ı oluyordu. Tanrı Kut'u ona nasip etmişti. Hakan seçildikten sonra cülus merasimi düzenleniyordu. Göğe çıkar gibi tahta çıkma töreni denilen bu tören şu şekilde cereyan ediyordu: Hakan, keçe üzerine oturtuluyor ve dokuz defa döndürülüyor, her dönüşte halkı selamlıyor, sonuçta dokuzuncu semadaki tanrının yanına ulaştığına inanılıyordu.35 Muhtemelen bu törenin devamı olarak beyler, vezirlerle bir araya gelip saray ortasına bir siyah keçe döşeyip Hakan'ı getirip keçenin üzerine oturtuyorlardı. Beyaz elbise içindeki beyler, yeni Hakan'a bağlılıklarını "Yukarıda güneşe bak, bâki olan tanrıyı itiraf eyle. Sen onun gölgesisin. Kendi tedbirini onun muradına uydur. Aksi halde sana sadece bu siyah keçe kalır" şeklinde bildiriyorlardı. Sonra kırmızı elbiseler giyip başlarına birer sorguç (kotuz) takıyor ve Hakan'a taç giydiriyorlardı.36

Bunun ardından Hakan’a yemin ettirildiğini görüyoruz. Buna göre, seçilen Hakan’ın boynu ipek bir kaytanla sıkılıyor ve kaç yıl kağan olarak kalacağı soruluyordu. Bu bir nevi hizmet isteme andı olarak değerlendirilmektedir.37

D. Zorla Ele Geçirme

Eski Türklerde Hakanlığın zorla ele geçirilmesine de rastlanırdı. Bazen Hakanlar, zayıf düşmeleri, memleketi iyi yönetememeleri sonucunda azlediliyor ve yerlerine aynı hanedandan başka birisi seçiliyordu. Fakat azledilen Hakanlar, kendi taraftarları ile isyan edip, tekrar Hakanlığ’ı elde etmeye çalıştıkları da oluyordu. Bu karışıklığı fırsat bilen Beylerden bazıları her iki Hakanı ve sülalelerini ortadan kaldırarak, kutun kendi sülalelerine verildiğini belirtip Hakanlığı zorla ele geçiriyorlardı. Fakat Hakanlığ’ı bu şekilde elde etmiş olanlara gâsıp gözüyle bakıldığından bu saltanat uzun ömürlü olmuyordu.38

E. Hakanın Görev ve Yetkileri

1. Yasama

Eski Türklerde hukuk kurallarına yasağ veya daha yaygın ifadesi ile töre dendiğini görüyoruz.39 Göktürk kitabelerinde Bumin ve İstemi Kağanların halkın töresini kanunlaştırdıkları anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Kutadgu Bilig’de de Hakan’ın koyduğu kurallara töre dendiğine şahit oluyoruz.40

Özellikle de devletler kurulduğu zaman Kurultay toplanıp töreyi (burada anayasayı) tespit ediyordu.41 Daha sonra ise Hakan, kurultaylara kanun teklif edebildiği gibi kendisi de kanun koyabilirdi.42

2. Yürütme

“Tanrı irade ettiği ve kendi talihim olduğu için hakan mevkiine oturdum. Yoksul, fakir milleti hep toplattım. Fakir kavmi zengin kıldım. Az kavmi çok kıldım”.43 “İnsanoğulları üzerine ecdadım Bumin Hakan,

İstemi Hakan tahta oturmuş, oturarak Türk milletinin ülkesini, türesini idare ve tanzim edivermiş… Asker sevk edip dört taraftaki kavmi hep itaat altına almış, hep muti kılmış…”.44 Kül Tegin (Köl-tigin) ve Bilge Han yazıtlarından alınan bu ifadelerden şu hükümleri çıkarmak mümkündür: Eski Türklerde Hakan, devletin ve yürütmenin başıydı. Özellikle yürütmeye ilişkin büyük yetkilere sahipti. Han, devletin başı ve hakimiyetin temsilcisiydi. Hakan, devleti millî törelere göre idare ederdi. Halkın güvenliğini, sağlığını, iktisadi durumunu, açlığını, tokluğunu düşünmek durumundaydı. Hakan, savaş esnasında ordunun baş kumandanıydı. Devletin sınırlarını korumak, halkın rahatını sağlamak ve devletin ününü korumak sorumluluğu altındaydı.45 Ayrıca Türk Hakanı, halkın kalbini kazanmak, halkı Türk devlet felsefesine göre korumak, eğitmek, kaçmış, dağılmış beylikleri toplamak durumundaydı.46

3. Yargı

Hakan, devletin başı olmakla yargının da başkanı idi.47 “Yargu” denen yüksek devlet mahkemesine Hakan başkanlık yapmaktaydı. Özellikle kendisine karşı girişilen isyan ve süikast teşebbüslerinde Hakan’ın bizzat yargılama yaptığını gösteren bilgiler vardır. Mesela Atilla kendisine süikast hazırlayan suçlulardan Bigila’yı bir kurul önünde sorgulamıştır.48 Devlet başkanına isyanın cezası ölümdü. Cezalar, Hakan tarafından infaz edilmekteydi. Merkezden uzak yerleşim alanlarında ve daha sonraları merkezde de yargılama yapmak üzere görevliler atandığını görüyoruz.49

F. Hakan’a Yardımcı Olan Kurumlar

1. Kurultay

Kurultay, Türkçe kurul ile Moğolca tay ekinin birleşmesinden oluşmuş bir kavram olup danışma meclisi anlamına gelmekteydi. Aynı anlamı ifade etmek üzere Toy kavramı da kullanılırdı.50 Eski Türklerde devlet işlerinin yürütülmesinde devlet başkanına her açıdan yardımcı olan kurumların

başında Kurultay veya Toy gelirdi. Bu durumda Kurultay, devlet yönetiminin temelini oluşturan bir kurumdu.51 Bütün devlet işleri orada bilen kişilere danışılarak halledilirdi. Dolayısıyla eski Türklerin “Geniş elbise parçalanmaz, danışmakla gelişen bilgi bozuk ve kötü çıkmaz”52 prensibini kendilerine rehber edindiklerini görüyoruz.

Eski Türklerdeki Kurultayları Küçük ve Büyük Kurultay olarak ikiye ayırarak incelemek gerekecektir. Küçük Kurultay halkın katılımı ile Beylerin seçildiği kurultaydı. Boy’un ileri gelenleri zaman zaman toplanarak Boy’a ilişkin hususları görüşürler, bazen bunlara halk da katılırdı. Başka bir ifade ile bu kurultaylar dini ve milli bayramlar şeklinde geçer sonra da devlet işleri görüşülürdü.53 Büyük Kurultaylar ise, beyler, yüksek dereceli devlet memurları ile halkın ileri gelenleri katılır ve Hakan seçiminden savaş ve barış ilanına kadar bütün devlet meseleleri burada görüşülürdü.54 Bu törene katılmamak itaatsizlik anlamı taşıyordu.55

Kurultaylarda Hakan’ın sağ tarafında vezirler (genellikle dokuz vezir vardır), beyler ve komutanlar yer alır; sol tarafında ise memleketin ileri gelenleri ve memurlar otururdu.56 Basit bir devlet meselesi için dahi kurultay toplanırdı ve alınan karar halka duyurulurdu.57

Sonuç olarak, eski Türklerde Hakan’ın devlet işlerini görürken danıştığı bir Kurultay vardı. Böylece halk

yönetime katılmış oluyordu. Hakan’ın seçimi veya görevini yapamadığı durumlarda azli, Kurultay’ın göreviydi. Kararların nasıl alındığına ilişkin elimizde bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Hakan’ın Kurultay kararı ile bağlı olmadığı, Kurultay’ın kararının aksini yapabileceği, fakat bu durumda sonuca da kendisinin katlanacağını söylemek gerekir.58

2. Vezaret (Ayuki)

Eski Türklerde Ayuki hükümet anlamına gelen bir kavramdı. Bu kurum Hakan’ın devlet yönetiminde en önemli yardımcısı idi. Üyelerine “buyruk”

denirdi. Ayukiye, Ayguçi başkanlık ederdi.59 Ayguçi, zaman zaman Kurultay'ı da yönetirdi. Bu durumda son söz yine Hakanındı. Tonyukuk ve Kutlug tarihte ün kazanmış Ayguçilerdi.60

G. Hakanın Sorumluluğu ve

Görevden Alınması

Yukarıda da belirtildiği üzere Hakanlar, sınırsız bir yetkiye sahip olmadıkları gibi sorumsuz da değillerdi. Yetkileri sınırlı ve kendilerine düşen görevi yerine getirmeleri gerekirdi. Aksi takdirde tahttan indirilirlerdi. Nitekim İkinci Göktürk Devleti'nde İnal Hakan (716-?) iç karışıklıkları önleyemediği gerekçesi ile tahttan indirilmişti.61 Eski Türklerde tahttan indirilmeyi gerektiren günah, töreyi terk etmekti.62

H. Hakanlık Süresi

Eski Türklerde Hakanlık için belirli bir süre öngörülmezdi. Genelde saltanat usulünün uygulandığı ülkelerde olduğu gibi liyakat devam ettiği sürece Hakanlık tahtında oturulurdu. Dolayısıyla Hakanlık, ölüm ya da bir önceki başlıkta incelendiği üzere, azl ile sona ererdi.

Değerlendirme

Tarih boyunca Türkler küçüklü büyüklü yüzlerce devlet kurmuşlardır. Dirayetli devlet başkanlarına sahip oldukları zamanlarda bu devletlerin ömürleri uzun sürmüştür. Ne kadar layık olursa olsun herkesin devlet başkanı olma hakkı yoktu. Bunun için eski Türklerde büyük anlam ifade eden kut verilmiş aileyi mensup olmak gerekirdi. Kut, devlet ve siyasi hakimiyet anlamına gelen eski Türkçe bir kavramdı.

Eski Türk inanışına göre Gök-Tanrı belirli ailelere devlet başkanı olma hakkını veriyordu. Bununla birlikte devlet başkanı Tanrı tarafından atanmıyor, halkın ileri gelenleri tarafından seçiliyordu. Bu seçimlere halk da katılabiliyordu.

Eski Türklerde devlet şekli Monarşi, Hakan da ömür boyu görev yapan bir Monarktı. Hakan töre koyabilir, ülkeyi idare eder, gerektiğinde yargılama da yapabilirdi.

Sonuç olarak şunu ifade etmek isteriz ki, eski Türklerle ilgili elimizde doğrudan yararlanacak kaynakların sınırlı oluşu, mevcutlar da genelde tarihçiler tarafından yazıldığı için devlet başkanlığı gibi hukuki bir kurum için burada yer verilenlerden başka bilgilere sahip olmadığımızı bu sebeple konunun beklenilen derinlikte olmadığını belirtmemiz gerekir. Zamanla bu konuların tatminkar araştırmalara konu yapılması gelecek nesillere için daha sağlıklı değerlendirmeler yapma imkanı sunacaktır.

1 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Kafesoğlu, İbrahim: Türkler, İA, C. XII/II, s. 147 vd.

2 Kafesoğlu, Türkler, 143; Öztuna, Yılmaz: Osmanlı Devleti Tarihi, C. I, İstanbul 1986, s. 20.

3 Orkun, H. Namık: Eski Türk Yazıtları, Ankara 1994, I C 4; Arsal, S. Maksudi: Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947, s. 263 vd.

4 Kafesoğlu, Türkler, 222.

5 Orkun, II D 17; Arsal, 264 vd; Öztuna, I/20.

6 Arsal, 266.

7 Gökalp, Ziya: Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul 1976, s. 7 vd.

8 Orkun, I D 29.

9 Kaşgarlı Mahmud: Divân-ı Lügati’t-Türk (Çev. Besim Atalay), C. I, Ankara 1985, s. 320; Arsal, 88 vd.

10 Orkun, 1 C 9.

11 Ögel, Bahaddin: Türklerde Devlet Anlayışı, (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar) Ankara 1982, s. 196.

12 İnalcık, Halil: Eski Türklerde Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisi İle İlgisi, AÜSBFD, C. XIV, S. 1, 1959, s. 74.

13 Alföldi, A.: Türklerde Çift Krallık, İkinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları, İstanbul 1943, s. 507.

14 İnalcık, Veraset, 76 vd.

15 Ögel, 50.

16 Ögel, 49.

17 Arsal, 268.

18 Arsal, 270.

19 Ögel, 73-74.

20 Arsal, 269.

21 Uzunçarşılı, İ. Hakkı: Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı, Ankara 1988, s. 50. Ancak bunun normal mülkiyetten farklı olduğu izahtan varestedir. Nitekim Türk tarihinde geçen bir olay bu hususa net bir şekilde açıklık getirmektedir. Mete, han olduğu zaman diğer Proto-

Moğol Devleti'nden bir elçi gelir ve Mete'nin ünlü atını ister. Gaye, Mete henüz tecrübesiz iken onu bastırmaktır. Mete, kurultayı toplar ve onlara durumu haber verir. Kurultay üyeleri karşı çıkmasına rağmen komşudan bir at esirgenmez diyerek atını verir. Daha sonra elçi tekrar gelir ve bu defa Mete'nin hanımını ister. Kurultayın muhalefetine rağmen Mete hanımını da verir. Daha sonra elçi tekrar gelir ülkenin verimsiz bir arazisini ister. Kurultayda bir kısım üyeler bunu da verelim demelerine rağmen Mete "öncekiler kendi malımdı verdim. Toprak ise devletindir, devletin malı başkasına verilmez" diyerek karşı çıkar (Ögel, 73-74).

22 Togan, Z. Velidi: Umumi Türk Tarihine Giriş, C. I, İstanbul 1946, s. 60.

23 Alföldi, 507.

24 Kafesoğlu, Türkler, 233.

25 Arslan, Mahmut: Kutadgu Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı, İstanbul 1987, s. 50.

26 Öztuna, I/20.

27 Laszlo, F.: Kağan ve Ailesi, Türk Hukuk Tarihi Dergisi, S. 1, Ankara 1944, s. 42.

28 Ögel, 66.

29 Orkun, I D 31.

30 Ögel, 66.

31 Kafesoğlu, İbrahin: Türk Milli Kültürü, İstanbul 1984, s. 267.

32 Ögel, 67-68.

33 İnalcık, Veraset, 72.

34 Ögel, 63; Arsal, 270.

35 Ögel, 65.

36 Hezarfen, Hüsüyen Efendi: Tenkih-i Tevarihü’l-Mülük, Sül. Kütp. Fâtih Böl., No: 4303, Vrk. 174/8.

37 Ögel, 66.

38 Arslan, 63.

39 Pakalın, M. Zeki: Tarih Deyimleri ve Terimleri, C. III, İstanbul 1993, s. 539-540; İnan, Abdülkadir: Yasa, Töre ve Şeriat, Türk Kültürü Araştırmaları, S. I, C. I, Ankara 1964, s. 10.

40 Tanyu, Hikmet: Türk Töresi, AÜİFD, C. XXIII, Ankara 1978, s. 103.

41 Ögel, 80.

42 Kafesoğlu, İbrahim: Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihindeki Yeri, Türk Edebiyatı Dergisi, İstanbul 1970, S. 1, 1970, s. 23; Arsal, 288.

43 Orkun, I C 10.

44 Orkun, I D 1.

45 Arsal, 269-270.

46 Ögel, 114 vd.

47 Kafesoğlu, Milli, 253; Sevinç, Necdet: İslâm Öncesi Türk Hukuku, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Haziran 1980, s. 166.

48 Kafesoğlu, Türkler, 236.

49 Arslan, 52.

50 Kafesoğlu, Milli, 247.

51 Ögel, 73.

52 Ögel, 74.

53 Kafesoğlu, İbrahim: Türk Bozkır Kültürü, Ankara 1987, s. 19.

54 Arsal, 204.

55 Kafesoğlu, Milli, 246.

56 Hezarfen, Vrk. 175/B.

57 Hezarfen, Vrk. 177.

58 Ögel, 74.

59 Turan, R.: Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması, İstanbul 1995, s. 21.

60 Kafesoğlu, Milli, 251.

61 Ögel, 191.

62 Hezarfen, Vrk. 174.

İlk Türk Devletlerinde Bürokrasi / Necati Gültepe [s.894-906]

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdür Yardımcısı / Türkiye

Bürokrasi terimi etimolojik olarak bugünkü kavram ve anlamı hatta kaynakları itibariyle tamamen Batı yönetiminin bir kurumu şeklinde yapılanmıştır.

İlk Türklerde sevk idare ve yönetim kurumlarında bu kavramın karşılıklarını yani Bürokratik işleyişi anlayabilmek için Batı normlarında bürokrasinin analitik bir tahliline ihtiyaç vardır.

“Bürokrasi” umumiyetle teknik terim olarak bu tâbiri kullananların zihninde kırtasiyecilik, sorumluluk yüklenmekten kaçınma, işlerin yavaş yürütülmesi, keyfi kararlar hattâ idari yoldan baskı yapma nevinden tasavvurlar uyandırmaktadır. Devlet olan her yerde bürokrasi vardır. Bu açıdan bürokrasinin tarihi devlet ile aynıdır denebilir.

Geniş halk kitleleri tarafından benimsenen bu menfî fikri tavır ve davranışların yanı başında “bürokrasi” terimini devlet teşkilâtı veya memurlar topluluğu mânasında kullananlar da çoktur.

Bugünkü ilmî yayınların çoğunluğunda ise bu terim kamu sektöründe veya özel sektörde bulunan büyük cesamette teşkilât ve idareyi ifade eden tamamen tarafsız (neutre) bir tabir olarak geçmektedir.

Bürokrasi teriminin karşılığı olarak Türkçede “kırtasiyecilik” deyiminin kökeni, kağıt manasına gelen “kırtas”tan gelmedir. Çok eski Arapça metinlerde de bu kelimeye rastlanır. Şemseddin Sami’ye göre menşei Yunancadır. Arapçadan Arapçaya “Larausse” (Fransa’da basılmıştır) lügatine göre Latincedir. Bugünkü Arapça’da Divaniye, Devavinin

(Divan'ın çoğulu) tasallutu, yani haksız egemenliği şeklinde ifade edilmektedir.

"Bureaucratie" ya da Bürokrasi Osmanlıcaya ilk defa1 "memurin-i aklamın galebe-i nüfuzu" şeklinde, "bureaucrat" kelimesi de "kelime-i aklam" şeklinde çevrilmiştir.

Bürokratik Sistemin Geçirdiği Mâna Değişiklikleri

Devlet İdaresinde Bürokrasi idari hiyerarşiye mensup bir memurlar tabakasının bütünü ile memurların hâkimiyetini ifade eder. Buna göre kamu, idaresi faaliyetlerine hâkim olan teşkilâtla, Kamu idaresini yürüten personelin bütününe bürokrasi adı verilmektedir. Şu halde bürokratik devletten kast, idarî karar verme yetkisini meslekten yetiştirme memurlar topluluğunca yerine getirilmesini tanıyan sistemdir.2

Bürokrasi terimini sadece Kamu sektöründe faaliyet gösteren devlet teşkilatına has özellik olarak görme eğilimi hâlâ gücünü sürdürmektedir.

Bürokrasi olgusu yirmi birinci yüzyılda da güncelliğini korumaktadır. Bugün, mesela, "toplumun bürokratlaşmasından" söz edilmektedir. Bununla anlatılan, kişinin "beşikten mezara" yaşamını büyük örgütlerle ilişki içinde ve çoğunlukla bu örgütlerin önemsiz bir üyesi olarak sürdürmek zorunda kaldığıdır. Dört bir tarafından formalite ve kurallar ile sarılan bireyin yaratıcılık gücünü kaybedeceğinden, kendi kişiliğini doyurucu bir biçimde geliştirme olanağından yoksun kalacağından korkulmaktadır.

Bürokrasiden yakınma Türk toplumuna özel bir olgu değildir. Ancak ülkemizde konu diğer bazı konularda olduğu gibi "ifrat-tefrit yaklaşımı" ile ele alınmaktadır. Bir tarafta bazı önemsiz sayılabilecek yanlarını eleştirmekle birlikte, bürokrasiyi temelde "körü körüne" savunanlar da bulunmaktadır; diğer bir grup ise ortadan kaldırılmasa bile bürokrasinin büyük ölçüde etkisiz kılınması gerektiği düşüncesindedirler.

Eski Mısır'da Bürokrasi

Bu konudaki ilk belirgin unsurların tamamlandığı ülke eski Mısır'dır.

Eski Mısır'ın çok gelişmiş sayılan idarî bünyesi, bir yandan hükümdarlara izafe edilen ilâhî menşe ve kudretten, öte yandan memlekette hüküm süren tabiî veya aynî ekonomiden kaynaklanmaktadır.3

Ancak Mısır bürokrasisinin gelişmesini asıl hızlandıran saik, bu devirde iktisadî şartların tesiri ile uygulanan plânlı ekonomi sistemidir. "Mısır'daki Ptolemeler, Firavunlardan hayli gelişmiş bir idari ve ekonomik teşkilât devraldılar. Eski Mısır Devleti'nde topluluğun her üyesine ve bütününe mümkün olan en yüksek refah derecesini sağlamak maksadı ile halkın iktisadi gayretleri sıkı bir şekilde koordine ediliyordu.

Şahsî hâkimiyete dayanan ve bürokratik bir 'mahiyet taşıyan Mısır'ın bu idari sistemi, âdeta kanunlaşmış, gibi rijid bir hale gelmiştir. Bir dereceye kadar zorlama ve sert kuvvet yardımı ile yürütülen bu sistem, devlet ajanlarının istedikleri gibi hareket etmelerine müsamaha etmiyordu.4

Eski Mısır'ı ilk patrimonyal bürokratik devlet tipi olarak vasıflandıran Max Weber de, merkeziyetçiliğe dayanan bu bürokratik sistemi ortaya çıkaran âmillerin başında; ekonomik ve teknik şartları göstermektedir. Nitekim Nil'in tabii bir ticaret yolu vasfını muhafaza etmesi ve memleketin açlık tehlikesi ile karşılaşmaması için nehrin belli aralıklarla taşmasını sulama tesisleri ile gidermek zarureti, kâtipler adı verilen bir memurlar ordusunun meydana gelmesine yol açmıştır. Bu zaruret, sadece bir yazıcı sınıfın türemesine sebep olmakla kalmamış, aynı zamanda bu memurların geri kalan halk kütlesinin mutlak bir itaatle yerine getirme mükellefiyetinde oldukları mecburi çalışmadan da muaf kalmaları imkânını sağlamıştır.

Aslında köle olan bu memurlara tanınan imtiyazlar sadece iş mükellefiyetinden kurtulmadan ibaret değildir, Bunlara aynı zamanda maaş yerine kaim olmak üzere vergi borçlarını erzak ve eşya şeklinde aynî olarak

toplama yetkisi de tanınmakta idi. Papirüslerdeki öğütlerin mânası açıkça anlaşılmaktadır:

"Yüksek devlet kâtibi olmayı aklına koy, böylece kendini her türlü ağır işten koruyabilir ve ünlü bir memur olabilirsin"5

Eski Çin'de Bürokrasi

Kuruluştan yüzyılımıza kadar değişmeden ayakta kalmış olan Çin devlet idaresi ise patrimonyal bürokrasilerin en saf örneklerinden biri sayılmaktadır6 Bu gelişimine tesir eden belli başlı âmiller Çin'in eskiden beri büyük bir devlet olması, bu sebeple meselâ Çin seddi gibi muazzam savunma ve bayındırlık işlerine girişmesi, sık sık baş gösteren dış tehlikeler sebebi ile büyük bir ordu teşkil etme zorunda kalması, bütün bunlara ilâveten mütecanis bir kültüre dayanmasıdır.

Eski Çin bürokrasisi, ahlâk düsturlarından mürekkep sanılan Konfüçyüs felsefesini devlet idaresi alanına teşmil etmekle idari metotlar hakkındaki ilk denemelerin meydana getirilmesine ön ayak olmuştur. Nitekim eski Çin'de idarenin bağımsız bir bilim olduğu tarzındaki kanaati çeşitli bilginlerin yazılarında yer almış bulunuyor.

Çin hükümdarları veraset yolu ile intikal eden ve mahalli bir şeref unvanı ile beliren bir otoritenin kurulmasına yol açan idari derebeyliklerin kök salmasına engel olmak gayesiyle bazı tedbirler almışlardır. Bunlar kısa vâdeli hizmet süreleri, memuru mensup olduğu bölgede hizmet etmekten alıkoyan yasaklar, bir nevi sansür teşkilatı ve nihayet dünyada ilk defa Çin'de uygulanan devlet memurluğu giriş imtihanı sistemidir.

Mandarin adını taşıyan Çin devlet memurları idarî ve askerî olmak üzere iki büyük kategoriye ayrılıyordu. Her kategori dokuz kademe ve her kademe iki sınıftan ibaretti.

İslamiyet'ten Önceki Türk Devletlerinde BürokrasiHun İmparatorluğu

M.Ö. 220 yılında kurulan Hun Devleti'nde merkezde çok kuvvetli, nüfuzlu bir hükûmdar, Tengri Kut vardı ve devlet merkezi bir monarşi olarak nitelenebilirdi.7 Ülke on iki kısma ayrılmıştı ve her birinin başında birtakım imtiyazlara sahip olan beyler bulunuyordu. Ancak Tengri Kut'un beyler üzerindeki hakimiyeti tamdı. Tûm beyler doğrudan doğruya Tengri Kut'a tâbi olup, itaatle yükümlüydüler.

Çâğdaş devletlere oranla daha ileri ve düzenli bir devlet teşkilâtına sahip olan Hunlarda8 uluslararası hukuk kurallarıda gelişmişti. Mevcut şartların baskısı da çok etkili olmuştu. Hun Devleti Çin İmparatorluğu ile sınır komşusuydu. Bu sebeple iki devlet arasında kimi zaman barış kimi zaman da savaş şeklinde ortaya çıkan yoğun bir siyasi ilişki alışverişi yaşanmıştır. Hun anlayışına göre iki devlet arasındaki normal ilişki şekli barıştır. Uluslararası ilişkileri düzenleyen anlaşmalardır ve sâvaşlar anlaşmaları ihlâlden doğar. Devletler birbirlerine talep ve ricalarını, şikayetlerini elçiler aracılığıyla bildirirler. Elçilerinse dokunulmazlığı vardır.9

Açıklamalarımızdan da görüleceği üzere devletler arası siyasî ilişkiler Hun Devleti'nde hayati öneme sahiptir ve dönemine göre ileri seviyede nitelenebilecek uluslararası hukuk kuralları geliştirmişlerdir. Diğer devletlerle ilişkileri yöneten, tüm yetkileri bünyesinde toplamış olan Tengri Kut'dur. Tengri Kut, savaş ilân eder, barış akdeder. Yabancı devletlere giden elçiler Tengri Kut namına, onun vekili sıfatıyla iş görürler. Yabancı memleket krallarına yazılan mektuplar onun imzasıyla gider. Anlaşmaları onaylayan da Tengri Kut'dur. Kısacası dış ilişkilerde birinci derecede yetkili olan kişi hükümdardır. Fakat hakanın bu konuda zaman zaman bir danışma meclisi niteliğine sahip olan "Kurultay"ın görüşünü aldığı da görülmüştür. Mesela, M.Ö. 68'de Hun Hakanı, Çinlilerle barış

yapma konusunda plan yapıp, düşünmek amacıyla devletin ileri gelenlerini toplantıya çağırmıştır.10

Hun Devleti'nde çok gelişmemiş olsa da kâtip ya da bir başka deyimle "yazıcı" zümresi vardı. Sarayda ve kurultaylarda yazışmalara bakan özel kişiler mevcuttu ki bunlar aynı zamanda hukuk işleriyle de ilgilenirlerdi. Genellikle yazışmaları idare edip, hukuk işlerine bakanlar vezirlerdi. Büyük ihtimalle yazışmalardan sorumlu olan vezirler, sadece, Tengri Kut'un yabancı hükümdarlara göndereceği mektupları, yapılan antlaşmaları ve bunun dışındaki her türlü yazışmayı kaleme almakla yükümlüydüler.

Bunun dışında dış ilişkilerde belirleyici bir rolleri yoktu. Elimizde mevcut olan bilgilere göre Hun Devleti'nde dış ilişkileri yönetecek bir görevli, ya da müessese teşekkül etmediği için uluslararası ilişkileri idare eden kişi Tengri Kut'du ve zaman zaman önemli konularda görüşlerini almak için Kurultayı topluyordu. Dış ilişkilerde hakandan sonra en önemli şahsiyet elçilerdi. Hunlar hem yabancı elçileri kabul ediyorlar hem de kendileri elçiler gönderiyorlardı ki bu elçiler günümüzde olduğu gibi diplomatik dokunulmazlığa sahiptiler.

Göktürk Devleti

Orta Asya'da Büyük Hun Devleti'nin yıkılışından sonra A1tay Dağlarında yaşayan bir kısım Türkler 552 tarihinde Bumin Kağan ve İstemi Kağan'ın gayretleriyle Göktürk Devleti'ni kurmuşlardır. Göktürk Devleti,11 büyük bir şef etrafında bir araya toplanmış kabileler konfederasyonundan oluşan büyük bir bozkır imparatorluğuydu.

Göktürkler başta Çinliler ve Doğu Roma İmparatorluğu olmak üzere çevrelerindeki devletlerle her zaman siyasi ilişkilere girmişlerdir. Yoğun dış ilişkilerin ise kısmen de olsa örgütlenmiş bir yapı gerektireceği kuşkusuzdur. Göktürk Devleti'nin idari yapısı ile ilgili en önemli kaynak muhakkak ki Orhun Kitabeleridir. "Biti" yani bugünkü Türkçeyle "yazmak"

fiilinden gelen “bitig” kelimesi ilk kez Orhun Kitabelerinde yer almıştır. Yazı, nâme, mektup, vesika anlamlarını karşılayan bitig kelimesi Uygurlar, Karahanlılar, İlhanlılar gibi çeşitli Türk ve Müslüman devletlerde “Bitigçi” yani “yazıcı, kâtip” biçimine dönüşmüştür. Daha sonra üzerinde duracağımız gibi “Bitigçi” bu devletlerde yazı işlerinin dışında dış işlerinin idaresinden de sorumlu olmuş, yani bir çeşit dış işleri bakanı fonksiyonunu üstlenmiştir.

Göktürk Devleti’nden sonra, bütün Türk lehçelerinde sık sık rastlanan “bitig” kelimesinin.12 Göktürkler zamanında “Bitigçi” şeklini alıp, “dış işlerini yürüten kâtip” anlamını kazanıp kazanmadığı tam olarak açıklığa kavuşmamıştır. Bazı kaynaklarda, Göktürklerde yabancı ülkelerle siyasi temasları yürüten dairenin reisinin bitigci olduğu kaydedilirken, bazı kaynaklarda ise “bitigci” adının ilk kez Kutadgu Bilig de yer aldığı iddia edilmektedir.13

Göktürklerde Bürokratik Unvanlar

Çin kaynaklarında Göktürklerdeki yüksek memuriyetler hakkında şu bilgiler veriliyor: “Türklerin büyük vazifelileri şunlardır: Yabgu (ye-hu), şad (sche), tigin (te-le), ilteber (Hie-li-fa) ve tudun (t’u-t’un-fa). Bunlardan başka bir çok küçük memuriyetler vardır. Bütün bu memuriyetlerin sayısı 28’dir. Bu memuriyetlerin hepsi de irsîdir.14

Görüldüğü üzere Çin kaynaklarında ancak beş unvan zikredilmiştir. Aşağıda kitâbelerde geçen memuriyet unvanları ile şeref unvanları hakkında kısaca bilgiler verilmiştir.

Apa: Kitâbelerde büyük baba ve atalar manasında kullanıldığı gibi, sayın veya büyük anlamına gelen bir unvan olarak da taşınmıştır. Apa Tarkan gibi. Bu, Türklerde aile teşkilatı ile ilgili kelimelerin (atabeg, ağa, dayı gibi), devlet hayatında unvan olarak kullanılması ile ilgili en eski

misâldir. Yenisey Kitâbelerinde apa'nın, yine unvan olarak, yaygın bir şekilde kullanılmış olduğu görülür.

Baga Büyük unvanlardan olup daha çok Tarkan unvanı ile birlikte taşınıyor.

Beg: Kitâbelerde asiller manasında kullanılmıştır. "Dokuz Oğuz bodunu ve beyleri bu sözümü iyice işit sağlamca dinle."

Bilge: Bilgili, akıllı demek olup en büyük unvan veya en büyük unvanlardan biridir. Bilge, kağanlar ve hatunlarca en çok tanınmış unvanların başında gelir.

Boyla: Eski bir unvan olduğu ve Proto-Bulgarca kullanıldığı söyleniyor. Tonyukuk'un unvanları arasında boyla'da görülüyor. Bilindiği gibi Boyla Slav dillerine de girmiştir. 15

Buyruk: Kağanın daima yanında bulunan devlet adamlarının taşıdıkları bir unvandır. Hatta bundan dolayı Bilge Kağan Türk devletinin yıkılmasında "bilgisiz" ve "yablak" (=fena huylu) kağanların yanında "bilgisiz" ve "yablak buyrukları da mes'ul tutmuştur. XI. yüzyılda Karahanlılarda biruk şeklinde telâffuz edilen bu unvan, saray teşrifatçıları tarafından:

Işbara: Bu unvan Sanskritçe bey demek olan Işvara'dan geliyor olmalı şeref unvanlarından biridir.

İl Bilge: Bunun da kağanların eşleri tarafından taşınan büyük bir unvan olduğu anlaşılıyor. Bilge Kağan'ın eşi de aynı unvanı taşıyordu.

İl Teber: Çin kaynaklarında Türklerin başlıca mevki unvanları arasında zikredilmektedir

Göktürk Devleti'ne tâbi boyların başındaki başbuğların bu unvanı taşıdıkları görülür. Bu başbuğlar başlıca Karluk, Uygur, Az, Edizlerin başında bulunanlar idiler.

Kağan: En büyük hükümdar yani imparator demektir. Bu unvanın16 Göktürklere Juan-Juanlardan geçtiği bildiriliyor. Sonra bu unvan yabancı bir dilin tesiri ile Hakan şeklini almış ve Osmanlı sultanları da unvanın bu şeklini kullanmışlardır.

Katun: Kağanların eşlerinin unvanıdır.

Sü Başı: Ordu kumandanı. Sü, ordu demektir. Sü-başı İnel Kagan, Kapkan Kağan'ın oğlu olup 711 yılındaki Batı seferinde Göktürk ordusunun başkumandanı idi. Sü başının bu manasının uzun müddet sürdüğü görülür. Sü başı Anadolu'ya gelmiş ve vilâyetlerin askeri vâlilerini ifâde etmiştir. Osmanlı devrinde ise sü başı su başı şeklinde söylenmiş ve zabıta müdür manasını taşımıştır.

Şad: En büyük unvanlardan olup hânedan mensupları tarafından taşınmıştır

Tarkan: En büyük unvanlardan olup hânedan azasına mensup şehzadelerin taşıdıkları unvanlardan biri de bu unvandır. Tarkan'ın Uygurlar devrinde de ehemmiyetini koruduğu biliniyor. X. yüzyılın birinci yarısında Oğuz büyükleri arasında tarhan şeklinde bu unvanın kullanıldığı görülür.

Moğollarda unvan geleneği pek yaygın olmamakla beraber tarhan, darhan devlete büyük hizmetlerde bulunmuş kimselere veriliyordu. Moğollar devrindeki darhanlar izin olmadan kağanların katına çıkmak, vergi vermemek, ele geçirdiği ganimetin hepsine konmak, dokuz suçtan bağışlanmak imtiyazına sahip idiler.

Tamgacı: Kağanın damgasını taşıyarak onun yarlığ ve buyruklarını hazırlayan yüksek devlet memurunun unvanı Tamgacı da mühim bir memuriyetin unvanı idi. Nitekim Batı Göktürk Hükümdarı Su-lu Kağan Köl Tigin'in cenaze törenine Makaraç Tamgaçı ile Oğuz Bilge Tamgaçı'yı kendi

temsilcileri olarak göndermişti. “On Ok oğlum Türgiş Kağanda Makaraç Tamgaçı Oğuz Bilge Tamgaçı Kelti”.

Tigin: Çin kaynaklarında tê-lê olarak geçen Tigin’in yabgu (=ye-hu) ile birlikte sadece kağanın oğulları, küçük kardeşleri ve diğer akrabaları tarafından taşındığı belirttiler. Karahanlı Hânedanı mensuplarının da bu unvanı taşıdıklarını biliyoruz.17

Tudun: Büyük memuriyetlerden biri olup Batı Göktürkleri Devleti’nde iki tudun vardı. Bunlardan biri devletin batı ucunda, diğeri de doğu sınırında oturuyordu. Tudunların başlıca vazifeleri kağana bağlı şehir devletleri hükümdarlarının tutumlarını gözlemek ve kağana her yıl verecekleri vergilerin zamanında ödenmesini sağlamaktı.

Yabgu: Kağandan sonra hânedan mensupları tarafından taşınan en büyük unvandır.

Yargın: ve ya Yargan: Büyük unvanlardandır.

Göktürklerin kullandıkları bu unvanların hepsi de Uygurlara geçmiştir. Bu unvan geleneğini Müslüman Karahanlılar’da yaygın bir şekilde sürdürmüşlerdir.

Apa Tarkan: Göktürklerde nerede ise kağan yetkisinde ki devlet görevlisi.

Işbara Tarkan: Bir nevi asker vali.

Uygur Devleti

Göktürk Devleti zamanında bu devletin tabâsı olarak yaşayan Uygurlar,18 Bilge Kağan’ın ölümünden sonra çıkan karışıklıklardan yararlanarak 745 yılında Uygur Devleti’ni kurmuşlardır. Halkının büyük bir kısmı şehirlerde yaşayan Uygur Devleti kısa sürede yüksek bir uygarlık düzeyine ulaşmış, gerek özel hukuk gerekse kamu hukuku alanında son derece önemli gelişmeler kaydetmişlerdir.

Uygur kamu hukuku ve devlet teşkilâtı ile ilgili en önemli kaynağımız 1070 yılında Karahanlıların başkenti Balasagun’da Yusuf Has Hacib tarafından kaleme alınan Kutadgu Bilig’dir. Didaktik bir nitelik taşıyan eser adalet, devlet, akıl ve kanaat esasları üzerine kurulmuş ve bu dört kavram kişileştirilerek konuşturulmuştur. Uygur devlet teşkilâtı hakkında önemli bilgiler veren Kutadgu Bilig’de, Orhun Kitâbelerinde yer alan “Bitig” kelimesi, “Bitigci” şeklini almış ve hanın başkâtibi ve dışişleri ile ilgilenen görevli anlamında kullanılmıştır.19

Yazıcı, kâtip anlamına gelen bitigci kelimesinin aslının Çince piet>pi’den geldiği düşünülmektedir, ki piet>pi Çincede yazı fırçası demektir.20 Şiratori’de zikredilen Çince kaynaklara göre T’o-pa Wei Sûlâlesi devrinde (M.S. 388-588) piten sözû (bitig olabilir) ve pi-teh-çen unvanını taşıyan bir memur (bu da bitigçi olabilir) vardı. Göktürk Devleti’nde “Biti~~ “yazmak” fiilinden türeyen “Bitig” kelimesi ‘,’yazı, mektup, nâme, vesika” anlamına geliyordu. Bitigçi sonradan Türklerden Moğollara da geçmiştir. Moğolca da “yazmak” fiili “bici-biçigü” Türkçedeki “biti” yi karşılar görünmektedir. “Bicig” “yazılı belge, mektup” anlamındadır ve “Moğolların Gizli Tarihinden” beri bilinmektedir. “Biçigeci” ya da “biçikçi” “kâtip, sekreter” manasında Moğol hakanlarının idarî belgelerinde bulunmaktadır Yine Moğol Devleti’nde “biçigüntûşimel” olarak bilinen memurlar da vardır. Ancak Moğol Devleti’ndeki “biçikçiler” dış işlerinden ziyade mali işlerle ilgilenmişlerdir ve dış işleriyle “lencun” adı verilen görevliler meşgul olmuşlardır.

Uygurlarda “bitig” kelimesi “mektup, belge, nâme” anlamında yaygın olarak kullanılmıştır. Hatta özel hukuk alanında herhangi bir satış veya borç verme vesikasına da genel olarak “bitig” denmiştir. “Baş bitig” kelimesi ise “asıl ve esas vesika” anlamında kullanılmıştır. Uygurlarda “bitkeçi”, “sitigüçi”, “bitikçi” denilen bir kâtip21 zümresinin olduğu bilinmektedir.

Fakat vesikalardan anlaşıldığı üzere bu şahıslar hiçbir zaman özel hukuk alanında düzenlenen belgelerde yazıcılık yapmamışlardır. Büyük ihtimalle sadece devlet dairelerinde görevlerini sürdürmüşlerdir.22

Kutadgu Bilig'de hanın kâtibi için "bitigci" "ılımga bitigci" unvanları kullanılmıştır. Bitikçi hem hanın yazışmalarını düzenler hem de devletler arası ilişkileri idare ederdi. Emri altında çalışan bir kâtipler zümresi vardı. Görüldüğü üzere bitikçinin ifa ettiği fonksiyonlar Osmanlı İmparatorluğu'nda Reis-ül-kûttâb'ın fonksiyonlarıyla büyük bir benzerlik göstermektedir.

Kutadgu Bilig'de bitikçiden söz edilmektedir. Buradaki bilgilere göre "bitikçi" hanın özel kâtibi ve hariciye nâzırıdır. Bitikçiler devlet hayatında büyük öneme sahiptirler. Çünkü hakanlar ne kadar bilgili olurlarsa olsunlar, sözlerini yazmak için onlara yine de kâtip gereklidir ve sırlarını iki görevliye açmak zorundadırlar ki bunlardan biri vezir diğeri bitikçidir.23 Bitikçi (kâtib), dürüst ve dini bütün bir insan olmalı, sırları iyi saklamalıdır. Aksi takdirde başını kaybedebilir.

Kutadgu Bilig'e24 göre bitikçi (kâtip) ülkedeki en önemli görevlilerden biridir, çünkü bütün memleket işlerini tanzim eden hep yazıcıdır; zeki insan memleketin gelirini yazı ile zapt eder.

Devlet kılıç vasıtasıyla tesis olunur, fakat kalem vasıtasıyla idare edilir. Hükümdar memleketin iç ve dış meselelerine ait sırları bitikçiye tevdi eder. Bu sebeple bitikçilerin (kâtiplerin) birtakım özelliklere sahip olması gerekir. Kâtip bilgili ve akıllı olmalı, güzel bir yazı ve üsluba sahip olmalıdır. Bitikçi tamahkar olmamalı, gözü tok olmalı, içki içmemeli, yakışık olmayan bütün hareketleri kendisinden uzaklaştırmalıdır. Kısacası sabah akşam hizmete hazır olmalıdır.

Kutadgu Bilig'den de anlaşıldığı üzere bitikçi Uygur devlet teşkilâtında vezirden sonra en önemli şahsiyettir. Hanın yazışmalarını yaptığı ve dış

işlerinden sorumlu olduğu için devletin en önemli sırlarına vakıftır. Bu nedenle de üstün birtakım özelliklere sahip olmalıdır.

Bitikçi Uygurlar dışında Karahanlılar, İlhanlılar, Moğollar ve Kırım hanları gibi pek çok devlette kâtip anlamında kullanılmıştır. Ancak Osmanlılardan itibaren bu tabire rastlanmamıştır. Fatih Sultan Mehmet'in divânında bile Uygurca mükemmel nâmeler yazan kâtipler olmasına rağmen devlet kalemlerinde çalışan kâtip anlamına gelen "bitigçi" tabiri Osmanlı devlet bürokrasisinde yerleşmemiştir.

İlhanlılarda Sevk, İdare, Yönetim ve Bürokrasi25

Devlet Daireleri 26

Bütün diğer Türk ve Turan devletlerinde olduğu gibi Moğol hükümranlığında da güçlü bir genel merkezi idare mevcuttu. Bu idare; hükümdar ve çevresi tarafından konan kanunların yayılıp çoğalması, ve türlü konularda vesikaların tanzimi ile uğraşırdı.

Cengiz Hân Uygur ve Çinli müşavirlerin yardımiyle bir devlet dairesi teşkil etmiş bulunuyordu. Bu teşkilâtta Göyük ve hatta Ögedey zamanında pek çok memur çalışırdı. Bunlar kesinlikle tarafsız olmak zorunda idiler. Göyük o zamana kadar baş kadı Bu1ğây Ağa'yı -Nastûrî Hıristiyanlarından- bir dairenin şefliğine (İran muharrirlerince Re'is ül-Kûttâb) geçirdi. Ona evrakın (Emsele), kanunnamelerin (Dzarlıh Türkçe Yarlığ ve İran dilinde Fermân) tanzimi işini havale etti. Onun ma

iyetinde kâtipler (Bitigçi) ve memurlar vardı ki, bunlar veznedarlık yapmak, mücevheratı tahminlemek, elbise, kürk vs.'ye fiyat biçmek ve basımevlerine nezaret etmek gibi vazifelerle mükelleftiler. Bu memurlar Wi1he1mvon Rubruck'un ifadesine göre Möngke zamanında,-pek azı müstesna Müslümandılar; yani hükümdarın verdiği vazifelere ait vesikalarla rütbe âlâmetlerinin, Payza (Pâ'iza) ita eden daire özellik arz eden bir kuruluş olup çalıştıkları dillere göre Moğol, İran, Uygur, Şimalî Çin

(Hatâ'i), Tibet ve Tan kut şubelerine ayrılmakta idi. Bu şubeler için gereğinde müracaat edilmek üzere, muhtelif lügatler hazırlanmıştı. Bu şubelerin faaliyetlerinin 1295 senesine kadarki ayrıntılarına tamamiyle vakıf değiliz.

Bununla beraber elde bulunan pek az vesika sabit resmî bir üslubun mevcut olduğunu ve resmî evrakın belli bir üslupta yazıldığını gösteriyor. Her türlü bürokratik işlem için yada yazışmalar için kesin olarak ellerinde formüllerin, "formül kitabının" mevcudiyetinin zaruri olduğunu anlıyoruz. Vergi kararnâmelerinin istisnasıyla maalesef elimizde tam olarak yalnız dış politikaya ait vesikalar bulunuyor ki, biz ancak bunlar hakkında değerlendirme yapabiliyoruz.

Vesikaların başında dinî formül münacât (İnvocatio) mahiyetinde eski Moğol örneğine göre (Mengü tengri küçündür) Bi'smi'llâhi'r-rahâmâni'r-rahim ilâve edilmişti. Vesikayı verenle alan (İntilulatio) pek kısa ve basitçe adlandırılıyordu: "Hükümdarın emriyle (veya benzeri şekilde) bilfarz Mısır Sultanına. Gönderen hükümdarın adı" meselâ Göyük zamanında, zikredilmezdi. Fakat 1276'dan beri vesikalarda görülmeğe başladı. İbarede de hitab olarak üçüncü şahıs kullanıldı. Allah'ın ismi ile hükümdarınki sağ tarafta satırlara nazaran çıkıntı teşkil ederdi. Kağan unvanı takriben 1280 tarihine kadar hiç yoktu; fakat sonra bir satırın başına kondu. Tarih solda bulunurdu. Yazılan kâğıt Çin örneğine göre uzun ve dardı Vesikaların hüsnü hatta uygun olması için tam kaideler mevcut değildi; halbuki yazı Mısır dairelerinde ehemmiyetle göze çarpacak şekilde terakkî etmişti.27

Devlet dairelerinde ki bürokratik akışı tanzim eden Gâzân'ın düzenlediği kanununun sadece ana hatlarını biliyoruz ama detaylarını henüz bilemiyoruz. Kalkaşandi28 bunların mutat olduğunu yazdığına göre bunlar gerçekten muteber tutulmuştur. Hükümdar evrak ve vesaikin sırf aklâmda tanzim edilmesini emretmişti. İç politika dosyalarını hemen hiç

tanımadığımız cihetle bu kararın yapılıp yapılmadığı ve muhtemel varideler hakkında bir şey söylenemez.

Gâzân'ın verdiği emirler bir çok bakımdan garp teşkilâtını hatırlatır; aynı ihtiyaçlar aynı neticeleri doğurmuştur. Bundan başka Gâzân'ın kalem umuru hakkındaki emirleri muhakkak daha eski olan şark numunelerine dayanır ki, bunlar da Bizans Roma evrak ve vesâikine kadar geri gider. Garb evrak ve vesaiki de, muhtelif hususiyetleriyle yine Bizans-Roma'dan çıkmıştır.

Müsveddeler (savâd) bir formül kitabına (Kânûn ül-umûr) istinaden Gâzân'ın emri üzerine yapılarak hükümdara okunurdu.

Bunun üzerine kâğıt kaleme gönderilir ve orada hükümdarın tasdik tarihi ve kâğıdı alacak şahıs tahriren tespit edilirdi. Kalemin en yüksek dört memurundan biri (bu sıfatiyle buna "Alçi" derlerdi) ileride bozukluk zuhur ederse işlerin gidişini kontrol imkânı hasıl olması için kağıdın üzerine "Kara Tamğa"sını basardı. Evvelce kâtipler en yüksek devlet mührü olan "Al tamğa" ile damgalarlardı; fakat bu usul türlü suistimallere yol açtı. Kâğıdın arkasında Moğolca veya Türkçe kalem haşiyesi (fi1ân sözü) ile vesikanın doğruluğu kesin olarak ispat edilirdi.

Bundan başka tanzim edilen evrak ile vesikaların gözden geçirilmesi de aklâmın (bürokratik akışı sağlayan büroların) görevleri dahilinde bulunuyordu. O zamana kadar kağıtlara ekseriya yerinde ve doğru olmayan bir takım ilâveler katılır ve yahut Memurlar iki ayrı şahsa aynı veya hiç değilse benzeri evrak verirlerdi. Bundan dolayı bütün belgelerde Payzalar altı ay zarfında çıkarılmak üzere ortaya konuldu. Payzalar medeni kıymetleri bakımından bir daha geri alınamamak korkusuyla hemen saklanırdı. Eski belgelerin tetkikinin istinat ettiği esaslar otomatik bir şekil kazanmış olup hukuki mahiyet taşırdı.

Hususi bir kalem memuru bu zamandan itibaren ileride kontrol imkânını sağlamak için bütün yarlığları kelime kelime (defter, cem’i defâtir) kaydederdi. Tahrifleri imkansız kılmak için her sene yeni bir defter vücuda getirilirdi; eski defter de özellikle saklanırdı.

Çin kültür sermayesinden alınan altın veya gümüş tulâni bir plaka da (payza) bir nevi hususî vesika mahiyetinde olup üzerinde mongol yazısı bulunurdu; bu plakayı taşıyanlar her yere serbestçe girip çıkabilir ve kendisine kayıtsız şartsız itaat edilirdi. Üzerindeki yazı tamganın üstündeki yazıya tamimiyle benzemekte idi. Muhtelif zamanlarda da üzerinde bir arslan, kılıç ve doğan güneş resmedilmişti. Bu resim Gâzân’ın, Ö1ceytu’nun ve Abû Sa`id’in sikkelerinde de bulunduğu gibi Selçûkî’lerde ve Altınordu’da bulunurdu. İlhanların mesela sikkelerdeki diğer sembolleri şunlardı: Oturan bir adam, kuş, güneş, süvari, balık, tavşanlar vs. Bunlar (arslanın hilâfına olarak) Payzalar üzerinde bulunmadıkları gibi zikri de edilemezdi.

Damga yani İlhanların alâmeti ve sembolü olarak (arma manasında) çok farklı işaret ve semboller bulunurdu. Sikkeler üzerinde de arada sırada yıldız da bulunurdu.

Payzalar yüksek devlet memurlarına, baş eğdirilen hükümdarlara ecnebi elçilerle devlet kuryelerine, büyük Ruhanîlere (meselâ Hıristiyan patriği ve katolikoslar) ve alelûmum hususi himayeye muhtaç olan şahıslara verilirdi. Gâzân, şimdiye kadarki kullanış şeklinin aksine olarak Payzaların artık kadınlarla prensler tarafından verilmemesini, Memurların vazifeleri bittikten sonra geri çağırılmalarını müteakip iade edilmelerini emretmişti. O ayrıca da bilhassa bu memurlar ve elçiler için isimleri hâkkedilmiş plâkaların muteber tutulmasını istemişti. Nihayet plâkaların büyüklüğü arasında da farklar vardı: Sultanlarla, derece derece ehemmiyetli mevkileri

olan krallar ve bazı hâkimler büyük; ikinci derecede olan şihnalar ve ehemmiyeti daha az olan prensler de küçük Payza alırlardı.

Hazine Memurları (Kassenboten) hilâl hakkedilmiş hususi plâkalar (Pâ'iza-i hezâne)ye maliktiler. Hükümdardan başka yalnız hudut memurları sâiler için hükûmete tunç Payzalar verirlerdi.

Devlet damgası daha eski zamanlarda iki renkli olarak kazılmıştı; mavi renk (kök tamğa) kullanılması iyice bilinmeyen haller içindi. Alelâde devlet damgası (al tamğa) kırmızı idi. Ayrıca posta işlerinde kullanılan damga da vardı ki, yeşildi. Dairelerde kontrol kalemleri de siyah damga kullanıyorlardı.

Devlet damgası uzunlama dört köşe idi. Gâzân zamanından yuvarlak damga kullanılmasına teşebbüs edildiyse de, tutunamadı. Metin, altı satırdan, ibaret olup, Moğol dilinde şöyle yazılırdı: “Mengu Tengri Küçündür, yani Allahın gücüyle.”

Büyük Moğol kavminin engin hanının emri şayet boyun eğdirilmiş kavimlerin katına gelirse bu milletler ona itaat etsin ve ondan korksunlar. Bir de üzerinde Çince hâkkedilmiş olan bir damga vardı ki, İlhanlılar Abû Sa'id'e gelinceye kadar bu damgayı Büyük Hân'dan almışlar. Yabancı hükümdarlara gönderilen resmî yazılarda kullanmışlardı. Bu yazının da meâli yukarı ki gibi idi

Damga; vesika ve mektuplarda kullanılır, kâğıdın nihayetine ve -uzun tomarlarda- iki parçanın birbirine yapıştığı yere basılırdı. Devlet vesikalarından başka elçilik tahriratına ve teslim olmaları talep edilen şehirlere gönderilen tekliflere basılırdı. Resmî altın damga birinci vezirin elinde bulunurdu. Gâzân zamanında Bürokrasideki memurlarından bu damgayı kullanmak hakkı alındığından beri' altın damgayı yalnız -tabi hükümdardan başka- baş vezir kullanırdı. Kırmızı damgalı emirlere

vilâyetlerin hâkimleri de baş eğmeye mecburdular. Bunların da kendilerine mahsus damgaları vardı; icabettiği zaman memurlara verebilirlerdi.

Gâzân da damgaların büyüklük derecesi ile memurların rütbelerine uygun mühür malzemesi hakkında emirler içerirdi: Sultanların, kralların işleri ile diğer mühim devlet dosyaları Yaspis'den (Yeşim) mamûl büyük damga ile, hakimlerin, imamların ve şeyhlerin vs. evrakları yine aynı taştan mamûl küçük damga ile mühürlenecekti. Daha az mühim işler için altın damga bulunmakta idi. Orduya ait hususlarda üstünde hususi bir yazı bulunan gene altın bir damga ile mühürlenirdi. Her türlü kasa işleri için küçük ve altın bir damga kullanılırdı.

Maliye Veziri

Devletin varidat ve masrafları İran-Moğol saltanatı zamanında bir çok defalar birinci vezir tarafından tedvir edilirdi; en yüksek devlet memurunun alâkası kısmen bilhassa bu sahaya çevrilmiş görünmektedir; fakat muhtelif zamanlarda bu iki makam birbirinden ayrılmıştır. Emir Nevruz'un biraderi Hâci Beg Umûr-u Dîvan'ın baş idarecisi idi 1327'de o zamanki vezir Alâ'üd-Din Devlet'in hazine veziri olmuştu. Halbuki o zamana kadar resmî makamda müşterek çalışan Gıyâsüd-Din birinci vezir olarak kaldı.

Devlet memurluğunu ve Maliye'yi tedvir eden zatın, yani Sâhib-i divân'ın vazifeleri şunlardı;

- Devletin ve maliyenin idaresi,
- Hazine varidatının arttırılması,
- Hazine-i hassanın beslenmesi,
- Devlet umurunun tanzimi,
- Postaların idaresi,
- Nafia işlerinin tanzimi,
- Para bastırılması,
- Umumiyetle hazinenin ihtiyaçlarının giderilmesi,

- En son olarak da umumî hesapların tutulması.

Maliye vezirinin yanında bu makamın teftişe tabi tutulduğu zaman bir devlet müfettişi Moşref ül-mamâlik bulunurdu. Bu makam Elcezire'de daimî olarak görülmektedir" diğer vilâyetlerde bir müfettişin (kontrolör) bulunup bulunmadığı bilinmiyor.

Maliye'nin hususî vergi muhasipleri (maliye müşavirleri mustavfiler) vardı.

Tımar (Lehen) işlerinin tanzimi ve aylık hususları tacirler, pazarcılar ve dinî vakıflar' için ayrı ayrı şubeler vardı. Bu sonuncu şube bittabi Müslüman hükümdarların zamanında mevcut olup zekât ve hazine (tabiki dinî maksadlar için) işlerini görürdü.

Bütün vezirlerle diğer memurlar fevkalâde faaliyetlerine ve hükümdara karşı gösterdikleri tazime bir delilolmak üzere zaman zaman nakid hediye alırlar veya âdet olduğu üzere hil'at giyinirlerdi.

İdari Merkeze Tabi Memurlar

Umumî idarede daire taksimat ve teşkilatı ile bu teşkilâtta kullanılan memurlar hakkında çok az bilgimiz var. Maliye vezirliğinde vergi muhasibleri (Mustavfi) ile şehir vergileri için "Tamğaçi"ler ve bunlardan başka bir de evvelce bahsi geçen maliyenin kontrolörleri vardı. Başka bir yerde de posta idaresinden bir münasebetle bahsedilmektedir. Yalnız devlet dairelerinde değil daha başka bir çok yerlerde de kâtipler de (bitigçi) vardı ki, bunlar miktarları oldukça büyük bir yekûn tutan yüksek memurlara yardım ederlerdi. Bazen da baş kâtip (Uluğ Bitigçi) de vardı. Bunlar diğerlerine nezaretle görevli idiler.

Memurluk bir müddet sonra irsen intikal etmeğe başladı: aynı suretle Moğol emîrleri, hatta büyük vezirler -fikrî istidada sahip olsunlar veya olmasınlar- çok defa makamlarının varisi olurlardı. Cüveyni ailesi ile, Reşidüd Din'in ve Çoban'ın aileleri hatırlanabilir. Gâzân daha saltanatının

başında memurların tayin evrakını tetkik, biraderi Olcaytu ise bunları top yekûn tasdik ettiğinden bilhassa bu hal resmi verasetin yayılmasına yardım etmişti.

Ayrıca memuriyetten emekli yada benzer şekilde ayrılma halinde mukataa usulü ile olurdu. Muayyen arazi ta baştan beri muayyen memur gruplarına ayrılmıştı. Verilen nakit para miktarı hakkında pek az bilgimiz var. Başlıca kaynaklarımızın iktisadi olmaktan ziyade politik mahiyetinden ileri gelmekte idi. Herhalde muhtelif aile grupları de vardı ki azası Hülagü zamanından beri daima ayni makamlara geçerlerdi.

Niyâbeti Saltanat

Memlûklerde Anadolu Selçukîlerinde olduğu gibi İlhanilerde de Niyâbeti Saltanat denilen bir makam vardı ki, derecesi vezirle eşit ve hattâ bazı halde ondan üstün idi.

İlhanilerin İslâmiyet'i kabulüne kadar bu makam süreklilik arzetmiyordu. Ahmed Teküdar İlhanlardan ilk defa Müslüman olmuş bir hükümdar olduğundan cülûsunda Emir Soğuncak Nâibi Saltanat yapmıştı.29 Fakat Argun Han zamanında daimi surette Niyâbet usulü kalkarak yalnız lüzumu halinde hükümdara vekâlet etmek üzere naiplik vücuda gelmişti; yani İlhan bir sefere veya merkezden uzak bir yere gideceği zaman bütün salâhiyeti haiz olarak kendi yerine vekil bırakırdı.

Nâibi saltanat olacak zatın ehliyet ve dirayetli, dürüst ve itimada lâyık azim sahibi ve adil olması başlıca şartlardandı. Saltanat Naibi memlekette adil ve hakkaniyetin hükümdar namına mümessili idi; hiç kimseye zulüm ettirmemek, işlerin iyi gitmesini temin eylemek, bütün memleket ahvalinden haberdar olarak vezirlerle beraber bu gibi işlerin halline çalışmak bunun vazifesi cümlesindendi.30

Divanı Büzürk ve Sahibi Divanı Memalik

Divânı Kebiri İlhanî veya Divanı İlhani de denilen İlhanîlerin Büyük Divanı bütün devlet işlerinin görüldüğü yer idi. Bu divan, Sahibi Divanı Memaliki Sahibi Divânı Büzürk veya Sahibi Divânı İlhanî ve bazan sadece Sahibi Divan diye tarihlerde muhtelif tâbirlerle ismi geçen vezirin riyasetinde toplanırdı. Askerî teknik işlerden maada devletin bilûmum malî, idarî işleri burada görülürdü.

Sahibi divan olan vezirlerden başka;

- Yezir Naibi,
- Müstevfî,
- İşrafı Memâlik,
- Nazırı Memâlik,
- Uluğ Bitikci,
- Münşii Divan.

Bu büyük divanın muhtelif şubelerinin müdür veya nazırları idiler. Burada divan kâtiplerine Hâcegî denilirdi ve bunların muayyen maaşları vardı.

Vezir ve Sahibi Divan

İlhanîlerde mutlak surette hükümdar namına memleketin hâkimi ve devletin bütün işlerinden mesul olan vezir ile Sahibi Divan'dı. Bazan bu iki vazife bir şahıs üzerinde birleşirdi. Divanı İlhanî ve diğer buraya merbut divanlar bunların emirleri altında idi.

İlhanlılarda Vezir veya Bürokratik zümreye yani Sahibi Divan'a müracaat edilerek iş görülürdü. Ayrı ayrı kurumların reisleri bulunmakla beraber memleketin hasılatı varidat ve masarifatı kalem ve şer'î memurların tamamı, bu ikisine aitti, her gün İlhan'ın yanına girer arz ederlerdi. Altın damgalı Vezirlik ve Sahibi Divan fermanlarında;

- Ulus ümerası,
- Ölke beyleri,

- İnaklar,
- Tümen emîrleri,
- Hezâre ve Sade emîrleri
- Büyük divan (Divanı Büzürk),
- Ashab ve Küttabı Baskaklar.

Ve diğer muhtelif sınıf halkın ve memurların, aşiretlerin vezirin mutlak olan salâhiyeti gösterilmiştir.

Vezirlere Altın damgalı menşurdan başka kemer de verirlerdi.

Müstakil beylerbeyine bağlı olan ordu erkânından başka büyük, küçük bütün memurların tayin ve azilleri vezir ve Sahibi Divan'ın kararlariyle olurdu;

Bu gibi işleri İlhan'a sormadan yaparlardı. Pek mühim ve Devletçe hayati addedilen mes'elelerde lüzum görürse İlhan'la görüşürlerdi; bu kadar geniş salâhiyetle mütenasip olarak mesuliyeti de büyüktü ve her zaman ölüm tehlikesi vardı. Hülâgû Han Veziri Seyfüddin Bitikciyi öldürüp yerine Şemsüddin. Cüveyni'yi vezir yapmıştı onu da Argun Han öldürmüştü; bunlardan sonra gelen vezirlerin içinde Hoca Ali Şah'dan başka eceliyle ölen yoktu. Şemsüddin Cüveyni vefatına kadar vezaret ile Sahibi Divanlığı birleştirmiştir.

İlhani vezir ve Sahibi divanları içinde Şemsüddin Cüveyni, İlhanilerin Nizamülmülk'ü gibi olup âlim, edib ve fevkalâde teşkilâtçı iyi görüşlü bir devlet adamı idi; vazifesinde müstakil olup İlhanlı Devleti'ni bir nizam ve kanun altında tutmak için çok çalışmış, garp Moğollarını bir devlet halinde teşkilâtlandırmış ve Moğol Rüesası'nın husumetiyle türlü türlü iftiralara uğramış ve nihayet vezirliğinin yirmi ikinci senesinde (683 H.-1282 M.) Argun Han tarafından katledilmiştir.31

İlhanlılarda Vezirlik alâmeti (Devâtı tıla) yani altın divit idi; bununla beraber murassa kemer, tabl, nakkare ve Bayrak da verilmek âdetti.

Vezir tayinine ait yarlığda namaz zamanından başka gündüzün istirahat edilmeyerek devlet işlerinin tesviyesi tavsiye ediliyordu. Divanı büzürk işlerinden maada hazineler matbahı âmire divanları da bunun nezaret ve murakabesi altında olduğundan bu divanlara muktedir ve dürüst memur ve kâtipler tayini icap etmekte idi.

Devletin tahsilât ve masarifatının zaptı raptı, eyalet işlerinin tedvir ve idaresi, yukarıda söylediğimiz gibi askerîden maada azil ve nasıplar Büyük Divan'a aitti.

- Yarlığlar,
- Tamgalar,
- İstilâmlar (malûmat istemek),
- Mütalebeler (istemek),
- Yargunâmeler (resmî mahkeme ilâmları).

Vesair hükümler de hep vezir ve sahib'in pervâne ve nişanı yani mühür ve alâmetleri, bulunurdu, onun nişanı olmayan hüküm ve yarlığlar hükümsüz sayılırdı.

Askerî teknik işlere ait yarlığlar müstesna olmak üzere bütün yarlığlar vezirin işaretiyle yazılırdı. Bu fermanlar hangi divana ait ise orada müsveddesi yapılarak vezire gösterilir ve ondan sonra tebyiz edilirdi. Tebyiz yapıldıktan sonra yarlığın üstüne hükümdarın namı ve bunun altına da dört ulus emirinin ismi yazılıp alt tarafına da vezirin imza etmesi için yer bırakılırdı.

Lefleri (ekleri) tarihçi bir kâtip tarafından tarihlenerek vezire getirilir, o da açık bırakılan mahalle (filânın sözü) diye imzasını koyduktan sonra yarlığ tamam olurdu.

Askerî işlerde yarlığ, Emiri ulusun yani Beylerbeyi'nin emriyle ve onun gösterdiği tertip üzere tahrir olunurdu.

Askerlere ve şer’e müteallik davalar hariç olarak reayaya ait her türlü dava için vezire müracaat edilirdi.

Sahibi âzam ve vezirden başka mühim eyaletlerde de vezir veya (Sahibi divan) ismiyle bir vazife sahibi bulunurdu.

Horasan Sahibi Divânı, Bağdat Sahibi Divanı gibi bu sahibi divan da mıntıkasındaki askeri işlerden maada bütün işlere bakardı; mercii bittabi Büyük Divan idi.

Niyabeti Vezaret

Sahibi âzam olan vezirin işlerinin çokluğundan dolayı ona yardım etmek üzere bir muavin verilmiş ve bunun dairesine de (Niyâbeti vezâret) denilmişti. Vezir nâibi, divanda vezire ait işleri özetleyerek kendisine arz ederdi; başlıca vazifesi divan defterlerini ve avâricat, düstur ve Ruznamçeleri, varidat ve masarifatı tetkik etmekti; bu hususa dair mütalâalarını vezire bildirirdi. Vezirin fazla meşguliyetinden dolayı divan işlerine nezaret ile icap eden evrak ve defterlere pervânesini kor yani buyururdu.

Defterdarîi Memalik ve Müstevfî

İlhanlılar gerek daha evvel ve gerek Müslüman olduktan sonra işgal ettikleri memleketlerdeki eski devletlerin teşkilât ve ıstılahlarını kullandıkları sırada Müstevfî, mansıbı istifa veya istîfâyı memâlik gibi mali ıstılahları da kullanmışlardı.

Müstevfi tâbiri, XIII. asrın sonlarına doğru Gazan Mahmud Han zamanından az evvel kullanılmağa başlanmış ve ondan evvel bu vazife sahibine (Defterdârîi Memâlik) denilmişti.32

Defterdârîi Memâlik yani Maliye Vekili, daha sonraları ihdas edilen Müstevfi’nin maiyetine verilmiş ve Müstevfi Maliye Vekili olmuştu. Defterdârii Memâlik bütün İlhan memleketlerinin hasılat ve tekâlif defterlerini tetkik eder, vergilerin tahfif veya affı hakkındaki müracaatları

gözden geçirir, muhtesiblerden ve emlâk ve sair resimlerden vâki şikâyetleri dinler ve tetkik eder, hangi vilâyetten şikâyet vâki olur ise oranın defterlerini getirirterek vaziyeti vezire ve divan âzalarına arzederdi.

İlhani divanında ilk defa devletin varidat ve masarifatını bilmek üzere bir daire ihdasını düşünen Sahibi

Âzam Şemsüddin Mehmed Cüveyni idi. Bundan evvel mali işleri hesap ve kitaba uygun olarak tespit eden bir daire yoktu. İlk Defterdârîi Memâlik Seyyid Sadrüddin Hamza idi.

Hülâgû'nun Bağdad, Irak ve Azerbaycan taraflarındaki fütuhatında ve ondan sonra üç sene Divan Zabtı yoktu; nükud ve hasılatın mevcudu Hoca Şemsüddin Cüveyni'nin beratiyle hükümdar, hükümdar zevceleri ve şehzâdelerle ümera ve askerlere verilirdi; varidat masarifattan fazla idi. Bunun üzerine Şemsüddin Cüveyni, riyaziyedeki vukufu ve siyakat yazısiyle divan kayıtlarını tutmaktaki mahareti malûm olan Hoca Cemalüddin Münşî ile mâli işleri tanzim için görüştü ve bu hususta bir takım kararlar alındı.

Geçmiş olan üç sene zarfında Şemsüddin Cüveyni'nin Al damgasıyla vilâyet ve muhassıllara gönderilen beratlar divana celbedildi ve bunlar Cemalüddin Münşi'ye verilerek o da beratları deftere kaydetti. Yoğun bir şekilde uğraşarak, her seneye ait verilen beratları tarih sırasiyle tertip etti; vilâyet, şehir ve nahiyeleri ayrı ayrı kaydetti, varidat ve masarifatı ay ay ve yıl yıl deftere33 geçirdi.

Bundan sonra vilâyetlerden divana getirilmiş olan A1 damgalar iade olunmayarak onların yerine divandan üç sene için her seneye mahsus cem ve harç defterleri (varidat ve masarifat defterleri) gönderildi ve bu suretle evvelki üç senenin hesabı kapatıldı ve mali işler zabtü-rapt altına alınmış oldu.

Bu defterler siyakat yazısı ve siyakat rakamı ile tutulur oldu.

Gazan Mahmud Han, Defterdarîi Memalik'in (Baş Defterdar) vazifesinin ehemmiyetini nazarı dikkate alarak özellikle kendi yarliğıyla re'sen tayinini emretmişti34

Defterdarı Memâlik'in emri altındaki Defter hâne muamelâtı için, kâğıt, kalem, mürekkep, mücellit (defter, tomar ve Ruznâmeleri ciltlerlerdi) defter hademeleri ve diğer hademeler tahsis olunup bir de Defter hane otağı vücuda gelmişti.

Hükümdarın bir mahalleye göç ettiği sırada bu levazımat ve otağ develerle naklolunurdu. Vezir bir çok zaman divanı, Defter hânede akt ederdi ve Defter hânede defter işleriyle meşgul muamelât kâtipleri vardı.35

Müstevfî

Bu büro, İlhanlı Devleti'nin bütün mali işlerine bakardı. Daha sonra Osmanlıların da malî işlerde kullandıkları siyakat yazısı bunlarda da vardı Müstevfîlerin, siyakat yazısını bilmeleri zaruri idi. Müstevfî divanında Defteri Cami, Defteri Mukarrer, Defteri Avarice Defteri Haraçı mukarreri divan, Defteri Kanun36 Defteri Tevcihat, Defteri Ruznâmçe isimleriyle tutulan yedi defter siyakatle37 yazılmıştı. Devlet hazinesinde para Sahibi Cem denilen Hazinedar tarafından hıfzedilirdi. Bütün malî işlerde Müstevfî'nin mercii Vezir idi.

Eyaletlerde vergileri tahsil edenlere "Muhassıl" ismi verilmişti. Muhassıllar, vilâyetlerde Altın damgalı beratlarla miktan muayyen olan vergileri toplarlardı; bunlara bin altında yirmi altın tahsildarlık hakkı verilirdi.

Müstevfîler eyaletlerdeki varidatı, Vezirlerin emriyle ve maiyetindeki Serşümar, Haneşümar, Bağşümar, Kobçur ve sair vergi, memurları vasıtalariyle toplanırdı. İlhanîlerin malî sistemleri, malî kanun ve usulleri kendilerinden evvel gelen devletlerden alınmış olmakla beraber daha muntazam bir şekle sokulmuştu.38

Ticarette kullanılan Çek İlhanîlerde vardı; bu tâbir ticari münasebet dolayısiyle Bizans'a ve Avrupa'ya geçmiş olmalıdır.

İlhanilerde hazineye ait arazi ile bazı vergi ve rüsum'u iltizam usuliyle satarlardı; arazi mukataa'lara ayrılmıştı.

İlhaniler Devri'ne ait malî eserler tetkik edilecek olursa Osmanlıların bunlardan istifade ile tatbik eyledikleri ve Osmanlıların o tarihlerde İslâm âleminde kullanılan Müstevfî tâbiri yerine İlhanîlerin evvelce kullandıkları Defterdar ıstılahını almış oldukları görülür.

İşrafı39 Memalik

Bu vazife sahibi Umumî Müfettiş olup memleket dahilinde divana ait işlerin teftiş ve murakabesine memurdu; kendisine Müşrifi Memâlik de denilirdi; hiç bir şey bunun teftişinden hariç kalamaz ve hiç bir şey bundan saklanamazdı; lüzum hasıl oldukça bunun maiyyetinde bulunan ve İşraf denilen memurlar vilâyetleri teftiş ederlerdi.

İlhanilerin, ilk zamanlarında bu vazifenin Şark ve Garp israflığı olarak iki kısım olduğu görülüyor. Hülâgû İran'a ilk geldiği zaman Moğolların Garp memleketleri işrafı idi Tabiî İlhaniye Devleti, Moğol İmparatorluğu'nun Garp İlhanlığı olduğundan bunlarda İşrafı Memâlik bir tane idi.

Tayin olunacak memurların tayini hususlarında ve âmillerin divana verdikleri takrirlerinde İşrafı Memâlik'in mütalâasının alınması işlerin iyi gitmesine yardım ederdi; çünkü bütün muamelâta ve memurların ahlâk, mesai ve seciyelerine vâkıf olup bunu, vilâyetlere göndermiş olduğu müşrifler vasıtasiyle öğrenmiş bulunuyordu.

Nâzırı Memalik

İlhanilerde bu vazife sahibi Divânı Büzürk işlerini tanzim ve mali işlere ait hazine umurunu tertip ederdi. Emirlerin, Tümen beylerinin İnakların ve divana müdavim kâtiplerin ve sair sınıfların mevacip ve maaşlarını verir,

rütbe ve memuriyetlerin tevcihinde mütalâası alınırdı; Bütün divan evrak ve muamelâtı hükümler, misaller, beratlar, muhtelif divan defterleri Yargunâmeler40 ve cerâye41 yani aylık ve cerideler hep bunun Pervâne ve Nişaniyle yani buyrulur ve imzasiyle yazılırdı; bunun emri altında olmak üzere vilâyetlerde memurlar vardı.

Uluğ Bitikçi Memalik

Uluğ Bitikçi'nin (Divanı Kebir İlhani) baş kâtibidir. Biti; Türkçede vesika, berat, hûccet, mektup mânasın'da olup Bitikçi ise kâtip ve muharrir demektir. Bu divandan sadır olan emirleri, kararları yazdırır ve divana ait mali işleri takip ve tahsil eder; divan âzalariyle görüşerek miri emvalin artmasına çalışırdı.

Divanın varidat ve masarifat defterlerini tetkik eder ve divan kayıtlarını zabteylerdi. Divan işlerinin mercii bu idi; eyaletlerdeki divanlarda bulunan Bitikçileri bu atardı; verilmesi lâzım gelen beratlar ve vesikalar da bunun müsaadesiyle yazılırdı.

İlhani divanındaki Bitikçilerle Bahşiler42' tarafından yazılan ferman ve emirler gönderilecek milletlerin lisan ve yazıları ile yazılmak kanundu Bağdad ve Irak Arap taraflarını gidecek hükümler Arapça, İran ve diğer Fars lisanı konuşan veya resmî muharreratı Farsça olan yerlere ve devletlere Farsça ve keza Türk ve Moğollara da kendi dil ve yazılariyle hükümler giderdi; bundan dolayı İlhani divanında muhtelif lisan ve yazıları bilen muhtelif din ve mezhebe mensup Bahşiyan ve Bitikciyanı divan denilen İnşa dairesi vardı.

Bahşîlerin en itibarlısı, İlhanı âzam yani hükümdarın beraberinde bulunup Moğol hükümlerini ve onlara ait yazıları bizzat yazmak ve ya yazdırmakla meşgul olan İlhanlı ahkâmı kâtibi idi. Bunun pek ziyade mutemet adamlardan olması icap ederdi.

Damgayı büzürk denilen büyük damga anahtarının evvelce Bitikçi'de bulunduğunu Camiüttevarih yazmaktadır. Uluğ Bitikçi, emirlere ve vezirlere ait pervâne yani fermân ve hükümleri iyice tetkik ile beyaza çekerdi. Ûlke, Tümen, Hezâre ve Sade emirlerine ait mufassal yarlığların arkalarına onların kolayca anlaşılması için hulâsalarını yazmak buna aitti; bu, ihtiyarlar veya malûl olursa evlât vesâir mutemetlerini kendi işi için vekil bırakabilirdi.

Münşii Divanı Büzürk

Bunun dairesine (İnşâî memâlik) yahut (Divanı resâil) denirdi Divânı İlhanîden hükümdarlara, emir ve vezirlere ve devlet adamlarına yazılacak nâme, fermân; berat, misâl ve muharreratı burası yazardı ve bittabi herkesin rütbe, derece ve mevkiine göre muhtelif tabirler kullanırdı. Bunların sehli mümteni olarak yazılması, muğlâk ve imâlı kelimelerin kullanılması kesinlikle yasaklanmıştı.

Münşii Divanı Büzürk'ün bir vazifesi de hükümdarın sır kâtibi olması idi. Bu dairenin inşa muamelâtına hiç kimse müdahale edemezdi; o nasıl münasip görürse öyle yazardı; maiyetinde bir kalem heyeti vardı ve bunların hepsi de yüksek kalem sahibi, âlim adamlardı. Münşîi Divanı Büzürk Divandaki muayyen maaşından başka yazılan berat, menşur ve misâllerden de Hakkı inşa namiyle aidat alırdı.43

Büyük Selçukîlerle Anadolu Selçukîlerinde olduğu gibi Moğollarda ve şubesi olan İlhanîlerde ecnebi devletlerle olan mükâtebat (yazışma ve bürokratik işlemler) Farsça, Uygurca ve Arapça idi; fakat Farsça daha ziyadece görülmektedir.

Mengü Kaan zamanında papaya yazılan nâme Farsça yazılmıştı. Oktay Kaan'ın Sultan Alâüddin Keykubad'a göndermiş olduğu Nâme de Farsça idi; bundan başka Sultan Ahmed Tekûdar ile Gazan Mahmut Han'ın Memlûk hükümdarlarına gönderdikleri Nâmeler Arapça idi. İlhanîlerin

idare ve nüfuzları altındaki milletlere gidecek hüküm ve kararlar Fars lisaniyle yazılırdı. Muhaberat ulaklar veya elçi denilen tatarlar vasıtasiyle olurdu.

İlhanî Emirleri

İlhanîlerde şehzâdelerden sonra Nuyin veyâ Nuyan44 denilen ve hizmet ve faaliyetleriyle maruf olan Emirler gelirlerdi. Bunlar muhtelif Moğol kabilelerinden veya Türklerdendi. Nuyin olabilmek için küçüklükten başlayarak harplerde ve hükümdar maiyetinde hizmet görmüş olmak ve tedrici yetişmek lâzımdı. Nuyinler en son olarak Beylerbeyi rütbesine kadar çıkarlardı. Bu rütbe büyük İlhan ordusunun Umum Kumandanlığı idi. Bütün divân memurlarıyla ulema sınıfı vezirin hüküm ve nüfuzu altında oldukları gibi bilumum askeri sınıfta Beylerbeyi'nin kumandası altında idiler.

Beylerbeyinden sonra Ulus Emirleri denilen üç büyük kumandan gelirdi. Beylerbeyi de esas itibariyle Ulus Emirlerinden olup fakat derecesi diğer üç Ulus Emirinden yüksekti. Üç ulus emirine Kol Beyi denirdi. Yarlığlarda Ulus emîrlerinin isimleri zikredilirdi. Beylerbeyliği merkezde bulunup diğer üç Ulus emirinin muayyen mıntıkaları vardı.

Moğollar fethettikleri garp memleketlerindeki mümessillere yani valii umumilere Ulus emiri derlerdi; bunlar hükümdar namına hükümet ettiklerinden idareleri altındaki geniş eyaletlerin bütün ahvalinden mes'ul edilir, salâhiyetleri dahilinde olmayan şeyleri arz ederek talimat alırlardı.

Ulus emirlerinin idareleri altındaki yerlerde kendisine merbut olarak Ölke emirleri ile Tümen, Hezâre, Sade ve Dehe emirleri bulunurlardı. Bundan başka mıntıkalarındaki divan ve adli işlerde de murakabeleri vardı.

Ulus emirleri haftada iki gün (Kirpâsı muazzam) dedikleri divan çadırında dava görüp şikâyet dinler ve yasaya taallûk edenler hakkında hüküm verir ve şer'î işleri de kadıya havale ederlerdi. Ulus beyleri

Osmanlıların beylerbeyilerine ve Memlûklerin Nâibi saltanatlarına benzemektedir. Ulus emirleri hükümdarın yanında yani orduda bulundukları zaman mıntıkalarındaki vekilleri onların namlarına iş görüp imzalarını atmağ mezun idiler.

Ümerai Büzürk denilen bu birinci derecedeki Ulus emîrleri ve Nuyinlerden sonra ikinci sınıf Emîrler gelirdi; bunlar Ülke ve Tümen emirleri idiler. 45

Tümen yani on bin kişinin kumandanı olan emirlere (Emiri Tümen) derlerdi. Tümen emirlerinin mutlak surette Nuyin olmaları lâzım gelmezdi. Her Emiri Tümen'in maiyyetinde on Hezâre emiri bulunurdu.

Emiri Hezâre yani binbaşıdan sonra Emîri Sade yani yüzbaşı ve sonra Emiri Dehe (onbaşı) gelirdi. Ordu ümerasının ve zabitlerin rütbe ve dereceleri bundan fazla ve eksik olmazdı.

İlhanilerde rütbe büyüdükçe şeref ve itibarla beraber mes'uliyet arttığı gibi ölüm de yaklaşırdı. Harpte ufak bir muvaffakiyetsizlik Yargu'yu yani mahkemeyi mûcip olup neticesi idamdı; dayakla kurtulanlar pek azdı; onun için İlhanilerde ileri gelen Beylerbeyi ve Nuyinlerin ve vezirlerin harp müstesna olarak eceliyle ölenlerine az tesadüf edilmektedir.

Vazifesinde ihmal ve tekâsül gösteren emîrler, yargıya çekilerek derecesine göre hapis, dayak ve katl cezalarından biriyle tecziye edilirlerdi.

Argun Aka'nın oğlu Lekzi büyük emirlerden olduğu halde Teküdar zamanında saltanat iddiasına kalkan Argun Han'a karşı arzu göstermediğinden dolayı Argun'un cülûsunu müteakıb emirlikten azlolunarak yüz sopa yemek suretiyle hayatını kurtarabilmişti.

1 Fransızcadan Türkçeye Andon Tınghır ve Kirkor Sinapian tarafından 1891, 1892 yıllarında hazırlanıp yayınlanan iki ciltlik Türkçe-Fransızca

Istılahlar Lügati.

2 Nermin Abadan, Bürokrasi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1959 Ankara.

3 Ömer Lütfi Barkan, İktisat Tarihi, Kitap 11 1957, Sh. 31, Tabii Veya Ayni Ekonomi (Natüralwirtsohaft) İle Mülk Ekonomi.

4 M Sohael Rostovtzeff, A, Large Estate in Egypt in thc 3 rd Cent 8. C., University -of Wisconsin 1922 sh. 126-129.

5 Recai Okandan. Umumi Hukuk Tarihi Dersleri, İstanbul Hukuk Fakültesi Yayınları No. 104, İstanbul 1952.

6 Eberhard, W. Eski Çin Kültürü ve Türkler DTCF Dergisi, Ankara, 1942.

7 Arsal Sadri Maksudi, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul 1947, s. 225.

8 Guignes, Joseph de-Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumîsi, çev. Hüseyin Cahid, İstanbul 1923, 8 cilt.

9 Arsal, s. 219, Cin Halil- Akgündüz Ahmet, Türk Hukuk Tarihi, Kamu Hukuku c. I., Konya 1989, s. 34.

10 Ögel Bahaeddin, Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara 1982, s. 88-89.

11 Caferoğlu, Ahmet, Türk Kavimleri, Ankara 1972.

12 Kurat Akdes Nimet, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkmenistan Hanlarına Aid Yarlık ve Bitikler, İstanbul 1940, s. 4.

13 “Bitigci”, İslam Ansiklopedisi C. 1. İstanbul 1944.

14 Prof. Dr. Faruk Sümer, Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.

15 Cahun, Leon, Türk Tarihi, İstanbul 1316 (1898).

16 Divitcioğlu, Sencer, Oğuz’dan Selçuklu’ya, İstanbul 1994.

17 Divitcioğlu, Sencer, Nasıl Bir Tarih? (Köktürkler, Karahanlılar), Bağlam, İstanbul 1992.

18 ERKİN, Alptekin, Uygur Türkleri, İstanbul Boğaziçi Yay, 1978.

19 ARSAL, s. 107; Cin- Akgündüz s. 59; Mansuroğlu, s. 659; ÜÇOK Coşkun- Mumcu Ahmet, Türk Hukuk Tarihi. Ankara 1985, s. 29.

20 Şıratori, Sinologische Beitrâge zur Geschichte der Türkvölkec, C. İI. Petesburg 1902.

21 İzgı Özkan, Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre), Ankara 1987, s. 91.

22 Esin, Emel, Türk Kültür Tarihi ve İç Asya'daki Erken Safhalar, Ankara 1985.

23 Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, (Çeviren: Arat Reşit Rahmeti~, Ankara 1988, s. 198.

24 Kâşgari Divan-ı Lugat it- Türk de İlımga kelimesini "sultanın mektuplarını Türk yazısı ile yazan kâtip" şeklinde izah etmiştir. Mansuroğlu, s. 657.

25 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, TTK yayınları, Ankara 1984.

26 Bertold Spuler, İran Moğolları, Çeviren Cemal Köprülü, TTK, Ankara, 1957.

27 Togan, Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1970.

28 Kalkaşandi. Esas İsmi Şahabeddin Ebulabbas Ahmed Bin Abdullah (1355-1418) 14-15. Asırlarda yaşamış büyük Arap münşii ve müverrihi.

29 Vassaf Tarihi, C. I, S. 110.

30 Vassaf Tarihi, C. IV, S. 79.

31 Sahibi divan Mehmed Cüveyni asîl bir aileye mensuptu; ecdadı Abbasi, Selçuki ve Harezmşahlar devirlerinde devlet işlerinde bulunmuşlardı. İslâm Bürokrasisinde Sasanilerin esaslarına riayet edilmişti; devlet işleri muayyen sınıfın ve ailelerin ellerinde bulunmuş ve babadan evlâda intikal eylemişti; reayanın üstünde addedilen bir kâtip ve kalem

sınıfını bu suretle İslâmi devirlerde de görmekteyiz; bunu daha sonraları Osmanlılarda da göreceğiz. Tetkike muhtaç bir rivayete göre iki asır devlet işlerinde bulunan Cüveyni ailesinin büyük ceddi Abbasi veziri (Fazıl ibn Rebi) imiş. Bu aileden Bahaüd-din Mehmed ibn Ali ve Müntehabüddin Bedi’i Cüveyni’den birincisi Harezmşah Atsız’ın (1128 - 1156) ikincisi Selçuki Hükümdarı Sultan Sencer’in divani inşasında hizmet etmişlerdi. Yine bunlardan Şemsüddin Mehmed ibn Bahaüddin Ali ise Sultan Mehmed Harezmşah’ın (1200-1220) divanında Müstevfi bulunmuştu; aynı zat Celâlüddin Mengüberti zamanında da bu hizmette bulundu. Onun oğlu Bahaüddin Mehmed Moğol Kağanı Oktay tarafından Horasan ve Mazenderan havalisine Sahibi divan tayin edilmişti. Hülâgü ya da hizmet eylemişti.

32 Vassaf, C. IV, S. 436; Düsturûlkâtib, S. 186.

33 Defter tâbiri Altınordu Hanlığı’nda da kullanılmıştır. Bu devlette muhtelif havali, mıntaka ve çehirlerde tarhedilmiş olan vergi ve rüsumun cetveline Defter denilmektedir.

34 Bir gün Gazan’ın veziri Hoca Şerefüddin Simnani, hükümdarın huzumnda bir deftere bakmak istiyerek onu Müstevfi Muînüddin’den istedi ve o da maiyetindeki Seyyid Hamza’ya: (Seyid, falan defteri getir) dedi: bunun ûzerine Gazan Âli Resal’e hürmeten Seyid’in maiyyette bulunduğunu istemiyerek (mademki defter Seyid’dedir; niçin Muinüddin’in emriyle olsun. Bundan sonra Hamza benim yarlıgım hükmiyle Defterdârii Memâlik olacakur) demişti. Düsturülkâtib.

35 Düsturülkâtib’den; Daha sonra Seyyid Hamza’nın oğlu Şerefüddin Hasan, babasının yerine (Defterdârîi Memâlik) oldu. İlhanîye Devleti’nin parçalanması üzerine (Defterdarii Memalik) vezifesi de kalktı. Defterdarîi Memâlik vazife itibariyle Osmanl’lardaki Defter Eminine benzerdi.

36 Düsturülkâtib'de buna Kanun ve Yasamisî defteri deniliyor. Maliye ıstılahınca, malî usulleri ve onların sureti icrasını, hukukı divaniye ve eşhasın emlâkini tafsil ve ihtiva eden deftere (Kanun defteri) denilmektedir.

37 Profesör Zeki Velidî tarafindan tetkik edilen, Yusuf Ağa Kütüphanesi'ndeki 1756 numaralı İlhanîlerin Maliye tarihine ait (Saadetnâme) isimli eser, defter isimleri oradan nakledilmiştir (Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti, S. 14).

38 Bu kayıtlara göre Serşümar'ın başsayıcı ve Altınordu Hanlığı'ndaki Salig memuru yani nüfus tahrircisi, Haneşümar'ın mesken ve hane talırircisi ve Bağşümar'ın da bağ ve bahçe tahrir memurları olmaları muhtemeldir. Kobçur ise ağnam vergisi olup senede iki taksitte toplanır ve yüz hayvanda bir hayvan alınırdı. Bu tabirin şümulü bazen genişlemiş ve bazen da yukarıki tarzda devam etmiştir. Kobçur bazı kere divanca mukarrer vergiye alem olmuştur (Cihanküşa, C. II, S. 254 hâmiş). Menkü Kaan zamanında ehaliden toplanan nüfus vergisine Kupçur denilirdi Türkiyat Mecmuası, C. 4, S. 40'da Profesör Ahmed Caferoğlu'nun Uygurlarda Hukuki ve Malî Istılahlar isimli makalesine ve Hukuk ve İktisat Mecmuasında Bartold'un (İlhaniler Devrinde Malî Vaziyet) makalesiyle ayni mecmuada Profesör Zeki Velidi'nin (Mogollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti) isimli makalelerine bakılmalıdır. Kobçur tâbiri Osmanlılarda Fatih Sultan Mehmed devrine kadar kullanılmış ve Karamanoğulları da inkırazlarına kadar ayni ıstılahı istimal.

39 İşraf'ın kelime anlamı eşya ve hadiselere tepeden bakan.

40 Yargunâme; Cengiz yasasına göre Yargacı denilen yasa memurunun verdigi mahkeme ilâmıdır.

41 Ceraye sadaka nevinden verilen zahire olup yine sadaka olarak verilen hayvan yemine de Alik denilirdi.

42 Bahşi, Türk ve Moğollara mahsus kitapları Uygur lisanında yazan kâtiplere, Moğolların cerrahlarına, Budistlerin Reisi ruhanisine ve daha sonraları Hindistan'da Baburîler zamanında orduların hesaplarını tetkik eden memura ve Kırgızlarda Baksi adiyle, afsunlariyle hastaları iyi eden falcı ve sihirbazlara ve Türkmenlerce halk türkücüsüne ve Kobuz denilen saza alem olduğu görülüyorsa da (İslâm Ansiklopedisi Bahşî maddesi) Düsturülkâtib'de Bitikçiler kastedilmektedir; bu hususa dair diğer bilgiler ise şöyle; Bahşi Lâma demektir, Arap ve Acem münevverleri Buda mezhebi saliklerine Bahşi unvanını veriyorlardı ki, bunlara Çince (Hüşang) ve Tibet'te (Lâma) derlerdi. Sihirbazlara, müneccimlere, putperest ruhanîlere Bahşi derlerdi. Bunlar sureti umumiyede sihirbaz idiler, gaibden haber verirler, ru'ya tâbir ederler ve tabiblik yaparlardı. Bahşîler, az çok okumuş yazmış, malûmat sahibi şahıslar olduklarından daha sonraları İran ve Maveraünnehir Moğolları tarafından okuyup yazanlara Bahşi denilmek âdet oldu. Gazan Han'dan itibaren veya az sonra kâtiplere bahşi denilmesi gelenekleşti. Daha geniş bilgi için bk. (M. F. Köprülü, Türk Edebiyatının Menşei, Milli Tetebbular Mecmuası, sayı 4, S. 13 - 25).

43 Kienitz, Friedrich Karl, Osmanlılardan Önceki Anadolu Türklerinin Politikve Kültür Bakımından Dünya Tarihindeki Önemi, çev. Mithat San, İstanbul 1986.

44 Nuyin ve Nuyan, Kumandan, Prens, Asılzade, Serasker, Serdar manalarına gelir. Nuyan veya Nuin, Serdar, Serasker, Şehzâde manasına gelmektedir. Lugatı Nevaiye'de Kumandan, Prens, Asılzade mukabilidir.

45 Barthold, Wilhelm, İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I (İstanbul 1931)

Eski Türk Hukuk Vesikaları / Prof. Dr. Reşit Rahmetî Arat [s.907-928]

I. Şarkî Türkistan'da Yapılan Araştırmalara Kısa Bir Bakış

Her büyük keşifte olduğu gibi, Türk Milletinin eski kültür merkezlerinin keşfi ve buralarda muhafaza edilmiş bulunan Türk Kültür Eserleri'nin meydana çıkarılması da bir tesadüf eseri olmuştur. İngiliz zabitlerinden Bower, 1890 yılında Kuça şehrinde bulunduğu sırada, iki yerli Türk köylüsünden kayın ağacı kabuğuna yazılı bir yazma eser satın almış ve bunu Kalküta'daki Asya Tetkik Cemiyetine vermiştir. Ertesi yıl cemiyetin katibi tarafından yazılan makalede bu eserin IV. asrın sonlarına doğru kaleme alınan ve o güne kadar bilinen Hintçe yazılı eserlerin en eskisini teşkil ettiği açıklanmıştır. Bilindiği gibi, Hindistan'ın havası çok rutubetli olduğundan, orada muhafaza edilen yazma eserlerin tarihi nispeten yeni olup, bunların en eskileri XI. asra ait bulunmakta idi. 609 yılına ait bir yazma eser Japonya'da muhafaza edilmiştir.

Türkistan'da bu kadar eski bir devire ait bir eserin bulunması âlimlerin dikkatlerini bu taraflara yöneltmelerine sebep olmuştur. 1892 yılında buralara gelen Fransız seyyahı Dutreuil de Rhins'in Hotan şehrinde satın aldığı bir eserin 1897 yılında tetkik ve neşrinden sonra, Türkistan en mühim araştırma sahası haline gelmiştir. Bu sonuncu eser II. asra ait olup, Hintçenin prakrit şivesinde yazılmış, burkan mezhebi çerçevesi içinde, manzum parçalar ihtiva etmekte idi. Eserin yazıldığı alfabe de, o güne kadar yalnız Hindistan'ın şimalinde bulunan taş-kitabelerde kullanıldığı zannedilen, kharoşthO alfabesi idi.

Türkistan'ın asıl ahalisini teşkil eden Türklerin memleketlerinde bu gibi eserlerin bulunduğundan haberleri vardı; fakat bunların mahiyeti ve bu

eserlerin Türk milli tarihi için olduğu kadar, cihan kültür tarihi içinde taşıdıkları ehemmiyet hakkında malumatları yok idi. Bilindiği gibi, yapı malzemesinin kıtlığından dolayı, şarki Türkistan'daki binalar umumiyetle kerpiçten yapılmış olup, zamanla harabe haline gelmiş olan bu yapıların enkazı ziraatle uğraşan yerli köylüler için mükemmel bir gübre hazinesi teşkil etmiştir. Bu gübre tarlalara nakledilirken, bunlar arasında bulunan yazma eserlerin de bir kısmı gübre vazifesi görmüş ve birkaçı da böylece seyyahların eline geçmiştir.

Bundan sonra artık Türkistan devamlı araştırma sahası olmuştur. Burada yapılan araştırmalara sırası ile şu milletler iştirak etmiştir. (şarki Türkistan'da yapılan araştırma ve bunların neticeleri hakkında toplu malumat için bk. Vilhelm Thomsen, Aus Ostturkentans Vergangenheit, Alm. trc. H. H. Schaeder, Ungar, Jahrb. V, H. 1, 1925, s. 1-24; W. Geiger, Die archäolog und literarischen Funde in Chin Turkestan und ihre Bedeutung für die oriental. Wissenschaft, Erlangen, 1912 ve H. Lüders, Über die literarischen Funde von Osttuskistan Sitzb. PAW, 1914):

1. Finder. 1898 yılında C. Munck ile Dr. Otto Donner garbi Çin ile şarki Türkistan'da bir araştırma yapmışlardır. (Bk. O. Donner, Resa i Central Asien 1898, Helsingfors, 1901).

2. Ruslar. 1898 yılında, daha önce de arkeoloji seyahatleri ile tanınmış olan Klementz şarkî Türkistan'ın şimal kısmında bulunmuş ve Turfan harabelerini tetkik etmiştir. (bk. D. Kementz, Nachrichten über die von der Kaiserl. Akad. d. wiss zu St-Petersburg im Jahre 1898 ausgerüst, Exped. nach Turfan H. 1 [Rusçadan trc. O. v. Haller] , Petersburg 1899).

3. İngilizler. 1900/1901 yıllarında, Hindistan'da bulunan Aurel Stein, Hindistan hükümetinin yardımı ile, Türkistan'ın cenup yolu üzerinde araştırma gezisinde bulunmuş ve bilhassa Hotan ve civarını tetkik etmiştir. Burada harebelerde bulunan yazma eserlerinin çoğu

kharowthO alfabesi ile tahta üzerine yazılmış mektup ve vesikalarından ibaret olup, bunların bir kısmı II. III. asırlara ait bulunmaktadır. Aynı harabelerde eski Türk alfabesi ile yazılan Türkçe vesikalar da bulunmuştur. Buralarda meydana çıkan vesikaların en eskisi 98 (M.Ö.) yılına ait ve askeri teşkilat ile ilgilidir. Cenup yolunun şark ucundan ve Çin seddinin biraz aşağısında bulunan Tung-Huan şehri civarında, dağlar oyularak yapılan "Bin bir burkan mağaraları" vardır. Bunların çoğu, Turfan harabelerinde olduğu gibi, renkli resimler ile süslenmiştir. Daha Avrupalılar buralara gelmeden, Tao mezhebine mensup bir kesiş tarafından burada bir kütüphanenin bulunduğu haber verilmişti. Bu kütüphanenin bulunduğu oda, 1000 yıllarına doğru, düşmanlardan muhafaza maksadı ile, kapısı taşlar ile örülmüş olup, bir tamir esnasında keşfedilmiş ve içindeki eserlerden böylece haber alınmış idi. Bu kütüphanedeki eserlerin mühim bir kısmı, Aurel Stein tarafından, Londra'ya nakledilmiştir. Bu zat 1913/1914 yıllarında bir daha oraları ziyaret etmiştir. Londra'ya getirilen yazmalar India Office kütüphanesinde olup, bir kısmı sonradan British Museum'a nakledilmiştir. Bir kısmının, muhtemel olarak Türkçe yazmaların, anlaşma gereğince, Hindistan hükümeti merkezinde bir kütüphaneye verilmiş olması mümkündür. (bk. A. Stein, Ancient Khotan, Dailent report of archelog. exploart in Chinese Turkestan I-II, Oxford 1907; Serendia. Detailed report of expl. in Central Asia and Westermost China, I-V, Oxford, 1921; -Innermost Asia-Detailed report of expl. in Central Asia, Kansu and Eastern Iran, I-IV, Oxford, 192).

4. Almanlar. Bundan sonra daha itinalı hazırlanmış olan Alman heyetlerinin araştırmaları gelir. Alman hükümeti ve Alman ilim cemiyetlerinin geniş maddi yardımı ile desteklenen bu araştırmaların neticeleri de, diğerlerine nispetle daha verimli olmuştur.

İlk Alman Heyeti, 1902-1903 yılı kışında, Grünwedel idaresinde, Turfan ile Uygurların devlet merkezi olan Kara-Şehir ve İdikkut-Şehri civarında araştırmalarda bulunmuştur. (bk. a. Grünwedel, Bericht über archäologische arbeiten in Idikutschari und Ungebung im Winter 1902-1903 Sitzb. d. Kgl. Bayer. Akad. d. Wis XXIV, Abt. 1, München, 1906).

İkinci Alman Heyeti 1904 yılının son baharından 1907 yılının şubatına kadar araştırmalarına devam etmiş ve meşhur A.V. LE Coq riyasetinde çalışmıştır. (bk. A. V. Le Coq A short account of the origin, journey and results of the first royal Prussian (second German) expedition to Turfan in Chinese Turkistan, JRAS, Apr. 1909; - Reise und Ergebnisse der zweiten Deutschen Turfan Expedition. Mitt. d. Georg. Ges. in München, V, H. 1, 1910;- Bericht über Reisen und Arbeiten in Chinesisch-Turkistan. Zeitschr. f. Ethnologie, H. 4-5, 1907).

Üçüncü Alman Heyeti, 1908-1912 yılları arasında, kısmen Grünwedel'in idaresinde çalışmış ve bilhassa duvar resimlerinin nakli ile meşgul olmuştur. 2. ve 3. Turfan heyeti için bk. bir de A. v. Le Coq, Auf Hellas Spuren in Ostturkistan. Berichte und Abenteuer der II. und III. Deutschen Turfan-Expedition (Leipzig, 1926, 166 s., bir çok resim ve haritalar ile).

Dördüncü Alman Heyeti, 1913-1914 yıllarında, bu defa tekrar A.v. Le Coq idaresinde çalışmalarına devam etmiştir (bk. A.v. Le Coq, Die vierte Deutsche Turfan-Expedition, Turan, 1918, 1-2). İlk dünya harbinin başlaması ile, Alman heyetinin faaliyeti durmuştur. A.v. Le Coq'un Türkistan'da geçirdiği müddet içinde yaptığı müşahadeleri ile araştırmaların neticeleri hakkında kaleme almış olduğu eserleri için bk. Von Land und Leute in Ostturkistan. Berichte und Abenteuer der 4. Deutschen Turfanexpendition (Leipzig, 1928; 183 s., bir çok resim ve haritalar ile).

5. Japonlar Japon burkancılarından keşiş Kont Otani 1902 yılında Kuça civarını araştırmış ve sonraları şarki Türkistan'ın diğer kısımlarını da gezerek, Tung-Huan'daki kütüphanenin mühim bir kısmını memleketine nakletmiştir. Japonca'daki Türkçe eserlerin mühim miktarda olduğu anlaşılmakla beraber, bunların mahiyeti hakkında henüz bir bilgiye sahip bulunmamaktayız.

6. Fransızlar Fransız sinologlarından P. Pelliot 1906-1909 yıllarında Çin'de yaptığı seyahati esnasında şarki Türkistan'ı da ziyaret etmiş ve Tung-Huan'daki yazmaların bir kısmını Paris'e götürmüştür. Bu yazmalar P. Pelliot'nun hayatında kendi evinde kalmış ve ölümünü müteakip, Biblioth National'e nakledilmiştir. Bu kolleksiyona dahil yazmaların mahiyeti henüz belli değildir (bk. P. Pelliot Rapport sur mission au Turkestan chinos 1906-1909) Comptes rendus des Seances de I'Acad, des Iuscript, et Bell Lettres, Paris, 1910).

7. Çinliler Son zamanlarda Çin'de de eski eserlerin memleket dışına çıkarılması yasağı konulmuş ve bundan sonra Türkistan'da bulunan eserlerin resmi memurların eline geçen kısmı Pekin'deki Milli kütüphaneye nakledilmeye başlanmıştır. Tung-Huan kütüphanesindeki eserlerin kalan kısmı böylece Pekin'e gönderilmiştir. Pekin'deki eski Türkçe eserlerin mahiyeti hakkında bir bilgiye sahip bulunmuyoruz. Yalnız meşhur Çinli âlim ve seyyah Hüen Tsang'ın vaktiyle Türkçeye tercüme edilmiş olan seyahatnamesinin iki cildinin bu eserler arasında bulunduğunu hatırlatmak faydalı olur (aş. bk.).

Bir taraftan birinci dünya harbinin araya girmiş olması, diğer taraftan Çinlilerin eski eserler hakkında koydukları yasaklar, büyük bir hızla ele alınmış bulunan araştırmaların devamına mani olmuş ve harpten sonra her milletin kendi dahili meseleleri ile uğraşmaları büyük ölçüde ilmi heyetlerin gönderilmesine imkan vermemiştir. Bundan sonra meydana çıkan eserler

artık tesadüflere ve ayrı şahısların başka maksatlar ile giriştikleri teşebbüslere münhasır kalmıştır. Bu sonuncular ara

sında bilhassa mühim bir eserin ilim dünyasınca nasıl malum olduğunu burada kaydetmek isterim. Berlin'de tahsilde bulunan şarki Türkistanlı talebelerden biri bir tatil esnasında, büyük hacimde ve 100 varakı geçen bir Türkçe yazma getirmiş idi. Berlin akademesi labaratuvarında bu yazma temizlenip, ütülenerek, istifade edilebilecek şekle getirildikten sonra, sinolog arkadaşlarının yardımı ile, bu eserin 629-640 yıllarında Çin'den Hindistan'a seyahat eden ve bu devrin çok mühim görgü şahiti olan Çinli Hüen-Tsang'ın eserinin o zamanlarda Türkler tarafından kendi dillerine çevirdikleri bir tercümesi olduğu tespit edildi. Paraya ihtiyacı olan talebe bu eseri satmak istiyordu. Eserin ehemmiyeti tebarüz ettirilerek, Türkiye Maarif vekaletine müracaat edilmiş ise de, müspet bir cevap alınamamış ve eser Paris Milli kütüphanesine satılmıştır. Mühim bir kısmının sonraları Pekin kütüphanesinde bulunduğu anlaşılan bu eser, Çincenin yabancı kelimelerin yazılışına müsait olmaması karşısında, Türk kültür tarihi için en mühim kaynaklarından birini teşkil etmektedir.

İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde, Yıldız sarayından gelen yazmalar arasında, henüz temizlenmemiş yazmaları ihtiva eden bir paket bulunmuştur. Bu paketin saraya neden ve nasıl geldiği, kati olarak, aydınlanamamıştır; fakat bunun Turfan'dan geldiğine muhakkak gözü ile bakılabilir. Paket içinde Uygur alfabesi ile yazılan 7 vesika, manicilere ait bir sahifenin parçası, bir burkan metnine ait bir sahifenin bir parçası, tahta-basma ile teksir edilen büyük bir sahifenin bir kısmı, 14 parçadan ibaret Çince tomarlar, Hint alfabesi ile yazılı bir eserin 10 sahifesi ve aynı şekilde, fakat her iki tarafı yazılı bir eserin 10 sahifesi ve aynı şekilde, fakat her iki tarafı yazılı bir sahife bulunmaktadır (tafsilat için bk. Ural-Altaische Jahrbücher).

Bugün birbirinden çok uzak olan bu muhtelif memleketlerin kütüphanelerini süsleyen bir Türk eserlerinin bir Türk kütüphanesinde filmler halinde bile olsa, toplanması zaruridir. Türk kültürünü Araştırma Enstitüsünün bu hususta ön-ayak olmasını beklemek, yerinde bir dilek olur, kanaatindeyim.

Berlin Akademisinde bulunan eserlerin sayısı ve mahiyeti hakkında sarih bilgiye sahip bulunuyoruz. Bugüne kadar neşredilmiş olan eserlerin mühim bir kısmı bu koleksiyona dahil eserlerdir. Tek tük neşredilen parçalar dışında, diğer kütüphanelerde bulunan Türkçe yazmalar hakkında yeterli bilgimiz yoktur. Neşredilen eserler henüz neşredilmemiş olan eserler ile kıyaslanacak olursa, bu nispetin 1/100'i dahi bulmadığı emniyetle söylenebilir.

Şimdiye kadar ele geçirilmiş olan bu Türkçe eserlerin yalnız bir tesadüfle ve ancak kazma küreğin vurulduu yerlerde meydana çıkmış olduğunu unutmamak lazımdır. onun için bu kültür eserlerinin en büyük ve belki de en mühim kısmının hâlâ toprağın altında bulunduğunu hesaba katmak doğru olur. Yalnız dua edelim de, daha planlı araştırmalara imkan buluncaya kadar, Türk vatanının bu bölgesinin bu eserleri bin yıldan fazla ihtimamla muhafazasına yardım eden, kuru ve yağmursuz iklimi ile ab-u-havası değişmesin ve daha bir müddet bizim bu eski kültür hazinemizi kucağında muhafazaya devam etsin.

II. Eski Türk Hukuk Vesikaları ve Bunlar Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Bütün bu yazılı malzemenin burada ancak içtimai hayatta insanlar arasında her türlü muamele ve anlaşma ile ilgili kayıtlar ve bilhassa hukuk vesikaları üzerinde durulacaktır.

Şimdiye kadar bu vesikalar üzerinde yapılmış olan belli-başlı çalışmalar, neşir tarihi sırası ile, şunlardır:

1. Amyot, Memoires concernant I’Historie les sciences les Arts, le moeurs… XIV, 1789.

Şarkî Türkistan’da bulunan 15 vesikanın Fransızcaya tercümesi; Min sülâlesi devrine âit bu 15 Çince ve Uygurca vesikanın eski taşbasma neşri Akad. Nauk’un Şarkiyat Enstitüsünde bulunmaktadır. Burada bahis mevzuu edilen 3 Uygurca vesika için bk. aş. 2.

2. J. Klaproth, Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren, 1812.

Burada Min sülalesi devrine ait 3 Uygurca vesika neşredilmiştir; krş. yk.1.

3. W. Radloff, Altuigurische Sprachproben aus Turfan von Dr… Klementz. Nachrichten über diye von d.k. Akad. d. Wiss. zu St.Petersburg im Jahre 1898 ausgerüstete Expedition nach Turfan nr. 1, 1899, s. 55 v.d.

Burada 2 hukuk vesikası işlenmiştir.

4. W. Radloff, Uigurische Schrftstücke in Text und Übersetzung ‘Albert Grünwedel, Bericht über archeolog. Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902/1903. ABAW, KI. 1, c. XXIV, Abt. I, München, 1905).

Burada 24 eski Türkçe hukuk vesikası okunmuş ve tercüme edilmiştir.

5. W. Radloff, Ein F ragment in Türkischer Runenschrift (İzvest. Aked. Nauk, 1910, s. 1025-1029).

Bu parça S. F. Oldenburg tarafından şarki Türkistan’dan getirilmiştir.

6. V. Thomsen, M. A. Stein Manuscripts in Turkish “runic” script (Jras, 1912, January).

Burada eski Türk alfabesi ile yazılmış birkaç hukuk vesikası bulunmaktadır (krş. A. Bernstam, Sotsialno-ekonomiçeskiy stroy orhono-eniseyskih türok, 1946, s. 53-54).

7. W. Radloff, Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von

S. Malov herausgeben. Leningard, 1928.

Şimdiye kadar neşredilen en büyük vesika mecmuası olup, 102 muhtelif vesika ihtiva etmektedir.

8. A.v. Le Coq Handschriftliche uigurische Urkunden aus Turfan (Turan, 1918, s. 449-460).

Burada 4 vesika neşredilmiştir (krş. S. E. Malov, Zap, Kolleg. vostokovedov, I, 1925, s. 552-556).

9. A.v. Le Coq, Kurze Einführung in die uigurische Schrift (USOS, XXI, 19…, S. 107-109).

Numune olarak, 2 hukuk vesikası neşredilmiştir.

10. Cl. Huart, Documents de I'Asie Centrale (Mission Pelliot). Trois actes notairés arabes de Yarkend (JA, IV, 1914).

Buradaki vesikalar 1096, 1112 ve 1114 yıllarına ait bulunmaktadır.

11. S.E. Malov, Dva uygurskih dokumenta (Rabotı vostçn. fakult. Sredne-Asiatsk. gosular. universteta: 'İWdü 'l-cüman, Taşkent, 1927, s. 387-394).

Burada 2 vesika okunmuş, tercüme ve izah edilmiştir.

12. S. E. Malov, Uygursckie rukopisn dokument eksped. S.F. Oldenburga (Zapiski instit. vostokovedeniya Akad. Nauk, I, Leningard, 1932).

Burada 5 hukuk vesikası okunmakta, tercüme ve izah edilmektedir.

13. R. Rahmeti Arat, Uygurca yazmalar arasında (Türk Tarih, Arkeologiya ve Etnografya Dergisi, İstanbul, 1938, III, 101-102).

Burada evvelce Radloff-Malov, Uigur Sprachd., s. 28-32 nr. 22'de neşredilmiş olan bir vesika yeniden ele alınmıştır.

14. G. J. Ramstedt, Four Uigurian documents (C. G. Mannerheim, Across Asia from West to East in 1906-1908, Helsinki, 1940, s. 1-12).

Dört vesikanın faksimilesi, okunuşu ve tercümesi verilmektedir.

15- S. Malov, Pamyatniki drevnetürksoy pismennosti (Akad. Nauk SSR, Moskova-Leningrad, 1951).

Burada bulunan 7 vesikadan ilk ikisi (1. s. 200-204 ve 2. s. 204-207) ilk defa neşredilmekte olup, diğer 5 vesika Usp'den alınmıştır (=R. 7, 16, 19, 27, 28).

16. Masao Mori, A Study on Uygur Documents of Loans for consumption (Mem. of the Research Depart of the Toyo Bunko, nr.20,1960).

Bir vesika okunmuş, tercüme ve izah edilmiştir.

17. R. Rahmeti Arat, Uygurca yazmalar arasında (Ural-Altaische Jahrbücher).

Burada İstanbul'da bulunan bir vesikanın metni, tercüme ve izahı yapılmış ve İstanbul koleksiyonu hakkında malumat verilmiştir.

Bunlar dışında, vesikaların şekil ve muhtevası ile ilgili çalışmalar için bk. H. Herrfahrdt, Das Formular der uigurischen Schuldurkunden (Zeitschr. f. vergl. Reschtswissenschaft, XLVIII, Stuttgart-Berlin, s. 93-103); A. Caferoğlu, Uygurlarda hukuk ve maliye Istılahları (Türkiyat Mecm., 1934, 43 s.); A. N. Bernştam, Uygurskie yüridiçeskie dokument (Probl. istoçnikovedeniya, III, 1940, s. 61-84); I. Giriş, II. Hukuk vesikalarının neşri ve bunların eski Türkçe abideler arasındaki yeri, III. Vesikaların Umumi hatları, IV. Vesika şekillerinin menşei ve V. vesikaların nevileri kısımlarını ihtiva eden bu makaleyi görmek mümkün olmamıştır.

Şimdiye kadar neşredilmiş olan Uygur vesikaları ile ilgili çalışmalar arasında sayı ve dolayısıyla çeşit bakımından, Radloff Malov'un Uigurische Sprachdenkmäler'i en mühim bir yer işgal eder. Fakat bu neşrin de, eserden

herkesin istifadesine engel olan birçok eksikleri vardır. Msl. Burada 102 vesikadan ancak 39 vesikanın transkripsiyonu verilmiş olup, bunlar da Rus alfabesinin işaretli harfleri ile yapılmış bulunmaktadır. Bu metinler de Radloff'un, sonraları kendisinin de vazgeçmiş olduğu, eski Türkçe hakkındaki yanlış nazariyesine göre okunmuş olduğundan, bunlar istifadeyi kolaylaştırmaktan ziyade, zihinleri karıştıracak bir şekil almıştır. Esere alınmış olan vesikaların büyük bir kısmının transkripsiyonu verilmemiş, fakat vesikaların metni, müellifin kendi okuyuşuna göre, uygur harfleri ile tab edilmiştir. Vesikaların faksimileleri esere eklenmemiş olduğundan, tereddütlü yerlerin kontrolü güçleşmekte ve birçok hallerde bu büsbütün imkansız olmaktadır. S. Malov'un tashihleri de her suale cevap verecek mahiyette değildir. W. Radloff tercüme ve izahları Almanca yazılmış olduğu halde, esere sonradan Malov tarafından yapılan ek ve tashihler, bilhassa lugatçedeki Türkçe söz ve tabirlerin karşılığı Rusça olarak verilmiştir. Bu husus da eserden vasıtasız olarak istifadeyi güçleştirmektedir. Burada bu kıymetli eserin küçümsendiği fikri anlaşılmasın. Bununla ancak bu metinlerin, asıl dilciler dışında, vesikaların muhtevası ile ilgilenmek isteyen kimselerin istifade edecekleri bir halde bulunmadığı belirtilmek istenilmiştir.

Diğer taraftan vesikaların günlük hayat ihtiyacına göre ve muvakkat bir zaman içinde mahdut bir muhit için kaleme alındığı ve bundan dolayı yazısının, istisnasız olarak, işlek el yazısı ile yazıldığını ve diğer Uygurca metinler ile, msl. dini metinler ile, mukayese edilmeyecek derecede güç okunduğunu da unutmamak gerekir. Bu vesikalarda geçen şahıs adları ile çok defa yalnız bu gibi vesikalara has olan kısaltılmış tabirler, bugün kullanılmayan kısmen, Türkçe ve kısmen Türklerin temasta bulundukları komşularından alınan ölçü ve ölçek isimleri ve bunların kıymetlerinin tayininin güçlüğü, okunması kadar metnin anlaşılmasını da zorlaştıran

amillerdir. Bunların doğru tespiti ve tayini belki de bu vesikaların toplu halde bir araya tetkiki ile ancak mümkün olabilir.

Hukuk vesikalarının araştırılmasının, milletlerin içtimai müesseselerinin gelişmesini takip hususunda ne kadar büyük yardımda bulunabileceğini burada hatırlatmak bile fazladır. Yalnız bu münasebetle şu noktanın unutulmaması gerekir. Tarihimizin eski devirlerinde Türklerin vücuda getirdikleri müesselerinin esasları hakkında malumat verebilecek ve Türklerin kendileri tarafından yazılan bu malzemenin ehemmiyeti, yalnız hukuk sahası hudutları içinde kalmaz, Türk kültür tarihinin her dalını az-çok ilgilendirir. Çünkü Türk ülkesinin bu bölgesi -Türklerin kurdukları diğer benzer merkezleri meydana çıkıncaya kadar, bunu emniyetle söyleyebiliriz - Türk tarihinde öyle büyük bir rol oynamıştır ki, biz bunu ancak Türkiye'nin dünya kültür tarihinde oynadığı rol ile mukayese edebiliriz. Onun için bu bölgedeki malzemenin tetkiki bize o devirdeki durumlarını henüz açık göremediğimiz diğer Türk bölgelerindeki müesseseleri tasavvur etmemize ve oralarda muhafaza edilen tek tük vesikaları daha iyi anlamamazı yardım edecektir.

III. Hukuk Vesikalarının Mahiyeti

Mevcut vesikaların bir kısmı şahısların cemiyet ve devlet ile olan münasebetlerine ait olup bir kısmı da ayrı fertler arasında cereyan eden muamele ile ilgilidir.

Fertler arasında yapılan muamelenin devletin bu hususları tanzim eden kanunlarına istinat etmiş olması tabiidir. Aksi takdirde fertler arasında yapılan akitlerin manası kalmazdı. Yalnız burada bilhassa bir noktaya dikkatin çekilmesi icap eder. Mukaveleler arasında öyle vesikalar vardır ki, bunlardan zikredilen mevzulardan bazıları için bugün ayrıca mukavele yapmak ve senet tanzim etmek, fuzuli olmasa bile, tuhaf karşılanabilir. Msl. bir yerden başka bir yere gidip gelmek için, birinden bir eşek kiralanıyor ve

bunun için şahitler önünde bir senet imzalanıyor. Senette kira bedelinin nev'i ve miktarı tayin ile bunun dönüşte ödeneceği tespit ediliyor. Bedelin ödenmediği takdirde, kiracının başka biri ile müşterek arazisinden kiralayanın istifade edeceği ve yolda eşek herhangi bir kazaya uğradığı takdirde de, kiracının eşek sahibine başka bir eşek vereceği taahhüt ediliyor. -Çok az miktarda alınan ödünç paralar için de buna benzer senetler yapılmıştır. Para meselesinde belki de bu işle meşgul, bir nevi bankacılığın mevcudiyeti düşünülebilir. -Bu çeşit senetler arasında bir tanesi de birine ait olan cariyenin bir müddet çalıştırılmak üzere, başka birine devri ile ilgilidir. Müddeti gelince, cariye eski sahibinin yanında dönüyor. Bu iki şahıs arasında artık herhangi bir dava mevzuu kalmamış olması icap eder. Fakat ileride cariyenin eşyası (elbise v.b.) hususunda itiraza maruz kalmamak için, yeniden bir vesika tanzim ediliyor. Cariyenin eşyaları ile birlikte geri alındığı ve bu hususta herhangi bir dava mevzuu kalmadığı tespit edildikten sonra, eğer buna itaraz eden ve aksini iddiada bulunan biri çıkarsa, ceza olarak, büyük orduya beş altın yastuk, şehzadelere birer altın yastuk, Iduk-Kut'a bir altın yastuk, Koçu'daki hazineye bir gümüş yastuk ödeyecektir. Cariyenin o müddet içinde çalıştığı için ödenen para iki yastuk ve yirmi gümüşten ibarettir. Cariyenin çalıştığı yerde bırakmış olduğu veya böyle bir iddiaya mevzu teşkil edilebilecek eşyasının kıymeti her halde ceza olarak tespit edilen miktarın çok çok dünunda bulunması icap eder.

Bütün vesikalar tetkik edilip, bu devreye ait diğer malumat bir araya getirilinceye kadar, bu hususta bir fikir ileri sürmek doğru olmamakla beraber, insanların o zamanlar şimdikinden daha çok kanunlara bağlı oldukları düşünülebilir.

Fertlerin devlet müesseseleri ve cemiyet içindeki muhtelif zümreler (ruhani, askeri, idari vb.) ile olan ilgileri hakkında da vesikalardan oldukça mühim malumat elde etmek mümkündür.

Vesikaları, açık olarak, iki bölümde toplamak mümkündür: 1. fertlerin, ayrı ayrı veya toplu halde, kendi aralarındaki muamelenin tanzimi ve 2. fertlerin, ayrı ayrı veya toplu bir halde, devlet ile olan münasebetlerinin tanzimi. Bu iki bölüm, duruma göre, birbirine karışmış olarak da vesikalarda ifadesini bulmaktadır. Devletle ilgili olanlar nüfus sayımı, aynen veya nakden ödenen muhtelif vergiler, devlet işletmeleri olarak vasıflandırabileceğimiz müesseselerde iş mükellefiyeti vb. hususlarda devletin tebaaya karşı tutumu cari kanun ve hükümleri ile tespbit edilmiş olduğundan, bunların vesikalara intikali ancak istisnai hallerde bahis konusu olmaktadır. Bunların teferruatını o devrin kanun dergilerinde aramamız gerekir.

Fertler arasındaki muamelelere esas olan kanunların mahiyeti yakından bilinmemekle beraber, vesikaların tanziminde ve ehemmiyetlerine göre gözetilen usuller, böyle bir içtimai nizamı tespit eden kanunların, hiç değilse esas hatları ile, mevcudiyetlerini icap ettirmektedir. Mesela ayrı şahıslar arasında yapılan anlaşmalarda, itiraz hakkı olan kimselerin itirazda bulunmamaları için, ayrıca kayıtlar konulmaktadır. Bunlar arasında, vesikayı tanzim eden şahısların durumuna göre, en yakın akrabalardan başlayarak, en uzak akrabalara doğru (oğul, kız, büyük kardeş, küçük kardeş, güvey, yeğen, dayı Wadaş, WaWadaş, toEmış, uruE, tarıE) zikredildikten başka, akrabalık dışında bir nizamın mümessilleri bazen yer almaktadır. Mesela onluE yüzlüg (arazi ile câriye ve köle satışlarında ve vasiyetnâmelerde) “on-başı” ve “yüz-başı” tâbirleri, önceleri birer askeri tabir olmakla beraber, sonraları sivil teşkilat nizamında da yer almıştır. Cengiz devlet teşkilatının rehberleri olan Uygurlardan bu idare usulü Moğollara ve dolayısı ile onların idaresinde kurulan Türk devletlerinde ve oralardan da Türklere tabi olan diğer milletlere de geçmiştir. Son zamanlara kadar Rusya’da umumi olarak kullanılmış olan, köylerde seçimle tayin

edilen en küçük devlet memurunun unvanı “onbaşı” (desyatnik) ve “yüz-başı” (sotnik) idi. Bunların vesikalarda zikredilmiş olması, herhangi bir mülkiyet hakkının devri ve dolayısı ile devlet ve fertlerin hukuku ile ilgili bulunmasından ileri gelmiş olmalıdır.

Bundan başka, umumiyetle “on-başı” ile “yüz-başı”nın zikredildiği vesikalarda ve onlardan başka, bir de alımçı ve birimçi (köle satışında) zikredilmektedir ki, bunların da itirazlarında herhalde bir kanuni mesnede dayanmış olmaları lazım gelir.

Bazı vesikaların halk huzurunda veya A ve B huzuunda tanzim edildiği ayrıca kaydedilmektedir ki, bunların devletin ilgili memurları olup olmadığı araştırılmaya değer.

IV. Hukuk Vesikalarının Nevileri

Eski Türkçe hukuk vesikalarını, bugünkü kullanışlarına göre senet, makbuz, mukavele vb. şeklinde, hukukî kıymetleri bakımından da ayrı bir tasnife tabi tutmak mümkündür. Bazen vesikalarda bunların hukukî durumları ayrıca belirtilmiştir. Burada kullanılan tâbirler şunlardır:

1. bitig, yazı ile tespit edilen herhangi bir muamele vesikasına verilen, umumî bir isimdir. Misâlleri için bk. a) resmî idâre makamlarına verilen yazılı beyannamelerde (101/R 40, 121/R 41,140/055, 215/67) ve b) fertler arasındaki yazılı anlaşmalarda R3 ve 9; krş. Usp., fihrist).

2. baş bitig, asıl ve esas vesika için kullanılmış bir tabir olup, bunun yerine, çın bitig (“hakiki senet”), çın baş bitig veya öa bitig tabirleri de geçer. Mesela birinin mülkünde bulunan bir kadın ev hizmetçisinin satış muamelesinde tanzim edilen vesikanın arkasına “A’nın baş bitingi” kayıtlıdır (300/R61). -Vaktiyle satın alınan bağın baş bitiği aranıp, bulunamamış; sonradan meydana çıktığı takdirde, bunun vuçua olması kaydı ile, resmî kırmızı damga ile mühürlenerek, yeniden bir vesika tanzim edilmiştir. (80/84). -Bir bağın kiracısı; A’nın verdiği senedin (baş bitig) idiş

bitig olduğu, bunun çın bitig olduğunu iddia etmeyeceği ve bağını istediği anda iâde edeceği hakkında teminat vermektedir (276/R 6). -Bir mektupta, Koçu veya Kızıl'da A'nın baş bitig'i bulunduğu ve bunun aranıp, gönderilmesi istenilmektedir (287/R 17). -Bir mukavelenin metninde baş bitig tabiri geçmektedir (179/30).

3. çın bitig (bk. baş bitig, çın baş bitig, öa bitg), hakiki sened, asıl mukavele, Msl. biri A.'ya bitig veriyor, onun kendisine bağ için verdiği baş bitig'in olduğunu, bunun çın bitig olduğunu iddia etmeyeceğini taahhüt ediyor (276/R 6).

4. çın baş bitig (krş. baş bitig, çın bitig ve öa bitig), hakiki, esas sened, vesika. Msl. bir mektupta, A'ya ait bağı cemaatin zorla satmak istediği ve bunun yerine B'ye başka bir bağ verileceği; bağımsız kalmak istemezse, kendisindeki idiş bitig'i verip, çın baş bitig yapıp göndermesi, bitig gelince, eskisi yerine, yeni bir bağ alacağı yazılıyor (292/24).

5. idiş bitig, bununla kira veya ortaklık yolu ile, bir mülkten muvakkaten istifade için tanzim edilen vesika anlaşılmış olmalıdır. Msl. muayyen miktar şarap mukabilinde biri bağını başkasına işletmeğe veriyor; bu hususta mukavele münasebeti ile, bağ işletecek olan kendi tarafından bir vesika imzalıyor ve bağı için yapılan mukavelenin bir baş bitig olmayıp, idiş bitig olduğu ve kendisinin bunun çın bitig olduğunu iddia etmeyeceğini ve sahibi bağı ne zaman isterse, birikmiş kirası ile birlikte, derhal iade edeceğini taahhüt ediyor (276/R 6). -Aynı vesika ile ilgili olması muhtemel bir mektupta idiş bitig'i verip, yerine çın baş bitig tanzim edip gönderilmesi istenilmektedir (292/R 24).

6. öa bitig (krş. baş bitig, çın bitig, çın baş bitig), vesikalardaki kullanılışına göre, baş bitig vb. benziyorsa da, burada öa ("önce") kelimesinin asıl manası ile ilgili bir mefhum kastedilmiş olmalıdır. -Radloff-Malov'da bu tabir üç vesikada geçmektedir. Nr. 35'te Radloff'un

anıa ve soa şeklinde okumuş olduğu bu tabiri Malov oa şeklinde tashih etmektedir. Nr.48'de Radloff öa okumakta, fakat esere ilave edilen fotoda oa yazılmaktadır. Nr. 112'de ise, Radloff vesikanın yalnız tercümesini vermekte ve bunu, "anfängliche Schrift" şeklinde tercüme etmektedir ki, bu öa bitig'e tekabül eder. Sonradan Uygur harfleri ile basılan metinde Malov tarafından öa şeklinde, ince olarak dizdirilmiştir. Bunun metnin aslı ile bir daha karşılaştırılması gerekir. Misalleri için bk. msl. biri, tasrih edilmemekle beraber, veresiye almış olması muhtemel bir mala karşılık, bir öa bitig veriyor; bunun kaybolması üzerine, bir tutup turEu sened tanzim ediliyor ve eskisi meydana çıktığı takdirde, vuçua olup, hukümsüz kalacağı kaydediliyor (275/R5).-Birçok kimseler ile davalı olan, A'ya ait gümüşten şu kadarını alıyor ve bu hususta öa bitig'e itirazı olmadığına, fakat diğer hususlarda davası baki kalacağına dair bir senet veriyor (R 112). - Birinden faizle verilen gümüş alınıyor ve öa bitig'i kaybolduğundan, yerine buçua bitig veriyor; eskisi meydana çıkarsa, hukümsüz olacağı belirtiliyor (R 48).- Aynı mealde başka bir vesika için bk. 184/35.

7. vuçua , buçua bitig; kaybolan baş bitig veya öa bitig yerine geçmek üzere tanzim edilen vesikaya delalet eder; bk. msl. satın alınmış olan bir bağın baş bitig 'i aranıp bulunamadığı, sonra meydana çıktığı takdirde vuçua olacağı hakkında resmi dairece, kızıl damgalı bir vesika tanzim edilmiştir (80/04).-Diğer misalleri için bk. 6. öa bitig'de zikredilen vesikalar.

8. yantut bitig, muayyen bir müddet için alınan malın iadesi münasebeti ile tanzim edilen vesika; bk. msl. biri A'ya yantut bitig veriyor; bağın dört yılı dolmuş olduğundan, 37 pamukluyu alıp, bağı iade ediyor (157/8).

9. yanut bitig (bk. nr. 10).

10. tutup turEu yanut bitig, muvakkat iade vesikası; Radloff-Malov, nr. 5'te biri başkasının (borçlu olduğu) ipekliği alıyor, öa bitig'i

kaybolduğundan, yerine tutup turEu yanut bitig veriyor; öa bitig meydana çıktığı takdirde, bunun vuçua olacağı tasrih ediliyor (275/R 5). (Burada yanut tabiri Malov tarafından da gözden geçirilmiş olduğundan, okuma hatası şimdilik bahis mevzuu değildir). Tuta turEu bitig (yarlığ) için bk. nr. 17.

11. ata bitigi “baba yazısı”, vasiyet-name; bilhassa babanın çocukları ile ilgili vasiyeti. Msl. bir baba oğullarından birine, büyük baba ve büyük annesi ile babasına devamlı duada bulunmak şartı ile, malının bir kısmını bırakıyor. Ruhani zümreye mensup olduğu anlaşılan bu oğul, kardeşleri ile on-başı ve yüz-başı dahil, hiç bir kisme tarafından, herhangi bir mükellefiyete tabi tutulmayacak; aksi takdirde, bu kimseler cezalandırılacaktır. Anlaşıldığına göre, kardeşleri bu vasiyeti yerine getirmemişler ve bu hususta, yazılış şeklinin de gösterdiği gibi, resmi daireden vasiyetnameyi teyit eder bir bir karar kaleme alnmıştır: “... babanızın bırakmış olduğu bitig’i tutmadan, A’dan kalan... alıyormuşsunuz; bundan sona babasının vasiyet-namesine göre hareket ederek, kendisinden hiçbir şey istemeyeceksiniz”. - Ayrıca “babası B’nin bitig’i yürürlükte olduğu için, verilmiştir” - şeklinde bir kayıt düşmüştür (77/01). - Bir mektupta da: “... sana söyleyemedim... benim oğlum senin küçük kardeşindir. Alım verim ve kalan isteyenler olursa, babasının bırakmış olduğu bitig’e göre hareket edip, ne söyleyeceğini sen bil” - denilmektedir (175/26). - Bir de zedelenmiş olan ve malını çocukları arasında taksim eden ve müşterek kullanılması lazım gelen mülkten her kesin müsavi istifadesini şart koşan bir vasiyetnamede: “... ata bitigi yürüsün diye... bitig verdim. Buna göre hareket etmeyenler, vasiyetnameyi itibara almayanlar günahına duçar olup, hisselerini almadıkları gibi, üstelik şu kadar dayak cezasına da çarptırılsınlar” - denilmektedir (R 55). - Biri ağır hastalanınca, öleceğini düşünerek, malının bir kısmını oğlu A’ya verilmesi için, bir vasiyetname

tanzim ediyor ve sonuna hep birlikte kendisini evlendirmeleri tavsiye ediliyor (83/07). - Biri ağır hastalığa tutularak, ne olur-ne olmaz diye, iki şahit ve iki memur huzurunda, karısı namına bir vasiyetname tanzim ediyor. Kendisi ölünce, karısı bir daha evlenmeyecek ve oğlunu büyütecek; diğer iki oğlu, üvey annelerinin kendilerine ait olduğu iddiası ile, onun işine karışmayacaklar (315/R 78).

12. budun bitigi, halk, cemaat ile ilgili vesikalar; msl. bir cemaat kendisine iki vergi ödemek ağır geldiğinden, 17 reis yanında toplanarak, bir anlaşma imzalıyor ve memurlara aynı şekilde mukabelede bulunmaya taahhüt ediyor. Halk fakir olduğu için, aynı zamanda iki vergi verecek durumda değildir. Vesikanın arkasında budun bitigi kaydı bulunmaktadır (314/R 77). - Bir cemaat, pamuklu mukabilinde yanında çalışan bir kalançı'yı borlukçı olarak veriyor ve birt vermekte olan başka bir kalançı'yı geri alıyorlar. O günden itibaren verdikleri kimseden vergi istemeyecekler. Dört şahit önünde tanzim edilen vesikadaki bir mührün il budun'a ait olduğu kayıtlıdır (284/R 14).

13. ötüg bitig, istid'a, arzuhal, inçü bağcılardan günün birinde ayrıca kalan vergisi istemeğe başlamışlar. Her iki vergiyi ödemek ağır geldiğinden, o devrin devlet reisi Tokluğ Timür'e (1347-1365) müracaat ederek, daha önceki hükümdarlar zamanındaki durumlarını belirtmek suretiyle, bu vergiden muaf tutulmalarını rica ediyorlar. Bu olmadığı takdirde inçü bağlarında çalışmaktan vazgeçeceklerini bildiriyorlar (R.R.A./R 22). - Hususi mektup şeklinde kaleme alınan bir ötüg bitig'de birinin rica ile getirildiği ve kendisine bu hususta imzalı sened verildiği, bu yazıyı alınca kimsenin ona herhangi bir müdahalede bulunmaması ve işi-güçü varsa, bunun mektup sahibi tarafından yapılacağı bildiriliyor (299/R 45).

14. yarlıE. Vesikalar arasında hükümdarlar tarafından tanzim edilen ve umumiyetle manastır ve manastır arazisi ile ilgili yarlıE'lar da

bulunmaktadır. Aynı vesikalarda bunların birkaç çeşidinin ismi geçmektedir. Bk. msl.

15. ulam yarlıE, manastır ile ona ait arazinin, hükümdarların ve bilhassa manastır amirlerinin değişmesinden dolayı yeni sahiplerine tevdi edilmesi münasebeti ile, devlet idaresince tanzim edilmiş bir vesika olup, intikal, devir vb. (ulam<ula-m) manasına veya buna yakın bir manada kullanılmış olmalıdır. Bk. msl vaktiyle Kadır Bilge Tengri İlig tarafından tesis edilen bir manastıra ait arazi ve içindekiler hakkında; şu şu kimselerin idaresinde bulunan manastır arazisi ve bağlarından herhangi bir vergi veya iş mükellefiyeti istenilmeyeceği ulam yarlıE ile birtürü yarlıE'da kayıtlı imiş. Vergilerden (birçok vergi ismi sıralamaktadır) muaf tutularak, memleket ve halk için duada bulunmaları arzusu ile, şu kimselere burasını yeniden vererek... idare etsinler; yaşadıkları müddetçe hakim olsunlar. Onlardan sonra da manastırda devamlı oturan rahipler hakim olsunlar... -deki cemaat karışmasın... vergi alınmasın ve kendileri iş mükellefiyetine tabi tutulmasınlar... Bunun için bu tuta turEu bitig yarlıE verilmiştir (Vesikada imza ve mühür olmadığından, bunun müsvedde veya kopya olduğu düşünülebilir) (322/R 88).

16. birtürü yarlıE, metindeki yerine göre, bunun da ulam yarlıE'ın bir benzeri olduğu anlaşılıyor: İntikal fermanı (misali için bk. 15).

17. tuta turEu bitig, bununla asıl yarlıE verilinceye kadar, manastırın idaresinin muvakkat bir müddet tanzimi için verilen vesika kasdedilmiş olmalıdır; bk. msl... manastıra ve manastıra ait araziye şunlar hükmetsinler. Manastırı terk etmeden, yaz-kış dua ile meşgul olsunlar. Araziye kimse müdahale etmesin. Onun için bu tuta tur

Eu bitig verilmiştir. (Bu vesika da manastır idaresini tanzim için verilmiş olmalıdır. Vesikanın alt sol kenarı na büyük al-tamEa basılmıştır). (154/5).

18. tuta turEu bitig yarlıE, herhangi bir usulsüzlüğün önüne geçmek üzere, şimdilik ve muvakkat bir zaman için veya aynı şahısların aynı şartlar altında bulundurulması faydalı görülen bir vesika manasına kullanılmış olmalıdır. (Misal için bk. nr. 15). (krş. bir de tutup turEu yanut bitig, nr. 9).

19. vakıf vesikaları. Vakıf ile ilgili eski Türkçe vesikaları, hepsi de dini vakıflar olmak üzere, üç kısımda toplamak mümkündür: A. manastır inşası münasebeti ile tanzim edilen vesikalar, B. manastırlara vakfedilen arazi veya bağların temlik vesikaları ve C. manastır veya manastıra ait bina ve arazi temlikinin devlet reisleri tarafından tasdiki ve vergilerden muaf tutulmaları için verilen fermanlar (bu sonuncu gruba dahil vesikalar için bk. nr. 14-17)

A. Bir manastır tesisi münasebeti ile tanzim edilen ve zamanımıza kadar muhafaza edilmiş olan üç vesikanın üçü de, binanın temeline konulmak üzere, kenarları yontularak uçları sivrileştirilmiş ağaç kazıklar üzerine yazılmıştır. Bunların ikisi Uygur harfleri ile Türkçe ve üçüncüsü Çince olarak tanzim edilmiştir.

Bu tesis vesikalarından biri, dinleyici rahibe Teariken Tigin Silig Terken ile dinleyici rahip Külüg Inanç Saçu Seaün tarafından, böyle bir te’sisin büyük sevaplarını din ulemasından duyduklarından ve bu sayede sonunda burkanlar diyarında doğmak arzusu ile kaleme alınmıştır. Koçu şehrinde bir mabedin harabeleri arasında bulunan ve III. Alman araştırma heyeti tarafından meydana çıkarılan bu kazık-vesikanın 768 yılına ait olması muhtemeldir (F.W.K. Müller, Zwei Pfahlinschriften aus der Turfanfunden. Abh. PAW. 1915, s. 3 - 16 ve R 26).

İkinci kazık-vesika da aynı maksat ve arzular ile, bir Türk beyi, karısı, kızı ve iki oğlu tarafından, bir manastır tesisi için yazılmış olup, bu sevaplı işten diğer akrabalarının da sebeplenecekleri kaydedilmektedir. Koçu şehrinin cenup duvarı civarında meydana çıkan bu vesikanın 767 veya 827

yılında tanzim edilmiş olması muhtemeldir. Birincisine nispetle daha büyük olan bu vesikanın yazılı çok silik olduğundan, iyice okunamamaktadır (F.W.K. Müller, Zwei Pfahlinschriften, Anhang 1).

Aynı şekilde tanzim edilen bir vesika da Seaim'de bir mabet harabesinde bulunmuştur. Vesika Çince yazılmış olmakla beraber, içerisinde geçen şahısların adları ve unvanları Türkçedir. Vesikanın yazılış tarihi ve maksadı ifade edilen kısımlar zedelenmiş olduğundan, bu hususlar tespit edilememektedir (F.W.K.Müller, Zwei Pfahlinschriften, s.17-21. 29-31).

B. Arazi vakfı ile ilgili bir vesikada, bunun hangi manastıra ait olacağı, arazinin hudutları, mahsulünün (darı, pamuk, şarap) miktarı etraflıca tespit edilmektedir. Vesikanın üst sağ kenarı eksiktir; tarihi 60'lık devre ile kayıtlıdır. Bu vakıf araziye kimse itirazda bulunmayacak; bulunursa, 77 kamçı cezası ile cezalandırılacaktır. Biri - başta ve ikisi - sonda olmak üzere, üç büyük al-damga ile mühürlenmiştir (129/045).

Bir şahıs memleket ve halkın korunması, kendisinin hastalanmaması ve ölünce, burkanlar huzurunda doğması için,... kimseden değiştirilip alınan,... sular ile sulanan ve ... büyüklüğündeki bağını... manastırdaki... zata vakfediyor. Koça'daki rahipler... yere gidip, merasime iştirak ettikleri vakit, onlara bu bağdan şarap ikram edilerek, hayır duaları alınacaktır. Bağın hudutları tespit ediliyor. Vakfedenin kardeş ve akrabasından kimse her hangi bir itirazda bulunmayacaktır. Vesikanın baş ve son kısımları eksiktir. Mevcut kısımda 8 mühür vardır.

Vesikanın halktan biri tarafından yapılan vakıf arazi ile ilgili olması, bilhassa dikkate değer.

20. Devlet ile fertler arasındaki münasebetleri tanzim eden vesikalar.

21. ulug defter kayıtları ile ilgili senetler ıduk-kut adına tanzim ve tümen ilçi begler'e hitap edilerek yazılmaktadır; bunların devletin en mühim işlerinden biri olan umumi sayım ile alakalı olması gerekir.

Ferdlerin devlete karşı her türlü mükellefiyetlerini tanzimde esas teşkil eden sayım ile ilgili, bu neviden mevcut her dört vesikanın (121/R 4, 101/R 40, 140 a/055, 215/67) dış görünüşü (muayyen satırların dışarı veya içeri alınması, şahıs veya mefhumların muayyen satırlarda ifade edilmesi, tarih kaydı vb.), birbirinin aynıdır. Bu benzerlik bunların bir devlet müessesesi tarafından büyük bir dikkatle tanzim edilip, sonradan mükelleflere imzalatılmış olduğuna yahut bunlar için önceden hazırlanmış senet şekillerinin bulunduğuna delalet eder.

Vesikalar evde mevcut kimselerin hepsinin "büyük deftere" kaydedildiği ve bunlardan başka, evde kimsenin bulunmadığına dair olup, aksi iddia edilip, bu iddia doğru çıktığı takdirde, ölüm veya ağır dayak cezası taahhüdü altına girilmektedir.

Bu taahhüt senedleri ile ilgili görünen bir vesika bu hususu biraz daha açıklayacak durumdadır. Ancak vesikanın baş tarafı zedelenmiş olduğundan, bunun kimin adına tanzim edildiği, açık olarak, belli değildir. Fakat vesikaya eklenen şahitlerin ifadesinde geçen Koçu (Uygur devletinin ve dolayısı ile Iduk Kut'un payıtahtı) şehri, bunun devlet idaresine verilen bir taahhüt olduğunu gösteriyor. Bu vesikada, yalnız başka bir yerde yapılan kaydın doğruluğu tasdik edilmekle kalmıyor, evde bulunan şahıslar, büyükten küçüğe doğru, sırası ile kaydediliyor. Msl. (..)6, (..)5, 30, 13, 10, 8 ve 5 yaşlarında olan kimselerden son ikisinin oğulları olduğu ayrıca tasrih ediliyor. Diğerleri vesikanın zedelenmiş kısmına tesadüf ettiğinden, bunların aile ile olan bağları tespit edilemiyor. Senedin okunabilen kısmında, zikredilen şahısların sayısı yedi olup, bu sayının aslında daha fazla bulunmuş olması da muhtemeldir.

Bu senedin diğerlerinden farklı tarafı, senette yazılanların yanlış olduğu iddia edilir ve bu doğru çıkarsa, 57 kamçı cezasına çarptırılacağı ve bir de kendisine ait yastuk'tan mahrum kalacağı kaydının bulunmasıdır.

Vesikanın altında, bunun doğruluğuna şahit gösterilen iki şahsın, yazıda zikredilen kimselerin ve yaşlıların doğru olduğu ve bunların Koçu tesbit (?) ettiği vakit de mevcut bulunduğu ve yastuk'u alıp, vergilerini ödedikleri, buradan hiçbir yere ayrılmadıklarına dair ifadeleri yazılıyor ve bunun yalan olduğu iddia edilir ve bu doğru çıkarsa, 57'şer kamçı cezasına razı oldukları kaydediliyor.

Senedi veren ve buna şahitlik edenlerin zikrettiği yastuk'un niçin verildiği ayrıca kaydedilmemiştir. Bu devlete ait bir para olabileceği gibi, bu şahsın başka bir şekilde temin ettiği bir geliri olup, bunun senetteki zikri bir nevi ceza mahiyetinde kayda geçirilmiş olabilir.

Devlet ve fertler arasındaki münasebetler ile ilgili vesikalar daha çok devlete ödenecek vergiler ile devlete ait iş yerlerinde çalışan kimselere dairdir. Elde mevcut vesikalar iyice araştırılıncaya kadar, ahalinin bu mükellefiyetleri hakkında bir fikir edinmek güç olacaktır. Burada bununla ilgili vesikalar hakkında birkaç örnek verilmekle iktifa edilecektir. Msl. kalançe en çok karşılaşılan bu tabir ile, devlete umumi mahiyette muayyen bir vergi veren bir zümre kasdedilmiş olacaktır; bk. msl. bizimle brlikte kalançı olan A'yı borlukçı olarak verip, bizim birt'e tabi olan B adlı kalançı'mızı geri aldık. Bu günden itibaren A'dan vergileri almayacağız. 4 şahit önünde tanzim edilen bu vesikanın sonunda "bu nişan... adlı il budun'undur" denilmekte ve bir de" ... ile faydalı olduğu için, borluk sahibi A'yı borlukçı olarak verip, B'yi geri aldık" kaydı tekrarlanmaktadır (284/R 14).

Turfan'da birinden kalan kesmişler ve kendisi kalançı olmuş; o birine mektup yazarak, orada lazım gelen muameleyi yapıp, mühürlü bir vesika göndermesini istemiş. Kendisinin eski durumu her halde şimdikinden daha iyi olmuş olacak (214/66). -Biri kalançı olmuş; diğer borçları da çok olduğundan, bu vergiyi ödeyememiş ve oradan uzaklaşmak mecburiyetinde

kalmış. Kendisinin başka biri ile ortak bağını, borçlarını ödemek şartı ile, birine bırakmış 3 yıl içinde borcunu ödeyip, bağını geri alacak; ödemeğe muvaffak olamazsa, bağını o şahsa terk edecek (298/R 32). - kalan için bk. bir de 77/01, 175/26, 291/R 21; inçü kalanı 116/031; çıgay kalançı budun 314/R 77).

borlukçı (inçü borlukçı); Lükçüa'deki bağa inçü'den borlukçı verilsin denildiği için, A'nın inçü kalanı'n kesip, kendisini borlukçı olarak verdik (116/031). -...inçü borluk'a çalışmak üzere bir evli kimse verilsin denildiği için, biz beyler A'nın kalan'ını halk üzrine dağıtıp, kendisini borlukçı olarak verdik. Ondan... vergileri istemeyeceğiz (291/R 21). - inçü borlukçı'lar da kalan verecekleri için, A, B ve C kalan'larının D'ye versinler (293/R 25).

baEçı (inçü baEçı); inçü baEçı'lardan kalan kesilmeğe başlanınca, burada çalışan ahali toplu halde, kalan'ın kaldırılması için, devrin hükümdarına müracaat ediyor (tarih: 1347-1365 (R 22).

uluEçı, A Beş-Balık ulaEçı hesabından B'ye bir ulaEçı versin ve bunu 7. sıraya kaydetsin (211/63). - Altın-Kapu'daki 16 at (techizatı ile birlikte) ve her 4 ata bir ulaEçı A ve B'den tedarik edilsin (144/059).

tapıEçı, A ilçiye verilecek bir tapıEçı'yı B versin (173/24).

işçi, "...tarihte işçi yazılıp, ayın 15'inde işe başladı; ayın 16 ve 17'sinde işe gelmedi; ayın 18'inde A'nın oğlu işe geldi" (88/018).- "...kimseleri A toplayıp getirsin". Listede 25 kişinin ismi yazılı, fakat işin nev'i tasrih edilmemiş (115/030). - "...bu on kişiyi A götürüp çalıştırsın" (114/029); bk. bir de R 122, 240, 118/033 ve 20 a-b.

Buraya kadar iş mükellefiyeti gibi görünen bu kayıtlar yanında, aynı vergi ödemeleri de vardır; msl.

at, at ulaE,... dan gelen ilçilere (3 kişi) şehirde binek 6 attan A 2 at verip, 2 gün için 3 bakır gümüş kopçır hesabına kaydetsin (R 53). -...1 at ulaE verip, 1/2... kopçır ... (R 53). -... pamuklu almaya gidenlere (2 kişi) ...

gidecek 2 attan A 1 at ulaE verip, 3 kopçır... (R 53). - ileri askeri karakoldan at almaya gelenlere (2 kişi) şehirde binek 2 attan A 1 at ulaE verip, 2 gün için 3 kopçır... (R 53). - A'nın B'ye ait kopçır gümüşünden, C'nin at kirası için 3 bakır gümüş verip, hesabına kaydetsin (193/44). -...2 bakır gümüş... (201/53). - A ve B elçilere Kızıl'a gidecek 4 attan C 1 at verip, Lükçüa ve Turfan atları hesabına kaydetsin (203/55); A elçiye Urumçı'ya gidecek 4 ulaE'dan B 1 at verip, posta atı hesabına kaydetsin (199/50);... kimseler halktan toplayıp,... için 26 at, 21 eşek ve 32 pamuklu versinler (Mal.II); A elçiye,... gidecek 10 attan B 1 at versin (R 392). -A'nın 1 1/2 str. kopçır gümüşünü alıp, ulaE kirası için verdim (202/54). - ... 1 1/2 str. kopçır gümüşünü alıp, posta ile geçen elçinin ulaE'ına verdim (194/45). - ... 1 1/2 str. kopçır gümüşüne, elçinin Koçu'ya gidip-gelmesi için bir at ulaE aldık (216/R 39). -Bunun mükelleflerce sıra ile ödendiği anlaşılıyor (211/63, 213/65).

kopçır gümüşü; misalleri için bk. yk. at, at ulaE; bir de kopçır tarıE (307/R 69, R 54, 121 b/R 39).

tamga gümüşü;...tarihte, şu (...) kimselerdeki koyun yılına ait 3 str. gümüşü aldım; bu 3 str. tamga gümüşünü yont yılına ait tamga gümüşüne hesap edelim (191/42ab).

Beyler ve elçilerin seyahatlarinde herhangi bir mahalde kaldıkları müddetçe mahalli idarenin misafiri oldukları ve onların iaşesi ile ilgili maddelerin ahaliden tedarik edildiği anlaşılmaktadır. Msl. beyleri ağırlayıp, uğurlamak için tayin edilen şarap (224/76, 303/R 65, 317/R 80), beylere verilecek yemek için (122/038), elçiye konakta yiyecek koyun ve un (119/034) vb. muayyen şahıslar verecek ve bu ödemeler onların sıraları (3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10) hesabına kaydedilecektir. Bir vesikada verilen 1 koyunun 10. sıraya ve aynı vesika ile istenilen şarabın 3. sıraya kaydedileceği yazılıdır. A beye verilecek ve Lükçüa hesabına kayıtlı 6 sıE buğdaydan 1

sıE buğday, 1 sıE darı ve 1 kap şarap senedi (196/47); falan elçilere Lükçüa'e gidecek eşyadan üzüm... verilmesi emri (197/48; resmi şekle uygun ve 3 mühür); elçiye... iş için şu şeylerin (elbise, pamuklu vb.) verilmesi (165/16); beyi ve nökerlerine verilecek şeylerin (arpa vb.) verilmesi (208 b/60, üç mühür); elçileri karşılamak için hazır şaraptan A 3 batman şarap derhal versin (177/18); falan elçi ve nökerlerine, yol yiyeceği için, şu kadar et ve şu kadar un verilsin (256/037; resmi emir); elçiye ayın 26'sına kadar sıra yemeği için 1 kap şarabı falanın bağı versin (312/R 75); falan yere gidecek eski şarabı hazır bulundurun, ihmal ederseniz, günahı sizin üzerinizde olacaktır (229/81). - Bunlar yanında muhtelif hesaplar, alınan ve ödenen paraları içine alan vesikalar bulunmaktadır ki, bir nevi banka muamelesini hatırlatmaktadır (103/018; R 50, 15, 130/045, 128/044, 139/054, 140b /055 vb.)

Bu vesikalar daha küçük ölçüde olup, bazen büyük al-damga ile mühürlenmekte, bazen de birçok defa iki bazı hallerde daha çok mühür kullanılmaktadır. Merkezi ve mahalli idare adamlarının, elçilerin muayyen yere gitmeleri için lazım olan at, araba, yiyecek ve içecekleri ve hatta giyeceklerinin teminini isteyen bu emirlerin tetkiki sayesinde o devrin idare usulü hakkında aydınlatıcı bazı malumat elde edilebilir. Bunların, fert veya cemaat halinde, sıra ile ödenmiş olan bir nevi aynı vergi olduğu kayıtlardan sarih olarak anlaşılmaktadır.

Yukarıda da işaret edilmiş olduğu gibi, devletle fertler arasındaki mali mükellefiyetlerin hepsi de doğrudan-doğruya fertlere teveccüh etmeyip, fertlerin mensup bulundukları cemaatler vasıtası ile tevzi edilmiş olmalıdır. Ayrı şahsıların ödemek mecburiyetinde bulundukları vergiler de, onların mensup olduğu topluluk tarafından, bir nevi toplu-sözleşme usulü ile taahhüt edilmiş olacaktır. Vesikalarda fertlerin bir çeşit vergi mükellefiyetinden başka bir çeşide geçerken, eski vergilerin topluluk

tarafından kendi üzerine alınması buna delalet eder. Fakat asıl durumun aydınlatılması için, bütün bu kayıtların toptan araştırılmasının neticesini beklemek gerekir.

V. Hukuk Vesikalarının Tanzimi

Vesikalar muayyen bir usule göre tanzim edilmektedir. Burada kullanılan usuller, vesikaların nevine göre, az-çok farklı olmakla beraber, aynı neviden olanlar, tamamen denilebilecek derecede, birbirinin aynıdır. Elde mevcut vesikaların muhtelif saha ve devirlere ait bulunduğu düşünülürse, bu vesikaları kullanmış olan türk muhitinin uzun zamandan beri hak ve hukuk bakımından mükemmel tanzim edilmiş olan bir ictimai hayata malik olduğu neticesine varılabilir.

Türk hukuk vesikaları bu yönden henüz ciddi bir araştırmaya tabi tutulmamıştır. H. Herfahrdt'ın (yk.bk.) faizli borç senetlerinin şekli hakkında, daha ziyade tavsifi mahiyette olan bir makalesinden başka, bu mesele bir hukuçu tarafından ele alınmamıştır. (A. N. Bernştam'ın 23 sahifelik makalesini görmek imkanını bulamadım; muhtevasına bakılırsa, bunun da hukuk vesikalarına umumi bir bakıştan ibaret olduğu anlaşılır). Bu teşebbüs de gösteriyor ki, mevcut vesikaların metinleri herkes tarafından istifade edilebilecek bir şekilde neşredilmedikçe, bu gibi teşebbüslerden esaslı bir netice beklemek güçtür.

İki taraflı anlaşma ile kaleme alının vesikaların tanziminde, sırası ile, başlıca şu hususiyetlerin kaydedildiği görülüyor:

1. Tarih
2. Vesikalarda adları geçen şahıslar
3. Mukavele yapılmasının sebepleri
4. Anlaşmanın mevzuu, mahiyeti ve mukabilinde verilen bedelin tesbiti
5. Bedelin ödeme usul ve şartları.

6. Borçlu meydanda bulunmadığı takdirde, onun yerine geçecek kimselerin tasrihi.

7. Mukavele şartlarının korunması ve buna itirazda bulunabilecek kimselerin zikri.

8. Anlaşmayı bozmak isteyenlere karşı alınan tedbirler.

9. Mukavele yapan taraflar ve şahitlerin zikri.

10. Mukavelenin metnini kaleme alan şahsın zikri.

11. Vesikalarda imza ve mühürler.

1. Mukavelelerde Tarih Tespiti

Türklerde tarih zaptı hakkında bugün azçok malumat sahibi bulunuyoruz (krş.msl.R.Rahmeti Arat, Türkische Turfan-Texte, VII. Abh. PAW, 1936, s. 79-83 ve bir de ayn.mll., Türklerde tarih zaptı, TTK Kurultayı zabıtları,). Bu kısaca şu şekilde hulasa edilebilir: 1. 12-yıllık devre (12 hayvan ismine izafetle, yılın adı, ay ve güne işaret edilir); 2. 60 yıllık devre (12 yıllık devre ile Çinlilerin 10-luk devresinin birleştirilmesinden meydana gelir); 3. 180 yıllık devre (60 yıllık devrenin, baş, orta, ve son kaydı ile, üç misline çıkarılmasından husule gelir); 4. Türk hükümdar sülalelerine göre tayin edilen tarih (burada, başlangıç olarak, hükümdar Kül Bilge Tengri’nin tahta çıkması alınmıştır); 5. Selevki takvimine göre tayin edilen tarih (Nesturi mezhebinde bulunan Türklerde hükümdar İskender’e göre hesaplanır); 6. Mani’nin ölüm yılına göre tayin edilen tarih (Mani mezhebinde bulunan Türklerde kullanılmıştır); 7. Yezdigird takvimine göre hesaplanan tarih (burada 60-lık devre içindeki unsurlar da birlikte kullanılır); 8. Çin sülalelerine göre yapılan tarih zabıtları ve 9. hicri tarih.

12 yıllık devre, tabiidir ki, vesikaların tarihini kat’i olarak tesbit etmeğe kafi gelmemektedir. Fakat günlük ihtiyaçları için, bu vesika tanzim edenlere kafi gelmiş olabilir. Hak ve hukuk davalarında 12 yıllık bir müddet bugün

bile kanuni zaruretin üstünde olan bir müddeti içine almaktadır. Buna vesikada adları geçen şahitler ile o muhitte bu muameleleri yakından takip eden kimselerin şehadeti lazım gelen müddeti fazlası ile telafi edebilir.

Bu kayıtlar, bugün vesikaları tetkik edenler için, az gelebilir. Fakat vesikaların bulunduğu mahal ve bazılarında dolayısı ile zikredilen isim vak'alar, bunların tarihini daha yakından tayin etmek hususunda yardımcı olabilir. Meselâ bir istidada yeni bir vergi ihdası münasebeti ile birçok hükümdarların isimleri ve onların devrinde vergi tesbiti için gelen heyetlere dahil kimselerin adları zikredilmektedir: Esen-Buka'dan (1309-1312) başlayarak, Tokluğ Timür'e (1347-1365) kadar, dokuz hükümdarın adı kayıtlıdır. Diğer bir vesikada mukavele şartlarına itiraz edenlerin ceza olarak, Ögedey'e (1229-1241) bir miktar para ödemeleri kaydolunmaktadır ki, 12 yıllık devre ile bunun yılını tesbit etmek mümkündür.

2. Vesikalarda Adları Geçen Şahıslar

Anlaşmanın mevzuu ve mahiyetine göre, vesikanın tanzimine iştirak eden şahıslar ile bunların adlarının zikri az çok farklıdır. Mukaveleyi yapan şahıs veya şahısların adı her vesikada en az 3-4 defa geçtiği gibi, bazı mülkiyet hakkını devreden anlaşmalarda bu sayı daha da artabilmektedir. İkinci sırada mukavele yapılan şahısların zikri gelir ve bunları şahitler vb. takip eder.

Burada her tabakadan, erkekli-kadınlı, birçok kimselerin adları geçmektedir. Bunların bazıları birkaç vesikada zikredilmekte ve böylece muhtelif vesikaların birbirleri ile ilgisinin tesbitine yardımcı olmaktadır. Meselâ bir vesikada babasının vasiyetnamesi ile, bir araziye sahip olan biri, başka bir vesikada bu araziyi satan şahıs olarak karşımıza çıkmaktadır. Birinde babasının vasiyetnamesine göre, dua ile meşgul olacak ve her türlü vergiden muaf tutulması gereken bir çocuk, kardeşlerinin muhalif hareketlerinden idarece tanzim edilen bir vesika ile korunmaktadır. Böylece

eski Türk içtimai hayatının bazı hususlarını öğrenmemize yarayan bu malzeme, aynı zamanda Türkler tarafından kullanılmış şahıs adlarının araştırılmasında da faydalı olabilecektir.

3. Mukavele Yapılmasının Sebepleri

Vesikaların hemen-hemen hepsinde bu mukaveleyi icap ettiren sebebin ne olduğu kaydedilmektedir. msl.

1. Vakıf vesikalarında, a. böyle bir işin büyük sevabını din ulemasından duymuş olmak ve sonunda burkan diyarında doğmağı arzulamak; b. memleketi ve halkı korumak, hastalıksız olmak ve sonunda burkan diyarında doğmağı arzulamak; c. falan bey veya hükümdarın vaktiyle arazinin veya cemaatin o günkü reisi adına yapılan bir senedi bulunmamak.

2. Vasiyet-namelerde, a. hastalanarak, ölmek üzere olduğunu düşünmek; b. ağır hastalığa tutularak, ne olur-ne olmaz diye düşünmek.

3. Köle satışında, gümüş veya pamuklu ihtiyacını karşılamak.

4. Çocuğun evlatlığa verilmesinde, a. mal ihtiyacını gidermek; b. başkasının ümitsiz ve çocuksuz kalacağını düşünmek; c. büyük kardeşinin mali durumunu düzeltmek.

5. Birinin bağcı olarak verilmesinde, a. halka, cemaate pamuklu lazım olmak; b. Lükçüa ‘deki bağa bir bağcı verilmesi emredilmek; c. devlet bağında çalışmak üzere bir evli adamın gönderilmesi istenilmek.

6. Arazi satışında, pamuk, pamuklu, mal veya gümüş lazım olmak.

7. Arazi kiralanmasında, pamuk, darı vb. ekmek için tarla, yer ihtiyacını karşılamak.

8. Müşterek işletmede, darı, arpa, pamuk ekilecek yer veya işletmek üzere bağ ihtiyacını karşılamak.

9. İpotek muamelesinde, vergi ve borçları çoğalıp, ödeyemeyecek durumda, kaçıp gitmek mecburiyetinde kalmak.

10. Para muamelesinde, faizle gümüş lazım olmak.

11. Hayvan kiralamasında, kira için öküz gerek olmak, falan yere gidip-gelmek üzere bir eşek lazım olmak vb.

4. Anlaşma Mevzuu, Mahiyeti ve Mukabilinde Verilen Bedelin Tespiti

A. Anlaşma mevzuu, vesikalarda mukavelenin tanzim sebebi (bk. 3) kısmında zikredilen ihtiyaç ile buna mukabil verilen bedelin (aş.bk.) kaydı ile çerçevelenmiş bulunmaktadır. Vesikaları, bunların her ikisine göre, ayrı ayrı tasnife tabi tutmak mümkündür. Burada para ve mal olarak yapılan ödemeler, mukavele imzalandığı zaman, çok defa birden verilmekte olduğundan, bu hususta fazla teferruatlı kayıtlara lüzum kalmamaktadır. Fakat alınan mal veya para mukabilinde yapılan ödemelerde, bunların bilhassa birden verilmeyen ve üzerinde mülkiyet hak ve hukuklarını değiştiren hallerde, herhangi bir vuzuhsuzluğa meydan bırakmamak için, mukaveleye çok tafsilatlı kayıtlar konulmaktadır.

B. Mukavele veya senedin mahiyeti vesikalarda ayrıca zikredilmekte veya hususi tabirlerin kullanılması ile belirtilmektedir. Vesikaların şekilleri de, mahiyetlerine göre, birbirinden farklıdır. Meselâ devletin ulug defter kayıtları, idare makamlarının aynı vergi senetlerinde geçen birzün, tutzun, kezigke tutzun, sanınta tutzun; satış, kira, ortaklık, rehin, istifade (insan, arazi, bağ vb.) gibi tabirler vesikaların mahiyetlerine işaret eder. Vesikalar arasında bir de mektuplar da bulunmaktadır. Bunlar...sözüm...-ka,...sözümüz...-ka (veya...ka...sözüm, sözümüz) tabirleri ile başlamakta, hal-hatır sorma ve selamdan sonra, bahis mevzuu olan iş meselesine geçmektedir. Sözü ihtisar etmek için, bunların çoğunda “mektupta sözü uzatmayalım” yerinde bitigde ne öküş sav ıdalım tabiri ile asıl mevzua geçilmektedir.

C. Alınan mala mukabil verilen bedelin tesbiti; tesbit edilen bedelin, yukarıda da işaret edildiği gibi, nakden yapılan ödemelerde mukavele

imzalandığı zaman ödendiği kaydedilir; tamamı ödenmemiş ise, kalan kısmının ödeme şart ve zamanı tesbit edilir. Mülkiyet hakkı devredilen ödemelerde daha sarih kayıtlara baş vurulmaktadır. Meselâ "falan adlı evci karavaş (hizmetçi)", "falan adlı kadın kişi", "başkasından satın alınan falan adlı cariye", "falan adlı 12 yaşında olan kız hizmetçi", "kendimin falan adlı 13 yaşında olan" (satış mukavelesinde), "kendimden doğmuş falan adlı toyın oğlum" (rehin anlaşmasında), "falan çeşme suyu ile sulanan ve şu kadar tohum ekilebilen ve hudutları şunlardan ibaret olan yeriniz falan kimse ile müşterek ve hudutları şunlar olan bağın bana ait, şu kadar büyüklükte olan kısmı", "falan yerde ve falan kimseler (6 kişinin adı) ile müşterek, şu kadar arazinin bana ait şu kadar kısmı" (satış mukavelesinde).

Satılan arazi karşılığında ve mukavele imzalandığı gün ödenen bedel ve bazen daha yakından tesbit edilmektedir; msl. Lükçüa kidininde yorır suvlug tamgalıg yüz yitmiş ikilig böz (bk. R. 107 4-5 ve R 108 5-6).

Bu gibi teferruatlı tasrihlere, tabii, bütün mukavelelerde de tesadüf edilmez. Fakat bunların vesikaların bir kısmında bulunması da, ilgililere birçok şeyler anlatabilecek mahiyettedir. Arazinin bu kadar ince tesbiti tapu kayıtlarına dayanmış olabileceği gibi, pamukluların bu şekilde tasrih edilmesi de, bunların birbirinden farklı olduğuna ve kıymetlerinin ona göre tayin edildiğine delalet eder.

5. Ödeme Usul ve Şartları

A. Satış muamelesinde, satılan şey karşılığı olarak tesbit edilen değer, derhal ödenmekte (bir tarafın verdiği, diğer tarafın tamamını aldığı ayrıca kaydedilmektedir) veya bir kısmı ödenip, kalan kısmının ne zaman ve nasıl ödeneceği tesbit edilmektedir.

Meselâ - 102 bağlı pamuklu mukabilinde 6 amelelik bağ satılıyor; bağın satış bedeli olan 102 pamuklu mukavele yapıldığı gün teslim alınıyor (R 13). - Pamuklu lazım olup, falan adlı kadın kişisini satıyor; bedeli olan 150

kalın pamukluyu satış yapıldığı gün sayıp alıyor (R 16). - Bir bağ 600 yastuk çav karşılığında satılıyor; alan şahıs bunun 10 yastuk'unu derhal ödüyor ve geri kalan 500 yastuk çav'ı almak üzere falan tarafından kim gelirse, yaza güze bakmadan kendisine teslim edileceği taahhüt ediliyor (R 12).

B. Faiz ile ödünç alındığı hallerde, alınan miktar ile ödenecek miktar ve ödeme zamanı tesbit ediliyor; ödeme zamanı geçirildiği takdirde, halk arasında cari usule göre, fazlası ile verilecektir. Bazı vesikalarda müddetin sonunda geçen her ay için veya doğrudan-doğruya muayyen bir miktar önceden tesbit edilmektedir.

Meselâ Faizle 6 str. gümüş alınıyor; kaç ay işletirse, her ay için 1 1/2 bakır gümüş faiz verilecek (R 18); -- 4str. gümüş alınıyor; her ay için 1 bakır gümüş faiz ödenecek (R 47 ve R 52). - Biri 1 1/2 pamuklu alıyor; sonbaharda 30 tenbin'lik şaraptan, 1 kap şarap verecek; müddetini geçirirse, cari adete göre, faizi ile ödeyecek (R 10). - Biri 1 1/2 kap şarap alıyor; son-baharda 1 kap tatlı şarap verecek; vaktinde ödemezse, faizi ile verecek (R 1). -İki kişi birinden 3-er pamuklu alıyor, sonbaharda 6-şar pamuklu ödenecek; müddetinde ödenmezse, faizi ile verilecek (R34). - Biri 2 bağ pamuklu alıyor, sonbaharda 2 misli olarak ödeyecek; müddetinde veremezse, cari usule göre, faizi ile ödeyecek (R 29) - Biri 1 küri susam yağı alıyor, sonbaharda 2 küri verecek; müddeti geçerse, faizi ile ödeyecek (R7 ve 37). Biri bir keçe alıyor; bedeli olan 6 pamukluyu kervan ile gönderecek; göndermezse, her geçen ay için bir pamuklu faiz verecek (R 63).- Biri pamuk ekmek için bir yer kiralıyor; bedeli olan 10 tea pamuğu sonbaharda verecek; tarlanın bütün vergileri kiralayana ait olacak (R 2). - Biri mal alıyor, bedeli olan 55 pamukluyu bir ay içinde verecek; vermezse, bire-bir katarak ödeyecek (R 8).

6. Borçlu Meydanda Bulunmadığı Hallerde, Kefil Olacak Kimsenin Tasrihi

Satışlarda umumiyetle alınan veya satılan malın bedeli mukavele yapıldığı gün ödenmektedir (krş 6); bazan alanın satıcıya borçlu kaldığı görülmektedir. Fakat faizle alınan para, veresiye alınan mal ve kiralanan arazi anlaşmalarında, ödeme zamanı olarak, umumiyetle sonbahar (mahsulün toplandığı zaman) tesbit edilmektedir. Bu bekleme zamanı vesikalarda, mal sahibi lehine ve anlaşıldığına göre, oldukça yüksek bir faizle, ayrıca kaydedilmektedir. Ödeme zamanında borçlunun ortada bulunmaması halinde (burada daha çok ölüm hali kasdedilmekte ve sırası ile, ayrı ayrı veya birlikte şu tabirler kullanılmaktadır; yok-bar, bar-yok, içtin-taştın ve örü-kodı bol-), bu borcu ödeyecek kefil tesbit edilmektedir.

Bu gibi hallerde, ekseriya borçluların mülküne varis olan yakın akrabaları başta olmak üzere, kefil gösterilen kimseler şunlardır:

1. Karısı A (195/46, 298/49, 26/ab, 288/R 18, R 52).

2 Karısı A, oğlu ve evdekiler (186/37).

3. Oğlu A ve evdekiler (86/R 37, 113/28, 183/34, 185/36, 280/R, 10).

4. Büyük kardeşi A (89/03)

5. Küçük kardeşi A (R 47, R 113, 2, 26 a, 163/14).

6. Kük kardeşi A ve evdekiler (146/064, 87/R 34, 164/15, 167/18, 170/21, 278/R 8, 308/R 70, M.I.1)

7. A ve evdekiler (271/R 1).

8. Evdekiler (290/R 20, 302/R 63)

9. Birlikte borçlu olan iki kişiden birinin oğlu A, diğerinin küçük kardeşi B (282/R 12).

7. Anlaşmanın Korunması ve

İtirazda Bulanabilecek

Kimselerin Zikri

İki şahıs veya iki taraf arasında yapılan mukaveleler, şahitler ve bazı hallerde bu işle ilgili memurların önünde kaleme alınmakta ve bunların da imza ve mühürleri ile teyit edilmektedir. Fakat bu tabii ve zaruri kimseler dışında da bu gibi mukavelelerde daha bazı kayıtlar vardır ki, bunlar her halde mevcut kanunlarda mukaveleyi yapan taraflardan başka kimselerin de müdahalesine imkan bırakılmış olmasından ileri gelmektedir. Bu şekilde, bilhassa bir mülk üzerindeki hakkın satış yolu ile başkasına intikali bahis mevzuu olan hallerde, müdahale ve itiraz hakkına sahip olan kimseler çok defa mukavelede tasrih edilmektedir. Mukavelenin yapıldığı devir ve muhitte cari olan kanunları bütün teferruatı ile takip etmek imkanını henüz bulamıyoruz. Fakat vesikaların bu bakımdan incelenmesi bize bu devrin içtimai yapısı hakkında bazı fikirler verebileceği gibi, o devirde cari olan kanunlar hakkında da bazı ip uçları gösterebilir.

Mukavelede tesbit edilen hükümlere itiraz edebilecek kimseler, hakkını devreden şahsın ailevi durumuna göre, şunlardır.

A. Mukavelede hükümleri ile doğrudan doğruya ilgili olan ve isimleri tasrih edilen kimseler:

1. Oğullar (vasiyet-namede); bir baba vasiyet-namesinde malının bir kısmını karısına bırakıyor; karısı bir daha evlenmeyerek oğlu A’nın terbiyesi ile meşgul olacak. Bununla bundan maddi zarar görecek diğer oğullarının müdahalesi bertaraf edilmek istenilmiştir (315/R 78). - Bu senedi yürütemeyenler, yani vasiyetnamede hisseleri tesbit edilmiş olanlar (R 55).

2. Küçük kardeşler A, B + on-başı, yüz-başı (vasiyet-namede; 77/01).

B. İsimleri ayrıca tasrih edilmeyip, umumi olarak zikredilen aile mensupları ile diğer akrabaları:

1. Urug togmış+on-başı, yüz-başı (arazi satışında; 179/30).

2. Küçük kardeş, urug kadaş (hususi vakfta; 81/05).

3. Büyük ve küçük kardeşler, ka, kadaş (arazi satışında, R 107, 108; cariye satışında, R 100; para karşılığında evlatlığa vermede, Mal., II, 2).

4. Büyük ve küçük kardeşler, togmış, kadaş (bağ satışında, R 107; arazi satışında, 324/R 30).

5. Büyük ve küçük kardeşler, togmış, kadaş, yeğen, tağay (cariye satışında, R 114).

6. Büyük ve küçük kardeşler, oğul, kız, toğmış, Wadaş, yeğen, tağay (rehin olarak verilen birinin eşyası hakkında, R 115).

7. Küçük ve büyük kardeşler, Wa, Wadaş, oğul, kız, güvey (bağ satışında, 80/04).

8. Ağa, küçük kardeş+on-başı, yüz-başı (arazi satışında, 159/10, 160/11).

9. Ağa, küçük kardeş, uruğ, toğmış+on-başı, yüz-başı+alımçı+biriçi (cariye satışında, Mal., I, 2).

10. Oğul, kız, büyük ve küçük kardeşler, ka, kadaş, yeğen, tağay (arazi satışında 150/1).

11. On-başı, yüz-başı (köle satışında, 151/2).

12. On-başı, yüz-başı+alımçı, birinçi (oğul satışında, R57).

C. Anlaşmaların yalnız mukaveleye iştirak edenler arasında yapılıp, itiraz hakkı olanların zikredilmediği vesikalar da vardır. Nispeten az sayıda olan bu vesikalarda bunların zikredilmemesi, itiraz edecek kimselerin meydanda bulunmaması ile izah edilebilir.

Meselâ Biri iki oğlundan birini, halk arasında cari usule göre, başkasına evlatlığa veriyor (R 98). - Biri para mukabilinde küçük kardeşini başkasına oğulluğa veriyor (Mal., II, 3). - Birinin başkasına vermiş olduğu kölesi kayboluyor ve mesele anlaşma ile hallediliyor (R 116)

D. Yukarıdaki misallerden görüldüğü gibi, bir anlaşma ile mülkiyet hakkı devredilen satış muamelelerinde itiraz hakkına sahip olan kimseler,

umumiyetle, satan kimsenin yakın veya uzak akrabalarıdır. Bunların ayrıca zikredilmiş olması, onların bu satış muamelesi yapılan mülk üzerinde herhangi bir kanuni menfaatleri bulunduğunu gösterir.

Bunlar yanında bir de

1. on-başı ve yüz-başı (151/2, R57, 159/10, 160/11, 179/30, 77/01, Mal., I, 2) ve

2. alımçı ve birinçi (R57, Mal., I, 2) şeklinde zikredilen kimseler vardır ki, bu ilkilerin içtimai ve iktisadi, sonuncuların ise, yalnız iktisadi bakımdan bu nevi muamelelere itiraz hakları olduğuna delalet eder.

Bu itiraz ve dolayısı ile davanın ne şekilde ve hangi idare yolları ile yürütüldüğünü gösterecek kayıtlara şimdilik sahip bulunmuyoruz. Fakat vesikaların bir kısmında bu kimselerin itiraz etmemeleri yazıldıktan sonra, bunların

1. erklig beg, işi (R 107, 108, 110, 150/1, 152/3, 159/10, 160/11, Mal., II, 2) ve

2. erklig beg, işi, ilçi, yalavaç (Mal., I, 2)

kuvveti ile müdahale etmek ihtimalleri kaydedildiğine göre, bu itirazın kanun yolları ile yapıldığı düşünülebilir. Bu kanun yolu belki de bütün mukaveleler için açık bulunuyor ve bu husus ayrıca kaydedilmeyen vesikalar da bu hukuka tabi tutuluyordu.

8. Anlaşmayı Hükümsüz

Bırakmak İsteyenlere Karşı

Alınan Tedbirler

Mukavelede tesbit edilen şartların korunması ve bunların tahakkuk etmediği hallerde alınacak tedbir ve itiraz edenlere karşı tatbik edilecek cezalar çok defa ayrıca zikredilmektedir. Vesikaların azlığı bu hususta tam bir fikir edinilmesine imkan vermemekle beraber, mevcut kayıtlar bu bakımdan yapılacak araştırmalara yol gösterecek kadar mühimdir.

Hususi anlaşma ve muvakkat bir müddet için yapılan mukavelelerde (msl. faizle alınmış para ve mallarda) bu husus ayrıca kaydedilmektedir. Meselâ şu müddet içinde şu kadar faiz verecek; aldığı malı vaktinde veremezse, her geçen ay için şu kadar fazla ödeyecek. Fakat bu gibi vesikalarda daha çok il yaaınça (“halk arasında cari adet veya kanuna göre”) tabiri kullanılmış olmasından, bunun o devir ve muhitte kat’i ölçülere dayandırılmış olduğu anlaşılıyor. Ayrıca anlaşmalarda tasrih edilen hallerde bunun ya bu adet ve kanunu bir daha zikretmek veya bunların adet ve kanundan farklı olan hususları için konulmuş olması mümkündür.

Arazinin bir müddet için kiralanmasında, bu arazi ile ilgili her nevi vergi ve ödemelerin kime ait olacağı açıkça tasrih edilmektedir. Bu vergi bazan alana, bazan da verene yüklenmektedir. Büyük vergi hususunda kullanılan il arkalıE bol-tabiri ayrı fertlerin cemaatin kontrolü altında bulunduğuna işaret eder.

Bir mülkün hakkını başka birine devreden ticaret anlaşmalarında mukaveleye itiraz eden şahısların durumu pek sarih değildir. Vesikalardaki kayıtlara göre, itiraz edenler, bazı şartlar dahilinde (msl. aynı değerde bir şeyin iki mislini vermek suretiyle), bu yolda muvaffak oluyor, bazen de, iki mislini verse dahi, bu itirazında muvaffak olamıyor. Bu aslında devletin esas kanunlarına ait bulunması icap eden bir hususun vesikalarda bu şekilde tasrih edilmesinin elbette bir sebebi olmalıdır. Meselâ bir arazi satışında itiraz denler, bu araziye muadil iki arazi verdikleri halde bile, sözleri geçmesin (150/11, 179/30); - bir köle satışında, bir kişi yerine iki kişi verseler dahi, sözleri geçmesin (R 57, Mal., 1,2) denildiği halde, başka bir arazi satışında itiraz edenlerin bu arazinin iki mislini verip, satılan araziyi geri almaları (150/1, 152/3, 324/R 30, R 109, R 108, R 107) ve köle satışında bir kişi yerine iki kişi verip, satılan kimseyi geri almaları (300/R 61, R 114, R 110) mümkün görülmektedir.

Bütün bunlardan satın alan kimsenin bu itirazlardan dolayı herhangi bir zarara uğramaması, kat'i ifadeler ile, emniyet altına alındığı ve bu hususun alana değil, satana ait bir mesele olduğunun belirtilmek istendiği anlaşılmaktadır. (Meselâ köle satışında, muamelenin yanlış ve hileli olduğu anlaşıldığı ve itiraz edenler çıktığı takdirde, bunun satana ait bir mesele olması için bk. 151/2 ve R56).

Her iki tarafın haklarını koruyan bu gibi kayıtlar dışında, bazı vesikalarda anlaşma hükümlerini bozan veya bozmak isteyen tarafın ne şekilde cezalandırılacağı da ayrıca kayıtlıdır. Bu kayıtların kanuni değeri ne olabilir ve bunlar gerçekte mevcut kanun hükümleri ile nasıl bağdaşır, ayrıca üzerinde durulacak bir meseledir. Bu kayıtlar daha işin başında her türlü itirazı bertaraf etmek ve itiraz niyetinde olanları korkutmak gayesini de güdebilir. Çünkü burada zikredilen cezanın para ile ilgili kısmı, asıl satılan malın değerini birkaç misli geçmektedir.

Bu şekilde tasrih edilen cezalar şunlardar:

1 Ölüm cezası (hükümdar adına verilen senette), büyük defterde adları yazılı kimselerden başka bir kimsenin mevcut olduğu meydana çıktığı takdirde (121/R 41, 101 /R 40, 140 a/055, 215/67).

2. Dayak cezası (vasiyet-namede), isimleri geçen kimseler itiraz ederlerse, kendi hisselerinden mahrum kalacaklar ve yedişer kamçı cezası çekecekler (R 55). - (Vakıf-namede), vakfedilen arazi hususunda itiraz edenler çıkarsa, 77-şer kamçı yiyecekler (129/045).-(Büyük defter), verilen malumatın yanlış olduğu meydana çıkarsa, 57 kamçı yiyecek (153/5).

3. Para cezası (vasiyet-namede) malını karısına bırakıyor; oğulları buna itiraz ederlerse, itirazları kabul edilmeyeceği gibi, üstelik şu cezalara çarpılacaklardır : a. büyük orduya 1 altın yastuk, b. şehzadeler 1-er gümüş yastuk, c. iç hazineye 1 yastuk ve 1 at (315-R 78). - malının bir kısmını rahip olan oğluna bırakıyor, küçük kardeşleri, on-başı ve yüz-başılar itiraz

etmeyecekler; ederlerse, şu cezaya çarpılacaklar: a. Iduk-Kut’a ak yastuk, binbeylerine 1’er at (77/01).-Birinin yanına verilen bir öle kayboluyor. Alan ile veren bir meblağ üzerinde anlaşıyorlar. Köle sahibi itiraz etmeyecek; ederse, a. büyük orduya 2 yastuk, b. bin-beyine 1 yastuk, c. Lükçüa tarnuk’una 1/2 yastuk para cezası verecek (R 116).-Bir kız rehin olarak veriliyor ve sonra geri alınıyor. Kızın elbisesi ve eşyası hususunda itirazda bulunulmayacak; bulunulursa, a. Büyük orduya 5 altın yastuk, b. şehzadelere 1-er altın yastuk, c. Iduk-Kut’a bir altın yastuk, d. Koçu şehri hazinesise 1 gümüş yastuk verilecek (R 115; krş. 151/2, Mal., II, 2 ve 3). -Fakir halk fazla vergi vermemeği ve memura aynı şekilde ifade vermeği kararlaştırıyorlar; sözünde durmayan kimse, başkalarına, ceza olarak, 1 öküz kesecek (314/R 77).

4. Yasa cezası, iki kardeş müşterek ticaret bağlarını kesiyorlar. Sened veren kardeş sonradan itirazda bulunursa, yasadaki cezaa çarpılacak (R 111).

5. Töre ve yargı hukümleri, çocuğunu evlatlığa veriyor, eger oğlan mukavele şartlarını yerine getirdiği halde, onu terk ederse, töre ve yargı hükümlerine göre, babaya karşı günah işlemiş muamelesi görecek (R 98).

9. Mukavele Yapan Taraflar ve Şahitlerin Zikri

Mukavelenin metninde mukaveleyi yapan tarafların adları, şüpheye mahal bırakılmayacak şekilde, sarih olarak kaydedilmektedir. Her vesikanın başında, bunun tanzim edildiği tarihin tesbitinden sonra, “bana, falana” veya “bize, falanlara” ve “falandan” veya, nadir olarak, “falanlardan” kaydı ile tesbit edilen şahıslar, vesikanın çeşidine göre, bir veya birkaç defa zikredildikten sonra, sonunda, “bu imza (mühür) ben, filanındır” şeklinde bir daha tekrarlanmaktadır. Vesika içinde başka her hangi bir taahhüt geçiyorsa, bunların yanında da anlaşmayı yapanların adı bulunur. En

sonunda vesikayı tanzim eden başkası ise, anlaşmayı yapanların adı bir defa daha zikredilir.

Bunların mukavelede zikredilen yer ve tarzını şu iki numunede açık olarak görmek mümkündür. (Bunlardan biri basit alış-veriş anlaşması olup, ikincisi mülkiyet hakkı devredilen bir muameleye ait bulunmaktadır). Meselâ bk. I (R 1) ve II (R 13):

I.

...tarihinde bana A'ya...lazım olup, B'den...aldım; son baharda...veririm. Vaktinde vermezsem, halk arasında cari usule göre,...fazlası ile veririrm. Verinceye kadar bulunmazsam, C ve ailesi verir. Şahid D, şahit E. Bu imza ben A'nındır. Ben F bunu A'ya sorup yazdım.

II.

...tarihinde bana A'ya ...lazım olup, B'den...alıp, ...bulunan C ile ortak bağın bana ait...büyüklükteki hissemi B'ye sattım...satış bedeli olan...ben A tam olarak aldım. Ben B de tam olarak verdim. Bu bağın hudutları şunlardır...Bu bağa B sahip olsun...Ben A'nın büyük ve küçük kardeşlerin...hiç kimse itirazda bulunmasın...şahit C, şahit D, şahit E, şahit F. Bu nişan ben A'nındır. Ben A kendim yazdım. Bu imza ben şahit C'nindir, bu imza ben şahit D'nindir, bu imza ben şahit E'nindir, bu imza ben şahit F'nindir.

Burada vesikayı tanzim eden ve dolayısı ile bu muamelenin kanun karşısında mesuliyetini yüklenen şahıs ilk mukavele şeklinde bir şeye ihtiyacı olan A, imzası ile anlaşmaya hukuki değerini veren A ve vesikayı kaleme alan kimsenin ne şekilde yazılacağı hakkında kendisinden malumat alan A'nın adı 3 yerde kaydedilmiştir. Bu sayı, kefil gösterilen C'nin sened verenin kim olduğunu, yani ailedeki yerinin zikri ile 4'e çıkarılabilirdi. -İkinci misalde ise, aynı durumda bulunan şahsın adı 5 defa geçmektedir.

Anlaşmada zikredilen karşı taraf ilk misalde malı veren B olarak, yalnız 1 defa geçmekte; ikincisinde ise, malı veren B, mülkü olan B ve mülkün devamlı sahibi olan B sıfatı ile, 3 yerde zikredilmektedir.

Alan ve satan kimselerin mukaveledeki mesuliyetlerinin birbirinden farklı olması, adlarının az veya çok vesile ile zikredilmesine, tabi'i, tesir etmektedir. Daha teferruatlı olarak kaleme alınan vesikalarda bu isimlerin zikri çoğalabilmektedir.

Mukavelenin üçüncü mühim unsurunu sahitler teşkil eder. Vesikanın nev'ine göre, şahitleri, sayıları bakımından, iki esas grupta toplamak mümkündür: I. grupta -2 ve ikinci grupta -4.

I. grup için bk. R 1, 2, 5,7, 10, 11, 12, 15, 18, 19, 20, 28, 29, 34, 37, 47, 48, 51, 52, 62, 63, 111.

Aynı gruba dahil vesikaların birinde, başka bir benzeri bulunmadığından, bir istisna gibi gösterilebilecek bir vesikada yalnız bir sahid zikredilmiştir (R 8.)

II. grup için Bk. R 13, 14, 16, 30, 32 55, 108, 110, 114, 115. Bu ikinci gruba dahil vesikalar arasında, dört sahit yerine, üç şahit zikredilen vesikalar da bulunmaktadır (R 56, 57, 61, 109, 112, 116).

10. Mukavelenin Metnini Kaleme Alan Şahsın Zikri

Mukavelenin metnini kaleme alan ve bu hukuk vesikasının tanziminde salahiyetli ve belki de üzerine mesuliyet alan şahsın adı vesikanın sonunda, muayyen bir şekle uygun olarak, ayrıca kaydedilmektedir.

Kayıt şekli için bk.

1. Ben A sorup yazdım (R 28, 30, 37, 47, 52, 55, 108, 109, 114, 116.)
2. Ben A, B (vesikayı veren)'ye sorup yazdım (R 1)
3. Ben A (kiralayan) bizzat yazdım (R 2)
4. Ben A B (vesikayı veren)'ye 3 defa sorup yazdım (3)
5. Ben A her ikisine sorup yazdım (110, 111).

6. Ben A her ikisine iyice sorup yazdım (5, 16, 57).

7. Ben A (vesikayı veren) kendim yazdım (7).

8. Ben kendim (vesikayı veren) yazdım (10, 56, 64).

9. Ben A (kiraya veren) B (kiralayan)'ye sorup yazdım (11, 18, 29, 32).

10. Ben A B ve C (vesikayı verenler)'nin her ikisinin sözüne göre yazdım (12).

11. Ben A (senedi veren) kendim yazdım (13).

12. Ben A (senedi veren) kendim sorup yazdım (112).

13. Ben A (senedi veren) kendi elimle yazdım (15).

14. Ben A cemaate 3 defa iyice sorup yazdım (19).

15. Ben A (veren) B (alan)'ye sorup yazdım (19).

16. Ben A (verenlerden biri) B (verenlerden biri)'ye sorup kendim yazdım (34).

17. Ben yüz-beyi A sorup yazdım (61)b

18. Şahid ile yazan aynı şahıs (51).

19. Burada yazanın kaydında diğerlerinde bulunmayan bir unsur bulunmaktadır: Ben A onlara iyice sorup yazdım; bu vesikayı...beyi B'nin huzurunda yazdım (R 57).

20. Kimin tarafından yazıldığı tasrih edilmemiştir (bunların vesikayı verenler tarafından yazılmış olması muhtemeldir) (8, 28, 48, 63).

11. Vesikalarda İmza ve Mühürler

A. Mukavelenin resmileşmesi için, vesikayı tanzim eden şahsın bunu imzalaması veya mühürlemesi şarttır. İmzanın o devirde yazı ile işaret edilebildiği gibi, mühür basmak sureti ile de ifade edilmesi mümkün idi. Bu memleketimizde de son zamanlara kadar her iki şekilde yapılagelmiştir. Vesikalarda kullanılan tamga (damga mühür, kalıp), nışan (nişan, elle çizilmiş yazı veya şekil, vesikada bir defa bunun için nışan çiz-terkibi

kullanılmıştır. bk. R 3; fakat krş. tamga bas- 116/031) ve her ikisinin bir arada, nışan tamga şeklinde geçmesi buna delalet eder.

Radloff-Malov'daki vesikalarda bu tabirlerin kullanılışı nispeti için krş.

tamga 8, 21, 30, 47, 48, 51, 52, 55, 61, 63, 64, 67, 77, 78, 81, 82, 83, 87, 88, 101, 107 - 117, 120, 123, 125, 126, 127.

nışan 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 10 - 16, 19, 20, 28, 29, 32, 34, 37, 40, 41, 57, 62, 66, 70.

nışan tamga 56, 98, 151/2, Mal., 1, 2.

B. Vesikalarda bulunması zaruri imzalardan biri mukaveleyi yapan şahıs ve şahısların imzasıdır. Bu imza için umumi olarak kullanılan ifade şöyledir:

1. Bu nişan ben A'nındır (R 1, 2, 3, 6, 8, 10, 11, 30, 52, 55, 62).
2. Bu damga ben A'nındır (R 51, 61, 63, 109, 110, 111, 112, 113, 116).
3. Bu nişan biz A ve B, ikimizindir (R 5)
4. Bu damga biz A ve B'nindir (R 30)
5. Bu damga biz A ve B, ikimizindir (R 108)
6. Bu damga biz vesikada adı geçen cemaatlerindir (R 77).
7. Bu damga benimdir (R 64, 78, 114).
8. Bu nişan benimdir (R 7)
9. Bu nişan bizimdir (üç kişi) (R 57)
10. Bu damga bizimdir (R 125)
11. Bu damga bizim, ikimizindir (R 113, 117).
12. Bu damga bizim, üçümüzündür (R 127)
13. Bu nişan damga ben A'nındır (R 56)
14. Bu nişan damga biz A ve B, ikimizindir (R 98).
15. Bu benimdir (burada damga veya nişan unutulmuş olacak). (R 114).

C. Asıl vesikayı tanzim eden ve dolayısı ile imzasının bulunması gereken şahıstan başka, bazı vesikalarda karşı taraf ile şahitlerin de imzası

vardır. İmzaların yeri şekli ve sırası için bk. msl.

1. İki şahitli bir mukavelede (R 15):

a. Bu nişan ben A (veren)'nındır.

b. Bu nişan ben B (alan)'nındır.

c. Bu nişan ben şahit C'nindir.

d. Bu nişan ben şahit D'nindir.

2. Dört şahitli bir mukavelede (R 14):

a. Bu nişan biz vesikada zikredilen cemaatlerindir.

b. Bu nişan şahit ben A'nındır.

c. Bu nişan şahit ben B'nindir.

d. Bu nişan şahit ben C'nindir.

e. Bu nişan şahit ben D'nindir.

3. Sırası bir az farklı olan mukavelede (R 16):

a. Bu nişan biz A ve B, ikimizindir.

b. Bu nişan ben şahit C'nindir.

c. Bu nişan ben şahit D'nindir.

d. Bu nişan ben şahit E'nindir.

e. Bu nişan ben şahit F'nindir.

4. Aynı şekilde bir az farklı olan mukavelede (R 13):

a. Bu nişan ben A'nındır.

b. Bu nişan ben şahit B'nindir.

c. Bu nişan ben C'nindir.

d. Bu nişan ben D'nindir.

e. Bu nişan ben E'nindir.

5. Varislerin de imzası bulunan muavelede (R 12):

a. Bu nişan ben A (veren)'nındır.

b. Bu nişan ben B (veren)'nindir.

c. Bu nişan ben pau-şın C'nindir.

d. Bu nişan ben pau-şın D'nindir.

e. Bu nişan ben şahit E'nindir.

f. Bu nişan ben B'nindir.

g. Bu nişan ben şahit F'nindir.

6. Üç kişi tarafından tanzim edilen üç şahitli mukavelede (R 57):

a. Bu nişan bizimdir (verenler).

b. Bu nişan ben şahit A'nındır.

c. Bu nişan ben şahit B'nindir.

d. Bu nişan ben şahit C'nindir.

7. On yedi kişinin temsil ettiği bir topluluğun bir kararında (77):

a. Bu damga biz vesikada zikredilen cemaatlerindir.

b. Bu damga rahibindir.

c. Bu damga ben A'nındır.

d. Bu damga ben B'nindir.

e. Bu damga ben C'nindir.

f. Bu damga ben D'nindir.

g. Bu damga ben E'nindir.

h. F bu nişan benimdir (vesikanın 3. -4. satırları arasında yazılmıştır).

D. Yukarıda işaret edilmiş olduğu gibi, tanga kelimesi ile umumiyetle mühür ve nışan kelimesi ile de elle yapılmış hususi işaretler (imza) kastedilmiştir. Fakat bazı vesikalarda nişan olduğu yazıldığı halde, üzerine mühür basılmış (bk. 283/R 13, 160/11) ve tamga olduğu yazıldığı halde, üzerine elle işaret yapılmıştır (bk. 314/R 79, sahidlerin imzaları). Bazı hallerde de her iki tabirin bir arada nışan tamga şeklinde kullanılmasından, bu iki mefhumun zamanla birbirine karışmış olduğu anlaşılmaktadır.

Damgaların dış görünüşlerinde, sade ve süslü olmak üzere, dört-köşe ile yuvarlak arasında, muhtelif büyüklük ve şekillere tesadüf edilir.

Bu çerçevelerin içi çeşitli süsler ile doldurulmuştur. Bunların bazıları süslü şekiller, bazıları da, büyük resmi damgalarda görüldüğü gibi, muntazam çizgilerden ibarettir. Fakat bunlar arasında bu boşluğun Uygur yazısı ile doldurulmuş olanları da bulunmaktadır. Meselâ dört-köşeli şekillerden, Mal., II, 3'teki mühürün içindeki yazı uygurca olmalıdır (belki de vesikayı tanzim eden tutsu'nun adı?), 168/19, 174/25, 208 b/60, 213/15, 224/76 (üç satır üzerine uygurca), 197/48 (iki satır üzerine uygurca) ve 317/80 (uygurca?) ve yuvarlak şekillerden, 224/76, 105/020 (uygurca?) ve 168/19 (uygurca:çın?) sayılı vesikalardaki mühürler de bu bakımdan araştırılmağa değer. Mühürlerin bir kısmı vesikalarda iyi çıkmamıştır. İyi çıkanların hususi tertibat ile yeniden gözden geçirilmesi daha açık neticeler verebilir.

Nişan şekillerine gelince, bunları işaret ve yazı olmak üzere, iki bölüme ayırmak mümkündür.

Bazı vesikalarda, bilhassa şahitler arasında, isimleri farklı olduğu halde, isaretleri birbirinin aynı olan şekillere rastlanır (bk. msl. 282/R 12). Diğer vesikalarda da, bunun gibi, benzerlikler bulmak mümkündür. Bu benzerlikler nişanların şahıslara ait olmaktan çok, ailelerin müşterek alametleri olduğuna da delalet edebilir. Bu husus burada bizi doğrudan-doğruya ilgilendirmemekle birlikte, türk içtimai hayatında çok mühim bir yer tutan alametler meselesi ile karşı-karşıya getirmektedir ki, bunun çok dikkatle araştırılmağa değer bir mevzu teşkil ettiği şüphesizdir.

Nişanlar içinde imzaya doğru götüren misallere de rastlamak mümkündür. Damgalar arasında uygurca yazılı mühürler bulunduğu gibi (yk.bk.), nişanlar arasında da işaretler ile imzalara rastlanır. Bk.msl.

1. çın ("doğru"), 223/75, 225/77 (yanındakisi de uygurca olabilir), 280/R 10, 314/R 79, 161/12.

2. çın ol (“doğrudur”), 319/R 84 (karışık veya süslü olarak, tam bir imza tarzında yazılmıştır), 87 a/011.

3. edgü kelgü, 285/R 15 (buradaki dört şahitin imzasından ilk üçü dış şekli ile Çince yazıya benzetilmiş, fakat yazısı Uygurca yazılmıştır. İlk imza baştaki yazıya benziyor, diğerlerinde de edgü kelimesi bulunabilir. İkincisi ise, üç satır üzerine yazılmıştır).

4. Uygurca yazı olduğu şüphesiz şekiller için bk. 199/50, 307/R 69, 120/035, Mal. I, 1, 155/6, 284/R 14.

(Henüz çözülmemiş olmakla beraber bu işaretlerin Uygurca olduğu ve muhtemel olarak, birer imza başlangıcını teşkil ettiği düşünülebilir).

Damga ve işaretlerin vesikalardaki yerlerine gelince, bunlardan nişanlar vesikanın sonunda bulunmaktadır. Sayısı fazla olduğu zaman, bunlar vesikanın alt kısmında ayrı bir satır üzerine sıralanmaktadır. Bazı şahit ve nişanlarının bulunduğu vesikalarda, şahitler umumiyetle alt alta sıralanmakta ve nişanları da, isimleri hizasında, satırın sonuna konulmaktadır.

Damgalar da ise, bunların, vesikanın nev’ine ve çeşidine göre, muayyen yerlere konulduğu anlaşılıyor. Meselâ devlet müesseseleri tarafından verilen (elçi, memur vb. iaşe ve nakil vasıtaları için alınan ayni vergiler ile ilgili) vesikalarda, büyük bir al-damga yanında, daha başka küçük mühürler de bulunmaktadır (bunların sayısı bazı vesikalarda altıya kadar çıkmaktadır). Çok mühürlü olanlar ekseriyet teşkil eder ve bunlar vesikanın son satırı üzerinde ve sağdan sola doğru sıralanır.

Fertler arasında iki taraflı yapılan mukavelelerde çok defa vesikayı veren (bazı hallerde alan da) mühürünü basmaktadır. Vesikalarda, ehemmiyet ve nev’ine göre, mühürlerin muayyen yerlere basıldığı anlaşılıyor. Mühürler umumiyetle, vesikanın başında, ortasında ve sonunda olmak üzere, üç yere basılmakta ve senedin büyüklüğüne göre, aşağıda aynı

sıra ile bir daha tekrarlan maktadır. Her iki tarafın kendi mühürlerini kullandıkları vesikalarda, bunların daha çok kendileri ile ilgili hükümleri ihtiva eden kısımlara bastıkları anlaşılıyor.

VI. Vesikaların şekil ve Mevzu Bakımından Tasnifi

Aynı zamanda birkaç mevzuu içine almış olmalarından dolayı, vesikaları umumi bakışı kolaylaştıracak şekilde bir tasnife tabi tutmak kolay değildir. Bunlar dış şekillerine göre sınıflandırılabileceği gibi, içindeki mevzulara göre de ayrılabilir. Fakat bu hususta kesin bir adım atmadan önce, bu vesikaların her bakımdan iyice araştırılmış olması gerekir. Mevcut vesikaların ve vesika mahiyetindeki kayıtların şimdiye kadar bilinen sayısı aşağı yukarı 400'ü aşkın olduğu halde, burada ancak 300 kadarı göz önünde tutulmuş ve bu sonuncu sayının da yalnız yarısı neşredilmiş bulunmaktadır.

Vesikaların içine aldığı çeşitli mevzu ve malzeme hakkında bir fikir edinmek için, bunların, her türlü iddianın dışında, burada en basit bir listenin verilmesi faydalı olacaktır.

1. Büyük defter ile ilgili kayıtlar.

2. Devlet teşkilatı ve devlet idaresinde vazifeli kimseler ile ilgili kayıtlar (ıduk-kut, tigit, bey, ilçi, nöker, büyük ordu, onbaşı, yüz-başı, devlet hazinesi, mâliye v.b.).

3. İctimâî sınıflar ve meslek sâhipleri ile ilgili kayıtlar (Wul, câriye, ilçi, tapıEçı, kalançı, baEçı, inçü bağçı, işçi, ulaEçı, alımçı, birimçi, akrabalar v.b.).

4. Dinî müesseseler ve din adamları ile ilgili kayıtlar.

5. Vergiler ile ilgili kayıtlar (a. vergi çeşitleri, b. nakdi ve ayni vergiler, c. iş mükellefiyeti; isimleri için bk.meselâ alban, basıW, birim, birt, borluW, aş, Wap, Wabın, Walan, Wanlık, WaylalıW, aş, kepez, Woluş, Wopçur, Wurut, salıW, tarıE, tesik, tüşük, tütün, umtu, yasaW ve mahsûl vergisi vb.)

6. Vakıf müessesesi ile ilgili kayıtlar.

7. Vasiyetnameler ile ilgili kayıtlar.

8. Evlâtlık ve besleme ile ilgili kayıtlar.

9. Kölelik ile ilgili kayıtlar (a. satış, b. rehin, c. azad edilme d. evlenme, e. şikayetler).

10. Arazi ile ilgili kayıtlar (tarla: tarıE [yür, kebez, arpa, v.b.”] , tarıEu yir, baE, bahçe); (a, vakıf, b. satış, c. kira, d. rehin, e. ortaklık, f. istifâde vb.)

11. Para ile ilgili kayıtlar (gümüş, yarmaW, gümüş, yastuW, gümüş, yuaaWlıg gümüş, y. yarmaW gümüş, yastuW, çav, yastuW çav, yuaaWlıE çav, yastuW, çoaduy bav çav. vb.)

12. Zirâat mahsulü ile ilgili kayıtlar (kebez, arpa, buEday, tüki, tarıg, üyür, yür, üzüm, susam).

13. Zirâat mahsüllerinden elde edilen yiyecek ve içecek maddeler ile ilgili kayıtlar (un, susam yağı, şarap, süçüg, saman, talkan, tıaçan yağ, ot).

14. Ziraat mahsullerinden elde edilen sanayi maddeleri ile ilgili kayıtlar (WoWbu, kidiz, yirlik, işlenmiş WoWbu, yuaaWlıg WoWbu, böz, yuaaWlıg böz).

15. Hayvanlar ile ilgili kayıtlar (at, ud, eşek, koyun, eçkü, teke, oElak, ulaE, bogaz at, at hırsızı, at teri, ulaE teri, kopar, yük agırçak).

16. Hayvanlardan elde edilen maddeler ile ilgili kayıtlar (kidiz, yağ, et, yua, yürüa yua, yorgut).

17. Ticaret ile ilgili kayıtlar (anlaşmalar, ticaret mektupları, ticaret malı: tavar, yuaaWlıE tavar, turau).

18. Kullanma eşyası ile ilgili kayıtlar (ton, iskirti, töşek, WançuW ulatı, yonaW, işiç, saç, ayaW, yıbak, ulpak, kiçir vb.)

19. Mektuplar.

VII. Vesikalardan Numuneler

I. (T. II. Ç. Nr 5. [315/R 78])

Metin

1. küskü yıl sekiz-inç ay sekiz yigirmike
2. men tüşimi aEır igke tegmiş-ke
3. edgü ayıE bolEay men tip kişin
4. sılaa-Wa biÄig Wotdum minte
5. kin er-ke beg-ke tegmeÄin erim-
6. ni tutup oElum altmış Way-a-nı
7. asırap yorız-un oglun Wosaa esen
8. Way-a olar ögey anamız biz-ke
9. tegir alır-biz tip almaz-un Watıl-
10. maz-un-lar apam birük alır-biz
11. tip çamlasar-lar uluE suü-ke
12. bir altun yastuW oElan tigid-
13. lerke birer kümüş yastuW
14. içgerü aEılıW-Wa bir yastuW
15. içgeri aEılıW-Wa bir at birip
16. aEır Wıyın-Wa tegip söz-leri
17. yorımaz-un bu bitig-ni sutz-a
18. ked Way-a tutua tükel-e kimtsü
19. başlayıp WuvraE tavEaç yeke ikiçi
20. başlap budun Wataş-larım asan-a
21. olar üskinde birtim tanuW iae
22. tonuW Wara toyın bi tamEa menia ol
23. men Waysın ayıtıp bitidim.
24. bu tamEa men tavEaç yeke-nia ol
25. bu tamEa men asan-a mıa ol

I. (T. II. Ç. Nr. 5 [315/R 78])

1. Sıçan yılı, sekizinci ayın on sekizinde,

2. ben Tüşimi ağır hastalığa tutulduğum için,
3. iyi veya fena olacağımı düşünerek, karım
4. Sılaa’a vasiyetnâme bıraktım. Benden
5. sonra başka bir kimse ile evlenmeden, evimi
6. idâre edip, oğlum Altmış-Kaya’nın
7. terbiyesi ile meşgûl olsun. Oğullarım Koşang, Esen
8. Kaya, onlar üvey annemiz bize
9. âittir, alacağız diye, müdâhâlede
10. bulunmasınlar. Eğer alacağız diye,
11. dâva ederlerse, büyük orduya (?)
12. bir altın yastuk, şehzadelere
13. birer gümüş yastuk,
14. iç hazineye bir yastuk,
15. iç hazineye bir at vermek suretiyle,
16. ağır cezaya çarptırılsın ve sözleri
17. geçmesin. Bu vasiyetnâmeye Sutz-a
18. Ked-Kaya Tutung, Tükele ve Kimtsü
19. başta olmak üzere, cemâat ile Tavgaç-Yeke ve İkiçi
20. başta olmak üzere, halk ve yakınlarımdan Asana,
21. onlar huzûrunda verdim. Şâhid İnge,
22. şâhit Kara Toyın Bu damga benimdir.
23. Ben Kaysın sorup yazdım.
24. Bu damga ben Targaç-Yeke’nindir.
25. Bu damga ben Asana’nındır.
II. (T. II. Ç. Nr. 7 [310/R 73])
Metin
1. bars yıl toWuz-unç ay altı otuz-Wa
2. biz utuz-nua baltur atlıE temirçi

3. Warabaş toyın-çuW-nua ay-sılıE
4. atlıE ebçi Warabaş bözçi bu ikegü
5. begi-ler-iae ayıtmatın er ebçi
6. bolmış-lar kin men toyın-çuW
7. utuz bilen eşitip atırmatın
8. toyın-çuW-nua ebçi Warabaş-nıa
9. birtin toyın-çuW oW alır-men
10. men utuz-nua temirçi Warabaş-nıa
11. birtin men utuz oW alır-men. men
12. utuz Wulum-nua negü erser bar
13. tip toyın-çuW-Wa ebçi-ke çam Wılmaz-
14. men, men toyın-çuW menia küa-nüa negü
15. erser bar tip utuz-Wa Wul-Wa
16. çam Wılnız-men tanuW sarıE tanuW çaysu
17. tanuW ötüken temür bu tamEa biz ikegü-
18. nüa ol men moaul-buWa ayıtıp bitidim.

II. (T. II Ç. Nr. 7 [310/R 73)]
Tercüme
1. Kaplan yılı, dokuzuncu ayın yirmi altısında.
2. biz, Utuz'un Baltur adlı demirci
3. kölesi ile Toyınçuk'un Ay-Sılıg
4. adlı dokumacı kadın kölesi, bu ikisi
5. beylerinden izin almadan, koca ve karı
6. olmuşlar. Sonra biz, Toyınçuk ile
7. Utuz, bundan haberdar olunca, onları birbirinden ayırmadan,
8. Toyınçuk'un kadın kölesinin
9. vergisini ben Toyınçuk,

10. ve Utuz'un demirci kölesinin
11. vergisini de ben Utuz almağa karar verdik.
12. Ben Utuz kulun hakkında Toyınçuk'a ve
13. kölesine karşı herhangi bir iddiada bulunmam.
14. Ben Toyınçuk da kölem hususunda Utuz'a ve kölesine
15. karşı herhangi bir dâvada bulunmam.
16. Şâhid Sarıg, şâhid Çaysu,
17. şâhid Ötüken, (şâhid) Temür. Bu mühür bizim
18. ikimizindir. Ben Mongul-Buka sorup yazdım.

III.

(T.M. 224 [101/40])

Metin

1. ıduW-¡ut tearkenimiz-ke
2. ülçi
3. tümen ilçi beg-lerke
4. men sevinç bitig birürmen
5. ulug tefter-te bitidmiş
6. negü ki-mim-tin taş negü-m-e
7. yok bar tip ayıg önüp söz-i
8. çın bolsar öz başım ölürmem
9. bu nişan menia ol
10. yılan yıl üçünç ay tokuz
11. yaaıka

III. (T.M. 224 [101/40])

Tercüme

1. Iduk-Kut hazretlerine
2. ülçi
3. bütün elçi beylere

4. ben Sevinç sened veriyorum:
5. büyük defterde yazdırılan
6. kimselerimden başka herhangi bir
7. var-yok diye laf çıkar ve bu söz
8. doğru olursa, kendi ölümüme razıyım
9. Bu nişan benimder:
10. Yılan yılı üçünçü ayın
11. dokuzunda.

IV. (T.M. 225 [282/R 12]).

Metin

1. Koyn yıl aram ay on sekiz-ke biz inç buka
2. arug ikegü tarbış apam...erken-te bitig
3. birtimiz erdi koçu-taki taysaa borluk balık
4. borluk taştın ka bölük yir-nia sadığı
5. altı yüz yastuk çav içindin yüz yastuk birip
6. kalgan biş yüz yastuk çav kaldı bu çav-nı
7. oEul tigin yengemiz-ke yaz küz kim kelser
8. tegürüp birürbiz tegürüp birmeser-biz bu
9. bitig-ni kim alıp kelser negü yime tıldamayın
10. büdürüp birürbiz bu bitig-deki çav-nı birginçe
11. biz inç buk-a arug iştin taştın bar yok
12. bolsar-biz birle alguçı tuasu taybavşın men
13. inç buka-nıa inim esen men arug-nıa
14. oElum kar-a togm-a ikegü bu bitig-teki
15. çav-nı bitig yosunça negü-ke m-e tıldamayın
16. çam-sız köni birür-biz
17. bu nışan men inç buk-a-nıa’ol
18. bu nışan men arug-nıa’ol

19. bu nışan men bavşın esen-nia’ol
20. bu nışan men bavşın kar-a togm-a-nıa’ol
21. bu nışan men tanuk torçı-nıa’ol
22. bu nışan men arug-nıa’ol
23. bu nışan men tanuk tölek kay-a-nıa’ol
24. men togm-a bularnı inç buka arug ikegü-nia söşinçe bitidim.

IV. (T.M.225 [282/R 12])

Tercüme

1. Koyun yılı, ilk ayın on sekizinde, biz İnç-Buka ile
2. Arug, ikimiz büyük kardeşimiz Tarbış... olduğu (ettiği) zaman, sened
3. vermiştik. Koçu’daki taysaa bağ ve şehir
4. bağları dışında, birkaç parça arazinin bedeli olan
5. altı yüz yastuk paradan yüz yastuk’unu vermiş ve
6. geride beş yüz yastuk kalmıştı. Bu parayı
7. çocukları ile yengemize, yaz-güz, her zaman, kim gelirse,
8. götürüp teslim ederiz. Götürüp vermezsek, bu
9. senedi kim getirirse, hiçbir itirazsız,
10. tamamını öderiz. Bu yazıdaki parayı verinceye kadar
11. biz İnç-Buka ile Arug herhangi bir sebeple ortada
12. bulunmazsak, beraber aldığımız varisimiz olan ben
13. İnç-Buka’nın küçük kardeşim Esen ile ben Aruğ’un
14. oğlum Kara-Toğma, ikisi bu senetteki
15. parayı, yazıdakine uygun şekilde, hiçbir sebep ve
16. itiraza mahal vermeksizin, doğruca öder.
17. Bu nişan ben İnç-Buka’nındır
18. Bu nişan ben Arug’undur
19. Bu nişan ben varis Esen’nindir
20. bu nişan ben varis Kara-Toğma’nındır

21. Bu nişan ben şahit Torçı’nındır

22. Bu nişan ben Aruğ’undur

23. Bu nişan ben şahit Tölek-Kaya’nındır

24. Ben Toğma bunları İnç-Buka ile Aruğ’un, her ikisinin sözüne göre yazdım.

V. (T.M.238, D. 176 [285/R 15]).

Metin

1. bars yıl tör-tünç ay yigirmi-ke maaa tölek temür-ke san-lıg

2. tıyık-takı taş köprüg-nüa öadün sıaar-kı tegşintürü

3. tam-lıg kaylakım-nı yana çeagür arız yiti küri-lig yir-im-ni

4. yana törtkil çok-dakı tört sıg yir-im-ni yana buyu kıra-

5. dakı üstün çeçek-lik-deki altı sıg yir-im-ni yana altın

6. çeçek-lik-deki tört sıg yir-im-ni...maaa san-lıg bu munça yir-ler-

7. im-ni maaa tölek temürke yoalak-lıE çar yastuk kergek bolup

8. tolmış ayaE-ka tegimlig-tin yigirmi yastuk çoadua bav çar

9. alıp taşık-ka bu yir-ler-im-ni tarıp yiz-ün-tip

10. togr-ı (?) kılıp birtim

11. tanuk kerey tanuk temür buk-a antakı akam inin togmış-ın kataş-ım

12. kim kim m-e bolup talaşmaşun-lar

13. bu nışan men tölek-temür-nia‘ol

14. bu nışan men buyan-temür-nia‘ol

15. bu nışan men tanuk kerey-nia‘ol

16. bu nışan ben tanuk temür-buk-a-nıa’ol

17. bu bitig-ni men buyan-temür öz iligin bitiyü tegintim

V. (T.M. 238, D. 176 [285/R 15]).

Tercüme

1. Kaplan yılı, dördüncü ayın yirmisinde, bana Tölek-Temür’e ait bulunan

2. Tıyuk’taki taş köprünün ön tarafındaki, etrafı

3. duvar ile çevrili tarlamı (?), yine Çengür-arız’daki yedi küri’lik yerimi,

4. yine Törtkil-Çok’taki dört sıg yerimi, yine Buyu-Kıra’da

5. yukarı çiçeklikteki altı sıg yerimi, yine aşağı

6. çiçeklikteki dört sıg yerimi, bana ait bu kadar yerlerimi,

7. bana Tölek, temür’e para (yoalaklıg çav yastuk) lazım olup,

8. saygı deger Tolmış’tan yirmi yastuk para (çoadua bavçav)

9. alıp, istifade etmek üzere, bu yerlerimi ekip biçsin, diye,

10. kendisine verdim.

11. Şahid Kerey, şahit Temür-Buka, oradaki büyük ve küçük kardeşlerim ile akrabamdan

12. hiç kimse kendisine itirazda bulunmasın

13. Bu nişan ben Tölek-Temür’ündür

14. Bu nişan ben Buyan-temür’ündür

15. Bu nişan ben şahit Kerey’indir

16. Bu nişan ben şahit Temür-Buka’nındır

17. Bu vesikayı ben Buyan-Temür kendi elim ile yazdım

VI. (T. II. S. 18 [177/28])

Metin

1. küskü yıl bişinç ay üç yaaıka

2. kitir-tin kelgüçi ilçi-ler-ke

3. tuşgu-ka öntürgü bor-tın keysedü

4. açarı tipi(?) yigirmi badman edgü bor

5. amtı ok birz-ün esen atsız olar-

6. ka tapşurz-un.

VI. (T. II. S. 18 [177/28])

Tercüme

1. Sıçan yılı, beşinçi ayın üçüncü gününde
2. Kitir’den gelen elçilere,
3. karşılama şarabından Keysedü
4. Açarı 20 batman iyi şarap
5. derhal versin. Esen ve Atsız onlara
6. teslim etsin.

VII. (T. M. 68 [168/19])

Metin

1. ud yıl çakşapat ay iki oduz-ka
2. buyan temür ilçi-nia nökür-
3. leriae keşig aş-ka bir-gü bir
4. sıg ed bis tembin bor-nı turpan
5. sanın-ka tudup takış-kay-a
6. birşün

VII. (T. II. 035 [168/19])

Tercüme

1. Sıgır yılı, on ikinci ayın yirmi ikisinde
2. Bayan-Temür elçinin adamlarına
3. sıra yemek için verilen bir
4. sığ et, beş tembih şarabı, Turfan
5. hesabına kaydedip, Takış Kaya
6. versin

VII. (T.M. 68 [120/035])

Metin

1. biz kudlug kaya temir turmış kalımdu il
2. temir ması balta başlap buryçuluka söz-
3. ümüz yimü sen bu temir kaya-ka ton

4. sadıgı iki yarım böz-ni birgil
5. usal bolmaşun bu nışan biz-nia‘ol
VIII. (T. II. 035 [120/035])
Tercüme
1. Biz Kutlug-Kaya, Temir, Turımış, Kalımdu, İl-
2. Temir, Masıı Balta başta olmak üzere, Borulu'ya sözümüz:
3. sen bu Temir-Kaya'ya elbise
4. satışı karşılığı olan iki buçuk pamukluyu ver.
5. İhmal edilmesin. Bu nişan bizimdir.

Türk Kültür Tarihi Çerçevesinde Yasa, Yasak ve Yatgak Tabirleri Üzerine / Yrd. Doç. Dr. Mehmet Canatar [s.929-937]

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Osmanlı Devleti, hakim olduğu yerlerdeki coğrafi, siyasi ve sosyal durumu, halkın yapısını ve özel şartları dikkate almak suretiyle oldukça farklı bir yapılanmaya imkan sağlamıştır. Devletlerin sağlam esaslara dayanması, o devletlerde yaşayan insanların hür ve mutlu bir hayat düzeyine ulaşmasını sağlayan en önemli unsurdur. Osmanlı devlet teşkilatı ve müesseselerinden pek çoğunun kendinden önceki Türk devletlerinde ve geleneklerinde temellerini bulduğu ise muhakkaktır. Burada ele almaya çalışacağımız yasa, yasak, yasakname, yasavul, yasakçı, yasaklu gibi idarî ve hukukî tabirler, Türk devletlerinde ve Moğollarda mühim bir mevkiye ve uzun bir maziye sahip olduğu gibi, Osmanlı döneminde de önemli bir yere sahiptir.

Yasa veya yasak tabirinin ilk defa XIII. yüzyıl ortalarından itibaren Türk lehçelerine girdiği, Moğollar ile birlikte tarih sahnesine çıktığı ve Moğolca bir kelime olduğu, bir mütearife şeklinde yıllardır kabul edilegelmekte, hatta “düzen” demek olan yasa-yasak tabiriyle Moğolların hukuk ve askerlik işlerini düzenleyen kanunlar olup, 1206’da Moğol İmparatorluğu’nun kurucusu ve ilk hükümdarı Cengiz Han (1155-1227) zamanında Uygurca yazılarak Yasaname-i Büzürk adıyla ilan edilen ve daha çok Cengiz Han Yasası olarak meşhur Cengiz yasaları kastedilmektedir.1 Daha sonra Müslüman halefleri tarafından çıkarılan kanunlarla tamamlanan bu yasanın menşeini, bozkırdaki Türk-Moğol uruklarının örf ve âdetleri, eski devlet prensipleri ve Cengiz’in bir araya getirilen kararları teşkil etmektedir.2 “Yasağ-ı Cengiz” tabiri Şeyh Süleyman Efendi’nin Lugati’nde

“devlet-i Tatar ve Moğol nizâmât-ı esâsiyyesi, siyâset kânûnnâmesi” olarak tanımlanır.3 Bu yasa Cengiz’in buluşu olmayıp eski Türk gelenek hukukunun kuşaktan kuşağa geçerek kurallarını toplamaktan ibaret bir millî hukuktur. Hükümdarın sırf kendi iradesi ile koyduğu kanunlar İlhanlılardan sonra gerek Osmanlılar ve gerekse Doğu Anadolu ve İran’da kurulmuş olan Türkmen devletlerinde yasa veya yasakname adı altında toplanmaktadır.4 Cengiz Han zamanında meydana getirilen kanun ve nizamnameler “casah”, “casak”, “jasag” adlarıyla anılır. Ne var ki bu yasag bizlere intikal etmemiş olup, yabancı devletlere karşı ne suretle davranılacağı, harp usulleri, ordu teşkilatı, posta işlerinin tertibi, vergi düzeni, aile hukuku, aile fertlerinin karşılıklı münasebetleri ve miras işleri gibi birtakım ahkamı ihtiva ediyordu.5 Cengiz’in, ülkedeki hırsızları cezalandırıp, yalanı ortadan kaldırmak, ölüm cezasını hak edenleri öldürtmek, para cezasına müstahak olanların cezasını almak üzere bir yüksek mahkeme reisliği teşkil edip bunların “koko debter” yani mavi deftere yazılıp nesilden nesile intikal etmesini emrettiğini6, keza, âmirler ile memurların, prenslerin İlhan’a karşı bir isyana sebebiyet verdikleri taktirde devlet mahkemesine çağrıldıklarını, dolayısıyla Cengiz yasasının yargı ve muhakematı da düzenlediğini biliyoruz.7

İlhanlılardan Hülagu ve Abaka’ya göre yasa yahut yasak, mukaddes kanundu. Hatta, “yasaktır” denildiğinde, herkesin boyun eğmesi icap eden “en şiddetli kanun” manasıyla bütün Ön Asya ve Mısır’da bile tanınmıştı.8 Moğollar ve Timurlular Devri’nde, milli devlet teşkilatı ve kanunu olan “yasa”, dinî hukuktan ve İslam devlet nizamlarından ve belki de cihanın herhangi bir nizamından üstün tutulduğundan, bu durum Müslüman Arap ve Türk müellifleri tarafından, Moğolların İslam düşmanı olarak gösterilmesinde başlıca delil olarak ileri sürülmüştür.9 Ne var ki, yine bir Moğol Hükümdarı olan Timurleng, hoca ve şeyhlerin manevi nüfuzlarından

faydalanmak maksadıyla, hayatı boyunca İslâmî bir siyaset takip ettiği gibi, atası Cengiz'in "yasa"sını ve "yargu"yu kaldırarak yeni bir teşkilat kurmuş; bu çerçevede bütün ülkede dinî hukuk ahkamınca emr-i bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münkerle amel ettirmişti.10 İbn Arabşah'a göre ise, Timur "yasa"yı ihmal etmemiş, hatta onu dinî hukuka tercih dahi etmişti. Oğlu Şahruh, dine bağlı olduğundan, zamanında dinî hukuk yasaya üstünlük kazanmış, yargı kaldırılmış, yasa da tamamen bırakılmamıştı.11 Netice itibarıyla, Cengiz yasasının Türk ve İslam devletlerine tesiri söz konusu olmakla birlikte, bu yasaların, İslam hukukuna aykırı düşecek şekilde, daha sonraki bütün Türk-İslam devletlerinde ve özellikle Osmanlı kanunnamelerinde etkisi kabul olunmamaktadır.12 Yasanın Türkçe mi Moğolca mı olduğu tartışmaları ile Moğollarda bu tabirin gelişim seyri ve yasaların nasıl çıkarıldığı hususlarını ise etimolojisi içerisinde ele alacağız.

A. Yasa

Osmanlı Türkçesinde y'den sonra elif'in olup olmamasına göre iki şekilde yazılabilmektedir. İlk Türk dili sözlüğü olup yazımı 1074'te tamamlanan Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lûgati't-Türk adlı eserinde geçmeyen yasa13 tabiri, Ebu'l-kâsım Cârullah ez-Zemahşerî'nin (ö. 1144) Mukaddimetü'l-edeb'inde ise, "kakıdı anga yasadı çerigni"14 yani "ona sinirlendi, ordusunu hazırladı" örneğinde olduğu gibi, "hazırlamak" anlamında birkaç yerde kullanılmıştır.15

Lugatlerde Türkçe bir isim olduğu belirtilen "yasa" kelimesi; resm yani tertip, âdet, tarz, alay, vergi; âyîn, kâide, kanun, hüküm, padişah emri ve mücâzât gibi anlamlar taşımakla birlikte, "yasak" veya "yasag" şeklinde kullanımı daha yaygındır.16 Mastar olarak, "yasamak", yapmak, imal etmek, ibdâ, inşâ, tasnî, binâ, inşâd ve tezyin etmek17; düzenlemek, kararlaştırmak, kurmak, hazırlamak, yığmak, yere sermek ve yaymak; "yasatmak" ise, yaptırmak, kurdurmak, düzenlettirmek anlamlarına

gelmektedir.18 J. A. Pelliot tarafından da “casak” veya “casa”nın Moğolca, “yasak” veya “yasa”nın Türkçe olup düzenlemek, tespit etmek anlamına geldiği vurgulanmıştır.19

Yasa kelimesinin Türkçe mi yoksa Moğolca mı olduğu saha elemanları arasında bir tartışma konusudur. Ancak ağırlıklı temayül, yasa ve yasak terimlerinin ilk defa Moğol istilasından sonra görülmeye başladığı yolundadır. Bu hususta A. İnan, yasanın Eski Türkçede “kanun” manasına gelip, Moğol istilasından sonra İslam tarih ve etnografya edebiyatına girmiş ve çok yayılmış olduğunu, Göktürk, Karahanlı ve Selçuklu çağlarında kanun ve nizam karşılığı söylenen “törü” ve “türe” teriminin yerini tuttuğunu belirtir.20 B. Ögel ise, Cengiz Han ve Moğollara karşı olan kırıklık duygularımızın, Cengiz Han çevresinde Türk kültürünün hak ve izlerini aramamıza engel olmaması gerektiğini belirterek, yasa ve yasamak sözlerini kökten Moğollara mal etme teorileri üzerinde dikkatle durmamız icap ettiğini vurguladıktan sonra, yasa’yı, kök bakımından şüphesiz Türkçe bir söz olarak gösterir. Ögel buna delil olarak, Kültegin (Köl-tigin) kitabesindeki “öd Tengri yasar” ibaresindeki “yasar”ın yasadan geldiğini belirtir.21 Kültegin’in mezar kitabesinde geçen ve “zamanı Tanrı takdir eder” olarak çevrilen bu ibaredeki “yasar” kelimesinin fiil olarak tanzim etmek, yapmak, tayin etmek, karar vermek anlamında kaydedildiğini görmekteyiz.22 Ancak, aynı metinler M. Ergin ve T. Tekin gibi yine bu konunun uzmanları tarafından farklı şekilde değerlendirilmekte ve burada geçen “yasar”, kelimesi “yaşar” biçiminde ve yaşamak karşılığı olarak ifade edilmektedir.23 İ. Kafesoğlu ise, konuyla ilgili olarak tereddütlü ve değişken mütalaalar belirtmekle birlikte; tayin etmek, karar vermek, tanzim etmek, düzenlemek, kurala bağlamak anlamlarına gelen “yasa” kelimesine temel teşkil eden “yasamak” fiilinin, eski Türk kitabe ve kayıtlarında yalnız bir defa geçip V. Thomsen’den beri “düzenlemek, icra etmek” diye

manalandırıldığını, ancak okunuş bakımından bunun hatalı görüldüğünü belirttikten sonra, Türkçede mevcut olmayan yasa kelimesinin XIII. asır ortalarından itibaren Türk lehçelerine girmiş aslen Moğolca ve kanun manasında bir tabir olduğunu kaydeder.24

Ne var ki, VIII. yüzyılda egemenlik süren Uygur Hakanı Bögü Han zamanında yazılmış bir Uygur yazısında düzen ve kanun anlamına gelen “yasa” tabirinin geçmesi,25 ayrıca Cüveyni’nin, Cengiz Han’ın emri üzerine Uygurların, Moğol çocuklarına yazı öğretip, “Büyük Yasa-nâme” denilen yasa ile hükümlerini tomarlara tespit ettikleri, bu yasanamenin büyük prenslerin hazinelerinde bulunup, ülke ve devlet işleri görülürken o tomarları getirip işlerini yaptıkları şeklindeki kayıtları dikkate alındığında, yasa tabirini ilk kez Moğolların ortaya koyduğu görüşü değerini kaybeder görünmektedir.26 Bunlara ilaveten, yasa tabirinin Moğollarla birlikte ortaya çıktığı iddiasına esas olan en mühim eserlerden olup 1240’ta yazılan, ancak yazarı belli olmayan Moğolların Gizli Tarihi’nde, yasa ve yasak kelimesine temel teşkil ettiği belirtilen “casah”, “casahtan”, “casahlacu” ve yine bu kelimeyle alakalı olan “casa’ul” sadece birkaç yerde geçmektedir.27 Cengiz Han’ın, devlet tesislerini vücuda getirirken bilerek yabancı örneklere istinat edip boyun eğdirdiği devletlerin memurlarından, hassaten Uygurlardan yazı ve dil yönünden faydalandığı; mesela, Nayman Hanlığı’nı ele geçirdikten sonra bu devletin sistemini kabul ederek Naymanlar hizmetinde mühürdar ve vezirlik hizmetlerinde bulunmuş olan Taşatun’u 1206’da devlet makamlarının tesisine memur ettiğini, bu kişinin de Moğollara Uygur yazısını kabul ettirdiği28 hususunu gözden ırak tutmamak gerekir. Keza Cengiz, Çinli müşavirler de kullanarak devlet daireleri teşkil etmişti.29

Bununla birlikte, Moğolların Gizli Tarihi’nden hareketle, yasa-yasama ve yasak tabirlerinin Moğollardaki gelişiminin birkaç aşamada gerçekleştiği tespit edebilmekte, bu gelişim, Moğol Devleti’nin aşiret anlayışından büyük

devlet anlayış ve yapısına geçişi ile de doğru orantılı görülmektedir. İlk aşamada yasa anlayışı dağınık olup, Cengiz'in annesi Hoelun Ucin'in çocuklarını "casahtan" (kanunlu, intizamlı, disiplinli, adil)30 yasaya bağlı olarak yetiştirdiğinden hareketle "terbiyeli, yasağa bağlı çocuk" manasıyla başlamış, annesinin Cengiz'i yasayıp yani donatıp kuşandırmasıyla "at ve silahla donanma" olarak devam etmiştir. Bu safhada yasa ve yasak yüce bir devlet anlayışı olarak görülmüyordu.31 İkinci aşamada yasanın, ordu ve savaş düzeni ile ilgili olarak, askerleri savaş düzenine koymayı ifade ettiği, burada "yasak"ın savaş taktiği koyma, savaş hilesi anlamında kullanıldığı görülmektedir.32 Üçüncü aşamada bu tabir, Cengiz'in güçlenmesiyle ortaya çıkmış; önce "ordu kanunu" diye yorumlanıp, akabinde ordu düzeninin kanunu, ordunun talim, terbiye ve disiplini, ordu düzenine uymama, kanuna ve emre karşı gelme noktasında kullanılmış33 hatta, yasağa karşı gelenlerin yakalanıp gönderilmesi veya hemen orada idam edilmesi emredilmiştir.34 Dördüncü olarak, yargıladı, soruşturma açılmasını istedi anlamında kullanılıp, daha sonra da yasak koyma deyişinin başladığı anlaşılmaktadır.35 Beşinci aşamada, Cengiz'in büyük han ilan edilmesiyle, yasanın ordu düzeni, tayinler ve nöbetçilerin vazifeleri üzerinde yoğunlaştığı, son aşamada ise, Ögeday'ın tahta çıkışı ve yasanın öncekine ilaveten vergi ve posta gibi devlet işlerini de kapsadığı görülür.36 Moğolların dini inanış ve sosyal hayata ilişkin muhtelif yasakları da vardı.37 Burada netice olarak Cengiz yasasının yazılı biçimde ortaya çıkışı, geniş hudutlu bir devletin kurulmasından sonra oluşan ihtiyaçtan kaynaklanmıştır diyebiliriz.

Cengiz Han Dönemi'nde yasa-yasak konulmasının değişik şekillerini görmekteyiz. Bunların ilki doğrudan hükümdarın teklifi ve bunun kabulü şeklindedir. Cengiz Han'ın 1202 yılında "düşman bizi geri çekilmeye mecbur ederse, hücuma başladığımız yere kadar ricat ederek mevzi alalım,

bu yerde mevzi almayanları idam edelim”38 diye sunduğu teklif kabul edilip uyulmasıyla güçlü Tatarları yendikleri şeklindeki ibarelerden, “yasak”ın hükümdarın gerekçeli teklifi ve kabul görmesi şeklinde gerçekleştiğini görüyoruz. Yasak koymanın ikinci şekli, ilgili komutan veya bürokrat teklifinin hükümdar tarafından uygun bulunarak emir çıkarılmasıdır. Dödey Çerbi’nin Cengiz’e savaş taktiği, hilesi ve baskını hususundaki teklifinin uygun bulunup yarlık (emir) çıkarmasıyla ortaya çıkan savaş taktiği yani yasağı böyledir.39

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere, Moğol Devleti’nde casah yani yasa/yasak belirli bir gelişim içerisinde genişleyen bir yapı arz etmekle birlikte, bununla alakalı olarak görevli “yasacı” veya “yasakçı” gibi tabirlerin kullanımına rastlanılmamaktadır. Cengiz’in bir ifadesinde yasaya (jasag) ilk defa muhalif hareket eden kabile mensubuna nasihat edilmesi, ikinci kez muhalif olursa tatlı ve belagatli sözlerle tesirde bulunulması, üçüncü defa muhalefet durumunda ise uzaklaştırılması (nefy), bununla da uslanmazsa zincire vurulup zindana atılması, böyle yapmak da kâr etmezse akraba meclisince icapının yapılmasını tavsiye ettiğini görüyoruz40 ki bu ifadeler, Cengiz’in yasayı tedrici şekilde uygulanan bir örfi hukuk olarak tarifi demektir.

Yasa-yasak kelimesinin, Orhun Âbidelerinde “yasamak” köküyle geçtiğini kabul etmeyenlerin görüşünü benimseme durumunda dahi, Mukaddimetü’l-edeb’de, hazırlamak, düzenlemek, tertip ve tanzim etmek anlamlarına gelebilen “yasa”, “yasadı” kelimelerinin birkaç yerde geçmesinden hareketle, Türk dilinde Moğollardan önce de kullanıldığını inkar etmemiz imkansız görülmektedir. N. Yüce’nin Mukaddimetü’l-edeb’de geçen 3506 kelimeden 2908’inin Türkçe, 598’inin yabancı dillerden, bunların ancak beş tanesinin Harezm Türkçesine geçen Moğolca kelimelerden olarak tespit etmesini,41 “yasa” ve “yasadı”

kelimelerinin bunlar arasında bulunmamasını dikkate aldığımızda yasa ve yasamak isim ve fiilinin Türkçe olduğu konusunda önemli bir delil daha elde etmiş olmaktayız. Türk dilinin Moğol diline nazaran daha ileri bir gelişme seviyesi gösterdiği, hatta Moğol dünyasının herhangi bir yerindeki Moğolcanın, bilinen en eski Türk dilinden bile daha geri bulunduğu42 şeklindeki tespitleri de gözönünde bulundurmak durumundayız. Keza, Türkçeden Moğolcaya geçmiş çok sayıda medeniyet ve askerlikle ilgili kelimeler Türklerin Moğollara nazaran kültür üstünlüğünü ortaya koymaktadır.43

Bu çerçevede, Büyük Selçuklu saray teşkilatında ise “yasacı” adlı bir görevliyle karşılaşmaktayız. Saray kapılarını muhafaza, hükümdar-hükümet arasındaki evrak ve defterlerin teatisini sağlamak üzere yetiştirilerek tayin edilen, “hâcib”44 ismiyle bir hayli memuru bulunan Ağacı’dan “hâcibü’l-hüccâb” sonra, sarayda en büyük vazife sahibi olarak “yasacı” adlı memuru görmekteyiz. Yasacı’nın maiyyetinde yirmisi altın ve yirmisi gümüş asalı hademelerin bulunması, elbise ve eşyalarının mutlak surette muhteşem olması icap etmekte, aksi takdirde değiştirilmesi gerekmekteydi.45 Yasadan müştak “yasamişi” tabiri ise, yapmış, derdest etmiş, hüner sarf Etmiş, icat eylemiş; nazm, tertip, tanzim ve idare etmek, nizama koymak manalarına gelmektedir.46

Ögel’e göre “yasa ve yasak” Anadolu’ya İlhanlı çağında Doğu Türklerinin kültür çevresinden intikal etmiş, Osmanlılarda çok rastlanan “yasak tutma, han yasağı, hak yasağı” ile idam için kullanılan “yasak değdürme, yasak yetürme” sözleri, Oğuzlaşmış ve Oğuz geleneklerine göre söylenegelmiştir.47 Fâtih’in Uzun Hasan’a karşı muvaffakiyeti üzerine 1473’te Karahisar’da Uygur alfabesiyle yazdırmış olduğu yarlığda geçen “yasap” ifadelerinden yasa kelimesinin tertip etmek, yapmak anlamında kullanıldığı görülmektedir.48 Yasa ve ilgili kelime ve tabirlerin İlhanlı

menşeli olarak gösterilmesi,49 netice itibarıyla, bunların temelde Türkçe ve Türk kültürünün birer unsuru olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

B. Yasak

Lugat ve tarihi metinlere nazaran, yazılışı umumiyetle “sin” ile, “yasak” veya sondaki kaf’ın gayın’a tebdili suretiyle “yasağ” şeklindedir.50 Evliya Çelebi (ö. 1684) Seyahatnamesi’nin müellif nüshasında, bu tabirin bir kez “sin”, altı kez de “sad” ile yazılmış olduğunu görüyoruz.51 Ebû İshakzâde Esad Efendi’nin (ö. 1753) Lehcetü’l-lugât adlı eserinde yasak, Evliya Çelebi’de olduğu gibi “sad” ile yazılmıştır.52 Meninski’nin de yasak tabirinin gerek sin gerekse sad ile şeddesiz ve şeddeli olarak gelişiminden söz ettiği bilinmektedir. Yasa; usûl, kaide, nizam, kanun, tanzimat, siyaset, kısas, men, nehy, zecr, memnuniyet, memnu, kanun ve nizamla men olunmuş, nehy zımnında tenbih,53 ferman, buyruk, töre, kural; memnuiyet, tertibat, tabiye, ödev olarak verilen iş54 anlamlarına gelmektedir. B. Ögel, Osmanlıların, Harezm Türkçesinden geldiğini söyleyerek yargu sözünü yasak karşılığı olarak tuttuklarını iddia ederse de bunu tevsik edecek herhangi bir belgeye dayandırmaz.55 Ş. Sâmî, bu kelimenin yasag şeklini, Türkçe “yasak”ın Farsçaya geçmiş hali olarak nitelendirir.

1437 yılında derlenmiş olan Ömer b. Mezîd’in Mecmûʻatü’n-nezâ’ir adlı eserinde yasak kelimesinin “yerine yetse gerek han yasağı” ve “erişelden berü yazun yasağı” örneklerinde olduğu üzere iki kez yasa, düzen anlamında geçmekte olduğu görülmektedir.56 Fâtih’in Uygur alfabesiyle yazılı 1473 tarihli bir yarlığında geçen “yasak-ka tegürdük” ibaresinde geçen yasak tabiri cezasını vermek anlamındadır.57 Yine aynı dönemde kullanıldığı görülen “yasağ-ı padişahî”58 tabiri ise, Tursun Bey tarafından “siyâset-i sultanî ve yasağ-ı padişahî dirler ki, örfümüzde ana örf dirler”59 şeklinde ifade olunmaktadır. Buna göre örf ile yasağ-ı padişahi eş anlamlıdır.60 “Eski akçe ve gümüş yasağı”, “yasâğ

nişân-ı hümâyûnu”61 şeklinde vesikalarda gördüğümüz ibareler de bu mealde ele alınmaktadır.

B. Ögel, “yasak”ın aynı zamanda eski Türklerden Osmanlılara geçen vergilerden biri olup, “yasak vergisi” adıyla onda bir alınan öşür olduğunu belirtir.62 “Yasak”ın bir vergi adı olarak kullanımına XIV. yüzyıl ortalarında (1347-1365) zamanın hükümdarı Tokluğ Temür’e yazıldığı anlaşılan bir Uygurca metinde de rastlıyoruz.63

Mesâlihi’l-Müslimîn adlı eserde geçen yasak ve yasağ tabirlerinin umumiyetle günlük yaşama ve giyim-kuşama ilişkin konularda kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca, “öte yaka Türklerine yarak lâzım degildür anlara yasak gerekdür meger İznikmid Türklerine yasag olmaya” ibaresinden yarak tabirinin, silah bulundurma serbestiyeti, yasak tabirinin ise silah bulundurmama olarak algılandığı anlaşılmaktadır.64 Yine bu eserde yasak-yasağ tabirleri aşağıda belirtilen konularda defaatle geçmektedir: Koyun eti satılan yerde keçi eti bulundurulmaması gereği hususunda muhtesibin “muhkem yasak” eylemesinin lüzumu; seferde yeniçeriler Müslümanların beygirlerini alarak onların geçimlerini engelleyip beddualarına muhatap olduklarından, maişetleri hayvanlarına bağlı olan saka ve hamalların beygirlerinin yeniçeriler tarafından alınmasının yasag olması, ihtiyacı olanların beygir satın almaları, halkın ise bu konuda maişetleri dışındaki beygirlerini satmaları hususunda yasağa tabi tutulmaları;65 “evvel zamanda dilenciler her gün dilencilik iderlermiş ekâbir âciz kalmışlar sonra yasağ itmişler ki dilencileri bir dûşenbe güni bir pencşenbe güni sâyillik itsünler deyü yasağ itmişler dahı ol yasakdır… mülâzimîn dahi sonra bu yasakdan gâyetle hazz iderler”; “muhtesib yasağ idicek her kişi furunun müslimana virür”; “yasağ eylemek gerekdür ki yaraksız olan hizmetkâra siyâset gerekdür”; “ve dahi rencber gemileri ham yemiş taşımakdansa yasağ olsa ki

meyva tamam kemâliyle olmayınca koparup şehre getürmeseler, muttasıl şehre odun taşısalar odunun çekisi dörder akçeye olırdu”.66

Hasan b. Mahmud Bayatî’nin Câm-ı Cem-Âyîn adlı eserinde Hz. Nuh’un oğlu ve Türklerin atası olarak gösterilen Yâfes’ten sonra sıralanan Osmanoğullarının soy kütüğü arasında Çemendür’den sonra Yasak adlı bir beyden söz edilmektedir. Bu beye bu adın verilmesi, haraç veren ahaliden birtakım tarikatlere mensup olanlara zulmedenlere “Yasak olsun” diye buyurulurken dünyaya geldiğindendir.67 Bayatî’ye göre bu kişi bey olunca, adaletli ve yiğit olduğundan asla gazadan geri kalmamış, Abbasi Halifesi Mansur’a armağan yollamış, ondan gelen teşrifat kaftanı ile itibarı yükselmiş, kırk yılı aşkın süre beylik edip yetmiş yıl yaşadıktan sonra hicretin 751 yılında ölmüştür.

C. Yasakname

Yasakname tabirinin talimat, yönerge, yönetmelik gibi anlamlara geldiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Kânûnî Dönemi’ne ait bir kanunnamede “ve ümerâya verilen yasaknâmelerden ve re‘âyâ içün yazılan kânûnnâmelerden ve mu‘âfnâmelerden yüz yirmişer akçe alına”68 şeklinde geçen ibarede ümera için yazılan yasakname onların yönetim alanlarında dikkat edip uygulayacakları kanuni hüküm ve kuralları ifade etmektedir.

D. Yasaklu

Belirtmemiz gereken önemli bir terim de “yasaklu”dur. F. Giese tarafından neşredilmiş olan Anonim Tevârîh-i Âlî Osman’da h. 797 yılında geçtiği belirtilen bir konudan, bu tabirin adaletli, adaleti gözeten, uygulayan

ve sağlayan, kamu düzenini sağlayan gibi anlamlar ifade ettiği anlaşılmaktadır. Eserde, Yıldırım Bayezid Han’ın “gâyet yasaklu” yani adaletli bir padişah ve “kimesneyi kimesnenün bir habbesine yoklatmaz”

yani el dokundurtmaz69 olduğu belirtildikten sonra konu bir olayla açıklanır.70

Çağatay ve Cucilerde (Çoçi) “yasaklı” tabir olunan askerlere gelince, bunları bütün işi askerlikten ibaret olan kimseler olarak gösteren Togan, bu sistemin askeri timar usulü ile bütün hususiyetleriyle Osmanlılara geçtiğini belirtmektedir.71 Ali Şir Nevaî’nin, “yasağlıg denilen kara cerig” dediği yağmacı ve hayvanlık yönü ağır basan, insani tarafları az olarak gösterdiği bu askerlerin, Doğu Türk ve Moğol ordularının esas kitlesini oluşturmakta olup, beğlerin hizmetinde görev yaptıklarını görüyoruz. Togan bu zümreyi Osmanlılardaki yörükler mukabili olarak gösterir.72

E. Yasakçı

Yasak kelimesine isimden isim yapma eki olan -cı ekinin ilavesiyle ortaya çıkmış olup, resmi görevlilerin önünden geçip herkesin ona yaklaşmasını ve geçiş yolu üzerinde durmasını yasak eden kimse, yaver; sefir ve konsolos ve saire muhafızı, kavas73 anlamında kullanıldığı gibi; yalın olarak muhafız, bekçi, koruyucu, zabıta memuru74 anlamlarını da ifade etmektedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nin müellif nüshasında yasakçı tabiri bir kez sin ile altı kez de sad ile yazılmış idi. Meninski ise bu tabirin şeddeli olarak sad ile “yassakçı” şeklinde yazılışını da kaydeder.75 Yasakçı yerine “yasak kulı” tabiri de kullanılmıştır. “Bir konsolosun yanında yasakçılık ediyor”, örneğinde olduğu gibi, “yasakçılık” yasakçı sıfat ve hizmetidir.76 Yasakçıbaşı ise, baş muhafız, zabıta amiridir.77 Mesâlihi’l-Müslimîn müellifi, XVII. yüzyıl ortalarında yasakçılar ile ilgili olarak, kendisine fukaraya tevzi edilmek üzere verilen akçeler dolayısıyla, ihtiyaç sahipleri ve yasakçılarla bir araya geldiğini, yasakçılara ayak altında kalmasınlar diye önce âmâ ve yaşlıları getirtip onlara akçe verdiğini kaydeder.78

Bu çerçevede; Yasağ itmek: Buyurmak, emretmek, ferman çıkarmak; Yasağa degürmek veya yetürmek: Cezaya çarptırmak; Yasama: Salma vergi; Yasamak: Düzenlemek, kararlaştırmak, kurmak, hazırlamak, yığmak, tahşid etmek, yamyassı yatırmak, yere sermek, yaymak; Yasandırmak: Kurulu yayı açtırmak; Yasanmak: Meyletmek, dayanmak, niyetlenmek, tasarlamak, karargah edinmek; Yasatmak: Yaptırmak, kurdurmak, düzenlettirmek79 anlamlarına gelmektedir. Bunların dışında yasa ve yasak ile birleşik olarak kullanılan tabirler de tarih boyunca karşımıza çıkmaktadır. Bunlara örnek olarak; Tanrı yasağı, han yasağı, muhkem yasak, yasadı halkını, yasadı leşkeri, kale yasadup, yasağa yetme, yasağa yetürme, yasağa değdirme gibi tabirleri gösterebiliriz. Yasmak ise, yayı çileden boşandırma anlamında kullanılan bir tabirdir.80 Belirttiklerimizin dışında "yasama defterleri" tabirinden de söz edilmektedir ki bunlar; has, timar ve zeametlerin mahal ve mevkilerinin tayin edilip, alınacak öşrün belirlenmesi ve tahsili ile bunun gibi vergilerin çeşit miktar ve istifa tarzıyla ilgili bilgilerin kaydedildiği nizam defterleridir.81

F. Yasavul82

Yasavur83 olarak da kullanılır.84 Karakol85 yani gece askeri, nöbetçi asker; nigehban yani bakan, muhafaza eden, muhafız, bekçi,86 yolun muhafazasına memur alay çavuşu, yol hasekisi87 ve koruyucu, muhafız88 kavramlarını ifade eder. Ş. Süleyman Efendi'nin Lugat'inde yasakçı; yasak memuru, muhafaza memuru, kavas mukabili olarak gösterilmekte ve Orta Asya'da "yatak ve değnek ile hidmet-i mîrîde gezerler" şeklinde tavsif edilmektedir.89

Hive hanlığında yasavul, jandarma demek olup ellerinde ucu bakır kaplı değnek taşırdı. Türkistan'da hassa yani maiyyet askeri kumandanıydı. İlhanlı askeri teşkilatında, kurultayda, toylarda vazife sahibi olan ve asker sınıflarını tanzim ve mevkilerini tayin eden, harp zamanı askerin konak

yerlerine konmasını temin eden hizmetlidir. Yasavulların ellerinde “çôp-ı yasak” denilen birer sopa bulunurdu. Nitekim Olcaytu tarafından Anadolu’ya gönderilen Emir Çoban, muharebede tekasül gösteren emirlere çôp-ı yasak vurdurmuştu. Yine Olcaytu zamanında yasavul, harpte ordu erkanının, toylarda ise davetlilerin mevkilerini tayin eden, töreye vâkıf, ordu müfettiş ve teşrifatçısı olup, yasavulların başında ise Emir Yasavul bulunmaktadır.90 Saray görevlilerinden olan Emir Yasavul’un, vergi tahsilatı yaptığı, vergilerin gelmemesi üzerine durumu yerinde öğrenmek ve tahkik etmekle görevlendirildiği de görülmektedir.91 Bu görevlinin Olcaytu’nun öldüğü 1316’da görüldüğü üzere haddi aşan miktarda cebren vergi tahsil etmesi de mümkün olabilmekteydi.92 Moğollar zamanında, “yasavulîler” adlı bir sosyal grubun mevcudiyeti de bilinen bir husustur. Yasavul vazifesini “re’s-i nevbe” yani askeri kıta, garnizon, bölük kumandanı ismiyle ilk defa Memlûklerde tatbik eden Melik Zahir Baybars olmuştur.93

Akkoyunluların da yasavul yani teşrifatçı, yasakçı, muhafaza memuru vazifesini gören saray görevlisi mevcuttu.94 Yasavul adlı görevliler, han sarayının ve saray kapılarının koruyucuları olarak Kırım’da da görülmekte, bunlar hanlık hazinesinin gelir kaynaklarından birini dolaylı olarak oluşturmaktaydı. Bu gelirler, Moskova Knezliği elçilerinden aldıkları saban gümrüğü adı altındaki vergiler idi.95 Yasavul, Türkmencede ise “arçın” yani han-hükümdarın fermanlarını halka uygulayan kimseyi karşılamaktadır.

Yasavul tabirinin Osmanlı askeri teşkilatı içerisinde de mevcut olduğu görülmektedir. Otlukbeli Savaşı dolayısıyla İbn Kemâl tarafından kaydedilen “serhengler her tarafa âheng idüb leşkere ceng tertîbini virdiler, atluya ve yayaya yasağ oldı, dirildiler ve yarağa girdiler; yasavullar sağda ve solda yürüyüb asker kulı ve nökeri kol kol yasadılar… atlu ve yayak,

pür-yarağ u yasak bir yere hâzır olub cidâl u kıtâle ikbâl idub âheng-i cenge nâzır oldılar”96 ibareleri ile, XVII. yüzyılın başında yazılmış olan Zafer-nâme’de, sefere çıkan ordudan bahsedilirken geçen “sokaklara dolub çârsû-yı şehr-i İstanbul cûs u hurûşile pür olub önce giden çavuş ve yasavullarun, durma yürü ya savulları âvâzesi”97 ibaresi bu zümrenin varlığına işaret etmektedir. Hoca Sadeddin Efendi’nin eserinde de yasavul tabirinin kullanıldığını görmekteyiz. Gedik Ahmed Paşa 1471-1472’de Alâiye’ye yürüdüğünde karşı tarafa, savaşırlarsa topraklarının çiğneneceğini bildirir ve ekler: “Aklı varsa sözü dinler, devletli sultanın kapısında kul ve yüce otağın eteğinde “yasavul” olur.”98 Burada yasavulun, otağ-ı hümayun çevresinde görev yapan padişaha yakın görevliyi ifade ettiği görülmektedir. B. Ögel, buraya kadar belirttiğimiz yasakçı, yasavul ve yasak kulu, yol yasakçısı gibi tabirlerin İlhanlı çağında Anadolu’ya gelmiş olabileceğini kaydeder.99 Eski Türkçe ve Orta Türkçe sözlüklerde görülmeyip ilk defa XII. yüzyılda, Mukaddimetü’l-edeb’de gördüğümüz şu kelimeleri de konumuzla ilgileri olabileceği kanaatiyle burada belirtiyoruz. Bunlardan biri olan “yasuksuz”100 kelimesi “geçitsiz” anlamında, “yığaklu” ve “yığaksuz” kelimeleri ise haram, yasak ve helal, mübah anlamlarında bir çok yerde kullanılmaktadır.101

G. Yezek-Yazuk

Yezek, ilk kez “yizek” şeklinde askerin önde giden bölüğü, öncül anlamında Dîvânu Lugati’t-Türk’te geçmektedir.102 Bu kelimenin yine, “yezek” şeklinde, öteki Türk-İslam devletlerine ve Araplara geçerek geniş ölçüde kullanılmış olduğunu da biliyoruz.103 Yezek, “mukaddimetü’l-ceyş” yani ordunun öncü birliği manasında olup, daima askerlerin ilerisinde giden süvarileri ifade eder. Türkistan’da bunlara “karavul” denilmiştir. Osmanlı ıstılahında çarha ve çarhacı, çarkacı mukabilidir. Bekçi ve pasbana da yezek adı verilmiştir, bu kelime casus manasına da gelir. Yezek ayrıca,

İlhanlılarda pişdar kumandanı ile ordudan ayrılarak düşman ahvalini keşf için ileri gönderilen pişdar, muhafız ve casusa verilen ad olup Moğollardan alınma olarak gösterilir.104 Ne var ki bu kelimenin Dîvânu Lugati’t-Türk’te geçmesi, bu görüşü çürütmektedir. Bu noktada, Karahanlı Türkçesinde gördüğümüz “t-d” ve “k-g” dalgalanmaları gibi “z-s” dalgalanmasını105 ve Divanu Lugati’t-Türk’te yezek kelimesinin geçişini dikkate aldığımızda, “yezek”in önce yesek daha sonra da yasak şekline dönüşerek kullanıldığını ve bu haliyle Moğolcaya ve İlhanlılara, daha sonra da onlardan bize, yasa-yasak şeklinde intikal etmiş olduğunu da düşünebiliriz. Karavul tabirinin yukarıda yezek karşılığı olarak, Türkistan’da kullanıldığını belirttiğimiz haliyle; ileri gözcü kuvveti anlamında Osmanlılar tarafından da kullanıldığını görüyoruz.106 İlhanlılar Devri idari teşkilatına dair Nasirüddin Tusi’nin bir eserinde de geçmekte olan “yezek” tabiri, padişahın askerlere karşı dikkat etmesi gereken dört şartın birincisini teşkil etmekte, bu ise askerlerin elbise, silah ve hayvanlarının temin edilerek “yezek”te tutulmasıdır.107

Türkçemizde kusur, hata etmek ve ihmal etmek anlamına gelen “yaz”108 ile suç, günah anlayışının en eski karşılığı olan “yazuk”109 veya “yazık”, “yazuksuz” tabirleri, yine bununla irtibatlı olarak suçlu, günahkâr anlamına gelen “yazuklıg”, “yazıklı”, yine bu çerçevede “yazık kılma” gibi tabirlerin, “yezek” ve “yasak” ile olan münasebeti de ayrıca incelenebilecek bir husustur. Nitekim, “yazuk”un “yasok” şeklinde de geçmesi,110 bu münasebetin varlığına bir işaret sayılabilir.

Yakutlarda mükâfât tanrıları arasındaki ilahe olan ve ismet yani iffet, namus, günahsızlığın en büyük müeyyidelerinden biri olarak gösterilen Ayzıt için yapılan yaz bayramında, yaz ayinini icraya memur olan Ak Şaman’ın kopuzuyla gelerek günahsız, ismetinde kusur olmayan dokuzar genç kız ve delikanlıyı seçip sağlı sollu dizerek önlerine geçip, kopuz çalıp

ilahiler okuyarak bunları Ayzıt'ın üçüncü kat gökteki sarayına götürmesi, kapıya geldiklerinde burada kendilerini ellerinde gümüş kırbaçları bulunan Ayzıt'ın "yasakçıları"nın karşılaması, bu yasakçıların ismete dair günah işlemiş olanlar varsa onları geri çevirmeye ve Ayzıt'ın sarayına yaklaştırmamaya memur kimseler oldukları şeklindeki bilgiler de belirttiğimiz hususu destekleyici mahiyette görülmektedir.111

Hukuk ve idare tarihi açısından son derece önemli olan yasa ve yasak gibi tabirlerin, Türk ve Moğol devlet geleneği ile Türk kültür ve medeniyeti tarihi içerisindeki yerini, ayrıca Müslüman-Türk devletlerindeki konumu ve önemini bilmenin ne derece lüzumlu olduğu hususu izahtan vârestedir. Yukarıda belirtilen tabirler ile doğrudan ve dolaylı olarak alakası olan yat, yat yarag, yarağlığ, yatak, yatgak, yatakçı; sak, sakçı ve sak sak; savmak, savul, savur kelime ve tabirlerinin de incelenmesinden ortaya çıkan sonuçları mütalaa ettiğimizde şunların ön plana çıktığını görürüz:

Yasa ve yasak tabirlerinin tarih sahnesine ilk defa Cengiz Han ve Moğollarla birlikte ortaya çıkmış olup XIII. asrın ortalarından itibaren Türkçeye girdiği şeklindeki mütearife reddolunarak; Kültegin kitabesindeki "öd Tengri yasar" ibaresini doğru okunmuş kabul ettiğimiz taktirde, yasa-yasak tabirinin, ilk kez Orhun Âbidelerinde görüldüğü, eskiden beri kullanıldığı ve "yasamak" kökünden geldiği vurgulanmıştır. Orhun Âbidelerindeki ifadenin "yaşar" olduğu kabul edilse dahi, "yasa"nın, ilk kez VIII. yüzyılda egemenlik süren Uygur Hakanı Bögü Han zamanında yazılmış bir Uygur yazısında düzen ve kanun, Zemahşerî'nin Mukaddimetü'l-edebi'nde ise hazırlama, düzenleme anlamında geçmesi dikkate alındığında Moğolca ve Cengiz Han'dan itibaren çıktığı düşünülemez. Yasak kelimesi Türkçeden Moğolcaya "casak" şeklinde geçmiştir. Makalemizde, "casak"ın Türkçede y ile başlayan ve Moğolcaya c ile geçen diğer bazı tabirlerde olduğu gibi Türkçeden Moğolcaya geçerek

oradan teammüm etmiş olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. Moğolcadaki "carlık" da aynı şekilde Türkçe "yarlığ"dan gelmektedir. Kuman ve Kıpçakça gibi Türk şivelerinde de "y" sesinin "c" ve "j" ile yer değiştirebildiği dikkate alındığında yukarıdaki izahın geçerliliği anlaşılacaktır. Moğolların Gizli Tarihi'nde "casak", "casaul", "casaktan" ve "casahlacu" tabirleri c'li olarak ve yalnızca birkaç yerde geçmektedir. Türk dilinin Moğol diline nazaran daha ileri bir gelişme seviyesi gösterdiği gerçeği ile Türkçeden Moğolcaya geçen çok sayıda medeniyet ve askerlikle ilgili kelimelerin bulunması, Türklerin Moğollara nazaran kültürel üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca, Cengiz'in, hakimiyeti altına almış olduğu Uygurların Moğollara yazı öğretmelerini isteyip, büyük yasasını Uygurlara hazırlattığı yönündeki bilgiler dikkate alındığında yasa ve Moğollar arasında doğrudan bir eşleme yapılması doğru olmamaktadır. Cengiz ile birlikte ortaya çıktığı iddia edilen yasa kavramının Moğollarda tedrici bir şekilde birkaç aşamada teşekkül etmiş olduğu görülmekte, bu ise, Moğolların "yasa"yı ortaya çıkarmalarının mümkün olmadığını, aşiret anlayışından büyük devlet anlayışına geçerken doğru orantılı olarak Türklerden aldıkları yasak "casak" kelimesine artan ve genişleyen biçimde anlamlar yüklediklerini göstermektedir. Cengiz yasasının yazılı olarak ortaya çıkışı da geniş hudutlu bir devletin kurulmasından sonra oluşan ihtiyaçtan kaynaklanmıştır. Büyük Selçuklu saray teşkilatında "yasacı" adlı bir görevlinin bulunması, Nizamülmülk'ün Siyâsetnâmesi'nde bu kişinin elbisesi, eşyaları ve maiyetindekilere ilişkin olarak verilen bilgiler, yine Moğollardan önce bu tabirin varlığının göstergesidir. Ayrıca, "yasacı"nın, Karahanlılarda "yatgak" adı verilen saray muhafızlarına mümasil görevlerde bulunduğu anlaşılmıştır. Keza Moğolcadaki "casaul" yani "yasavul" tabirinin de hizmet itibarıyla Karahanlılarda karşımıza çıkan muhafızlar ile Selçuklulardaki "yasacı"nın fonksiyonlarını icra ettiği

görülmüştür. Yasa-yasak, Osmanlılar zamanında da kullanılmış kavramlar olup, Türkçe kelimeleri esas alan ilk Türkçe sözlük olan Ebu İshakzâde Esad Efendi'nin Lehcetü'l-lugât adlı eserde de geçmekte, Osmanlılarda daha çok yasak tabirinin kullanıldığı görülmektedir. Bu çerçevede "yasağ-ı padişahî", Osmanlı idare ve hukuk literatüründe "örf" veya "örfî hukuk" demek olup, ayrıca yasakname, yasaklu, yasakçı, yasavul, yasama defteri gibi tabirler de kullanılmıştır. Moğollarda görülen "jasagul", "yasavul"un, Büyük Selçuklulardaki "yasacı" gibi muhafaza görevinde bulunduğu; ancak, altın ve gümüş asalı yasacıya mukabil, bakır uçlu değnek yani çôp-ı yasak taşıdığı görülmektedir. Akkoyunlularda da teşrifatçılık, yasakçılık ve muhafızlık yapan yasavullar mevcuttu. Kırım'da ise yasavulların Büyük Selçuklularda olduğu gibi saray muhafızlığı yaptığını görmekteyiz. Osmanlılardaki yasavullar, savaşta askeri tertibatı ve düzeni sağlayan, askerleri "yasa"yan yani hazırlayıp düzenleyen görevliler olup, sefer yürüyüşü esnasında ordunun önünde öncü kuvvet olarak talimat verdikleri de görülür. Sultanın otağı çevresinde görevli olan Osmanlı yasavullarının, bu açıdan bakıldığında, İlhanlılar zamanındaki yasavul ile aynı vazifeyi yürüttükleri anlaşılmaktadır. Ancak, yasak ile irtibatlı olduğu ve sonradan değiştiği anlaşılan yezek-yizek tabiri, askerin önde giden bölüğü anlamında Divanu Lugâti't-Türk'te geçmektedir. Yezek ile yasavulun fonksiyon itibarıyla aynı kimse olmaları münasebetiyle yasavulun da Türk kültürü temelli olduğu anlaşılır. Diğer Türk-İslam devletleriyle Araplara da geçmiş olan yezek tabirinin Karahanlılar Dönemi'ndeki yatgak, Selçuklular Dönemi'ndeki yasacı ve yasak tabiriyle ilintili olduğu görülmekte, "yizek"in önce yezek, sonra da yasak şekline dönüşmüş, hatta yazuk ve yazık tabirleri ile ilgisinin olabileceği anlaşılmaktadır. Sak, sak sak ve sakçı gibi Türkçe kelimelerin, yasak ve yasakçı, savul ve savur gibi kelimelerin ise yasavul ve yasavur ile ilgisi olabileceği düşünülmektedir.

1 René Grousset, Bozkır İmparatorluğu Attila-Cengiz Han-Timur (çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1993, s. 217; İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 1991, s. 234 dp. 175, 279; Mustafa Kafalı, “Cengiz Han”, DİA, VII, İstanbul 1993, s. 368-9; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, Türk Hukuk Tarihi I, Konya 1989, s. 62; “Çingiz Yasası”, Türk Ansiklopedisi, Ankara 1964, s. 58.

2 Bertold Spuler, İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350 (çev. C. Köprülü), Ankara 1987, s. 408. Yasa’nın iptidai ve halis göçebe bir topluluğun hukuk taslağı mı olduğu yoksa göçebe ve yarı göçebe kavimlerin hayatından mı neşet ettiği tartışmaları için bkz. A. Z. Velidî Togan, Umumî Türk Tarihi’ne Giriş, İstanbul 1981, s. 386 vd.

3 Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî, Lugat-i Çağatayî ve Türkî-i Osmânî, İstanbul 1298, s. 293.

4 Halil İnalcık, “Osmanlı Hukukuna Giriş Örfî-Sultânî Hukuk ve Fâtih’in Kanunları”, Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler, İstanbul 1993, s. 323; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Ankara 1988, s. 250; Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbend Teşkilatı, İstanbul 1990, s. 14.

5 Boris Y. Vladimirtsov, Moğolların İçtimaî Teşkilâtı Moğol Göçebe Feodalizmi (çev. Abdülkadir İnan), Ankara 1987, s. 25; Spuler, a.g.e., s. 408.

6 Moğolların Gizli Tarihi (çev. A. Temir), Ankara 1995, s. XI, 136; Grousset, a.g.e., s. 217.

7 Spuler, a.g.e., s. 417.

8 Togan, a.g.e., s. 227.

9 Togan, a.g.e., s. 98.

10 Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı’nda İlk Mutasavvıflar (yay. O. F. Köprülü), Ankara 1981, s. 79.

11 İsmail Aka, Timur ve Devleti, Ankara 1991, s. 106; a. mlf., Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447), Ankara 1994, s. 183.

12 Cin-Akgündüz, a.g.e., s. 63, 64.

13 Bu eserde yasa geçmemekle birlikte, hânın orduyu dağıtıp askerleri yurtlarına göndermesi vesilesiyle kullanılan “yasdı” kelimesi geçmekte (bkz. Atilla Özkırımlı, “Kâşgarlı’ya Göre Türklerde Askerlik”, Türk Dili Divanu Lugat-it-Türk Özel Sayısı, c. XXVII, sy. 253, Ankara 1972, s. 94), yasa ile ilgisi olup olmadığı anlaşılamamaktadır.

14 Ebu’l-kâsım Cârullah ez-Zamahşarî, Mukaddimetü’l-edeb (haz. Nuri Yüce), Ankara 1993, s. 43, 51, 204.

15 Diğer örnekler için bkz. ez-Zemahşeri, a.g.e., s. 45 (yasayu berdi anga yönesin), 51 (yasadı anı, yasadı tünle iş-ni). Yasama sözünün ancak Cengiz ile birlikte geldiği iddiasına karşılık olarak, yine bu eserden, “yasadı evni” yani evini düzene soktu, süsledi ve “yasadı sözni” yani güzel konuştu, sözünü süsledi örnekleri de verilmiştir (bkz. Ögel, a.g.e., s. 535-6). Zemahşeri’nin “yasadı” kelimesini, orduyu savaş için hazırlamak anlamında kullanmasına mukabil, Şahruh zamanı ordu teşkilatında savaş düzenini ifade etmek üzere kullanılan tabirin “yasal” olduğu görülmektedir (bkz. Aka, Şahruh, s. 189).

16 Hasan Amîd, Ferheng-i Fârisî-i Amîd, Tahran 1343, III, 2522-3; S. James W. Redhouse, A Turkish and English Lexicon, İstanbul 1992, s. 2185.

17 Ş. Süleyman Efendi, a.g.e., s. 293.

18 Redhouse, a.g.e., s. 2185; Yeni Tarama Sözlüğü (düz. C. Dilçin), Ankara 1983, s. 237.

19 Grousset, a.g.e., s. 217 dp. 110. Aynı şekilde Pelliot, Türkçe olan “yarlığ”ın, Moğolcada “carlık” olup imparatorluk kanunu anlamında olduğunu kaydetmektedir (Grousset, a.g.e., s. 273). Nitekim, Türkçe kelimelerin başındaki “y” harfinin kuzeybatı Türk şiveleri olan Kuman ve Kıpçakçada “c”, “j” harfiyle yer değiştirebildiği bilinen bir husustur. Kaşgarlı da, Karahanlı Türkçesindeki ön ses y’lerinin Kıpçakça ve Oğuzcada eriyip kaybolduğunu ya da, c’ye dönüştüğünü sarahatle kaydeder (bkz. Zeynep Korkmaz, Kâşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi”, Türk Dili Divanu Lûgat-it-Türk Özel Sayısı, c. XXVII, sy. 253, Ankara 1972, s. 10).

20 Ögel, a.g.e., s. 486.

21 Ögel, a.g.e., s. 485-486.

22 Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1994, s. 50, 52, 887; A. Von Gabain, Eski Türkçenin Grameri (çev. Mehmet Akalın), Ankara 1988, s. 234, 309. Ş. Süleyman Efendi de, bu kelimeyi yukarıdaki anlama uygun olarak, yasatmak, yaptırmak, tezyin ettirmek, sâhten, bünyâd olarak açıklamaktadır (bkz. Ş. Süleyman Efendi, a.g.e., s. 293).

23 Muharrem Ergin, Orhun Âbideleri, İstanbul 1976, s. 14, 59.

24 Kafesoğlu, a.g.e., s. 234 dp. 175, 279. Başka bir eserinde ise, bilakis, Orhun Kitâbelerinde geçen ibareyi yasa olarak kabule mütemayil olarak, bundan türetilen “yasak, casah” sözlerinin kanun anlamında Moğolcada da mevcut olduğunu, kanun manasında töre (törü) tabirinin de sonradan Moğolcaya geçtiğini kaydeder (bkz. a. mlf., “Kültür ve Teşkilât”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1992, I, 199).

25 ”Çingiz Yasası”, Türk Ansiklopedisi, XII, 58.

26 Ögel, a.g.e., s. 486, 521.

27 Moğolların Gizli Tarihi, s. 26 (casahtan), 31 (casahlacu), 127 (casah), 199 (casa’ul).

28 ”Çingiz Han”, Türk Ansiklopedisi, XII, 57.

29 Spuler, a.g.e., s. 304, 314-5; Grousset, a.g.e., s. 217.

30 Moğolların Gizli Tarihi, s. 26 dp. 2. Bu eserde geçen “casahlacu” tabiri ise, “mahkum etmek” veya “emretmek” manasında tercüme edilmektedir (bkz. a.g.e., s. 31).

31 Ögel, a.g.e., s. 487, 515.

32 Moğolların Gizli Tarihi, s. 82; Ögel, a.g.e., s. 487, 515.

33 Moğolların Gizli Tarihi, s. 115-116, 150; Ögel, a.g.e., s. 487, 515.

34 Moğolların Gizli Tarihi, s. 126, 127, 128; Ögel, a.g.e., s. 517.

35 Ögel, a.g.e., s. 487-8, 516; örnek için bkz. Moğolların Gizli Tarihi, s. 158.

36 Moğolların Gizli Tarihi, s. 149-158, 199-204; Ögel, a.g.e., s. 516.

37 Bevletmek ve sümkürmek suretiyle suların kirletilmesi yasak olduğu gibi böyle hareketlerde bulunmakla fırtına ve gök gürültüsünün meydana geleceğine inanılırdı. Suya olan bu saygıdan dolayı (bkz. Grousset, a.g.e., s. 96) Müslümanlara yıkanma, abdest alma yasağı olduğundan, tatbikiyle görevlendirilenlere, emrin müsamahalı şekilde tatbiki bildirilmekteydi (bkz. Spuler, a.g.e., s. 193, 260-1; Abdülkadir Yuvalı, “Çağatay Han”, DİA, VIII, 176-7).

38 Moğolların Gizli Tarihi, s. 82; Ögel, a.g.e., s. 516.

39 Moğolların Gizli Tarihi, s. 116; Ögel, a.g.e., s. 516-7.

40 Vladimirtsov, a.g.e., s. 95.

41 ez-Zemahşeri, a.g.e., s. 24-5.

42 Grousset, a.g.e., s. 14 dp. 5.

43 Grousset, a.g.e., s. 193 dp. 27.

44 Bkz. Aydın Taneri, “Hâcib”, DİA, XIV, 508-511.

45 Uzunçarşılı, Medhal, s. 32-34.

46 Ş. Süleyman Efendi, a.g.e., s. 293; Uzunçarşılı, Medhal, s. 250 dp. 6. Bu arada, “yasanmış” kelimesi, giyinmiş, libas giymiş, esvaplanmış,

zinetlenmiş anlamındadır (bkz. Ş. Süleyman Efendi, a.g.e., s. 293).

47 Ögel, a.g.e., s. 472.

48 R. Rahmeti Arat, “Fâtih Sultan Mehmed’in Yarlığı”, Makaleler I (haz. O. Fikri Sertkaya), Ankara 1987, s. 797, 799, 820.

49 Abdulkadir Yuvalı, “Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesirleri”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı: 6, Kayseri 1995, s. 251.

50 Ş. Süleyman Efendi, a.g.e., s. 293; Şemseddin Sâmî, Kâmûs-ı Türkî, Dersaâdet 1317, s. 1528, 1548; Redhouse, a.g.e., s. 2185; Mesâlihi’l-müslimîn’de yasak şeklinde 12, yasag şekinde ise 14 yerde kaydedilmektedir. Bu durum her iki şeklinin de kullanılıp benimsendiğini gösterir (bkz. “Kitabu Mesâlihi’l-Müslimîn ve Menâfi‘i’l-Mü’minîn”, Osmanlı Devlet Teşkilatına Dâir Kaynaklar (yay. Y. Yücel), Ankara 1988, muh. yer.; Şeyhî Mehmed Efendi, Vekâyiü’l-fudalâ I (haz. A. Özcan), Şakaik-ı Nu’maniye ve Zeyilleri, İstanbul 1989, III, 660). Fars dili sözlüklerinde y’nin uzatılması ve sin’in uzatılmaması gibi (yâsak-yesek) şekilleri de söz konusudur (Amîd, a.g.e., s. 2523).

51 Musa Duman, Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri, Ankara 1995, s. 328.

52 Ebû İshakzâde Esad Efendi, Lehcetü’l-lugât, Kostantiniyye 1210, s. 791. Bkz. M. Nur Doğan, “Esad Efendi, Ebûishakzâde”, DİA, XI, 339.

53 Ş. Süleyman Efendi, a.g.e., s. 293; Ş. Sami, a.g.e., s. 1529, 1548; Amîd, a.g.e., s. 2523; Esad Efendi, a.g.e., s. 791. İbn Tanrıberdi’nin en-Nücûmu’z-zâhire adlı eserinden Uzunçarşılı, Medhal, s. 298’de yasak’ın “tertip” demek olduğunu nakleder. Togan “yasak-ı Osmanî” tabirini dinî hukukla epeyi uzlaşmış olan Osmanlı kanunu olarak belirtir (bkz. Togan, a.g.e., s. 390).

54 Yeni Tarama Sözlüğü, s. 237; Amîd, a.g.e., s. 2529. Moğolların Gizli Tarihi'nde jasag emretmek anlamında kullanılmaktadır (Vladimirtsov, a.g.e., s. 62, 147). Uzunçarşılı, yasak tabirinin yasa ile aynı manada kanun demek olduğunu, Osmanlılarda memnu manası taşıdığını belirtir (Uzunçarşılı, Medhal, s. 251 dp. 6).

55 Ögel, a.g.e., s. 529.

56 Ömer b. Mezîd, Mecmûʻatü'n-nezâ'ir (haz. Mustafa Canpolat), Ankara 1982, s. 117, 120, 356.

57 Arat, "Fâtih Sultan Mehmed'in Yarlığı", a.g.e., s. 800, 803, 820.

58 Tursun Bey, Târîh-i Ebü'l-feth (haz. Mertol Tulum), İstanbul 1977, s. 12, 199. Tursun Bey, yasağ tabirini "tîğ-i yasaya hem-dem ittiler" ifadesiyle bugünkü biçimiyle "yasa" olarak da kullanmaktadır (Tursun Bey, a.g.e., s. 139). XXIII numaralı Mühimme Defterinin 190 numaralı hükmünde de "yasa-yı hümayun" tabiri geçmektedir.

59 Tursun Bey, "siyaset" tabirini "tedbir" olarak değerlendirerek; sadece insan aklına dayanılarak içerisinde yaşanılan dünya alemine münhasır yani Cengiz Han'ın yaptığı gibi ise, bu tür tedbirlerin sebebine izafeten anılarak "siyaset-i sultani ve yasağ-ı padişahî" diye adlandırıldığını belirtir (Tursun Bey, a.g.e., s. 12).

60 Örf (örf-i sultânî) için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş Örfî-Sultânî Hukuk ve Fâtih'in Kanunları", Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler, İstanbul 1993, s. 320, 341).

61 Mustafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, II, Ankara 1971, s. 192 dp. 3.

62 Ögel, a.g.e., s. 654.

63 Arat, "Uygurca Yazılar Arasında", a.g.e., s. 579, 582, 583, 585.

64 Mesâlihi'l-Müslimîn, s. 48.

65 Mesâlihi’l-Müslimîn, s. 52, 56.

66 Mesâlihi’l-Müslimîn, s. 93, 107, 125, 130.

67 Hasan b. Mahmud Bayati, Câm-ı Cem-Âyîn (sad. Kırzıoğlu Fahrettin), Osmanlı Tarihleri I, İstanbul 1949, s. 389.

68 Ahmed Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, IV, İstanbul 1992, s. 674.

69 Yeni Tarama Sözlüğü, s. 249.

70 ”Ve çeri halkı bir gün varup Konya halkından arpa istediler. Anlar eyitdiler: “Biz hisâr içindeyiz, size nice arpa satalum? Eğer padişah bize destûr virürse çıkalum satalum” didiler. Yıldırım Han’a didiler. Destûr virdi, hem adam koşdı. Hisârdan çıkdılar, arpaların satdılar, akçaların aldılar, gine hisâra girdiler. Kimesneyi incitmediler. Hisâr halkı bu “adli” gördiler, Konya’yı kendüleri virdiler. Aksaray’ı ve Niğde’yi ve Kaysariyye’yi nevâhîsiyle virüp teslim itdiler”. Bkz. Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman -F. Giese neşri- (haz. N. Azamat), İstanbul 1992, s. 37.

71 Togan, a.g.e., s. 291.

72 Bkz. Togan, a.g.e., s. 294-5, 345.

73 Ş. Sami, a.g.e., s. 1529; Redhouse, a.g.e., s. 2185. Osmanlılarda kavas teşkilatı için bkz. Mehmet Canatar, “Osmanlı Devleti’nde Kavaslar ve Kavas Teşkilatı”, İlmî Araştırmalar 4, İstanbul 1997, s. 67-88.

74 Yeni Tarama Sözlüğü, s. 237.

75 Bkz. Duman, a.g.e., s. 328.

76 Ş. Sami, a.g.e., s. 1529.

77 Yeni Tarama Sözlüğü, s. 237.

78 Mesâlihi’l-Müslimîn, s. 140. Yaşar Yücel’in ilmiye sınıfına mensup olabileceğini belirttiği Mesâlihi’l-Müslimîn müellifi, bizce kadıdır. İleride belirtileceği üzere yasakçılar kadılarla işbirliği halinde vazife gören kimselerdi.

79 Yeni Tarama Sözlüğü, s. 237; Redhouse, a.g.e., s. 2185. Yasamak şeklinin Gazavât-ı Sultan Murâd b. Mehemmed Han İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavâtnâme (yay. H. İnalcık-M. Oğuz), Ankara 1989, s. 114'de ise tahkim etmek ve berkitmek anlamında kullanıldığı görülmektedir.

80 M. Zeki Pakalın, "Yasmak", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III, İstanbul 1983, s. 606.

81 Pakalın, "Yasama Defterleri", OTDTS, III, 606.

82 İlhanlı ülüş teşkilatına göre, bir vilayet ve bir devlette dört temel idari esastan ikincisi "yasavul"dur (hakim) (Togan, a.g.e., s. 296).

83 Yasavur'un "mîsûr" ve "yisûr" şeklinde yazıldığı da görülmektedir (bkz. Spuler, a.g.e., s. 128). Jasagul şeklinde; idare eden, tanzim eden, kahya, çavuş anlamında da geçmektedir (bkz. Vladimirtsov, a.g.e., s. 204).

84 Nitekim, İlhanlılarda "Yasavur" unvanını taşıyan Yasavur Noyan, Yasavur Han gibi, Moğol kuvvet komutanlarına rastlamakta olduğumuz gibi (bkz. Togan, a.g.e., s. 245, 315, 465; Abdulkadir Yuvalı, İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri, Kayseri 1994, s. 38), aynı ismin Maveraünnehir hükümdarı için kullanıldığı da görülmektedir (bkz. Spuler, a.g.e., s. 179, 394). Yine İlhanlılarda "Yasavul" unvanını taşıyan Moğol kumandanları da bulunmaktaydı (Spuler, a.g.e., s. 129, 132, 133).

85 Moğol yazı dilinde "hara'ul", "haragul" nöbetçi, bekçi, karakol demek olup orta Moğolcada haravul ve haraul, Türkçede karagul ve karakol olarak görülür (Moğolların Gizli Tarihi, s. 70 dp. 3, 4).

86 Amîd, a.g.e., s. 2523; Ş. Sâmî, a.g.e., s. 1067, 1471.

87 Ş. Sami, a.g.e., s. 1548; Redhouse, a.g.e., s. 2202.

88 Yeni Tarama Sözlüğü, s. 237; Ş. Sâmî, a.g.e., s. 1528-1529 (yasa, yasak, yasakçı, yasakçılık).

89 Ş. Süleyman Efendi, a.g.e., s. 293.

90 Uzunçarşılı, Medhal, s. 228-9.

91 Aka, Şahruh, s. 166.

92 Spuler, a.g.e., s. 349.

93 Uzunçarşılı, Medhal, s. 228 dp 3, 353.

94 Uzunçarşılı, Medhal, s. 274.

95 Muzaffer Ürekli, Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569), Ankara 1989, s. 84.

96 İbn Kemâl, Tevârîh-i Âl-i Osman VII. Defter (Tenkidli transkripsiyon) (haz. Ş. Turan), Ankara 1991, s. 347.

97 "II. Osman Adına Yazılmış Zafer-nâme" Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler VI. (yay. Yaşar Yücel), Ankara 1983, s. XVI, 37. Burada yasavul sin ile yazılmış olmakla birlikte y'den sonra h ve sin yerine sad ile yazılan ikinci şekil de yasavul gibi okunabilmektedir.

98 Hoca Sadeddin Efendi, Tâcü't-tevârîh III (haz. İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1992, s. 105.

99 Ögel, a.g.e., s. 535.

100 ez-Zemahşeri, a.g.e., s. 27, 37, 60, 204.

101 ez-Zemahşeri, a.g.e., s. 27, 34, 38, 39, 40, 49.

102 Dîvânu Lûgat-it-Türk Tercümesi, III, 18, 88.

103 Bkz. Genç, a.g.e., s. 341.

104 Bkz. Ebu'l-ferec İbnü'l-ibrî, Tarihi Muhtasaru'd-düvel (çev. Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1941, s. 26 dp. 2; Şerefeddin Yaltkaya, "İlhanîler Devri İdarî Teşkilâtına Dair Nasîr-ed-Dini Tûsî"nin Bir Eseri", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, II (1932-39), İstanbul 1939, s. 9; Uzunçarşılı, Medhal, s. 190, 232, 432.

105 Bkz. A. Dilâçar, a.g.e., s. 59.

106 Bkz. Gazavât-ı Sultan Murâd b. Mehemmed Han İzladi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavâtnâme, s. 58, 113.

107 Yaltkaya, a.g.m., s. 9.

108 Gabain, a.g.e., s. 310.

109 Gabain, a.g.e., s. 81, 92, 310.

110Gabain, a.g.e., s. 310. Yasul ise eski Türkçede eğri, yokuşlu anlamına gelmekte olup (bkz. Gabain, a.g.e., s. 309) yasavul ile münasebeti olduğu düşünülebilir.

111 Ziya Gökalp, Türk Töresi (haz. Hikmet Dizdaroğlu), Ankara 1976, s. 77, 79-81.

Yabancı Yazarlara Göre Türklerde Savaş ve Taktik / Yrd. Doç. Dr. Hatice Palaz Erdemir [s.938-943]

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye

Dünya üzerinde yaşamış ve yaşamakta olan her bir millet diğerlerinden farklı özelliklere sahip olmuş ve bu karakteristik özellikleriyle tanınmışlardır. Toplumları meydana getiren insanların deri rengi, ırkî ve antropolojik özellikleri, hayat tarzları, dinî inanış ve anlayışları, eğlence ve törenleri, kullandıkları kapkacaklar, silahlar ve araçlar ve hatta ordu teşkilatları kendilerine has ve pek çok farklı özelliklere sahip olup olmamaları onları birbirinden ayıran faktörler olmuştur. Milletleri birbirinden ayıran farklı alışkanlık, uygulama ve kurumların detayları üzerinde düşünmemiz de mümkündür. Tarihte, Sümerlerin yazıyı icat etmeleri, eski Mısırlılar inşa ettikleri piramitleri, Fenikeliler ve Venedikliler gemicilikleri ve deniz ticaretindeki ustalıkları, Grekler üzüm, şarap üreticiliğindeki maharetleri, Romalılar sahip oldukları topraklar üzerinde uyguladıkları usta siyasetleri gibi ilk anda göze çarpan bir takım belirgin özellikleriyle tanınmışlardır. Türk adının ortaya çıkmasıyla birlikte ise, bu millet ile karşı karşıya gelen diğer toplumların zihninde ilk beliren

özellikleri savunma ve ordu kurma konusundaki ustalıkları olmuş, konuyla ilgili akademisyenlerin aynı veya farklı fikirler ortaya koymalarıyla birlikte, her yeni belge ve değerlendirme Türklerin askerî özellikleri hakkında bilinenlere yenilerini eklemekte ve eskilerini desteklemektedir. Bu sebeple, bu makale bir yandan Türklerin askerlik yetenekleri konusunda bilinen bazı özelliklerini yeniden gözden geçirirken diğer yandan da ilk kez ortaya çıkmış olan belgelerle karşılaştırmayı amaçlamaktadır.

Herodotos'un "Tarih"i, Xenophon'un "Anabasisi"i ve Ammianus Marcellinus'un "Tarih"i, eski Türk topluluklarına mensup kavimlerin yaşayış tarzları, karakter özellikleri hakkında bilgi vermektedirler. Ayrıca, Justinianus'un tarihçisi Procopius, 552-558 yılları arasını ele alan, Wars (Savaşlar) adlı sekiz kitaptan oluşan eserinde, Vandal, Got ve İran savaşlarını anlatırken kendilerini yakından etkileyen Hunlar ve Avarlar gibi kavimlerin özelliklerinden bahsetmektedir. Şüphesiz altıncı yüzyıldan çok önce Türkler Orta Asya'da yaşamaktaydılar. Ancak, ilk kez 552'de "Göktürk" Devleti olarak ortaya çıkmalarına kadar Bizans kaynaklarında "Türk" adı geçmemiştir. Altıncı yüzyılda ise; İpek Yolu'nun güvenliği, ipek ticareti dolayısıyla Türk-Bizans ilişkilerinde önemli bir dönem başlamıştır. İki devlet arasında ekonomik ihtiyaçların bir sonucu olarak ortaya çıkan ilişkiler, sonraları askerî ve siyasî bir mahiyet kazanarak artmıştır.

Altıncı yüzyılın ikinci yarısında, Bizans İmparatorluğu tarihinin de önemli bir meselesi haline gelen Türkler, böylece tarihî kaynaklarda da yer almışlardır. Eski Türk topluluklarına mensup olan Göktürklerin adının geçtiği üç önemli kaynak vardır. Zemarchus başkanlığında Göktürklere gönderilen elçilik heyetinde bulunan Menandros, Protector (Koruyucu) adlı eserinde, Orta Asya'daki Türklerle ilk karşılaşmasında gördüklerini kaleme almıştır.

Eser, 558-582 yıllarını içine almakta olup bütün halinde günümüze ulaşamamıştır. Menandros eserinde daha çok Türklerin fizikî görünüşleri, inançları, yaşayış tarzları gibi konuları ele almaktadır. Menandros'un kitabı, Orta Asya'daki Türklerden ve "Türk" adından bahseden ilk Bizans kaynağı olarak Türk tarihi için de oldukça önemlidir. Theophylactus Simocattes ise, 582-602 yılları arasında hüküm sürmüş olan İmparator Maurice1 Dönemi'nin tarihini yazmıştır. Theophylactus'un Karadeniz'in kuzeyindeki milletler ve Türkler hakkındaki anlatımlarında Menandros'tan etkilendiği anlaşılmaktadır. İmparator Maurice'in (582-602), ülkesinin etrafında bir

güvenlik meselesi oluşturan milletlerin askerî durumlarından bahseden Strategicon (Strateji) adlı eseri ise, konumuzla ilgili doğrudan bilgiler vermektedir. Maurice, eserinde sadece Türkler ve diğer milletlerin savaş tekniklerinden bahsetmez. Aynı zamanda bunlara karşı hangi tür stratejiler uygulanması gerektiği konusunda da halkını uyarır. Böylece altıncı yüzyılın ikinci yarısı boyunca, farklı Bizans İmparatorluğu'nun tarihçileri tarafından kaleme alınan eserlerde Türk tarihini ve özellikle de tarihçilerin Türkler hakkındaki görüşlerini kesintisiz olarak öğrenebiliyoruz.

Kaynaklardaki bilgilerin değerlendirilmesi sonucunda, tarihçilerin Türklerin karakteristiği hakkında ilk gözlemledikleri özelliklerinin askerî vasıfları olduğu göze çarpmaktadır. Şimdi Bizans kaynaklarında Türklerin bu özelliklerini anlatan kısımlarla diğer kaynaklardaki bilgilerin karşılaştırmasını yaparak, bunların doğruluğunu tespit etmeye çalışalım.

Bizans İmparatoru Maurice, İskit halkının karakterinden söz ederken bunlardan "sadece Türkler ve Avarların askerî bir sisteme sahip" olduklarından bahsederek bunların içerisinde de yalnızca Türklerin kendilerini savaş için hazırladıklarını belirtir.2

Bozkır ikliminde yaşayan bir millet olan Türkler için bu sert iklim şartları, coğrafî faktörler, Orta Asya'daki diğer boy ve milletler arasındaki mücadeleler zorlu bir hayat tarzını gerektiriyordu.[3] Bu çetin şartlar Türklerin savaşçı olarak yetişmesine sebep olmuş ve tarihte de "ordu-millet" olarak tanınmaları sonucunu doğurmuştur. Soğuk ve sert iklim şartlarında yaşayan insanlar, zor şartlara kolaylıkla alışabilirler. Maurice'in açıklamalarına göre de, Türkler, "her türlü yokluk ve kıtlığa, sıcağa ve soğuğa dayanıklıydılar".[4]

Maurice'in bu ifadeleri, Ammianus'un Hunlar hakkında yazmış olduğu karakteristik özelliklerle benzerlik göstermektedir. Bizans tarih yazarlarında, özellikle Maurice'in diğer milletler hakkındaki izahlarında, ırkî özellikler bakımından birbirine benzeyen toplulukları veya milletleri aynı kategoride değerlendirmek adeta bir gelenek haline gelmiştir. Mesalâ Maurice, bir yandan kuzeybatı ülkelerinin insanları olan Lombartlar, Franklar ve bunlara benzeyen diğer milletleri (ki Tacitus'un Almanlar hakkında yazdıkları da Maurice'in Lombartlar ve Franklarla ilgili olarak söylediklerine benzemektedir)[5] aynı grupta tanımlarken; Türkler (Göktürkler), Avarlar ve Karadeniz'in kuzeyindeki diğer bazı toplulukları da İskit olarak ifade etmiş ve bunların benzeyen özelliklerini de genelleştirmiştir.

Türklerin savaşa yatkın bir millet olmasının tek sebebi, tabii şartlar değildi elbette. Onların millî tabiatlarından kaynaklanan "bağımsızlıklarına olan düşkünlükleri"[6] ve ayrı ayrı boylar halinde yaşama istekleri, birbirinin üstünlüğünü kabul etmeyen, fakat birbirine komşu olarak yaşayan boylar arasındaki mücadeleleri arttırmıştı. Bütün bu boylar arasında her biri lider olma sevdasına düşmüş ve bu mücadeleler Çin entrikaları ile körüklenerek Türk toplulukları arasındaki iç savaşlar yıllarca sürdürülmüştür. Kendi aralarında bir araya gelmelerini engelleyen bir durum olarak ortaya çıkan

“baş olma sevdası”nın üstesinden gelinemediği halde Türkler bir de Çin’i hakimiyet altına almaya çalışmışlar ancak bu konuda uzun süreli bir başarı sağlayamamışlardı. İşte bütün bu karakteristik özellikler ve çevre şartları Türklerin her an savaşa hazır olmalarını gerektiriyordu.

Böyle sert bir iklimde Türklerin savaşlarda ve ulaşımda en büyük yardımcısı atlardı. Maurice’e göre, Türk “Çocukları 3-4 yaşlarından itibaren koyun sırtında ata binme talimi yapar, erkek ve kız çocuklar daha sonra at üzerinde alıştırmalarına devam ederek erken yaşta iyi at binicileri olurlardı. Böylece yetişkin olduklarında büyük bir ustalıkla ata binerler, atı üzerinde yer, içer, uyur ve bütün günlerini geçirirlerdi. Hunlarda olduğu gibi Göktürkler de adeta yürümekte güçlük çekerlerdi”.7

Türklerde atın toplum hayatında oynadığı rol hakkında elbette söylenecek çok şey vardır. Öncelikle, Türkler, tabiatla mücadele ederken ona hakim olmayı sağlayacak en uygun vasıtaları da kullanmışlardı. Bunların da en başında geleni at idi. Yaşadıkları çevreye uygun hayat standardını ve tarzını at sayesinde geliştiren Türkler “atlı-göçebe medeniyet”i oluşturmuşlardır.8 Ancak konumuz itibariyle burada özellikle Bizans yazarlarının görüşlerine yer vereceğimizden atın Türk toplumundaki yerini detaylı bir şekilde ele almayacağız. Maurice, Türklerin, kişi başına birkaç at olmak üzere savaş meydanına çok sayıda atı getirerek hem yiyecek ihtiyaçlarını karşıladıklarını9 ve hem de düşmana kalabalık bir ordunun kendilerine doğru geldiği hissini vererek hasımları arasında korku oluşturmaya çalıştıklarını anlatmaktadır.10 Türkler, Romalılar ve İranlılar gibi siper kazmazlardı. Atlarını çadırlarının yanına birbirine yakın bir şekilde bağlayıp sıralayarak savaş başlayıncaya kadar bu şekilde korunurlardı. Savaş meydanına getirilen atlar, özel zırhlarla örtülü olduklarından bir Türk askeri için onlar, savaş anında bir kalkan vazifesi gören bir koruyucuydu.

Savaş aleti olarak Türkler, zırh, kılıç, ok ve yay kullanırlardı.11 Diğer alanlarda olduğu gibi savaş aletlerinin yapımında da Türkler arasında demir önemli bir madendi. Türkler, Bizans elçilik heyetine ticaret yapmak amacıyla demir sunduklarından, Menandros, karşılaşmış oldukları diğer milletler içerisinde Türkleri demir madenleri ile tanımıştı.12

Göktürklerle Avarların benzer bir askerî sisteme sahip olduklarını belirten imparator Maurice, Bizans'ın o zamana kadar Göktürkler ile doğrudan doğruya herhangi bir savaşa girişmemiş olmaları sebebiyle Türk savaş tekniğini de yakından gözlemleyememişti. Fakat, İmparatorluğun yakınında bulunan sürekli düşmanları olan Avarların savaş teknikleri veya onlar vasıtasıyla Türkler hakkında almış oldukları bilgiler sayesinde Türk savaş yöntemleri ile ilgili bilgi vermektedir. Maurice'e göre "Türkler, Romalılar ve İranlılardan farklı olarak, Avarlar gibi ordu kuvvetlerini belirli bir derinlik içerisinde yerleştiriyorlardı ve kuvvetlerinin çoğu atlı askerdi. Atlı askere sahip olmanın faydalı tarafları olduğu gibi zararlı yönleri de vardı. Çünkü Türkler, mücadele boyunca atlarından hiç inmezler ve hatta yürümekte güçlük çekerlerdi. Kendi ayakları üzerinde de uzun süre duramazlardı."13

Orta Asya'daki savaş atları, burada yaşayan halk için elbette çok önemliydi. Fakat Maurice'in Türklerin atı kullanmaları ve günlük hayattaki rolünü açıklarken abartılı ifadeler kullandığı söylenebilir. Kültigin'in (Köl-tigin) kitabesinde, Türklerin atsız asker olarak da başarılı savaşlar verdiklerini anlatan ifadeleri,14 Maurice'in Türklerin at kullanmalarından oldukça fazla etkilendiğini ve bu sebeple belki de büyük bir korku ile bu konuyu abarttığı anlaşılıyor. Ayrıca açık bir şekilde Tonyukuk'un da savaş meydanında oluşturulan askerî hattın bir bölümünün atlı diğer bölümünün de yaya olduğunu belirten sözleri, Türklerin savaşlarda ata önem vermekle

birlikte atlı ve yaya (süvari ve piyade) asker olarak savaşlarda yer aldıklarını göstermektedir.15

Maurice'in Türklerin ata binmedeki ustalıklarını açıklarken ayakta güçlükle durabildikleri, yürüyemedikleri şeklindeki ifadelerinde de aşırıya gittiği diğer belgelerle de izah edilebilir. Arap tarihçisi Cahız'ın Fezaili'l Etrak adlı eserindeki Humeyd adlı İran asıllı komutan da, Türklerin uzun süre at üzerinde oldukça uzun mesafeleri rahatlıkla katedebildiklerini belirtmiştir. Ancak Humeyd, Türklerin, yürüyerek de uzun yolculuklara rahatlıkla dayanabildiklerini ifade etmiştir. Hatta bu konuda da çok iyi olduklarını izah etmektedir. O, bir Türk'ün başka askerlerle yola çıktığını düşündüğünde "gece yürüyüşü uzadığı, yolculuk şiddetlendiği, menzil çok uzaklarda bulunduğu, yorgunluğun arttığı, insanların bitkin bir hale geldiği, bir an önce dinlenmek için can attığı hallerde dahi, eğer menzilin yakınında bir yaban eşeği veya geyik gördüğü, önüne bir tilki veya tavşan çıktığı zaman sanki bu kadar yolu yürüyen ve bu şekilde yorulan o insan değilmiş gibi Türkü yeniden zinde bir şekilde avının peşine takıldığını görürsün" demiştir.16

Maurice, Türklerin savaş taktikleri hakkında da bilgiler vermektedir. Bir imparatorluğun idarecisi olarak Maurice'nin savaş meydanında düşmanının savaşta kullanacağı teknik, oyun ve gücünü bilmesinin önemini kavramış olduğu anlaşılıyor.

Bütün bu bilgilere sahip olan bir ordu, karşısındaki kuvvetlere göre kendisini hazırlama fırsatı bulabilirdi. Bu sebeple Maurice, Bizans için büyük tehlike oluşturan Persler, Slavlar, Alman toplulukları ve İskitlerın savaş taktiklerini ögrenmeye çalışmış ve gözlemlerini not etmişti. Türk savaş tekniğinin esaslarını da tespit etmiş olan Maurice, içerisinde Türklerin de bulunduğu bir İskit ordusu üzerine yürürken bunları gözönünde bulundurmuştu. Yazar, Türklerin savaş tekniği için herhangi bir isim

vermemiş ancak uygulamalarını oldukça açık bir dille izah etmişti. Bu, Doğulu tarihçilerin, ordunun savaş sırasındaki dizilişini esas alarak, ilk Türk topluluklarının uygulamaları için ‘kurt oyunu’,17 veya İslâmiyet’ten sonraki Türk toplulukları dönemi için ‘hilâl taktiği’18 adını verdikleri savaş stratejisiydi.

Her iki dönemde de ordunun dizilişi aynı mantığa dayanıyordu. Buna göre, ordu belli bir düzen içerisinde sıralanıyor ve savaş boyunca bu düzen dahilinde ve verilen komutlar doğrultusunda hareket ediyordu. Pusuya yatarak, ortada hiçbir asker kalmamış gibi gösterip bir anda geri dönüp düşmanı bir çember içerisine almak bu taktiğin en belirgin özellikleriydi.19 Üçüncü yüzyılda Bizans ordusu ile karşı karşıya gelen Gotların savaş sırasındaki durumundan bahseden Herodian “barbarlar, oldukça fazla sayıdaki askerleriyle Roma ordusunun etrafını çevirerek onları pusuya düşürdüler”20 demektedir. İnsan tabiatı bir ve benzer olmakla birlikte uygulamalardaki farklılıkların varlığı da kaçınılmazdır. Bu sebeple Herodian, Gotların bu taktiği nasıl uyguladıkları konusunda ise bilgi vermemektedir.

Gerçekten de bu stratejide temel amaç, insan vücuduna girmiş mikropların ilaçlar yardımıyla kuşatılarak yok edilmesi gibi, düşmanın hiç tahmin edemeyeceği bir anda etrafını çevirmek ve onu yok etmekti. Türk ordusunun düşman karşısına önce sadece bir dizi asker olarak çıkması onları yanıltan en önemli meseleydi. Çünkü ilk anda alelade bir sıra olarak görünen ordu aslında, merkez ve iki kanat olmak üzere üç temel bölümden oluşuyordu.21 Her bir parça birbirinden ayrı olmakla birlikte birbirleri ile sürekli bağlantı halindeydi. Savaş sırasında her bir parçanın farklı bir görevi vardı. Merkez, ordu kuvvetlerinin kalbi durumundaydı ve gerekmedikçe durumunu değiştirmemesi gerekiyordu. Merkezin iki yanında bulunan kanatlar daha hareketliydi ve bunlar savaş sırasında, zamanı geldiğinde

verilen komutla manevra yaparak düşmanı adeta bir çember oluşturarak kuşatırlardı. Düşman kuvvetleri Türk ordusuna doğru harekete geçtiğinde Türkler, düşmanın ordunun merkezine doğru harekete geçeceğini bildiklerinden, işte tam bu sırada iki kanadın harekete geçmesi emri verilir, böylece plan amacına ulaşırdı. Bu arada düşman kuvvetleri bütün orduyu Türkler üzerine göndermiş bulunduklarından ve arkadan gelebilecek bir başka güç olmadığından savaş alanından çıkamazlardı. Savaş planını uygulamadaki bu disiplin ve kararlılığa rağmen Türkler, her ihtimale karşı geride bir grup asker daha bekletirlerdi.

Ayrıca Türkler, savaş sırasında farklı pusular kurarlardı. Gece, beklenmeyen bir zamanda düşman üzerine hareket etmek Türklerin en önemli savaş stratejisiydi. "Türkler, bu konuda da kendilerini eğittiklerinden onlar hiçbir zaman böyle sürpriz saldırılarla yakalanmazlardı".22

Bir başka "İskit" tarzı savaş stratejisi ise, düşmanın yiyecek ve içecek ihtiyacını sağladığı kaynakları kurutmak ve insan ve hayvanları için kıtlık baş gösterdiğinde düşman üzerine harekete geçmekti. Türkler düşmanlarının en sıkıntılı zamanlarını kollarlar ve bunu fark ettikleri anda hasımları üzerine giderlerdi.23

Arap tarihçisi el-Cahız da, Fezaili'l-Etrak adlı eserinde Türklerin askerî özellikleri hakkında elde ettiği bilgileri yazmaktadır. 820'de Arap meclisi, ordu teşkil ederken halifenin orduyu kimlerden oluşturalım sorusuna, İran asıllı elçisi Humeyd'in Türkleri tavsiye ettiği belirtilmektedir. Burada Humeyd'in Türklerin savaşçılık konusundaki pek çok özelliklerini aktarmakla birlikte, "harpte ilk hücümu Türkler yapar, baskın yapar, düşmanı gafil avlarlar, hızlı yürürler ve gece seferlerinde sabrederler, istediklerini yakalar, fakat kimseye yakalanmazlar, düşmana yağma ve baskın yapmakta son derece mahirdirler" ifadeleri Bizans İmparatoru

Maurice'in Türkler hakkındaki sözlerinin hemen hemen aynıdır.24 Demek ki Bizanslılar, Türkleri tanımaya başladıkları ilk dönemlerde bile öncelikle onların askerî vasıflarını kavramışlardı. Ancak, bir düşman olarak savaş meydanında karşı karşıya gelmekten kaçınacak kadar onlardan korkmalarına rağmen Türkleri kaba saba ve barbar olarak görmedikleri, hatta onların askerî disiplinlerine hayranlık duydukları da kısa süre içerisinde Türkleri Bizans ordularında istihdam etmelerinden anlaşılmaktadır.

Maurice, Türklerle karşı karşıya gelindiğinde, Bizans ordusunun alacağı tavır ve durum karşısında da milletine fikir vermektedir. Buna göre, Bizans ordusunun Türk kuvvetleri karşısında konveks (dışbükey) bir şekil oluşturacak düzen içerisinde, herhangi bir engelin bulunmadığı bir arazide, orduyu yerleştirmesinin doğru olacağını ortaya koymuştur. Türklerin pusu kurabileceği ihtimali karşısında da Bizans askerlerinin dikkatli olmaları gerektiğini vurgulayarak ordunun bir yanını bir nehir, göl veya bataklığa dayamasını tavsiye etmiştir. Ona göre Türkler, savaşa başladıklarında ilk karşılaşmada başarısız olsalar dahi savaşı bırakmazlardı. Maurice'in bu tavsiyeleri sayesinde Bizans,25 daha sonraları yüzyıllarca Türkler ile olan mücadelelerinde onun verdiği bilgilerden istifade etmiş olmalıdır.26

Zeki bir Bizans İmparatoru olan Maurice, Bizans İmparatorluğu'nun kendisini diğer devletlere karşı koruyabilmesi için, milletine onların savaş taktiklerinden bahseden kıymetli bir kitap bırakmıştı. Fakat II. Justinus ve Tiberius dönemlerinde, Türkleri hesaba almayan Bizanslılar siyasî ve askerî anlamda Türkler ile olan ilişkilerinde büyük bir yanılgıya düşmüşlerdi. Gerçekten de Maurice'in Bizanslılara bırakmış olduğu eser, Türkler ve diğer devletlerin karakterleri hakkında oldukça esaslı ve gerçekçi bilgileri içeriyordu ve sonraki imparatorlar için de bir rehber olabilirdi.

Onuncu yüzyılda V. Leo da, Maurice'in çalışmasından etkilenerek ve onu esas alarak stratejik konulardan bahseden bir el kitabı hazırlamıştı. Kuman ve Peçenek gibi Türk gruplarının Karadeniz sahillerinde yerleşmeye başlamasıyla Bizanslıların Türklerin tavır ve davranışları, yaşayışları hakkındaki bilgileri de artmaya başlamıştır. Onuncu yüzyılda İmparator Constantinus Porphyrogenitus için Türk Peçenekler, Tuna nehrinin ve Karadeniz'in kuzeyi hakkında bilgi aldığı en önemli kaynak olmuştu.27 Daha sonraki yıllarda Grek ve Latin orduları içerisinde Türk ücretli askerlerinin (Bizanslılar bu askerlere, Turcoples/Turkopouloui demişlerdir) sayısı artmış ve Bizans İmparatorluğu, hem orduda Türk gücünden istifade ederek ve hem de Türk savaş tekniklerini gözlemleyerek onlardan etkilenmiştir.28

Sonuç olarak tarihte Türklerin bir ordu-millet olarak nitelendirilmelerinin onların hayat tarzı ile bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz. Belgelerden anlaşıldığına göre, ağır tabiat şartları, Türkler arasında her bir ferdin kendini her an savunabilecek birer asker olarak yetişmelerini sağlamıştır. Çevre ve iklim özellikleri gibi Türklerin tabii karakterlerinin de buna yatkın olduğu belirtilebilir. Demek ki Türklerin hayat tarzındaki bu askerî ruh, herhangi bir ileri hareket veya savunma sırasında geliştirdikleri teknikler, imal ettikleri savaş araç-gereçleri, askerî disiplin, at yetiştiriciliği ve ustalıkla atın kullanılması, savaş sırasında hafif zırh, teçhizat ve levazımat taşımaları, savaş meydanında hızlı ve çevik hareket etmeleri onların belirgin özellikleri olarak kabul edilebilir. İşte Türkler tarih sahnesine çıktıkları ilk andan itibaren günümüze kadar dünya milletleri içerisinde bu özellikleri ile tanınmışlardır. Hatta ilişkide bulundukları Bizanslılar, Araplar ve Çinliler gibi çeşitli milletler Türklerin bu özelliklerinden istifade etmeye çalışarak kurdukları ordularda sadece

Türk askerlerini istihdam etmekle kalmamışlar, onların askerlik bilgilerinden de faydalanmışlardır.

1 Ostrogorsky, İmparator Maurice’in adını “Mavrikios” olarak okumuştur. Bkz., Ostrogosky, Bizans Devleti Tarihi, 1986, Türkçe tercümesinde bkz., 22-24, 73-78, 81, 86, 93, 109, 113, 180. Maurice dönemi’nin önemli olayları için Ostrogorsky’nin aynı eserinin Türkçe tercümesinde yukarıda verilen sayfalara bkz. Ayrıca, bkz., Jones, The Later Roman Empire (284-602), cilt I, 309-315.

2 Maurice, XI. 116.

3 Bkz., Koca, Türk Kültürünün Temelleri, 1, İstanbul 1990, 16, 17; Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara 1979, Giriş, 18.

4 Maurice, XI. 116. Bozkır ikliminin bu bölgedeki insanların karakterini ve yaşayış tarzını etkilemesi konusunda bkz. Koca, Türk Kültürünün Temelleri II, Trabzon 2000, 24.

5 Maurice, XI. 116 ve Tacitus, Germania, 58, 62, 74, 89-98, 102, 105, 133, 134.

6 Maurice, XI’de bu konunun üzerinde durmaktadır.

7 Maurice, XI. 116.

8 Koca, Türk Kültürünün Temelleri, 1, İstanbul 1990, 17.

9 Koca, Türklerin yiyecek ve techizatlarını rahatlıkla taşıyabilecekleri şekilde yanlarında bulundurmalarının ordunun daha hafif ve hareketli olmasını sağladığını belirtmektedir. Koca, Türk Kültürünün Temelleri II, Trabzon, 2000, 92.

10 Maurice, XI. 3, 1-7. Bu konuda, 19. yüzyılda Teke Türkmenlerine esir düşen bir Fransız büyükelçisinin Türkmenlerin savaştaki durumunu tanımlayan sözleri, Maurice’inkine benzemektedir. “Bir saldırıyı püskürtmek veya bir mevkii savunmak zorunda kaldıklarında, adeta

kulakları sağır edecek naralar atar ve havaya avuç avuç kum saçarlar. Bundan maksatları bir toz bulutu içinde sayılarını düşmana çok göstermektir.” Blocqueville, Türkmenler Arasında, 71. Bu konuda daha fazla bilgi ve örnek için bkz. Koca, Türk Kültürünün Temelleri II, Trabzon, 2000, 100.

11 Maurice, XI. 116.

12 Maurice, XI. 3, 1-7; Sinor, Inner Asia and Its Contacts, 428.

13 Maurice, XI. 118.; Hippocrates, Airs, Waters, Places, XXII. 65-68.; Herodotus, IV. 7.

14 Orhun Abideleri, Kültigin, Doğu 32.

15 Aynı eser, Tonyukuk, Batı 4.

16 Bkz., Kitapçı, Orta Doğu’da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru, 63-64.

17 Türkler step ikliminde yaşayan bir toplum olduklarından çevrelerindeki hayvanları, özellikle de kurtu çok iyi gözlemlemişlerdir. Kurt figürünün Türk toplum hayatındaki yeri buradan gelmektedir. Türkler, kurtun kendisini savunma tekniğini de kendilerine uyarlamışlardır. Göktürk Kağanı, Orhun Abidelerinde, “babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş” diyerek, ordusunun gücünü de bu ölçü içerisinde değerlendirmiştir. Orhun Abideleri, Bilge, Doğu 11-12; Ayrıca Türk sanat eserleri vahşi hayvanların ve kuşların mücadelelerini yansıtan motiflerle doludur. Türkler arasında kişilere çeşitli hayvan ve kuş adlarının verilmesi (Arslan, Buğra, Şahin, vb. gibi) ve 12 hayvanlı takvimin kullanılması da onların tabiatla olan ilişkilerinin bir göstergesidir. Bunun için ayrıca bkz., Köymen, Büyük Selçuklu Tarihi, I, Ankara 1979, Giriş, 18; Koca, Türk Kültürünün Temelleri, 1, İstanbul 1990, 16-18.

18 Türklerin İslâmiyet’i kabul etmelerinden sonra, ordunun savaş sırasında hilâl şeklini aldığını düşünerek bu tekniği “hilâl taktiği” şeklinde

de isimlendirerek geçmişten getirdikleri bir özelliği İslâmiyet’le bütünleştirmişlerdir.

19 Maurice, XI. 117.

20 Herodian, IV. 15. 4-5.

21 Maurice, II. 23; XI. 117.

22 Maurice, XI. 116.

23 Maurice, XI. 116. Bu savaş taktiğini İskitler, M.Ö. 513’te Darius’un İskitler üzerine yapmış olduğu sefer sırasında uygulamışlardı. Darius İskit topraklarına ulaştığında, İskit ordusu iki kola ayrılarak geriye doğru çekilmiş ve bu çekilme sırasında da Pers ordusunun kullabileceği bütün kaynakları kurutmuştur. Bir yandan düşman kuvvetlerinin önünden çelilirken düşmanın su alabileceği kuyuları kapatmış, otları biçerek veya yakarak onları aç ve susuz bırakıp yorarak oyalamaya çalışmıştır. Sonunda bitkin bir hale gelen Darius’un ordusu geri dönmek zorunda kalmıştır. Herodotos, IV 120-130; Rice, The Scythians, 1958, 47; Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, 1971, 255; Durmuş, İskitler (Sakalar), 1993, 71, 78. Bununla ilgili olarak, çok daha sonraki dönemlerde de olsa, 19. yüzyılda İran ve Horasan’daki Teke Türkmenleri arasındaki mücadeleler sırasında esir düşmüş olan Blocqueville, Türkmenlerin atlarına gözü gibi baktıklarını ve İran’ın saldırısı sırasında attan düşmüş bir Türkmen gördüğünü belirtmektedir. Blocqueville şöyle devam etmektedir. “Adam (Türkmen) güç bela atının yanına sürünmüş, düşmanın eline geçmemesi için canı gibi sevdiği hayvanın ön ayaklarındaki damarları kesmişti”. Blocqueville, Türkmenler Arasında, 70-71.

24 Kitapçı, Zekeriya, Orta Doğu’da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını: 28, İstanbul 1987, 62-63.

25 Maurice, XI. 117. Çinliler, Bizanslılar, İranlılar ve Araplar erken dönemlerde Türklerin askerî yeteneklerini idrak etmişlerdi. Türklerin önce

düşmanları olarak ortaya çıkan bütün bu milletler Türkleri ilk gördüklerinde onları asker bir millet olarak tanımışlardı. Türklerin hem zamanla Çin, Bizans, İran ve Arap ordularına alınmaları, onların bu özelliklerinin bilinmesinden kaynaklanıyordu. Hattâ, Türklerin NATO'ya alınmasının temini de Türk askerinin Kore'deki 1950 Savaşında vermiş olduğu mücadelelerle ispat etmişti. Ancak bu savaş sonrasında Türklerin NATO'ya kabulü gerçekleşmiştir. Halen Avrupa'da oluşturulmaya çalışılan Avrupa Güvenlik Kalkanı'na Türk askeri varlığının alınması isteğinin arkasında yatan sebep Türklerin savaşabilme nitelikleri ile ilgili olsa gerektir. Muharip gücün alınması kabul edilirken karar mekanizmasına alınmak istenmemesi ise Avrupa'nın Türkler hakkındaki tarihî saplantılarıyla açıklanabilir.

26 Bu savaş taktiğinin Türklerin hemen pek çok uygulandığı bilinmekle birlikte, bunun daha çok meydan muharebeleri için geçerli ve başarılı olduğu anlaşılıyor. Bunun en güzel örneği, Alparslan'ın 1071'de Malazgirt'te Bizans İmparatoru Romanos Diogenes ile yaptığı meydan muharebesinde görülmektedir.

27 Constantinus, On the Administration of the Empire, 1-7.

28 Savvides, "Turkish Mercanaries in Greek and Latin Armies: The Turcoples/Tourkopouloui", editör Beaton ve Roueche, The Making of Byzantine History, 122-137. Türklerin askerî konulardaki disiplin, kararlılık ve yeteneklerini 7-9. yüzyıllarda Araplar da tespit etmişlerdi ve bu özelliklerinden dolayı da kendi ordularında ciddî bir yapılanmaya karar vererek, ordularını Türklerden oluşturmuşlardı. Emeviler Devri'nde 7-8. yüzyılda kurulan mevalî adındaki ordu Türklerden oluşturulmuştur. Buhara ve Semerkant şehirlerine, İslâmiyet'i kabul etmiş olan Türk aileleri yerleştirilmiş ve bunlar Arapların askerî gücünü oluşturmuştur. Abbasiler Devri'nde el-Memun zamanında da (819-820) hilâfet ordusu kurulurken, Arap meclisi, orduyu nasıl ve kimlerden oluşturacaklarını

düşündükleri bir sırada, halifenin Humeyd adındaki İran asıllı elçisi, uzun uzadıya Türklerin özelliklerinden bahsetmişti. Bu ifadelerin çoğu, Türklerin askerî konularda ne kadar yetenekli olduklarını anlatıyordu. Buna dayanarak Abbasiler Devri'nde de ordu Türklerden oluşturulmuştur. Bkz. Kitapçı, Zekeriya, Orta Doğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını: 28, İstanbul 1987; Kitapçı, Zekeriya, Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler, Nur Basımevi, Konya 1988.

Blocqueville, Henri de Couliboeuf de, Türkmenler Arasında, çeviren Rıza Akdemir, Kültür Bakanlığı Yayınları 660, dünya edebiyatı eserleri dizisi 39, Ankara 2000.

Herodian, translated by C. R. Whittaker, Loeb, London 1969.

Herodotus, The Historia, translated by George Rawlinson, London 1936.

Hippocrates, Airs, Waters, Places, translated by W. H. S. Jones, London 1984.

Jones, A. H. M., The Later Roman Empire (284-602), The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1964.

Kitapçı, Zekeriya, Orta Doğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını: 28, İstanbul 1987.

Kitapçı, Zekeriya, Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler, Nur Basımevi, Konya 1988.

Koca, Salim, Türk Kültürünün Temelleri I, İstanbul 1990.

Koca, Salim, Türk Kültürünün Temelleri II, Trabzon, 2000.

Köymen, M. Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Ankara 1979.

Mansel, A. Müfid, Ege ve Yunan Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1971.

Maurice, Strategicon, çev: George T. Dennis, Philadelphia 1984.

Orhun Abideleri, neşreden Muharrem Ergin, İstanbul 1984.

Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi, neşreden: Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.

Rice, Tamara Talbot, The Scythians, Thames and Hudson, London 1958.

Savvides, Alexis, “Late Byzantine and Western Historiographers on Turkish Mercanaries in Greek and Latin Armies: the Turkcoples/Tourkopouloi”, R. Beaton and C. Rouche, The Making of Byzantine History, Cambridge 1993, 122-137.

Sinor, Denis, Inner Asia and its Contacts with Mediavel Europe, London 1977.

Tacitus, Tacitus Dialogus Agricola And Germania, translated by W. Hamilton Fyfe, Oxford 1908.